VILÁG TÖRTÉNET

3

VILÁGTÖRTÉNET

TÍZ KÖTETBEN

Szerkesztő bizottság:

J. M. Zsukov (főszerkesztő),

P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, M. J. Geftyer,

A. A. Guber, V. M. Hvosztov, B. M. Kedrov, M. P. Kim,

Sz. V. Kiszeljov, N. I. Konrad, J. A. Koszminszkij,

V. V. Kuraszov, A. F. Miller, I. I. Minc, A. M. Pankratova,

B. F. Porsnyev, F. V. Potyomkin, A. L. Szidorov,

Sz. D. Szkazkin, V. V. Sztruve, M. N. Tyihomirov,

A. I. Tyumenyev, Varga Jenő, V. P. Volgin

VILÁGTÖRTÉNET

III. KÖTET

Szerkesztették:

N. A. Szidorova (felelős szerkesztő),
N. I. Konrad, I. P. Petrusevszkij, L. V. Cserepnyin

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1963

Az orosz eredeti címe:

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1957

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
KELETKUTATÓ INTÉZET
ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK INTÉZETE

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A „Világtörténet" III. és a következő, IV. kötete az emberiség történetének azzal a korszakával foglalkozik, amelyet „középkornak" nevezünk. A középkor időben azt a periódust foglalja magában, amely a rabszolgatartó társadalom bukásával záruló ókor és a kapitalizmusra való áttéréssel kezdődő újkor között foglal helyet. A „középkor" kifejezést először a XV—XVI. századi itáliai írók és történészek használták, s számunkra csak bizonyos fenntartásokkal fogadható el.

A marxista—leninista történettudomány, amely a történeti folyamatot a társadalmi-gazdasági formációk törvényszerű változásának tekinti, az emberiség történeti fejlődésének azt az időszakát nevezi középkornak, amikor Ázsia és Európa legnagyobb részén és Afrika egyes területein a feudális termelési mód volt uralmon. A középkor tehát világviszonylatban a feudális termelési mód, a feudális társadalmi viszonyok létrejöttének, fejlődésének és hanyatlásának korszaka.

A középkor rendkívül változatos, eseményekben gazdag korszak, amely a társadalom gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének új formáit hozta. Az emberiség ebben az éles társadalmi ellentétekkel és osztályharcokkal terhes történeti korszakban jelentős mértékben előrehaladt az anyagi és szellemi kultúra fejlesztése terén az előző korszakokhoz képest. A középkorban több új nép jelent meg a történelem színpadán, és sok új állam keletkezett. Ilyenek: Anglia, Franciaország, Németország, Oroszország, Csehország, Lengyelország, a skandináv országok, az arab államok, Japán, a hátsó-indiai államok (Vietnam, Kambodzsa), Törökország stb. Ugyanakkor tovább fejlődtek és nagy történeti szerepet játszottak olyan korábban létrejött országok, mint a mai Kína, India, Irán és Közép-Ázsia területén levő államok.

Az ókor és a középkor határán a világtörténelemben igen fontos szerepet játszott az öt régi civilizációs központ: a kínai Han-birodalom, a közép-ázsiai kusán állam, az indiai Gupta-birodalom és a Szaszanidák állama (amely magában foglalta Iránt, Mezopotámiát és Közép-Ázsia egy részét), valamint a Római Birodalom, amely Nyugat- és Dél-Európa, Észak-Afrika és Elő-Ázsia területére terjedt ki. Az ókorból a középkorba való átmenet idején azonban az emberiség története nem korlátozódott kizárólag azokra az eseményekre, amelyek ennek az öt államnak a határai között játszódtak le. Transzkaukáziában megvolt a régi rabszolgatartó állam, Örményország. Ugyanekkor Kelet-Afrikában egy másik nagy rabszolgatartó állam, az akszumi birodalom állt fenn, amely magában foglalta Etiópiát (Abesszíniát), Núbia egy részét és más területeket.

A középkor kezdetén nemcsak rabszolgatartó államok léteztek. Északnyugat-, Észak- és Kelet-Európában ebben az időben a kelta, germán, szláv és más törzseknél még csak az ősközösségi viszonyok felbomlási folyamatát látjuk. Ekkor jöttek létre az osztályok, alakultak ki a törzsszö-

vetségek, s végül megjelentek az állami szervezet csírái. Az osztályviszonyok kifejlődésének és az államok megteremtésének folyamata előrehaladt a Koreai-félszigeten, a Jáva és Szumátra szigeteken, valamint a Malakka-félszigeten élő népeknél is.

Kelet-, Észak- és Közép-Ázsia török, mongol, tunguz és más törzsei viszont még ősközösségi rendben éltek. Ugyancsak ősközösségi viszonyok között élt akkor még Afrika lakosságának legnagyobb része, továbbá Ausztrália, a Csendes- és az Indiai-óceán szigetvilágának lakossága is.

Az európai, ázsiai és afrikai államoktól és népektől elszigetelve éltek csaknem a középkor végéig az olyan viszonylag fejlett társadalmak, mint amilyen a majáké, az aztékoké, a kecsuáké (inkáké) stb. volt Közép- és Dél-Amerikában. Amerika lakosságának túlnyomó többsége azonban továbbra is ősközösségben élt.[1]

A KÖZÉPKOR PERIODIZÁCIÓJA

A középkori feudális társadalom fejlődése folyamán három fő korszakon, a korai, a fejlett és a késői feudalizmus korszakán ment keresztül, s ezeknek megvannak a társadalmi-gazdasági, politikai, ideológiai és kulturális sajátságai. A kora feudális időszak a feudális viszonyok kialakulásának és megerősödésének a kora. A fejlett feudalizmus időszaka viszont a feudális társadalom teljes virágzásának ideje. A késői feudális időszakban pedig már megkezdődött a feudális termelési mód bomlása és hanyatlása, és a feudális társadalom mélyén kezdtek kialakulni a kapitalista gazdasági viszonyok.

A középkor korszakokra osztása világtörténeti viszonylatban rendkívül bonyolult kérdés. A feudalizmusba való átmenet ugyanis Ázsia és Európa különféle országaiban nem egy időben történt. A termelőerők egyenlőtlenül fejlődtek, s ennek következtében, ezeknek megfelelően, nem egyforma ütemben alakultak ki az új termelési viszonyok sem.

A feudális viszonyok legkorábban Kínában, az emberi civilizáció egyik legrégibb bölcsőjében jöttek létre, megelőzve a többi országot. A kínai feudalizmus kialakulási idejének kérdése mindmáig tudományos vita tárgya. Az azonban kétségtelen, hogy a feudális termelési viszonyok ott már az i. sz. III—IV. században uralomra jutottak.

Indiában, Elő- és Közép-Ázsiában, valamint Észak-Afrikában és Európában a rabszolgamunkán nyugvó termelési mód a III. és VII. század között szűnt meg. Azoknak a társadalmi fejlődésben mutatkozó gyökeres változásoknak az eredményeképpen, amelyek különböző utakon és különböző ütemben következtek be, ezekben az országokban is vége szakadt a régi, magukat túlélt társadalmi viszonyoknak, s megnyílt az út az új, haladóbb, s abban a korszakban élenjáró feudális társadalmi viszonyok kialakulása előtt. Ennek következtében a III. és a VII. század között eltelt időszak a világtörténelem egyik fontos kronológiai határa: a középkor, a feudális korszak kezdete.

Eltérők az egyes országokban azok az időpontok is, amelyek a korai feudalizmust a fejlett feudalizmus időszakától elválasztják. Így pl. Kínában a kora feudális periódus nagyjából a VIII. századig, Elő- és Közép-Ázsiában pedig körülbelül a IX. századig tart, míg Nyugat-Európa országainak többségében a XI. századig húzódik.

Különböznek az időhatárok az egyes országoknál a fejlett feudalizmus és a késői feudalizmus időszaka között is. Megfelelő időpont megjelölése leginkább Nyugat-Európára vonatkozóan lehetséges. Itt a fejlett feudalizmus a XV. században végződik. A XV—XVI. század fordulóján pedig már megkezdődik a késői feudalizmus időszaka.

A középkor, azaz a feudális korszak végét s a kapitalizmusba való átmenet kezdetét rendszerint a XVII. század közepétől, az angol polgári forradalomnak a feudalizmus erői felett aratott

[1] Afrika és Amerika népeinek középkori történetét lásd a „Világtörténet" IV. kötetében. — *Szerk.*

győzelmétől számítjuk. A XVII. század közepén lezajlott angol polgári forradalom, majd a XVIII. század végén bekövetkező francia forradalom az új társadalmi rendet, a kapitalizmust szilárdította meg.

Így vonjuk meg a középkornak, az emberiség története ama korszakának időhatárait, amikor a feudális viszonyok voltak uralmon. Az egyetemes történet periodizációjáról beszélve azonban feltétlenül figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy bár a feudális termelési módnak meghatározó szerepe volt, a feudális viszonyok mégsem terjedtek el mindenütt ebben a történeti korszakban.

Amerika, Ausztrália, továbbá Ázsia északi vidékeinek és Afrika nagyobb részének törzsei és népei továbbra is az ősközösségi vagy pedig a rabszolgatartó rendben éltek.

A FEUDALIZMUS LÉTREJÖTTE

A feudalizmus mint az antagonisztikus osztálytársadalmak új és magasabb foka felváltotta a rabszolgatartó rendszert, amikor ennek termelőerői ellentétbe kerültek a termelési viszonyokkal, és ez a körülmény társadalmi forrongáshoz vezetett.

A rabszolgatartó rendszerből a feudalizmusba való forradalmi átmenet klasszikus példáját nyújtják a későrómai birodalomban lejátszódó események, ahol a rabszolgatartó rendszer válsága következtében felbomlottak a rabszolgatartó viszonyok, és létrejöttek a feudális termelési mód elemei. A rabszolgamunka már nem fizetődött ki, nem biztosította a termelőerők további fejlődésének lehetőségét. A kizsákmányolt dolgozó tömegek szembeszállása az egyre fokozódó elnyomással, a rabszolgatartók és a rabszolgatartó állam elleni harcuk a legkülönbözőbb formákat öltötte; aláásta a rabszolgatartó rendszert, belülről rázta meg a Római Birodalmat, úgyhogy nyugaton a germánok, keleten pedig a szlávok betorései csak megpecsételték bukását.

A rabszolgatartó rendszerből a feudalizmusba való átmenet útjai igen sok országban különböztek attól, ahogyan az a Római Birodalomban lejátszódott. Ezeknek az utaknak a tanulmányozása ma még nem kielégítő. De az kétségtelen, hogy ez az átmenet, amely a társadalmi forradalom közös folyamatának egy része, a legkülönbözőbb formájú, hosszú és elkeseredett osztályharc körülményei között játszódott le.

Amikor a feudalizmus keletkezéséről világtörténeti méretekben beszélünk, szem előtt kell tartani, hogy nem minden nép a rabszolgatartó rendszeren keresztül jutott el a feudalizmushoz. Sok nép közvetlenül az ősközösségből jutott el ide, tehát nem ment keresztül a társadalmi fejlődés rabszolgatartó fokán. A fejlődésnek ezen az útján haladtak Európában a nyugati és a keleti szlávok, továbbá a germán törzsek nagy része (a Rajna és az Elba közti területen és Britanniában), Ázsiában pedig a koreaiak, számos török törzsszövetség és a mongolok.

Bár az egyes népek különböző utakon jutottak el a feudalizmushoz, s a konkrét történeti feltételek következtében a feudális társadalom kialakulási folyamata sajátos vonásokat mutat, e folyamat alapvető tartalma mégis egy és ugyanaz volt. Először: a szabad faluközösség felbomlott. A faluközösségek tulajdonában levő földek, a közösségből kiváló egyéni paraszti földek, valamint a különféle jogon birtokolt régi földek (ott, ahol a rabszolgatartó rend volt uralmon) a feudalizálódó világi és egyházi arisztokrácia kezére kerültek. Kialakult a feudális nagybirtok, létrejött a feudális földtulajdon. Másodszor: a szabad faluközösségi tagok, továbbá a rabszolgatartó társadalomból megmaradt nem szabad földművesek, a rabszolgák és kolónusok feudális függésbe kerülő jobbágyokká váltak; kialakultak a feudális úrtól való függés különféle formái. Ilyen körülmények között a paraszti faluközösség olyan jobbágyközösséggé alakult, amely alá volt rendelve az uraknak vagy a feudális államnak. A faluközösségi szervezet bizonyos formái, hagyományai s az elmúlt korszakból származó rendje azonban megmaradt, és nagy szerepet játszott a feudális társadalom gazdasági, társadalmi és politikai életében.

Abban a mértékben, ahogy kifejlődött és megerősödött a feudális termelési mód, oly mértékben szorultak ki a rabszolgatartó és az ősközösségi rendszer maradványai, illetőleg oly mértékben rendelődtek alá az új termelési viszonyoknak. A feudalizmust megelőző korból származó elemek a leggyorsabban a nyugat-európai országokban, elsősorban Itáliában és Franciaországban bomlottak fel, illetőleg itt kerültek leggyorsabban a feudális termelési viszonyok uralma alá. Elő- és Közép-Ázsia, valamint Észak-Afrika és India társadalmaiban viszont a rabszolgatartó elemek még hosszú ideig megmaradtak a feudalizmus korában, legalábbis a kora feudális korszakban. A rabszolgatartó elemek tartós fennmaradása jellemző a bizánci feudális társadalomra is.

A rabszolgatartó elemek a keleti országokban azért maradtak fenn tovább és azért játszottak nagyobb szerepet, mint a nyugat-európai országokban, mert keleten a rabszolgatartó rendszer nem fejlődött ki olyan teljesen és intenzíven, mint a Római Birodalom nyugati felében, ahol a rabszolgák munkája szinte teljesen kiszorította a szabadokét. Ezért a keleti rabszolgatartó rendszer válsága nem volt oly mély, mint a Nyugatrómai Birodalomban, és nem vonta maga után a rabszolgatartó viszonyok viszonylag gyors és teljes felszámolását.

A feudális termelési módnak a rabszolgatartó rendhez képest igen nagy lehetőségei voltak a termelőerők fejlesztésére, mert a közvetlen termelők (feudális függésben élő jobbágyok és kézművesek), a rabszolgáktól eltérően, bizonyos mértékig érdekelve voltak a munkában. A termelési eszközök egy részének birtokában önállóan vezethették gazdaságukat (megművelték a földet, pásztorkodással, iparral stb. foglalkoztak), miközben a feudális úr számára meghatározott szolgáltatásokat teljesítettek.

Éppen ennek a közvetlen termelők helyzetében mutatkozó különbségnek a következtében jelent előrelépést a rabszolgatartó rendszerből a feudalizmusba való átmenet a társadalmi haladás útján, bár a feudális társadalom, akárcsak a rabszolgatartó, a kizsákmányolt többségnek a kizsákmányoló kisebbség által történő elnyomására épült.

A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON — A FEUDALIZMUS ALAPJA

A feudalizmus korában a fő termelési eszköz, a föld, nem a közvetlen termelők, vagyis a parasztok és kézművesek birtokában, hanem a feudális urak tulajdonában volt. Ez a feudális úri tulajdon képezte a középkori társadalom alapját.

A föld akkor is feudális tulajdonnak számított, ha nem közvetlenül az urak, hanem a feudális állam rendelkezett vele, ahogyan ez a keleti országokban, elsősorban a kora feudális korszakban volt. Keleten a föld mellett igen nagy jelentőségük volt az öntözőberendezéseknek, amelyek nélkül sok keleti országban lehetetlen lett volna a földművelés. A többi termelési eszköz, a munkaeszközök, a számosállatok, a vetőmag, valamint a gazdasági épületek stb. azonban nemcsak a feudális urak, hanem a parasztok és a kézművesek tulajdonában is lehettek. A parasztoknak és a kézműveseknek ezekre a termelési eszközökre vonatkozó tulajdona, szemben a feudális tulajdonnal, az egyéni munkán alapult.

A feudális urak birtokainak nagy része telkekből állt, amelyeket állandó használatra adtak egyes parasztoknak, ami lehetővé tette számukra, hogy ezen a földön saját maguk gazdálkodjanak. A feudális társadalomban tehát a közvetlen termelők az általuk megművelt földnek nem tulajdonosai, hanem csupán birtokosai voltak. A feudális földtulajdon keretében a kis önálló paraszti gazdaságok létezése jellemzi a feudális gazdálkodást. Minthogy azonban a parasztok rendelkeztek az önálló gazdaság viteléhez szükséges termelési eszközökkel, az urak közvetlen, csakis a gazdaságon kívüli kényszer segítségével, azaz bizonyos fokú erőszak alkalmazásával tudták kizsákmányolni a termelőket. Csakis így tudták érvényesíteni a földre való tulajdonjogukat. „Ha a földesúrnak nem volna közvetlen hatalma a paraszt személye felett, nem kényszeríthetne egy olyan embert,

akinek földje van és maga gazdálkodik, arra, hogy neki dolgozzon."[2] A parasztoknak az uraktól való személyi függése és az ebből következő gazdaságon kívüli kényszer a feudális rendszer jellemző vonása. A parasztok személyi függésének formái és foka a legkülönbözőbb volt, kezdve a földhöz kötött örökös jobbágyságtól, a jobbágyi rabságtól egészen az egyszerű úrbéri kötelezettségig vagy bizonyos jogi korlátozásokig, a rendi egyenlőtlenségig.

Azok a formák, amelyeket a feudális földtulajdon öltött egyes népeknél a feudális viszonyok bizonyos fejlődési szakaszaiban, a konkrét történeti feltételektől függtek. Nyugat-Európában a feudális földtulajdonnak első, még fejletlen formája az *allódium* volt. Eleinte a földközösségi tagok telkét nevezték így. Amikor azonban a paraszti faluközösség felbomlott, és kialakult a társadalmi egyenlőtlenség, akkor a paraszti allódiumok különféle utakon (a szabad parasztok tönkrejutása és telkeik kényszereladása, valamint közvetlen foglalás, erőszak stb. útján) a feudalizálódó világi és egyházi nemesség kezére kerültek. Egy részüket azok a tehetős parasztok szerezték meg, akik kiemelkedtek a szabad faluközösségi tagok sorából, és saját földjüket a kevésbé tehetős szomszédok kárára megnövelték. Így alakult ki a nagybirtok, amely feudális földtulajdonként szerepelt.

A nyugat-európai feudális viszonyok további fejlődése a feudális földtulajdon újabb formájának, a *beneficium*-nak a kialakulásához vezetett. Ezt élethosszíglan adományozták meghatározott (rendszerint katonai) szolgálat fejében, amit a beneficiumot adományozó *szenior* számára kellett teljesíteni. A feudális társadalom további fejlődése folyamán a beneficiumok élethosszig tartó birtoklásból örökös birtokká váltak, és felvették a *feudum* jellemző vonásait. A feudum olyan öröklődő földbirtok, amelyet kötelező katonai szolgálat és néhány más kötelezettség terhelt a magasabban álló szenior részére. A feudális földtulajdon kifejlődött és kiteljesedett formája éppen a feudum. Éppen azt a társadalmi rendet nevezték később feudalizmusnak, amelynek alapját a feudum formáját öltő földtulajdon képezte.

A feudális korszakban a földtulajdonnak Oroszországban két fő formája volt: a *votcsina*, amely kezdetben megfelelt a nyugat-európai feudális nagybirtoknak, az allódiumnak, valamint a *pomesztye*, amely hasonlított a nyugat-európai beneficiumra, illetőleg később a feudumra. A két birtokfajta jogilag fokozatosan közeledett egymáshoz, s összeolvadva a feudális földtulajdonnak olyan formáját alkotta, amely nagy vonásokban hasonlít a nyugat-európai feudumra.

A feudális földtulajdon megfelelő formáit Keleten is megtaláljuk. Így például az arab kalifátus egyes területein, Iránban, Irakban, Közép-Ázsiában és másutt az allódiumnak megfelelő feudális tulajdonforma a *mulk* volt. A beneficiumnak és a feudumnak itt a különböző fejlődési fokokon átment *ikta*, majd később a *szojurgal* felelt meg. Kínában az allódiumnak megfelelő forma a *csoutien*, Japánban pedig a *shoen* volt.

A feudális földtulajdon nem olyan magántulajdoni forma volt, amelynél a rendelkezési jog csupán egy tulajdonost illet, és azt semmi sem korlátozza. A feudális földtulajdon rendszerint azt jelentette, hogy a kisebb feudális uraknak meghatározott szolgálatot kellett érte teljesíteniük a nagyobb feudális urak, szeniorjaik részére, a személyi függő viszony következtében, amely köztük fennállt. Ezek a függőségi viszonyok alkották a feudális hierarchia rendszerét, azaz a fölé- és alárendeltség meghatározott rendszerét, magán az uralkodó osztályon belül. Ez a földbirtokláson és a közvetlen termelők, a feudális függésben élő parasztok kizsákmányolásán alapult. Ily módon a feudális földtulajdonnak hierarchikus szerkezete volt.

Több keleti országban, különösen a kora feudális időszakban, túlsúlyban volt az állami föld- és víztulajdon (azaz a csatornák, víztárolók és más öntözőberendezések tulajdona), és a feudális állam közvetlenül, az állami szervek útján zsákmányolta ki a parasztokat, az állami földekből kihasított telkek birtokosait. Lassanként azonban az állami földek jelentős részét a keleti országok-

[2] *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956. 187. old.

ban is eladományozták a feudális uraknak benefícium és feudum típusú feltételes tulajdonként. Így tehát ezekben az országokban az állami feudális földtulajdon mellett megvolt az egyes feudális urak földtulajdona is.

A FEUDÁLIS JÁRADÉK ÉS A PARASZTOK FEUDÁLIS FÜGGÉSÉNEK FORMÁI

A feudális kizsákmányolás jellegét a feudális urak földtulajdona, továbbá a parasztoknak a földesúrtól való személyes és a telken keresztül érvényesülő függése határozta meg. A feudális kizsákmányolás különféle módon történt, és az ún. *feudális járadékban* jutott kifejezésre. A feudális járadék — mint a feudális úri földtulajdon érvényesítésének gazdasági formája — a különféle kötelezettségek összességét jelentette. A parasztok e kötelezettségekkel a feudális uraknak tartoztak. Ezek az adók és juttatások feleméstették a paraszt többletmunkájának eredményét. A jobbágy kénytelen volt urának adni munkájának egész eredményét azon a minimumon felül, amely saját maga és családja fenntartásához, valamint gazdasága újratermeléséhez volt szükséges.

A feudalizmus korában a feudális járadéknak három formája volt. A ledolgozási járadék (robot), a termékjáradék (természetben fizetett úrbér) és a pénzjáradék (pénzben fizetett úrbér). A feudális társadalom fejlődésének korai szakaszában Európában a ledolgozási járadék volt túlsúlyban, bár már ekkor is meglehetősen elterjedt a termékjáradék, sőt bizonyos fokig a pénzjáradék is.

A fejlett feudalizmus korában sok európai országban már nem a robot, hanem az úrbér volt túlsúlyban, mégpedig kezdetben naturális, később pedig pénz formában. A robotnak az úrbér különböző formáival való felcserélése a mezőgazdasági termelőerők növekedésének a következménye volt, és fontos lépést jelentett előre. E kizsákmányolási forma mellett a többletmunkát már nem a földesúri birtokon, nem az úri szántóföldeken, az urak vagy gazdatisztjeik közvetlen felügyelete alatt végezték, hanem a közvetlen termelő, a jobbágy gazdaságában.

A termékjáradék a ledolgozási járadékhoz képest nagyobb lehetőséget nyújtott a jobbágynak saját gazdasága fejlesztésére, a többletmunkának saját érdekében való kihasználására, azaz gazdaságának bizonyos mértékű kiterjesztésére. Ez arra vezetett, hogy a közvetlen termelők helyzetében nagyobb különbségek keletkeztek, mint a ledolgozási járadék idején. Még inkább vonatkozik ez a pénzjáradékra, amelynek uralkodóvá válása igen nagy változásokat okozott a közvetlen termelők helyzetében. Lehetővé tette a jobbágyok gyors személyi felszabadulását, a jobbágyság fokozott társadalmi tagozódását, s ugyanakkor jelentős változásokat hozott az úri gazdaság helyzetében is.

A keleti országok a feudális járadék fejlődésének sajátos formáit alakították ki, s ez a közvetlen termelőknek a feudális uraktól való függésében is speciális formákhoz vezetett. Minthogy sok feudális országban a kora feudális időszakban a föld és az öntözőberendezések főtulajdonosa a feudális állam volt, nem alakult ki a nagy úri gazdaság, és így Keleten a feudális járadék fő formája nem a robot, hanem a terményjáradék, részben pedig a pénzjáradék volt, amit állami hivatalnokok szedtek be a jobbágyoktól. A feudális járadék itt egybeesett az adóval. A kora feudális időszakban az állam a pénz vagy termény formájában beszedett adók nagy részét adományként kiosztotta a feudális urak között. A közvetlen termelőknek ez a kizsákmányolási módja kegyetlenségét tekintve nem maradt el az Európában uralmon levő robottól, de a terményjáradék uralma mellett a keleti országok jobbágyai nagyobb mozgási szabadságot élveztek, mint az európai országok röghözkötött parasztjai.

A VÁROS ÉS AZ ÁRUTERMELÉS A FEUDALIZMUS KORÁBAN

A korai feudalizmus időszakát a termelőerők meglehetősen alacsony színvonala jellemzi. Mindenütt a naturális gazdálkodás uralkodott. A termelés elsősorban a termelőnek, családjának, valamint a feudális úr szükségleteinek a közvetlen kielégítésére irányult. A gazdasági tevékenységhez

szükséges összes feltételeket (termelési eszközöket, a dolgozók megélhetéséhez szükséges javakat stb.) szinte kizárólag azokban a gazdaságokban állították elő, amelyeknek jellemző jegye az ipar és a földművelés egyesítése volt, az utóbbi döntő túlsúlyával.

Ennek ellenére a feudális társadalom termelőerői, bár igen lassan, de mégiscsak növekedtek. A mezőgazdaságban létrejöttek, majd elterjedtek a földművelés tökéletesebb formái (a két- és a háromnyomásos, majd a vetésforgós rendszer), újabb növényeket termesztettek és nemesítették a régieket. A régiek nemesítése mellett új kultúrák jelentek meg a konyhakertészetben, a gyümölcsösökben, a szőlőkben és a földművelés más területein is.

Az európai országokban széles körben elterjedt a vaseke és a többi vasból készült mezőgazdasági eszköz, s ez lehetővé tette, hogy mélyebben szántsanak és intenzívebben műveljék meg a földet. A puszta területek felszántása, az irtások — nagy erdős területek szántóföldé alakítása — jelentősen növelték a megművelt földek kiterjedését. A keleti országokban pedig az öntözéses földművelés mellett a növények nemesítése következtében bizonyos kultúráknál évente két (néha több) termést is betakarítottak.

Tovább fejlődtek az istállózó és a nomád állattenyésztés különféle formái, a szarvasmarha és a kisebb állatok (különösen a juhok és a kecskék) tenyésztése is. Megjelentek, majd tökéletesedtek a méhészet, a mezőgazdasági iparok, a selyem előállítása, a borászat, az olajütés.

A kézműves mesterségek fejlődésében is változások következtek be. Átalakultak a termelési eszközök, és elsősorban az ipari munka módszerei. A technika a feudális korszakban a kézi erő felhasználásán alapult, és viszonylag lassan fejlődött. Ezért a technikai eszközök korlátozottsága, a berendezések és munkaeszközök kezdetlegessége miatt a termelés fejlődésében igen nagy szerepet játszott a munkamódszerek tökéletesedése.

A termelőerők fejlődése következtében fokozódott a társadalmi munkamegosztás, és ez a feudális társadalom bizonyos szakaszán — Európában pl. a X—XI. században — a kézművességnek a mezőgazdaságtól való elválásához és a városok, a kézművesség és kereskedelem központjainak létrejöttéhez vezetett. A városok, amelyek kezdetben közigazgatási és vallási központok, illetve erődítmények voltak, lassanként a fejlődő árutermelés és áruforgalom központjaivá váltak. Ugyanekkor, bár lényegesen lassabban, fejlődni kezdett a falusi árutermelés is. Ennek következtében kialakultak, majd megerősödtek az országokon belül az egyes vidékeket összekötő gazdasági kapcsolatok, ami a belső piac fokozatos kialakulásához vezetett.

A feudalizmus korában az egyes országok városai nem egyenlő ütemben fejlődtek. Kínában és Indiában, a naturális gazdálkodás ellenére, kifejlődött a kézművesség, s már a kora feudális időszakban élénk nemzetközi kereskedelem folyt. Itt még az ókorból gazdag és népes városok maradtak fenn, és igen jelentős gazdasági szerepet játszottak. A városi kézművesség és a kereskedelem viszonylag magas fokon állt Bizáncban, továbbá az Elő- és Közép-Ázsiában alakult államokban, valamint Észak-Afrikában, a VII—VIII. századi nagy arab hódítások után.

A feudális társadalom bizonyos fokán megjelenő árutermelés, amely a munkamegosztáson alapul és piacra, eladásra, a különféle gazdaságok termékeinek kicserélésére irányul, fontos szerepet játszott e korszakban a termelőerők további fejlődésében. A haladás most már jelentős mértékben az árutermelés fejlődésétől, az urak gazdaságainak a piaci életbe való bekapcsolásától, a közvetlen termelők naturális gazdálkodásának árutermelésre való átállásától s a belső piac létrejöttétől és kiterjedésétől függött, ami mind a társadalmi munkamegosztás és az egyes gazdasági ágak (földművelés, állattenyésztés, különféle iparágak) specializálódásának a következménye volt.

A városok gazdaságilag lassan megerősödtek, és polgáraik harcba szálltak az őket függő helyzetben tartó feudális szeniorjaikkal. (A városok ugyanis rendszerint valamelyik feudális birtok területén jöttek létre.) A városi polgárok és a feudális szeniorok közti harc, a történeti fejlődés feltételeitől függően, országonként más és más formát öltött, kezdve a nyílt fegyveres felkelésektől egészen

a városi privilégiumok és szabadságok pénzen való megvásárlásáig. A városi polgárok és a feudális urak között folyó harc az európai országokra jellemző.

Az európai városok gazdasági fejlődése folyamán és a feudális urak hatalma alól való felszabadulása után társadalmi ellentmondások jöttek létre, majd éleződtek ki a városi lakosságon belül. Ezek az ellentmondások egyfelől a polgárok felső rétege, a gazdag kereskedők és uzsorások, másfelől a városi kézművesek között keletkeztek. Ez utóbbiak rendszerint *céhek*-be (azonos szakmát egyesítő szövetségek) tömörültek. A városi ipar fejlődése során társadalmi ellentétek keletkeztek a céheken belül is: a céhmesterek, a műhelyek tulajdonosai, valamint a legények és az inasok között, akiket a mesterek egyre jobban elnyomtak és kizsákmányoltak.

A fejlett feudalizmus korában a keleti országokban is kifejlődött a munkamegosztás a kézművesség és a mezőgazdaság között. A tengerpartokon és a nagyobb folyamok mentén keletről nyugatra, a Csendes-óceántól a Földközi-tengerig húzódott azoknak a városoknak a láncolata, amelyek a kézművesség és a kereskedelem központjai voltak, s a köztük kialakuló kapcsolatok révén igen távoli vidékeket kötöttek össze. E városok fellendülése elsősorban nem a belső piac fejlődésétől, hanem az átmenő kereskedelemtől függött. A nemzetközi kereskedelem ezen útjaitól távol eső hatalmas területeken viszont sokkal lassabban következett be a kézművességnek a mezőgazdaságtól való elválása s a városok ezzel kapcsolatos fejlődése, az árutermelés kialakulása és a belső piac létrejötte.

A FEUDÁLIS TÁRSADALOMBAN FOLYÓ OSZTÁLYHARC ÉS JELENTŐSÉGE

A feudális termelési módot jellemző antagonisztikus ellentétek éles osztályharc, állandó küzdelem színterévé tették a feudális társadalmat. Ez a harc elsősorban két osztály, a függőségben élő parasztság és a feudális földbirtokosok között folyt.

A feudalizmus fejlődésének korai szakaszára általában a helyi parasztlázadások és felkelések jellemzők, amelyek nem terjedtek túl egy meghatározott, viszonylag kicsiny területen. A későbbiek folyamán amikor a társadalmi és gazdasági fejlődés a feudális társadalom alapvető osztályainak végleges kialakulásához vezetett, a parasztttömegek tiltakozása is megerősödött a feudális urak részéről mutatkozó mind fokozottabb kizsákmányolás ellen. A jobbágyok antifeudális mozgalmai túllépték az egyes helységek szűk határait, és nagy területekre terjedtek ki. Megváltozott a jobbágymozgalmak jellege. A jobbágyok egyre nagyobb tömegei vettek részt e mozgalmakban, időben elhúzódtak és egyre élesebb formákat öltöttek. Ez leginkább Keleten mutatkozott, ahol a korai feudalizmus korszakában a gazdasági fejlődés gyorsabb volt, mint Európában. Így Kínában a VII. század elejétől kezdve az antifeudális parasztmozgalmak, amelyek Honan, Hopej és más területeken kezdődtek, túlterjedtek e vidékek határain. A IX. században Kínában már nagy jobbágyfelkelés tört ki Huang Csao vezetésével, amelyben nagy tömegek vettek részt és körülbelül tíz évig tartott.

Az V—VI. század fordulóján jelentős parasztfelkelésre került sor Iránban: a mazdakiták felkelésére. Ez az iráni jobbágyok első tiltakozása volt a feudális kizsákmányolás ellen. A VIII. és IX. század folyamán nemegyszer nagy parasztfelkelések robbantak ki Közép-Ázsiában (Mukanna-felkelés), Azerbajdzsánban (Babek-féle felkelés), Mezopotámiában, Szíriában, Iránban, a Perzsaöböl arab oldalán (a karmaták felkelése a IX—X. század fordulóján), Bizáncban (a paulikiánusok mozgalma, Szláv Tamás és Rézkezű Baszileiosz felkelése) és más országokban. Az antifeudális mozgalmak gyakran összeszövődtek az idegen hódítók elleni harccal. Így volt ez pl. az arab kalifátustól függő országokban is.

A legnagyobb, hatalmas területekre kiterjedő jobbágyfelkelések a fejlett feudalizmus korszakára jellemzőek. Ebben az időben sok országban a parasztfelkelések mind kiterjedésüket, mind erejüket és időtartamukat tekintve jelentősen túlszárnyalták az előző kor felkeléseit. Elegendő, ha

felhívjuk a figyelmet olyan széles körű antifeudális mozgalmakra, mint amilyen a XIII. században Bulgáriában tört ki Ivajlo kondás vezetése alatt, vagy pedig a XIV. századi kínai „vörös turbánosok" felkelésére, a Dolcino-felkelésre Észak-Itáliában a XIV. század elején, a franciaországi jacquerie-re, s az angliai Wat Tyler-felkelésre a XIV. század második felében, a XV. századi erdélyi felkelésre, és számos más XIV—XV. századi parasztmozgalomra a Közel- és Közép-Keleten (a szerbedarok Iránban és Közép-Ázsiában a XIV. században, a török parasztság felkelése a XV. század második évtizedében stb.). Nagy jelentősége volt a XV. századi csehországi nagy parasztháborúnak, ahol a cseh kizsákmányolók elleni széles körű felkelés összeszövődött az idegen elnyomás elleni harccal.

A parasztfelkelések gyakran egybefonódtak a városi polgárok, elsősorban azok alsóbb rétegeinek harcával, mivel közös ellenségük volt a feudális szenior személyében. A városi mozgalmak jellege a feudális társadalom fejlődésének megfelelően változott. A gazdaságilag legfejlettebb európai országokban a városi szegénység és a városokban létrejött előproletariátus nem csupán a városi földbirtokosok, valamint a kereskedő és uzsoratőke képviselői ellen harcolt, hanem az iparban születőben levő kapitalista kizsákmányolási forma ellen is (pl. a ciompók felkelése Firenzében a XIV. században). A falu és város dolgozó tömegeinek a feudális kizsákmányolás ellen vívott harca megtisztította az utat a termelőerők további fejlődése számára, és így elősegítette a feudális társadalom további fejlődését.

A KÖZÉPKORI FEUDÁLIS ÁLLAM

A feudális gazdasági élet és a fejlődésével párhuzamosan fokozódó osztályharc a feudális társadalomban meghatározta a politikai felépítmény jellegét is. Azok a nagy állami egyesülések (pl. Nagy Károly kiterjedt birodalma), amelyek a kora feudális időszakban keletkeztek, nem mutatkoztak szilárdaknak az ország egyes részei között levő gazdasági kapcsolatok gyengesége, a szinte kizárólagos naturális gazdálkodás és a fejletlen árucsere miatt.

Viszonylag centralizált formákat találunk viszont a keleti kora feudális államokban. Ezt az magyarázza, hogy Keleten túlsúlyban volt az állami földtulajdon, és nagy szerepet játszottak a földművelésben az öntözőberendezések, amelyeknek kihasználásához erős államhatalomra volt szükség. Bizonyos jelentősége volt annak a körülménynek is, hogy az antik rabszolgatartó államok örökségeként megmaradt a fejlett hivatalszervezet.

A feudális társadalom politikai széttagoltságát gazdasági egységeinek elkülönülése okozta. Ez világosan mutatkozik az európai országok többségében. A gazdaságilag önellátó feudális nagybirtokok politikai tekintetben is ténylegesen önálló egységeket alkottak. Minden egyes nagybirtokosnak megvoltak a közigazgatási, bírósági és katonai szervei, s ezeket arra használta fel, hogy engedelmességre szorítsa birtokának feudális függésben levő lakosságát és háborút viseljen a szomszéd urak ellen.

Ámde a termelőerők további fejlődése, a belső piac kialakulása, valamint a parasztok és a polgárok osztályharcának erősödése következtében a feudális társadalom politikai felépítménye is megváltozott. A feudális urak változtatták politikai uralmuk módszereit. Európa jelentős részén a XIII—XV. században (egyes országokban már előbb is) megjelent a politikai egyesülésre, a feudális államok központosítására irányuló tendencia. Ez a törekvés Nyugat-Európában különösen Angliában, Franciaországban és Spanyolországban, Kelet-Európa területén pedig Oroszországban volt erős.

A feudális urak (nemesség és papság), valamint a városi polgárok külön rendekben történő tömörülése eleinte helyi, később pedig állami méretű rendi képviseleti szervekben (Angliában a parlament, Franciaországban az États généraux stb.) jutott kifejezésre. Így alakultak ki a rendi képviselettel bíró feudális monarchiák vagy „rendi monarchiák".

Oroszországban a központosított feudális állam kialakulásának folyamata lényegében a történeti fejlődésnek ugyanazt az általános törvényszerűségét tükrözte, amit a nyugat-európai központosított feudális államok kialakulási folyamata. Mivel azonban Oroszország gazdasági fejlődését a tatárjárás fékezte, a gazdasági széttagoltságot itt lassabban lehetett felszámolni, mint Nyugat-Európában. A feudális alapon álló orosz központosított állam a XV. század végén alakult ki, a rendi képviseleti monarchia (országgyűlés) pedig a XVI. század közepén jött létre Oroszországban.

A központosított államok létrejötte számos országban, objektíve pozitív jelentőségű volt, mert megszűntek az országot pusztító feudális belháborúk, amelyek a külső ellenségnek is megkönnyítették az országba való behatolást, és létrejöttek a mezőgazdasági termelés növelését, a városok, a kereskedelem fejlődését stb. szolgáló feltételek.

Egyes európai országokban viszont a politikai széttagoltság fennmaradt a fejlett feudalizmus időszakában is. Németországban és Itáliában gazdasági fejlődésük sajátosságai, s elsősorban az országos piac hiánya miatt, a politikai konszolidáció helyi méretekben történt. Ennek következtében ezekben az országokban nem található meg a politikai egyesülés folyamata, sőt ellenkezőleg, további politikai szétaprózódásra került sor. A feudális állam formái különbözőek voltak, de osztálytartalma mindegyiknek azonos volt. V. I. Lenin a középkori állam sajátságait jellemezve így írt: „Az államformák itt is különfélék voltak, itt is volt monarchia és — bár sokkal kevésbé kifejezett formában — köztársaság, de az uralom mindenkor kizárólag csak a jobbágytartó földesurat illette meg. A jobbágyok a politikai jogokból teljesen ki voltak rekesztve."[3]

A NÉPEK KIALAKULÁSA A FEUDALIZMUS KORÁBAN

A feudalizmusba való átmenet idején folytatódott a népek kialakulásának folyamata. A nép olyan történelmi kategória, amely a fejlődésben a nemzetség és a törzs után következik, és megelőzi a nemzetet. Míg a nemzetek keletkezése és fejlődése a kapitalizmus korszakában történik, addig a népek története a megelőző társadalmi-gazdasági alakulatokkal, a rabszolgatartó és a feudális alakulattal áll kapcsolatban, a nemzetség és a törzs pedig az ősközösségi rend kategóriái.

Azokban az országokban, amelyek a rabszolgatartó renden keresztül jutottak el a feudalizmushoz (pl. Kína, India és Irán Ázsiában, Itália, Franciaország és Spanyolország Európában), a feudális viszonyokhoz való átmenet új lépést jelentett azoknak a népeknek a kialakulása terén is, amelyeknél ez a folyamat már az ókorban megkezdődött. Azokban az országokban pedig, amelyek az ősközösségi rendből közvetlenül jutottak el a feudalizmushoz (pl. Európában Németország, Anglia, a skandináv országok, Oroszország, Csehország, Lengyelország, Keleten pedig néhány török törzs), a népek törzsekből és törzsszövetségekből való kialakulási folyamata a feudalizmus kifejlődésével együtt kezdődött. Egyes törzsi csoportoknál és törzsszövetségeknél Európában és Ázsiában e folyamat kezdete aránylag későre, a XI—XIII. századra tehető (pl. a mongoloknál és egyes török törzseknél).

A konkrét történeti helyzetnek megfelelően a népek kialakulása különféle utakon történt. Franciaországban pl. az ország északi és déli területei közötti fejlődési eltérések következtében két rokon nép, az északfrancia és a délfrancia alakult ki, amelyek azután később az egységes Franciaországot hozták létre.

Az óorosz nép történetének is megvannak a sajátos vonásai. A régi Oroszország gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése a feudális széttagolódás korában (a nagybirtok megnövekedése és az egyes gazdasági központok elkülönülése, a gyakori külső támadások, elsősorban pedig a súlyos

[3] *Lenin Művei.* 29. köt. Szikra 1953. 493. old.

tatár hódítás következtében), az óorosz nép szétszakadásához vezetett. Lassanként az egységes óorosz népből három rokon nép, az orosz (nagyorosz), az ukrán és a belorusz alakult ki, amelyek nyelvüket és kultúrájukat tekintve igen közel állnak egymáshoz, és minden történeti fordulat és megpróbáltatás ellenére megőrizték közös származásuk és sorsközösségük tudatát.

A népek kialakulási folyamata sok ázsiai és európai országban többnyire a fejlett feudalizmus időszakában fejeződött be, s ez az áru- és pénzviszonyok kifejlődésével, a belső piac kialakulásával, a széttagolódás fokozatos felszámolásával és a jelentős gazdasági és kulturális központok kialakulásával áll kapcsolatban. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején viszont a feudális széttagolódás felszámolása, a nemzeti piac kialakulása s a nemzeti, gazdasági és kulturális központok létrejötte a népeknek nemzetekké alakulását eredményezte.

VALLÁS ÉS EGYHÁZ

A középkorban nagy szerepe volt a vallási ideológiának. A különféle vallási rendszerek és egyházszervezetek mind ugyanazt a célt szolgálták, a feudális urak hatalmának megerősítését az elnyomott és kizsákmányolt nép tömegei felett. Ez volt a célja a buddhizmusnak Kínában, Tibetben, Mongóliában, Indokínában, Japánban és más ázsiai országokban. Így volt ez a brahmanizmussal (hinduizmus) Indiában, az izlámmal Elő- és Közép-Ázsia nagy részén s a keresztény vallás két fő formájával (katolicizmus és pravoszlávia) az európai országokban, Bizáncban, a transzkaukáziai vidéken stb. Annak ellenére, hogy e vallási rendszerek és egyházak dogmatikájában, szertartásában és formáiban jelentős eltérések mutatkoznak, többé-kevésbé alkalmazhatók rájuk Engelsnek a katolikus egyházról mondott szavai. Az egyház a középkorban „a fennálló feudális rend legáltalánosabb összefoglalója és szentesítője volt".[4] Az egyház minden országban a legnagyobb feudális földbirtokosok közé tartozott, és könyörtelenül kizsákmányolta a jobbágyok és a függőségben levő parasztok munkáját. Az egyházi földbirtok több országban a legnagyobb előjogokkal rendelkezett, és a papságnak is különleges jogai voltak. Bár az egyházi szervezetek a feudalizmus legszilárdabb támaszai voltak, egyes országokban nem minden viszonylatban játszottak egyforma szerepet. Így pl. a kínai, koreai és japán buddhizmus sohasem gyakorolt olyan erős politikai és ideológiai hatást, mint a nyugat-európai katolicizmus. Ehhez járult még, hogy Kínában nem a buddhizmus volt az egyetlen vallási ideológia. Mellette versenytársként szerepelt két másik vallás, a taoizmus és a konfucianizmus. Az egyház dogmái (alaptanok), amelyek szentesítették a feudális elnyomást, ellenállást váltottak ki a társadalom kizsákmányolt rétegeiből. Ez az ellenállás egyre növekedett a feudalizmus fejlődésével és a feudális kizsákmányolás erősödésével, s különféle formákban, többek között a nagyszámú népi eretnekmozgalomban jutott kifejezésre. A középkori *eretnekségek*, azaz a hivatalosan elfogadott vagy uralkodó egyházi tanítások, dogmák ellen irányuló tanok a társadalmi tiltakozás vallási formában történő kifejezései voltak. Nyugaton, csakúgy mint Keleten, az elnyomott paraszti és városi tömegek, különösen pedig a városi és a falusi szegénység eretnekmozgalmai a feudalizmus forradalmi ellenzékének egyik legfontosabb elemét alkották.

A papság Nyugat-Európában és néhány ázsiai országban — kihasználva a feudális államok gyengeségét és megosztottságát — a feudális fejlődés egyes szakaszaiban nem csupán ideológiai, hanem politikai uralomra is törekedett. Különösen hosszú ideig és állhatatosan harcolt ezért a pápaság, évszázadokon keresztül küzdött az európai államok ellen, hogy a pápai trónnak politikailag alárendelje őket. A városok kifejlődése, gazdasági és politikai jelentőségük megnövekedése, valamint a központosított feudális államok megszilárdulása azonban gyengítette az egyház politikai és ideológiai pozícióit, elsősorban Európában és Kelet-Ázsiában, kisebb mértékben Elő- és Közép-Ázsiában.

[4] *Engels:* A német paraszthábor. Szikra 1949. 25. old.

Európában ez közvetve az eretnekmozgalmak megerősödésében és egy, a katolikus egyház ellen irányuló széles körű társadalmi mozgalom, a reformáció feltételeinek megteremtésében jutott kifejezésre. Ez a mozgalom a XVI. század közepén érte el tetőpontját.

A KÖZÉPKORI TÁRSADALOM KULTÚRÁJA

A középkori társadalom fejlődésével párhuzamosan haladt kultúrájának fejlődése is. A feudális korszak kultúrájának megvannak az általános jellemző vonásai, de ugyanakkor jelentős eltéréseket is találunk az egyes országokban. Ennek okát nem csupán az országok sajátos gazdasági és politikai fejlődésében kell keresnünk, hanem számos más körülményben is (természeti viszonyok, etnikai sajátságok, történeti hatások és kapcsolatok stb.).

Mind a világi, mind az egyházi feudális kultúra az uralkodó osztály érdekeit fejezte ki, de az egyháznak az ideológia területén a középkorra oly jellemző uralkodó helyzete (az egyes országok konkrét történeti körülményeitől függően) többé-kevésbé hatást gyakorolt az egész középkori kultúra fejlődésére. Az egyház a filozófiát, a tudományt, a művészetet és az erkölcsöt a teológiának rendelte alá. Az oktatásügy, elsősorban Európában, többnyire a papság kezében volt. A kolostorokban írták az évkönyveket és az irodalmi műveket, itt másolták le az antik írók műveit.

A feudális társadalom kultúrája a haladó és reakciós irányzatok harca közepette fejlődött. Az uralkodó osztály, kultúrája megteremtése idején, igen sokat merített a népi forrásokból, és saját érdekében felhasználta a népi tehetségeket, saját ideológiájának rendelve alá alkotásaikat. A népi kultúra, a falu és város dolgozó tömegeinek kultúrája közvetve, a gazdag népi eposzokban, mondákban, énekekben, mesékben s más költői és prózai művekben jutott kifejezésre. A középkor kiemelkedő irodalmi alkotásainak legerősebb oldalát a népi alap alkotja. S bármily szorosan kötötték is meg a dolgozó tömegek teremtő erőit a feudális körülmények, a nép művészi géniusza mégis csak kifejezésre jutott a középkori kultúra olyan területein, mint a színház, a zene, az építészet, a festészet és a szobrászat. A népi teremtő erő, a parasztok és iparosok teremtő erőinek kiapadhatatlan forrásáról tanúskodik például az ázsiai országok (különösen Kína és India), valamint az európai és észak-afrikai országok sajátos iparművészete.

A vallásos ideológia uralma, minden élő és szabad gondolat elnyomása, az egyházi tanokkal össze nem egyeztethető tudományos eredmények üldözése rendkívüli módon hátráltatta a kultúra fejlődését. Így az igazi tudományos ismeretek csakis az egyházi világnézet elleni éles és hosszú harcban tudtak érvényesülni.

Itáliában a XIV. században megkezdődött a reneszánsz, a kultúra fejlődésének forradalmi szakasza, s létrejött egy új ideológia, új világnézet, a *humanizmus*. A humanizmus ideológiája az egyházi skolasztika uralma és általában az egyházi világnézet ellen irányult. A reneszánsz képviselői az egyház szellemi diktatúrájával, a feudális-egyházi világnézettel a profán világszemléletet, a világi kultúrát, az életörömmel teljes realista művészetet s a tapasztalatra és a természet tanulmányozására alapított tudományos ismereteket állították szembe.

A középkori kultúra történetében emelkedő és hanyatló szakaszokat találunk. Az élenjáró és haladó mellett rendkívül sok sötét és reakciós jelenséget látunk, de általában véve a középkori kultúra fejlődése egy lépést jelentett előre: az emberiséget új anyagi és szellemi értékekkel gazdagította. A középkori kultúra történetében ismeretesek kiváló írók és művészek, tudósok, filozófusok és publicisták, akiknek működése haladó volt, s nagy szerepet játszottak az emberiség kultúrájának fejlesztésében.

*

EURÓPA, ÁZSIA ÉS ÉSZAKKELET-AFRIKA AZ V. SZÁZAD KÖZEPÉN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

A feudalizmus e problémáit tárgyalja a „Világtörténet" III. kötete. A marxista történészek álláspontja ezekben a kérdésekben elvileg különbözik az idealista szemléletet képviselő polgári történészek metodológiai állásfoglalásától.

Kétségtelen, hogy a burzsoá történészek jelentősen hozzájárultak a középkor tanulmányozásához (hatalmas tényanyagot gyűjtöttek össze és rendszereztek, sok fontos megfigyelést és általánosítást végeztek a történeti események terén). Nem lehet azonban egyetérteni a burzsoá történetírásban uralkodó szemlélettel, amely a feudalizmus lényegét politikai intézmények és jogi normák rendszerének, nem pedig egy meghatározott termelési módnak tartja. Szerintük a feudalizmus a legkülönbözőbb történeti korszakokban is létezhetik, függetlenül a társadalmi és gazdasági feltételektől. Ezek a tudósok megtalálják a feudalizmust az ókori keleten (Egyiptomban és Mezopotámiában), valamint az ókori Görögországban is. A feudalizmus helytelen értelmezéséből fakad a polgári történetírásnak az az állítása is, amely tagadja a társadalmi forradalmak elkerülhetetlenségére vonatkozó nézetet az egyik osztálytársadalomból a másikba való átmenet idején. Rendkívül elterjedt az a történeti tényeket meghamisító nézet is, amely szerint az antik világból a középkorba való átmenet megszakítatlan, tiszta evolúciós folyamat volt, amelyet nem kísértek társadalmi megrázkódtatások és forradalmak.

A polgári történészek figyelmen kívül hagyják a társadalmi viszonyok (köztük a politikai és jogi viszonyok) igazi alapját, a termelőerők fejlődését, amelyeknek meghatározott termelési viszonyok felelnek meg. Nem tudják megérteni a feudális társadalom fejlődésében mutatkozó törvényszerűségeket, s így lemondanak e korszak tudományos alapon való periodizációjáról. A feudalizmus idealista értelmezésével kapcsolatos a burzsoá történészeknek az az álláspontja is, amely a középkorra vonatkozólag tagadja az osztályharc létét, tagadja a néptömegeknek mint a társadalmi haladás döntő erejének szerepét, s ugyanakkor túlbecsüli az egyes történeti személyek (császárok, királyok, hadvezérek) jelentőségét. Ezek a polgári történészek a feudális államot olyan szervnek tekintik, amely a társadalom felett áll, s biztosítja a „társadalmi békét". Ez a nézet teljességgel ellentmond a történeti valóságnak.

Az idealista történeti felfogás hívei a történeti fejlődés objektív törvényszerűségeinek tagadásával elkerülhetetlenül a múlt modernizálásához jutnak. Egyes polgári tudósok, szemben a történeti tényekkel, azt állítják, hogy a korai középkor folyamán megvolt az „agrárkapitalizmus", mások pedig a „városi gazdálkodás" fogalmával, e történetietlen kategóriával dolgoznak stb. Ezek a tudósok a feudalizmusnak a középkori városok kifejlődésével kapcsolatos árutermelő és pénzviszonyait a kapitalista viszonyokkal azonosítják, s a feudális birtoknak a piaccal való kapcsolataiban a kapitalista vállalkozás jellemző jegyeit látják.

A szovjet történészek ugyanakkor, amikor a feudális formációt az egyetemes társadalmi fejlődés előrevivő fokának tartják, visszautasítják a középkor minden apologetikus értékelését, elsősorban pedig annak az állítólagos jótékony szerepnek a feldicsérését, amit a vallásos eszmék és a különféle egyházi intézmények játszottak e korszakban. Az objektív történettudomány nem hallgathat arról a kegyetlen szellemi elnyomásról, amelyben a népi tömegeket tartották, s nem mellőzheti hallgatással azt a szakadatlan harcot sem, amelyet azok e szellemi rabság ellen folytattak.

*

A III. kötet anyaga a következőképpen van elrendezve: az előadás Kína, India és a többi ázsiai országok történetével, nem pedig a nyugat-európaiakéval kezdődik. Ezt az a történeti tény magyarázza, hogy a feudalizmus Ázsiában, elsősorban Kínában előbb jött létre és előbb fejlődött ki, mint az európai országokban (lásd e kötet I. és II. részét). Kína, India és néhány más ázsiai ország megelőzték fejlődésükben az európai területeket a fejlett feudalizmus korában is, helyesebben e korszak első századaiban, egészen a XIII. századig, azaz a tatár hódításig. Ezért a kötet III. részében is megtartjuk általában az előadásnak a két első részben követett rendjét. A IV. rész azzal a világtörténeti jelentőségű harccal foglalkozik, amit az ázsiai és kelet-európai népek folytattak a mongol hódítók ellen. Ami viszont a kötet V. részét illeti, itt az előzőektől eltérően az előadás a nyugat-európai országok történetével kezdődik, amelyek a XIV—XV. század folyamán megelőzték fejlődésükben a többi országot.

Így tehát az ázsiai, európai és észak-afrikai országok történetének előadásánál e kötetben követett sorrend ezen országoknak az egész tárgyalt időszakban, vagyis a feudális korszak kezdetétől a XV. század végéig megtett reális történeti fejlődése indokolja.

Meg kell jegyeznünk, hogy a III. kötetnek, ennek a nagy, az egyetemes történet több mint egy ezredévét felölelő kollektív munkának megírása során felmerült néhány kellően meg nem vizsgált probléma, amelyre még nem adott végleges választ a történettudomány. Ezek közé tartozik például a feudális viszonyok kialakulásának ideje az araboknál, az izlám első korszakának társadalmi alapja, a feudális termelési mód győzelmének kora Bizáncban, a kijevi központtal kialakuló óorosz állam előtti politikai egyesülések jellege stb. További vizsgálatra szorul a feudális város kialakulásának kérdése egyes országokban, elsősorban pedig az ázsiai és észak-afrikai területeken, továbbá a nomádok szerepe a középkori feudális államokban, valamint a népek kialakulásának és fejlődésének problémája stb. A szovjet történészek e kérdések megoldásával kapcsolatban további kutatásokat folytatnak.

*

A kötetet a következők írták: a „Bevezetést" V. V. Birjukovics és J. A. Levickij; az I., II. és III. fejezetet N. I. Konrad; a IV. fejezetet A. M. Oszipov; az V. fejezet 1. részét J. M. Stajerman; a 2. és 3. részt N. A. Szidorova („A régi szlávok" című alfejezet kivételével, amely Z. V. Udalcova tollából származik, valamint a „Keresztény egyház" és „A Nyugatrómai Birodalom kultúrája" című alfejezetek kivételével, amelyek J. M. Stajermantól származnak); a 4. részt ismét Z. V. Udalcova írta. A VI. fejezet szerzője A. J. Jakubovszkij; a VII. fejezetet J. A. Beljajev és A. J. Jakubovszkij; a VIII. fejezet 1. részét A. J. Jakubovszkij; 2. részét I. P. Petrusevszkij készítette; a IX. fejezetet N. A. Szidorova; a X. fejezet 1. részét ugyancsak N. A. Szidorova; a 2. és 3. részt A. I. Nyeuszihin; a 4. részt pedig O. L. Vajnstein írta; a XI. fejezet írója J. A. Levickij; a XII. fejezetet pedig A. I. Nyeuszihin („Az arab uralom Hispániában a VIII—XI. században" című alfejezet kivételével, amelyet I. P. Petrusevszkij írt); a XIII. fejezetet Z. V. Udalcova, a XIV. fejezet 1. részét ugyancsak Z. V. Udalcova; a 2. részt A. I. Nyeuszihin; a 3. részt M. M. Szmirin; a 4. részt V. D. Koroljuk és Z. V. Udalcova írták; a XV. fejezet 1. részének szerzője B. A. Ribakov; a 2. részé V. T. Pasuto („A régi Oroszország kultúrája" című alfejezet kivételével, amelynek írói: N. N. Voronyin és V. T. Pasuto); a XVI. fejezetet Sz. D. Szkazkin és M. M. Sejman; a XVII., XVIII. és XIX. fejezetet N. I. Konrad; a XX. fejezetet A. M. Oszipov, a XXI. fejezetet J. A. Levickij; a XXII. fejezetet pedig N. A. Szidorova írta („Szíria és Palesztína a XI. században" című alfejezet kivételével, amely I. P. Petrusevszkij tollából származik); a XXIII. fejezetet N. A. Szidorova; a XXIV. fejezetet J. A. Levickij; a XXV. fejezetet A. I. Nyeuszihin; a XXVI. fejezet 1. részét ismét A. I. Nyeuszihin; a 2. részt M. M. Sejman; a XXVII. fejezetet A. I. Nyeuszihin; a XXVIII. fejezetet Z. V. Udalcova; a XXIX. fejezet 1. részét M. M. Szmirin; a 2. részt V. D. Koroljuk

és Z. V. Udalcova; a XXX. fejezetet M. M. Szmirin; a XXXI. fejezetet A. P. Levandovszkij és I. I. Orlik; a XXXII. fejezetet V. T. Pasuto; a XXXIII. fejezet 1. részét A. J. Jakubovszkij; a 2. részt I. P. Petrusevszkij; a XXXIV. fejezetet ugyancsak I. P. Petrusevszkij; a XXXV. fejezetet N. I. Konrad, I. P. Petrusevszkij és A. J. Jakubovszkij; a XXXVI. fejezet 1., 2., 3., 4., 5., 7. részét N. I. Konrad, a 6. részt A. M. Oszipov; a XXXVII. fejezet 1. részét A. J. Jakubovszkij, 2. és 3. részét I. P. Petrusevszkij; a XXXVIII. fejezetet V. T. Pasuto; a XXXIX. fejezetet pedig V. I. Rutyenburg írta („A céhszervezet felbomlásának kezdete" című alfejezet kivételével, amelyet J. A. Levickij írt, továbbá „A korai reneszánsz", „A tapasztalaton alapuló ismeretek fejlődése" és a „Humanista ideológia és jellemző vonásai" című alfejezetet, amelynek szerzője Sz. D. Szkazkin, míg a „Dante", „Giotto", „Francesco Petrarca", „Giovanni Boccaccio", „A humanizmus további fejlődése a XV. században", „A XV. századi itáliai művészet" és „Firenze kultúrája a XV. században" című alfejezeteket A. A. Guber írta); a XL. fejezetet N. A. Szidorova; a XLI. fejezetet E. A. Koszminszkij írta („Az irodalom fejlődése" című alfejezet kivételével, amely J. A. Levickij műve); a XLII. fejezetet M. M. Szmirin; a XLIII. fejezetet A. Sz. Kan; a XLIV. fejezet 1. részét B. T. Rubcov és M. M. Szmirin; a 2. részt V. D. Koroljuk és Z. V. Udalcova; a XLV. fejezetetet Sz. D. Szkazkin; a XLVI. és XLVII. fejezetet I. P. Petrusevszkij; a XLVIII. fejezet 1. és 4. részét Z. V. Udalcova, 2. részét M. M. Szmirin, a 3. részt A. P. Levandovszkij és I. I. Orlik; a XLIX. és L. fejezetet pedig L. V. Cserepnyin készítette.

A kötet szerkesztő bizottsága szívélyes köszönetét fejezi ki a Kínai Népköztársaság, a Csehszlovák Köztársaság, a Bolgár Népköztársaság, a Magyar Népköztársaság és a Román Népköztársaság történészeinek megküldött észrevételeikért, amelyek igen nagy segítséget nyújtottak a szerkesztő bizottságnak a szöveg végleges megszerkesztésénél.

A kötet sajtó alá rendezésekor felhasználtuk B. T. Gorjanov anyagát a Nyugatrómai Birodalom keresztény egyházának és kultúrájának történetére vonatkozólag (V. fejezet), továbbá J. E. Lipsic anyagát Bizánc IV—VI. századi történetére (V. fejezet), valamint I. J. Zlatkina anyagát a mongolok történetére (XXXV. fejezet) és V. P. Sumarin anyagát Szlovákia történetére (XLVIII. fejezet) vonatkozólag.

Ezenkívül konzultánsként bevontuk a munkába B. V. Veimarnt (Közép-Ázsia kultúrája), A. A. Gubert (Nyugat-Európa kultúrtörténete), O. N. Gluharjovát (Kína és Japán kultúrtörténete), Sz. I. Tyuljajevát (India kultúrtörténete), A. G. Podolszkijt (Irán kultúrtörténete), V. V. Slejovát (Transzkaukázia kultúrtörténete) és I. Sz. Millert (a nyugati szlávok története).

A szerkesztő bizottság köszönetet mond mind a felsorolt személyeknek, mind a többi szakembernek, akiknek bírálata, megjegyzései és javaslatai nagy segítséget nyújtottak a kötet szerkesztésénél. Külön is kifejezi köszönetét a szerkesztő bizottság A. C. Merzonnak. Ugyancsak köszönetet mond J. V. Kozakovszkajának, kinek észrevételeit felhasználtuk a kötet szövegének szerkesztésekor.

Az I—V., VII., IX—XIV., XVI—XXXI., XXXVI., XXXIX—XLVIII. fejezetek illusztrációs anyagát Sz. M. Drabkina, a VI., VIII., XV., XXXII., XXXIII., XXXV., XXXVII., XXXVIII., XLIX. és L. fejezet illusztrációit N. A. Baklanova, a XXXIV. fejezet anyagát pedig N. A. Baklanova és Sz. M. Drabkina gyűjtötte össze.

Ezeken kívül felhasználtuk a kötetben a Kínai Népköztársaságból, a Német Demokratikus Köztársaságból, a Lengyel Népköztársaságból és a Csehszlovák Köztársaságból küldött illusztrációkat is.

A színes illusztrációk Sz. G. Beljakov, M. N. Zaszipkin és R. I. Mazikov fényképei alapján készültek.

Az illusztrációs anyag sajtó alá készítését J. P. Zenkevics végezte, N. A. Baklanova és N. V. Sirjajeva segítségével.

A bibliográfiát a kötet szerzőinek anyaga alapján T. Sz. Oszipova állította össze. Az általános

bibliográfiát A. A. Krusinszkaja készítette. A bibliográfia összeállításánál konzultánsként és szakvezetőként a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalmi Tudományok Alapkönyvtára segítségét vettük igénybe K. R. Szimon és N. A. Baumstejn személyében.

Az időrendi táblázatot T. Sz. Oszipova, a mutatókat pedig N. V. Sirjajeva készítette.

A térképeket B. G. Galkovics, I. A. Golubcov és A. P. Levandovszkij tervezte. A „Százéves háború" (1337—1453) című térkép összeállításánál felhasználtuk R. G. Oszipova anyagát.

A térképek szerkesztését B. G. Galkovics végezte.

A kötettel kapcsolatos tudományos segédmunkát és szervezési munkát J. A. Zsabotyinszkaja végezte.

III. KÖTET

I. RÉSZ

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA KÍNÁBAN. A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE ÉS KIFEJLŐDÉSE TIBETBEN, INDOKÍNÁBAN, KOREÁBAN, JAPÁNBAN ÉS INDIÁBAN

I. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA KÍNÁBAN (III—VIII. SZÁZAD)

A világtörténelem igen fontos szakasza kezdődött akkor, amikor a III—IV. század folyamán, mélyreható társadalmi és politikai megrázkódtatások közepette, véglegesen megszilárdultak a feudális viszonyok Kínában. E folyamat világos jele volt a kínai ókor hatalmas államának, a Han-birodalomnak a bukása.[1]

KÍNA A III. SZÁZAD ELEJÉN. A HAN-BIRODALOM BUKÁSA. „A HÁROM KIRÁLYSÁG"

A Han-birodalom egyike volt az ókor és a középkor határán fennálló legnagyobb birodalmaknak. Területének nagyságát, lakóinak számát, a közigazgatás központosítását és a civilizáció színvonalát tekintve csupán egy államot, a Római Birodalmat lehet hozzá hasonlítani.

A Han-birodalom azon a hatalmas térségen terült el, amely a Csendes-óceántól Közép-Ázsiáig és Mandzsúriától Indokínáig terjedt. Határain belül volt a Koreai-félsziget északi része és Indokína északkeleti része is. Az i. sz. 2. évben készült összeírás szerint az országban több mint 59 millió adófizető élt. A birodalom civilizációjának az i. sz. III. században már több mint 2000 éves történelme volt. A Han-birodalom felbomlásában döntő szerepet játszott az az erős népi mozgalom, amely a történetírásban a „sárga turbánosok felkelése" néven ismeretes. Ez a mozgalom 184-ben, a rabszolgatartó viszonyok felbomlásának és a feudális viszonyok kifejlődésének körülményei között jött létre. Ezt a folyamatot a dolgozók elnyomásának fokozódása kísérte, s a kizsákmányolás a szabad faluközösségi tagok egyre nagyobb tömegeire terjedt ki. Ezért azután a felkelők jelvényét, a sárga turbánt felöltötték mind a szabad faluközösségi tagok, mind az úrbért fizető parasztok, mind pedig a rabszolgák, azaz a dolgozó lakosság összes elnyomott és kizsákmányolt rétegei.

A kormányzat és a helyi nemesség a mozgalmat vérbe fojtotta. A véres pacifikálás azonban nem tudta megváltoztatni a felkelés legfontosabb eredményét. A felkelők döntő csapást mértek a Han-birodalomra, amelyet belső harcok, nevezetesen az uralkodó osztályon belüli különféle klikkek és

[1] A mai kínai történettudományban különféle nézetek léteznek a feudalizmusba való átmenet idejére vonatkozólag. Sokan úgy gondolják, hogy a Han-birodalom már teljesen kifejlődött feudális állam volt; egyes tudósok azonban az ebben a fejezetben található koncepciót képviselik. Kétségtelen, hogy a kérdést még tüzetesen meg kell vizsgálni. Az azonban már most is bizonyos, hogy Kínában a feudális termelési mód a Han-birodalom bukása utáni korszakban vált uralkodóvá.

csoportosulások egymás közt folytatott harca is gyengített. A birodalom társadalmi és politikai rendszerének általános válsága ebben is megmutatkozott.

A Han-birodalom megsemmisült, s helyét három királyság foglalta el. Az északi királyságot Vejnek, a délkeletit Vunak, a délnyugatit pedig Su-Hannak nevezték. A Han-birodalom bukását 220-tól számítjuk, amikor a Han-dinasztiából származó utolsó császárt megfosztották trónjától. De a birodalom tényleges egysége tulajdonképpen már 192-ben megszűnt, amikor három hadvezér, Cao Cao, Liu Pej és Szun Csüan (Csien), a három királyság jövendőbeli uralkodói felosztották egymás között az ország területét.

Az ország és lakossága számára igen súlyos következményekkel jártak ezek az események. A felkelőkkel való véres leszámolás alkalmával rengetegen vesztették életüket, s a dolgozó emberek közül sokan pusztultak el az uralkodó osztály egyes csoportjai közt folyó belső harcokban. Sok áldozatot követelt az éhínség is, amely elsősorban nem elemi csapásoknak, hanem a belháborúknak volt a következménye. A földműves lakosság nagy részét elűzték földjéről, sokan elmenekültek az erőszak elől.

A parlagon heverő földek annyira megnövekedtek, a földtől elszakított földművesek száma úgy megsokasodott, hogy Csung Csang-tung, a birodalom bukása korának egyik publicistája így írt: „Jelenleg a földnek nincs gazdája, a népnek nincs állandó lakóhelye."

A Han-birodalom megszűnésének következménye Kínában a feudalizmus megerősödése lett.[2]

A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE A III—IV. SZÁZADBAN. A CSIN (LIN) -BIRODALOM

Már a három királyság korából származó okmányok is megvilágítják azt az utat, amelyen ebben az időben a feudalizmus fejlődése haladt Kínában. Vej császárának, Cao Caónak egyik minisztere, Szema Lang ránk maradt jelentésében nagy figyelmet szentel a nagy kiterjedésű műveletlen földeknek, s rámutat annak szükségességére, hogy a gazdaságukat elhagyó parasztokat vissza kell telepíteni földjeikre. Szema Lang a parlagon heverő földeket *kung tien*-nek, állami földeknek nevezi. Így tehát arról volt szó, hogy a puszta földekre a parasztokat állami telkek birtokosaiként kell letelepíteni, és ily módon kell őket függő viszonyba hozni az államtól. Ez azonban csak azután következett be, hogy az országot ismét egy államban egyesítették.

Kína állami egységét a három királyság közül a legerősebbnek, Vejnek sikerült helyreállítani. 263-ban a veji hadvezérek győzelmei megbuktatták a Su-Han-császárságot, s ezután 265-ben Szema Jen, a veji uralkodók hadvezére császárrá kiáltatta ki magát. Dinasztiájának a Csin nevet adta. Így kezdődött a Csin-birodalom korszaka (265—316). 280-ban a Csin-dinasztia uralma alá került a Vu-császárság is.

A helyreállított birodalomban a feudális viszonyok kifejlődése visszatükröződött a törvényhozás területén is. A Csin-dinasztia első uralkodója, Szema Jen (Vu-ti, 265—290)[3], kiadott egy törvényt az állami telkekről, amely szerint a parasztok két fajta földet kapnak: az egyiket saját használatukra, a másikat pedig az állam számára művelték meg. A kiutalt földek birtokosainak a saját használatra kapott föld után is adózniuk kellett. Az adót a mezőgazdasági ipar termékeivel kellett leróni, elsősorban selyemmel, fonal vagy gubó formájában. A telkek birtokosait bevonták a közmunkákba is. Nekik kellett karbantartani, javítani és működtetni az öntözőberendezéseket, kiszárítani a folyók árterületén fekvő földeket, s részt kellett venniük a különböző építkezésekben (ún. „munkakötelezettség").

[2] A Han-birodalomról részletesebben lásd Világtörténet. II. köt. 514—553. old.

[3] Szema Jen volt a császár neve; a Vu-ti nevet halála után, a középkori krónikásoktól kapta.

A törvényhozási emlékek tehát megvilágítják, hogyan szilárdult meg Kínában a föld állami tulajdona. Az állami földeken teljesítendő munkajáradék azonban nem sokáig maradt fenn; a IV. század elején terményadóval helyettesítették, ami lehetővé tette a viszonylag önálló parasztgazdaságok fejlődését.

A kínai állami földtulajdon megszilárdulásának oka elsősorban a társadalmi munkák bizonyos központosításának szükségességében keresendő. Ezek a munkák az öntözőhálózattal, a folyók áradása elleni harccal, az erődítmények építésével álltak kapcsolatban. Hogy milyen mértékűek voltak az erődítési munkálatok, arra ékes bizonyságul szolgálnak azok a hatalmas falak, amelyek a kínai megerősített városok *(cseng)* körül húzódtak és napjainkig fennmaradtak. Ugyancsak erről tanúskodik a Kínai Nagyfal is.

Az állami földtulajdon megerősödését ebben az időben (a III. század második fele, a IV. század eleje) elősegítette az ország általános helyzete is: a pusztítások, a pusztaföldek, és a munkáskezek hiánya. Ilyen körülmények között az állam földhöz igyekezett kötni a parasztokat, olyan formában, hogy ez ne akadályozza gazdasági kezdeményező készségüket, sőt biztosítsa számukra az önállóság illúzióját is. A terményjáradékkal terhelt állami földek (telkek) intézménye lett ez a forma.[4]

Ugyanakkor azonban az állami földtulajdon mellett megtaláljuk Kínában az egyes feudális urak földbirtokait is.

Az állami földtulajdon kialakulásának folyamata a dolgozó lakosság ellenállásának, az uralkodó osztály tagjai közt folyó állandó harcoknak és a nomádok egyre erősödő támadásainak körülményei között játszódott le. Az ország különböző részein, elsősorban Sanhszi és Szecsuan tartományokban jelentős parasztfelkelések törtek ki. A helyi uralkodók, a Csin-dinasztia tagjai, akiknek Szema Jen kénytelen volt igazgatásra átadni az ország egyes részeit, rögtön halála után (290) harcot kezdtek egymás ellen. Ezek a belső harcok, amelyek tizenhat éven át tartottak, és a történetírásban „a nyolc fejedelem harcai" néven ismeretesek, rendkívül meggyengítették a birodalmat. Ez lehetővé tette, hogy a Kína északkeleti és északnyugati határain élő nomádok fokozzák támadásaikat.

ÉSZAKKELET- ÉS KÖZÉP-ÁZSIA NOMÁD TÖRZSEI

Azon a hatalmas területen, amely kelet—nyugat irányban a Kínai Faltól az Altaj-hegységig és a mai kazahsztáni pusztákig, észak—dél irányban pedig Transzbajkália és Dél-Szibéria erdőövezetétől a tibeti hegyláncig terjed, különféle eredetű nomád és félnomád népek éltek. Ezek négy nyelvcsalád (török, mongol, tunguz-mandzsu és tibeti-tangut) nyelvein beszéltek.

A nomádok nem ismerték az istállózó állattartást, nem készítettek takarmányt állataik számára, s nem is termesztettek füves takarmányt. A méneseket és csordákat újabb és újabb területekre hajtották a téli és a nyári legelők körzeteiben. A nomádok fő termelési eszköze a föld (legelő) volt. Igen fontos termelési eszköz és egyúttal a társadalmi vagyon alapvető formája az állat: juh, kecske, ló, s kisebb számban a szarvasmarha és a teve volt.

Északkelet- és Közép-Ázsia nomád törzsei közt a vizsgált korszakban előrehaladt a nemzetségi rendszer bomlása, az osztályok kialakulásának folyamata. Ezt a jelenséget azonban alig világítják meg források, hiszen a nomádoknak még nem volt saját írásuk, illetve még csak kezdeténél tartott írásbeliségük.

Emiatt, valamint a nomádok legrégibb történetét vizsgáló tanulmányok hiánya miatt nem tudjuk biztosan megállapítani, hogy vajon Északkelet- és Közép-Ázsia nomád népeinek első osztály-

[4] Kínában az állami földtulajdon korábban is megvolt. Megtaláljuk a Han-birodalomban is, de akkor nem volt uralkodó tulajdonforma.

Nomád pásztor, lovával
Színes terrakotta egy Tunhuang környéki sírból. VII—X. század

társadalma rabszolgatartó vagy pedig kora feudális jellegű volt-e. Az azonban kétségtelen, hogy ezek az osztálytársadalmak igen lassan jöttek létre, s a nemzetségi és törzsi szervezet számos maradványát megőrizték. Az is bizonyos, hogy ebben az időben a törzseken belül már kialakult az előkelők rétege. A gazdagok számára jó jövedelmi forrást nyújtottak a szomszéd törzsek és törzsszövetségek ellen vívott háborúk, valamint a szomszédos földműves országok — Kína, Kelet-Turkesztán (jelenleg Hszincsiang), Közép-Ázsia stb. — ellen indított támadások.

A nomád lovasság igen mozgékony volt, könnyen lehetett összpontosítani támadásra, s így váratlanul mélyen be tudott hatolni a földművelő országok területére zsákmányszerzés céljából. Ezért a már letelepedett népek hosszú falakat építettek a nomád támadások ellen. A legnagyobb ilyen védőberendezés a Kínai Nagyfal volt. Ezek a falak hatásos védőeszközöknek bizonyultak kisebb nomád támadások ellen, de a nagy törzsszövetségek által szervezett támadások ellen ezek sem tudtak biztos védelmet nyújtani.

A IV. században Kína északi és nyugati határai mentén a legerősebb törzsek a hunok[5], a tibeti-tangutok és a hszienpik voltak. Ezek a törzsek törtek be Kínába.[6]

[5] A hunok (a kínai forrásokban „hiungnuk") az i. e. I. században még két nagy ágra oszlottak. Egyikük nyugatra vándorolt (ezekkel az V. fejezetben foglalkozunk), másik részük pedig Észak-Kína határai mellett maradt.

[6] E törzsek etnikai hovátartozásának kérdése a tudományban még nem tisztázott. Így pl. egyes kutatók szerint a hunok a mongolokhoz, mások szerint a törökökhöz tartoztak; a hszienpiket pedig vagy a mandzsu-tunguz csoportba, vagy a mongolba sorolják stb.

A HUNOK BEHATOLÁSA ÉS A CSIN-BIRODALOM BUKÁSA

Az i. sz. I. század közepén a hunok, akik már előzőleg is többször behatoltak Kínába, áttörtek a Kínai Nagyfalon, és letelepedtek a birodalomban. Szállásterületük az Ordosz-vidék, a későbbi Belső-Mongólia egy része, valamint a mai Sanhszi egy része volt. Minthogy hosszú időn keresztül a kínaiak mellett éltek, sok mindent átvettek tőlük. A hunok törzsi előkelői összeolvadtak a kínai nemességgel, és neveiket is kínaira változtatták.

304-ben a hunok Észak-Kínában létrehozták saját államukat, és a későbbiekben Kína jelentős részét elfoglalták. 316-ban a birodalom fővárosa, Csangan is az ő kezükbe került.

A Csin-birodalom nemességének nagy része már a veszély első óráiban délre, a Jangce-folyó másik oldalára menekült, amely szinte áthatolhatatlan akadályt jelentett a nomád lovasság számára. Ide menekült a földműves lakosság egy része is. A kínai történetírás a Csin-birodalomnak ezt a maradványát, amely csupán az ország déli részére terjedt ki, 317—420 között keleti Csin-birodalomnak nevezi, mert a trónon megmaradt a Csin-dinasztia. A hun hódítók észak-kínai uralma csaknem fél évszázadig tartott. A kínai történészek által Hou-Csaónak nevezett hun birodalom 351-ben pusztult el a hszienpik támadásai következtében.

A hszienpik eredeti szállásterülete Dél-Mandzsúriában, a Siramuren-folyó vidékén, a Koreai-félsziget legészakibb részén és a mai Hopej kínai tartomány északi részén volt. A IV. század első felében a Mujung (Bajan)-nemzetség vezetésével erős törzsszövetség jött létre, amelyet a vezető nemzetségről mujungoknak neveznek.

A hszienpik 351-ben behatoltak a hun területekre. A hunokat szétverték, majd megalakították a „Csien-Jen-államot", ahogyan a középkori kínai történészek nevezik területeiket. A hszienpik hatalma azonban nem volt szilárd, 370-ben a tibeti-tangutok megsemmisítették.

A tibeti-tangut nyelven beszélő törzsek Észak-Kína nyugati részén laktak, s kezdetben a hunok uralma alatt éltek. Ezek a törzsek, a hunoknak a hszienpik elleni harcát kihasználva, 351-ben a mai Honan és Sanhszi kínai tartományok területén önálló államot alkottak, melyet a történetírás Csien-csin kínai néven ismer. 370 körül a tibeti-tangut törzseknek sikerült leigázniuk mindazokat a törzseket, amelyek akkoriban Észak-, Északnyugat- és Nyugat-Kínában laktak.

A tibeti-tangut törzsi nemesség hódító törekvései azonban ezzel még nem értek véget. Ki akarták terjeszteni hatalmukat Dél-Kínára is. A Fejsuj melletti csatában azonban (383) a birodalom viszonylag kicsiny serege szétverte a tibeti-tangut, hszienpi és hun egyesült sereget. A Csien-csin-állam hatalma ekkor leáldozott. Belharcok törtek ki, s a IV. század végén a birodalom véglegesen felbomlott.

Ezután több mint fél évszázadon keresztül Kína északi része a nomád törzsek állandó egymás elleni harcainak színterévé vált.

AZ ÉSZAKI-VEJ-BIRODALOM KIALAKULÁSA. A ZSUANZSUANOK

386-ban a hszienpi törzsek Topa (Topar) nemzetségből származó vezér vezetése alatt egyesültek. A kínai történészek ezt a vezért Topa Kujnak, hszienpi államot Hou-Vejnek, azaz második Vej-birodalomnak vagy Pej-Vejnek, Északi-Vej-birodalomnak nevezik. Topa Kuj utódai folytatták a hódításokat, és 439-ben egész Észak- és Északnyugat-Kína a hszienpik uralma alatt egyesült. Ezeknek azonban igen kemény küzdelmet kellett folytatniuk más nomádok, elsősorban a zsuanzsuanok ellen.

Zsuanzsuan (zsouzsang, zsuzsan) néven ismeretesek azok a nomádok, akik a IV. század második felében és az V. század elején a későbbi Mongólia területén laktak, és meghódították azt a hatalmas területet, amely nyugat—keleti irányban a Tien-San-hegységtől és Karasantól (a mai Hszin-

Hajóvontatók
A tunhuangi barlangkolostor falfestménye. VII—VIII. század

csiang tartományban) a Kínai Nagyfalig és a Hszingán hegyláncig terjed. A kutatók többsége szerint a zsuanzsuan törzsek eredetileg mongol nyelvet beszéltek, de több török törzset is leigáztak. A zsuanzsuanoknál valószínűleg előrehaladt az osztályok kialakulási folyamata, de hogy ez milyen mértékben történt, s vajon a törzsszövetség átalakult-e állammá, ma még nem tisztázott. Csupán az bizonyos, hogy a zsuanzsuan törzsszövetség az V. században szilárdabb volt, mint a nomádok előző hasonló alakulatai.

A zsuanzsuanok törzsfőnöke felvette a *kagán* címet. Ez a cím török vagy mongol eredetű, így nevezték a független uralkodókat. Katonai tekintetben a zsuanzsuanok nagy erőt képviseltek, s gyakran betörtek Kínába.

A hszienpik és a zsuanzsuanok harca több mint fél évszázadig tartott. 449-ben azonban a zsuanzsuanok annyira meggyengültek, hogy előzték őket a hszienpik határainak közeléből, és nem tudták tovább folytatni támadásaikat. A VI. századtól kezdve a zsuanzsuan törzsszövetség belső harcok és több leigázott törzs kiválása következtében még jobban meggyengült. 552-ben az altaji türkök tönkreverték a zsuanzsuanok seregeit, kagánjukat, Anahuant is megölték, s 555 körül elfoglalták a zsuanzsuanok területét.

A zsuanzsuanok egy része, körülbelül 30 000 sátor (mintegy 130 000 ember), nem hódolt be az altaji türköknek, nyugatra vándorolt, s avar (a szláv forrásokban „obri") néven vált ismeretessé. 557 után az avarok már a Duna középső folyása mentén, a későbbi magyar pusztákon találhatók. Itt 568 körül megalakították az avar kaganátust, s ez egészen a IX. század elejéig állt fenn. Az avarok állandó támadásokat intéztek Bizánc, a szláv földek és a többi szomszédos országok ellen.

A zsuanzsuanok kiszorítása után a hszienpik uralma alatt állt az a terület, amely nyugaton a mai Fergánáig, keleten pedig a Koreai-félsziget határáig terjedt.

Ez az állam 368 és 581 között, majdnem kétszáz évig állt fenn. Az utolsó harminc évben két részből, Pej-Csi és Pej-Csouból állt. A birodalom gyorsan elvesztette hszienpi jellegét. Nemcsak a vezetők, hanem a törzsek egyszerű tagjai is összeolvadtak a helyi kínai lakossággal. Az állam fővárosa 495-től Lojang, a Han-birodalom régi fővárosa lett.

Az Északi-Vej-államban a földtulajdonnak és földhasználatnak ugyanaz a formája alakult ki, amely a Csin-birodalom idején kezdett létrejönni (a IV. század első fele). Ez az agrárrendszer a törvényhozásban a *csün-tien* (egyenlő földek) nevet kapta. E név az állami telkek rendszerét jelentette.

A TELEKRENDSZER

Az észak-veji telekrendszer főbb vonásait a kor agrártörvényeiből ismerjük. A föld az állam, azaz a feudális osztály egésze tulajdonában volt, és a kormányzat rendelkezett vele. Az államfőt tekintették az összes földek legfőbb tulajdonosának.

A földet állami telkek formájában utalták ki a lakosságnak. Három telekfajta volt: szántóföld, mezőgazdasági ipari célokat szolgáló föld és az úgynevezett belsőség. Az első telekfajtán gabonát, főleg kölest termeltek; a másodikon ipari növényeket, elsősorban eperfákat ültettek és kendert termesztettek, míg a belsőséget a lakóházak és a gazdasági épületek alkották.

A szántóföldi telkeket csak munkaképes embereknek adták. Az ipari telkek és a belsőségek nagyságát ugyan a lélekszám határozta meg, de egy-egy portának egészben utalták ki. A szántóföldek a munkaképes ember halála után vagy a munkaképtelenség elérésekor visszakerültek a kincstár birtokába, míg az ipari telkek és a belsőség csak akkor jutott újból a kincstár kezelésébe, ha a porta összes munkaképes tagjai kihaltak. Egész telket csak férfiak kaphattak, a nőknek fél telkeket adtak.

Amennyiben a porta gazdájának rabszolgái voltak, ezek után is kapott telket, de ezek nagysága csak a szabad férfiakénak a felét érhette el. További földdarabokat adtak az igásállat-tulajdonosoknak, az állatok számától függően.

A telkek birtokosainak föld- és ipari adót kellett fizetni. Az adó természetbeni szolgáltatásból állt. A földadót, azaz a szántóföldek után fizetendő adót gabonában, az ipari adót, vagyis az ipari telkekről származó adót pedig kész szövetekkel vagy nyersanyaggal fizették. Az adók alapja nem a terület nagysága és nem a termés mennyisége, hanem a lélekszám volt. A telkek birtokosait e két adófajtán kívül még munkakötelezettség is terhelte. Kötelezettségeik közé tartozott a katonai szolgálat is.

A telekrendszer maga után vonta a megfelelő közigazgatási szervek kiépítését. A falusi lakosság szervezetének legalsó láncszemét öt portából álló egység alkotta. A középső láncszem öt ilyen elemi egységből, azaz huszonöt portából tevődött össze. A legfelsőbb láncszemet öt középső láncszem, vagyis 125 porta alkotta. Minden közigazgatási egység élén az illető egységből származó bíró állt. A bíró nemcsak egységének közigazgatási ügyeit intézte, hanem ő osztotta szét a telkeket, s ha szüksége mutatkozott, ő vette vissza a kincstár számára — ha birtokosa meghalt vagy valamilyen bűnt követett el stb. Ő hajtotta be az adókat, ő gondoskodott a lakosság munkára küldéséről, és végül ellenőrizte, hogy a telekbirtokosok eleget tesznek-e a számukra átadott telkek megművelési kötelezettségének. A feladatokat igen világosan körülhatárolta a földhasználatról 485-ben kiadott törvény: „Tilos a munkakerülés és a tétlenkedés. Ott, ahol elegendő föld áll rendelkezésre, kellő ok nélkül nem szabad más területre áttelepülni." Ez azt jelentette, hogy a telek birtokosait törvényhozási úton a saját munkaeszközeivel megművelt, állami tulajdonban levő földhöz kötötték.

Az állami földtulajdon mellett azonban — mint már említettük — a feudális földtulajdon

másik formája is létezett: a feudális urak birtokai. Ezeket a birtokokat is telkekben számolták, s tulajdona feltételhez volt kötve; a magánföldbirtokokat az alapvető és uralkodó állami földtulajdon korlátozta. A telekrendszerre vonatkozó törvényekből kiderül, hogy a birtok feltételhez kötöttségének foka különböző volt. A legjobban korlátozott földtulajdon a „hivatali telek" volt. A közigazgatásban végzett szolgálatért járt a „hivatali telek". A feudális állam parasztok által megművelt telkeket bocsátott hivatalnokainak rendelkezésére. E telkek után nem kellett adót fizetni a kincstárnak, haszna az illető tisztviselőé lett. A „hivatali telkek" birtoklásának feltétele abban állt, ha a birtokost a hivatalától megfosztották, elvesztette a telkét, és áthelyezés esetén is más telket kapott. A telek nagysága a tisztségtől függött. A „hivatali telek" birtokosának nem volt földje felett rendelkezési joga, nem adhatta el és nem hagyhatta örökségbe.

Kevésbé volt korlátozott az egyes feudális uraknak „adományozott" föld. Mivel azonban az ilyen „adományozott" telket a legfőbb hatalom különleges juttatásként kezelte, vissza is vehette azt. E birtok használati joga öröklődött, így a birtoklás teljesebb volt.

Minden korlátozás nélkül birtokolták földjeiket a feudális arisztokrácia tagjai. Az arisztokrácia képviselői különféle címeket viseltek, ezért földjeiket „cím alapján kapott telkeknek" nevezték.

A feudális földek másik kategóriáját a kolostorok birtokai alkották. A kolostori birtokok egyrészt azokból a telkekből álltak, amelyeket a kolostorok a telekrendszer keretei közt kaptak, másrészt a császárok adományaiból. A kolostori földek nem estek állami adó alá. Hozzájuk kell számítani azoknak a telkes parasztoknak a földjeit is, akik a kolostorok védelme alá helyezték parcelláikat, hogy megszabaduljanak az egyre növekvő állami adóktól és az állami hivatalnokok által szedett illetékektől.

Így tehát a telekrendszert az jellemezte, hogy megvolt a parasztközség, a ténylegesen földhöz kötött parasztság öröklődő földhasználati jogával, s mellette az egyes feudális urak földbirtokai, de az állami földtulajdon uralmával. E rendszer fennállásának gazdasági alapja az ipar és a földművelés községeken belüli összefonódása volt. Ez viszont meghatározta a gazdálkodás naturális jellegét, s a falun belül a vagyoni egyenlőtlenség lassú növekedését.

A kiutalt telkek rendszere bizonyos mértékig elősegítette a termelőerők fejlődését. A források a földművelés technikájának javulásáról, az öntözőberendezések tökéletesedéséről tanúskodnak. Széleskörűen elterjedtek az új mezőgazdasági kultúrák (tea, cukornád, gyapot stb.). A gazdasági fellendülés egyik jele az egyes parasztgazdaságok gazdasági önállóságának növekedése volt.

Mint már mondottuk, földeket nemcsak a szabad földművelők, hanem rabszolgák után is kiutaltak. Ez arra mutat, hogy a rabszolgaság Kínában még fennmaradt, és bizonyos szerepet játszott a gazdasági életben. A rabszolgák száma azonban valószínűleg kicsiny volt. A fő termelő ebben az időben a feudális adóval terhelt paraszt volt.

DÉL-KÍNA A IV—VI. SZÁZADBAN. AZ ÁLLAMI EGYSÉG HELYREÁLLÍTÁSA ÉS A GAZDASÁGI FELLENDÜLÉS

Annak a körülménynek, hogy Kína északi részét 316-ban meghódították a nomádok, kettős hatása volt az ország déli felére, a Jangce-folyón túl elterülő országrész sorsára. Egyrészt a Jangcén túlra menekülő nagyszámú kínai lakosság új területeket szállt meg az ország régi központjaitól távol eső vidékeken, ugyanakkor pedig a régi főnemességnek délre menekülése elősegítette ott a nagy feudális földbirtokok kialakulását. A feudális főnemesség teljesen kezébe vette az államigazgatási apparátust.

Ami a paraszti földhasználatot illeti, lassanként itt is kialakult a kiutalt telkek rendszere, mégpedig az észak-vejihez hasonló formák között. Ezt számos IV. századi törvényhozási emlék bizonyítja. A legfontosabb körülmény, ami a forrásokból kitűnik, hogy az állam lemondott a

AZ IRODALOM KERTJE
Han Huang festménye. VIII. század

munkajáradékról, és áttért a gabonaadóra. Erről intézkednek Cseng-ti (326—342) rendeletei is. Az adót eleinte a földterület nagysága szerint vetették ki, később pedig, a IV. század végétől kezdve, fejadóként hajtották be.

420-ban a Csin-dinasztiát Dél-Kínában megdöntötték, és az államhatalom az előkelő nemzetségek képviselőinek kezébe került, akik egymást váltogatták a trónon és családnevükkel új nevet adtak a birodalomnak is: Szung (420—479), Csi (479—502), Liang (502—557) és Csen (557—589).

Kína állami egységének helyreállítója Észak lett. 581-ben a volt észak-veji, most pedig Észak-Csounak nevezett állam trónját az egyik hadvezér, Jang Csien szerezte meg. Az ezután helyreállított birodalmat (589) Szuj-birodalomnak nevezik, ugyanis Jang Csien (Ven-ti, 581—605) családjának ez volt a neve.

Kína állami egységének helyreállítása nagy jelentőségű volt a kínai nép története szempontjából. A kiutalt földek rendszere az V—VI. század fordulóján egész Kína területére kiterjedt, és így elősegítette az egység megerősítését és a közigazgatás központosítását. Az ország egységét szolgálta az egyes vidékek között megerősödő gazdasági kapcsolat is. Hozzájárult e kapcsolatok erősítéséhez a Szuj-dinasztia második és utolsó császára, Jang Kuang (Jang-ti, 605—617) uralkodása alatt annak a Nagy Csatornának a megépítése is, amely az ország két folyóját, a Huanghót és a Jangcét kötötte össze. Ez a hatalmas építmény több mint ezer kilométer hosszú volt. A gazdasági felemelkedés alapját a mezőgazdasági termelőerők további fejlődése szolgáltatta. Elterjedt a kertes földművelés. Megjavították a vízelárasztási rendszert az agyagkorsókkal működő vízikerék alkalmazásával, amely a vizet csövekbe öntötte. Jelentősen kiterjedt az öntözött földek területe stb. Egy új selyemfonási eljárás bevezetése fellendítette a selyemszövést. Közben a megművelt földek területe állandóan növekedett. Tu Ju (735—812) történész közlése szerint 589-ben a megművelt földek területe 19 404 267 csinget[7] tett ki, míg a Szuj-dinasztia uralkodásának végére ez a szám 55 854 040 csingre emelkedett.

A gazdasági felvirágzást elősegítette az a körülmény is, hogy az ipari telkeket, vagyis azokat a földdarabokat, amelyeket ipari növények, eperfák és kender termesztésére jelöltek ki, „örök" használatúaknak nyilvánították. Ugyancsak ilyen „örök" használatban levőknek minősítették az újonnan művelés alá vett területeket is. Ezeknek a földeknek tényleges tulajdonba adása érdekeltté tette a parasztokat a gazdasági munka megjavításában, szűz területek feltörésében, technikai kultúrák fejlesztésében, és megnyitotta az utat a földszerzés számára. Jóllehet a törvény szerint mindenki szerezhetett új földet, a valóságban erre csak viszonylag kevés parasztnak nyílt módja. A paraszti tömegeket továbbra is megnyomorították a nagyszámú állami adók. Jóval nagyobb lehetőségei nyíltak földszerzésre az uralkodó osztálynak, amely a szűzföldek feltörésére használhatta az elszegényedett parasztokat, uzsorafeltételekkel földet bocsátva rendelkezésükre.

A Szuj-dinasztia mindössze harminc évig maradt uralmon Kínában. Jang Kuangot (Jang-ti) egyik hadvezére, Li Jüan megfosztotta trónjától, és 618-ban császárrá kiáltatta ki magát. Az új dinasztia a Tang nevet kapta.

Li Jüan (Kaocu, 618—627) elsősorban annak köszönhette sikerét, hogy a Szuj-dinasztiából származó császároknak a hódító hadjáratokra, paloták és a Nagy Csatorna építésére sok pénzre volt szükségük. Ezért állandóan és mértéktelenül adóztatták a parasztokat, ami aktív ellenállást váltott ki. A VII. század elejétől kezdve parasztfelkelésekre került sor, s meggyengült a Szuj-ház császárainak hatalma. A legnagyobb ilyen felkelés Li Mi vezetésével tört ki Honan tartományban; a Hopej tartományban felkelt parasztok élén Tou Csien-dö állt.

[7] Egy csing ebben az időben 6,14 hektár volt.

Észak-Kínában a nomád hódítások nem szakították meg a kultúra általános fejlődését. Maguk a hódítók is elsajátították a kínai nyelvet, szokásokat, kínai neveket vettek fel, végül is összeolvadtak a kínai lakossággal. Igaz, hogy Kína északi részén ebben a korszakban az irodalom nem fejlődött érdemlegesen, a festészet és a szobrászat viszont virágzott. A művészet ezen ágainak virágzása északon bizonyos mértékig a buddhizmusnak a következménye. A buddhista templomokban ugyanis különféle istenek és szentek szobrait állították fel. Ránk maradtak az „ezer Buddha barlangjának" falfestményei. Ezt a híres buddhista barlangkolostort Tunhuangban (a mai Kanszu tartomány legnyugatibb részén) a IV. században kezdték építeni. A buddhista vallásos tárgyakat ábrázoló festészet mellett megjelentek a nép életét ábrázoló képek is, de a festészetnek ez az ága csak később fejlődött ki.

A tunhuangi barlangkolostor falfestménye
VII—X. század

Igen magas színvonalat ért el Dél-Kína kultúrája is. Meglehetősen sok népi ének maradt ránk, amelyek közül néhány még régebbi korban keletkezett. Az uralkodó osztály irodalmi művei közül ki kell emelnünk azt az „Irodalmi antológiá"-t („Ven hszüan"), amelyet 530 körül az udvari irodalmárok egy csoportja állított össze, a Liang-dinasztiából származó egyik herceg, Hsziao-tung irányítása alatt. Az antológiában különféle költői munkákat, filozófiai és történeti témákkal foglalkozó prózai darabokat, sírfeliratokat, manifesztumokat és leveleket találunk. Az elbeszélő irodalom azonban nincs benne képviselve. Az udvari irodalmárok a szép szavak művészetét tartották a legfontosabbnak az irodalmi művekben.

Egészen más irányvonalat képviselt az irodalomban Kína egyik legnagyobb költője, Tao Csien (365—427). Tao Csien kis földbirtokos volt. Később azonban elhagyta a falut, városba költözött és hivatalnok lett belőle. Itt viszont, saját elbeszélése szerint, hamarosan rájött arra, hogy nem az ő osztályrésze „hátát meghajtani a hatalmasok előtt öt mérő rizsért". Ezért visszaköltözött falura. Tao Csienből itt lett költő, s megénekelte a paraszti életet, miközben haraggal és keserűséggel ostorozta az urak bűneit. Igen jelentős „Hazafelé!" című prózai költeménye, amelyben a szülőföld iránti szeretetét fejezte ki.

Kína déli részén is jelentősen fejlődött a festészet. A kínai nép a legszebb műveket Ku Kajcsenek (a IV. és V. század fordulója) köszönheti. Festményein a kor pezsgő életét ábrázolta. Saj-

nos, műveiből igen kevés maradt ránk. Ekkor vált művészetté a kalligráfia, a grafika egyik válfaja. Virágzása Vang Hszi-cse (307—365) nevéhez fűződik, aki a következő nemzedékek számára a „szépírás istenévé" vált. E korból igen szép kerámiai tárgyak, sírdíszítések és domborművek, népi művészek munkái maradtak ránk.

TAOIZMUS ÉS BUDDHIZMUS

Kína két részre oszlásának korszakában (IV—VI. század) terjedt el a taoizmus és buddhizmus. A taoizmus[8] még a Han-birodalom idején erős ideológiai áramlattá vált. Mint vallás, mélyen behatolt a nép tudatába, s mint filozófiai irányzat számos hivőre talált az uralkodó osztály körében, amely tulajdonképpen létrehozta azt. A vallás a régi idők, az ősközösség korának hiedelmeire épült, hívei hittek a természetfeletti erőkben, s annak lehetőségében, hogy mágikus úton fel lehet őket használni a földi javak, az egészség, a hosszú élet és a gazdagság megszerzésére. A taoizmus egyes szektái a dolgozók gyülekezetévé váltak, s harcoltak elnyomóik ellen. A néptömegek legnagyobb megmozdulásai gyakran összefüggtek a szekták működésével. A taoizmus filozófiájának alapgondolata a „leegyszerűsödés", az embernek a természettel való egyesülése volt, s ez az uralkodó osztály hatalomból kiszorított részének ellenzéki mozgalmai idején bizonyos csoportok ellenállásának ideológiájává vált.

A taoizmus azonban hamarosan összeütközött egy új vallással, a buddhizmussal, amely még a Han-dinasztia idején hatolt be Kínába Közép-Ázsiából. Eleinte csak lassan terjedt, de a VI. században kínaira fordították a buddhista szentkönyvek jelentős részét, kolostorokat és templomokat alapítottak, és nagyszámú papság alakult ki. Az uralkodó osztály gyorsan magáévá tette a buddhizmust.

Ellentétben a taoizmussal, az egységes tanítás nélküli helyi kultuszok szövevényével, a buddhizmus olyan vallás volt, amely a dogmák és az egyházszervezet egységén alapult. Az uralkodó osztály a buddhizmusban hatékony fegyvert talált a széthúzó tendenciák ellen az államhatalom megerősítéséért folyó harcban. A buddhista tanítás az „isteni" erő kizárólagosságára alapított tekintélyjellegével az uralkodó osztály közvetlen érdekeit szolgálta. A buddhizmus a néptömegeket olyan szónoklatokkal igyekezett megnyerni, amelyek a földöntúli paradicsomról szóltak, s a hit erejével elérhetőnek hirdették a világi javakat is. A buddhizmus a kínai feudális urak kezében hatalmas ideológiai fegyverré vált a kizsákmányolt néptömegek feletti uralom fenntartásához.

A TÜRKÖK ÉS TÁRSADALMI SZERVEZETÜK

A VI. század második felétől kezdve a kínai birodalom számára a hatalmas türk birodalom jelentette a legnagyobb veszélyt. A türkök elleni harc több mint száz esztendeig tartott, és a birodalom erőinek teljes megfeszítését követelte.

A VI. század közepén az Altaj-hegység vidékén és a Hétfolyóközben, a magas kultúrfokon álló közép-ázsiai népek szomszédságában a nomádoknak egy újabb törzsszövetsége jött létre, amelyben török nyelven beszélő törzsek egyesültek (hunok, kaokujik — az ujgurok elődei — stb.). Ezt a törzsszövetséget „türk" néven ismerjük. A „türk" (a kínai források „tuküe"-je) később etnikai jelentést kapott.[9]

[8] A „Tao", e filozófiai irányzat alapfogalmát jelölő szó „utat", a lét kezdetét jelenti. Lásd Világtörténet, II. köt. XIV. és XVI. fejezetét.

[9] Lehetséges, hogy a „türk" szó a törzsszövetség egyik törzsének a neve; e szó kínai átírása — ha az átírási szabályokat és a kor kiejtését figyelembe vesszük — „türknek" olvasható.

Az új törzsszövetség erős államot alkotott, amelynek központja kezdetben az Altaj legelőin volt. Ezt a birodalmat türk kaganátusnak nevezték. A türkök szétverték a nomád zsuanzsuanokat, s meghódították Közép-Ázsiának egészen a Sárga-tengerig terjedő hatalmas területeit. Kína kénytelen volt évi adót fizetni a türk kagánnak (100 000 vég selyemszövet).

563 és 567 között a türk csapatok benyomultak a Szir-Darja és az Amu-Darja közti területre, és döntő csapást mértek azokra a heftalita törzsekre, amelyek Közép-Ázsia e vidékét uralták. A türkök szétszórták a heftalitákat, s átvették az uralmat Szogdiána és Közép-Ázsia többi területein is. A források megemlékeznek a türkök azon hadjáratairól is (VI. század hetvenes évei), amelyeket a Kercsi-szoros közelében levő települések és városok, valamint a Kaszpi-tenger délkeleti oldalán folyó Gurgán vidéke és a Koreához közel eső területek ellen intéztek.

A türkök fő fejedelme a kagán volt. Legközelebbi rokona a *jabgu* („dzsabgu") címet viselte, s Közép-Ázsiát, valamint a nyugati területeket igazgatta. A türk jabgu többnyire nem avatkozott be a helyi közép-ázsiai fejedelemségek belső ügyeibe. Behajtotta az adókat, s megvámolta a szogdiánai átmenő kereskedelmet, elsősorban a kínai nyersselyem- és selyemszövet kereskedelmet. A türkök főfoglalkozása a nomád állattenyésztés és a vadászat volt. Élelmük húsból, tejből, kumiszból és más tejtermékekből állt. Nemezsátrakban laktak, s a legelőváltoztatáskor lovakon vonultak, míg a sátrakat (jurtákat) és a berendezési tárgyakat kocsikon szállították.

A VI. században a türköknél már felbomlóban voltak az ősközösségi viszonyok. Társadalmukban előrehaladt az osztályok kialakulási folyamata. Az uralkodó réteg vagyonát a földtulajdon (legelők), az állatok és rabszolgák alkották. A törzsi előkelők nagy csordákkal rendelkeztek, rabszolgáikat pedig, a kínai és közép-ázsiai stb. foglyokat pásztorokként és házi kézművesekként foglalkoztatták. A nomád türk törzsi nemesség volt a kagán, a jabgu és a kagán nemzetségének támasza. Ez utóbbinak a tagjai a *tegin*, fejedelem címet viselték.

A kaganátus részekre oszlott, melyeknek élén a teginek álltak. Az örökösödési jog az idősebb fivér halála után az öccsöt illette, ennek halála után pedig az idősebb fivér fiát. A törzsi-nemzetségi nemesség az egyes törzsek és nemzetségek főnökeiből állt, akik különféle címeket (bég, bujruk stb.) viseltek. A legelőkelőbbek időnként összegyűltek a *kurultaj*-on, a kagán mellett működő tanácsadó jellegű ülésen.

A szabad nomádokat *budun*-nak („nép") vagy *kara budun*-nak („fekete nép"), a kagán nemzetségét és az előkelőket *kök*-nek („kék") nevezték. A türk társadalomban kifejlődő osztályellentétek jele a szegény nomádok nagy mozgalma, amely Abruj felkelése néven (583—586) ismeretes. Ebben az időben a türkök még nemzetségi és törzsi szervezetben éltek, hadseregük is e szerint tagozódott. Az összes szabad férfiak katonák voltak. A türkök fegyverei az íj, a nyíl, a kopja, a szablya és a fokos volt, de ismerték már a gyűrűs páncélt és a sisakot is.

A türkök a természet erőit megszemélyesítő szellemeket tisztelték. Ezek leghatalmasabbjának a „kék ég szellemét" (kök tengri) tartották. Áldozatokat mutattak be még a föld, a víz és az ősök szellemeinek, juhokat és lovakat öltek le tiszteletükre.

A nomádok között legelőször a türköknél jelent meg az írás. Legrégibb emlékei a VII. és VIII. századból maradtak fenn. Ezeket a Jenyiszej-folyó mentén és Mongóliában, az Orhon-folyó völgyében találták, ezért orhoni feliratoknak nevezik. A Jenyiszej folyása mentén talált írott emlékek kőbe vésett sírfeliratok. A mongóliai feliratokat ugyancsak kőbe vésték, és ezek néha jelentős politikai eseményekről szóló hosszú elbeszélést tartalmaznak. Ilyen pl. Kül Tegin († 732) sírfelirata. Az orhoni feliratok és a kínai írók műveiben található adatok egybevetése szolgálnak főforrásul a VI—VIII. századi közép-ázsiai türkök társadalmi szerkezetének tanulmányozására.

558-ban a türk kaganátus két részre oszlott. A keleti kaganátus Mongóliát, a nyugati pedig Kelet-Turkesztánt és a Hétfolyóközt foglalta magában.

A TANG-BIRODALOM HARCA A TÜRKÖK ELLEN. A BIRODALMI HATÁROK KITERJESZTÉSE

A türk kaganátus létrejötte súlyos fenyegetést jelentett a kínai birodalom határterületei ellen. A türkök ellenőrzése alá kerültek azok a régi kereskedelmi utak, amelyek Kínából Közép-Ázsiába, ezen keresztül Elő-Ázsiába és Északnyugat-Indiába vezettek. A Tang-uralkodók gyengíteni igyekeztek a türköket, részint közvetlen katonai beavatkozással, részint pedig szomszédaik ellenük való bujtogatásával és a kaganátus állandó belső harcainak kihasználásával.

Ez a hosszú harc a türk kaganátus pusztulásával végződött. A keleti türk kaganátus 629-ben felbomlott. Területének egy része a kínai birodalom ellenőrzése alá került. A VII. század nyolcvanas éveiben azonban a türköknek sikerült kiszorítaniuk a kínaiakat, és ekkor felújították a kaganátust. Ez a második keleti türk kaganátus 744-ig állt fenn, ekkor az ujgurok és a kirgizek elleni harc az állam bukásával végződött. 657-ben megszűnt a nyugati türk kaganátus is, és központi területei (a Tien-Santól északra elterülő vidék) kínai uralom alá kerültek. Rövidesen megszerezték a kínaiak a Tien-Santól délre fekvő területet is. A türk veszély felszámolása után a birodalom fennhatósága kiterjedt a mai Csinhaj vidékére, a Tibettől északra elterülő vidékre is, ahol a togonok s délebbre tőlük a tangutok laktak. Ezzel a birodalom határa elérte Tibetet.

A Tang-kormányzat hódító politikát folytatott Ázsia nyugati részein is. Itt a legerősebb állam a Szaszanidák uralma alatt álló Irán volt. A VII. század harmincas-negyvenes éveiben a Szaszanida-államot elfoglalták az arabok. Ugyanebben az időben a Tang-dinasztiából származó második császár, Li Si-min (Tajcung, 627—649) is hódító hadjáratok és diplomácia segítségével terjeszkedett Közép-Ázsiában. Iránnak az arabok által történt meghódítása szembeállította egymással a középkor két hatalmas keleti államát, a kalifátust és a Tang-birodalmat. 751-ben a Talasz-folyó mellett vívott ütközetben a kínaiak megállították az arabok keleti előnyomulását. Bizonyos idő múlva a két állam között békés viszony épült ki, s élénk kereskedelem jött létre.

A kínai birodalom Ázsia délkeleti részén megszerezte az Indokínai-félsziget északkeleti részeit is. Ezekből a mai Hanoi kerületében levő Csiaocse központtal határtartományt szerveztek. A birodalom északkeleten is hódító politikát folytatott. A Tang-uralkodók beavatkoztak abba a harcba, amelyet a Koreai-félszigeten elterülő három állam, Szilla, Kogurjo és Pekcse folytattak egymás ellen. Hosszú csatározásokra került sor, amelyek 668-ban Kogurjo leverésével végződtek. Az észak-koreai államot a birodalomhoz csatolták. Ily módon a VIII. század elején Kína a középkor egyik legnagyobb kiterjedésű és legerősebb államává vált.

A TANG-BIRODALOM KÖZIGAZGATÁSI SZERVEZETE. A RENDEK

A Tang-birodalom közigazgatási szervezete a központosítás elvére épült. A legfelsőbb kormányzószerv a „három kancellária" (szan seng): a közigazgatási kancellária, a császári rendeletek kancelláriája és a kormányrendeletek kancelláriája volt.

Az első kancellária vezetője egyúttal a birodalom első minisztere volt. Munkájában két helyettese, a „baloldali" és a „jobboldali" segítette. Ezt a legfőbb kollégiumot kiegészítette még két államtitkár, akik a három-három minisztériumból álló csoport élén álltak. Ezek a minisztériumok a következők: a rangok minisztériuma intézte a tisztviselők kinevezését és címekkel való ellátását; az udvari minisztérium kezelte a kiosztott földekkel kapcsolatos ügyeket; ezenkívül megtaláljuk még a szertartások és a vallásügy minisztériumát, a hadügyminisztériumot, az igazságügyminisztériumot és a közmunkák minisztériumát. Ezek az intézmények alkották a központi közigazgatási apparátust, amelynek a helyi igazgatási szervek alá voltak rendelve. Ezeknek az intézményeknek a tisztviselői alkották a „polgári rangokat" *(venkuan)*.

Közigazgatási tekintetben az országot tartományokra, kerületekre, megyékre, járásokra és községekre osztották. A legalsóbb közigazgatási szerv az „öt porta", azaz öt szomszédos porta egysége volt. Ennek elöljárója felelt a föld megműveléséért, ő szedte be az adót, ő küldte a parasztokat közmunkára, üldözte a szökevényeket és a bűnösöket. Száz porta élén a falusi bíró, ötszáz porta élén pedig a járási elöljáró állt.

A birodalom területét hadikörletekre is felosztották. Ezek még a VI. század második felében keletkeztek. A VII. század közepén 634 körlet volt. Mindegyik 800—1200 katonát állított ki rövid időre. Háború idején speciális toborzásra is sor került. E hadseregnek a parancsnoki kara alkotta a „katonai rangokat" *(vukuan)*.

Az oktatásügyet is megszervezték. A fővárosban három főiskolát találunk, ezenkívül iskolát minden egyes kerületben, megyében és járásban. A nemesség és a hivatalnokok gyermekeinek számára állították fel őket, s az állami hivatalnokok kiképzésére szolgáltak. A határterületeken, ahol nagyszámú nem kínai lakos élt, külön helytartóságokat szerveztek. A helytartók fő feladata a meghódított népek féken tartása és adóik beszedése volt. Ezenkívül ők gondoskodtak az utak, elsősorban a nemzetközi jelentőségű kereskedelmi utak biztonságáról, s ők szedték be a kereskedőktől a vámot. A leigázott népek és törzsek belső szervezetét nem bántották, az megmaradt a hódítás előtti állapotában.

A Tang-birodalom államszervezete visszatükröződik az állami és társadalmi élet valamennyi ágára kiterjedő széles körű törvényhozásban. Ezeket a törvényeket a VIII. század húszas-harmincas éveiben összegyűjtötték a „Tang-birodalom törvénygyűjteménye" című munkában, amely hat könyvből áll. A kodifikálást Li Lin-fu, Hszüan Cung császár első miniszterének vezetésével végezték. A Tang-dinasztia törvénygyűjteménye a középkori keleti törvényhozás legjelentősebb emléke.

A feudális Tang-birodalom társadalmi szervezete, akárcsak az előző időkben, a rendiségen alapult. Két fő rendet különböztettek meg: a *pokuan*-t (szolgáló rangok), azaz az összes polgári és katonai tisztviselők, a feudális urak osztályát és a *liangmin*-t (jó nép), vagyis a parasztokat.

E két fő rend mellett megtaláljuk még a „hamis népet" (canmin), ahogyan akkoriban a rabszolgákat nevezték. A feudalizmusban ugyanis nem számolták fel teljesen a rabszolgaságot. A rabszolgák megmaradtak segédmunkaerőként az állami intézményekben és háziszolgaként a magánembereknél. Egy részük földműveléssel foglalkozott. Rabszolgák dolgoztak továbbra is a bányákban, a réz- és vaskitermelésnél.

Külön rendi csoportot alkotott a Tang-birodalom feudális hierarchiájában a címzetes nemesség, amely öröklődő címeket viselt.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A VII—VIII. SZÁZADBAN. VÁROSOK

A mezőgazdaság virágzása folytatódott a Tang-birodalom első két századában. Ugyanakkor jelentősen fejlődtek a gazdasági élet más ágai is. A gyapottermelés megjelenése arra vezetett, hogy a lenvászon és a selyem mellett gyapotszöveteket is állítottak elő. Igen nagy mennyiségű teát termeltek. Hatalmas méreteket öltött a sókitermelés. Egyre növekedett a vas-, az ezüst-, a réz- és az ólombányászat. Kiterjedt a fémtárgyak, fegyverek, berendezési tárgyak gyártása. Messze földön ismertté váltak a kínai csiszolt fémtükrök. Megnövekedett a kerámiai készítmények, elsősorban a porcelántárgyak gyártása is. Nagy mennyiségben állítottak elő papírt fakéregből, rongyból, kenderből. Előállítási módját még 105-ben találták fel. A papírtermelés hosszú ideig Kína monopóliuma maradt, fejlesztését nemcsak az ország belső papírszükségletének emelkedése, hanem a szomszédos országok keresletének növekedése is okozta. A VII. századtól kezdve megtaláljuk a könyvnyomtatást is (xilografikus módszer).

A termelőerők megnövekedésének és a társadalmi munkamegosztás elmélyülésének következ-

tében fellendült mind a bel-, mind pedig a külkereskedelem. A kereskedelmi kapcsolatok kifejlődésére nagy hatással volt az ország északi és déli részeit összekötő Nagy Csatorna, amely a Vejho-, a Huangho- és a Jangce-folyó medencéjét kötötte össze a Hangcsoui-öböllel. Később még 11 rövidebb csatornát is építettek, s ezzel az ország harmadik legfontosabb folyójának, a Huajhónak a medencéjét is bekapcsolták az általános vízrendszerbe. Ezek a csatornák nem csupán kereskedelmi utak, hanem egyúttal öntözőcsatornák is voltak.

Jelentősen fellendült a külkereskedelem. Kapcsolatok épültek ki Indokína, a maláj szigetvilág (a mai Indonézia), Közép-Ázsia országaival, s az utóbbin keresztül a perzsákkal és arabokkal. A perzsák és arabok közvetítésével Kína Bizánccal is kereskedett. Kínából fémtárgyakat, selymet, papírt, porcelánt vittek ki, míg az import tárgyai az elefántcsont, bizonyos fémek, fűszerek és orvosi növények voltak.

„A vadlibák pagodája"
VII. század

Ebben az időben Kínában már számos nagyváros és igen sok kisebb központ volt. Egyesek közülük már az ókorban keletkeztek, mások később jöttek létre. De míg az ókorban a városoknak két típusa, a városerődítmény és a közigazgatási központ volt túlsúlyban, addig a Tang-dinasztia uralkodása idején és később kifejlődtek a középkori városok, a kézművesség és a kereskedelem központjai. Kisebb városok is létrejöttek a falvak között elterülő piachelyeken, ahol időnként vásárokat tartottak. Rendkívüli módon kifejlődtek a kikötővárosok, amelyeken keresztül a külkereskedelmet bonyolították le.

A városokban nagyszámú kézműves és kereskedő élt, akiknek saját szervezetük volt *(hang)*. Ezek egy szakmában dolgozó és saját áruikat árusító iparosok, valamint közvetítő kereskedelemmel foglalkozó kereskedők egyesülései voltak. Ezeknek a szervezeteknek alapszabályaik és választott elöljáróik voltak.

Kína legnagyobb városa, a birodalom fővárosa, Csangan (a mai Hszian) volt, a Senhszi tartományban. A VIII. század első felében lakossága elérte az egymilliót. Csangan egész Kelet-, Délkelet- és Közép-Ázsia legnagyobb kereskedelmi központja volt. Ez megmutatkozott soknemzetiségű lakosságának életmódjában is. A nemesség és a gazdag kereskedők kastélyaiban és házaiban igen sok közép-ázsiai eredetű műtárgy volt. A Tang-birodalom történetének egyik főforrása, az ún. „Tang új története" kiemeli, hogy Tienpao (742—755) idején „az előkelők és nemesek igen szerették az idegen ruhát és a külföldi fejfedőket".

Csangan méreteiről alaprajza tanúskodik. A város majdnem szabályos négyszöget alkotott.

A nyugatról kelet felé húzódó falak hossza körülbelül tíz kilométer, a délről északra húzódó falaké pedig kilenc kilométer volt. Csangant magas és vastag fal vette körül nyolc monumentális kapuval. A városban két nagy kiterjedésű bazárnegyed épült. A második legnagyobb jelentőségű város Lojang (jelenleg Honan, a Honan tartományban) volt, amely a birodalom kereskedelmi központjának számított.

Virágzó kikötővárosként említik Kuangcsout (Kanton), amely mindig tele volt arab, perzsa, indus, jávai és szumátrai kereskedőkkel. Jangcsou, a sókereskedelem központja, a Nagy Csatorna partján feküdt. Elsősorban a belkereskedelemben játszott nagy szerepet Csengtu (a mai Szecsuan tartományban), ahol a tea-, cukor- és gyapotkereskedelem összpontosult.

A birodalom kormányzata a lehető legnagyobb jövedelmet igyekezett biztosítani magának a kereskedelemből. E célból megszervezték a „só- és vasszállítási hivatalt", amely megadóztatta ezeket az árukat. A kikötőkben ott voltak az állami vámhivatalok, amelyek a kereskedelmi vámokat szedték.

AZ ANYAGI KULTÚRA ÉS MŰVÉSZET

A Tang-korszak építészeti emlékeiből nem sok maradt ránk. Ezekből, valamint a fennmaradt leírásokból, továbbá a palotákat és templomokat ábrázoló képekből némi fogalmat alkothatunk magunknak a kínai építészet magas színvonaláról. A Tang-kori építészet egyesítette a régi nemzeti hagyományokat a Szaszanida Iránból és a Gupták indiai birodalmából behatoló művészeti hatásokkal. Ebben az időben alakult ki végleges formában a tipikus kínai építészeti forma, a faoszlopok-

Vadászat
A tunhuangi barlangkolostor falfestménye. VI—VII. század

hoz hasonló pillér a rajta nyugvó részekkel, a főgerendával, a párkánnyal, párkányszegéllyel és a felfelé hajló szélű cseréptetőzettel. A kínai építészeti technika fejlődéséről tanúskodnak a csatornák különböző berendezései és mechanizmusai is.

Ránk maradtak e korból az iparművészet egyes darabjai, csiszolt fémtükrök, réz és bronz füstölők, porcelán- és ezüsttárgyak, amelyek — csakúgy mint a művészi kivitelű szövetek és hímzések — a kínai ipar magas színvonaláról tanúskodnak.

A szobrászat, akárcsak korábban, jelentős mértékben a buddhizmus szolgálatában állt, a templomokban ugyanis igen sok szobrot állítottak fel. E művészet színvonaláról azoknak a kőszobroknak az alapján alkothatunk képet, amelyek a Kanszu tartományban levő Pinglingsze és Majcsisan barlangtemplomaiban és más helyeken maradtak ránk. A szobrokra az egészen realisztikus ábrázolás jellemző. Meg kell itt említenünk azokat a realisztikus szobrokat is, amelyeket a népi mesterek síremlékként készítettek.

E korszakban igen szépen fejlődött a selyemre és papírra való festés. Széles körben elterjedt a falfestés is, amelyről a tunhuangi barlangtemplomok freskói tanúskodnak. Jellemző, hogy ezeken a freskókon világi tárgyakat, a nép életét, a munkát és a szórakozást is ábrázolták. A freskófestészet híres művésze volt Vu Tao-csi (a VIII. század első felében). Számos festmény maradt ránk a VII—IX. századi többi híres festőtől is. A realisztikus világi festészet leghíresebb darabja az „Irodalom kertje" című festmény, amely négy munkába merült írót ábrázol. Festője Han Huang (VIII. század második fele), a híres portréfestő volt. A festészet külön ágaként ebben a korban találkozunk először a tájképfestészettel.

IRODALOM ÉS FILOZÓFIA

A Tang-birodalom korát a középkori kínai költészet aranykorának nevezzük. S valóban, a VIII. században élt a középkori Kína legnagyobb három költője: Vang Vej (699—759), Li Po (701—762) és Tu Fu (712—770).

Vang Vejről mondják: „Költeményeiben festő, képein poéta." Vang Vej ugyanis híres festő, kiváló szépíró s a természet lírikusa volt egyidejűleg, s mindez eszközül szolgált számára, hogy kifejezze egyszerű, de mélyen igaz érzéseit, elsősorban a természet szeretetét. A természet ugyancsak tehetséges lírikusa volt Li Po is.

Tu Fu csaknem egész életében vándorolt. Legjobb költeményeit élete utolsó részében, a VIII. század ötvenes-hatvanas éveiben írta, amikor a belső harcok, An Lu-sang és Si Sze-ming (755—763) lázadása megrázta az egész országot. Tu Fu művészete tele van mély társadalmi motívumokkal. Művei hazája sorsáról szólnak, arról a szerencsétlen országról, amelyet az uralkodó klikkek egymás közti harca marcangolt szét. E harcok folyamán a küzdő felek segítségül hívták a nomádok hordáit is, akik raboltak és erőszakoskodtak. Tu Fu költészete az urai igájában nyögő nép sorsán való töprengés költészete.

A Tang-korszakban, akárcsak a Szuj-dinasztia idején, virágzott a buddhizmus, amelynek legnagyobb képviselője Hszüan Cang (602—664) buddhista szerzetes volt, aki 629—645 között Kínából indulva beutazta Indiát. Indiába Közép-Ázsián keresztül jutott el, és leírta mindazokat az országokat, amelyeket bejárt. Munkája, amely a „Nyugati vidékek leírása" (Hszijü csi) nevet viseli, fennmaradt, és mindmáig egyik legértékesebb forrásunk az egykorú Közép-Ázsia és India népeinek és országainak tanulmányozásához.

Hszüan Cang nemcsak a buddhista irodalmat tanulmányozta Indiában, hanem a földrajzi, csillagászati, matematikai és orvosi műveket is, azaz a középkori indiai tudomány egészét. Az így szerzett ismereteit átadta nagyszámú tanítványainak. Az ő irányítása alatt fordították le kínaira a buddhista „szentírás" számos könyvét. Ezekkel a fordításokkal nemcsak a buddhizmus dogmati-

káját és történetét honosította meg hazájában, hanem a buddhizmushoz kapcsolódó indiai filozófiát és a tudománynak mindazokat az elemeit, amelyek ebben az irodalomban találhatók.

Ugyanakkor megkísérelték Konfuce tanainak újabb összefoglalását is.[10] A VII. század negyvenes éveiben írta „Igaz tartalmú öt könyv" című munkáját Kung Jing-ta. Ez a munka új szerkesztésben és új magyarázatokkal adta azt az öt régi munkát, amelyek Konfuce tanait tartalmazták. Ezekben a régi munkákban megtaláljuk a természettudományok és a fizika elemeit, a társadalomról, az államról, a jogról és az erkölcsről szóló nézeteket és a történeti folyamat lényegéről szóló elmélkedéseket. Így tehát Kung Jing-ta munkája összefoglalása a világról és a természetről, az államról, a társadalomról és az emberről szóló tanoknak.

VALLÁS

A Tang-korszakban a két legjobban elterjedt vallás a taoizmus és a buddhizmus volt. E korszakban a taoizmus már széles körű, hierarchikusan felépített, nagyszámú pappal, templommal és kolostorral rendelkező egyházszervezetet hozott létre. A „Tao cang" (Tao kincsesháza) című gyűjteményes műben a kánonját is kidolgozták. Ez a mű többek között orvostudománnyal, alkímiával, botanikával (gyógyfüvekkel) és csillagjóslással is foglalkozik. Hatalmas egyházi szervezetet alkotott a buddhizmus is, hadsereget kitevő papjaival és szerzeteseivel. A IX. század második negyedében Kínában mintegy 40 000 templom és kolostor, több mint 700 000 szerzetes és apáca volt.

A taoizmus a széles néptömegek körében terjedt el, a buddhizmus követői viszont elsősorban az uralkodó osztályból kerültek ki. Ugyanakkor a taoizmus is igyekezett megszerezni az uralkodó osztály támogatását, a buddhizmus pedig a néptömegek meghódítására törekedett. Ez a harc a két egyház összeütközésére vezetett. A buddhisták tudatlansággal és sötét babonákkal vádolták ellenfeleiket, azok pedig dogmatizmusuk és skolasztikus módszereik miatt támadták a buddhistákat. A két vallás képviselői közti viták gyakran az udvarban, a császár színe előtt folytak.

A buddhista vallást néha üldözték, amit a császároknak a kolostori földek és vagyonok megszerzésére irányuló törekvései váltottak ki. Ilyenkor lerombolták a buddhista templomokat és kolostorokat, s vagy megölték, vagy hivatásuk feladására kényszerítették a papokat. Így Vu-cung császár (841—846) idején több tízezer templomot leromboltak és több mint 200 000 szerzetest és apácát „vittek vissza világi állapotba". A buddhista egyház azonban minden egyes alkalommal gyorsan összeszedte magát, s az új császárok támogatásával ismét megerősödött. Egészében véve a Tang-korszak a buddhista egyház hatalmának kora. Ugyancsak ebben az időben kezdett behatolni Kínába az izlám és a kereszténység is (nesztoriánus formában).[11]

[10] A konfucianizmusról lásd Világtörténet. II. köt. 479—480. old.

[11] A nesztorianizmusról lásd e kötet 80. old.

II. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE TIBETBEN, INDOKÍNÁBAN ÉS KOREÁBAN

A kelet-ázsiai világ központjában fekvő Kína állami ereje és magas fokú kultúrája következtében a kínai nép történetének sok jelentős eseménye visszhangra talált szomszédai életében is. Kína legközelebbi szomszédja Tibet, Indokína és Korea volt, és igen szoros történeti kapcsolatok fűzték őket egymáshoz. A feudalizmus megszilárdulása Kínában meggyorsította ezekben az országokban is a feudális viszonyok kialakulását.

1. TIBET

A kínai történeti munkákban a VII. század első felétől kezdve megjelennek az első hírek azokról a törzsekről, amelyek Tibet területén laktak. Ezekből a tudósításokból arra következtethetünk, hogy Tibet északi vidékein elsősorban nomádok éltek, míg a földművelésre alkalmas déli részeken a legrégibb időktől fogva meglehetősen nagyszámú, letelepedett életmódot folytató lakosságot találunk.

A történeti források állapota, valamint az a körülmény, hogy kellően még nem tanulmányozták e terület múltját, lehetetlenné teszi, hogy teljességre törekedjünk ez állam belső szervezetének megvilágításánál. Ennek ellenére — bizonyos adatok alapján — arra gondolhatunk, hogy Tibetben kifejlődtek a feudális viszonyok.

A tibeti állam megalapítójának Szrong-bcan-szgam-pót tartják († 650). Az ő idejében a tibetiek több hadjáratot vezettek észak felé, a togon törzs földjére és nyugatra, Közép-Ázsia irányában. Szrong-bcan-szgam-po azzal is igyekezett megszilárdítani hatalmát, hogy baráti viszonyt épített ki déli szomszédjával, a Himalája-hegységben fekvő nepáli fejedelemséggel. A nepáli kapcsolatok következtében behatolt Tibetbe a buddhizmus és a nepáli kultúra. Különösen sokat köszönhet Nepálnak Tibet sajátos építőművészete. A VII. század végén nepáli építőmesterek építették fel Dzsokant, az első tibeti buddhista kolostort. Szrong-bcan-szgam-po idején építették Potalát, azt a híres palotát, amely később a dalai láma székhelye lett.

A tibetiek Nepálon keresztül érintkezésbe kerültek Indiával is. 632-ben követséget küldtek ide, amelynek élén Thon-mi-szam-bhota állt, akinek a tibeti írás feltalálását tulajdonítják. Ezt az írást az indiai írás alapján dolgozta ki. Az írásbeliség kifejlődése a tibeti irodalom megszületéséhez vezetett. Első emlékei a buddhista könyvek fordításai és néhány történeti munka.

Szrong-bcan-szgam-po baráti viszonyra törekedett a Tang-birodalommal is, ahová 634-ben szintén követséget küldött. Ám az a körülmény, hogy a tibetiek megtámadták a Tang-birodalom

alattvalóinak számító togonokat, összeütközésre vezetett Tibet és Kína között. 641-ben azonban már békét kötöttek.

A kínai birodalommal kiépülő békés kapcsolatok maguk után vonták a kínai kultúra behatolását Tibetbe. Megjelentek a kínai földművelési és ipari munkaeszközök, lassanként elterjedt a kínai műveltség. A tibetiekkel való békés viszony lehetővé tette a Tang-birodalom számára, hogy Tibeten és Nepálon keresztül közvetlenül érintkezzen Indiával. Erre törekedtek különben egyes indiai uralkodók is. Így 641-ben indiai küldöttség érkezett a kínai császári udvarba, s a kínaiak is követségeket küldtek az indiai Magadha királyságba (643—648).

A második követség eredménye az lett, hogy a tibetiek és nepáliak, az egyik kínai követ, Vang Hszüan-cö vezetése alatt, hadjáratot indítottak India ellen. A hadjárat oka az a támadás volt, amelyet Magadha új uralkodójának, Arjunának a parancsára a nevezett követ ellen intéztek. Arjunát foglyul ejtették, és a Tang-birodalom fővárosába vitték. Ezt az eseményt valószínűleg úgy kell értelmeznünk, hogy a tibeti feudális urak a kínaiakkal együtt be akartak avatkozni az indiai államok között folyó belső harcba.

A Szrong-bcan-szgam-po halála után trónra lépő tibeti uralkodók birtokaik további kiterjesztésére törekedtek. A támadás egyidejűleg két irányban, Nyugat-Kína és Közép-Ázsia irányában folyt. A hadjáratok a tibetiek győzelmével végződtek. Közép-Ázsiában meghódították az itt élő török törzsek egy részét, s Nyugat-Kínában is jelentős területeket vetettek uralmuk alá. A VII. század második felében a tibeti állam igen nagy erőt képviselt.

A VIII. század elején a tibeti uralkodók ismét jó viszonyt igyekeztek kiépíteni Kínával. Ennek okát a tibeti államban létrejött belső bonyodalmakban kell keresnünk. Tibetben ugyanis ebben az időben a déli törzsek fellázadtak. A Tang-birodalom hajlandónak mutatkozott egy baráti szövetség megkötésére. A két állam közti békés viszony azonban később is meg-megszakadt, mert a tibetiek ellenőrzésük alá akarták vonni a Kínából Közép-Ázsiába vezető kereskedelmi utakat. 730-ban azonban ismét békét kötöttek, amelynek emlékére a tárgyalások színhelyén, Csilin határvárosban emlékművet emeltek a kínai—tibeti barátság tiszteletére.

2. INDOKÍNA

Az Indokínai-félszigeten a III. században két nagyobb állam létezett. A kínai források Linjinek és Funannak nevezik őket.

LINJI (CSAMPA) A III—VIII. SZÁZADBAN

Linji, a kínai források szerint, 192-ben jött létre. Egyes régészeti adatok azonban alapot adnak arra, hogy már az i. sz. I. században államról beszélhessünk. Linji a félsziget keleti partjain, a Tonkini-öböltől délre, vagyis a mai Vietnam középső és részben déli vidékein terült el. Északon a félszigeten levő kínai birtokkal, Zsinan területével érintkezett, amely a Tonkini-öböl partjának déli részén terült el. Az ország lakosait csamnak nevezték (ebből származik az ország neve — Csampa[1]), nyelvük a maláji—polinéziai nyelvcsaládba tartozik. Linji alapítójának Sri-Marát (Szri-Marát) tartják, aki a már régóta ott élő nagyszámú indiai jövevények egyike volt. Az ország fővárosa Csampura (Tyampapura) lett. Linji dolgozó lakosságának nagy részét a szabad faluközösségi parasztok tették ki. Voltak rabszolgák is, de ezek nem játszottak jelentős szerepet az ország gazdasági életében. 336-ban Sri-Mara indiai dinasztiáját felváltotta a Fam-ural-

[1] Ezt a nevet néha „Tyampa"-nak is írják.

kodócsalád, amelyet egy szökött kínai rabszolga, Fam Vang alapított. A VII. század közepéig Linji uralkodói ezt a családnevet viselték, bár a hatalom különböző származású emberek kezébe került.

A tárgyalt időszakban, amelyet a néptömegek gyakori felkelése jellemez, valószínűleg kialakulóban voltak a feudális viszonyok. A történeti források hiányossága azonban nem teszi lehetővé, hogy ezt a folyamatot részletesen megrajzoljuk. Linji állam ebben az időben élénk kapcsolatban állt Indiával. Innen hatolt be a hindu vallás, amely hamarosan meggyökeresedett, s ugyancsak Indiából került ide az V—VII. század folyamán a buddhizmus. Az indiai kultúra széles körben elterjedt. Linjiben a hivatalos nyelv a szanszkrit volt. Az V. században az állam fővárosa Indrapura lett.

Fejlődtek a Kínával való kapcsolatok is. A „három királyság" idején, azaz a III. század első felében a délnyugati Vu-királyságból két követséget is küldtek Linjibe. A követek útleírása, amelynek egy része ránk maradt, a legértékesebb forrás az egykorú Linji történetére. A Kínával való viszony később hol békés, hol ellenséges volt.

Nagy összeütközésre került sor 445-ben, amikor a kínai seregek behatoltak Linjibe, egy időre megszállták a fővárost és gazdag zsákmányt szereztek.

VIETNAM A III—VIII. SZÁZADBAN

A vietnamiak földje, azaz a félsziget északkeleti része i. e. 111-től kezdve a kínai birodalomhoz tartozott Csiaocse néven. A vietnamiak azonban többször megkísérelték függetlenségük visszaszerzését. A III—VIII. század között számos felkelésre került sor az országban, amelyek közül a legnagyobbak az V. század közepén és a VIII. század első felében zajlottak le. Egyes esetekben Linji uralkodói is beavatkoztak a felkelők oldalán. Különösen jelentős volt a csamok részvétele a 602. évi felkelésben, amely 605-ben maga után vonta a kínai seregek bevonulását Linjibe. Fővárosát elfoglalták ugyan, a kínai hadvezérek azonban nem tudtak megbirkózni a lakosság ellenállásával, és így kénytelenek voltak kivonni csapataikat az országból.

A vietnamiak harca az idegen hódítók ellen arra késztette a kínai uralkodókat, hogy szorosabbra fűzzék e távoli tartomány kapcsolatait a birodalommal. E célból 679-ben a vietnamiak által lakott földeken létrehozták az annami helytartóságot.

FUNAN ÉS CSENLA A III—VIII. SZÁZADBAN

Linjitől délnyugatra, az Indokínai-félsziget déli végén terült el a Funan állam. A kínai források szerint ennek az államnak a kialakulása a II. században történt (más források szerint viszont már az I. században), és alapítójának Kaundina indiai fejedelmet tartják, aki egy helyi uralkodónőt vett feleségül. Az ország lakosságának összetételéről egy ránk maradt régi felirat tanúskodik, amely három nyelven, khmer, csam és maláj nyelven íródott. Funan lakosságának legnagyobb részét a khmerek alkották. Az állam fővárosa Vyadhapura volt. A III. század közepétől kezdve Funan területe jelentősen megnövekedett, uralkodói alávetették Indokína egész déli részét. A kínai források Funant aranyban, ezüstben, elefántcsontban, ólomban és illatszerekben gazdag országnak mutatják be. Az indiai kapcsolatok következtében az indiai kultúra mind jobban behatolt az országba.

A feudalizmus kifejlődése az V. század végén arra vezetett, hogy Funan több feudális birtokra hullt szét, amelyek közül az északon elterülő rész, a mai Kambodzsa volt a legerősebb. A VI. században ennek uralkodói elfoglalták Funan egész területét. Így jött létre egy nagy indokínai feudális állam, amelyet a kínai források Csenlának neveznek.[2]

[2] A helyi „Kambodzsa" elnevezés csak a XVII. század fordulóján vált általánossá.

Indokína, de különösen déli és keleti tengerpartja a III—VIII. század folyamán nagy szerepet játszott a helyi kereskedelmi hajózás fejlesztésében. A kereskedelemben indiaiak, az indokínai népek, malájok és kínaiak vettek részt. A kínaiak a III—VIII. század folyamán nem építettek hosszabb utakra alkalmas hajókat. A nemzetközi kereskedelem ezekben az évszázadokban elsősorban a malájok kezében volt, akik kitűnő tengeri hajósok és kereskedők voltak. A „kunluni hajók" szelték a széles tengeri vizeket.[3]

A kínai források így írják le a „kunluni hajókat": „Funan országában kivágják a fákat, és hajókat építenek belőlük. E hajók hossza tizenkettő szun, szélességük pedig nyolc csi.[4] Orruk és faruk hal alakú. A nagy hajók száz embert is befogadnak. Mindegyiknek van egy nagy és egy kis evezője és egy rúdja. A hajó orrától a tatjáig, a hajó méreteitől függően, egy sorban negyven-ötven evezős ül. Az előrehaladáshoz a nagy evezőket, a megálláshoz a kicsiket használják. Sekély vizeken a rudakat használják." Ilyenek voltak a maláj hajók, amelyek a dél-kínai kikötőkbe szállították a tengerentúli árukat, s elszállították innen a kínai termékeket.

3. KOREA

KOREA A IV—VI. SZÁZADBAN. KOGURJO, PEKCSE ÉS SZILLA

A feudális viszonyok kialakulása Koreában lassan és egyenetlenül ment végbe. A folyamatot a félsziget akkori három államának (Kogurjo, Pekcse és Szilla) hosszú harca kísérte. Az egymás elleni küzdelem különösen kiélesedett különállásuk vége felé, a VII. század folyamán. Kogurjo 313-ban egy régi törzsszövetségből alakult ki, s a félsziget északi, valamint Dél-Mandzsúria szomszédos területeit foglalta el. Pekcse 346-ban keletkezett délnyugaton, a 356-ban létrejött Szilla pedig délkeleten terült el. A félsziget északi része többször kínai uralom alá került. Ezen a vidéken már régen meglehetősen nagyszámú kínai lakosság élt, amely Kína északi területeiről vándorolt ide. A félsziget déli részét pedig, amelyet Japántól csak egy keskeny tengerszoros választ el, állandóan támadták a japánok. A IV. században megvetették lábukat a félsziget legdélibb részén, s létrehozták ott Mimanának nevezett birtokukat. E helyzet következtében Kína és Japán időnként jelentős szerepet játszik a félsziget történetében.

A feudális viszonyok a három állam közül legelőször az északi területeken, Kogurjóban kezdtek kialakulni. A kínai források rámutatnak arra, hogy Kogurjo földje az államfő tulajdona volt, aki telkeket utalt ki a parasztoknak, terményadó fizetésére kötelezte őket. Ezenkívül a parasztokat arra is kényszerítették, hogy részt vegyenek a régi öntözőcsatornák javítási munkáiban és az új csatornák, valamint paloták és erődök építésében. A parasztokon kívül az állami tisztviselők is földet kaptak fizetés fejében. Szokásban volt a nemesi család tagjainak földdel való megajándékozása is.

A feudális viszonyok kialakulása Koreában, akárcsak Kínában, nem jelentette a rabszolgák teljes eltűnését. Voltak rabszolgái az államnak és magánszemélyeknek is, de ezek nem játszottak jelentős szerepet a termelésben. A termelőerők fejlődését elsősorban a kiutalt földdel rendelkező, ténylegesen földhöz kötött parasztok munkája biztosította.

[3] A kínai források „kunlun" kifejezése a szó tágabb értelmében azokat az országokat jelenti, amelyek Linjitől délre terültek el. Ide kell számítani az egész maláji szigetvilágot is.

[4] 1 szun kb. 2,5 méter, 1 csi kb. 0,32 m.

Kétségtelen, hogy az Észak-Kínához való földrajzi közelség nagy hatással volt a kogurjói feudális viszonyok kifejlődésére. Kínában a feudális viszonyok már korábban létrejöttek, s az északkínai területekről igen sokan áttelepedtek ebbe az országba, magukkal hozva mezőgazdasági és ipari technikájukat. Kogurjóban ebben az időben kínai hatásokkal találkozunk mind a közigazgatási szervezetben, mindpedig a kínai kultúra elterjedésében. A IV. század utolsó negyedében Kínából a buddhizmus is behatolt Kogurjóba. Az országban templomokat és kolostorokat emeltek, s ezzel az építkezéssel függ össze a kogurjói építőművészet, szobrászat és festészet fejlődése is.

A feudális viszonyok fejlődését tapasztalhatjuk a délnyugati koreai államban, Pekcsében is. Pekcse belső helyzetére azonban igen súlyos következményekkel járt a majdnem egy teljes évszázadig tartó harc, amelyet Kogurjóval folytatott. E háborúk tönkretették az országot, megakadályozták a földművelést, és arra kényszerítették a lakosságot, hogy a szomszédos államban, Szillában keressen menedéket. Pekcsének Dél-Kínával való kapcsolatai következtében tovább fejlődött a kézművesipar, mivel Dél-Kínában továbbra is virágoztak az iparnak azok az ágai, amelyek még a Han-birodalomban terjedtek el. Észak-Kínában viszont a kézművesipar a nomádok behatolása következtében bizonyos mértékig visszaesett. A pekcsei fazekasok, takácsok, fegyverkészítők, ácsok, hajóépítők és hímzők igen nagy hírnévnek örvendtek az egész Koreai-félszigeten, sőt Japánban is, ahol állandó kereslet mutatkozott gyártmányaik iránt. A Dél-Kínával való kapcsolatok — ahol ebben az időben a kultúra magasabb fokon állt, mint Észak-Kínában — oda vezettek, hogy a pekcsei nemesség műveltsége magasabb színvonalon állt Kogurjo és Szilla uralkodó köreinek műveltségénél. A buddhizmus a IV. század végén jelent meg Pekcsében.

Lakókocsi

Lovas harcos. Koreai férfi és nők. VI. századi kripta falfestménye

A félsziget délkeleti részén elterülő Szilla fejlődése az első időben elmaradt a másik két koreai állam mögött. Ennek okát az ország belső állapota, valamint Kínától, Kelet-Ázsia akkori legfejlettebb feudális országától való távolsága magyarázza. Szillához Japán volt a legközelebb. Ebben az időben azonban Japán a társadalmi fejlődésnek alacsonyabb fokán állt, mint Kína és a koreai államok.

Az V. századtól kezdve azonban Szilla helyzete megváltozott. A Szillával szomszédos Pekcse a félsziget legerősebb államának, Kogurjónak állandó támadásai miatt meggyengült. Szilla, amely meg akarta előzni Kogurjo támadásait, kénytelen volt Pekcsével együttműködni. Ez meggyorsította itt is a Kogurjóban és Pekcsében már meglevő feudális viszonyok kialakulását. Ebben az időszakban egyre jobban érződik Szillában Kína befolyása is.

Az ország külpolitikai helyzetének megerősödése lehetővé tette Szilla uralkodói számára, hogy szembeszálljanak a félsziget déli részéről fenyegető veszéllyel. A japán törzsi nemesség Mimanából és a japán szigetekről minden alkalmat megragadott, hogy beavatkozzon a koreai államok egymás közti harcába, és többször megtámadta Szillát. A források szerint a japán fegyveres csapatok egyik legveszélyesebb támadása 433-ban történt. Ezt a támadást ugyan visszaverték, de a Japánnal való összeütközések később is folytatódtak.

Szilla és Pekcse Kogurjo ellen folytatott harca megszakításokkal majdnem száz évig, az V. század közepétől a VI. század közepéig tartott. A harc Pekcsét és Kogurjót egyaránt meggyengítette. Így a félsziget Kogurjóhoz tartozó részei Szilla fennhatósága alá kerültek. Ezután Szilla ismét megindította a harcot Mimana ellen. Hosszú küzdelem után el is érték a kitűzött célt: 562-ben kiűzték a félszigetről a japánokat.

Ebben az időben Szillában gyorsan fejlődtek a feudális viszonyok. Akárcsak a többi koreai államban, a feudális földtulajdon Szillában is a kiosztott telkek rendszerének formájában jelent meg. Ennek megfelelően megváltoztak az államigazgatás formái is. Az ország egyes részeinek egyesítése az államigazgatásnak a régihez képest nagyobb fokú központosításához vezetett. A VI. század elején már tartományokra, megyékre és járásokra osztották az országot. Az új közigazgatási beosztás és a tisztségek nevei kínaiak voltak. Szillában nagyjából ugyanolyan állami szervezet jött létre, mint Kínában. A VI. század első felében megjelent Szillában a buddhizmus. Az új vallás nyomban támaszra talált a nemesség és az uralkodócsalád körében. A központosított és hierarchikus felépítésű buddhista egyház elősegítette a feudális állam közigazgatási szervezetének központosítását és hierarchiájának felépítését.

A FÉLSZIGET EGYESÍTÉSE SZILLA URALMA ALATT

Annak ellenére, hogy Kogurjo alulmaradt a küzdelemben, még mindig igen veszélyes ellenfele volt Szillának. Szilla uralkodói, minthogy egyedül nem tudtak megbirkózni Kogurjóval, a Pekcsével kötött szövetségen kívül megszerezték a Kogurjo szempontjából legveszélyesebb szomszédjának, a Szuj-, majd a Tang-birodalomnak a segítségét. Ez kétirányú harcra kényszerítette Kogurjót.

A VI. század végén kialakuló kínai Szuj-birodalom uralkodói a birodalommal határos államok meggyengítésére törekedtek, és nagy figyelmet fordítottak Kogurjóra. 612-ben nagy kínai hadsereg nyomult be az országba. A flotta behajózott a Tedongan-folyó torkolatába. E folyó partján állt Kogurjo fővárosa (a későbbi Phenjan). Szilla és Pekcse hadai viszont délről támadták Kogurjót, de erős ellenállásba ütköztek. A kogurjói hadakat egy tehetséges hadvezér, Ilcsi Mun Dok vezette. A lakosság által támogatott kogurjói hadsereg visszaverte a támadást. Ezenkívül a Kínában kitört tömegfelkelések is arra kényszerítették a sereg élén álló Jang Kuang császárt, hogy visszavonuljon.

A Kínában bekövetkező dinasztiaváltozás erről az oldalról megszüntette a veszélyt Kogurjo számára. Amikor azonban a Tang-dinasztia foglalta el a trónt és megszilárdította hatalmát, a Kína és Kogurjo közti háborúk kiújultak. 645-ben, Li Si-min (Tajcung), a második Tang császár uralkodása alatt ismét nagy sereg indult Kogurjo ellen. A Jenge Szomun parancsnoksága alatt álló kogurjói csapatok kemény ellenállása azonban arra késztette a kínai sereget, hogy visszavonuljon, és megelégedjen Kogurjo dél-mandzsúriai birtokainak elfoglalásával. Kogurjo urai ekkor azonnal megtámadták Szillát, de a hadműveleteket megakadályozta egy újabb kínai hadsereg betörése. A Kogurjo és a Tang-birodalom közti harc a VII. század ötvenes éveiben jutott döntő szakaszába. Ez alkalommal a kínai sereg más irányból támadott. A Sárga-tengeren átkelve Pekcse területén szálltak partra, amely ebben az időben szövetségben állt Kogurjóval. 660-ban szétverték a pekcsei hadsereget, a királyt foglyul ejtették és Kínába hurcolták, ahol hamarosan meghalt.

KÍNA, KOREA, INDIA, JAPÁN ÉS A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOK A VII. SZÁZADBAN ÉS A VIII. SZ. ELSŐ FELÉBEN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Ennek ellenére Pekcse továbbra is ellenállt. Ekkor Japán avatkozott be a harcokba. Japán uralkodó osztálya vissza akarta szerezni a Koreai-félszigeten 562-ben elvesztett birtokait. Pekcse megsegítése ürügyén nagy erőket szállítottak a félszigetre, elfoglalták Mimanát, és megkísérelték Pekcse egész területének elfoglalását. Pekcse lakossága azonban kitartóan védekezett. Végül is a japán hadak vereséget szenvedtek, és csak kis részük tudott hazamenekülni (663).

Ám Pekcse erői nem voltak elegendők a Tang-birodalom, Szilla és a japánok elleni egyidejű harcra. 663-ban Pekcse elvesztette önálló állami létét. Területe átmenetileg a Tang-birodalom fennhatósága alá került.

A Tang-birodalom és Szilla ezután Kogurjo ellen indult. Ezt az államot a hosszas háborúskodás nagyon meggyengítette. Még inkább aláásta erőit a nemesség egyes csoportjai között folyó belső harc, amelyben a királyi ház is részt vett. Mind a nemesség, mindpedig a király hajlandónak mutatkozott a kínai fennhatóság elismerésére, nehogy Szilla uralma alá kerüljön. Ennek eredményeképpen Kogurjo uralkodó osztálya beszüntette az ellenállást. 668-ban ez az állam elvesztette önállóságát, s majdnem egész területe a Tang-birodalom tartományává vált. A helyi lakosság megmozdult a kínai feudális urak uralma ellen. Az állandóan élesedő harc a VII. század hetvenes éveiben nagy felkelésbe torkollott, amelyet Szilla rögtön kihasznált és a felkelők segítségére csapatokat küldött. 676-ban el is foglalták Kogurjo fővárosát, a kínai helytartó székhelyét. A harc egy darabig még folytatódott, de végeredményben a kínai hadseregnek ki kellett ürítenie a Tedongan-folyótól délre fekvő területeket. Még ezt megelőzően a szillai erők Pekcséből is kivonulásra kényszerítették a kínai csapatokat. Így a Koreai-félsziget — az északi részek kivételével — Szilla uralma alá került. A koreai évkönyvek nyomatékosan hangsúlyozzák Kim Ju Szinnek, a szillai haderők vezérének és az ország tényleges uralkodójának a szerepét ezekben az eseményekben.

„Csillagvizsgáló" Kjöngzsu (Korea) mellett
Gránit. VII. század

SZILLA VIRÁGZÁSA A VII—VIII. SZÁZADBAN. A KOREAI KULTÚRA

A félsziget legnagyobb részének egy államban egyesítése igen fontos következményekkel járt. Ezek egyike a feudális viszonyok végleges megerősödése, a gazdasági élet megélénkülése volt. Az előzőleg elhagyott földeket újra megművelték, s e munka közben egyre tökéletesebb eszközöket használtak. Fejlődtek a kézműves mesterségek, elsősorban azok, amelyek az udvar, a nemesség és a hivatalnokok megnövekedett szükségleteit szolgálták, tehát a drága szövetek, dísztárgyak és külön-

féle házi felszerelési tárgyak készítése. De nemcsak a bel-, hanem a külkereskedelem is megélénkült, elsősorban Kínával és Japánnal. Kínából még arab kereskedők is átmentek Koreába. A kor arab forrásai Szilláról mint gazdag országról emlékeznek meg.

Szilla városai közül az első helyet a főváros, Kjöngzsu (később Kimszon) foglalta el, amely a mai Észak-Kjönszando tartományban feküdt. A ránk maradt leírások szerint Kjöngzsu igen nagy város volt. Egyenes utcák tömbökre szabdalták, s ezek száma a VIII. században, a város virágzásának tetőpontján, elérte az 1360-at. A város közepén volt a „Holdpalota", ahogyan a kisebb palotákkal, pavilonokkal stb. körülvett főpalotát nevezték. A palotakörzetben emelkedett az a VII. század elején épített közismert „csillagvizsgáló torony", amely Kelet-Ázsia legrégibb csillagvizsgáló obszervatóriuma volt. A főváros — akárcsak a többi koreai megerősített város — hegyekkel körülvett katlanban terült el, s tornyokkal megerősített erős kőfalak vették körül.

E korból sok minden maradt ránk: arany fejdíszek, függők, gyűrűk, biztosítótűk, a hátoldalon öntött mintákkal díszített csiszolt fémtükrök, rézfüstölők, kelyhek, sokfajta edény, különféle jade ékszerek, továbbá fegyverek, kardok, tőrök, kopják, s végül a selyem- és brokátszövetek sokasága. A fejlett koreai öntőtechnikáról a buddhista templomok számára készült harangok tanúskodnak. Egész Kelet-Ázsiában nagy hírnévnek örvendett a koreai főváros egyik, a VII. század közepén öntött harangja, amelynek átmérője 7,5 koreai láb (több mint két méter) volt.

A dombormű-szobrászat jelentős alkotásai maradtak ránk a szillai fővárostól nem messze fekvő Thohamszan-hegy Szok kula-m barlangtemplomában. Berendezését és művészi kiképzését tekintve ez a templom igen közel áll a híres indiai Ajanta barlangtemplomhoz. Különösen híres a lótuszvirágon ülő, körülbelül két és fél méter magas Buddha-szobor. Fennmaradt a festők közül Szor Ge neve, akinek festményei annyira élethűek voltak, hogy a hagyomány szerint a madarak valódinak hitték a képein levő fenyőfákat.

Meg kell emlékeznünk a műveltég terjedéséről is. A fővárosban és a többi nagy városban iskolákat állítottak fel, ahol a kínai birodalmat, a kínai kódexeket, történeti irodalmat és a költészetet tanulmányozták. A VII. század végén alakult ki az első koreai írásrendszer, az *idu-írás*. Ennek az írásnak a jelei a kínaiból származtak, de a betűknek szótagértékük volt, tehát fonetikus írásmódról van szó.

III. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN (III—VIII. SZÁZAD)

A III. század első felében Japánban meglehetősen nagy törzsszövetség jött létre. Egyes kutatók szerint Kyushu-sziget volt a szállásterülete, mások szerint a Honshu-sziget déli részén, a későbbi Yamato, Omi és Settsu tartományok területe. Későbbi adatok a Honshu-szigeten említik a „Yamato-császárságot". A japán állam ebből a törzsszövetségből fejlődött ki. Kezdetben Kyushu szigetének északi, Honshu szigetének déli részére terjedt ki, s a IV. század közepétől kezdve hozzá tartozott a Koreai-félsziget déli része is (Mimana). Az említett területeken élő törzscsoportok vezetőinek egymás elleni harca az V. század második felében a yamato törzscsoport hegemóniájával végződött, s ez előjátéka volt az állam kialakulásának.

A KORA FEUDÁLIS ÁLLAM LÉTREJÖTTE

A kora feudális állam kialakulása Japánban a IV. század második felére tehető. Az állam kialakulása megmutatkozott a törzsszövetség vezetői, a Yamato-császárok és a helyi törzsfőnökök viszonyának megváltozásában. Ez utóbbiakat a központi hatalom képviselőinek kezdték tekinteni. Megváltozott a viszony a törzsfőnökök és a faluközösségi tagok között is. A vadászzsákmányból és a háziipar termékeiből adott „ajándék" helyét foglalta el a gabonából *(tatikara)* és az ipar termékeiből *(mitsugi)* álló adó. Ugyanakkor megjelent az építkezésekkel, az öntözéssel és kiszárítással kapcsolatos munkakötelezettség *(etati)* is. A feudális termelési viszonyok kialakulásáról tanúskodik az a körülmény, hogy a faluközösségben elkülönítették a feudális urakká váló nemzetségi és törzsi előkelők személyi birtokát *(ata)*. Ezeken a földeken azok a nem szabad földművelők *(tabe)* dolgoztak, akik a földközösség elszegényedett tagjaiként függőségbe kerültek a korábbi nemzetségi előkelőktől. Helyzetüket tekintve ezek a tabek közel álltak a rabszolgákhoz. A rabszolgáktól — akik már jóval korábban megjelentek, de csak háziszolgák *(jatsuko)* voltak — abban különböztek a nem szabad földművelők, hogy megtartották vagyonukat, és gazdájuk nem adhatta el, nem ölhette meg őket. Ennek alapján sok történész ezeket a földműveseket félszabadoknak nevezi.

A félszabadok igen nagy szerepet játszottak a japán állam kialakulásában, mivel munkájuk elősegítette a termelőerők fejlődését. Félszabadok lettek a koreai és a kínai áttelepülők, illetve akiket a japánok a koreai hadjáratok után hurcoltak be országukba. A koreai és kínai származású földművesek a japánoknál sokkal magasabb színvonalon álltak, és elsősorban földművelési technikájuk volt fejlettebb. A Kínából és Koreából áttelepültek egy része iparos: fazekas, kovács, ács, takács, hímzőiparos stb. volt. A helyi törzsfőnökök, akiknek uralma alá kerültek a jövevények, lehetővé

Pagoda a horyuji (horjudzsi) kolostorban
VII. század

tették számukra, hogy saját vagyonnal és termelési eszközökkel rendelkezzenek, de kötelezték őket arra, hogy nagyobb csoportokban, meghatározott helyeken lakjanak, és elvették tőlük összes termékeiket. Így tehát ezeknek a kézműveseknek a helyzete igen közel állt a rabszolgákéhoz. A háziszolgáktól ugyanaz különböztette meg őket, mint a tabeket, azaz uruk nem ölhette meg és nem adhatta el őket. A félszabadoknak ezt a kategóriáját a japán történészek *tomobe*-nak és *kakibe*-nak nevezik. A feudális viszonyok kialakulása mellett tehát Japánban megvoltak a rabszolgatartó viszonyok is.

A rabszolgatartó viszonyok kialakulását azonban sok tényező akadályozta. A fő gazdasági ág, a földművelés túlnyomórészt a faluközösségi tagok kezében volt. A nagy latifundiumok, a rabszolgamunka előnyös kihasználását biztosító nagybirtokok kialakulása a hegyes országban nem volt lehetséges. Korlátozottak voltak a rabszolgautánpótlás lehetőségei is, mert rabszolgákhoz főleg csak a koreai hadjáratok idején jutottak. Ám a VI. században Szilla, a három koreai állam egyike, erős állammá fejlődött, s nemcsak visszaverte a japánok támadásait, hanem 562-ben ki is szorította őket Mimanából. A rabszolgaszerzés magukon a japán szigeteken, az itt élő ebisu (ajnu, ajni) és kumaso (hayato) törzsek köréből csak távoli és nehéz hadjáratok árán járhatott sikerrel, és az ekkor még nagyszámú törzsek erős ellenállásába ütközött. Ezért a VII. században a rabszolgatartó rendszer kialakulásának lehetőségei megszűntek, s így Japán nem válhatott rabszolgatartó állammá. Fejlődése ettől kezdve a feudalizmus felé haladt.[1]

A feudális viszonyok Japánban a VI. század második felében váltak uralkodóvá, s megerősödésük annak a harcnak volt a következménye, amelyet az uralkodó osztály hatalomra törő csoportjai folytattak egymással. A VII. század elején olyan tendenciák mutatkoztak, hogy a Yamato-ház tagjainak hatalma maga alá gyűri a többi nemesi csoportot. Umayado (Shotoku-Taishi) régensherceg kiadta a „tizenhét cikkelyes törvényt", a Yamato-császárok deklarációját. Ugyanakkor megkíséreltek a Kínában 589-ben uralomra kerülő új dinasztiára támaszkodni, s egymásután küldték oda a követeket. A követségek vezetőinek átadott követi megbízásokban használták először a kínai eredetű *tenno* címet, amelyet Japán uralkodói a diplomáciai érintkezésben használtak. A japán uralkodóknak ez a címe mind a mai napig fennmaradt, s az európai nyelvekre „császárnak" fordítják.

Japán fejlődésében igen nagy szerepet játszottak a külső tényezők. Így például Kína politikai befolyása, ahol ebben az időben hatalmas, centralizált feudális birodalom alakult ki, továbbá a kínai műveltség, elsősorban a jogi és a politikai elméletek hatása, majd a buddhizmus, amely Kínából Koreába, majd innen Japánba is átterjedt. A buddhista egyház központosított, hierarchikus szervezete mintegy mintaképül szolgált a feudális állam számára. A kultusz egysége és a legfőbb istenség (Buddha) abszolút szerepe elősegítette az ideológia területén azoknak a maradványoknak a felszámolását, amelyek az előző nemzetségi-törzsi tagolódás maradványaival voltak kapcsolatban.

A „TAIKWAI ÁLLAMCSÍNY"

645-ben államcsíny következett be, amelyet „taikwai államcsínynek" neveznek, arról az évről, amelyben végbement.[2] Naka no Oye herceg kiirtotta a Soga-nemzetséget, amely egy időre teljesen kiszorította a császári nemzetséget a hatalomból. Az államcsíny alkalmával a császári nemzetséget támogatta a Nakatomi-nemzetség, azaz a régi japán vallásnak (természetimádás és őstisztelet), a

[1] Egyes mai japán történészek azt gondolják, hogy a rabszolgatartó viszonyok a régi Japánban kifejlődtek, s a VIII. és a következő századokban rabszolgatartó rendszerről beszélnek. Más japán történészek viszont — éppúgy mint a szovjet tudósok — feltételezik, hogy a feudális viszonyok már a VII. század második felében kialakultak Japánban, ami természetesen nem jelenti a rabszolgaság teljes megszűnését.

[2] Japánban, akárcsak Kínában és Koreában, az évszámítás az uralkodási évek szerint történt, s minden egyes évnek külön nevet adtak. [A „taikwa" szó „nagy reformot" jelent. — *Ford.*]

shintónak örökös főpapi nemzetsége, amely a fordulat után a Fujiwara nevet vette fel. A főerőt azonban a tabék, a tomobék és kakibék szolgáltatták, akik meg akartak szabadulni nehéz, majdnem rabszolgai helyzetükből. Közvetlenül az államcsíny után, 646-ban felszabadították az összes tabékat, tomobékat és kakibékat, s jogilag egyenlővé tették őket a feudális függésben levő parasztokkal. Ennek következtében a „taikwai államcsíny" jelentősen hozzájárult a feudális termelési mód uralkodóvá válásához.

Ugyanez a 646. évi rendelet megszüntette az összes magánbirtokokat, s így a föld állami tulajdonná vált. A lakosság állami telkek birtokosává lett. Következésképpen a japán kora feudális állam, akárcsak a kínai és a koreai, az állami feudális földtulajdonon alapult.

A lakosság nagy tömegeit alkotó parasztok telkeket kaptak, amelyek után termésükkel, valamint háziipari termékekkel kellett adózniuk, s emellett évi meghatározott számú nap közmunkakötelezettség (építő, öntöző stb.) is terhelte őket. Az uralkodó osztály megtartotta földbirtokait, mint hivatal, rang után járó földet. Ilyenformán a feudális urak számára a földbirtoklás szolgálathoz volt kötve, azaz beneficiális jellegű volt. A jobbágyokat formálisan nem fosztották meg személyes szabadságuktól, megtarthatták vagyonukat és termelési eszközeiket, s így volt bizonyos kezdeményezési lehetőségük gazdaságukban. Ugyanakkor azonban megtiltották nekik, hogy elhagyják telkeiket, vagyis ténylegesen földhöz kötötték őket.

Az államigazgatás céljaira széles körű szervezetet hoztak létre. Ez a szervezet a központi szervekből (államtanács és az alárendelt nyolc minisztérium) és a helyi szervekből (tartományi és megyei főnökök) állt. Az országot közigazgatási egységekre, tartományokra *(kuni)* és járásokra *(kori)* osztották. Az ország egész lakossága hadiszolgálatra volt kötelezve. Kínai mintára a hivatalnokok képzése céljából megszervezték a világi oktatást. A kínai nyelv hivatalos nyelvvé vált, sőt meghonosodott az uralkodó osztály felső köreiben is. Ezt az egész rendszert a 701-ben kiadott törvénygyűjtemény, Taihoryo törvénykönyve rögzítette. 710-ben befejezték Narának, az első japán városnak az építését.

A RABSZOLGATARTÓ RENDSZER MARADVÁNYAI A „TAIKWAI ÁLLAMCSÍNY" UTÁN

A feudalizmus megszilárdulása Japánban nem vezetett a rabszolgatartó elemek teljes felszámolásához. Megszüntették a tomobék és kakibék félszabad rétegét, a jatsukók — a házirabszolgák — azonban megmaradtak. Kialakult az állami rabszolgák új rétege az állami intézmények szolgáiból. Ugyanekkor a rabszolgák birtoklása a földszerzés egyik eszközévé vált. A törvény szerint ugyanis a rabszolga tulajdonosa a szabad embert illető telek egyharmadát kapta az államtól kiegészítésképpen. Ennek következtében az uralkodó osztály tagjai növelni igyekeztek rabszolgáik számát.

De a rabszolgaszerzés főforrása, a japán szigeteken élő más törzsbeliek foglyul ejtése ebben az időben csak a határterületeken játszott szerepet. A legyőzött nemzetségek tagjainak rabszolgává tétele ugyancsak lehetetlenné vált, mert a nemzetségek közti harc megszűnt. Így azután más eszközökhöz kellett folyamodni. Erőszakkal elhurcolták a parasztokat, különösen ezek gyermekeit, vagy pedig a családfőtől megvásárolták a család fiatalabb tagjait. Rabszolgává lehetett tenni a bűnözőket és a fizetésképtelen adósokat is. Rabszolgának adták el magukat azok az emberek is, akiknek nem volt más létfenntartási lehetőségük. A VII—VIII. század folyamán a rabszolgák az egész lakosságnak körülbelül a 10—20 százalékát tették ki. Munkájukat elsősorban az építkezéseken használták fel. A VIII. század végén azonban egyre ritkábban alkalmazták a rabszolgamunkát, s a földművelésben nem volt többé szerepe.

A törvény szerint az uralkodó osztály tagjai földjüket ugyancsak az államtól, „telkek" formájában kapták. Ezek a telkek azonban lényegesen különböztek a paraszttelkektől. Voltak köztük „cím után járó telkek", „tisztség után járó telkek", valamint „az állam érdekében teljesített szolgálatért járó telkek", azaz olyan földek, amelyeket birtokosaik a „taikwai államcsíny"-ben való részvételért kaptak. Voltak ezenkívül császári adományként kapott földek is 250 tyo-ig[3] terjedően. A feudális urak legkisebb telke negyvenszer, az adományozott telkek pedig 1250-szer voltak nagyobbak, mint a paraszti birtokok.

A címek és tisztségek után juttatott telkek addig voltak az illető birtokában, amíg a szóban forgó címmel rendelkezett, illetőleg amíg a tisztséget betöltötte. Az adományozott telkek viszont élethossziglan maradtak az illetők birtokában. Az érdemekért járó telkeket 1—3 generációra adományozták, ha viszont nagy érdemekről volt szó, akkor az illetők örökbe kapták, azaz a föld ténylegesen az illető feudális urak tulajdonába került. Az összes többi földet formálisan különböző időtartamra adták. Mivel azonban ezeknek a földeknek a birtokosai mind az arisztokráciához tartoztak, és ezek töltötték be az összes állami tisztséget, az adományozott telkek birtoklási jogának tulajdonjoggá való alakulása csak idő kérdése volt.

Fuvolás
Szobor a todaiji (todajdzsi) kolostorból. VIII. század első fele

Az uralkodó osztály tagjai a földbirtokon kívül „eltartási adományként" *(dzsikifu)* parasztportákat is kaptak, mégpedig az egyes címeknek megfelelően 100—500 portát, a tisztségeknek megfelelően pedig 800—3000 portát. Az állam érdekében teljesített szolgálatokért különböző számú portát kaptak. E porták jobbágyai a terményadó felét a kincstárnak, másik felét pedig annak az úrnak fizették, akihez tartoztak. A parasztok iparcikkekben teljesített adóját teljes egészében az urak kapták.

A császári ház saját birtokainak jövedelmén túl az egész országban szedett adókat. E jövedelmek egy részét adományként az uralkodó osztály képviselői, a központi és a tartományi igazgatás főtisztviselői, azaz a legfelsőbb rend tagjai osztották fel egymás között. A legfelsőbb rendbe tartozás jele a cím volt.

[3] 1 tyo ebben az időben kb. 1,2 hektár volt.

A „taikwai államcsíny" után hozott törvények megerősítették a japán feudális urak helyzetét. Ezek túlnyomó többsége a régi nemzetségfők utódaiból került ki, akik feudális arisztokráciává alakultak, biztosítva maguknak a legfontosabb gazdasági és politikai privilégiumokat.

A VIII. SZÁZADI KULTÚRA

A japán történetírók rendszerint Nara-korszaknak nevezik azt az időt, amikor Nara volt a főváros (710—794). Ezt az időszakot igen jelentős változások jellemzik mind az anyagi, mind pedig a szellemi kultúra terén. Jellemző magának Nara városának a felépítése is, amely kínai építészek felügyelete alatt folyt a Tang-birodalom fővárosa, Csangan mintájára. A 728-ban épült Todaiji-kolostorban felállították a „Nagy Buddha" (Daibutsu) tizenhat méter magas bronzszobrát. Ez a mű abban az időben az öntési technika csodája volt. A várostól nem messze feküdt a 607-ben épített Horyuji-kolostor, amelynek épületei a faépítészet remekei. Ugyancsak nagy művészi értéke volt e kolostor freskóinak is.

A Nara város palotáiban és templomaiban található nagyszámú műkincs, elsősorban szobrok, továbbá bronz-, arany- és lakktárgyak mind japán, koreai és kínai mesterek művei. A buddhista egyház egyes alakjait ábrázoló szobrok realisztikus ábrázolások, s legtöbbjük tökéletes művészi kivitelben készült.

Ebből a korból származnak a japán történetírás első emlékei, pl. a „Kojiki" („Régi történet", 710), valamint a „Nihongi" („Japán évkönyvei", 720) írott anyag. Ezekben a művekben megtaláljuk a régi mítoszokat, a régi mondákat, a történeti hagyományt és néhány esemény évrend szerinti feljegyzését. Megtaláljuk bennük a régi költészet egyes darabjait is. E munkák szerzői, akik az udvari főnemességhez tartoztak, megalkották a császári hatalom „isteni eredetéről" szóló koncepciót, amely a narai uralkodók tekintélyének megerősödését volt hivatva szolgálni.

A VIII. század második felében keletkezett a „Manyoshu" („Milliárd virágszirom gyűjteménye"), amely a japán népi énekek és a virágzó műköltészet első japán gyűjteménye. Ez utóbbi a kora feudális időszakra jellemző lírai költészet volt. Szerzői az uralkodó osztályból kerültek ki. Ez a líra elsősorban szerelmi líra, de igen sok természeti leírást is tartalmaz. A legnagyobb költők közé tartozott Hitomaro, a megható elégiák szerzője, továbbá Yakamoti, a szerelmi líra nagy képviselője. Külön helyet foglal el Okura, akinek költeményeiben az urak nehéz igájában nyögő nép keserű sorsa tükröződött.

BUDDHA
Az ajantai (adzsantai) barlangtemplom falfestménye. Részlet. VII. század

IV. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ RENDSZER BUKÁSA ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE INDIÁBAN (IV—VI. SZÁZAD)

Az ókori India leghatalmasabb állama, a Gupták birodalma, Ázsia egyik legnagyobb civilizációs központja volt. Ennek a rabszolgatartó államnak a hanyatlása jelenti azt a történeti határt, amely Indiában az ókornak, a rabszolgatartó államok uralmának korát elválasztotta a középkortól, a feudális államok korától.

INDIA A IV—V. SZÁZADBAN

A Gupták birodalmának virágkora a IV. század második fele és az V. század első fele volt. Ebből az időszakból II. Chandragupta (380—414) uralkodási ideje emelkedik ki. India népei sokszázados kitartó munka következtében jelentős tapasztalatokat szereztek, s olyan sokfajta mezőgazdasági növényt termesztettek, hogy az ókori világ összes földművelő népe megirigyelhette őket. Az indiai népek a szomszédos országokat számos új növénnyel gazdagították, többi között a gyapottal. Az időszámításunk kezdetét követő évszázadokban az írott források megemlékeznek Indiában a búza, az árpa, több rizsfajta, a köles, valamint a hüvelyesek és néhány olajos növény (szezám, mustár) termesztéséről. Az indiaiak ezenkívül különféle konyhakerti és kerti növényeket, továbbá cukornádat és különféle fűszereket (bors, gyömbér), gyapotot, kendert, lent, indigót és több más növényt termesztettek. India egyes vidékein elterjedt az értékes kókuszpálma is.

Az indiaiaknak sokféle háziállatuk volt: szarvasmarha, bivaly, teve, szamár, juh és kecske. India sík területein és néhány északnyugati kerületben helyi lófajtákat is tenyésztettek.

Kifejlődött Indiában a bányászat és az ércolvasztás. Vasat, rezet, aranyat, drága- és féldrágaköveket, valamint sót bányásztak.

Az északi városokban és a Dekkan-félszigeten virágzott a kézművesség. A források különféle gyapot- és selyemszövetekről, bársony és gyapjú terítőkről, szőnyegekről, ékszerekről, fegyverekről, fém- és agyagedényekről, különféle bambusznád-készítményekről, szárazföldi és folyami közlekedési eszközökről, illetőleg gyártásukról számolnak be. Többárbocos, távoli tengeri útra alkalmas vitorlásokat is készítettek.

A legelterjedtebb ipar Indiában a takácsmesterség volt. A helyi takácsok primitív szövőszékeiken pókhálószerűen finom gyapotszövetet állítottak elő. Ez a szövet annyira finom volt, hogy a *szári*, egy női ruhadarab, összehajtogatva áthúzható volt az eljegyzési gyűrűn. Igen nagy tökélyt ért el az ékszerkészítés és a fémmegmunkálás. A kézművesség elsősorban a rabszolgatartó nemesség szükségleteinek kielégítésére szolgált. A falusi lakosság, mint századokkal azelőtt, faluközösségeibe zárkózva élt, ahol megvolt még a közös földtulajdon, s a földművelés és iparűzés nem vált el egymástól.

Buddha-fej
Gandharai kőszobor. A görög-buddhista művészet példája.
V. század

Az ipar termékeit elsősorban a városok között cserélték, ahol a rabszolgatartó nemesség élt. India nagy külkereskedelmet folytatott. A finom indiai szövetekért, ékszerekért, illatszerekért, fűszerekért, az indigóért, elefántcsontból készült tárgyakért és a különféle ritka állatokért és madarakért igen sok hajó látogatott ide Afrikából és Ázsia különböző vidékeiről. Észak-India külkereskedelme a Gangesz torkolatában épült Tamralipti, valamint a mai Arab-tenger mellett fekvő Broach és Cambay kikötővárosokon keresztül bonyolódott le. Innen indultak távoli utakra az indiai kereskedők is. Indokínában és a Maláj-szigeteken kereskedelmi telepeket létesítettek.

A karaván-kereskedelem a mai Afganisztánon keresztül rég kitaposott utakon folyt. Erről az Indiában talált római, baktriai és szaszanida pénzek tanúskodnak. A tengeri és szárazföldi úton Indiába érkező kereskedők országaik értékes termékeivel fizettek az indiai árukért, de igen sokszor aranyért és ezüstért vásároltak, amit azután itt kincsként tároltak.

II. Chandragupta hódító hadjáratainak iránya arra mutat, hogy az indiai uralkodó osztály meg akarta szerezni azokat a fontos kereskedelmi utakat (pl. az Arab-tenger partján fekvő kikötőket), amelyeken keresztül folyt a nyugati kereskedelem. Az Indiában talált bizánci pénzek azt bizonyítják, hogy kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn Bizánccal is. Ugyanebben az időben megerősödtek Kínával is a kereskedelmi, diplomáciai és kulturális kapcsolatok. Az V. század legelején bejárta Indiát a híres kínai utazó, Fa Hsziem buddhista szerzetes. Útleírása ránk maradt, és fontos forrás India történetére vonatkozólag.

A Gupták birodalmában igen magas fokot ért el az építészet, a szobrászat és a festészet. Egyes műtárgyak napjainkig fennmaradtak. Így pl. Ellora és Ajanta híres barlangtemplomai, amelyekben hihetetlen türelemmel és nagy nehézségek árán gazdagon díszített kultikus ábrázolásokat véstek a tömör sziklafalakba. E templomok belső kiképzését az indiai mesterek rendkívül nehéz körülmények között, mesterséges világítás mellett végezték. Az ajantai templom falain megmaradtak azoknak a gyönyörű falfestményeknek a részletei, amelyek az egykori élet különféle területeit ábrázolták.

A Gupták korszakában kiváló irodalmi alkotások jöttek létre. A klasszikus szanszkrit irodalom legnagyobb képviselője Kalidasa, az V. század fordulóján élő költő és drámaíró. Költeményei és drámái a szanszkrit irodalom csúcspontját jelentik.[1] Az indiai klasszikus színház az udvari körök szolgálatában állt.

[1] Kalidasáról részletesen lásd Világtörténet. II. köt. 584. old.

Az ajantai (adzsantai) barlangtemplom homlokzata
VI. század

A Gupta-korszak irodalmi nyelve a szanszkrit volt. Az érdekes népmesék és népi költemények szintén ránk maradtak szanszkrit vagy páli nyelvű fordításban. Ilyenek találhatók a „Dzsataka" („Újszülött"), „Hitopadesa" (Jó tanács") és a „Pancsatantra" („Öt könyv") című gyűjteményekben.

A mai szanszkrit-kutatók a Gupták idején feltételezik számos régebbi, brahminok által készített törvénygyűjtemény végső megfogalmazását és újak összeállítását is.

Magas fokon állt ebben az időszakban a matematika és az asztronómia. 476-ban született Aryabhata, a legnagyobb indiai matematikus és csillagász. A Ludolf-féle szám (π) igen pontos meghatározását adta (3,1416), s Indiában ő állította először, hogy a Föld saját tengelye körül forgó gömb. Aryabhata már a napjainkban mindenütt elterjedt tízes számrendszert használta. Jelentős eredményeket értek el az orvosi, az állatorvosi és a gyógyszerészeti tudomány területén is. Az indiai kultúra hatása átterjedt Közép-Ázsiára, Indokínára és Indonéziára is. Erről az építészeti emlékek és az írásbeliség tanúskodik.

A FEUDALIZMUS ELEMEINEK LÉTREJÖTTE

Az V. század közepén azonban már világosan kirajzolódtak a hatalmas indiai állam hanyatlásának jelei. Az ország politikai meggyengülése a rabszolgatartó rendszer válságának és a feudalizmus elemei megjelenésének közvetlen eredménye volt. A ránk maradt források segítségével azonban nem lehet részletesen megvilágítani azokat a folyamatokat, amelyek e korban Indiában lejátszódtak.

Az azonban kétségtelen, hogy a termelőerők elért színvonala mellett egyre kevésbé volt jövedelmező a rabszolgamunka alkalmazása. A rabszolgaság lassanként átadta helyét a kizsákmányolás történetileg haladóbb formájának.

Egy híres munkában, az „Arthashastra"-ban („A politika tudománya" vagy „Útmutatás a gyakorlati életre"), amelynek végleges megfogalmazása valószínűleg az i. sz. első századokban történt, már azt követelik, hogy tiltsák el az ún. páriák, azaz az ország szabad lakosságának rabszolgává tételét. Az „Arthashastra" szerzője felsorol több esetet, amikor a rabszolga igényt tarthat felszabadítására, és azt követeli az uralkodótól, hogy a rabszolgatartók bocsássák szabadon mindazokat a rabszolgákat, akikért váltságdíjat ajánlanak fel. Lassanként a rabszolgatartók kis földdarabkákkal látták el rabszolgáikat, azzal a feltétellel, hogy adót fizetnek és különféle szolgáltatásokat teljesítenek nekik. A földbirtokosok körében elterjedt a föld bérbeadása is a termés egy részéért. Az „Arthashastra" szerzője az uralkodó birtokairól beszélve azt ajánlja, hogy a rabszolgahiány miatt műveletlenül maradt földeket adják oda azoknak, akik hajlandók azokért a termés egy részét beszolgáltatni. Arról is beszél még, hogy azoknak a földműveseknek, akik pontosan teljesítik kötelezettségeiket, az uralkodó adjon gabonát, állatokat és pénzt.

Az „Arthashastra" írója javaslataiban olyan gazdaságot tart szem előtt, amelyben már nem rabszolgák, hanem szabad földművesek dolgoznak, önállóan vezetve kis gazdaságukat, s ellenértékként úrbért adnak a föld tulajdonosának.

Így tehát a Gupták uralma idején, illetve az azt megelőző évszázadokban már India rabszolgatartó társadalmában kezdtek kialakulni a kizsákmányolásnak azok a formái, amelyek azután az egész középkorban uralkodók maradtak.

Abban az időben, amikor a rabszolgatartók áttértek a kizsákmányolás haladóbb formáira, igen jelentős változások mentek végbe a faluközösségeken belül. A mezőgazdaságban megnövekedett termelőerők, amelyek elsősorban a vasból készült munkaeszközök széles körű alkalmazásában nyilvánultak meg, elősegítették a nagycsaládi közös gazdaság egyéni családi gazdaságokra való felbomlását. Azok a régóta fennálló korlátozások, amelyek megakadályozták a családfő vagyonának felosztását, egyre csökkentek. A törvények arról beszélnek, hogy a vagyon felosztásánál mindaz, amit a családtagok — akár az apa, akár a fiú — szereztek, saját személyi tulajdonuk marad, és nem kerül felosztásra. A törvény szerint a legidősebb fiú az örökségnek nagyobb részét kapta, mint a többi.

Az a körülmény, hogy a nagycsaládokból álló faluközösség kiscsaládokra bomlott, s ennek következtében a gazdaságokat is felosztották, jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a faluközösségeken belül vagyoni egyenlőtlenség keletkezzék. Egyes gyengébb családok lassanként annyira elszegényedtek, hogy tagjaik adósrabszolgák lettek. A rabszolgatartó rendszer felbomlásának korából származó törvényekben a rabszolgák (*dasza*) felsorolásánál egyre gyakrabban emlegetik azokat az embereket, akik anyagi szükségletek miatt váltak rabszolgákká. Így szerepelnek: „magukat elzálogosítottak", „az adósságot ledolgozók", „egy időre magukat lekötők", valamint „éhség idején ellátottak", akiknek le kell dolgozniuk azt, amit megettek. A gazdaságukat új módszerekre átállító rabszolgatartók a szükséges munkaerőt a szabad faluközösségi tagoknak éppen ebből a rétegéből szerezték.

A tönkremenő közösségi tagok között azonban voltak olyanok is, akik ugyanazon falu tehetős tagjainak szolgálatába álltak. Így a falvak leggazdagabb emberei, kihasználva a szolgálatukba állók munkáját, kisajátították a földközösség megműveletlen területeit, és azokon sokkal nagyobb gazdaságokat hoztak létre, mint amire a falu egyszerű tagjai képesek voltak.

A faluközösségekből kinövő kizsákmányoló réteg érdekei azonban összeütközésbe kerültek a rabszolgatartó nagybirtokosokkal, akik kezükben tartották az államapparátust, s ennek segítségével fosztogatták a faluközösségeket. A rabszolgatartó hatalom elnyomása különösen megnövekedett a Gupták államának fennállása idején. Az állandó háborúk hatalmas eszközöket követeltek, s közben

a hadseregben szolgáló parasztokat elszakították gazdaságuktól, felhasználták őket az utak és erődítmények építésénél, s újabb súlyos adókkal is terhelték őket. A faluközösségi tagok ellenállása felkelésben robbant ki. Nem véletlen, hogy a kor irodalmi emlékeiben gyakran figyelmeztetik az uralkodókat, hogy ne keserítsék el a falusi lakosságot, mert ez arra vezet, hogy a szomszéd országokba menekülnek, vagy pedig megdöntik saját uralkodójukat.

Az indiai társadalmon belüli ellentmondások, elsősorban annak a rétegnek a megjelenése, amely gazdaságát már nem a rabszolgatartásra, hanem feudális alapokra állította, valamint az az éles konfliktus, amely a szabad faluközösségi tagok és az őket kizsákmányoló rabszolgatartó állam között keletkezett, a Gupták államának meggyengülésére vezetett. Az állam képtelenné vált a nomád heftaliták elleni védekezésre.

A HEFTALITÁK BETÖRÉSE

A nomád heftaliták, akik az V. század elején nagy kiterjedésű államot hoztak létre Közép-Ázsia területén, rövidesen ezután megjelentek a Kabul-folyó völgyében és a Szulejmán-hegység vidékén. Innen kísérletet tettek, hogy benyomuljanak kelet felé a Jumna- és a Gangesz-folyó völgyébe, valamint dél felé, Szindbe, Kathiawarba és Malwába. Az akkor uralkodó Skandaguptának azonban (455—467) sikerült megvernie őket, és így a heftaliták egy időre beszüntették támadásaikat.

490-ben Toramana került a heftaliták élére. Kihasználva az indiai birodalom gyengeségét, megszerezte Gandharát, India északnyugati területét, majd benyomult a birodalom belsejébe. A helyi uralkodó osztály ahelyett, hogy egyesült volna a közös ellenség elleni harcra, szövetségre lépett vele, s ez lehetővé tette a heftalitáknak, hogy már 500-ban elfoglalják a Jumna—Gangesz völgyét, továbbá az Indus-folyó völgyét, a mai Rajasthant, valamint Közép-India egy részét (beleértve Malwát), és valószínűleg még a mai Gujarat és Kathiawar területét is.

Toramana halála után (515) fia, Mihirakula hatalmas országot örökölt, amely nemcsak Indiára, hanem Közép-Ázsia egy részére is kiterjedt. Fővárosul Sakalát (Szakalát), a mai Sialkotot választotta Punjab északi részén.

A heftaliták betörése az indiai nép emlékezetében nagy szerencsétlenségként maradt fenn. A XII. században élő Kalhana indiai történész által írt „Kasmiri történet" Mihirakulát kegyetlen hódítónak ábrázolja: „Azután, hogy a földet elárasztották a barbárok hordái..., az ő (Toramana) fia, Mihirakula lett a királyuk, akinek kegyetlen tettei a pusztító istenhez tették őt hasonlóvá... A menekülő lakosság érkezéséről a héjjáktól, varjaktól és más hasonló madaraktól értesült, amelyek vérét akarták kiszívni azoknak, akiket katonái megöltek."

Mihirakula hatalma azonban nem volt szilárd, birodalma átmeneti jellegű volt. A Gupták, akik Magadhában, a birodalom régi területén megmaradtak Mihirakula adófizetőiként, valószínűleg szövetségesükkel, Yasodharmannal, a közép-indiai Mandasora uralkodójával egyesülve 528 körül vereséget mértek rá. Ezután csupán Kasmirt és Északnyugat-Indiát tudta megtartani. Mihirakulának 540 körül bekövetkező halála után pedig a heftalita állam India e részén is megszűnt.

A heftaliták betörésének igen súlyos következményei voltak az országra. Sok régi indiai város romba dőlt. A lakosságot kirabolták, egy részét kiirtották. Ez a körülmény Észak-India gazdasági hanyatlásához vezetett. De éppen ilyen fontosak voltak az idegen betörés politikai következményei is. A Gupták hatalmas birodalmának helyét több kisebb önálló állam foglalta el. Ilyenekké váltak egyes korábbi Gupta-helytartóságok és hűbéres királyságok, de új államok is alakultak. Ez utóbbiak közé tartozott Kathiawarban a Valabhi állam, továbbá számos olyan fejedelemség, amelyeket a betörő törzsek főnökei hoztak létre. Ezek közül a gujarok törzse volt a legnagyobb, amely Punjab, Rajasthan és a Cambay-öböl vidékének területén telepedett le. Később a Cambay-öböl környékét Gujaratnak nevezték.

A GUPTÁK BIRODALMÁN KÍVÜLI INDIAI TÖRZSEK

A Gupták birodalmának bukása egy időben történt egy másik fontos eseménnyel, amely India rabszolgatartó államainak határán kívül, azon a területen játszódott le, amelyen az ősközösségi formát egész időszámításunk kezdetéig megtartó törzsek éltek. Ez a terület rendkívül nagy volt. Kiterjedt a pusztai jellegű Beludzsisztánra, Szindre, Észak-Gujaratra és Rajasthanra, továbbá a Himalája melletti sűrű erdőkkel borított vidékre, Assamra, Bengália jelentős területére, az egész közép-indiai hegyvidékre, a Dekkani-fennsík nagy részére és India legdélibb vidékeire. A legrégibb irodalmi emlékek ezeket a törzseket „barbár nyelven beszélő barbároknak" nevezik, akik nem hisznek az istenekben, a démonoknak hódolnak, és nem tisztelik a brahminokat.

Míg azok a népek, amelyek a folyóvölgyekben lakva kihasználták a természet által nyújtott előnyöket, s egyre előbbre jutottak a haladás útján, addig a többi területek törzsei elmaradtak gazdasági fejlődésükben. Egészen időszámításunk kezdetéig az állattenyésztés és a vadászat maradt gazdasági életük fő ága. Az égetéses földművelés és a konyhakerti növények termesztése csak kiegészítő szerepet játszott gazdaságukban.

Nem maradt ránk olyan történeti forrás, amely leírná e népek életét. Így csupán feltételezhetjük, hogy a törzsek közti kapcsolatok, valamint a rabszolgatartó államok egymás közti kapcsolatai meggyorsították a termelőerők fejlődését, s ez végeredményben oda vezetett, hogy ezeknél a törzseknél is megkezdődött az ősközösségi rend felbomlása.

E törzsek nagy része valószínűleg törzsszövetségben egyesült. A Samudragupta (kb. 330—380) tetteit megörökítő felirat szerint Dekkanban 18 „erdei királyságot" hódított meg. A szövetséges törzsek megtámadták a rabszolgatartó államokat, és néha meg is semmisítették őket. A III. vagy a IV. században a pallavák, akiknek másik és nagyon jellemző neve a kadavar („erdőlakó") vagy kaduvettu („erdőirtó") volt, behatoltak az ókori rabszolgatartó állam, Chola területére, és északi részén létrehoztak egy feudális államot, amely a IX. századig állt fenn. Kifejlődtek a feudális viszonyok és feudális fejedelemségek jöttek létre Dekkan többi részén is. E dekkani fejedelemségek közül Chalukya volt a leghíresebb, amelynek fővárosa a mai Bombay állam déli részén fekvő Vatapi volt. Említik még Gangavadu fejedelemséget a mai Mysore területén, továbbá a Pandya fejedelemséget Dekkan legdélibb részén.

II. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ RENDSZER BUKÁSA ÉS A FEUDALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET AZ EURÓPAI, ELŐ- ÉS KÖZÉP-ÁZSIAI ORSZÁGOKBAN. A KORA FEUDÁLIS ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

V. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA A KÉSŐ-RÓMAI BIRODALOMBAN. A GERMÁN ÉS SZLÁV TÖRZSEK VÁNDORLÁSA

A kínai feudális viszonyok kifejlődése, valamint az indiai rabszolgatartó rend pusztulása mellett (amely nagy fontosságú Tibet, Indokína, Korea és Japán történetére is) a középkor kezdetét meghatározó világtörténeti esemény a rabszolgatartó viszonyok megszűnése a Római Birodalomban, és a feudális viszonyok kialakulása Nyugat-Európában.

1. A NYUGATRÓMAI BIRODALOM

A IV. században Itálián kívül a rabszolgatartó Római Birodalomhoz tartozott Britannia legnagyobb része, továbbá Hispánia, Gallia, a Duna jobb partján levő terület, a Balkán-félsziget, Kisázsia, valamint a Földközi-tenger szigetei, Cyrenaica, Szíria, Észak-Arábia, Mezopotámia egy része, Észak-Afrika és Egyiptom.

A IV. század végén a birodalom két részre oszlott. A keleti rész fővárosa Konstantinápoly volt, míg a nyugati rész államfője már nem Rómában, hanem Trierben, Milánóban vagy Ravennában lakott. Ettől az időtől kezdve a keleti és nyugati birodalom történeti fejlődésének útjai elváltak egymástól, bár a III—V. században mind Keleten, mind Nyugaton a rabszolgatartó termelési rend felbomlásának és a feudális rendszer elemei megszületésének közös folyamata játszódott le.

A III. század elején a birodalom nagyobb részén észrevehetővé vált a földek elnéptelenedése, a kézművesség visszafejlődése és a komoly munkaerőhiány, amit a rabszolgák munkájának alacsony termelékenysége idézett elő. Bekövetkezett a rabszolgamunkán nyugvó termelés általános hanyatlása. A kezdődő válság egyik eredménye a közép- és kis-rabszolgatulajdonosok nagy részének tönkremenetele volt. Gazdaságuk hanyatlani kezdett, eladósodtak, s nem tudták megfizetni az állami adókat. Ezeknek a rabszolgatartóknak a földjeit és rabszolgáit eladták, vagy pedig a hitelezők kezére kerültek. A föld egyre inkább a nagybirtokosok kezében koncentrálódott.

A nagybirtokok száma egyre növekedett, és ezek méretei — a kortársak szavai szerint — meghaladták a jelentős városi területeket. A városok néhány (elsősorban a birodalom keleti felében levő) nagy kereskedelmi és ipari centrum kivételével elnéptelenedtek. A városi ipar és kereskedelem hanyatlásnak indult. A gazdasági élet központjai a III. század végétől a nagybirtokosok földjei lettek. Itt falusi kézművesek állítottak elő minden szükséges dolgot, s termékeiket a helyi piacokon cserélték ki. Az árutermelés és a pénzforgalom leszűkült. A III. század végétől kezdve a legtöbb

állami adót már terményben hajtották be. A gazdálkodás jelentős mértékben természeti (naturális) gazdálkodássá vált.

A birodalom rabszolgatartó termelési módjának felbomlásával egyidejűleg megerősödtek az új termelési viszonyok elemei. Egyre nagyobb jelentőségre tett szert a kolonátus. A kisbérlők, a kolónusok rendszerint földjüket vesztett parasztok közül kerültek ki. A parasztoktól elvették a földet kolóniák, olyan városok létesítésére, amelyeket kiszolgált katonákkal népesítettek be, máskor telküket gazdag szomszédok szerezték meg. Az állammal és az uzsorásokkal szemben eladósodott parasztföldeket elárverezték. A földjüktől megfosztott parasztok vagy beolvadtak a városi szegénységbe, vagy pedig kis földdarabkákat vettek bérbe a nagy magán- és császári birtokokból.

A kolónusok a szükséges mezőgazdasági felszerelés egy részét megkapták a földesuraktól, beleértve egy-két rabszolgát is, s a földbért pénzben fizették. Ha elszámoltak a földbirtokossal, akkor a bérleti szerződés lejárta után elhagyhatták a birtokot. Gyakran azonban több generáció is bérelte egymás után ugyanazt a földet.

A III. században Itáliában és a tartományokban az ilyen örökletes kolónusok már igen sokan voltak, s számuk egyre növekedett. Ebben az időben a földbirtokosok egyre szívesebben alkalmazták a részes bérletet, amelynél a bérleti díjat a termés bizonyos része jelentette. Ugyanis a lényegében naturális gazdálkodás és a viszonylag fejletlen árutermelés körülményei között a kolónusokat tönkretették a pénzbeli kötelezettségek, nem tudtak azoknak eleget tenni.

A kolónusok rendszerint nemcsak termésük egy részét adták a földesúrnak, hanem évente néhány napot dolgoztak is számára. Minthogy a termés egy része a kolónus rendelkezésére állt, ellentétben a rabszolgával, a kolónus bizonyos fokig érdekelve volt munkája eredményében, és ezért jobban dolgozott, mint a rabszolga. Így azután a rabszolgatartó viszonyok válságának elmélyülése során a kolónusok egyre nagyobb szerepet játszottak a termelésben.

A földbirtokosok jelentős része felszabadította rabszolgáit, rendelkezésükre bocsátott egy földdarabkát, amelyért — a kolónusokhoz hasonlóan — a termés egy részével fizettek, s meghatározott számú napot dolgoztak a tulajdonos javára. Sokan azért adtak földet a rabszolgáknak, hogy azok munkájuk termékeinek egy részét saját szükségletükre használják fel. Az ilyen rabszolgák, ha jogilag nem is, ténylegesen azonban közel kerültek a kolónusokhoz.

Elég gyakran kolónussá váltak a tönkrement kis rabszolgatulajdonosok, valamint azok az adósok is, akik a hitelezők által elvett földjeiket tovább művelték. Kolónusokká és nem rabszolgákká tették most már többnyire a foglyokat is, akiket a császárok és a nagybirtokosok földjein dolgoztattak.

Így a római rabszolgatartó társadalom keretei között a nagybirtok mellett kifejlődött a függőségben levő birtokosok kisgazdasága is. „A kistermelés vált ismét egyedül jövedelmezővé."[1]

A munkaerőhiánnyal küzdő nagybirtokosok arra törekedtek, hogy birtokaikon tartsák a kolónusokat. Ezt elősegítette ezek egyre növekvő eladósodása, mely abból adódott, hogy nem tudtak eleget tenni a földbirtokosoktól kapott berendezési tárgyakért és földért járó fizetési kötelezettségeiknek. A földbirtokosok közvetlen kényszert is alkalmaztak.

I. Constantinus császár 332-ben, a nagybirtokosok kívánságának megfelelően, kiadott egy törvényt, amely szerint a szökött kolónust vissza kellett vinni arra a birtokra, ahonnan megszökött. Később ennek a törvénynek az érvényességi körét bővítették. Most már nemcsak a kolónusnak, hanem utódainak is ott kellett maradnia azon a birtokon, ahol számba vették őket, azaz a kolónusokat földhöz kötötték. A birtokukban levő telket csupán velük együtt lehetett eladni. A IV. század közepén megtiltották a falusi rabszolgák föld nélkül való eladását is. Így azután ettől az időtől kezdve a Római Birodalomban létrejött egy olyan földhöz kötött földművelő réteg, amely falusi

[1] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 295. old.

rabszolgákból és kolónusokból állt, akik között a jogi különbség a gyakorlatban lassanként teljesen eltűnt.

A IV—V. századi földművesek a korábbi rabszolgáktól csak abban különböztek, hogy az uraság az általuk megművelt földdel együtt birtokolta őket. Ezenkívül bizonyos jogokat is megőriztek a termés egy részére. Ezek a jellegzetességek a kolónusokat és a földre telepített rabszolgákat közelhozták a későbbi középkori jobbágyokhoz.

A kolónusok és a földre telepített rabszolgák azonban a földesúr hozzájárulása nélkül nem rendelkezhettek sem gazdasági felszerelésükkel, sem a termés őket illető részével, nem is beszélve a földről. Mindez a földesúr tulajdona volt. Az urak gyakran elvették tőlük még a szükséges termékeket is, s elviselhetetlen terheket róttak rájuk, testi büntetéssel sújtották, börtönbe zárták őket. A kolónusok és a rabszolgák a bíróság előtt nem tehettek panaszt uraik ellen. Ily módon a kolónus (éppúgy, mint a földre telepített rabszolga) érdekeltsége a munkában alig volt nagyobb, mint az előző idők rabszolgájáé, és a kolónus-rendszerre való áttérés nem tudta megszüntetni a rabszolgatartó rend válságát. A kolonátus csupán a csírája volt egy új termelési módnak. Ez az új termelési mód pedig csak akkor fejlődhetett tovább, ha forradalmi úton felszámolják a régi világ gátlóan ható viszonyait, elsősorban pedig a rabszolgatartó államot.

A római állam a III. század végétől kezdve a nyílt katonai diktatúra jellegét öltötte. A császári hatalom korlátlanná vált. Az egész közigazgatás a császár és az általa kinevezett hivatalnokok kezébe került. A főhivatalnokok alkották a császár tanácsát. A katonai diktatúra összes erői két egymással szorosan összefüggő cél megvalósítására irányultak. El akarták nyomni a kizsákmányolt tömegek mozgalmait a birodalmon belül, s fegyveresen akarták visszaverni a római határokat támadó „barbárokat". A hadsereg létszámát jelentősen felemelték. A hadsereg, valamint a hivatalnokok ellátására szolgáló adók teljes súlyukkal a Római Birodalom dolgozó népét terhelték.

Különösen nehéz volt azoknak az egyes provinciákban megmaradt szabad parasztoknak a helyzete, akikre hatalmas adóteher nehezedett.

A IV. század közepétől egyre több paraszt, sőt egész falvak kerestek védelmet az adószedők, a hivatalnokok és a katonák, valamint gazdag szomszédaik önkényével szemben oly módon, hogy valamelyik nagybirtokos védelme alá helyezték magukat (ún. patrocinium). Telkeiket átadták a mágnásoknak, s ezzel a szabad parasztok kolónusi helyzetbe kerültek. A patrocinium, amelynek következtében a szabad parasztok állami alattvalókból a nagybirtokosok alattvalóivá váltak, kétségtelenül hozzájárult a feudalizmus elemeinek kifejlődéséhez és a rabszolgatartó állam meggyengüléséhez. A nagybirtokosok védelme alá húzódtak a császári kolónusok, sőt a közép- és kis-rabszolgatulajdonosok is. Mindez egyre növelte a nagybirtokosok erejét.

A földbirtokos mágnások, akik a szenátori rendben egyesültek és gazdaságilag a birodalom uralkodó társadalmi csoportját alkották, eleinte támogatták az erős államhatalmat, amely a népi felkelések ellen küzdött. Lassanként azonban a nagybirtokosok közül kiemelkedtek néhányan, akik elég erősek voltak ahhoz, hogy saját fegyveres erőt, börtönt stb. tartsanak. A nagybirtokosok földadót fizettek az államkincstárnak, néhány rendkívüli adó is terhelte őket, és kolónusaikat el kellett engedniük a hadseregbe. Ez elégedetlenséget keltett. A kolónusokat és a védelmük alá helyezkedett parasztokat kizárólagosan ők akarták kizsákmányolni. Így a császári hatalom társadalmi alapja egyre szűkült.

A lassanként feudalizálódó földbirtokos arisztokráciának a római kormányzat ellen vívott harca azonban csak kis mértékben rendítette meg annak hatalmát. A rabszolgatartó államra a döntő csapást a rabszolgák és kolónusok forradalmi mozgalmai mérték, amikor szövetségre léptek a „barbárokkal" a rabszolgatartó rend ellen.[2]

[2] A későrómai birodalomról részletesen lásd Világtörténet. II. köt. 741-765. old.

2. A RÉGI GERMÁNOK ÉS A DÉLI SZLÁVOK TÁRSADALMI SZERVEZETE

A RÉGI GERMÁNOK

A Római Birodalom határvidékein igen sok ún. „barbár" törzs élt („barbároknak" nevezték a görögök és rómaiak az összes többi népeket), amelyek közül a legnépesebbek a kelták, a germánok és a szlávok voltak. A kelta törzsek jelentős részét (Észak-Itáliában, Hispániában és Galliában) a Római Birodalom leigázta, s ezek összeolvadtak a területükre költöző római lakossággal. Másként állt azonban a dolog a germán törzsekkel, amelyek rendkívül nagy szerepet játszottak a Nyugatrómai Birodalom szétzúzásában, valamint a szlávokkal, akik a Keletrómai Birodalom történetére gyakoroltak különösen nagy hatást.

Az időszámításunk előtti évtizedekben, valamint annak kezdetén a törzsekre oszló germánok, akik a Rajna, a Felső-Duna és az Elba közti vidéken, részben pedig a Balti-tenger déli partjain, ezen az ősi szláv lakosságú területen éltek, nem ismerték az írást. Társadalmi szervezetükről így csak a római írók munkái és a régészeti maradványok alapján tudunk képet alkotni. A germánokról legtöbb felvilágosítást nyújtó források közül meg kell említenünk Julius Caesar római hadvezér és politikus „Galliai hadjárat" című művét (i. e. I. század közepe), valamint Tacitusnak, a híres római történetírónak „Germania" című munkáját (kb. i. sz. 98). Az ezekből nyert adatokat megerősítik a régészeti ásatások alkalmával előkerült leletek.

Azok a természeti feltételek, amelyek között a régi germánok éltek, az itáliainál sokkal kedvezőtlenebbek voltak. A régi germán társadalom a termelőerők fejlődési fokának tekintetében is különbözött a rómaitól. Gazdasági életük sokkal alacsonyabb fokon állt, mint a virágkorát élő (i. e. I. század—i. sz. I—II. század) rabszolgatartó társadalomé. Az alatt a 150 év alatt azonban, amely Julius Caesar germánjait elválasztja a Tacitus által leírt germánoktól, jelentősen előrehaladtak a társadalmi fejlődés terén. „A Caesar és Tacitus közti időre esik — írta Engels — . . . a vándoréletről az állandó lakhelyre való végleges átmenet: . . ."[8]

A régészeti adatok szerint a germánok az i. sz. első századokban már ismerték a nehéz ekét. Ebben az időben nagy falvakban éltek s faházakat építettek, amelyeket különböző színű agyaggal vontak be, úgyhogy ez a kifestés látszatát keltette. A házak alatt pincéket is építettek, amelyekben mezőgazdasági terményeiket őrizték. Ezeknek a terményeknek viszonylagos bősége arról tanúskodik, hogy a földművelés jelentősége megnövekedett a germánok gazdasági életében. Erre mutat az az általános szokás is, hogy házasságkötés alkalmával a férj egy ökrösfogatot adományozott a feleségének. A germánok a búzát és az árpát nemcsak ennivalóként használták, hanem „borhoz hasonló italt" is készítettek belőle. Ruháik lenvászonból készültek.

Jelentősen megváltozott a régi germánoknál a földhasználat rendje is. Tacitus „Germania" című művének 26. fejezetében így ír: „A szántóföldeket, a művelők számához mért nagyságban, a közösség foglalja le magának, s aztán rangkülönbségnek megfelelően osztják fel maguk között; a felosztást könnyűvé teszi a föld nagy terjedelme. Évenként cserélik az eke alá fogott telkeket, mert föld van bőven." Így tehát az előző rendszertől eltérően, bár a szántóföldet „a közösség foglalja le magának", azaz a föld még mindig a nemzetségek közös tulajdonát alkotja, de már nem együttesen művelik meg.

A földet az adott közösség keretei közé tartozó nagycsaládok között osztották fel, amelyekben a fiúk és unokák még közösen gazdálkodtak a családfővel. Emellett a vezér és az ún. törzsi előkelők (nemzetségfők stb.) családjai több földet kaptak, mint az egyszerű szabad germán családja, mivel

[8] *Engels:* Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit. Dietz Verlag 1952. 49. old.

a vezér és a nemzetségi előkelők ebben az időben nagyszámú állattal és másfajta vagyonnal is rendelkeztek, és így nagyobb földdarabot tudtak megművelni. Erről beszél Tacitus akkor, amikor megemlíti, hogy a szántóföldek elosztása „rangkülönbségnek megfelelően" történik azok között, akik a felosztásban részt vesznek. A közösség legelői és erdői azonban, akárcsak korábban, továbbra is közös használatban maradtak.

A germánok időszámításunk első századaiban még mindig ősközösségi rendben éltek. A nemzetségek állították ki a harcoló csapatokat, a nemzetségi tagok kapták annak a büntetésnek egy részét, amelyet a bűnös fél fizetett a kárvallottnak. Az ő jelenlétükben kötötték a házasságokat, ők becsülték fel a hozományt, ők büntették meg a hűtlen asszonyt stb. Ugyanekkor azonban a germánok életében már megfigyelhetők az ősközösségi viszonyok felbomlásának kezdeti jelei. Vagyonkülönbség keletkezett. Az állatállomány magánkézre került. A leggazdagabb germánokat már öltözetük is megkülönböztette a többiektől. Megkezdődött az osztályok kialakulása. Megjelentek a rabszolgák, s elterjedt a rabszolgaság kezdeti, úgynevezett patriarchális formája.

A háborúban foglyul ejtett emberekből kerültek ki a rabszolgák, akik sokban különböztek a római rabszolgáktól, s életfeltételeiket tekintve közel állottak a IV—V. századi római kolónusokhoz. Földet kaptak, saját maguk gazdálkodtak, uraiknak csupán gabonában, apróállatokban vagy ruhaneműben járó szolgáltatással tartoztak. Annak ellenére, hogy kizsákmányolásuk enyhébb volt, mint a rómaiaknál, az a lehetőség, hogy valaki rabszolgával rendelkezhetett, növelte a régi germán népek társadalmi egyenlőtlenségét.

A nemzetségi előkelők, akik korábban is megvoltak a germánoknál (vezérek, bírák és más választott törzsi tisztviselők), lassanként örökösödési jogot kezdtek élvezni a közösségen belül. Az előkelőbb származást, azaz a nemességet még akkor is előnyben részesítették a törzsfőnöki választásoknál, ha ifjú emberről volt szó, és ez így történt nemcsak a hadjáratok, hanem béke idején is. A nemzetségi előkelők kiemelkedését elősegítő kedvező körülmények következtében ezek egyre több állatot s jelentős földdarabokat szereztek. Elősegítette ezt a kíséret kifejlődése is.

Korábban a törzs által csupán a háború tartamára választott vezéreknek nem volt állandó kíséretük. Most azonban a helyzet megváltozott. Az a körülmény, hogy a vezért állandóan válogatott (előkelő, gazdagabb nemzetségből származó) ifjak veszik körül, békeidőben büszkeséget, háborúban pedig védelmet jelent, írta Tacitus, aki rámutat arra is, hogy a kíséret tagjait a háború „táplálja", s ezért ezeket az embereket könnyebb rábeszélni arra, hogy „sebeket kapjanak, mintsemhogy földet szántsanak", mivel kislelkűségnek tartják „izzadsággal megszerezni azt, amit vérrel elérhetnek".

A kíséret tagjait a vezérhez már nem rokonság, hanem a személyi függés szálai fűzték. A vezér ideiglenes hatalma állandósult, s ez csökkentette a törzs választott tisztviselőinek jelentőségét. A kíséretekben kell — mondotta Engels — „. . . a régi népszabadság hanyatlásának csíráit keresni, és ezt a jellegüket a népvándorlás alatt és után be is bizonyították".[4]

A vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség létrejöttével megváltozott a germánok politikai szervezete is. Bár a főhatalmat továbbra is a népgyűlés képviselte, amelyen részt vettek az összes szabad germán harcosok, jelentősége erősen csökkent. A döntés jogát csupán olyan fontos ügyekben őrizte meg, mint a háború és béke kérdése, a hadvezérek választása, továbbá a halállal büntetendő bűnügyek kivizsgálása. De a törzsi előkelők még ezeket az ügyeket is csak akkor vitték a népgyűlés elé, ha azokat a nemzetségfők tanácsa előzetesen megtárgyalta. Az egyszerű törzsi tagoknak már csak az a joguk maradt meg, hogy „hangos kiáltásokkal" elutasítsák a főnökök javaslatait, vagy pedig „fegyverzörgéssel" helybenhagyják azokat. A kisebb ügyekkel a népgyűlés egyáltalán nem foglalkozott, azokat — írta Tacitus — „a törzs első emberei" önállóan intézték. Marx és Engels a régi nemzetségi viszonyok ilyenforma megváltozását „katonai demokráciának" nevezték, mert kialakult

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 292. old.

osztályok ebben az időben még nem voltak, s nem volt még állam sem, amely a nép fölött állott volna, a háború pedig rendszeres, mindennapos jelenség volt.[5]

Így tehát időszámításunk első századaiban a régi germánok nemzetségi szervezete bomladozni kezdett. Az osztályviszonyok kifejlődését társadalmukban jelentősen meggyorsította a IV—V. századi későrómai birodalom társadalmi viszonyainak hatása.

A RÉGI SZLÁVOK

A szláv törzsek — melyeknek társadalmi szervezetét és életét a Keletrómai Birodalomban élő írók rajzolják meg — azon a hatalmas területen éltek, amely az Elba-folyótól a Donyecig, az Okáig és a Felső-Volgáig, továbbá a Balti-tengertől a Közép- és Al-Dunáig, valamint a Fekete-tengerig terjedt. A szláv törzsek később három csoportot alkottak: a keleti, a nyugati és a déli szlávokat.

A VI. században *veneti* néven emlegetik azokat a szláv törzseket, amelyek nyugat felé az Elba-folyóig nyomultak előre, s keveredtek az itteni lug törzsekkel. Belőlük lettek később a lengyelek, az Elba menti szlávok és a balti szlávok. Ezek együttesen a szlávok nyugati ágát alkották.

Szklavini néven voltak ismeretesek a VI. században azok a szláv törzsek, amelyek a Közép- és Al-Duna mentén, valamint a Kárpátok lejtőin éltek. Ezek egy része a szlávok nyugati csoportjába tartozott (csehek és szlovákok), másik részükből pedig a déli szlávok alakultak ki, akik később a Balkán-félszigeten telepedtek le. Az *anti* néven ismeretes szlávok alkották a keleti szlávok magvát.[6]

A szlávok déli csoportja körében az írott források és a régészet tanúsága szerint a fő gazdasági ág a földművelés volt. A déli szláv törzsek ebben az időben nemcsak a könnyű ekét, a *ralo*-t használták, hanem ismerték az ekevassal ellátott nehéz ekét is. A többi mezőgazdasági eszközök közül a régészek megtalálták a csákányt, a fejszét, a vasból készült sarlót és kapát. A gabonát ebben az időben kézzel, őrlőkövek segítségével őrölték meg.

A déli szlávok a földművelés mellett állattenyésztéssel is foglalkoztak, nagyszámú csordáik voltak. Gazdasági életükben bizonyos szerepet játszott a halászat, a vadászat és a méhészkedés is.

A mezőgazdaság, elsősorban pedig az ekés földművelés fejlődése a déli szlávoknál összefonódott a kézművesség, különösen a fémfeldolgozás és a kovácsmesterség kifejlődésével. A régészeti leletek alapján megállapítható, hogy a VI—VII. században a déli szlávok közül ügyes kovácsok és ékszerészek kerültek ki, s az utóbbiak zománcozott bronzékszereket is készítettek. A fazekasok szép agyagedényeket gyártottak.

A déli szlávok gazdasági egységét a házközösség alkotta, amelyet később *zadruga*-nak neveztek. Az ilyen patriarchális házközösség, amely közösen birtokolta és közösen művelte meg a földet, néha 30—40 embert egyesített. Ezek együtt éltek és közösen rendelkeztek a vagyon felett. A VI. századtól kezdve, de különösen a VII. században a házközösségből alakult ki a faluközösség. A földet itt az egyes családok művelik meg, s a szántóföldet kezdetben periodikusan, majd később véglegesen szétosztják a házközösségek között.

A déli szlávoknál a VI. században rabszolgákat is találunk. A rabszolgaság azonban patriarchális jellegű volt. A hadifoglyokat nem tartották „örök" rabságban, hanem egy bizonyos idő elmúltával, váltságdíj fejében szabadon bocsátották vagy jogot adtak nekik arra, hogy „ott maradhassanak, ahol élnek".

Több faluközösség alkotta a törzset. Minden törzsnek külön területe volt, s ezt a déli szlávok *zsupa*-nak nevezték. Politikai szervezetük ebben az időben a katonai demokrácia. „Ezeken a népeken — írja Prokopiosz bizánci történész — ... nem egy ember uralkodik, hanem régtől fogva

[5] Lásd ugyanott, 309. old.

[6] A nyugati és keleti szlávok társadalmi szervezetének leírását lásd e kötet XIV. és XV. fejezeteiben.

demokráciában élnek, s ezért mind szerencsés, mind nehéz dolgaikat mindig közösen intézik." Ugyanekkor Prokopiosz és a többi történészek arról is írnak, hogy a szlávok körében kiemelkedik a nemzetségi arisztokrácia, megjelennek náluk a fejedelmek, akik az egyes törzsek vagy törzsszövetségek élén állnak, s létrejönnek a fejedelmi kíséretek. Következésképpen tehát a VI. században a déli szlávok az ősközösségi fejlődés utolsó szakaszán álltak. Megkezdődött az osztályok kialakulása.

Így alakult a germánok és a szlávok társadalmi szervezete. Két korszak, a rabszolgatartó ókor és a feudális középkor határán léptek a történelem színpadára. A germán és szláv törzseknek — amelyeket állandóan az a veszély fenyegetett, hogy a rabszolgatartó államok leigázzák őket — létérdekük volt a rabszolgatartó rend megsemmisítése.

3. A RÓMAI RABSZOLGÁK ÉS KOLÓNUSOK FORRADALMI MOZGALMA. A GERMÁN TÖRZSEK MEGHÓDÍTJÁK A NYUGATRÓMAI BIRODALMAT

A „NAGY NÉPVÁNDORLÁS". A RABSZOLGÁK ÉS KOLÓNUSOK FORRADALMI MOZGALMA

A germán, szarmata és szláv törzsek állandó betörései, majd áttelepülése a Római Birodalom területére, amit „nagy népvándorlás" néven tartunk nyilván, az i. sz. IV. század végén kezdődött.

Ebben az időben a régi germán társadalom termelőerői újabb, az előzőhöz hasonlítva magasabb színvonalat értek el. A germánok a IV—V. század folyamán elsajátították a fémek feldolgozásának haladottabb módszereit, megismerkedtek a fazekaskoronggal s megtanulták az üvegtárgyak készítésének módszereit. Azok a germán törzsek, amelyek a római határok közelében éltek, a föld megművelésénél ugyanazokat a mezőgazdasági eszközöket használták, mint a rómaiak. Az erdő kiirtásával növelték szántóterületüket, szarvasmarhát s más kisebb állatokat is tenyésztettek. Megtanulták a hajókészítést, és elsajátították a rómaiaktól a vitorla használatát. Rendszeres kereskedelmet folytattak velük, s a római kereskedőket ellátták borostyánnal, prémekkel, állatokkal, valamint rabszolgákkal. A termelőerőknek az a viszonylag magas színvonala, amelyet a germán törzsek a IV—V. században elértek, lehetővé tette számukra, hogy az ősközösségi rend utolsó stádiumából közvetlenül áttérjenek a feudalizmusba. Ez akkor következett be, amikor hadműveleteik eredményeképpen letelepedtek a Római Birodalom területén, ahol ekkor már felbomlott a rabszolgatartó rend, és megszülettek a feudális termelési mód elemei.

Az ún. „nagy népvándorlásnak" több oka volt. A termelőerők fejlődése maga után vonta a germánok vagyoni és társadalmi egyenlőtlenségének további növekedését. Megnőtt a vezér hatalma, egyre nagyobb szerepet játszottak a kíséret tagjai és a törzsi előkelők. Ezek újabb földek meghódítására, hadizsákmány szerzésére s kincsek gyűjtésére törekedtek, ami állandó hadjáratokra vezetett a Római Birodalom ellen. A birodalom ekkor már képtelen volt hatékonyan védekezni. De szerepet játszottak emellett még más okok is: így pl. a germán lakosságnak a letelepedés következtében történt megszaporodása, továbbá a rómaiaktól távolabb élő szomszédaik nyomása, valamint a Római Birodalom politikája, amely — saját erők hiányában — mind gyakrabban használta fel a germánokat zsoldosokként, és letelepítette őket saját területén.

A IV. század végén a germánokhoz tartozó gót törzs hatolt be a Római Birodalomba, a Balkán-félsziget területére. A gótok a Balti-tenger partjairól érkeztek a Fekete-tenger vidékére a II. század végén. A Fekete-tenger partvidékén nagy törzsszövetséget hoztak létre, amelybe beletartoztak az Al-Dunától északra élő nyugati gótok és a Dnyesztertől keletre élő keleti gótok is. Ugyanebben az időben a gótok új szállásterületétől keletre létrejött egy másik törzsszövetség is, a hunokkal az élén. A kutatók többsége szerint a török nyelvű hunok nomád állattenyésztők voltak. A Fekete-

Germán lovas
Sírkő. 700 körül

tengertől északra elterülő füves pusztákra Ázsiából érkeztek.

Ebben az időben — mint Engels írja — „a római állam óriási, bonyolult gépezetté vált, amelynek egyetlen rendeltetése, hogy az alattvalókat kiszipolyozza... Rendje azonban rosszabb volt a legrosszabb rendetlenségnél is, és a barbárokat, akik ellen a polgárokat állítólag védelmezte, e polgárok úgy várták, mint megmentőiket."[7]

A római társadalomban mutatkozó felháborító ellentétek az egykorú megfigyelőknek is szemet szúrtak. A kortársak elmondják, hogy a gazdagok pompás palotáikban szórakoznak, a szegényeknek pedig nincs tető a fejük fölött és éheznek. A tóga az egyetlen ruhadarab, amellyel rendelkeznek; bot a fegyverük és támaszuk; s egy lyukas tarisznya egy darab kenyérrel jelenti egész „élésтárukat".

A néptömegek nem tudtak belenyugodni ebbe a helyzetbe. A rabszolgatartó gazdálkodás hanyatlásának korában fokozódott és kiéleződött a leigázott tömegek uraik ellen vívott harca. Különösen nagymértékű volt a trákiai felkelés, amely a népi harc központjává vált a birodalom keleti felében (365). A rabszolgatartók azonban kegyetlenül leszámoltak a felkelőkkel, felgyújtották falvaikat, s a felkelés résztvevőit kivégezték. Ám a rabszolgáknak és kolónusoknak a rabszolgatársadalom ellen vívott forradalmi küzdelme mégis erősödött. Folytatták a harcot, és természetes szövetségeseivé váltak a birodalom területére éppen akkor behatoló nyugati gótoknak.

A nyugati gótok megmozdulását a hunok támadása idézte elő. A hunok 375-ben megütköztek a keleti gótokkal, s megtörve ellenállásukat, nyugat felé vonultak. A nyugati gótok a falvaikat, termésüket és gazdaságukat kegyetlenül pusztító hunok elől védekezve átkeltek a Duna jobb oldalára, s a római császár engedélyével, a birodalom szövetségeseiként letelepedtek a Balkán-félszigeten. Rövidesen azonban nagy éhínség tört ki közöttük. A római hatóságok a letelepedő germánokat a római birtokok olcsó munkaerőforrásának tekintették. Egy darab kenyérért vagy húsért egy felnőtt rabszolgát követeltek, és arra kényszerítették őket, hogy fillérekért rabszolgának adják el fele-

[7] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 294—295. old.

ségeiket és gyermekeiket. Ezekre a kísérletekre a nyugati gótok felkeléssel válaszoltak, s 378-ban Adrianopolisz közelében tönkreverték a római hadsereget.

Az események egyik szemtanúja, Ammianus Marcellinus római történész szerint a nyugati gótoknak Trákiában igen nagy segítséget jelentett az a körülmény, hogy „napról napra igen sokan csatlakoztak hozzájuk a terület lakosaiból: azok, akiket a kereskedők rabszolgaként eladtak, továbbá azok, akik az első napokban, amikor római földre értek, éhségtől kínozva egy korty savanyú borért vagy egy szűkös darab kenyérért saját magukat bocsátották áruba. Sokan csatlakoztak hozzájuk az aranybányászok közül is, mert nem tudták elviselni az adók terhét; valamennyiüket egyhangúlag befogadták és nagy szolgálatokat tettek az ismeretlen helyeken bolyongó gótoknak, megmutatva nekik a rejtett gabonaraktárakat, a lakosság menhelyeit és rejtekeit."

Ez a mozgalom, amely egyesítette a nyugati gótokat, a kolónusokat és rabszolgákat, a gazdag földbirtokosok és rabszolgatartók ellen irányult. A leggazdagabb római férfiakat és nőket — írja ugyanaz a történész —, valamint az ifjakat és leányokat elhurcolták a Duna mögé. „Egymáshoz kötve, akárcsak a vadállatokat, korbáccsal hajtották őket, azokat, akik nemrég még gazdagok és szabadok voltak. A gazdag ember egy pillanat alatt elvesztette családját és porrá égő házát."

Az V. század elején a Balkán-félszigeten élő nyugati gótok, Alarich király vezetése alatt, Róma ellen vonultak. A római gazdagok borzalommal szemlélték a város magas falai alatt sátrat ütő nyugati gótokat. A római rabszolgák viszont a jövevényekben a gyűlölt rabszolgaságtól való szabadítóikat látták, s tömegesen átálltak hozzájuk. Az ostromot csak akkor hagyták abba, amikor a rómaiak Alarich követelésére 5000 font aranyat és 30 000 font ezüstöt fizettek váltságdíjként, és szabadon engedték a városban tartózkodó összes germán rabszolgákat. A dolog azonban ezzel még nem fejeződött be. 410-ben a nyugati gótok ismét ostrom alá vették Rómát, és augusztus 24-én éjjel elfoglalták.

Róma bukása, amely a nyugati gótok és a rabszolgák együttes csapásának volt az eredménye, borzasztó hatással volt a birodalom uralkodó osztályára. „Amikor kialudt a tündöklő fény — írja Hieronymus, a kor egyik egyházi írója —, amikor levágták a Római Birodalom fejét, helyesebben, amikor egy egész világ pusztult el egyetlen városban, elnémult a hangom, s mélyen megrendültem."

A „BARBÁR" KIRÁLYSÁGOK KIALAKULÁSA A NYUGATRÓMAI BIRODALOM TERÜLETÉN

Honorius nyugatrómai császár végeredményben kénytelen volt megegyezni a győztesekkel, s letelepülés céljából átengedte nekik a Pireneusok, az Atlanti-óceán és a Garonne-folyó közti területet Tolosa (a mai Toulouse) székhellyel. A nyugati gótok 419-ben létrejött és 507-ig fennálló tolosai királysága volt az első „barbár" királyság a Nyugatrómai Birodalom területén. Nem sokkal ezután a nyugati gótok behatoltak a Pireneusi-félszigetre is.

A második „barbár" királyságot a Római Birodalom területén a germánokhoz tartozó vandálok törzse alapította, amely előzőleg az Odera középső folyása mentén élt, majd Gallián átverekedve magát Hispániába költözött. Geiserich király vezetése alatt átkeltek a Gibraltári-szoroson, s meghódították a római Africa provinciát (439). Ez a királyság egészen 534-ig állt fenn. Az északafrikai vandál hódítást jelentősen megkönnyítette az a támogatás, amelyet e tartomány rabszolgái és kolónusai nyújtottak a rabszolgatartó Róma ellen. A római rabszolgatartók *circumcellio*-knak vagy más névvel *agonisticus*-oknak nevezték őket. (Az első szó latinul „házak körül csavargót", „háznélkülit", a másik kifejezés pedig görögül „harcolót" jelent.) A felkelők kivívták a rabszolgák felszabadítását, a kolónusokat gúzsba kötő adósságok elengedését, s az adósrabszolgaság megszüntetését. Ez a tömegmozgalom rendkívül nagy veszéllyel járt a római rabszolgatartókra. A kortársak szerint senki sem volt nyugodt birtokát illetően.

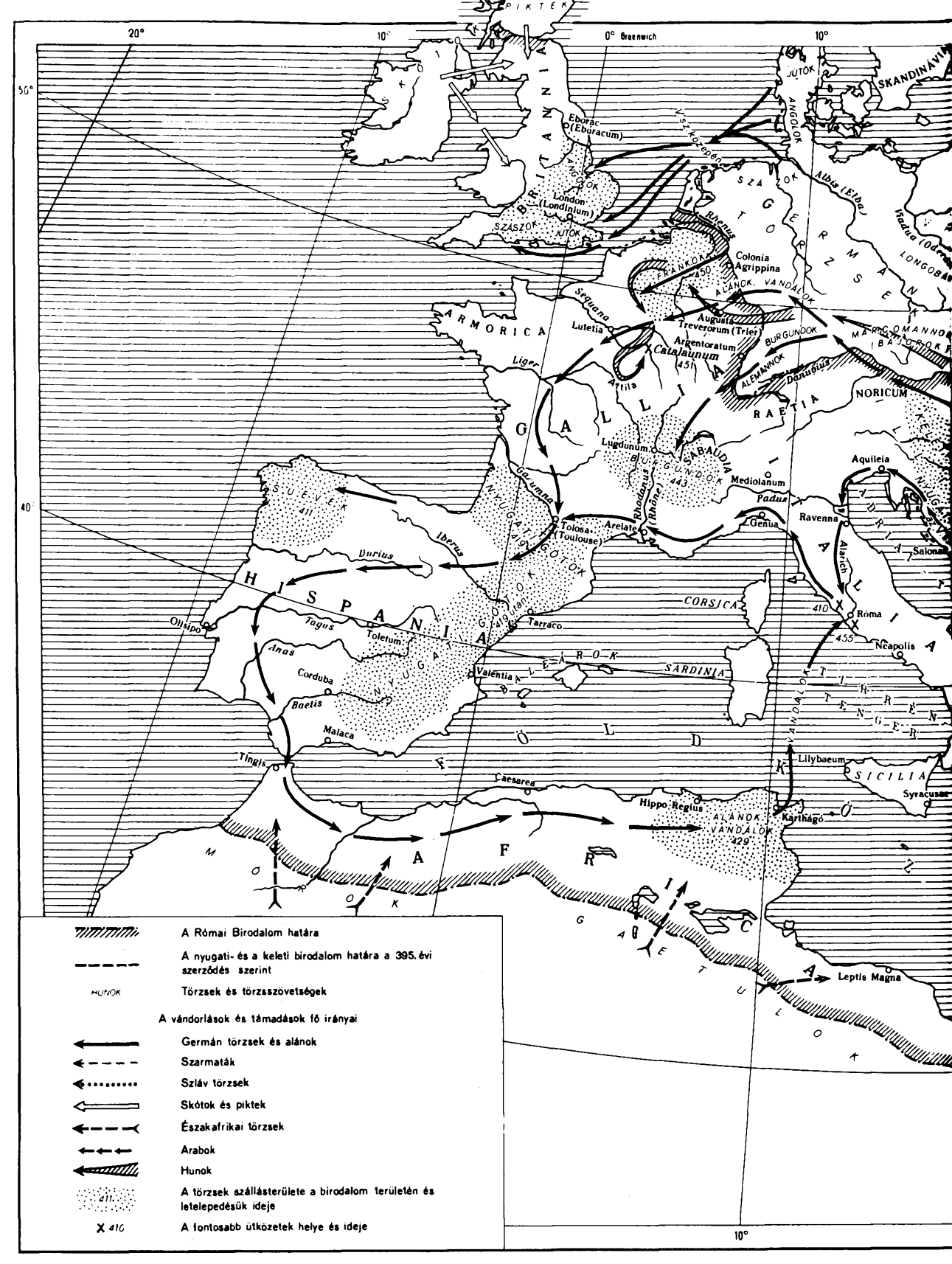

A Római Birodalom határa

A nyugati- és a keleti birodalom határa a 395. évi szerződés szerint

HUNOK — Törzsek és törzsszövetségek

A vándorlások és támadások fő irányai

Germán törzsek és alánok

Szarmaták

Szláv törzsek

Skótok és piktek

Északafrikai törzsek

Arabok

Hunok

411 — A törzsek szállásterülete a birodalom területén és letelepedésük ideje

X 410 — A fontosabb útközetek helye és ideje

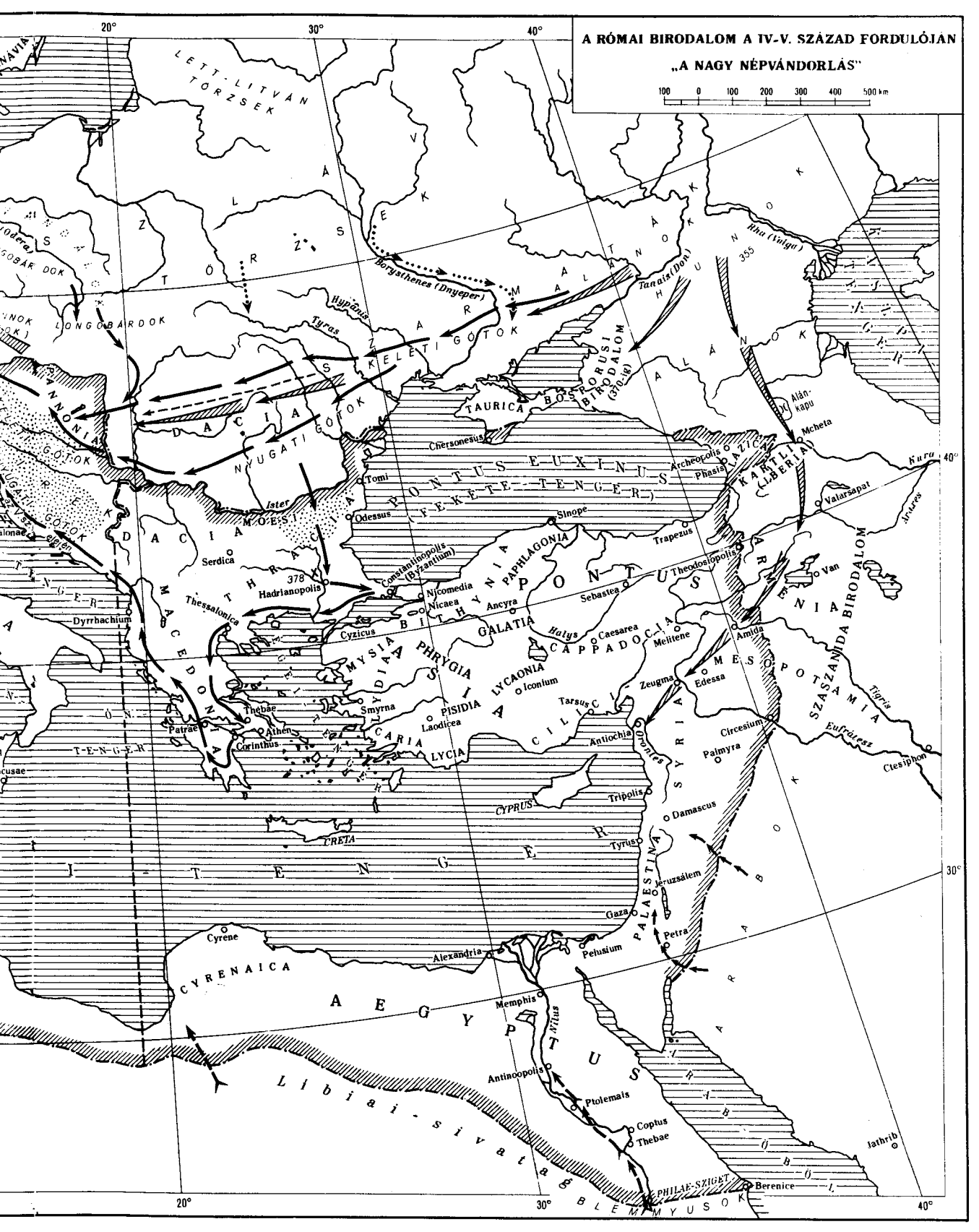
A RÓMAI BIRODALOM A IV-V. SZÁZAD FORDULÓJÁN
„A NAGY NÉPVÁNDORLÁS"
100 0 100 200 300 400 500 km
20°
30°
40°
LETT-LITVÁN TÖRZSEK
SZLÁV TÖRZSEK
LONGOBÁRDOK
PANNONIA
DACIA
NYUGATI GÓTOK
KELETI GÓTOK
Borysthenes (Dnyeper)
Hypanis
Tyras
Tanais (Don)
Rha (Volga)
355
HUNOK
ALÁNOK
BOSPORUSI BIRODALOM (370-ig)
TAURICA
Chersonesus
Alán-kapu
Mcheta
Archeopolis
Phasis
LAZICA
KARTLI (IBERIA)
Kura
Valarsapat
Arares
PONTUS EUXINUS (FEKETE-TENGER)
Tomi
Odessus
Ister
MOESI
DACIA
Serdica
THRACIA
378
Hadrianopolis
Constantinopolis (Byzantium)
Sinope
Trapezus
Theodosiopolis
Van
ARMENIA
SZASZANIDA BIRODALOM
PAPHLAGONIA
PONTUS
Sebastea
Nicomedia
Nicaea
BITHYNIA
Ancyra
GALATIA
Halys
Caesarea
CAPPADOCIA
Melitene
Amida
MESOPOTAMIA
Tigris
Eufrátesz
Ctesiphon
Thessalonica
MACEDONIA
Dyrrhachium
Cyzicus
MYSIA
LYDIA
PHRYGIA
ASIA
LYCAONIA
Iconium
Zeugma
Edessa
Tarsus
CILICIA
Circesium
Palmyra
Thebae
Athen
Patrae
Corinthus
Smyrna
PISIDIA
Laodicea
CARIA
LYCIA
Antiochia
Orontes
SYRIA
Tripolis
CYPRUS
Damascus
CRETA
Tyrus
PALAESTINA
Jeruzsálem
Gaza
Petra
Pelusium
Alexandria
Cyrene
CYRENAICA
AEGYPTUS
Memphis
Nilus
Antinoopolis
Ptolemais
Coptus
Thebae
PHILAE-SZIGET
Berenice
Jathrib
ARÁBOK
Libiai-sivatag
BLEMMYUSOK

A gabona mérlegelése és feljegyzése felrakodás előtt
Ravennai székesegyház. Féldombormű. Elefántcsont. VI. század

E mozgalom ideológiája a *donatizmus* volt, olyan tan, amely a Római Birodalomban ekkor már meghonosodott keresztény egyház ellen irányult. A donatista szekta elvált az uralkodó keresztény egyháztól akkor, amikor az szövetségre lépett a római állammal (még I. Constantinus császár idején) és a rabszolgatartó államot kezdte támogatni. A donatisták mélységesen elítélték ezt a szövetséget, és az egyház teljes szabadságáért harcoltak. A circumcelliók alkották a donatisták legforradalmibb, legradikálisabb szárnyát.

A Nyugatrómai Birodalom területén az V. század közepén alakult meg a harmadik „barbár" királyság, Burgundia, kezdetben Sabaudiában (a jelenlegi Savoya), majd a Felső-Rhône és a Saône vidékén. A frankok germán törzse létrehozta Északkelet-Galliában a frank királyságot. Az angolok, szászok és jütök törzsei pedig, amelyek a Jütland-félszigeten, továbbá az Elba torkolatától nyugatra és délre éltek, megkezdték a brit szigetek meghódítását. Itt a britek kelta törzse élt, kiknek ellenállását letörve a jövevények több angolszász királyságot alapítottak.

A germán törzsek galliai gyors hódítását ugyanazok az okok magyarázzák, mint a vandálok észak-afrikai sikereit. Az V. században Gallia egész területére kiterjedt az ún. *bagauda*-k erős, rabszolgaellenes mozgalma. A bagaudák rabszolgákból, kolónusokból, a városi szegénységből, továbbá római katonaszökevényekből kerültek ki. (A „bagauda" szó valószínűleg a kelta „baja" szóból származik, ami harcot jelent és így értelemszerűen megegyezik a görög „agonisticus" szóval.)

A bagaudák pusztították és felgyújtották a gall és római rabszolgatartók birtokait, és elfog-

lalták földjeiket. Olyan idők voltak ezek — írja az események egyik szemtanúja —, amikor a hadimesterséget nem ismerő földművesek támadtak, „amikor a szántóvető a gyalogost, a pásztor pedig a lovast utánozta..." A gall—római nagybirtok ellen irányuló bagauda-mozgalom megrendítette és aláásta a rabszolgatartó rendszert. A germán törzseknek a Római Birodalom ellen vívott harca összeolvadt ezzel a mozgalommal.

A rabszolgák és kolónusok segítséget nyújtottak a germán jövevényeknek, mert ezek olyan társadalmi viszonyokat hoztak magukkal, amelyek azonnal és jelentősen megjavították a római tömegek helyzetét. A germánok maguk számára foglalták le a földek $^1/_3$, $^1/_2$, sőt $^2/_3$ részét, de ez főleg a nagybirtokosok esetében történt így. Ennek következtében a germán behatolás súlyos csapást mért a rabszolgatartó nagybirtokra.

A germánok a földet nem magában, hanem a rabszolgákkal együtt szerezték meg. A rabszolgák kizsákmányolásának formái azonban náluk összehasonlíthatatlanul enyhébbek voltak, mint a rómaiaknál, tehát a germánok bejövetele megkönnyítette a római rabszolgák helyzetét. A germánok által meghonosított faluközösségi viszonyok pedig az első időkben megerősítették azoknak a szabad parasztoknak a helyzetét, akik még megmaradtak a Római Birodalomban.

Végül pedig a hódítás folyamán a germánok, a római rabszolgákkal és kolónusokkal vállvetve, megszüntették a római adókat, meggyengítették az államapparátust, azt a politikai felépítményt, amelynek segítségével a római társadalom uralkodó osztálya fenntartotta és védelmezte a felbomlóban levő rabszolgatartó viszonyokat. Ezzel a germánok ugyancsak könnyítettek a Római Birodalom közvetlen termelőinek helyzetén. Ezért az utóbbiak örömmel fogadták bejövetelüket. „Vajon mi más hozta létre a bagaudákat, ha nem a mi tisztviselőink igazságtalansága és becstelensége, szipolyozásuk és rablásuk?... — írja egy V. századi marseille-i pap, Salvianus. — A frankok nem ismerik ezt a bűnt... Nem találunk hasonlót sem a vandáloknál, sem a gótoknál..." Ezek után nem csodálatos, hogy a „szegények a barbároknál keresik a római emberiességet, mivel nem tudják elviselni a rómaiaknál a barbár embertelenséget..."

A Római Birodalom meggyengülésében bizonyos szerepet játszott a tartományok előkelőinek a központi kormányzat ellen vívott harca is, mivel ezek az előkelők szövetségre léptek a „barbárok" vezéreivel. Így már az V. század első felében elszakadt Galliától e tartomány északnyugati része, Armorica, ahol a lakosság többsége még nemzetségi szervezetben élt. Az V. század közepén Közép-Galliában létrejött Aegidiusnak, a frankokkal szövetséges előkelő gall vezérnek a „királysága". Noricumot (a jelenlegi Ausztria területét) a rugi törzs királya által támogatott Severinus püspök kormányozta. Dalmáciában önállóvá vált Marcellinus, egy előkelő római birtoka.

A NYUGATRÓMAI BIRODALOM BUKÁSA

Az V. század második felében a Nyugatrómai Birodalom már csak az itáliai területekből állt, mivel volt tartományai (Britannia, Gallia, Hispánia és Africa) ekkorra elszakadtak tőle. A birodalom azonban már ezen a területen sem maradt fenn sokáig.

Az V. század közepén a Nyugatrómai Birodalom területén lakó gall—római lakosságnak és a germán törzseknek meg kellett küzdeniük az Attila vezetésével Galliába törő hun hordákkal. Ekkoriban Attilának sikerült összekovácsolnia egy hatalmas, de rendkívül gyenge szálakkal összefűzött törzsszövetséget. Ennek központja Pannóniában volt, s a szövetségbe számos leigázott törzs is beletartozott. Attila hadjáratai rabló jellegűek voltak. Tönkretették a földműves népek gazdasági életét, és akadályozták társadalmi fejlődésüket. A hunok legázolták a bevetett földeket, kivágták a gyümölcsfákat, felgyújtották a falvakat és városokat, s megölték lakóikat. Ennek hírére a nyugati gótok, burgundok és frankok, akik a gallok és a rómaiak oldalán szembeszálltak Attilával, igen nagy kitartást tanúsítottak.

Teodorich ravennai mauzóleuma
Épült 519 körül

Az ellenfelek összecsapására a mai Troyes város környékén (Északkelet-Franciaországban) került sor. A catalaunumi mezőn megvívott ütközetről (451) a VI. századi Jordanes gót történetíró a következőket írta: „Kibontakozott ez a kegyetlen és általános, borzalmas, elkeseredett csata... Ha hihetünk az öregek elbeszéléseinek, akkor az említett mezőn folyó patakok a küzdők sebeiből folyó vértől megdagadva átcsaptak alacsony partjaikon..."

Attila, a Galliát lakó és Aëtius római hadvezér parancsnoksága alatt harcoló törzsek hősi ellenállásával találkozva, kénytelen volt kivonulni csapataival Galliából, s utána nemsokára meghalt. A hunok által leigázott törzseket (elsősorban a keleti gótokat) is egyesítő, fegyverrel összetartott hun törzsszövetség hamarosan szétesett. A hunok elleni harc azonban még jobban meggyengítette a Nyugatrómai Birodalom megmaradt részein az államhatalmat. Erős csapást mértek a Nyugatrómai Birodalomra a vandálok is, akik Észak-Afrikából áthajóztak Itáliába, és 455-ben elfoglalták Rómát. A vandálok teljesen feldúlták a várost, és igen sok kulturális értéket pusztítottak el. Ezért nevezik ettől az időtől kezdve a kulturális értékek tömeges és értelmetlen pusztítását *vandalizmus*-nak.

476-ban (ezt tartjuk a Római Birodalom bukása évének) az egyik germán hadvezér, Odoaker, aki a rómaiak szolgálatában állt, megdöntötte az utolsó római császár, Romulus Augustulus hatalmát. Odoaker 17 éven át kormányozta Itáliát. Utána azonban meghódították a félszigetet a keleti gótok, akik 493-ban létrehozták itt saját királyságukat Teodorich vezetése alatt. Ez az állam, amelynek székhelye Ravenna volt, 555-ig állt fenn.

A volt Nyugatrómai Birodalom területén alakult „barbár" királyságoknak voltak eltérő sajátságaik, további sorsuk azonban azonos volt. Minden „barbár" királyságban kisebb-nagyobb mértékben kölcsönösen befolyásolták egymást azok a folyamatok, amelyek egyrészről a későrómai rabszolgatartó társadalomban (a rabszolgatartó termelési mód felbomlásával kapcsolatban), másrészről pedig a régi germánok társadalmában (az ősközösségi rend felbomlásával kapcsolatban) játszódtak le. Ezeknek a folyamatoknak a találkozása és kölcsönös egymásra hatása meggyorsította a társadalmi fejlődést, elősegítette nyugaton az új, feudális rendszer gyors megerősödését.

A rabszolgák és kolónusok forradalmi harca meggyengítette a rabszolgatartó rendszert, megkönnyítette a germán törzsek győzelmét, és elősegítette a római társadalomban kialakuló feudális elemek további fejlődését. A germán hódítások viszont megkönnyítették a rabszolgák és kolónusok forradalmi harcát, s végeredményben döntő csapást mértek a római államra és a rabszolgatartó rendszerre.

Ugyanakkor a római területen letelepedett és a római rend hatása alá került germánok mindjobban távolodtak a nemzetségi egyenlőségtől. Az ősközösségi rendet felváltotta egy másik rendszer. Erre egyrészről az volt jellemző, hogy a germán nemzetségi előkelőkből kialakultak a nagy földbirtokosok, s ezek már a rabszolgák és a függő emberek munkáját is alkalmazták, másrészről pedig ezek a feudalizálódó előkelők maguk alá rendelték a törzs többi tagjait, akik így elvesztették szabadságukat és a földre vonatkozó korábbi jogaikat. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a germánok által meghódított római területen tovább fejlődtek a feudális viszonyok, és kialakultak a feudális államok.

Miután Romulus Augustulus trónfosztása jogilag is véget vetett a Római Birodalomnak, a galliai és más tartományi nagyurak meglehetősen gyorsan békés viszonyt teremtettek a „barbárokkal". Soknak közülük sikerült megtartania jelentős birtokát, s minthogy magasabb kulturális fokon álltak, s ismerték a törvényeket és szokásokat, a „barbár" királyok kedvelt tanácsosaivá váltak. Ezek a mágnások lassanként összeolvadtak a „barbárokból" kiemelkedő előkelőkkel, és az új társadalom uralkodó osztályát alkották.

A KERESZTÉNY EGYHÁZ

Az új osztály ideológiáját a keresztény egyház teremtette meg, amely I. Constantinus (306—337) uralkodásától kezdve államegyháznak számított.

Az egyház teljes befolyását az uralkodó osztály szolgálatába állította, s arra törekedett, hogy a rabszolgákat és kolónusokat elvonja a forradalmi harctól. Az egyház nem foglalt állást a rabszolgasággal szemben, sőt tekintélyével szentesítette azt. Az egyik *zsinat* (így nevezték azokat az egyház által összehívott gyűléseket, amelyeken a hitbeli és egyházszervezeti kérdéseket megtárgyalták) határozata értelmében — és ez kötelező volt minden keresztény számára — kiátkozták azt, aki a rabszolgákat az uruktól való távozásra rábeszéli.

Az egyházkerületek élén álló püspökök bíráskodási joggal rendelkeztek, s ők kezelték az egyházi vagyont is. Általában olyan fényűzésben éltek, amely meghaladta a leggazdagabb világi urakét is. A városi önkormányzat megszűnésével és a nyugatrómai államhatalom meggyengülésével ezek a püspökök — akik rendszerint előkelő családból származtak és nagy befolyással rendelkeztek — vezető szerepet játszottak a városokban és az ezekhez tartozó kerületekben. Különösen megnövekedett az impérium fővárosa, Róma püspökének befolyása és gazdagsága. Ezt a püspököt a IV. századtól kezdve római pápának nevezték. Abból a célból, hogy a római püspököket, a pápákat a többiek fölé emeljék, kidolgoztak egy elméletet, miszerint ezek „Péter apostol közvetlen utódai".

A császárok tudatában voltak annak, hogy csupán egy egységes, erős egyház tudja a birodalom egységét támogatni. Ezért I. Constantinus császár 325-ben Nicaea városában összehívta az első „egyetemes" zsinatot, amely megfogalmazta az alapvető keresztény hittételeket („hitvallás"), s azt kötelezőleg előírta valamennyi keresztény számára.

A nicaeai majd a konstantinápolyi (381) zsinaton a keresztény vallás alapjaként hirdették meg a „szentháromságban", Krisztus feltámadásában, a halottak feltámadásában és a síron túli életben való hitet. A nicaeai zsinaton elfogadták az „egy Isten három személyben" tételt, s azt, hogy ez a három személy az „Atya", a „Fiú" és a „Szentlélek". E tétel szerint mindhárom személy teljesen egyenrangú, és mindhárom öröktől fogva van. Ugyanakkor azonban kimondták azt is, hogy a

„Fiú", akit a keresztény egyház Jézus Krisztus legendás személyével azonosított, az „Atyától" született, és a „Szentlélek" szintén az „Atyától" származik.

Az egyház egységét azonban nem sikerült biztosítani. A dolgozók és kizsákmányoltak társadalmi tiltakozása az ún. eretnekségekben, azaz olyan tanokban jutott kifejezésre, amelyek elutasították az uralkodó egyház tanait. A saját szervezeteiket, a *szektákat* létrehozó eretnekek vallásos formában adták elő a társadalmi egyenlőségre és vagyonközösségre vonatkozó nézeteiket, s leleplezték a papság fényűzését, erkölcstelen életét. Felléptek az uralkodó egyház ellen azok a tartományi főnemesek is, akik el akartak szakadni Rómától, akik az egyházi főségre törő római püspökök egyre növekvő igényeiben a római világuralmi gondolat újabb kifejezését látták.

A nicaeai hitvallást a nyugati egyház elfogadta, keleten azonban elkeseredett ellenzéssel találkozott. Itt még a III. század végén kialakult az *arianizmus*-nak nevezett irányzat, amely nevét egyik alapítójáról, Ariusról kapta. Az arianusok tagadták „Krisztusnak öröktől való létezését", csupán az „istenatya első teremtményének" tartották. A nicaeai zsinat elítélte az arianusokat, de híveik száma egyre növekedett. E tan különösen nagy támogatásra talált Egyiptomban, tükrözve e tartománynak a Római Birodalom ellen vívott harcát. Az arianizmus elterjedt a germán törzsek körében is. A germánoknál az első keresztény hitterjesztő Ulfila volt, aki a bibliát gót nyelvre fordította. A nicaeaiak és az arianusok közötti harc rendkívül éles formákat öltött. A nicaeaiak csak a IV. század végén, I. Theodosius császár idejében tudtak győzelmet aratni.

Az V. század első felében újabb eretnek tan keletkezett, amelyet *nesztorianizmus*-nak neveztek. Ez az irányzat tagadta a Krisztus isteni lényegéről szóló dogmát, s azt állította, hogy az „istenanya" és Jézus Krisztus halandó emberek voltak. A nesztoriánusok szerint a „Fiúisten" Jézus Krisztus testében csupán ennek megszületésétől kezdve lakott. Ugyanebben a században keletkezett a *monophyzita* tan, amely viszont Jézus Krisztusban éppen az emberi lényeget tagadta, és csupán az istent látta benne. A monophyzitizmus elterjedt a keleti provinciákban, elsősorban Szíriában és Egyiptomban, amelyek különösen súlyos elnyomás alatt nyögtek, s el akartak szakadni a birodalomtól. A nesztorianizmus és a monophyzita, valamint az arianus eretnekségek tanai mögött társadalmi és politikai érdekek harca húzódott meg.

A rabszolgatartó birodalmat híven szolgáló keresztény egyház nem tudta megakadályozni Róma bukását. A Nyugatrómai Birodalom püspökei, valamint a társadalmi osztályukhoz tartozó tartományi főurak közül lassanként sokan a „barbár" királyokkal való szövetség felé hajlottak. Hatalmuk szentségéről és korlátlanságáról szóló gondolatokkal táplálták őket, s azt bizonygatták a kortársaknak, hogy a Római Birodalom bukása elkerülhetetlen, sőt egyenesen kívánatos. Ezért külön történetfilozófiát dolgoztak ki, amelynek írásbafoglalói a IV—V. századi egyházi írók, Ágoston és tanítványa, Orosius voltak. Több egyházi író szerint a pogány Római Birodalom elnyerte bűneiért méltó büntetését, a „barbár" királyok tisztábbak és erkölcsösebbek a rómaiaknál, és azért győzik le őket. Így tehát az egyház alkalmazkodott a változó viszonyokhoz, és az alakulóban levő feudális társadalom új uralkodó osztályának szolgálatába állt.

A NYUGATRÓMAI BIRODALOM KULTÚRÁJA

A keresztény egyház harcolt az antik „pogány" kultúra ellen, és sok termékét megsemmisítette. Ebből a kultúrából csak azt fogadta el, ami az egyház érdekeit szolgálta. Az egyház az antik örökséget már akkor „tette magáévá", amikor a rabszolgatartó rend virágkorában kialakult antik kultúra lehanyatlott, és elsősorban az udvari emberek és az arisztokratikus körök kultúrájává vált. A költők és írók megénekelték Róma régi dicsőségét, s olyan himnuszok írásában versenyeztek, amelyek a császárok s a legbefolyásosabb államférfiak és hadvezérek tetteit dicsőítették. E szerzők közül a leghíresebb Claudianus volt.

A KELET-RÓMAI (BIZÁNCI) BIRODALOM ÉS A SZLÁVOK A VI. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A VII. SZÁZAD VÉGÉIG

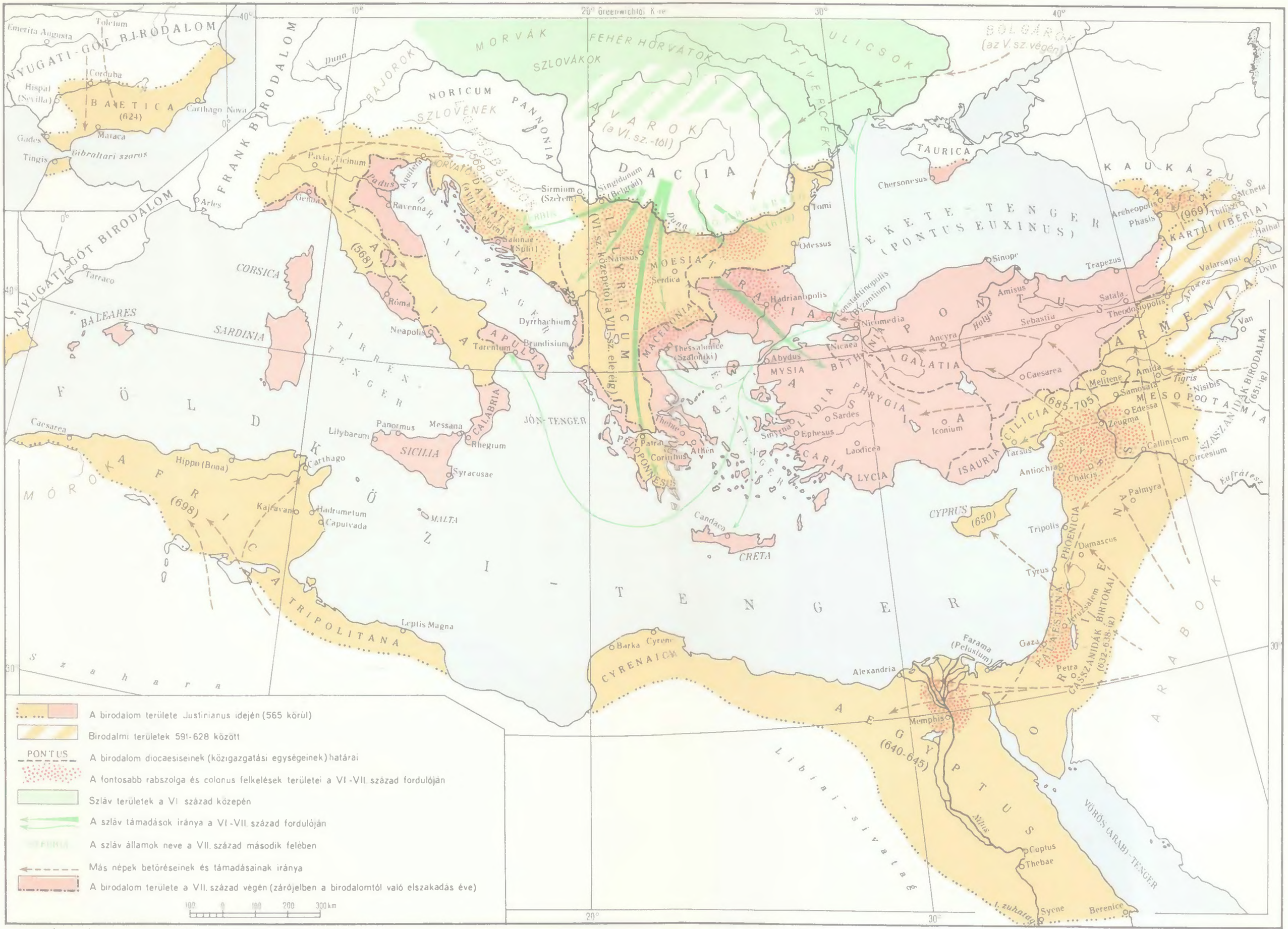

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Eredeti és jelentős művek nem születtek. Az egyedüli kivétel Ammianus Marcellinus történeti munkája, amely a IV. század eseményeit írja le. Azoknak az irodalmi műveknek a szerzői, akik a nemesség köréből kerültek ki, ennek ízlése szerint írtak. Elsősorban szórakoztatni kívánták olvasóikat, s elképesztették őket eredetieskedésükkel. Egyre terjedtek az olyan versek, amelyeket régi szerzők egyes soraiból állítottak össze, s közkedveltségnek örvendtek azok a költemények, amelyeket egy-egy sor kihagyásával vagy jobbról balra kellett olvasni. Nem kerülhette el ennek az irányzatnak a hatását még egy olyan nagy galliai költő sem, mint Ausonius, aki azokkal a verseivel vált híressé, amelyekben a gyermekkora óta jól ismert Mosel-folyó vidékét írja le. Egy másik híres galliai író, Sidonius Apollinaris — később Clermont város püspöke — költeményeiben és prózai műveiben egy gazdag galliai arisztokrata vidéki életét rajzolja meg.

Azok a költők, akik a történelemből választottak témát, rendszerint a császárok és az udvaroncok életéből vett anekdotákat dolgozták fel azzal a céllal, hogy „érdekes" művet írjanak. Példaként szolgálhat erre a II—III. század császárainak életrajzgyűjteménye, amelyet a IV. század második felében állítottak össze. Mindez az antik kultúra elfajulásával függött össze, ez viszont az antik kultúrát létrehozó rabszolgatartó rendszer felbomlásának volt a következménye.

Ugyanekkor a birodalom nyugati területein kifejlődött a keresztény irodalom is. Különböző „szentek" életleírásai (versben vagy prózában), egyháztörténeti művek, továbbá különféle dogmatikai és teológiai munkák jöttek létre.

A keresztény íróknak az udvari és arisztokratikus körökkel való kapcsolata rányomta bélyegét munkájukra. Aricius Paulinus keresztény költő versei, s különösen azok, amelyeket „Szent Félix" életének és csodáinak szentelt, nem kevésbé erőltetettek és érthetetlenek, mint a világi témákat választó költők művei. A IV. század egyházi írójának és teológusának, Hieronymusnak nagyszámú levelei előkelő keresztényekhez szóltak, és az őket érdeklő kérdésekkel foglalkoztak.

Udvari, arisztokratikus jellegű volt a művészet is. Az építészek a császárok tiszteletére diadalíveket, luxuspalotákat, az előkelők számára pedig villákat építettek. A szobrászok hatalmas szobrokkal örökítették meg az uralkodókat, s a merev formákkal ezek „emberfölötti" nagyságát akarták kifejezésre juttatni.

A keresztény kultikus célú építkezéseken eleinte az antik építészeti formákat alkalmazták. Az idő múlásával azonban ezek a formák nagy változásokon mentek keresztül. A IV—V. századi templomoknak, bazilikáknak már téglalap alakú alaprajza volt. Az épületet az oldalfalakkal párhuzamosan futó két vagy négy oszlopsor három vagy öt „hajóra" osztotta, a középső hajó jóval magasabb volt az oldalhajóknál. A bazilikák külseje meglehetősen egyszerű volt, belül azonban mozaikokkal, festményekkel és szobrokkal díszítették őket. A keresztény bazilikák legtipikusabb példáinak a római Szent Péter- és Szent Ágnes-bazilikákat tekinthetjük.

A keresztény katakombákban, hosszú földalatti, keresztények temetésére szolgáló folyosókban a korai keresztény művészet sok emléke maradt fenn. A katakombák falait díszítő festmények, elsősorban freskók, vagy tisztán dekoratív jellegűek voltak, vagy pedig az ó- és újtestamentumból vett jeleneteket ábrázoltak. A korai keresztény művészet termékei voltak a nagy számban ránk maradt kőszarkofágok, amelyeket hullámvonalak vagy szimbolikus ábrák díszítettek. Ránk maradt számos egyházi és háztartási célokat szolgáló tárgy is. Ezek között találunk lámpákat, gyűrűket és nyakérméket, ugyancsak szimbolikus ábrákkal.

A IV—V. századi nyugatrómai művészetre, beleértve az egyházi művészetet is, a fényűző kiállítás és a realisztikus ábrázolási módtól a formalizmus és a stilizálás irányában való elfordulás a jellemző. A legjobban látszik ez a Dura-Európosz melletti ásatásoknál napfényre került keresztény freskókon. A művészet egyre távolabb került a valóságtól, elvont, szimbolikus jellegűvé vált. Erről tanúskodik a nyugati és a bizánci középkori egyházi művészet is.

4. A RABSZOLGATARTÓ REND VÁLSÁGA ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA A KELETRÓMAI BIRODALOMBAN. A SZLÁVOK ÉS MÁS NÉPEK BETELEPEDÉSE A BALKÁN-FÉLSZIGETRE

A KELETRÓMAI BIRODALOM KIALAKULÁSA

A III. század végétől kezdve a rabszolgatartó termelési mód válsága következtében a Római Birodalom keleti területei egyre élesebben elkülönültek a nyugatiaktól mind gazdasági, mind pedig politikai tekintetben. Ezeket a területeket a sokszázados történeti fejlődés következtében a gazdasági élet magasabb színvonala jellemezte, és így a birodalom gazdasági és politikai központja egyre inkább keletre helyeződött át.

330-ban, I. Constantinus uralkodása idején a birodalom székhelyét áthelyezték Bizánc városába, amely ettől az időtől a Konstantinápoly nevet viselte. Az új birodalmi főváros kiválasztásában nagy szerepet játszott a város kereskedelmileg és katonailag egyaránt kedvező fekvése. Konstantinápoly a birodalom egyik legnagyobb kereskedelmi és ipari központja volt, és távoli országok kereskedői is felkeresték. A nyugati birodalomtól véglegesen 395-ben elváló Keletrómai Birodalomba a következő területek tartoztak: a Balkán-félsziget, Kisázsia, az Égei-tenger szigetei, Szíria, Palesztina, Egyiptom, Cyrenaica és néhány város a Fekete-tenger északi partvidékén (Cherszonészosz stb.). A Keletrómai Birodalom lakossága etnikai tekintetben rendkívül tarka volt. Éltek itt görögök, trákok, illírek, szírek, örmények, koptok s más népek és törzsek.

A IV—VI. században a Keletrómai Birodalom vagy másik nevén Bizánci Birodalom még jelentős államnak számított, és igen nagy szerepet játszott az akkori nemzetközi életben. Rendkívül élénk kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatai voltak Iránnal, a Fekete-tenger partján fekvő országokkal, transzkaukáziai országokkal, továbbá Arábiával és Etiópiával (Abesszínia). A bizánci kereskedők és diplomaták eljutottak a távol-keleti országokba, Kínába és Indiába is. Bizáncnak Etiópiával, Ceylonnal (Taprobané), Indiával és Kínával való kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatait leírja egy híres, VI. század közepéről származó földrajzi munka, Kosmas Indikopleustés „Keresztény Topográfiája". Kosmas Indikopleustés alexandriai görög kereskedő és merész hajós volt, aki egész életét távoli országokban folytatott kereskedelemmel töltötte. Munkájában igen értékes Ceylon leírása, amely arról tanúskodik, hogy a VI. század közepén ez a sziget volt a Kelet-Afrika és Kína között folytatott kereskedelem központja. Figyelmet érdemelnek Kosmasnak azok a művei is, amelyek Bizánc és Irán versenyéről szólnak a Ceylonnal és Indiával folytatott kereskedelemben. Igen érdekes India leírása, ahol — a szerző szerint — a VI. század közepén sok kereskedelmi kikötő és virágzó város volt, s a lakosság magas fokú kultúrával rendelkezett.

Nem szakadtak azonban meg Bizánc kapcsolatai a nyugati területekkel, Itáliával, Hispániával és Galliával sem. Bizánc a keleti országokból kapta a fűszereket, illatszereket, drágaköveket, a selymet és a rabszolgákat. Ezeknek az áruknak egy részét azután saját áruival együtt nyugatra exportálta.

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI REND

A Keletrómai Birodalom életében a rabszolgatartó rendszer felbomlása és a feudalizmus elemeinek kialakulása a IV—VI. században ment végbe.

Megnövekedett és megerősödött a világi és egyházi földbirtok, amely már új gazdasági módszereket alkalmazott. A latifundiumokon (nagybirtokokon) a Római Birodalom keleti felében már korábban is kevesebb rabszolgamunkát vettek igénybe, mint nyugaton. Most pedig a Keletrómai Birodalomban a rabszolgamunkát kizárólag úgy alkalmazták, hogy a rabszolgának felszerelést és egy darabka földet *(peculium)* adtak, ami számára bizonyos gazdasági önállóságot biztosított. E kor-

szak törvényes rendelkezései szerint „a rabszolga kolónusként dolgozott a földeken". Annak ellenére, hogy a peculium (akárcsak a rabszolga) jogilag az uraság tulajdonának számított, a „földön ülő rabszolga" helyzete némileg megjavult. Az ilyen rabszolga családot alapíthatott, föld nélkül nem lehetett eladni stb. Egyre nagyobb méreteket öltött a rabszolgák szabadon bocsátása, amikor is ezek a szabadosok *(libertini)* rendszerint személyes függésben maradtak volt uraiktól.

A Keletrómai Birodalomban a IV—VI. század folyamán a kolonátus nagyobb méreteket öltött, mint Nyugaton. A kolónusoknak két fajtája volt: szabadok és földhözkötöttek *(enapographoi)*. A szabad kolónus a nagybirtokostól kapott föld mellett saját földdel és felszereléssel is rendelkezhetett. Az idő múlásával azonban a kolónusok nagy része a kötött kolónusok kategóriájába került, akiknek nem volt saját földjük. Ezek a IV—VI. század folyamán már földhöz voltak kötve. Gyermekeik sem hagyhatták el a birtokot.

A kolónusok a földhasználatért a tulajdonosnak — akár magánszemély, akár kolostor, akár a császár volt az — meghatározott, elsősorban természetbeni szolgáltatásokkal tartoztak. Ezek a szolgáltatások a termés $^1/_6$-ét, $^1/_3$-át, sőt a felét is kitették. Ezenkívül a kolónusoknak a föl-

Múzsákat ábrázoló bizánci ezüstváza
IV. század vége — V. század eleje

desurak földjein a szántás-vetés és aratás idején robotolniuk kellett. A földbirtokosok önkényesen növelték a kolónusok szolgáltatásait, a törvényhozás pedig korlátozta jogaikat, s így az idők folyamán a kolónusok helyzete lassanként a földreültetett rabszolgák helyzetéhez közeledett.

A IV—VI. század folyamán a Keletrómai Birodalomban a kolonátus mellett széles körben elterjedtek a földbérlet különféle formái, elsősorban a hosszúlejáratú bérlet *(emphyteusis)*, ami lassanként örökbérletté vált. Az állami földeken alkalmazták az ún. *commenda*-t is, olyan feltételes birtoklást, amely ismeretlen volt az antik rabszolgaság idején. A commendába adott föld tulajdonosa továbbra is az állam maradt, de a bérlő, ha megművelte azt és megfizette az előírt adót (canon), széles körű rendelkezési jogot kapott a telek fölött. A Keletrómai Birodalomban a nyugatitól eltérőleg valamivel nagyobb mértékben megmaradtak a szabad kisbirtokok és a szabad faluközösségek *(métrokomiai)* is.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a rabszolgatartó viszonyok felbomlása és a feudalizmus kifejlődése a Keletrómai Birodalom nem minden tartományában haladt egyforma mértékben.

A IV—VI. század folyamán Egyiptomban és Szíriában a kolónusok munkájára alapozott nagybirtok gyorsan növekedett, míg Kisázsiában hosszú ideig megmaradt a szabad kisbirtok.

A gazdasági rendszerben bekövetkezett változások eredményeképpen fontos átalakulás ment végbe a társadalom szerkezetében is. A keleti birodalomban egyre erősödött a feudalizálódó földbirtokos nemesség, amely felhasználta a patronátus rendszerét, saját katonaságot tartott és adóztatta a tőle függő lakosságot.

Nyugattal összehasonlítva, a Keletrómai Birodalom társadalmi és gazdasági fejlődésének jellemző vonása volt a jelentősen fejlett árutermelés. Széles körben elterjedt a len- és a gyapjúszövetkészítés, továbbá a selyemszövés. A textilipar központjai a keleti provinciák: Kisázsia, Szíria, Fönícia, Palesztina és Egyiptom voltak. Jelentősen fejlődött a Keletrómai Birodalomban a bányászat, a fémfeldolgozás, különféle fémtárgyak készítése, az ötvösművészet, továbbá különféle luxustárgyak, üvegkészítmények és a papírusz (Egyiptom, Fönícia) gyártása. Ellentétben a nyugati résszel, a birodalom keleti részén Konstantinápoly mellett még sok más nagyvárost találunk: Szíriában Antiochiát, Egyiptomban Alexandriát, Kisázsiában Epheszoszt, Szmirnát, Nicaeát, Nikomédiát, továbbá az európai részeken Patraszt, Tébát, Korinthoszt és Thesszalonikét (Szalonikit).

Azok a jelentős anyagi eszközök, amelyekkel a Keletrómai Birodalom uralkodó osztálya rendelkezett, lehetővé tették számára, hogy tovább megőrizze hatalmát, mint a Nyugatrómai Birodalom uralkodó osztálya. Ebben aktív szerepet játszott a rabszolgatartó állam és a keresztény egyház is.

A rabszolgatartó rendszer bukásának és a feudalizmus kezdeteinek kronológiai kérdéseit azonban még nem tekinthetjük véglegesen megoldottnak. Egyes kutatók azt a véleményt képviselik, amelyet e fejezet szerzője fejt ki, mások viszont úgy gondolják, hogy a feudális termelési viszonyok a rabszolgatartó gazdálkodás teljes csődbe jutása, a III. század forradalmi eseményei és a birodalom egyre fokozódó „barbarizációja" következtében már a középkori Bizánci Birodalom kialakulásának kezdetén uralkodóvá váltak.

Ezek a kutatók mind a világi, mind az egyházi feudális földtulajdon létrejöttét a IV. századra teszik. Szerintük a falusi kizsákmányolás fő formája akkor már a kolonátus volt, a városokban csak a szabad kézművesek munkáját alkalmazták, és a rabszolgaság már csak mint kihalóban levő intézmény bírt valamelyes jelentőséggel.

Elismerve, hogy Bizánc VI. századi társadalmi és gazdasági viszonyai még további alapos vizsgálatra szorulnak — elsősorban a mezőgazdasági termelőerők területén —, ezek a történészek rámutatnak arra, hogy a törvényhozás emlékei és a papíruszon fennmaradt oklevelek tanúsága szerint Bizánc társadalmi szervezetét a VI. században kora feudálisnak jellemezhetjük. E kutatók szemszögéből nézve az a körülmény, hogy a Bizánci Birodalom uralkodó osztálya új, haladóbb

kizsákmányolási formákat alkalmazott, lehetővé tette a termelőerők további fejlődését, s ez politikai, gazdasági és kulturális tekintetben a korai középkor egyik legfontosabb országává tette Bizáncot.

A TÖMEGEK HELYZETE. IV—VI. SZÁZADI NÉPI MOZGALMAK

A népi tömegek helyzete ebben a korszakban is rendkívül súlyos volt. A rabszolgák elviselhetetlen viszonyok között éltek. De sivár és nehéz volt a kolónusok, a tönkrement kisbirtokosok és a városi lakosság alsóbb rétegeinek az élete is. A rabszolgák és kolónusok szökése a IV—VI. században tömegjelenséggé vált. A törvényhozás igen szigorúan büntette a szökött rabszolgákat. Tüzes vassal megbélyegezték, bányamunkára küldték őket, vagy más büntetést róttak rájuk, ám mindez nem tudta megakadályozni az elnyomott tömegek ellenállását, amely gyakran nyílt felkelésben tört ki. A IV. század legnagyobb népi mozgalma a nyugati gótok felkelése volt a birodalom nyugati provinciáiban (378). A felkelő zsoldosokhoz csatlakoztak a rabszolgák, a kolónusok és a Balkánfélsziget tönkrement parasztjai. A felkelés kiterjedt a félsziget legnagyobb részére, s hol erősebben, hol gyengébben egészen az V. század elejéig tartott. Ugyanakkor kitört a rabszolgák, kolónusok és zsoldosok felkelése Kisázsiában is (399—401). 403-ban felkeltek az iszaurok is, és csapataik pánikot keltettek a római hivatalnokok és rabszolgatartók körében. Ez a mozgalom kiterjedt Kisázsia jelentős részére, s a kormánycsapatok csak nagy nehézségekkel tudták elfojtani.

Rendkívül nehéz kötelezettséget jelentett a földművelők számára az államnak fizetendő terményadó. Egy VI. századi író, Ióannész Lydosz szerint a gabonának a tartományokból a birodalmi kikötőkbe való szállításánál „az utakat olyan asszonyok és gyermekek holttestei borították, akik az e kötelezettség teljesítése közben elszenvedett nélkülözésekbe haltak bele". A városi lakosság külön pénzadót fizetett *(chrysargyron)*, amely súlyos teherként nehezedett az iparosok és a szegény emberek vállára.[8] Az adókat olyan hivatalnokok szedték be, akik lelkiismeretlenül kirabolták a népet. A VI. századi történész, Kaiszareiai Prokopiosz szerint a nép szemében „egy ellenséges betörés kevésbé tűnt borzalmasnak, mint a kincstár embereinek megjelenése".

SIKERTELEN KÍSÉRLET A BIRODALOM MEGERŐSÍTÉSÉRE A VI. SZÁZAD KÖZEPÉN

A rabszolgatartó viszonyokat fenntartani kívánó állam reakciós szerepe legjobban I. Justinianus (527—565) bizánci császár uralkodása idején mutatkozott meg. Ebben a kiváló államférfiban és ügyes politikusban fáradhatatlan energia, nagy műveltség és széles látókör kíméletlen kegyetlenséggel és ravaszsággal párosult.

Justinianus kormányzatának a birodalom megerősítésére irányuló egyik legfontosabb intézkedése egy négy részre tagozódó polgári törvénykönyv összeállítása volt. Első része a római jogtudósok véleményeit tartalmazta fontos jogi kérdésekben (Digesták vagy Pandekták). A második részben összegyűjtötték a római császárok által kiadott törvényeket (Codex Justinianus).[9] A harmadik rész egy rövid római jogi tankönyv volt (Institutiones). Az utolsó kötet pedig a Justinianus által 534—565-ig kiadott törvényeket foglalta magába (Novellae). A törvénygyűjtemény hangsúlyozta a császár korlátlan hatalmát, védelmezte az uralkodó egyház privilégiumait, óvta a magántulajdont és rögzítette a rabszolgák és lekötött kolónusok jogfosztott helyzetét.

[8] Ezt az adót 498-ban eltörölték.

[9] A Codex Justinianus a Hadrianus császár (117—138) uralkodásától 534-ig kiadott római császári rendeleteket tartalmazta, Justinianus 534 előtt kiadott rendeleteivel együtt.

Justinianus kormánya törvényhozási úton igyekezett megakadályozni a feudalizálódó nemesség hatalmának növekedését, ezért eltiltotta a fegyveres kíséretek tartását és magánbörtönök létesítését a földbirtokokon stb.

Néha azonban kénytelen volt engedményeket tenni a nemességnek. Mivel gazdaságilag a rabszolgatartás egyre kevésbé fizetődött ki, a kormányzat megengedte a földbirtokosoknak, hogy bizonyos esetekben a rabszolgákat a kolónusok helyzetébe emeljék.

Justinianus kormányzatának törvényhozása igen kegyetlennek mutatkozott a népi tömegekkel szemben. A kiadott törvénykönyv igen szigorú rendelkezéseket tartalmazott a kolónusok földhözkötésére vonatkozólag. A szökött rabszolgák és kolónusok ellen nagyon súlyos büntetéseket állapított meg. A hatóságokkal szembeni minden fajta engedetlenséget, a szabadgondolkodást, elsősorban vallási tekintetben, igen kegyetlenül büntették.

Minthogy az árutermelés jelentős szerepet játszott a Bizánci Birodalom gazdasági életében, Justinianus törvényhozása szabályozta az árutermelők egymáshoz való viszonyát is. A magántulajdon következetes védelme Justinianus törvényeit később elfogadhatóvá tette a kapitalista társadalom számára.

Justinianus politikája több, a birodalom különböző részein kirobbanó népi felkeléshez vezetett. Noricumban és Pannóniában, valamint Trákiában és Illírikumban nagy méreteket öltött az ún. *szkamar*-ok mozgalma. Szkamaroknak, azaz „rablóknak" nevezték a rabszolgatartók a fellázadt rabszolgákat és kolónusokat. Igen nagy felháborodást keltett a birodalom keleti részein az eretnek mozgalmak (monophysitizmus, nesztorianizmus stb.) kegyetlen üldözése is.

A VI. században kiéleződött az osztályharc a birodalom városaiban. Ez gyakran az ún. *démosz*-ok és cirkuszi pártok harcába torkollott. A bizánci démoszok az egyes városi kerületek szabad polgárainak szervezetei voltak, gazdasági és városrendészeti funkciókat gyakoroltak, s aktívan részt vettek a politikai életben is. A démoszok pártokban egyesültek, amelyeket a cirkuszban versenyző kocsihajtók ruhájának színe után „kékeknek", „zöldeknek", „vörösöknek" és „fehéreknek" neveztek. Különösen nagy szerepet játszottak a „kékek" és a „zöldek".

A népi tömegek ebben az időben a cirkuszt használták fel a népgyűlések színhelyéül, ahol láthatták a versenyt néző császárokat és átadhatták nekik követeléseiket. A cirkuszi pártok társadalmi összetétele rendkívül vegyes volt. A „kékek" vezetői a nagybirtokosokból és a szenátusban képviselt arisztokratákból kerültek ki. A „zöldek" viszont a gazdag kereskedők érdekeit képviselték, és a birodalom keleti provinciáival álltak szoros kapcsolatban. A démoszok egyszerű tagjai a városi lakosság középső és alsó rétegeihez tartoztak, és néha közösen harcoltak elnyomóik ellen.

Az egyik legnagyobb városi tömegfelkelés Konstantinápolyban tört ki 532-ben, s „Nika-felkelés" („Győzz") néven ismeretes, mivel ez volt a felkelők jelszava. A városi szegénység ösztönös tiltakozásával kezdődött az állami hivatalnokok zsarolásai ellen. A felkelés folyamán a „kékek" és „zöldek" pártjába tartozó egyszerű démosz-tagok összefogtak, és közösen léptek fel a kormányzat ellen. A szenátusi arisztokrácia egy része csatlakozott a mozgalomhoz, mert a dinasztia leváltására akarták felhasználni. Justinianusnak csak nagy nehézségek árán, a Belizár és Munda parancsnoksága alatt álló zsoldoscsapatokra támaszkodva sikerült levernie a mozgalmat. A kormánycsapatok körülvették a cirkuszban összegyűlt felkelőket, és hatalmas mészárlást rendeztek közöttük, amelynek során kb. 35 000 ember vesztette életét.

A „Nika-felkelés" leverése átmenetileg megerősítette Justinianus helyzetét, és lehetővé tette számára, hogy hozzákezdjen a birodalom régi nyugati tartományainak visszaszerzéséhez. E terv megvalósítása 534-ben kezdődött el, amikor a bizánci sereg Belizár vezénylete alatt meghódította a vandálok észak-afrikai államát.

A bizánci kormányzat reakciós politikája azonban (a földeket visszaadták a római rabszolgatartók utódainak, a felszabadított rabszolgákat és kolónusokat átadták régi tulajdonosaiknak, védel-

Fiú öszvérrel
A konstantinápolyi császári palota padlózatát borító mozaik V. század (?)

mezték az uralkodó egyházat és üldözték az eretnek tanokat) népi felkeléshez vezetett, amely kiterjedt egész Észak-Afrikára (536). A rabszolgatartó birodalom ellen folytatott harcok egészen 546-ig tartottak, amikor is a bizánci kormányzatnak sikerült szétvernie a felkelő sereget. A felkelők energikus és tehetséges vezére, Stotza is elesett az ütközetben. Észak-Afrikát 548-ban Bizánchoz csatolták, és ennek uralma alatt maradt 698-ig, amikor az arabok hódították meg ezeket a területeket.

Sokkal nehezebb volt a birodalom számára a keleti gótok ellen vívott itáliai küzdelem, amely 535-től 555-ig tartott. A római főnemességre, a keresztény papságra és a keleti gót előkelők egy részére támaszkodó bizánci seregek eleinte sikereket értek el. Az Afrikából Itáliába vezényelt Belizár 536-ban elfoglalta Rómát. A bizánci politika azonban Itáliában is nagy népi felkelést váltott ki. 541-ben az impérium elleni harc élére Totila, a keleti gótok új királya állott. Több győzelem után bevette Rómát (546), majd a népi tömegek, a rabszolgák, kolónusok, valamint a keleti gót és az itáliai parasztság segítségével Itália nagyobb részéből kiűzte a bizánci seregeket. 552-ben azonban a felkelőket leverték, Totila maga is elesett az ütközetben. Itáliát ideiglenesen Bizánchoz csatolták (555). Justinianus 554-ben kiadta az ún. Pragmatica Sanctiót, amely visszaállította a római rabszolgatartó nemesség jogait, és így Itáliában újjászületett a nagybirtok, a szabadságukat elnyert rabszolgákat és kolónusokat pedig földesuraik visszakényszerítették előbbi helyzetükbe.

A bizánci kormányzat bizonyos sikereket ért el a hispániai nyugati gót királyságban is. Felhasználva az ott kitört belső harcokat, Justinianus sereget küldött Hispániába, amelynek sikerült több támaszpontot szereznie a Pireneusi-félsziget délkeleti részén (553). Ezek a sikerek azonban nem voltak tartósak.

Justinianus egész uralkodása alatt véres, de Bizánc számára sikertelen harcokat vívott az északi és keleti határokon a szlávokkal, továbbá a Belső-Ázsiából érkező hunokkal és avarokkal, valamint az erős iráni állammal.

A Justinianus utódai, II. Justinus (565—578), I. Tiberius (578—582) és Maurikiosz (582—602) alatt vívott hosszú és nagy erőfeszítéseket követelő háborúk igen meggyengítették a birodalmat és felőrölték erőit.

A RABSZOLGÁK ÉS KOLÓNUSOK FORRADALMI MOZGALMÁNAK ÚJABB FELLENDÜLÉSE A VI—VII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A rabszolgatartó termelési mód válsága a Bizánci Birodalomban a VI—VII. század fordulóján érte el mélypontját. A birodalom elvesztette nyugati szerzeményeit, s veszteségek érték északon és keleten is. A rabszolgák, kolónusok és a tönkrement parasztok felkelései nagy tömegeket hoztak mozgásba Egyiptomban, Szíriában és Palesztinában. A VI. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a dunai tartományokban ismét fellángolt a „szkamarok" mozgalma.

A népi mozgalmak Maurikiosz császár uralma idején érték el a csúcspontot. Felkelt a konstantinápolyi szegény nép, állandóan ismétlődtek a bizánci hadsereg felkelései. Eredményét tekintve igen fontos volt a Duna mentén állomásozó hadsereg felkelése (602). A felkelők egy centuriót (százados), Phókászt kiáltották ki császárnak, a fővároshoz vonultak, s azt az ottani nép segítségével elfoglalták. Maurikiosz császárt megfosztották trónjától és kivégezték. A trónt Phókász foglalta el (602—610).

A rabszolgatartó főnemesség, a nagybirtokosok és a szenátus azonban kezdettől fogva heves ellenállást tanúsított Phókász kormányzatával szemben. A birodalomban polgárháborúra került sor, amely nagy kegyetlenséggel folyt nemcsak a Balkán-félszigeten, hanem Kisázsiában, Szíriában, Palesztinában és Egyiptomban is. Végeredményben az uralmat Hérakleiosz (610—641) kaparintotta meg, akit a Phókászt trónjától megfosztó, feudalizálódó és a rabszolgatartó arisztokrácia maradványaival egyezségre lépő tartományi nemesség emelt trónra. A rabszolgatartók megőrizték privilégiumaikat, s egy részük részt vett az állam igazgatásában.

A SZLÁVOK ÉS A BIZÁNCI BIRODALOM

Igen nagy szerepet játszottak a birodalom történetében a szlávok. A Bizánci Birodalom elleni első hadjárataikat a VI. század elején indították. E hadjáratok sikertelenek voltak, mert a birodalom még erős volt. Ám a VI. század második felében teljesen megváltozott a helyzet. A rabszolgák, kolónusok és a városi szegénység felkelései által meggyengített birodalom nem tudott ellenállni a szlávok és más népek támadásainak. 578-ban körülbelül 100 000 szláv kelt át a Dunán és elözönlötte Trákiát és Hellaszt, 581-ben pedig Trákiát, Macedóniát és Tesszáliát. Minthogy a bizánci kormányzat nem rendelkezett elegendő erővel a szlávok elleni harcra, az avarokhoz fordult segítségért. Az avar kagánnak a szlávok ellen indított támadása azonban nem jelentett segítséget a birodalomnak. Ekkor más eszközökkel kísérelték meg a szlávok gyengítését: megpróbálták egymás ellen kijátszani a szláv törzseket. Nem segített végül a császárok által kiépített erődvonal sem. A szlávok nyomása egyre fokozódott. Az egykorú bizánci író, Epheszoszi Ióannész szerint a „szlávok... népe... sok várost és erődöt bevett..., szabadon mozoghattak az országban, ott tanyáztak és rövi-

desen el is terpeszkedtek benne... ott időznek a római tartományokban..., meggazdagodtak, van aranyuk és ezüstjük, méneseik és sok fegyverük. Megtanultak háborút viselni, jobban, mint a rómaiak." A Bizánc elleni harcok során a szlávok megtanulták, hogyan kell bevenni a városokat az ostromgépek segítségével.

A szlávok bizánci betörését az egyszerű nép támogatta, mert a szlávokban felszabadítóit látta. Nagy segítséget nyújtottak az előretörő szlávoknak a szkamarok. Ugyancsak támogatták őket a VI. század végén Trákiában és Macedóniában felkelt rabszolgák és kolónusok. A Bizánci Birodalom területén a VII. század elején lejátszódó népi felkelések megkönnyítették a szlávok számára a további hódítást.

A VII. század közepén a szlávok már csaknem az egész Balkán-félszigeten megtalálhatók. Megtelepedtek Trákiában, Macedóniában és a szoros értelemben vett Görögország jelentős részén. Elfoglalták Dalmáciát és Isztriát, s behatoltak a Peloponnészosz-félszigetre. Gyorsjáratú hajóikon gyakran támadásokat intéztek az Égei-tenger szigetei ellen. Csapataik ostrom alá vették Thesszalonikét, eljutottak a birodalmi főváros, Konstantinápoly falai alá. Sok szláv költözött át Kisázsiába is.

A szlávok, bárhol is telepedtek le, jelentősen mérsékelték azokat az adókat, amelyeket a földművesek előzőleg fizettek az államnak. Moesiában pl. így szóltak a parasztoknak: „Menjetek, vessetek és arassatok, és tőletek csupán az adó felét fogjuk beszedni." A császári birtokokat, a nagybirtokosok villáit és latifundiumait azonban kirabolták és elpusztították. A rabszolgatartó rend ellen harcoló rabszolgák és kolónusok természetesen szövetségeseiket látták a szlávokban.

A BIRODALOM TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI SZERVEZETÉBEN BEKÖVETKEZŐ VÁLTOZÁSOK A VII. SZÁZADBAN

A rabszolgák és kolónusok felkelései, amelyek összeszövődtek a szlávoknak a rabszolgatartó állam ellen vívott harcával, gyökeres változásokat idéztek elő a Bizánci Birodalom társadalmi és gazdasági szervezetében. A közvetlen termelők leigázásának fő formája, a rabszolgák kizsákmányolása véget ért. A rabszolgaság maradványai, amelyek Bizáncban még jelentős ideig (egészen a XI. századig) megmaradtak, már nem játszottak lényeges szerepet az ország gazdasági életében. Az a körülmény, hogy Bizánc területét megszállták a szlávok, akik körében a faluközösségi viszonyok uralkodtak, a szabad falusi közösségek széles körű elterjedéséhez vezetett. A nagybirtokosokat megfosztották birtokaik nagy részétől, s a földek a szabad parasztok kezére kerültek.

Nagy változások következtek be a birodalom politikai szervezetében is. A VII. század folyamán a hatalom az új, feudalizálódó nemesség kezébe került, amely saját érdekében használta fel azt a harcot, amelyet a néptömegek a rabszolgatartó birodalom ellen folytattak. Bár a régi államigazgatási apparátus megmaradt, mégis jelentős változások mentek végbe. Megszűnt a rabszolgatartó birodalomra jellemző centralizáció, s a tartományi kormányzat jelentősen önállósodott. Az állam a VII. században már elvesztette rabszolgatartó jellegét, és a feudális viszonyok kifejlődésével maga is egyre inkább feudálissá vált.

A VII. század folyamán a Keletrómai Birodalom területe jelentősen csökkent. A Dunától az Égei-tengerig terjedő területet elfoglalták a szlávok, akik itt később létrehozták független államaikat, Bulgáriát, Horvátországot és Szerbiát. A birodalom keleti tartományait: Szíriát, Palesztinát, Egyiptomot, Felső-Mezopotámiát, Ciliciát, valamint az észak-afrikai birtokokat meghódították az arabok. 568-ban Észak- és Közép-Itália nagy részét elfoglalta a longobárdok germán törzse. Itáliában bizánci kézen csupán Ravenna városa és környéke, továbbá Dél-Itália és Szicília maradt. A nyugati gótok Hispániában visszahódították a bizánci birtokokat. A VII—VIII. század fordulóján végleg függetlenné vált Bizánctól Lazika és Örményország, mely utóbbit később meghódították az arabok. Bizánc csupán Kisázsiát, a Balkán-félsziget egy részét és az itáliai birtokokat tudta meg-

tartani, de ez utóbbiak is egyre lazább függésbe kerültek a birodalomtól. Jelentős változások következtek be a lakosság etnikai összetételében is. A birodalom lakossága körében jelentős helyet foglaltak el a szlávok.

A BIZÁNCI KULTÚRA A IV—VII. SZÁZADBAN

A rabszolgatartó rend válsága és bukása visszatükröződött a bizánci kultúra minden egyes területén. A keresztény egyház már a IV. században megkezdte támadását a „pogány" antik filozófia és tudomány ellen. Szembeszállt a természet elmélyült tanulmányozására irányuló kísérletekkel, ellenzett minden tudást, amely a tapasztalaton és az észen alapult. A IV. században felszámolták az alexandriai „pogány" tudományos központot, majd könyörtelenül felgyújtották a híres alexandriai könyvtárat, s 415-ben fanatikus szerzetesek állati módon meggyilkolták a híres alexandriai matematikus professzort, Hypatioszt.

Justinianus alatt folytatódott az antik tudomány üldözése. 529-ben bezárták a platóni akadémiából kialakult és majdnem ezer éve fennálló athéni iskolát, az antik tudomány akkori központját. A győzelmes kereszténység ideológusai határozottan szembeszálltak a tudományos kutatás szabadságának és önállóságának gondolatával, s a tudományt a vallás dogmáinak rendelték alá. Az antik tudományt a teológia váltotta fel.

Az antik filozófia azonban, az uralkodó egyház üldözései ellenére, továbbra is ismeretes maradt széles körök előtt. Legeredetibb képviselője Proklosz Diadochosz (V. század) volt, aki a neoplatonizmust[10] egységes rendszerbe akarta foglalni. Az egyházi üldözések nem tudták teljesen elfojtani a technikai és természettudományos kutatásokat sem, bár erősen fékezték fejlődésüket. Az V. században működött Antissai Serenus, aki a kúp- és hengermetszetekkel foglalkozott, továbbá Alexandriai Theonasz, aki a matematikát asztronómiai megfigyelésekkel kötötte össze. Az orvostudomány területén kiemelkedők a híres pergamoni orvos, Oribasius munkái. Oribasius többek között olyan orvosi enciklopédiát állított össze, amely az antik orvosok megállapításainak rendszerbe foglalásán kívül tartalmazta a szerző gyakorlati megfigyelésein alapuló önálló következtetéseit is.

E viharos korszak eseményeinek leírása fennmaradt a kor történeti és irodalmi munkáiban. A legismertebb szerzők: Kaiszareiai (Caesariai) Prokopiosz, Myrinai Agathiasz, Menandrosz, Pszeudó Maurikiosz, Theophylaktosz Szimokattész és mások. Az éles osztályharc és az uralkodó osztályon belüli összeütközések magyarázzák Kaiszareiai Prokopiosz, a VI. század legkiválóbb történésze úgynevezett „Titkos történetének" irányzatosságát. A kor bizánci irodalmában még erősek voltak az antik hagyományok. Nonnosz (a IV—V. század fordulóján), Paulus Silentiarius (VI. század), Myrinai Agathiasz (VI. század) világi költők és mások felhasználták munkáikban az antik költészet szabályait és az antik témákat. Nagy elterjedtségnek örvendtek Libaniosz, Themisztiosz, Synesius és mások szónoki művei. Beszédeikben és írásaikban visszatükröződtek a kor politikai eseményei és a tömegek forradalmi harcai is.

A IV—VII. századi bizánci művészet tükrözi a rabszolgatartó társadalomból a feudalizmusba való átmenet ellentéteit. E művészet specifikus vonásait és sokféleségét a birodalom lakosságának tarka etnikai összetétele is magyarázza. A birodalom ekkori lakói, Egyiptom, Szíria és Kisázsia különféle népei mind szerepet játszottak a bizánci művészet létrehozásában és fejlesztésében. A VI. századi építészet nagyszerű alkotása a konstantinápolyi Hagia Szóphia-templom, amelyet Milétoszi Iszidorosz és Tralleszi Anthémiosz kiváló építészek és tudósok építettek 532—537-ben. A templomot az épület közepén emelkedő hatalmas, 31,4 méter átmérőjű kupola koronázza, s

[10] A neoplatonizmusról lásd Világtörténet. II. köt. 829. old.

A konstantinápolyi Hagia Szóphia-templom
Épült a VI. században. A XV. században mecsetté alakították

mellette még két félkupolát is találunk. A templom belsejét gazdagon díszítették, a falakat különféle színű márvánnyal burkolták, mozaikokkal ékesítették. Ennek az átmeneti kornak kiváló művészeti emlékeihez tartoznak a nicaeai Nagyboldogasszony-templomának mozaikjai (VII. század), továbbá a konstantinápolyi Szent Miklós-templomból származó mozaiktöredék — mindkettő a konstantinápolyi iskola művészeitől származik —, továbbá a thesszalonikéi György-templom mozaikjai. Ezekben a munkákban megtaláljuk a hellenisztikus művészet jellemző vonásait, a merész festői alakábrázolást, valamint a középkori bizánci művészet alapvető vonását, a szimbolizmust is. A középkori bizánci stílus további fejlődése útján egy lépést jelent előre a thesszalonikéi Szent Demeter-templom mozaikja (VII. század), amely aszketikus szigorúságával — a későbbi bizánci ikonográfia jellemző vonásával — tér el a konstantinápolyi iskola mozaikjaitól.

VI. FEJEZET

A KORA FEUDÁLIS TÁRSADALOM IRÁNBAN AZ V—VII. SZÁZADBAN

A Keletrómai Birodalom történetével szoros kapcsolatban áll Irán története, ahol a III—IV. századtól kezdve kialakult a kora feudális társadalom. A nomád népek fenyegetései arra kényszerítették a Bizánci Birodalmat és a szaszanidák iráni államát, hogy szövetségre lépjenek egymással, jóllehet állandó harc folyt közöttük a földközi-tengeri és a fekete-tengeri kereskedelmi utakért, valamint Örményországért.

A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS AZ V—VI. SZÁZADBAN

A Szaszanida-dinasztia uralma alatt álló Irán az V. század elején Elő-Ázsia legerősebb állama volt. A birodalomhoz tartozott az iráni fennsík és a Kaszpi-tó melletti alföld (a mai Irán és Afganisztán), valamint Alsó-Mezopotámia (Irak), a kaukázusi Albánia, továbbá Örményország és Grúzia nagyobbik része.

Az iráni fennsíkon földműves és nomád népek (a kurdok, lurok stb. elődei) éltek, akik a tágabb értelemben vett iráni nyelveken beszéltek. A többséget a perzsák alkották. Mezopotámiában arameusokat (szíreket), arabokat, a városokban pedig zsidókat találunk, akik mind szemita nyelveken beszéltek.

Az V—VII. században Iránban előrehaladt a rabszolgatartó viszonyok felbomlása. Létrejött és kifejlődött a kora feudális társadalom.

A faluközösségből *(keda)* kiemelkedett a földbirtokosok csoportja. Ezeknek felső rétege *(dehkán*-ok), valamint a feudalizálódó rabszolgatartó kis- és középnemesség *(azad*-ok, *azat*-ok) alkotta a kialakulóban levő feudális osztály alsó rétegét. Sok parasztot megfosztottak földjétől majd szabadságától, és így örökös felesbérlőkké váltak a dehkánok, a régi nemesség vagy az állam által kisajátított földeken. A parasztok szabadságának elvesztését elősegítette az a körülmény, hogy a jelentősebb öntözőberendezések az állam vagy a nemesség tulajdonában voltak.

Az V. században Irán társadalmi szerkezete a következő képet mutatta: az egyik póluson ott találjuk a szabad faluközösségi tagokat, valamint a közösségekből kiváló kisbirtokos parasztokat, továbbá a függő viszonyban élő felesparasztokat, akik mellett jelentős számú rabszolga is élt. A másik póluson pedig ott látjuk a feudalizálódó földbirtokosokat.

A kialakulóban levő feudális termelési viszonyok elősegítették a termelőerők növekedését mind a mezőgazdaságban, mind pedig az iparban. Az V—VI. század folyamán Irakban és Iránban nagyarányú öntözőmű-építések folytak. Iránban (a Kaszpi-tó menti alföld kivételével) a földművelés

A ktesiphoni Tak-i Kiszra-palota megmaradt része
VI. század

oázis jellegű volt, s fejlődése kizárólag mesterséges öntözés útján volt lehetséges. Az öntözőberendezések fő típusát az ún. *kariz*-ok, földalatti ciszternák alkották, amelyeket támasztóoszlopokkal láttak el. A talajvíz felszínre vezetésére égetett agyagból készített csövek szolgáltak. A karizokba 7—10 méterenként kémlelő kutakat fúrtak a föld felszínéről, s időnként ezeken keresztül tisztították meg a szennyeződéstől. A karizok rendszerint 8—10 méter mélyen futottak, később azonban mélységük egyes helyeken elérte a 30—50 métert is. A karizok hosszúsága különböző volt, 2—3 kilométertől 40 kilométerig terjedt. A földeket a folyókból kivezetett csatornák, patakok és egyszerű kutak segítségével is öntözték.

Iránban, mint minden öntözéses gazdálkodást folytató országban, a víz a föld mellett rendkívül fontos termelési eszköz volt. Itt a víz és az öntözőberendezések, akárcsak a föld, feudális tulajdonba kerültek. Az állam és a földbirtokosok a vízhasználatért adókkal terhelték a parasztokat, és arra kötelezték őket, hogy időnként megtisztítsák a karizokat.

Iránban az V—VI. század folyamán elterjedt a bor-, a gyümölcslékészítés, a méz, továbbá a rózsaolaj és más illatszerek előállítása. Új ipari növényeket is kezdtek termeszteni, köztük a cukornádat, az indigót, a gyapotot és kismértékben a rizst. Jelentősen megjavult az acél edzésének és a fegyverkészítésnek, továbbá az ezüstből és rézből készült művészi tárgyak előállításának a technikája.[1] Tökéletesedett a növényi festékanyagok, az illatszerek, a szőnyegek és különösen a len-, gyapjú- és selyemszövetek gyártása, amelyeket stilizált növényekkel és fantasztikus állatképekkel díszítettek. Mindezeket az iráni készítményeket exportálták a földközi-tengeri, továbbá az ázsiai országokba, elsősorban pedig Kínába. A Szaszanida-sahok az ipari termelés fokozása érdekében a bizánci kézműves-foglyokat áttelepítették Iránba.

Ebben az időben nagymértékben megnövekedett mind a bel-, mind pedig a kül- és az átmenő kereskedelem azokon a karavánutakon, amelyek a Földközi-tenger partjairól Irakon és Iránon ke-

[1] A leningrádi Ermitázs e korból gazdag iráni ezüstkészítmény-gyűjteménnyel rendelkezik.

resztül Közép-Ázsiába, Kínába és Indiába vezettek. Az átmenő kereskedelem tárgyai a szíriai és egyiptomi textilanyagok, az indiai fűszerek, s főleg a kínai nyersselyem és selyemszövetek voltak. A Szaszanida-dinasztia idején (226—651) Iránban meghonosodott a selyemszövés, kezdetben import anyagból. A VI. század fordulóján már kifejlődött a selyemhernyó-tenyésztés, a selyem nyersanyagának előállítása, amely nagy szerepet játszott a gazdasági életben.

A legnagyobb iráni városok: Ktesiphon, a Szaszanida-sahok fővárosa, továbbá Gundi-sapur, Isztahr, Hamadan, Rej, Nisapur stb. voltak. Az V—VI. századi városok belső szervezetéről igen keveset tudunk meg az írott forrásokból. Egy VI. századi grúz forrás azonban („Eustachius Mchetiensis", egy keresztény perzsa szent legendája) világosan megmondja, hogy a perzsa kézművesek között korporációk alakultak. Találunk erre utalásokat a szír forrásokban is.

A Szaszanida uralkodók idején megmaradtak a rendek, pontosabban a zárt kasztok. Az adót nem fizető privilegizált kasztokba tartoztak a papok, a katonák és a hivatalnokok. A kereskedők, az iparosok és a parasztok alkották az adófizetők kasztját. Ezek személyükben szabadok voltak, politikai jogokkal azonban nem rendelkeztek, s az állam és a nemesség elnyomta őket. A birodalom élén a sahinsah, „Erán és nem-Erán királyainak királya",[2] a Szaszanida-dinasztia tagja állt.

VALLÁS ÉS EGYHÁZ

A Szaszanidák idején Irán államvallása a megreformált zoroasztrizmus volt, amely a feudalizálódó társadalom vallásává vált. A perzsa zoroasztrizmus jellemző jegye e korban az államfői hatalommal való szoros kapcsolata. Megfogalmazták azt a dogmát, hogy csupán a Szaszanida-család tagjai rendelkeznek a különös isteni kegyelemmel, a sahi *farra*-val. A régi Zoroaszter-féle tanítás: a földműveléssel való foglalkozás a földműveléssel foglalkozók kasztjának vallásos kötelezettsége, most átalakult, és úgy hangzott, hogy a parasztság vallásos kötelezettsége a „királyok királyának" való engedelmesség, a neki és a földbirtokosoknak járó adók megfizetése. A Szaszanidák idejében Zoroaszter hívei régi szent könyvének, az Avesztának egy új variánsa jött létre, amelyhez kommentárokat készítettek, s ezt nevezik Zendnek.

A zoroasztrizmusnak államvallássá való átalakulása az osztályellentétek kifejlődésével kapcsolatban eretnekségek létrejöttéhez vezetett a nép körében. A IV. század közepén az államvallástól elvált egy szekta, melynek tagjait később *mazdakita*-knak nevezték. Ezek hittek a jó és a rossz istenek harcában, és az egyenlőtlenségen és elnyomáson alapuló társadalmi rendet a rossz, azaz az ördög művének tartották. A mazdakiták úgy gondolták, hogy a rossz vakon és értelmetlenül, a jó (isten) pedig tudatosan és szabadon cselekszik. A jó segítségével az emberek a földön egy értelmesen megszervezett, szabad és igazságos társadalmat hozhatnak létre. A mazdakiták aktív harcra szólították fel a népet a rossz földi uralma ellen, s azt egy olyan rendszerrel akarták felváltani, amely a teljes egyenlőségen, a föld és a víz közös tulajdonán alapul.

Az iráni városokban, főleg pedig Irakban sok kereskedéssel és kézművességgel foglalkozó zsidó élt. Ezeknek önkormányzatuk és a sahinsah által kinevezett főnökük volt. Iránban sok manichaeus[3] és keresztény élt. Amikor a keresztény vallás az Iránnal ellenséges viszonyban álló Római Birodalomban államvallássá vált, megkezdődött a keresztények üldözése, amely megszakításokkal 484-ig tartott. Ekkor az iráni keresztény egyház elfogadta a nesztorianus tanítást, amelyet a Kelet-római Birodalomban elítéltek, üldöztek, és szakított a hivatalos ortodox bizánci egyházzal. Amikor az üldözés politikai okai megszűntek, a kereszténység (mind a nesztorianus, mind pedig a monophyzita irányzat, de nem az ortodoxia) legális működési lehetőséget kapott Iránban.

[2] Ebben a címben jutott kifejezésre a Szaszanidák „világuralmi" igénye. „Erán" az Irán szó régi alakja.

[3] Lásd Világtörténet. II. köt. 775-776. old.

A Szaszanida-államot az V. században meggyengítették a kaukázusi felszabadító mozgalmak elleni harcok (450—451 és 481—484), valamint az a küzdelem, amelyet a nomádok: a hunok és a heftaliták ellen vívott. Kaukázus és Közép-Ázsia felől egyre nagyobb nyomás nehezedett Iránra. Az állandóan fenyegető nomád betörések miatt 387—502 között Irán kénytelen volt békében élni Bizánccal, sőt néha szövetségre is léptek egymással. Mindkét impériumnak békére és szövetségre volt szüksége, mert Bizáncot a gótok és a Duna menti hunok, Iránt pedig az arabok, a heftaliták és az uturgurok támadásai fenyegették, akik pusztító hadjáratokat vezettek Bizánc ázsiai birtokai ellen is.

A heftaliták, akik az V. század első felében leigázták Közép-Ázsiát, Irán keleti területeit támadták. Szétverték a perzsa sereget, elfogták Peroz sahot (459—484), s arra kényszerítették, hogy átadja Merv, Balh és Herat vidékét, s adót fizessen nekik.

Ugyanakkor Iránban kiéleződött a katonák és papok kasztjának a sah ellen vívott küzdelme. A sah e kaszt alsóbb rétegeire (a kis- és közép-földbirtokosokra), valamint a tisztviselők kasztjára támaszkodott. A katonai és papi főnemesség magának szerette volna alárendelni a királyi hatalmat, azért azt követelte a sahinsahtól, hogy szakítson Bizánccal, s üldözze a keresztényeket és a zsidókat.

A feudális viszonyok kifejlődésével egyre növekedett a földjüket és szabadságukat vesztett parasztok elégedetlensége. Az V—VI. század fordulóján (491—529) hatalmas népi felkelés játszódott le, amely szoros kapcsolatban állt a mazdakiták szektájával. A felkelés közvetlen kitörésére egy nagy éhínség adott okot. A parasztok bevonultak a városokba, és az állami gabonaraktárak kinyitását követelték. A mozgalom a nagybirtokosok, elsősorban pedig a papok és katonák rendje ellen irányult. A mozgalom vezére, a szekta főnöke, Mazdak, „egy ékes szavú és bölcs" ember volt, aki Ktesiphonban gyújtó beszédet intézett a néphez. Igen sok nemest megöltek, földjeiket és udvarházaikat pedig elfoglalták a parasztok. A felkelők a nemesség kiirtását, a vagyon felosztását és az általános egyenlőség megvalósítását követelték. A régi falusi földközösség helyreállítására, a föld és az öntözőberendezések köztulajdonának megteremtésére törekedtek. Bár a mazdakiták felkelésének vezető ereje a parasztság volt, visszhangra talált a kézművesek és kereskedők között is, akik szintén az állami adók és vámok súlya alatt nyögtek, s ugyanez volt a helyzet a rabszolgáknál is. Kezdetben csatlakoztak a mozgalomhoz a kis földbirtokosok is, akik gyűlölték a főnemeseket, de később, a mazdakiták egyenlőségkövetelései miatt, elhagyták a felkelőket.

A mozgalom oly erős volt, hogy Kavad sah (488—531) kénytelen volt elfogadni a követeléseket, s Mazdakot tanácsosának nevezte ki. A sah a mozgalmat a katonai és papi főnemesség meggyengítésére szerette volna felhasználni. A főnemesek azonban Kavadot megfosztották trónjától, és bezárták a huzisztáni „Feledés várába", majd testvérét ültették helyére. Kavad azonban Közép-Ázsiába, a heftalitákhoz menekült, és adófizetés ellenében katonai segítséget kapott tőlük. A heftaliták visszaültették őt trónjára, s ezután békés viszonyt épített ki a főnemesekkel.

Irán és Azerbajdzsán egyes területei azonban a mazdakiták kezén maradtak. Megtartották a nemességtől elvett földeket, és hadsereggel rendelkeztek. Kavad csupán 529-ben szánta el magát a mazdakiták elleni nyílt harcra. A hagyomány szerint Kavad fia, Hoszro Anosarvan, a mazdakiták hívének adva ki magát, ravaszul Ktesiphonba csalta a mazdakiták vezérét (a források adataiból nem világos, hogy ez Mazdak vagy pedig utódja volt-e) és néhány száz igen aktív mazdakitát — azzal az ürüggyel, hogy kinevezésekről és kitüntetésekről kíván tárgyalni velük (egy másik hagyomány szerint pedig azért, hogy vitázzanak Zoroaszter papjaival) —, s egy ünnepélyes lakoma alkalmával lemészároltatta őket.

Miután a mozgalom elvesztette vezetőit, előre elkészített listák alapján megkezdték a mazda-

A sah vaddisznóvadászaton
Épületdísz-töredék. Szaszanida-korszak

kiták tömeges kiirtását. A nemesektől elvett földeket és vagyont visszaadták volt tulajdonosaiknak, és a sah hivatalosan is elismerte a parasztoknak a feudális földesuraktól való függését. A Szaszanidáknak azonban nem sikerült kiirtani a mazdakitákat. Közösségeik titokban továbbra is fennmaradtak Iránban, sőt nézeteik elterjedtek Azerbajdzsánban és Közép-Ázsiában is.

A mazdakiták mozgalma rendkívül jellemző a kora feudális társadalomra. A parasztok még jól emlékeztek a szabad faluközösségre, és a társadalmi eszménykép keresése közben fel akarták újítani annak túlhaladott formáit. Ennek a hatalmas és széles körű parasztmozgalomnak az objektív jelentősége abban állt, hogy ez volt az első tiltakozás a szabad parasztok lesüllyesztése és a feudális kizsákmányolás ellen. Minthogy azonban a mazdakita mozgalom következtében kiirtottak és tönkretettek sok olyan főnemest, akik földjeiken a feudális kizsákmányolás mellett rabszolgamunkát is alkalmaztak, a mozgalom megtörte a nemesek hatalmát és a szétesőben levő kasztrendszert is.

A mazdakita mozgalom leverése után a feudális viszonyok Iránban jelentősen megerősödtek. A VI. század folyamán azonban megmaradtak még a rabszolgatartó és a patriarchális elemek is, és még sok paraszt nem került feudális függőségbe. Ebben a korszakban a feudális földtulajdonnak két

ARÁBIA, IRÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA A VI. SZÁZADBAN ÉS A VII. SZ. ELSŐ FELÉBEN

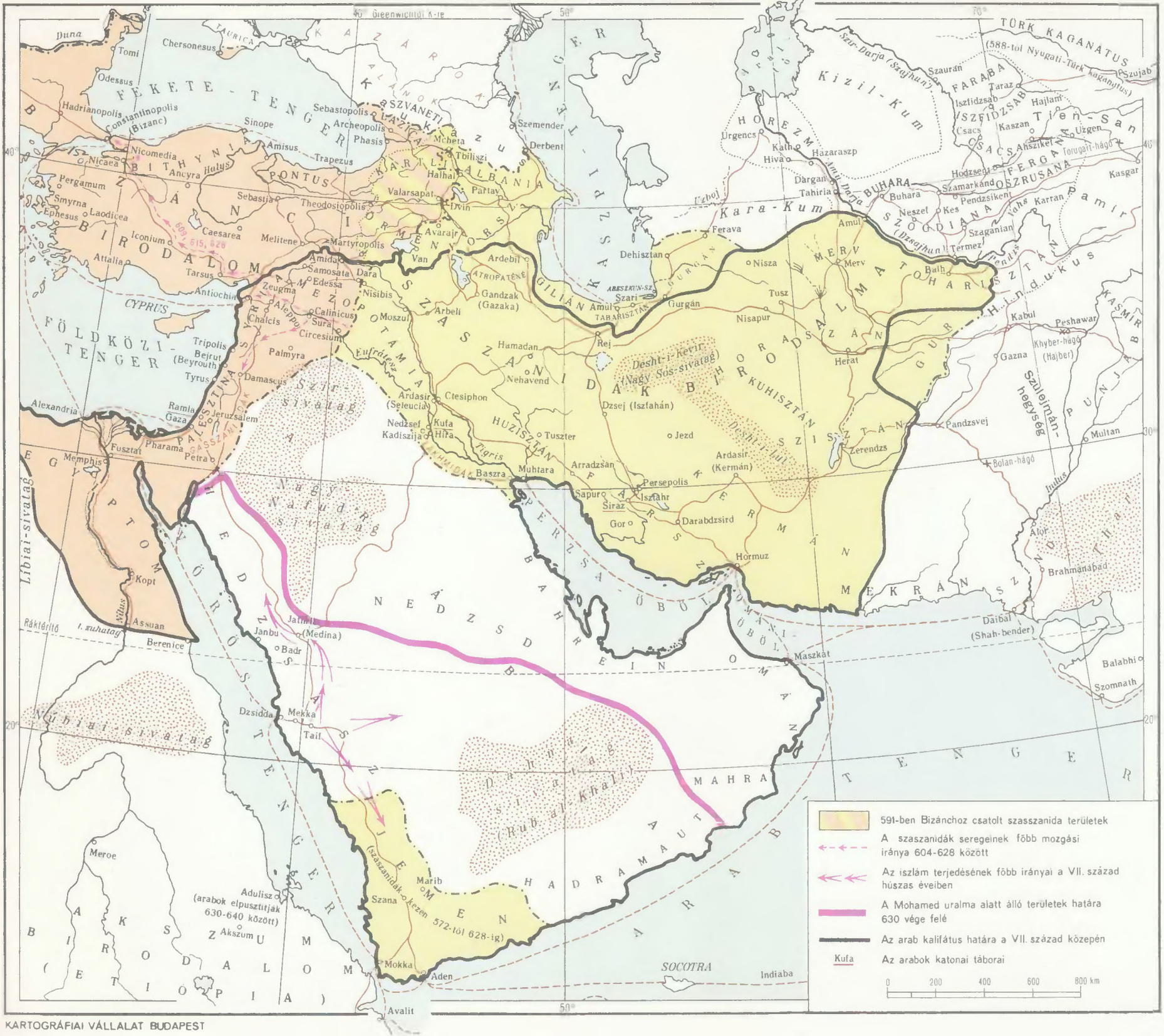

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

uralkodó formája volt: az uralkodócsalád tulajdona és az egyes feudális urak tulajdona. Kezdtek azonban kialakulni a feltételes feudális földtulajdon csírái is. A feudális függésben levő parasztokat Iránban nem kötötték földhöz, a földbirtokosoknak erre nem volt szükségük. Az oázisokban folytatott földművelés következtében rendkívül kevés termőföld állt rendelkezésre, ezért a parasztok nem hagyhatták el a nagybirtokot. A faluközösségek fennmaradtak, nagyobb részük azonban függő viszonyba került, és igen sok faluközösségi föld vált állami tulajdonná.

I. HOSZRO ANOSARVAN ADÓREFORMJA

A VI. században Iránban véglegesen kialakult a kora feudális állam, amely még az antik korszakból örökölte fejlett bürokratikus államapparátusát és az egységes adórendszert, de már a feudális széttagolódás bizonyos elemei is jelentkeztek. Ilyen típusú államot más keleti országokban is találunk. Erejüket ezek az állami földtulajdonból (vagy mint Iránban, az államfői tulajdonból) merítették. Az állam tulajdonában volt a földek és a jelentősebb öntözőberendezések egy része, s az ilyen földeken a parasztokat az állami adószedő apparátus segítségével zsákmányolták ki. A feudális járadék itt egybeesett a földadóval.

I. Hoszro Anosarvan (531—579) bizonyos reformokat vezetett be. Az első helyen állt az adóreform. A VI. századig a parasztok a földadót *(harag)* természetben, a termés $^1/_{10}$—$^1/_3$ részével fizették. Minél termékenyebb volt a föld és minél közelebb feküdt a nagy kereskedővárosokhoz, az állam annál nagyobb részét szedte be a termésnek. I. Hoszro adótörvénye szerint a földadót a termés ingadozásától függetlenül vetették ki. A gazdaságilag fejlettebb területeken és a városok környékén bevezették a pénzadót. Az adózó rend fejadóját, az illető vagyoni helyzetétől függően, minden 20—50 év közötti férfira tizenkettő, nyolc, hat és négy dirhemben állapították meg.

Az új adórendszer megnehezítette a néptömegek helyzetét. A naturális gazdálkodás körülményei között a paraszt nehezen tudta ezüstben megfizetni adóját. Ezenkívül a földadó állandó alapjának megállapításakor egyáltalán nem vették figyelembe azt a körülményt, hogy az öntözés fennakadása és a parasztok elszegényedése következtében a termés csökkenhet. Az új adórendszer eredményeképpen a sah pénztárának bevétele megnövekedett, s ezt a fényűző udvar, a zsoldoshadsereg, továbbá a hivatalnokok és papok fizetésére és nyugdíjára, a földbirtokos nemesség jutalmazására fordították, vagy pedig a sah kincstárának állagát növelte.

A SZASZANIDÁK KÜLPOLITIKÁJA A VI. SZÁZADBAN ÉS A VII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Az iráni sahok a VI. század folyamán szinte állandóan háborúskodtak Bizánccal, mert ki akartak jutni a Földközi- és a Fekete-tengerhez. Teljesen a kezükbe akarták kaparintani a karavánutakat és a Földközi-tenger vidékének Kínával és Indiával folytatott átmenő kereskedelmét. A két állam közti harc másik célja a stratégiailag fontos örmény hegyvidék megszerzése volt. Bizonyos eredmények ellenére sem sikerült azonban Iránnak hosszú időre megkaparintania bizánci területeket. A bizánciak szövetségeseitől, az etiópoktól viszont megszerezte a dél-arábiai Jement (572), és ellenőrzése alá vonta azt a kereskedelmi utat, amely Szíriából kiindulva Nyugat-Arábián keresztül Jemen felé vezetett és a Földközi-tenger vidékét összekötötte Indiával.

A heftaliták államát a VI. század hatvanas éveiben tönkreverték a nomád altaji türkök, akik egész az Amu-Darjáig elfoglalták Közép-Ázsiát. Irán segítséget nyújtott a türköknek és a velük kötött szerződés alapján újra birtokaihoz csatolhatta Kelet-Horaszánt, amelyet az V. század második felében a heftaliták foglaltak el. Ezután azonban a türk államhoz való viszony megromlott, mert Irán nem engedélyezte a Kelet-Ázsiából jövő selyemszövet-kereskedelmet. A türkök Bizánccal szö-

vetkeztek. 588-ban a perzsa csapatok Bahram Csubin, Dél-Azerbajdzsán kormányzójának vezénylete alatt visszaverték a Közép-Ázsiából támadó türk nomádokat.

IV. Hormizd uralkodása idején (579—590) a katonai és papi főnemesség legerősebb képviselői, akik kiheverték a mazdakiták felkelése által okozott csapást, újra befolyásuk alá akarták vonni a sahot. A konfliktus palotaforradalommal és IV. Hormizd meggyilkolásával végződött. Fia és utódja, II. Hoszro Parvez (590—628) tulajdonképpen fogoly volt a hatalmat átvevő főnemesség kezében, és Bahram Csubin, akit a főnemesség egy része támogatott, magát szerette volna kikiáltani a „királyok királyának". II. Hoszro csupán Maurikiosz bizánci császár segítségével tudta helyreállítani hatalmát, ezért 591-ben átengedte Bizáncnak Örményország nagyobbik, egészen a Van-tóig terjedő részét. Amikor azonban Maurikioszt egy államcsíny segítségével eltávolították a trónról és kivégezték, II. Hoszro azzal az ürüggyel, hogy megbosszulja halálát, új háborút indított Bizánc ellen. A perzsák, kihasználva a bizánci belháborút, Sahrvaraz, a tehetséges hadvezér vezénylete alatt 609 és 619 között megszállták Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot, miközben háromszor megközelítették a Boszporuszt. A bizánci seregeknek csupán a birodalom összes erői megfeszítésével és a Kaukázus felől támadó türkök és kazárok támogatásával sikerült megverniük az iráni hadsereget. Közben a háborús szükségletekkel kapcsolatos rendkívüli adók megviselték Iránt, s nemcsak a parasztok és a városi polgárok, hanem a földbirtokosok elégedetlenségét is kiváltották. Az utóbbiak azért zúgolódtak, mert az elhúzódó háború nem hozott számukra többé hadizsákmányt. A nesztoriánus vallást követő főnemesek és kereskedők államcsínyt hajtottak végre Ktesiphonban, és meggyilkolták II. Hoszrót. 628-ban Irán kénytelen volt békét kötni Bizánccal, s visszaadni összes elfoglalt területeit. A gazdaságilag és politikailag meggyengült Iránban állandó harc folyt a főnemesség egyes csoportjai között, amelyek trónra ültették, majd megfosztották trónjától a Szaszanida-házból származó jelöltjeiket. A békekötést követő négy év alatt nyolc uralkodó, illetve uralkodónő követte egymást a trónon. Az utolsó Szaszanida sah, III. Jezdigerd uralkodása alatt (632—651) az iráni állam az erős arab seregek ellen harcolt, amelyek végül is egész Iránt meghódították.

KULTÚRA

A tárgyalt korszakban Iránban rendkívül fejlett volt az építészet. A sahok és a főnemesek nagy palotákat építtettek. Ilyen volt a szervisztáni palota, továbbá a ktesiphoni Takt-i Koszra királyi palota hatalmas kapuboltozataival s boltíves termeivel, valamint a Kaszr-i Sirin-i palota (VII. század eleje) a 120 hektáros parkkal. Az épületek díszítésénél nagymértékben alkalmazták a faragványokat.[4] A szobrászatot elsősorban a sziklákba vésett domborművek képviselték. A Naks-i Rusztemben és Sapurban fennmaradt híres domborművek I. Sapur (Szapor) diadalmenetét ábrázolják, amelyet a Valerianus római császár felett aratott győzelme után tartott. Igen nagy művészi készségről tanúskodnak a különféle szövetek, valamint a szaszanida ezüstvázák és -edények, amelyek vadász- és csatajeleneteket ábrázolnak.

Iránnak közép-perzsa (pehlevi) nyelven igen gazdag irodalma volt, de az írásművek jelentős része az arab hódítás után elpusztult. A ránk maradt emlékek közül ki kell emelnünk az Avesztafordításokat. Ezek a fordítások, amelyeket magyarázatokkal láttak el, igen fontos források arra nézve, hogy hogyan alakult át Zoroaszter vallása a Szaszanidák korában. Irán történetének megírására tett első kísérlet maradványa a „Hvadaj-namak" („Az uralkodók könyve"), régi iráni hősmondák gyűjteménye, amelyet az uralkodó osztály érdekei szerint állítottak össze, s egyeztettek a hivatalos krónikával. Ez a gyűjtemény csak későbbi átdolgozásban maradt ránk. Egyik variánsát, amely a X. század elején jött létre, Tabari, az arab nyelven író perzsa történész készítette, míg a

[4] A faragványok anyaga mész, homok és alabástrom keveréke volt.

másik variáns verses formában a híres költőnek, Firdauszinak a tolla alól került ki (XI. század eleje). Fennmaradt a Szaszanida-korból egy jogi könyv töredéke is, „Matigan-i hazar dadesztan" („Ezer ítélet gyűjteménye") címen, s ismerjük a „Mazdak-namak" („Mazdak könyve") töredékeit is. Ez egy regény volt, amely a mazdakiták felkelő vezérének hőstetteiről szólt. A „Bundehisn" című tudományos enciklopédiát, továbbá az „Ajin-namak" című hadtudományi munkát csak késői átdolgozásokban ismerjük. Az elbeszélő irodalomból ki kell emelnünk a „Kar-namak-i Ardasiri Papakan" („Ardasir Papakan tetteinek könyve") című történeti regényt, amely a Szaszanida-dinasztia megalapítójáról szól. A történeti regény műfajához tartozik a „Jatkar-i Zariran" („Zarir emlékezete") című legendatöredék, amelyben egy katona hazája győzelméért áldozza életét. A „Vamik és Azra", a „Visz és Ramin" stb. című regények, melyeknek tárgyát később, a X—XI. században újra feldolgozták az újperzsa költők, nem maradtak fenn. A VII. század fordulóján nagy hírnevet szerzett Barbad, a kiváló lírai költő és muzsikus.

Iránban igen sok irodalmi művet írtak szír nyelven. Ezenkívül sok fordítás is megjelent. A szírek görögből fordítottak, majd szír nyelvről pehlevi nyelvre ültettek át logikai és filozófiai (Arisztotelész és követőinek munkái), matematikai, asztronómiai és orvosi munkákat. A VI. századi fordítók közül ismerjük Dersehri Paulus nesztoriánus püspök nevét, ő fordította Arisztotelész munkáit szír nyelvre. Élete végén ateista lett. Lefordítottak pehlevi nyelvre indiai (szanszkrit) műveket is. Ilyen volt a „Kalil és Dimn", valamint a „Szindibád könyve" stb. című prózai gyűjtemények.

Nagy hírnévnek örvendett Iránban a keresztény szírek által Niszibinben (Felső-Mezopotámia) alapított főiskola, valamint a Gundisapurban működő orvosi akadémia.

VII. FEJEZET

ARÁBIA A VII. SZÁZAD ELEJÉN. AZ ARAB HÓDÍTÁSOK ÉS AZ ARAB KALIFÁTUS (VII—X. SZÁZAD)

A VII. század kezdetén Arábia társadalmi-gazdasági fejlődése megteremtette a feltételeket az ország politikai egyesítésére. Az arab hódítások a kalifátus létrehozásához vezettek. Ennek az államnak a keretei közé tartozott több nyugat-ázsiai és észak-afrikai, bizánci és iráni terület. A kalifátus nagy szerepet játszott a Földközi-tenger vidékének, Elő- és Közép-Ázsiának a történetében.

1. ARÁBIA EGYESÍTÉSE ÉS AZ ARAB HÓDÍTÁS KEZDETE

ARÁBIA A VII. SZÁZAD KEZDETÉN

Az Arábiai-félszigeten lakó arab törzsek etnikailag két részre, dél-arábiaiakra vagy jemeniekre és észak-arábiaiakra oszthatók. A VII. század elején az arabok többsége még nomád, ún. beduin volt. Arábiában a nomád állattenyésztésre jóval több lehetőség nyílt, mint a földművelésre, mert azt szinte mindenütt csak oázisokban folytathatták. A nomád állattenyésztő gazdaságban a termelési eszközöket a nyári és téli legelőkre alkalmas föld, valamint az állatok jelentették. A beduinok főleg tevéket, s a kisebb állatok közül a kecskét, ritkábban a birkát tenyésztették. A földműves arabok datolya- és más gyümölcsfákat ültettek, árpát és szőlőt termesztettek.

Arábia egyes területeinek társadalmi és gazdasági fejlődése nem volt egyöntetű. Jemenben már az i. e. I. évezredben fejlett földművelő kultúra alakult ki, minthogy víz jelentős mennyiségben állt rendelkezésre. Az utolsó jemeni rabszolgatartó állam a himjariták királysága volt, amely az i. e. II. században keletkezett, és csupán a VI. század első negyedének a végén szűnt meg. A VII. század fordulóján a szír és görög források szerint a jemeni lakosság körében több társadalmi réteg található: nemesek, kereskedők, szabad földművesek, szabad kézművesek és rabszolgák. A szabad földművesek faluközösségekben éltek, közösen birtokolták a csatornákat és más öntözőberendezéseket. A megtelepedett életmódot folytató nemesség nagy része városokban élt, de birtokai vidéken voltak, s ezek legelőkből, kertekből, szőlőkből és datolyapálma-ligetekből álltak. Termesztettek azonban másfajta növényeket is, így például tömjénfát, aloét és különféle illatszereket és fűszereket adó növényeket. A nemesek földjeit és kertjeit, továbbá állatait a rabszolgák gondozták. Ugyancsak rabszolgákat alkalmaztak az öntözési munkálatoknál és bizonyos mértékig az iparban is.

A jemeni nemesek körébe tartoztak a *kabir*-ok, akik a csatornák és gátak javításáról gondos-

kodtak, elosztották az öntözőcsatornák vizét, megszervezték az építési munkákat. A nemesség egy része tevékenyen részt vett a helyi, a kül- és az átmenő kereskedelemben. Jemenben sok régi kereskedő város volt: Marib, Szana, Nedzsran, Main stb. A városi berendezkedés, amely jóval a VII. század előtt alakult ki, sokban emlékeztet Görögország klasszikus korszakának városállamaira (polisz). A városi tanácsok *(miszvad-ok)* a nemesi családok képviselőiből álltak.

Azt a körülményt, hogy Jemen Arábia többi részéhez képest korábban felvirágzott, elősegítette az a közvetítő szerep, amelyet Egyiptom, Palesztina és Szíria kereskedelmében, majd az i. sz. II. századtól kezdve az egész Földközi-tenger medencéjének Etiópiával (Abesszínia) és Indiával folytatott kereskedelmében játszott. Az Indiából tengeri úton Jemenbe szállított árukat itt tevékre rakták, majd karavánutakon Palesztina és Szíria határára szállították. Jemen ugyancsak közvetítő kereskedelmet folytatott a Perzsa-öböl partvidékével és Obolla kikötőjével, amely a Tigris és az Eufrátesz torkolatánál terült el. Jemenből bizánci területekre szállították a terményeket: a tömjént, a mirhát, az aloét, a rebarbarát stb.

Nyugat-Arábiában, Hedzsasz területén találjuk Mekka városát, mely átrakó hely volt a Jemenből Szíriába vezető karavánút mentén. A város abból az átmenő kereskedelemből gazdagodott meg, amely a bizánci birtokok (Szíria, Palesztina és Egyiptom), valamint Jemen között folyt, s részt vett a Jemen, valamint Etiópia és India közt folyó kereskedelemben is. Mekka városa kerületekre oszlott, s a kureis törzs egyes nemzetségei lakták, a patriarchális közösségi viszonyok azonban már nem játszottak szerepet. A nemzetségeken belül megtaláljuk a gazdagokat, a rabszolgatartó kereskedőket és a szegényeket. A rabszolgák gondozták a csordákat, ők művelték meg a közeli oázisokban levő földeket, vagy pedig kézművesekként dolgoztak. A kereskedők uzsoráskodással is foglalkoztak, s a kölcsönadott összeg kamatja száz százalékra rúgott („dinárt dinárért"). Mekkán át haladtak az átmenő karavánok, de maguk a mekkai kereskedők is minden évben több karaván szerveztek meg, amelyek Palesztinába és Szíriába mentek.

A karavánok által szállított legáltalánosabb helyi áruk a bőrök, továbbá a Taif-oázisból származó, s Arábia határain túl is közkedvelt mazsola, valamint a datolya, az aranyhomok és az arábiai bányákból származó ezüstlemezek, a jemeni illatszerek és orvosságok stb. voltak. Átmenő áruként érkezett Indiából a fahéj, s egyéb fűszerek és illatszerek, Kínából a selyem, Afrikából pedig az arany, az elefántcsont és a rabszolga. A mekkai kereskedők Szíriából Arábiába bizánci szöveteket, üvegedényeket, fémkészítményeket — köztük fegyvereket —, gabonát és étolajat szállítottak.

Mekka közepén, a téren állt egy kocka alakú templom, a Kába. A mekkaiak egy „fekete követ" (meteoritot) tiszteltek, amelyet a Kába falába építettek be. A Kába templomban több más arab törzs istenábrázolásai is megtalálhatók. A Kába kultikus tisztelet tárgya volt, s Arábia jelentős részének lakossága ezért Mekkába zarándokolt. Mekka és környékének területét a zarándoklat idején szent területnek nyilvánították, s eltiltották a nemzetségek közötti vitákat és fegyveres harcokat. A zarándoklat idején, a téli hónapokban, Mekka környékén évről évre nagy vásárt tartottak. A Kába közelében, a téren állt egy ház, amelyben a kureis törzs főnökei tanácskoztak. A tanács tevékenységét régi íratlan szokások szabályozták.

A másik nagy arábiai várost, Medinát, az izlám keletkezése előtt Jathribnak[1] nevezték. Három „zsidó" törzs (vagyis zsidó vallású arab törzs) és két pogány arab törzs, az ausz és a hazradzs lakott benne. Medina egy földművelő oázis központja volt, ahol élt néhány kereskedő és kézműves is.

Az izlám felvétele előtti arab társadalomtörténet még alig ismeretes. Az ősközösségi rend felbomlásának folyamata az észak-arábiai társadalomban részleteiben még nincs megvilágítva. Az arábiai VII. század eleji társadalmi fejlődés problémájának megoldását felettébb nehezíti a forráshiány.

[1] Az arab „medina" szó „várost" jelent. Medinának kezdték nevezni Jathribot (Iathripp), amikor Arábia politikai egyesítésének központjává vált.

Az osztálytársadalom kialakulásával kapcsolatban a szovjet tudósok körében két fő koncepció alakult ki.

Az első szerint — és ezt osztják e fejezet írói is — a Jemenben már meglevő rabszolgatartó társadalom mellett a VI. században és a VII. század elején intenzíven fejlődtek a rabszolgatartó rendszer elemei Mekka és Medina vidékén is. Arábia többi részén az ősközösség felbomlása sokkal lassúbb volt. De azért már itt is kiemelkedett a törzsi előkelők rétege, a gazdagok, akiknek megművelt földjeik, nagy csordáik és rabszolgáik voltak, s nemegyszer részt vettek a karavánkereskedelemben. Egyes előkelők megkísérelték kisajátítani a közösségi földeket. Megjelentek a szegények is, akiknek nem voltak termelési eszközeik.

A kifejtett koncepció szerint Arábia nagy részén létrejöttek a rabszolgatartó viszonyok elemei, de a VII. század elején ezek nem váltak még uralkodó termelési formává, ahogyan ez korábban Jemenben, majd a VII. század elején Mekkában és Medinában történt. Később azonban, a VII. századi hódítások után Arábia, s különösen a meghódított területekre telepedett arabok belekerültek abba az általános feudalizálódási folyamatba, amely a volt bizánci tartományokban, Egyiptomban, Palesztinában, Szíriában, továbbá Transzkaukáziában, Iránban és Közép-Ázsiában játszódott le. A kifejtett koncepció szerint tehát az arab társadalom feudalizálódása a VII. század első felében bekövetkező nagy hódítások után történt, és a rabszolgaság az araboknál csak elemeiben maradt meg.

A másik koncepció szerint a jemeni rabszolgatartó társadalom már a VI. században válságba került. Arábia középső és északi részein viszont, ahol gyors ütemben folyt az ősközösség felbomlása, kialakultak a kora feudális viszonyok, amelyek már a VII. századi nagy hódítások előtt uralkodóvá váltak. Az arab hódítások megnyitották az utat a feudális viszonyok gyorsabb fejlődése, valamint az ősközösség és a rabszolgatartó társadalom maradványainak felszámolása előtt.

Arábia középső és északi területein bekövetkezett a patriarchális rendszer felbomlása, bár az egyes arabok kapcsolata a nemzetséggel és törzzsel még sokáig szilárd maradt. Minden arabnak fel kellett áldoznia életét a nemzetség érdekében, és az egész nemzetségnek védelmet kellett nyújtania minden egyes tagjának. Ha egy nemzetségi tagot megöltek, a vérbosszú kötelezettsége a halott nemzetségét terhelte a gyilkos nemzetségével szemben, amíg ez utóbbi nem ajánlott fel kárpótlást. A beduinok letelepedési folyamatát nagymértékben akadályozta a művelésre alkalmas föld hiánya.

ARABOK AZ ARÁBIAI-FÉLSZIGET HATÁRAIN KÍVÜL

Egyes arab csoportok már időszámításunk előtt elhagyták az Arábiai-félszigetet. A Palesztina és Szíria határán elterülő pusztaságban (Transzjordánia) az V. század végén kialakult a gasszanidák arab állama, amely függő viszonyba került Bizánctól. Sok arab költözött át Palesztinába és Szíriába, ahol részben letelepedtek. E tartományokban a bizánci uralom idején jelentős volt az arab etnikai elem.

A Mezopotámia és Szíria határán elterülő sivatagban is kialakult egy arab állam, amelynek élén a lahm törzs és a Lahmidák dinasztiája állott. Ez az állam a Szaszanida Irán vazallusaként a VII. század elejéig állt fenn. Társadalmi szervezetének kérdése (akárcsak a gasszanidáké) mindmáig nincs tisztázva. Az iráni kormányzat, félve a Lahmidák hadseregének megerősödésétől, 602-ben felszámolta ezt az államot. Ennek következtében azonban Irán nyugati határa védtelen maradt, s az arab beduinok megkezdték a benyomulást Mezopotámiába.

Az első arab telepesek már időszámításunk előtt megjelentek Mezopotámiában. Megtaláljuk őket Egyiptomban is. Az i. e. I. században a felső-egyiptomi Kopt város lakosságának fele már arab volt. Az a körülmény, hogy az arab etnikai elem Egyiptomban, Palesztinában, Szíriában és Mezopotámiában már jóval a VII. század előtt jelen volt, megkönnyítette ezeknek az országoknak az elarabosítását az arab hódítás befejezése után.

A VI. században és a VII. század elején Észak-Arábia törzsei az északarab nyelv különféle nyelvjárásait beszélték. Jemenben, Hadramautban és Mahrában viszont a délarab nyelvet használták. E két rokon arab nyelv a szemita nyelvcsaládba tartozik. A legrégibb délarab nyelven, az ún. arameus írással írt feliratok az i. e. 800-as évekből származnak. A délarab írásbeliség egészen az i. sz. VI. századig fejlődött. Mivel azonban a VI. század közepétől Jemen hanyatlani kezdett, s Mekka gyorsan fejlődött, a középkori arab irodalmi nyelv később nem a délarab, hanem az északarab népnyelvből fejlődött ki.

Az Arábiai-félsziget határait elhagyó északi arabok írott nyelvként sokáig az arameus nyelvet használták. A legrégibb északarab nyelven és arab írással írt felirat i. sz. 328-ból származik (a szíriai Hauran-hegységben talált nemarai felirat). Ránk maradt még néhány V—VI. századi más északarab felirat is. Ekkoriban északarab nyelven igen gazdag költészet volt. Ez azonban csak a nép ajkán élt, s később, a VIII—IX. században jegyezték fel, de kissé átalakítva.

A költeményeket népi énekesek terjesztették. A VI—VII. századi északarab költők, az ún. *mualla*-k („felfűzött versek") szerzői közül kiemelkedik Imru-l-Kajsz, akit az arab verstan szabályai megteremtőjének tartanak, továbbá egy felszabadított rabszolga, Antara, valamint Nabiga, aki a vásárok alkalmával tartott költői versenyek bírája volt stb. Költeményeikben ezek valamennyien a bátorságot, a hűséget, a barátságot és a szerelmet énekelték meg.

A VALLÁS

Az izlám előtti arab vallás természettisztelet volt. Az arabok tisztelték az égitestek isteneit, az egyes törzsek isteneit, a sziklákat és a forrásokat. Mekkában éppúgy, mint Arábia többi részén, különös tiszteletnek örvendtek az égitestek női istenei, akiket Latnak, Uzzanak és Manatnak neveztek. Tisztelték a durván megmunkált istenszobrokat (ezeknek mutatták be állatáldozataikat), s voltak szentélyeik is, mint például a mekkai Kába, amely tulajdonképpen a különféle törzseknél tisztelt istenek panteonja volt. Létezett náluk a főisten fogalma is, akit Allahnak neveztek (arabul: *al-Ilah*, szírül: *Alaha*, „isten").

Az ősközösségi rend felbomlása és az osztályok kialakulásának folyamata a régi vallásos ideológia hanyatlásához vezetett. A szomszéd országokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok következtében Arábiába behatolt a kereszténység (Szíriából és Etiópiából, ahol a kereszténység már a IV. században megerősödött), valamint a zsidó vallás, a judaizmus. A keresztény vallást legelőször a gasszanidák államának lakossága vette fel. A VI. században Arábiában kialakult a hanifok tana, melynek hívei csak egyetlen istent ismertek el, s átvettek a keresztény és zsidó vallásból olyan elemeket, amelyek közösek voltak bennük.

TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁG ARÁBIÁBAN

A VI. századtól kezdve nemcsak Jemen, hanem Nyugat-Arábia is küzdelem tárgyává vált Bizánc és a szaszanida Irán között. A két birodalom harcának célja a földközi-tengeri országokból Indiába és Kínába, elsősorban pedig a Jemenből Hedzsaszon keresztül Szíriába vezető út megszerzése volt. Mind Bizánc, mindpedig Irán támaszpontot igyekezett szerezni Jemenben, kihasználva a helyi nemességet, amelyen belül már a VI. század elején két politikai csoportosulás jött létre. Az egyik Bizáncot, a másik pedig Iránt támogatta. E két csoport harca vallásos lepelbe burkolva folyt. A keresztény kereskedők Bizánc hívei voltak, a zsidó vallású kereskedők pedig Iránnal kívántak szövetségre lépni.

A Jemenben folyó vallási harc szolgáltatott ürügyet Bizáncnak a belső ügyekbe való beavatkozásra. Bizánc Etiópiához fordult segítségért, amely ekkor politikai szövetségben állt vele. Etiópia seregei már korábban is benyomultak Jemenbe, sőt egy időben teljesen meghódították az országot (a IV. század harmadik negyedében). Az új hadjárat megszilárdította az etiópiai uralmat Jemenben (525). Az etiópiai sereg a jemeni kormányzó, Abrahi vezénylete alatt megindult Mekka ellen. A hadjárat azonban a seregben kitört himlőjárvány miatt sikertelenül végződött. A bizánci kísérlet, amely Etiópia segítségével igyekezett uralmát Nyugat-Arábiában biztosítani, Jemen elleni perzsa hadjáratot vont maga után. Az etiópiai sereget kiűzték Jemenből, s bizonyos idő múlva e terület iráni fennhatóság alá került (572—628). A szaszanida hatóságok az indiai áruk Bizáncba szállítását csupán Irányon át engedélyezték, a Jemenen keresztül történő szállítást pedig eltiltották. Ennek következtében ez az ország hanyatlani kezdett. Az öntözőberendezéseket üzemen kívül helyezték, elnéptelenedtek a városok. A kereskedelmi utaknak a Vörös-tengerről a Perzsa-öbölbe való áthelyezése súlyos következményekkel járt Arábia gazdasági életére. Mekka kereskedelme ugyancsak lehanyatlott. Sok arab törzs, amely eddig jelentős jövedelmekhez jutott a karavánkereskedelem következtében — mivel ők szolgáltatták a tevehajcsárokat és a karaván védelmére szolgáló csapatokat —, most elszegényedett. A mekkai nemesség kénytelen volt beszüntetni kereskedelmi tevékenységét, s egyre inkább uzsoráskodással foglalkozott, minek következtében sok elszegényedett törzs a mekkai gazdagok adósává vált.

A nemzetségi közösségek bomlása, valamint a föld magántulajdonának kialakulása egyre mélyülő és élesedő ellentéteket szült a törzsek előkelői és egyszerűbb tagjai között egyrészről, a rabszolgatartók és a rabszolgák között másrészről, ami társadalmi és gazdasági válsághoz vezetett Arábiában. A válságból kivezető utat keresve az arab, elsősorban pedig a mekkai nemesség mindinkább hódításokra törekedett. E hódítások nagy gazdagodási lehetőségeket rejtettek magukban, lehetőséget adtak új földek elfoglalására, rabszolgák és más hadizsákmány szerzésére. Ez a körülmény hozta létre Arábiában az egész Arábiai-félszigetre kiterjedő államalakulás előfeltételeit.

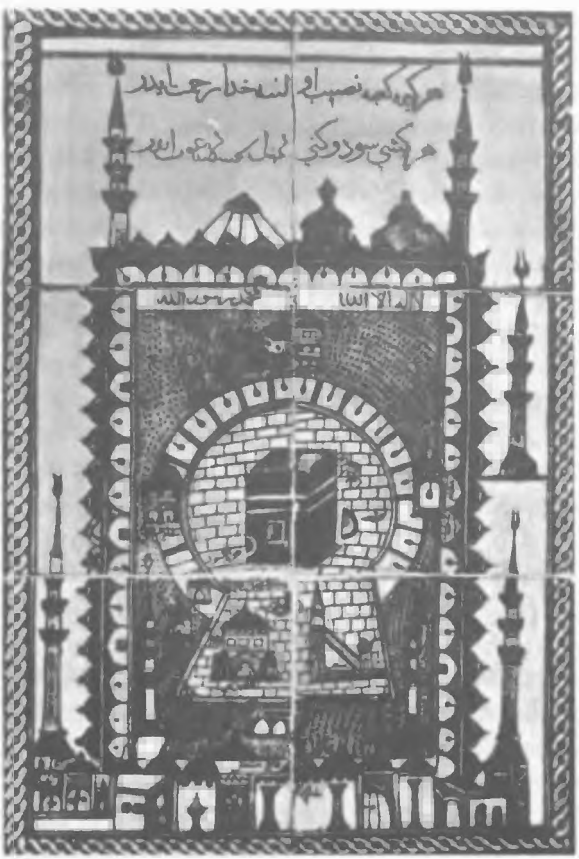

A mekkai Kába-kő
Kisázsiai kőlap. XVI. század

AZ IZLÁM KELETKEZÉSE

Az új társadalmi viszonyok keletkezése új ideológiát, új vallást hívott életre, az izlámot. Az izlám („alázatosság, megnyugvás") vagy másképpen a mohamedán vallás a judaizmus, a kereszténység, a hanifok tanítása és a régi arab természetimádó kultusz maradványainak keveredéséből jött létre. Az izlám megalapítója egy mekkai kereskedő, a kureis törzs hasimita nemzetségéből származó Mohamed volt. Mohamedet a muzulmánok prófétának és „Isten küldöttének" tartották, s később

különféle legendákat fűztek nevéhez. Mekkában a szigorú egyistenhitet valló s a bálványimádás elleni harcot hirdető új vallás kezdetben kevés követőre talált. A mekkai nemesség, élén Abu Szufjánnal, attól félt, hogy ez a vallás a Kába-szentély és istenei kultuszának megszűnéséhez vezet. A Kába birtoklása nagy hatást gyakorolt az arab törzsekre, s megkönnyítette Mekka politikai és kereskedelmi kapcsolatait velük. Ezért az új vallás híveit üldözni kezdték. Ez arra késztette őket, hogy Mohameddel együtt 622-ben áttelepedjenek Medinába. Ennek az évnek a kezdetét, amelyben az áttelepedés *(hidzsra)* megtörtént, fogadták el később az új, holdhónapokra épített mohamedán időszámítás kezdetének. Medinában egy mohamedán közösség jött létre, amelynek vezetői Mohameden kívül Abu Bekr és Omár kereskedők voltak.

A muzulmánokat az ausz és a hazradzs törzs vezetői hívták Medinába. Ezek gyűlölték a gazdag mekkai előkelőket, akiknek Medinában sok adósuk volt. A Mekkából Medinába telepedő mohamedánok később a *muhadzsir* (áttelepedő) megtisztelő nevet kapták, míg az új vallást felvevő medinaiakat — akiknek egy része keresztény szekták tagja volt — *anszár*-nak (segítő) kezdték nevezni. Később a muhadzsirok, az anszárok és ezek leszármazottai a próféta utódaival együtt a muzulmán közösség kiváltságos, felső rétegét alkották. A muhadzsirok, miután megvetették lábukat Medinában, az ausz és hazradzs törzsekkel együtt fegyveres harcot indítottak Mekka ellen, megtámadva árukkal megrakott karaván jaikat. E harc folyamán azok az arab törzsek, amelyek ellenséges érzülettel viseltettek a mekkai uzsorásokkal és kereskedőkkel szemben, szövetséget kötöttek a muzulmánokkal.

AZ ARAB ÁLLAM KIALAKULÁSÁNAK ELŐFELTÉTELEI

Arábia politikai egyesítésének legfőbb feltétele az arab törzseken belül végbement osztálykialakulási folyamat és a társadalmi ellentétek fokozódása volt. Az izlám a maga szigorú egyistenhitével s az összes muzulmánok törzsektől független „testvériségének" hirdetésével igen alkalmas ideológiai eszköz volt Arábia egyesítéséhez. Ezért a mohamedán vallás gyorsan politikai erővé vált. A muzulmán közösség lett Arábia politikai egyesítésének magja. De magában a muzulmán közösségben is mutatkoztak ellentétek. A földművelők és a nomádok tömegei az összes muzulmánok „testvériségéről" szóló tant a társadalmi egyenlőség megteremtésének programjaként fogták fel, s a Mekka elleni harcot követelték; a társadalom alsóbb rétegei gyűlölték ezt a várost, az uzsorások és pénzkölcsönzők fészkét. A mohamedán közösség felsőbb rétege viszont a mekkai gazdag kereskedőkkel való megegyezésre törekedett.

Közben azonban a mekkai előkelők is lassanként megváltoztatták a muzulmánokról alkotott véleményüket, látva, hogy a vezetésük alatt alakulóban levő arab egyesülést fel lehet használni Mekka érdekében. Titkos tárgyalások kezdődtek a muzulmánok vezetői és a mekkai kureis törzs főnöke, az Omajja-nemzetségből származó gazdag rabszolgatartó kereskedő, Abu Szufjan között. Végül egy egyezményre került sor (630), amely szerint a mekkaiak Mohamedet elismerték prófétának és Arábia politikai vezetőjének, s kötelezték magukat az izlám felvételére. A kureis törzs vezetői megőrizték régi befolyásukat. A Kábát átalakították a mohamedánok főtemplomává, s eltávolították belőle a törzsi istenek bálványait. A szentély legszentebb tárgyát azonban, a „fekete követ", amelyet „isten ajándékának" nyilvánítottak, meghagyták. Ezt a követ állítólag Gábriel arkangyal hozta le a földre. Ily módon Mekka továbbra is a fő zarándokhely maradt, s ugyanakkor megőrizte gazdasági befolyását is. 630 vége felé Arábia jelentős része elismerte Mohamed hatalmát. Ezzel létrejött az arab állam, amelynek uralkodó felső rétegét a mekkai és medinai rabszolgatartók, „a próféta kísérői", továbbá az izlám vallást felvevő arab törzsek előkelői alkották. Létrejöttek bizonyos feltételei annak, hogy a jövőben a megtelepedett és a nomád arab törzsek egy néppé egyesüljenek. A VII. századtól kezdve az araboknak, megtelepülteknek és nomádoknak, egységes volt a területe, és kialakult az egységes arab nyelv.

A mohamedán vallás a hivő muzulmánokra öt kötelezettséget rótt („az izlám öt oszlopa"). Ezek: az egyisten dogmájának s Mohamed prófétai küldetésének elismerése, amely a következő formulában került kifejezésre: „nincs más isten Allahon kívül, s Mohamed isten prófétája";[2] a mindennapi imák elvégzése a megállapított rend szerint; a *zakát* (az ingatlanból, valamint a kereskedelmi ügyletekből származó jövedelem $^1/_{40}$ része) megfizetése a szegények javára, amely összeg valójában a muzulmán arab állam kincstárába folyt; a ramazán hónapi böjt betartása; végül pedig a Mekkába zarándoklás *(hadzs)* kötelezettsége, mely csak azokat terhelte, akiknek megvolt rá a lehetőségük. Az izlámnak az angyalokról, az utolsó ítéletről, a jó és a rossz cselekedetért való földöntúli jutalomról, illetőleg büntetésről, az ördögről és a pokolról szóló tanítása megegyezett a kereszténységével. A hivők számára a muzulmán mennyország az összes lehető gyönyöröket kínálta.

Az izlám előírta híveinek a „hitetlenek" ellen vívott szent háborúban *(dzsihád)* való részvételt. A hitért vívott háborúról, s az ebben való részvételnek a hivők lelkére gyakorolt üdvös hatásáról szóló tan lassan, a hódítások folyamán alakult ki. A zsidókkal és keresztényekkel (később Zoroaszter híveivel) szemben vallási türelmet gyakoroltak abban az esetben, ha azok megadták magukat, azaz a muzulmán (arab) állam alattvalóivá váltak, és megfizették a rájuk kivetett adókat.

A muzulmánok szent könyve, a Korán, az új vallás tanítása szerint öröktől fogva létezett, s Isten kinyilatkoztatta azt Mohamednek. Mohamed beszédeit, amelyeket ő maga „Isten megnyilatkozásainak" mondott, a hagyomány szerint követői lejegyezték. Ezeket a szövegeket azonban később minden bizonnyal átdolgozták. A Koránba igen sok bibliai elbeszélés is bekerült. A Korán anyagát Mohamed halála után, Oszmán (Othmán) kalifasága alatt (644—656) szerkesztették egységes könyvvé, amikor is 114 fejezetre *(szura*-ra) osztották. A mekkai rabszolgatartók és kereskedők hatása megmutatkozott a Korán nyelvében és gondolataiban is. Ilyen szavak, mint „megmérni", „hitel", „adósság", „uzsora" stb. gyakran előfordulnak a Koránban. E könyv helyesli a rabszolgaság intézményét is. Végeredményben a Korán ideológiája az ősközösségi rend társadalmi intézményei, a törzsek közötti harc, a vérbosszú, valamint a sokistenhit és a bálványimádás ellen irányult.

A Koránban külön fejezetet találunk a „zsákmányról", amely az arab katonát harcra tüzelte. E fejezet szerint a zsákmány $^1/_5$ része a prófétának, illetőleg nemzetségének, valamint az özvegyeknek és árváknak jutott, míg $^4/_5$-ét felosztották a hadsereg tagjai között, mégpedig úgy, hogy egy részt kapott a gyalogos és hármat a lovas. A hadizsákmány aranyból, ezüstből, hadifoglyokból, különféle tárgyakból és állatokból állott. Az elfoglalt földeket nem osztották fel, az a muzulmán közösség birtokába jutott. A háborúban elesetteknek, a „hit vértanúinak" földöntúli boldogságot ígértek. A közfelfogás szerint csak más vallásúakat lehetett rabszolgává tenni. Ha azonban valaki azok közül, akik régebben rabszolgák voltak, felvette az izlámot, sem ő, sem utódai nem váltak ettől szabaddá. Az urak rabnőktől származó gyermekei azonban, ha atyjuk elismerte őket, szabadoknak számítottak. A mohamedán vallás hívei számára négy törvényes feleséget, s annyi ágyast engedélyezett, amennyit az illető kívánt.

Az új vallás kezdeti korszakában nem volt különbség papok és világiak, muzulmán közösség és államszervezet, vallás és jog között. A VII—IX. század folyamán kialakuló mohamedán jog kezdetben a Koránon alapult. E fő jogforráshoz a VII. század végétől kezdve egy másik, a hagyomány *(szunna)* csatlakozott, amely a *hadisz*-okból, azaz a Mohamed életét bemutató elbeszélésekből állt. Ezeknek a hadiszoknak a nagy részét a „próféta kísérői", a muhadzsirok és anszárok, valamint ezek

[2] Az izlám Mohameden kívül még más prófétákat is elismert, köztük Ádámot, Noét, Ábrahámot, Mózest és Jézus Krisztust.

tanítványai készítették. Amikor azonban az arab társadalom tovább fejlődött, élete egyre bonyolultabbá vált, kiderült, hogy a Korán és a hadiszok a kérdések egész sorára nem adnak feleletet. Ekkor a muzulmán jognak még két forrása jelent meg: az *idzsma*, a tekintélyes teológusok és jogászok egyeztetett véleménye, és a *kijasz*, az analógián alapuló ítélet.

A szovjet történészek különbözőképpen ítélik meg a korai izlám társadalmi alapjának kérdését. A már előbb kifejtett első koncepció szerint a korai izlámban az ősközösségi rend felbomlása és az észak-arábiai rabszolgatartó társadalom elemeinek kialakulása tükröződik. A mohamedán vallás eszerint csupán később, az arab társadalom feudalizálódásával együtt, lassanként vált a feudális állam vallásává. A másik elmélet szerint viszont az izlám vallás már kezdettől fogva a kora feudális társadalom ideológiája volt, bár szociális tartalma csak később, az arab hódítások után mutatkozott meg teljes egészében.

AZ ARAB ÁLLAM ELSŐ LÉPÉSEI ÉS AZ ARAB HÓDÍTÁSOK

Mohamed halála után (632 nyarán) Medinában a muhadzsirok és anszárok közti hosszú viták után *kalifa*-nak (a próféta „helyettesének") Abu Bekrt, egy kereskedőt, Mohamed régi barátját, rokonát és hívét választották meg. A kalifa tisztségét Abu Bekr (632—634) akkor kapta meg, amikor Arábia egyesítése még nem fejeződött be. Közvetlenül Mohamed halála után sok arab törzs fellázadt, Abu Bekr azonban kegyetlenül leszámolt velük. Halála után Mohamed másik híve, Omár (634—644) lett a kalifa.

Már az első kalifa idején megkezdődtek az arab hódítások, amelyek igen nagy szerepet játszottak a Földközi-tenger vidékének, valamint Elő- és Közép-Ázsiának a történetében. A nemzetközi helyzet rendkívül kedvező volt az arab hódítás és az izlám terjesztése számára. Az a hosszú háború, amely a kor két nagyhatalma, Bizánc és Irán között folyt (602—628), kimerítette e hatalmak erőit. Az arab hódításokat megkönnyítették a Bizánc és keleti tartományai között meggyengülő gazdasági kapcsolatok, továbbá Bizáncnak a keleti területeken folytatott valláspolitikája (a monophyziták stb. üldözése) is.

A Bizánc és Irán elleni harcot az arabok Abu Bekr idejében kezdték meg. Jelentős szerepet játszottak benne a „próféta kísérői", a törzsi és a mekkai nemesség; az utóbbi élén Omajja nemzetsége állt. A hódító háború a meggazdagodás lehetőségével az arab főemberek számára kitűnő eszközül kínálkozott a belső ellentétek csökkentésére oly módon, hogy az arab beduinok tömegeit harcra mozgósították. 640 körül az arabok már meghódították majdnem egész Palesztinát és Szíriát. E területek békés lakosainak nagy részét rabszolgává tették. Sok város azonban (Antiochia, Damaszkusz stb.) csak olyan szerződés alapján nyitotta meg kapuit a hódítók előtt, amely a keresztények és a zsidók számára biztosította a személyi és vallási szabadságot, minek fejében viszont elismerték a mohamedán arab állam fennhatóságát és adófizetésre kötelezték magukat. A meghódoló keresztények és zsidók, valamint később Zoroaszter hívei az arab állam lakosságának körében külön kategóriát *(zimmi)* alkottak, amennyiben személyükben szabadok voltak, de politikailag csak korlátolt jogokkal rendelkeztek. Az arabok 637-ben elfoglalták és lerombolták Irán fővárosát, Ktesiphont, 642 végén meghódították Egyiptomot, elfoglalva legfontosabb kikötővárosát, Alexandriát. Irán meghódítása 651-ben, annak ellenére, hogy lakossága komoly ellenállást tanúsított, befejeződött.

2. AZ ARAB KALIFÁTUS A VII—X. SZÁZADBAN

A VII—VIII. SZÁZADI ARAB HÓDÍTÁSOK KÖVETKEZMÉNYEI

A hódítások következtében létrejött hatalmas kiterjedésű arab állam, a kalifátus sokban különbözött az első évek arab államától. Az arab hadvezérek, akiket csupán az egyes országok elfoglalása, a hadizsákmány és a leigázott lakosság adója érdekelt, nem értettek a bonyolult államigazgatási kérdésekhez. A VIII. század elejéig a hódítók az elfoglalt területeken meghagyták a régi rendet, a bizánci és iráni hivatalnokokat. Éppen ezért kezdetben a közigazgatás nyelve Szíriában és Palesztinában a görög, Egyiptomban a görög és a kopt, Iránban és Irakban pedig a közép-perzsa maradt. A VII. század végéig a volt bizánci tartományokban forgalomban maradtak a bizánci aranydinárok, Iránban és Irakban pedig a szaszanida ezüstdirhemek. A kalifa saját személyében egyesítette a világi (emirátus) és az egyházi (imámátus) hatalmat. A mohamedán vallás lassan terjedt. Az áttérteknek a kalifák különféle előjogokat biztosítottak, de a IX. század közepéig a kalifátus területén vallási türelmességet tanúsítottak a keresztényekkel, zsidókkal és Zoroaszter híveivel szemben is.

A bizánci és iráni területek meghódítását a földek új felosztása követte. „Hoszro földjei", azaz a Szaszanida sahok birtokai, valamint a háborúban elesett iráni dehkánok földjei a hódítók kezébe kerültek. Néhány iráni és bizánci földbirtokos azonban, aki meghódolt az araboknak, továbbra is megtartotta birtokát. Irak, Szíria és Egyiptom földjeinek legnagyobb részét állami tulajdonnak nyilvánították, s az ezen élő parasztok földadóval terhelt örökös bérlőkké váltak. A többi földeket lassanként megszerezte az arab nemesség. Így pl. Mohamed sógorának, Alinak a családja megkapta az iráni államfő iraki birtokait. Abu Bekr és Omár kalifák fiai ugyancsak iraki nagybirtokosok lettek, a mekkai Omajjádok pedig Szíriában kaptak jelentős birtokokat.

Az arab földbirtokosok szerzett földjeiken fenntartották a parasztok feudális kizsákmányolásának rendszerét, amely már az arab hódítás előtt kialakult. Emellett a „próféta kísérői" közül sokan, amikor földbirtokosokká váltak, kézműveskénti kizsákmányolták a háború idején szerzett hadifogoly rabszolgák sokezres tömegeit is. Erre vonatkozólag igen érdekes adatokat hoznak az arab írók, Ibn Szad, Jakubi, Ibn Aszakir, Ibn al-Aszir és mások. Közlik velünk pl., hogy Abd ar-Rahman ibn Aufa, a „próféta kísérője", 30 000 rabszolgával rendelkezett; Muavijja ibn Abu Szufjan, aki később kalifa lett, csupán hedzsaszi földjein és kertjeiben 4000 rabszolgát foglalkoztatott; Baszra kormányzója, Mugira ibn Suba Medinában és másutt letelepített kézműves rabszolgáitól naponként két dirhemet szedett be. Mugira egyik rabszolgája, Abu Lulua, egy keresztény perzsa, aki ács és kőfaragó volt, egyszer panaszt emelt Omár kalifánál ura mértéktelen követelései miatt. Omár azonban nem segített Abu Luluának, és ez kétségbeesésében a következő napon a mecsetben megölte a kalifát (644). Az a körülmény, hogy Omár kalifa egy fogoly rabszolga kezétől halt meg, világosan tanúskodik arról, hogy milyen ellentétek voltak az arab kalifátusban a rabszolgák és a rabszolgatartók között.

A VII—VIII. században tehát a kalifátus területén még igen erősek voltak a rabszolgatartó viszonyok, és e társadalom további feudalizációs folyamata csak lassan haladt előre. Ezt többek között az a körülmény is magyarázza, hogy a bizánci és iráni tartományok kora feudális társadalmi viszonyai között a rabszolgatartó elemek egészen az arab hódításig megmaradtak. Ez a hódítás pedig, amelynek során a hadifoglyokat rabszolgává tették, meghosszabbította a rabszolgatartást a feudális társadalomban.

A hódítások folyamán az arabok jelentős része áttelepedett az új földekre. Eközben egyrészük letelepedett, másik részük viszont az új területeken is folytatta nomád életmódját. A meghódított területeken katonai táborokat létesítettek, amelyek később városokká váltak. Ilyen volt Egyiptomban Fusztat, Palesztinában Ramla, Irakban Kufa és Baszra, Iránban pedig Siraz. Irak és Szíria

AZ ARAB KALIFÁTUS A VII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A VIII. SZÁZADBAN
40° Greenwichtől K-re
60°
40°
20°
0° Greenwich
Az arab kalifátus területe a VII.sz. közepén (661)
Az arab hódítások 661-750) között
Az arab birtokok határa 750-ben
X 751 Fontosabb ütközetek helye és ideje
Az arabok katonai táborai
0 200 400 600 km
BIZÁNCI BIRODALOM
KIS-ÁZSIA
FEKETE-TENGER (PONTUS)
KAZÁR
GRUZIA
ÖRMÉNYORSZÁG
AZERBAJDZSÁN
TABARISZTÁN
GURGÁN
HORASZÁN
SZISZTÁN
MEKRÁN
SZIND
MAVERANNAHR
HOREZM
Kizil-Kum
Kara-Kum
MEZOPOTÁMIA
IRAK
SZÍRIA
PALESZTINA
ARÁBIA
NEDZSD
HEDZSASZ
OMÁN
BAHREIN
HADRAMAUT
JEMEN
EGYIPTOM
LÍBIA
Líbiai-sivatag
NÚBIA
AKSZUM (ETIÓPIA)
FRANK BIRODALOM
HISPÁNIA
MAGRIB
BERBEREK
Szahara
FÖLDKÖZI-TENGER
KRÉTA
CIPRUS
SZICÍLIA
SZÁRDÍNIA
KORZIKA
BALEÁROK
Nílus
Eufrátesz
Tigris
Indus
Dzsajhun
Szajhun
Halysz
Róma
Karthágó
Kajravan
Konstantinápoly
Pergamon
Szmirna
Ikónium
Kajszaria
Tarszosz
Szinope
Trapezunt
Kutaiszi
Tbiliszi
Karsz
Semaha
Bab-al-Abvab
Antiochia
Haleb
Edessza
Damaszkusz
Ramla
Betlehem
Hebron
Farama
Alexandria
Fusztat
Kopt
Aszvan (Asszuan)
Barka
Dongola
Medina
Mekka
Dzsidda
Adulisz romjai
Akszum
Mokka
Aden
Bagdad
Ctesiphon romjai
Kerbela
Kufa
Kadiszija
Baszra
Ahvaz
Muhtara
Hamadan
Nehavend
Iszfahán
Rej
Siraz
Kermán
Ormuz
Lahsza
Maszkat
Dehisztán
Gurgán
Nisapur
Herat
Merv
Balh
Termez
Buhara
Szamarkand
Ahsziket
Csacs
Taraz (Talász) 751
Szauran
Özgend
Kasgar
Gurgandzs (Urgencs)
Kath
Hiva
Kabul
Gazna
Zerendzs
Multán
Aror (Alor)
Manszura
Brahmanabad
Dabhol (Debal)
Srinagar
732 X Poitiers
Bordeaux
Toulouse
Narbonne
Nîmes
Arles
Marseille
Barcelona
Oviedo
León
Zaragoza
Toledo
Mérida
Córdoba
Granada
Almeria
Tanger
Ceuta
Fez
Tlemszen
Tahert
Szetif

lakosságának, az arabbal rokon szemita nyelvet beszélő arameusoknak az elarabosodása igen gyorsan haladt, amit elősegített az, hogy ezen a területen már a hódítás előtt is jelentős arab lakosság élt. Egyiptom és Észak-Afrika, valamint Transzkaukázia elarabosodása azonban jóval lassabban haladt, Iránban és Közép-Ázsiában pedig egyáltalán nem következett be. Ellenkezőleg, az ide telepedett arabok, átvéve az itteni kultúrát, beolvadtak a helyi lakosságba.

A KALIFÁTUS A VII. SZÁZADBAN ÉS A VIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A két első kalifa, Abu Bekr és Omár uralkodása idején még igyekeztek fenntartani az összes mohamedánok egyenlőségének fikcióját, amelyhez az arab társadalom alsóbb rétegei, az egyszerű nomádok, földművesek és iparosok szilárdan ragaszkodtak. Ezek a kalifák még arra törekedtek, hogy életmódjukat semmi se különböztesse meg az arab tömegekétől. Mindketten érvényesíteni kívánták a Koránnak a hadizsákmányról szóló rendelkezését, amely szerint minden egyes harcos megkapja részét a zsákmány felosztásánál. A harmadik kalifa, Oszmán (644—656), az Omajják gazdag mekkai nemzetségéből származó uralkodó idejét azonban már élesen kirajzolódó arisztokratikus vonások jellemzik. Oszmán az összes fontosabb polgári vezető állásokat rokonaival és híveivel, a katonaiakat pedig a hozzá közelálló törzsfőnökökkel töltötte be. Uralkodása alatt egyre erősödtek a szíriai és egyiptomi, valamint a többi meghódított országok földjeinek megszerzésére irányuló kísérletek.

A társadalmi egyenlőtlenség növekedése az arab társadalom tömegeinek mind nagyobb elégedetlenségét vonta maga után. Egy arab költő már Omár kalifának a következőket mondta: „Mi ugyanazokban a hadjáratokban veszünk részt és hazatérünk; miért élnek ők (a nemesség) bőségben, s miért maradunk mi a nyomorban?" Oszmán politikája a beduinok és az arab földművesek felkeléseihez vezetett. A nép elégedetlenségét saját céljaikra használták fel Mohamed vejének, Alinak hívei, az ún. *siita*-k (a „sia" arab szó „csoportot", „pártot" jelent), akik a nemességnek Oszmánnal szemben ellenséges részét képviselték. A siitáknak igen sok hívük volt Irakban. A siita irányzat, amely kezdetben csupán egy politikai áramlat volt, később a mohamedán vallás egyik válfajává lett. Egyik fontos tételük szerint a muzulmán közösség törvényes vallási *(imám)* és politikai *(emír)* feje csakis a próféta veje, Ali lehet és az ő leszármazottai, akik Ali és Fatima, Mohamed lányának házasságából származnak.

A Kufából, Baszrából és Egyiptomból zarándoklat ürügye alatt Medinába érkező elégedetlenek, összefogva a medinaiakkal, a kinevezett helytartók leváltását követelték Oszmántól. Oszmán meg is ígérte nekik követelésük teljesítését. Oszmán unokaöccse, az Omajja Mervan azonban, aki a kalifátus ügyeit ténylegesen intézte, titokban elfogató parancsot adott ki a felkelők vezérei ellen. Ez a parancs a felkelők kezébe került, akik megostromolták a kalifa házát és megölték őt (656).

A negyedik kalifa Ali (656—661) lett, de a kureis törzs előkelői nem tudtak belenyugodni a hatalom elvesztésébe. A szíriai helytartó, az Omajja-nemzetségből származó Muavijja ibn Abu Szufjan nem ismerte el Alit, és hadat indított ellene. Ali viszont, akit nemcsak Arábiának a kureis előkelők ellen felkelő népe, hanem az iraki arab nemesség is támogatott, félvén a néptömegektől, hajlandónak mutatkozott a Muavijjával való egyezkedésre. Ez a politika elégedetlenséget és szakadást idézett elő táborában. Híveinek egy része elhagyta őt, s ezeket nevezték *haridzsita*-knak („távozók", „felkelők"). A haridzsiták kiadták az „ősi izlámhoz" való visszatérés jelszavát, ami az összes mohamedánok társadalmi egyenlőségét jelentette. Azt követelték, hogy a földeket adják a mohamedán közösségek birtokába, és a hadizsákmányt egyenlően osszák fel. Ezenkívül még azt is követelték, hogy a kalifát ne csupán a „próféta kísérői", hanem az összes muzulmánok válasszák. Később a haridzsiták külön vallási szektává alakultak.

661-ben egy haridzsita Kufában megölte Alit. Így Ali ellenfele, Muavijja győzött. Szíria és

Egyiptom arab előkelői kalifának kiáltották ki. Az a körülmény, hogy a hatalom az Omajjáddinasztia kezére került (661—750), az arab nemesség teljes és nyílt politikai győzelmét jelentette az arab törzsek népi tömegei felett. I. Muavijja alatt Damaszkusz lett a főváros, mert látta, hogy a gazdag kikötővárosokkal rendelkező Szíria milyen hatalmas gazdasági és politikai szerepet játszhat. S valóban, Szíria kitűnő támaszponttá vált a későbbi, a Földközi-tenger partján elterülő országok meghódítására, s a bizánci kézen levő Kisázsia, valamint a Transzkaukázia elleni támadások számára.

A hatalomra kerülő Omajjádok nem az egész arab nemességre, hanem csak híveik kis csoportjára támaszkodtak. A Damaszkuszban székelő kalifa udvari emberei és szíriai hívei a lehető legkedvezőbb helyzetbe kerültek. Ezért a kalifátus többi tartományaiban a néptömegek, sőt a helyi földbirtokosok is elégedetlenek voltak az uralkodóházzal. Arábiában elégedetlenkedtek a beduin tömegek s az arab nemesség egyes csoportjai is, mint pl. Mohamed „kíséről" és ezek mekkai és medinai rokonai, akik korábban nagy politikai szerepet játszottak, de most kiestek a hatalomból.

I. Muavijja halála évében (680) a siiták felkeltek Irakban az Omajjádok ellen, de Ali fiának, Huszein imámnak a csapatai Kerbela mellett vereséget szenvedtek, s maga Huszein is elesett. Ekkor egy új felkelés tört ki Arábiában (680—692), ahol Mohamed egyik leghíresebb támogatójának, Zubejrnek a fiát kiáltották ki kalifának, akit az iraki felkelők is elismertek. A felkelésben nemcsak Arábia néptömegei, hanem a medinai és mekkai nemesség is részt vett. Abd al-Malik, Omajjád kalifa (685—705) vezérének, Haddzsadzsnak csak nehezen sikerült leverni őket s elfoglalnia Mekkát (692). 697-ben borzasztó kegyetlenséggel leverte a felkelő iraki haridzsitákat is, akik azt hangoztatták, hogy az Omajjádok megváltoztatták az „ősi" izlámot, és ezért „szent háborút" kell ellenük viselni. A haridzsiták nagy paraszti és beduin tömegeket egyesítettek zászlaik alatt.

A FÖLDBIRTOKVISZONYOK AZ OMAJJÁDOK IDEJÉBEN. A PARASZTSÁG HELYZETE

A föld, valamint az öntözőberendezések nagy része a kalifátus központi területein állami tulajdonban volt. A föld kisebb része a kalifa családja *(szavafi)* és más birtokosok tulajdonában volt. Ezeket a földeket *(mulk)* adni-venni lehetett. A mulkokat — amelyek a nyugat-európai allódiumoknak felelnek meg — I. Muavijja kalifa jogilag elismerte. Az Omajjádok idején tehát az állami és a mulk-földek a feudális tulajdonnak még nem teljesen kifejlett formáját képviselték. De már e dinasztia idején megjelentek a feltételes feudális földtulajdon elemei is: amikor egyes birtokokat szolgálat fejében ajándékoztak katonáknak *(katia)* vagy pedig nagyobb területeket ugyanilyen feltételekkel átengedtek nomád vagy földművelő arab törzseknek.

A földeket általában feudális függésben levő parasztok művelték meg, bár az arab földesurak ezt összekötötték a rabszolgák munkájának kizsákmányolásával. Az állami földeken a csatornák és víztárolók ásásánál és időszakos tisztításánál ugyancsak rabszolgamunkát alkalmaztak. Az Omajjádok idején a földadó *(haradzs)* erősen megnövekedett. Az állami földekről származó jövedelem egy részét fizetésként a hadsereg tisztjeinek, illetve nyugdíj vagy támogatásként a „próféta" és „kíséről" családtagjainak adták.

A parasztok helyzete mind az állami földeken, mind pedig az egyes feudális urak birtokain rendkívül nehéz volt. Az arab hatóságok már a VII. században elrendelték, hogy a parasztok egy ólomtáblát hordjanak a nyakukban. Ezekre felírták a paraszt lakóhelyét, hogy ne tudjon megszökni és kibújni az adózás alól. A haradzsot vagy természetben, termékekben, vagy pedig pénzben szedték be, mikor is egy meghatározott nagyságú földdarabról a termés nagyságától függetlenül megállapított összeget kellett befizetni. A haradzsnak ezt a fajtáját gyűlölték a parasztok a leg-

jobban. Hogy milyen nehéz volt a haradzs a nép számára, azt Irak példáján láthatjuk. Ez a gazdag vidék, ahol igen sok város található, s fejlett árutermelés, átmenő kereskedelem és nagyszámú öntözőberendezés volt, a Szaszanidák idején (VI. század) évente 214 millió adót fizetett. A hódítók annyira megemelték az adókat, hogy ez az iraki mezőgazdaság hanyatlását és a parasztság elszegényedését vonta maga után. Így azután a VIII. század elejére, a VI. századhoz képest, az adóösszeg egyharmadára (70 millió) esett, bár az adókulcs emelkedett.

ABU MUSZLIM FELKELÉSE ÉS AZ OMAJJÁD-DINASZTIA BUKÁSA

Az Omajjádok szárazon és vízen folytatták a nagyméretű hódításokat és a szomszéd országok ellen irányuló rablóhadjáratokat. Muavijja alatt a szír kikötőkben flottát építettek. A VIII. század elején az arab seregek már befejezték Észak-Afrika meghódítását, ahol nem is annyira a bizánci seregek, mint inkább a harcias és szabadságszerető nomád berber törzsek fejtettek ki ellenállást. Az arabok feldúlták ezt a területet, majd 711—714 között meghódították a Pireneusi-félsziget legnagyobb részét, és 715-ben nagyrészt befejezték Transzkaukázia és Közép-Ázsia meghódítását is.

A meghódított országok népeinek az Omajjádok politikájával szembeni elégedetlensége óriási volt. Csak egy szikra kellett, hogy széles körű felkelés lángoljon fel. Az elégedetlenek élén a siiták és haridzsiták követői állottak. A VIII. század húszas éveiben pedig megjelent egy másik politikai csoport is, amelynek élén az Abbaszidák, gazdag iraki földbirtokosok, Mohamed nagybátyjának, Abbasznak utódai álltak. A hatalom megragadása céljából felhasználták a nép elégedetlenségét. Bejelentették igényüket a kalifátusra, bizonygatván, hogy az Omajjádok nem voltak a próféta rokonai, hanem ellenkezőleg, Mohamed legnagyobb ellenségének, Abu Szufjánnak a leszármazottai.

Az elégedetlenek a kalifátus keleti vidékein, a Merv-oázisban voltak a legtöbben. A felkelést itt egy perzsa származású volt rabszolga, Abu Muszlim szervezte, aki az Abbaszidákban és híveikben erős szövetségest látott. Abu Muszlim és az Abbaszidák célja azonban csak kezdetben volt azonos. Abu Muszlim az Abbaszidák nevét felhasználva, az Omajjád-kalifátus felszámolására, s ugyanakkor a nép helyzetének megjavítására törekedett. Abu Muszlim beszédeinek rendkívül nagy sikere volt. Az arab források leírják, hogyan mentek a Horaszán és Maverannahr (vagyis a „Folyóntúl" — így nevezték az arabok az Amu-Darja és a Szir-Darja között elterülő területet) parasztjai a kijelölt gyülekezési helyekre gyalogszerrel, szamárháton vagy néha lovon, ami éppen akadt. A Merv közelében fekvő hatvan község parasztjai egy napon keltek fel. Csatlakoztak azonban Abu Muszlimhoz kézművesek és kereskedők is, s az Omajjádok elleni harcát szimpátiával nézte sok helyi iráni földbirtokos (dehkán) is. Az Abbaszidák fekete zászlaja alatt induló mozgalom egy időre egyesítette a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket és nemzetségeket.

A felkelés 747-ben kezdődött. Három évig tartó harc után az Omajjádok seregeit véglegesen szétszórták. Az utolsó Omajjád kalifa, II. Mervan, Egyiptomba menekült, s ott meghalt. Kalifává az Abbaszida-családból származó Abu-l-Abbaszt kiáltották ki, aki nagy mészárlást rendezett az Omajjád-ház tagjai és hívei között. Az Abbaszidák hatalmát azonban nem ismerték el a Pireneusi-félsziget arabjai, ahol egy külön emirátus jött létre. Az Abbaszidák tehát uralomra kerültek (750—1258)[3], de a kalifátus néptömegei csalódtak reményeikben. A parasztok és kézművesek adóit egyáltalán nem csökkentették. A második Abbaszida kalifa, al-Manszur (754—775), aki Abu Muszlimban a bármely pillanatban kitörő népfelkelés jövendő vezérét látta, megölette. E gyilkosság (755) volt a közvetlen kiváltója az Abbaszida-dinasztia ellen irányuló népi felkelésnek.

[3] A kalifátus mint állam 945-ben szétesett, s ezután az Abbaszida kalifák csak az egyházi hatalmat tartották meg; 1132-ben visszaszerezték ugyan a politikai hatalmat, de csak Alsó-Irak és Huzisztán területén.

Az Abbaszidák nem tudtak megmaradni Damaszkuszban, mert Szíriában az Omajja-családnak igen sok híve volt. Ezért al-Manszur kalifa megalapította Bagdadot, s ide helyezte át székhelyét (762). A város a régi Ktesiphon romjaitól nem messze feküdt. Al-Manszur az arab arisztokraták mellett az iráni dehkánokat is bevonta az államigazgatásba.

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIFEJLŐDÉSE A KALIFÁTUSBAN A VIII. SZÁZAD KÖZEPÉN ÉS A IX. SZÁZADBAN. NÉPMOZGALMAK

Az Abbaszidák alatt a kalifátus nagy részén továbbra is megmaradt a feudális állami föld- és víztulajdon. Ugyanakkor gyorsan fejlődni kezdett a feltételes feudális földtulajdon, az *ikta* (kihasított föld) is, amelyet élethossziglan vagy pedig meghatározott időre adtak a katonai szolgálatot teljesítőnek. Kezdetben az ikta csak földjáradékra való jogot jelentett, de később rendelkezési joggá vált a földre vonatkozóan is. Legnagyobb elterjedését a X. század elején érte el. A kalifátus területén létrejött a mohamedán vallási intézmények földbirtoka, az elidegeníthetetlen *vakf* is.

Az adózás szempontjából az ország területét haraddzsal (többnyire állami tulajdonban álló) és *usr*-ral, azaz tizeddel (leggyakrabban mulkok) adózó földekre osztották. Voltak azonban adómentes földek is; ide tartoztak a vakfok, a kalifa családtagjainak földjei és az ikták. Ez utóbbiak jövedelme teljes egészében birtokosukat illette.

A VIII. század második felét és a IX. század első felét a kalifátus területén a népi, elsősorban paraszttömegek harca jellemezte. Ezt a harcot az Abbaszidák hatalma ellen vívták. A felkelések közül ki kell emelnünk a Szumbad vezetése alatt álló 755. évi horaszáni felkelést, amely egészen Hamadánig terjedt. Igen nagy erejű népi felkelés zajlott le az Abbaszidák ellen 776—783 között Közép-Ázsiában (a Mukanna-felkelés). Majdnem egyidejűleg Gurgánban is nagy parasztfelkelésre került sor (778—779). A felkelés résztvevőit *szur alem*-nek, azaz „vörös zászlósoknak" nevezték. A történelem folyamán valószínűleg ez az első eset, amikor a vörös zászlót az elnyomók elleni harc szimbólumaként használták fel. 816—837 között nagy parasztháború játszódott le Azerbajdzsánban és Nyugat-Iránban, Babek vezetése alatt. 839-ben pedig Tabarisztánban (Mazenderan) került sor népi felkelésre Mazjar vezetése alatt. A felkelők kiirtották az arab földbirtokosokat, s földjeiket a parasztok foglalták el.

A VIII—IX. századi iráni, azerbajdzsáni és közép-ázsiai parasztfelkelések ideológiai köntöse rendszerint a hurramiták[4] szektájának a tanítása volt. Ez a szekta a mazdakiták szektájából fejlődött ki. A hurramiták dualisták voltak. Két egymás ellen harcoló világprincípium, a fény és a sötétség vagy a jó és a rossz, az isten és az ördög létezését ismerték el. Hittek abban, hogy az istenség állandóan megtestesül az emberekben. Az isten megtestesülésének tartották Ádámot, Ábrahámot, Mózest, Jézus Krisztust, Mohamedet és utánuk a különféle hurramita „prófétákat". A vagyoni egyenlőtlenségen, az erőszakon és elnyomáson alapuló társadalmat, azaz az osztálytársadalmat a hurramiták a sötétség, vagyis az ördög teremtményének tartották. Aktív harcot hirdettek az igazságtalan társadalmi rendszer ellen. Kiadták a föld köztulajdonának a jelszavát, vagyis követelték, hogy az összes megművelt földet adják a szabad falusi közösségek tulajdonába. A parasztságnak a feudális függésből való felszabadítására, az állami adók és szolgáltatások eltörlésére és az „általános egyenlőség" megvalósítására törekedtek.

A hurramitákban ádáz gyűlölet élt az arab uralom, az „igaz" vallás és előírásai ellen. A hurramiták felkelései olyan parasztmozgalmak voltak, amelyek az idegen uralom és a feudális kizsákmányolás ellen irányultak. Ezért a hurramita mozgalmak haladó szerepet játszottak.

Al-Ma'mun kalifa idején (813—833) nagy parasztfelkelés tört ki Egyiptomban a súlyos adók

[4] Az elnevezés magyarázatát nem ismerjük.

miatt. Maga al-Ma'mun is Egyiptomba ment, és szörnyű vérfürdőt rendezett a felkelők között. Rengeteg koptot[5] öltek meg, a kopt asszonyokat és gyermekeket pedig eladták rabszolgának. A mészárlás után a Nílus torkolatvidéke, Egyiptom legtermékenyebb és legsűrűbben lakott vidéke pusztává vált (831).

A népi felkelések vereséget szenvedtek ugyan, de nem maradtak hatás nélkül. A mozgalmak erejétől megrémült kalifák kénytelenek voltak bizonyos változtatásokat végrehajtani a kizsákmányolási rendszerben. Al-Mahdi kalifa (775—785) eltiltotta, hogy a parasztokat további adókkal terheljék. Al-Ma'mun kalifa alatt a terményekben szedett haradzs felső határát a termés feléről $^2/_5$-ére szállították le. A IX. század elején a parasztoknak többé nem kellett nyakukon viselniök az ólomtáblákat. A IX. században a kalifátus keleti területein megjavult a parasztok helyzete, különösen azután, hogy megkezdődött a kalifátus szétesése, és a régi állam romjain kezdtek kialakulni a helyi feudális államok.

AZ IZLÁM MINT FEUDÁLIS VALLÁS

Mivel a népi felszabadító mozgalmak a kalifátus területén rendszerint a vallási szekták ideológiai köntösébe öltöztek, al-Ma'mun kalifa szükségesnek látta minden mohamedán számára kötelező államvallás létrehozását. Eddig ugyanis az izlám különféle irányzatok és szekták (szunniták, siiták, haridzsiták stb.) tarka halmaza volt. Az uralkodó osztály vallásán, az „igazhitű" (szunnita) irányzaton belül is több teológiai iskola működött, amelyek szertartási és jogi részletkérdésekben eltérő nézeteket képviseltek.

Az izlámon belül elterjedt a *szufizmus* nevű misztikus irányzat is, amely bizonyos mértékig a keresztény aszketizmus és a neoplatonizmus hatása alá került. Követői azt tanították, hogy az ember lemondás, szemlélődés, aszketikus „gyakorlatok" és „e világ javairól" való lemondás útján közvetlen érintkezésbe kerülhet Istennel, sőt egyesülhet is vele. A szufizmus hozta létre a mohamedán aszkéták (arabul: *fakír*-ok; perzsául: *dervis*-ek) közösségeit, amelyek később, különösen a X—XV. században számbelileg megnövekedve, lényegében azt a szerepet játszották a mohamedán országokban, amit a szerzetesek a keresztény világban.

Al-Ma'mun kalifa idején a mohamedán racionalista teológusoknak, a *mutazilita*-knak („elszakadók") a VIII. században keletkezett tanítását nyilvánították államvallássá. A mutaziliták tanításában négy fő pontot különböztettek meg. Ezek: a korai mohamedánizmusban megnyilvánuló antropomorfizmus (istennek ember formájában ábrázolása) tagadása, vagyis Isten nem hasonlít teremtményeihez és megismerhetetlen azok számára; a Korán nem öröktől fogva van, ahogyan a szunniták tanították, hanem azt is teremtették; az emberi akarat szabad és független az isteni „predestináció"-tól; a kalifa, aki egyúttal imám is, köteles a hitet nemcsak „nyelvvel és kézzel" (prédikációval és írással) „megszilárdítani", hanem karddal is, azaz üldöznie kell az összes „eretnekeket".

Al-Mutavakkil kalifa idején (847—861) a hivatalos tanítás ismét a szunnizmus lett. A X. században a szunnita teológia elvált a jogtudománytól. Ebben ugyanis visszatükröződtek az új feudális intézmények. Ugyancsak a X. században keletkezett az „új igazhitű teológia" *(kalam)*, amelynek dogmatikája sokkal bonyolultabb formákat öltött, mint a korai izlámban. Akárcsak a későbbi nyugati katolikus teológusok, a kalam követői nem csupán a „szentírás tekintélyére" támaszkodtak, hanem az ókori filozófusok — elsősorban Arisztotelész — eltorzított tanításaira is, bár közvetlenül nem hivatkoztak rájuk. A kalam létrehozója a X. századi Asari volt. Ezt a tanítást a XII. század fordulóján a perzsa Mohamed al-Gazali imám munkái fejtették ki részletesen.

Al-Gazali a kalamot hasonlóvá tette a szufizmushoz, amellyel szemben a korai mohamedán

[5] A koptok a régi egyiptomiak utódai, azaz Egyiptom őslakói. Vallásuk a monophyzita kereszténység volt.

A fusztati Ibn Tulun-mecset árkádsorai
IX. század

teológusok ellenséges álláspontot foglaltak el. Kialakult a papság, helyesebben a teológusok és a jogászok rendje. Akárcsak a középkori kereszténységben, a mohamedán vallásban is nagy szerepet kezdett játszani a különféle „szenteknek" és sírjaiknak a kultusza. A dervisek kolostorai jelentős földbirtokokat kaptak. Az izlámot e korban az jellemzi, hogy képviselői a megbékélést, a tűrést és a sorsban való megnyugvást prédikálták a népnek. A IX. század második felében az „igazhitű" izlám egyre türelmetlenebbé vált a keresztényekkel, a zsidókkal, s elsősorban a mohamedán „eretnekekkel" szemben, s hasonló álláspontot foglalt el a világi tudomány és a filozófia képviselőivel szemben is.

IRÁN A IX. SZÁZADBAN

Az iráni nemesség jelentős szolgálatokat teljesített al-Ma'mun kalifának abban a harcban, amelyet az testvére, Amin ellen vívott. Ezért a kalifa kénytelen volt földbirtokokkal jutalmazni őket. Ezenkívül Horaszánt az iráni dehkánok közül származó Tahirida-család örökös kormányzósága alá helyezték (821—873), mivel ennek a családnak a tagjai rendkívül nagy segítséget nyújtottak Ma'munnak. A Tahiridák családjából származó Abdallahot (828—844) a keleti feudális történetírás erősen idealizálta, a nép barátjaként emlegette. A valóságban azonban egyszerűen a feudális osztály egyik okos és előrelátó képviselője volt. Ez a fejedelem kísérletet tett a haradzs mennyiségének pontos megállapítására, s ezenkívül kiadta a „Csatornák könyvét", a vízjogot tartalmazó törvénykönyvet, amely a földek öntözéséhez szükséges víz elosztásáról intézkedett. Amikor azonban parasztfelkelés tört ki, Abdallah kegyetlenül leszámolt vele. Így pl. többek között elnyomta a szisztáni (831) parasztfelkelést is.

Abdallah második utódja, Mohamed (862—873) tabarisztáni helytartó kegyetlenül sanyargatta a népet, elfoglalta faluközösségi földjeiket, mire a parasztság felkelt ellene (864). Ezt a felkelést felhasználta Ali kalifa egyik utódja, a siita Haszan ibn Zeid, s élére állva, a Kaszpi-tenger déli partján létrehozta az Alidák siita államát.

Irán keleti részén ebben az időben ugyancsak létrejött egy állam, amelyben a Szaffaridadinasztia uralkodott. E dinasztia megalapítója Jakub ibn Laisz, más néven Szaffar (rézműves) volt, aki részt vett annak a parasztfelkelésnek a leverésében, amely Szisztánban a haridzsiták vezetésével tört ki. A felkelés elfojtása után a zsoldos sereg Jakubot megválasztotta vezérének, és elfoglalták Szisztánt (861). Jakub csapatai meghódították a mai Afganisztán jelentős részét (Herat, Kabul és Gazna vidékét), majd Kermánt és Farszot is. Jakub megverte a horaszáni Tahirida emír hadseregét, és kiterjesztette uralmát erre a területre is (873). 876-ban Jakub hadjáratot indított Bagdad ellen, de vereséget szenvedett az itteni kalifa hadseregétől. 900 után a Szaffaridák birtokai a Szamanidák uralma alá kerültek. Ez a dinasztia 819 körül került uralomra Maverannahrban. A Szamanidák állama 999-ig állt fenn.

A KALIFÁTUS SZÉTESÉSE A IX. SZÁZADBAN

868-ban önálló állam jött létre Egyiptomban is. A hatalmat itt a kalifa helytartója, Ahmed ibn Tulun, egy közép-ázsiai török ragadta kezébe, aki a kalifa testőrségéből emelkedett ki. A Tulunidák dinasztiája (868—905) Egyiptomon kívül megszerezte Palesztinát és Szíriát is. Még korábban függetlenné vált a bagdadi kalifától az Idriszida-dinasztia uralma alá került marokkói állam (788—985), Tuniszban és Algériában pedig egy másik független állam jött létre az Aglabidák uralma alatt (800—909). A IX. században újjáéledtek a közép-ázsiai, grúziai, örményországi és azerbajdzsáni feudális államok is.

Ilyen körülmények között a IX. században és a X. század első felében az arab kalifátus lassanként szétesett. Ezt elősegítette a kalifátus egyes területei között mutatkozó gazdasági szintkülönb-

ség, az egyes országrészek közötti gazdasági és etnikai kapcsolatok hiánya, továbbá az egyes feudális urak nagybirtokainak a megnövekedése. Ezek megszerezték az állami földeket, és így megerősödött a helyi nagybirtokosok politikai önállósága. A kalifátus politikai széthullási folyamatában nagy szerepet játszottak a népi felszabadító felkelések is. Bár ezek vereséget szenvedtek, mégis meggyengítették a kalifátus katonai erejét az egyes tartományokban.

A nagybirtokos feudális urak politikai önállóságra való törekvése helyi örökletes emirátusok kialakulásához vezetett, s ezek lassanként önálló államokká váltak. Így pl. az iráni Tahiridák és az első közép-ázsiai Szamanidák, bár elhárították a kalifátus központi szervezetének beavatkozási kísérleteit saját területükön, mégis rendszeres adót fizettek a kalifának (az általuk beszedett haradzs egy részét). A Szaffaridák és a későbbi Szamanidák, továbbá az észak-afrikai Aglabidák és az egyiptomi Tulunidák viszont már egyáltalán nem adóztak a kalifának, a haradzs egész összegét maguknak tartották meg. A kalifa hatalmát csupán névleg ismerték el, amennyiben pénzeikre az ő képét verették, és az ő nevét mondták a mecsetekben az előírt imákban.

Al-Ma'mun uralkodásának vége felé az Abbaszidák elleni népmozgalmak annyira megerősödtek, hogy a kalifátust a teljes bukás fenyegette. Ebben az időben az arab törzsek által kiállított katonaság már nem képviselt komoly erőt, és a dinasztia támaszaként nem jöhetett számításba. Ezért al-Ma'mun idejében állandó lovas testőrséget állítottak fel, a kalifátus területén kívül élő népekből. Ebben a testőrségben elsősorban fiatal, jól képzett török származású rabszolgák (gulámok vagy mamelukok)[6] teljesítettek szolgálatot, akiket a rabszolgakereskedők Kelet-Európa és a mai Kazahsztán területén vásároltak össze. Ez a testőrség gyorsan nagy hatalomhoz jutott, és saját belátása szerint váltogatta a kalifákat a trónon. A IX. század hatvanas éveitől kezdve a kalifák játékszerré váltak saját testőrségük kezében.

A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE A IX—X. SZÁZADBAN

A kalifátus politikai széthullása korántsem jelentette a keretébe tartozó területek gazdasági hanyatlását. Ellenkezőleg. Az a körülmény, hogy a feudális termelési mód uralkodóvá vált, és egyes területeken kialakultak a független feudális államok, amelyek a beszedett adók egy részét az öntözési rendszerek fejlesztésére fordították, s így bizonyos mértékig javítottak a parasztság helyzetén, arra vezetett, hogy a IX—X. század folyamán a Földközi-tenger vidékén, Elő- és Közép-Ázsiában megnövekedtek a termelőerők. Ez a folyamat a mezőgazdaságban nemcsak az öntözéssel kapcsolatos munkálatokban, a tökéletesebb víztárolók építésében mutatkozott meg, hanem a vízkiemelő kerék elterjedésében, gátak, duzzasztóművek és folyami csatornák építésében is. Ezek közé tartozott például: a nagy Szila-csatorna, amely az Eufráteszből indult ki, továbbá a Nahr Szarszar-, és a Nahr Isza-csatornák az Eufrátesz és a Tigris között, valamint a Tigrisből kifolyó Nahravan-csatorna stb.

A kézimalmokat és az állati erővel hajtott malmokat mindenütt kiszorították a vízimalmok, egyes helyeken pedig már megjelentek a szélmalmok is. A nagy bagdadi vízimalomnak száz őrlőköve volt. Ugyanekkor hosszú falakat emeltek, hogy megvédjék az oázisokat a futóhomoktól. Terjedt a cukornád, a szőlőtermelés, s a kalifátus nyugati területein a len, a keleti területeken pedig a gyapot és a rizs termesztése. Fejlődött a selyemhernyó-tenyésztés is.

A IX—X. században intenzíven folyt a kézművességnek a mezőgazdasági termeléstől való elválása, és a feudális városok lettek az árutermelés központjai. A kor forrásai a textil-, kerámiai, papírkészítő és illatszergyártó iparok technikai eljárásainak jelentős javulásáról számolnak be, s ugyanezt mondják a fémfeldolgozási módszerekről is. Az áruforgalom nagymértékben kiterjedt,

[6] Arabul a „gulam" szó „ifjút", „legényt", de ugyanakkor „rabszolgát", „katonai szolgát" jelent; a „mameluk" jelentése pedig: „akit birtokba vesznek", „rab".

megélénkült mind a belső, mind pedig a külfölddel folytatott karavánkereskedelem. Kibővült a kereskedelem Indiával, Kínával, a kelet-európai országokkal, köztük a kijevi Oroszországgal (a IX. századtól kezdve), továbbá a Földközi-tenger északi partjának országaival. E kereskedelemmel kapcsolatban bizonyos hitelrendszer fejlődött ki, váltókat kezdtek alkalmazni, s a pénzváltók segítségével nagymértékű pénzbeváltási műveleteket bonyolítottak le.

A ZINDZSEK FELKELÉSE

Az Abbaszida-kalifátusra a IX. században a *zindzs*-ek felkelése mérte a legnagyobb csapást. Ezt a felkelést a sötét bőrű afrikaiak indították. Ezeket főleg a Zanzibár szigetén (arabul: az-Zindzs) működő rabszolgapiacon szerezték be a rabszolgakereskedők, s ezért a kalifátus területén zindzseknek nevezték őket. E nagy csapatokba szervezett rabszolgák a terjedelmes állami földeken található szikes részek (mavat = „halottnak" nevezték az iraki Baszra környékén) növényzetét távolították el, hogy alkalmassá tegyék az öntözés és a művelés számára. Hogy mekkora lehetett a fekete és a fehér rabszolgák száma a kalifátusban, arra következtethetünk egy történésznek, Tabarinak, a zindzsek felkelése szemtanújának megjegyzéséből, aki szerint csupán az alsó-mezopotámiai állami földeken 15 000 rabszolga dolgozott. Ezek valamennyien csatlakoztak a felkeléshez.

A felkelők élére egy energikus és művelt arab, Ali ibn Mohamed al-Barkui állt, aki a haridzsiták szektájához tartozott. A zindzsek felkelése 14 évig tartott (869—883). Nemcsak rabszolgák ezrei, de parasztok és beduinok is részt vettek benne.

A zindzsek elfoglalták Irak nagy részét Baszra városával együtt, és egy megerősített tábort (Al-Muhtara városa) hoztak létre, majd benyomultak Huzisztánba, s elfoglalták fővárosát, Ahvaszt. A zindzsek vezérei kisajátították a termékeny területeket, s ők maguk is feudális földbirtokosokká váltak. Az általuk birtokolt földeken a parasztokat nem mentesítették a haradzs megfizetésétől. Nem szüntették meg a rabszolgaság intézményét sem. Csak azokat a rabszolgákat szabadították fel, akik a felkelésben részt vettek. A Huzisztán és más vidékek ellen intézett támadások idején a zindzsek vezetői rabszolgákká tették az itteni békés lakosságot. Ezek az emberek pontosan lemásolták a kalifátus államberendezését, és Ali ibn Mohamedet kalifának kiáltották ki. Mindez arra vezetett, hogy a mozgalomban csalódott parasztok és beduinok elfordultak tőlük. Így a zindzsek elszigetelődtek, és a kalifa seregeinek a nagy folyami hajóhad segítségével sikerült levernie a felkelést.

A zindzsek felkelése, fogyatékosságai ellenére is, haladó szerepet játszott a kalifátus történetében. Hozzájárult ahhoz, hogy csökkent a rabszolgamunka szerepe Irak és Irán gazdasági életében. A IX—X. századtól kezdve a földbirtokosok rabszolgáikat földdel látták el, és így lényegében feudális függésben levő jobbágyokká tették őket. A IX. század végén ezekben az országokban fejlett feudális társadalom jött létre.

AZ ISZMAILITÁK

A VIII. század közepén a siiták között szakadásra került sor. A siita imámok (Ali kalifa utódai) hatodik képviselője, Dzsafar, megfosztotta elsőszülött fiát, Iszmailt, örökösödési jogától. Valószínű, hogy Dzsafar azért tette ezt, mert Iszmail a szélsőséges siitákhoz csatlakozott, vagy legalábbis együttérzett velük. Ez utóbbiak elégedetlenek voltak azzal a határozatlan, engedékeny politikával, amelyet Dzsafar folytatott az uralmon levő szunnita Abbaszida-dinasztiával szemben. A szélsőséges siiták jogtalannak nyilvánították az imám rendelkezését, és Iszmailt ismerték el törvényes imámjuknak. Ezt a siita kisebbséget kezdték *iszmailita*-knak vagy heteseknek nevezni, mivel csupán hét imámot ismertek el. A siiták többségét viszont, akik legfőbb egyházi vezetőjükként Ali utódai közül 12 imámot ismertek el, *imamita*-knak vagy tizenketteseknek hívták.

Az iszmailiták titkos szervezetet építettek ki, tagjaik aktív propagandát folytattak. Prédikációiknak nagy sikere volt a városok lakossága körében, s nem maradtak hatás nélkül az iraki és iráni, majd a közép-ázsiai és észak-afrikai parasztokra és beduinokra sem. A IX. század végén az újplatonizmus idealista filozófiájának hatása alatt kialakult az iszmailiták tanítása, amely igen távol állott mind az úgynevezett „igazhitű" (szunnita) izlámtól, mind pedig az imamiták mérsékelt siita tanaitól.

Az iszmailiták szerint Isten saját magából létrehozott egy teremtő szubsztanciát, a „világszellemet", amely megteremtette az ideák világát, majd saját magából kibocsátott egy alacsonyabb rendű szubsztanciát, a „világ lelkét", amely azután létrehozta az anyagot (a bolygókat és a földet). Az iszmailiták a Koránt allegorikusan magyarázták, és tagadták az izlám szertartások legnagyobb részének szükségességét.

Az iszmailiták azt tanították, hogy az istenség időnként megtestesül az emberben. A *natik* („beszélő", „próféta"), a „világszellem" megtestesülése, az *aszasz* („alap") pedig a natik segédje, aki tanítását magyarázza, és aki nem más, mint a „világlélek" megtestesítése. Az iszmailiták előbb hét, majd kilenc fokozatot alakítottak meg szektájuk titkainak elsajátításában. A felsőbb fokozatokat a szekta tagjai közül csak nagyon kevesen érték el. Az alsó fokozat birtokában levőknek akarat nélküli vak eszközként engedelmeskedniük kellett az előbbieknek. Az iszmailita szektát a vasfegyelem jellemezte.

A KARMATOK MOZGALMA. A KALIFÁTUS POLITIKAI SZÉTHULLÁSÁNAK VÉGSŐ SZAKASZA

A IX. század végén és a X. században a zindzsek felkeléséhez hasonlóan erős csapás érte az Abbaszida-kalifátust a *karmat*-ok részéről. A szíriai, iraki, bahrejni, jemeni és horaszáni legszegényebb beduinok, parasztok és kézművesek nagyméretű antifeudális felkelést indítottak. A karmatok (a szó jelentése nem világos) titkos szervezete még a zindzsek felkelése idején, valószínűleg kézműves környezetben keletkezett. Jelszavuk a társadalmi egyenlőség (ez azonban a rabszolgákra nem terjedt ki) és a vagyonközösség volt. A karmatok mozgalmának ideológiai formája az iszmailiták szektájának tanítása volt. A karmatok az iszmailiták vezéreit, Ali és Fatima leszármazottait ismerték el legfőbb vezetőikként. A főnökök nevét sohasem mondták ki, miért is a szekta legtöbb tagja nem is tudta azokat. A főnök és környezete mindenfelé térítőket *(dai)* küldött prédikáció és a felkelés előkészítése céljából.

A karmatok első felkelése az iraki Vaszit város környékén játszódott le. A felkelés vezére, Hamdan, akit Karmatnak is neveztek, Kufa közelében állította fel a felkelők főhadiszállását. A felkelők arra kötelezték magukat, hogy jövedelmeik $^1/_5$ részét a közös pénztárba fizetik be. Megkísérelték azt is, hogy a szükségleti tárgyakat egyenlően osszák fel, közös étkezéseket vezettek be. A bahrejni karmatok 894-ben keltek fel. A lázadók 899-ben elfoglalták Lahsza városát, amelyet az újonnan alapított bahrejni karmat állam fővárosának tettek meg. Ez az állam több mint másfél évszázadig állt fenn.

900-ban egy karmat dai, Zikraveih, felkelésre szólította fel a szír sivatag beduinjait, akik elfoglalták Szíriát és Alsó-Irakot, 901-ben pedig Damaszkuszt ostromolták. A kalifa hadserege 906-ban vérbe fojtotta ugyan az alsó-iraki felkelést, de Szíria és Palesztina egyes vidékein a karmatok az egész X. század folyamán tovább folytatták a harcot. 902-től a X. század negyvenes éveiig több karmata felkelés tört ki Horaszánban és Közép-Ázsiában is.

Naszir-i Hoszro, az iszmailita költő és utazó, aki a XI. század közepén meglátogatta Lahszát, leírta a karmatok által Bahrejnben létrehozott társadalmi rendet. Elbeszélése szerint az itteni lakosság nagy része szabad földművesekből és kézművesekből állt. Ezek semmiféle adót nem fizettek. Lahszát pálmaligetek és legelők vették körül. Az állam élén a hat kormányzóból és hat helyettesből

(vezír) álló testület állt. Az államnak 30 000 vásárolt néger és abesszin rabszolgája volt, akiket a földeken és a kertekben végzendő munkák céljaira a földművelők rendelkezésére bocsátottak. Ez kísérlet volt a közös rabszolgatartás visszaállítására, amely időszámításunk első évszázadait jellemezte. A szükséget szenvedő földművesek és kézművesek a közös pénztárból kamatmentes kölcsönt kaptak. A népfelkelésben 20 000 ember vett részt. A bahrejni karmatoknak nem voltak mecsetjeik, nem végezték az előírt imákat, nem tartották a böjtöt és nagy türelmet tanúsítottak az összes vallások és szekták közéjük telepedett hívei iránt.

A X. század közepén befejeződött a kalifátus politikai szétesése. Az állam a feudális széttagoltság fokozódása, az elő- és közép-ázsiai felszabadító harc, valamint a kizsákmányolt néptömegek felkeléseinek következtében meggyengült. A Nyugat-Iránban uralomra kerülő (935) Bujidák dinasztiája 945-ben Bagdaddal együtt elfoglalta Irakot, s megfosztotta az Abbaszida kalifákat a világi (politikai) hatalomtól, úgyhogy ezután csak egyházi főnökök maradtak. A Bujidák a kalifától elvették családi birtokainak nagy részét, és csupán egy hűbérbirtokot, iktát hagytak meg neki, mint akármelyik más feudális földbirtokosnak, s mindössze egy írnokot engedélyeztek számára a birtok kezelésére.

AZ ARAB KULTÚRA

A XIX. századi orientalisták, akiknek még nem álltak rendelkezésükre az összes ma ismert források, s akik a középkori mohamedán történeti hagyomány hatása alatt álltak, úgy gondolták, hogy a mohamedán vallást felvevő és a kalifátus uralma alatt álló területeken az egész középkor folyamán mindenütt egységes „arab" vagy „mohamedán" kultúra létezett. Ennek az állításnak külső alátámasztására az a körülmény szolgált, hogy a klasszikus arab nyelv ezekben az országokban hosszú ideig az államigazgatás, a vallás és az irodalom nyelve volt. Az arab nyelv szerepe a középkorban valóban rendkívül nagy volt. Hasonló szerepet játszott, mint a latin nyelv a középkori Nyugat-Európában. A kalifátusnak azokon a területein azonban, amelyeknek nem arab lakossága volt, tovább fejlődtek a helyi kultúrák, amelyek azután kölcsönhatásba kerültek Elő- és Közép-Ázsia, valamint Észak-Afrika arabjainak kultúrájával. A szó szoros értelmében középkori arab kultúráról csak Arábiában és azokban az országokban beszélhetünk, amelyeket arabizáltak, s amelyekben az arab nép kialakult (Irak, Szíria, Palesztina, Egyiptom, Észak-Afrika). A továbbiakban éppen ezeknek a területeknek a kultúrájáról lesz szó.

Az arabok elsajátították, majd átdolgozták a perzsák, a szírek (arameusok), a koptok, a közép-ázsiai népek, valamint a zsidók kultúrájának jelentős részét, s merítettek a hellenisztikus-római kultúra örökségéből is. A legnagyobb sikereket a szépirodalom, a filológia, a történelem, a földrajz, a matematika, az asztronómia, az orvostudomány, a logika és a filozófia területén érték el, de jelentős eredményeik voltak az építészet, a díszítő művészet és az ötvösművészet területén is. Az antik kultúra örökségének elsajátítása az araboknál az izlám hatása következtében egyoldalú volt. Az arabok szívesen lefordították görögből (vagy a görög munkák szír fordításaiból) a természettudományi és filozófiai munkákat, de figyelmen kívül hagyták a széles körű görög és latin költészetet, elbeszélő prózát és történeti irodalmat. Minthogy az izlám a „bálványimádástól" való félelem következtében eltiltotta az emberek és állatok ábrázolását, idővel tönkretette a szobrászatot, és igen kedvezőtlenül hatott a festészet fejlődésére is.

Az arab kultúra a VIII—XI. században virágzott. A VIII—X. században jegyezték le a népi énekesek dalait, s ekkor dolgozták át a VI—VII. századi, izlám előtti arab költészet darabjait. Abu Tammam és tanítványa, al-Buhturi, a IX. század közepén állított össze két gyűjteményt, az ún. „hamaszákat" („bátorság könyve"), amelyek több mint ötszáz régi arab költő munkáit tartalmazták. A régi arab költészet sok darabját őrizte meg számunkra Abu-l-Faradzs al-Iszfaháni (X. század) hatalmas antológiája, a „Kitab al-agani" („Dalok könyve"). A régi arab költészet, valamint

a Korán alapján alakult ki a középkori klasszikus arab nyelv. A VII. század második feléből és a VIII. századból származó írásban rögzített gazdag arab költészet jelentős mértékben az izlám előtti, csupán élő beszéd által közvetített költészetet folytatta, megőrizve világi, életörömtől sugárzó jellegét. A VIII. század fordulója körül alkotó költők megénekelték a katonai hőstetteket, a szerelmet, a mulatozást és a bort. Kiemelkedik közülük Farazdak, a szatirikus Dzsarir és al-Ahtal, akik mindhárman az Omajjádok dicsőségét zengték.

Az arab költészet virágkora a VIII—XI. század volt. A feudális udvari költészet és a városi költészet megőrizte világi jellegét. Kiváló képviselői közé tartozott Abu Nuvasz (756—kb. 810) szabadgondolkodó, aki szemben állt az izlám ideológiával. Szerelmes versei közismertek. Egyik költeményében azt írja, hogy olyan kutya szeretne lenni, amelyik Mekka kapujában ül, hogy megharaphassa minden egyes zarándok lábát. Meg kell még említenünk a kiváló fazekasmestert, Abu-l Atahiját (a VIII—IX. század fordulóján), aki leleplezte a Harun al-Rasid kalifa udvarában uralkodó romlottságot. Ugyancsak híres költő volt a katona Abu Firasz (X. század), aki a bizánciak fogságában írta elégiáit anyjához, továbbá al-Mutanabbi (X. század), egy vízhordó fia, aki korának legkiválóbb költője, a választékos stílusú versek mestere volt.

A jeruzsálemi Kubbat-asz-Szahra-mecset
691

A XI. század első felében Szíriában írta munkáit a vak Abu-l-Ala al-Ma'arri, aki „filozófus volt a költők között és költő a filozófusok között". Költeményeiben pesszimista kicsengéssel elítéli a feudális társadalom erkölcseit és társadalmi viszonyait, elsősorban pedig a feudális belharcokat. Tagadta az isteni megnyilatkozásról szóló dogmát, és ostorozta azokat az embereket, akik hasznot húznak a tömegek babonáiból. Abu-l-Ala egyistenhivőnek nevezte ugyan magát, de az isten csupán a személytelen sors volt számára. Erkölcsi szabályai: a rossz elleni küzdelem, a saját lelkiismeret és ész követése, a kívánságok korlátozása, és mindenfajta élőlény megölésének elítélése. A X. és XV. század között lassanként alakult ki a népmesék széles körben ismert gyűjteménye, az „Ezeregy Éjszaka". Alapját egy perzsa gyűjtemény, „Az ezer mese" képezte. Az idők folyamán ennek anyaga keveredett indiai, török és egyéb mesékkel. Témáit az arabok átdolgozták, s a cselekményt arab udvari vagy városi környezetbe helyezték. A VIII. század közepétől kezdve igen sok fordítás készült szír, közép-perzsa és szanszkrit nyelven írt elbeszélő prózai művekből.

Az építészet emlékei között első helyen a mecsetek és a paloták állnak. A kalifátus idejéből származó arab mecsetek rendszerint négyszögletű vagy téglalap alakú udvart alkottak, amelyet

árkádsor szegélyezett. Ehhez építették az oszlopok által tartott imatermet. Ilyen volt a fusztati Amra-mecset (VII. század) és a kufai főmecset (VII. század). Később ezeket a mecseteket kupolával és minaretekkel látták el. Egyes szíriai mecsetek a kupolás korai bizánci bazilikákat utánozták. Ilyen a VII. század végéről származó jeruzsálemi al-Aksza- és a VIII. század eleji damaszkuszi Omajja-mecset. Különleges helyet foglal el az építészetben az a VII. század végén, Abd al-Malik kalifa idejében befejezett mecset, amelyet a rómaiak által i. sz. 70-ben lerombolt zsidó Salamon-templom helyére építettek. Ez a Kubbat-asz-Szahra („sziklakupola") nyolcszög alakú, s egy oszlopokon nyugvó kupola tetőzi be. A templomot különféle színű márvány és mozaik díszíti.

A világi épületek közül fennmaradtak a jordániai Msatt erőd fenséges romjai (VII—VIII. század), valamint a VIII. század elejéről származó Kuszejr-Amra, az Omajjádok palotája, amelyet az antik és bizánci hagyományokat követő bizánci és szír mesterek rendkívül művészi képekkel díszítettek. A későbbi épületek közül meg kell említenünk a szamarri nagy minaretet (IX. század), valamint Ibn Tulun mecsetét (IX. század) és a fusztati al-Aszhart (X. század). A X. századtól kezdve az épületeket arabeszkekkel, finom növény- és geometrikus motívumokkal kezdték díszíteni, amelyek közé stilizált betűk kerültek.

Az arab filozófia, amely eleinte szoros kapcsolatban állt a teológiai skolasztikával (központjai: Kufa és Baszra), lassanként megszabadult annak hatásától, miután a VIII. század közepétől kezdve sorban megjelentek Platón, Arisztotelész, Plotinosz és számos antik matematikus és orvos munkáinak arab fordításai. Ezt a fordító tevékenységet, amelyben nevezetes szerepet játszottak a keresztény szíriaiak, al-Ma'mun kalifa idejétől kezdve Bagdadban egy speciális intézményben, a „Bajt-al-hikmá"-ban („a bölcsesség háza") koncentrálták, ahol könyvtár és obszervatórium is volt.

Míg a racionalista teológusok (mutaziliták) és a misztikus szufiták az antik filozófiát igyekeztek az izlámhoz alakítani, addig más filozófusok az arisztotelizmus materialista tendenciáit fejlesztették tovább. A legnagyobb arab filozófus, al-Kindi (IX. század) egy olyan eklektikus rendszert dolgozott ki, amelyben Platón és Arisztotelész nézeteit egyesítette. Al-Kindi főmunkája az optikával foglalkozik. A IX. század végén a baszrai racionalista, a karmatokhoz közel álló tudósok köre, az „Ihvan-asz-Szafa" („tisztaság testvérei") 52 „levélben" (traktátusban) összeállította a kor filozófiai és tudományos eredményeinek enciklopédiáját.

Az a körülmény, hogy az arabok átvették az antik örökséget, elősegítette a matematika, az asztronómia, a geográfia, az orvostudomány és a kémia, azaz a természettudományok fejlődését. Az arab asztronómia és a matematikai földrajz Ptolemaiosz munkáin alapult. A IX. század fordulóján készült el Ptolemaiosz fő asztronómiai munkájának, a „Megalé szintakszisz"-nak arab fordítása „al-Madzsiszti" címen. Ptolemaiosz egyik arab fordítását később elferdített címen („al-Mageszt") lefordították latin nyelvre, és e formájában széles körben elterjedt Nyugat-Európában. A geometria és a trigonometria területén sok fontos felfedezést tett al-Batani (a IX—X. század fordulója) és Abu-l-Vafa (X. század); az utóbbi asztronómiai táblázatokat is készített. 827-ben a szír sivatagban megmérték a föld délkörének egy ívdarabját. A IX. századtól kezdve több városban csillagvizsgálókat létesítettek. Széles körben terjedt az asztrológia, azaz a csillagjóslás „tudománya" is.

Az orvostudomány legkiválóbb képviselői közé tartozott Abu Bekr Mohamed ar-Razi (925), a bagdadi kórház főorvosa, aki nagy hírnevet szerzett orvosi felfedezéseivel. Az araboknál jött létre a IX. században a földrajztudomány külön ágaként a gazdaságföldrajz is. A IX—X. századi arab geográfusok művei szolgálnak ma fő forrásul a kalifátus gazdasági életének tanulmányozására. A X. századi geográfusok közül különösen értékesek Isztahri, Maszudi (utóbbi történész is volt), továbbá Mukaddaszi munkái. A VIII—IX. században alakult ki a kufai és a baszrai filozófiai iskola. A baszrai iskola egyik képviselője, a perzsa Szibavejh arab nyelvtant írt, amely az összes későbbi grammatikák alapjává vált.

A VII—VIII. században az arabok még nem írtak történeti műveket. Az ilyen munkákat a Mohamedről szóló, többnyire legendás elbeszélések, továbbá a hadjáratokról és az arab hódításokról szóló munkák helyettesítették. A világi történetírás a IX. században fejlődött ki. Leghíresebb képviselői: Belazuri, az arab hódítások krónikása (IX. század); Ibn Abu Tahir Tejfur, aki megírta Bagdad város történetét (IX. század); továbbá Jakubi (IX. század, geográfus is volt) és Abu Hanifa ad-Dinaveri (IX. század), az „egyetemes történetek" szerzői voltak. A perzsa Tabari (838—923), egy hatalmas terjedelmű és igen fontos egyetemes történeti munka szerzője, aki művét arab nyelven írta, az arab és a perzsa történetírásnak egyaránt kiváló alakja.

VIII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE KÖZÉP-ÁZSIÁBAN ÉS TRANSZKAUKÁZIÁBAN (V. SZÁZAD—IX. SZÁZAD ELSŐ FELE)

Transzkaukáziában és Közép-Ázsia földművelő vidékein a feudális viszonyok kialakulása már a III—V. században megkezdődött. Ezt a feudalizálódási folyamatot azonban igen bonyolulttá tette az arab hódítás.

1. KÖZÉP-ÁZSIA AZ V. SZÁZADTÓL A IX. SZÁZAD KÖZEPÉIG TERJEDŐ IDŐBEN

A KÖZÉP-ÁZSIAI NÉPEK TÁRSADALMI SZERVEZETE AZ V—VII. SZÁZADBAN

A rabszolgatartó kusán állam bukása és Közép-Ázsiának a nomád heftaliták által történt meghódítása szorosan összefüggött a rabszolgatartó rendszer válságával és a feudális viszonyok kialakulásával a földművelő területeken: Horezmben, Toharisztánban, Szogdiánában és Fergánában. A kizsákmányolás feudális formájának kialakulását, bár hosszú folyamat volt, történeti jelentőségét tekintve forradalminak kell neveznünk. A feudális viszonyok kifejlődése két úton történt. Egyrészről a földesurak földdel és munkaeszközökkel látták el rabszolgáikat, másrészről pedig a meggazdagodott falusiak, kiválva a faluközösségből (dehkánok), a legkülönfélébb eszközökkel kisajátították az egyszerű közösségi tagok földjét, valamint az öntözéshez szükséges vizet.

A faluközösségen belül vagyoni differenciálódásról azoknak az új típusú házaknak az alapján lehet képet alkotni, amelyeket a régészek tártak fel. Az V—VI. század folyamán megjelentek a nagy parasztcsaládok „várszerű" házai, amelyek egy fallal körülvett lakótoronyból álltak. A dehkánok várait ugyanígy építették (ilyen például a horezmi Tesik-kala), méreteik azonban jelentősen nagyobbak, falaik erősebbek voltak, s kiképzésük fényűzésről tanúskodott. Az elszegényedő földközösségi tag függőségbe került a dehkántól, a termés egy részéért kénytelen volt bérbe venni annak földjét. Ezeket *kediver*-eknek nevezték, és később, amikor a nagybirtokos dehkánokból kialakult a feudális urak osztálya, jobbágyokká váltak.

Közép-Ázsia földművelő vidékein, a folyóvölgyek oázisaiban több tucat nagybirtok alakult ki, s ezeket a dehkánokról nevezték el. E feudális urak közül a legerősebbek Szogdiána, Fergána fejedelmei, valamint Oszrusána, Buhara és Merv urai voltak. Az V. században és a VI. század első felében az összes ilyen fejedelmek a heftaliták főnökének adóztak. Függetlenségét csupán Horezm őrizte meg, ahol az Afrigidák házából származó uralkodók uralkodtak.

563 és 567 között a türk kaganátus, amely az Altaj-hegység vidékén és a Hétfolyóköz pusztáin a VI. század közepén alakult meg, szövetséget kötött a szaszanida Iránnal, megverte a heftalitákat, és hatalma alá vetette Közép-Ázsiát egészen az Amu-Darja-folyó vidékéig. A nomád türkök nemigen avatkoztak be a közép-ázsiai feudális birtokok belső életébe, megelégedtek az adószedéssel. A VI. század nyolcvanas éveiben a türk nomád társadalomban kialakulóban voltak a társadalmi osztályok. Ennek következtében a Hétfolyóközben az elszegényedett nomádok felkeltek az uralkodó nomád nemesség ellen. A szegények mozgalmának élére Abruj (a kínai forrásokban Abo), a türk kagánnak egy rabnőtől született fia állt, akit származása miatt megfosztottak a trónörökléstől.

Abruj, miután a trónért folytatott nyílt harcban vereséget szenvedett az előkelőktől, a legszegényebb nomádokból álló kíséretével elvonult a Buharai-oázisba. Itt egyesült azokkal a parasztokkal, akik már korábban fellázadtak a feudalizálódó földbirtokos dehkánok ellen. A felkelt parasztok és a nomádok elkergették az oázisból a helyi dehkánokat és a velük szövetkezett kereskedőket, elfoglalták földjeiket, s Abrujt uralkodójukká választották (583). A menekülő szogdiánai nemesség segítséget kért a türk kagántól, akinek serege kegyetlenül elnyomta a felkelést. A visszatérő dehkánok a levert lázadókat kediverekké vagy rabszolgákká tették, elvéve földjeiket. Abrujt kegyetlen módon kivégezték: vörösméhekkel teli zsákba varrták (586).

588 után a türk kaganátus szétesett. Keleti felének központja Mongóliában, a nyugatiénak a Hétfolyóközén volt. Közép-Ázsia ez utóbbi uralma alá tartozott. 634-ben a kínai birodalom leigázta a keleti türköket, és biztosította uralmát Kelet-Turkesztán (jelenleg Hszincan) felett. A 658 és 659-es években a kínaiak győzelmet arattak a nyugati türkök felett is. A kínai birodalom rövid időre uralma alá vetette Közép-Ázsiát. Amikor azonban a tibetiek betörtek Kelet-Turkesztánba és a VII. század második felében újjáalakult a keleti türk kaganátus is (Mongóliában), meg-

A horezmi Tesik-kala-erőd romjai
VI—VIII. század

szűntek a feudális Kínának azok a kísérletei, amelyek Közép-Ázsia megszerzésére irányultak. A türk kaganátus ideje óta jelentős török nyelvű tömegek maradtak Közép-Ázsiában (a Hétfolyóközén, Fergánában, Balhban stb.), amelyek később az üzbég és kazah népek egyik etnikai elemévé váltak.

KÖZÉP-ÁZSIA A VI. SZÁZADBAN ÉS A VII. SZÁZAD ELEJÉN

A kínai források szerint a VI. században és a VII. század elején megnövekedtek a termelőerők Közép-Ázsia földművelő oázisaiban. Megjelent itt a selyemhernyó-tenyésztés, amely az V. században Kínából átkerült a kelet-turkesztáni Hotan-oázisba, majd innen nyugat felé. Az öntözött és megművelt földek egyre szaporodtak. Ebből az időből származnak az első hírek, amelyek szerint Csacs területén (taskenti oázis) kölest és búzát is termesztettek.

A feudális viszonyok még gyorsabb ütemben fejlődtek a VII. században. A dehkánok megerősített várainak száma egyre növekedett. Ezek egyike volt a Mug hegyén (a mostani Tadzsik köztársaságban) épült vár, amelynek tulajdonosa a VIII. század fordulóján Divastics Pendzsikent (Pjandzsikent) városának ura volt. A pendzsikenti ásatások alapján bizonyos képet kapunk az itteni városokról. Pendzsikent kicsiny volt, a falakon belüli terület nem haladta meg a 19 hektárt, s lakossága 3—4000 lehetett. A város vezetése a gazdag, rendszerint megerősített házban lakó dehkánok kezében volt, akik a környéken földbirtokokkal rendelkeztek, de egy részük már kereskedelemmel is foglalkozott. A kézművesség még nem vált el a mezőgazdaságtól, és igen sok kézműves függő emberként vagy rabszolgaként a dehkánok házában élt. A feltárt ásatási anyag azonban mégis alapot ad arra, hogy a takács-, a tímár- és a fazekasmesterség, valamint az üveggyártás stb. technikájának fejlődéséről beszélhessünk.

A tárgyalt időben Balhon keresztül növekedett az Indiába, elsősorban pedig a Kínába irányuló kereskedelem. A fő szerepet itt a szogdiánaiak játszották. A kínai források adatai szerint 627—647 között csupán Szamarkandból és környékéről húsz követség ment Kínába, s ezeket rendszerint kereskedő karavánok kísérték. A szogdiánaiak üveget, türkizkövet, lovat és egyéb árut szállítottak Kínába, ahonnan selyemszöveteket vittek haza. Közép-Ázsia egyes területein aranyat, vasat és kősót bányásztak.

A VII. században Közép-Ázsiában sok kis fejedelemség alakult, s élükön helyi dinasztiák tagjai (szogdiánaiak, horezmiek, toharok), itt-ott török származásúak állottak. Kezdetben ezek valamennyien elismerték a nyugati türk kaganátus fennhatóságát, s ezért az itteni fejedelmek a kagánnak adót fizettek. Egy időben, a VII. század közepén, egyes fejedelmek a kínai császár főhatalma alá tartoztak. Az arab hódítás idején azonban (VIII. század) a közép-ázsiai kis államok ténylegesen függetlenek voltak.

Az iráni nyelvű földművelő lakosság körében uralkodó vallásként megmaradt a zoroasztrizmus, de keveredett a régi helyi kultuszokkal, s ennek következtében élesen eltért e vallás perzsa válfajától. Egyes helyeken (Toharisztán) elterjedt a buddhizmus. Megtaláljuk a zsidók, a manicheusok és a keresztények közösségeit is, elsősorban a városokban.

Ebben az időben Közép-Ázsiában kiéleződtek az osztályellentétek. Az Iránból behatoló mazdakita tan nagy sikert ért el a kisföldű és a legszegényebb parasztok körében. A mazdakiták vezették a dehkánok ellen irányuló mozgalmakat. A VIII. század elején Hurzad vezetése alatt Horezmben is felkelt a nép az előkelők ellen. Ez a mozgalom is a mazdakita program jegyében indult, amely szerint fel kell számolni a nemességet, meg kell valósítani a társadalmi egyenlőséget és az összes földeket át kell adni a szabad faluközösségeknek.

Az V—VII. században Közép-Ázsiában tovább fejlődött a horezmi és különösen a szogd nyelven írt irodalom. Ezeket a nyelveket beszélte Közép-Ázsia földművelő területeinek, valamint Kelet-Turkesztán népének egy része is. Az írásbeliség elterjedésére utal a folyóírás megjelenése. A vallási tartalmú, szogd nyelven és szogd írással írt buddhista, manicheus vagy keresztény művek (a legkorábbiak valószínűleg a IV. századból, a legkésőbbiek pedig a VIII. századból származnak) arról tanúskodnak, hogy a szogdok, az indiaiak, az irániak és a szíriaiak között élénk kulturális kapcsolatok voltak. A szogd írásbeliség leggazdagabb gyűjteményeit azok a VIII. század elejéről származó okmányok képezik, amelyeket bőrre vagy fapálcákra írtak. Ezeket a Mug-hegyen folytatott ásatások alkalmával találták meg.

A VII—VIII. századi szogd ábrázoló művészetről annak a gazdag anyagnak az alapján tudunk fogalmat alkotni, amelyet nemrégiben fedeztek fel a szovjet tudósok Pendzsikentben. A megtalált nagyszerű fali freskók arról tanúskodnak, hogy a VII. században s a VIII. század elején rendkívül fejlett festőiskola működött itt. A pendzsikenti épületek, szentélyek és lakóházak falait sokszínű, különböző témájú festmények díszítették. Ezek megörökítették a szogdiánai uralkodók ünnepi fogadásait, a dehkánok párbajait, lovas és gyalogos katonák harcát stb. A szentélyekben található pendzsikenti festmények fontos forrásul szolgálnak annak eldöntésére, hogy milyen volt Közép-Ázsia lakosságának ideológiája és vallása közvetlenül az arab hódítás és az izlám elterjedése előtt. A legértékesebbek azonban a világi tárgyú pendzsikenti falfestmények. Ezek a nagy kifejező erővel és mesterségbeli tudással festett képek már világosan az új feudális társadalom megszületéséről tanúskodnak, ami többek között abban az új ábrázolási módban jut kifejezésre, amely az előző korral szemben a sematizmus jeleit mutatja. Pendzsikentben szobrokat, valamint embereket és állatokat ábrázoló fametszeteket is találtak. A szogdok fejlett képzőművészetéről tanúskodnak annak a nemrégiben Varahsban feltárt palotának a romjai is (északkeletre Buharától), amelynek gyönyörű falfestményei állatokat és vadászjeleneteket ábrázolnak.

A díszítőművészet maradványai közül meg kell említeni azt a Mug várában talált bőrrel bevont pajzsot, amelyet egy nyeregben ülő lovast ábrázoló, tehetségről tanúskodó színes kép díszít.

Ez az ábrázolás, amely töredékként maradt ránk, rendkívül érdekes. A közfelfogás szerint helyi munkáról van szó, s ennek alapján következtetést vonhatunk le az itteni művészet sajátos, eredeti jellegére vonatkozólag. Ennek az ábrázolásnak az alapján tudjuk elképzelni azt is, hogy milyen volt egy fegyveres szogd lovas a VIII. század fordulóján.

Közép-Ázsia híres volt a rendkívül finom szogd üvegről. 428-ban a Kínába utazó szogd kereskedők megtanították a kínai kézműveseket ennek az üvegnek a készítésére. Nagy mennyiségű üvegedényt találtak ebből az időből a szamarkandi Afrasziab erődítménynél és másutt folytatott ásatásoknál.

AZ ARAB HÓDÍTÁS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

A VII. század harmincas éveiben kezdődő arab hódítás átcsapott Közép-Ázsiába is. Irán meghódítása és a mervi oázis elfoglalása után az arab kalifátus seregei 651-ben elérték az Amu-Darja-folyót. A VII. század végéig az arab csapatok Mervből csak zsákmányszerzési céllal támadták a közép-ázsiai birtokokat. A VIII. század elején azonban a kalifátus keleti területeinek helytartója, Haddzsadzs, Közép-Ázsiába küldte hadvezérét, Kutejba ibn Muszlimot, s az ő vezénylete alatt az arabok meghódították Közép-Ázsia legnagyobb részét (705—715 között).

Az arabok mindenütt Közép-Ázsia népének elkeseredett ellenállásába ütköztek. Ez azonban helyi, kis erők ellenállása volt. A politikai egység hiánya, az egyes fejedelemségek közti kapcsolatok gyengesége, valamint a fejedelmek egymás elleni harcai megkönnyítették az arab hódítók dolgát.

Az arab hadvezérek a maguk oldalára állították a helyi főnemességet, amely a hódítóknál keresett segítséget a népmozgalmak ellen. Így esett el Horezm is, amelynek uralkodója (horezm-sah) a Hurzad vezette parasztfelkelés leverésére Kutejbát hívta segítségül. A horezmi uralkodó csapatai Kutejba oldalán vettek részt 712-ben Szamarkand ostromában. Az arab hódítás nagy pusztításokkal, zsákmányolással és a helyi lakosság nagy részének rabságba hurcolásával végződött. Egy történész, Ibn al-Aszir szerint Kutejba Közép-Ázsiából körülbelül 100 000 foglyot szállíttatott el rabszolgaként.

Az arabok szilárdan megvetették lábukat Közép-Ázsia földművelő oázisaiban. Igen sok arab telepedett le családjával együtt az elfoglalt városokban és falvakban. Akárcsak Iránban, ide is arab helytartókat küldtek, akiket írnokok és hivatali személyzet követett. Velük együtt megérkeztek a mohamedán papok is, akik minden eszközzel terjeszteni igyekeztek az izlámot.

A KÖZÉP-ÁZSIAI NÉPEK HARCA AZ ARAB URALOM ELLEN

A kalifa tisztviselőinek zsarolásai és elnyomó politikája nemcsak a néptömegeket, hanem a helyi dehkánok egy részét is felháborította. Amint a már említett Mug-hegyi várban talált iratok bizonyítják, a szamarkandi Gurak fejedelem 718-ban vagy 719-ben a kínai császártól kért segítséget az arabok ellen. Szogdiána lakóit a hódítók iránt érzett gyűlölet arra indította, hogy áttelepedjenek Fergánába, az arabok által még meg nem hódított területre. Több mint 10 000 ember gyűlt össze Pendzsikent ura, Divastics vezetésével. Később azonban az arabok Hodzsentben ostrom alá fogták, s kegyelmet ígérve megadásra bírták őket. Az arab parancsnok azonban hitszegően viselkedett. A férfiakat megölette, az asszonyokat és gyermekeket pedig rabszolgává tette és kiosztotta katonái között. Ugyanakkor az arab hatóságok véresen leszámoltak Hodzsent vidékének lakosságával, több ezer parasztot lemészároltak.

728-ban az arabok megígérték, hogy a mohamedán hitre térőknek elengedik a földadót (haradzs). Amikor azonban sok szogd paraszt hajlandónak mutatkozott az izlám felvételére, a hódítók nem teljesítették ígéretüket, hanem fegyveres erő segítségével behajtották az adót. Válaszképpen kitört a szogdok felkelése, amely közel 10 évig (728—737) tartott. Az ország egész lakossága csatlakozott a felkelőkhöz. Ugyanekkor az arab hadsereg csupán két városban tudta megvetni a lábát. Igen sok dehkán kénytelen volt csatlakozni a felkelő seregekhez. A Hétfolyóközből török nomádok is segítségükre siettek. A felkelők azonban csak nehezen tudtak ellenállni az arab seregeknek, amelyek állandó erősítéseket kaptak a kalifától. 737-ben az arabok legyőzték a szogdok és törökök egyesült seregét Kesa (ma Sahriszjabz) mellett, s a felkelést teljesen leverték.

A felkelés után a dehkánok, akik meg akarták tartani társadalmi privilégiumaikat és vagyonukat, a győztesek oldalára álltak, megegyeztek az arab előkelőkkel és felvették a mohamedán vallást. A nép azonban minden lehetőséget felhasznált a további harcra. Tíz év múlva (747) a parasztok és a városlakók nagy tömegei vettek részt a Merv-oázisban Abu Muszlim vezetése alatt kitört felkelésben, amely az Omajjád-dinasztia megdöntésével és az Abbaszida-család uralomra jutásával végződött (750). 751-ben a Buharai-oázis 30 000 parasztja nyúlt fegyverhez Sarik vezetése alatt, és a kalifa seregeinek csak nehezen sikerült őket leverni.

776 és 783 között újabb mozgalomra került sor Maverannahrban a szogd parasztok között. Egyes dehkánok, akik gyűlölték a kalifa uralmát, kezdetben szintén csatlakoztak a felkeléshez. Amikor azonban kiderült, hogy ez nem csupán a hódítók, hanem a helyi nagybirtokosok ellen is irányul, elhagyták a felkelők sorait. A mozgalom élén a hurramita Hasim ibn Hakim, egy Merv környékéről származó vászonfehérítő állt, akit arabul Mukannának („eltakart", azaz olyan ember, aki fejét kendővel köti be) is neveztek. Mukanna, aki részt vett Abu Muszlim, valamint az utána következő horaszáni arabellenes felkelésekben, körülbelül 15 évet töltött a kalifa börtönében. Innen sikerült azonban megszöknie, s akkor Maverannahrba ment, ahol átvette a kezdődő felkelés veze-

ÜLŐ FÉRFI
A pendzsikenti (Közép-Ázsia) palota egyik falfestményének részlete. VII. század

tését. A felkelők véglegesen meg akarták szabadítani Közép-Ázsiát és Horaszánt az Abbaszidák uralmától. A hurramiták arra törekedtek, hogy az arab és a helyi nagybirtokosok földjeit megszerezzék, s átadják azokat a faluközösségeknek, társadalmi egyenlőséget teremtve.

A források ezt a felkelést a „fehérruhás emberek" mozgalmának nevezik. Eleinte igen nagy sikereket értek el a „fehérruhások", a városok és erődök egész sorát foglalták el, s Szamarkandhoz közeledtek. A szogd nemesség által támogatott arab seregek elleni harcokban a Hétfolyóköz török nomád törzsei, a türges és karluk törzsek Mukanna oldalára álltak. Al-Mahdi kalifa ezt a mozgalmat csak hosszú és elkeseredett harc után tudta leverni. 806—810-ben újabb nagy arabellenes felkelésre került sor Közép-Ázsiában. A mozgalomban a Horezmtől Pamirig terjedő hatalmas terület lakossága vett részt. Al-Ma'mun kalifa végeredményben nem annyira fegyverrel, mint inkább a felkelők vezérével, Rafi ibn Laisz-szal és a mozgalom tehetős résztvevőivel folytatott tárgyalások útján aratott győzelmet. Ezek ugyanis a kalifától különféle privilégiumokat, pénz- és földadományokat kaptak, és így elárulták a felkelést.

A feudális viszonyok fejlődése, amely Közép-Ázsiában már az arab hódítás előtt megkezdődött, a kalifátus idején tovább folytatódott. A rendelkezésre álló földek jelentős része, elsősorban pedig az előzőleg szabad faluközösségek földjei állami tulajdonba kerültek. A földek egy részét az arab előkelők kapták meg, más része pedig a közép-ázsiai dehkánok kezén maradt, akik elismerték a kalifátus uralmát és lassanként áttértek a mohamedán vallásra. A korábban szabad faluközösségi parasztok így fokozatosan feudális függésbe került jobbágyokká váltak.

A IX. században Közép-Ázsiában kialakulóban volt a tadzsik nép, amely egy, a nyugat-iráni nyelvekhez tartozó nyelven beszélt. A tadzsik nyelv kezdetben valószínűleg a Merv-, a Buharai- és más oázisok lakosságának érintkezési nyelve volt. A szogdok jelentős része más iráni nyelvű csoportokkal együtt lassanként beolvadt a tadzsik népbe.

AZ ARAB KALIFÁTUS URALMÁNAK HANYATLÁSA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN A IX—X. SZÁZADBAN

Az arab kalifátus politikai széthullása következtében Közép-Ázsiában a IX. században a Szamanidák helyi tadzsik dinasztiája került uralomra (819—999). A IX. század közepén e család kezén egyesült az egész Maverannahr, Buhara és környéke kivételével, ahol megmaradt a helyi uralkodó, a buhar-hudat. A Szamanida Iszmail azonban felhasználva a Buharai-oázisban folyó belharcokat és népi megmozdulást, elfoglalta Buharát, leverte a helyi feudális urak ellen indított parasztfelkelést, és megfosztotta trónjától a buhar-hudatot. Bátyja, I. Naszr idején Iszmail csupán Buhara részfejedelme volt, de annak halála után az egész Szamanida állam élére került (892—907). Ez az állam Iszmail idejében érte el hatalmának tetőpontját.

Az Irán keleti része (Horaszán) feletti uralom ebben az időben a Szaffaridák perzsa dinasztiájának kezén volt (861—900). A Szaffaridák el akarták foglalni Maverannahrot is, de a Szamanida Iszmail 900-ban tönkreverte seregüket. A Szaffarida-államot ekkor megsemmisítették, birtokai (Horaszán, Szisztán és Tabarisztán) Szamanida birtokká váltak.

2. A KORA FEUDÁLIS TÁRSADALOM TRANSZKAUKÁZIÁBAN (V. SZÁZAD—IX. SZÁZAD KÖZEPE)

A KORA FEUDÁLIS ÁLLAM KIALAKULÁSA TRANSZKAUKÁZIÁBAN

A Transzkaukáziában, Örményországban, Grúziában[1], Albániában[2], Atropaténében[3] a III—IX. században uralomra kerülő kora feudális társadalom kialakulásának történeti képét nehéz megrajzolni, mert a forrásokban e kérdésre vonatkozólag alig találunk utalást. Mindössze annyi látszik kétségtelennek, hogy a Transzkaukázia területén levő országokban a IV. században a katonai nemesség kezére került a korábban földközösségi tulajdonban levő földek és legelők jelentős része. Megjelent a föld és a víz (csatornák) feudális tulajdona. A rabszolgatartó nemesség eltűnt.[4]

A feudális urak és a tőlük függésbe kerülő parasztok alkották az *azát*-ok és *anazát*-ok („szabadok" és „nem szabadok") rendjét (Örményországban és Albániában, míg Grúziában ezeknek az *aznaur*-ok és *uazn*-ok feleltek meg). Albániával kapcsolatban a források arról értesítenek bennünket, hogy a függő parasztok a feudális uraknak (az azátoknak) és az egyháznak terményjáradékot fizettek. Az azátok kivételével Albánia egész lakossága egyházi tizedet fizetett. Egy V. század végén tartott egyházi zsinat rendelkezése folytán a „tehetősek" (gazdag parasztok) az egyháznak évente négy mérő búzával, hat mérő árpával és 16 icce „édességgel" (musttal vagy borral) adóztak. Az „ínségesek" (azaz a parasztság többsége) az említett mennyiség felét adták búzából és árpából, míg borból annyit, amennyit tudtak. A legelőkkel és szőlőkkel nem rendelkező állattenyésztők dézsmája egy juh, három csomó gyapjú és egy kerek sajt volt.

A IV—VI. században a transzkaukáziai kora feudális társadalmakban jelentősen kifejlődött a földművelés (különösen nagy jelentőségre tett szert a szőlőművelés), valamint a helyhez kötött és (Albániában) a nomád állattenyésztés. Lovakat, birkákat és kecskéket tenyésztettek. Megnövekedett a vas-, a réz- és az ezüstércek, valamint a só bányászata.

Transzkaukázia területén ebben az időben a legnagyobb városok a következők voltak: Örményországban Valarsapat és Dvin, Grúziában Mcheta és Tbiliszi, Albániában pedig Partav. Ezek közül a városok közül egyesek azok mellett a kereskedelmi utak mellett feküdtek, amelyek Bizáncot Iránnal, Közép-Ázsiával és Kínával kötötték össze. A nagykereskedelem elsősorban átmenő jellegű volt. A többi városok politikai és kulturális centrumok voltak. Akadtak azonban olyan városok is, amelyekben tulajdonképpen csak a feudális urak várai mellett letelepedett kézművesek tömörültek. E városok lakossága továbbra is folytatott földművelést.

Transzkaukázia országainak belső szerkezete nagyobb változások nélkül fennmaradt az V. század közepéig, annak ellenére, hogy egy 387-ben kötött szerződés értelmében Örményországot megosztották Irán és Róma között. Lazika Róma befolyási övezetébe került, Kartlia és Albánia pedig kénytelen volt elismerni Irán uralmát. Jóllehet a gazdasági széttagoltság, valamint az örmény nemesség politikai csoportjai között vívott belső harc lehetővé tette, hogy a Szaszanida uralkodó 428-ban felszámolja Perzsa-Örményország uralkodójának hatalmát, a helyi törvények, valamint a fejedelmek és papok privilégiumai azonban megmaradtak. Örményország továbbra is fejedelemségekre (nahararságokra) oszlott, amelyek élén örökös fejedelmek, *naharar*-ok álltak.

[1] Grúziát a Lihiai hegylánc két királyságra: a nyugati Lazikára (a régi Colchis) és a keleti Kartliára (a régi Ibéria) osztotta.

[2] Albánia a mai Azerbajdzsán Szovjet Szocialista Köztársaság területén volt.

[3] Atropaténének (Adurbadagan, később Aderbajgan) nevezték a mai déli, iráni Azerbajdzsánt.

[4] Lásd Világtörténet. II. köt. 778—793. old. — Egyes szovjet kutatók véleménye szerint Transzkaukáziában egyáltalán nem alakult ki a rabszolgatartó társadalom, és a feudalizálódási folyamat itt sokkal korábban kezdődött, mint az i. sz. III. század.

Lazika az V—VI. században Grúzia erőssége volt katonai és politikai tekintetben egyaránt. Bár Róma után Bizánc többször is kísérletet tett arra, hogy leigázza Lazikát, ez sokáig megőrizte függetlenségét. Bizánc csupán a VI. század elején, hosszú harcok után tudta ottani főhatalmát megszilárdítani. Atropaténé, amely már a III. században az iráni Szaszanidák uralma alá került, ugyancsak megőrizte autonómiáját és helyi uralkodóját.

A kereszténység, amely a IV. század első felében Örményországban, Kartliában és Albániában államvallássá vált, csak igen lassan hatolt be a néptömegek körébe. Az albániai erdőkben a régi, keresztény előtti vallások hívei még az V. század végén is emberáldozatokat mutattak be. Az államhatalom és az egyház halálbüntetéssel harcolt ezek ellen az „ördögimádó szekták" ellen. Lazikában a kereszténység csak a VI. század közepén honosodott meg. Atropaténében a zoroasztrizmus került uralomra. Az örmény, a grúz és az albán egyház független volt. Mindegyik élén egy katolikosz állott. A VI. században mindhárom keresztény egyház a monophyzita tanokat vallotta. A VII. század elején azonban a grúz egyház elfogadta az ortodox hitvallást, és megszakította az örmény egyházzal fennálló közösséget.

Szent Ripszima temploma Ecsmiadzinban
VII. század

TRANSZKAUKÁZIA NÉPEINEK HARCA A SZASZANIDA IGA LERÁZÁSÁÉRT AZ V—VI. SZÁZADBAN

Az V. század közepén, II. Jezdigerd sah uralkodása idején, az iráni kormányzat elhatározta, hogy megfosztja Transzkaukáziát autonómiájától, kiirtja az ott megszilárdult kereszténységet, és a hivatalos perzsa vallással, a zoroasztrizmussal cseréli fel. Az iráni kormányzat ezt eszköznek tartotta a lakosság, elsősorban az örmények erőszakos iranizálására és asszimilálására. Új, magasabb adókat vetettek ki, amelyek teljes súlyukkal a parasztság vállára nehezedtek. Első ízben adóztatták meg és fosztották meg előjogaitól a papságot. A nahararokat ugyancsak eltiltották a főbb állami tisztségek viselésétől (a szparapet[5] kivételével). Ezeket a tisztségeket perzsa főnemesekkel töltötték be.

II. Jezdigerd, hogy politikáját könnyebben keresztül vigye, a heftalita veszély ürügyével hét éven át távol hazájuktól, Irán keleti határán tartotta a transzkaukáziai fejedelmek lovascsapatait. 450-ben pedig azt követelte az örmény katonai nemességtől, hogy térjen át Zoroaszter vallására.

[5] Szparapet = lovas vezér (az örmény feudális nemesi felkelés fővezérének címe).

Ellenkező esetben birtokaiktól és privilégiumaiktól való megfosztással és az előkelő családok kiirtásával fenyegette őket. A főnemesség iranizálása lett volna a kezdete a transzkaukáziai népek teljes asszimilációjának. Ekkor azonban olyasmi történt, amire Jezdigerd nem számított. Bár az örmény azátok csapatai távol voltak, népi felkelés tört ki (450). A felkeléshez csatlakoztak a nahararok is. A népi felkelés élére Vardan Mamikonian szparapet, a tapasztalt hadvezér állt, aki energikus és bátor ember volt. A nép lelkesedése és a perzsa iga elleni gyűlölet oly nagy volt, hogy még Vaszak, a Szünik kerület főnöke, a Szaszanidák régi híve is kénytelen volt részt venni a mozgalomban. Hasonló népi felkelésre került sor Kartliában és Albániában is.

Az egyesült örmény—grúz—albán hadsereg Vardan Mamikonian parancsnoksága alatt Halhal (jelenleg Kazah) városa mellett, Kartlia, Albánia és Örményország határán, tönkreverte a perzsákat. Bizánc azonban, amelyhez a felkelők segítségért fordultak, az Attila vezetése alatt álló hunok támadásától félve, nem kívánt háborúba bocsátkozni Iránnal. A szüniki Vaszak ekkor, látva, hogy a felkelők nem kapnak külső segítséget, árulóvá vált. Közölte a haditervet a perzsa hadvezérrel, és Örményország rábízott délkeleti határvidékén átengedte a perzsa seregeket.

A külső segítség elmaradása, s különösen Vaszak árulása elősegítette a perzsa győzelmet. A döntő ütközetre az Avarajri síkságon került sor. A felkelők hősiesen küzdöttek, de a perzsa túlerő felülkerekedett, és maga Vardan Mamikonian is elesett a harcmezőn (451. május 26-án). Ettől az időtől kezdve az avarajri csata napja gyásznap Örményországban. A döntő győzelem után a Szaszanidák felszámolták a felkelők szétszórt fészkeit Örményországban, Kartliában és Albániában. A harc méreteitől megijedt II. Jezdigerd azonban a felkelésnek csupán néhány vezetőjét végeztette ki, a feudális uraknak pedig engedményeket tett. Elállt a vallászcserére irányuló követeléstől, helyreállította az autonómiát, visszaadta a helyi nemesség és az egyház privilégiumait. A néptömegek viszont semmit sem kaptak.

Bizonyos idő múlva Peroz iráni sah újra megnyirbálta a transzkaukáziai országok autonómiáját, de sokkal óvatosabban járt el, mint II. Jezdigerd. Albániában megszüntette a fejedelmi hatalmat (461), Örményországban és Kartliában pedig viszályokat szított a főnemesség körében, és mindenütt megerősítette a perzsa helyőrségeket. Peroz, akinek seregét a heftaliták megverték, s akit hatalmas adó fizetésére kötelezték, ennek egész súlyát a transzkaukáziai országokra hárította.

Ekkor Kartliában, Albániában és Örményországban ismét spontán népi felkelés tört ki, amelyhez csatlakozott a főnemesség nagy része is (481—484). A felkelés élére I. Vahtang Gorgaszel (perzsául: Gorgaszar, „farkasfej" — ragadványnév, sisakdísze miatt) kartliai fejedelem, valamint Örményország szparapetje, Vahan Mamikonian állt. Valas iráni sah hosszú háborúskodás után, 484-ben kénytelen volt békét kötni a transzkaukáziai országok nemességével a következő feltételek mellett: a transzkaukáziai országok autonómiát kapnak; a nemesség és a keresztény papság privilégiumai érintetlenek maradnak; a kereszténveknek nem kell áttérni Zoroaszter hitére, a zoroaszter vallás követőinek pedig a kereszténységre. Ezenkívül Valas sah kénytelen volt Örményország kormányzójává kinevezni Vahan Mamikoniant, s visszaállítani a fejedelmi hatalmat Albániában.

A VI. század elején azonban az iráni kormányzatnak véglegesen sikerült felszámolnia az albániai fejedelem tisztségét, majd egy újabb felkelés után a kartliait is, akiknek helyébe ezután perzsa helytartók léptek. Egyébként a transzkaukáziai országok belső szervezete a VI. század közepéig változatlan maradt. E területek önkormányzatát csak I. Hoszro Anosarvan (531—579) uralkodásának idejétől kezdték megnyirbálni. A perzsa helytartók önkénye és adópolitikája rövidesen tűrhetetlenné tette a parasztság helyzetét, ami 571-ben új felkelésre vezetett Örményországban. Ez a felkelés átterjedt Kartliára, s támogatták az albániaiak is. Segítséget nyújtottak nekik ezenkívül a lázok és az abaszgok (az abházok elődei). A felkelők megsegítésének ürügyével beavatkozott Bizánc is, és az iráni—bizánci harcok húsz éven keresztül (571—591) pusztították Transzkaukáziát.

Végeredményben Irán kénytelen volt barátsági szerződést kötni Bizánccal, s átengedni Kartlia egy részét, egészen Tbilisziig, valamint Kelet-Örményországot, egészen a Van-tóig. A perzsáktól felszabadult kartliai területen helyi fejedelem kezébe került a hatalom. A VI. század végén Albániában is újjászületett az állami élet, örökös fejedelemmel az élén. Kartliának és Örményországnak iráni fennhatóság alatt maradt részein a kormányzat ugyancsak kénytelen volt jelentős engedményeket adni a helybeli nemességnek. A parasztság helyzete azonban továbbra is nehéz maradt. Bizánc győzelme után (628) a szaszanida Irán uralma a transzkaukáziai országokban lehanyatlott, Bizánc fennhatósága pedig csupán névleges volt.

A VII. században a Kaukázus vidékén egyre jelentősebb szerepe volt a kazár kagánságnak. A kazárok kezdetben törzsszövetséget alkottak, amelyben egyesek véleménye szerint török, mások szerint pedig finnugor etnikai elemek egyesültek. A kazárok a Kaukázustól északra fekvő területen éltek, és a VII. század húszas éveiben behatoltak Transzkaukázia területére, valamint Iránba. Ebben az időben a kazár törzsek a nyugati türk birodalomtól függtek, és Bizánc szövetségesei voltak az Irán ellen vívott háborúban. A VII. század közepe körül kialakult a független kazár állam, amelynek fennhatósága az Alsó-Volgától az Azóvi-tengerig terjedt. A kazárok nomád állattenyésztők voltak, de később egy részük áttért a földművelésre. Ebben az időben még a samanizmus volt náluk az uralkodó vallás, később azonban (a IX. század fordulója körül) a kazár nemesség felvette a zsidó vallást.

A nomád kazároknak a transzkaukáziai országok elleni pusztító támadásai a VII. és VIII. században folytatódtak. A helyi nemesség időnként kénytelen volt adózni mind a kazároknak, mind Bizáncnak. A 604—628 között folyó iráni—bizánci háború, valamint a kazárok betörései igen súlyos következményekkel jártak a transzkaukáziai országok gazdasági életére, és politikailag is meggyengítették őket. Mindez megkönnyítette az araboknak Transzkaukázia meghódítását.

KULTÚRA

Az V—VII. században a transzkaukáziai országok feudális kultúrája jelentősen kifejlődött. Örményországban a történetírók egész sora működött. A legnevezetesebb közülük az V. században: Agafangel, Korjun, Fausztosz Buzand, Jelise (Jegise) és Lázár Parpeci. A két utóbbi megörökítette az örmény népnek az iráni iga ellen vívott harcát. Rendkívül nagy hírnévre tett szert az „örmény történet atyja", Mózes Chorenaci, aki egy monumentális munkában megírta Örményország történetét. Az örmény történészek munkái, elsősorban pedig Mózes Chorenaci és Jelise művei mély hazafias érzésről tanúskodnak és művészi előadás jellemzi őket.

Az V—VII. század folyamán szír és görög nyelvből sok munkát fordítottak örményre, köztük Platón, Arisztotelész, Zénon stb. filozófiai munkáit. A legnagyobb örmény filozófus, a „Legyőzhetetlen" Dávid, az újplatonikus iskola híve volt. A természettudományok képviselői közül kiemelkedett Ananiász Sirakaci (VII. század), korának kiváló tudósa, aki matematikus, asztronómus és geográfus volt. A kereszténység felvételével szoros kapcsolatban áll a feudális örmény templom-építészet, amelynek sok alkotása maradt korunkra. Ilyenek pl. a Jererujkában és Tekorában épített bazilikák (V—VI. század), továbbá a centrális kupolával megépített Masztara és Szent Ripszima temploma, valamint a háromhajós, körkupolával ellátott Zvartnoc (VII. század). A templomokat gazdagon díszítették domborművekkel, kőszobrokkal, festményekkel és mozaikképekkel. Az örmény építészet alapvető princípiumai a VII. század folyamán alakultak ki. Ebben a korszakban is megtaláljuk az udvari és mellette a népi színházat, amelyek mind a mai napig fennmaradtak.

A régi grúz irodalmat több olyan emlék képviseli, amelyek fontos történeti források. Ilyenek a „Szent Susanika vértanúsága" (VII. század), „Mchetai Szent Euszthatiosz vértanúsága" (VI. század) és más művek, amelyek részletesen ismertetik a feudális társadalom életét.

Az atenai Sion-templom
VII. század

Grúziában, akárcsak Örményországban, bazilika típusú templomokat építettek (a legrégibb közülük: a bolniszai Sion (V. század). Később a grúz építészetre legjellemzőbbek a négy apszisszal ellátott és kupolával fedett templomok, amelyek közül a leghíresebbek a Mcheta mellett fekvő Dzsvari-templom (VI—VII. század fordulója), az atenai Sion (VII. század), továbbá az ishani kerek templom stb. Ezeket a templomokat féldomborművek és néha mozaikok díszítették.

Az albániai kora feudális építészet emlékei közül meg kell említeni az erős, ún. „hosszú falakat", amelyeket a hunok és más nomádok támadásai ellen a Derbenti-szorosban építettek (V—VI. század), továbbá a kumai bazilikát és a lakitai kerek templomot. Az egykorú irodalom kiváló terméke az örményül írt „Albánok története", amelyet Mózes Kalankatvacinak tulajdonítanak (a szöveg legrégibb része a VII. században készült).

A transzkaukáziai népek feudális kultúrája a keresztény egyház erős befolyása alatt állt. Ugyanakkor azonban megvolt és fejlődött az egyházi hatástól mentes népi művészet is. A grúz népi eposz legszebb emléke az Amiran-monda, amely a népért harcoló hősről szól. Az örmény epikus költészet egyes darabjai bekerültek Mózes Chorenaci történeti munkájába. A népi művészet alkotásai az építészet területén is megtalálhatók.

Az uralkodó osztály építészetére igen nagy hatással volt a paraszthá zak négyszögletes formája, amelyet a közepén világítónyílással ellátott fakupola fedett.

AZ ARAB HÓDÍTÁS TRANSZKAUKÁZIÁBAN

Szíria meghódítása után az arab kalifátus hadereje 640-ben első ízben behatolt Armeniába, elfoglalta és kirabolta Dvint, a fővárost, s 35 000 embert hurcolt rabságba. 642-ben az arab hódítók megtámadták Atropatenét. Ennek uralkodója elismerte az országa feletti arab főhatóságot. 654-ben az arabok, tűzzel-vassal pusztítva Örményországot, eljutottak egészen Tbiliszii g, s rákényszerítették a kartliai fejedelmet, hogy elismerje a kalifátus főhatalmát. Kartlia lakossága megtartotta vallási, személyi és vagyoni jogait, de egy dinár értékben minden porta után *dzsizje*-t (más vallásúak adója) kellett fizetnie. Az ezzel kapcsolatban kötött szerződést később többször megújították, s mintául szolgált sok más olyan szerződés számára, amelyeket az arab hadvezérek a transzkaukáziai helyi uralkodókkal vagy egyes városokkal kötöttek.

Az arab kalifátus azonban erős népi ellenállásba ütközött a transzkaukáziai országokban, és ezért nem tudta ott azonnal megszilárdítani hatalmát. Albánia fejedelme, Dzsavansir (635—669), ez a bátor hadvezér és patrióta, ügyesen lavírozva Bizánc, a kazárok és a kalifátus között, meg tudta őrizni országa tényleges függetlenségét. Ugyanezt a politikai vonalat követték a kartliai fejedelem, és az örményországi nahararok is.

A kalifátusnak csak a VIII. század elején, hosszú harcok után sikerült meghódítania Transzkaukáziát. A hódítás az itteni országok elpusztításával és kirablásával járt. Miután 703-ban sikerült

Lovasok

A pendzsikenti palota egyik falfestményének részlete. VII. század

leverniük az örmények népi felkelését, két év múlva a kalifa helytartója összehívta az örmény nahararokat és azátokat Nahcsevan városába és Hram faluba, szerződéskötés céljából. Itt azonban az arabok az egybegyűlteket bezárták a templomokba, rájukgyújtották azokat, s így körülbelül 800 embert elpusztítottak. Ennek következtében a helyi feudális felkelő csapatok meggyengültek, ami lehetővé tette az arabok számára, hogy megvessék lábukat az országban. Ezek után az arabok Albániában is megszilárdították hatalmukat.

AZ ARAB KALIFÁTUS URALMA A TRANSZKAUKÁZIAI ORSZÁGOKBAN

Az arab nemesség a transzkaukáziai országokban rövid idő alatt birtokokra és feudális függésben levő parasztokra tett szert. Egyes helyeken egész arab törzsek telepedtek le, amelyek körülvéve a falvakat, arra kényszerítették a helyi lakosságot, hogy feudális járadékot fizessenek a törzsfőnöknek és a törzsi nemességnek. Az itteni parasztokat — akiket a hódítók megvetően *uludzs*-nak (falusi) neveztek — földadóval *(haradzs)* terhelték. A mohamedán vallás azonban a transzkaukáziai országokban igen lassan terjedt. Csupán később, a X. század után vált Dél-Azerbajdzsán (a régi Atropaténé) és Arran (a régi Albánia) lakosai többségének vallásává, míg a grúzok és az örmények továbbra is keresztények maradtak. A nem mohamedán lakosságnak a haradzson kívül a fejadót, a dzsizjét is fizetnie kellett.

Az arab uralom idején Dél-Azerbajdzsánban és részint Arranban a feudális földtulajdon uralkodó formája az állami földtulajdon lett. Örményországban, valamint Arranban azonban sok naharar nak sikerült megtartania földjét. Grúziában a földek többsége a helyi nemesség kezén maradt.

A VIII. században a transzkaukáziai országok a hódítás következtében gazdasági válságba kerültek. A parasztok amúgy is nehéz helyzete a VIII. század második felében tovább rosszabbodott. A haradzsot, amelyet régebben a termés egy részeként természetben szedtek, most részben ezüstpénzben kezdték követelni, ami a naturális gazdálkodás uralma mellett rendkívüli nehézségeket okozott a parasztoknak. Gevond-vardapet (VIII. század) örmény történetíró a következőket mondja egy arab helytartóról: „Amikor megérkezett Örményországba, mindenkit szorongatni és zsarolni kezdett, mindenkit nyomorba döntött... A fejedelmi nemzetségek (nahararok) akarva, nem akarva lovakat, öszvéreket, pompás ruhákat, aranyat és ezüstöt vittek neki ajándékba, hogy jóllakassák a sárkányt, amely azért jött az országba, hogy pogánnyá tegyen bennünket." Az arabok ezt a rabló politikát folytatták Kartliában és Arranban is. Az arab adószedők rövid időn belül kiszivattyúzták a transzkaukáziai országokból az aranyat és az ezüstöt. A falvakban garázdálkodva az adószedők szíjakkal verték a hátralékos adófizetőket és mindenfajta egyéb kínzásnak vetették őket alá. Mindez számos felkelésre vezetett Transzkaukáziában.

TRANSZKAUKÁZIA NÉPEINEK HARCA AZ ARAB URALOM ELLEN

Örményországban már az Omajjádok idején, 748—750 folyamán nagy népi felkelésre került sor. Ugyancsak erős paraszt- és városi felkelés játszódott itt le a 774—775-ös években is. Ötezer „egyszerű ember" gyűlt össze, akik „megesküdtek egymásnak, s ünnepélyesen kötelezték magukat, hogy együtt fognak élni és meghalni". Később a felkelés olyan nagy méreteket öltött, hogy a kalifának harmincezres hadsereget kellett küldenie leverésére. A hadseregnek csupán 775 áprilisában sikerült döntő győzelmet aratnia a felkelők fölött az Eufrátesz forrásvidékén.

Ez a nagyarányú mozgalom, amely egybeesett a közép-ázsiai, Mukanna vezetése alatt álló parasztfelkeléssel, valamint a gurgáni „vörös zászlósok" felkelésével, megijesztette al-Mahdi kalifát, s a haradzs ideiglenes csökkentésére és a belső vámok megszüntetésére kényszerítette.

Arranban Berdaa (Partav) város lakói felkeltek és megölték a helyi főadószedőt (781). 795-ben

FAPAJZSRA FESTETT LOVAS
A Mug-hegyi (Közép-Ázsia) ásatásokból. VII. század. Leningrád, Állami Ermitázs

itt is nagy népi felkelés tört ki, amelyet kegyetlenül elnyomtak. Örményország és Arran naharar-jai és a többi feudális nemesek rendszerint részt vettek a népi felszabadító mozgalmakban, amelyeket saját osztályérdekeik kielégítésére, földjeik szaporítására is felhasználtak.

Dél-Azerbajdzsánban és Arranban a legnagyobb népmozgalom az a paraszthábo rú volt, amely 816 és 837 között játszódott le Babek vezetése alatt. Résztvevőit „vörös ruhásoknak" nevezték, mert a felkelők a vörös színt választották a harc szimbólumaként. Babek felkelésének ideológiai burka — mint sok más arrani, dél-azerbajdzsáni, közép-ázsiai és iráni felkelésé is — a hurramiták tanítása volt. 816 körül a „vörös ruhások" hurramita szektája az istenség megtestesülésének kezdte tekinteni Babeket, ezt a tehetséges és bátor ifjút. Babek atyja vándor olajkereskedő volt. Ennek halála után Babek anyja szolgálónak állt be, míg ő maga eleinte egy nagybirtokos pásztora, majd tevehajcsár és iparosinas lett. Sok városban megfordult. 18 éves korában a Talisi-hegységben levő Bazz várába ment, amely a „vörös" hurramiták központja volt.

Babek rövidesen átvette a „vörösök" vezetését, és nyílt harcot indított az arab kalifátus ellen. A hurramiták három súlyos vereséget mértek az arab seregekre (820, 823 és 827). A mozgalom átterjedt Kelet-Örményországra és Nyugat-Iránra is. A hurramiták kezére került a Dvin és Berdaa városától az iráni Iszfahan városáig terjedő hatalmas terület.

Forrásaink semmit sem árulnak el arról, hogy a hurramiták milyen módon valósították meg társadalmi programjukat, de azt tudjuk, hogy sok föld átkerült a szabad faluközösségek birtokába.

A hurramita mozgalomnak az volt a gyengéje, hogy az arab kalifátus igájának lerázása érdekében — eredeti jelszavaival ellentétben — katonai szövetségeket kötött Dél-Azerbajdzsán, Arran és Örményország keresztény, zoroaszter vallású, sőt néhány mohamedán nagybirtokosával is. Ezek az urak a Babekkal kötött szövetséget arra használták fel, hogy előzzék a falvak hivatalnokait, és újabb területeket csatoljanak a kalifátus híveitől elvett földjeikhez. Amikor ezt elérték, elárulták Babek mozgalmát, s a kedvező helyzetben, köpenyegforgató módon, a kalifátus oldalára álltak.

A helyi feudális urak árulása, továbbá az egész kalifátus fegyveres erejének mozgósítása lehetővé tette, hogy a IX. század harmincas éveiben fordulat következzen be a csatatéren, és megindul-jon a hurramiták elleni támadás. 837 augusztusában a hurramiták dél-azerbajdzsáni központja, Bazz vára, amelyet több mint egy évig ostromoltak, a kitört éhínség miatt elesett. Babeknek azonban sikerült megmenekülnie Bazzból, ahonnan Arranba utazott. Itt egy helyi birtokosnál, Szahl Szmbatnál keresett menedéket, aki előzőleg szövetségese volt. Szahl azonban elárulta Babeket és kiadta a kalifának, s ezért egymillió dirhem gazdag ajándékot kapott. Babeket Szamarrába, a kalifa székhelyére vitték, ahol hosszú kínzások után kivégezték (837. szeptember 4.).

Juszuf ibn Mohamed helytartó zsarolásai és erőszakoskodásai 851-ben ismét nagy, a kalifátus igája ellen irányuló felkelésre vezettek. Ez a mozgalom Örményországban kezdődött, majd átterjedt Kartliára és Arranra is. A felkelők túlnyomó részét a parasztok alkották. Ebben a felkelésben igen nagy hírnevet szereztek a dél-örményországi Szaszun tartomány népi felkelői. Rendkívül hősiesen harcoltak a Hut hegyvidék lakói is. A hegyi lakók csapatai a huti Ovnan vezénylete alatt szétvertek egy arab sereget, kiszabadították a foglyokat, majd elfoglalták Muş városát, és kivégezték az ott elfogott Juszuf ibn Mohamedet. Ez az esemény adta annak a ránk maradt örmény népi eposznak a tárgyát, amely „Szaszuni Dávid" vagy „A szaszuni hősök" címet viseli.

Al-Mutavakkil kalifa 852-ben nagy sereget küldött Transzkaukáziába Buga vezénylete alatt. Buga katonái három éven át dúlták és pusztították Örményországot, Kartliát és Arrant. Csupán Tbilisziben 50 000 embert gyilkoltak le. Ám a meggyengült kalifátusnak csak rövid időre sikerült helyreállítania uralmát a transzkaukáziai országokban. A IX. század hatvanas és nyolcvanas évei között a kalifátus politikai szétesése következtében uralma lehanyatlott ezen a területen is.

IX. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE ÉS KIFEJLŐDÉSE A FRANK TÁRSADALOMBAN (VI—IX. SZÁZAD)

A germánok által meghódított Nyugatrómai Birodalom területén a kora feudális társadalom klasszikus példájának a frank társadalmat tartjuk, amelyben az ősközösségi rend felbomlása a római rend hatása következtében meggyorsult.

1. A FRANK ÁLLAM A MEROVINGOK IDEJÉN

A FRANKOK EREDETE. A FRANK KIRÁLYSÁG KIALAKULÁSA

A frankok neve a történeti forrásokban a III. századtól kezdve fordul elő. A római írók sok olyan germán törzset is franknak neveztek, amelyeknek külön nevük is volt. Nyilvánvaló tehát, hogy a frankok egy új, nagy létszámú törzsszövetséget alkottak, amelyben több germán törzs vett részt, amelyek a vándorlások idején összekeveredtek és összeolvadtak. A frankok két nagy ágra oszlottak. A tengermellékiek vagy száli frankok (a latin „salum" = tenger szóból) a Rajna-folyó torkolatvidékén éltek. A part mentiek vagy ripuári frankok pedig (a latin „ripa" = part szóból) a Rajna- és a Maas-folyó partjaitól délre laktak. A frankok többször átkeltek a Rajnán, megtámadták a galliai római birtokokat, majd Róma szövetségeseként letelepedtek ott.

Az V. században a frankok elfoglalták a Római Birodalom jelentős területét, Északkelet-Galliát. A frank birtokok élén a volt törzsfőnökök álltak. A frank főnökök közül név szerint ismerjük Merovechot; az ő vezetése alatt küzdöttek a frankok Attila ellen a catalaunumi mezőn (451). Róla nevezték el a királyi nemzetséget Merovingoknak. Merovech fia és utóda Childerich volt, kinek sírját Tournai mellett megtalálták. Childerich fia és utóda volt a Merovingok legkiemelkedőbb képviselője, Chlodvig király (481—511).

Amikor Chlodvig a száli frankok királya lett, a többi, ugyancsak a frank nemesség érdekeit képviselő főnökkel együtt elindult Gallia meghódítására. 486-ban a frankok elfoglalták Soissons vidékét (a rómaiak utolsó galliai birtokát), majd a Szajna és a Loire közti területet. Az V. század végén a frankok nagy vereséget mértek egy másik germán törzsre, az alemannokra, és nagy részüket kiszorították Galliából a Rajna mögé. 496-ban Chlodvig kíséretének 3000 tagjával együtt megkeresztelkedett. A keresztelkedés Chlodvig részéről ügyes politikai sakkhúzás volt. A keresztelést ugyanis a Nyugatrómai Birodalomban szokásos szertartás szerint vitték végbe. A Fekete-tenger partjáról nyugat felé hatoló germán törzsek, a keleti és a nyugati gótok, továbbá a vandálok és a

burgundok viszont a római egyház szerint eretnekek voltak, Arius tanait követték, aki nem fogadta el a római egyház egyes dogmáit.

A VI. század elején a frank csapatok megtámadták a Dél-Galliát birtokló nyugati gótokat. Itt már megmutatkoztak a Chlodvig keresztelkedéséből származó nagy előnyök. A nyugati egyház gót uralom alatt élő tagjai ugyanis átálltak az ő oldalára, és számos város meg erőd, ahol keresztény papok voltak, azonnal megnyitotta kapuit a frankok előtt. A Poitiers mellett vívott döntő ütközetben (507) a frankok teljes győzelmet arattak a nyugati gótok felett, akiknek hatalma ettől kezdve Hispánia területére korlátozódott.

Így a hódítások eredményeképpen egy nagy frank állam jött létre, melynek területe szinte az egész római Galliára kiterjedt. Chlodvig fiainak uralkodása alatt a frank királysághoz csatolták még Burgundiát is.

A frankoknál ekkor még igen erősek voltak a faluközösségi viszonyok. Gyors sikereik titka elsősorban abban rejlett, hogy összefüggő tömbökben telepedtek le Északkelet-Galliában, és nem olvadtak be az ottani lakosságba (mint pl. a nyugati gótok). Galliába behatolva és előrenyomulva a frankok nem szakították meg a kapcsolatot régi hazájukkal, hanem hódításaik közben egyre újabb és újabb erőket kaptak onnan. A királyok és a frank nemesség általában megelégedett a volt császári birtokok földjeivel, és így nem került összeütközésbe a helyi gall és római lakossággal. Végül, Chlodvigot hódításai közben a papság állandó támogatása kísérte.

A „SZÁLI TÖRVÉNYKÖNYV" ÉS JELENTŐSÉGE

A frankok társadalmi szervezetéről a legfontosabb ránk maradt forrás az ún. „száli törvénykönyv" (Lex Salica), a régi frank törvénykezési szokásoknak az a gyűjteménye, amelyet állítólag Chlodvig idejében foglaltak írásba. Ebben a törvénykönyvben a frankok életéből származó legkülönfélébb jogeseteket tárgyalják, felsorolják a különféle bűnökért kirovandó büntetéseket, kezdve egy tyúk ellopásától egészen az emberölésig fizetendő vérdíjig. Ezért a „száli törvénykönyv" segítségével hűen rekonstruálni lehet a száli frankok életét. Ilyen „törvénykönyveik" voltak a ripuári frankoknak, a burgundoknak, az angolszászoknak és más germán törzseknek is.

Ezt a szokásjogot a VI—IX. század folyamán, vagyis abban az időben írták le és szerkesztették egybe, amikor a germán törzsek nemzetségi szervezete már teljesen felbomlott, megjelent a föld magántulajdona, létrejöttek az osztályok és az állam. A magántulajdon védelmére pontosan meg kellett határozni azokat a büntetéseket, amelyeket a bíróságoknak alkalmazni kellett a magántulajdont sértő cselekedetek elkövetőivel szemben. Ugyancsak szabályozni kellett a nemzetségi viszonyokból fejlődő új territoriális vagy szomszédi viszonyokat, a faluközösség tagjai között fennálló kapcsolatokat, lehetővé kellett tenni az emberek számára a nemzetségből való kiválást, hogy a szabad frankok a királynak vagy tisztviselőinek szolgálatába állhassanak stb.

A „száli törvénykönyv" fejezetekre, a fejezetek pedig paragrafusokra oszlanak. Több fejezet foglalkozik azokkal a büntetésekkel, amelyeket a legkülönfélébb tolvajlásokért kellett fizetni. A „száli törvénykönyv" szabályozta a frankok életének legkülönbözőbb oldalait. Ilyen fejezetcímeket találunk benne: „A gyilkosságokról, vagy ha valaki elrabolja más feleségét"; „Ha valaki megfogja egy szabad asszony karját, csuklóját vagy ujját"; „A négylábúakról, ha megölik az embert"; „A varázslatnál való segédletről" stb.

A „Szóbeli sértésekről" című fejezet a becsületsértésért kirovandó büntetésekről szól. A „Csonkítások"-at tárgyaló fejezet többek között ezt mondja: „Ha valaki a másiknak kinyomja a szemét, 62 és egy fél solidus megfizetésére kötelezteti"; „Ha levágja valaki orrát, 54 solidust... fizet"; „Ha levágja valaki fülét, 15 solidust kell fizetnie" stb. (A solidus római pénzegység volt. VI. századi adatok szerint 3 solidusba került egy „egészséges, ép szemű és szarvval bíró" tehén.)

A „száli törvénykönyv" legértékesebb fejezetei természetesen azok, amelyek alapján következtetéseket vonhatunk le a frankok gazdasági életére, a fennálló társadalmi és politikai viszonyokra nézve.

A FRANKOK GAZDASÁGI ÉLETE A „SZÁLI TÖRVÉNYKÖNYV" ALAPJÁN

A „száli törvénykönyv" tanúsága szerint a frankok gazdasága magasabb színvonalon állt, mint a Tacitus által leírt germánoké. A társadalom termelőerői ekkorra már jelentősen kifejlődtek és megnövekedtek. Kétségtelen, hogy a gazdasági életben az állattenyésztés továbbra is jelentős szerepet játszott. A „száli törvénykönyv" rendkívül részletesen állapítja meg, hogy milyen büntetést kell fizetni egy disznó, továbbá egy süldő ellopásáért, az anyadisznónak a malacával együtt való ellopásáért, külön a malacért, külön az anyadisznóért, abban az esetben, ha bekerített karámból lopták el őket stb. Ugyanilyen részletesen szabályozza a marháért, birkáért, kecskéért, valamint az ellopott lóért fizetendő büntetéseket.

A „száli törvénykönyv" bevezetése
VIII. század

Büntetéseket állapítottak meg az ellopott háziszárnyasokért (tyúkért, kakasért, libáért) is, ami arról tanúskodik, hogy kifejlődött a háziszárnyas tenyésztése is. Külön fejezetek foglalkoznak a méhek és kasok elrablásával, a kerti gyümölcsfák megrongálásával és ellopásával[1], a szőlőskertekből való szőlőlopással. Büntetéseket állapítottak meg a különféle halászati eszközök, a csónakok, a vadászkutyák, a vadászathoz betanított madarak és állatok stb. ellopására. Ez azt jelenti, hogy a frankoknál különféle gazdasági ágak voltak, megtaláljuk náluk az állattenyésztést, a méhészkedést, a konyhakertészetet és a szőlőművelést is. De nem vesztették el jelentőségüket az olyan gazdasági ágak sem, mint a vadászat és a halászat. A marha, a baromfi, a méh, a gyümölcsfa, a szőlő, továbbá a csónak, a halászati eszközök stb. már a frankok magántulajdonát képezte.

A frank gazdasági életben a „száli törvény" tanúsága szerint a földművelés játszotta a fő szerepet. A gabonafélék mellett lent is termesztettek, s konyhakertjeikben már megtalálható volt a bab, a borsó, a fokhagyma és a répa.

A szántást ökrökkel végezték. A frankok jól ismerték a nehéz ekét és a boronát. A termés megkárosítását, a felszántott földek tönkretételét büntették. A földek termését a frankok lóvontatású kocsikban szállították el. A gabonatermés meglehetősen nagy volt, mert a termést hombárokban vagy gabonaszárítókban őrizték, s minden egyes frank paraszt háza mellett ott voltak a gazdasági épületek is. A frankok széles körben alkalmazták a vízimalmot.

[1] A frankok ismerték már a gyümölcsfák beoltását oltóvesszővel.

A „száli törvénykönyv" feleletet ad a frankok társadalmi szervezetének legfontosabb kérdésére is. Megmondja, hogy kié volt a földnek, a kor legfontosabb termelési eszközének tulajdona. A törvénykönyv adatai szerint a ház körüli föld már minden egyes frank magántulajdonában volt. Erre mutatnak a súlyos büntetések, amelyekkel azokat a személyeket sújtották, akik valamilyen módon megrongálták vagy megsemmisítették a kerítéseket, vagy pedig rablási céllal idegen udvarokba hatoltak. Ezzel szemben a rétek és az erdők még a paraszti faluközösség kollektív tulajdonában voltak, és közösen használták őket. A szomszédos falvak parasztjainak csordái még a közös legelőkön legeltek, és minden paraszt elvihetett az erdőből fát, még kivágottat is, abban az esetben, ha a rajta levő jelzés szerint egy évvel korábban vágták ki.

A szántóföld még szintén nem volt magántulajdonban, mert a tulajdonjogot a paraszti faluközösség mint egész gyakorolta. Ámde a szántókat már nem osztották fel: az egyes parasztok öröklődő birtokában voltak, azaz a parasztok használati joggal rendelkeztek felettük. A faluközösség szántóföldre való tulajdonjoga abban mutatkozott meg, hogy a közösségi tagok közül egy sem adhatta el földjét. Ha pedig a paraszt meghalt és nem voltak fiai, akik örökölték volna a földet, amit az atya életében megművelt, akkor ez a föld visszakerült a faluközösség tulajdonába, a „szomszédok", vagyis a közösség tagjai kapták meg. Azonban minden parasztnak megvolt a maga földdarabja, amelyet megművelt, learatta termését, amelyet bekeríthetett, és örökbe hagyhatott fiainak. A nőág földet nem örökölhetett.

Az ekkori faluközösség már nem az a nemzetségi faluközösség volt, amelyet annak idején Caesar és Tacitus írt le. Az új termelőerők új termelési viszonyokat követeltek meg. A nemzetségi faluközösséget felváltotta a szomszédsági faluközösség, amelyet Engels, a régi germán szót használva, *mark*-nak nevezett. A meghatározott nagyságú földekkel rendelkező falu lakosságát általában már nem vérrokonok alkották. Jóllehet a falusiak egy részét még rokonsági kapcsolatok kötötték össze, de mellettük már idegenek, más helyekről odatelepülők, azaz olyan emberek is éltek, akik a faluba vagy a közösségi tagok beleegyezésével, vagy pedig királyi oklevelek alapján telepedtek le.

A „száli törvénykönyv" „Áttelepülőkről" szóló fejezete szerint mindenki letelepedhet a faluban, ha ez ellen annak lakosai közül senki sem tiltakozik. Ha azonban csupán egy olyan ember is akad, aki tiltakozik ellene, akkor az illető nem maradhat meg a faluban. A törvény ezután az áttelepedés lebonyolításával, majd azokkal a büntetésekkel foglalkozik, amelyeket annak az áttelepülőnek kell fizetnie, akit a faluközösség nem akart befogadni tagjai közé, azaz nem ismert el „szomszédnak", s mégis letelepedett a faluban. Ezzel kapcsolatban a „száli törvény" hangsúlyozza: „ha tizenkét hónap elteltével senki sem tiltakozik a betelepülő ellen, akkor sértetlenül ott maradhat, akárcsak a többi szomszédok".

Az áttelepülő akkor is ott maradhatott, ha megfelelő királyi oklevél volt a birtokában. Annak pedig, aki az ilyen oklevél ellen tiltakozni mert, súlyos büntetést, 200 solidust kellett fizetnie. Ez a körülmény egyrészt arról tanúskodik, hogy a faluközösség nemzetségi közösségből szomszédsági, territoriális faluközösséggé alakult, másrészt viszont bizonyságot tesz a királyi hatalom megerősödéséről és egy olyan rétegnek a kiválásáról, amely az egyszerű szabad faluközösségi tagok fölé emelkedett és bizonyos privilégiumokkal rendelkezett.

A NEMZETSÉGI VISZONYOK FELBOMLÁSA. VAGYONI ÉS TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG LÉTREJÖTTE A FRANK TÁRSADALOMBAN

Az előbb mondottak természetesen nem jelentik azt, hogy a nemzetségi viszonyok már semmiféle szerepet nem játszottak a frank társadalomban. A rokoni kapcsolatok, a nemzetségi maradványok szívósan tovább éltek, de egyre inkább helyet adtak az új társadalmi kapcsolatoknak. A frankoknál még megmaradtak bizonyos régi szokások. A megölt emberért rokonainak kellett a vérdíjat megkapni. A vagyont (a földön kívül) az anyai ág is örökölhette. Ha a gyilkos fizetésképtelen volt, rokonainak kellett helyette megfizetni a vérdíj *(wergeld)* egy részét.

Ugyanakkor a „száli törvénykönyv" azt is lehetővé tette, hogy a tulajdonos a vagyont ne rokonaira hagyományozza, s megengedte, hogy az emberek önként kilépjenek nemzetségükből. Ez az ún. „rokonság megtagadása". A törvény 60. fejezete részletesen szabályozza az ezzel kapcsolatos eljárást, amely, úgy látszik, ekkorra már meghonosodott a frank társadalomban. Annak az embernek, aki ki akart lépni a rokonsági kötelékből, meg kellett jelennie a nép által választott bírák előtt, s feje fölött három rőfnyi hosszú pálcát kellett eltörnie, s miközben a négy világtáj felé dobálta a részeket, ki kellett jelentenie, hogy lemond mindenfajta örökségről és más jövedelemről, ami rokonai részéről illeti. Ezek után pedig, ha rokonai közül valakit megöltek vagy közülük valaki meghalt, akkor a rokoni kötelékből kilépő ember nem részesült sem az örökségből, sem pedig a kapott vérdíjból, az ő utána maradt vagyon pedig a kincstár kezére jutott.

Kinek kedvezett a nemzetségből való kilépés? Természetesen a leggazdagabb és leghatalmasabb embereknek, akik a király közvetlen támogatását élvezték. Ezek nem akartak segíteni kevésbé tehetős rokonaikon, és nem törődtek azzal a kis örökséggel, amit azoktól kaphattak. Ilyen emberek pedig már voltak a frank társadalomban.

A faluközösségi tagok között meglevő vagyoni egyenlőtlenségről beszél a „száli törvénykönyv" egyik fejezete. Ez a fejezet, amely rendkívül fontos a frankok társadalmi szerkezetének vizsgálata szempontjából, az „Egy marék földről" címet viseli. Ha valaki megöl egy embert, mondja a törvény, s bár egész vagyonát odaadja, mégsem tudja megfizetni a törvény szerint járó vérdíjat, akkor elő kell állítania 12 vérrokonát, akik megesküsznek rá, hogy sem a földön, sem a föld alatt nincs több vagyona annál, mint amennyit odaadott. Ezután az illető bemegy a saját házába, annak négy sarkából felvesz egy-egy maréknyi földet, s a küszöbre állva arccal a ház belseje felé, bal kezével ezt a földet vállán keresztül atyjára és fiútestvéreire szórja.

Ha az apa és a fiútestvérek már fizettek, akkor ugyanezt a földet a három legközelebbi anyai és atyai ágú rokonra kell szórni. „Ezután az illetőnek egy szál ingben, öv és cipő nélkül, karóval a kezében át kell ugrania a sövényen, és akkor ennek a három (anyai ági) rokonnak meg kell fizetnie annak a felét, ami még hiányzik a törvényben megállapított vérdíjból. Ugyanígy kell cselekednie annak a háromnak is, akik atyai ágon rokonai az illetőnek. Ha pedig valaki ezek közül annyira szegény, hogy nem tudja megfizetni a ráeső részt, akkor őneki kell egy marék földet dobnia valakire a tehetősebbek közül, hogy az fizessen meg mindent, ami a törvény szerint jár."

A szabad frankok rétegződéséről, szegények és gazdagok meglétéről beszélnek a törvénynek az adósságról és törlesztéséről, valamint a kölcsönökről és azok behajtásáról szóló fejezetei is.

Kétségtelen, hogy a VI. század elején a frank társadalom már több rétegre oszlott. A nagy tömeget azonban ebben az időben még a szabad frank parasztok alkották, akik faluközösségekben éltek, s akik között még megvolt a nemzetségi szervezet sok maradványa. A szabad frank paraszt független és teljes jogú helyzetére utal az a magas vérdíj, amelyet megölése esetén kellett érte fizetni. A „száli törvény" szerint ez a vérdíj 200 solidusra rúgott, és inkább megváltást, semmint büntetést jelentett, mert nem szándékos emberölésnél, továbbá az esetben is meg kellett fizetni, ha valaki

egy háziállat harapásától pusztult el. Ez utóbbi esetben a vérdíjat rendszerint az állat tulajdonosának kellett megfizetnie fele értékében. Ezek szerint tehát az anyagi javak közvetlen termelője, vagyis a szabad frank paraszt a VI. század elején még elég széles körű jogokkal rendelkezett.

Ugyanekkor a frank társadalomban kialakult a szolgáló nemesség új rétege, amelynek privilegizált helyzetét mutatja, hogy jelentősen nagyobb vérdíjat kellett érte fizetni, mint az egyszerű szabad frankért. A „száli törvény" a régi nemzetségi előkelőkről már egyáltalán nem beszél, ami arra mutat, hogy a nemzetségi viszonyok felbomlottak. A nemzetségi előkelőknek egy része meghalt, egy részüket kiirtották az uralomra kerülő királyok, mint vetélytársaikat, más részük pedig beolvadt a királyokat körülvevő szolgáló nemességbe.

A király szolgálatában álló nemesemberért háromszoros vérdíjat, azaz 600 solidust kellett fizetni. Eszerint a *gróf*-nak, a királyi tisztviselőnek, a királyi kíséret tagjának az életét drágábbra becsülték, mint az egyszerű frank parasztét, ami a frank társadalom mély társadalmi tagozódásáról tanúskodik. A szolgáló nemesség tagjáért fizetendő vérdíj háromszorosára (azaz 1800 solidusra) emelkedett, ha királyi szolgálat közben (hadjárat idején stb.) gyilkolták meg.

A frank társadalom harmadik rétegét a félszabadok, az ún. *lit*-ek, valamint a szabadosok, azaz szabadon bocsátott rabszolgák alkották. A félszabadokért és szabadosokért a szabad frankra megállapított vérdíjnak csak a felét, azaz 100 solidust kellett fizetni, ami azt bizonyítja, hogy nem voltak teljes jogú tagjai a frank társadalomnak. A rabszolga megölése esetén viszont nem vérdíjat, hanem egyszerűen büntetést kellett fizetni.

Chlodvig
Síremlék. VI. század

A frank társadalomban tehát eltűnőben voltak a nemzetségi viszonyok, és helyet adtak az új társadalmi rendnek, a születőben levő feudális társadalmi viszonyoknak. E társadalom kezdődő feudalizációjának legjobb bizonyítéka a szabad frank parasztnak a szolgáló és katonai nemességgel való szembeállítása. Ez a nemesség lassanként nagybirtokossá, feudális földesúri osztállyá vált, mivel a király szolgálatában álló frank nemesség a római területek elfoglalásánál nagy földbirtokokat kapott magántulajdonként. Hogy a frank államban a szabad frank faluközösségek mellett voltak frank, valamint helyben maradt gall és római nemesek kezén levő nagybirtokok is, erről tanúskodnak az egykorú *krónikák*, továbbá a „száli törvénykönyvnek" azok a paragrafusai, amelyek urak cselédségéről vagy urasági rabszolgákról (szőlőművesek, kovácsok, ácsok, lovászok, kondások, sőt ötvösök) beszélnek, akik a nagy úri gazdaságban teljesítenek szolgálatot.

A FRANK TÁRSADALOM POLITIKAI SZERVEZETE. A KIRÁLYI HATALOM NÖVEKEDÉSE

A frank társadalom társadalmi és gazdasági viszonyaiban bekövetkező jelentős változások maguk után vonták a politikai szervezet átalakulását is. Chlodvig példáján könnyen megállapíthatjuk, hogy a régi törzsi hadvezér hatalma az V. század végén hogyan alakult át öröklődő királyi hatalommá. Tours-i Gergelynek (VI. század), a kor híres történészének a munkájában fennmaradt egy elbeszélés, amely igen plasztikusan mutatja be ezt az átalakulást.

Childebert
frank király szobra
VII. század

Egyszer — meséli Tours-i Gergely —, amikor a frankok Soissons városáért harcoltak, az egyik keresztény templomban gazdag zsákmányra leltek. A zsákmányolt darabok között volt egy rendkívül nagy és szép, igen értékes serleg. A reimsi püspök arra kérte Chlodvigot, hogy adja vissza neki ezt a szentnek tartott templomi serleget. Chlodvig, aki békében kívánt élni az egyházzal, beleegyezett a dologba, de hozzátette, hogy előbb Soissons-ban meg kell tartani a zsákmány elosztását közte és katonái között, s ha az osztozkodásnál ő kapja a serleget, akkor átadja azt a püspöknek.

Ezután a krónikás elbeszéli, hogy amikor a püspök a királyhoz fordult és a serlegnek az egyház számára való átadását kérte, akkor a királyi kíséret tagjai ezt mondták: „Tégy úgy, ahogy akarod, mert senki sem szállhat szembe a te hatalmaddal." Az évkönyvíró elbeszélése tehát azt bizonyítja, hogy a királyi hatalom erősen megnövekedett. A katonák között azonban még éltek annak a kornak az emlékei, amikor a király alig emelkedett a kíséret tagjai fölé, a zsákmányon sorshúzás útján osztozott velük, s a hadjárat befejezése után hadvezérből a nemzetségi arisztokrácia közönséges tagjává lett. Ezért volt az, hogy a krónikás szerint az egyik katona nem értett egyet a kíséret többi tagjával, felemelte szekercéjét és szétvágta a serleget, majd így szólt: „Semmit sem kapsz belőle, csak azt, amit a sors neked ad."

A király hallgatott, kezébe vette a tönkretett serleget, s odaadta a püspök küldöttének. Amint azonban Tours-i Gergely elbeszéléséből kiderül, Chlodvig szelídsége és türelme csak tettetett volt. Egy év múlva összegyűjtötte seregét, és fegyverszemlét tartott. Amikor a szemle alkalmával az ellenszegülő katonához ért, Chlodvig kijelentette, hogy fegyverei nincsenek rendben, elvette szekercéjét, s a földre lökve levágta a fejét. „Ezt tetted annak idején a serleggel Soissons-ban" — mondotta, s amikor a katona meghalt, a többieket szállásukra küldte, „nagy félelmet keltve bennük maga iránt". Chlodvig tehát azzal a katonával szemben, aki fenn kívánta tartani a régi szokást a kíséret tagjai közti zsákmányosztásnál, győztesként került ki, elismertetve a király kiemelt helyzetét az őt szolgáló kísérettel szemben. Uralkodása vége felé Chlodvignak, ennek a ravasz, kegyetlen és hitszegő embernek már nem volt ellenfele a frank nemesség körében. Egyeduralmát különböző eszközökkel szilárdította meg. Amikor meghódította Galliát s hatalmas földbirtokok tulajdonába jutott, eltette láb alól az útjában álló többi törzsfőnököt.

Miután Chlodvig megölette a törzsfőnököket és saját rokonai nagy részét, mert félt, hogy elragadják tőle a királyi hatalmat, összehívta embereit és így szólt: „Jaj nekem! Egyedül maradtam, mint a vándor az idegenben, nincsenek rokonaim, akik megsegíthetnének, ha szerencsétlenség ér." „Ezt azonban — írja a krónikás — nem azért mondta, mintha sajnálta volna halálukat, hanem ravaszságból. Arra számított ugyanis, hogy véletlenül majd talál még egy rokont, és azt is megfoszthatja életétől." Ilyen eszközökkel vált Chlodvig a frankok egyedüli királyává.

A megnövekedett királyi hatalomról tanúskodik a „száli törvény" is. Ennek rendelkezései szerint ugyanis a legfelsőbb bíróság a király ítélőszéke volt. Az ország egyes területeit a király tisztviselői, a grófok és ezek helyetteseinek segítségével igazgatta. A törzsszövetségi népgyűlés már nem működött. Ezt a király által elrendelt katonai szemlék helyettesítették. Ezek voltak az ún. „márciusi napok". Igaz ugyan, hogy a falvakban és a több falut egyesítő *századokban* még megmaradt a

népi törvényszék (mallus), de lassanként ennek az élére is gróf került. A „száli törvénykönyv" szerint „a király tulajdonába tartozó összes tárgyakat" háromszoros büntetés védte. Privilegizált helyzetben voltak az egyház képviselői is. A papok életét háromszoros vérdíj (600 solidus) őrizte, s ha valaki egy püspököt ölt meg, akkor még többet, 900 solidus vérdíjat kellett fizetnie. Igen magas büntetés sújtotta a templomok és kápolnák kirablását is. Az államhatalom erősítéséhez az egyház szentesítésére is szükség volt, ezért a frank királyok egyre növelték az egyházi privilégiumok számát.

A frankok politikai berendezkedését tehát a királyi hatalom növekedése és erősödése jellemzi. Ezt nagyban elősegítették a királyi kíséret tagjai, a tisztviselők, az udvaroncok és az egyház képviselői, vagyis a feudális nagybirtokosok kialakulóban levő rétege. Ezeknek újonnan szerzett birtokaik megvédése és növelése céljából szükségük volt a királyi hatalomra. Ugyancsak elősegítették a királyi hatalom növekedését azok az egyszerű faluközösségi tagok közül kiemelkedett tehetős és gazdag parasztok is, akikből később a kis- és középnemesek rétege alakult ki.

A FRANK TÁRSADALOM A VI—VII. SZÁZADBAN

A „száli törvénykönyv" elemzése azt mutatja, hogy Gallia meghódítása után a frank társadalom fejlődésében nagy szerepet játszottak mind a római, mind pedig a frank társadalmi viszonyok. A frankok elősegítették a galliai területeken a rabszolgatartó viszonyok maradványainak gyors felszámolását. „Eltűnt az ókori rabszolgaság — írta Engels —, eltűntek a lezüllött szegény szabadok, akik megvetették, csak rabszolgákhoz méltónak tartották a munkát. A római kolónus és az új, féljobbágy paraszt között ott állott a szabad frank paraszt."[2] Ugyanakkor jelentős mértékben a római társadalmi viszonyok hatásának kell tulajdonítani nemcsak a frank nemzetségi szervezet végleges felszámolását, hanem a szántóföldek faluközösségi tulajdonának gyors eltűnését is. A VI. század vége felé ugyanis ez utóbbi öröklődő birtokból teljes, szabadon elidegeníthető frank paraszti földtulajdonná (allódium) vált.

A frankok áttelepedése a római területre szükségszerűen szétszakította a vérrokonságon alapuló kapcsolatokat. Az állandó mozgás összekeverte a törzseket és nemzetségeket; olyan kicsiny falusi közösségek keletkeztek, amelyek még közösen bírták a földet. Ám a szántóföldre, az erdőkre és rétekre vonatkozó közösségi tulajdon nem volt egyedüli tulajdonforma a frankoknál. Mellette, a faluközösségen belül fennmaradt a régi időkben, még a vándorlások előtt kialakult személyi tulajdon a ház körüli földekre, az állatállományra, a fegyverekre, a házra és a házi berendezésre.

A frankok által meghódított területeken továbbra is fennállt az antik időkből származó gall—római magánföldtulajdon. A hódítások idején a római területen létrejött és megszilárdult a frank királyok, valamint kíséretük tagjai, szolgálattevőik és a királyhoz közel álló személyek nagy magántulajdona. A tulajdon különböző formáinak fennállása azonban viszonylag rövid ideig tartott, s a szántóföldre vonatkozó közösségi tulajdon, amely a termelőerők alacsonyabb fokának felel meg, átadta helyét az allódiumnak.

Chilperich király rendelete (VI. század második fele), amely megváltoztatja a „száli törvény" rendelkezéseit, és lehetővé teszi, hogy ne csak a halott fiai, hanem leányai is örököljenek — de semmilyen esetben ne a szomszédok —, mutatja, hogy az említett folyamat igen gyorsan játszódott le.

Annak a körülménynek, hogy a frank parasztnak kialakult az allódiuma, igen fontos következményei lettek. A szántóföldekkel kapcsolatos közösségi tulajdonnak magántulajdonná való átalakulása következtében a föld áruvá vált. Ez annyit jelentett, hogy a nagybirtok kialakulása és növekedése most már nemcsak új területek meghódításától és az ottani területek elfoglalásától

[2] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 301. old.

függött, mert a parasztnak a saját maga által megművelt földre vonatkozó tulajdonjogának elvesztése is napirendre került.

Így a régi germán társadalomban és a későrómai birodalomban meglevő társadalmi és gazdasági folyamatok egymásra hatása következtében a frank társadalom a korai feudalizmus szakaszába lépett.

Chlodvig halála után négy fia a kora feudális frank államot felosztotta, majd rövid időre ismét egyesült, hogy később megint részekre szakadjon. Csupán Chlodvig dédunokájának, II. Chlotarnak és szépunokájának, I. Dagobertnek sikerült a VII. század elején hosszabb ideig egy kézben egyesíteni az ország területét. A Meroving-ház hatalma a frank társadalomban azokon a hatalmas birtokokon nyugodott, amelyeket a hódítások idején még Chlodvig és utódai szereztek, ám e birtokok nagysága a VI. és különösen a VII. század folyamán állandóan csökkent. A királyi ház tagjai bőkezű adományokat adtak kíséretük tagjainak, tisztségviselőiknek és az egyháznak. Az állandó birtokadományozások következtében a Merovingok hatalmának igazi alapja jelentősen csökkent. A társadalmon belül egyre nagyobb hatalmat vívtak ki a nagy birtokokkal rendelkező gazdag földbirtokos nemzetségek.

A Meroving-nemzetségből származó királyokat mindjobban háttérbe szorították, „henyéknek" nevezték őket, a tényleges hatalom pedig a földbirtokos főnemesség egyes tagjai, az ún. *major domus*-ok kezébe került. (Majordómusznak eleinte a királyi udvar főemberét nevezték, aki a királyi birtokokat kezelte és az udvari cselédség főnöke volt.) Az idők folyamán a majordómuszok a királyság összes hadi és közigazgatási ügyeit a kezükbe vették, és így tényleges uralkodókká váltak. „A királynak — írja egy krónikás — meg kellett elégednie csupán címével, s ha hosszú hajával és megnövesztett szakállával trónjára ült, akkor csupán utánozta az uralkodót. Meghallgatta a sokfelől érkező követeket, s a búcsúzáskor saját nevében olyan válaszokat adott nekik, amelyekre előzőleg betanították, és amelyeket elrendeltek neki... Az ország igazgatása, s minden, amit a belés külügyekben cselekedni kellett, a majordómuszok vállaira nehezedett." A VII. és a VIII. század fordulóján különösen nagy hatalomra tettek szert a Karoling főnemesi családból származó majordómuszok, akik egy új dinasztia alapjait vetették meg a frank trónon: a Karoling-dinasztiáét (VIII—X. század).

2. NAGY KÁROLY BIRODALMA

A KAROLING-BIRODALOM KIALAKULÁSA

715-ben a frank állam majordómusza Martell Károly lett, aki 741-ig kormányozta az országot. Több hadjáratot indított a Rajnán túli területekre, Thüringiába és Alemanniába, amelyek a „henye" Meroving-királyok idején függetlenekké váltak. Martell Károlynak mindkét területet sikerült alávetnie. Ezenkívül a frank államhoz csatolta még Fríziát vagy Frieslandot (a fríz törzs területét), s a szászokat és bajorokat is újra adófizetésre kötelezte.

A VIII. század elején a frankok összeütközésbe kerültek az arabokkal, akik a Pireneusi-félszigetről behatoltak Dél-Galliába, s megkísérelték e terület elszakítását a frank államtól. Martell Károly nagy sietve csapatokat gyűjtött, hogy szembeszálljon az arabokkal, akiknek könnyűlovassága délről, a Poitiers-n, Tours-on és Orléans-on át Párizs felé vezető régi római úton gyors ütemben haladt előre. A frankok Poitiers mellett ütköztek meg az arabokkal (732), döntő győzelmet arattak fölöttük, és visszafordulásra kényszerítették őket.

Martell Károly halála után fia, Kis Pipin lett a majordómusz. Pipin nevét alacsony termete miatt kapta. Az ő idején az arabokat véglegesen kiverték Galliából. A Rajnán túli területeken Pipin nagy erőfeszítéseket tett a germán törzsek megkeresztelése érdekében. A fegyverek erejét az egyház prédikációjával is alá akarta támasztani. 751-ben Kis Pipin kolostorba záratta az utolsó Meroving-

A FRANK ÁLLAM
AZ V. SZÁZAD VÉGÉTŐL
A IX. SZÁZAD KÖZEPÉIG
5° Greenwichtől K-re
10°
15°
50°
45°
40°
OBODRITOK
POMERÁNOK
LIUTICSOK
POLÁNOK
SZORBOK
CSEHEK
MORVÁK
AVAROK
HORVÁTOK
SZERBEK
Hamburg
Bremen
Magdeburg
Paderborn
Nymwegen
Köln
Aachen
Heristal
Tournai
Cambrai
Mainz
Worms
Trier
Verdun
Reims
Soissons
Rouen
Párizs
Orleans
Tours
Poitier
Vannes
Dijon
Besançon
Konstanz
Strassburg
Regensburg
Augsburg
Linz
Salzburg
Nyitra
Vyšehrad
Aquileia
Szliszek
Velence
Verona
Pavia
Turin
Genova
Ravenna
Firenze
Ancona
Spoleto
Róma
Nápoly
Beneventum
Zadar (Zára)
Split (Spalato)
Genf
Lyon
Clermont
Bordeaux
Toulouse
Pamplona
Narbonne
Arles
Marseille
Zaragoza
Barcelona
Valencia
Palermo
Nottingham
Oxford
London
Winchester
Exeter
SZÁSZORSZÁG
772
804
734
THÜRINGIA
FLANDRIA
AUSTRASIA
NEUSTRASIA
486
BRETAGNE
B.
ALEMANNIA
496
744
BAJORORSZÁG
478
788
KARINTIA
FRIAUL
KRAJNA
K.
BURGUNDIA
532
534
538
LOMBARDIA
774
PÁPAI ÁLLAM
AQUITANIA
507
769
GASCOGNE
SEPTIMANIA
737
759
PROVENCE
536
HISPANIA HATÁRGRÓFSÁG
779
801
KORZIKA
SZARDÍNIA
SZICÍLIA
BALEÁROK
FÖLDKÖZI-TENGER
Weser
Elba (Labe)
Odera
Visztula
Duna
Inn
Dráva
Száva
Rajna
Maas
Szajna
Loire
Dordogne
Garonne
Rhône
Pó
Tiberis
Ebro
La Manche
Frank szállásterületek az V. század 80-as éveiben
A frank állam Chlodvig (481-511) idején
A frank állam határai Nagy Károly uralkodásának kezdetén (768)
Nagy Károly birodalma
Nagy Károly hódító hadjáratainak fő irányai 768-814 között
Nagy Károly birodalmának határa 814-ben
A függő viszonyban levő területek határai
Károly, Lothár és Lajos birtokainak határai a 843. évi verduni szerződés szerint
A frank hódítás ideje
507 a hódítás kezdete 769 a hódítás befejezése
Rövidítések:
B. - Bretagnei határgrófság
K. - Keleti (pannóniai) határgrófság
0 100 200 300 400 500 km

Nagy Károly
IX. századi bronzszobrocska (A ló XVI. századi)

királyt, s maga ült a frankok trónjára. Ez előtt azonban még egy követséget küldött a római pápához, s megkérdeztette, hogy helyes-e az, ha a frank államban olyan királyok uralkodnak, akiknek nincsen tényleges királyi hatalmuk. Erre a pápa így válaszolt: „Helyesebb, ha azt nevezzük királynak, akinek hatalma van, mintha azt hívjuk úgy, akinek nincsen királyi hatalma." Később a pápa Kis Pipint királlyá koronázta. Ezért a szolgálatért Pipin a pápát megsegítette a longobárdok elleni harcában, s amikor ez utóbbiaktól elfoglalta Ravenna vidékét, átadta azt a pápának. Ravenna átadása volt a kezdete a pápaság világi hatalmának.

Kis Pipin 768-ban halt meg. A királyi hatalom fiára, Nagy Károlyra (768—814) szállt. Nagy Károly hosszú háborúskodással nagy kiterjedésű birodalmat hozott létre. Ezeket a háborúkat, akárcsak elődei, a feudális nagybirtokosok érdekében vívta. A király is ennek a rétegnek volt a tagja. A frank nagybirtokosok e hadjáratokkal új területek elfoglalására, s a még szabad parasztok erőszakos jobbágysorba süllyesztésére törekedtek.

Károly idejében több mint 50 hadjáratról tudunk, s ezeknek felét személyesen vezette. Rendkívül nagy aktivitást fejtett ki mind a háborúkban, mind pedig a közigazgatásban. Ügyes diplomata volt. A frank néptömegekkel és a meghódított területek lakosságával viszont rendkívül kegyetlenül bánt.

Nagy Károly az első háborút egy germán törzs, a szászok ellen viselte (772), akik a Rajna és az Elba közti területen laktak. A szászok ekkoriban még az ősközösség utolsó fokán álltak. Abban a hosszú és elkeseredett harcban, amelyet a frank feudális urak a szászok földjeinek megkaparintása és jobbágysorba döntésük érdekében folytattak, a szászok igen kemény ellenállást és nagy hősiességet tanúsítottak. Nagy Károly 33 évig harcolt a szabad szász parasztok leigázásáért. Tűzzel és vassal terjesztette körükben a kereszténységet, mert úgy gondolta, hogy a hódítást meg kell erősíteni a régi pogány vallásukhoz ragaszkodó szászok keresztény hitre térítésével is. A szászok meghódítása csak 804-ben ért véget, amikor a szász előkelők a frank feudális urak oldalára álltak a saját népük ellen folytatott harcban.

A szász háborúkkal egy időben, a római pápa kérésére és saját érdekében Károly két hadjáratot indított a longobárdok ellen, mert félt megerősödésüktől. Az Észak-Itáliában, a Pó-folyó völgyében élő longobárdokat Nagy Károly tönkreverte, és megkoronáztatta magát a longobárd királyok vaskoronájával. Ezután a frankok és longobárdok királyának nevezte magát (774). Az elfoglalt longobárd területeket azonban ezúttal nem adta át a pápának.

Károly hadjáratot indított egy másik germán törzs, a bajor ellen is, s megfosztotta őket függetlenségüktől. Háborúskodott Nagy Károly az akkoriban Pannónia területén élő nomád avarok ellen is. Elfoglalta megerősített központjukat (791), s az avar kán palotájában hatalmas zsákmányt szerzett. Az avarok leverése után külön határőrvidéket állított fel Pannónia elnevezéssel.

Nagy Károly idejében határvillongásokra került sor a birodalom keleti határain élő nyugati szlávokkal. A szlávok ellenállása azonban megakadályozta Nagy Károlyt abban, hogy területeiket a birodalomhoz kapcsolja. Sőt, kénytelen volt a szláv főemberek szövetségét keresni a közös ellenség ellen (szövetkezett pl. az obodritákkal a szászok ellen és a karantán szlávokkal az avarok ellen). Megelégedett azzal, hogy erődöket építtetett a szláv határon, és adót szedett az ezek közelében élő szláv lakosságtól.

Nagy Károly több hadjáratot vezetett a Pireneusokon túlra is (778—812). Az itt meghódított területekből alakította meg a hispániai határőrvidéket.

A Karolingok nemzetségéből származó majordómuszok és királyok tehát hosszú agresszív háborúk segítségével olyan hatalmas birodalmat hoztak létre, amely alig volt kisebb a régi Nyugatrómai Birodalomnál. Károly ekkor elhatározta, hogy felveszi a császári címet. III. Leó pápa, aki ki akarta terjeszteni a római egyház befolyását a frankok által meghódított egész területre, s ezért szövetségre törekedett Nagy Károllyal, 800-ban megkoronázta őt a császári koronával.

A birodalom igen nagy szerepet játszott a nemzetközi politikai viszonyok alakulásában. A császár főhatalmát elismerte Galicia és Aszturia királya. Barátságos viszonyban volt vele a skót király s az ír törzsek is. A távoli bagdadi kalifa, Harun al-Rasid szövetséget igyekezett létrehozni Nagy Károllyal a bizánciak és a hispániai cordovai kalifátus ellen, ezért gazdag ajándékot küldött a császárnak.

Nagy Károly birodalmát a IX. század elejétől súlyos veszély fenyegette a normann kalózok részéről. Ebben az időben normannoknak nevezték a Skandináviában és Jütlandban lakó törzseket, a mai norvégok, svédek és dánok elődeit. A VIII. és IX. század folyamán a skandináv törzseknél felbomlott az ősközösségi rendszer, és kiemelkedtek a főemberek. A hadvezérek és kíséretük szerepe megnövekedett, s ezek a vezérek kereskedelmi és zsákmányolási célból távoli tengeri utakra vállalkoztak. A későbbi időkben a normannoknak ezek a zsákmányszerző hadjáratai valóságos csapást jelentettek Nyugat-Európa lakosságára.

A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON MEGSZILÁRDULÁSA A FRANK TÁRSADALOMBAN A VIII—IX. SZÁZAD FOLYAMÁN

A frank társadalomban a VIII—IX. század folyamán gyökeres fordulat következett be a földbirtoklás terén. A szabad frank parasztok tömegei tönkrementek, s ugyanakkor a nagy földbirtokok a kisparaszti birtokok felszívásával jelentősen megnövekedtek. A feudális földtulajdon a frankoknál már a VI. században megjelent. A Meroving időkben azonban még nem játszott elsőrendű szerepet a társadalomban. Ebben az időszakban a frank társadalom alapvető sejtje még a szabad paraszti földközösség, a mark volt.

A magánföldtulajdon fejlődése természetesen már ebben az időben a nagybirtok növekedésére vezetett, de kezdetben ez a folyamat még meglehetősen lassan haladt előre. A feudális földtulajdon csak a VIII. és IX. században végbemenő agrár-átalakulás következtében vált uralkodóvá. Ezzel

kapcsolatban Engels így ír: „Mielőtt szabad frankok valakinek a földesúri alávetettjeivé (Hintersassen) válhattak volna, valahogyan el kellett veszteniük a hódításkor kapott allódiumot, ki kellett alakulnia a földnélküli szabad frankok külön osztályának." [3]

A termelőerők fejlődésének alacsony színvonala miatt a kisparaszt nem tudta megőrizni a nemrégiben kapott földet, nem volt lehetősége gazdaságának kiterjesztésére. A mezőgazdasági technika tökéletlensége miatt a közvetlen termelő teljesen tehetetlen volt a természeti csapásokkal szemben, amelyek a tönk szélére juttatták. Ugyanakkor a faluközösségen belül feltartóztathatatlanul haladt előre a meggazdagodott parasztok kiemelkedése a szabad faluközösségi tagok közül, lassanként kinyújtották kezüket elszegényedett szomszédjaik földje után, és feudális kis- és középbirtokosokká váltak.

E gazdasági változások következtében a szabad frank paraszt elvesztette földtulajdonát, és teljes gazdasági függésbe került a nagybirtokosoktól (a király kíséretének tagjaitól, a királyi tisztviselőktől, az egyháznagyoktól stb.), valamint a kisebb feudális uraktól. Ezt a folyamatot, amelynek következtében a paraszt elvesztette földjét, számos ok meggyorsította. Így pl. a frank főurak egymás ellen vívott harcai; a katonai szolgálat, amely hosszú időre elvonta a parasztot gazdaságától, mégpedig éppen a legsürgősebb munkák idején; a súlyos adók, amelyek az államhatalom megszilárdulásával teljes súlyukkal a parasztság vállaira nehezedtek; a legkülönfélébb dolgokért kirótt elviselhetetlenül nagy bírságok; az egyháznak fizetendő kényszeradók, valamint a nagybirtokosok részéről gyakorolt közvetlen erőszak.

A frank parasztok súlyos helyzete arra vezetett, hogy a VIII. és IX. század folyamán széles körben elterjedt az ún. *precaria*. A precariumot már ismeri a római jog is. A szó a latin *preces*-ből származik, és kérést jelent. A Merovingok korában már azt az eljárást jelenti, amikor a nagybirtokos a föld nélküli parasztnak használatra telket ad át. A kapott földért a paraszt a szolgáltatások egész sorával tartozott a föld tulajdonosának. Ez volt a középkori precaria legkorábbi formája.

A másik forma, amely leggyakrabban a VIII. és IX. században fordul elő, a következő volt: a paraszt, miután látta, hogy nem tudja megtartani saját földjét, „eladományozta" hatalmas szomszédjának — gyakran az egyháznak —, mivel a földjét fenyegető veszély rendszerint éppen az ilyen hatalmas szomszédtól volt várható. Ezután a paraszt visszakapta földjét, de most már nem tulajdonaként, hanem élethossziglan, néha pedig örökösödési joggal járó birtokként, amiért is megint csak szolgáltatásokat kellett teljesítenie a föld tulajdonosának. Ezek ellenében tudta megtartani gazdaságát.

Ránk maradtak az ún. *formula gyűjtemények* (vagyis jogi tartalmú oklevelek mintáinak gyűjteményei), amelyekben találunk ilyen földátadásról szóló okmányokat. Az alábbiakban közöljük azt a választ, amelyet egy apácakolostor főnöknője adott egy precaria-kérésre. „Kedves asszonyomnak, N-nek én, N. apátnő. Mivel tudjuk, hogy te napokkal ezelőtt N. pagusban N. helyen fekvő birtokodat Szent Mária monostorának átadtad, és erről tőlünk, illetőleg a monostortól precariát kértél, ezért jelen levelünkkel biztosítunk téged, hogy míg élsz, a jószág haszonélvezetét megtarthatod, és rendelkezhetsz is vele, úgy azonban, hogy azt elidegeníteni már nincs jogod, és ha ezt megkísérelnéd, magát a jószágot is azonnal elveszted..."

Néha a precarius saját földjén kívül, amelyet precariába kapott, még egy további földdarabhoz is hozzájutott. Ez volt a precaria harmadik formája, amelyet elsősorban az egyház alkalmazott a kistulajdonosok megnyerésére, akik azután precariusszá váltak, s az egyház felhasználhatta munkaerejüket az eddig még művelés alá nem vett területeken. Teljesen világos, hogy a precaria második és harmadik formája elősegítette a nagybirtok növekedését.

Így tehát a precaria a földviszonyoknak az a formája volt, amely, minthogy két antagonista

[3] *Engels:* Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit. Dietz Verlag 1952. 105. old.

osztály képviselőit kötötte össze, egyidejűleg a szabad frank paraszt földtulajdonának elvesztéséhez és a feudális nagybirtok növekedéséhez vezetett.

Ugyanebben az időben az uralkodó osztályon belül is új földbirtoklási viszonyok alakultak ki az ún. *beneficium*-ok elterjedésével. Ezeket Martell Károly honosította meg az arabok ellen vívott poitiers-i csata után (maga a latin szó „jótéteményt" jelent). A benefícium lényege az volt, hogy a földbirtokot ebben az esetben nem örökbirtokként adományozták, mint a Merovingok idejében. Az az ember, aki benefíciumot kapott, katonai szolgálatra volt kötelezve azzal szemben, akitől a földet kapta. Ily módon kialakult a szolgálatot tevő emberek rétege, amely katonai szolgálatra volt kötelezve a kapott földbirtokért. Ha a beneficiárius nem teljesítette katonai szolgálatát, elvesztette a benefíciumot. Ha a beneficiárius vagy a benefícium adományozója meghalt, akkor a benefícium visszaszállt tulajdonosára, illetőleg annak örökösére. A benefíciumot tehát nem lehetett átörökítenie annak, aki kapta, vagyis, csupán élethosszig tartó és feltételekhez kötött földbirtok volt. Martell Károly a benefícium-adományozáshoz szükséges földet úgy szerezte, hogy a maga számára elkobozta az egyházi birtokok egy részét (ez az ún. *szekularizáció*, vagyis az egyházi földnek a világi hatalom által való átvétele). Természetes, hogy az egyház nagyon elégedetlen volt ezzel a megoldással, noha a meghódított területeken újabb földeket és új privilégiumokat kapott. Ezért már Martell Károly utódja, Kis Pipin, bár nem adta vissza az egyháznak az elvett földeket, a benefíciumok élvezőit arra kötelezte, hogy meghatározott szolgáltatásokat teljesítsenek az egyház javára.

A benefíciumokat a birtokon élő parasztokkal együtt adományozták, s ez tovább növelte a parasztoknak a földbirtokostól való függését, fokozta kizsákmányolásukat.

A katonai hatalom lassanként az uralkodó osztály kezében összpontosult. A nagybirtokosok a rendelkezésükre álló fegyveres erőt nemcsak a külső ellenség, hanem saját parasztjaik ellen is fordíthatták, s arra kényszeríthették őket, hogy a legkülönfélébb szolgáltatásokat teljesítsék számukra.

A FRANK PARASZTSÁG JOBBÁGYSORBA SÜLLYESZTÉSE

A nagybirtok a szabad parasztok rovására alakult ki, akik elvesztették a földdel kapcsolatos tulajdonjogukat, s ezt jobbágysorba való süllyedésük követte. A tönkrement kistulajdonos nemcsak arra kényszerült, hogy átadja földjét a nagybirtokosnak, hanem személyi függésbe is került tőle, azaz elvesztette szabadságát.

Az egyik ilyen paraszti lekötő levélben a következőket találjuk: „Nagy uramnak, N-nek. Mivel mindenki tudja, hogy semmim sincs, amiből táplálkozhatnám vagy ruházkodhatnám, ezért te kérésemet meg nem tagadtad, hanem nagy szükségemben... solidust adtál nekem kölcsön, nekem azonban semmim sincs, amiből ezt visszafizethetném. Ezért, szabadságomról lemondva, a magam elkötelezését határoztam el, és ehhez kérem hozzájárulásodat oly módon, hogy mindazt, amit született manicipiumaiddal, azok eladása, elcserélése, megbüntetése tekintetében tenni szoktál, ugyanazt cselekedni a magam személyét illetőleg is a mai naptól kezdve korlátlan és rendíthetetlen hatalmad legyen."

A szabad parasztok kedvezőbb feltételekkel is függő viszonyba kerülhettek a nagybirtokosoktól, amikor is az első időkben nem vesztették el személyes szabadságukat. Ilyenkor a nagybirtokos védelme alá helyezkedtek (ún. *commendatio*, „magának ajánlása"). De teljesen világos, hogy a paraszt commendatiója, akárcsak valamelyik nagybirtokos precariusává válása ugyanazokhoz a következményekhez vezetett. A szabad paraszt és utódai jobbágyokká váltak.

Az állam ebben a folyamatban aktív szerepet játszott, amiről Nagy Károly és közvetlen utódainak számos rendelete tanúskodik. Károly rendeleteiben (*capitulare*-iban; latinul „caput" = „fej" vagy „fejezet"; a rendeletek ilyen fejezetekre oszlottak) arra kötelezte gazdatisztjeit, hogy tartsák szemmel a királyi birtokokon élő szabad parasztokat, szedjenek tőlük büntetéspénzeket a királyi

udvar javára és ítélkezzenek felettük. A 818—820-as években adták ki azokat a rendeleteket, amelyek az összes adófizetőket földhöz kötötték, azaz megfosztották őket szabad költözési joguktól. A Karolingok a parasztokat a nagybirtokosok joghatósága és hatalma alá adták. Végül is a 847. évi capitulare egyenesen elrendelte, hogy minden szabad ember, azaz elsősorban paraszt, keressen magának *senior*-t (urat). Az állam tehát aktívan elősegítette a feudális viszonyok megerősödését a frank társadalomban.

A FEUDÁLIS BIRTOK ÉS GAZDASÁGI ÉLETE

A VIII. és IX. század folyamán a földbirtokviszonyokban beálló fordulat következménye az uralkodó osztály földtulajdonának végleges megerősödése lett. A régebbi szabad paraszti faluközösséget a feudális uradalom foglalta el a rá jellemző gazdasági rendszerrel. Hogy ez milyen volt, azt a Nagy Károly által 800 körül kiadott „Capitulare de villis" („A birtokokról szóló rendelet") nevet viselő rendeletből láthatjuk, amely a királyi birtokok tiszttartói számára készült. Ebből a capitularéból és más IX. századi forrásokból, elsősorban pedig Irmion apát „Poliptichon"-jából (a Párizs környéki Saint-Germain-kolostor gazdasági összeírása) tudjuk, hogy a feudális birtok két részből állt. Az egyik részt az udvarház és a tulajdonos saját kezelésben levő földje, a másik részt pedig a függő parasztok telkeiből álló falu alkotta.

Az úri földet *domaine*-nek (a latin *dominus* = úr) nevezték. A domaine udvarházból, gazdasági épületekből és uraságí szántókból állt. Az uraságé volt a malom és a templom is. A domaniális, vagyis az úri földek a paraszti földek között foglaltak helyet, tehát részt vettek a nyomáskényszerben, s a termés learatása után ezek is közös legelővé váltak. Ugyanabban a nyomásban mind az uraság, mind pedig a parasztok ugyanazt a növényt vetették, s egy időben arattak, különben a tarlókra engedett jószág elpusztította volna a még lábon álló termést. Az uraságí földet a jobbágyok művelték meg, akik arra voltak kötelezve, hogy saját munkaeszközeikkel és állataikkal robotot végezzenek. A szántóföldeken kívül a domaine-hez még erdők, rétek és puszta területek is tartoztak.

A paraszti földek, azaz a „bérleti" földek (a parasztok ennek nem tulajdonosai, hanem csupán „bérlői" voltak) telkekre (mansusok) oszlottak. Egy-egy mansus a paraszt házából, gazdasági épületeiből, kertjéből, valamint a többi paraszti és földesúri földek között fekvő szántóból állt. A jobbágyok ezenkívül a közösségi legelőket és erdőket is használhatták.

Így tehát, a rabszolgával ellentétben, akinek sem háza, sem gazdasága, tulajdona és családja nem volt, a feudális úr földjén dolgozó jobbágy házzal, családdal és gazdasággal rendelkezett. Az a körülmény, hogy a feudális tulajdon mellett megvolt a jobbágyi tulajdon is gazdaságára és mezőgazdasági eszközeire, bizonyos mértékig érdekeltté tette az anyagi javak termelőjét a munkában, és ez a feudalizmus korában közvetlen ösztönzést adott a termelőerők fejlesztéséhez.

A társadalom termelőerői a VIII. és a IX. század folyamán igen lassan, de mégiscsak növekedtek. Tökéletesedtek a földművelés módszerei, intenzívebb földművelési eljárások honosodtak meg, az erdők kiirtása révén újabb szántóföldekhez jutottak, és mindenütt feltörték az ugart. A vad talajváltó rendszert és a kétnyomásos rendszert felváltotta a háromnyomásos szisztéma.

A kevésbé értékes gabonanövényeket (zab, árpa, rozs) elsősorban a birodalom gazdaságilag elmaradottabb részein (a Rajnától keletre) termesztették, míg a középső és a nyugati területeken a jobb minőségű, értékesebb fajokat (búza stb.) részesítették előnyben. A konyhakerti növények közül termesztették a babféléket, a retket és a répát. A gyümölcsök közül ismerték az almát, a körtét és a szilvát. A kertekben gyógynövényeket és komlót is termesztettek, mely utóbbit sör készítéséhez használták. A birodalom déli részein szőlőműveléssel is foglalkoztak. Az ipari növények közül a lent termesztették, amelyet ruhák készítésére és lenolaj sajtolására használtak fel.

Ami a mezőgazdasági eszközöket illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a IX. század végén mindenütt elterjedt az eke, amelynek két fajtáját ismerték. A könnyű, kis ekét a köves vagy fagyökerek-

től átszőtt földön használták. Ez az eke csak felpuhította a talajt. A vassal ellátott nehéz, kerekes eke viszont nemcsak puhította, hanem meg is forgatta a földet. A boronát, amely ebben az időben egy vasfogakkal ellátott, háromszög alakú fakeret volt, elsősorban a konyhakertek művelésénél használták. A szántóföldek boronálását nehéz fagerendák segítségével végezték, amelyek, ha végighúzták a felszántott földön, szétdarabolták a földrögöket. Használták a kaszát, sarlót, a kétágú villát és a gereblyét is.

Jobbágyok
Miniatúra-gyűjteményből. VI—XII. század

A gabonamagvakat megtisztították a szalmától, azután szeles időben lapáttal a levegőbe dobva eltávolították belőle a törekes részeket, majd hajlékony vesszőből font rostákon megrostálták, s végül kézzel hajtott őrlőkövek segítségével megőrölték. A szántóföldeket rendszertelenül trágyázták. Érthető, hogy ilyen alacsony fokú mezőgazdasági technika mellett a termés rendkívül csekély, a vetőmagnak csupán másfélszerese vagy kétszerese volt. A parasztgazdaságban túlnyomórészt kisebb állatokat (birkát, disznót, kecskét) találunk, ló és tehén kevés volt.

A nagybirtok gazdálkodása naturális jellegű volt. Minden egyes uradalom arra törekedett, hogy kielégítse saját szükségleteit. Piacra nem termeltek. A birtokon dolgozó parasztoknak kellett ellátni az (királyi, grófi, kolostori stb.) udvarházakat élelmiszerekkel, a birtok tulajdonosát, családját és nagyszámú kíséretét minden szükségessel. Az ipar ebben az időben még nem vált el a mezőgazdaságtól, és így a parasztok a szántás-vetés mellett ezzel is foglalkoztak. Kizárólag a feleslegként megmaradó termékek kerültek eladásra.

Az ilyenfajta gazdálkodásról a „Capitulare de villis"-ben (62. fejezet) a következőket találjuk: „Tiszttartóink évente karácsonykor részletesen, világosan és sorrendben értesítsenek bennünket összes jövedelmeinkről, hogy mi és mennyi áll rendelkezésünkre az egyes dolgokból, nevezetesen... mennyi szénánk, mennyi fánk és fáklyánk, mennyi zsindelyünk... mennyi zöldségfélénk, mennyi kölesünk, mennyi gyapjúnk, lenünk és kenderünk, mennyi gyümölcsünk, mennyi diónk és mogyorónk van... mi jött be a kertekből, mi a répaföldről, mennyi a halastavakból, mennyi bőrünk, prémünk, szarvunk, mézünk és viaszunk, mennyi szalonnánk, zsírunk és szappanunk, mennyi gyümölcsborunk, főzött szeszünk, méz-sörünk és ecetünk, mennyi sörünk és borunk, új és régi gabonánk, mennyi tyúkunk, tojásunk, libánk van, mennyi jött be a halászoktól, a kovácsoktól, a fegyverkészítőktől és csizmadiáktól... mennyi a fafaragóktól és nyergesektől, mennyi a lakatosoktól, mennyi a vas- és ólombányából, mennyi az adózó emberektől, mennyi a csődörök és a kancák száma."

A Karolingok idejében egy-egy ilyen birtok volt a frank társadalom alapsejtje, ami annyit jelent, hogy Nagy Károly birodalmában igen nagyszámú, gazdaságilag teljesen elzárt kis világ keletkezett, amelyek között gazdasági kapcsolatok nem voltak, mert önállóan kielégítették szükségleteiket a saját gazdaságukban termelt termékekkel.

A feudális függésben levő parasztokat a feudális urak kegyetlenül kizsákmányolták. A paraszti függés formái a feudalizmus korában rendkívül változatosak voltak. Mint Marx rámutat: „...ez a szolgaság a robotmunkával egybekötött jobbágyságtól egyszerű szolgáltatási kötelezettségig enyhülhet".[4] A frank államban a VIII—IX. század folyamán, amellett, hogy megvoltak még a szabad parasztság maradványai (különösen a birodalom keleti és északi területein), találunk olyan parasztokat is, akik a földesúrtól csupán a bíráskodás tekintetében függtek. Ezeknek a parasztoknak a száma igen kicsiny volt.

A feudális függőségben élő parasztság tömegét azok a jobbágyok alkották, akiknek személyére nézve az urak nem teljes tulajdonjoggal rendelkeztek (vagyis nem ölhették meg őket). A jobbágyok uruktól függtek mind személyükben, mind földjük után, mind pedig törvénykezési tekintetben, és ezért súlyos feudális járadékot fizettek neki. Ez a járadék különféle kötelezettségek formáját öltötte. Megtaláljuk a robotot, a terményadót és a pénzadót is. A Karolingok idején a járadék uralkodó formája — valószínűleg — a robot volt. Egyidejűleg azonban megtaláljuk a termény- és részben a pénzjáradékot is.

A jobbágy, mint személyében függő ember, örökbehagyás esetén az úrnak volt kénytelen odaadni legszebb állatát. Fizetnie kellett akkor, ha olyan nőt vett feleségül, aki nem volt urának jobbágya, s meg kellett fizetnie azokat az adókat is, amelyeket a hűbérúr önkényesen vetett ki rá.

A jobbágy földje után úrbért fizetett és robotolt. Irmion apát „Poliptichon"-ja szerint a IX. században a jobbágyok szolgáltatásai a következők voltak: a Saint-Germain-i apátság egy-egy jobbágytelek után (ilyen pedig több ezer volt) évente a következő szolgáltatásokat kapta: egy fél marhát vagy négy bárányt „hadiszolgáltatás fejében"; négy dénárt[5] fejadóként; öt mérő[6] zabot a lovak etetésére; nem az uraságí erdőből származó 100—100 különféle zsindelyt; hat tyúkot tojásokkal, és minden két év leteltével, a harmadik évben egy egyéves bárányt. A telek használói kötelesek voltak az apátsági földön heti három napig szántani az ősziek és tavasziak alá, s ezenkívül még különféle más kézi munkákat is kellett végezniük.

A különféle vitás kérdések elintézése céljából a jobbágynak a földesúri törvényszékhez kellett fordulnia, amelyen vagy maga a földesúr, vagy tiszttartója elnökölt. Érthető, hogy az uraság minden egyes esetben a maga javára döntötte el a vitákat.

A felsoroltakon kívül a földbirtokos rendszerint még különféle vámokat, útvámot, komp- és hídpénzt stb. is szedhetett. A dolgozók helyzete még rosszabbá vált az elemi csapások következtében, amelyekkel akkoriban nem tudtak megküzdeni, nem beszélve az állandó feudális belharcokról, amelyek tönkretették a paraszti gazdaságot.

A súlyos feudális kizsákmányolás a parasztság éles osztályharcát vonta maga után. Hogy ez a harc állandóan folyt, tanúsítják a királyi capitularék, amelyek a felkelők szigorú megbüntetését helyezik kilátásba, s beszélnek róla a középkori krónikások is. Ezekből a capitularékból és krónikákból megtudjuk, hogy a VIII. század végén a reimsi püspök Selt nevű falujában tört ki felkelés. 821-ben a flandriai jobbágyok „összeesküvésére" került sor. 841—842-ben játszódott le a „Stellingféle felkelés" a szászok területén (a szó a „régi törvény, szokás gyermekeit" jelenti), amikor is a szabad parasztok felkeltek az őket jobbágysorba döntő szász és frank előkelők ellen. 848-ban fellázadtak a mainzi püspökség szabad parasztjai, akik szintén a jobbágysorba süllyesztés ellen küzdöttek. 866-ban másodszor is felkelésre került sor. Ezeken kívül még számos mozgalom volt, amelyek a feudális iga és kizsákmányolás ellen irányultak. Mindezek a felkelések elsősorban a IX.

[4] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 758. old.
[5] Egy dénár kb. $^1/_{10}$ gr arany értékének felelt meg.
[6] A mérő (modius) kb. 250 liter.

században játszódtak le, amikor a mezőgazdaságban bekövetkezett az említett fordulat, és a parasztság jobbágysorba süllyesztése igen nagy méreteket öltött.

Ezek az uralkodó osztály ellen irányuló felkelések nem győzhettek olyan történeti körülmények között, amikor a kialakulóban levő feudális termelési mód továbbfejlődésére minden feltétel megvolt. Ennek ellenére rendkívül nagy a korai antifeudális parasztmozgalmak jelentősége. E mozgalmak mind haladó jellegűek voltak, mert hatásukra bizonyos mértékig korlátozták a dolgozók kegyetlen kizsákmányolását, és így valamivel tűrhetőbbé váltak a létfeltételek. Ez viszont elősegítette a feudális társadalom termelőerőinek gyorsabb fejlődését. Minél több időt szentelhetett a paraszt saját gazdaságának, annál inkább érdekelve volt a mezőgazdasági technika fejlesztésében és munkája termelékenységének növelésében, ennek következtében gyorsabban fejlődött az egész feudális társadalom.

A FEUDÁLIS URALKODÓ OSZTÁLY BELSŐ SZERVEZETE

A feudális urak osztályán belüli földviszonyok az uralkodó osztály katonai és politikai szervezetének alapját képezték. A benefícium rendesen egybeesett a *vazallus*-viszonnyal. Ebben az esetben azt a szabad embert, aki a nagybirtokostól benefíciumot kapott, vazallusának (vasus = szolga) nevezték, s ez kötelezte magát, hogy ura számára katonai szolgálatot teljesít. A vazallusi viszonyba való lépést előírt ceremónia kísérte. A szabad ember, amikor benefíciumot kapott, kijelentette, hogy az adományozó úr (szenior) vazallusává válik, és hűségesküt tett a szeniornak. Ezt a ceremóniát később hommage-nak nevezték. (A kifejezés a latin homo = ember szóból származik, a hűségesküben ugyanis a következő kifejezés fordul elő: „A te embered leszek.")

A paraszt és a feudális úr között kialakuló viszonnyal ellentétben a vazallusi viszony nem törte át az uralkodó osztály kereteit. A vazallitás csak megerősítette a feudális hierarchiát, azaz a kisebb birtokosokat alárendelte a nagyobbaknak, ezeket pedig a legnagyobbaknak, ugyanakkor, amikor a parasztoknak a feudális úrtól való személyes függése azok jobbágysorba süllyesztését jelentette.

A BIRODALOM KÖZIGAZGATÁSI SZERVEZETE

Az első Karolingok uralkodása idején a központi államszervezet ideiglenesen megerősödött. Ennek fő- és meghatározó okát természetesen nem a Karolingok „kiváló" egyéniségében, s különösen nem Nagy Károly „államférfiúi tehetségében" kell keresnünk. A valóságban a központi államapparátus Karoling-kori megerősödését azok a jelentős változások okozták, amelyek a társadalmi viszonyok területén bekövetkeztek. A feudális földbirtokosok osztálya ebben az időben olyan központi szervezet megteremtésére törekedett, amely biztosítani tudta számára a jobbágysorba döntés ellen küzdő parasztság elnyomását, s ugyanakkor olyan széles körű hódító politikát folytatott, amely új földeket és új jobbágyokat jelentett számára. Ezek szerint tehát a feudális állam formáiban létrejövő változásoknak az előfeltétele abban az átalakulásban keresendő, amely a parasztok helyzetében végbement, és abban a harcban, amelyet a parasztok az uralkodó osztály ellen folytattak.

A Karoling-birodalom közigazgatási központjává egy időre a császári udvar vált; itt működtek a főtisztviselők: a kancellár, a főkáplán és a palotagróf. A kancellár a császár titkára és az állami pecsét őrzője lett. A főkáplán a frank papság feje volt, a palotagróf pedig a korábbi majordómuszhoz hasonló funkciót töltött be; a királyi gazdaság és a közigazgatás vezetését látta el.

Nagy Károly a királyi capitularék segítségével igyekezett megoldani a nagy kiterjedésű állam különféle közigazgatási kérdéseit. A császár ezeket a capitularékat a nagybirtokosok meghallgatásával bocsátotta ki, akik e célból évente kétszer összegyűltek a királyi udvarban.

A birodalmat közigazgatási kerületekre, grófságokra osztották. A határvidékeket markoknak

nevezték. A határgrófságokat jól megerősítették, és így egyrészt védelmi célokat szolgáltak, másrészt további hódítások kiindulópontjaivá váltak. Az egyes területek élén a grófok, a határgrófságok élén pedig az őrgrófok álltak. A grófok ellenőrzése céljából Károly külön megbízottakat küldött az egyes közigazgatási kerületekbe.

Nagy Károly megerősítette a birodalom államapparátusát. Ez rendkívül fontos volt az uralkodó osztály számára ebben a korszakban, amikor gyökeres társadalmi változások történtek a frank társadalomban. Reformjai a népi tömegek elnyomására és jobbágysorba süllyesztésére irányultak. Ezek egyike volt az igazságszolgáltatási reform, amely eltörölte azt a régi szokást, mely szerint a lakosságnak meg kellett jelennie a kerületi bíróság ülésein. A választott népi bírói ülnökök tisztségét szintén megszüntették. A bírák állami hivatalnokok lettek, akik fizetést kaptak és a gróf elnöklete alatt ítélkeztek. Nagy Károly a hadügyet is megreformálta. Nem követelte többé a parasztság hadi szolgálatát. Ebben a korban ugyanis a parasztok már nagyrészt tönkrementek, és függésbe kerültek a feudális uraktól. A hadsereg fő erejét a királyi beneficiáriusok szolgáltatták.

A FEUDÁLIS URAK POLITIKAI HATALMÁNAK MEGERŐSÖDÉSE

A feudális földtulajdon megszilárdulása következtében megnövekedett a földesurak politikai hatalma a földjeiken élő lakosság felett. Tulajdonképpen már a Merovingok elősegítették a földbirtokosok magánhatalmának kiterjesztését, amikor ún. *immunitas*-t biztosítottak számukra.

A Karolingok idején az immunitás tovább fejlődött. Ez a latin szó magyarul az ember „sérthetetlenségét", valamitől való „megszabadulását" jelenti.

Az immunitás lényege abban állt, hogy az ezt biztosító oklevéllel rendelkező földesúr területét a király kivette a királyi tisztviselők joghatósága alól, vagyis ezek nem teljesíthették ott bírósági, közigazgatási, rendőri, pénzügyi és másfajta funkcióikat. Ezek gyakorlása az immunitással rendelkező úr kezébe került, akinek hatalma ily módon jelentősen megnövekedett. Néha a király az immunitással rendelkező földbirtokosnak adományozta mindazokat az adókat, bírósági illetékeket stb. is, amelyeket előzőleg a királyi kincstár szedett be. Így a nagybirtokos valóságos uralkodóvá vált a birtokain élő lakosság felett.

A királyi hatalom ezzel szinte maga segítette elő, hogy a nagybirtokosok függetlenné váljanak a királytól. Ez azonban azért következett be, mert a királyi hatalom meggyengült. Az immunitás, mint a feudális urak politikai jogainak összessége, mely jogokat a tőlük gazdaságilag függő jobbágysággal szemben gyakorolták, megnövekedett, s most már a királyok és császárok akaratától függetlenül fejlődött tovább. A nagybirtokosok, akik teljes gazdasági hatalmat kaptak birtokaik parasztlakossága felett, igyekeztek politikailag is függőségbe hozni ezt a lakosságot. Birtokaikon önkényesen törvénykeztek, fegyveres csapatokat szerveztek, a királyi hivatalnokokat nem engedték be birtokaikra. A központi hatalom erőtlennek mutatkozott a nagybirtokosok e törekvésével szemben, és így az immunitást biztosító oklevelek segítségével kénytelen volt szentesíteni a ténylegesen kialakult helyzetet.

A Karolingok idejében az immunitás mindennapi jelenséggé vált, s a jobbágyok megkötésének egyik legalkalmasabb eszköze lett. Az immunitásból folyó jogokat mind nagyobb területre terjesztették ki, és az immunitást élvező urak is egyre nagyobb hatalomhoz jutottak. Ezek most már törvénykezési üléseket hívtak össze, ítélkeztek, kézrekerítették a bűnösöket, és a saját hasznukra szedték be a büntetéseket és az illetékeket stb.

A királyok ilyesfajta okleveleket állítottak ki: „N. püspök kérésére megajándékoztuk őt azzal a keggyel, hogy e püspök egyházának birtokaira... ne merjen lépni egyetlen egy állami tisztviselő se bírósági ügyek kivizsgálása vagy valamilyen bírság behajtása céljából; maga a püspök és utódja rendelkezzék valamennyi megjelölt joggal, Isten nevében, a teljes immunitás erejénél fogva...

Minden, ami onnan a kincstárnak járt volna a szabadoktól és nem szabadoktól és más emberektől, akik az egyházi... földeken élnek, ezentúl fordíttassék az említett egyház mécseseinek javára."

Végül pedig a Karolingok, hogy a nagybirtokosok földjein lakó szabadok katonai szolgálatát biztosíthassák, átadták a nagybirtokosoknak a birtokaik területén lakó szabadok feletti közigazgatási jogokat, azaz szeniorokat ültettek az addig jogilag szabad emberek nyakára. Így azután a nagybirtokosok földjeire telepedett parasztok és más szabad emberek politikai helyzetében jelentős változások következtek be. Eddig ezek az emberek egyenjogúak voltak a földbirtokossal, bár gazdaságilag függtek tőle. Most azonban jogilag is alárendelt viszonyba kerültek vele szemben.

Az immunitás az uralkodó osztály kezében a kizsákmányolt paraszttömegekkel szembeni gazdaságon kívüli kényszer egyik eszköze volt. Elterjedése és megerősödése elősegítette a jobbágysorba süllyesztés folyamatát, és a feudális kizsákmányolás megszilárdulását. „A gazdasági alávetés politikai szentesítést kapott."[7] Azt a parasztot, aki már előbb elvesztette tulajdonjogát örökölt földjére, most megfosztották személyes szabadságától is. Az immunitás élvezőjének magánhatalma bizonyos mértékig államhatalmi jellegűvé vált, birtoka pedig szinte állam lett az államban.

A KAROLING-ÁLLAM BELSŐ GYENGESÉGE ÉS GYORS SZÉTESÉSE

Nagy Károly birodalma, mint annyi más hasonló, hódítás következtében létrejött ókori és középkori állam, nem rendelkezett saját gazdasági alappal, ezért csak ideiglenes és laza katonai és közigazgatási egységet alkotott. Ez a birodalom mind etnikai, mind pedig társadalmi és gazdasági fejlettség tekintetében rendkívül tarka képet mutatott. Számos területen a törzsi sajátságok már régen eltűntek. Azok a germán törzsek, amelyek ezeket a vidékeket meghódították, nemcsak az ott használatos provinciális latin nyelvet sajátították el, hanem átvették a későrómai birodalomra jellemző társadalmi rendet is. A Karoling-állam egyes területein, Aquitaniában, Septimaniában és Provence-ban a feudalizmus gyors fejlődését nagyban elősegítették ennek itt már korábban kialakult elemei (a kisgazdaságokkal egybekötött nagybirtok, a naturális gazdálkodás, a kolonátus és a patrocinium). A feudális viszonyok fejlődését tekintve a Rajnától keletre fekvő területek jelentősen elmaradtak. Ide tartozott Bajorország, Szászország, Alemannia, Thüringia és Frízia, ahol a feudalizmus kialakulása lassúbb volt, s a nemzetségi-törzsi maradványok jelentős számban megmaradtak. Végül pedig a Karoling-birodalomban olyan területek is voltak, ahol az etnikailag különböző római és germán elemek egymás mellett éltek. A régi római és gall lakosság körében meglevő társadalmi és gazdasági rendnek, valamint a jövevény germán törzsek (frankok és burgundok) társadalmi és gazdasági rendjének egymásra hatásából jött létre a feudalizmus klasszikus formája. Ez a birodalomnak a római és a germán világ határán fekvő területein következett be, vagyis Északkelet- és Közép-Galliában, valamint Burgundiában.

Nagy Károly birodalmában az erőszak útján egyesített törzsek és népek között egyáltalán nem voltak gazdasági kapcsolatok. Ezért a történeti fejlődés a továbbiakban nem a birodalom határain belül általában, hanem az egyes népek, törzsek vagy törzsi egyesülések keretein belül ment végbe. A fegyverrel leigázott törzsek és népek szükségszerűen arra törekedtek, hogy a leigázók hatalmától megszabaduljanak. Ez, továbbá a naturális gazdálkodás feltétlen uralma a feudális birtokokon, a frank társadalom szétdarabolódása kis, zárt gazdasági egységekre, valamint a nagybirtokosok hatalmának állandó növekedése és a központi hatalom gyengesége elkerülhetetlenné tette a birodalom politikai széthullását.

És valóban, Nagy Károly halála (814) után a birodalom először megoszlott a három örökös között, majd véglegesen három részre szakadt. Ezt a szétszakadást a Nagy Károly unokái között

[7] *Engels:* Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit. Dietz Verlag 1952. 112. old.

kötött 843. évi verduni szerződés pecsételte meg. Az unokák egyike, Kopasz Károly a Rajnától nyugatra fekvő területeket, a nyugati frank birodalmat (a későbbi Franciaországot) kapta meg. Német Lajos, a második unoka viszont a Rajnától keletre eső területeket, azaz a keleti frank birodalmat (a későbbi Németországot) kapta. A legidősebb unoka, Lothár pedig azt a földsávot örökölte, amely a Rajna bal partján húzódott (a későbbi Lotharingiát), s ezt kiegészítette Észak-Itália.

A FEUDÁLIS EGYHÁZI KULTÚRA

A rabszolgatartó társadalmat felváltó feudális rendben új, feudális kultúra jött létre. Ennek hordozója a középkor első századaiban az egyház volt.

A vallás a feudális társadalomban egyike volt azoknak az eszközöknek, amelyek megerősítették és fenntartották a kizsákmányolók osztályuralmát. Az egyház, amely égi boldogságot ígért a földi szenvedésekért, minden áron el akarta vonni a tömegeket az urak elleni harctól. Helyeselte a feudális kizsákmányolást, s a dolgozókat az urakkal szembeni teljes alázat szellemében nevelte. Az egyház hatása a középkori társadalom szellemi kultúrájában is megmutatkozott. „Az egyház a maga feudális földbirtokával — írta Engels — volt a reális kötelék a különböző országok között, az egyház feudális szervezete adta meg a világi feudális államrendnek a vallási kenetet. A papság volt emellett az egyetlen művelt osztály. Magától értetődő hát, hogy az egyház dogmája volt minden gondolkodás kiindulópontja és alapja. Jogtudományt, természettudományt, filozófiát — mindent aszerint kezeltek, hogy tartalma összhangban van-e az egyház tanításaival, avagy sem." [8]

Az a körülmény, hogy a feudális társadalom gazdasági és politikai tekintetben zárt kis közösségekre oszlott, s így a rabszolgatartó társadalomban meglevő kereskedelmi, politikai és kulturális kapcsolatok szétszakadtak, lehetetlenné tette a VI—X. század folyamán a széles körű művelődést. A fennálló (püspöki és kolostori) iskolák a papság kezén voltak. Az egyház fő feladatának olyan papok nevelését tartotta, akik prédikációjukkal hatást tudnak gyakorolni a népi tömegekre és elősegítik a társadalmi rend fenntartását.

Az egyház lényegében igen keveset követelt papjaitól. Tudni kellett az imákat, latinul kellett olvasni az evangéliumot — bár nem értették, amit olvastak — és ismerni kellett a szertartásokat. Az, akinek ismeretei az említett kereteken túlterjedtek, a VI—X. századi nyugat-európai társadalomban igen ritka kivételnek számított.

Az egyház azonban nem tudott meglenni a világi műveltség egyes elemei nélkül, amelyeket a feudális társadalom az antik világtól örökölt. Az egyház saját szükségleteihez idomította ezeket az elemeket, és így akaratlanul is „megőrzőivé" vált. Az egyházi iskolákban tanított ókori tárgyak összességét a „hét szabad művészetnek" nevezték. Ezek közül az első három, az ún. *trivium* („a tudás három útja") a grammatika, a retorika és a dialektika volt. Ezt követte az ún. *quadrivium* („a tudás négy útja"), azaz az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a zene. Az antik világtól örökölt műveltség elemeinek egybefoglalása az V. században történt meg, és Marcianus Capella nevéhez fűződik. A „szabad művészeteket" Boëtius és Cassiodorus, az antik műveltség utolsó képviselői osztották fel triviumra és quadriviumra a VI. században.

A középkori „szabad művészetek" azonban rendkívül távol álltak attól, amit az antik iskolákban tanítottak. Az egyházi műveltség képviselői ugyanis azt tartották, hogy az ismeret csak akkor hasznos, ha az az egyházi tanítás jobb elsajátítását szolgálja. A retorikát például ebben az időben olyan tárgynak tartották, amely segíti az egyház és az állam számára szükséges okmányok kiállítását. A dialektika pedig (a formális logikát nevezték így) mindenképpen a teológiát szolgálta, s az egyház képviselői számára elsősorban az eretnekekkel vívott vitákban játszott jelentős szerepet. A zenére

[8] *Marx—Engels:* A vallásról. Budapest 1961. 212. old.

szükség volt az istentisztelet alkalmával, az asztronómiát pedig a különféle egyházi ünnepek kiszámítására, továbbá mindenféle jóslásra használták.

A kor asztronómiai és geográfiai ismeretei a papság rendkívül alacsony fokú tudásáról tanúskodnak. Az egyházi iskolák tanulóinak azt tanították, hogy a távoli Keleten van a paradicsom, a föld egy kerékre hasonlít, amelyet minden oldalról óceán vesz körül, és a föld közepén van Jeruzsálem. A föld gömbalakjáról szóló tanítást mereven elutasították, mert az egyház képviselői szerint nem lehet azt elképzelni, hogy az emberek a föld alsó felén fejjel lefelé járkáljanak.

Azokat a fennmaradt antik ismereteket, amelyek a tanulókat a tapasztalaton alapuló ismeretek megszerzésére ösztönözhették volna, agyonhallgatták. Az antik szerzőket tudatosan meghamisították. A szerzetesek nemegyszer megsemmisítették a kolostori könyvtárakban található régi kéziratok szövegét: lemosták a drága pergament, s az így „megtisztított" anyagra írták krónikáikat. A természetre vonatkozó igazi ismereteket babonás elképzelésekkel helyettesítették.

A nyugati keresztény egyház által monopolizált művelődés rendkívül primitív volt. Az egyháznak nem volt, nem is lehetett érdeke, hogy mindazt megőrizze, amit az antik világ örökbe hagyott a középkornak. Ha mégis kénytelen volt ehhez fordulni, saját céljaira használta fel az örökséget.

A „KAROLING-RENESZÁNSZ"

Az ún. „Karoling-reneszánsz" még jobban megerősítette az egyház helyzetét a szellemi kultúra és művelődés területén. A VIII. század második felében és a IX. század elején az egyházi iskolák szervezése terén bizonyos mértékig megélénkült a papság és a császári hatalom képviselőinek tevékenysége. Mindez azoknak a hatalmas társadalmi és gazdasági változásoknak volt a következménye, amelyek ekkoriban a társadalom életében végbementek. E változások teljes fordulatot jelentettek a földbirtoklás területén, s ez a világi és egyházi feudális urak megerősödéséhez és a parasztok jobbágysorba süllyesztéséhez vezetett.

Ilyen körülmények között az egyház szerepe egyre fontosabbá vált. Ezért a Karolingok a művelt papok új rétegének létrehozásával növelni igyekeztek az egyház tekintélyét, miközben a művelődés monopóliumát teljesen az egyház kezében hagyták, és semmiféle lényeges változást nem hajtottak végre a fennálló rendszerben. A Karolingok államapparátusa a tanult embereket az egyházi iskolákból kapta.

Ezeknek az iskoláknak a feladatait igen világosan és röviden megfogalmazta a „Karoling-reneszánsz" legkiválóbb képviselője, Alcuin (kb. 735—804), a yorki iskola neveltje. Nagy Károlyhoz intézett egyik levelében így írt: „Sokat és sokfajta munkán dolgozom, hogy sok embert neveljek Isten szent egyháza hasznára és császári felséged díszére." Nagy Károly capitularéiban megkövetelte a szerzetesektől, hogy kolostori iskolákat állítsanak fel, amelyekben a klerikusokat olvasásra, számolásra, írásra és éneklésre tanítsák, minthogy a zsoltárokat meg kell tanítaniuk a népnek, s olvasniuk és érteniük kell a „szentírást". Az iskolavezetésre alkalmas férfiak nagy részét Nagy Károly Itáliából hozatta, mert ott a papság műveltségi színvonala magasabb volt. Így került hozzá Petrus Pisanus, Paulus Diaconus, Leidard és Teodulf.

Nagy Károly, aki igen nagy figyelmet fordított az egyházi iskolákra, azt tartotta, hogy a világiaknak csak a vallás „igazságait" és a „hit szimbólumát" kell megtanulni. Azokat, akik vonakodtak a „hit szimbólumát" tanulmányozni, egyházi büntetésekkel (böjtölésekkel stb.) sújtotta. A királyi küldötteknek és grófoknak kellett arról gondoskodni, hogy ezek a rendelkezések megvalósuljanak.

Így tehát Nagy Károly capitularéiban és az uralkodása alatt összeült zsinatok határozataiban nem az általános műveltségi színvonal felemeléséről és a feudális társadalom összes rétegei kultúrájának fejlesztéséről, hanem csak egy meghatározott kör tanításáról volt szó, amelynek tagjai a szó

útján hathattak a népi tömegekre. A teológiát továbbra is a „műveltség koronájának" tartották, mert „...a mi urunk dicsősége és tanított bölcsessége felülmúlja az akadémiai tudomány egész bölcsességét" — írta Alcuin, Platón akadémiájára célozva. Világos, hogy ilyen körülmények között az antik „szabad művészetek" semmiféle újjászületéséről nem lehetett szó.

A tankönyvek, amelyeket a tanító és a tanítvány közötti párbeszéd formájában írtak, az akkori műveltségi színvonal rendkívül alacsony fokáról tanúskodnak. Az ilyen tankönyv példájául szolgálhat az a munka, amelyet Alcuin írt Nagy Károly fia, Pipin számára. Az ebben található párbeszédek egyik részlete így hangzik:

„*Pipin:* Mi a betű? *Alcuin:* A történelem megőrzője. *Pipin:* Mi a szó? *Alcuin:* A lélek árulója... *Pipin:* Kire hasonlít az ember? *Alcuin:* Gömbre. *Pipin:* Hogyan lakik az ember? *Alcuin:* Mint a mécs a szélben... *Pipin:* Mi a fej? *Alcuin:* A test teteje. *Pipin:* Mi a test? *Alcuin:* A lélek lakása... *Pipin:* Mi a tél? *Alcuin:* A nyár előzője. *Pipin:* Mi a tavasz? *Alcuin:* A föld festője" stb.

A Karoling-korszak egész irodalma szolgai másolása volt az i. sz. első századok keresztény irodalmának. Ezt látjuk mind Alcuin, mind pedig tanítványának, Einhardnak, Nagy Károly életrajzírójának műveiben. A kézírás azonban ebben a korban jelentősen megjavult. Írásreformot hajtottak végre, amelynek eredményeképpen mindenütt meghonosodott egy jól olvasható írásfajta, a Karoling *minuscula*, amely a mai latin betűk alapját képezi. A könyvmásolók kéziratait miniatúrákkal, bibliai témákat ábrázoló kis képecskékkel díszítették.

A Karoling-kori könyvmásolók az egyházi művek mellett lemásolták az antik szerzők (költők, filozófusok, jogászok és politikusok) műveit is, és ily módon ezek a művek ránk maradtak.

Meg kell emlékeznünk arról az építkezésről is, amely Nagy Károly idejében folyt. A császár, hogy a saját és az egyház tekintélyét növelje, palotákat és székesegyházakat építtetett Aachenben és birodalma más városaiban. Ezek az épületek a ravennai bizánci építmények stílusát követték.

A poitiers-i Saint Jean-templom
VII—VIII. század

A nyugati építési technika ebben a korban rendkívül tökéletlen volt. Nagy Károly parancsára az építkezéseknél gyakran márványoszlopokat is felhasználtak, amelyeket készen hoztak Itáliából. Az antik művészeti emlékeket ugyanekkor barbár módon megsemmisítették. A Károly által emeltetett épületek nagy része fából épült, és így hamarosan elpusztult.

A „Karoling-reneszánsz" igen rövid ideig tartott. A birodalom gyors szétesése azonnal éreztette hatását a kultúra területén is. Az egykorú krónikások, akik feljegyzik azt a hanyatlást, amely a művelődés területén a birodalom szétbomlása idején bekövetkezett, hangsúlyozzák, hogy a frank királyság a bizonytalanság és a háborúk arénájává vált, mindenütt testvérharc folyik, és így „mind a szentírásnak, mindpedig a szabad művészeteknek" tanulmányozása teljesen lehanyatlott.

Így tehát a korai középkorban az egyház tevékenysége a szellemi kultúra területén arról tanúskodik, hogy az a műveltségi monopólium, amelyre az egyház a feudális társadalom korai szakaszában szert tett, igen siralmas eredményekre vezetett. „Az ókorból — írta Engels — örökül maradt Euklei-

EURÓPA A IX. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XI. SZÁZAD ELEJÉIG

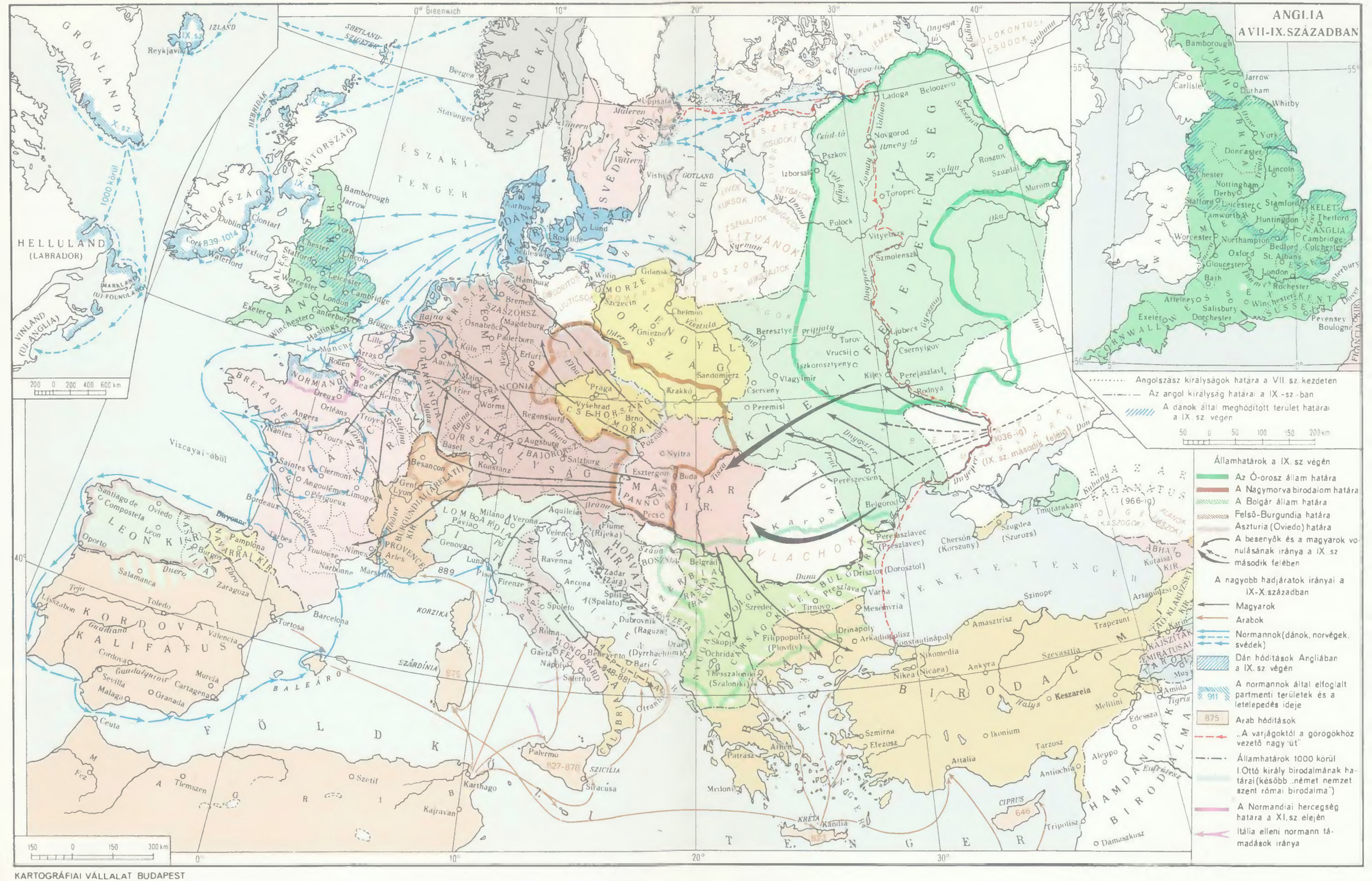

dész és a ptolemaioszi naprendszer, az araboktól a tízes számrendszer, az algebra kezdetei, a modern számjegyek és az alkímia; a keresztény középkorból — semmi."[9]

Az egyház egyik fő feladatát abban látta, hogy a néptömegeket sötét tudatlanságban tartsa, és ezzel elősegítse teljes leigázásukat.

Az akkoriban uralkodó feudális egyházi kultúrának élesen kirajzolódó osztályjellege volt.

A NÉPMŰVÉSZET A KORAI KÖZÉPKORBAN

„Az uralkodó osztály gondolatai — írta Marx és Engels — minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó *anyagi* hatalma, az egyszersmind uralkodó *szellemi* hatalma is."[10] Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az uralkodó kultúra az egyedüli kultúra.

Mint ahogyan a feudális kizsákmányolást helyeslő és védő egyházi tanítással szemben álltak a népi antifeudális eretnek tanok, éppúgy szemben állt az uralkodó osztály szellemi kultúrájával a néptömegek szellemi tevékenysége: a népi elbeszélő költemények, a dalok, a zene, a tánc és a dráma.

A népművészet gazdagságáról elsősorban az tanúskodik, hogy a nyugat-európai középkor legnagyobb epikus műveinek alapját éppen a népi mondák szolgáltatták. Ezek a népi elbeszélések legteljesebben Európa északi és északnyugati vidékein maradtak fenn, ahol a feudális viszonyok kialakulása viszonylag lassan történt, ahol sokáig megmaradt a szabad parasztság jelentős rétege.

A burgund és a frank társadalom elbeszélő munkái, a „Niebelung-ének" és a többi „hősi énekek", elsősorban pedig a „Roland-ének", csak későbbi alakban maradtak ránk, s ezekben az eredeti népi mondák — az uralkodó osztály érdekében végrehajtott átdolgozás következtében — változásokat szenvedtek. Ennek ellenére a „Roland-ének", amely Nagy Károlynak az arabok ellen vívott harcát adja elő költői formában, s amely egy népi eposz alapján alakult ki, igen erős népi hatás nyomait mutatja. Ez a költeménynek azokban a részeiben mutatkozik meg, ahol a „kedves Franciaország" iránti szeretetről, az ország szabadságát fenyegető ellenség gyűlöletéről van szó, továbbá azokban a részekben, amelyek elítélik az urakat, akik saját érdekeik miatt elárulták az ország érdekeit.

Az V—X. század népművészetében kétségtelenül nagy szerepet játszott a zene és a költészet. A frank társadalomban széles körben elterjedtek a szerelmi és történelmi dalok, s a tréfás és szatirikus énekek.

A népi tömegek igen sokáig ragaszkodtak a pogány szokásokhoz, áldozatokat mutattak be a régi isteneknek, s a pogány vallási szertartásokat összekeverték a kereszténnyel, azaz „megbecstelenítették" a keresztény templomokat dalaikkal és táncaikkal. A VI. században Dél-Galliában előfordult egy eset, amikor a nép, megszakítva az istentiszteletet, felkiáltott: „Oh szent Martialis, imádkozz értünk, és mi táncolunk érted!" Ezután a templomban népi táncokba kezdtek.

A katolikus egyház a népi zenét és költészetet élesen elutasította. Ezekben a nép „pogány", „bűnös", „a keresztény gondolkodásnak nem megfelelő" megnyilatkozásait látta, ezért minden eszközzel tiltotta azokat, és szigorúan büntette a népi zenei kultúra közvetlen kifejezőit és hordozóit, a népi énekeseket és táncosokat (a mimusokat és a histriókat).

Sok olyan egyházi rendelet maradt ránk, amelyek a népi énekesek és színészek ellen irányultak. A népművészet, amelynek ezek az énekesek és színészek voltak a kifejezői, élesen antifeudális jellegű volt, és így veszélyeket rejtett magában az uralkodó osztály számára. Ez volt az oka annak, hogy az egyház állandóan üldözte. Ezért jelentette ki Alcuin, hogy „az az ember, aki házába

[9] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 35. old.

[10] *Marx—Engels Művei.* III. köt. Budapest 1960. 45. old.

histriókat, mimusokat és táncosokat enged, nem tudja, hogy a tisztátalan lelkeknek mily tömege követi őket". Nagy Károly is üldözte ezeket az embereket, a „szégyentelenek" közé sorolva őket, s ugyanakkor kategorikusan eltiltotta, hogy az egyháziak „solymokat, héjákat, kutyafalkákat és komédiásokat tartsanak" maguk mellett. Hasonló szellem itatta át az egyházi zsinatok nagyszámú határozatait is. A népdal, a népi drámai színészek életerejét azonban nem lehetett megtörni.

Népművészettel találkozunk az ábrázoló és az alkalmazott művészetek területén is, annak ellenére, hogy ezek teljes egészében az egyház érdekeit szolgálták, és így a népi mesterek tehetsége a feudális uralkodó osztályt segítette. Ránk maradtak különféle művészi tárgyak, amelyek templom díszítésére szolgáltak, vagy amelyeket az egyházi szertartásoknál használtak (gazdagon díszített harangok; fa- vagy csontmetszetekkel díszített ereklyetartók, kelyhek, keresztek, nemesfémből készült gyertyatartók; öntött bronzból készült templomkapuk stb.).

Ezek az ügyes, ismeretlen mesterek, akik az említett tárgyakat készítették, kétségtelenül az egyházi ízlés lehető legteljesebb kielégítésére törekedtek, és munkájukban nem lépték át a bibliai hagyomány határait. Az ábrázolások azonban igen sok esetben erős népi hatást mutatnak, ami az emberi alakok realisztikus ábrázolásában, a népi díszítőelemek alkalmazásában és valóban létező személyek vagy mesés állatok ábrázolásában mutatkozott meg.

A népművészet hatása megtalálható a miniatúrák és a díszített színes betűk esetében is, amelyek az egyházi könyvekben találhatók. A miniatúrák rendszerint színesek voltak, akárcsak a kezdőbetűk, mely utóbbiakat hol hal vagy más állat alakúnak, hol pedig madárnak ábrázolták (gólya kígyóval a csőrében, pulyka, kakas, liba). Előfordultak azonban falevelekből, rózsákból stb. kialakított kombinációk is. Az „állatornamentika" még a történelem előtti időkből maradt fenn a népművészetben. Széles körben alkalmaztak a kolostori kéziratokban egy másik népi motívumot, a szalagfonatot is. A szőnyegek és az egyházi terítők ugyancsak arról tanúskodnak, hogy a népművészet hatása nem maradt nyom nélkül ezeken a területeken sem.

A népművészet jelentősége — minden egyes megjelenési formájában — a középkori társadalom kultúrtörténete folyamán éppen olyan nagy volt, mint az emberi kultúrában általában. „A nép — írta A. M. Gorkij — nemcsak olyan erő, amely az összes anyagi értékeket létrehozza, hanem ő az egyetlen és kimeríthetetlen forrása a szellemi értékeknek is, ő az első filozófus és költő, akár az időt, akár a szépséget, akár a mű zsenialitását nézzük, ő az, aki a föld összes költeményeit, összes tragédiáit írja, s köztük a legnagyszerűbbet, a világ kultúrájának történetét létrehozza."[11]

[11] *M. Gorkij:* Irodalmi-kritikai tanulmányok. Goszpolityizdat 1937. 26. old. (oroszul).

X. FEJEZET

FRANCIAORSZÁG, NÉMETORSZÁG ÉS ITÁLIA A KORAI FEUDALIZMUS KORÁBAN (IX—XI. SZÁZAD)

A Karoling-birodalom társadalmi és gazdasági életében, valamint etnikai összetételében mutatkozó eltérések, továbbá a frank társadalmon belül feltartóztathatatlanul előrehaladó feudalizációs folyamatok a kívülről egységesnek látszó Karoling-birodalom gyors pusztulásához vezettek.

A Karoling-birodalom három részre szakadása fordulópont volt Franciaország, Németország és Itália történetében.

1. FRANCIAORSZÁG A IX—XI. SZÁZADBAN

Franciaország önálló állami létének kezdetei a 843. évi verduni szerződésre nyúlnak vissza. Ez az okmány szentesítette véglegesen Nagy Károly birodalmának felosztását, és elkülönítette a nyugati frank királyságot a birodalomtól. Ennek az államnak a keleti határa a Rhône, a Saône, a Maas és a Schelde volt. Északi határait az Északi-tenger, a nyugatiakat pedig az Atlanti-óceán alkotta. A nyugati frank királyság délen a Pireneusokig terjedt, sőt hozzátartozott még egy kis rész a Pireneusokon túli területből (az ún. hispániai határvidék). Szoros értelemben véve a nyugati frank királyságnak csupán az északi részét nevezték ebben a korban Franciaországnak.

A IX. század közepén a Galliát meghódító frankok már összeolvadtak annak gall—római lakosságával. A nyelvek hosszú, századokig tartó keveredési folyamatában a gall—római népesség nyelve mutatkozott győztesnek. Ez a nyelv megőrizte nyelvtani szerkezetét és alapvető szótári készletét, de jelentősen gyarapodott a legyőzött nyelvből vett kölcsönszavakkal. Erről tanúskodik az ún. „strassburgi eskü", annak a 842-ben kötött szerződésnek a szövege (ófrancia és ónémet nyelven), amelyet Kopasz Károly és Német Lajos kötött egymással.

Nagy Károly birodalmának szétesése után a későbbi Franciaország területén két egymáshoz igen közel álló nép, a délfrancia (provençal) és az északfrancia alakult ki, amelyekből később létrejött az egységes francia nemzet. Mindkét népnek külön nyelve volt (a nyelvjárásokat nem véve figyelembe), de bizonyos mértékig közös területtel és szellemi kultúrával is rendelkeztek.

A IX. század közepétől a XI. századig terjedő korszakot Franciaország történetében a feudalizációs folyamat befejező szakaszának tarthatjuk. E korszak jellemző vonása a feudális földtulajdon végleges kialakulása, amit a jobbágysorba döntés, és a feudális kizsákmányolás ellen folytatott paraszti osztályharc kiéleződése kísért, valamint az állam teljes politikai széttagolódása.

A földviszonyokban végbement átalakulás (VIII—IX. század) következtében Franciaországban a feudális földtulajdonnak olyan szerkezete alakult ki, amely századokon át fennmaradt. A X—XI. század folyamán a benefícium elérte fejlődése tetőpontját és *feudum*-má alakult. A feudum olyan földbirtok volt, amelyet ugyanolyan hadi szolgálati kötelezettség fejében adományoztak, mint a benefíciumot, de ezt az adományos örökbe is hagyhatta.

A feudális urak osztálya ebben az időben egy hierarchikus létrához vagy feudális piramishoz kezdett hasonlítani. Az állam összes földjeinek tulajdonosaként a királyt kezdték tekinteni, s alatta álltak a nagy világi és egyházi feudális urak, a hercegek, a grófok, érsekek, püspökök és apátok, akik tőle kapták feudumukat. Ténylegesen a főurak függetlenek voltak a királytól, mert megvolt az önálló hadüzeneti és békekötési, valamint pénzverési és igazságszolgáltatási joguk. Rendeleteik kötelezőek voltak birtokaikon. A király számukra csupán első volt az egyenlőek között, s gyakran háborút viseltek ellene, amit a feudális szokás törvényesített. Ezeket a főurakat *pair*-eknek nevezték, mely kifejezés a latin „pares" szóból származik, és egyenlőt jelent.

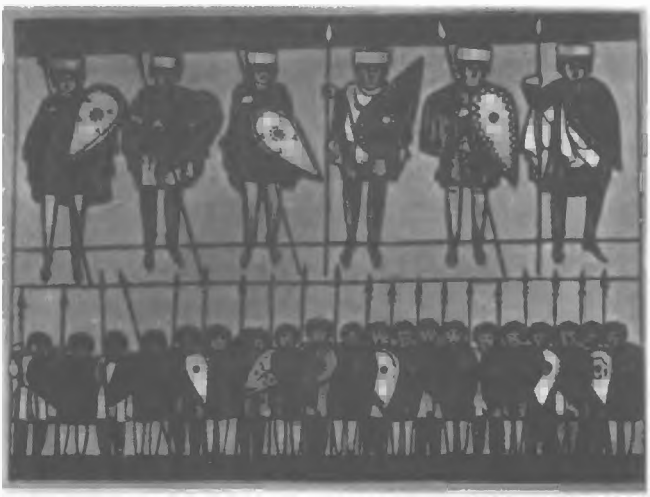

Hercegek és harcosok
Francia kézirat miniatúrája. XI. század

A főurak (grófok és hercegek) alatt álltak a kisebb urak, a *báró*-k és *vicomte*-ok, akik ugyancsak teljhatalmú uraknak számítottak saját birtokaikon, bár földjüket feudumként a nagyobb szenioroktól „birtokolták", akik viszont a királytól kapták azt. A bárók alatt találjuk a nagyszámú kis feudális urakat, a lovagokat, akikkel elértünk a feudális létra alsó fokához. Ezek feudumaikat a bárótól „birtokolták".

Ily módon tehát a feudális úr földtulajdonát korlátozta az a jog, amellyel ugyanarra a földre vonatkozóan a birtokot feudumként a kisebb feudális úrnak adományozó tulajdonos rendelkezett. A grófok és a hercegek a király vazallusai, de egyidejűleg a bárók és vicomte-ok szeniorjai voltak. A bárók és vicomte-ok viszont a grófok és hercegek vazallusai voltak, ugyanakkor a lovagok szeniorjai. A lovagok a bárók és a vicomte-ok vazallusaiként szerepeltek. Ez az egész feudális lépcsőzet vagy piramis teljes súlyával a parasztok vállára nehezedett, akik munkájukkal tartották el a feudális kizsákmányoló urak egész osztályát.

A szeniortól feudumot kapó vazallus kötelezettségei rendkívül változatosak voltak. A vazallus anyagilag felelt szeniorjáért, azaz ki kellett váltania őt, ha fogságba esett, a szenior kívánságára hadba kellett szállnia, részt kellett vennie a szenior által vezetett törvényszéken; anyagi támogatást kellett nyújtania, ha a szenior legidősebb fiát lovaggá ütötték vagy a szenior legidősebb lánya férjhez ment stb. Érthető, hogy ha a szeniorok vazallusaikat rá akarták szorítani e kötelezettségek teljesítésére, gyakran fegyverhez kellett nyúlniuk. A feudális belháborúktól természetesen elsősorban a parasztok szenvedtek, mert az ő falvaikat égették fel és az ő vetéseiket tiporták le, míg a feudális urak megerősített váraikban üldögéltek. A nép élete a X—XI. századi Franciaországban rendkívül nehéz volt.

Az a körülmény, hogy a parasztság elvesztette a földre való tulajdonjogát, és a föld a nagy világi és egyházi földesurak kezében összpontosult, arra vezetett, hogy a szabad paraszti faluközösség helyét — amely annak idején a frank társadalom alapja volt — a feudális birtok foglalta el, és a szabad frank parasztság nagy tömege jobbággyá vált. Eközben azonban a faluközösség nem tűnt el, hanem átalakult jobbágyfaluvá, amely a feudális úr hatalma alatt állott. A faluközösség ebben a formájában fennmaradt az egész középkor folyamán, s bizonyos lehetőségeket és szervezetet adott a parasztságnak a feudális kizsákmányolás ellen vívott harcában.

Parasztok és iparosok munka közben
Francia kézirat miniatúrája. XI. század

Franciaországban e korban a feudális járadék uralkodó formája a robot volt. Az a jobbágy, aki saját maga gazdálkodott ura földjén, kénytelen volt ezért úrdolgát végezni, azaz megművelte ura földjét, mégpedig saját állataival és mezőgazdasági felszerelésével. Így tehát a jobbágynak (servus) a maga és családja számára végzett munkája e korszakban rendszerint időben és térben is különvált attól a munkától, amelyet ura számára, a föld tulajdonosa számára végzett. A feudális urak azonban nem elégedtek meg a servusok robotjával, hanem tovább emelték kötelezettségeiket. A X—XI. század folyamán a feudális járadék állandóan emelkedő tendenciát mutat.

A jobbágyot a szenior önkényesen újabb szolgáltatásokkal és adókkal terhelhette (ez az ún. korlátlan *taille*), nem védte őt törvény, nem házasodhatott, nem változtathatta lakhelyét, és nem ruházhatta át vagyonát az uraság engedélye nélkül. Mindehhez pedig a X. század végén a szeniorok megszerezték azokat a parasztok szempontjából rendkívül terhes jogokat, amelyeket *banalitas*-nak neveztek. Ez az uraság monopóliumát jelentette a gabonaőrlésre, a kenyérsütésre és a borkészítésre. Ha az uraság rendelkezett e jogokkal, akkor a jobbágy gabonáját csupán a földesúri malomban őröltethette, kenyerét csak az urasági kemencében süttethette, szőlőjét csak az uraság présével sajtolhatta ki. Mindezért pedig a jobbágynak különféle illetékeket kellett fizetnie a szenior javára.

Hogy milyen súlyos volt a közvetlen termelők helyzete Franciaországban, arról az egyik clunyi apátnak a XII. században írt levele tanúskodik: „Mindenki előtt nyilvánvaló, hogyan zsarnokoskodnak a világi földesurak szolgáikon és szolganőiken. Nem elégednek meg ugyanis azok szokásos és kötelező szolgálatával, hanem a jószágokat a személyekkel, a személyeket pedig a jószágokkal könyörtelenül teljesen maguknak követelik. Ezért van az, hogy a szokott szolgáltatásokon kívül egy évben háromszor vagy négyszer, vagy ahányszor nekik jónak látszik, javaikat elragadják, számtalan sok szolgálattal őket megnyomorítják, súlyos és elviselhetetlen terheket raknak rájuk; így aztán őket sokszor arra kényszerítik, hogy saját földjüket elhagyják és idegenbe meneküljenek..."

A franciaországi parasztság összehasonlíthatatlanul kisebb részét alkották a személyükben szabad parasztok, a *villanus*-ok, akik földjük után függtek ugyan az uraságtól, de nem tartoztak azokkal a szolgáltatásokkal, amelyek a nem szabad állapot következményei voltak.

A jobbágyok és a feudális függésben élő parasztok nehéz helyzetét még elviselhetetlenebbé tették a terméketlen évek, az éhezés, ami az évszázadokon keresztül alig változott alacsony mezőgazdasági technika következménye volt. A kor krónikái tele vannak azoknak az elemi csapásoknak

az ábrázolásával, amelyek a feudális kizsákmányolás viszonyai között teljes egészében a néptömegeket sújtották. Az éhínség — amelyet járványok követtek — periodikusan ismétlődött. Természetes, hogy ilyen körülmények között a fokozódó feudális kizsákmányolás egyre növekvő ellenállást váltott ki a parasztság részéről.

A PARASZTOK HARCA A FEUDÁLIS URAK ELLEN

A parasztoknak az urak ellen folytatott harca különféle formákat öltött: megmutatkozott az uraktól való szökésben, az uralkodó egyház ellen irányuló eretnek-mozgalmakban és a nyílt antifeudális felkelésekben. A kora középkor legnagyobb franciaországi parasztfelkelése 997-ben Normandiában[1] tört ki. Ezt a felkelést részletesen leírja Guilleaume de Jumièges krónikája.

Amikor a krónikás II. Richárd normandiai herceg uralkodásának kezdetéről beszél, megjegyzi, hogy ebben az időben (a X. század vége) Normandiában megjelent „egy ember, pusztító széthúzás terjesztője". „A parasztok ugyanis Normandia különböző grófságaiban egyetértve számos összejövetelt rendeztek, és elhatározták, hogy saját kívánságaik szerint fognak élni, az erdőket és a vizek javait saját törvényeik szerint fogják használni, s nem veszik figyelembe a tilalmakat, amelyeket az előzőleg érvényes jog állított fel. S hogy e határozatokat elfogadtassák, a dühöngő nép minden egyes gyűlésén két követet választottak, akiknek át kellett volna adniuk a határozatokat az egész tartomány közös gyűlésének, megerősítés végett.

Amikor a herceg erről tudomást szerzett, azonnal Raoul grófot küldte ellenük nagy hadsereggel, hogy letörje a paraszti vakmerőséget és feloszlassa a parasztok gyülekezeteit. Raoul pedig, nem késlekedvén a parancs teljesítésével, azonnal összefogdostatta az összes követeket néhány más személlyel együtt, s levágván a kezüket és lábukat, megcsonkítva visszaküldte őket övéikhez, hogy visszatartsák azokat (a felkelőket) az ilyen cselekedetektől, s példával térítse észre őket, nehogy még rosszabb elbánásban legyen részük. Az ily módon észretérített parasztok nyomban feloszlatták gyülekezeteiket és visszatértek ekéikhez."

Guilleaume de Jumièges elbeszélése, valamint egy normandiai költőnek, Robert Vasnak „Roman de Rou" című elbeszélő költeménye (XII. század hetvenes évei) arra engednek következtetni, hogy a parasztok és az urak közötti osztályellentétek Franciaországban a X. és XI. század folyamán rendkívül éles formát öltöttek. Guilleaume de Jumièges elbeszélése szerint a felkelő parasztság követelései antifeudális jellegűek voltak. A parasztok azt tűzték ki célul, hogy kívánságaik szerint élhessenek és saját törvényeik kormányozzák őket, vagyis ténylegesen a feudális függés felszámolására, a feudális kizsákmányolás megszüntetésére és a szabad faluközösségnek, annak a helyzetnek a visszaállítására törekedtek, amikor a közös erdőket és legelőket korlátlanul használhatták.

Fontos megjegyeznünk azt a körülményt, hogy a felkelő parasztoknak bizonyos szervezetük is volt. Összegyűltek a normandiai grófságokban, gyűléseiken meghatalmazottakat választottak, s ezeknek utasításokat adtak, amelyeket ki kellett hirdetni, s meg kellett erősíttetni „az egész tartomány közös gyűlésén". A felkelőknek ezt a szervezettségét kétségtelenül a faluközösségi szervezet biztosította, amely valamilyen formában fennállott közöttük.

A normandiai parasztfelkelés után 27 évvel hasonló lázadásra került sor Bretagne-ban (1024). A felkelők megölték az urakat, s több várat felgyújtottak. Annak ellenére, hogy rosszul voltak felfegyverezve, a parasztok elkeseredetten harcoltak, és csak véres csaták után sikerült leverni őket. Ezekhez az antifeudális felkelésekhez kell sorolnunk az 1035. évi flandriai „éhséglázadást" is

[1] A normandiai hercegség Franciaország területén a X. század elején alakult meg, amikor Együgyű Károly francia király kénytelen volt átengedni Rollon normann vezérnek a Szajna torkolatvidékén általa elfoglalt területet. Az itt letelepedett normannok hamarosan beolvadtak a helyi lakosságba.

A felsorolt tények tanúskodnak a franciaországi parasztság X—XI. század fordulóján vívott antifeudális harcáról.

A parasztok fegyverrel szálltak szembe elnyomóikkal. Harcuk azonban más formákat is öltött. Például tömegesen elszöktek feudális uraik hatalma alól. A legnagyobb méretű szökési mozgalom az első keresztes hadjáratok, elsősorban pedig az ún. szegénység hadjárata idején (1096) játszódott le, amikor a parasztok azért vonultak hadba, mert remélték, hogy elnyerik a teljes szabadságot. Ez a hadjárat azonban a résztvevők többségének pusztulásával végződött.

A parasztok antifeudális harcának igen nagy progresszív jelentősége volt a feudális társadalom kifejlődésének legkorábbi szakaszától kezdve, mert a súlyos feudális iga alóli felszabadulásért, a közvetlen termelők életének és munkafeltételeinek megjavításáért folyt. Így ez a harc objektíve, függetlenül a parasztság szubjektív törekvéseitől (pl. attól, hogy a normandiai parasztok vissza akarták állítani a régi faluközösségi rendet), megteremtette a feltételeket a feudális társadalom termelőerőinek gyorsabb fejlődése számára.

A POLITIKAI BERENDEZKEDÉS

A nagy társadalmi és gazdasági változások visszatükröződtek az állami felépítmény területén is. Lehetővé tették a feudális nagy uraknak a központi hatalomtól való politikai függetlenedését, s így meghatározták a feudális Franciaország politikai széttagoltságát.

A naturális gazdálkodás teljes uralma következtében Franciaország gazdaságilag széttagolt és politikailag önálló feudális birtokokból, grófságokból és hercegségekből állt, melyeknek urai és szeniorjai földjük abszolút urának érezték magukat.

A feudális urak között állandó háborúskodás dúlt, aminek oka elsősorban a birtokaik kiterjesztésére és a beszedett feudális járadék növelésére irányuló törekvéseikben keresendő.

Mind a nagy, mind pedig a kis feudális urak (lovagok) állig fel voltak fegyverkezve. Támadó fegyverük nehéz kard, hosszú kopja, harci szekerce és buzogány volt. Védőfegyverként pajzsot, valamint fémlemezekkel borított bőrpáncélt használtak. A XII. századtól kezdve a bőrből készült védőöltözetet kiszorította a fémszemekből álló páncéling.[2]

A feudális urak gyermekkoruktól készültek a katonáskodásra. A fiúkat először lovaglásra és fegyverforgatásra tanították meg, majd szeniorjukhoz küldték, akinek fegyverhordozójává váltak, és ezek oldalán vettek részt a hadjáratokban. 18—20 éves korában az apródot lovaggá ütötték, s egy, e célból rendezett ünnepség alkalmával, amelyen részt vettek rokonai és a meghívott vendégek, tőrt és kardot nyújtottak át neki. Ám a lovagok katonai kiképzése ezzel még nem fejeződött be. Folytatódott mind a háborúkban, mind békés időben. A királyok, császárok és a nagy feudális urak rendszeresen lovagi tornákat rendeztek, amelyeken nagy nézősereg jelenlétében a lovagok megvívtak egymással (vagy egyenként, vagy csapatokban). S bár ilyenkor tompa kardokat és kopjákat használtak, e tornák mégis sokszor súlyos sebekkel vagy halállal végződtek. A győztes lovagokat kitüntették, s a tornát nagy lakomával fejezték be.

A feudális urak eleinte fából készült várakban laktak. A XI. századtól kezdve azonban kővárakat kezdtek építeni. A várakat igen magas (60 métert is elérő) kőfalak és mély, vízzel telt árkok vették körül. Az árkokon felvonóhidak vezettek a várba, s veszély idején ezeket vastag láncokkal felvonták. A feudális urak váraikból uralták a környező területet, és törvényen felül állónak érezték magukat.

[2] Később (XIV. század), a fémfeldolgozó ipar kifejlődésével, a páncélingeket a fémlemezekből álló páncél váltotta fel. A harcosok fejét sisak védte, arcát pedig sisakrostély. A harci méneket szintén fémlemezek védelmezték. A páncélba öltözött lovag fegyverzete olyan súlyos volt, hogyha kiütötték a nyeregből, magától nem tudott felállni.

Vár megrohamozása
X. századi kéziraton levő rajz

A kővárak bevételénél az ostromlók faltörő kosokat használtak, amelyek segítségével ledöntötték a falakat, de használatban voltak ezenkívül a dárda- és kőhajító gépek, amelyek égő anyaggal töltött lövedékeket dobáltak a várba. Használtak az ostromok idején különleges, kerekekre helyezett fatornyokat is, amelyeket a vár falához toltak, hogy azután a toronyból kidobható híd segítségével felkerüljenek a várfalakra, majd a vár területére. A hadművészet akkori fejlettsége mellett azonban rendkívül nehéz volt bevenni egy várat, ezért az ostromlók rendszerint több hónapig tartó ostromzárat alkalmaztak, remélve, hogy az ostromlottak kimerülnek, és kifogynak készleteik.

Ebben a korban a legerősebb franciaországi feudális birtokok a következők voltak: a normandiai hercegség Észak-Franciaországban; a flandriai grófság, amely Normandiától északkeletre terült el, s igen nagy szerepet játszott Franciaország későbbi történetében; az Anjou grófság, amely délre feküdt Normandiától. A XII. század közepén az Anjou grófságot megszerezték az angol királyok. Anjoutól nyugatra a bretagne-i hercegséget találjuk. Kelta lakossága etnikailag különbözött Franciaország többi területének népétől. Keleten terült el a champagne-i grófság, amely korán híressé vált vásairól. Ettől délre feküdt a burgundiai hercegség. A Loire alsó folyásától délre esett Poitou grófság, majd ettől délre a nagy kiterjedésű aquitaniai hercegséget, vagy más néven Guyenne-t találjuk. Aquitaniától keletre terült el a toulouse-i grófság.

A királyi hatalom ebben a korban rendkívül gyenge volt. 987-ig a királyi trón még a Karolingdinasztia birtokában maradt, bár az utolsó Karolingoknak semmi befolyásuk sem volt az országban. 987-ben ez az uralkodócsalád kihalt, s a korona Hugo Capet gróf fejére került. A francia uraknak szükségük volt a királyi hatalomra, osztályérdekeik legfőbb képviselőjére a jobbágysorba döntött és kizsákmányolt parasztsággal szemben. A király bizonyos mértékig az egyesítő központ szerepét játszotta az urak egymás elleni harcai és a külső ellenséggel folytatott háborúk idején is.

Az első Capetingek tényleges hatalma jelentéktelen volt, és lényegében csak saját, nagynak nem mondható birtokaikra, azaz a Szajna- és a Loire-folyó mentén elszórt, viszonylag kis terjedelmű uradalmaikra terjedt ki. A királyi birtokok területe északról dél felé keskeny övet alkotott. Ile-de-France-nak nevezték, s központjai Orléans és Párizs voltak. Ezek a városok jelentős szerepet játszottak Észak-Franciaországnak a normannok elleni védekezésében. Az első Capetingek azonban még ezen a viszonylag kicsiny területen sem voltak teljhatalmú urak. Az Ile-de-France többi nagyurai nem akarták elismerni hatalmukat, s rablóhadjáratokat vezettek a fontosabb utak mentén fekvő vidékekre. Ezért a francia királyok egyik legfontosabb feladata az volt, hogy megerősítsék hatalmukat az Ile-de-France határain belül. A Capetingeknek ez csak jó 100 év múlva sikerült.

A francia királyok a szükséges eszközöket elsősorban saját birtokaikról kapták. Eleinte erőgyűjtéssel, s legközelebbi szomszédaik földjének megszerzésével, rablással foglalkoztak. Ismerünk olyan esetet, amikor a Capeting király pénzért egy normandiai báró szolgálatába állt, egy másik pedig kirabolta a birtokain átutazó itáliai kereskedőket. Ilyen volt a helyzet a királyi birtokon belül.

Nyilvánvaló, hogy az első Capetingek hatalma a királyi birtokon kívüli területeken csak névleges volt. A XII. század kezdetén Franciaország csak nevében volt egységes királyság.

2. NÉMETORSZÁG A IX. SZÁZADTÓL A XII. SZÁZAD ELEJÉIG TERJEDŐ IDŐBEN

A KELETI FRANK ÁLLAM ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A IX. SZÁZADBAN ÉS A X. SZÁZAD ELEJÉN

Akárcsak a nyugati frank állam (Franciaország), a keleti frank állam (Németország) is a Karoling-birodalomból vált ki, annak szétesése után. A verduni szerződés szerint (843) a Rajnától keletre eső területek (Németország) Nagy Károly egyik unokájára, Német Lajosra szálltak. A X. század elején Németország a következő hercegségekből állt, amelyek mindegyikét egy bizonyos germán törzs lakta (ún. törzsi hercegségek): Szászország és Thüringia (a Rajna és az Elba mellékfolyói mentén); Franconia (a Majna és a Rajna középső folyása mentén); Sváborszag (a Duna és a Rajna felső folyása, valamint az utóbbi mellékfolyója, a Neckar mentén) és Bajorország (a Duna középső folyása, s ennek mellékfolyói mentén, a Lech-folyótól keletre).

A X. század első felében ide csatolták még Lotharingiát, amely a Rajnától nyugatra, e folyó felső és középső folyása mentén terült el. 1032-ben a keleti frank államhoz került a burgund királyság is. Szászországtól északnyugatra feküdt a frízek régi szállásterülete (Frízia vagy Friesland), amely szintén a középkori Németországhoz tartozott.

Ezek a hercegségek élesen különböztek egymástól mind a lakosság összetétele, nyelve, mind pedig a feudális viszonyok fejlettségi színvonala tekintetében.

A IX. században a keleti frank államban már mindenütt elterjedt a háromnyomásos földművelés, amely szorosan összefüggött a germán faluközösség, a mark gazdasági szerkezetével. Az egyes községek szántóföldjét több négyszögre osztották, s ezeken belül sávokat találunk. A faluközösség minden tagjának minden négyszögben volt egy sávja. A paraszt szántóföldjét *hufe*-nek nevezték. Ha a parasztnak volt egy huféja és egy konyhakertes háza (ún. mansus [3]), akkor joga volt a közös erdők, legelők, puszták és vizek használatára is.

Németország gazdasági életében a gyümölcstermesztést és a konyhakertészetet is magában foglaló földművelés játszotta a vezető szerepet. Szőlőművelést elsősorban a Rajna mentén és a délnyugati területeken találunk. Dél-Németországban, Sváb- és Bajorország hegyvidékén széles körű állattenyésztés folyt. A X—XI. század folyamán a termelőerők további fejlődése elsősorban az állandóan folyó erdőirtásban, valamint a szűzföldek felszántásában, illetve szőlőskertekké és rétekké való átalakításában nyilvánult meg.

A germán faluközösség (mark) ebben az időben a belső rétegződés és bomlás képét mutatta. A paraszt földje már régen allódiummá vált. A feudalizáció folyamatának egyik oldalát — a nagybirtok egyidejű növekedése mellett — éppen a parasztok allódiumainak öröklődő és elidegeníthető földtulajdonná való tömeges átalakulása jelentette. A feudalizmus kifejlődése azonban Németországban sajátos vonásokat mutat.

A NÉMETORSZÁGI FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTSÁGAI A X—XI. SZÁZADBAN

Németország története a középkorban sokban különbözött azoknak a nyugat-európai országoknak a történetétől, amelyek korábban a Római Birodalomhoz tartoztak, majd a „barbárok" megszálltak. Németország területe nem állt római uralom alatt, és így a római rendszer hatása a társadalmi szerkezet kialakulására jelentéktelen volt. Ez a magyarázata annak, hogy itt a feudális

[3] Gyakran *mansus*-nak nevezték a porta és a hufe egységét is.

viszonyok sokkal lassabban fejlődtek ki. Ez a lassúbb fejlődés elsősorban abban mutatkozott, hogy a parasztok jobbágysorba süllyesztése rendkívül egyenetlenül folyt. Azok mellett a falvak mellett, amelyek teljes egészükben a nagybirtokosok kezébe kerültek, olyanokat is találunk, amelyekben kisebb feudális urak laktak, akik e falvaknak csak egyes lakóit döntötték jobbágysorba. A volt allódiumtulajdonos parasztok precariusokká váltak, s elvesztették a földre való tulajdonjogukat, bár továbbra is gazdálkodtak azon. Ismét más faluközösségek (markok) kizárólag szabad parasztokból álltak. Ezenkívül a németországi parasztság jobbágy részének a kizsákmányolása is valamivel enyhébb volt, mint a nyugati frank államban.

Azoknak a jobbágyoknak a telkeit, akik valaha rabszolgák voltak (servusok), a IX. században mind a nyugati frank, mind pedig a keleti frank államban egyformán terhelték (heti háromnapos robot és sokfajta természetbeni szolgáltatás). Másképpen állt azonban a dolog azokkal a jobbágysorba süllyesztett parasztokkal, akik a németországi parasztság nagyobbik részét alkották. Ezeknek a robotja nem haladta meg az évi hat hetet, a precariusok pedig elsősorban termény- és pénzjáradékot fizettek, és alig robotoltak.

Az a körülmény, hogy a parasztság nem került teljes egészében jobbágysorba, rányomta bélyegét az uralkodó osztály szervezetére is. Annak ellenére, hogy a világi és egyházi nagybirtok a parasztság tönkremenése, valamint a királyi adományok és az erőszakos foglalások révén állandóan növekedett, a X. század elején a feudális földtulajdon még nem győzte le a faluközösségi földtulajdont. Ezért a feudális urak törvénykezési és katonai hatalma itt még csak fejlődésének első stádiumában volt.

A X. század elején a német feudális urak a bíráskodás jogát csupán a személyükben nem szabad parasztok felett tudták megszerezni, és még itt is csak a kisebb jogsértések esetén, s nem ítélkezhettek azok felett, akik csupán földjük tekintetében függtek tőlük, személyükben azonban szabadok voltak. Ugyancsak nem volt joguk ítélkezni a súlyosabb esetekben (gyilkosság, gyújtogatás stb.). Tehát csupán részleges immunitást tudtak szerezni. Emellett pedig — annak ellenére, hogy a beneficiális rendszer létrejött — Németországban még nem alakult ki a feudális hierarchia, és nem jöttek létre örökletes tisztségek (pl. örökös grófok). A X—XI. század folyamán Németországban — Itália kivételével még a többi nyugat-európai országoknál is jobban — hiányoztak a társadalmi és gazdasági feltételek az ország centralizálására. A királyi hatalom csak akkor tudott ideiglenesen megerősödni, amikor az uraknak szükségük volt a központi hatalomra a jobbágyok fölötti uralom megerősítése céljából, vagy pedig a király vezette katonai agressziójukat.

A feudális gazdasági viszonyok lassú fejlődése a X—XI. században arra vezetett, hogy a német feudális urak a szomszéd országok közvetlen meghódítására törekedtek. Ezeket a törekvéseiket hódító hadjáratokkal igyekeztek megvalósítani.

A NÉMET BIRODALOM KIALAKULÁSA

A X. század elején, amikor a szász dinasztia (919—1024) első képviselője, I. Madarász Henrik (919—936) trónra lépett, az összes német hercegségek egy királyságot alkottak. Ezt az országot ettől kezdve Teutoniának kezdték nevezni, egy II. századi germán törzs, a teutonok után. Ezt az elnevezést később kiterjesztették a középkori Németország összes lakóira.[4]

Madarász Henrik idején hadügyi reformot hajtottak végre. A reform azokkal a támadásokkal állt kapcsolatban, amelyeket a IX. század végén Pannóniában letelepedett magyar törzsek hajtottak végre Nyugat-Európa ellen. A magyarok elleni harcban I. Madarász Henrik nem szabad származású

[4] A „teuton" névből származik a németek Teutschen vagy Deutschen neve, s ezért nevezik a mai Németországot Deutschlandnak.

szolgáira, valamint a szabad szászok népfelkelésére támaszkodott. Új lovasságot szervezett, elsajátította a magyarok harcmodorát, és erődítményeket (burg) emelt Szászország és Thüringia határain. 933-ban a német hercegek egyesült erői nagy győzelmet arattak a magyarok felett. A nagybirtokosoknak a királyi hatalom elleni felkelései azonban nem szűntek meg, és így a király helyzete a X. század elején sem volt szilárd.

A király a X. század közepén az egyháznagyok (püspökök és apátok) körében keresett magának támaszt. Madarász Henrik utóda, I. Ottó (936—973) növelte a püspökök és apátok hatalmát a parasztság felett, kiterjesztvén immunitásukat (az ún. Ottó-féle privilégiumok). Ezután a király az egyháznagyokat közigazgatási és hadiszolgálatra kötelezte és önkényesen, a pápa beleegyezése nélkül nevezte ki, illetve mozdította el őket. I. Ottó ezt a „püspöki politikáját" azért folytatta, hogy az egyháznagyok segítségével megfékezze a világi főurakat, de próbálkozását nem kísérte siker.

A „teuton" királyság megalakulásának pillanatától kezdve hódító politikát folytatott az Elba mentén lakó szlávok (az obodrit és a liutics törzsszövetség ellen). Ezek azonban kemény ellenállást tanúsítottak a német feudális urakkal szemben, s bár az egyik szláv törzs, a ratarok felkelését véresen leverték, s Madarász Henrik elfoglalta a havolánok központját, Branibort, a lužicei szorbok földjén pedig felépítette Meissen várát, mégsem sikerült teljesen leigázni az Elba menti szlávokat, akik Németország határain kívül maradtak. E szláv törzsek azonban kénytelenek voltak megígérni, hogy felveszik a kereszténységet, és adófizetésre is kötelezték magukat.

A német feudális urak hódító politikája a szláv földek irányában I. Ottó alatt is folytatódott. Az Elbától keletre eső területek elfoglalása után az Elba és mellékfolyóinak medencéjében (egészen az Odera középső és alsó folyásáig) határvidékeket, őrgrófságokat szerveztek. Ezekben az őrgrófságokban I. Ottó a volt szláv főnökök földjét kiosztotta vazallusainak, a helyi szláv lakosságnak (obodritoknak, liuticsoknak és lužicei szorboknak) pedig robotolnia és adóznia kellett új urainak. Erőszakos úton terjesztették a kereszténységet, püspökségeket és kolostorokat alapítottak.

A német feudális urak azonban nem szorítkoztak csupán a szlávok elleni támadásokra. Az után a győzelem után, amelyet a cseh sereggel közösen a Lechmezei csatában a magyarok felett arattak (955), véget értek a magyarok Németország elleni támadásai. A német nemességet ekkor a gazdag Itália kezdte vonzani, ahonnan selyemszöveteket, s finoman kidolgozott fegyvereket stb. hoztak be. Az Itália meghódítására irányuló törekvések

Vas- és vízpróba
Középkori kézirat miniatúrája. XI. század (?)

már csak azért is csábítóak voltak, mert sok délnémet úrnak (Kis Pipin és Nagy Károly hadjáratai óta) birtokai voltak Észak-Itáliában (Lombardiában). A német király ezenkívül ki akarta terjeszteni hatalmát a pápára, a nyugati katolikus egyház fejére is, hogy ezzel biztosítsa befolyását a német papság felett.

I. Ottó, kihasználva Itália politikai széttagoltságát, a X. század közepén feudális urai segítségével elfoglalta Észak-Itáliát és Közép-Itália egy részét (Lombardiát és Toscanát), majd Rómában császárrá koronáztatta magát (962). Az új birodalmat, amely az itáliai hadjárat eredményeként jött létre, később (XII. század) „a német nemzet szent római birodalmának" kezdték nevezni. Ez az elnevezés a német császároknak egész Nyugat-Európa meghódítására irányuló törekvését tükrözte. A hangzatos cím azonban nem tartalmazott reális valóságot. A német birodalomnak, amelynek keretében különböző fejlődési fokon álló különféle népek éltek, nem volt politikai központja.

A német császárok észak- és közép-itáliai uralma inkább csak névleges volt, bár sok német úrnak sikerült ott megszereznie, amire vágyott: új birtokokat és újabb jövedelmeket. Minden új császár újabb hódító hadjárattal volt kénytelen biztosítani a császári koronát és az Itália feletti hatalmat. A hadjáratokkal kapcsolatos költségek minden egyes esetben súlyos teherként nehezedtek a német parasztok vállára. I. Ottó és utódai Dél-Itália megszerzésére irányuló kísérletei teljes sikertelenséggel végződtek. Az itáliai hadjáratok következtében Németország teljesen meggyengült.

A X. század végétől kezdve a német császári hatalom lehanyatlott, a feudális urak egyes csoportjai közti lavírozás nem sikerült. Ugyanekkor keleti külpolitikájuk is eredménytelen maradt. A szláv területek feletti hatalom nem volt szilárd. A liuticsok és obodritok szláv törzsei a X—XI. század fordulóján csaknem valamennyi régi területüket visszaszerezték. Lerombolták a német papság által épített templomokat és az erődítményeket, sőt még az Elba-folyó bal partján is elfoglaltak kisebb területeket. Az I. Ottó által kiépített határőrvidéki és püspökségi szervezet elpusztult. Azok a kísérletek, amelyeket a német urak a XI. század közepén a szláv földek ismételt megszerzésére tettek, meghiúsultak a szlávok, elsősorban a liuticsok ellenállásán, akik 1055-ben súlyos vereséget mértek III. Henrikre (1039—1056), az új frank dinasztia képviselőjére. Ugyancsak sikertelenek maradtak III. Henriknek a magyar királyság meghódítására irányuló kísérletei, Csehországot pedig csupán névlegesen sikerült függésbe hoznia.

AZ 1073—1075. ÉVI SZÁSZ FELKELÉS

Az a körülmény, hogy a feudális urak a szabad parasztokat jobbágysorba akarták taszítani, s a feudális kizsákmányolás állandóan növekedett, elkerülhetetlenül kiélezte az osztályharcot Németországban. 1073-ban a szászok felkelést indítottak.

Annak ellenére, hogy a feudális termelési mód Szászországban a X—XI. század folyamán győzedelmeskedett, nem minden paraszt vált jobbággyá. A szász urak egyes csoportjai harcot vívtak egymással a paraszti földekért és az azokról származó jövedelmekért. A XI. század hatvanas éveiben a király beavatkozott ebbe a harcba, s a maga számára igyekezett megszerezni a jövedelmeket. A fiatal IV. Henrik (1056—1106) és a királyi tisztviselők, akik a nem szabad királyi szolgák, az ún. királyi miniszteriálisok (a latin „ministerium" szó „tisztséget" jelent) közül kerültek ki, Szászországot a király saját birtokává akarták átalakítani.

A királyi (elsősorban Svábországból és Franconiából származó) miniszteriálisok elözönlötték Szászországot, s mindenütt erődítményeket, burgokat emeltek. A szabad parasztokat az erdő- vagy legelőhasználatért robotra és a legkülönfélébb adók megfizetésére szorították, vagyis személyükben szabad embereket jobbágyi szolgáltatásokra köteleztek. Ezenkívül a miniszteriálisok a szász urak kijátszásával igyekeztek meggazdagodni.

A szász parasztok, akiknek terményeikkel el kellett látniuk IV. Henriknek az erődökben elhelyezett nagyszámú emberét, nem bírták elviselni ennek terheit, és felkelésben törtek ki. A mozgalom azonnal széles méreteket öltött. Egy krónikus feljegyzése szerint 1074 elején csupán az asszonyok és gyermekek maradtak otthon. A szabad parasztság a jobbágysorba süllyesztés, a függő helyzetben levő lakosság pedig az egyre erősödő kizsákmányolás ellen harcolt. A krónikák kifejezése szerint a felkelésben részt vett „a nép minden fajtája".

A szász főurak ugyancsak elégedetlenek voltak IV.Henrik politikájával, amely a királyi birtokot Szászországgal akarta megnövelni, mivel ez birtokaik elkobzására vezetett. Ezért ezek a feudális urak összeesküvést szőttek Henrik ellen. A szabad szász parasztok elégedetlenségét saját céljaik érdekében akarták felhasználni, miért is a szász országnagyok feje, Northeimi Ottó (volt bajor herceg) demagóg beszédeket intézett a parasztokhoz. „A király — mondotta — elvett tőletek mindent, amitek volt, s vagyonotokat jövevények között osztotta szét. Nektek, akik szabad születésűek vagytok, azt parancsolja, hogy teljesen ismeretlen emberek rabszolgái legyetek." Így tehát a felkelés kezdetén lehetővé vált, hogy a szász szabad parasztok és a szász feudális urak közösen lépjenek fel, amit a szászországi feudális rendszer fejletlensége tesz érthetővé. A szász urak kezükbe vehették a felkelés vezetését, s a parasztokat harcba vitték a királyi hatalom ellen, más irányba terelve a jobbágyság és a feudális kizsákmányolás ellen indított küzdelmet.

Az adós és a hitelező
Német kézirat miniatúrája. 1025

IV. Henrik csak akkor tudta leverni a szász felkelést, amikor a főurak elárulták szövetségeseiket. A felkelés elnyomása után IV. Henrik elkobozta azoknak az uraknak a birtokait, akik részt vettek a felkelésben, és eltávolította őket Szászországból. A szász felkelés leverése a parasztok számára a feudális iga további súlyosbodását eredményezte.

A szász események idején a királyi miniszteriálisok új réteget alkottak, amely szintén bejelentette igényét a feudális járadékra. A németországi feudális urak ekkor egymással ellenséges viszonyban álló csoportokra oszlottak. Viták keletkeztek a püspökök között, akik közül egyesek a felkelés idején IV. Henrik pártjára álltak, mások pedig ellene foglaltak állást. Ily módon az említett eseményeknek egész Németországban érezhető következményei lettek. Hatással voltak egyrészről a királyi hatalom további gyengülésére, másrészről pedig arra a harcra, amely közvetlenül a szász felkelés leverése után tört ki a püspöki kinevezési joggal kapcsolatban. Ezt nevezik *investitúra*-harcnak.[5]

[5] Investitúrának nevezték az egyházi főméltóság kinevezésével és megerősítésével kapcsolatos eljárást, amely feudum adományozásával volt kapcsolatos. Az egyháznagynak átadtak egy gyűrűt és pásztorbotot, amelyek lelki hatalmát, valamint egy jogart, ami a rendelkezésére bocsátott birtok feletti világi hatalmát szimbolizálta.

A CSÁSZÁRSÁG ÉS A PÁPASÁG KÖZÖTT FOLYÓ INVESZTITÚRA-HARC (XI. SZÁZAD) FŐ OKAI

A XI. század közepén a pápaság jelentősen megerősödött. Hatalma növekedésében nagy szerepet játszott az egyre növekvő szerzetesség ún. *clunyi* mozgalma. Ebben az időben a kisbirtokos lovagok fiai igen gyakran felöltötték a szerzetesi csuhát. Minthogy nem találtak nyílt módszereket birtokszerzésre, közvetve, szerzetesi öltözékben kísérelték meg céljaik elérését.

A burgundiai clunyi kolostor körül csoportosuló burgundiai és észak-itáliai papság arra törekedett, hogy a feudálisan széttagolt szervezetű nyugati egyházból olyan centralizált szervezetet teremtsen, amelynek élén a pápa áll. A pápai hatalom megerősítése tehát a clunyiek egyik követelése volt. A mozgalom képviselői a világi papság házasságának eltiltását, az egyházi intézményeknek a világi hatalomtól való függetlenségét és az ún. *simonia* az egyházi tisztségek árusításának eltiltását követelték.

A clunyi mozgalom hívei szembeszálltak azzal a szokással is, amely szerint a német császárok nevezték ki és mozdították el a püspököket és apátokat, s tiltakoztak azellen, hogy az egyháznagyoknak feudumokat, azaz hűbérbirtokokat adjanak, vagyis állást foglaltak az egyházi tisztviselők világi invesztitúrája ellen. A pápaság, amely ugyancsak tiltakozott ez ellen a gyakorlat ellen, amely az egyházi tisztviselőket minden tekintetben függővé tette a világi feudális uraktól, elfogadta és támogatta a clunyi programot, s azt követelte, hogy a püspököket és apátokat egész Nyugat-Európában (így Németországban is) a pápa vagy ennek küldöttei, a legátusok nevezzék ki. E követelés teljesítése azonban nagy csapást mért volna a királyi hatalomra, mert a német császárt megfosztotta volna az összes tőle függő egyházi birtokoktól, amelyek az ország birtokainak mintegy harmadát alkották, s ezzel együtt azoknak a világi papoknak (püspökök, városi és falusi plébánosok) a támogatásától, akik az ő oldalán álltak, és ellenezték a clunyi reformot. Ilyen körülmények között a pápaság és a német császár közti összeütközés elkerülhetetlenné vált.

Ez az összeütközés két reakciós erő harca volt. A német császárok és a pápák nem a feudális államok egy ország határain belüli (Németország és Itália) centralizációját akarták megvalósítani, ami ebben a korban haladó törekvés lett volna, hanem több nyugat-európai ország erőszakos leigázására (a német császárok), vagy pedig a római egyház uralmának az összes nyugat-európai országokra való kiterjesztésére (a pápa) törekedtek. A két ellenfél, azaz a pápaság és a birodalom programjának alapját azon egyházi földek jövedelmeinek kizárólagos megszerzése alkotta, amelyeket jobbágyok munkájával műveltek meg.

A PÁPASÁG ÉS A CSÁSZÁRSÁG HARCA A XI. ÉS A XII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A pápaság és a birodalom közti nyílt harc IV. Henrik császár és VII. Gergely pápa (1073—1085), az egykori Hildebrand szerzetes idején tört ki.

Hildebrand, aki a pápaság ügyeit ténylegesen már a megelőző pápa alatt is (a XI. század közepétől) irányította, a pápaság teokratikus programjának a híve volt, azaz az egyházi hatalom felsőbbségét hirdette a királyi felett. Személyében a vallásos fanatikus egy felettébb hatalomra vágyó, számító politikussal egyesült. Hű tanácsosa, Damiáni Péter szerzetes is „szent ördögnek" nevezte, és azért panaszkodott, hogy VII. Gergely „úgy szerette őt, mint Néro, és saskarmokkal simogatta őt".

A pápával szemben egy ingadozó és elbizakodott, de ügyes és találékony ember, IV. Henrik állt, aki semmilyen eszközt nem vetett meg németországi és itáliai hatalmának megerősítése érdekében. Teokratikus programjának megvalósításáért vívott harcában VII. Gergely nemcsak a szerzetességre és a világi papság engedelmes részére, hanem azoknak a normannoknak a hadseregére is

támaszkodott, akik a XI. században több hercegséget alapítottak Dél-Itáliában, de segítette őt a toscanai lovagság is. Ezenkívül a pápa demagóg célzattal támogatta a *pataria*-t, azaz a lombard városok lakossága alsóbb rétegeinek (elsősorban a takácsok) mozgalmát, amely a helyi püspökök ellen irányult. VII. Gergely ezeknek a hatalmát minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett megtörni.

Minthogy IV. Henrik nem volt hajlandó lemondani a püspökök kinevezési jogáról, éles összeütközésre került sor. A pápa kiátkozta a császárt, IV. Henrik pedig trónfosztottnak nyilvánította a pápát. A német főurak, felhasználva a császár kiátkozását, felkelést szerveztek IV. Henrik ellen, úgyhogy az kénytelen volt megalázkodva bűnbocsánatért esdekelni a pápától. Abban a reményben, hogy a pápa a kiátkozást visszavonja, a császár hadsereg nélkül Itáliába utazott, és elment a toscanai Canossa nevű várba, ahol VII. Gergely rejtőzött, attól való félelmében, hogy a császár hadjáratot vezet Róma ellen. 1077 januárjában a vár belső udvarában IV. Henrik három napon keresztül kérlelte a pápát, hogy vonja vissza kiátkozását, azzal igyekezve meglágyítani őt és környezetét, hogy időnként a bűnbánó bűnös ruhájában, mezítláb és fedetlen fővel jelent meg előttük. A pápa a kiátkozást visszavonta, de ez nem sokat segített a császáron. A Canossa-járás után a harc IV. Henrik egész uralkodása alatt, sőt még fia, V. Henrik idején is folytatódott. A küzdelem teljes fél évszázadig tartott, és 1122-ben kompromisszummal, a wormsi konkordátummal (egyezménnyel) fejeződött be. E megegyezés értelmében ezután a püspököket tisztségükben a pápa (vagy legátusa) erősítette meg, és szentelte fel őket, míg a császár megtartotta azt a jogát, hogy feudumként földbirtokot adományozzon a kinevezett püspöknek (vagy apátnak). Németországban a felszentelés csak a feudummal való adományozás után, Itáliában és Burgundiában pedig előtte történt. A wormsi konkordátum értelmében tehát a császár elvesztette eddigi püspöki és apáti kinevezési jogát Németországban, és lényegében teljesen megszűnt a befolyása Itália püspökeire. Ez a püspökök irányában I. Ottó idején kezdeményezett császári politikának a teljes vereségét jelentette.

A pápaság és a német birodalom között a XI. században és a XII. század elején folyó harc azonban más következményeket is vont maga után. A fél évszázadig állandóan folyó feudális csoportharcok nyomán jelentős változások mentek végbe a feudális osztályon belül. A világi és egyházi nagyurak egy része megerősödött a többiekkel szemben. Ezek a megerősödött feudális urak azt a hatalmat, amelyet eddig földjük birtokosaként élveztek, az állami politikai hatalom bizonyos elemeivel egyesítették. Mindez azt jelentette, hogy a XII. század első felében már kialakulóban voltak az ún. territoriális fejedelemségek, vagyis azok a gazdaságilag és politikailag elkülönülő területek, amelyekre Németország később szétesett.

3. ITÁLIA A IX—XI. SZÁZADBAN

ITÁLIA A KELETI GÓTOK ÉS A LONGOBÁRDOK URALMA ALATT

Franciaország és Németország mellett Itália volt a harmadik állam, amely a IX. század közepén kivált Nagy Károly birodalmából. Ezelőtt azonban Itália igen hosszú és bonyolult fejlődésen ment keresztül.

A Nyugatrómai Birodalom bukása után, az V. század végén Itáliában különféle „barbár" törzsekből álló zsoldosok garázdálkodtak Odoaker vezetése alatt (476—493). Ezután a Pannóniából érkező keleti gótok hódították meg Itáliát, akiknek élén Teodorich állt. A keleti gótok szétszóródtak egész Itáliában, de elsősorban északi és középső részén. Kezdetben a Keletrómai Birodalom szövetséges hadseregeként a római földbirtokosok földjére telepedtek, akiktől a termés harmadrészét szedték be. Később azonban már a rómaiak mellett társtulajdonosként kezdenek szerepelni

ugyanazokon a földeken. Végül pedig Itália egyes vidékein a keleti gótok és a rómaiak megosztották a földeket oly módon, hogy minden egyes keleti gót a római birtokos földjének egyharmadát kapta tulajdonba.

A földnek ily módon való elosztása azonban nem volt általános, és nem szüntette meg teljesen a római nagybirtokot. Ezenkívül a keleti gótok körében is gyorsan kialakult saját földbirtokos főnemességük, mivel Teodorich és kíséretének tagjai nagy földterületeket kaparintottak meg. A keleti gót főnemesség lassanként egységes nagybirtokos osztállyá olvadt össze a római nemesekkel. Ennek hatása megmutatkozott Teodorich politikájában is, aki megtartotta az összes római adókat, vámokat, monopóliumokat és állami kötelezettségeket, sőt jelentős mértékben a római közigazgatást is.

555-ben Bizánc meghódította a keleti gót királyságot. Bizánc itáliai uralma azonban rövid ideig tartott. Bekövetkezett a longobárd hódítás, amely megszakításokkal 568—584-ig tartott, Itália egyes déli területein pedig 600-ig elhúzódott.

A keleti gótoktól eltérően a longobárdok nem foglalták el egész Itáliát, hanem csupán északi és középső részeit (a későbbi Lombardiát és Toscanát), a Ravenna körüli terület kivételével. Itt fennmaradt az ún. ravennai *exarchatus*, amely bizánci uralom alatt állott. Ugyancsak nem került longobárd kézre Róma környéke, az ún. *római ducatus* vagy hercegség sem, amelyből később a pápai állam alakult.

Rómától északra longobárd uralom alá jutott a spoletói hercegség, továbbá délre Beneventum, amely részleges függésbe került a longobárd királyoktól. Apulia, Calabria és Szicília nem került longobárd kézre, hanem továbbra is névleges függésben maradt a Bizánci Birodalomtól.

A longobárdok a keleti gótoktól eltérően jelentős tömegekkel hatoltak be Itáliába. Voltaképpen egy nagy törzsszövetséget alkottak, amelyben sok germán törzs egyesült, de voltak köztük a Duna menti területekről származó szláv és más törzsek is. Az egyes törzsek élén hadvezérek, hercegek álltak. A longobárdok és a velük szövetséges többi törzsek faluközösségekben telepedtek le. A longobárdok elkobozták a nagybirtokosok földjeinek egy részét, s a leigázott rómaiaktól a termés egyharmadát szedték be adóként.

Az egykorú krónikások tanúsága szerint a longobárd hódítás katonai támadás formájában zajlott le. Így a VI. századi burgundiai történetíró, Aventicumi (Atvenchesi) Marius az 569. évvel kapcsolatban a következőket jegyezte fel: „Ebben az évben egy Clef nevű longobárd vezér lett e nép királyává, kinek uralkodása alatt sok előkelő rómait és közepes vagyonnal rendelkező embert öltek meg."

A szabad római lakosság lassanként összeolvadt a szabad longobárd faluközösségi tagokkal, a római kolonusok pedig a longobárd társadalom félszabad rétegével (aldiones). A longobárd faluközösség rétegződése és felbomlása, valamint az új szolgáló nemesség (a kíséret tagjai, hercegek, grófok stb.) és az egyház birtokának növekedése folytán a longobárd királyságban a VII—VIII. század folyamán kezdtek kialakulni a feudális viszonyok.

Azok a harcok, amelyeket a longobárd királyok egész Itália megszerzéséért folytattak, nem jártak sikerrel, mert a frank állammal együttműködő pápaság erős ellenállást tanúsított. A VIII. század végén a longobárd királyságot meghódította Nagy Károly, és így az a Karoling-birodalom részévé vált. A 843. évi verduni szerződés értelmében azonban a volt longobárd királyság területe ismét kiszakadt a birodalomból, de nem egységes államként, hanem egyes hercegségek és más feudális birtokok tarka halmazaként.

A rabszolgatartó gazdálkodásról a feudálisra való áttérés következtében mélyreható változások mentek végbe Itália gazdasági életében. A keleti gótok és a longobárdok meghonosították Itáliában a faluközösségi szervezetet, amelyhez szorosan kapcsolódott a vad talajváltó rendszer, majd a háromnyomásos gazdálkodás a forgókényszerrel. A gabonatermelés ismét egyenrangúvá vált a szőlő- és

gyümölcstermeléssel. Haladó szerepet játszott az a körülmény is, hogy a longobárd parasztok elfoglalták és megművelték a Római Birodalom utolsó évszázadaiban pusztává vált területeket is. Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy Észak- és Közép-Itáliában bizonyos mértékig fellendült a mezőgazdaság.

A PARASZTSÁG HELYZETE ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-ITÁLIÁBAN A IX. ÉS X. SZÁZADBAN

Miután a longobárdok letelepedtek a Római Birodalom területén, faluközösségeik gyorsan felbomlottak, s ez nagy változásokat idézett elő Észak- és Közép-Itália parasztjainak életében.

A longobárd faluközösségben már a VII. században jelentős mértékű vagyoni egyenlőtlenséget vehetünk észre. A tönkrement szabad parasztok már akkor anyagi függésbe kerültek a faluközösség más tagjaitól. Ennek következtében a VIII. század elején a szabad longobárd faluközösségi tagokat (*arimann*-ok) már két részre oszthatjuk. A tehetős kisbirtokosok megőrizték telkeiket; gyakran függő viszonyba kerültek tőlük, s így nekik adóztak azok a parasztok, akiknek nem volt egész telkük vagy pedig egyáltalán nem volt földjük, és így a hadiszolgálatot sem tudták ellátni.

A nagybirtokosok azokat a szabad faluközösségi tagokat, akiknek földje nem, vagy csak igen kevés volt, áttették a saját földjükre, de most már félig függő állapotban levő bérlőkként, olyan feltételek mellett, hogy természetbeni és pénzadót fizetnek nekik és aránylag mérsékelt úrdolgát végeznek.

A VIII. század végén Itáliában a paraszti birtoklás különféle formái fejlődtek ki. A precaria mellett megtaláljuk az időszakos vagy életfogytig birtokolt (néha örökölhető) parasztbirtokot, amelyet a paraszt földesurától kapott. Az ilyen parasztokat *libellariusok*-nak nevezték. A paraszt e birtok után termény- és pénzadót fizetett, s ezenkívül még különféle időtartamú robotmunkát is kellett végeznie. Bár a libellariusok jog szerint a szerződés lejárta után elhagyhatták telkeiket, a valóságban (elsősorban Észak-Itáliában) földhöz voltak kötve. A IX—XI. század folyamán a paraszti birtoklásnak ez a formája túlsúlyba került. Az olyan terménnyel és pénzzel adózó paraszti birtokot, amelyre az illető paraszt feudális birtokon belül elidegenítési joggal is rendelkezett, *emphyteusis*-nak nevezték.

Rendkívül súlyos robot terhelte azonban a földdel ellátott rabszolgákat (servusokat), valamint a longobárd vidék volt félszabad elemeit. Ezeknek egyáltalán nem volt költözési joguk. Így Itáliában is kialakult a feudális függésben levő parasztság osztálya.

A tönkrement és jobbágysorba taszított parasztok fegyveres harcot vívtak a nagybirtokosok, a hercegek és a longobárd királyság többi tisztviselői ellen. Megkísérelték, hogy gazdag szomszédjaiktól elvegyék állataikat, néha pedig földjüket (szántóikat, szőlőiket, rétjeiket) is. Ilyen esetekben a szabad, de tönkrement faluközösségi parasztok álltak gyakran a servusok élére. Már a VII—VIII. századi longobárd törvényhozás is halállal vagy rendkívül magas pénzbüntetéssel sújtotta a szabad parasztok megmozdulását. A jobbágysorba döntés ellen irányuló harcot, amely különösen azután erősödött meg, hogy a frankok elfoglalták Észak- és Közép-Itáliát, a nagybirtokosok kegyetlenül elnyomták.

A PARASZTSÁG HELYZETE DÉL-ITÁLIÁBAN ÉS SZICÍLIÁBAN

Gazdasági fejlődését tekintve Dél-Itália sokban különbözött Észak- és Közép-Itáliától. Dél-Itáliában és különösen Szicíliában a feudalizációs folyamat sokkal lassabban haladt. Ennek az a magyarázata, hogy sem a keleti gótok, sem a longobárdok nem tudták szilárdan megvetni itt a lábukat, s a keleti gótok és a helyi lakosság között a földek megosztása sem öltött jelentős méreteket. Ezért Dél-Itáliában, amely egészen a IX. századig bizánci uralom alatt állt, megmaradtak a latifundiumok a kolónusokkal, a rabszolgákkal és a szabad bérlőkkel.

A IX. században megkezdődött Szicíliában és Dél-Itália egyes részein az arab hódítás. Bár a hódítók bizonyos birtokokat elkoboztak, nem semmisítették meg azok régi szervezetét. Ténylegesen azonban a nagybirtokokon a közvetlen termelők helyzete már régebben változni kezdett. A földdel ellátott rabszolgák tulajdonképpen jobbágyokká váltak (bár a nagybirtokosok a saját kezelésükben levő birtokrészeken továbbra is alkalmaztak udvari rabszolgákat). Dél-Itália feudális függésben élő parasztjaihoz kell számítanunk a félszabadokat is — akiket néha villanusoknak neveztek —, s ide tartoztak a személyükben szabad bérlők is. Ezenkívül Dél-Itáliában megtalálhatók még a régi allódium-tulajdonosok, azok a kisbirtokosok, akik csupán fejadót (haradzs) fizettek az arab hódítóknak, de megtartották személyes szabadságukat és a birtokaikkal való rendelkezés jogát.

Amikor a XI. században a normannok meghódították Dél-Itáliát, a feudalizációs folyamat meggyorsult. A normann hercegek kíséretük tagjainak, sőt az egyszerű katonáknak is allódiumokat és feudumokat kezdtek osztani a rajtuk élő parasztokkal együtt. Amikor a XI. és a XII. század fordulóján a normann hódítók által alapított hercegségek egységes királysággá egyesültek (1130), az új állam Szicílián kívül kiterjedt Dél-Itáliára is. Ezt a képződményt nevezték „a két Szicília királyságának". A király az új államban terjedelmes birtokokat szerzett a nagybirtokok elkobzásával. Ez oda vezetett, hogy a régi földbirtokosokat felváltotta a normann nemesség, s meggyorsult a parasztság jobbágysorba süllyesztése.

A Santa Maria-templom harangtornya és homlokzata (Ferrara közelében) XI. század

AZ ITÁLIAI VÁROSOK ÉS A FEUDÁLIS URAK ELLEN VÍVOTT HARCAIK A IX—XI. SZÁZADBAN

Itáliában korábban fejlődtek ki a középkori városok, mint a többi nyugat-európai országban. Ezt elsősorban az magyarázza, hogy itt a VII—VIII. század folyamán az ipar szerepe nagymértékben megnövekedett a parasztgazdaságokban. Minthogy a feltételek kedvezőek voltak, lehetővé vált, hogy az ipar korábban elszakadjon a mezőgazdaságtól, és így kialakuljanak a

városok, a kézművesség és a kereskedelem központjai.

Itáliában megerősített településként igen sok város maradt fenn még a római időkből. A IX—X. század folyamán itt telepedtek le a kézművesek és kereskedők. Itália régi gazdasági kapcsolatai nem szakadtak meg teljesen. Ezeken kívül azonban új kereskedelmi kapcsolatok is létrejöttek, pl. a frank állammal. A Bizánci Birodalommal fennálló kereskedelmet elősegítette az a körülmény, hogy az Appenninifélsziget déli része (akárcsak a ravennai exarchatus) még sokáig a Bizánci Birodalom fennhatósága alatt maradt.

A IX—X. század folyamán a külkereskedelem mellett fejlődött az itáliai belkereskedelem is. Az itteni városok felvirágzását a félsziget legkülönbözőbb helyein rendszeresen tartott vásárok előzték meg. A IX. században a termelőerők általános növekedése következtében az olyan, már régen fennálló nagy központok mellett, mint amilyen Velence, Genova és Firenze voltak, új városok keletkeztek Lombardiában és Toscanában (Pavia, Verona, Cremona, Milánó, Pisa és Lucca). Ezek a városok szenioruk (rendszerint a püspökök), vagyis annak az úrnak a hatalma alatt álltak, akinek a földjéhez területük tartozott. A városok lakossága ekkor még többségében feudális urakból és kereskedőkből tevődött össze. Később azonban bevándoroltak ide a falvakat elhagyó vagy onnan megszökött iparosok, és így a városok az ipar és a kereskedelem központjaivá váltak.

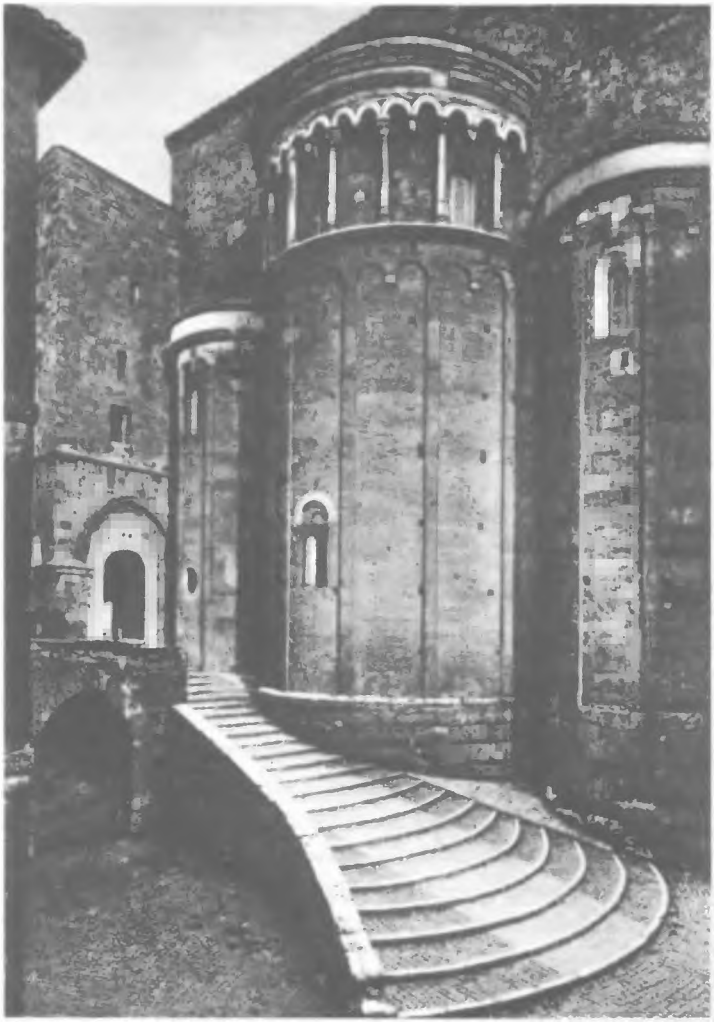

Az anagni székesegyház (Róma közelében), a pápa ideiglenes tartózkodási helye. XI. század

A IX—X. századtól kezdve az észak-itáliai városi kereskedők és iparosok igen sok helyen harcba szálltak feudális szeniorjukkal, a püspökkel (Cremona, Milánó, Genova). Így pl. Milánóban a XI. század első felében harc tört ki a városi polgárok és Aribert érsek között. A küzdelem a feudális osztályon belül (a nagybirtokosok, a *capitani* és hűbéreseik, a *valvassor*-ok között) kezdődött, s a városi polgároknak, a kereskedőknek és iparosoknak a püspök elleni fellépésével végződött. Ez a harc Milánó későbbi önállóságának alapjait rakta le.

Milánó városának teljes jogú „polgárai" azonban még a XI. század közepén is csak a valvassorok voltak, akik egyre inkább részt vettek a kereskedelmi és hitelműveletekben. „Polgárok" voltak rajtuk kívül a kereskedők és az aranyművesek is, akik saját foglalkozásuk mellett még uzsoráskodással is foglalkoztak. Ebben az időben Milánóban már jelentősen kifejlődött a

takácsipar és a posztó-kiskereskedelem. Azok a kézművesek, akik nem számítottak „polgároknak", a XI. század második felében harcba szálltak a kereskedőkkel és a város feudális rétegeivel, elsősorban a gazdag papsággal. Ezt a mozgalmat *pataria* néven ismerjük. (A szó a „patarenus" kifejezésből származik, s annak a milánói városnegyednek a lakosságát jelenti, amelyben a takácsok, a kis posztókereskedők és a szabók éltek.)

A patarenusok a források tanúsága szerint nem elégedtek meg a különféle papok „szégyenteljes fekélyeinek" ostorozásával, hanem leleplezték az egyháznak mindazokat a képviselőit, akik pénzért vették tisztségüket, sőt több lázadást is szerveztek Milánóban. A patarenusok elkobozták a gazdag papok vagyonát, és megvizsgálták a kisebb rangú papok (klerikusok) jövedelemforrásait is. A meggazdagodott egyházi férfiak zsarolásaitól felbőszült férfiak és nők tömege behatolt a templomokba, s kiűzte onnan a papokat, akiket még rejtekhelyeiken is üldöztek.

ITÁLIA POLITIKAI SZERVEZETE A IX–XI. SZÁZADBAN

Itália egészét a korai középkorban elsősorban rendkívül nagymérvű politikai széttagoltsága jellemezte, amely évszázadokon keresztül fennmaradt. Itáliában nem volt semmiféle központi hatalom. A nagyszámú hercegségek, őrgrófságok és püspökségek — a X. századtól kezdve pedig az északi városok is — állandó harcokat vívtak egymással.

Az idegen hódítók — a frank királyok Nagy Károly idejétől, a német császárok pedig a X. század közepétől kezdve — saját embereiket nevezték ki püspökké, bennük látták itáliai uralmuk támaszát, és politikai hatalommal ruházták fel őket. Észak- és Közép-Itália (Lombardia és Toscana) azonban csak névleg tartoztak a német birodalomhoz.

Azok az államok, amelyeket idegen hódítók (kezdetben az arabok, majd a normannok) alapítottak az Appennini-félszigeten, ugyancsak nem váltak az ország egyesítésének központjává, ellenkezőleg, még jobban elősegítették széttagolódását. Ebben a tekintetben Itália még Németországtól, a középkori feudális széttagoltság tipikus hazájától is különbözött. Németországban ugyanis létezett az egész ország számára közös, bár igen gyenge politikai hatalom, viszont a középkori Itáliában még ilyen sem volt található.

Itália közepén a pápa fennhatósága alatt álló terület foglalt helyet. A pápák világi állama a VIII. század közepén keletkezett, és két különböző területet egyesített. A pápai állam a volt itáliai bizánci birtokok töredékeiből, az ún. ravennai exarchatusból és a római ducatusból jött létre. Mindkét terület ebben az időben a longobárd királyok uralma alatt állott, s csak Kis Pipin nyomása alatt engedték át a pápának, amikor Pipin két hadjáratot vezetett Itáliába, és legyőzte a longobárdokat. A pápák, akik így egy kis területen világi hatalomhoz jutottak, ennek segítségével igyekeztek növelni tekintélyüket a nyugat-európai országokban.

Itália történetében a pápai állam negatív szerepet játszott, mert kezdettől fogva elősegítette az ország politikai széttagoltságának fennmaradását. A pápai terület délnyugatról északkelet felé haladva a Tirrén-tengertől az Adriai-tenger partjaiig terjedt, és teljesen elszigetelte Észak-Itáliát Dél-Itáliától. Minthogy a pápák az összes nyugat-európai államok feletti világi hatalomra törekedtek, esküdt ellenségei voltak Itália központosításának és politikai egyesítésének.

Rövid ideig tartó megerősödés után, a IX. század második felében (I. Miklós pápa idején) a pápai állam is jelentősen meggyengült: több feudális birtokra esett szét. A X. századi pápák többnyire az egyes hercegi és grófi nemzetségekből származtak, s megvesztegetés, intrikák stb. segítségével kerültek a pápai trónra. A pápaság meggyengülése arra vezetett, hogy ez az intézmény egy időre a német birodalom befolyása alá került. A pápaság fokozatos megerősödése csak a XI. század fordulóján kezdődött, a clunyi mozgalom eredményeképpen.

4. A FRANCIAORSZÁGI, NÉMETORSZÁGI ÉS ITÁLIAI KORA FEUDÁLIS TÁRSADALOM KULTÚRÁJA A IX—XI. SZÁZADBAN

A SZELLEMI KULTÚRA HANYATLÁSA A IX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A XI. SZÁZAD ELEJÉIG TARTÓ IDŐSZAKBAN

A nyugat-európai kulturális élet bizonyos mértékű megélénkülése, amit „Karoling-reneszánsz" néven ismerünk, térben és időben egyaránt rendkívül korlátozott volt. A „Karoling-reneszánsz" hatása a X. században már alig volt érezhető. A X. század és a XI. század első évtizedei a kulturális hanyatlás kétségtelen jeleit mutatják. Nagy Károly monarchiájának szétesése, majd a belőle kiszakadó részek felaprózódása — amit állandó feudális háborúk kísértek —, a normannok, a magyarok és az arabok pusztító támadásai, továbbá az e korszakban oly gyakori éhínségek és járványok jelentősen lesüllyesztették a feudális társadalom szellemi kultúrájának színvonalát.

A szellemi élet szinte teljesen elsorvadt. Az új irodalmi művek száma hirtelen lezuhant. Általánossá vált a papság írástudatlansága (nem is beszélve a világi urakról). Csupán a felső papság körében találunk olyan embereket, akik még a Karoling-iskolákban kapták kiképzésüket, és így koruk tudásának birtokába jutottak. Ezeknek tipikus képviselője volt Hrabanus Maurus, Alcuin tanítványa, aki egy ideig fuldai apát, majd mainzi érsek volt. Hrabanus Maurus több prózai és verses formában írt teológiai kompiláció szerzőjeként ismeretes. Munkái nagy része a „szentírás" és az „egyházatyák" műveiből vett idézetek egyszerű gyűjteménye.

A kor egyetlen egyházi írója, aki az egyszerű kompilációnál valamivel többet adott, az írországi Johannes Scotus Erigena volt († 866). 845 körül, amikor a normann támadások mindennapossá váltak Írországban, a többi tudós szerzetessel együtt elhagyta hazáját, és Kopasz Károlynak, Nagy Károly unokájának a szolgálatába állt, aki mellett Alcuinhoz hasonló szerepet játszott. Erigena görögül is tudott, s így megismerkedett az újplatonikusok műveivel, s ezek szellemében írta meg a „Természet felosztásáról" című munkáját. Isten és teremtményei azonosságát hirdetve Erigena tulajdonképpen a panteizmust vallotta. Még nagyobb veszélyt jelentett az ortodox teológia számára az az állítása, hogy az ész a tekintély felett áll. Az egyház ezért többször is elítélte műveit. A XIII. században főművét III. Honorius pápa rendeletére elégették (1225), mert az eretnekek szembeszegezték azt az egyház tanításaival.

Jellemző, hogy már Nagy Károly közvetlen utóda, Jámbor Lajos idején az egyház bezáratta a kolostorok mellett szervezett ún. „külső" iskolákat, amelyekben olyan ifjak tanultak, akik nem akartak papok lenni. De még azok a szerzetesi iskolák is teljesen lehanyatlottak, amelyekben a papnövendékeket, tehát azokat az ifjakat képezték, akik a szerzetesi hivatásra készültek.

Emellett meg kell említenünk azoknak a kolostori műhelyeknek (scriptorium) a lehanyatlását is, amelyekben régi kéziratok és könyvtárak másolásával foglalkoztak. Ennek következtében a könyvek rendkívül megdrágultak. Priscianus nyelvtanának ára egy kertes ház árának, egy egyszerű énekeskönyv ára pedig egy szőlőtelek árának felelt meg. Nem csodálatos tehát, hogy a kolostori könyvtárakban rendszerint csak egy könyvszekrény volt, amelyben néhány tucat, szinte kizárólag vallásos tartalmú kéziratos mű, kódex foglalt helyet. Ha a kolostori főnökök itt-ott szorgalmazták is a kéziratok másolását, akkor ez csupán vallási tartalmú művek, s olyan keresztény legendák leírására szorítkozott, amilyen pl. a „Szent Euláliáról szóló cantilena" volt (kb. 890). Ez a munka a francia egyházi költészet legkorábbi emléke. Az antik szerzők és más világi tárgyú művek lemásolása, a Karoling-időszaktól eltérően, most már bűnös dolognak számított. Nem véletlen az sem, hogy a IX. század végétől kezdve az írás technikája, továbbá a könyvek miniatúrákkal és díszes kezdőbetűkkel való díszítésének művészete is visszaesett.

Zenészek
XI. századbeli kézirat miniatúrája

Dávid és a négy írnok
Itáliai kézirat miniatúrája. XI. század

Minden kolostorban volt egy levéltár, amelyben az előző korokban lemásolt antik szerzők munkái porosodtak. Ugyancsak megtaláljuk a kolostorokban a szentek kalendáriumát és a húsvéti táblázatot, amelybe időről időre röviden feljegyezték a kiemelkedő eseményeket. E feljegyzések jellegének megváltozása és a szerzetesi krónikák politikai horizontjának rendkívüli összeszűkülése világos bizonyítéka a kulturális hanyatlásnak. A kolostori levéltárakban csak azokat az okmányokat őrizték a régi gondossággal, amelyek az egyházi birtokokkal voltak kapcsolatosak. Ezeknek az okmányoknak a gyűjteményei, a *cartularium*-ok ugyanis a kolostorok anyagi érdekeit és jogait biztosították.

Ebben az időben egyre nagyobb befolyáshoz jutottak a püspöki székesegyházak papjai, a kanonokok, olyan papok, akik meghatározott szabályok (kánon) szerint éltek. A kanonokok nagy jövedelmeket húztak a székesegyházhoz tartozó földbirtokokból, és szavazati joggal rendelkeztek a püspökök megválasztásánál. Közülük kerültek ki az egyház legműveltebb képviselői. Ilyen volt pl. Gerbert, aki 980-tól kezdve a „hét szabad művészetet" tanította a reimsi iskolában. Gerbert különösen a matematikában és az asztronómiában tűnt ki. Ő vette át az araboktól az *abacus*-t, azt az egyszerű számoló szerkezetet, amely megkönnyítette a számokkal végzett alapműveleteket. Használt különféle asztronómiai eszközöket is, például az asztrolábiumot, amellyel a „varázsló" hírnevére tett szert. Gerbert kommentárokat írt Boëtius matematikával és zenével foglalkozó munkáihoz. Ezekből kiderül, hogy Gerbertnél még az aritmetika is feudális és egyházi színezetet kapott. Hangsúlyozta, hogy két fajta szám létezik: testtel rendelkezők és test nélküliek. Szerinte a testtel rendelkező számok az embernek a társadalomban elfoglalt helyét mutatják: „Így a király egy nagy szám kifejezője, míg vannak emberek, akik jelentéktelenségük következtében nem jelentik egyetlen egy szám megtestesülését sem." A test nélküli szám — Gerbert szerint — már az isteni hatalom kifejezője, és azért az aritmetika arra tanít, hogy a test nélküli dolgokat mérhetetlen magasságba helyezzük a testiek fölé. Gerbert tanítványai között találjuk Fulbertet, a későbbi chartres-i püspököt (XI. század eleje), aki káptalani iskolát alapított. Legkiválóbb tanítványa, Toursi Berengár, Erigenához hasonlóan, a teológiai kérdéseket racionális érveléssel akarta megoldani.

AZ OTTÓK KORÁNAK ÚN. „RENESZÁNSZA"

A X. század utolsó harmadában és a XI. század elején Németországban a kulturális élet bizonyos fokú megélénkülését tapasztalhatjuk. Ezt nevezik az „Ottók kora reneszánszának". A szász dinasztiából (Liudolfinger) származó I., II. és III. Ottó idejében ugyanis, amikor ezek az uralkodók római császári címmel Észak-Itáliát is birtokolták, a német királyi udvar az egyházi-feudális kultúra egyik központjává vált. Itt tűnt fel a már említett Gerbert, III. Ottó császár tanítója, akit a császár később II. Szilveszter néven a pápai trónra ültetett. Ugyancsak itt találjuk Liutprand cremonai püspököt is, aki több történetpolitikai munkát írt. III. Ottó udvarában nagy könyvtár volt, amelyben összegyűjtötték a régi szerzők, Livius, Persius stb. munkáinak kéziratos másolatait.

Az „Ottók korának reneszánsza" idején egyes kolostorokban is megélénkült az irodalmi tevékenység. A Szent Galleni-apátság szerzetese, Eckehart, az „Aeneis-t" utánozva, írt egy elbeszélő költeményt „Waltharius manufortis" címen. Ennek hőse, Walter, számos megpróbáltatáson keresztül végül is megszabadul a hun fogságból és boldogan feleségül veszi szerelmesét. A gandersheimi kolostor apácája, Hroswitha pedig egy dicsőítő költeményt írt I. Ottó császárról, s ezenkívül még a római Terentiust utánozva hat „komédiát" is írt, amelyekben a kereszténységet és a kolostori életet dicsőíti. Widukind szerzetes a corwey-i kolostorban írta meg „Szász krónikáját", amelynek stílusára és formájára nagy hatással volt a római történész, Sallustius. A szász dinasztiából származó német császárok azonban, akik fel akarták emelni a német papság műveltségi színvonalát, s ezért Nagy Károlyhoz hasonlóan az egyházi iskolák fejlesztésének politikáját követték, végeredményben még kisebb sikereket értek el e téren, mint elődjük.

A IX—XI. század folyamán, akárcsak korábban, a legfontosabb művészeti ág az építészet volt, amiről a szakadatlan vár- és templomépítkezések tanúskodnak. Az egyházi építészet különösen fellendült az ezredforduló körül, amikor az egyházi tanok szerint bekövetkező „világvégét" várták.

E kor egyházi épületeinek alaprajza a római bazilikák keresztalakját követte. A templomokat hosszanti és kereszthajókkal látták el, az apszist a hosszanti hajó keleti végére, a bejáratot pedig a nyugati végére helyezték. A X—XI. század folyamán az előző kor építészeti formái bonyolultabbá váltak, különösen ott, ahol az építészet arab és bizánci hatás alá került. Ez a hatás megmutatkozott például abban, hogy a főhajó és a kereszthajó metszésénél kupolát emeltek.

Az ekkor kialakuló stílus legjellemzőbb vonása azonban a kereszt irányú dongaboltozat bevezetése volt, amely két félkör alakú boltozat átvágásával keletkezett. A X. századtól kezdve az épület minden részénél követ használtak építőanyagként. A kőboltozatok nyomását azonban csak igen vastag falak bírták el, amelyeken nagyon szűk ablaknyílásokat vágtak (Poitiers, Toulouse, Orcyvalle, Beselles, Arles és más városok székesegyházai). Az új építészeti stílust később román stílusnak nevezték el.

A román stílusú szobrászat teljesen lemond a természet és az emberi test reális ábrázolásáról. A szobrász az emberi alakokat természetellenes helyzetben ábrázolta; körbe hajlította vagy romboid alakúnak képezte ki őket stb. Az állatábrázolások még inkább mutatják, hogy a szobrász teljesen megvetette a reális világot. Ezek az állatok rendszerint fantasztikus szörnyek voltak, amelyeket a „bűnösök" megfélemlítésére agyaltak ki.

A falfestmények kizárólag vallási témákat ábrázoltak. A román stílusú monumentális festészetben bizánci hatások észlelhetők. Ezeken a festményeken nyomát sem találjuk a három dimenziónak és a perspektívának. Az egyes alakokat arannyal vagy más színnel festett alapon ábrázolták, akárcsak az ikonokon. Ugyancsak a bizánci képekről kölcsönözték az ábrázolt alakok nagy szemeit, a hosszú, ovális arcokat — amelyek senkire sem hasonlítottak —, továbbá a testtartás és a ruhaelrendezés mesterkéltségét. Jellemző, hogy az összes művészi kompozíciók, pl. az „Utolsó ítélet" is, a világ feudális hierarchikus elképzelésének nyomát mutatják: a „szenteket" mindig előbb és nagyobbnak ábrázolták, mint a királyokat, ezeket pedig nagyobbaknak festették vazallusaiknál stb. Még az élettelen tárgyak is hierarchikus rangsorolást kaptak, mert az embert mindig nagyobbnak ábrázolták a mellette álló háznál.

A román festészetnek ezeket a vonásait nemcsak a templomi képeken, hanem a könyvek miniatúráin is megtalálhatjuk.

Az iparművészet, amely templomi felszerelési tárgyakkal, szószék-, pad- és ajtófaragásokkal, valamint hímzésekkel stb. képviselteti magát, a román építészet, szobrászat és falfestészet témáit és formáit utánozta.

XI. FEJEZET

ANGLIA ÉS SKANDINÁVIA A KORAI FEUDALIZMUS KORÁBAN

A feudális viszonyok Nyugat-Európában nemcsak Franciaországban, Németországban és Itáliában fejlődtek ki, a kora feudális államok létrejöttek a brit szigeteken és a Skandináv-félszigeten is. A feudalizációs folyamat azonban itt lassabban haladt előre, mint Nyugat-Európa említett többi országaiban. Ennek oka abban keresendő, hogy Angliára, különösen pedig Skandináviára igen gyenge hatása volt a római társadalmi rendszernek.

1. ANGLIA A VII—XI. SZÁZADBAN

AZ ANGOLSZÁSZOK MEGHÓDÍTJÁK BRITANNIÁT

Amikor az V. század elején kivonták a római légiókat a britek (kelták) által lakott Britanniából, megindult a germán törzsek: szászok, angolok és jütök tömeges behatolása, akik előzőleg az Elba és a Rajna között (szászok), valamint a Jütland-félszigeten (angolok és jütök) laktak. Britannia angolszászok által történt meghódítása több mint 150 évig tartott, s lényegében a VII. század elején fejeződött be. A hódítás lassúságát elsősorban azzal kell magyaráznunk, hogy Britannia kelta lakossága igen nagy ellenállást tanúsított az angolszász hódítókkal szemben.

A hódítás folyamán az angolszászok a kelta lakosság nagy részét kiirtották. Egy részüket kiszorították Britanniából a kontinensre, s ezek Galliában, a később Bretagne-nak nevezett Armorica-félszigeten telepedtek le. A lakosság másik részét rabszolgává tették vagy függő viszonyba hozták, s ezek kénytelenek voltak adót fizetni a hódítóknak.

A függetlenséget csupán a hegyvidéki kelta területek tudták megtartani Britannia nyugati (Wales és Cornwall) és északi részén (Skótország), itt megmaradtak a törzsszövetségek, amelyek később önálló kelta fejedelemségekké és királyságokká alakultak. A XII. század második feléig független maradt a kelták által lakott Írország is.

Az angolszászok által meghódított Britannia területén — ezt nevezik később Angliának — körülbelül a VI. és a VII. század fordulóján több angolszász királyság alakult ki. A jütök délkeleten Kentet, a szászok délen és délkeleten Wessexet, Sussexet és Essexet, míg az angolok keleten Kelet-Angliát, északon Northumbriát, az ország közepén pedig Merciát alapították meg.

Ezek a királyságok mind kora feudális államok voltak, és hasonlítottak a frankok, burgundok, nyugati gótok és más germán törzsek által a kontinensen kialakított államokhoz.

AZ ANGOLSZÁSZOK GAZDASÁGI ÉLETE

Az angolszászok főfoglalkozása a földművelés volt. A földművelés kétségtelenül túlsúlyba jutott az állattenyésztéssel szemben, noha az utóbbi is jelentős szerepet játszott a gazdasági életben. Volt bizonyos jelentősége a vadászatnak is.

Az angolszász falvakat kis kiterjedésű szántóföldek, jelentős erdők és füves rétek vették körül. A különféle füvekkel és sűrű bokrokkal benőtt tisztások és halmok legelőül szolgáltak a juhok, a kecskék és a szarvasmarhák számára, a sertéseket pedig a makkos erdőkben tenyésztették.

Az angolszászok a földet négynyolc ökör által vont nehéz ekével szántották. Néha azonban egy-két pár ökörrel húzott könnyebb ekét is alkalmaztak. Jelentősen elterjedt ebben az időben a kétnyomásos és a háromnyomásos rendszer. Őszi búzát, rozsot, árpát, zabot és különféle hüvelyeseket (bab és borsó) termesztettek. A szerteszét fekvő szántókat rendszerint bekerítették, de aratás után lebontották a kerítést, és a tarló közös legelőül szolgált a faluközösség állatai számára. A termelőerők színvonala a VII—VIII. században nagyjából ugyanaz lehetett, mint a frankoknál az V—VI. században.

Angolszász harcosok
Angol kézirat miniatúrája. XI. század

A SZABAD FALUKÖZÖSSÉG ÉS FELBOMLÁSÁNAK KEZDETEI

Az angolszász társadalom egyik jellegzetes vonása, hogy a frank markhoz hasonló szabad faluközösség hosszú ideig fennmaradt. Az angolszász társadalom alapját, legalábbis a hódítást követő két-három évszázad folyamán, a szabad faluközösségi tagok, a *ceorl*-ök alkották, akik a faluközösségen belül jelentős telekkel, az ún. *hide*-dal rendelkeztek.[1] A hide a testvéreket, ezek fiait és unokáit magában foglaló és közösen gazdálkodó nagycsalád öröklődő telke volt. Úgy látszik, hogy a hódítást követő időkben a férjből, feleségből és gyermekeikből álló kiscsalád az angolszászoknál éppen kiválóban volt a nagycsaládból, de vagyoni tekintetben még szorosan kapcsolódott az előbbihez. A szántóföldből álló telken kívül még minden egyes gazdaságnak joga volt a faluközösség használatában maradt földekre, a rétekre, a legelőkre, az erdőkre stb.

Megvolt az angolszászoknál a nemesség is az *earl*-ök személyében, akik a társadalmi tagozódás

[1] Hide-nak rendszerint akkora földdarabot neveztek, amelyet négy pár ökörrel meg lehetett művelni az egész év folyamán. Az ilyen hide 120 acre-ból állt. Egyes források 80 vagy 100 acre-os telekről is beszélnek.

folyamán kiváltak az egyszerű törzsi tagok köréből. Az earlök, akik vagyoni tekintetben már különböztek az egyszerű parasztoktól, a faluközösség felbomlása folyamán nagybirtokosokká váltak.

Megvoltak az angolszászoknál a rabszolgák és a félszabadok is, ezek többségükben a leigázott kelta lakosságból kerültek ki. A rabszolgák házicselédek voltak, vagy pedig egy kis földdarabkát kaptak, és ezért megművelték az angolszász nemesség földjeit. A *laetas*-ok és a *wealh*-ek (így nevezték a walesi keltákat) rendszerint mások földjein gazdálkodtak, robotmunkát teljesítettek, s természetbeni szolgáltatásokat adtak uraiknak. A kelták egy része (főleg az angolszász királyságok nyugati, a kelta Walesszel érintkező részén) adózott ugyan a királynak, de megtartotta földjét és szabadságát. A kelta nemesség megmaradt része összeolvadt az angolszász nemességgel.

A NAGYBIRTOK KIFEJLŐDÉSE ÉS A PARASZTSÁG JOBBÁGYSORBA DÖNTÉSE

A nagybirtokosoktól függő emberek sorába kerültek lassanként olyan angolszászok is, akik elvesztették szabadságukat. Ez vagy a szabad faluközösségeken belül végbemenő vagyoni tagozódás eredménye, vagy pedig a nemzetségi és katonai nemesség által gyakorolt erőszak, a szántók és a közösségi földek elfoglalásának következménye volt. Párhuzamosan azzal, hogy a faluközösségen belül kiemelkedett egy tehetős réteg, a szabad parasztok száma elkerülhetetlenül csökkent. Ezt különösen elősegítette az allódium, a faluközösségi tagok szántóföld-magántulajdonának kialakulása.

A tönkrement, földjüket vesztett parasztok kénytelenek voltak a nagybirtokosok szolgálatába állni, s tőlük kérni földet, amiért úrbért fizettek vagy robotot teljesítettek. Az angolszász parasztok ily módon szabadokból függő emberekké váltak. Azokat a nagybirtokosokat, akiknek hatalma alatt álltak a függő parasztok, *hlâford*-oknak[2] nevezték, ami megfelel a szeniornak vagy úrnak.

Az angolszászoknál kialakuló feudális viszonyok kifejlődését és megszilárdulását elősegítette a királyi hatalom, amely segédkezet nyújtott a földbirtokos nemeseknek a szabad angolszász parasztok jobbágysorba döntésében. Ine király törvénykönyvének (VII. század vége) egyik cikkelye így szól: „Ha valaki engedély nélkül elhagyja hlâfordját vagy titokban egy másik grófságba menekül, de megtalálják, akkor menjen vissza oda, ahol előbb élt, és fizessen hlâfordjának 60 shillinget."

Az angolszász államok kifejlődésével és a királyi hatalom megerősödésével megnövekedett a királyi kíséret tagjainak, a *gesith*-eknek, e kezdetben közép- és kisbirtokos nemeseknek a jelentősége. A régi nemzetségi nemesek (earlök) részben összeolvadtak velük, részben azonban az új, a királytól földadományokat kapó katonai nemesség háttérbe szorította őket.

A parasztság jobbágysorba döntésének folyamatában rendkívül aktív szerepet játszott az egyház. Az angolszászok megkeresztelkedése, amely a VI. század végén (597) kezdődött, s tulajdonképpen csak a VII. század második felében fejeződött be, az angolszász társadalom uralkodó rétegének az érdekeit szolgálta, mert erősítette a királyi hatalmat és a körülötte tömörülő földbirtokos nemességet. Azok a földadományok, amelyeket a püspökök és az egyre szaporodó kolostorok a királytól és a nemességtől kaptak, elősegítették az egyházi nagybirtok növekedését. Az egyház mindenképpen helyeselte a parasztság leigázását. Ezért a kereszténység terjesztése hosszú és elkeseredett ellenállásra talált az angolszász szabad parasztság részéről, amely a régi pogány kultuszban a faluközösségi viszonyok támaszát látta.

[2] Ebből származik a későbbi *lord* elnevezés.

AZ ANGOLSZÁSZ KIRÁLYSÁGOK KÖZIGAZGATÁSÁNAK MEGSZERVEZÉSE

A Britannia meghódítását közvetlenül követő időben az angolszász közigazgatás helyi szervei a szabad paraszti faluközösségek voltak. A falu szabad lakói összegyűltek, s választott elöljárójuk vezetése alatt döntöttek a közhasználatban levő területek felhasználásával kapcsolatos gazdasági ügyekben, itt intézték el a szomszédok közt felmerült vitákat, s ítélkeztek bűnügyekben stb. Az egy kerületet (az angolszászok századnak nevezték) alkotó faluközösségek képviselői minden hónapban összegyűltek a századgyűléseken, ahol megválasztották az ügyintéző elöljárót. Eleinte ezeken a gyűléseken a század összes szabad lakói, illetőleg képviselői részt vettek. Itt elsősorban a századot alkotó falvak lakói közt felmerült peres ügyekben ítélkeztek.

A feudális viszonyok kialakulásával a századgyűlés lényegesen megváltozott. Az elöljáró a központi hatalmat képviselő királyi tisztviselő lett, a szabad ceorlök vagy azok választott képviselői helyébe pedig a század legnagyobb és legbefolyásosabb földbirtokosai, valamint az egyes falvak hivatalos képviselői — a mindenkori falusi bíró, továbbá a pap és a négy leggazdagabb paraszt — kerültek.

Az angolszászok népgyűlése, amely kezdetben a törzs, majd az egyes királyságok harcosainak a gyülekezete volt, a IX. századtól kezdve a grófságok vagy *scir*-ek[3] (így kezdték nevezni a nagyobb közigazgatási kerületeket) gyűlésévé vált, s évente kétszer hívták össze peres ügyek letárgyalása céljából. Kezdetben ezekben a grófságokban a nemzetségi nemesség képviselői játszottak döntő szerepet, akiknek élén az *ealdorman* állt. Később a királyi hatalom megnövekedésével az ealdormant felváltotta egy királyi hivatalnok, a grófság élén álló *scir-gerefa*[4]. Ettől az időtől kezdve az ügyek intézésében csak a grófság legelőkelőbb és leghatalmasabb emberei, a világi nagy földbirtokosok, továbbá a püspökök és az apátok vettek részt.

A FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOS VONÁSAI ANGLIÁBAN

A szabad parasztság eltűnése Angliában viszonylag lassú folyamat volt, ami a római társadalmi szerkezet hatásának gyengeségében leli magyarázatát. Szerepet játszott itt az a körülmény is, hogy a Britanniába települő angolok, szászok és jütök a társadalmi-gazdasági fejlődés alacsonyabb fokán álltak, mint a római Galliát megszálló frankok, és így tovább fennmaradtak náluk a földközösségi viszonyok. Angliában a királyi kíséret mellett hosszú ideig fennmaradt a szabad parasztok fegyveres szervezete, az ún. *fyrd*, amely az angolszász hadszervezet alapját képezte.

A Britanniában hosszú ideig fennmaradó és viszonylag szilárd faluközösség megedzette a parasztság erőit a feudális jobbágyviszony ellen vívott harcra. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Angliában a feudalizációs folyamat lassabban haladt előre, mint Nyugat-Európa más országaiban.

AZ ANGOLSZÁSZ KIRÁLYSÁGOK EGYESÜLÉSE A IX. SZÁZADBAN ÉS AZ ANGOL KIRÁLYSÁG KIALAKULÁSA

Az angolszász királyságok között állandó harc folyt. Ennek következtében egyes királyságok elfoglalták a többiek földjét, sőt ideiglenesen hatalmukat is kiterjesztették rájuk. Így a VI—VII. század fordulóján Kent tett szert a legnagyobb jelentőségre. A VII. század közepétől kezdve a legészakibb angolszász királyság, Northumbria, a VIII. században pedig a közép-angliai Mercia,

[3] Scir (később shire) grófságot jelent.

[4] A gerefa szó (későbbi alakja — reeve) elöljárót, bírót jelent. A scir-gerefából (későbbi formája: shire-reeve) származik a „sheriff" szó.

Angolszász feudális úr lakóháza
Angol kézirat miniatúrája. XI. század

s végül a IX. század elejétől kezdve a délnyugati Wessex ragadta kezébe a vezetést, maga alá rendelve a többi királyságokat. Egbert wessexi király uralkodása idején 829-ben az egész ország egy állammá egyesült, s ettől kezdve Angliának nevezik.

Az angolszász királyságok egyesülését a IX. század elején belső és külső okok idézték elő. Egyrészt a feudalizálódó réteg számára, amely le akarta gyűrni a parasztság ellenállását, szükségesnek mutatkozott az uralkodó osztály összes erőinek egyesítése és az egyes királyságok egy államba való olvasztása. Másrészt pedig a VIII. század végén megkezdődtek a skandináviai normannok pusztító támadásai Anglia ellen. Az ellenük vívott nehéz harc szükségletei elodázhatatlanná tették az ország politikai egyesítését.

Az egyesült angolszász királyságban a népgyűlést többé nem hívták össze. Helyét a király mellett működő *witenagemot* (bölcsek tanácsa) foglalta el, amely a királyság legelőkelőbb és legbefolyásosabb főuraiból állt. Ettől kezdve a király az összes ügyeket ennek a tanácsnak a segítségével intézte.

A DÁN TÁMADÁS. AZ ANGOLSZÁSZOK HARCA A DÁNOK ELLEN

A normannok, akik kalóztámadásaikkal félelmet keltettek sok európai országban, Dániából támadták Angliát, s ezért az angol történelemben inkább dánoknak nevezik őket. Az első dán kalózok eleinte csak elpusztították és kirabolták Anglia partvidékét. Később azonban területeket is foglaltak el, és állandó településeket hoztak létre. Így megszerezték az ország egész északkeleti részét, s ott bevezették a dán szokásokat és társadalmi rendet (a „dán jog" területe).

Anglia délnyugati részén Wessex vált a hódítók elleni ellenállás központjává, maga köré tömörítve az angolszász királyságot. Elősegítette ezt az a körülmény is, hogy a dánok ezt a területet nehezen tudták megtámadni.

A dánok elleni harcban, valamint az angolszász feudális állam kialakulásában igen nagy jelentőségű időszak volt az angol történészek által „nagynak" nevezett Alfréd király uralkodása (871—899 vagy 900). Több vereség és sikertelenség után Alfréd adófizetésre kötelezte magát a dánoknak, majd jelentős haderőt gyűjtött, amelyben igen fontos szerepe volt egyrészt a szabad parasztok régi népfelkelésének, másrészről a nehéz fegyverzetű feudális lovashadseregnek. Jelentős flottát is építtetett, majd újra harcba bocsátkozott a dánokkal. Alfréd megállította előnyomulásukat, és olyan szerződést kötött velük, melynek értelmében az országot két részre osztották. Anglia délnyugati részén megmaradt az angolszász hatalom, az északkeleti területek azonban a dánok kezén maradtak.

Az ország egységének megerősítése és a feudális állam megszilárdítása terén nagy jelentősége volt Alfréd törvénykönyvének, amelybe a régi angolszász törvényhozás egyes rendelkezéseit is bevették. Ezek a rendelkezések különböző királyságokból, különböző időkből származnak.

A feudális állam megszilárdulását szolgálta az új angolszász hadszervezet is, amely a kisbirtokosok nehézfegyverzetű lovasságára épült.

A X. század második felében, Edgar király idején (959—975), az angolszászok alávetették az Északkelet-Angliában letelepült dánokat is. Így Anglia átmenetileg ismét egy királyságban egyesült. Ennek eredményeképpen az Angliában élő dánok, akiknek nyelve rokon volt az angolszászokéval, s akiknek társadalmi szervezete is hasonló volt, egybeolvadtak az utóbbiakkal.

A X. század végén a dán támadások új erőre kaptak. A dán királyok, akik ebben az időben nemcsak Dániában, hanem Skandinávia nagy részén is uralkodtak, ismét megtámadták Angliát, és 1016-ban, leigázva az egész országot, megszilárdították ott hatalmukat. Az egyik dán király, Kanut, a XI. század elején Anglia, Dánia és Norvégia királya volt.

Kanut Angliában az angolszász nagybirtokosokban keresett támaszt. Az általa kiadott törvénykönyv megerősítette a feudális nagybirtokosok által kisajátított jogok egész sorát. Többek között elismerte bíráskodási jogukat a fennhatóságuk alatt élőkre.

A dán uralom azonban nem állt szilárd talajon Angliában. Kanut belső ellentétekkel terhes és feudális pártharcoktól dúlt állama gyorsan szétesett, és így az angol trónra a régi angolszász dinasztia egyik tagját ültették Hitvalló Edward (1042—1066) személyében.

A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE ANGLIÁBAN A IX—XI. SZÁZADBAN

Az angolszász társadalom feudalizálódása a dánok elleni harc idején is folytatódott, és a XI. században jelentősen előrehaladt. A szabad földközösségi tagok körében végbement rétegződés, a parasztság jelentős tömegeinek a dán támadások miatti tönkremenése, valamint az állam által támogatott főnemesség erőszakoskodása oda vezetett, hogy a paraszti földek legnagyobb része a földbirtokosok kezébe került. A paraszti birtokok a telkek aprózódása folytán is csökkentek. A paraszti telkek nagysága a kiscsaládnak a nagycsaládból való kiválása következtében csökkent. Míg kezdetben a szokásos paraszti telek a hide (120 acre) volt, a IX—XI. században, amikor a nagycsalád véglegesen átadta helyét a kiscsaládnak, a szokásos telek, a gyrd, jelentősen kisebb lett (a hide $^1/_4$ része = 30 acre) [5].

A nagybirtok állandóan növekedett. A dánok elleni harc elősegítette a földbirtokosok egy újabb rétegének, a katonai szolgálatot teljesítő *thane*-oknak a kialakulását, akik felváltották a királyi kíséret korábbi tagjait, a *gesith*-eket. Ezek egy számbelileg erős kis- és középbirtokos réteget alkottak, belőlük alakult ki később az angolszász lovasság. A nagybirtokosok, akiket a kisbirtokos thane-októl elsősorban birtokaik méretei és nagy politikai befolyásuk különböztetett meg, megőrizték a régi nemesek, az earlök nevét.

Az angolszász parasztok jobbágysorba döntésében és a nagybirtokosoknak való alárendelésében, akárcsak a frank államban, nagy szerepet játszott az immunitás, amit *soke*-nak (soc) neveztek. Az immunitással rendelkező nagybirtokos hatalma alá kerülő paraszt neve *socman* volt. Személyében továbbra is szabad maradt, birtokolta földjét, sőt a birtokot el is hagyhatta. Bíráskodási tekintetben azonban az ilyen paraszt a nagybirtokostól függött. Ez lehetővé tette, hogy a szabad parasztot a nagybirtokos valamilyen formában adófizető, kötelezettségekkel tartozó jobbággyá változtassa.

Maga a királyi hatalom is tevékenyen hozzájárult a parasztság lesüllyedéséhez. Athelstan király törvénykönyve (a X. század első fele) arra kötelezte az úr nélküli emberek rokonait, hogy „hlâfordot találjanak neki". S ha e rendelet után valaki „védelem nélkül" állt, büntetlenül meg lehetett ölni. A földbirtokos magánhatalmának növekedéséről tanúskodik Edmund király törvénykönyve

[5] Később a 30 acre-es telket *virgata*-nak nevezték.

is (X. század közepe), amely szerint minden földbirtokos „felelős saját embereiért és mindazokért, akik az ő falujában és az ő földjén vannak".

A feudális függőségben levő jobbágyok akkor még nem alkottak egységes jobbágyréteget. Így az angolszász feudális birtokokon — egy XI. század elejéről származó forrás szerint — megtaláljuk a *geneat*-eket, az egykori szabad ceorlök utódait, akik valószínűleg még megőrizték földtulajdonukat, de kötelesek voltak bizonyos, nem magas pénz- és terményjáradékot fizetni, s olykor kisebb fajta robotmunkát végezni lordjuknak. A geneatek mint szabad emberek hadi szolgálattal tartoztak a királynak. Mellettük a földbirtokokon megtaláljuk a *gebur*-okat is, a teljesen jogtalan jobbágyokat, akik urasági földön éltek, és heti két-három nap robotot kellett teljesíteniük az egész év folyamán. A geburokat számos más súlyos kötelezettség is terhelte (terményadó, különböző illetékek stb.). Állandó robot és más súlyos kötelezettségek nehezedtek a *cotset*-ekre (cottar) is, akiknek csak egy kis földecskéjük volt.

Így tehát az a feudalizálódási folyamat, amely Angliában az angolszász hódítás után kezdődött, a XI. század elején még nem fejeződött be. Jelentős paraszttömegek még szabadok voltak, főleg a „dán jog" területén, mert az itt letelepedett dánok között a társadalmi rétegződés még nem volt olyan éles, mint az angolszászoknál, a feudális földbirtok még nem volt általános és nem öltötte fel azt a végleges formát, amely a későbbi feudális birtokot (manor) jellemezte Angliában.

2. A SKANDINÁVIAI KORA FEUDÁLIS ÁLLAMOK. DÁNIA, NORVÉGIA ÉS SVÉDORSZÁG KIALAKULÁSA

A FEUDALIZMUSRA VALÓ ÁTMENET KEZDETE A SKANDINÁV ORSZÁGOKBAN

A Skandináv-félszigetet és a közelében fekvő szigeteket a régi írók Scandzának, Scandinaviának nevezték. A középkor kezdetén Skandinávia és Jütland nagy részét a germán törzsek északi ágát alkotó törzsek lakták.

A Skandináv-félsziget déli részén a Vänern- és Vättern-tavak vidékén a göták vagy öták éltek. Egyes források gautáknak és geatáknak is nevezik őket. A mai Svédország déli része, Götaland (Ötaland) megőrizte régi nevét, a göták (öták) földjének nevét. A götáktól északabbra a Mälaren-tó vidékén (a mai Közép-Svédországban) éltek a sveik (suionok vagy sveonok a régi szerzőknél). Ezért nevezték ezt a területet a sveik vagy svédek országának, Svealandnak.

A Skandináv-félsziget nyugati részén (a mai Norvégia) számos apró törzs élt: a raumok, rügiek, hordok, trjondok, haalöygök stb. Ezek a mai norvégok ősei. A dán szigeteken és a velük határos dél-skandináviai területeken (Skåne stb.), valamint a Jütland-félszigeten éltek a dánok.

A Skandináv-félszigeten a mai Svédország és Norvégia északi területein a germán törzseken kívül ott találjuk a finn törzseket is.[6] A régi skandináv források ezzel a névvel nevezik a szaamokat (lappokat). A középkor kezdetén, sőt még jóval később is ezek a törzsek szilárd nemzetségi, ősközösségi viszonyok között éltek. Ugyanekkor a skandináviai germán törzseknél már előrehaladt az ősközösségi viszonyok felbomlása, bár ez lassabban ment, mint a Római Birodalom határai közelében élő germánoknál. Az európai szárazföld legészakibb részén elterülő Skandináviára a rómaiak alig voltak hatással.

Skandinávia lakosságának főfoglalkozása a korai középkorban az állattenyésztés, a földművelés, a vadászat, a halászat és a hajózás volt. Az ekés földművelésre legkedvezőbb viszonyok a Jüt-

[6] Ezért nevezik Norvégia legészakibb részét Finmarknak.

land-félsziget közepén, s különösen a mellette fekvő dán szigeteken, továbbá Skandinávia déli részén és Közép-Svédországban, Upplandban, a Mälaren-tó vidékén vannak. Itt rozsot és árpát termesztettek. A földművelés fejlődése következtében megjelent a zab, a len, a kender és a komló is.

A földművelés azonban nem mindenütt terjedt el Skandináviában. A félsziget északi és nyugati részén, vagyis Norvégiában és Svédország nagyobb részén, valamint a Jütland-félsziget északi felén igen kevés földművelésre alkalmas föld volt. Ezt a területet hatalmas erdők, hegyek és mocsarak borították. A földrajzi körülmények, elsősorban az éghajlati viszonyok és a domborzat stb. nem kedvezett a földművelésnek, ezért itt viszonylag kevesen foglalkoztak vele. Elsősorban árpát, s jóval kevesebb rozsot termeltek.

A Skandináv-félsziget e vidékein a lakosság főfoglalkozása az állattenyésztés és a vadászat, különösen a prémvadászat és a halászat volt. Norvégia és Svédország legészakibb részein nagy szerepet játszott a rénszarvastenyésztés.

Igen nagy jelentősége volt Skandináviában a halászatnak. Ezt elsősorban a rendkívül kedvező körülmények magyarázzák. A hosszan elnyúló és erősen tagolt partvidéken, az öblökben és fjordokban igen sok természetes kikötő kínálkozott, megvolt a hajóépítéshez szükséges fa, továbbá az erős tengeri hajók építéséhez szükséges vas, amelyet eleinte mocsári ércből (limonit), később bányászott ércből állítottak elő.

A halászat fejlődésével szoros kapcsolatban állt a hajózási ismeretek fejlődése is. Skandinávia és Jütland lakói, kiket a középkorban gyakran közös néven normannoknak (északi emberek) neveztek, bátor tengeri hajósok voltak, s a korhoz képest meglehetősen nagy, több árbocos vitorlásaikon — amelyeken körülbelül 100 harcos foglalhatott helyet —, messzi tájakra elhajóztak. A normannok azonban nemcsak halászattal, hanem kereskedelemmel is foglalkoztak, amely akkoriban gyakran a rablással, kalózkodással párosult.

A nemzetségi viszonyok felbomlása folyamán a skandináv törzseknél megtörtént a nemzetségi faluközösségről a szomszédsági faluközösségre való átmenet. Ugyanekkor elmélyült a társadalmi tagozódás. A nemzetségi-törzsi nemesség egyre jobban elvált a szabad faluközösségi tagoktól, megerősödött a katonai vezetők és a papok helyzete. Egyre nagyobb szerepet játszott ebben a katonai kíséret, akikkel a vezér megosztotta a háborúban szerzett zsákmányt. Mindez elősegítette a közösségi rendszer további bomlását, a társadalmi differenciálódás fokozódását és az osztályok fokozatos kialakulását. Létrejöttek a törzsszövetségek, királyokkal (*konung*-ok) az élen, s így megszülettek az első, szilárdnak még nem mondható politikai tömörülések, a kora feudális skandináv államok előzményei.

A skandináv országok, mint sok más ország, átugrották a fejlődés rabszolgatartó szakaszát. A patriarchális rabszolgaság azonban itt is megtalálható. A rabszolgatartó elemek jelentősen kifejlődtek a IX—XI. században, amikor az egyes hadvezérek távoli tengeri hadjáratokat folytattak rablási, kereskedelmi és fogolyszerzési célokkal. Ez utóbbiakat rabszolgaként eladták külföldre, egy részüket azonban saját gazdaságukban használták fel.

Skandinávia gazdaságilag legfejlettebb területein, elsősorban Dániában és Dél-Svédországban, bizonyos mértékig Közép-Svédországban is a rabszolgamunka elterjedt jelenség volt. A szabad faluközösségi tagok fölé emelkedő nemzetségi-törzsi és katonai nemesség tagjai jelentős számú rabszolgát alkalmaztak gazdaságukban, de nagyobb részüknek kis földparcellát adtak. A nemesség megkezdte a szabad parasztok alávetését is. A rabszolgamunka maradványai Skandináviában még később is, egészen a XIII. századig, sőt a XIV. század elejéig jelentős szerepet játszottak, de a rabszolgaság nem vált a termelés alapjává.

A skandináv országok csak a IX—XI. században léptek a feudális fejlődés útjára, s a feudalizálódási folyamat itt sokkal lassúbb volt, mint a nyugat-európai országokban általában. A szabad parasztság, bár számbelileg csökkent, Skandináviában az egész középkor folyamán fennmaradt.

Tovább élt, sőt nagy szerepet játszott ebben az időben a meg nem művelt földekre, legelőkre, rétekre, erdőkre, mocsarakra stb. vonatkozó közösségi tulajdon is. Amellett, hogy Norvégiában és Svédországban megmaradt az önálló szabad parasztok jelentős rétege, nem vesztették el személyes szabadságukat a feudális tulajdonban levő földek bérlői sem, ami a skandináviai feudális fejlődés egyik igen fontos vonása.

Svédország és Norvégia legnagyobb részén a földművelés nem vált a lakosság főfoglalkozásává, és így rendszerint hiányoztak a feltételek a nagy majorsági földekkel rendelkező uradalmak kialakulásához, amelyekben földhöz kötött parasztok munkájára lett volna szükség. Itt a feudális kizsákmányolás elsősorban a terményjáradékban és a függő lakosság néhány más terményben fizetendő kötelezettségében nyilvánult meg.

Dániában, azaz Jütlandban, a dán szigeteken és Skånében (Skandinávia déli része, amely a középkorban dán uralom alatt állt) a fő foglalkozási ág a földművelés volt. Ezért itt később jelentős szerepet játszott a feudális nagybirtok, a robot és a földhöz kötött jobbágyság.

A FEUDALIZMUS KIFEJLŐDÉSE DÁNIÁBAN

A feudális viszonyok Dániában korábban fejlődtek ki, mint a többi skandináv országban. Ennek oka a fejlettebb földművelésben és ezzel kapcsolatos többi gazdasági ágban, a nemzetségi viszonyok korábbi felbomlásában s a szomszédsági faluközösségek korábbi kialakulásában keresendő. Ez utóbbinak a felbomlása megteremtette a feudalizmusba való átmenet előfeltételeit. Volt bizonyos jelentősége annak a körülménynek is, hogy földrajzi helyzete következtében Dánia szorosabb kapcsolatban állt Nyugat-Európa feudális országaival, mint Norvégia vagy Svédország, és ezért társadalmi berendezkedését nagyobb mértékben befolyásolhatta az ott kialakult rendszer.

Dániában a kora feudális állam is korábban kezdett kialakulni. A hagyomány szerint Harald király már a VIII. században hatalma alatt egyesítette egész Dániát és a Skandináv-félsziget déli részét (Skåne, Halland, Blekinge).

A X. században, Kékfogú Harald idején (kb. 950—986) a dán királyság már elég erős volt ahhoz, hogy sikeres harcokat folytasson a poroszok és a pomerániai szlávok ellen. Ugyanebben az időben kezdett elterjedni Dániában a kereszténység is. A királyok nagy földadományokat juttattak az egyháznak. A kereszténység a XI. században erősödött meg véglegesen Dániában.

A dán királyság igen jelentős erőt képviselt Kanut (1017—1035) király idejében. Dél-Skandinávián kívül az országhoz tartozott ekkor Anglia és Norvégia is. Ez azonban éppen olyan laza államalakulat volt, mint a többi nagy kora feudális állam. Kanut halála után hamarosan szétesett. A dánok által meghódított területek közül csupán Dél-Skandinávia maradt a dán királyság uralma alatt.

NORVÉGIA A KORAI KÖZÉPKORBAN

A Norvégiát régtől fogva benépesítő számtalan kis törzs a magas hegyek által elválasztott kisebb tájakon *(fylk*-ek) élt. A fylkek között csak a tengeren át volt összeköttetés, s ezt a szárazföldbe mélyen behatoló öblök *(fjord*-ok) tették lehetővé. Az egyes törzsek élén a törzsfőnök, a *jarl*, a nemzetségi-törzsi nemesség képviselője állt, aki a népgyűlés segítségével intézte az ügyeket.

Több törzs törzsszövetséget alkotott. Ennek a szövetségnek az ügyeit az összes szabad emberekből álló népgyűlés intézte. E gyűléseket *ting*-eknek nevezték. A valóságban azonban nem minden szabad ember jelenhetett meg a tingen. Ennek oka sokszor a nagy távolság volt, aminek következtében a törzs tagjainak sokáig távol kellett volna maradniuk gazdaságuktól. A társadalmi tagozódás erősödésével a tingek jellege is megváltozott. A hadvezérek és a nemesség képviselői kíséretükkel és a tőlük függő emberekkel jelentek meg, s így egyre nagyobb hatást gyakoroltak a gyűlés döntéseire.

A nagyobb törzsszövetségeket *riki*-nek nevezték. Élükön választott királyok (*konung*-ok) álltak. A királyokat a népgyűléseken rendszerint egy bizonyos nemzetségből választották.

A nemzetségi viszonyok felbomlása és az osztályok kialakulása a kora feudális norvég állam kialakulásához vezetett. Ebben — a többi skandináv ország viszonyaihoz hasonlóan — igen fontos szerepet játszott a jarlok és királyok körül csoportosuló katonai nemesség, amely részt vett a hadjáratokban és jelentős zsákmányhoz jutott.

Az a hosszú és elkeseredett harc, amely az összes fylkeket saját hatalmuk alatt egyesíteni igyekvő hadvezérek és a helyi nemzetségi-törzsi nemesség között folyt, a IX—X. század folyamán többször is oda vezetett, hogy az országot egy király egyesítette uralma alatt. Norvégia első laza egyesítésére Széphajú Harald idején, 872-ben került sor.

Norvégiában, akárcsak a többi skandináv országban, az egyesítés terén a keresztény egyház volt a királyok egyik leghatásosabb eszköze. A kereszténység a X. század közepén kezdett behatolni Norvégiába. E század végén, Olaf Tryggvesson (995—1000) idején a kereszténység hivatalos vallássá vált. A keresztelés erőszakkal történt. A néptömegek igen erős ellenállást tanúsítottak. Szembeszegült a kereszténységgel a helyi pogány kultuszokra támaszkodó nemzetségi nemesség is. Olaf Haraldsson (1015—1028) királyt a kereszténység sikeres terjesztéséért az egyház „szentté" avatta. Az ő korában a norvég állam többé-kevésbé megszilárdult. Így tehát a norvég törzsek és törzsszövetségek egyesítése egy király hatalma alatt a X—XI. század fordulóján következett be.

1025-ben, a Helga-folyó menti ütközetben (Skåne) a dánok megverték a norvégeket, és valamivel később, 1028-ban Norvégia rövid időre Kanut dán király uralma alá került. A dán uralomtól a norvégek 1035-ben, Kanut államának szétesése után szabadultak meg.

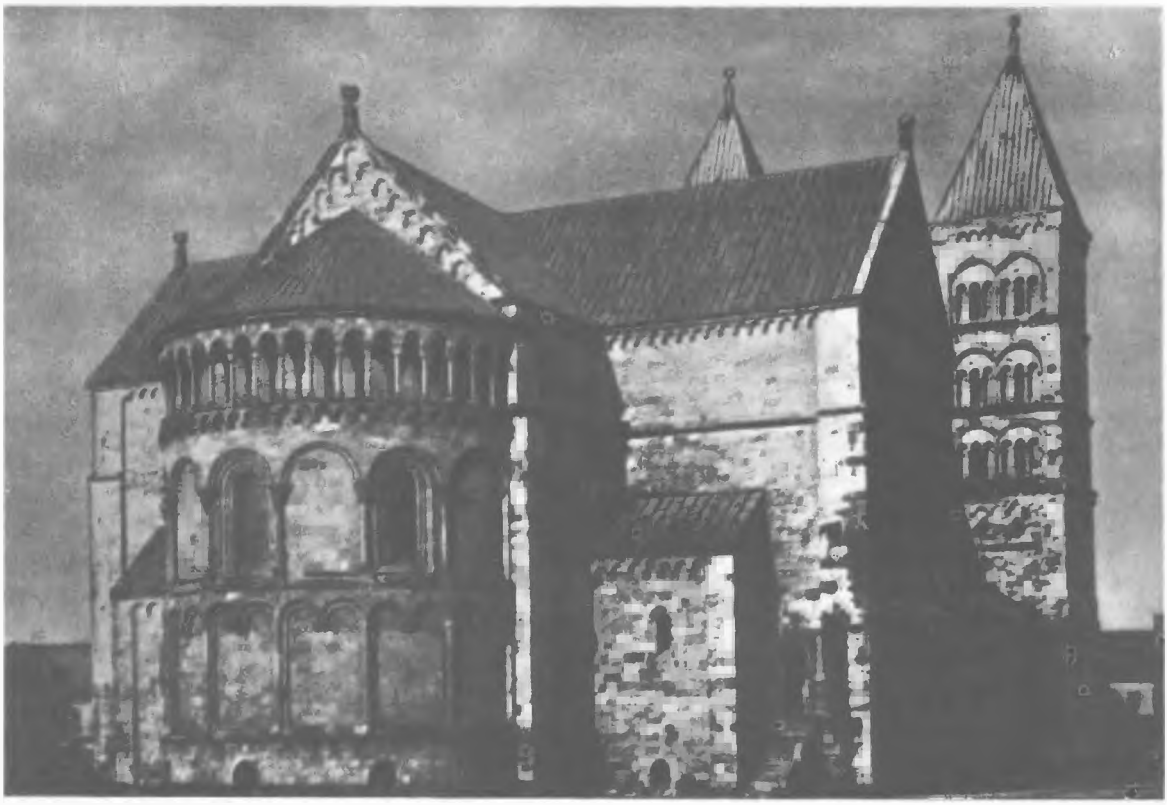

A lundi székesegyház
XII. század

A SVÉD ÁLLAM KIALAKULÁSA

A svéd kora feudális állam a XI. században kezdett kialakulni. A svéd törzsek egyesítésében két központ játszott nagy szerepet. Az egyik Közép-Svédországban, a Mälaren-tó vidékén, a svei törzs régi szállásterületén volt (Uppsala). A másik központot viszont a göták vagy öták területén, azaz Dél-Svédországban találjuk. Az uppsalai királyok (konungok) s a dél-svédországiak harcában az előbbiek győztek.

Az első király, akinek hatalma kiterjedt az egész országra, Olaf Setkonung volt (XI. század eleje). Az ő idejében kezdődött meg Svédországban a kereszténységre való áttérés is (1000 körül). Az új vallás azonban csak a XII. században diadalmaskodott véglegesen. Ekkoriban, sőt még később (XIII—XIV. század) szilárdultak meg teljesen a feudális viszonyok is. A feudális függésben levő jobbágyok azonban még ekkor is csak kis részét alkották a parasztságnak. A svéd parasztok tömegei az egész középkor folyamán megtartották szabad paraszti helyzetüket és földtulajdonukat.

A NORMANNOK TENGERI HADJÁRATAI ÉS TÁMADÁSAI AZ EURÓPAI ORSZÁGOK ELLEN

A *vikingek*-nek mondott vezérek parancsnoksága alatt a normannok távoli tengeri hadjáratokra indultak hajóikon gazdag zsákmány és foglyok szerzésének reményében. A foglyokat az európai és ázsiai országok piacain rabszolgának adták el. A normannok tehát a tengeri hadviselést, a kalózkodást kereskedéssel párosították.

A feudális viszonyok kifejlődésével a kalózkodás, melynek kezdeményezői a nemesek voltak, egyre erősödött. Ebben jelentős szerepet játszott az a harc, amely a kora feudális államokban a nemesség egyes képviselői között folyt a hatalom megszerzéséért. A győztes királyok (konungok) háttérbe szorították a velük versengő nemesi nemzetségeket, s ezek kíséretükkel eltávoztak Skandináviából.

Normann hajók hasították a Balti-, az Északi- és a Földközi-tenger, valamint az Atlanti-óceán vizeit. A VIII. században, de még inkább a IX—X. században megtámadták Anglia, Skótország és Írország partjait, s elértek a Faröer-szigetekre és Izlandra, ahol telepeket létesítettek.

Izlandot a VIII. században már felfedezték az írek. Izland skandináv betelepítése, elsősorban nyugat-norvégiai telepesekkel, a IX. század hetvenes éveiben történt. Azt a telepet, amelyből később Izland fővárosa, Reykjavik kifejlődött, 874-ben alapították. A IX—XI. század folyamán Izlandban ugyanazok a társadalmi-gazdasági folyamatok zajlottak le, mint Norvégiában, de a sziget izolált helyzete, Skandináviától és más országoktól való távolsága nagymértékben késleltette a társadalmi fejlődést. A nemzetségi előkelők, az ún. *gode*-k egyszersmind katonai vezetők és papok is voltak. Az ország igazgatása lassanként e nemesség kezébe került. Az izlandi népgyűlésben, a 930-ban létrejött *althing*-ban, már a társadalom feudalizálódó felső rétege játszott döntő szerepet. Norvég nyomásra az althing 1000-ben elfogadta a kereszténységet, de az új vallás Izlandban igen gyenge maradt. A kereszténység mellett itt még hosszú ideig megtalálhatók a pogány hiedelmek és kultuszok is.

A XIII. század második felében Izlandot meghódította Norvégia, majd a XIV. század végén, a kalmari unió után Norvégiával együtt dán uralom alá került. Ez azt jelentette, hogy az izlandiakat először a norvég, majd a dán feudális állam nyomta el, zsákmányolta ki. Izlandban azonban, akárcsak Norvégiában, nem alakult ki a jobbágyság.

A X. század végén (kb. 982) az izlandi Vörös Erik felfedezte Grönlandot, s ennek délnyugati partvidékén létrejött izlandi kivándorlókból az első település. Ekkor kezdődött Grönland európai kolonizációja. A skandinávok Grönlandra való áttelepedése több évszázadon keresztül folyt.

1000 körül a skandinávok eljutottak Amerikáig. Elsőnek Vörös Erik fia, Leif szállt itt partra.

Hajóját a viharos szelek véletlenül sodorták ide. A skandinávok Észak-Amerikában három telepet létesítettek: Hellülandot Labrador vidékén, Marklandot New-Foundlandban és Winlandot, mint egyesek feltételezik, a mai New York közelében. Ezek a telepek azonban valószínűleg csak rövid ideig léteztek. Amerikának a skandinávok által történt felfedezéséről csak kevesen tudtak, s később a dolog teljesen feledésbe merült.

A normannok az Elba-, a Weser- és a Rajna-folyókon keresztül Németország belsejébe is behatoltak. A La Manche-csatorna, a Vizcayai-öböl és a Földközi-tenger partjairól megtámadták Franciaországot is. Akárcsak Németország esetében, itt is a nagy folyókon hatoltak be az ország belsejébe, s kegyetlenül pusztították, rabolták az országot, rettegést keltve mindenütt. 885—886-ban a normannok tíz hónapon keresztül ostromolták Párizst, de nem tudták megtörni védői szívós ellenállását.

A X. század elején (911) Rollon vezetése alatt a normannok elfoglalták a Szajna-folyó torkolatvidékét, és itt egy fejedelemséget alapítottak. Itt jött létre a Normandiai hercegség. Az itt letelepedett normannok gyorsan megtanulták a helyi nyelvjárásokat, felvették az itteni szokásokat és összeolvadtak a francia lakossággal.

A XI. század folyamán Normandiából származó normannok a Gibraltári-szoroson keresztül behatoltak a Földközi-tengerre, meghódították Dél-Itáliát és Szicíliát, és itt számos grófságot és hercegséget alapítottak (Apulia, Calabria, Szicília stb.). A feudális széttagoltságban élő nyugat-európai államok nem tudtak kellő ellenállást kifejteni a normannokkal szemben, de ezek letelepedve, hol gyorsan, hol lassabban asszimilálódtak, összeolvadtak a helyi lakossággal.

A normannok, akiket Kelet-Európában varjágoknak neveztek, kalóztámadásokat intéztek e terület ellen is. Támadásaikat összekötötték a kereskedelemmel, elsősorban a rabszolgakereskedelemmel. A rabszolgákat Bizáncba vagy a Volgán és a Kaszpi-tengeren át Iránba és a szomszédos országokba szállították. A Skandináviából Konstantinápolyba vezető út (az orosz krónikák „varjágoktól a görögökhöz vezető nagy út"-ja) a Finn-öbölből a Néván, a Ladoga-tón, a Volhov-folyón, az Ilmeny-tón és a Lovatyon keresztül, részben pedig a Nyugati-Dvinán át a Dnyeperbe és a Fekete-tengerre vezetett. Varjág telepek szórványosan és elszigetelten a keleti szláv területeken is keletkeztek, de lakosságuk Oroszországban igen gyorsan asszimilálódott.

3. A KORA FEUDÁLIS ANGOL ÉS SKANDINÁV TÁRSADALOM KULTÚRÁJA

ANGLIA KULTÚRÁJA

Az angolszászoknál a korai középkor első szakaszában, legalábbis a Britanniába településüket követő másfél évszázadban, még nem volt írásbeliség. Virágzott viszont a szóbeli költészet, elsősorban a hősi eposz, amely megőrizte a történeti hagyományokat, s voltak kultikus énekeik, az asztal mellett, házasságkötéskor, temetéskor énekelt dalaik, vadászdalaik. Más énekeik a mezőgazdasági munkákkal, vallási hiedelmeikkel és szertartásaikkal álltak kapcsolatban. *Gleeman*-oknak nevezett énekeseik dalaikat hangszerekkel kísérték, s nagy tiszteletben álltak az angolszászok előtt. A fejedelmi és királyi kíséret létrejötte után megjelentek körükben a *skop*-ok, a kíséret énekes tagjai. Ezek, felhasználva a nemzetségi és törzsi hagyományokat, a régi hősökről és saját vezéreik tetteiről énekeltek (VII—VIII. század). Az angolszász hősi eposz legszebb darabja a „Beowulf-ének" (kb. 700-ból való), amelyet feltehetően az óangol nyelv merciai dialektusában írtak. Ez a költemény az angolszász törzsek népi hagyományán és a skandináv sagákon alapult. Legrégibb kézirata a X. századból maradt fenn, és több mint 3000 strófát tartalmaz.

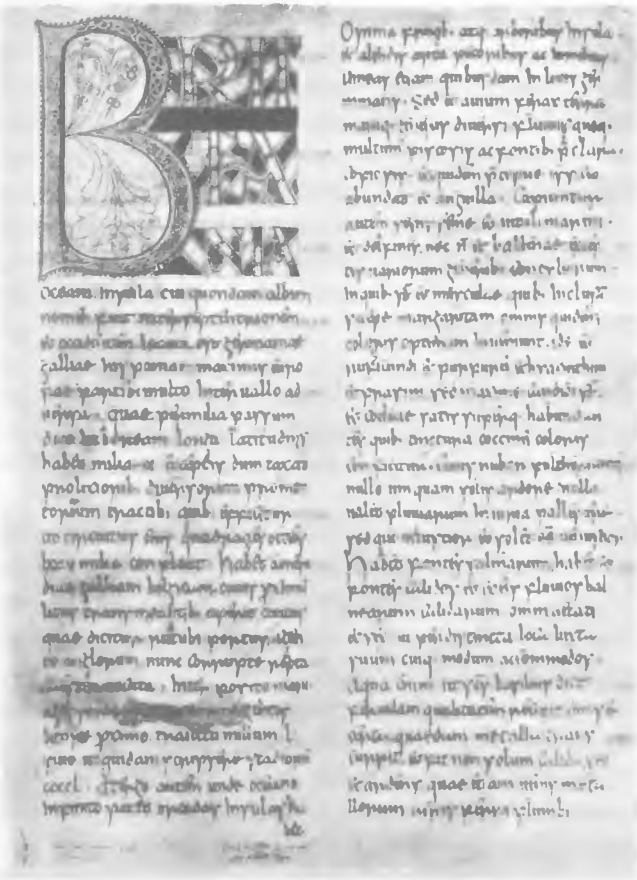

Nagytiszteletű Beda „Az angol nép egyháztörténete" című művének egy lapja
VIII. század

A hősi ének Beowulfnak Grendel, a vérszopó szörny elleni harcát adja elő. Beowulf, a dél-skandináv geata (gauta) törzs legbátrabb vitéze, párharcban legyőzi a szörnyet, és számos egyéb hőstettet is véghezvisz. Az ének művészi formában tükrözi a nemzetségi élet jellemző vonásait. Beowulf a népi hős legjobb tulajdonságait, a rettenhetetlenséget, a bátorságot, az igazságosságot egyesíti magában, segítséget nyújt bajba jutott társainak, s meghalni is hajlandó az igaz ügyért. Ugyanakkor a költeményben megtalálhatjuk a kíséret életének jellemző vonásait, a királyok és a kíséret tagjainak viszonyát, s látjuk, hogy az erősödő királyi hatalom egyre inkább ezekre támaszkodik. A pogány hiedelmek és mitológia túlsúlyban van a keresztény elemek fölött, amelyek — mint megállapították — többségükben az éneket lemásoló keresztény klerikusok későbbi betoldásai.

Az angolszász írásbeliség és képzőművészet egyik legrégibb emléke egy, a VII. század közepéről származó, halcsontból készült doboz, amelyen northumbriai dialektusban, rúnákkal[7] írt szöveget találunk. Ugyanezen a dobozon a régi germán, valamint az antik mitológiából és a bibliából származó vésett jeleneteket találunk. Ezek arról tanúskodnak, hogy az angolszász népi kultúrára hatással volt az egyház.

A feudális viszonyok kialakulása, s az angolszászok ezzel kapcsolatos megkeresztelkedése után az óangol nyelv különböző nyelvjárásaiban írt bibliai tárgyú vallásos énekek is születtek. E műfaj egyik darabja „Caedmon himnusza", amelyet eredetileg northumbriai dialektusban írtak, majd merciai és wessexi nyelvjárásra is lefordítottak. Emellett megtaláljuk a vallásos-epikus és a didaktikus célú műveket is (bibliai mondák, és a szentek legendái), amelyek egy részét a VIII—IX. század fordulóján élt Cynewulfnak tulajdonítják.

A kereszténység felvétele az angolszászoknál az óangol és latin nyelvű irodalom kialakulására vezetett. A VII—VIII. században Angliában létrejött kolostorok az egyházi műveltség és irodalom központjaivá váltak. A munkákat elsősorban latin nyelven írták.

A feudális-egyházi kultúra legjelentősebb központja Északkelet-Angliában volt. A northumbriai Jarrow-kolostorban élt a Nagytiszteletű Beda (673—735), a kor egyik legműveltebb embere,

[7] A rúnák a latin és a görög ábécével bizonyos egyezéseket mutató betűk. Ezeket az írásjeleket az egyes régi germán törzsek (gótok, angolszászok, skandinávok stb.) a sziklákba, sírkövekbe vésték, de megtaláljuk őket a pajzsokon, közhasználatú tárgyakon, különféle szaruból, csontból, fából és fémből készült tárgyakon is.

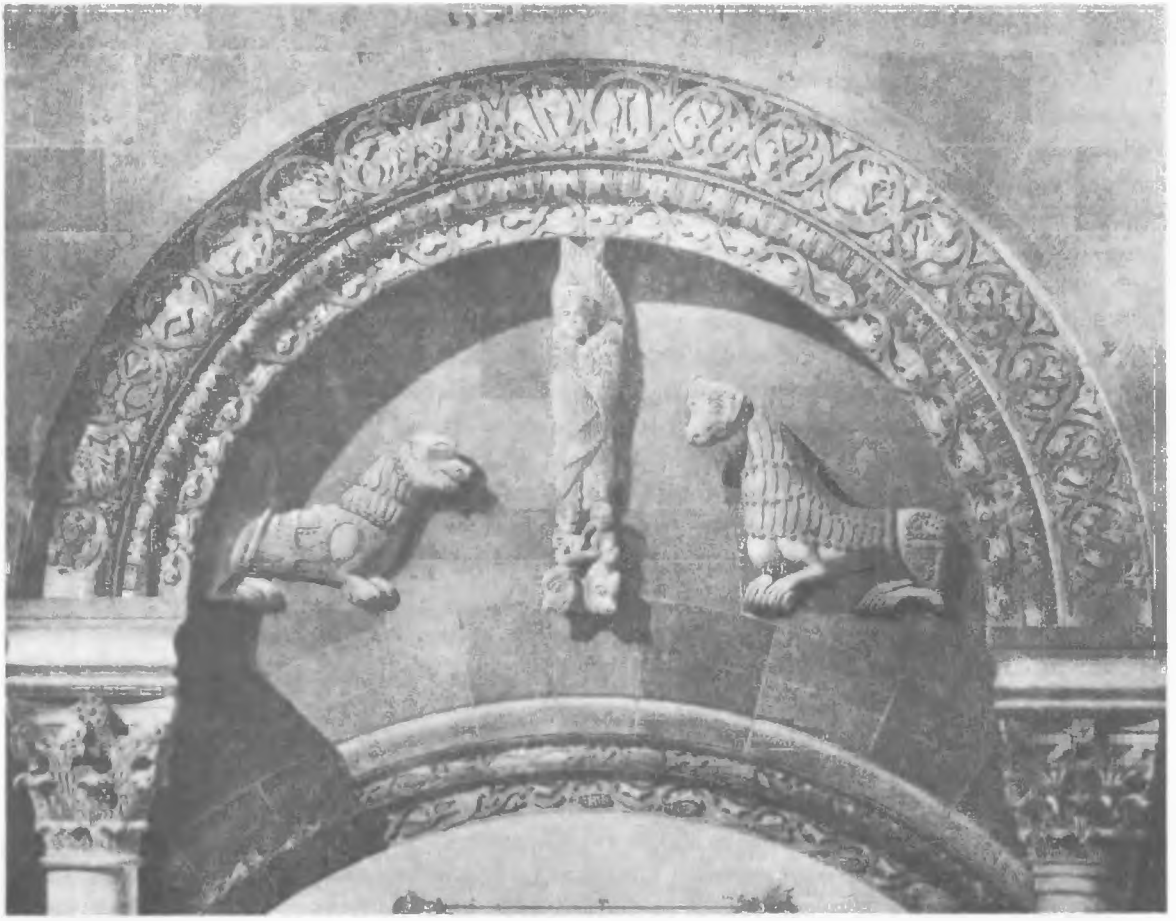

A lundi székesegyház részlete
XII. század

az angol történet első nagy összefoglalása, „Az angol nép egyháztörténete" című munka szerzője. Beda latin nyelven írt történeti munkája az angol történetet 731-ig adja elő, legendák hitelt érdemlő adatai és a régi néphagyományok felhasználásával. A yorki püspöki iskolában tanult s itt kezdte tanítói működését a „Karoling-reneszánsz" egyik híressége, az angolszász Alcuin.

A VIII. század végén kezdődő dán betörések egész vidékek pusztulásához vezettek, elsősorban északkeleten, és nagy kárára voltak az angolszász kultúra fejlődésének. A IX. század második felében azonban bizonyos fejlődés tapasztalható, amikor Wessex válik az angol egyesítés központjává. Alfréd király idején Wessexben világi iskolákat állítottak fel a nemesség gyermekei számára, melyekben a kontinensről érkező tanítók tanítottak. Latin szerzők műveit angolra fordították (nem egy közülük Alfréd király munkája). Ezek elősegítették az angolszász, azaz az óangol nyelv és az óangol irodalom kifejlődését. Ekkor kezdték írni az „Angolszász krónikát", amely az angol nyelvű történetírás kezdeteit jelzi.

A IX—XI. század folyamán jelentős eredmények születtek a kódexkészítés területén. Angolszász, ismeretlen nevű népi mesterek művészi illusztrációkkal látták el a világi és egyházi könyveket. Az általuk készített díszes iniciálék és miniatúrák a teremtő fantázia gazdagságáról, a rajz rendkívüli finomságáról és a festékek művészi használatáról tanúskodnak.

A skandináv kultúra elsősorban azért érdekes, mert igen értékes örökséget őrzött meg az ősközösségi és a kora feudális korszakból. Tartalmukat s művészi formájukat tekintve első helyre kell tennünk az ún. „régebbi Edda-énekek"-et, továbbá az izlandi nemzetségi és királyi *saga*-kat, a régi skandináv vándorénekesek és költők, a *skald*-ok énekeit, akik megörökítették a vikingek csatáit és hadjáratait. Ez az epikus népköltészet mind tartalmát, mind a költői ábrázolás erejét tekintve páratlan Nyugat-Európa középkori irodalmában.

A skandináv költői eposz legfontosabb emléke a régi Edda, régi norvég és izlandi mitológiai és hősi jellegű énekek, igen fejlett pogány mitológián alapuló, istenekről és hősökről szóló mondák gyűjteménye. Ezek a darabok nemcsak a pogány fogalmakat és hiedelmeket tükrözik költői formában, hanem a nemzetségi társadalom valódi viszonyait is ábrázolják. Az Edda-ciklusba tartozó hősi énekek a népvándorlás korában lejátszódó történeti eseményekről beszélnek. A régi Edda-gyűjtemény darabjait feltehetően a XII. században írták le Izlandban, amikor megjelent ott a latin írásbeliség (a legrégibb ránk maradt kézirat a XIII. század második feléből származik), de az énekek a IX—X. században keletkeztek, s nem egy közülük századokkal előbbi eseményeket ad elő.

Az „újabb Edda" a skandináv mitológiáról és költészetről szóló prózában írt értekezés. A XIII. században Snorri Sturluson izlandi skald és történész írta.

A középkori skandináv irodalomban különleges helyet foglalnak el az izlandi sagák, izlandi nyelven prózában írt epikus elbeszélések, amelyeket a skaldok adtak elő, s legelőször csak a XII. században jegyezték le őket.

A sagák tartalmilag igen változatosak. Igen sok közülük megőrizte a történeti hagyományt, s elég hűen tükrözi a lejátszódó történeti eseményeket. Ilyen pl. az „Egill-saga", a X. századi híres vikingről és skaldról, Egill Skallagrimssonról szóló elbeszélés, amely hiteles történeti eseményeket ad elő. A „Njáls-saga" a XI. század fordulóján élő bölcs izlandi szerzetesről és egy véres nemzetségi viszálykodásról szól. Vörös Erik mondája Grönland és Észak-Amerika felfedezését ismerteti stb.

Egyes mondáknak igen nagy történeti forrásértékük van, így némelyikben értékes adatokat találunk a régi Oroszország történetére vonatkozólag is. A tulajdonképpeni feudális, egyházi-lovagi kultúra a skandináv országokban jóval később fejlődött ki, és erős német hatás alatt állt (különösen Dániában).

A skandináv országok anyagi kultúrájával kapcsolatban meg kell emlékeznünk e kor nagyszerű népi művészetéről, a fafaragásról, valamint a fatemplomok építéséről. Mindkét művészeti ág elsősorban Norvégiában virágzott. A kor kőépítészetére jellemző a XI—XII. század fordulóján épült stavangeri (Norvégia), valamint a lundi (Svédország, XII. század) román stílusú székesegyház.

XII. FEJEZET

KORA FEUDÁLIS ÁLLAMOK HISPÁNIÁBAN (VI—XI. SZÁZAD)

A hispániai feudális viszonyok kifejlődésének sajátos jegyei voltak, amelyek kitűnnek, ha összehasonlítjuk a franciaországi, németországi, itáliai, angliai és a skandináviai feudalizációs folyamattal. Ezeket a sajátosságokat jelentős mértékben az a harc magyarázza, amely a Pireneusi-félsziget nagy részét a VIII. század elején elfoglaló arabok ellen folyt.

HISPÁNIA A NYUGATI GÓTOK ÉS SVÉVEK URALMA IDEJÉN

Hispánia az V. század negyvenes-hatvanas éveiben teljes egészében a Pireneusokon átkelő nyugati gót, svév és vandál „barbár" törzsek uralma alá került. A vandálok tovább mentek Észak-Afrikába, a nyugati gótok és a svévek azonban Hispániában maradtak. Az V. század végén Euric (466—485) nyugati gót király uralkodása idején a félsziget a nagy kiterjedésű nyugati gót államhoz tartozott. Ez az állam Hispánián kívül felölelte egész Dél-Galliát a Loire-folyóig, nyugati határa a Vizcayai-öböl volt, délen és keleten pedig a Földközi-tenger és a Rhône-folyó határolta.

A nyugati gót hódítás következtében Hispániában elterjedtek a faluközösségek és a kisparaszti gazdaságok. De a nyugati gótok kétszer is felosztották a földeket, mégpedig úgy, hogy az első felosztás alkalmával minden gót telepes kétharmad részét kapta meg valamelyik római földbirtokos földjének, a második alkalommal pedig a felét. Ez a körülmény meggyorsította a vagyoni egyenlőtlenség kialakulását a gyorsan bomló gót mark-közösségen belül. A nyugati gótok által kapott birtokok allódiummá alakultak.

A nyugati gót uralom alatt álló Hispániában megkezdődött a feudális viszonyok kialakulása. Ez a folyamat intenzívebb volt a félsziget déli és keleti részein, ahol a római rabszolgatartó rendszer hatása alatt a nagybirtok már jóval a nyugati gót hódítás előtt kialakult. A nyugati gót nemesség gyorsan összeolvadt a régebbi hispániai—római nemességgel, a közvetlen termelők tömege pedig az itt talált rabszolgákból és kolónusokból állott. A félsziget északi és középső területein a feudális függőségben élő jobbágyság jelentős része a szabad nyugati gót faluközösségi tagok lesüllyesztése útján jött létre. A nyugati gót uralom alatt álló Hispánia gazdasági fejlődését a későrómai és a „barbár" társadalmi szerkezet összeolvadása határozta meg. Az ekés földművelés és az állattenyésztés mellett megtaláljuk itt a szőlészetet, a gyümölcs és a konyhakerti növények termesztését is. A vaspapuccsal ellátott, néha kerekes nehéz ekét egy-két, nem ritkán három-négy pár ökör húzta. A mezőgazdaságban az ökör volt a fő igavonó. A VI—VII. század folyamán Hispániában sok helyen áttértek a kétnyomásos rendszerről a háromnyomásosra (ebben a tavasziak valószínűleg túl-

súlyban voltak az őszi gabonafajtákkal szemben). A gabonanövények közül elsősorban a búzát és a tönkölyt (a búza egyik fajtáját) termesztették. Megtaláljuk azonban az árpát is, míg rozst és kölest egyáltalán nem vetettek.

Hispánia területén a nyugati gót állam csak a VIII. század elejéig állt fenn, akkor a hódító arabok felszámolták (711—714). Ezután a Pireneusi-félsziget északi, valamint középső és déli részeinek a történeti fejlődése különböző utakon haladt.

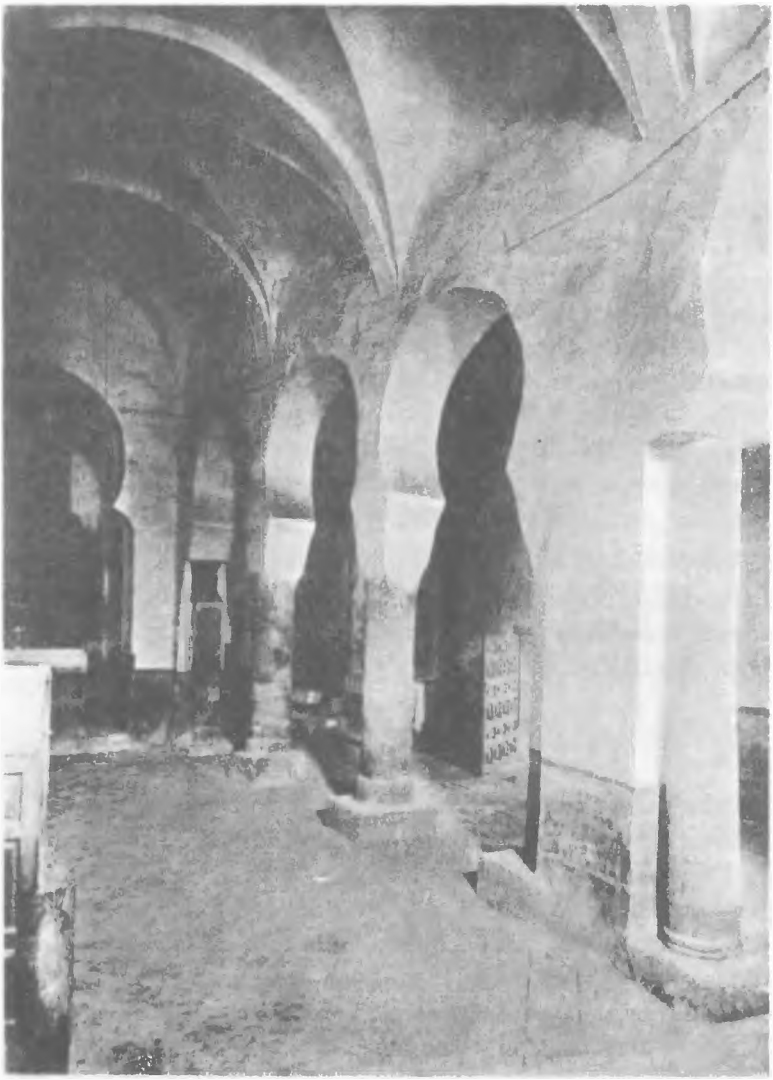

A San Millan de la Cogolla-kolostor (Kasztília) templomának belső látképe
X. század

AZ ARAB URALOM HISPÁNIÁBAN A VIII—XI. SZÁZADBAN

Amikor a nyugati gót állam megdőlt a mohamedán arabok és az afrikai berberek (mórok) csapásai alatt, Hispánia szinte teljes egészében az arab kalifátus uralma alá került. Csupán a félsziget legészakibb részén, az Aszturiai hegyekben maradt fenn egy kisebb nyugati gót—hispániai keresztény királyság (718).

A Hispániát elfoglaló arab és berber nemesség, megszerezve a földeket, feudalizálódni kezdett, s igyekezett megszabadulni a távoli kalifátustól, amellyel nem akarta megosztani jövedelmét. 743-ban a hispániai berber törzsek felkeltek a kalifa ellen. Ezt a körülményt felhasználta az aszturiai királyság, és előretolta határát a Duero-folyóig. Amikor a kalifátusban megdöntötték az Omajjádok uralmát (750) és az Abbaszidák kerültek uralomra, az előzött uralkodócsalád egyik tagja, Abd ar-Rahman Hispániába menekült. Itt a maga oldalára állította az arab és berber nemességet, és egy független emírséget szervezett Cordova központtal (az Omajjádok Hispániában 756—1031-ig uralkodtak).

Az arab hódítás eleinte nem sokat változtatott a parasztság helyzetén. Az első időkben még le is szállították adóikat. Az arab és berber földbirtokosok azonban, akik megszerezték a nyugati gót urak, a királyok és az egyház földjét, lassanként fokozni kezdték a parasztok kizsákmányolását. Az állam adóztatta, az arab földbirtokosok pedig különféle feudális szolgáltatásokkal terhelték őket.

A Hispániában letelepedő arabok továbbra is érintkezésben maradtak Elő-Ázsia kulturáltabb országaival és népeivel, és sok mindent átvettek innen. A félsziget arab uralom alatt álló részein új mezőgazdasági kultúrákat honosítottak meg. Bevezették a rizs, a datolyapálma, a gránátalma és a cukornád termesztését. Ezenkívül kiterjesztették az öntözéses gazdálkodást, megkezdték a selyemhernyó-tenyésztést, fejlesztették a szőlészetet és a juhtenyésztést. Ugyanekkor megjavult a fémek feldolgozási módszere, tökéletesedett a takácsmesterség és felvirágzott a bányászat.

Igen nagy jelentősége volt az arab Hispánia gazdasági és kulturális fejlődése szempontjából azoknak a városoknak, amelyeket még az ókorban alapítottak és fennmaradtak a nyugati gót uralom idején is (Sevilla, Cordova, Valencia, Granada, Toledo). E városok úgy megnőttek, hogy például Cordova a X. században 113 000 házat és körülbelül félmillió lakost számlált.

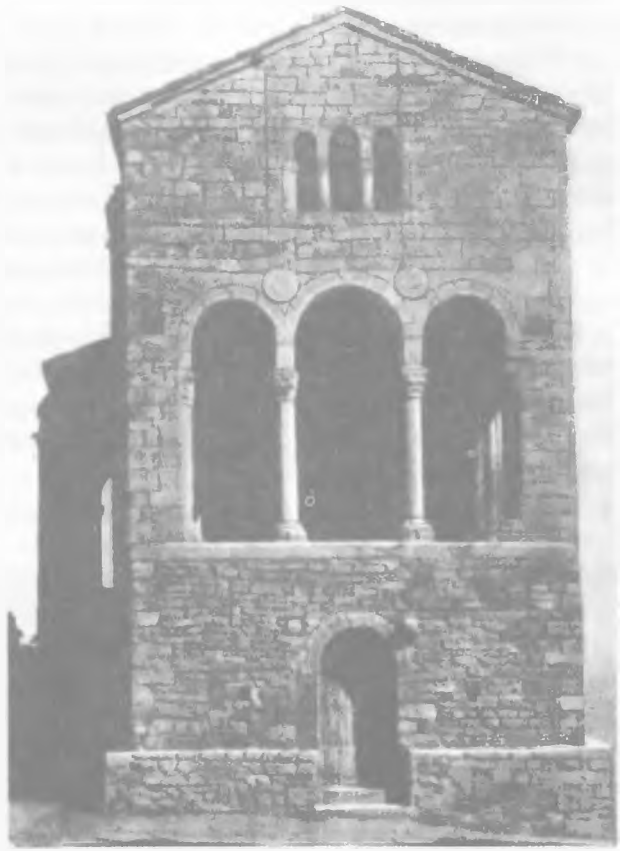

A Santa Maria del Naranco-templom Oviedóban
VIII—IX. század

Az arab Hispánia lakossága etnikai tekintetben rendkívül tarka képet mutatott. Voltak köztük hispániai rómaiak, nyugati gótok, arabok, berberek, zsidók. A rómaiak közül néhányan felvették a mohamedán vallást (ún. muvalladok), de egy részük megtartotta nyelvét, míg mások arab nyelvűekké váltak, jóllehet megtartották a keresztény vallást (ún. moszarabok). A hódítók eleinte teljes vallási közömbösséget tanúsítottak, de a IX. század közepétől kezdve megjelentek a muzulmán fanatizmus jelei, s ezek a XI. századtól kezdve egyre szaporodtak.

A cordovai emirátusban lejátszódó feudalizálódási folyamat következtében az arab és berber urak egyre erősebben kizsákmányolták a meghódított falusi és városi lakosságot, sőt még azokat is, akik felvették a mohamedán vallást. A hódítók nehéz igája és vallási fanatizmusa többször vezetett a leigázott lakosság felkeléséhez. Igen jelentős méreteket öltött a hispániai parasztság 880-ban kitört felkelése Ronda hegyes vidékén. E felkelés élén Omár ibn Hafszun, egy nyugati gót nemesi származású ember állt, de a felkelők tömegét a parasztok adták. Omár jelentős területeket foglalt el, ezeken harminc éven keresztül független főnökként uralkodott.

Az arab urak és a helyi parasztok közötti harc a felkelés leverése után is folytatódott. Ennek következtében a falvak és városok lakosságának jelentős része az északibb vidékekre húzódott, ahol megmaradt az araboktól független keresztény uralom.

A cordovai emirátus, amelyet 929-től kezdve cordovai kalifátusnak neveztek, politikai hatalmának tetőpontját III. Abd ar-Rahman (912—961) kalifa uralkodása idején érte el. Ideiglenesen megfékezte a vidéki arab és berber nemesség csoportjait, és ennek eredményeképpen az állami igaz-

gatás nagymérvű központosítására került sor. A cordovai kalifátus hajóhada ebben az időszakban uralta a Földközi-tenger nyugati részét.

A X. század második felében azonban ismét kiéleződött a harc a feudális urak osztályának két fő csoportja, a központi államapparátus szolgálatában álló szolgáló nemesség és a vidéki nemesség között. Ez utóbbi a feudális felkelésre támaszkodott. A cordovai kalifák, hogy függetlenítsék magukat tőlük, rabszolgákból (mamelukok vagy gulámok) állandó testőrséget szerveztek. Ezek nagy része szlávokból és más kelet-európai népekből került ki, s rabszolgakereskedők útján jutottak Hispániába. Arabul valamennyiüket szlávoknak („asz-szakaliba") nevezték. A mameluk testőrség kezdetben a kalifák támasza volt, a XI. századra viszont a kalifák már bábok lettek a testőrség kezében.

A XI. század elejétől a feudális nagybirtoknak a kisbirtok terhére történt megnövekedése az arab és berber főurak megerősödéséhez vezetett. Megerősödtek körükben a széthúzó törekvések is. A XI. század második évtizedétől kezdve állandó feudális belháborúk dúltak, s ezek végeredményben az Omajjádok cordovai kalifátusának bukásához vezettek (1031). A kalifátus helyén több tucat emirátus és fejedelemség (Sevilla, Granada, Malaga, Valencia, Barcelona stb.) keletkezett, amelyek élén arab és berber eredetű dinasztiák és olyan családok álltak, melyeknek ősei a mameluk testőrök közül kerültek ki.

A HISPÁNIAI KULTÚRA A IX—XI. SZÁZADBAN

A cordovai főmecset belső látképe
X. század

Az arab hódítást követő első századokban a kora középkori kultúra egyik centruma Andalúzia lett. A VIII. század elején az észak-afrikai arab és berber hódítók, többnyire nomádok, kulturális tekintetben nem álltak magasabban a félsziget régi lakosságánál. Később azonban, a többi arabok által meghódított országhoz hasonlóan, a hispániai arabok is átvették annak a kultúrának az eredményeit, amely a muzulmán országokban az iráni, a közép-ázsiai, nyugatrómai és bizánci—szíriai kultúra elsajátítása és átdolgozása útján alakult ki. Ezenkívül az andalúziai kultúra nem maradt a zárt arab felső réteg kultúrája, hanem a legszorosabb összeköttetésben fejlődött Hispánia régi lakosságának kultúrájával. Ezek a körülmények magyarázzák a hispániai arab kultúra IX—XI. századi felvirágzását.

Az elsősorban Cordovában és Granadában meghonosodott arab építészeti stílus az alakulóban

levő helyi román stílus hatása alá került, hogy később maga gyakoroljon befolyást az araboktól visszavett területek román és gótikus építményeire („Napkapu" Toledóban, Avila és Salamanca XI—XII. századi erődítményei stb.). Az arab Hispánia kora középkori építészeti emlékei közül magasan kiemelkedik a cordovai főmecset, amely a X. században nyerte el végleges formáját.

Az arab és a hispániai kultúra kölcsönhatásai megmutatkoztak a költészetben is. Az arab uralom alatt álló területeken a IX—XI. század folyamán az irodalom nyelve mind a muzulmánok, mind a helyi keresztények számára a klasszikus arab nyelv volt. A legjelentősebb andalúziai költő, Ibn Kuzman (1080 körül született) azonban elhagyta a régi arab költészet hagyományos megkötöttségeit. Egyszerű, a beszélt nyelvhez közelálló, hispanizmusokkal teleszőtt nyelven írt. Költeményeiben nevetségessé tette a mohamedán vallást, és az élet örömeiről énekelt. Nagy hatással voltak az andalúziai kultúrára az akkor élvonalbeli arab nyelvű elő- és közép-ázsiai kultúrának az eredményei, a kiváló tudós, Mohamed ibn Musza al-Horezmi (IX. század) és a nagy gondolkodó, Ibn Szina (Avicenna) munkái.

A X. században a cordovai főiskolákon a mohamedán teológián és jogon kívül filozófiát, matematikát, asztronómiát, fizikát és orvostudományt is tanítottak. Sokan jártak ide tanulni a nyugat-európai, valamint az elő- és közép-ázsiai országokból. II. Hakam (961—976) kalifa cordovai könyvtárában közel 400 000 kézirat volt. Ugyancsak Cordovában ógörög nyelvből arabra fordítottak számos tudományos munkát. A XI. századtól kezdve Hispániában igen nagy munka folyt a régi görög szerzők arab fordításban fennmaradt műveinek latinra fordítása terén is. Ez lehetővé tette a nyugat-európai skolasztikus tudósok számára, hogy megismerkedjenek e munkákkal.

A RECONQUISTA KEZDETE. A KÖZÉPKORI HISPÁNIAI ÁLLAMOK LÉTREJÖTTE

A Pireneusi-félsziget legnagyobb részét magába foglaló arab állam mellett az északkeleti részen továbbra is fennmaradtak a hispániai határőrvidék részei (Barcelona fővárossal), amelyet Nagy Károly hozott létre az arabok elleni harcok idején, s megvolt még északnyugaton a nyugati gót királyság maradványa, az aszturiai királyság is. Itt kezdődött az a nagy felszabadító mozgalom, amelyet *reconquista* (visszafoglalás) néven ismerünk.

A VIII—IX. században kezdődő reconquista idején a Pireneusi-félsziget északnyugati és északkeleti részein fennálló kicsiny kora feudális államok (Aszturia, Galicia, Leon, a portugál grófság, Kasztília, Aragónia, a barcelonai grófság, a navarrai hercegség stb.) lassanként egybeolvadtak és terjeszkedni kezdtek. E folyamat eredményeképpen olyan nagy középkori államok jöttek létre Hispánia területén, mint a későbbi Kasztília, Aragónia és Katalónia. A reconquista folyamán rajzolódtak ki a két később kialakuló nép, a spanyol és a portugál nép körvonalai is.

A reconquistában részt vettek az alakulóban levő feudális társadalom összes osztályai, de e felszabadító mozgalom fő mozgató ereje a parasztság volt. Észak-Hispánia parasztjai dél felé előrenyomulva betelepítették az újonnan elfoglalt területeket, amelyek az állandó háborúk folyamán elpusztultak, s ilyenformán a reconquista egyidejűleg telepítési jelleget is öltött. A határterületekre települő parasztok nagy részét felszabadították a jobbágyi függésből. A parasztság mellett nagy szerepet játszott a reconquistában a városi lakosság (kereskedők és iparosok) is. Részvételüket jelentős mértékben az magyarázza, hogy érdekelve voltak a déli irányú terjeszkedésben, mivel Dél-Hispánia a X—XI. században gazdasági tekintetben fejlettebb volt az északi területeknél. Aktív szerepet vitt a reconquistában a kisbirtokos lovagság is, bár a visszahódításból származó hasznot elsősorban a nagy világi és egyházi feudális urak osztották fel egymás közt.

A reconquista idején rendkívüli mértékben megerősödött a katolikus egyház. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy az egyházi intézmények és az egyházfők, mint a feudális uralkodó osztály

képviselői, igen nagy birtokokat szereztek az araboktól visszavett területeken. Ez a földszerzés gyakran a királyok és a világi nagybirtokosok adománya útján történt. Az egyház igen nagy ideológiai szerepet játszott a visszafoglalás idején, minthogy az a keresztények és „hitetlenek" közti harc jelszavával folyt.

Azok a különféle országok, amelyekből később az egyesült Spanyolország kialakult, mind az arabokkal való békés érintkezés, mind pedig a háborúk idején a maguk sajátos útján fejlődtek. Ezért az egyesülés előtt az egyes országok történetét külön kell tárgyalnunk.

ASZTURIA, LEON ÉS KASZTÍLIA TÁRSADALMI SZERVEZETE A IX—XI. SZÁZADBAN

A Pireneusi-félsziget északnyugati részének államai közül legelőször az aszturiai királyság jelent meg a színen (a VIII. század elején), majd a IX. században egyesült Galiciával, s a X. században határait kiterjesztve egy új királyság, Leon jött létre belőle. Ez utóbbi ebben az időben magában foglalta a későbbi Kasztília (kasztíliai grófság) egy részét is, de Kasztília rövidesen kivált Leonból, és később, a XI. század elején független királysággá alakult. Ezekből az államokból (elsősorban Leonból és Kasztíliából) később megalapították a kasztíliai királyságot, de a XI. század végéig csak a félszigetnek a Duero-folyóig terjedő északnyugati részére terjedtek ki, az említett folyótól délre már arab birtokok terültek el. Ezeknek az államoknak a társadalmi szervezete a reconquista előtt a nyugati gót korszakban lefektetett alapokon fejlődött tovább.

A parasztok súlyos kizsákmányolási formáit itt, Hispánia északnyugati részén az magyarázza, hogy a jobbágyok jelentős része a nyugati gót uralom idején földre ültetett rabszolgák utódaiból került ki. A jobbágyoknak itt nemcsak nehéz robotot kellett teljesíteniük, hanem számos adót is fizettek. A feudális kizsákmányolás visszahatásaként a VIII—X. században néha egész tartományokra kiterjedő parasztfelkelésekre került sor.

A IX. századtól kezdődő reconquista körülményei között azonban a parasztoknak a feudális urak ellen folytatott harca jelentős változásokra vezetett Leon és Kasztília jobbágyainak egy részénél. A X. század folyamán sok szenior arra kényszerült, hogy bizonyos kiváltságokat adjon jobbágyainak, akik ilyenformán robotoló jobbágyokból úrbéri szolgáltatásokkal tartozó parasztokká váltak. Egy részüknek még a földdel való rendelkezési joga is megvolt, néha szabad költözési joggal is bírtak, bár ez esetben elvesztették ingatlan vagyonukat. A jobbágyoknak ez a rétege bizonyos szabadságlevelek, ún. leoni *fuero-k*, azaz a „leoni szokásjog" alapján került ebbe a helyzetbe.

A parasztok áttelepedése az újonnan visszaszerzett területekre a faluközösségek új alapokon való kialakulásához vezetett. A reconquista folyamán Kasztíliában és Leonban szabad parasztfalvak, ún. *behetria-k*[1] jöttek létre, melyeknek tagjai kisebb mértékben függtek uraiktól, mint a többi jobbágy. Egyes behetriáknak — ezek azonban valószínűleg a kisebbséget alkották — korlátlan joguk volt szenior-választásra bárhol az ország területén, s bármilyen időre. Az egyik krónika így ír: „... és azt beszélik, hogy ezek a behetriák naponta akár hétszer is cserélhetik uraikat, vagyis más szavakkal, ahányszor csak nekik tetszik, és ezt megtehetik minden esetben, ha a behetria azon a véleményen van, hogy ura nyomorgatja őt". Más behetriák viszont csupán egy bizonyos nemzetségből vagy saját kerületük uraiból választhatták ki urukat. Ezek voltak a „nemzetséges behetriák".

A behetriák tagjai személyükben szabadok voltak, szabad költözési joggal rendelkeztek, de a naturális és pénzbeli szolgáltatások egész sorával (néha kenyérrel és borral) tartoztak uruknak.

[1] A „behetria" szó eredete nem tisztázott. Egyes szerzők szerint szabad faluközösséget jelentő baszk szóból származik. E magyarázat alapján a behetria forrásait a baszkok társadalmi szervezetében kereshetjük.

Úrdolgát nem végeztek, legfeljebb a sürgős mezei munkák idején nyújtottak segítséget a szenioroknak. A behetriák által fizetett adók fele a királyt illette.

A behetriák általában a határterületeken alakultak, áttelepítés eredményeképpen. A reconquista nyilvánvalóan jelentős befolyást gyakorolt e községek „szabadságainak" kiterjesztésére. Ugyanis arra vezetett, hogy a parasztok fegyvert kaptak, s az arabok ellen folytatott harcban való részvételük megkönnyítette a feudális kizsákmányolás elleni küzdelmüket is. Az a körülmény azonban, hogy behetriák Kasztília és Leon északi vidékein is voltak, arra mutat, hogy faluközösségi felépítésük a reconquista előtti időkre nyúlik vissza.

A behetriák száma igen jelentős volt, s Kasztíliában a XIV. század közepén az összes falusi települések egyharmadát tették ki. Már a X. században és a XI. század elején igen sok paraszt számára, elsősorban természetesen a visszahódított területeken, csökkentették a feudális kizsákmányolást. A robotot heti egy napra korlátozták, majd később évi két-három napra csökkentették. A servusok — vagyis a jobbágyoknak a földdel ellátott rabszolgákból kikerülő alsó rétege — ugyancsak bekerülhettek a behetriába, és így megszabadultak kötelezettségeik egy részétől. A parasztságnak azt a részét azonban, amely a kasztíliai nemesség örök- és hűbérbirtokain jobbágyi függésben maradt, továbbra is súlyosan kizsákmányolták.

A kasztíliai parasztság egy részének felszabadulását az első időkben az is elősegítette, hogy a meghódított vidékeken és a határterületeken városi települések *(villa-k)* keletkeztek, amelyek királyi városoknak, vagyis a király közvetlen igazgatása alatt álló városoknak számítottak.

A kasztíliai városok kezdetben a visszahódított terület védelmét szolgáló erődök voltak. Maga a Kasztília (Castilla) elnevezés is a spanyol castella = erőd szóból származik, a „várak országát" jelenti.

A királyok a telepeseket és az erődök katonáit a lakosság összes rétegeiből — köztük a jobbágyokból is — verbuválták, s az újonnan keletkezett településeknek bizonyos önállóságot biztosítottak. Ez a körülmény elősegítette a kézművesség és a kereskedelem fejlődését, de felvirágzásukat kezdetben akadályozták az állandó háborúk. Így tehát a leoni és kasztíliai városok keletkezése az arabok ellen épített erődökkel függ össze.

A városok lakói maguk választották a városi tanács *(concejo)* tagjait, valamint a tisztviselőket és bírákat. A város minden lakójának megvolt a választási joga. A városi szabadságot a X—XI. század folyamán királyi szabadságlevelek (fuerók) biztosították. Minden városi tömörülésnek bizonyos jogai voltak a közelében fekvő falvak felett, s ezek élénken emlékeztetnek a szenioroknak a jobbágyokkal szemben gyakorolt jogára.

Leon és Kasztília uralkodó osztálya a X—XI. században feudális egyházi és világi földbirtokosokból állt. A püspököknek és apátoknak igen nagy birtokaik voltak, jelentős politikai erővel rendelkeztek és kötelesek voltak részt venni a hadjáratokban.

A világi urak három fő csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoztak a főurak *(ricos hombres)*, akik a királytól függetlenül is hadakozhattak, és így nagy birtokokat szereztek. A második csoportba az *infanzón*-ok, a kisebb feudális urak tartoztak, de ezek, akárcsak a főnemesek, a király közvetlen vazallusai voltak. Végül a harmadik réteget a kis feudális urak, a lovagok *(caballero)* alkották, akik lovas katonaként harcoltak, és szolgálatukért bizonyos privilégiumokat élveztek.

A főnemesség nem fizetett adót, és immunitással rendelkezett, amelynek értelmében a királyi tisztviselők nem léphettek birtokainak területére. A mágnások megtagadhatták a királynak az engedelmességet, háborút viselhettek ellene és elhagyhatták az ország területét.

A főnemesség hatalma nagy földbirtokain alapult. A tárgyalt korszakban azonban a kasztíliai nemesség még nem alakult renddé. Annak ellenére, hogy a király és a főurak beneficium és feudum formájában földeket adományoztak, a hűbérrendszer és a vazallusi hierarchia még nem alakult ki teljesen.

ARAGÓNIA ÉS KATALÓNIA TÁRSADALMI SZERVEZETE A IX—X. SZÁZADBAN

A Pireneusi-félsziget északi részén terült el Navarra, Aragónia (Navarrától délkeletre, az Ebro medencéjében), valamint a barcelonai grófság, amely később katalóniai királysággá alakult. Ezek az államok — Navarrát is beleértve — a volt hispániai határőrvidékből fejlődtek ki.

A IX. században a hispániai határőrvidék területe a frank államhoz tartozott. Nagy Károly fia, Jámbor Lajos frank császár a meghódított területeket beneficiumként kiosztotta a világi nagybirtokosoknak, köztük tisztviselőinek, a grófoknak. A grófok viszont birtokaik egy részét ugyancsak beneficiumként odaadták a nekik alárendelt tisztviselőknek. Birtokaikon, akárcsak a királyi földeken, kizsákmányolták a parasztokat, akik eleinte úrbért fizető jobbágyok voltak, később pedig földhöz kötött robotoló jobbágyokká váltak.

A parasztok helyzetének rosszabbodása annak következménye volt, hogy a frank birodalom széthullásának korában a helyi feudális urak hatalma megerősödött. Minthogy nem volt szilárd királyi hatalom, Hispánia északkeleti területein a feudális urak a számukra élethossziglan adományozott királyi birtokokat örökös birtokaikká tették.

Szemben Katalóniával és Valenciával, ezekkel a földközi-tengeri kereskedelemben részt vevő tengerparti területekkel, Aragónia gazdasági tekintetben Hispánia legelmaradottabb része volt.

A RECONQUISTA ELSŐ SZAKASZÁNAK EREDMÉNYEI

A reconquista első szakasza (VIII—XI. század) azzal végződött, hogy VI. Alfonz kasztíliai király uralkodása idején sikerült elfoglalni Toledót. Az arab hódítás előtt ez a város volt a nyugati gót királyság fővárosa. Ugyanebben az időben (1085) Leon és Kasztília egy király uralma alatt egyesült, és ez az egyesített királyság jelentősen kiterjesztette területét, különösen azután, hogy megszerezte a Tajo-folyó medencéjét. A Pireneusi-félszigetnek csak egy kis része, a Tajo- és a Guadiana-folyóktól délre fekvő vidék maradt az arabok kezén. A XI. század végén északkeleten az arab birtokok Aragónia határáig terjedtek.

XIII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE BIZÁNCBAN A VII—XI. SZÁZADBAN

Nyugat-Európában a feudális termelési mód megszilárdulását azoknak a folyamatoknak a kölcsönhatása eredményezte, amelyek egyfelől a római rabszolgatartó társadalomban, másfelől pedig a régi germánok társadalmában mentek végbe. A bizánci feudális viszonyok kialakulásában viszont az ottani társadalmi szerkezet és a Bizánci Birodalom területére letelepedő szlávok által hozott rendszer egymásrahatása játszott döntő szerepet. A szlávoknak ugyanolyan nagy szerepük volt a bizánci rabszolgatartó termelési rend megdöntésében, mint a germánoknak a római rabszolgatartó rend felszámolásában.

A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE A VII—IX. SZÁZADBAN

A VI—VII. századi népi felkelések, valamint a szlávoknak a Bizánci Birodalom területére való betelepedése következtében a rabszolgamunkán alapuló nagybirtokok teljesen tönkrementek. Bizáncban, akárcsak Nyugaton, nagy szerepe volt a földközösségi földművelésnek. A szabad szláv faluközösségek elterjedése megerősítette a már meglevő helyi faluközösségeket, s ezért fontos a bizánci feudalizmus kialakulásában. A VIII—IX. század folyamán, a termelőerők növekedésének következtében a földművelés felvirágzott. A szabad paraszti faluközösségek és a földközösségi viszonyok meglétét bizonyítja a „földműves-törvény", a VIII. század végéről származó törvénygyűjtemény, amely a bizánci falu magánjogi viszonyait szabályozza. Ez a bizánci agrárviszonyokban végbement gyökeres társadalmi változásokat tükrözi.

A „földműves-törvény" szerint az alapvető társadalmi kategóriát a szomszédsági faluközösségbe tömörülő szabad földművesek alkották. A szántóföldeket a faluközösségen belül már felosztották, és azok a tagok magánbirtokában voltak. A közösség minden egyes tagjának jogában állt bérbeadni a neki jutott szántóföldet. Parcelláikat azonban valószínűleg még nem volt szabad eladni. Abban az esetben, ha a földművelő nem volt megelégedve a felosztáskor kapott földdel, újrafelosztást követelhetett. A rétek, legelők, erdők stb. nagyrészt még a közösségi tagok használatában voltak. A fel nem osztott föld tulajdonosa továbbra is a faluközösség volt.

A faluközösségen belül azonban a szabad tagok közül már kezdtek kiemelkedni a tehetős parasztok, s lassanként megszerezték szomszédaik birtokát, míg a tagok többsége tönkrement és elszegényedett. A faluban egyre növekedett a vagyontalan, *„aporosz"*-oknak nevezett parasztok száma, akiknek el kellett hagyniuk földjüket, és idegen vidékre kellett vándorolniuk. A falun belül kialakult a bérbeadás is. A „földműves-törvény" említi a parasztbérlőket *(mortitész)*, akik az általuk meg-

A BIZÁNCI BIRODALOM
A IX. SZÁZADTÓL A XI. SZÁZAD KÖZEPÉIG
Greenwichtől K-re
30°
40°
MAGYAR KIRÁLYSÁG
BESENYŐK
KAZÁR KAGANÁTUS (966-ig)
ADIGE (KASZOGOK)
ALÁNOK (JÁSZOK)
GRÚZ-ABHÁZ KIRÁLYSÁG
KAHETIA FEJ.
VLACHOK
HORVÁT KIRÁLYSÁG
SZERB FEJEDELEMSÉG
PÁPAI ÁLLAM
SPOLETÓI HCG.
LONGOBÁRD FEJEDELEMSÉGEK
APULIA
CALABRIA
ARAB BIRTOK
SZICÍLIA
BULGÁRIA
MACEDÓNIA
THRAKIA
SZTRIMON
THESSZALONIKI
NIKOPOLISZ
HELLASZ
PELOPONNÉSZOSZ
FEKETE-TENGER (PONTUS)
TIRRÉN-TENGER
JÓN-TENGER
FÖLDKÖZI-TENGER
LESZBOSZ
KRÉTA
RODOSZ
CIPRUS
OPSZIKION
OPTIMATON
BUKELLARION
PAFLAGONIA
ARMENIAKON
CHARSZIANON
KAPPADOKIA
ANATOLIKON
THRAKESZION
KIBYRRAEOTON
SZELEUKIA
KILIKIA
LYKANDOSZ
SZEVASZTIA
KOLONIA
CHALDIA
MEZOPOTAMIA
KAJSZITA EMIRSÉG
TARON
VASZPURAKAN KIR.
SIRAKI KIRÁLYSÁG
HAMDANIDÁK
ARAB BIRTOKAI
SZÍRIA
Velence
Róma
Nápoly
Salerno
Messina
Siracusa
Dráva
Száva
Duna
Dnyeper
Kuban
Terek
Kura
Araksz
Tigris
Eufrátesz
Biograd (Tengerfehérvár)
Zára (Zadar)
Šibenik (Sebenico)
Trau (Trogir)
Split (Spalato)
Dubrovnik (Raguza)
Kotor
Bara
Dyrrhachium
Belgrád (Nándorfehérvár)
Vidin
Preszlav
Szkopje
Szeredec (Szófia)
Ochrida
Filippopolisz (Plovdiv)
Drinápoly
Meszemvria
Konstantinápoly
Thesszaloniki
Larissza
Nikopolisz
Théba
Athén
Patrai
Korinthosz
Chiosz
Efeszosz
Szmirna
Nikaea (Nicäea)
Amasztrisz
Szinope
Gangra
Ankyra
Amorion
Ikonion
Attalia
Amaszia
Szevasztia
Keszaria
Tarzoszi
Ajasz
Germánikia
Melitini
Tephriké
Trapezunt
Karin
Manazkert
Muş
Van
Ani
Karsz
Amida
Mardin
Niszibisz
Moszul
Szamoszata
Edessza
Aleppo
Antiochia
Szeleukia
Hama
Himsz
Tripolisz
Bejrut
Tirosz
Damaszkusz
Korcsev
Tmutarakany
Cherszon (Korszuny)
CHERSZON
Szugdea (Szurozs)
Chumi
Kutaiszi
Telavi
Tbiliszi
Lori
BULGÁRIA A VII – IX. SZÁZADBAN
MAGYAROK
Szerem
Belgrád
Boszna
Raška
Niš
Peć
Dubrovnik
Szkopje
Ochrida
Drač
Kosztur
Korfu
EPIROSZ
20°
HAVASALFÖLD
Preszlavec
Drisztor (Dorosztol)
BOLGÁROK VII. SZ.
Pliszka
Nikopolisz
Tirnovo
Preszláv
Szeredec (Szófia)
ZAGORA
Anchialosz
Jambol
Drinápoly
Arkadiopolisz
Konstantinápoly
MÁRVÁNY-TENGER
MACEDÓNIA
THRAKIA
Theszaloniki
BIZÁNCI BIRODALOM
ADRIAI-TENGER
ÉGEI-TENGER
FEKETE-TENGER (PONTUS)
Bulgária területe 681 körül
Bulgária területe a VIII. században
A VIII. század végén és a IX. században Bulgáriához csatolt területek
Bulgária határa Simeon uralkodása alatt (893-927)
A bizánci birodalom 867-ben
867-1025 közt elfoglalt területek
Vazallus területek 1040-ben
Bizánc és a Hamdanidák közti vitás területek a X. században
A birodalom határai 1040 körül
A thémák határai
150
0
150
300 km
A PAULIKIÁNUS-MOZGALOM TERÜLETE KIS-ÁZSIÁBAN
Trapezunt
Karin
Hnunisz
Dzsert
Tondrak
Tephriké
Harpazuk
Arabkir
Amari
Melitini
Muş
Eufrátesz
Tigris
40°

művelt földdarabért a birtokosnak a termés egytized részét fizették. Ismeretes volt a feles bérlet is. A „földműves-törvény" megemlékezik a bérért dolgozókról *(miszthiosz)* is, akik jogilag szabad, de gazdaságilag függő viszonyban élő emberek voltak. Ezeket elsősorban a tehetős parasztok gazdaságában, pásztorként alkalmazták. Szerepelnek a törvényben a rabszolgák is.

A VII—IX. század folyamán Bizáncban, akárcsak a nyugat-európai országokban, megvolt és — főleg a faluközösségi parasztok földjeinek megszerzése útján — állandóan növekedett a feudális nagybirtok. A bizánci feudális viszonyok kialakulási folyamatának azonban voltak sajátos vonásai. Ezek közül a legfontosabb az a jelenség, hogy Bizáncban jelentős számban és hosszabb ideig, egészen a XI. századig megmaradtak a rabszolgatartó rend maradványai.

Bár a rabszolgák munkája a termelésben nem játszott elsőrendű szerepet, mégis alkalmazták mind a földművelésben, mind pedig a kézműiparban. Így pl. a IX. században a feudális arisztokrácia egyik képviselője, Danielisz, a Peloponnészosz-félszigeten igen nagy földbirtokkal és rabszolgák százaival rendelkezett. Rabszolganői az egész birodalomban híresek voltak az általuk gyártott szép szőnyegekről és szövetekről. Az egykorúak elbeszélése szerint ezek az ügyes szövőnők a pókhálónál is finomabb fonalakkal dolgoztak, „úgy hogy minden egyes szövetdarabot el lehetett helyezni egy nádpálcában".

A bizánci feudalizmus fejlődésének egy másik megkülönböztető vonása abban áll, hogy a birodalomban csaknem az egész korai középkoron keresztül viszonylag fejlett ipart és kereskedelmet találunk, s fennmaradtak nagy városi központok is. A városok, bár a VII—VIII. század folyamán ideiglenesen lehanyatlottak, később feudális alapokon újjászülettek és nagy szerepet játszottak a gazdasági életben.

KERESKEDELEM ÉS IPAR A VII—IX. SZÁZADBAN

Az a körülmény, hogy az arabok meghódították a birodalom gazdag tartományait, Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot, igen nagy csapást mért a birodalom iparára és kereskedelmére, mert ezek a területek régóta híresek voltak kézművességükről és nagy városaikról, amelyeken áthaladtak az Indiába, Ceylon szigetére és Kínába vivő kereskedelmi utak. A VIII. században, de különösen a IX—X. század folyamán Bizáncnak mégis sikerült kiépítenie keleti kereskedelmi kapcsolatait, és jelentősen kibővítenie az európai országokkal folytatott kereskedelmét. Elsőrendű fontosságúvá vált Bizánc számára a szláv országokkal, Bulgáriával, a szerb tartományokkal, Moráviával és Cherszonészoszon keresztül a kijevi Oroszországgal folytatott kereskedelem. Jelentős helyet foglalt el Bizánc külkereskedelmében a Transzkaukáziával, Grúziával és Örményországgal való kereskedelem is. Nem szűntek meg ugyanakkor a Nyugat-Európával és Észak-Afrikával régebben fennálló kapcsolatai sem.

Konstantinápoly, Thesszaloniké (Szaloniki), Trapezunt és más városok továbbra is jelentős kézműves és kereskedelmi központok maradtak. A források a bizánci városokban különféle iparosokat: takácsokat, tímárokat, ötvösöket, szappan- és gyertyafőzőket, mészárosokat, pékeket stb. említenek. A konstantinápolyi műhelyekben igen finom ékszereket, luxuscikkeket és elefántcsont tárgyakat készítettek. A kézművesség a VIII—IX. században még nem vált el a mezőgazdaságtól. Iparosokat nem csak a városokban, hanem a kolostorok és a világi földesurak birtokain is találunk. Ugyanakkor pedig a városlakók gyakran földművelést űztek a városkörnyéki földeken.

A BIZÁNCI ÁLLAM ÉS EGYHÁZ

A bizánci feudalizmus kifejlődési folyamatának egyik igen fontos sajátossága, hogy megmaradt az egységes állam, amely politikájában ebben az időszakban elsősorban a feudalizálódó nemességre támaszkodott. Nyugaton az V. században a Római Birodalom katonai-bürokratikus gépezete meg-

szűnt létezni, Bizáncban viszont az állam osztályjellegének gyökeres megváltozása ellenére továbbra is fennmaradt a centralizált államigazgatás. Ennek bizonyos, még a rabszolgatartó birodalomban kialakult intézményeit megtartották, és a megváltozott viszonyokhoz alakították, más intézményeket pedig újonnan hoztak létre.

Igen nagy változások következtek be a birodalom katonai és közigazgatási szervezetében. A bizánci kormányzat igen széleskörűen bevonta a szabad parasztságot az adófizetők sorába. A puszta földeket kis parcellákban kiosztották nekik, s ezért katonai szolgálatot voltak kötelesek teljesíteni. Ily módon létrehozták a katonák, az ún. *sztratióta*-k rétegét. A sztratióták bizonyos adókedvezményeket élveztek, és földjeik örökletesek voltak. A hadsereg új szervezete lehetővé tette az új katonai-közigazgatási szervezet, az ún. *thema*-rendszer kiépítését. A birodalom területét katonai körzetekre, themákra osztották, ahol a teljes hatalom a *sztrategosz*, azaz a többségében sztratiótákból álló hadsereg vezérének a kezében összpontosult. A sztrategosz a thema területén nemcsak a katonai, hanem a polgári hatalmat is gyakorolta. A thema-rendszer a bizánci államszervezet egyik sajátos vonása. A rendszer virágzása idején a birodalom európai része tizenkét, az ázsiai pedig tizennégy themára oszlott.

A thema-rendszer lehetővé tette a birodalmi pénzügyek rendbe hozását, a hadsereg és a hajóhad megerősítését és utánpótlását.

A bizánci feudális rendszer megerősítésében igen nagy szerepet játszott a keresztény egyház, amely ekkorra jelentős földbirtokokkal és függő viszonyban levő parasztokkal rendelkező feudális nagybirtokossá vált. A VII—VIII. század folyamán rendkívüli módon megnövekedett a kolostorok száma, amelyek mindegyike jelentős birtokkal rendelkezett.

A NÉP HELYZETE. A PAULIKIÁNUSOK

A feudális nagybirtok növekedése és az adóteher ismét a parasztság helyzetének romlásához vezetett, amely a VI—VII. századi népi felkelések és a szlávoknak a bizánci területekre való letelepedése következtében időlegesen javult. Ennek következtében kiéleződött az osztályharc, s új, eretnekség formáját öltő népmozgalmakra került sor.

A VII—IX. század folyamán igen széles körben elterjedt a paulikiánus eretnekség[1], amely a paraszttömegeknek a jobbágysorba való döntés és feudális kizsákmányolás elleni tiltakozását fejezte ki. Ez az eretnekség a VI—VII. század folyamán Örményországban jött létre, majd átterjedt a Bizánci Birodalomba, elsősorban a kisázsiai területekre. A parasztmozgalomhoz csatlakoztak a városok szegény elemei és a rabszolgák is.

A paulikiánusok a társadalmi egyenlőtlenség, az uralkodó egyház fényűzése és gazdagsága ellen harcoltak. A földi javakról való teljes lemondást hirdették, s követelték az egyházi hierarchia és a kolostorok eltörlését, az istentisztelet egyszerűsítését, valamint az ikonok (képek) tiszteletének eltiltását. A paulikiánusok vallási tanítása dualisztikus jellegű volt, mert a világot két részből, az Isten országából (a jó világa) és az ördög országából (a rossz világa) állónak képzelték el. A gazdagságot, különösen az egyházit, az ördög művének tartották.

A KÉPROMBOLÓK MOZGALMA A VIII—IX. SZÁZADBAN

A VII—VIII. század fordulóján Bizánc a politikai anarchia korszakát élte. Ezt az uralkodó osztály egyes csoportjainak a trónért folytatott harca váltotta ki. Miután II. Justinianust 695-ben megfosztották trónjától, 22 év alatt hat császár váltotta egymást a trónon. Bizánc külpolitikai

[1] E szekta követőit valószínűleg azért nevezték paulikiánusoknak, mert tanításukban Pál apostol leveleire támaszkodtak.

helyzete e korban nagyon megromlott, és több súlyos vereséget szenvedett legveszélyesebb és legerősebb keleti ellenségétől, az araboktól. A 693-tól 698-ig terjedő években Bizánc afrikai területei véglegesen a kalifátus uralma alá kerültek. Az arab seregek pusztító támadásokat intéztek Kisázsia és Örményország ellen. Északról a bolgárok fenyegették a birodalmat. Bizánc nehéz helyzete még jobban megerősítette a feudalizálódó katonai nemesség politikai befolyását. 717-ben ennek egyik képviselője foglalta el a trónt, III. Leó (717—741) személyében, aki egy új, az ún. iszauriai, kisázsiai dinasztia megalapítójává vált.

III. Leó uralkodásának kezdetén nagy arab hadsereg támadta meg a birodalom fővárosát. Az arabok kerek egy évig (717 augusztusától 718 augusztusáig) ostromolták Konstantinápolyt a szárazföld és a tenger felől egyaránt. Bár az arabok fenyegető támadását sikerült elhárítani, pusztító hadjárataiknak csak a 740-ben vívott Akroinon melletti csatában tudtak véget vetni a bizánci seregek. III. Leó fia és utódja, V. Konsztantinosz (741—775) már támadásba lendülhetett a kalifátus ellen. 746-ban benyomult Szíriába, és visszafoglalta Ciprus szigetét, majd hadjáratot vezetett egészen az Eufrátesz-folyóig. Az arab hódítás veszélyét ily módon sikerült Bizáncnak elhárítani.

Képrombolók
Chludov zsoltároskönyvének miniatúrája. IX. század

A súlyos külpolitikai helyzet miatt égetően szükségessé vált a hadsereg növelése. A kormányzatnak azonban nem állt rendelkezésére föld, amit a katonai rendnek kiosszon, és ezért az egyházi földek egy részének szekularizációja mellett foglalt állást. Más oldalról viszont az egyházi-kolostori földbirtokok növekedése sértette a feudális katonai nemesség alapvető érdekeit, amely szintén igyekezett földbirtokokra szert tenni Kisázsiában és a birodalom más területein. Ennek következtében az uralkodó osztályon belül éles harc tört ki a földért és a parasztoktól szedett feudális járadékért. Ez a harc tükröződött a VIII. és IX. századi ún. képrombolók mozgalmában, amikor a két párt, a képrombolók és a képtisztelők harcoltak egymás ellen.

III. Leó császár 726-ban adta ki a szentképek tiszteletét eltiltó rendeletet, amely a képromboló mozgalom kezdetét jelenti. A képrombolókhoz csatlakozott a világi papság néhány képviselője is, mert féltek a szerzetesek további megerősödésétől és a nép körében élvezett befolyásuk elvesztésétől. Ez utóbbiak között nagy volt a paulikiánusok befolyása, akik ugyancsak az ikonok tisztelete ellen mozgósították híveiket. A képromboló császárok és támaszuk, a katonai nemesség a képromboló mozgalom mérsékelt szárnyát, a paulikiánusokkal együttérző néptömegek pedig — akik a társadalmi egyenlőtlenség és az uralkodó egyház teljes megszüntetését követelték — forradalmi szárnyát alkották. A képellenesek elsősorban a birodalom ázsiai tartományaiban voltak erősek.

A képtisztelők pártjának társadalmi összetétele ugyancsak bonyolult volt. A szerzetesek s a Bizánci Birodalom főpapjainak nagy része a képekkel kapcsolatos reformok ellen, s az egyház hatalmának és vagyonának teljes mértékű megtartása mellett foglaltak állást. Ezek élén Germanosz

konstantinápolyi pátriárka állt, akit 729-ben a császár megfosztott tisztétől, s helyére a képrombolók egyik hívét állította. A képtisztelők jelentős támogatást kaptak III. Gergely pápától, aki a képrombolók és a képtisztelők harcát saját politikája érdekében óhajtotta felhasználni. Gyengíteni akarta ugyanis a görögkeleti egyház befolyását a még bizánci hatalom alatt levő itáliai területeken. 731-ben kiátkozta a képrombolókat, s longobárd sereget akart Bizánc ellen küldeni. Ugyancsak a képrombolók ellen foglalt állást a birodalom európai lakosságának egy része, amely elégedetlen volt a kormányzat politikájával és a feudális nemesség befolyásának növekedésével.

Az egyházi-kolostori földbirtok elleni harc igen nagy erővel folyt V. Konsztantinosz császár idejében, amikor is megkezdték az egyházi vagyon szekularizálását. A kolostorokat kaszárnyákká alakították, a szerzeteseket házasságra kényszerítették és a kolostori földeket elkobozták. A kisázsiai Thrakeszión themában, a császár parancsára, teljes felszerelésükkel eladták az összes férfi és női kolostorokat, s az így nyert pénzt Konstantinápolyba küldték.

753-ban V. Konsztantinosz zsinatot hívott össze Hiereiába, amely elítélte a képtiszteletet. Az iszauriai császárok képromboló politikája az egyházi földbirtok korlátozásával elősegítette a katonai nemesség gazdasági és politikai hatalmának megerősödését, s hozzájárult azoknak a harcoknak a sikereihez, amelyeket a Bizánci Birodalom az arabok ellen vívott.

SZLÁV TAMÁS FELKELÉSE. A PAULIKIÁNUSOK MOZGALMA A IX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A feudális nagybirtok növekedése és a parasztság IX. században is folytatódó jobbágysorba süllyesztése kiélezte a harcot a nagybirtokosok, az ún. *dynatoi* (hatalmasok) és a tönkrement parasztok között, akik az egykorú bizánci forrásokban a *penetoi* (szegények) elnevezést kapták. 821-ben Kisázsiában széles körű népi felkelésre került sor, amelyet Szláv Tamás felkeléseként ismerünk. Szláv Tamás az egyik kisázsiai thema katonai parancsnoka volt, és a felkelők élére állt. A felkelésben aktív szerepet játszottak a szlávok, örmények és lázok, s más törzsek és népek.

A felkelők zászlaja alatt a jobbágysors ellen tiltakozó parasztok, a katonai nemesség által szorongatott sztratióták, a városi szegénység, és a kisázsiai urak birtokairól megszökött rabszolgák tömörültek. A mozgalom társadalmi jellegét különösen hangsúlyozza az a körülmény, hogy a vallási harc csak kis szerepet játszott benne. Bár a mozgalom a képtisztelet visszaállításának jelszavával indult, támogatták azt a paulikiánusok és más eretnek szekták követői is.

A felkeléshez csatlakoztak azonban olyan elemek is — például szerzetesek —, akik azt saját céljaik érdekében akarták felhasználni. Maga Tamás a főhatalmat szerette volna megszerezni. Parancsnoksága alatt nagy és jól felfegyverzett hadsereg gyűlt össze, s oldalára állt a kisázsiai themák hajóhada is. Az arabok segítségével, akik az ő hadseregére kívántak támaszkodni a bizánci kormányzat ellen vívott háborújukban, Tamás elérte, hogy császárnak kiáltották ki, és megkoronázták Antiochiában, amely abban az időben az arab kalifátushoz tartozott. A néptömegek nyomására Tamás kénytelen volt bizonyos reformokat életbe léptetni. Megszüntette a törvényes adók szedését, és bőkezűen osztotta a pénzt a népnek.

A felkelők serege napról napra növekedett. Végül is elhatározták, hogy elfoglalják Konstantinápolyt és megdöntik a kormányt. Átkeltek Trákiába és Macedóniába, ahol a szláv lakosság aktívan támogatta őket. A birodalmi főváros ostroma egy évig tartott. II. Mihály (820—829) császár kormánya válságos helyzetbe került. Akkor azonban a császárnak sikerült megvesztegetnie a Tamás seregéhez csatlakozott tehetősebb elemeket, s felhasználva Omurtag bolgár kán és a bolgár nemesség támogatását, megverte a felkelőket. 823-ban Tamást elfogták és kivégezték. A felkelők egyes csapatai azonban az általuk elfoglalt erődökben 825-ig tartották magukat. A mozgalom ösztönössége, valamint a felkelők tarka osztályösszetétele szinte előre meghatározta vereségüket.

A népmozgalom megijesztette az uralkodó osztályt, s arra késztette, hogy gyorsan véget vessen a képrombolás következtében soraiban beállott szakadásnak. 843-ban, Theodora császárnő idejében visszaállították a képtiszteletet, de az elkobzott egyházi-kolostori földek nagy része a katonai nemesség kezén maradt. A kormányzat, amely korábban a paulikiánusok mozgalmát saját céljaira akarta felhasználni, most súlyos megtorló intézkedéseket hozott ellenük.

A kormányzat részéről mutatkozó üldözésre a paulikiánusok fegyveres felkeléssel válaszoltak. A felkelés központja a kisázsiai Tephriké erőd volt. A paulikiánusok nagy sereget szerveztek, amelyben szigorú fegyelem uralkodott. Többször is vereséget mértek a bizánci hadseregre. A harcban igen nagy szervezőkészségről és bátorságról tett tanúságot a felkelők vezére, egy Chryszocheirosz nevű katona. I. Baszileiosznak (867—886), a makedón dinasztia első császárának csak nagy erőfeszítés árán sikerült levernie a felkelést. 872-ben elesett Tephriké, Chryszocheiroszt pedig megölték. A kormányzat azonban nem tudta véglegesen kiirtani a paulikiánusokat, akik még sokáig megmaradtak Kisázsiában, sőt tanaik a X. században széles körben elterjedtek a birodalom balkáni területein is, ahová a paulikiánusokat áttelepítették.

A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE A IX—XI. SZÁZADBAN

I. Baszileiosz, a 867-től 1056-ig uralkodó Macedon-dinasztia megalapítója, politikájában a dynatoszokra, a feudális nemességre támaszkodott. Azután, hogy a bizánci kormányzat leverte a parasztok antifeudális tömegmozgalmát, földtől való megfosztásuk és a feudális nagybirtok növekedése gyors ütemben haladt előre. A nagybirtok növekedését szolgálták a paulikiánusoktól elkobzott földek, valamint azok a paraszttelkek, amelyek a faluközösségek felbomlása következtében a dynatoszok kezére kerültek. A dynatoszok, kihasználva a parasztság nehéz gazdasági helyzetét, csalás, zsarolás és közvetlen erőszak alkalmazása útján megszerezték a szabad parasztok és a sztratióták földjeit, s jobbágyokká, *paroikosz*-okká (telepesek) tették őket. A jobbágyok kénytelenek voltak igen nagy terményadót fizetni a földbirtokosoknak és úrdolgát végezni. Fennmaradt a központosított járadék is állami adók formájában.

A bizánci parasztság továbbra is szembeszegült a jobbágysorba süllyesztéssel, s felkelt elnyomói ellen. A legnagyobb és legerősebb ilyen parasztfelkelés Kisázsiában, 932-ben játszódott le. Közvetlen kiváltó oka a rossz termés és a parasztokat sújtó borzalmas éhínség volt. A felkelők élén egy macedóniai parasztból lett katona, Baszileiosz állt. Baszileioszt mindjárt a felkelés kezdetén elfogták, s levágták a kezét. E népi hős akaraterejét azonban nem sikerült megtörni. Kisázsiába visszatérve — a krónikák állítása szerint — rézből kezet csináltatott magának, s ehhez erősítették kardját. Ezért nevezték el Rézkezű Baszileiosznak, s az általa vezetett felkelés is róla kapta nevét. A megújuló harc széles méreteket öltött. A felkelők erődöket foglaltak el, ahonnan rajtaütéseket szerveztek az urak birtokai ellen.

A vezető szerepet a felkelésben a jobbágyok játszották. Romanosz Lakapénosz (919—944) hadainak azonban végül is sikerült leverni a felkelőket. Rézkezű Baszileioszt is foglyul ejtették, és a főváros egyik terén máglyán elégették.

A néptömegek harca, valamint a feudális főnemesség szeparatisztikus törekvéseitől félő városi patríciusok és főhivatalnokok nyomása alatt a Macedon-dinasztia császárai a X. században kénytelenek voltak a nagybirtokosok hatalmát korlátozó törvényeket hozni. Egy 922-ből származó törvény a paraszti faluközösség tagjai számára biztosította a parasztoktól való földvásárlás előjogát, s a főurak számára eltiltotta a paraszti földek elfoglalását és megvásárlását. 934-ben egy újabb törvény elrendelte a parasztoktól elvett földek visszaadását, 996-ban pedig II. Baszileiosz (976—1025) császár törvényileg bevezette a negyvenéves elévülési határidőt, ami korlátozta a főurak jogát

a parasztoktól elvett földekre. A főurak azonban nemigen vették figyelembe ezeket a törvényeket, s mint egy kortárs írja: „mindenki, akinek befolyása és ereje van, hatalmas területeket szerzett, s a rajta élő szerencsétlen parasztokat szinte rabjaivá tette".

A XI. század folyamán a nagybirtok tovább növekedett az ún. *pronoia-rendszer* elterjedésével. A pronoiák az állam számára teljesített szolgálatokat jutalmazó földadományok voltak. Ez a rendszer még inkább meggyorsította a szabad parasztság jobbágysorba süllyesztését és a faluközösségi földeknek az urak által való kisajátítását. A XI. századi források tanúsága szerint egy paraszt sem volt, aki „ne siratta volna igaz könnyekkel bajait és veszteségeit. Egyesek házaik, szőleik, rétjeik és fáik elvétele és elragadása miatt, mások pedig parcelláik, konyhakertjük, ingóságuk és szántóföldjük miatt panaszkodtak." A nagybirtokosok birtokaik megnövelése és a tőlük függő lakosság feletti hatalmuk megerősítése után politikai önállóságra törekedtek, s egyre gyakrabban léptek fel a kormányzat ellen.

VÁROSOK A X. SZÁZADBAN

Az ország gazdasági és politikai életében továbbra is nagy szerepet játszottak az ipar és kereskedelem központjai, a nagy városok: Konstantinápoly, Szaloniki, Trapezunt, Amasztrisz, Patrasz, Théba, Korinthosz stb. Bizánc szempontjából nagy jelentősége volt a kereskedelemnek, elsősorban a tengeri kereskedelemnek.

A konstantinápolyi kézművesség és kereskedelem szervezetével egy igen érdekes X. századi forrás, az „Eparchosz könyve" ismertet meg bennünket. Ez az *eparchosz*, azaz a bizánci főváros közigazgatásának élén álló főtisztviselő rendeleteinek gyűjteménye. Konstantinápoly ipari termelésének központjában a szabad kézműves, a műhely tulajdonosa állt. A fővárosi iparosok és kereskedők szakmák szerint korporációkba tömörültek. Ezek az egyesülések alapjában véve azonosak voltak a későbbi nyugat-európai céhekkel, bár a nyugattól eltérően, a X. századi bizánci iparban egyrészt meglehetősen nagy mértékben alkalmazták a rabszolgamunkát, másrészt bérmunkásokat, ún. *miszthi-*

Elefántcsont szelence, kovács és fújtató asszony alakjával (Ádám és Éva)
XI. század

osz-okat is alkalmaztak. Utóbbiakat a műhelyekben meghatározott időre és igen alacsony bérért dolgoztatták.

A konstantinápolyi céhek nem voltak egyenjogúak. A pénzváltók, az ékszerészek, a jegyzők és a gazdag selyemkereskedők céhének különféle privilégiumai voltak. Ugyanekkor megtaláljuk mellettük a nem privilegizált kisiparosok, a pékek, mészárosok, halászok, gyertyaöntők, tímárok stb. egyesüléseit is. A bizánci iparosok többségének helyzete rendkívül nehéz volt. A kor íróinak szavai szerint a magukban dolgozó iparosok „szövetségben éltek a szerencsétlenséggel, s barátjuk a szükség volt". Az iparosok műhelyeit és a kereskedőket adóztató, s ennek révén nagy jövedelemre jutó állam ellenőrizte az áruk minőségét, szabályozta a termelést és megállapította az árakat. Az iparos egyesülések feletti állami ellenőrzés rendkívül szigorú volt. Nyugattól eltérően a bizánci céhszervezet nemcsak saját érdekeit, hanem az állam érdekeit is szolgálta.

A KÜLPOLITIKA A IX—XI. SZÁZADBAN

Bizánc a IX—X. században továbbra is súlyos harcokat vívott az arabok ellen. A X. század közepén azonban e téren fordulat következett be a bizánci állam javára. Ennek oka: a feudális fejedelemségekre oszló bagdadi kalifátus szétesése. Bizánc visszavette az araboktól Krétát (961), Kisázsia és Szíria egy részét, valamint Felső-Mezopotámiát. A határok keleten ismét elérték az Eufrátesz és a Tigris partját. Bizánc ezenkívül kiterjesztette befolyását Örményországra és Grúziára is. A Balkán-félszigeten a IX. században és a X. század közepén többször súlyos vereséget szenvedett a megerősödött bolgár államtól. A birodalom a kereszténység terjesztésével igyekezett eredményt elérni, remélve, hogy a bolgár egyházat a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá kényszerítheti. Bulgária azonban megvédte egyháza függetlenségét. Csak a bolgár állam X. század második felében bekövetkezett belső meggyengülése tette lehetővé Bizánc számára a támadás megindítását. A bolgár nép azonban kemény ellenállást tanúsított a bizánci agresszióval szemben A bizánciak csupán több mint fél évszázadig tartó elkeseredett harcok után, II. Bolgárölő Baszileiosz uralma idején, 1018-ban tudták meghódítani Bulgáriát.

A IX., s különösen a X. században egyre intenzívebb gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok épültek ki Bizánc és a keleti szlávok között. E kapcsolatok kezdete régebbi időre nyúlik

Tengeri csata
Bizánci kézirat miniatúrája. X. század

vissza. Az óorosz állam kialakulása Kelet-Európában jelentős következményekkel járt a Bizánci Birodalom számára is. Az oroszokkal való kölcsönös kapcsolatok elsőrendű szerepet játszottak Bizánc külpolitikájában. Nyugaton a birodalom arra törekedett, hogy megtartsa dél-itáliai birtokait. A X. század elején azonban Szicíliát meghódították az arabok, s a visszahódítására irányuló bizánci kísérletek eredménytelenek maradtak. Csökkent a bizánci befolyás Apuliában és Calabriában is. A bizánciak a XI. században itt új ellenséggel, a normannokkal kerültek szembe, akik döntő csapást mértek a birodalom dél-itáliai uralmára.

Rendkívül kiélezettek voltak Bizánc kapcsolatai a pápasággal. A pápa és a konstantinápolyi pátriárka között folyó harc hol fellángolt, hol kialudt, de több évszázadon keresztül tartott. A dogmatikai küzdelmek mögött Rómának és Konstantinápolynak az egyetemes egyház vezetéséért, továbbá az egyházi jövedelmekért, az egyes országok és népek, elsősorban a szláv népek feletti befolyásért folyó harca rejtőzött. A két város közötti viszony annyira kiéleződött, hogy a XI. század közepén egyházszakadásra, a nyugati és a keleti egyház végleges elválására került sor. Az egyházszakadás még ellenségesebbé tette Bizáncot Nyugat-Európával szemben, ami különösen később, a keresztes hadjáratok idején mutatkozott meg legjobban.

A KULTÚRA

A bizánci feudális viszonyok megerősödését jól jellemzi a bizánci társadalom feudális kultúrájának további fejlődése. Ebben a korszakban a keleti egyház igen nagy hatást gyakorolt az ideológia minden területén. Hatalmas teológiai irodalom fejlődött ki. Az eretnek irodalmat viszont az egyház könyörtelenül megsemmisítette.

Rendkívül érdekes a IX. századi bizánci kultúra. A termelőerők általános növekedésével párhuzamosan ebben az időszakban bizonyos fellendülés tapasztalható a természettudományok terén. Olyan kiváló emberek működtek ekkor, mint Leó Mathématikosz, az egyik legnagyobb bizánci gondolkodó. A mechanikával és matematikával foglalkozó munkái széles körben elterjedtek. A bizánciak már a VII. század végén felfedezték egy gyújtó keveréknek, a „görög tűznek" a titkát. Ez valószínűleg kőolaj és salétrom keveréke volt, s vízzel nem oltható tüzet okozott, ezért eredményesen használták a tengeri háborúkban és a várostromoknál. Bizonyos sikerekkel dicsekedhetett az orvostudomány is. Így a IX. században egy Nikétasz nevű orvos összeállított egy orvosi kézikönyvet.

Megmaradt a világi költészet is. A X. század kiváló költője, Földmérő János költeményeiben különös erővel jelennek meg a hazafias motívumok. Megénekelte korának jelentős politikai eseményeit, elsősorban a keleti szlávok (ruszok) Bizánc elleni hadjáratait. Igen érdekes világi motívumokat találunk egy költőnő, Kasszia műveiben is.

A kor bizánci kultúrájára igen jellemző Phótiosz pátriárkának, a kor kiváló politikusának és teológusának, a bizánci feudális főnemesség ideológusának irodalmi működése. Phótiosz több világi jellegű művet is hagyott ránk. Ezek közül a bizánci kultúra szempontjából rendkívül fontos az ún. „Myriobiblon": 280, elsősorban antik író parafrázisának gyűjteménye, gyakran hosszú kivonatokkal. A kor történeti művei közül ki kell emelnünk Theophanész Homologétész és Geórgiosz Hamartolosz krónikáit, amelyek közül az utóbbit később ószláv nyelvre is lefordították.

A műveltség elterjedését az uralkodó osztály soraiban nagyban elősegítette a XI. század közepén alapított konstantinápolyi főiskola. Ezt az iskolát Leó Mathématikosz vezette, aki filozófiát tanított. Az oktatás antik mintára folyt, s a „hét szabad művészet" programját tartalmazta. A X. században kísérletek történtek az antik kulturális hagyománynak a feudális osztály érdekeihez való alkalmazására. Ez mutatkozik azokban a gyűjteményekben és enciklopédiákban, amelyeket tudományágak szerint VII. Bíborbanszületett Konsztantinosz idején állítottak össze. Személyesen neki tulajdonítják „A birodalom igazgatásáról", „A themákról és népekről" stb. című munkákat, amelyek

különféle adatokat tartalmaznak a bizánci társadalomról, a szomszédos népekről s különösen az orosz területekről.

Rendkívül érdekes e kor népi kultúrája, bár tanulmányozása rendkívül nehéz annak következtében, hogy a népművészet elsősorban szóbeli művészet volt, és írásos emlékei alig maradtak ránk. A népi epikus dalokat később felhasználták a feudális osztály képviselői, amikor ezek alapján összeállították a „Digenisz Akritasz" című feudális verses elbeszélést. A népművészetben tükröződött a tömegeknek a kezdődő feudális kizsákmányolás elleni harca is. Egyes darabjai kíméletlenül ostorozták a feudális osztály és az uralkodó egyház gyűlölt képviselőinek bűneit. Az uralkodó osztály tagjainak szatirikus ábrázolására szolgált az ún. „állateposz".

XIV. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A DÉLI ÉS NYUGATI SZLÁV ÁLLAMOKBAN (VII—XI. SZÁZAD)

A feudális viszonyok kialakulási folyamatát a szlávoknál közös vonások jellemzik. A szlávok a nemzetségi, majd a szomszédsági faluközösség felbomlása útján, a társadalmi fejlődés rabszolgatartó szakaszának átugrásával jutottak el a feudalizmushoz. A feudális államok fejlődését a déli szlávoknál a leigázásukra törő bizánciak elleni harc, a nyugati szlávoknál pedig a német agresszió elleni küzdelem tette bonyolulttá. A szláv népek között ebben a korban szoros politikai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok szövődtek.

1. A DÉLI SZLÁVOK A VII—XI. SZÁZADBAN

A DÉLI SZLÁVOK A VII. SZÁZAD KÖZEPÉN

A Keletrómai Birodalom ellen vívott hosszú és kiélezett harc után a szlávok a VII. század közepén megszállták a Balkán-félsziget és a hozzá csatlakozó északnyugati területek jelentős részét. A szlávok betelepítették az egész Balkán-félszigetet, kivéve Trákia tengerpartját, a régi Attikát, a nagy bizánci városok közvetlen környékét, és a Peloponnészosz déli részét, ahol megmaradt a görög lakosság. Nyugaton a déli szláv törzsek behatoltak az Alpok völgyeibe, északon a mai Ausztria területére, és így a nyugati szlávok szomszédjaivá váltak. Epeiroszban azonban megmaradtak az illír törzsek[1], a Balkán-hegység lejtőin és déli nyúlványain pedig a dák és trák törzsek. Szlávok népesítették be a Dunától északra elterülő, keleti szlávokkal érintkező kiterjedt vidékeket is. Az új területeken a szlávok fő gazdasági ága szinte mindenütt a földművelés maradt. Emellett azonban mind nagyobb jelentőségre tett szert a kerti növények termesztése, a szőlészet, és délen az olajfák ültetése. Nagy szerepet játszott továbbra is az állattenyésztés, különösen a hegyes és erdős vidékeken, mint például Boszniában, Ó-Szerbiában és Macedónia északi részén. Jelentősen elterjedt körükben a méhészkedés is. A szlávok fémből fegyvereket, gazdasági eszközöket és ékszereket is tudtak készíteni. Jól ismertek más iparokat is, tímárok, fazekasok stb. dolgoztak közöttük. A közös gazdálkodás már nem nemzetségi keretek között folyt, hanem vagy az ún. patriarchális nagycsaládok, a *zadruga*-k, vagy az önállóan gazdálkodó kiscsaládok keretében. A *vesz*-ben, a faluban egymás mellett több nagy- és kiscsalád élt, és ezek alkották a faluközösséget vagy másképpen szomszédsági közösséget. Az osz-

[1] Az illír törzsek a mai albánok elődei.

tályok már korábban megkezdődő kialakulásának folyamata a Balkán-félsziget betelepítése után befejeződéséhez közeledett.

A Balkánra telepedő szláv törzseknél az első államalakulatok a VII. század fordulóján jöttek létre, bár ezt a folyamatot a társadalmi élet régi nemzetségi-törzsi formái eltakarták. A törzsfőnökök, megtartva régi *zsupán* nevüket, fejedelmekké, a földbirtokos nemesség képviselőivé kezdtek átalakulni, s uralkodó helyzetük megerősítésére törekedtek. Az így keletkezett fejedelemségek egy törzs vagy törzsszövetség területére terjedtek ki.

A VII. században Nyugat-Macedóniában már kialakult a Szklavinia néven ismeretes független szláv fejedelemség. Ez jelentős területeket foglalt magában. Egészen Szalonikiig terjedt, s független szláv fejedelmek uralma alatt állt. Bizánccal szembeni függetlenségét a IX. századig megőrizte.

Az első déli szláv államok kialakulási folyamatában igen nagy szerepet játszott a szláv törzseknek az a hatalmas szövetsége, amely a kor forrásaiban a „hét szláv törzs szövetsége" néven szerepel. A többi szláv törzsszövetségtől eltérően ez utóbbi valószínűleg már szilárdabb politikai szervezet volt, s fennhatósága jelentős területekre, többek között Alsó-Moesiára is kiterjedt.

A déli szláv államok kialakulása az ennek megakadályozására törő Bizánc elleni állandó és súlyos harcok közepette történt.

A BOLGÁR ÁLLAM KIALAKULÁSA

A déli szláv kora feudális államok között gazdasági és politikai tekintetben a középkor folyamán a bolgár államnak volt a legnagyobb jelentősége. Az első bolgár cárság alapját az alsó-moesiai „hét szláv törzs szövetsége" alkotta. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor jött létre ez a szövetség, de az kétségtelen, hogy a VII. század hetvenes éveiben már hosszú fejlődés állt mögötte.

A bolgár állam megalakulásának történetében bizonyos szerepet játszott a bolgárok török törzse is. A bolgárok törökül beszélő törzse (az e nevet később felvevő szlávoktól való megkülönböztetés végett protobolgároknak vagy bolgár-törököknek is nevezik őket) a VII. század hetvenes éveiben a nomád avarok által üldözve a dunai szlávokhoz érkezett, és elfoglalta Kis-Szkítia (a mai Dobrudzsa) gyéren lakott területét, amely névleg Bizánc fennhatósága alatt állt. Ebben az időben az arab kalifátusban folyó belső harcok lélegzetvételhez juttatták a keleti háborúkban kimerült Bizáncot. Így a birodalmi kormányzat számára lehetővé vált, hogy serege egy részét bevesse a Balkán-félsziget északi felén. Valószínűleg ez a szlávokat és bolgár-törököket egyaránt fenyegető veszély idézett elő közeledést a szláv és a bolgár törzsi nemesség között.

Ez a közeledés a csaknem szakadatlan harcok közben gyorsan oda vezetett, hogy a bolgárok bekapcsolódtak a dunai szlávok államának életébe. A bolgárok és szlávok már 681-ben jelentős győzelmet arattak a bizánciak felett, amit a Bizánci Birodalom számára rendkívül kedvezőtlen békeszerződés pecsételt meg. A szlávok társadalmi fejlettségének magasabb foka lehetővé tette, hogy teljesen asszimilálják a jövevényeket. A szlávok csupán a bolgárok nevét vették fel. Ez úgy következett be, hogy a VII. és VIII. század folyamán a szláv államot Bulgáriának kezdték nevezni, minthogy az akkori, Aszparuh dinasztiájából származó hadvezérek, kánok (fejedelmek), akik az uralmat kezükbe kerítették az országban, bolgárok voltak. Ettől kezdve Bulgária összes lakóit bolgároknak nevezik.

Az állam létrejötte megerősítette a bolgár feudális nemesség, a nagybirtokos *boljar*-ok gazdasági és politikai helyzetét. A déli szlávoknál a feudális viszonyok intenzív fejlődésére bizonyos hatással volt az a körülmény is, hogy a feudális termelési mód elemei a Balkán-félszigeten már a szlávok ideérkezése előtt kifejlődtek.

A X. század elején a nagybirtok már jelentős méreteket öltött Bulgáriában, s a parasztság jó része feudális függő viszonyba került a nagybirtokosoktól, kénytelen volt különféle ún. úri munkákat végezni. Később ezeket a parasztokat, akárcsak Bizáncban, *paroikosz*-oknak, egykorú kiejtés szerint parikoknak nevezték. A feudális viszonyok megerősödését mutatja az is, hogy a X. század elején szinte az összes rabszolgákat *otrok*-okká, nehéz robottal terhelt jobbágyokká tették.

A madarai lovas
Madara (Bulgária) közelében levő sziklába vésett dombormű.
IX. század (?)

A feudális viszonyok kifejlődését a termelőerők növekedése kísérte. Jelentősen megnagyobbodtak a művelés alá vett területek. A X. század elején már Kelet-Bulgáriában is irtották az erdőket új termőterületek szerzése végett, holott itt szántás céljára sokkal nagyobb területek álltak rendelkezésre, mint a nyugati hegyes vidékeken. A X. században elterjedt a háromnyomásos rendszer. Egyre nagyobb jelentőségre tett szert a selyemkészítés és a szőlészet. Meglehetősen gyors ütemben folyt a kézművesség elválása a földműveléstől. A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy e korban Bulgária területén, a hulladékok mennyiségéből ítélve, több évtized óta működő kovácsműhelyek voltak. Megtalálták a fazekasműhelyek nyomait is, amelyekben meglehetősen fejlett fazekaskorongot alkalmaztak. A régészek találtak különféle mezőgazdasági eszközöket és igen finom fémből készült ékszereket. Jelentős sikereket ért el e korszakban a kereskedelem is, elsősorban a külkereskedelem.

Bulgária gazdasági fellendülésének egyik bizonyítéka az a jelentős építkezés, amely akkoriban a bolgár városokban, Ochridában, Kis-Preszlávban, Szredecben (Szófiában), Szkopljéban, Várnában s elsősorban az első bolgár cárság fővárosában, Nagy-Preszlávban folyt. E városok már nemcsak hadi-közigazgatási központok voltak, hanem fokozatosan a kézművesség és kereskedelem központjaivá is váltak.

A központi hatalom a bolgár kora feudális államban fokozatosan megerősödött. A IX. század fordulóján a fejedelem mellett megtaláljuk a főnemesség képviselőiből álló tanácsot, az ún. *nagy boljar*-ok tanácsát. A IX. század közepén a feudális osztály érdekében államvallásnak nyilvánították a pravoszláv szertartású kereszténységet (kb. 865), amely Bizáncból került át a bolgárokhoz. A feudalizáció sikereinek hatására egy új jogrendszer alakult ki, s ezt az uralkodó osztály, az előző szokásjog visszaszorításával, általánosan kötelezővé akarta tenni. A feudális rendszernek s főleg a feudális tulajdonnak a megerősítését szolgálták azok az új törvények, amelyeket Krum kán (802—814) adott ki, s ezt a célt szolgálta az a törvénygyűjtemény is (a IX. század végéről), amelyet „zakon szudnij ljudem" néven ismerünk. Krum elrendelte, hogy törjék el a lábát minden parasztnak,

aki más vagyona ellen tör, az említett törvény pedig kard általi halállal sújtja az ilyen „bűnösöket". Ugyancsak súlyos büntetéseket rótt a törvényhozás mindazokra, akik megszöktek a földbirtokosok igájából vagy kivonták magukat az állami kötelezettségek alól.

BULGÁRIA KÜLPOLITIKAI HELYZETE A VII. SZÁZADTÓL A X. SZÁZAD ELEJÉIG TERJEDŐ IDŐBEN

A VII. és a VIII. század fordulóján a bolgár állam és a Bizánci Birodalom közötti nehéz harcokban a bolgárok megállták a helyüket, mert az ország védelmében a fejedelmek és boljárok kísérete mellett igen aktívan részt vett a faluközösségekben élő parasztok felkelése is.

716-ban Bulgária déli határai már Észak-Trákián húzódtak keresztül, s Bizánc kénytelen volt évi adót fizetni a bolgár államnak. A VIII. század közepén a bolgárok sikeresen visszaverték az avarok támadását is. A parasztok felkelése itt is döntő szerepet játszott. Omurtag (814—831) idején Bulgária tovább terjeszkedett a Balkán-félsziget nyugati és északnyugati részeinek megszerzésével. A IX. század közepén Bulgária a kor egyik legnagyobb államává vált, amellyel számolnia kellett szomszédainak, Bizáncnak, a frank államnak, a Balkán-félsziget nyugati részén levő szláv államoknak és a magyaroknak, akik ebben az időben a Dnyeper-folyónál és attól keletre éltek.

A bolgár állam gazdasági fejlődése és politikai megerősödése következtében a IX. század második felében és a X. század elején még inkább megnőtt az ország nemzetközi jelentősége. Borisz (852—889) fejedelem idején a bolgárok megszerezték a Dunától északra fekvő területeket, meghódítottak több szerb vidéket, és elérték az Adriai-tenger partját. Borisz egyik közeli utódának, Simeonnak (893—927) uralma alatt volt a mai Bulgária területén kívül csaknem egész Szerbia, Macedónia, Trákia egy része és a Duna menti területek jelentős része. Simeon, aki felvette a cári (császári) címet, többször megközelítette Konstantinápoly falait.

A BOGUMIL MOZGALOM

A külpolitikai sikerek nem könnyítették meg a néptömegek helyzetét. Az összes állami terhek a parasztok vállait nyomták. Fizetniük kellett az összes állami adókat: a *voloberstina*-t (földadót), a *dimnina*-t (füstpénzt), továbbá az állatokra, méhekre stb. kivetett adókat. Jelentős fizetségeket szedett be a parasztoktól az egyház is.

A súlyos kizsákmányolás a X. században antifeudális népmozgalomra vezetett Bulgáriában. Ez a mozgalom, amely átterjedt más déli szláv területekre és Bizáncra is, a *bogumil*[2] eretnekség formáját öltötte magára. A rossz és az erőszak keletkezéséről szóló népi elképzeléseknek megfelelően a bogumilok azt tanították, hogy a világban állandóan két princípium: a jó (isten) és a rossz (ördög) küzdelme folyik, s az elnyomás és erőszak a rossz működésének eredményei, de nem maradnak fenn örökké, meg lehet szüntetni őket. Ezért, mondották, vissza kell állítani az egyenlőséget, amely valaha a korai keresztény egyház tagjai között uralkodott, s ezt az egyenlőséget kell megtenni az emberi élet fő normájává.

A bogumilok határozott ellenségei voltak az uralkodó egyháznak, amely hatalmas javakkal rendelkezett és kegyetlenül kizsákmányolta a népi tömegeket. Nem elégedtek meg azonban egyházellenes fellépésekkel, hanem mindenfajta elnyomás ellen küzdöttek. Egy kortárs tanúsága szerint a bogumilok azt tanították híveiknek, hogy „ne engedelmeskedjenek a hatóságoknak, becsméreljék a gazdagokat, gyűlöljék a cárt, verjék meg az elöljárókat s átkozzák a boljárokat". A bo-

[2] A bogumil eretnekség elnevezés valószínűleg a mozgalom vezetőjének nevéből (Bogomil) származik, aki a X. században élt.

gumilok közösségekbe szervezkedtek, melyeknek élén választott elöljárók álltak. Az egyes bogumil közösségek között szoros kapcsolatok álltak fenn.

A bogumil mozgalom elterjedtségéről és erejéről világosan tanúskodik az a rosszindulat, amelylyel az egyház és az állam a bogumilokat üldözte. Máglyákon égették meg, vízbe fojtották, börtönbe zárták őket. Ám a bogumil mozgalmat mégsem tudták megsemmisíteni, s a későbbi időkben nagy szerepet játszott a bolgár népnek a bizánci iga ellen kifejtett ellenállásában.

AZ ELSŐ BOLGÁR CÁRSÁG BUKÁSA

A feudális urak gazdasági hatalmának megnövekedése és a helyi állami szervek gyengesége a nagy boljárok politikai önállóságához vezetett. Péter (927—969) uralkodása alatt a bolgár cárságtól elszakadt a Sztruma-folyó felső folyásának vidéke, majd valamivel később egész Macedónia. Bizánc a központi hatalom meggyengülését igyekezett kihasználni. Ez azonban nemcsak a bolgár nép részéről ütközött kemény ellenállásba, hanem kihívta az óorosz állam határozott akcióit is. A keleti szlávok már régen, még az antok hadjáratai idejéből (IV—VI. század) ismerték a Duna menti területeket, amint ezt a régészek által talált óorosz kincsleletek bizonyítják. Később a Dnyeper-vidék gazdasági kifejlődésének következtében az oroszok megismerkedtek a dunai kereskedelmi úttal is, amely a Balkán és Közép-Európa legfontosabb vízi útja volt. Oroszország szempontjából igen nagy jelentősége volt az Al-Dunának, amely igen közel volt a „varjágoktól a görögökhöz" vezető nagy vízi úthoz. Bizáncnak e korban erősödő hódító törekvései, amelyek a Duna vidékére is kiterjedtek, ilyen formán nemcsak Bulgária, hanem az óorosz állam érdekeit is veszélyeztették. Ebben kell keresnünk egyik okát annak a hadjáratnak, amelyet Szvjatoszláv fejedelem 968-ban vezetett a Dunához, s ez volt az oka az orosz—bizánci harcoknak.

Szent German temploma (Bulgária)
X. század

A hosszú belső háborúktól meggyengült, s lényegében már több feudális birtokra szétesett Bulgária mégsem volt könnyű zsákmány Bizánc számára. Attól kezdve, hogy Tzimiskes János bizánci császár elfoglalta a keleti bolgár területeket (972), az egész ország elfoglalásáig (1018) majdnem fél évszázad telt el. A harcot az ún. nyugati bolgár cárság vívta, amelynek élén a cárnak kikiáltott Sámuel boljár állott. Többször felkelésre került sor a bizánciak által már elfoglalt területeken is.

A bizánciak, akik a nemességgel kacérkodtak, kegyetlenül elnyomták a bolgár népi tömegeket. II. Bolgárölő Baszileiosz császár parancsára bolgár falvak százait perzselték föl. Az egykorúak tanúsága szerint igen sok városban „csak a szél sétált". A foglyok ezreit megvakították.

1018-ban a bizánci seregek elfoglalták Bulgária akkori fővárosát, Ochridát. Ezzel az első bolgár cárság megszűnt létezni. A Bizánci Birodalom túlereje és a bolgár főnemesség befolyásos csoportjainak az árulása a bizánciak javára döntötte el a harcot.

KELET-EURÓPA NÉPEI ÉS ÁLLAMAI A IX-X. SZÁZADBAN (980 előtt)

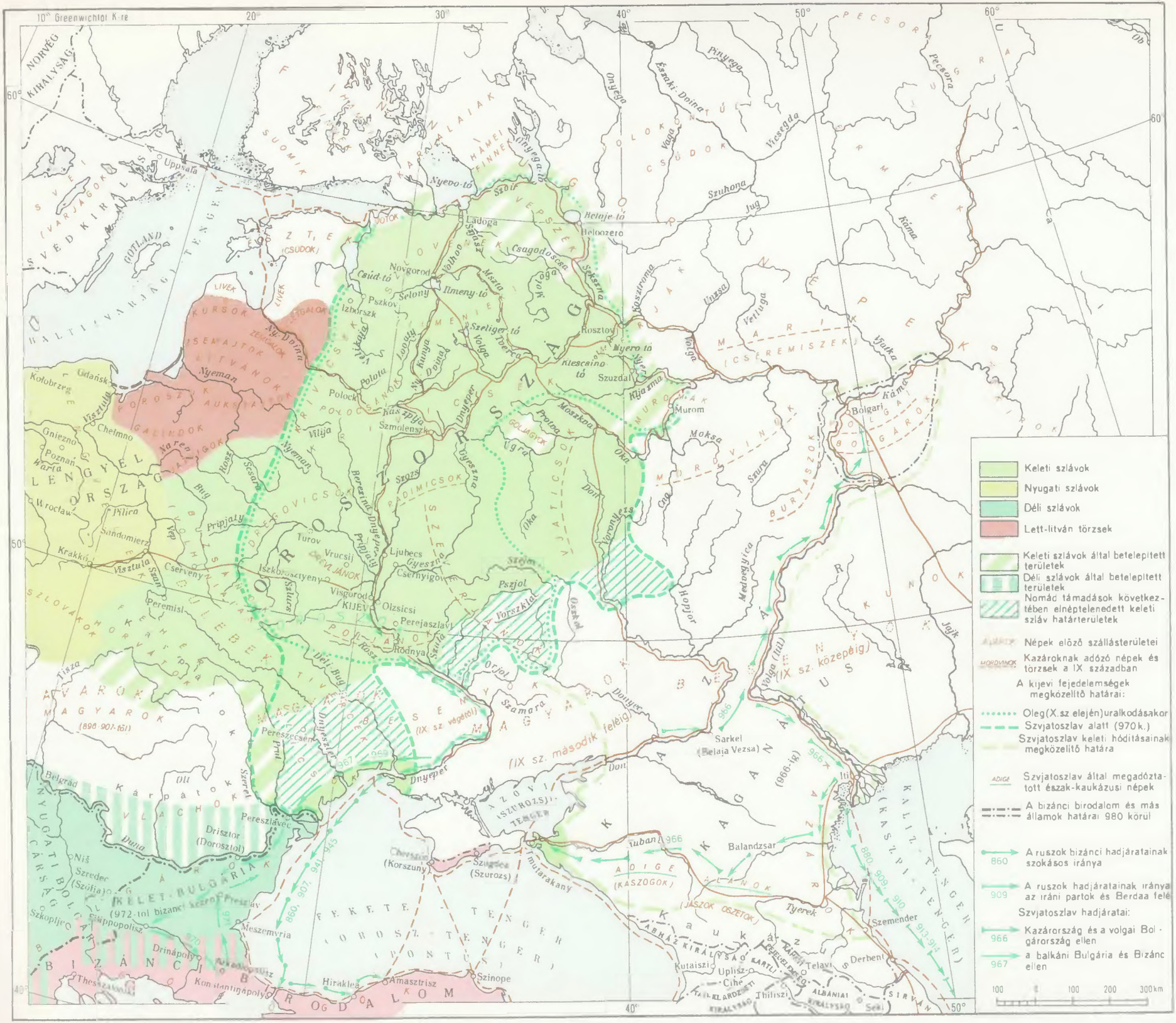

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

A mai szerbek ősei azok a szláv törzsek voltak, amelyek a Száva-folyó középső és alsó folyásától délre telepedtek le. A Balkán-félszigetnek ezt a részét hegyláncok szabdalják át, amelyeket abban a korban még sűrű erdő borított. A földműveseknek, s régtől fogva a szlávok is ezek voltak, csak igen nagy munka árán sikerült erdőirtás segítségével művelésre alkalmas földet nyerni. A kiscsalád e feladattal nem tudott megbirkózni. Ezért Szerbiában sokkal nagyobb mértékben megmaradt a patriarchális nagycsalád, a zadruga, mint a többi országban.

Ez, továbbá a rendkívül bonyolult politikai helyzet magyarázza, hogy a feudális viszonyok valamivel később alakultak ki Szerbiában, mint Bulgáriában. Nagyobb mértékben csak a IX—X. században terjedtek el. Így a szerb nemesség politikai hatalmának növekedése a VII., VIII., sőt még a IX. század első felében is csak szűk körben, egyes természetes határokkal elválasztott területeken, Raškában, Dukljában, Zachlumjében, Zétában észlelhető. A nagyobb politikai egyesüléseket gátolta ezenkívül az a harc is, amely e területekért Bizánc, az avar kaganátus, a frank állam és Bulgária között folyt. Ezek az államok ugyanis mesterségesen szították az egyes szerb nemesi csoportok közti vetélkedést.

A IX. század végétől kezdve azonban a szerbiai nemesség hatalma gyorsan megnövekedett, és a fejedelmek, zsupánok egyre gyakrabban és egyre nagyobb erővel tettek kísérletet birtokaik kiterjesztésére. Az első sikereket e téren Péter Gojniković (892—917) érte el. A X. század közepén Časlav Klonimirović raškai zsupán kiterjesztette hatalmát Boszniára, Dukljára, Travunjére, Zachlumjére, a Neretva vidékére, és felvette a „nagyzsupán" címet.

Bár az első kora feudális szerb államok közül egyik sem volt hosszú életű, mert a feudális nemesség egyes csoportjai által folytatott belső harc vagy idegen hódítás következtében (a XI. században Bizánc Bulgária után elfoglalta Szerbiát is) elpusztultak, de fennállásuk nem múlt el hatás nélkül a szerb történelemben. Az a harc, amelyet megteremtésükért, s még inkább fenntartásukért a külső ellenségek ellen folytattak, megerősítette e vidékek népének etnikai kapcsolatait. Éppen ekkortól kezdve válik a *szerb* törzsi elnevezés az egész lakosság nevévé.

A HORVÁTOK ÉS SZLOVÉNEK A VII—X. SZÁZADBAN

Más nehézségekkel kellett megküzdeniük a horvátok és szlovének őseinek, azaz azoknak a szláv törzseknek, amelyek a VII. század fordulóján a régi Pannónia, Dalmácia és Noricum területén telepedtek le. Minthogy a déli szlávok nyugati határán éltek, szakadatlanul harcolniuk kellett függetlenségükért a nagyszámú külső ellenséggel, az avarokkal, a bajor hercegekkel, a longobárd királyokkal és a VII. század közepétől kezdve a frankokkal. Igényt tartott területükre Bizánc is. E nehéz viszonyok között a horvátok és szlovének állami fejlődése viszonylag hosszú időn keresztül törzsszövetségekből alakult fejedelemségek keretei között folyt. A VIII. század végétől a helyzet tovább romlott, mert a karantán (szlovén) és horvát fejedelemségeket, amelyek több törzset egyesítettek, meghódították Nagy Károly seregei. A szlávok azonban nem szüntették be a függetlenségi harcot. 799-től kezdve a frank uralom elleni lázadásaik szinte évente megismétlődtek. Különösen nagy felkelésre került sor 819—822-ben, Ljudevit, a Száva menti horvát területek fejedelmének vezetése alatt.

A frankok, majd — Nagy Károly birodalmának felbomlása után — a német feudális urak szlovének feletti uralma még sok évszázadig tartott, és sok áldozatot kívánt a szlovén néptől. A germán urak megszerezték a szlovén földeknek több mint a felét, és teljesen kiszorították onnan a szláv lakosságot. A német urak elleni harcban a horvát törzsek egyesültek, s létrehozták a horvát államot. A IX. század közepén Horvátország nagy része már felszabadult a német urak fennhatósága

alól és Trpimir (845—864) uralma alatt egyesült. A IX. és a X. század fordulóján befejeződött a horvát állam kialakulási folyamata. Tomislav horvát fejedelmet 925-ben Horvátország királyává koronázták. Az idegen uralomtól való megszabadulás és az önálló állam létrehozása megkönnyítette és meggyorsította Horvátország társadalmi fejlődését.

925-ben a horvát feudális urak a katolikus egyházat ismerték el hivatalos egyházként. Ez megnehezítette az önálló horvát kultúra kifejlődését, mivel a pápaság kegyetlenül üldözte a szláv nyelvű írásbeliséget. A horvát nép a szláv nyelvű istentisztelet jelszavával többször fellépett a katolikus egyház ellen. A horvát urak azonban, akiknek erős szövetségese volt a pápaság, elnyomták ezeket a felkeléseket.

AZ ADRIAI-TENGER MENTI VÁROSOK

A délszlávok középkori történetének egyik fontos részét képezi az Adriai-tenger partján fekvő városok: Dubrovnik (Raguza), Zadar (Zára), Split (Spalato), Šibenik (Sebeniko), Trogir (Trau), Kotor, Bar, Leš stb. története. A VI. század végén és a VII. század első felében, amikor a szlávok kijutottak az Adriai-tenger partjára, az egykor virágzó dalmáciai városok a rabszolgatartó társadalom válsága folytán már erősen lehanyatlottak. A Balkán-félsziget szlávok által történt betelepítése azonban ismét biztosította a tengerparti városok fellendülését, de most már új, feudális alapokon, s új, elsősorban szlávokból álló lakossággal.

A VIII. században az adriai szlávokat ügyes hajósokként és vállalkozó kedvű kereskedőkként ismerték. Többször adófizetésre kényszerítették a velenceieket az adriai-tengeri kikötőkben folytatott kereskedelemért. A IX—X. század folyamán a velenceiekkel a verseny még jobban kiéleződött. Rendkívül erős versenytársukká vált Dubrovnik városa. A velencei szenátus ezért külön határozatot hozott, amely szerint „minden pénteken meg kell tárgyalni Dubrovnik elpusztításának lehetőségeit".

A IX—X. század folyamán a kereskedelem mellett kifejlődött a kézművesség is a tengerparti városokban. Megjelentek az iparosok egyesülései. A városi lakosság ebben az időben két rétegre oszlott. Az elsőt a *vlastelin*-ek (a kor okmányainak latin terminusával *nobiles* vagy *patricii*) alkották, míg a második a nép, a *populus* volt. Politikai jogai csak a nemességnek voltak. Közülük választották a városi önkormányzat összes tisztviselőit, a városfőt (fejedelem, *prior* vagy *rector*) és tisztviselőtársait. Az adriai-tengerparti városok közigazgatási berendezkedése azonos volt néhány itáliai város állami berendezkedésével.

Az egyes tengerparti városok nemessége között kereskedelmi érdekeik összeütközése miatt éles ellentétek keletkeztek. Egyes nemesi csoportok versenytársaik legyőzése céljából sokszor Velencétől kértek segítséget. Elsősorban ez a körülmény tette lehetővé, hogy a velenceiek a X. század végén Dalmácia nagy részére kiterjeszthették védnökségüket. Bizonyos szerepet játszott ebben az arabok részéről mutatkozó veszély is.

A DÉLI SZLÁVOK KULTÚRÁJA

A korai középkor folyamán Bulgária kultúrája érte el a legmagasabb fokot. Az első bolgár cárság idején sok elkülönült szláv törzs egybeolvadt, és kialakult belőlük a bolgár nép. Bulgária történeti fejlődésének ez a rendkívül fontos eredménye a korai középkor folyamán a bolgár nyelv kialakulásában és az önálló bolgár kultúra sajátos vonásaiban jutott kifejezésre. Létrejött az egész ország közös nyelve, a bolgár nyelv, kialakultak az anyagi és szellemi kultúra sajátos formái.

Bulgáriában a többi szláv országhoz képest korábban terjedt el széles körben az írásbeliség. A szláv ábécé a IX. század közepén alakult ki véglegesen. A régészeti adatok és írott források szerint azonban a szláv írásbeliség már jóval korábban létrejött a szláv betűk segítségével. Konsztantin

(Cirill) és Metód bizánci hitterjesztők a IX. században a szláv ábécé végleges összeállításánál nemcsak görög betűket használtak, hanem a szláv kiejtésnek jobban megfelelő, a szlávoknál már régebben is meglevő írásjeleket is beolvasztottak az ábécébe.

A feudális urak az írást azonnal saját érdekükben használták fel. A IX—X. századi irodalom osztályjellegét világosan kifejezésre juttatja Konsztantin presbiter, aki arra hívta fel a bolgár parasztokat, hogy „örömmel" teljesítsék kötelezettségeiket az urakkal szemben és „békés" életet éljenek.

Az uralkodó osztály irodalmának Bulgáriában voltak olyan sajátos vonásai is, amelyek megkülönböztették a holt latin nyelven írt egykorú nyugat-európai irodalmaktól. A bolgár állam a kereszténység felvételekor már annyira erős volt, hogy azonnal alárendelte az egyházat érdekeinek, s arra kényszerítette Bizáncot, hogy béküljön meg a szláv istentiszteleti és irodalmi nyelvvel.

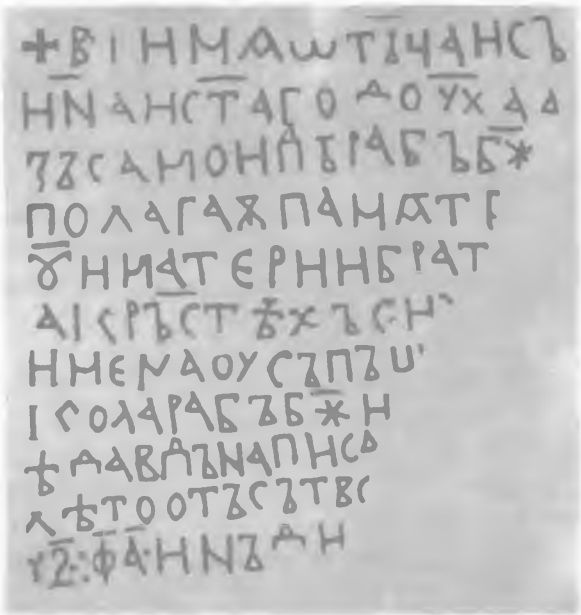

Sámuel bolgár cár ószláv nyelvű felirata
X—XI. század fordulója

A bolgár irodalom e korszakban keletkezett alkotásaiban gyakran hangzik fel az állam megerősítésére való hazafias felhívás. Néhány munka, így Konsztantin presbiter „Bevezetés az evangéliumba" és Chrabr szerzetes „Az írásokról" című munkái a szláv nyelv és a szláv betűk dicséretével foglalkoztak. Még határozottabban megmutatkozott ez a világi irodalomban, például a legrégibb ránk maradt bolgár elbeszélésben, a X. századból származó „Egy bolgár emberrel történt csoda" című munkában.

Ugyanezt elmondhatjuk a bolgár építészetről is. A Pliszka közelében fennmaradt paloták és templomok, valamint a Nagy-Preszlávban, Bulgária akkori fővárosában Simeon cár korában épült palota és az „Arany templom" régészeti feltárása azt bizonyítja, hogy ezek a monumentális épületek a bolgár állam erejét és hatalmát voltak hivatva hirdetni, s alapjában eredeti munkák voltak, noha bizonyos mértékig a bizánci építészet hatása alá kerültek.

Sok olyan régészeti és etnográfiai anyag maradt fenn, amelyek a kora középkori Bulgária népi kultúrájának eredményeiről tanúskodnak. Már ebben az időszakban kezdett kialakulni a képzőművészetek tipikus bolgár díszítő stílusa, a népdalok és táncok ritmusa és melódiája, különféle népszokások stb.

Ránk maradt néhány olyan írott emlék is, amelyek a népi tömegek világnézetét tükrözik. Ezek az ún. *apokrif* munkák, azaz olyan vallásos művek, amelyeket a hivatalos egyház nem ismert el. Sok ilyen apokrif munkában érezhető a bogumilok dogmatikájának hatása. Ugyancsak ezeknek az alapján alkothatunk képet magunknak a népköltészet gazdagságáról és a bolgár nyelv fejlettségének színvonaláról.

Ugyanezen az úton, de valamivel lassabban haladt a szerbek és horvátok kora középkori kultúrájának fejlődése is. Szerbiában és Horvátországban az írásbeliség kialakulása az idegen befolyás elleni kemény harc körülményei között jött létre. Horvátországban, ahol ez a küzdelem a római katolikus egyház által terjesztett latin nyelv ellen folyt, a *glagolita*-nak nevezett szláv ábécé terjedt el széles körben. Szerbiában viszont, amely egyházi tekintetben Bizánctól függött, a harc a görög

betűk uralkodóvá tétele ellen irányult, s úgyancsak a szláv ábécé, az ún. *cirillika*[3] győzelmével végződött. A szerb és horvát irodalom egyik fő műfaja e korban a legendairodalom, amely beszámol a szerb és horvát társadalom legfontosabb történeti eseményeiről, az emberek életmódjáról és szokásairól. Akárcsak Bulgáriában, itt is széles körben elterjedtek az apokrif írások.

Szerbiában és Horvátországban jelentős sikereket ért el az építészet is. Az erődítményeket és az egyházi épületeket a monumentalitás és a szépség jellemzi. Így tehát a korai középkor végén, a rendkívül kedvezőtlen külpolitikai feltételek ellenére, a déli szlávok anyagi és szellemi kultúrája magas színvonalra emelkedett. Kialakultak az egyes déli szláv népek, ezek saját, egységes nyelve és önálló kultúrája. Mindez megteremtette a feltételeket a déli szláv népek számára az idegen uralom elleni felszabadító harchoz.

2. AZ ELBA MENTI SZLÁVOK A VI—XI. SZÁZADBAN

A NYUGATI SZLÁV TÖRZSEK SZÉTTELEPEDÉSE

A nyugati szlávok az Elba-, az Odera- és a Visztula-folyók medencéjének hatalmas területén laktak és sok törzsre oszlottak. A Saale- és az Elba-folyók között találjuk azokat a szlávokat, akik a lužicei (lausitzi) szorb törzsszövetségbe tartoztak. Az Elba középső és alsó folyása mentén elterülő vidéket a polábok, a liuticsok és az obodritok törzsszövetsége tartotta megszállva. Keletre tőlük, a Balti-tenger partján éltek a pomerán törzsek, amelyek a nyugati szlávok lengyel csoportjához tartoztak. Ez utóbbiak az Odera- és a Visztula-folyók medencéjében éltek. Az obodritokat, a liuticsokat és a pomeránokat gyakran közös névvel balti szlávoknak is nevezik. Az Elba felső folyásának a vidékén, valamint a Vltava és Morava (Morva) mentén éltek a cseh és morva törzsek, s tőlük keletre, a Kárpátok déli lejtőin találjuk a szlovák törzseket.

AZ ELBA MENTI SZLÁVOK TÁRSADALMI SZERVEZETE

Az Elba menti szlávok (polábok) a VI—VIII. században földműveléssel foglalkoztak, a földet ekevassal ellátott faekével művelték, s ezt egy pár ökör vagy ló húzta. A VIII. században már elterjedt náluk a háromnyomásos gazdálkodás, kifejlődött a konyhakerti és ipari növények (kender, len és mák) termesztése. A gazdag rétek lehetővé tették az állattenyésztés fejlesztését. Ezenkívül azonban halászattal és vadászattal is foglalkoztak. A polábok körében a VI—VIII. században felbomlottak az ősközösségi viszonyok, s ez a nemzetségi nemesség megerősödéséhez, törzsszövetségeknek és végül az államnak a kialakulásához vezetett.

A IX—XI. század folyamán az Elba menti szlávok gazdasági fejlődése jelentősen előrehaladt. A XI. és XII. századi krónikások egybehangzóan beszámolnak a földművelés magas színvonaláról, földjeik gazdagságáról. Az erődítmények, amelyek köré eredetileg a szláv falvak csoportosultak, már a X. században városokká nőttek, amelyek egyes törzsek vagy törzsszövetségek katonai vagy közigazgatási központját alkották. Ilyen volt Branibor (a havolánok központja), Retra (a négy liutics törzs centruma) és az obodritok földjén Mikelin (Mecklenburg). Ezek a városok a X—XI. szá-

[3] A cirillika és a glagolita két régi szláv ábécé elnevezése. A „cirillika" elnevezés Cirill nevéből származik, aki egyike volt azoknak a hitterjesztőknek, akik Morvaországban működtek. A cirillika és a glagolita egyenlő számú betűből áll, de a cirillika abban különbözik a glagolitától, hogy betűi sokkal egyszerűbbek. A régi szláv ábécé önállósága nem a betűformákban mutatkozik meg, hanem abban, hogy a betűk megfelelnek az őszláv nyelv hangjainak. A jelenlegi szláv ábécé alapja a cirillika. A középkorban elsősorban Oroszországban és Kelet-Bulgáriában használták. A glagolita viszont Moráviában, Macedóniában és a horvátoknál volt használatos.

zadban élénk kereskedelmet folytattak Szászországgal, Dániával, Svédországgal és Oroszországgal; gabonát, sót és halat szállítottak oda. A szláv városokban fokozatosan kifejlődtek a kézműves mesterségek is (takácsok, fazekasok, ékszerészek, kőművesek). A szláv városok épületei szépségükkel meglepték a kortársakat. Retrában (vagy Radikoscsban) kilenc kapu és több templom volt. A retrai templomok falát gyönyörű fafaragások díszítették.

Az Elba menti szlávok politikai szervezete megfelelt társadalmi-gazdasági viszonyaiknak. A törzsszövetségek lassanként olyan politikai egyesülésekké alakultak, amelyek élén fejedelmek álltak, a XI. század közepén pedig létrejött az obodritok állama, amely a XII. század közepéig állt fenn és a német feudális agresszió elleni harc központja volt.

3. CSEHEK, MORVÁK ÉS SZLOVÁKOK A VI—X. SZÁZADBAN

A CSEH ÉS MORVA TÖRZSEK GAZDASÁGI BERENDEZKEDÉSE ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA

Csehország területét nyugaton és délnyugaton a Cseh-erdőnek nevezett hegylánc, északnyugaton pedig az Érchegység határolja. Ily módon az itt élő nyugati szláv törzseket hegyek és erdők választották el a régi germán törzsektől. Azoktól a szlávoktól viszont, akik keletebbre éltek, elsősorban pedig a morvaországi törzsektől csupán egy alacsony dombvidék határolta el őket. Ez a körülmény elősegítette, hogy a történeti fejlődés folyamán a csehországi törzsek (csehek, zličánok, dulebek, sedličánok, chebánok, pšovánok, horvátok stb.), valamint a gazdasági-társadalmi tekintetben fejlettebb morváviai törzsek (golasijecek stb.) igen szoros kapcsolatba kerültek egymással. Moráviától délkeletre feküdt a Duna és a Kárpátok között az a terület (Duna-medence), amelyen a mai szlovákok elődei laktak.

A csehek elődei már az időszámításunkat megelőző századokban is letelepedett földművelő életmódot folytattak. A cseh, morva és szlovák törzsek körében az állattenyésztés csak a kitűnő legelőket szolgáltató hegységekben volt túlsúlyban. A VI. századi régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy Csehországban és Moráviában az összes gabonaneműeket termesztették: elsősorban a kölest, az árpát és a búzát. Különféle háziállatokat: lovat, tehenet, birkát, kecskét és sertést is tenyésztettek. A földművelés szempontjából igen nagy jelentősége volt az ipar fejlődésének, beleértve a mezőgazdasági munkaeszközök gyártását. A VI—VII. századi morvaországi sírokban a régészek ekemaradványokat, sarlókat, kapákat stb. találtak.

Később a vasból készült mezőgazdasági munkaeszközök készítését jelentősen javították. Nagyot fejlődött az ércbányászat, tökéletesedett az ércfeldolgozás módszere, amit azok a vasolvasztó kemencék is bizonyítanak, amelyeket a morvaországi ásatásoknál találtak. Cseh- és Morvaország harcosai, akik különösen a várostromokban tűntek ki, lándzsát, pajzsot, nyilat, harci bárdot és kardot használtak. Megvolt náluk a kétélű kard is, amit szintén maguk készítettek. Jelentős sikereket értek el a fazekasság terén. A IV—V. században az agyagedényeket még kézzel formálták ki. Ezek az edények masszív, díszítés nélküli darabok voltak. A VI—X. századi leletek viszont a megmunkálás további fejlődését bizonyítják: az edényeket kiégették, rátértek a fazekaskorong használatára, s szépen díszített edényeket állítottak elő. A morváviai női sírokban talált orsók a textilipar meglétét bizonyítják, az aranyból, ezüstből, bronzból és fújt üvegből készült ékszerek viszont a szomszédos országokkal, elsősorban a Bizánccal való kapcsolatokról tanúskodnak.

A kézművesség és a kereskedelem fejlődésével szoros kapcsolatban áll a cseh városok korai létrejötte. Eleinte ezek ún. *grad*-ok, erődítmények, a törzsfőnökök lakóhelyei voltak. A X. században azonban egyes kedvező fekvésű városok már ipari és kereskedelmi központokká váltak. Ibrahim

ibn Jakub arab utazó a X. században ellátogatott Prágába, és így írt róla: „Kőből és mészből épült, s igen élénk kereskedelem folyik benne. Krakkó városából ide jönnek az oroszok és a szlávok áruikkal, s ide jönnek a türkök (magyarok) országából a muzulmánok, a zsidók és a türkök (magyarok) árukkal, bizánci mithkálokkal (szokásos olvasás szerint: „forgalmi pénz") s innen lisztet, ólmot és különféle prémeket (más olvasás szerint: rabszolgákat, cint és különféle préseket) szállítanak el. Országuk a legjobb északi ország, és igen gazdag élelmiszerekben... Prága városában nyergeket, zablákat, pajzsokat készítenek, amelyeket országaikban használnak fel..."

Az ősközösségi rendszer felbomlása a cseh és morva törzseknél már az időszámításunk kezdetét követő első századokban megindult. Ennek eredményeképpen a nemzetségi közösség, akárcsak a többi szláv népnél, szomszédsági faluközösséggé változott, s a szántóföld a parasztok magántulajdonává vált. A kapott földeket azonban nem sokáig tarthatták meg. A földbirtokosok a tönkrement földműveseket függő viszonyba döntötték, majd jobbágyokká süllyesztették, úrbér fizetésére és robot teljesítésére kötelezték őket a művelésre kapott földért.

A földművelés fejlődése, a vasból készült mezőgazdasági eszközök elterjedése, a vas öntési és megmunkálási technikájának a tökéletesedése nem tette kifizetődővé a rabszolgák alkalmazását a termelésben. Ezért a földbirtokos nemesség, amelynek hadifoglyok és bíróság által rabságra ítélt emberek álltak rendelkezésére, inkább áruba bocsátotta őket, vagy pedig földet adott nekik, minek következtében helyzetük közel került a saját gazdasággal rendelkező s uraiknak a termés egy részét fizető jobbágyokéhoz. Így Csehországban és Moráviában a megszilárduló feudális földtulajdon alapján kifejlődtek a feudális viszonyok. A feudalizálódási folymat a VI. században kezdődött és a X. században fejeződött be.

AZ ELSŐ ÁLLAMALAKULATOK CSEHORSZÁG, MORÁVIA ÉS SZLOVÁKIA TERÜLETÉN

A néptömegek egyre fokozódó ellenállásának letörésére a VI—VII. században már megfigyelhető az egyes törzsek földbirtokos nemeseinek összefogása és a törzsfőnökök hatalmának megnövekedése. Megszilárdult katonai és bírósági hatalmuk. A törzsfőnökök, akiket most fejedelmeknek neveznek, mindinkább az előkelők földfoglalásainak szervezőivé válnak. A szláv törzsek egyesülését gyorsította a külső veszély, amely a VI. század második felében a fekete-tengeri pusztákról ide érkező harcias nomád törzsek megjelenésével függ össze. Az avarok a VI. században Pannóniában telepedtek le. A földműves szláv törzseket támadó avarokkal szembeszálltak a cseh, morva és pannóniai fejedelemségek, amelyek 623-ban létrehozták az első nagy nyugati szláv törzsszövetséget.

E szövetség élén egy energikus hadvezér, Samo állott, aki egyes tudósok véleménye szerint szláv volt, és aki döntő győzelmet aratott az avarok felett. Samónak ez a győzelme megszabadította Bizáncot és a frank királyságot a nomád avar hordák további támadásainak veszélyétől. Samónak azonban harcba kellett szállnia I. Dagobert (629—639) frank királlyal is, aki le akarta igázni a nyugati szlávokat. Samo kétszer szétverte Dagobert seregeit, s elhárította az újabb veszélyt a szlávok feje felől. A nyugati szláv törzsek szövetsége, amelyet a történetírásban „Samo állama" néven ismernek, nagy területekre terjedt ki. A csehországi, morváiai és pannóniai törzseken kívül helyet kaptak benne a sziléziai, luzsicei és az Elba középső folyása mentén élő törzsek is. Samo halála után (658), amikor a külső ellenség részéről már nem fenyegetett közvetlen veszély, ez az állam szétesett.

A VIII. és a IX. század folyamán a feudális viszonyok fejlődése megteremtette az előfeltételeket Cseh- és Morvaország szorosabb egyesítéséhez. Jelentős szerepet játszott ebben az a körülmény is, hogy a szlávoknak ismét közösen kellett védekezniük Nagy Károly és utódai hódításai ellen, és elsősorban a Karoling-birodalom szétesése után létrejött német királyság agressziójával

szemben. A IX. század első felében a Közép-Duna, valamint az Elba és az Odera felső folyásának vidékén létrejött a nyugati szlávok nagy kiterjedésű állama, a nagymorva fejedelemség. Nagy Károly utóda, Jámbor Lajos, az újonnan létrejött független szláv állam megsemmisítésére törekedett, s terveit néhány, a központi hatalommal szemben álló szláv fejedelemnek és feudális úrnak a segítségével igyekezett megvalósítani. Lajos szövetségesét, Pribina nyitrai fejedelmet azonban Mojmir (818—846) nagymorva fejedelem elűzte székvárosából.

Német Lajosnak, az első német királynak sikerült megdöntenie Mojmir uralmát, amikor az utóbbi unokatestvére, Rosztiszláv is segítségére sietett. Az a kísérlet azonban, amely a szláv államra idegen urak hatalmát akarta ráerőszakolni, s amely a német papság segítségével a katolikus vallást akarta elterjeszteni a szlávok között, Nagy-Morávia népi tömegeinek tiltakozását vívta ki, s ez arra késztette a morva feudális urak nagy részét és magát Rosztiszláv (846—870) fejedelmet is, hogy fellépjenek Német Lajos ellen. A morvák 860-ban megölték Pribinát, aki új fejedelemségében, Pannóniában németbarát politikát folytatott. Pribina fia, Kocel, ellenséges álláspontot foglalt el Német Lajossal szemben.

A német feudális expanzió elleni súlyos harc szükségessé tette, hogy Morvaországban saját szláv egyházi szervezetet hozzanak létre. Ez a harc a morvákat arra késztette, hogy politikai közeledést keressenek Bizánccal, amely szintén érdekelve volt a németek keleti előrenyomulásának korlátozásában. Rosztiszláv fejedelem kérésére 863-ban a bizánci kormányzat Nagy-Moráviába küldte Konsztantint (Cirillt) és testvérét, Metódot, akiknek tevékenysége politikai és kulturális szempontból egyaránt nagy jelentőségű volt több szláv nép számára. Ők hozták létre ezeknél a népeknél a bizánci egyházzal szoros kapcsolatban álló egyházszervezeteket, ők teremtették meg a szláv nyelvű istentiszteletet, s ugyancsak ők vetették meg az ószláv nyelvű írásbeliség alapjait is.

A német feudális urak agressziója elleni harc Nagy-Moráviában az egész nép közös ügyévé vált. Annak ellenére, hogy a német király bizonyos mértékig megnyerte magának Szvatopluk (870—894) morva fejedelmet, aki trónját a király támogatásának köszönhette, Nagy-Morávia függetlenségét biztosította a népi tömegek megmozdulása. Német Lajos 874-ben kénytelen volt elismerni a szláv állam függetlenségét. A nagymorva állam megszervezésének és győzelmeinek nagy politikai jelentősége volt az összes nyugati szlávok szempontjából. A nagymorva birodalom kiterjedt Pannóniára — amelyet ebben az időben elsősorban szlávok laktak —, továbbá az Elba és az Odera felső folyásának és a Kárpátoknak szlávok által lakott vidékeire is.

A IX. század nyolcvanas éveitől megkezdődött Nagy-Morávia fokozatos gyengülése. E hatalmas államnak nem volt meg a belső szilárdsága. Az uralkodó osztályon belül nagyobb befolyáshoz jutottak azok az elemek, amelyek a katolikus egyházra kívántak támaszkodni a jobbágysorba döntött parasztтömegek elleni harcban. Szvatopluk fiainak uralkodása idején megkezdődtek a belső küzdelmek. Egyes szláv törzsek elszakadtak az államtól, s a meggyengült nagymorva birodalom nem tudta elhárítani azt a csapást, amelyet a nomád magyar törzsek mértek rá 905—906-ban. A magyarok meghódították a szlovákok által lakott területet, a nagymorva állam területének jelentős részét. Ettől az időtől kezdve az idegen uralom alá került szlovákok történeti fejlődése külön úton haladt, elvált a saját államot létrehozó csehekétől.

A CSEH ÁLLAM MEGALAKULÁSA

A X. század fordulóján kialakult, majd megszilárdult a cseh állam, a német feudális urak agressziója ellen folyó harc központja, amely nagy szerepet játszott a nyugati szláv kultúra megőrzése és fejlesztése terén. A cseh fejedelemség a VII. és a VIII. század fordulóján alakult ki. A IX. században Nagy-Moráviához tartozott, s nemcsak a csehek törzsét, hanem mindazokat a szlávokat egyesítette, akik a Felső-Elba, valamint annak mellékfolyói, a Vltava és az Ogra által körülvett

területen laktak. Az ezen a területen lakó összes szláv törzseknek a területi egységen, a közös kultúrán, valamint a közös nyelven alapuló egységes cseh néppé való formálódása a IX. században már közel állt a befejezéshez.

Csehország a nagymorva birodalomból annak meggyengülése után tíz évvel vált ki. I. Břetislav cseh fejedelemnek a csehek által egyesített szláv területet sikerült megvédenie a nomád magyarok ellen. Az a körülmény, hogy az említett területen a szláv törzsek egyesítését a cseh fejedelmek vállalták magukra, nem véletlen, s elsősorban a cseh gazdasági élet magasabb színvonala magyarázza. I. Boleslav (935—967) és II. Boleslav (967—999) leverték az egyes törzsfőnökök és fejedelmek ellenállását, akik nem akarták elismerni a főhatalmat. II. Boleslav megtörte a Slavnikok nemzetségéből származó fejedelem ellenállását is, elpusztította fővárosát, Libicét és összes földjeit a cseh fejedelemséghez csatolta. Ezzel az aktussal a cseh földek egyesítése lényegében befejeződött.

A CSEH FEJEDELMEK KÜLPOLITIKÁJA A X. SZÁZADBAN

Az a győzelem, amelyet 955-ben I. Ottó császár I. Boleslav cseh fejedelem seregének támogatásával aratott a Lech-folyó mellett a magyarok felett, megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy a cseh fejedelmek a Csehországtól keletre fekvő szláv területekre is kiterjesszék hatalmukat. Csehországhoz csatolták Moráviát, az Odera felső folyása mentén elterülő határvidéket és Krakkó környékét. A X. század második felében politikai közeledés jött létre Csehország és Oroszország között. Miután 981-ben Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi fejedelem elfoglalta Przemyśl vidékét, a kijevi Oroszországnak és Csehországnak közös határa lett. Az orosz évkönyv elmondja, hogy a cseh király követei 992-ben megérkeztek Kijevbe Vlagyimirhoz, „szeretettel és békével, kereszttel üdvözölték, és sok ajándékot hoztak neki". Amikor ugyanez az évkönyv a kijevi nagyfejedelem és a cseh fejedelem közti viszonyt említi, 996-nál így ír: „béke és szeretet honolt közöttük". Csehország és Oroszország politikai közeledése kifejezésre jutott azokban a dinasztikus házasságokban is, amelyeket a két uralkodóház tagjai kötöttek egymással. Az első írott forrás, amely a Csehország és Oroszország közti gazdasági kapcsolatokat említi, a X. század közepéről származik. Ibrahim ibn Jakub leírásából kitűnik, hogy az oroszoknak és más szlávoknak árucsere céljából történő utazása Prágába rendszeres és régi jelenség. E kapcsolatok meglétét régészeti adatok is bizonyítják.

4. A LENGYEL FÖLDEK A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSÁNAK KORÁBAN. A LENGYEL ÁLLAM LÉTREJÖTTE (VII—XI. SZÁZAD)

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A VI—X. SZÁZADBAN

A lengyel földeket benépesítő szláv törzsek régtől fogva a kelet-európai síkságnak azon a részén laktak, amelyet nyugatról az Odera, a lužicei Nysa és a Bobr határolt. Északon 400 kilométer hosszúságban a Balti-tenger képezte a határt, délen a Kárpátok nyúlványai. A lengyelek nyugati szomszédai az Elba menti és a pomerániai szlávok, déli szomszédaik pedig a csehek, a morvák és a szlovákok voltak. Északon és északkeleten a porosz tóvidék és az észak-mazóviai őserdők választották el őket a poroszoktól és a litván jatvigok törzsétől. Keleten és délkeleten a lengyel földek orosz területekkel voltak határosak. A határt itt a Bug- és a Veprz-folyók közti sűrű erdők alkották.

A VI—X. század folyamán a nyugati szlávok lengyel csoportjánál a termelőerők viszonylag magas fejlettségi fokot értek el. Fő foglalkozásuk a fejlett ekés földművelés volt. Ibrahim ibn

Jakub tanúsága szerint Lengyelországban a X. század közepén már ismeretes volt a háromnyomásos gazdálkodás. Széles körben elterjedt a köles, búza, zab, árpa, rozs, len és kender termesztése. Szép eredményeket értek el a gyümölcstermesztés és a konyhakerti növények művelése terén is. A X. század második felétől kezdve meghonosodott a szőlészet is. A földművelés mellett jelentős szerepet játszott az állattenyésztés. A földműves lakosság tömegei erődítések nélküli falvakban éltek. A *gród*-ok jól megerősített települések voltak, amelyek ellenséges támadás idején védelmet nyújtottak a környék falusi lakosságának is. A gródok hadi-közigazgatási és vallási központok voltak, és a feudális viszonyok kialakulása folyamán fejedelmi vagy főnemesi várakká alakultak. Ugyanekkor a kézművesség és a kereskedelem fejlődésével a gródok egy része ipari és kereskedelmi központtá vált. Ezek körül alakult ki a kereskedő és iparos elemek által lakott alsóváros (váralja). Poznań, Gniezno, Wrocław és Krakkó, a tengerparton pedig Wolin, Gdańsk, Kołobrzeg már a X—XI. században jelentős kereskedelmi és ipari központ volt.

A lengyel ipar fejlődéséről a régészeti ásatások alapján alkothatunk képet. A kézzel hajtott fazekaskorongot ismerték már a VII. században. A lábbal hajtott fazekaskorong a X. században terjedt el, lehetővé téve a fazekasmesterség továbbfejlődését és külön iparággá alakulását. Széles körben elterjedt a fonás, a szövés, az ács- és kovácsmesterség, a mezőgazdasági munkaeszközök, fegyverek stb. előállítása. Az ékszereket elsősorban ezüstből készítették, vésték és finom pontozással látták el. Az ékszerkészítésre, valamint a kerámiára nagy hatást gyakorolt az óorosz mesterek magas kultúrája. Gyorsan fejlődött a kereskedelem, mind a belső, mind a külső. A IX—X. század folyamán kiépültek és megerősödtek a lengyelek kereskedelmi kapcsolatai sok európai országgal. Nagy jelentőségű volt számukra az Oroszországgal folytatott kereskedelem. Innen fegyvereket, elsősorban sisakot, különféle ékszereket, rózsaszínű palából készült orsókat és egyéb iparcikkeket szállítottak lengyel területekre. Skandináviába edényeket és ékszereket szállítottak Lengyelországból. Élénk kereskedelem folyt Csehországgal, Szlovákiával, Németországgal és Magyarországgal. Oroszországon keresztül haladt az az út, amely Lengyelországot összekötötte az arab kalifátussal, ahová főleg prémeket és rabszolgákat szállítottak. Ugyancsak Oroszországon keresztül kapcsolódtak be a lengyelek a Bizánccal, a közel-keleti országokkal stb. folytatott kereskedelembe is. A kereskedelmi kapcsolatok megélénkülése a tengerparti városok felvirágzását vonta maga után. A tengerparton élő szlávok ügyes hajósok voltak.

A VII—IX. század folyamán a faluközösségek felbomlásának, valamint annak következtében, hogy a törzsi nemesség elfoglalta a faluközösségi tagok földjét, kialakult a feudális földtulajdon. Mint Európa sok más népe, a lengyelek is az ősközösségből a feudalizmusba léptek, átugorva a rabszolgatartó termelési módot. Bár már az ősközösség korában ismeretes volt a lengyeleknél is a rabszolgaság, ez nem öltött jelentős méreteket. A későbbiek folyamán a feudalizálódó nemesség a rabszolgákat földre „ültette", kis földdarabkákat bocsátva rendelkezésükre.

A LENGYEL ÁLLAM KIALAKULÁSA

A lengyel földeken az ősközösségi viszonyok felbomlásának körülményei között az állam kialakulása, akárcsak a többi európai országban, igen bonyolult és hosszú ideig tartó folyamat volt. A lengyel területek egyesítése kezdetben több központ körül történt. A forrásokban említett lengyel törzsek: a polánok, a kujávok, a mazowsánok, a lęczycánok, a wislánok, a pomeránok, a ślężánok stb. már mind olyan egyesülések voltak, amelyek a korábban fennálló törzsszövetségekből keletkeztek és pontosan körülhatárolt területtel bírtak.

A IX. század közepén azonban az államalakulási folyamat jellege megváltozott. Megkezdődött az említett törzsszövetségek vagy törzsi fejedelemségek egyesítése. Kezdetben ez az egyesítés két központ körül folyt. Az egyik Kis-Lengyelországban a wislánok, a másik pedig Nagy-Lengyel-

A cieszyni vár kápolnája
X. század

országban a polánok fejedelemsége volt. Azután azonban, hogy a wislánok fejedelemségét 877 körül a nagymorva birodalom meghódította, az alakulóban levő állam központja Nagy-Lengyelország lett. A X. század második felében az egyes fejedelemségek közt folyó elkeseredett harc után a lengyel állam kialakulása befejeződött. Első ismert fejedelme a Piast-dinasztiából származó I. Mieszko (960—992) volt. A viszonylag egységes kora feudális állam megteremtése és a törzsi széttagolódás megszüntetése jelentős szerepet játszott abban, hogy e területek lakosságából kialakulhatott a lengyel nép. A régi törzsi nyelvjárásokból kifejlődött az egységes ólengyel nyelv. I. Mieszko és a lengyel nemesség 966-ban a nyugati szertartású kereszténységet vette fel. Ez a körülmény lehetővé tette a pápai befolyás és a német papság érvényesülését, aminek fékező szerepe volt az önálló lengyel kultúra kifejlődésében.

A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE A X—XI. SZÁZADBAN

A IX—X. század folyamán a közvetlen termelők tömegét Lengyelországban a személyükben szabad faluközösségi parasztok, a *kmet*-ek alkották. A faluközösségek többsége még nem tartozott feudális birtokokhoz. A feudális viszonyok fejlődése a X. század második felében és a XI. században rendkívül intenzívvé vált. A feudalizálódó főnemesség ekkor szerezte meg nagymértékben a faluközösségek földjét. Gyorsan csökkent a szabad parasztok száma, s jelentős részük „földhöz kötötté" vált. E jobbágyok helyzete közel került a földre ültetett rabszolgák helyzetéhez. A feudális földbirtok növekedése részint a parasztok által elvesztett földek megszerzése útján, részint pedig úgy történt, hogy fejedelmek „feltételekhez kötött feudális birtokként" lakott földeket adományoztak a fejedelmi kíséret tagjainak és a tisztviselőknek, akik kis feudális urakká váltak. Ily módon a feudális főnemesség mellett megjelent a feudális osztálynak egy másik rétege is, s így létrejöttek a feudális hierarchia alapjai.

A jobbágysorba döntött lengyel parasztság számtalan kötelezettséggel tartozott a feudális uraknak és a fejedelemnek, robotolt és különféle természetbeni adót fizetett. Külön adót szedtek a fejedelmi, majd a királyi udvar fenntartása céljára. A parasztnők, ha férjhez mentek, vagy menyasszony- vagy özvegyadó néven adóztak. A jobbágyokat ezenkívül szállítási robot is terhelte, és nekik kellett felépíteniük az erődítményeket, a hidakat és az utakat. A piacok használatáért és a réveknél szintén különféle illetékeket kellett fizetniük. A X. században, a kereszténység felvétele után a jobbágyokra a tized fizetését is rákényszerítették, majd később még az ún. Szent Péter-filléreket is bevezették a katolikus egyház javára. A parasztság helyzete tovább romlott a lengyel állam által folytatott háborúk, valamint a belső feudális harcok következtében.

A lengyel államnak védekeznie kellett a német feudális urak hódító törekvéseivel szemben. I. Mieszko, felhasználva a Németországban I. Ottó császár halála (973) után kitört belső harcokat, sikeres hadjáratot folytatott a német urak ellen. Az Elba menti szlávok 983-ban kezdődő németellenes általános felkelése két évtizedre megszabadította Lengyelországot a német feudális agresszió veszélyétől.

A lengyel állam legnagyobb területi kiterjedését I. Mieszko fiának, Vitéz Boleszlávnak (992—1025) az uralkodása alatt érte el. Ekkor fejeződött be a lengyel földek egyesítése. 999-ben Lengyelországhoz csatolta Krakkót és vidékét, az egyik gazdasági tekintetben legfejlettebb lengyel területet, amely előzőleg a cseh fejedelemséghez tartozott. Vitéz Boleszláv alatt alakult ki a kora feudális Lengyelország közigazgatási szervezete. A helyi igazgatás a fejlett várrendszerre támaszkodott, s egy-egy vár és a hozzá tartozó terület élén a központi hatalom által kinevezett *comes* állt, akit később *castellanus*-nak neveztek. Ők voltak a helyi felkelés parancsnokai, bírói tisztet teljesítettek, s ők szedték be a lakosságtól az adókat, illetékeket stb. Valószínű azonban, hogy egyes területeken megmaradt a helyi fejedelmek hatalma is. A lengyel fejedelem volt a hadsereg főparancsnoka, a legfőbb bíró, és ő irányította a külügyeket. Mellette főnemesekből alakult tanács működött. A lengyel haderőt a fejedelmi kíséret és a felkelés alkotta. A hadseregben a nehézfegyverzetű lovasság a lovagokból vagy páncélos vitézekből, a gyalogság pedig a pajzsosok, a szabad parasztokból kerültek ki.

A X. és XI. század fordulóján Lengyelország külpolitikájában a fő helyet a német birodalomhoz való viszony foglalta el. Nagy külpolitikai sikert könyvelhetett el Vitéz Boleszláv 1000-ben, amikor Gnieznóban III. Ottó német császárral találkozott. A császár beleegyezett abba, hogy Lengyelországban felállítsák a független gnieznói érsekséget. A gnieznói határozatok a lengyel állam függetlenségének megerősítését szolgálták, és a német feudális urak, elsősorban egyháziak éles ellenzésével találkoztak. A magdeburgi érsekség a lengyel területek feletti fennhatóságának további fenntartása mellett foglalt állást.

A lengyel—német viszony különösen kiéleződött III. Ottó császár 1002-ben bekövetkezett halála után, III. Henrik uralkodása idején. Küszöbön állt a háború. Vitéz Boleszláv, tisztában lévén a helyzettel, kihasználta a Németországban ekkor kezdődő feudális belharcokat és támadásba lendült. Hosszú megszakításokkal körülbelül tizennégy évig (1003 őszétől 1018-ig) tartó, változó sikerű harcok után megkötötték a budyszyni békét, amelyben Lengyelország megkapta Luzicét és Milskót. A lengyelek nemcsak saját függetlenségüket védték meg, hanem felszabadították a német urak igája alól az Elba menti szlávok egy részét is. A lengyel fejedelem 1025-ben felvette a királyi címet.

Igen nagy fontosságú volt a lengyel állam számára az Oroszországgal való viszony. Ez azonban Vitéz Boleszláv alatt megromlott. A gazdag orosz földek elfoglalására törő lengyel főnemesség egy részének hatása alatt Boleszláv hadjáratot indított Kijev ellen.

II. Henrik német császár katonai segítséget ajánlott fel Boleszlávnak az Oroszország elleni harcra, mert a lengyel törekvéseket kelet felé akarta irányítani, hogy elvonja figyelmüket a nyugati határról. Kitűnő alkalom kínálkozott Boleszláv számára az óorosz állam belső belügyeibe való beavatkozásra, amikor segítségül fordult hozzá veje, Szvjatopolk kijevi fejedelem, akit testvére, Bölcs Jaroszláv elűzött a trónról. A lengyel fejedelem, akinek seregében németek, magyarok és besenyők is harcoltak, 1018-ban elfoglalta Kijevet. A kijevi nagyfejedelmi trónra visszaültette Szvjatopolkot. Boleszláv ugyanakkor elfoglalta az orosz állam egy részét, az ún. Cservenyi városokat. E győzelmek hatása azonban csak rövid ideig tartott. Bölcs Jaroszláv rövidesen ismét elűzte Szvjatopolkot Kijevből, majd később visszaszerezte az orosz állam számára a Cservenyi városokat.

Vitéz Boleszláv uralkodásának utolsó éveiben Lengyelország külpolitikai vereségeket szenvedett, s hosszú ideig tartó belső harcok keletkeztek annak következtében, hogy az egyházi és világi nemesség egyes csoportjai felléptek a központi hatalom ellen. Sikertelenül végződött a lengyel állam számára a csehekkel és a magyarokkal kitört konfliktus. 1021-ben a csehek visszaszerezték a Vitéz Boleszláv által elfoglalt Morávia. Lengyelország nemzetközi helyzetének nagymérvű rosszabbodását elsősorban a lengyel—orosz viszony kiéleződése okozta. Boleszláv fiának, II. Mieszkónak (1025—1034) az uralkodása alatt a német birodalom ismét megtámadta Lengyelországot. Fellépett ellene Csehország és Oroszország is, amelyek vissza akarták szerezni a lengyel urak által elfoglalt földjeiket. A lengyelek nagy vereségeket szenvedtek, s elvesztették Vitéz Boleszláv összes hódításait. A külpolitikai vereségek kapcsolatban voltak a nehéz belső helyzettel, amely a feudális csoportok egymás elleni elkeseredett harcának volt a következménye.

AZ 1037—1038. ÉVI ANTIFEUDÁLIS PARASZTFELKELÉS

A feudális kizsákmányolás fokozódása, a katonai vereségek és a belső harcok rendkívüli módon megrontották a lengyel parasztság helyzetét. 1037-ben nagy antifeudális felkelésre került sor, amely két évig tartott és Lengyelország jelentős területére kiterjedt. A hatalom képviselői csak olyan nagy városokban tudták magukat tartani, mint Krakkó, Poznań, Gniezno. A felkelők dühe a főnemesség, a lovagok, a papság és a királyi hivatalnokok ellen irányul. Elpusztították az udvarházakat, a kolostorokat, megrohamozták a városokat s leszámoltak az urakkal. A parasztság, amely a jobbágysorba döntés és a feudális elnyomás ellen harcolt, fellépett az egyház ellen is, elhagyta a keresztény vallást, s visszatért a pogány hitre, amellyel régebbi szabadságát kapcsolatba hozta.

A nagy népi mozgalom következtében az urakat elválasztó ellentétek háttérbe szorultak. Világi és egyházi feudális urak a felkelés leverésére egyesítették erejüket. Minthogy azonban ez nem volt elegendő, a német urakhoz fordultak segítségért, akik attól féltek, hogy a lengyelországi népi felkelés átterjed az általuk leigázott Elba menti szláv földekre. A parasztfelkelést így leverték. A lengyel trónt II. Mieszko fia, Kázmér foglalta el, aki a felkelés idején Németországba menekült. A felkelés leveréséért és a régi rend helyreállításáért az urak és az egyház az „újjáépítő" nevet adták Kázmérnak. Az 1039-ben újjáteremtett egységes lengyel állam azonban oly gyenge volt, hogy kénytelen volt elismerni a német birodalom hűbéri fennsőbbségét.

A KULTÚRA

A X—XI. század folyamán Lengyelországban megkezdődött az írásbeliség és az irodalom fejlődése. Ezen a területen az egyház osztatlanul uralkodott. A fő irodalmi műfajt a „szentek legendái" alkották. Az első írástermékek, a latin nyelvű istentiszteleti könyvek, Csehországból kerültek a lengyelekhez. Később azonban kifejlődött a saját egyházi irodalom is. A X—XI. század fordulóján megkezdődött Lengyelországban a történeti események évenkénti feljegyzése, az *annales* is. Minden irodalmi mű a nép számára érthetetlen latin nyelven készült. Az egyház tartotta kezében a művelődést. A kolostori és káptalani iskolákban teológiát, latin nyelvet és az ún. „szabad művészeteket", azaz a triviumot és quadriviumot tanították.

Magas színvonalat ért el Lengyelországban az építőművészet. A X—XI. századi lengyel építészet nagyszerű alkotása a krakkói Szent Félix- és Adaukt-templom, valamint az ugyancsak Krakkó közelében épült Szent Mihály-templom. Vitéz Boleszláv idejében fából készült székesegyházat emeltek Krakkóban és Gnieznóban, Poznańban pedig kőtemplom építésére került sor. A templomok belsejét gazdagon díszítették művészi fafaragásokkal.

XV. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI RENDSZER FELBOMLÁSA ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA A KELETI SZLÁVOKNÁL. A KIJEVI OROSZORSZÁG (VI. SZÁZAD—XII. SZÁZAD ELEJE)

A keleti szlávoknál a VI—IX. század folyamán kialakulóban voltak az osztályok, és létrejöttek a feudalizmus előfeltételei. A IX. században a keleti szláv társadalom sokévszázados fejlődésének eredményeképpen kialakult a kora feudális Oroszország, Kijev központtal. Fokozatosan ebben az államban egyesültek az összes keleti szláv törzsek.

1. AZ ÓOROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSA KIJEV KÖZPONTTAL

A VI. SZÁZADTÓL A IX. SZÁZADIG TERJEDŐ KORSZAK JELENTŐSÉGE A KELETI SZLÁVOK TÖRTÉNETÉBEN

A középkori Európa történetében a X. századig két olyan alkalom adódott, amikor a szlávok sorsa szorosan összefonódott a többi európai népek és államok sorsával. Ez először a VI. században történt, abban a viharos korszakban, amikor Európa még ősközösségben élő fiatal népei megtámadták a Keletrómai Birodalmat, és meggyorsították ott a feudalizmus fejlődését. Másodszor a IX. században léptek fel a szlávok a nemzetközi küzdőtéren, amikor Bizánc már feudális állam volt, Nyugat-Európában pedig kialakult a Karolingok feudális birodalma. Az e korban kialakuló szláv államok közül a legnagyobb a nagymorva birodalom (bár ez rövid ideig állt fenn) és a kijevi Oroszország volt, ahol a IX. század közepén a keleti szláv törzsek fele már egyesült Kijev, az „orosz városok anyja" körül, ahogyan ezt a várost az orosz évkönyv nevezi.

Az európai államoknak a normannok, az avarok, a magyarok és a besenyők ellen vívott hosszú harca nem homályosította el a kortársak előtt azt a tényt, hogy Kelet-Európában létrejött egy új feudális állam, a kijevi Oroszország. Beszéltek róla Konstantinápolyban és Rómában, a császárok szövetséget kötöttek vele, a hittérítők oda siettek, hogy keresztény hitre térítsék lakóit, a kereskedők pedig szintén ki akarták építeni vele kapcsolataikat. Még a bagdadi kalifák is érdeklődtek az Oroszországba vezető utak és az orosz áruk iránt. Egyiptomi, közép-ázsiai és iráni geográfusok munkáikban ismertették Oroszországot.

A VI. századtól a IX. századig terjedő idő az ősközösségi rend utolsó stádiuma, az osztályok kialakulásának kora, amikor első pillantásra szinte észre sem vesszük a feudalizmus feltételeinek lassú kialakulását. Sajnos, e korszak minden részét nem világítják meg források. A bizánci, az arab stb. külföldi források csak e folyamat kezdetét és végét mutatják be, azt a viharos kezdetet,

amikor a szláv törzsi nemesség először kapott anyagi lehetőséget arra, hogy távoli hadjáratokat szervezzen, és a folyamat végét, a kora feudális állam kialakulását.

Az orosz források ugyancsak e két évszázad (VI. és IX.) orosz történetét világítják meg.

AZ OROSZ FÖLD A VI—VII. SZÁZADBAN

Az orosz állam kezdeteiről adatokat szolgáltató legértékesebb forrás az az évkönyv, amely a következő szavakkal kezdődik: „Elmúlt idők elbeszélése, honnan származik az orosz föld, ki uralkodott először Kijevben, és hogyan jött létre Oroszország." Ezt az évkönyvet valószínűleg egy Nesztor nevű kijevi szerzetes írta 1113-ban. Nesztor régebbi orosz évkönyveket, mondákat, s bizánci és nyugat-európai forrásokat használt fel munkájához. Az orosz történet egyes kérdéseivel kapcsolatban speciális kutatásokat is végzett.

Nesztor műve, amely fennmaradt alakjában sok későbbi átdolgozást és tendenciózus hamisításokat is tartalmaz, megőrizte az őskrónika eredeti szövegét is, amely arról tanúskodik, hogy a XII. századi évkönyvíró itt érdekes kísérletet tesz annak a kérdésnek a megfejtésére, hogy hogyan jött létre az orosz állam. Nesztor, akárcsak a többi középkori történészek, elbeszélését a vízözönnel kezdi, majd előadja a nyugati és a keleti szlávok széttelepülését Európában. A keleti szláv törzseket két csoportra osztja, melyeknek fejlődése — leírása szerint — különböző volt. Egyesek közülük — az ő kifejezése szerint — „állati módra" éltek, megőrizve a nemzetségi szervezet vonásait, a vérbosszút, a matriarchátus maradványait, a házassági korlátozások hiányát, a „nőrablást" stb. E törzsekkel szembeállítja a poljánokat, akiknek földjén Kijev épült. A poljánok „okos emberek", náluk már megszilárdult a patriarchális monogám család, és valószínűleg eltűnt a vérbosszú (ezért „tiszta és csendes erkölccsel tündökölnek").

Azoknak a földeknek a II—V. századi régészeti térképe, amelyekről Nesztor beszél, lehetővé teszi számunkra az évkönyvíró elbeszélésének ellenőrzését. Így például leírja a temetkezési szertartásokat, az elégetett holttestek maradványainak urnákba való helyezését, s hogy ezeket külön házakban helyezik el. Ezt az állítását teljes mértékig alátámasztják az ún. urnamezős temetkezéseknél észlelt adatok. Ugyancsak igazolódik, hogy az erdős területeken élő drevljánok (a Dnyeper jobb partján), a radimicsok (a Szozs-folyó mellett) és a vjaticsok (az Oka mentén) valóban alacsonyabb kultúrával rendelkeztek, mint a poljánok. A poljánok területe bizonyos mértékig egybeesik a II—V. századi csernyahovszkajai kultúrával, melynek hordozói fejlődésükben elértek az ősközösségi rend utolsó fokához, sőt lehetséges, hogy már azt is túlhaladták.

Nesztor azután elmondja, hogyan alapították meg Kijev városát. Elbeszélése szerint az ott uralkodó Kij fejedelem Konstantinápolyba utazott a bizánci császárhoz, aki nagy tisztelettel fogadta. Konstantinápolyból visszatérve Kij a Duna partján várost épített, s itt akart véglegesen letelepedni. Az itteni lakosság azonban szembeszállt vele, és ezért Kij visszaköltözött a Dnyeper partjaira.

Kaiszareiai Prokopiosz VI. századi bizánci történész munkájából tudjuk, hogy I. Justinianus (527—565) császár szolgálatába fogadott egy ant vezért, és rábízta a dunai erődök védelmét. Ez az ant fejedelem azonban a környéken lakó törzsek nyomása miatt kénytelen volt elhagyni a várost. Prokopiosz és Nesztor elbeszélése igen közel áll egymáshoz.

Így tehát az óorosz állam megalakítására vezető úton Nesztor az első történeti eseménynek a polján fejedelemség megalakítását tartotta a Dnyeper középső folyása mentén. A Kijről és két testvéréről szóló monda dél felé messzire elterjedt, s még Örményországba is eljutott. Nem tudjuk, hogy valóban létezett-e Kij nevű fejedelem, vagy pedig ez csak egy, Kijev város nevéből képzett név, és azt a fejedelmet takarja, aki kb. Justinianus császár idejében élt. Az azonban kétségtelen, hogy a kijevi évkönyvíró ezzel fontos határpontot jelölt meg a keleti szlávok történetében. Kiemeli a

OROSZORSZÁG
A X. SZ. VÉGÉTŐL A XII. SZ. ELEJÉIG (980-1125)
A kijevi fejedelemség határai 980 k.
KIJEVI TART.
Orosz tartományi fejedelemségek és határaik Bölcs Jaroszláv felosztása szerint
A kijevi nagyfejedelem
A csernyigovi fejedelem
A perejaszlavli fejedelem
fennhatósága alatt álló területek
A XI sz.-ban és a XII. sz. elején betelepített novgorodi és rosztov-szuzdali északi területek, közlekedési utak és pogosztok
A nomádok által Oroszországtól elvágott területek
Az orosz földek közös határa 1125 körül
A Dnyeszter-Duna sikság Vlagyimir Monomah fennhatósága alatt
LIVEK
Oroszországnak adózó népek és törzsek
Rövidítés
TART. – Tartomány
30° Greenwichtől K-re
0 100 200 km
Pinyega
Ivan-pogoszt
Porogo-pusztyec
Kegrola
Uszty-Jemca
Uszty-Vaga
Tojme pogoszt
Volodulov-pogoszt
Tudorov-pogoszt
Vela-pogoszt
Totyma-pogoszt
Olonyec-pogoszt
Nyeva-tó
Ladoga
Beloozero
Lindanise (Kolivany)
Jurjev
Csúd-tó
Novgorod
Ilmeny-tó
Otyepja
Pszkov
Izborszk
Sztaraja-Russza
Bezsicsi
Torzsok
Jaroszlavl
Rosztov
Szuzdal
Vlagyimir
Murom
Volok-Lamszkij (Moszkva)
Velikije-Luki
Toropec
Uszvjat
Polock
Vityebszk
Szmolenszk
Lukoml
Orsa
Drutyeszk
Izjaszlavl
Minszk
Kopisz
Rjazany
Beresztye
Pinszk
Turov
Vrucsij
Iszkorosztyeny
Ljubecs
Ljisztven
Novgorod-Szeverszkij
Kurszk
Csernyigov
Romen
Sztarodub
Lublin
Cservenyi birtok
Sandomierz
Luck
Belz
Dorogobuzs
Kijev
Perejaszlavl
Peremisl
Zvenyigorod
Halics
Tyerebovl
Uzsgorod (Ungvár)
Donyec
Sarukany
Szugrov
Szarkel (Belaja Vezsa)
Olesje
Belgorod
Korcsev
Tmutarakany
Feodoszija
Szugdea (Szurozs)
Cherszon (Korszuny)
Dorosztol
Visgorod
Osztyor
Gorogyec
Vasziljov
Sztugna
Vityicsev
Zarub
Kanyev
Rodnya
Junjev
Torcseszk
Korszuny
Gotland (sved)
Hiiumaa
Saaremaa
Livek
Kurszok
Zemgalok
Zsemajtok
Aukstajtok
Galindok
Jatvingek
Porosz
Nyeman
Visztula
Lengyel Kir.
Volhíniai tart.
Galiciai tart.
Magyar Királyság
Polocki tart.
Szmolenszki tart.
Rjazanyi tart.
Szuzdal tart.
Murom
Rosztovi tart.
Csernyigovi tart.
Perejaszlavli tart.
Mordvinok
Mari
Volgai bolgárok
Kazár alávetett népek
Jemek
Lubonyezek
Szvir
Kijevi tart.
Volok Csudotok
Berendejek
Fekete-Kunok
Bisenyek
Vlachok
Besenyő-birodalom
Adigok (Kasztogok)
Poroszok
Csernyigov
Pereja-szlavl
Kijev
Belgorod
Olesje
Korcsev
Tmutarakany
Feodoszija
Szugdea (Szurozs)
Cherszon (Korszuny)
Dorosztol
Visgorod
Osztyor
Gorogyec
Vasziljov
Sztugna
Vityicsev
Zarub
Kanyev
Rodnya
Junjev
Torcseszk
Korszuny
Poroszország
Lublin
Cservenyi birtok
Sandomierz
Luck
Belz
Dorogobuzs
Peremisl
Zvenyigorod
Halics
Tyerebovl
Uzsgorod (Ungvár)
Tisza
Magyar Királyság
Lengyel Kir.
Volhíniai tart.
Galiciai tart.
Vlagyimir
Volhíniai
Vlagyimir
Lengyel birtok (1018-1031 és 1043-1366)
(1055-től)
(1036-ig)
(1117-ig)
(XI. sz. elejéig orosz birtok)
idelátogatnak
1036

törzsszövetségek létrejöttét, s a törzsek tömegeinek parancsoló fejedelmek megszületését, az erődök építését, amelyekből később feudális várak, illetve városok fejlődtek.

Hasonló kép tárul elénk a többi VI. századi bizánci író műveiből is. Ezek az írók először is kiemelik, hogy megváltoztak a szláv törzsnevek, ami azokra az átcsoportosulásokra utal, amelyek a törzsszövetségek kialakulása következtében jöttek létre. A bizánci írók beszélnek ezenkívül az antok között olyan vezérekről is, mint amilyen Idariszij fia, Mezamir volt, aki veszélyt jelentett Bizánc számára, mert egyesíteni és vezetni tudta az antok „számtalan törzsét". Ismerünk több szláv fejedelmet, akiket a bizánciak saját szolgálatukba állítottak, hadvezéreknek, flottaparancsnokoknak és határtartományok vezetőinek nevezve ki őket.

I. Justinianus uralkodása idején rengeteg szláv nyomult a Bizánci Birodalom északi határai felé. Átkeltek a Dunán, áttörték az erődvonalat, s elhódították a birodalomtól a termékeny balkáni földeket. A bizánci történészek élénk színekkel ábrázolják a szlávok betörését a birodalomba, elmondják, hogyan viszik el a foglyokat és a gazdag zsákmányt, s végül hogyan telepszenek le a birodalom területén. Ezek között a szlávok között még a faluközösségi viszonyok uralkodtak, s így letelepedésük hozzájárult a rabszolgatartó viszonyok felszámolásához, és elősegítette Bizáncnak a feudalizmus felé tartó fejlődését. A szlávoknak a hatalmas Bizánci Birodalommal szemben elért igen nagy sikerei a szláv társadalom viszonylag magas fejlettségi fokáról tanúskodnak. Nyilvánvalóan létrejöttek köztük a nagy hadjáratok előkészítéséhez szükséges anyagi feltételek, és a katonai demokrácia szervezete nagy tömegű szláv egyesítését tette lehetővé. A távoli hadjáratok megerősítették az ősi szláv földeken élő fejedelmek hatalmát is, s így létrejöttek a törzsi *fejedelemségek*. A bizánci írók csak olyankor emlékeznek meg a szlávokról, amikor azok megjelennek a birodalmi határoknál, vagy amikor a birodalmi csapatok felégetik a határterületeken élő szlávok falvait. Kelet-Európa belső területeinek élete ismeretlen volt előttük. Rendkívül fontos forrás a délorosz pusztákról és a tőlük északra fekvő területekről szóló leírás, amelyet a VI. század közepén egy névtelen szír szerző készített. Felsorolva a nomád törzseket, a szíriai szerző említi a „rosz" népet is, a hősök népét, akiket szembeállít a nomádokkal. Az említett forrás földrajzi adatai alapján ez a „nép" a pusztáktól északra, valószínűleg a Dnyeper középső folyása mentén él, a Rosz-folyó medencéjében, melynek neve valószínűleg összefügg a „rosz" népnévvel.

Már régen észrevették, hogy a XII. századi krónikákban az „orosz föld" kifejezés két jelentésben használatos. Jelenti az összes keleti szláv területeket, de szűkebb jelentésében csak a Dnyeper középső folyásának egy részére használják, amely Kijevet, a Rosz-folyó medencéjét és a Dnyeper-folyó bal partján Kurszkig terjedő füves pusztákat foglalja magában. E terület elkülönülése nyilvánvalóan a régi időkben történt meg. Az archeológiai adatok azt bizonyítják, hogy a VI—VII. század folyamán pontosan ezen a területen terjedtek el egy bizonyos típusú ezüst ékszerek és övdíszítések. Az így megállapított régészeti kultúrának az évkönyvírók által említett „orosz földdel" való teljes egybeesése lehetővé teszi, hogy ezt tekintsük a későbbi óorosz állam területi magvának. E régészeti adatok mindenesetre alátámasztják Nesztornak azt az állítását, hogy a kijevi Rusz (Oroszország) a Dnyeper partján kezdett kialakulni, abban az időben, amikor a szláv fejedelmek hadjáratokat indítottak Bizánc ellen, a Duna vidékére, tehát még a kazárok támadását megelőző időben (VII. század).

Nyilvánvaló, hogy a ruszok (Nesztor szerint: „a poljánok, akiket mostanság ruszoknak neveznek") álltak az élén a Dnyeper középső folyása vidékén kialakult törzsszövetségnek, és ez a név fokozatosan kiszorította a többi törzsneveket, s már a VI—VII. században kiterjedt Kelet-Európa füves pusztáira, ahol földműves szlávok és nem szláv, földművelő életmódra áttért nomád törzsek éltek.

A déli erdős sztyeppen kialakuló erős törzsszövetség lehetővé tette a szláv telepesek számára, hogy előrenyomuljanak mind délnyugati (Balkán), mind pedig délkeleti irányban. Igaz, hogy a pusz-

A „SZVJATOSZLÁV IZBORNYIKJA" NÉVEN ISMERT KÉZIRAT EGY DÍSZÍTETT LAPJA
1073. Moszkva, Állami Történeti Múzeum

tákat különféle nomádok: bolgárok, avarok, kazárok tartották megszállva, de a Dnyeper középső folyása mentén (orosz föld) lakó szlávoknak sikerült megvédeni területüket azok betöréseitől, és előrenyomulni a termékeny feketeföldes pusztákon. A Don mentén élő szlávokról azok az arab írók emlékeznek meg, akik az Omajjádok egyik Kazária elleni hadjáratairól beszélnek, Mervan arab hadvezér parancsnoksága alatt (kb. 737). A kazárok uralma a Volga alsó folyása mentére, a Don vidékére és az észak-kaukázusi területekre terjedt ki. Mervan egy 150 000 főt kitevő hadsereggel átkelt a Kaukázuson, és rátámadt a kazárokra. Elfoglalta Szemender és Dajda (Jergeni közelében) városokat, majd a „szláv folyóhoz", az Alsó-Donhoz vonult, és 20 000 földműves szláv családot ejtett foglyul.

A VII—IX. században szlávokat találunk a kazár birodalom keleti részein is, az Azovi-tenger vidékén. A kazárokkal együtt vettek részt a hadjáratokban, s a kazár kagán szolgálatában álltak.

Délen a szlávok valószínűleg kis szigeteket alkottak más törzsek között, majd lassan asszimilálták azokat, de ugyanakkor átvették kultúrájuk egyes elemeit. Így pl. a szkíta-szarmata törzsektől bizonyos szavak kerültek az orosz nyelvbe, az orosz pogány vallásba pedig mitológiájuk egyes alakjai hatoltak be.

A Dnyeper középső folyása vidékének a Balti-tenger és a Volga mellékével való kapcsolatairól régészeti adatok beszélnek. A VI—VII. századi, elsősorban a Rosz-folyó medencéjére jellemző ruhadarabok és ékszerek megtalálhatók az Oka mentén is, azokon a területeken, ahol később a mordvinok és muromák szállásterületén Rjazany és Murom városok keletkeztek. Hasonló tárgyakat találni a Dnyeper felső folyása mentén is, Szmolenszk közelében, a krivicsek földjén, a „varjágoktól a görögökhöz vezető" út mentén. Ennek az útnak a következő szakaszán, az Ilmeny-tó déli partján, a novgorodi szlovének földjén jött létre egy város, amelyet az évkönyv Régi Ruszának (Sztaraja Russza) nevez. Ez később a novgorodi fejedelmek birtoka lett.

Így tehát a poljánok-ruszok fejedelemsége, amellyel az évkönyvíró az orosz államiság történetét kezdi, nemcsak a Dnyeper középső folyásának a szlávjait egyesítette, hanem bizonyos, egyelőre még nem világos kapcsolatokat létesített a többi szláv és finnugor törzsekkel is.

A KELETI SZLÁVOK TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A VI—IX. SZÁZADBAN

A VI—IX. század folyamán a termelőerők megnövekedtek, a nemzetségi-törzsi intézmények változásokon mentek keresztül, s előrehaladt az osztálytagozódás folyamata. A keleti szlávok életében a VI—IX. század folyamán a legfontosabb jelenségnek az ekés földművelés kifejlődését és a kézművesség elkülönülését kell tartanunk. Ugyanekkor a nemzetségi faluközösségek, mint termelő kollektívák, szétesnek, kiválnak belőlük az egyéni parasztgazdaságok, amelyek a szomszédsági faluközösséget alkotják. Növekszik a magánkézben levő földtulajdon, alakulóban vannak az osztályok. A törzsi hadsereg védelmi szerepét átveszi a törzsi tagok felett uralmat gyakoroló fejedelmi kíséret. A fejedelmek és az előkelők saját tulajdonukká alakítják a törzsi birtokot, s a nemzetségi-törzsi szerveket saját hatalmuk megerősítésére használják fel a nemzetségi kapcsolatokat elvesztő faluközösségi tagokkal szemben.

Az összehasonlító nyelvtudomány anyaga arról tanúskodik, hogy a földművelés régtől fogva a szlávok fő foglalkozási ága volt. Bár a földművelésre utaló régészeti adatok száma ma még csekély, ezek is megerősítik, hogy a földművelés uralkodó szerepet játszott a keleti szlávok gazdasági életében. Ezenkívül megismertetnek bennünket a földművelési munkaeszközök formáival és a termelt növényekkel (rozs, búza, árpa, zab, borsó, len stb.). Az első írásos forrás az őszi vetésekről a X. század közepén emlékezik meg. Ibrahim ibn Jakub arab író szerint a szlávok: „. . . két évszakban, nyáron és tavasszal vetnek, és kétszer aratnak." Az összes szláv nyelvekben közös „jar"

„jarina" (tavaszi vetés) és „ozim", „ozimina" (őszi vetés) szavak alapján feltételezhetjük, hogy a szlávok már jóval előbb alkalmazták az őszi és tavaszi vetéseket.

A földművelés mellett kifejlődött a szlávoknál az állattenyésztés is. Lovakat, szarvasmarhákat, juhokat, sertéseket stb. tenyésztettek. Vadászattal, halászattal és méhészkedéssel is foglalkoztak.

A IX. században a keleti szlávok által lakott területen (beleértve a kevéssé termékeny novgorodi vidéket is), az erdők között jelentős irtványföldeket hoztak létre, amelyek a termelőerők további fejlődéséről tanúskodnak a feudalizmus korában. A primitív és igen nagy erőkifejtést követelő égetéses földművelés és a tőle elválaszthatatlan faluközösségi kollektív munka és gazdálkodás szerepe évszázadról évszázadra csökkent.

A régi szláv törzsek kicsiny nemzetségi faluközösségekből alakultak ki. Ezekre a kultúra bizonyos egysége volt jellemző. Az egész orosz síkságon valószínűleg 100—200 ilyen törzs lehetett, melyeknek neve már régen feledésbe merült. Minden törzsnek megvolt a törzsi gyűlése *(vecse)*. A törzsfőnökök hatalma lassanként megerősödött. A törzsek közti kapcsolatok kifejlődése, a támadó és védelmi szövetségek, közös hadjáratok szervezése, s a gyenge törzseknek az erősek által való leigázása oda vezetett, hogy a törzsek megnövekedtek, és nagyobb csoportokban egyesültek. Az orosz évkönyvíró, Nesztor, már nem ismerte a kis keleti szláv törzseket, csupán a nagyokról, a radimicsokról, krivicsekről, drevljánokról és vjaticsokról beszél.

Amikor arról a korszakról ír, amelyben megtörtént a nemzetségi-törzsi viszonyokról az államba való átmenet, megemlíti, hogy az egyes keleti szláv területeknek „saját fejedelemségeik" voltak. Ezt alátámasztják a régészeti adatok is. A temetkezési szokások alapján kijelölhetjük mind a kicsiny törzsek, mind pedig a nagy törzsszövetségek területét.

Az összes keleti szláv törzseket fokozatosan alávető kora feudális állam kialakulása csak akkor vált lehetségessé, amikor bizonyos mértékig eltűntek a mezőgazdaságban a dél és az észak közötti különbségek, amikor északon is elegendő mennyiségű szántásra alkalmas föld állt rendelkezésre, s amikor az erdőirtáshoz szükséges nehéz, közös munka szükséglete jelentős mértékben csökkent. Ennek következtében ugyanis a patriarchális faluközösségből kivált a parasztcsalád, az új termelő közösség.

A IX—X. századi társadalmi-gazdasági változásokról a temetkezési szokások és a településforma megváltozása tanúskodik szinte az egész szláv területen. Ott, ahol valaha kollektív nemzetségi sírhelyek voltak, most megjelennek a kicsiny földhalom alatt fekvő egyes vagy páros sírok. Ez azt jelenti, hogy az egyes családok, megszakítva a régi nemzetségi kapcsolatokat, mindenütt termelési egységekké váltak. Ez az összes keleti szlávok belső életében végbement folyamat a szomszédsági faluközösségek létrejöttét és a feudalizmusra való lassú átmenetet tükrözi. A régészek feltártak több száz házból álló IX. századi településeket is. Ezek minden bizonnyal a megnövekedett szomszédsági faluközösségek.

A nemzetségi kapcsolatok felbomlása, az egyes *szmerd*-ek (parasztok) erődítés nélküli kis telepekre való átköltözése természetesen meggyengítette ellenállásukat a fejedelmi kíséret támadásaival szemben, és lehetővé tette azok számára, hogy közvetlenül alávessék vagy gazdaságilag kizsákmányolják a szmerdeket.

Lehetséges, hogy a keleti szlávoknál, akárcsak más népeknél, a kizsákmányolás első formája a rabszolgatartás volt. Bár a régi Oroszországban rabszolgák is dolgoztak a feudális birtokokon, mégsem a rabszolgamunka vált a termelési viszonyok alapjává. Az ősközösség felbomlása a keleti szlávoknál abban a korban történt, amikor a rabszolgagazdálkodás már világméretekben túlélte magát. Így Oroszország az osztálykialakulási folyamat eredményeképpen a rabszolgatartó alakulat átlépésével jutott el a feudalizmushoz.

A feudális társadalom antagonisztikus osztályai a IX—X. század folyamán alakultak ki. Las-

sanként megszaporodott a kíséretek tagjainak száma, erősödött differenciálódásuk, s a nemesség köréből kiváltak a bojárok és fejedelmek.

Igen sok olyan sírt tártak fel, amelyekben a kíséretek tagjait temették. Ezekben fegyvereket és más tárgyakat találtak. A legérdekesebbek azok a kurgánok (halomsírok), amelyek a nagy városok, a későbbi fejedelemségi fővárosok: Kijev, Csernyigov, Szmolenszk, Szuzdal stb. mellett feküdtek. A városi temetőkben néha több ezer sírhalmot is találtak. A halottakkal együtt eltemetett tárgyak, valamint a kurgánok nagysága alapján három csoportot lehet megkülönböztetni: a kíséret egyszerű tagjai (druzsinnyikok), a bojárok, s végül a fejedelmek sírhalmait. Az utóbbi két csoport kurgánjaiban a legkülönbözőbb fegyvereket, páncélokat, ezüst- és aranytárgyakat, drága import edényeket, elégetett rabszolganők és rabszolgák maradványait találjuk. A fejedelmi kurgánokra a pogány kultusszal kapcsolatos tárgyak, az áldozati kések, bálványok és szent bölényszarvak jellemzők. Ebből kiderül, hogy a fejedelmek a világi uralkodó és a főpap szerepét egyesítették. A fejedelmi és bojár kurgánok hatalmas földhalmok, amelyek felhányásához sok ezer paraszt munkája volt szükséges.

Adószedő fejedelem
A Radziwiłł-évkönyv miniatúrája. XV. század

Érdekes képet alkothatunk magunknak például a csernyigovi kurgánok alapján. A régi Csernyigov város környékén több egymástól távol fekvő temetőt találunk, amelyekben az egyszerű katonák sírjai mellett több nagy bojár kurgánt is kiástak a sírokba helyezett különféle eszközökkel. Nyilvánvaló, hogy a kíséret és a bojárok egy része a fejedelem mellett a városban lakott, míg más bojárok harcosaikkal a város környéki falvakban, valószínűleg örökbirtokaikon éltek.

Ily módon a IX—X. századi temetkezési emlékek alapján levonhatjuk a következtetést, hogy ebben a korban már előrehaladt az osztálytagozódás, s hogy a feudális uralkodó osztály felhasználta a függő parasztok munkáját.

A IX. században a szlávoknál jelentősen kifejlődött a kézművesség. A kovácsok nemcsak a vas, hanem a jó minőségű acél készítését is megtanulták. Megjelentek az ékszerészek, a fazekasok és más iparosok. A feudalizmus kialakulásának történetében igen fontos kérdés az orosz városok megjelenésének ideje, de a problémát a történészek még nem döntötték el teljes bizonyossággal. Már a nemzetségi-törzsi szervezet korában is voltak egyes központok, ahol a törzsgyűlést tartották. Itt választották a fejedelmet, kereskedtek egymással az emberek, megbeszélték ügyeiket, ítélkeztek, áldozatokat mutattak be az isteneknek, s közhírré tették az év legfontosabb napjait. Néha ezek a centrumok váltak a termelés legfontosabb válfajainak központjaivá. A régi Pszkovban pl. a régészek igen sok vasolvasztót találtak.

E régi központok többsége később középkori várossá alakult. A IX—X. század folyamán a feudális urak számos új erődítményt építettek, amelyek részint a nomádok elleni védekezést, részint pedig a környező lakosság feletti uralom biztosítását szolgálták. A várakban központosult az ipar is. A régi „grad", „gorod" szavak, amelyek erődítményt, várat jelentettek, lassanként feudális várost kezdtek jelölni. Közepén ott állt a vár, s ezt az iparosok és kereskedők által lakott terjedelmes alsóváros, váralja (poszad) vette körül.

A feudalizációs folyamat fokozatos és lassú volt, de mégis megvonhatjuk azt a határt, amelytől kezdve jogosan beszélünk feudális viszonyokról Oroszországban. Ez a határ a IX. század.

A keleti szerzők, akiknek többsége IX. századi forrásokat használt fel, kiegészítik a régészek adatait. Az arab, közép-ázsiai és perzsa munkákból megtudjuk, hogy a szlávok földműveléssel foglalkoztak, s jelentősen elterjedt körükben a méhészkedés (egy embernek 100 kasa is volt). Nagyon érdekesek a keleti szlávok társadalmi viszonyaira vonatkozó adatok. „A ruszoknál megvan a lovagok osztálya", közli velünk egy névtelen közép-ázsiai geográfus. Más szerzők viszont egyszerű és nemes szlávokról, adót szedő, ítélkező, lovassággal rendelkező fejedelmekről beszélnek, akiknek „távoli területek uralkodói" vannak alávetve.

Későbbi források alapján feltételezhetjük, hogy a parasztok egy részét a fejedelmek adószedés útján zsákmányolták ki, míg más részük a bojároknak és a kísérettagoknak fizetett úrbért vagy robotolt birtokaikon. A forrásokból tökéletesen meggyőződhetünk arról, hogy a IX. században a keleti szlávoknál már kialakult a feudális állam.

AZ ÓOROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSA A IX. SZÁZADBAN

Az egy államban egyesült keleti szláv földek a Rusz nevet kapták. Azoknak a „normannistáknak" az érvei, akik az óorosz állam megalapítóinak az Oroszországban varjágoknak nevezett normannokat tartják, nem meggyőző. E történészek szerint az orosz évkönyvek a varjágokat ruszoknak nevezik. De mint bebizonyítottuk, a szláv államok kialakulásának feltételei hosszú századok folyamán jöttek létre, s a IX. században vezettek eredményre. S ez nemcsak a nyugati szlávoknál történt meg, ahol sohasem voltak normannok, s ahol mégis létrejött a nagymorva birodalom, hanem a keleti szláv területeken is (a kijevi Oroszországban), ahol megjelentek a normannok, raboltak, pusztítottak, kiirtották a helyi fejedelmi dinasztiák képviselőit és néha maguk lettek fejedelmekké. Nyilvánvaló, hogy a normannok nem segíthették elő, de komolyan nem is akadályozhatták a feudalizációs folyamatot. A rusz elnevezést pedig a források a szlávok egy részére vonatkoztatva már háromszáz évvel a varjágok megjelenése előtt használták.

E szónak két formája ismeretes: „rosz" és „rusz". A legrégibb források az első alakot részesítik előnyben („rosz betűk", „Pravda Rosszkaja"). A bizánci források megőrizték e két legarchaikusabb formát. A rosz népről először a VI. század közepén emlékeznek meg, amikor híre már Szíriába is eljutott. A poljánok, akiket az évkönyvíró szerint ruszoknak neveznek, a későbbi óorosz nép magját alkotják, s az ő területük a későbbi kijevi Oroszország területének a magja. Hogy hogyan történt a szláv és a nem szláv törzsek Rusz körüli tömörülése, pontosan nem ismerjük. Szerencsére azonban az orosz őskrónika, amelynek eredeti szövegét Nesztor állította össze, de a későbbi szerzők azt kiforgatták, megőrzött egy Nesztor tollából származó részt, amely a varjágok megérkezése előtti Ruszról szól. „Ezek azok a szláv területek — írja Nesztor —, amelyek Ruszhoz tartoznak: poljánok, drevljánok, dregovicsok, polocsánok, novgorodi szlovénok, szeverjánok..." Ez a felsorolás a keleti szláv területeknek csupán a felét tartalmazza. Következésképpen tehát abban az időben nem tartoztak még Ruszhoz a krivicsek, a radimicsok, vjaticsok, horvátok, ulicsok és tivercek. Ezt az adatot, amely ebben a rendkívül értékes töredékben maradt fenn, nem lehet a IX. század közepénél későbbi időre datálni, mert a IX. század végén és a X. században Rusz földrajzi viszonyai — ugyanezen forrás szerint — már mások voltak.

Így tehát joggal beszélhetünk Rusz területi növekedésének egyes szakaszairól. A VI. században a poljánok-ruszok területe a Dnyeper középső folyásának vidékére korlátozódott, a IX. század közepén azonban már több olyan területet is magában foglal, amelyeknek „saját fejedelemségeik" voltak. Ruszhoz tartozott ebben az időben a szlávok által lakott földeknek a déli Rosz-folyótól az

északi Ilmeny-tóig terjedő része. Nesztor felsorol több finnugor és balti törzset is, amelyek Rusz fennhatósága alatt álltak, s adóztak neki.

Erről az országról fennmaradt néhány adat IX. századi külföldi forrásokban is, s ezek megerősítik és kiegészítik Nesztor adatait.

839-ben a rosz „kagan" követei megérkeztek Jámbor Lajos császárhoz. A IX. század elején a rusz sereg a Krímben „Szurozstól Korcsevig" (Szudaktól Kercsig) harcolt. Körülbelül ugyanebben az időben a ruszok támadást intéztek a Fekete-tenger déli partjai ellen. A IX. század közepén Ibn Hordadbeh arab író szerint a ruszok („a szlávok törzse") a Kercsi-szoroson keresztül behatoltak az Azovi-tengerre, majd a Donon felhajóztak odáig, ahol legközelebb volt a Volgához. Ezen leereszkedtek a Kaszpi-tengerre, és szárazföldi úton Bagdadba érkeztek. Más keleti szerzők e korban megkülönböztetik a ruszokat és a szlávokat, amikor is, nyilvánvalóan, ruszoknak a rusz állam csapatait, szlávoknak pedig a többi szlávokat nevezik, akik ekkor még nem tartoztak ebbe az államba. A rusz állam első városának Kujabot — Kijevet — mondják.

A déli területek szlávokkal való betelepítése korán megkezdődött, s ez megkönnyítette az óorosz állam számára, hogy megvesse lábát a Fekete-tengernél. Itt a ruszok összeütközésbe kerültek Bizánccal, a kazárokkal és a besenyőkkel. „A ruszok harcolnak a szomszéd népekkel és legyőzik azokat" — írja a már említett közép-ázsiai író.

860-ban a rusz sereg egy, a bizánciak által megszegett szerződés és ruszok megölése miatt ostrom alá vette Konstantinápolyt, és majdnem elfoglalta. A ruszok Bizánc elleni támadása rövidesen megismétlődött. Az egyik ilyen hadjárat után a bizánci császár egy püspököt küldött Ruszba, aki a ruszok egy részét megkeresztelte. A kereszténység terjedését azonban a IX. században nem szabad eltúlozni. Akkoriban valószínűleg még csak a fejedelmi kíséret egy kis része vette fel a kereszténységet. De magában a pogányságban is olyan új jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek a feudális rendszer születéséről tanúskodnak. A pogány istenek közül Perun, a vihar istene foglalta el az első helyet, aki később a háború istenévé és a kíséret tagjainak védőjévé lett.

Néhány késői orosz évkönyvben (pl. a XVI. századi Nikon-féle gyűjteményben) megmaradt egy szövegrész, amely valószínűleg Nesztor munkájának egyik elveszett darabja, és a IX. századi Russzal foglalkozik, azzal az idővel, amikor behatoltak oda a varjágok. Ebben az érdekes töredékben Oszkold (Aszkold) kijevi fejedelemről vagy Aszkold és Dir fejedelmekről van szó, akik feltehetően nem voltak varjágok. Egy Dir nevű szláv fejedelmet ismer a X. századi arab Maszudi is. Amikor a normannok harc közben behatoltak Novgorodba, ahol a hatalmat a varjág konung, Rurik vette kezébe, s megadóztatta a polocsánokat és a krivicseket, Oszkold kijevi fejedelem, aki valószínűleg a Kij nemzetségből származott, két hadjáratot indított: az egyiket Polock, a másikat pedig a krivicsek földje ellen. Ilyenformán az évkönyvek olyan adatokat őriztek meg, amelyek szerint a kijevi Rusz szembeszállt a varjágokkal.

2. A RÉGI RUSZ A IX. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XII. SZÁZAD ELEJÉIG

A KELETI SZLÁV TERÜLETEK EGYESÍTÉSE AZ ÓOROSZ ÁLLAM KERETEI KÖZÖTT A IX. ÉS A X. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A IX. század második felében Oleg novgorodi fejedelem, aki valószínűleg varjág származású volt, saját kezében egyesítette a Kijev és Novgorod feletti uralmat. A krónika ezt 882-re teszi. A kora feudális óorosz állam kialakulása, amely az antagonisztikus osztályok létrejöttének eredménye volt, fordulópont a keleti szlávok történetében. A keleti szlávok által lakott területek egyesítése igen bonyolult folyamat volt. Egyes helyeken a kijevi fejedelmek erős ellenállásra

találtak a helyi feudális urak, a törzsfőnökök és „embereik" részéről. Ezt az ellenállást fegyveres erővel törték meg.

Oleg uralkodása idején (a IX—X. század fordulója) a fejedelem már állandó adót szedett Novgorodtól és az északi orosz területekről (a novgorodi vagy ilmenyi szlovénektől), a nyugati oroszoktól (krivicsek) és az északkeleti területek lakosságától, a finn merja törzstől, amely gyorsan beolvadt a szláv tömegekbe. Oleg csapatai behatoltak a Dnyeper jobb oldalán élő drevljánok földjére is. Oleg „kínozta" (alávetette) őket, adófizetésre kötelezve a helyi fejedelmeket. A kijevi fejedelem serege a Dnyeper-mellék keleti részeiről kiszorította a kazárokat, majd elfoglalta Csernyigov vidékét, a szeverjánok földjét, majd a radimicsokét. Igor kijevi fejedelem (a X. század elejétől 945-ig) hosszú harcok után leigázta az ulicsok és tivercek szállásterületét. Ily módon a kijevi Oroszország határa a Dnyeszterig terjedt.

Hosszú harcok folytak a drevljánok ellen. Igor felemelte a tőlük szedett adót. Az egyik drevljánok ellen vezetett hadjárata idején, amikor másodszor akarta beszedni az adót, a drevljánok szétverték a fejedelmi kíséretet és megölték Igort. Igor felesége, Olga uralma (945—969) idején azonban a drevljánok szállásterületét véglegesen alárendelték Kijevnek, fővárosukat, Iszkorosztyent pedig lerombolták, a helyi fejedelmeket és előkelőket kiirtották, s a drevljánokat súlyos adóval terhelték.

Rusz területi növekedése és megerősödése folytatódott Szvjatoszláv Igorevics (969—972) és Vlagyimir Szvjatoszlavics (980—1015) uralkodása alatt is. Az óorosz államhoz csatolták a vjaticsok Oka menti földjeit. Rusz hatalma kiterjedt az Észak-Kaukázusra is. Az óorosz állam területe nyugat felé is szélesedett, hozzácsatolták a Cservenyi városokat (Cserveny város után nevezik így őket) és Kárpátalját is.

A kora feudális állam kialakulásával kedvező feltételek teremtődtek az ország biztonságának megvédéséhez és gazdasági fejlődéséhez. Ennek az államnak a megerősödése azonban a feudális földtulajdon kifejlődésének s a még szabad parasztság lesüllyesztésének az eredménye volt, amiről a források egész sora tanúskodik. Az évkönyvek említik a fejedelmi falvakat (X. század). Az orosz—bizánci szerződésekben szerepelnek a feudális főnemesség képviselői, a „fejedelmek" és a „bojárok". Mindez azt mutatja, mennyire előrehaladt a feudalizációs folyamat.

A POLITIKAI ÉS ÁLLAMSZERVEZET A IX—X. SZÁZADBAN. A HADSEREG

Az óorosz államban a főhatalom a kijevi nagyfejedelem kezében volt. A fejedelmi udvarban élt a kíséret, amely két részre, az „idősebb" (*bojárok, fejedelmi férfiak*), és „fiatalabb" (*grid*-ek, *otrok*-ok, *gyeckie*), azaz a szűkebb és tágabb druzsinára oszlott. A kíséret tagjai részt vettek az ország igazgatásában. Így pl. Vlagyimir Szvjatoszlavics a bojárokkal együtt megtárgyalta a kereszténység felvételét, a „rablók" elleni harc kérdését és más ügyeket. Rusz egyes részeinek azonban saját fejedelmei voltak (pl. a drevljánok földjén Mal fejedelem). A kijevi nagyfejedelem arra törekedett, hogy a helyi uralkodókat saját embereivel váltsa fel.

Az állam elősegítette a feudális urak uralmának megszilárdulását. A hatalmi apparátus biztosította, hogy a pénzben és természetben (pl. prémekben) szedett adó szabályosan befolyjék. Az adózó egység a parasztgazdaság: a *füst*, a *ralo*, a *plug*, azaz az eke, illetőleg az ekealja volt. A dolgozó lakosságnak más kötelezettségei is voltak, így a hadakozás, a szállítási robot, az erődök, utak, hidak építésénél való segédkezés stb. A fejedelmi kíséret egyes tagjai adószedési joggal egész tartományokat kaptak igazgatásra. Kezdetben az adót az ún. *polugyje* idején szedték be, amikor a fejedelem kíséretével bizonyos időközökben beutazta az uralma alatt álló területeket. Később azonban kiépítették az állandó, helyi katonai-közigazgatási szervezetet. A X. század közepén, Olga fejedelemnő

uralkodása idején, megállapították az egyes kötelezettségek méretét, s ideiglenes és állandó *állomáshelyeket* és *pogoszt*-okat jelöltek ki, ahol beszedték az adót.

A szokásjog normái a szlávoknál már nagyon régen kialakultak. Amikor azonban létrejött és kifejlődött az osztálytársadalom és az állam, a szokásjog mellett, lassan kiszorítva azt, megjelentek a feudális urak érdekeit védő írott törvények. Már az Oleg és a bizánciak között kötött szerződés (911) is említi az „orosz törvényt". A „Russzkaja Pravda", mégpedig annak rövid változata (a XI. és a XII. század fordulója) az írott törvények legrégibb ránk maradt gyűjteménye. Ebben fennmaradt a „legrégibb törvény" — amelyet valószínűleg a XI. század végén jegyeztek fel —, de visszatükrözte a szokásjog egyes normáit is. Még szó van benne az ősközösség maradványairól, például a vérbosszúról. A törvény felsorolja azokat az eseteket, amikor a vérbosszút a sértett fél rokonai javára (később az állam javára) fizetett pénzbüntetés helyettesíti.

Igor tengeri hadjárata Konstantinápoly ellen 941-ben
A Radziwiłł-évkönyv miniatúrája. XV. század

Az óorosz állam hadi ereje a nagyfejedelem kíséretéből, valamint az egyes fejedelmek és bojárok által vezetett csapatokból és a népfelkelésből *(voi)* állt. A fejedelmi sereg hadi létszáma néha elérte a 60—80 000-et. A hadseregben még mindig nagy szerepet játszott a gyalogos népfelkelés. Alkalmaztak Oroszországban zsoldosokat is, sztyeppei nomádokat: besenyőket, kunokat, továbbá magyarokat, litvánokat, cseheket, lengyeleket, normannokat, de szerepük a hadseregben jelentéktelen volt. Az óorosz hajóhad fatörzsekből vájt, s oldalukon deszkákkal erősített hajókból állt. Orosz hajók szelték a Fekete-, az Azovi-, a Kaszpi- és a Balti-tenger hullámait.

A KIJEVI FEJEDELMEK KÜLPOLITIKÁJA A X. SZÁZADBAN

Az óorosz állam külpolitikája a növekvő feudális osztály érdekeit fejezte ki, amely igyekezett kiterjeszteni birtokait, politikai befolyását és kereskedelmi kapcsolatait. Amikor a kijevi fejedelmek uralmuk alá akarták vonni az egyes keleti szláv törzsek területét, összeütközésbe kerültek a kazárokkal, nomád törökökkel, akik leigázták a szláv törzsek egy részét, és a Volga alsó folyása mentén létrehozták államukat. A Duna felé való törekvés, a fekete-tengeri kereskedelmi út és a krími tengerpart megszerzésére irányuló szándék viszont az orosz fejedelmek Bizánccal való összeütközésére vezetett. Bizánc a Dnyeper mellékére igyekezett korlátozni Rusz befolyását. 907-ben Oleg fejedelem hadjáratot indított Konstantinápoly ellen. Az orosz hajóhad a krónikások szerint 2000 hajóból állt, s mindegyikben negyven ember foglalt helyet. A bizánciak kénytelenek voltak békét kérni az oroszoktól és hadisarcot fizetni. A 911. évi békeszerződés szerint pedig az oroszok megkapták a jogot a Konstantinápollyal való vámmentes kereskedelemre.

Igor uralkodása idején két újabb hadjáratra került sor Bizánc ellen. Az első hadjárat idején (941) az oroszok végigpusztították a Fekete-tenger partját a Boszporusztól egészen Paphlagóniáig, de a döntő ütközetben a bizánciak győzelmet arattak az orosz flotta fölött a „görög tűz" segítségével, s elpusztították hajóik egy részét. A második hadjárat (944) békeszerződése előnytelenebb volt Oroszország számára, mint a 911-i szerződés.

A kijevi fejedelmek távolabbi vidékek ellen is vezettek hadjáratot, így a Kaukázus mögé, a Kaszpi-tenger nyugati és déli partvidékei ellen (880., 909., 910., 913—914. évi hadjáratok).

Az utolsó hadjáratban kb. 50 000 ember vett részt, s körülbelül 500 hajó szállt tengerre. 913-ban az orosz sereg elfoglalta a Baku közelében fekvő egyik szigetet. A 944. évi hadjárat idején elfoglalták Transzkaukázia egyik fontos központját, Berdaa városát, de nem tudták sokáig megtartani a helyi lakosság ellenállása miatt.

Szvjatoszláv Igorevics külpolitikájának célja a tengerhez való kijutás, a volgai út megszerzése, a Don torkolatának elfoglalása, az Iránnal és Közép-Ázsiával folytatott kereskedelem kiterjesztése volt. A X. század hatvanas éveiben Szvjatoszláv hadjáratai a volgai Bulgária alávetésével, a kazár kaganátus megsemmisítésével, Szarkel, Itil és Szemender városok elfoglalásával végződtek. Növekedtek az orosz birtokok Észak-Kaukázusban is, leigázták az oszétek és cserkeszek (jászok és kaszogok) területét. Rusz fennhatósága kiterjedt a Kercsi-szoros partjaira is, ahol Tmutarakány városa jelentős orosz kikötővé vált. Az óorosz állam igyekezett megvetni lábát az Al-Duna mentén, azokon a területeken is, ahol a lakosság Bulgáriától függött.

Az első bolgár cárság hanyatlása idején Bizánc igyekezett összeütközést szítani Rusz és Bulgária között. Ugyanis a X. század elején Bulgária súlyos vereséget mért Bizáncra. Bizánc meg akarta gyengíteni Bulgáriát, s ugyanakkor el akarta terelni Oroszország figyelmét Cherszonészoszról. Szvjatoszláv beavatkozott a bizánci—bolgár háborúba, de nem a bizánci diplomácia óhajának megfelelően, hanem saját birtokai kiterjesztése céljából. 968-ban, Szvjatoszláv első balkáni hadjárata idején, az orosz csapatok több várost elfoglaltak a Duna közelében (Pereszlavec stb.).

A besenyők Kijev elleni támadása miatt azonban Szvjatoszláv hadseregének vissza kellett térnie Bulgáriából. A második balkáni hadjárat idején, 969-ben Szvjatoszláv már a bolgárokkal szövetségben harcolt Bizánc ellen. Az orosz—bolgár sereg, amelyhez magyarok is csatlakoztak, bevonult Philippopoliszba (Plovdivba), elfoglalta Trákiát és behatolt Macedóniába. Tzimiszkesz János bizánci császárnak csak nagy erőfeszítésekkel sikerült bevennie Nagy-Preszlávot. A Dorosztol mellett vívott véres ütközet után Szvjatoszláv kénytelen volt elhagyni a Balkánt, a hazafelé vivő úton azonban a besenyők megölték (972). Az orosz seregek veresége következtében Kelet-Bulgária Bizánc uralma alá került.

Nagy erőfeszítéseket követelt Oroszországtól a besenyők ellen vívott harc. Ezek a Volga—Jajk-folyók vidékéről a IX. században áttelepedtek a fekete-tengeri pusztákra, a Don- és a Duna-folyók közé, és bizánci segítséggel támadták az orosz határokat. Vlagyimir Szvjatoszlavics idején erődvonalat építettek ki az ország déli részén a Sztugna-, az Irpeny- és a Trubezs-folyók mentén és megerősítették Kijev falait is.

A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELE

A X. század végén Oroszországban hivatalosan bevezették a kereszténységet. A feudális viszonyok kifejlődése előkészítette a pogány vallásnak az új hittel való felváltását. A keleti szlávok a természeti erőket imádták. Isteneik közül az első helyet Perun, a mennydörgés és a villámlás istene foglalta el. Dazsgybog a nap és a termékenység, Sztribog pedig a jégeső és a rossz idő istene volt. A gazdagság és kereskedelem isteneként Voloszt, az emberi kultúra megteremtőjeként pedig Szvarogot, a kovács-istent tisztelték.

A keleti szlávoknak szentélyeik voltak, ahol imádkoztak és áldozatokat mutattak be. A régészek feltárták Perun szentélyét Perinyben, Novgorod közelében. A társadalmi életben jelentős szerepet játszottak a különféle nevű varázslók. Megvolt még a nemzetségi szervezet korából származó őstisztelet is. A halottak maradványait elégették, s halmot emeltek föléje. Attól kezdve, hogy kialakult a kiscsalád, a nemzetségi temetkezőhelyek helyett lassanként minden egyes sír fölé külön halmot emeltek.

A kereszténység korán behatolt Oroszországba, s az előkelők körében hivőkre talált. Phótiosz konstantinápolyi pátriárka már a IX. század közepén azt mondja, hogy Oroszország a „pogány

Angyalfej

A kijevi Mihajlovszkij-kolostor mozaikja. Részlet. XI. század

babonát" felcserélte a „keresztény hittel". Voltak keresztények Igor kíséretében is. Olga fejedelemnő felvette az új vallást.

Vlagyimir Szvjatoszlavics, aki 987-ben vagy 988-ban keresztelkedett meg, és látta a kereszténység politikai szerepét, elhatározta, hogy államvallássá teszi azt Oroszországban. A kereszténység felvétele bonyolult külpolitikai helyzetben következett be. A X. század nyolcvanas éveiben a bizánci kormányzat a kijevi fejedelemhez fordult, hógy nyújtson neki segítséget a területén kitört felkelések ellen. Vlagyimir Bizánctól szövetséget kért, amelyet II. Baszileiosz császár nővérével, Annával kötött házasságának kellett volna megpecsételnie. A bizánci kormányzat kénytelen volt ebbe beleegyezni. Az orosz hadsereg gyorsan felszámolta a kisázsiai felkelést, de Bizánc nem teljesítette a megegyezés feltételeit. Ekkor Vlagyimir benyomult a Krím-félszigetre, és az orosz sereg 989-ben elfoglalta Cherszonészoszt. II. Baszileiosz kénytelen volt engedni. Vlagyimirnak Annával kötött házassága után a kereszténységet az óorosz állam hivatalos vallásává nyilvánították. A kereszténység, amely egyebek közt azt tanította, hogy a hatalom isteni eredetű, a feudális rend és az állam megerősítésének ideológiai fegyverévé vált.

Az egyházi intézmények Oroszországban nagy földadományokban részesültek, s az állami bevételek tizedét kapták. A XI. század folyamán püspökségeket szerveztek Jurjevben, Belgorodban (Kijev közelében), Novgorodban, Rosztovban, Csernyigovban, a déli Perejaszlavlban, a volhiniai Vlagyimirban, Polockban és Turovban. Kijevben több nagy kolostort alapítottak.

A nép az új vallást és papjait ellenségesen fogadta. A kereszténységet erőszakkal terjesztették, s ez a folyamat több évszázadon keresztül tartott. A XI. század végén, egy népi felkelés idején megölték Leontyij rosztovi püspököt, a XII. század közepén pedig a vjaticsok eltették láb alól a kijevi misszionáriust, Kuksát. A pogány vallási szokások még sokáig fennmaradtak a nép körében.

A kereszténység felvétele előrelépés volt a pogánysághoz képest. Az oroszok a kereszténységgel átvették a bizánci kultúra egyes elemeit, és így, miként a többi európai népek, megismerkedtek az antik hagyományokkal. Az új vallás felvétele megnövelte Oroszország nemzetközi jelentőségét.

A MEZŐGAZDASÁG A X. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XII. SZÁZAD ELEJÉIG

A X. század végétől a XII. század elejéig tartó korszak fontos szakasz az oroszországi feudális viszonyok fejlődésében. Ebben az időben a feudális termelési mód fokozatosan győzelmet aratott az ország jelentős területén.

Az ország mezőgazdaságában a szabályozott legelőváltó-rendszer uralkodott. Északon a legfontosabb földművelési munkaeszköz a vaspapuccsal ellátott *szoha* volt, míg délen a *plug*-nak és *ralo*-nak nevezett ekefajtákat használták. A szántás után a rögök elaprózására faboronát alkalmaztak. A fejlett ekés földművelésről tanúskodik a mezőgazdasági munkaeszközöknek eladásra szánt gyártása. A régészek által feltárt XII—XIII. századi telepeken kovácsműhelyeket találtak, amelyekből sarlók, kaszák, ekevasak stb. kerültek elő.

Elterjedt a legelőváltó-rendszer, amely azt jelentette, hogy felszántás után a földeket néhány évig ugaron hagyták. Ugyanekkor azonban megjelent már és egyre jobban terjedt a kétnyomásos és háromnyomásos gazdálkodás is. Igen sok növényt termeltek: rozst, kölest, zabot, búzát, pohánkát, borsót, tönkölyt, mákot, lent stb. A konyhakerti növények közül ismerték a répát, káposztát, babot, vöröshagymát, fokhagymát, komlót; a gyümölcsök közül a meggyet és az almát. Az állattenyésztés lassabban fejlődött, mint a földművelés. A gazdaságban igavonóként lovat és ökröt használtak.

Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági termelés megnövekedett, a terméseredmény, mint az akkori Európában mindenütt, igen alacsony volt. A rossz termés és az éhínség gyakori jelenség. Ez aláásta a parasztgazdaságokat, és elősegítette a parasztok jobbágysorba döntését. A gazdasági

életben nagy szerepet játszott a vadászat, a halászat és a méhészet is. A mókus-, nyest-, vidra-, hód-, coboly- és rókaprém, valamint a méz és a viasz a külpiacokra került. A legjobb vadász- és halászterületeket, a mézelésre alkalmas erdőrészeket az urak szerezték meg maguknak.

A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON NÖVEKEDÉSE. A FEUDÁLIS BIRTOK SZERVEZETE

A XI. században és a XII. század elején a földek egy részét az állam zsákmányolta ki adóztatás útján, egy másik része pedig egyes feudális urak kezében volt. Ezek a birtokok örökletesek voltak (később votcsináknak, örökbirtokoknak nevezték őket), de voltak olyan birtokok is, amelyeket a fejedelmek meghatározott időre, bizonyos feltételek mellett adományoztak.

A feudális uralkodó osztály részint a helyi fejedelmekből és bojárokból állt, akik függő viszonyba kerültek Kijevtől, részint pedig a kijevi fejedelmek kíséretének tagjaiból, akik igazgatásra, birtoklásra, illetve örökbirtokként általuk vagy a fejedelmek által „kicsikart" földeket kaptak. A kijevi nagyfejedelmeknek is jelentős földbirtokuk volt. Amikor a fejedelmek földet adományoztak kíséretük tagjainak, s így erősítették a feudális termelési viszonyokat, az adományozás egyúttal egyike volt azoknak az eszközöknek, amelyekkel az állam kiterjesztette uralmát a helyi lakosságra.

A feudális birtok az úri portából és a környező földekből állt. A portán volt a tulajdonos udvarháza és a cselédség lakóépülete. A fejedelmi gazdaság élén a tiszttartó, az *ognyiscsanyin* (ognyiscse = gazdaság) állt. A birtokigazgatáshoz tartozott a *konyusij* (lovászmester), a *tiun* (felügyelő) és a falusi bírók stb. A földtulajdont törvény védte. A földek határát jelző jelek eltávolítását büntették.

A bojárok és az egyház birtoklása szorosan összefüggött az immunitás fejlődésével. Az a föld, amely korábban a parasztok tulajdonát alkotta, most az urak tulajdonává vált „adóval, illetékekkel és büntetésekkel", azaz a tulajdonosnak joga volt adóztatni, büntetéseket kiszabni a gyilkosságért *(vira)* és más bűntettekért *(prodazsa)*, tehát ítélkezési joggal rendelkezett.

A PARASZTSÁG HELYZETE

Oroszországban a parasztokat *szmerd*-eknek, embereknek, ritkábban *szjabr*-oknak nevezték. A személyükben szabad szmerdek, tehát a fejedelemnek adózó parasztok száma fokozatosan csökkent. Amikor az egyes urak földtulajdont szereztek, a rajta élő parasztok különböző utakon függőségbe kerültek tőlük. Egyik részüket, akiknek nem volt termelési eszközük, a földesurak úgy vonták függőségbe, hogy munkaeszközöket, berendezési tárgyakat, vetőmagot bocsátottak rendelkezésükre. A többi, saját termelési eszközökkel rendelkező adózó parasztot az állam kényszerítette arra, hogy földjével együtt valamilyen úr hatalma alá kerüljön. Az örökbirtokok kiterjedésével és a szmerdek lesüllyesztésével párhuzamosan a *cseljagy* kifejezés, amely korábban rabszolgát jelentett, kiterjedt a földesúrtól függő összes parasztokra. A szmerdeknek saját gazdasági felszerelésük (eke stb.) és állataik (ló, tehén, portánként két-három birka) voltak. A szmerdek jogilag nem egyenjogúak az urakkal, mert a megölésükért fizetett vérdíj, akárcsak a holopoké (rabszolgáké), mindössze öt grivnát tett ki, míg egy szabad harcosért 40 grivnát, egy főnemesért pedig 80 grivnát kellett fizetni. A függőségben élő szmerd vagyona halála után, ha nem volt fiú utódja, az úrra szállt.

Azokat a parasztokat, akik jogilag pontosan körülírt szerződés, *rjad* útján kerültek az urak hatalma alá, *zakup*-oknak nevezték. Ezek a földbirtokostól egy földdarabot és kölcsönt (kupa) kaptak, s az úr saját kezelésében levő gazdaságát ennek munkaeszközeivel művelték meg. Ha a zakupok megszöktek uruktól, akkor *holop*-okká (rabszolgákká) váltak, akiknek semmilyen joguk sem volt. (A holop megöléséért már nem virát, hanem csak *urok*-ot, kártérítést kellett urának fizetni.) A földesúrnak joga volt megkorbácsoltatnia a zakupot. A törvény azonban megkülönböztette a zakupot

a holoptól. Ha az úr megkísérelte a zakupot holoppá süllyeszteni, akkor elvesztette rá minden jogát, és a zakup visszakapta személyes szabadságát az adósság megfizetése nélkül.

A forrásokból nem tudjuk pontosan megállapítani, milyen volt a feudális gazdaságban a parasztok kizsákmányolásának fő formája. Valószínű, hogy a termékekben fizetett úrbér mellett a robot mind a földeken, mind az erődítések, hidak, utak stb. építésénél végzett formájában szintén jelentős szerepet játszott.

A PARASZTOK HARCA A FEUDÁLIS ELNYOMÁS ELLEN

A népi tömegek társadalmi tiltakozásának formái a feudális rendszer ellen különbözőek voltak: az úrtól való szökéstől egész a fegyveres „rablásig", a feudális birtokok határjeleinek megsértésétől (határjelek elszántása, a határoszlopok és fák kivágása), az urak tulajdonát képező vadméhcsaládokat tároló fák felgyújtásától a nyílt felkelésig terjedtek.

Már a Rusz és Bizánc között a X. században kötött szerződésekben is szó van az uruktól „megugró" cseljagyinok kiszolgáltatásáról. A parasztok azonban fegyverrel is harcoltak a feudális urak ellen. Vlagyimir Szvjatoszlavics idején a „rablások" (gyakran így nevezték a parasztok fegyveres fellépéseit) elterjedt jelenséggé váltak. 996-ban Vlagyimir a papság tanácsára a „rablókkal" szemben bevezette a halálbüntetést, de később, amikor a hatalmi apparátust megerősítette, és kísérete eltartására új jövedelemforrásokra volt szüksége, akkor ezt a büntetést pénzbüntetéssel, virával váltotta fel. Még nagyobb figyelmet szenteltek a fejedelmek a népmozgalmak elleni harcnak a XI. században. Nem véletlen az, hogy a törvény („Russzkaja Pravda") a nemesség képviselőit magasabb vérdíjjal védte, és („mint a kutyát") halállal sújtotta azt, aki megöli a fejedelmi tulajdont védelmező ognyiscsanyint, és különféle büntetéseket állapított meg a fejedelmi birtokfelügyelők, bírók stb. megöléséért.

A parasztnak a feudális elnyomással szemben bizonyos ellenállási lehetőséget adott a faluközösség (mir, verv). A verv tagjai néha védelmükbe vették a közösségükbe tartozó parasztot, aki vétkezett a feudális jog ellen, s ilyenkor nem adták ki, hanem közösen fizették meg a virát. Az uralkodó osztály a maga részéről elnyomta a parasztok megmozdulásait, és a felelősséget a faluközösségre igyekezett hárítani, amikor például azt a „rablók" elfogására kötelezte.

KÉZMŰVESSÉG. KERESKEDELEM. VÁROS

Oroszország termelőerőiben a XI. század folyamán és a XII. század elején bekövetkező változások mutatója az ipar további fejlődése volt. A falvakban a naturális gazdálkodás körülményei között a ruhák, cipők, berendezési tárgyak és földművelési szerszámok stb. készítése a háziipar keretei között folyt, azaz nem szakadt még el a földműveléstől. Elkülönült azonban a falusi gazdaságtól a kovácsmesterség, és kisebb mértékben a fazekasság. Ipari jellegűvé vált a csontfaragás és az ácsmesterség is. Volhiniában pl. egész falvak palaorsókat gyártottak a Ruszban elterjedt szövőszékek számára.

A feudális rendszer kifejlődésével a falvakban dolgozó kézművesek egy része függő viszonyba került a feudális uraktól, más része viszont elhagyta a falut, s a fejedelmi várak és erődök falai alá húzódott, ahol iparos települések keletkeztek. Azt, hogy az iparosok elválhattak a falutól, a földművelés fejlődése tette lehetővé, melynek következtében el lehetett látni élelmiszerekkel a városi lakosságot. Így kezdődött a kézművesség elválása a mezőgazdaságtól. Az ipar központjaivá a városok váltak. A városokban a XII. század folyamán több mint hatvan iparággal találkozunk. Az iparok jelentős része a fémelőállításon nyugodott, s így ennek fejlődési színvonala jellemző az egész ipar fejlődésére is. A falvakban a vasolvasztás még nem vált el a kovácsmesterségtől, de a városokban

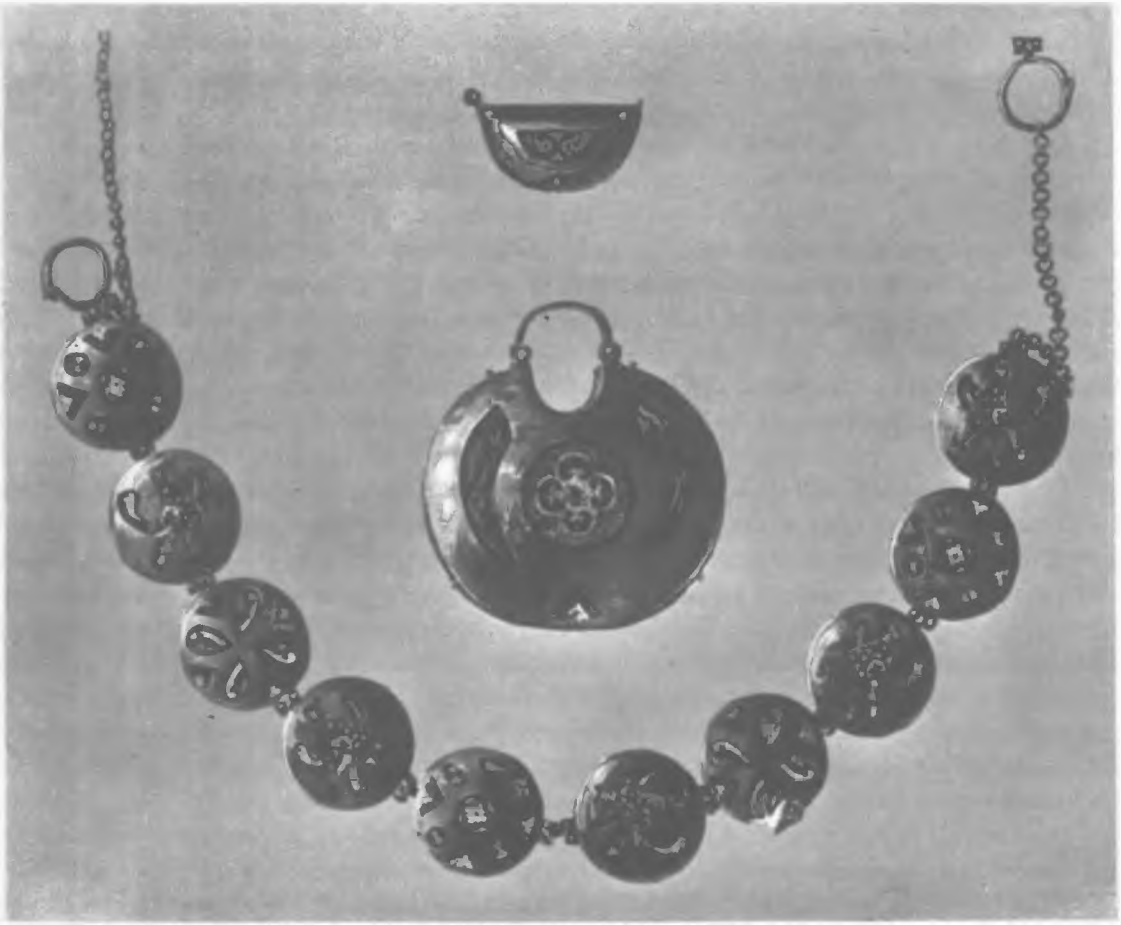

Érmékből és különféle színű emaillal ékesített díszítményekből álló lánc
1877-ben Kijevben előkerült kincsleletből

a fém és acél feldolgozása területén nem kevesebb, mint tizenhat iparágat találunk, amelyek jelentős mennyiségű terméket állítottak elő. A fémipar technikai színvonaláról tanúskodik az a körülmény, hogy az iparosok ismerték a forrasztást, az öntést, a kovácsolást, valamint az acél edzését.

A XI—XII. századi orosz iparosok több mint 150 féle vas- és acélárut állítottak elő, és így termelésük fontos szerepet játszott a város és a falu árukapcsolatainak fejlesztésében. Az óorosz ötvösök ismerték a színesfémek megmunkálási módját. Az iparosműhelyekben munkaeszközöket (ekepapucs, fejsze, fogó, satu stb.), fegyvereket (pajzs, sisak, kopja, kard stb.), házfelszerelési tárgyakat (kulcs stb.) és arany, ezüst, bronz, réz ékszereket, továbbá díszítményeket készítettek.

A művészi iparok területén az orosz mesterek elsajátították a kis fémgömbök és finom drótok készítését az ékszerekhez, a különféle figurák öntését, és végül megtanulták az ezüst lemezek sötét alapjának igen nehéz előállítási művészetét és a zománcozást. Gyönyörű vas- és rézkészítményeket állítottak elő arany és ezüst berakásokkal. Igen szépen fejlődtek a régi orosz városokban az olyan iparok, mint a fazekasság, a tímármesterség, a fa- és kőfaragás stb. Az orosz készítmények nagy hírnévnek örvendtek az akkori Európában. A városi iparosok rendelésre és piacra dolgoztak. A társadalmi munkamegosztás az ország egészét tekintve mégis gyenge volt. A faluban a természeti gazdálkodás uralkodott. A kisszámú falusi iparos kb. 20—30 kilométeres körzet számára dolgozott.

A városból érkező vándor-kiskereskedők nem tudták megtörni a falusi gazdálkodás naturális jellegét. A belkereskedelem központjai a városok voltak. Itt találjuk a piacokat, ahol élelmiszereket és iparcikkeket árultak. Ide szállították áruikat a külföldi kereskedők is. A városi árutermelés azonban nem változtatta meg az ország gazdasági életének naturális jellegét.

Fejlettebb volt Oroszország külkereskedelme. Orosz kereskedőket találunk az arab kalifátus területén. A dnyeperi vízi út összekötötte Oroszországot Bizánccal. Oroszok Kijevből Morvaországba, Csehországba, Lengyelországba és Dél-Németországba, Novgorodból és Polockból pedig a Balti-tengeren keresztül Skandináviába, a lengyel Pomerániába s még nyugatabbra utaztak. Raffelstaetten (Németország) városának X. századi vámkönyvében említik az orosz kereskedőket. Oroszországból elsősorban nyersanyagot szállítottak külföldre. A kézművesség kifejlődésével azonban növekedett az iparcikkek exportja is. Külföldre prémet, viaszt, mézet, kátrányt, lent és lenszöveteket, ezüsttárgyakat, rózsaszínű palából készült orsókat, fegyvereket, zárakat, faragott csontot stb. szállítottak. Oroszországba viszont luxuscikkeket, gyümölcsöt, fűszert, festéket stb. importáltak.

A fejedelmek külföldi államokkal kötött szerződésekkel igyekeztek megvédeni az orosz kereskedők érdekeit. A „Russzkaja Pravda" későbbi, a XIII. század fordulójáról származó hosszabb változatában intézkedéseket foganatosítottak a kereskedők vagyonának védelme céljából, háborús és más körülmények következtében bekövetkező veszteségek megakadályozására. Fizetőeszköznek ezüstrudakat és külföldi pénzeket használtak. Vlagyimir Szvjatoszlavics és fia, Jaroszláv Vlagyimirovics, jóllehet csak kis mennyiségben, de ezüstpénzt is verettek.

A külkereskedelem sem változtatta meg az oroszországi gazdasági élet naturális jellegét, minthogy a kiviteli tárgyak nagy részét (prém stb.) nem áruként állították elő, hanem a szmerdektől adó vagy úrbér fejében kapták. A külföldről behozott cikkek csak a gazdag urak és városi polgárok szükségleteit szolgálták. Falura külföldi áruk jóformán sohasem kerültek.

A társadalmi munkamegosztás elmélyülése következtében fejlődésnek indultak a városok. Ezek a várak alján alakuló alsóvárosokból, kereskedői és iparos településekből fejlődtek ki, s fallal vették körül őket. A várost gazdasági kapcsolatok fűzték a környező falvakhoz. Innen kapták az élelmiszereket, s itt helyezték el ipari készítményeiket. Ugyanakkor azonban a városi lakosság egy része földműveléssel is foglalkozott, bár ez a városi polgárok számára csak kiegészítő foglalkozás volt.

A skandináv források Oroszországot a „városok országának" nevezik. Városokon itt az ipari-kereskedelmi központokat és a kis erődítményeket kell érteni. Az orosz évkönyvek megemlékeznek a városokról. Hiányos adataik alapján is lehetővé válik számuk megállapítása. A IX—X. századra vonatkozó évkönyvi részletekben 25 várost említenek, a XI. századiakban pedig 89-et. Az óorosz városok virágkora a XI—XII. század volt.

Az óorosz város a várból *(gyetyinyec)* és az alsóvárosból állt, ahol kereskedők és iparosok laktak. Itt volt a piac, a *torg*. Az olyan nagyvárosok lakossága, mint Kijev — amelyet Bremeni Ádám XI. századi krónikás „Konstantinápoly versenytársának" mond — vagy Novgorod, a XI—XII. században valószínűleg elérte a több tízezer főt. A városi iparos lakosság állandóan kiegészült, szaporodott a szökött holopokkal és jobbágy szmerdekkel.

Az óorosz városokban is, akárcsak Nyugat-Európában, létrejöttek a kézművesek és kereskedők egyesülései, bár itt nem fejlődött ki a céhszervezet. Egyesületeik voltak az ácsoknak, a kovácsoknak és a várépítőknek, s élükön elöljárók álltak. Kézműves mesterekről és inasokról is tudunk. A szabad iparosokon kívül éltek a városokban uradalmi iparosok, a fejedelmek és bojárok holopjai. A városi nemességet a bojárok alkották.

Oroszország nagyvárosai (Kijev, Csernyigov, Polock, Novgorod, Szmolenszk stb.) közigazgatási, bírósági és katonai központok voltak. Ugyanakkor azonban a megerősödött városok elősegítet-

ték a politikai széttagolódás folyamatát is. Ez törvényszerű jelenség volt a naturális gazdálkodás uralmának viszonyai között, amikor az ország egyes területeit csak gyenge gazdasági szálak fűzték egymáshoz.

A POLITIKAI HARC AZ ÓOROSZ ÁLLAMBAN A XI. SZÁZAD ELEJÉN

Oroszország állami egysége nem volt szilárd. A feudális viszonyok kialakulása, az urak hatalmának megnövekedése, valamint a városoknak mint a helyi fejedelemségek központjainak kifejlődése változásokra vezetett a politikai felépítményben. A XI. században az állam élén továbbra is a nagyfejedelem állt, de a tőle függő fejedelmek és bojárok nagy birtokokat szereztek az ország különböző területein (Novgorod, Polock, Csernyigov környékén, Volhiniában stb.). Az egyes feudális központok fejedelmei megerősítették saját hatalmi apparátusukat, és az ottani urakra támaszkodva saját fejedelemségüket *otcsina*-nak, öröklődő birtoknak kezdték tekinteni. Gazdaságilag már szinte egyáltalán nem függtek Kijevtől, sőt ellenkezőleg, a kijevi fejedelem szorult az ő támogatásukra. A Kijevtől való politikai függőség kellemetlenné vált az ország egyes részeit igazgató urak és fejedelmek számára.

Az állami egység lazaságának első jelei már Vlagyimir Szvjatoszlavics idején megmutatkoztak. Közvetlenül halála előtt fia, a Novgorodot igazgató Jaroszláv, az ottani, Kijevtől elszakadni kívánó bojárok nyomása alatt megszüntette az adófizetést a kijevi nagyfejedelemnek.

Vlagyimir halála után Kijevben másik fia, Szvjatopolk vette át az uralmat, aki megölette Borisz és Gleb nevű testvéreit. (Ezért kapta az „Átkozott" nevet.) Közte és Jaroszláv közt elkeseredett harc kezdődött. A háborúban Szvjatopolk a lengyel urak segítségét is igénybe vette. Ekkor azonban Kijev környékén tömeges népi megmozdulásra került sor a lengyel beavatkozókkal szemben. Jaroszláv, akit a novgorodi polgárok támogattak, vereséget mért Szvjatopolkra, és elfoglalta Kijevet.

JAROSZLÁV VLAGYIMIROVICS BEL- ÉS KÜLPOLITIKÁJA

A Bölcsnek nevezett Jaroszláv Vlagyimirovics (1019—1054) uralma idején, 1024 körül a szmerdek nagy felkelést indítottak északkeleten, a szuzdali földön. A felkelés kitörésének oka a nagy éhínség volt. A parasztok, a varázslók tanácsára, akik az antifeudális harcot a pogány vallás érdekében akarták felhasználni, megölték a gabonakészleteiket elrejtő helyi nemeseket. A felkelés leverésére maga Jaroszláv Vlagyimirovics indult Szuzdalba. A felkelés sok résztvevőjét börtönbe zárták vagy kivégezték. Ennek ellenére a mozgalom 1026-ig tartott.

Jaroszláv uralkodása alatt az óorosz állam határai megszilárdultak, sőt kiterjedtek. 1030-ban építették a Baltikumban Jurjev erődjét, a későbbi Tartut. 1031-ben a Cservenyi városokat ismét Délnyugat-Oroszországhoz csatolták. Ugyanekkor a kijevi fejedelem kiterjesztette hatalmát a csernyigovi és tmutarakanyi tartományokra (1036). 1038—1040-ben az orosz seregek a litván területeket támadták. 1040-ben az óorosz állam kiterjesztette fennhatóságát Dél-Finnországra.

1036-ban a besenyők megtámadták Kijevet, de súlyos vereséget szenvedtek, és kénytelenek voltak elvonulni a Duna mögé. A délorosz sztyeppeket ekkor először az oguz-törökök, majd a kunok foglalták el, akik a XI. század hatvanas éveitől kezdve támadták az orosz földeket, foglyokat szereztek, s rabszolgaként eladták őket.

Az állam feudális széttagolódásának jelei egyre világosabban mutatkoztak. Bizonyos önállóságra tett szert a novgorodi föld, s különvált a polock—minszki fejedelemség.

A SZMERDEK ÉS A VÁROSI LAKOSSÁG FELKELÉSEI A XI. SZÁZAD HATVANAS ÉVEIBEN

Jaroszláv halála után három fiára szállt a hatalom. A legidősebb Izjaszláv volt, aki Kijev, Novgorod és más városok felett uralkodott. Testvérei Csernyigovban és Tmutarakanyban (Szvjatoszláv) illetve Rosztovban, Szuzdalban és Perejaszlavlban (Vszevolod) uralkodtak.

1068-ban a nomád kunok megtámadták Oroszországot és az Alta-folyó mellett tönkreverték az orosz seregeket. Izjaszláv és Vszevolod Kijevbe menekült. Ez a körülmény meggyorsította az itt régen érlelődő antifeudális felkelés kitörését. A felkelők két csoportra oszlottak. Az egyik a börtönhöz sietett, hogy kiszabadítsa a foglyokat, a másik pedig a fejedelmi palota elé vonult. A polgárok gyűlést hívtak össze a Podol nevű városrész piacára. A kézművesek és kereskedők fegyvereket és lovakat követeltek a fejedelemtől, hogy folytathassák a harcot a kunok ellen. A fejedelem azonban nem volt hajlandó teljesíteni követelésüket, mert félt, hogy a városi nép fellázad urai, a bojárok ellen.

Ekkor a városlakók tömegei a város előkelő negyedébe, a „hegyre" vonultak, s le akartak számolni a fejedelmi tisztviselőkkel. Nyilvánvaló, hogy a városi mozgalomban részt vettek a nagybirtokosoktól függő kézművesek és a holopok is. Izjaszláv és Vszevolod elmenekült a városból. A felkelők lerombolták a fejedelmi palotát, s kiszabadították a börtönből, majd fejedelemmé kiáltották ki Vszeszlav polocki fejedelmet, akit egy belháború eredményeként testvérei már régebben börtönbe zártak. Vszeszlav azonban rövidesen eltávozott Kijevből, s Izjaszláv néhány hónap múlva lengyel seregek segítségével csellel visszafoglalta a várost (1069), majd véresen leszámolt a felkelőkkel.

A városi felkelések kapcsolatban álltak a parasztmozgalmakkal. Minthogy az antifeudális mozgalmak a keresztény egyház ellen is irányultak, a felkelő parasztok és városiak élén néha pogány papok álltak.

A XI. század hetvenes éveiben nagy népi megmozdulásra került sor Rosztov vidékén. Itt az éhínség idején a faluközösségekbe tartozó parasztok, a fejedelem adófizetői (szmerdek) megölték a „jobb" (gazdagabb) embereket, s megszerezték „vagyonukat". Mintegy 300 paraszt két pogány táltos vezetése alatt a Volga és a Sekszna mentén Jaroszlavltól Beloozero felé vonult. Itt megütköztek a fejedelmi adószedő kíséretével. A fejedelmi adószedő a táltosokat kínpadra vonatta, majd felköttette őket.

Népmozgalmak törtek ki Oroszország más helyein is. Így Novgorodban az „összes emberek" (azaz a városi lakosság tömegei) „varázslók" vezetése alatt szembeszálltak a fejedelem és a püspök által vezetett nemesekkel. Gleb fejedelem katonáival verte le a felkelőket.

Jaroszláv fiai valószínűleg a XI. század hatvanas éveinek a végén és a hetvenes évek elején kitörő felkelések után adták ki azt a sajátos törvénygyűjteményt, amelyben több, a fejedelmi földbirtokot, s a fejedelmi birtokokat igazgató személyzetet védő cikkelyt találunk. Ez a „Jaroszlavicsok Pravdájának" nevezett gyűjtemény alkotja a „Russzkaja Pravda" ún. „rövid változatának" második részét. A „Russzkaja Pravda" egy későbbi változata, az ún. „hosszabb változat", a vérbosszú eltörlését Jaroszláv fiainak tulajdonítja.

AZ 1113-I KIJEVI FELKELÉS. VLAGYIMIR MONOMAH URALKODÁSA

A XI. század végétől kezdve az egyre mélyülő osztályellentétek és az állandó feudális belharcok idején a fejedelmek uralmuk megerősítése végett gyűléseket hívtak össze, melyeken megtárgyalták a legfontosabb állami kérdéseket. Így az 1097. évi ljubecsi tanácskozáson az orosz fejedelmek egy új politikai rendszert vezettek be, amelynek értelmében ezután minden egyes fejedelmi család örökli fejedelemségét. A feudális termelési mód kifejlődése tehát szükségszerűen az ország politikai széttagolódásához vezetett.

Az 1071. évi beloozerói parasztfelkelés
A Radziwiłł-évkönyv miniatúrája. XV. század

Az osztályellentétek észrevehetően növekedtek. A kizsákmányolást és a fejedelmek egymás elleni harcait rossz termések és éhínségek tetézték. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1093—1113) uzsoráskodással is foglalkozott. Ezenkívül — minden bizonnyal — a sót is összevásárolta, és magasabb áron adta tovább. Szvjatopolk halála után Kijevben felkelt a városi lakosság és a szomszédos falvak parasztsága. A felkelők lerombolták az ezredes, a századosok, valamint az uzsorások házait, majd a bojárokkal és az egyháznagyokkal akartak leszámolni. A megrémült nemesek és kereskedők ekkor meghívták a kijevi trónra Vlagyimir Vszevolodovics Monomahot, a perejaszlavli fejedelmet (1113—1125). Az új fejedelem a felkelés lecsillapítására kénytelen volt bizonyos engedményeket tenni. A nemesek gyűlésén, három ezredes jelenlétében kidolgoztak egy speciális „statútumot", amely elsősorban az uzsoráskodással és a kölcsönügyletekkel foglalkozott. Bizonyos mértékig leszállították a törvényileg engedélyezett kamatlábat, amelyet addig az uzsoraüzleteknél alkalmaztak. Ugyanakkor rendezték a zakupok és uraik viszonyát stb. is. Vlagyimir Monomah statútuma a „Russzkaja Pravda" XIII. század fordulójáról származó „hosszabb változatába" is bekerült. Ebben újabb cikkelyek foglalkoznak az adás-vevéssel, a kölcsönnel, a zálogba adással, az örökléssel és a gyámsággal.

A „Russzkaja Pravdának" ez a „hosszabb változata", amely éles osztályellentétek közepette jött létre, a feudális jog különféle megsértéséért fizetendő pénzbírságokon kívül szigorúbb büntetést is ismer. Ilyen például a vádlott vagyonának elkobzása, valamint családjával együtt történő száműzése vagy rabszolgaként való eladása. Ily büntetést alkalmaztak „rablás" alkalmával elkövetett emberölésért, lólopásért, lakóház vagy hombár felgyújtásáért.

Vlagyimir Monomah megkísérelte a nagyfejedelmi hatalom megerősítését. Minthogy Kijeven kívül fejedelemként uralkodott Perejaszlavlban, Szuzdalban és Rosztovban, s ezenkívül ő igazgatta Novgorodot és Délnyugat-Oroszország egy részét, egyidejűleg uralma alá akarta vonni a többi területeket (Minszk, Volhinia stb.) is. Ámde Oroszország széttagolódási folyamata, melynek gazdasági okai voltak, Monomah politikája ellenére tovább folytatódott. A XII. század utolsó negyedében Oroszország véglegesen már több fejedelemségre esett szét.

A KIJEVI OROSZORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE

Az óorosz állam egyike volt a legnagyobb európai államoknak. A nomádok elleni harcának igen nagy jelentősége volt mind Elő-Ázsia, mind pedig Európa országai biztonságának szempontjából. Kereskedelmi kapcsolatai messzire terjedtek. Áruk érkeztek Oroszországba Regensburgból, Prágából (Csehország), Krakkóból (Lengyelország), Lübeckből (Németország), Sigtunából (Svédország), Bizáncból, valamint a Kaukázuson és Közép-Ázsián át az arab országokból. Az orosz kereskedőknek vendégfogadójuk volt Konstantinápolyban, Gotland szigetén és más kereskedelmi központokban.

Oroszország politikai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatban állt Csehországgal, Lengyelországgal, Magyarországgal és Bulgáriával, diplomáciai kapcsolatok voltak közte és Bizánc, továbbá Németország, Norvégia és Svédország között, s kapcsolatokat épített ki Franciaországgal és Angliával is. Oroszország nemzetközi jelentőségéről az orosz fejedelmek által kötött házasságok tanúskodnak. Bölcs Jaroszláv egyik lánya I. Henrik francia királyhoz, a másik Keménykezű Harald norvég királyhoz, a harmadik pedig András magyar királyhoz ment férjhez. Vlagyimir Monomah anyai ágon X. Konsztantinosz Monomachosz bizánci császár unokája volt. Nővére, Eupraxia-Adelheid IV. Henrik német császárhoz, Eufémia pedig Kálmán magyar királyhoz ment férjhez stb. Maga Monomah Hidét, Harold angol király lányát vette feleségül.

A Bizánccal kötött szerződések igen értékes források a kijevi Oroszország társadalmi viszonyaira, s az ország nemzetközi helyzetére vonatkozólag. Ezek a szerződések bizonyos jogokat biztosítanak az oroszoknak a Bizánccal való politikai és kereskedelmi érintkezés terén.

Megemlékeznek Ruszról a Skandináv-félszigeten keletkezett mondák; de írtak róla arab utazók, bizánci politikusok és történészek is. A francia eposz, a „Roland-ének" arról tanúskodik, hogy Oroszországot és gazdaságát Franciaországban is jól ismerték. Szerepelnek az oroszok s a kijevi föld a német költői munkákban, így a „Nibelung-ének"-ben is. Az orosz kereskedőket és árukat Angliában ugyancsak jól ismerték.

A RÉGI OROSZORSZÁG KULTÚRÁJA

Agyagedény, felirattal
A szmolenszki területen 1949-ben folytatott ásatásoknál találták.
X. század

A régi Oroszország kultúrája egy kora feudális társadalom kultúrája. A szájról szájra szálló költői művekben visszatükröződött a nép élettapasztalata. Nyomai a szállóigékben és a közmondásokban, a mezőgazdasági és családi ünnepségek szertartásaiban maradtak fenn, de a régi pogány vallási elemek lassanként eltűntek belőlük, s a szertartások népi játékokká váltak. Az igricek, a vándorszínészek, énekesek és zenészek, a nép gyermekei demokratikus tendenciákat képviseltek a művészetekben. Népi motívumok alkották az „okos Bojan" ének- és zenei művészetének alapját, akit az „Igor-ének" szerzője „a régi idők csalogányának" nevez. A történeti énekeket és mondákat nagymértékben felhasznál-

ták az évkönyvírók, akik a folklór-anyagot alárendelték eszmei-politikai elgondolásaiknak. Így pl. az évkönyvbe bekerült az Olga fejedelemnőnek a drevljánok elleni bosszújáról, az orosz népnek a besenyők ellen vívott harcáról szóló hagyomány stb.

A népi öntudat fejlődése rendkívül erősen megmutatkozik a történeti bilinákban. Ezekben a nép idealizálta Oroszország politikai egységének a korát, amely valójában nem volt ugyan szilárdnak mondható, de a parasztok akkor még szabadok voltak. Ezekben a költői művekben Mikula Szeljanyinovicsot, a paraszthőst, szabadnak és gazdagnak ábrázolják. Ilja Muromec, a „parasztfiú", az ország függetlenségének harcosa személyében a nép mély patriotizmusa testesül meg. A népművészet hatott a világi és egyházi feudális környezetben keletkezett mondákra és legendákra is, és így elősegítette az óorosz irodalom kialakulását. Az irodalom önállóságát és művészi kifejezésmódját meghatározó másik forrás a szónoklat volt. A hadvezérek, a követek s a bírák beszédei rövidségükkel s képszerűségükkel a tökéletesség magas fokát érték el.

Az óorosz irodalom fejlődése szempontjából nagy jelentősége volt az írás megjelenésének. Oroszországban az írás valószínűleg igen korán létrejött. Ránk maradt egy híradás, amely szerint a szláv hittérítő, Konsztantin (Cirill) a IX. században Cherszonészoszban „orosz betűkkel" írt könyveket látott. Azt, hogy a keleti szlávoknál már a kereszténység felvétele előtt megvolt az írás, bizonyítja az a X. század elejéről származó agyagedény, amelyet az egyik szmolenszki halomsírban találtak. Ezen az edényen egy felírás található, amelyet a kutatók különféleképpen olvasnak. Az írásbeliség a kereszténység felvétele után terjedt el szélesebb körben.

Az óorosz írók igen nagyra értékelték a könyveket és a tudást. Az évkönyvíró hangsúlyozza a „könyvi tanítás" hasznát, s a könyveket olyan folyókhoz hasonlítja, amelyek „a világmindenséget a bölcsesség forrásaival öntözik". Igen magas fokot ért el az óorosz kézírásos könyvek díszítésének művészete. Az olyan XI. századi írásos emlékeket, mint amilyen a novgorodi helytartó, Osztromir számára másolt szentírás vagy Szvjatoszláv Jaroszlavics „Izbornyik"-ja, gazdagon díszített iniciálék és miniatúrák díszítik.

Az első iskolákat Vlagyimir Szvjatoszlavics fejedelem alapította, akinek szüksége volt tanult emberekre. Az írás ismerete nem csupán az uralkodó osztály privilégiuma volt, behatolt a városi polgárok körébe is. Azok a nyírfakéregre írt okmányok (a XI. századtól kezdve), amelyek nagy mennyiségben Novgorodból kerültek elő, egyszerű polgárok levelezését tartalmazzák. Ugyanők feliratokat készítettek egyes ipari termékeikre is.

Az eredeti orosz irodalmat gondolatgazdagság és magas művészi színvonal jellemzi. A XI. század kiváló írója volt Ilarion metropolita, a híres „Törvényről és erényről" című munka szerzője. E munka alapvető gondolata az orosz egység szükségessége. Kiváló író és történész volt Nesztor, a kijevi barlangkolostor szerzetese. Fennmaradt Borisz és Gleb fejedelmekről írt munkája, s „Feodoszij legendája" című műve, amely rendkívül érdekes adatokat tartalmaz az egykorú életről. Feodoszijtól, a barlangkolostor *hegumen*-jétől (apát) több beszéd és egy Izjaszláv fejedelemhez intézett levél maradt fenn. 1113-körül jött létre a régi orosz történetírás kiváló emléke, az „őskrónika" (Poveszty vremennih let...). Ez a mű régebbi évkönyveken, olyan történeti műveken nyugszik, amelyek az orosz földek múltjáról szóltak. A krónika szerzője, a már említett Nesztor szerzetes élénk színekkel s képszerűen beszéli el Oroszország keletkezését, miközben történetét összeköti más országok történetével.

Kiváló író volt Vlagyimir Monomah. „Intelmei"-ben megrajzolja a feudális uralkodó, a fejedelem ideális képét, s ugyanakkor korának égető kérdéseivel is (az erős fejedelmi hatalom szükségessége, a nomádok elleni harc stb.) foglalkozik. Az „Intelmek" világi tárgyú munkának számít. A közvetlen emberi élmények hatják át, távol áll tőle minden elvontság, s minden sorát az életből vett reális képek és példák töltik meg.

Az óorosz állam széles körű nemzetközi kapcsolatai felélesztették az érdeklődést a külföldi

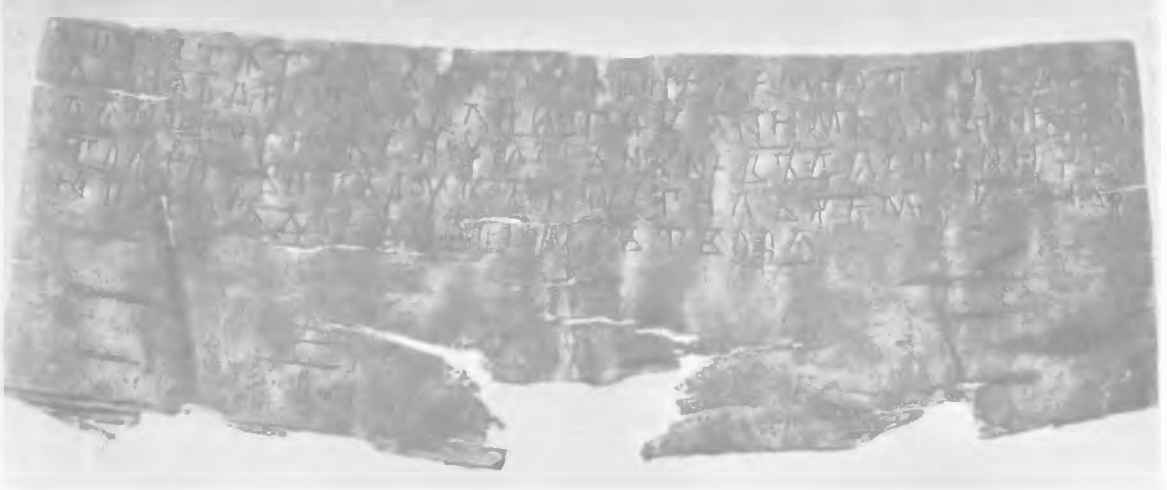

Gosztyata nyírfakérgen írt levele Vaszilijhoz
Az 1951. évi novgorodi ásatásoknál találták. XI. század

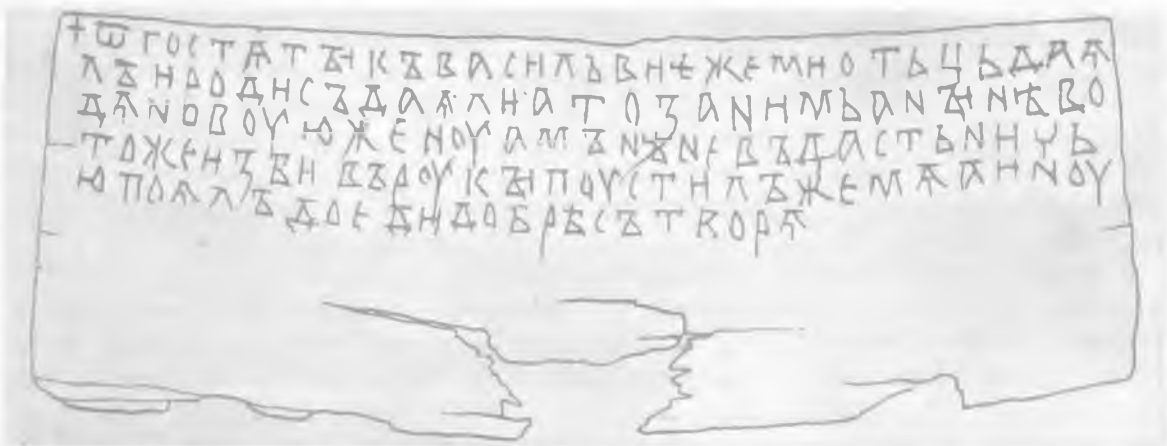

A fenti levél átírása

irodalom iránt. Bölcs Jaroszláv görögből fordíttatott oroszra könyveket. Ez a fordítási munka később is folytatódott. Az istentiszteleti könyveken és a szentek legendáin kívül lefordítottak bizonyos történeti munkákat, bizánci krónikákat, háborús elbeszéléseket stb. is. A fordítók az eredeti munkákat néha átdolgozták és kiegészítették.

Igen nagy érdeklődésre tarthatnak számot az óorosz építészet és képzőművészet emlékei. A faépítés orosz mesterei, kiknek neve nem maradt fenn, a legkülönfélébb épületeket emelték. Jó és bonyolult szerkezetű udvarházakat, erődítményeket és várakat építettek. Nagy hírnévnek örvendtek a novgorodi ácsok. A X. század végén ők emelték Novgorodban a tizenhárom tornyú hatalmas Szent Szófia-székesegyházat. Azok a X. század végéről származó monumentális novgorodi faoszlopok, amelyeket faragott „állatdíszek" ékesítenek, a díszítő fafaragás magas színvonaláról tanúskodnak.

A faépítkezés terén szerzett gyakorlat lehetővé tette a kőépítészet gyors kifejlődését és annak sajátos válfaját alakította ki. A Kijevbe hívott bizánci építészek átadták az orosz mestereknek a bizánci építészet tapasztalatait. A X. század végén Kijevben már kőpalotát építettek, s ugyan-

A novgorodi Szófia-székesegyház
XI. század

akkor emelték a hatalmas „Gyeszjatyinnaja"-székesegyházat. A templomot körülvevő téren azokat az antik szobrokat állították fel, amelyeket Vlagyimir fejedelem Cherszonészoszból szállíttatott ide.

Bölcs Jaroszláv idejében Kijev jelentősen megnőtt, s a várost hatalmas kőkapukkal ellátott falakkal vették körül. Ebből csak a főbástya, az „aranykapu" maradványai maradtak ránk. A város közepén építették a Szófia-székesegyházat, ezt a tizenhárom tornyos épületet, amelyet belülről különféle mozaikok, freskók és faragott kövek díszítettek. A székesegyház körül falat emeltek. A kijevi Oroszország másik nagyvárosában, Csernyigovban felépítették a Szpasszkij (Megváltó)-székesegyházat, Polockban és Novgorodban pedig a Szófia (Bölcsesség)-székesegyházat.

A képzőművészet területén is felhalmozódott bizonyos tapasztalat. A források említik Oroszországban a pogány istenek képmásait és bizonyos emberhez hasonló állatok festői ábrázolását is. A monumentális képzőművészet meggyökeresedése a bizánci művészeti örökség átvételével áll kapcsolatban. Ennek egyik legkiválóbb alkotása az a kijevi Szófia-székesegyházban található mozaikból és freskókból álló együttes volt, amelyet bizánci és orosz mesterek készítettek. A székesegyház falfestményein megtaláljuk Bölcs Jaroszláv fejedelemnek és családjának portréit. A kórusra vezető lépcső falát világi jellegű festmények díszítették.

A fejedelmi paloták és udvarházak mind méreteiket, mind pedig gazdagságukat tekintve különböztek a városi nép házaitól. A monumentális művészet egyike volt azoknak az erős ideológiai eszközöknek, amelyek segítségével a feudális rendszert megerősítették. Ám a nagyszerű építményekben ugyanekkor kifejezésre jutott az orosz nép teremtőereje is, a népé, amely az anyagi és kulturális értékek igazi megteremtője volt. A XI. század második felében kőépületeket emelnek a kijevi fejedelmi kolostorokban, a Vidubickij-, a Dmitrievszkij- és a Barlangkolostorban. Visgorodban ugyanakkor egy hatalmas székesegyházat építettek, amely nagyságban versenyzett a kijevi Szófia-templommal. Fejlődött a világi építészet is.

Zenészek és táncosok a kijevi Szófia-székesegyház kórusfreskóján XI. század

A IX—XI. századi művészet fontos ágát alkotta az iparművészet. A mesterek a ruhák fémrészeit, a házberendezési tárgyakat és a fegyvereket finoman stilizált növényi vagy „állati" motívumokkal díszítették. Ezekben a díszítésekben tükröződtek a népi hagyományok motívumai, megjelentek a pogány hitre jellemző madárformák, az élet fája stb. Igen gyorsan fejlődött a nemesség szükségletével és ízlésével szoros kapcsolatban álló ötvösművészet. A X. századra és a XI. század elejére jellemző nehéz kovácsolt ezüst- és aranytárgyak helyét a XI. század második felében választékos és finom aranydíszítések, valamint diadémok, gazdagon zománcozott tárgyak, drágakövek, gyöngyök, s igen finom láncok foglalták el. Az orosz ötvösök munkái technikai és művészi tökéletességükkel bámulatba ejtették a külföldieket.

Az óorosz állam mind jobban előrehaladó feudális széttagolódása folyamán újabb kultúrközpontok keletkeztek. Annak ellenére azonban, hogy ettől az időtől kezdve helyi eltérések mutatkoztak, az orosz kultúra egységes maradt.

AZ ÓOROSZ NÉP KIALAKULÁSA

A kijevi Oroszország fennállása idején a keleti szláv törzsek összeolvadásának eredményeképpen kialakult az óorosz nép, amelyre jellemző volt a kora feudális gazdasági alapon létrejött bizonyos fokú nyelvi egység, továbbá a terület és a kultúra közösségében megmutatkozó közös lelki alkat. Hogy ez a közösség az országot összekötő gazdasági kapcsolatok gyengesége ellenére létrejött, bizonyítják az olyan fogalmak, mint az „orosz nép" és az „orosz föld", amelyeket az egykorú irodalmi emlékekben találunk, s amelyek az óorosz népet és az általa lakott földet jelentik. A népnyelv alapján kialakult az óorosz irodalmi nyelv is, amelyet az évkönyvekből, a „Russzkaja Pravdából" és más irodalmi emlékekből ismerünk.

A kultúra bizonyos közösségéről tanúskodnak az építészeti, festészeti és szobrászati emlékek, amelyek minden egyéni vonásuk mellett megőrizték az orosz építészek, festők, ötvösök stb. stílusának állandó vonásait is. A bilinákat, dalokat, mondákat és meséket a vándorénekesek minden orosz városban, minden orosz vidéken előadták. A Kijevben, Novgorodban, Csernyigovban, majd Perejaszlavlban keletkezett irodalmi műveket Oroszország legkülönbözőbb vidékein olvasták.

A kijevi Oroszország korában fejlődtek az óorosz néppé alakuló keleti szlávok és a Balti-tenger vidékén, északon, a Volga mentén és a Fekete-tenger mentén lakó más népek közti kapcsolatok is.

Oroszország egységének gondolata behatolt a népi bilinákba is. Ugyanez a gondolat tükröződik vissza az „orosz föld" történetét megíró őskrónikában, Danyiil hegumen „Utazásában", aki Jeruzsálemben visszaemlékezik az „orosz földre", s Vlagyimir Monomah „Intelmeinek" e szavaiban: „. . . jót akarok testvéreimnek és az orosz földnek". Az orosz egység létrejötte érződik a nemzetközi jogi emlékekben is, így pl. a Bizánccal kötött szerződésekben, amelyeket az „orosz föld" összes lakói nevében kötöttek.

XVI. FEJEZET

A KERESZTÉNY EGYHÁZ A KORAI KÖZÉPKOR IDEJÉN

Európában a keresztény egyház igen nagy szerepet játszott a feudális urak hatalmának megerősítésében és a néptömegek kizsákmányolás ellen folytatott harcának leverésében. Az egyház, felhasználva az ideológiai befolyásolás vallási eszközeit, az uralkodó osztály érdekeinek védelmezőjeként lépett fel, s fő feladatát abban látta, hogy a dolgozókat megbékítse nehéz helyzetükkel a feudális társadalomban.

A KERESZTÉNY EGYHÁZ SZEREPE A FEUDALIZMUS KORÁBAN

A kereszténység mint kialakult vallási ideológia már ott állt a feudális társadalom bölcsőjénél. A kereszténység, bár a rabszolgatartó rendszerben keletkezett, nem bukott el vele együtt, hanem igen ügyesen alkalmazkodott a feudalizmus körülményeihez, s megfelelő egyházi szervezetével feudális vallássá alakult. Később ugyanúgy alkalmazkodott a burzsoá társadalom feltételeihez is, és ily módon a burzsoázia uralmának egyik támasztópillérévé lett. Mindez azért történt így, mert a vallásnak minden osztálytársadalomban, ahol embernek ember által való kizsákmányolása létezik, mély szociális gyökerei vannak. Az uralkodó osztályoknak a felügyelők korbácsán kívül szükségük van a pap imáira is. A pap elfogadja és helyesli az osztályelnyomást, s a tömegeknek a földi kínokért a halál utáni örök boldogságot ígéri.

A keresztény egyház a középkorban határozottan ellene volt a dolgozók és a kizsákmányoltak osztályharcának. Amikor azt prédikálta, hogy a társadalmi egyenlőtlenség „Isten műve", akkor tulajdonképpen szentesítette a feudális kizsákmányolást. Ezzel pedig az egyház fékezte a társadalmi fejlődést. Lenin erről így írt: „Az isten (történelmileg és a köznapi élet értelmében véve) mindenekelőtt olyan eszmék komplexuma, amelyeket a külső természet és az osztályelnyomás által megfélemlített ember ostoba tehetetlensége szült — olyan eszmék komplexuma, amelyek *állandósítják* ezt a tehetetlen félelmet, *elaltatják* az osztályharcot."[1]

A kereszténység a IV. században a Római Birodalom államvallásává vált, s idővel elterjedt a birodalmat meghódító „barbár" népek között is. Ennek oka abban rejlik, hogy régi vallásuk nem felelt meg a kialakulóban levő feudális társadalom körülményeinek. Az új viszonyokhoz jobban alkalmazkodott az osztályegyenlőtlenséget és a kizsákmányolást megszentelő kereszténység.

[1] *Lenin* Művei. 35. köt. Szikra 1956. 105. old.

A középkori termelőerők alacsony színvonala, s ennek következtében az anyagi javak fő termelőjének, a parasztnak a természet erőitől való szoros függése, továbbá a tömegek vállán nyugvó elviselhetetlenül nehéz társadalmi elnyomás és a kulturális elmaradottság voltak azok az okok, amelyek megmagyarázzák a vallásos ideológia uralkodó szerepét a feudális társadalomban. Ezek a körülmények igen kedvező előfeltételeket teremtettek mindenfajta babona számára. Az egész műveltséget kezében tartó papságnak az emberi lelkek feletti hatalma rendkívül nagy volt. Az egyház, amely a feudális urak hatalmának isteni eredetét hangoztatta, s megszentelte a kizsákmányolóknak a kizsákmányoltak feletti uralmát, azt tanította, hogy a dolgozó tömegek teljesítsék feudális kötelezettségeiket urukkal szemben, és szótlanul tűrjék azok elnyomását és erőszakoskodását.

A KÖZÉPKORI KERESZTÉNY EGYHÁZ TANÍTÁSA ÉS E TANÍTÁS OSZTÁLYJELLEGE

A kereszténység, mint minden kialakult vallási ideológia, bizonyos nézetek meghatározott rendszeréből és ezeknek megfelelő intézményekből állt. A feudális rendszert nem csupán az erőszak eszközei tartották fenn. Az egyház a középkorban már csak azért is nagy társadalmi szerepet játszott, mert igen finom és univerzális kényszereszközökkel, az ideológiai ráhatás sajátos vallási módszereivel rendelkezett.

Az egyház azt tanította, hogy az ember természetétől fogva hajlamos a bűnre, s az egyház segítsége nélkül nem számíthat „üdvözülésre", a „boldogság" elnyerésére a túlvilágon. Az Ádám és Éva ördög által sugalmazott bűnbeeséséről szóló bibliai elbeszélés, amely szerint az első emberpár megszegte Isten parancsát, és ezért összes utódai (azaz az egész emberiség) kénytelenek e bűn súlyát hordozni, valamint az egyes emberek által elkövetett bűnökről szóló tanítás az egyház kezében a lelki terror eszközeivé váltak. Az egyház azt tanította, és még ma is azt tanítja, hogy a halál után minden emberre szörnyű büntetés vár „bűneiért", és hogy az egyháznak természetfeletti hatalma van (kegyelem), amely lehetővé teszi, hogy megmentse az embert a síron túli szenvedéstől, és halála után biztosítsa számára a paradicsomi boldogságot.

E „kegyelem" birtokosainak az egyház a papokat nyilvánította, akik felszentelésükkor állítólag bizonyos „isteni" erőhöz jutnak. A pappá szentelési joggal viszont csak az egyházi főméltóságok rendelkeztek. Ezzel az egyház még inkább emelte a papság tekintélyét. Az egyházi tanítás szerint a „kegyelem" csak bizonyos mágikus cselekmények, az ún. „titkok" útján gyakorol hatást az emberekre. A keresztény egyház ezeket szentségeknek nevezte, s hét volt belőlük: a keresztség, a bűnbánat, az áldozás, az utolsó kenet stb. Az egyház „titkokról" vagy „szentségekről" szóló tanításának társadalmi jelentősége abban rejlett, hogy segítségükkel a kizsákmányolt tömegeket meg akarta győzni osztályharcuk hiábavalóságáról, el akarta ismertetni az egyház hatalmát, azét az egyházét, amely „üdvözülésük" eszközeivel rendelkezik.

Az egyház azt tanította a tömegeknek, hogy a „kegyelem" elvesztése az ember számára egyenlő az „üdvözülésre való remény elvesztésével". A középkorban, amikor a vallási ideológia uralkodott a lelkek felett, az egyházból való kiközösítés vagy egy egész területre kiterjedő kiközösítés, amit nyugaton *interdictum*-nak, az istentiszteleten és a többi vallási szertartásokon való részvétel eltiltásának neveztek, az egyház kezében rendkívül hatékony eszköz volt. A kiközösítés hatásos eszköznek mutatkozott az egyházi birtokok védelmére is.

Az eredendő bűnről szóló tanítással szoros kapcsolatban állt a keresztény egyháznak a síron túli életben bekövetkező kínokról és a mindenütt jelen levő sátánról szóló tana. A sátán az embert állandóan bűnre ösztönzi, melyek közül az egyház és az uralkodó osztály az egyházi és feudális urak elleni felkelést tartotta a legnagyobbnak. Ha valaki nem hitt a sátánban, azt az egyház képviselői úgy tekintették, mintha nem hitt volna Istenben sem.

Az ördög hatalmáról szóló tanítás visszatükröződött az egyház által terjesztett „boszorkányhitben" is. Ezek „ördög által megszállt nők" voltak, akik különféle ártalmakat okozhattak az embereknek (például rossz időt csináltak, megsemmisítették a termést). 829-ben a párizsi egyházi zsinat már határozatot hozott a boszorkányok ellen, s a következő századokban a római pápák az ellenük kiadott bulláikkal megalapozták azt az eljárást, amelynek eredményeképpen az „ördöggel cimboráló" ártatlan asszonyok tömegeit égették el máglyán.

A halott „szent" kezének levágása ereklyeszerzés céljából
XII. századi miniatúra

A keresztény egyház mind Nyugaton, mind Keleten széles körben terjesztette a „szent" erők tiszteletét és a csodákban való hitet. Minden templom, minden kolostor arra törekedett, hogy meglegyenek saját szentjei vagy „ereklyéi", hogy ezzel odavonzzák a zarándokokat, s ajándékozásra kényszerítsék őket. A szentek és a relikviák kultusza megerősítette a nép fanatizmusát és babonáit. Az egyház, hogy a tömegeket a megbékélésre és tűrésre szoktassa, a földi javakról való lemondásra (aszketizmusra) szólította fel őket, amihez saját emberei rendszerint nem tartották magukat. Megszületett a pusztába vagy az erdőbe vonuló remeték kultusza, kiknek életéről azután legendákat írtak, s példaképpen állították azok elé, akik súlyos elnyomás alatt és nyomorúságosan éltek.

A középkor korai szakaszában a fent kifejtett eljárás a keresztény egyház egészére volt jellemző. Később azonban a nyugati és a keleti keresztény egyház között különbségek keletkeztek. Ezek a különbségek megmutatkoztak az egyházi szervezetben, a hittételekben (dogmatikában) és a szertartásokban is.

A KERESZTÉNY EGYHÁZ FEUDÁLIS SZERVEZETE. A PÁPASÁG LÉTREJÖTTE

Minthogy a kereszténység uralkodó vallássá vált mind a Keletrómai, mind pedig a Nyugatrómai Birodalomban, kialakult az erős és központosított egyházszervezet, amelynek élén az egyes egyházmegyéket (eparchiákat) kormányzó püspökök álltak. Az V. század közepén a keresztény egyháznak már öt központja vagy öt patriarkátusa alakult ki. Ezek püspökei megkapták a pátriárka címet. Patriarkátus volt Konstantinápolyban, Rómában, Alexandriában, Antiochiában és Jeruzsálemben. A keresztény egyház további története Bizáncban és Nyugaton más-más úton haladt, az ott kialakuló feudalizmus sajátos vonásainak megfelelően.

A keleti egyház a Keletrómai Birodalom közigazgatási beosztását fogadta el szervezetének alapjául. A keleti egyház keretei közé tartozó négy (konstantinápolyi, alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi) pátriárka közül a 381. évi egyházi zsinaton a fővárosi, konstantinápolyi pátriárka vezető szerepet kapott. Az erős császári hatalom Bizáncban arra törekedett, hogy az egyház az állam engedelmes eszköze legyen, és minden tekintetben tőle függjön. A bizánci császárok már az V. század közepén tartott zsinatokon olyan személyeknek számítottak, akik az egyházon belül „császár-püspök" címmel a legnagyobb jogokkal rendelkeztek. Bár a keleti egyház legfőbb szervé-

nek az egyházi zsinatot tartották, a zsinat összehívási joga a császárt illette, aki különben meghatározta a zsinaton részt vevők számát és személyét, s megerősítette azok határozatait is.

Egészen más volt az egyház helyzete Nyugat-Európában, ahol a Nyugatrómai Birodalom bukása után igen jelentős változások következtek be, s ahol megszűnt a császári hatalom. Az a körülmény, hogy a „barbár" királyok és nemesek is felvették a kereszténységet, elősegítette, hogy a „barbárok" közt meghonosodó egyház ebben a feudalizálódó és a parasztságot függő viszonyba hozó társadalomban különleges helyzetet tudjon magának biztosítani.

Az „örök város", Róma püspökei, akiket a IV. századtól kezdve pápáknak neveztek, kihasználva a kora feudális „barbár" államok gyengeségét és egymás elleni harcát, igen korán közigazgatási és politikai funkciókra tettek szert, s az egész keresztény egyházon belül a legfelsőbb tekintély igényével léptek fel. A római püspökök, a pápák politikai hatalmának reális alapját azok a gazdag földbirtokok alkották, amelyeket ők maguk vagy az alájuk tartozó kolostorok szereztek. A VI. század második felében, amikor Bizánc hatalma Itáliában rendkívül meggyengült, a római pápák, bár névleg még Bizánctól függtek, ténylegesen teljesen függetlenekké váltak. Hogy saját igényeiket alátámasszák, a római pápák azt terjesztették, hogy a római püspökséget még Péter apostol alapította, az a Péter, aki a keresztény vallás mitikus megalapítójának, Jézus Krisztusnak a tanítványa volt. Ezért a pápák hatalmas birtokaikat „Szent Péter birtokának" nevezték. E legenda arra volt hivatva, hogy a „szentség" dicsfényét vonja a római pápák feje köré. I. Leó pápa (440—461), hogy a római püspök előjogait biztosítsa a többi püspökök között, hamisításhoz folyamodott. Az első „oecumenikus" (egyetemes) zsinat határozatainak latin fordításába beiktatta a következő mondatot: „A római egyháznak mindig megvolt az elsősége." Ezt a gondolatot tovább fejlesztették a következő pápák is, annak ellenére, hogy a római püspököknek, a pápáknak az egész keresztény egyház feletti uralom megszerzésére irányuló törekvései a legkeményebb ellenállással találkoztak a többi püspök, elsősorban pedig a keleti püspökök részéről.

A középkori keresztény egyház szervezete a feudális hierarchia hű mása volt. Nyugaton az egyház feje a római pápa lett. A pápa alatt álltak a nagy egyházi feudális urak, az érsekek, a püspökök és az apátok (a kolostorok elöljárói). Ezek alatt foglaltak helyet a papok és a szerzetesek. A középkori kereszténység égi világa a földi világ pontos mása volt. Az egyház tanítása szerint az égi hierarchia csúcsán a mindenható „Atyaisten", a földi uralkodók mása állt, akit angyalok és „szentek" vesznek körül. Az égi világ feudális szervezetének, s magának az egyházszervezetnek a földi feudális rendet kellett megszentelnie a hivők szemében.

A középkori keresztény egyházban nagy szerepe volt a szerzetességnek, amely mind Keleten, mind pedig Nyugaton széles körben elterjedt. A szerzetesség a korai kereszténység korában jött létre, amikor a társadalomból kiváltak vagy elmenekültek azok az emberek, akik elvesztették hitüket annak lehetőségében, hogy a társadalmi elnyomástól megszabadulhatnak. A VI. században azonban, amikor a szerzetesek létrehozták a kolostorokat, azok igen gazdag intézményekké váltak. A munka nem volt többé kötelező a szerzetesek számára, s a kezdeti korszak aszketizmusa már rég feledésbe merült. Keleten a szerzetesség hatalmas politikai erővé vált, s befolyást kívánt gyakorolni az államügyekre. Nyugaton pedig Nursiai Benedektől (480—543) kezdve, aki Itáliában megalapította a Monte Cassino-i kolostort, s ezzel megvetette a Benedek-rend alapját, a szerzetesség a római pápák hű támaszává vált, és aktív szerepet játszott a nyugat-európai államok életében.

Mind a keleti, mind pedig a nyugati egyház a legnagyobb földbirtokosok közé tartozott, és így nagyban segítette az uralkodó osztályt a feudális függőségnek a parasztokra való kiterjesztésében. Az egyház adományként hatalmas birtokokat kapott a királyoktól és nagybirtokosoktól, akik az uralmukat megszentelő egyházszervezet megerősítésére törekedtek. Az egyház javára szolgáló adományokkal ugyanakkor a maguk számára akarták biztosítani az „égi királyságot" is. Mind Bizáncban, mind pedig Nyugaton az egyház és a kolostorok az összes földeknek körülbelül egyharmadával

rendelkeztek. A kolostori gazdaságokban jobbágyok ezrei dolgoztak, akiket még kegyetlenebbül kizsákmányoltak, mint a világi birtokosok jobbágyait. Különösen nagy birtokokkal rendelkezett az egyház Itáliában. Az V. században három római templom, Péter, Pál és a lateráni János temploma a természetbeni bevételeken kívül még évi 22 000 solidust is kapott (kb. 128 000 aranyrubel).

A papság haszonlesése és kapzsisága nem ismert határt. Az egyház jelentős földbirtokokra tett szert csalás, okmányhamisítás stb. segítségével. A klerikusok és a szerzetesek égi büntetésekkel fenyegetőztek, s adományokat követeltek az egyház javára. Az egyházi birtokok Nyugaton immunitással, Bizáncban pedig az azonos excussio jogával rendelkeztek. A papokat csupán egyházi bíróság vonhatta felelősségre.

A püspököknek közigazgatási funkcióik is voltak. Ez előtérbe állította őket a társadalomban, és hozzájárult hatalmuk növekedéséhez. A főpapság életmódja kevéssé különbözött a legnagyobb világi főurak életmódjától.

A PÁPAI ÁLLAM KIALAKULÁSA

Ahogyan megnövekedett a római püspök vallási és politikai befolyása, megnőttek igényei is. Eleinte csak a világi uralkodókkal egyenlő hatalomra, később azonban már főhatalomra törtek. A pápai politika jellemző vonása minden időben az volt, hogy a legerősebb államokra támaszkodott, s ezek segítségével a magában nem valami erős pápaság sikeresen tudta megvalósítani terveit. Amikor 568-ban a longobárdok betörtek Itáliába, és a félszigetet megosztották a bizánciakkal, a pápák igyekeztek kihasználni a két ellenfél harcát, s hol az egyikkel, hol a másikkal léptek szövetségre. Amikor pedig Nyugaton mind nagyobb szerephez jutott a frank állam, a római püspökök a frank királyokhoz közeledtek, s bennük keresték a longobárdok elleni szövetségest.

Kis Pipin két hadjáratot indított Észak-Itáliába (754 és 755), szétverte a longobárdokat, elvette tőlük a római tartományt és a ravennai exarchatust, majd 756-ban átadta ezeket a pápának. Ezzel megvetette a római pápa államának, a pápai államnak az alapjait. Ettől kezdve a pápa világi uralkodóként viselkedett. A VIII. században létrejött pápai állam ugyanolyan feudális képződmény volt, mint a többi nyugat-európai államok.

A római pápa világi hatalmának történeti megalapozását és alátámasztását szolgálta a II. István pápa vagy munkatársai által készített hamis oklevél, az ún. Constantinus-féle adománylevél. Ezt állítólag annak idején még Constantinus császár adta a római pápának. E hamis oklevél szerint a császár a római püspököt saját hatalmával azonos hatalommal ruházza fel, neki adja Rómát, az itáliai városokat és az összes nyugati tartományokat, míg maga visszavonul keletre, Konstantinápolyba.

A IX. század közepén a pápaság érdekében összeállították az ún. Pszeudo-Iszidor-féle decretaliákat, azaz olyan hamis okmányok gyűjteményét, amelyek a római püspök hatalmát igyekeztek biztosítani a többi püspökök fölött. Ugyanezek az oklevelek eltiltották a világi uralkodók beavatkozását az egyházi ügyekbe, sőt meghirdették a követelést, hogy a világi uralkodók is álljanak egyházi hatalom alatt. Az említett decretáliákban megtaláljuk a pápák csalhatatlanságáról szóló tételt is.[2]

A pápáknak a főhatalomra való igénye összeütközést eredményezett a világi uralkodókkal és a püspökökkel, elsősorban a keletiekkel. A keleti és a nyugati egyház közti ellentétek, amelyek már a Római Birodalom felosztása idején megvoltak, egyre jobban elmélyültek.

[2] Ezt a tételt a római egyház az 1870. évi vatikáni zsinaton dogmaként fogadta el.

Azok a politikai, társadalmi és kulturális különbségek, amelyek Bizánc és a nyugat-európai országok között mutatkoztak, természetesen vallási téren is éreztették hatásukat. A keresztény egyház egysége már a végleges egyházszakadás előtt is csak látszólagos volt. Azok mellett az általános okok mellett, amelyek az egyháznak nyugati és keleti egyházra való szétválásához vezettek, hozzájárultak ehhez a vallási kérdésekben fennálló nézeteltérések is. Így például a IX. század közepén vita keletkezett az ún. „filioque"-ről, arról, hogy vajon a „Szentlélek" csupán az „Atyaistentől" (ezt fogadta el a keleti egyház), vagy pedig az „Atyaistentől" és a „Fiúistentől" származik (a nyugati egyház nézete). E teológiai viták mögött teljesen reális egyházi-politikai nézeteltérések bújtak meg. Így például összeütközésre került sor a keleti egyház IX—XI. századi missziós tevékenysége miatt, amely a Bizánci Birodalom kezében eszköz volt arra, hogy kiterjessze befolyását a szomszédos országokra.

A bizánci egyházi missziók tevékenysége heves ellenállásra talált a római egyház részéről, amely saját befolyását akarta kiterjeszteni. Ez volt egyik oka a konstantinápolyi pátriárkák és a római pápák közti éles összeütközéseknek. A harc a hatalomért, az egyházi jövedelmekért és a politikai befolyásért folyt.

A római pápa és a konstantinápolyi pátriárka közti viszony rendkívüli módon kiéleződött a IX. század hatvanas éveiben. A Phótiosz pátriárka által Konstantinápolyba összehívott keleti püspökök zsinatja (867) kiátkozta I. Miklós pápát, s törvénytelennek nyilvánította a keleti egyház ügyeibe való beavatkozását. S bár az egyházak közti béke a IX. század végén látszólag helyreállt, a köztük levő nézeteltérések egyre mélyültek.

A XI. század első felében amiatt keletkezett vita Michaél Kerullariosz konstantinápolyi pátriárka és IX. Leó római pápa között, hogy melyikük alá tartozik Dél-Itália papsága. Ez a vita szolgált ürügyül a keleti és a nyugati egyház közti végleges szakításra. 1054-ben a pápai követek a konstantinápolyi Szófia-székesegyház oltárára helyezték azt az oklevelet, amely kiátkozta Michaél pátriárkát, a császár által összehívott bizánci zsinat pedig a pátriárka követelésére kiátkozta a római követeket. Ez volt a külső jele a nyugati és keleti egyház közti szakításnak, miután azok nyíltan az egymástól való teljes függetlenséget hirdették.

Így tehát kialakult két önálló keresztény egyház, a nyugati és a keleti. A nyugati egyház egyik megkülönböztető jegye a szertartásbeli és dogmatikus különbségeken kívül az a körülmény, hogy az egyház fejének a római pápát ismeri el. Mind a keleti, mind pedig a nyugati egyház egyformán igényt tartott az egységes oecumenikus (egyetemes) egyház címére, amit Nyugaton „katolikusnak", Keleten pedig „katolikosnak" mondtak.

A nyugati egyházat római katolikusnak, a keletit pedig görög katolikusnak (görög keletinek) kezdték nevezni. A keleti egyház ezenkívül még „ortodoxnak" (pravoszlávnak), azaz igazhivőnek is nevezte magát.

A PÁPÁK FÜGGÉSE A RÓMAI FEUDÁLIS URAKTÓL ÉS A NÉMET CSÁSZÁROKTÓL

A X. századtól a XI. század közepéig terjedő idő a pápaság gyengeségének korszaka. A pápa az itáliai feudális klikkek játékszerévé vált. Ebben az időben a pápai trónért gyakran két-három vetélytárs is küzdött, s ezek mindegyike pápának kiáltatta ki magát. Egy előkelő római nő, Marozia, saját rokonait és szeretőit ültette a pápai székbe. Ezek egyike, III. Sergius (904—911), azzal kezdte pápai működését, hogy meggyilkoltatta két elődjét, akiket már előbb elmozdítottak a pápai trónról és börtönbe vetettek.

Marozia unokáját, Octavianust, 18 éves korában tették meg pápává. Ez a pápa, XII. János

(956—963), a pápák lakhelyét, a lateráni palotát, valóságos bűnbarlanggá alakította. Minthogy nem tudott megbirkózni tartományának feudális uraival, 961-ben I. Ottó német királyt hívta segítségül. A német feudális urak, akiket régóta csalogatott Itália gazdagsága, most kiváló ürügyet találtak arra, hogy megvalósítsák az Alpokon túlra vezetett rablóhadjárat tervét és leigázzák Észak-Itáliát. Ettől a pillanattól kezdve a pápaság csaknem egy évszázadon keresztül a német császároktól függött. A pápák az ő embereik voltak, és a pápai trón játékszerré vált kezeik között. Így például a XI. század közepén, amikor az itáliai feudális csoportok egymás elleni harca eredményeképpen három pápajelöltet állítottak (III. Szilveszter, VI. Gergely és IX. Benedek), III. Henrik német császár Itáliába ment és a sutri (1046) zsinaton parancsára mindhárom pápát elmozdították és egy német püspököt, II. Kelement választották meg pápává. 1049-ben III. Henrik egy másik német püspököt ültetett a pápai trónra, aki a IX. Leó nevet kapta. A német császárok elrendelték, hogy a megválasztott pápa csak akkor foglalhatja el trónját, ha letette a hűségesküt a császár kezébe.

A CLUNYI MOZGALOM

A XI. század közepe felé a pápaság helyzete megváltozott. Az egyház e korszakban már az egyik legnagyobb földbirtokos volt, s birtokai voltak valamennyi nyugat-európai országban. A kolostorok élénk kereskedelmi tevékenységet űztek, s gyakran uzsoraüzletekkel is foglalkoztak. A feudális urak azonban, akik az egyházi vagyon rovására is gazdagodni akartak, súlyos veszteségeket okoztak az egyháznak. A veszélyek, amelyek az utasokat útközben fenyegették, nemcsak a kolostorok kereskedelmét károsították, hanem megakadályozták a „szent helyekhez" való zarándoklatokat is, ami szintén csökkentette az egyházi jövedelmet. Ezért aztán a X. századtól kezdve az egyház állandó harcot folytatott a zsinatokon az „isten békéjéért", azaz a feudális urak közti háború korlátozásáért, a hadi cselekmények eltiltásáért a hét bizonyos napjaira.

A pápaság X—XI. századi lehanyatlása nem kedvezett az egyháznak, s különösen a gazdag kolostoroknak. Ezek képviselői, jóval előbb, mint a papság többi része, az egyházszervezet megerősítése mellett foglaltak állást. A pápaságnak, mint az egyház központjának megerősítésében érdekelve voltak a nyugati országok püspökei is, akik a helyi feudális uraktól és királyoktól függtek, és a távoli Róma előtti meghajlást kevésbé találták terhesnek a közelükben élő királyok és nagyurak előtti hajbókolásnál. Az egyház átalakításának és a pápaság megerősítésének kidolgozott programjával léptek fel a francia Burgundiában levő Cluny kolostor szerzetesei, akik közvetlenül a pápa fennhatósága alatt álltak. Az általuk meghirdetett programot a XI. század végén a francia határokon kívül levő kolostorok is elfogadták. A clunyiek az egyházi fegyelem megerősítését kívánták szigorú kolostori szabályok bevezetésével, mivel a papság és a szerzetesek erkölcstelensége aláásta a nép előtti tekintélyüket. A clunyiek követelték a papok házasodásának eltiltását is, hogy megakadályozzák az egyházi javak eltulajdonítását, s lehetetlenné tegyék a nős papoknak az egyházi javak örökbehagyását. Igen erősen ragaszkodtak a papságnak a világi uraktól való függetlenségéhez is. Felléptek az ún. szimónia ellen, vagyis az ellen, hogy a császárok és királyok áruba bocsássák az egyházi tisztségeket, és hogy a világi hatalom nevezze ki a püspököket és apátokat. Mindez a pápaság és a katolikus egyház tekintélyének megerősítését célozta.

E program aktív megvalósítója a XI. században Hildebrand clunyi szerzetes volt, aki VII. Gergely néven került a pápai trónra (1073—1085). Már megválasztása előtt is nagy befolyást gyakorolt a pápai politikára. Terveinek megvalósítását elősegítette az a körülmény, hogy a császári hatalom Németországban III. Henrik halála után lehanyatlott. Hildebrand, hogy szembeszállhasson a német urakkal, 1059-ben a Dél-Itáliában letelepedő normannokkal kötött szövetséget. Richard és Robert Guiscard normann grófok hűbéruruknak ismerték el a pápát, és kötelezték magukat, hogy megvédik ellenségeitől. Hildebrand megreformálta a pápaválasztási eljárást. Az 1059-i late-

ráni zsinaton II. Miklós pápa kihirdette rendeletét, amely szerint ezután a pápát csupán a *kardinális*-ok, azaz a pápa után következő és általa kinevezett egyházi főemberek választják. Ilyen módon a pápai állam világi urait és a német császárokat kikapcsolták a pápaválasztásból. Ez a határozat azonban nem szüntette meg teljesen a feudális urak, a királyok és császárok beavatkozását, mindenesetre a választásban való formális részvételt lehetetlenné tette a világi személyek részére.

Hildebrand heves harcot vívott a szimónia ellen is. Ugyanez a lateráni zsinat határozatot hozott a világi *investitúra*, azaz a világi uralkodóknak a püspökök és apátok kinevezésébe való beavatkozása ellen is. Ez elsősorban Németországra vonatkozott, ahol a papság kinevezése a császártól függött. A zsinat megerősítette a papság nőtlenségéről (cölibátus) szóló előző rendelkezéseket is.

Hildebrand kidolgozta a pápai *teokrácia* programját, amely szerint a pápa főhatalmat gyakorol nemcsak az egyházi, hanem a világi ügyekben is. Ezt a programot az 1075. évi ún. „pápai diktátumban" fejtette ki. Ebben az okmányban, amely tézisek formáját öltötte, VII. Gergely kimondta azt a tételt, hogy a római egyház, amelyet „maga az Isten alapított", csalhatatlan, és csak a római pápát lehet egyetemes egyházfőnek nevezni, mivel egyedül ő nevezheti ki a püspököket, s ő adja ki az egyetemes érvényű egyházi rendeleteket. VII. Gergely azt állította, hogy a pápa elmozdíthatja a császárokat, s feloldhatja alattvalóikat hűségesküjüktől. VII. Gergely a pápát nemcsak a világi uralkodók fölé, hanem az egyházi zsinatok fölé is emelte.

A pápaság teokratikus igényei kezdettől fogva erős ellenállást váltottak ki. Már VII. Gergely idején megkezdődött a hosszú harc a római pápák és a német császárok között a püspökök kinevezésének jogáért. Ebben a harcban — kezdeti sikerei ellenére — VII. Gergely vereséget szenvedett. Amikor el kellett hagynia a német császár seregei által elfoglalt Rómát, a normannokat hívta segítségül Dél-Itáliából, s ezek rohammal bevették a várost. VII. Gergely azonban nem maradhatott ott, mert félt a római lakosság ellenséges cselekedeteitől. A normannokkal együtt Dél-Itáliába ment és ott halt meg. Ámde VII. Gergely sorsa korántsem akadályozta meg utódait abban, hogy a világi hatalom alávetésére törekedjenek. A pápaság teokratikus tervei, amelyek csak meghosszabbították a feudális Európa politikai széttagolódását, végül is — bár jóval később — teljes vereséget szenvedtek. Ez azonban már a központosított feudális államok kialakulása idején történt.

III. RÉSZ

A FEJLETT FEUDÁLIS TÁRSADALOM AZ ÁZSIAI, EURÓPAI ÉS ÉSZAK-AFRIKAI ORSZÁGOKBAN

KÍNA, KOREA, INDIA, JAPÁN ÉS A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOK A XI. SZÁZADBAN ÉS A XII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

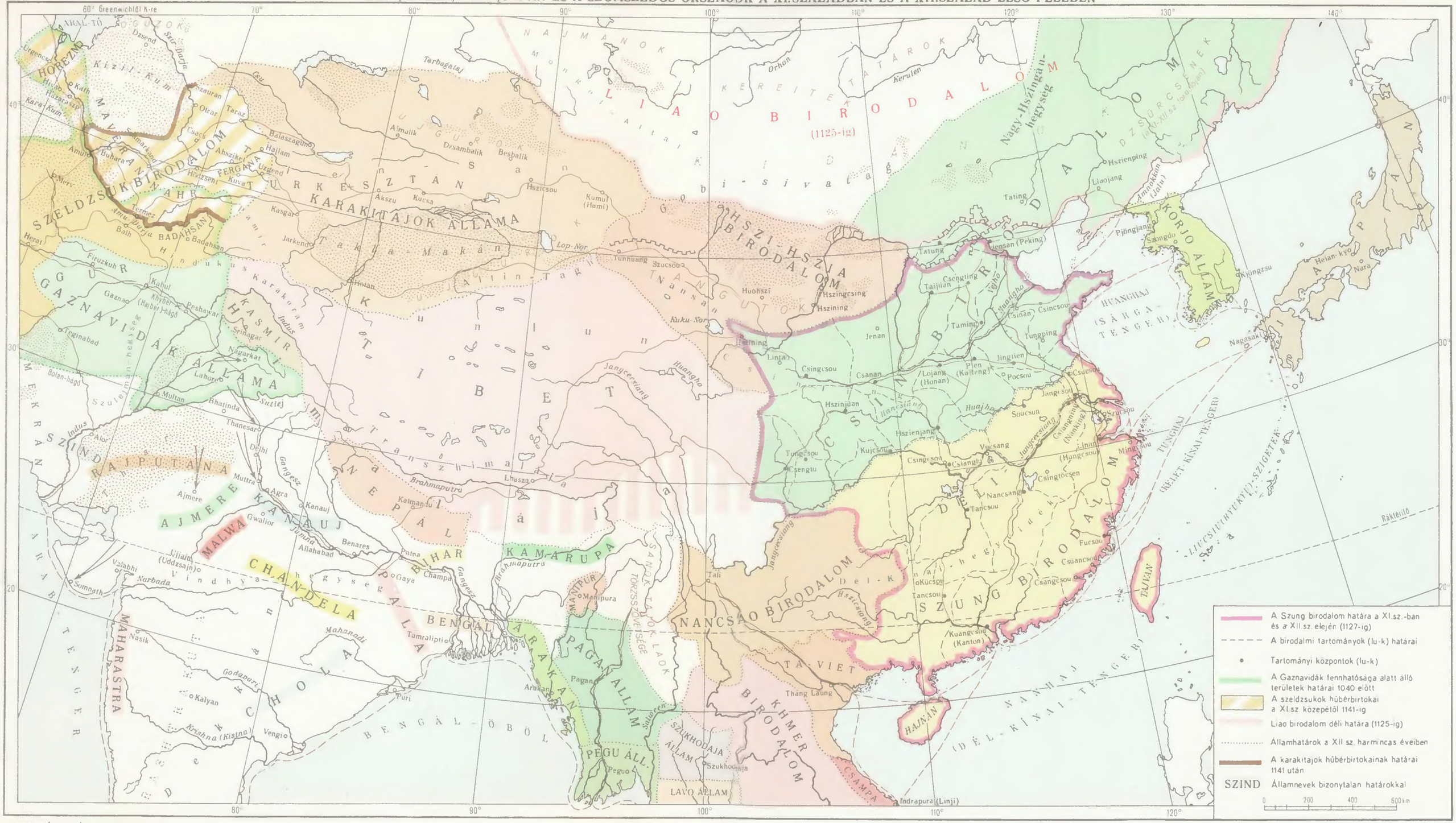

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

XVII. FEJEZET

KÍNA A FEJLETT FEUDALIZMUS KORÁBAN (VIII—XII. SZÁZAD)

A korai feudalizmus időszaka egyetemes történeti mértékkel mérve a VII—XI. században befejeződött. Az egyes országok nem ugyanabban az időben lépték át a fejlett feudalizmus korának küszöbét. Ázsia nagy országaiban ez előbb történt meg, mint az európai országokban. Kína történetében a fejlett feudalizmus a VIII. században kezdődött.

A TANG-BIRODALOM HELYZETE A VIII. SZÁZAD KÖZEPÉN

Hszüancung császár uralkodási ideje (713—756) volt a Tang-birodalom virágzásának kora. A 754. évi összeírás 9 610 000 portát és 52 880 000 adófizetőt mutatott ki az országban. A telkes parasztság adóin kívül az állam jövedelemre tett szert a só és a tea eladásából, továbbá az ezüst, a réz, a vas és az ólom kitermeléséből, valamint a különféle kereskedelmi vámok és illetékek behajtásából. A bányászat, az ipar és a kereskedelem fejlődése létrehozta a gazdag kézművesmesterek és kereskedők nagyszámú rétegét. Egyre növekedett és mind gazdagabbá vált a két főváros, Csangan meg Lojang, és sok más város. Az irodalom és a művészet igen magas fokon állt.

Ugyanekkor azonban feltűntek annak a gazdasági és politikai rendnek a válságjelei, amelynek alapján a Tang-birodalom kifejlődött. E válság lényege az állami telekrendszer elhalása és a feudális urak birtokainak kialakulása volt; más szóval, a feudális földtulajdon egyik formája elhalt és megerősödött a másik. Egy történész, Tu Ju (735—812), ezt észrevéve, „Tung tien" című történeti munkájában így írt: „Bár a telekrendszer fennállott, a Kaijüan és Tienpao években[1] a törvények meggyengültek, s a földgyűjtés baja meghaladta azt, ami Cseng-ti és Aj-ti Han-dinasztiabeli császárok idején volt."

Erre a jelenségre utalt a 752. évi kormányrendelet is. „A földgyűjtés baját" a rendelet a következőképpen magyarázza: a gazdagok arra kényszerítik a parasztokat, hogy felszántsák az ugart, majd saját kezükbe veszik azt. A törvény megsértésével felvásárolják mind a lélekszám szerint adott telkeket, mind az ipari telkeket, meghamisítják a porták jegyzékeit, hogy eltitkolják az állam elől a parasztportákat és megszerezzék azokat. Ugyanezek a gazdagok kölcsönt nyújtanak a kiutalt telkek záloga ellenében, s így is földet szereznek. Mint már mondottuk, az újból művelés alá vett föld kezdettől fogva azok tulajdonába került, akik megművelték. A földszerzésnek ez a módja bizonyos mértékig nyitva állt a gazdasági tekintetben „erős" parasztgazdaságok számára is. De még

[1] 713—755-ben.

nagyobb lehetőséget nyújtott az uralkodó osztály képviselői, elsősorban pedig a helyi tisztviselők számára, akiknek munkaerő állott rendelkezésére azoknak a parasztoknak a személyében, akik megművelték a „hivatali" vagy „adományozott" telkeket.

A törvény szerint a földet nem lehetett eladni, sem elzálogosítani, mivel állami tulajdon volt. A törvény betartásának ellenőrzésére azonban a helyi tisztviselők voltak hivatva, akik gyakran éppen az ellenkezőre törekedtek, vagyis azt akarták elérni, hogy a tilalmakat ne tartsák be. A feudális urak számára valószínűleg az a 752. évi rendeletben feltüntetett földszerzési mód volt a legkedvezőbb, amely a parasztportákat kivonta az állami ellenőrzés alól, s a későbbiekben a paraszttelkek megszerzéséhez vezetett. Így a „hivatali" és a „rang után járó" telkekkel kapcsolatos feudális földbirtoklás mellett jelentősen elterjedt Kínában a feudális földbirtok másik fajtája, amelyet elsősorban a „cím alapján kapott" föld alkotott. Más szavakkal, a feudális földbirtoknak az a formája, amely régebben elsősorban a feudális főnemességre volt jellemző, most elterjedt a közép- és kisnemesek körében is. Ennek folytán megnövekedett azoknak a parasztoknak a száma, akik az egyes feudális urak birtokában levő földeket művelték meg, és így függő viszonyban voltak tőlük. Ez azt jelenti, hogy Kínában megnövekedett és megerősödött a feudális magánbirtok.

Minthogy az államkincstár fő bevételi forrását a telkes parasztság adói jelentették, az adózó porták számának csökkenése az adóbevételek apadásához vezetett. A kormányzat a bevétel csökkenését az adók emelésével próbálta ellensúlyozni. A VIII. század ötvenes éveiben az állam a rendes termésadón kívül külön porta- és földadót is szedett. Mindehhez hozzá kell még vennünk a helyi hatóságok által szedett illetékeket és törvénytelen adókat. A parasztok szabadulni igyekeztek az állami adók elviselhetetlen terhétől és a tisztviselők önkényétől, de amikor egy feudális úr védelme alá helyezkedtek, egyszersmind függő viszonyba kerültek tőle.

Egyes parasztok a feudális urak földjeinek bérlőivé, mások pedig olyan munkásokká váltak, akiket a földesúr tartott el, s akiknek egy tenyérnyi földjük sem volt. Ismét mások viszont, akik megmaradtak telkeiken, gabonájukat kénytelenek voltak a földesúr malmában őröltetni, megművelni a földesúr rizsföldjét, a földesúr állatait használni, és mindezekért neki adni a termés jelentős részét.

Az állami telekrendszerre a naturális gazdálkodás volt jellemző, tehát a földművelés még nem vált el a kézművességtől. A társadalmi munkamegosztás azonban Kínában egyre jobban előrehaladt. A Tang-korabeli kínai városok története azt bizonyítja, hogy nem egy közülük már mint ipari és kereskedelmi központ jött létre és fejlődött tovább. Ez az árutermelés, a csere és a kereskedelem növekedéséről tanúskodik. Ennek a folyamatnak át kellett terjednie a falura is. A faluközösségen belül erősödött a vagyoni rétegződés. Egyes tehetős parasztok a szegények rovására meggazdagodtak, a szegények pedig tönkrementek, és gyakran képtelenné váltak önálló gazdaság fenntartására. Ezek a jelenségek aláásták a kiutalt telkek rendszerét.

A telekrendszer felbomlásának azonban más okai is voltak. Az áru- és pénzviszonyok kifejlődése lehetővé tette a feudális úr számára, hogy a parasztoktól járadék formájában kapott többletterméket áruvá változtassa. Már maga ez a lehetőség megnövelte a föld értékét az urak szemében. Az a körülmény pedig, hogy egyre több paraszt ment tönkre, s egyre többen voltak kénytelenek elhagyni az állami telkeket, megkönnyítette, hogy a feudális urak megszerezzék azokat.

Az ország központosított igazgatásának gazdasági alapja az állami földtulajdon volt. Ennek felbomlása a központosítás meggyengüléséhez vezetett. Erről tanúskodik a tartományi kormányzói tisztség *(tao)* megszervezése, amellyel igen széles körű jogok jártak. Úgy gondolták, hogy a helyi hatóságok ilyen módon lehetőséget kapnak arra, hogy sikeresebben tartsák vissza a parasztokat az állami telkeken, könnyebben megfogják a szökött parasztokat, s gyorsabban visszavigyék őket az állami földre. A császárok kénytelenek voltak belenyugodni, hogy a feudális uraknak legyenek közvetlenül nekik alárendelt fegyveres erőik is. Ezt legelőször a birodalom határterületein engedték

meg, ahol 677-től kezdve megalakultak az önálló igazgatással és parancsnoksággal rendelkező speciális határőr seregek *(cun csen)*.

A nyugati határon, a mai Kanszu tartomány területén már a VII. század második felében megújultak a tibeti-tangut törzsek támadásai, a VII. század végétől kezdve pedig mozgolódni kezdtek a birodalom északnyugati határán, a Sanhszi tartományban lakó török törzsek is. E vidéktől keletebbre a kitanok támadták a határokat. A kutatók egy része ezt a nagy törzset a mandzsu-tunguz csoporthoz, más részük viszont a mongolokhoz számítja. Az ország északkeleti határán 700 körül jött létre a Pohaj nevű állam, amelynek lakói a Szungara-folyó mellett és az Amur alsó folyása mentén lakó tunguz törzsek voltak. A VIII. század közepe táján délnyugaton, a mai Jünnan területén is új állam alakult ki. Ez az itteni törzseket egyesítette, amelyek közül etnikai tekintetben egyesek a tibeti-tangutokhoz, mások pedig az indokínai törzsekhez álltak közel. A kínai források ezt az államot Nancsaónak nevezik.

A határőr-seregek parancsnokai kezükben tartották kerületeikben a katonai hatalmon kívül a teljes polgári hatalmat is. Tehát az uralkodó osztálynak az a része, amely a magánbirtokra támaszkodott, s ennek szabad fejlesztésére törekedett, a határterületeken már győzelmet aratott. Hogy a jelzett folyamat egészét megérthessük, figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a Tang-birodalom egyes részeinek gazdasági fejlődése nem volt egyenlő. Annak ellenére, hogy állami földtulajdon létezett, a helyzet az ország egyes részein mégis különböző volt. A határterületeken az öröklődő földbirtok korábbi formái szilárdabbak voltak, mint a birodalom központi területein, ami elősegítette e területek gyorsabb elkülönülését. Igen nagy kiterjedésű határőrvidékek jöttek létre. 742-ben már tíz ilyen területről tudunk, s ez, figyelembe véve a birodalmi határ hosszát, az egyes határőrvidékek hatalmas méreteiről tanúskodik. A határőrvidékek parancsnokai, a *csietusi*-k, ahogyan 710-től nevezték őket, igen jelentős erőt képviseltek. Szinte természetes, hogy ők voltak az elsők, akik csapást mértek a birodalom régi berendezkedésére.

AZ ÁLLAMI TELEKRENDSZER MEGSZŰNÉSE. A FEUDÁLIS MAGÁNBIRTOKOK (CSUANGTIEN)

Az első csapást az egyik leghatalmasabb csietusi, An Lu-sang mérte a régi rendre, aki egyidejűleg három határőrvidéki helytartóság élén állt. Hatalma a mai Belső-Mongólia jelentős részére, továbbá Sanhszi és Hopej tartományokra terjedt ki. Maga An Lu-sang török származású volt. Haderői nemcsak kínai, hanem nomád, főleg kitan csapatokból álltak. 755-ben lázadást szított Hszüancung ellen, s rövidesen elfoglalta a birodalom mindkét fővárosát, Lojangot és Csangant. Hszüancung Szecsuanba menekült, s ezután An Lu-sang császárrá kiáltotta ki magát.

A Tang-dinasztia azonban fennmaradt. Megmentették a felkelők közti viszályok. An Lu-sanggal szembeszálltak más csietusik, akik nem akarták alávetni magukat az új uralkodónak. A régi kormányzatot segítették a főleg ujgurokból álló zsoldoscsapatok is. 757-ben An Lu-sangot megölték. A lázadás ekkor Si Sze-ming vezetése alatt folytatódott. 763-ban leverték ugyan a felkelést, és a régi dinasztia megőrizte trónját, de a régi birodalmat halálos csapás érte. A kormány ellenőrzése alatt álló kiutalt telkek száma a réginek egyötödére csökkent, s a reális hatalom az államban lassanként a feudális magánbirtokok urainak kezébe került. A telekrendszert lényegében felszámolták, ami elsősorban az adóreformban jutott kifejezésre.

A 763-ban kiadott törvény szerint az eddigi földadót, ipari adót és a többi, fejenként kivetett kötelezettségeket egy egységes vagyonadóval helyettesítették. Ezt elsősorban a föld után szedték, függetlenül az adóalany korától és munkaképességétől. Az új adóztatási alapelvre való áttérés előfeltétele a lakosság vagyoni kategorizálása volt. Az összes földbirtokosokat a birtokukban levő föld alapján kilenc osztályba sorolták. Egy 780-ban kiadott törvény szerint a vagyonadót kétszer

szedték be évenként. Ennek következtében magát a törvényt is „két adó törvényének" nevezték. Adófizetésre köteleztek mindenkit, akinek földje volt, köztük a birtokos nemeseket is.

Ily módon tehát a feudális urak földtulajdonát hivatalosan is elismerték. Az adózás most kiterjedt a parasztoknak arra a részére is, amely eddig mentes volt tőle. A telekrendszer idejében ugyanis csak a lakosság állandóan egy helyen lakó része adózott.

A jövevényeket a telekrendszer idején, még ha letelepedtek is az adott helységben, nem vették fel a portajegyzékre. Ily módon a falvakban két fajta porta, „gazda"- és „vendégporta" létezett. Az első esetben a parasztok a kiosztott telkeket birtokolták, míg a második esetben más módon szerezték a földet. Egy 780-ban végrehajtott vizsgálat folyamán kiderült, hogy az országban 1 300 000 vendégporta és 1 800 000 gazdaporta volt. Ez azt jelenti, hogy a paraszti faluközösség differenciálódott, megtalálhatók benne a „gazdák", azaz a teljes jogú közösségi tagok és a „vendégek", azaz a jövevény parasztok.

A késői Tang-korszakból a földesúri birtokoknak több leírása maradt ránk. Eszerint a birtokon rendszerint több épületből álló, kerttel vagy parkkal körülvett nemesi udvarház állott. E körül helyezkedtek el azoknak a lakóházai, akik a földet megművelték. Nagy részük a „vendégek" sorából került ki. Ezek önállóan gazdálkodtak, és a földbirtokosnak a termés egy részét, legalább 50 százalékát adták át. Ez a körülmény közel hozta egymáshoz a „vendégeket" és a földbirtokosok földjének más bérlőit, de az utóbbiaktól eltérően a „vendégek" nagy részének nem volt saját termelési eszköze, mivel a munkaeszközöket, az állatokat és a vetőmagot a földbirtokostól kapta. Ezenkívül a „vendégek", mint a többi parasztok, gabonájukat csak az úri malomban őrölhették, és az urak tulajdonában levő rizselárasztó berendezéseket kellett igénybe venniük.

A feudális nemesi birtokok különböző nagyságúak voltak, de leggyakrabban 100—200 portából álltak. Később az úri birtokok tovább növekedtek. A legnagyobb földbirtokos a buddhista egyház volt. A kolostori földbirtokok nagyságáról képet alkothatunk magunknak annak alapján, hogy 846-ban, amikor a buddhista kolostorok földjeit egy időre a kincstár elvette, az állam több mint 10 000 000 csing, azaz több mint 60 000 000 hektár földet kapott.

A KÉZMŰVESSÉG ÉS A KERESKEDELEM

Az a körülmény, hogy a feudális urak, a magánbirtokok tulajdonosai, valamint egyes parasztok személyében, a faluközösség felbomlása következtében megnőtt a városi áruk fogyasztóinak száma, az ipar és a kereskedelem további fejlődéséhez vezetett. Az országban új városok keletkeztek a határőrvidékek közigazgatási központjaiban, a hadsereg állomáshelyein és a nagybirtokok közelében.

A kereskedelem fejlődése szorosan összefüggött a kereskedelmi hitellel. Megszületett a váltó, vagy mint akkor nevezték, a „repülő pénz". Nagy szerepet játszottak az uzsoraüzletek is. A kormányzat a lehető legnagyobb jövedelemre törekedve bevezette az állami só-, tea- és pálinkamonopóliumot. Igen jelentős összegeket hozott a sómonopólium: a kincstári bevételek fele ebből származott.

A TÁRSADALMI GONDOLAT ÉS AZ IRODALOM A VIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A IX. SZÁZADBAN

A gazdasági és társadalmi körülmények megváltozása tükröződött a társadalmi gondolatban és az irodalomban is. A kor nagy városaiban, elsősorban pedig Csanganban és Lojangban sok író, tudós és publicista élt és működött. Többségükben kistisztviselői vagy kis földbirtokosi családból származtak, s rendszerint maguk is szolgálatot teljesítettek. Ez a helyzet függő viszonyba hozta őket a főnemességtől és a bürokráciától. Ennek következtében a kínai társadalom e rétegében a nemességnek való hízelgés szelleme vált általánossá. Viszont azokból az emberekből,

akik felismerték, hogy mind szellemi, mind erkölcsi tekintetben a nemesség felett állanak, a függő viszony a tiltakozás és az elégedetlenség érzését váltotta ki.

Ez utóbbi környezetből kerültek ki azok az írók, akik a társadalmi gondolatot és az irodalmat előrevivő műveket alkottak. Ezek az írók hevesen vitatták az ország további fejlődési lehetőségeit és a kellemetlen napi ügyeket. Nem véletlen, hogy ebben az időben éri el virágkorát a publicisztika. Legnagyobb képviselője Han Jü (768—823) volt. Igen sok cikket, levelet, előszót stb. írt. Han Jü, a természet és az ember közti viszonyt vizsgálva, az embert a világon létező dolgok sorába osztotta, azaz elvileg nem különböztette meg a természettől. Ezt fejtegeti „Az emberről" szóló filozófiai munkája. Az emberben ő nem csupán a személyiséget, hanem a társadalmi élet alapját is látta.

Han Jü az ókorhoz, a régi irodalomhoz való fordulást hirdette, s így megvetette a VIII—XII. századi kínai társadalmi gondolat és irodalom legfontosabb irányzatának alapját. Az ókor, Han Jü számára, a Csou-császárság és a Han-birodalom korszaka volt. Úgy gondolta, hogy e kor sokszínű irodalmában kifejezésre jut az a gondolat, hogy a legmagasabb érték az ember. Természetes, hogy a régi irodalomhoz való effajta közeledés magában hordta az ókor idealizálásának nyilvánvaló elemeit. Ugyanakkor azonban Han Jü számára a múlthoz való fordulás lehetővé tette kora viszonyainak bírálatát. E kritika példájául szolgálhat állásfoglalása, amikor Indiából Kínába szállították, a császári palotában való elhelyezés céljából, a buddhizmus megalapítójának állítólagos ujjcsontját. Han Jü a vallás és különösen a buddhizmus ellensége volt, csupán babonát látott benne, és ezért egy éles pamfletet írt „Buddha csontjáról" címen. Ezen írásáért, amelyben a császárhoz, a buddhizmus tántoríthatatlan hívéhez fordul, száműzetéssel kellett fizetnie.

Tájkép
Kuo Hszi festménye. XI. század

Az ember és az emberi élet iránti érdeklődés megnyilvánult a szépprózában is. A középkori Kínában éppen ebben az időben jelent meg a való élet tárgyaival foglalkozó művészi elbeszélő irodalom. A „Tang-korszak elbeszélésének" legnagyobb mestere (így nevezte őt az utókor) Jüan Csen volt. A Tang-dinasztia uralkodásának második felében Po Csü-ji (772—846) volt a leghíresebb költő. Nagy népszerűségét költeményei emberiességének, őszinteségének, képei és versformái egyszerűségének köszönhette. Művészetében lépten-nyomon megtaláljuk azt az emberszeretetet, amelyet Han Jü hirdetett. Ezt Po Csü-jinek különösen azokban a költeményeiben találjuk meg, amelyekben az egyszerű ember, a paraszt nehéz sorsáról beszél.

A KÖZPONTI HATALOM TOVÁBBI MEGGYENGÜLÉSE KÍNÁBAN

A feudális földtulajdon új formáira való átmenet — amely állandó belső harcok közepette ment végbe (a harc két évszázadig, a VIII. század hatvanas éveitől a X. század hatvanas éveiig tartott) — végeredményben az ország politikai széttagoltságának megerősödéséhez vezetett. A nagy területek felett parancsnokló csietusik megjelentek az ország középső részein is. Az általuk igazgatott területek neve *fancsen* volt. E területek főnökei csak névleg voltak a császárnak alárendelve, a valóságban önálló politikát folytattak, s hol harcoltak egymás ellen, hol szövetkeztek egymással. Ugyanebben az időben az árutermelés és a csere kifejlődése az ország egyes területein a helyi piacok kialakulásához és a városoknak nagy gazdasági centrumokká válásához vezetett. Ezért a fancsenek kialakulása Kína gazdasági fejlődése szempontjából nem tekinthető visszaesésnek.

A feudális széttagoltság növekedésének körülményei között az osztályharc kiéleződött az országban. A földjüket vesztett parasztok csapatokba szervezkedtek, megtámadták a tisztviselőket, a földbirtokosokat és a buddhista papokat. A helyben maradt parasztok pedig többhelyütt önvédelmi egységeket szerveztek, amelyek élén állandó vezetők álltak. A parasztok falujuk közelében rendszerint erődítményt, palánkot építettek, s veszély idején ide menekültek. Ha a szükség úgy kívánta, akkor az egyes falvak csapatai egyesültek és közösen tevékenykedtek.

A parasztok fegyveres csapatainak erejéről az a körülmény is tanúskodik, hogy a helyi feudális urak egymás közti harcaik során igyekeztek felhasználni a parasztokat saját érdekükben, s ilyenkor a paraszti csapatok vezetőinek katonai rangot adományoztak, sőt kisebb területek főnökeivé is megtették őket. A feudális uraknak sokszor azért sikerült elérniük ezt, mert a parasztmozgalmak sok vezetője a falvak tehetős rétegéből került ki, és kisnemessé szeretett volna válni.

Az osztályellentétek annak a hatalmas parasztfelkelésnek az idején (875—884) mutatkoztak meg a legvilágosabban, amelyet a történetírás „Huang Csao-felkelés" néven ismer.

A HUANG CSAO-PARASZTFELKELÉS

A felkelés Honan és Santung tartományokban kezdődött. Itt a IX. század ötvenes éveiben nagyszámú katonaság állomásozott, mivel a kormány állandó harcban állt a határőrvidékek vezetőivel. A seregek eltartása nagyon súlyos terhet jelentett a lakosság számára, s ennek következtében a parasztok tömegesen elhagyták földjeiket. A szökött parasztok csapatokba álltak és megtámadták a feudális urakat. A tömeges felkelés kitörésének közvetlen oka az az éhínség volt, amely Honan és Santung tartományokban a nagy szárazság következtében lépett fel. A felkelők vezetője Honanban Vang Hszien-cse volt. A 875-ben kitört parasztfelkelés gyorsan átterjedt Santung tartományra is. A felkelők élére itt Huang Csao, egy jómódú parasztcsalád ivadéka állt.

A két vezér néha együttműködött, de 878-ban Vang Hszien-cset megölték, és így a vezetés teljes egészében Huang Csao kezébe került. A felkelés az uralkodó osztályra nézve egyre fenyegetőbbé vált és északról délre, Honan és Santung tartományoktól egészen Kuangtungig terjedt. A felkelők elfoglalták mindkét fővárost, Lojangot és Csangant. Hszicung császár Szecsuanba menekült. Ez a pillanat volt a felkelés történetének fordulópontja. 880-ban Huang Csao császárnak kiáltatta ki magát, s ez azonnal megrontotta az őt támogató erőkhöz fűződő kapcsolatait. Egyik vezére, Csu Ven átállt a kormányseregek oldalára. Ennek következtében 883-ban Huang Csao kénytelen volt elhagyni Csangant. Santungba menekült, ahol végül is öngyilkos lett. A felkelés ezzel befejeződött, de a parasztmozgalmak még mintegy húsz évig nem szűntek meg.

A parasztfelkelést nem egyedül a központi kormányzat erői nyomták el. Fellépett ellenük az egyik határőrvidék vezetője, Li Ko-jung is, akinek seregei legnagyobbrészt ujgurokból álltak. Amikor a felkelést leverték, a Kína feletti hatalomra ketten — Li Ko-jung és Csu Ven (a Huang Csaót eláruló hadvezér) — jelentették be igényüket. Csu Ven, aki a császártól árulásáért a „Csuancsung" (Teljesen hű) „kitüntető" címet kapta, közelebb állt a trónhoz, és ezenkívül császári seregek is álltak parancsnoksága alatt. Ennek következtében megelőzte Li Ko-jungot, s 907-ben megfosztotta trónjától a Tang-dinasztiából származó utolsó császárt. A Tang-dinasztia uralkodásának végeszakadt, de ez a körülmény nem változtatta meg lényegesen a helyzetet. E dinasztiának sem a feltűnése, sem pedig a letűnése nem jelent határvonalat, nem jelenti a kínai feudalizmus egyik korszakának kezdetét vagy végét sem.

Az ország széttagoltsága ellenére még a Tang-dinasztia bukása után is megmaradtak a központosításnak bizonyos elemei Kína államszervezetében. Ezek az ország politikai egységét szilárdabbá tették, mint amilyen az a tárgyalt korszak európai államaiban volt. Elősegítette ezt az a körülmény, hogy a lakosság szempontjából nagy jelentősége volt a gátak és zsilipek építésére és megjavítására szolgáló közmunkáknak. Ezek védték meg a szántóföldeket és a falvakat a folyók kiöntéseitől és áradásaitól. A közmunkák jelentős szerepet játszottak az öntözőhálózat fenntartásában és kiterjesztésében is. Mindezek a munkák, méreteiket tekintve, jóval túllépték a helyi kereteket.

A kínai államszervezetben a központosításnak e korszakban megmaradt elemeit a fejlett áruforgalom és az ország egyes részeit összefűző gazdasági kapcsolatok is erősítették. A feudális urak érdekelve voltak a központi hatalom fenntartásában, mivel a népi mozgalmak nagy veszélyt jelentettek számukra. Nagy szerepet játszott az ország bizonyos mértékű központosításában a külpolitikai helyzet, a nomádok támadásának veszélye is.

A NOMÁDOK (UJGUROK ÉS KITANOK) ÉS KÍNA ELLENI TÁMADÁSAIK

Újabb nomád betörések veszélye fenyegetett a birodalom nyugati és északkeleti határán. Nyugatról az ujgurok, északkeletről pedig a kitanok fenyegették Kínát. A második keleti türk kaganátus bukása után, a VIII. század negyvenes éveiben az ujgurok a kaganátus területén egy erős nomád államot hoztak létre, amelynek központja Mongóliában volt. 840-ben azonban az ujgurok államát megsemmisítették a jenyiszeji kirgizek. Ennek ellenére Kelet-Turkesztán északi részén, Bisbalik központtal fennmaradt egy kis ujgur terület.

Az ujgurok már régen beavatkoztak a kínai feudális belháborúkba. A birodalom gyengeségét felhasználva egyre gyakrabban sértették meg határait, s az országon belül hódítóként viselkedtek. Még a birodalmi fővárosban, Csanganban is csak nehezen tudták megfékezni őket, mert közülük sokan ide telepedtek és terrorizálták a lakosságot. Az ujgurok tartották ellenőrzésük alatt a Kínából Közép-Ázsiába vezető kereskedelmi utat is.

Az északkeleti határ felől azonban, ahol a kitanok (pontosabban: kitajok[2]) laktak, még nagyobb veszély fenyegette Kínát. A kitanok törzsszövetsége Nyugat-Mongólia és Mandzsúria szomszédos részein élt. Megerősödésük a IX. század végén kezdődött, amikor a kifejlődő feudális viszonyok előkészítették az állam kialakulásához szükséges feltételeket. 907-ben a kitanok egyik törzsfőnöke, Ambagan (a kínai forrásokban Jeliu Apoki) kihasználva Kína meggyengülését, behatolt határterületeire. Ambagan megkísérelte, hogy ide csalogassa a kínai lakosságot, azokra a helyekre, amelyeket a belháborúk folyamán elpusztítottak. Megengedte a parasztoknak, hogy földet foglaljanak,

[2] E törzsi névből származik Kína orosz elnevezése (Kitaj), amelyet az oroszok a mongoloktól vettek át.

védelme alá vette a kézműveseket s kínai hivatalnokokat, és katonákat fogadott szolgálatába. Ugyanakkor saját törzsi hadseregét modern hadsereggé alakította át. Megszervezte az államigazgatást is, s ebben a kitanok széles körben felhasználták a kínai tapasztalatokat. 916-ban Ambagan, megsemmisítve összes versenytársait, a kitan állam fejévé kiáltatta ki magát.

Ekkor kezdődtek meg a kitanok hódításai. 916—926 között leigáztak több nyugat-mandzsúriai mandzsu-tunguz törzset, majd elfoglalták az ujgurok területét és szétverték a tangutokat. 926-ban meghódították a pohaji császárságot, s a kitanok állama egész Északkelet-Ázsia leghatalmasabb birodalmává vált. Észak-Kína egy részének elfoglalása kedvező feltételeket teremtett a kitan birtokok további kiterjesztéséhez. 947-ben a kitanok állama felvette a Liao nevet. A kínai lakosság azonban nem hódolt meg. Felkelések törtek ki. A kitanok kénytelenek voltak beszüntetni hódításaikat, s így uralmuk csupán Sanhszi és Hopej tartományok északi részeire korlátozódott.

A CSÁSZÁRI HATALOM VISSZAÁLLÍTÁSA. AZ ORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A X—XII. SZÁZADBAN

Nemsokkal azután, hogy Liao néven megalakult a kitanok állama, Kínában is visszaállították az egész birodalomra kiterjedő politikai hatalmat. Az egyik legerősebb északi feudális úr, Csao Kuang-jin, vetélytársait eltávolítva, 960-ban császárrá kiáltatta ki magát, és ezzel megvetette a Szung-dinasztia alapját (960—1279). A birodalom fővárosa Pien (a mai Kajfeng) lett.

A Szung-dinasztia idején a feudális magánbirtokok száma és nagysága állandóan növekedett. E birtokokat ugyan földadó sújtotta, de az urak igyekeztek kibújni ez alól. A XI. század végéről származó hivatalnokjelentések alapján megállapíthatjuk, hogy ebben a korszakban tíz birtokos közül hét nem fizetett adót. Így tehát Kínában ténylegesen immunitásban részesült az új birtok.

A parasztgazdaságokat e korban két részre osztották. Az első kategóriába tartoztak a „gazdaporták". Ekkoriban így nevezték azoknak a parasztoknak a portáit, akiknek saját földjük és saját termelési eszközeik voltak. Ezek az államnak pénzben vagy selyemmel adóztak, s ez az egész termés $^1/_{30}$—$^1/_{20}$ részét tette ki. Ezenkívül munkakötelezettség is terhelte őket. A második kategóriát a „vendégporták" alkották. Így nevezték ebben a korban azoknak a parasztoknak a portáit, akik állami vagy feudális urak földjén dolgoztak. E parasztok legnagyobb részének nem volt sem földje, sem munkaeszköze. Mindkettőt a földbirtokostól kapták, akinek ezért rendszerint a termés felét fizették. A Szung-idők falujában megmaradtak a faluközösségi intézmények, az ún. társadalmi hombárok, amelyeket a rossz termés esetére gyűjtött társadalmi alapokból töltöttek meg. Ezekből a hombárokból kamat fejében magkölcsönt nyújtottak a parasztoknak.

A XI. századtól kezdve gyors ütemben fejlődött a bányászat. Jelentősen megnövekedett a vas- és ezüstkitermelés. A különféle iparok fejlődése, a mezőgazdaságban használt vaseszközök elterjedése és a fegyvergyártás következtében mind érezhetőbbé vált a vas iránti kereslet. Az ezüstre az ötvösiparnak és a külkereskedelemnek volt szüksége, s ezüstben fizettek a hódítóknak is. A sótermelés ugyancsak megnövekedett.

Ezeknek az iparoknak a túlnyomó többsége úgy fejlődött, hogy kincstári műhelyeket állítottak fel. Ilyen műhelyeket szerveztek a fémfeldolgozó iparban, ahol egy-egy öntödében száz ember is dolgozott; a szövödékben és a szövetkikészítő műhelyekben rendszerint 60—70 embert foglalkoztattak. Voltak azonban 600—700 munkással dolgozó műhelyek is (bizonyos selyemszövő és selyemhímző, továbbá fazekas- és hajóépítő műhelyek). Igen fontos körülmény, hogy ezekben a műhelyekben részben már bérmunkásokat alkalmaztak. Ezt megfigyelhetjük a vaspénz-verdékben, továbbá a fegyverkészítő műhelyekben és a pálinkafőzdékben. A fizetséget ilyen esetben részint természetben, részint pedig pénzben adták ki. Hasonló műhelyeket találunk elvétve az ipari termelés más területein is. Az ipar túlnyomó többsége azonban céhkeretek között folyó kézműves

MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁK
A tunhuangi barlangtemplom falfestménye. A Szung-dinasztia (960—1279) korából

termelés volt. Egyes kínai történészek szerint már maga az a körülmény, hogy a belkereskedelem és a pénzforgalom széles körű fejlődésével kapcsolatban bérmunkásokat is foglalkoztató műhelyek jöttek létre, lehetővé tette a későbbiekben a kapitalizmus elemeinek kifejlődését.

A Szung-birodalom idejében elsősorban a belkereskedelem fejlődött. A külkereskedelem szempontjából nagy jelentősége volt annak a körülménynek, hogy a nyugatra vezető kereskedelmi utakat jelentős mértékben elzárták az ujgurok, a tibetiek és a tangutok, de a délkeleti régi kikötővárosok, Kuangcsou, Jangcsou stb. továbbra is virágoztak. E városokban igen gazdag kereskedőházak jöttek létre, s jelentős működést fejtettek ki a kereskedők egyesülései is *(hang*, dél-kínai kiejtés szerint — *hong)*. A kereskedelmi egyesülések, a gildék, a kereskedelmen kívül széles körű uzoraüzletekkel is foglalkoztak. A kínai kivitel fő tárgyai az ezüst, az arany, a rézpénz, a selyemszövetek és a porcelán voltak. Kínába viszont gyógyszert, fűszert, illatszert és elefántcsontot vittek be. A vámok igen nagy bevételt jelentettek a kincstár számára.

Vaspagoda
X. század

Az áru- és pénzviszonyok fejlődése a Szung-birodalom idején egyre nagyobb lendületet vett, s ennek következtében állandóan nőtt a pénzszükséglet. Miután azonban a réztermelés nem volt elegendő, ez akadályozta a megfelelő mennyiségű rézpénz kibocsátását. Így aztán elterjedt a vaspénz. A kínai pénzek messze földre eljutottak. A régészek Szung-pénzeket találtak a maláji szigeteken, Dél-Indiában, Zanzibár szigetén, sőt még Kelet-Afrikában, a Szomáli partokon is. A X. század végétől kezdve elterjedt a papírpénz (az ún. *piencsien* = kellemes pénz). Ezt a kereskedelemmel is foglalkozó nagy bankházak bocsátották ki. A X. század hetvenes éveitől kezdve a központi kormány is papírpénz-kibocsátáshoz folyamodott. Az áru- és pénzviszonyok fejlődésével szoros összefüggésben állt az uzoráskodás megerősödése, különösen falun, ahol az uzorások elsősorban a társadalmi hombárokat igyekeztek kezükbe kaparintani. Az uzoráskodás további teherként nehezedett a parasztokra és a városok ipart űző lakosságára.

A Szung-birodalom egész története keletkezése pillanatától nem más, mint állandó harc Kína területének megőrzéséért. Kezdetben a kitanok jelentették a legnagyobb veszélyt a birodalom számára. A kitanok Észak-Kína egy részének elfoglalása után állandóan újabb hadjáratokat szerveztek Kína ellen. A Szung-kormányzat ezeket a támadásokat csak nagy nehézségek árán tudta visszaverni. A kitanokkal csupán 1004-ben sikerült békét kötni, de akkor is csak igen nehéz feltételekkel. A Szung-kormányzat megígérte, hogy évente 100 000 lana ezüstöt és 200 000 vég selymet fizet nekik adóként.

Ugyanekkor a birodalom nyugati határain új veszély jelentkezett, ezúttal a tangutok részéről. A Hszi-hszia nevű tangut állam (1038—1227) megerősödése a XI. század harmincas éveiben ment végbe, amikor uralkodója, Csao Jüan-hao szétverte a tibeti és az ujgur hadsereget, és elragadta Kínától a Kanszu tartomány egy részét. Csao Jüan-hao többször behatolt a birodalom belsejébe. A Szung-kormány, látva a harc nehézségeit, selyem és ezüst fizetésével igyekezett békét vásárolni a tangutoktól. Ilyen alapon kötött velük 1044-ben békét.

A kínai kormány azonban igen jól tudta, hogy a kitanokkal és tangutokkal kötött békeszerződés egyáltalán nem szünteti meg a külső veszélyt. Ezért a birodalom vezetői s a trónhoz közel álló feudális főnemesek hozzákezdtek az állam gazdasági és katonai erejének növeléséhez. Erre tett kísérletet Vang An-si is, a kor egyik legnagyobb politikusa, aki 1069-ben foglalta el a birodalom első miniszterének tisztségét.

Vang An-si elképzelése szerint az országot olyan törvények tehetik gazdaggá, amelyek szabályozzák az adókat és a piaci árakat. A kincstárat az állami gabonaalap segítségével fel kell tölteni. A gabonát értékesíteni kell a piacon; jó jövedelemforrást jelentenek még a lakosság számára nyújtott kamatos kölcsönök is. Vang An-si ilyen úton akarta megakadályozni az árak emelkedését, és bizonyos mértékig így akart könnyíteni a parasztok helyzetén, megfékezve a 200—300 százalékos kamatot szedő uzsorások mohóságát. Elgondolása szerint a kincstárnak csak 20 százalék kamatot kell szednie. Az állam haderejét Vang An-si a zsoldosok elbocsátásával és a népi felkelés megszervezésével igyekezett biztosítani. Szükség esetén tíz családnak kellett egy katonát kiállítani teljes fegyverzettel, s rájuk hárult a katona eltartása is.

A Vang An-si által tervezett intézkedések azonnal erős ellenállásra találtak a többi politikus, a feudális bürokrácia képviselői részéről. Amíg a hatalom a kezében volt, igyekezett életbe léptetni „új törvényeit", ahogy azokat nevezték, de 1086-ban bekövetkező halála után ezek feledésbe mentek. Ugyanakkor pedig növekedett az országot fenyegető külső veszély. Ez alkalommal a dzsürcsenek támadása fenyegette a birodalmat.

A BIRODALOM HARCA A DZSÜRCSENEK ELLEN

Dzsürcsennek nevezték az egyik Mandzsúriában lakó mandzsu-tunguz törzset. A dzsürcsenek törzsszövetséget hoztak létre, Aguda nevű főnökükkel az élén. Ez a törzsszövetség 1115-ben megtámadta a kitanokat, s elfoglalta területük egy részét. Ekkor veszi kezdetét a dzsürcsen állam története, azé az államé, amely a kínai történetírásban a Csin (Kin) nevet kapta.

A Szung-birodalom kormánya rögtön kihasználta azt a helyzetet, amikor a kitanoknak erős ellenféllel kellett megbirkózniuk. Szövetséget kötött a dzsürcsenekkel egy, a kitanok ellen indítandó közös hadjárat céljából. A kettős csapás alatt a kitanok állama, Liao, 1125-ben megdőlt. Kína szempontjából azonban ez csak annyit jelentett, hogy a kitan veszélyt a dzsürcsen váltotta fel. Sikertelen harcokra került sor a dzsürcsenekkel. Végül azonban békét kötöttek, s ennek értelmében a Szung-kormányzat átengedte a dzsürcseneknek Hopej és Sanhszi tartomány egy részét, továbbá

200 000 lana aranyat és négymillió lana ezüstöt kellett fizetnie, sőt még kezeseket is kellett állítania.

A kínai kormányzat ezzel nem tudott megbékülni, és újabb háborúra készülődött. A dzsürcsenek sem elégedtek meg azzal, amit előzőleg megszereztek: 1126-ban két dzsürcsen hadsereg nyomult be Kínába. Szétverték a kínai sereget, és 1127-ben elfoglalták az ország északi részét. A Szung-dinasztia uralma alatt csupán a Jangce-folyótól délre eső területek maradtak. Ily módon a Szung-birodalom déli Szung-birodalommá alakult, s fővárosa Hangcsou lett, amelyet akkoriban Linannak neveztek.

A dzsürcsenek elleni harc azonban ezzel még nem fejeződött be. Kínában népfelkelés indult a hódítók ellen. Folytatták a harcot a birodalom egyes hadvezérei is, akik között két igen tehetséges katona akadt Han Si-csung és Jo Fej személyében. E hadvezérek nemcsak hogy megállították a dzsürcsenek előnyomulását, hanem több súlyos vereséget is mértek rájuk. Ez a körülmény fordulópont lehetett volna a hódítók elleni harcban, ha nem történik árulás a kormányon belül. De Kaocung császár udvarában ott működött a dzsürcsenek titkos ügynöke, Csin Kuj, a birodalom első minisztere. Ez rávette a császárt a békekötésre. Jo Fejt és a háború folytatásának többi hívét megölték. 1142-ben a császár békét kötött a dzsürcsenekkel úgy, hogy elismerte valamennyi hódításukat. A birodalom évi 250 000 lana ezüst és 250 000 vég selyem fizetésére kötelezte magát.

Teng-vang palotája Hangcsouban (Csianghszi tartomány)
Selyemfestés. X—XIII. század

A déli Szung-birodalom és a dzsürcsenek közti viszony ezután hol békés, hol ellenséges volt. Néha közvetlen összeütközésre is sor került. A legutolsó ilyen összecsapás 1205-ben történt. Ez a dzsürcsenek vereségével végződött. Ettől kezdve hatalmuk gyorsan csökkent. Ebben az időben azonban a fő problémát a dzsürcsenek és a kínaiak számára már nem az egymás közti viszony jelentette: mindkettőjük fölött közös veszély lebegett. 1206-ban létrejött Dzsingisz kán állama.

KULTÚRA ÉS MŰVELŐDÉS

A Szung-dinasztia korát az ország kulturális virágzása jellemzi. Ezt elsősorban az oktatás területén tapasztalhatjuk. A műveltség gócpontjaivá nem az állami, hanem a magániskolák *(sujüan)* váltak. Ezekben az iskolákban a társadalmi gondolat különféle irányzatai érlelődtek, s képviselői élénk vitákat folytattak egymással, miközben különféle tartalmú irodalmi műveket terjesztettek. Ebben a környezetben fejlődött ki az ún. „Szung-tudomány", azaz bizonyos politikai, gazdasági, történeti és filozófiai ismeretek összessége.

A műveltség terjedését elősegítette a könyvnyomtatás, amely az élénk városi élet körülményei között egyre jobban terjedt. A rongyból és fakéregből való papírkészítést Kínában már régen, még a II. században feltalálták. Az V—VI. században felfedezték a kőnyomtatást. A VII. század elejétől kezdve pedig megjelent a xilográfia, azaz a vésett deszkák segítségével történő nyomtatás. Jóllehet a VII—IX. században még elsősorban kézírásos úton állították elő a könyveket, a IX. századtól kezdve Dél-Kínában s különösen Szecsuan tartományban elterjedt a xilografikus könyvnyomtatás. A buddhista könyveken kívül másfajta munkákat — politikai értekezéseket, publicisztikai műveket és földrajzi leírásokat — is kiadtak. A X. század közepén fejezték be a Konfucius-féle könyvek nyomtatását. A XI. század negyvenes éveiben Ping Seng feltalálta a mozgatható betűk segítségével történő nyomtatást. Az első időkben a betűket agyagból, később már fából készítették. Még később megjelentek a rézből és vasból öntött betűk is.

A X. században Kínában elterjedt az iránytű. Jóllehet egy, a világtájak meghatározására szolgáló mágneses eszközről már az i. sz. III. századból tudunk, az iránytűt mint a hajózásban is alkalmazható eszközt csak a Szung-időkben kezdték használni. Ettől az időtől kezdve ismertté válik a külföldi hajósok, elsősorban az arab kereskedők körében, akik Délkelet-Kína kikötőit látogatják. E hajósok közvetítésével került át azután az iránytű Európába. A IX. században feltalálták Kínában a puskaport is, de háborús célokra csak jóval később (XI. század) kezdték felhasználni.

A TÁRSADALMI GONDOLAT, AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZET

A X—XII. századi haladó társadalmi gondolat jellemző vonása az ember iránti nagy érdeklődés volt, amely már megjelent a késői Tang-korszakban. Han Jü folytatója a Szung-birodalom idején Oujang Hsziu (1007—1072), a történész és publicista volt, aki ugyanakkor igen nagy társadalmi és politikai szerepet is játszott. Fő munkája az „Öt dinasztia története" című mű, amely a Tang- és a Szung-dinasztiák közti félévszázad történetével foglalkozik. A munkában kifejezésre jut Oujang Hsziunak azon szenvedések miatti mély szomorúsága, amelyeket a feudális belső harcoktól tönkretett birodalom élt át akkoriban.

Mind tartalmát, mind terjedelmét tekintve grandiózusnak mondható egy másik politikus és történész, Szem Kuang (1019—1085) „Cecse tungcan" (Az uralkodást segítő általános tükör) című munkája. Ez a hatalmas, 294 könyvből álló történeti munka Kína történetét adja elő az i. e. V. század elejétől kezdve egészen a Szung-birodalom létrejöttéig, a X. század második feléig. A mű címe arról tanúskodik, hogy szerzője nemcsak közölni akarta a múlt eseményeit, hanem arra akarta megtanítani kortársait, hogy ezekből levonják a tanulságot is. Szem Kuang munkája egyike a kínai történelem legfontosabb forrásainak.

A XI—XII. század a kínai filozófiai gondolat virágzásának a korszaka. Egymás után tűnnek fel a nagy gondolkodók: Csou Tung-ji (1017—1073), a Cseng Hao és Cseng Ji testvérpár (1032—1085 és 1033—1107), valamint Csou Hszi (1130—1200). Ezek új filozófiai irányzatot teremtettek, amelyet a kínai birodalomban „Szung-tudománynak", a Kínával foglalkozó európai irodalomban pedig „Szung-filozófiának" vagy „neokonfucianizmusnak" neveznek. A „Szung-filozófia" képviselői valóban abból a gondolatkörből indulnak ki, amelyet a régi filozófiai művekben, az ún. Konfucius-féle „öt könyvben" és „négy könyvben" találunk. Ebben is megmutatkozott az a „múlthoz való fordulás", amely a késői Tang-korszakot és a Szung-időket jellemzi a kínai filozófiában. A régi konfuciánus klasszikusokhoz való fordulás azonban nem jelentette azok egyszerű lemásolását. A valóságban gyökeresen átvizsgálták tanításaikat, és ezen az alapon új filozófiai iskolát hoztak létre.

Ebben a filozófiában az a legfontosabb momentum, hogy megtaláljuk benne az élet megközelítésének dialektikus és ösztönös materialista módszerét. Az első, aki erről beszélt, Csou Tung-ji,

Falusi iskola
A Szung-dinasztia (960—1279) korából. Selyemfestmény

a dialektikát a „mozgástól" a „nyugalomig" és a „nyugalomtól" vissza a „mozgásig" tartó átmenetnek tekintette. Véleménye szerint a „mozgás" és a „nyugalom" az időben fejlődő anyagi lét két állapota, s ezt az „öt alapelem", azaz a víz, a tűz, a fa, a fém és a föld, valamint ezek kölcsönhatása hozza létre.

Ennek a filozófiai iskolának a legnagyobb képviselője Csou Hszi volt, aki munkáiban a létező sokoldalúságában rejlő egységet kereste, s bebizonyította a világ objektív létezését és megismerhetőségét. Csou Hszinél az egység kettős alapon nyugszik: az „ősanyagon" (csi), minden létező materiális alapján és a „természetes törvényen" (li), amely ennek az alapnak a létezését meghatá-

Éjjeli lakoma egy nemes főúrnál, Han Hszicajnál
Ku Hung-csung festménye. X. századi töredék

rozza. Az „ősanyag" minden dologban, minden létezőben „anyag" (cse) formájában jelenik meg, és ez alkotja az egyes létező specifikumát. Ebből a szempontból nézve az ember és a természeti dolgok között elvi különbség nincsen, az ember csupán a természet legtökéletesebb jelensége. Csou Hszi a világ megismerését teljesen empirikus úton, az egyes dolgok megismerésén keresztül képzeli el. Csou Hszi lehetőnek tartotta az emberi személyiség kialakításába való beavatkozást is, melynek az a célja, hogy elnyomja benne a rosszat és megerősítse a jót.

Ennek a filozófiának a jellegét elsősorban az adja meg, ahogyan Csou Hszi a természeti törvényt *(li)* értelmezte. Kétségtelen, hogy későbbi követőinél e „törvény" magyarázata tisztán idealisztikus volt. Csou Hsziről azonban ezt nem mondhatjuk. Hogy megértsük e filozófus világnézetének lényegét, feltétlenül figyelembe kell vennünk azt a vitát, amely Csou Hszinek a „dolgok megismeréséről" kimondott tétele körül alakult ki. Csou Hszi ellenfele, Lu Hsziang-san (1139—1192) kijelentette, hogy minden dolog benne van az ember lelkében, s ennek következtében a „dolgok megismerése" nem más, mint „saját lelkünk megismerése". Csou Hszi rendkívül élesen tiltakozott e tétel ellen, és azt állította, hogy a dolgok az emberen kívül léteznek, csupán tanulmányozásuk útján ismerhetők meg.

A Szung-birodalom idején virágoztak a művészetek. Az ekkori festőiskola előkelő helyet foglal el a kínai festészet történetében. A festők kedvenc témái a tájképek, a virágok, a madarak és az állatok voltak. A sok híres festő egyike Csao Csi volt, akinek pergamenre festett képéről, erről a fűzfát, varjakat, nádat és vadlibákat ábrázoló képről valamennyi művészettörténet az elragadtatás hangján számol be. A festők a paloták árkádjait is festményekkel díszítették. Kifejlődött a zsánerfestészet, amelynek kiváló példája Ku Hung-csung ránk maradt képe, amely Han Hszicaj, egy előkelő nemes éjjeli mulatozását ábrázolja. Világhírűvé vált a Szung-korabeli porcelán is.

XVIII. FEJEZET

A FEUDÁLIS TÁRSADALOM TIBETBEN, INDOKÍNÁBAN ÉS KOREÁBAN. A DÉLTENGERI ORSZÁGOK (VIII—XII. SZÁZAD)

A VIII—XII. század folyamán jelentős gazdasági és kulturális felemelkedéssel találkozunk Tibetben és Koreában. Ebben nagyrészt ezen országok Kínával és Indiával való kapcsolatai játszottak közre. Indokínában és a déltengeri országokban lassúbb ütemű volt a fejlődés. De India és Kína, a legközelebbi szomszédok, kétségtelen hatást gyakoroltak ezekre az országokra is.

1. TIBET

A TIBETI ÁLLAM A VIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A IX. SZÁZADBAN

A VIII. század második felében a tibeti állam jelentős erőt képviselt, kiterjesztette hatalmát Közép-Ázsiának és Kelet-Turkesztánnak vele szomszédos vidékeire. Északon Tibethez került az a terület, amelyen a tangutok és a togonok (tuguhunok, a hszienpik egyik törzse) laktak, keleten pedig a kínai Szecsuan tartomány. Nyugaton a tibetiek megszerezték a Tang-birodalom középázsiai tartományának négy kerületét.

Ebben az időben Tibetben intenzíven fejlődtek a feudális viszonyok. Az uralkodó osztályt a feudális urak, a nagybirtokosok alkották, akik kizsákmányolták a függő parasztok és állattenyésztők munkáját. Bizonyos hatást gyakorolt a feudális viszonyok kifejlődésére és megerősödésére Tibetnek Kínával és Közép-Ázsiával, tehát olyan országokkal való szomszédsága, amelyek e korban élen jártak mind a társadalmi, mind a kulturális fejlődésben. A velük való kapcsolatok elősegítették a tibeti kultúra kifejlődését is.

Ugyanilyen jelentős Tibetben India és Nepál hatása, amely elsősorban a buddhizmus elterjedésében mutatkozott meg. A VIII. század második felében és a IX. század első felében egy-egy tibeti uralkodó a buddhista egyház lelkes támogatójának mutatkozott. Sok kolostor jött létre az országban. Szanszkritból tibeti nyelvre fordították a buddhista műveket. Indiából meghívták a buddhizmus leghíresebb képviselőit. Így pl. Khri-szrong-de-bcan (740—786) idején Indiából Tibetbe érkezett Padma Szambhava. Az ő nevéhez fűződik a buddhizmus tibeti válfajának kialakítása, amelyben jelentős helyet foglalt el az ún. *tantrizmus*, egy, a természetfeletti erőknek az életre való hatásáról szóló misztikus tanítás. Az indiai jövevények a buddhizmussal együtt elterjesztették a tibeti uralkodó osztály körében az indiai műveltséget is, s megismertették őket a szanszkrit nyelvvel és az indiai irodalommal.

A Potala-palota Lhaszában (Tibet)
A dalai láma tartózkodási helye. A VII. században kezdték építeni, s a XVII. században fejezték be

Azt a körülményt, hogy a tibeti uralkodók védelmük alá vették a buddhizmust, nemcsak az magyarázza, hogy a buddhista vallásban és egyházban támaszt találtak a kizsákmányolt lakosság feletti hatalmuk megszilárdítására, hanem bizonyos külpolitikai elképzelések is. A tibeti uralkodók a buddhizmust terjesztve barátságos viszonyt építettek ki Nepál és India uralkodóival. Ezeknek az országoknak a támogatása szükséges volt a Tang-birodalommal szemben. A buddhizmus a külső terjeszkedés egyik eszköze is volt. A tibeti uralkodók arra törekedtek, hogy elterjesszék a buddhizmust Kelet-Turkesztánban, és ennek segítségével növeljék befolyásukat e területen.

A feudalizmus fejlődését Tibetben a feudális urak egymás elleni harca kísérte. Ez a harc gyakran vallásos viták formájában jelentkezett. Egyes urak a buddhista egyházat támogatták, mások viszont a régi tibeti vallás, az ún. *bon* mellett foglaltak állást, amely még a jó és rossz szellemekben és a mágiában való hitet vallotta. Olyan vallás volt ez, amely az ősközösség fokán álló társadalmakra jellemző. Ez a belső harc azonban ebben az időben még nem öltött olyan méreteket, hogy az állam politikai egységét fenyegette volna. A feudális uraknak közös érdekeik voltak: társadalmi, uralmi helyzetük megerősítése és aktív külpolitika folytatása.

A fegyveres hódítás két irányban folyt: Kína és Kelet-Turkesztán felé. Kelet-Turkesztán elsősorban azért vonzotta a tibeti urakat, mert itt haladtak át a Keletet Nyugattal összekötő kereskedelmi utak, s az ezek feletti ellenőrzés megszerzése a vámok és illetékek formájában állandó és nagy jövedelmet biztosított számukra. Ezért azt a békét, amely 730-ban jött létre Tibet és Kína között, a VIII. század negyvenes éveiben megszegték. Újabb támadások indultak a kínai terület ellen. 763-ban a tibetiek átmenetileg még a Tang-dinasztia fővárosát is elfoglalták, s a birodalom csak igen nagy erőfeszítések árán tudta elhárítani támadásaikat. A béke megkötésére 822-ben került sor. Ebben az évben Lhaszában szerződést írtak alá Tibet és Kína között. Mindkét fél ünnepélyesen esküt tett a szerződés megtartására. Az eskü szövegét kőoszlopra vésték, s azt felállították Tibet fővárosában. Az oszlop a két nép békéjének szimbólumaként mind a mai napig ezen a helyen áll.

Tibet további történetére a Szrong-bcan-szgam-po (VII. század) óta fennálló, viszonylag egységes kora feudális állam szétesése jellemző. A tibeti urak között összeütközésekre került sor, s ez ismét a régi tibeti vallás és a buddhizmus hívei közti harc formáját öltötte. A királyi hatalom ellenfelei megölték a buddhista egyházra támaszkodó Ralpacsan királyt (816—838) és bátyját, Darmát (Landarmát) ültették trónra.

Az államcsíny után megkezdődött a buddhisták üldözése. A kolostorokat bezárták, a szerzeteseket világi életre kényszerítették, s a buddhista könyveket elégették. Azok az indiaiak, akik Tibetben e könyvek tibeti nyelvre fordításával foglalkoztak, hazájukba menekültek. Ezeknek az eseményeknek a feudális urak közti harc volt az oka, amely a kolostori kincsek és birtokok felosztásáért, a nagyszámú szerzetes földművessé, iparossá és állattenyésztővé tételéért folyt. Munkájukat ily módon a világi urak ki tudták volna zsákmányolni.

Darma halála után (842) különböző feleségektől származó két fiát ültették trónra. Mindketten egy-egy bizonyos feudális úri csoport bábjai voltak. Az ország önálló és egymással harcban álló birtokokra esett szét. A hatalmas tibeti állam felbomlása következtében megerősödött a tibetieknek az az ága, amely a tulajdonképpeni Tibeten kívül lakott. Ezek a tangutok voltak, akik a Kuku-Nor és az Amdo vidékén éltek. 875-ben a tangutok egyik vezére, Toba Szigun, kiterjesztette hatalmát a mai Ninghszia egy részére. Ezzel megvetette az alapját annak a tangut államnak, amely a XI. századtól fogva Hszi-hszia kínai néven Közép-Ázsia egyik legnagyobb feudális államává vált.

A tangutok megerősödése hatással volt a tibeti belső helyzet alakulására is. Az új háborús veszély az ország északkeleti vidékein lakó urakat egyesülésre késztette. Tibetnek ezen a részén, valamint a Kuku-Nor szomszédos vidékein 1015-ben egy új tibeti állam jött létre. Ez az állam 1130-ig állt fenn, ekkor felbomlott a dzsürcsenek csapásai alatt, akik néhány évvel azelőtt elfoglalták Kína északi részét. Az északkeleti tibeti állam hatalma csak igen kis mértékben terjedt ki Tibet nyugati és déli részeire. Ezek a területek nagymértékben elkülönült életet éltek. Itt egymással csak laza kapcsolatban álló feudális nagybirtokosok uralkodtak.

Közben a buddhisták üldözése Tibetben abbamaradt, és a buddhista egyház lassanként visszaszerezte befolyását. Megint megnyitották a kolostorokat, s a szerzetesek száma ismét emelkedett. Különösen erőssé vált az egyház Dél- és Nyugat-Tibetben, ahol újból megjelentek a buddhizmus indiai terjesztői. Ezek közül a tibeti buddhizmus történetében igen nagy szerepet játszott Atisha, egy híres indiai hittérítő és író, aki a XI. század első felében letelepedett Tibetben, s tanítványaival együtt a buddhizmus új formájának, a kadampa szekta tanításainak terjesztésével foglalkozott. Ez a szekta a szerzetesség körében az aszketizmust hirdette, s tovább fejlesztette a misztikus tantrizmust, melynek alapjait még Padma Szambhava idején vetették meg. Atisha volt annak a *lámaizmus*-nak a megalapítója, amely később nemcsak Tibetben, hanem Mongóliában is elterjedt. A lámaizmusra jellemző a panteizmustól a deizmus és a misztika felé való fordulás, az újjászületésről szóló tan kifejlesztése s egy sok tagból álló isteni közösség megteremtése. A lámaizmus egyházszervezete a „tanítók", a lámák, azaz a papság tekintélyére épült, amelynek fő képviselői a XV. századtól kezdve a dalai láma és a pancsen láma lettek.

A XI. századi buddhista szerzetesek közül ki kell emelni Milarajbát, akit talán az egész középkori tibeti irodalom legkiválóbb képviselőjének nevezhetünk. Himnuszai nagy költőre vallanak. Önéletrajza kiváló prózaíróként mutatja be. Jellemző rá, hogy egyszerű, mindenki számára érthető nyelven írt. Himnuszainak vallási tartalma nem akadályozta meg őt abban, hogy kifejezésre juttassa szkepszisét, útkeresését, s a megismerésre törekvő emberi észhez való fellebbezését. Ugyanekkor a himnuszokban megtaláljuk a panteizmus világos elemeit, hiszen a világon létező összes dolgokat

egységes egészként fogja fel. A panteisztikus motívumok megvannak önéletrajzában is, amelyben saját életén kívül megrajzolja Dél-Tibet akkori életét is.

A buddhista egyház befolyásának növekedése s kolostorainak meggazdagodása arra vezetett, hogy sok világi feudális úr belépett a papi rendbe. Különféle egyházi címeket szereztek, az egyházfők sorába léptek, és ily módon újabb földekhez jutottak. Így lassanként létrejöttek az előfeltételek ahhoz, hogy Tibet teokratikus állammá váljon.

2. INDOKÍNA

A KHMER KIRÁLYSÁG (CSENLA, KAMBODZSA) A IX—XII. SZÁZADBAN

A IX. század nyolcvanas éveiben új korszak kezdődik a khmerek történetében. Ezt — szemben az előző korszakkal, amelyet Angkor előttinek neveznek — angkori korszaknak mondják, mivel az állam fővárosa ebben az időben Angkor (Ankor) város lett. Az új korszakot az állam politikai megerősödése, területének kiterjedése és kultúrájának felvirágzása jellemzi. Amennyire a ránk maradt töredékes adatok alapján következtethetünk, a khmer királyság megerősödése a feudális viszonyok kialakulásával állt összefüggésben.

Forrásaink elsősorban a khmerek hadjáratairól és hódításairól adnak számot. A hódítá-

Angkor-vati templomok
XII. század

sok nyugat felé irányultak, a mai Burma irányában, ahol a XI. század első felében khmer uralom alá került a monok törzse. A keleti hódítás Csampa számlájára történt. A khmer nyomás rendkívül erős volt. A khmerek 495-ben indítottak nagy hadjáratot Csampa ellen. A XII. század első felében már majdnem Tonkinig nyomultak előre, s elfoglalták Csampa területének nagy részét. A csampaiakat ebben az időben meggyengítette az északi szomszédaikkal, a vietnamiakkal folytatott háború. Csampa azonban 1177-ben békét kötött a vietnamiakkal, és ezután megtámadhatta a khmereket. A csampai seregek mélyen benyomultak a khmerek országába, és elpusztították fővárosukat, Angkort is. A khmerek azonban hamarosan összeszedték magukat, s kiűzték országukból a csampaiakat. A XII. század nyolcvan-kilencvenes éveiben, VII. Dzsaja-Varman idején a fővárost újjáépítették. Ettől kezdve a XIII. század húszas éveiig Csampa ténylegesen a khmer uralkodók fennhatósága alatt állt. Hódításai következtében a khmer királyság Indokína legnagyobb és legerősebb államává vált. Kiterjedt a félsziget egész középső részére, északnyugatról dél felé haladva a mai Burma határától egészen a Maláj-félszigeten fekvő mai Bandon városig.

Az egyik angkor-vati templom domborműve
XII. század

A Tonle-szap-tó északnyugati partján, az őserdőben, a XIX. század közepén felfedezték a khmerek régi fővárosának maradványait, Angkor-tomot és az Angkor-vat templomokat, amelyek a IX—XII. századból származnak, továbbá egyes erődítményeket, kőhidakat, kapukat. Az egyes épületekben különféle kétarcú és négykezű, valamint négyarcú és nyolckezű istenek szobrait találták. Az istenek kezeiben kisgyermek-, madár- és állatszobrok voltak, néha pedig nap- vagy holdábrázolások. A falakon itt-ott megmaradtak a mozaikok és a freskók. Ezek a khmerek kultúrájának nagyszerű emlékei.

A kínai Tang-birodalom bukása után a vietnamiak Ngo Vuong Kven vezetése alatt 950-ben lerázták a kínai helytartók uralmát. Megalakult a Ko-Vjet, vagy ahogyan a kínaiak nevezték, Csü-Jüe független királyság. A kínai birodalom hatalmának visszaállítása — a Szung-dinasztia alatt, a X. század második felében — nem vonta maga után a kivívott függetlenség elvesztését. Királyaik csak formálisan ismerték el a Szung-császárok hűbéruraságát.

A kínai források a következő időkben gyakran beszámolnak a vietnami dinasztiaváltozásokról, amelyek rendszerint a főváros, néha pedig az állam nevének a megváltozását is maguk után vonták. Így pl. 1010-ben, amikor a Li-dinasztiát megalapító Li Kong Uan kezébe került a hatalom, a fővárost áttették Than-Longba (a mai Hanoi közelébe), s az országot ettől kezdve Da-Vietnek nevezték. A feudális urak szeparatizmusának felszámolásával létrejövő egységesítés elősegítette a mezőgazdaság és a kézművesség fejlődését. Új területeket vettek művelés alá, s nagyméretű munkák folytak az öntözőberendezések építése terén.

Csampának, a vietnamiak déli szomszédjának történetét kevéssé ismerjük. A források rendszerint csak a szomszédokkal folytatott harcairól számolnak be. Előzőleg már említést tettünk a csampaiak nagy összeütközéséről a khmeri királysággal. A X. században a független Vietnam létrejöttével itt is összeütközésre került sor. Ennek következtében Csampa elvesztette északi területeinek egy részét, s az állam fővárosát délre, Vidzsaja (Bindinj) városába helyezték át.

Csampa kultúrájáról is keveset tudunk. Biztosat csak annyit mondhatunk róla, hogy akárcsak a khmerekére, igen nagy hatással volt rá India kultúrája. Csampában a hinduizmus jobban elterjedt, mint a buddhizmus.

BURMA. A PAGAN-ÁLLAM

A mai Alsó-Burma partvidékét s a Menam-folyó környékét igen régi időktől fogva a mon nép lakta. A mon nép, nyelve szerint, ahhoz az ausztrál-ázsiai nyelvcsoporthoz tartozik, amelyhez a Maláj-félsziget népeinek nyelvét is soroljuk. Etnikailag viszont az indiai munda és haszi törzsekhez állt közel. A monok, akik az i. sz. első évszázadokban létrehozták a pegu császárságot, korán az indiai kultúra hatása alá kerültek, mivel országukba régtől fogva ellátogattak az indiai kereskedők és hitterjesztők. A monok az indiaiaktól vették át az írást. A XI—XII. századból fennmaradt emlékek tanúsága szerint írásjegyeik a dél-indiai íráshoz állnak közel. Ezek a jelek szinte teljesen azonosak a Csampában talált legrégibb feliratok betűjeleivel.

Az indiai hatás mellett azonban hatással voltak a monokra Felső-Burma népei is, amelyek a tibeti-burmai etnikai csoporthoz tartoztak. A tibetiek és burmaiak áttelepedése a monok országába már igen régen megkezdődött. Az első áttelepülők a monok legközelebbi északi szomszédjai, a pju törzs tagjai voltak, akik ugyanúgy indiai kulturális hatások alá kerültek, mint maguk a monok. E hatásnak legkorábbi bizonyítékai azok a feliratok, amelyeket az Irravaddy-folyó felső folyása mentén, Prome városában találtak. Ez a hasonló nevű, II. század fordulóján keletkező állam fővárosa volt.

Ezek a feliratok részleteket tartalmaznak az egyik buddhista szent könyvből, a „Tripitaki"-ból. A régi időkből megmaradt szobrok és bronztárgyak ugyancsak az indiai Gupta-birodalom művészetének hatását tükrözik.

A VII—VIII. század folyamán az Irravaddy-folyó völgyébe északról újabb telepesek érkeztek, akik lassanként leigázták a helyi lakosságot. A VIII. század közepén lerombolták a régi fővárost (Promét), és a IX. században felépítették az újat, Pagant. Ekkor jött létre a burmai állam, amelynek élén a Pagan-dinasztia állt (1044—1287). Anaurath király uralkodása alatt (1044—1077) a Pagan-királyság nagy területtel rendelkező erős államma alakult. Ekkor építették a fővárostól keletre azt

az öntözőberendezést, amely ezt a vidéket Burma éléskamrájává tette. A hódítók teljesen az indiai kultúra hatása alá kerültek, amely ekkor már gyökeret vert az általuk meghódított monok körében. A hódítók a monoktól vették át az írást is.

Az angkor-tomi Bajon-templom tornyának felső része
IX—XI. század

3. DÉLTENGERI ORSZÁGOK

KELET—NYUGATI TENGERI UTAK. KERESKEDELEM A DÉLI TENGEREKEN

A Fülöp-szigetek vidékét s a Dél-Kínai-tenger szigeteit, valamint az ettől délre fekvő szigetvilágot a kínai birodalom régtől fogva déltengeri országoknak nevezi. A „déltengerek" kifejezés Kínában, Japánban és Koreában mindmáig fennmaradt az említett terület földrajzi neveként. A keleti és nyugati országok közötti kapcsolatokban a déli tengereken átvezető utak éppoly fontosak voltak, mint a szárazföldön, a „nyugati vidéken" (Hszijü — a mai nyugati Hszincsiang tartomány) keresztül Közép-Ázsia keleti felébe vivő utak. E tengeri utak egyike (a keleti) Kínából, a mai Fucsien tartomány partvidékéről, a Tajvani-szoroson keresztül a Fülöp-szigetekre, majd innen Borneóra, Celebeszre és a Molukki-szigetekre vezetett. A másik út (a nyugati) viszont Kína délkeleti kikötőiből Indokína és a Sziámi-öböl keleti partjának kikötőibe, majd onnan a Maláj-félszigetre, s tovább a Malakka-szoroshoz és Szumátrához vezetett. Itt ez az út elágazott, s egyik ága délkelet felé Jáva, Bali s a mai Indonézia más szigetei felé, a másik ág pedig nyugatra, Ceylon és India kikötőibe tartott, ahonnan a hajók tovább mentek a Perzsa-öbölhöz.

Kezdetben a Kína és a déltengeri országok közti kereskedelem lassan fejlődött. Ezeken a tengereken abban az időben nem kínai, hanem „kunluni", azaz maláji és indiai hajók közlekedtek, amelyek a IV. századtól kezdve Kuangcsout (Kantont) is felkeresték. A Tang-birodalom létrejöttével azonban a tengeri utak helyzete megváltozott. Kuangcsouban, Csiaocsouban (Csiaocseben) és Délkelet-Kína más kikötőiben a maláji és indiai kereskedők mellett egyre nagyobb számban találkozunk arab kereskedőkkel. Ezek a kereskedők a déltengeri országokból aranyat, ólmot, ébenfát, elefántcsontot és kámfort szállítottak. A legtöbbre azonban az illatszereket és főleg a fűszereket becsülték. A bors és a szegfűszeg igen fontos behozatali cikknek számított az elő-ázsiai és európai országokban. Még értékesebb termék volt a szerecsendió. Ebben az időben szegfűszeget csak a Molukki-szigeteken, szerecsendiót pedig a Bonda-szigeteken termeltek.

A tengeri kereskedelem kifejlődése számos kikötőváros felvirágzásához vezetett a Tigris és az Eufrátesz között, valamint a Perzsa-öböl partjain. Tekintettel arra, hogy nagy hajók nem voltak alkalmasak a Perzsa-öbölben való hajózásra, az arabok a dél-indiai Kuramig a partok mentén kis hajókon közlekedtek, itt pedig átszálltak nagyobb hajókra. Ennek eredményeként Kuram elsőrendű fontosságú átrakodó hely lett. A másik átrakodó hely, (későbbi nevén) Palembang, a szumátrai Szrividzsaja királyság fővárosa volt.

A Szrividzsaja királyság Szumátra keleti részén, Malakkával szemben feküdt, s régtől fogva kapcsolatban állt Indokína országaival. Szrividzsaja fővárosa Palembang volt. A sziget nyugati részén egy másik királyság alakult, Parosz vagy Pasz fővárossal.

A kínai források Szumátrát a VII. században említik először. Ekkor épültek ki Kína kereskedelmi kapcsolatai Szrividzsajával. Előzőleg Szrividzsaja annak a nagy államnak a része volt, amely Jáva-szigetén keletkezett. Függetlenségének megszerzése után Szrividzsaja gyorsan megerősödött. Nagy szerepe volt ebben földrajzi helyzetének, amely ezt az államot a nyugat—keleti kereskedelem, elsősorban az arab—kínai kereskedelem közvetítőjévé tette.

A kínai források szerint Szrividzsajának hajóhada volt, amely ellenőrizte és védte a kereskedelmi utakat. A Maláj-félsziget szinte valamennyi kikötője ennek az államnak a hatalma alatt állt. Szrividzsaja uralkodói a IX. század közepéig Jáva felett is uralkodtak. Politikai befolyásuk még a távoli Ceylonon is érezhető volt. A XIV. század közepéig Szrividzsaja a déltengeri országok legnagyobb, leggazdagabb és leghatalmasabb állama volt. Szrividzsaja lakosságának döntő többségét malájok alkották. Megerősödését és felvirágzását azonban jórészt a nagyszámú indiai áttelepülőnek köszönhette, akik mind Szumátrán, mind Jáván már az ókorban megjelentek. Az indiai jövevények magukkal hozták kultúrájukat s szanszkrit nyelvüket. Velük együtt behatolt Szumátra és Jáva területére a két régi indiai vallás, a brahmanizmus és a buddhizmus. A buddhizmus elterjedéséről világosan tanúskodik egy híres buddhista építészeti emlék, a VII—VIII. században épült jávai borobuduri templom.

4. KOREA

SZILLA A VIII. SZÁZADBAN

Koreában az állami földtulajdon megszilárdulása következtében kialakult a központosított közigazgatással rendelkező állam. Ez az állam a Szilla királyság volt, amely a VII. század második felében jóformán az egész félszigetet uralma alatt egyesítette. Ettől kezdve megkezdődött az ország gazdasági és kulturális fellendülése, amely a VIII. század folyamán is tartott.

Szilla felvirágzását elősegítették a Tang-birodalommal kiépített élénk kapcsolatok is. Az egész VIII. század folyamán szinte minden évben nagyszámú követség indult Kínába, s ezek tagjai közt ott találjuk a nemesi családok fiatal tagjait. Egyesek közülük hosszabb ideig Kínában maradtak, ott kapták kiképzésüket, s tanulmányozták az ottani állapotokat. Hazatérve kínai könyveket és művészeti tárgyakat hoztak magukkal. Amikor tisztviselők lettek, ki akarták építeni ugyanazokat a közigazgatási formákat, amelyeket Kínában láttak, s átültették országukba a kínai szokásokat. A követségekkel együtt buddhista szerzetesek is utaztak Kínába, s ezek az ottani kolostorokban kapták teológiai kiképzésüket. Akadtak közöttük olyanok is, akik Indiába is eljutottak. A VIII. század elején Indiában és az arab kalifátus területén járt Ho Cso szerzetes, aki Kínából került ide. Munkája, az „Öt indiai királyság meglátogatásának története" ránk maradt, és kitűnő forrás ezeknek az országoknak akkori történetére.

Gyakran utaztak Kínába a koreai kereskedők is. Útjuk rendszerint a Sárga-tengeren keresztül vezetett, s ügyleteiket elsősorban Csesanban és Csucsouban, a mai Santung tartományban bonyolították le. E városokban külön koreai negyedek voltak. Innen a koreai kereskedők a kínai tengerpart mentén távolabbi vidékekre is utaztak. Országukból aranyat, ezüstöt, gyógyfüveket és fókabőrt szállítottak Kínába, míg innen elsősorban szöveteket, papírt és könyveket vittek haza. Érintkezésben voltak Japánnal is, ez az érintkezés azonban nem volt olyan intenzív. A követküldés Japánba és

viszont 799-től kezdve teljesen megszűnt. Ennek oka a japán feudális urak gyakori támadásaiban keresendő, amelyek néha igen veszélyesek voltak Koreára nézve. Így például 731-ben az egyik támadásban a koreai források szerint 300 japán hajó vett részt.

Egy kripta falfestménye (Dél-Pjönjando tartomány)
VIII. század

A TELEKRENDSZER HANYATLÁSA ÉS SZILLA SZÉTESÉSE

Az állami telekrendszer Szillában ugyanarra a sorsra jutott, mint a Tang-birodalomban. A feudalizmus további fejlődése a feudális magánföldbirtok megerősödésének útján haladt. Ennek jeleit megtaláljuk már a IX. század elején. Az állami telkek használata öröklődővé vált, s ez létrehozta az egyes urak földtulajdonát. Örök használatban levőknek, azaz ténylegesen magántulajdonnak tekintették a kolostori földeket is. Az új földbirtokosok igyekeztek megvédeni földjeiket, s ezért fegyveres csapatokat szerveztek, amelyekre szükségük volt az egymás ellen vívott harcokban. A földbirtokok növelése ugyanis nemcsak az állami földek kisajátítása, hanem más feudális urak földjeinek elragadása útján is folyt. A IX. század folyamán az urak állandóan harcoltak egymás ellen. Parasztmegmozdulásokra is sor került, amelyek közül a legjelentősebbek a IX. század végén játszódtak le.

Ilyen körülmények között egy időre megszűnt az állami egység is. A IX. század végén a félsziget délnyugati részén, a volt Pekcse állam területén létrejött a „második Pekcse", a régi Kogurjo területén pedig egy másik önálló ország alakult „második Kogurjo" vagy Thebon néven. Szilla hatalma csak a főváros körül elterülő kis földsávra terjedt ki.

A KORJO KIRÁLYSÁG A X—XII. SZÁZADBAN

Az állami egység csak a X. század elején állt helyre. Thebon egyik hadvezére, Van Gon, 918-ban megölte az uralkodót, és elfoglalta annak helyét. 935-ben Szilla uralkodója alávetette magát Van Gon hatalmának, s ettől kezdve tartományi főúrrá vált. 936-ban megszűnt a „második Pekcse" is. A helyreállított koreai állam a Korjo[1] nevet kapta. Fővárosa Szongdo (a mai Keszon) lett.

Van Gon sikerét bizonyos mértékig a parasztsággal szemben alkalmazott taktikájának köszönhette. Amikor elfoglalt egy új területet, elengedte a parasztok adósságait, adóit, és ezzel biztosította a lakosság támogatását. Persze, ezt az eszközt csak a harcok idején alkalmazta, amikor meg kellett szilárdítania hatalmát. Később ismét a parasztság nyakába szakadt a feudális kizsákmányolás minden

[1] Ebből a névből származik az Európában általában használatos Korea országnév.

Az oroszlán-pagoda
VIII—IX. század

terhe. Az ország politikai egységének helyreállítása azonban bizonyos mértékig csak névleges volt, mert Korjóban nem szűntek meg a feudális belharcok, és a tartományi urak nem nagyon vették figyelembe a központi hatalmat.

Azok a régi történeti kapcsolatok, amelyek a koreai és a kínai népet összefűzték, arra vezettek, hogy Korjo uralkodói külpolitikájukban a Szung-birodalom felé orientálódtak. A kínaiakkal való szövetséget szükségessé tette még a közös külső veszély is, amely a kitanok részéről a Szung-birodalmat és Korjót egyaránt fenyegette. 926-ban a kitanok tönkreverték a Korjóval szomszédos mandzsúriai államot, Pohajt, s megközelítették a félsziget határait. Amíg a kitanok figyelmét a Kína ellen irányuló hódító hadjáratok kötötték le, addig Korea viszonylag nyugalomban lehetett. Amikor azonban a kitanok helyzete megszilárdult Észak-Kínában, Korjo ellen fordultak.

1010-ben a kitan hadsereg átkelt az Amnokkan (Jalu) folyón, s behatolt a Koreai-félszigetre. 1011-ben elfoglalta Korjo fővárosát is. A nép azonban nem tudott ezzel megbékülni. Korjo megmaradt katonai erői és elsősorban a nagy csapatokat alakító népi tömegek folytatták a harcot. 1018-ban Kan Gam Csan koreai hadvezér e csapatok segítségével megverte a kitanokat és távozásra kényszerítette őket. Ezután békét kötöttek, de a kitanok még többször benyomultak a koreai határok mögé. 1125-ben viszont a kitanok királysága, Liao, elbukott a dzsürcsenek és a Szung-birodalom csapásai alatt. Korjo uralkodói kénytelenek voltak hűségesküt tenni a dzsürcsenek államának, Csin (Kin) uralkodóinak kezébe, s évi adót fizettek nekik.

Korjóban ebben az időben nagymértékben megnövekedett a buddhista egyház befolyása, amely hatalmas kiterjedésű földek és nagy anyagi értékek tulajdonosává vált. Az uralkodók eleinte hatalmuk megszilárdítása közben szövetségesre találtak a buddhista egyházban, mivel az az engedelmességet tanította a néptömegeknek. Az egyház egyre növekvő hatalma azonban heves ellenállást váltott ki a világi urak részéről. Megkezdődtek az összeütközések, kezdetben a királyi hatalom és a világi urak, valamint az egyház között, később pedig a világi urak, és a buddhista papság befolyása alá került királyi hatalom között.

A belső harcok következtében a legtöbb szenvedést a parasztságnak kellett elviselnie, mivel az urak harca a különféle adók növelését vonta maga után. Ezért a parasztok csapatokba álltak, s harcba szálltak mind a világi, mind pedig az egyházi feudális urakkal. Néha a parasztoknak sike-

rült bizonyos városokat is elfoglalniuk. A népi tömegek mozgalma azonban arra késztette az uralkodó osztályt, hogy ideiglenesen összefogjon, s erejét a parasztmozgalmak ellen irányítsa. Így a parasztfelkeléseket leverték, de a parasztokkal való véres leszámolás tovább gyengítette a Korjo királyság végnélküli feudális belső harcok által már amúgy is szétzilált erőit.

A KOREAI KULTÚRA A VIII—XII. SZÁZADBAN

A VIII—XII. század folyamán felvirágzott az iparművészet. A Koreával szomszédos országokban magasra értékelték a szillai mesterek nefritből készített dísztárgyait. Szilla korából igen értékes tárgyak maradtak ránk: egy aranykorona, karperecek, kardok, fémövek s fémberakásokkal díszített nyergek. Korjo idejében a porcelánkészítés is felvirágzott. Külön figyelmet érdemel a koreai könyvkészítés. 991-ben Szogen (a mai Phenjan) városában egy állami intézményt hoztak létre — akkor még kézzel írt — könyvek kiadására. Elsősorban buddhista munkákról és történeti krónikákról volt szó. 1022-től kezdve Koreában elterjedt a xilografikus könyvnyomtatás, s 1232-től kezdve már használták a fémbetűket is.

XIX. FEJEZET

A FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN (VIII—XII. SZÁZAD)

Bár Japán történeti fejlődése szoros kapcsolatban volt Kínáéval, a szigetország mégis később lépett a fejlett feudalizmus korába. Kínában a VIII. század végén az állami telekrendszer már hanyatlóban volt, míg Japánban a VIII. századot az állami földtulajdon megerősödése jellemzi. A feudális földtulajdon új formájához (az egyes feudális urak tulajdonához) való átmenet csak a X. század közepén fejeződött be.

A NARAI MONARCHIA A VIII. SZÁZADBAN

Az állami földtulajdon megerősödése Japánban elősegítette a VIII. század elején a narai monarchia kialakulását. A központosított igazgatással rendelkező kora feudális állam létrejötte együtt járt a termelőerők bizonyos mértékű növekedésével.

A fellendülés elsősorban a mezőgazdaságban mutatkozott. Elterjedtek a vasból készült mezőgazdasági eszközök. Az egykorú krónikákban állandóan említik csatornák ásását, víztárolók építését, gátak emelését, vagyis az öntözőberendezések kibővítését. A rizstermesztésen kívül elterjedt a búza, a rozs és a köles művelése. A megművelt terület megnövekedett, ami a termelőerők fejlődésének és a lakosság szaporodásának következménye volt.

A ránk maradt források a bányászat fejlődéséről is beszámolnak. Tudomásunk van e korban a vas, réz, arany, ezüst, kén és csillám bányászatáról. Valószínűleg a rezet bányászták a legnagyobb méretekben, mivel eziránt Kínában kereslet mutatkozott. Nara városában különböző mestereket egyesítő csoportok dolgoztak a császári udvar és a főnemesség részére. Ezek a mesterek ténylegesen félszabadok, *tomobe*-k voltak. Fennmaradtak e mesterek által készített szövetek, elsősorban selyemszövetek egyes darabjai, kerámiai és lakktárgyak, továbbá réz- és bronzkészítmények.

Az a körülmény, hogy kézművesek dolgoztak a paloták műhelyeiben, egyáltalán nem jelenti az iparnak a mezőgazdaságtól való elválását. Az ipar az országban továbbra is együtt folyt a földműveléssel. Kiderül ez a telkekkel kapcsolatos rendelkezésekből. Az adórendeletekben nemcsak a gabonafélékről, hanem az ipari növényekről is szó van, s ez utóbbiak után az adókat vagy szövetben, vagy nyersanyagban, selyemgubóban kellett leróni. Egyes esetekben az állami telkek haszonélvezői kovácsipari termékeket, mezőgazdasági eszközöket szolgáltattak be adóként. Ott, ahol vasat is bányásztak, a parasztoknak mezőgazdasági termékeken kívül vassal is adózniuk kellett.

Fejlődött a kereskedelem is. Nara városában két piachelyet különítettek el, s a kereskedelem itt külön e célra kidolgozott szabályok szerint folyt. De voltak piacok az ország más helyein is:

egyes helyeken állandó, más helyeken időszaki piacok. Ezek a kikötőkben, a postaállomások mellett, a buddhista kolostorok közelében és a helyi közigazgatási központokban jöttek létre.

A narai korszakra jellemző a művelődés bizonyos fokú emelkedése is. Az országban a nemesek gyermekei számára iskolákat alapítottak. Ezekben az iskolákban az oktatás szinte kizárólag a kínai irodalom és törvényhozás tanulmányozásában merült ki. A kínai kultúra hatása azonban más formában is megmutatkozott. A Tang-birodalomba küldött követségekkel a főnemesi családok fiai is elutaztak, s ott elsajátították a kínai műveltséget. A kínai kolostorok buddhista irodalmának és egyházi törvényeinek tanulmányozása céljából buddhista szerzetesek is mentek Kínába.

A FUJIWARA-CSALÁD URALOMRA KERÜLÉSE

A narai monarchiában a VIII. század folyamán egy pillanatra sem szűnt meg az uralkodó osztályon belüli harc. A régi nemzetségi és rabszolgatartó nemesség egyes képviselői, akiket kiszorítottak a hatalomból a taikwai államcsíny után uralomra került csoportok, a régi helyzet visszaállítására törekedtek. E csoport élén az Otomo-nemzetség állt. A 645. évi államcsíny után hatalomra került csoport vezetője pedig a Fujiwara-nemzetség volt. A kettőjük között vívott harc a VIII. század nyolcvanas éveiben az Otomók vereségével végződött. Ez a feudális viszonyok szilárdságáról tanúskodik.

A régi főnemesség maradványainak szétverése után a Fujiwarák a császári ház meggyengítésére törekedtek. Fogságba vetették a császárt, s Nara városából elvitték Yamashiro tartományba, ahol az ő birtokaik voltak. Itt, a Kadono síkságon, egy új várost építettek, amit az állam fővárosának szántak. Az építkezés 794-ben fejeződött be. Az új várost Heian-kyónak, Heian-fővárosnak nevezték. Ez a város Kyoto néven egészen 1868-ig a japán állam fővárosa maradt.

A Fujiwarák megfosztották a császárt tényleges hatalmától, és a császári ház „isteni" eredetéről szóló elképzelés megszüntetésére törekedtek. Mint a IX—XI. századi irodalmi emlékek tanúsítják, ez bizonyos mértékig sikerült is nekik. Ezekben az emlékekben nyoma sincs a „Kojiki" és a „Nihongi" című történeti munkák koncepciójának. A Fujiwarák, miután az ország tényleges uralkodóivá váltak, helyzetüket hivatalosan is meg akarták erősíteni, s ezért kisajátították a maguk számára (a császár kiskorúsága idején) a régens és (nagykorúsága idején) a kancellár állását. A Fujiwarák e kettős minőségükben két évszázadon keresztül, a IX. század közepétől a XI. század közepéig uralkodtak Japánban.

AZ ÁLLAMI TELEKRENDSZER HANYATLÁSA ÉS A FEUDÁLIS MAGÁNBIRTOKOK (SHOENEK) KIFEJLŐDÉSE

A Fujiwara-család hatalmának megerősödése szorosan kapcsolódott a feudális földtulajdon egyik formájának, az állami földtulajdonnak az egyes feudális urak magánföldtulajdonává való átalakulásához. Az országban már régebben is voltak „cím után járó telkek", „tisztség után járó telkek", valamint jó szolgálatokért kapott telkek. E földek birtoklása eleinte feltételekhez volt kötve, de később ezekre épültek az egyes urak magántulajdonát alkotó birtokok. Az állami telekrendszer keretein kívül fejlődött az irtványföldek birtoklása. Az erdőtől, mocsaraktól elhódított területek azok kezén maradtak, akik megművelték az új földeket. 743-ban ezeket a törvényhozás magántulajdonban levőnek nyilvánította. Természetes, hogy az új földek elsősorban az uralkodó osztály kezére kerültek, mert nekik rendelkezésre álltak az irtáshoz a hivatali telkeiket megművelő parasztok.

A X. század közepén a feudális földtulajdonnak ez az új formája teljesen megszilárdult Japánban. A Fujiwarák megszaporodott nemzetsége kezébe kaparintotta a legfontosabb állami tiszt-

ségeket, s különféle „telkek" tömegének birtokában lassanként átalakította azokat magántulajdonává *(shoen)*. Ezzel az ország legnagyobb földbirtokosaivá lettek. A magánbirtokok növekedése az állami telkek állandó csökkenésével járt. Ennek következtében viszont apadtak a központi hatalom bevételei is. A régi jövedelmek csökkenését a központi apparátus és az udvari főnemesség az adók növelésével igyekezett pótolni. A parasztság azonban erre szökéssel és kizsákmányolói ellen indított harccal felelt. Néha a parasztmozgalmak jelentős területekre kiterjedtek. Így történt ez például a 877-től 884-ig terjedő években Tikugo tartományban. A XI. század elején parasztcsapatok megtámadták a fővárost, Heiant is. A parasztok egy része az állami telkekről átköltözött az urak birtokaira, ahol védelmet keresett az állami tisztviselők által kivetett adókkal szemben. A X. századtól kezdve ugyanis a magánbirtokokat felmentették mindenféle adófizetés alól, sőt megadták nekik

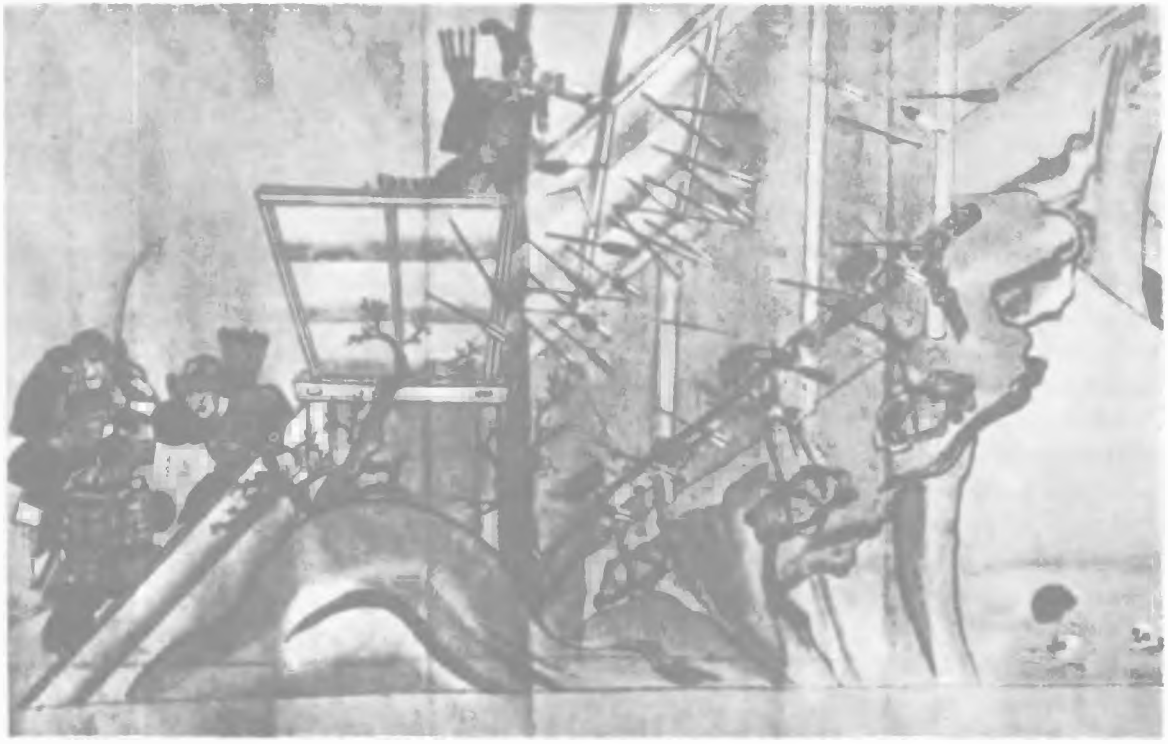

Az erőd védelme
XIV. századi japán kézirat

a teljes közigazgatási és bíráskodási immunitást is. Az egykorú törvények szavai szerint ezek „olyan földek, amelyekre a tartományi kormányzóknak nem volt szabad belépniük". Ez a körülmény lehetővé tette, hogy e birtokok tulajdonosai, az első időkben, kisebb mértékben zsákmányolják ki a parasztokat, mint ahogyan az az állami földeken történt. Az adóösszeírások arról tanúskodnak, hogy a XI. században az állami telkes jobbágyság szinte teljesen eltűnt.

A HŰBÉRI VISZONYOK KELETKEZÉSE. A SHOGUNÁTUS

Miután a nagy feudális urak gazdasági és politikai hatalma megnövekedett, a Fujiwara-házból származó régensek és kancellárok által a császárok nevében gyakorolt központi hatalom elvesztette jelentőségét. A feudális széttagolódás a legvilágosabban az 1069. évi eseményeknél mutatkozott

meg. A Fujiwara-házzal szemben álló urak, akikhez az említett nemzetség egyes tagjai is csatlakoztak, a birtokokért, címekért és állásokért harcolva foglyul ejtették a császárt, s a fővárosból a Hiyeizan kolostorba cipelték, amelynek jelentős haderő állt rendelkezésére. A Fujiwarák ekkor új császárt ültettek a trónra. Ily módon 1086-tól két tábor alakult ki, amelyek mindegyike a központi kormány szerepére tartott igényt. Az egyik központja Kyotóban, a másiké pedig a Hiyeizan kolostorban volt. Ez az állapot mintegy 100 évig, 1167-ig tartott. Az országban a feudális urak garázdálkodtak, s a kyotói vagy hiyeizani táborral csak annyiban számoltak, amennyiben az előnyükre szolgált. A nagyurak között állandó harc folyt, mivel mindegyik újabb és újabb, gyakran az ország legkülönbözőbb vidékein fekvő birtokok megszerzésére törekedett. Így pl. a Taira-háznak a XII. század közepén több mint 600 birtoka volt.

Buddhista istenség elefánton
XII. századi szobor

Az adott körülmények között természetesen az urak kiépítették saját fegyveres erejüket. Csapataikat főleg a *nanusi*-kból, azaz a parasztok elöljáróiból szervezték. Ezek voltak a parasztság gazdaságilag „legszilárdabb" és legbefolyásosabb tagjai, s az elöljáró tiszte rendszerint bizonyos családok öröklődő előjoga volt. A feudális csapatokban való szolgálat új viszonyok kialakulásához vezetett a nagybirtokon belül. A földesúr földeket adott kísérete tagjainak szolgálatuk jutalmául. Így a nagybirtokokon kialakultak a hűbéri viszonyok, létrejött a szenior-vazallus viszony. Ez a kis hűbérbirtok kifejlődésére vezetett. Ily módon új viszony alakult ki az úri osztály egyes rétegei között, s a feudális urak nagyobb csoportokba tömörültek, élükön egy-egy vezérrel. A XII. század második felében két ilyen nagy csoportosulás jött létre. Az egyik a Honshu-sziget keleti részén a Minamoto-ház, a másik pedig a sziget délnyugati részén a Taira-ház vezetése alatt állt. Harc tört ki köztük az egész ország feletti hatalom megszerzéséért, amely 1185-ben a Taira-ház teljes vereségével végződött. 1192-ben a győztesek vezérüket, a *shogun*-t (főparancsnokot), Minamoto Yoritomót állították az állam élére. Ettől kezdve a shogun szó japán feudális katonai uralkodót jelentett, a *bakufu* szó pedig, amely eredetileg a shogun főhadiszállása volt, a kormány hivatalos nevévé vált.

1221-ben leverték az utolsó főurakat, akik szembe próbáltak szállni az új kormányzattal. Ezek között voltak a császári ház egyes tagjai is. Yoritomo ennek ellenére nem számolta fel a császárságot. Meghagyta a császárokat a trónon főpapi funkciók gyakorlóiként. Ugyanakkor azonban, hogy a császárok még csak kísérletet se tehessenek a tényleges hatalom visszaszerzésére, Kyotóban, székhelyükön helyőrséget állított fel, melynek parancsnoka szemmel tartotta a császár minden lépését. A shogun és kormányának tartózkodási helye viszont a Minamotók főhadiszállása, Kamakura falu lett (ma város Tokiótól nem messze, a Honshu-sziget keleti partján).

A JAPÁN KULTÚRA A IX—XII. SZÁZADBAN

A IX. században a japán kultúra történetében jelentős fordulat következett be. Létrejött a saját írásbeliség. Addig a japánok a kínai hieroglifákkal írtak, amelyeket csak nagy nehézségekkel tudtak a japán beszéd visszaadására alkalmazni. Az új írás hangírás volt, mert a betűk a nyelv hangjait jelölték, ugyanakkor azonban szótagírás is, mert minden betű egy szótagot jelölt. Ezt az írást nevezik *kana* írásnak.

A saját írás megjelenése elősegítette az irodalom, elsősorban pedig a művészi próza kifejlődését, amelynek alapját a népi mesék és elbeszélések alkották. Az írók azonban a cselekményt rendszerint az uralkodó osztály, s azon belül is elsősorban a legfelsőbb réteg életéből vették. E munkák szerzői a feudális arisztokráciából, rendszerint udvari nemesekből kerültek ki. Sokan voltak közöttük nők, akik ebben a környezetben széles körű műveltséget szereztek. E századok két leghíresebb munkája, a „Genji monogatari" (Gendzsi regénye) és a „Makura no soshi" (Intim feljegyzések), két nő, Murasaki Shikibu és Sei Shonagon tollából származik. Mindketten udvarhölgyek voltak. Igen jelentős a „Genji monogatari" című munka, egy híres arisztokrata, Genji életének története. Ez a mű realisztikus társadalmi regény. Kiadása a X—XI. század fordulóján nemcsak az elbeszélő irodalom korai megjelenéséről, hanem annak magas színvonaláról is tanúskodik.

Tovább fejlődött az udvari költészet is. Az egyik költői antológia a másik után látott napvilágot. A legfontosabb közülük a „Kokinshu" (a régi és jelen idők költeményeinek gyűjteménye), amely a X. század elején keletkezett. Ebben olyan költemények szerepelnek, amelyek a következő korszakokban klasszikus mintaképül szolgáltak. Ennek az antológiának összeállítója Tsurayuki, aki a japán irodalomtörténetben kiváló költőként, s egyúttal az irodalomelmélet és kritika megalapítójaként szerepel. A „Kokinshu" előszavában kifejtette a költészettel kapcsolatos nézeteit, s elemezte néhány költő munkáját.

Japánban a IX—XI. század folyamán az irodalom mellett a művészet is virágzott. Erről tanúskodnak a buddhista templomok szobrai, az előkelők palotáinak képei, az iparművészet különféle ágainak termékei. Jelentős sikereket ért el az építészet. Kiváló eredmények születtek a festészet és a zene területén. Ebben a korban a műveltséghez a rajzkészségen és a hangszerjátékon kívül hozzátartozott a versfaragás is.

XX. FEJEZET

FEUDÁLIS ÁLLAMOK INDIÁBAN A VII—XII. SZÁZADBAN

India, Kínához hasonlóan, azokhoz a régi civilizációval rendelkező területekhez tartozott, amelyeken viszonylag korán megjelentek a fejlett feudális viszonyok. Az egyes törzsek és népek gazdasági fejlettségi fokában mutatkozó különbségek azonban rányomták bélyegüket ezen óriási ország különböző vidékein kialakult feudális társadalmak fejlődési ütemére és jellegére.

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIFEJLŐDÉSE A VII—XII. SZÁZADBAN

A kora középkori okmányokban nincs elég adat ahhoz, hogy megvilágítsuk a feudális földtulajdon létrejöttének valamennyi útját. Ezek a források rendszerint rézlemezekre vagy kőre vésett adománylevelek, amelyeket megkímélt az idő. A feudális földbirtok kifejlődésének csak egyik útjáról, nevezetesen a fejedelmek földadományairól adnak képet. A *maharadzsák* (fejedelmek) egyes személyeket, templomokat vagy kolostorokat nemcsak a faluközösségek műveletlen területeiből ajándékoztak bőkezűen, hanem magánbirtokként átengedték nekik a faluközösségeket is. Egy IX. századi felirat szerint csupán Nyugat-Dekkan egyik fejedelme 1400 falut adományozott a templomoknak és a brahminoknak. Ezek az adományok nem jártak semmiféle kötelezettséggel az új tulajdonos részéről az adományozó iránt, örökadományok voltak, „amíg a nap és a hold világít".

Az ilyen öröklődő és kötelezettség nélküli tulajdon mellett Indiában a VII. században létezett már a szolgálathoz kötött földbirtok is. Ezek a birtokok a szolgálat megszűnésével vagy a birtokos halálakor visszaszálltak az adományozó fejedelemre. Minthogy azonban Indiában a tisztség és hivatal az atyáról rendszerint a fiúra szállt, az ilyenfajta „benefícium" gyakran a birtokosok öröklődő tulajdonává vált. A korai középkor kezdeti periódusában különben India földjének nagy része a fejedelmeké volt.

A FALUKÖZÖSSÉGEK

A faluközösség uralkodó típusa ebben az időben — a társadalmi-gazdasági tekintetben legjobban elmaradt területek kivételével — a szomszédsági, territoriális faluközösség volt. Egy-egy ilyen faluközösség patriarchális kis- és nagycsaládokból állt. Minden egyes családnak öröklődő szántóföldje volt, s ezen önállóan gazdálkodott. Időnként a szántóföldeket újra felosztották. Mikor azonban a falvakban elmélyült a vagyoni egyenlőtlenség, s egyre több olyan család akadt, amely rögzíteni igyekezett előnyös gazdasági helyzetét, az újrafelosztások egyre ritkábbak lettek.

Minden egyes indiai faluközösségnek voltak kézművesei és közösségi szolgái: kovácsok, ácsok,

fazekasok, borbélyok, mosónők, őrök és pásztorok. Ezek fizetésüket a közösségtől kapták, a termés meghatározott részét. Az iparosok és szolgák egyes kategóriái ezenkívül még egy kicsinyke földdarabot is kaptak, és itt önállóan gazdálkodtak. Ha azonban az iparosok által végzett munka túllépte a faluközösséggel szemben vállalt kötelezettség mértékét, akkor annak ellenértékét a megrendelőnek külön meg kellett fizetnie. A faluközösségi parasztok szükségletei azonban annyira korlátozottak voltak, hogy csak ritkán volt szükségük olyasvalamire, amit a kézműves nem csinált meg számukra a közösségi keretben. Ilyen körülmények között az iparosokat semmi sem ösztönözte, hogy megjavítsák a primitív munkaeszközöket és jövedelmezőbbé tegyék munkájukat.

A falusi közigazgatás a bíróból és az írnokból állt (mindketten rendszerint a brahminok kasztjából származtak). A bíró hajtotta végre a faluközösségi gyűlés határozatait, bíráskodott a tagok közt felmerülő vitákban, ugyanakkor a falu katonai vezetője is volt, ő szervezte meg a védelmet ellenséges támadás esetén, s végül védte a falu érdekeit a feudális úrral szemben. Emellett felelős volt a faluközösségi kötelezettségek teljesítéséért is. A bíró és az írnok sokkal nagyobb fizetést kapott a közösségtől, mint az iparosok és a szolgák. Földet is sokkal nagyobbat bocsátottak rendelkezésükre. A bíró különben mindig a faluközösség parasztjai közül került ki, és ezért öröklődő hivatali földrészén kívül (ti. a tisztség is öröklődött) volt még rendes paraszti szántóföldje is. A bíró, az írnok vagy a brahmin ennek következtében sokkal nagyobb gazdasági kezdeményező erőt tanúsított, nagyobb gazdaságot szervezett, mint a közönséges faluközösségi paraszt, és kizsákmányolta vagy közösségbeli társai, vagy a jövevények munkáját.

Így lehetővé vált, hogy a falusi közigazgatás képviselői kis feudális urakká váljanak. Erről tanúskodik a *thakur* kifejezés története. Az indiai kutatók szerint a szó a VI. században a falusi bíró egyik neve volt, de a fejlett feudalizmus korában már feudális címmé vált.

A FEUDÁLIS KIZSÁKMÁNYOLÁS FORMÁI. A FALUKÖZÖSSÉGI PARASZTOK HARCA A JOBBÁGYSORBA SÜLLYESZTÉS ELLEN

A faluközösségi parasztok feudális kizsákmányolásának uralkodó formája a terményjáradék volt. A terményjáradékon kívül azonban még munkaszolgálat *(vishthi)* is terhelte őket, de ez nem függött össze szorosan a mezőgazdasági munkákkal (öntözőberendezések, erődök, paloták, templomok, hidak és utak építése, a vadászatokon hajtóként való részvétel, a feudális úr kastélyában végzett különféle munkák stb.). Ezenkívül a parasztokat még különféle kiegészítő illetékek is terhelték. A VI—XII. századból ránk maradt nagyszámú feliratból tudjuk, hogy a feudális urak külön adót szedtek a marhák, a szövőszékek, az olajsajtolók után, s fizetniük kellett a parasztoknak a házépítési engedélyért, továbbá az esküvőkért és más családi ünnepségekért is. Ezenkívül a helyi hatóságok megadóztatták még a parasztokat a társadalmi használatban levő épületek karbantartása, a helyi közigazgatási és rendőrapparátus fenntartása céljából, de adót szedtek tőlük vallási ünnepekkor is.

Annak ellenére, hogy az urak kíméletlenül kizsákmányolták a parasztokat, a terményjáradék, amely Indiában korán uralkodóvá vált, az évente két termést is hozó öntözéses gazdálkodás körülményei között lehetővé tette egyes parasztok számára, hogy a szükséges termékeken kívül bizonyos mértékű felesleggel is rendelkezzenek. S minél több volt a többlettermék, annál több került belőle piacra áruként. A VI—VIII. századból származó délkelet-dekkani feliratok olyan falvakról beszélnek, amelyekben piacokat tartottak. Itt rizst, gabonát, gyümölcsöt, kókuszdiót, fűszert, cukornádat és cukrot, növényi olajat és állati zsírt cseréltek. A közvetlen csere mellett azonban már a pénz segítségével is cseréltek. Ennek egyik bizonysága, hogy a parasztok és iparosok adóik egy részét pénzben fizették.

Az ajantai (adzsantai) barlangtemplom falfestménye
Részlet. VII. század

A faluközösségeknek az urak által történő leigázás elleni harcáról csak azoknak a hagyományoknak az alapján tudunk valamelyes képet alkotni, amelyek a jóval későbbi irodalmi emlékekben találhatók. Lehetséges, hogy az egyik ilyen hagyomány, amely a Bengáliát a VIII. század második felében megrázó, s egészen a IX. század közepéig tartó mozgalmakról beszél, nem más, mint az indiai parasztság urak elleni harcára való visszaemlékezés. A hagyomány szerint ez a harc úgy fejeződött be, hogy a nép maga választott maharadzsát. Igen érdekes, hogy ez a maharadzsa, aki megvetette a Pala fejedelmi dinasztia alapjait, megválasztása előtt nem volt feudális főúr.

India gazdaságilag fejlettebb vidékein azonban a parasztság ellenállása ellenére a faluközösségi tagok nagy része a VII. században már feudális függésben élt.

VÁROSOK A VII—XII. SZÁZADBAN. KÉZMŰVESSÉG ÉS KERESKEDELEM

Azok az események, amelyek a rabszolgatartó rendről a feudalizmusra való átmenet idején játszódtak le (a heftaliták betörése; külső, elsősorban nepáli és tibeti támadások; a Gupták által leigázott népek és törzsek felkelései), igen sok régi város pusztulását okozták. Ennek ellenére a

városi élet Indiában nem szűnt meg teljesen. Megmaradt azokon a helyeken, amelyek a feudális fejedelemségek fővárosaivá alakultak, s megmaradt a külkereskedelmet lebonyolító tengerparti vidékeken is, bár kétségtelen, hogy az i. sz. első századokhoz képest jelentős visszaesés következett be.

A feudális urak szükségleteik kielégítése céljából kézműveseket telepítettek az ilyen városokba. Itt azután elsősorban a luxuscikkek gyártását szorgalmazták, s ezeket nemcsak maguk használták fel, hanem tovább is adták azokat. Az iparosok igen finom gyapot- és selyemszöveteket, szőnyegeket, arany, ezüst és drágakövekkel díszített ékszereket, elefántcsont faragványokat, lakk-készítményeket, továbbá értékes indiai fákból készült művészi tárgyakat állítottak elő. Gyártottak emellett fegyvereket, bőrárukat, gyaloghintókat, ló- és elefántszerszámokat stb. is. A városi kézművesek iparukon kívül földműveléssel is foglalkoztak, amit a templomoknak adott földadományaik bizonyítanak. Az indiai város agrárjellege megmaradt az egész középkor folyamán.

A kézműveseket a takácsok, ékszerészek, csizmadiák, fegyverkészítők, fafaragók stb. szakmai kasztjai egyesítették. Az ipar differenciálódásával párhuzamosan szaporodott az iparos kasztok száma is. Ugyancsak kasztokban egyesültek a kereskedők. A feliratokban említik a növényi olajjal, a virágokkal, gyümölcsökkel, szövetekkel kereskedők kasztjait. Minden egyes kaszt élén elöljáró és a kaszt tanácsa állt, ők vigyáztak a kasztszabályok betartására mind a termelésben, mind pedig az életmódban. Aki az előírásokat megsértette, büntetést kapott, sőt ki is zárták a kasztból. Mindezek a kasztszervezetek a feudális urak hatalma alatt álltak, s közösen feleltek az adók megfizetéséért.

A VII. századtól kezdve lassan megnövekedett India külkereskedelme a többi ázsiai országgal. Az indiai kereskedők eljutottak Kínába, sőt Japánba is. Az indiai kereskedelemben közvetítőként nagy szerepet játszottak az arabok. A feudális lovasság számának növekedésével egyre nagyobb helyet foglalt el az indiai behozatalban a ló. A lókereskedelem az arab és az iráni kereskedők monopóliumává vált. Indiából nyugat felé pedig, akárcsak korábban, elsősorban gyapotszöveteket, fűszereket, főleg borsot, rizst, cukrot és indiai iparművészeti tárgyakat szállítottak. Indiának azok a fontosabb területei, amelyek közvetlenül részt vettek a tengeri kereskedelemben, Gujarat, Kalinga, Orissa, Bengália és Dekkan déli része voltak.

AZ INDIAI FEUDÁLIS ÁLLAMOK A VII—XII. SZÁZADBAN

Mint már mondottuk, a Gupta-birodalom bukása után Észak-India sok apró fejedelemségre esett szét. A VI. század végén a Jumna-folyó völgyének északi részén megerősödött egy fejedelemség, amelyet fővárosa után Sthanesvarnak (Thanesarnak) neveztek.

E fejedelemség egyik uralkodójának, Harshának, hosszú évekig tartó háborúskodás után sikerült a volt Gupta-birodalom majdnem egész területét uralma alatt egyesíteni. 620 körül megkísérelte Dekkan meghódítását is, de hadseregét Észak-Dekkan Chalukya-nemzetségéből származó uralkodója, II. Pulakeshin szétverte, s így kénytelen volt visszavonulni. Harsha birodalma, amelynek fővárosa később Kanauj lett, sok apró feudális fejedelemségből állt. Harsha, mint a föld legfőbb tulajdonosa, szolgálatok fejében földeket adományozott. A fejedelmektől adót szedett, s mint vazallusaitól, azt követelte tőlük, hogy látogassák meg udvarában, háborúk idején pedig siessenek zászlói alá. Egyébként azonban ezek a fejedelemségek teljesen önálló életet éltek.

Harsha uralkodása idején kapcsolat létesült Kínával, ahová Harsha követséget küldött. Kínából azután viszonzásul Harsha udvarába küldtek egy követséget, amelynek élén Vang Hszüan-cö állt. A követség 646-ban érkezett Indiába, de Harshát már nem találta életben. Az általa létrehozott birodalom 648-ban szétesett. A VIII. század első éveiben benyomultak Indiába az arab kalifátus seregei. Mohamed ibn Kaszim parancsnoksága alatt meghódították az Indus-folyó völgyének déli részét, a Szindnek nevezett területet. E hódítás eredményeképpen két arab emírség alakult itt. Az egyik Szind déli részén Manszurban, a másik pedig Multánban. A VIII. század végén a Jumna-,

és a Gangesz-folyók völgyébe benyomultak azok a törzsek, amelyek a mai Rajasthan és Észak-Gujarat területén éltek. Az egyik vezér a gujarati Pratichar-nemzetségből Rajasthanban, az Abu-hegység vidékén egy kis fejedelemséget hozott létre, majd lassanként meghódította e terület legnagyobb részét. A IX. század elején benyomult a Jumna és a Gangesz közti vidékre is, és elfoglalta Kanaujt, majd kiterjesztette hatalmát az e várostól egészen Benaresig terjedő vidékre.

Rajasthanból és Gujaratból egész nemzetségek telepedtek Doabba, ahogyan a Jumna és a Gangesz közti területet rendszerint nevezik, s megtartották saját katonai szervezetüket. A helyi fejedelmek szolgálatukba fogadták a nemzetségfőket, adóztatási joggal ruházták fel őket bizonyos falvak felett, s még más privilégiumokat is adtak nekik. Ennek ellenében hadi szolgálatot kellett teljesíteniük. Ezek a nemzetségek kiváltságos helyzetet élveztek a földműves lakosság körében. Külön katonai kasztot alkottak, *rajput*-oknak, a „rádzsa gyermekeinek" nevezték őket, s nemzetségfőik a kshatriyának nevezett arisztokrata rétegbe kerültek.

A Praticharok, amikor ki akarták terjeszteni birodalmuk határait, összeütközésbe kerültek a bengáliai Pala-nemzetségből származó fejedelmekkel. Hosszú háború keletkezett köztük, amelyben hűbéres fejedelmeik is részt vettek. A harcokba többször beavatkoztak a dekkani fejedelmek is.

Ezeknek a háborúknak, s a feudális urak, a rajputok rablóhadjáratainak legfőbb eredménye a szabad parasztok közösségeinek további meggyengülése lett. Igen sok paraszt kénytelen volt engedni a feudális rablók óhajának, s elismerve hatalmukat, feudális járadékot fizettek nekik a megművelt földekért. Más parasztok viszont megszöktek szülőfalujukból, s olyan nagyobb feudális urak földjére telepedtek, akik meg tudták őket védeni. A feudális nagybirtok növekedése meggyengítette a Pratichar-nemzetség hatalmát. Hasonló eredményekre vezetett a folyamat Bengáliában is, amely több tucat feudális birtokra esett szét, s az ezek élén álló személyek csak névleg ismerték el a Pala-nemzetség fennhatóságát.

A Garhva közelében levő Avatara-templom egyik szobra (Allah-abad vidékén) V—XII. század

Észak-Indiának ez a politikai helyzete elősegítette azoknak a hódító hadjáratoknak a sikerét, amelyeket 1001-ben Mahmud, az India határa mentén keletkezett erős Gaznavida-állam feje indított India ellen. Mahmud hadjáratai alkalmával kirabolta Észak-India nyugati részeit, beleértve Gujaratot is. Hatalmas zsákmányt és több tízezer indus rabszolgát vitt magával. Sok város romhalmazzá vált. Teljesen kirabolták és lerombolták az ország leggazdagabb templomait. Ezek egyike volt a Kathiawar-félszigeten levő somnathi Siva templom, amelynek több mint 10 000 faluja volt, s hatalmas gazdagságot halmozott fel. Az említett hadjáratok politikai eredménye a Praticharok államának megsemmisítése, s Punjab területének, azaz az Indus-folyó öt keleti mellékfolyója által alkotott folyamköznek a Gaznavida-államhoz csatolása lett. Gazdasági tekintetben ezek a hadjáratok súlyos csapást mértek az indiai társadalom termelőerőinek fejlődésére.

Dekkanban, akárcsak Észak-Indiában, több kis feudális fejedelemséget találunk. Ezek időnként kisebb-nagyobb, de csak átmeneti jellegű államokban egyesültek. A VII. század elején Dekkan nyugati részén jött létre egy állam a Chalukya-nemzetséggel az élén. Mint már mondottuk, ennek

megalapítója, II. Pulakeshin, visszaverte Harsha Dekkan elleni támadását. Dekkan déli részén valamivel előbb kialakult a Pallavák állama, amely a tamil törzsek által lakott területekre terjedt ki. Észak-Indiától eltérően azonban a dekkani területek gazdasági fejlődése, elsősorban pedig az élénk tengeri kereskedelmet folytató tengerparti részeké, sokkalta gyorsabb volt (Bengália kivételével).

Az arab írók megemlékeznek a Rashtrakuta-dinasztia államáról is. Ennek a feudális nemzetségnek a tagjai kihasználták a VIII. század közepén a Chalukyák gyengeségét, és saját uralmuk alatt egyesítették Nyugat-Dekkan jelentős részét. Az említett arab írók szerint az új állam gazdagságát és hatalmát tekintve negyedik helyen állt Bizánc, az arab kalifátus és a kínai birodalom után. A X. század utolsó negyedében a Rashtrakutákat megfosztották trónjuktól, s Nyugat-Dekkanban ismét a Chalukya-dinasztia került hatalomra.

Ugyanekkor a félsziget délkeleti részén szétesett a Pallavák tamil állama is. Ezután a tamilok által lakott területek a Cholák hatalma alatt egyesültek. Ezek erős flottájukkal támadásokat intéztek Bengália és Ceylon ellen. I. Rajendra maharadzsa, aki a XI. század elején uralkodott, kiterjesztette hatalmát Burma egy részére, valamint az Andaman- és Nikobar-szigetekre.

A PARASZTOK ÉS A KÉZMŰVESEK HARCA A FEUDÁLIS KIZSÁKMÁNYOLÁS ELLEN

A korra vonatkozó írásos források annyira szegények, hogy ezekre támaszkodva aligha tudunk többet mondani az említett államok politikai életéről, minthogy felsoroljuk sikeres és sikertelen hadjárataikat, a feudális urak egymás közti küzdelmét, az egyik dinasztia bukását és a másik trónra kerülését. Az elnyomott tömegek osztályharcáról csak azoknak a dél-indiai feliratos maradványoknak az alapján tudunk valamilyen elképzelést alkotni, amelyek bizonyos zavaros célzásokat tesznek erre.

Így például az egyik felirat egy olyan ember szigorú megbüntetéséről beszél, aki fellázította a parasztokat egy úr ellen, s felgyújtotta annak házát. Egy másik forrás arról számol be, hogy a parasztok szövetséget kötöttek egymással, hogy nem fizetnek adót, s azonnal megölik azokat, akik megszegik az egyezményt és segítséget nyújtanak az úrnak. A feliratok beszámolnak a Cholák államában tapasztalható állandó parasztmozgalmakról, amelyek megelőzték bukását, de nem ismertetik a részleteket. Vannak bizonyos adataink a parasztok lázadásairól a Chalukyák államában is. A kézművesek és a városi lakosság más rétegeinek a feudális iga ellen irányuló harca igen gyakran eretnekmozgalmak formáját öltötte. Ezek az ortodox hinduizmus és az általa megszentelt középkori kasztrendszer ellen irányultak.

A KASZTOK

A portugál *casta* (kaszt) szó nemzetséget, törzset jelent. A kaszt szó a *jati* (dzsati) szó fordítása, amely Indiában a feudális korszakban, sőt még ma is az azonos foglalkozásúak vagy azonos rendbe tartozók zárt csoportját jelenti. A kasztok már igen régen létrejöttek, de szigorú formájukat a középkorban vették fel. Egyetlen ember sem maradhatott kaszton kívül. Az egyikből a másikba való átmenet tilos volt. A kasztok életét elöljáróik és a kasztok tanácsai *(pancsajat)* irányították. Ezek ügyeltek arra, hogy a tagok betartsák a kasztszabályokat és szokásokat, ők szedték be a közös szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket, ők rendezték a kasztünnepeket, ítéltek a kasztszokások megsértése miatt, büntetéseket vetettek ki a kaszt javára, s különleges esetekben a legnagyobb büntetést, a kasztból való kiűzést alkalmazták. Ez megfosztotta az illetőt a kaszt védelmétől, családi jogaitól s a családi ingó és ingatlan vagyontól.

A kasztok haladó szerepe a gazdasági fejlődés bizonyos fokán abban rejlett, hogy örökletes szervezetként elősegítették a termelt áruk minőségét javító termelési tapasztalatok felhalmozódását.

Ugyanakkor azonban a munka szigorú szabályozása megkötött minden egyéni kezdeményezést, s így a kasztok lassanként a megszokott munkamódszerek, a rutin bástyáivá váltak a termelésben.

A kasztok hierarchikusan épültek fel. A legmagasabban két kaszt, a brahminok és a rajputok kasztja állt. Ezekbe tartoztak a feudális urak. Alattuk álltak a kereskedők és uzsorások kasztjai. A többi kasztok, kivéve azokat, amelyekbe a parasztság felső rétegei tartoztak, az ún. sudra kasztokat alkották. Ezeknek megvolt a belső hierarchikus szerkezete, felsőbb és alsóbb kasztok voltak közöttük. Az utóbbiak a feudális társadalom legjobban elnyomott rétegét, a rabszolgákat, a faluközösségi szolgákat s a „tisztátalan" mesterséggel foglalkozókat egyesítették. Ennek következtében nemcsak a városok, hanem a legkisebb falvak lakossága is különféle kasztokhoz tartozott.

A HINDUIZMUS, AZ INDIAI FEUDÁLIS TÁRSADALOM VALLÁSA

A hinduizmus, a feudális India vallása a legkülönbözőbb hiedelmeket és kultuszokat egyesítette magában. Megtaláljuk benne az ősközösségi rend örökségét (animizmus, totemizmus), de beletartoznak bonyolult teológiai tanokkal rendelkező vallások is. A hinduizmus követőinek általános nézete szerint az emberi sorsot irányító számtalan istenség közül kiemelkedik három fő isten: Brahma, Visnu és Siva. E három istenség közül legjobban Visnut és Sivát tisztelték. A fejedelmek nagyszerű templomokat emeltek nekik, amelyekben felállították szobraikat, és brahminok százai úgy szolgálták ezeket, mintha élő földi uralkodók lettek volna. A papok áldozati szertartásokat végezve „etették" és „itatták" őket. Az istenszobrokat illatos olajokkal kenegették, s a templomi táncosnők *(devadasz)* meghatározott időközökben, zene hangjaira kultikus táncokat mutattak be előttük. Bizonyos napokon a papok ünnepélyeket rendeztek, amelyekre az állam különféle részeiből sok ezer ember gyűlt össze.

A brahminok tana szerint az összes többi istenségek, bármily formában is tiszteljék őket, csupán Visnu és Siva megtestesülései, vagy a *sakti*-t, azok teremtő és pusztító erejét megszemélyesítő formák voltak. Ennek következtében az egységes vallási rendszer kidolgozására irányuló törekvés a különféle, gyakran ellentmondó vallási hiedelmek és szokások összekeverésére vezetett.

A khadjurahói Kandari Mahadev-templom
XI. század

Ezeknek a különféle vallási hiedelmeknek, tehát a hinduizmusnak nevezett tannak az alapját a régi animisztikus elképzelések alkották. A legjobban az a hit terjedt el, hogy a lélek az ember halála után elhagyja a testet, s hogy elérhessen a túlvilági isten (Jama) színe elé, a halott fiainak áldozatot kell bemutatniuk. Ellenkező esetben a halott lelke rossz szellemmé válik, és ártani fog az élőknek. Az eléje került lelkeket Jama bűneik büntetéseként vagy jótetteik jutalmazásaként a pokolba vagy a paradicsomba küldi egy bizonyos időre, mely egyenes arányban áll az illető által életében elkövetett rossz vagy jó cselekedetekkel. Csupán az igazak, a „szent" földi életet élők maradnak az égben, hogy ott örök boldogságot élvezzenek. A többiek lelkei viszont a pokolban vagy a paradicsomban eltöltött meghatározott idő után visszatérnek a földre, s új testi burkot vesznek magukra. S így megy ez egészen addig, amíg a „szentségnek" olyan fokát el nem érik, amely jogot ad nekik a túlvilági örök boldogságra.

A régi brahmin könyvek azt tanították, hogy csupán a kaszt törvényeinek s a vallási előírásoknak a brahminok segítségével történő engedelmes teljesítése teszi lehetővé az alsóbb kasztok számára, hogy lelkük egy felsőbb kaszt tagjának burkába kerüljön, míg a vallás előírásainak megszegése arra vezet, hogy a lélek egy alsóbbrendű lényben fog megtestesülni. A régi brahminoknak ez a tanítása a feudális urak kezében a fennálló rendszer és a középkori társadalom kaszthierarchiájának az igazolását szolgálta. Midőn a brahminok az emberek lelkében azt a gondolatot ültették el, hogy a kaszthoz való tartozás az előző életben elkövetett bűnök vagy jótettek eredménye, ily módon az elnyomott tömegeket megbékítették helyzetükkel, meggyengítették a társadalmi felemelkedésért vívott harcra irányuló akaratukat.

Azok, akik a „tisztátalanok" alsóbb kasztjaiba tartoztak, elkülönülve éltek a „tiszta" kasztok tagjaitól. A „tisztátalanoknak" nem volt szabad vizet hordaniuk arról a kútról, ahonnan a „tiszták" hordtak. Halottaik eltemetésére külön temetőik voltak. A brahminok azt tanították, hogy a legalsó és a legjobban elnyomott kasztok tagjai annyira „tisztátalanok", hogy már árnyékukkal is bemocskolhatják az embert. A „tisztátalan" kasztok többsége azokból állt, akik örökös rabszolgák vagy jobbágyok voltak, de ide tartoztak a vallási szempontból „tisztátalan" foglalkozást űző emberek is, mint például a halottmosók, a tímárok stb. A dolgozóknak az ilyenfajta megosztása megkönnyítette az uralkodó osztály részére a kizsákmányolást.

ERETNEKMOZGALMAK

A feudális viszonyokkal való elégedetlenség a rendszert megszentelő hinduizmus elleni harc formáját öltötte. Megjelentek olyan prédikátorok, akik azt hirdették, hogy isten előtt nincsenek „tiszta" és „tisztátalan" kasztok, hanem minden ember „üdvözülhet" a túlvilágon a *bhakti*, azaz az általa tisztelt isten iránti odaadás és szeretet segítségével. A bhakti egyik korai híve a déli származású Ramanuja (XII. század) volt. Ramanuja tagadta a brahminok kasztjának „szentségét" és különös „tisztaságát", s ezért szembeszállt azzal, hogy a brahminok a társadalomban privilégiumokra, a szellemi vezetésben pedig monopolhelyzetre tartsanak igényt.

A kasztok „tisztaságára" és „tisztátalanságára" vonatkozó dogmákkal és a megfelelő kasztprivilégiumokkal való szembeszállás mindig élesen antifeudális jellegű volt. A XII. században kialakult a lingajatok szektája, akik papjaikat saját soraikból, kaszti hovatartozásuktól függetlenül választották. A szekta alapítójáról, Basaváról szóló hagyomány azt mondja, hogy a lingajatok fellépése felkeléssé szélesedett, s ennek eredményeképpen elpusztították a Chalukyák fővárosát, Kaliani városát.

Az új társadalmi viszonyok tükröződtek az indiai nép kultúrájában is. E kultúra jellegéről a ránk maradt építészeti, szobrászati, valamint az egykorú irodalmi munkák alapján alkothatunk magunknak képet. A templomépítkezéseknél a tégla és a kő mind jobban kiszorította a fát, az ókor szinte egyetlen építőanyagát. Az indiai építők téglából és kőből hatalmas épületeket emeltek. A tanjorei templom (XI. század) központi bástyájának, ennek a tizennégy emeletes, csonka gúla alakú építménynek a magassága 61 méter.

A korai középkor folyamán ismeretlen nevű kőfaragók munkája eredményeképpen hatalmas sziklatömbökbe vágott gyönyörű barlangtemplomok, s nagy sziklatömbökből épített templomok jöttek létre. Így pl. a híres ellorai Kailasanath-templom a VIII. században épült.

Fejlődött a szobrászat is. A középkori indiai szobrok, amelyek a vallási ráhatás feladatát szolgálták, az emberi alakok ábrázolásában rendszerint nem követték a valóságot. Ezek a szobrok a nézőket meglepik szokatlan formáikkal (több fej és több kar) s tartásukkal, mely utóbbinak mintáit valószínűleg a templomi és udvari táncosok és táncosnők táncaiban találták. A névtelen népi mestereknek azonban sikerült megtörniük a vallásos szobrászatnak ezt a kanonizált formáját, elsősorban az állatábrázolásokban, s oly kiváló alkotásokat létrehozni, amilyenek pl. az egyik orissai templom körül a XII—XIII. században felállított elefánt- és lószobrok.

Levelet író nő
Bhuvaneshvarai szobor. XII. század

A kor irodalmában ritka kivételektől eltekintve nincsenek olyan munkák, amelyek kiállnák az összehasonlítást a Gupta-korszak emlékeivel. A feudális irodalom egészét az V—VI. századi klasszikus művek utánzása, a költői formák szabványosítása és a bonyolult stílus jellemzi. Ezeket az epikus, lírikus és drámai munkákat a nép számára érthetetlen szanszkrit nyelven írták. E munkákban igen sokszor az indiai eposzból származó különféle szerelmi jelenetek parafrázisaival találkozunk.

Ebben a korban a fejedelmi udvarokban lassanként megszületett a sajátos feudális irodalom is. E művekben a szerzők fejedelmeik haditetteit dicsőítették. Alapjukat a való élet szolgáltatta. Az olyan művek, mint Bana „Harshacharita" (Harsha tettei), Bilchana „Vikramankadevacharita" (Vikramaditya fejedelem tettei), Sandhyakara Nanda „Ramacharita" (Rama tettei) vagy Chand Barday „Prithviraj Rasay" (Prithviradzsról szóló ének), fontos forrásként jöhetnének számításba a középkori India történetének kutatója számára, ha biztosak lehetnénk benne, hogy a tömjénezés nem térítette el messzire az írót az igazságtól. Ezeknek az íróknak egyike-másika, mint pl. Chand Barday, már nem szanszkritul, hanem korának beszélt nyelvén (a hindin stb.) írt. Az egyetlen ismert törté-

neti munka e korban Kalhana „Rajatarangini" (Királyok patakja) című műve. E munkában a kasmíri uralkodók történetét olvashatjuk, de a munka csak ott megbízható, ahol az író a korához közel eső eseményeket adja elő.

A középkorban folytatódott az indiai filozófia fejlődése is, de ez kizárólag a régi idealista rendszerek további kidolgozásából állt. E filozófia legnagyobb képviselője egy déli ember, Shankaracharya (IX. század) volt, aki kidolgozta az *advayta*-nak nevezett monisztikus filozófiát, amely szerint reálisan csupán a változatlan szellemi princípium, az *atman* létezik, minden más pedig csupán illúzió. A korábban említett Ramanuja nevű filozófus azonban elutasította a világ illuzórikus voltára vonatkozó gondolatot, s azt tanította, hogy a szellemi princípiumon keresztül reálisan létezik az anyag is, amely elszakíthatatlanul össze van kötve az őt magát is irányító lélekkel. Shankaracharyától eltérően, aki szerint a világ illuzórikus és ezért illúzió a világra vonatkozó ismeretünk is, Ramanuja a világot reálisan létezőnek és megismerhetőnek tartotta.

A társadalmi és gazdasági élet új feltételei lökést adtak a jogi irodalom kifejlődésének. Létrejött számos új dharmashastra, s újabb kommentárokat is írtak a régi dharmashastrákhoz. Az utóbbiak közül a leghíresebb a Vijnaneshvara által a XII. században írt „Mitakshara" (Kommentár) volt, amely a családi jog területén mindmáig tekintélynek számít. Ugyanebben az időben több fontos munka jelent meg a szótárkészítés terén. Ezek közül ki kell emelni Halyayudha (X. század) és Hemachandra (XII. század) műveit.

A XII. században élt Bhaskaracharya, a híres asztronómus és matematikus. Újabb orvosi könyvek is készültek, mint például az a gyógyítási módokat tartalmazó munka, amelynek szerzője Chakrapandita volt (XI. század). Ugyanebben az évszázadban Sureshvar összeállította a „Shabdapradipa"-t, a gyógyfüvek szótárát. A középkori indiai műveltség központjai a kolostorok s azok a templomok voltak, amelyek mellett sajátos egyetemek működtek. A leghíresebbek közülük északon a Nalandban és Valabhiban, délen pedig a Kanchiban működő egyetemek voltak. Hszüan Cang kínai utazó azt írja, hogy Nalandban 10 000 hallgató tanulmányozta a különféle tudományokat, elsősorban azonban a buddhista és a brahmin filozófiát.

XXI. FEJEZET

AZ EURÓPAI KÖZÉPKORI VÁROSOK KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

A XI. század fontos határ Európában a kora feudális társadalomnak a teljesen kialakult feudális viszonyok felé tartó fejlődésében. A fejlett feudalizmus jellemző vonása: a városoknak, a kézművesség és a kereskedelem, az árutermelés központjainak létrejötte és felvirágzása. A középkori városok rendkívül nagy hatással voltak a falu gazdasági életére is, és elősegítették a mezőgazdasági termelőerők növekedését.

A NATURÁLIS GAZDÁLKODÁS URALMA A KORAI KÖZÉPKORBAN

A középkor első századaiban Európában a naturális gazdálkodás szinte osztatlanul uralkodott. A mezőgazdasági terményeket és az iparcikkeket (munkaeszközöket és ruházatot) a parasztcsalád egyaránt maga állította elő, mind a saját szükségletére, mind pedig a feudális úr számára, akinek adóként fizetett ezekkel. A mezőgazdasági és ipari munka egyesülése a naturális gazdálkodás jellemvonása. Csupán kis számban voltak olyan iparosok (udvari emberek), akik nem foglalkoztak vagy csak keveset foglalkoztak mezőgazdasági munkákkal, s ezek a nagy feudális urak birtokain éltek. Rendkívül kicsiny volt azoknak a parasztiparosoknak a száma is, akik falun élve a mezőgazdaság mellett külön foglalkoztak valamilyen iparral, a kovács-, a fazekas-, a tímármesterséggel stb.

A termékcsere egészen jelentéktelen volt. Csupán olyan ritka, de gazdaságilag fontos tárgyakkal kereskedtek, amelyeket csak bizonyos helyeken lehetett kitermelni (vas, ólom, réz, só stb.). Ezenkívül kereskedtek még olyan luxuscikkekkel is, amelyeket akkoriban nem gyártottak Európában, hanem keletről importálták őket (selyemszövetek, drága ékszerek, szépen kidolgozott fegyverek, fűszerek stb.). Ezt a kereskedelmet elsősorban a vándorkereskedők (bizánciak, arabok, szíriaiak stb.) bonyolították le. Az eladásra szánt termelés igen kicsiny volt, s a kereskedők által behozott árukért a mezőgazdasági termékeknek csak egy igen kis részével fizettek.

Természetesen a korai középkorban is álltak fenn az ókorból megmaradt vagy újonnan keletkezett olyan városok, amelyek vagy közigazgatási központok, erődítmények (burgok), vagy egyházi központok (érseki, püspöki székhelyek stb.) voltak. Ámde a naturális gazdálkodás szinte kizárólagos uralma mellett, amikor az ipari tevékenység még nem vált el a mezőgazdaságitól, ezek a városok nem lehettek a kézművesség és a kereskedelem központjai. Bár néhány kora középkori városban már a VIII—IX. század folyamán kifejlődött az ipar, s létrejöttek a piacok, ez nem változtatja meg a felvázolt kép fő vonalait.

Akármily lassan haladt is a kora középkorban a termelőerők fejlődése, a X—XI. század folyamán Európa gazdasági életében mégis jelentős változások történtek. Ezek elsősorban a technika, az ipari munkamódszerek megváltozásában, az egyes iparágak elkülönülésében mutatkoztak meg. Egyes iparok jelentősen tökéletesedtek. Így például a fémek bányászata, kiolvasztása és feldolgozása, továbbá a kovácsmesterség és a fegyverkészítés, a szövetek, elsősorban a posztó előállítása, a tímármesterség, a fazekaskorong segítségével gyártott tökéletesebb agyagedények készítése, a molnármesterség, az építészet stb.

A kézműves iparnak különféle ágakra szakadása, a termelési technika és a munkaeljárások tökéletesedése a kézműves további specializálódását vonták maguk után. Ez a specializálódás azonban nem fért össze az önálló gazdaságot vezető paraszt helyzetével, aki egyidejűleg földművesként és iparosként dolgozott. Így az iparnak, amely addig a földművesség mellett kisegítő szerepet játszott, önálló gazdasági ággá kellett alakulnia.

A kézművesség mezőgazdaságtól való elválási folyamatának másik oldalát a földművelés és az állattenyésztés fejlődésében mutatkozó haladás képezte. A munkaeszközök és a talaj megművelési módjának tökéletesedésével, elsősorban pedig a vasekének, továbbá a kétnyomásos, majd a háromnyomásos gazdálkodásnak általános elterjedése következtében jelentősen megnövekedett a mezőgazdasági munka termelékenysége. Növelték a megművelt földek területét is, irtották az erdőket, s felszántottak addig ugaron levő területeket. Nagy szerepet játszott ebben a belső kolonizáció, az új területek betelepítése és gazdasági kihasználása. Ezeknek a változásoknak hatására a mezőgazdaságban megnövekedett mind a mezőgazdasági termékek mennyisége, mind pedig a termelt növények száma, csökkent a termelési idő, s ennek következtében szaporodott a feudális földbirtokosok által elsajátított többlettermék. A szükségletek felett mutatkozó többlet egy bizonyos része a paraszt tulajdonában maradt. Ez lehetővé tette, hogy a mezőgazdasági termékek egy részét kézműves szakemberek készítményeire cserélje.

A KÖZÉPKORI VÁROSOK, A KÉZMŰVESSÉG ÉS A KERESKEDELEM KÖZPONTJAINAK KIFEJLŐDÉSE

Így tehát Európában nagyjából a X—XI. században létrejöttek mindazok a feltételek, amelyek az iparnak a mezőgazdaságtól való elválásához szükségesek voltak. Emellett a mezőgazdaságtól elváló kézművesség — ez a kézi munkán alapuló kisipari termelés — több fejlődési fokon ment keresztül.

Az első szakaszban az ipari termékeket a fogyasztó rendelésére állították elő, amikor is a nyersanyagot vagy a rendelő, vagy az iparos bocsátotta rendelkezésre, s a munkát vagy természetben, vagy pénzben fizették. Az ilyenfajta kézművesség nemcsak a városban található, hanem jelentősen elterjedt falun is, és a parasztgazdaság kiegészítő ágát alkotta. Amikor az iparos rendelésre dolgozott, még nem beszélhetünk árutermelésről, mert a munkatermék nem került piacra. Az ipar fejlődésének következő foka azonban a kézművesnek a piacon való jelentkezése volt. Ez új és igen fontos jelenség a feudális társadalom fejlődésében.

Az a kézműves, aki csak ipari termékeket állított elő, nem tudta volna fenntartani magát piac nélkül, ha ott nem szerzi meg saját gyártmányaiért a szükséges mezőgazdasági termékeket. Amikor azonban az iparos piacra kezd dolgozni, árutermelővé válik. Így tehát a mezőgazdaságtól elvált ipar az árutermelés és az áruviszonyok megszületését, a város és a falu közötti csere — egyben a város és a falu közötti ellentét — megjelenését jelenti.

A jobbágyi és feudális függésben élő falusi lakosság tömegéből lassanként kiemelkedő kéz-

művesek igyekeztek elhagyni a falut. Elmenekültek uruktól, s ott telepedtek le, ahol kedvező feltételeket találtak termékeik elhelyezésére, önálló iparosgazdaságuk vitelére. A parasztok megszökése a faluból vezetett közvetlenül a középkori városok, az ipar és a kereskedelem központjainak kialakulásához.

A falut elhagyó, az onnan megszökő parasztiparosok különféle helyeken telepedtek le, ott, ahol kedvező feltételeket találtak az iparűzésre (eladási lehetőség, a nyersanyaghoz való közelség, viszonylagos biztonság) stb. Az iparosok gyakran éppen azokon a helyeken telepedtek le, amelyek a kora középkorban közigazgatási, katonai és egyházi központok voltak. E helységek legtöbbjét falak vették körül, s ez biztonságot nyújtott a kézművesek számára. S minthogy e központokban jelentős népesség gyűlt össze (urak szolgáikkal és nagyszámú kíséretükkel; főpapok, a királyi és helyi közigazgatás képviselői stb.), ez kedvező feltételeket teremtett a kézművesek termékeinek elhelyezésére. De kézművesek telepedtek le a nagy feudális birtokok központjaiban, a földesurak lakóhelyén, a várak mellett is, mivel ezek lakói megvásárolták termékeiket. Más kézművesek viszont a kolostorok mellett vetették meg lábukat, ahová zarándoklatra nagy tömegek jártak. De megtaláljuk az iparosokat a fontos utak kereszteződésénél, a folyami átkelőhelyeknél és hidaknál, a folyók torkolatvidékén, a kikötésre alkalmas öblök mellett stb. is. De bármilyen különbözők is voltak azok a helyek, ahol az iparosok letelepedtek, egyaránt a piacra termelő iparos népesség központjaivá, és ezzel az árutermelés és a csere központjaivá váltak a feudális társadalomban.

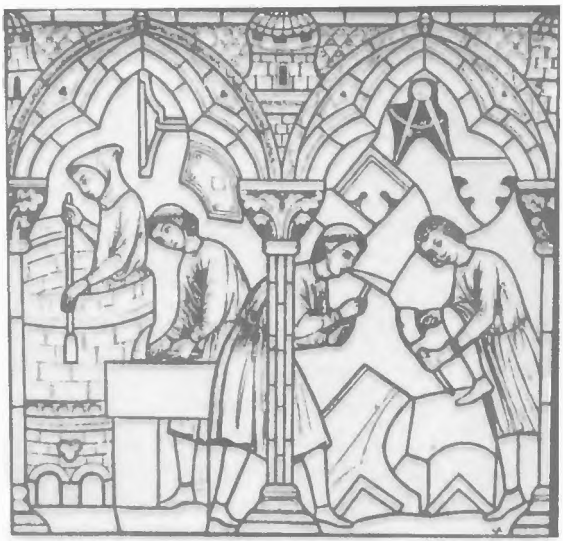

Kőfaragók munka közben
Üvegfestmény. XIII. század

A városok a feudalizmus korában igen fontos szerepet játszottak a belső piac fejlesztése terén. Bármily lassan is, de növelték mind az ipari termelést, mind pedig a kereskedelmet, s ily módon az úri és a parasztgazdaságot egyaránt bevonták az áruforgalomba. Ezzel elősegítették a mezőgazdasági termelőerők növekedését, az árutermelés kialakulását és fejlődését, s hozzájárultak az ország belső piacának a kialakulásához.

A VÁROSI LAKOSSÁG ÉS A VÁROSOK KÜLSŐ KÉPE

Nyugat-Európában a legelső városok Itáliában (Velence, Genova, Pisa, Nápoly, Amalfi stb.) és Dél-Franciaországban (Marseille, Arles, Narbonne és Montpellier) jöttek létre, minthogy itt a feudális viszonyok fejlődése a IX. századtól kezdve a termelőerők jelentős növekedéséhez s az iparnak a mezőgazdaságtól való elválásához vezetett.

Az itáliai és dél-franciaországi városok kifejlődését elősegítő tényezők egyike az a kereskedelmi kapcsolat volt, amely Itáliát és Dél-Franciaországot összekötötte Bizánccal és Kelettel, azokkal az országokkal, ahol az ókorból nagyszámú és virágzó ipari-kereskedelmi centrumok maradtak fenn. Fejlett kézműves termeléssel és élénk kereskedelemmel rendelkező olyan gazdag városokat találunk ott, mint amilyen Konstantinápoly, Thesszaloniké (Szaloniki), Alexandria, Damaszkusz és Bagdad voltak. Még gazdagabb és még népesebb, a korhoz képest rendkívül magas anyagi és szellemi kul-

túrával rendelkező városok voltak Kínában (Csangan, Lojang, Csengtu, Jangcsou, Kuangcsou vagy Kanton), valamint Indiában (Kanyakubja vagy Kanauj, Varanasi vagy Benares, Ujjain, Surastra vagy Surat, Tanjore, Tamralipti vagy Tamluk stb.). Ami Észak-Franciaország, Németalföld Anglia városait, valamint Délnyugat-Németország Rajna és Duna menti városait illeti, ezek keletkezése és kifejlődése csak a X—XI. században ment végbe.

Kelet-Európában a legrégibb városok, amelyek korán az ipar és kereskedelem központjaivá váltak: Kijev, Csernyigov, Szmolenszk, Polock és Novgorod voltak. Kijev már a X—XI. században jelentős ipari és kereskedelmi központ, s nagyszerűségével meglepte a kortársakat: Konstantinápoly vetélytársának nevezték. Egykorú források szerint a XI. század elején Kijevnek nyolc piaca volt.

Nagy és gazdag város volt e korban Novgorod is. Mint a szovjet régészek ásatásai bizonyították, Novgorod utcáit már a XI. században fával burkolták. A XI—XII. században vízvezeték is volt e városban s a víz kivésett facsövekben folyt. Ez volt az egyik legkorábbi vízvezeték a középkori Európában.

A régi Oroszország városai a X—XI. században jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le számos keleti és nyugati országgal, így a Volga-vidékkel, a Kaukázussal, Bizánccal, Közép-Ázsiával, Iránnal, az arab országokkal, a Földközi-tenger vidékével, a szláv Pomerániával, Skandináviával, a Balti-tenger déli partjával, továbbá a közép- és nyugat-európai országokkal: Csehországgal, Moráviával, Lengyelországgal, Magyarországgal és Németországgal. Különösen nagy szerepet játszott a nemzetközi kereskedelemben a X. századtól Novgorod. Jelentős sikereket értek el az orosz városok az ipar fejlesztése, elsősorban pedig a fémfeldolgozás, a fegyverkészítés és az ékszerészet terén.

Korán kifejlődtek a városok a szláv Pomerániában, a Balti-tenger partján: Wolin, Kamien, Arkona (Rujan, a mai Rügen szigetén), Stargard, Szczecin, Gdańsk és Kołobrzeg, továbbá a délszláv városok a dalmát tengerparton: Dubrovnik, Zadar, Šibenik, Split, Kotor stb.

Jelentős ipari és kereskedelmi központ volt Európában Prága. A híres arab utazó és geográfus, Ibrahim ibn Jakub, aki a X. század közepén járt Csehországban, azt írja Prágáról, hogy az „egyike a leggazdagabb kereskedővárosoknak".

A X—XI. század folyamán keletkezett európai városok lakosságának magva a kézművesség volt. Azok a parasztok, akik megszöktek uraiktól vagy az úrbér további megfizetése feltételével a városokba költöztek, polgárokká váltak, lassanként megszabadultak a személyi függéstől. „A középkor jobbágyaiból lettek az első városok polgárai."[1] A középkori városok megjelenésével azonban nem fejeződött be az iparnak a mezőgazdaságtól való elválása. A kézművesek ugyanis, bár polgárokká váltak, még soká megőrizték falusi származásuk nyomait. Ezenkívül a falvakban mind az úri, mind pedig a parasztgazdaság még hosszú időn keresztül saját eszközeivel elégítette ki iparcikkszükségletét. Az iparnak a mezőgazdaságtól való elválása, amely Európában a IX—XI. század folyamán kezdett megvalósulni, még egyáltalán nem vált teljessé és befejezetté.

A kézműves az első időben egyúttal kereskedő is volt. A városokban csak később jelentek meg a kereskedők, ez az új társadalmi réteg, amelynek tevékenysége nem a termelés, hanem az áruk cseréje terén bonyolódott le. Ezek az európai városokban a XI—XII. század folyamán megjelenő kereskedők, szemben az előző korok feudális társadalmában működő, szinte kizárólag külkereskedelemmel foglalkozó vándorkereskedőkkel, már jelentős mértékben a helyi piacokon lebonyolódó belső kereskedelmet, azaz a város és a falu közti árucsere lebonyolítását intézték. A kereskedelmi tevékenységnek az ipartól való elválása újabb lépés volt a társadalmi munkamegosztás fejlődése terén.

A középkori városok külső képe jelentősen eltér a mai városokétól. Rendszerint magas fa-, gyakrabban kőtornyokkal és erős kapukkal ellátott kőfalak vették körül őket, s a falak előtt mély

[1] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 443. old.

Carcassoune (Franciaország) városfalai
XIII. század

árkok húzódtak a feudális urak és az ellenséges támadások elleni védekezés céljából. A városok lakói, az iparosok és kereskedők őrszolgálatot teljesítettek, s belőlük került ki a városi hadsereg. A középkori várost övező falak azonban az idők folyamán szűkké váltak, s nem tudták befogadni az összes városi építményeket. Így azután a falakon kívül lassanként létrejöttek az alsóvárosok, amelyekben elsősorban iparosok laktak, mégpedig úgy, hogy egy iparág képviselői rendszerint egy utcában tömörültek. Így jöttek létre a kovácsok, a fegyverkovácsok, az ácsok, a takácsok utcái. Az alsóvárosokat azután újabb falakkal és erődítményekkel vették körül.

Az európai városok méretei kicsinyek voltak. E kis és szűk városok lakossága 1000-től 3—5000 emberig terjedt. Csak a legnagyobb városoknak volt több tízezret számláló lakossága.

Bár a városi polgárok legnagyobb része iparral és kereskedelemmel foglalkozott, játszott némi szerepet a város életében a földművelés is. Igen sok városi lakosnak megvolt a szántóföldje, legelője és konyhakertje a falakon kívül, részben pedig a falakon belül. A kisebb állatok, kecskék, juhok, disznók gyakran a városon belül legeltek, s a disznók kitűnő táplálékra találtak, mivel a szemetet, az ételmaradékot és a piszkot rendszerint az utcára dobták ki.

Az egészségtelen körülmények miatt a városokban gyakran járványok törtek ki, s így a halandóság igen nagy volt. Gyakran pusztította a városokat tűzvész is, mivel a városi épületek nagy része fából készült, s a házakat közel építették egymáshoz. A falak akadályozták a város terjeszkedését, ezért az utcák rendkívül szűkek voltak, viszont a házak emeleteit gyakran lépcsőzetesen előreugróra építették, s így az utca két oldalán épült házak tetőzete majdnem összeért. A szűk és görbe városi utcák gyakran félhomályban voltak, sokukba sohasem hatolt be a napsugár. Utcai világítás nem létezett. A városok központja rendszerint a piactér volt, melynek közelében épült a templom.

A VÁROSOK HARCA A XI—XIII. SZÁZADBAN A FEUDÁLIS SZENIOROK ELLEN

A középkori városok rendszerint feudális urak földjén keletkeztek, s ezért szükségszerűen azok hűbéri fennhatósága alatt álltak. Ennek folytán kezdetben a szeniorok kezében összpontosult minden hatalom a városban. Az uraság érdekelve volt abban, hogy város jöjjön létre a földjén, mert az ipar és a kereskedelem többletjövedelmet hozott számára.

A feudális urak a lehető legnagyobb jövedelmet igyekeztek kisajtolni a városokból, s ez természetesen harcra vezetett a város és szeniorja között. Az urak közvetlen erőszakot alkalmaztak, ami viszont a városi polgárok ellenállását vonta maga után. A polgárok harcba szálltak a feudális igából való felszabadulásért. Ennek a harcnak a kimenetelétől függött a város politikai berendezkedése, s a szeniortól való függésének foka.

Az uraiktól megszökött s a fejlődő városokba települő parasztok a falvakból magukkal hozták az ottani faluközösségi szervezet szokásait. A mark-szervezet a város fejlődési feltételeihez alkalmazva nagy szerepet játszott a középkori városok önkormányzatának megszervezésében.

A szeniorok és a polgárok közötti harc, amelynek során kialakult a városi önkormányzat, Európa egyes országaiban más és más módon, a történeti fejlődés feltételeitől függően folyt. Itáliában például, ahol a városok gazdaságilag korán felvirágoztak, a polgárok már a XI—XII. század folyamán nagy önállóságra tettek szert. Észak- és Közép-Itália sok városa hatalma alá vetette a város körüli vidéket, s városállammá vált. Ezek voltak a városi köztársaságok: Velence, Genova, Pisa, Firenze, Milánó stb.

Hasonló volt a helyzet Németországban is, ahol az ún. birodalmi városok a XII. és különösen a XIII. századtól kezdve formálisan a császár uralma alatt álltak, a valóságban azonban független városköztársaságok voltak. Joguk volt hadüzenetre, békekötésre, pénzt vertek stb. Ilyen város volt Lübeck, Hamburg, Bréma, Nürnberg, Augsburg, a Majna menti Frankfurt stb.

A münsteri (Németország) városháza épülete
XIV. század

Észak-Franciaország több városa (Amiens, Saint-Quentin, Beauvais, Laon stb.) a szeniorok ellen vívott hosszú és elkeseredett — nemegyszer fegyveres — harcok eredményeképpen, ugyancsak megszerezte az önkormányzati jogot, s e városok maguk választották a városi tanácsot és tisztviselőket a polgármestertől kezdve lefelé. Franciaországban és Angliában a városi tanács fejét *maire*-nek, illetve *mayor*-nak, Németországban *bürgermeister*-nek nevezték. Az önkormányzati joggal felruházott városok (kommunák) saját bírósággal, hadsereggel, pénzügyekkel és adóztatási joggal rendelkeztek. Ugyanakkor ezek a városok megszabadultak a szokásos szeniorális kötelezettségektől, tehát a robottól, az úrbértől és különféle más fizetségektől. A kommunák kötelezettsége a feudális úrral szemben rendszerint évi

meghatározott, s viszonylag alacsony pénzjáradékban merült ki, de emellett még háború idején egy kisebb fegyveres csapatot is az úr rendelkezésére kellett bocsátaniuk.

Oroszországban a XI. században a városok kifejlődésével megerősödött a városi gyűlések (vecse) jelentősége. A polgárok, akárcsak Nyugat-Európában, a városi szabadságért harcoltak. Sajátos politikai szervezet jött létre Novgorodban. Ez feudális köztársaság volt, amelyben nagy politikai erőt képezett a kereskedő és iparos lakosság.

A város által megszerzett önállóság és önkormányzat foka nem volt egyforma, a konkrét történeti körülményektől függött. A városoknak gyakran sikerült elnyerni az önkormányzati jogot a szeniornak fizetendő egyszeri nagyobb összeg ellenében. Így szabadultak meg szeniorjaik gyámkodásától, így váltak kommunákká Dél-Franciaország, Itália stb. gazdag városai.

Igen sokszor nagy városok, elsősorban királyi földön keletkezett városok nem kapták meg az önkormányzati jogot, de számos privilégiummal és szabadsággal rendelkeztek, amelyek között megtaláljuk a városi tisztviselők választásának a jogát is. Ezek a király által kinevezett tisztviselőkkel vagy a szenior képviselőivel együttműködtek. Ilyen nem teljes önkormányzati joggal rendelkezett Párizs és sok más francia város, mint például Orléans, Bourges, Lorris, Lyon, Nantes, Chartres, Angliában pedig Lincoln, Ipswich, Oxford, Cambridge, Gloucester. Nem minden városnak sikerült azonban megszereznie az önállóság ilyen fokát sem. Egyes városok, különösen a kicsinyek, amelyekben nem volt fejlett ipar és kereskedelem, s amelyek nem rendelkeztek a szükséges pénzzel és erővel a szeniorok elleni harcra, teljes egészében úri igazgatás alatt maradtak.

Így tehát a városoknak a szeniorok ellen vívott harca különféle eredménnyel járt. Egy dologban azonban megegyeztek: az összes városi polgárok személyükben megszabadultak a jobbágyi kötöttségtől. Ezért, ha a szökött paraszt egy bizonyos ideig a városban élt, rendszerint egy évig és egy napig, akkor szabaddá vált, s egy szenior sem tehette őt jobbággyá. „A városi levegő szabaddá tesz" — mondta a középkori közmondás.

A VÁROSI IPAR ÉS CÉHSZERVEZETE

A középkori város termelési alapját a kézművesség szolgáltatta. A feudalizmust mind falun, mind pedig a városban a kistermelés jellemezte. Az iparos, akárcsak a paraszt, kistermelő volt. Megvoltak a munkaeszközei, önálló, saját munkáján alapuló gazdálkodást folytatott, s célja nem a nyereszkedés volt, hanem az életfenntartáshoz szükséges eszközök megszerzése. A kézműves munkájának célja a „helyzetének megfelelő *létfenntartás*, s nem pedig a csereérték, nem a meggazdagodás volt".[2]

A középkori európai kézművesség jellemző vonása a céhszervezet, azaz egy városon belül ugyanazon iparral foglalkozó emberek speciális szövetségekbe, céhekbe tömörülése. A céhek szinte egyidejűleg jelentek meg a városokkal. Itáliában már megtaláljuk őket a X. században, Franciaországban, Angliában, Németországban és Csehországban pedig a XI—XII. századtól kezdve, bár a céhek végleges kiformálódása (a királyi céhprivilégiumok kiállítása, a céhszabályzatok összeállítása stb.) rendszerint később történt. Az iparosok egyesülései megvoltak az orosz városokban is, pl. Novgorodban.

A céhek a városokba menekülő parasztok szervezeteiként jelentkeztek. Ezeknek szükségük volt a rabló nemesség elleni harc és a versenytársaktól való védekezés céljait szolgáló egyesülésre. Azok között az okok között, amelyek a céhek kialakulását szükségessé tették, Marx és Engels megemlíti azt, hogy az iparosoknak szükségük volt közös piaci épületek emelésére áruik eladása céljából, s meg kellett védeniük közös tulajdonjogukat bizonyos szakma vagy foglalkozás űzésére. Az iparosok különleges korporációkba (céhekbe) egyesülését a középkorban uralkodó feudális viszonyok egész rendszere, a társadalom egész feudális-rendi szerkezete határozta meg.[3]

[2] *Marx:* A tőke termelési folyamata. Marx—Engels Archiv. II. (VII) köt. 111. old. (oroszul).

[3] Lásd *Marx—Engels* Művei. III. köt. Budapest 1960. 79. old.

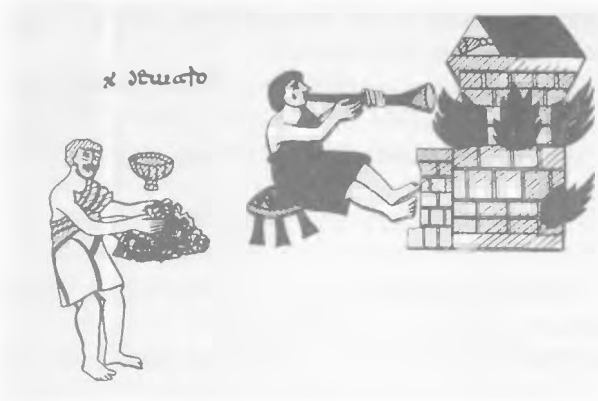

Üvegfúvó műhely
Hrabanus Maurus enciklopédiájának miniatúrája. IX. század

A céhszervezet mintája, akárcsak a városi önkormányzaté, a faluközösségi szervezet volt.[4] A céhekben egyesült iparosok közvetlen termelők voltak. Mindegyikük saját műhelyében, saját szerszámaival, saját nyersanyagával dolgozott. Marx kifejezése szerint annyira összenőtt termelési eszközeivel, „mint a csiga a csigaházzal".[5] A középkori ipar jellemző vonása, akárcsak a paraszti gazdaságé, a hagyományhoz való ragaszkodás, a megszokottság volt.

Az iparosműhelyen belül alig volt munkamegosztás. A munkamegosztás az egyes céhek között mutatkozott, s ez a termelés fejlődésével az iparágak számának növekedéséhez, következésképpen új céhek létrejöttéhez vezetett. Ez a körülmény, bár nem változtatta meg a középkori ipar jellegét, mégis bizonyos mértékű technikai haladást, a munkamódszerek tökéletesítését, a munkaeszközök specializációját stb. jelentette. Az iparosnak rendszerint családja segített munkájában. Mellette még egy vagy két legény s néhány inas is dolgozott. A céh teljes jogú tagja azonban csak a mester, a műhely tulajdonosa volt. A mester, a legény és az inas a sajátos céhhierarchia külön fokain álltak. Annak számára, aki be akart lépni a céhbe, azaz tagja kívánt lenni, először keresztül kellett mennie a két alsó fokozaton. A céhek első fejlődési szakaszában minden inasból néhány év múlva segéd vagy legény, a legényből pedig mester lett.

A legtöbb városban az iparűzésnek kötelező előfeltétele volt a céhhez tartozás. Ily módon megszüntették a kistermelők számára az adott szűk piaci körülmények között s viszonylag jelentéktelen kereslet mellett veszélyes kontárok versenyét. A céhbe tartozó kézművesek érdekelve voltak abban, hogy az illető céh összes tagjai számára biztosítva legyen áruik elhelyezése. Ezért a céh szigorúan szabályozta a termelést, és külön e célra választott személyek útján ellenőrizte, hogy minden mester — a céh tagja — megfelelő minőségű árut állítson elő. Így pl. a céh előírta, hogy milyen szélesnek és milyen színűnek kell lennie a szövetnek, hány fonalnak kell húzódnia az alapban, milyen munkaeszközt és nyersanyagot szabad használni stb.

A céh kisárutermelők korporációja (egyesülése) lévén, árgus szemekkel ügyelt arra, hogy tagjainak termelése ne haladjon meg egy bizonyos mértéket, senki se váljon versenytársává a többi céhtagnak többlettermelés révén. Ezért a céhszabályok szigorúan korlátozták az egy mester által tartható legények és inasok számát, tiltották az éjjeli és az ünnepnapokon folytatott munkát, korlátozták a kézműves munkapadjainak a számát, s szabályozták még a nyersanyagtartalék mennyiségét is.

Az ipar és szervezete a középkori városban feudális jellegű volt. „. . . A földbirtokok e hűbéri tagozódásának a *városokban* a testületi tulajdon[6], a kézművesség hűbéri szervezete felelt meg."[7] Az iparnak ez a szervezete a középkori városban az árutermelés fejlődésének szükséges formája volt, mert ebben a korszakban kedvező feltételeket teremtett a termelőerők további fejlődéséhez. A céh megvédte a kézműveseket a feudális urak részéről történő mértéktelen kizsákmányolástól, biztosította a kistermelők fennmaradását a rendkívül szűk piac mellett, és elősegítette a technika fejlődését,

[4] Lásd *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 162—163. old.
[5] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 337. old.
[6] A testületi tulajdonon a bizonyos szakmára vagy foglalkozásra vonatkozó céhmonopóliumot kell érteni.
[7] *Marx—Engels* Művei. III. köt. Budapest 1960. 79. old.

az ipari munkamódszerek tökéletesedését. A feudális termelési mód virágzása korában a céhszervezet teljes összhangban állt a termelőerők fejlődésének abban az időben elért fokával.

A céhszervezet a középkori iparos életében döntő szerepet játszott. A céh a város védelmében résztvevő hadi szervezet volt (őrszolgálat), és háború esetén a városi hadsereg külön harci egységét szolgáltatta. A céhnek megvolt a „védőszentje", akinek napját megünnepelte, volt saját temploma vagy kápolnája, s maga is sajátos vallási szervezetet alkotott. Ugyanakkor a céh segélyező szerv is volt, mert a céhbe lépés díjából, a büntetésekből és más fizetségekből segítséget nyújtott tagjainak, azok családjának betegség vagy a céhtag halála esetén.

A CÉHEK HARCA A VÁROSI PATRÍCIUSOK ELLEN

A városoknak a feudális szeniorok ellen vívott harca az esetek többségében arra vezetett, hogy a város igazgatása — részben vagy teljesen — a polgárok kezébe került. A városi ügyek intézésében azonban nem vehetett részt minden egyes polgár. A feudális urak elleni harc súlya a tömegek, elsősorban a kézművesek vállaira nehezedett. A harc eredményét viszont a városi lakosság felső rétege, a háztulajdonosok, a földbirtokosok, az uzsorások és a gazdag kereskedők aknázták ki elsősorban.

A városi lakosságnak ez a felső, privilegizált rétege a gazdagok szűk és zárt csoportját, a városi arisztokráciát képezte (nyugaton ezt az arisztokráciát rendszerint patríciusoknak nevezték), amely kezében tartotta a város igazgatását. A városi közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a pénzügyek vezetése mind ennek a felső rétegnek a kezében volt, amely azt a gazdag polgárok előnyére és az iparos lakosság széles rétegeinek hátrányára használta fel. Igen jól mutatkozik ez az adópolitikában. Több nyugati városban (Kölnben, Strassburgban, Firenzében, Milánóban, Londonban stb.) a feudális főnemességhez közel került városi patríciusok velük együtt kegyetlenül elnyomták a népet, a kézműveseket és a városi szegénységet. Abban a mértékben azonban, ahogyan fejlődött az ipar és megerősödtek a céhek, az iparosok harcba szálltak a hatalomért a városi arisztokráciával. A középkori Európában ez a harc, amely rendszerint igen éles volt, és fegyveres felkelésekbe torkollott, szinte mindenütt a XIII—XV. században zajlott le. Eredménye különböző volt. Egyes városokban — elsősorban azokban, ahol nagy szerepet játszott az ipar — a céhek győztek (pl. Kölnben, Augsburgban, Firenzében). Más városokban viszont, ahol az ipar háttérbe szorult a kereskedelem mögött, s ahol a vezető szerepet a kereskedők játszották, a céhek vereséget szenvedtek, s a harcból a patríciusok kerültek ki győztesként (Hamburgban, Lübeckben, Rostockban stb.).

A városi polgároknak a feudális urak ellen s a céheknek a városi patríciusok ellen vívott harca közben alakult ki a városi polgárok (bürgerek) középkori rendje. Nyugaton a *bürger* szó kezdetben valamennyi városi polgárt jelentette (a német „burg" — vár, város szóból; ebből származik a középkori francia „bourgeois" szó is). A városi polgárság azonban nem volt egységes. Egyrészt lassanként kialakult a kereskedők és tehetős iparosok rétege, másrészt pedig a városi plebejusok *(plebs)* népes rétege, amelybe a legények, az inasok, a napszámosok, a tönkrement iparosok és más városi szegényemberek tartoztak. Ezzel párhuzamosan a „bürger" szó elvesztette régi jelentését, s új értelmet nyert. Ettől kezdve bürgereknek már nem általában a városi polgárokat, hanem csak a gazdag és tehetős polgárokat nevezték, akikből később létrejött a burzsoázia.

AZ ÁRU- ÉS PÉNZVISZONYOK FEJLŐDÉSE

Az árutermelés kifejlődése mind a városokban, mind pedig a falvakban a XIII. századtól kezdve az előző korhoz viszonyítva a kereskedelem és a piaci kapcsolatok jelentős kibővüléséhez vezetett. Bármily lassan haladt is az áru- és pénzviszonyok fejlődése a falvakban, mégis egyre jobban

aláásta a naturális gazdálkodást, s a mezőgazdasági termények egyre nagyobb hányadát dobta piacra, amelyet azután a kereskedelem közvetítésével a városi ipar termékeire cseréltek ki. Jóllehet a falu még termékeinek csak viszonylag kis részét adta át a városnak, s jórészt maga látta el magát iparcikkekkel, az árutermelés fejlődése mégis megindult a falvakban is. Ez arról tanúskodik, hogy a parasztok egy része árutermelővé vált, s lassanként kialakulóban volt a belső piac.

Európa bel- és külkereskedelmében nagy szerepet játszottak a vásárok, amelyek Franciaországban, Itáliában, Angliában és más országokban már a XI—XII. század folyamán széles körben elterjedtek. A vásárokon nagy mennyiségben cseréltek gazdát az olyan nagy keresletnek örvendő cikkek, mint amilyenek a gyapjú, bőr, posztó, lenszövet, fémek, fémtárgyak és a gabona voltak. A legnagyobb vásárok jelentős szerepet játszottak a külkereskedelem fejlődésében is. Így pl. a XII—XIII. században a franciaországi Champagne grófságban tartott vásárokon a legkülönbözőbb európai országok (Németország, Franciaország, Itália, Anglia, Katalónia, Csehország és Magyarország) kereskedői találkoztak. Az itáliai kereskedők, elsősorban a velenceiek és genovaiak, drága keleti árukat, selymet, gyapotszöveteket, ékszereket és más luxustárgyakat, valamint fűszereket (bors, fahéj, gyömbér, szegfűszeg stb.) szállítottak. A flamand és a firenzei kereskedők finom posztókat vittek oda. A németországi kereskedők lenszövetekkel, a csehek posztóval, bőrrel és fémtárgyakkal, az angol kereskedők pedig gyapjúval, ólommal és vassal jelentek meg ezeken a vásárokon.

A XIII. században az európai kereskedelem lényegében két körzetben összpontosult. Az egyik a Földközi-tenger vidéke volt, amely a nyugat-európai és a keleti országok közti kereskedelem összekötő láncszemét alkotta. Eleinte itt az arab és a bizánci kereskedők játszották a fő szerepet, a XII—XIII. század folyamán azonban, elsősorban a keresztes hadjáratok következményeképpen, az elsőbbség a genovai és a velencei, továbbá a marseille-i és barcelonai kereskedők kezébe került. Az európai kereskedelem másik körzete a Balti- és az Északi-tenger volt. Ebben a kereskedelemben az említett tengerek partján elterülő városoknak a polgárai, tehát Oroszország északnyugati vidékei (elsősorban Novgorod, Pszkov és Polock), továbbá Észak-Németország, Skandinávia, Dánia, Franciaország, Anglia stb. vettek részt.

A kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedését azonban rendkívüli módon akadályozták a feudális korszakra jellemző viszonyok. Az egyes szeniorok birtokát vámsorompók választották el egymástól, s ezeknél a kereskedőket alaposan megvámolták. Vámokat és mindenfajta más illetékeket szedtek tőlük a hidakon, a réveknél s a folyókon, amikor egyes urak birtokaihoz értek. Az urak azonban gyakran meg is támadták a kereskedőket, kirabolták karavánjaikat. A feudális viszonyok, a naturális gazdálkodás uralma csak viszonylag jelentéktelen kereskedelmet engedett meg.

Ennek ellenére az áru- és pénzviszonyok, valamint a csere fokozatos növekedése lehetővé tette, hogy egyes emberek, elsősorban kereskedők és uzsorások pénztőkét halmozzanak fel. A pénzfelhalmozódást elősegítették a pénzváltási üzletek is, amelyekre nagy szükség volt a középkorban, mivel nagyon sok pénzrendszer és pénzegység létezett, s pénzeket nemcsak a császárok és királyok verettek, hanem minden valamirevaló szenior és püspök, sőt a nagyobb városok is. Az egyik pénznek a másikra való átváltását, a különféle pénzek értékének a megállapítását végezték a pénzváltók. Ezek azonban nemcsak pénzváltással, hanem a pénz átutalásával is foglalkoztak, s ebből az üzletfajtából jött létre a hitelügylet. Ezzel rendszerint az uzsoráskodás is kapcsolatban állt. A pénzváltás, továbbá a hitelügyletek bankházak létrejöttéhez vezettek. Az első ilyen bankházak Észak-Itália városaiban, Lombardiában jöttek létre. Innen van az, hogy a „lombardiai" kifejezés a középkorban bankárt és uzsorást is jelentett. Azokat a később létrejövő pénzintézeteket, amelyek zálog fejében nyújtottak pénzkölcsönt, helyesebben ezeket a műveleteket *lombard*-üzletnek nevezték.

Európa legnagyobb uzsorása az egyház volt. A legbonyolultabb hitel- és uzsoraüzleteket a pápai kúria bonyolította le, ahová hatalmas pénzösszegek folytak be szinte valamennyi európai országból.

XXII. FEJEZET

A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJÉNEK ORSZÁGAI ELLEN VEZETETT KERESZTES HADJÁRATOK

Az elő-ázsiai országok, különösen a Szíria és Mezopotámia fölötti hegemóniáért, valamint Egyiptom birtoklásáért folytatott harc már az ókorban megkezdődött. Ezek az országok az akkori világ leggazdagabb és legkulturáltabb vidékei közé tartoztak. A nemzetközi kereskedelem útjai is területükön át vezettek. Az említett országok feletti uralomért Bizánc és Irán, Irán és az arabok, az arabok és Bizánc harcoltak. A XI. század végén e harcba beavatkoztak a nyugat-európai feudális államok is.

A KERESZTES HADJÁRATOK OKAI

A történetírás keresztes hadjáratoknak nevezi a nyugat-európai feudális uraknak azokat a hadjáratait és telepítő akcióit, amelyeket a Földközi-tenger keleti medencéjének országai, valamint a nyugati szlávok és a balti népek szállásterületei ellen intéztek. A Földközi-tenger keleti medencéjének országai ellen indított keresztes hadjáratok, amelyek vallási ürüggyel indultak, s innen is kapták nevüket, a XI. század végén kezdődtek, és megszakításokkal egészen a XIII. század végéig tartottak.

A keresztes hadjáratokban a feudális társadalom legkülönbözőbb rétegei vettek részt. A legnagyobb feudális urak, a királyok, grófok és hercegek hódítások útján akarták kiterjeszteni birtokaikat, megnövelni bevételeiket s európai befolyásukat.

A keresztes hadjáratok fő katonai erejét a kis feudális urak, a lovagok szolgáltatták. A föld, a feudalizmus korának fő termelési eszköze Nyugaton a XI. században már fel volt osztva az uralkodó osztály világi és egyházi képviselői között. Az élethosszig tartó beneficiumoknak öröklődő feudumokká való átalakulása pedig meghatározott öröklési jog kialakulásához vezetett az úri földekkel kapcsolatban. Ettől kezdve a nemesi birtok az apáról a legidősebb fiúra szállt (majorátus). Ennek eredményeképpen Nyugat-Európában kialakult a feudum nélküli lovagok nagyszámú rétege, amely új területek megszerzésére és kirablására, valamint az azokon élő parasztok jobbágysorba süllyesztésére törekedett.

A nagy és kis feudális urakon kívül részt vettek a keresztes hadjáratokban egyes városok kereskedőkből álló felsőbb rétegének képviselői is. Különösen nagy szerepet játszottak Genova és Velence itáliai városok kereskedői, akik elő-ázsiai területek meghódítására, Bizánc kereskedelmi versenyének felszámolására törekedtek, s igyekeztek megszilárdítani közvetítői szerepüket a kelet—nyugati kereskedelemben.

A legaktívabb szerepet a római katolikus egyház játszotta a keresztes hadjáratokban, amely

a legnagyobb feudális földbirtokos volt, s ugyanazon okok következtében volt érdekelve a katonai-telepítő akcióban, mint a többi nagybirtokos. Az egyháznak azonban még külön érdekei is fűződtek a dologhoz. Az első keresztes hadjárat idején a nyugati és a keleti egyház már véglegesen elvált egymástól. Ettől kezdve a nyugati egyház reakciós, teokratikus pápai programjában az egyik legfőbb helyet a keleti egyház alávetése foglalta el. A pápa minden más világi és egyházi hatalom fölé akarta emelni saját hatalmát. A sikeres keleti hadjáratokkal a katolikus egyház szaporítani akarta saját *eparchiái* (tized fizetésre kötelezett egyházmegye) számát is, hogy ezzel növelje jövedelmét. Ezenkívül a hadjáratba indulók egy része vagyonát az egyháznak adta vagy pedig az egyház gondviselése alá helyezte. Az egyház gazdagsága ennek következtében állandóan növekedett.

A XI. század végén a papság egyre többet prédikált a keleti hadjáratokról, Szíria és Palesztina elfoglalásáról. Az egyház felszólította híveit a muzulmán kézen levő Jeruzsálem meghódítására, ahol a keresztény legendák szerint Jézus Krisztus sírja volt. A keresztes hadjáratok idején az egyház jelszava „az Úr sírjának felszabadítása" volt.

A keleti keresztes hadjáratok igazi oka azonban más volt. Az európaiaknak túlzott elképzeléseik voltak a Földközi-tenger keleti partján elterülő országok könnyű meghódítási lehetőségeiről, mivel ezek a feudális birtokok, a szeldzsuk emirátusok állandó harcban álltak egymással.[1] Nehéz helyzetben volt ebben az időben Bizánc is, amelyet minden oldalról birtokaira pályázó ellenségek vettek körül (szeldzsuk-törökök, besenyők és szicíliai normannok)[2]. Bizánc kénytelen volt segítséget kérni Nyugatról. A legfontosabb körülmény viszont az volt, hogy Európában meg voltak győződve az emberek Kelet „mesés" gazdagságáról, annak a Keletnek a gazdagságáról, amely abban a korban mind az anyagi, mind a szellemi kultúra tekintetében jóval magasabb fokon állt, mint a Nyugat.

A Jeruzsálembe, az „Úr sírjához" igyekvő sok zarándok, valamint az elő-ázsiai országokkal kapcsolatban álló kereskedők, akik bejárták Bizánc, Szíria és Palesztina városait, mindig megcsodálták a gyönyörű és gazdag épületeket és templomokat, az árukban bővelkedő bazárokat és piacokat, valamint a sok, nyugaton ismeretlen árut. A hazatérő kereskedők és zarándokok nemcsak Jeriko pálmáiról, Jordánia vizeiről és az „Úr sírjáról" meséltek, hanem lelkesen áradoztak kelet gazdagságáról is. Így azután Nyugat-Európában kialakult a gazdag keleti országokról való elképzelés. Kelet meghódítását előnyösnek és könnyűnek tartották.

SZÍRIA ÉS PALESZTINA A XI. SZÁZADBAN

Az Abbaszida-kalifátus bukása után[3] Szíria északi részét Antiochiával, a Földközi-tenger keleti medencéjének egyik legnagyobb városával, Bizánc visszahódította (969). Szíria másik felét, továbbá Libanont és Palesztinát pedig ugyanebben az időben a Fatimida-kalifátus szerezte meg. E területek a Fatimida-kalifátus uralma alatt maradtak egészen a XI. század hetvenes éveiig, amikor is a szeldzsukok kezére kerültek.

Szíria és Palesztina a X—XI. század folyamán gazdaságilag fellendült. Földjein és kertjeiben búzát, gyapotot, szőlőt, olivaolajat, fügét, szentjánoskenyeret, almát, birsalmát, őszibarackot és egyéb gyümölcsöt, továbbá babféléket s konyhakerti növényeket, articsókát, spárgát, szarvasgombát termesztettek. Palesztinában és Szíria tengerparti részein az említett kultúrnövényeken kívül megtalálható volt még a datolyapálma, a citrom és a banán, a cukornád és az indigó. A selyemhernyótenyésztés is mindenütt elterjedt. Elő-Ázsiában az olivaolaj előállítása terén Szíria és Palesztina foglalta el az első helyet, s az olajat más országokba is exportálták. Csupán Palesztina évente

[1] Lásd e kötet XXXIV. fejezetét.
[2] Lásd e kötet XXVIII. fejezetét.
[3] Lásd e kötet XXXIV. fejezetét.

300 000 ritl[4] olivaolajat szolgáltatott adó fejében. Palesztina földjeit és kertjeit ciszternákba gyűjtött esővízzel öntözték.

A szíriai és palesztinai városok az ipari termelés, valamint a helyi és átmenő kereskedelem központjai voltak. E városok között az első helyet Damaszkusz, a Gutah völgyében elterülő, s egy napi járóföldre kiterjedő kertekkel körülvett város foglalta el. Az arab geográfusok a Gutah völgyét a négy világcsoda egyikének tartották. Damaszkusz kiviteli cikkei között találjuk az olivaolajat, különféle selyem- és gyapotszöveteket, a brokátot, különféle rézedényeket, a papírt, rózsaolajat és szárított gyümölcsöket. Haleb (Aleppo) szöveteket, gyapotot, hamuzsírt és okker festéket exportált. Jeruzsálemben pedig — amelynek lakossága a XI. század közepén 40 000-re rúgott — gyapotot, igen jó fügefajtákat, almát termeltek; tükröt, lámpát és tűket állítottak elő. A tengerparti Tripolisban, amelyet nagy cukornádültetvények, sárgabarack, citromfa- és datolyapálma-ligetek vettek körül, papírt gyártottak.

A XI. században a szíriai kikötők (Tripolis, Bejrut, Sidon [Szaida], Tyrosz, Akra [Akka], Kaiszareia, Askalon és Gaza) élénk tengeri kereskedelmet folytattak Egyiptommal, az észak-afrikai kikötőkkel, Bizánccal, Szicíliával és Itáliával. A felsorolt árukon kívül e kikötőkből gabonát, állatokat, félselyemszöveteket, üvegkészítményeket és szappant is exportáltak. A kikötőkben hajókat építettek, és rabszolgákkal kereskedtek. Ide futottak be a rómaiak, illetve a bizánciak gályái és másfajta hajói tele muzulmán hadifoglyokkal, akiket azután itt hármasával száz dinárért[5] kiváltottak. Beirut közelében vasbányák is voltak. Haleb környékén állították elő a legjobb okker festéket. Szíriában kőbányák működtek, innen származtak a szép homokkövek, Palesztinából pedig a fehérkő, valamint a zöld-, a vörös-, a fekete-, a fehér- és a foltosmárvány.

A szíriai városok belső életéről a források keveset mondanak. Találunk azonban bennük utalásokat arra, hogy az osztályharc kiéleződött a felső réteget alkotó feudális urak és kereskedők, valamint a városi alsó rétegek közt. Egyes városok jelentős adókedvezményeket tudtak szerezni. Így pl. a Fatimidák Tripolist felmentették a közvetlen adóktól annak fejében, hogy a polgárok maguk tartották el a városi helyőrséget.

A feudális földtulajdon és a feudális függőség formái Szíriában és Palesztinában ugyanolyanok voltak, mint Elő- és Közép-Ázsia többi országában. A feudális járadékot vegyes formában, természetben és részben pénzben szedték a parasztoktól. A XI. században Szíriában és Palesztinában több lázadásra került sor, de harcok folytak a feudális katonai nemesség egyes csoportjai között is.

Szíria és Palesztina a XI. században etnikailag meglehetősen egységes volt. Kisszámú zsidó és szamaritánus mellett arabokat és szíriaiakat találunk itt, akik szírül és arabul beszéltek. Az arab nyelv volt túlsúlyban. Vallását tekintve a lakosság igen kevert volt. Az „igaz hitű" muzulmánokon kívül (szunniták) igen sok mohamedán szektát s különféle kereszténységet (görögkeletieket, monofizitákat stb.) találunk. Palesztinában sok izraelita is élt.

A muzulmán hatóságok Szíriában és Palesztinában a IX. század közepéig vallási türelmet tanúsítottak. Amikor azonban az „igazhitű izlám" feudális vallássá vált, egyre türelmetlenebbé lett, mint ahogyan az általában a feudális társadalom vallásainál tapasztalható. A szíriai és palesztinai muzulmánok és keresztények közötti viszony kiéleződött, elsősorban a szeldzsuk hódítás után.

A XI. század kilencvenes éveiben az egyiptomi (Fatimida) seregek, felhasználva a szeldzsuk birodalom meggyengülését, ismét elfoglalták Szíria tengerparti részét és Jeruzsálemet. A szeldzsuk birodalom végleges szétesése részfejedelemségekre, valamint a szíriai szeldzsukok és a Fatimida Egyiptom között folyó harcok, továbbá a Szíriában és Palesztinában dúló belső küzdelmek jelentősen megkönnyítették a keresztesek hódítását.

[4] 1 ritl = 400 gr.

[5] A dinár ebben a korban 2,4 gramm arany értékével volt egyenlő.

AZ ELSŐ KERESZTES HADJÁRAT ELŐKÉSZÍTÉSE

1095 őszén Clermontban (Dél-Franciaország) népes zsinat gyűlt össze. II. Orbán pápa bejelentette a keresztes hadjárat megindítását, s a keresztény fanatizmus felélesztését szolgáló hatalmas beszédet tartott a város melletti síkságon összegyűlt nagyszámú hallgatóság előtt. A pápa beszédéből világosan kidomborodott a keresztes hadjáratok igazi, tisztán rabló célkitűzése.

Ez a beszéd arról is tanúskodik, hogy az egyház a társadalmi béke hazug jelszavával akarta elvonni a népi tömegeket az osztályharctól, és úgy akarta „eltüntetni" a parasztok és az urak közti osztályellentéteket, hogy a „keresztény harcosok" fogalomban egyesítette őket. Az egyház el akarta távolítani Nyugat-Európa „legbékétlenebb" és az urak számára legveszélyesebb elemeit. „A föld, amelyen laktok — mondotta a pápa hallgatóinak —, ... nagy számotok miatt szűkké vált. Nincsenek itt kincsek, s alig ad kenyeret annak, aki a földet megműveli. Ez az oka annak, hogy ti egymást eszitek és egymás ellen harcoltok... Most azonban megszűnhet gyűlöletetek, megszűnik az ellenségeskedés és elalszik a testvérharc. Menjetek a szent sírhoz, ragadjátok ki azt a földet a tisztátalan nép kezéből, s igázzátok le őket. Aki itt bánatos és szegény — folytatta a pápa —, ott gazdag lesz."

II. Orbán pápa beszéde, amely megcsillantotta a jelenlevők előtt a keleti gazdag zsákmány reményét, meleg visszhangra talált közöttük. A hazug ígéretektől felvillanyozott hallgatók így kiáltottak: „Az Isten akarja így! Az Isten akarja így!" — s piros kereszteket varrtak ruhájukra. A Kelet ellen indítandó háború híre gyorsan bejárta Európát. A mozgalom résztvevőit kereszteseknek nevezték el. Az egyház az előjogok egész sorát biztosította nekik. Adósságaik megfizetését elhalasztották, családjukat és vagyonukat az egyház a védelme alá vette, bűnbocsánatot ígért vétkeikért stb.

A SZEGÉNYEK KERESZTES HADJÁRATA

Az urak keresztes hadjáratát megelőzte a szegényeké, amely mind résztvevőit, mind pedig céljait illetően eltért a feudális urak katonai és telepítő mozgalmától. Ezért ezt a hadjáratot másként, külön kell kezelnünk.

A parasztok azért törekedtek Keletre, hogy megszabaduljanak uraik elnyomásától, új földeket szerezzenek a letelepedésre. Arról álmodoztak, hogy megszabadulnak a gazdaságukat tönkretevő számtalan feudális belső harctól, az éhezéstől és a járványoktól, amelyek a középkorban gyakori jelenségek voltak az alacsony technikai színvonal és a kegyetlen feudális kizsákmányolás következtében. Ezért a keresztes hadjárat hirdetői (Amiens-i Péter stb.) nagy sikereket arattak prédikációikkal a legszélesebb parasztttömegek körében. Ezek az egyház felhívását követve a keresztes hadjárat céljából nagy tömegekben elhagyták uraikat.

A szervezetlen szegényparaszti csapatok 1096 tavaszán útnak indultak. Lovak módjára megpatkolták az ökröket, befogták kocsijaikba, ezekbe berakták kis vagyonukat, s gyermekeikkel, az öregekkel és az asszonyokkal együtt megindultak Konstantinápoly felé. Nem volt fegyverük, sem tartalékuk, sem pénzük, s így az úton rablásból és koldulásból éltek. Természetes, hogy azoknak az országoknak a lakossága, amelyeken ezek a „keresztesek" áthaladtak, kegyetlenül irtotta őket. Így a parasztok nagy része már az úton elpusztult.

Az egykorú krónikás szerint, mint az ég csillaga vagy a tengerpart homokja, oly sok paraszt indult meg Észak- és Közép-Franciaországból és Nyugat-Németországból a Rajna mellett felfelé, majd a Duna mentén lefelé. A parasztok még elképzelni sem tudták, hogy milyen messze van Jeruzsálem. Minden nagy város és vár előtt kérdezgették egymástól, hogy vajon ez nem Jeruzsálem-e, ahová ők készültek.

Az erősen megtizedelt parasztcsapatok végül is elértek Konstantinápolyba, ahol a bizánci császár gyorsan átszállította őket Kisázsiába, mert a Nyugattól nem ilyen segítséget várt. Itt azután

a parasztsereg már az első csatában súlyos veréséget szenvedett a szeldzsukoktól. Amiens-i Péter magukra hagyta a parasztokat, és Konstantinápolyba menekült. A szeldzsukok nagyobb részüket megsemmisítették, a többit pedig rabszolgának adták el. Ily módon tehát a parasztoknak az a törekvése, hogy megszabaduljanak feudális uraiktól, s Keleten földet és szabadságot találjanak, tragikusan végződött. A parasztseregnek csak kis maradványai tudtak egyesülni a később érkező lovagi seregekkel: ezek részt vettek az Antiochia körüli harcokban.

A FEUDÁLIS URAK ELSŐ KERESZTES HADJÁRATA

1096 augusztusában megindult a jól felfegyverzett és jól felszerelt első keresztes lovagsereg. A normandiaiak élén Róbert normandiai herceg, a lotharingiaiak élén Bouillon Gottfried, a délfranciaországiak élén Raymond toulouse-i gróf, a dél-itáliaiak élén pedig Tarantói Boemund állt.

1097 tavaszán ezek a feudális csapatok Konstantinápolyban egyesültek. Ebben az időben Bizánc helyzete az előző évekhez képest valamelyest megjavult, és így I. Komnénosz Alexiosz császárnak az volt a legfőbb gondja, hogyan tudna minél gyorsabban megszabadulni a keresztesektől, akik — véleménye szerint — esetleg Bizánc ellen fordíthatják fegyvereiket. A kereszteseket átszállították Kisázsiába. A további út azonban nagyon nehéz volt. A forróság következtében a nehéz páncélba öltözött lovagok tucatjai haltak meg naponta. A szeldzsuk könnyű lovasság állandóan zavarta őket. Ennek ellenére nagy részük megérkezett Kis-Örményországba (Cilicia), ahol megpihentek, s összeszedve erőiket, tovább indultak. Először elfoglalták Edessát — ezt a fontos stratégiai csomópontot — és környékét, s létrehozták itt első államukat, az edessai grófságot. Ezután Antiochiát fogták körül. A város ostroma több hónapig tartott, mert Antiochiát vastag falak védték, oly vastagok, hogy a tetején négy ló által húzott kocsi is szabadon végig mehetett. Rohammal a várost nem tudták elfoglalni. A helyőrség egyik parancsnokának árulása azonban lehetővé tette a behatolást, s ezután az egész tartományt sikerült meghódítani. A keresztesek nagy rablással, az antiochiai muzulmán lakosság kegyetlen lemészárlásával ünnepelték meg győzelmüket. De a „legkeresztényibb" hadseregnek ezek a kegyetlenkedései elhalványulnak amellett a mészárlás mellett, amelyet Jeruzsálemben vittek véghez.

Keresztesek üldözik a szeldzsukokat
A saint-denisi (Franciaország) apátság üvegfestménye. XII. század

Jeruzsálemhez kb. 20 000 ember érkezett. A várost hosszas előkészítés és elkeseredett roham után tudták bevenni. Segítséget nyújtottak ebben a kereszteseknek a genovai és velencei kereskedők, akik hajóikon a faltörő gépek építéséhez szükséges fát szállították. A kortársak egyike így írt Jeruzsálem elfoglalásáról: „A teljesen kétségbeesett pogányok merészségét gyors futás váltotta fel... De nem volt hely, ahol a szaracének kikerülhették volna gyilkosaikat. Sokat közülük nyíllal öltek meg Salamon templomának[6] tetején, amelyet menekülésükkor felgyújtottak, majd a

[6] Így nevezi a krónika a Kubbat-asz-Szahra mecsetet, amely a régi Sion (Salamon)-templom helyén állt.

tetőről ledobálták őket. Ebben a templomban majdnem 10 000 embert öltek meg. Ha ti ott lettetek volna, derékig gázoltatok volna a halottak vérében. S mit mondjunk még? Egy sem maradt közülük életben. De nem kímélték az asszonyokat és a gyermekeket sem..."

A hatalmas öldöklés után a keresztesek hozzáláttak a város kirablásához. Az, aki először hatolt be egy házba, tulajdonosává vált. „Ilyen jog uralkodott közöttük — mondja az évkönyvíró. — És sok szegényből gazdag lett." A város és környékének elfoglalása után a keresztesek létrehozták a jeruzsálemi királyságot (1099). A keresztesek jeruzsálemi tettei igen nagy elkeseredést okoztak Szíria és Palesztina mohamedán lakossága körében.

A KERESZTESEK ÁLLAMAI

Keleten négy keresztes állam jött létre: az edessai grófság, amelynek élére Bouillon Gottfried fivére, Balduin került; az antiochiai fejedelemség, amelyet Boemund szerzett meg; a tripolisi grófság, amelyet toulouse-i Raymond kapott meg, s végül a jeruzsálemi királyság, amellyel az első három fejedelemség formálisan vazallusi viszonyban állt. A jeruzsálemi királyság trónjára Bouillon Gottfried került.

A keresztesek által meghódított területeken továbbra is a feudális viszonyok maradtak uralmon. A jeruzsálemi királyság területét feudumokra osztották, s ezekért a keresztes lovagoknak katonai szolgálatot kellett teljesíteniük. Minden egyes ilyen feudum egy vagy több uradalomra oszlott; ezek pedig jobbágyparasztok által megművelt kis telkekből álltak.

A helyi (arab és szír) parasztokat a hódítók meghagyták jobbágyi állapotukban, a szabadokat pedig erőszakkal jobbággyá tették. A jobbágyok telkükért feudális járadékot fizettek, amely átlagban a termés fele volt. Ily módon a keresztes államokban továbbra is fennmaradt a feudális termelési mód. Ez jutott kifejezésre a „Jeruzsálemi Asszizák"-ban, abban a feudális szokásjogot tartalmazó jogkönyvben, amely a keresztes államok viszonyait szabályozta. Engels írta, hogy a jeruzsálemi királyság „az Assises de Jerusalemben a hűbéri rend legklasszikusabb kifejezését hagyta hátra".[7]

A keresztesek gazdálkodása nagy részben naturális maradt. A tengerparti virágzó városok tulajdonképpen csak az átmenő kereskedelem központjai voltak, nem pedig az ország egyes területeit összefogó gazdasági központok E városokban privilegizált helyzetet foglaltak el a genovai, a velencei és a francia kereskedők kolóniái, amelyek kizárólag a Genovában, Velencében és Marseille-ben székelő vezetőktől függtek, s teljesen függetlenek maradtak a keresztes államok hatóságaitól.

A gazdasági decentralizációnak megfelelően decentralizálták a politikai szervezetet is. Bár minden egyes úr a király vazallusa volt, maga a király csak első volt az egyenlők között, s tevékenységét korlátozta a bárók tanácsa, azaz a királyság legnagyobb feudális urainak gyülekezete. E tanács beleegyezése nélkül a király egyetlen fontos intézkedést sem hozhatott. Az „Asszizák" pontosan felsorolták az összes alkalmakat, amikor a királynak jogában állt katonai szolgálatot követelni vazallusaitól. Ezenkívül minden egyes nagy báróságban (ilyenekre oszlott a jeruzsálemi királyság) megvoltak a bárók gyűlései, s a nagyobb városokban a polgároknak is külön tanácskozó testületeik voltak. Hasonló rendszer volt érvényben a keresztesek többi államában is. A politikai decentralizációt elősegítette az egyház politikai uralomra való törekvése, amiért állandó harcban állt a világi hatalommal. A központi hatalmat gyengítette az az önállóság is, amellyel az egyházi lovagrendek rendelkeztek a keresztes államokban.

A keresztes lovagok hadereje nem volt elegendő a meghódított terület védelmére, bár itt a lovagok szolgálati ideje nem volt meghatározva, mint a nyugat-európai országokban, ahol a sze-

[7] *Marx—Engels:* Levelek „A tőké"-ről. Szikra 1956. 332. old.

KÖZEL-KELETI KERESZTES HADJÁRATOK (1096-1204)

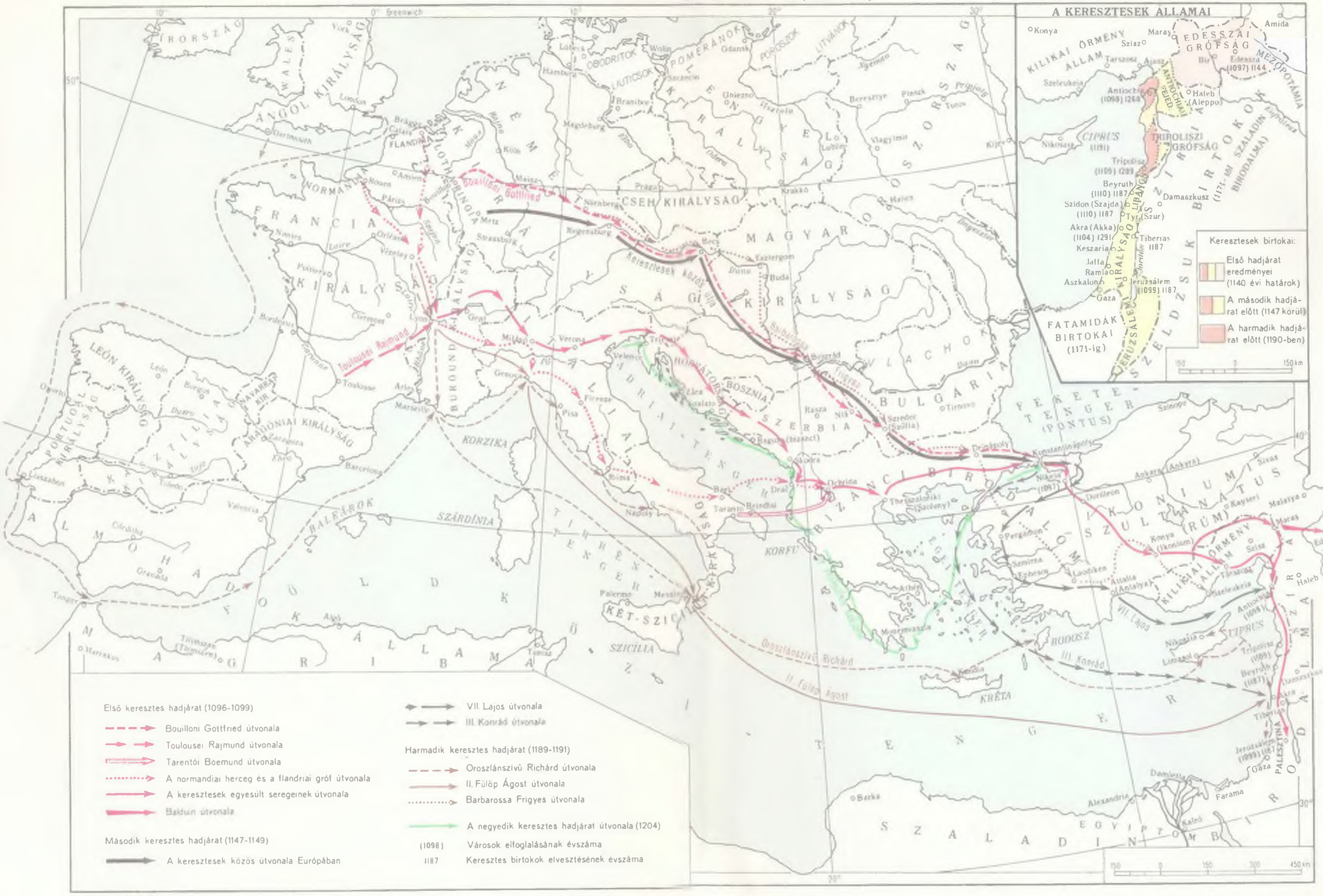

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

niorjától feudumot kapó lovag csak évi negyven napi katonai szolgálattal tartozott. Ezenkívül a lovagság összes erőit egyesíteni akarta újabb területek alávetése és kirablása céljából. Ezért már a XII. század elején létrehoztak olyan állandó katonai szervezeteket, amelyeket lovagrendeknek neveztek. Így a templomosok[8], továbbá a Johanniták vagy az ispotályosok rendjét és a teuton vagy német lovagrendet, mely utóbbi később a Balti-tenger vidékét hódította meg. A lovagrendek tagjai egyidejűleg szerzetesek és lovagok is voltak. Szerzetesi fogadalmat tettek, és közvetlenül a római pápától függtek. Mint a pápai uralmi törekvések fontos eszközei, a lovagrendek nem rendelték alá magukat annak az államhatalomnak, amelynek területén birtokaik elterültek. Fő feladatuk a „hitetlenek" elleni fegyveres harc volt.

Antiochiát beveszik a keresztesek
A saint-denisi (Franciaország) apátság üvegfestménye. XII. század

A Földközi-tenger keleti partjait meghódító keresztesek nem hoztak, nem is hozhattak semmiféle újítást az elfoglalt területek gazdasági életébe, mert a keleti országok termelőerői ebben a korban magasabb fejlettségi színvonalon álltak, mint Nyugaton. A keresztesek, akiket a helyi lakosság frankoknak nevezett, mivel az első keresztes hadjárat résztvevőinek nagy része Franciaországból került ki, közönséges rablók és fosztogatók módjára viselkedtek. „Mindenki, aki ért a frank ügyekhez — írja a keresztesekről egy XII. századi arab krónikás, Uszama ibn Munkiz „Tanulságok könyve" című munkájában — ... a frankokban csupán olyan állatokat lát, akik a vitézség kiválóságával rendelkeznek a harcokban, de semmi mással. Éppen úgy, mint az állatok, amelyek szintén vitézek és bátrak a támadásban."

A keresztes hadjáratok a meghódított országoknak számtalan bajon és pusztításon kívül mást nem hoztak. A jobbágyokat, akik között mohamedán arabok és keresztény szírek is voltak, a keresztesek a lehető legkegyetlenebbül kizsákmányolták. Ez a kizsákmányolás annál súlyosabb volt, minél fejlettebbek voltak az áru- és pénzviszonyok a keresztes államokban. A feudális igát még tetézte az idegen uralom.

A helyi lakosság gyűlölte a hódítókat. „Az összes falvakban, országunkban — írja egy keresztes krónikás — hitetlenek és szaracénok laknak; náluk nincsen nagyobb ellensége nemzetünknek, s ők annál rosszabbak, minthogy a mi országunkban laknak. Márpedig nincsen ártalmasabb pestis annál, mintha az ellenség a házban van. Ezek nemcsak hogy megölték a mieinket, amikor vigyázatlanul mentek az utakon, s rabságba adták őket az ellenségnek, hanem megtagadták még a mezei munkát is, hogy éhség által taszítsanak le bennünket. Inkább maguk is éheztek, mintsem hogy valamit tegyenek nekünk, kiket ők ellenségnek tekintenek. És nemcsak a városon kívüli utak voltak bizonytalanok, hanem még a városi falak mentén fekvő házakban is alig lehetett egy biztos és nyugodt helyet találni..." Így tehát az elkeseredett osztályharc, amelyet az is bonyolított, hogy

[8] Ezt az elnevezést azért kapták, mert Jeruzsálemben nekik adták át a Kubbat-asz-Szahra mecsetet, amely a régi Salamon-templom helyén állt.

a parasztok idegen feudális urakkal szálltak szembe, a keresztes államok belső rendjének egyik jellemző vonása volt. Ezek a feudális széttagoltságban élő államok, a helyi lakosságnak az idegen hódítók elleni, egyre fokozódó harca közepette, nem lehettek tartósak.

A KERESZTES ÁLLAMOK MEGGYENGÜLÉSE. A MÁSODIK ÉS HARMADIK KERESZTES HADJÁRAT

1144-ben a keresztesek kénytelenek voltak kiüríteni a moszuli emír által elfoglalt edessai grófságot. Ez a veszteség azonnal és igen nagy mértékben megrontotta a keresztesek keleti birtokainak helyzetét. A katolikus egyház ismét keresztes hadjárat szervezése mellett foglalt állást. VII. Lajos francia király és III. Konrád német császár vezetése alatt meg is indult a második keresztes hadjárat Elő-Ázsiába (1147—1149). Ez a hadjárat azonban a keresztesek teljes kudarcával végződött. Hasonló sors érte azt az ugyanakkor indított keresztes hadjáratot is, amely az Elba menti szlávok ellen indult, s amelyben a német feudális urak csapatai vettek részt.[9]

A XII. század második felében a jeruzsálemi királyságot már nem csupán északról és északkeletről, hanem délről is veszély fenyegette. A Fatimidák dinasztiájának bukása után (1171) a tehetséges hadvezér, Szalah-ad-din (Szaladin) került Egyiptom trónjára. Ettől kezdve Egyiptom, Szíria mohamedán területe, valamint Hedzsasz egy államot, egy szultanátust alkotott, amely gazdasági és politikai tekintetben egyaránt a legerősebb mohamedán állam volt a Földközi-tenger keleti partvidékén. A jeruzsálemi királyság így délről és keletről egyaránt harapófogóba szorult.

Szaladin „szent háborút" üzent a kereszteseknek, és hatalmas vereséget mért rájuk Tiberias mellett. Ezután néhány hét alatt elfoglalta Sidont, Bejrutot, Askalont, Jaffát és végül Jeruzsálemet (1187). A keresztesekkel ellentétben Szaladin nem rendeztetett mészárlást a legyőzött városban, hanem váltságdíj fejében elengedte onnan a kereszténveket. Váltságdíjként Szaladin egy férfiért tíz, egy nőért öt, egy gyermekért pedig egy aranydinárt szedett. Azok, akik nem fizették meg az összeget, rabszolgák lettek. Így tehát még száz év sem múlt el azóta, hogy a keresztesek elfoglalták Jeruzsálemet, s máris elvesztették. Ez is tanúskodik arról a gyűlöletről, amelyet a keresztesek maguk iránt élesztettek.

Jeruzsálem elvesztése szolgáltatta az okot a harmadik keresztes hadjárat (1189—1192) megszervezésére. Annak ellenére, hogy három nyugat-európai állam vett részt benne (I. Oroszlánszívű Richárd angol király, II. Fülöp Ágost francia király és I. Barbarossa Frigyes német császár), a hadjárat nem hozott más eredményt, mint hogy Oroszlánszívű Richárd elfoglalta Ciprus szigetét, majd, II. Fülöppel együtt, Akra erődjét és környékét. Barbarossa Frigyes, aki külön vezette saját seregét, már a hadjárat kezdetén belefulladt egy kisázsiai folyóba. Jeruzsálem mohamedán kézen maradt, s így a keresztes birtokok már csak az antiochiai fejedelemségre korlátozódtak, amely a tripolisi grófsággal egy államban egyesült. Hozzá tartozott Akra, Tyrosz és más városok, valamint a ciprusi királyság.

Így tehát a keresztesek közel-keleti hódításai rendkívül gyengének és rövid életűnek bizonyultak. A decentralizált keresztes államok, amelyeket belső ellentétek marcangoltak, nem tudtak ellenállni Egyiptom és Szíria Szaladin uralma alatt egyesített erőinek, s nem tudták megtartani hódításaikat. A keresztes államok meggyengítésében kétségtelenül nagy szerepet játszott Bizánc is, amely általában ellenséges magatartást tanúsított velük szemben, többször szövetséget kötött a szeldzsukokkal, és maga akarta megszerezni a keresztesek területeit, amelyek valaha hozzá tartoztak.

[9] Lásd e kötet XXV. fejezetét.

A XII. század végén, III. Ince pápa (1198—1216) idején a pápaság igen nagy befolyást gyakorolt a nyugat-európai országokra. A pápa ismét keresztes hadjáratot hirdetett, s áldását adta a Közel-Keleten és a Balti-tenger partján hódító keresztesekre. A felhívás élénk visszhangra talált Franciaország, Itália és Németország feudális urainál. Az Elő-Ázsia ellen indított negyedik hadjáratban francia, itáliai és német urak, a Baltikumba induló hadjáratban pedig németek vettek részt.

A keleti keresztes hadjárat résztvevői úgy határoztak, hogy Velencéből indulnak a városállam hajóin. Első célként Egyiptom elfoglalását tűzték ki. Úgy gondolták, hogy ennek megszerzése után könnyen beveszik Jeruzsálemet is, amely az egyiptomi szultán hatalma alatt állt. Az ügyes velencei kereskedők azonban a kereszteseket saját érdekeik szolgálatába állították, s nem Egyiptomba szállították őket, amellyel Velence élénk kereskedelmet folytatott, hanem Bizáncba, amely Velence kereskedelmi versenytársa volt. A velencei kereskedők — mint Marx mondotta — a „keresztes butaságból" kereskedelmi ügyletet csináltak.[10]

A dolog a következőképpen történt. A XIII. század elején a velencei köztársaság élén az okos és ravasz Enrico Dandolo doge állott. Ez a nyolcvan éves aggastyán igen nagy energiát és kitartást tanúsított céljai elérése érdekében. Elhatározta, hogy a negyedik keresztes hadjáratot a velencei kereskedők javára használja fel, s ezért a keresztesek vezetőivel olyan szerződést kötött, amely szerint Velence hajlandó 4500 lovast és 20 000 gyalogost elszállítani hajóin. Ezért a kereszteseknek 85 000 márka ezüstöt kell fizetniük, s ezt a hatalmas összeget majd a meghódított országok kirablásából térítik meg. A szerződés megkötése után Enrico Dandolo a Velencébe érkező összes kereszteseket az egyik velencei szigetre szállította. Ezután hajóival eltávozott, majd felszólította a kereszteseket, hogy fizessék meg neki azonnal a szerződésben kikötött pénzt. Kiderült azonban, hogy a keresztesek mindössze 51 000 márkával rendelkeztek. Ezért a velenceiek azt javasolták, hogy a hiányzó összeget pótolják „hadi tettekkel". Az első város, amelyet a kereszteseknek Velence számára el kellett volna foglalniuk, Zadar (Zára) városa volt, amely ebben a korban a magyar király uralma alatt állt, s a velenceiek kereskedelmi versenytársa volt. A keresztesek, akiknek kifogyóban volt az élelmük, s ivóvíz sem állt rendelkezésükre a szigeten, szívesen ráálltak az ajánlatra, és elfoglalták Zadar városát.

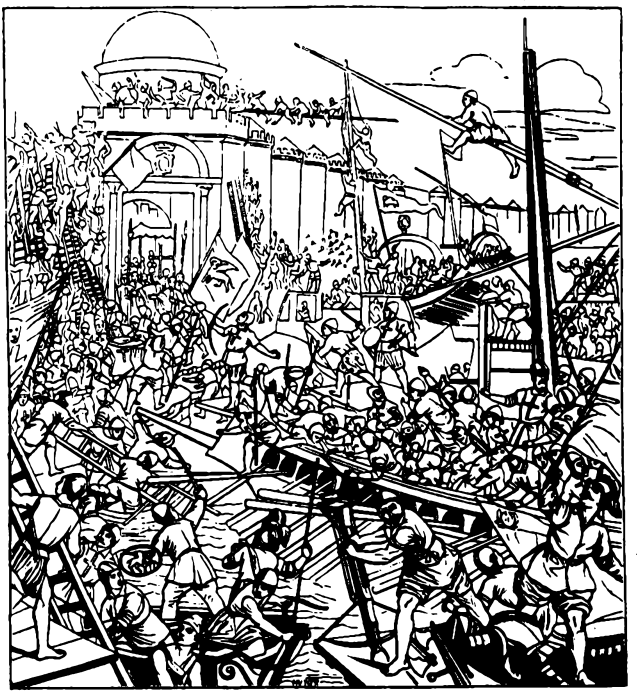

A keresztesek beveszik Konstantinápolyt 1204-ben
Tintoretto freskója a velencei Doge-palotában. XVI. század

Ekkor a velenceiek Konstantinápoly ellen irányították őket. Bizánc belső helyzete elősegítette ezt a tervet. Nem sokkal előbb ugyanis Bizáncban palotaforradalmat hajtottak végre, s Angelosz Izsák császárt letették a trónról, majd megvakították és börtönbe zárták. Fiának, Alexiosznak azon-

[10] *Marx:* Kronológiai feljegyzések. Marx—Engels Archiv. V. köt. 194. old. (oroszul).

ban sikerült a keresztesekhez menekülnie, akik a zárai győzelem után Korfu szigetén pihentek. Alexiosz, Dandolo doge segítségével, rávette őket, hogy megtámadják Konstantinápolyt. Az Alexiosz által ígért hatalmas jutalomért a keresztesek azonnal megindultak. 1203-ban megérkeztek Konstantinápolyba, és könnyűszerrel visszaültették trónjára az elkergetett császárt. Röviddel ezután azonban Angelosz Izsák meghalt. Amikor az utána következő Alexiosz megkísérelte a lakosságon behajtani a kereszteseknek ígért pénzt, a tömeg fellázadt, nem volt hajlandó megfizetni a császár adósságát.

A keresztesek, félve, hogy nem jutnak hozzá az Alexiosz által megígért pénzhez, rohammal bevették Konstantinápolyt, s hihetetlen mértékű fosztogatásba kezdtek (1204). Nikétasz Chóninatész, egy szemtanú, bizánci történész, a következőket írta a Hagia Szóphia-templom feldúlásáról: „A főtemplom kirablása mellett nem mehetünk el szótlanul. A drágakövekkel díszített s rendkívül szép, csodálatba ejtő szent szószékeket darabokra vagdalták, s más pompás dolgokkal együtt szétosztották a katonák között. Amikor ki akarták vinni a templomból a remek művészi kiképzésű és rendkívül ritka szent edényeket, s az oltárok és az ajtók ezüstjét és aranyát, öszvéreket és felnyergelt lovakat hoztak a templom előcsarnokába. Az állatok, megijedve a fénylő padlótól, nem akartak bemenni, de azok ütötték őket és... beszennyezték vérükkel a templom padozatát..."

S hogy a bizánci krónikás egyáltalán nem túlzott, amikor leírta a „szent sír felszabadítóinak" tetteit a „legkeresztényibb Bizáncban", tanúskodik róla a novgorodi évkönyv. Ez az eseményeket a következőképpen adja elő: „Reggel pedig, amikor felkelt a nap, behatoltak a Hagia Szóphia-templomba, leszaggatták az ajtókat, széthasogatták az ezüsttel kivert szószékeket, valamint a tizenkét ezüst oszlopot és a négy képtartó falat, s az oltáron levő tizenkét keresztet... szétverték az oltárt, a drágaköveket s a csodás gyöngyöket nem tudni, hová vitték... s nem lehet felsorolni a (kirabolt) templomokat, mert nincs számuk... A szerzeteseket és apácákat, valamint a papokat kötél alá állították, s egyeseket meg is öltek közülük..." Zsákmányolás közben rengeteg műérték pusztult el, egy részüket pedig Nyugat-Európába szállították.

Konstantinápoly elfoglalása és kirablása után a keresztesek feladták a Jeruzsálem elleni hadjárat tervét, s elhatározták, hogy a meghódított területen maradnak. A Balkán-félszigeten uralmuk alá vetették a Bizánci Birodalomnak mintegy a felét, s létrehozták itt a latin birodalmat, amelyet a görögtől (bizáncitól) való megkülönböztetésként neveztek így. A bizánciak csak Epeiroszt, Albánia egy részét és egyes kisázsiai területeket tudtak megtartani. A negyedik keresztes hadjárat nyíltan leleplezte a keresztes mozgalom igazi céljait. Ennek történetéből világosan kiderült, hogy „az Úr sírjának felszabadítása" csupán ürügyül szolgált a keresztesek rabló céljainak leplezésére. A keresztes katonák, akik nemcsak a mohamedán, hanem a keresztény városokat és templomokat is elpusztították, csak rablásra és földfoglalásra törekedtek.

A pápaság a negyedik keresztes hadjárat idején titokban elősegítette a keresztesek konstantinápolyi tetteit. Bár a pápa álszent módon elítélte a „legkeresztényibb Bizánc" tönkretételét a keresztesek által, ugyanakkor minden eszközzel saját teokratikus programjának megvalósítására igyekezett azt felhasználni. A bizánci egyház élére egy új pátriárkát, a katolikus egyház képviselőjét állították, aki a helyi görög és szláv lakosságra rá akarta erőszakolni a katolikus egyházzal való uniót.

A LATIN BIRODALOM

A latin birodalomban, akárcsak a korábbi keresztes államokban, a feudális rend volt uralmon, és az államot azok szerint a törvények szerint igazgatták, amelyeket a „Jeruzsálemi Asszizák"-ban fektettek le. A bizánci nép az idegen hódító feudális urak igája alatt nyögött.

Bizánc meghódításából a legnagyobb hasznot Velence húzta, amely a birodalom birtokainak $^3/_8$ részét kapta: fontos kikötőket Dél- és Kelet-Görögországban, Konstantinápoly elővárosát (Galata), Kréta szigetét és az Égei-tenger szigeteinek hosszú sorát. A velenceiek, miután így biztosítot-

ták a Fekete-tengeren való átjárást, arra törekedtek, hogy versenytársaikat, a genovai kereskedőket kiszorítsák a Balkán-félszigetről. Konstantinápolyban külön városnegyedet szereztek maguknak. A latin birodalom azonban nem tudott megerősödni és megszilárdulni. A helyi lakosság gyűlölte az elnyomó és rabló nyugat-európai lovagokat.

Északon a keresztes hódítók a bolgárok elkeseredett ellenállásával találkoztak, akik nem engedték meg a latinok uralmának kiterjesztését saját országuk földjére. Hasonló kemény ellenállást tanúsítottak a keresztesekkel szemben az albánok is. Keletről a latin birodalmat a Kisázsia északnyugati részén lábukat megvető bizánciak támadták. Ezért azután már 1261-ben megdőlt a latin birodalom. A Bizánci Birodalmat visszaállították. A hatalom a Palaiologosz-család kezébe került, amelyet elsősorban a genovai kereskedők támogattak, abban a reményben, hogy Velencét megfosztják birtokaitól és Balkán-félszigeti befolyásától. A keresztesek által tönkretett Bizánc azonban már sohasem tudott megszabadulni e pusztítás következményeitől, és nem tudta visszaszerezni régi hatalmát.

A KERESZTES MOZGALOM HANYATLÁSA. MONGOLOK ÉS KERESZTESEK

A további keresztes hadjáratoknak (ötödik, hatodik, hetedik és nyolcadik keresztes hadjárat, mely utóbbi 1270-ben zajlott le) nem volt nagyobb jelentőségük és nem vezettek területszerzésre. A nyugat-európai feudális urak Szíriába és Palesztinába irányuló katonai és telepítő mozgalmának lehanyatlását a XIII. században Elő-Ázsia népeinek az idegen hódítók ellen vívott kitartó és állandó harca, valamint a Nyugat-Európában bekövetkező gazdasági és politikai változások okozták. A meghódított területek lakosságának ellenállása egyre jobban nőtt. A mohamedán országok időleges összefogása a keresztes államok elleni harcban az utóbbiak bukására, s a kereszteseknek Szíriából és Palesztinából való kiűzésére vezetett.

Az egyiptomi—szíriai szultanátus, amely viszonylag erős központi hatalommal, erős feudális hadsereggel és nagy gazdasági erőforrásokkal rendelkezett, a keresztesek elleni harc céljából biztosítani tudta a maga számára a kisázsiai szeldzsukok és néhány más mohamedán ország támogatását. A Szíriában és Palesztinában tartózkodó keresztesek, látva, hogy ha Egyiptom nem gyengül meg, nem tudják magukat fenntartani, több hadjáratot indítottak — elsősorban Franciaország támogatásával — Egyiptom meghódítására. Ezek a hadjáratok azonban minden egyes esetben súlyos vereséggel végződtek. Ám a XIII. század második felében a kereszteseknek váratlan szövetségesük akadt. A mongol ilkánok, a Hülegidák, megvetve lábukat Iránban és a kaukázusi országokban, elfoglalták Bagdadot, kivégezték al-Musztaszim Abbaszida kalifát (1258), s ezután Szíria meghódítását tervezték.[11] A Hülegidák, miután az egyiptomi szultánok vették magukra az izlám védnökének szerepét a keresztesekkel szemben, elhatározták, hogy saját érdekükben kihasználják a keresztények és a mohamedánok harcát. Ezért a szíriai és palesztinai keresztes államokkal szövetséget kötöttek. A mongolok azonban a kereszteseket nem független és egyenjogú szövetségeseknek, hanem vazallusoknak tekintették. A Hülegidák céljaikra fel akarták használni a nyugat-európai államokat és a katolikus egyházat is. A XIII. század hatvanas éveitől kezdve diplomáciai levelezésbe kezdtek a római pápákkal (IV. Kelemen, X. Gergely és III. Miklós), akikkel követségeket is váltottak, s ugyanakkor tárgyalásokat folytattak Genovával, valamint az angol és francia királyokkal. Az ilkánok célja valamennyi diplomáciai tárgyalásnál az volt, hogy közös katonai akciót hozzanak létre, azaz a nyugati államok és az iráni mongolok (Hülegü ulusza) egy időben támadják meg az egyiptomi szultánt.

A Hülegidák nyugati kapcsolataik, elsősorban a genovaiakkal való összeköttetésük révén, ki akarták szélesíteni kereskedelmi kapcsolataikat is. A genovaiakat szövetségeseiknek tekintették, s

[11] Lásd e kötet XXXVII. fejezetét.

ezért kereskedelmi privilégiumokkal ruházták fel őket Irán területére, míg ezek versenytársa, Velence, többnyire Egyiptommal állt baráti viszonyban.

A XIII. század második felében (1260—1303) az iráni mongolok több hadjáratot indítottak Szíria és Palesztina ellen, és meg akarták ott vetni lábukat. A keresztesek fegyveres erői e harcban a mongol seregek segédcsapataivá váltak. Így a szíriai és palesztinai harcok még kegyetlenebb jelleget öltöttek. A városok bevételekor (így pl. Damaszkuszban) a mongolok kegyetlenül irtották a mohamedánokat, de megkímélték a kereszténveket és a zsidókat, mert híveiknek tekintették őket. Amikor viszont ezeket a városokat az egyiptomi seregek foglalták el, akkor a kereszténveket és a zsidókat mészárolták le vagy hajtották rabszolgaságba. Az iráni mongoloknak az egyiptomi szultánok ellen vívott harcában azonban az utóbbiak voltak fölényben. Ezért azután a mongolok veresége maga után vonta a keresztes államok végleges pusztulását is. 1268-ban az egyiptomi seregek bevették Antiochiát. 1289-ben ugyanez a sors érte a szíriai Tripolist, majd rövidesen ezután Bejrutot, Tyroszt, Sidont, és Akrát (1291). A keresztesek Nyugatról nem kaptak segítséget.

A negyedik keresztes hadjárat után Nyugaton már jóformán senki sem volt, aki részt akart volna venni e távoli és veszélyes vállalkozásokban. A XI—XIII. század folyamán ugyanis Európában kétségtelenül megnövekedtek a termelőerők, megjavult a mezőgazdasági technika, s kifejlődtek a városok. Ennek következtében sok tekintetben megszűntek azok az okok, amelyek előzőleg a nyugat-európai társadalmak egyes rétegeit a keresztes hadjáratban való részvételre indították. A parasztok, akikre Keleten pusztulás várt, a szegénység első kísérlete után már nem igyekeztek tömegesen kelet felé menekülni uraik elől.

Most már a kereskedők sem akartak újabb hódító hadjáratokat szervezni. Megelégedtek az első négy hadjárat eredményeivel, melyek következtében megszűnt Bizánc közvetítő szerepe a nyugat—keleti kereskedelemben, s szabaddá váltak a földközi-tengeri kereskedelmi utak a nyugat-európai városok kereskedői számára. Ugyanekkor a nyugat-európai országokban kiterjedt a belső piac is.

Lelohadt a keresztes hadjáratok főerőit alkotó feudális lovagság lelkesedése is. A lovagok megtalálták helyüket a királyi zsoldosseregekben, melyeknek jelentősége a királyi hatalom megerősödésével egyre növekedett. Ezenkívül a lovagság új kolonizációs lehetőséget „nyitott meg" a maga számára a Baltikumban, s így elvesztette érdeklődését a Szíriába és Palesztinába irányuló hadjáratok iránt. A katolikus egyház és a római pápa ugyancsak hozzákezdett a Baltikumba irányuló rablóhadjáratok megszervezéséhez, mivel ebben látta a balti és a szláv népek leigázására és Oroszország alávetésére irányuló nagy terve megvalósításának kezdetét. Az orosz és a balti népek ellenállása azonban megakadályozta e terv kivitelét.[12]

A nyolcadik keresztes hadjárat után 21 év múlva elesett a nyugati keresztények utolsó szíriai erődje, Akra városa is. Ezért számítjuk az 1291-es évet az Elő-Ázsiába irányuló keresztes hadjáratok végének. Keleten a keresztes lovagok kezén csupán Ciprus szigete maradt, amelyet még a harmadik keresztes hadjárat idején Oroszlánszívű Richárd hódított meg. Ezzel befejeződött a nyugat-európai feudális urak Szíriába és Palesztinába irányuló katonai telepítő akciója. A keresztes hadjáratok végeredménye a Földközi-tenger keleti partjain lakó népek számára országaik pusztulása és gazdasági hanyatlása volt.

[12] Lásd e kötet XXXVIII. fejezetét.

A KERESZTES HADJÁRATOK JELENTŐSÉGE NYUGAT-EURÓPA SZEMPONTJÁBÓL

Nyugat-Európa számára a keresztes hadjáratok legnagyobb haszna azoknak a földközi-tengeri kereskedelmi utaknak a megszerzése lett, amelyek korábban Bizánc és a Földközi-tenger keleti medencéje többi országának ellenőrzése alatt álltak. Ennek következtében a nyugat-európai kereskedők Kelettel folytatott kereskedelme megélénkült, s ez nagy szerepet játszott a nyugat-európai országok gazdasági fejlődésében. Ebben a kereskedelemben az észak-itáliai városok kezébe került a vezető szerep, mivel a negyedik keresztes hadjárat által tönkretett Bizánc nem volt többé versenyképes. E körülménynek igen nagy szerepe volt abban, hogy az észak-itáliai városok gyorsan fejlődtek, s lehetővé vált a kapitalista fejlődés elemeinek korai létrejötte.

Keleten a keresztesek megismerkedtek a selyem előállításával, újabb, Nyugaton addig ismeretlen mezőgazdasági növényekkel: pl. a rizs, görögdinnye, valamint a citrom- és a pisztáciafa. Európában a keresztes hadjáratok idején kezdték alkalmazni a szélmalmokat, melyek használatát Szíriában sajátították el. Megismerkedve Kelet magasabb anyagi kultúrájával, a nyugat-európaiak is megtanulták a finom szövetek készítését, festését és a fémek jobb kidolgozását. A Keleten járt feudális urak ízlése kifinomult. A nyugat-európai társadalom felsőbb osztályai igényeinek megnövekedése viszont a parasztok kizsákmányolásának fokozásához, következésképpen az osztályharc kiéleződéséhez vezetett. Ezek voltak a nyugat-európai országok számára a keresztes hadjáratok társadalmi és gazdasági következményei.

XXIII. FEJEZET

A FEJLETT FEUDÁLIS TÁRSADALOM FRANCIAORSZÁGBAN A XI—XIII. SZÁZADBAN

Azoknak a városoknak a megjelenésével és kifejlődésével, amelyek mint ipari és kereskedelmi központok már a X. században kialakultak, a XI. század végétől kezdve pedig harcba szálltak feudális szeniorjaik ellen, Franciaország — akárcsak a többi nyugat-európai ország — történetének új szakaszába, a fejlett feudalizmus korába lépett.

A MEZŐGAZDASÁG A XI—XIII. SZÁZADBAN. A VÁROSOK NÖVEKEDÉSE

A XI. század második felében és a XII. században jelentős változások következtek be a mezőgazdaság területén, megnőtt a gabonanövények hozama. Az oklevelekben állandóan emlegetik a Franciaországban termelt különféle gabonamagvakat és olajos növényeket (búza, rozs, zab, árpa, köles, kender, len stb.). A XI—XII. század folyamán az uralkodó földművelési rendszer a háromnyomásos gazdálkodás volt.

A szántást, elsősorban köves talajon, a könnyű, kerék nélküli ekével végezték, amely elé egy pár ökröt fogtak. A nehéz, tömött földet, valamint az ugart viszont a nehéz, kerekes ekével művelték meg, melyet két vagy három pár ökör húzott. Az ekéknek már vascsoroszlyáik voltak a föld elválasztására, s a széles ekevas már nemcsak felemelte, hanem meg is forgatta a földet. Ezeket az ekéket Franciaországban régóta használták, de a XI—XII. századtól kezdve e régen ismert mezőgazdasági eszközöket ésszerűbben alkalmazták.

A talajt most már évente nem kétszer, hanem háromszor vagy négyszer is felszántották. A tavasziak elvetésére szánt földet ugyan csak egyszer forgatták meg, de az őszi vetés előtt gyakran háromszor is szántottak. Ez az eljárás jobban porhanyította a földet, tökéletesebben irtotta a gazt, s megemelte a termelékenységet. Az előző korszakban a termés nem haladta meg a vetőmag kétszeresét. A XI—XII. században azonban jó búza- és rozstermés esetén megtermelték a vetőmag négyszeresét, sőt hatszorosát is. Jelentősen kifejlődött ebben az időben a konyhakertészet, a gyümölcstermelés (alma, körte, meggy, mandula, szilva) és a szőlészet, elsősorban Dél- és Délkelet-Franciaországban.

A gabonatermelés intenzívebbé tételével párhuzamosan haladt a szántóföld területének megnövekedése is, főleg az irtványok, az erdők kiirtása útján. Egyre nagyobb jelentőségre tett szert az állattenyésztés, elsősorban a marhatenyésztés. Az ökrökre szükség volt az ekés művelésnél, s a trágyát e korban már a földek rendszeres javítására használták fel.

Bármily lassan, de mégiscsak fejlődtek a termelőerők, ami a mezőgazdasági technika javulásá-

LIMOGES-I EMAIL
XII. század. Leningrád, Állami Ermitázs

ban, a paraszti munka termelékenységének növekedésében nyilvánult meg. Ez Franciaországban a fejlődés egy bizonyos fokán a kézművességnek a mezőgazdaságtól való elválásához vezetett. A XI. század végét és a XII. századot Franciaországban a városok gyors növekedése jellemzi. A délfrancia városok virágzásnak indultak, amiről nemcsak az olyan nagy kereskedő és iparos központok iparának és kereskedelmének helyzete tanúskodott, mint amilyen Montpellier és Narbonne, Marseille és Bordeaux voltak, hanem a többi városoké is (Toulouse, Arles, Tarascon, Albi és Saint-Gilles).

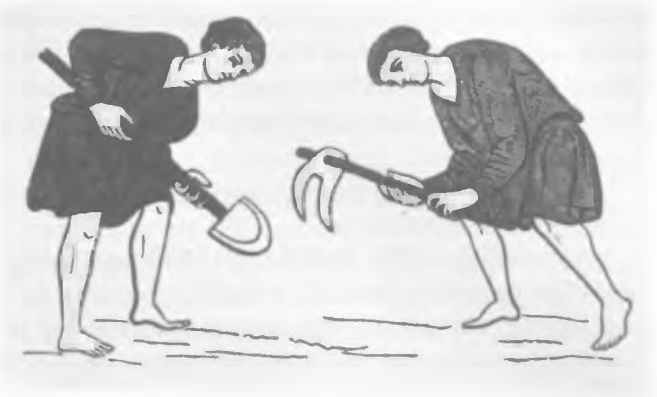

Parasztok
Francia kézirat miniatúrája. XII. század

A Kelettel és az itáliai városokkal (főleg Pisával és Genovával) való kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedése a XI. század végétől a keresztes hadjáratok közvetlen következménye volt. Az a körülmény, hogy több támaszpontot sikerült szerezni a keresztes államok területén, lehetővé tette a délfrancia városok számára, hogy többletjövedelemhez jussanak a keleti országok és Észak-Franciaország között folyó átmenő kereskedelem révén. A Keletre irányuló posztókereskedelem egyik központja Marseille volt. Châlons sur Marne-ból fehér és barna posztót, Saint-Quentinből, Arrasból, Rouenból, Lille-ből és Chartres-ból pedig sötét posztókat szállítottak Marseille-be. A lenvászon Champagne-ból, elsősorban Reimsből, a gyapjú és nemezfejfedők pedig Provins-ből származtak. Dél-Franciaországon keresztül szállítottak még Keletre fémeket (ólom, higany), néha kikészített bőrt, sőt élelmiszereket is. Ami a Dél-Franciaországba irányuló importot illeti, az első helyet a keleti fűszerek foglalták el, majd a festőanyagok, a cukor, a nyersgyapot és a különféle luxuscikkek következtek.

A dél-franciaországi városok fejlődését jól fejlett ipari termelésük határozta meg, amely itt is, akárcsak másutt, a középkori városi élet alapját képezte. Marseille-ben kifejlődött a gyapotszövetgyártás, a hajóipar, a festékgyártás és a bőrkikészítés. Tarasconban, Saint-Pons-ban és Narbonneban sötét színű posztókat állítottak elő. Posztókészítéssel foglalkoztak Cahors, Albi, Figeac lakói is. E városok, továbbá Toulouse iparos lakosságának jó részét a takácsok tették ki. A XII. században Montpellier festett vásznáról volt híres. Takácsainak és posztófestőinek specialitása a világosvörös posztó volt, amelyet elsősorban Keletre szállítottak. A posztóipar mellett azonban Montpellierben, akárcsak a többi dél-franciaországi városban, kifejlődtek más iparágak is, egyebek között a bőrkikészítés, ezüst- és zománcozott tárgyak készítése, cinkedények gyártása.

Gazdasági fejlettsége tekintetében Észak-Franciaország kissé elmaradt a déli területektől. Ennek ellenére a városok a XII. században itt is szép sikereket értek el. Észak- és Északkelet-Franciaországban a fő iparág a posztó- és lenvászonkészítés volt. A posztókészítés központjai Flandria, Artois, Picardia és Champagne voltak. Arras, Beauvais, Bourges, Ypres posztói primitív készítési technikájuk ellenére híresek voltak egész Franciaországban. Nagy hírük volt azoknak a posztóknak is, amelyeket Champagne tartományban, Troyes, Provins, Reims, Châlons sur Marne, Bar sur Aube, Lagny sur Marne városokban készítettek. Híresek voltak a roueni csíkos és bíborszínű posztók is. A lenszövetek gyártása Picardiában, Ile-de-France-ban, Champagne-ban és Normandiában virágzott. Ismerték azonban Észak- és Északkelet-Franciaországban a többi iparágat is, a bőrkikészítést, a szűcsmesterséget, az ötvösipart stb.

A kézművesség fejlődését többek között a kereskedelem gyors növekedése okozta. A XII. szá-

zad kezdetétől, de főként a XIII. században igen nagy jelentőségre tettek szert Északkelet-Franciaországban a champagne-i állandó vásárok (Troyes, Provins, Lagny sur Marne, Bar sur Aube), ahol a nyugat-európai kereskedők találkoztak. Ezek a népes és élénk forgalmat lebonyolító vásárok világosan bizonyítják a Franciaországon belüli kereskedelmi kapcsolatok fejlődését is.

A POLGÁROK FELSZABADÍTÓ HARCA FEUDÁLIS SZENIORJAIK ELLEN

A városok gazdasági fejlődése elé hatalmas akadályok tornyosultak. A XI. században a polgárok még teljes egészében azoknak a feudális szenioroknak a hatalma alatt éltek, akiknek a földjén a város elterült. Az urak a polgárokat számtalan adóval és mindenfajta más kötelezettséggel terhelték. Mindent megadóztattak: az ingó- és ingatlan vagyont, a terményeket és ipari gyártmányokat, a földet és a vizet. A polgárok mindenütt fizettek a szenioroknak útpénzt, a városok kapujában csakúgy, mint a hidakon, sőt még az egyik városnegyedből a másikba való átmenetelkor is, ha a városnak több szeniorja volt, ami nem számított ritkaságnak. A feudális kizsákmányolás béklyóba verte a városok termelőerőinek fejlődését. Az ipar és a kereskedelem fejlődésével a szeniorok elnyomása a városi polgárok számára egyre tűrhetetlenebbé vált. Ezért „. . . a polgárok minden városban kénytelenek voltak egyesülni a falusi nemesség ellen, hogy a bőrüket védjék".[1]

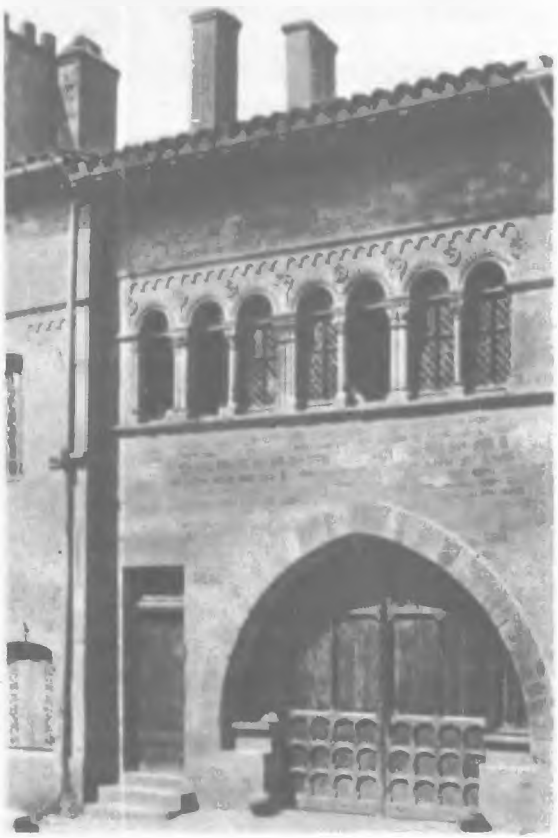

Román stílusú ház Clunyben
XII. század

A szabadságért, a szenioroktól való függetlenségért folyó harc idővel a városi iparosok és kereskedők létkérdésévé vált, s a feudális társadalom fejlődését előmozdító egyik legdöntőbb tényező lett. Minthogy az uralkodó osztály és a feudális kizsákmányolás ellen irányult, jelentősége haladó volt. Ez a harc, amely Franciaországban a XI. században kezdődött és a XII. században érte el tetőpontját, a francia városok történetének első jelentős szakasza, és a középkori városi szervezet különféle formáinak s ezek legmagasabb formájának, a *kommuna*-nak (communa, communia) a kialakulásához vezetett.

A polgároknak szeniorjaikkal vívott harca (az ún. kommuna-mozgalom) igen éles formákat öltött Észak-Franciaországban, ahol a városok rendkívül nehéz helyzetben voltak. Ezek az északi városok, amelyek gazdasági tekintetben fejletlenebbek voltak a déli városoknál, csak a XI. század végén szálltak harcba a feudális urakkal. A polgárok megszerezték a városi erődítményeket, felesküdtek a kölcsönös segítségnyújtásra, megszüntették a szeniorok közigazgatási és bíráskodási jogait, megválasztották saját tisztviselőiket, s nemcsak a városfalakon belül védekeztek az urak ellen, hanem néha maguk is megtámadták azok várait.

[1] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 61. old.

A kommunákért folytatott harc, azaz a városok teljes önkormányzatáért vívott küzdelem Észak- és Északkelet-Franciaországban jelentős eredményekre vezetett. 1077-ben kommuna-jogot biztosító oklevelet kapott Cambrai, majd Saint-Quentin, Beauvais és Noyon. A kommunáért 1112-ben kitört a harc Laonban is. Majdnem egyidejűleg kezdődött a kommunális mozgalom Amiens-ben. Amiens után megkapta a kommuna-jogokat Soissons, majd Corbie, Saint-Riquer (1125), Abbeville (1190), 1146-ban pedig Sens és Etampes, majd Dijon és Saumur stb.

Az említett városok többségében a lakosság a kommunális rendszer bevezetését és megszilárdítását a katolikus egyház ellen vívott szívós harcban érte el. Az egyház képviselőiből már maga a „kommuna" szó is óriási haragot váltott ki. Így pl. a laoni kommuna harcával kapcsolatos események egyik szemtanúja, Nogenti Guibert apát így írt: „S ez az új és visszataszító szó »communia«, azt jelenti, hogy az összes jobbágyoknak a szokásos jobbágyadót évente csak egyszer kell megfizetni uraiknak, s törvényellenes tetteikért meghatározott büntetést kell fizetni. A többi kötelezettségtől pedig, amelyek a jobbágyokat terhelték, teljesen megszabadultak."

A városok felszabadító mozgalma ellen harcoltak mind a városok közvetlen szeniorjai (apátok, püspökök és érsekek), mind pedig a katolikus egyház egésze, s ezek egységes, összekovácsolt szervezetként léptek fel. Az egyháznak ezt az álláspontját nem csupán a papságnak az a törekvése magyarázza, amely a gazdag városok feletti úri hatalom megtartására irányult, hanem elsősorban az a körülmény, hogy az egyház a városi felszabadító mozgalmat veszélyesnek tartotta arra a társadalmi rendre nézve, amelyet tekintélyével támogatott.

A PARASZTSÁG HELYZETE ÉS AZ URAK ELLENI HARCA

A feudalizációs folyamat teljes befejezése egyrészről, továbbá a kézművességnek a mezőgazdaságtól való elválása és a városok keletkezése másrészről, a feudális kizsákmányolás megerősödéséhez vezetett. Az urak ugyanis, akik most lehetőséget nyertek a parasztoktól kapott termékek piaci értékesítésére vagy arra, hogy jobbágyaiktól pénzjáradék megfizetését követeljék, a feudális terhek növelésére törekedtek.

Igen jól bizonyítja ezt egy XIII. századi forrás, a versoni parasztokról szóló költemény, amelyet egy feudális úr írt. Amikor egy normandiai kolostor függő parasztjainak helyzetét jellemzi, a költemény szerzője az uraknak teljesítendő szolgáltatásaikról így ír: „Évenként a munka János-napkor kezdődik. A parasztok kötelesek lekaszálni a réteket, összegereblyézni, boglyákba hordani, kazlakba rakni a szénát, majd behordani az urasági udvarba, amelyet erre kijelölnek... Kötelesek azután kitisztítani a malomárkokat; mindegyik a saját lapátjával jön; ugyancsak lapáttal a vállukon mennek tisztogatni a száraz és a vizes trágyát... De íme, beköszönt augusztus, s vele együtt az új munka... Robotra kötelezetteknek erről nem szabad megfeledkezni. A parasztok kötelesek a gabonát learatni, kévébe kötni, a mező közepén keresztet lerakni és rögtön behordani a csűrökbe. Ezt a szolgálatot gyermekkoruktól kezdve végzik, ahogyan végezték elődeik is. Így dolgoznak ők a földesuraknak... Ezután következik a vásár ideje »a réten« és a szeptemberi Kisasszony napja, amikor malacot kell vinnie. Ha a parasztnak nyolc malaca van, akkor veszi a két legjobbikat, egyiket a földesúrnak, aki természetesen nem fogadja el a rosszabbikat... Aztán ismét robotot kell neki teljesítenie... Amikor felszántották a földet, vetőmagért mennek a csűrbe, vetnek és boronálnak... Karácsonyra csirkét kell adniuk... Ezután következik a sör illeték...

Ha a paraszt a földesúr birtokán kívül adja férjhez a lányát, a földesúrnak adót fizet... Azután jön virágvasárnap, az Isten által megállapított ünnep, amikor a földesúr számára juhjárandóságot kell adni, minthogy ez a kötelezettség hagyományképpen jár a parasztok részéről... Húsvétra a parasztok ismét robottal tartoznak. Amikor a parasztok felszántják a földet, ismét a csűrbe mennek vetőmagért, azt elvetik és beboronálják..." és így tovább.

A XIII. század folyamán az urak sok ilyen kötelezettséget pénzadóra változtattak. Mint a szenior földjének bérlője, a villanus az ún. pénzbeli cenzust fizette meg. Ugyancsak pénzt kellett fizetnie az úrnak, amikor gabonáját az úri malomban megőröltette, amikor kenyerét annak a kemencéjében megsüttette, s még számos egyéb alkalommal. A pénzjáradék növekedése az áru- és pénzviszonyok falusi elterjedéséről tanúskodik.

Az egyre növekvő feudális kizsákmányolástól szenvedő parasztтömegek többször harcra keltek. A parasztoknak uraik elleni harca elsősorban a jobbágyok tömeges elmenekülésében jutott kifejezésre. A legnagyobb méretű szökések az első keresztes hadjáratok idején, elsősorban az ún. „szegények keresztes hadjárata" alkalmával (1096) voltak. A középkori krónikások azonban megemlékeznek arról, hogy a parasztok hatékonyabb harci eszközöket is alkalmaztak. A középkori krónikások, akik túlnyomó többségükben papok, azaz az uralkodó osztály képviselői voltak, leplezetlen gyűlölettel írtak arról, hogy a parasztok megtagadták a feudális terhek viselését, az egyházi tized megfizetését, elűzték a papokat a falvakból, s néha a villanusok leszámoltak még a várurakkal is.

A katolikus egyház egyik jelentős képviselője, Jacques de Vitry, a XIII. század elején az urakhoz fordulva így írt: „Vigyázzatok, ne élesszétek fel az alázatosak gyűlöletét! Annyi rosszat tehetnek nektek, mint amennyi jót hoznak. Az elkeseredés igen veszélyes érzelem. Előfordul, hogy a jobbágyok megölik uraikat s felgyújtják váraikat." Franciaországban a XIII. században a legnagyobb parasztfelkelés az ún. „pásztorok felkelése" volt, amely a sikertelen hetedik keresztes hadjárat idején (1251) tört ki, s kiterjedt az ország északi és középső vidékeire.

A mozgalom Észak-Franciaországban kezdődött meg, röviddel azután, hogy megérkezett a hír: IX. Lajos francia király az egyiptomi szultán fogságába esett. Ezért az 1251. évi parasztfelkelés egy sajátos „keresztes hadjárat" formáját öltötte. A paraszti tömegek — férfiak, asszonyok és gyermekek — faluról falura jártak, közben ezt kiáltották: „Megszabadítjuk királyunkat! Előre Jeruzsálem meghódítására!" A mozgalom antifeudális jellege azonban rövidesen kiderült. A „pásztorok" (ahogyan ők magukat nevezték) vezetője, egy bizonyos Jakab, ismeretlen származású öregebb ember volt, aki lángoló beszédeket tartott francia, flamand és latin nyelven. Ő magát „magyarországi mesternek" nevezte, s a népet a papokkal és az urakkal való azonnali leszámolásra hívta fel.

A „mester" vezetése alatt a flandriai és picardiai felkelő parasztok Párizs felé tartottak. Az útjukba került összes katolikus papokat megölték. A kézművesek és a városi szegénység támogatásával a parasztok elfoglaltak több várost, végül bevonultak Párizsba, ahol épp olyan erélyesen bántak el a papsággal, mint másutt. A nép haragja nem véletlenül irányult az egyháziak ellen: „...a pap mindig egy húron pendült a hűbérúrral..."[2]

A „pásztorok" antifeudális mozgalma tovább terjedt. Újabb és újabb parasztcsapatok csatlakoztak a felkeléshez. Ezután a felkelők megosztották erőiket. Egy részük Párizsból északra, Rouenba tartott, míg legnagyobb részük a „mester" vezetése alatt délre, Orléans felé indult. A városi kézművesek mindenütt kedvezően fogadták őket, és a „pásztorok" akadálytalanul leszámolhattak a papokkal. Orléans-ból Tours-ba mentek. Itt dühük elsősorban a „kolduló barátok", a dominikánusok és Ferenc-rendiek, e két gazdag egyházi szerzet ellen irányult. A tours-i templomot teljesen lerombolták. A feudális urak és a fejvesztett királyi tanács csak ekkor indított lovag-csapatokat a felkelők ellen. A mozgalmat végül is kegyetlenül leverték. A felkelt parasztok vezetőjét, a „mestert" megölték.

[2] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 462. old.

A termelőerők növekedése következtében Franciaország társadalmi és gazdasági életében végbement változások számos új jelenséghez vezettek a politikai felépítmény területén is. A városok keletkezése nemcsak arról tanúskodott, hogy megszűnt a feudális gazdálkodás zárt jellege, s megerősödtek az ország egyes területei közt a gazdasági kapcsolatok, hanem arról is, hogy létrejöttek a reális feltételek Franciaországnak egységes, többé-kevésbé központosított állammá egyesüléséhez is. A városban új társadalmi réteg jött létre, amely a termelés és a csere további növelését tűzte ki célul, s a királyi hatalom természetes szövetségesévé vált abban a harcban, amely a nagybirtokosok ellen, a feudális széttagoltságban élő Franciaország egyesítéséért folyt.

A feudális széttagoltság s az állandó belső harcok felszámolásában, vagyis az ipart és a kereskedelmet gátló körülmények megszüntetésében érdekelt polgárság létezése megerősítette a központi hatalom pozícióit. „A feudális felszín alatt keletkező valamennyi forradalmi elem éppúgy rá volt utalva a királyságra, mint a királyság reá. A királyság és a polgárság szövetsége a X. századból eredt; gyakran szakították meg összeütközések — aminthogy az egész középkorban semmi sem halad folytonosan saját pályáján —, egyre szilárdabban, egyre hatalmasabban jött létre újra, míg végül győzelemre segítette a királyságot..."[3]

A királyi hatalom megerősödése Franciaországban a XII. században kezdődött. Ekkor vívták a Capetingek harcukat a királyi birtokokon belül azok ellen a nagy urak ellen, akik meg akarták őrizni politikai függetlenségüket. E harcban a királyi hatalmat a közép- és kisbirtokos urak is támogatták. Az osztályharc kiélesedésének körülményei között szívesen álltak a király rendelkezésére központosító törekvéseiben. „Nagyobb területek összefogása feudális királyságokká — írta Marx és Engels — mind a földbirtokos nemesség, mind a városok számára szükséglet volt. Ezért az uralkodó osztály, a nemesség szervezetének élén mindenütt egyeduralkodó állott."[4]

A XII. századtól kezdve a Capetingek, akiknek a kereskedelem kifejlődésével jelentősen megnövekedtek pénzjövedelmeik, annyira megerősödtek, hogy hatalmuk alá vonták a királyi birtokok területén élő összes nagy feudális szeniorokat. Ebből a szempontból igen nagy jelentősége volt VI. vagy Kövér Lajos (1108—1137) uralkodásának. Amikor azonban a francia királyok leszámoltak a királyi birtokokon belüli engedetlen nagyurakkal, nyomban egy új, erősebb és veszélyesebb ellenséggel, az angol királyokkal kellett megbirkózniuk, akik fő versenytársként léptek fel a kontinensen. 1154-ben Anjou grófja, a királyi birtokokkal határos vidék szeniorja, II. Henrik néven az angol trónra került, s ezzel megvetette az Anjou- vagy Plantagenet-dinasztia alapját.

A Plantagenet-dinasztiából származó angol királyok kezén ily módon hatalmas birtokok voltak: Anglián kívül Franciaország nagy része, mégpedig a normandiai hercegség, amely 1066-tól, vagyis Angliának a normannok által történt meghódítása óta össze volt fűzve Angliával, továbbá az Anjou-grófság a hozzátartozó és neki alárendelt Maine és Touraine grófságokkal, valamint az Aquitaniai hercegség, amely Aquitaniai Eleonorával, VII. Lajos francia király (1137—1180) elvált feleségével kötött házassága révén került Plantagenet Henrik kezére. Az angol király birtokai a kontinensen a XII. században hatszorosát érték el a francia király birtokainak, s ezenkívül még el is zárták őt a tengertől. Világos, hogy a francia királyi birtok további kiterjesztése s a politikailag széttagolt Franciaország egyesítése szoros kapcsolatban állt az angol király elleni harccal. Ez a küzdelem II. Fülöp Ágost (1180—1223) uralma alatt jutott döntő fázisába.

A Plantagenetek ellen viselt sokéves háborúban Fülöp Ágostnak, aki a városok segítségére támaszkodott, sikerült hatalmát kiterjesztenie Normandiára, Maine-re, Anjoura és Poitou egy

[3] *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 147—148. old.
[4] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 80. old.

A párizsi Notre Dame-székesegyház
Főhomlokzat. XII—XIII. század

részére (Poitiers városával). Az angol királyok kezén csupán Poitou déli része és az Aquitaniai hercegség maradt. Ám a francia király hatalmának ez a megerősödése hamarosan nyugtalanságot keltett közvetlen szomszédaiban, és Fülöp Ágost ellen széles koalíció jött létre. Ott találjuk benne a flandriai grófot, a lotharingiai herceget, az angol királyt és a német császárt. II. Fülöp azonban egyenként legyőzte összes ellenfeleit, majd döntő csapást mért az ellenséges koalícióra a bouvines-i csatában, ahol 1214 júniusában szétverte a német császár és a flandriai gróf egyesült seregét. E győzelemnek igen nagy jelentősége volt Franciaország további fejlődése szempontjából. Az ország északi és északkeleti részeinek lakossága nagy örömmel fogadta a diadalról szóló hírt.

AZ ÉSZAK-FRANCIAORSZÁGI FEUDÁLIS URAK MEGHÓDÍTJÁK DÉL-FRANCIAORSZÁGOT

A francia történelem nagy eseménye volt a XIII. század elején az a keresztes hadjárat, amelyet az északfrancia urak III. Ince pápa (1198—1216) áldásával Franciaország gazdag déli részének meghódítására indítottak. Dél-Franciaország leverése és kirablása az északfrancia urak által az ún. albigens eretnekség elleni harc ürügyével folyt. Ezek az eretnekek a délfrancia Albi városáról kapták nevüket, amely a katolikus egyház és az urak ellen irányuló mozgalom központja volt. Ily módon tehát az északfrancia uraknak a gazdaságilag fejlett déli területek megszerzésére irányuló törekvése egybeesett osztályérdekeikkel, amelyek a nagy tömegekre kiterjedő antifeudális mozgalom leverését követelték.

A XI—XIII. század folyamán Franciaországban az eretnekmozgalmak szoros kapcsolatban álltak a városok fejlődésével. Az eretnek gondolatok fő terjesztői ebben a korban a városok dolgozó tömegei, elsősorban pedig a takácsok voltak. Azt a vallási köntöst, amelyet a katolikus egyház ellen irányuló városi mozgalmak öltöttek, s amely alatt egészen reális, anyagi érdekek húzódtak meg, a kor viszonyai, a vallási ideológia uralkodó szerepe, s az a hely magyarázza, amelyet az egyház a feudális viszonyok rendszerében elfoglalt.

A legfontosabb egyházi dogmák és az alapvető egyházi szentségek tagadása, a költséges katolikus hierarchia eltörlése, a tized megszüntetése, továbbá a katolikus imák és katolikus templomok elhagyása stb. — ez volt az albigens eretnekség teológiai formája, amelyben a néptömegek antifeudális tiltakozása jutott kifejezésre. Az albigensek követelései végeredményben a katolikus egyház tényleges felszámolását célozták. A katolikus egyház azt hirdette, hogy a földi világ — feudális államával, kizsákmányolásával és állandó háborúskodásával — megváltoztathatatlan isteni rendelés következménye. Az albigensek viszont, amikor kijelentették, hogy ezt a világot egész rendjével és egyházával nem az Isten, hanem az ördög teremtette, nem csupán a katolikus egyházzal, hanem az egész uralkodó osztállyal is szembeszálltak. Az albigens mozgalomhoz, első szakaszában, csatlakozott a délfrancia lovagság egy része is, amely irigy szemmel nézte az egyház földbirtokait, s azok szekularizációját kívánta a maga javára. E délfrancia lovagok azonban, akik az albigens mozgalmat saját önző céljaikra akarták kihasználni, igen könnyen elhagyták azt, és átálltak az ellenség oldalára.

Az egyház kegyetlen és elkeseredett harcot folytatott a népi eretnekmozgalmak ellen. Az eretnekeket vagy máglyán égettette meg, vagy életfogytiglan tartó börtönbüntetésre ítélte őket, s ugyanakkor, amikor a legdurvább erőszak eszközeit alkalmazta ellenük, bevetette a többi rendelkezésére álló eszközt is: a vallási cselfogásokat, a rágalmat és a kiátkozással való fenyegetést. Így az uralkodó osztály összes csoportjai egyesültek a népi eretnekség ellen. Az antifeudális mozgalom elleni harcra közös frontot alkotott az egyház, a király és a nagyurak, akik gyakran harcoltak egymással a politikai uralomért, de azon nyomban elfelejtették nézeteltéréseiket, ha valahol a néptömegek részéről a veszély első jelei mutatkoztak.

Toulouse ostroma
Az albigens háború epizódja. A carcassonne-i templom dombormű. Részlet. XIII. század

1209-ben az északfrancia urak a római pápa utasítása szerint eljáró egyháziak által vezetve megindították az albigensek elleni keresztes hadjáratot. Arnoldnak, az igen jelentős Citeaux kolostor apátjának a vezetése alatt megindult Dél-Franciaországba a „keresztesek" hatalmas serege. Egész városokat pusztítottak el, kiirtották lakóikat, s teljesen megsemmisítették az akkoriban magas fokon álló provençal kultúra értékeit. Foglyok százait égették meg máglyán, s ezrek pusztultak el a délfrancia városok elleni harcok idején. A keresztesek, akiknek célja a rablás és a meggazdagodás volt, semmivel sem törődve, az elfoglalt városokban az eretnekekkel együtt kiirtották a katolikusokat, saját hitsorsosaikat is. A korlátlan rablást szemforgató és hamis módon vallási jelszavakkal igyekeztek leplezni. Így pl. Béziers városának bevételekor a keresztesek hallották a lakosság kiáltásait. „A kiáltásokból megtudva, hogy ott az eretnekekkel együtt igazhitűek is vannak, így szóltak az apáthoz:[5] »Mit csináljunk, atyám? Mi nem tudjuk megkülönböztetni a jókat a rosszaktól.« S ekkor az apát (és mások) attól félve, hogy az eretnekek halálfélelmükben igazhitűeknek vallják magukat, így szólt: »Üssétek valamennyit, mert az úr megismeri övéit!« És rengeteg embert öltek meg."

Fülöp Ágost nem vett részt közvetlenül az albigensek ellen indított keresztes hadjáratban, mivel észak-franciaországi ellenségeivel volt elfoglalva. A hadjárat azonban minden tekintetben a királyi hatalom érdekeit szolgálta, mert már Fülöp Ágost fia, VIII. Lajos, a toulouse-i grófság legnagyobb részét a királyi birtokhoz csatolta. Így a XIII. század második negyedében a királyi birtok többszörösét tette ki az egyes nagy feudális urak birtokának.

A KIRÁLYI HATALOM MEGERŐSÖDÉSE FRANCIAORSZÁGBAN

Franciaországban a királyi hatalom megerősödése IX. Lajos (1226—1270) idején is folytatódott. A bírósági, pénz- és hadi reform megerősítette a központi államapparátust. Meggyengítették a földesúri bíróságokat, s elrendelték, hogy minden főbenjáró ügyben, elsősorban pedig politikai ügyekben, csak a fizetett királyi bíróság ítélhet. A királyi birtokok területén eltiltották a perek párbaj útján való eldöntését. Ugyanekkor megtiltották a feudális uraknak, hogy bizonyos vitás kérdések esetén előbb indítsanak hadat, mint negyven nappal ennek bejelentése után, hogy a közbeeső időben a gyengébb fél a királyi bírósághoz fordulhasson. A jobbágyok és a feudális függőségben levő parasztok azonban nem fordulhattak a királyi bírósághoz.

A királyi birtok határain belül kötelezővé tették az új aranypénzt, és eltiltották a pénzveréstől a feudális urakat. Az egységes, teljes értékű királyi pénz fokozatosan kiszorította a többi pénzt

[5] Vagyis Citeaux-i Arnoldhoz.

Franciaország egyéb feudális tartományaiban is. Ily módon ez a reform elősegítette az áru- és pénzviszonyok fejlődését, a kereskedelem megélénkülését. IX. Lajos a nemesi felkelést zsoldosokkal kezdte helyettesíteni. Ez is hozzájárult a központi hatalom megerősödéséhez Franciaországban.

A Capetingek, az egyre élesedő osztályharc körülményei között a királyt támogató közép- és kisbirtokosokra támaszkodva, s felhasználva a városokkal kötött szövetséget, kiterjesztették birtokaikat, megerősítették a központi államapparátust, meggyorsítva a feudális széttagolódás felszámolását. „Nyilvánvaló — írta Engels —, hogy ebben az általános zűrzavarban a királyság volt a haladó elem. A rendet képviselte a rendetlenségben, a kialakuló nemzetet a lázongó hűbéres államokra való szétforgácsolódással szemben."[6]

Annak a harcnak, amelyet a királyi hatalom Franciaországban a nagybirtokosok ellen vívott, történetileg haladó jelentősége volt. A feudális állam megerősödése azonban a néptömegek kizsákmányolásának fokozódását vonta maga után. Az állam fokozatos központosításának a középkori Franciaországban elsősorban a jobbágyság vallotta kárát.

ÚJ JELENSÉGEK A KULTÚRA TERÜLETÉN

A marxizmus azt tanítja, hogy az emberek termelési viszonyainak összessége „alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, melyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, s amelynek a társadalmi tudat meghatározott formái felelnek meg."[7] A társadalom eszméi, elméletei és nézetei az anyagi lét visszatükröződései. Világos tehát, hogy a társadalmi tudat azon formáinak a tanulmányozása, amelyekben a feudális társadalom elnyomott rétegeinek élete tükröződik, elsőrendű jelentőségű.

Az osztálytársadalomban az uralkodó osztállyal szemben mindig ott áll a kizsákmányoltak osztálya. Éppen a köztük folyó harc a történelem nagy mozgató ereje. A küzdelem a társadalmi tudat területén is folyik.

A népi eretnekségek, a paraszti tömegek szellemi termékeinek, valamint a városi antifeudális és egyházellenes kultúrának a története arról tanúskodik, hogy a feudalizmus korában az osztályharc az ideológia területén nem volt kevésbé éles, mint a társadalmi, a gazdasági és a politikai életben.

Azok a változások, amelyek a XI—XII. század folyamán Franciaország társadalmi és gazdasági életében végbementek, visszatükröződtek az ideológia területén is. A legfontosabb jelenség e téren az volt, hogy Franciaországban éppen ekkoriban alakult ki a városi kultúra, s így az egyház több évszázados művelődési monopóliumát most sértették meg először.

A XI—XIII. század városi szellemi kultúrája területén a legnagyobb érdeklődésre az tarthat számot, ami gyökereivel a népművészetből táplálkozott. Ez a kultúra, amely nyíltan szemben állt az uralkodó osztály feudális-egyházi kultúrájával, s amelyet ezután korai városi kultúrának fogunk nevezni, kifejezetten haladó jellegű volt, s azt az újat tartalmazta, amivel a polgárok a francia városok fejlődésének első szakaszában a középkori kultúrát gazdagították. A korai városi kultúra és a paraszti tömegek művészete közti kapcsolat egészen természetes, hiszen az első városok kézműves lakossága a jobbágyok köréből került ki.

[6] *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 147. old.
[7] *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 340. old.

Franciaországban a XI—XII. században a népi tömegek zenei és drámai alkotásának közvetlen kifejezői az ún. *zsonglőr*-ök (jongleur), akik gyakran egyidejűleg bűvészek, akrobaták és állatszelídítők is voltak.[8] Ránk maradtak azok a szabályok, illetve előírások, amelyeket zsonglőrművészeknek követniük kellett. Ezekben olvashatjuk: „Tudj jól rögtönözni és rímbe szedni. Tudj versenyezni, hetykén dobolni és cimbalmozni, s tudd, hogy hogyan kell játszani a parasztok lantján; tudd ügyesen feldobni és lábaddal elkapni az almákat, tudd utánozni a madarak énekét, tudj bűvészkedni a kártyákkal s négy karikán átugrani..."

A népi énekesek és színészek helyzete igen nehéz volt, mint azt „A pokolban élő zsonglőrről" című érdekes népi ének bizonyítja. Tartalma nagyjából a következő: élt valaha Franciaországban egy falusi hegedűs zsonglőr, „a legjobb ember a földön, aki pénz miatt még egy gyerekkel sem óhajtott összeveszni". Életét mindig egy fillér nélkül, rongyokban, szélben és jeges esőben töltötte, de azért mindig vidám volt. Amikor meghalt, a pokolba került, ahol az ördög ítélkezett áldozatai, a papok, a tolvajok, a püspökök, az apátok és a szerzetesek fölött. A mese szerint mindezeket az ördög katlanban való megfőzésre ítélte, míg a zsonglőrt a katlan alatti örök tűz szításával bízta meg. Semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a népi rege szerzői a zsonglőr oldalán álltak. Ezek mind származásukat, mind pedig életkörülményeiket tekintve rendszerint a néphez tartoztak. Természetes, hogy művészetük is népi művészet volt.

Azokban a jelenetekben, amelyeket a zsonglőrök játszottak, nem kímélték sem az urakat, sem pedig a papokat. A krónikákban fennmaradtak ilyen darabok leírásai. Így például az egyik évkönyv beszámol egy zsonglőrről s egyben állatszelídítőről, aki mindig elment a lovagi tornákra, és magával vitt két majmot, hogy „megtanítsa őket a lovagok hadakozási módjára". Majd az így „kitanított" majmokat teljes lovagi fegyverzetben kutyákra ültette, s arra kényszerítette őket, hogy lovagi módra megvívjanak egymással. Nem nehéz elképzelnünk, milyen nagy sikert aratott az egyszerű nép körében a lovagi tornáknak ez a furcsa karikatúrája. A zsonglőrök minden népi összejövetelen felléptek. Ott voltak az ünnepségeken, a keresztelőkön, a lakodalmakon, s az egyszerű vásárnapokon, és mindenütt szívesen látott vendégek voltak. Az egyház viszont a legnagyobb gyűlölettel szemlélte a zsonglőrök művészetét.

Az egyház a zsinatokon sokszor elítélte ezt a művészetet, s magukat a zsonglőröket megfosztotta elemi polgári jogaiktól, amikor engedélyezte büntetlen megölésüket, s eltiltotta a temetőkben való elföldelésüket. A zsonglőrök zenei, költői és drámai művészete azért tűnt oly veszélyesnek az egyház szemében, mert élénk együttérzésre talált a városi tömegek körében.

A városi zene igen szoros kapcsolatban állt a népi kardallal. A városi kézművesek dalainak tárgya és motívuma azonos volt a paraszti dalokéval. Hasonlóan szoros összeköttetésben állt a zsonglőrök művészetével, a népi játékokkal, a falusi álarcos maskarákkal, a paraszti ünnepekkel és szokásokkal az a városi drámai művészet, amely teljesen szemben állt az egyházi liturgikus drámával. Erről tanúskodik egy arrasi polgár, Adam de la Halle (1238—1286) „Robin és Marion" című játéka, amely igen nagy népszerűségnek örvendett a XIII. század közepén. Ez a darab két szerelmes, egy parasztlegény, Robin, és egy pásztorleány, Marion, történetét adja elő. Marionot elrabolja egy lovag, de ő hű marad Robinhoz, kinek barátai visszaszerzik Marionot.

Igen fontos kiemelnünk, hogy maguk a X—XI. századi liturgikus drámák is, azaz a latin nyelven színre hozott, s a templomokban papok által előadott bibiliai történetek, a városok fejlődésével párhuzamosan egyre világibbá váltak. A színdarabokba, amelyeket a XII. század közepétől kezdve már nem latinul, hanem franciául írtak, lassanként egyre több, tisztán a világi életet ábrá-

[8] A feudális urak váraiban élő zsonglőrök, akik művészetükkel az urakat szolgálták, más megítélés alá esnek.

zoló és komikus jellegű, epizódot illesztettek be. A színjátszók most már a polgárok közül kerültek ki, s a darabokat *(miracles)* már a városi piactéren adták elő.

A népi hatás a városi irodalomban is megmutatkozott. A XII. század közepén a városokban jött létre a realisztikus, népi nyelven írt verses novella. Az ún. fabliaukban (a latin fabula = mese szóból) a polgárok nevetségessé tették a feudális osztály képviselőit, leleplezték a papság minden bűnét. A fabliauk rendszerint ismeretlen szerzői a haszonleső és hazug papokkal és szerzetesekkel szembeállították a népi származású, találékony, okos és igazi népi humorral rendelkező pozitív hősöket. A népi származású emberek eszéről és találékonyságáról szólnak az olyan fabliauk, mint a „Paraszt-orvos" (Le Vilain Mire) és „A villanus, aki beperelte magát a mennyországba".

Körülbelül ugyanebben az időben született meg Franciaországban a városi szatirikus eposz is, amelynek legkiválóbb, s mind népi nyelvét, mind tartalmát tekintve leghíresebb emléke „A róka regény", amely sok évtizeden át (a XII. század végétől a XIV. század közepéig) alakult ki, s éle a feudális uralkodó osztály ellen irányult.

Antifeudális ideológia hatotta át Jean de Meung „Rózsa regény" (Le Roman de la Rose) című, a XIII. század nyolcvanas éveiben írt munkáját is. Ennek a regénynek az írását még Guillaume de Lorris († 1240) kezdte meg a lovagregények szellemében. Jean de Meung viszont szatírájának élét a feudális erkölcs, és a parazita papság képmutatása ellen fordította, sőt még ezzel sem elégedett meg, és nyíltan szembeszállt a feudális társadalomban uralkodó társadalmi egyenlőtlenséggel. Jean de Meung műve még abból a szempontból is érdekes, hogy munkája a kor szinte összes ismereteit tartalmazó enciklopédia. Nemcsak tiszta racionális, hanem bizonyos mértékig materialista tendenciákat is találunk benne.

A XIII. századtól kezdve a városi irodalomban megjelentek olyan művek is, amelyek közvetlenül tükrözték a lakosság legszegényebb rétegeinek érdekeit. Ezek kifejezője volt Rutebeuf (1230—1285), Párizsban élő költő. A gazdag papság Rutebeuf mély megbotránkozását váltotta ki. Rutebeuf élesen elítélte a pápaságot is:

„Rómának kellene a szent fundamentumnak lennie,
Most kufárság és gonoszság honol benne
És szenny, holott tisztaságtól kellene
Tündökölnie: mindennek rosszabb emiatt."

Az egyház természetesen félt Rutebeuf költeményeitől, amelyek érthetőek voltak a polgárok számára, mert anyanyelvükön írta azokat. Ezért műveit elégetésre ítélte.

A VILÁGI ISKOLÁK LÉTREJÖTTE A VÁROSOKBAN

A városok fejlődésének eredményeként egyre nagyobb szükség volt olyan írástudó emberekre, akik mindenfajta kereskedelmi ügylethez értettek, el tudták látni a városi önkormányzat tisztviselőinek feladatát, s ki tudták állítani a városi okmányokat. Ez a szükséglet új iskolák felállítására vezetett, melyeknek fő sajátossága az volt, hogy magániskolák voltak, azaz nem az egyház tartotta fenn őket. Ezeknek az iskoláknak a tanítói *(magister*-ek) a tanulóktól kapott fizetésből éltek. S ettől kezdve az írástudás túlterjedt az egyháziak szűk körén.

A leghíresebb világi iskolák Franciaországban a XII. század közepén Guillaume de Conches és Pierre Abélard iskolái voltak Párizsban. Guillaume de Conches Epikurosz követőjének vallotta magát. Arra törekedett, hogy átadja tanítványainak az atomokról szóló tanítást, s megkísérelte, hogy minden természeti jelenségre természetes magyarázatot adjon. Az egyház elítélte Guillaume de

Conches munkáit az antik filozófia előtt való „becstelen meghajlása miatt". A „szabad művészetek" másik kiváló tanítója a XII. századi Franciaországban Pierre Abélard (1079—1142) volt, aki több világi iskolát alapított. Abélard órái rendkívül nagy népszerűségnek örvendtek, de kihívták az egyház haragját, s ezért kegyetlenül üldözték őt. Az egyház dühét elsősorban azok az előadásai és munkái váltották ki, amelyekben az ész elsőbbségét hangsúlyozta a hittel és az egyházi „tekintélyekkel" szemben. Ugyanide vezetett az antik filozófia tisztelete és a világi tudományok dicsőítése is.

„*Abélard-nál* — mondotta Engels — *nem maga az elmélete a fontos, hanem az, hogy szembeszállt az egyház tekintélyével.*" [9] A népi eretnekségek terjedése s a széles körű felszabadító városi mozgalmak kifejlődése korában az egyház ezt az ellenállást rendkívül veszélyesnek tartotta, mivel élénk visszhangra talált Abélard Nyugat-Európa különböző országaiban élő nagyszámú tanítványai körében. Ezért az egyház hatalma teljes súlyát éreztette vele. Abélard műveit elégettették, az iskolákat, amelyekben tanított, bezárták. Magát Abélard-t két zsinaton elítélték és követőit állandón üldözték.

A VAGÁNSOK ÉS KÖLTÉSZETÜK

A világi iskolákban tanulók jelentős részét az úgynevezett *vagáns*-ok (a latin vagari = kóborolni szóból) alkották. A XII. században a városi iskolák megjelenésével a diákok „vándorlása" szokásos jelenséggé vált. Ebben az időben *goliárd*-oknak is nevezték őket (a Biblia szerint ördögi büszkeséget tanúsító és lázadó szellemű Góliát után, akit a vagánsok patrónusuknak tartottak).

A XII. században jött létre a sajátos, latin nyelvű vagáns irodalom. A vagánsok gyakran a zsonglőrökkel együtt bebarangolták egész Nyugat-Európát. Ez utóbbiak művészete a népi tömegek érdekeit és vágyait tükrözte, s ez közvetlen hatást gyakorolt a vagánsokra is, megerősítve azok költészetének demokratikus irányát.

A vagánsok állandó és kegyetlen kritikájának céltáblája a katolikus egyház volt. Merészen szembeszálltak a pápával, a bíborosokkal s a római kúria többi tisztségviselőivel. Így pl. egy vagáns a következőket írta költeményében:

„Róma mindenkit
Rútul kirabol;
A fényes kúria piszkos piac..."

A vagánsok a pápaság szatirikus ábrázolása mellett nem kímélték persze a világi papságot s a szerzeteseket sem. Élesen gúnyolták a püspököket, megvesztegethetőségüket s kapzsiságukat, a papok rendetlen életét, a szerzetesek képmutatását, durvaságát és teljes tudatlanságát. A vagánsok visszautasították az egyház képmutató aszketikus tanát, amely a test sanyargatását írta elő, s amelynek segítségével az egyház ki akarta békíteni a népi tömegeket szomorú földi sorsukkal. A vagánsok nem az égi, hanem a földi életet dicsőítették.

Az egyház éppen olyan kitartóan üldözte a vagánsokat, mint a zsonglőröket, mert megértette, mennyire veszélyesek számára a városi kultúra e korai képviselői, akik kinevetik és bírálják a katolikus egyházat.

A LOVAGI IRODALOM

A XI—XIII. század folyamán tovább fejlődött az uralkodó osztály irodalma is. Igen sok hőskölteményt maradt ránk, amelyek a „Chansons de Geste" nevet viselik. A leghíresebb ilyen, a feudális urak hőstetteit megéneklő költemény a „Roland-ének", amely francia népi eposz alapján jött

[9] *Engels:* Franciaország a feudalizmus korában. Marx—Engels Archiv. X. köt. 300. old. (oroszul).

létre. Amikor azonban a lovagköltők átdolgozták a megtörtént eseményről szóló népi elbeszélést, amely Nagy Károly egyik hadvezéréről, Roland-ról szól, aki a 778. évi hispániai hadjárat alkalmával elesett a Pireneusokban, a Roncesvalles-i völgyben, akkor ennek az eseménynek a valódi történeti körülményeit teljesen kiforgatták. A cselekményt áttették a XI—XII. századi feudális társadalomba, s Roland gróf a szeniorjához haláláig hű vazallus eszményi típusává vált.

A XII. században Franciaországban megjelentek a lovagregények is, amelyek közül a legelterjedtebbek az Arthur brit királyról (V—VI. század) és a kerekasztal körül összegyűlő lovagjairól szóló regény, valamint a „Tristan és Izolda" tragikus szerelmének történetét ábrázoló regény, továbbá az ún. „szent grál"-ról szóló regényciklus voltak. A „grál" egy fontos keresztény ereklye, az a kehely volt, amely a keresztény mondák szerint az „utolsó vacsorán" és „Krisztus megfeszítésénél" játszott szerepet. Az egyik leghíresebb lovagregény-szerző Chrétien de Troyes († 1195) volt, aki nagy sikereket aratott és sok utánzóra talált.

A francia lovagság lírai költészete délen, a XII—XIII. században virágzott, a *trubadúr*-ok (északon trouvère-ek) költészetében. Ezeknek a költeményeknek a témája rendszerint az „ideális szerelem" volt, amikor is a lovagok szívük hölgyének szolgáltak, s kedvéért mindenféle veszélynek tették ki magukat. A trubadúrok arisztokratikus rétegét, amely a legjobban tükrözi az uralkodó osztály érdekeit és kívánságait, rendszerint gazdag és előkelő urak alkották (Bertrand de Born stb.). A provençal trubadúrok másik része a lovagok közül került ki, akik a hatalmas szeniorok udvarában és váraiban szolgáltak. Ezek gyűlölettel szemlélték a földbirtokok felhalmozódását a papság kezén, s szívesen hallgatták a polgárokat, akik ellenséges magatartást tanúsítottak az egyházzal szemben. A provençal trubadúrok e részére jellemző, hogy nyíltan hódolnak a földi szerelem örömeinek, elvetik az egyházi aszketizmust, s ironikusan kezelik az egyházi dogmákat (Arnaut Daniel, Jaufroy Rudel és Guilhem de Cabestanh stb.).

A trubadúrokhoz tartoztak egyes polgári származású költők is, kiknek művészetére származásuk rányomta bélyegét, jóllehet, életüket úri kastélyokban és az urak szolgálatában töltötték el. Éppen ezek a költők írták a népköltészethez legközelebb álló lírai költeményeket, s a katolikus egyházat legélesebben leleplező munkákat. (Bernart de Ventadour, Marcabrun, Peire Vidal stb.)

A XIII. századi francia próza fejlesztésében igen nagy szerepet játszott Jofroy Villehardouin (kb. 1155—1213), a negyedik keresztes hadjárat egyik legaktívabb résztvevője, aki francia nyelven írta „Konstantinápoly meghódításának története" című munkáját.

AZ ÉPÍTÉSZET ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZET

A feudális urak érdekei határozták meg a középkori művészet és elsősorban az építészet uralkodó irányát. A XII. század második felétől kezdve Észak-Franciaországban megjelent az ún. *gótikus stílus* (XII—XIV. század). A gótikus stílusú székesegyházat elsősorban városokban, tehát falak által határolt területen építették. A hely kihasználásának szükségessége és a monumentalitásra törekvés sokban meghatározta a gótikus épületek szerkezetét és formáit. A gótikus építészet jellemző vonása a magasba törés volt, amit csúcsban végződő boltívek, az ún. csúcsívek alkalmazásával értek el. Ezek váltották fel a román stílus félköríves boltozatát. A gótikus székesegyház alapját magas és karcsú oszlopkötegekből álló pillérek alkották, amelyekre azután a csúcsívek igen nagy magasságban kereszteződő bordái támaszkodtak. Ily módon az egész épület négy-négy belső oszlopköteg által határolt szakaszokból állt, amelyekhez az épület külső oldalán a falból kiugró támpillérek tartoztak. Ezek — az összekötő támívek segítségével — magukra vették a boltozat nyomásának nagy részét. Ezért a gótikus stílusban épült székesegyházaknak nem volt szükségük olyan nehéz és vastag falakra, mint a román stílusúaknak. Az épületek így már nem voltak annyira tömörek. A falakon hatalmas, ragyogó üvegfestményekkel díszített ablakok tűnnek fel. A sok szobor, kőfaragás, valamint

Az amiens-i székesegyház belseje
XIII. század

a növényi motívumokat mutató díszítések a gótikus építményeknek erősen dinamikus jelleget adtak. Ebben a stílusban épült a párizsi, chartres-i, bourges-i, beauvais-i, amiens-i, reimsi stb. székesegyház.

A nagyszerű gótikus templomok segítségével az egyház be akarta oltani a néptömegekbe az elérhetetlen magasságban lakozó istenség fogalmát, s azt, hogy az egyház ennek földi képviselője, míg az ember csak porszem a földön. A gótikus építészetet azonban nem szemlélhetjük csak abból a szempontból, hogy milyen sikeresen szolgálta a katolikus egyház érdekeit. A gótikus székesegyházak a városi kézművesek egymás után következő generációinak hatalmas munkatapasztalatairól és nagyszerű művészi érzékéről tanúskodnak. Ugyanekkor bizonyítják azt is, hogy megnövekedett a polgárok technikai tudása, ami közvetlen következménye a franciaországi termelőerők általános fejlődésének. Az a tisztelet, amelyet a kortársak a gótikus templomokat építő iparos céhek építészeivel szemben tanúsítottak, megmutatkozik abban, hogy számos ilyen építésznek a neve mindmáig fennmaradt. Ezek közé tartozott Villard de Honnecourt, aki egy egész köteg tervrajzot és rendkívül érdekes rajzokat hagyott ránk.

A szobrászat terén a népi művészet hatása alatt e korban egyre erősödtek a realisztikus tendenciák. Az ábrázolások egyre élethűbbek lettek, s a szobrok tárgyát egyre inkább a mindennapi életből vették (arató parasztok, kézművesek, épülő házak, órát tartó tanítók stb.). Olykor ábrázolták az egyes népi mondák jeleneteit vagy „A róka regény" egyes alakjait is.

A városi kézművesek művészete helyenként nyíltan is szemben állt az egyházzal. Ismeretlen városi szobrászok a templomok falain, a kóruson stb. papi személyek karikatúráinak és állatoknak papi és szerzetesi ruhába öltöztetett alakjait ábrázolták. Megtaláljuk élő személyek, királyok, püspökök és gazdag polgárok szatirikus ábrázolását is, elsősorban pokoli kínok között szenvedő bűnösök alakjában. Az egyházellenes népi hangulat kifejezéseként a székesegyházak fafaragásain és festményein hosszú ideig megmaradtak a népi mitológia motívumai és az állatok ábrázolásával kapcsolatos ornamentika. Az egyház azonban a népi önállóság megnyilvánulásai ellen a művészetben is ugyanolyan éles harcot folytatott, mint minden más területen. A XII. századi francia egyház egyik legkiválóbb képviselője, Clairvaux-i Bernát, haragosan így ír: „Miért van szükség a kolostorokban

az olvasó testvér arca előtt erre a nevetséges torzszülöttre... Mire valók itt a tisztátalan majmok? Minek a vad oroszlánok?... Itt egy vadállat vonszolja a kecskét, amely elölről ló. Ott meg egy szarvasmarha, amely lóban végződik... Végül pedig a különféle formáknak akkora a száma, s annyira különböznek egymástól, hogy inkább... az egész napot ezeknek a vadállatoknak a szemlélésével szeretnéd eltölteni, semmint az isteni törvénnyel kapcsolatos elmélkedéssel." Annak ellenére azonban, hogy az egyház mindenféle tilalommal sújtotta a népi művészetet, az mégiscsak élt és elpusztíthatatlannak mutatkozott. A művészetben, akárcsak a középkori kultúra többi területén, szakadatlan harc folyt a népi és a feudális-egyházi princípium között.

A gótikus stílus uralma idején igen magas fokot ért el a miniatúra művészete, amelynek legkiválóbb mesterei Párizsban voltak. Művészetük kiváló példája az a zsoltáros könyv és szertartáskönyv, amelyeket IX. Lajos francia király számára készítettek.

Hegedülő ördögfióka
Szobrocska az amiens-i székesegyházból. XIII. század

A PÁRIZSI EGYETEM

Franciaországban a XII. században, akárcsak a többi európai országban, kialakulóban volt a főiskola, az egyetem (latinul universitas = gyülekezet, összesség, mivel a tanárok és a tanulók összességét jelentette). A párizsi egyetem tipikus középkori egyetem volt, amely 1200-ban királyi oklevelet kapott. Ez az oklevél meghatározta az egyetem jogait. Az egyetemen különféle európai államok diákjai tanultak (a tanítás nyelve a latin volt).

Az összes oktatók külön szervezetekbe, ún. fakultásokba (a latin facultas = képesség, azaz valamelyik tárgy tanításának a képessége) tömörültek. A későbbiek folyamán fakultásnak az egyetem egy részét nevezték, amelyen meghatározott tárgyakat tanítottak. A párizsi egyetemen négy fakultás volt. Az egyiket, amelynek legtöbb tanulója volt, facultas artiumnak (a latin ars = művészet) nevezték. Ez általános képzést adó fakultás volt, amelyen a „szabad művészeteket" tanították. Ezenkívül működött még a „felsőbb" három fakultás, az orvosi, a jogi és a teológiai, melyekre a hallgatókat csak akkor vették fel, ha a facultas artiumot elvégezték.

A középkori egyetemi tudományt *scholastica*-nak, azaz „iskolai" tudománynak nevezték. A feudális társadalom termelőerőinek viszonylagosan alacsony színvonala, a mezőgazdasági technika lassú fejlődése s a városi kisiparos egyéni munkájának sajátos jellege volt az oka annak, hogy e korban igazi tudományos ismeret tulajdonképpen nem volt. A skolasztika legjellemzőbb vonása az — elsősorban egyházi — „tekintélyek" tisztelete, és a tapasztalat teljes megvetése. A skolasztikusok bizonyítékaikat elsősorban a szentírásból merítették, filozófiai érveiket pedig Arisztotelésztől kölcsönözték, kinek a logikáról szóló munkái a facultas artiumon az oktatás alapját képezték.

Az önálló és szabad gondolat elnyomásában és megsemmisítésében a legreakciósabb szerepet e korban az egyház játszotta. Szándékosan ápolta a „szent atyák" tekintélye előtti vak meghajlást. Kategorikusan eltiltotta a holttestek boncolását, s így igen nagy akadályokat gördített az orvostudomány fejlődésének útjába. Az egyház meg akart semmisíteni minden tapasztalatra épített ismeretet, s az élő természettel kapcsolatban a teológusok dőre kitalálásait hirdette. A tapasz-

A roncesvalles-i ütközet

A XV. századi „Nagy Francia Krónikák" kéziratából származó miniatúra. Leningrád, Szaltikov-Scsedrin Állami Közkönyvtár

FRANCIAORSZÁG A XII-XIV.SZÁZADBAN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

talati tudományok fejlődése, tehát az orvostudomány, a matematika, a fizika és a csillagászat sikerei az egyház közvetlen és erős ellenállásával szemben születtek meg.

Minthogy az egyház nem tudta megakadályozni a franciaországi városokban a világi iskolák felállítását s az egyetemek létrejöttét, így az egyetemek vezetését igyekezett kezébe ragadni. Ez a XIII. század közepén mindenütt sikerült is neki, kezdve a párizsi egyetemmel. Előzték az egyetemről az „új rend" ellenségeit, s IV. Sándor pápa külön privilégiumban biztosította a „kolduló rendek" teológusainak kiváltságos helyzetét ezen az egyik legrégibb és legnagyobb nyugati egyetemen (1255).

Figyelembe véve, hogy az ifjúság mennyire érdeklődik a világi tudományok, elsősorban pedig az antik filozófia iránt, amely (a cordovai kalifátus útján) a XIII. században vált ismertté Nyugaton — az arab és zsidó fordítók[10] munkáinak eredményeképpen —, mégpedig szélesebb körökben, mint korábban, az egyház nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy minden pozitív tartalmat kivonjon a „szabad művészetekből". Még azt is megtette, hogy meghamisította Arisztotelész nézeteit a katolikus hittan követelményeinek megfelelően. Ezt a munkát a „kolduló rendek" teológusai végezték el. „A skolasztika és az obskurantizmus a holtat vette át Arisztotelész műveiből, nem pedig az *elevent*."[11] Az egyházi skolasztika legvilágosabban a XIII. századi teológus, Aquinói Tamás műveiben található meg, aki szerint minden ismeret bűn, ha célja nem Isten megismerése. Fő munkáját, a „Summa Theologiae"-t a katolikus hittanítás részletes rendszerezésének szentelte.

Arisztotelész
A chartres-i székesegyház szobra. XII. század

Így tehát az egyház megölve az élőt s megtartva a halottat, minden erejét arra fordította, hogy megakadályozza az igazi kulturális fejlődést. Kegyetlenül üldözte és megsemmisítette a dolgozó tömegek szellemi kultúráját, s mind falun, mind városon elnyomta a tudományos gondolat legkisebb szikráját is. A paraszti tömegek szellemi termékei, s az a városi kultúra, amely a feudalizmussal szemben álló városi dolgozó tömegek forradalmi oppozícióját tükrözte, az egyház közvetlen ellenállása ellenére születtek meg. A nép, az összes anyagi javak termelője, kimeríthetetlen forrása volt a szellemi értékeknek is.

[10] Az arab fordítók görög és szír nyelvről arabra, a zsidó fordítók pedig arabból latinra fordítottak.
[11] *Lenin* Művei. 38. köt. Budapest 1961. 356. old.

XXIV. FEJEZET

AZ ANGLIAI NORMANN HÓDÍTÁS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI. A FEUDÁLIS VISZONYOK TOVÁBBI FEJLŐDÉSE ANGLIÁBAN (XI—XIII. SZÁZAD)

A feudális viszonyok fejlődése Angliában, Franciaországgal összehasonlítva, bizonyos mértékig késett. A XI. század közepén ugyan már uralkodóvá váltak a feudális viszonyok, de a feudalizációs folyamat még nem fejeződött be, s így a parasztság jelentős része szabad maradt. A feudális nagybirtok, a feudális hierarchia rendszere még szintén nem alakult ki ekkorra végleges formában.

A NORMANN HÓDÍTÁS ANGLIÁBAN. A HÓDÍTÁS KÖVETKEZMÉNYEI

Az angliai feudalizációs folyamat befejezése szoros kapcsolatban áll a XI. század második felében bekövetkezett normann hódítással. A hódítók élén Vilmos normandiai herceg, Franciaország egyik leghatalmasabb hűbérura állt. Az Anglia elleni hadjáratban nemcsak a normann bárók, hanem Franciaország más vidékeiről, sőt Itáliából származó lovagok is részt vettek. Ezeket a hadizsákmány, az angolszász földek meghódításának, új birtokok és jobbágyok szerzésének lehetősége csábította. A hadjáratra a normandiai herceg angliai trónigénye szolgáltatta az ürügyet. Vilmos ugyanis rokonságban állt Hitvalló Edwarddal, az 1066-ban elhunyt angol királlyal. Az angolszász törvények szerint azonban a királyi trón betöltéséről a király halála esetén a witenagemot döntött. Ez pedig nem Vilmost, hanem egy angolszászt, Haroldot választotta meg.

Vilmos hadserege, miután nagy vitorlás hajókon átkelt a La Manche-csatornán, 1066 szeptemberében partra szállt Anglia déli részén. Ez a sereg nagyobb volt és jobban felszerelt, mint az angol királyé. Ehhez járult még, hogy Vilmosnak nagy hatalma volt vazallusai, a Franciaországból vele jött normann bárók felett, míg az angol királynak a nagybirtokosok feletti hatalma rendkívül gyenge alapokon nyugodott. Közép- és Északkelet-Anglia earljei nem nyújtottak segítséget Haroldnak. A döntő ütközetre 1066. október 14-én, Hastings mellett került sor. Az angolszászok, kitartásuk és hősi ellenállásuk ellenére, vereséget szenvedtek. Harold elesett, Vilmos pedig elfoglalta Londont, s Anglia királya lett (1066—1087). Ettől kezdve Hódító Vilmosnak nevezték.

Vilmosnak és báróinak azonban több évre volt szükségük ahhoz, hogy meghódoltassák egész Angliát. Az angolszászoktól tömegesen elkobozták a földet, s ezt a még meglevő szabad parasztok jobbágysorba döntése követte. Válaszul több felkelés tört ki. A hódítókkal elsősorban a parasztok tömegek szálltak szembe. A legnagyobb felkelésekre 1069-ben és 1071-ben, az ország északi és északkeleti részein került sor, ahol — a többi területektől eltérően — nagyszámú szabad parasztság élt. A hódítók kegyetlenül leszámoltak a felkelő parasztokkal, falvak tucatjait gyújtották fel és lakóikat megölték.

A földek elkobzása, amely a normann urak Angliába való érkezésével kezdődött, az ország végleges leigázása után nagy méreteket öltött. Az angolszász nemességtől szinte minden földjét elvették, s a normann bárónak adták. Minthogy azonban a földek eladományozása fokozatosan, az elkobzással párhuzamosan folyt, a normann bárók Anglia különböző részein fekvő földeket és birtokokat kaptak. Ennek következtében a bárók birtokai szétszórva terültek el különféle grófságokban, s ez lehetetlenné tette a királyi hatalomtól független territoriális fejedelemségek létrehozását. Az összes művelés alatt álló földeknek körülbelül $^1/_7$-ét Vilmos saját részére tartotta fenn. Királyi tulajdonba került az erdők nagy része is, amelyeket vadászterületekké alakítottak. Azokat a parasztokat, akik vadászni mertek a királyi erdőben, szigorúan megbüntették, kinyomták a szemüket.

Rendkívül nagy jelentősége volt a feudális rendszer megszilárdításában annak a széles körű földösszeírásnak, amelyet Vilmos egész Angliára elrendelt. Ez az összeírás tartalmazta a föld mennyiségét, az állatok számát, a gazdasági felszerelés adatait. Feljegyezték minden egyes báró vazallusainak számát, az egyes birtokokon élő jobbágyok számát s minden egyes birtok jövedelmét. Ezt az összeírást a nép az „utolsó ítélet könyvének" (Doomesday Book) nevezte. Nyilván azért hívták így, mert az adatszolgáltatókat szigorú büntetés terhe alatt arra kötelezték, hogy semmit se titkoljanak el, akárcsak a „végítélet napján", amikor az egyházi tanítás szerint megszűnik a világ. Az összeírást 1086-ban hajtották végre. Királyi megbízottak utaztak a grófságokba és a századokba[1], ahol mindent összeírtak azoknak az adatoknak az alapján, amelyeket eskü alatt a grófság seriffjei, bárói, falusi bírói, papjai, s minden faluból meghatározott számú paraszt szolgáltatott.

Az összeírás két célt szolgált. A király először is pontosan tudni akarta minden egyes vazallusa birtokainak nagyságát, anyagi készleteit és jövedelmét, hogy ennek megfelelően követelhesse tőlük a feudális szolgálatot. Ezenkívül a királynak még azért is szüksége volt az adatokra, hogy a lakosságot pénzben fizetendő vagyonadóval sújtsa.

Nem csodálkozhatunk rajta, ha a nép gyűlölettel és félelemmel fogadta az összeírást. Az egyik egykorú krónikás felháborodva így írt: „Szégyen erről beszélni, de ő (Vilmos) nem szégyellte ezt megtenni. Egyetlen bika, egyetlen tehén és egyetlen sertés sem maradt anélkül, hogy ne vették volna fel az összeírásba..."

Az összeírás meggyorsította a parasztok jobbágysorba süllyesztését, mert sok szabad parasztot vagy olyan parasztot, akik csak kismértékben függtek a földesúrtól, az „utolsó ítélet könyvébe" *villanus*-ként vettek fel. Angliában (Franciaországtól eltérően) nem a személyükben szabad parasztokat, hanem a jobbágyokat nevezték így. A normann hódítás végeredményben tehát a parasztok helyzetének megromlásához vezetett, és elősegítette a feudális viszonyok végleges kialakulását Angliában.

Az új feudális nagybirtokosok, a bárók, földjeiket a hódítás alkalmával közvetlenül a királytól kapták, s így közvetlen vazallusaivá váltak. Katonai szolgálatra voltak kötelezve, s ezenkívül még jelentős pénzszolgáltatásokkal is tartoztak a királynak. Vilmos a vazallusi szolgálatot nemcsak a báróktól, hanem a bárók vazallusaitól, a lovagoktól is megkövetelte. Minthogy így az összes feudális földbirtokosok a királlyal álltak vazallusi függésben, ez a rendszer Angliában központosítottabb jellegűvé vált, mint a kontinensen, ahol a közmondás szerint: „Vazallusom vazallusa nem az én vazallusom". A vazallus-rendszer meghonosítása Angliában lényeges szerepet játszott a királyi hatalom megerősítésében.

A helyi közigazgatás megszervezésében a királyi hatalom felhasználta a régi századok és grófságok gyülekezeteit. Vilmos nemcsak hogy fenntartotta az angolszász időkből származó adókat, hanem még szaporította is őket. A főbb egyházi méltóságokban, akárcsak a világi tisztségekben, az

[1] A grófságok és századok közigazgatási területek. Egy grófság több századból állt.

ANGLIA A XII–XIII. SZÁZADBAN
Az angol királyság határa
Grófságok határa
Egyéb területek határa
1– A durhami palatinátushoz tartozó terület
2– A chesteri palatinátushoz tartozó területek
B.- Bedforshire
H.- Huntingdonshire
M.- Middlesex
R.- Rutland
50 0 50 100 150 km
SKÓCIA
NORTHUMBERLAND
TYNDALE
DURHAMI PALATINÁTUS
Newcastle
Durham
Carlisle
CUMBERLAND
WESTMORLAND
LANCASHIRE
Lancaster
Scarborough
YORKSHIRE
York
Beverley
Hull
Ouse
Trent
CHESTERI PALATINÁTUS
Chester
DERBYSHIRE
Nottingham
NOTTINGHAMSHIRE
Lincoln
LINCOLNSHIRE
Boston
Derby
STAFFORDSHIRE
Stafford
Shrewsbury
SHROPSHIRE
WALES
HEREFORD
Leicester
LEICESTERSHIRE
R.
Lynn
Norwich
Yarmouth
NORFOLK
CAMBRIDGESHIRE
H.
Huntingdon
St. Ives
Cambridge
Bury St. Edmunds
SUFFOLK
Ipswich
Colchester
ESSEX
WARWICKSHIRE
Droitwich
Worcester
Warwick
WORCESTERSHIRE
HEREFORDSHIRE
Hereford
Evesham
Severn
NORTHAMPTONSHIRE
Northampton
Bedford
B.
BUCKINGHAMSHIRE
Buckingham
OXFORDSHIRE
Oxford
Wallingford
HERTFORDSHIRE
St. Albans
MONMOUTH
GLOUCESTERSHIRE
Gloucester
Pembroke
Bristol
Bath
Malborough
BERKSHIRE
M.
London
Thames
Rochester
Canterbury
Sandwich
Dover
KENT
SURREY
WILTSHIRE
Clarendon
Salisbury
Winchester
HAMPSHIRE
Southampton
SUSSEX
Lewes
Hastings
Pevensey
Romney
Calais
SOMERSETSHIRE
DEVONSHIRE
Exeter
DORSETSHIRE
Dorchester
CORNWALL
Dartmouth
FRANCIA KIRÁLYSÁG
ANGOL KIRÁLYSÁG
London
FLANDRIAI GRÓFSÁG
Bouvines
NÉMET-RÓMAI BIRODALOM
Rouen
Bayeux
NORMANDIAI HERCEGSÉG
Reims
Parizs
CHAMPAGNE GRÓFSÁG
Marne
Seine
Orleans
Loire
BRETAGNEI GRÓFSÁG
Angers
Tours
BELLE ÎLE
POITOU GRÓFSÁG
Poitiers
BURGUNDIAI HERCEGSÉG
MARCHE
AQUITÁNIAI GRÓFSÁG (GUYENNE) HERCEGSÉG
AUVERNEI GRÓFSÁG
Lyon
Rhône
Bordeaux
Dordogne
GASCOGNE HERCEGSÉG
TOULOUSEI GRÓFSÁG
Toulouse
Narbonne
NAVARRAI KIRÁLYSÁG
ARAGÓNIAI KIRÁLYSÁG
0° Greenwich
II. Plantagenet Henrik (1154-1189) franciaországi birtokainak határa
Plantagenetek örökletes birtokai
Aquitániai Eleonóra birtokai
A francia királyság határai
1– Anjou grófság
2– Touraine grófság
150 0 150 300 km
50°
55°
5°
0° Greenwich

angolszászokat Franciaországból jött normannokkal váltotta le, ami megerősítette Vilmos és bárói helyzetét. A normann bárókat, akiknek megjelenése fokozta az elnyomást, ellenséges angolszász lakosság vette körül, s így — legalábbis az első időben — kénytelenek voltak a királyi hatalmat támogatni. Később azonban, amikor megerősítették saját helyzetüket, megváltozott a királyhoz való viszonyuk is, és nyílt konfliktusok törtek ki közöttük.

AZ AGRÁRSZERVEZET ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

A XI. században és a XII. század elején az „utolsó ítélet könyvén" alapuló statisztikai számítások szerint Anglia lakosainak száma körülbelül 1 500 000 fő volt. A lakosság túlnyomó többsége (legalább 95 százaléka) falvakban élt és mezőgazdasággal foglalkozott. A lakosság főfoglalkozása a földművelés volt. Az állattenyésztés a második helyen állt. Északkeleten, elsősorban pedig Yorkshire-ben és Lincolnshire-ben, valamint Oxfordshire déli részén széleskörűen elterjedt a juhtenyésztés. A gyapjú már ekkoriban is fontos kiviteli cikk volt. Elsősorban Flandriába szállították, ahol a flamand kézművesek az európai országokban nagy keresletnek örvendő posztót állították elő belőle.

A feudális birtok, a manor, tulajdonképpen már a hódítás előtt kialakult, és alávetette a korábban szabad faluközösséget. Az úr a függő parasztok robotmunkájára alapozta gazdálkodását. A parasztság túlnyomó többségét a villanusok alkották, akiknek teljes telkük volt, vagy a teleknek egy részét bírták, s emellett használati joguk volt a közösségi tulajdonban levő legelőkre és rétekre. A lord, a manor tulajdonosa számára súlyos kötelezettségekkel tartoztak.

A villanus fő kötelezettsége — a francia servuséhoz hasonlóan — a robot, azaz a földesúri kezelésben levő földön végzett munka volt, amely rendszerint három vagy még több napot is kitett hetenként. A robot és az a kiegészítő szolgálat, amelyet elsősorban a sürgős mezei munkák idején kellett teljesíteniük, a *bede-ripe* (az ún. segítség), a vetés, az aratás és a birkanyírás időszakában a parasztok idejének nagy részét felemésztette. Ezenkívül a villanus úrbért is fizetett, részben termékekben, részben pénzben, sőt ura önkényesen is megadóztathatta. Emellett még számos lealázó és nehéz kötelezettség is terhelte. Külön illetéket fizetett *(merchet)*, ha férjhez adta leányát, és a földesúrnak kellett adnia legjobb marháját, ha átvette atyja örökségét *(heriot)*. Ráadásul gabonáját köteles volt a földesúri malomban őröltetni, kenyerét a földesúri kemencében süttetni és sörét a földesúri sörfőzdében főzetni.

A villanusok mellett a XI—XII. századi angol faluban megtaláljuk a *cottar*eket (cottariusokat) is, vagyis azokat a függő parasztokat, akik igen kicsiny, rendszerint két-három acre házkörüli földdel rendelkeztek. Ezek az uraságra dolgoztak, s létfenntartási eszközeiket valamilyen más foglalkozással szerezték meg (cottariusok voltak a pásztorok, a falusi kovácsok, a kádárok, az ácsok stb.).

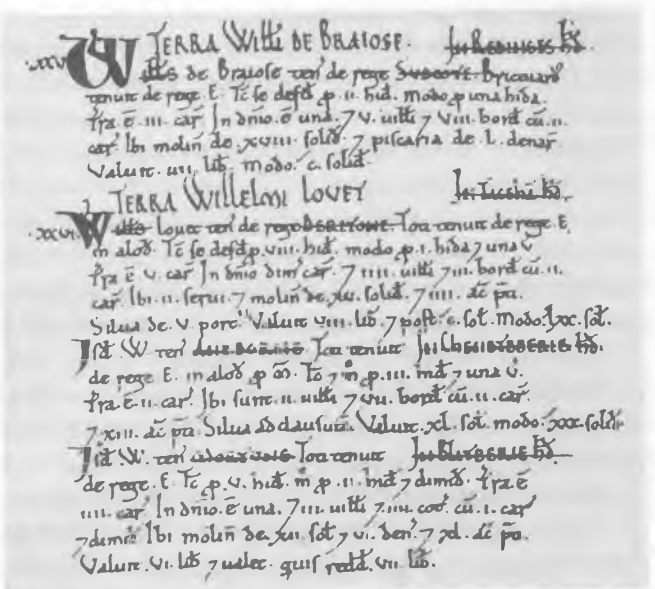

A Hódító Vilmos idején készült „Doomesday Book" című összeírás egyik oldala
XI. század

A jobbágyok legalacsonyabb kategóriáját a servusok alkották (így nevezték Angliában a belső cselédeket), akiknek rendszerint nem volt telkük, saját gazdaságuk, hanem a legkülönfélébb nehéz munkákat végezték az uraság háza körül és az uraságí földeken. A XII. század folyamán a servusok egybeolvadtak a villanusokkal.

A szabad parasztság nem tűnt el Angliában a normann hódítás után sem, bár száma jelentősen csökkent, s jogi helyzete erősen megromlott. A középkori angol falu egyik fontos sajátossága, hogy itt a jobbágyok (villanusok) mellett ugyanabban a faluban szabad parasztok is éltek. Bár a szabad paraszt meghatározott nagyságú pénzjáradékot volt köteles fizetni a lordnak, néhány viszonylag könnyű szolgáltatással is tartozott neki, továbbá az ő bíróságának volt alárendelve, nem volt földhöz kötve, s személyileg szabad embernek számított.

A jobbágy helyzete állandóan rosszabbodott. Egyre növekedtek a feudális terhek, amelyeknek szövevénye minden oldalról körülfogta a parasztokat. Szaporodtak az egyházi adók is, amelyek közül a legnehezebb a tized volt. Az egyház nemcsak a gabona tizedét követelte (nagy tized), hanem az ún. kis tizedet is, amit a marhák, a gyapjú, az állattenyésztési termékek stb. után számítottak. Ehhez hozzá kell még vennünk az egyre növekvő királyi adók terhét is. A parasztok állandó és igen erős ellenállást tanúsítottak a feudális kizsákmányolással szemben. Az angol faluban sohasem szűnt meg az állandó és éles osztályharc, amely hol csendben, titokban, hol pedig nyíltan folyt, s esetenként nyílt elégedetlenségbe és felkelésbe csapott át.

A VÁROSOK MEGNÖVEKEDÉSE

A városok, a kézművesség és a kereskedelem központjai Angliában már a X. század végén, tehát a normann hódítás előtt létrejöttek. Fejlődésük a normann hódítás után folytatódott. Annak következtében, hogy Angliának, Normandiának és Maine-nek (ezt a francia grófságot Vilmos még angliai hadjárata előtt szerezte meg) közös uralkodója volt, jelentősen kiterjedtek az ország kereskedelmi összeköttetései a kontinenssel.

Igen fontos volt a gazdaságilag jóval fejlettebb Flandriával való kereskedelmi kapcsolatok megszilárdulása. A Flandriával összeköttetésben álló angol kereskedők a király védelme alatt álltak. Ebből jelentős előnyöket húztak a londoni kereskedők, mivel a főváros volt a kontinenssel folytatott kereskedelem központja. Később (XII. század) Londonon kívül jelentős kereskedelmet bonyolítottak le Flandriával, Skandináviával és a Balti-tenger melletti országokkal Dél- és Délkelet-Anglia városai (Southampton, Dover, Ipswich, Boston stb.). A kivitel tárgyai a gyapjú mellett az ón, az ólom és a marha voltak. Angliában már a XI. században, de különösen a XII. században széles körben szokásossá váltak a vásárok, amelyeket nemcsak flandriai, hanem itáliai és más országok kereskedői is látogattak. Rendkívül nagy szerepet játszott ezeken a vásárokon a gyapjúkereskedelem. Gyapjút adtak el a világi urak, a kolostorok és a parasztok egy része is.

Az angol városok túlnyomó többsége királyi területen feküdt, és így szeniorja a király volt. Ez a körülmény rendkívül nehézzé tette a polgárok számára a szeniorális hatalom alól való megszabadulást. A súlyos feudális fizetségektől az angol városok rendszerint úgy szabadultak meg, hogy évente a szeniornak (rendszerint a királynak) megállapított pénzösszeget (ún. firma) fizettek, s ezt a polgárok maguk vetették ki, és maguk is szedték be a város lakóitól.

Egy meghatározott összeg megfizetése ellenében gyakran megszerezték az önkormányzat és a bíráskodás jogát is, s így kizárták vagy korlátozták a seriffnek, azaz a grófság élén álló királyi hivatalnoknak vagy a helyi közigazgatás képviselőjének, a *bailiff*-nek (a nem királyi városokban a lord tiszttartója) a városi ügyekbe való beavatkozási jogát. A városok „megvásárolták" a jogot, hogy létrehozhassák a polgárok privilegizált szervezetét, az ún. *kereskedelmi guild*-et, amelynek tagjai sorában rendszerint a kereskedőkön kívül néhány iparos is volt. A városi privilégiumokat azonban csak az

élvezte és csak az vehetett részt a város igazgatásában, aki fizette a firmát. Ez arra vezetett, hogy a városi ügyek intézése a városi polgárok legtehetősebb rétegének kezébe került. A polgárok által kiharcolt jogokat és privilégiumokat a XII. században már királyi oklevelek biztosították. Ilyen oklevelekkel rendelkezett London, Canterbury, Dover, Lincoln, Nottingham, Norwich, Oxford, Ipswich, Newcastle on Tyne, Southampton és Bristol.

Azokon a privilegizált egyesületeken kívül, amelyek a kereskedőket és részben az iparosokat egyesítették, tehát a kereskedő guildeken kívül a XII. században az angol városokban már megtaláljuk a kézműiparosok saját guildjeit, céheit is. A londoni takácsok guildje már a XI. és a XII. század fordulóján keletkezett. Annak a harcnak, amely a XII. század folyamán az angol városokban a céhek és a városi felső réteg között folyt, egyik érdekes epizódja volt az említett takácscéh összeütközése a londoni városi önkormányzat vezetőivel és gazdag polgáraival, ami a XIII. század elején a takácscéh bezárásához és későbbi nem teljes jogú helyzetéhez vezetett.

A KIRÁLYI HATALOM MEGERŐSÖDÉSE

Hódító Vilmos egyik fiának, I. Henriknek (1100—1135) az uralkodása alatt alakult ki az az államigazgatási rendszer, amelynek központja a királyi udvar volt. Az igazgatásban jelentős szerepet játszott az állandó királyi tanács, amelynek tagjai közé néhány nagybirtokos mellett a királyi főhivatalnokok — elsősorban a bírák —, a királyi kincstár vezetői és a főadószedők tartoztak.

Azokon a királyi bírókon kívül, akik a királyi kúriában ügyködtek, nagy befolyáshoz jutottak az utazó királyi bírák is, akik vidéken tartották a törvényszék üléseit. A királyi bírák törvénykezési gyakorlatában lassanként kialakult az ún. „közjog", vagyis az egész országra érvényes feudális királyi jog, amely fokozatosan kiszorította a helyi jogot. I. Henrik idején jött létre a királyi kincstár vagy „a sakktábla kamarája" (Court of Exchequer Chamber), amely a bírósági kúriához hasonlóan a királyi tanács egy részét alkotta.[2]

A fiúörökös nélkül maradt I. Henrik halála után feudális belharcokra került sor, amelyek csak 1153-ban szűntek meg, amikor a két ellenséges tábor között kötött egyezmény értelmében Henrik Plantagenetet, Anjou grófját ismerték el trónörökösnek. II. Plantagenet Henrik (1154—1189) uralkodása fontos szakasz az angol feudális állam fejlődésének történetében. A krónikák Henriket igen aktív, nagy hódító terveket kovácsoló királynak ábrázolják. A latinon, valamint anyanyelvén, az északfrancián kívül, ez a korában meglehetősen jól képzett embernek számító király tudott még provençalul és olaszul is. Jellemző azonban, hogy a király élete végéig nem tanult meg angolul.

II. Henrik idején az angol királysághoz tartoztak az Anjou-ház kiterjedt franciaországi birtokai: Anjou, Poitou, Maine és Touraine grófságok is. Ezenkívül az angol királyok uralma alatt állt továbbra is Normandia. Az Aquitaniai hercegség ugyancsak az angol király birtokába került (II. Henriknek Eleonorával kötött házassága révén). Ezek a hatalmas franciaországi birtokok jelentősen megnövelték az angol király anyagi erőforrásait.

Ezt felhasználva, II. Henrik több olyan reformot léptetett életbe, amelyek lehetővé tették a feudális belharcok idején meggyengült királyi hatalom megerősítését, s az állam központosítására irányuló lépések megtételét. Többek között megreformálta a bírósági rendszert. Ettől kezdve minden szabad ember bizonyos összeg lefizetése ellenében ügyét bármilyen földesúri bíróságtól áttehette a királyi bírósághoz. Ebből a reformból elsősorban a lovagok, azaz a közép- és kisnemesek, valamint a tehetős szabad parasztok és a polgárok húztak hasznot. Az ország lakosságának túlnyomó

[2] Az elnevezés a pénz számlálási rendszerével függ össze. Az asztalok ugyanis a kamarában sakktáblaszerűen voltak felállítva, s ezeken meghatározott sorrendben helyezték el, majd átcsoportosították a pénzes zacskókat, ami kívülről nézve sakkjátékhoz hasonlított.

Angol lovag
A salisburyi székesegyház egyik sírköve.
XIII. század

többségét, azaz a jobbágyokat (villanusok) ez a reform nem érintette. A jobbágyok továbbra is a földesúri bíróság joghatósága alatt maradtak.

A II. Henrik idejében hozott másik reform a hadüggyel volt kapcsolatos. Lényege abban rejlett, hogy a feudális uraknak a király számára teljesítendő katonai szolgálatát meghatározott, viszonylag rövid időre szorították le. A szolgálat további részének megváltásaként a király az uraktól egy meghatározott összeg, az ún. *pajzspénz* megfizetését követelte. A pénzzel azután a király lovagokat fogadott szolgálatába, ami csökkentette a bárók feudális csapataitól való függőségét. Ezenkívül a király elrendelte, hogy minden szabad embernek vagyoni helyzetétől függően meghatározott fegyverzettel kell rendelkeznie, s a király hívására hadi szolgálatra kell jelentkeznie. E reformok megerősítették a királyi hatalmat, és hozzájárultak az államigazgatás központosításához.

ANGLIA ÉS ÍRORSZÁG

A XII. század második felében kezdődött Írország meghódítása. A feudalizációs folyamat ebben az országban meglehetősen lassan haladt előre. A nemzetségi viszonyok maradványai itt az egész középkor folyamán rendkívül erősek voltak. Ez elsősorban a clan-szervezet fennmaradásában mutatkozott meg. A *clan*-ok nagy nemzetségi csoportok, nemzetségek. Írországban ezek nem vesztették el jelentőségüket a feudális viszonyok kifejlődése után sem. A föld továbbra is a clanok tulajdonában maradt. A clan főnökének birtokát csak élethossziglan tartó birtoknak ismerték el. A főnökök állandó harcot vívtak egymással. Harcoltak azonban a királynak nevezett legnagyobb főnök ellen is.

A VIII. század végén megindult írországi normann betörések az ország nagymérvű kirablásával és pusztításával jártak együtt. Mindez fokozta a belső testvérharcokat is. A XI. század elején (1001 körül) az egyik clan főnöke, a dél-írországi Munster királya, Brian Boru lett a „főkirály", aki csaknem egész Írországot egyesítette hatalma alatt, s a Dublin melletti clontarfi ütközetben, 1014-ben döntő vereséget mért a normannokra s szövetségeseikre, néhány írországi clan vezetőjére. Maga Brian Boru elesett ugyan az ütközetben, de a kivívott győzelem következtében vége szakadt a normann uralomnak, s azoknak a kísérleteiknek, amelyek egész Írország leigázására irányultak. A belső harcok azonban folytatódtak.

Az angol bárók, elsősorban azok, akiknek Anglia nyugati részein, s különösen Walesben voltak a birtokaik (e tartomány jelentős részét ekkorra már elfoglalták az angol feudális urak), felhasználva az írországi clan-főnökök egymás közti harcát, 1169—1170-ben hódító hadjáratokat vezettek Írországba. 1171-ben II. Henrik is átkelt ide seregével. Legyőzve az írországi nemzetségfőket, „fő uralkodói" voltának elismerésére kényszerítette őket. Az angol bárók pedig a szigetország délkeleti partvidékén elfoglalták a földek egy részét. 1174-ben az írek felkeltek a hódítók ellen, de a nemzetségek közti viszályok lehetetlenné tették, hogy kiűzzék az angol bárókat országukból. Az angol

urak erősítéseket kaptak, megtartották uralmukat az elfoglalt területeken, s az ország délkeleti részén levő angol birtokokból megerősített körzetet létesítettek, amelyet később *Pale*-nek neveztek (kerítés, bekerített terület). Innen azután állandó támadásokat intéztek Írország többi területei ellen is. Az ír nemzetségektől elkobzott földek az angol urak tulajdonába mentek át, s az ír nemzetségek szabad tagjai jobbágyokká váltak.

Az angol urak írországi betörése, majd az ír területek elfoglalása igen súlyos következményekkel járt e terület további történetére nézve. „Az angol betörés — írta Engels — megfosztotta Írországot minden fejlődési lehetőségtől, s évszázadokkal visszavetette, mégpedig rögtön, a XII. századtól kezdve."[3]

A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI FEJLŐDÉS A XIII. SZÁZADBAN. AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE

A XIII. század folyamán Anglia társadalmi és gazdasági fejlődésében igen fontos változások következtek be. Ezek a mezőgazdaság további virágzásában, elsősorban pedig a juhtenyésztés gyors növekedésében, valamint a kézművesség és a kereskedelem fejlődésében mutatkoztak meg. A fejlődő városokban állandó kereslet mutatkozott a mezőgazdasági termékek, az élelmicikkek és a nyersanyag iránt. Ennek következtében a környező falvak bevonásával létrejött a helyi piac, amely egyre szélesedett annak következtében, hogy a kereskedelembe már nemcsak a földesúri, hanem a parasztgazdaság is bekapcsolódott. Az áru- és pénzviszonyok kifejlődését elősegítette a Flandriával, Normandiával, Aquitaniával s Franciaország többi területével, valamint a Németországgal, Itáliával és a skandináv országokkal folytatott külkereskedelem kibővülése is. Gyapjún kívül gabonát és bőrt is kezdtek Angliából exportálni. Az áru- és pénzviszonyok fejlődésével, valamint a belső piac kiszé-

Szántás
A XIV. század első feléből származó angol kézirat miniatúrája

lesedésével kapcsolatban Angliában a XIII. században elterjedt a pénzjáradék. A természetbeni szolgáltatások (a robot és a terményadó) pénzzel való helyettesítését *commutatio*-nak nevezték. Az áru- és pénzviszonyok behatolása a faluba a parasztok feudális kizsákmányolásának növekedéséhez vezetett, mivel az urak, minthogy lehetővé vált a termékek piaci eladása, a parasztok terheinek növelésére törekedtek.

A parasztok a XIII. században tovább folytatták a feudális terhek növelése elleni harcukat. Ennek széles körben elterjedt formája a kiegészítő robot, az ún. *precaria*-k, vagy a bede-ripe, vagy

[3] *Marx—Engels:* Briefwechsel. IV. köt. Dietz Verlag 1950. 322. old.

az önkényes adók stb. megtagadása volt. A XIII. századból ránk maradt magánföldesúri és királyi bírósági jegyzőkönyvek igen sok adatot tartalmaznak azokra a pénzbüntetésekre és más súlyosabb büntetésekre vonatkozólag, amelyekkel a parasztokat sújtották, mert nem „segítettek" a legnagyobb munkaidőben, az urasági földön nem végezték el a szántást, előre megfontoltan rosszul teljesítették ezeket a munkákat, nem a földesúri malomban őrölték gabonájukat, nem jelentek meg a földesúri széna lekaszálására stb. Ezek a munkamegtagadások gyakran tömeges jelleget öltöttek. A parasztok rendszerint közösen, előzetes tanácskozás alapján jártak el, élükön — elég gyakran — a bíróval.

A parasztoknak a szolgáltatások emelése elleni tiltakozása sokszor komoly zavargásokhoz, a lordok elleni nyílt tömegfellépéshez, az úri kastély megtámadásához vezetett. Így 1278-ban a Middlesex grófságban fekvő Harmondsworth kolostor villanusai megtagadták a réginél jóval magasabb szolgáltatások teljesítését. A grófság seriffje parancsot kapott Londonból, hogy nyújtson segítséget az apátnak a „lázadó bérlők" vagyonának zár alá vételéhez. A parasztok ekkor betörtek a kolostorba, elpusztították berendezését, magukkal vitték a birtokkal kapcsolatos írásokat s az ingó vagyon egy részét, miközben halállal fenyegették a szerzeteseket. Hasonló események játszódtak le 1278-ban egy másik kolostorban (Halesowen), ahol a parasztbérlők tiltakozva a szolgáltatások növelése ellen, békés úton semmit sem értek el. Ekkor megtámadták a kolostort, leszámoltak az apáttal és a szerzetesekkel, amiért kitagadták az egyházból és súlyosan megbüntették őket. 1299-ben komoly parasztmozgalmakra került sor a norfolki Szent István-kolostor birtokain. Több tucat paraszt megtámadta azt a királyi hivatalnokot is, aki az apát segítségére sietett, s megölték őt.

A XII. és a XIII. század fordulóján a társadalmi harc kiéleződött mind a faluban, mind pedig a városban. A király egyre több jövedelmet igyekezett kiszipolyozni a növekvő városokból, s ezért megemelte a városi adó évi összegét, sőt a polgárokat ezenkívül még kiegészítő fizetségekkel, önkényes fejadóval stb. is terhelte. Az adóteher növekedése, elsősorban pedig az adónak a városon belül való igazságtalan elosztása éles konfliktusokra vezetett. Így például Londonban már a XII. század végén (1196-ban) emiatt súlyos zavargások keletkeztek, amelyek a városi vezetők ellen irányuló nyílt összecsapásba torkollottak. Az elégedetlenek élén a városi polgárok előtt népszerű William Fitz-Osbert állt, akit Hosszúszakállúnak is neveztek. A városi kézművesek és a szegénység védelmében nyíltan leleplezte a londoni gazdagokat, akik arra törekedtek, hogy „épségben megőrizzék zsebeiket a szegény adófizetők rovására". A kormányzat azonban kegyetlenül elnyomta a mozgalmat. Azt a londoni templomot, amelyben a felkelő polgárok gyülekeztek, felgyújtották, majd William Fitz-Osbertet kilenc társával együtt felakasztották. A városi polgárok között mutatkozó vagyoni egyenlőtlenség növekedése következtében a társadalmi konfliktusok egyre elkeseredettebbé váltak a városokban.

A POLITIKAI HARC A XIII. SZÁZAD ELEJÉN

A XIII. század elején lezajló politikai eseményekben világosan megmutatkoztak az angol uralkodó osztály társadalmi fejlődésének sajátos vonásai. Az áru- és pénzviszonyok korai kifejlődése a falvakban az urak jelentős részét — elsősorban a kis- és középbirtokosokat — bevonta a gyapjú, gabona és más termények kereskedelmébe. A piaccal való egyre szorosabb kapcsolataik folytán az urak e széles rétegének sok közös érdeke volt a polgárokkal s a szabad parasztság felső rétegével, ami megmagyarázza azt a körülményt, hogy Angliában a nemességet nem választotta el olyan éles határ az említett rétegektől, mint másutt.

Minden egyes szabad földtulajdonos, akinek évi bevétele elérte a 20 font sterlinget, jogot kapott, sőt kötelezve volt arra, hogy felvegye a lovagi címet, függetlenül származásától. Ennek következtében a nemesség, amely más rétegekből állandóan kiegészült, nem vált zárt renddé, mint ahogy ez a kontinensen, elsősorban Franciaországban, Németországban és Spanyolországban történt.

A normannok meghódítják Angliát
Bayonne-i szőnyeg. Részlet. XI. század

Angliában csak a nagybirtokosok (a bárók, és a főpapság képviselői: érsekek, püspökök és a nagy kolostorok apátjai) alkottak zárt csoportot, a feudális arisztokráciát, amely gazdaságát továbbra is a robot útján történő kizsákmányolásra alapozta, és így kevéssé állt kapcsolatban a piaccal.

Azok a társadalmi ellentmondások és konfliktusok, amelyek végül is nyílt politikai harcba torkolltak, már a XII. század végén megjelentek. I. Oroszlánszívű Richárd (1189—1199) uralkodása idejének nagy részét Anglián kívül, a harmadik keresztes hadjáratban és a kontinensen vívott kis feudális háborúkban töltötte. Bel- és külpolitikája Angliában igen nagy elégedetlenséget váltott ki. Ez az elégedetlenség tovább fokozódott Földnélküli János (1199—1216) uralma alatt. Az állandó és mértéktelen adóztatás, valamint a feudális privilégiumoknak a király és hivatalnokai által való megsértése következtében szenvedtek a lovagok, az egyház és igen sok főúr. Soha nem hallott adókat vetettek ki a városokra is. A királyt a nagybirtokosoknak csak az a része támogatta, amely az udvar közelében élt, és hasznot húzott a királyi jövedelmek megnövekedéséből.

A Fülöp Ágost francia király ellen vívott háborúban elszenvedett vereségek következtében Anglia elvesztette a kontinensen Normandiát, Anjout, Maine-t, Touraine-t és Poitou egy részét. János külpolitikai sikertelenségeihez hozzá kell még venni III. Ince pápával való konfliktusát is. A király nem akarta elismerni Canterbury új, a pápa által megerősített érsekét. A pápa ekkor Angliát interdictum alá vette, majd Jánost kiközösítette az egyházból, trónfosztottnak nyilvánította, és az angol trón örökösödési jogával Fülöp Ágost francia királyt ruházta fel. János, látva alattvalóinak

nagy elégedetlenségét, felkeléstől tartva, igyekezett kibékülni a pápával. A pápát hűbérurának ismerte el, és a vazallusi függés elismeréseként évi ezer márka ezüst fizetésére kötelezte magát.

A pápa előtt való meghódolás még inkább növelte a királyi politikával való elégedetlenséget, s így 1215 tavaszán a lovagok és a polgárok által is támogatott bárók nyílt háborút indítottak János ellen. A király, látva ellenfeleinek túlerejét, 1215. június 15-én kénytelen volt aláírni egy okmányt, amely a felkelők követeléseit tartalmazta. Ezt az oklevelet Magna Chartának nevezték. Bár a király elleni harc fő ereje a lovagok és a városi polgárok voltak, a Magna Chartában foglalt követelések elsősorban a bárók és az egyháznagyok érdekeit szolgálták. Ők álltak ugyanis a mozgalom élén, s vezető szerepüket saját érdekükben használták fel. A király kötelezte magát, hogy nem sérti meg az angol egyház jogait, nem avatkozik be az egyházi választásokba, nem kobozza el az egyházi földeket. Ugyanakkor megígérte, hogy közvetlen vazallusaitól, azaz a báróktól nem követel többet a szokásszerű pénzösszegeknél, nem fogatja el a bárókat, nem helyezi őket törvényen kívül, s nem kobozza el birtokaikat a peerek, azaz a velük hasonló című és helyzetű urak törvényes ítélete nélkül.

Az oklevél tett bizonyos engedményeket a lovagoknak is. A király és a bárók a lovagi feudumok birtokosaitól ezután csak a szokás által rögzített szolgálatot és fizetséget követelhették. A lovagok biztosítékot kaptak arra, hogy nem fogják őket rendkívüli adókkal és büntetéspénzekkel sújtani. Ugyanezt ígérte az okmány a szabad parasztoknak is.

A Magna Charta a polgároknak még kevesebbet adott, mint a lovagoknak. Csupán megerősítette London és más városok polgárainak régi jogait és szabadságait, s egységes mértékrendszert vezetett be az egész országban. Az okmány szabad ki- és beutazást biztosított az idegen kereskedőknek. Ez a rendelkezés elsősorban az urak érdekeit szolgálta, s kedvezőtlen volt sok angol kereskedő számára, bár a rendelkezés végrehajtása bizonyos mértékig elősegítette a kül- és belkereskedelem további fejlődését.

Így tehát a Magna Charta Libertatum, a nagy szabadságlevél, elsősorban a nagybirtokosok, majd a lovagok érdekeit képviselte, s csak keveset nyújtott a polgárok felső rétegének s a szabad parasztságnak. Az angol nép nagy többségét alkotó jobbágyok semmit sem kaptak. A Magna Charta pozitív jelentősége abban rejlett, hogy a feudális urak és a polgárok felső rétegének jogait megállapítva, korlátozta a királyi önkényt. Ugyanakkor azonban rendelkezéseit a bárók saját hatalmuk megerősítésére s a fejlődőben levő központosított államhatalom aláásására is felhasználhatták.

A pápa által támogatott Földnélküli János nem tartotta be a Magna Chartában tett ígéreteit, úgyhogy annak rendelkezéseit a gyakorlatban nem hajtották végre.

AZ 1263—1265. ÉVI POLGÁRHÁBORÚ. A PARLAMENT LÉTREJÖTTE

A XIII. század közepén ismét kiéleződött a politikai harc Angliában. Az állandóan szaporodó adók, a büntetéspénzek, a király föld- és pénzadományozása francia rokonainak és kegyenceinek, valamint a pápaságtól való függőség, amely lehetővé tette Róma számára, hogy hatalmas összegeket szivattyúzzon ki Angliából, igen nagy elégedetlenséget váltottak ki az országban, s ismét nyílt királyellenes felkeléshez vezettek.

A bárók vazallusaik és szolgáik fegyveres csapataival 1258 júniusában Oxfordban gyülekeztek, s azt követelték Földnélküli János fiától, III. Henriktől (1216—1272), hogy távolítsa el összes tanácsadóit, mondjon le az önkényes adókivetésről és pénzilletékek behajtásáról. A bárók kiállítottak egy okmányt, amely az „Oxfordi províziók" (Provisions of Oxford; előterjesztések) elnevezést kapta. Az okmány követelései arra irányultak, hogy a bárók ellenőrzést gyakoroljanak a királyi hatalom felett. A főurak saját uralmuk, azaz az oligarchia megteremtésére törekedtek.

Reális erő híján a király kénytelen volt megerősíteni az „Oxfordi províziókat". A bárók uralma azonban nem felelt meg a lovagok és a polgárok érdekeinek. 1259-ben a bárók és a lovagok

westminsteri gyűlésén az utóbbiak azzal vádolták az előbbieket, hogy „semmit sem csináltak meg az állam érdekében abból, amit ígértek, s csupán saját előnyüket tartják szem előtt". Ugyanakkor a lovagok egy sor önálló politikai követeléssel álltak elő, amelyek saját érdekeiknek a király és a bárók önkényével szembeni megvédésére irányultak.

A lovagság követeléseit az ún. „Westminsteri províziók" tartalmazták. A bárók egy része, Simon de Montfort leicesteri gróffal az élén úgy vélekedett, hogy a főurak a lovagokkal és a városi polgárokkal való szövetség nélkül nem tudnak megbirkózni a királyi önkénnyel, s ezért támogatta a lovagság követeléseit. A bárók másik része viszont, Richard gloucesteri gróf vezetésével továbbra is a főurak egyeduralmának megteremtésére törekedett, s így az „Oxfordi províziók" mellett foglalt állást. Ám a király, látva az ellenfelei táborában mutatkozó ellentéteket, nem fogadta el a bárók és a lovagok követeléseit. Így 1263-ban fegyveres harc kezdődött Angliában, amely rövidesen polgárháborúba csapott át.

Montfort, aki a király elleni harcot vezette, nemcsak a bárókra, hanem a lovagokra, a szabad parasztokra s a városok — elsősorban London — polgárainak széles rétegeire támaszkodott. A döntő ütközetre 1264. május 14-én Dél-Angliában, Lewes közelében került sor. Az ütközetben Montfort tönkreverte a királyi sereget, s magát a királyt is foglyul ejtette fivérével s legidősebb fiával, Edwarddal együtt. Háromtagú bizottságot hoztak létre az ország igazgatására. A bizottság élén Montfort állt. 1265 januárjában gyűlést hívott össze, amelyre a bárókon kívül minden grófság két képviselője s minden nagyobb város két polgára is meghívást kapott. Ezt az eseményt szokás az angol parlament kezdetének tekinteni.

A király feletti győzelem felkavarta egész Angliát. A mozgalom kiterjedt a parasztság széles rétegeire is. Egyes grófságokban a jobbágyok, felhasználva az urak egymás elleni harcát, pusztítani kezdték az urak, elsősorban a király híveinek birtokait. A mozgalom közel állt ahhoz, hogy az urak ellen irányuló általános parasztháborúvá fejlődjön. Ez a körülmény megijesztette a bárókat. Sokan közülük a király s a fogságból ekkoriban megszökött legidősebb fia, Edward oldalára álltak.

Montfort seregei 1265. augusztus 4-én az Evesham melletti csatában vereséget szenvedtek, és ő maga is elesett. Híveit súlyosan megbüntették. A királyi hatalom ismét megerősödött. A parasztháborútól való megrettenés megegyezésre és a polgárháború megszüntetésére késztette az uralkodó osztály egymás ellen harcoló csoportjait. A király megígérte, hogy tiszteletben tartja a bárók, a lovagok és a polgárok jogait és szabadságait, s elfogadta a parlamentet abban a formában, ahogy először összehívták, vagyis a bárók, a lovagok és a polgárok képviseleteként. Így tehát a polgárháború eredménye az angol parlament létrejötte lett, ami a feudális állam új, erősebben központosított formájához, a rendi képviseleti monarchiához való átmenetet jelentette.

Az áru- és pénzgazdálkodás további fejlődése és az osztályellentétek kiéleződése gazdasági és politikai tekintetben közelebb hozta egymáshoz a feudális társadalom különféle rétegeinek eddig egymástól elszigetelt helyi csoportjait. Ez a folyamat a feudalizmus körülményei között a *rendek*, tehát olyan, az osztályviszonyok alapján létrejött társadalmi csoportok kialakulásához vezetett, amelyek öröklődő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek. Nyugat-Európa nagyobb részén a rendeket a papság (első rend), a nemesség (második rend) és a polgárok (harmadik rend) alkották.

A rendi képviseleti monarchiában, amely Angliában felváltotta az előző kor feudális monarchiáját, akárcsak korábban, az első helyen a papság és a nemesség állt. Az a körülmény azonban, hogy a parlamentbe, tehát egy rendi intézménybe bevonták a városi polgárság felső rétegeinek képviselőit is, arról tanúskodik, hogy a polgárok szerepe az ország gazdasági életében jelentősen megnövekedett. Ezután a király, valahányszor új adót akart kivetni, kénytelen volt a parlamenthez fordulni.

A parlament a XIV. század közepén két házra oszlott. A felsőházban (lordok háza) üléseztek a világi és egyházi főurak, az alsóházban pedig a lovagok és a polgárok felső rétegének képviselői,

minthogy az adott történeti feltételek következtében Angliában nem volt éles határ, amely a nemességet más rendi csoportoktól, így a meggazdagodott polgároktól elválasztotta volna.

A parlamentben Anglia lakosságának csupán elenyészően kis része volt képviselve. A tömegek: a jobbágyok, valamint a polgárok középső és alsóbb rétegei nem küldhették képviselőiket a parlamentbe, és nem vehettek részt a parlamenti választásokban sem. Az angol parlament mint a feudális társadalom politikai felépítményének része erősítette a feudális rendszert, s mint minden középkori rendi képviselet, elsősorban a feudális urak s részben a városi privilegizált felsőbb rétegek érdekeit védelmezte.

A WALESI ÉS SKÓCIAI HÁBORÚ

I. Edward (1272—1307) uralkodása idején a parlament véglegesen megszilárdult. A királyi hatalom most az urak szélesebb rétegeire, a lovagságra és a gazdag polgárságra is támaszkodhatott. Bel- és külpolitikája végrehajtásánál szüksége is volt a parlament támogatására. I. Edward háborúkat viselt (1277 és 1282—1283-ban) Észak-Wales, a még független kelta fejedelemség ellen. A sikeres hódító háború után Edward teljes mértékig beolvasztotta Waleset Angliába. Hosszú hódító hadjáratot folytatott I. Edward Skótország, Anglia északi szomszédja ellen is. A skót parasztok és polgárok kemény ellenállást tanúsítottak függetlenségük védelmében. I. Edwardnak csak nehézségek árán, a skót nemesség egy részének árulása segítségével sikerült Skótországot 1296-ban leigáznia. A győzelem azonban nem volt teljes.

1297-ben az angol feudális urak és a velük összefonódott skót arisztokrácia ellen fellángolt a skóciai parasztok és városlakók felkelése. A felkelés élén William Wallace kisbirtokos állt. A parasztokhoz és városlakókhoz csatlakozott a skót lovagság. A harc 1306-ban általános függetlenségi háborúvá vált. Miután az angolok Wallace-t kivégezték, a háború vezetését egy lovag, Robert Bruce vette át. 1314-ben az angol király seregei súlyos vereséget szenvedtek a bannockburni csatában. Az ütközet a skótok teljes győzelmével végződött, akik a kemény és elkeseredett harcban megvédték függetlenségüket. A győzelem gyümölcseit azonban a skót urak használták ki, akik megerősítették hatalmukat a parasztság felett.

A XI—XIII. SZÁZAD KULTÚRÁJA

A XI—XIII. század folyamán Angliában közkedveltségnek örvendett a zsonglőrök népi művészete. Már a X. századból származó angol kéziratokban megtaláljuk a zsonglőrök ábrázolását, akik labdákat és késeket dobálnak, s egy hegedűhöz hasonló vonós hangszeren játszanak. A zsonglőrök Angliában, akárcsak a többi országban, különféle jeleneteket előadó vándorszínészek, s ugyanakkor bűvészek, mesemondók és énekesek is voltak, akik feldolgozták a népművészet anyagát, s műveiket hangszerekkel kísérték. E tekintetben a zsonglőrök az angolszász énekesek és zenészek, az ún. gleomanok és scopok utódai voltak.

A zsonglőrök művészete nagy népszerűségnek örvendett a vásárokon, valamint a falusi és városi népünnepélyeken. Művészetük alapjában véve igazi népművészet volt. A zsonglőrök nemegyszer dalok, költemények és balladák szerzői is voltak. Műveiket „emlékezetből" adták elő, de később (XIV—XV. század) már le is írták.

Azok az etnikai és nyelvi különbségek, amelyek a tömegében angolszász angliai lakosság és a normann hódítók között fennálltak, a XII. század végén lényegében már eltűntek, mert ekkoriban, mint azt a „kincstartóságról szóló dialógus" (Dialogus de Scaccario) szerzője írja: „nehéz volna megállapítani, hogy ki angol és ki normann származású". A lakosság túlnyomó többsége, a parasztok, a polgárok és az urak legnagyobb része, elsősorban pedig a lovagok, angolul beszéltek. Az uraknak egy töredéke, elsősorban az udvar körül tömörülő főnemesség, a királyi igazgatás emberei

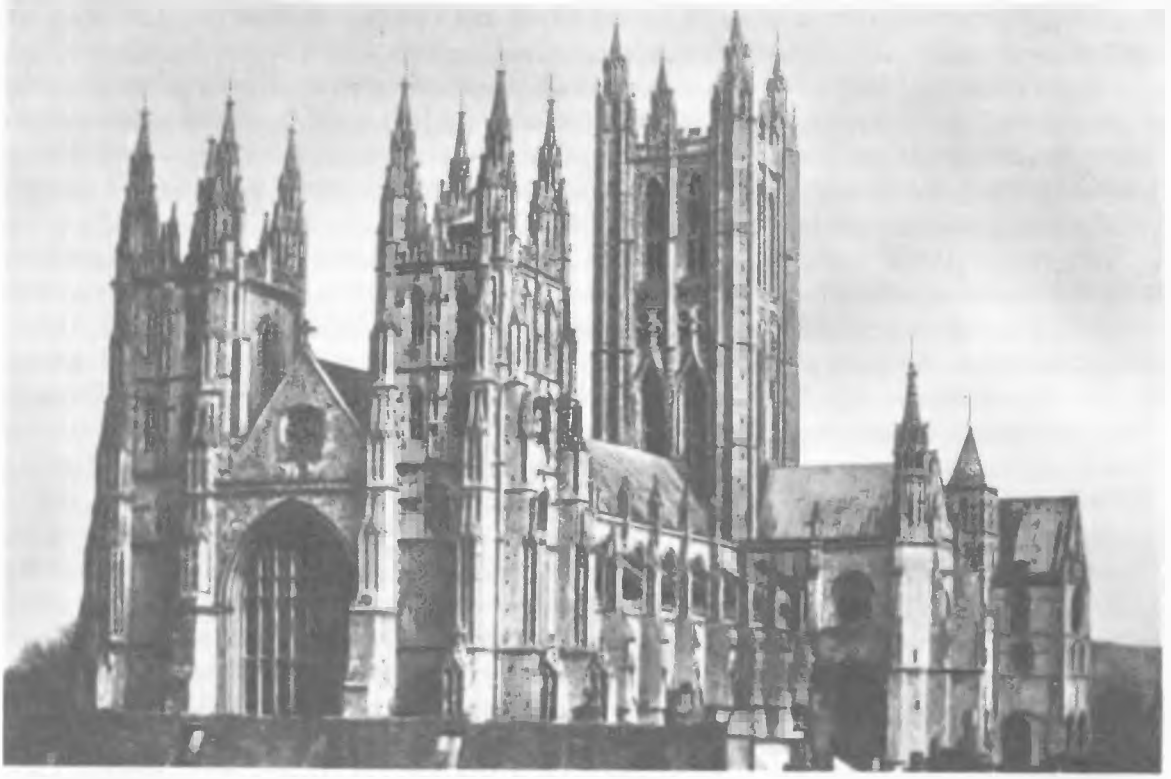

A canterburyi székesegyház
XI—XV. század

és a jogászok használták a franciát is, amelyet a latin mellett hivatalos nyelvnek ismertek el az állami intézményekben, s bizonyos mértékben az igazságszolgáltatásban is, a törvények és más okmányok kiállításánál. Az angol nyelv, amely több helyi nyelvjárásból fokozatosan alakult ki, számos francia szót és kifejezést is átvett, de nyelvtani szerkezetét és sajátos szókincsét megtartotta.

Ellentétben azokkal az északfrancia vagy provençal nyelven írt lovagi munkákkal, amelyek a XII—XIII. század folyamán közkézen forogtak az udvari körökben, a népi költői műveket a mindenki által értett angol nyelven írták. Ezek legjobb darabjai a történeti balladák és elsősorban a Robin Hoodról fennmaradt nagyszámú dalok, amelyek a XIII—XIV. században keletkeztek, s az osztályharc korabeli kiéleződésével állnak kapcsolatban.

A Robin Hoodról, e nemesszívű betyárról szóló dalok és balladák telve vannak gyűlölettel az egyszerű népet sanyargató világi és egyházi lordokkal szemben. Bár e népdalokban Robin Hood megőrzi a középkori parasztra oly jellemző „jó királyban" való naiv hitet, ugyanakkor mély gyűlöletet táplál a nép elnyomóival szemben, és könyörtelen harcot folytat ellenük. Bátor, erős, ügyes ember, és kitűnően kezeli a nyilat, a középkori angol paraszt hagyományos fegyverét. Harcostársaival, akik, miként ő, hősiesek és igazságosak, elrejtőzik az erdőkben. Félelmet kelt a nép elnyomóiban, segít a szegényeknek, a jobbágyoknak, a kézműveseknek s mindenkinek, akit elnyomnak, s akivel igazságtalanul bánnak. Robin Hood az angol nép legnépszerűbb, legkedveltebb irodalmi hősei közé tartozik. A középkorban Robin Hood emlékére külön ünnepségeket, népi játékokat és versenyeket rendeztek. A falvak és városok főterén, elsősorban vásárok alkalmával, drámai részleteket adtak elő a Robin Hoodról szóló balladákból.

Magas fokra emelkedett a XI—XIII. század folyamán a kódexírás. A winchesteri iskolából kikerült kódexkészítők munkáit az élénk színek, a gazdag díszítés és a finomvonalú írás jellemzi.

Az építészet fejlődését a XI—XII. században sok román stílusban emelt monumentális épület jelzi (az oxfordi, winchesteri, norwichi stb. katedrálisok), amelyek közül az oxfordi székesegyházat még a normann hódítás előtt építették. A gótika elemei Angliában már a XII. század végén megjelentek (a durhami székesegyház). A chichesteri és lincolni katedrálisokat, amelyeket a XI. században kezdtek építeni, gótikus jellegű épületként fejezték be.

Az angliai gótikus épületeket, a kontinens hasonló stílusban emelt épületeivel ellentétben, elsősorban hosszúságuk s nem magasságuk jellemzi. A templomtornyok (harangtornyok) és a várak tornyai az angol gótikus építészetben önállóbb szerepet játszanak a főépülethez mérve, mint a többi európai országban. Az angol gótikára jellemző még a boltívek átvágása, minek segítségével dekoratív, ún. legyező-díszek jönnek létre. A XIII. századi angol gótika legszebb darabjai a salisburyi, yorki, canterburyi, peterborough-i stb. székesegyházak, valamint a londoni Westminster apátság.

AZ ANGOL EGYETEMEK

A XII. század második felében jött létre Oxfordban Anglia első egyeteme. Közvetlen ezután, a XIII. század elején (1209) alapították meg a cambridge-it. Az angol egyetemek, éppen úgy, mint Európa többi középkori egyetemei, az egyházi műveltség és a skolasztikus tudomány központjai voltak. De egyes kutató elmék már a középkori angol egyetemek falai között is tehernek tartották a skolasztikus gondolkodás uralmát, azét a gondolkodásét, amely a tekintélyek előtti vak meghajláson s a tapasztalat és a gyakorlati tudás teljes megvetésén alapult. Ezek azután bírálat alá vették a skolasztikus filozófia és teológia egyes tételeit.

Robert Grosseteste (Greathead kb. 1175—1253), az oxfordi egyetem tanára, majd lincolni püspök, Arisztotelész munkáihoz írt kommentárjaiban kétségbevonta Arisztotelész több tételét, amelyeket a középkorban a skolasztikus egyházi dogmatika alapjaivá tettek. Grosseteste volt a középkori Anglia egyetemi tudományának egyik első képviselője, aki különös figyelemmel fordult a természettudományok felé. Teológiai könyvek mellett több matematikai munkát is írt, s ezekben nem szorítkozott az elismert egyházi tekintélyek tanulmányozására, hanem tételeit a tapasztalat és a megfigyelések adataival támasztotta alá.

Robert Grosseteste tanítványa és barátja volt a kiváló filozófus és természettudós, Roger Bacon (kb. 1214—1294), az oxfordi egyetem magistere, a középkor egyik legmerészebb gondolkodója. Bacon azt állította, hogy az igazi tudomány alapjává a tapasztalatot és a matematikát kell tenni. Matematikán abban az időben nemcsak a mai értelemben vett matematikát, hanem a fizikát és más természettudományi ágakat is értettek. Az ismeret általa megvizsgált három forrása, a tekintély, az ész és a tapasztalat közül az elsőt teljes egészében elvetette, mert véleménye szerint a tekintély az ész nélkül nem kielégítő. Az ész viszont csak akkor tudja megkülönböztetni az igazat a nem igaz dologtól, ha bizonyítékai a tapasztalaton nyugszanak. Így tehát tapasztalat szükséges minden tudomány megállapításainak igazolásához és bizonyításához.

Bacon a tudományos ismeretek gyakorlati alkalmazására törekedett. Úgy vélte, hogy a tudomány célja a természet titkainak a felderítése s az ember természet feletti uralmának növelése. A természettudományok hasznot hoznak az embernek, s Bacon ezzel indokolta művelésük szükségességét. Munkáiban sok olyan megállapítás van, amelyek korának alkímiájából és asztrológiájából származnak, ám megtaláljuk mellettük az igazi tudományos ismeretek elemeit is. Sok olyan bátor gondolatot vetett fel, amelyeket a gyakorlatban jóval később fedeztek fel és valósítottak meg. Bacon különösen behatóan tanulmányozta az optikát. Számos optikai jelenség tanulmányozása alapján megjósolta a szemüveg, a nagyítóüveg, a teleszkóp és a mikroszkóp felfedezését. Olyan gépről

álmodozott, amely a hajót evezősök nélkül mozgásba hozza, oly kocsiról beszélt, amely vonóerő nélkül nagy sebességgel halad, s említést tett már az ember által irányított repülőgépekről is. Kémiai kísérletei közben Bacon Európában elsőnek állította össze a puskapor készítésének receptjét.

Nézeteiért — amelyek élesen elütöttek az akkor uralkodó skolasztikától és az egyházi világszemlélettől —, valamint a papság romlott erkölcseinek bírálatáért Bacont egész életében üldözte az egyház. Oxfordból Párizsba küldték egyházi felügyelet alatt, s mágiával vádolták. Eltiltották előadásait és tudományos kutatásait. Tizennégy éven keresztül börtönben ült, s megtört öregként távozott onnan, megfosztva minden létfenntartási lehetőségtől.

Roger Bacon nem volt mindenben következetes, s nem szakított teljesen a teológiával és a skolasztikával, de azért gondolataiban világosan kifejeződik a materialisztikus tendencia. Ez a materialista tendencia még határozottabban megtalálható egy tudós skolasztikusnál, az oxfordi egyetem teológiai tanáránál, Johannes Duns Scotusnál (kb. 1265—1308). „A materializmus — írta Marx — *egyszülött* gyermeke *Nagy-Britanniának*. Már skolasztikusa, *Duns Scotus* felvetette a kérdést: *»vajon nem tud-e az anyag gondolkodni?«*"[4] Marx szerint Duns Scotus „magát a *teológiát* kényszerítette arra, hogy a *materializmust* hirdesse".[5] Duns Scotus egyike volt a középkori filozófiában a nominalizmus[6] legkiválóbb képviselőinek. A nominalizmus viszont, ugyancsak Marx szerint „. . . *első kifejezése* a materializmusnak".[7] Marx Roger Bacont és Johannes Duns Scotust az angol skolasztikus tudósok legmerészebbjei közé sorolta.[8]

A skolasztikus teológia bármennyire is gúzsba kötötte a természet igazi törvényeinek tanulmányozását, ez mégis szükségszerűen előre haladt a társadalom termelőerőinek növekedésével. A matematika, az asztronómia, a fizika, a kémia és az orvostudomány tapasztalatokon nyugvó ismeretelemei nem fértek ugyan össze az egyházi tanítással, de végül is lassan utat törtek maguknak az egyház részéről mutatkozó minden üldözés ellenére.

[4] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 126. old.

[5] Ugyanott.

[6] A nominalizmus (a latin nomen = név szóból származik) a középkori filozófia egyik irányzata, amely azt állította, hogy az általános fogalmak csak több egyes tárgyra érvényes megjelölések, nevek, azaz elismerte a tárgyak elsőbbségét a fogalmakkal szemben.

[7] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 126. old.

[8] *Marx:* Kronológiai feljegyzések. Marx—Engels Archiv. VIII. köt. 372. old. (oroszul).

XXV. FEJEZET

NÉMETORSZÁG A XII—XIII. SZÁZADBAN

Franciaországgal és Angliával ellentétben, ahol a fejlett feudalizmus körülményei között kialakulóban voltak a központosított monarchiák, Németországban, különleges történelmi körülmények hatására, a politikai széttagoltság egyre erősödött. Ezt a körülményt nagymértékben elősegítették a német császároknak azok az eredménytelen kísérletei, amelyek Itália és a szláv földek leigázására irányultak. E folyamatok eredményeként a német királyság már a XIII. században ténylegesen territoriális fejedelemségekre esett szét.

A NÉMET BIRODALOM A XII—XIII. SZÁZADBAN

A XII. században a német birodalom keretei közé tartoztak régi birtokai (Szászország, Frízföld, Thüringia, Franconia, Svábország, Bajorország és Lotharingia), vagyis a tulajdonképpeni német királyság, valamint újonnan szerzett területei (Ausztria őrgrófság, Stiria, Karinthia, Krajna, valamint a lužicei szorbok szállásterülete az Odera és az Elba között). A német birodalom vazallusa volt a cseh királyság, az obodritok állama (a XII. század végétől), Észak- és Közép-Itália (Lombardia és Toscana), valamint Burgundia (a XI. század közepétől). Ezenkívül a németek a XIII. század folyamán elfoglalták Pomerániát (az Odera és a Visztula között), valamint a litvánokkal rokon porosz törzs szállásterületét (az Alsó-Visztula és a Nyeman között), továbbá a kurok, lettek, észtek és lívek területeit (a Nyugati-Dvina medencéjét s a Rigai-öböl partvidékétől kelet felé a Csud-tó partjáig terjedő területet). A XII. század végén és a XIII. század első felében a birodalomhoz tartozott a szicíliai királyság is, amely Apuliából, Calabriából és Szicília szigetéből állt.

Ezek az országok és területek nem alkottak gazdasági és politikai egységet, erősen különböztek egymástól társadalmi fejlettségük fokát és jellegét tekintve. Ugyanebben az időben magát Németországot is a feudális széttagolódás jellemezte.

A VÁROSOK ÉS AZ ÁRUTERMELÉS NÖVEKEDÉSE A XII—XIII. SZÁZAD FOLYAMÁN

A XII. század fordulójától kezdve Németországban is érezhetővé váltak a kézművesség és a mezőgazdaság elválásának eredményei. Az ország gazdasági életében nagy szerephez jutottak a városok. Sok ilyen város csupán közvetlen mezőgazdasági környékével kereskedett, míg mások a XII. század folyamán jelentős ipari központtá váltak, s áruikat igen távoli piacokon értékesítették.

Ezeknek a nagy központoknak egyike volt a fejlett gyapjú- és fémfeldolgozó iparral rendelkező Köln.

A feudális szeniorok uralma alatt élő városok elkeseredett harcot folytattak uraik ellen. Ez a küzdelem kezdetben gyakran csak titkos összeesküvés formáját öltötte, később azonban az önkormányzatért, a földesúri hatalomtól való megszabadulásért folytatott nyílt harccá vált (Köln, Worms, Mainz, Ulm, Augsburg stb.). Az áru- és pénzviszonyok kifejlődése Németországban jelentős változásokra vezetett mind a földesúri, mind pedig a jobbágyi gazdaságban. A földesurak és a parasztok egyaránt piacra vitték gabona- és bortermésük, valamint állataik egy részét, és ennek következtében intenzívebb gazdálkodást kezdtek folytatni. Kiszárították a mocsarakat, kiirtották az erdőt, feltörték a puszta területeket, szőlőket ültettek stb. Habár még továbbra is a naturális gazdálkodás maradt uralmon, a XII. században már a gazdasági fejlődés újabb formáit is megtaláljuk. Megtörtént a pénzjáradékra való részleges áttérés. Ugyanakkor azonban egyes helyeken növelték a robotot és a természetbeni járadékot.

Bányász
A freiburgi székesegyház festett ablaküvege. XIII. század

Az önálló politikai tényezőkké, territoriális fejedelmekké alakuló nagybirtokosok hatalma megnövekedett. Saját érdekükben felhasználták a városok és az árutermelés fejlődését. Ez a körülmény a német birodalomban meggyengítette a császárok hatalmát. Egyes német városok azonban (Worms, Köln, Ulm stb.), amelyek meg akartak szabadulni szeniorjaiktól, a püspököktől és fejedelmektől, a császárokat támogatták már a XI. század végén s később is. De ez a támogatás nem volt elegendő a császároknak. A többi német városok egyre inkább fejedelmi városokká váltak.

Ilyen körülmények között a császári hatalom csak akkor tudott volna valamennyire függetlenné válni a nagybirtokosoktól és fejedelmektől, ha legalábbis részben rátért volna a zsoldos hadsereg alkalmazására, és megerősítette volna a királyi szolgák (miniszteriálisok) szerepét a közigazgatásban. Ezért a német császárok igyekeztek növelni saját földbirtokaikat, a szükséges pénzt pedig a gazdag lombard városok kizsákmányolása útján próbálták megszerezni, ugyanis a német városok nagy részéből származó jövedelmek már kicsúsztak a kezükből.

A NÉMET FEUDÁLIS URAK ITÁLIAI HADJÁRATAI A XII. SZÁZADBAN

A Hohenstaufen-dinasztiából származó Barbarossa (Rőtszakállú) Frigyes (1152—1190) felújította az Itália meghódítására irányuló politikát. Hogy megszerezze a legnagyobb német fejedelmek támogatását, az itáliai hadjárat előtt több nagyobb engedményt tett nekik. Így pl. Oroszlán Henriknek átengedte Bajorországot és Szászországot, megengedte neki, hogy támadja a szláv földeket, s mindezért csupán itáliai hadjáratok esetére katonai segítséget kért tőle.

Barbarossa Frigyes megtámadta a gazdag lombardiai városokat, amelyek ekkor már önkormányzattal rendelkező kommunákká váltak, s új szeniorként a neki engedelmeskedő püspököket és saját tisztviselőit akarta nyakukra ültetni. A lombard városok azonban szívós ellenállást tanúsítottak.

Ez a politika a császárt hosszas háborúskodásra kényszerítette nemcsak a városokkal, hanem III. Sándor pápával is, aki a lombardokat támogatta, mert félt, hogy Frigyes Lombardia meghódítása után Közép-Itáliát is elfoglalja. Milánó kétszeri ostrománál (1158 és 1162) a leghevesebb ellenállást a városi lakosság alsó és középső rétegei tanúsították. A második ostrom sikerrel járt. Frigyes bevette Milánót, s kegyetlenül leszámolt lakóival, akik megtagadták neki azokat az adókat és illetékeket, az ún. *regalia*-kat, amelyeket az 1158. évi roncagliai birodalmi gyűlés szavazott meg a császárnak. Leromboltatta a virágzó város egy részét, sok polgárt elűzött, s a megmaradtakat jobbágyoknak nyilvánította. A város végleges megsemmisítésének jelképeként a császár Milánó főterének közepén ekével barázdát húzatott.

Milánó bevétele után Barbarossa Frigyes a lombard városok közt mutatkozó ellentétekre számított, de csalódott. Tisztviselői hatalmas adókat préseltek ki belőlük, s ezzel a császár ellen ingerelték az egész városi lakosságot. A lombard városok megalakították az erős „lombard ligát". Ezután a legnanói csatában (1176) a városok egyesült serege, amely nagyobbrészt kézművesekből állt, hősies harcban tönkreverte Frigyes lovagjait. A császár kénytelen volt a városokkal kapcsolatban minden igényéről lemondani, s kibékülni III. Sándor pápával, aki a lombard ligát támogatta, s kiátkozta őt az egyházból. A kiközösítés feloldásakor a császár kénytelen volt a megalázó szertartást végrehajtani, melynek folyamán megcsókolta a pápa lábát. A német császárnak ez az újabb „Canossa-járása" sokban hozzájárult a pápaság megerősödéséhez, noha nem jelentette a pápák és a német császárok közti harc végleges megszűnését.

A NÉMET URAK HADJÁRATAI AZ ELBA MENTI ÉS A POMERÁNIAI SZLÁVOK ELLEN A XII. SZÁZADBAN. A FEJEDELMI HATALOM MEGERŐSÖDÉSE

Míg a Hohenstaufen-dinasztia császári tagjai az itáliai városok ellen harcoltak (1138—1254), a Welf-családból származó bajor hercegek megkezdték a birodalom keleti határain élő szlávok földjeinek megszerzését. A Welf-nemzetség leghatalmasabb tagja, Oroszlán Henrik, aki a szász hercegek nemzetségi birtokainak legnagyobb részét megszerezte, hódoltságra kényszerítette Pomeránia és Wagria nagy részét, majd miután adóival tönkretette e területet, Westfáliából német telepeseket küldött ide. Még Oroszlán Henrik előtt megvetette a lábát a Havel-folyó mentén egy másik szász herceg, Medve Albert is. A XII. század közepén ezek a feudális részfejedelmek egyesítették erőiket, és 1147-ben élére álltak annak a hódító vállalkozásnak, amelyet az egyház a „szlávok elleni keresztes hadjáratnak" nevezett.

A keresztesek egyszerre támadtak rá az obodritokra és a liuticsokra. Az obodritok élén ekkor Niklot fejedelem állt. Ügyes vezetése alatt az obodritok hősies ellenállást tanúsítottak Oroszlán Henrik kereszteseivel szemben. Dobin várának felépítése és a Rügen-sziget szlávjaival kötött szövetség lehetővé tette Niklot számára, hogy elvágja a szász sereg hadtápvonalát, s békét kössön velük. Bár az obodritok megígérték ekkor, hogy felveszik a kereszténységet, egy német krónikás szavai szerint „a nagy hadjárat jelentéktelen sikerekkel zárult". Medve Albert serege, amely a liuticsokat támadta, ugyancsak nem tudott eredményt elérni. A szlávok elkeseredett ellenállása arra késztette a német urakat, hogy abbahagyják Pomeránia fővárosának, Szczecinnek (a későbbi Stettin) ostromát.

1160-ban Oroszlán Henrik újabb hadjáratot indított az obodritok ellen, és hősies védekezésük ellenére, Niklot halála után államának csaknem egész területét elfoglalta. A meghódított földeken a német birodalom keretei között létrejött a mecklenburgi szláv fejedelemség (1170), amely hűbérbirtokként Oroszlán Henrik közvetlen uralma alatt maradt. Tíz év múlva Oroszlán Henrik elfoglalta Pomerániát is, amelyet szintén birodalmi hercegséggé alakítottak. Ezeken a szláv földeken a XII—XIII. század folyamán intenzíven folyt az erőszakos német telepítés.

Oroszlán Henrikkel egy időben a többi német fejedelmek is fejedelemségeik kibővítésére törekedtek. Többen közülük lázas sietséggel alapították a városokat, mert féltek Oroszlán Henrik hatalmának növekedésétől, aki ekkoriban már olyan tervekkel is foglalkozott, hogy megkoronáztatja magát. A fejedelmeknek ezt a félelmét Barbarossa Frigyes arra használta fel, hogy törvény elé állítsa Oroszlán Henriket. A perre az a körülmény szolgáltatta az ürügyet, hogy Oroszlán Henrik nem nyújtott segítséget Frigyesnek a legnanói csatában. Henriket megfosztották összes birtokaitól és száműzték Németországból.

Ebben az időben alakult ki az ún. birodalmi fejedelmek rendje, azaz azoknak a nagy egyházi és világi feudális uraknak a csoportja, akik birtokaikat közvetlenül a császártól kapták, és részleges politikai hatalommal rendelkeztek territoriális fejedelemségükön belül. A XII. században a világi birodalmi fejedelmek birtoka öröklődő feudummá vált, s a század végétől kezdve túlsúlyuk egyre érezhetőbbé lett az ország politikai életében. A német feudális társadalom hierarchikus létrájának felső fokán a császár állt. Alatta voltak az egyházi és világi fejedelmek, a birodalmi hűbérek birtokosai. Ezután következtek a grófok, akik a birodalmi hűbéreket a fejedelmek közvetítésével kapták. A grófok alatt találjuk az ún. „freiherreket" vagy szabad bárókat, azt a rendi csoportot, amely a korábbi nemesség felső rétegét alkotta. E „szabad bárók" vazallusai a lovagok voltak. Végül pedig a feudális hierarchia legalsó fokán az ún. egypajzsos lovagok álltak, kiknek nem volt joguk vazallusok tartására.

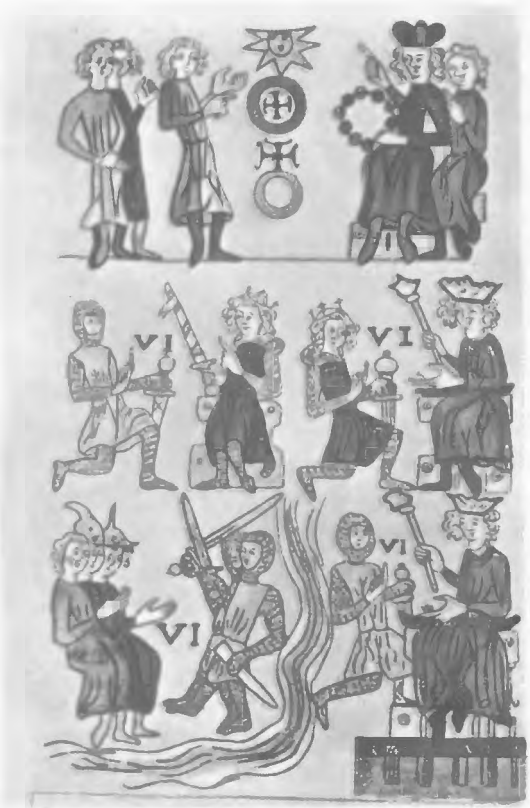

Fent: A szenior bíráskodása vazallusai jelenlétében
Középen: A szenior háborúba küldi vazallusát
Alul: Harci jelenet
A „Szász Tükör" miniatúrája. XIII. század

Barbarossa Frigyes, miután vereséget szenvedett a lombard városok elleni háborúban, elhatározta, hogy megerősíti saját territoriális fejedelemségét, fiának a szicíliai királyság örökösnőjével való házassága útján. Így tehát arra törekedett, hogy utódai számára biztosítsa ezt a gazdag központosított királyságot, amelyet a XII. században II. Roger normann király jelentősen megnövelt, hozzácsatolva Dél-Itália jelentős részét. Barbarossa Frigyes öreg korában sem mondott le más országok és népek leigázásáról, s ezért részt vett a harmadik keresztes hadjáratban, ahol halálát lelte.

A NÉMET PARASZTSÁG HARCA A FEUDÁLIS KIZSÁKMÁNYOLÁS ELLEN A XII. SZÁZADBAN

A territoriális fejedelemségek kialakulása s a fejedelmi hatalom megnövekedése a parasztság kizsákmányolásának erősödéséhez vezetett. A források hemzsegnek azoktól az adatoktól, amelyek az apátok, a püspökök és a *vogt*-ok (olyan földbirtokosok, akik a kolostorok és a püspökök birtokain bírói tisztet gyakoroltak) erőszakos követeléseiről beszélnek. Az urak jobbágysorba süllyesztették a még meglevő szabad parasztságot, néha egyszerre egész falvakat.

NÉMETORSZÁG ÉS ITÁLIA
A XII. SZÁZADBAN ÉS A XII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
Greenwichtől K-re 20°
50°
45°
15°
0 100 200 300 400 km
A német királyság és a hozzácsatolt területek határa a XII. század elején
A német birodalom többi királyságainak határa
Egyházi birtokok a német királyságon belül
A német keresztesek hadjáratainak iránya az Elba menti szlávok ellen 1147-ben
A német urak által a XII. században és a XIII. század első felében elfoglalt szláv területek
I. Frigyes császár 1158-1162 évi hadjáratai
Brescia A „Lombard ligába" tartozó városok (1167)
Pisa I. Frigyes mellett álló városok
I. Frigyes 1174-1177 évi hadjárata
X 1176 Ütközetek helye és ideje

Az urak erőszakoskodása a jobbágyok és a függő parasztok aktív ellenállását váltotta ki. A lotharingiai Toul városának püspöki birtokain a parasztok megtagadták a plébániák számára szedett fejadó megfizetését. Többször felkeltek a Rajna menti területek egyházfőinek birtokain élő függő parasztok is. Szászországban és Frízföldön a parasztok nemegyszer megölték a grófot és az őrgrófot, mert mint a krónikások mondják, „végső elkeseredésbe hajszolta őket az elnyomás rájuk nehezedő súlya". Így pl. 1103-ban a fríz parasztok megölték Henrik őrgrófot. Hasonló okokból a szász parasztok 1144-ben ugyancsak megölték Stadeni Rudolf grófot. Elzászban a feudális belharcok idején a felkelő parasztok megfutamították magát V. Henrik császárt is, aki kénytelen volt kezükben hagyni a királyi méltóság jelvényeit.

A harc később is folytatódott. A XIII. század elején a fríz eredetű steding törzsbeli parasztok (stedinger = partlakók), akik még megtartották személyes szabadságukat, nagy tömegben léptek fel a lovagokkal szemben, s elűzték őket országukból. A stedingek csak 1234-ben, egy ellenük indított keresztes hadjárat idején, szenvedtek vereséget, mikor is a császár rendeletére a brémai érsek fennhatósága alá helyezték őket. A XII—XIII. századi parasztfelkelések többnyire helyi jellegűek voltak, s nem terjedtek ki olyan nagy területekre, mint a XI. század végi szász felkelés. Ennek ellenére, hol itt, hol ott fellángoltak a középkori Németország területén, s bizonyos mértékig korlátozták az urak önkényét a parasztoktól szedett feudális járadék behajtásakor.

AZ ÁRU- ÉS PÉNZVISZONYOK KIFEJLŐDÉSE. VÁLTOZÁSOK A PARASZTSÁG HELYZETÉBEN A XIII. SZÁZADBAN

A XIII. században a német városok felvirágoztak. Növekedett az ipari termelés és a kereskedelem, új kereskedő gildék és iparos céhek jöttek létre, egyre több falusi özönlött a városokba. Az egyes német városok között azonban ekkor még nem voltak szoros kapcsolatok.

Azok a városok, amelyek külkereskedelemmel foglalkoztak, különféle országokkal álltak kapcsolatban. A Duna melléki és felső-rajnai városok Itáliával, a többi Rajna menti város pedig Franciaországgal kereskedett. A Rajna és az Elba közti területen fekvő városok Flandriával és Brabanttal, valamint kelet felé a szlávokkal álltak kereskedelmi összeköttetésben. Ennek következtében az ipari termelés, a városok és a kereskedelem fejlődése nem vezetett a belső, német piaci kapcsolatok megerősödéséhez. Az áru- és pénzviszonyok elterjedése azonban jelentős változásokat idézett elő a parasztság kizsákmányolásában, de ez az ország egyes vidékein más és más volt. A parasztok kizsákmányolásának rendszere a legradikálisabban Szászországban változott meg, ahol jelentősen kifejlődött a bányászat (ezüst- és sóbányák), valamint a szövőmesterség. A szász urak a XIII. századtól kezdve előnytelennek találták az eddig fennálló pontosan megállapított robot és úrbér rendszerét, amely a felvevő piacok növekedésével viszonylag kicsiny jövedelmet hozott. Ezért a jobbágyokat, a *lat*-okat felszabadították, s erőszakkal megfosztották őket öröklődő telkeiktől (hufe) a rájuk kényszerített felszabadítási díj fejében. Az így kapott földeket azután rövid lejáratú bérletbe adták az ún. *meier*-eknek, a volt jobbágyok elöljáróinak, majd a miniszteriálisoknak és a kis lovagoknak. A meierek bérleményükért természetbeni járadékot adtak gabona formájában, amely azután piacra került, s a kisföldű parasztok munkaerejét zsákmányolva lassanként kisnemesekké váltak. A földjüktől megfosztott és szabadon bocsátott latok pedig tömegesen áttelepedtek az Elbán túli vidékre és a városokba.

A szász parasztság így három rétegre tagolódott. Felsőbb rétegük több telekkel rendelkezett (főként ezek közül kerültek ki a meierek), a középső réteget a kis földdel, néhány morgennel[1] vagy

[1] A morgen (hold) földmérték, rendszerint akkora földet jelent, amelyet egy eke és egy pár ökör segítségével egy nap alatt lehet felszántani.

legfeljebb egy telekkel rendelkező parasztok alkották, míg az alsó rétegbe a föld nélküli parasztok tartoztak.

Ettől eltérően Délnyugat-Németországban (Alemannia, Franconia és a Rajna-vidék) a feudális kizsákmányolás fennálló rendszere, azaz a robot és a termékjáradék a XIII. századtól kezdve részben pénzjáradékká alakult. Ebben az esetben a parasztok megtartották öröklődő telkeiket. A pénzjáradék elterjedése Délnyugat-Németországban elsősorban a szabad úrbéres parasztok, az ún. *censualista*-k szaporodásában mutatkozott. A nem szabad parasztok viszont két csoportra oszlottak: a „földön keresztül függő" és a „személyükben függő" jobbágyokra. Az első csoportnak nem volt szabad költözési joga, s nagyszámú, de meghatározott kötelezettség terhelte. A második csoport tagjait a földesúri cselédség alkotta, amelynek nem voltak meghatározott terhei, de nem volt vagyona sem, és a földesúr tartotta el őket.

Az egyes német területek gazdasági önállóságának igen súlyos következményei lettek az ország politikai berendezkedésére. A német császárok alig tudták kihasználni a városok, valamint a bel- és külkereskedelem fejlődését a kincstár feltöltésére. Igen sok város a territoriális fejedelmek hatalma alatt állt. Ezek a fejedelmek, akik új városokat is alapítottak, kiterjesztették hatalmukat a helyi piacokra, az ide vezető kereskedelmi utakra is. Így azután ők voltak azok, akik nagyobb pénzösszegekhez jutottak. A német királyságon belül a kis államok egész sora jött létre, és nem alakult ki egységes, központosított feudális állam.

A TERRITORIÁLIS FEJEDELEMSÉGEK ÖNÁLLÓSÁGÁNAK NÖVEKEDÉSE A XIII. SZÁZADBAN ÉS A HOHENSTAUFENEK POLITIKÁJA

A német fejedelmek hatalma állandóan növekedett. A XIII. század elején megszerezték a főbenjáró ügyekben való joghatóságot is, továbbá a pénzverési, a vámszedési és az adószedési jogot. A fejedelmek politikai uralmát jogilag azok a privilégiumok biztosították, amelyeket a Hohenstaufen-dinasztiából származó új császár, II. Frigyes (1220—1250) adott nekik. E privilégiumokat azonban nem az egyes fejedelmek, hanem Németország összes egyházi és világi fejedelmei együttesen kapták. Ez tehát azt jelentette, hogy II. Frigyes jogilag is elismerte a németországi világi és egyházi fejedelmek külön rendjét.

II. Frigyes eleinte tulajdonképpen nem német, hanem szicíliai király volt (1212-től), mert örökségbe kapta a dél-itáliai ún. „két Szicília királyságát", s csak később szerezte meg a császári trónt. Politikáját nem Németország érdekei irányították. II. Frigyes arra törekedett, hogy a teokratikus császári hatalmat az erős királyi hatalommal egyesítse, mely utóbbit a szicíliai királyság gyakorlatából merítette. A császár arra törekedett, hogy a nyugat-európai királyok ismerjék el maguk felett állónak őt, mint „egyenlők között az elsőt". Ez a politika azonban, amely az egész feudális Európa feletti hatalom megszerzésére irányult, ellentétben állt a születőben levő központosított államok érdekeivel, és ezért vereséget szenvedett.

II. Frigyes mind Németországban, mind Itáliában elnyomta a népet. Nem adott kiváltságokat a német városoknak, eltiltotta városszövetségek létrehozását, tilalmazta a céheket és a városi tanácsok választását. A fejedelmek segítségével leverte a parasztfelkeléseket, s harcolt az egyházellenes eretnekségek formáját öltő népi mozgalmak ellen. Annak ellenére, hogy II. Frigyes többször összeütközésbe került a pápákkal (IX. Gergely és IV. Ince), s azok többször is kiátkozták őt az egyházból, a császár és a pápa közti ellentétek gyakran háttérbe szorultak, amikor népmozgalmak és eretnekségek, a katolikus egyház és a középkori császárság alapjait aláásó mozgalmak fenyegettek.

Minthogy II. Frigyes egyszerre német császár és szicíliai király volt, meg akarta szerezni Észak- és Közép-Itáliát is, hogy így létrehozza a feudálisan széttagolt Itália és a fejedelemségekre szétesett Németország mechanikus egységét. E cél érdekében hatalmas összegeket szivattyúzott ki

a gazdag Szicíliából, Németországot pedig ténylegesen a fejedelmek kezébe adta, akiktől csak vazallusaikat kérte háborúi idejére.

A császár támogatását élvező fejedelmek politikai hatalmának megerősödése felkeléshez vezetett Németországban (1234), amelyben elsősorban a városi polgárok, a királyi miniszteriálisok és a lovagok vettek részt. Később csatlakoztak a felkeléshez a középnemesség egyes rétegei is, akik saját erejükből nem kerülhettek be a fejedelmek rendjébe, és így szemben álltak velük. A résztvevők tarka társadalmi összetétele ellenére a felkelés politikai célja teljesen világos: a német királyság politikai széttagolódása ellen, a fejedelmek uralma, s ennek következtében II. Frigyes császár, a „kis államiságot" támogató uralkodó ellen irányult.

II. Frigyes leverte a felkelést, s a fejedelmeket támogatta, mert szüksége volt rájuk a lombard városok ellen vívott harcban. Ebben a lombard városok és a pápaság elleni, sikertelenségre kárhoztatott küzdelemben II. Frigyes kimerítette Németországot, és elpocsékolta saját vagyonát. Halála után rövidesen kihalt a Hohenstaufen-dinasztia, s birtokait kis részekben megszerezték a fejedelmek. Ezután Németországban bekövetkezett az interregnum (1254—1273), melyből úgy került ki, mint véglegesen territoriális fejedelemségekre tagolt ország. A Hohenstaufen-politikának a középkori Németországra nézve végzetes következményeit vizsgálva Engels rámutatott, hogy az ország központosított államma válhatott volna, ha „...a római császári méltóság és az ezzel kapcsolatos világuralmi igény nem zárta volna ki egy nemzeti állam megalkotását, s nem pazarolta volna el az erőket az itáliai hódító hadjáratokban... s közben a német érdekeket áruló módon állandóan megsértették."[2]

A NÉMET URAK KERESZTES HADJÁRATAI A BALTIKUMBAN

Németország szétdarabolódásához hozzájárultak a feudális urak hódító hadjáratai a Balti-tenger déli partvidéke ellen. A németek behatolása a Rigai-öböl partjaira és a Nyugati-Dvina medencéjébe már a XII. század végén megkezdődött, amikor a német kereskedők a Gotland szigetén fekvő Visby városából és Brémából felkeresték a Dvina torkolatát. 1186-ban a brémai érsek megalapította a kelet-balti püspökséget, s élére saját emberét állította. Az egymást váltó püspökök segítségül hívták a német lovagokat, s erőszakos térítést folytattak a helyi lakosság körében, amely különféle litván és lett törzsekből állt. A lívek és az észtek földje ellen a rigai püspök fennhatósága alatt álló és az északi kereskedelmi utak megszerzése céljából szervezett kardhordozók (kardtestvérek) lovagrendje kezdte meg a szervezett támadást. Céljuk megvalósítása érdekében a német feudális urak egyre erőszakosabban folytatták a lett és észt törzsek térítését. A Balti-tenger déli partjának népei ellen indított támadás ösztönzője III. Ince pápa volt.

1210-ben a földszerzésre és meggazdagodásra törekvő kardhordozók rendjének lovagjai, a lívek és észtek szívós ellenállása dacára, meghódították Livóniát. Amikor azonban Estonia (a mai Észtország) meghódítására indultak, az orosz fejedelmek erős ellenállásába ütköztek. Így csupán a következő évtizedben, Valdemár dán királlyal kötött egyezményük után tudták elfoglalni Estoniát, amelyet megosztottak a dánokkal.

1215-től kezdve III. Ince pápa kezdeményezésére a német lovagok keresztes hadjárat ürügyével megkezdték a behatolást a „pogány" porosz törzsek területére. A poroszok kemény ellenállásába ütköző német lovagok megsegítésére a pápa áttelepítette ide a német (teuton) lovagrendet, amelyet még 1198-ban, Palesztinában hoztak létre. Ez a lovagrend 1230-ban megkezdte a porosz területek hódoltatását. 1237-ben a német lovagrend egyesült a kardhordozók rendjével, s miután szövetségre lépett a svéd feudális urakkal, Novgorodot és Pszkovot kezdte fenyegetni. Az orosz seregek azonban, Alekszandr Nyevszkij novgorodi fejedelem parancsnoksága alatt, mindkettőt megverték. A német

[2] *Marx—Engels—Lenin—Stalin:* Zur deutschen Geschichte. I. köt. Dietz Verlag 1953. 562—563. old.

lovagrend a porosz területeken hosszas harcokat folytatott a poroszokat támogató Szvjatopolk pomerániai fejedelemmel, s szállásterületüket csak a XIII. század nyolcvanas éveiben tudta véglegesen megszerezni. Valamivel korábban, a XIII. század közepén befejeződött Kurland meghódítása.

Livóniában a hódítók eleinte kénytelenek voltak meghagyni a helyi parasztság földjeit. Csupán egyházi tizeddel és egy kis robottal terhelték, valamint katonai szolgálatra kötelezték őket. Ezt a körülményt az magyarázza, hogy az első időkben Livóniában nem voltak német telepesek. De nem voltak itt kezdetben saját kezelésben levő úri majorságokkal rendelkező nagybirtokok sem. Livóniával ellentétben, ahol a parasztok feudális kizsákmányolása a hódítók által valamivel később kezdődött, a porosz területeken azonnal kíméletlen jelleget öltött. A helyi lakosság nagy részét jobbágysorba döntötték, megfosztották őket jogaiktól. Robotoltak, tizedet fizettek, s ezenkívül részt kellett venniük az erődítmények építésében is. A poroszok elleni két keresztes hadjárat (1233 és 1254), majd felkeléseik véres leverése után — ami a nép nagy részének kiirtásához vezetett —, a német lovagok áttelepítették őket Németország különböző vidékeire.

Az elfoglalt porosz területekre német telepeseket, parasztokat költöztettek, akik kezdetben szabad faluközösségekben éltek, később azonban őket is jobbággyá tették. Körülbelül ugyanekkor kezdett kialakulni a porosz területeken a lovagi birtok, amely külföldre is szállított gabonát. Ezekre a birtokokra az volt a jellemző, hogy olyan nagyméretű saját kezelésben levő földdel, azaz majorsággal rendelkeztek, amely jelentősen meghaladta az adózó parasztok kezében levő föld mennyiségét. Szoros kapcsolatban állt ezzel a parasztság erős kizsákmányolása, ugyanis minden jobbágyot súlyos úrdolgára szorítottak.

A balti területeknek a lovagrend által történt meghódítása következtében egy nagy kiterjedésű territoriális fejedelemség jött létre, s minthogy az áru- és pénzviszonyok nem egyformán fejlődtek Németország különböző részein, ez a körülmény még jobban hozzájárult az ország területén levő gazdasági körzetek elkülönüléséhez. Az újonnan alapított vagy jelentősen megnövekedett baltikumi városok (Lübeck, Hamburg, Wismar, Rostock, Danzig) később megalapították a „nagy német Hanza" kereskedelmi szövetséget, amely elkülönült a Rajna melléki és a sváb—bajor városok kereskedelmétől, s igen nagy szerepet játszott az észak- és kelet-európai kereskedelemben.

A NÉMET NÉP KIALAKULÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

A középkori Németország gazdasági és politikai széttagoltsága akadályozta a német nép kialakulását. A XIII. században Észak-, Közép- és Dél-Németország lakossága között még jelentős etnikai különbségek mutatkoztak, amelyek különféle dialektusokban is kifejezésre jutottak. A XII—XIII. század folyamán ezeknek a nyelvjárásoknak alapján alakult ki a felnémet és az alnémet irodalmi nyelv, amelyek közül az első került fölénybe. A XII. század végén és a XIII. században írt irodalmi munkák nagy része felnémet nyelven íródott. Az életmódban és a szokásjogban azonban továbbra is jelentős különbségek mutatkoztak egyrészt a szászok és a frízek (ez utóbbiak a fríz tájszólást beszélték), másrészt pedig a svábok és a bajorok között.

A XIII. században foglalták írásba Szászország és Sváborszag feudális jogát, amelyek közül az elsőt „szász tükörnek", a másodikat „sváb tükörnek" nevezték. Ugyanekkor létrejött az össznémet joggyűjtemény is („német tükör"), amely azonban sokat kölcsönzött a „szász tükörből". Lényeges, hogy a hűbéri jog (Lehensrecht), azaz a hűbérúr—vazallus viszonyt és a feudális hierarchiát szabályozó jog közös volt egész Németországban. Az „országos" jog (Landrecht) viszont, az a szokásjog, amely a parasztság egyes rétegei közötti, valamint a parasztok és az urak közötti viszonyt szabályozta, nagy helyi különbségeket mutatott. A XII—XIII. századi krónikákban megtaláljuk ugyan a német királyság közös fogalmát is, de a szászok, svábok és bajorok gyakran külön népekként szerepelnek.

A XII—XIII. századi német kultúra nem volt egységes és egynemű. A feudális társadalom különböző osztályainak ideológiáját tükrözte. Az uralkodó osztály kultúrájának legfontosabb emléke e korban a „Nibelung-ének", amely Ausztriában, 1200 körül készült kódexekben maradt meg. A „Nibelung-ének" alapját azoknak a népi mondáknak az irodalmi átdolgozása alkotja, amelyek a hunoknak a burgund királyság elleni V. század elején végrehajtott támadásairól szóltak (ún. „hősi eposz"). Az ének régi népi alapja és a későbbi lovagregények szellemében történt átdolgozása között nyilvánvaló ellentmondás van. Bár a „Nibelung-ének"-ben Siegfried megőrzi egyszerűségét, bátorságát és szívélyességét, itt már mégsem a fogoly özvegy fiaként szerepel, aki saját maga kovácsolja kardját, és saját maga vívja ki helyét a társadalomban. Itt már egy nemes és jól nevelt lovag, aki beleszeret Gunther burgund király húgába, a szépséges Krimhildába. A munkában igen nagy szerepet játszik a Siegfried személyes tulajdonságai és a feudális társadalomban elfoglalt helyzete közötti összeütközés. Egészében véve a „Nibelung-ének" sokkal inkább a XII. századi német lovagság, semmint az V. század eleji burgund törzs viszonyait tükrözi.

Minnesängerek versenye Wartburgban. 1207
Kézirat miniatúrája. XIV. század

A „Nibelung-ének"-en kívül a lovagság ideológiája kifejezésre jutott azokban a verses regényekben is, amelyek közül a legnépszerűbb Gottfried von Strassburg († kb. 1220) német költő „Tristan és Izolda" című regénye volt. A munka a francia lovagköltészet egyik hasonló témájának önálló átdolgozása. A regény azért érdekes, mert Gottfried a tiszta földi szerelmet ábrázolja benne, és ezzel a lovagköltészetet meg akarja szabadítani az egyházi világnézet uralmától.

A német lovagregény más képviselői viszont egyházi ideológia által áthatott műveket alkottak. Ilyen volt Wolfram von Eschenbach (1170—1220) XIII. század elején írt „Parsifal" című műve. A szerző misztikus vallási nézetei ellenére a regény bizonyos demokratikus tendenciákat is mutat. Parsifal személye az egyszerű emberi érzéseknek a feudális társadalom előítéleteivel való harcát személyesíti meg. A regény szerint az igazi lovagnak emberszeretőnek kell lennie, aktív segítséget kell nyújtania minden szenvedőnek. Demokratikus tendenciák mutatkoznak Hartmann von der Aue (1170—1210) sváb költő „Szegény Henrik" című munkájában is. A költő egy egyszerű parasztlány megindító képét festi meg, aki szerelmes lesz a bélpoklosságot megkapó Henrik lovagba, s annak csodálatos meggyógyulása után feleségül megy hozzá. A szerző szeretete az általa teremtett alak iránt az egyszerű nép iránti szimpátiáját fejezi ki.

A regény mellett kifejlődött a lírikus lovagi költészet *(minnesang)* is. Ennek művelői, a *minnesänger*-ek, saját maguk adták elő darabjaikat, amelyeket azután a többi énekesek kívülről megtanultak, s vártól várig utazva mindenütt előadtak. Ennek a műfajnak legnagyobb németországi képviselője Walter von der Vogelweide (kb. 1160—1230), valamint a már említett Hartmann von der Aue és Wolfram von Eschenbach voltak.

A városok kifejlődése a városi irodalom létrejöttéhez vezetett. A városi szatíra a feudális urak és a katolikus papság ellen irányult. Ezek a szatirikus művek (Németországban schwanknak, azaz tréfának nevezték őket) a polgárok és a parasztok okosságát és józan eszét dicsérték és az uralkodó osztály bűneit ostorozták. A XIII. századi Németországban a legnagyobb népszerűségnek Stricker

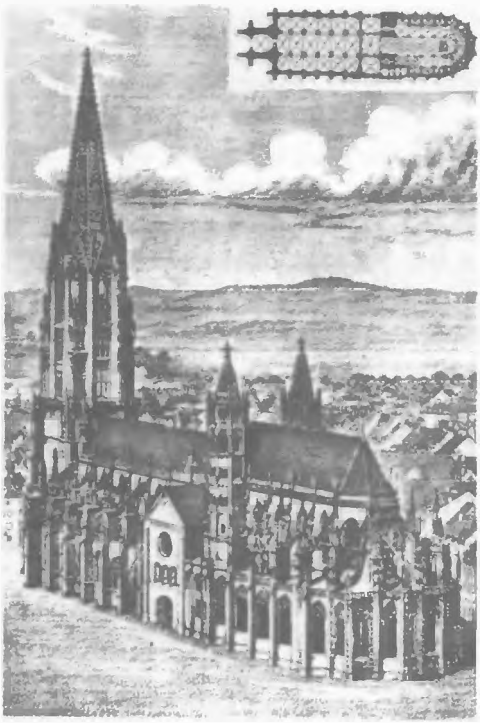

A freiburgi székesegyház
XIII. század

„Pfaff Amis" című verses munkája örvendett, amely nevetségessé tette egy pénzsóvár és nyereséghajhászó pap viselt dolgait, aki a legképtelenebb gondolatokat vetette fel, hogy minél több pénzt préseljen ki egyházközsége híveiből. Antifeudális irányzat jellemzi Freidank „Megértés" című oktató jellegű költeményét is, amely népi szólásmondások felhasználásával 1225 és 1240 között készült. Freidank a pápai kúriát, a világi és az egyházfejedelmeket támadja, akik kirabolják a szegényeket, s aláássák az ország egységét. Azt írja, hogy ha az ember helyzete a társadalomban személyes képességeitől függne, akkor igen sok feudális úr rabszolgává válna és fordítva. Többek között még azt is állítja, hogy a fejedelmekre, akárcsak a szamarakra, csupán bottal lehet hatni.

Az említett tendenciák nemcsak az irodalomban, hanem a népi városi színdarabokban is kifejezésre jutottak. Így pl. a XIII. századi német városokban előadtak olyan darabokat is *(fastnachtspiele)*, amelyek szintén a világi és elsősorban az egyházi főurak ellen irányultak. Ugyancsak egyházellenes és antifeudális gondolatok kerültek kifejezésre a XII—XIII. században Németországban vándorló vagánsok és diákok költeményeiben. Így tehát a XII—XIII. század folyamán Németországban a lovagi kultúra mellett a népi kultúra is virágzott, amelynek egyes termékei a parasztság és a városi alsóbb rétegek követeléseit és érdekeit fejezték ki.

Németországban a XIII. században elterjedt a gótikus építészet. A román stílusból a gótikusra való átmenet azonban e területen lényegesen lassabban ment végbe, mint Franciaországban, s ezzel magyarázható azoknak az épületeknek a nagy száma, amelyek az ún. „átmeneti stílusban" épültek. Németországban, akárcsak Nyugat-Európa többi országaiban, elterjedt a franciaországi eredetű, faragott kövekből készült kéttornyos székesegyház (pl. a kölni dóm, amelynek építését a XIII. század közepén kezdték meg stb.). Más németországi gótikus templomok külső formája viszont különbözött ettől. Ezek egytornyos, nyugatra irányított homlokzatú templomok voltak (Freiburg és Ulm). Németország északi vidékein, ahol nem állt rendelkezésre elegendő építkezésre alkalmas kő, megkezdték a tégla használatát. A lübecki templom volt első képviselője az ún. „tégla gótikának", amely széles körben elterjedt azután Európa északi országaiban.

A német korai gótika egyes szobrászati alkotásait a realizmus és az egyszerűség jellemzi. Ilyenek a naumburgi székesegyházban található, urakat ábrázoló szobrok (a XIII. század második feléből), valamint a bambergi székesegyház előtt álló lovas lovagszobor.

XXVI. FEJEZET

ITÁLIA ÉS A PÁPASÁG A XII—XIII. SZÁZADBAN

1. ITÁLIA

Itália, Németországhoz hasonlóan, a XII—XIII. század folyamán továbbra is a politikai széttagoltság állapotában volt. Az itáliai városok felvirágzása nem vezetett egységes belső piac s erre épülő központosított állam kialakulásához. Itália egyesítését nagymértékben akadályozta a német császárok és a pápaság politikája.

ITÁLIA SZÉTTAGOLTSÁGA A XII—XIII. SZÁZADBAN

Észak- és Közép-Itália (Lombardia és Toscana) a német birodalomhoz tartozott. A tényleges hatalmat azonban e területeken a nagybirtokos szeniorok és a városok gyakorolták. A pápai állam területe a XIII. század elején jelentősen kiterjedt, s magába olvasztotta a Róma vidékétől keletre fekvő Spoletói hercegséget, valamint az Adriai-tenger északnyugati partvidékén fekvő Romagnát. Ily módon a pápai állam északi határa a velencei birtokokkal érintkezett. Egész Dél-Itália pedig a XII. század közepén a normann királyok hatalma alatt egyesült, s az ún. „két Szicília királysága" keretei közé került. Ez a királyság Szicílián, Apulián és Calabrián kívül kiterjedt a jelentős területtel rendelkező Salernói és Beneventumi hercegségekre is, és a pápai terület déli határáig ért. Miként az előző korszakban (X—XI. század), Észak- és Dél-Itália történeti fejlődése a XII—XIII. század folyamán is sok tekintetben eltérő úton haladt.

ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-ITÁLIA VÁROSAI

A városok a középkorban talán sehol sem játszottak olyan nagy politikai szerepet, mint Itáliában, s a kereskedelmi kapcsolatok fellendülése sehol sem volt olyan nagy, mint ebben az országban. Ehhez még azt is hozzá kell venni, hogy az itáliai városok előbb jöttek létre a többi nyugat-európai városoknál, s virágzásuk is előbb kezdődött.

Az egyes itáliai városok azonban mind gazdasági életüket, mind pedig társadalmi szerkezetüket tekintve sokban különböztek egymástól. Egyes városok az egész középkor folyamán elsősorban a nagy kereskedelmi központ szerepét játszották, és főleg külkereskedelemmel foglalkoztak (Velence, Genova, Pisa), jóllehet a kézművesség sok ága is kifejlődött. Más városok viszont elsősorban ipari központok voltak, bár részt vettek a kereskedelemben is (Milánó, a lombard városok nagy része és több közép-itáliai város).

Végül pedig voltak olyan városok is — köztük Firenze szolgálhat mintául —, amelyek amellett,

hogy kereskedelmi-iparos központok voltak, kiemelkedtek a bennük összpontosuló uzsoratőke szerepe következtében.

Különbözött egymástól az itáliai városok politikai szervezete is. Velencében az uralom eleinte a nagy földbirtokosok kezében volt, akik a tengeri kereskedelem segítségével gazdagodtak meg. Később ezek a földbirtokosok egybeolvadtak a velük szoros kapcsolatban levő nagykereskedőkkel, s együtt alkották a városi patriciátust. A városi nemesség választotta Velencében a *doge*-t, az élethossziglan választott államfőt. A XI. századtól kezdve a velencei patríciusok egyre jobban korlátozták a doge hatalmát, s kinevezése ettől kezdve néhány patrícius család megegyezésétől függött. A XII. században a városi patríciusok létrehozták a törvényhozó testületet, az úgynevezett nagytanácsot, melynek tagjait a XIII. század végétől kezdve nem lehetett leváltani, tisztségük tehát életük végéig tartott. A nagytanács tagjai közül választották meg a kistanácsot vagy negyvenek tanácsát, amely a végrehajtó hatalmat gyakorolta. Így tehát Velence politikai szervezete a XIII. század végén oligarchikus volt, az uralmat egy maroknyi gazdag és előkelő kereskedőcsalád gyakorolta.

Genova Velence mellett egyike volt Észak-Itália legnagyobb kereskedő városainak. Az itteni kereskedők a XIII. században még a Krím-félszigetre is eljutottak, ahol kereskedelmi telepeket, ún. factoriákat alapítottak. Ilyen telep volt Kaffa (később Feodoszija), Soldaia (Szudak) és Balaklava. A krími kereskedelmi telepek fontos támaszpontokká váltak Genova számára a Lengyelországgal, Oroszországgal, Iránnal, Közép-Ázsiával, Indiával és Kínával folytatott kereskedelemben. A genovaiak egy bizottságot alapítottak a krími gyarmatok igazgatására, s Genovából minden évben egy tisztviselőt (konzul) küldtek Kaffába és a többi gyarmatokra. A Genova hatalma alá került krími városokban két közösség alakult ki. Az egyik a helyi lakosságból, a másik pedig a privilégiumokkal rendelkező genovaiakból állt. Ez a körülmény a helyi iparosok nagymérvű kizsákmányolásához és a helyi kereskedelem lehanyatlásához vezetett.

Genovában, akárcsak Velencében, a vezetés a gazdag és előkelő földbirtokosok kezében volt, akik részt vettek a tengeri nagykereskedelemben. Alattuk álltak a többi kereskedők, s még lejjebb a posztókészítők és selyemszövők „nagyobb céhei" (amelyhez még az ötvösök csatlakoztak). A többi iparosok az ún. „kisebb céhekben" tömörültek, amelyek nem játszottak politikai szerepet a város életében. Az itáliai városok közötti állandó kereskedelmi vetélkedés gyakori háborúkra vezetett Velence, Genova és Pisa között.

A FEUDÁLIS FÜGGŐ VISZONYBAN ÉLŐ PARASZTSÁG HELYZETÉBEN BEKÖVETKEZŐ VÁLTOZÁSOK ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-ITÁLIÁBAN A XII—XIII. SZÁZADBAN

Az ipar fejlődése, valamint a falusi gazdálkodás bekapcsolódása az áruforgalomba már a X—XI. században a feudális függésben élő parasztság vagyoni differenciálódására vezetett Észak- és Közép-Itáliában. A parasztság tehetős részének ugyanekkor megnövekedett a vásárlóképessége. A parasztok nagy része kénytelen volt a piacon beszerezni szükségleteit. Ennek következtében Lombardiában és Toscanában lehetővé vált a piaci kapcsolatok kialakulása. Piacra kerültek mind az itáliai városok ipari termékei, mind pedig az importcikkek.

Az észak- és közép-itáliai városok és kereskedelmük növekedése a XII—XIII. század folyamán a belső piac további kiszélesedéséhez vezetett. Ez azonban csak az egyes városok külön piaci körzetein belül jelentkezett a városi áruk fogyasztóinak megszaporodásában, és nem egész Észak- és Közép-Itália egységes belső piacának kialakulásában. Ugyanekkor az itteni városok ipari termelésének megnövekedése munkaerőhiányra vezetett a városi iparban, s ennek következtében a falusi lakosság áttelepedett a városba. Ámde ez csak úgy volt lehetséges, ha elszakították a feudális füg-

gésben élő parasztságot és a feudális urakat összekötő szálakat. Bár a XII. században és a XIII. század első felében Észak- és Közép-Itália parasztjainak nagy része személyében szabad libellárius volt, a parasztok jelentős része még jobbágy (*servus, masnaderius*) maradt.

Ebben a korban már uralkodóvá vált a pénzjáradék, de megmaradt a naturális szolgáltatások sok fajtája is. A robot szinte teljesen eltűnt, helyesebben szállítási kötelezettségre korlátozódott. A falvakban kifejlődőben voltak a különböző kölcsön- és uzsoraüzletek, ami fokozta a parasztság vagyoni differenciálódását. Egyes elszegényedett parasztok kénytelenek voltak elzálogosítani földjeiket a tehetősebb parasztoknál vagy az uraknál. A gazdag parasztok, akik még uzsoraügyletekből is hasznot húztak, megváltási összeg fejében nemcsak hogy megszabadultak személyi függőségüktől, hanem megszerezték telkeik (néha a szegény szomszédok telkeinek) tulajdonjogát is, vagy pedig kedvező feltételek mellett újabb bérleti szerződést kötöttek a földesurakkal. Ha a gazdag parasztok áttelepedtek a városba, a tehetős polgárok számát szaporították.

A jobbágyok felszabadítása föld nélkül és váltságdíj fejében a paraszt személyes szabadságának megszerzését jelentette. Ez a folyamat gyors ütemben folyt Közép-Itáliában a XIII. század második felében, s elsősorban a tehetős parasztok számára volt kedvező. A jobbágyok legnagyobb része számára a felszabadítási díj lefizetése a tönkremenéssel, a zsellérré, városi bérmunkássá vagy feles bérlővé válással volt egyenlő. Ez utóbbi esetben a rövid lejáratú bérlettel rendelkezők a termés felét, illetve valamilyen más hányadát adták át a földtulajdonosnak. A városok aktívan beavatkoztak ebbe a folyamatba. Egyrészről a kereskedők, néha pedig a gazdag iparosok kisebb darabokban összevásárolták a város környékén fekvő földeket, aminek következtében a feudális birtokok tovább aprózódtak. A kereskedők ezeken a földeken meghagyták a régi jobbágyokat, és feudális módszerrel zsákmányolták ki őket. Sőt, a városi patríciusok még fokozták is a jobbágyok kizsákmányolását, mert a falu számukra nyersanyag- és élelmiszerforrás volt. Másrészről viszont a városoknak szükségük volt munkáskezekre, és ezért szívesen felszabadították az idegen városok körzetéből érkezett jobbágyokat. Így pl. Lucca, Pisa és Firenze a XIII. század elején olyan rendeleteket adott ki, amelyek biztosították az idegen városi körzetekből érkező parasztok teljes szabadságát és sérthetetlenségét. A városi hatóságok elrejtették a szökött parasztokat, még a servusokat is, néha pedig megfizették értük a megváltási díjat a szeniorral kötött szerződés alapján.

A XI. század végétől kezdve a személyükben szabad parasztok létrehozták a falusi kommunákat, melyeknek önkormányzatuk és választott tisztviselőik voltak. Ezek a kommunák akkor keletkeztek, amikor a városok a szeniorjaikkal vívott harc közben támogatták a parasztokat szabadságuk megszerzésében. Amikor azonban a városok győzelmet arattak a szeniorok felett, azonnal leigázták a falusi kommunákat, és megszüntették önkormányzatukat. Elkobozták a kommunák közös birtokában levő földeket, a gazdag polgárok pedig összevásárolták a parasztok telkeit. Észak- és Közép-Itália nagy városai hatáskörükbe akarták vonni a feudális urak egy részét, elsősorban a kis lovagokat, akik kirabolták a kereskedők karavánjait. Így pl. Firenze sok toscanai lovagot kényszerített arra, hogy áttelepedjen a városba.

AZ ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-ITÁLIAI VÁROSÁLLAMOK KELETKEZÉSE

A X—XI. század folyamán a városok hatalma csak a városok területére és közvetlen környékére terjedt ki. A XII. században azonban lényegesen megváltozott a helyzet. Egyrészt a polgárok összevásárolták a város környékén élő urak földbirtokait, másrészt pedig az urak, világiak és egyháziak egyaránt, a városi uzsorások adósaivá váltak, s így vesztették el földjeiket. Ez arra vezetett, hogy egyes városok egész kerületek felett megszerezték a politikai uralmat. E városokat szoktuk városállamoknak nevezni.

Az olyan nagy itáliai városok, mint Firenze és Milánó, a XIII. században már nem csupán

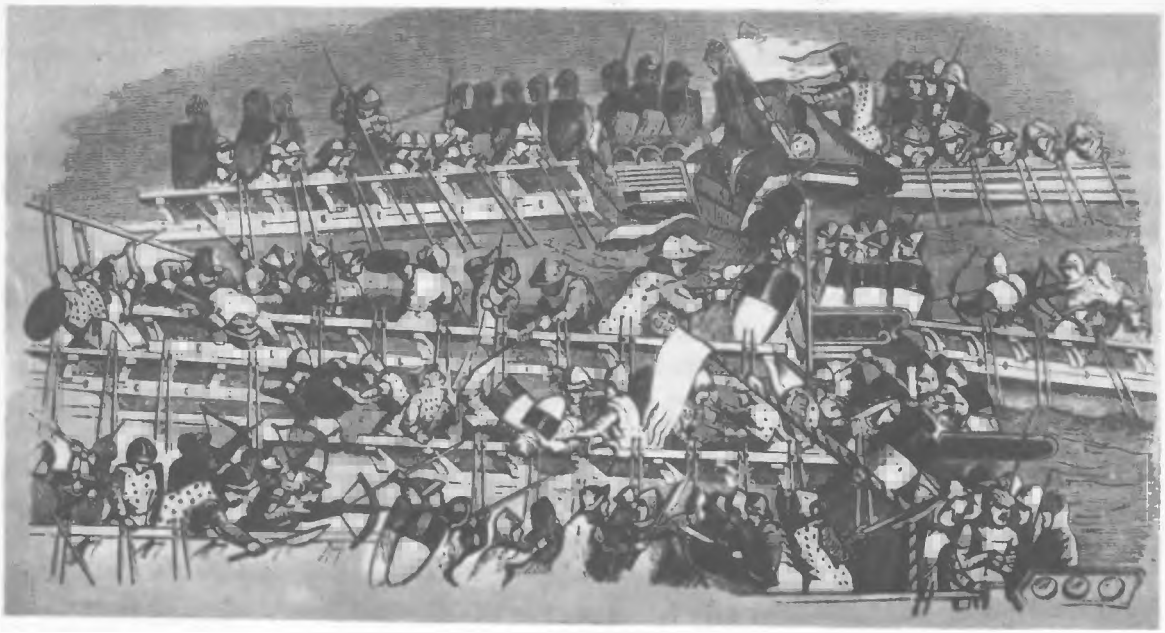

Tengeri ütközet (XII. század)
A sienai városháza falfestménye. Spinello Aretino munkája
A XIV—XV. század fordulója

a város és környéke területével meg a „tiltott mérfölddel", azaz a várostól egy mérföldnyire kiterjedő területtel rendelkeztek, hanem a körülöttük fekvő egész falusi körzettel, amelyen nem volt jelentős város (ezt nevezték *contado*-nak). Ezenkívül ezek a nagyvárosi kommunák megszereztek olyan területeket is, amelyeken más városok is voltak. Ezeket Firenze vagy Milánó egyszerűen meghódította vagy pedig külön szerződés alapján kényszerítette őket hódoltságra (ezt a területet hívták *distretto*-nak).

Az említett kisebb városoknak voltak tőlük függő falusi körzeteik, s amíg nem hódoltak be a nagyobb városoknak, addig önálló kommunáknak számítottak. Egyes nagyvárosok — mint például Firenze — a distrettón belül korlátozott önállóságot és önkormányzatot engedélyeztek a kisebb városoknak, de megőrizték a központ polgárságának privilégiumait. Velence, Genova, Pisa és más városok, mint kereskedelmi központok szintén városállamoká váltak, de megerősödésük elsősorban a külkereskedelemmel állt kapcsolatban.

BELSŐ HARCOK AZ ITÁLIAI VÁROSOKBAN

A városok fejlődésével egyre jobban kiéleződtek a belső társadalmi ellentmondások. Így a XII—XIII. század fordulóján Firenzében a politikai harcok színterére léptek azoknak az iparosoknak és kereskedőknek a tömegei, amelyek kezdetben a városon belül mintegy önálló közösséget alkottak. Élükön évente választott külön tisztviselők álltak, „a nép kapitánya" címmel. Ebben az időben a kézművesek, és a kereskedők középső rétegei közösen harcoltak a patríciusok ellen, de a harc eredményeit a kereskedők használták ki. A „kapitány" lehetőséget kapott a városi hatóságok tevékenységének ellenőrzésére, s a kereskedők képviselői városi tisztségekhez jutottak. A nemesség kísérletei, hogy a városi igazgatásba beavatkozzanak, a polgárok felkeléséhez és 1293-ban az „Igazságszolgáltatási Szabályzat" kiadásához vezettek. Ez a szabályzat eltiltotta a nemesség részvételét Firenze politikai életében.

A XIII. század végén Firenzében már élesen kirajzolódtak a polgárok ellentétes érdekű csoportjainak körvonalai. A hét „nagyobb céhben" tömörült kereskedőkkel, pénzváltókkal és uzsorásokkal (ún. „zsíros nép") szemben álltak a különféle foglalkozású iparos mesterek, akik tizennégy „kisebb céhben" egyesültek. Egyes iparosok és a napszámos munkások (pl. gyapjúfésülők és gyapjúfestők) kívül álltak a céheken. A kisebb céhek tagjai, ezek legényei és a városi plebs Firenze lakosságának nagy részét (ún. „sovány nép") tette ki. A város élén álló „signoria" a nagyobb céhek uralmának szerve volt. A „zsíros" és „sovány" nép közti küzdelem elkerülhetetlenné vált. Kissé másként állt a dolog a lombardiai ipar középpontjában, Milánóban, ahol az iparosok és a kiskereskedők már a X—XI. században szembeszálltak a városi patríciusokkal és kereskedőkkel. A XII. század végén (1198) a milánói iparosok és kiskereskedők már külön politikai szervezetet alkottak, élén a *podesta*-val, s a fő- és köznemesség, valamint a nagykereskedők mellett jelentős szerepet játszottak a városban. A XIII. század elején (1201) már elérték, hogy saját tisztviselőt, consult is választhattak. Bármennyire is eltért egymástól az itáliai városok társadalmi szerkezete, kezdetben a harc mindegyikben a kereskedők és a városi patríciusok, később pedig a kézművesek és a városi lakosság felsőbb rétegei között folyt.

Az itáliai városokon belül mutatkozó ellentéteket tovább bonyolította a császárság és a pápaság közti harc, amely Itáliában két „párt" kialakulásához vezetett. A német császárok híveit *ghibellin*-eknek nevezték (a szó Waiblingennek, a Hohenstaufen-család nemzetségi birtokának itáliai neve volt), míg a pápa hívei a *guelf* nevet viselték (a Hohenstaufenekkel szemben álló Welf német hercegi család neve után). E „pártok" társadalmi összetétele többször változott, de általában a ghibellineket a nemesi származású városi előkelők, a guelfeket pedig a városi felsőbb rétegek, a gazdag kereskedők és az uzsorások képviselték. E két „párt" harca visszatükrözte az itáliai városok gazdasági versenyét is, amely mind a külpiacokon, mind pedig Itáliában állandóan folyt.

PÁPAELLENES FELKELÉS RÓMÁBAN

Róma a pápai állam fővárosa volt. Ennek következtében az itteni ipari termelés elsősorban a pápai udvar, a papság és a nemesség szükségleteinek a kielégítését szolgálta, és termékei nem kerültek túl Róma határain. A városban nagy méreteket öltött az uzsoráskodás és a banküzlet, minthogy különféle országokból állandóan ömlött a pénz a pápai kúriába. A római kereskedők és iparosok hátrányos helyzetben voltak, mert nem engedélyezték a céheket és gildéket, s rendkívül magas adókkal és illetékekkel sújtották őket. Ezenkívül még politikai jogokkal sem rendelkeztek. Ennek következtében 1143-ban, II. Ince pápa uralkodása idején, felkelésre került sor, amelyben kezdetben a pápa és a nemesség uralmával elégedetlen városi lakosság különféle rétegei vettek részt. Voltak közöttük kereskedők, iparosok, de megtaláljuk köztük az alsópapságot, sőt még kisebb lovagokat is. A felkelők létrehozták a szenátust mint a városigazgatás legfelsőbb szervét. A szenátus elsősorban a polgárok képviselőiből állt, de a lovagok egyes képviselői is bekerülhettek tagjai sorába. A pápaellenes felkelés eredményeképpen létrejött Rómában a kommuna.

1147-ben a felkelők élére Bresciai Arnold, a polgárok ideológusa és a római tömegek vezére állt. Ifjúságát a lombardiai Brescia városában töltötte, ahol akkoriban játszódott le a patarénusok mozgalma. A későbbiek folyamán a pápák többször is száműzték Itáliából, és így hol Franciaországban, hol Svájcban (Zürichben), hol meg Csehországban élt. Párizsban Bresciai Arnold Abélard filozófus tanítványa volt. Tőle tanulta a racionalizmust és az egyházi tekintéllyel való szembeszállásra vonatkozó fontosabb gondolatait. Arnold az összes egyházi földek szekularizálását és a nép között való felosztását követelte, s ugyanakkor szembeszállt az egyház hierarchikus szervezetével s magával a pápaság intézményével is. Arnold politikai programjában a szenátus mellett egy népgyűlés létrehozása, a néptribunok tisztségének helyreállítása szerepelt, s a német birodalom élén álló

császár helyett egy római ember császárrá választását kívánta. Így tehát Arnold harca a római városi kommuna megteremtéséért nemcsak a pápa, hanem a német császár ellen is irányult.

A polgárság és a plebejusok között fennálló érdekellentét azonban szakadáshoz vezetett a felkelők között. IV. Adorján pápa ezt kihasználva, 1155-ben, közvetlenül a nagyhét előtt, interdictum alá vette Rómát, ami rendkívül súlyosan érintette a zarándokokból élő kereskedők érdekeit. Így azután e kereskedők gyorsan elárulták Arnoldot, s beleegyeztek abba, hogy száműzzék Rómából. Arnold elmenekült, és Barbarossa Frigyes német császár szolgálatában álló emberek fogságába került. 1155-ben Bresciai Arnoldot felakasztották, holttestét elégették, s hamvait a Tiberisbe szórták. Így számolt le a középkor két reakciós ereje, a pápaság és a császárság a népvezérrel.

A FEUDÁLIS FÜGGÉSBEN ÉLŐ PARASZTSÁG HELYZETE DÉL-ITÁLIÁBAN ÉS SZICÍLIÁBAN

Dél-Itália fejlődése más úton haladt, mint Észak- és Közép-Itáliáé. A feudális függésben élő parasztok nagy részét a XII. században a servusok, azok a jobbágyok alkották, akik a földdel ellátott rabszolgák rétegéből származtak. Nem volt költözési joguk, de ingatlan vagyonuk felett bizonyos rendelkezési joggal bírtak. A servusokon kívül feudális függésben éltek a félszabad parasztok is, akiket néha villanusoknak neveztek. Ezek meghatározott feltételek melletti korlátozott költözési joggal rendelkeztek. Ebbe a csoportba tartoztak a különféle „jövevények", akik részint szabad faluközösségi tagokból, részint félszabad parasztokból, részint pedig szökött servusokból kerültek ki. A parasztság e csoportjai robotot teljesítettek, valamint természetben és pénzben adóztak.

A szicíliai királyságban azonban a feudális függésben élő parasztok mellett voltak személyileg szabad allódium birtokos parasztok is, akik zárt falvakban éltek, s elkeseredett harcot folytattak jobbágysorba süllyesztésük ellen. Ezek a személyileg szabad parasztok a XII—XIII. század folyamán többször is felkeltek az urak (1123, 1168, 1199), valamint a király (1178 és 1239) ellen, s tiltakoztak az új adók és kötelezettségek miatt. E felkelések azonban kivétel nélkül vereséget szenvedtek. Míg a XII. és XIII. század folyamán Észak- és Közép-Itáliában a parasztság bizonyos mértékig felszabadult a feudális kötöttség alól, addig Dél-Itáliában ez az időszak a jobbágyviszonyok megszigorítását hozta.

Azt a körülményt, hogy Dél-Itália társadalmi-gazdasági fejlődése elmaradt Észak- és Közép-Itáliához képest, az magyarázza, hogy délen az áru- és pénzviszonyok gyengébben fejlődtek, és szinte teljesen hiányoztak a városok körül a helyi felvevő piacok. Az itteni városok elsősorban külkereskedelmi központok és átrakodóhelyek voltak. Az ország gazdasági életében a normann hódítás idejétől kezdve igen nagy szerepet játszott a királyi birtok. A parasztokat itt zsákmányolták ki a legjobban. A normann királyok a XII. század végén a királyi birtokokra telepített arab servusok több felkelését verték le. A felkelők száma több ezerre rúgott.

A SZICÍLIAI KIRÁLYSÁG. A SZICÍLIAI KIRÁLYSÁGNAK A PÁPASÁGHOZ ÉS A NÉMET BIRODALOMHOZ VALÓ VISZONYA

A XII. század végén a „két Szicília" normann királysága a német Hohenstaufen császári családra szállt. Ez Barbarossa Frigyes fia, VI. Henrik (1190—1197) idejében történt, amikor feleségül vette a szicíliai trón várományosát, Konstanciát. Amikor azonban VI. Henrik legelőször megkísérelte, hogy uralmát Dél-Itáliában biztosítsa s ezért új tisztviselőket nevezett ki, majd felülvizsgálta az ottani urak összes korábbi privilégiumait és új adókat vezetett be, a dél-itáliai feudális urak fellázadtak. VI. Henriknek csak nagy nehézségek árán sikerült a felkelést levernie. Rövidesen ezután azonban a szicíliai királyságban hosszú feudális belharcok törtek ki.

Ezek a belharcok egyre nagyobb méreteket öltöttek III. Ince pápa *pontifikátusa*, uralma alatt (1198—1216). Ugyanis VI. Henrik és Konstancia halála után a szicíliai királyság a pápa közvetlen uralma alá került. A pápaság nagy jövedelmet sajtolt ki innen, s arra törekedett, hogy véglegesen megszerezze ezt a nagy flottával, érc- és sóbányákkal, valamint selyemtermeléssel és jelentős külkereskedelemmel rendelkező királyságot.

A pápaságnak azonban nem sikerült megtartania a szicíliai királyságot. III. Ince halála után az ország rövidesen ismét a Hohenstaufenek kezébe került. II. Frigyes német császár (1220—1250), VI. Henrik fia, a szicíliai királyságot saját hatalma támaszpontjává igyekezett kiépíteni, s ezenkívül Észak- és Közép-Itáliát is meg akarta szerezni. Ez hosszú harcokra vezetett a császár és a pápa között, s végeredményben II. Frigyes vereséget szenvedett.

II. Frigyes a szicíliai királyságban homlokegyenest ellenkező politikát folytatott, mint Németországban, ahol a legnagyobb feudális uraknak, a fejedelmeknek politikai önállóságot biztosított. Dél-Itáliában a kisebb lovagokra támaszkodott, s a főurak, bárók ellen harcolt. Bizonyos központosítást hajtott végre a bíráskodási és a közigazgatási szervezetben, valamint a hűbéri rendszer területén, s az összes feudális urakat a király közvetlen hatalma alá vonta. Királyi várakat emelt, s megkezdte a szaracénokból, azaz arabokból álló zsoldos hadsereg megszervezését. II. Frigyes ellensége volt a városi önkormányzatnak is. Saját tisztviselőit küldte a városokba, és minél nagyobb jövedelem szerzésére törekedett.

Salerno lakóinak lázadása Konstancia császárnő ellen
Kézirat miniatúrája. XII. század

II. Frigyesnek a szicíliai királyságban hozott összes gazdasági intézkedései a pénzjövedelmek lelkiismeretlen kisajtolására irányultak. Így pl. a dél-itáliai Melfi városában 1231-ben és 1232-ben kiadott rendeletei (a „melfi-i konstitúciók") meghatározott vetési és betakarítási rendet írtak elő a királyi birtokokon, s az állam számára tartották fenn a termények kizárólagos eladási jogát. Ezenkívül II. Frigyes előbb a királyi birtokokon, később mindenütt rendszeresítette a földadót, majd kiépítette a közvetlen adók és monopóliumok rendszerét. Így többek között bevezette a nép számára súlyos következményekkel járó sómonopóliumot. II. Frigyesnek ez a politikája rövid idő alatt annyira tönkretette az országot, hogy az felért egy idegen hódítással.

A Hohenstaufenek bukása után a „két Szicília királyságát" 1268-ban Anjou Károly, IX. Lajos francia király testvére szerezte meg. Anjou Károly uralkodása az adóteher újabb fokozódásához és a városi önkormányzat maradványainak a megsemmisítéséhez vezetett. Így azután 1282-ben a szicíliai királyságban franciaellenes felkelésre került sor, amelynek folyamán a francia urakat kiirtották (ún. „szicíliai vecsernye"). Ezután Szicília szigete az aragóniai királyság fennhatósága alá került, míg az Appennini-félsziget déli részén megalakult a nápolyi királyság. Ezek az események nagyban hozzájárultak Dél-Itália gazdasági hanyatlásához.

A középkori Itália gazdasági és politikai széttagoltsága rányomta bélyegét mind az itáliai nép, mind az itáliai kultúra fejlődésére. A XII—XIII. század fordulóján a két fontos itáliai központ, a déli szicíliai királyság és a közép-itáliai Toscana lakosságának nyelvében és kultúrájában igen nagy különbségek mutatkoztak. Itália egyes vidékeinek kulturális fejlődése jelentősen eltért egymástól. A XI—XIII. század folyamán az itáliai kultúra elsősorban a legnagyobb városokban (Firenze, Velence stb.) virágzott. Ez a kultúra azonban hosszú időn át csupán az egyes városállamok kultúrája volt, s nem alakult ki az egységes itáliai kultúra.

A fejlett városi élettel rendelkező Itáliában igen korán megjelentek a városi polgárok és patríciusok gazdasági és politikai szükségleteit szolgáló ideológiai áramlatok. Így már a XI. század végén megkezdődött a „római jog recepciója", az egyszerű árutermelők egymás közti viszonyát szabályozó római jog újjáélesztése, s e jogi normáknak a középkori Itália gazdasági és politikai életéhez való alkalmazása. Az áru- és pénzviszonyok, a kézművesség és az uzsoráskodás korai kifejlődése, továbbá az a körülmény, hogy a földtulajdon állandóan gazdát cserélt, érdekeltté tették a patríciusokat és a városi polgárokat az ingó és ingatlan vagyonnal kapcsolatos mindenfajta ügyletek olyan jogi szabályozásában, amely a naturális gazdálkodáson nyugvó kora feudális jog korlátozott kereteit meghaladta.

A XI. század végén alapított bolognai jogi iskola megkezdte az I. Justinianus császár idején összeállított „Corpus juris civilis" tanulmányozását és magyarázását. A bolognai iskola feje a retorika tanára és a logika alapos ismerője, Irnerius volt. A római jog azonban az antik világban nem csupán az adásvételt szabályozta, hanem magában foglalta az államfő korlátlan politikai uralmának tanát is. Ezért a római jog felélesztését Itáliában mind a pápaság, mind a császárság saját hatalmi igényeinek megalapozására igyekezett felhasználni. A bolognai jogászoknak az egész XII. század folyamán szoros kapcsolataik voltak a pápasággal.

Másrészt viszont éppen a bolognai jogászok alapozták meg ideológiailag Barbarossa Frigyesnek a lombard városokra való igényét. Így azután nem csoda, hogy I. Frigyes a bolognai jogászokat — akik szerint „a császár akarata törvény" — különleges védelmébe vette. A bolognai iskola rövidesen egyetemmé alakult. Ez volt az első európai egyetem. A XIII. század folyamán a legkülönbözőbb országokból hallgatók ezrei látogatták ezt a főiskolát, amely a római jog tanulmányozásának központjává vált.

A XIII. században II. Frigyes a bolognai jogi iskolához hasonló intézményt akart létrehozni Dél-Itáliában. Az általa 1224-ben Nápolyban alapított, s később felvirágzó egyetem a császár elgondolása szerint az állami tisztviselők jogi képzését volt hivatva szolgálni. Ezenkívül a XIII. században Dél-Itáliában, Palermóban és Salernóban is működtek egyetemek. Ez utóbbi már a XI. században is híres salernói orvosi iskolából fejlődött ki.

A szicíliai kultúrának sajátos vonása volt, hogy görög, arab és normann elemek keveredtek benne, továbbá, hogy élesen arisztokratikus jellegű volt. A II. Frigyes szicíliai udvarában csoportosuló filozófusok és tudósok (orvosok, asztrológusok), valamint költők és építészek elsősorban az udvar és a helyi főurak, a bárók szükségleteit szolgálták. Az itáliai nyelven író délitáliai költők, sokban utánozva a provençal trubadúrokat, létrehozták saját irodalmi irányzatukat, amely hatást gyakorolt a XIII—XIV. század fordulójának észak-itáliai költészetére.

A XIII. században bizonyos sikerekkel dicsekedhetett az itáliai földrajztudomány. Az északitáliai városköztársaságok kapcsolatai az ázsiai országokkal jelentősen kiterjesztették az európaiak földrajzi horizontját. A velencei Marco Polo részletesen leírta kínai és észak-indiai utazásait. 1275—1292 között kereskedelmi célból Szírián, Iránon és Afganisztánon keresztül utazott az említett országokba.

A XII—XIII. század folyamán jelentősen fejlődött Itáliában az építészet, a festészet és a szobrászat. A XII. századi építészetben a román stílus uralkodott. A XII. századi olasz építészek azonban bizonyos változtatásokat hajtottak végre a román stíluson. A templomok külső és belső falait szabályos formájú márványlapokkal borították, s ez bizonyos mértékig meggyengítette a román stílust jellemző tömörség, a falak vastagságának hatását. Ezt az eljárást alkalmazták a firenzei San Miniato al Monte templom homlokzatának építésénél is.

Középkori itáliai vár Castel del Montéban (Apulia)
XIII. század

A XIII. században Itáliában elterjedt a gótikus stílus. XIII. századi emlékei közé tartozik néhány firenzei templom, valamint a Szent Ferenc-székesegyház Assisiben. Az itáliai gótikus templomokat belső terük nagysága (pl. a firenzei Santa Croce templom) és — a francia székesegyházakhoz képest — viszonylag alacsony voltuk jellemzi. Ezeknek a templomoknak az építői igen nagy figyelmet fordítottak a szószékek kiképzésére.

A XIII. századi építőművészet jelentős emléke a pisai templom keresztelő kápolnájának szószéke, amelyet 1260-ban egy dél-itáliai mester, Niccolo Pisano alkotott. Pisano alkalmazta művészetében a román és a bizánci stílus egyes elemeit, de mind ezeket, mind pedig az antik örökséget eredeti módon átalakította, hűen ábrázolva az emberi test különféle helyzeteit. Ezzel új művészet alapjait vetette meg. Niccolo Pisano művészetének folytatója fia, Giovanni Pisano volt, aki a XIII—XIV. század fordulóján a pistoiai székesegyház domborműveivel, elsősorban pedig a páduai Madonna szobrával a dramatizmus és a realizmus elemeit vitte be az olasz szobrászatba, és ezzel megteremtette az átmenetet a korai reneszánsz művészetéhez.

A XII—XIII. századi itáliai festészet a bizánci festészet erős nyomait viseli magán (luccai, pisai és sienai festőiskolák). A firenzei Cimabue (kb. 1250—1302) azonban felszámolta műveiben a bizánci ikonfestészet hatását. A XIII. század végéről származó freskóin, elsősorban a firenzei Madonnán, annak ellenére, hogy alakjait sajátos félszegség jellemzi, élethűségre törekedett, s a környezettel való reális viszonyban igyekezett ábrázolni őket.

A közép- és észak-itáliai irodalom fejlődése a XIII. században ugyanabban az irányban haladt, mint a művészetek fejlődése, azzal a különbséggel, hogy a képzőművészetek mesterei még sokáig céhiparosok voltak. Foglalkozásuk a céhipar körébe tartozott, s csak lassan vált el az alkalmazott művészetektől, míg a költészet különleges foglalkozásnak számított. Az itáliai irodalom a XIII. század végén Toscanában, s ennek gazdasági és kulturális központjában, Firenzében virágzott leginkább. Elsősorban olasz nyelven írt lírai költészet (dalok, balladák, szonettek) alkotta ezt az irodalmat. Ezért is vált a toscanai nyelvjárás később az olasz irodalmi nyelv alapjává. A XIII. század hatvanas éveiben keletkezett az ún. „édes új stílus", amely a gyengéd szerelmet énekelte meg. E stílus megalapítója a bolognai Guido Guinicelli volt, s fő képviselői a XIII. század második felében a firenzei Brunetto Latini és Guido Cavalcanti voltak.

Az „édes új stílus" költészetét kezdetben arisztokratikus vonások jellemezték, s magán vi-

selte az előző kor szerelmi lírájának nyomait, a provençal és szicíliai minták hatását. A XIII. század végén azonban demokratikus motívumok hatoltak be ebbe a költészetbe. A patrícius származású jogász, Cino da Pistoia szonettjeiben az „édes stílus" bizonyos fokú egyszerűsödése figyelhető meg. E költő már realisztikus formában szólaltatta meg érzelmeit.

Másrészt viszont kialakult lassanként egy másik, az „édes új stílussal" szemben álló irányzat is, a kisebb céhek képviselőinek lírai költészete, amely realisztikusan ábrázolta a városi életet, s a városi lakosság egyes rétegeinek életmódját. Ennek az irányzatnak a hívei (Folgore da Geminiano, Cecco Angiolieri, Guido Orlandi stb.) gyakran nyílt harcot folytattak az „édes stílus" képviselőivel.

Az olasz nyelvű szépprózа valamivel később keletkezett. Első emléke az a novellagyűjtemény, amelyet a XIII—XIV. század fordulóján állítottak össze „Novellino" címen. Az elbeszélések egyházi (legendák) és világi (középkori eposz, francia fabliau-k stb.) irodalmi témákat dolgoztak fel, de voltak köztük népmesék is. Egyes fabliau-kból származó témákat később Boccaccio is felhasznált „Dekameron"-jában. Így tehát a XIII. század végi itáliai irodalomban már megjelentek a korai reneszánsz irodalmának egyes elemei.

2. A PÁPASÁG ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

A PÁPASÁG MEGERŐSÖDÉSE A XIII. SZÁZADBAN

A pápaság Itália politikai egyesítésének továbbra is ellensége maradt. A pápai birtokok Itáliát két részre vágták, de a pápák, akik csak a politikai uralomra és vagyonuk növelésére törekedtek, nem voltak hajlandók figyelembe venni az itáliai nép alapvető érdekeit.

A pápai teokrácia legnagyobb képviselője VII. Gergely után III. Ince pápa volt. Állhatatosan arra törekedett, hogy elismertesse a pápaság vezető szerepét mind egyházi, mind pedig világi ügyekben. Kijelentette, hogy a pápai hatalom a naphoz, a császári hatalom pedig a holdhoz hasonló, amely csak a nap sugarait tükrözi vissza. III. Ince pápa azt írta, hogy a pápák „úrként helyeztettek a népek és királyságok fölé, hogy irtsanak, pusztítsanak, teremtsenek és vessenek..." Csak a császárnak és a leghatalmasabb királyoknak volt szabad megcsókolni a pápa kezét, a többi királyoknak és fejedelmeknek pedig a pápai cipőn levő keresztet kell ajkukkal érinteni. III. Ince idejében a pápai kúria jelentősége hatalmassá nőtt. A nyugat-európai országokban az egyházi ügyekben és a hit kérdéseiben döntőbíróvá vált. A pápaság önkényesen beavatkozott a politikába is. III. Ince sok politikai intrikát szőtt, élesztette és felhasználta a feudális belharcokat, és így a pápaság a feudális urak közti küzdelemben gyakran döntőbíró lett. A pápaság befolyását nemcsak Itáliában, Svédországban, Dániában és Lengyelországban, hanem más országokban is megerősítette. Így pl. Aragónia és Portugália királyai elismerték a pápa hűbéri főségét. Ezenkívül, mint már kifejtettük, III. Ince beavatkozott az angol bárók és Földnélküli János harcába, s rákényszerítette a királyt, hogy elismerje őt hűbérurának, mintha az angol királyságot tőle kapta volna.

A pápaság továbbra is kezdeményező szerepet játszott a keresztes hadjáratok megszervezése terén. III. Ince pápa megáldotta a németek balti hadjáratait. A német feudális urak, „kereszténnyé téve" a lett és észt törzseket, kirabolták Livóniát, s kegyetlenül irtva a lakosságot, uralmuk alá vetették az itteni népeket. Ince ugyancsak jóvá hagyta 1202-ben a kardhordozók rendjének megalapítását. E lovagrend célja a Balti-tenger vidékének megszerzése volt. A német feudális urak keleti hadjáratait támogatva, III. Ince olyan terveket forgatott a fejében, hogy uralma alá veti az orosz fejedelemségeket. Arra számítva, hogy sikerül majd Róma alá rendelni a görögkeleti egyházat, a pápa megáldotta a negyedik keresztes hadjáratot is (1202—1204), amely Konstantinápoly kirablásával és Bizánc elfoglalásával végződött.

A nyugat-európai országok gazdasági életében mutatkozó új jelenségek, a városok növekedése s az áru- és pénzviszonyok kifejlődése rányomta bélyegét az egyházi intézmények gazdasági rendjére is. Az egyes egyházak és kolostorok abból a célból, hogy minél több piacra vihető terménnyhez jussanak, növelték jobbágyaik kizsákmányolását, s aktívan részt vettek az európai kereskedelemben. A pápai kúria, ahová adományok és különféle adók formájában hatalmas összegek folytak be Európa minden sarkából, Nyugat-Európa legnagyobb bankárává vált.

A katolikus egyház a nép számára a szegénység előnyeit és a megbékélést hirdette. A pápai udvar luxusának azonban semmi köze sem volt az aszketizmushoz s a világ javainak megvetéséhez. Jövedelmeik kiegészítéseképpen a pápák és a főpapok, a kardinálisok, érsekek, püspökök és apátok széles körű kereskedelmet folytattak a legkülönbözőbb „szent" dolgokkal, ereklyékkel. A pápaság igen nagyszámú bűnbocsátó cédulát *(indulgentia)* dobott piacra. Ezeket a cédulákat a szerzetesek széthordták egész Európában, s a vásárokon, tereken és a templomokban árulták azokat. A pápák a bűnbocsátó cédulák áruba bocsátását gyakran bérbe adták egyes bankházaknak. A pápai kúriában külön árfolyamot állapítottak meg a különböző súlyú bűnökre (gyilkosság, rablás stb.), amelyeket az egyház egy bizonyos összegért „megbocsátott". Bűnbocsátó cédulákat lehetett vásárolni nemcsak az addig elkövetett, hanem az azután elkövetendő bűnök megbocsátására is.

Igen nagy jövedelemhez jutott a pápaság a keresztes hadjáratok következtében. A pápák külön adót vetettek ki ezek szervezésével kapcsolatban. Az így beszedett pénzek a pápai kincstárba vándoroltak. Hogy zarándokokat csalogassanak Rómába, az 1300. évet „jubileumi" vagy „szent" évnek nyilvánították. Azoknak, akik a megjelölt évben meglátogatták Róma „szentélyeit", bűnbocsánatot ígértek. Ez a vállalkozás olyan jövedelmezőnek mutatkozott, hogy a pápák kezdetben minden századik, majd ötvenedik, később minden harmincharmadik és végül minden huszonötödik évet „jubileumi" évnek nyilvánították.

A PÁPASÁG HARCA A NÉPMOZGALMAK ELLEN

A pápaság változatlan kegyetlenséggel bánt el az antifeudális népmozgalmakkal. A feudális kizsákmányolás növekedésével s a városi és falusi társadalmi ellentétek kiéleződésével ugyanis egyre szaporodtak a különféle eretnekségek. A katolikus egyház erőszakoskodásai miatt a dolgozó tömegeknek a feudális kizsákmányolás ellen irányuló tiltakozása gyakran — az egyházi tanítás szempontjából — eretnek jelleget öltött. A XIII. században Európában széles körben elterjedtek az egyház és a feudális viszonyok ellen irányuló eretnekségek.

Az eretnekmozgalmak legradikálisabb résztvevői a jobbágytömegekből és a városi plebejusokból kerültek ki. A városokban született meg a hitetlenség és a kritika, az uralkodó osztály és az uralkodó egyház elleni harc szelleme. A legradikálisabb eretnekségek képviselői az „őskeresztény egyszerűséghez való visszatérést" prédikálták, s ezen a társadalmi egyenlőség megteremtését s a kizsákmányolók és erőszaktevők megsemmisítését értették. Ezeknek az eretnekségeknek a képviselői a környező világot intézményeivel és egyenlőtlenségeivel a gonosz világának, az ördög művének tartották, s megtagadták mind a feudális államot, mind a katolikus egyházat.

A középkori eretnekségek változatosságát követőik tarka társadalmi összetétele magyarázza. De az összes eretnekmozgalmakban közös volt a fennálló társadalmi rend ellen, a gazdag és hatalmas egyház, a római pápa, a papság és elsősorban a szerzetesek ellen irányuló gyűlölet. A XIII. századtól kezdve a pápaság tevékenységében az egyik fő helyet az eretnekek üldözése foglalta el. III. Ince ösztönözte az északfrancia lovagokat, hogy számoljanak le a délfrancia néptömegek antifeudális mozgalmával (az albigensek elleni keresztes hadjárat).

Az eretnekek elleni harc és a szabad gondolat elnyomása céljából a pápaság létrehozta az

inkvizíciót. Az inkvizíció, amely tulajdonképpen már korábban is létezett, a XIII. század folyamán rendszeresen ülésező titkos egyházi bírósággá vált.

Az inkvizíció története a katolikus egyház és a pápaság történetének egyik legszégyenteljesebb és legborzalmasabb oldalát alkotja. Ez a helyi hatóságoktól független, közvetlenül a pápa és képviselői alá rendelt szervezet egész tartományokat tartott rémületben. Az inkvizítorok sok ezer teljesen ártatlan embert ítéltek kegyetlen kínvallatásra, majd máglyahalálra. Az inkvizítorok aktivitását még fokozta az a körülmény, hogy a kivégzettek vagyona az egyházra szállt. Az egyház, amely szokásos képmutatásával azt állította, hogy „nem ont vért", az eretnekséggel vádoltakat és a szabadgondolkodókat máglyán égettette el.

Az egyház az eretnekek mellett kegyetlenül üldözte a kuruzslókat és „varázslókat", azokat az embereket, akik a primitív mágia segítségével „gyógyították" a betegségeket, kiűzték az „ördögöket" és „megjósolták" a jövőt. Ugyanígy jártak el a „boszorkányokkal" is, azokkal az asszonyokkal, akiket a kegyetlen és tudatlan inkvizítorok az „ördöggel való cimborasággal" vádoltak. A kuruzslók, varázslók és boszorkányok üldözésének fő oka az volt, hogy a középkori egyház kizárólagos befolyást akart gyakorolni a tömegekre, melyeket arra tanított, hogy egyedül az egyház tudja megmenteni az embereket a „tisztátalan erőktől".

Az emberek tudatos elbutítása, a babona és tudatlanság fenntartása céljából a pápák külön bullákat bocsátottak ki, amelyekben „bebizonyították" a boszorkányok létezését. A sötét gondolkodású egyházi „tudósok" terjedelmes értekezéseket írtak a boszorkányságról, s a boszorkányokat különféle osztályokba sorolták az ördögtől való függés foka szerint.

Szerencsétlen embereket, elsősorban nőket — gyakran idegbajosokat — kínvallatással arra késztettek, hogy beismerjenek olyan „bűnöket", amelyeket sohasem követhettek el, s utána máglyára küldték őket.

A XIII. század elején jöttek létre az ún. „kolduló" szerzetesrendek. Ezek nagy szerepet játszottak a pápaság megerősítésében s az egyház harcában a néptömegek ellen. E rendek létrejötte, valamint az inkvizíció működésének aktivizálása szintén III. Ince pápának, a pápaság teokratikus törekvései egyik legkövetkezetesebb képviselőjének nevéhez fűződnek.

A „kolduló" rendek tevékenysége mintegy kiegészítette az inkvizíció működését. Míg az utóbbi kiirtotta az uralkodó osztályra veszélyes embereket, a rendek feladata a tömegek szellemi leigázása volt. Az egyik rendet Assisi Ferenc, az alapító neve után Ferenc-rendnek, a másikat pedig Domonkos-rendnek nevezték. Ez utóbbit egy spanyol nemes, Domenigo Guzman alapította.

A „kolduló" rendek szerzetesei alamizsnából éltek, s a népnek az „evangéliumi szegénységet", az aszketizmust, az önmegtartóztatást és az engedelmességet prédikálták. A városokban és falvakban bolyongtak, elvegyültek a tömegben, és prédikációikkal el akarták vonni az embereket az osztályharctól. Meg akarták szüntetni az elnyomók elleni gyűlöletet, s a pápa és az egyház iránti engedelmességet sugalmazták.

Látszólagos „erényes életükkel" és szegénységükkel a „kolduló" barátok népszerűségre törekedtek. A valóságban azonban a „kolduló" rendek megalakulásuk után hamarosan igen gazdag egyházi intézménnyé váltak, mert nagy adományokat kaptak a királyoktól, császárokról és a főuraktól, a pápák privilégiumokat ajándékoztak nekik és végül a hivők megzsarolása is jövedelmező volt. Hatalmas gazdagságot halmozott fel a Domonkos-rend, amelyre a pápa rábízta az inkvizíciót. A rend meggazdagodott a dominikánus inkvizítorok által elégettetett emberek vagyona révén.

A „kolduló" rendek és az inkvizíció segítségével a katolikus egyház lenyeste a tudomány hajtásait. Dominikánus volt a katolikus teológia egyik oszlopa, az egyházi skolasztika egyik legjobban tisztelt képviselője, Aquinói Tamás (1225—1274) is. „Summa Theologiae" című művét, amely a katolikus hit rendszeres kifejtését tartalmazza, a katolikus egyház teljes egészében el-

fogadta.[1] A „kolduló" rendek teológusai a XIII. század közepén kezükbe vették a legnagyobb nyugat-európai egyetemek irányítását is.

Ebben az időben azonban, amikor úgy látszott, hogy a pápaság hatalmának tetőpontján állt, teokratikus törekvései összeütközésbe kerültek a történeti fejlődés haladó menetével. A centralizált nyugat-európai feudális monarchiák fokozatos kialakulása sikertelenségre kárhoztatta a pápák teokratikus törekvéseit. A katolikus egyház hatalmas javai felkeltették a világi feudális urak étvágyát, s az egyház monarchikus központja, a pápaság elkerülhetetlenül összeütközésbe került a királyi hatalommal azokban az országokban, ahol ez megerősödött. A királyi hatalom továbbra is támogatta a pápákat a népmozgalmak elleni harcukban, de ugyanakkor határozottan megakadályozta a római pápák beavatkozását az állami belügyekbe. Az uralkodó osztály érdekében az egyházat bizonyos határok közé kellett szorítani, korlátozni kellett funkcióit. Mint előzőleg, továbbra is arra kellett rávennie a dolgozó tömegeket, hogy zokszó nélkül engedelmeskedjenek uraiknak, de ugyanakkor az egyháznak le kellett mondania teokratikus igényeiről. Az első döntő csapás Franciaországból érte a pápaságot.

[1] 1879-ben XIII. Leó pápa egyik enciklikájában Tamást a vallás, a filozófia, a történelem, a politika és az erkölcs terén örök és felülmúlhatatlan „tekintélynek" nyilvánította.

XXVII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA HISPÁNIÁBAN ÉS A RECONQUISTA. PORTUGÁLIA

Hispánia történeti fejlődésének fő jelensége a XI—XIII. század folyamán továbbra is a reconquista maradt, amely ebben az időben sem szűnt meg, sőt jelentős győzelmekhez vezetett. A reconquista idején Hispánia területén lassanként kialakult a kasztíliai és aragóniai királyság, e két rendi képviselettel rendelkező feudális monarchia.

A RECONQUISTA VÉGLEGES GYŐZELME

A XI. század közepétől a XIII. század közepéig terjedő két évszázad alatt a Pireneusi-félsziget északi részén fennálló két állam, Kasztília és Aragónia annyira megerősödött, hogy dél felé szorította az arabokat, jóllehet Afrikából új erők siettek a kalifátus támogatására. A reconquista sikerének okát a kalifátus, valamint Kasztília és Aragónia belső történetében, továbbá a XI. század végétől a XIII. század végéig terjedően a reconquista jellegében kell keresnünk.

1031 körül a cordovai kalifátus több kicsiny arab-berber mohamedán emirátusra esett szét. A legnevezetesebbek közülük a cordovai, sevillai, malagai, granadai, zaragozai és toledói emirátusok voltak. Az emírek között szakadatlan feudális harcok dúltak. A kalifátus szétesése törvényszerű következménye volt feudalizációjának, amely a XI. század végétől kezdve még jobban megerősödött. A nagybirtok növekedése s elsősorban az egyes muzulmán uralkodók latifundiumainak kialakulása, a parasztság kizsákmányolásának fokozása, a városoknak privilégiumaiktól való megfosztása az emirátusok belső meggyengüléséhez vezetett.

Ezzel szemben azokban a hispániai keresztény államokban, amelyek a Pireneusi-félsziget északi részén keletkeztek, a XI—XIII. század folyamán megkezdődött a központosítási folyamat. Ebben a korban a reconquista haderejét a főurak és a katolikus egyház által vezetett lovagok csapatai alkották, de a sikereket elsősorban az okozta, hogy a harcokban részt vettek a városi polgárok és a széles, elsősorban kasztíliai parasztmegek is. A városok, a kézművesség és a kereskedelem fejlődése Kasztíliában és Aragóniában, továbbá az a körülmény, hogy a kasztíliai parasztok birtokukba vették a meghódított területeket, a termelőerők növekedéséhez vezetett ezekben az országokban. A XI. század második felében, VI. Alfonz (1065—1109) leoni király idejében Kasztília egyesült Leonnal és Galiciával. A három egyesült királyság hadereje ezután visszafoglalta a kalifátustól Toledót (1085). Toledo elfoglalása döntő fordulatot jelentett a reconquistában. Ez a város lett a kasztíliaiak déli irányú előrenyomulásának támaszpontja, s a XII. század elején Kasztília fővárosává vált.

A reconquistának új szakasza kezdődött a XII. században, az Almoravidák elleni harc idején.[1] VI. Alfonz győzelmei arra késztették a Pireneusi-félsziget egymás ellen harcoló mohamedán emírjeit, hogy szövetségre lépjenek az Almoravidákkal, akik azután nyomultak be Hispánia területére, miután a XI. század végén hatalmuk alatt egyesítették Észak-Afrika jelentős részét. Az Almoravidák fanatikus mohamedánok voltak.

A harcnak ebben a szakaszában állt a reconquista élére Rodrigo Diaz de Vivar (Cid) (kb. 1043—1099) kasztíliai hidalgó, akit később idealizált a spanyol népi eposz. Rodrigo Diaz saját feudális fejedelemséget akart létrehozni, és jelentős szerepet játszott a reconquistában. Vezénylete alatt a kasztíliaiak döntő győzelmet arattak az Almoravidákon, akik előzőleg több vereséget mértek VI. Alfonz király seregeire. Rodrigo hadai elfoglalták Valenciát (1094) és a körülötte fekvő vidéket. Ezzel megállították az Almoravidák hispániai előrenyomulását. Rodrigo győzelmei természetesen nem voltak véletlenek. Okuk abban keresendő, hogy támogatták őt a parasztok, a városi polgárok és a kisebb lovagok, akik az ország politikai egyesítésére törekedtek (szemben a kalifátusban mutatkozó belharcokkal), s teljes egyetértésben harcoltak az idegen hódítók Hispániából való kiűzéséért.

A toledói „Napkapu"
XI. század

Bár az Almoravidák Rodrigo Diaz halála után visszafoglalták Valenciát, Toledo a kasztíliaiak kezén maradt. Az Almoravidák több mint fél évszázados uralma alatt a vallási türelmetlenség politikája érvényesült. Elnyomták és előzték a moszarabokat[2], elvették vagyonukat, s ugyanakkor kegyetlenül kirabolták a meghódított területeket. Mindez parasztfelkelésekre vezetett. Ezek a felkelések (1110 és 1117) egybeolvadtak a kasztíliai és aragóniai seregeknek a mórok ellen indított akcióival. A kasztíliaiakhoz csatlakoztak az Andalúziából száműzöttek is. A kasztíliaiak visszaverték az Almoravidák támadásait, az aragonok pedig elfoglalták Zaragozát (1118).

Ebben az időben az afrikai berberek között nagy befolyásra tettek szert az Almohadok (egyike azoknak a mohamedán szektáknak, amelyek a marokkói hegyvidéken élő berber törzseket egyesítették). A XII. század elején ezek megtámadták az afrikai Almoravidákat, majd a XII. század közepén és második felében elfoglalták a Pireneusi-félszigeten elterülő összes mohamedán birtokokat.

Bár a XII. század végén az Almohadok a kasztíliaiakat északra szorították, a XIII. század elején a négy királyság (Kasztília, Leon, Navarra és Aragónia) egyesített erői, valamint a többi európai országból, elsősorban Franciaországból érkező keresztesek döntő csapást mértek rájuk a Las Navas de Tolosa mellett vívott ütközetben (1212). E győzelem után a reconquista sikere

[1] Lásd e kötet 507. old.

[2] A cordovai kalifátus azon lakóit, akik megtanulták az arab nyelvet, de keresztények maradtak.

biztosítva volt. A több évszázados küzdelem a XIII. században végső szakaszába lépett. A mohamedán területek visszahódítása meggyorsult. A XIII. század első felében a kasztíliaiak bevették a cordovai kalifátus fővárosát, Cordovát (1236), továbbá Sevillát (1248). A kasztíliaiak előrenyomulását dél felé elősegítette Leon és Kasztília végleges egyesítése, amelyre a Las Navas de Tolosa melletti csata után tizennyolc évvel, 1230-ban került sor. Katalónia és Aragónia egyesítése ezt már száz évvel megelőzte (1137).

Kasztília és Leon egyesüléséhez az első lépések már a XI. század első felében megtörténtek. Az egyesülés szilárdságát az magyarázza, hogy e két állam hosszú ideig együtt vett részt a reconquistában. Katalónia és Aragónia egyesülését pedig elsősorban az okozta, hogy a Pireneusi-félszigetnek a földközi-tengeri kereskedelemben részt vevő vidékei között szorosabb kereskedelmi kapcsolatok jöttek létre. A XIII. század folyamán az aragóniai királyság elfoglalta a Baleár-szigeteket (a harmincas években), továbbá Valenciát (1238) és Murciát (1266), amely nem sokkal ezután kasztíliai uralom alá került. 1282-ben Aragóniához csatolták Szicíliát is. Ebben az időben a kasztíliaiak elérték a Pireneusi-félsziget legdélibb részét, s elfoglalták Jerezt és a tengerparti Cadiz városát.

Így tehát a XIII. század második felében a Pireneusi-félsziget nagy része két állam fennhatósága alatt állt. Az aragóniai királysághoz tartoztak a félsziget keleti vidékei és a földközi-tengeri

partvidék, míg a kasztíliai királyság északról dél felé, a Vizcayai-öböltől az Atlanti-óceánig és a Gibraltári-szorosig terjedt és a félsziget középső részeit foglalta magában. A Pireneusi-félsziget nyugati részén önálló királyságként alakult meg Portugália (1143). Kasztília és Aragónia, a két állam, melyekből a későbbi Spanyolország létrejött, a mórokat annyira visszaszorította dél felé, hogy azok kezében csak egy kis terület maradt Granada környékén.

A KASZTÍLIAI PARASZTSÁG HARCA URAI ELLEN

A XII. században a kasztíliai jobbágyság egy részének felszabadulási folyamata tovább folytatódott. A jobbágyok kitartó harccal megszerezték a személyes szabadságot. A parasztfelkelések az egyházi birtokokon öltötték a legnagyobb méreteket, mert itt maradtak meg a kizsákmányolás legsúlyosabb formái. A legnagyobb felkelések Galiciában játszódtak le, ahol a XII. század első felében valóságos parasztháború tört ki. 1117-ben és 1136-ban a compostellai érsekség jobbágyai összefogtak Santiago városának szegényeivel, s létrehoztak egy védelmi szövetséget, amelyet *hermandad*-nak, testvériségnek neveztek. Később ez a szó a városok szövetségét jelentette. A jobbágyfelkelések gyakran nagyobb területekre is kiterjedtek, néha Leon egész parasztsága is részt vett bennük.

A parasztok elkeseredett harcokat vívtak a feudális urakkal az araboktól visszahódított területeken is. Toledo bevétele után pl. egy, a király és az itteni apát között kötött szerződés alapján a sahaguni kolostor földjeire telepedett parasztoknak bizonyos kiváltságokat (fueros) biztosítottak. A nemsokára letelepedő clunyi szerzetesek azonban figyelmen kívül hagyták ezeket, robotra és mindenfajta földesúri szolgáltatásokra szorították a parasztságot. Visszaállították a „rossz szokásokat" is, azaz a földesurak által a szokásoson felül szedett adókat. A XI—XII. század fordulóján lejátszódott felkelések azonban arra kényszerítették a királyt, hogy 1152-ben Sahagun lakosainak újabb privilégiumokat adjon, bár ezeket később szintén rendre megsértették.

Hosszú harc eredményeképpen a parasztság elérte, hogy Kasztíliában a XII. század végén pontosan meghatározták a személyükben nem szabad jobbágyok, a servusok összes kötelezettségeit, s ezeket többé nem lehetett emelni. Megszüntették a servusoknak földdel való eladását, s engedélyezték a jobbágyok egymás közti házasodását, valamint öröklési jogát az uraság beleegyezése nélkül is. Ezenkívül a királyi földek függő viszonyban élő parasztjai jogot kaptak arra, hogy egyházi földekre, s az egyházi parasztok királyi földekre távozzanak, azzal a feltétellel, hogy az áttelepülők vagyonát előző uruk kapja meg. E parasztbérlőknek azonban lakóhelyükön fizetniük kellett az összes földesúri adókat, köztük a fejadót is.

A KASZTÍLIAI VÁROSOK MEGERŐSÖDÉSE

A jobbágyok részbeni felszabadításával szoros kapcsolatban áll a kasztíliai városok XII—XIII. századi megerősödése. E városok lakosságát a XII. században polgárrá váló paraszttelepesek, valamint közép- és kisnemesek alkották, bár ez utóbbiak a városon belül nem élveztek külön jogokat a többi polgárokkal szemben. A királyi privilégiumok polgárjogot adományoztak a város minden egyes lakójának. Egyes városokban a polgárság felsőbb rétege még a nemesi jogokat is elnyerte. A kasztíliai városoknak jelentős hadseregük volt. Ez városi polgárokból és szolgálatukba fogadott lovagokból *(caballero*-k) állt. Tizenöt város, köztük Valladolid, Toledo, Segovia stb. csapatai aktív szerepet játszottak a Las Navas de Tolosa melletti ütközetben.

Annak ellenére, hogy jelentős tömegek költöztek a városokba, az ipari termelés kezdetben — egészen a XII. század közepéig — lassan fejlődött. Ennek az a magyarázata, hogy Kasztíliában a paraszti és a földesúri gazdaságban folytatott kézművesség eléggé fejletlen volt, hasonló képet

mutatott a belső piac, és viszonylag gyenge volt a külkereskedelem is (Kasztília legdélibb vidékét kivéve).

A reconquista sikerei azonban jelentősen elősegítették Kasztíliában a kézművességnek a földműveléstől való elválását és a városi ipar kialakulását. Minthogy a városok részt vettek a reconquistában, a déli területek meghódítása után szoros kapcsolatok alakultak ki a kasztíliai polgárok, valamint a moszarabok és a mudejárok[3] között. A moszarabok és a mudejárok rendszerint kereskedelemmel és iparral foglalkoztak, s ezért a kasztíliai városokba való beköltözésük jelentősen meggyorsította a városi ipar és kereskedelem fejlődését. Ezek fejlődése viszont jelentős társadalmi differenciálódásra vezetett a kasztíliai városokban, ahol megtaláljuk a „nagyoknak" nevezett réteget, azaz a patríciusokat, a gazdagabb kereskedőket és céhmestereket, valamint a „kicsinyeket", azaz a városi szegényeket.

A reconquistában részt vevő kasztíliai városok hadereje és gazdasági jelentősége a XII. században politikai szerepük megnövekedéséhez vezetett. Emellett a kasztíliai városok saját privilégiumaik megerősítésére használták ki a feudális urak egymás közti és a királyi hatalom elleni harcát. E célból a városok szövetségekbe (hermandad) tömörültek, s megszerezték az önkormányzati és bíráskodási jogot. Az első hermandadok már a XI. század második felében létrejöttek, de csak a következő században váltak általánossá. A XIII. század végén a hermandadok egyesültek (1298), s oly erőssé váltak, hogy statútumaik mindenki számára, még a király számára is lehetetlenné tették a városi privilégiumok legkisebb megsértését is, elsősorban pedig új adók behajtását.

A KASZTÍLIAI URAK HATALMÁNAK NÖVEKEDÉSE A XII—XIII. SZÁZADBAN

A reconquista idején Kasztíliában és Leonban az egyházi és világi feudális urak igen nagy befolyásra tettek szert. Az érsekségek, püspökségek és apátságok hatalmas kiterjedésű földeket foglaltak el, néha pedig adományba kapták ezeket a királytól és másoktól. Ez volt az alapja annak, hogy a későbbiekben a katolikus papság oly nagy szerepet játszott Spanyolország életében.

Kasztíliában igen nagy birtokokkal rendelkeztek az egyházi lovagrendek, így a templomosok és a johanniták, valamint az arabok elleni harc céljából szervezett rendek, a Szent Jakab-rend (Santiago de Compostella), az Alcantara és a Calatrava. Szervezetükben az új rendek a régiekre hasonlítottak. Tagjaik nemcsak szerzetesi fogadalmat tettek, hanem külön fogadalmat tettek a „hitetlenek" elleni harcra is. Az új rendek azonban különböztek a régiektől abban, hogy nem a pápaság közvetlen fennhatósága alatt álltak, hanem a világi hatalom irányította őket.

Az egyházi rendeknek birtokaikon bíráskodási és adózási immunitásuk volt, ami egyrészt biztosította uralmukat a tőlük függő parasztok felett, másrészt pedig felmentette a rendtagokat mindenfajta királyi adó, vám és illeték megfizetése alól. Az áru- és pénzviszonyok gyors fejlődése következtében az egyházi nagybirtokosok és az egyházi rendek a legelőnyösebbnek a nagy kiterjedésű kasztíliai legelők gyapjútermelésre való felhasználását tekintették, ezért hatalmas juhnyájakat tartottak. Nyájaikat az egyik fennsíkról a másikra hajtották. A juhok nyáron a kasztíliai hegyi legelőkön, télen pedig a déli fekvésű Estremadurában és Andalúziában legeltek.

A világi nagybirtokosok sem akartak elmaradni az egyháziak mögött. A kasztíliai nagybirtokos főurak, akik juhtenyésztéssel foglalkoztak, már a XIII. század végén *mesta*-ba, szövetségbe tömörültek. E szövetség a királytól több olyan privilégiumot kapott, amelyek sértették a paraszti faluközösségek érdekeit. Azok a községek, amelyeknek legelőik voltak a juhnyájak hajtási területén, kénytelenek voltak azokat átengedni csekély fizetség ellenében. A mestának külön szervezete és bírósága volt.

[3] Mudejároknak nevezték a keresztények által leigázott mohamedán városi lakosságot.

A világi urak földjeik nagy részét királyi adományként vagy hódítás révén szerezték. A kasztíliai királyok a főuraknak néha korlátlan tulajdonjoggal adományoztak birtokokat, s a király számára csupán a legmagasabb hűbérúr névleges jogait tartották fenn. Máskor viszont a főurak ítélkezési jogot szereztek vazallusaik felett, és adómentességet is nyertek. A királyok igen gyakran átadták a világi birtokosoknak váraikat is, azzal a kötelezettséggel, hogy azokat védjék meg és tartsák rendben. A valóságban ez azt jelentette, hogy a király kénytelen volt átengedni a világi főnemességnek az ország erődítményeinek legnagyobb részét. Ily módon lehetőséget kaptak arra, hogy szembeszálljanak a királlyal, és magánháborúkat folytassanak egymás ellen. A főnemesség tagjai emellett még megtartották régi jogukat is, amely szerint szabadon cserélhették legfőbb hűbérurukat. A főnemesség mellett jelentős szerephez jutottak a lovagok is.

A kasztíliai társadalom szerkezetét leginkább a rendi képviseleti intézmények, az ún. *kortez*-ek jellemzik.

Kolostor harangtornya és scriptoriuma
Spanyol kézirat. XII. század

A KASZTÍLIAI KORTEZEK

A kortezek a világi és egyházi nemességnek azokból a „gyűléseiből" fejlődtek ki, amelyeket Leon királyai a X—XI. században hívtak össze. A városok képviselői ezeken a XII. század végén vettek részt először. A kasztíliai kortezekben a városi képviselet később, a XIII. század közepén jött létre. Ettől kezdve a három rend: a papság, a nemesség és a városi polgárság képviselői gyűltek össze. Mindegyik külön ülésezett.

A polgárok egyre nagyobb szerepet játszottak a kortezekben, s velük együtt üléseztek a szabad paraszti faluközösségek képviselői is. Ennek igen nagy jelentősége volt. Oka abban a szerepben keresendő, amelyet a jobbágyok a reconquistában játszottak, és abban, hogy a XII—XIII. század folyamán Kasztíliában igen nagyszámú szabad paraszt élt. A XIII. század vége felé a városi képviselők a kortezekben háttérbe szorították a nemességet és a papságot. Igen sok város egyidejűleg több képviselőt is küldött a kortezekbe, felhasználva azt a körülményt, hogy a király nem egyes személyeket, hanem a várost mint egészet hívta meg a tanácskozásokra.

A kortezeket mindig a király hívta össze, és viszonylag gyakran üléseztek, ha ez nem is volt rendszeres. (A kortezek legtöbbször két-háromévenként, néha négyévenként gyűltek össze.) Eleinte csupán tanácskozási joggal rendelkeztek, de a XIII. században már bizonyos törvénykezdeményezési jogot is szereztek (ún. petíciós jogot, vagyis bizonyos követeléseket terjeszthettek a király elé). Ugyanebben az időben kapták meg azt a rendkívül fontos jogot is, hogy új adók kivetését a kortezek engedélyezik a király számára. Ezenkívül befolyásuk volt a háború és a béke, valamint a trónöröklés kérdéseire is.

A kasztíliai rendi képviselet jelentősen befolyásolta és irányította a királyi politikát. Ezt a rendek, elsősorban a városi polgárok tényleges ereje tette lehetővé. Jellemző, hogy a rendek képviselői a kortezek ülésein fegyveres csapatokkal jelentek meg.

Az aragóniai királyság egészét jellemző közös fejlődési vonások mellett Aragónia és Katalónia sok mindenben eltért egymástól. Aragónia Spanyolország egyik gazdasági tekintetben legjobban elmaradt területe volt, ahol a naturális gazdálkodás volt uralmon, s ahol a termelőerők fejlettsége igen alacsony színvonalon állt. Katalónia viszont a Pireneusi-félsziget gazdasági tekintetben legfejlettebb vidékei közé tartozott. Ennek ellenére az egyesült aragóniai királyságban a politikai vezető szerepet Aragónia játszotta, az itteni feudális urak nagy politikai ereje miatt.

A zamorai (Leon) székesegyház
XII. század

Az aragóniai nemességnek rendkívül nagy földbirtokai voltak, és igen erős hatalommal rendelkezett jobbágyai felett. A főnemesség (az ún. *ricos hombres*, vagyis a bárók) a királytól kezdetben élethosszig tartó, majd később örökletessé váló tulajdonjogot kapott a királyi birtok egy részére, a báróságra. A báróság határain belül a bárónak teljes immunitása volt. A báróság földjeiből kihasították a köznemesség, az infanzonok, valamint a lovagok (caballerók vagy hidalgók) földjeit, amelyeket feudumként kaptak meg. Ennek fejében hadi szolgálatot kellett teljesíteniük a bárók számára. A bárónak viszont saját vazallusaikkal kellett megjelenniük a király által vezetett hadjáratokban.

A főnemesség teljes adómentességet élvezett. Birtokuktól csak akkor lehetett a bárókat megfosztani, ha az aragóniai legfelsőbb törvényszék ilyen értelmű határozatot hozott. A ricos hombresnek joga volt más állam szolgálatába lépni, ha a király megsértette privilégiumait, szövetséget köthettek egymással, háborút viselhettek a király ellen, sőt megfoszthatták trónjától is. Ugyanilyen hatalmat élvezett az aragóniai papság is, amely igen nagy birtokokat gyűjtött össze, elsősorban a délfrancia eretnekek, az albigensek ellen vívott harcok idején.

Az egybekovácsolt uralkodó osztály kegyetlenül kizsákmányolta a parasztságot. Az aragóniai jobbágyokat rendkívül sok feudális kötelezettséggel terhelték. A szeniorok önkényével szemben semmiféle bírósághoz nem fordulhattak. A főurak jobbágyaik teljes jogú urai voltak. Később, 1281-ben ezt a zaragozai kortez jogilag is leszögezte. Az állandó jobbágyfelkelések Aragóniában, Kasztíliától eltérően, nem vezettek a parasztság helyzetének megjavulására, mivel nem képviseltek erőt és szervezettséget, viszont az aragóniai—katalóniai nemesség hatalmas és egységes volt.

Az aragóniai városok számos privilégiumot szereztek. Részt vehettek a kortezekben, hermandadokat köthettek, de politikai jelentőségük sokkal kisebb volt, mint a kasztíliai városoké. Gazdasági tekintetben alacsonyabb fejlettségi fokon álltak, mint a katalóniai városok és Valencia.

Az aragóniai kortezekben, a kasztíliaiaktól eltérően, nem három, hanem négy rend ülésezett, mivel a világi urak két rétegre oszlottak. Az első helyet a papság, a másodikat a főnemesség, a harmadikat a köz- és a kisnemesség, a negyediket pedig a polgárok foglalták el. A kortezek kétévenként üléseztek. A királyi hatalmat a főnemesség és a papság érdekében sokkal nagyobb mértékben korlátozták, mint Kasztíliában. A főnemesség diktatúrája Aragóniában világosan ki-

fejezésre jutott a nemesség számára kiadott „általános privilégiumban" (1283) és az „uniós privilégiumban" (1287). E privilégiumok értelmében a kortezek jogilag is biztosították a nemesség számára az összes rendi jogokat, s ugyanakkor jogot adtak a nemességnek arra, hogy azokat fegyveres kézzel védje meg, s megfoszthassa trónjától a királyt.

E két „privilégiummal" teljes összhangban állt az aragóniai legfelsőbb bíróság intézménye, amelynek tagjait a király nevezte ki ugyan, ténylegesen azonban ez az intézmény a királyi hatalomnak a főnemesség általi korlátozását jelentette. A főbíró vizsgálta meg a királyi tisztviselők és a király ellen benyújtott panaszokat, beavatkozott a királyi bírók döntéseibe, sőt kiszabadíthatta a királyi bíró ítélete alapján letartóztatott személyeket is. A főbíró hatalmát a kortezekkel együtt és azoktól függetlenül is gyakorolta, de akárcsak a kortezek, a főnemesség diktatúrájának megvalósítását segítette elő.

A salamancai székesegyház
XII. század

A kortezekben egy képviselő tiltakozása már elegendő volt bármilyen törvényjavaslat elvetéséhez. A vétójoggal elsősorban a főnemesség képviselői éltek vissza. A király kénytelen volt a főbíró jelenlétében esküt tenni a kortezek előtt, hogy tiszteletben tartja az aragóniai főnemesség összes privilégiumait. E ceremónia alkalmával a főbíró a kortezekben összegyűlt főnemesek nevében a következő szavakkal fordult a királyhoz: „Mi, akik semmivel sem vagyunk rosszabbak nálad, királyunkká teszünk téged, aki semmivel sem vagy jobb nálunk, azzal a feltétellel, hogy meg fogod tartani privilégiumainkat és szabadságunkat — ha pedig nem, akkor nem."

Katalóniát, Aragóniával szemben, a fejlettebb áru- és pénzviszonyok s a gazdaságilag erősebb városok jellemezték. Katalónia városai, elsősorban pedig Barcelona, már a XII. században nagy ipari és kereskedelmi központokká váltak. Jelentőségük különösen azután növekedett meg, hogy meghódították a Baleár-szigeteket. A XIII. század közepétől kezdve a katalóniai városok (Barcelona, Valencia stb.) igen aktívan részt vettek az Itáliával és Dél-Franciaországgal folytatott kereskedelemben. Ez a kereskedelem még tovább fejlődött azután, hogy az egyesült aragóniai királyság a XIII. század végén megszerezte Szicíliát. A katalóniai városokban virágzott a kézművesség, a fémfeldolgozó ipar, a tímármesterség és a hajóépítés. Elsősorban Katalónia érdekei következtében alakult át az egyesült aragóniai királyság fokozatosan tengeri hatalommá. A XII. századtól kezdve a katalóniai városok megkezdték az önkormányzatért vívott harcukat.

A parasztság helyzete Katalóniában éppoly nehéz volt, mint Aragóniában. A középkorban éppen Katalónia vált hírhedtté a hat „rossz szokás" miatt. E szokásjog alapján a szenioroknak joguk volt a gyermektelenül elhalt jobbágy vagyonának kisajátítására, sőt az örökség jelentős részét még akkor is megkapták, ha a parasztnak voltak gyermekei. A szeniorok adót szedtek, ha a parasztlány férjhez ment, büntetéspénzt szedtek, ha tűz ütött ki az úr birtokain, erőszakkal szereztek dajkát gyermekeik számára stb.

Különösen súlyos volt a *remens*-nek nevezett megváltás-pénz (erről nevezték el a katalóniai jobbágyok egy részét remenseknek), amelyet a parasztnak akkor kellett fizetnie, ha elhagyta telkét (mansus). A parasztoknak nem volt költözködési joguk, az urak cserélhették, eladományozhatták, örökbe hagyhatták, sőt földdel és föld nélkül is eladhatták őket. Lassanként azonban az áru- és pénzviszonyok fejlődésével egyre több földesúr adott költözési jogot és személyes szabadságot parasztjainak, de olyan nagy megváltási összeg fejében, amelyet a parasztok nem tudtak megfizetni.

Katalónia politikai szervezete hasonlított az aragóniaihoz. A kortezekben az első helyet a papság, a másodikat a nemesség, a harmadikat pedig a városi polgárok foglalták el, akiknek részvételét 1218-ban engedélyezték. Mind Katalónia, mind pedig Aragónia kortezei a főnemesség uralmi eszközei voltak.

PORTUGÁLIA A XI—XIII. SZÁZADBAN

Sajátos történeti sors jutott Portugáliának. Ez a terület Leonból és Kasztíliából vált ki önálló államként a XII. század közepén. A pápaság elismerte Portugália függetlenségét, és királya a pápa vazallusává lett. Ez a körülmény nagyban elősegítette a papság és az egyházi lovagrendek megerősödését az országban. A pápai adószedők a királyok segítségével hatalmas összegeket szedtek be a lakosságtól.

A reconquista, amely itt kizárólag déli irányban folyt, mivel Portugália keleti részeit egy hegylánc választotta el a Pireneusi-félsziget többi részétől, már a XIII. század közepén befejeződött. Ebben az időben a parasztság helyzete Portugália északi és déli területein jelentősen különbözött egymástól. A korábban elfoglalt és betelepített Észak-Portugáliában a világi urak és az egyházi lovagrendek a parasztokat már jobbágysorba süllyesztették. Délen viszont, ahol sok műveletlen föld állt rendelkezésre, megmaradtak a paraszti áttelepülők szabad közösségei. Amikor a reconquista befejeződött Portugáliában, a kis lovagok tömegei, akik nem találták helyüket az országban, hódító hadjáratokat indítottak Afrikába. A XIII. század végétől kezdve, amikor Portugália kereskedelmi kapcsolatai megnövekedtek az egyes nyugat-európai országokkal (Franciaországgal, Angliával stb.), ezek a lovagok mind jelentősebb szerepet játszottak a tengerhajózásban. Portugália kezdetben földművelő ország volt. A reconquista befejezése után azonban egyre több város jött létre az atlanti-óceáni partok mentén, s Portugália ettől kezdve egyre aktívabb külkereskedelmet folytatott. Ennek következtében kifejlődött az országban a hajóépítő ipar. A portugálok, akiknek igen nagy mennyiségű hajóépítő anyagra volt szükségük, már a XIII. században hajóépítéshez és árbocokhoz alkalmas fákból jelentős erdőket telepítettek a hegyek lejtőin.

Portugália ugyanolyan rendi képviseleti monarchia volt, mint a szomszédos állam. A XIII. század végétől kezdve Portugáliában is összeültek s tevékenykedtek a kortezek.

A KATOLIKUS EGYHÁZ SZEREPE A PIRENEUSI-FÉLSZIGET ÁLLAMAIBAN

Függetlenül attól, hogy milyen különbségek mutatkoztak az egyes pireneusi-félszigeti államok (Kasztília, Aragónia, Katalónia és Portugália) belső szervezetében, a katolikus egyház mindegyikben hatalmas szerepet játszott. Minthogy az egyház saját érdekében akarta felhasználni a

reconquistát, arra törekedett, hogy azt a keresztények és mohamedánok közti háborúvá változtassa, és kizárólagosan egyházi érdekeknek rendelje alá. A papság részt vett a reconquistában, s az elhódított területeken egyházi birtokokat szervezett. Az ezekre telepedő parasztok mind személyileg, mind a föld tekintetében, mind pedig bíróságilag függő viszonyba kerültek az apátoktól és püspököktől, akik a háborúban kolónusokból, servusokból és szabadon bocsátott rabszolgákból álló csapatok élén vettek részt.

A főpapság nagyban elősegítette, hogy a Pireneusi-félszigeten levő államokban létrejöjjenek az új egyházi lovagrendek (Santiago, Alcantara, Calatrava). Ezeken kívül igen nagy befolyásra tett szert a Domonkos-rend. Ennek a szigorú alapszabályokra épülő, erősen centralizált új szerzetesrendnek összes erői az eretnekségek, a feudális elnyomás elleni tiltakozások elfojtására irányultak. A domonkosok gyakran „isten kutyáinak" (*domini canes* — sajátos szójáték) nevezték magukat, s fehér ruháikra szimbólumként kutyát hímeztek, amely lángoló fáklyát tartott a szájában.

Miután a pápa 1216-ban megerősítette a rend statútumait, a domonkosok vezető szerepet játszottak az inkvizícióban, eretnekként máglyán égették el mindazokat, akik szembeszegültek a vallási és politikai butítással. A domonkosok a reakciós katolikus teológia harcos terjesztőivé váltak. Nem véletlen, hogy a Domonkos-rendnek éppen Hispánia volt a szülőhazája. Azok a körülmények hozták létre, amelyek Kasztíliában és Aragóniában a reconquista idején rendkívül kedvező módon befolyásolták a katolikus egyház hatalmának növekedését.

A SPANYOL NÉP KIALAKULÁSA

A spanyol nép a reconquista idején kezdett kialakulni. Ennek első századaiban a hivatalos irodalmi latin nyelv mellett megvoltak a különféle népi variánsok, amelyek azután a különféle tájszólások alapját alkották. Ezek közül a legszélesebb körben a kasztíliai nyelvjárást használták, amely a XI—XII. század fordulóján alakult ki. Ez egy latinból fejlődött dialektus volt, s kismértékben a nyugati gótok nyelvének hatása alá került. A moszarabok közvetítésével azután a kasztíliai dialektusba bekerültek az arab nyelv egyes elemei is. A XII. században e tájszólásban már irodalmi munkák is készültek, s a XIII. században latinból erre fordították le a leoni és kasztíliai törvényeket. A kasztíliai tájszólás mellett létezett egy leoni és egy katalóniai dialektus is, mely később a katalán nyelv alapjává vált. Az idők folyamán a kasztíliai tájszólás túlsúlyba került Spanyolországban, s később ebből alakult ki a spanyol irodalmi nyelv. A spanyol nép magvát a kasztíliaiak alkották, miután a reconquistában Kasztília játszotta a vezető szerepet.

SPANYOLORSZÁG KULTÚRÁJA A XI—XIII. SZÁZADBAN

A reconquista jól visszatükröződött a spanyol (elsősorban a kasztíliai) népi eposzban. A legkorábbi, a X—XI. század fordulóján keletkezett költemények ezt a harcot még az egyes hispániai államok egymás közti küzdelmeivel kapcsolatban ábrázolták (így található ez a X. századi eseményeket előadó költeményekben). A későbbi, a XI. századi eseményeket tükröző munkáknál azonban a figyelem központjában már a reconquista legfontosabb hősi epizódjai állnak. Ezek közé tartozik a Cidről szóló két poéma. Az egyik, a „Cid", 1140-ben keletkezett, míg a másik, amelynek „Rodrigo" a címe, a XIV. században jött létre, és a XV. század elejéről származó átdolgozásban maradt ránk.

A Cid el Campeadorról (cid = úr; campeador = harcos) szóló mondák alapjául a reconquista egyik hadvezérének, Rodrigo Diaz de Vivarnak tettei szolgáltak. A történeti Rodrigo azonban nem nagyon hasonlított a mórok elleni hősi harc népi ideáljára. Míg az igazi Rodrigo kegyetlen feudális úr volt, aki nem riadt vissza semmiféle eszköztől, sőt néha még a mórok

oldalára is átállt a többi hispániai úr ellen folytatott harcában, addig Cid az eposzban olyan lovagként szerepel, akiben a népi képzelet összesűrítette a haza felszabadításáért harcoló hős legjobb erkölcsi tulajdonságait. A nép művészi képzelete Rodrigót oly lovaggá formálta, aki nemcsak a mórok, hanem a főnemesség mohósága és kegyetlensége ellen is harcolt. Egyes románcokban pedig népi származású emberként szerepel, s közvetlenül védi a nép érdekeit.

A kasztíliai eposznak több sajátos vonása van, s ezeket keletkezési körülményei magyarázzák. Leírásai igen közel állnak a történeti valósághoz, s néha annyira pontosak, hogy ezen epikus művek egyes töredékei később prózában még a történeti krónikákba is bekerültek. A vallási motívumok igen gyengék, a lovagi ideálok pedig meglehetősen demokratizálva vannak. Mindez a kasztíliai eposz népi jellegére mutat. Ez a mű a néptömegeknek a mórok uralma ellen vívott felszabadító harca közben keletkezett. S bár a lovagi tettek ebben az eposzban is igen nagy szerepet játszottak, mégsem szűk rendi szemüvegen keresztül ábrázolták őket. A későbbiek folyamán epikus költeményekből vett eseményeket örökítettek meg a *románc*-ok, amelyeket a rövidség, az erő és a drámaiság jellemez. Rendszerint valamelyik epikus mű egy-egy epizódját adták elő. E románcok szintén a népi művészet termékei voltak.

A tárgyalt kor hispániai építészete a Pireneusi-félsziget északi részén kettős hatás alatt állt. A román stílus Franciaországból, elsősorban Auvergne-ből hatolt be Hispániába, más részről pedig nagy hatással volt a délen elterjedt mór stílus. Erre viszont a keresztény bazilikák stílusa és a bizánci stílus hatott. A román építészet legfontosabb emléke Hispániában a Santiago de Compostella székesegyház (XI. század). Igen erős a román stílus hatása a XII. századi salamancai székesegyházon is (1120—1178 között épült).

A XIII. század közepén megjelent Hispániában a gótikus stílus is. Legfontosabb emlékei a burgosi (1221—1230), a toledói (1227) és a leoni (XIII. század második fele) székesegyházak. A XIII. századi hispániai gótikát az jellemzi, hogy továbbra is megmaradtak benne bizonyos mór elemekkel összeszövődött román stílusjegyek.

XXVIII. FEJEZET

BIZÁNC ÉS A DÉLSZLÁV ÁLLAMOK A XI—XIII. SZÁZADBAN

A XI. században és a XII. század elején Bizánc és a délszláv országok a kialakult feudalizmus korába léptek. A bolgár és a szerb nép társadalmi-gazdasági és politikai fejlődése a feudális széttagolódás és a bizánci uralom ellen vívott harc körülményei között folyt. A függetlenséget csak a XII. század végén sikerült kivívniuk.

1. BIZÁNC

A FEUDÁLIS VISZONYOK VÉGLEGES KIALAKULÁSA A XI. SZÁZADBAN ÉS A XII. SZÁZAD ELEJÉN

A feudális viszonyok kialakulási folyamata a bizánci államban a XI. század folyamán lényegében befejeződött. Rendkívül nagy mértékben elterjedt ebben a korban a *pronoia* intézménye. A XI—XII. század folyamán az állami földeket, mind a pusztákat, mind a jobbágyok (paroikoszok) által megművelteket, a kormányzat szétosztotta a feudális urak között eleinte élethosszig tartó, később pedig öröklődő birtokként. Az állam által eladományozott földeken a pronoia-tulajdonosok, a pronoiárok adókat és illetékeket szedtek a jobbágyoktól, s ezek egy részét beszolgáltatták az államnak. A pronoiák, amelyek azonosak voltak a nyugat-európai benefíciumokkal, majd a későbbi feudumokkal, szoros kapcsolatban álltak az ún. *exkusszeia*-val. Az exkusszeia jogát, azaz az adómentességet, s azt a jogot, hogy állami tisztviselő nem léphetett a pronoiárok földjére, a kormányzat a földdel együtt adományozta a világi uraknak, az egyházaknak és kolostoroknak. A nyugat-európai immunitásnak sokban megfelelő exkusszeia jelentős szerepet játszott az urak jobbágyok feletti magánhatalmának megszilárdításában.

A XI. században a bizánci parasztság jelentős része elvesztette személyes szabadságát, s költözködési jog nélküli jobbággyá, paroikosszá vált. A parasztság által a feudális állam pénztárába adóként befizetett központosított járadék helyére a XI. századtól kezdve a feudális uraknak közvetlenül fizetett járadékforma lépett. A paroikoszoknak robotolniuk kellett, s ezenkívül uraiknak különféle naturális és pénzbeli adókat és különféle kiegészítő illetékeket fizettek. Továbbra is súlyosak maradtak a parasztságnak az állammal és az egyházzal szembeni kötelezettségei. Az adószedők kérlelhetetlen szigorral hajtották be a lakosságtól az adókat, s az egykorúak tanúsága szerint megszámoltak „minden hajszálat a fejen, még inkább minden szőlő- vagy más növényi levelet".

Mezőgazdasági munkák
Bizánci kézirat miniatúrája. XI. század

VÁROS, KÉZMŰVESSÉG ÉS KERESKEDELEM A XI—XII. SZÁZADBAN

A XI. században Bizánc a kézművesség és a kereskedelem fejlettségi fokát tekintve megelőzött sok nyugat-európai országot. Rendkívül intenzíven fejlődött ebben a korban a görögországi és a kisázsiai ipar. Boiótiában és a Peloponnészoszon széles körben elterjedt a selyemszövetek készítése, s ennek következtében felvirágoztak az olyan városok, mint Téba és Korinthosz. Korinthoszban tovább fejlődött a fémfeldolgozó, valamint a fazekas- és az üvegkészítő ipar is. A kisázsiai partmenti városokban rendkívül finoman munkálták meg a fémtárgyakat, elsősorban a fegyvereket, s virágzott a takácsmesterség is. Konstantinápoly továbbra is a fényűzési cikkek gyártásának, az ékszer- és zománckészítésnek, valamint a drága szövetek előállításának központja maradt.

Az Európát a Kelettel és a Fekete-tenger partvidékével összekötő átmenő kereskedelem továbbra is Bizáncon haladt keresztül. A bizánciak ugyanakkor intenzív kereskedelmet folytattak az arab országokkal Szíria nagy városain, Aleppón, Antiochián és Damaszkuszon keresztül. Nagy szerepe volt a bizánci állam gazdasági életében az Oroszországgal, valamint a balkáni szláv államokkal folytatott kereskedelemnek is. Fennmaradtak, sőt megszilárdultak a Transzkaukáziával, elsősorban Örményországgal fenntartott kereskedelmi kapcsolatai. Nyugat felé Bizánc kereskedelmet folytatott az itáliai tengerparti városokkal: Velencével, Amalfival, Pisával stb. Tudelai

Benjamin, aki 1171-ben látogatott el Konstantinápolyba, így ír róla: „nagy üzleti város; elmennek oda a kereskedők a világ minden országából, és Bagdadot kivéve nincsen a világon olyan város, amely ezzel felérne". Nagy szerepet játszott a szláv és a nyugat-európai országokkal való kereskedelemben a vásárairól híres Thesszaloniké városa.

BIZÁNC KÜLPOLITIKAI HELYZETE A XI. SZÁZADBAN

A XI. század közepén Bizáncban elkeseredett feudális belharcok folytak, amelyek előrevetették a feudális széttagoltság árnyékát. Különösen kiéleződött az uralkodó osztály egyes csoportjai között a trónért folytatott küzdelem. 1057—1081 között öt császár váltotta egymást a trónon.

A feudális belharcok a bizánci állam meggyengüléséhez és külpolitikai helyzetének rosszabbodásához vezettek. Bizánc katonai erejének meggyengülését elősegítette a szabad parasztság jobbágysorba süllyesztése és a stratióták tönkremenetele is. Bizánc egymás után szenvedte a vereségeket a külső ellenség, északon a besenyők, keleten pedig a szeldzsuk-törökök elleni harcokban. 1071-ben Alp Arszlán szeldzsuk szultán seregei tönkreverték a bizánciakat a manzikerti csatában. IV. Romanosz Diogenész császár (1068—1071) maga is fogságba esett. Bizánc elvesztette majdnem egész Kisázsiát és Örményországot.

Nyugaton szintén meggyengült Bizánc helyzete, amikor a Dél-Itáliában letelepedett normannokkal egy új, hatalmas ellenség jelent meg a színen. Róbert normann herceg energikus kézzel magához ragadta a dél-itáliai bizánci birtokokat, amelyeknek csak igen gyenge kapcsolatai voltak a birodalommal. 1071-ben a normannok elfoglalták a bizánciak utolsó itáliai támaszpontját, Bari városát, majd a nyolcvanas években benyomultak Epeiroszba, és elpusztították a dalmát tengerpartot. 1081-ben, I. Alexiosz Komnénosz (1081—1118), a vidéki katonai nemesség képviselője került a trónra. Ekkor a bizánci feudális urak, megijedve a külső veszélytől és a fenyegető népi felkelésektől, ideiglenesen az új Komnénosz-dinasztia körül tömörültek.

NÉPMOZGALMAK A XI—XII. SZÁZADBAN

Bizánc XI—XII. századi történetét antifeudális paraszti tömegfelkelések jellemzik. Ebben az időben újraéledt a paulikiánus mozgalom, de ennek színhelye most a birodalom európai része, Trákia és Macedónia lett, ahová annak idején áttelepítették a paulikiánusokat, miután a kormány Kisázsiában szétverte őket. A balkáni paulikiánus mozgalom központja Philippopolisz lett. Az osztályharc rendkívül kiéleződött a leigázott Bulgáriában. A bizánci urak rablópolitikája, a lakosság kifosztása és üldözése, a nép kultúrájának elnyomása, továbbá a bolgár nemesség egy részének áruló magatartása (szövetségre léptek a hódítókkal) a bolgár tömegek gyűlöletét váltotta ki. A saját és az idegen feudális urak elleni osztályharc összeolvadt a bizánci iga elleni harccal. A széles népmozgalom élére Bulgáriában a bogumilok álltak, akiknek tanítása igen közel állt a paulikiánusokéhoz. A mozgalomban elsősorban a jobbágyság, egyes esetekben azonban a városi szegény nép is részt vett. A paulikiánusok és a bogumilok gyakran közösen léptek fel a bizánci kormányzattal szemben. 1078-ban a Meszemvria városa körül lezajlott népi felkelés vezetője a bogumil Dobromir volt, míg az 1078—1079. évi szredeci (szófiai) felkelést a paulikiánus Leka irányította.

A kormányzat basáskodása a dunai Bulgáriában népi felkelésekre vezetett, s ezekben a parasztok ezrei vettek részt. E mozgalmak élére egy Travl nevű bogumil állt. A felkelők szövetségre léptek a besenyőkkel, s egyesült erőik 1086-ban vereséget mértek a bizánci seregekre. A bizánci hadvezérek, Bakurianosz és Vrana elestek, a sereg megmaradt részei szétszóródtak az országban. E győzelem eredményeképpen a dunai Bulgária lényegében megszabadult a bizánci uralomtól.

Népmozgalmakra került sor a birodalom más területein is. Alexiosz Komnénosz uralkodásának legelején a súlyos adók miatt Kréta és Ciprus szigetén felkelések törtek ki. Leverésükre hadsereget küldtek. 1147-ben, I. Mánuel császár uralkodása idején (1143—1180), a számtalan adószedő által megzsarolt korfui szegényemberek, az egykorú bizánci források „meztelenjei" felkeltek a kormányzat ellen, s átadták a szigetet a normannoknak. Ez azonban nem jelentett számukra könnyebbséget, mert rövidesen rájuk nehezedett a normann uralom teljes súlya. A XII—XIII. században élő Nikétasz Chóniatész (Akominatész) szavai szerint Korfu lakói „az adók füstjétől menekülve... a rabság lángjába zuhantak". Később a bizánciak visszafoglalták a szigetet, s kegyetlenül leszámoltak a felkelés résztvevőivel.

BIZÁNC HARCA A BESENYŐKKEL

A XI. század nyolcvanas éveinek végén Bizánc külpolitikai helyzete rendkívül bonyolulttá vált. Északról egyre erősebben támadtak a besenyők, keleten pedig megújították támadásaikat a szeldzsuk-törökök. 1088-ban Alexiosz Komnénosz súlyos vereséget szenvedett a besenyőktől Dorosztol városa mellett. A besenyők elfoglalták Philippopoliszt, és benyomultak Trákiába. Támogatták őket a bogumilok, akik minden alkalmat megragadtak a gyűlölt bizánci kormányzat gyöngítésére. Kisázsiában Csakan Csaha emír támadott, aki megvetette lábát Kisázsia nyugati partjain és a Szporádokon. A bizánci állam felett lebegő veszély különösen súlyossá vált, amikor Csakan szövetséget kötött a besenyőkkel, s közös akciót szerveztek a bizánci főváros ellen. Csakan a tenger felől, a besenyők pedig a szárazföldről támadták Konstantinápolyt.

1090—1091 telén a Bizánci Birodalom helyzete annyira kritikussá vált, hogy Alexiosz Komnénosz kénytelen volt segítséget kérni a nyugat-európai feudális uraktól. Ugyanekkor nagy pénzösszegekkel a maga oldalára vonta a Dnyeper és a Don közt élő nomád kunokat. A kunok előzőleg együttműködtek a besenyőkkel, de 1091 tavaszán megtámadták őket, s a bizánci seregekkel szövetségben súlyos vereséget mértek rájuk. Csakan nem tudott segítséget nyújtani a besenyőknek, s maga is rövidesen a bizánci intrikák áldozatává vált. A bizánci követek azt jelentették az Ikoniumban (Konya) székelő szeldzsuk szultánnak, I. Kilidzs Arszlánnak (1092—1106), hogy veje, Csakan uralomra tör, és meg akarja őt fosztani trónjától. A szultán a jelentés alapján 1093-ban megölette Csakant. Ennek következtében a birodalom feje fölött lebegő veszély egyelőre elmúlt.

A besenyő hordák Bizánc elleni támadásai visszaverésében igen nagy szerepet játszott az oroszoknak a nomádok ellen vívott harca. Bizánc azonban ezzel kapcsolatban kettős szerepet játszott. Egyszer, félve az orosz állam megerősödésétől, a nomád hordákat a földművelő területek megtámadására biztatta, máskor pedig, amikor a nomádok őt szorongatták, kénytelen volt segítséget kérni az orosz fejedelmektől.

BIZÁNC ÉS A KERESZTES HADJÁRATOK

Igen nagy hatást gyakoroltak a bizánci állam további sorsára a keresztes hadjáratok. 1091 előtt Alexiosz Komnénosz a besenyők ellen a nyugat-európai feudális urak segítségére számított, ám mihelyt a veszély elmúlt, s a keresztesek Bizánc területére léptek (1096), a bizánci kormányzat nyugtalankodni kezdett. Arra törekedett, hogy minél gyorsabban átszállítsa a kereszteseket Kisázsiába, és így elhárítsa esetleges támadásukat. Másrészről viszont Bizánc hasznot akart húzni a keresztesek vállalkozásából, és e téren bizonyos sikereket is ért el. A kereszteseknek a szeldzsuk-törökök feletti győzelmét felhasználta kisázsiai uralmának visszaállítására. Visszahódította a törököktől a félsziget nyugati részét Szmirna, Epheszosz, Sardes stb. városokkal, majd kiterjesztette hatalmát a szír határ mellett fekvő területekre is. Alexiosz Komnénosz uralkodásának vége felé, majd különö-

sen utódai, II. János (1118—1143) és I. Mánuel (1143—1180) uralkodása alatt a bizánciak és a keresztesek közötti viszony megromlott. A birodalom és a keresztesek államai között többször is fegyveres összeütközésre került sor. Ezenkívül a velencei és genovai kereskedők, felhasználva a keresztes hadjáratokat a Bizáncba való behatolásra, konkurrenciájukkal nagy károkat okoztak a bizánci iparnak és kereskedelemnek. Ennek következtében a lakosság mély gyűlölettel viseltetett e kereskedőkkel szemben.

1182 májusában a felkelő bizánci nép kegyetlenül leszámolt azokkal az itáliai kereskedőkkel, akik ebben az időben Konstantinápolyban tartózkodtak. E népmozgalomra támaszkodva I. Andronikosz (1182—1185) személyében a Komnénoszok egyik mellékágának a képviselője került a trónra. Az új uralkodó, aki a feudális főnemesség akarata ellenére foglalta el a trónt, hatalma megszilárdítása céljából kénytelen volt a népi tömegek támogatását keresni, s ezért több reformot hozott. Csökkentette az adókat, megszüntette a hivatalok áruba bocsátását, harcot indított az adószedők visszaélései ellen, egyszerűsítette a hivatalszervezetet. A nagyurak elleni harcában Andronikosz ezenkívül a bizánci kereskedőkre is támaszkodott, s támogatta a bizánci kereskedelem újjáélesztésére való törekvéseiket.

Andronikosz politikája a bizánci főurak heves ellenállásába ütközött. Ezek 1185-ben segítségért fordultak II. Vilmos szicíliai királyhoz, s Bizánc ellen indítandó háborúra biztatták. II. Vilmos seregei el is foglalták Dyrrhachium (Durazzo, Durresi) városát, majd rövid ostrom után Theszszalonikét. A császár katonai veresége eltávolította tőle a lakosság egy részét, s a bizánci urak ezt kihasználva, megdöntötték uralmát. 1185-ben összeesküvés áldozata lett, elfogták, s kegyetlen kínzásokkal kivégezték. A trónt a feudális főnemesség képviselője, a gyáva és tehetségtelen II. Angelosz Izsák, az Angeloszok dinasztiájának (1185—1204) megalapítója foglalta el.

E dinasztia uralma Bizánc politikai és gazdasági lehanyatlásának kora volt. Annak ellenére, hogy az adókat állandóan növelték, az állami jövedelmek egyre csökkentek a császár és udvarának pazarlása, az esztelen luxus és állandó ünnepségek következtében. „Athéni tartományunkat — írta Michaél Akominatész, az akkori athéni metropolita —, ahol régtől fogva egyre csökkent a lakosság az állandó súlyos adók miatt, jelenleg az a veszély fenyegeti, hogy azzá válik, amit szkíta pusztának neveznek." A birodalom hadereje, amely többnyire zsoldosokból állt, minthogy a kormányzat nem tudta fizetni őket, egyre fogyott. Csökkent a flotta is. Bizánc meggyengülését azután kihasználták a külső ellenségek, elsősorban versenytársa a keleti kereskedelemben, a velencei köztársaság, amely a negyedik keresztes hadjárat csapatait ügyesen a bizánci állam ellen irányította.

A német birodalom is befolyása alá akarta vonni a meggyengült Bizáncot. Sváb Fülöp német császár az Angelosz-házzal való kapcsolataira támaszkodva (II. Angelosz Izsák lányát vette feleségül) a két birodalom egyesítéséről álmodozott. Ezért azután, amikor Angelosz Izsákot testvére, III. Alexiosz (1195—1203) megfosztotta trónjától, Sváb Fülöp igen erősen támogatta Izsák fiát, Alexioszt, aki segítségért fordult hozzá. A „törvényes" császároknak a trónra való visszaültetése lett a fő ürügy, amikor a keresztesek megtámadták Bizáncot. Sváb Fülöp politikájának végrehajtója a keresztesek vezére, Montferrati Bonifác volt.

A bizánci kormányzat, melynek nem volt állandó hadserege, s pénzzel sem rendelkezett zsoldosok fizetésére, nem tudta visszaverni az ellenség támadását. 1204. április 13-án Konstantinápoly elesett a tenger és szárazföld felől egyszerre támadó keresztesek csapásai alatt, akik aztán hatalmas pusztítást végeztek a városban. A Bizánci Birodalom romján alapították meg 1204-ben az ún. latin császárságot.

A KERESZTESEK FEUDÁLIS ÁLLAMAI BIZÁNCI TERÜLETEN A XIII. SZÁZADBAN

Bizáncnak a keresztesek által történt elfoglalása világossá tette a Bizánci Birodalom szétesését, amelyet előző gazdasági és politikai fejlődése készített elő. A bizánci feudális urak közül sokan átálltak a keresztes hódítók oldalára. Eleinte a régi uraikat gyűlölő néptömegek sem tanúsítottak nagy ellenállást a hódítókkal szemben. Így azután a keresztesek viszonylag könnyen elfoglalták a Bizánci Birodalomnak mintegy a felét: Trákiát, Macedóniát, Tesszália egy részét, Közép-Görögország keleti felét, továbbá az egész Peloponnészoszt, az Égei- és Jón-tenger szigeteit, Krétát és több támaszpontot Kisázsia északnyugati részén.

A keresztesek által alapított latin birodalom azonban kezdettől fogva igen gyenge volt. A negyedik keresztes hadjárat egyik vezére, Flandriai Balduin (1204—1205), akit császárnak választottak, mindenben a velenceiektől és a főnemesekből álló államtanácstól függött. Közvetlen uralma alatt csak Konstantinápoly egy része, Trákia egy része és néhány égei-tengeri sziget állt. Macedónia Thesszaloniké városával, valamint Tesszália alkotta az ún. thesszalonikéi királyságot, amelyet a keresztesek másik vezetője, Montferrati Bonifác kapott. Morea (meghódítása után így nevezték a Peloponnészoszt) alkotta az achaiai vagy moreai fejedelemséget. Közép-Görögország keleti részén jött létre az athéni vagy másnéven athén-tébai hercegség. Ezen államok mindegyike több feudális nagybirtokból állt. A velenceiek megkapták Konstantinápoly északi elővárosát, Galatát, továbbá néhány támaszpontot a Márvány-tenger partján (Herakleia stb.), Kréta és Euboia szigetét, valamint az Égei-tengerben a Kiklád- és Szporád-szigetek nagy részét, Kephaloniát, Zakynthoszt, Leukaszt, Korfut stb. a Jón-tengerben, s még néhány kikötőt a Peloponnészoszon és az Adriai-tenger partján (Dyrrhachium stb.). Bár ezeket a birtokokat nem tudták mind megtartani, egyelőre ezek biztosították számukra a legfontosabb kereskedelmi utakat a Földközi-tenger keleti medencéjében. Velencei főpapot, Tommaso Morosinit választották meg konstantinápolyi pátriárkának. A negyedik keresztes hadjáratból jelentős hasznot húzott a pápaság. A katolikus papság elözönlötte a latin birodalmat, s meg akarta szerezni a bizánci egyházak és kolostorok földjeit és jövedelmét.

A latin hódítás városok és egész tartományok gazdasági hanyatlásához, kirablásához, tönkretételéhez vezetett. A keresztesek által elfoglalt földek pusztulásának szörnyű képét az események szemtanúja, Nikétasz Chóniatész bizánci történész rajzolta meg: „Az előzőleg nagy, híres és népes városok, a termékeny földek és legelők, az állandóan csörgedező vízben gazdag virágzó kertek, a nagy művészettel épített s tarka színekkel festett magas házak... mind mind üresek, puszták, s csupán kígyók és vadállatok tanyáznak bennük." A nép nagy elégedetlenségével találkozott a hódítók egyházpolitikája. Ezek megvetették a görögök hitét, lenézték kultúrájukat és szokásaikat. Minthogy Bizáncban bevezették a katolikus szertartásokat, a hatalmát és jövedelmét megvédeni kívánó pravoszláv (görögkeleti) papság szembeszállt a latinokkal, s ebben a néptömegek együttérzésével találkozott.

A hódítókkal szembeszálló főerőt a néptömegek adták, mivel ők szenvedtek legtöbbet a keresztesek visszaéléseitől. Kaloján bolgár cár a trákiai nép aktív támogatásával 1205-ben tönkreverte Flandriai Balduin latin császár seregeit a Hadrianopolisz mellett lezajlott ütközetben. A keresztes had színe-virága a csatatéren maradt, s maga Balduin császár is fogságba esett. Ez a vereség gátat vetett a keresztesek további balkáni előnyomulásának.

A nép szembeszegülése a latinokkal magyarázza azokat a sikereket is, amelyeket a Bizánci Birodalom területén keletkezett görög államok értek el a nyugat-európai hódítókkal vívott harcokban. A nyugat-európai urak birtokai mellett ugyanis a volt Bizánci Birodalom területén független görög államok is keletkeztek. Ilyen volt a nikaiai császárság Kisázsia északnyugati területén,

továbbá az epeiroszi despotátus a Balkán-félsziget nyugati részén, valamint a trapezunti császárság a Fekete-tenger déli partvidékén.

A trapezunti császárság (1204) megalakulásától kezdve különleges helyzetet foglalt el a többi görög államhoz viszonyítva. Elsősorban Transzkaukáziával, különösen Grúziával építette ki kapcsolatait. A XIII. században a trapezunti császársághoz tartoztak azok a termékeny s gazdag ércelőhelyekkel tarkított vidékek a Fekete-tenger partján, amelyek Phasistól Samsunig terjedtek. Trapezunt a XV. századig igen nagy kereskedő város volt, sajátos, fejlett kultúrával. A görög műveltség elemeit Transzkaukázia népeinek magas kultúrájával egyesítette.

A másik két görög állam, a nikaiai birodalom és az epeiroszi despotátus, a hódítók elleni ellenállás központjává vált. A hegyvidékeken még megmaradt a szabad parasztság, amely a nikaiai hadsereg alapját képezte, és e sereg többször vereséget mért a keresztes bárókra. VIII. Palaiologosz Mihály (1259—1282), aki erőszakkal szerezte meg a nikaiai trónt, visszahódította a latinoktól Konstantinápolyt is. A latin birodalom bukásával végződött az idegen uralom történetének egyik legsötétebb fejezete, Bizánc történetének egyik legszomorúbb szakasza.

Az 1261-ben visszaállított Bizánci Birodalom azonban csak kicsiny, széttagolt állam volt. Hozzátartozott Trákia és Macedónia egy része Thesszaloniké városával, továbbá néhány égei-tengeri sziget, néhány szétszórt birtok a peloponnészoszi félszigeten és Kisázsia északnyugati része Nikaia városával. A X—XI. századi Bizánchoz képest az ország területe jelentősen összezsugorodott. A negyedik keresztes hadjárat idején elszenvedett pusztítást Bizánc sohasem tudta kiheverni, nem tudta visszaszerezni régi hatalmát.

KULTÚRA

Bizánc a szellemi kultúra területén a XIII. századig megelőzte Nyugat-Európát. Fölénye legjobban a filozófiában mutatkozott meg, amelyben még élt az antik hagyomány. Bizáncban még a XII. században sem felejtették el Démokritosz és Epikurosz materialista filozófiáját, bár Platón tana széles körben elterjedt. Platón filozófiai rendszerének követői közül a XI. században a leghíresebb bizánci filozófus Michaél Pszellosz volt. Pszellosz igen sok filozófiai és jogi, logikai, asztronómiai, orvosi, matematikai, retorikai, zenei és nyelvtani munkát írt. Munkáiban azt bizonygatta, hogy a filozófia és a vallás a megismerés önálló területei. Az egyházi dogmák uralma ellenére több olyan gondolkodóval is találkozunk, kiknek tanításában megtalálható a szabad gondolat. Ilyen kiváló gondolkodó volt a XI. században Pszellosz tanítványa, Ióannész Italosz. Bátran fellépett az egyházi skolasztika ellen, s az ebben felhasznált arisztotelészi tanok ellen. Az egyház Ióannész Italoszt eretnekséggel vádolta és kegyetlenül üldözte. Mind Pszellosz, mind pedig Italosz filozófiai nézetei hatással voltak a nyugat-európai filozófia fejlődésére. A XI. században a természettudományok is fellendültek; elsősorban az orvostudomány. Ebből az időből származnak Damnasztiosz, Sztephanosz Magnetiosz és Szimeon Szeta orvostudományi művei.

A történetírás és a filológia területén a XI—XII. századot gazdag termés jellemzi. A leghíresebb történeti munka e korban Anna Komnéna bizánci hercegnő „Alexiasz" című műve volt, amely igen nagy tényanyagot tartalmaz, de rendkívül tendenciózusan és dicsőítő szellemben ábrázolja Alexiosz Komnénosz császár uralkodási idejét. Nikétasz Chóniatész „Római történeté"-ben élénk színekkel festette meg Konstantinápoly elfoglalását és kirablását a negyedik keresztes hadjárat idején. Ez a munka a XIII. századi bizánci történetírás egyik legjelentősebb alkotása.

Az irodalomban terjedt a szabadgondolkodás, az írók igyekeztek megszabadulni az egyházi dogmák hatásától. A XI. századi költő, Chrisztophorosz Mytilénosz szatirikus költeményeiben élesen ostorozta a tudatlan és kapzsi szerzetesek visszaéléseit. Igen tehetséges költő volt Theodorosz Prodromosz, aki költeményeiben a XII. századi udvari körök életét és szokásait ábrázolta. Költeményeiben a beszélt nyelvet használta. Ez azt jelenti, hogy igyekezett megszabadulni a megkövesedett

antik nyelvformáktól és költészeti szabályoktól. A XI—XIII. századi népköltészetet epikus, lírikus és szatirikus költemények képviselik. Ránk maradt több epigramma és éles szatirikus paródia, amelyek elsősorban az uralkodó egyház és a szerzetesség ellen irányulnak. Közkedveltségnek örvendtek a mindennapi élettel foglalkozó kis elbeszélések, a mesék, továbbá az „állateposz", amelyek mind kigúnyolták az uralkodó osztály hibáit.

Bizánc meghódítása a keresztesek által semmi újat nem jelentett kultúrájának fejlődése terén. A XIII. századi bizánci kultúra megőrizte sajátos vonásait, és teljesen önállóan fejlődött. Sőt, mintegy reakcióként a „latin" hatásra, megerősödött az antik világ iránti érdeklődés.

A képzőművészet és az építészet a XI—XIII. század folyamán jelentősen felvirágzott. Az építészetben a kereszt alaprajzú, kupolával ellátott templom típusa került túlsúlyba. A XI—XII. századi építészet legkiválóbb emlékei közé tartozik a konstantinápolyi Choré-kolostor temploma, valamint a thesszalonikéi Szent Panteleimon temploma. A kor templomait díszítő mozaikok, amelyeket szigorúan meghatározott kompozíciós szabályok szerint készítettek, az egykorú bizánci feudális hierarchiát tükrözték. A templomi művészetben a realisztikus hagyományok egyre merevebb, szárazabb stilizáló elemekkel keverednek. A templomi festészet mellett e korszakban széles körben elterjedt a világi monumentális festészet is. Magas fejlettségi fokot ért el az iparművészet és a könyvdíszítés. A bizánci elefántcsont és kőkészítményeket, a kerámiát, a művészi ablaküvegeket és szöveteket rendkívül sokra becsülték Európában és Ázsiában, s így a bizánci határokon túl is jelentős mértékben elterjedtek. Az iparművészet termékeiben világosan megmutatkozik a népművészet, s visszatükröződik a Bizánci Birodalmat lakó népek sokszínű kultúrája.

2. A DÉLSZLÁV ÁLLAMOK A XI—XII. SZÁZADBAN[1]

A BIZÁNCI URALOM BULGÁRIÁBAN

Bizánc a bolgár és a szerb nép kitartó ellenállása dacára meghódította országukat. Bulgáriát teljesen megfosztották függetlenségétől, bizánci határtartománnyá változtatták. Uralmának egész ideje alatt (1018—1185) a bizánci kormányzat Bulgáriát a szinte szakadatlan háborúk fő anyagi forrásának tekintette.

A hódítás előtti állami és földesúri adókat jelentősen megemelték. A bizánci kormányzat ezenkívül egy sereg új adót is kivetett. Így pl. Bulgária területén az egy pár ökörrel rendelkező parasztoknak kivétel nélkül meghatározott mennyiségű gabonát, kölest (vagy árpát) és bort kellett beszolgáltatniuk az állami kincstárba. Rendkívül elterjedt az ún. *szinona* gyakorlata, azaz a parasztok mezőgazdasági termékeit igen alacsony kényszerárfolyamon vásárolták össze. Az egyháznak az ún. kánoni adót *(kanonikón)* kellett fizetni. A lakosság ezenkívül köteles volt részt venni az út- és hídépítési munkálatokban, a városi építkezésekben és a szállítások lebonyolításában.

Bulgária kirablásának fő formája az volt, hogy a legjobb földeket eladományozták a bizánci világi és egyházi uraknak. A helyi lakosságnak kellett eltartania a bizánci kormány által kiépített hadi és közigazgatási szervezetet is. Rendkívül nagyméretűvé vált a megvesztegetés és a lakosság zsarolása a tisztviselők által. A XI. század végén még a bulgáriai bizánci papság feje, Theophylaktosz ochridai érsek is kénytelen volt elismerni, hogy Bizánc állami hivatalnokai inkább „rablók és zsiványok", semmint adószedők. Az egykorúak szerint hatalmas nyomoruk miatt a parasztok kénytelenek voltak gyermekeiket rabszolgának eladni.

Igen sok áldozatot követeltek a bolgár néptől Bizáncnak a besenyők és a kunok ellen vívott

[1] A „Délszláv államok a XII—XIII. század fordulóján" című térképet lásd e kötet 434. oldalán.

állandó háborúi. 1026-tól kezdve ezek a háborúk szinte évente pusztították Bulgáriát, elsősorban keleti vidékeit.

A bizánci kormányzat rendkívül nagy erővel „hellenizált". A tanítás nyelve görög volt, s a bizánci írást és irodalmat stb. terjesztették. A szláv nyelvű iskolákat mindenütt bezárták. A szláv irodalom emlékeit vagy megsemmisítették, vagy a görög ízlésnek megfelelően átalakították. A bolgár kultúra kiirtásával a bizánci uralkodó körök meg akarták törni a néptömegek felszabadulásra irányuló vágyát.

BULGÁRIA TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A XI—XII. SZÁZADBAN

A XI. században a feudális viszonyok kialakulása Bulgáriában nagyjából befejeződött. Az idegen uralom azonban fékezte az ország termelőerőinek fejlődését. Különösen a városokban mutatkozott ez élesen. Mint arról a régészeti és az írott források egyöntetűen tanúskodnak, a XI—XII. század számukra a pangást, sőt a visszaesést jelentette. Ugyanakkor a bizánci uralom meggyorsította a bolgár parasztság jobbágysorba süllyedését. Különösen elősegítette ezt az a körülmény, hogy bőkezűen osztogatták a bizánci feudális uraknak privilegizált birtokok formájában azokat a földeket, amelyek korábban falusi közösségek és a kincstár tulajdonában voltak. A földeket rendszerint a rajtuk lakó parasztokkal együtt adományozták el, és így azok jobbágyokká váltak. Bizánci kifejezéssel *parik*-oknak (paroikosz) nevezték őket.

A Bulgáriában kiépült bizánci uralmat a nagybirtok, főleg az egyházi-kolostori nagybirtok növekedése jellemezte. Az ezeken a birtokokon élő jobbágyokat *klirik*-eknek (klérikosz) nevezték. A XII. század közepére a szabad parasztok száma rendkívül lecsökkent. A bolgár parasztok kirablásában részt vett a bolgár boljároknak az a része is, amely árulása segítségével megőrizte birtokait és privilégiumait. Az idegen uralom következtében a termékek jó része a bizánci uraknak fizetendő adók és illetékek formájában elhagyta az országot. Ennek a két évszázadig tartó rendszeres gazdasági kiszipolyozásnak következményeképpen a későbbiek folyamán igen megnehezedett a második bolgár cárság központosítási folyamata.

A BOLGÁR NÉP FÜGGETLENSÉGI HARCA

A bolgár nép közvetlenül az ország leigázását követő évtizedekben megindította függetlenségi harcát. A bizánci állam ellen irányuló felkelések élén gyakran azok a bolgár feudális urak álltak, akik valamilyen oknál fogva elégedetlenek voltak a bizánci uralommal. A kezdeményezés azonban majdnem mindig a néptömegek kezében volt, amelyek kettős igában, az idegen urak és saját uraik igájában sínylődtek.

Az első jelentős felkelés 1040—1041-ben Nyugat-Bulgáriában játszódott le. Közvetlen kiváltó oka az az elkeseredés volt, amelyet a tönkremenő parasztok a természetbeni adóknak pénzadókká változtatása miatt éreztek. A bulgáriai felkelés szinte azonnyomban lázadást robbantott ki Szerbiában, Zétában és Durazzo városának vidékén is. A felkelés kiterjedt a Balkán-félsziget délnyugati vidékeire, csaknem egész Macedóniára, a Szófia körüli vidékre, Epeiroszra és Közép-Görögország egy részére. Csatlakozott hozzá a bizánci parasztság egy része is. A bolgár és a szerb nép mozgalmának élére Péter Deljan, Sámuel bolgár cár unokája állt. A bizánci kormány csak nagy nehézséggel tudta elnyomni a mozgalmat, s a szerb területek egy része (Zéta) ki is került uralma alól. Deljant, a felkelés vezérét tőrbecsalták, és megvakítva fogságba vetették.

Majdnem ilyen nagyméretű volt az 1071—1073-ban Északnyugat-Bulgáriában Georgi Vojteh boljár vezetése alatt lejátszódó második felkelés. A bolgárok és szerbek ezúttal is együtt harcoltak. Bolgár cárrá és a felkelés vezetőjévé Mihály zétai fejedelem Konstantin Bodin nevű fiát kiáltották ki,

aki valószínűleg Deljan tiszteletére a Péter nevet vette fel. A felkelés hulláma északon elérte Ništ, délen pedig az Égei-tenger partvidékét. A bizánci kormány ezt a felkelést csak német és normann zsoldosok segítségével tudta elfojtani. A felkelés területét pusztasággá változtatták. A kegyetlen terror ellenére a felszabadító harc mégsem szűnt meg. A bolgárok a következő években, reménykedve a bizánci iga alóli felszabadulásban, részt vettek a bizánci helyi urak lázadásaiban. Így pl. aktív szerepet játszottak 1077-ben a VII. Dukasz Mihály császár ellen irányuló, Niképhorosz Bryenniosz által irányított felkelésben, majd két év múlva Niképhorosz Vaszilaki felkelésében. 1078-ban népi megmozdulás volt Meszemvria vidékén Dobromir vezetése alatt, majd rövidesen ezután Odrin (Hadrianopolisz) vidékén.

A bizánci uralom ellen irányuló felszabadító harcokban tevékenyen részt vettek a bogumilok. Néha nemcsak egyszerű résztvevők voltak, hanem vezető szerepet is vállaltak. Így 1084-ben a philippopoliszi felkelés élén Travl bogumil vezér állt. Ugyancsak a bogumilok szervezték meg a harcot a Bulgáriát pusztító első keresztes hadjárat résztvevői ellen 1096—1097-ben. A nép ügyének védelme a XII. században a bogumil mozgalom további növekedésére és erősödésére vezetett, jóllehet Bizánc állandó harcot vívott ellenük. Konstantinápolyban húsz év alatt (1140—1160 között) négy zsinatot hívtak össze a bogumil eretnekség elítélése, tanaik megcáfolása céljából. Bizáncon azonban ez sem segített. A XII. század nyolcvanas éveinek végén a bogumilok igen aktívan részt vettek abban a mozgalomban, amely Bulgária felszabadításához vezetett.

A BOLGÁR KULTÚRA A XI—XII. SZÁZADBAN

Az üldözés és a „hellenizáló" politika ellenére a bolgár nép megtartotta nyelvét, szokásait és kultúráját. A bizánci hatás csak a bolgár főnemesség egy részénél mutatkozott. Ezek a bizánci urakhoz való hasonulás segítségével igyekeztek megtartani privilégiumaikat. Az idegen elnyomás alatt a népművészetben rendkívül nagy szerepet játszott a hazafias téma. Széles körben elterjedtek azok a történeti dalok, mondák és legendák, amelyek a bolgár nép hősi múltjáról, a bolgár állam virágzásának és hatalmának idejéről szóltak. E mondák közül egyik-másik belekerült egy érdekes, XI. századi munkába, az ún. „Apokrif évkönyv"-be, vagy másképpen „Ézsaiás próféta elbeszélése"-be, amelyet valószínűleg egy bogumil érzelmű szerzetes írt, valamint a XII. századi „Iván Rilszki népi legendája"-ba. A XII. századból értékes írásos emlékek maradtak ránk. Tükröződik bennük a bolgár nyelv továbbfejlődése. Rendkívül érdekes az ún. „Bitolji triod", a glagolita betűkkel írt egyházi könyv.

A népi motívumok megtalálhatók az építészeti díszítő elemekben is. Ebben az időben jött létre az a díszítő stílus, amelyet az épületek támasztófalain alkalmaztak: a tégla és a fehér kő sajátos vegyítésével a bolgár parasztok ünneplő ruháinak mintáit utánozták. Ez a stílus később a középkori bolgár építészet egyik legjellemzőbb vonásává vált, s jelentősen hatott a bizánci építmények díszítésére. E stílus kiváló példája a tirnovói Szent Demeter-templom (XII. század). A bolgár építőművészet kiváló emléke a Szófiától nem messze fekvő bojánai templom is.

BOLGÁR—OROSZ KAPCSOLATOK A XI—XII. SZÁZADBAN

Az orosz—bolgár kapcsolatokat nem szakította meg teljesen sem a bulgáriai bizánci uralom, sem pedig a nomádok, a besenyők, majd a kunok behatolása a délorosz pusztákra. A XI—XII. században e kapcsolatok tovább fejlődtek.

Az orosz területeken továbbra is felhasználták a bolgár fordítók szolgálatait (sok bolgár menekült a leigázott Bulgáriából ebben az időben Oroszországba), de az orosz könyvírók is hatottak a bolgár kultúra fejlesztésére. Behatoltak Bulgáriába az óorosz irodalom eredeti művei (pl. „Olga

A bojánai (Bulgária) templom
XI—XIII. század

fejedelemnő", „Borisz és Gleb", valamint a „Barlangkolostori Feodoszij" legendái stb.), melyeknek politikai iránya megfelelt a bolgár nép érzelmeinek és szimpátiájának. E munkák ugyanis az ellen küzdöttek, hogy Bizánc behatoljon az óorosz államba és leigázza azt. Az Oroszországgal való közvetlen kapcsolatok megtalálhatók a bolgár kultúra más területein is. Így pl. az építészetben, mint erről a Meszemvriában épített XII. századi János-templom tanúskodik.

Az orosz—bolgár kapcsolatok ebben az időben nem korlátozódtak csupán a kultúra területére. A Bulgária és Oroszország közti politikai kapcsolatokról tanúskodnak az orosz évkönyvek, amelyek beszámolnak Vaszilko Rosztiszlavics terebovli fejedelem terveiről (XI—XII. század fordulója). Miután tudott a bolgár lakosság bizánci uralom elleni elégedetlenségéről, a bolgárok egy részét az orosz fennhatóság alatt álló Duna menti területekre akarta telepíteni. A tervet azonban Bizánc ellenállása miatt nem lehetett megvalósítani.

BULGÁRIA FELSZABADULÁSA

1185 végén Északkelet-Bulgáriában egy, a bizánciak ellen irányuló tömegfelkelésre került sor. A közvetlen kiváltó okot a lakosságra kivetett új, meglehetősen súlyos adók szolgáltatták. A felkelés Bizánc számára felettébb kedvezőtlen időben tört ki. A birodalomban éles harc folyt két feudális főúri csoport között, s ez ahhoz vezetett, hogy Andronikosz Komnénoszt megfosztották trónjától. Ugyanakkor nem múlt el még a normann behatolás veszélye sem. Így a bizánci kormány-

zat nem tudott azonnal jelentős katonai erőket küldeni Bulgáriába. Péter és Aszen tirnovói boljárok, a felkelés vezetői, ügyesen kihasználták a helyzetet. A kelet-bulgáriai városok bizánci helyőrségeit megsemmisítették. A felkelés néhány nap alatt a Balkán-hegységig terjedt, és a néptömegek széles körű támogatásban részesítették a felkelőket. A felkelő bolgárokkal együtt harcoltak a bizánciak ellen a kunok „és azok — írja Chóniatész —, akik Vordonából származnak, akik megvetik a halált, az oroszok egy ága, olyan nép, amely a háború istenébe szerelmes". Ezek a brodnyikok voltak, azok az oroszok, akik a Duna torkolata körül éltek.

A Bizánci Birodalom két éven keresztül minden erejét megfeszítette, hogy újra leigázza Bulgáriát. 1186—1187-ben csupán Bulgária ellen három nagy hadjáratot vezettek II. Angelosz Izsák császár parancsnoksága alatt. Ám a hadjáratok nem jártak eredménnyel. 1187-ben Bizánc kénytelen volt fegyverszünetet kötni a felkelőkkel, s ezzel elismerte Északkelet-Bulgária függetlenségét.

A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején más területeken is megindult a mozgalom: Macedóniában és a Balkán-hegységtől délre fekvő területeken. A bizánciaknak a mozgalom elnyomására irányuló kísérletei itt sem jártak sikerrel. A kilencvenes évek közepén Macedóniában szintén néhány független bolgár fejedelemség jött létre. Így azután a XII. század végén szinte minden bolgárlakta terület felszabadult Bizánc uralma alól. S bár e területen Bulgária társadalmi-gazdasági fejlődése eredményeképpen nem egy, hanem több feudális állam jött létre, ez mégis a bolgár nép nagy győzelmét jelentette.

SZERBIA FÜGGETLENSÉGI HARCA

Szerb területeken a bizánci igát kevésbé érezték, mint Bulgáriában. Távolabb estek Bizánctól, s szegények is voltak, ezért nem vonzották túlságosan a bizánci urakat. Szerbia a bizánci uralom alatt bizonyos mértékű szabadságot élvezett. Majdnem valamennyi szerb fejedelemségben megmaradtak a helyi főnemességből származó fejedelmek (zsupánok). Ennek ellenére a szerb népnek is súlyos adókat, tizedet és különféle illetékeket kellett fizetnie Bizáncnak. A XI—XII. század folyamán a szerb területek többször is háborús színtérré váltak Bizáncnak Magyarország és a normannok ellen vívott háborúi idején. Különösen nagy károkat okoztak a magyar feudális urak, akik a XI. század közepén kelet felé egészen Nišig, dél felé pedig a Rigómezőig (Kosovo polje) nyomultak előre.

Uralmuk megerősítése céljából a bizánciak minden eszközzel szították a harcot a szerb urak között, s ez elősegítette a feudális széttagoltság fennmaradását. A függetlenségi harc fő erejét — akárcsak Bulgáriában — Szerbiában is a néptömegek adták. Már a XI. század húszas éveinek második felében felkelt a bizánciak ellen Durazzo városának vidéke és Zéta (a későbbi Montenegro egy része). A szerb nép támogatta 1040—1041-ben a Péter Deljan vezetése alatt álló bolgár felkelést, majd a többi felkelést is. A szerbiai helyzet említett sajátságai azonban arra vezettek, hogy a helyi zsupánok a függetlenségért és az ország egyesítéséért vívott harcban nagyobb szerephez jutottak, mint Bulgáriában.

Már az első felkelések idején jelentős szerepet játszott Vojnislav zétai fejedelem. Parancsnoksága alatt a mai montenegróiak ősei kétszer is (1040-ben és 1043 körül) megverték az ellenük küldött bizánci sereget, és felszabadították területüket a bizánci uralom alól. Vojnislav fia, Mihály (1051—1081), majd unokája, Konstantin Bodin (1081—1101) uralma alatt Zétához csatoltak több más szerb területet. A feudális széttagoltságot létrehozó gazdasági és társadalmi feltételek azonban ebben az időben még megvoltak, és így Szerbia a XII. század elején több önálló részre esett szét, amelyek közül csak Zéta tudta megőrizni tényleges függetlenségét.

A másik központ, amely körül a XII. század elején a szerb földek tömörültek, Raška volt, az a terület, ahol legnagyobb számban megmaradt a szabad parasztság. Vukan, Tihomir és Nemanja

István (1159—1195) raškai nagyzsupánok egyesítési kísérleteinek sikerét jelentős mértékben az magyarázza, hogy a feudális urak csapatai mellett széles körben felhasználták a parasztok fegyveres erejét is. Raška (Ó-Szerbia) területe volt a szerb művészet bölcsője is. Itt találjuk azokat az építészeti emlékeket, amelyeket a monumentális formák, speciális épületdíszítések, márványborítás, továbbá ugyancsak az épületek díszítését szolgáló domborművek jellemeznek. A XII. századi szerb építészet legkiválóbb alkotása a studenicai nagytemplom és a kursumlijai Miklós-templom. A studenicai templom megmaradt freskómaradványai a középkori szerb falfestészet magas fejlettségi színvonaláról tanúskodnak.

A studenicai (Szerbia) nagytemplom
XII. század

Szerbia egyesítése terén a legnagyobb sikereket Nemanja István, a Nemanják dinasztiájának megalapítója érte el. Ez a dinasztia egészen a XIV. század végéig uralkodott Szerbiában. Bizánc és a vele szövetséges szerb fejedelmek ellen folytatott sok éves háborúskodás eredményeképpen uralma alatt egyesítette a szerb területek nagy részét, s 1190 körül arra kényszerítette Bizáncot, hogy elismerje állama teljes függetlenségét. Körülbelül ugyanebben az időben rázta le a bizánci igát a bosnyák nép is[2]. Így tehát a XII. század végén a szerb földek megszabadultak a bizánci igától, de — akárcsak Bulgáriában — még nem egyesültek egy állam keretei között.

HORVÁTORSZÁG

A XI—XII. század rendkívül nehéz idő volt a horvát nép fejlődése szempontjából. A XI. század közepén Horvátországban kibontakozott a feudális széttagoltság. A *plemić*-eknek nevezett feudális urak közül kiemelkedtek a főurak, a *velikaš*-ok, akik nagy földbirtokokkal rendelkeztek, s politikai jogaik kiterjesztésére törekedtek. A király hatalma állandóan csökkent, s egyre inkább csupán „első volt az egyenlők között". A velikašok igényei különösen megnőttek a XI. század második felében, azután, hogy leverték az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején kitört népmozgalmakat. A királyi hatalom meggyengülése jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az agresszív velencei kereskedők és a magyar feudális urak elleni harcokban Horvátország nagy vereségeket szenvedett. 1000 körül Horvátország, Rijeka (Fiume) kivételével, szinte egész tengerpartját elvesztette, amelyet Velence foglalt el. Később északnyugaton további veszteségek érték. A XI. század utolsó negyedében Horvátország a feudális belharcok és lázadások következtében részekre szakadt. A nagyszámú trónkövetelő csak rövid életű sikerekkel dicsekedhetett, s ezt is csak a királyi földeknek a főurak számára történő bőkezű adományozásával érték el, vagy pedig a pápaság segítségével, amely a horvát urakat saját érdekében akarta felhasználni.

Az ország függetlenségéért vívott harc fő erejét a néptömegek adták. 1089-ben népi felkelés vetett véget a Zvojnimir körül csoportosuló feudális csoport uralmának. (Zvojnimir, akit 1076-ban

[2] A felszabadult Bosznia rövidesen a magyar urak hatalma alá került. Kulin bán idején azonban (1180—1204) e terület ténylegesen függetlenné vált.

VII. Gergely pápa legátusa koronázott meg, részt vett a Horvátország szempontjából teljesen érdektelen invesztitúra harcban.) A felkelés megszüntette Horvátország függését a pápaságtól. A másik uralomra került feudális csoport azonban, félve a nép megmozdulásától, szintén nyílt hazaárulást követett el, s 1102-ben unióra lépett az Árpád-házból származó magyar királyokkal. Az unió feltételei értelmében a főurak megtartották, sőt kiszélesítették azokat a privilégiumokat, amelyeket a XI. században szereztek. A szerződés szerint a horvátországi államügyeket a király vagy helyettese csupán a legnagyobb horvát főurakból álló tanács beleegyezésével dönthette el. A horvát koronát megkapó magyar királyoknak esküvel kellett megerősíteniük a horvát feudális urak előjogait.

Az állami függetlenség elvesztése nagymértékben hozzájárult a horvát nép helyzetének roszszabbodásához. Horvátországnak ettől kezdve jelentős erőket és összegeket kellett hadisegélyként Magyarország rendelkezésére bocsátani nagyszámú háborúihoz. A horvát területek egy része csatatérré vált abban az elkeseredett küzdelemben, amelyet a magyar feudális urak vívtak a bizánci és a szerb seregek ellen. Mindez súlyos teherként nehezedett a tömegek vállaira. Így nem véletlen, hogy éppen a XII. században, a horvátországi osztályharc kiéleződésének körülményei között terjedt el széles körben a bogumilizmus.

AZ ADRIAI-TENGER PARTJÁN FEKVŐ SZLÁV VÁROSOK

Horvátország, Szerbia és Bulgária nehéz helyzete természetesen kihatott a velük szoros gazdasági kapcsolatban álló adriai (dalmáciai) városokra is. A további fejlődés legerősebb fékezője itt is az idegen elnyomás volt, a velencei kereskedők köztársaságának elnyomása, miután 1000 körül Dalmácia az ő uralmuk alá került.

Velence a kereskedelmi monopólium biztosítására törekedett az Adriai-tengeren. Ezért beavatkozott a tengerparti városok politikai életébe, ő nevezte ki az egyes városi közösségek vezetőit, s ezenkívül különféle módon korlátozta a szlávok hajózását és kereskedelmét. A velencei kormányzat önhatalmúlag különféle vámokat vetett ki a Dalmáciába szállított vagy onnét exportált árukra, sőt saját érdekében ezek árát is szabályozta. Szigorúan szabályozták az árukivitelt és behozatalt. A tengerparti városoknak meg kellett szüntetniük a kereskedelmet mindazokkal az országokkal, amelyek ellenséges viszonyban voltak Velencével. A velenceiek igen nagy erőt és összegeket fordítottak a tengerparti városok önálló szláv kultúrája ellen folytatott harcra. Ezen a területen rendszerint a katolikus egyház segítségét is igénybe vették, amely már az előző történeti korszakban túlsúlyra jutott Dalmáciában. A XII. század elejétől kezdve a magyar királyok és a bizánci császárok is állandóan Dalmácia leigázására törekedtek. Kísérleteik igen nagy károkat okoztak a tengerparti szlávságnak.

A tengerparti városok nem tűrték szó nélkül az idegen uralmat. Nem egy közülük fegyveres felkelést indított. Ezek leverésére a velenceieknek egész flottákat kellett felszerelniük, s emellett a lombardiai és német zsoldosok segítségét is igénybe vették. Igen nagy felkelésre került sor Zadar (Zára) városában 1171-ben és 1180-ban. Az utóbbi felkelés eredményeképpen a város, a magyarok segítségével, több mint húsz évre kikerült a velenceiek hatalma alól. A szláv városok közti versengést azonban Velence mesterségesen szította azáltal, hogy az egyes városoknak különféle jogokat adott. E körülmény akadályozta a tengerparti szlávok összefogását. Ez az oka annak, hogy egyes városok szerencsésen kezdődő felkelései nem váltak az egész szlávlakta Dalmácia megmozdulásaivá. Ebben az időszakban csupán Dubrovniknak (Raguzának) sikerült megőriznie a szinte teljes függetlenséget belügyeiben, s kereskedelmi privilégiumokat szereznie, bár hol Bizánc, hol pedig a szicíliai király felsőbbségét kellett elismernie.

Mint láttuk, a déli szláv népek fejlődése a XI—XII. század folyamán rendkívül nehéz körülmények között folyt. Ennek ellenére nagyobb részük (bolgárok, szerbek, bosnyákok) már a XII. század végén lerázta a bizánci igát, és helyreállította függetlenségét.

XXIX. FEJEZET

A NYUGATI SZLÁV ÁLLAMOK A XI—XIII. SZÁZADBAN

A nyugati szláv országok, akárcsak Közép- és Nyugat-Európa nagy része, a XI. század folyamán és a XII. század elején a fejlett feudalizmus korszakába léptek. A cseh és a lengyel nép történetében ez az átmenet a német feudális agresszió elleni harc közben ment végbe.

1. CSEHORSZÁG

A FEUDÁLIS RENDSZER MEGERŐSÖDÉSE

Csehországnak az új fejlődési korszakba való belépése jelentős gazdasági sikereknek volt a következménye. A XII. században a földesurak az ország legnagyobb részét már kisajátították. Mindenfelé a legkülönbözőbb növényeket termelték. A mezőgazdasági technika tökéletesedett. A háromnyomásos rendszer általánossá vált, s a talajt tökéletesített vasekével művelték meg. Annak ellenére, hogy az ország továbbra is a naturális gazdálkodás keretei között élt s a kézművességnek a mezőgazdaságtól való elválása nem vált általánossá, a XI—XIII. század folyamán mégis jelentős haladás mutatkozott a városok fejlődése terén. A Csehországot keletről nyugatra, valamint északról délre átszelő (Oroszországból és Lengyelországból Nyugat-Európa felé vezető) kereskedő utak mentén, a régi cseh városon, Prágán kívül létrejöttek a nagy morvaországi városok, Brno és Olomouc, s rövidesen az ipar és kereskedelem központjaivá váltak.

A XI—XIII. század folyamán a nagy- és kisbirtokosok, valamint az egyház feudális földtulajdona egyre növekedett és erősödött. Már a X. századtól kezdve tőlük függött a puszták és erdők kihasználása, az erdőirtás és új falvak telepítése. Az urak az újonnan alapított falvakba függő viszonyban álló parasztokat telepítettek, s a környék lakosságának eltiltották a régebben közös használatban levő erdők, vizek használatát. A *dědic*-ek, a telkeik öröklési jogával rendelkező szabad parasztok, akik a XI. század elején még nagy szerepet játszottak, a földesurak említett eljárása következtében reménytelen helyzetbe kerültek. A dědicek az eddig faluközösségi használatban álló erdők, legelők stb. használatától eltiltva, függő viszonyba kerültek a földesuraktól, kénytelenek voltak különféle használati illetékeket fizetni nekik. A dědicek tönkretételében és jobbágysorba süllyesztésében nagy szerepet játszott az a körülmény is, hogy egyes feudális urak egyszerűen elfoglalták földjeiket, és erőszakkal jobbággyá tették őket.

Ugyanebben az időben folyt a rabszolgaság maradványainak végső felszámolása. A *podsosedki*-

Szüret
Kézirat miniatúrája. XIII. század

nek, a kis földdarabkával ellátott rabszolgák utódainak igen nehéz, senki és semmi által nem korlátozott robotot kellett teljesíteniük. Ezek kezdetben a többi paraszttól jogfosztott helyzetükben különböztek. A XI—XIII. században azonban kötelezettségeiket illetőleg már teljesen egy színvonalra kerültek azokkal. A dědicekből, a podsosedkikből és a falusi lakosság többi rétegéből lassanként kialakult a jobbágyi osztály. A feudális urak dědicek elleni támadásai az utóbbiak aktív ellenállását váltották ki. A XI—XII. századi perek arról tanúskodnak, hogy a parasztok nem vették figyelembe az erdők és a puszta területek használatával kapcsolatos tilalmakat, hanem áthágták azokat.

A feudális úri birtok jelentőségének megnövekedése Csehország gazdasági életében az urak politikai hatalmának további erősödéséhez vezetett. A hadsereg fő erőit a XI. században már a feudális lovasság adta. A nagy- és kisbirtokosok számára „hű szolgálataikért" tett fejedelmi földadományokat általában *vyslug*-nak nevezték, s ezek öröklődő birtokká váltak. Az urak osztályuralmának fontos eszköze volt a XI—XIII. században a külön fejedelmi okmányokkal megerősített immunitás. Attól kezdve, hogy Csehországban kialakult a feudális urak osztálya, megtaláljuk körükben a „pan"-ok, valamint a kisebb urak, a „másodrangú šlachtičok" rétegét. Ez utóbbiak mind politikai súlyukat, mind pedig katonai szerepüket tekintve különböztek a panoktól.

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS KORSZAKA

A XI. században a cseh állam kora feudális központosítottsága meggyengült, az ország a feudális széttagolódás korába lépett. Az ország területe *krajna*-kra esik szét. Az egyes krajnák központja egy-egy vár volt. A krajna bírósági, közigazgatási és pénzügyi tisztségei mind a helyi földbirtokosok kezére kerültek, akik külön adókat szedettek be a maguk számára. Ugyancsak a helyi urak adták a krajnák nemesi felkelését. Az ügyeket a krajnák gyűlésein (a kerületi sejmeken) intézték. A központi igazgatás és bíráskodás összes tisztségeit szintén nemesek töltötték be. A cseh fejedelmek nem dönthettek a háború és a béke vagy a pénzügyek kérdésében a sejmekben és a fejedelmi tanácsban ülésező főnemesek nélkül.

A központi hatalom hanyatlását az okozta, hogy a termelőerők növekedése és újabb földek művelés alá vétele — a naturális gazdálkodás lévén túlsúlyban — a helyi központok megerősödéséhez vezetett. Ez azonban nem jelentette a nyelv és kultúra közössége által összefűzött cseh területek teljes elkülönülését. A politikai széttagoltság ellenére Prága városa maradt az ország központja. A cseh nép egysége különösen a német és a lengyel urak ellen vívott háborúkban mutatkozott meg. I. Břetislav (1034—1055), II. Spytihněv (1055—1061) és II. Vratislav (1062—1092) cseh fejedelmek több vereséget mértek a német és a lengyel seregekre.

1126-ban a csehek I. Soběslav (1125—1140) vezetése alatt Chlumec mellett szétverték II. Lothar császár seregeit, őt magát is foglyul ejtették, s Csehország függetlenségének elismerésére kény-

szerítették. Ezért aztán I. Barbarossa Frigyes már diplomáciai ravaszkodásokhoz és hitszegéshez folyamodott. Egyes cseh feudális urak segítségével szét akarta darabolni Csehországot. Frigyes császár ezért a morva fejedelmet és a prágai püspököt a cseh királytól független német birodalmi hercéggé nevezte ki.

A KÉZMŰVESSÉG ÉS KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A XII. és a XIII. század fordulóján a mezőgazdaság mellett Csehországban sikeresen fejlődtek a városi iparok és a bányászat is. A gazdag ezüstbányák mellett új városok keletkeztek, amelyek fontos gazdasági szerepre tettek szert az egész ország életében. A bányászat kifejlődése, akárcsak az iparok felvirágzása az ország egyes részei közti csere kiszélesedéséhez vezetett. A gazdasági széttagoltság fokozatosan gyengült, fejlődött a belkereskedelem és az árutermelés. Az árutermelés és a városi élet fejlődése szempontjából igen nagy jelentősége volt a XI—XIII. század folyamán a cseh külkereskedelem megnövekedésének. Csehországból a Duna felső folyásának vidékére, Velencébe és Magyarországra lovakat, bivalyokat, továbbá bőröket, vásznat stb. szállítottak. A XIII. századtól kezdve megkezdődött a gabona és az ezüst kivitele is. Csehország és Oroszország között már a X. században voltak kereskedelmi kapcsolatok, az orosz kereskedők gyakran felkeresték Prágát. Ez a kereskedelem nem szűnt meg a XI—XIII. század folyamán sem. A kézművesség és a kereskedelem fejlődése következtében a cseh városok egyre inkább az ország gazdasági és kulturális központjaivá váltak. Csehországban, miként ebben az időben más országokban is, a városok különleges jogokat kaptak közigazgatási és bírósági téren, a polgárok pedig külön rendet alkottak. A falvakban elmélyült a vagyoni rétegződés folyamata. A tehetős jobbágyokat az urak pénzjáradék fizetésére kötelezték. Egészében véve a csehországi árutermelés növekedése, ami a belső fejlődés eredménye volt, a XIII. század viszonyai között a feudális rendszer további megerősödéséhez vezetett. Az egyes országrészek között megnövekedett kapcsolatok pedig előfeltételévé váltak a feudális állam megerősödésének és központosításának.

A NÉMET TELEPÍTÉSEK

A XII—XIII. században fokozódott az erdők és a puszta területek kisajátítási folyamata; irtásföldek megművelésére, új falvak alapítására került sor. Egyes európai országokban ez a kolonizációs folyamat nemcsak a saját ország lakossága jelentős részének áttelepítésével, hanem szomszédos országokból való telepítésekkel is járt. Így a XII. században megkezdődött a német paraszttelepesek behatolása a Németországgal szomszédos cseh területekre, s ez a betelepülés a XIII. században tömeges jelenséggé vált.

A német parasztok a hazai feudális elnyomás alól akartak szabadulni, s ezért telepedtek át olyan területekre, ahol kevesebb teherrel sújtották őket. Csehországban rendszerint kisebb földesurak, az ún. *locator*-ok segítségével jutottak földhöz. A német parasztok földjeiket öröklődő telkekként, mérsékelt szolgáltatások ellenében kapták meg. Ez a letelepülési forma, amelyet Csehországban „német jogú" településnek neveztek, nem volt új jelenség, hiszen már a német telepesek megjelenése előtt is kedvező feltételekkel csalogattak parasztokat a puszta telkekre vagy újonnan alapított falvakba. A német parasztokat német kereskedők és iparosok követték, akik megvetették lábukat az élénk forgalmat lebonyolító kereskedelmi utak mentén fekvő városokban.

A német császárok és főurak csehországi kiszolgálói, a kolostorok, a német kolonizációt saját céljaikra igyekeztek kihasználni. Hasonló szándékkal nézték a betelepülőket azok a német világi urak is, akik Csehországban telepedtek le, s akik I. Přemysl Ottokár (1197—1230) uralkodásától kezdve birtokadományokban részesültek a cseh királyoktól. Ez utóbbiak, minthogy helyzetüket erősíteni kívánták a „szent római birodalmon" belül, közeledtek a német fejedelmekhez, s a Né-

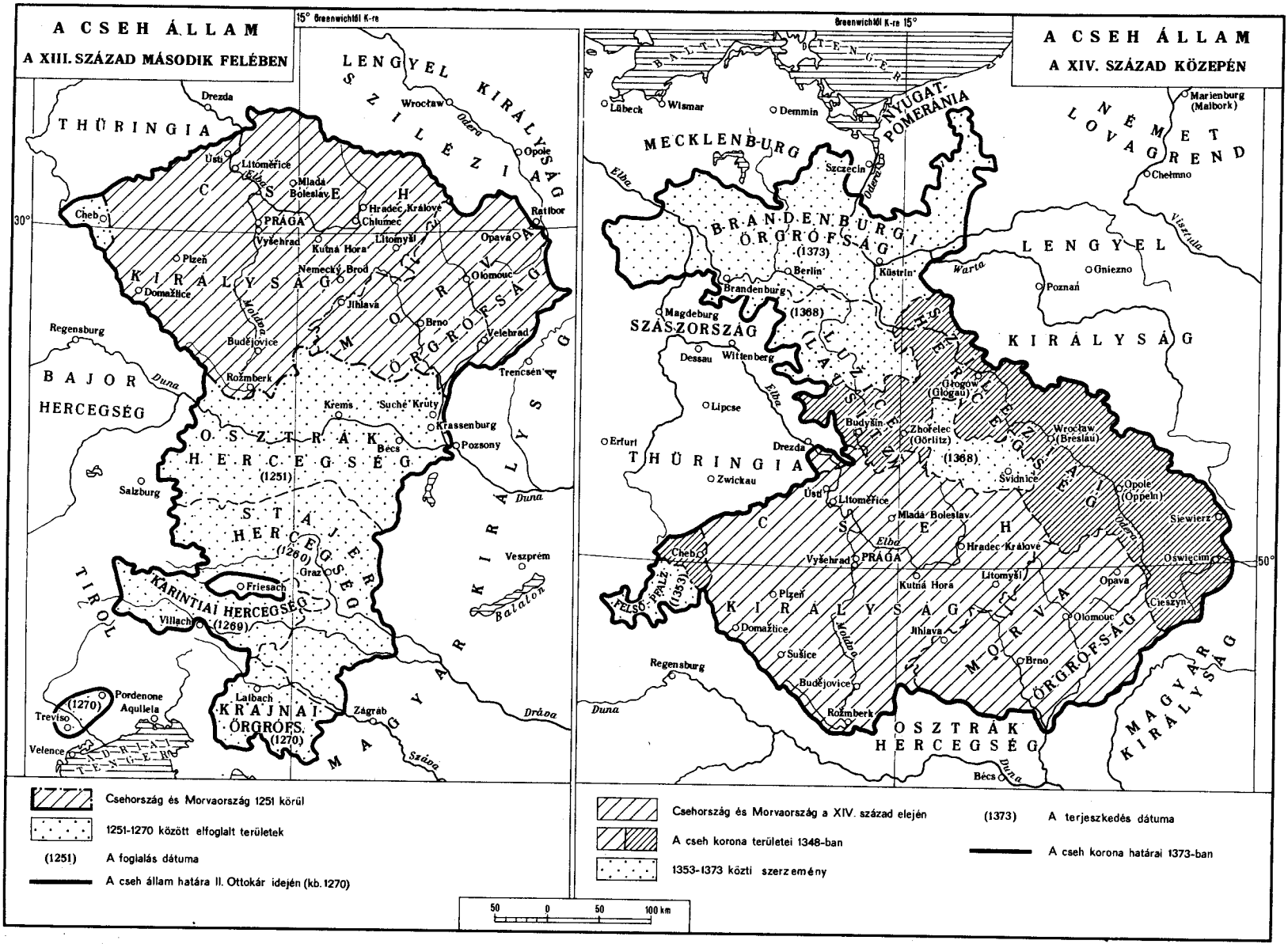
A CSEH ÁLLAM
A XIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
15° Greenwichtől K-re
LENGYEL KIRÁLYSÁG
SZILÉZIA
THÜRINGIA
Drezda
Wrocław
Odera
Opole
Ústí
Litoměřice
Elbe
Mladá Boleslav
CSEH
Hradec Králové
Cheb
PRÁGA
Chlumec
Ratibor
30°
Vyšehrad
Kutná Hora
Litomyšl
Opava
Plzeň
Nemecký Brod
Olomouc
KIRÁLYSÁG
Domažlice
Jihlava
MORVA
ŐRGRÓFSÁG
Brno
Regensburg
Budějovice
Velehrad
Trencsén
Rožmberk
Duna
BAJOR
HERCEGSÉG
Krems
Suché Krúty
Krassenburg
OSZTRÁK
HERCEGSÉG
(1251)
Bécs
Pozsony
Salzburg
STÁJER
HERCEGSÉG
(1260)
Graz
Veszprém
Balaton
TIROL
Friesach
KÁRINTIAI HERCEGSÉG
(1269)
Villach
Pordenone
(1270)
Aquileia
Treviso
Velence
Laibach
KRAJNAI
ŐRGRÓFS.
(1270)
Zágrab
Dráva
MAGYAR KIRÁLYSÁG
Száva
Csehország és Morvaország 1251 körül
1251-1270 között elfoglalt területek
(1251) A foglalás dátuma
A cseh állam határa II. Ottokár idején (kb. 1270)
Greenwichtől K-re 15°
A CSEH ÁLLAM
A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉN
BALTI-TENGER
Lübeck
Wismar
Demmin
NYUGAT-POMERANIA
MECKLENBURG
Elba
Szczecin
Odera
BRANDENBURGI
ŐRGRÓFSÁG
(1373)
Berlin
Küstrin
Brandenburg
(1368)
Magdeburg
SZÁSZORSZÁG
Dessau
Wittenberg
Elba
Lipcse
Erfurt
THÜRINGIA
Zwickau
Drezda
Budyšín
Zhořelec
(Görlitz)
(1368)
Grogów
(Glogau)
Wrocław
(Breslau)
Svidnice
Ústí
Litoměřice
Mladá Boleslav
CSEH
Elba
Hradec Králové
Cheb
Vyšehrad
PRÁGA
Kutná Hora
Litomyšl
Opava
Opole
(Oppeln)
Siewierz
Oświęcim
50°
Odera
FELSŐ-PFALZ
(1353)
Plzeň
KIRÁLYSÁG
Domažlice
Šušice
Jihlava
MORVA
ŐRGRÓFSÁG
Olomouc
Cieszyn
Regensburg
Budějovice
Brno
Duna
Rožmberk
OSZTRÁK
HERCEGSÉG
Bécs
Duna
MAGYAR KIRÁLYSÁG
Marienburg
(Malbork)
NÉMET LOVAGREND
Chełmno
Visztula
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Gniezno
Warta
Poznań
NAGY-LENGYELORSZÁG
Csehország és Morvaország a XIV. század elején
A cseh korona területei 1348-ban
1353-1373 közti szerzemény
(1373) A terjeszkedés dátuma
A cseh korona határai 1373-ban
50 0 50 100 km

metországból hozzájuk érkező feudális urakat szövetségeseiknek tekintették. A katolikus papság, valamint a Csehországba beszivárgó német urak itt saját befolyásuk növelésére törekedtek, s ezt nem a cseh állam erősítésével, hanem ellenkezőleg, meggyengítésével kívánták elérni. Csehországba betelepedtek az egyházi lovagrendek is, a német lovagrend és a templomosok. Megvetették a lábukat az ún. „kolduló" szerzetesek, a Ferenc-rendiek és a Domonkos-rendiek is.

A német telepesek számára sok faluban bevezetett „német jog" a későbbiekben igen káros következményekkel járt a cseh parasztság számára. Ott, ahol ezt bevezették, felszámolták a falu közösségi jogok maradványait is, amelyek eszközül szolgálhattak a feudális kizsákmányolás ellen vívott harcban. A „német jogon" élő falvakban a cseh parasztok adóinak mértéke a földbirtokostól függött, s rendszerint igen magas volt. Néhányszor pedig, hogy helyet biztosítsanak a német telepeseknek, a cseh parasztokat áttelepítették más helyekre, ahol azután teljesen jobbággyá váltak.

A németek behatoltak a régi cseh városokba, és a XIII. század folyamán új városokat is alapítottak. Ezekben kialakult a privilégiumokkal rendelkező, többnyire németekből álló patriciátus, amely az egyszerű lakossággal szemben mind gazdasági, mind pedig politikai szempontból uralkodó helyzetet foglalt el. A városoknak ez a privilegizált német lakossága, továbbá a német földesurak és az egyház Csehországban szinte „államot alkotott az államban". Ilyen körülmények között a csehországi német telepítések, jóllehet a paraszti és kézműves lakosság megnövekedésének bizonyos pozitív jelentősége is volt, nagy kárt okoztak az ország termelőerői további fejlődése szempontjából. S ezt igen erősen érezték a cseh tömegek. A cseh parasztságnak és a városi alsóbb rétegeknek a feudális kizsákmányolás ellen vívott harca gyakran az idegen erőszak elleni küzdelem jellegét öltötte.

A CSEH ÁLLAM A XIII. SZÁZADBAN

Az egyes országrészek között megélénkülő gazdasági kapcsolatok a XIII. század elején a királyi hatalom megerősödéséhez, s a főnemesség politikai önállóságának meggyengüléséhez vezettek. A cseh királyi hatalom már I. Ottokár és I. Vencel (1230—1253) idején növekedni kezdett, s e téren további jelentős eredményeket értek el a XIII. század második felében uralkodó királyok, II. Ottokár (1253—1278) és II. Vencel (1278—1305). II. Ottokár erélyes kézzel visszavette a korábban úri kézre került királyi birtokokat *(reductio)*. A központi befolyás növelésével megkísérelte a helyi közigazgatás átszervezését is. Ebben az időben megnövekedett Csehország nemzetközi tekintélye is, az ország Közép-Európa nagy feudális államává vált. 1212-ben I. Ottokár elérte, hogy II. Frigyes császár elismerte Csehország függetlenségét.

1241—1242-ben Csehországot, akárcsak Magyarországot és Lengyelországot, megtámadták a tatárok. Batu hordái nagy pusztításokat vittek véghez Morvaországban. I. Vencel cseh király azonban felhasználva azt a körülményt, hogy a tatárok fő erőit meggyengítette az orosz nép ellenük viselt harca, meg tudta állítani további előnyomulásukat. Különösen erőssé vált a cseh állam II. Přemysl Ottokár alatt, aki visszaszerezte a Hohenstaufenek által elragadott Cheb vidékét, majd Csehországhoz csatolta Ausztriát és a Dunától délre elterülő szláv földeket: Stiriát, Karinthiát és Krajnát. Ezt a nagy szláv államot, amely az Elba és az Odera forrásvidékétől az Adriai-tengerig terjedt, II. Ottokár súlyos háborúkban megvédte IV. Béla magyar király ellen.

A küzdelemben a magyar király oldalán állt Dániel halics-volhiniai fejedelem, aki nagy érdeklődést tanúsított Közép-Európa sorsa iránt. 1253-ban IV. Bélával együtt hadjáratot indított Csehországba. A hagyományos cseh—orosz barátság megsértése azonban elégedetlenségre vezetett a halicsi fejedelemségben. „Nem volt még korábban senki sem az orosz földön — írta a halics-volhiniai évkönyv szerzője —, aki a cseh föld ellen harcolt volna, sem a vitéz Szvjatoszláv, sem szent Vlagyimir." Ez az elégedetlenség a halicsi fejedelmet politikája megváltoztatására késztette. A magyar és a cseh feudális urak közötti versengés során a cseh királyt részesítette előnyben, és segítséget

II. Vencel pecsétje
XIII. század

nyújtott neki IV. Béla legyőzéséhez. Még következetesebb baráti politikát folytatott Csehországgal Dániel utódja, Halicsi Lev. A már említett évkönyv szerint Lev II. Vencelhez utazott, s „élete végéig" tartó békét kötött vele, majd drága ajándékokkal hazatért.

A XIII. század hetvenes éveiben már megmutatkoztak a német kolonizáció káros politikai következményei. A német patríciusok által vezetett városok nem válhattak a központosított cseh állam támaszaivá. A német fejedelmek rossz szemmel nézték a cseh állam megerősödését és csehországi megbízottaik, a katolikus papság és a „kolduló" barátok segítségéhez folyamodtak, akik azután nemcsak hogy koalíciót szerveztek II. Ottokár ellenségeiből, hanem segítséget nyújtottak azoknak a király ellen lázadó cseh főuraknak is, akiknek élén a főrendek közé tartozó Vitkovičok álltak.

1278-ban a cseh király seregei Moráviában, a Dürnkrut (Morvamező) melletti csatában vereséget szenvedtek, s maga a király is elesett. Ezután Habsburg Rudolf császár elfoglalta Stiriát, Karinthiát és Krajnát, majd Morvaországot is. Csehország ennek ellenére továbbra is erős állam maradt, s politikája nagy befolyást gyakorolt Közép-Európa ügyeire. A Habsburgok kénytelenek voltak beleegyezni, hogy II. Vencel idején Csehország és Lengyelország egy államban egyesüljön.

A KORAI CSEH KULTÚRA

A kialakulóban levő cseh nép kultúrájának közös vonásai már a VII—IX. században is megmutatkoztak, akkoriban, amikor születőben volt a közös cseh nyelv. Az írásbeliség megjelenése előtt a cseh nép szellemi kultúrája a folklórban, a mondákban és dalokban jutott kifejezésre. A népi hagyomány Přemyslt, az első cseh fejedelmet Stadica faluból származó egyszerű földművesnek ábrázolta. A testvére, Boleslav által meggyilkolt Vencel fejedelem X. századból származó legendája megrajzolja a csehországi feudális belharcok képét, megfesti a csehek életét, ruhájukat, házukat, berendezési tárgyaikat. Ez a legenda a legrégibb írott forrás Csehország történetére vonatkozólag, Cirill és Metód legendáján kívül. Ószláv nyelven írták, de igen sok cseh szót és kifejezést tartalmazott. A IX. században létrejött szláv nyelvű egyházi irodalom jelentősége abban áll, hogy elősegítette a szláv szokások, a pogány szertartásokkal kapcsolatos énekek megőrzését, s később egyik harci eszközévé vált a cseh népnek az idegen agresszió és a német telepítéseket ideológiailag támogató katolikus egyház elleni harcában.

A népi hagyomány és a népdalok a korai cseh kultúra önállóságáról tanúskodnak. Ezek váltak egyik forrásává az első cseh történetíró, a prágai Szent Vit-székesegyház kanonokja, Kozmas (1045—

1125) munkájának. A prágai Kozmas három könyvből álló krónikája a XII. század elejének egyik legkiválóbb kulturális emléke. Szerzője jól ismerte a klasszikus és a szláv mitológiát, korának egyik legnagyobb utazója és írója volt. Kozmas Csehország korai történetét az uralkodó osztály szempontjából nézte. Krónikájában azonban kifejezésre jutott a népnek „tejjelmézzel folyó" szülőföldje, a bőséget nyújtó és nagylelkű természet iránti szeretete. Kozmas munkáját áthatja a gyűlölet Csehország ellenségeivel szemben, világosan érződik benne az ellenséges érzület a német uraknak Csehországba való behatolásával szemben, amely már az író korában megkezdődött.

Szent Márton temploma
A Prága melletti Vyšehradon. 1100 körül

A X—XIII. században tovább fejlődött mind az egyházi, mind a világi építkezés, továbbá a templomi falfestészet. A cseh művészet rokonságot mutat a délszláv, a bizánci és az óorosz munkákkal. Igen közel áll a délszláv és a bizánci építészethez a IX. században épült hradištěi templom és más városokban található székesegyházak. A fából készült XI—XII. századi falusi építmények pedig leginkább az óorosz mintákra hasonlítanak. A XI—XIII. századi cseh templomi falfestészet a bizánci formák kétségtelen hatását mutatja. A képek azonban a cseh történelem eseményeit örökítik meg. Nagy helyet foglalnak el a festészetben a Přemysl-dinasztia első tagjai uralkodásának idejéből származó témák. A fejedelmi család tagjait a templomi képeken magas, erős és jól felfegyverzett embereknek ábrázolják. Bizánci hatás mutatkozik a X—XI. században vert pénzek fejábrázolásain is.

A XII—XIII. századi német betelepülést az udvari körök és az arisztokrácia elnémetesedése kísérte. A német nyelv a királyi udvar és a főúri várkastélyok hivatalos nyelvévé vált. A német feudális életmód mellett a német lovagi irodalom is behatolt a cseh főnemesség körébe. A cseh kultúra azonban sikeresen szállt szembe az idegen befolyással. A cseh nyelv mindenütt használt népi nyelv maradt a legintenzívebb német kolonizáció idején is. E tényt figyelembe kellett vennie még a csehországi katolikus papságnak is. A XII—XIII. században az istentiszteleti könyvekben és a latin szótárakban megtaláljuk a cseh nyelvű széljegyzeteket, *glosszák*-at. Létrejött a cseh lovagi irodalom is. A XIII. század végéről származó lovagregényekben nagy helyet foglalnak el II. Přemysl életének és hódításainak részletei. A XIII. században megjelenő drámai műfajban, a zenével kísért népi jelenetekben uralkodóvá vált a cseh nyelv. A cseh kultúra tehát az elnémetesítésre irányuló kísérletek ellenére sikeresen fejlődött.

2. LENGYELORSZÁG A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS KORÁBAN

A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE

A lengyelországi feudális viszonyok fejlődése a termelőerők lassú, de mégis észrevehető növekedésén alapult. Birtokba vették az addig műveletlen földeket, mindenütt elterjedt a háromnyomásos gazdálkodás, tökéletesedett a föld ekés művelése, új városok keletkeztek. A XI—XIII. században gyorsan növekedett a világi és egyházi földbirtok, elsősorban a szabad faluközösségi parasztok földjeinek megszerzése révén. A fejedelmi birtokok viszont jelentősen csökkentek. A fejedelmek a többi feudális urak támogatását keresve, nagy földadományokat tettek nekik. Különösen gyorsan növekedtek az egyházi birtokok. Így pl. a XII. században a gnieznói érsekségnek 87 faluja volt. A XII—XIII. században a parasztok túlnyomó többsége már függő viszonyban állt a nagybirtokosoktól; jobbággyá vált és feudális kötelezettségekkel tartozott urainak. A territoriális faluközösségek *(opole)* már nem voltak szabadok, mert uraktól függő jobbágyközségekké váltak, noha továbbra is volt bizonyos szerepük abban a harcban, amelyet a parasztok földjeik és jogaik megvédéséért vívtak. Rabszolgákat most már csak házicselédként alkalmaztak a nemesi udvarházakban.

Lengyel lovag
Pecsét. XIII—XIV. század

A feudális kötelezettségek fő formája a XII—XIII. században a természetbeni járadék volt. A paraszt ekeadót, bivalyadót, kapuadót és füstadót fizetett. A paraszt a *narzaz*-nak nevezett adót állatokkal, a *sep*-et pedig gabonával fizette. Az *opole* nevű külön illetéket az egész faluközösség rótta le, mégpedig marhákkal. A faluközösségnek ezenkívül el kellett tartania a fejedelmet és kíséretét, ha utazott az országban. Ezt a terhes kötelezettséget *stan*-nak nevezték. Rendkívül nyomasztó volt a parasztok számára az a sokágú kötelezettség is, amely a várak, utak, hidak munkálataival, továbbá a hadsereg élelmezésével stb. kapcsolatban terhelte őket.

A feudális urak gazdasági hatalmának növekedése erősítette politikai befolyásukat. A XII. század közepétől kezdve a nagybirtokosok, elsősorban az egyháziak, egyre több olyan privilégiumot szereztek a fejedelmektől, amelyek jogilag is biztosították adózási és bíráskodási immunitásukat. Az urak politikai jogainak kiszélesedése rendszerint a feudális járadék további növeléséhez vezetett, és így rontott a parasztok helyzetén. A parasztok megszöktek, felgyújtották a nemesi udvarházakat, nem voltak hajlandók dolgozni az urak számára. A parasztoknak a feudális elnyomás elleni harcáról tanúskodik a XIII. század közepéről származó „Lengyel jog" című szokásjogi gyűjtemény.

A VÁROSOK NÖVEKEDÉSE

A XII—XIII. században Lengyelországban tovább fejlődött a kézművesség. A már meglevő iparágakban, a fazekasságban, az ötvösöknél, a vasöntőknél és a fafeldolgozó iparban tökéletesedtek a technikai eljárások. Új városi iparágak jöttek létre. Így a fémtárgyakat készítő kézművesek közül kiváltak a lakatosok, a fegyverkovácsok stb. A XIII. században igen nagy eredmények tapasztalhatók a posztókészítés terén is.

Fejlődtek és erősödtek a lengyel városok, s jelentős kézműves és kereskedelmi központokká váltak. Egy arab utazó, Idriszi, aki a XII. században meglátogatta Lengyelországot, így ír: „Nagy ország ez, sok folyó szabdalja keresztül, mindenütt városok és falvak találhatók. Nagyobb városai: Krakkó, Gniezno, Nakło, Sieradz — mind szép, virágzó és híres városok, mivel tudományokban és vallásban jártas emberek s rendkívül ügyes és mesterségükben tapasztalt iparosok lakják." Kibővült a belkereskedelem, megerősödött az árucsere a városok és a körülöttük fekvő vidéki körzetek között, fejlődött a pénzforgalom. A városok lakossága azonban továbbra is foglalkozott mezőgazdasági termeléssel. A polgároknak voltak szántóföldjeik, konyhakertjeik, rétjeik, és háziállatokat is tenyésztettek. Az említett Idriszi szerint Lengyelország egyik legnagyobb városa, Krakkó, „nagyszámú épületeiről, piacairól, szőlőiről és kertjeiről volt híres".

A külkereskedelemben, amelyben továbbra is nagy szerepet játszottak az Oroszországgal való kapcsolatok, jelentős helyet foglalt el a nagyobb központokon, Krakkón, Wrocławon átvezető közvetítő kereskedelem. A kézművesség és a kereskedelem fejlődését Lengyelországban akadályozta az a körülmény, hogy a városok a fejedelemtől függtek, s feudális járadékot, valamint vámokat fizettek neki. Van alapunk annak feltételezésére, hogy a városoknak a feudális függőségből való felszabadulásért s a városi privilégiumok megszerzéséért folytatott harca a XII. század végétől kiéleződött.

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS KEZDETEI LENGYELORSZÁGBAN

A XI. század 40—70-es éveiben, az 1037—1038. évi parasztfelkelés kegyetlen leverése után a fejedelmi hatalom némileg erősödött Lengyelországban. A felkeléstől megrettent urak ideiglenesen a fejedelem köré tömörültek, s a központi hatalom erejét a jobbágyviszonyok további megerősítésére igyekeztek felhasználni. Így volt ez I. vagy Újjáépítő Kázmér (1039—1058) és fia, II. vagy Merész Boleszláv (1058—1079) idején.

Ebben az időben Lengyelország nemzetközi helyzete megjavult. Felhasználva a IV. Henrik császár és a VII. Gergely pápa között folyó küzdelmet, az ország megszabadult a német függőségtől. II. Boleszláv helyzete annyira megerősödött, hogy 1076-ban felvette a királyi címet. Külpolitikája többször a római kúria agresszív terveinek szolgálatába állt. 1069-ben II. Boleszláv hadjáratot indított Kijev ellen, s az ottani nagyfejedelmi trónra visszaültette rokonát, a kijeviek által elűzött Izjaszlávot. Kijevben a lengyel csapatok raboltak és erőszakoskodtak, úgyhogy végül a felkelő kijeviek a város elhagyására kényszerítették Boleszlávot. A pápai legátusokkal folytatott tárgyalások után, 1077-ben, Boleszláv ismét segítséget nyújtott Izjaszlávnak a kijevi nagyfejedelmi trón visszaszerzésében.

Az egyre erősödő lengyel főurak elégedetlenek voltak Boleszláv uralmával. A nagyurak, az ún. „hatalmasok", mind gazdasági, mind pedig politikai tekintetben megerősödve, nem tartották szükségesnek az erős fejedelmi hatalmat. Összeesküvést szerveztek II. Boleszláv ellen, s ebben a német birodalom és Csehország támogatását is élvezték. Boleszláv testvérét, I. Władysław Hermant ültették a lengyel trónra (1079—1102), akinek uralma alatt Lengyelországot a főurak egy kis csoportja kormányozta. A feudális belharcok meggyengítették az államot, s ennek következtében megkezdődött kisebb fejedelemségekre való felbomlása. III. Ferdeszájú Boleszláv (1102—1138) azonban ideiglenesen ismét megteremtette a lengyel földek politikai egységét, amit elősegített a német feudális urak támadása elleni védekezés. V. Henrik német császár 1109-ben hadjáratot indított Lengyelország ellen, de az országban az egész nép ellenállásába ütközött. Mialatt a polgárok hősiesen védelmezték az ostromlott városokat, a német lovagsereg hátában parasztcsapatok harcoltak. V. Henrik kénytelen volt visszavonulni Lengyelországból.

Miután III. Boleszláv visszaverte a német urak támadását, harcot indított a közben önállóvá vált Nyugat-Pomeránia Lengyelországgal való egyesítéséért. A harc 1122-ben sikeresen végződött.

Ez alkalommal III. Boleszlávnak nemcsak Pomerániát sikerült országához csatolnia Wolin, Kołobrzeg, Szczecin stb. városokkal, hanem a balti szlávok területének egy részét is. III. Boleszláv halála után azonban véglegesen megkezdődött a feudális széttagolódás Lengyelországban. Ennek jogi megfogalmazását Ferdeszájú Boleszláv ún. „statútuma" (1138) szolgáltatta. Ennek értelmében a lengyel államot felosztották III. Boleszláv fiai között. A legidősebb közülük, II. Władysław, Sziléziát, Mieszko Nagy-Lengyelország nagy részét Poznań városával, valamint Kujávia egy részét, Göndör Boleszláv Mazóviát, Henrik pedig a sandomierzi és lublini tartományt kapta. A statútum bevezette a szeniorátus elvét. A királyi család legidősebb tagja kapta meg a főhatalmat nagyfejedelmi címmel. Fővárosa Krakkó volt. Saját részfejedelemsége mellett megkapta még a mindenkori nagyfejedelem területét is, amely a krakkói, sieradzi, továbbá a łęczycai tartományból, Kujávia egy részéből Kruszwica városával, valamint Nagy-Lengyelország egy részéből, Kalisz és Gniezno városokkal, állt. A részfejedelmek hatalmát a nagyfejedelmi jogkör korlátozta.

Minthogy a lengyel állam egyes részei között ebben az időben csak gyenge gazdasági kapcsolatok álltak fenn, a feudális főnemesség megerősödése politikai széttagolódáshoz vezetett. Az egyes területek gazdasági és politikai elkülönülése ellenére azonban a nép körében megmaradt Lengyelország, a lengyel nép egységének tudata. A feudális széttagolódás kora természetesen Lengyelország politikai hanyatlását jelentette. A politikailag megoszlott Lengyelország nem tudott szembeszállni sem a német urak, sem pedig a mongol-tatárok agressziójával.

Azok a belharcok, amelyek III. Ferdeszájú Boleszláv fiai között a nagyfejedelmi trón megszerzéséért folytak, súlyos következményekkel jártak Lengyelországra nézve. Ugyanebben az időben megerősödtek a német urak támadásai az Elba menti és a Balti-tenger partján élő szlávok ellen. Medve Albert őrgróf 1157-ben megszerezte Branibort, a lengyel határ közelében fekvő fontos stratégiai pontot, s még ugyanebben az évben I. Barbarossa Frigyes császár támadásba lendült a

A gnieznói székesegyház ajtajának domborműve
Részlet. XII. század

lengyelek ellen. A császár elleni harcban a lengyel fejedelmek vereséget szenvedtek. A XII. század hatvanas-hetvenes éveiben a német urak véglegesen leigázták az Elba menti szlávokat. Az elfoglalt szláv területeken létrehozták a brandenburgi őrgrófságot, amely állandóan agresszív politikát folytatott. Ez a körülmény igen kedvezőtlen hatással volt a feudális széttagoltságban élő Lengyelország nemzetközi helyzetére. A legnehezebb helyzetbe a nyugati lengyel területek, Pomeránia és Szilézia kerültek. Nyugat-Pomeránia fejedelme 1181-ben a német császár hűbéresévé vált. Lengyelország nemzetközi helyzete rendkívül megromlott az után, hogy a német lovagrend a Balti-tenger partján letelepedett. A lovagokat 1226-ban Konrád mazóviai fejedelem hívta be, mert a poroszok elleni harcban a rend támogatására számított. A pápa minden eszközzel segítette a német urak által létrehozott rabló lovagrend megerősödését, s egy 1234-ben kiadott bullában a rend területének nyilvánította a poroszoktól elhódított földeket. A német lovagrend, a poroszokat tűzzel-vassal irtva,

rövidesen erős államot hozott létre területükön, amely a pápai kúria és a német birodalom védelme alatt állt.

1237-ben a pápa közbenjárására a német lovagrend és a Balti-tenger keleti partjait elfoglaló kardhordozók rendje egyesült. A német lovagrend és Brandenburg megerősödése rendkívül nagy veszélyt jelentett Lengyelország számára, minthogy két oldalról harapófogóba fogták az országot, amelyet ráadásul a mongol-tatárok támadása is rendkívül meggyengített. A tatárok 1241-ben hatoltak be Lengyelországba, és Sandomierzen, Wiślicán és Krakkón keresztül Sziléziába nyomultak. A legnicai (liegnitzi) csatában szétverték a sziléziai urak csapatait, majd a tartományt elpusztítva Morvaországon keresztül Magyarország felé vonultak. A tatár támadások, amelyek 1259-ben és 1287-ben megismétlődtek, a lengyel területek súlyos pusztításával jártak.

A NÉMET KOLONIZÁCIÓ

A XIII. század közepétől kezdve Lengyelországba is kezdtek behatolni a német telepesek. Becsalogatásukban jelentős szerepet játszott a katolikus egyház, különösen pedig a kolostorok. A jövevényeket elsősorban a lakatlan, erdőirtásra szoruló földekre telepítették. A jövedelmeiket növelni kívánó fejedelmek és urak ugyancsak támogatták a német telepítést. A német parasztok telepesek száma azonban jelentéktelen volt. Az ország belső kolonizációjában, a szűzföldek feltörésében, az erdők szántóföldé alakításában a fő szerepet a lengyel parasztság játszotta. Jelentősebb volt a német telepesek száma a városokban.

A lengyel urak támogatták a németeknek az uralmuk alatt álló városokba való letelepedését, mivel az ipar növekedése fokozta pénzbeli bevételeiket. Ugyanezek a lengyel urak, akik támogatták a német telepesek városi letelepedését, ugyanakkor harcoltak a lengyel parasztoknak a városokba való szökése ellen. A lengyel városok német kolonizációjának folyamata a legnagyobb méreteket a nyugati területeken érte el. A sziléziai városok egy részében (Złota Góra, Środa) a német lakosság túlsúlyba került.

A városi polgárok a városi jogok és privilégiumok megszerzéséért vívott harcban a németországi városi jogot tekintették mintaképnek. Ez volt az ún. „magdeburgi városi jog", amely a német városokban a feudális urak elleni harcban született meg, s most a lengyel viszonyokra alkalmazták. Az új jog szerint lehetővé vált a városi lakosság számára, hogy maga szervezze meg a városi törvényszéket. Ugyanekkor jogot kaptak arra, hogy beszedjék az adókat. A „magdeburgi joggal" rendelkező városok lakossága a fejedelemnek pontosan meghatározott pénzösszeget, ún. *czynsz*-et (censust) fizetett, és még néhány más kötelezettséggel is tartozott. Ezen túl a polgárok az egyház számára is fizettek tizedet. A város élén a fejedelem által kinevezett *wójt* állt. A wójt törvénykezési és közigazgatási hatalommal rendelkezett. Ítélni azonban csak a városi polgárokból álló esküdtekkel, az ún. *lawnik*-okkal ítélhetett. A főbenjáró ügyekben azonban az ítélkezési jogot megtartotta a fejedelem. Ugyancsak ő kapta meg a kereskedelmi vámokat is. A város kereskedő-iparos rétege alkotta a városi közösséget, a *gmina*-t. A városban élő papok, hivatalnokok és lovagok nem tartoztak e közösségbe.

AZ ÁRU- ÉS PÉNZVISZONYOK FEJLŐDÉSE ÉS A FEUDÁLIS PÉNZJÁRADÉKRA VALÓ ÁTTÉRÉS

A lengyel városok lakossága körében egyre jobban előrehaladt a társadalmi rétegződés. A városokban három réteg alakult ki. Az elsőt, a felső réteget a patríciusok alkották. Ezek az olyan nagy lengyel városokban, mint Poznań, Krakkó és Wrocław, többnyire gazdag német kereskedőkből és iparosokból kerültek ki, s az ő kezükben volt a város igazgatása. A középső réteg, a kézművesek és kereskedők, többnyire lengyelek, részesedtek ugyan a városi jogokban, de nem vettek részt a város

igazgatásában. Végül pedig a harmadik réteget a városok szegény lakossága, a mesterlegények, inasok és kiskereskedők alkották, akiknek semmiféle joguk nem volt. A városi lakosság nemzeti összetétele rányomta bélyegét a lengyel városokon belül folyó harcra, amelyben társadalmi és nemzeti ellentétek fonódtak össze.

Az árutermelés és a pénzviszonyok kifejlődése következtében jelentős változásokra került sor a lengyel falvakban is. Itt is megtörtént az egységes és szabályozott úrbérre, a czynszre való átállás, amit pénzben és termékekben fizettek. Ugyanekkor a lengyel falvakban is elterjedt az ún. „német jog", hasonlóan ahhoz a joghoz, amely a lengyel városokban volt érvényben (Németországban ilyen falusi „német jog" nem létezett). A „német jogot" elsősorban azok a telepes parasztok kapták meg, akik a műveletlen földeket művelhetővé tették és ott letelepedtek. Az úrbéren kívül a parasztok még egyházi tizedet is fizettek, és különféle kötelezettségekkel tartoztak az államnak is. A „német joggal" élő parasztok öröklődő joggal földet kaptak, s faluközösséget, gminát alkottak. Ennek élén a földesúr által kinevezett *soltész* állt. Ő szedte be az adókat, s ő ült törvényt az esküdtekkel, lawnikokkal. A felsőbb ítélkezési jog azonban a földesurat illette. A feudális járadék új formái és az új falusi jog érdekeltté tették a lengyel parasztokat munkájukban, és így elősegítették a termelőerők növekedését.

KULTÚRA

A feudális széttagolódás megnehezítette az egyes lengyel területek közti kulturális érintkezést. Negatív tényező volt, fékezte a XIII. században az önálló lengyel kultúra fejlődését a német lovagi, valamint kereskedői kolonizáció, továbbá a pápaság és a német feudális kultúra reakciós hatása. Ez a hatás elsősorban az uralkodó osztály felső rétege körében mutatkozott. A nagyurak, valamint a lengyel városok gazdag felső rétege (többségükben németországi jövevények) megvetették a lengyel kultúrát, s szívesen átvették a külföldi szokásokat és az idegen nyelvet. A hivatalos iratokban és az irodalomban osztatlanul uralkodott a nép számára idegen latin nyelv.

A lengyel nép nagy tömegei ezzel szemben megőrizték eredeti kultúrájukat. A német feudális agresszió erősödése következtében e rétegekben növekedett és megerősödött az egységes lengyel nép tudata. Kifejezésre jutott ez a kor néhány latin nyelvű irodalmi emlékében is. Ezek a motívumok világosan megmutatkoznak a XIII. század legkiválóbb irodalmi munkájában, Wincenty Kadłubek latin nyelvű krónikájában. Ezen a lengyel történetet tárgyaló munkán vörös fonalként húzódik végig a lengyel nép múltjának dicsőítése, annak a kornak a dicsérete, amikor Lengyelország még egységes ország volt. A krónika ennek köszönhette népszerűségét a középkorban.

A XIII. századból származik a két legrégibb ránk maradt lengyel nyelvű emlék, a „Kazania świętokrzyskie" és a „Bogurodzica" című himnusz. A XIII. században a városokban megszervezték az ún. plébániai iskolákat, amelyekben a városi ifjúság tanult. A tanítás még mindig latinul folyt, de egyre jobban elismerték a lengyel nyelvű oktatás szükségességét. Kifejezésre jutott ez többek között a XIII. század második feléből származó zsinati határozatokban is.

A XII—XIII. században tovább fejlődött a lengyel építészet és a képzőművészet. Az egyházi építészetben még mindig a román stílus uralkodott, de a XIII. században már terjedni kezdett a gótika is. A korai gótika kiváló alkotása a krakkói Szentháromság-templom, valamint a sandomierzi Szent Jakab-templom. Megváltozott a templomok belső kiképzésének jellege. A fa- és csontfaragás átadta helyét a falfestményeknek. A kor művészi freskói megmaradtak a sulejówi kolostorban. Az egyházi építészet mellett tovább fejlődött a világi is. A szilárd kőfalakkal megerősített városokban szép épületeket emeltek. Magas művészi színvonalat értek el a könyvdíszítés lengyel mesterei is.

XXX. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A IX—XIII. SZÁZADBAN

A magyar állam korábban szlávok által lakott területen jött létre, és ezek fejlettebb társadalmi szervezete nagy hatást gyakorolt a magyar törzsek életére. Az erős központi hatalommal rendelkező magyar kora feudális állam a XI. század fordulóján jött létre, s egészen a XIII. századig állt fenn. Ekkor megkezdődött az ország feudális széttagoltságának korszaka.

A MAGYAR TÖRZSEK BEHATOLÁSA A DUNA ÉS TISZA VIDÉKÉRE

A harcias magyar nomád pásztortörzsek a IX. század kilencvenes éveiben hatoltak be a Duna középső folyásának és a Tiszán inneni vidéknek a nagymorva birodalomhoz tartozó részeire. A források szerint kb. ugyanekkor jelentek meg a magyarok Kelet-Erdélyben is. A Duna—Tisza vidékén történt letelepedés előtti időkre vonatkozólag nincsenek megbízható adataink a magyar törzsek életéről. Viszont a tudósoknak azok a megállapításai, amelyek elsősorban az összehasonlító nyelvtudomány adatain alapulnak, hitelesnek látszanak. Ezek szerint a magyar törzsek a legrégibb időktől a IX. század elejéig az Urál-hegység középső részei, valamint a Káma és Volga között elterülő vidéken pásztorkodtak. A magyarok, akik tulajdonképpen az említett vidéken élő ugor törzsekhez tartoztak, vándorlásaik közben érintkeztek és összeütközésbe kerültek különféle török törzsekkel.

A magyarok vándorlását elsősorban a társadalmi fejlődésükben végbemenő változások magyarázzák. A nomád pásztorkodást űző s az ősközösségi rendben élő magyarok között már a IX. században különbségek keletkeztek az egyes rétegek helyzetében, és kiemelkedtek az anyagi javakat kisajátító, saját vagyonuk növelésére törő törzsfőnökök. További gazdagodásukat szolgálta a magasabb fejlettségi fokon álló szomszédos földműves népek megtámadása és kirablása.

A nomád magyarok állandó háborúi és hadjáratai szükségessé tették, hogy erős törzsszövetségbe tömörüljenek. A hét törzsből álló törzsszövetségnek, a törzsfőnökökön kívül, közös hadvezére is volt. A vezér megkapta a királynak járó tiszteletet, de nem volt joga beavatkozni a törzsek belső életébe. A vezért a törzsfőnökök és a nemzetségfők közösen választották.

A IX. század végén a Közép-Duna-szakasz irányába indított hadjárat eredményeként a magyarok meghódították a már hanyatlás állapotában levő nagymorva birodalom déli vidékeit, továbbá a Duna és a Tisza közét. Ezután az Adriai-tenger partja felé folytatták útjukat. A szlávok államai, amelyek a magyarok által később meghódított területen álltak fenn (a nagymorva birodalom és a pannóniai Pribina—Kocel-féle fejedelemség), hosszú időn át megvédték függetlenségüket a német feudális urak elleni harcban. A IX. század végén azonban a német uraknak és a katolikus papoknak

sikerült behatolniuk a szláv fejedelemségekbe, és befolyásuk alá vonták az uralkodó köröket. Ez a körülmény volt az egyik oka a dunai szlávok gyengeségének a hirtelen rájuk támadó nomádokkal szemben.

A magyarok, meghódítva a szláv területeket, eleinte rabságba vetették lakóikat, később azonban a földműves tömegeket meghagyták régi helyükön, hogy adó formájában szerezzék meg munkájuk gyümölcsét. A magyarok az erődök építésénél is dolgoztatták a szlávokat. A meghódított szlávok közül sokat magukkal vittek hadjárataikba. A szlávok azonban megőrizték belső rendjüket és önkormányzatukat.

A szlávok társadalmi szervezete sokkal magasabb színvonalon állt, mint a hódító magyaroké. Ennek hatása meg is mutatkozott az utóbbiakra. A magyarok lassan letelepedtek, és rátértek a földművelésre. Az a körülmény, hogy a magyarok uralkodó helyzetet foglaltak el egy olyan területen, ahol kialakulóban voltak a feudális viszonyok, elkerülhetetlenül a társadalmi tagozódás megerősödéséhez vezetett. A magyar törzsi arisztokrácia és a szabad magyarok tömegei között kiéleződtek az ellentétek. Azzal a feudalizációs folyamattal egyidejűleg, amely a X. században a magyar társadalomban is megkezdődött, előrehaladt a magyar vezető réteg és a szláv társadalomban kialakult felső réteg egységes feudális uralkodó osztállyá való összeolvadása. A szabad magyarok tömegei pedig, amelyek egyre szorosabb függésbe kerültek a feudális uraktól, a helyi parasztsághoz hasonló helyzetbe jutottak. Az alatt a körülbelül két évszázad alatt, amíg a feudális társadalom kialakult Magyarországon, eltűntek a győztesek és a legyőzöttek közti összes ellentétek.

Az egységes magyar nép kialakulásával egyidejűleg folyt a magyar és a szláv nyelv keveredési folyamata, melyből az első került ki győztesen. A magyar nyelvbe került szláv eredetű szavak a földművelés, az állattenyésztés, az ipar, a házi berendezési tárgyak, valamint a társadalmi és állami élet területén új fogalmak meghonosodását mutatják.

A KORA FEUDÁLIS ÁLLAM LÉTREJÖTTE

A hódítás következtében a magyar hadvezérek hatalmas anyagi gazdagsághoz és földekhez jutottak. Ily módon a katonai nemesség már a X. század első felében főúri réteget alkotott. Kezdetben ezek a főurak a rabszolgák számának szaporításában látták gazdagságuk növelésének forrását. A rabszolgákat a X. században a nyugat-európai támadások alkalmával szerezték. A X. század második felében azonban már megmutatkozott a rabszolgamunka nem kifizetődő volta, s a hadjáratok révén egyébként sem lehetett mindig rabszolgákat szerezni. A hadifoglyok beözönlése végleg megszűnt, miután 955-ben, a német és cseh seregek közös támadása során, a Lech-folyó menti ütközetben tönkreverték a magyarok hadait. Ugyanekkor a gazdasági szükségszerűség arra vezetett, hogy az urak rabszolgáikat feudális függésben levő parasztokká tegyék. Függésbe kerültek tőlük lassanként a közösségekben élő, még szabad magyarok is.

A magyar kora feudális állam a társadalom belső fejlődésének útján jött létre. De kétségtelen, hogy befolyással volt kialakulására a magyarok által elfoglalt területen előbb fennállt szláv állam, a Pribina—Kocel-fejedelemség is. Így a magyar hódítók megtartották a szláv *zsupa*-kat, azokat a territoriális faluközösségi szervezeteket, amelyeket később *comitatus*-oknak, megyéknek neveztek. A megyék élén külön tisztviselők álltak. A magyarok ezeket *ispán*-oknak (zsupánoknak) nevezték. Feltételezhetjük, hogy az első magyar dinasztia megalapítójának, Árpádnak idején, aki a IX. század végén és a X. század elején vezette a magyarok hadjáratát a Tisza vidékére, és bőkezűen „adományozta" a meghódított földeket az őt körülvevő uraknak, már létrejött a közös közigazgatási szervezet, és az összes megyéket az Árpád által kinevezett helytartók igazgatása alá rendelték.

A létrehozott államszervezet kezdetben elsősorban a leigázott szlávok ellen irányult. A magyarok körében az első időkben a nemzetségfők megtartották régi hatalmukat, s a nemzetségi

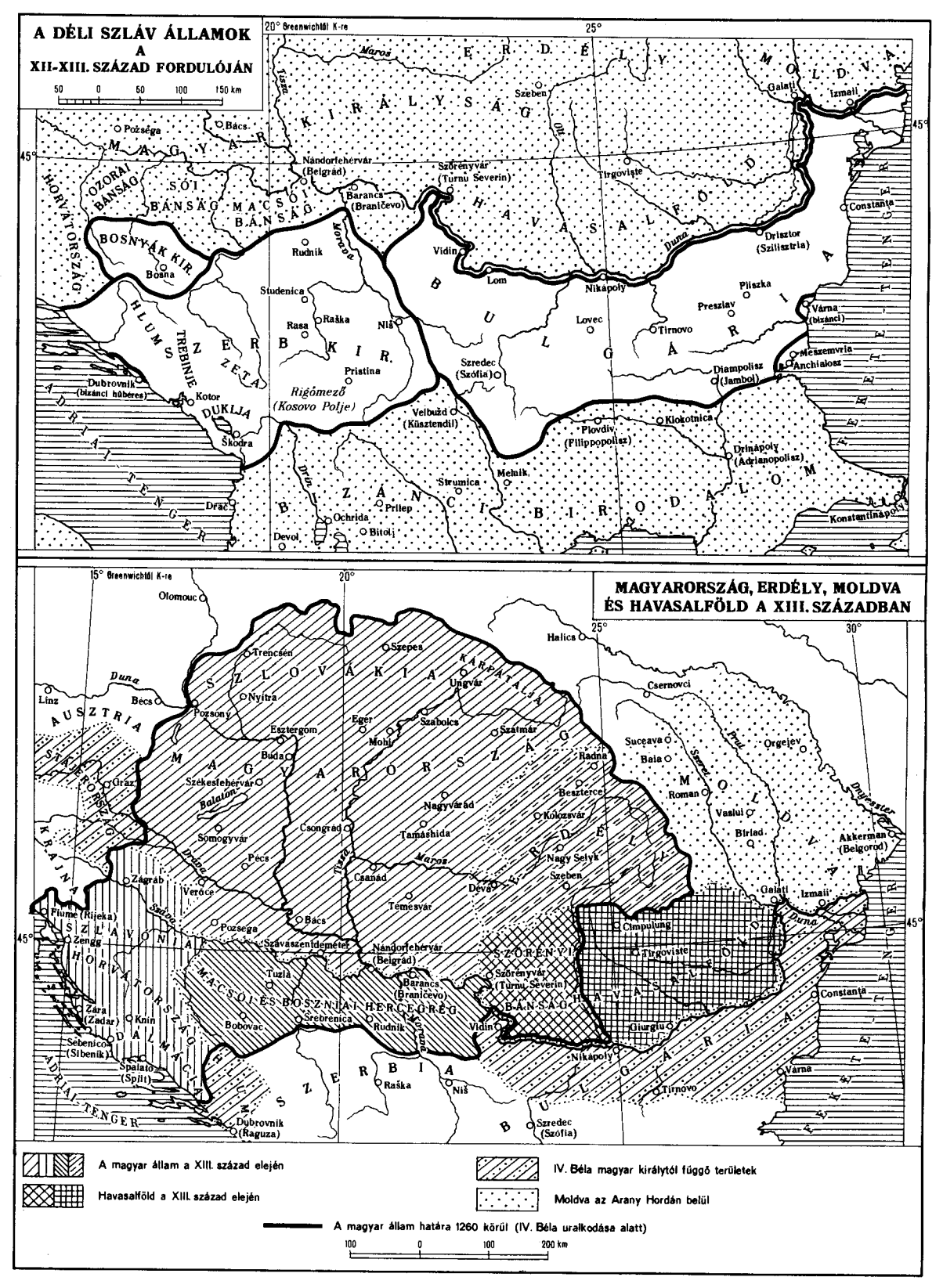
A DÉLI SZLÁV ÁLLAMOK
A
XII-XIII. SZÁZAD FORDULÓJÁN
50 0 50 100 150 km
20° Greenwichtől K-re
25°
45°
ERDÉLY
MOLDVA
KIRÁLYSÁG
MAGYAR
HORVÁTORSZÁG
OZORAI BÁNSÁG
SÓI BÁNSÁG
MACSÓI BÁNSÁG
BOSNYÁK KIR.
HAVASALFÖLD
BULGÁRIA
SZERB KIR.
HLUM
TREBINJE
ZETA
DUKLJA
ADRIAI-TENGER
BIZÁNCI BIRODALOM
FEKETE-TENGER
Maros
Tisza
Duna
Olt
Morava
Drin
Szeben
Galati
Izmail
Pozsega
Bács
Nándorfehérvár (Belgrád)
Szörényvár (Turnu Severin)
Tirgoviste
Baranca (Braničevo)
Constanta
Drisztor (Szilisztria)
Vidin
Rudnik
Bosna
Lom
Nikápoly
Pliszka
Preszlav
Várna (bizánci)
Studenica
Raška
Rasa
Niš
Lovec
Tirnovo
Meszemvria
Anchialosz
Pristina
Szredec (Szófia)
Diampolisz (Jambol)
Dubrovnik (bizánci hűbéres)
Kotor
Rigómező (Kosovo Polje)
Velbužd (Küsztendil)
Klokotnica
Plovdiv (Filippopolisz)
Škodra
Drinápoly (Adrianopolisz)
Melnik
Strumica
Drač
Prilep
Ochrida
Bitolj
Devol
Konstantinápoly
15° Greenwichtől K-re
20°
25°
30°
45°
MAGYARORSZÁG, ERDÉLY, MOLDVA
ÉS HAVASALFÖLD A XIII. SZÁZADBAN
Olomouc
Halics
Trencsén
Szepes
SZLOVÁKIA
KÁRPÁTALJA
Ungvár
Csernovci
Linz
Bécs
Nyitra
Pozsony
Eger
Szabolcs
Szatmár
Esztergom
Mohi
Suceava
Baia
Orgejev
AUSZTRIA
Buda
Radna
Graz
Székesfehérvár
Balaton
Beszterce
Roman
Vaslui
Bírlad
Nagyvárad
Kolozsvár
Somogyvár
Csongrád
Tamáshida
Akkerman (Belgorod)
Pécs
Nagy Selyk
Szeben
Zágráb
Verőce
Csanád
Déva
Temesvár
Galati
Izmail
Fiume (Rijeka)
Pozsega
Bács
Cimpulung
Zengg
Szávaszentdeméter
Nándorfehérvár (Belgrád)
Tirgoviste
Tuzla
Szörényvár (Turnu Severin)
Baranca (Braničevo)
Constanta
Zára (Zadar)
Knin
Bobovac
Srebrenica
Rudnik
Vidin
Giurgiu
Sebenico (Sibenik)
Spalato (Split)
Nikápoly
Várna
Raška
Niš
Tirnovo
Dubrovnik (Raguza)
Szredec (Szófia)
A magyar állam a XIII. század elején
Havasalföld a XIII. század elején
IV. Béla magyar királytól függő területek
Moldva az Arany Hordán belül
A magyar állam határa 1260 körül (IV. Béla uralkodása alatt)
100 0 100 200 km

gyűlések a régi szerepüket töltötték be a társadalom életében. Annak következtében azonban, hogy a dolgozó magyarok tömegei tönkrementek és függőségi helyzetbe kerültek, a nemzetségi szervezet mindinkább háttérbe szorult, és a kifejlődő feudális állam hatalma alá került.

Az Árpád-házból származó Géza fejedelem (972—997) kegyetlenül elnyomta a nemzetségi intézményeket védelmezők és a jobbágysorba süllyesztés ellen harcolók ellenállását. Német lovagokat hívott segítségül, akik felhasználták az alkalmat, hogy megerősítsék befolyásukat Magyarországon. A német császárok és urak beavatkozása a magyar ügyekbe Géza utódai alatt még jobban megerősödött.[1]

A KERESZTÉNY EGYHÁZ MAGYARORSZÁGON

A magyarok nomád pásztorkodásuk idején a természeti erőket tisztelték. Ezek a vallási hiedelmek a Duna menti területek meghódítása utáni első időkben is megmaradtak. A római egyház hittérítői a honfoglalás után rögtön megkísérelték hatalmuk alá vonni az új településeket, s terjeszteni kezdték közöttük a kereszténységet. Eleinte nem értek el számottevő sikert. Jellemző, hogy azok a magyar hadvezérek, akiket a szláv megyék igazgatásával bíztak meg, meghagyták ott a keresztény egyházat, nem akadályozták tevékenységét, sőt, sokan közülük is felvették a keresztény vallást.

Géza fia és utóda, I. István (997—1038), akit római szertartás szerint kereszteltek meg, megkapta II. Szilveszter pápától a koronát és a királyi címet. A pápának az Árpád-dinasztia megerősítésére irányuló törekvését elsősorban az magyarázza, hogy az egyház itt már Pribina—Kocel óta nagy területekkel rendelkezett. Az egyház mint a legnagyobb feudális földbirtokos, érdekelve volt magyarországi helyzetének fenntartásában és megerősítésében. Természetesen a pápaság politikai befolyását is meg akarta őrizni Európa e részén. Magyarországon új püspökségeket szerveztek, és bevezették az egyházi tizedet. A papság az államapparátusban sok tisztséget töltött be. Ugyancsak jelentős segítséget nyújtott a feudális uralkodó osztálynak a nemzetségi hagyományok és a jobbágysorba döntött parasztok ellenállásával szemben kifejtett harcban.

A MAGYAR ÁLLAM A XI. SZÁZAD ELEJÉN

I. István politikája, amelyet a krónikások „merész újításnak" neveztek, elősegítette a Magyarországon folyó feudalizáció megerősödését. I. István törvényei a szabad emberek földjeit királyi birtoknak nyilvánították, s munkájukat kisajátították. Ez lényegében a parasztoknak a feudális

[1] A magyarok és az e területen élő szlávok társadalmi fejlettsége eltérő volt, de mindkettő az ősközösségi viszonyok felbomlásának útját járta. Ez magyarázza meg viszonyuk bonyolultságát. A magyar honfoglalás idején a szláv társadalomfejlődés még nem érte el a teljes feudalizálódást, az ország egyes részein még elmaradottabb törzseik is éltek. Gazdaságilag fejlettebb csoportjaik azonban már földet műveltek.

Territoriális szervezeteket (megye) is hoztak létre, legalábbis egyes vidékeken, s ezek a magyar honfoglalás után sem tűntek el, legfeljebb magyar nemzetségfők vezetése alá kerültek, de a szláv vezető réteg részben a helyén maradhatott. Már 900 körül jelzik forrásaink, hogy szlávok csatlakoztak a magyarokhoz. A keresztény szlávok sokhelyütt maguk is visszatértek a pogánysághoz. Mindezek a körülmények hozzájárultak, hogy a magyarországi szlávok féken tartására elégnek mutatkozott a törzsszövetségi szervezet.

A X. század során egyre inkább kibontakozott a kizsákmányolás, az osztályokra tagolódás a magyar társadalomban is, és oly méreteket öltött a társadalmi ellentét, hogy szükségessé vált az állam megalakulása. Ez már az egybeolvadó magyar és szláv dolgozó tömegek ellen irányult. A 970-es évektől kezdve az állam elemei egyre világosabban bukkannak fel forrásainkban. Az állam egyik fontos intézménye lett a megyeszervezet. A területi szervezet kiteljesedése és a törzsi-nemzetségi keretek széttörése már a magyar fejlődés eredménye, a magyar államalakulás velejárója. Az ország — jobbára nem magyarok lakta — peremterületein pedig a megyékbe tagolás csak a XII—XIII. század során zárult le. Egyes népelemek, mint a mai területeikre csak belső vándorlás útján jutó magyar székelység, törzsi intézményeinek makacs védelmével, vagy a betelepülő szászok és kunok, kiváltság útján, kívül maradtak a megyeszervezeten (ún. székeket hoztak létre). Középkori forrásainkban egyes románlakta területeken kialakított ún. kerületekről is szó esik.

A boldvai (Borsod megye) bencés apátság temploma
XIII. század első fele

urak rendelkezésére bocsátását jelentette. Az utóbbiak így királyi szentesítést kaptak a szabad emberek megszerzésére és földjeik kisajátítására, ha a megállapított „megváltást" megfizették a királynak. Maga a király bőkezűen osztogatta a földet a rajta élő parasztokkal együtt kísérete tagjainak, akik Magyarországon a hadiszolgálatot teljesítő nemesség rétegét alkották. Megkezdődött a feudális tulajdon megerősítését és védelmét szolgáló törvényhozás. Azt a tolvajt, aki nem tudta megtéríteni a lopott dolog értékét, eladták rabszolgának. Azokat a parasztokat, akik vonakodtak a robottól és az úrbér megfizetésétől, a királyi ispánok katonai erővel szorították engedelmességre.

I. István intézkedései döntő csapást mértek a nemzetségi szervezet maradványaira. A törzsfők tanácsa helyére az állandó királyi tanács lépett, amely a király által kiválasztott „legjobb és legméltóbb" személyekből (azaz a keresztény klérus és a főnemesség képviselőiből) állt. A tanácsban az első helyet a király által kinevezett *palatinus* (nádorispán) foglalta el.

Az egyik legfontosabb reform az I. István által kiépített helyi közigazgatás volt. Az ország közigazgatási alapegységeit alkotó megyéket egyidejűleg katonai körzetekké alakították. Minden egyes megye központjában erődítmény állt az ispán várával. Körülötte találjuk azoknak az embereknek a földjeit, akik béke idején mezőgazdasággal foglalkoztak, de az első hívásra kötelesek voltak az ispán parancsnoksága alatt hadba vonulni. Később ebből a rétegből alakult ki a kisnemesség. Megfogalmazták és megerősítették mind a főnemesség, mind a köznemesség, mindpedig a kisnemesek rendi jogait. A magyarországi feudális hierarchiában kivételes helyet foglalt el a papság. Egyházi ember fölött csakis vele egyenlő helyzetben levő egyházi emberekből álló bíróság ítélkezhetett. Világiak tanúskodását egyházi emberrel szemben nem vették figyelembe.

I. István törvényhozása jelentős szerepet játszott a magyar feudális rendszer kialakulásában, valamint a feudális állam katonai erejének megerősítésében. 1030-ban a magyar hadsereg szétverte II. Konrád német császár Magyarországra törő csapatait.

A feudális rend megerősödése s a feudális elnyomás növekedése már I. István uralkodásának kezdetén népi felkelésekhez vezetett.

A feudális állam és a keresztény egyház intézkedései ellen irányuló széles körű népi mozgalmakat az első időkben kihasználta a régi állapotokhoz visszatérni akaró, hatalmától megfosztott nemzetségi arisztokrácia. Ilyen jellegű volt az a felkelés, melynek élén Árpád egyik leszármazottja, Koppány állott.

Koppány felkelésének leverésében aktív szerepet játszottak az I. István hadseregében harcoló német lovagok. Egyes nagyurak különállási törekvéseikben azt remélték, hogy támogatást nyújt nekik a bizánci hatalom is, amely ebben az időben igázta le Bulgáriát, és Magyarország közvetlen szomszédjává vált.

I. István halála után a trónt unokaöccse, a király nővérét nőül vevő velencei doge fia, Péter foglalta el. A magyarokat nyíltan megvető Péter itáliaiakkal és németekkel vette körül magát, s bőkezűen adományozta nekik a birtokokat és tisztségeket. 1041-ben tömeges felkelés következtében Pétert elkergették a trónról. Királynak egy régi nemzetségfő leszármazottját, Aba Sámuelt kiáltották ki.

Aba Sámuel, aki — a feudális elnyomás ellen felkelő — paraszti tömegekre támaszkodott, majdnem három évig uralkodott (1041—1044), s igyekezett visszaállítani az urak által elfoglalt földek faluközösségi tulajdonát. Parancsára a felkelők a nemesség sok képviselőjét kivégezték, botokkal verve őket agyon.

A megrémült magyar urak III. Henrik német császárhoz fordultak segítségért, s ez sietett eleget tenni kérésüknek. A ménfői csatában Aba Sámuel seregei vereséget szenvedtek, ő maga fogságba esett, s kivégezték. A népi hagyomány megőrizte e „parasztkirály" emlékét, az egyház viszont kiátkozta.

A magyar trónra visszatérő velencei Péter visszaállította az előző rendszert. Tevékenysége azonban újra elégedetlenséget keltett, ami az urak és az egyház ellen irányuló népfelkelésbe torkollott. A felkelés a Tiszától keletre, Békésben, Vata vezetésével kezdődött. A nép előtt gyűlöletes királyt 1046-ban letaszították a trónról, majd megvakították. Ugyanekkor sok ispánt, püspököt, papot és szerzetest is megöltek. A felkelők a pogány vallás visszaállítását, az idegenek, mindenekelőtt a németek kiűzését kívánták, akik nagyon megerősödtek I. István idején. A felkelésben részt vevő néptömegek lerombolták a keresztény templomokat, és pusztították a nagybirtokosok földjeit.

A felkelés eredményét azonban a néptől távol álló erők használták ki. A még István által elüldözött és Kijevben élő András herceget kiáltották ki királlyá. András azonban nem tartotta meg a koronázás előtt a népnek tett ígéreteit, s visszaállította I. István intézményeit. Az András ellen irányuló elégedetlenséget felhasználta testvére, Béla, a másik trónkövetelő, aki 1061-ben el is foglalta a trónt.

I. Béla (1061—1063) kénytelen volt összehívni egy népgyűlést, minden városból és faluból két-két embert, és leszállította az adókat. A néptömegek azonban nem tartották kielégítőnek az engedményeket.

„Az összes parasztok és szolgák Magyarország egész községével eljöttek", s mint a krónikások mondják, a parasztok azt követelték a királytól: „Engedje meg nekünk atyáink szertartását, pogányságban élni, a püspököket megkövezni, a papokat kiirtani, a klerikusokat megfojtani, a tizedszedőket felakasztani, a templomokat lerombolni, a harangokat széttörni." A király a felkelőktől három nap türelmet kért, s közben sereget gyűjtve, szétszórta az összegyűlt parasztokat, s kivégeztette összes vezetőiket. A parasztoknak ez a tömegfellépése volt az utolsó antifeudális népmozgalom

a XI. században, amely a faluközösségi földtulajdon visszaállításának jelszavával folyt, s a mágnások, a keresztény egyház s az egyre erősödő német lovagok és kereskedők ellen irányult, akikre a magyar királyok támaszkodtak.[2]

A FEUDALIZÁCIÓS FOLYAMAT BEFEJEZÉSE. VÁROSOK KELETKEZÉSE

A XI. század utolsó évtizedeiben a feudális viszonyok véglegesen megszilárdultak a magyar társadalomban. A XI. század vége felé szabad parasztok már csak kivételképpen léteztek. I. László (1077—1095) és Kálmán (1095—1116) királyok törvényhozása arra irányult, hogy biztosítsa a feudális urak által megszerzett földek birtokát, és jogi formába öntse a parasztság jobbágysorba süllyesztését. László törvényei kegyetlenül büntették a feudális tulajdon ellen irányuló kísérleteket.

E királyok és közvetlen utódaik törvényei arról tanúskodnak, hogy a magyar társadalomban befejeződött a feudális hierarchia és a rendek kialakulása. I. László uralkodása idején a szabad magyarok még három rétegre oszlottak: főnemességre, kis- és középnemességre, meg egyszerű szabad magyarokra, akiket akkoriban „szabad kolónusoknak" neveztek. Később, I. László uralkodása végére, de még inkább Kálmán uralkodása alatt, a „kolónusok" már nem szabadokként tűnnek fel, s e rétegbe tartoznak a félszabadok, a jobbágyok és a rabszolgák is. E folyamat során a rabszolgák helyzete egyre jobban hasonult a jobbágyokéhoz. A feudális hierarchiában igen fontos helyet foglalt el ebben az időben a papság, amely újabb jogokra és privilégiumokra tett szert. I. László még szorosabbra vonta kapcsolatait a magyarországi katolikus papsággal, hogy meggyengítse körükben a pápai befolyást. Összeütközésre került sor közte és VII. Gergely pápa között, melynek során a király a magyar püspökökre támaszkodott. László ellenőrzésük alá helyezte a kolostori birtokokat és az egyházi tized beszedését.

A feudális elnyomás megerősödése arra késztette a magyar parasztokat, hogy olyan vidékekre meneküljenek, ahol az elnyomás gyengébb (Erdély, a szlovákok lakta terület és az orosz Kárpát-alja). Erdélyt rendszeresen pusztították a nomádok: a besenyők és a kunok. A XI. század végére ez a terület is a magyar állam fennhatósága alá került.

[2] Jóllehet a bizánci egyház kapcsolatai erősek voltak Erdéllyel, a Délvidékkel, sőt a Dunántúlon is vannak nyomai, uralkodóvá a római kereszténység lett. Az egyházszervezés feladatát is vállalta István király, aki 1000-ben nyerte el a koronát. Ebben az időpontban a pápai és császári politika egybeesett. Ez pedig elősegítette, hogy Magyarország független államként jöhetett létre a német birodalom és a bizánci császárság között. Az új állam a római egyház mellett hosszú ideig a bizánci egyháznak s orosz szerzeteseknek is működési teret engedett. István király törvényhozása, amely jelentősen egyengette a XI. század során egyre inkább előretörő feudális viszonyok kifejlődését, maga is erősen összefonódott az egyházi térhódítással. A közös osztályérdek határozta meg a királyság és a papság alapvetően közös politikai vonalát, amit olykor hatalmi ellentétek, birtokviszályok színeztek. Az egyház nagy súlya a kor vagyoni, hatalmi és kulturális viszonyaiban teszi azután érthetővé, miért volt a XI. század nagy felkelései idején pogány jellege a feudalizmussal való szembenállásnak.

A társadalom ekkor még tarka képet mutat, szinte minden későbbi fontos társadalmi jelenségnek, kategóriának még csak kialakuló formáival találkozunk. Így van ez a később „rendi jogokká" kristályosodó úri és papi kiváltságokkal, a később „országgyűléssé" váló vegyes zsinatokkal és törvénynapokkal, a később városokká fejlődő megyeszékhelyekkel, egyházközpontokkal, apró piachelyekkel.

A folyamat lényege: az osztálytársadalom kiteljesedése, a kizsákmányolás feudális jellegének kialakulása. Csak ennek során kezd kikristályosodni az uralkodó osztály, s válik lassan egységessé a jobbágyság. Ez a folyamat teszi mindinkább elkülöníthetővé a várnép társadalmi rétegeit, a várjobbágyok tiszti, később a kisnemességbe emelkedő elemét s a várszolgák dolgozó tömegét. Ennek során lesznek majd nemessé a királyi szolgák (serviensek), akik az aranybulla korára válnak politikai súllyal bíró réteggé, amikor a törvény egyébként „nemesnek" még csak a főurakat nevezi. Ez utóbbi réteg súlyát az ellenállás joga szemléletesen érzékelteti, az a jog, amelyet utóbb a nemessé vált serviensek maguknak is tulajdonítottak. Az aranybulla korára mindenesetre az uralkodó osztály néptől való jogi elkülönülése s belső rétegződését tükröző különböző méretű kiváltságai már szembetűnően jelentkeznek.

A XI. században Magyarországon létrejöttek a városok. Nagy jelentősége volt a bányászat korai megjelenésének is. Ennek fejlesztésében és a városok felvirágoztatásában nagy szerepet játszott a szlovák nép, amely a magyar állam fennállása óta annak fennhatósága alatt élt. A szlovákok már régóta kiaknázták az ezüst- és aranylelőhelyeket. Területükön több „bányaváros" (Besztercebánya, Körmöcbánya) alakult ki. Ezekben a városokban szlovákok alkották a közvetlen termelők, a kézművesek tömegét, míg a lakosság egy része német volt. Ugyanekkor létrejöttek a városok (Esztergom, Buda, Pécs stb.) az ország középső részein is. A kézművesek műhelyeiben posztót, vásznat, fegyvereket és luxuscikkeket állítottak elő. Számos városban rendszeres vásárokat tartottak.

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKAI HELYZETE A XII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Magyarország a XI. század végén és a XII. század elején már egyike volt Délkelet-Európa legnagyobb államainak. Északon és északkeleten Oroszországgal és Lengyelországgal, északnyugaton és nyugaton Csehországgal és Németországgal, délen Horvátországgal, Szerbiával és a Bizánci Birodalommal volt határos. A magyar határtól keletre a besenyők és a kunok élték nomád életüket.

A magyar királyok aktívan részt vettek a keresztes hadjáratokban. Közvetlenül összefüggött ezzel Magyarország délkeleti, szláv földek ellen irányuló expanziója. I. László idején megkezdődött, majd Kálmán alatt befejeződött Horvátország és az ahhoz tartozó Dalmácia meghódítása. Horvátország és Dalmácia meghódítása után a magyar királyság hatalma nagyszámú nem magyar — főleg szláv — lakosságra is kiterjedt. A magyar feudális urak elnyomása különösen a szlovákokra és az orosz Kárpátalja lakosságára nehezedett. Az utóbbi a szlovákokkal együtt került a magyar királyság uralma alá. Míg a magyar urak Horvátországot és Dalmáciát külön területekként kezelték, a szlovák terület és az orosz Kárpátalja nem képezett önálló territoriális egységet.

A jáki apátság (Vas megye) főbejárata. XIII. század

Horvátország és Dalmácia meghódítása következtében a magyar állam a kor gazdag kereskedő köztársaságainak, Velencének és Dubrovniknak a szomszédjává vált. Az a körülmény, hogy Magyarország kijáratot szerzett az Adriai-tengerre, a velencei kereskedő oligarchia nyugtalankodását váltotta ki. A magyar államnak azonban ebben az időben elegendő ereje volt ahhoz, hogy szembeszálljon Velencével.

Magyarország külpolitikai helyzete a XII. század fordulója körül kedvező volt. A Komnénoszok idején újra megerősödő Bizáncot ebben az időben teljesen lefoglalták az ázsiai határain vívott harcok. Németországot pedig a császárság és a pápaság küzdelme — amelybe belebonyolódtak az összes nagyurak — elvonta a délkeleti támadó politikától.

Kedvező nemzetközi helyzetének megerősítése céljából a magyar állam szilárd kapcsolatok kiépítésére törekedett északi és északkeleti szláv szomszédaival, elsősorban Oroszországgal, amelylyel a magyar népet közös érdekek kapcsolták össze nemcsak a besenyők és a kunok, hanem a német birodalom agresszív törekvései ellen vívott harcban is. Az Oroszországhoz való közeledés kifejezése volt Kálmánnak Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem leányával, Eufémiával kötött házassága. Az Oroszországhoz fűződő baráti kapcsolatok azonban — amelyeknek Magyarországon sok híve volt — nem fejlődtek tovább. Az országban megerősödő, s az udvarban nagy befolyással rendelkező német lovagok, valamint a katolikus papság hatására a magyar politika új irányt vett. Kálmán uralkodásának utolsó éveiben már beavatkozott az orosz belügyekbe, és meg akarta szerezni a halicsi fejedelemséget. Hasonló politikát folytattak Kálmán utódai, II. István (1116—1131) és II. Béla (1131—1141) királyok is.

NÉMET URAK MAGYARORSZÁGON

II. Béla igyekezett megszilárdítani Magyarország helyzetét a Balkánon, s közeledett a délszlávokhoz, támogatta a szerbek függetlenségi harcát. Eközben azonban ellentétbe került Bizánccal, s ennek ellensúlyozására kapcsolatai megszilárdítására törekedett a német birodalommal. Ennek következtében a német befolyás a királyi udvarban egyre növekedett. Még inkább érezhetővé vált ez II. Géza (1141—1162), majd III. István (1162—1172) uralkodása idején.

II. Géza uralkodásának első éveiben, nagykorúságának elérése előtt, az ügyeket anyja, szerb Heléna és annak bátyja, Belus intézte. Ekkor Magyarország ismét visszatért az Oroszországhoz való közeledés politikájához. Ennek megnyilvánulása volt a fiatal királynak Vlagyimir Monomah unokájával, Eufrozina Msztiszlavna orosz hercegnővel kötött házassága. Ez a közeledés azonban nem tartott sokáig. A negyvenes évek második felében Magyarország bekapcsolódott a német feudális urak Keletre irányuló, nagy erővel folytatott támadásába. Nagy szerepe volt ebben a katolikus egyháznak.

II. Géza idején a magyar urak Erdélyben terjeszkedtek, miközben az elfoglalt területekre németeket telepítettek be. Az erdélyi német telepesek (itt „szászoknak" nevezték őket) különleges privilégiumokat kaptak, saját tulajdonukba került a föld, s felmentették őket minden adó alól. Ennek fejében katonai szolgálatot teljesítettek és meghatározott évi összeget fizettek. Különleges jogokat kaptak az egyéb magyar városokba érkező német telepesek is. Ez a politika meggyengítette Magyarország Európában játszott politikai szerepét. A Bizánc elleni háborúba keveredett Magyarország elvesztette a korábban meghódított Dalmáciát és más déli területeket, s kénytelen volt rendkívül kedvezőtlen szerződéseket kötni a velencei kereskedőkkel, melynek következtében vám nélkül szállították áruikat Magyarországra.[3]

[3] A magyar—német, szlovák—német ellentéteknek történeti forrásainkban sok nyoma van. Az államalapítás korában betelepült német lovagok közel egy évszázad alatt magyar urakká váltak, amint idővel szlovákok is részét alkották a

AZ 1222. ÉVI ARANYBULLA

Magyarország két aktív hódító politikát folytató birodalom, Németország és Bizánc között terült el. Ugyanakkor harcolnia kellett a keletről támadó nomád hordák ellen, s el kellett hárítania a velenceiek délnyugati nyomását is. E körülmények következtében megnőtt a katonai szolgálatot teljesítő feudális réteg, a kis- és középnemesség szerepe. Ugyanebben az időben, majdnem az egész XIII. század folyamán, szüntelen belső feudális harcok dúltak, ami a királyi hatalmat állandóan gyengítette.

II. András király (1205—1235) idegen környezete és a katolikus klérus hatása alatt részt vett egy, a magyar érdekekkel teljesen ellentétes keresztes hadjáratban, majd szövetségre lépett a latin császársággal. Ugyancsak ezek a körök támogatták a magyar érdekek szempontjából teljesen terméketlen és káros halicsi háborút is. II. András állandó adóemeléshez (pénzrontáshoz) vezető politikája, amely a dolgozó lakosság vállát terhelte, növelte az elégedetlenséget, és a népi tömegek tiltakozását váltotta ki. A főnemesség, az állandóan hadakozó király hosszú távollétét kihasználva, eltulajdonította az állami jövedelmeket, egyre jobban aláásta a királyi hatalom tekintélyét. Az országban bekövetkezett a feudális anarchia. Különösen megerősödtek a főpapok.

A visegrádi vár

A kisnemesek, akik a megyék hadszervezetét alkották, felhasználták a feudális anarchia következtében létrejött helyzetet, András király nehézségeit, s arra kényszerítették a királyt, hogy hívja össze az országgyűlést, majd 1222-ben kivívták az aranybulla (arany pecséttel ellátott okmány) kiadását. A bullában a kisnemesség politikai törekvéseit jelentős mértékben figyelem-

magyar nemességnek. Mindezek közösen voltak érdekeltek a jobbágyság féken tartásában, kizsákmányolásában, s újabb birtokok, újabb jobbágyok szerzése végett a területi terjeszkedésben, külső hódításokban. Az egyszerre több irányú magyar expanzió s egyúttal a német birodalom ellen is vívott harcok azt jelzik, hogy a magyar uralkodó osztály, idegen elemeket is felszíva, jelentős erővé fejlődött. A XII. és XIII. században — több hullámban — betelepült németek és flamandok nagy tömege bányász és kézműves termelő volt, s idővel vált városi polgárrá. A betelepülők között parasztok is voltak. Ezek a rétegek — noha kétségtelenül kedvezőbb helyzetbe jutottak kiváltságaik révén — egyelőre előmozdították az itt élők osztályküzdelmeit, helyzetük elérésére a hazai paraszt- és iparos jobbágy-tömegek is harcba lendültek. További tény, hogy idővel magyar és szlovák városokban nagyrészt németekből tevődött ki a patrícius és bányakapitalista elem. Ez magyarázza, hogy a városon belüli osztályharc is olykor nemzetiségi színezettel vegyült. Végül német kiváltságos területek is maradtak, azonban aránylag kis területeken. A feudális hódító hadjáratok fő szereplője és felelős irányítója a magyar nagyúri csoport és a főpapság volt. Ezek osztoztak a megszálló tisztségeken, a zsákmányon, a megtérítettek tizedein, a megkaparintott földeken.

be vették. Az aranybulla az „összes nemes személyek" (mind a főnemesek, mind a kisnemesek) „szabadságának" és „privilégiumainak" megerősítését rögzíti. A királynak évente össze kellett hívnia az országgyűlést, amelyen az összes nemesek, aki csak akart, szabadon részt vehetett. Ez a szövegezés arra mutat, hogy a nemesség az országgyűlést nem csupán a főnemesség, hanem a kis- és köznemesek eszközévé is akarta tenni.

A bulla egyik cikkelye arról szól, hogy egy nemest sem szabad börtönbe zárni és megbüntetni „valamely mágnás kedvéért". A többi cikkelyek pedig biztosították a nemesség és a papság állami adóktól való mentességét, eltiltották az állami tisztviselőknek a nemesi birtokokra való belépését, ha az nem a tulajdonosok meghívására történt; megtiltották a királyoknak, hogy beavatkozzanak a nemesség birtokviszonyaiba; s ezenkívül még számos privilégiumot és „szabadságot" biztosítottak az urak számára általában, s a kisnemesség számára különösen. Az aranybulla 31. cikkelye kimondta a nemesség ellenállási jogát a királlyal szemben, ha az megszegi az aranybullában foglaltakat. A királyi okmányban azonban egy szó sem esett a népi tömegek jogairól. Szerzői a feudális kizsákmányolásnak nemcsak fenntartását, hanem erősítését tartották szem előtt a parasztsággal szemben, és örökössé akarták tenni azok jobbágyi helyzetét.

1241-ben Magyarországot feldúlták a mongolok, akikhez kumánok (a Magyarországon letelepedett kunok) is csatlakoztak. A magyar nép ellenállása a nomádok támadásával szemben az állandó belső feudális harcok miatt nem lehetett hatásos. A hódítók végigpusztították az országot, de már 1242-ben kénytelenek voltak kivonulni. A német urak és papok semmiféle segítséget nem nyújtottak a magyaroknak a mongolok ellen, sőt a tatárjárást saját magyarországi befolyásuk növelésére használták fel.

XXXI. FEJEZET

HAVASALFÖLD, MOLDVA ÉS ERDÉLY A IX—XIII. SZÁZADBAN[1]

A Kárpátok, a tőle délnyugatra és délre a Dunáig elterülő vidék, valamint a Kárpátok keleti lejtői alkotják azt a területet, amelyen a román nép kialakult és fejlődött.[2] Az ókorban ezen a területen dák törzsek laktak, és ezek neve után az országot Dáciának nevezték. Dácia nagy részét a rómaiak az i. sz. II. század elején meghódították. A római Dáciához — amely ettől kezdve a birodalom megerősített határvidékét képezte — tartozott a mai Erdély, a Bánát és Havasalföld egy része.

A NÉPVÁNDORLÁS A HAVASALFÖLDI, MOLDVAI ÉS ERDÉLYI TERÜLETEKEN

E területek lakossága már a római hódítást közvetlenül megelőző időkben is rabszolgatartó formációban élt. A római uralom itt kb. 170 évig tartott, s ez alatt az idő alatt meghonosodtak a római szokások, és megerősödött a rabszolgatartó gazdasági rend. Az itteni törzsek átvették a rómaiak akkor beszélt nyelvét, az ún. „népi latin nyelvet", s ez lett az alapja a később kifejlődött román nyelvnek. A későrómai birodalom rabszolgatartó rendszerének a válsága, a rabszolgák és kolónusok ezt kísérő felkelései, valamint a „barbárok" egyidejű betörései következtében a rómaiak a III. század végén kénytelenek voltak kiüríteni ezt a területet. A rómaiak távozása után azonban Dácia romanizált lakossága ezen a területen maradt, amely később ki volt téve a gótok, majd a hunok, gepidák és avarok támadásainak.

A VI—VII. században a régi Dácia keleti határain megjelentek a szlávok, majd onnan nyugat felé haladva a Tiszáig és a Dunáig hatoltak előre, és szilárdan megtelepedtek a régi lakosság mellett. A szlávok jelentős mértékű elterjedéséről tanúskodnak a szláv eredetű folyónevek és egyéb földrajzi

[1] A „Magyarország, Erdély, Moldva és Havasalföld a XIII. században" című térképet lásd e kötet 434. old.

[2] A XIV. század elején a Kárpátoktól délre fekvő területen kialakult fejedelemséget a románok Ţara Romînească̆nak nevezik, ami „Románországot" jelent; a Kárpátok keleti lejtőin a XIV. század közepén alakult ki a moldvai fejedelemség és tőle északnyugatra terült el Erdély. A történeti irodalomban a Ţara Romînească̆nak nevezett fejedelemség hosszú időn át Valachia (Havasalföld) néven volt ismeretes. Ez az elnevezés a külföldi forrásokban volt használatban, amelyek a románokat volochoknak (vagy valachoknak) nevezték. Egyes nem román forrásokban Moldvát is Valachiának nevezik, s számos forrásban a Ţara Romînească̆t és Moldvát „a két Valachia" névvel is jelölik. 1859-ben e két fejedelemség autonómiát kapott Törökországtól, majd egy államba egyesült, amelyet 1861-től Romániának neveznek.

A moldvai fejedelemséghez tartozott a Prut és a Dnyeszter közti terület is, melynek fejlődése sok évszázadon keresztül szoros kapcsolatban állt a keleti szlávok államaival. 1812-ben ez a terület Oroszországhoz került, és jelenleg a Moldvai Szovjet Szocialista Köztársaság részét alkotja.

elnevezések Havasalföld, Moldva és Erdély területén. A román nyelvben sok szláv szó, munkaeszközök nevei, vallási kifejezések honosodtak meg. A szlávok a helyi lakosságot „volochoknak" nevezték. A volochokat először az orosz őskrónika említi, s megjegyzi, hogy a IX. század végén a szlávokkal együtt élnek Pannóniában és Erdélyben.[3] Az őslakosság igen bonyolult folyamat következtében asszimilálta az e területen átvonuló, különféle etnikumhoz tartozó elemeket, s így alakult ki a román nép.

A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE ÉS FEJLŐDÉSE

Dácia lakosságának fő foglalkozása a IV. századtól kezdve a földművelés és az állattenyésztés volt. A régészeti kutatások eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy búzát, zabot, árpát és még sok másfajta növényt is termesztettek. Foglalkoztak ezenkívül gyümölcs és konyhakerti növények termesztésével, méhészkedtek s vadásztak. Ugyancsak a régészeti ásatások tanúsítják, hogy e korban már bizonyos sikereket értek el az egyes iparágakban is. Foglalkoztak bányászattal, ismerték a szövés és a fémek feldolgozásának technikáját, különféle munkaeszközöket állítottak elő, elsősorban földműveléshez szükséges szerszámokat. A termelőerők fejlődése a társadalmi egyenlőtlenség fokozódásához és a feudális viszonyok kialakulásához vezetett.

A rómaiak által meghódított területeken, ahol megalakították Dácia provinciát, a római rabszolgatartó rendszer bukása, valamint a „barbárok" támadásai oda vezettek, hogy a feudális viszonyok elemei, amelyek már a rabszolgatartó rendszer körülményei között megjelentek, lökésszerűen tovább fejlődtek. Keleten, a Szeret- és a Prut-folyók vidékén viszont, ahová sohasem terjedt ki a római uralom, s a rabszolgatartó viszonyok — bizonyos kivételektől eltekintve — sohasem alakultak ki, a feudális termelőmód létrejötte és kifejlődése az ősközösségi rendszer felbomlásának következménye volt. A feudalizmus fejlődése Havasalföldön, Moldvában valamint Erdélyben jelentősen meggyorsult a déli, különösen a keleti nagy szláv feudális államokkal való kapcsolatuk következtében.

Azt a széles földterületet, amely a Duna és a Déli-Kárpátok között terül el, a X. század fordulóján, az első bolgár cárság virágzásának idején, meghódították a bolgár feudális urak. Elfoglalták a faluközösségek földjeit, s a szabad parasztokat függő viszonyba hozták, majd lassanként jobbágysorba süllyesztették. A feudalizmus fejlődésének gyorsulását eredményezte a havasalföldi s részben a moldvai és erdélyi területeken, tehát az első bolgár cárság fennhatósága alatt álló részeken a kereszténység felvétele a 865. évben. Már a IX. század végén, de különösen a X. században létrejöttek a kolostorok, amelyek egyre növelték földjeiket, részint a fejedelmektől kapott földadományok, részint pedig a faluközösségi földek elfoglalása útján.

Ebben az időben kis feudális államok jöttek létre, amelyeket *kenézség*-eknek neveztek. Ezek élén egy-egy kenéz (knyaz = fejedelem) állt, mindegyik nagybirtokos, akik katonai, igazságszolgáltatási és közigazgatási hatalmat gyakoroltak a területükön élő nép felett. Több egyesült kenézség

[3] A fejezet — a történeti fejlődés jövő, a XX. században kiteljesedő eredményeit tartva szem előtt — már itt együtt tárgyalja Havasalföld és Moldva történetével Erdélyét, jóllehet ez a IX—XIII. századi törzsszövetségi, illetve állami kereteknek nem felel meg. A tárgyalt három terület politikailag először 1600 körül egyesült néhány esztendőre. Ugyanakkor a fejezet a történeti fejlődésnek megfelelően hangsúlyosan tárgyalja Erdély különállását a magyar államon belül, ami 1526 előtt tartományi formában (vajdaság) jelentkezett, majd 1526 után állami elkülönülésig fejlődött. A magyar államiság kereteibe ezután Erdély huzamosan csak a dualizmus korában tartozott. A szöveg a román történettudományban uralkodó állásponttal egyezik az őslakosság erdélyi továbbélése tekintetében. A XII—XIII. század fordulóján keletkezett Anonymus-féle Gesta már megemlékezik a román értelemben felfogható blachokról és ugyanez a forrás ír az erdélyi (erdőntúli, Ultrasiluana) blacus fejedelem szerepéről a magyar honfoglalás korában. A XIV. századi magyar krónikaszerkesztés már — a korabeli okleveles anyagban románt jelentő — vlachoknak nevezi a rómaiak eltávozásakor itt maradt kolónusaikat és pásztoraikat. Ami a XI. századtól folyó és a XIII. századra városi életet eredményező mezővárosi fejlődést illeti, ez a magyarországi és erdélyi feudális társadalom kiteljesülésének velejárója.

alkotta a vajdaságot, élén a vajdával. A legrégibb feljegyzésekből következtethetünk arra, hogy ilyen kenézségek és vajdaságok álltak fenn Havasalföld és Erdély, valamint Moldva területén.

Havasalföldön, Erdélyben és különösen Moldvában a feudális viszonyok kialakulására nagy hatással voltak az óorosz állammal kialakult kapcsolatok. A IX—X. században Moldva területén a régi lakosság mellett ott találjuk az ulicsok és tivercek keleti szláv törzseit. Moldva lakosai a X. század végén váltak keresztényekké, egyidejűleg a kereszténység felvételével az óorosz államban. Ettől kezdve a szláv nyelv egészen a XVII. század közepéig a hivatalos iratok és a görögkeleti egyház nyelvévé vált nemcsak Moldva, hanem Havasalföld és Erdély területén is.

A X—XI. század folyamán a kijevi fejedelmek hatalma kiterjedt Moldvára, sőt lehetséges, hogy bizonyos délebbre fekvő havasalföldi területekre is. 1116-ban Vlagyimir Monomah kijevi fejedelem helytartókat nevezett ki az Al-Duna vidékére. A XII. században a Kárpátok északkeleti hegyláncaitól egészen a Dunáig terjedő terület a halicsi fejedelemséghez tartozott. Az óorosz állammal való szoros kapcsolat elősegítette a moldvai terület gazdasági fejlődését. A kor forrásai Moldva területéről említenek kereskedő-iparos városokat. Ilyen volt Romanov torg (Roman), Suceava (Szocsava), Szeret, Baia stb.

A XII. században és a XIII. század első felében Malij Halics (Galaţi), Berlad (Bîrlad), Jászvásár (Iaşi), Romanov torg, Suceava stb. jelentős bel- és külkereskedelmi központokká válnak. A vásárokon gabona, só, prém, méz és hajófa cserélt gazdát. Malij Halicsban, Berladban, Tekucsban nagy raktárak voltak. Az árukat innen a kereskedelmi utakon Bizáncba és más országokba szállították. A XI—XIII. században számos kereskedő-iparos várost találunk Havasalföldön és Erdélyben is. Ez utóbbiban Tordát, Nagyváradot, Kolozsvárt, Gyulafehérvárt, Szebent stb., Havasalföldön pedig Cîmpulungot, Argeşt, Tîrgoviştét.

A kis feudális államok kialakulása és fejlődése Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben több évszázadig tartott. A nagy és erős feudális fejedelemség megalakulását gátló fő ok a XI—XIII. században az egyes vajdaságok és kenézségek közti gyenge kapcsolatokban, valamint a nagy pusztításokkal járó nomád támadásokban keresendő. A IX. század végén ezeken a területeken keresztülmentek a magyarok, majd utánuk a besenyők, míg a XI. században a kunok jelentek meg, akik széles sávot szálltak meg a Duna bal partján.

A Pannóniában letelepedő magyarok kiterjesztették fennhatóságukat Erdélyre. Ez a terület a XI. századtól kezdve a magyar királysághoz tartozott. A délnyugati kenézségeknek és vajdaságoknak a XI—XIII. század folyamán harcolniuk kellett a magyar urak hódító törekvései ellen, akik ki akarták ide is terjeszteni uralmukat. A kis vajdaságok és kenézségek gazdasági, politikai és kulturális fejlődését erősen gátolta az 1241-ben bekövetkező mongol támadás. A lakosságnak adóznia kellett az Arany Horda számára. A rablás és fosztogatás két éven keresztül tartott, azután a hódítók visszavonultak Kelet felé. Moldva területén azonban, amelyet elszakítottak a halics-volhiniai fejedelemségtől, jelentős erőket hagytak. Az Arany Horda két évszázados uralma Moldvában az egykor fejlett táj gazdasági hanyatlásához vezetett.

XXXII. FEJEZET

OROSZORSZÁG A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS KORÁBAN. XII. SZÁZAD—XIII. SZÁZAD ELEJE

Az óorosz állam a feudalizáció folyamán több, bizonyos mértékig önálló fejedelemségre és tartományra oszlott. A feudális széttagolódás Oroszország történeti fejlődésének törvényszerű szakasza, az egyes fejedelemségek gazdasági elkülönülésének következménye volt. A nagybirtok és a terményjáradék elterjedése ebben az időben kedvezőbb feltételeket teremtett a gazdasági élet további fejlődése számára. Ugyanakkor azonban a széttagolódás a fejedelmek egymás közti harcának fokozódásához vezetett. Az állandó belháborúk következtében Oroszország külpolitikai helyzete megromlott, s végül is a mongol-tatár támadás következtében elvesztette függetlenségét.

A MEZŐGAZDASÁG ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

A feudális széttagolódás korában jelentős változások következtek be a termelőerők fejlődése terén. Tökéletesedett a mezőgazdasági technika. Így pl. a Dnyeszter folyása mentén a régészeti ásatások tanúsága szerint használták a csoroszlyát (az ekevas elé helyezett, a földet fölhasító kést) az ugarföldek felszántásánál, továbbá a földet megforgató ekevasat a művelés alatt álló földeken és a kis ekevasat a vetés előtti földmunkáknál. Egyre több vízimalmot alkalmaztak. Oroszország középső részein az égetéses és a vad talajváltó rendszer mellett elterjedt a háromnyomásos gazdálkodás. Az orosz nép hatalmas új területeket vett művelés alá, elsősorban az ország északkeleti részén (a Volga vidékén, az Északi-Dvina mentén stb.). Újabb szántóföldi, konyhakerti és kerti növények honosodtak meg. Megnövekedett az állatállomány is.

A parasztság életében a feudális széttagoltság idején változások következtek be. Megnőtt a földesuraktól függő viszonyban élő s úrbért fizető parasztok száma. A novgorodi és szuzdali fejedelemség területén pl. megjelentek a *polovnyik*-ok és a *zakladnyik*-ok. Polovnyikoknak azokat a szmerdeket nevezték, akik az úrbért földesuruknak a termény egy részével fizették, a zakladnyikok viszont olyan parasztok voltak, akik elhagyták földesurukat és egy másiktól kerültek függő viszonyba (zaklad). Szmolenszk vidékén megtaláljuk a *proscsenyik*-okat, azaz olyan egyházi földesuraktól függő parasztokat, akik úrbért fizettek nekik vagy mézzel, vagy „kunákkal" (pénzzel). Ezek felett az egyháziak ítélkeztek.

Az a paraszt, aki a földbirtokosnak terményekben fizette a feudális járadékot, nagyobb gazdasági önállóságra tett szert s nagyobb gazdasági önállósággal és kezdeményezési lehetőségekkel rendelkezett, mint a robotoló jobbágy. Ezért azután, amikor a robot mellett egyre nagyobb teret kezdett elfoglalni a terményjáradék, megemelkedett a paraszt munkájának termelékenysége is.

Lehetővé vált számára, hogy bizonyos terményfelesleget a piacon áruként értékesítsen. Megjelentek a parasztság vagyoni rétegződésének elemei.

A parasztok piaci kapcsolatainak megerősödése elősegítette a városok növekedését, iparuk és kereskedelmük, árutermelésük fejlődését. Másrészt a földesurak, akik terményjáradékként kapott termékeiket eladták, a városokban drága fegyvereket, szöveteket, borokat s különféle luxuscikkeket vásároltak. A jövedelmeik növelésére irányuló törekvés arra késztette a földesurakat, hogy megemeljék az úrbért, fokozzák a parasztság kizsákmányolását.

Pihenő paraszt
Pszkovi kézirat miniatúrája. XII. század

A parasztok rendi szempontból nem alkották a lakosság teljes jogú kategóriáját. Az urak „hőstetteit" leíró évkönyvek a fogoly parasztokat és a holopokat a barmokkal együtt említik. Az egyház megáldotta ezt a rendszert, s ha az úr megölte „holopját", akkor ezt nem tekintette „lélekölésnek" (gyilkosságnak), hanem csak „Isten előtti véteknek". Ha a holop megszökött, hajtóvadászatot rendeztek utána. Aki kenyeret adott vagy utat mutatott neki, büntetést fizetett. Az viszont, aki feltartóztatta a szökevényt, tettéért jutalomban részesült. Igaz viszont, hogy a holopok vagyoni jogai bizonyos mértékig kiszélesedtek. Szmolenszknek a német városokkal 1229-ben kötött szerződésében szó esik arról, hogy a holopok átörökíthetik vagyonukat.

A FEUDÁLIS FÖLDBIRTOK NÖVEKEDÉSE

A feudális széttagoltság korát Oroszországban a nagybirtok gyors növekedése, valamint a földbirtokosoknak a földért és a parasztokért vívott egymás elleni harca jellemzi. A fejedelmek birtokait városok és falvak alkották. Így pl. Dániel (Danyiil Romanovics) halics-volhiniai fejedelem birtokát a következő városok alkották: Holm, Danyilov, Ugroveszk, Lvov, Vszevolozs stb. Növekedett azonban a bojárok és az egyházak birtoka is. Igen gazdagnak tartották a novgorodi, a halicsi, valamint a vlagyimir-szuzdali bojárokat.

Az ország legkülönbözőbb részein újabb kolostorok keletkeztek. Simon vlagyimiri püspök (XIII. század) püspökségének birtokokban és más jövedelmekben (tized) való gazdagságával dicsekedett. Az egész országban elterjedt a naturális jellegű földesúri gazdálkodás. A bojárok mindenfelé udvarházakat emeltek. A bojárok régi emberei, akiknek egy része robotolt, most udvari cselédekké váltak.

A feudális tulajdon növekedését a földbirtokosok politikai hatalmának megszilárdulása követte. Bíráskodási joguk volt jobbágyaik felett, s ők voltak felelősek az államnak a jobbágyok állami kötelezettségei, elsősorban az adók megfizetése tekintetében. Lassanként a nagybirtokos „goszudar" (szuverén úr) lett saját birtokain, s néha veszélyessé vált a fejedelmi hatalomra.

A földbirtokosok között különféle politikai jogokkal rendelkező, különféle rangú emberek voltak. A Halicsban, Vlagyimirban, sőt a viszonylag kicsiny Rjazanyban székelő nagyfejedelmeket fejedelemségük főnökeként ismerték el, a valóságban azonban meg kellett osztaniuk a hatalmat a többi urakkal. Az egyesítő politikát folytató nagyfejedelmi hatalom összeütközésbe került mind a bojárokkal, mind pedig az egyházi nemességgel. Ebben a harcban azonban a nagyfejedelmek támogatást kaptak a szolgálatot teljesítő kis- és középbirtokosoktól, a dvorjanye (nemesek) és a gyetyi bojarszkie (bojárfiak) nevet viselő rétegtől. A szabad szolgák, a bojárfiak, a nemesek rendszerint a fejedelmi és bojárkíséretek egyszerű tagjai, akik az uralkodó osztály legnagyobb számú csoportját alkották. Földbirtokkal rendelkeztek, egyesek feltételesen, addig, ameddig szolgálatot teljesítettek. A nagyfejedelem támaszát jelentették, mivel ők bocsátották rendelkezésére a gyalogos szolgálatot teljesítő, függő viszonyban levő szmerdek seregét. A fejedelmek kiszélesítették ezeknek a nemeseknek a sorait, s földadományokkal magukhoz csalogatták őket. A nemesek kapták a hadizsákmány egy részét is.

A feudális uralkodó osztályon belüli harc élességéről elképzelést alkothatunk a társadalmi-politikai témákat tárgyaló munkák alapján. Danyiil Zatocsnyik, a kisnemesség nézeteinek kifejezője, az erős fejedelmi hatalmat védelmezte, s éles szavakkal ostorozta a világi és egyházi nemességet: „Miként a jól táplált ló ráhorkant gazdájára, úgy tör fejedelmére az erős és gazdag bojár." „Jobb nekem saruban szolgálni a te házadban — mondja Danyiil a fejedelemnek —, mint szattyán csizmában egy bojár házában." Danyiil Zatocsnyik szerint a kisnemeseknek részt kell venniük a közigazgatásban. Belőlük, nem pedig az „esztelen főurakból" kellene állni a „fejedelmi tanácsoknak".

Bár az ország központosítására irányuló tendencia már ebben a korban megmutatkozott Oroszországban, ez az irányzat még nem győzedelmeskedett, nem tudta elérni a nagyfejedelmi hatalom megszilárdítását. A „kis" bojárok és a „kisnemesek" meggazdagodva, nemegyszer a „régiek" helyére léptek, s szembeszálltak az egyes fejedelmekkel, akik jelentősebb területek egyesítését kísérelték meg. Nem értek még meg a gazdasági feltételek az egységesítési tendencia győzelméhez. A földért folytatott küzdelem az uralkodó osztályon belül állandó összeütközésekre vezetett. Egyes fejedelmek annyira elpusztították ellenfeleik birtokait, hogy nem maradt ott „egyetlen cseléd, egyetlen állat sem". A fejedelmi csapatok ott maradtak a falvakban és elrabolták az összes gazdasági tartalékokat.

A VÁROS

Oroszországban a fejlett feudalizmus gazdasági és politikai történetében igen nagy szerepet játszott a város. Ipari-kereskedelmi, valamint közigazgatási központ volt a környező területek számára, s itt gyülekezett az illető területek hadereje is. Az évkönyvíró, amikor a nagyobb városok fontos szerepét jellemzi, elmondja, hogy itt gyűltek össze gyűlésre a kisebb városok lakosai, akikre a „nagyobb városok" határozatai kötelezőek voltak.

A nagy- és kisvárosok száma a XI. századtól kezdve a XIII. századig mintegy megháromszorozódott, s az évkönyvek nem teljes adatai szerint csaknem elérte a háromszázat. A városi kézművesség egészen a mongol támadásig virágzott. A régészeti anyag hatvan különféle iparág meglétéről tanúskodik. Még a kisebb városi központokban is megtaláljuk a bonyolult vasöntő kemencéket, többfajta fazekaskorongot ismertek stb. Az évkönyvek a városokat nagy ipari-kereskedelmi központokként ábrázolják, amelyekben jelentős kőépítkezések folynak. A Bogoljubovóban épült nagyszerű fejedelmi palota, a vlagyimiri, novgorodi, halicsi, csernyigovi stb., fafaragásokkal díszített gyönyörű templomok, a részben ránk maradt vízvezetékek és járdák, amelyeket a szovjet régészek tártak fel, mutatják a régi orosz mesterek munkájának eredményeit.

Az orosz iparosok a legkülönfélébb munkákat végezték. Így a Kljazma menti Vlagyimirban egyes helyi mesterek ólomöntéssel, mások tetőfedéssel foglalkoztak, ismét mások falakat meszeltek. A halics-volhiniai fejedelemségben, Holm városában harangokat öntöttek, s rézből és ólomból kiöntötték a helyi templom szószékét is. Érthető, hogy így az iparosmunkával összefüggő képek gyakran szerepelnek az akkori irodalomban: „Ahogyan a gyakran átöntött ólom tönkremegy, úgy pusztul el az ember is a sok bajtól"; „A vasat megolvaszthatod, a rossz asszonyt azonban semmire sem taníthatod meg" — írta Danyiil Zatocsnyik.

A kézművesség mellett fejlődött a kereskedelem is. A falusi iparosok felvevő piaca továbbra is kicsiny volt. A bojárok és a fejedelmi kíséret tagjainak rendeléseire dolgozó városi mesterek felvevő piacának hatóköre elérte az 50—100 kilométert. Kijevben, Novgorodban, Szmolenszkben sok iparos piacra dolgozott. Egyes, bár nem nagyszámú termékeik több száz kilométerre elkerültek, egyes ipari tárgyak pedig külföldre, Bulgáriába, Lengyelországba, Csehországba és Svédországba is eljutottak.

A fejedelemségeken belül fejlődött a kereskedelem. Az orosz földeket beutazták a kereskedők, akik sokszor több száz emberből álló kereskedelmi karavánokat alkottak. A halicsi kereskedők sót szállítottak Kijevbe, a szuzdali kereskedők pedig gabonával látták el Novgorodot stb. A fejedelmek különféle jövedelmeket húztak a kereskedelemből. Megadóztatták a kereskedőket, vámokat szedtek az utakon, a folyókon való átkelőhelyeknél stb. A fejedelmek az egymással kötött szerződésekbe mind gyakrabban beiktatták, hogy a kereskedők szabadon mehetnek át a vámsorompókon. A feudális széttagolódás körülményei között, a magánháborúk idején azonban az így kialakuló kereskedelmi kapcsolatok gyakran megszakadtak. A gazdálkodás egésze továbbra is naturális jellegű maradt.

Jelentős sikereket tudott felmutatni e korban a külkereskedelem. Így pl. a Kljazma menti Vlagyimir városába „vendégek", azaz kereskedők érkeztek Bizáncból és más városokból. Nagyobb városok, Novgorod, Szmolenszk, Vityebszk és Polock kereskedelmi szerződéseket kötöttek a német városokkal (1189, 1229 stb.). Az orosz kereskedő-szervezetek egyre szilárdabb helyet vívtak ki maguknak a szomszédos országokban. Konstantinápolyban, Rigában és a Volga menti bolgárok fővárosában, Bolgariban „orosz utcák" voltak.

A városi kézműves- és kereskedő-lakosság politikai jelentősége szintén megnövekedett. A nagyobb városok iparosai „utcákba", „sorokba" és „századokba" tömörültek, külön templomaik voltak, amelyeket az illető ipar védőszentjének tiszteletére emeltek, és közös pénztárt is tartottak fenn. Az iparos egyesületek közös ügyeik megbeszélése, valamint elöljáróik megválasztása céljából gyűléseket tartottak. Megvoltak a szervezeteik a kereskedőknek is.

A kereskedő-egyesülésekben (amilyenek a Bizánccal, a görög vidékkel kereskedő *grecsnyik*-ek, a Balti-tenger partvidékével kereskedő *csugyinci*-k, az északi népekkel kereskedő *obonezsci*-k stb.), akárcsak a kézművesek korporációiban, a vezetés a bojárokkal szoros kapcsolatban álló kereskedő-iparos felső réteg kezében volt. A városi kereskedők és uzsorások élesen szemben álltak a városok szegény kézműveseivel, a *kisebb emberekkel*.

Az urak az állandó belső harcok idején kirabolták, tönkretették a városokat. Ilyen körülmények között természetesen a polgárok arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a bojárok és a kisebb fejedelmek hatalmától, s egyezségre lépjenek valamelyik nagyobb fejedelemmel. A városok így bizonyos garanciákat szereztek a feudális belháborúkkal kapcsolatban. Egyidejűleg elismertették privilégiumaikat a helyi nagyfejedelmekkel, akik elsősorban a vagyonos polgárok érdekeit védelmezték. Azok a városok, amelyek a feudalizmus fejlődésének korábbi szakaszában elősegítették az ország politikai széttagolódását, lassanként olyan erővé fejlődtek, amelyek a kisnemességgel együtt mind energikusabban közreműködtek abban, hogy a kisebb fejedelemségek nagyfejedelemségekbe tömörüljenek.

Bármily bonyolult és ellentétes volt is a viszony az uralkodó osztály egyes csoportjai között, ez az osztály egészében szemben állt az elnyomói ellen harcoló parasztsággal. A parasztságnak az urak ellen folytatott harca igen eltérő formákat öltött. Ezek között találjuk a szökést, az úri felszerelés megrongálását, az urak állatainak kiirtását, a termés és az udvarházak felgyújtását, a fejedelmi tisztviselők megölését és végül a nyílt felkeléseket.

A felkelések nemegyszer a városokban kezdődtek. A földbirtokos nemesség elleni harc, a városi lakosság belső differenciálódása, a kézművesek fokozódó eladósodása, valamint a gyakori háborúk egyre nehezebbé tették a városi szegénység amúgy is súlyos helyzetét, és felkelésekre vezettek. E felkelésekben a városi szegénység és a környék parasztsága gyakran együttműködött. Így 1136-ban a parasztok és a városi szegénység nagy felkelésére került sor Novgorodban. A novgorodiak ekkor a pszkoviakkal és a ladogaiakkal együtt elűzték a parasztokat kegyetlenül elnyomó Vszevolod fejedelmet. A felkelés eredményét azonban a bojárok használták ki, mert létrehozták Novgorodban a kijevi nagyfejedelmektől független feudális köztársaságot.

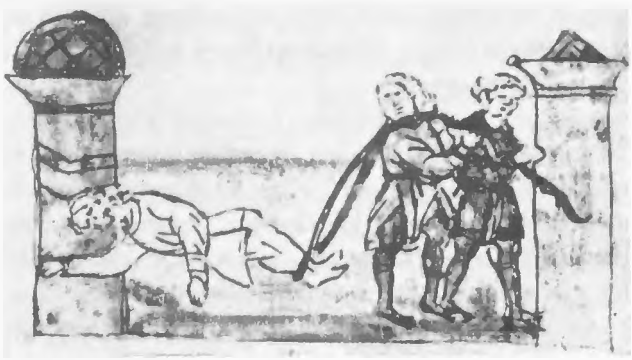

A kijevi felkelés 1146-ban
A Radziwiłł-évkönyv miniatúrája. XV. század

1207-ben Novgorodban ismét nagy felkelés robbant ki. A felkelés elsősorban a gazdag Miroskinyics bojár családból származó Dmitr helytartó ellen irányult, aki kegyetlenül elnyomta a városi és a falusi szegény népet, és uzsoraüzletekkel is foglalkozott. A városban megindúló mozgalom nagy visszhangra talált a falvakban. A felkelők elpusztították a Miroskinyicsek udvarházait és falvait, kézre kerítették az említett család által a „fekete emberektől" kapott adósleveleket, majd felosztották egymás közt a bojárvagyont.

A vlagyimir-szuzdali fejedelemségben 1174—1175-ben került sor nagy népi megmozdulásra. Közvetlen kiváltó okát a fejedelmi kíséret gazdag tagjai szolgáltatták, akik szövetségre léptek a bojárokkal, s összeesküdtek Andrej Jurjevics Bogoljubszkij fejedelem ellen. A fejedelmet megölték, várát kirabolták. A hatalmat a bojárok ragadták kezükbe. Ekkor tört ki a parasztfelkelés. Irtani kezdték a fejedelmi tisztviselőket, akik többségükben kisnemesekből álltak. Ez arra késztette az urakat, hogy ismét egy erős fejedelem segítségét keressék. Az itteni városok, Vlagyimir városával az élen, félve a bojárok önkényuralmától, ugyancsak az erős fejedelmi hatalom mellett szálltak síkra. Végül is a népi felkelést leverték.

1146-ban, Vszevolod Olgovicsnak, a Kijevet elfoglaló csernyigovi fejedelemnek a halála után az ottani kereskedő-iparos lakosság felkelt és leszámolt a fejedelmi tisztviselőkkel. A kijeviek a városi szabadságért harcoltak, s tiltakoztak az ellen, hogy Kijev örökösödés útján a csernyigovi fejedelmek kezére kerüljön.

A halics-volhiniai fejedelemségben a XII. század negyvenes éveiben került sor népmozgalmakra. Vlagyimir Volodarevics halicsi fejedelem, aki Volhinia miatt háborút viselt akkoriban a kijevi fejedelem ellen, vereséget szenvedett, és elvesztett néhány várost. Ennek következménye a többi város magatartásában is megmutatkozott, mert azok a kijevi fejedelmet kezdték támogatni. Amikor a kijevi fejedelem seregei ostrom alá vették Zvenyigorodot, a polgárok gyűlést hívtak össze, és Vlagyimirral szemben foglaltak állást. A fejedelmi helytartó azonban leverte a polgárok

megmozdulását. Elfogatta a népgyűlés három vezetőjét, felnégyeltette őket, s testüket az erőd árkába vettette. Felkeltek Vlagyimir fejedelem ellen Halics városának polgárai is. Amikor katonai erővel megadásra késztették őket, s megnyitották a fejedelem előtt a kapukat, sok embert megkorbácsoltatott, másokat pedig „gonosz kivégzéssel" büntetett. A halicsi fejedelemség területén nagy parasztmozgalomra került sor a XIII. század negyvenes éveiben is.

A POLITIKAI SZERVEZET ÉS AZ ÁLLAMAPPARÁTUS

Az óorosz állam széttagolódásától kezdve a XII—XIII. század folyamán a különféle orosz területeken megnőtt a földbirtokos nemesség politikai jelentősége. Ugyanebben az időben a nagyfejedelmek szembeszálltak velük, s e harc egyes helyeken más-más eredményre vezetett. Az olyan erős fejedelmek, mint amilyen pl. a vlagyimir-szuzdali volt, Kijev bukása után egy időre meg tudták fékezni az ottani bojárokat. Másutt viszont, pl. Novgorodban, a földbirtokos nemesség lett a győztes a fejedelmek felett. Végül pedig Halics-Volhiniában a bojárok és a fejedelmek közti elkeseredett harc váltakozó sikerrel folyt. A többi fejedelemségekben, amennyire a gyér források alapján megítélhetjük, az események az említett három irány egyikében folytak.

Ahogy az egyes tartományok mindinkább kiszakadtak a kijevi nagyfejedelmek uralma alól, ez utóbbiak hatalma egyre jobban lehanyatlott. A kijevi nagyfejedelmi hatalom jelentősége összorosz viszonylatban lecsökkent, bár nem szűnt meg teljesen. A kijevi nagyfejedelmi trón állandó viszály tárgyává vált a többi, erősebb fejedelem között. Az igazi államhatalmat az egyes fejedelemségeket irányító feudális urak tartották kezükben. A legnagyobb fejedelemségek uralkodói azonban az idő múlásával az ország egyesítése mellett foglaltak állást, s magukat egész Oroszország nagyfejedelmeinek címezték.

Az orosz területeken megfigyelhető ebben a korban a földesurak érdekeit védelmező igazgatási apparátus további fejlődése és megerősödése. Az évkönyvekben és a jogi tartalmú okmányokban nagyszámú katonai, jogi, pénzügyi stb. és fejedelmi birtokokat kezelő tisztségről olvashatunk. A „Russzkaja Pravda", az alapvető törvénykönyv új normákkal egészült ki, és érvényben volt Oroszország egész területén. A különféle neveken szereplő börtönök vastag gerendákkal lezárt mély, sötét lyukak voltak, amelyekben — a források tanúsága szerint — az elítéltek gyakran megfulladtak.

Az állami apparátusban fontos helyet foglalt el a hadsereg, amelyben nagy szerepet játszottak a földbirtokosok kíséretei és a városi ezredek. Ez utóbbiakba tartoztak a fejedelmet szolgáló bojárok is embereikkel. A hadsereg nagy részét azonban, akárcsak régen, a népi gyalogos csapatok alkották, amelyeknek száma egyes fejedelemségekben az 50—60 000-t is elérte. A fejedelemségek egymástól való eltávolodása, a fejedelmek egymás elleni háborúi megosztották és meggyengítették az ország haderejét. A haditechnika azonban ebben az időben nem állt egy helyben. Tökéletesedtek a védelmet szolgáló erődrendszerek, városfalakat, kőtornyokat stb. emeltek. A városok ostromában és védelmében egyre szélesebb körben kezdték alkalmazni a különféle ostromeszközöket és a hajítógépeket.

Tovább fejlődtek azok a jogi normák, amelyek az orosz fejedelmek és a külföldi államok viszonyát szabályozták, amint ezt például Novgorodnak a livóniai lovagrenddel, Svédországgal és Norvégiával, továbbá a halics-volhiniai fejedelemségnek Magyarországgal, Lengyelországgal, Litvániával és a német lovagrenddel kötött szerződéseiből láthatjuk.

A XI—XII. század folyamán az óorosz állam területén a széttagolódás következtében több mint tíz nagy fejedelemség jött létre, köztük: a vlagyimir-szuzdali, a polock-minszki, a turov-pinszki, a szmolenszki, a halics-volhiniai, a kijevi, a perejaszlavi, a csernyigovi, a tmutarakanyi, a muromi és a rjazanyi fejedelemségek, valamint a két feudális köztársaság: Novgorod és Pszkov.

A „Russzkaja Pravda"
Szinodális kézirat. 1282

Az elkülönülő tartományok közül a legnagyobb jelentőségre a rosztov-szuzdali (később vlagyimir-szuzdali) fejedelemség, a későbbi nagyorosz állam központi területe tett szert. A rosztov-szuzdali területeken a fejedelmi hatalom megerősödésének előfeltételeként ott találjuk a korán kialakuló fejedelmi birtokot, továbbá a helyi kézművességen s azokon a kereskedelmi kapcsolatokon nyugvó városokat, amelyek a rosztov-szuzdali földet a Volgán keresztül Kelettel, a Balti-tengerbe ömlő folyókon keresztül pedig Nyugat-Európával kötötték össze.

A rosztov-szuzdali terület a XII. század harmincas éveiben került ki Kijev uralma alól, amikor ott Monomah fia, Jurij Vlagyimirovics (1125—1157) uralkodott, akit Dolgorukijnak (Hosszúkezűnek) neveztek. A szuzdali fejedelmek közül ő volt az első, aki megszerezte az oroszországi hegemóniát. Uralkodása idején a rosztov-szuzdali fejedelemség befolyása kiterjedt Novgorodra, Muromra és Rjazanyra, s emellett szilárd szövetség jött létre a halicsi fejedelemséggel. Jurij az egész Oroszország feletti hatalmat saját kezében akarta egyesíteni, s ezért igyekezett megvetni lábát Kijevben. A szuzdali seregek elfoglalták ezt a székvárost. Jurij halála után azonban a kijevi polgárok siettek megszüntetni a szuzdali fejedelmektől való függésüket, s feldúlták Jurij, valamint hívei és a kereskedők udvarházait az egész kijevi földön.

A rosztov-szuzdali fejedelemség a XII. század közepén gazdaságilag jelentősen felvirágzott. Gyorsan fejlődött a földművelés, új városok épültek: a Kljazma melletti Vlagyimir, Perejaszlavl-Zalesszkij, Jurjev-Polszkij, Zvenyigorod, Dmitrov stb., amelyek mindjárt fejlődésnek is indultak. Ekkor alapították Moszkvát is (az évkönyvekben 1147-ben szerepel először), amely azután később a feudális széttagoltságban élő Oroszország egyesítésének központjává vált.

Jurij utóda, Andrej Jurjevics Bogoljubszkij (1157—1174) a kisnemesekre, továbbá Rosztov és Szuzdal, valamint a többi városok polgáraira támaszkodva kemény harcot folytatott az engedetlen bojárság ellen. Fővárosává Vlagyimirt tette, ahol fejlett kereskedő-iparos alsóváros volt, majd felvette egész Oroszország nagyfejedelmének címét, s hatalmát Kijevre és Novgorodra is ki akarta terjeszteni. A volhiniai fejedelmekkel vetélkedve Andrej Bogoljubszkij 1169-ben megszervezte a szuzdali, csernyigovi, szmolenszki, polock-minszki és más fejedelemségek Kijev ellen indított közös hadjáratát. Elfoglalta Kijev városát, és rengeteg kincset szállított el innen saját országába. A régi főváros igazgatását egyik hívére bízta. Ez Kijev hanyatlását vonta maga után. Novgorod is

kénytelen volt fejedelemként elfogadni Andrej híveit. Andrej Bogoljubszkij Oroszország egyesítésére irányuló politikája azonban váratlanul megszakadt. Bojárokból és meggazdagodott kísérettagokból álló összeesküvők meggyilkolták. Utóda, Vszevolod Jurjevics (Bolsoe Gnyezdo, 1177—1212) leverte a feudális főnemesség ellenállását, és sok bojárt kivégeztetett. Az „Igor-ének" szerzője a fejedelem erejéről és hatalmas hadseregéről beszélve így írt: „Evezőikkel a Volgát széthasítják, sisakjaikkal a Dont kimerítik."

A csernyigovi és szmolenszki fejedelmek, akik különben Kijevben is uralkodtak, Vszevolodot „uruknak" tartották. Vszevolod arról álmodozott, hogy a halicsi fejedelemséget is birtokaihoz csatolja. A novgorodi fejedelmek és helytartók vlagyimiri emberek voltak, sőt még az ottani érseket is tulajdonképpen Vszevolod nevezte ki. A vlagyimiri fejedelmek ebben az időben törték meg a rjazanyi fejedelmek „engedetlenségét". Az „Igor-ének" szerzőjének képes kifejezése szerint Vszevolod úgy „lőhetett velük", mint „élő nyilakkal". A vlagyimir-szuzdali fejedelmek ki akarták terjeszteni uralmukat a Volga és a Káma medencéjére (ahol a mordvinok és a marik éltek), továbbá az Északi-Dvina vidékére, s ebben az irányban megindult az orosz telepítés. Olyan városerődöket alapítottak, mint Usztyug és Nyizsnyij-Novgorod (1221). A Kaukázus népeivel a Volgán át folyt a kereskedelem. Ezenkívül Transzkaukáziával politikai kapcsolatok is létrejöttek.

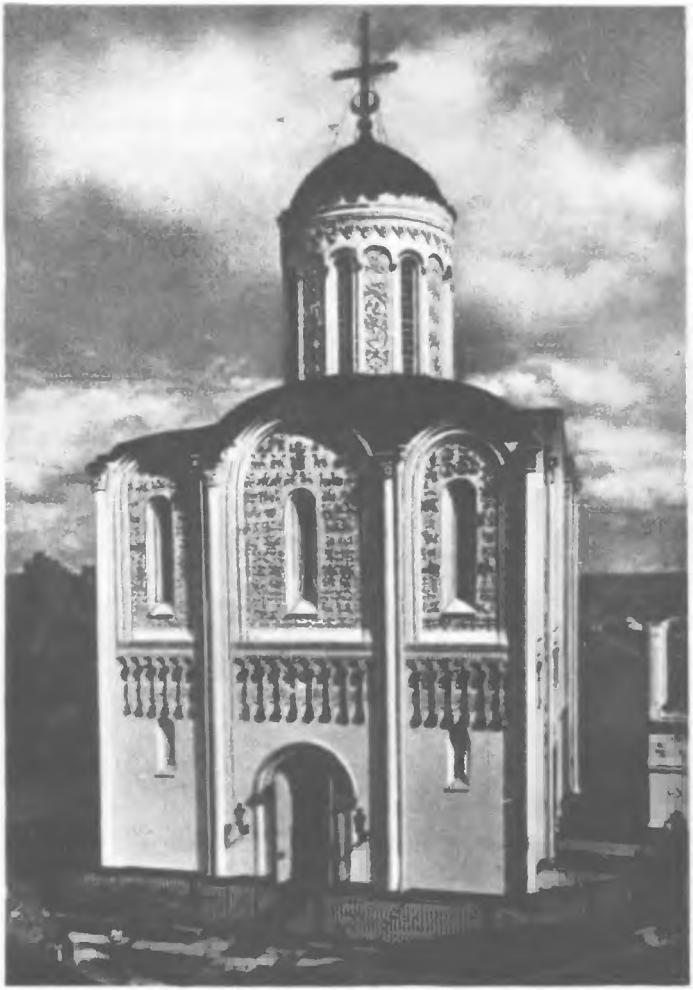

A Dmitrijevszkij-székesegyház a Kljazma menti Vlagyimirban
1194

A NOVGOROD-PSZKOVI FEJEDELEMSÉG

A novgorodi terület délkeleten a vlagyimir-szuzdali, délen a szmolenszki, délnyugaton pedig a polocki fejedelemséggel érintkezett. A novgorodi birtokok kelet és észak felé messze, egészen az Urálig és az Északi-Jeges-tengerig terjedtek. Novgorod környékét számos erőd védte. A Volhov-folyó mellett feküdt Ladoga városa, amely a Balti-tengerhez vezető kereskedelmi utat védelmezte. Novgorod legnagyobb elővárosa Pszkov volt.

Novgorod a Néva és a Finn-öböl partjainak birtokában szoros kapcsolatot épített ki az észtországi, lettországi és karéliai vidékkel, ahol a novgorodi bojárok adóztatták a lakosságot. Ugyancsak megadóztatták a jemek (finnek) s a tőlük északabbra, a norvég határokig lakó saamok (lappok)

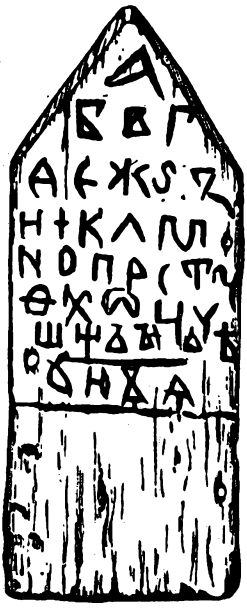

Fatábla az ábécével
Az 1954. évi novgorodi ásatásoknál került elő. XIII—XIV. század

földjét. Végül pedig a Fehér-tenger partjain és Zavolocsjában (így nevezték a Beloozerótól keletre, különféle népek által lakott területet) szintén megjelentek a novgorodi adószedők fegyveres csapatok kíséretében.

A novgorodi parasztság főfoglalkozása a földművelés volt, amelynek technikája a korhoz képest fejlettnek mutatkozik. A földművelés fejlődését azonban akadályozták az éghajlati és talajviszonyok, s ezért az nem tudta kielégíteni a lakosság szükségleteit. A földművelés mellett kifejlődtek más foglalkozások is: a prémes állatok és fókák vadászata, a halászat, a sótermelés. A vidéki lakosság körében sokan foglalkoztak vasbányászattal. Novgorod az egyik legnagyobb európai kézműves és kereskedelmi központ volt.

Az 1136. évi felkelés után Novgorodban létrejött a bojárköztársaság, amelyben az uralmat a nagyurak tartották kezükben. Hasonló társadalmi szervezet alakult ki Pszkov vidékén is. Formálisan a főhatalom a vecse (népgyűlés) kezében volt. A valóságban azonban a vecse a bojárok befolyása alatt állt, bár ezeknek figyelembe kellett venniük a vecse véleményét, különösen olyankor, amikor annak határozatát a városi „fekete emberek" fegyveres osztagai is alátámasztották. Novgorod politikai életében a legnagyobb szerepet az érsek játszotta. Ő elnökölt a bojárok tanácsában. A vecse a bojárok közül választotta a helytartót és az ezredest, akik a városban a végrehajtó hatalmat a kezükben tartották.

A város iparos lakossága a bojárok ellen vívott harc eredményeképpen bizonyos jogokhoz jutott. Jelentős erőt képviseltek a *végek* (a Goncsarnij [fazekas], Plotnyickij [ács] stb. nevezetű külvárosi városnegyedek lakói), az *utcaiak* (az utcákban lakók), valamint a kereskedők „testvériségeinek" szervezetei. Minden egyes végnek saját választott tisztviselői voltak, s ezek bizonyos hatalommal rendelkeztek a novgorodi fejedelemség meghatározott részén. Ámde végeredményben ezeket a hatalmi szerveket is a bojárok ellenőrizték. Novgorodban megmaradt a fejedelmi hatalom is. A fejedelmeket a vecse hívta meg, s jogaikat erősen korlátozta. Bizonyos jövedelmeket azonban mégiscsak szereztek az adókból, a bíráskodásból és a kereskedelemből.

A novgorodi bojárköztársaság fennállásának első száz évét (1136—1236) — egészen a mongol-tatár támadásig — éles osztályharc jellemezte, s ez nemegyszer a városi szegény nép és a parasztok fegyveres felkelésének formájában jelentkezett. Ugyanebben az időben megnőtt a kereskedők szerepe. Ezek egy része az erős vlagyimir-szuzdali fejedelmek oldalán állott.

Ez utóbbiak megerősítették novgorodi helyzetüket. Földeket szereztek, kisajátították a bíráskodási és az adószedési jogot. Novgorod azonban szembeszegült a vlagyimir-szuzdali fejedelmek politikájával, s ez többször összeütközésre vezetett közöttük, amelyek azután súlyos következményekkel jártak a dolgozó tömegek helyzetére. Különösen nagy bajt okozott a novgorodiaknak, ha a szuzdaliak megszüntették a Volga menti területeken termelt gabona szállítását. Amikor 1230-ban, ebben a rossz termésű évben, szörnyű éhínség pusztított a novgorodi területen, a vlagyimiri fejedelem elzáratta a kereskedelmi utakat, s a bojárok és a kereskedők gabonaspekulációval foglalkoztak. Az elkeseredett szegénység ekkor felgyújtotta a gazdag emberek házait, miután kisajátította az itt őrzött rozsot.

A pszkovi Szpasz-Mirozsszkij-kolostor székesegyháza
1156 körül

A HALICS-VOLHINIAI FEJEDELEMSÉG

A halicsi fejedelemség a Kárpátok északkeleti lejtőin terült el. Északon Volhiniával, északnyugaton Lengyelországgal volt határos, míg délnyugati irányban Magyarországtól a Kárpátok választották el. A hegyekben és azok mögött terült el Karpatszkaja Rusz (a mai Kárpát-Ukrajna), amelynek jelentős részét a XI. században a magyar feudális urak szerezték meg. E terület és városainak egy része Halicsé maradt. Délkeleti irányban a halicsi fejedelemséghez tartoztak a Déli-Bugtól a Dunáig terjedő területek (a mai Moldova és Észak-Bukovina egy része).

A halicsi fejedelemség, régi központjával, Peremisllel, a XII. század elején alakult meg külön fejedelemségként Bölcs Jaroszláv dédunokáinak kormányzása alatt. Az itt kialakuló erős bojárság a fejedelmek ellen vívott harcaiban hol a magyar, hol pedig a lengyel urak segítségét kérte, és így hosszú időre megakadályozta az ország politikai konszolidációját. A volhiniai fejedelemség pedig, amely nevét a Gucsva-folyó mellett fekvő Voliny városáról kapta, a Nyugati-Bug medencéjének nagy részére, valamint a Pripjaty és mellékfolyói felső folyása mentére terjedt ki. Volhinia és Halics régóta igen szoros kapcsolatban álltak egymással.

E területeken régtől fogva ismeretes volt az ekés földművelés. Halicsban gazdag sóbányák voltak, s a sót exportálták. A halics-volhiniai fejedelemségben jelentős fejlettségi színvonalat ért el

a vasfeldolgozó, az ötvös-, a fazekas- és a tímáripar. E területen több mint nyolcvan város található. A halics-volhiniai fejedelemség, minthogy igen sok vízi és szárazföldi kereskedelmi út találkozóhelyén terült el, jelentős szerepet játszott az európai kereskedelemben. A XII. században a halicsi és a volhiniai fejedelemség jelentősen felvirágzott. Már Vlagyimir Volodarevics (1141—1153) egyesítette uralma alatt az összes halicsi területeket, beleértve az Al-Duna menti városokat (Berlad stb.) is. Körülbelül ebben az időben került ki Kijev hatalma alól Volhinia is.

Jaroszláv Vlagyimirovics Oszmomiszl, a XII. századi Oroszország egyik legnagyobb politikusának uralkodása idejét (1153—1187) Halics további felvirágzása, elsősorban pedig sok új város építése jellemzi. Jaroszláv Oszmomiszl a volhiniai fejedelmek segítségével megverte a kijevi fejedelem seregét, s arra kényszerítette, hogy lemondjon a Duna menti területek megszerzéséről. Jaroszláv békét kötött Bizánccal, s a Magyarországgal létrejött szövetség megerősítésére lányát III. Istvánhoz adta férjhez. A XII. század végén a halicsi és volhiniai fejedelemségeket Roman Msztiszlavics (1199—1205) saját uralma alatt egyesítette. Megerősítette a fejedelmi hatalmat, s közben a városokkal kötött szövetségre, elsősorban pedig a városi felső réteggel, „a legnagyobb férfiakkal" kötött megegyezésére támaszkodott, melynek alapján számos privilégiumot adott nekik. Roman meggyengítette a halicsi bojárokat. Egy részüket kiirtotta, néhányan Magyarországra menekültek. A bojárok földjét a fejedelem elkoboztatta és szétosztotta kíséretének tagjai között. Miután Roman hadai Vszevolod szuzdali fejedelem ellenállását legyőzve elfoglalták Kijevet (1203), Roman nagyfejedelemnek kiáltatta ki magát.

A pápai kúria „szövetkezni" próbált Roman fejedelemmel, de ez elutasította III. Ince pápa ajánlatát. A Hohenstaufeneknek a welfek ellen vívott harcát támogatva Roman 1205-ben nagy hadjáratot indított a welfek szövetségese, Leszek krakkói fejedelem ellen azzal a céllal, hogy legyőzése után benyomul Szászországba. Romannak a hadjárat idején bekövetkezett halála azonban megakadályozta e nagyvonalú elgondolás végrehajtását, és megkönnyítette a halicsi és volhiniai fejedelemség Roman uralkodása alatt létrejött egységének megszüntetését.

Hosszú és pusztító feudális háború tört ki (1205—1245). Ebben a bojárok a magyar és a lengyel urakkal együttműködve kezükbe ragadták a hatalmat Halicsban. Az 1214. évi szepesi egyezmény alapján a magyar és lengyel urak a pápai kúria szentesítésével megkísérelték egymás között felosztani a halics-volhiniai fejedelemséget. A néptömegek azonban meghiúsították ezeket a számításokat. Az ország egészét felölelő népi felkelés eredményeképpen a magyar helyőrségeket elűzték.

Volhiniában a szolgáló bojárok és a polgárok támogatásával Roman fiai, Danyiil és Vaszilko kerültek trónra, s fegyverrel szorították ki a lengyel urakat az orosz területekről (1229). Danyiil (Dániel) seregei a polgárok aktív támogatásával több vereséget mértek a magyar urakra és a halicsi bojárokra. A bojárok elfoglalt földjeit Danyiil kíséretének kisnemesi tagjai közt osztotta szét. A fejedelem baráti viszonyt épített ki Litvániával és Mazóviával, továbbá a magyarok ellenségével, II. Frigyes osztrák herceggel. A Halics függetlenségéért folytatott véres harc hosszú évekig húzódott. Danyiilnak csak 1238-ban sikerült véglegesen megszereznie a halicsi fejedelemséget, majd a kijevi fejedelemséget is, uralma alatt egyesítve Oroszország kiterjedt délnyugati részeit.

A POLOCK-MINSZKI FEJEDELEMSÉG

A polock-minszki tartomány a Nyugati-Dvina és a Berezina mentén fekvő területeket foglalta magában, s a novgorodi, szmolenszki és turov-pinszki fejedelemségekkel volt határos. Északnyugaton a polocki fejedelmek birtokai kiterjedtek a Nyugati-Dvina alsó folyásának vidékére is, ahol Jersike és Koknese városok álltak. A litvánok és a lettek egy része elismerte a polocki fejedelmek hatalmát és adót fizetett nekik.

A polock-minszki fejedelemség lakóinak főfoglalkozása, a rendkívül kedvezőtlen talajviszonyok ellenére, a földművelés volt. Polocknak állandóan import gabonára volt szüksége. Nagy szerepet játszott itt a prémvadászat, a halászat és a méhészet. A prémeket exportálták (Gotland szigetére és Lübeck városába). A területen igen korán kifejlődtek a feudális viszonyok, s több város keletkezett: Izjaszlavl, Vityebszk, Uszvjat, Orsa, Kopisz stb.

A polock-minszki fejedelemség nem sokáig állt a kijevi fejedelmek hatalma alatt. Már Vlagyimir Szvjatoszlavics idején Brjacsiszláv nevű fia birtokába került. Ennek utódja, Vszeszlav Brjacsiszlavics (1044—1101) kíséretére támaszkodva és a városok segítségét felhasználva, szilárdan kezében tartotta a hatalmat az egész polock-minszki vidéken. Vszeszlav uralkodásának ideje az „Igor-ének" szerint Oroszország e részének „dicső" kora volt. Ezután azonban megerősödött a feudális széttagolódás. A XII. században több egymással ellenségeskedő fejedelemség kialakulására került sor. A legjelentősebbek közülük a polocki és a minszki fejedelemségek voltak. A belső harcok annyira meggyengítették a polock-minszki területet, hogy lassanként elvesztette a Kelet-Baltikumban élvezett befolyását. A polockiak aktív ellenállása nem tudta megállítani a német keresztesek előnyomulását. A polocki fejedelem a Rigával kötött szerződés értelmében (1212) elvesztette a lívek feletti adóztató jogát, s területveszteséget szenvedett Latgalia délnyugati részein is. Jersike és Koknese városait a német lovagok kerítették kezükbe. A XIII. század elején Polock és Vityebszk külpolitikáját már a szmolenszki fejedelem intézte, s ő kötött nevükben szerződést a német városokkal.

OROSZORSZÁG ÉS A SZOMSZÉD NÉPEK

Oroszországot sok nem szláv nép vette körül. Az orosz befolyás kiterjedt a Balti-tenger partján (lettek, litvánok és észtek), valamint a mai Finnország és Karélia területén élő népekre. Befolyása alatt élt néhány északi nép (nyenyecek, komik, jugrák), a Volga-vidék népei (mordvinok, marik, a bolgárok, csuvasok és az udmurtok egy része), az Észak-Kaukázus népei (oszétek és cserkeszek), valamint a Fekete-tenger északi partvidékén élő népek (a török nyelvű kunok, uzok és torkok nomád törzsszövetségei) és Moldva lakossága. Oroszország kapcsolatban állt Transzkaukáziával (Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán lakosságával) és Közép-Ázsiával.

E népek társadalmi fejlettsége különböző színvonalon állt. Egyeseknél még az ősközösségi rend volt uralmon, másoknál viszont már kezdett kialakulni a feudális termelési mód.

A Baltikum népei a XI—XII. században a feudális viszonyok létrejöttének korát élték. Államaik még nem voltak. A parasztok faluközösségekben éltek, s ezek nagy része félfeudális-félpatriarchális községet alkotott, melyek élén a földművelő nemesség képviselői, a „legjobbak", a „legidősebbek" álltak. Ilyen községeket találunk Litvániában (Aukstajtija, Zsemajtija, Deltuva stb.), Lettországban (Latgalia, Szemgalia, Korsz stb.), Észtországban (Laanemaa, Harjumaa, Sakala stb.).

A Balti-tenger partjának lakossága földműveléssel, állattenyésztéssel, iparral foglalkozott, s kereskedett a szomszédokkal. Létrejöttek itt a kereskedő-iparos telepek, a későbbi városok csírái (Lindanisa, amelynek helyén Tallin keletkezett; Mezsotne stb.). A lakosság még pogány volt. A kor kultúrájának kiemelkedő emléke az észt „Kalevipoeg" eposz, valamint a litván és a lett történeti énekek és elbeszélések.

A balti partvidék régi kapcsolatai Oroszországgal a XIII. század elején a német és dán feudális urak behatolása következtében megszakadtak. Felhasználva az egyes főnökök közti ellentéteket, a keresztesek elfoglalták az észt és lett területeket. Másképp alakult Litvánia története. Itt a gazdasági fejlődés magasabb foka következtében először az egyes területek főnökeinek szövetsége jött létre (1219), majd kialakult a kora feudális állam, melynek élén egy nagyfejedelem állt. Az első litván nagyfejedelem Mindaugas (Mindovg) volt (1230—1264). A litván nagyfejedelemség Oroszország segítségével meg tudta védeni függetlenségét, visszaverte a német urak támadásait.

A Novgorodhoz tartozó karéliai területen a földművelés volt uralmon, de mellette fejlett vadászatot és halászatot, valamint ipart és kereskedelmet is találunk. A feudális viszonyok kifejlődésével Karélia a XIII. század hetvenes éveiben a novgorodi köztársaság önálló közigazgatási egységévé vált. A karélok között gyorsan terjedt a kereszténység. A karél nép kultúrája és életmódja világosan tükröződik egy nagyszerű műben, a „Kalevala" nevet viselő karél-finn népi eposzban. A XII. század közepétől kezdve a svéd urak támadásokat intéztek Karélia ellen, hogy elfoglalják és rabságba döntsék lakóit. A karélok az oroszokkal együtt visszaverték a svéd hódítókat, és súlyos csapásokat mértek rájuk.

A novgorodi köztársaság fennhatósága alatt a Vicsegda-folyó vidékén élt a komi nép. A komik vadászattal és halászattal foglalkoztak, de ismerték a földművelést és az ipart is. Megkezdődött náluk a patriarchális faluközösségi rend felbomlása, s megjelent a faluközösségi nemesség.

A nemzetségi társadalom keretei között éltek a Fehér-tenger partján a nyenyecek (szamojédok), valamint az Észak-Urál lejtőin a jugrák. A Volga-, a Káma- és az Urál-vidék népeinek történetében nagy szerepet játszott a volgai bolgárok kora feudális állama. Fejlett volt földművelésük, s a nagy városokban, Bolgariban, Szuvarban és Bilarban különféle iparokat találunk. Bolgariban orosz kézművesek is éltek. E városban találkoztak az orosz, a közép-ázsiai, a transzkaukáziai, iráni stb. kereskedők. Bolgár kereskedők gabonát szállítottak a vlagyimir-szuzdali fejedelemségbe.

A vlagyimir-szuzdali fejedelemség fennhatósága alatt álló Volga menti népek közül csak a mordvinoknál kezdtek kifejlődni az osztályviszonyok. A mordvinok földműveléssel és méhészkedéssel foglalkoztak. Náluk már kiemelkedtek az egyes területek „fejedelmei". A többi népek, pl. a marik, a csuvasok és az udmurtok még az ősközösség fokán voltak. Az Urál környékén élő nomád baskírok ebben az időben kezdtek törzsszövetségbe tömörülni. Ezek élén a törzsfőnökök (*akszakal*-ok) álltak. Nagy szerepe volt még náluk a népgyűlésnek.

A Kaukázus északi vidékén élő földműves és állattenyésztő népeknél, az alánoknál (oszéteknél) és az adigéknél átmeneti jellegű törzsszövetségeket találunk. A törzsfőnökök egymás ellen harcoltak. A Dagesztán legelőin élő állattenyésztő társadalmakban patriarchális-feudális egyesülések álltak fenn. Ezek élén a helyi főnökök: a *nuszalam*-ok (Avariában), *samhalam*-ok (Kumükiában), *ucmiam*-ok (Kajtagban) álltak. Egy részük függő viszonyban volt Grúziától.

A Krím-félsziget lakossága (alánok, görögök, örmények és oroszok) továbbra is politikai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatban állt Oroszországgal, jóllehet Bizánc igényt támasztott a tengerparti városokra: Cherszonészoszra (Korszunyra), Szudakra (Szurozsra) és Kercsre (Korcsevre). Az észak-kaukázusi és krími népek kapcsolatait Oroszországgal meggyengítette az a körülmény, hogy a kunok a XI. század közepén benyomultak a Fekete-tengertől északra elterülő vidékre.

Moldva területén, a halics-volhiniai fejedelmek uralma alatt szlávok és romanizált elemek éltek, amelyekből később a moldvai nép fejlődött ki. Itt állt Kis-Halics, Bîrlad, Tekucs stb. városa.

Az óorosz állam keretei között élő népek az orosz feudális fejedelemségek fennhatósága alatt fejlődtek tovább. A litván, a lett, az észt és a karél népek az orosz néppel való szoros érintkezés közepette alakultak ki.

Az orosz uralom alatt élő nem szláv területeket kizsákmányolták. Az orosz fejedelmek és bojárok az elnyomott népek számlájára meggazdagodtak, adóként ezüstöt, prémet, viaszt és más értékes dolgokat szedtek tőlük. Ugyanakkor e nem szláv népek és az oroszok között gazdasági, politikai és kulturális téren erős kölcsönhatások mutatkoztak. Az említett népek területein városok épültek, orosz parasztok és kézművesek telepedtek le, s megjelentek a kereskedők. A helyi lakosság közel került a dolgozó orosz néphez, magasabb kultúrát sajátított el tőle, piaci kapcsolatba került vele, s megismerkedett a városi élettel és az írással.

Angyalfej

A Dmitrijevszkij-székesegyház (Kljazma menti Vlagyimir) nagy ívén található festmény. Részlet. XII. század

Közép-Ázsiában létrejött a kirgiz törzsek szövetsége. Területük az Altaj-hegységtől a Bajkáltóig és a Szaján-hegység gerincéig terjedt. Hozzájuk tartoztak a tuvini és minuszinszki területek is. A kirgizek állattenyésztők voltak, de ismerték a földművelést és az ipart is, és Kínával kereskedtek. A XII. század közepén a kirgizek függő viszonyba kerültek a karakitajoktól (kitanok), akik Észak-Kínából előrenyomultak az Altajig, s megszerezték a Jenyiszej-folyó vidékét és a Hétfolyóköz déli részét. A helyi lakosság számára igen súlyos karakitaj uralmat a XII. század végén a mongol nyelvű najmanok döntötték meg, akik az Altajtól az Irtis-folyóig és Kelet-Turkesztánig nyomultak előre. A későbbiek során a najmanok nagy része fokozatosan beolvadt a különféle törzsekbe és népekbe (kirgizek, valamint az altaji és a mai kazahsztáni török nyelvű törzsek), teljesen elhagyva saját nyelvét. Később ezek a területek mind a mongol kánok uralma alá kerültek.

A Távol-Kelet egyes népei, elsősorban az usszuri vidéken, ahol a nanajcok (goldok) ősei éltek, azután a Hoj-folyó medencéjének lakossága (az ugyagajok törzse), később az udegejek, valamint az Amur alsó folyásánál élő törzsek (giljákok-nyivhek) elsősorban vadászattal foglalkoztak, s az ősközösség viszonyai között éltek. A XII. század közepén valamennyien a dzsürcsenek törzsszövetségének uralma alá kerültek. Ezek elfoglalták a kitanok birtokait, és létrehozták a Csin (Kin)-birodalmat. Ebbe beletartozott Mandzsúria, Észak-Kína és Mongólia nagy része. A Csin-birodalom a mongol hódításig állt fenn.

Északkelet-Szibéria és Távol-Kelet egyes népei még a kőkorszaki kultúra szintjén éltek, földkalyibákban laktak, halászattal, vadászattal foglalkoztak, s ahol lehetséges volt, rozmárra is vadásztak. A háziállatok közül csak a kutyát ismerték. Így éltek az ajnuk és giljákok (nyivhek) Szahalin-szigetén, az itelmenek és korjakok Kamcsatkában, a jukagirok Kolima-félszigetén, a Léna és a Hatanga alsó folyása mentén. Rendkívül zord természeti viszonyok közt éltek a sarkvidék lakói (az eszkimók és a tengerparti csukcsok). Vadászattal és halászattal tartották fenn magukat az Ob mellett élő manysik (vogulok) és hantik (osztyákok), Nyugat-Szibéria északi részén pedig a nyenyecek. A Jenyiszejtől keletre a kelet-szibériai tajgákon a rénszarvastenyésztő vadász-halász törzseket, az evenkeket találjuk. A Bajkál körzetében laktak a jakutok ősei. Ezek szarvasmarhát és lovat tenyésztettek. E népek társadalmi-gazdasági szervezete szinte teljesen változatlan maradt mindaddig, míg az orosz kultúra hatása alá nem kerültek.

OROSZORSZÁG NEMZETKÖZI HELYZETE

A feudális széttagolódás korában Oroszországnak, e nagy európai országnak nem volt egységes államszervezete, s következésképp nem volt közös külpolitikája sem. A XII. század közepén az orosz fejedelmek szövetségre léptek az egymással ellenséges viszonyban álló koalíciók egyes államaival.

Ennek ellenére a legnagyobb orosz fejedelemségek meglehetősen nagy hatást gyakoroltak a szomszédos országokra. Bizánc, amely mindenütt szövetségeseket keresett a szeldzsuk-törökök és a besenyők ellen, 1091-ben katonai támogatást kapott Vaszilko halicsi fejedelemtől. Általában az orosz fejedelmek sokkal kevésbé függtek a pravoszláv egyházi központtól, Bizánctól, mint más európai államok a katolikus központtól, Rómától.

A pápai kúria a maga politikai övezetéhez akarta csatolni Oroszországot, de a legélesebben látó pápai követek már ekkor tudták, hogy ezek a remények hiábavalóak. Így pl. a harcos katolicizmus egyik ideológusának, Clairvaux-i Bernátnak arra a kérdésére, hogy meg lehet-e honosítani a katolikus vallást Oroszországban, Máté krakkói püspök a XII. század közepén így írt: „Az orosz nép, amely oly nagyszámú, mint a csillagok, nem akar közösködni sem a latin, sem pedig a görög egyházzal."

Az orosz fejedelmek aktív politikával széles körű nemzetközi kapcsolatokat építettek ki, s szerepet játszottak a nemzetközi életben. A vlagyimir-szuzdali és a velük szövetséges halicsi

fejedelmek diplomáciai érintkezésben álltak Bizánccal, ellenfeleik, a volhiniai fejedelmek pedig Magyarországgal. A halicsi fejedelmek serege elősegítette a második bolgár cárság megerősödését, és a XIII. század elején segítséget nyújtott II. Iván Aszen bolgár cárnak trónja visszaszerzéséhez. Az orosz fejedelmek ugyancsak hozzájárultak a mazóviai fejedelmek helyzetének megerősítéséhez Lengyelországban. Később a mazóviai fejedelmek egy időre hűbéri függésbe kerültek Oroszországtól.

Egyes orosz fejedelemségek jelentős fegyveres erőkkel rendelkeztek, s így vissza tudták verni, részben pedig le is igázták a kunokat. Bizánc, Magyarország, Lengyelország, Németország és más országok uralkodói dinasztikus kapcsolatokat létesítettek az orosz fejedelmekkel, főleg a legerősebbekkel: a vlagyimir-szuzdali és a halics-volhiniai fejedelmi családokkal. Az Oroszországban található kincsekről szóló hírek felgyújtották a francia, német és angol krónikások képzeletét.

Orosz utazók különféle országokban fordultak meg. Így pl. egy novgorodi bojár, Dobrinya Jadrejkovics, a XIII. század elején Bizáncba látogatott. Érdekes leírást készített ennek az országnak a nevezetességeiről. Danyiil csernyigovi kolostorfőnök Palesztinába utazott, és szintén megírta utazásának történetét. Az utazás közvetlenül az első keresztes hadjárat befejezése után történt. Az évkönyvek és más források arról tanúskodnak, hogy az orosz emberek igen jól voltak értesülve számos európai és ázsiai ország viszonyairól.

Mindezek ellenére Oroszország nemzetközi helyzete a feudális széttagoltság korában jelentősen megromlott. Észrevették ezt az egykorú publicisták. A XIII. század első felében írt egyik munka, az „Orosz föld pusztulásáról szóló ének" leírja Oroszország szépségeit és gazdagságát, de ugyanakkor nagy nyugtalansággal beszél nemzetközi helyzetének meggyengüléséről. Elmúltak azok az idők, amikor a szomszédos országok uralkodói Oroszország nevének puszta hallatára megremegtek, amikor a kijevi nagyfejedelemtől félő bizánci császár „nagy ajándékokat küldött hozzá", s amikor a német lovagok örvendeztek, hogy messze „a kék tenger mögött" élnek.

Oroszország külpolitikai helyzetének meggyengüléséhez, területének csökkenéséhez nagymértékben hozzájárultak az orosz fejedelmek egymás közti viszálykodásai. Ezek akkor sem szűntek meg, amikor ellenség nyomult az országba. A Fekete-tenger északi partjain lakó nomád kunok pusztító támadásokat intéztek a déli orosz földek ellen, fogságba hurcoltak, majd rabszolgának adtak el orosz embereket. Ugyanakkor elvágták Oroszországnak a Fekete-tenger partvidékével és a keleti országokkal kiépült kereskedelmi és politikai kapcsolatait. Ez ahhoz vezetett, hogy Oroszország elvesztette a Kaukázustól északra elterülő birtokait, a Taman-félszigetet és Krím egy részét, amelyet Bizánc szerzett meg. Nyugaton pedig a magyar urak elfoglalták a Karpatszkaja Ruszt. A Balti-tenger partjain a lettek és észtek területei a német és dán, a finnek és karélek területei pedig a svéd feudális urak hatalma alá kerültek. A XIII. században a tatárjárás Oroszország meghódításához, elpusztításához és széttagolásához vezetett.

AZ OROSZ KULTÚRA A XII—XIII. SZÁZADBAN

A hódítók támadásai s az elemi csapások rengeteg értékes építészeti, festészeti, iparművészeti és irodalmi emlék pusztulásához vezettek. Azok közül az egyszerű mesterek közül, akik a világi és egyházi urak számára „nagy ravaszsággal" festettek falfestményeket, készítettek kőfaragásokat, finom ezüstvereteket és monumentális épületeket, jóformán egyiknek a nevét sem ismerjük. A ránk maradt évkönyvekben csak kevés orosz mester nevét találjuk. Ilyen „kőépítő" volt a polocki Iván, a novgorodi Péter és Korova Jakovlevics, valamint Péter Milonyeg; egy Oleksza nevű ember Volhiniában városok építésénél dolgozott. A „ravasz" volhiniai Avgyej kőfaragómester volt. Fennmaradt Alimpij kijevi festő neve is, aki az itteni barlangkolostor freskóit festette. Ismerjük Koszta és Bratyila novgorodi ötvösöket, akik gyönyörű vert ezüst edényeket készítettek, s Avramij öntőmester

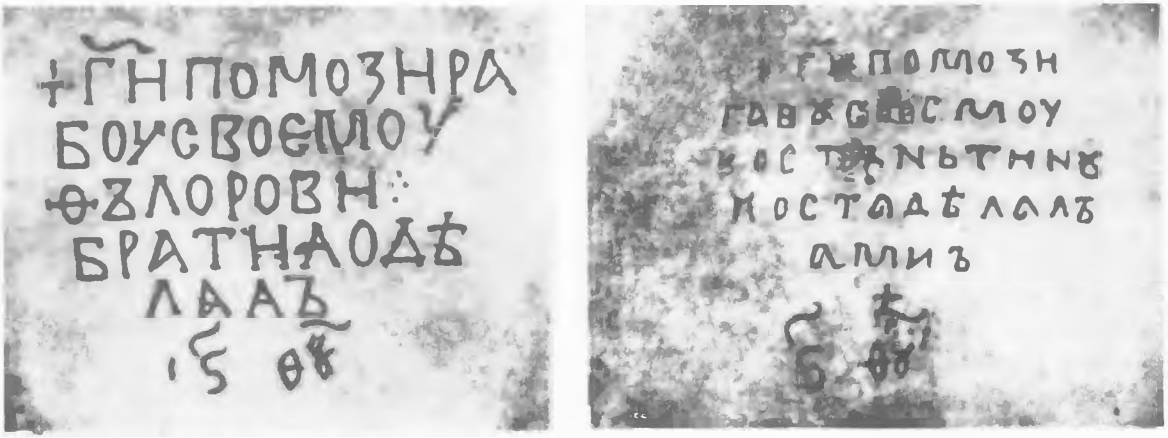

Koszta és Bratyila mesterek nevét feltüntető feliratok a novgorodi Szófia-székesegyház ezüst edényeinek alján
XII. század

emlékét napjainkig őrzi saját magáról mintázott mellszobra. A parasztok és a kézművesek munkája volt Oroszország további fejlődésének az alapja.

Az orosz nyelv és kultúra a többi néppel való kölcsönös kapcsolat eredményeképpen gazdagabbá vált. Ilyen kapcsolatokat találunk a szuzdali építészetben is, ahol grúz és örmény építészeti hatások mutathatók ki. A novgorodi festők közös motívumokat használtak az örmény freskófestőkkel. A folklórban és az irodalomban sok említés történik más népekről, kultúrájukról és életükről.

A termelésben felhalmozódó tapasztalatok növekedése és a művelődés fejlődése következtében, a teológia uralma ellenére — bár ez utóbbi csak a társadalom jelentéktelen részénél mutatkozik —, mégis elterjedtek Oroszországban a természetről és a történelemről szerzett ismeretek elemei. Az írásbeliség elég gyorsan terjedt a feudális főnemesség, a köznemesek és a polgárok köreiben. A kéziratos művekben egyre többet dicsérik a „könyvismeretet", s a „könyvek nélküli észt" szárnyaszegett madárhoz hasonlítják. Ahogy az nem tud repülni, éppúgy az ember sem tudja elérni „a tökéletes értelmet könyv nélkül". A tanításban az alapvető könyvek a zsoltárok, a szentek élete és az apostolok könyve voltak. A középkori Európában elterjedt bibliai világkép nyer kifejtést a „Sesztodnyev" című munkában. A természetet teológiai, skolasztikus módszerrel írja le. Hasonló leírást találunk Kozmasz Indikopleusztész „Topográfiájában" és más, oroszra fordított művekben. Geórgiosz Hamartolosz, Ióannész Malalasz és más görög krónikások megismertették az orosz olvasókat az antik történelemmel.

A varázslók és „az isteni gyógyítók" mellett megjelentek az orvosok is. Kijevben élt Agapit, a híres orvos, aki tudta, hogy „milyen betegséget milyen orvossággal kell gyógyítani". Növekedtek az ismeretek a matematika terén is, amelyet alkalmaztak mind a mezőgazdaságban, mind az adók kiszámításánál, mind pedig az évkönyvek kronológiai adatainál.

A történeti ismeretek fejlődése szépen tükröződik az évkönyvekben. A nagyvárosokban, Novgorodtól Holmig és Novgrodektől Rjazanyig történeti évkönyveket készítettek, s olyan gyűjteményeket állítottak össze, amelyekben feldolgozták az évkönyvek feljegyzéseit. Ezek közül csak a vlagyimir-szuzdali, a volhiniai és a novgorodi évkönyvek egy része maradt ránk. E munkák többsége az erős fejedelmi hatalom mellett foglalt állást. Az a körülmény, hogy az évkönyvírók szoros kapcsolatban álltak a fejedelmi kancelláriákkal, arra vezetett, hogy az évkönyvekbe diplomáciai, közigazgatási és katonai okmányokat is beiktattak, nemegyszer teljes egészükben.

Oroszországban, akárcsak másutt, szoros kapcsolat volt a kézművesség, a népművészet és az építészet között. Minthogy a társadalomban a vallásos ideológia volt uralmon, az építészet legszebb

Az „Aranykapu" a Kljazma menti Vlagyimirban
XII. század

Jaroszláv Vszevolodovics
A Szpasz-Nyeregyica-templom freskórészlete. 1199

emlékei az egyházzal kapcsolatosak, amely ráadásul igen gazdag rendelő volt. A feudális széttagoltság korának bekövetkezése megmutatkozik az építészeti emlékeken is. A templomok méretei csökkennek, belső berendezésük egyszerűbbé válik, s a mozaikot fokozatosan felváltja a freskó. Az egyházi építészet uralkodó formája a nehéz homlokzatú „köbös" templom lett. E változások egyik oka a kőépítészet gyors elterjedése volt.

A kijevi fejedelemség területén folytatódott a templom- és kolostorépítés (beresztovói Megváltó-templom, a Kirill-templom), mivel azonban Kijev egyik fejedelem kezéről a másikéra került, a művészetek fejlődésére kedvezőtlen körülmények alakultak ki. Számos kiváló művészi munka jött létre a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területén, elsősorban a Kljazma melletti Vlagyimirban. Itt találjuk a fehér kövekből épült, kőfaragással díszített „aranykaput". Itt építették a nagyszerű Uszpenszkij-székesegyházat, s a világhírű Dmitrijevszkij-templomot faragott kő reliefjeivel és a négyoszlopos Pokrovna-Nyerli-templomot dekoratív szobraival, valamint a bogoljubovói fejedelmi palotát, melynek épületei között egy székesegyházat is találunk.

Építkezés folyt Rosztovban, Szuzdalban, Nyizsnyij-Novgorodban és Északkelet-Oroszország más városaiban is. Példaképpen megemlíthetjük a Jurjev-Polszkijban épített Georgijevszkij-székesegyházat (XIII. század harmincas évei), melynek előcsarnokát kőfaragások díszítették.

A novgorodi területeken a bojár-köztársaság idején a fejedelmek által épített nagy székesegyházak helyét a szerényebb, de tökéletes formájú és művészi kiképzésű templomok foglalták el. Világhírű közülük a novgorodi Szpasz-Nyeregyica-templom (XII. század vége).[1] Mint művészeti emlék nagy érdeklődésre tarthat számot a pszkovi Mirozsszkij-kolostorban épített Megváltás-templom (XII. század közepe) gyönyörű freskóival.

Ugyancsak jelentős sikereket ért el a halics-volhiniai építészet is. Híres építmények voltak itt: a volhiniai Vlagyimir városában épült Uszpenszkij-székesegyház, továbbá a halicsi fejedelmi palotakomplexum, valamint a Szent Pantyelejmon-templom stb. Holmból nem maradtak ránk épületek, de az évkönyvek tanúsítják, hogy Danyiil fejedelem három templomot építtetett itt. Ezeket halicsi fehér és holmi zöld kövekből készült faragások és „egész kövekből" készült oszlopok díszítették. A városhoz vezető út mentén egy „oszlop" volt látható, hatalmas sas szobrával.

[1] A német fasiszták a második világháború idején barbár módon elpusztították.

Az építészet szépen fejlődött Csernyigovban, Szmolenszkben, Polockban, Grodnóban és más városokban is. Megjelentek a különféle világi épületek, pl. a vlagyimiri fejedelmi palotakomplexum. Hasonlót találunk Halicsban és más városokban is. Ezek az épületek az óorosz „kastélyépítészet" hagyományait követték.

A képzőművészetben különböző stílusok alakultak ki, mert a helyi népművészet e téren is nemegyszer harcba szállt az uralkodó egyházi ideológiával. A novgorodi festményeket (a Szófia-székesegyház, a Nyikolo-Dvoriscsenszkaja- és a Blagovescsenszkaja-templomok falfestményeit) a világos és tarka színek jellemzik. Különösen szépek voltak a Szpasz-Nyeregyica-templom falain, boltozatán és árkádjain található freskók. A novgorodi ikonfestészetet ugyanazok a vonások jellemzik, mint a monumentális falfestést, s mindkettő sokat merített a népművészetből.

Speciális vonásokat mutatott a vlagyimir-szuzdali fejedelemség művészete. Az itteni templomokat „különféle ikonok és számtalan drágakövek" díszítették. Sajnos ebből a gazdag anyagból nem sok maradt, mindössze az Uszpenszkij- és a Dmitrijevszkij-székesegyházak freskói és Dmitrij Szolunkszkij ikonja. Még kevesebb maradt ránk Oroszország többi vidékének művészeti emlékeiből.

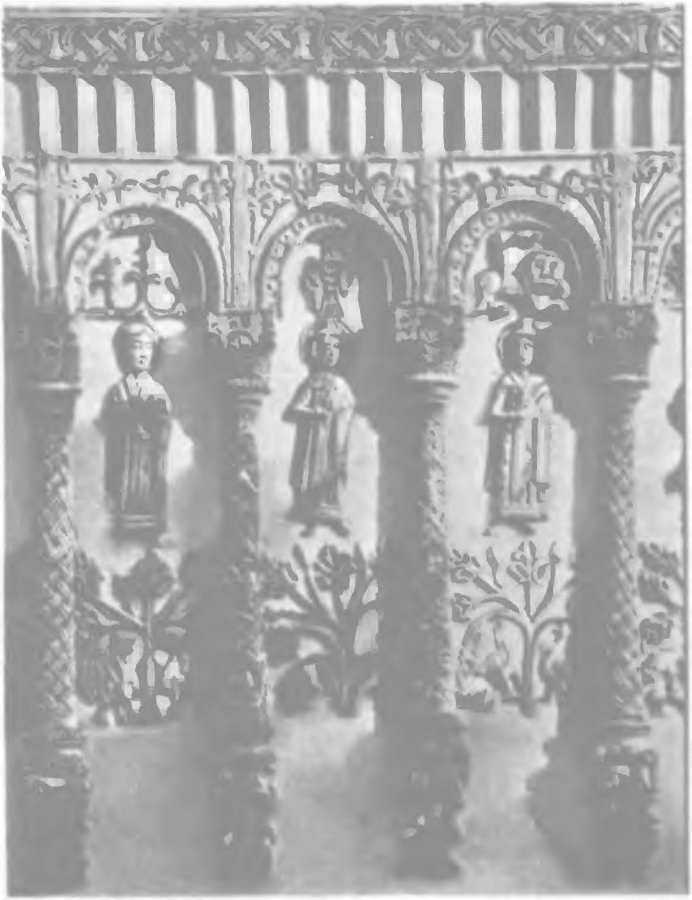

A Dmitrijevszkij-székesegyház (Kljazma menti Vlagyimir) déli falán levő fehér kőfaragás
1194

Az iparművészet és a szobrászat, kevésbé függve az egyházi szabályoktól, gyakran a népi játékokat és táncokat, harci jeleneteket stb. ábrázolta. Jelentős eredményeket értek el a pénzverés, a pecsétkészítés, valamint a kőfaragás (székesegyházi szobrok, kő ikonok stb.) terén. A népművészet motívumait gazdagon alkalmazták a hímzéseken és a könyvdíszítésnél (iniciálék stb.), ahol a növényi és virágdíszek mellett gyakran találunk jeleneteket a nép életéből és munkájából.

A népművészet befolyása érezhető az egyik XII. századi pszkovi kézirat rajzain is. Az egyik pl. pihenő parasztot ábrázol, mellette ásóval. Alatta a felirat: „Munkás, munkálkodj!"

A feudális széttagolódás korának irodalmi emlékeiben megtaláljuk az uralkodó osztály gondolatait. A legjobb művekben azonban, amikor íróik a fejedelmeket békekötésre, s a haza függetlenségének megvédésére szólítják fel, a széles néptömegek kívánságai tükröződnek.

A szentbeszédek irányzatossága abban mutatkozik, hogy a hallgatókat az égi és földi hatalom iránti engedelmességre akarják rábeszélni. Ebbe a műfajba tartoznak Kliment Szmoljatics, Kirill Turovszkij és mások művei. Az egyházi íróknak széles körű műveltségük volt, s műveikben felhasználták az antik irodalom örökségét. A híres író, Kliment Szmoljatics (a XII. század közepe)

szívesen hivatkozik Homéroszra, Arisztotelészre és Platónra, ami miatt az ortodox teológia hívei megtámadták.

Az egyházi és részben a világi főurak ideológiája világosan kifejezésre jut a XIII. század húszas éveiben készült „Patyerikben", a kijevi barlangkolostor legendás könyvében, amelyet áthat az egyházi hatalom felsőbbségének tudata a világi fölött. Húsz tanító célzatú elbeszélést tartalmaz e kolostor szerzeteseinek életéről.

Gondolatgazdagság jellemzi a korai nemesi publicisztika kiváló darabját, Danyiil Zatocsnyik „Szlovo"-nak vagy „Molenyija"-nak nevezett munkáját, amely két XII—XIII. századi szerkesztésben maradt ránk. A kiváló műveltségű Danyiil ügyesen használta fel a folklór kincseit az erős fejedelmi hatalom magasztalására s a világi és egyházi főnemesség Oroszország szempontjából káros önkényének leleplezésére.

Az egyes évkönyvgyűjteményekben fennmaradtak a fejedelmek életrajzai (Andrej Bogoljubszkij, Izjaszláv Msztiszlavics Volinszkij stb.), és a nagy horderejű történeti események leírásai, így pl. Konstantinápolynak a keresztesek által történt elfoglalásáról szóló elbeszélés. Ezekben az elbeszélésekben igen sok az olyan részlet, amely arról tanúskodik, hogy megnőtt az érdeklődés az emberek személye, az egyes emberek tettei s a velük történt események iránt.

A XII. századi orosz kultúra legkiválóbb emléke az „Igor-ének" („Ének Igor hadáról"), amely Igor Szvjatoszlavics novgorod-szeverszkiji fejedelem sikertelen hadjáratát ábrázolja a kunok ellen (1185). Szerzője az ország egységének, a legerősebb fejedelmek egységének, a nép egységének híve. Számára az orosz föld egész Oroszország, a Taman-félszigettől a balti partokig, a Dunától Szuzdal vidékéig. Abban az időben, amikor a fejedelmek egymás elleni harca és a kun betörések miatt „a földművesek az orosz földön ritkán kiáltottak, de annál többet károgtak a varjúk, megosztván egymás között a holttesteket", a szerző a békés munkát dicséri. Amikor megemlékezik a Nyemiga-folyó mellett lefolyt véres belháborúról, s szembeállítja a békét a háborúval, a földművelő paraszt munkáját ábrázoló képekkel dolgozik. „A fekete föld — írja a szerző — a paták alatt csontokkal volt teleszórva, vérrel átitatva: bánatot hoztak ők az orosz földre."

Az „Igor-ének"-et mély patriotizmus hatja át. Központjában az orosz föld képe áll. Szerzője felhívja a fejedelmeket a haza védelmére, s elítéli azokat, akik egymással viszálykodnak. Megrajzolja a leghatalmasabb fejedelmek (Vszevolod Bolsoe Gnyezdo, Jaroszláv Oszmomiszl stb.) képét, akiknek hatalma nagy területre terjedt ki, s akik nagy hírt szereztek a szomszéd országokban.

Az „Igor-ének" gyakran használja a népköltészet képeit. Érezhetjük ezt természetleírásában, az Oroszországot ért csapás feletti fájdalom szavaiban s a népi költészetre jellemző hasonlatokban, amelyeket a háborúk és csaták leírásánál használ. Felejthetetlenek a megénekelt lírai nőalakok (Igor fejedelem felesége, Jefroszina Jaroszlavna és a „szép Glebovna"). Az orosz nép a költő szavával szólított fel mindenkit a munka és a béke, a haza megvédése nevében az egységre.

A XII—XIII. századi orosz kultúra fejlődése szoros kapcsolatban állt az orosz nép további fejlődésével. Az orosz területeken a feudális széttagolódás korában is megmaradt a közös nyelv (különféle dialektusok formájában), s mindenütt egységes polgári és egyházi jogi normák voltak érvényben. A nép számára idegenek voltak a feudális belháborúk, s megőrizte emlékezetében Oroszország régi egységét. Ez elsősorban a nép száján élő bilinákban jutott kifejezésre.

Az orosz kultúra nagy szerepet játszott a szomszéd országok életében is. Az orosz évkönyvek szövegét átvették a legnagyobb lengyel krónikák, s az orosz évkönyveken alapul a litván történetírás. Az orosz évkönyvek még Angliába is eljutottak, ahol Matheus Parisiensis felhasználta őket krónikájában. Csehországban megmaradtak az orosz ipar emlékei. Az orosz freskó hatása nemcsak Csehországban volt érezhető, hanem megmutatkozik a lengyel és gotlandi templomok falfestményein is. Az orosz csontfaragók megérdemelt hírnevet szereztek maguknak a Bizánci Birodalomban és más országokban.

XXXIII. FEJEZET

A FEJLETT FEUDÁLIS TÁRSADALOM KÖZÉP-ÁZSIÁBAN ÉS TRANSZKAUKÁZIA ORSZÁGAIBAN A IX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A XIII. SZÁZAD ELEJÉIG

A fejlett feudális társadalom Közép-Ázsiában és Transzkaukázia országaiban a IX. században alakult ki. Az arab kalifátus uralmának lerázása elősegítette a közép-ázsiai és a transzkaukáziai népek anyagi és szellemi kultúrájának emelkedését. További történeti fejlődésük azonban igen bonyolulttá vált a török nomád törzsek vándorlásai következtében.

1. KÖZÉP-ÁZSIA

A FEUDÁLIS VISZONYOK A IX—X. SZÁZADBAN

A IX—X. század folyamán Közép-Ázsiában megfigyelhető a mezőgazdaság fejlődése. Nagymértékben elterjedt a rizs és a gyapot termesztése. Nagyobb méretekben kezdték termelni a hüvelyeseket, a zöldségféléket, a lent (olajat adó növényként) és a kendert. Megnőtt a selyemtermelés gazdasági jelentősége is. A X. századi források több mint száz szőlőfajtáról beszélnek Közép-Ázsiában.

A IX—X. században még megmaradt, bár méreteiben csökkent az állami, a *szultáni* föld (a „szultán" szó ebben az időben *„kormányt"* jelentett). A tartományi nemesség, a dehkanok földjei a mulkok voltak, amelyek a feudális urak elidegeníthető tulajdonát képezték. E földek tulajdonosait nem kötelezték állami szolgálatra, de a mulkokat földadó (haradzs) terhelte. A többi földkategóriák ugyanolyanok voltak, mint a többi országban, amelyek korábban a kalifátus uralma alatt álltak. Ezek közé tartoztak a Szamanida-család „saját" földjei (hász), valamint az egyházi intézmények földjei (vakf).

Új jelenség volt, hogy a Szamanidák idejében, elsősorban a X. században, az állami földek állaga erősen lecsökkent, mivel feltételes birtokként (ikta) eladományozták a szolgálatot teljesítő embereknek. Ikta-jogon különféle nagyságú birtokokat adományoztak. Voltak közöttük egész tartományok, de állhattak csupán egy faluból vagy annak egy részéből is. Az ikta birtokosának katonai vagy tisztviselői szolgálatot kellett teljesítenie, s ezért jogot nyert arra, hogy az adott földterületen saját maga számára szedje be a haradzsot és a többi adót, amelyeket korábban az államkincstárba fizettek be. Jogilag az ikta-földek állami földeknek számítottak, és nem voltak örökölhetők. A X. századtól kezdve azonban a gyakorlatban megfigyelhető az ikta-birtokosok törekvése, hogy földjüket ideiglenes, feltételes birtokból (benefícium) öröklődő tulajdonná (feudum) változtassák. Az ikták

Herati bronzüst
Vésett díszítések, ezüst és vörösréz berakások. 1163

a XI—XIII. század folyamán fokozatosan és törvényszerűen benefíciumokból öröklődő hűbérbirtokokká változtak.

Mint Közép-Kelet többi országaiban, a nagy feudális föld- és víztulajdon Közép-Ázsiában is a kisparaszti birtoklással s a kizsákmányolás részes formájával párosult. Nagy, uraságí kezelésben levő gazdaságok jóformán nem voltak, és ha voltak, akkor azokat rabszolgák művelték meg. A feudális járadékot vegyes formában szedték, de a paraszti adók közül első helyen a terményjáradék állt. A feudális járadék vagy teljes egészében a kincstárba került (az állami földekről adó formájában), vagy teljes egészében a földbirtokost illette (a vakfokon és az iktákon), vagy pedig meghatározott arányban megoszlott az urak és a kincstár között (mulkok).

A feudális függőségben élő parasztokat még nem kötötték földhöz. Az adóegység Közép-Ázsiában a *dzsuft-i gav* („egy pár ökör"), azaz olyan földdarab volt, amelyet egy művelési időszakban egy pár ökörrel meg lehetett művelni (körülbelül 6—8 hektár öntözött föld). Egy ilyen földdarabkán gyakran több parasztcsalád dolgozott.

A IX—X. SZÁZADI VÁROSOK

A IX—X. században Közép-Ázsiában kialakult a tipikus feudális város. Legrégibb része a vár és a falakkal körülvett régi város *(sahrisztan)* volt. Itt találjuk a középületeket és a nemesek házait, amelyeket még az arab hódítás előtt építettek. Most pedig létrejöttek a *rabad*-ok, a kereskedők és kézművesek negyedei, amelyekben a város gazdasági élete összpontosult. Merv, Urgencs, Buhara és Szamarkand a IX—X. században kézműves- és kereskedelmi központok voltak. Előállítottak itt gyapot- és selyemszöveteket, egyszerű és művészi vas-, réz- és acéltárgyakat, különféle bronzkészítményeket (kupákat és csészéket), zománcozott és zománcozatlan égetett agyagedényeket, különféle bőrárukat (cipők, nyergek, tegzek) stb.

A kézművesek szakmánként korporációkba szervezkedtek. Ezek hasonlítottak az európai céhekre, és rendszerint abban a városnegyedben székeltek, ahol a műhelyek és a boltok voltak. Ezek az iparos szervezetek mesterekből *(usztad)*, legényekből *(halife)* és inasokból *(sagird)* álltak. A kézműves egyesülések gyakran harcot folytattak az államhatalom és a helyi nemesség ellen. Meg akartak szabadulni a feudális kötelezettségektől, s céhmonopóliumot szerettek volna szerezni. Céljukat azonban nem tudták elérni. Közép-Ázsiában a központi hatalom az urakat támogatta a városi kézművesek elleni harcukban. Ez utóbbiaknak nem voltak szövetségeseik, nem támogatták őket még a városi nagykereskedők sem. Az urak jelentős összegeket fektettek a karavánkereskedelembe, és így a nagykereskedőket szoros kapcsolatok fűzték hozzájuk. Közép-Ázsiában, mint általában a

Közel- és Közép-Keleten, a városok nem rendelkeztek önkormányzattal. A városok itt az állami szervek és a helyi főnökök székhelyei voltak, s így a hatalom a feudális urak kezében maradt. Önkormányzat csakis az egyes korporációkon (kézműves, kereskedői és papi) és a városi negyedeken belül létezett. Ezeknek választott elöljáróik voltak.

A karavánutak mellett fekvő városokban a kereskedőknek nagy befolyásuk volt. Ezek többnyire luxuscikkekkel: kínai selyemmel, közép-ázsiai üveggel, szőnyegekkel, drágakövekkel, fűszerekkel kereskedtek. Közép-Ázsiából kereskedő karavánok indultak Kelet-Európába és Oroszországba, a Volga és a Káma vidékére, ahol a közép-ázsiai kereskedők a bolgároktól, kazároktól és oroszoktól prémeket és bőröket, orosz és normann kardokat vásároltak. Cserébe viszont gyapot- és selyemszöveteket, szőnyegeket, ezüsttárgyakat, szárított gyümölcsöt stb. adtak. Buharából és Mervből Szíriába és Bizáncba is szállítottak selyemszöveteket. Közép-Ázsiából a Hétfolyóközön keresztül karavánút vezetett Kínába is. Az Oroszországgal való kereskedelemben a fő szerepet a horezmi Urgencs városa játszotta. A horezmi kereskedők nemcsak Itil és Bolgari városokba, hanem Kijevbe is eljutottak. A XI. századi Mervazi, kinek értesülései a X. század végére vonatkoznak, megemlékezik azokról a horezmi kereskedőkről, akikkel „Buladimir, a ruszok padisahja" (Vlagyimir orosz fejedelem) a mohamedán hitről beszélgetett.

AZ ÁLLAMSZERVEZET

A Szamanida-állam igazgatását tíz központi szerv: a nagyvezír *diván*-ja, továbbá a pénzügyi, külügyi, postai, testőrségi stb. divánok intézték. A központi hatalom nagy szerepet játszott a török sztyeppei nomádok meg-megújuló támadásai ellen vívott harcban. A központosító politika azonban állandóan a dehkanok éles ellenállásába ütközött. Az ikta-intézmény elterjedése következtében a feudális széttagolódás még jobban megerősödött. Az egyes tartományok élén álló hakimok rendszerint a helyi, örökbirtokkal rendelkező főurakból kerültek ki. Már a Szamanidák kortársai, a X. századi arab és arab nyelven író geográfusok megemlékeznek arról, hogy a Szamanida-állam egyes területei (Horezm, Huttalan, Szaganian, Iszfidzsab és más feudális birtokok) nem fizették be a földadót a kincstárba, és szinte teljes függetlenséggel rendelkeztek.

A X. század közepén a Szamanida-államban erősebbé vált az uralkodó osztályon belüli harc. Ebben nemcsak a dinasztia képviselői és a nagy dehkanok vettek részt, hanem tekintélyes katonai parancsnokainak személyében a török gárda is. A Szamanida-állam hadserege a dehkanok csapataiból, továbbá az udvari gárdából állt. Ez utóbbi, akárcsak az Abbaszida-kalifák udvarában, fiatal törökökből, gulámokból (mamelukokból) állt. A gárda tisztjei, minthogy ikta-földeket kaptak, rövidesen maguk is feudális urakká váltak. A régi tartományi főnemesség a dehkanok csapataira, valamint a török gárdára támaszkodva harcot indított a központi hatalom ellen, s ebbe a X. század közepétől az új török katonai arisztokrácia is bekapcsolódott.

A X. SZÁZADI NÉPMOZGALMAK

902-től kezdve Horaszánban egymást érték a népmozgalmak és felkelések, amelyek mind a karmata ideológia burkát vették fel. 907-ben nagy felkelés tört ki Herat körzetében. II. Naszr (914—943) idején Buharában egy Abu Bekr nevű pék vezette a népmozgalmat. A résztvevők többségükben a buharai *ajar*-okból (városi szegény nép) kerültek ki, de részt vettek benne a kézművesek, a kiskereskedők és a környék parasztjai is.

A karmaták Horaszánban és Közép-Ázsiában, akárcsak iraki, szíriai és bahreini társaik, a parasztság szabadságát védték, szembeszálltak az uralkodóvá vált feudális viszonyokkal, azt követelték, hogy a földeket adják át a faluközösségeknek, és társadalmi egyenlőség legyen az összes

szabad emberek között. Az egyenlőség eszméjét azonban a karmaták a rabszolgákra nem terjesztették ki. E tekintetben csupán arra törekedtek, hogy ne magánszemélyeknek, hanem a faluközösségeknek legyenek rabszolgáik, akik részt vennének a föld megművelésében. A karmaták ellen rendkívül aktívan harcolt az „igaz hívő" (szunnita) mohamedán papság és a buharai katonai nemesség. A Szamanida-házból származó II. Nuh ibn Naszr (943—954), miután megválasztották emírnek, kiirtotta a Szamanida-állam összes karmatáit.

KULTÚRA

A IX—X. században felvirágzott a közép-ázsiai népek anyagi és szellemi kultúrája. Magas fokot ért el az építészet és a képzőművészet. Tökéletesedett ebben az időben az árkádok és kupolák építési technikája. Erről tanúskodik a Hazarban égetett téglából épült kilenckupolás mecset. Igen érdekes építészeti emlék a Termezben fennmaradt Kirk-kiz nevű karavánszeráj (VIII—IX. század), ez az erőd formájú, négyszögletes alaprajzú, tornyokkal megerősített épület. Belül a kupolákkal és árkádokkal ellátott, folyosókkal átszelt helyiségek egész sorát találjuk. E kor kiváló építészeti emléke Buharában a Szamanida Iszmail (892—907) mauzóleuma, ez a kocka formában készült, gyönyörű geometriai díszítésekkel ékes építmény.

A Szamanida Iszmail mauzóleuma Buharában
X. század

Az iparművészetek területén jelentősen fejlődött a keramika, az egymajd több színű mázzal festett edények készítése. Minden egyes vidéknek megvolt a maga edény-ornamentikája. Rendkívül tökéletesek és igen szépek a szamarkandi kerámiai készítmények. Kiemelkednek közülük az elefántcsontszínű alapon feketével és vörössel festett, stilizált díszekkel ellátott nagy edények és vázák. A díszítések közé sokszor stilizált betűkkel közmondásokat és fogadalmakat írtak. Előfordulnak azonban állat- és madárábrázolások is. Igen szépek a mázzal és domborműszerű díszekkel ékesített agyagedények is.[1] Ugyanilyen művészi készségről tanúskodnak a bronzkészítmények is.

Ugyancsak kiváló eredményeket értek el Közép-Ázsia népei az irodalom terén is. A IX. században alakult ki a *dari*, másképpen *farszi* („udvari", „perzsa") nyelv, amely igen közel állt a két rokon nyelvhez, a tadzsikhoz és az újperzsához. A dari nyelven írt költemények mind a tadzsik, mind pedig a perzsa irodalmat gazdagítják. A X. századi dari nyelven írt tadzsik költészetet két tehetséges költő, Rudaki és Dakiki képviseli. Rudaki, a parasztfiú, a *kaszida* (ünnepi óda), továbbá a *gázel* (lírai költemény) és a didaktikus költemények mestere volt. Műveiben megénekelte a természetet, a szerelmet és az élet örömeit. Dakiki az iráni népek hősi eposza költői feldolgozásának szentelte életét. Ezt a munkát azonban nem tudta befejezni. Művét a XI. század elején a híres

[1] E művészi keramika egyes darabjai a leningrádi Állami Ermitázsban, továbbá Moszkvában, a Keleti Kultúrák Múzeumában és több más szovjet múzeumban találhatók.

költő, a perzsa és a tadzsik költészet klasszikusa, a Tuszbeli Abu-l-Kaszim Firdauszi (934—kb. 1021) folytatta és fejezte be.[2]

A IX—X. század folyamán Közép-Ázsiában szépen fejlődött a tudomány. Mindenütt helyi iskolák létesültek. A tudományos munkákat eleinte arabul, a X. század végétől kezdve pedig dari nyelven írták. Így pl. e nyelven készült egy ismeretlen szerzőtől származó geográfiai mű, a „Hudud al-Alam" („A világ határai").[3] A IX. században nagy hírnévre tett szert több közép-ázsiai matematikus. Így Ahmed al-Fergani, valamint Mohamed ibn Musza Horezmi, aki több algebrai és földrajzi mű szerzője. Abu Naszr al-Farabi (X. század) egyike a legnagyobb keleti filozófusoknak. Arisztotelész követője volt. Kidolgozta az anyag örök voltáról szóló és a világ teremtését tagadó tanítást.

Firdauszi
Iszfahanban talált faragott kő. XIII—XIV. század

A gondolat igazi óriása volt Ibn Szina vagy (ahogy Nyugaton nevezték) Avicenna (980—1037), e kiváló orvos és filozófus. A fizikában Ibn Szina az arisztotelészi hagyományt folytatta, a logikában és az ismeretelméletben pedig al-Farabi materialisztikus tendenciáját. A materialista következtetések azonban Ibn Szina munkáiban kevésbé világosak, mint al-Farabinál, ezeket az előadás misztikus formája homályosítja el. Ibn Szina elsősorban két arab nyelvű munkájával szerzett világhírt magának. Az egyik egy filozófiai mű, „Kitab as-sifa" („A gyógyulás könyve"), a másik pedig egy orvosi munka: „Al-Kanun fit-tib" („Az orvostudomány törvénye"). Az utóbbi mű latin fordítását Nyugaton a XV. században adták ki. Ez egyike volt az első nyomtatott könyveknek. Ibn Szina hatása az orvostudományban mind Keleten, mind Nyugat-Európában egészen a XVII. századig érezhető volt.

Közép- és Elő-Ázsia, valamint a Földközi-tenger vidékének legnagyobb polihisztora a középkorban a horezmi Abu-r-Reihan al-Biruni (973—1048), a híres matematikus, asztronómus, filológus, geográfus és történész volt. Nagyszámú munkái közül ki kell emelnünk a Kelet történetének kronológiáját tárgyaló művét, továbbá Indiának nagyszerű történeti-földrajzi leírását, valamint elveszett munkáját, amelyet a „fehérruhások" felkeléséről írt, és Ptolemaiosz arab fordítását.

KÖZÉP-ÁZSIA TÖRÖK NOMÁD TÖRZSEI A X. SZÁZAD VÉGÉN

A Közép-Ázsia földművelő vidékeitől északra és északkeletre elterülő pusztákat a VI. századtól kezdve már török nyelven beszélő törzsek foglalták el. E törzsszövetségek a X. században a társadalmi fejlődés különböző fokait érték el. A legmagasabb fokon a Kelet-Turkesztán északi részén élő

[2] Firdausziról lásd e kötet XXXIV. fejezetét.

[3] Ismeretes még „Tumanszkij kézirata" néven is. Tumanszkij, a híres orosz iranista fedezte fel a kéziratot.

ujgur törzsek álltak. A kínai és a perzsa szerzők szerint a X. században az ujgurok egy része még nomád pásztor maradt, más része azonban áttért a földművelésre. Az oázisokban a földműves ujgurok együtt éltek a régi iráni eredetű lakossággal. Az ujgurok földjén át vezetett az út Közép-Ázsiából Kínába. Az út mentén sok várost találunk. Az ujguroknál kifejlődött a kora feudális társadalom, s létrejött az állam. Az ujguroknak saját, szíriai eredetű írásuk volt. Több ujgur nyelven írt írás, vallási szövegek s oklevelek maradtak ránk. Az ujgurok régi, primitív vallását, a samanizmust, a VIII. század végén kiszorította a manicheizmus. Ennek helyét a buddhizmus foglalta el, amelyet a X. században vett fel az ujgurok egy része. Másik részük ugyanebben az időben a keresztény nesztoriánusokhoz csatlakozott. Mindmáig fennmaradtak az itteni, freskókkal díszített buddhista kolostorok romjai.[4]

A Tien-San hegyvidékén, a mai Kirgiz Szovjet Szocialista Köztársaság területén laktak a kirgizek, akik különböző időben telepedtek ide a Jenyiszej felső folyásának vidékéről. Ezek a törzsek alkották azt a magot, amely körül jóval később kialakult a kirgiz nép.

A Tien-San északi előhegyeiben és a Hétfolyóköz pusztáin (a mai Kazahsztán délkeleti része) nomadizáltak a karlukok és a jagmák, az Isszik-kul vidékén pedig a csigilek. A Szir-Darja alsó folyása menti pusztákon, az Aral- és Kaszpi-tó között találjuk az oguzokat, akiknek egy része a Kaszpi-tótól keletre fekvő pusztákon alkotta később a türkmen népet. A mai Kazahsztán nyugati részein a X. században a kipcsakokat találjuk. Ezeket a bizánci források kumánoknak, az orosz évkönyvek pedig poloveceknek nevezték. A kipcsakok később, a XI. század közepén a Don mögé, a Fekete-tenger északi partvidékére vándoroltak. A Fekete-tengertől északra elterülő pusztákat egészen a Duna torkolatvidékéig a X. században más török nyelvű nomádok, a badzsanakok, vagyis a besenyők tartották megszállva. A baskirok, akik nagyjából azon a területen éltek, mint ma, kezdetben finnugor nyelvet beszéltek, a X. századtól kezdve azonban eltörökösödtek.

Az osztályok kialakulási folyamata ezeknél a nomádoknál különböző időkben játszódott le. Így az oguzok — Ibn Fadlan arab utazó leírása szerint — még a X. század elején is a bomló ősközösségi rendben éltek. A nemzetségekből kiemelkedtek a nagy nyájakkal rendelkező gazdag állattenyésztők. Ezek a nyájak sokszor 10 000 lóból és 100 000 birkából álltak, s rabszolgák őrizték. Másrészt viszont megjelentek a szegény pásztorok, akik azonban megőrizték személyes szabadságukat. Az ügyeket a nemzetségfők gyűlésein intézték.

A X. század végén az oguzoknál, csigileknél és jagmáknál s még korábban a karlukoknál, valamint a közép-ázsiai és a mai kazahsztáni pusztákon élő más nomádoknál már kifejlődtek a kora feudális viszonyok. Az osztálytársadalom kialakulása ezeknél általában ugyanazon az úton haladt. A régi nomád nemzetségi közösség lassanként átalakult nomád *aul*-lá, amelynél a föld (legelő) még közösségi tulajdonban, az állatok azonban már magántulajdonban voltak. A gazdag nomádok állatállománya megszaporodott. Ebben jelentős szerepet játszottak a szomszéd nomádok és a földművelő oázisok elleni támadások, amelyek meggyorsították a vagyoni differenciálódást, s a nomád nemesség kiválásához vezettek. Lassanként ez utóbbiak szerezték meg a legelők feletti rendelkezési jogot, azaz kialakult a föld feudális magántulajdona, az egyszerű nomádok pedig feudális függőségbe kerültek a gazdagoktól és nemesektől.

A török nomádoknál azonban a feudális viszonyok gyakran évszázadokon keresztül megőrizték patriarchális burkukat. Megmaradt a törzsi és a nemzetségi beosztás. A legelők (a föld) feudális tulajdonának sajátossága abban mutatkozott, hogy megmaradt a közös földhasználat (az egész közösség egyszerre nomadizált), s emellett a földet nem adták el. Az egyszerű nomádoknak a nomád nemességgel szembeni feudális kötelezettségei (az állatok őrzése, tüzelőanyag gyűjtése, személyi szolgálat) rendszerint a nemzetségi segítség „régi" patriarchális szokásának formáját öltötték. Azt

[4] Az ujgur művészeti emlékek gazdag gyűjteménye található a leningrádi Állami Ermitázsban.

tartották, hogy a törzsfőnök vagy a nemzetségfő a hadjáratokat és a legelők védelmét szervezi, és ezért „a fekete népnek" „segítséget" kell nyújtania gazdaságában. A X. század második felében az oguzok, karlukok, csigilek és jagmák kánjai és nemesei felvették a környező fejlett feudális társadalmak vallását, a mohamedán vallást, és ráerőszakolták a nomád tömegekre is.

A X. század legvégén a Hétfolyóközben és Kelet-Turkesztánban élő török nomád törzsek feudalizálódó katonai nemessége létrehozta azt az államot, amelyet a történettudomány a Karahanidák államának nevez. A dinasztia a jagmák harcias nomád törzséből került ki. A Karahanida-állam területén nomád török törzsek s a Hétfolyóköz és Kasgar régi földművelő területeinek és városainak lakossága élt. Ugyanekkor az oguzoknál is kezdtek kialakulni az állam körvonalai. Történetileg a legnagyobb szerepet az oguzok Szeldzsuk-állama játszotta, amely nevét Szeldzsuk vezérről kapta. Ennek utódai a szeldzsukidák. Területük eleinte a Szir-Darja alsó folyása mentén fekvő Dzsend város közelében feküdt. A dzsendi uralkodóval való viszályaik miatt a szeldzsuk-oguzok délfelé, Nur városa közelébe vándoroltak, majd 1035 körül Nisza város környékén és a szomszédos oázisokban (a mai Türkmén Szovjet Szocialista Köztársaság déli részén) találjuk őket. A szeldzsuk-oguzok élén ebben az időben két testvér, Szeldzsuk unokái: Togrul bég és Csagri bég álltak, akik az oguzok kinik törzséből származtak.

A SZAMANIDA-ÁLLAM BUKÁSA. AZ ÜZBÉG NÉP KELETKEZÉSE

A Szamanida-államot a X. század végén a Karahanidák meghódították. A feudális belharcok és a néptömegeknek a feudális járadék növekedésével járó elégedetlensége megkönnyítette a Karahanidák számára a Szamanidák feletti győzelmet. Ezenkívül a Karahanidák még a hódítás előtt érintkezésbe léptek a mohamedán vallás, valamint a Szamanida-állam török testőrségének vezetőivel. A földművelő tartományok földesurai, a dehkanok, ugyancsak hajlandók voltak támogatni a Karahanidákat, arra számítva, hogy segítségükkel függetlenné válhatnak addigi birtokaikon. Politikai önállóságra törekedtek a török testőrség főnökei is.

A török hadvezérek egyike, Szebuk-tegin már 977-ben elfoglalta Gaznát és vidékét (a mai Afganisztánban) és a Szamanida emír ellenére önálló fejedelemséget hozott ott létre. Ez az ún. Gaznavida-állam. Ezek után Szebuk-tegin egyezséget kötött Naszrral, a Karahanidák kánjával a Szamanida-állam felosztásáról. Az Amu-Darjától délre és nyugatra eső területeket a Gaznavidáknak kellett volna megkapni, az Amu-Darjától északra és keletre elterülő vidéket pedig a Karahanidáknak. 999-ben a Karahanidák elfoglalták Buharát és az Amu-Darja mögötti területeket (Maverannahr). Így a Szamanida-állam felbomlott.

Miután a Karahanidák elfoglalták Maverannahrot, a hatalom e területen a török nomád nemesség kezébe került. A Karahanidák Maverannahrban való uralomra jutása óta a Hétfolyóközből és Kelet-Turkesztánból igen sok török nomád telepedett át ide. Maverannahrban már a XI. század előtt is éltek ugyan törökök, de számuk akkor még elenyésző volt. A XI—XII., majd a következő századokban a nomádok egy része — elsősorban a szegényebbek — lassanként rátért a földművelésre, keveredett az ottani tadzsik lakossággal, asszimilálta azt, átadva török nyelvét. A szovjet nyelvészek ezt óüzbég nyelvnek nevezik. Lassanként kialakult az a nép is, amely később az üzbég nevet kapta.

KÖZÉP-ÁZSIA A KARAHANIDÁK IDEJÉN

Miután a Karahanidák elfoglalták Közép-Ázsiát, megváltoztak az államigazgatási formák. A viszonylagosan fejlett hivatali apparátussal és jelentős állami földekkel rendelkező Szamanida-állam felbomlott. A helyére lépő Karahanida-államban a széttagoltság uralkodott. A talajt már korábban előkészítette számára a feudális széttagolódás erősödése.

A Karahanida-állam a XI—XII. században hatalmas területek felett rendelkezett. Hozzátartozott Kelet-Turkesztán, a Hétfolyóköz, Fergana és Maverannahr. A dinasztia tagjai mint részkánok *(ilek-kán)* uralkodtak egyes területek felett. Az állam élén a kánok kánja (a szultánok szultánja vagy másképpen *tamgacs-kán)* állt. Így nevezték korábban a türkök a kínai császárt. A XI. század első felétől kezdve minden egyes részfejedelem gyengíteni igyekezett a tamgacs-kántól való függését. 1089-ben a Karahanidákat megverték a Szeldzsuk-birodalom haderői, és így ez utóbbitól függésbe kerültek. 1128-ban az Észak-Kínából előzött nomádok, a kitanok (karakitajok) elfoglalták a Hétfolyóközt és Kelet-Turkesztánt, 1141-ben pedig meghódították Maverannahrot. A Karahanida részfejedelmek hűbéres adózóivá váltak a kitanok fejedelmének, a *gurchan*-nak. Maguk a kitanok is letelepedtek a Hétfolyóközben, és itt folytatták nomád életmódjukat.

A FEUDÁLIS VISZONYOK FEJLŐDÉSE A XI—XII. SZÁZADBAN

A XI—XII. század folyamán Közép-Ázsiában újra felosztották a földeket. Csupán az egyházi földek, a vakf-birtokok maradtak érintetlenül. A korábbi állami és mulk-földek új birtokosok kezébe kerültek. Közben a feudális földtulajdon uralkodó formájává a XI. században az ikta vált, amely azután a XI—XII. század folyamán korlátozott időre szóló beneficiumból ténylegesen öröklődő hűbérbirtokká, feudummá vált. Ekkoriban elsősorban a nomád nemesség tagjai kaptak iktákat, s így ezek nemcsak a nomádokat, hanem fokozott mértékben a földművelő parasztokat is kizsákmányolták. A XIII. század elején az ikta-földeken lakó parasztok szinte minden tekintetben uraiktól függtek. Az ikta-birtokosok adókivetési joggal, majd a XIII. század elején bíráskodási immunitással is rendelkeztek. Az ikta-földekkel bíró nomád nemesek, akik terményjáradékot kaptak földjeikről, rendszerint a pusztákon éltek. Több mint egy évszázadnak kellett eltelnie addig, amíg beköltöztek a városokba. Minthogy a dehkanok mulk-földjei a hódító nomád nemesek kezére kerültek, s átalakultak iktává, a dehkanok lassanként teljesen eltűntek. Maga a dehkan szó fennmaradt, de később már az egyszerű parasztokat jelentette.

Az ikta lényegében azonos az európai hűbérbirtokokkal, de ezenkívül volt néhány olyan sajátos vonása is, amely a nyugati feudális földbirtokoknál ismeretlen. Közép-Ázsiában, akárcsak a többi török nomádok által meghódított országban (Irán, Azerbajdzsán, elő-ázsiai országok), az ikta a nomád katonai nemesség specifikus uralmi formája lett a helyhez kötött földműves parasztok felett. Az ikta gyakran mind a földművelő oázist, mind a legeltetésre alkalmas pusztát is magában foglalta. A feudális függésben élő parasztokra vonatkozó források száma e korban rendkívül csekély. Az viszont kétségtelen, hogy a parasztokat jobban kizsákmányolták, mint a nomádokat, s hogy a parasztok függése az uraktól egyre szorosabbá vált ebben a korban.

HOREZM FELEMELKEDÉSE A XI—XII. SZÁZADBAN

Horezm a Szamanidák uralma idején két részre oszlott. Déli részén, Kath központtal, a helyi fejedelem, a horezm-sah uralkodott. Északi részén viszont, ahol Urgencs városa volt a központ, egy arab emír kezében volt a hatalom. A két terület 996-ban egységes feudális állammá alakult.

A XI—XII. század folyamán Horezm gazdasági és kulturális tekintetben egyaránt felvirágzott. Gazdasági életének alapját az a gazdag földművelő kultúra adta, amelyet öntözőcsatornákból, gátakból és más vízügyi berendezésekből álló hatalmas öntözőhálózat tett lehetővé. Termeltek itt búzát, árpát, kölest, rizst, gyapotot, gyümölcsöket, szőlőt és különböző konyhakerti növényeket. A horezmi városokban fejlődött az ipar, növekedett a pusztai nomádokkal, valamint a kazárokkal, a Volga-vidékkel s a X. századtól kezdve a kijevi Oroszországgal folytatott átmenő kereskedelem. Ezekből az országokból bőröket, prémeket, bőrcserző anyagokat, lovakat, szarvasmarhát, valamint

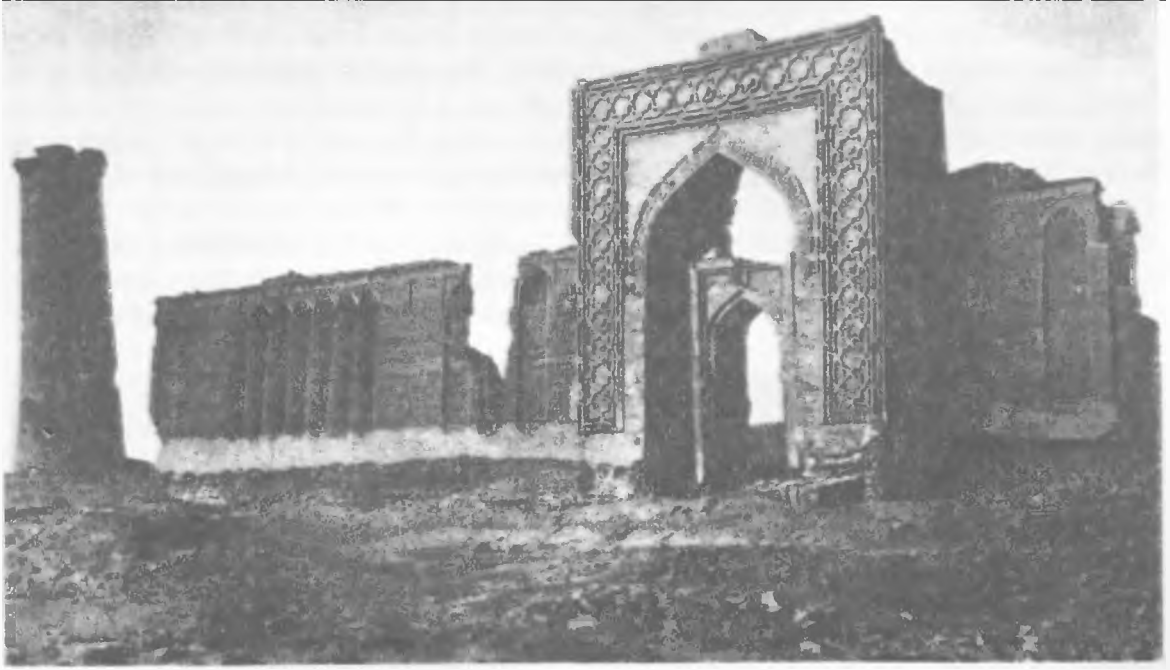

A Buhara melletti Rabat-i Malik-karavánszeráj megmaradt része
1079

rabszolgákat importáltak, Horezmből pedig szárított gyümölcsöt, gabonát, rizst, szőnyegeket, ezüstöt, nyergeket, bőröket és szöveteket vittek ki.

A horezmi kereskedők részt vettek a Kínával, Iránnal és a maverannahri városokkal folytatott kereskedelemben is. Horezm fővárosa, Urgencs, a XI. század elején a legszebb és legfejlettebb keleti városok közé tartozott, s egyúttal kulturális központ is volt. A horezm-sah udvarában egy időben kiváló keleti tudósok éltek, köztük Ibn Szina és Biruni is. 1043-ban Horezm hűbéres fejedelemségként a szeldzsukok uralma alá került. A XII. század közepén azonban a gazdag és zsoldosokkal is rendelkező horezm-sahok kivívták a függetlenséget, s a XII. század végén—XIII. század elején már hódító politikába kezdtek. Uralmuk alá vetették Horaszánt, Nyugat-Iránt, Afganisztánt és Maverannahrot, leverve a kitanokat. A XIII. század elején Horezm egy nagy feudális birodalom központja volt.

AZ 1206—1207-ES BUHARAI NÉPI FELKELÉS

A XII. század folyamán a Buharai-oázisban egy fejedelemség jött létre, élén a *szadr*-ral (öröklődő egyházi cím). A szadrok nagy földbirtokosok voltak, s részt vettek a karavánkereskedelemben. 6000 *fakich*-nak (mohamedán teológus) adtak rendszeres fizetést, hogy e parazita réteg segítségével elnyomhassák a néptömegeket. A szadrok a legkegyetlenebb eszközökkel zsákmányolták ki a parasztokat és a kézműveseket, s ezzel magukra vonták azok mélységes gyűlöletét.

1206-ban a Buharai-oázisban a parasztok által támogatott kézművesek felkeltek a szadr ellen. A mozgalom élén egy pajzskészítő mester, Melik Szindzsar állt. A felkelők magukhoz ragadták a hatalmat a Buharai-oázisban, elűzték a szadrt, rokonait és vazallusait, majd elkobozták földjeiket és vagyonukat. A dolgok ilyen alakulását azonban kihasználta Mohamed horezm-sah. Beavatkozott a buharai ügyekbe, 1207-ben leverte a népi felkelést, s birtokaihoz csatolta Buharát.

A tudomány és a filozófia fejlődésének feltételei a közép-ázsiai népeknél a Gaznavidák és a Karahanidák uralma alatt kedvezőtlenebbek voltak, mint a X. században. A reakciós szunnita papság ekkor sokkal nagyobb befolyással rendelkezett, s kitartóan üldözte a világi tudományt és filozófiát. Ennek ellenére a XI—XII. században újabb kulturális eredmények születtek, elsősorban a filológia területén.

A XI. században egy török tudós, Kasgari Mahmud, arab nyelven összeállította kora török nyelveinek szótárát. Munkája a török nyelvek tanulmányozásának egyik legfontosabb forrása. A XI. században működött a híres tadzsik költő és gondolkodó, Naszir-i Hoszro (Naszir-i Chosz-

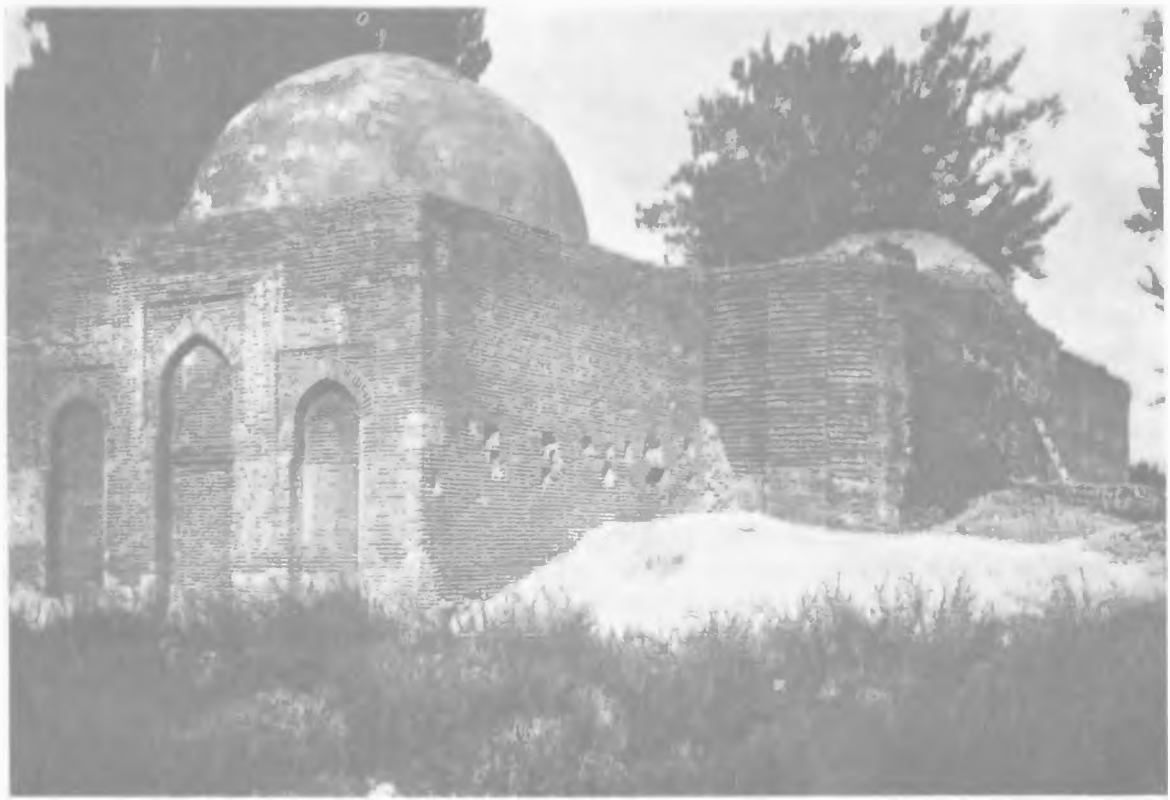

Uzgeni mauzóleum-csoport
XI—XII. század

rov), a „Vándorlások könyvé"-nek szerzője (1004—1088), aki e művében iráni, szíriai, egyiptomi és arábiai utazásáról számol be, és számos költeményt is írt. Naszir-i Hoszro az iszmailitákhoz tartozott, élesen bírálta a feudális rendszert, s a parasztok felszabadítása mellett foglalt állást. Életének utolsó éveiben az üldözés elől menekülve Badahsan hegyeiben élt.

Az első óüzbég nyelven írt tanköltemény, a „Kudatku bilik" („Tökéletes ismeret", 1069), Juszuf Balaszaguni műve. A szerző azt tanácsolja a Karahanida kánnak, hogy támogassa a földműves népek kultúráját, s részesítse előnyben a földműveseket, kézműveseket és kereskedőket a nomádokkal szemben. Ránk maradt Ahmed Jaszavi szufi-költő (XII. század) üzbég nyelven írt divánja (versek gyűjteménye) is.

Tovább fejlődött ebben az időben az építészet is. Az épületek jellemző vonása e korban a főhomlokzaton elhelyezett kapu, és a falak vésett terrakottával való díszítése. A díszítés finom növényi motívumokból és stilizált arab betűkből állt. A XI—XII. századi építészet legkiválóbb emlékei a termezi fejedelmi palota, az uzgeni mauzóleum, a Rabat-i Malik („Királyi Rabat"): a Buharából Szamarkandba vezető út mentén épült megerősített karavánszeráj ún. préselt mintás falakkal és díszítésekkel (XI. század), valamint a dzsarkurgáni, buharai és babkenti minaretek (XII. század) és Szindzsar szultán mervi kupolás mauzóleuma (XII. század). Mervben a XIII. század elején, Jakut geográfus szerint, tíz könyvtár volt, „gazdagabb könyvállománnyal, mint bármely más város könyvtárai". Mervben a XII. században egy különleges intézmény *(divekus)* is létezett, amelyben a selyem-előállítás technikáját tanulmányozták.

2. TRANSZKAUKÁZIA ORSZÁGAI

AZ ARAB URALOM BUKÁSA TRANSZKAUKÁZIA ORSZÁGAIBAN

A IX. század második felétől a transzkaukáziai országok a fejlett feudalizmus időszakába léptek. Bár az arab kalifátus uralma fékezte itt a termelőerők növekedését, a földművelés bizonyos mértékű fellendülését tapasztaljuk. A kézművesség elvált a mezőgazdaságtól. Növekedtek a városok, egyre fejlődött az árutermelés. A megerősödött helyi főnemesség, valamint az arab emírek, akik egyes tartományok és kerületek örökletes uraivá váltak, függetlenségre és a kalifátustól való elszakadásra törekedtek, minthogy ennek hatalmát erősen megrendítették a felszabadító népi mozgalmak. Ilyenformán létrejöttek az előfeltételek a transzkaukáziai államok újjáalakításához.

A IX—X. század folyamán Transzkaukázia területén ténylegesen független államok jöttek létre. Ezek kis feudális birtokok egyesüléseit jelentették. Grúziában találjuk a nyugatgrúz, másképpen abház királyságot (a VIII. század végétől), a Csoroha-folyó medencéjében és Kartliában pedig a tao-klardzseti királyságot (a IX. század elejétől), valamint a kahetiai fejedelemséget. Örményországban létrejött a nagy siraki királyság (886 körül), élén a Bagratida- vagy Bagratuni-dinasztiával, valamint még négy kisebb örmény fejedelemség és több mohamedán emirátus. Dél-Azerbajdzsánban kialakult a nagy azerbajdzsáni emirátus, amely 889-től 1070-ig állt fenn. Észak-Azerbajdzsánban pedig (Arran és Sirvan) megszületett a sirvan-sahok állama (a Kura-folyó és Derbent között) és a gandzsai emirátus.

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS A NÉPMOZGALMAK A IX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A X. SZÁZADBAN

A IX—X. században a transzkaukáziai országokban a régi kultúrnövények, az árpa és a búza mellett nagyban elterjedt a rizs, a gyapot és a festőanyagokat tartalmazó növények, sáfrány és festőbuzér termelése is, és meghonosodott a selyemhernyó-tenyésztés. Grúzia s különösen Kahetia híres volt lovairól és juhairól. Hogy milyen fejlett volt itt az állattenyésztés, azt abból is láthatjuk, hogy a IX. század húszas éveiben a kalifa által Grúziába küldött arab hadvezér Kahetia lakóira 3000 kanca és 20 000 juh adót vetett ki. A X. században Grúzia egész területe — azoknak a magas hegyi vidékeknek a kivételével, amelyeken még a következő századokban is fennmaradt az ősközösségi rend — a feudális urak birtoka volt. Ezeket aznauroknak nevezték, s legmagasabban közülük a *didebul*-ok álltak. A IX—X. század folyamán Grúziában sok új kolostor keletkezett, s megnövekedett a feudális jellegű kolostori földbirtok.

A feltételekhez nem kötött, fejlett feudális örökbirtok *(hajrenik)* már megvolt ekkoriban Örményországban. A földek s az öntözőcsatornák a fejedelmek közvetlen hűbéreseinek, az iskánoknak, valamint ezek hűbéreseinek kezében voltak. Akárcsak Grúziában, itt is nagy feudális birtokosok voltak a kolostorok, amelyek közül kiemelkedett gyönyörű templomaival a Tatev-, Achpat-, Szanain- és Gegard-kolostor. A Tatev-kolostornak 47 faluja volt. Az urak saját kezelésben levő majorságokat szerveztek. Az úri birtokok nagyságáról Edessai Máté történetíró közlése alapján alkothatunk képet magunknak. Arról ír, hogy a XI. század közepén Daftak chorepiscopus[5] birtokán a szántást 800 ekefogat végezte, egyenként három pár ökörrel. Ezeket a földeket a jobbágyok *(sinakan*-ok) művelték meg robotmunkával. Minden egyes jobbágynak megvolt a saját gazdasága.

A feudális kizsákmányolás növekedése Örményországban kiélezte az osztályharcot. A parasztmozgalmak ideológiai burkát ebben az időben a *tondrakita*-k (Tondrak falu nevéből) szektájának tanítása alkotta, amely sokban hasonlított a manicheusok és a paulikiánusok tanaihoz. A tondrakiták szembeszálltak a feudális kizsákmányolással és a nemesi privilégiumokkal, s azt tartották, hogy a földnek köztulajdonban kell lennie, amelyből mindenki egyenlő részt kap. Szerintük a kereszténység igazi tartalmát a nemesek és a parasztok, a férfiak és a nők egyenlősége adja. Az „égi királyságot" a tondrakiták a földön akarták megteremteni azzal, hogy elveszik az urak földjeit és privilégiumait, s egy új és igazságos társadalmi rendet hoznak létre. Szembeszálltak az uralkodó egyházzal, s nem fogadták el szertartásait, istentiszteletét, képtiszteletét, s nem ismerték el a papság tekintélyét. A tondrakita szekta alapítója Szmbat Zarehavani (a IX. század második felében), képzett s a parasztok szemében népszerű prédikátor volt.

910—918 között a világi és az egyházi urak ellen irányuló parasztmozgalom kiterjedt az egész ajraráti területre. A X. század harmincas éveitől a XI. század közepéig, elsősorban Örményország déli és délnyugati vidékein, tondrakita jelszavakkal újabb és újabb parasztfelkelések törtek ki. Több örmény és grúz kutató szerint parasztfelkelés jellege volt annak a mozgalomnak is, amely a X. században Szjunikban (Szjunij) indult meg a Tatev-kolostor alapításával kapcsolatban. A környék parasztjainak harca a kolostorral 75 évig tartott, végül azonban Szjunik tartomány urai teljesen kiirtották a felkelőket.

Dél- és részben Észak-Azerbajdzsán feudális társadalmát az arab idők óta az jellemezte, hogy ott nem voltak nagy, saját kezelésben levő földesúri birtokok. A nagybirtokok uralma ellenére a kisparaszti telkes gazdaság volt jellemző. Azerbajdzsán másik sajátos vonása a nomád állattenyésztés. A X. században Észak-Azerbajdzsán egyike lett a selyem-előállítás fő központjainak. Innen jelentős mennyiségű rabszolgát (szlávokat, kazárokat és törököket) szállítottak Iránba, Irakba és más országokba. Kelet egyik legnagyobb rabszolgapiaca Derbent városában volt. A feudális urak azonban most már — akárcsak a parasztokat — a rabszolgákat is földdel látták el. A X. század végén a sirvan-sah csupán négy falujában 5000 felszabadított rabszolgát telepített le.

A VÁROS A IX—X. SZÁZADBAN

A IX—X. században a transzkaukáziai országokban a városok a feudális társadalom fejlett kézműves és kereskedelmi központjaivá fejlődtek. Ezeken a területeken igen sok fontos karavánút vezetett keresztül. Ezek Konstantinápolyt és a fekete-tengeri kikötőket Iránnal és Közép-Ázsiával, Bagdaddal és a kazároknak a Volga torkolatvidékén fekvő fővárosával, Itillel, valamint a Volga menti Bulgáriával és Oroszországgal kötötték össze.

Grúziában Tao-Klardzseti fővárosa, Artanudzsi, a X. században fontos áruátrakodó hely volt az Abháziából, Grúziából, Örményországból, Trapezuntból és Szíriából jövő áruk számára, Tbiliszi

[5] A chorepiscopus a megyéspüspök vikáriusa (helyettese), aki az egyházmegye falusi részeit igazgatta.

pedig jelentős kereskedelmet bonyolított le Északkelet-Európa városaival. Ezt bizonyítja az is, hogy a X. században Tbilisziben és Transzkaukázia más városaiban vert pénzek nagy mennyiségben találhatók azon a hatalmas területen, amely Észak-Oroszországig, Skandináviáig és Kelet-Németországig terjedt.

A X. század vége felé a legfontosabb örmény város Ani volt, a Bagratidák fővárosa, ez a nagy kereskedelmi, kézműves és kulturális központ. Aniban szöveteket és szőnyegeket szőttek, mázas edényeket, fajanszárut és fémtárgyakat állítottak elő. A X. század végén közel 10 000 háza és csaknem 100 000 lakosa volt a városnak. A nemesek és a kereskedők a gazdag városnegyedekben laktak. Itt volt a királyi udvar s több nagyszerű templom, székesegyház. Ilyen volt pl. az Üdvözítő kerek temploma és Gagik király kör alakú háromárkádos temploma. A lakosság szegény része a városfalakon kívül, nyomorúságos viskókban és az Achurjan-folyó meredek partjaiba vájt barlangokban lakott. Örményország többi városa közül kiemelkedett Arcn, Achlat, Van, Karsz és Dvin. Dvin városából vörös festéket szállítottak külföldre. Arcn, ez a gazdag kereskedőváros, amelynek mintegy másfél százezer lakosa volt, posztójáról, szőnyegeiről, továbbá fém- és fajansztárgyairól volt híres.

Észak-Azerbajdzsánban a legfontosabb város Berdaa volt. Elsősorban nyersselymet szállított feldolgozás céljából Iránba, Huzisztánba és más távoli országokba. Ezenkívül gyapjúval, lovakkal és öszvérekkel is kereskedtek lakói. Gandzsa városa selyemszöveteket, Derbent lenszöveteket, Nahcsevan pedig elsősorban faárukat gyártott. A kis Baku városa mellett kiaknázták a kőolajforrásokat. Az első megbízható hír a bakui olaj felhasználásáról a IX. század nyolcvanas éveiből származik, s a X. század végén az az olaj, amelyet a Bujidák államában (Irak és Nyugat-Irán) használtak,

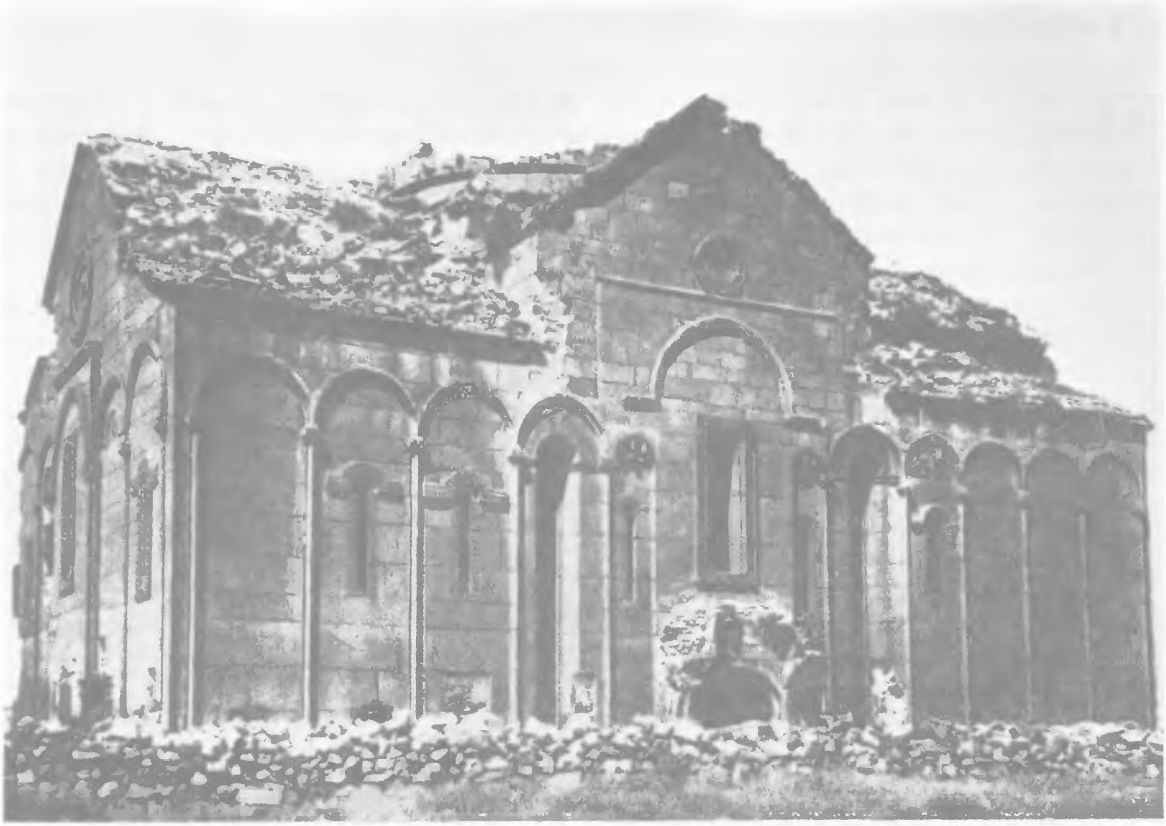

Az ani székesegyház (Örményország)
1000 körül

mind Bakuból került ki. A kőolajat ekkoriban elsősorban a haditechnikában használták fel. Kőolajból salétrom és más anyagok hozzákeverése útján gyújtóelegyet készítettek, s ezt speciális edényekben az ellenségre dobták. Dél-(iráni) Azerbajdzsánban a legfontosabb városok Maraga és Ardebil voltak. A X. század végétől kezdődik Tebriz (Tabriz) kifejlődése. A X. században a transzkaukáziai városoknak (elsősorban Berdaa és Derbent) Oroszországgal és a többi kelet-európai országgal Itilen, a kazárok városán keresztül folytatott kereskedelme jelentős méreteket öltött. Transzkaukáziából textilkészítményeket, növényi festékeket, ezüsttárgyakat és fegyvereket szállítottak az említett országokba. Oroszországból és a Volga-vidékről viszont prémeket, bőrt, mézet, viaszt és rabszolgákat szállítottak Transzkaukáziába.

Transzkaukáziában a középkori város — akárcsak Közép-Ázsiában — az erődből, az uralkodó palotájából s a kézművesek által lakott külvárosokból állt, ahol bazárok és nagy karavánszerájok álltak. A városok belső életére vonatkozó forrásadatok igen szegények, de már ezek is elárulják, hogy a transzkaukáziai városoknak nem volt önkormányzatuk, illetőleg annak csak csírái alakultak ki (pl. Aniban). A városokat közvetlenül a helyi feudális uralkodók vagy a helyi nemességből származó s a fejedelmek által kinevezett főnökök igazgatták. Megtaláljuk itt a kézművesek céheit is, mivel azonban nem volt városi önkormányzat, nem játszhattak nagy szerepet. A kézművesek jelentős része függő viszonyba került a városok uraitól.

ÖRMÉNYORSZÁG FÜGGETLENSÉGÉNEK ELVESZTÉSE. A CILICIAI ÖRMÉNYORSZÁG

A X. században megerősödött Bizánc a XI. századtól kezdve hódító politikát folytatott az örmény és grúz királyságokkal és fejedelemségekkel szemben. Bizánc felhasználta az ún. „iraki" oguzok[6] Örményországba való betörését (1021), és birtokaihoz csatolta az örmény Vaszpurakan-királyságot (1022). Ezután a bizánci kormányzat állandóan beavatkozott a legnagyobb örmény állam, a siraki (ani) királyság ügyeibe. 1045-ben IX. Konsztantinosz Monomachosz bizánci császár tárgyalások céljából hitszegően Konstantinápolyba csalta II. Gagik ani királyt, s udvarában fogva tartotta őt. Ezután országát a különféle ígéretekkel megnyert örmény feudális urak és a katolikosz támogatásával Bizánchoz csatolták.

A bizánci kormányzat azonban nem bízott az örmény urakban, ezért a határok védelmének ürügyével nagy részüket, vazallus harcosaikkal együtt Ciliciába, Észak-Szíriába és Bulgáriába telepítette. Ez a körülmény nagyban hozzájárult az örményországi feudális hadsereg meggyengüléséhez, ami megkönnyítette az ország szeldzsukok általi leverését és meghódítását. A szeldzsuk hadak 1048-tól kezdve öt ízben nyomultak be Örményországba. Bár a városok lakossága erős ellenállást tanúsított, az ellenfél erői jóval nagyobbak voltak. 1065-ben a szeldzsukok elfoglalták, kirabolták, majd felgyújtották Örményország fővárosát, Anit. 1071-ben Manzikert városánál tönkrevertek egy erős bizánci hadsereget is. E csata után a szeldzsukok meghódították Örményországot, s majdnem egész Kisázsiát. A szeldzsukok, mivel a nomád állattenyésztéshez nagy lakatlan területekre volt szükségük, kíméletlenül lerombolták a városokat és falvakat, kiirtották vagy rabságba hurcolták a lakosságot. Az országban hosszú időre megszűnt az építkezés, a városok lehanyatlottak.

A szeldzsuk támadások következtében igen sok örmény úr, városi polgár és paraszt volt kénytelen elhagyni Örményországot. Ezek áttelepedtek Kisázsiába, elsősorban Ciliciába. Itt 1080-ban létrehoztak egy fejedelemséget, amelyet 1198-tól kezdve királyságnak neveztek. A ciliciai örmény állam (1080—1375) jelentős szerepet játszott a Földközi-tenger vidékének történetében. Itt jöttek létre az örmény kultúra új központjai, Szisz és Tarsz városok. A ciliciai városokban nagyon fejlett

[6] A közép-ázsiai oguzok Irakban letelepedett része.

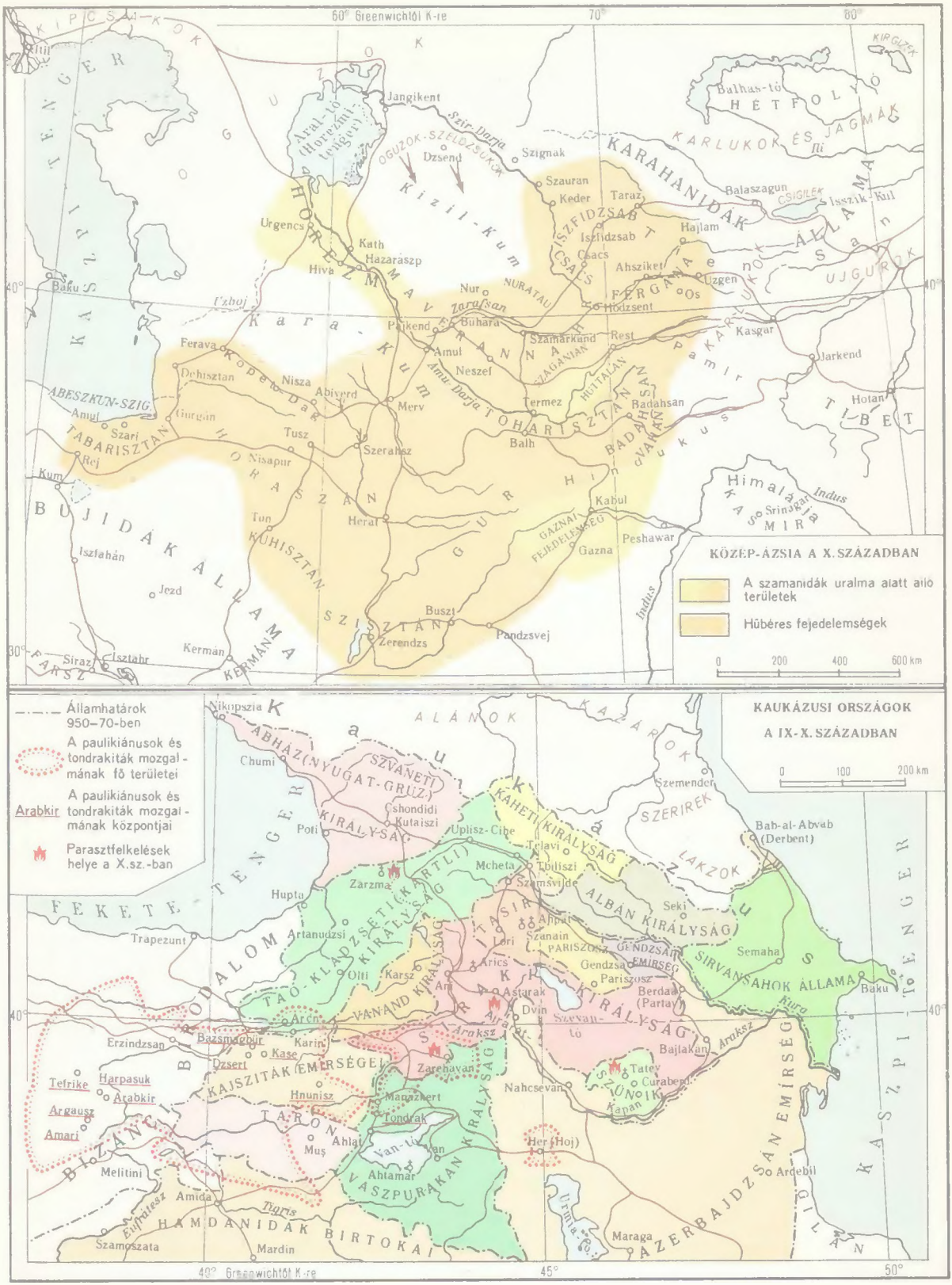

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

volt a szövetek készítése. Igen híresek voltak az itteni gyapjúszövetek. Gyártottak ezenkívül szőnyegeket, különféle bőr- és vasárukat is. A vasat, a rezet, az ezüstöt, az ólmot és az aranyat a ciliciai Taurus-hegységben bányászták. A ciliciai városok élénk kereskedelmet folytattak Velencével, Genovával, Pisával, Franciaországgal, Katalóniával, Ciprus szigetével, Szíriával, Egyiptommal, Iránnal és más országokkal. A lakosság meglehetősen tarka összetételű volt. Örményeken kívül nagy számban éltek itt görögök és szíriaiak, a városokban pedig itáliaiak és franciák, akiknek külön negyedeik voltak. A ciliciai örmény állam, fennmaradása érdekében, kemény harcokat vívott. A XII. században Bizánc, a XII—XIII. században a szeldzsukok, a XIII—XIV. században pedig az egyiptomi szultánok ellen kellett küzdenie.

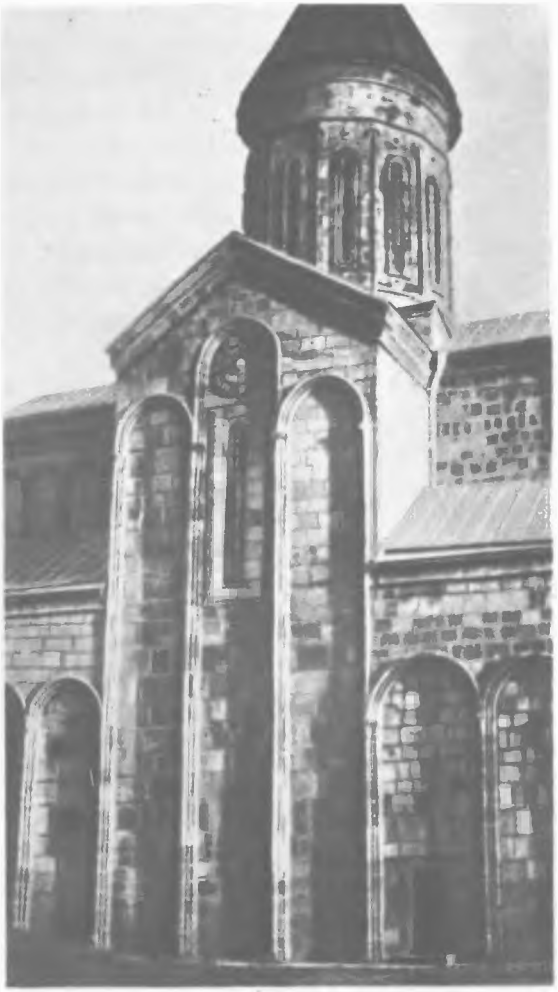

A szamtaviszi székesegyház (Grúzia)
1030

AZERBAJDZSÁN ÉS GRÚZIA A XI—XII. SZÁZADBAN

A szeldzsukok 1070-ben közvetlen birtokaikhoz csatolták Dél-Azerbajdzsánt fővárosával, Tebrizzel együtt. 1080-ban, hosszú ellenállás után, a sirvan-sah is kénytelen volt meghódolni. A győztesek Sirvanra 70 000 dinár adót vetettek ki, de később leengedték 40 000-re. 1088-ban Melik sah, a szeldzsuk szultán seregei bevették Gandzsa városát.

A két grúz királyság, Tao-Klardzseti és Abházia, még 1001-ben a grúz-abház királyságban egyesült. IV. Bagrat (1027—1072) király idejében a grúz sereg a városi elöljárók segítségével felszabadította a mohamedán emír uralma alatt álló Tbiliszit, Kahetia odacsatolásával pedig Grúzia egyesítése befejeződött. A királyoknak azonban meg kellett küzdeniük a főurak (elsősorban a Lipari-nemzetség) elkülönülési törekvéseivel, ami gyengítette az ország erejét a külellenség elleni harcban.

A szeldzsukok többször is betörtek Grúziába, és nagy pusztításokat végeztek. 1080-ban felgyújtották Szamsvilde, Kutaiszi és Artanudzsi városát, s lerombolták több erődöt és kolostort. II. György (1072—1089) király súlyos feltételek mellett volt kénytelen békét kötni. A maga számára csupán a Lihiai hegylánc mögött fekvő területeket, Nyugat-Grúziát (Imeretiát) és Abháziát tudta megtartani, s adót kellett fizetnie a szeldzsuk szultánnak. Kelet-Grúzia Tbiliszivel a szeldzsuk birodalomhoz került. A grúz nép azonban elég erős volt ahhoz, hogy túlélje ezt a katasztrófát, s újra kezdje a harcot az ország felszabadítása érdekében. IV. Építő Dávid grúz-abház király (1089—1125) igen jó politikusnak mutatkozott. Hogy megkezdhesse a harcot a szeldzsukok ellen, megerősítette államában a központi hatalmat, leverte a lázadó főnemeseket. A harcban a kisebb urakra és a kereskedőkre támaszkodott. IV. Dávid 40 000 kunból (kipcsak) álló állandó sereget szervezett. Ezek a Fekete-tenger partján húzódó pusztákról menekültek ide; amikor Vlagyimir

Monomah orosz fejedelem megverte őket. A kun lovasságot fel lehetett használni a király iránt nem mindig engedelmes feudális urakkal szemben. Ezenkívül harci értéküket, gyorsaságukat és mozgékonyságukat tekintve ezek a nomádok semmivel sem álltak alatta a szeldzsuk lovasságnak. A szeldzsukok elleni harc Transzkaukáziában népi háború jellegét öltötte. A grúzok támogatták az örményeket és az azerbajdzsániakat. 1101 és 1120 között felszabadították Kelet-Grúzia legnagyobb részét. 1122-ben a grúzok elfoglalták Tbiliszit, s e város Grúzia fővárosa lett.

Sirvan helyzete a XI—XII. század fordulóján nehéz volt. Egyik oldalról a szeldzsukok, másik oldalról pedig a nomád kazárok fenyegették. Bár a kazár kánságot a X. században Szvjatoszláv orosz fejedelem tönkreverte, egyes kazár törzsek Észak-Kaukázusban még a XII. században is megőrizték függetlenségüket és támadták Sirvant. Ez utóbbit a kazárok elleni harcban Grúzia támogatta. A grúzok és a sirvaniak egyesült seregének a szeldzsukok felett Semaha közelében aratott győzelme (1123) biztosította Sirvan függetlenségét. Ettől kezdve Grúzia és Sirvan között több mint 100 évig tartó szövetség jött létre.

GRÚZIA ÉS ÉSZAK-ÖRMÉNYORSZÁG A XII. SZÁZADBAN ÉS A XIII. SZÁZAD ELEJÉN

IV. Dávid utódai folytatták politikáját. Az örmény lakosság állandó támogatásával harcoltak az észak-örményországi szeldzsuk hűbéresek ellen. Tamara királynő uralkodása idején (1184—1213) felszabadították Ani, Karsz és Dvin városát, valamint Örményország egész északi részét. Később itt a Zacharidák örmény vazallus fejedelemségei jöttek létre. A dinasztia Zacharról, a kiváló hadvezérről kapta nevét, aki a grúz király szolgálatában állt, s a királyság fővezére volt.

A XII. században Grúzia a feudális fejlődés magas fokára jutott. Az országban véglegesen megszilárdult az öröklődő hűbérbirtokok és az immunitás rendszere. Az uralkodó osztály a főurakból: *didebul*-okból, főpapokból (püspökök és kolostorfőnökök), valamint a kisebb urakból: *aznaur*-okból állt. Kialakult a feudális hierarchia is. Egyes urak a király közvetlen vazallusai, mások viszont a didebulok, püspökök stb. hűbéresei voltak. A függő helyzetben levő jobbágyok (*glech*-ek) különféle rétegekből tevődtek össze. Robotoltak vagy úrbért fizettek a földbirtokosoknak.

Ahpati víztároló (Örményország)
1257

A XII. században és a XIII. század elején Grúzia erős állam volt. A súlyos szeldzsuk igától megszabadulva gazdaságilag felvirágzott az ország. Jelentős öntözőműveket létesítettek, amelyek közül a leghíresebbek a szamgori és alazani csatornák voltak. A földművelés magas fokát mutatja, hogy Grúziából gabonát (búzát), bort, selyemgubót, gyapjút, vattát, prémeket, lovakat és öszvéreket exportáltak. A XII. században és a következő század elején Grúziában és a szeldzsukoktól felszabadult Észak-Örményországban a városok és az ipari termelés gyors fellendülését észleljük. Különböző fajtájú selyem-, gyapot- és gyapjúszöveteket, szőnyegeket, sálakat stb. állítottak elő. Szépen fejlődött a tímármesterség, tökéletesedett a bronz- és fajanszékszerek készítése is. Jelentős sikereket mutatott fel a kőfara-

Angyalfej

A kincviszi kolostor falfestménye. Részlet. XII. század

gás és az építészeti technika. A XIII. század elején Aniban 38 különféle iparágról tudunk. A kézművesség és a kereskedelem legfontosabb központjai Grúziában: Tbiliszi, Dmaniszi, Szamsvilde, Gori, Achalciche valamint Kutaiszi, Észak-Örményországban pedig Ani, Lori, Dvin és Karsz voltak.

A városokban gazdag kereskedő-uzsorásházak jöttek létre. A kereskedők és a kézműves céhek jelentős társadalmi erőt képviseltek, bár a városokban a szabad kereskedők és kézművesek mellett feudális függésben élők is voltak. A grúz királyok a XII. században és a XIII. század elején a papságra, a kisnemességre, valamint a kereskedőkre támaszkodva harcoltak a főurak széthúzó törekvései ellen. E főurak közül első helyen az Orbeli hercegi család állt. A grúz királyok a XII. században erős központi államszervezetet hoztak létre, melynek élén a *mcignobart-uchuceszi* (kancellár) állt. Ezt az állást mindig a cskondidi érsek töltötte be. Mellette nagy szerepet játszott a királyi tanács is.

Tamara királynő idejében Kutlu Arszlan pénzügyminiszter a kereskedőkre támaszkodva megkísérelte egy törvényhozói joggal rendelkező rendi-képviseleti intézmény felállítását. A polgároknak ezt a kísérletét azonban az urak elnyomták.

AZERBAJDZSÁN A XII. SZÁZADBAN ÉS A XIII. SZÁZAD ELEJÉN

Észak- és Dél-Azerbajdzsánban a XII. században és a XIII. század elején két nagy állam állt fenn. Ezek mindegyike kisebb vazallusbirtokok politikai egyesülése volt. Sirvan (a sirvan-sahok állama) délen a Kura-folyótól kezdve az északi Szamur-folyóig terjedt. A másik állam a Ildegizidák dinasztiájából (1136—1225) származó azerbajdzsáni atabekek állama volt. Területe a mai Észak-Azerbajdzsán egy részét és Dél-Azerbajdzsánt foglalta magában, s a Kura-folyó volt az északi határa. Fővárosa Nahcsevan, majd Tebriz volt. Sirvan ebben az időben az azerbajdzsániak függetlenségi harcának központja volt, s hű szövetségese maradt a grúzoknak azokban a harcokban, amelyeket azok az észak-kaukázusi nomádok, a kazárok és a kunok ellen, valamint az iraki szeldzsuk szultánok és ezek vazallusai, az Ildegizidák ellen vívtak. I. Ahszitan (kb. 1154—1205) sirvan-sah, e híres politikus hatalma oly nagy volt, hogy a források „nagy kagánnak" nevezik.

A XII. században és a XIII. század elején Azerbajdzsán gazdasági élete felvirágzott. Az országban búzát, árpát, rizst és gyapotot termesztettek, de nemcsak a helyi szükségletek kielégítésére, hanem kivitelre is. A sirvani nyersselymet a XII. században már nemcsak Irakba, Szíriába és Iránba szállították, hanem Itáliába is, hogy az ottani műhelyekben feldolgozzák. Azerbajdzsán további kiviteli cikkei a gyapjú, festőanyagok, kőolaj, só és rézérc voltak. A dél-azerbajdzsáni Tebriz, Maraga, Ardebil, valamint az észak-azerbajdzsáni Nahcsevan, Bajlakan, Gandzsa és Semaha városok gazdag kereskedelmi és kézműves központok voltak. Gandzsában igen finom selyemszöveteket állítottak elő.

A feudális földtulajdon uralkodó formája az ikta volt. Ez ekkoriban már ténylegesen öröklődő hűbérbirtokká (feudummá) vált. A faluközösség megmaradt ugyan, de elvesztette korábbi függetlenségét. A városok a főurak birtokában voltak, s ezek gyakran maguk is részt vettek a karavánkereskedelemben. A gazdag kereskedők gyakran a feudális főnökök megbízottai voltak, azok nevében kereskedtek, s ezért nyereségrészesedésüket áruban fizették ki. Önkormányzat nem volt a városokban. A kézművesek korporációkban tömörültek, s ezek néha a dervisek szervezeteivel álltak szoros kapcsolatban. Azerbajdzsánban a XII. század folyamán népszerűvé vált az *áhi*-k testvérisége, amely szoros kapcsolatban állt a kézműves testületekkel. A feudális nemességgel szemben ellenzéki szervezetként lépett fel. Az áhik célja a kézművesek kölcsönös segítségének és támogatásának megszervezése volt az urak elleni harcban. Ők fogalmazták meg az elnyomottaknak a „tirannusok" (zsarnokok) elleni védekezéséről szóló tanokat, s keményen védelmezték a tirannusok megölésének szabadságáról szóló tant.

A XI—XII. század folyamán befejeződött az azerbajdzsáni nép kialakulásának hosszú folyamata. Kialakult a török nyelvcsaládba tartozó azerbajdzsáni nyelv. Ez volt a folklór, majd később az írott irodalom nyelve.

TRANSZKAUKÁZIA ORSZÁGAI ÉS OROSZORSZÁG

A XI—XII. század folyamán Transzkaukázia és Oroszország kereskedelmi és kulturális kapcsolatai jelentősen kiszélesedtek. A XIII. század elején Ibn al-Aszir történetíró megemlíti, hogy orosz kereskedők jártak Tebrizben. A grúz és örmény kereskedők megfordultak Kijevben, Halicsban, Novgorodban és már oroszországi városokban. A grúz és az örmény hatás megmutatkozott a rosztov-szuzdali fejedelemség területén fennmaradt építészeti emlékekben. Az örményekkel való kereskedelmi kapcsolatokra mutat az a körülmény, hogy Oroszországban, kezdetben valószínűleg az örmény kereskedők számára, több templomot szenteltek fel örményországi Világosító Szent Gergely tiszteletére. „Szent Gergely legendáját" felolvasták az orosz templomokban is, és ezért oroszra fordították. Borisz és Gleb orosz nyelven írt legendáját viszont örményre fordították le. Örmény festők és építészek működtek Oroszországban, Ani városának egyik templomát pedig egy orosz freskófestő díszítette. A Grúzia és Oroszország közti politikai kapcsolatok megerősödésére mutat, hogy Tamara királynő első ízben Andrej Bogoljubszkij orosz nagyfejedelem fiához, Jurijhoz ment feleségül.

A KULTÚRA A X—XII. SZÁZADBAN ÉS A XIII. SZÁZAD ELEJÉN

A transzkaukáziai országok kultúrájának sajátos vonása a X—XII. században és a XIII. század elején a kultúra egyes ágainak (különösen a költészetnek) a vallási és az egyházi befolyástól való megszabadulása, s — elsősorban a városokban — a profán világnézet létrejötte.

Továbbra is megvoltak a kolostori iskolák. A Grúzia határain kívül működő bulgáriai, Athoszhegyi, jeruzsálemi és a Szinai-félszigeten épült grúz kolostorok bizonyos mértékig közelebb hozták Grúziát a szláv, görög, szíriai és arab kultúra világához. Nagy szerepet játszott a grúz kultúra fejlesztésében a Kutaiszi városa mellett fekvő gelati kolostorban alapított akadémia, amelyet a XII. század elején létesítettek. A matematikát és a többi tudományt oktatták, s jelentős fordítói munka folyt. Ezenkívül eredeti filozófiai, matematikai, csillagászati és jogi könyveket is írtak. Szorosan összefügg ennek az akadémiának a működésével Ioane Petrici (kb. 1055—1130), a kiváló grúz neoplatonista filozófus tevékenysége. A grúz filozófusok, Ioane Petrici és Arszeni Ikaltoeli (XI. század), általánosító műveikben és kommentárjaikban igen nagy érdeklődést mutattak az antik világ filozófiai és tudományos öröksége iránt. A filológia és a jog területén kiemelkednek Athoszi Euthymiosz és Efraim Mcire (XI. század) művei.

A XII. században jött létre az a különböző szerzők által írt, Grúzia történetét tárgyaló gyűjteményes munka, amely „Kartlisz chovreba" (Grúzia története) néven ismeretes. A XI—XII. század folyamán igen sok grúz szépirodalmi mű jött létre, pl. Mosze Honeli „Amirandaredzsaniani" című lovagregénye, amely Amiran Dareszdzsanidze hőstetteiről szól. Nagy népszerűségnek örvendtek Csahruhadze, Savteli művei, s különösen a zseniális Sota Rusztaveli, a híres elbeszélő költemény, „A párducbőrös lovag" (a XII—XIII. század fordulóján) szerzője. A költeményben Rusztaveli megénekli a hazafiságot, a szülőföld iránti kötelességet, a bátorságot, a hű szerelmet és barátságot. A műben a központi helyet a két fiatal hős, Tariel és barátja, Avtandil, valamint szerelmeseik, Nesztan-Daredzsan és Tinatin foglalják el. Ez utóbbiak igen finom, de erős lelkű szerelmes lányok. A költemény a személyiség és az érzelem szabadságát hirdeti. A munkában hatalmas folklóranyag tükröződik, megmutatkozik Firdauszi és Nizami költeményeinek hatása, de arab, perzsa és antik filozófiai gondolatok is találhatók benne.

A Kutaiszi mellett levő helati kolostor temploma (Grúzia)
XI. század

A X—XI. század folyamán s a XII. század elején Grúziában új építészeti stílus alakult ki. Túlsúlyba kerültek a téglalap alaprajzú, meghosszabbított kereszt alakú, kupolával fedett templomok. Sok kiváló építményt emeltek. Kiemelkednek közülük: az oski és kumurdói (X. század) székesegyházak, az alaverdi és szamtaviszi templomok, a Mchetaban emelt Szent Choveli-templom, továbbá a kutaiszi „Bagrat"-templom (XI. század), a Kutaiszi melletti helati kolostor nagyszerű mozaikokkal díszített nagytemploma és az ugyancsak művészi freskókkal díszített ikortai, kvatachevi, betániai (XII. század, XIII. század eleje) templomok. Ezeket a templomokat népi mesterek, kőművesek, kőfaragók, szobrászok építették. Gazdagon díszítették az egyházi épületeket faragott kövekkel, domborművekkel, mozaikokkal és freskókkal. Ez utóbbi, a freskófestés, éppen ebben az időben terjedt el szélesebb körben, s több esetben nagyszerű eredményeket tudott felmutatni (a kincviszi, ubiszi stb. freskók). Magas színvonalat ért el az iparművészet, a fémdíszítés, az aranytárgyak zománcozása stb. A kiemelkedő művészek közül meg kell említenünk a kiváló építész Arszukidzét, a mchetai Szent Choveli-székesegyház építőjét, továbbá Teodore festőt, valamint a Beka és Beskena Opizari nevű aranyműveseket.

Örményország sok kolostorában, Szanainban, Ahpatban, Tatevben stb. főiskolák működtek, amelyekben nemcsak teológiát, hanem matematikát, kozmográfiát és más tudományokat is tanítottak. A városokban megjelentek a világi iskolák, többek között az orvosi is. Örményországban nagyon fejlett volt a történetírás. Igen fontos történeti forrásként szolgálnak Tovma Arcruni (X. század) és Aszohik (XI. század eleje) történeti művei. Örményország, valamint a szeldzsuk birodalom

és a keresztes hadjáratok történetének tanulmányozásánál igen jelentősek Lasztivertci Arisztakesz (XI. század) és Edesszai Máté (XII. század) művei.

Az örmény filozófia és filológia jelentős képviselője volt Gergely mester (XI. század). A matematika és a csillagászat területén Ioan Szarkavag, az örmény kalendárium megreformálója tűnt ki (XI. század vége—XII. század eleje). Ki kell emelnünk még egy jogászt, aki összeállította a kor jogi viszonyait tükröző „Törvénykönyvet", valamint Mhitar Gos meseírót (XII. század második fele—XIII. század eleje) és Narekaci Grigor lírikus költőt (X. század). Vardan Ajgekaci meseíró (XII. század vége—XIII. század eleje) a népi antifeudális tendenciák kifejezője volt. Meséiben nevetség tárgyává tette az urakat, a gazdagokat, a főpapokat, s leleplezte erkölcsi fonákságaikat. A X. században alakult ki a népi hőseposz, a „Szaszuni vitézek", amely az arab elnyomás elleni harcot mutatta be. A X. században és a XI. század első felében jöttek létre az örmény építészet nagyszerű emlékei: az ahtamari templom (X. század), az ajrivanki sziklakolostor (Gegard), az ahpati, szanaini és tatevi kolostori székesegyházak (X. század) s az ani, kupolával ellátott, bazilika formájú monumentális székesegyház. A XI. század elején ismét feléledt az a VII. században kialakult, sátorszerű kupolával fedett templomtípus, amely belül oszlopokkal vagy pillérekkel volt körben megtámasztva. A templomban több szentély volt. Ennek mintájául szolgálhat az ani Megváltó- és a háromárkádos Gagik-templom. A kort az előző korszakhoz képest a világi építészet térfoglalása jellemzi. Kiváló emlékei az Anberd-erőd és az ani, freskókkal díszített királyi palota, valamint a karavánszeráj és a szállodák, a gazdag polgárok házai, a vízvezeték, de különösen a monumentális tornyokkal ellátott városfalak. Mind az egyházi, mind a világi épületeket e korszakban gazdag kőfaragványokkal és domborművekkel díszítették.

Az Anberd-erőd romjai (Örményország)
X—XIII. század

A XI. század közepétől kezdve az építkezés az ország nagy részében a szeldzsuk támadások következtében megszűnt. A XII. század végén és a XIII. század elején azonban Észak-Örményország felszabadulásának következtében az építészet ismét felvirágzott. A kor emlékei közül kiemelkedik a sokszögű, hat szentélyes, oszlop alakú, három árkádos „Pásztor"-templom, s az ani Tigran Onenci-templom. A X—XIII. század folyamán jelentősen kifejlődött a freskó- és miniatúrafestés, továbbá az egyház által üldözött világi színház, ének és zene is. A kor legkiválóbb művészei Manuel építész, az ahtamari templom építője és a kiváló könyvdíszítő, Torosz Roszlin voltak.

Azerbajdzsánban a XII. században két kiváló, farszi nyelven író költő élt és dolgozott: Hagani és Nizami. Afzal-ad-din Hagani († kb. 1199) egy ács és egy rabszolganő fia volt. A városi rétegek kultúráját képviselte. Számos szerelmi dal és egy nagy költemény, „A két Irak adománya" szerzője volt. Egy időben I. Ahszitan sirvan-sah udvarában tartózkodott, de önálló gondolataival a despota

Mihály arkangyal feje
A helati kolostor mozaikja (Grúzia). 1125—1130

nemtetszését váltotta ki. Börtönbe vetették, ahol megírta a „Habszie" („Börtön-elégia") című munkáját. Derbent főnökéhez intézett ódájában a költő tiltakozott a feudális elnyomás ellen. Nem sokkal halála előtt mondotta: „Nem szeretem, ha engem »Hagani«-nak (káninak) neveznek, jobb szeretem a Halgani (népi) nevet."

Nizami-ad-din Iljasz Nizami Gandzsevi (kb. 1141—1204) kereskedő-kézműves környezetben élt, s akárcsak Hagani, a városi polgárok ideológusa volt. Mint tudós, filozófus költő, finom lírikus és humanista szerzett dicsőséget. Öt nagyszerű poémát írt, s ezekben hősi és romantikus témákat dolgozott fel. Ezeket közös néven „Hamszé"-nak („Ötösnek") nevezik. Ebben foglal helyet a „Titkok kincsesháza", „Choszrov és Sirin", „Leila és Medzsnun", „A hét szépség" és az „Iszkender-name" (Nagy Sándor legendás hőstetteiről szól). Az utóbbi munkájában Nizami a ruszokról és a vitéz rusz hadseregről is írt. Nizami költészetét nemcsak rendkívüli költői érzéke és a művészi képek ereje jellemzi, hanem filozófiai mélységet elérő gondolatai is.

Az „Iszkender-name" című elbeszélő költeményben Nizami a társadalmi utópiához fordul. Leír egy északi országot, ahol megvan az ideális társadalmi rend. Ennek alapja az általános egyenlőség. Nincsenek ott nemesek és alacsony származásúak, szegények és gazdagok, hanem minden ember dolgozik, s egyformán osztják el a szükségleti cikkeket. Nincsenek ott háborúk sem, hanem örök béke uralkodik. Nizami közel állt az áhikhoz. A társadalmi egyenlőségért küzdött, ostorozta a tirannusokat, helyeselte a zsarnokok megölését. Azerbajdzsánban ebben az időben más kiváló költők is voltak. Ezek közé tartozik: Katran (XI. század), Feleki, Abu-l-Ala és Zahir-ad-din Farjabi (XII. század).

Azerbajdzsánban a X—XIII. században jelentős fejlődés mutatkozott a közoktatás és a tudomány, a csillagászat, a geográfia és az orvostudomány területén. A források két olyan művet is emlegetnek, amelyek Azerbajdzsán történetével foglalkoztak. Létezett egy arabul írt munka is Maraga város történetéről (X—XI. század fordulója), amely azonban nem maradt ránk. Arisztotelész követője, kiváló filozófus volt Bahmaniar ibn Marzban (XI. század), Ibn Szina iskolájának egyik tagja, több munka szerzője. Egy logikai és egy filológiai munkát írt Khatib Tebrizi (XI. század). Ferid-ad-din Sirvani asztronómus horoszkópokat állított fel. Mint a Közel-Kelet többi országaiban, a költői műveket Azerbajdzsánban is többnyire farszi nyelven írták e korszakban, míg a tudományos munkák arab nyelven készültek. Az oktatást, s jelentős mértékben a költészetet világi szellem hatotta át. A tárgyalt korszakban megfigyelhetjük az Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország közti

A KAVE KOVÁCS ÁLTAL VEZETETT FELKELÉS (FIRDAUSZI „SAH-NAME" CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBŐL)
Miniatúra. XV. század. Leningrád, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Keletkutató Intézete

kulturális kapcsolatok kétségtelen elmélyülését. Így pl. Afzal-ad-din Hagani, ez az azerbajdzsáni mohamedán, kiváló ismerője volt a grúz, az örmény és a bizánci kultúrának.

A XII. században Azerbajdzsánban helyi építészeti stílus alakult ki. Mint e kor kiváló emléke maradt fenn a bakui „Leánytorony", két nagyszerű, torony formájú, sokszögű mauzóleum Nahcsevanban, amelyeket a híres építész, Edzsemi épített, továbbá az urmiai és maragai mauzóleumok. Ezeket a mauzóleumokat ornamentális kőfaragások (mértani díszítőelemek), díszítő feliratok s különféle színű zománcozott fajanszlapok díszítették. Az erődépítésnek is sok emléke maradt fenn. Ezek közé tartoznak Semaha városa közelében a sirvan-sahok erős várai: Gülisztán és Kale-i Bugurd. Mindkét erődnek fazekasok készítette agyagcsövekkel működő vízvezetéke volt. Virágzott az iparművészet is. Ennek emlékei a különféle faragott-vésett fémtárgyak, főleg bronzedények, de ismerünk fa- és kőfaragásokat és színes fajansztárgyakat is. Az azerbajdzsáni díszítőművészet kiváló darabja a gandzsai „vaskapu" keretének 1063. évi felírást viselő része, amely ma a helati kolostorban található.

XXXIV. FEJEZET

FEUDÁLIS ÁLLAMOK A X—XII. SZÁZADBAN S A XIII. SZÁZAD ELEJÉN IRÁNBAN, KISÁZSIÁBAN ÉS AZ ARABOK ÁLTAL LAKOTT TERÜLETEKEN

Irán Közép-Ázsiával és Transzkaukáziával egy időben lépett be a fejlett feudalizmus korába. A X. században Iránban, mint mindenütt Elő- és Közép-Ázsiában, a már kialakult feudális viszonyok voltak uralmon.

1. AZ IRÁNI ÁLLAMOK A X. SZÁZADBAN ÉS A XI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A FÖLDMŰVELÉS, A KÉZMŰVESSÉG ÉS A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

Iránban a X. században és a XI. század első felében olyan mértékű fejlődést találunk a mezőgazdaságban és az iparban, amelyre itt a középkor folyamán nem volt példa. A gazdasági fellendülést elősegítette az arab uralom felszámolása, s a független feudális államok megteremtése (a Bujidák állama Irán nyugati részén, a Szamanidák állama Kelet-Iránban és Közép-Ázsiában).

A X—XI. század folyamán Iránban mindenütt nagy munkát végeztek az öntözőművek kiépítése terén. Jelentős sikereket értek el a földalatti víztárolók építésével. Így pl. Kermanban földalatti csatornák segítségével a vizet öt napi járásra (több mint 100 kilométer) vezették. Farszban, a Kur-folyó mellett a Bujidák családjából származó Azud ad-Doule parancsára a X. század második felében megépítették a híres „Azud-gátat" kőtáblákból, ólomerősítésekkel. A víz magasra emelkedett, és létrejött egy mesterséges tó. Partjain tíz nagy vízátemelő kereket helyeztek el, és minden egyes kerék mellé vízimalmot tettek. A víztárolóból azután mindenfelé csatornákat vezettek el. Jelentős haladást értek el a szőlőművelésben is. Csupán Horaszánban több mint százfajta szőlőt ismertek. Megnövelték ekkoriban a cukornád, az olajfák, a festéket és olajat adó növények és a fűszerek, továbbá a gyümölcsök, a konyhakerti növények és a len termőterületét. Nőtt a gyapottermesztés és a selyemhernyó-tenyésztés; Iránban újdonságot jelentettek a citrusfélék kultúrái. A szarvasmarhafajták javultak.

A forgalmas karavánutak és nagyvárosok közelében fekvő falvak mezőgazdasági termékeinek egy része a városi piacokra került. Búzát, árpát, rizst, gyapotot, sáfrányt, festőbuzért, indigót, len- és szezámolajat, mazsolát, datolyát s különféle gyümölcsöket (szárított formában, de lekvárként is) más országokba is szállítottak Iránból. Ugyancsak exportáltak borokat, gyümölcsleveket, mézet, nyersselymet, tevéket és lovakat. Az utóbbiakat elsősorban Indiába szállították.

Ugyanebben a korszakban megnőtt az ipari termelés is, aminek oka az ipari technikában bekövetkező haladás volt. A városokban nagy mennyiségben készítettek kivitelre brokátot és aranypaszományt. Híresek voltak az iráni selyem- és gyapotszövetek, valamint a gyapjú- és selyemszőnyegek. A kazeruni lenszövetet, amelyet az ottani műhelyek leplombáltak, kiváló minősége miatt úgy megbecsülték, hogy vásárláskor nem is ellenőrizték, ki sem bontották a véget. Gyártottak különféle színű mázzal fedett, ábrázolásokkal és berakásokkal díszített fajanszedényeket is. Minden nagyobb városban réz-, ezüst- és aranytárgyakat, fegyvert, bőrtárgyakat, orvosságot és illatszert is készítettek. A virágolajat, a rózsa, ibolya, nárcisz, narancs- és datolyavirágokból készült illatszereket a tengeri kereskedők még Kínába is elszállították.

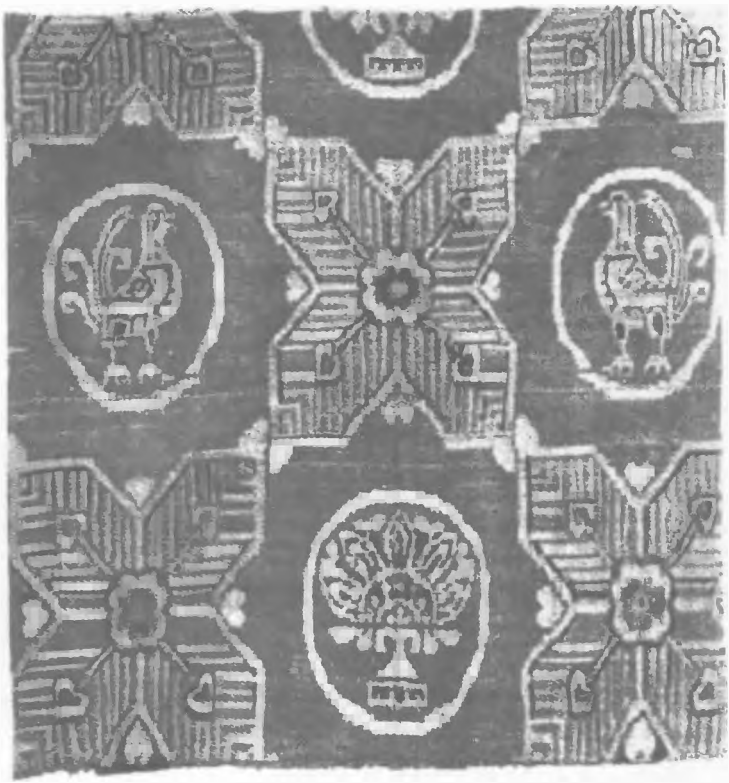

Selyemszövet
Irán. X. század

Az iráni kereskedelem nagy szerepet játszó ága volt a külországokból származó rabszolgák adása-vevése. Egy részüket fogolyként mohamedán hadseregek hozták ide, másokat pedig rabszolgakereskedők hoztak Iránba. E kereskedelem méreteiről egy arab geográfus, Isztahri elbeszélése alapján alkothatunk képet, aki szerint egy perzsa kereskedő 936 nyarán egy-egy alkalommal 400 hajón 12 000 fekete rabszolgát hozott Afrikából. A források említenek núbiai, abesszíniai, indiai, örmény, görög, török és orosz rabszolgákat. Egy XII. századi szerző, Nizami Aruzi Szamarkandi szerint a XI. században Balh városában a „rabszolgakereskedőknek egész utcája volt". De a rabszolgamunka felhasználása a földművelésben és iparban Iránon belül erősen lecsökkent.

VÁROSOK

A kézművességnek a mezőgazdaságtól való elválása, valamint az árutermelés növekedése elősegítette az iráni városok fejlődését. A többszázezres lakosú nagyvárosok a karaván- és a tengeri kereskedelem útjai mentén feküdtek. Ezek az utak Kelet-Európa, a Kaukázus és a Földközi-tenger vidékének államait összekötötték Közép-Ázsiával, Arábiával és Indiával. Irán legnagyobb városai e korban Siraz, Iszfahan, Rej és Nisapur voltak, mely utóbbi egy négyzetfarszang (42 km²) területen feküdt és több mint 200 000 lakosa volt. Balh, Gazna és Kabul az Indiába vivő karaváneskedelem fő központjai voltak. A Perzsa-öböl legfontosabb kikötőiből, Szirafból és Ormuzból az iráni árukat Baszrába, majd az arábiai, indiai és kínai kikötőkbe szállították. A Kaszpi-tenger legjobb kikötőinek Amult és Szarit tartották, amelyek Horezmmel, Transzkaukáziával, a Volga-vidék országaival, továbbá a kazárokkal és az oroszokkal kereskedtek.

Sárgaréz astrolabium a mester bevésett nevével
Irán. 984

Iránban a középkori városnak ugyanaz a típusa alakult ki, mint Közép-Ázsiában. Mindenütt iparos céhek és kereskedői egyesülések jöttek létre, de a városokban a feudális földbirtokosok, a hivatali és az egyházi nemesség tartotta kezében a hatalmat. Ezek az urak inkább a városokban éltek, mint birtokaikon, ahol nem folytattak saját nagyüzemi gazdálkodást. Jövedelmük egy részét tőkeként átadták a nagykereskedő társulatoknak, amelyek viszont az őket illető nyereségrészesedést árukban fizették meg nekik. A feudális urak egy részének a nagykereskedőkhöz való közeledése jellemző Iránra, akárcsak a többi szomszédos országra. Ennek következtében az iparos céhek nem tudták megszerezni az iráni városokban a céhmonopóliumot. Az urak városi befolyását erősítette még az a körülmény is, hogy erős államhatalom támogatta őket.

A X—XI. században és a következő századokban a hatalom a városokban a főnemesség kezébe került, amelyből kiemelkedtek a *raisz*-ok (városi főnökök), a *kázi*-k (egyházi bírók és a környék papságának fejei), a főmecsetek imámjai (az istentiszteletet vezető papok), a *muhtaszib*-ok (erkölcsvizsgálók, akik a bazárok rendjére és általában a társadalmi életre felügyeltek), az *aszasz*-ok (az éjjeli őrség főnökei) stb. Városi önkormányzat, éppúgy mint Elő- és Közép-Ázsia többi országában, a már kifejtett okok miatt itt sem volt. A céhekbe tömörült iparosok, a mesterek, legények és inasok jogilag szabadok voltak. Ugyanakkor azonban állami adóként vagy a helyi uralkodó számára termékeik egy részét le kellett adniuk.

Irán keleti része a Szamanidák államának fennhatósága alatt volt. Észak-Iránban önálló feudális birtokok maradtak fenn. Irán nyugati és délnyugati részein kialakult egy feudális állam, amely több mint 100 évig (935—1055) állt fenn. Ennek élén a Bujidák (arab néven a Buvejhidák) álltak.

Ahmed ibn Buje (vagy Buvejh) és két bátyja a Kaszpi-tenger déli partján levő hegyek szegény lakói közül kerültek ki.[1] Eleinte zsoldos katonák, majd később zsoldos vezérek voltak, s 935-ben meghódították Nyugat-Iránt, 945-ben pedig Bagdadot. Ahmed ibn Buje, miután hatalma alá vonta a kalifát, arra kényszerítette, hogy adja meg neki az „emírek emírje" címet. Ezután az egész arab Irak és Irán csaknem egész nyugati részének uralkodójává vált. A kalifa, mint a mohamedán szunniták feje, csupán az egyházi hatalmat tartotta meg. Sirazban és Rejben Ahmed két bátyja, Haszan és Ali uralkodtak. A Bujida uralkodók közül kiemelkedett aktivitásával Azud ad-Doule (949—983), aki Sirazban tartózkodott. Több intézkedést foganatosított a mezőgazdaság fejlesztése és az öntözőhálózat kiterjesztése érdekében, s a feudális járadék rögzítésére törekedett. A Bujidák a siitákat támogatták.

Domborrajzzal díszített üvegkorsó
Irán. IX—X. század

A Szamanidák és Bujidák államaiban a feudális földtulajdonnak és az öntözőberendezések tulajdonának azok a formái maradtak fenn, amelyek még az arab uralom idején alakultak ki. Az állami és a mulk-földek rovására azonban a két államban nagymértékben megnövekedett a feltételekhez kötött feudális földbirtok, az ikta, amely fokozatosan öröklődő birtokká alakult. A feudális függésben élő iráni parasztság helyzete a VIII—IX. századi parasztfelkelések után kissé megjavult, de a X. század végén a feudális járadék növelése következtében ismét súlyossá vált. Isztahri és Mukaddaszi közlései szerint Farszban a parasztok járadékát (adóját) természetben, a termés $^1/_{10}$, $^1/_4$ vagy $^1/_3$ részében szedték, míg más helyeken, mint pl. Siraz körzetében, ahol fejlett volt az árutermelés, a járadékot (adó) nagy összegű pénzben hajtották be.

A X. század vége felé lényegében már befejeződött az a hosszú folyamat, amelynek eredménye a szabad paraszti faluközösségek tagjainak jobbággyá válása lett. Az átalakulás egyik útja a commendatio (arabul *iltidzsa*) volt, amikor is az illető szabad parasztok és kistulajdonosok, akik már előbb kiváltak a faluközösségből, most a nagybirtokosok „védelme" alá helyezték magukat. Amikor a parasztok magukat és földjüket egy gazdag és befolyásos úr védelme alá helyezték, a haradzsnak nevezett súlyos állami adót akarták elkerülni. Néha egész falvak adták magukat egy ember patronátusa alá.

[1] Később a feudális történetírás létrehozta azt a legendát, amely szerint a Bujidák a Szaszanidák utódai.

A Szamanida-állam szétesése után (999) az Amu-Darja folyótól délre és nyugatra elterülő vidék (Horaszán, Szisztán és a mai Afganisztán) a Gaznavida-állam fennhatósága alá került (977—1187). Ez az állam a Gazna város környékét magába foglaló kis vazallus fejedelemségből nagy feudális birodalommá vált. A Gaznavida-dinasztia török eredetű, s a katonai hűbéresek újonnan alakult rétegére, többségükben törökökre támaszkodott. Ez a nemesség a földért és a befolyásért harcot vívott a régi kelet-iráni vidéki nemességgel, a dehkanokkal.

A Gaznavida-állam politikai hatalmának csúcspontját Mahmud szultán idejében (998—1030) érte el. Mahmud hódító hadjáratokat vezetett Észak-Indiába azzal a jelszóval, hogy a muzulmánok „szent háborúját" viseli a „pogány indusok" ellen. Az Indiában végrehajtott pusztításokról képet adhat az az adat, hogy az egyik ilyen hadjáratban (17 volt belőle), Mahmud Gaznevi, a források tanúsága szerint, 57 000 foglyot, húszmillió dirhem értékű pénzt és drágaköveket, meg 350 elefántot szállított el Indiából.

Az indiai hadjáratok Mahmud Gaznevi kormánya számára a gazdag zsákmányon kívül még azzal az eredménnyel jártak, hogy legalább egy időre elcsitították a hazai osztályharcot. A „hitért folytatott háború" zászlaja alá igen sok földjét vesztett s meggazdagodást remélő paraszt állt. Ám azok a rendkívüli adók, amelyeket az indiai hadjáratok megszervezése céljából vetettek ki, teljesen tönkretették a dolgozó lakosságot. Utbi történész közlése szerint Mahmud egyik győzelmes indiai hadjárata idején Horaszánban olyan éhínség dühöngött, hogy csupán Nisapur környékén több mint 100 000 ember halt éhen. Mahmud Gaznevi háborút viselt a Bujidák államával s Horezmmel is, amelyet 1017-ben elfoglalt.

2. A SZELDZSUK ÁLLAM IRÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA TERÜLETÉN

A SZELDZSUK ÁLLAM KIALAKULÁSA

A XI. században a szeldzsuk-oguzok Közép-Ázsiából benyomultak Iránba és Elő-Ázsiába. Közben összeütköztek más nomád hódítókkal, a karahanida törökökkel. A szeldzsukok nemessége ekkor Mahmud Gaznevi fiához és örököséhez, Maszud szultánhoz fordult azzal a kéréssel, hogy legeltetésre engedje át számukra Abiverd, Szerahsz, Nisza és Merv vidékét, s ezért katonai szolgálatot teljesítenek neki. Minthogy Maszudnak nem volt hadserege, kénytelen volt engedni, s ezért 1035-ben átengedte a szeldzsukoknak az általuk kért föld egy részét. A harcias nomádok szomszédsága nagy csapást jelentett a pusztákkal határos földművelő vidékekre. A szeldzsukok katonai-feudális nemessége évről évre újabb és újabb földeket követelt. Végül is Maszud megindította seregét a szeldzsukok ellen. A szeldzsuk vezérek — Togrul bég és Csagri bég — azonban súlyos vereséget mértek rá (1040), és így megnyitották az utat Horaszánba és Nyugat-Iránba.

A Gaznavidák államának veresége annak a belső gyengeségnek a következménye, amely a feudális urak egymás elleni harca, viszálykodása és a feudális hadsereg fegyelmének meglazulása folytán állott elő. Ugyancsak jelentős szerepet játszott a vereségben a horaszáni parasztok és városlakók ellenséges magatartása Maszuddal és rabló hivatalnokaival szemben. A Gaznavidák elvesztették egész Horaszánt és Horezmet (1043), bár még a XII. század végéig meg tudták tartani a mai Afganisztánt és Punjabot. Ekkor kialakult a szeldzsuk állam, s élére Togrul bég került. 1040 és 1055 között a szeldzsukok meghódították egész Iránt. E hódítást a termelőerők nagymérvű pusztulása és az ország ideiglenes gazdasági romlása kísérte. Így pl. a szeldzsuk hódítás folyamán a rendkívül

termékeny Iszfahani-oázis falvait földig lerombolták, s a parasztok elmenekültek. Sirazt, ezt a nagy várost is úgy elpusztították és kirabolták, hogy Ibn al-Balhi „Farsz-name" című munkája (Farsz történeti-földrajzi leírása) szerint még a XII. század elején is romokban hevert.

A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS NÖVEKEDÉSE A SZELDZSUK ÁLLAMBAN

A szeldzsukok nyugat felé törve elfoglalták Irakot, Azerbajdzsánt és Örményországot. 1055-ben bevették Bagdadot, s arra kényszerítették al-Kaim Abbaszida kalifát, hogy megadja Togrul bégnek a szultáni címet. A XI. század második felében a szeldzsuk birodalom már Elő-Ázsia legnagyobb politikai erejévé vált. A szeldzsukok leigázták a transzkaukáziai országokat, és sikeres háborúkat vívtak Bizánccal, amelytől a manzikerti győzelem után (1071) elvették majdnem egész Kisázsiát. A szeldzsukok több háborút viseltek a közép-ázsiai Karahanidákkal is, kiknek fejedelemségét leigázták és megadóztatták (1089).

A XI. század végétől kezdve a szeldzsuk szultánok már nem csupán az oguz nomád katonai nemességre támaszkodtak, hanem a hódítókkal megbékélt iráni nagybirtokosokra is. Iránban a szeldzsukok idején az uralkodó földtulajdon mindenütt az ikta lett. A szeldzsuk szultánok, akiktől a nomád nemesek földet követeltek, nagyban adományozták iktaként a falvakat, sőt egész tartományokat városokkal. A nagy ikták birtokosai az oguz nomád nemesség tagjai voltak, s ezek, bár nem szakították meg régi törzsükkel kapcsolataikat, s nem hagytak fel a nomád élettel, a földműves parasztság feudális kizsákmányolóivá váltak.

A kis iktákat a feudális hadsereg kisebb rangú tisztjeinek, rendszerint nomádoknak adományozták. Így pl. Melik sah idején 46 000 katona kapott iktát. Ebben az időben ez a birtokfajta jogilag még nem számított örökbirtoknak, de a gyakorlatban a nemesség mégiscsak elérte, hogy tisztségeinek nagy részét, valamint az ezekkel járó földeket át tudta örökíteni fiaira. Az ikta immunitással, adózási és részben igazságszolgáltatási immunitással járt. Lassanként a legnagyobb ikták különálló fejedelemségekké alakultak, uralkodóik teljes függetlenségre törekedtek. A feudális széttagolódás továbbfejlődésével megkezdődött a szeldzsuk birodalom politikai felbomlása. Kisázsiában kialakult az ún. rumi szultanátus (1077). A XI. században és a XII. század elején létrejöttek más szeldzsuk szultanátusok is. Ilyenek voltak a kermáni, szíriai és az iraki szultanátusok (ez utóbbihoz tartozott Irak és Nyugat-Irán). A legfőbb szeldzsuk szultánnak, az ún. „nagy szeldzsuknak" csupán Horaszán maradt a kezén Közép-Ázsia egy részével.

AZ ISZMAILITÁK IRÁNBAN

A XI. század második felében aktív tevékenységet fejtett ki Iránban az iszmailiták siita szektája. Követeléseik ekkoriban még bizonyos mértékig a társadalom kizsákmányolt alsó rétegeinek törekvéseit tükrözték. A XI. század végén azonban Iránban az iszmailiták közül kivált egy harcias szekta. Alapítója Haszan ibn Szabbah volt. 1090-ben hívei segítségével elfoglalta a Kazvin városától északra fekvő hegyekben az Alamut (Sasfészek) erődöt. Ettől kezdve ez lett a szekta fő erőssége. Ezután az iszmailiták még számos erődöt és várat elfoglaltak az Elburz-hegységben, Huzisztánban és Farszban, valamint a szíriai Libanoni hegyekben, a keresztesek birtokainak tőszomszédságában. Így alakult ki a szekta feje, „a hegyi öreg" által igazgatott teokratikus iszmailita állam (1090—1256), melynek birtokai szétszórva feküdtek Irán és Szíria hegyes vidékein.

A szekta tagjait eskü és vasfegyelem fűzte össze. Az iszmailiták a szeldzsukok aktív ellenségei voltak, de ugyanakkor harcoltak más feudális urak, így a szíriai keresztesek ellen is. Az Alamuthoz tartozó iszmailiták rendszerint a velük ellenséges uralkodók és politikusok meggyilkolására törekedtek, s ezt az ún. *fida*-k (életet feláldozók), fanatikusan nevelt ifjak segítségével hajtották végre.

Azon kábítószer neve után, amelyet Haszan ibn Szabbah iszmailitái használtak, „hasis füstölőknek" (arabul: *hasisijun)* nevezték őket. A szíriai keresztesek ezt a szót átalakították „assassinre", mely szó a francia és az olasz nyelvben mindmáig „gyilkost" jelent.

Kezdetben az assassin iszmailiták nagyobb részben kézművesekből és parasztokból kerültek ki. Uszama ibn Munkiz, egy XII. századi szíriai arab, több emlékirat szerzője, az iszmailitákat „parasztoknak" és „gyapjúfésülőknek" nevezi. A szekta vezetői azonban, akiknek váraik és birtokaik voltak, lassanként nagybirtokos főnemesekké váltak, és az iráni iszmailita állam a XIII. század elején közönséges feudális állammá vált.

BELSŐ HARC AZ IRÁNI VÁROSOKBAN A SZELDZSUKIDÁK ALATT. A BALHI OGUZOK FELKELÉSE

A társadalmi ellentétek a kézművesek és a kereskedőkkel együtt fellépő főnemesek között annyira kiéleződtek a Szeldzsukidák idején, hogy a városokban folyó harc valóságos háború képét öltötte. A küzdelem kisebb megszakításokkal több évtizedig tartott. Az utcákon torlaszokat emeltek, s a harcok közben egész városnegyedek váltak rommá. Teheránban a polgárok földalatti házakat építettek maguknak, hogy könnyebben védhessék őket. Rejben, ahol a XIII. század elején a nemesség győzedelmeskedett, a források közlése szerint a háborúskodás idején mintegy 100 000 polgár pusztult el. A várost félig lerombolták, a környező falvakat felgyújtották vagy feldúlták. Hasonló küzdelem folyt, bár kevésbé kegyetlen formák között, Nisapurban és Iszfahanban is. E háborúk ideológiai burka a szunniták és a siiták között folyó vallási harc, illetve a két szunnita teológiai irányzat, a safiiták és a hanefiták közti küzdelem volt. E két irányzat szertartási és jogi kérdésekben tért el egy kissé egymástól. A XI—XII. század folyamán az iráni városokban a safiita szunniták a feudális urak, s a velük kapcsolatban álló nagykereskedők, a hanefita szunniták pedig a városi középrétegek ideológusai voltak. A siiták viszont a városi szegénység és a paraszti tömegek érdekeit védték.

Hatalmas csapást mért a „nagy szeldzsukok" szultánságára a Balh vidékén nomadizáló oguztörökök felkelése. Ezek tiltakoztak a súlyos természetbeni adók ellen (évi 24 000 birka), amelyet a szultán és udvara étkezésére fordítottak. Szétverték a szultáni sereget és foglyul ejtették Szindzsar szultánt is (1153), majd földig rombolva Merv és Nisapur városát, elpusztították Horaszánt. Közben csupán Nisapurban nyolc értékes könyvtár pusztult el. Anvari perzsa költő plasztikusan ábrázolja ezt a pusztulást „Horaszán könnyei" című elégiájában. Az oguz törzsek és nemzetségek élén álló nomád nemesség arra használta fel a felkelést, hogy gazdag zsákmányt ejtsen, s újabb földekhez jusson, melyeken földművelő jobbágyok élnek. Az egyszerű nomádok tömegei semmit sem nyertek a felkeléssel. Szindzsar szultán (1118—1157) halála után a „nagy szeldzsukok" szultanátusa sok kisebb birtokra esett szét.

A SZELDZSUK ÁLLAM SZÉTESÉSE IRÁN TERÜLETÉN A XII—XIII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A „nagy szeldzsukok" szultanátusának meggyengülése után a XII. században megerősödött Horezm politikai befolyása. Horezm kezdetben csupán a szeldzsuk birodalom egyik nagy iktabirtoka volt. A kiterjedt öntözőrendszer, a földművelés állandó terjedése, s azoknak a karavánutaknak a kereszteződése, amelyek Közép-Ázsiát, Iránt, a fekete-tengeri pusztákat, a Volga-vidéket és Oroszországot összekötötték, jelentős anyagi eszközöket biztosított a horezmi uralkodóknak. A horezm-sahok, felhasználva a „nagy szeldzsukok" szultanátusának szétesését, a XII. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben saját államukhoz csatolták a Mervi-oázist és Horaszánt. Tekes horezm-

A SZELDZSUK ÁLLAM IRAN ÉS A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOK TERÜLETÉN A XI. SZÁZAD VÉGÉN

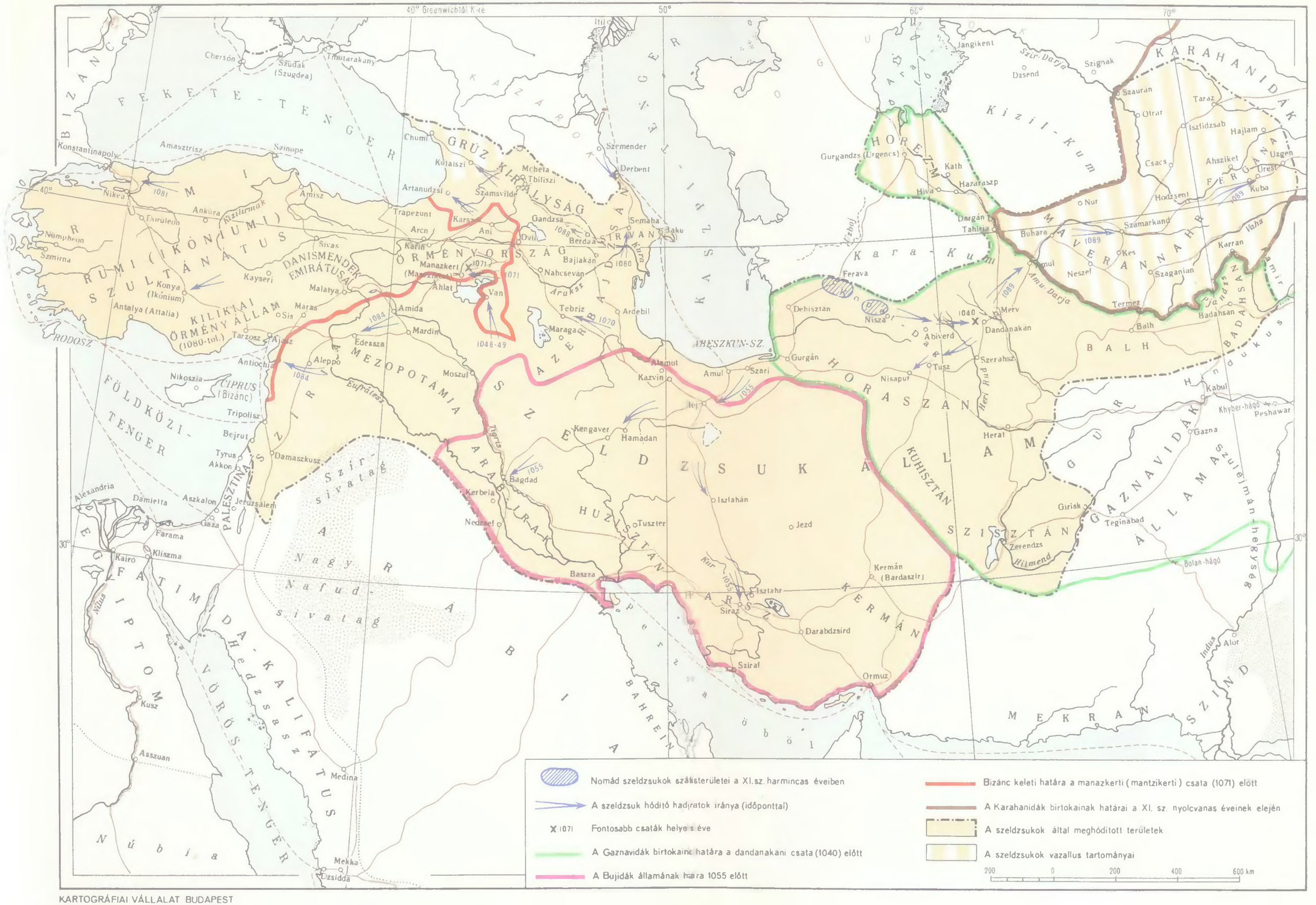

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

sah, miután megsemmisítette az iraki szeldzsuk szultanátust, csaknem egész Nyugat-Iránt elfoglalta (1194). Mohamed horezm-sah idején (1200—1220) Horezmhez csatolták Maverannahrot Buhara és Szamarkand városokkal, továbbá a Szir-Darja medencéjét (1210), majd egész Afganisztánt (1215).

A XII—XIII. század fordulóján Iránban ismét gazdasági fellendülés következett be. Ibn Iszfendijar „Tabarisztán története" (XIII század eleje) című munkájában azt írja, hogy ezen a vidéken (jelenleg Mazenderán) rendkívül bőségben található a búza, a rizs, a köles, a gyümölcs, a marha, a vad, mindenütt kertek vannak, s így a szem csupa zöldet lát. A terület annyira sűrűn lakott, hogy a falvak egymással érintkeznek, és sehol sem található megműveletlen föld.

A források rámutatnak emellett a haradzs növekedésére is. Az adó nyomása paraszti zavargásokra vezetett. A XIII. század elején a feudális uralkodó osztályon belül ugyancsak kiéleződtek az ellentétek. Az egyik oldalon találjuk az egyházi és hivatalnok nemességet, amely a horezm-sahnak a közigazgatás centralizálására irányuló törekvését támogatta, a másik oldalon pedig ott állt a katonai — s részben nomád — nemesség, amely a központi hatalomtól való függetlenségre törekedett. Az utolsó horezm-sahok sikertelen háborút viseltek az Abbaszida-kalifák ellen, akik felhasználva a szeldzsuk szultanátus hanyatlását, már 1132-ben visszaszerezték a politikai hatalmat Alsó-Irakban és Huzisztánban, s ily módon sikerült helyreállítaniuk a bagdadi kalifátust, bár igen kicsiny méretekben. A horezm-sahok birodalma pedig rövidesen a mongol hódítók könnyű zsákmányává vált (1220).

A VALLÁS

A XII. század elejére lényegében befejeződött a szunnita teológia kialakulása. Mohamed Gazali imám († 1112) összeállított egy teológiai munkát „Ihja ulum ad-din" (A teológiai tudomány felébredése) címmel, s ebben meg akarta „élénkíteni" a száraz mohamedán skolasztikus teológiát, közelebb hozva azt a szufizmushoz, s átalakítva a „szív vallásává". Gazali hadat üzent a primitív, a korai izlámot jellemző antropomorfizmusnak, valamint az ateista filozófiának, amikor megírta „A filozófusok bukása" című munkát. Az ateista filozófusok erre a munkára egy másik művel, a „A bukás bukása" (azaz Gazali könyvének bukása) című művel feleltek.

A XI. századtól kezdve az iráni városokban megnőtt a szufizmus hatása, s különböző irányzatai hol „igazhitű-szunnita", hol „eretnek" színezetet öltöttek. Az „eretnek" szufizmus a kézművesek és a városi szegénység ideológiájává vált. A vándor dervisek, az eretnek szufizmus képviselői ostorozták a „bűnös" gazdagságot, s prédikációikban szidták az uralkodókat és a nemeseket „isten rabjai elnyomásáért". Azt tanították, hogy csupán a szegények tudják megmenteni lelküket. Szenai költő (XII. század) elmondja, hogy egy vándor dervis hatása alatt vált szufistává. Ez utóbbi nagy hallgatóság előtt mondta el kívánságát, hogy bárcsak megvakulna a szultán, büntetésből hódítási vágyáért és végtelen kapzsiságáért.

A siizmus különböző ágai gyakran szufita tanokkal keveredtek. Ettől kezdve a siizmus Iránban az uralmon levő szunnitákkal szemben foglalt állást, s a városi szegénység és a parasztság ideológiája lett. A XI. század közepétől kezdve a szunnita papság és a szeldzsuk szultánok nyíltan felléptek a világi kultúra ellen. Fokozták az eretnekek és az ateista filozófusok elleni harcot. Börtönbe zárták és kegyetlen kínzásoknak vetették alá őket.

Az arab uralom idején az iráni irodalom hosszú ideig arab nyelven fejlődött. A VIII. században azonban már megjelent itt az ún. suubita irányzat[2], az arab uralom politikai és kulturális ellenzéke. A suubiták be akarták bizonyítani a meghódított népek kulturális fölényét a győztesekkel szemben. Ám maguk a suubiták, akik többségükben perzsák voltak, továbbra is arabul írták a tudományos műveket. Arabul írta Tabari († 923) és Ibn Miszkavejh († 1030), a mű folytatója, híres világtörténeti munkáját, s így írták Ibn Hordadbeh (IX. század) és Isztahri (X. század) földrajzi munkáikat is.

A IX. században kialakuló dari (farszi) nyelven eleinte költői műveket írtak. A X. század közepén azonban egy szamanida vezír, Balami, dari nyelvre fordította Tabari világtörténetét.

Stukkó fríz vésett felirattal
Kazvin. XII. század

Ugyancsak ezen a nyelven írta gyógyszerészeti műveit Abu Manszura Muvaffaka (970 körül). Így írt a X. század végén egy névtelen földrajztudós, s e nyelven írta történeti munkáját Gardizi (1050 körül) is. Abu-l-Fazla Bejhaki († 1077) perzsául írt műve gazdag anyagot tartalmaz Kelet-Irán társadalomtörténetére vonatkozólag. Dari nyelven írtak Iránban, Közép-Ázsiában, Azerbajdzsánban, sőt még a szeldzsuk uralom alatt levő Kisázsiában is. A X. századtól kezdve ezen a nyelvi alapon kezdett kifejlődni a perzsák, a tadzsikok, az azerbajdzsániak és más népek önálló irodalma.

Dari nyelven íródott a perzsa és a tadzsik költészet nagy klasszikusának, Firdauszinak „Sahname" („Királyok könyve") című munkája, amely helyet kapott a világirodalom kincsestárában. Felhasználva a Szaszanidák korának gazdag hősi eposzát s a hivatalos évkönyvet, a „Hvadajnamak"-ot (Uralkodók könyve), Firdauszi költői formában adja elő Irán és Közép-Ázsia történetét a legrégibb időktől az arab hódításig. Firdauszi művét mély gyűlölet hatja át az arab hódítók, valamint a nomád török földfoglalók iránt. Minthogy ő maga is dehkan családból származott, Firdauszi ennek a „lovagságnak" a hősi múltját dicsőíti. Ugyanakkor azonban az önkéntelen tisztelet érzésével rajzolja meg az iráni népi felkelés vezérének, Mazdaknak alakját. A hősi szellemmel átitatott költői elbeszélésben nagy számban találunk lírai epizódokat (Zal és Rudabe, II. Hoszro király és felesége, a szíriai Sirin szerelme stb.).

[2] Az arab „suub" („népek") szóból, amely a Koránban a mohamedán vallást felvett nem arab népeket jelöli.

Hatalmas művének befejezése után a gaznai Mahmud szultán, akinek udvarában a költő akkoriban élt, üldözni kezdte Firdauszit. Kénytelen volt elmenekülni, s majdnem húsz éven keresztül nyomorgott, bujdosott, gyakran változtatva lakhelyét, hogy ne találjanak rá a szultán kémei. Az „igazhitű" mohamedán papság, amely szintén gyűlölte Firdauszit, halála után nem volt hajlandó eltemetni őt a vallás előírásai szerint. Minthogy Firdauszit „eretneknek", siitának tartották, az „igazhivő" papság még külön felrótta neki a „Sah-naméban"mutatkozó arabgyűlöletét és a mohamedán idők előtti „tisztátalan" pogány hősök dicsőítését.

Irán nagy költője volt a XI. században Farruhi, egy rabszolga fia, finom hangú lírikus, a természeti tájak ábrázolója. Mellette ott találjuk az életörömmel teljes Minucsihrit és Fahr-ad-din Gurganit, a „Visz és Ramin" című munka szerzőjét. Ez a mű egy régi regény átdolgozása. Tárgya élénken emlékeztet a nyugati lovagregényre, Tristan és Izolda szerelmére. Világviszonylatban jelentős filozófus költő, a polgárok ideológusa volt a nagyszerű verselő és szabadgondolkozó, Omár Chájjám († kb. 1123). Ünnepi ódákat írt Anvari († 1191). A XI. századtól kezdve a perzsa költészetbe behatolt a szufizmus, amely egyes költőknél a hivatalos mohamedán egyházzal való szembenállás formája volt. A legnagyobb szufi költő Ferid-ad-din Attar (1119—kb. 1220) volt.

Agyagkorsó, mázra festett lüszter-díszítéssel
Irán. XII. század vége

A művészi próza egyik legjobb darabja a korban a „Kabusz-name", amelyben egy öreg feudális úr tanácsokat ad fiának. A munka pontos képét rajzolja meg a XI. század közepén élő feudális úri társadalom életének, erkölcsének, szokásainak. A népi antifeudális tendenciák kifejezője a költészetben Baba Kuhi Urian († kb. 1020) volt, aki népi (luri) dialektusban írt. Költeményeiben megtaláljuk az éles tiltakozást a társadalmi egyenlőtlenség ellen, a nemesekkel és uralkodókkal való szembenállást.

A képzőművészetek fejlődését Iránban bizonyos mértékig visszavetette az arab hódítás, mert az új vallás ellenségesen szemben állt a perzsák régibb művészi hagyományával, hiszen „pogánynak" tartotta azt. Az írott forrásokban azonban találunk adatokat arra, hogy Horaszánban a nemesek palotáiban a falakat falfestmények díszítették. IX—X. századi díszítő festmények darabjait megtalálták egy Nisapur melletti ásatásnál. Rendkívül nagy sikereket ért el Iránban a keramika, amelynek központjai Kasan és Rej voltak. A máz nélküli, vésett díszekkel és feliratokkal ellátott fajanszedények

mellett széles körben elterjedtek az öntött, fényes mázzal díszített készítmények (korsók, csészék, tányérok, vázák stb.). Az iráni művészek igen nagy tökélyre tettek szert a zománcozás terén. A mázzal ellátott edényeken hol a máz alatt, hol a máz fölött sokszínű, pl. kobaltkék képeket alkalmaztak stb. Az iráni keramika legnagyobb vívmánya a XII. századtól kezdve a lüszterrel[3] fehér vagy zöld ólmos mázra festett kép.

A XII. századtól kezdve elterjedt az épületdíszítő keramika. Különféle formájú lemezekkel borították az épületek homlokzatát, s e lemezekre néha lüszter-ábrázolások kerültek. Készítettek olyan lemezeket is, amelyeken kidomborodó betűkkel Korán-idézetek találhatók.[4] Igen szép eredmények mutatkoztak a szövetfestés és díszítés terén. Arany- és ezüstfonalakkal különféle mintákat hímeztek a szövetekbe. Fémből gazdagon díszített edényeket és eszközöket készítettek.

Az iszfahani Dzsuma-mecset
XI. század vége

A kor építészetére a sokszögű, bástya alakú mauzóleumok a jellemzők. Ilyen pl. Kabusz mauzóleuma (XI. század eleje). A ránk maradt építészeti emlékek között túlsúlyban vannak az egyházi épületek, a mecsetek és a *medresze*-k (egyházi iskolák). A mecseteknek két típusuk volt. A kora arab típus a négyszögletes udvart körülvevő oszlopcsarnok. Ilyen pl. Damgánban a Tarik-Hane (X. század), továbbá a naini főmecset stb. Az iráni típusú mecset viszont kicsiny négyszögletes épület, kerek vagy elliptikus kupolával. Ilyenek az iszfahani (XI. század vége), nirizai, kazvini (XII. század) főmecsetek legrégibb részei.

A XII. századtól kezdve ezeket a kupolás mecseteket összeolvasztották a nyitott árkádokkal szegélyezett négyszögletes udvarokkal, amikor is négy magas portál keletkezett. Ilyen az ejvari mecset (XII. század). Ezeknek az épületeknek a homlokzatát és belsejét nem csupán zománcozott fajanszlemezekkel díszítették, hanem a vakolást is sokszínű díszítéssel látták el, máz nélküli, agyagból készült, és vésett díszítésű lemezeket helyeztek el a falakra. Az írott források sok adatot őriztek meg a várak, kastélyok, karavánszerájok és más világi épületek építészeiről. A X. századi kultúra központja Nisapur, Rej, Iszfahan és Siraz volt. Mindegyik rendelkezett könyvtárral. Több városban közép- és főiskolákat állítottak fel.

3. A SZELDZSUK ÁLLAM KISÁZSIÁBAN

A RUMI SZULTANÁTUS MEGALAPÍTÁSA

A szeldzsuk oguzok által meghódított Kisázsiában kialakult az ún. rumi (másképpen ikoniumi) szultanátus, amelyben a Szeldzsuk-dinasztia fiatalabb ága uralkodott (1077—1307). A szultanátus a „Rum" szóból kapta nevét. Így nevezték Keleten a Keletrómai vagy Bizánci Birodalmat, helyesebben ennek nagyobbik részét, Kisázsiát.

[3] A lüszter arany színű, vöröses anyag, amely különféle fémszínekben játszik. Két kemencében történő, több napig folytatott bonyolult égetési folyamat eredménye. A lüszter anyagát réz, ezüst, arany, arzénes homok stb. alkotta.

[4] Gazdag iráni kerámiagyűjtemény található a Leningrádi Állami Ermitázs keleti osztályán.

Szárnyas géniusz

A konyai városfal egyik tornyának domborműve. XIII. század. Kőfaragás. Konyai múzeum

A rumi szeldzsukok meghódították egész Kisázsiát, s a Márvány-tenger partján fekvő Nikaiát tették fővárosukká (1081). Az első keresztes hadjárat idején azonban Bizánc a lovagok segítségével visszahódította a szeldzsukoktól Kisázsia északi, nyugati és déli partvidékét, a félsziget délkeleti részén pedig a XI. század végén megalakult a ciliciai örmény állam. Így tehát a szeldzsukokat elvágták a tengertől, s csupán a félsziget belseje, a kisázsiai fennsík maradt birtokukban. Fővárosuk Konya (görögül Ikonium) volt. A XI. század végén a fennsík északkeleti részén kialakult egy független oguz emírség, a Danismend-dinasztia uralma alatt. Itt találhatók Sivas, Kayseri, Malatya (görögül Szebaszteia, Kaiszareia, Melitene) városok.

Bizánc szűk látókörű politikát folytatott. Le akarta igázni a gazdag Ciliciát és Szíriát, s nem fordított figyelmet a szeldzsuk államra, lehetővé téve számára, hogy ismét megerősödjön. A Szeldzsukidák így elfoglalták a Danismendek birtokait (1174), majd szétverték a bizánciakat a Myriokephalon melletti csatában (1176), s visszaszorították őket a partvidékre. Amikor pedig a negyedik keresztes hadjárat idején a lovagok elfoglalták Konstantinápolyt (1204), a Szeldzsukidák elérték a Földközi-tengert Antalya (görögül: Attaleia), majd a Fekete-tengert Szinop (görögül: Szinopé) elfoglalásával. A rumi szultanátus I. Ala'-ad-din Kejkubad (1219—1236) idején érte el politikai hatalmának tetőpontját, amikor még tengeri hadjáratot is indított a Krím-félszigetre, szétverte a kunokat és elfoglalta Szudak városát.

A rumi szultanátus lakossága etnikai tekintetben nem volt egységes. A XI—XIII. század folyamán igen sok oguz-török telepedett át Kisázsiába. Ezek nagyobb része továbbra is nomád életet élt, megtartotta törzsi és nemzetségi szervezetét, egy részük viszont áttért a földművelésre. A városokban igen sok perzsa kézműves, kereskedő és hivatalnok telepedett le. Az országban sok görög és — az ország keleti részén — örmény is maradt. Egyes kisázsiai görögök és örmények felvették a mohamedán vallást, majd lassan elsajátították az oguz nyelvet, s beolvadtak. Mások viszont keresztények maradtak, bár megtanultak törökül. A harmadik csoportba azok tartoztak, akik keresztények maradtak és nyelvüket is megtartották. A rumi szeldzsuk szultánok keresztény alattvalóikkal szemben bizonyos vallási türelmet tanúsítottak.

A szeldzsuk-oguzokból, az eltörökösödött kisázsiai görögökből, perzsákból, örményekből és grúzokból a XI. század végétől kezdve lassanként kialakult Kisázsiában a török nép. Egyidejűleg alakult ki maga a szoros értelemben vett török nyelv is. A „török nyelv" és „törökök" kifejezést a szovjet tudományban megkülönböztetésül használják a szélesebb faji fogalomtól, a „türk" nyelvrendszertől és a „türk" népektől és törzsektől.[5] A török nép kialakulása, amelynek során még más eltörökösödött etnikai elemeket is felszívott magába, csak jóval később fejeződött be teljesen.

A RUMI SZULTANÁTUS TÁRSADALMI SZERKEZETE

A nomád oguz törzsek élén örökletes törzsfőnökök álltak. Háborúk idején minden egyes törzs egy *tümen*-t (tízezer harcos) küldött a hadseregbe. A vezető kinik törzs, amelyből a Szeldzsuk-dinasztia is származott, négy tümentállított ki. A szokásjog, a *türe*, az oguzoknál a mohamedán jog mellett érvényben maradt. Amikor a szultán, akinek feltétlenül a Szeldzsuk-családból kellett származnia, trónra lépett, szükséges volt, hogy az oguz törzsek főnökei és nemesei az e célra összehívott gyűlésen, a *kurultaj*-on elismerjék uralkodójuknak.

A Szeldzsukidák Kisázsiában rendszeresítették a katonai hűbérek (ikta) rendszerét, s így birtokokat adtak mind a nomád, mind pedig a letelepedett nemeseknek. Az iktán kívül voltak mulk-

[5] A magyar nyelvben általában nem teszünk különbséget. A „török" szó jelenti a törököket szélesebb értelemben és a kisázsiai vagy oszmán-törököket szűkebb értelemben véve. A „türk" szó nálunk a VII—VIII. századi türk államra és népére van lefoglalva. — *A ford.*

földek is, melyeknek tulajdonosai nem voltak kötelesek szolgálatot teljesíteni a szultánnak. A vakf-földek a mohamedán papság birtokában voltak. Igen nagy kiterjedésűek voltak a szultán saját földjei, amelyeket *ász*-nak neveztek.

A szultán vazallusainak, a *bej*-eknek a helyzete különböző volt aszerint, hogy az ország belsejében vagy pedig a határvidéken volt-e a területük. Ez utóbbiak jelentős önállósággal rendelkeztek, és nemigen törődtek a központi hatalommal. A nagy vazallusok, akár nomádok, akár földművelők voltak, *nagy bej*-ek vagy *régi bej*-ek, a feudális széttagolódás hívei voltak. A szultánok viszont, akik meg akarták őrizni az ország egységét, a *középbej*-ekre támaszkodtak, az újonnan kiemelkedett, nem túl gazdag urakra, az állami tisztviselőkre, többségükben perzsákra. A parasztok feudális függésben éltek a letelepedett vagy a nomád földesuraktól vagy más birtokosoktól, s szolgálatokat kellett teljesíteniük uraik javára, adót fizetve e mellett a szultánnak is.

Kisázsia legnagyobb városai ezekben a századokban Konya, Kayseri és Sivas voltak. Lakosságuk 100—120 000 ember körül lehetett. A XIII. században a legfontosabb gazdasági központ Akszaraj volt. Annak ellenére, hogy a városokban megtaláljuk a kézművesek szervezeteit, a polgároknak nem volt önkormányzati joguk. A kisázsiai városokban ebben az időben igen nagy befolyásra tett szert az *áhi*-k szervezete, amely a XI. században Iránban keletkezett. Ez vallásos-katonai szervezet, amelynek célja a „hitetlenek elleni szent háborúban" való részvétel volt. Az áhik szoros kapcsolatban álltak a fegyverzetet készítő kézművesekkel, s olyan szabályaik voltak, amelyek megengedték a zsarnokölést. Az áhik szervezetében megtaláljuk a kölcsönös segítségnyújtást. Minden városban segítő pénztáraik s közös szállásaik voltak a legények számára. Külön étkezőkkel is rendelkeztek.

BABA ISZHAK FELKELÉSE. A RUMI SZULTANÁTUS HANYATLÁSA

Kisázsia keleti részén 1239-ben nagy népi felkelésre került sor. A felkelést a feudális járadék és az adók növekedése okozta. A felkelés ideológiai köntösét a siizmus szolgáltatta. A felkelés élén egy dervisfőnök, a siita Baba Iszhak állt. Kijelentette, hogy ő „Allah küldötte", s felszólította a parasztokat és nomádokat, hogy keljenek fel a „zsarnok", a szunnita szeldzsuk szultán ellen. Baba Iszhak *mürid*-jei („hívei", „tanítványai") végigjárták a falvakat s híveket toboroztak. A felkelés rövidesen nagy területre, az Eufrátesztől a Kizil-Irmakig húzódó vidékre terjedt ki. A felkelők szétverték a szultáni sereget, s ünnepélyesen bevonultak Amaszia városába. II. Kej-Hüszrev szultánnak csak nagy üggyel-bajjal sikerült levernie a felkelést. Parancsára a résztvevőket és családtagjaikat mind megölték, kivéve a három éven aluli gyermekeket.

A parasztfelkelés véres leverése, valamint a feudális széttagolódás fokozódása rendkívül meggyengítette a rumi szultanátust. Ez megmutatkozott a mongolok támadása idején. 1243-ban a mongolok Kösze-Dagnál teljesen tönkreverték a szeldzsuk sereget. II. Kej-Hüszrev a mongol „nagykán" adófizető hűbéresévé vált. Nem sokkal ezután a rumi szultanátust két részre osztották. A szultán fennhatósága alatt csak a Kizil-Irmak-folyótól nyugatra elterülő vidék maradt, míg az attól keletre levő területeket közvetlenül a mongol birodalomhoz csatolták, s ezeket mongol helytartók igazgatták. Ehhez járult még az, hogy a szeldzsuk szultán saját országrészében is a vezír akarat nélküli játékszerévé vált. Ez pedig a mongol kán embere és akaratának végrehajtója volt. 1307-ben a rumi szultanátus véglegesen szétesett több emirátusra, amelyek az Akszarajban székelő mongol helytartótól függtek.

4. MAGRIB ÉS EGYIPTOM A X—XIII. SZÁZADBAN

MAGRIB A IX—X. SZÁZADBAN

Észak-Afrikában (arabul: *Magrib* = *Nyugat;* jelenleg Tunisz, Algéria és Marokkó) az arab hódítás a VII—VIII. század fordulóján nagy pusztításokkal járt, s a gazdasági élet lehanyatlásához vezetett. Észak-Afrika régi lakói, a nomád és részben letelepedett életet folytató berber törzsek megtartották nemzetségi szervezetüket. Bár felvették a mohamedán vallást, nem tudtak megbékülni az arab kalifátus uralmával. Magribot igen gyenge gazdasági kapcsolatok fűzték a kalifátus központjához, s így a berberek függetlenségi törekvése az elszakadáshoz vezetett.

A hispániai Omajjád-emirátus kialakulása után (756) önálló emirátus jött létre Marokkóban is (788). Ezután megszületett az algériai és tuniszi emirátus is, élén az Aglabidák dinasztiájával (800—909). A központ Kajravan városában volt. Az Aglabidák erős kalózflottát szerveztek, meghódították Szicíliát, s többször végigrabolták Itália, Franciaország és Görögország partjait. A berber nomád törzseknek az Aglabida-állam adópolitikájával való elégedetlensége felkelésbe torkollott. A mozgalom az iszmailiták tanainak vallási mezébe öltözött. E tanok ebben a korban nemcsak a kézművesek és a parasztok, hanem a szegényebb nomádok között is elterjedtek.

Az iszmailita propagandát a tuniszi berber törzseknél az ékesszóló és energikus Abu Abdallah as-Sii vezette. Ő állt élére az Aglabidák elleni felkelésnek is, melynek jelszava az egyenlőség és igazságosság megteremtése volt. A felkelés győzelme és az Aglabidák tróntól való megfosztása után azonban a hatalmat Tuniszban az ottani iszmailiták szektájának feje, Ubejdallah kaparintotta meg, aki Szíriából érkezett, s Ali és Fatima, Mohamed veje és lánya utódjának adta ki magát. *Mahdi*-vá, azaz messiássá és kalifává kiáltatta ki magát. Rövidesen megölette már szükségtelenné vált tanácsosát, Abu Abdallah as-Siit. Így jött létre Tuniszban és Algériában a Fatimidák iszmailita kalifátusa (909—1171). Fővárosa az új város, Mahdia lett.

Az iszmailiták főbb vezetői, élükön a Fatimida-család tagjaival, elfoglalták az Aglabidák feudális nemességének földjeit és így maguk is feudális földbirtokosokká lettek. A berber nomád törzsek és a parasztok pedig, akik nem kapták meg a megígért adócsökkentést, keserűen csalódtak a várakozásukat meghazudtoló Fatimidákban, s ezért felkeléseket indítottak ellenük. Ekkoriban a Fatimida-kalifák a harcias berber törzsek energiáját külső hódításokra akarták felhasználni. Különösen nagy erőfeszítéseket tettek a gazdag Egyiptom meghódítására.

EGYIPTOM A X—XI. SZÁZADBAN

Az Abbaszida-kalifátustól ténylegesen független Egyiptom a Tulunidák török dinasztiájának kormányzása alá került (868—905). Később az Abbaszidák rövid időre visszaszerezték uralmukat Egyiptomban, de végül is itteni helytartójuk, az *ihsid* (ez volt Fergana fejedelmének a címe, melyet a kalifa még Egyiptomba való kinevezése előtt adott neki) biztosította itt családja, az Ihsididák uralmát (935—969). 969-ben azonban a Fatimidák hadserege meghódította Egyiptomot. Fővárosukat ekkor áthozták az újonnan alapított, Fosztat város közelében a Nílus partján fekvő városba, Kairóba (arabul Al-Kahira = Győzelmes). A X. század végén a Fatimidák meghódították Palesztinát, Szíriát és Hedzsaszt, Medina és Mekka városával együtt.

Egyiptom mezőgazdasága, mint korábban, most is a Nílus áradásaitól függött. A fejlett és bonyolult öntözőhálózat irányítása az állam kezében volt, és ez növelte a Fatimida kalifa hatalmát. Igen sok helyen kétszer arattak. Egyszer a téli növényeket (búza, árpa, babfélék, borsó, lencse, hagyma, fokhagyma, lóhere, len), egyszer pedig a nyáriakat (dinnye, cukornád, szezám, gyapot, indigó, zöldbab, padlizsán, fekete retek, répa, kerti saláta, karfiol). Széles körben elterjedt Egyip-

tomban a szőlő, a datolyapálma, a narancs, a citrom és más gyümölcsfák. Sok gabonát és lent szállítottak Egyiptomból Bizáncba. Bizánccal a Fatimidák rendszerint békében éltek.

A gazdag Egyiptom birtoklása, termékeny földjeivel, a Nílus-völgy nagy öntözőberendezéseivel, az átmenő kereskedelemből származó haszon, valamint az ipari termelés rendkívül nagy anyagi eszközöket biztosítottak a Fatimidáknak. Ez lehetővé tette számukra, hogy központi apparátusukat erősebbé tegyék, mint ez a többi keleti feudális államban volt. A XI. század közepéig a Fatimida-kalifák hatalma rendkívül erős volt. Az egyiptomi földek legnagyobb része a XI. századig állami tulajdont alkotott. Az állam vagy maga használta ezeket a földeket, vagy pedig harminc évre bérbe adta földműveseknek, akik kötelesek voltak földadót fizetni. A régi bizánci földbirtokosok, akik még az arab uralom első évszázadaiban is megmaradtak, a Fatimidák idejében már eltűntek. A XI. század elejéig azonban megmaradtak a keresztény (monophyzita) kolostorok jelentős birtokai.

Az egyiptomi lakosság nagy része, különösen Felső-Egyiptomban, a XI. századig még keresztény koptokból, a régi egyiptomiak utódaiból állt. A közvetlen termelőket, a keresztényeket és a muzulmánokat egyaránt továbbra is földhöz kötötték, úgyhogy külön engedély nélkül nem költözhettek más földekre. A földeket harminc évenként újból összeírták. A fő adók a következők voltak: fejadó a nem muzulmánoktól (dzsizje), amelyet pénzben kellett fizetni, továbbá a földadó (haradzs), amit szintén pénzben szedtek be a kereskedőktől és kézművesektől is, jóllehet ezeknek nem voltak földjeik. A pénzügyi apparátus jelentős részben keresztény koptokból és zsidókból tevődött össze. Ez igen előnyös volt a Fatimidák számára, mert népmozgalmak esetén minden nyomort az idegen hitű tisztviselők visszaéléseire lehetett fogni.

A városi élet és az árutermelés Egyiptomban fejlettebb volt, mint a Földközi-tenger vidékének más országaiban. Egy XI. századi tadzsik költő-utazó, Naszir-i Hoszro szerint Kairóban csupán a kalifának 8000 bérbeadott háza volt. A házakat ipari műhelyek, boltok, raktárak és lakások számára adták bérbe.

Az iparágak közül első helyen a takácsmesterség állt. Len-, gyapjú-, gyapot- és selyemszöveteket állítottak elő, ez utóbbiakat behozott szíriai nyersselyemből. Az állami műhelyekben, ahol arannyal átszőtt szöveteket gyártottak, részben bérmunkás-mesterek, részben pedig rabszolgák dolgoztak. Gyártottak itt színes fajanszedényeket, igen jó üveget, előállítottak nádcukrot, szappant stb. Egyiptom aktív külkereskedelmet folytatott a Földközi-tenger vidékével, elsősorban az itáliai városokkal, Amalfival, Pisával, Firenzével, Genovával és Velencével. A XII. századtól kezdve egyre nagyobb volt az India felé irányuló átmenő kereskedelem is.

A X. század végéig Egyiptomban a vallási türelem politikáját folytatták. A XI. század elején azonban Hakim kalifa (996—1021), hogy csökkentse az adók miatt elégedetlenkedő alsóbb muzulmán rétegek elégedetlenségét, demagóg eszközökhöz nyúlt. Addig példátlan kegyetlenséggel üldözni kezdte a keresztényeket és a zsidókat, s elkobozta a keresztény kolostorok földjeit. Mindez csak halála után szűnt meg.

A FATIMIDA-KALIFÁTUS BUKÁSA

A XI. század második felében, Musztanszir kalifa idejében (1036—1094) a központi hatalom a Fatimida-kalifátusban meggyengült. A mameluk testőrség politikai befolyásának növekedése ugyanolyan következményekre vezetett, mint az Abbaszidák, a Szamanidák stb. államaiban. A kalifa a testőrség vezetőinek egyszerű játékszerévé vált. Sokszor a török és a néger testőrök egymás ellen harcoltak. A Fatimidák katonai hatalmának meggyengülése Algéria és Tunisz elvesztéséhez vezetett (XI. század közepe). Szíriát és Palesztinát a szeldzsukok és a nyugat-európai keresztesek foglalták el.

A központi hatalom meggyengülésének fő oka abban keresendő, hogy az ikta-intézmény tovább fejlődött, s ez csökkentette az állami földeket. Az iktákat eleinte a katonai vezetők ideiglene-

A keresztesek harca az egyiptomiakkal
A saint-denisi (Franciaország) apátság festett ablaka. XII. század

sen kapták. A Fatimidák uralmának vége felé azonban az ikta Egyiptomban is öröklődő hűbérbirtokká (feudummá) alakult. Ebben az időben az összes földek legnagyobb része a rajta dolgozó parasztokkal együtt már az ikta-birtokosok kezén volt. Az a körülmény, hogy a keresztesek megvetették lábukat a szíriai tengerparton, s a Fatimidáknak a XII. században súlyos harcokat kellett ellenük vívni, valamint Szicíliának a normannok által történt elfoglalása (1071) arra vezetett, hogy a Fatimidák elvesztették földközi-tengeri túlsúlyukat, s így az itteni kereskedelem az itáliai városok privilégiumává vált.

A Fatimidák politikai hatalma egyre gyengült. Végül Szalah-ad-din, egy szíriai kurd (az európai források Szaladinja), akit a Fatimidák katonai szolgálatukba fogadtak, a testőrség és a feudális urak segítségével 1171-ben államcsínyt hajtott végre. Szalah-ad-din megfosztotta trónjától Adidot, az utolsó Fatimida kalifát, s szultánnak kiáltatta ki magát. Ugyanakkor egyházfőként elismerte a bagdadi szunnita Abbaszida kalifát. Így Egyiptomban egy új dinasztia, az Ejjubidák kerültek uralomra (1171—1250).

Szalah-ad-din sikeresen harcolt a keresztesek ellen, s elfoglalta tőlük majdnem egész Palesztinát és Jeruzsálemet (1187), úgyhogy azok kezén csak egy tengerparti sáv maradt. Ugyancsak elfoglalta Szíria nagy részét is, Damaszkusz és Aleppo városokkal, továbbá Felső-Mezopotámiát. Szalah-ad-din utódai, felhasználva a feudális urak csapatait, továbbra is sikeresen harcoltak a keresztesekkel, s visszaverték egyiptomi partraszállási kísérleteiket. Ugyanekkor az Ejjubidák baráti viszonyt építettek ki Velencével, s jelentős hasznot húztak a vele és más itáliai városokkal folytatott kereskedelemből.

AZ ALMORAVIDÁK

A XI. század közepén Észak-Afrikában ismét megmozdultak a berber nomádok és a parasztok, s szembeszálltak a helyi feudális uralkodók elnyomási kísérleteivel. A mozgalom ezúttal ismét vallási köntösben jelentkezett. A felkelők az uralkodó rétegnek a muzulmán törvénytől való „eltérését" ostorozták, és a „tiszta izlám" visszaállítását követelték. A „törvény visszaállításának", s a „hitetlenek elleni szent háborúnak" fő szószólója Magribban, a berber törzsek között, egy teológus, Abdallah ibn Jaszin volt. Híveit *al-murabitun*-nak nevezték („határszéli hitetlenek ellen harcolókat" jelent). Ezt az arab szót Hispánia lakói *almoravida*-vá torzították. Így hívták azután azt a dinasztiát, amelyet 1061 körül ibn Jaszin egyik tanítványa, Juszuf ibn Tasfin hozott létre.

Az Almoravidák a XI. század végén meghódították majdnem egész Magribot, s az új állam fővárosává Marrakust (Marokkót) tették. A mozgalom vezetői, miután megszerezték maguknak a megdöntött uralkodó földjeit és vagyonát, semmit sem tettek a nép érdekében. Miután a hispániai Omajjád-kalifátus a feudális széttagolódás elmélyülése következtében szétesett (1031), a dél-hispániai kis mohamedán uralkodók saját erejükből nem tudták megállítani a reconquistát. Amikor VI. Alfonz leoni és kasztíliai király seregei bevették Toledót (1085), a hispániai mohamedán emírek segítségül hívták az Almoravidákat. Juszuf ibn Tasfin egy nagy, fanatizált berber nomád sereg élén áthajózott Hispániába, és a Zalaca melletti csatában súlyos vereséget mért a hispániai keresztény hadseregre. Ezzel a reconquistát egy időre feltartóztatta. Miután azonban Juszuf ibn Tasfin serege visszaverte a keresztény hadakat, nem tért vissza Afrikába, hanem Dél-Hispánia mohamedán emírjei ellen fordította fegyverét, és egymás után elfoglalta azok birtokait.

A kalifa testőrségének zászlóvivői és zenészei
Arab miniatúra. 1237

Így azután Magribon kívül az Almoravidák államának keretei közé tartozott Dél- és Délkelet-Hispánia is. A dinasztia belpolitikáját az jellemezte, hogy az uralkodók a feudális nomád nemességet támogatták, s növelték a parasztok és a városi polgárok adóit. Uralmuk alatt megnövekedett a mohamedán papság legreakciósabb részének befolyása, üldözték a kereszténye ket és a zsidókat, ugyanakkor a világi kultúrát, elsősorban a természettudományokat és a filozófiát is. Mindez a nyilvános könyvégetésig fajult. Ennek következtében a kulturális élet lehanyatlott.

AZ ALMOHADOK

Az Almoravidák politikája a XII. század elején a magribi berber nomád törzsek között újabb mozgalmat eredményezett. Akárcsak annak idején, az Almoravidák mozgalma kezdetén, most is azt prédikálták a vezetők, hogy harcolni kell a nemesség fényűző élete és a vallási szabályok megsértése ellen. A prédikátorok felhívták a népet az „eredeti izlám tisztaságához" való visszatérésre és a „hitetlenek elleni háború" fokozására. „Apostolként" ezúttal egy másik berber teológus, Ibn Tumart szerepelt. Azt követelte, hogy „tisztítsák" meg a mohamedanizmust a különféle „újításoktól", egyebek között a IX—X. század folyamán elterjedt szentkultusztól, a sírok és szent helyek tiszteletétől. Minthogy Ibn Tumart ezt a kultuszt „bálványimádásnak", az eredeti izlám egyistendogmájától való eltérésnek minősítette, csupán saját híveit nevezte „egyistenhivőknek" (arabul: *al-muahhidun;* hispániai kiejtés szerint: *almohad*).

Ibn Tumart mahdinak, istentől küldött prófétának nevezte magát, kinek célja a hit helyreállítása. 1121-ben a népes maszmuda berber törzs fejének ismerte el az új mahdit. Így jött létre az Almohadok teokratikus állama, amelynek élén a „bűntelen" mahdi, majd utódai, a szintén „bűntelen" imámok, illetőleg kalifák álltak. A mahdi mellett egy tanítványaiból álló tíztagú tanács intézte az állami ügyeket. Fontos ügyekben a tíztagú tanács mellett még egy másik, a nomád berber törzsek 50 képviselőjéből álló másik tanács is ülésezett.

„Muzulmánoknak" és „egyistenhivőknek" ezután csupán Ibn Tumart mahdi követőit nevezték, s mindenki mást „hitetlennek" és „sokistenhivőnek" nyilvánítottak. Az ezek elleni harcot vallási kötelességnek tüntették fel. Az első imám-kalifa, Abd al-Mumin, Ibn Tumart tanítványa, elfoglalta Marrakus városát és az egész Magribot. Szétverte az Almoravidák seregét (1146), majd elfoglalta dél-hispániai birtokaikat is. A győzelem után az almohad mozgalom vezetői megszerezték az Almoravidák követőinek birtokait és vagyonát. Az Almohadok 1195-ben súlyos vereséget mértek Hispániában az itteni keresztény lovagseregekre, de a reconquistát nem tudták teljesen megállítani. Az Almohadok dél-hispániai politikája még reakciósabb jellegű volt, mint az Almoravidáké.

Az Almohadok afrikai birtokaikon semmiféle reformot nem léptettek életbe, nem törődtek sem a földművelés, sem az állattenyésztés fejlesztésével. Az egyszerű nomádoknak az Almohadokba vetett reménye gyűlöletté változott. 1212-ben Hispániában az Almohadok erőit tönkreverték a hispániai keresztény államok egyesült seregei, s ezután a reconquista gyors ütemben haladt előre. Miután az Almohadok afrikai állama elvesztette a berber törzsek támogatását, megkezdődött kis feudális birtokokra való szétszakadása. Az Almohadok először elvesztették Tilimszant (Tlemszent), majd Tuniszt, 1269-ben pedig a Meranidák új dinasztiája elvette tőlük Marrakust, és véget vetett uralmuknak.

IV. RÉSZ

A MONGOL BIRODALOM KIALAKULÁSA S A NÉPEK HARCA A MONGOL URALOM ELLEN. A KÖZPONTOSÍTOTT FEUDÁLIS ÁLLAMOK KIALAKULÁSA ÁZSIÁBAN

XXXV. FEJEZET

A MONGOL BIRODALOM KIALAKULÁSA ÉS A MONGOL HÓDÍTÁSOK

A XIII. század elején a közép-ázsiai füves pusztákon kialakult az erős mongol állam, s nyomban ezután megindult a mongol hódítás áradata. A mongol hódítás olyan következményekkel járt, melyek egyetemes történeti jelentőségűek. E hódítások kiterjedtek egész Ázsiára, és sok európai országot is érintettek. Mély nyomot hagytak mind e területek további történetében, mind pedig a mongol nép történetében.

A „MONGOL" NÉPNÉV

A XI. század elején a mai Mongólia legnagyobb részén mongol nyelvű törzsszövetségek éltek. Ezek részint kiszorították Mongólia területéről, részint pedig beolvasztották a korábbról ott maradt török nomádokat. A mongol törzsek ugyanazon nyelv különböző tájszólásait beszélték. Ezt a nyelvet később mongolnak nevezték, de abban az időben még nem volt külön neve. A tatárok hatalmas törzsszövetsége után a szomszéd népek a többi mongol törzset is „tatároknak" nevezték. A tulajdonképpeni tatároktól, másképp a „fehér tatároktól" való megkülönböztetés esetén a többi mongol népcsoportot „fekete tatároknak" hívták. A „mongol" nevet a XIII. századig nem ismerték, s keletkezését mind a mai napig nem sikerült megvilágítani. Hivatalosan ezt a nevet csak akkor vették fel, amikor Dzsingisz kán (1206—1227) idején létrejött az egyesített mongol állam, s amikor az egy néppé alakuló valamennyi mongol törzs számára közös nevet kellett adni. Maguk a mongolok is csak lassan vették át az új elnevezést. A XIII. század ötvenes éveiig a perzsa, az arab, az örmény, a grúz és az orosz források valamennyi mongol törzset a régi névvel tatároknak nevezik.

A MONGOLOK TÁRSADALMI SZERVEZETE A XII—XIII. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A XII. század végén — a XIII. század elején a mongolok kelet—nyugati irányban a Bajkál-tótól és az Amurtól az Irtis és a Jenyiszej forrásvidékéig, észak—déli irányban pedig a Kínai Nagyfaltól Dél-Szibéria határáig terjedő hatalmas területen éltek. A későbbi eseményekben igen nagy szerepet játszó legnépesebb mongol törzsszövetségek a tatárok, a tajcsiutok, a kereitek, a najmanok és a merkitek szövetségei voltak. A mongol törzsek egy része („erdők népe") az ország északi részének erdős vidékén, míg a törzsek másik, nagyobb része és szövetségeik („puszták népe") a pusztákon éltek.

Az erdei törzsek főfoglalkozása a vadászat és a halászat, a pusztaiaké pedig a nomád állattenyésztés volt. Társadalmi-gazdasági, valamint kulturális tekintetben az erdei mongolok jóval

alacsonyabban álltak, s az ősközösségi társadalom felbomlásának kezdeti szakaszában éltek. Az idő múlásával egyre nagyobb számban tértek át a háziállatok tenyésztésére. A nyájak megszaporodása szükségszerűen arra vezetett, hogy az erdei mongolok elhagyták addigi területüket, s nomád állattenyésztőkké váltak.

A pusztai mongolok szarvasmarhát, juhot és lovat tenyésztettek. Minden egyes nemzetségnek, törzsnek megvolt a többé-kevésbé szilárd legelőterülete, s ennek határai között váltották a legelőt. A nomádok nemezsátrakban laktak, s főleg hússal és tejtermékekkel táplálkoztak. Az állatokat csere céljából tartották, s ezek segítségével szerezték be a szomszédoktól a számukra is szükséges növényi eredetű és ipari termékeket. A mongolok saját szükségleteikre nemezen kívül szíjakat, köteleket, kocsikat és edényeket, nyergeket és lószerszámokat, fejszéket, fűrészeket, fából készült sátortartókat, fegyvereket is készítettek. A mongolok kereskedelmét kelet-turkesztáni és középázsiai ujgur és mohamedán kereskedők tartották kézben.

A XIII. század előtt a mongoloknak nem volt saját írásuk. A najmanok, a legkulturáltabb mongol törzs körében azonban használták az ujgur írást. A XIII. század elején a mongol tömegek vallása még mindig a samanizmus volt. Fő istenségként az „örök kék eget" tisztelték. Megvolt azonban náluk a föld istenének, továbbá a szellemeknek és az ősöknek a tisztelete is. A kereit törzs nemesei már a XI. század elején felvették a kereszténységet, nesztoriánus formában. A najmanok között viszont a buddhizmus és a kereszténység is elterjedt. Ezeket a vallásokat Mongóliában az ujgurok terjesztették.

Régebben, az ősközösségi rendszer uralmának idején, amikor az állatok és a legelők a nemzetség közös tulajdonát képezték, a mongolok nemzetségenként nomadizáltak, s telephelyeiken rendszerint kör alakban, a nemzetségfő sátra körül verték fel jurtáikat. Ezt a tábort *küren*-nek nevezték. A nomádok vagyonának, az állatoknak magántulajdonná válása azonban vagyoni differenciálódáshoz vezetett. Ilyen körülmények között az egész nemzetséggel együtt való nomadizálás akadályozta a nomád állattenyésztők kiemelkedő részének meggazdagodását. Minthogy ezeknek nagyszámú nyájaik és csordáik voltak, nagyobb legelőkre és gyakoribb legelőváltásra volt szükségük, mint a kisszámú állattal rendelkező szegényeknek. A régi nomadizálás helyét így az *ajil*-ok (nagycsalád) szerinti vándorlás foglalta el.

A mongoloknál már a XIII. század előtt kialakultak a kora feudális viszonyok. A XII. században megtaláljuk minden egyes mongol törzsnél a nomád nemesség, a *nojan*-ok hatalmas rétegét. A törzsek élén álló kánok egyszerű törzsfőnökökből fejedelmekké váltak, s a feudalizálódó nomád nemesség érdekeit képviselték és védelmezték. A földet, a legelőket még az állatok magántulajdonba kerülése után is sokáig a törzs közös tulajdonának tartották. A XIII. század elején azonban ez a fő termelési eszköz ténylegesen már a feudális urak osztályává alakuló előkelők rendelkezése alatt állott. A nomád nemesség szerezte meg a legelők elosztásának a jogát, s így függőségbe vonta a közvetlen termelőket. Különféle szolgáltatások teljesítésére szorították őket, azaz függő emberek, *arat*-ok váltak belőlük. A mongol előkelők legeltetés céljából már ebben az időben szétosztották csordáikat az aratok között, kötelezték őket azok őrzésére, s az állattenyésztési termékek beszolgáltatására. Így jött létre köztük a ledolgozási járadék. A nomád tömegek (*haracsu* = feketék, *harajaszun* = fekete csont) ténylegesen feudális függőségben élő jobbágyokká váltak.

A mongol feudalizmus létrehozásában és kifejlesztésében igen nagy szerepet játszottak a *nökör*-ök (barát, társ). Ez a réteg valószínűleg már a X—XI. században kialakult. A nökörök kezdetben a kánok fegyveres kíséretét alkották, később pedig hűbéreseikké váltak. A nojanok a nökörökre támaszkodva erősítették meg hatalmukat, s számolták fel az egyszerű nomádok ellenállását. Szolgálataik fejében a nökörök a kántól meghatározott fizetséget, *hubi*-t (rész, osztályrész) kaptak: bizonyos számú arat családot és legelőket bocsátott rendelkezésükre. A hubi, jellegét tekintve, olyasféle adomány volt, mint a benefícium. A mongol társadalom életében jelentős szerepet játszot-

A MONGOL HÓDÍTÁSOK ÉS A MONGOL ÁLLAMOK (ULUSZOK) KIALAKULÁSA A XIII. SZÁZADBAN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Mongol hadsereg

Rasid-ad-din „Évkönyvgyűjtemény" című munkájának miniatúrája. 1301—1314

tak a rabszolgák is. A nojanok rabszolgaszerzés céljából sokszor háborúskodtak, s a foglyokat rabszolgákká tették. Elsősorban mint háziszolgát, cselédet dolgoztatták, ha kézműves volt, „udvari" kézművesnek alkalmazták, vagy pedig a csordákat őriztették velük. A társadalmi termelésben azonban nem játszottak döntő szerepet a rabszolgák. A legfontosabb közvetlen termelő az arat volt, saját kis állattenyésztő gazdálkodásával.

Az ősközösségi rend külső formái még soká fennmaradtak, mint ahogyan megmaradt a nemzetségekre és törzsekre tagozódás is. A törzsi hadsereg nemzetségenként állt fel, s élén a született nojanok álltak. A nőknek a családban és a nemzetségben jelentős szabadságuk volt, és bizonyos jogokkal rendelkeztek. A nemzetségen belüli házasságot szigorúan tiltották. Széles körben el volt terjedve a nőrablás.

A MONGOL ÁLLAM KIALAKULÁSÁNAK ELŐFELTÉTELEI

A XII. század végét a nemzetségeken és törzseken belüli, valamint az előkelők által vezetett törzsszövetségek közötti éles harc jellemzi. A harc okát azok az érdekösszeütközések szolgáltatták, amelyek a megerősödő és meggazdagodó, nagy csordákkal, nagyszámú rabszolgával és feudális függőségben élő emberrel rendelkező nemesi családok között keletkeztek. Rasid-ad-din, a XIV. század elején élt perzsa történész e korról kiemeli, hogy a mongoloknak korábban „sohasem volt hatalmas despota-uralkodója, aki valamennyi törzs fölött uralkodott volna. Minden egyes törzsnek volt egy uralkodó- vagy fejedelemféléje, s ezek idejük nagy részét az egymás elleni harccal, ellenségeskedéssel, vetélkedéssel töltötték, s egyik a másikat kirabolta."

A najmanok, a kereitek, a tajcsiutok és más törzsszövetségek állandóan támadták egymást legelő és zsákmány, állat, rabszolga és más érték szerzése céljából. A háborúk eredményeképpen a legyőzött törzs függőségbe került a győztestől, s a vesztes törzs nemessége a győztes kán és a győztes törzs nemeseinek vazallusává vált. A túlsúlyért folytatott hosszú harc idején meglehetősen nagy törzsszövetségek, *ulusz*-ok jöttek létre, s ezek élén a nökörökből álló nagyszámú kíséretre támaszkodó kánok álltak. Az ilyen törzsszövetségek már nemcsak mongol szomszédaikat, hanem a szomszéd népeket, elsősorban a kínaiakat is megtámadták, s behatoltak határterületeikre. A XIII. század elején a különféle törzsekből származó előkelők a pusztai mongolok főnöke, Temüdzsin körül tömörültek, aki később a Dzsingisz kán nevet kapta.

A MONGOL ÁLLAM MEGALAKULÁSA. DZSINGISZ KÁN

Temüdzsin valószínűleg 1155-ben született, atyja, Jiszügej baatur[1] a tajcsiut törzs Bordzsigin-nemzetségéből származott, és gazdag nojan volt. 1164-ben bekövetkező halálakor az Onon-folyó völgyében általa létrehozott ulusz szétesett. Az uluszba tartozó különféle törzsi csoportok elhagyták az elhalálozott baatur családját. Elszéledtek a nökörök is.

Jiszügej családja hosszú éveken keresztül kóborolt, és nagy nyomorban élt. Végül azonban Temüdzsin megszerezte Ong kán, a kereitek fejének támogatását. Az ő védelme alatt Temüdzsin lassanként erőre kapott. A nökörök gyülekezni kezdtek körülötte. Segítségükkel több sikeres támadást hajtott végre a szomszédok ellen, s vagyonát így megnövelve, a legyőzötteket függő viszonyba süllyesztette. Amikor a XIII. század első felében írt mongol krónika, „A mongolok titkos története" elmondja, hogyan verte tönkre Temüdzsin 1201-ben Dzsamuka, a pusztai mongolok vezérének seregét, egy érdekes epizód előadása közben jellemző dolgokat mond Temüdzsinről. Amikor Dzsamuka serege már szétfutott, öt arat elfogta Dzsamukát, megkötözte, majd kiszolgáltatta

[1] A mongol *baatur*, a török *babadur* (innen az orosz *bogatir*) a mongol nemesség egyik címe.

Temüdzsinnek, remélve, hogy megszerzik a győztes kegyeit. Temüdzsin azonban így szólt: „Ezeket az embereket, kik kezet emeltek törvényes kánjukra, ivadékaik ivadékáig irtsátok ki!" Ezután kivégeztette őket családjukkal együtt Dzsamuka szeme előtt. Dzsamukán csak ezután hajtották végre a halálbüntetést.

Sikeres háborúk eredményeképpen Temüdzsin ulusza egyre bővült, s ereje lassanként megközelítette Ong kánét. Ekkor vetélkedés kezdődött közöttük, amely rövidesen nyílt ellenségeskedéssé fajult. Az egymás ellen vívott ütközetben Temüdzsin győzött. 1202-ben Temüdzsin és Tajang kán, a najmanok főnöke között került sor összeütközésre. Tajang kán seregét szétverték, őt magát is megölték. Ez a győzelem lehetővé tette Temüdzsin számára, hogy az egész Mongólia fölötti uralom megszerzésére törekedjen. 1206-ban az Onon-folyó partjain jött össze az a *hural* (vagy *huraldan* = gyűlés), amelyen a mongóliai törzsek összes vezetői megjelentek. A gyűlésen Temüdzsint Mongólia nagykánjának kiáltották ki, és a Dzsingisz kán nevet adták neki.[2] Ettől kezdve a nagykánt *kagan*-nak nevezték. Előzőleg a kínai császárt hívták így a mongolok. Ezzel a ténnyel fejeződött be a mongol állam kialakulása.

Kivégzés Ögödej kán jelenlétében
Középkori kézirat miniatúrája

A MONGOLOK TÁRSADALMI SZERVEZETE A XIII. SZÁZAD ELEJÉN

Dzsingisz kán a nagykáni méltóság megszerzése után folytatta az előkelők érdekeit szolgáló politikáját. A nemességnek meg kellett erősítenie hatalmát az aratok tömegei felett, és sikeres hódító hadjáratokra volt szüksége, hogy újabb területekre terjessze ki a feudális kizsákmányolást. Közben nem idegenkedett más országok kirablásától sem. A tümenek (10 000 embert összefogó egységek), az „ezredek", a „századok" és a „tizedek" nemcsak katonai, hanem közigazgatási egységek is voltak. Olyan ajilok közösségét jelentették, amelyek 10 000, 1000, 100, illetőleg 10 katonát küldtek a hadseregbe (ezek a számok csak megközelítőek). A nagykán számára teljesítendő katonai szolgálat fejében az ajilok egyes csoportjait igazgatási célból megkapták a tizedes, százados és ezredes nojanok, valamint a tümenek nojanjai (*temnik*-ek). Így tehát a tümen volt a legnagyobb feudális birtok, s ez a kisebb „ezredekből", „századokból" és „tizedekből" (azaz az egyes mongol törzsek

[2] E névnek vagy címnek a jelentése mindmáig nem tisztázott.

ágaiból és nemzetségeiből) állt. Az ezredesek, századosok és tizedesek a törzsi, ági és nemzetségi előkelőkből kerültek ki.

A legelőkkel való rendelkezési jog, a nomád vonulások irányának meghatározása, valamint az aratok feletti hatalom az ezredesek és a többi nojanok kizárólagos joga volt. Címük, valamint ezredük, századuk és tizedük örökössé vált családjukban, de a nagykán megfoszthatta őket ezektől engedetlenség vagy a szolgálat megtagadása esetén. A nojanok az aratoknak adták át állataikat legeltetésre és gondozásra, ledolgozási járadék fejében. Az aratok katonai szolgálatot is teljesítettek nojanjaik csapataiban. Dzsingisz kán halálbüntetés terhe alatt megtiltotta, hogy az aratok egyik tizedből a másikba vagy egyik századból a másikba stb. önkényesen átmenjenek. Ténylegesen ez azt jelentette, hogy az aratokat uraikhoz és azok legelőihez kötötték. Az aratok helyhez kötése törvény volt. Világosan beszél erről Dzsingisz kán törvényeinek gyűjteménye, a „nagy jasza". A *jasza* (törvény) a nomád nemesség és fő képviselőjének, a nagykánnak az érdekeit tükrözi. Ez tulajdonképpen a jobbágyságot rendszeresítő törvények gyűjteménye, bár ezt a tényt kívülről a patriarchális szokások leplezték. Ilyen volt Dzsingisz kán állama, amelynek keretei között a mongol nép kialakulása lezajlott.

A MONGOL HÓDÍTÁSOK

A mongol állam kialakulásával megkezdődött a hódítások sorozata. A mongolok leigázták a kitanokat és a dzsürcseneket, a tangutokat és a kínaiakat, a koreaiakat és a tibetieket, a tadzsikokat és a horezmieket, a törököket és a perzsákat, az indusokat és a kaukázusi népeket, az oroszokat és a lengyeleket, a magyarokat, a horvátokat és egyéb népeket. Később, Dzsingisz kán utódai idején a hódítók hajói elértek Japánba, Jávára és Szumátrára. A középkori kulturált országokra pusztító vihar zúdult.

Mi volt a mongol hódítások oka? A kánok, a nojanok és a nökörök jövedelmi forrásai az aratok feudális kizsákmányolása mellett bizonyos mértékig a szomszédos uluszok és törzsek elleni rablóhadjáratok voltak. Amikor a hadakozás Mongólián belül megszűnt, a nemesség megkezdte a hódító hadjáratokat. Dzsingisz kán is az előkelők érdekében háborúskodott állandóan. A vasfegyelem, a kitűnő szervezés, valamint a mongol hadak rendkívüli mozgékonysága, továbbá a kínaiak és más kulturált népek haditechnikájának elsajátítása jelentős fölényt biztosítottak Dzsingisz kán hadainak a földműves népek kevésbé mozgékony csapataival szemben. A fő ok azonban nem ez volt. A döntő körülmény azoknak az országoknak a viszonylagos gyengesége volt, amelyek a mongol nemesség hódításának áldozatul estek. E gyengeséget sok országban a feudális széttagolódás, az egység hiánya, más esetekben pedig azok az uralkodók okozták, akik féltek felfegyverezni a népi tömegeket.

A nomádoknak az ázsiai országok ellen intézett rablótámadásai rendszerint hatalmas pusztításokkal jártak. A mongol seregek támadását ezenkívül az jellemezte, hogy Dzsingisz kán és hadvezérei szervezetten pusztították a kulturált területeket, tömegesen kiirtották az ellenállásra képes elemeket, terrorral félemlítették meg a lakosságot.

Városok ostroma alkalmával a polgárokat csak akkor kímélték, ha azonnal megnyitották a kapukat. Amennyiben ellenállásra került sor, a város elfoglalása után Dzsingisz kán hadvezérei kihajtották a mezőre az egész lakosságot, hogy a hódítók könnyebben rabolhassanak és minden értéket elszállíthassanak. Ezután az összes harcosokat megölték, a kézműveseket pedig családjaikkal, a fiatal asszonyokkal és lányokkal együtt rabságba hurcolták. A fiatal, egészséges férfiakat táborukba vitték és ostrom-munkálatokra használták fel.

Többször előfordult, hogy Dzsingisz kán vezérei teljesen kiirtották a városok és a környékükön fekvő falvak lakosságát. Erre akkor került sor, amikor a hódítók valamilyen felkelés kitörésétől tartottak a környéken. Ha az öldökléshez nem volt elég katona, akkor felhasználták ehhez a hadsereget

követő rabszolgákat is. A Merv városában (Közép-Ázsia) rendezett „általános mészárlás" után, 1221-ben, 13 napon keresztül számolták a meggyilkoltakat.

Ezt a terrorrendszert csak Dzsingisz kán és legközelebbi utódai idején alkalmazták. A XIII. század második felében és a XIV. században a mongolok háborúi már semmiben sem különböztek azoktól a feudális háborúktól, amelyeket az ázsiai országok vívtak egymás ellen. Az említett módszerek alkalmazása következtében azonban Jencsing és Buhara, Termez és Merv, Urgencs és Herat, Rej és Ani, Bagdad és Kijev, a kor legnagyobb civilizációs központjai évtizedeken keresztül romokban hevertek. Eltűntek Horezm és Horaszán virágzó ligetei. A közép-ázsiai, iráni, iraki stb. népek nehéz, fáradságos munkájával létrehozott öntözőrendszerek tönkrementek. A hatalmas ménesek letaposták a megművelt területeket. Az egykor oly sűrűn lakott kulturált vidékek elnéptelenedtek. „A világ teremtése óta nem érte ily szörnyű vész az emberiséget, és nem lesz ehhez hasonló a századok végéig, az utolsó ítéletig" — írta a korról Ibn al-Aszir történész, a kortársak egyike.

A rabbá tett kézműveseket eleinte Mongóliába hurcolták, később azonban helyben, a kán, a kánfiak vagy a főnemesek nagy műhelyeiben zsákmányolták ki őket. Minden terméküket elvették tőlük, s helyette nyomorúságos ellátást adtak nekik. Ilyen műhelyeket minden meghódított országban felállítottak. A rabok munkáját használták fel az előkelők nagy állattenyésztő gazdaságaiban is.

A Dzsingisz kán és utódai által folytatott háborúk hatalmas jövedelmet jelentettek a mongol nemességnek, de nem szolgálták Mongólia és a mongol nép érdekeit. Ellenkezőleg, e háborúk eredményeképpen Mongólia elvesztette ifjúságának színe-virágát és nagy vérveszteség érte. A mongol nemesség jelentős része a tőle függő aratokkal együtt áttelepedett Mongóliából a meghódított országokba. 1271-ben még a nagykán székhelyét is áttették Észak-Kínába. A meghódított országokban a mongol nomád nemesség tagjai földműves jobbágyok által megművelt hatalmas földeket szereztek. Mindenütt megszilárdult a katonai rangok öröklésének rendszere. A mongol nemesség továbbra is együtt nomadizált törzsével, nem élt birtokain, de a földművelő lakosságtól terményjáradékot szedett. A földművelőket sokkal jobban kizsákmányolták, mint a nomád aratokat, minthogy ez utóbbiak alkották a feudális seregek katonáit, s így veszélyes lett volna őket tönkretenni.

ÉSZAK-KÍNA ÉS MÁS ORSZÁGOK MEGHÓDÍTÁSA

Dzsingisz kán 1207-ben legidősebb fiát, Dzsocsit a Szelenga-folyótól északra és a Jenyiszej medencéjében lakó törzsek meghódítására küldte. Feltételezhetjük, hogy e hadjárat célja azoknak a vasban gazdag területeknek a megszerzése volt, amelyekre a fegyverkészítéshez volt szükség. Dzsocsi teljesítette a Dzsingisz kán által kitűzött feladatot. A hódítók még 1207-ben összeütközésbe kerültek a Hszi-hszia nevű tangut állammal (a mai Kanszu tartományban), amelynek uralkodója adófizetésre kötelezte magát Dzsingisz kánnak. 1209-ben meghódoltak a kelet-turkesztáni ujgurok. Dzsingisz kán figyelme azonban ebben az időben már Kínára irányult. A mongolok fő erői Dzsingisz kán vezetése alatt 1211-ben megtámadták a dzsürcseneket, akik akkoriban Kína északi részét birtokolták (Csin [Kin]-állam).

A dzsürcsenek, akik maguk is hódítók voltak, s akiket ezért a kínai nép gyűlölt, nem tudtak ellenállni a mongoloknak. 1215-ben a Csin-állam területének legnagyobb része mongol kézre került. A hódítók bevették, kirabolták, majd felgyújtották a fővárost, Jencsinget (a mai Pekinget). Dzsingisz kán, miután hadvezérei egyikét, Mukalit megtette a dzsürcsenektől elhódított kínai területek főnökévé, hatalmas zsákmánnyal visszatért Mongóliába. E hadjárat idején Dzsingisz kán megismerkedett a nehéz kínai faltörő és kővető gépekkel. Megértve a fegyverek jelentőségét a további hódítások szempontjából, elrendelte azok gyártását, amihez a Kínából elhurcolt és rabszolgává tett mestereket használták fel.

Az észak-kínai háború befejezése után Dzsingisz kán hadait nyugatra, az akkoriban legerősebb közép-ázsiai állam, Horezm ellen küldte. Miután leverték Tajang kán unokaöccsének, Kucsluknak, a rövid életű najman állam uralkodójának seregeit (1218), megkezdték Közép-Ázsia hódoltatását (1219). 1220-ban a hódítók elfoglalták Buharát és Szamarkandot. A horezmi állam elbukott. Mohamed horezm-sah Iránba menekült, elrejtőzött a Kaszpi-tenger egyik szigetén, ahol rövidesen meghalt. A fiát, Dzselal-ad-dint üldöző mongol seregek behatoltak Északnyugat-Indiába, de itt kemény ellenállásra találtak, s ez megállította az India belseje felé tartó előrenyomulásukat. Közép-Ázsia meghódítása 1221-ben befejeződött. A területet teljesen tönkretették, a városok és oázisok romhalmazokká és pusztákká váltak.

Dzsingisz kán hadai beveszik Szamarkandot
XVI. századi Csagatáj kézirat miniatúrája

Ugyanebben az időben a mongol hadsereg egy része Dzsebe és Szübeetej vezénylete alatt dél felől megkerülte a Kaszpi-tengert, majd benyomult Grúziába és Azerbajdzsánba, elpusztítva és tönkretéve mindent, ami útjába került. Ezután Dzsebe és Szübeetej átvonult a Kaukázustól északra fekvő területekre, majd innen a délorosz pusztákra. Először szétverték az alánokat (oszéteket), majd az itt nomadizáló kipcsakokat (kunokat). Ezután a mongol hódítók behatoltak a Krím-félszigetre és elfoglalták Szudak városát. 1223-ban a Kalka-folyó mentén ütközetre került sor a mongol hódítók és az orosz fejedelmek csapatai között. Az orosz fejedelmek között mutatkozó egyenetlenkedés, továbbá az ütközetben részt vevő kunok árulása az orosz sereg vereségét okozta. A sok halottat és sebesültet

vesztett mongol sereg azonban nem tudta folytatni északi irányban hadjáratát, ezért keletre, a Volga mentén lakó bolgárok ellen fordult. Minthogy a mongolok ott sem tudtak sikereket elérni, visszavonultak. Ezután Dzsingisz kán fiaival, Csagatájjal, Ögödejjel és Tolujjal hazafelé, Mongóliába indult, ahová 1225 őszén érkezett meg. A következő évben, 1226-ban Dzsingisz kán megkezdte utolsó hadjáratát, melynek célja ezúttal a tangutok államának, Hszi-hsziának végleges megsemmisítése volt. Egy év múlva a célt el is érte. Hszi-hszia 1227-ben felbomlott, s életben maradt lakosságát rabszolgává tették. A hadjárat után Dzsingisz kán, még abban az évben, meghalt. 1229-ben gyűlt össze a hural, amelyen részt vettek Dzsingisz kán fiai, hívei, rokonai. Nagykánná harmadik fiát, Ögödejt választották meg, akit erre a tisztségre Dzsingisz kán már halála előtt kijelölt. A többi fiú Dzsingisz végrendelete értelmében külön uluszokat kapott. Ugyanekkor a hural elkészítette a tovább hódítás tervét, amelynek központjában Észak-Kína meghódítása állt. Ez a terület a dzsürcsenek uralma alatt volt.

1231-ben a mongol seregek Ögödej és Toluj vezénylete alatt betörtek Észak-Kínába. A mongolok Pien (jelenleg Kajfeng) városához vonultak, ahol Jencsing elvesztése után a dzsürcsen uralkodók meghúzódtak. Az ostrom sikertelen volt, a háború elhúzódott. A mongol vezetők szövetséges után néztek. A déli Szung-dinasztia császárához fordultak, aki ekkor Dél-Kínában uralkodott. Felszólították, hogy vegyen részt a dzsürcsenek elleni háborúban, amiért felkínálták neki Honan tartományt. A dél-kínai császár elfogadta az ajánlatot, mert úgy gondolta, hogy a mongol kán segítségével leverheti régi ellenségeit, a dzsürcseneket. A kínai csapatok délről, a mongolok pedig északnyugatról támadták a dzsürcseneket.

A mongoloknak végül is sikerült elfoglalniuk Pien városát. Ezután a dzsürcsenek többi támaszpontjai is egymás után a hódítók kezére kerültek. 1234-ben bevették Cajcsou városát. A dzsürcsenek uralkodója öngyilkos lett, és állama felbomlott. Területe a hódítók kezére került, akik becsapták a kínai császárt, s nem adták át neki Honan tartományt.

OROSZORSZÁG ÉS A NYUGATI ORSZÁGOK MEGTÁMADÁSA

1236-ban újabb nyugati hódító hadjáratra került sor. A mongolokból és meghódított népekből álló nagyszámú hadsereg megkezdte a hadműveleteket. A sereg élén Dzsocsi fia, Batu állt. Megverve a kunokat és a volgai bolgárokat, a hódítók 1237 telén Oroszország ellen indultak. Az 1237/38. év telén elfoglalták és elpusztították Rjazanyt, Kolomnát, Moszkvát és Vlagyimirt. Az orosz fejedelmek fő erői a Szity-folyó menti ütközetben vereséget szenvedtek.

Az orosz fejedelemségek elleni harcban nagy veszteségeket szenvedő mongol seregeknek pihenőre volt szükségük. Ezzel kell magyaráznunk a hadműveletek másfél éves félbeszakítását. 1239 telén azonban a háború megújult. A hódítók benyomultak a délorosz területekre, átkeltek a Dnyeper-folyón, majd elfoglalták és kirabolták Kijevet. 1241-ben a mongol haderő két részre oszlott. Az egyik Batu és Szübeetej vezérlete alatt Magyarország ellen indult, míg a másik Lengyelországba nyomult. Lengyelország és Szilézia feldúlása után a mongolok a Legnica melletti csatában megverték a lengyel és a német fejedelmek seregeit. Bár a mongol hadsereg benyomult Magyarországra és csaknem Velencéig jutott, akkora veszteségeket szenvedett, hogy a további európai hadműveletek lehetetlenné váltak, ezért a mongolok visszafordultak.

1241-ben meghalt Ögödej. A trónért folyó ötéves harc után, 1246-ban összegyűlt a hural, amely a mongolok nagykánjává Ögödej fiát, Güjüköt választotta meg. Güjük azonban nem sokáig uralkodott, 1248-ban meghalt. Újabb küzdelem kezdődött a káni trónért, s ez 1251-ig tartott, amikor az egybegyűlt hural Toluj fiát, Mönggét választotta meg.

Möngge nagykán uralkodása idején a mongol hódítás tovább folyt mind Nyugaton, mind Keleten. A hódító seregek Möngge testvérének, Hülegünek a vezénylete alatt benyomultak Iránba, majd Mezopotámiába. 1258-ban elfoglalták Bagdadot, s így felszámolták az Abbaszida-kalifátust. A további előnyomulást ebben az irányban azonban megállították az egyiptomiak, akik vereséget mértek a mongolokra (1260). Keleten a mongolok Möngge másik testvére, Kubilaj parancsnoksága alatt benyomultak Kína Szecsuan tartományába, majd még délebbre, Taliba vonultak. Innen csapatokat küldtek Tibet és Indokína meghódítására, Kubilaj pedig megkezdte Hopej tartomány hódoltatását.

A mongol birodalom ebben az időben érte el legnagyobb területi kiterjedését. A mongol birtokok központja a tulajdonképpeni Mongólia, Mandzsúria és Észak-Kína volt, két fővárossal: az

A legnicai csata
Miniatúra szilézíai Hedvig legendájából. 1353

egyik az Orhon-folyó vidékén Karakorum, a másik pedig Csahar tartományban Kajping városa. Ez volt a nagykánok tábori *jurt*-ja.[3] Az Altaj-hegység vidéke, Tarbagataj központtal, Ögödej utódainak ulusza volt. Csagatáj utódainak ulusza Közép-Ázsiát foglalta magában az Amu-Darjától keletre, továbbá a Hétfolyóközt, valamint a mai Hszincsiang tartományt és a Tien-San vidékét. 1308—1311 között Ögödej ulusza egyesült vele. Dzsingisz kán legidősebb fiának, Dzsocsinak az

[3] A *jurt* szó ebben a jelentésében megegyezik az *ulusz*-szal (részfejedelemség).

ulusza az Irtis-folyótól nyugatra terült el, ebbe tartozott a Volga-vidék, a Kaukázustól északra levő területek, továbbá Krím, Horezm, valamint a Szir-Darja és az Irtis-folyó vidéke. Dzsocsi uluszát (a kipcsak kánságot) az orosz évkönyvek Arany Hordának nevezik, s ez az elnevezés vált általánossá az irodalomban. Közép-Ázsia nyugati része (az Amu-Darjától nyugatra), továbbá Irán, Irak és Transzkaukázia (1256-tól) Hülegü, Toluj fiának uluszát képezte. Az irodalomban ezt a területet gyakran az ilkánok vagy hülegidák államának nevezik.

A MONGOL ÁLLAM SZÉTESÉSÉNEK KEZDETEI

1259-ben meghalt Möngge nagykán. Ez az esemény ideiglenesen annak a hódító hadjáratnak felfüggesztéséhez vezetett, amelyet Kubilaj a déli Szung-állam ellen indított. Kubilaj megszegte Dzsingisz kán törvényét, amely szerint a nagykánt mindig a huralon, az uralkodóház összes tagjai

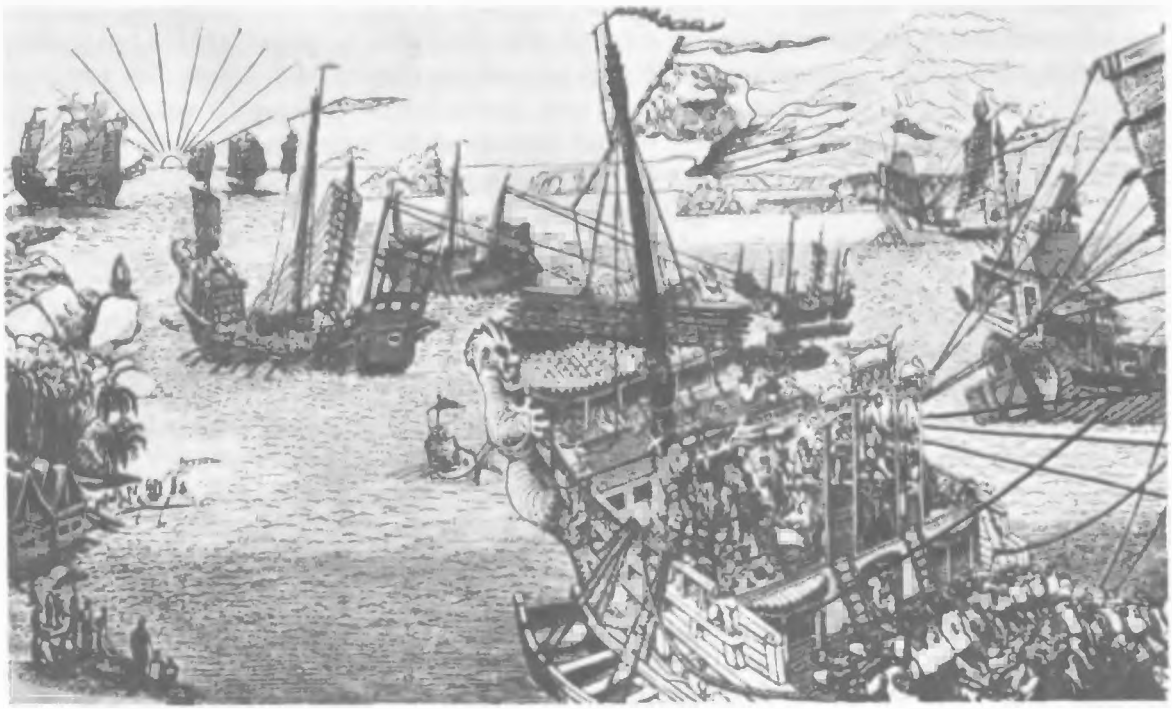

Mongol—kínai flotta
Középkori kínai kézirat rajza

jelenlétében kell megválasztani. Kubilaj 1260-ban Kajpingben összegyűjtötte összes híveit, s ezek nagykánná kiáltották ki. A mongol nemesség másik része azonban ugyanekkor Karakorumban gyülekezett és Kubilaj öccsét, Aribugát emelte trónra. Így két nagykán volt Mongóliában. Fegyveres összeütközésre került köztük sor, amely négy év múlva Aribuga vereségével ért véget. Ekkor a mongolok nagykánjává Kubilajt választották meg. Közben azonban a mongol állam átalakult. Leváltak róla a nyugati uluszok. Az ilkánok állama és az Arany Horda Kubilaj trónra lépésétől kezdve független államokká váltak. Ezek nem avatkoztak be a nagykán ügyeibe, de nem engedték meg ennek a fordítottját sem. Amikor azután a három nyugati ulusz felvette a mohamedán vallást (a XIII—XIV. század fordulóján), akkor már névleg sem ismerték el a számukra „hitetlenné" vált nagykánt.

A XIV. században a nyugati uluszokba áttelepedő mongolok nagy része összeolvadt a régi üzbégekkel, kipcsakokkal, oguzokkal és azerbajdzsániakkal, s átvette a török nyelvet. A mongol nyelv csak a Kaszpi-tenger nyugati partján, Kajtagban maradt fenn a XVII. századig, Afganisztánban pedig a XIX. századig. A „tatár" név, amely kezdetben a mongolokat jelölte, később átszállt az Arany Horda török nyelvű nomádjaira. Így azután Hülegü, Dzsocsi és Csagatáj uluszainak története a XIII. század hatvanas éveitől kezdve már nem a mongol birodalom története. Az egyes területek fejlődésének útjai elváltak, s történetük a továbbiakban egymástól függetlenül alakult.

DÉL-KÍNA MEGHÓDÍTÁSA ÉS A JÜAN-BIRODALOM MEGALAKULÁSA

Kubilaj megbékült azzal, hogy a nyugati uluszok elszakadtak Mongóliától, sőt főhatalmát sem akarták elismerni. A kán teljes figyelmét Kína végleges meghódítására összpontosította. Terve megvalósítását megkönnyítette a déli Szung-birodalmat megbontó belső harc. 1271-ben Kubilaj Mongóliából Jencsing városába tette át székhelyét. Legyőzve a dél-kínai néptömegek és az országhoz hű parancsnokok által vezetett katonai csapatok erős ellenállását, a mongol hódítók fokozatosan közeledtek a Dél-Kínai-tengerparthoz. A déli Szung-birodalom meghódítását a mongolok 1276-ban fejezték be. Ezzel egész Kína a mongol feudális urak kezébe került. A mongol fennhatóságot már előbb elismerte Korjo (koreai) állam is. A mongol hódítók utolsó nagy katonai vállalkozása Japán meghódítására irányult. 1281-ben Kubilaj egy több ezer hajóból álló hatalmas flottát indított Japán ellen. Ezt az országot azonban a mongolok nem tudták meghódítani. Flottájuk tájfunba került, s ebből csak néhány hajó menekült meg. Ugyancsak nem sikerült a mongoloknak az Indokínába való behatolás sem.

A hódítások következtében a mongol állam keretei közé került tehát Kína, Mongólia és Mandzsúria. A politikai hatalmat az államban a mongol urak tartották kezükben, akiknek élén Dzsingisz kán unokája, Kubilaj nagykán állt. A nagykán egyidejűleg a kínai császári címet is viselte. Ő és utódai majdnem egy teljes évszázadon keresztül uralkodtak Kínában (egészen 1368-ig). Kubilaj saját dinasztiájának a Jüan nevet adta. E néven nevezték azután nemcsak a mongolok kínai hódításait, hanem a mongol feudálisok egész birodalmát. Ez az elnevezés kínai volt. Egy régi kínai könyvben, a „Ji-csing"-ben, amely a létezés kérdéseivel foglalkozik, ezt olvashatjuk: „Csien, a nagy princípium, minden dolog forrása", „Kun, a tökéletes princípium, minden dolog élete!" A „princípium" szó az idézett két mondatban a „jüan" szóval szerepel, és ezt használták fel a mongol birodalom elnevezésére. A birodalom fővárosa Jencsing, a volt dzsürcsen állam központja lett. Ettől kezdve Tatunak (nagy városnak), mongolul pedig Hanbaliknak nevezték.

A MONGOL BIRODALOM ÉS A PÁPASÁG

A mongol hódítás a pápák figyelmének központjában állt, mert a mongol kánokat fel akarták használni kelet-európai és elő-ázsiai terveik megvalósításához. Elsőként IV. Ince pápa próbálta felvenni a kapcsolatokat a mongol kánokkal. Giovanni Plano Carpini Ferenc-rendi szerzetest küldte a nagykánhoz. Carpini 1245-ben megérkezett Batu kán szállására, majd innen tovább utazott Karakorumba, ahová 1246-ban érkezett meg. Güjük nagykán kihallgatáson fogadta Plano Carpinit, aki átadta neki a pápa üzenetét. A pápai követ azonban fennhéjázó válaszon kívül semmit nem ért el.

IX. Lajos francia király, aki igen szoros kapcsolatban állt az egyházzal, 1253-ban ugyancsak egy Ferenc-rendi szerzetest, Wilhelm Rubrukot küldte a mongolokhoz. Az Egyiptom elleni (hetedik) keresztes hadjáratot éppen hogy befejező, s teljes vereséget szenvedő francia király követének az volt a feladata, hogy tudakozódjék, milyen lehetőség van a „legkeresztényibb" király és a mongol

kának közötti, az egyiptomi szultánok ellen irányuló szövetség megkötésére. Rubruk Konstantinápolyból Szudakba vitorlázott, majd innen az Arany Horda területén és Közép-Ázsián át Karakorumba utazott, ahová 1254-ben érkezett meg. Az akkori nagykán, Möngge fogadta a francia követet, de azt követelte, hogy a francia király ismerje el az ő főhatalmát. 1255-ben Rubruk visszatért Európába.

A mongolokkal való érintkezés felvételére a következő kísérletet VIII. Bonifác pápa tette, aki Giovanni Monte Corvino szerzetest küldte hozzájuk. Corvino 1294-ben érkezett Jencsingbe. Kubilaj megengedte, hogy a fővárosban éljen és katolikus templomot építsen. Corvino mongol nyelvre fordította az Újszövetséget, s élete végéig Kínában maradt. A mongolok ugyancsak megkísérelték felvenni a kapcsolatokat a pápasággal. E kísérletek közül legjobban Rabban Szauma, az ujgur származású nesztoriánus szerzetes követségét ismerjük. Ezt az embert Argun ilkán küldte a római pápához. A követ szövetség megkötésének lehetőségeiről tárgyalt a nyugati keresztény országokkal. A szövetség célja az egyiptomiak ellen irányuló szíriai és palesztinai hadműveletek összehangolása lett volna. Az egyiptomiak ugyanis megállították a mongolok hódító előrenyomulását. Szauma nemcsak Rómában, hanem Genovában és Franciaországban is járt (1287—1288). Szauma követségének nem lett ugyan eredménye, de utazásának leírása Keleten a távoli nyugati országokról és népekről való értesülések forrásává vált.

A MONGOL BIRODALOM A XIII. SZÁZAD DEREKÁN

Dzsingisz kán idejében a mongol állam közigazgatása rendkívül egyszerű volt. Volt néhány ujgur írnoka, akik személyes levelezését is intézték. Később azonban sok kínai hivatalnok állt a mongol urak szolgálatába. Ezek többnyire kitanok vagy dzsürcsenek voltak, s magukkal hozták a kínai közigazgatás egyes formáit.

Dzsingisz kán örökségbe hagyta utódainak a „jaszát", azaz több törvényt, amelyeket a birodalom igazgatásánál kellett alkalmazniuk. E törvények értelmében a pénzügyigazgatás, valamint a hadi és polgári vezetés négy országnagy kezében volt. Dzsingisz kán utóda, Ögödej idejében írták össze először a birodalom lakosságát. Ugyanekkor állapították meg az adózás mértékét, s ekkor szervezték meg a postaszolgálatot is. Kubilaj uralkodása idejéig a birodalom hivatalos nyelve az írással rendelkező ujgur nyelv volt. Minthogy azonban ebben a korban áttértek az írással még nem rendelkező mongol nyelvre, Kubilaj megbízta egyik hívét, egy tibeti buddhista szerzetest, Pagbát, hogy dolgozza ki a mongol írást a tibeti ábécé alapján. Pagba a megbízást teljesítette, s 1269-ben kiadták a rendeletet a mongol írásra való áttérésre.

Dzsingisz kán és utódai egyformán támogattak minden vallást s ezek papjait. Kubilaj azonban előnyben részesítette az egyik „vörös sapkásnak" nevezett buddhista irányzatot. Ez a *szakja* szekta Tibetben a XI. században alakult ki. Vallási kérdésekben Kubilaj tanácsadója Pagba, a „vörös sapkások" vezetője volt.

Dacára azoknak a hatalmas pusztításoknak, amelyeket a mongol urak hódító hadjáratai okoztak, a birodalomba tartozó országok és népek kereskedelmi kapcsolatai nem szakadtak meg. A kereskedelem fejlődését elősegítette a mongol út- és postaszervezet is. A hódítóknak katonai okokból jó utakra s postaszolgálatra volt szükségük, de ezeket az utakat felhasználták a kereskedők is. Az új utak mellett a régi karavánutakat is karbantartották. Ezek egyike Közép-Ázsiából a Tien-San-hegység északi láncai mentén Mongóliába, Karakorumba, innen pedig Jencsingbe vezetett. A másik út Dél-Szibériából a Szajan-hegység északi részén vitt Karakorumba és Jencsingbe.

Az elő- és közép-ázsiai országok, valamint Kína között folyó karavánkereskedelmet társulatokba szervezkedett mohamedán kereskedők, főleg perzsák és tadzsikok tartották kézben. E hatalmas társaságok tagjait *ortak*-oknak nevezték. Ezek több száz, sőt több ezer emberből és teherhordó

Mongol hadsereg
Rasid-ad-din „Évkönyvgyűjtemény" című munkájának miniatúrája
1301—1314

állatból álló karavánokat indítottak útnak. Már Dzsingisz kán is támogatta ezeket a kereskedőket. Ezt a politikát folytatták Ögödej és utódai, a nagykánok, sőt az egyes uluszok kánjai is. A kánok és a főurak azonban nem elégedtek meg a vámjövedelmekkel, hanem maguk is bekapcsolódtak a kereskedelembe, s az ortakok áruval fizették meg nyereségrészesedésüket. Kubilaj és utódai intézkedéseket hoztak a Kínába irányuló folyami és tengeri szállítások növelésére is, mivel egyre fokozódtak az élelmiszerszükségletek. Az élelmiszereket Dél- és Közép-Kínából szállították. Kubilaj idejében megkezdték a nagy kínai csatornarendszer helyreállítását is. A mongol birodalom kereskedelme azonban elsősorban átmenő kereskedelem volt, s ezért nem volt nagy hatása a termelőerők fejlődésére azokban az országokban, amelyeken a kereskedelmi utak átvezettek, de magában Mongóliában sem.

Kubilaj ércpénzt alig veretett. A pénzforgalmat papírpénzzel akarta lebonyolítani. A papírpénz nyomásának és kibocsátásának korlátozásával viszont elérte, hogy ez a pénz állandó értékkel rendelkezett. A mongol birodalom szétesése után az Elő- és Közép-Ázsia, valamint Kína közti kereskedelem erősen megcsappant, de a birodalom kínai részében a tengeri kereskedelem továbbra is fejlődött. Ez a kereskedelem a régi úton bonyolódott le: a Perzsa-öbölből Hindosztán partjai mellett Indokína keleti partvidékére, majd onnan a délkelet-kínai kikötőkhöz vezetett. A kereskedők itt arabok, perzsák és indusok voltak. Az ő hajóik sorakoztak Kanton, Jangcsou, Hangcsou és Csüancsou kikötőiben. Tengeri kereskedelem folyt a Maláj-félsziget országaival, valamint Jávával és Szumátrával is. E kereskedelembe bevonták a Fülöp-szigeteket is. A kereskedelem jelentős fejlődése a Jüan-birodalomban természetesen nem a mongol kánok tevékenységének eredménye. A Kínában uralkodó mongolokat csak a kincstárukba befolyó kereskedelmi vámok érdekelték.

Ilyen képet mutatott tehát a mongol birodalom. Határai között igen sok törzs és nép élt, s ezek nagymértékben különböztek egymástól társadalmi, gazdasági fejlettségi fokuk tekintetében. Ezeket a népeket, amelyeknek saját nyelvük, saját kultúrájuk volt, erőszakkal kényszerítették be a mongol birodalomba. Az ilyen mesterséges egyesülés nem lehetett szilárd. A leigázott népek hősies felszabadító harcot vívtak elnyomóik ellen, s végül is visszaszerezték függetlenségüket. Az egységes mongol birodalom csupán négy évtizeden keresztül állt fenn (1260-ig), ezután számos független uluszra esett szét.

MONGÓLIA A KÁNOK KÍNAI FENNHATÓSÁGÁNAK MEGSZŰNÉSE UTÁN

Dzsingisz kán utódainak, a Jüan-dinasztiának Kína feletti uralma idején a tulajdonképpeni Mongólia a trónörökös tartománya volt. Amikor azonban a mongol kánokat elűzték Kínából, s ott megszilárdult a Ming-dinasztia (1368), Togon-Timur kagán seregével együtt Mongóliába menekült. A XIII—XIV. századi hódító háborúk következtében Mongólia elvesztette lakosságának jelentős

részét. Sokan elhagyták szülőföldjüket, s beolvadtak más népekbe. A hadizsákmányként szerzett értékek csupán a nomád urakat gazdagították, és hatás nélkül maradtak az ország termelőerőinek fejlődésére. A kínai állam visszaállítása után a mongóliai gazdasági élet igen súlyos helyzetbe került. Megszakadtak a kapcsolatok a kínai piaccal, pedig ez volt az egyetlen hely, ahol elhelyezhették volna nomád állattenyésztésük termékeit, s beszerezhették volna a szükséges növényi eredetű termékeket és az iparcikkeket.

A mongol gazdaság alapja a XIV—XV. század folyamán továbbra is a külterjes állattenyésztés maradt. Az aratok kis csoportokban egyik helyről a másikra hajtották az állatokat egy meghatározott területen belül, amely valamelyik feudális úr birtokát alkotta, az aratok pedig ennek jobbágyai voltak. Az urak legeltetésre szétosztották állataikat az aratok között, vagy pedig saját gazdaságaikban használták fel őket pásztoroknak, fejőknek, birkanyíróknak. A munkajáradék mellett megvolt azonban a termékjáradék is. Az aratok évente bizonyos számú állatot, meghatározott mennyiségű tejet, nemezt stb. voltak kötelesek adni uraiknak.

A XIV—XV. század folyamán Mongóliában folytatódott a feudális hierarchia fejlődése. Az állam élén a Dzsingisz nemzetségéből származó kán állott, alatta következtek az uralkodóház többi tagjai (tajsik), ezek alatt pedig a kisebb urak. A nagyurak öröklődő birtokait most már *ulusz*-oknak vagy *tümen*-eknek nevezték, függetlenül attól, hogy hány embert állítottak katonaként a hadseregbe. Az uluszok *otok*-okra, azaz ajilok nagyobb csoportjaira oszlottak, s ezeket az tartotta össze, hogy közös legelőterületük volt. Élükön örökösödési joggal rendelkező urak álltak, akik az ulusz vezérének vazallusai voltak. Minthogy Mongólia egyes vidékei gazdaságilag függetlenek voltak egymástól, a nagyobb uluszok a XIV. század második felében és a XV. században politikai önállóságra törekedtek. A mongol kán tekintélye és tényleges hatalma egyre jobban csökkent. A kánokat a feudális csoportok ültették a trónra, s fosztották meg őket trónjuktól, de mindig Dzsingisz családjából kerültek ki. A XIV—XV. század fordulóján hosszan tartó belső harcokra került sor Kelet- és Nyugat-Mongólia urai között. 1434-ben azonban, amikor az ojratok törzse (Nyugat-Mongólia) győzelmet aratott a keleti mongolok (halha-mongolok) felett, az ojratok főnöke, Dajszun kán egész Mongólia uralkodójává vált. Rövidesen ezután azonban ismét belharcok törtek ki, s az ország újból több, szinte teljesen független birtokra esett szét (1455).

Mongólia történetét tehát a XV. században, mint mondottuk, egyrészről az állandóan felújuló belháborúk, másrészről pedig a Ming-birodalom elleni harc jellemzi. Hol a mongol urak támadták meg Kína határtartományait, hol a kínai seregek nyomultak be Mongóliába. 1449-ben Esszen-tajsin, aki Dajszun kán nevében egész Mongólia felett uralkodott, szétverte a kínai seregeket, sőt magát Jingcung császárt is foglyul ejtette. A mongol urak a XV. században a Kína elleni háborúkat már nem területhódítási célból viselték, mint azelőtt. Most már elsősorban arra törekedtek, hogy a Ming-birodalom megnyissa a cserekereskedelem számára a határvidékek piacát. Minthogy ez a kereskedelem állami ellenőrzés alatt állt, a mongol feudális urak arra törekedtek, hogy a kínaiak magasabban állapítsák meg a lovak és szarvasmarhák árát. Az említett Esszen-tajsin a Ming-birodalom képviselőivel folytatott tárgyalások idején a következőket mondotta: „Miért szállítottátok le a lovak árát, s miért adtok el használhatatlan, rossz selymet?" A kínaiak azzal védekeztek, hogy a lovak árának csökkenése annak következménye, hogy a mongolok minden évben több és több lovat hajtottak piacra. A határmenti piacokon a mongolok lovakat, szarvasmarhákat, prémeket, lószőrt adtak el, a kínai kereskedők pedig gyapot- és selyemszöveteket, főzésre szolgáló üstöket, különféle gazdasági eszközöket, gabonát stb. adtak cserébe.

A belharcok és a külső háborúk tönkretették az aratok gazdaságát, s ez arra késztette őket, hogy harcba szálljanak elnyomóikkal. A Mongóliában folyó osztályharcról tanúskodik pl. a következő tény: az egyik mongol úr a XV. század negyvenes éveiben arról panaszkodott a kínai császárnak, hogy 1500 arat-család szökött át tőle Kínába. A Ming császár visszaadta őket „törvényes uruknak".

XXXVI. FEJEZET

KÍNA, KOREA, JAPÁN ÉS INDIA NÉPEINEK HARCA A MONGOL HÓDÍTÓKKAL. KELET- ÉS DÉLKELET-ÁZSIA A XV. SZÁZADBAN

A XIII—XIV. században Ázsia népei állandó harcban álltak a mongol hódítókkal. Különösen szívós küzdelmet vívott Kína és Korea népe, ahol a mongol hódítás következményei a legsúlyosabbak voltak. A sorozatos népi felszabadító felkelések eredményeként Kína és Korea a XIV. század végén megszabadult a mongol igától, Indokína területén pedig a mongoloknak csak rövid időre sikerült megvetni lábukat. Az India, Japán és a déltengeri országok leigázására irányuló kísérleteik szintén eredménytelenek maradtak.

1. A KÍNAI NÉP HARCA A MONGOL KÁNOK URALMA ALÓLI FELSZABADULÁSÉRT

A MONGOL HÓDÍTÓK KÍNÁBAN

A mongol hódítók, midőn kiterjesztették hatalmukat Kínára, szinte teljesen érintetlenül hagyták a Szung-birodalom közigazgatási szervezetét. A mongolok csupán az ország közigazgatási beosztását változtatták meg, amennyiben tíz tartományra osztották. Ezenkívül a központi államapparátuson belül megszervezték a „kézművesség és művészetek irányítószervét", melynek helyi intézményei voltak. Ez a vezető szerv irányította azokat a műhelyeket, amelyekben a rabszolgák az udvar és a mongol nemesség számára szükséges tárgyakat készítették. Hogy mekkora lehetett e korban az ipari termelés, arról képet alkothatunk azokból a forrásokból, amelyek szerint csupán a volt déli Szung-birodalom fővárosában, Hangcsouban több ezer rabszolgává tett kínai kézműves dolgozott a kormányzat műhelyeiben.

Bár a közigazgatási szervezet megmaradt régi formájában, az irányítást jelentős mértékben kivették a kínaiak kezéből. A mongolok saját maguk számára foglalták le az összes katonai állásokat, a polgári igazgatás tisztviselőit pedig többnyire Közép- és Elő-Ázsia különféle népeiből toborozták. Ezekre bízták a főbb állásokat, még a legmagasabbakat is. Az a kiváltságos helyzet, amelyben Kínában a közép- és elő-ázsiai jövevények éltek, nagyszámú idegen lakosságot vonzott az országba. Volt közöttük sok kézműves, mester és művész. Így pl. Aniko, egy nepáli szobrász és építész, aki a tibeti „Arany Pagoda" építésével szerzett hírnevet, majd 1261-ben Kínába költözött, és ő irányította a mongol udvar építkezéseit. Ezek a mesterek igen nagy hatással voltak a kínai építőművészetre.

Másrészről viszont a mongol uralkodók Közép-Ázsiába és Iránba kínaiakat küldtek az ottani államigazgatás vitelére. Mint kitűnik, a mongol uralkodóknak az volt a taktikájuk, hogy az egyes meghódított országokban főleg idegen elemekre támaszkodtak.

A FEUDÁLIS FÖLDBIRTOK ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

Kubilaj uralkodása idején (1260—1294) bizonyos intézkedéseket foganatosítottak a mezőgazdaság terén. A fővárosban felállították a „mezőgazdasági főigazgatóságot", amelynek külön szervei voltak az egyes tartományokban. 1271-ben kiadták a „mezőgazdasági községekről szóló rendeletet". E rendelet értelmében minden ötven porta egy községet alkotott, s ezek élén a „mezőgazdaságban jártas öregek" közül választott bíró állt. E bírónak volt a kötelessége a mezőgazdasági munkák irányítása és a „rend" fenntartása a községben. Ezeknek az intézkedéseknek egy célja volt: biztosítani, hogy adók formájában minél nagyobb termés kerüljön az urak kezére. Az intézkedések eredménye azonban nem mondható nagynak. A Kínában megtelepedett mongol nemesek a dolgozó parasztokkal együtt megszerezték a földeket, s arra törekedtek, hogy minél nagyobb jövedelmet sajtoljanak ki belőlük. A mezőgazdaság fejlesztésére egyáltalán nem gondoltak. A kínai parasztnak rendkívül nehéz földadót, s minden egyes felnőtt férfi után fejadót kellett fizetnie.

Nagyon súlyos terhet jelentett a parasztok számára a lószolgáltatási kötelezettség. Kínában lovakat használtak mindenfajta szállításra, lovakat dolgoztattak a malmokban és az öntözőberendezéseknél, s lóval művelték a földet is. A hódítók viszont arra törekedtek, hogy minél több lovat szerezzenek a lakosságtól, mert a mongol hadseregnek állandóan szüksége volt ezekre. Ez igen súlyos következményekkel járt a földművelésre. Ugyancsak végzetes volt a parasztgazdaságokra, hogy rendkívül sok férfit vittek el a hadseregbe, akiket ostrom-munkálatokban, s a hadjáratok idején a szállításnál használtak fel. A törvény szerint tíz közül csupán egy embert lett volna szabad elvinni, a valóságban azonban a mongolok annyit vittek magukkal, amennyit szükségesnek tartottak.

A nagykán családjának tagjai és a nagyszámú mongol nemesség igen nagy földbirtokokat kapott. Kubilaj korából ránk maradt források szerint sok ilyen

Mongol lovas
Csao Meng-fu képe. Selyem. XIII. század vége

birtok területe „közel volt az ezer csinhez", azaz meghaladta a 6000 hektárt. E földek egy részét legelőként használták, más részét pedig a jobbágysorba döntött kínai parasztok művelték meg. A mongol nemesség földbirtoka állandóan növekedett. Olyan nagy kiterjedésű birtokok is létrejöttek, amelyeken a kínai források szerint 80 000 jobbágyporta volt. Kubilaj fia 106 000 parasztportát kapott. A közigazgatási tisztviselők és a mongol hadvezérek szintén földeket szereztek, a parasztokat pedig jobbágyaikká tették.

Ezeken a birtokokon a parasztság helyzete jelentősen megromlott. A parasztok még azt a kis szabadságot is elvesztették, amelyet a késői Tang- és a Szung-időkben megőriztek. A buddhista templomok és kolostorok földjei továbbra is adómentesek voltak. Ez a körülmény bizonyos mértékig csalárd reményt keltett a kínai parasztokban, akik az egyházi intézmények patronátusa alá helyezték magukat és földjüket, remélve, hogy azok kevésbé zsákmányolják ki őket. A kolostorok maguk is földbirtokok szerzésére törekedtek. Birtokaik így annyira megnövekedtek, hogy a mongol kormányzat 1327-ben eltiltotta a kolostoroknak a lakosságtól való földvásárlást.

A KERESKEDŐK ÉS A KÉZMŰVESEK SZERVEZETEI. A MONGOL HÓDÍTÁS KÖVETKEZMÉNYEI

A mongol hódítás nem szüntette meg a kereskedők és kézművesek szervezeteinek *(ban)* további fejlődését. Egy XIII. századi velencei utazó, Marco Polo szerint Hangcsouban pl. 15 ilyen ipari-kereskedelmi szervezet volt, s ezek mindegyike sok házzal rendelkezett. A kereskedők és iparosok szervezeteinek fejlődése helyzetük megváltozásával állt kapcsolatban. Régebben egy iparág művelői vagy egy bizonyos áru közvetítői csak egy áru előállításával foglalkozhattak, illetve csak meghatározott helyeken árusíthattak. Szigorú szabályok állapították meg az itt működő kereskedők számát, az árufajtákat és a körzetet, amelyen belül kereskedhettek. Amikor azonban a Szung-időkben meggyengült a termelés és a kereskedelem állami szabályozása, a kereskedők és a kézművesek egyesülései szerezték meg az egyes árufajták termelésére, s az általuk meghatározott területen belül történő kereskedésre vonatkozó monopoljogokat. A mongol uralom idején, amikor az állami szabályozás teljesen megszűnt, az önállóvá vált szervezetek megegyeztek egymással, s így a maguk számára biztosították az egyes termelési ágakat és piaci körzeteket.

A kereskedői és iparos egyesüléseknek majdnem ingyen kellett árukat szállítani a hódítók számára. Később a természetbeni adót pénzadóval helyettesítették. Az iparosok és a kereskedők adója vagyonuk nagyságától függött. Ám a mongolok magukat az egyesüléseket is megadóztatták, s ezek azután maguk osztották el az adót tagjaik között. A rabszolgává tett kézművesek mellett a hódítók kizsákmányolták a szabad iparosokat is.

A meghódított ország tulajdonképpen a mongol hadvezérek önkényétől függött. Ezek igazgatták az egyes tartományokat, és könyörület nélkül kizsákmányolták a kínai lakosságot. A helyi uralkodók semmit sem vettek figyelembe, nem törődtek a törvényekkel, sőt még a nagykánok parancsaival sem. S ahogyan a helyi urak cselekedtek, ugyanúgy jártak el alárendeltjeik is a saját területükön. Ennek következményei természetesen rövidesen megmutatkoztak, legelőször Észak-Kínában, ahol a mongol hadvezérek közösen uralkodtak. A kínai források szerint a mongolok elűzése idején „Santung és Honan tartományok sok helyén egyáltalán nem maradt ember". A mongol hódítás következtében beálló hanyatlás megmutatkozott a pénzügyek területén is. A mongolok nagy tömegű papírpénzt hoztak forgalomba. Az első időkben még értékének megőrzésére törekedtek, s ezért rendeletekkel tiltották az ellenőrzés nélküli nyomást. Később azonban a tilalmat már nem vették figyelembe, sőt maga a kormányzat látott hozzá a papírpénz végnélküli szaporításához. Ez azután a teljes elértéktelenedéshez vezetett, lehetetlenné téve a kereskedelmet. A különféle áruk ára óriásira növekedett, s ez nagyban hozzájárult a lakosság további elszegényedéséhez.

A XIV. században a mongol hódítók kínai uralma meggyengült. Az egységes mongol birodalom helyét ebben az időben már négy mongol állam foglalta el. A tulajdonképpeni Mongólia, továbbá Mandzsúria, Kína és Tibet a „nagykánok államába" tartozott. A mongol hatalom meggyengülését Kínában elősegítette a mongol főurak egymás közötti harca is. A XIV. század elejétől kezdve szinte szünet nélkül harcoltak egymás ellen az egyes trónkövetelők. A hatalom különféle kegyencek kezébe került, akik megfosztották trónjuktól a császárokat, és másokat ültettek helyükre. Egyre jobban érezte hatását a pénzügyi válság is. A papírpénz már említett szaporítása, a mértéktelen papírpénz-kibocsátás szétzilálta a kínai gazdasági életet.

A kínai nép elégedetlensége egyre nőtt. A legjobban a parasztok és a városi kézművesek szenvedtek a mongol hódítóktól, hiszen ők viselték az adók és illetékek teljes súlyát. Elégedetlenek voltak azonban a kínai feudális urak is, mert kiszorították őket az államigazgatásból, s a mongol kánok önkénye folytán állandóan a birtokuktól, sőt az életüktől való megfosztás fenyegette őket. Valamivel jobban érezték magukat a kereskedők, mivel a mongol hódítók nem akadályozták a kereskedelmet. Ez azonban nem tudta meggyengíteni a leigázókkal szemben egyre növekvő népi gyűlöletet. A kínai népnek a mongol kánok ellen vívott nyílt harca különösen kiéleződött a XIV. század közepén, Togon-Timur (Sunti), a mongol dinasztia utolsó császárának uralkodása idején.

Kínai hajó
Kínai enciklopédia rajza. XV. század

A tömegmozgalom kirobbanásához egy természeti csapás adta meg a lökést. Az 1350—1351-es években a Huanghó kiáradt. A mai Honan, Hopej és Santung tartományok hatalmas területei víz alá kerültek. Ekkor végképp betelt a mérték. 1351-ben Togon-Timur parancsára a népet védőgátak építésére hajtották ki. Ekkor két helyen is lázadásra került sor. Hszücsouban (Csiangszu tartományban) a felkelést Li Er, Zsanjangban (Hopej tartomány) pedig Meng Haj-ma robbantotta ki. Ezek nyomán további felkelések törtek ki az ország legkülönbözőbb helyein.

A mongol hódítók elleni harcban döntő szerepe volt a kínai történelemben oly híres „vörös turbánosok" felkelésének. A parasztokból felkelő sereg alakult. Ezt a sapkájukon hordott szalagról, amely a felkelőkhöz való tartozást jelképezte, „vörös hadseregnek" (hung csün) nevezték. A felkelők magvát a „fehér lótusz" szekta tagjai alkották. Közéjük tartozott a felkelés vezetője, Han San-tung és fia, Han Lin-er, aki atyja halála után annak helyére lépett. A „fehér lótusz" szekta még a IV—V.

Csengcu császár mauzóleumának árkádja
XV. század

században keletkezett, s a buddhizmus egyik ágának tanításait vallotta. Ekkor még a kínai társadalom vezető rétegeinek képviselői voltak a tagjai. A Szung-időktől kezdve azonban megváltozott a szekta jellege. Tagjai a néphithez tartották magukat, s a szekta követőinek nagy része a népből került ki. Ekkoriban a szekta „titkos társulattá" alakult, azaz felvette a középkori Kínára jellemző, a népmozgalmakkal kapcsolatban álló szervezeti formát.

1351-ben Han San-tung és Han Lin-er kibontották a felkelés zászlaját. 1352-ben csatlakozott hozzájuk a felkelők másik csoportjának vezére, Kuo Ce-hszing is. Az ő csapatába lépett be az egyik buddhista kolostor szolgája, Csu Jüan-csang, a későbbi császár is. Rövidesen külön csapatokat szervezett, és 1356-ban elfoglalta Csinling (Nanking) városát, Közép-Kína e fontos stratégiai pontját. Csu Jüan-csang a népmozgalmat felhasználta az idegen hódítók ellen, de ugyanakkor a felkelés többi vezetői ellen is, hogy saját kezébe összpontosítsa a hatalmat. 1368-ban császárnak kiáltatta ki magát. Így jött létre az új Ming-dinasztia, amelynek nevéről aztán az egész birodalmat elnevezték. A birodalom fővárosa Csinling lett.

Ebben az időben az új császár uralma csak Kína középső részére terjedt ki. Bár a déli vidékek gyorsan elismerték hatalmát, északon még tartották magukat a mongolok. Az ország fővárosában, Jencsingben még a nagykán uralkodott. Ezért Csu Jüan-csang északra irányította seregét, s ez a kínai lakosság aktív támogatásával gyorsan megtisztította a mai Santung és Honan tartományok területét a mongol hódítóktól, majd elfoglalta Jencsinget. Togon-Timur a mongol sereg maradványaival Belső-Mongóliába menekült. Halála után a hódító seregek maradványai Külső-Mongóliába húzódtak. Így dőlt meg a mongol iga, amely egy évszázadon át nehezedett a kínai népre. A döntő szerepet ebben a néptömegek játszották. Felszabadulását és későbbi virágzását Kína annak a nagy népmozgalomnak köszönhette, melynek fő erejét a „vörös turbánosok" parasztha dseregе alkotta.

A kínai nép kultúrája a mongol hódítás ellenére tovább fejlődött. A XIII. században, elsősorban a polgárság körében, felvirágzott a regény- és drámaírás. A regény alapját az országot bejáró népi énekesek elbeszélései alkották, míg a dráma az utcai komédiások előadásaiból fejlődött ki. A XIII. századi irodalmi művek már nem a Tang- és a Szung-korszak irodalmi nyelvén, hanem a nép nyelvén íródtak. A meglehetősen fejlett könyvnyomtatás jelentősen hozzájárult a kínai irodalom elterjedéséhez, sőt bizonyos mértékig fejlődéséhez is.

A kor két leghíresebb történeti regénye a „Vízparti történet" („Suj hu csuan") és a „Három királyság története" („Szankuo cse jenji"). Ezek a regények merész, bátor emberekről szólnak, leírják hőstetteiket, s dicsőítik az álnokság, az árulás és az aljasság elleni harcukat. Hőseik olyan emberek voltak, akik védték a népet a zsarnokoktól. A „Vízparti történet" a Szung-dinasztia egyik zsarnok császára elleni harcot örökíti meg. A „Három királyság története" hősei annak a korszaknak a híres emberei, amely közvetlenül a Han-birodalom bukása után következett be. A súlyos mongol elnyomás körülményei között a kínai népet nemzeti hőseinek cselekedetei lelkesítették. A hősi témák, amelyek az egész irodalmat betöltötték, a színdarabokban is ábrázolást nyertek.

CSU JÜAN-CSANG URALMA

Csu Jüan-csang (Tajcu, 1368—1398), miután elfoglalta a visszaállított kínai állam trónját, első dolgának a főurakkal való leszámolást tartotta. Egyik részüket kiirtotta, másik részüket pedig elvonta földjeik közvetlen igazgatásától. Csu Jüan-csang fiainak, valamint fő munkatársainak különféle címeket osztogatott. E címek birtokosai parasztok által megművelt földeket kaptak, de ezek jövedelme már nem került közvetlenül a birtokosok kezébe, mert a kormányzat meghatározott összegekben, fizetésként adta ki nekik. Fizetést állapítottak meg a birodalom összes, mind polgári, mind katonai tisztviselői számára. A XV. század végétől kezdve ezt a fizetést pénzben folyósították.

Csu Jüan-csang a kisebb urakat igyekezett megszerezni támaszául, s bevezette az ún. *licsia*-rendszert, azaz a falvak igazgatásának új formáját. E rendszer lényege az volt, hogy 110 porta alkotott egy *li*-nek nevezett egységet. Ebből tíz portát a kisebb urakból kikerülő, örökösödési joggal rendelkező falusi bírák kaptak, akik váltakozva igazgatták az egész közösséget. A megmaradt 100 parasztportát kisebb, tíz portából álló egységekre, *csia*-kra osztották. Mindegyiknek megvolt a saját elöljárója, akinek fő kötelessége az adó beszedése volt. A csia összes tagjai felelősek voltak ennek befizetéséért. A csia szabályozta a mezőgazdasági munkákat és a közösségi élet különféle kérdéseit. 1393-ban összeírták a földeket. Az összeírásokban nemcsak a portákhoz tartozó földek mennyiségét tüntették fel, hanem még az egyes földdarabok fekvését is. Ezek az összeírások fontos okmányokká váltak, ennek alapján számították ki az adókat s a lakosságot terhelő más kötelezettségeket.

A császári hatalom megerősítését szolgálta az új közigazgatási rendszer is. Formálisan a „Tang-birodalom rendjéhez való visszatérést" hirdették, e korszak állami intézményeinek visszaállítását. Csu Jüan-csang azonban számos fontos változtatást eszközölt ezen a szervezeten. Eltörölték a „főkormányszéket" (sangsuseng), azaz a legfőbb kormányzószervet, amelynek főnöke a birodalom első miniszteréként saját kezében tartotta az egész közigazgatást. Ettől kezdve a főhatalom a császár kezében összpontosult, s az összes tisztviselőket ő nevezte ki. Átszervezték a hadügyet is. A kínai hadsereg régtől fogva az összehívott népfelkelő csapatokból állt. A VIII. század közepétől kezdve azonban áttértek a zsoldos rendszerre. Csu Jüan-csang új rendet vezetett be. A lakosságot két részre osztotta: „népre" *(min)* és „hadseregre" *(csün)*. Ez azt jelentette, hogy a kínai lakosság egy bizonyos része az állandó szárazföldi hadseregbe került. Ezeket „katonai telepeken" *(tuntien)* összpontosították. A sereg tagjai telkeket kaptak, s ezeket maguknak kellett megművelniük.

Csu Jüan-csang halála után az udvari klikk a császár fiait mellőzve, unokáját ültette a trónra. Egyik fia azonban, Csu Ti (Csengcu), aki Jencsing, azaz a nagykán régi fővárosának uralkodó hercege volt, 1403-ban megfosztotta a császárt trónjától, s maga ült a helyére. Jencsinget azonban nem hagyta el, hanem a várost az állam „északi fővárosának", kínaiul Pejcsingnek (Peking) nyilvánította. Csu Jüan-csang régi fővárosát, Csinlinget pedig „déli fővárosnak", kínaiul Nancsinnak (Nanking) kezdték nevezni. Csu Ti uralkodási idejét (1403—1424) „Junglo"-nak[1] (örök öröm) nevezte el.

Kínai váza
Porcelán. XV. század

A Ming-birodalom aktív külpolitikája Csu Ti nevéhez fűződik. Uralkodása idején kiújult a mongol kánok elleni harc. Kína azonban ekkor nem védekezett, hanem támadott. A birodalom hadvezére, Csiu Fu, Külső-Mongólia ellen indult. Itt azonban balszerencse érte: a Kerulen-folyó melletti ütközetben vereséget szenvedett, s a kínai seregnek haza kellett térnie. Ekkor a császár parancsnoksága alatt nagy kínai sereg indult meg a mongolok ellen. 1410-ben az Onon-folyó melletti ütközetben a mongolokat tönkreverték. A kínai sereg nyugat felé nyomult előre, s a Tula- (Tola-) folyó mellett vereséget mért a nyugati mongolokra, az ojratokra.

Ezután a Ming-birodalom északkeleti irányban indította meg a támadást. Csu Ti a határterületek elfoglalásával meg akarta erősíteni a kínai befolyást a Csoszon királyságban (így nevezték a Li-dinasztia uralma alatt álló koreai államot). Kínai uralom alá került egész Mandzsúria, sőt az Amur-folyó alsó folyásának vidéke is. A Ming-birodalomhoz csatolták a Nancsao-államot is (a mai Jünnan és Kujcsou tartományok területén). A császárok hűbéresévé vált a szomszédos Burma is. Csu Ti, felhasználva a vietnami királyságban (Annamban) folyó belső harcokat, beavatkozott ennek az országnak a belügyeibe is, s nagy hadsereget küldve oda,

[1] A „Junglo" elnevezés sok Ming-korszakbeli tárgy nevénél is előfordul. A „Junglo porcelán" az a híres porcelánfajta, amely minden múzeum legértékesebb darabjai közé tartozik. A „Junglo pénzek", fémérmék, széles körben elterjedtek nemcsak Kínában, hanem a szomszédos országokban is, és mintegy nemzetközi fizetőeszközül szolgáltak. A „Nagy Junglo enciklopédia" nem más, mint az előző korokból fennmaradt összes irodalmi művek gyűjteménye. E munka egyes részeinek a felsorolása képet ad e gyűjtemény tartalmáról. Megtaláljuk benne a konfucianizmus klasszikusait, történeti műveket, filozófusok, publicisták, közgazdászok, hadi teoretikusok műveit, földrajzi munkákat, növények, állatok, ásványok leírását stb. Találunk benne meteorológiai, asztronómiai, orvosi, buddhizmussal foglalkozó vallási műveket, és végül „mesterségekről" és „művészetekről" szóló munkákat. E munka összeállításán öt éven keresztül 2169 ember dolgozott, és 22 877 könyvből áll. Később, a tűztől féltve, teljes egészében lemásolták ezt a munkát. A következő korok háborúiban azonban ezek nagyobb része — mind az eredeti, mind a másolat — elpusztult. E hatalmas munkára akkor mérték az utolsó csapást, amikor az 1900. évi népfelkelés alkalmával az imperialista hatalmak seregei elpusztították a császári palotát. Mindössze néhány tucat könyv maradt ránk, amelyek ma a pekingi Állami Könyvtár értékes kincsei.

Vietnamot szintén a birodalomhoz csatolta (1407). A vietnamiak azonban nem törődtek bele függetlenségük elvesztésébe, és többször fellázadtak a kínai uralom ellen. Ez a harc különösen a XV. század húszas éveiben éleződött ki, s 1428-ban Vietnam függetlensége helyreállt.

A Ming-birodalom déli irányú terjeszkedése azonban nem korlátozódott a hátsó-indiai félszigetre. 1405—1431 között a császár egyik bizalmasa, Cseng Ho hét tengeri hadjáratot indított India, a Perzsa-öböl kikötői és Afrika ellen. Ezek voltak a kínaiak első nagyobb tengeri vállalkozásai egy olyan területen, ahol az arab, indus és perzsa hajósok már régen megvetették a lábukat. E hadjáratok méreteit mindennél világosabban érzékeltetik a következő adatok: 1405-ben a mai Sanghajtól északnyugatra fekvő Lincsiaho kikötőjéből több mint 27 800 emberrel 62 hajóból álló flotta futott ki a tengerre. E tengeri vállalkozások nagyságukban felülmúltak mindent, ami ezen a területen előzőleg történt, beleértve az olyan vállalkozó szellemű hajósokat is, mint az arabok. A kínaiak ezeket a hadjáratokat elsősorban azoknak a tengeri kereskedelmi utaknak a megszerzéséért folytatták, amelyek abban az időben igen fontosak voltak, mert gazdag, civilizált országok körzetében húzódtak. Ming császár elgondolása szerint a hadjáratoknak ugyanakkor a kínai birodalom hatalmát kellett demonstrálniuk a távoli országokban, s ahol csak lehetett, meg kellett szilárdítaniuk a kínai befolyást. Ezt a politikát elsősorban Szumátra szigetén folytatták.

A FALUSI VISZONYOK. PARASZTFELKELÉSEK

A XV. század folyamán további változásokra került sor a falvak igazgatásában. A kormányzat a földeket véglegesen „kincstári" *(kuantien)* és „polgári" *(mintien)* földekre osztotta. A kincstári földet elsősorban a császároknak, a császári család tagjainak, a címeket viselő nemességnek, a tisztviselőknek és a katonai telepeseknek a birtokai alkották (a megművelt föld $^1/_6$-án). E rendszer segítségével a kormányzat ellenőrzése alatt akarta tartani a feudális urakat. Ugyanekkor ez a rendszer arra vezetett, hogy a kincstári fizetést élvező hivatalnokok nem fizettek adót, s ennek terheit a falusi lakosság viselte, beleértve a falvakban élő urakat is. Ezzel kapcsolatban gyorsan növekedni kezdett a városi uzsorások földbirtoka. Kialakult a „városi feudális urak" rétege. Ők a városban éltek, s földjeiket bérbeadták a parasztoknak. E folyamattal a kereskedelmi tőke behatolt a falvakba.

Férfi
Fafaragás. XV. század

A pénz- és áruviszonyok megjelenése a kínai falvakban fokozta a parasztttömegek kizsákmányolását uraik által, a feudális elnyomás növekedése pedig újabb parasztmozgalmakat szült. A parasztoknak az urak ellen vívott küzdelme ott öltötte a legélesebb formákat, ahol a kereskedelmi tőke leginkább megvetette lábát a faluban. Így volt ez pl. a Jangce-folyó alsó folyása vidékén és Fucsien tartományban. A parasztbérlők elsősorban „igazságos" mértékeket követeltek. Ebben az időben ugyanis a szilárd testek mértékegysége az ország egyes részein különböző volt. Az urak ezt kihasználták, s a parasztok által adandó terményeket a számukra legmegfelelőbb mértékkel mérték. A parasztok viszont azokat a mértékeket találták „igazságosnak", amelyeket már régóta használtak.

A gabonában fizetendő bérösszegen kívül az urak baromfiak, sertések, babfélék és tüzelőanyag szolgáltatását is követelték. Ezt „kiegészítő adónak" nevezték. Különösen súlyos volt a parasztok számára a baromfiak és sertések átadása, mivel éppen ezeket lehetett a piacon értékesíteni. A parasztok ezért a kiegészítő adó eltörlését kívánták. A parasztbérlők harmadik követelése a szállítási kötelezettség eltörlése volt. Eszerint ugyanis a parasztoknak a „városi urak számára" adandó gabonát maguknak kellett a városokba beszállítaniuk. A kínai parasztoknak kizsákmányolóik ellen évszázadokon át folytatott harca a parasztszövetségek egészen sajátos formáinak kialakulására vezetett. A parasztok harci szövetséget hoztak létre az igazságos mértékek bevezetése érdekében *(toukaohuej)*, s több falu egyesült közös akciókra *(csangkuang)*. Megjelentek a felfegyverzett parasztcsapatok is *(tienping)*.

A kor legnagyobb felkelése a Teng Mao-csi vezetése alatt álló megmozdulás volt. Ez 1448—49-ben Fucsien tartományban tört ki. Kisebb megmozdulások zajlottak Csöcsiang tartomány déli részein, egészen Kantonig. Ezeket a felkeléseket leverték, de a parasztok harca eredménnyel járt: eltörölték a baromfiak, sertések és a tüzelőanyag szolgáltatását. Még fontosabb volt az a körülmény, hogy a parasztok harca megmutatta a paraszti ellenállás erejét, azt az erőt, amely később a paraszti földbirtoklásnak „egy föld — két gazda" név alatt ismert formájához vezetett. Ez azt jelentette, hogy a földdarabot az úr birtokában állónak tekintették ugyan, de az úrnak nem volt joga az állandó paraszti bérlőnek a földtől való megfosztására.

A XV. századi parasztfelkelések, minthogy a parasztság kizsákmányolásának bizonyos enyhüléséhez vezettek, elősegítették a falusi árutermelés kifejlődését. A parasztok egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a piaccal. Így pl. Fucsien tartományban és a Jangce-folyó alsó folyása mentén lakó parasztok, akik főleg gyümölcstermesztéssel foglalkoztak, s emellett teát, cukornádat és dohányt termesztettek, mindinkább piacra dolgoztak. Piacra vitték a paraszti ipar termékeit is. Régebben a parasztok rendszerint csak nyersanyagot szolgáltattak be adóként, amit a kincstári műhelyek dolgoztak fel, amelyekben munkára kötelezett iparosokat foglalkoztattak. Ekkorra viszont már nagymértékben kifejlődött a falusi kézművesség is.

Egyidejűleg Kínában létrejöttek a kapitalista termelés bizonyos elemei. Erről a kereskedők által szervezett és bérmunkásokkal dolgozó vállalatok tanúskodnak. E tendenciák azonban csak a következő századokban erősödtek meg véglegesen.

2. KOREA

A MONGOL KÁNOK MEGHÓDÍTJÁK KOREÁT

A koreaiak legelőször akkor kerültek kapcsolatba a mongol hódítókkal, amikor a kitanok benyomultak a félszigetre. Liaót, a kitanok államát megtámadták a dzsürcsenek, s 1125-ben elvesztette önállóságát. A kitanok kénytelenek voltak meghódolni a dzsürcseneknek. Birtokaik a Csin-

állam keretei közé kerültek. Amikor a mongolok egyre erősödő nyomása következtében a dzsürcsenek állama gyengülni kezdett, 1215-ben elvesztette összes mandzsúriai birtokait. Ekkor Liaotungban élő kitanok helyreállították államukat, Liaót, sőt Da-Liaónak, Nagy Liaónak nevezték. 1216-ban a kitanok átkeltek az Amnokkan-(Jalu)-folyón, és betörtek a Korjo királyság északnyugati területeire, míg más kitan csapatok a Tumangan-folyón átkelve, a tengerpart felől az északkeleti részeket pusztították.

A Korjo királyságban ekkor az egyik legnagyobb feudális főúr, Coj Csun Hen tartotta kezében a hatalmat. Minthogy nem tudott megmérkőzni a kitanokkal, a mongolokhoz fordult segítségért. Dzsingisz kán fel akarta használni az alkalmat, s ezért elküldte seregeit a félszigetre. A mongol csapatok gyorsan szétverték a kitanokat, de a „segítség" sokba került a koreai népnek. Ettől a pillanattól megkezdődött a mongol urak beavatkozása a koreai állam ügyeibe.

Koreának a mongolok által történt meghódítása szoros kapcsolatban állt a mongolok dzsürcsenek ellen vívott harcával. Korjo királyai hűbéresei voltak a Csin-uralkodóknak, és ezért a mongolok a Korjo királyságot a dzsürcsenek egyik birtokának tartották. A mongol seregek megindítására az szolgáltatta az ürügyet, hogy 1231-ben a Korjóból Mongóliába utazó mongol követet meggyilkolták. A mongolok Korjo uralkodóit bűnrészességgel vádolták, és Szaritaj parancsnoksága alatt hadsereget küldtek a félszigetre. A mongol csapatok benyomultak Koreába, és északi részeit teljesen elpusztították. Coj U — aki, mint már atyja, Coj Csun Hen is, Korea ügyeit intézte — a királlyal együtt elmenekült a fővárosból, és a Kanhvado-szigeten épített erődben rejtőzött el. A mongol támadást a koreai uralkodók nem tudták elhárítani, ezért váltságdíjként hatalmas adót ajánlottak fel nekik. A mongol urak azonban nem mondtak le a félsziget teljes leigázásáról. A következő két évtizedben csapataik négyszer hatoltak be Koreába. 1259-ben a Coj-nemzetségből származó utolsó kormányzót megölték, s a Kanhvado szigetén levő erődöt lerombolták, a trónörököst pedig túszként Mongóliába hurcolták. Amikor a koreai király meghalt, fia visszatért és elfoglalta a trónt, de a nagykánt elismerte hűbérurául, s az egész ország fölötti uralmat a mongoloknak engedte át.

A király és környezetének meghódolása a mongolok előtt nem jelentette azt, hogy a koreai nép megadta magát a hódítóknak. 1270-ben népi felkelés tört ki a mongolok és az őket kiszolgáló koreai király ellen. A király csak a mongolok segítségével tudta a felkelést leverni. A mongolok nyomása következtében a felkelők délre vonultak, s végül kénytelenek voltak átkelni Csecszsudo (Quelpart) szigetére, amely Korea déli partjai közelében fekszik. A szigetet megerősítették, és innen támadták a tengerpartot. A harc 1273-ig tartott, amikor is a felkelőket szétverték, a szigetet pedig elfoglalták a mongolok és a csatlós koreai király egyesült seregei.

KOREA A MONGOL URAK IGÁJÁBAN

Korea a XIII. század hetvenes éveitől a XIV. század hetvenes éveiig, azaz csaknem egy évszázadon keresztül mongol uralom alatt állt. Bár a koreai királyok megtartották trónjukat, valójában teljesen ki voltak szolgáltatva a mongol helytartóknak, akik az ország igazgatását ellenőrizték. Majdnem minden király, s a királyi ház férfitagjai mongol hercegnőket vettek feleségül, akik nagyszámú kísérettel érkeztek Koreába. Az udvart megtöltötték a mongol főurak, akikkel a koreai főnemesség gyorsan összeolvadt.

Így tehát Korea népi tömegei kettős elnyomás alatt szenvedtek: saját uraiktól és az idegen elnyomóktól. A Koreát igazgató mongol urak egyáltalán nem törődtek a leigázott országgal. Hatalmukat csupán saját érdekükben igyekeztek felhasználni. A mongol helytartók legfőbb gondja az volt, hogy hogyan lehetne a félszigetet további hódítások bázisává alakítani. A cél ezúttal Kelet-Ázsia egyetlen meg nem hódolt országa, Japán volt. A mongolok a koreaiakból segédcsapatokat

szerveztek. Korea legfontosabb vidékeit a mongol hadvezérek közvetlen ellenőrzése alá helyezték, mongol csapatok tanyáztak minden jelentős központban. Stratégiai utakat építettek, s ezeket futár- és postaszolgálatra használták fel. Mindez azonban hiábavaló volt.

A MONGOL KÁNOK URALMÁNAK VÉGE KOREÁBAN

Attól kezdve, hogy a mongol birodalom gyengülni kezdett, megváltozott a helyzet Koreában is. 1359-ben a koreai seregek szétverték a mongol helyőrségeket, amelyek a mai Jenhin városának (a Dél-Hamgondo tartományban) vidékén tanyáztak. Itt volt a mongol uralom fő támaszpontja Koreában. E siker hatására a király eltörölte mindazokat a külső jeleket, amelyek a mongol fennhatóság kifejezői voltak. Megszüntette a kínai császárként uralkodó mongol kánok uralkodása szerinti évszámítást, s eltörölte a mongol uralom alatt rendszeresített tisztségneveket. Az 1359-es győzelemhez nagyban hozzájárult az említett tartomány egyik feudális főura, Li Hvan Cso, aki szintén szembeszállt a mongolokkal. Ennek jutalmául 10 000 parasztportát kapott, és elnyerte a fővezéri tisztséget. Ez volt a Li-család felemelkedésének kezdete.

Amikor 1368-ban megszűnt a mongolok uralma Kínában, változások következtek be Koreában is. 1369-ben Konmin koreai király hivatalosan felmondta a nagykántól való hűbéri függést. A mongol uralom felszámolását a belső harc kiéleződése kísérte. Uralkodásának második felében Konmin a buddhista papság egyik képviselőjének, a mindenható Szin Unak a hatása alá került. Ez a körülmény 1374-ben palotaforradalomhoz vezetett, melynek során megölték Szin Ut és magát a királyt is. E perctől kezdve, csaknem két évtizeden keresztül, a koreai udvar a szemben álló pártok és csoportosulások harcának színterévé vált. A harc végül is a dinasztia bukásához vezetett.

A bekövetkezett palotaforradalom, a királyok trónra ültetése és trónfosztása azonban nem csupán az udvari klikkek harcából fakadt. Helytelen volna, ha e csoportharcokat csupán a nagykán és a kínai Ming-dinasztia híveinek a hatalomért folytatott harcaként szemlélnénk. Ténylegesen a harc Koreában a régi feudális főnemesség, s az ennek érdekeit kifejező „régi párt", valamint a szolgáló nemesség, azaz az „új pártnak" nevezett csoportban egyesült kis- és középbirtokos urak között folyt. A harc célja a hatalom megszerzése, a földek és a feudális függésben élő parasztok megkaparintása volt. Az események egyik résztvevője, aki a szolgáló nemesség álláspontját képviselte, egy agrárreformmal kapcsolatos tervezetében azt ajánlotta, hogy állítsák vissza az állami földtulajdont, hogy ezzel megfosszák a nagybirtokosokat földjeiktől, s újra felosztható az országban az összes földeket. A feudális főnemesség és a szolgáló nemesség közti harc a küzdő felek külpolitikai orientációját is meghatározta: a „régi párt" a mongolokra, az „új párt" pedig a kínai birodalomra támaszkodott. Az utóbbiban a monarchia támasza a szolgáló nemesség volt, a főnemességet pedig háttérbe szorították. Li Szon Ge (Li Hvan Cso fia), aki az „új párt" élén állt, 1389-ben saját emberét, Kon Jant ültette trónra, aki a Korjo-dinasztia utolsó királya lett. 1392-ben összeesküvők, a testőrségnek az „új párthoz" tartozó tagjai megfosztották trónjától Kon Jant, és Li Szon Get kiáltották ki királlyá. Így kezdődött a Li (I)-dinasztia uralma Koreában. Egy év múlva megváltoztatták az állam nevét is. Ezután már nem Korjónak nevezték, mint korábban, hanem Csoszonnak. 1396-ban Han Jan, a mai Szöul lett az ország fővárosa.

Az új király, Li Szon Ge (Thecso, 1392—1398), aki, bár a régi főnemességből származott, mégis az „új párt" élén állt, hatalma megőrzése érdekében kénytelen volt kielégíteni párthíveinek követeléseit. A feudális főnemesség birtokait elkobozták, s kiosztották a kis- és középbirtokosok között. Ennek eredményeképpen az új király biztos támaszra tett szert az országban, s ez lehetővé tette a Li-dinasztia megszilárdulását.

Az új rend s az új dinasztia hatalma ennek harmadik királya, Li Vhan Von (Thecson), Li Szon Ge egyik fia idején szilárdult meg véglegesen. Több trónkövetelőt sikerült az útból félreállítania, s akárcsak atyja, palotaforradalom útján került trónra. Thecson (1401—1419) azonban, szemben a hadvezéri képességekkel rendelkező Li Szon Gevel, ügyes politikus volt. Hatalomra jutása után sikerült egy oklevelet szereznie a kínai császártól, aki megadományozta a „Csoszon királya" címmel. Rendszerint ilyen formában szokták elismerni a kínai császárok a szomszédos országok új uralkodóit. Az elismerés megszilárdította Thecson helyzetét. Azok a sikeres akciók

A szöuli (Korea) Könbokkun-palota főépülete
A XIV. század végén épült. (Tűzvész után helyreállított alakjáról készült fénykép)

pedig, amelyeket a japán kalózokkal szemben hajtott végre, bizonyos időre biztosították az ország délkeleti részeinek nyugalmát, sőt nagyban elősegítették Korea külpolitikai helyzetének megerősödését is. A koreai állam ismét Kelet-Ázsia jelentős tényezőjévé vált.

Thecson uralkodása idején átszervezték a közigazgatási apparátust is. Megteremtették a központi kormányszerveket. A közigazgatás különféle ágait hat kormányszék között osztották el. A legfontosabb állami szerv a nyolctagú államtanács lett. Az országot nyolc tartományra osztották, élükön egy-egy, a király által kinevezett és csak neki felelős helytartóval. A tartományokat viszont járásokra osztották, s ezek élén a járási főnökök álltak. A tisztviselői kinevezés előfeltétele a „tudományos fokozat" megszerzése volt. A jelöltek ezt külön e célra bevezetett vizsgákon kaphatták meg. A három „tudományos fokozat" közül az elsőt a tartományokban, a többieket pedig csupán a fővárosban lehetett megszerezni. A tisztviselőket *janban*-nak (két csoport) nevezték. Ez a szó később a szolgáló nemesség rendi elnevezésévé vált.

A janbanok, akár mint tisztviselők, akár mint földbirtokosok, állandó adóköveteléseikkel a parasztság mély gyűlöletét hívták ki maguk ellen. Mindazonáltal a közigazgatási rendszer rendbeszedése és a szervezett közigazgatási apparátus megteremtése elősegítette az ország felvirágzását. Thecson idején a feudális főnemesség ellen vívott harc azzal végződött, hogy a földbirtoklást mindenki számára eltiltották, kivéve a dinasztiaalapító egyenes leszármazottait. Nagy csapást mértek a nagy egyházi birtokosokra is. Egy 1401-ben kiadott rendelet értelmében a buddhista kolostoroktól elvették földjeik nagyobb részét. A parasztsággal kapcsolatos intézkedések közül fontos volt a portaszámítás rendezése, amelynek következtében valamelyes adócsökkentés állt be.

Az ország belső helyzetének rendezésére irányuló intézkedések folytatódtak az egész XV. század folyamán. Szedzson király idejében (1419—1450) számba vették az összes megművelt földeket, felülvizsgálták az adóalapot, s közben figyelembe vették a földek minőségét, az öntözési feltételeket stb. is. A kormányzat ezekkel az intézkedésekkel az adóbevétel tervszerűsítését akarta biztosítani. Ugyanekkor bizonyos mértékig korlátozták a tisztviselők önkényét, s meghatározott nagyságú fizetést állapítottak meg számukra.

Szedzson uralkodásának külpolitikai eseményei közül figyelmet érdemel a Japánnal való kereskedelmi kapcsolat rendezése. A kereskedelem három kikötőn keresztül bonyolódott le, s közvetítője Csuzsima szigetének kormányzója lett. 1420-ban szerződést kötöttek vele, amely meghatározta a koreai kikötőkbe bebocsátandó japán hajók számát. Az érkező hajóknak kormányzói engedéllyel kellett rendelkezniük. Igen sok nyugtalanságot okoztak a koreai népnek északkeleti szomszédai, a dzsürcsenek. Az ellenük folytatott harcok igen sokáig elhúzódtak. A koreai kormányzatnak csak 1449-ben sikerült elfoglalnia a Tumangan-folyó körzetében fekvő dzsürcsen földeket, amikor is koreai helyőrségeket helyeztek ide. A dzsürcsenekkel való összeütközések azonban folytatódtak a XV. század második felében is.

Szedzso (1456—1470), a Li-dinasztiából származó hetedik király idejében több intézkedést foganatosítottak a falvakkal kapcsolatban. Közös hombárokat készítettek, melyekben rossz termés és éhínség idejére gabonát tároltak. Támogatták az állatállomány növelésére irányuló törekvéseket; különösen a marhákra volt nagy szükség a földek megművelésénél és a szállításnál. Állattenyésztési, selyemhernyó-tenyésztési kézikönyveket írtak, újra felmérték a földeket. Nagy figyelmet fordítottak a régi öntözőberendezések kijavítására és újabbak építésére. Mindezek az ország bizonyos mérvű gazdasági felvirágzására vezettek. A megművelt földek mennyisége 1391—1404 között, tizenhárom év alatt 798 127 kölről[2] 922 677 kölre emelkedett és tovább növekedett az egész XV. század folyamán. Jelentősen fejlődött e korban a kézművesség és a kereskedelem is. Az iparosok és kereskedők szakmánként egyesületekbe tömörültek. Ezek az egyesülések az európai céhekre és gildékre emlékeztetnek. A hatóságoktól monopoljogokat kaptak meghatározott áruk készítésére és eladására. A kereskedelem növekedéséről az országban a rendszeresen megtartott helyi vásárok létrejötte tanúskodik. Korea új fővárosa, Szöul, a XVI. század elején az ország legnagyobb, igen népes városává vált. Lakosságának jelentős részét az iparosok és kereskedők alkották.

Intézkedéseket léptettek életbe a művelődés terjesztésére is. Ennek az ügynek az intézése teljes egészében a konfuciánusok kezébe került. A konfuciánusok olyan koreai tudósok voltak, akik a filozófiai, politikai, gazdasági és történeti tudományok terén a kínai klasszikusok munkáin nevelkedtek. A kultúra fejlesztése szempontjából igen nagy jelentősége volt az 1403-ban felállított „szóöntödének", amely fémből készült nyomdai betűket állított elő. Nagy figyelmet fordítottak az asztronómiára és a naptári számításokra. Új asztronómiai eszközöket készítettek, s ezek segítségével igyekeztek meghatározni a csillagok helyzetét. Új meteorológiai műszerek is készültek. Az egyik ilyen műszert, az „esőmérőt" általánosan használták a csapadékmennyiség mérésére.

[2] A köl akkora földdarab volt, amelynek rizstermése körülbelül 16 mázsát ért el.

A koreai nép kulturális életének legfontosabb eseménye a nemzeti írás, a fonetikus ábécé megteremtése volt. Ezt a gyakorlatban *onmun*-nak, azaz „egyszerű emberek írásának" nevezték. Az ábécé kidolgozása céljából a királyi udvarban a kor legjobb nyelvtudósaiból egy bizottságot állítottak össze. Ezek jól ismerték a kínai, a japán, az ujgur, a mongol, a kitan, a dzsürcsen és a tibeti írást, valamint a devanagari indiai ábécét. Az ábécé összeállításával egyidejűleg kidolgozták a használatára vonatkozó szabályokat is. Az új ábécét 1446-ban a hunmindzsoni (az új írással kapcsolatos utasítás) nevű hivatalos okmányban publikálták. A nemzeti írás létrejöttének jelentős következményei lettek: terjedt a műveltség s fejlődött a népnyelven írt irodalom.

Jellemző, hogy az onmun bevezetésével szembeszálltak a király konfuciánus tanácsosai, akik szerint az „egyszerű emberek írásának" kifejlesztése megakadályozza az „igazi" műveltség terjedését. Szerintük ugyanis ez a műveltség csak a hieroglifákkal, kínai nyelven írt művek olvasásával szerezhető meg. Fellépésük következtében a kínai nyelv maradt az állami okmányok, továbbá a politikai, a gazdasági és a filozófiai irodalom nyelve.

3. JAPÁN

AZ ORSZÁG ÁLLAPOTA A XIII. SZÁZAD ELEJÉN

A XIII. századra Japánban már véglegesen kifejlődtek a hűbéri viszonyok. A nagy feudális urak, a legnagyobb földbirtokosok szeniorokká váltak, a kis feudális urak pedig, akik közvetlenül birtokolták a földet, szeniorjaiknak katonai szolgálattal tartozó vazallusokká váltak. Az urak osztályának e két rétege alkotta a katonai szolgáló nemességet, vagyis azt a kiváltságos rendet, amelynek tagjait az európai irodalomban *szamuráj*-nak (szolga), Japánban pedig rendszerint *buszi*-nak (katona) nevezik.

Az állam politikai szervezete megfelelt a társadalom hierarchikus viszonyainak. Élén legfelsőbb hűbérúrként a shogun állt. Kormányára, a *bakufa*-ra, a nagybirtokos hadvezérek csoportjára támaszkodva igazgatta az országot. A hadi szolgálatot teljesítő nemesség Japánban ekkor már két rétegre oszlott: a legnagyobb kiváltságokkal rendelkező réteget *gokenin*-nek (vazallus) nevezték. Ezek olyan feudális urak voltak, akik a legfelsőbb hűbérúr, a shogun közvetlen hűbéresei voltak; a másik réteg a *higokenin*-ekből (nem vazallus) állt. Ezek nem voltak közvetlen vazallusai a shogunnak.

E feudális piramis teljes súlyával az „egyszerű népre" *(bonge)*, a „föld embereire" *(tige)* nehezedett. Ezek többségét a feudális birtokon élő parasztság alkotta. Minden parasztportának meghatározott nagyságú telke volt, s ezt a jobbágynak nem volt szabad elhagynia. A parasztok önállóan gazdálkodtak, de a földbirtokosoknak a termés 40—60 százalékát fizették adóba. Háborús összeütközések idején a parasztság nagy része urai csapatába került mint gyalogos.

Az „egyszerű néphez" tartoztak a kézművesek és a kereskedők is, akik ebben az időben még nem váltak el élesen egymástól. A XIII. századtól kezdve külön szervezetekbe tömörültek, amelyeket *dza*-nak hívtak. Ilyen szervezetek keletkeztek a kolostorok mellett, a feudális urak birtokain, s végül Kamakurában, a kormány székhelyén is. A szenioroktól a kézművesek monopoljogot kaptak bizonyos áruk készítésére és eladására egy meghatározott területen belül. A szeniorok védték őket az országutakon a rablók ellen, de védték a „kontár" kézművesek és kereskedők *(vakiur)* versenye ellen is. Mindezért természetesen a szeniorok természetbeni járadékot szedtek a kézművesektől iparcikkek formájában, de sokszor külön alkalmakkor is megadóztatták őket. Az iparos-kereskedő szervezetek mellett megtaláljuk az élelmiszerkereskedők egyesülését *(kyogonin)* is. Ezek a kolostoroktól vagy az uraktól, akik védelmükbe fogadták őket, monopoljogokat kaptak egy meghatározott vidéken, egy bizonyos termékkel kapcsolatban (pl. halászati vagy baromfitenyésztési jog). Voltak

Japánban nagykereskedők is, akik az urak megbízásából rendszerint beszedték a nekik járó illetékeket és adóba kapott termékeket.

Az ország közigazgatási felosztása a XIII. században nem változott, de minden egyes tartomány élére egy „protektort" *(shugo)* állítottak. Ezek a shogun megbízásából egy kézben egyesítették a polgári és a katonai hatalmat. E tisztségekre rendszerint a legerősebb és a shogunhoz hű feudális urat nevezték ki. A központi uralmi apparátus három részből állt: a közigazgatási főkormányszékből, a legfelsőbb bíróságból és a hadügyi kancelláriából, ebből a speciális szervezetből, amely a katonai rend ügyeit intézte.

A társadalmi-gazdasági, valamint a politikai viszonyokban bekövetkezett változások eredményeképpen a régi földkiutalásos rendszerrel kapcsolatos törvények elavultak, s új törvénykönyv kiadása vált szükségessé. Ezt az új törvénykönyvet (az ún. „Joei Shikimoku") 1232-ben állították össze. Az ország igazgatását 1219-ben a Hojo (Hodzso)-ház képviselői ragadták kezükbe. Ezek kezdetben a Minamoto-uralkodóház vazallusai voltak, de később hűbéruraikat megfosztották a hatalomtól. Ettől kezdve 1333-ig Japánban a Hojo-ház tagjai uralkodtak *shikken* (uralkodó) címmel.

A MONGOL HÓDÍTÁS VESZÉLYE

A XIII. század hatvanas éveinek vége felé mongol támadás veszélye fenyegette Japánt. A hódítók 1268-ban és 1271-ben adtak hírt magukról. Követeket küldtek Japánba, s azt követelték, hogy ismerjék el a nagykán főhatalmát. A Hojo shikken egyik alkalommal sem válaszolt az ajánlatra, hanem gyorsan felkészült a védekezésre. A Honshu-sziget délnyugati végén és a Kyushu-sziget északnyugati partvidékén, tehát ott, ahol Japánt a Koreai-félszigettől csak a keskeny Csuzsimai-szoros választja el, erődítményeket emeltek, mivel biztosra vették, hogy a mongolok itt akarnak majd partra szállni. A veszélyeztetett területekre irányították a helyi urak csapatait, s az ország belsejében állomásozó katonákat is segítségükre küldtek. Nagyszámú könnyű és mozgékony hajót építettek, hogy ezekkel támadják a mongol hódítók nagyobb hajóit.

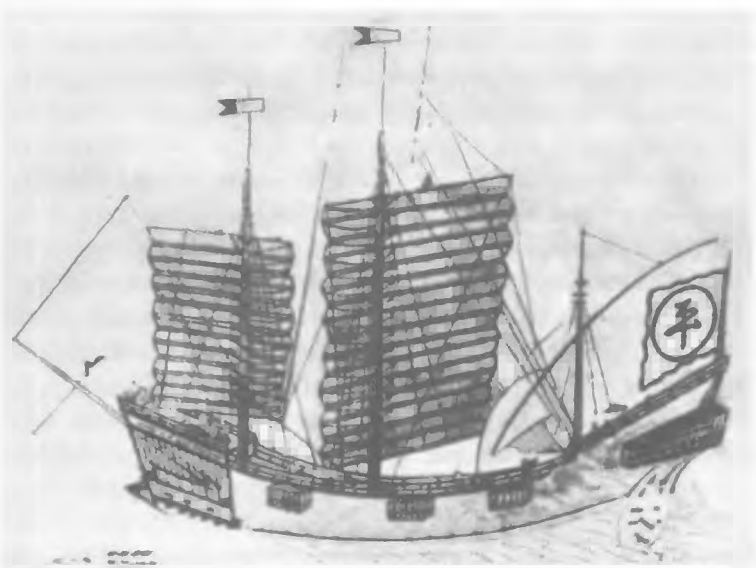

Japán hajó
Japán enciklopédia rajza. XV. század

Az első támadás Japánt 1274-ben érte. A mongol hódítók viszonylag könnyen elbántak a Csuzsima- és az Iki-szigeteken levő japán csapatokkal. A kormányzókat megölték, a szigeteket pedig végigpusztították. A mongol flotta, amelybe beolvasztották a koreai hajókat is, megközelítette Kyushu szigetét Imacu kikötő közelében. A mongolok tűzvető gépeikkel a tenger felől bombázták a partot. A tűz fedezete alatt a mongol hajók a partig hatoltak, hogy kihajózzák csapataikat. A japán védőket azonban két körülmény segítette: a mongol főparancsnok, Liu, elesett a csatában, és megjött a tájfun. A főparancsnok halála zavart keltett a támadók között, a vihar pedig erősen megrongálta a flotta hajóit. Így azután a mongolok kénytelenek voltak visszavonulni.

Az első támadás sikertelensége meggyőzte Kubilaj mongol kánt arról, hogy Japán meghódításához nagyobb erőkre van szüksége. A mongolok nagy háborús erőfeszítéseket tettek, s készülődtek Koreában és Kínában egyaránt. Amikor a japánok erről tudomást szereztek, még erélyesebben hozzáláttak a védekezés előkészítéséhez. Az előző győzelem következtében annyira biztosak voltak a sikerben, hogy az akkori kormányzó, Hojo Tokimune, megölette az új mongol követeket, akik 1275-ben felszólították, hogy ismerje el a nagykán főhatóságát. 1281-ben két flotta indult egyszerre Japán ellen. Az akcióban részt vevő hajók száma 1000 körül járt, s a mintegy 100 000 főnyi hadsereg mongol, koreai és kínai katonákból állt. Az egyik hajóhad Koreából, a másik pedig Dél-Kínából indult.

A két flottának Kyushu partjainál kellett találkozni. A déli flotta azonban késett, és ezért a japánok vissza tudták verni a gyengébb keleti flottát. Amikor pedig a főserég megérkezett, a Japán fölött dühöngő tájfun ismét elsüllyesztette a mongol hajóhad egy részét, másik részét pedig szétszórta. A flottának csak a töredékei tudtak visszahajózni Kínába. Kubilajt a második vereség sem keserítette el. Megkezdte az előkészületeket a harmadik hadjáratra. Újabb hajókat építettek, fegyvereket készítettek, élelmiszert halmoztak fel. A mongol feudális urak körében mutatkozó ellentétek, valamint az Indokínában folyó sikertelen hadműveletek azonban arra késztették Kubilajt, hogy lemondjon a Japán elleni újabb hadjáratról.

A MONGOL HÓDÍTÓK ELLENI HARC KÖVETKEZMÉNYEI

A mongolok még sokáig izgalomban tartották a japán népet, s ezért a hadi előkészületek itt is tovább folytak. Mindehhez azonban jelentős anyagi eszközökre volt szükség. Ezeket elsősorban a parasztság megadóztatásával lehetett megszerezni. Így azután a mongol veszély kedvezőtlen hatással volt a japán parasztság helyzetére. Sokkal több adót szedtek be tőlük, mint a szokásos körülmények között.

Megromlott a nemesség alsó rétegének, a kis hűbéreseknek a helyzete is. Hogy létszükségleteiket fedezni tudják, kénytelenek voltak földjeiket elzálogosítani az uzsorásoknál. Megkezdődött a földek eladása. Ezek a körülmények azonban aláásták annak a társadalmi rétegnek az anyagi alapjait, amelyre az államhatalom támaszkodott. A Hojo-kormányzat ezért kénytelen volt eltiltani a nemesi földek eladását kereskedők számára. Amikor azonban a tilalom eredménytelen maradt, mert az elszegényedett hűbéresek az álcázott eladás különféle formáit vették igénybe, a kormányzat döntő intézkedésre szánta el magát: a kisnemesség által eszközölt minden földeladást, zálogbatételt stb. hatálytalannak nyilvánított. Legelőször erre 1297-ben került sor. Ettől kezdve a földdel kapcsolatos ügyletek érvénytelenné nyilvánítása az urak szokásos eszközévé vált a földbirtokaik megtartásáért vívott küzdelemben.

A mongolok elleni harcnak más következményei is lettek. Az ellenség által fenyegetett délnyugati határok védelmére fordított összegek megerősítették a délnyugati feudális urak gazdasági erejét, s a rendelkezésükre álló jelentős haderők megnövelték katonai hatalmukat. Ezenkívül a kalózkereskedelem kifejlődése az ország délnyugati részén élő kereskedő-iparos réteg meggazdagodásához vezetett, minthogy ennek tagjai folytatták ezt a kereskedelmet. Az ország igazi központja így lassanként áthelyeződött délnyugatra.

FEUDÁLIS BELHARCOK A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉN

A vázolt körülmények között harcra került sor a délnyugati és a keleti feudális urak között. E harcba azután lassanként az uralkodó osztály újabb csoportjai is bekapcsolódtak, végül belháború tört ki. 1333-ban a Hojo-ház utolsó támasztpontját, Kamakurát elfoglalták a délnyugati urak seregei,

Japán harcosok őrjárata az 1281. évi mongol támadás idején
Papírtekercsen levő rajz. XIII. század

s a Hojo-család, amely majdnem 120 éven át kormányozta Japánt, eltűnt a politikai küzdőtérről. A hatalom azonban nem a győztesek kezébe került. A Hojo-uralkodó egyik hadvezére, Ashikaga Takauji, aki érintetlenül megőrizte seregét, gyorsan délnyugatra fordult, s elfoglalta Kyotót, ahol shogunnak kiáltatta ki magát. A háború kiújult, de ezúttal már mindkét tábornak saját császára volt. Megkezdődött az a korszak, amelyet a japán történeti források „a két kormány korszakának", az északi és déli kormány uralma korának neveznek.

Ez a helyzet 1335-től 1392-ig tartott. Az elhúzódó harc mindkét felet kimerítette. Ehhez járult még, hogy a délnyugati urak a háborúban elvesztették legjobb vezéreiket, Kusunoki Masasigét és Nitta Yosisidát. Ennek következtében a két csoport mindinkább kereste a megegyezést. Ez az irányzat egyre inkább erősödött, ahogy a birtokoknak a háború alatt történő újrafelosztása befejezéshez közeledett. Az új területeken lábukat megvető uraknak szüksége volt a békére, hogy véglegesen megszilárdíthassák az elfoglalt földek birtokát. 1392-ben, az Ashikaga-házból származó harmadik shogunnak, Yoshimitsunak meghódoltak az összes feudális urak. A déli császár lemondott az északi javára. Így a XIV. század végén megszilárdult Japánban az Ashikaga-dinasztia új shogunátusa.

JAPÁN A XV. SZÁZADBAN. AZ ASHIKAGÁK SHOGUNÁTUSA

Az új shogun-család uralomra jutása nem járt az ország központosításával. Helyreállították azokat az intézményeket, amelyek a XII. század végén, az első shogunátus idejében működtek, de joghatóságuk csak a shogun közvetlen uralma alatt álló területekre terjedt ki, azaz az új shogun fővárosa, Kyoto városa közelében fekvő tartományokra. Az ország többi része teljesen a helyi urak kezében volt. A shogunoknak hatalmuk megtartásáért szakadatlanul harcolniuk kellett az újra és újra jelentkező trónkövetelők ellen, akik a *shugo*-kból, a tartományok „protektoraiból" kerültek ki. Ezek, akik valaha a shogunok tartományi képviselői voltak, most uralkodó hercegekké váltak.

A XV. század közepe előtt ezek a harcok a shogunok számára kedvezően végződtek, s keleten fel tudták számolni (1439) az önálló Kanto fejedelemséget, melynek uralkodói az Ashikaga-ház másik ágából származtak. De mindez nem vezetett a shogunok helyzetének megerősödéséhez. Az összeütközések napirenden voltak mind a shogun-dinasztián belül, mind pedig a hozzá közel álló nagyurak és a vidéki nemesség között. Végeredményben az egyes ellentétek két feudális csoport belharcában jutottak kifejezésre. Ezt a teljes tíz évig tartó (1467—1477) háborút a japán történetírás „Onin éveinek zavarai" néven ismeri. Onin annak az uralkodási évnek a kezdete, amikor a háború kitört. Ebben az időszakban a központosított kormányzás utolsó nyomai is eltűntek. Japánban visszavonhatatlanul megkezdődött a feudális széttagoltság korszaka.

AZ ORSZÁG GAZDASÁGI ÉLETE A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLTSÁG IDEJÉN

Az egyes feudális főurak függetlenedésének előfeltétele Japán egyes részeinek önálló gazdasági fejlődésében keresendő. Ebben az időben az ország mezőgazdaságában bizonyos fejlődést tapasztalhatunk, amely elsősorban a termelt növényfajták megszaporodásában nyilvánult meg. A XV. században Japánban körülbelül száz fajta rizst, tizenkét fajta búzát, árpát, kölest és tizennégy babfajtát termeltek. A vízikerék alkalmazása következtében megjavult az öntözés technikája, aminek eredményeként a parasztok sokhelyütt évente két termést arattak. A gyapotot addig csak az ország déli részén termesztették, ekkor azonban az ország keleti részén is elterjedt. Jelentősen növelték a különféle ipari növények (lakk-fák, kender, festékeket szolgáltató olajos magvak stb.) vetésterületét. Megnövekedett a művelés alatt álló föld összmennyisége is. Ennek oka az, hogy a földművelésbe az ún. *ronin*-ok jelentős része is bekapcsolódott. Ezek korábban szamuráj harcosok voltak, de elvesztették birtokaikat, majd szeniorjaikat is a belháborúk idején. Roninoknak nevezték a földjeikről elűzött vagy az uraiktól megszökött parasztokat is.

A földművelés felvirágzását bizonyos mértékig elősegítette az is, hogy kissé csökkentették a jobbágyság kötelezettségeit. Ezek régebben uraiknak a termés felét vagy még nagyobb részét adták, ekkortól pedig csak $^2/_5$ részét. Ez a körülmény megnövelte a parasztság érdekeltségét a gazdálkodásban. A mezőgazdasági termés növekedése elősegítette az ipari termelést és a kereskedelem fejlődését, ame-

A kyotói (Japán) „Aranypavilon"
XIV. század vége

lyek viszont újabb, magasabb követelményeket állítottak a mezőgazdaság elé. Megnövekedett a nagykereskedők és egyúttal uzsorások szerepe, akik a mezőgazdasági terményeket elhelyezték.

Az ipar fejlődése következtében erősen megnőtt a *dza*-k, az egyesülések szerepe. Fejlődött a munkamegosztás, egyes iparágak (az építés, a takácsmesterség, a fémfeldolgozás, a fegyverkovácsság és a fazekasság) önálló iparágakká alakultak. A dzák most már nemcsak a közvetlen rendelők számára dolgoztak, mint korábban, hanem piacra is. A kézművesek egyesülései mellett megtaláljuk a kereskedői tömörüléseket *(dza)* is. Nagy kereskedőházak jöttek létre, s ezek külön cégelnevezéseket, *yago*-kat kaptak. Elsősorban só-, építőanyag-, hal-, rizs- és papírkereskedelemmel foglalkoztak.

A városok száma is egyre emelkedett Japánban. Egyesek közülük közigazgatási központokból keletkeztek. Ilyen volt Kyoto és Kamakura. Mások viszont, mint pl. Uji-Yamato s a XIV. században ismét felélénkülő Nara, nagy kolostorok mellett jöttek létre. Ismét mások jó kikötőhelyeken keletkeztek. A legjelentősebb ilyen városok Sakai, Yamana, Hyogo, Ominato és Hakata voltak. Az erődítmény körül emelt alsó város (váralja) volt a legtipikusabb. Ezek a városok rendszerint annak következtében jöttek létre, hogy a nagyurak egy helyen csoportosították összes hűbéreseiket, a szenior vára körül. A fogyasztók nagy száma ide vonzotta az iparosokat és a kereskedőket is. Az ilyen típusú nagyvárosok közé tartozott Yamaguti, az Outi hercegek székhelye, és az Imagava hercegek rezidenciája, Sumpu (Sijuoka).

Ebben a korban a forgalomban levő pénzek nagy része Kínából behozott rézpénzekből állt, amelyek akkoriban nemzetközi valutának számítottak a kelet-ázsiai, az indokínai és a déltengeri szigeteken folyó kereskedelemben. A pénzforgalom növekedése a réz-, az ezüst- és az aranybányászat fokozásához vezetett Japánban. A rendszerint Kínából kölcsönzött technikai újításokkal jelentősen megnövelték az arany és ezüst kitermelését.

Kiterjedtté vált a külkereskedelem. Az első helyen a kínai kereskedelem állt. A két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok már a XIII. században létrejöttek. Japánból rezet, ként, kardokat, páncélokat, kopjákat, lakk-készítményeket, spanyolfalakat, legyezőket stb. szállítottak Kínába, ahonnan viszont nyersselymet, gyapotárukat, bársonyt, kovácsoltvasat, porcelánt, orvosságokat, képeket és könyveket vittek Japánba. A Kínával való kereskedelem a kínai kormány által kiadott külön engedélyek *(licencia)* segítségével történt. Ezek az okmányok megszabták a Japánból Kínába és viszont küldhető hajók számát. A kereskedelmi kapcsolatok felvétele bizonyos politikai feltételekhez volt kötve, s ezeket a shogunok elfogadták. A japánok elismerték a kínai császároktól való hűbéri függésüket.

Yoshimitsu, az Ashikaga-dinasztia harmadik shogunja, 1402-ben, elfogadva ezeket a feltételeket, a kínai császártól megkapta a „Nippon-kokuo", Japán királya címét. Ennek a címnek a megszerzése annak idején a japán shogunok Kína általi hivatalos elismerését jelentette. Ennek pedig nagy jelentősége volt, mivel a kínai birodalom a XV. században Ázsia leghatalmasabb országa volt. Kereskedett Japán Koreával is, ahol — akárcsak Kínában — külön kikötőket jelöltek ki a japán áruk behozatala számára. A fő kínai kikötő Ninbo, a koreai pedig Puszan városa volt.

A VÁROSI LAKOSSÁG ÉS A PARASZTSÁG KÜZDELME A FEUDÁLIS URAK ELLEN

A XV. században Japánban kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Ezek egyik megjelenési formája az iparos és kereskedő lakosságnak a feudális urakkal való összeütközése volt. A városok ugyanis ez utóbbiak birtokában voltak. Az iparosok és kereskedők urak elleni harca helyenként az önkormányzat megszerzéséhez vezetett. Ez Sakaiban, Yamanában és Ominatóban sikerült. E városokban létrejöttek a kereskedők önigazgatási szervei. Megszervezték a zsoldos szamurájokból álló városi őrséget is. Sokkal nagyobb méreteket öltött azonban ekkor a parasztság harca. A feudális belharcok idején megnövekedett adók elviselhetetlen teherként nehezedtek a falvak

dolgozó lakóira. Ugyancsak súlyos terhet jelentett a parasztok számára az uzsorások igája. A parasztság fegyveres harcai a XV. században igen gyakorivá váltak. Az a körülmény, hogy a feudális háborúk idején sok parasztot bevontak gyalogosként *(fasigaru)* az urak seregeibe, lehetővé tette számukra, hogy bizonyos katonai tapasztalatot és szervezőkészséget szerezzenek.

Az első nagy mozgalomra 1428-ban került sor. A felkelés kirobbanásának fő oka a rossz termés volt, amely borzalmas éhínséghez vezetett. A parasztok képtelenek voltak meg fizetni adóikat, s az uzsorásoknak tartozásukat. A felkelés a Kyoto körüli központi tartományok nagy részére kiterjedt. A felkelők megtámadták az uzsorásokat, a nagykereskedőket, elpusztították házaikat és raktáraikat, visszaszerezték tőlük elzálogosított tárgyaikat, s végül elégették az adósleveleket. A hatóságoknak csak igen nagy nehézségek árán sikerült leverniük ezt a felkelést Kyoto körzetében. Más helyeken viszont kénytelenek voltak elengedni a parasztok adótartozását. A második nagy felkelés 1429-ben, Harima tartományban robbant ki. Az előzőtől abban különbözött, hogy a parasztok közvetlenül az urak ellen léptek fel. Azt követelték, „ne engedjék meg, hogy szamurájok éljenek az ő tartományukban".

Nagyfokú szervezettség jellemzi a Yamashiro tartományban 1485-ben kitört felkelést. Azokon a helyeken játszódott le, ahol az „Onin éveinek zavarai" korának fő hadieseményei lejátszódtak. A parasztok, akik az állandó rekvirálások miatt, valamint a háború által elpusztított területeken szedett nehéz adók miatt nagyon sokat szenvedtek, egy gyűlésen elhatározták, hogy elkergetik az urak csapa-

Masuda Kanemitsu
Seshiu munkája. XV—XVI. század fordulója

tait. Parasztsereget szerveztek, s mindkét hadakozó feudális csoport vezetőjét felszólították, hogy azonnal hagyják el a tartományt. A feudális urak pedig, akik már amúgy is meggyengültek a sok évig tartó háborúskodásban s most a paraszthadsereggel való megmérkőzés perspektívája elé kerültek, elfogadták a parasztok követelését, és kivonták a tartományból csapataikat. A felkelő parasztok újabb gyűlése ekkor törvényeket hozott, és megválasztotta elöljáróit. Az uraknak csak néhány év múlva sikerült akkora erőt összegyűjteni, amellyel felszámolhatták a parasztmozgalmak e központját.

A XII. századtól kezdve Japánban is széles körben elterjedtek a különféle buddhista szekták. Egyeseknek közülük a nép körében is sok híve akadt, s ezek bizonyos szerepet játszottak a parasztság antifeudális harcában. Az ilyen jellegű szektákhoz tartozott az Ikkoshu.

A XIV. századtól kezdve az uralkodó osztály körében nagy népszerűségnek örvendett a *jen* szekta, amely a buddhizmuson belül megerősítette a racionalista irányzatot, és tagadta a buddhista szertartások fontosságát. Ez a szekta az emberi akarat és önuralom fejlesztésével kielégítette a szamurájok, az uralkodó osztály képviselőinek nevelésénél mutatkozó szükségletet. Ugyancsak a jen szektával függ össze annak az esztétikának a kifejlődése, amely rendkívül nagy hatást gyakorolt a kor japán művészetére, elsősorban pedig a XV. században felvirágzó festészetre.

A JAPÁN TÁRSADALOM KULTÚRÁJA A XII—XV. SZÁZADBAN

Azokban a belső harcokban, amelyeket a japán urak a XII—XV. század folyamán egymás ellen vívtak, kialakult a japán szamuráj (buszi) típusa, amely igen közel állt a nyugat-európai középkori lovag alakjához. Ezt a típust művészileg a lovagi eposz ábrázolta. A lovagi eposz ezekben a századokban jött létre és virágzott fel, és *gunki*-nak, „háborús hőskölteménynek" nevezték el. A legkiválóbbak közülük a „Heike Monogatari" (Tairáról szóló elbeszélés) és a „Taiheyki" (Elbeszélés a nagyvilágról). Az első, amely a XII—XIII. század fordulóján keletkezett, Tairának és Minamotónak a harcát ismerteti, ami a shogunátus megalakulásához vezetett. A másik a XIV. század közepén készült, s a keleti és nyugati urak között a XIV. század harmincas-negyvenes éveiben folyó harcot mutatja be. A két eposz a népi szájhagyomány alapján jött létre. Vándorló énekesek (rendszerint vakok) lant *(biva)* kísérete mellett adták elő hallgatóiknak azokat a történeteket, amelyek a múlt eseményeiről a nép emlékezetében megmaradtak.

Másrészről viszont ezekben a hőskölteményekben visszatükröződött a feudális harcosokra oly jellemző világnézet. Ezt a későbbiek folyamán *buszido*-nak (a harcos útjának) nevezték. A fogalmaknak s tételeknek olyan rendszerét jelentette, amely meghatározta a feudális lovag viszonyát a környező világhoz, a társadalomhoz, szeniorjához. E világnézet alapját a buddhizmus alkotja, mégpedig annak is az az irányzata, amelyben a fő helyet a karmáról, a predesztinációról, sorsról szóló tan foglalja el. Ebben a tanításban gyökerezik a japán szamurájok lelkivilágát jellemző fatalizmus. A buszidónak etikai tanításai is vannak. Ezek határozzák meg a lovag viselkedését. Ennek az etikának a legfontosabb követelménye a szenior iránti hűség és az ő szolgálata.

A XIV—XV. század jelentős korszak nemcsak a japán irodalom, hanem a színház történetében is. A korábban kialakult lovagi eposzhoz és lovagregényhez e századokban csatlakozik a dráma, a színháztól elválaszthatatlan műfaj. Ennek szövege előadás közben formálódott, maga az előadás pedig a népi táncjelenetekből fejlődött ki, amelyeket énekkel és hangszerekkel kísértek. Az előadások tárgyát rendszerint a templomi legendákból és hagyományokból, a hősi elbeszélésekből, a romantikus történetekből, a mindennapi életből és a mesékből vették. Ez adja meg az ilyen darabok valódi magját, jóllehet a buddhista hit egyes elemei is sűrű rétegben rárakódtak, a földi világ „mulandóságát" hirdetve. Az effajta művek szerzői közül kiemelkedett Seami (1368—1443).

Teljesen megőrizték népi jellegüket a bohózatok *(kyogen)*, amelyek a vándorkomédiások utcai előadásaiból fejlődtek ki. E darabok lényege az urak és a szerzetesek nevetséges és szatirikus ábrázolása. Rendszerint erkölcstelen és korlátolt embereknek, feslett életű kapzsi alakoknak mutatták be őket. Ezekben a darabokban állandóan szerepel az urát becsapó ravasz szolga vagy egy mulatságos alak, aki állandóan bajba kerül.

Széles körben olvasták e korban a költeményeket is. Versfaragással a városi iparosok és kereskedők is szívesen foglalkoztak. Versenyeket rendeztek, amelyeken a bíráló bizottság tagjai észrevételeiket nyilvánították. Értékelésük elsősorban a megállapított szabályok betartását vette alapul. Számos iskola is létrejött, amelyek mindegyikének megvoltak a saját szabályai és „mesterei". (Így nevezték abban az időben a legügyesebb költőket.)

A kor művészetének az volt az alapszabálya, hogy a meghatározott tartalmat a lehető legkevesebb művészi eszközzel, s külső egyszerűséggel kell ábrázolni. A legalkalmasabb tárgy, amelynek segítségével ki lehetett fejezni a legerősebb emberi érzéseket és a legmélyebb gondolatokat is, a természet volt. Ezért a festészet a hegyeket, vizeket, virágokat és a madarakat ábrázolja. Emberi alakot is helyeztek el a képeken, de csak úgy, hogy magában van a természetben. A japán festészetnek ez az irányzata a kor kínai festészetének hatása alatt jött létre. Ezért a „kínai iskola" nevet kapta. Az iskola legnagyobb festője Seshiu (1420—1506) volt. A festészetben önálló vonalat képviselt Kano Masanobu (1453—1490), a „Kano-iskola" megalapítója. Ez az irányzat vált később uralkodóvá a japán festé-

Lótuszvirágok a tavon
Kano Masanobu képe. XV. század

szetben. Ez az iskola, ellentétben a kínai iskolával, a színpompát és a világos kifejezést kedvelte a rajzban és a színezésben.

A XIV—XV. században a festészet mellett jelentősen fejlődött az építészet is. Az új építészeti irány harmonikusan egyesítette a régi japán hagyományokat a kínai építészeti elemekkel, s ez világosan meglátszik mind a palotákon, mind a buddhista templomokon, mind pedig a nemesi udvarházakon. A kor legkiválóbb építészeti emlékei: a híres „Aranypavilon" (Kinkakuji), amelyet 1397-ben Kyotóban építettek, valamint az 1473-ban épült „Ezüstpavilon" (Ginkakuji).

4. INDOKÍNA

VIETNAM A XIII—XV. SZÁZADBAN

A mongol hódítás idején Vietnam már erős állam volt. Nemcsak meg tudta védeni függetlenségét a mongol hódítókkal, majd a kínai Ming-császárokkal szemben, hanem végeredményben meghódította szomszédját, a Csampa királyságot is. Vietnam a Tran-dinasztia uralma alatt (1225-ben váltotta fel a Li-dinasztiát) feudális ország volt, amelyben sok tekintetben olyan formák jönnek létre, mint amilyenek Kínában a Tang-birodalom virágzása idején voltak. A feudális viszonyok alapja az állami feudális földtulajdon. A föld tulajdonosának a királyt tekintették. Az urak birtokait királyi adományként tartották számon. E birtokok földjeit a jobbágyokhoz igen hasonló helyzetben levő parasztok művelték meg. A legnehezebb munkákat a rabszolgák végezték, akik Csampából származó foglyok közül kerültek ki. A Csampától szerzett földeken alapított birtokokon az ilyen rabszolgák szolgáltatták a fő munkaerőt. A kézművesség és a kereskedelem meglehetősen fejletlen volt Vietnamban. A rendkívül kevés város között Than-Long volt a legnagyobb. Az államapparátus hasonlított a kínaira. Hivatalnokok intézték az ügyeket, s ezek kiképzésére Vietnamban iskolákat szerveztek. A vietnami kultúra nagy eseményének számít e korban, hogy a kínai hieroglifákat kezdték alkalmazni a vietnami nyelv hangjainak lejegyzésére. Ennek következtében kialakult a vietnami írott irodalmi nyelv. Megjelentek a tudósok és az írók. Le Van Hu megírta Vietnam történetét. Az iskolai oktatás, akárcsak Kínában, konfuciánus alapokon folyt. Ez az irányzat ekkoriban terjedt el a vietnami uralkodó osztály körében.

A mongol hódítók 1257-ben, majd 1284-ben és 1287—1288-ban benyomultak Vietnamba, de minden esetben távozniuk kellett az országból, mert a vietnamiak igen erős ellenállást tanúsítottak Tran Kuok Tuan, a vietnami nép nemzeti hőse vezénylete alatt. A támadók sikeres visszaverése azonban nem vezetett az ország védelmezőinek, a parasztok helyzetének javulásához. A hadvezérek újabb földeket kaptak a szabad földbirtokosok rovására. A szabad parasztok földjeit más feudális urak is birtokként kapták. Ennek következtében még több paraszt vált jobbággyá. Ezek az egyre erősödő elnyomásra felkelésekkel válaszoltak. A legnagyobb és legerősebb ilyen felkelés Hajduongban Ngo Be vezetése alatt tört ki, s 16 évig (1344—1360) tartott.

A XIV. század végén a vietnamiakat erősen szorongatta déli szomszédjuk, a Csampa királyság. A csamoknak még Vietnam fővárosát is sikerült elfoglalniuk. Végül azonban Ho Kuj Li, a vietnamiak egyik hadvezére kiverte a csamokat. 1400-ban Ho Kuj Li arra kényszerítette a Tran-dinasztiából származó királyt, hogy átadja neki trónját. A vietnami eseményeket fel akarta használni a Ming-dinasztiából származó Csu Ti. A trónfosztott Tran-házbeli király családtagjainak kérésére sereget küldött Vietnamba, hogy ismét trónra ültesse a „törvényes" uralkodót. A vietnamiak azonban szétverték ezt a csapatot, s megölték a trónörököst is.

Ho Kuj Li jól tudta, hogy a Ming-birodalom részéről mutatkozó veszély ezzel még nem hárult el, s ezért harcra készülődött. Összeszámolták a portákat, hogy a hadsereget és a városi

lakosságot elláthassák a szükséges termékekkel. Bevezették a hadkötelezettséget is. A hegyekben és a folyók partjain erődítményeket emeltek. Hadihajókat építettek, fegyvereket készítettek. Ho Kuj Li félelme beigazolódott. A kínai császár seregei Jünnan és Kuanghszi felől két oszlopban behatoltak Vietnamba. 1407-ben a vietnamiakat szétverték, a királyt és atyját elfogták, majd a kínai birodalom fővárosába szállították. A kínai seregek sikerüket jelentős mértékben annak köszönhették, hogy a vietnami uralkodók rendkívüli kegyetlensége nagy elégedetlenséget keltett a nép körében, s ezért nem tanúsított számottevő ellenállást a hódítókkal szemben.

Vietnam elfoglalása után Csu Ti az országot beolvasztotta a kínai birodalomba. Meghonosították a kínai adóztatási rendszert, amely szokatlan és igen súlyos volt az itteni lakosság számára. Bevezették az állami sómonopóliumot, eltiltottak sok helyi szokást, így pl. a nemzeti viseletet. A vietnami nemességet és hivatalnokokat teljes egészében eltávolították az állami közigazgatásból. Az elégedetlenséggel gyanúsítottakat üldözték, kivégezték. A vietnamiak többször felkeltek, s 1418-ban a kínai csapatokat mindenünnen kiszorították, Hanoi környékének kivételével. Csu Ti halála után (1424) utóda azonnal kivonta a kínai seregeket, s a felkelés vezetőjét, Le Lojt, elismerte Vietnam királyának. 1428-ban pedig Vietnam új uralkodója, Le Thaj To felvette a „hoangte" (kínaiul huangti) császári címet.

Az ajutiai pagoda (Sziám)
A XIV. század közepén épült

CSAMPA BUKÁSA

A Csampa királyság X—XII. századi történetét a Vietnam ellen folytatott csaknem szakadatlan harc jellemzi. A vietnami uralkodók birtokaikat déli irányban akarták kiterjeszteni. A XIII. században, amikor a félsziget határán megjelentek a mongolok, a harc egy időre megszűnt. Amikor azonban a közvetlen veszély elmúlt, a vietnami uralkodók ismételten megtámadták Csampát, s elfoglalták az ország nagyobb részét. A XIV. század második felében, amikor a mongol hatalom megszűnt Kínában, a helyzet megváltozott. Csampa megmaradt részének uralkodója, országa függetlenségét védve, segítségért fordult Csu Jüan-csang kínai császárhoz. A segítségnyújtás oka kétségtelenül az volt, hogy a Ming-birodalom uralkodói, Vietnam elfoglalására törekedve, ellenségeit erősítették. A császár megígértette Csampa királyával, hogy megtisztítja a Dél-Kínai-tengert a kalózoktól, akik nagy károkat okoztak a kínai kereskedelemnek.

1371-ben a csampai hadsereg és flotta támadásba lendült Vietnam ellen. A fővárost, Vijayát elfoglalták és elpusztították. A harc azonban váltakozó sikerrel tovább tartott. Végül 1390-ben Csampa királya egy Vietnamba való behatolás alkalmával, híveinek árulása folytán, vereséget szen-

vedett, s életét vesztette. Ezután Csampában belső harc lángolt fel a trónkövetelők között. Csampa királya, V. Dzsajaszinha-Varman, csak 1402-ben tudott békét kötni oly módon, hogy országa egész északi részét átengedte Vietnamnak.

Amikor a Ming-birodalom elfoglalta Vietnamot, a Csampa ellen irányuló nyomás megszűnt, sőt a kínaiak lehetővé tették, hogy Csampa visszakapja elvesztett északi részeit. Amikor azonban Vietnam ismét visszaszerezte függetlenségét, teljes erővel megindult a Csampa elleni támadás. Le Nhon Tonnak, a Le-dinasztia tagjának uralkodása idején (1442—1460) a vietnami seregek visszafoglalták Vijayát, és foglyul ejtették a csampai királyt. Le Thany Ton (1460—1497) vietnami uralkodó azt követelte a csampai királytól, hogy tegye le a hűbéri esküt. Amikor ez vonakodott ennek megtételére, a vietnami seregek ismét behatoltak Csampába. Az ország központi része Vietnamhoz került, s ezzel Csampa elvesztette önálló állami létét.

Csampa meghódítása következtében a csamok jelentős része délre költözött. Régi területükre vietnamiak telepedtek le. A délre költözött csamok, amikor Vietnam hatalma e vidékre is kiterjedt, a hegyekbe, a khmerek országába, Csenlába menekültek. Az után, hogy a csampai királyság területét Vietnamhoz csatolták, az új szerzemények az „Annam" nevet kapták. Ez a kifejezés korábban csak Tonkin vidékét, azaz a mai Észak-Vietnamot jelentette. Ekkor azonban így nevezték a félsziget egész keleti részét déli kiszögelléséig, Kokinkínáig.

Hogy megérthessük, miért támadta oly kitartóan Vietnam Csampát, figyelembe kell vennünk, hogy ez utóbbi a kor legforgalmasabb nemzetközi kereskedelmi útvonalán feküdt. Ez az út a délkínai kikötőkből Malakka, a déltengeri országok, a Sziámi-öböl felé s a Malakka-szoroson keresztül India felé vezetett. Csampa volt a közvetítő a Kína és a déltengeri országok közötti kereskedelemben, s maga is exportált elefántcsontot és illatszereket. Az egykori Csampa kulturális emlékei mindmáig fennmaradtak a vietnami tengerparton, s igen hasonlítanak az indiai építészeti maradványokra. Jól ismertek a Mi-Szonban, Ponagareban és Dongduóban fennmaradt építészeti emlékek.

BURMA A XIII—XV. SZÁZADBAN. A PEGU ÁLLAM

Az ókorban a mai Kína délnyugati részeit különféle törzsek lakták. Közülük azok voltak a legnépesebbek, amelyek magukat *thai*-nak nevezték. Ezek a törzsek a tibeti-burmai etnikai csoporthoz tartoztak. Amikor a Nancsao állam megalakult, ennek fennhatósága alá kerültek. Nancsao nagyjából a mai Jünnan kínai tartomány területén feküdt. 859-től kezdve fővárosa után Talinak kezdték nevezni. Ez az állam öt századon keresztül, egészen a mongol hódítás koráig állt fenn.

A kínaiak déli irányú terjeszkedése az itteni törzsek elvándorlását vonta maga után. Ez történt a thai törzsekkel is. A kínaiak nyomása következtében dél felé vonultak. Így behatoltak az Indokínai-félszigetre, s szétszóródtak az Irravaddy-, Salween-, Menam- és Mekong-folyó vidékén. Az Irravaddy forrásvidékén (a mai Burma területén) körülbelül a VIII. század közepén jelentek meg, s leigázták a *pju*-nak nevezett helyi törzseket. Amikor a mongolok elfoglalták Kínát, s utána 1253—1254 folyamán Nancsao (Tali) leverésére került sor, a thai törzseknek az Indokínai-félszigetre való lehúzódása meggyorsult. A mongolok 1277-ben behatoltak Burmába, s megdöntötték a Pagan királyságot, ami megkönnyítette a thai törzsek letelepedését. Megszerezték Burma északi részét, és véglegesen itt maradtak. A Pagan királyság déli részein viszont a mon törzsek egy kis része megőrizte függetlenségét, s 1277-ben létrehozta saját államát. Központja kezdetben Martaban városa volt, 1369-től kezdve pedig Pegu. Így tehát a mongolok Burma elleni támadásának következményeként a Pagan királyság megbukott, és helyén két külön állam alakult. Ez a helyzet egészen a XVI. századig fennmaradt.

A Burmától délkeletre fekvő területeken a mon törzsek egy másik csoportja élt. Fő településhelyeik a Menam-folyó medencéjében voltak. Itt a monok már a VII—VIII. század folyamán két államot hoztak létre. Dvaravati a Menam-folyó déli részén, Halipundzsaja pedig a folyó felső folyása vidékén terült el. Az India és Csenla között fekvő két ország nagy szerepet játszott az indiai kultúra csenlai elterjesztésében. Csenla, ez a régi, civilizált ország, jóval erősebb volt, mint a monok két állama, s többször megkísérelte, hogy leigázza azokat. A XI. században sikerült is uralmát kiterjesztenie Dvaravatira. Valószínű, hogy ez az ország még a XIII. században is Csenla fennhatósága alatt állt. Erről tanúskodnak azok a sziklába vésett khmer nyelvű feliratok, amelyeket ezen a vidéken találtak. E feliratok a XI—XIII. századból származnak. A XII. században a khmerek megkísérelték Halipundzsaját is megszerezni, de ez nem sikerült nekik.

A thai törzseknek a mongol támadás következtében egyre erősödő déli vándorlása arra vezetett, hogy nagyszámú thai törzsbeli telepedett Csenla területére. A XIII. század első felében szilárdan megvetették lábukat a Menam-folyó egész hosszában és a Mekong-folyó felső folyása mentén. Központjuk ekkoriban Luangprabang vidékén, a mostani laoszi királyság fővárosának környékén volt. A Menam-folyó felső folyásának vidékén letelepedett thai törzsbeliek a XIII. század közepén megalapították Csenla városát. A XIII. század kilencvenes éveiben ezek a törzsek birtokaikhoz csatolták a déli szomszéd, Halipundzsaja területét is, amelyet a khmerek nem tudtak elfoglalni, a XIV. század közepén pedig a thai törzsek megszerezték a khmerektől Dvaravatit is.

Ezután Rama Tibodi, a Csenla körzetében élő thai törzsek királya, kiterjesztette hatalmát a többi törzsekre is. Ezeket szkotajoknak hívták, s még a XIII. század végén Rama Kamhen nevű királyuk vezetése alatt elfoglalták azt a nagy területet, amely északkeletről déli irányban Luangprabangtól a Maláj-félszigeten fekvő Ligorig terjedt. Ily módon a thaiok két nagy törzsi csoportja egyesült, és létrejött a sziámi állam. A kínai források magyarázata szerint a „Sziám" elnevezés a thaiok két ágának nevéből keletkezett. Sziám fővárosa Ajutia város lett, amely a Mekong alsó folyása mentén valamivel északabbra feküdt a mai Thaiföld fővárosától, Bangkoktól.

Sziám létrejöttével Csenla erős szomszédot kapott. Megkezdődtek az összeütközések, amelyekben mindig Sziám kerekedett felül. A XIV—XV. század folyamán a sziámiak többször is elfoglalták Csenla fővárosát, Angkort. 1431-ben foglyul ejtették magát a csenlai királyt is. A király családja a hegyekbe menekült, ahol rövidesen Phnom-Penh néven új város jött létre, amely 1434-től Csenla fővárosává vált.

A sziámiak kultúrája nem ért el olyan magas fokot, mint a khmereké. Sziám fővárosa messze esett Angkortól. Ám a sziámiak gyorsan elsajátították az indiai kultúrát. A szkotajoknál már a XIII. század végén létrejött az írásbeliség, amely, mint a sziklákba vésett feliratok mutatják, a khmerek írásán alapult. Darmasoka, a szkotajoknak a XIV. század első felében uralkodó királya felvette a buddhista vallást, és elősegítette terjedését. Rama Tibodi, Sziám első királya idején (1350—1369) az államberendezkedés mintájául a régi indiai Manu törvények szolgáltak. Ezek alapján dolgozták ki a királyság törvényeit, s ezek alapján hozták létre az állami szerveket.

A DELHI SZULTANÁTUS KELETKEZÉSE

A XII. század végén Észak-India ismét hódítók áldozatává vált. Gazna uralkodója, Sihab-ad-din Mohamed Guri, a Guridák dinasztiájának képviselője, aki a Gaznavidák uralmának megdöntése után került hatalomra, 1175-ben benyomult Punjabba, ahol Mahmud Gaznevi, a dinasztia utolsó tagja elrejtőzött.

Mohamed Guri meghódította ezt a területet, majd tovább indult kelet felé. 1192-ben Tarain mellett szétverte az indiai fejedelmek Ajmere és Delhi hercege, Prithviraj (Raj Pitoroi) parancsnoksága alatt álló seregét, és egész Doab fölött (a Jumna és a Gangesz közti vidék) megszerezte az uralmat. 1199—1200-ban meghódította Bihart és Bengáliát is. A meghódított indiai terü-

Az ellenséget lovával tapostató harcos
Kanarakai (Orissa állam) szobor. XIII. század

leteket hozzácsatolta a Guridák állami földjeihez. Mohamed Guri, mint a föld tulajdonosa, feltételes feudális birtokként (ikta) szétosztotta a földeket többségükben török származású hadvezérei között, s helytartóként Kutb-ad-din Ajbeket rendelte föléjük. A hódítók húsz éven keresztül uralmuk alatt tartották csaknem egész Észak-Indiát. Sikereiket az ország politikai széttagolódása, a népei, törzsei és kasztjai közti éles válaszfalak és az indiai társadalmon belül meglevő mély társadalmi ellentétek magyarázzák.

1206-ban a felkelő punjabiak elleni hadjáratból visszatérő Mohamed Gurit megölték. A had-

vezérek, akiknek az indiai földeket feudális birtokként kiosztotta, nem ismerték el uruknak Gazna új uralkodóját, hanem Észak-India területén létrehozták saját, Gaznától független államukat. Ezt az államot fővárosáról, Delhiről, delhi szultanátusnak nevezték. Az állam élére a volt helytartó, Kutb-ad-din Ajbek került.

Ajbek és közvetlen utódainak hatalma azonban inkább csak névleges volt. Az Ajbek halálát (1210) követő harminchat év alatt a delhi trónon hat szultán váltotta egymást. A véres palotaforradalmak oka abban keresendő, hogy a feudális nagyurak a szultántól újabb földeket, adományokat, kiváltságokat követeltek. A delhi szultanátus uralkodó felső rétege, a nagy muzulmán urak közti állandó viszálykodást a leigázott rajput fejedelmek függetlenségük helyreállítására használták fel. A delhi szultanátusban szinte megszakítás nélkül folyó harcok száz és ezer békés falu kirablásával és elpusztításával jártak. Ez arra késztette a faluközösségi tagokat, hogy fegyverhez nyúljanak, és segítségül hívják a rajput nemzetségek vezetőit, akiknek ezért feudális fennhatóságuk elismerésével fizettek. A rajput törzsek és nemzetségek vezetői, akiket annak idején a hódítók megvertek, s akik akkor visszavonultak a Punjab és Bengália közti területre, itt új feudális fejedelemségeket hoztak létre.

A delhi szultanátusban tapasztalható feudális anarchia veszélyeztette az indiai népek további sorsát, amikor a határokon megjelentek a mongol seregek. A mongolok először 1221-ben, a horezmi uralkodó, Dzselal-ad-din üldözése közben léptek indiai területre. A mongol seregek elpusztították Multánt, Lahorét, Peshavart, majd eltávoztak Indiából, ahonnan az egyik indiai krónika szerint 10 000 foglyot vittek magukkal, akiket útközben élelmiszerhiány miatt egy szálig megöltek. 1241-ben a mongol seregek ismét behatoltak Indiába, és elfoglalták Lahorét. Ezután a mongol kánok egyik hadjáratot a másik után indították. 1246-ban megszerezték Multánt és Ujt. A védekezés szükségessége arra késztette a feudális urakat, hogy egyesüljenek a delhi szultán, Naszir-ad-din Mahmud (1246—1265), ténylegesen pedig ennek nagyvezíre, Gijasz-ad-din Balban vezetése alatt. Balban a kis és közép-földbirtokosokra támaszkodva, eleinte mint vezír, majd 1265—1287 között mint uralkodó, meggyengítette az addig hatalmon levő török feudális klikk erejét. A kincstár számára elkobozta minden olyan ikta-birtokos földjét, aki nem engedelmeskedett a szultánnak. Balban egész figyelmét a mongol hódítók elleni harcra irányította.

A DELHI SZULTANÁTUS ÁLLAMSZERVEZETE

A delhi szultanátusban Balban uralma idején erős államszervezetet és hadsereget hoztak létre a kizsákmányolt parasztság féken tartása, új hódítások, valamint saját területük megvédése céljából. A nagy létszámú állandó hadsereg az indiaiak számára idegen közép-ázsiai, afgán és iráni zsoldosokból állt. A szultán saját kezében összpontosított minden hatalmat. Közvetlen segítője a nagyvezír volt, aki a nagyszámú központi hivatal munkáját irányította és ellenőrizte. E hivatalok közül a legfontosabb az adóhivatal és a katonai hivatal volt. A delhi szultanátus területe több tartományra oszlott, s ezek élére a szultán helytartókat *(váli)* nevezett ki a mohamedán főnemesség köréből vagy saját családtagjai közül. A helytartók fő teendője a hivatalnokoknak és az iktadároknak (így nevezték az ikta-birtokosokat) nyújtandó segítség volt a földadó és más illetékek beszedésében, továbbá a nép mozgalmainak elnyomásában. Ezért a helytartóknak külön közigazgatási apparátusuk és állandó zsoldos seregük volt. Tartományaik bevételéből ők fedezték a közigazgatási és hadseregfenntartási költségeket, az ezen felül maradt részt pedig be kellett szolgáltatniuk a szultáni kincstárba. A tartományokat adókörzetekre osztották. Ezek élén ugyancsak mohamedán főnökök álltak, kiknek funkciója hasonlított a tartományi helytartókéhoz. Az állami központosítást azonban nem szabad túlbecsülnünk. A tartományi helytartók gyakran független uralkodók voltak. Így volt ez Bengáliában és más, a fővárostól távol eső területeken.

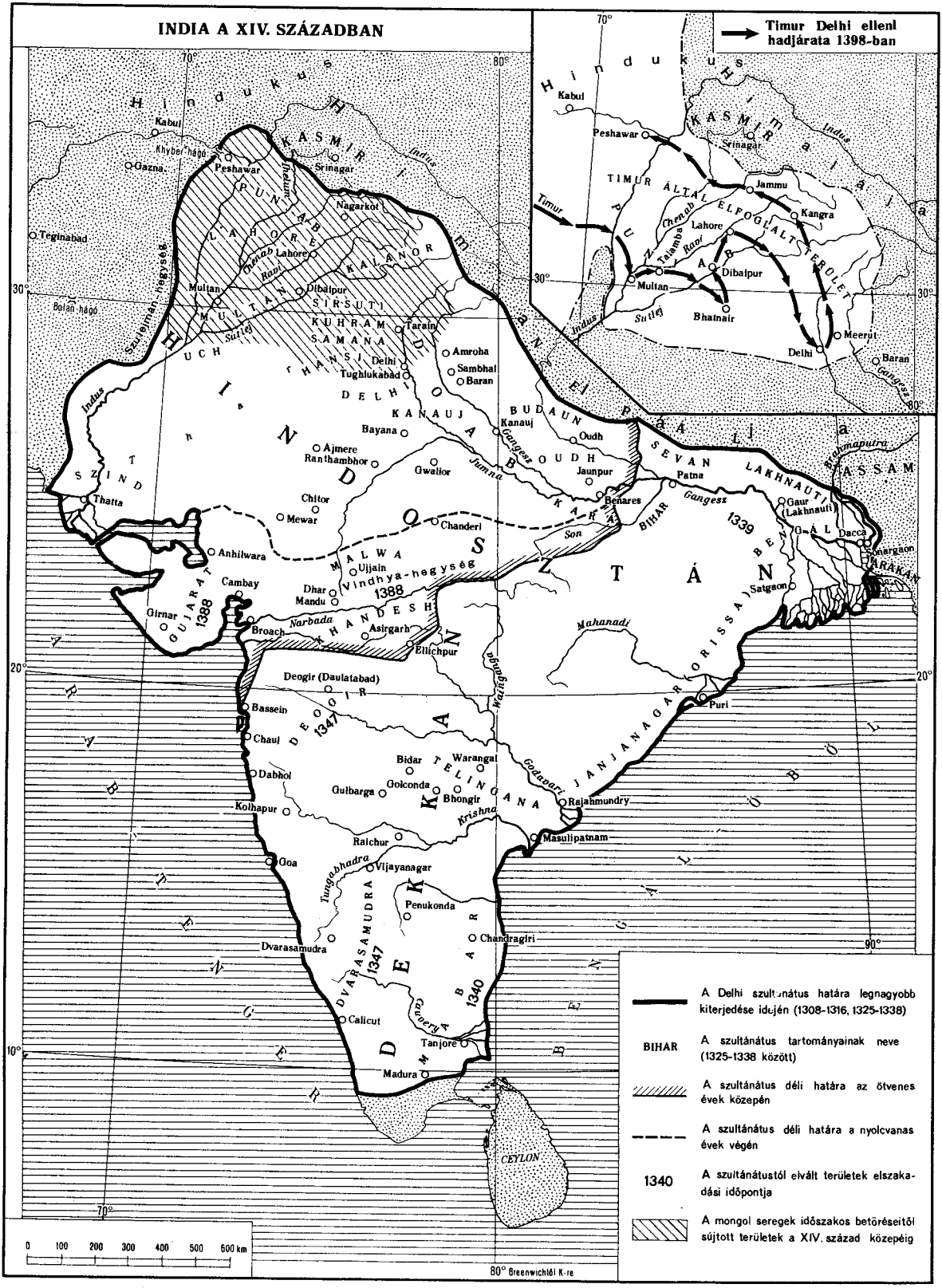
INDIA A XIV. SZÁZADBAN
Timur Delhi ellenl hadjárata 1398-ban
Hindukus
Himalaja
Kabul
Khyber-hágó
Gazna
Peshawar
Srinagar
KASMIR
Indus
Jhelum
PUNJAB
Nagarkot
LAHORE
Chenab
Lahore
Ravi
KALANOR
Teginabad
Multan
Dibalpur
MULTAN
SIRSUTI
Bolan-hágó
Szulejmán-hegység
Sutlej
KUHRAM
Tarain
SAMANA
Amroha
Sambhal
Baran
Delhi
Tughlukabad
DELHI
KANAUJ
BUDAUN
Kanauj
Oudh
Bayana
Ajmere
Ranthambhor
Gwalior
Jumna
Gangesz
OUDH
Jaunpur
SEVAN
LAKHNAUTI
Patna
Brahmaputra
ASSAM
Gaur (Lakhnauti)
Dacca
Sonargaon
ARAKÁN
Thatta
SZIND
Chitor
Mewar
Chanderi
Benares
KARA
BIHAR
Son
1339
BENGÁL
Anhilwara
MALWA
Ujjain
Vindhya-hegység
1388
Cambay
Dhar
Mandu
Satgaon
GUJARAT
1388
Girnar
Broach
Narbada
KHANDESH
Asirgarh
Ellichpur
Mahanadi
ORISSA
Deogir (Daulatabad)
Wainganga
Puri
Bassein
DEOGIR
1347
Chaul
Bidar
Warangal
TELINGANA
Godavari
JANJANAGAR
Dabhol
Golconda
Gulbarga
Bhongir
Rajahmundry
Kolhapur
Krishna
Masulipatnam
Raichur
Goa
Tungabhadra
Vijayanagar
Penukonda
Chandragiri
Dvarasamudra
DVARASAMUDRA
1347
MABAR
1340
Calicut
Cauvery
Tanjore
Madura
CEYLON
ARAB-TENGER
BENGÁL-ÖBÖL
Timur
TIMUR ÁLTAL ELFOGLALT TERÜLET
Jammu
Kangra
Chenab
Lahore
Talamba
Ravi
Dibalpur
Multan
Bhatnair
Sutlej
Meerut
Delhi
Baran
Gangesz
Indus
70°
80°
30°
20°
10°
90°
0 100 200 300 400 500 600 km
80° Greenwichtől K-re
A Delhi szultánátus határa legnagyobb kiterjedése idején (1308-1316, 1325-1338)
BIHAR
A szultánátus tartományainak neve (1325-1338 között)
A szultánátus déli határa az ötvenes évek közepén
A szultánátus déli határa a nyolcvanas évek végén
1340
A szultánátustól elvált területek elszakadási időpontja
A mongol seregek időszakos betöréseitől sújtott területek a XIV. század közepéig

A mohamedán urak, hogy megerősítsék helyzetüket a leigázott lakossággal szemben, minden erejükkel támogatták az indusok (a hindu vallás hívei) áttérését az izlámra. A mohamedánokat előnyben részesítették a hadsereg és az államigazgatás magasabb tisztségeinek betöltésénél, adómentességet és más kisebb kiváltságokat adtak nekik. Az izlám hatása leginkább Nyugat-Punjabban volt érezhető.

A FEUDÁLIS FÖLDBIRTOKLÁS ÉS A PARASZTI FÖLDHASZNÁLAT FORMÁI

A Gaznából érkező hódítók Észak-Indiában több kisebb-nagyobb feudális fejedelemséget találtak, amelyek a különböző rajput nemzetségekből származó fejedelmek uralma alatt álltak. E fejedelemségekben a feudális földbirtoklás különféle formái léteztek. A földek nagyobb részével a fejedelem, a maharadzsa rendelkezett, aki ugyanakkor az uralmon levő rajput nemzetség főnöke is volt.

A maharadzsa saját birtokából családja tagjai számára örökösödési joggal falvakat utalt ki, s azok a faluközösségek felett teljes szeniori hatalmat gyakoroltak. A fejedelmi birtokhoz nem tartozó földek a maharadzsa vazallusainak kezén voltak. A vazallusok földbirtoklását a maharadzsák adománylevelei *(patta)* szabályozták. A vazallusok birtokaikon örökösödési joggal rendelkeztek egészen addig, amíg alapvető kötelezettségeiket teljesítették, azaz meghatározott számú harcossal jelentek meg a maharadzsánál, s megfizették neki a pontosan megállapított adót. E vazallusok alkották a feudális főnemességet, s maguknak is megvoltak a vazallusaik, akik rendszerint ugyancsak valamelyik rajput nemzetség élén álltak, akárcsak maharadzsájuk. A többi vazallusnak nem volt örökösödési joga, s ezeket a maharadzsa egyik helyről áthelyezhette a másikra.

A földek egy részét kiutalták a tisztviselőknek, azaz a föld a fizetés naturális formája volt. A szolgálat megszűntével e földek ismét a fejedelem kezére kerültek. Végül pedig a földek egy részét a templomok birtokolták. A rajputok nemzetségeinek közönséges tagjai nemzetségük fejétől kapták a parasztok által megművelt földeket. Ténylegesen ezek a rajputok a kis hűbéresek rétegét alkották. Nemzetségfőik hívására fegyveresen kellett megjelenniük, s a hűbéres függőség elismerése fejében jövedelmük egy kis részét is át kellett azoknak engedniük.

A rajput-fejedelemségekben nem volt az egész területre érvényes állami adó (járadék). Minden egyes feudális birtokos (a fejedelem is saját földjein) önkényesen megállapított úrbért szedett parasztjaitól. A delhi szultanátusban új földbirtoklási rendszert vezettek be. A hódítók megszüntették az egyes urak addigi földtulajdonát, s a földeket állami tulajdonnak nyilvánították. A feudális járadékot az állam adó formájában hajtotta be a megművelt földek után, bárkinek a birtokában is volt az. A földbirtokot csupán azoknak az uraknak a kezén hagyták meg, akik elismerték a delhi szultánok hatalmát, és hajlandók voltak a földadót megfizetni.

A nagyszámú leigázott indus nemesség fölött állott a katonai szolgáló nemesség, a muzulmánok vékony rétege. E nemesség tagjai a szultánoktól ikta-birtokokat kaptak. Az iktadárok földbirtoklási feltételei mások voltak, mint a *zamindár*-oknak nevezett indus földbirtokosoké. A zamindároktól eltérően az iktadároknak katonai rangjuknak megfelelő zsoldos sereget kellett tartaniuk. Az állam, amikor a katonatiszteknek iktákat adott, ténylegesen nem földdel adományozta meg őket, hanem az azokról járó adókkal, hogy a tisztek ebből fenntarthassák magukat és zsoldosaikat. Eleinte a szultán bármikor elvehette az iktát, arról nem is szólva, hogy a zamindároktól eltérően az iktadárokat gyakran áthelyezték. A XIV. század második felében azonban az ikta öröklődő birtokká vált. A szultánok öröklődő birtokokkal adományozták meg a mohamedán papokat is. E birtokokat *inam*-oknak nevezték. Ezenkívül a szultánok egyes falvakat a vakf-földek kategóriájába soroltak, s ezek jövedelmét a mohamedán mecsetek, iskolák, karavánszerájok vagy öntözőberendezések fenntartására fordították. A szultánok közvetlen birtokait alkotó földeket

hász-nak nevezték. A hászokat megművelő földközösségi tagok az állami földadót közvetlenül a kincstárba fizették.

Az indiai urak néhány ritka kivételtől eltekintve nem tartottak fenn saját gazdaságot. A mezőgazdasági termelés a faluközösségekben összpontosult. A hódítók felhasználták ezeket a parasztság kizsákmányolására, amennyiben a faluközösség tagjait egyetemlegesen kötelezték az adó megfizetésére. Az indiai faluközösségek továbbra is gazdaságilag önellátó egységeket alkottak, s az élet a réges-régen kialakult szokások szerint folyt. A közösségek kézművesei ellátták a földműveseket a legegyszerűbb háztartási tárgyakkal és a mezőgazdasági munkához szükséges eszközökkel, ha a rendelők ehhez anyagot adtak. A faluközösségi szolgák segítettek a termés betakarításában, rendben tartották az öntözőberendezéseket és vigyáztak a közös földekre. Ugyanekkor egyes vidékeken (a nagyobb városok környékén és a kereskedelmi utak mentén) egyre szélesebb körben fejlődtek az áru- és pénzviszonyok. Az adó egy részét pénzben kezdték szedni. A falvakban elkülönült egy jómódú réteg, s valójában az rendelkezett a közösségi földekkel.

A delhi Kutb-Minar-minaret
XIII. század eleje

Az áru- és pénzviszonyok kifejlődésével a szultanátusban megnövekedett a feudális kizsákmányolás, kiéleződtek az osztályellentétek. Az idegen hódítók elnyomása, mely az indiai feudális urak kizsákmányolásával párosult, parasztfelkelésekhez vezetett, amelyek többször veszélyeztették a delhi despotizmust.

VÁROSOK

A delhi szultanátusban több nagy város jött létre. Ezek elsősorban székvárosok voltak, itt tartózkodtak a szultánok és a tartományi helytartók. A legnagyobb város az állam fővárosa, Delhi volt. Ahol megjelent a feudális úr, udvarával, házanépével és zsoldosaival, ott kereslet mutatkozott az ipar és mezőgazdaság termékei iránt, ami ide vonzotta azokat a kézműveseket, akiket nem vontak be a faluközösségek termelésébe.

A városi kézművesség jobban differenciálódott, mint a falusi. Javult a termékek minősége is. Ennek ellenére az iparosok majdnem teljesen a városi megrendelők szűk körének dolgoztak. A parasztok ugyanis csak mint a mezőgazdasági termékek eladói jelentkeztek a városokban, mivel adóikat pénzben kellett megfizetniük. Mások viszont azért mentek a városba, hogy értékesítsék azt

a kis termésfelesleget, amelyet sikerült megmenteni az úr elől. Az így szerzett pénzt elrejtették a nehéz napokra. A falusi felső réteg, valamint a kisebb urak, akik alkalmazkodtak a városi kereslethez, s közvetlenül a piacra termeltek, oly kicsiny réteget alkottak, s városi iparcikkvásárlásaik annyira esetlegesek voltak, hogy a városi kézművesek piacának kialakulását nem tudták jelentősen befolyásolni. Az iparosok teljes mértékben függtek az urak rendeléseitől, s előfordult, hogy amikor azok más helyre költöztek, az előző város szinte teljesen elnéptelenedett.

A székhelyek mellett akadtak azonban olyan városok is, melyeknek léte a külkereskedelemtől függött. Ilyenek voltak a Bengáliai-öböl és az Arab-tenger partjain fekvő kikötők, valamint a nagyobb kereskedelmi utak mellett fekvő átrakodó helyek. Ezekben a földesurak mellett a nagykereskedők élveztek uralkodó helyzetet. Az utóbbiak összevásárolták az ipari termékeket, sőt igen gyakran uzsorakölcsönökkel adósrabszolgává süllyesztették az iparosokat, s arra kényszerítették őket, hogy ellenérték nélkül dolgozzanak számukra. Ennek a gyakran kényszerjellegű munkának az eredményei azok a szép szövetek, amelyeket messzi országokba szállítottak. Onnan viszont a szövetekért, a többi iparcikkekért és a fűszerekért más fajta árukat hoztak Indiába. Az Elő- és Közép-Ázsiából érkezett legértékesebb áru a ló volt, melyre a lovas hadseregnek volt szüksége. Kínából porcelánt, selymet, lakk-készítményeket és bizonyos fémeket importáltak. Az idegen kereskedőknek az indiai árukért arannyal és ezüsttel kellett fizetniük, s ezek egy részéből pénzt vertek; a nemesfémek nagy része azonban az ország kincseit gyarapította.

Az Abu-hegyi (Dilvar) Tejpal (Tedzspal) templom oszlopai
XIII. század első fele

A DELHI SZULTANÁTUS BELSŐ ÉS KÜLSŐ HELYZETE AZ ORSZÁG VIRÁGZÁSA IDEJÉN

A delhi állam el tudta hárítani a mongol seregek támadását. A mongol veszély azonban a XIII. század második felében oly nagy volt, hogy a delhi szultánok kénytelenek voltak beszüntetni India más területeinek megszerzésére indított akcióikat. A szultánoknak a külellenségeken kívül állandóan harcolniuk kellett a nagyurakkal is. Ala'-ad-din Hildzsi szultán (1296—1316), erős

zsoldos seregére támaszkodva, megsemmisítette a legnagyobb iktadárokból kikerült ellenfeleit, és visszavert három mongol támadást. A zsoldossereg fenntartása azonban igen sokba került, s ez kimerítette a szultáni kincstárt. Ala'-ad-din, hogy ne kelljen emelnie a zsoldosok fizetését, pontosan meghatározta a hadsereg számára szükséges termékek árát. Ezenkívül elrendelte, hogy egész Doab területén az állami földeket megművelő parasztok termésüknek felét fizessék földadóként. Adót követeltek a szántóföldeken kívül a parlagon heverő területek és a szarvasmarhák után is. Ala'-ad-din a földadónak ilyen módon történt megemelésével Delhiben nagy gabona- és takarmánykészletet gyűjtött, s amikor áruhiány következtében a felhalmozott termékek ára megemelkedett, akkor eladta azokat a fővárosi piacon. Ugyanakkor szigorú intézkedéseket léptetett életbe az árszabályozásról szóló rendelet megszegőivel szemben.

A főváros dolgozó tömegei, akik sokat szenvedtek az adótehertől és a tisztviselők nyomásától, többször felkeltek a szultánok ellen. Az Ala'-ad-din uralkodását leíró krónika elbeszéli Delhi lakóinak egyik ilyen felkelését. A mozgalmat Hodzsa Maula vezette, aki megölte a város élén álló gyűlölt szultáni hivatalnokot. A felkelők megnyitották a börtönöket, s kiengedték a foglyokat, majd elfoglalták a kincstárt és a fegyverraktárt, s a pénzt és a fegyvereket kiosztották a hozzájuk csatlakozott polgároknak. A város lakói közül Iltutmis szultán (1211—1236) leszármazottját, Alavit kiáltották ki császárnak. A felkelés egy hétig tartott, de az urak leverték. Hodzsa Maula elesett a csatában, Alavit viszont elfogták és lefejezték. Az elfogott felkelőket szintén kegyetlen kínzással végezték ki.

A szultán, miután országát biztosította a mongol támadásokkal szemben, hadat indított Dekkan ellen és három év alatt (1308—1311) meghódította egészen a Cauwery-folyóig. A szultanátus ekkor állt hatalma tetőpontján. A parasztság mértéktelen kizsákmányolása azonban végeredményben arra vezetett, hogy hol itt, hol ott parasztfelkelések törtek ki. Felkeltek a szultán ellen a sérelmet szenvedett urak is. 1316-ban háborúra került sor Chitor és Deogir hűbéres radzsáival, melynek során Ala'-ad-din meghalt. Halála után trónviszály keletkezett, s ebből 1320-ban az egyik legnagyobb iktadár, Gijasz-ad-din Tugluk került ki győztesen. E harcok idején elszakadtak Delhitől az Ala'-ad-din által meghódított dekkani fejedelemségek.

Gijasz-ad-din utódának, Mohamed Tugluknak (1325—1351) újra sikerült meghódítania az elszakadt területeket. A birodalom igazgatásának megkönnyítésére Mohamed 1326-ban Deogirba helyezte át székhelyét. Az udvarnak ez az átmeneti elköltözése halálos csapást mért Delhire. Az egykorúak tanúsága szerint nem maradt meg itt a hajdani lakosság egy ezredrésze sem. Mohamed távozása meggyengítette helyzetét északon, amit azonnal felhasználtak a mongol és a delhi urak. A legnagyobb iktadárok egyik felkelést a másik után szervezték. Mohamed váltságpénz segítségével megszabadult ugyan a mongoloktól, az iktadárok és a tartományi helytartók elleni harc azonban elhúzódott, s kitöltötte a szultán egész uralkodási idejét. Mohamed, hogy szembeszállhasson a lázadó urakkal, hatalmas sereget szervezett, de ennek fenntartása teljesen kimerítette a kincstárt. Feltöltése céljából a szultán megemelte a parasztok amúgy is súlyos adóját, és így teljesen tönkretette őket. Az országban éhínség tört ki, a földművelők elhagyták a falvakat, s az erdőkbe menekültek.

A parasztokat ekkor összefogdosták, s visszavitték a falvakba. Mindez azonban hiábavaló volt. A parasztok fegyvert ragadtak, s az urakkal együtt harcba szálltak Mohameddel. A szultán, hogy az elhagyott földeket betelepíthesse, egész kerületeket adott az adóbérlőknek, akik az elnéptelenedett falvak benépesítésére kötelezték magukat. De még ez sem segített. 1329-ben, hogy megtartsa a kincstárban levő ezüstöt, a hadsereg zsoldját rézpénzben kezdte fizetni, s elfogadta azt az adófizetésnél is. A rézpénz tömeges kibocsátása azonban gyorsan értéktelenné tette ezt a pénznemet, s így a kincstár még rosszabb helyzetbe került. A harmincas évek végén ez az állam, amely Észak-Punjabtól dél felé Mysore-ig terjedt, gyorsan szétesett. 1339-ben elszakadt tőle Bengália, 1340-ben Malabar (a mai madraszi állam déli része), 1347-ben pedig a Dekkan-félsziget északi része és

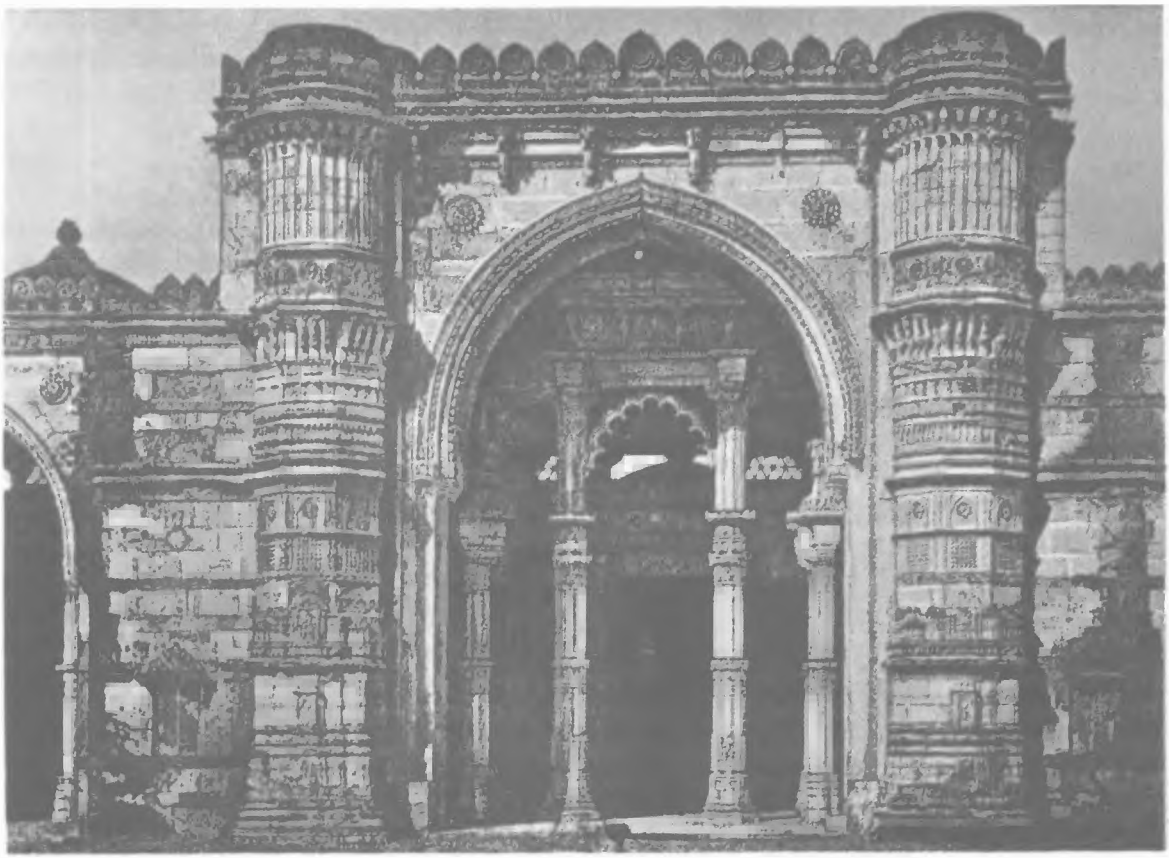

Az ahmedabadi mecset homlokzata
XV. század

a Tungabhadra-folyótól délre fekvő területek. 1351-ben, a gujarati felkelés idején, Mohamed Tugluk meghalt. A középkori krónikás így írt erről: „Az uralkodó megszabadult népétől, a nép pedig urától."

Mohamed unokatestvére és utóda, Firoz lemondott az urak elleni harcról, s megbékült Bengália és Dekkan elvesztésével is. Az új szultán mindent megtett, ami erejéből tellett, hogy megtartsa Gujarátot kikötőivel együtt, amelyeken keresztül a delhi állam Elő-Ázsia országaival kereskedett. Firoz elismerte az uraknak az iktákra vonatkozó örökösödési jogát. A területveszteségek következtében beálló kincstári hiányokat Firoz a hadseregre fordított kiadások csökkentésével egyenlítette ki. Igyekezett helyreállítani az elődei által tönkretett mezőgazdaságot is. Uralkodása alatt Delhitől északnyugati irányban, a Jumna- és a Sutlej-folyók között nagy öntözőcsatornákat építtetett.

A DELHI SZULTANÁTUS BUKÁSA

Firoz halála után nyomban trónviszály tört ki a Tugluk-család tagjai között. A központi hatalom meggyengülését felhasználták a tartományi helytartók. A delhi szultanátustól elszakadt Malwa, Gujarat és Khandesh. A leghevesebb belső harcok idején betört Észak-Indiába Timur serege. A közép-ázsiai mongol fejedelem, miután 1398-ban tönkreverte az akkori szultán, Mahmud Tugluk seregeit, elfoglalta Delhit, kirabolta a várost és lemészároltatta lakóit. Amikor visszaindult Közép-Ázsiába, rengeteg foglyot — elsősorban kézműveseket — hurcolt magával. Fővárosát, Szamarkandot

Timur nagy részben éppen az indiai foglyokkal építtette fel. Amerre ez a kegyetlen hódító járt, mindenütt pusztává változtatta a vidéket. 1413-tól kezdve a delhi szultanátus hatalma lehanyatlott. Észak-India több fejedelemségre szakadt szét.

A BAHMANI-ÁLLAM

Amikor a delhi állam utolsó napjait élte, Dekkanban két állam keletkezett. Az északabbra fekvőt az ott uralkodó mohamedán dinasztiáról Bahmani-államnak nevezték. A másik állam, amely a Tungabhadra-folyó mögött terült el, fővárosa után a Vijayanagar nevet kapta, és indus fejedelmek uralma alatt állt. A Bahmani államot a Mohamed Tugluk ellen felkelő dekkáni iktadárok és a delhi szultanátus helytartói hozták létre. Az állam élére sah címmel az egyik legnagyobb helyi iktadárt, Ala'-ad-din Bahmanit állították. Az új államban a feudális viszonyok fő vonásaikban ugyanazok voltak, mint a delhi szultanátusban. Az itteni sahoknak azonban, még a legerősebbeknek sem volt oly hatalmuk vazallusaik felett, mint a delhi szultánoknak az állam virágzása idején. Az államügyek intézése valójában az iktadárokból és a tartományi helytartókból, *tarafdárok*-ból álló kis csoport kezében összpontosult. A sah trónja játékszer volt kezükben. A Bahmanida-sahok, akik meg akarták erősíteni helyzetüket, szembeállították a régi mohamedán arisztokráciát, az ún. „dekkaniakat", a számukra legveszedelmesebb feudális csoporttal, az „idegenekből" álló új feudális urak rétegével, amelyet a közép-ázsiai és iráni jövevények alkottak. Ugyanekkor újabb hadjáratokat indítottak a szomszéd indiai fejedelemségek ellen. E háborúk leggyakrabban Vijayanagar ellen irányultak, minthogy ennek gazdagsága felettébb vonzotta a Bahmani-állam földesurait.

A chitori győzelmi torony
XV. század

A zsoldos sereg fenntartása és saját luxusszükségleteik kielégítése céljából a földesurak kirabolták saját parasztjaikat. Egy orosz kereskedő, Afanaszij Nyikityin, aki három évet töltött a Bahmani-államban (1469—1472), s kitűnően leírja az itteni állapotokat, a dolgozók iránti mély együttérzéssel így ír: „A föld igen sűrűn lakott. A falusi emberek azonban egészen meztelenek, a főurak pedig igen hatalmasok és fényesen öltöznek." A tönkrement parasztság a megélhetés keresése közben szétszéledt. Hasonlóan nehéz helyzetben voltak a városi iparosok is: az urak potom áron vették el tőlük munkájuk gyümölcsét. Igen sok iparos függő viszonyba került az uzsorásoktól és

a felvásárló kereskedőktől. Az urak és a kereskedők igen előnyös kereskedelmet folytattak az iparcikkekkel. Elhelyezték azokat a nagyobb indiai városok piacain, vagy eladták az Indiába érkező külföldi kereskedőknek, vagy pedig maguk is hajókat építtettek, s külföldre szállították az árut. Az ipari termékeken kívül exportáltak még Indiából rizst, festékanyagokat, különösen pedig sok fűszert, amelyet a földesurak földjáradékként kaptak.

Mohamed sah uralkodása idején (1463—1482) a mindenható vezír, a Gilánból származó Mahmud Gavan, az „idegen" urak csoportjának főnöke, meg akarta törni a „dekkaniak" erejét, s ezért megfosztotta őket jövedelmeik egy részétől. A meglevő tartományokat *(taraf*-ok) felaprózta, és az új tartományok egy részét saját híveinek adományozta, magát sem hagyva ki. Mahmud Gavan arra kényszerítette a tarafdárokat, hogy jövedelmük egy részét az ő kezében levő kincstárba fizessék be, s emellett akkora hadsereg fenntartását követelte tőlük, amilyet katonai rangjuk megkívánt. A sah a tartományi várakba helyőrségként seregének egyes részeit helyezte el. Hogy a feudális urak elégedetlenségét csökkentse, több hadjáratot indított és Vijayanagartól megszerezte Goa városát. Ez azonban nem tudta megmenteni Mahmud Gavant az urak gyűlöletétől. A sah beleegyezésével kivégezték. Az államfő ugyanis megsokallta a vezír hatalmát, és megirigyelte végtelen gazdagságát.

Mahmud Gavan halála után az ország hamarosan szétesett. A tarafdárok nem voltak hajlandók elismerni a sahot főnöküknek, és így független fejedelemségeket szerveztek. 1490—1525 között a volt Bahmani-állam területén öt önálló fejedelemség jött létre. Ezek: Ahmednagar, Berar, Bidar, Bijapur és Golkonda.

A VIJAYANAGAR ÁLLAM

Bahmani szétesésével a legnagyobb állam Dekkanban Vijayanagar lett. Még a XIV. század negyvenes éveiben Bahmanival egyidejűleg alakult meg. Eleinte kis fejedelemség volt, de már első uralkodói, I. Harihar, majd Bukk idején kiterjesztette fennhatóságát a Tungabhadra- és a Krishna-folyóktól délre elterülő vidékre. Niccolo Conti, egy itáliai ember, aki a XV. század elején Indiában járt, azt írja a vijayanagari maharadzsáról, hogy „ő a leghatalmasabb India összes uralkodói közül". Negyven év múlva ugyanezt mondja Afanaszij Nyikityin is: „Az indiai Kadam szultán pedig igen hatalmas, nagy serege van, Vijayanagarban, a hegyen székel." Vijayanagar fővárosa, amelyet több sorban húzott fal és egy félkör alakú hegy védett, sokszor látta kapui előtt Bahmani seregeit, de azok sohasem tudták bevenni.

Míg a delhi szultanátusban és a Bahmani-államban állami földtulajdon létezett, és ezért az egyes uraknak csak arra volt joguk, hogy az állami adók, járadékok egy részét megtartsák, addig Vijayanagarban bonyolultabbak voltak a földbirtokviszonyok. Itt a feltételes feudális birtokként adományozott állami földek mellett a feudális nemesség nagy és kis földtulajdona is megvolt. Ilyen földekkel rendelkeztek maguk a vijayanagari fejedelmek is. Végül pedig igen sok föld a templomok tulajdonát képezte.

Az urak között első helyen a katonai szolgáló nemesek, a *nayak*-ok álltak. Ezek a fejedelemtől jelentős földadományokat kaptak, azzal a feltétellel, hogy meghatározott mennyiségű katonát tartanak, s befizetik a kincstárba jövedelmeiknek körülbelül a felét. E feltételek teljesítése esetén a nayak teljes uralmat gyakorolt a birtokán élő lakosság felett. Ha azonban az említett feltételeket nem teljesítette, akkor az uralkodó súlyosan megbüntette a nayakot és elkobozta birtokát. A vijayanagari urak fő jövedelmi forrása, akárcsak a többi indiai államban, a termény- és részben a pénzjáradék volt. Az ország egyes vidékein azonban találunk olyan urakat is, akik saját maguk gazdálkodtak, amihez felhasználták az „érinthetetlen" kasztok embereinek munkáját, sőt saját parasztjaikat is robotra szorították. Ezek rendszerint olyan földesurak voltak, akik kókuszdiót és fűszereket termesztettek feldolgozás és eladás céljából.

Amir Hiszrav költő kéziratának egy oldala
XIII—XIV. század fordulója

A földesurak és a kizsákmányolt parasztok között állandó harc folyt. Az adók és zsarolások miatt kétségbeesett parasztok gyakran elhagyták szülőfalujukat, sőt néha egész falvak átköltöztek azoknak a földbirtokosoknak a földjeire, akik tűrhetőbb feltételeket kínáltak. Gyakran azonban fegyverrel szálltak szembe elnyomóikkal. A parasztság megnyugtatása céljából az urak leszállították a járadékot, megszüntették egyik-másik illetéket, de bizonyos idő múlva ismét fokozták az adókat. Hasonlóképpen súlyos kizsákmányolás terhe nehezedett a városi kézművesekre is.

A vijayanagari urak és kereskedők, akik megszerezték a parasztok és kézművesek munkájának gyümölcseit, kereskedtek India más részeivel és a tengerentúli országokkal. A tengerparton, elsősorban a Malabari tengerparton, számos kikötőt találunk. Ide igyekeztek a kereskedők a legkülönbözőbb árukkal. A legértékesebbek közülük az arany, az ezüst és a ló volt.

KULTÚRA

A XII—XV. században az indiai kulturális élet egyik legfontosabb jelensége az, hogy több népnél a beszélt nyelven írt irodalom fejlődött ki. A hindu szekták képviselői is ezeken a nyelveken fejtették ki tanaikat. Akadtak költők is, akik a mindennapi beszéd nyelvén írtak. A XIV. században két nagy lírai költő élt: a bengáliai Chandidas és a bihari Vidyapati. Amir Hiszrav költő vetette meg az alapját az urdu nyelvű költészetnek. A XV. században készültek a bengáliai Chaytanya Deva vallási költő Krishna és Radha tiszteletére írt énekei, s ugyanakkor rakta le az asszami nyelvű irodalmi nyelv alapját Chaytanya Deva tanítványa, Shankaradeira. Több hindi nyelven író papról és költőről is tudunk. Ezek: Ramananda, Kabir (1440—1518), Nanak (1469—1538) és a vak Surdas.

Dekkanban a XIII. században élt Jiyaneshvari költő, akit a maratha irodalom megalapítójaként tiszteltek. Ekkor írta vallási himnuszait a maratha Namdev. A XV. században született meg az

oria nyelvű irodalom. Igen szépen fejlődött ebben a korban a telugu, a kannara és a tamil nyelvű irodalom is. A XIII. században egy Tikkala nevű költő, a XI. századi Nannay munkáját folytatva, telugu nyelvre fordította a Mahabharata tizenöt részét. A XIV. században élt a telugu nép másik kiváló költője, Ierrapreggada. Telugu nyelven írt Vijayanagar uralkodója, Krishnadeva Raya és egy Jurjati nevű költő is.

A tamil nyelvű irodalom, amely már a kora középkorban kezdődött, ugrásszerűen fellendült a bhaktik szektás, antifeudális mozgalmának hatása alatt. A legkiválóbb tamil nyelvű költők Kambana, Ottokitthana és Puhalenadi voltak. Ugyancsak a bhaktik vallási reformmozgalmával állt kapcsolatban a malajali nyelven írt irodalom megszületése is. A XV. században ezen a nyelven írta költeményeit Cherusseri Namburi. India meghódítása a gaznai urak által, a delhi szultanátus létrejötte természetesen az indiai kultúra legkülönbözőbb területein éreztette hatását. Megszületett a farszi nyelvű indiai irodalom. Ezen a nyelven írta műveit a már említett nagy delhi költő, Amir Hiszrav is. A történeti krónikákat a delhi szultánok udvari történészei állították össze (Zija-ad-din Barani stb.). Ugyanebben az időben számos új brahmin törvénygyűjtemény és filozófiai értekezés is született.

Az a körülmény, hogy a delhi szultanátusban a mohamedanizmus vált államvallássá, arra vezetett, hogy Indiában új típusú épületek jelentek meg. Így nagy számban építettek kupolás, árkádos, nagy udvarokkal és minaretekkel ellátott mecseteket és mauzóleumokat, amelyekből teljesen hiányoznak az emberábrázolások. A delhi szultanátus építészeti emlékei közé tartoznak a Delhi körül található régi építmények, s a fölöttük magasan kiemelkedő „Kutb-Minar" nevű nagyszerű minaret, amelynek építését még az első szultán, Kutb-ad-din Ajbek idején kezdték meg. A mohamedán vallási építészet többi emlékei közül meg kell említenünk még a dinajpurai Atal Devamecsetet, továbbá a Manduban (Malwában) épült főmecsetet, a multáni mauzóleumokat s Dekkanban a bijapuri fejedelmek sírjait.

6. A DÉLTENGERI ORSZÁGOK

SZRIVIDZSAJA BUKÁSA ÉS A MADZSAPAHIT-BIRODALOM LÉTREJÖTTE

A legnagyobb és legerősebb déltengeri állam, Szrividzsaja hatalma a XII. században meggyengült. Elvált tőle a Szumátrán, Palembangtól északnyugatra, Djambi vidékén elterülő Malaja fejedelemség (XII. század), a következő évszázadban pedig függetlenné vált a Maláj-félsziget északi részén, a Kra-földszoros mellett elterülő Tambralinga-királyság. Szrividzsaja története szempontjából fontos változások következtek be Jáva szigetén is.

A kelet-jávai Kadiri (Kediri) államban, amely a Celebeszre és a mai Kelet-Indonézia többi szigetére vezető kereskedelmi utat ellenőrizte, a XIII. század elején új dinasztia került uralomra. E dinasztia egyik első királyának, Kertanagarának (1268—1292) sikerült állama fennhatóságát majdnem egész Jávára, sőt még a szumátrai Malaja fejedelemségre is kiterjesztenie. A jávaiak, akik Szumátra egy részén megvetették lábukat, mélyen behatoltak Szrividzsaja területére, s így a XIII. század végén e királysághoz már csak Palembang környéke tartozott. A kialakuló hatalmas jávai állam központja a mai Malangtól északra fekvő Szinghaszari volt.

Ebben az időben a mongol roham elérte a déltengeri országokat is. Dél-Kínát leigázva a mongol sereg 1257-ben benyomult Vietnamba, 1277-ben pedig Burmába. 1289-ben Kubilaj Szinghaszariba követséget küldött, amely az ország meghódolását és adót követelt. Kertanagara király azonban nem hódolt meg, sőt előzte a nagykán követeit. 1292 elején Jáva partjai mellett megjelent egy mongol hajóhad, és hadseregét partra szállította. Ez a támadás akkor történt, amikor az előző,

DÉLTENGERI ORSZÁGOK

100 0 100 200 300 km

100° Greenwichtől K-re

108°

116°

8°

0°

Egyenlítő

Kra-földszoros

KHMER

Kanton felé

Fucsou felé

ANDAMÁNI-TENGER

Calicut felé

Lamburi

Perlak

KEDAH

PERAK

Malacca

DÉL-KÍNAI-TENGER (NANHAJ)

CELEBESZ-TENGER

NIAS

TEMASZEK

RIAU-SZK.

LINGA

Dzsambi

Musi

Lebar Daun (Palembang)

MENTAWAI-SZK.

BORNEÓ (KALIMANTAN)

CELEBESZ (SULAWESI)

Makasar

Szunda-szoros

Szundakelapa

Bantam

Pakuan

JAVA-TENGER

MADURA

Madzsapahit

Surabaja

Szinghászari

BALI

BALI-T.

FLORES-TENGER

Fűszer-szigetek felé

LOMBOK

SUMBAWA

FLORES

SUMBA

Madzsapahit állam

Madzsapahit hűbéres területei

Malacca szultánátus

Más dél-malaccai szultánságok

Fontosabb kereskedelmi utak

Vidzsaja-dinasztiából származó egyik herceg megölte Kertanagarát. A meggyilkolt király veje a mongol—kínai csapatok segítségével először helyreállította családja uralmát, de azután élére állt az idegen hódítók elleni népháborúnak. A hódítók kénytelenek voltak elhagyni az országot. 1294-ben az ország fővárosává Madzsapahitot tették (a mai Szurabaja közelében), amelyről később az egész jávai államot elnevezték.

Ennek az államnak a növekedése és megerősödése Gadzsah Mada nevéhez fűződik. 1331-ben foglalta el a főminiszteri állást, és 1364-ig ténylegesen ő irányította az országot. Ennek az államnak a saját kultúráját indiai, kínai és arab kulturális elemek gazdagították. A XIV. század közepétől kezdve területe egyre növekedett. Hajám Vuruk király idejében (1350—1389) fennhatósága kiterjedt a későbbi Indonézia szigeteinek nagy részére, majdnem egész Szumátrára, a Maláj-félsziget fejedelemségeire, sőt Borneó déli és nyugati partvidékére is. Szrividzsaja, a déli tengerek e régi és hatalmas állama, 1365-ben elvesztette önálló állami létét. Területe a Madzsapahit-birodalom fennhatósága alá került. A történészek ebben a birodalomban látják a mai Indonézia kezdeteit.

HARC A KERESKEDELMI UTAK BIRTOKÁÉRT. A MALAKKAI SZULTANÁTUS KIALAKULÁSA

A Madzsapahit-birodalom további fejlődését azonban megakadályozta a XIV. század közepén kialakuló délkelet-ázsiai általános helyzet. Sziám 1350-től kezdve egyre erősebbé vált, s lassanként Indokína leghatalmasabb államává lett. A hajózás fejlődése, valamint a Nyugat és a Kelet közti kereskedelem állandó növekedése a déli tengeren keresztül megnövelte a Malakkai-szoros közelében fekvő államok jelentőségét. Sziám egymás után befolyása alá vonta a Maláj-félsziget kis fejedelemségeit, amelyek tőle délre feküdtek, s a jávai állam befolyási övezetéhez tartoztak.

Ezek közül a legnagyobb jelentősége Temaszeknek volt. A XIV. század elején még Szrividzsajához tartozott, de a század közepén megindult a harc Sziám és Jáva között ezért a területért, amely a Malakkai-szorosból a Dél-Kínai- és a Jávai-tenger felé vezető utat ellenőrizte. 1360-ban a Maláj-félsziget egész déli része Sziám fennhatósága alá került. A XIV. század hatvanas éveinek elején, amikor a valaha oly hatalmas Szrividzsaja utolsó maradványa, Palembang is elbukott, a lakosság egy része Parameszvara herceggel az élén átköltözött a Maláj-félszigetre, és 1365-ben rövid időre elfoglalta Temaszeket. 1376-ban újabb szumátrai jövevények hatoltak be Temaszekbe. 1381-ben azonban a sziámiak kiszorították őket innen észak felé, a Muar-folyó vidékére. A palembangi jövevények másik része viszont Malakka körzetében telepedett le. Később a két csoport egyesült, s létrehozták országukat, élén Parameszvara herceggel.

A XV. század első negyedében gyorsan növekedett Malakka, a nagy kereskedelmi út egyik kikötőjének jelentősége. Az indiai, arab és perzsa kereskedők, akik Indokína keleti partvidékének kikötői felé, majd innen Délkelet-Kínába tartottak, nem mindig merték felhasználni a Malakkai-szorost, a kalózok működési területét. Ezek a kereskedők Szumátra északnyugati kikötőiből Indokína keleti partjaira a Szunda-szoroson keresztül utaztak, azaz megkerülték egész Szumátrát. Ez az út azonban sokkal hosszabb, s a hajózási viszonyokat tekintve sokkal veszélyesebb volt, mint a Malakkai-szoroson való utazás. Ezért a fejlődő kereskedelemnek érdekében állt, hogy megszüntessék ezen az útszakaszon a közlekedés akadályait. Malakka egyrészt kitűnő átrakodóhelynek és kikötőnek mutatkozott, másrészt pedig a kalózok elleni harc központja lehetett. A kereskedők érdekei ebben az esetben egybeestek a malakkai uralkodókéval, mindkettőnek erős államhatalomra volt szüksége. Az újonnan keletkezett állam megerősítését szolgálta uralkodójának politikája. Parameszvara felvette az izlámot. Ez a körülmény biztosította számára a többségükben mohamedán kereskedők támogatását, s politikai közeledésre vezetett Pedir, Paszan és Perlak északnyugat-szumátrai fejedelemségekhez, amelyek a Malakkai-szorosba való bejáratot ellenőrizték. Itt az izlám

már a XIII. század végétől kezdve elterjedt. Így tehát a tengerszoros mindkét oldalán mohamedán fejedelemségek jöttek létre, vagyis a lehető legkedvezőbb feltételek alakultak ki a muzulmán kereskedők számára. E fejedelemségekben, majd az ő közvetítésükkel Indonézia többi részén is elterjedt a mohamedán kultúra. S ez a kultúra nemcsak Gujaratban, India azon részén volt található, ahol ebben az időben a mohamedanizmus megszilárdult, hanem az arab országokban is.

Parameszvara az új vallásra való áttérés után felvette az Iszkander sah nevet. 1424-ben halt meg. Muzaffar sah pedig, aki 1445-ben került hatalomra, felvette Malakka szultánja címét. Az izlám alatta, valamint utódja, Manszur sah idején Malakkából átterjedt Szumátra keleti részére, majd innen Jáva északi partjaira s tovább a Molukki-szigetekre. Ebben az időben megnövekedett a Malakkai szultanátus politikai befolyása is. Így tehát Sziám és Jáva mellett, amelyek a nyugat—keleti kereskedelem útja mentén fekvő területek feletti uralomra törekedtek, nagy vetélytárs jelentkezett a Malakkai szultanátusban.

1445-ben és 1456-ban a sziámiak megtámadták Malakkát, de visszaverték őket. 1460-ban viszont már a malakkai uralkodó nyomult észak felé, és uralma alá vonta a Malakkai-félsziget északi részén elterülő Perak, Kedah és Patani fejedelemségeket. A XV. század második felében a malakkai szultán elfoglalta a félsziget déli csúcsát, Temaszeket is, a későbbi Szingapur vidékét. Ugyancsak elfoglalta a szoros kijáratánál fekvő Riouw- és Lingga-szigeteket is. Minthogy korábban e szigetek voltak a kalózok támaszpontjai, most viszonylag kedvező körülmények keletkeztek a Malakkai-szoroson való hajózáshoz. A Malakkai szultanátus hatalma azonban nem volt szilárd. A vazallus fejedelmekkel való harcok szinte állandóan folytak. Harcoltak az áruexport kulcspozícióiért és a kalózok támaszpontjainak és hajórajainak elpusztításáért. Így pl. a Malakkai-félsziget északi részén levő Perak és Kedah fejedelemségek megszerzése biztosította az ólomexportot. A szumátrai Kampar és Indragiri fejedelemségek birtoka viszont az aranykivitelt tette lehetővé, s végül Riouw- és Lingga-szigetek a zavartalan hajózást biztosították azon a vidéken. A XV. század végén a nagy tengeri kereskedelmi út feletti ellenőrzés e vidéken a Malakkai szultanátus kezébe került. Malakka kikötője a nemzetközi kereskedelem egyik legnagyobb központjává vált. A Madzsapahit-birodalom pedig jelentős területveszteségeket szenvedett, elvesztette régebbi jelentőségét, sőt 1520-ban széthullott.

XXXVII. FEJEZET

A DZSINGISZIDÁK ÉS UTÓDAIK ÁLLAMAI KÖZÉP-ÁZSIÁBAN, TRANSZKAUKÁZIÁBAN, IRÁNBAN. E TERÜLETEK NÉPI FELSZABADÍTÓ MOZGALMAI (XIII—XV. SZÁZAD)

Közép-Ázsiában, Iránban és Transzkaukáziában a mongol uralmat egyrészt a feudális kizsákmányolás további növekedése, másrészt pedig az idegen hódítók önkénye és elnyomása ellen irányuló népi felszabadító mozgalmak kifejlődése jellemzi.

1. A MONGOL KÁNOK URALMA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. E TERÜLET NÉPEINEK HARCA A MONGOL HÓDÍTÓK ELLEN

KÖZÉP-ÁZSIA MEGHÓDÍTÁSA A MONGOLOK ÁLTAL

A horezmi állam a XIII. század elején uralma alatt egyesítette Közép-Ázsiát, Iránt és Afganisztánt. Dzsingisz kán győzelmeit nagyrészt e nagy állam belső gyengesége okozta. A feudális főnemesség egyes csoportjai közt folyó harc, valamint a feudális széttagolódás akadályozta a védelem megszervezését. A horezm-sah nem bízott vazallusaiban, félt összehívni csapataikat. A vazallusok egymás ellen és a központi kormányzat ellen harcoltak. Valamennyien féltek a népi tömegek aktivitásától, ezért nem fegyverezték fel őket a külellenség elleni harcra. Ennek ellenére, amint az kitűnik Ibn al-Aszir arab krónikás és más XIII. századi és XIV. század eleji perzsa nyelven író szerzők, Dzsuvejni és Rasid-ad-din műveiből, Közép-Ázsiában éppen úgy, mint Iránban és a transzkaukáziai országokban, Dzsingisz kán seregeivel szemben a legaktívabb ellenállást a népi tömegek, elsősorban a céhekbe szervezett kézművesek és a városi szegénység tanúsították. A hódítók igen kemény ellenállásba ütköztek, mivel azonban a helyi urak vagy passzivitást tanúsítottak, vagy egyenes áruláshoz folyamodtak, a mongolok egymás után és egyenként leverték az egymástól elszigetelt ellenállási fészkeket.

Dzsingisz kán először követséget küldött Mohamed horezm-sahhoz (1200—1220), s követei és kereskedői által a lehető legtöbb információt akarta beszerezni az ellenfél erejéről. Később, amikor Dzsingisz kán megkezdte a hadműveleteket (1219), ürügyül azt használta fel, hogy a Szir-Darja mentén fekvő Otrar városában kiraboltak egy Mongóliából érkező kereskedő-karaván. A horezm-sah, mivel félt egyesíteni vazallusai seregét, egyes megerősített városok mellett helyezte el őket, azaz passzív védekezésre kárhoztatta valamennyit. A mongol hadsereg Dzsingisz parancsnoksága alatt bevette Otrart, majd a sztyeppén keresztül Buhara felé vette útját.

A mongol hadsereg gyors mozgása lehetetlenné tette az ütközethez szükséges intézkedések

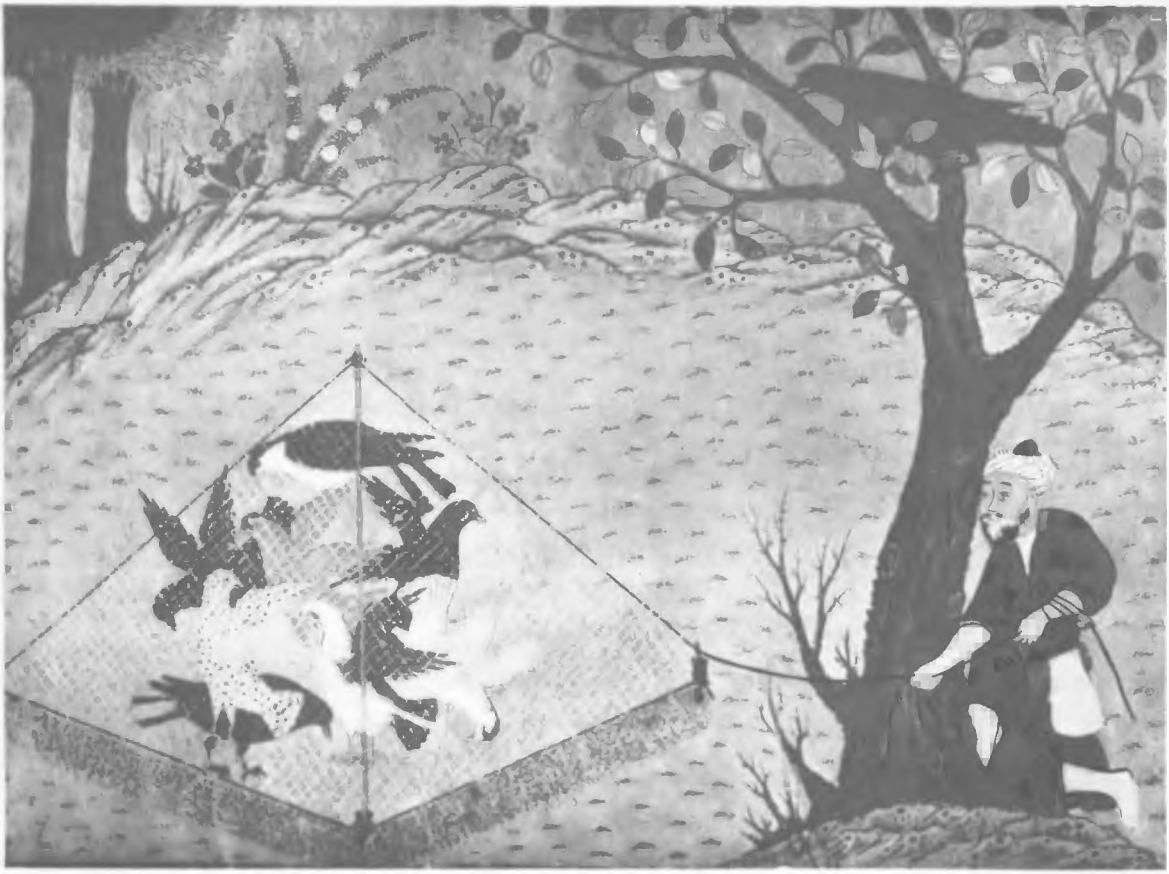

Madarász
Herati iskola miniatúrája. XV. század

végrehajtását. A nagybirtokosok, a kereskedők és a mohamedán főpapság, féltve gazdagságukat és nem bízva a néptömegekben, áruláshoz folyamodtak. Ennek következtében 1220 elején a mongolok elfoglalták Buharát, Szamarkandot és Zarafsan völgyének többi városát. Számottevő ellenállással találkoztak Dzsendben, különösen Hodzsentben, ahol nagyon kitüntette magát a város védője, Timur-Melik, azon kisszámú hadvezér egyike, aki nagy aktivitást és jelentős hadvezéri képességet tanúsított. Mohamed horezm-sah megijedve Dzsingisz sikereitől, Iránba menekült új sereg toborzásának ürügyével. Itt azonban elrejtőzött a Kaszpi-tenger egyik szigetén, ahol 1220 végén meghalt. Mervet és Urgencset hosszú és hősies védekezésük után a mongolok bevették és lerombolták. 1221-ben egész Közép-Ázsiát elfoglalták a mongol hódítók.

Közép-Ázsia meghódításának katasztrofális következményei voltak. Lerombolták a nagyszerű öntözőberendezéseket a Mervi-oázisban, Horezmben és más vidékeken. Urgencs, Merv, Termez és más városok romokban hevertek. Ögödej nagykán Csagatáj ulusz-kán beleegyezésével Maverannahr földművelő területeinek igazgatásával Mahmud Jalavacsot bízta meg. Ez az ember Dzsingisz kán szolgálatában álló gazdag horezmi kereskedő volt, s főszerepet játszott annak idején abban a követségben, amelyet Dzsingisz küldött Mohamed horezm-sahhoz. Mahmud Jalavacs feudális főurakká vált utódai igazgatták Maverannahr földműves területeit egészen 1311-ig. Politikájukban a megmaradt helyi feudális nemességre, a mohamedán papságra, valamint a gazdag kereskedőkre támaszkodtak. Mindezek gyorsan megbékültek a mongol uralommal. Csagatáj kán és utódai a

XIV. század elejéig az uralmuk alatt álló törzsekkel a Hétfolyóközben éltek, megőrizve nomád életmódjukat. A nomádok uralma pusztítólag hatott a Hétfolyóköz gazdasági és kulturális életére. A XIII. század folyamán itt szinte teljesen eltűntek a földművelésre alkalmas oázisok, valamint a városok, és az egész ország pusztává változott.

A hódítók a feudális kizsákmányolás kegyetlen formáit alkalmazták a leigázott helyi földművesekkel szemben. A városokban megmaradt parasztokat és kézműveseket hatalmas adókkal és mindenféle kötelezettségekkel sújtották. A kézművesek egy részét családjukkal együtt rabszolgává tették. Ezek éhbérért kincstári műhelyekben dolgoztak, naponta csak kenyeret és hetenként háromszor egy kis húst kaptak.

A Hadzsi Ahmed Jaszavi-mecset ezüst gyertyatartója
Turkesztán. 1397

MAHMUD TARABI FELKELÉSE

A Buharai-oázis parasztjainak és kézműveseinek elviselhetetlen helyzete felkelésre vezetett. 1238-ban felkelés tört ki a mongol nemesség és az őket támogató helyi urak ellen, elsősorban pedig a buharai szadr, a leggazdagabb egyházi úr ellen, aki mind a mongol hódítás előtt, mind utána kezében tartotta Buharában az egyházi és világi hatalmat. A felkelés vallási színezetet öltött. A felkelők élére a Buhara közelében fekvő Tarab községben élő kézműves, egy Mahmud nevű szitakötő mester állt, akit a környék mohamedán lakossága mint „szentet" tisztelt. Amikor a mongol emírek (nojanok) tudomást szereztek Mahmud Tarabi sikereiről, csellel Buharába hívatták, hogy megöljék. Mahmud Buharába érkezése azonban jelt adott a népi felkelés kitörésére. A lázadók a buharai szadrt megfosztották trónjától, majd elűzték, aztán Mahmud Tarabit kiáltották ki szultánnak és kalifának. A mongol urak elmenekültek. Az egyházi és világi hatalmat kezében egyesítő Mahmud Tarabi több kemény intézkedést foganatosított a helyi nemesség ellen. A mongol urak azonban hamarosan hadsereg kíséretében tértek vissza Buharába. Ekkor a városkörnyéki falvak parasztjai csatlakoztak a felkelőkhöz, és szétverték a mongol sereget. Mahmud Tarabi azonban elesett az ütközetben. Amikor azután újabb csatára került sor a mongol sereggel, a felkelők, mintegy 20 000 embert hagyva a csatatéren, vereséget szenvedtek. A győztesek Csagatáj kán parancsára nagy kegyetlenkedések között leszámoltak a felkelőkkel és feldúlták a Buharai-oázist.

A Csagatáj-nemzetségből származó mongol kánok a XIV. század elején a Hétfolyóközből átköltöztek a Kaska-darja-folyó völgyébe, Karsi városába, s átvették a közvetlen hatalmat Maverannahrban. A helyi nemességhez közeledve erős központi hatalmat akartak kiépíteni. Minthogy az adóösszegek rendszeres behajtása nélkül erős káni hatalom nem állhatott fenn, Kebek kán bizonyos reformokat hozott, amelyekhez a Hülegida-uluszban Gazan kán által végrehajtott reformokat vette mintaképül.[1] A következő kánok felvették a mohamedán vallást. A Csagatáj-kánok e politikai iránya igen nagy ellenállással találkozott a mongol nomád nemesség nagyobbik felének részéről. Ezek ragaszkodtak a régi szabályokhoz és a nomád élethez, nem akartak közeledni a helyi urakhoz. A parasztok és a meghódított területek városi kézművesei korlátlan kizsákmányolására törekedtek. Kebek kán politikájának folytatója, Kazan kán, elesett a lázadó nomád nemesség elleni csatában (1347), és így ennek vezére, Kązagan emír lett Közép-Ázsia tényleges urává. Csagatáj egyik utódát ültette a trónra, s ennek nevében kormányzott. Még ezeket az eseményeket megelőzően a Hétfolyóköz és Kelet-Turkesztán, ahol a mongol nomád hagyományok erősebbek voltak, mint másutt, Mogulisztán néven külön kánsággá alakult. Az után, hogy a Csagatáj-ulusz két kánságra, Maverannahrra és Mogulisztánra vált szét, állandó háborúk dúltak e két állam között.

Timur vadászaton
Mir Mohamed indiai festő műve

A XIV. század hatvanas éveiben a maverannahri nomád urak közül két emír támasztott igényt a hatalomra. Ezek Balh és Szamarkand ura, Huszein, valamint Timur voltak. Ez utóbbi az eltörökösödött barlasz mongol törzsből származott. Timur 1336-ban született, s egy közepes vagyonú bég fia volt. Igen nagy szervező és hadvezéri készségekkel rendelkezett. A fiatal, becsvágyó, akaraterős, de elvtelen Timur bármily áron kezébe akarta keríteni a hatalmat. Szövetséget kötött Huszeinnel, s feleségül vette nővérét. Egy időben Timur a mogulisztáni kánt szolgálta, aki akkoriban elfoglalta Maverannahrt. Később azonban kegyvesztett lett, s embereivel együtt kénytelen volt az Amu-Darja mögé menekülni. Négy éven át Timur a vándorló rablólovag életét élte, rablóhadjáratokat indított

[1] Gazan kán reformjait lásd e fejezet Iránról szóló részében.

a szomszédok ellen. Egy alkalommal Szisztánban Timur megsebesült a jobb lábán, s utána sánta maradt. Erről kapta a Timur Lenk nevet (tadzsikul „Sánta Timur" vagy „Sánta Vas" — mivel a „Timur" szó törökül „vasat" jelent). Európai nyelveken Timur Lenket Tamerlánnak mondták.

Amikor a mogulisztáni hadakat kiűzték Maverannahrból, Timur hazatért. Hogy visszaverjék a mogulisztániak újabb betöréseit, Maverannahrban feudális hadsereget állítottak fel, amelynek élén Huszein és Timur emírek álltak. Ezt a sereget azonban Taskent közelében szétverték és megfutamították a mogulisztáni hadak (1365), amelyek ezután Szamarkand ellen indultak.

A SZAMARKANDI SZERBEDÁROK FELKELÉSE. TIMUR ÁLLAMÁNAK KIALAKULÁSA

Szamarkand a XIV. században már kiheverte azt a csapást, amelyet Dzsingisz kán mért rá, és Maverannahr legnagyobb kereskedelmi és ipari központjává vált. Az itteni urak 1365. évi veresége után Szamarkandot sorsára hagyták. A városnak nem voltak kőfalai, mert a közép-ázsiai nomád kánok a polgárok felkelésétől tartva, nem engedélyezték a városok megerősítését. Ennek következtében úgy látszott, hogy Szamarkand a mogulisztáni seregek könnyű zsákmányává válik.

A szamarkandi kézművesek között ebben az időben igen sok ún. *szerbedár* volt, a mongol elnyomatás ellenfelei.[2] A szerbedárok élén az egyik medresze fiatal tanulója, Maulana-záde, továbbá a gyapotfésülők céhének atyamestere, Abu Bekr, valamint Hurdak Buhari „íjász" állt. A főmecsetben tartott népgyűlésen a szerbedárok vezetői megbélyegezték a helyi urak gyávaságát és alávalóságát, s elhatározták, hogy magukra vállalják Szamarkand védelmét abban az esetben, ha a város igazgatását rájuk bízzák. A nép megadta a felhatalmazást, a szerbedárok pedig felfegyverezték a polgárokat, elbarikádozták a szűk utcákat, s csupán a város főutcáját hagyták szabadon. A mogulisztáni lovasok ezen keresztül behatoltak a városba, és így csapdába estek. A falakról és a mellékutcákból nyilakkal, kövekkel árasztották el őket Az utcai harcban járatlan nomádok kétezer főnyi veszteséget szenvedtek, pánik tört ki köztük, és vad futásban kerestek menedéket.

A szerbedárok hatalma kiterjedt Szamarkand egész körzetére. A források csupán néhány célzást tartalmaznak a szamarkandi szerbedárok által foganatosított társadalmi intézkedésekről. Mindössze annyit tudunk, hogy meg akarták szüntetni a mongol hódítók által kivetett és a mohamedán joggal (*seriát*) ellenkező adókat. A népi tömegekre támaszkodtak, és ellenséges álláspontot foglaltak el a nemesekkel és a gazdagokkal szemben. 1366 tavaszán Huszein és Timur emírek csapataikkal Szamarkand alá vonultak. Ellenséges szándékaikat titkolták, megüzenték a szerbedároknak, hogy tisztelik őket, mert megvédték a várost a mogulisztániak ellen, és helyeslik intézkedéseiket. A szerbedárok mindezt elhitték, és sokan közülük az emírek szállására mentek, de ott hitszegően elfogták, s csaknem egy szálig kivégezték őket.

A szerbedárok felkelésének leverése után Huszein és Timur emírek maradtak az egyedüliek, akik a Maverannahr feletti főhatalomra igényt tartottak, de az országot megosztani nem akarták. Ezért 1370-ben a két emír között nyílt összeütközésre került sor. Huszein vereséget szenvedett, Timur fogságába esett, aki kivégeztette. Maverannahr nomád és megtelepedett urai, megijedve a szerbedárok mozgalmától (az iráni szerbedárok ebben az időben Horaszán felét tartották kezükben), erős központi hatalom megteremtésére törekedtek a népmozgalom elleni harc céljából, és ezért támogatták Timurt. Mivel azonban ő nem Dzsingisz kán nemzetségéből származott, nem lehetett kán. Ezért megelégedett a „nagy emír" címmel, és a Csagatáj nemzetségéből származó általa trónra ültetett árnyékkán nevében igazgatta az országot (1370—1405).

[2] A szerbedárok népi felszabadító mozgalma a XIV. század harmincas éveiben kezdődött Horaszánban, és innen terjedt át Közép-Ázsiára. — Lásd e fejezet Iránról szóló részét.

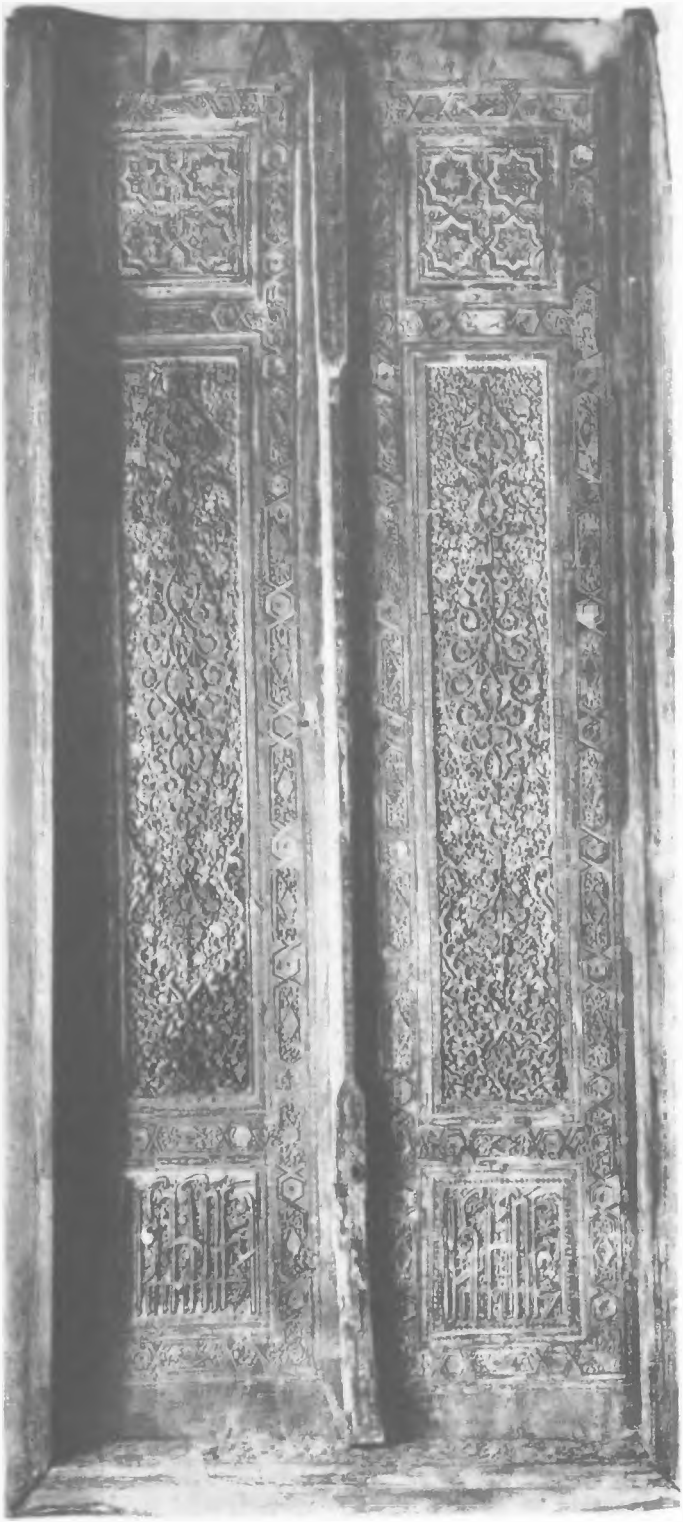

A Gur-i Emir-mauzóleum faragott faajtaja
Szamarkand. XV. század eleje

TIMUR HADJÁRATAI ÉS BELPOLITIKÁJA

Hogy megszilárdítsa hatalmát, s visszatartsa Maverannahr urait, főleg a nomád nemességet a lázadásoktól és az egymás elleni harcoktól, Timur nagy hódító hadjáratokba kezdett. Uralkodásának első éveit egész Közép-Ázsia megszerzésére fordította. A gazdag Horezm, amely nem sokkal azelőtt önálló állammá alakult, csak öt hadjárat után, amelyek teljesen elpusztították Urgencset, 1388-ban került uralma alá. Ezután Timur szétverte Mogulisztán seregét.

Timur ugyancsak hosszú és elkeseredett harcot vívott az Arany Hordával. Három nagy hadjárat(1389, 1391, 1395) után ezt az államot is megsemmisítette. Az utolsó hadjárat idején feldúlta és kirabolta Oroszország déli részét. Mogulisztán és az Arany Horda területét azonban nem tudta szilárdan birtokaihoz csatolni, s megértette, hogy e széles pusztaságokat igen nehéz egy központból irányítani. Ezért Timur meg akarta semmisíteni és alá akarta ásni az Arany Horda katonai erejét, legfejlettebb vidékeinek (Volga-vidék, Krím) gazdasági életét, elsősorban átmenő kereskedelmét. E célból teljesen elpusztította a nagyobb városokat, Szaraj-Berkét, Asztrahanyt, Azovot stb. E városok, valamint Urgencs tönkretétele arra vezetett, hogy ezután csaknem három évtizeden keresztül a Földközitenger vidékéről az Ázsiába irányuló kereskedelem a Timur közvetlen uralma alatt álló Iránon, Buharán és Szamarkandon keresztül vezető karavánutakon bonyolódott le.

1380-tól kezdve Timur rendszeres hadjáratokat indított Irán, majd Azerbajdzsán, Örményország, Grúzia, Irak, Szíria és Kisázsia meghódítására.

Az 1404-ig tartó hadjáratok kitartó ellenállásra találtak ezekben az országokban, s ezért nagy pusztításokkal s Dzsingisz idejére emlékeztető kegyetlenkedésekkel jártak. A meghódított területeket Timur kirabolta, s az így szerzett kincsek egy részét a közép-ázsiai feudális nemességnek adta, másrészt viszont kényszermunkával csatornákat és városokat építtetett. Szamarkandba és Maverannahr más városaiba más országokból elhurcolt kézművesek, művészek és tudósok tízezreit telepítette át. Clavijo kasztíliai követ meglátogatta Szamarkandban Timur udvarát 1404-ben. Elbeszélése szerint csupán ebben a városban 150 000 idegenből ide telepített kézműves és kereskedő élt családjával. A legnagyobb hadizsákmányra Timur seregei az indiai hadjáratban (1398) tettek szert.

A XV. század elején feszült helyzet alakult ki Timur és a Ming-birodalom között. 1404—1405 telén Timur parancsára a Szir-Darja mellett fekvő Otrar városában hatalmas sereg gyülekezett Kína megtámadására. A háborúra ürügyként Timur a közép-ázsiai kereskedők kifosztását és a mohamedánok kínai üldözését hozta fel. A hadi készülődéseket azonban megszakította Timur halála (1405 február) s az államában ezután kirobbanó belvillongások.

Fogadás Timurnál
Középkori kézirat miniatúrája

Timur a nomád és megtelepedett nemességnek az érdekeit szolgálta. Fergána kivételével egész Közép-Ázsiát közvetlen uralma alatt tartotta, országának többi részeit azonban szétosztotta családja, valamint a katonai és egyházi nemesség tagjai között. Timurnak rövidesen meg is kellett küzdenie a részükről mutatkozó szeparatisztikus törekvésekkel.

A feudális földbirtoklás uralkodó formája Timur idejében a *szojurgal* lett. A szojurgal (mongolul „adomány") különböző nagyságú öröklődő földadomány volt. Birtokosának katonai szolgálatot kellett teljesítenie az uralkodó javára, és meghatározott számú lovas katonát kellett kiállítania. A szojurgal birtokosa az adózási immunitáson kívül megkapta a teljes igazságszolgáltatási és közigazgatási immunitást is. A központi állami hivatalok tisztviselői a szojurgal területére nem léphettek be. Az adórendszer Timur idejében megmaradt régi formájában.

Uralkodása idején a feudális hadseregben reformokat vezettek be. Serege nem csupán nomádokból állt, hanem kiválasztották a megfelelő földműveseket is. Tehát a hadseregben a mongolok mellett megtaláljuk a közép-ázsiai törököket és a tadzsikokat is. A hadsereget két részre osztották. Az egyik rész hadjáratba indult, a másik a hátországot védelmezte. Timur seregei a számszerij, az olajszóró, kővető és faltörő gépek mellett először alkalmazták Keleten a lőfegyvert.

Ulughbek csillagvizsgálójának szextánsa Szamarkandban
XV. század

Timur, rendszerint kényszermunka segítségével, dicsőségének hirdetése céljából pompás épületeket emeltetett, s e munkába bevonta a legjobb építészeket, művészeket és mestereket. Nagy munkák folytak Szamarkand rendezése és átépítése céljából. De sem a fényes épületek, sem a maverannahri ipar és kereskedelem mesterséges felvirágoztatása, sem a nagyméretű öntözési munkálatok nem mentik Timur tetteit: gazdag és kulturált országok elpusztítását, a városok kirablását és a kézművesek fogságba hurcolását. Timur uralkodása kedvezőtlenül hatott a közép-ázsiai népek életére is, mert átmeneti sikereit Maverannahrban a jogtalanság meghonosításával érte el, a meghódított országokra pedig pusztulást hozott.

MAVERANNAHR A XV. SZÁZADBAN

Timur halála után a meghódított területek egy része nyomban elszakadt a birodalomtól. Fia és utóda, Sahruh szultán (1405—1447) hatalma alatt Közép-Ázsia, Afganisztán és Irán maradt meg. Timur utódai megszüntették a Dzsingisz kán nemzetségéből választott árnyékuralkodók rendszerét, s maguk vették fel a szultáni címet. Sahruh szultán a fővárost Heratba helyezte át, Maverannahrot pedig részfejedelemségként Ulughbeknek, legidősebb fiának adta. Ez 1409-től 1447-ig uralkodott, majd atyja halála után az egész Timur-féle birodalom szultánja lett (1447—1449). Ulughbek nemcsak államférfiúi tevékenysége miatt vált híressé, hanem azért is, mert az ő idejében Szamarkand jelentős tudományos és kulturális központtá vált.

Ulughbek ellenséges álláspontot foglalt el a mohamedán miszticizmussal (szufizmus), valamint a dervisrendekkel szemben. Ezért magára vonta az utóbbiak gyűlöletét, és Ulughbek fia, Abd al-Latif, segítségükkel államcsínyt hajtott végre: megfosztotta atyját trónjától, majd bérgyilkosokkal megölette (1449). Abu Szaid szultán idejében (1452—1469) megerősödött a dervisek sejkjeinek befolyása. Ezek közül a legnagyobb szerepet Hodzsa Ahrar nagy egyházi földbirtokos, a naksbendi dervis rend főnöke játszotta. Abu Szaid halála után Timur birodalma két szultanátusra oszlott, s ezek élén a család két ágának képviselői álltak. Az egyik szultanátus Horaszánban és Afganisztánban, a másik pedig Maverannahrban állt fenn. Maverannahr utolsó Timur-nemzetségbeli szultánjai idején Hodzsa Ahrar befolyása és az egyházi reakció jelentősen megerősödött.

AZ ÜZBÉG ÉS A KAZAH KÁNSÁGOK MEGALAKULÁSA. AZ ÜZBÉGEK MEGSEMMISÍTIK A TIMURIDÁK ÁLLAMÁT

Az Arany Horda határain belül már a XIII. században több ulusz alakult ki. A Volga-vidéken találjuk a Kék Hordát, míg a mai Kazahsztán nyugati részein a Fehér Horda, az északi részeken, a Tobol- és az Irtis-folyók mentén pedig Sejban ulusza nomadizált. Ezeknek az uluszoknak az élén

Dzsingisz kán unokájának, Batunak a leszármazottai, Orda és Sejban állottak. A XIV. századtól kezdve a Fehér Horda és Sejban uluszának török nomád törzseit közös névvel üzbégnek kezdték nevezni.[3] A XV. század elején Sejban ulusza és a Fehér Horda egyesült az üzbég kánságban, amelynek élén Sejban utódai álltak. A nomád üzbégek politikai és katonai hatalma Abulhajr kán (1428—1468) idején élte virágkorát.

Az üzbég kánság társadalmi szervezete kora feudális jellegű volt. A feudális kötelezettségeket patriarchális szokások köntösébe burkolták. A törzsek ágakra és nemzetségekre oszlottak, s ezek élén a feudalizálódó törzsi nemesség tagjai, a bijek álltak. Ezek fölött találjuk a nemesség másik csoportját, a szultánokat, királyfiakat, Dzsingisz kán utódait. A sztyeppei szokás szerint a kánnak minden egyes szultán számára részfejedelemségként (jurt) át kellett adnia valamelyik törzset téli és nyári legelőkkel. Az állandó belső harcok következtében az üzbég kánság nem vált szilárd képződménnyé.

Abulhajr kán idejében az egyszerű nomád pásztorok kötelezettségei növekedni kezdtek. Két szultán, Dzsanibek és Girej, élére állva az Abulhajr kánnal ellenséges viszonyban élő nomád urak csoportjának, saját céljaikra használták fel az egyszerű nomád pásztorok tömegeit. Maguk mellé állítottak több törzset, s elköltöztek a Talasz- és a Csu-folyók vidékére. Itt, a Hétfolyóközben, 1465 körül Girej vezetésével létrejött egy önálló kánság, amelyet kazah kánságnak neveztek. Az új alakulat nomád törzseit kazahoknak kezdték hívni.

Aliser Navoi
1500 körül készült portré

Abulhajr kán halála után az üzbég állam ideiglenesen részekre bomlott. Az egyik ilyen rész főnöke, Mohamed Sejbani kán, egy ügyes hadvezér és tapasztalt politikus, hosszú harcok után saját uralma alatt egyesítette valamennyi üzbég törzset. Ezután pedig kihasználva a feudális belharcokat s a Timuridák állama kizsákmányolt népi tömegeinek elégedetlenségét, Sejbani kán benyomult Maverannahrba. 1499—1500-ban elfoglalta Buharát és Szamarkandot, majd a következő években teljesen kiűzte a Timuridákat e területről. Így alakult meg ezen a területen a Sejbanidák üzbég állama. Ide vonultak a Szir-Darja síkságán nomadizáló összes üzbégek, és helyüket elfoglalták a kazahok.

Kezdetben az *üzbég* és a *kazah* terminusok csupán a két külön kánság alattvalóit jelölték. A XVI. században azonban a nomád üzbégek összeolvadtak a Maverannahrban már korábban kialakult török néppel (feltételesen ezt a szovjet tudomány óüzbégnek nevezi), és átvitték rá saját üzbég nevüket. A kazah törzsek viszont összeolvadtak azokkal a török törzsekkel, amelyek az i. sz. első századokban s különösen a VI—VII. században, a türk kaganátus idején, áttelepedtek a Hétfolyóközbe. Keveredtek Mogulisztán eltörökösödött mongol törzseivel is. Így jött létre a XVI. században a kazah nép.

[3] A név magyarázata bizonytalan.

Közép-Ázsia népeinek építészete és képzőművészete a XIV—XV. század folyamán nagyszerű alkotásokat hozott létre. A kor építményeit a monumentális formák, elsősorban a magas portálok és kupolák, valamint a gondos díszítés jellemzi. A XIV. századból származnak a régi Urgencs emlékei: egy 60 méter magas minaret, továbbá Nadzsm-ad-din Kubr és Szultán Ali mauzóleumai, valamint Türabek-hanim nagyszerű mauzóleuma, a közép-ázsiai építészet egyik műremeke. Kívülről tizenkét sarkú, belülről pedig hatsarkú prizma alakja van; a széleken csúcsíves fülkék helyezkednek el sorjában. Az épület kupoláját belülről meglepő művészi tökélyű mozaikkal díszített mennyezet borítja.

Timur idejében Szamarkandban a mauzóleumok egész sora épült a Sah-i Zindának nevezett építészeti együttesben, amelyben nagyszerű mozaikkompozíciókat találunk. Ekkor épült a Bibi-hanim nevű főmecset magas portáljaival s kék kupolájával, ekkor készült a Timuridák temetkezőhelye, a Gur-i Emir-mecset. Kese városában ez idő tájt emelték az Ak Szaraj nevű palotát, Turkesztán városában pedig a Hadzsi Ahmed Jaszavi nevű nagy mecsetet. Ezeknek az épületeknek a kupoláit és homlokzatait különféle mázas lemezekből készült mozaiklapok díszítik. Minden egyes épület tökéletes mesterségbeli tudásról és művészi készségről tanúskodik.

A szamarkandi Gur-i Emir-mauzóleum kupolája
XIV—XV. század fordulója

A XV. századi építészeti emlékek közül ki kell emelnünk a buharai Szeif-ad-din Baharzi sejk mecsetmauzóleumát és a buharai és szamarkandi — építészeti formáit, mozaikjait tekintve egyaránt csodás — Ulughbek-medreszét gazdagon díszített portáljával. Meg kell említenünk a mai Ashabad közelében levő anaui mecsetet, valamint a szamarkandi Israt kán mauzóleumot. A XIV—XV. századi iparművészetet ugyancsak nagy mesterségbeli tudás és sajátos stílus jellemzi. Igen szép kerámiai készítmények, fa- és márványfaragások maradtak ránk. Ugyancsak magas művészi szinten állt a könyvdíszítés művészete is.

A XV. század első felében, Ulughbek uralkodása alatt, a kulturális élet Szamarkandban a régi, közép-ázsiai kultúra alapján fejlődött tovább. Ulughbek medreszéjében nemcsak teológiát és jogot, hanem természettudományokat is tanítottak. Épült egyebek közt egy nagy obszervatórium grandiózus (55 méter magas) szextánssal. Ennek egy része napjainkig megmaradt. A medreszében az Ulugh-

SZAMARKANDI MÁZAS CSEMPE
XIV. század. Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma

bek által meghívott legnagyobb csillagászok tartottak előadásokat. Köztük találjuk „korának Platónját", Kazi-zade Rumit, Gijasz-ad-din Dzsemsidet és Ali Kuscsit. Maga Ulughbek is kiváló asztronómus volt. Obszervatóriumában sok éven keresztül dolgozott a „gurgánai asztronómiai táblák" összeállításán. E táblákat rendkívüli pontosság jellemzi, s így a középkor egyik legfontosabb asztronómiai munkájának számítanak, mely világszerte ismeretes volt. Ulughbek felállított egy tudományos könyvtárat is. Az ő irányítása alatt készült el a „Négy ulusz története" című munka. Szamarkandban tudósok, költők, építészek és miniatúrafestők működtek.

A XV. században Heratban élt és működött az üzbég nép nagy gondolkodója és költője, Aliser Navoi (1441—1501), aki Horaszán Timurida szultánjának, Hüszein Bajkarnak volt vezíre. Aliser Navoi legjobb munkái: „Farhad és Sirin", „Aleila és Medzsnun", „A hét bolygó". Navoi, a humanista, a gondolat- és érzelemszabadság harcosa, az igazi nemességet, a szépséget és a szerelmet énekelte meg. Gyengéd, szerető, de ugyanakkor erős lelkű asszonyok gyönyörű alakjait mintázta meg műveiben. Navoi megénekelte az emberi munka és alkotás szépségét is.

Hüszein szultán fővárosában, Heratban élt a tadzsikok és perzsák kiváló klasszikus költője és gondolkodója, Abd ar-Rahman Dzsámi (1414—1492), aki a „Haft avrang" (A nagymedve csillagkép) közös név alatt egyesített hét elbeszélő költeményt, valamint a „Baharisztán" (Tavaszi kert) című erkölcsnemesítő elbeszélések gyűjteményét írta. Dzsámi világnézetében sok az ellentmondás. A humanizmus elemei nála miszticizmussal keveredtek. Perzsa nyelven írtak a XV. század nagy történészei: Hafiz-i Abru (földrajztudós is volt), Ab-ar-Rezzak Szamarkandi, valamint Mirhond.

2. IRÁN A MONGOL HÓDÍTÓK URALMA ALATT

DZSINGISZ KÁN MEGHÓDÍTJA IRÁNT

Közép-Ázsia elfoglalása után Dzsingisz kán seregei kegyetlenül elpusztították Horaszánt, Afganisztánt és Mazenderánt. Dzselal-ad-din (1221—1231), az utolsó horezm-sah, egy ideig bátran harcolt Horaszánban a hódítókkal. Bár erőfeszítései nem találtak támogatásra az urak körében, Merv, Herat és más városok kézművesei és szegényebb lakói felkeltek és elűzték a hódítókat. Dzselal-ad-din azonban nem mert a népre s főleg a városi harcosokra támaszkodni, és így rövidesen vereséget szenvedett.

Dzsingisz kán seregeinek támadása következtében Irán egyes területei egészen elpusztultak, az oázisok nomád legelőkké váltak. Az öntözőberendezések nagy része is elpusztult. Nisapur, Rej, Kazvin, Hamadán és más városok elnéptelenedtek. Így pl. Hertaban, ahol azelőtt több százezer ember élt, a hódítók által rendezett mészárlás után csupán negyven ember maradt életben, s a város környékén sem maradt több száz lakosnál. Irán egyes részein minden állatot elhajtottak vagy elpusztítottak.

Az egykorúak Dzsingisz kán seregeinek betörését katasztrófának tartották. Hamdallah Kazvini, a perzsa geográfus 1340-ben így írt: „Semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a mongol állam megjelenése körüli pusztítás és általános mészárlás olyan volt, hogy ha ezer év alatt semmilyen más csapás sem történne, még mindig nem lehetne a dolgot helyrehozni, s a világ nem tér vissza abba az állapotba, amelyben előbb létezett." Amikor 1236-ban, Ögödej nagykán uralkodása idején megengedték Herat újraépítését, s e célból visszaküldték a Mongóliába hurcolt fogoly kézművesek egy részét családjaikkal, az első letelepülőknek mindenekelőtt az öntözőcsatornákat kellett helyreállítaniuk. Szántás idején a lakosság magát fogta az eke elé, mert nem volt igavonó állatja.

Irán meghódítása a mongolok által a XIII. század ötvenes éveiben fejeződött be. Möngge nagykán e célból nagy hadsereget küldött fivére, Hülegü parancsnoksága alatt. Egymás után bevette az iszmailitáknak az Elburz-hegységben levő erődjeit (1256), majd 1258-ban Hülegü felszámolta az Abbaszidák bagdadi kalifátusát, amelynek a XII. század közepétől kezdve Alsó-Irakra is kiterjedt a fennhatósága. Bár Dzsingisz kán végrendeletében Iránt és a transzkaukáziai országokat legidősebb fia, Dzsocsi utódai birtokának jelölte ki, a valóságban e területeket a nagykán helytartói kormányozták. Hülegü a maga és utódai számára önkényesen létrehozta itt az ötödik mongol uluszt. A tényt később (1261) Kubilaj kán kénytelen volt tudomásul venni. Hülegü utódai a Hülegidák voltak (1256—1353). Dzsocsi utódai azonban nem tudtak ezzel megbékülni, állandóan Transzkaukázia megszerzésére törekedtek, s ezért a két fejedelmi család között örökös háborúk folytak. A Hülegidák az *ilkán*, azaz a „törzsek kánja" címet viselték, ami egy ulusz kánját illette. Országuk magában foglalta Iránt, Afganisztánt, Transzkaukáziát, az arab Irakot, valamint Kisázsia keleti részét. Az ilkán hordája (szállásterülete) Dél-Azerbajdzsánban volt. Az ilkánok nomád életmódot folytattak. Minthogy Szíria meghódítására törekedtek, háborúkat viseltek a szíriai és egyiptomi erős mameluk állam ellen, s szövetségre léptek a keresztesekkel is. Ezeknek ekkor még birtokaik voltak Észak-Szíriában és Ciprus szigetén. Az egyiptomi szultánok ellen vívott háborúk azonban sikertelenek maradtak.

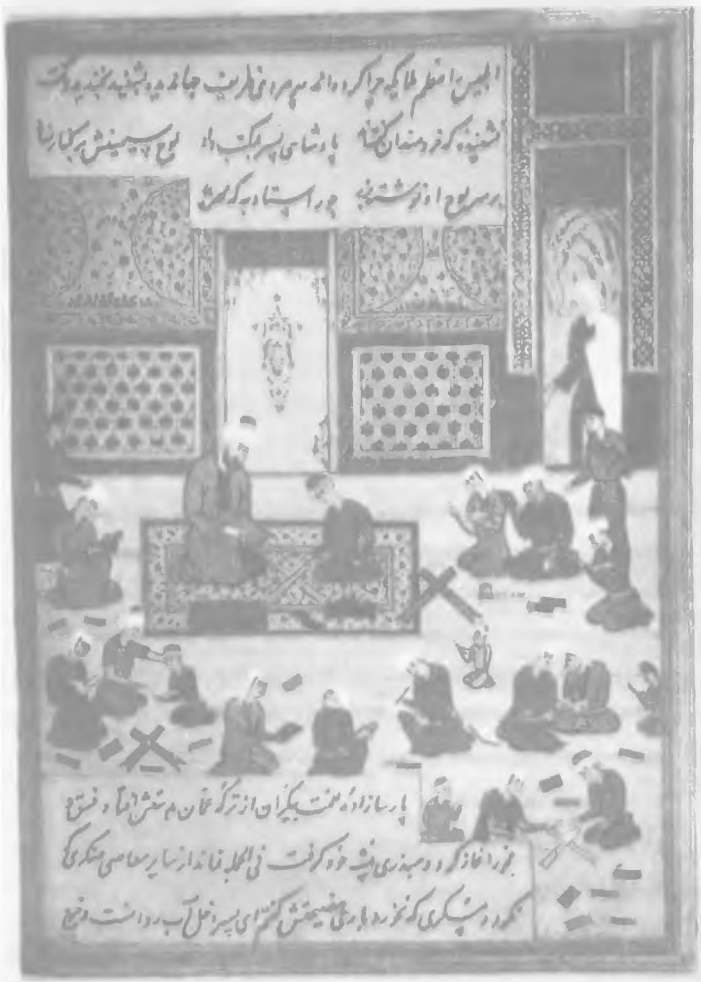

Iskolai foglalkozás
Miniatúra. XV. század

A Hülegidák államának uralkodó osztálya több rétegre oszlott. Megtaláljuk benne a nomád (mongol, török és kurd) katonai nemességet, a helyi hivatalnokokat, az egyháziakat és a helyi (tartományi) letelepedett életmódot folytató földbirtokosokat. Az első hat ilkán idejében a politikai vezetés a nomád mongol és török katonai-feudális törzsi nemesség kezében összpontosult. Ekkoriban a megtelepült parasztok kizsákmányolása, minthogy nem gátolták a nomádok körében meglevő patriarchális szokások, rendkívül súlyos volt. Igen sok helyen a parasztoknak a termés 80 százalékát kellett átadniuk az állam és a földbirtokosok számára.

Rasid-ad-din perzsa történész (XIV. század) elmondja, hogy ugyanazokat az adókat többször is beszedték egy évben, s a parasztok, akik nem tudtak ismételten fizetni, elhagyták falvaikat, házaikat s megszöktek. Azok pedig, akik ottmaradtak, készakarva elhanyagolt állapotban tartották házaikat, hogy megszabaduljanak az adószedőktől, valamint a tisztviselők és a futárok beszállásolásától. De még ez sem segített mindig. „Amikor az adószedők elmentek a körzetekbe — mondja Rasid-ad-din —, kerestek egy árulót, aki ismerte a házakat, s az ő útmutatása szerint előkerítették az embereket a rejtekhelyekről, a pincékből, a kertekből és a romok közül. Ha nem találták meg a férfiakat, akkor összeszedték az asszonyokat, s akárcsak a birkákat, maguk előtt hajtották őket körzetről körzetre, végül is az adószedőkhöz kerültek. Ezek pedig lábuknál fogva kötélre akasztották és megkorbácsoltatták őket. Az asszonyok jajgatása és panaszos sírása messze hallatszott."

A mezőgazdaság és az iráni városi élet lehanyatlásának mértékéről képet alkothatunk, ha egybevetjük a geográfusok néhány számadatát a XIII. század elejéről a XIV. század negyvenes éveinek adataival. Hamadan vidékén a XIII. század elején 660 település volt, míg 1340-ben csupán 212; Iszferain körzetében a községek száma 451-ről 50-re, Bejhak vidékén pedig 321-ről 40-re csökkent stb. Egy geográfus, Hamdallah Kazvini mondja, hogy sok régi város faluvá alakult. Az árutermelés lehanyatlásával Iránban és a szomszédos országokban a XIII. században a fő helyet a termékekben fizetett járadék foglalta el. Saját kezelésben levő, robotoltató úri gazdaságok továbbra sem jöttek létre Elő- és Közép-Ázsiában. A VIII. század után a mongol uralom idején először találkozunk a forrásokban a parasztság földhöz kötésével.

IRÁNI NÉPI MOZGALMAK A XIII. SZÁZADBAN

A parasztok a feudális járadék nagymérvű növekedésére, a hódítók jobbágypolitikájára és önkényére felkelésekkel válaszoltak. Farszban 1265-ben Seref-ad-din szejid[4] vezetése alatt hatalmas méretű népi mozgalom robbant ki, amelyet azonban a kán kegyetlenül levert. 1291-ben a lurok nomád törzse lázadt fel, s elfoglalta Iszfahán városát is. A XIII. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben nagy méreteket öltöttek az Irán és Azerbajdzsán területén kitörő felkelések. A szökött parasztokból és rabszolgákból, városi szegényekből, valamint elszegényedett kurd, lur, sőt mongol nomádokból álló csapatok, amelyek a hegyekben, szorosokban és erdőkben rejtőztek, mindenütt működésbe léptek. A felkelők megtámadták az emírek udvarházait és állomáshelyeit, kirabolták a karavánokat. A felkelőknek minden faluban, minden legelőn voltak barátaik. A nép velük érzett, elrejtette, dédelgette őket. S ha valakit elfogtak közülük s kivégzésre vittek, a nép között morgás hullámzott végig: „Hogy lehet kivégezni ekkora hőst!"

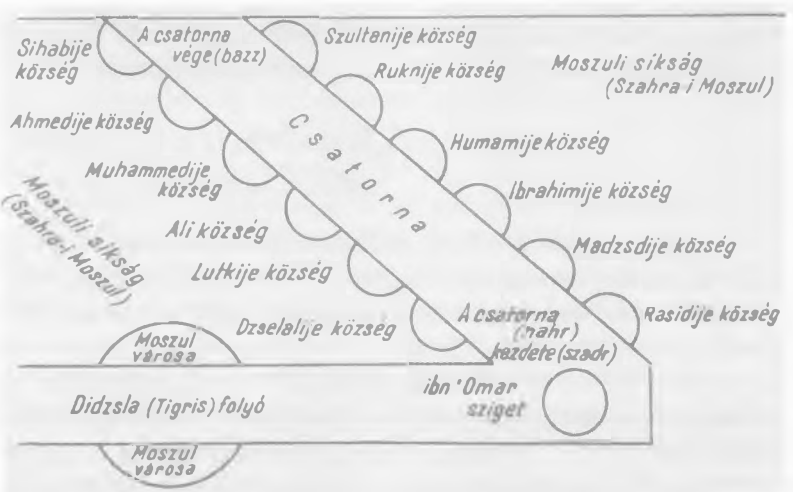

A Moszul melletti öntözőcsatorna terve
Rasid-ad-din leveleiből

[4] Szejid arabul „urat" jelent. Ez volt Mohamed próféta utódainak címe.

1303-ban bizonyos szekta-tagok, akiket Rasid-ad-din mazdakitáknak nevez, de akik magukat dervisrendnek tartották, megpróbáltak felkelést kirobbantani, de terveiket leleplezték, s a vezetőket letartóztatták. Kazvini is megemlékezik (1340) arról, hogy Észak-Iránban (Rudbar körzetben) létezett egy titkos közösség, amely „a mazdakitákkal volt rokonságban". A mazdakita tanok azonban a XIV. században már aligha alkothattak vallási rendszert. Valószínűbb, hogy a mazdakitákról beszélő szerzők a régi mazdakitáknak csupán társadalmi programját tartották szem előtt, amely szerint minden földet szét kell osztani a faluközösségeknek, s társadalmi egyenlőséget kell létrehozni.

GAZAN KÁN REFORMJAI

Irán és Azerbajdzsán gazdasági helyzete rákényszerítette Gazan kán (1295—1304) kormányzatát, hogy megváltoztassa belpolitikáját. Közeledett a muzulmán papsághoz és a helyi, letelepedett életmódot folytató perzsa, tadzsik és azerbajdzsáni nemességhez, hogy megszerezze támogatását. Az uralkodó ezért felvette a mohamedán vallást, és ezt államvallássá nyilvánította. Az első ilkánok „pogányok", azaz sámánhitűek voltak, de a kereszténységet és a buddhistákat is támogatták.

A már említett történész és orvos, Rasid-ad-din tanácsára számos reformot foganatosítottak. Rasid 1298-tól Gazan kán vezíre volt. A politikai vezető szerep ekkor a mongol—török katonai-nomád nemességről a letelepedett helyi szolgáló nemességre szállt. Ezeknek a politikai programját fejezte ki Rasid-ad-din. Meghatározták a földadó mennyiségét és fizetési határidejét. Az önkényes adókat és illetékeket eltiltották. Ugyancsak eltiltották a katonai és polgári tisztviselőknek a *ráját*-ok (parasztok és városiak) házába való beszállásolását. Sok városban megszüntették a *tamga*-t, azaz a mongol kánok által bevezetett, az ipart és kereskedelmet terhelő súlyos adót. Más városokban ugyanezt az adót a felére csökkentették. Visszaállították az ezüstpénz verését. A puszta és elhagyott földeket kedvező feltételekkel átadták a földbirtokosoknak, azzal a kötelezettséggel, hogy betelepítik és megműveltetik. Adófizetésre kötelezték azokat a rabszolga iparosokat is, akik addig a kincstári műhelyekben *(karhane)* dolgoztak, s korábban csupán szegényes ellátást kaptak. A reformok nagymértékben korlátozták a hivatalnokok és a nomád nemesség önkényét is. Nagy öntözési munkálatok kezdődtek az országban.

Gazan kán törvényhozása azonban röghöz kötötte a parasztokat, eltiltotta szabad költözésüket, amellyel Dzsingisz kán ideje óta rendelkeztek. A szökött parasztok felkutatására harmincéves határidőt engedélyeztek. Az adók, noha szigorúan rögzítették őket, még mindig igen nagyok voltak. Huzisztánban pl. az állami (díváni) földek parasztjaitól bruttó bevételük 60 százalékát vették el a kincstár számára. Gazan kán kemény eszközökkel nyomta el a parasztság antifeudális mozgalmait.

A FEUDÁLIS VISZONYOK A HÜLEGIDÁK ÁLLAMÁBAN. AZ ÁLLAM SZÉTESÉSE

A mongol hódítás után a földeket újra felosztották. A helyi nemesség földjeinek nagy része a hozzá kötött parasztokkal együtt előbb a kincstár, majd a XIV. század elején a mongol—török katonai-nomád nemesség kezére került ikta vagy mulk formájában, és a mohamedán vallási intézmények is kaptak belőle. Hatalmas méretűek voltak az ilkánok családjának birtokai *(indzsu)*.

A mongol nomád nemesség követelésére 1303-ban kiadtak egy törvényt, amely iktával látta el mindazokat a mongolokat, akik hadi szolgálatot teljesítettek a feudális hadseregben. Egész kerületeket alakítottak át iktákká, és ezeket hűbérbirtokként az „ezredes emíreknek", azaz a mongol altörzsek fejeinek adományozták, akik elméletileg ezer embert (a gyakorlatban kevesebbet) vittek a hadseregbe. Az ezredes emír sorshúzás útján felosztotta a neki jutott kerületet a százados emírek között, ezek pedig a tizedes emírek között. Az utóbbiak földet adtak a hűbéres katonáknak, akik

közül mindegyik egy kisebb birtokot (egy települést vagy annak egy részét) kapott a földhöz kötött parasztokkal együtt. Az ikta öröklési jogát hivatalosan is megerősítették. Az ikta-birtokosok adóimmunitást kaptak. Az adóimmunitást kiváltságként elnyerték egyes mulk-tulajdonosok és valamennyi mohamedán vallási intézmény.

A XIII. században és a XIV. század első felében a feudális földtulajdon tovább növekedett, s fejlődött a feudális hierarchia és immunitás is. A föld a nagybirtokosok kezében összpontosult, mert hol közvetlen erőszak és foglalás által, hol pedig bírósági úton elvették a kisebb urak földjeit. A feudális nagybirtok méreteiről fogalmat alkothatunk magunknak Rasid-ad-din végrendeletéből. Eszerint Rasid-ad-dinnek a Hülegidák államában 12 700 feddan[5] öntözött szántója, 39 000 datolyapálmája, sok kertje (a Tebriz közelében fekvő két kertjében 1200 rabszolga dolgozott), továbbá 30 000 lova, 250 000 birkája és 10 000 tevéje volt. Emellett nem vettük számításba pénzvagyonát, valamint azokat a földeket, amelyeket Rasid-ad-din még életében szétosztott tizennégy fia és négy lánya között. Gazan kán személyes birtokai 20 000 feddant tettek ki.

A Gazan kán által életbe léptetett reformok csak akadályozták, de nem tudták feltartóztatni a Hülegida-állam politikai szétesését. Irán gazdasági élete még e reformok után sem tudta elérni azt a színvonalat, amelyen a XIII. század elején állt. A városok és az árutermelés hanyatlása, az egyes tartományok közti gazdasági kapcsolatok meggyengülése és az ikta elterjedése nagymértékben hozzájárult a feudális széttagolódás további fokozódásához. Abu Szaid ilkán halála után (1335) a Hülegidák állama feudális belharcok színterévé vált, és 1353-ra politikailag teljesen széthullott. Irán területén egy sor független feudális állam keletkezett. A legerősebb közülük a mongol származású Dzselairida-dinasztia állama volt, melynek fennhatósága Irakra, Dél-Azerbajdzsánra, Örményországra és Nyugat-Iránra terjedt ki.

NÉPI FELSZABADÍTÓ MOZGALOM A XIV. SZÁZADBAN. A HORASZÁNI SZERBEDÁROK FELKELÉSE

A Hülegida-állam széthullásában nagy szerepet játszottak a népi felkelések. Ezek fő mozgatóerejét Iránban a parasztok és kézművesek adták. Kezdetben a népi tömegek együtt léptek fel a kis feudális földbirtokosokkal. Mindkettőnek célja a mongol nomád-katonai főnemesség igájának felszámolása volt. Ámde amikor egyes helyeken ezt elérték, harcra került sor a kisebb urak, valamint a parasztok és a kézművesek között. Az előbbiek ugyanis csak a mongol—török nomád nemesség uralmát akarták megszüntetni, míg az utóbbiak a feudális kizsákmányolás ellen harcoltak.

E mozgalmak ideológiai burkát a siita szekták, valamint a mohamedán szufizmus egyes irányzatai szolgáltatták. A népi tömegeket a siizmusban az a tan vonzotta, amely szerint a tizenkettedik imám, a Mahdi, messiásként másodszor is eljön és megszabadítja őket a szükségtől, az elnyomástól, az önkényuralomtól és az erőszaktól. A szufizmus a dervisrendekre vagy testvériségekre támaszkodott. Néhány közülük szoros kapcsolatban állt a kézművesek céheivel, amelyeknek szervezete ugyancsak a dervis-testvériség mintájára épült fel. A gondolatok szufita kifejezési formái, az allegóriák használata, valamint a szufita terminológia különféle magyarázatai csupán a vallási szabadgondolkodás elkendőzésére szolgáltak. Eljutottak néha az ateizmusig, a vagyonegyenlősítés és a föld köztulajdonának a gondolatáig is.

A XIV. századi népi felszabadító mozgalmak közül a legnagyobb történeti jelentősége az ún. szerbedár mozgalomnak volt. Ez Horaszánban kezdődött és a mongol nomád nemesség, valamint

[5] A feddan arab szó, perzsa megfelelője a *dzsuft*. Jelentése: a) egy pár ökör; b) egy pár ökörrel egy évszakban megművelhető föld. Ez a földmérték helytől függően különbözött, átlagban 6—7 hektárt tett ki. Egy feddanhoz 3—6 vagy még több parasztcsaládot is kötöttek.

a hozzá csatlakozott helyi feudális főurak ellen irányult. A mozgalom ideológusa Halife, egy siita sejk volt, aki Szebzevar városában a szufizmus szellemében a „világi ügyek" tanát terjesztette, s a népet a mongol, valamint a hozzájuk csatlakozott helyi főnemesek elleni felkelésre szólította fel. Halife azonban a helyi szunnita papság által felbérelt gyilkosok áldozata lett (1335). Tanait a horaszáni városokban tanítványa, a paraszti származású Haszan Dzsuri sejk terjesztette. E két sejk dervisrendbe szervezte követőit. Minden egyes tagnak esküt kellett tennie arra, hogy készen tartja fegyverét, és az első felhívásra készen áll a harcra. A horaszáni nomád urak azonban elfogatták Haszan Dzsurit, és börtönbe vetették.

1337 tavaszán, más források szerint már 1336-ban, Szebzevar közelében, Bastin községben kitört a felkelés. A parasztok megölték a hozzájuk beszállásolt mongol hivatalnokot. Egy időközben elpusztult forrás, az ismeretlen szerző tollából származó „Szerbedárok története" című munka szerint, amelyet a XV. század elején író Hafiz-i Abru nevű történész még felhasznált, a felkelő parasztok így beszéltek: „Az urakká lett emberek sokat erőszakoskodnak. Ha a magasságos Isten megsegít bennünket, megszüntetjük a tiranniát, eltávolítjuk a tirannusokat, ha pedig nem, akkor akasszanak fel bennünket, de az erőszakot és a tiranniát tovább nem tűrjük." Így magyarázzák a források a perzsa „szerbedár" kifejezést, ami „akasztottat", „elkeseredettet" jelent.

A szerbedárok kezdetben partizánharcokat folytattak. Számuk azonban gyorsan megnövekedett, s a parasztokon kívül csatlakoztak hozzájuk a kézművesek és a városi szegényemberek, sőt a helyi kisbirtokosok is. Bevették Szebzevar városát, s ez lett az alakulóban levő szerbedár állam fővárosa. Hadseregük három ízben is tönkreverte a mongol—török nomád nemesség csapatait, felszabadította uralmuk alól a fontos Nisapur városát és egész Nyugat-Horaszánt. 1344-ben a szerbedárok államának hossza 550 km, szélessége pedig 200 km volt. A XIV. század ötvenes éveinek közepén a szerbedár állam tovább terjeszkedett, s felölelte keleten Tusz és Meshed városok környékét, nyugaton pedig Gurgán és Kumisz tartományokat.

A Kaszpi-tenger délkeleti partvidékén, Gurgán területén nomadizáló utolsó mongol ilkán, Tugaj Timur kán a szerbedárok vezetőit békeszerződéskötés céljából magához hívatta, azzal a hátsó gondolattal, hogy leitatja s egy lakoma alkalmával elfogatja őket. A szerbedárok vezetője, Jahja Kerrabi, 300 (mások szerint ezer) társával megérkezett a kánhoz. Amikor tudomást szereztek az ilkán terveiről, elhatározták, hogy megelőzik. Az ilkán nagy sátorában rendezett vacsora alkalmával, amikor széthordták a borral töltött serlegeket, Jahja fejére tette a kezét. Erre a megbeszélt jelre a szerbedárok egyike kihúzta a csizmaszárából a tőrét és megölte az ilkánt, a többiek pedig a szablyákkal védekező mongolokra vetették magukat. Az ilkán katonáinak egy részét megölték, a többi pedig pánikszerűen elmenekült. Az ilkánok hordája ezzel megsemmisült (1353).

A szerbedárok állama 1337-től 1381-ig állt fenn. Ebben az időben állandóan folyt a harc a helyi kisbirtokosokra támaszkodó mérsékelt irányzat, valamint a Halife és Haszan Dzsuri sejkek által szervezett dervisrend között, amely a kézművesekre és a szegényparasztokra támaszkodott, s a vagyonegyenlőséget hirdette. A két irányzat közti harc többek között éles fordulatokban, az uralkodók (emírek) cseréjében jutott kifejezésre. Bár az emírek legtöbbször a kisbirtokosokból kerültek ki, a kézművesek és a parasztok részéről mutatkozó nyomás mégis jelentős engedményekre kényszerítette őket.

Így a szerbedárok államában a parasztok adóként termésüknek mindössze $^{3}/_{10}$ részét szolgáltatták, ezen kívül „egyetlen dínárt" sem követeltek tőlük. Az uralkodó és tanácsosai, a tisztviselők és a nökörök (hadiszolgák) valamennyien egyforma, gyapjúból vagy teveszőrből készült ruhát viseltek. A hadsereg, helyesebben a népfelkelés parasztokból és kisbirtokosokból állt. Ez utóbbiakat a források „szerbedár nemeseknek" nevezik. A felkelés eleinte 12 000, majd 18 000, végül 22 000 emberből állt. Valamennyiüket az állam fizette, mégpedig természetben, nyersselyemmel. Az uralkodó házában minden nap közös ebédeket rendezett, amelyeken mindenki részt vehetett. A szer-

bedár harcosok vitézségükkel tűntek ki. Egy költő szavai szerint arra törekedtek, hogy „a szerbedárok kopjáitól félve egészen az utolsó ítélet napjáig egyetlenegy török (nomád) se verhesse fel sátrát Iránban". A szerbedárok jelentős munkákat végeztek a karizok helyreállítása terén.

NÉPI FELSZABADÍTÓ MOZGALMAK A XIV. SZÁZADBAN IRÁN TÖBBI TERÜLETÉN

A mazenderáni, szejid-felkelésnek nevezett mozgalom (vezetője Kavam-ad-din Marasi szejid volt) az ún. szejid állam megalakulásához vezetett (1350), amelynek központja Amul városában volt (1350—1392). Szociális összetételét és ideológiáját tekintve a mazenderáni mozgalom semmiben sem különbözött a horaszáni szerbedárokétól. A mongol iga ellen irányuló felszabadító mozgalom itt is a parasztoknak és a kézműveseknek a helyi urak elleni harcába torkollott, s a társadalmi egyenlőség és a szükségleti cikkek egyenlő elosztásának jelszavával folyt.

1365-ben szerbedár felkelésre került sor Szamarkand vidékén is. Hasonló jelenséget látunk Gilánban, amelynek keleti részén 1370-ben egy másik szejid állam jött létre Lahidzsán fővárossal. A szerbedárok propagandája messze túlterjedt Horaszán határain. 1373-ban szerbedár felkelés tört ki Kerman városában is. Sok ikta-birtokost és mohamedán főpapot megöltek vagy börtönbe zártak, földjeiket és vagyonukat pedig elkobozták. A felkelést az urak seregei csak Kermán tíz hónapig tartó ostroma után tudták leverni.

IRÁN TIMUR ÉS A TIMURIDÁK URALMA ALATT

Timur közép-ázsiai birodalmának megalakulása (1370) közvetlen hatással volt Iránra is. Timur seregei e terület meghódítását 1381-ben kezdték meg és 1393-ban fejezték be. Csapatai 1381-ben bevették Szebzevart és megsemmisítették a szerbedár államot. A szebzevari szerbedárok újabb felkelését Timur rendkívül nagy kegyetlenséggel verte le (1383). 1387-ben Timur seregei elnyomták az iszfaháni népfelkelést (ennek vezetője egy fiatal kovács volt), 1392-ben pedig szétverték a mazenderáni népi felkelők csapatait is. Timur, aki kegyetlenül elbánt a felkelő parasztokkal és kézművesekkel, támogatásra talált az iráni nagybirtokosoknál, elsősorban pedig az itteni mongol—török nomádoknál, akik saját erejükből nem tudták elfojtani a népi felkeléseket.

Timur utóda, Sahruh szultán (1405—1447) csupán Horaszán fölött gyakorolt közvetlen uralmat, Közép-Ázsiát pedig átadta fiának, Ulughbeknek. Sahruh többi fiai és unokái Nyugat-Irán egy-egy részét kapták. Sahruh a perzsa és tadzsik hivatalnoknemességre, valamint a mohamedán papságra támaszkodott. Lemondott a további hódításokról, mert csak nagy nehézségek árán tudta fenntartani a Timuridák részfejedelemségeinek katonai-közigazgatási egységét. Sahruhnak többször meg kellett küzdenie az urak lázadásaival, amelyeket nemegyszer saját fiai szerveztek.

Sahruh kormányzata, újabb népmozgalmaktól tartva, visszatért a Gazan kán által annak idején folytatott politikához, azaz a feudális járadék rögzítéséhez. A parasztság számára tett engedményei azonban csak félrendszabályok voltak, és nem tudták lényegesen megváltoztatni az elnyomott néptömegek súlyos helyzetét. A XV. század első felében újra népmozgalmak lángoltak fel Iránban.

A XV. SZÁZADI NÉPMOZGALMAK

1405-ben ismét felkeltek a szebzevari szerbedárok, s mozgalmukat csak nagynehezen tudták leverni. 1406-ban Mazenderánban tört ki népi felkelés. Ezekben a XV. századi mozgalmakban a vezetés a kézművesek kezébe került. Az iráni és azerbajdzsáni kézművesek és városi értelmiség között széles körben elterjedtek a siita hurufiták szektájának tanai. Ezek a vagyonközösségről

és az általános társadalmi egyenlőségről szóló tanokat hirdettek. A hurufitákhoz közel álló Kaszim-i Anvar közös asztalt tartott dervisrendbe szervezett tanítványai számára, és vagyonközösséget valósított meg. A hurufiták titkos szervezetei a feudális főnemesség uralma ellen küzdöttek. Rendkívül ellenségesen álltak szemben a Timurida-állammal, a *dadzsala* (antikrisztus) országát látták benne.

1441—1442-ben nagy népi felkelésre került sor Huzisztánban. Élén Mohamed Musasa („Sugárzó") szejid, az egyik siita szekta megalapítója állt, aki a Mahdi (messiás) közeli eljövetelét hirdette, s magát előhírnökének nevezte. A felkelő parasztok, kézművesek és szegény arab nomádok száma tízezerre rúgott. Magukat fidajáknak, ügyükért halálraszántaknak nevezték. A helyi uralkodó családját kiirtották, megöltek sok urat és szunnita főpapot, majd szétverték az ellenük felvonuló farszi feudális hadsereget. A felkelést az Azerbajdzsánban és Nyugat-Iránban uralkodó Kara-Kojunlu-dinasztia egyik tagja verte le. Néhány év múlva azonban Musasa visszatért, a felkelés újra fellobbant, és egy kis állam megteremtésével végződött. Ez a szerbedár államra hasonlító képződmény Huvejza városának vidékét és Huzisztán egy részét foglalta magában. Egészen a XVI. század elejéig állt fenn. A mozgalom vezetői, akik a korábbi uraktól elvett földeket megszerezték, maguk is gyorsan földbirtokosokká váltak.

A XIV—XV. századi népi mozgalmak nem múltak el nyomtalanul. A népi tömegeknek az urak, a feudális járadék emelkedése és a mongol hódítók által bevezetett kegyetlen rendszer elleni harca, történetileg szemlélve, haladó jellegű volt.

AZ IRÁNI ÁLLAMOK A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1410—1468 között Dél-Azerbajdzsánban, Örményországban, Kurdisztánban és Irak arab részén kialakult a török (oguz) nomádok állama, amelyet kara-kojunlunak neveztek. A Tigris és az Eufrátesz forrásvidékén ugyanezeknek a törököknek (oguzoknak) egy másik állama, az ak-kojunlu állam[6] jött létre. 1467—1468-ban az ak-kojunlu állam serege tönkreverte a kara-kojunlukat, és elfoglalta Dél-Azerbajdzsánt, Örményországot, az arab Irakot, valamint Nyugat-Iránt. A kara-kojunlu, majd az ak-kojunlu állam fővárosa, Tebriz, a XIII—XV. századokban Közel-Kelet fontos gazdasági és kulturális központja volt. Horaszán a Timuridák uralma alatt maradt.

Az ak-kojunluk uralkodójának, Uzun Haszán szultánnak (1453—1478) kitartó harcot kellett folytatnia az oszmán törökök fegyveres terjeszkedése ellen. Uzun Haszán e harcban szövetségeseket keresett, és ezért szoros szövetségre lépett Velencével. Az oszmán törököktől azonban, tüzérség hiányában, súlyos vereséget szenvedett az Eufrátesz közelében fekvő Terdzsan mellett. Az Uzun Haszán udvarában tartózkodó velencei követek: Caterino Zeno, Josafat Barbaro és Ambrogio Contarini értékes értesüléseket gyűjtöttek Iránról és a szomszédos államokról. Következő ugyanezen uralkodó udvarában tartózkodott III. Iván orosz nagyfejedelem embere, az olasz Marco Rosso is, aki szövetséget szeretett volna kötni a szultánnal az Arany Horda ellen.

A FEUDÁLIS VISZONYOK A XIV—XV. SZÁZADBAN

Az iráni államok a XIV—XV. század folyamán valamennyien kisebb-nagyobb feudális birtokok katonai-közigazgatási egyesülései voltak. E századokban a feudális széttagolódás még jobban elmélyült, és a katonai hűbérrendszer elérte virágzása tetőpontját. A katonai hűbérbirtok legfejlettebb

[6] A kara-kojunlu (fekete) és ak-kojunlu (fehér) elnevezések (a zászlójukon levő ábrázolás után) az oguz-törökök XIV—XV. századi nomád törzsszövetségét jelölték. Így hívták az általuk megalakított államokat és az ezek élén álló dinasztiákat is.

formája a szojurgal volt, amely a XIV. század közepétől kezdve örökletessé vált, s mind adózási, mind igazságszolgáltatási és közigazgatási immunitással rendelkezett. E mellett azonban továbbra is fennállt a mulk, amelyet az állammal szemben nem terhelt katonai szolgálat. Sok mulk akkoriban már szintén megkapta az adózási immunitást. Adózási és igazságszolgáltatási immunitást nyert sok vakf, azaz egyházi birtok is. Az immunitás általánossá válása a Timuridák és az ak-kojunluk államában meggyengítette a központi hatalmat, mert az uralkodó elvesztette az adókat, s az igazságszolgáltatást és hadügyet is teljesen a helyi birtokosok kezébe adta. Ugyanebben az időben széles körben elterjedt a *tarbán*-ok intézménye is. Ezek olyan urak voltak, akik az immunitáson kívül meghatározott kilenc törvénysértés esetében büntetlenségi joggal rendelkeztek. Ezenkívül még más kiváltságaik is voltak.

A XV. század vége felé, amikor az iráni népmozgalmakat elnyomták, ismét fokozódni kezdett a parasztság feudális kizsákmányolása. Egy törvényben 27, egy másikban 31, egy harmadikban pedig 15 különféle adót és kötelezettséget sorolnak fel, melyek a parasztokat sújtották. Ezek összességükben alkották a feudális járadékot, amelynek beszedési joga lassanként a kincstár kezéből az egyes földesurakhoz került azután, hogy immunitást szereztek. Az iráni feudális társadalom egyre inkább a fejlődésben való megrekedés és elmaradás jeleit mutatta (a földművelés hanyatlása, a parasztság elszegényedése stb.). A nomád főúr, a földjein élő parasztok kapzsi és kegyetlen kizsákmányolója, a teljes jogtalanság állapotát honosította meg. A nagyobb részében természetbeni feudális járadék helytől függőleg a termés 15—80 százalékát tette ki. A megművelt földek területe csökkent. A városok lehanyatlottak. A legnagyobb város, Iszfahan lakossága 50 000-re apadt.

AZ IRÁNI KULTÚRA A XIII—XV. SZÁZADBAN

A mongol hódítás kedvezőtlenül hatott az iráni kulturális életre. A mongol ilkánok azonban szívesen fogadtak szolgálatukba tudósokat: orvosokat, valamint matematikusokat, akiket a pénzügyigazgatásban alkalmaztak. A csillagászokat udvari asztrológusoknak (csillagjósoknak) szerződtették. A történészektől azt követelték, hogy dicsőítsék Dzsingisz kánt és utódait, hódításait és tetteit. Hülegü kán idejében a kor legnagyobb matematikusa és asztronómusa, Naszir-ad-din Tuszi († 1277) Maragában egy obszervatóriumot építtetett a szükséges könyvtárral együtt. Itt a helyi asztronómusok mellett indusok és kínaiak is dolgoztak.

Ata Malik Dzsuvejni 1260 körül „Tarih-i dzsihangupaj" („A világhódító története") címen egy nagy történeti munkát írt. Gazan kán vezíre, Rasid-ad-din Fazdallah Hamadani (1247—1318) pedig egy természettudományi enciklopédiát állított össze, amely nem maradt ránk. Emellett perzsa nyelven megírta „Dzsami-at-tavarih" („Évkönyvek gyűjteménye") című híres történeti munkáját. Ennek első része a mongolok és az általuk létrehozott államok, elsősorban pedig a Hülegidák államának történetét tárgyalja, míg a második rész az akkor ismert összes népek történetét, kezdve a frankoktól egészen a kínaiakig. A szerző a munkát a különféle népek nyelvének és történetének szakembereivel együtt készítette. E munka megírása céljából Rasid-ad-din velencei kereskedők segítségével beszerzett sok latin kéziratos munkát is, amelyek Nyugat-Európa történetét tárgyalták. A műben igen nagy etnográfiai és gazdasági anyag található. Jelentős munkának számít Vasszaf (XIV. század eleje), valamint Hamdallah Kazvini történeti műve (1330) is. Ez utóbbi 1340-ben írt földrajzi munkájában részletesen leírja a Hülegidák államát.

Sirazban született, s itt töltötte fiatalkorát, majd öreg éveit a zseniális perzsa költő, Muszlih-ad-din Szaadi (1184—1291). Viharos életet élt, sokat vándorolt. Gujaratban az indusok fogságába, majd a szíriai keresztesek rabságába került. Szaadi, a verselés finom mestere volt az írója a „Gulisztán" („Virágoskert") és a „Busztán" („Gyümölcsöskert") címet viselő s világhírre jutott didaktikus elbeszélés-gyűjteményeknek. Ránk maradt még gázel-gyűjteménye (lírai költemények)

Építkezés
Behzád miniatúrája. XV. század

s azok az elégiák, amelyeket Bagdadnak Hülegü kán által történt elfoglalásáról stb. írt. Műveiben bemutatta a feudális társadalom árnyoldalait és erkölcseit.

Egyike volt a legnagyobb perzsa költőknek Hafiz (kb. 1300—1389), aki Sirazban élt, s ott is halt meg nagy nyomorúságban. Műveiben a városi polgárok érzelmeit és hangulatát juttatta kifejezésre. Hafiz „divánját" (költemények gyűjteménye) a tökéletes forma és a finom lírai érzések jellemzik. Költeményeinek témái a szépség és a szerelem, az érzelmek szabadsága, a virágok, a bor, az életöröm, valamint a viszonzatlan szerelem következtében fellépő szenvedés, az emberi megalázás miatt érzett sértődöttség voltak. Műveiben leleplezte a kapzsiságot és a hivatalos erkölcs álnokságát. A mohamedán fanatikusok Hafiz szerelmi költeményeit az „isten iránti misztikus szeretet" allegóriájaként próbálják beállítani, de e kísérleteknek semmi alapjuk sincs.

A perzsa költészet népi, antifeudális tendenciáját tükrözi a szerbedár mozgalom egyik résztvevője, Ibn-i Jamin (†1368), valamint Ubejd-i Zakani (†1370) munkássága. Szatíráikban („Az arisztokraták etikája" stb.) szenvedélyes hangon leplezik le a földesurak romlott erkölcseit, parazita voltát, s a papság hamisságát és szemforgatását. Zakani munkáiban ateisztikus motívumokat is találunk. Egyik elbeszélő költeményében allegórikus formában előadja az urak elleni népi felkelést, amikor fellázítja az egereket az őket elnyomó és rajtuk meghízó hosszú szőrű kandúrok ellen. A XV. század nagy költőjének, Kaszim-i Anvarnak a munkáiban megtaláljuk a hurufiták egyenlősítési tendenciáit.

A mongol hódítás borzalmai, a hódítók gátlástalan rémuralma kedvezett a szufizmus terjedésének. Ez az irányzat a „világtól való menekülést", az aszketizmust és a szemlélődő életet propagálta. A legnagyobb misztikus költő Dzselal-ad-din Rumi (1207—1273) volt. Kis-Ázsiában élt, de munkáit perzsa nyelven írta. Rumi költeményeiben a miszticizmus és a panteizmus összeszövődik a szabadgondolkodás, a vallási türelem humanista elemeivel, s megtaláljuk bennük a kizsákmányolás elleni tiltakozást is. Szufita nézeteket találunk Sabisztari (XIV. század), Auhadi (XIV. század) és különösen Magribi (†1406) költők műveiben. Ezek a nézetek a tadzsikok és a perzsák nagy költőjének, Dzsáminak (XV. század) alkotásaiban is tükröződtek.

A XIII—XV. századi építészeti emlékek közül ki kell emelnünk a hamadani Gumbad-i Alavijan („Alidák kupolája") mauzóleumot nagyszerű fali díszítésével (valószínűleg a XIII. századból), a szultániai Oldzsajtu kán kupolás mecsetjét (XIV. század), a veramini mecsetet (XIV. század), a meshedi Gauhar Sad-mecsetet (XV. század) és a herati Namazgah-mecsetet (XV. század). Ezeket

mind különféle színű mázas és lüszterezett mozaiklapok díszítik. Ki kell még emelnünk a pompás XIV. századi mihrabokat[7] is, amelyeket művészi fajansz és lüszter mozaik díszített.

Szépen fejlődött Iránban a kaligráfia és a miniatúra művészete is. Igen nagy hírneve volt a XV. században a herati könyvdíszítő iskolának, amely jelentős hatást gyakorolt a közép-ázsiai miniatúraművészet fejlődésére. Ennek az iskolának a legtehetségesebb mestere Behzád volt. Az iparművészetet, a fajanszkészítést, az arany- és ezüstberakású bronzművészetet, valamint a selyemszövetek arany- és ezüstfonalakkal való díszítését, továbbá a selyem- és gyapjúszőnyegeket a szép, művészi kivitelezés jellemzi.

3. A MONGOL URALOM A TRANSZKAUKÁZIAI ORSZÁGOKBAN. AZ ITTENI NÉPEK HARCA A HÓDÍTÓK ELLEN

A MONGOLOK MEGHÓDÍTJÁK A TRANSZKAUKÁZIAI ORSZÁGOKAT

Dzsebe és Szübeetej mongol hadvezérek seregei 1220—1222-ben elpusztították Azerbajdzsánt és Grúzia egy részét. Azerbajdzsánban, akárcsak a többi, mongolok által megtámadott országban, sok városban (Maraga, Ardebil, Semaha) a védelmet a kézművesek és a szegény emberek vették kezükbe. Bajlakanban a nemesség elfogadta a mongol követek megadásra szólító felhívását, de a „csőcselék", ti. a városi szegény nép felkelt, megölte a követeket és bátran védelmezte a falakat. A hódítók Bajlakan bevétele alkalmával elpusztították a várost, és kiirtották a lakosságot. 1222-ben Dzsebe és Szübeetej seregei átvonultak a Kaukázus északi felére.

Az utolsó horezm-sah, Dzselal-ad-din serege, 1224-ben visszatérve Indiából, még néhány évig tartotta magát Iránban és Azerbajdzsánban. Dzselal-ad-din azonban nem merte felfegyverezni a népet, bár a városlakók többször felajánlották segítségüket a Dzsingisz seregei elleni harcra. A mongolok 1230-ban Muganában szétverték Dzselal-ad-din csapatait, 1231 tavaszán pedig Gandzsa városában a kézművesek és a városi szegénység felkeltek Dzselal-ad-din és a helyi nemesség ellen. A horezm-sah alaposan megtizedelt serege visszavonult a Tigris forrásvidékére. Amikor a mongolok ott ismét megverték, a szultán a hegyekbe menekült, ahol egy kurd pásztor megölte. 1231-ben a mongolok elfoglalták Dél-Azerbajdzsánt.

1235—1239 között a mongol hadvezérek ismét Észak-Azerbajdzsánt, Kelet-Grúziát és Örményországot pusztították. Bevették és elpusztították Gandzsa, Samhor, Ani, Karsz, Derbent stb. városokat. Ani városában az örmény lakosság bátran védekezett, annak ellenére, hogy a fejedelem ezt megtiltotta. A feudális urak egyenként megadták magukat a mongoloknak. Grúzia királynője, Ruszudan, elismerte a mongol nagykán főségét, és évente 50 000 arany adó fizetésére kötelezte magát.

Azerbajdzsán, minthogy itt kitűnő legelők voltak, a mongol és török nomádok központjává vált. Ez a terület az ilkánok közvetlen uralma alatt állt. A helyi uralkodók vagy eltűntek, vagy mint a sirván-sahok, megkurtított birtokokkal és csökkentett jogokkal helyükön maradtak. Örményországban, az Alatag-hegységben szintén mongolok nomadizáltak. Itt a XIII—XIV. század folyamán a jövevény mongol, török és kurd katonai nomád nemesség lassanként kiszorította az örmény urakat. Az előző feudális rendszert felváltotta a feudális rend primitívebb formája, amelyben a járadék nagysága nem volt meghatározva.

A mongol seregeknek a hódítás alkalmával bekövetkező pusztításai, továbbá az extenzív nomád

[7] A mihrab félkör alakú vagy sokszögletű fülke a mohamedán mecsetekben, Mekka felé irányítva. Megfelel a keresztény templomok szentélyének.

állattenyésztés kiterjedése és az első ilkánok adópolitikája Azerbajdzsánban és Örményországban, akárcsak Iránban, a mezőgazdaság és a városi élet hanyatlását vonta maga után. E hanyatlás méreteiről némi képet nyújt az az adat, hogy míg a XII. század elején Szjunik tartományban 1400 település volt, a XIII. század végén ugyanott csak 682 községet találunk. Nahcsevanban a házaknak csupán $^1/_6$ részében laktak, $^5/_6$ részük pedig üresen állt. A karavánutak délre való áthelyezése következtében Észak-Örményország és Észak-Azerbajdzsán városai visszafejlődtek.

A hódítók Grúziában nem telepedtek le. A grúz nép harcának és ellenállásának következtében itt épségben maradtak a feudalizmus előző formái. Megmaradt a régi államiság és a helyi feudális főnemesség is. A Hülegidáktól vazallusi függésbe került ország azonban tönkrement, és a XIII. század végén gazdasági hanyatlás következett be, de ez kisebb volt, mint Örményországban és Azerbajdzsánban. A Grúzia meggyöngítésére törekvő mongol kánok elősegítették, hogy az ország két királyságra (keleti és nyugati Grúziára) és számos fejedelemségre (Szamche stb.) szakadjon. Az ilkánok súlyos adókat vetettek ki a grúz parasztokra, s földhöz kötötték őket.

Mint a többi országban, Transzkaukáziában is felkeltek az elnyomottak. A mozgalmak a mongol uralom, valamint a hódítókat támogató helyi urak ellen irányultak. Nagy parasztfelkelésre került sor 1250-ben az örményországi Szjunik tartományban. Ennek élén egy Dávid nevű molnár állt, aki „prófétának" nevezte magát, s az általános egyenlőség megteremtése és a vagyon felosztása mellett foglalt állást. 1260-ban Grúziában és Örményország északi részein ugyancsak mongolellenes felkeléseket észlelünk. A felkelők főerői a parasztok közül kerültek ki. Mindkét felkelést kegyetlenül leverték.

TRANSZKAUKÁZIA ORSZÁGAI A XIV. SZÁZADBAN. TIMUR SEREGEINEK BETÖRÉSE

Abu Szaid Hülegida ilkán halála után (1335) Grúzia ismét független országgá vált, s gazdasági téren gyorsan felvirágzott. V. Fényes György grúz király (1314—1346) helyreállította az ország politikai egységét, odacsatolta Imeretit és leigázta Szamchét. V. György saját pénzt veretett. Az ő idejében adtak ki egy törvénykönyvet a grúz hegyilakók (tusok, psavok, hevszurok stb.) számára, akiknél még megmaradt a nemzetségi faluközösség és a patriarchális rendszer.

A XIV. század közepe felé a sirvan-sahok is visszaszerezték a teljes függetlenséget, s kiterjesztették birtokaikat Észak-Azerbajdzsánban. 1382-ben Sirvanban az itteni kisbirtokosok és parasztok felkeltek a főnemesség ellen. A felkelők sirvan-sahnak kiáltották ki Ibrahimot (1382—1417), egy nemesi származású kisbirtokost. Ibrahim igen okosan uralkodott. Azerbajdzsán politikai egyesítésére törekedett. Ugyanis az idegen hódítók uralma alól való felszabadulás elősegítette ugyan az ország gazdasági felvirágzását, de Dél-Azerbajdzsánban, amely a Dzselairidák államába tartozott, megmaradtak a mongol közigazgatási formák és szokások, mivel a politikai hatalom a nomád katonai nemesség kezében volt.

Örményország ugyancsak a Dzselairidák birtokain belül maradt, s így a török és kurd nomád nemességből származó feudális urak hatalma alatt állt. Grúziával és Sirvannal ellentétben, Örményországban gazdasági hanyatlás következett be, mivel nem tudta visszaszerezni állami függetlenségét, területét állandóan pusztították a nomád törzsek támadásai és egymás elleni harcai. Az Ani városában található XIV. század eleji feliratok világosan bizonyítják ennek az egykor oly nagy városnak a pusztulását. A XV. század elején szürke kis település lett belőle.

1386—1404 között Timur hadai meghódították és elpusztították Azerbajdzsánt, Örményországot és Grúziát. Egyes városok és várak ezekben az országokban hősies ellenállást tanúsítottak. Az azerbajdzsáni Halindzsa-kala erőd kiállta a tizennégy évig tartó ostromzárat. Örményországban a bátor szaszuni hegyilakók visszaverték Timur katonáinak támadásait. A legszívósabb és leghatá-

sosabb ellenállást azonban Grúzia tanúsította. Timur hét hadjáratot indított Grúzia ellen, s jobban elpusztította, elnéptelenítette az országot, mint Dzsingisz kán hadai. VII. György grúz király végül is 1404-ben kénytelen volt elismerni Timur fennhatóságát.

A TRANSZKAUKÁZIAI ORSZÁGOK A XV. SZÁZADBAN

Timur és utódainak uralma a transzkaukáziai népek gyűlöletét váltotta ki, úgyhogy ez az uralom semmilyen támogatásra sem talált. Timur halála és birodalmának szétesése után Dél-Azerbajdzsánt hamarosan elfoglalták a kara-kojunlunak, majd később az ak-kojunlunak nevezett török (oguz) nomádok.

Sirvan az egész XV. század folyamán független ország maradt. Sőt, a sirvan-sahok hatalma, a Timuridákkal, majd az ak-kojunlukkal kötött szövetség következtében megerősödött. A XV. században a genovai és velencei kereskedők egyre több nyersselymet szállítottak Sirvanból Itáliába, ahol fejlődőben volt a selyemszövő ipar. Baku közelében a XV. század elején a kőolaj-kitermelés naponta 200 harvarra („szamármálha")[8] rúgott. A kőolajat a szomszédos országokba szállították. Ebben az időben már nem Derbent, hanem Baku volt a Kaszpi-tenger legfontosabb kikötője, s ezért magát a tengert is Bakui-tengernek kezdték nevezni. A parasztok feudális függősége a XV. században Dél-Azerbajdzsánban súlyosabb volt, mint Sirvanban. A XIV—XV. század folyamán a feudális földtulajdon fő formája Azerbajdzsánban a szojurgal volt.

Örményországot a XV. század közepéig állandóan támadták a nomád kara-kojunluk rabló csapatai. A falvakat elpusztították és sok megművelt föld nomád legelővé változott. A városok jelentéktelen telepekké fejlődtek vissza. Az örmény nemességet szinte teljesen felváltotta a török és a kurd törzsek nomád nemessége. Az örmény lakosság egy részét fogságba hurcolták, másik része pedig emigrált. Örmény kereskedő- és iparostelepek jöttek létre Lvovban, Velencében, a Krím-félszigeten stb.

A XV. század folyamán a kara-kojunluk és ak-kojunluk rablóhadjáratai nem kímélték Grúziát sem, aminek következtében az ország gazdaságilag tönkrement. A nomádok állandó betörései elősegítették az ország politikai szétesését. 1490 táján Grúzia három királyságból és több fejedelemségből állt. A valóságban azonban ezek az államok is csak feudális úri birtokok *(szatavado)* katonai-közigazgatási egyesülései voltak. A terményjáradék és a robotkötelezettség a XV. század folyamán megnövekedett. A szolgáltatások emelése céljából megváltoztatták azokat az űrmértékeket, amelyekkel a parasztok terményszolgáltatásait mérték. Szamche uralkodójának, Agbugának a törvénye szerint a paraszt nem hagyhatta el telkét, nem adhatta el, s nem adhatta át másnak ura beleegyezése nélkül. Az aznaur (nemes) megöléséért fizetett vérdíj harmincszor magasabb volt a paraszt megöléséért fizetett vérdíjnál. A XV. században Grúziában tovább fejlődött az adózási, bíráskodási és közigazgatási immunitások rendszere. Uzun Haszán, az ak-kojunluk uralkodója, felhasználva Grúzia politikai széttagolódását, elpusztította Kartliát, valamint Tbiliszi és Gori vidékét, és 5000 grúzt hurcolt fogságba. VI. Bagrat király kénytelen volt elismerni Uzun Haszán fennhatóságát. Átadta Tbiliszit, és évente adót fizetett neki.

A feudális széttagolódás elmélyülése, a gazdasági és politikai hanyatlás, valamint az idegen hódítók, az ak-kojunluk és az oszmán törökök részéről mutatkozó nyomás igen súlyos következményekkel járt Örményországra és Grúziára a XV. század vége felé.

[8] A tebrizi harvar = 295 kg.

A mongol hódítás, s a társadalmi elnyomás ezzel kapcsolatos megerősödése a transzkaukáziai országok kultúrájának hanyatlásához vezetett. A XIII. század második felétől kezdve azonban a kulturális tevékenység bizonyos mértékű megélénkülésének jelei mutatkoznak. A grúz építészet e korból származó emlékei közül kiemelkedik a Szafar-kolostor háromhajós, kupolás temploma, amelyet freskók és gazdag kőfaragások díszítettek. A XIII. században építették az Ahtala-, Timotiszubani- és a Zarzma-kolostorokat, amelyek különösen freskóikról és arcképeikről híresek. A XIII. század végén átépítették Tbilisziben a Meteh-vár templomát is.

Örményországban a világi építészet emlékei közül meg kell emlékeznünk a karavánszerájokról, az ani Szargisza-palotáról és a mreni Szahmadina-palotáról (XIII. század). A kor egyházi építészetében újdonságként megjelennek a harangtornyok, valamint a templomok előcsarnokai, az ún. *zsamatun*-ok, amelyek világi jellegű gyűlések helyéül is szolgáltak. A XIII—XIV. század folyamán a Gladzor-, Ahpat-, Szanain-, Tatyev- stb. kolostorokban továbbra is működtek a régi iskolák, amelyekben világi tárgyakat is tanítottak. Az örmény történészek közül e korban Kirakosz Gandzakeci és Nagy Vardan (XIII. század) volt a legjelentősebb. Mindketten értékes adatokat közölnek a mongolok társadalmi szervezetéről és életéről, hódításaikról és igazgatási módszereikről. Orbeli Sztepannosz, a Szjunik fejedelemség történetének írója igen nagy társadalmi-gazdasági anyagot gyűjtött össze (XIV. század eleje). Mecopi Tovma (Tamás) (XV. század) megírta Örményország történetét Timur és utódai idején. A kolostorokban megmaradtak a könyvtárak és a könyvmásoló műhelyek, valamint a festőműhelyek. Igen magas fokú művészi munka jellemzi a vani könyvdíszítő iskola tagjainak munkáit (XIV. század). A legnagyobb örmény költők sorába tartozik Frik (XIII. század), aki költeményeiben haragos szavakkal leplezi le a népet elnyomó mongol kánokat, az idegen és a hazai urakat. Ugyanekkor (kb. 1250—1340) dolgozott Erzindzsáni Konsztantin lírai költő, humanista és haladó gondolkodó, a nagyszerű „Tavasz" című költemény szerzője.

Az azerbajdzsáni építészet egyik legszebb maradványa Pir-haneg mauzóleuma, amelyet különféle színű fajanszlemezekből készült mozaik díszít (XIII. század). Meg kell még említenünk a Karabaglari bástya alakú mauzóleumot (XIV. század), s a sirván-sahok bakui palotakomplexumát az „igazságszolgáltatási palotával" *(divan-hane)*, e nyolcszögletű kupolás rotundával, gyönyörű csúcsíves portálokkal, mecsetekkel, temetkezőhelyekkel ellátott épületet, amelyet kőfaragások és „sztalaktitok" díszítenek (XV. század). Igen szép a tebrizi kék mecset is magas bejáratával, s a több színű, de többségében kék mázas lemezekkel borított falakkal (XV. század).

Az azerbajdzsáni költészetben a XIII. századtól kezdve a farszi mellett már az azerbajdzsáni nyelvet is használják. Farsziul írt Zulfugar Sirvani költő (XIII. század), azerbajdzsániul pedig egy másik nagy költő, Neszimi, a hurufiták siita szektájának követője, a feudális elnyomás és a Timuridák elleni harc bajnoka, akit 1417-ben eretnekként megégettek. Azerbajdzsáni nyelven és farsziul írt a nagy hurufita költő, Kaszim-i Anvar († 1433).

XXXVIII. FEJEZET

AZ OROSZ ÉS A TÖBBI KELET-EURÓPAI NÉPEK HARCA A TATÁR-MONGOL HÓDÍTÓK ELLEN. A SVÉD, NÉMET, DÁN, MAGYAR ÉS LENGYEL URAK TÁMADÁSAI OROSZORSZÁG ELLEN A XIII. SZÁZADBAN

Oroszország XIII. századi történetét az orosz nép rendkívül nehéz, hősies függetlenségi harca jellemzi. Ezt a harcot egyidejűleg vívta a mongol, német, svéd, dán, magyar és lengyel feudális urak ellen. Az orosz nép idegen hódítók elleni harcának igen nagy jelentősége volt Kelet-Európa összes népeinek története szempontjából.

AZ OROSZOK ÉS AZ ÉSZAKKELET-BALTIKUM NÉPEINEK HARCA A NÉMET, SVÉD ÉS DÁN FEUDÁLIS URAK BETÖRÉSEI ELLEN

A német kereszteseknek a kelet-balti területekre való behatolása csak egyik szakasza volt a „Drang nach Osten"-nak, azaz a keleti előnyomulásnak, a szláv földek német világi és egyházi urak által való elfoglalásának. A X—XII. század folyamán a német urak meghódították az Elba menti és a tengerparti szlávok földjét, s a Visztula felé közeledtek. Itt azonban a lengyelek és a poroszok ellenállásával találkoztak. Ez utóbbiak a Balti-tenger partvidékén a Nyeman-folyóig terjedő részeken laktak. A németek ugyanakkor, amikor a Visztula és a Nyeman közti terület megszerzésére törekedtek, egy másik bázist is létre akartak hozni a Nyugati-Dvina mellett.

A XII. század végén a pápai kúria a Nyugati-Dvina vidékére sereggel támogatott hittérítőket küldött. Itt laktak a lívek, akikről az egész területet — amelyet később a német feudális urak meghódítottak — Livóniának neveztek el. A lívek azonban elűzték a pápai megbízottakat. Ekkor a pápa keresztes hadjáratot hirdetett a kelet-balti népek ellen. Az új hadjárat élén Albert brémai kanonok, Livónia későbbi püspöke állt. Albert III. Ince pápa, továbbá a német császár és a dán király támogatásával német sereget hajózott ki a Nyugati-Dvina torkolatánál (1200). Miután a hódítók vereséget mértek a lívekre, egy régi kereskedelmi telep helyén felépítették Riga erődjét (1201), 1202-ben pedig létrehozták a kardhordozók (kardtestvérek) lovagrendjét, amely állandóan fegyveres hódító tevékenységet folytatott. Ugyanekkor a pápai kúria és a német krónikások különféle meséket találtak ki az itteni népek elmaradottságáról, s a kereszteseket magasztalták, akiknek állítólag az volt a feladatuk, hogy az említett népek között a „kultúrát" és az „igazi vallást" terjesszék. Ezzel álcázták rabló és hódító politikájukat.

A lívek területe előzőleg a polocki fejedelem fennhatósága alatt állt, aki többször a lívek segítségére sietett litván szövetségeseivel együtt. A polockiaknak azonban nem volt elég erejük a keresztesek támadásainak visszaverésére. 1207—1209 folyamán a német feudális urak elfoglalták, majd elpusztították Koknese-, Selpils-erődöket és Jersike városát, amelyek a latgalok területén feküdtek.

A keresztesek különben, a győzelem ellenére, félvén a polocki fejedelemtől, 1212-ig megfizették neki a lívek régi adóját.

A keresztesek behatoltak Észak-Latgaliába is, ahol felépítették Wenden várát (a mai Cesis a Lett Szovjet Szocialista Köztársaságban), s ezzel fenyegetni kezdték Észtországot. Ez a körülmény már Novgorod és Pszkov érdekeit is veszélyeztette. Az oroszok és az észtek közös harcot vívtak a rablólovagok ellen. A novgorodi bojárok és a vlagyimir-szuzdali fejedelmek közti harc kiélesedése, valamint Polock, Pszkov és Szmolenszk elkülönülése azonban csökkentette az Oroszország fennhatósága alatt álló baltikumi területek védelmi képességét. Az egymással ellenségeskedő orosz fejedelmeknek nem volt közös balti haditervük. A novgorodi seregek Torma (1209), Uganda (1210), Jarvamaa és Harümaa (1212) területén szembeszálltak a német lovagokkal, kiűzték őket Otepe (Ödenpe) vidékéről. Az észtek továbbra is Novgorodnak adóztak, de a német urak elpusztították Sakalát és egészen az Emaiga-folyóig, az orosz határig nyomultak előre. A német elnyomás példátlan súllyal nehezedett a leigázott területekre. A lakosságot tömegesen irtották. Az észtek területeit barbár módon pusztították. Ez utóbbiak helyzete válságossá vált 1219-ben, amikor a dán király seregei benyomultak Észtország északi részeire. A régi észt erőd, Lindanisa helyén a dán hódítók egy új erődítményt emeltek, felépítették Revalt (Tallinnt).

Az észtek egy emberként támadtak az ellenségre, és a novgorodiakat hívták segítségül. Megkezdődött az oroszok és az észtek harca a livóniai lovagokkal. Az oroszok szövetségesei, a litvánok hadjáratokat vezettek a Dvina alsó folyásának német kézen levő vidéke ellen. Megtámadták Wendent (1218) és Riga környékét is (1222).

1223-ban az oroszok súlyos veréséget szenvedtek a mongoloktól a Kalka-folyó menti csatában. Ennek következményei a Baltikumban is megmutatkoztak. A dán és a német urak támadó szövetséget kötöttek. Jaroszláv Vszevolodovics fejedelemnek a novgorodi seregekkel Reval (1223) ellen intézett támadása nem érte el célját, a hódítók Észtországból való kiűzését. Ehhez sokkal nagyobb seregekre volt szükség. Közben a livóniai keresztesek, akik állandó erősítéseket kaptak Németországból, 1224-ben elfoglalták az oroszok és észtek által közösen védett Jurjevet (Tartut). 1227-ben a német lovagok elpusztították és elfoglalták a Saaremaa- és a Muha-szigeteket. Ezeket a hódító műveleteket pápai legátusok (követek) irányították. 1227-ben III. Honorius pápa „Oroszország összes királyainak" meghódolását követelte. Ugyanekkor a pápai kúria energikusan támogatta a magyar és a lengyel uraknak Oroszország délnyugati részei ellen vezetett támadását.

A novgorodi fejedelemséget megszerző Jaroszláv fejedelem seregei csak 1234-ben tudták megverni a livóniai lovagokat. A szuzdali ezredek és a novgorodi sereg az Emaiga-folyó mellett tönkreverték a német hódítókat. A keresztesekkel kötött békeszerződés értelmében Oroszország megőrizte jogait Latgaliára és Észtország egy részére.

A német urak, miután az orosz határoknál veréséget szenvedtek, 1236-ban Litvánia ellen indítottak nagy hadjáratot. Ez azonban a keresztesek számára Saulja mellett nagy veréséggel végződött. Elpusztultak összes vezetőik, beleértve a kardhordozó rend nagymesterét is.

Ekkor a hódítók új erőt vetettek be a harcba: a német lovagrendet. 1230-ban a német lovagrend csapatai benyomultak Chełm vidékére. Szorongatva és irtva a poroszokat, elérték a Visztula öblét, majd a folyó partján haladva a Pregolja-folyóig nyomultak előre, s így megvetették lábukat a lengyel Pomerániában. A német lovagrend azonban nemcsak Lengyelországot és Litvániát fenyegette. A harmincas évek végén Brunóval az élükön megkísérelték a halics-volhiniai fejedelemségbe való behatolást is. Elfoglalták Drogicsint. A volhiniai seregek azonban Danyiil Romanovics fejedelem parancsnoksága alatt felszabadították a várost, és sok lovagot — köztük Brunót is — fogságba ejtettek.

Az elszenvedett veréségek után a német hódítók egyesítették erejüket, s az Oroszországba és Litvániába való behatolásra készülődtek. 1237-ben a pápai kúria közreműködésével a kardhordozók

OROSZORSZÁG A XII. SZÁZAD VÉGÉTŐL A XIII. SZÁZAD KÖZEPÉIG. MONGOL-TATÁR TÁMADÁS A KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI ORSZÁGOK ELLEN.

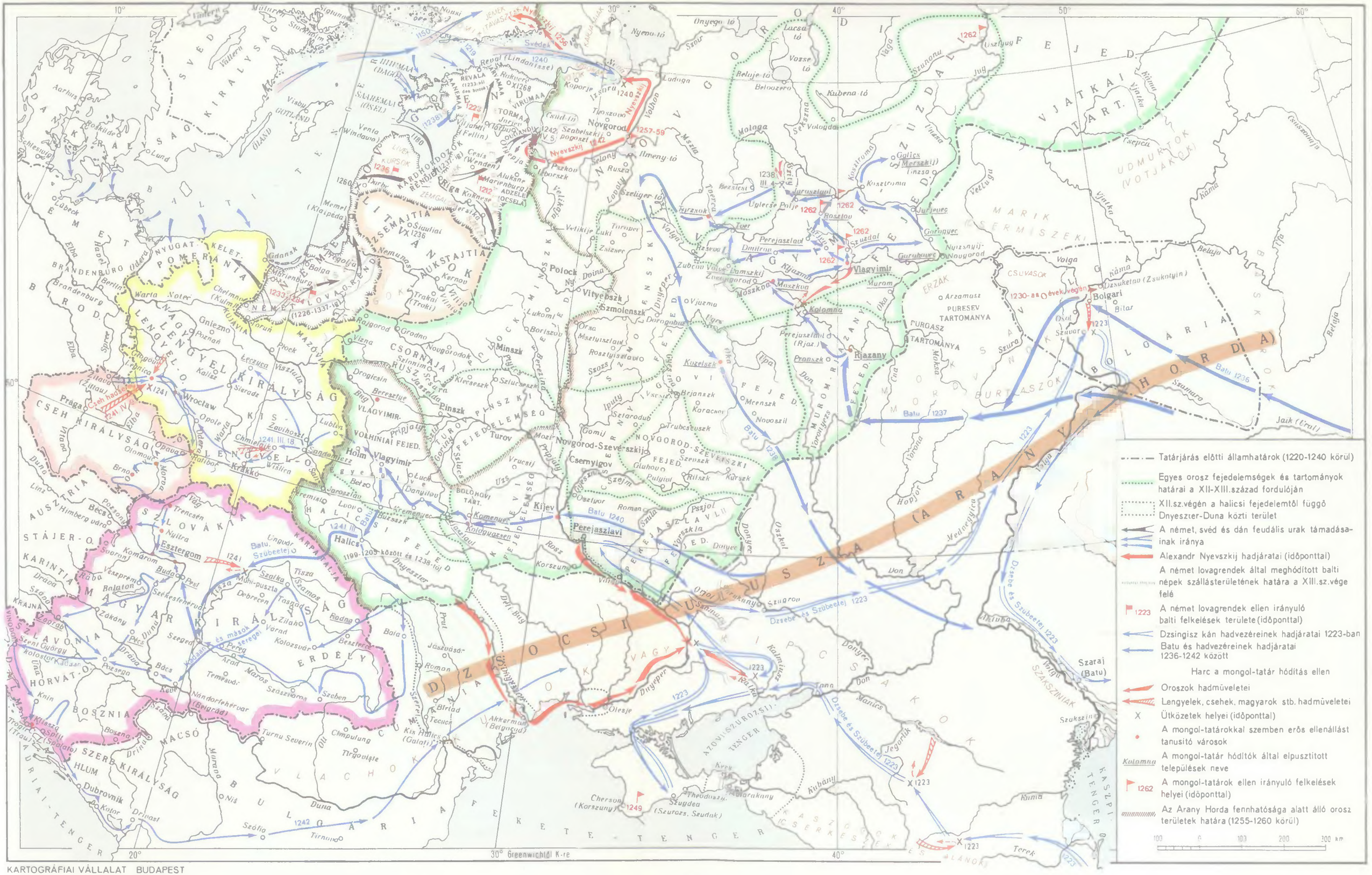

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

rendje és a német lovagrend egyesült. A következő évben Stenbyben a német és a dán keresztesek újabb szövetséget kötöttek Oroszország ellen. Németországból, Dániából és más országokból friss erők érkeztek Rigába és Revalba. Újabb támadás készült Oroszország ellen.

Kiéleződött a viszony Oroszország és Svédország között is. Ugyanis, amikor a finnek szembeszálltak a svéd urakkal, az oroszok támogatták őket, és így a finnek 1227-ben kiszorították országukból a svéd hódítókat.

AZ OROSZ NÉP HARCA A MONGOLOK ELLEN

A mongol hordák akkor nyomultak be Oroszország területére, amikor az a balti területek védelmére összpontosította erőit. A mongolok Közép-Ázsiában, a Kaukázusban és Kelet-Európában mindenütt feudális széttagoltságban élő államokkal, azaz egymás ellen harcoló fejedelemségekkel találkoztak. Az uralkodók közti ellentétek lehetetlenné tették, hogy a népek szervezetten szembeszálljanak a nomádokkal.

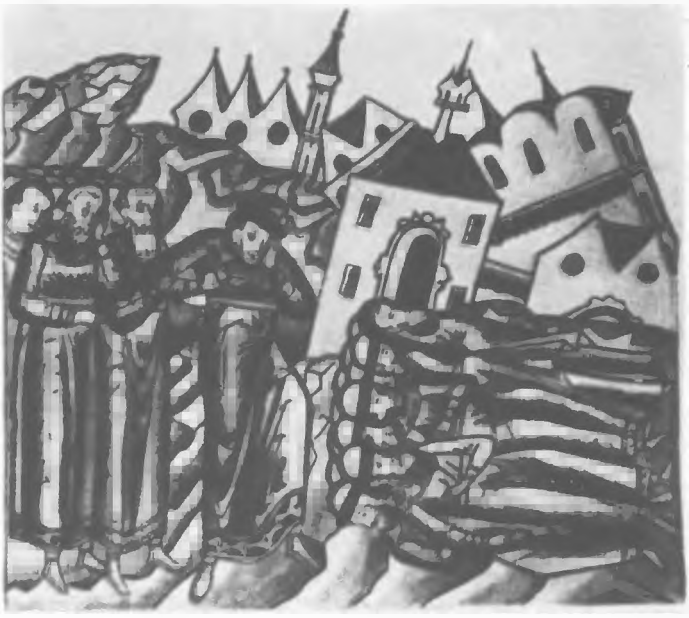

Jaroszláv Vszevolodovics fejedelem visszatérése Vlagyimirba Batu támadása után
A „Kazanyi Évkönyv" miniatúrája. XVI. század

Miután a mongol kánok meghódították Közép-Ázsiát, s Dzsebe és Szübeetej seregei behatoltak Észak-Iránba és a Kaukázusba, Oroszországra került a sor. A Derbenti-szoroson áthatolva a mongolok megverték az alánokat és a kunokat, majd behatoltak a Krím-félszigetre, ahol elfoglalták Szudak városát. Ezután a kunok egyesült erői ismét szembeszálltak velük, de a mongolok szétverték őket. A kunok a Dnyeper vidékére menekültek. Amikor az orosz fejedelmek a kunok vereségéről értesültek, tanácskozásra gyűltek össze Kijevben.

A fejedelmek úgy vélték, hogy jobb megütközni a hódítókkal „idegen földön, mint otthon", s ezért az ellenség elé siettek. A hadjáratban részt vettek a kijevi, a halicsi, a csernyigovi, a szmolenszki és a volhiniai orosz seregek, továbbá a kunok. A nagylétszámú hadseregnek azonban nem volt egységes parancsnoksága, minden ezred külön harcolt. Ez a körülmény végzetessé vált. Az orosz sereg, miután szétverte a mongolok előhadát, 1223. május 31-én a Kalka-folyó partján összeütközött az ellenfél fő erőivel. Véres küzdelemre került sor. A fejedelmek közötti ellenségeskedés megakadályozta, hogy a hősiesen harcoló orosz seregek győzelmet arathassanak. Az orosz nép a Kalka menti vereséget mint nemzeti katasztrófát őrizte meg emlékezetében.

A kalkai csata után a mongol hódítók a Dnyeper mentén felfelé haladtak, de Perejaszlavl előtt visszafordultak. A kalkai csata erősen meggyengítette őket. A hazafelé vivő úton a mongolok nagyobb vereséget szenvedtek a volgai bolgároktól. Ezután a mai kazahsztáni sztyeppéken keresztül visszatértek Mongóliába. A kunok elleni hadjáratok, valamint Transzkaukázia (Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán) meghódítása, továbbá a Dzsocsi-ulusz főhadiszállásának a Jajk mellett való felütése mind az Európa elleni hadjárat előkészítését szolgálta.

Kozelszk védelme 1238-ban
A „Képes Krónika" miniatúrája. XVI. század

Az új hadjárat 1236-ban indult meg. A mongol sereg élére Dzsingisz kán unokáját, Dzsocsi fiát, Batut állították. A mongol hódítók elértek a Kámához, s a volgai bolgárok kemény ellenállását legyőzve, elpusztították országukat. 1237 telén a mordvin földön keresztül behatoltak a rjazanyi fejedelemségbe. Pronszkhoz érve, követeket küldtek a rjazanyi fejedelmekhez, s megadásra szólították fel őket. A fejedelmek elutasító választ adtak, s Vlagyimirból és Csernyigovból kértek segítséget, de sikertelenül. A rjazanyi városok egymás után az ellenség kezére kerültek. Rjazany hat napig állta az ostromot, de a hetedik napon (1237. december 23.) a mongolok bevették a várost. A lakosság egy részét lemészárolták, másik része pedig a kiütött tűzvész áldozata lett. Rjazany után az ellenség elfoglalta Pronszkot és a rjazanyi fejedelemség többi városát.

Kolomna városát, amely ott feküdt, ahol a Moszkva-folyó az Okába ömlik, a mongolok ugyancsak elfoglalták, és Moszkva felé közeledtek. A moszkvaiak kitartóan védekeztek, de legyőzték és lemészárolták őket. A várost és a környező falvakat felgyújtották. Ezután a mongol hordák Vlagyimirhoz, Északkelet-Oroszország fővárosához közeledtek. Jurij Vszevolodovics fejedelem elhagyta seregével a várost, és Jaroszlavl felé tartott, hogy további erősítéseket szerezzen. 1238. február 3-án az ellenség körülvette Vlagyimirt. Egyes csapatai szétszórva harcoltak a fejedelemségben. Elfoglalták Perejaszlavlot, Jurjevet, Dmitrovot, Tvert stb. Az egyik mongol csapat bevette Szuzdalt, felgyújtotta a fejedelmi palotát, s a lakosság egy részét legyilkolta. Közben Vlagyimirért elkeseredett harc folyt. Végül is az ellenségnek sikerült a városfalon rést ütnie. A várost felgyújtották, s miután az ellenség benyomult a falak közé, megkezdődött a lakosság kiirtása.

A mongol sereg magva ezután észak felé, Jurij Vszevolodovics nagyfejedelem seregei ellen fordult. 1238. március 4-én a Szita-folyó partjain a nagyszámú ellenség körülvette a vlagyimiri sereget, amely az orosz földet védve egy szálig elpusztult. 1238 márciusában hosszú ellenállás után elesett Torzsok, ahol szinte mindenkit lemészároltak. A mongolok útja Novgorod felé vezetett. Már csak száz versztnyire voltak tőle, de minthogy lépten-nyomon elkeseredett ellenállásba ütköztek, nem mertek tovább haladni északnyugat felé.

A hódítók visszafelé elpusztították a szmolenszki és a csernyigovi fejedelemség egy részét, legyőzve a lakosság ellenállását. Kozelszk városának lakói több mint másfél hónapon keresztül állták a mongol seregek ostromát. Végül azonban Batu csapatai a szó szoros értelmében eltörölték a várost a föld színéről. A hősies Kozelszk azonban majdnem két hónapra feltartotta a mongol sereget. Az orosz nép szilárd ellenállása felborította a mongol hódítók számítását. Csapataik emberállománya megcsappant, s ezért visszafordultak, és a Volga mögé vonultak. 1239 őszén Batu kán, miután új erőkkel töltötte fel sorait, ismét megindult Oroszország ellen, de ezúttal a déli és dél-

nyugati területeket támadta. 1239 vége felé a mongolok elfoglalták a Krím-félszigetet. Északra csak egy segédcsapatot küldtek, s ez az Okánál bevette Muromot, majd elfoglalta a mordvinok szállásterületét. 1240 őszén a mongol főserég Kijev ellen indult. Batu csapatai elpusztították Perejaszlavlot és a csernyigovi Gluhovot, majd ostrom alá vették magát Csernyigov városát. Véres harcok után ezt is bevették és felperzselték.

Közben Kijev lakossága Dmitr vajdának, a volhiniai fejedelem csapatai parancsnokának irányításával felkészült a védelemre. A kán hatalmas sereget összpontosított a város falai alatt. Az ostromgépek tömegét helyezte működésbe. Az ellenség éjjel-nappal lőtte a várost. A polgárok védekeztek, „halálra szánva küzdöttek". Az ellenség azonban az erődfalon ütött hatalmas réseken keresztül benyomult a városba, amely 1240. december 6-án el is esett. Miként másutt, a mongolok tömegesen irtották az orosz katonákat és a lakosságot, s ezreket hurcoltak rabságba. Kijev elfoglalása után a hódítók tovább mentek nyugat felé, a halics-volhiniai fejedelemségbe. Véres harcok után elfoglalták Halicsot, a volhiniai Vlagyimirt és más városokat, s lakosságukat szintén kardélre hányták.

Halics-Volhiniából a mongol sereg egy része 1241 tavaszán Burundaj vezérletével Lengyelország, a másik rész pedig Batu parancsnoksága alatt Magyarország ellen indult. A mongolok bevették és elpusztították Lublint, Zawichostot és Sandomierzt. Innen a mongol erők egy része Nagy-Lengyelországba, másik része pedig Kis-Lengyelországba, Krakkó és Wrocław ellen vonult. Krakkót elpusztították, de a wrocławi fellegvárat a lakosság megvédte. Jámbor Henrik krakkói fejedelem parancsnoksága alatt nagy erők gyülekeztek Legnicánál. 1241. április 9-én azonban e sereget hősiessége ellenére megverték. Közben Batu csapatai vereséget mértek IV. Béla magyar király 60 000 főből álló seregére, amelyet a mongolok a Sajó-folyó mellett, a Muhi síkságon körülvettek. Ezután hozzákezdtek Magyarország meghódításához. Elpusztították Horvátországot is.

Oroszország meghódítása, Lengyelország, Magyarország és a balkáni területek feldúlása pánikot keltett Európában. Olyan távoli városok, mint Lübeck és Nürnberg, lázasan készülődtek a védelemre. Félelem ütötte fel a fejét Franciaországban és Angliában is. A mongoloktól való rettegés miatt egy időre Angliában még a kontinenssel való kereskedelmet is leállították.

Az évekig tartó szakadatlan harcokban meggyengült mongol hódítók azonban nem törtek be sem Itáliába, sem Ausztriába, sem pedig Csehországba, ahol a cseh király lázasan készülődött a védelemre.

Az orosz nép a szörnyű pusztulás ellenére fáradhatatlan partizánharcot folytatott a hódítók ellen. A hagyomány fenntartotta Jefpatyij Kolovrat rjazanyi hős emlékét, aki a csatákból megmenekült harcosokból mintegy 1700 emberből álló osztagot szervezett, és nagy károkat okozott a tatároknak. Az orosz nép négy éven keresztül harcolt az ellenséggel (1237—1240). A Kijevben, Rjazanyban és más városokban folytatott régészeti ásatások lehetővé teszik, hogy képet alkossunk magunknak az orosz városok népének védekezéséről. Kiásták a házak, templomok romjait, s megtalálták a házak kapuiban karddal, buzogánnyal, sőt késsel védekező lakosok csontvázait. A mongolok ellen más népek is harcoltak. A Volga mentén sokáig partizánharcot vívott a kun Bacsman csapata. Később felkeltek a volgai bolgárok Bajan és Dzsiku vezetésével. Éveken keresztül harcoltak a hegyekben az észak-kaukázusi népek, az alánok, a lezginek és az adigék. Nem szűnt meg a hódítók elleni harc a Krím-félszigeten sem.

Az Európa meghódítására törő mongol seregek jelentős veszteségeket szenvedve, meggyengülten jutottak el az orosz határoktól nyugatra fekvő földekre. Az oroszok hősi küzdelme meghiúsította a mongol hódítók terveit. De jelentős szerepet játszottak a felszabadító harcban Délkelet- és Közép-Európa többi népei, a lengyelek, magyarok, horvátok stb. is. Batu hadai 1242 végén átkeltek a Dnyeperen és a Volga mögé vonultak vissza.

A tatárjárás nehéz éveiben az orosz népnek vissza kellett vernie a német és a svéd urak támadásait is. A svéd király nagy erőket küldött Oroszország ellen. Részt vettek ebben a svéd fennhatóság alatt álló finnek is. A sereg parancsnoka Fasijarl és a király veje, Birger volt. A hadjárat célja Ladoga, és siker esetén Novgorod elfoglalása volt. A háború rabló céljait ékes jelszavakkal leplezték. Azt hirdették, hogy az oroszok között az „igaz hitet", a katolikus vallást akarják elterjeszteni.

1240 júliusának egyik napján, hajnalban a svéd hajóhad váratlanul megjelent a Finn-öbölben, és felhatolva a Néván, az Izsora torkolatánál vetett horgonyt. Itt verték fel ideiglenes táborukat a svédek. Alekszandr Jaroszlavics novgorodi fejedelem (Jaroszláv Vszevolodovics fejedelem fia) a tengerparti őrség parancsnokától, az izsorai Pelguszijtól kapott hírt az ellenség érkezéséről. Összegyűjtötte kisszámú kíséretét és a novgorodi népfelkelők egy részét. Figyelembe véve, hogy a svéd sereg jóval nagyobb volt az orosznál, Alekszandr meglepetésszerű csapást akart rá mérni. Július 15-én reggel az orosz sereg váratlanul rajtaütött a svéd táboron. A fejedelem lovas kísérete kemény harcban benyomult a svéd csapatok kellős közepébe. Ugyanakkor a novgorodi felkelők a Néva partján haladva megtámadták az ellenséges hajókat. Három hajót elfoglaltak és megsemmisítettek. Az Izsora és a Néva felől kapott támadás következtében a svéd sereg a két folyó által alkotott sarokba szorult. Az erőviszonyok megváltoztak, s az egyesült orosz lovas és gyalogos hadak vízbe szorították az ellenséget.

A tehetséges hadvezér, Alekszandr Jaroszlavics terve, amely a rajtaütésszerű támadáson alapult, párosulva az egyszerű harcosok hősiességével, gyors és teljes győzelmet hozott. Az oroszok közül mindössze húsz ember esett el. A Néva mellett aratott győzelem emlékére Alekszandr fejedelmet „Nyevszkij"-nek nevezték el. A Néva torkolatáért vívott harc a tengeri kijárat megtartásáért folyt. A svédek feletti győzelem következtében Oroszország nem vesztette el a Finn-öbölre nyíló tengerpartját, s így elkerülte a veszélyt, amit a külfölddel való gazdasági kapcsolatok megszűnte jelentett volna. Ugyanakkor ez a győzelem megkönnyítette az orosz nép további függetlenségi harcát, a mongol iga lerázásáért vívott küzdelmet.

A jégcsata. 1242
A „Képes Krónika" miniatúrája. XVI. század

A svéd hódítók elleni harc azonban csak egy részét jelentette Oroszország védelmének. 1240-ben a német és dán urak elfoglalták Izborszk városát. Ezután a német lovagok ostrom alá vették, majd a bojárok árulása folytán el is foglalták Pszkovot, ahová beültették helytartójukat *(vogt)*. Ugyanekkor a novgorodi bojárokkal való összeütközés következtében Alekszandr Nyevszkij 1240 telén egész udvarával elhagyta Novgorodot és Perejaszlavlba költözött. 1241 elején a német lovagok bevették Tyoszovot, Lugát és Koporjét. Ezután a német csapatok megjelentek Novgorod közelében.

E súlyos pillanatban Novgorodban felkelt a nép. A vecse azt követelte, hogy hívják vissza

a városba Alekszandr Nyevszkijt. Ugyanebben az évben az orosz csapatok Alekszandr vezénylete alatt egy váratlan támadással kiverték az ellenséget Koporjéből. Az orosz seregek sikerei a balti népek felszabadító harcának megélénkülésére vezettek. Felkelés tört ki Saaremaa szigetén. Alekszandr Nyevszkijnek segítségére siettek a szuzdali ezredek, s az egyesült orosz sereg az ő parancsnoksága alatt gyors csapással felszabadította Pszkovot. Ezután az orosz sereg útja az észtek földjére vezetett. A Csud-tótól nyugatra találkoztak a német fő erőkkel, s visszavonultak előlük a tó jegére.

Itt, 1242. április 5-én zajlott le az a híres ütközet, amely a „jégcsata" nevet kapta. A lovagok ék alakban álltak fel, de az oroszok oldalba támadták őket. Íjászaik zavart keltettek a körülfogott német lovagok soraiban. Ennek következtében az oroszok döntő győzelmet arattak. 400 lovag esett el, ötvenen pedig fogságba kerültek. Az orosz harcosok kitartóan üldözték a futásnak eredt ellenséget.

A csud-tói győzelemnek nagy jelentősége volt mind az orosz, mind pedig a többi kelet-európai nép története szempontjából. Az ütközet véget vetett annak a keleti előnyomulásnak, amelyet a németek folytattak a birodalom és a pápai kúria támogatásával. Ezekben az években vetették meg az alapját annak a közös harcnak, amelyet az orosz nép és a Baltikum népei folytattak az évszázados német és svéd feudális terjeszkedés ellen. A „jégcsata" a litván nép függetlenségi harcában is jelentős szerepet játszott. A kursok és a poroszok fellázadtak a német lovagok ellen.

A tatárjárás azonban lehetetlenné tette Oroszország számára, hogy kiűzze a német urakat az észtek és lettek földjéről. A livóniai és a német lovagrendi seregek elfoglalták a Visztula és a Nyeman közti területet is, majd egyesülve elvágták Litvániát a tengertől. A XIII. század folyamán a német lovagrend rabló csapatai továbbra is támadták Oroszországot és Litvániát, de nemegyszer súlyos vereséget szenvedtek. Így pl. az oroszok megverték őket Rakverénél (1268), a litvánok pedig Durbenél (1260).

A DÉLNYUGAT-OROSZORSZÁG TERÜLETÉRE BEHATOLÓ MAGYAR ÉS LENGYEL URAK VERESÉGE

Oroszország nehéz helyzetét a magyar és a lengyel urak is ki akarták használni saját érdekükben. A mongol hódítás a halicsi fejedelemség politikai meggyengülését vonta maga után. Ismét megerősödött a nagybirtokos főnemesség, a fejedelmi hatalom pedig meggyengült. A fejedelem és a bojárok harcát még bonyolultabbá tette a magyar és a lengyel uralkodók beavatkozása, akik a halics-volhiniai fejedelemség függetlenségének megszüntetésére törekedtek.

1245 nyarán egy magyar—lengyel lovagsereg nyomult be Halicsba. Elfoglalták Peremislt (Przemysł), de Jaroszláv lakossága véres ütközetet vívott velük a falak előtt, majd az erődítések védelme alá húzódott. A magyar és lengyel uraknak hosszú ostromra kellett felkészülniük.

Míg a hódítókat Jaroszláv városának ellenállása lekötötte, Danyiil Romanovics gyorsan összegyűjtötte kíséretét és a népfelkelést, akikhez kunok is csatlakoztak. 1245. augusztus 17-én az oroszok titokban átkeltek a San-folyón, s az ellenséges tábor felé indultak, hogy csendben és észrevétlenül meglepjék az ostromlókat. Danyiil fejedelem a fő erőkkel egy „mély rengetegen" keresztül hátába került az ellenségnek. A magyar lovagok, akiket File bán vezényelt, nem tudták kivédeni a hirtelen támadást, és így szétverték őket. Az orosz sereg és a felszabadított jaroszláviak győzelmet arattak. File bánt pedig, aki előzőleg kegyetlenül elnyomta a halicsiakat, kivégezték.

A PÁPASÁG OROSZORSZÁGI POLITIKÁJA

A pápai kúria széles körű támadást hirdetett a kelet-európai népek ellen. A pápa azt követelte a katolikus országok (Lengyelország, Svédország és Norvégia) uralkodóitól és a német lovagrend nagymesterétől, hogy vegyék kereskedelmi blokád alá Oroszországot. A balti kereskedelem azonban

nem lehetett meg olyan nagy kelet-európai központok nélkül, mint amilyen Novgorod, Polock és Szmolenszk voltak. Ezért a német kereskedők rendre megszegték a pápai rendeleteket, és hosszúlejáratú kereskedelmi szerződéseket kötöttek e városokkal (1229, 1263 stb.). A pápai kúria hittérítő megbízottait is elküldte, de a XIII. század harmincas éveiben kikergették őket Oroszországból.

A mongolok terjeszkedése erősen aktivizálta a pápák kelet-európai kísérletezését. Az Oroszországot leigázó mongol kánokkal kötendő szövetség segítségével a pápa saját maga számára akarta megkaparintani az orosz egyház vezetését, hogy így politikai befolyáshoz jusson Oroszországban. A pápai kúria a „mongol kérdést" 1245-ben, a lyoni zsinaton tárgyaltatta meg. Ezután a katolikus egyházfő több követet küldött a mongol uralkodókhoz (Plano Carpini, Ascelinus stb.). A pápai kúria kettős játékot játszva, ugyanakkor az orosz fejedelmekkel is kapcsolatokat keresett, és segítséget ígért nekik a mongol hódítók ellen. 1249 körül egy pápai követség érkezett Alekszandr Nyevszkijhez. A fejedelem azonban megértette, hogy a pápa az oroszokat háborúba akarja sodorni, hogy így megkönnyítse a livóniai és a svéd urak számára az orosz földek megszerzését, s ezért elutasította a pápa ajánlatát.

A MONGOL-TATÁR URALOM OROSZORSZÁGBAN ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

A tatárjárás számtalan bajt hozott Oroszország népeire. Az oroszok óriási emberveszteséget szenvedtek, anyagi és kulturális értékek pusztultak el, s Oroszország gazdasági fejlődése megrekedt. A tatárjárás eredménye végül is a mongol iga megszilárdulása lett az orosz nép felett. A hódítók meg akarták fosztani Oroszországot a kézművesektől, akik fegyvert tudtak készíteni, akik városokat és erődítményeket emelhettek. Ezért rabságba hurcolták őket, elvitték az iparosok szerszámait és más fémkészítményeket. Így azután a XIII. század második felében az egyes iparágak technikája lehanyatlott, sőt teljesen megszűntek olyan mesterségek, amelyekről Oroszország előzőleg híres volt (pl. az email-készítés, a niello technika stb.). A városok növekedése szinte teljesen megállt, s a városi kézművesség piaci kapcsolatai megszűntek. A városoknak még a külső formájuk is megváltozott. Erősen lecsökkent és hanyatlásnak indult a kőépítkezés. A mongol seregek pusztításainak és a mongol igának következményeképpen Oroszország a következő időkben elmaradt Európa élenjáró országaitól.

Batu kán és nemesi kísérete, az európai hadjáratból visszatérve, letelepedett a Volga alsó folyása mentén, ahol 1243-ban létrejött az Arany Hordának nevezett mongol állam (másképpen Dzsocsidák ulusza vagy kipcsaki kánság). Fővárosa Szaraj volt. Egy bizonyos ideig ez az állam névlegesen függő viszonyban volt a Karakorumban tartózkodó mongol nagykántól. Az Arany Horda kánjai az összes orosz fejedelmeket a „Hordába" hívatták a *jarlik*-okért, azaz az uralmukat megerősítő oklevélért. A kánok széles körben alkalmazták a túszszedést, a megvesztegetést, valamint a gyilkosság és a csalás módszereit, azaz kihasználták a politikai egység hiányát Oroszországban.

A tatárjárás aláásta az ország gazdasági helyzetét, és fokozta a feudális belharcokat. Az orosz fejedelmek Szarajban és Karakorumban sokszor megfeledkeztek a haza érdekeiről, s ott számoltak le egymással. Ilyen intrika áldozata lett 1246-ban Karakorumban Jaroszláv Vszevolodovics vlagyimir-szuzdali fejedelem is, akit a mongol uralkodó megmérgeztetett. Szarajban Mihail Vszevolodovics csernyigovi fejedelmet gyilkolták meg. Egyes fejedelmeknek a mongolok elleni harc folytatására irányuló kísérletei hiábavalónak bizonyultak.

Alekszandr Nyevszkij, miután megszerezte a nagyfejedelemséget (1252—1263), óvatos politikát folytatott. Ennek lényege az volt, hogy békés viszonyt épített ki az Arany Horda kánjaival, s ugyanakkor megkísérelte az orosz fejedelemségek fokozatos egyesítését. A mongolok elleni harcra az

elpusztított Oroszországnak ekkor még nem volt meg a kellő ereje. Nyevszkij ugyanekkor fegyveresen visszaverte északnyugaton a keresztes hódítókat.

1257-ben a mongol kormányzat Oroszországban is be akarta vezetni azt a hatalmi szervezetet, amelyet a többi meghódított országban kiépített. Megjelentek az orosz területeken a mongol hivatalnokok a lakosság összeírása és az adók behajtása céljából, hogy befizessék azt a nagykán pénztárába. Ugyanakkor toborzást is végeztek a mongol hadsereg számára. A mongol számvevők házanként összeírták a lakosságot, majd kivetették az adót, s megállapították a szállítási és katonai kötelezettséget. A kánok az adó alól csupán az egyháziakat mentesítették, mert számítottak támogatásukra, és ebben nem is tévedtek. A papok egy része, akárcsak a fejedelmek, „hittel és igazsággal" szolgálták hazájuk leigázóit, amikor a népet megbékélésre szólították fel.

A tatárok fogolyként hurcolják az oroszokat az Arany Hordába
A „Képes Krónika" miniatúrája. XVI. század

A mongol hódítók Oroszországban létrehozták a *baszkak*-ok katonai-politikai szervezetét. Kényszereszközökkel különleges fegyveres csapatokat szerveztek, s ezek tagjait részben a helyi népességből választották ki. Ezek élére mongol parancsnokokat (tizedeseket, századosokat, ezredeseket és tízezernagyokat) állítottak. Ezek a csapatok a baszkakok rendelkezésére álltak. Ők ellenőrizték az orosz fejedelemségek lakosságának az adózását, s vigyáztak a kötelezettségek pontos teljesítésére. A nagy baszkak vezette baszkakszervezet volt hivatva engedelmességre szorítani Oroszországot. Ezt a szervezetet a vlagyimir-szuzdali fejedelemségben 1257-ben hozták létre. A mongol uralkodók engedelmességre szólították fel a novgorodi bojár köztársaságot is. A novgorodiak azonban felkeltek, nem teljesítették a mongol követeléseket, nem engedték be városukba a népszámlálókat.

Novgorodban a zavargások folytatódtak. 1259 telén köztudomásúvá vált, hogy a mongol kán ismét megadást követel, s a várost teljes elpusztítással fenyegeti. A novgorodi népgyűlés beleegyezett a lakosság összeírásába. Amint azonban a mongol összeírók megérkeztek, Novgorod városában és a novgorodi területen másutt is felkelésre került sor, amely a mongol iga és a bojárok ellen irá-

A tatár hódítók fogságba hajtják a népet Halics-Volhiniából
Magyar krónika miniatúrája. 1488

nyult. Az utóbbiak azonban megegyeztek a hódítókkal, és így az összeírást mégis megejtették. Az adóalapot úgy szabták meg, hogy a bojárok az adó teljes terhét a dolgozó lakosságra hárították. A „kis" emberek azonban szembeszálltak azokkal a kísérletekkel, amelyek újabb jármot akartak a nyakukba rakni. A mongol adóösszeírókat titokban öldösni kezdték. Végül azonban a bojárok letörték a népi ellenállást, és a novgorodi köztársaság teljesítette a mongolok kívánságait. 1259-ben Burundaj vezénylete alatt egy hatalmas hadsereg leigázta a halics-volhiniai fejedelemséget is, ahol parancsukra lerombolták az összes nagyobb városok, Vlagyimir, Luck, Lvov stb. falait.

1263-ban, miután negyedszer utazott a Hordába, meghalt Alekszandr Nyevszkij, a híres államférfi, hadvezér és diplomata. Halála után Északkelet-Oroszországban kiújultak a feudális belharcok, s egészen a XIV. század elejéig tartottak. A nagyfejedelmi címet és az ezzel kapcsolatos jogokat az Arany Horda arra használta fel, hogy ellentéteket szítson az orosz fejedelmek között, kiknek száma Oroszország állandó aprózódása miatt egyre növekedett. A rosztovi, tveri és moszkvai fejedelmeken kívül megjelennek a színen a kosztromai, jaroszlavli, mozsajszki, kolomnai fejedelmek is.

Oroszország politikai történetét e korban az az elkeseredett küzdelem jellemzi, amelyet az erősebb fejedelmek, a tveri, a rosztovi és a moszkvai fejedelmek folytattak a nagyfejedelemségért. Ezt a harcot tovább bonyolították az Arany Hordában lejátszódó események. Ez az új képződmény, szakítva a nagykánokkal, maga is kénytelen volt harcba szállni a XIII. század második felében létrejött Nogaj Hordával, amely a század végéig állt fenn a Fekete-tengertől északra elterülő pusztákon. Az egymás ellen folytatott harc idején az orosz fejedelmek nemegyszer maguk hoztak Oroszországba mongol seregeket (1281, 1282, 1293). Ezek kirabolták a lakosságot és pusztították az országot. A mongol iga és a belharcok erősen meggyengítették a vlagyimir-szuzdali fejedelemsé-

get. Uralkodói elvesztették befolyásukat Polock—Minszk és Szmolenszk tartományokban. Befolyásuk szilárdan csak a novgorodi köztársaságban maradt fenn, s erejüktől függőleg kézben tartották Pszkovot is.

Oroszország külpolitikai helyzete igen kedvezőtlenül alakult északon és nyugaton. Svédország, kihasználva Novgorod ideiglenes meggyengülését, a XIII. század negyvenes éveiben elfoglalta Finnországot, s rövidesen Nyugat-Karélia egy részét is. Itt építették fel Viborg városát (1293). A svéd urak nem adták fel a reményt, hogy elzárhatják Oroszországot a tengertől, bár erre irányuló kísérleteik sikertelenek maradtak. Így pl. kísérletet tettek a Néva-folyó ellenőrzésére, amikor az Ohta-folyó mentén felépítették Landskrona várát. Az orosz seregek azonban szétverték a hódítókat, és lerombolták a várost. 1310-ben a novgorodiak a Ladoga-tó nyugati partjainak védelme céljából felépítették Karéliában Korela (Keksholm, a mai Priozjorszk) erődjét. Novgorodot lakói kőfallal vették körül, majd 1322-ben a Néva torkolatánál felépítették Orehov (a mai Petrokreposzty) városát. Itt írták alá 1323-ban Svédországgal azt a békeszerződést, amelynek értelmében a Néva torkolatvidéke Oroszországé maradt, s amelyben a svédek elismerték az oroszok szabad tengeri hajózását. Alekszandr Nyevszkij idejében kölcsönös követjárás volt Norvégiával is. A Karéliát és a saamok földjének egy részét északról védő orosz határt egy orosz—norvég szerződés és az 1251. évi „határmegállapító oklevél" állapította meg. Később, 1326-ban, a régi orosz—norvég szerződést ismét megerősítették. 1302-ben békekötésre került sor Dániával.

Jóval veszélyesebb volt a helyzet Oroszország nyugati határán. Novgorodnak és Pszkovnak elegendő ereje volt arra, hogy visszaverje a dán és a livóniai urak támadását, de sokkal nehezebben tudott ellenállni a litván nagyfejedelemségnek. A litván seregek energikusan támadták Polock és Minszk vidékét. A XIII. század második felében a polocki és más fejedelmek Litvánia hűbéreseivé váltak, s a XIV. század közepén ez az állam bekebelezte Polockot, Vityebszket és Minszket. Északkelet-Oroszország bekövetkező megerősödése azonban lehetővé tette, hogy megvédjék Pszkovot a litván főnemesség igényeivel szemben.

A halics-volhiniai fejedelemség a mongol támadás következtében elvált Oroszország többi részétől. Az Arany Horda és a Nogaj Horda csapatai állandóan támadták e területet, tönkretették mezőgazdaságát, iparát és kereskedelmét, aláásták az ország egységét, vagyis végeredményben a délnyugati orosz területek általános lehanyatlását idézték elő.

Az elpusztított és részekre szakadt Oroszország elvesztette régebbi pozícióit a Fekete-tenger mellékén és a Volga-vidéken is. Hosszú időre megszakadtak a közép-ázsiai és a kaukázusi népekkel való kapcsolatai. Moldva előbb a mongol kánok, majd Magyarország hatalma alá került. Elkülönült Délnyugat-Oroszország (Ukrajna), s a XIV. század közepén elfoglalták a lengyel és litván uralkodók.

Magában Északkelet-Oroszországban (Nagy-Oroszországban) hosszú időre megszakadt a gazdasági és politikai egyesítés folyamata. Sok város visszafejlődött. Megerősödtek a kisebb fejedelmek és a főnemesség, a nagyfejedelmi hatalom viszont meggyengült. Új erővel lángoltak fel a feudális belharcok, amelyeket az Arany Horda uralkodói tudatosan szítottak. Az orosz nép azonban még e rendkívül nehéz körülmények között is folytatta szabadságharcát.

AZ OROSZ NÉP FELSZABADÍTÓ HARCA A MONGOL-TATÁR ELNYOMATÁS ELLEN

Az orosz népnek a mongol urak elleni harca állandóan erősödött. A vlagyimir-szuzdali fejedelemségben már a mongol uralom első éveiben olyan jelentős eseményekkel találkozunk (pl. az 1257—1259-i novgorodi felkelés), amelyek világosan bizonyítják, hogy a tatárjárás és az idegen iga nem törte meg az orosz népet. A mongol kánok Oroszország e részén az adószedést mohamedán kereskedőkre bízták, akik elviselhetetlen adókkal kínozták a népet. Uzsorakamatra pénzt kölcsö-

nöztek, s ha az adósok időre nem tudtak fizetni, rabságba hurcolták őket. A káni adóbérlők visszaéléseivel 1262-ben szembeszállt a legnagyobb városok (Rosztov, Szuzdal, Vlagyimir, Jaroszlavl, Usztyug stb.) lakossága. A hagyomány szerint e felkelések megszervezésében szerepet játszott Alekszandr Nyevszkij is. A felkelés alkalmával minden városban összehívták a népgyűlést, s a mongol közigazgatás képviselőit vagy kiirtották, vagy elkergették. 1289-ben a rosztovi polgárok összehívták a népgyűlést, majd kiűzték a városból a mongol hódítókat, s elkobozták vagyonukat. Még gyakrabban fordultak elő ilyen mozgalmak a XIV. század elején (1315, 1316, 1320 stb.). A mozgalmak fő erőit (Rosztovban, Kosztromában, Jaroszlavlban és Tverben) a városi polgárok és a környék parasztjai adták.

E népmozgalmak jelentősége rendkívül nagy volt. Arra késztették a mongol uralkodókat, hogy más kormányzati formát keressenek Oroszország számára, minthogy a terror magában nem volt elegendő. Szépen bizonyítják ezt az olyan események, mint amilyen a kurszki fejedelemségben játszódott le. Itt egy Ahmat nevű baszkak kegyetlenségével kiváltotta a népharagot, s ez a XIII. század végén a tatár negyed elpusztításához vezetett. Bár Ahmat vérbe fojtotta ezt a mozgalmat, ő maga már nem mert Oroszországban maradni, hanem visszatért a Hordába. Végül is a népi felkelések az adóbérleti rendszer felszámolásához vezettek. A XIII. század végén az Arany Horda kánjai a nekik járó adók beszedését rábízták az orosz fejedelmekre. Így tehát a népmozgalmak olyan feltételeket teremtettek, amelyek megkönnyítették az orosz földek további gazdasági és politikai egyesítését.

Az orosz népnek a mongol hódítók elleni harca összeszövődött az orosz fejedelmek és urak elleni osztályharccal, akik különben is saját népük ellen többször a külellenséggel léptek szövetségre. Ilyen volt a novgorodi parasztok és polgárok 1291. évi felkelése. Még jelentősebb városi mozgalomról ad hírt az évkönyvíró 1314-ből, amelyre Pszkovban, éhínség idején került sor. E felkelést a bojárok leverték. Néha azonban a helyi hatóságok nem tudtak megbirkózni a mozgalmakkal. Ilyenkor a fejedelem mongol sereggel sietett segítségükre. Így történt ez pl. Nyizsnyij-Novgorodban, ahol 1305-ben a „fekete emberek agyonverték a bojárokat". A Horda fejedelme azonban „kivégeztette a bűnösöket".

A XIV. századi népi felkelések újabb csapást mértek a mongol uralomra. Megszűnt a baszkakrendszer, s létrejöttek a felszabadulás feltételei. Az orosz parasztok és kézművesek szorgos munkája ugyanebben az időszakban lerakta az orosz nép egy államban történő egyesülésének alapjait.

V. RÉSZ

A FEUDÁLIS TÁRSADALOM TOVÁBBI FEJLŐDÉSE ÉS AZ EURÓPAI KÖZPONTOSÍTOTT FEUDÁLIS ÁLLAMOK KIALAKULÁSA. A FEUDÁLIS TÁRSADALOM TÖRÖKORSZÁGBAN ÉS AZ ARAB ORSZÁGOKBAN

XXXIX. FEJEZET

A KAPITALISTA VISZONYOK LÉTREJÖTTE ITÁLIÁBAN. A KORAI RENESZÁNSZ

A fejlett feudalizmus korában az anyagi és szellemi kultúra színvonalát tekintve azok a nyugat-európai országok kerültek az első helyre, amelyekben legelőször alakultak ki a kapitalista viszonyok létrejöttéhez szükséges feltételek. A kapitalista termelés korai formái egyes itáliai városokban már a XIV—XV. század folyamán kialakultak. Itáliában voltak az első bérmunkás-felkelések is.

ITÁLIA A XIV—XV. SZÁZADBAN

A XIV—XV. század folyamán Itália Európa egyik legfejlettebb országa volt. Az itteni városok a XIII. század folyamán megvédték függetlenségüket a német császárokkal szemben, s a Hohenstaufen-dinasztia bukása után Itáliának a birodalomtól való függetlensége végleges ténnyé vált. Ámde a városok egy részének ideiglenes szövetkezése a birodalom elleni harcra nem csökkentette Itália gazdasági és politikai széttagoltságát.

A XIV. században az Appennini-félsziget déli felén a nápolyi királyság uralkodott. Közép-Itália jelentős része a pápai államba tartozott. Ennek feje a római pápa volt, bár a XIV. század nagyobb részében a pápák Franciaországban tartózkodtak. Ugyancsak Közép-Itáliában találjuk Firenze, Siena és Pisa városköztársaságokat. Észak-Itália legfontosabb állama a milánói hercegség, valamint a két tengeri köztársaság volt. Ezek közül Genova a Ligur-tenger partján feküdt, s Korzika szigete is hozzá tartozott. Velence területe az Adriai-tenger két oldalán, az Appennini-félszigeten és a Balkán-félszigeten terült el. Voltak azonban Észak-Itáliában kevésbé jelentős feudális birtokok is: pl. a savoyai hercegség, Montferrat (Monteferrato), továbbá Saluzzo és Friaul (Friuli) őrgrófságok.

A JOBBÁGYSÁG FELSZÁMOLÁSA ITÁLIA EGYES TERÜLETEIN

Itáliában a parasztoknak a jobbágyi függőségből való felszabadítása már a XIII. század közepén megkezdődött. Egyes területeken a városok fejlődésével kapcsolatos gazdasági fellendülés következtében a feudális urak politikai hatalma megsemmisült. E városállamok megnövekedett politikai jogaikat felhasználták arra, hogy a fennhatóságuk alatt levő területeken felszabadítsák a földműveseket a jobbágyi sorból. Így pl. a bolognai kommuna hivatalos rendeletet adott ki, amely a környék földesurait arra kényszerítette, hogy jobbágyaikat meghatározott összeg ellenében átadják a kommunának. Ezek megkapták a személyi szabadságot, jóllehet telkeik és ingóságaik az urak tulajdonában maradtak. Ezt a döntést 1257-ben ünnepélyes formák között hozták meg. 1289-ben

Lucanus „Pharsalia" című művének illusztrációja
Niccolo da Bologna miniatúrája. XIV. század

megtörtént a jobbágyok felszabadítása a Firenze hatalma alatt álló területeken is. A jobbágyok azonban itt sem kaptak földet. A parasztfelszabadítás a XIII. század második felében számos más észak- és közép-itáliai város területén (Siena, Assisi, Vercelli, Parma stb.) is bekövetkezett.

A jobbágyok felszabadításának egyik fő oka a mezőgazdasági termékekben mutatkozó szükséglet volt. A jobbágyság felszabadítása után ugyanis az élelmiszereket a városokba lehetett szállítani, anélkül, hogy az urak ezt megakadályozhatták volna. Ezenkívül az urak földjeinek egy része új tulajdonosok kezébe, gazdag polgárok birtokába került. Amikor a városok felszabadították a parasztokat, ugyanakkor hatalmuk alá vonták a falusi kommunákat, e sajátos szervezeteket, amelyek Közép- és Észak-Itáliában már a XI—XII. században létrejöttek. Akkoriban a városok a szeniorok elleni harcra használták fel a kommunákat. Most pedig a városok nevezték ki a falusi kommunák tisztviselőit, ők szabályozták igen alacsonyan a mezőgazdasági termékek árait, s ugyancsak ők szabták meg — a gazdag városi polgároknak kedvezve — igen alacsonyan a mezőgazdasági munkások bérét. Belső szervezetüket azonban megtartották a falusi kommunák. A városoknak új adófizetőkre s az ipar felvirágzása következtében szabad munkáskezekre volt szükségük. A jobbágyi függőségtől, de ugyanakkor a földjüktől is megszabadult parasztok jelentős része ekkor a városokba költözött, ahol viszont a meggazdagodott kézművesek, a céhek vezetői és a kereskedő vállalkozók zsákmányolták ki őket.

„Itáliában — írja Marx —, ahol a tőkés termelés a legkorábban fejlődik ki, a jobbágyviszonyok felbomlása is a legkorábban megy végbe. A jobbágyot itt felszabadítják, mielőtt bármiféle szokásjogot biztosíthatott volna magának a földhöz. Felszabadulása tehát rögtön szabad prédául szolgáló proletárrá változtatja, aki ezenkívül a... városokban az új urakat is készen találja."[1]

A jobbágyság felszámolása érzékeny csapást mért az urakra, de nem szüntette meg a föld feu-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 663. old.

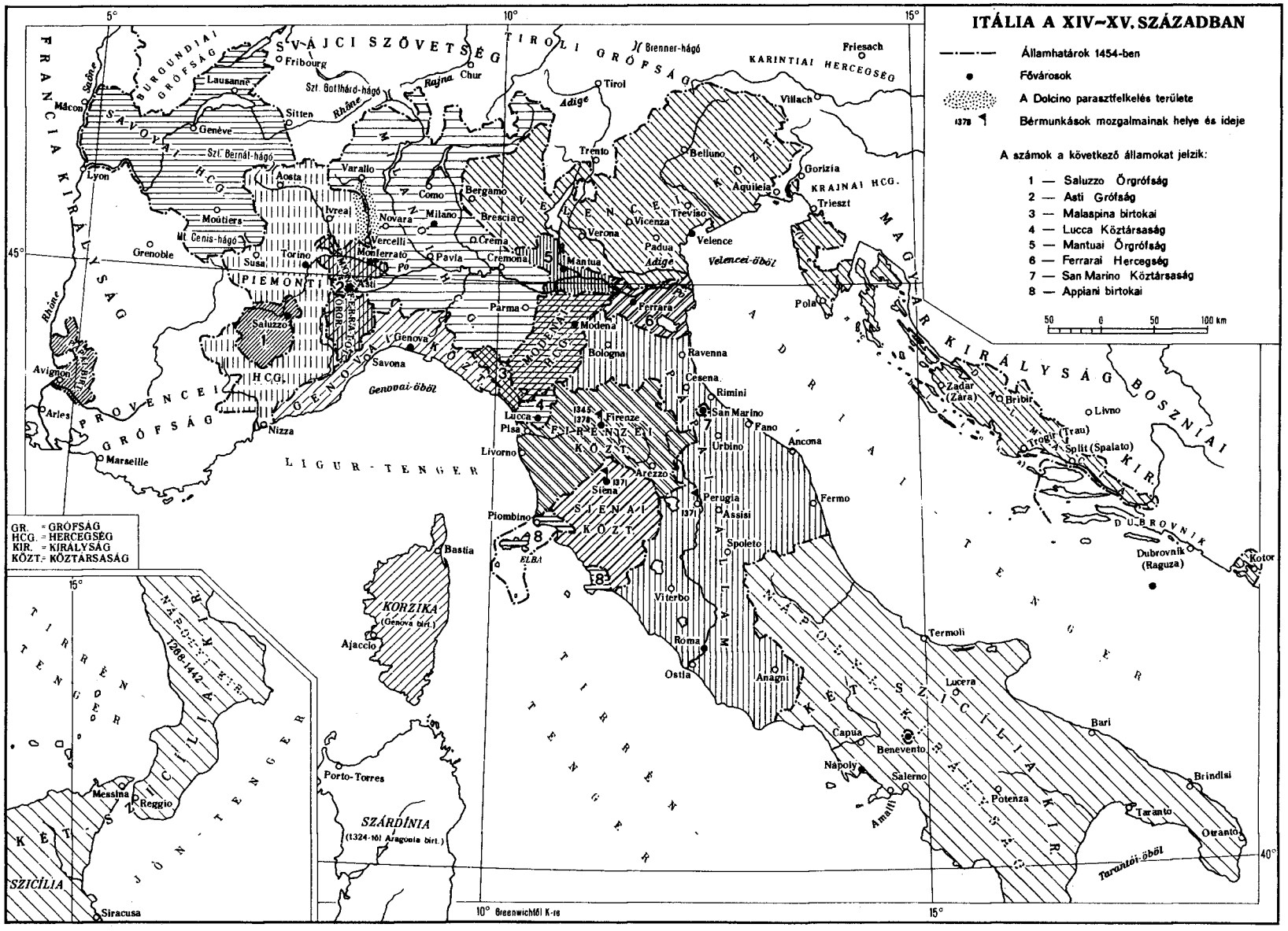
ITÁLIA A XIV–XV. SZÁZADBAN
Államhatárok 1454-ben
Fővárosok
A Dolcino parasztfelkelés területe
1378 Bérmunkások mozgalmainak helye és ideje
A számok a következő államokat jelzik:
1 — Saluzzo Őrgrófság
2 — Asti Grófság
3 — Malaspina birtokai
4 — Lucca Köztársaság
5 — Mantuai Őrgrófság
6 — Ferrarai Hercegség
7 — San Marino Köztársaság
8 — Appiani birtokai
50 0 50 100 km
GR. = GRÓFSÁG
HCG. = HERCEGSÉG
KIR. = KIRÁLYSÁG
KÖZT. = KÖZTÁRSASÁG
FRANCIA KIRÁLYSÁG
SVÁJCI SZÖVETSÉG
TIROLI GRÓFSÁG
KARINTIAI HERCEGSÉG
KRAJNAI HCG.
MAGYAR KIRÁLYSÁG
BOSZNIAI KIR.
DUBROVNIK
PROVENCEI GRÓFSÁG
LIGUR-TENGER
ADRIAI TENGER
TIRRÉN TENGER
JÓN TENGER
KORZIKA (Genova birt.)
SZÁRDÍNIA (1324-tól Aragónia birt.)
KÉT SZICÍLIA KIR.
NÁPOLYI KIR. 1268-1442
SZICÍLIA
Mâcon
Lausanne
Fribourg
Sitten
Genève
Lyon
Grenoble
Aosta
Varallo
Ivrea
Moutiers
Susa
Torino
Asti
Saluzzo
Genova
Savona
Nizza
Marseille
Avignon
Arles
Como
Bergamo
Milano
Novara
Vercelli
Monferrato
Pavia
Brescia
Crema
Cremona
Mantua
Verona
Trento
Tirol
Chur
Friesach
Villach
Belluno
Gorizia
Aquileia
Trieszt
Treviso
Vicenza
Padua
Velence
Pola
Parma
Modena
Ferrara
Bologna
Ravenna
Cesena
Rimini
San Marino
Fano
Urbino
Ancona
Fermo
Lucca
Pisa
Livorno
Firenze
Arezzo
Siena
Perugia
Assisi
Spoleto
Piombino
Viterbo
Roma
Ostia
Anagni
Termoli
Lucera
Bari
Capua
Benevento
Nápoly
Salerno
Amalfi
Potenza
Brindisi
Taranto
Otranto
Zadar (Zara)
Bribir
Livno
Trogir (Trau)
Split (Spalato)
Dubrovnik (Raguza)
Kotor
Bastia
Ajaccio
Porto-Torres
Messina
Reggio
Siracusa
Rhône
Rajna
Adige
Po
Genovai-öböl
Velencei-öböl
Tarantói-öböl
Szt. Gotthárd-hágó
Szt. Bernál-hágó
Mt. Cenis-hágó
Brenner-hágó
10° Greenwichtől K-re
5°
10°
15°
45°
40°

dális tulajdonát. A parasztok nem kaptak földet, az továbbra is az urak tulajdonában maradt, akik ezután is kizsákmányolták a parasztokat, de most már új eszközökkel. A személyükben szabaddá vált parasztok közül azok, akik nem költöztek be a városba, rendkívül súlyos feltételekkel kénytelenek voltak földet bérelni a földesuraktól. A bérösszeg rendszerint elérte a termés felét (ez volt az ún. *mezzadria*—feles bérlet). A parasztok így ismét függőségbe kerültek az uraktól. A XIV. században a föld tulajdonosa a feles bérlőnek igaerőt is bocsátott rendelkezésére, vagy néha pénzkölcsönt nyújtott neki állatok beszerzésére. Mindez természetesen csak növelte a paraszt függését urától. Azokat a parasztokat, akik az új földesuraktól, a polgároktól béreltek földet, éppen olyan mértékben kizsákmányolták, mint a feudális földesurak.

A PARASZTSÁG KIZSÁKMÁNYOLÁSÁNAK FOKOZÓDÁSA. PARASZTFELKELÉSEK

Az áru- és pénzviszonyok fejlődésével a parasztok kizsákmányolása növekedett. A parasztok tömeges felszabadítása nem történt meg Itália valamennyi vidékén. Dél-Itáliában a nápolyi királyság parasztsága súlyos jobbágyi terhek alatt nyögött, de hasonló helyzetben voltak a piemonti, montferrati, savoyai és friauli parasztok is Észak-Itáliában. E helyeken szélesebb körű jobbágyfelszabadításra nem került sor. Igen súlyosan kizsákmányolták a jobbágyokat a pápai állam, a milánói hercegség és sok más észak-itáliai állam területén. Bár e területek parasztjainak egy bizonyos része személyében szabad volt, s telkéért nem fizetett nagy úrbért, az egyre szaporodó kötelező földesúri „ajándékok" egyre nehezebbé tették e parasztok életét. Nem javult a személyileg szabad bérlők nagy részének helyzete sem. Az itáliai parasztság helyzetét jellemezve Marx úgy beszélt róluk, mint „Olaszország évszázadok óta elnyomott rétegéről"[2]. A parasztság nagyfokú kizsákmányolása nyílt lázadásra vezetett.

1300-ban Parmában mágyán elégettek egy Segarelli nevű parasztszármazású prédikátort, aki a szegénységet az urak ellen izgatta, és a vagyonközösség megvalósítását követelte. Segarelli munkáját tanítványa, a bátor és energikus Dolcino folytatta. Arra biztatta a parasztokat, hogy csak maguk számára dolgozzanak, s kijelentette, hogy el kell jönni azoknak az új időknek, amikor az éhsóvár rablók, a pápa, a püspökök, az urak és segítőik el fognak pusztulni.

Felhívásai széles körű visszhangra találtak a parasztság körében. Amikor 1304—1307 folyamán parasztfelkelés bontakozott ki Észak-Itáliában, Dolcino állt az élére. Vezetése alatt parasztok ezrei elfoglalták a Sesia-folyó völgyét, s elhatározták, hogy szabad paraszti közösséget hoznak itt létre. Minthogy félő volt, hogy példájukat sok ezer paraszt követi, a pápa keresztes hadjáratot hirdetett Dolcino ellen. A felkelőknek sikerült a Savoya és Vercelli közti határhegyekbe menekülni. Itt a hóviharok és az élelmiszerhiány ellenére a parasztsereg továbbra is tartotta magát, sőt súlyos vereséget mért az úri hadakra.

A parasztok Cebello hegyén és a szomszéd csúcsokon több erődöt emeltek. A lovagok azonban, akik a környező helységeket elfoglalták, kitelepítették a felkelőket segítő lakosságot, s éhhalállal fenyegetve próbálták őket megadásra kényszeríteni. A parasztok ennek ellenére kemény ellenállást tanúsítottak. 1307 márciusában, amikor a vercelli püspök csapatainak sikerült elfoglalni a felkelők első erődjét, Dolcino kivonult a sík mezőre, hogy nyílt csatát vívjon. A harc egész nap tartott. Több mint ezer paraszt halt hősi halált. A parasztoknak csak egy kis része, a foglyok maradtak életben. Dolcinót és feleségét, Margarétát, akik hűek maradtak eszméikhez, a dolgozóknak a földesurak és az egyház igája alól való felszabadításához, vadállati módon megkínozták, majd megégették.

A Dolcino-felkelés egyike volt a XIV. századi első nagy nyugat-európai parasztfelkeléseknek.

[2] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 59. old.

Az áru- és pénzviszonyok további fejlődése, valamint a parasztság kizsákmányolásának fokozódása 1382—1387 között újabb nagy parasztfelkeléshez vezetett Észak-Itáliában. Ez a felkelés Savoyában játszódott le, abban a körzetben, ahol a jobbágyság még megmaradt, s ahol a parasztok helyzete rendkívül súlyos volt. A felkelést a történetírás a „tuchinók felkelése" néven ismeri. Ez a név a felkelő parasztok „valamennyien egyként" harci kiáltásából származik (a helyi nyelvjárásban ez „tukinnak" hangzott).

A parasztcsapatok körülvették és lerombolták a szeniorok kastélyait. Az erődökben fegyverhez és ostromeszközökhöz jutottak, s ezeket újabb várak elleni támadásoknál használták fel. A parasztok elpusztították a birtokok gazdasági épületeit, felgyújtották az urak lábon álló vetését, elhajtották az igásállatokat. Köztük és az urak csapatai között véres összeütközésekre került sor. A felkelők a jobbágyi függés, a szeniorok személyi hatalmának megszüntetését követelték. Ugyanekkor legfőbb uruknak VII. Amadé savoyai herceget ismerték el, akit a parasztok „jó uralkodónak" tartottak. Ebben világosan megmutatkozott a középkori parasztfelkelések egyik jellemző vonása: a „jó uralkodóban" való hit.

A herceg fegyveres erővel sietett a várakban megostromolt urak segítségére. Amikor azonban meggyőződött a parasztok elszántságáról, akik nyíltan kijelentették, hogy „nem kívánnak szolgálni uraiknak", a herceg kénytelen volt engedményeket tenni nekik. Megengedte, hogy földjeik örökléséről végrendeletileg dönthessenek, s hogy földesúri engedély nélkül is házasságot köthessenek. Előzőleg ugyanis mindkettőhöz a földesurak engedélye kellett. Ezenkívül csökkentette a robotot, s az uraknak megtiltotta a parasztok önkényes adóztatását. A tuchinók Savoyában lezajlott felkelése ily módon a jobbágyi kötöttségek bizonyos fokú enyhítéséhez vezetett. Ugyanakkor a herceg, kihasználva az uraknak a parasztmozgalomtól való félelmét, megerősítette hatalmát vazallusai felett, és megtöltötte kincstárát. A felkelő vidékek parasztjait, bár továbbra is függtek uraiktól, a herceg alattvalóinak nyilvánították, s ezután már neki is kellett pénzben adózniuk. Ennek következtében a feudális pénzjáradék (állami adó formájában) megnövekedett.

A CÉHSZERVEZET FELBOMLÁSÁNAK KEZDETEI

A XIV. század folyamán nagy változások következtek be a céhekbe tömörített kézműves termelésben. Kialakulásuk idején a céhek haladó szerepet játszottak. Mivel azonban arra törekedtek, hogy örökre biztosítsák a kistermelést, a hagyományos munkafogásokat és eszközöket, azaz a konkurrencia kizárása céljából akadályoztak minden további technikai haladást, végeredményben a fejlődés kerékkötőivé és a termelés további növelésének akadályaivá váltak.

Jóllehet a céhszabályok akadályozták a verseny kialakulását a céhen belüli egyes mesterek között, a termelőerők növekedése, valamint a belső és külső piac kifejlődése miatt ez egyre jobban fokozódott. Egyes iparosok a céhszabályokban engedélyezett határon túl is növelték termelésüket. A céhen belül a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség növekedett. A tehetős mesterek, a nagyobb műhelyek tulajdonosai, munkával kezdték ellátni a kisebb mestereket, nyersanyagot és félgyártmányokat bocsátottak rendelkezésükre, s kész gyártmányokat kaptak vissza. Ilyen körülmények között a kis kézművesek korábban egységes tömegéből lassanként kiemelkedett a tehetős céhmesterek rétege, amely kizsákmányolta a kisebb mestereket, a közvetlen termelőket. A kizsákmányolt munkások helyzetébe kerültek az összes legények és inasok is.

A kézi munkán alapuló középkori ipar hosszú tanulóidőt követelt. Ez az idő iparáganként és céhenként változott, általában 2—7 év között ingadozott. Voltak olyan céhek is, amelyeknél a tanulóidő még hosszabb, 10—12 év volt. A hosszú tanulási idő alatt a mester igen jól és hosszú ideig tudta hasznosítani a már jelentős tudással és gyakorlattal rendelkező inast. A mesterek gyakran átengedték a másiknak inastartásra való jogukat, természetesen pénz ellenében. Ezt egyenesen

A firenzei Or San Michele
XIV. század

az inasok „eladásának" nevezték. Ez tehát azt jelenti, hogy a céhekben az inasokat kizsákmányolták, s ez a kizsákmányolás a céhszervezet fejlődése során egyre fokozódott.

A céhmesterek kizsákmányolták a legényeket is. Ezek munkaideje rendkívül hosszú volt. A legények felett a céhbíróság ítélkezett, amelyben természetesen mesterek ültek. A XIV—XV. század folyamán, amikor megkezdődött a céhipar hanyatlása és bomlása, az inasok és legények helyzete nagymértékben megromlott. A céhrendszer kezdeti időszakában a tanulóidőt kitöltött inas legénnyé vált. Miután bizonyos időt dolgozott még a mesternél, és összegyűjtött egy kis pénzösszeget, számíthatott arra, hogy maga is mesterré lesz. A műhely berendezése ugyanis a kistermelés körülményei között nem került sokba. Most azonban az inasokból és legényekből már nehezen lehetett mester. Ezek ugyanis az egyre növekvő konkurrencia körülményei között kiváltságaik védelmében mindenképpen megnehezítették a mesteri cím megszerzését legényeik és inasaik számára.

Így megtörtént a céhek ún. „bezárkózása". A mesteri cím megszerzése a legények és inasok számára csak akkor volt lehetséges, ha közeli rokonságban álltak valamelyik mesterrel. A többieknek, ha meg akarták ezt a címet szerezni, hatalmas összeget kellett befizetniük a céh pénztárába, el kellett készíteniük az ugyancsak sokba kerülő „remeket", vendégül kellett látniuk a céh tagjait stb. A legények, akik így elvesztették reményüket, hogy valaha is mesterekké lesznek, saját műhelyt nyissanak, „örök legényekké" váltak, azaz bérmunkások lettek.

A földjüket vesztett parasztok, továbbá a ténylegesen bérmunkássá vált inasok és legények alkották a városi lakosságnak azt a rétegét, amelyet előproletariátusnak nevezhetünk. Ebbe tartoztak még a céhen kívüli napszámosok, különféle szervezetlen munkások, valamint a céhek elszegényedett tagjai, azok a kis kézművesek, akik egyre szorosabb függésbe kerültek a meggazdagodott mesterektől, s akiket csupán az különböztetett meg a legényektől, hogy odahaza dolgoztak. Az előproletariátus a szó mai értelmében nem volt munkásosztály, hanem „a modern proletariátus többé vagy kevésbé kifejlődött elődje volt".[3] Ezek alkották a városi polgárok legalsó, legnépesebb rétegét, a plebejusok tömegét.

Amikor kifejlődtek és kiéleződtek a középkori városon belüli társadalmi ellentmondások, a városlakók kizsákmányolt rétegei nyílt harcot kezdtek a hatalmat kezében tartó városi vezető réteg ellen. Ez utóbbiba sok városban már beletartoztak a meggazdagodott céhmesterek, a céharisztokrácia is. A harcba bekapcsolódott a városi lakosság legalsó, jogtalan rétege, a *lumpenproletariátus* is, a meghatározott foglalkozás és lakóhely nélküliek tömege, akik a feudális rendi kereteken kívül álltak.

A céhrendszer meginduló felbomlási szakaszában megkezdődött a közvetlen termelőknek, a kis kézműveseknek a kereskedelmi tőke által való kizsákmányolása is. A kereskedelmi tőke régibb a kapitalista termelési módnál. Ez a tőke történelmileg legrégibb szabad formája, amely már jóval azelőtt megvolt, hogy a tőke alárendelte magának a termelést, s legkorábban a kereskedelemben jött létre. A kereskedelmi tőke az áruforgalomban tevékenykedik, az a feladata, hogy árutermelés esetén elősegítse az árucserét mind a rabszolgatartó, mind a feudális, mind pedig a kapitalista társadalomban. Ahogyan azonban a feudalizmusban fejlődött az árutermelés és bomlani kezdett a céhipar, a kereskedelmi tőke fokozatosan a termelésbe is behatolt, s megkezdte a kisiparosok közvetlen kizsákmányolását.

A tőkés kereskedő az első időkben rendszerint felvásárlóként működött. Felvásárolta a nyersanyagot, majd eladta azt a kézművesnek, azután megvásárolta a kézműves áruját továbbadás céljából. A nála rosszabb anyagi viszonyok között élő kézművest gyakran függő helyzetbe hozta. E gazdasági függés oka rendszerint abban a hitelben keresendő, amelyet a kereskedő az iparosnak nyersanyag és néha szerszámok formájában nyújtott. Az így függő viszonyba került vagy pedig teljesen tönkrement iparos előtt nem maradt más lehetőség, mint a kapitalista kereskedő számára dolgozni, de ezúttal már nem önálló árutermelőként, hanem termelési eszközétől megfosztott, tehát tényleges bérmunkásként. Ez a folyamat volt a kiindulópontja a kapitalista manufaktúrának, amely a középkori céhtermelés felbomlásának idején jött létre. Ezek a folyamatok, bár sajátos formák között, de igen leplezetlenül zajlottak le Itáliában.

A KAPITALISTA VISZONYOK LÉTREJÖTTE

A városba érkező parasztoknak nem volt semmilyen szakképzettségük, s így segédmunkásként álltak be Firenze, Siena és más nagyvárosok posztószövő műhelyeibe. E munkájukért igen alacsony bért kaptak.

Ugyanezekben a posztókészítő műhelyekben dolgoztak a tönkrement, önállóságukat elvesztett városi kézművesek is. Ezek rendszerint bonyolultabb munkákat végeztek a kallómalmok, a horizontális szövőszékek mellett, valamint a nyújtó- és festőműhelyekben.

A XIV—XV. századi itáliai ipar termelőerőinek fejlődésében az a legfontosabb, hogy most már a termelőfolyamat minden egyes résztvevője csak egy műveletet hajtott végre. A posztókészítő műhelyekben akkoriban több mint húsz ilyen művelet volt. Következésképpen tehát a posztókészítő és gyapjúszövő műhelyekben már olyan munkamegosztást találunk, amire nincs példa

[3] *Engels:* „Anti-Dühring." Szikra 1950. 19. old.

a céhben dolgozó iparosok műhelyeiben. Ezenkívül a termelési folyamat résztvevője már nem a mester vagy a legény, hanem a bérmunkás volt. A munkafolyamat minőségileg megváltozott, s ez a munka termelékenységének emelkedéséhez vezetett. Az „Értekezés a gyapjúszövés művészetéről" című munka részletesen leírja, hogyan készül a posztó a firenzei műhelyekben. A gyapjút először nagy üstökben leforrázták, az izzadság, a zsír és a szennyeződés eltávolítása céljából, majd hideg folyóvízben átmosták. Ezután napon megszárították, kézzel megtisztították a kisebb szennyeződésektől, zsír- és faggyúdaraboktól stb., azután megtilolták, majd csomókba rendezve a festődébe vagy további feldolgozásra küldték. Ez utóbbi folyamán ismét megnedvesítették, majd növényi olajjal átitatták, a felesleget kirázták belőle, majd kefékkel és fésűkkel átfésülték. A fésült gyapjú a fonodába került, s eztán további munkafolyamatok következtek. Azokat a munkásokat, akik a gyapjút fésülték, s azokat a segédmunkásokat, akik mosták és szárították, Firenzében *ciompi*-nak nevezték.

A fonás rendszerint a környékbeli falvak asszonyainak és a város szegényebb lakosainak a munkája volt. A fonást lábítós vagy kézi rokka segítségével végezték.[4]

Amikor a fonalak visszakerültek a központi műhelybe, megmérték azokat, majd osztályozták és szétosztották a takácsok között. Egy vég posztót rendszerint két ember szőtt egy horizontális szövőszéken. A kész áru ismét a központi műhelybe került, ahol ellenőrizték minőségét. A posztót vízben főzték, megtisztították az enyvtől és a zsírtól, majd kallózták, újra megmosták, megszárították, és egy csavaros prés segítségével lepréselték. A XIV. században folyóvíz által mozgatott kallómalmokban végezték a kallózást.

A műhelyen belüli munkamegosztás az egyes munkások között megfigyelhető a velencei és genovai hajóépítésnél is. Itália e tengeri köztársaságaiban és más tengerparti központokban a hajóépítő munkások ezreinek többsége már bérmunkás volt.

Az egy termelő folyamaton belüli hasonló munkamegosztás megtalálható a fémfeldolgozás területén és a bányászatban is, elsősorban a toscanai és a lombardiai réz- és ezüstbányákban. A főbb munkákat állandó bérmunkások végezték, s ezek mindegyike egy bizonyos műveletet végzett el (fejtő, olvasztó stb.). Az olvasztókemencék több vállalkozó társaság tulajdonát képezték, és több bányát szolgáltak ki. A bányákban és az olvasztókemencék mellett nagyszámú segédmunkás is dolgozott, akik nemrég még parasztok voltak. A nagyszámú előproletariátus egyetlen jövedelemforrása az a bér volt, amit a műhely-, bánya- és hajógyár-tulajdonosoktól kapott.

A városi kézművesek jó része — elsősorban a takácsok és festők —, továbbá a nagyszámú falusi fonó, bár odahaza dolgozott, mégis teljesen a vállalkozóktól függött, és azok utasításait hajtotta végre. A XIV. században csupán Firenzében mintegy 30 000 olyan ember élt, akik a városban és annak környékén a gyapjúkereskedő-vállalkozóknak, a nagy gyapjúszövödék és posztókészítő műhelyek tulajdonosainak dolgoztak.

E vállalkozók a céh teljes jogú tagjai voltak. Ők maguk már nem termeltek, hanem kizsákmányolták a posztókészítő műhelyekben dolgozó nagyszámú bérmunkást és az otthon dolgozó kézműveseket. A nagy műhelyek tulajdonosai egyesítették erőiket és anyagi eszközeiket, s olyan társaságokat létesítettek, amelyek egyidejűleg kereskedelmi és ipari tevékenységgel, valamint bankügyletekkel is foglalkoztak, és műhelyeik gyártmányait főleg a külpiacon, Európa és a Földközi-tenger keleti medencéjének országaiban értékesítették. A széles körű külkereskedelem újabb lökést adott az ipar fejlődésének, s a régi céhes termelési módszerek megváltoztatását követelte. Így tehát

[4] Boccaccio egyik novellájában leír egy ilyen fonodát, a Varlungo faluból származó Bentivegna del Mazzo paraszt feleségének, Monna Belcolorének a fonodáját. Az asszony fonás céljából nyersanyagot kap, s azt szombatonként be kell szállítania Firenzébe. A szükség arra kényszeríti, hogy elzálogosítsa egyetlen ünneplő ruháját és férje ünnepi övét. De kiváltani már nem tudja, pedig ezek nélkül — szavai szerint — „nem lehet megjelenni sem a templomban, sem más tisztes helyen".

Itália legfejlettebb városállamaiban bizonyos iparágakban (posztószövés, hajóépítés stb.) a régi feudális céhipartól lényegesen különböző új termelési formák jelentek meg.

Az iparnak ezt az új formáját *manufaktúrának* nevezzük. A termelés olyan szervezete ez, amelynél ugyanazon a helyen vagy legalábbis ugyanazon áru előállításán egy és ugyanazon tőkésnek az irányítása alatt nagyszámú munkás dolgozik. Mint Marx rámutatott, „ez alkotja történelmileg és fogalmilag a *tőkés termelés kiinduló pontját*".[5]

A manufaktúra megjelenésének fő oka a munka további megosztásában, az áru- és pénzviszonyok széles körű elterjedésében keresendő. Mindezek a piacra szánt ipari termelés jelentős megnövekedéséhez vezettek. A feudális Európa legkorábbi manufaktúrái Itália gazdaságilag legfejlettebb városaiban és más országok exportra dolgozó központjaiban (flandriai, holland stb. városok) találhatók, ahol a kapitalista fejlődés csírái már a XIV. és XV. században megjelennek.

Ugyanebben a korban a kereskedelemben, a számvitelben és a banküzletek terén is új formák jöttek létre (az itáliai kettős könyvelés, a mai könyvelés alapja; a pénz váltó segítségével történő átutalása stb.). Az itáliai városok jelentős kereskedelmet folytattak Nyugat-Európának, a Földközi-tenger keleti medencéjének és Ázsiának országaival. A genovai és a velencei factoriákat megtaláljuk a Fekete-tenger északi partvidékén Kaffa (Theodosia) és Tana városokban is. A kereskedelmi ügyletekkel szoros kapcsolatban álltak a sienai, majd a firenzei bank- és uzsoraügyletekkel foglalkozó társaságok (Bardi, Peruzzi, Velluti bankházak stb.). Ezek voltak az angliai, franciaországi és a nápolyi királyságban a pápai jövedelmek bérlői és beszedői. E társulatok gyakran monopoljogokat szereztek az adók behajtására, bizonyos termékek kivitelére (pl. gyapjúkivitelre Angliából, gabonakivitelre a nápolyi királyságból), ércek feldolgozására stb. A kereskedelem útján szerzett hatalmas jövedelmek lehetővé tették, hogy a születőben levő itáliai burzsoázia kiszélesítse és kapitalista alapokra helyezze a termelést. A manufaktúrák tulajdonosai a többletértéket már a bérmunkások kizsákmányolásával sajátították el, és ez volt éppen jellemző a manufaktúrákra, a kapitalista termelési mód korai és primitív, de specifikus formájára.

A feudális kizsákmányolás felváltása a kapitalistával csak az egyik elnyomási forma másikkal való helyettesítését jelentette. A városi új urak szintén kegyetlen kizsákmányolók voltak. A gyapjúszövők, a bányászok, a hajóépítők hajnalhasadáskor mentek munkára és napnyugtáig dolgoztak. A munkanap 14—16 órán át tartott. A munka a felügyelők szigorú ellenőrzése alatt folyt, az üzemtulajdonosok elítélhették és megbüntethették a munkásokat. Kihasználták azt is, hogy a munkásoknak nem voltak megélhetési eszközeik, s ezért előleget folyósítottak számukra, amelynek visszafizetése nélkül nem hagyhatták el a műhelyt.

A munkabér rendkívül alacsony volt, s ehhez járult még, hogy a legkisebb tévedésért vagy mulasztásért a munkás béréből mindenféle levonást eszközöltek. Egy XIV. századi firenzei író, Sacchetti írja, hogy a gyapjúszövő munkás, hogy eltarthassa családját, kénytelen volt egész nap a műhelyben dolgozni, felesége pedig odahaza éjjel-nappal fonta a gyapjút. Ezek a munkások alacsony, fából készült putrikban szorongtak, ahová fény és levegő csak a nyitott ajtón keresztül tudott behatolni. Az egyház védelmezte ezt az újfajta kizsákmányolást is. A papok a szószékről mennydörögve kiátkozással fenyegették azokat, akik elégedetlenkedtek helyzetükkel.

Bár Itáliában a XIV—XV. század folyamán kialakulóban voltak a tőkés termelés korai formái, a bérmunkások kizsákmányolásának rendszere még nem volt általános az egész országban, csak egyes élenjáró központokban. Ezek a kapitalista termelés kis szigetei voltak a feudális viszonyok európai, sőt itáliai tengerében. Ezért Engels ezt az időszakot csak a kapitalista korszak kezdeteként jellemezte.[6] A kapitalista viszonyok nyugat-európai méretű kialakulása csak a XVI. században következett be.

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 302. old.

[6] Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 577—578. old.

A BÉRMUNKÁSOK ELSŐ FELKELÉSEI

A bérmunkások első ismeretes megmozdulása 1343-ban Firenzében következett be. 4000 gyapjúkártoló végigvonult az utcákon, ezt kiáltozva: „Le az adókkal!", „Halál a zsíros polgárokra!". A firenzei néptömegek „zsíros polgároknak" nevezték a nagyvállalkozókat, a kereskedőket és bankárokat. Két év múlva, 1345-ben Ciuto Brandini gyapjúkártoló megalapította Firenzében a gyapjúkártolók és gyapjúfestők egyesületét, s politikai fellépésekre ösztönözte őket. De hamarosan letartóztatták és kivégezték. Ez az esemény a gyapjúkártolók ösztönös sztrájkját vonta maga után.

A bérmunkások súlyos anyagi helyzete a XIV. század második felében több nagy felkeléshez vezetett. Peruggiában 1371 májusában tört ki a gyapjúszövők felkelése. Két hónap múlva még veszélyesebb lázadás robbant ki Sienában. Július elején a meggyötört gyapjúkártolók gazdáiktól munkabérük emelését követelték. Miután ezt visszautasították, a signoria[7] palotájához vonultak, de behatolni nem tudtak. Vezetőiket elfogták, kínvallatásnak vetették alá, majd halálra ítélték. Ekkor a felkelők fegyvereket szereztek, megostromolták a signoriát, és sikerült kiszabadítaniuk az elítélteket, Francesco d'Agnolót és más vezetőiket. A felkelő gyapjúkártolókat a többi kézműves is támogatta. Sienában létrehozták a „sovány nép" kormányát. Sok itáliai városban ebben az időben így nevezték a bérmunkásokat, valamint a kis kézműveseket és kereskedőket. Az új kormány tagja lett Francesco d'Agnolo is.

A népi tömegeknek azonban nem volt kormányzási tapasztalatuk, s nem volt szilárd politikai programjuk sem. Így a városban fennmaradt a régi rend, a régi tulajdonosok kezében maradtak a műhelyek és boltok, s mindössze a leggyűlöltebb kizsákmányolókat űzték ki a városból. Az új kormányzat tapasztalatlanságát és határozatlanságát kihasználták a gazdag polgárok. Nyíltan nem mertek ugyan fellépni ellene, de ügynökeiket beültették a kormányzó szervekbe. Megvesztegették Francino Naddót, a „nép kapitányát", a városi őrség parancsnokát is. Naddónak meg kellett volna nyitnia a város kapuit, és beengedni a Siena környékén toborzott úri csapatokat. E csapatok készen álltak, hogy egyesüljenek a gazdag városi polgárok fegyvereseivel. Az urak és a városi gazdagok a népi felkelés idejére felfüggesztették ellentéteiket. Bár az áruló Francino Naddót leleplezték és letartóztatták, de ekkor már késő volt. A gazdag polgárok felkészült fegyveres csapatai hirtelen elfoglalták a városházát.

A felkelők vezetősége nem számított erre a támadásra. Ráadásul csupán a szegénység, a „kisemmizettek" támogatására számíthatott, minthogy a kiskereskedők többsége és az iparosok egy része a döntő pillanatban átállt a másik oldalra. A „sovány nép" táborában bekövetkező szakadást az iparosok és kiskereskedők társadalmi helyzetében mutatkozó egyenlőtlenség magyarázza. Ezek ugyanis gyakran tulajdonosok voltak, míg a „kisemmizett emberek" semmivel sem rendelkeztek. A felkelés így vereséget szenvedett. A gazdag polgárok csapatai halomra ölték a szegényeket, sem nemre, sem korra nem voltak tekintettel. „Nem volt iránt könyörület, nehogy elkényeztessék azokat, akiknek semmijük sem volt, de sokra vágytak" — írta az akkori idők krónikása.

A CIOMPÓK FELKELÉSE

Hét év múlva került sor Itáliában az előproletariátus második nagy megmozdulására, a firenzei ciompók felkelésére. Helyzetük rendkívül megromlott 1378 tavaszán, annak a pusztító háborúnak a következtében, amelyet Firenze a pápa ellen vívott. 1378 júniusában a kétségbeesett ciompók felvonultak a Palazzo Vecchióhoz, a signoria székhelyéhez. A gazdagok házára rövidesen felrepült a

[7] Peruggiában, Sienában, Firenzében és más itáliai városköztársaságokban signoriának hívták a kormányzó szervet. Formálisan a signoriát az egész nép, ténylegesen pedig a polgárok kisebbsége, a céhtagok választották.

vörös kakas, s tulajdonosaik menekültek a városból. A signoriában azonban a „zsíros polgárok" ültek: Elfogatták a ciompók egyik vezérét, s kínvallatásnak vetették alá. Amikor a ciompók erről tudomást szereztek, fegyvert ragadtak, és július 21-én megkezdték a kormányépületek elfoglalását. A „zsíros nép" kormánya (signoria) másnap elmenekült.

A felkelők új kormányt alakítottak, s élére Michele di Landót állították. A ciompók jó része azonban nem tudta, hogy ő nem gyapjúkártoló munkás, hanem ezek munkafelügyelője, aki a gazdagok szolgálatában áll. Az új signoriában három ciompo mellett helyet kapott a kézművesek és a kiskereskedők három képviselője, valamint a „zsíros polgárok" három embere. A felkelő ciompók, minthogy semmiféle céhbe nem tartoztak, új céhszervezet felállítását követelték, amelynek képviselői foglalták volna el a signoriában a helyek egyharmadát. Követelték ezenkívül a fizetés 50 százalékkal való felemelését, az adósságok visszafizetési időpontjának elhalasztását és népi gárda felállítását.

A firenzei Palazzo Vecchio
XIII—XIV. század

A felkelés alatt a ciompók nemcsak hogy helyet kaptak a signoriában, hanem létrehozták saját céhüket is. A műhelyek azonban előbbi tulajdonosaik, a nagyvállalkozók kezén maradtak. Ezek bezárták üzemeiket, és ezzel a ciompókat igen nehéz helyzetbe hozták. Megkezdődött Firenzében a munkanélküliség és az éhezés. A szabotázs előkészítését segítették a gazdag polgároknak a signoriában ülő képviselői, akik a kormányzat fejének, az áruló Michele di Landónak a parancsait követték. Amikor a ciompók igazi vezetői ezt észrevették, külön bizottságot hoztak létre. Ezt tekintették a felkelők saját kormányuknak, s megkísérelték, hogy kezükbe ragadják a hatalmat. Domenico Tuccio és Marco Gai vezetésével küldöttséget menesztettek a kormányzósági palotába. Michele di Lando kivont karddal rontott rájuk, s a delegáció tagjait azonnal a palota tornyába záratta. Feleletként augusztus végén a felkelés újra fellángolt. A signoria sietve beleegyezett a felkelők követeléseinek teljesítésébe, de a ciompók már nem hittek az ígéreteknek. Új signoriát választottak, ennek tagjai már csak közülük kerültek ki. A signoria összetétele sok kereskedőt, kézművest, és kisműhely-tulajdonost megrémített. Ez utóbbiak az ún. „kisebb céhek" tagjai voltak. Ezek, akárcsak a sienai felkelés idején, elhagyták a bérmunkásokat, a ciompókat, s ellenségeik táborához csatlakoztak, amivel nagyban elősegítették a későbbi eseményeket.

Augusztus végén fegyveres zsoldos csapatok, szövetségben a feudális urak fegyveres erőivel, támadták meg a felkelőket. A ciompók az erők egyenlőtlensége ellenére vitézül védekeztek. A felkelést azonban leverték, és megkezdődött a véres terror. Elsőként Domenico Tucciót és Marco Gait végezték ki. Nem kértek kegyelmet hóhéraiktól, hanem a néphez fordulva ilyeneket mondtak: „Halálunk hatalmas igazságtalanság, de ha szülőföldünk javára szolgál, örömmel halunk meg."

Az itáliai városok bérmunkásai gyengék voltak, s rosszul szervezettek. Felkeléseik azonban nem voltak véletlenek. „A harc a tőkés és a bérmunkás között — írta Marx — magával a tőkeviszonnyal kezdődik. Tovább dühöng *az egész manufaktúra-időszak alatt.*"[1]

ITÁLIA GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI SZÉTTAGOLTSÁGA

Jóllehet, Itália gazdaságilag legfejlettebb városállamaiban, Firenzében, Sienában stb. már a XIV—XV. század folyamán létrejöttek a kapitalista viszonyok, az ország nem képezett egységes és erős államot, nem állt felette egységes királyi hatalom. Itália politikai széttagoltsága gazdasági széttagoltságának s annak következménye volt, hogy hiányoztak az előfeltételek az országos méretű egységes, nemzeti piac kialakulásához. Még azok az olasz városállamok is, amelyek elsősorban hazai árukkal kereskedtek — ilyen volt pl. Firenze és Siena —, elsősorban a külső piac számára termeltek. Ennek következtében ezek a városok konkurrensek, a külpiacon versengő ellenfelek voltak. Az egyes itáliai városok érdekei összeütköztek mind a keleti, mind pedig a nyugat-európai piacokon. Állandóan ellenségeskedtek egymással, s kíméletlen harcot folytattak szárazföldön és vízen egyaránt. A nagy itáliai költő, Dante így ír erről:

„Itália, te rabszolga, viszályok fészke,
Nagy viharban kormány nélküli hajó...
... lakóid nem élhetnek
Háború nélkül, és marják egymást,
Falakkal s árkokkal veszik magukat körül."

Véres viszályok töltik meg a versengő itáliai városok, Firenze és Siena, Velence és Genova történetének lapjait. A külpiacon való uralomért Velence és Genova gazdag kereskedői, egy nyelven beszélő, egy országban élő emberek, hadat viseltek egymás ellen, s úgy küzdöttek mint halálos ellenségek. 1298-ban a genovaiak a velencei flottát nem messze Velencétől verték szét. Sok ezer foglyot szállítottak Genovába. Köztük volt a híres utazó, a velencei Marco Polo is. Valamivel több mint 80 év múlva, 1380-ban Velence, amely ekkor már erős tengeri hatalommá fejlődött, sok gyarmattal és több ezer hajóból álló flottával rendelkezett, olyan hatalmas csapást mért versenytársára, amelyből Genova már sohasem tudott felépülni.

Dél-Itália viszont az egész középkor folyamán a külföldiek, franciák és aragóniaiak közti viszály tárgya volt, ezek hatalma alatt állt. Ez a körülmény Itália déli részét elválasztotta a többi területtől, és meggátolta egyesítését. Itália központosítását akadályozták a német császárok hódító hadjáratai is. A pápai állam Itáliát két részre vágta, s maguk a pápák, akik csupán saját politikai hatalmuk és gazdagságuk növekedésére törekedtek, nemegyszer idegen hódítókat hívtak be az országba.

1347-ben felkeltek Róma lakói. Kikiáltották a köztársaságot, s az itáliai államokat egyesülésre szólították fel. A felkelők vezetőjüket, Cola di Rienzót, „néptribunnak" kiáltották ki, s arra kényszerítették a római feudális urakat, hogy hűségesküt tegyenek a köztársaságnak. Rendet teremtettek az adókivetés terén, eltörölték a súlyos, kereskedelmet gátló vámokat stb. Huszonöt város képviselői jelentek meg Rómában, de nem merték hazavinni „Itália zászlóját". A városállamok nem akartak egyesülni sem Rómával, sem egymással, mert féltették függetlenségüket. Sőt, valamennyi a szomszéd meggyöngítése árán óhajtott megerősödni. Így az Itália egyesítésére irányuló kísérlet meghiúsult.

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 399. old.

Bartolomeo Colleoni condottiere
Verrocchio lovasszobra. XV. század. Velence

Firenzében a hatalom a „zsíros polgároknak", a manufaktúrák tulajdonosainak, a kereskedő- és bankházak tulajdonosainak kezében volt. A XIV. században Firenze köztársaság 90 000 lakójából mindössze 5—6000 rendelkezett politikai jogokkal. Ezek választották meg a köztársaság kormányát, a *priorátus*-t vagy signoriát, amely hét emberből állt. Ennek élén az igazságszolgáltatás zászlótartóját *(gonfaloniere)* találjuk. A firenzei kormány zsoldosok segítségével aktív hódító politikát folytatott. A zsoldosok vezérét *condottiere*-nek nevezték.

Velence gazdái a patríciusok, ti. a földbirtokosok, valamint a hajóépítő műhelyek, sópárlók, szövő- és üvegkészítő műhelyek és bankházak tulajdonosai voltak. A köztársaság élén a *doge* állt, aki a végrehajtó hatalmat képviselte és a fegyveres erők vezére volt. Hatalmát azonban erősen korlátozta a patríciusok képviselőiből álló *nagy* és *kis tanács*. A velencei diplomácia szervezete és működése akkoriban a legjobbnak számított Európában. Velence vetélytársát, Genova köztársaságot szintén a városi patríciusok irányították a feudális urakkal egyetértésben. Ezek maguk is érdekelve voltak a tengerentúli kereskedelemben.

Milánó, Itália egyik legnagyobb ipari városa, a „félsziget vára", nagy és erős feudális hercegség fővárosává lett. A milánói kommuna intézményei a hercegség vezető szerveivé alakultak. A XV. század közepéig az uralom a Visconti-család kezében volt, míg 1450-től kezdve a Sforzák vetették meg itt a lábukat. A hercegség hódító politikát folytatott, s megszerezte Lombardia legnagyobb részét. A városi szabadság legkisebb megnyilvánulását is elnyomták, s ha egyesek merényletet követtek el a herceg ellen, ez csak uralkodóváltozáshoz vezetett, s az új uralkodó éppen olyan kegyetlen és álnok volt, mint elődei.

A pápai állam tipikus feudális állam volt, élén a pápával. A pápa a XIV. század végén — az ideiglenes avignoni tartózkodás után — visszatért Itáliába. Az itáliai városok pápaellenes felkelésekkel fogadták visszatérését. A nápolyi királyságban az Anjou-dinasztia uralkodott, de 1442-ben egy másik külföldi család, az Aragóniai váltotta fel. A nápolyi királyságot az agrárviszonyok elmaradottsága és a jobbágyrendszer általános uralma jellemezte. Az udvar hatalmas összegeket költött a fényűzésre, s igen sokba kerültek mind a külháborúk, mind pedig az állandóan lázadozó főurak, a bárók elleni belső hadjáratok.

A firenzei és a velencei bankházak felhasználták ezt a bonyolult helyzetet, s saját érdekeiknek vetették alá a királyság gazdaságát. Monopoljogot kaptak az adószedésre és a gabonakereskedelemre. Mindez természetesen igen nagy súllyal nehezedett a dél-itáliai parasztság vállára, amelyet még robot, úrbér és állami adó is terhelt.

A TIRANNUSOK (ZSARNOKOK) URALOMRA KERÜLÉSE

Az itáliai városokban és falvakban lejátszódó fenyegető népi felkelések felettébb megijesztették az uralkodó köröket. Sok városállamban a köztársasági államformát felváltotta a személyi diktatúra, megteremtették a tiranniát (zsarnokság). Például szolgálhat erre Firenze, ahol a ciompók felkelésének leverését az egyes gazdag családok diktatúrája követte. A XIV. század végén és a XV. század elején a köztársaság élén a gazdag Albizzi-, Uzzano- és Strozzi-családok álltak, 1434-től kezdve pedig Itália legnagyobb bankárai, a Mediciek. Amikor az Albizziek a Lucca elleni háborúban vereséget szenvedtek, Cosimo Medici felhasználta ellenfelei sikertelenségét, s száműzette őket az országból. Ezek után ő lett az államfő, s hatalmát 30 éven keresztül megtartotta (1434—1464).

Bár Cosimo lényegében szakított a köztársasági igazgatási módszerekkel, a köztársaság külső formáinak megtartásáról még nem mondott le. Egy kormányszerv, a *baglia* választotta öt évi időtartamra az állam összes főtisztviselőit. A baglia tagjait azonban Cosimo nevezte ki. Egyetlenegy

intézkedést nem foganatosíthattak Cosimo beleegyezése nélkül. A Mediciek a fejadót jövedelemadóra változtatták. Ez tönkretette versenytársaikat, s eltávolította őket a politikai hatalomból. Az első időkben bizonyos mértékig csökkentve a lakosság adóterhét, az intézkedés kétségtelenül demagóg célokat is szolgált.

A Mediciek zsarnoki mivolta a legjobban Cosimo unokája, Lorenzo il Magnifico uralma (1469—1492) idejében mutatkozott meg. A hetven tagból álló állandó kormányzó bizottság teljesen Lorenzo kezében volt. Udvarában nagy volt a fényűzés. Állandóan ünnepségeket, lovagi tornákat rendezett, s asztalához hívta az írókat, költőket és művészeket. A Mediciek, politikai hatalmukat felhasználva, nagy banküzletek és az államkincstár kirablása útján gyarapították gazdagságukat. Ugyanekkor a Mediciek közeledni kezdtek a pápasághoz is, sőt Lorenzo egyik fia maga lett a pápa.

A tirannia kifejlődött mindazokban az itáliai városokban is, amelyek élén a zsoldosok vezérei, a condottierék (Sforza Milánóban és Montefeltro Urbinóban), vagy feudális úri családok álltak. Ez utóbbiak közé tartoztak a d'Esték Ferrarában és a Scaligerek (della Scala) Veronában. A tirannia létrehozása végeredményben az adóteher emeléséhez vezetett, s ennek következménye a falu és város népének további elszegényedése lett. A tirannia még jobban fokozta Itália széttagoltságát, minthogy az egyes városállamok tirannusai között állandó harc folyt a külpiacért és az Itálián belüli területekért.

ITÁLIA GAZDASÁGI HANYATLÁSÁNAK KEZDETE

Annak ellenére, hogy Itáliában kifejlődtek a kapitalista viszonyok, országos piac nem jött létre. Ezért a további fejlődés lelassult. A manufaktúra az itáliai faluba nemigen tudott behatolni. Sőt, még az exportkereskedelem központjaiban is csak egyes iparágakban, elsősorban a textiliparban tudta megvetni lábát a céhek mellett, amelyek lényegében feudális termelést folytattak. Még a manufaktúra köntösét öltő vállalatokban is megtaláljuk azonban a kapitalista termelés korai szakaszára igen jellemző közvetlen kényszerítő módszereket: a fizetés maximumának megállapítását, a bérmunkásoknak előleg segítségével műhelyekhez való kötését s a tulajdonosoknak a munkások feletti joghatóságát. Az itáliai városok születőben levő burzsoáziája maga is jelentős mértékben összefonódott a feudális urakkal.

Az itáliai városokban a XV. század folyamán a manufaktúra-ipar jelentősen csökkent, és a gazdag polgárok a mezőgazdaságba helyezték át pénzüket. Az itáliai parasztság helyzete e korban nagyon megromlott. A termés felén kívül a feles bérlőnek át kellett adnia a földtulajdonos részére munkája gyümölcsének egy hányadát „kötelező ajándékok" formájában is. Az adósságokban úszó feles bérlők még szorosabb függésbe kerültek a földbirtokosoktól. Ezek személyes felügyeletet kezdtek gyakorolni fölöttük, s a természetben fizetendő bért most már a földbirtokosok saját kezelésben levő földjén végzett robot is tetézte. A föld rossz megműveléséért a bérlőtől elvették termésének egy részét, néha pedig egyszerűen elkergették telkéről.

A XV. században a szabad munkával szemben a feles bérleti rendszert terjesztették s szilárdították meg. A feles bérlők a városi földbirtokosok számára olcsó és állandó munkaerőt biztosítottak. Ugyanekkor a földbirtokosok korlátozták a feles bérlő gazdasági önállóságát, megtiltották, hogy az aratás befejezése és a bérösszegnek a földesúr számára való megfizetése előtt eladja gabonáját. Arra kötelezték, hogy földet csupán addigi gazdájától béreljen, s állatokat is tőle kérjen. A parasztság személyes függősége megerősödött. A szökni készülő feles bérlőket börtönbe zárták. Ily módon a XV. század második felében Itáliában fellépő feudális reakció nem egyszerű visszatérést jelentett a jobbágysághoz, hanem konzerválta a feles bérleti rendszert, amely igen különböző torz formákat öltött. A kizsákmányolásnak ez a megmerevedett súlyos formája több mint hét századon át megmaradt Itáliában, s még napjainkban is létezik.

Itália gazdasági hanyatlásának belső okaihoz külső tényezők is járultak. A XIV. század végétől

kezdve az egyes itáliai államok egymás közti harcát a külpolitikai helyzet változásai bonyolították. Ezek súlyos következményekkel jártak a félszigetre nézve. A XV. század végén a nagy földrajzi felfedezések, elsősorban pedig az indiai tengeri út megismerése, Amerika felfedezése és ezt követően a világkereskedelem útjainak az Atlanti-óceán partjai felé való eltolódása következtében a múltban virágzó Itália a világkereskedelem egyik félreeső helyévé vált. Ehhez járult továbbá, hogy a XV. században erős központosított államok jöttek létre Európában, és ezekben kifejlődött a manufakturális termelés. Az ország gazdasági hanyatlását a XV. század végén külső támadás zárta le, amely pusztulást és további gyengülést hozott Itáliára.

A KORAI RENESZÁNSZ. A TAPASZTALATI TUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE

A kapitalista viszonyok létrejötte a feudális formáción belül igen fontos változásokat hozott Nyugat-Európa számára a kulturális élet minden területén. Beköszöntött a reneszánsz korszaka. Engels szerint „ez volt a legnagyobb haladó irányú átalakulás, amelyet az emberiség addig átélt".[9] A társadalom gazdasági alapjában végbement változások következménye a kísérleti természettudomány létrejötte, az antik kultúra emlékeinek felfedezése és tanulmányozása, a művészet felvirágozása, a profán világszemlélet kifejlődése lett. Ez megtörte az egyház szellemi diktatúráját, s megszületett az egykorú, népnyelven írt modern irodalom, megjelent a hivatásos színház. Természetes, hogy különböző országokban a reneszánsz korának kultúrája a helyi feltételektől függően különböző jellegű volt.

Új jelenségek mutatkoztak a szellemi élet minden területén: a tudományban, a filozófiában, az irodalomban és a művészetben. A XIV. és XV. század embere előtt ezek a jelenségek az antik tudomány — elsősorban a görög filozófia —, irodalom és művészet felújulásának tűntek. E két század haladó emberei meg voltak győződve arról, hogy a századokig tartó középkori barbárság és tudatlanság, a vallási ideológia és a babona után csak az antik kultúra felélesztésével juthatnak el a természet helyes megismeréséhez és ábrázolásához. Ez a magyarázata a reneszánsz, az újjáéledés szónak.

A termelés új formáival, a manufaktúrával összekötött, születőben levő burzsoáziát az jellemezte, hogy érdeklődése elsősorban a kísérleti tudomány azon ágai felé fordult, amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a kereskedelemmel és a nagy távolságra történő szállításokkal. Ennek a hajóépítés és a navigáció terén elért jelentős előrehaladás lett az eredménye, amely az Európában már a XIII. században megjelent iránytű felhasználásával, valamint a földrajzi ismeretek újabb kibővülésével állt összefüggésben. E körülmények tették lehetővé a nagy földrajzi felfedezéseket a XV. század második felében. A portugálok olyan újtípusú, kis méretű vitorláshajókat, karavellákat építettek, amelyek megfelelő lavírozás esetén széllel szemben is tudtak haladni. Az utazók rendszeresen közölték földrajzi megfigyeléseiket, ezeket összefoglalták, s megrajzolták az első világtérképeket, amelyekből számos példány készült a XV. század folyamán. Mallorca szigetén létrejött az európai kartográfusok, térképkészítők társasága.

A földrajzi ismeretek fejlődéséhez nagyban hozzájárultak a különféle enciklopédiák és minden fajta prózában és versben írt „világtérképek". A szoros értelemben vett földrajzi ismeretek mellett e „világtérképekben" érdekes botanikai, asztronómiai, matematikai, orvosi megjegyzéseket találunk, de mellettük ott olvashatjuk a gyógyfüvekről, a bíráskodási szokásokról, a vadászatokról szóló beszámolókat is.

A burzsoáziává alakuló városi polgárságnak tapasztalati ismeretekre volt szüksége, hogy felhasználhassa azokat a termelésben és a kereskedelemben, hogy a lehető legnagyobb nyereséget húzza a versenytársak elleni nehéz harcban, s a legtöbbet préselje ki a kizsákmányolt munkásokból a

[9] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 34. old.

munkatermelékenység növelésének útján. Ilyen körülmények között igen fontos volt az áruk nyersanyagának megismerése, új termelési eszközök gyártása, a termelés technikai folyamatainak megértése és gyakorlati alkalmazása, valamint a gyártott áruknak a fogyasztási helyre való elszállítása. Mindez a születőben levő burzsoáziát arra késztette, hogy támogassa a természettudományt. „Azt, hogy a középkor sötét éjszakája után — írta Engels — a tudományok újra, soha nem sejtett erővel egyszerre feltámadnak és csodálatos gyorsasággal fejlődnek, ezt a csodát ismét a termelésnek köszönhettük." [10]

A velencei Doge-palota
XIV—XV. század

Az ekkoriban létrejövő új világnézetnek két oldala volt. A feudális világnézetre romboló hatást gyakorolt, és ugyanakkor lerakta a jövendő burzsoá világnézet alapjait. Az új világnézet felszabadította az egyházi béklyók által megkötött emberi értelmet, teret adott neki, s megszabadította az emberi érzelmeket a középkori szűk szerzetesi, aszketikus ideáloktól. Másrészt viszont ez a világnézet kifejlesztette a XIV—XV. századi városi polgárság, s elsősorban az első kapitalista vállalkozók, a manufaktúra-tulajdonosok azon vonásait, amelyek már egészen közel hozták őket későbbi testvéreikhez, a burzsoákhoz. Ez kifejezésre jutott a korai reneszánsz és a reneszánsz kultúrájában is.

Egészen sajátos jelleget adott az itáliai reneszánsz egész kultúrájának az a körülmény, hogy az új világnézet elsősorban a szó, az ecset és a véső művészeinek, azaz a költőknek, a festőknek és a szobrászoknak a munkáiban jutott kifejezésre. Ez magyarázza az itáliai reneszánsz sajátosan művészi jellegét, a művészetnek e korban játszott nagy szerepét. A reneszánsz képviselőinek többsége, főleg a festők, szobrászok és építészek, a gazdag itáliai városokban kialakult értelmiség tagjai voltak, s a gazdag polgárok, részben pedig a feudális urak szolgálatában álltak.

Az új, a feudalizmushoz képest haladó kapitalista viszonyok elemeinek létrejötte megmozgatta a keresztény teológia uralma által gúzsba kötött erőket. Ezek az erők most a felszínre törtek a néptömegekből, s az eredmény a ragyogó tehetségek és kiváló mesterek megjelenése lett. Ha írók vagy költők voltak, népi nyelven írtak, nem pedig a holt latinon, s ihletüket a nép kimeríthetetlen bölcsességéből és költészetéből merítették. Ha festők voltak, akkor tárgyukat realista módon

[10] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 196. old.

ábrázolták, úgy, ahogy az ősi népművészet tette. Ha pedig építészek voltak, akkor a kézművesek előző nemzedékeinek gazdag és sokoldalú tapasztalataira támaszkodtak, s a formákban és díszítésekben felhasználták a népművészet minden addigi eredményét. A reneszánsz hatalmas alkotásaiban a népi szellem jutott teljes és nagyszerű kifejezésre.

DANTE

A XIII—XIV. század fordulóján Itáliában a középkor addigi irodalmi nyelvének, a latinnak helyére lassanként a népnyelv küzdötte fel magát. A toscanai nyelvjárásban írta költeményeit Guido Guinicelli (kb. 1230—1276) bolognai jogász. „A szerelem a nemes szívben lakozik" című híres canzonéja világosan kifejezésre juttatta, hogy az ember nemessége nem származásában, hanem egyéni méltóságában rejlik. Guido Guinicelli költészete nem a „tudós Bolognában" fejlődött tovább, ahol Európa legrégibb egyeteme állt, hanem Firenzében, a fejlődő ipar élenjáró városában. Ezt az irányzatot „édes új stílusnak" (dolce stil nuovo) kezdték nevezni. Ehhez az irányhoz tartozott Guido Cavalcanti („a másik Guido", ahogyan Dante nevezte), Cino da Pistoia és valamennyiük között a legnagyobb: Dante Alighieri (1265—1321).

Dante művészetének igen nagy a jelentősége. Korai, olasz nyelven írt „Új élet" (1292—1295) című művében, ebben a prózai kommentárokkal ellátott versciklusban (szonettek, canzonék, balladák) Dante előadja Beatrice iránt érzett szerelmét, amely első találkozásukkor, kilencéves korában kezdődött, s egészen szerelmese haláláig tartott, amikor a költő éppen betöltötte a 18. évét. A szerelmet először ábrázolja fejlődésében, ez az érzés tehát nála már nem „a nemes szív" mozdulatlan jellemzője, ahogyan Dante elődeinél találjuk. „Lakoma" (kb. 1308) című befejezetlen munkájában Dante korának egész skolasztikus tudását akarta előadni tizennégy canzonéban és a hozzáírt prózai kommentárokban. A bevezetésben Dante még szükségesnek tartotta mentegetni az olasz nyelv, „az árpakenyér" használatát az „ily magas téma számára", minthogy mindenki úgy gondolta, hogy ehhez a latin nyelv, a „búzakenyér" illik. Szokásos temperamentumával megtámadja azokat, akik „rágalmazzák a számunkra oly kedves volgarét" (népnyelvet). A népnyelvvel foglalkozik Dante a „Népnyelvről" latinul írt értekezésében. Ezt azért írta latinul, mert a tudósoknak, nem pedig a szélesebb olvasóközönségnek szánta. Dante három új irodalmi nyelvre hivatkozik, amelyek megmutatták életképességüket, ti. az ófranciára, a provençalra és az olaszra. Ez utóbbiban sok tájszólást különböztet meg, és bebizonyítja, hogy a közös itáliai irodalmi nyelv számára a legalkalmasabb a toscanai dialektus.

Azok a hatalmas feladatok, amelyek a „Színjáték" (később kapta az „isteni" jelzőt) című munkájának megírásakor tornyosodtak fel Dante előtt, arra késztették, hogy szélesebb nyelvi anyaghoz nyúljon, mint ahogy a „Népnyelvről" írt munkájában tervezte. Hogy megrajzolhassa a hagyományos vallási nézetekben élő túlvilágot, a költőnek nem volt más lehetősége, mint a földi világ alakjait mintául venni. Ezért a költői gyakorlatban nemcsak az „édes új stílus" követőinek nyelvét használta fel, hanem azokét is, akik közelebb álltak a beszélt nyelvhez. Az „Isteni színjáték"-ban az olasz nyelv oly gazdag, annyira befejezett, s oly szilárd, melyhez hasonlót a korban nem találunk más nyugat-európai nyelv esetében. Az „Isteni színjáték" alkotóját joggal tartjuk az olasz irodalmi nyelv megteremtőjének. Az „Isteni színjáték" egyes verssorai, sőt egyes szakaszai mindmáig élnek a nép körében, közmondásokká, szállóigékké váltak.

Az „Isteni színjáték"-ban szorosan összeszövődött a magát túlélő feudális világnézet régi világa a reneszánsz világával. Régi maga a költemény tárgya, az alvilági utazás és a következetesen alkalmazott számszimbolika. A három rész („Pokol", „Purgatórium" és „Paradicsom") mind ugyanazzal a „csillagok" szóval végződik. Mindhárom részben 33 ének van. Beatrice először a „Purgatórium" 30. énekében jelenik meg. Így tehát előtte találjuk a „Pokol" 33 énekét és a „Purgatórium"

30 énekét, összesen tehát 63 éneket, amikor is a két számjegy, a hat és a három összege kilencet tesz ki. Beatrice megjelenése után a „Tisztítótűzből" három ének marad, s hátra van még a „Paradicsom" 33 éneke, ami összesen 36 ének. A három és a hat összege itt ismét kilenc. A régi elemeihez tartozik az is, hogy Dante Aquinói Tamás skolasztikus filozófiájára építi költeményét, s minden képnek négy értelmet ad, ti. betű szerintit, allegorikust, morálist („földre mutatót") és anagogikust („túlvilágra mutatót").

E régin azonban nagy erővel tör át az új. Rendkívül jellemző, hogy Dante a „Poklon" és „Purgatóriumon" keresztül Vergilius antik költőt választja vezetőül, és „mesternek" nevezi. Dante a túlvilágon fellelt igaz embereket és bűnösöket költeményében a saját maga által felállított igazságnorma szerint, saját szimpátiája és antipátiája szerint ítéli meg, nem pedig az egyház előírásai szerint. Ezért több pápát örök kínra ítélt az alvilágban. Egészen új az „Isteni színjáték"-ban, ahogyan korának tragikus konfliktusait ábrázolja, s ahogyan finom vonásokkal megfesti egyesek portréját. Néhány találó szóval jellemezni tudja kortársait: „szigorú harcost", a firenzei Farinata degli Ubertit, a fiatal szerelmest, Francesca da Riminit s a tragikusan elpusztult, éhen vesztett Ugolinót. Mellettük nagyszámú történeti és mondai személy foglal helyet, mint pl. Odüsszeusz, aki utolsó utazását elbeszélve felszólítja útitársait „az új megértésére". Ugyancsak jellemző Dantéra a középkori irodalomból hiányzó tájábrázolás. A „Purgatóriumban" és a „Paradicsomban" megrajzolja Firenze környékének zöld rétjeit, leírja a velencei hajóműhelyeket (ún. arzenált) és a „Pokol" fantasztikus „szakadékait". Lehet azonban, hogy ami a legcélszerűbben hatott, az az „Isteni színjáték" személyes jellege. Dante képzeletbeli túlvilági utazását mondja el első személyben, s az olvasó átéli a szerző félelmeit, kétségeit, reményeit, emlékeit, gyűlöletét és vonzódását.

Dante
A firenzei Palazzo del Podesta falfestménye. Giotto műve. XIV. század

Engels így írt Dantéről: „A feudális középkor végét, a modern kapitalista korszak hajnalát gigászi alak jelzi. Az olasz Dante ez, a középkor utolsó és egyben az újkor első költője."[11]

GIOTTO

Az olasz irodalmi nyelv kialakulásával egyidejűleg fejlődtek a képzőművészetek is. Az itáliai feudális urak viszonylagos gyengesége (Franciaországhoz vagy Németországhoz viszonyítva), valamint a városok korai felvirágzása sajátos hatással volt az itáliai művészetre. A román stílus Toscanában a többi nyugat-európai országban ismeretlen, elegáns és vidám díszt kapott az ún. „inkrusztációs

[11] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 578. old.

stílus" különféle színű márványlapjaiban, a gótika pedig, amely a XIII—XIV. század folyamán szinte teljesen egységes formában terjedt el Európában, Itáliában csak kis mértékben nyert alkalmazást.

A realisztikus ábrázolásra való határozott áttérés Giotto di Bondone (kb. 1266—1336) festő nevéhez fűződik. Giotto elsőként hagyta el a bizánci ikonfestészet alakábrázolásának megmerevedett módszerét, közvetlenül a természethez fordult, és ezzel megreformálta a festészetet. Dante nemhiába nevezte Giottót a kor legnagyobb festőjének. Bár Giotto csupán templomoknak dolgozott, s freskóinak tárgya továbbra is vallásos maradt, de a hagyományos témáknak egészen új tartalmat adott. Elhagyja az ikonábrázolások síkszerűségét, azok egyforma alapját, és megkísérli a tér mélységét is ábrázolni. Giotto számára a fő feladat az ember ábrázolása. Képein az összes cselekvő személyek egy drámai esemény résztvevői, valamennyien egy gondolat kifejtését szolgálják. Giottónál minden egyes személy bizonyos élményeknek, bizonyos jellemnek a hordozója. Így a hagyományos egyházi tárgyú képeket mély emberi tartalom hatja át, s az evangéliumi témákról festett képeken helyet kapnak a festő korának fontos kérdései.

Giotto leghíresebb képei a páduai dell'Arena kápolnában találhatók. Itt Krisztus és Mária életéből vett jeleneteket festett meg. A firenzei Santa Croce-templom freskói viszont Assisi Ferenc életét ábrázolják. Giotto nagyszerű művészetének példájául szolgálhat a páduai freskók közül a „Júdás csókja". A képen ábrázolt alakok sokaságában a szemlélő azonnal észreveszi a főcsoportot, Krisztust és Júdást, minthogy ezek foglalják el a kompozíció központi helyét. A szép és okos emberként ábrázolt Krisztus, tudva az ellene elkövetett árulásról, nyugodtan és szigorúan néz a visszataszító Júdásra, aki csókkal közeledik hozzá. Méltán tekintjük Giottót a nyugat-európai realista festészet atyjának.

A HUMANISTA IDEOLÓGIA ÉS JELLEMZŐ VONÁSAI

A világi kultúra megteremtése terén nagy lépést tettek előre a humanisták, a reneszánsz ideológusai. A korai humanizmus azoknak a gazdag polgároknak az ideológiája volt, akik a születőben levő kapitalista viszonyok között burzsoákká váltak. Ez az ideológia, miként maga a burzsoázia, fokozatosan alakult ki, és legelőször Itáliában jelent meg. A *humanizmus* szó a latin *humanitas* (emberiesség) szóból származik, aminek viszont az embert jelentő *homo* szó a gyökere. A *humanista* szó a XVI. században, a *humanizmus* pedig a XIX. században keletkezett. Az új irányzat hívei ezekkel a terminusokkal a teológia igájától megszabadult tudomány és irodalom világi jellegét akarták hangsúlyozni.

A humanizmus legjellemzőbb vonása, az új ember világnézetének alapja: az individualizmus. Az individualizmus a legkülönbözőbb formákban jelenhetett meg. Az individualizmus idealizált kifejeződése volt az, hogy a humanisták az emberi személyiség önmagában való értékét hangsúlyozták. Ezért első helyre az emberi dolgok iránt való érdeklődés nyomul, nem a vallási, hanem az emberi nézőpontokat alkalmazzák az élet összes jelenségeire, és védelmezik a személyiséget. A humanisták individualizmusa azonban már kezdettől fogva hajlott a személyiségnek olyan értelmezése felé, amely az individuum szükségleteinek kielégítését öncélnak tekintette.

A humanisták dicsőítettek minden fajta „erős embert", akik számára az erkölcsi princípiumok nem voltak kötelezők, s akiknek „erénye" abban állt, hogy minden akadályt legyőzve elérték céljukat. A humanisták gyakran úgy gondolták, hogy a siker igazolja az eléréséhez használt eszközöket. De nem minden személyiséget tiszteltek, hanem csak azokat, akik kitűntek gazdagságukkal vagy műveltségükkel. Dicsőítették az uralkodókat, a hadvezéreket, a tudósokat, az írókat, „az erszény és az ész arisztokráciáját".

Jellemző volt a humanistákra az is, hogy megjelent náluk a nemzeti öntudat. Bár a humanisták az esetek nagy részében a régi nyelvek kitűnő ismerői voltak, és tudományos munkáikat latinul

FEDERIGO DA MONTEFELTRO URBINÓI HERCEG
Piero della Francesca portréja. XV. század. Firenze, Uffizi képtár

Tavasz

Botticelli festménye. XV. század. Firenze, Uffizi képtár

írták, a korai reneszánsz költőinek és íróinak munkái már nem latin, hanem nemzeti nyelveken íródtak.

A reneszánsz emberei, utat törve az új ideológiának, harcoltak a régi világgal. Élesen megbírálták a feudális világnézet rendszerét. A katolikus egyház aszketizmusát és önmegtartóztatási elméletét kinevették, s az embernek az örömhöz és élvezethez való jogát hirdették. Elítélték a feudális széttagolódást, a nagyurak szeparatizmusát, s a nemzet politikai szervezeteként az erős királyi hatalmat és a központosított monarchiát hirdették. A skolasztikus tekintélytisztelet helyett a tudományos kutatást követelték, s szembeszálltak a középkori művészettel is. Az antik világ és a reneszánsz közti történeti időszakot a humanisták a babona, a sötétség és a barbárság korának állították be. Ők nevezték munkáikban ezt a korszakot először középkornak.

Petrarca
Andrea del Castagno portréja. XV. század

FRANCESCO PETRARCA

Az egyik első humanista Francesco Petrarca (1304—1374) volt. Még ma is gyönyörködtetnek költeményei; ezekben megénekelte a szeretett Laura iránti érzelmeit, amelyeket annak életében és halála után érzett. A költő addig nem tapasztalt finomsággal írja le érzéseit, s ezeken keresztül a megénekelt Laurát és a környező világot. Laura itt már nem halványul bizonytalan filozófiai szimbólummá, mint Beatrice alakja Dante „Színjáték"-ban, s már nem is a lovagi lírika hozzáférhetetlen és távoli hölgye. Laura földi nő, s a költő földi szerelemmel szereti. S bár Petrarca nem mond le teljesen az allegóriáról, hiszen játszik azzal, hogy a szeretett Laura neve és a „babér" („lauro") hasonlít egymáshoz az olasz nyelvben, s a babér a dicsőséget szimbolizálja, gondolata felszabadul a skolasztika bilincseitől, s így egészen világossá válik, mindenben megfelel a vers szépségének és zeneiségének.

Az antik kultúrában Petrarca olyan világnézetet talált, amelynek központjában nem az Isten, hanem az ember áll. Petrarca legjobb tanítványai és követői már elterjesztették a régi auktoroknál talált *humanitas* szót. Petrarcát szokták a humanizmus atyjának nevezni, mert ő, bár nem mindig következetesen, elsőként állította szembe a középkori teológiával *(divina studia)* az új világnézetet, a *humana studia*-t (az emberi tudást).

A mi számunkra nehéz a XIV. század emberének örömében osztozni, aki felfedezte

a latin nyelv régi emlékeit. De megérthetjük őket, ha figyelembe vesszük, hogy a római költők és prózaírók segítségével a világot úgy tudták értelmezni, mint olyan emberek, akik szakítottak a középkori skolasztikával s az egyház útjával. Talán semmi sem jellemzi jobban azt a rövid, de eredményeiben gazdag utat, amely Dantétől Petrarcáig vezetett, mint az a körülmény, hogy Vergilius Dantét még az alvilágban vezeti, ám Petrarca ugyanannak a Vergiliusnak az Aeneisével a kezében már Nápoly környékét utazza be, és kutatja az ókori író által leírt helyeket. A reneszánsz művészei szívesen illusztrálták az antik írók műveit.

Az ókori szerzők műveinek tanulmányozása még más eredménnyel is járt. Petrarca megkísérelte utánozni őket, és így a klasszikus latin első ismerőjévé vált. A költő minden erejével a régi szerzők népszerűsítésére törekedett. Ezt a célt szolgálták az olyan munkái, mint a „Jeles férfiakról" szóló műve. Minthogy az eredeti kéziratok ebben a korszakban még nem voltak hozzáférhetők, e kompilációknak igen nagy sikerük volt, s nagyban megnövelték Petrarca világhírnevét. Az antik világhoz fordulásnak már csak azért is nagy társadalmi jelentősége volt, mivel mély hazafias gyökerekkel rendelkezett. Petrarca számára a régi Róma uralmának ideje Itália történetének hősi korszaka volt. Az antik hagyományok felélesztése, Petrarca véleménye szerint, nemcsak a politika, hanem a kultúra valamennyi területén is új sikerek záloga lehetett. „Ki kételkedik abban — írta —, hogyha Róma kezdi megismerni magát, a régi fény visszatér." Petrarca elégedetlen volt a középkor skolasztikus és aszketikus világnézetével, s ezért új világnézet megteremtésére törekedett. Dühösen támadta korának Rómáját, a babona és a barbárság oltalmát, s szenvedélyes hangon megírta „A római pápai udvarnak" című leleplező munkáját.

Petrarca fejtette ki azokat a gondolatokat, amelyek később egész Nyugat-Európában meghatározták a humanizmus fejlődését, de ő maga nem volt mindig következetes. Mint érzékeny művész, küzdve élte át a két kor határán élő emberben jelentkező ellentmondásokat, érezte, hogy tapad hozzá a múlt, és hogy nem tud megszabadulni attól. Ezzel foglalkozik „A világ megvetéséről" című latin nyelvű munkája. Az itáliai kultúra további fejlődése azonban megmutatta, hogy nem a régihez való ragaszkodás, hanem az újra való törekvés tette Petrarcát a humanizmus nagy megalapítójává.

Boccaccio
Andrea del Castagno portréja. XV. század

Petrarca egyik első tanítványa és követője Giovanni Boccaccio (1313—1375). Firenzei kereskedő fia volt, fiatalságát Nápolyban töltötte, s itt írta első költői és prózai műveit népi olasz nyelven. „Fiamettája" az első pszichológiai regény a nyugat-európai irodalomban. Ebben a művében szinte utolérhetetlen művészettel írja le a szerelmese által elhagyott nő érzéseit és szenvedéseit. E munkájával honosítja meg az irodalomban az olasz nyelvű prózát. Boccaccio előtt az olasz irodalmi nyelvet csak a költészetben használták.

Boccaccio legjelentősebb műve a „Dekameron", a száz novellát tartalmazó gyűjtemény (1350—1353). A novella mint a rövid elbeszélés specifikus városi válfaja már régen Boccaccio előtt létrejött, de az ő kezében kapta meg végleges irodalmi formáját. A „Dekameron"-ban elmondja, hogy az 1348. évi „fekete halál" (pestis) idején tíz fiatal — ifjú és leány — eltávozik egy városon kívüli villába, és ott különféle szórakozások mellett tíz napon keresztül („dekameron" görögül: „tíz nap") mindegyikük egy novellát mond el.

A „Dekameron" tartalmi gazdagsága meglepő. Megtaláljuk benne a különböző országokban megforduló kereskedők kalandjait, a középkori legendák és mesék átdolgozásait, keleti meséket, de mindenből elsősorban az egykorú valóság pontos megfigyelése tűnik elő. Ez a megfigyelés annak a polgárnak a szemével történik, aki gyorsan felismeri a komikus helyzetet, vagy a nevetséges jellemet. Nevetség tárgyává válnak a szerzetesek, a plébánosok, az apátok és az egyház más képviselői. Ezek a „Dekameron"-ban mint kövér semmittevők, csalók, szemforgató, laza erkölcsű emberek szerepelnek. Boccaccio sehol sem támadja ugyan a vallási dogmákat, de az egyházi személyek bírálatának a közeljövőben át kellett alakulnia magának az egyházszervezetnek a kritikájává.

A két kor összeütközése, amely Danténál tragikus alakokat hozott létre, a „Dekameron"-ban komikus oldalával mutatkozik. A gyűjtemény összes novelláit az egészséges, életörömtől duzzadó életigenlés jellemzi. Dicséretet kap benne a bátorság és találékonyság, a cél elérésében tanúsított kitartás, az éles szó és az ügyes csíny, s az örömteli élet győzedelmeskedik az egyház és a középkori erkölcs szemforgató előírásain.

A HUMANIZMUS TOVÁBBI FEJLŐDÉSE A XV. SZÁZAD FOLYAMÁN

A firenzeiek nagyon tisztelték Dante, Petrarca és Boccaccio emlékezetét, s „a három firenzei koszorús költőnek" nevezték őket. A népi olasz nyelven írt irodalom az egész XV. században keresztül, Ariosto megjelenéséig (1474—1533) nem tudott olyan tehetségeket felmutatni, mint Petrarca és Boccaccio. A városi felső rétegnek a néptől való elszakadását világosan mutatja a nép számára érthetetlen latin nyelvű irodalom terjedése. Minthogy azonban az antik kultúra és a klasszikus nyelvek tanulmányozása volt az alapja a születőben levő burzsoázia szabad, világi jellegű világnézetének, amely középkori teológiai-skolasztikus tanok ellen irányult, ennek az új világnézetnek a kidolgozása a kulturális fejlődés előrehaladó tendenciáját jelenti. Ebből a szempontból vizsgálva ez a világnézet megfelel a népi tömegek szükségleteinek, mivel ebben a korszakban „a polgárság nagyjában és egészében igényt tarthatott... annak elismerésére, hogy a nemességgel folytatott harcában egyúttal az akkori idők különböző dolgozó osztályainak érdekeit is képviseli".[12]

Az első humanisták Petrarca barátai és követői voltak. A legkülönbözőbb társadalmi rétegekből származtak, életük különféleképpen alakult, de tevékenységük egy irányban haladt. Coluccio Salutati (1331—1406), akit a latin nyelv nagyszerű tudásáért a „Cicero utánzója" címmel tiszteltek

[12] *Engels:* Anti-Dühring. Szikra 1950. 19. old.

meg, 1375-től kezdve a firenzei köztársaság titkára lett, és a diplomáciai levelezésben elsőnek kezdte meg a klasszikus latin használatát.

Ettől kezdve a firenzeiek a köztársasági titkári állásra mindig a latin nyelv kitűnő ismerőit választották meg. Leonardo Bruni (1369—1444), aki születési helye, Arezzo után az Aretino nevet kapta, nemcsak a latin, hanem a görög nyelvnek is kiváló ismerője volt. „Firenze története" című munkájában, amely a város alapításától 1401-ig tárgyalta az eseményeket, s amelyhez felhasználta a városi levéltár anyagát is, Titus Livius munkáját utánozta. Bruni tudatosan arra törekedett, hogy elbeszéléséből száműzze a krónikások által nagy számban közölt csodákat, amelyekből különösen sok jutott a korábbi korszakokra. Ez haladó jelenség volt, hozzájárult a humanista történetírás létrejöttéhez. A történeti kutatás súlypontját azonban a város belső életéről a külviszonyokra és a háborúkra helyezte át. Leonardo Bruni felélesztette az ókori auctorok néhány gondolatát a nevelés területén is. Ezzel megvetette az alapját az új humanista pedagógiának, amelyet azután más humanisták valósítottak meg a gyakorlatban (Guarino da Verona és Vittorino da Feltre). Ennek igen nagy társadalmi jelentősége volt, mert a középkori aszketikus ideál helyét elfoglalta az ember új ideálja, azé az emberé, aki teljes egészében kifejti szellemi és fizikai képességeit.

Egyetemi előadás
Bernardo és Antonio Rossellino márvány domborműve. 1460 körül

Giannozzo Manetti (1393—1459) kereskedő és bankár keleti utazásai idején az antikvitásból megmaradt feliratokat gyűjtötte, s ezzel (Ciriaco d'Anconával együtt) megvetette az alapját egy új tudománynak, az *epigrafiká*-nak. Minden humanista számára szükségesnek tartotta még egy harmadik régi nyelv, a héber megtanulását is, az ószövetségi könyvek megértése céljából. Az egyház így elvesztette évszázados privilégiumát: a „szentírás" tanulmányozása világi filológusok kezébe került. A XV. századi nagy humanisták egyike, Lorenzo Valla (1407—1457) bebizonyította, hogy a latin nyelvre fordított Bibliában igen sok hiba van („A Vulgata hibáiról"), és hogy az az okmány, amelyre a pápák világi hatalomra való igényüket alapítják, hamisítvány, és nem a IV., hanem a VIII. században keletkezett („A constantinusi adomány hamisságáról"). Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a pápáknak nincs joguk világi hatalomra Róma és a pápai állam felett, s még kevésbé a világ felett, és hogy a pápák „pásztorokból rablókká és farkasokká" változtak. Lorenzo Valla egyike volt az elsőknek, akik filozófiailag igyekeztek megalapozni azt az életörömtől áthatott világszeretetet, amely e korban mind szélesebb körökre terjedt ki. Valla „Az élvezetről és az igazi jóról" című munkájában azt mondja, hogy az élet célja a boldogság, a megelégedettség, és hogy az embereknek erre kell törekedniük, mert ez a természet parancsa.

A világi társadalom a humanisták által teremtett új tudományra, a klasszika-filológiára támaszkodva kivette a pápai kúria kezéből annak fegyverét, a „szentírás" magyarázatát, interpretációját. Így maga az egyház is kénytelen volt alkalmazkodni az új viszonyokhoz, s átvenni az új műveltség néhány elemét, ha meg akarta tartani hatalmát a lelkek fölött s ha meg akarta őrizni társadalmi

befolyását. Egyes pápák, mint V. Miklós (Tommaso Parentucelli, 1447—1455) és II. Pius (Aenea Silvio Piccolomini, 1458—1464), humanista nevelést kaptak.

A humanisták nagy és progresszív munkát végeztek az új világnézet kidolgozásával, azzal, hogy hatalmas lelkesedéssel és meglepő sikerekkel kiásták a kolostorokból az antik szerzők elfelejtett, ismeretlen kéziratait, azzal, hogy felléptek a feudális nemesség ellen. Így Poggio Bracciolini (1380—1459) „A nemességről" szóló munkájában így ír: „Aki régi nemesi származásával kérkedik, azzal dicsekszik, hogy megrögzött rablóktól származik." A humanistákat azonban mégis elválasztotta a néptől számára érthetetlen nyelvük. Ezenkívül a humanisták az őket támogató „signoroktól", gazdagoktól függtek. Megvolt körükben az a tendencia, hogy tudós kasztot alakítsanak, vagy mint ők mondták: „a tudósok köztársaságának tagjaivá" váljanak.

A XV. SZÁZADI ITÁLIAI MŰVÉSZET

Az előzőkkel ellentétben a művészek, akik gyakran a kézművesek köréből emelkedtek ki, szoros kapcsolatban álltak a néptömegekkel. A XV. századi művészek megmaradtak foglalkozásuk szerint szervezett egyesüléseikben (festők, szobrászok, építészek, ötvösök), s önálló korporációkként valamelyik hivatalosan elismert céh kereteibe tartoztak. A legtöbb esetben ezek a művészek a városi hatóságok megrendelésére templomokat és középületeket emeltek, s ezeket festményekkel, szobrokkal díszítették. Ezenkívül igen sok városban — elsősorban Firenzében — megtaláljuk a művészi élet társadalmi szervezeteit. A gazdag céhek magukra vállalták a városi templomok építését, javítását és díszítését, és e célból külön szerveket, ún. *opera*-kat hoztak létre, amelyeknek tagjai felelősséggel tartoztak a céheknek. Ugyanezek a céhek a legnagyobb művészekből álló külön bíráló bizottságokat szerveztek meg a rendelések kiadására vagy a befejezett munkák átvételére. A művészetek által elért sikereknek nagy társadalmi jelentősége volt.

A XV. század első felében a korai reneszánsz művészete újabb virágkorát élte. Filippo Brunelleschi (1377—1446), a zseniális építész kialakította a világi rendeltetésű épületek új típusát. Ilyen volt az Aspedale degli Innoccenti (lelencház), amely már formáival is, a tér felé nyíló szép félköríves oszlopsorral, a szívélyességet és a vendégszeretetet fejezte ki, s egész újszerűen képezte ki a teret. Ez az épület egyike a reneszánsz legkorábbi és legszebb városi együttesének. Brunelleschi ennél és más firenzei épületeknél széles körben, de nagy szabadsággal használta fel az antik építészet módszereit, formáit (Pazzi-kápolna, San Lorenzo-templom és a mellette levő „régi sekrestye", San Spirito-templom). Brunelleschi épületeinek arányai, tagolásának ritmusa és a részletek kiképzése bizonyos konstrukciós sajátságok kiemelésére szolgáltak, s harmóniájukkal és egyszerűségükkel az embert állították középpontba, az embert szolgálták, kiemelve jelentőségét, s nem igyekeztek elnyomni őt, mint a középkori művészet alkotásai. Rendkívül nagy hatást gyakorolt a kortársakra a firenzei székesegyház grandiózus kupolája (42 méteres átmérővel), amelyet Brunelleschi fagerendák nélkül épített fel. A kupolának a házrengeteg felett uralkodó karcsú és könnyű vonala a nagy városépítési feladat sikeres megoldásáról tanúskodott.

Brunelleschi a reneszánsz művészei közül az első volt, aki megértette, hogy milyen segítséget tud nyújtani a művészetnek a matematika. Mint mérnök és építész, megismerkedett e tudománnyal. Sőt tovább ment az építészet gyakorlati szükségleteinél, és elsőnek fejezte ki azokat a gondolatokat, amelyek a matematikai (lineáris) perspektíva alapját képezik. Bebizonyította, hogy a látott tárgy mint egy gúla alapja fogható fel, amelyet a szemmel, a gúla csúcsával, a „látásvonalak" kötnek össze — s a kép mint átlátszó üveg, mint sík, amely ezt a gúlát kiválasztott helyen metszi. A valóságos tárgy és a metszősíkon való ábrázolása közötti arányt könnyen meg lehet állapítani a háromszögek hasonlóságának szabálya alapján. Ily módon a művészeknek azt a törekvését, amely a valóság realista ábrázolására irányult, Brunelleschi szigorúan tudományos alapra helyezte. Jóllehet nem ha-

A firenzei Santa Maria del Carmine-templom Brancacci-kápolnájának részlete
Masaccio műve. XV. század

gyott ránk elméleti munkákat, de az általa kifejtett gondolatok, amelyeket modellekkel támasztott alá, közkinccsé váltak.

Brunelleschi tanítványa és követője, Leon Battista Alberti (1404—1472), kidolgozta az antik oszloprendek tervezésének szabályait, s a firenzei Palazzo Ruccellai építésénél bemutatta azok alkalmazását is. Az antik építészet felélesztése új alkotói módszert jelentett az építészek számára. Erről az alapról elvethették a feudalizmus korában uralkodó gótika építészeti alapelveit. Az új építészet a kornak megfelelő vonásokat kapott: egyszerűvé, világossá vált a konstrukció, s a hordozó és a hordozott részek között művészi eszközökkel létrehozott harmonikus arányok jöttek létre. 1436-ban olasz nyelven írt munkájában, amelyet tehát nem tudósoknak, hanem latinul nem tudó művészeknek írt, Leon Battista Alberti lefektette azokat az elveket, amelyek a helyes perspektíva megteremtéséhez szükségesek. A kortársak elmondják, hogy a művészek, akik eddig nem kaptak matematikai kiképzést, nagy lelkesedéssel vetették bele magukat a számukra szükséges geometria tanulmányozásába.

A festészet nagy reformátora volt a XV. század elején a fiatalon elhalt Masaccio (1401—1428). Ő volt Giotto után az első művész, aki megértette művészetét és tovább ment nála. A későbbiekben a reneszánsz korának összes nagy mesterei Masaccio falfestményein tanultak (főleg a firenzei Santa Maria del Carmine-templom Brancacci kápolnájának freskóin). Masaccio jóval nagyobb mélységet tudott képein ábrázolni, mint Giotto. Az alakot és a környezetét *egy* kompozíciós elgondolás alá rendelte, egységes hangulatot teremtett, s alakjainak eddig még nem látott természetességet tudott kölcsönözni. A legjellemzőbb vonások kiemelésére törekedve az egyes személyeket portrészerűen ábrázolta. Akárcsak Giottónál, az ő freskóin is minden nagyszerű és monumentális, de egyszersmind közel áll a természethez, s ezért érthető.

Nagy művész volt a szobrász Donatello is (kb. 1386—1466). Mint a többi művészek, az emberi testet ő is hűen akarta ábrázolni. Ehhez azonban anatómiai ismeretekre volt szükség. Ám a művészek latinul nem tanultak, s különben is a középkori tudós értekezésekben humanista barátaik segítségével is csak Arisztotelész gondolatainak terméketlen átdolgozását tudták megtalálni. Ezért a művészek megkeresték az egyedül helyes utat, az ember felépítésének holttesteken való tanulmá-

nyozását. Valószínűleg Donatello volt az első, aki boncolásokat végzett, de ezt természetesen — az egyházi tilalom és büntetés miatt — titokban tette. Így tehát a művészek realista művészetüket itt is szilárd alapokra helyezték. Ezenkívül az anatómia tudományát kísérleti tudománnyá tették.

Donatello hosszú élete folyamán sokat alkotott. A firenzei Or San Michele-templom számára márványból készített „Szent György"-szobor, ez a szilárdan és szabadon álló, szép fejét büszkén felemelő alkotás kétségtelenül a kor legszebb emberábrázolása. A firenzei harangtorony számára készített szobrainál Donatello az egyéni, jellemző vonások lehető legtökéletesebb ábrázolására törekedett. Így figurái a kortársak portréivá váltak. Az egyiket közülük az ismert humanistáról „Poggio Bracciolini"-nek nevezték. A bronzból készült „Dávid" a nép egyszerű gyermekét ábrázolja abban a pillanatban, amikor győzelmét ünnepelve, lábát ráhelyezi az óriás Góliát levágott fejére. Dávid alakja rendkívül szép, mezítelen testét a művész kitűnő anatómiai ismeretekkel formázta meg, anélkül, hogy a részleteket naturalista módon hangsúlyozta volna. Donatellónak a Padovában felállított, Gattamelata condottieret ábrázoló szobra Nyugat-Európában az első szabadtéren álló lovasszobor a Római Birodalom bukása óta. Míg Donatello Dávidot antik mintára meztelenül ábrázolta, addig a „Gattamelata" esetében az antik fegyverek, valamint a lovas és a lassan induló ló monumentalitása az alak heroizálását szolgálják.

A művészet ezeken az alapokon — amelyeket elsősorban Firenzében raktak le — tovább fejlődött és elterjedt egész Itáliában. S ami különösen jelentős, mindenütt munkálkodtak a művészet elméleti alapjainak kidolgozásán. Piero della Francesca festő (1416—1492) élete végén kidolgozta a vonalas perspektíva szabályait, egységes rendszert alkotott belőlük axiómák és teorémák segítségével. Ezzel egy új matematikai tudomány, az ábrázoló geometria alapjait fektette le. Az anatómia tanulmányozása ugyanekkor kötelezővé vált minden művész számára. Ennek következtében a realisztikus művészetet megalkotó népi származású művészek szükségszerűen tudósokká, matematikusokká és anatómusokká váltak. Művészetüknek igen nagy jelentősége volt az ismeretek kiszélesedése szempontjából, mivel a reális ábrázoláshoz meg kellett ismerniük a valóságot. Ugyanekkor e mesterek művészete mindmáig megőrizte jelentős művészeti értékeit. A firenzeieknek különös érdemeik voltak a helyes, pontos rajz szabályainak kidolgozásában, a zárt kompozíciók megteremtésében, s abban, hogy művészi formákban tudták megörökíteni a kor tipikus alakjait.

Piero della Francesca jelentős festő is volt. Federigo da Montefeltro urbinói hercegről készített portréja megörökíti ennek a humanista képzettségű, a kor egyik legjobb könyvtárát összegyűjtő embernek a képét, aki ugyanakkor condottiere, azaz zsoldosvezér volt. Ez a mély benyomásokat keltő kép egy okos és hatalmas embert ábrázol. Andrea del Verrocchio (1436—1488) szobrász Velencében felállított „Colleoni" szobrával, az erőnek és a szigorúságnak a hangsúlyozásával a condottiere általános érvényű típusát ábrázolta.

A FIRENZEI KULTÚRA A XV. SZÁZADBAN

Bár Firenze névlegesen a XV. század végén is megőrizte köztársasági szervezetét, ténylegesen 1434 óta a nagy kereskedő- és bankház, a Mediciek hatalma alatt állt. A Mediciek hatalma különösen megnövekedett Lorenzo il Magnifico idején. A tirannus uralmának erősödésével lassanként megszűnt a reneszánsz korát jellemző szabad és életvidám szellem. Lorenzo, aki maga is költő volt, népnyelven költeményeket írt, és ünnepek alkalmával ő maga szavalta el azokat. Angelo Poliziano (1454—1494), ez a nagy humanista, ugyancsak olasz nyelven írt („Stanzák a bajnoki tornára"). Egy másik költő, Luigi Pulci (1432—1484) „Morgante Maggiore" címmel lovagi tárgyú komikus poémát írt. Lorenzónak és az udvari költőknek ez a népies költészete azonban mesterséges és bizonyos mértékig erőltetett volt. A híres Sandro Botticelli (kb. 1447—1510) ennek a kornak s ennek a környezetnek legnagyobb festője volt. Munkái sajátos vonásokat mutatnak és ellentmondásos jel-

legűek. Az alakok elvesztik nála anyagiságukat, s légiesekké, csaknem testetlenekké válnak. A tér pedig elveszti nála mélységét, holott kortársai éppen ennek visszaadására törekedtek. Képeinek uralkodó hangulata a szomorúság és a melankólia.

A firenzei humanista körökben a XV. század végén misztikus nézetek terjedtek el. Ennek központja az ún. „Platóni akadémia", a humanistáknak az a köre volt, amely Lorenzo Medici körül tömörült. A társaság központi alakja Marsiglio Ficino (1433—1494), aki görögből latinra fordította Platónnak azokat a munkáit, amelyeket a középkori filozófusok nem ismertek. A platóni filozófiához való fordulás önmagában egyházellenes beállítottságot jelölt, mert e nagy antik filozófus tekintélyét szembeállította Arisztotelész tekintélyével, a skolasztikusok fő támaszával. Később azonban Marsiglio Ficino úgy értelmezte Platónt, hogy közelebb került az ortodox katolikus tanhoz.

E körhöz tartozott még az öreg építész, Leon Battista Alberti, továbbá a humanista költő, Angelo Poliziano, valamint sok ókori és keleti nyelv ismerője, Pico della Mirandola. Ez utóbbi ismertette meg Nyugat-Európát a „kabalával", az ószövetség magyarázatán alapuló misztikus zsidó vallási tannal.

A „Platóni akadémia" tevékenysége, akár a XV. század végi firenzei kultúra egésze, ellentmondásos jellegű. A „tudós" misztikába való menekülés a néptől való elszakadás következménye volt. Ez egyúttal a valóságtól való elfordulást, a születőben levő természettudomány égető kérdéseinek megoldásáról való lemondást, az életvidám materialista világnézet feladását jelentette. Másrészt viszont az emberben való hit a reneszánsz korának olyan általános eredményévé vált, amely mellett nem mehettek el a platonikusok sem. Pico della Mirandola az „Ember méltóságáról" írt művében hangsúlyozza az ember korlátlan lehetőségeit, azét az emberét, aki „lesüllyedhet állati színvonalra, de felemelkedhetik az istenségig is", és aki előtt „nyitva vannak az összes utak", akiben „el vannak vetve a sokoldalú tudás magvai".

A korai burzsoá kultúra, a reneszánsz kultúrája először Itáliában alakult ki, ahol a legkorábban jöttek létre a feudális formáció méhében a burzsoá elemek. Ugyanakkor azonban az új társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok kifejlődésével a többi európai országokban is létrejöttek azok az irodalmi, tudományos és művészeti jelenségek, mint az itáliai reneszánszban, bár kevésbé kifejlett formák közt. Ezek a jelenségek a gazdag városi polgárok körében találhatók meg először, majd kiterjedtek a városokban élő feudális arisztokrata körökre, s különösen a királyi és fejedelmi udvarokra. Ezek az áramlatok, bár önállóan jöttek létre, a későbbiek folyamán sokat merítettek az itáliai kultúra kincsestárából. A reneszánsz kultúrája széles körben a XVI. században terjedt el, amikor a kapitalista viszonyok csírái már számos európai országban létrejöttek.

XL. FEJEZET

FRANCIAORSZÁG A SZÁZÉVES HÁBORÚ IDEJÉN. A JACQUERIE

Annak ellenére, hogy Franciaország gazdasági életét a XIV—XV. században többször is megzavarták a százéves háború eseményei, ezt a korszakot egészében a termelőerők nagyarányú fejlődése jellemzi mind a mezőgazdaság, mind pedig a városi ipar területén. Az áru- és pénzviszonyok fejlődnek, és kialakulóban van az egységes belső piac. A politikai változások a rendi képviseleti feudális monarchia létrejöttében nyilvánulnak meg. Ugyanakkor az osztályharcnak a feudális kizsákmányolás megerősödésével kapcsolatos kiéleződése számos antifeudális tömegmozgalomra vezet falun és városban egyaránt.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS A DOLGOZÓ TÖMEGEK HELYZETE A XIV. SZÁZAD ELEJÉN

A XIV. század elején Franciaországban fellendülés következett be a gazdasági élet minden területén. Megnőtt a városok lakossága, szaporodott a kézművesek száma. Így pl. egy 1328. évi adóösszeírás szerint Párizsban és a vele szomszédos Saint-Marcel városkában 61 098 „tűzhelyre" (feux) vetettek ki füstadót (feuage).

Az ország egyes területei közti gazdasági kapcsolatok megerősödtek, s lassanként megszüntették az előzőleg teljesen elszigetelt vidékek különállását. A Szajna, a Loire, a Marne, az Oise és a Somme mellett fekvő városok állandó kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással, Észak-Franciaország egyes vidékei pedig bizonyos árucikkek előállítására specializálódtak. (Normandiában posztókészítés, szarvasmarha-tenyésztés, só- és vasbányászat; Champagne-ban posztó- és vászonkészítés és bortermelés; Párizsban a legkülönfélébb fajtájú iparcikkek stb.) Az áru- és pénzviszonyok fejlettsége Észak-Franciaországban a XIV. század elején magas színvonalat ért el. Ebben az időben ezen a vidéken létrejött bizonyos gazdasági egységesedés. A helyi kereskedő-ipari központokra jelentős hatást gyakorolt Párizs, a közös gazdasági centrum. Lassanként alakulóban volt Franciaország egységes belső piaca.

A XIV. század elején a piacokon és vásárokon az adás-vevés fő tárgyai már nem a távolsági kereskedelemből, hanem a helyi ipar termékeiből származtak. A céhipar termelőerőinek növekedése ebben az időben ujabb specializálódásban és a céhek közti további munkamegosztásban jutott kifejezésre. Ugyanekkor az egyes céheken belül is rétegződés jött létre. A céhmesterek elkülönültek a legényektől és az inasoktól, s velük szemben egyre inkább kiváltságos helyzetbe kerültek. A mesterek érdekében bevezették a legények éjszakai munkáját, megállapították a maximális munkabére-

ket (1351. évi ordonnance), s minden módon akadályozták a *maîtrise* (a mesteri cím) megszerzését. Ugyanekkor a legények külön szervezetekbe (testvériségekbe) tömörültek, s jogaik védelmében harcba szálltak a céhmesterekkel. A céheken belüli rétegződéssel párhuzamosan kiemelkedtek a gazdagabb céhek (posztószövők, szűcsök, aranyművesek stb.), és alárendelték maguknak a kevésbé gazdagokat. Mindez a városi lakosság körében a társadalmi ellentétek további kiélesedésére vezetett.

A földesúr munkába küldi a jobbágyokat
Francia kézirat miniatúrája. XV. század

A XIV. század elején fellendülés állt be a mezőgazdaság területén is. Az országban folytatódott a belső telepítés (kolonizáció). Intenzíven folyt újabb területek bevonása a termelésbe, erdőirtás szántóföld céljára stb. Újabb mezőgazdasági kultúrákat (pohánka, rizs stb.) honosítottak meg, fejlődött a gyümölcstermesztés (a citrusfélék bevezetése), továbbá az ország egyes részein a szőlőtelepítés, és állandóan nőtt az állatállomány.

Az árutermelés kifejlődése, az áru- és pénzviszonyok kibővülése nagy változásokhoz vezetett a francia falu életében. A XIII. századig a parasztbirtok fő formája továbbra is a servus-telek volt, s a servusok alkották a francia parasztság legnagyobb részét. Lassanként azonban a servusok száma csökkent, mivel előrehaladt a parasztság felszabadulása a jobbágyi függőségből. A XIV. század elején ennek a folyamatnak már jelentős eredményei voltak.

A servusoknak a jobbágyi függőségből való felszabadulását egyrészt a parasztságnak az urak ellen vívott osztályharca, másrészt pedig az okozta, hogy maguk a földesurak is érdekeltek voltak a parasztság kizsákmányolásának új formáiban, amelyek a társadalmi-gazdasági életben végbement változások következményei voltak. Minthogy a feudális úr most már mindent megvásárolhatott a piacon, arra törekedett, hogy a parasztság munka- és természetbeni kötelezettségeit pénzjáradékra váltsa át, azaz a robotot és a természetben fizetett úrbért pénzben szedje be. Ennek következtében a parasztok a servusok helyzetéből a villanusok helyzetébe kerültek, azaz — bár továbbra is feudális függésben maradtak — átalakultak az új földek örökös és személyükben szabad birtokosaivá.

A servusok felszabadulásának jeleit azoknak a különféle kötelezettségeknek az eltörlésében láthatjuk, amelyekkel a földesúrnak személyi függésük következtében tartoztak. A személyes szabadság

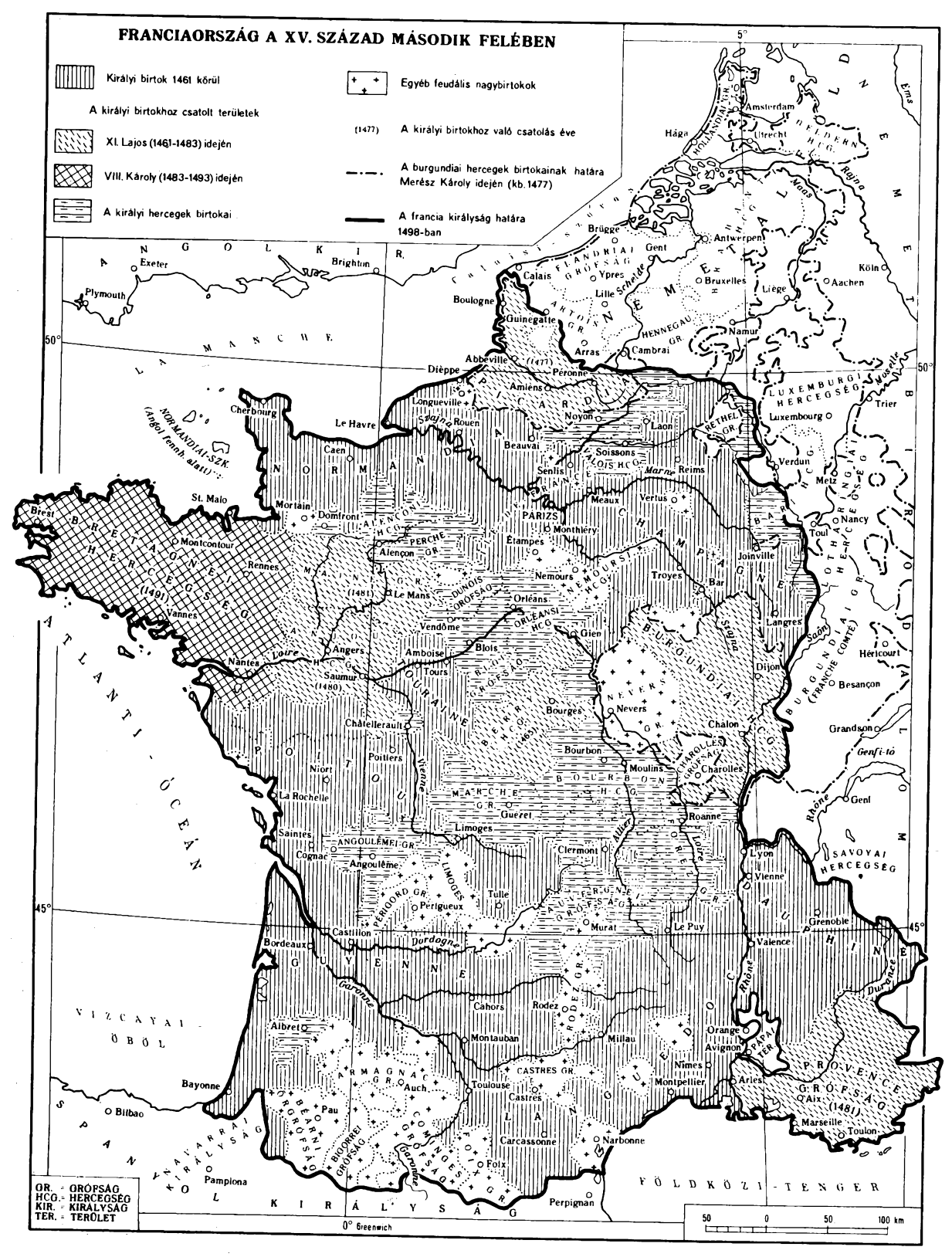
FRANCIAORSZÁG A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
Királyi birtok 1461 körül
A királyi birtokhoz csatolt területek
XI. Lajos (1461-1483) idején
VIII. Károly (1483-1493) idején
A királyi hercegek birtokai
Egyéb feudális nagybirtokok
(1477) A királyi birtokhoz való csatolás éve
A burgundiai hercegek birtokainak határa Merész Károly idején (kb. 1477)
A francia királyság határa 1498-ban
OR. = ORSZÁG
HCG. = HERCEGSÉG
KIR. = KIRÁLYSÁG
TER. = TERÜLET
0° Greenwich
50 0 50 100 km

megváltásának feltételei nehezek voltak, s a megváltási összeget még a legtehetősebb parasztok sem tudták egyszerre megfizetni. Nem véletlen, hogy X. Lajos francia király elrendelte azoknak a parasztoknak a megbüntetését, akik vonakodtak a felszabadulásuk fejében lerovandó összeg megfizetésétől (1315).

A parasztok más módszerekkel akartak megszabadulni a személyi függéstől, elsősorban az uraiktól való megszökés, lakatlan területekre való áttelepedés útján. Maguk a földesurak is arra törekedtek, hogy paraszttelepeseket szerezzenek megműveletlen földjeikre. Az új telepeseket „hospeseknek" (vendégek), telkeiket „hospes-telkeknek" nevezték.

A hospesek helyzete jelentősen jobb volt, mint a servusoké. Telkükért a föld tulajdonosának meghatározott pénzösszeget, censust fizettek. Ugyanekkor az új földesúr joghatósága alá kerültek, s megfizették azokat az illetékeket is, amelyek a földesúri banalitási jogból eredtek. A hospesek általában nem robotoltak, s nem fizették azokat az adókat sem, amelyek a nem szabad állapotot terhelték. Ezenkívül a hospeseknek viszonylag széles körű jogaik voltak telkükre. Így pl. végrendeletileg más személyre is átruházhatták, néha pedig a földesúr beleegyezésével el is adhatták olyan személynek, aki kötelezte magát a telekre nehezedő összes feudális terhek viselésére.

A szabad paraszti birtok másik, XIV. század elején kifejlődött formája a *cenziva* (censive), olyan kisebb földdarab volt, amelyet a földesúr, a föld feudális tulajdonosa szabad szerződés útján csatolt a paraszttelekhez. Az ezzel rendelkező parasztokat hívták *cenzitárius*-oknak (censitaire), azaz cenzivát kapó parasztoknak. Cenzitáriusok lehettek servusok, hospesek, villanusok vagy városi polgárok is. A cenzivába adott földet a földesurak a domaniális földből, a pusztán álló, meg nem művelt földből, a faluközösségi földekből s néha a volt hospes- és servus-telkekből adták. A cenziva feltétele az a kötelezettségvállalás volt, hogy a cenzitárius a földesúrnak pénzbeli cenzust fizet. Ritkábban fordult elő, hogy a kapott földért természetbeni adót kellett fizetnie. Az ilyen adót *champart*-nak hívták, s a termés $^1/_9$, $^1/_5$, $^1/_{10}$, néha $^1/_{20}$ részét tette ki. Minthogy a cenziva tartós és örökölhető birtok volt, kézről kézre szállhatott, el lehetett adni, adományozni, végrendeletileg hagyományozni, de mindig azzal a kötelező feltétellel, hogy a vásárló, az adományos vagy az örökös magára veszi a cenzivával járó összes terheket. A földbirtokos megtartotta a cenzitárius által művelt föld tulajdonjogát, ő adott engedélyt az e földek átadásával kapcsolatos műveletekre, s az engedélyért külön illeték megfizetését követelte. Ezenkívül a földesúr a cenzitáriussal szemben is teljes joghatóságot gyakorolt.

Eladás következtében a cenziva csökkenhetett vagy növekedhetett. Így tehát e birtokfajta megjelenése lehetővé tette, hogy a kevésbé tehetős parasztok elveszítsék, a tehetősek pedig felhalmozzák földjeiket, vagyis a cenziva hozzájárult a vagyoni egyenlőtlenség növekedéséhez. Ennek elmélyülését a francia faluban elősegítette a parasztgazdaságok árutermelésének növekedése és fokozatos specializációja is. A parasztok mind szorosabb kapcsolatba kerültek a helyi piacokkal. Itt adták el mezőgazdasági termékeiket, és vásárolták meg a városi kézművesek gyártmányait.

Annak ellenére azonban, hogy a parasztoknak a jobbágyi függésből való fokozatos felszabadulása előrehaladt, és a XIII. század második felétől kezdve a servus-telkeket lassanként felváltják a cenzivák, a francia parasztok helyzete mégis rendkívül súlyos volt. A feudális urak továbbra is a föld tulajdonosai maradtak, és a parasztok telkeit sokféle kötelezettség terhelte. A korábbi úralattvaló viszony teljes egészében fennmaradt. S bár a villanussá vált servus nem fizette többé a személyes függéséből folyó adókat, a régi kötelezettségek számtalan maradványa továbbra is terhelte.

Ilyen volt Franciaországban a XIV. század elején a gazdasági élet és a dolgozó tömegek helyzete. A Franciaország és Anglia között folyó százéves háború (1337—1453), amely a francia királyság területén játszódott le, jelentős mértékben akadályozta a gazdasági fejlődést, és az ország borzalmas pusztulását vonta maga után.

A FRANCIA ÁLLAM KÜLPOLITIKAI HELYZETE A XIV. SZÁZADBAN. A PÁPASÁG ELLENI KÜZDELEM

A termelőerők fejlődésének és a társadalmi munkamegosztás elmélyülésének következtében fokozatosan létrejövő egységes belső piac Franciaországban a feudális állam központosításának előfeltétele volt.

A XIII. század végén a királyi birtok már a francia terület nagyobb részére kiterjedt. Az ekkoriban uralkodó francia király, akit az udvari történetírók IV. Szép Fülöpnek neveztek (1285—1314), elődei politikáját folytatta, és megkísérelte tovább növelni birtokait. Dinasztikus házasság következtében a királyi domaine-hez csatolták a nagy területű, gazdag Champagne grófságot, amely a XII. századtól kezdve vásairól volt híres. Ámde IV. Fülöpnek az a kísérlete, amely a királyi birtoknak Flandriára, az utolsó független északi grófságra való kiterjesztésére irányult, nem járt sikerrel.

Flandriában ebben a korban erősen kifejlődött a gyapjúszövő ipar, s így e terület szoros függésbe került Angliától, a gyapjú szállítójától. Ennek következtében a flandriai városi kézművesek nem akartak a francia király uralma alá kerülni, nem óhajtottak neki további súlyos adókat fizetni. A Franciaországhoz való csatolásban országuk gazdasági fejlődésének közvetlen akadályát látták. Flandriában a francia megszálló hadsereg ellen rövidesen nyílt felkelés kezdődött. A mozgalom Brügge városában indult meg, és a „flamand" vagy „brüggei hajnali mise" néven ismeretes (1302). A felkelés élén Pieter Coninac, egy egyszerű takács állt. A felkelők kora hajnalban megtámadtak egy francia csapatot és megsemmisítették.

A brüggei felkelést egymás után követte a többi flandriai város felkelése, s ennek eredményeként a francia seregek egy részét megsemmisítették, más részét kiűzték. IV. Fülöp kénytelen volt újabb hadsereget küldeni Flandriába, amely a flandriai takácsok csapataival 1302-ben Courtrai mellett ütközött meg, de súlyos vereséget szenvedett. A megölt francia lovagoktól elvett több száz pár aranyozott sarkantyút a polgárok győzelmi jelként egy halomba hordták, s ezért a csatát is „sarkantyúk csatájának" nevezték.

Ezután a francia csapatokat kiűzték a flandriai városokból, kivéve azt a kis részt, amely a francia királysághoz csatlakozott. A városi kézművesek győzelmének eredményeképpen Flandria ténylegesen független országgá vált. A Flandriáért vívott harc azonban egyik oka lett Franciaország és Anglia sorozatos fegyveres összeütközéseinek, amelyek a százéves háború nevet kapták.

A Franciaország egyesítéséért harcoló királyi kormányzatnak sok pénzre volt szüksége. Ezt különféle utakon szerezte meg. Kölcsönöket vett fel a városoktól, majd e kölcsönöket állandó adókká alakította, megengedte a földesuraknak, hogy megváltsák a hadi szolgálatot, pénzrontáshoz folyamodott, amennyiben csökkentette annak nemesfémtartalmát. Mindezek következtében IV. Fülöp a néptől a „pénzhamisító király" nevet kapta. Fülöp sok kölcsönt kapott a templomosok rendjétől is. A pénz azonban még mindig nem volt elég, s így IV. Fülöp a francia papság jövedelmeire fordította figyelmét. A pápa engedélye nélkül megadóztatta őket. A pápa nem tudott megbékülni ezzel az újítással, mert az ő jövedelmeit csökkentette, s ezért az elhatározása mellett megmaradó Fülöpöt kiátkozta. Ebben az időben VIII. Bonifác volt a pápa. A pápaság reakciós teokratikus programjának következetes képviselője lévén, minden erejével szembeszállt a feudális széttagoltságban élő országok egyesítésével, arra törekedve, hogy a pápaság főhatalmát az egész világra kiterjessze.

Ámde elmúltak már azok az idők, amikor a pápai kiátkozások jelentős szerepet játszottak a politikában. A francia királyi hatalom elég erős volt ahhoz, hogy ne féljen az egyházi átkot saját céljaikra felhasználni kívánó nagyurak felkelésétől. A pápai legátust, aki a pápa kiátkozó levelét Franciaországba vitte, elfogták, és a király parancsára tömlöcbe zárták. 1303 júniusában összehívták a királyi udvarba a francia papság és a világi urak legnagyobbjait, s ezek egy VIII. Bonifác

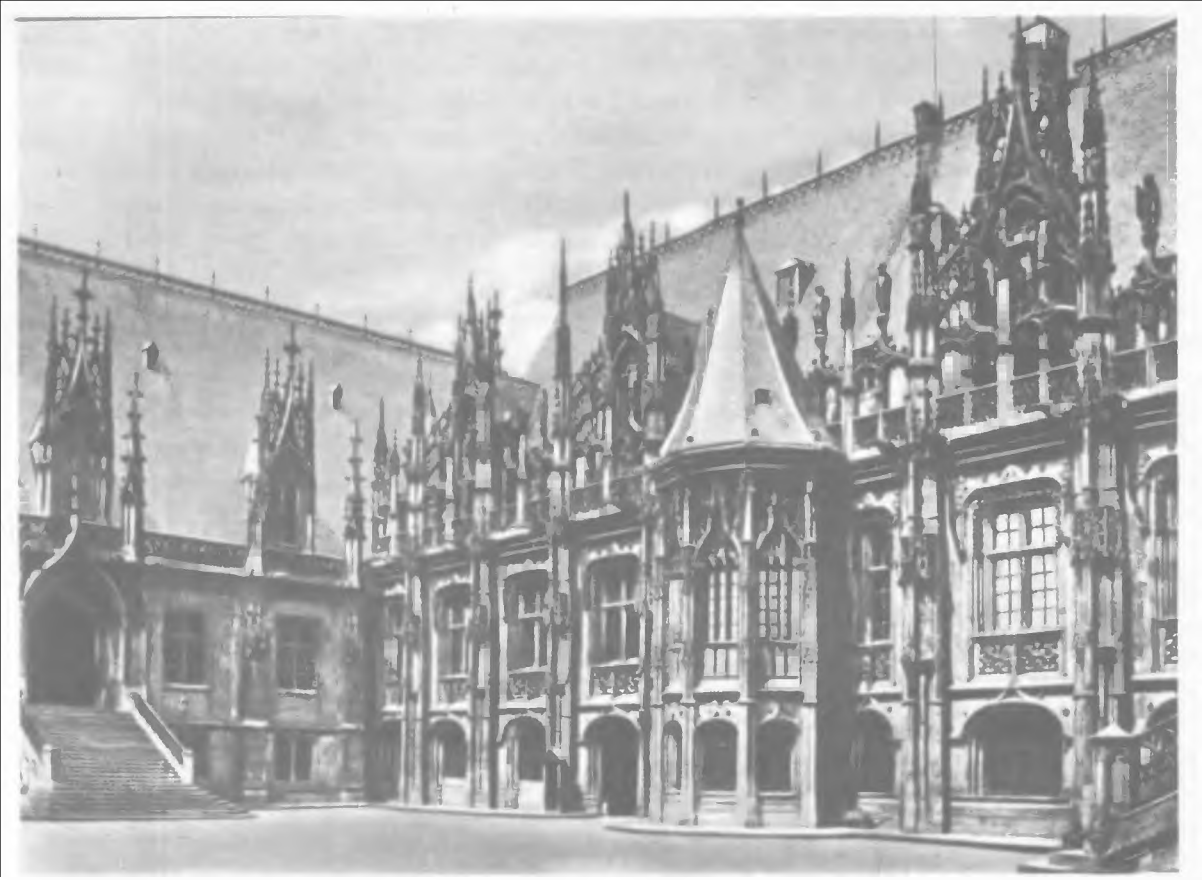

A roueni bírósági palota
XV. század vége

elleni határozatot fogadtak el, amelyben különféle bűnökkel vádolták. Ezután a francia király képviselőit Itáliába küldték, akik elfogták a pápát, és különféle sértésekkel illették.

Röviddel ezek után VIII. Bonifác meghalt. Halála után a kardinálisok a francia király nyomására a francia származású V. Kelement választották meg pápának. A pápa székhelyét Rómából Franciaországba, Avignon városába helyezték. Itt működött a pápai kúria kb. hetven évig, 1309-től egészen 1377-ig. Ezekben az évtizedekben, az „avignoni fogság" idején, a pápák a francia király engedelmes eszközei voltak.

A RENDI KÉPVISELETI MONARCHIA KIALAKULÁSA

IV. Fülöp a királyi hatalom megerősítésére irányuló politikájában a köz- és kisnemességre, valamint a francia papságra támaszkodott. Politikájában nagy szerepet játszottak az ún. *legista*-k, többnyire polgári származású királyi hivatalnokok, a római jog és a francia törvények kiváló ismerői, akik minden eszközzel az államigazgatás központosításának erősítésére törekedtek.

Igen fontos intézkedés volt IV. Fülöp uralkodása alatt az a legisták segítségével lebonyolított bírósági eljárás, amely a templomosok rendje ellen folyt, s amely ennek felszámolásához vezetett. Ez a rend, amelyet az első keresztes hadjárat után a keresztesek hoztak létre Palesztinában, a XIV. század elején már igen gazdag szervezet volt. Birtokai voltak több európai országban, s mindenféle

uzsora- és banküzletekkel foglalkozott. Mint az egykorúak mondták, a rendnek „több oklevele és üzleti könyve, mint vallási könyve" volt. A templomosok rendje politikai önállóságra törekedett (a lovagrendek közvetlenül a pápa alá tartoztak), s ez a király nagy elégedetlenségét váltotta ki. Ezenkívül IV. Fülöp szeretett volna megszabadulni a templomosoktól felvett kölcsönökből származó adósi kötelezettségétől is. Ezért azután 1307 októberében, arra hivatkozva, hogy a lovagrendben különféle varázslatok és mindenféle istenkáromlások folynak, s erkölcstelen szokások honosodtak meg, elfogatta a Franciaországban élő templomos lovagokat, és zár alá helyezte gazdag kincstárukat. Az eretnekséggel vádolt lovagok ügyének kivizsgálását francia inkvizítorokra bízták. A letartóztatott templomosokat kínvallatásnak vetették alá, amikor is bevallották összes igazi és el nem követett vétkeiket. IV. Fülöp nyomására a pápa 1312-ben a templomosok rendjét feloszlatta.

A templomos rend felszámolása és a királynak VIII. Bonifác pápa felett aratott győzelme azt bizonyítja, hogy Franciaország központosítása előrehaladt, a királyi hatalom jelentősen megerősödött, míg a pápaság reakciós teokratikus tervei, amelyek az európai feudális széttagoltság viszonyait akarták állandósítani, s így szembeszálltak a történeti fejlődés haladó menetével, véglegesen hajótörést szenvedtek.

A francia belpolitika történetében jelentős esemény volt a XIV. század elején a francia rendi gyűlés, az *États Généraux* összehívása, amelyben három rend volt képviselve. A gyűlést azért hívták „generális", azaz általános gyűlésnek, mert Franciaországban még megvoltak a rendek (états) helyi gyűlései, amelyek az ország egyes déli és északi tartományaiban működtek. IV. Fülöp, akinek a pápaság elleni harcban segítségre volt szüksége, 1302-ben összehívta a francia papság (az első rend), valamint az urak (a második rend) és a városok (helyesebben a városi gazdagok) képviselőit (a polgárok később kapták a „harmadik rend" elnevezést). A parasztság az általános rendi gyűlésben nem kapott képviseletet. A három rend képviselői segítséget is nyújtottak a királynak a pápa elleni harcában.

A rendi gyűlésben képviselt három rend mindegyike külön tanácskozott, és külön hozta határozatait. A rendek közösen csak a királynak adandó végleges válasz megszövegezésére ültek össze. A két első rend között, valamint e kettő és a polgárság között mutatkozó ellentétek, továbbá Franciaország egyes vidékeinek gazdasági és politikai elkülönültsége volt az oka a rendi gyűlés gyengeségének. Fő feladata így a francia király adókéréseinek megtárgyalása lett. A rendi gyűlés összehívása lassanként állandó gyakorlattá vált, s így a francia királyság feudális rendi képviseleti monarchiává alakult.

A feudális széttagoltság államformáját felváltó rendi képviseleti monarchia létrejötte arról tanúskodik, hogy változások következtek be a társadalmi-gazdasági élet területén, és ez most visszatükröződött a politikai felépítményben is. A feudális társadalom termelőerőinek fejlődése ugyanis létrehozta a városokat, s így új társadalmi réteg jelent meg a városi polgárok személyében. Az a körülmény, hogy a polgárok felső rétegét meghívták a rendi gyűlésbe, s az új adók kivetésével kapcsolatos kérdések megtárgyalására, arról tanúskodik, hogy az új társadalmi réteg számottevő erővé vált a feudális államban. Másrészt viszont a feudális társadalmon belül folyó osztályharc kiéleződése is megkövetelte, hogy az uralkodó osztály összefogjon, s ez magyarázza, hogy a királyi birtokok papsága és urai támogatták a királyt. A királyi hatalom megerősödéséhez bizonyos mértékig hozzájárult az is, hogy Franciaország jelentős részét hozzácsatolták a királyi birtokokhoz.

Így tehát a rendi képviseleti monarchia új szakaszt jelent a francia királyi hatalom fejlődésében. Létrejötte azt bizonyítja, hogy a feudális állam, mint az uralkodó osztály erőszakszervezete, megerősödött. A királyt a rendi gyűlésben az első és a második rend feltétlenül támogatta. Ez a többséget jelentette, mert minden egyes rendnek külön szavazata volt. Különben a királyi hatalommal szemben a városi polgárság felső rétegének képviselői sem támasztottak nehézségeket, s így a király őket is felhasználta saját érdekében. A harmadik rend képviselőinek az államigazgatásban való rész-

A SZÁZÉVES HÁBORÚ (1337–1453)

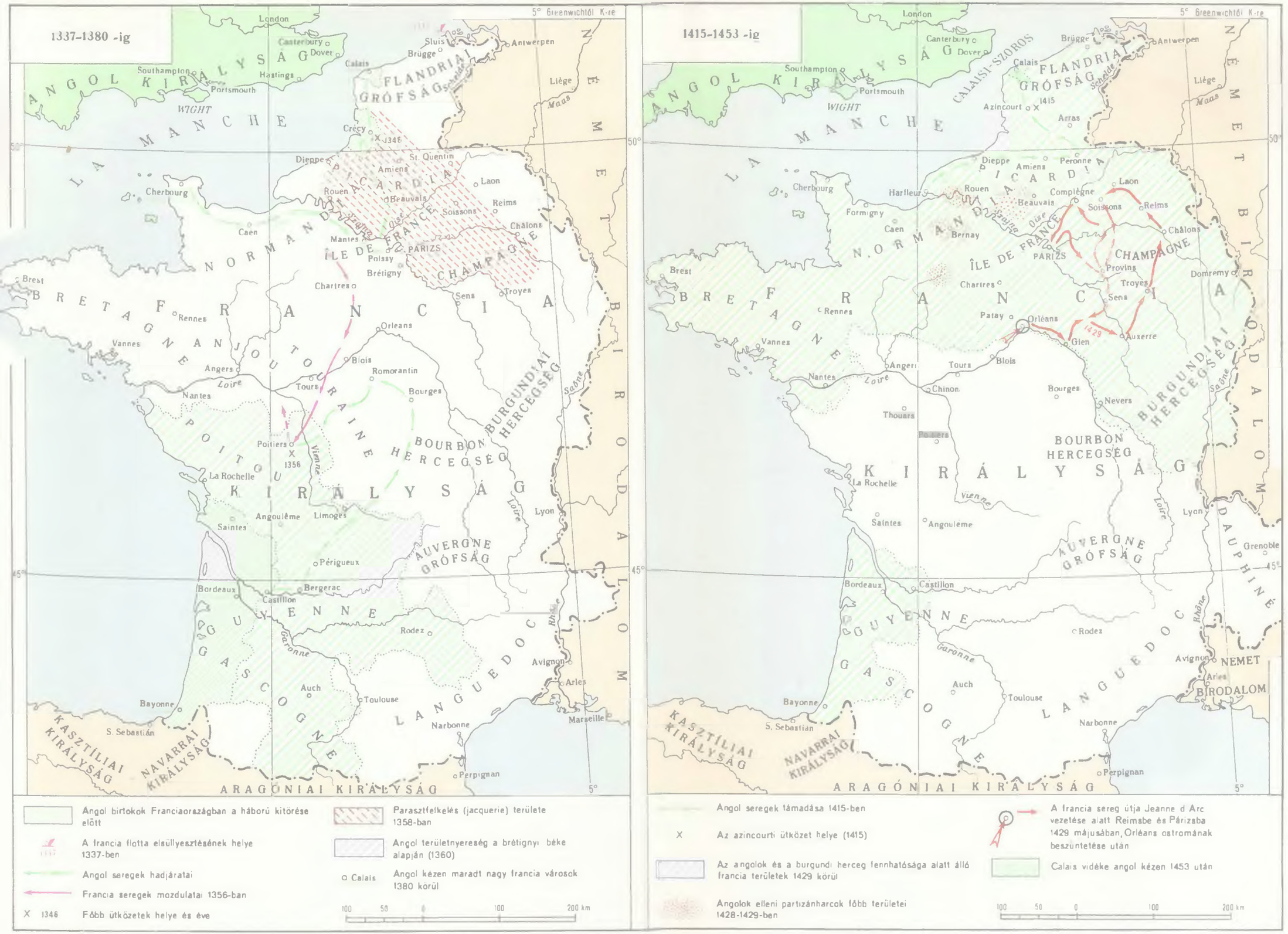

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

vételéért a néptömegek fizettek, mivel az új adók súlya teljes egészében a társadalom dolgozó rétegeinek vállára nehezedett. A rendi gyűlésen belül a városok képviselői csak akkor játszottak jelentős politikai szerepet, ha a király válságos helyzetbe került.

A SZÁZÉVES HÁBORÚ KEZDETE. AZ ELSŐ FRANCIA VERESÉGEK

1328-ban a Capeting-dinasztia egyenes ága kihalt, IV. Fülöp fiai egyikének sem maradt fiúutóda. Ezért a francia urak a Valois-család, a Capetingek oldalági rokonainak egyik képviselőjét választották királlyá. Ugyanekkor azonban III. Edward angol király, IV. Fülöp leányának fia is bejelentette igényét a francia trónra. E trónigény szolgált ürügyül 1337-ben az Anglia és Franciaország között kitörő háborúra, amely a történelem leghosszabb háborúja volt, s a százéves háború nevet kapta. A háború kitörésének igazi oka azonban nem az említett esemény volt, hanem az a harc, amely Franciaország és Anglia között a gazdag, iparosodott Flandriáért folyt. Emellett az angol királyok a kontinensen vissza szerették volna szerezni azokat a területeket is, amelyeket Földnélküli János uralkodása alatt elvesztettek. A francia királyok viszont véglegesen ki akarták szorítani az angolokat Franciaországból, ahol Guyenne (Aquitánia) egy része még közvetlen uralmuk alatt állt.

A háború első sikereit Anglia érte el, amikor két nagy csatában, Crécy (1346) és Poitiers

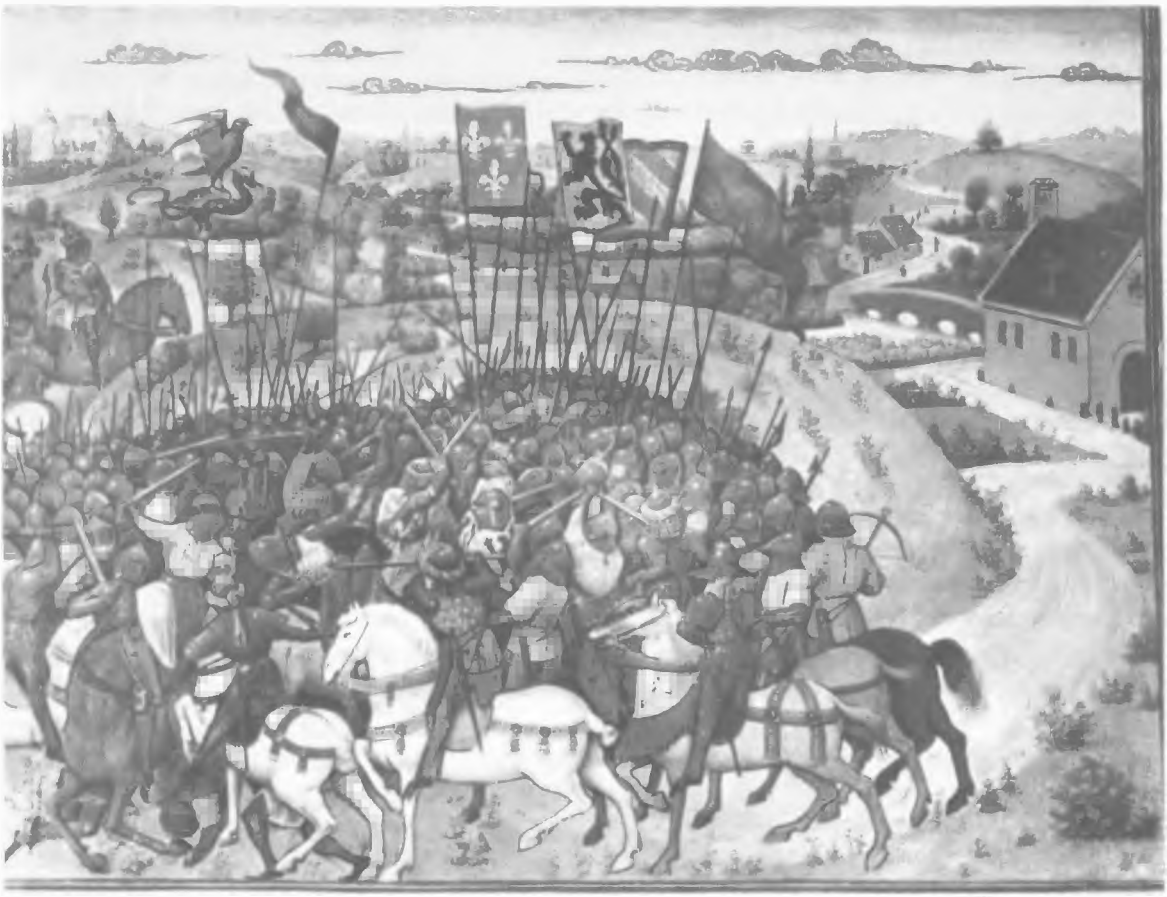

Simon Marmion miniatúrája a „Nagy Francia Krónikák" kéziratából
(A bouvines-i ütközet, 1214) XV. század

(1356) mellett döntő győzelmet aratott a francia seregek fölött. A francia hadak szétverése a Poitiers melletti csatában megdöbbentő hatást keltett az országban. Egy kortárs így írt erről: „A csatából visszatérő lovagokat a nép oly gyűlöletben és megvetésben részesítette, hogy a jó városokban botokkal fogadták őket..." A százéves háború tehát súlyos vereségekkel kezdődött Franciaország számára.

Érthető, hogy ezek a katonai vereségek aláásták az első Valois-k tekintélyét. Azon a rendi gyűlésen, amelyet VI. Fülöp a crécyi csata után hívott össze, a városi polgárok kinyilvánították elégedetlenségüket a királyi politikával és a királyi tanácsosokkal szemben. Még súlyosabb volt a néptömegek számára a poitiers-i vereség. A háborútól elsősorban a parasztok szenvedtek. Soknak a gazdaságát elpusztították, s a megnövekedett hadikiadások következtében a feudális kizsákmányolás egyre növekedett. Ezért a parasztság körében egyre nőtt a fennálló renddel szembeni elégedetlenség.

Hasonló elégedetlenség mutatkozott a városokban. A háború visszavetette az ipart és a kereskedelmet. Az iparosok kénytelenek voltak bezárni műhelyeiket, s szélnek ereszteni legényeiket és inasaikat. A polgárok úgy látták, hogy a háború folytatásáért általuk fizetett súlyos adók semmi eredményre nem vezettek, hiszen a lovagi sereg az egyik vereséget a másik után szenvedte. A háború sikertelen menete azt bizonyította, hogy a kormányzat nem tudta megszervezni az ország védelmét, és nem tudta kiűzni az idegen hódítókat. A kormánnyal való elégedetlenség, amely a városi polgárság minden rétegében megtalálható, legélesebben Párizsban, Franciaország legnagyobb ipari és kereskedelmi központjában, a fővárosban mutatkozott.

AZ 1356—1358. ÉVI PÁRIZSI FELKELÉS

Azon a rendi gyűlésen, amelyet 1356-ban a fogságban levő Jó János francia király örököse, Károly hívott össze, a vezetés a városi polgárok kezébe került, s ezek számos követelést terjesztettek Károly elé. Fő követelésük az volt, hogy a király mindenben vesse alá magát a rendi gyűlés által választott különleges bizottság ellenőrzésének. Károly nem volt hajlandó ezt teljesíteni, és feloszlatta a gyűlést.

A dauphin (trónörökös) eljárására feleletként népi felkelés kezdődött Párizsban. A felkelés élén a város kereskedőinek elöljárója, Étienne Marcel állt. A felkeléstől megrettent Károly ekkor új rendi gyűlést hívott össze (1357), amelyen azonban a felkeléstől való félelmében nem jelent meg a papság és a nemesség minden képviselője. Ennek következtében az 1357. évi rendi gyűlésen a kezdeményezés ismét a polgárok kezébe került, akik most már az államigazgatás gyökeres reformját követelték.

Károly kénytelen volt kiadni az ún. „nagy márciusi ordonnance"-t, amelyben reformok egész sorának életbe léptetését ígérte. A kormányhatalom ténylegesen a rendi gyűlés kezébe került. Az említett ordonnance értelmében a rendi gyűlés az államügyek megtárgyalása céljából királyi engedély nélkül, évente kétszer összegyűlhetett. Ugyanekkor kategorikusan eltiltották, hogy új adókat vethessenek ki a rendi gyűlés beleegyezése nélkül. Végül pedig a rendi gyűlés jogot kapott a király tanácsosainak kinevezésére.

Ugyanebben az időben Károly mielőbbi fegyverszünet megkötésére törekedett az angolokkal, s megtiltotta Franciaország lakosságának, hogy a rendi gyűlés által választott bizottságnak engedelmeskedjék. Ennek következtében 1358 februárjában újabb felkelésre került sor Párizsban. A „Nagy Krónika" írója szerint: „Csütörtökön, 1358. február 22-én reggel a kereskedők elöljárója (Étienne Marcel) a királyi palota melletti Szent Éliás térre összehívatta a párizsi kézműveseket, valamennyiüket fegyveresen. Körülbelül 3000-en gyűltek össze... Ezután a kereskedők elöljárója néhány hívének társaságában felment a herceg úrnak (Károly trónörökösnek — *ford.*) a palota felső emeletén

levő szobájába. Ott találták a herceget, akihez a kereskedők elöljárója rövid beszédet intézett: »Monseigneur! Ne csodálkozzék azon, amit lát, de szükséges, hogy ezt megtegyük!« Ezután a felkelők rávetették magukat a trónörökös szobájában levő két főúrra, és megölték őket. A trónörökösnek viszont Étienne Marcel teljes biztonságot és támogatást ígért."

Ezután Étienne Marcel visszatért a városházára (a városi tanács épületébe), és ott beszédet intézett a fegyveres iparosok tömegéhez, amely őt a téren várta. Kijelentette, hogy mindaz, amit cselekedett, az ország érdekében történt, és az összegyűltek támogatását kérte. A felkelők egyhangúlag kijelentették, hogy támogatják őt, és „készek élni és halni a kereskedők elöljárójával". A trónörökös elfogadta a felkelők követeléseit, és megerősítette az 1357. évi „nagy márciusi ordonnance"-t.

Bár az Étienne Marcel által képviselt városi felső réteg mindenképpen a királyi hatalom megvédésére és biztosítására törekedett, a néptömegek részéről esetleg bekövetkező merényletek miatt Károly trónörökös természetesen nem érezte magát biztonságban a felkelő nép kezébe került Párizsban. Ezért rövidesen megszökött a fővárosból, és sereget gyűjtött, hogy leszámoljon a felkelőkkel. Egy idő múlva az összegyülekezett feudális csapatok segítségével több észak-franciaországi erődöt elfoglalt, és elvágta azt az utat, amelyen az élelmiszert szállították Párizsba. A várost éhínség fenyegette.

A PARASZTHÁBORÚ (JACQUERIE) ÉS TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

Ekkor azonban a párizsiak új szövetségesre találtak a felkelő parasztokban. Az 1358 május végén kezdődő észak-franciaországi parasztfelkelés egyike a legnagyobb középkori nyugat-európai antifeudális parasztfelkeléseknek. Jacquerie nevét a francia parasztok gúnyneve: „Jacques Bonhomme" („Együgyű Jakab") után kapta. Így nevezték ugyanis őket a nemesek. A jacquerie a parasztság felelete volt arra a kegyetlen kizsákmányolásra, amelyet az urak folytattak az árutermelés és a csere növekedésének korában. A jacquerie az egyik legvilágosabb jele annak az elkeseredett osztályharcnak, amely Franciaországban a XIV. században rendkívül éles formákat öltött.

A felkelés kirobbanásának közvetlen oka a parasztság helyzetének a százéves háborúval kapcsolatos gyors megromlása volt. Az angol seregek mindenütt garázdálkodtak, pusztították a parasztok gazdaságait. A francia seregek hasonlóképpen jártak el. A harci cselekmények közötti időkben pedig a tevékenység nélkül maradt zsoldosok rabolták őket. A francia parasztság helyzetét a százéves háborúban realisztikusan rajzolta meg az egyik XIV. századi krónikás, Jean de Venette

Szerinte 1358-ban „...nem művelték az ember szívét vidító jótevő nedv forrását, a szőlőtőkéket; a földeken nem vetettek és nem szántottak; a legelőkön nem maradt szarvasmarha és juh; a templomok és a házak... füstös, feldúlt romok szánalmas képét nyújtották... a legelkeseredettebb nyomor honolt mindenütt, különösen pedig a parasztság körében, mivel uraik csak tetézték szenvedéseiket, elvevén tőlük vagyonukat és nyomorúságos életüket. Bár a megmaradt állatok, nagyok és kicsinyek száma elenyészően csekély volt, az urak mégis mindegyiket megadóztatták. Tíz solidust szedtek egy ökörért, és 4—5 solidust egy juhért. Ők viszont ritkán törték a fejüket azon, hogy megvédjék vazallusaikat az ellenség rajtaütéseitől és támadásaitól."

A feudális elnyomás a százéves háború idején a parasztgazdaságok tönkremenetele folytán különösen elviselhetetlen teherként nehezedett a parasztság vállára. Ezenkívül az elszegényedett parasztoktól nagy állami adókat is követeltek, s a poitiers-i csata után ezekhez újabb összegek járultak a fogságba esett király és francia urak kiváltása céljából.

A parasztfelkelés ösztönös mozgalomként indult. Amikor a trónörökös elzárta a Párizsba vezető utat, az urak a város környéki váraikat harci készültségbe helyezték. Az ezzel kapcsolatos erődítési munkák a parasztokra hárultak. Ugyanekkor a trónörökös katonái a legkülönbözőbb módon

erőszakoskodtak a parasztsággal, hiszen a helyi lakosság kirablásából éltek. 1358. május 25-én a parasztok egy ilyen csapatot megsemmisítettek, majd elhatározták, hogy fegyveresen szállnak szembe uraikkal. A Beauvaisis-ben kezdődő felkelés gyorsan átterjedt Picardiára, Ile-de-France-ra, Champagne egy részére, tehát Észak-Franciaország jelentős területére.

A felkelés előre elkészített terv nélkül fejlődött tovább. A parasztok lerombolták az urak várait, a fogságba esett urakat megölték, elégették mindazokat az okleveleket, amelyek a parasztság kötelezettségeiről szóltak. A felkelőknek írott programjuk nem volt, követeléseiket szóban adták elő, amelyek egy dologra szorítkoztak: „Egy szálig kiirtani az összes nemeseket!" „Egyes falusi emberek — írja az egyik krónikás, aki az urakkal rokonszenvezett — vezető nélkül összegyűltek Beauvaisis-ben és kezdetben számuk nem haladta meg a százat. Arról beszéltek, hogy a francia királyság nemessége, a lovagok és a fegyverhordozók, szégyenbe hozták és elárulták a királyságot, és igen jó dolog volna kiirtani valamennyit." A kizsákmányolók ellen irányuló népharag egyes jeleneteit rajzolva a krónikás elmondja, hogy néhány nap alatt a felkelő parasztok „...annyira megszaporodtak, hogy már jó hatezret tettek ki; bármerre is mentek, számuk egyre növekedett, mert az azonos foglalkozásúak közül mindenki őket követte..."

Az urakkal forradalmi módon leszámoló parasztok körében rövidesen vezető szerepet játszott Guillaume Cale, a beauvaisis-i tartomány Mellon községének szülötte. Nyilvánvalóan Guillaume Cale jól ismerte a katonamesterséget, s ezért a „jacques-ok főkapitányává" választották. Létrehozott egy kancelláriaszerű hivatalt, saját pecsétje volt, parancsokat adott ki. A felkelő parasztokat tizedekbe szervezte, melyek mindegyikének élére tizedest állított. Ezek felett a kapitányok álltak, s a kapitányok közvetlenül neki engedelmeskedtek.

Az okos, előrelátó és a felkelők ügyét végig híven szolgáló Guillaume Cale igen jól látta, hogy a meglehetősen széttagolt és rosszul felfegyverzett parasztoknak erős szövetségesre van szükségük a városi polgárok személyében, és ezért kapcsolatokat igyekezett kiépíteni Étienne Marcellel. Küldöttséget menesztett Párizsba, segítséget kért a parasztok számára az urak elleni harcban, s ugyanakkor benyomult Compiègne-be. A gazdag polgárok azonban nem engedték be őket a városba. Ugyanígy történt a dolog Senlis-ben és Amiens-ben.

Persze a gazdag polgárok, akik a városokat vezették, nem ellenezték azt, hogy a parasztmozgalmat saját érdekükben kihasználják, a közelükben fekvő feudális várakat lerombolassák, s így nyomást gyakoroljanak Károly trónörökösre. De szövetségre lépni a felkelő parasztokkal már nem akartak. A gazdag polgárok féltették saját pozíciójukat és vagyonukat, féltek a forradalmi mozgalom továbbterjedésétől, s ezért gátat akartak vetni neki. Bizonyos engedmények fejében szívesebben szövetkeztek volna az uralkodó osztállyal, mint a forradalmi néppel. A parasztokkal csak a szegény polgárok éreztek együtt, akik támogatást is nyújtottak nekik (Amiens-ben, Beauvaisben és néhány más városban). A városi politikát azonban nem ezek a rétegek irányították, a szegények semmiféle politikai szerepet nem játszottak.

Étienne Marcel állásfoglalását a felkelő parasztokkal szemben a városi lakosság tehetős rétegének álláspontja szabta meg. Étienne Marcel egyrészt kapcsolatba lépett a parasztcsapatokkal, sőt párizsiakat küldött segítségükre, hogy lerombolják a Szajna és az Oise közti feudális várakat, amelyek akadályozták Párizs élelmiszer-ellátását. Másrészt viszont éppen akkor hívta vissza embereit, amikor azokra Guillaume Cale-nak a legnagyobb szüksége lett volna, és így a parasztok egyedül maradtak a jól felfegyverzett ellenséggel szemben.

A parasztság sikereit a felkelés első idejében az magyarázza, hogy az egymástól távol élő, meglepett nemesek körében pánik ütött ki, és legtöbbjük futásban keresett menedéket. Most azonban a parasztok új ellenséggel találták szemben magukat, Gonosz Károly navarrai királlyal. Ez a francia trónt szerette volna megszerezni, s ezért most kihasználta a francia társadalom uralkodó köreinek bizonytalanságát, amely Jó János király angol fogságba esése után vált általánossá. Így

tehát a parasztokkal Károly trónörökös és Navarrai Károly király csapatai egyidejűleg vették fel a harcot.

A felkelőkre az első csapást Gonosz Károly mérte. Mintegy ezer főnyi jól felszerelt seregével Mellon községhez vonult, ahol a felkelők fő erői álltak. Guillaume Cale helyesen úgy gondolta, hogy nyílt mezőn a parasztok nem tudnak győzni, s ezért rábeszélte őket, hogy Párizs felé vonuljanak. A parasztok azonban nem hallgattak vezetőjük tanácsára, hanem kijelentették, egy lépést sem tesznek, mert elég erősek ahhoz, hogy a nemesekkel megküzdjenek. Akkor Guillaume Cale hadrendbe állította seregét. A parasztosztagokat ügyesen a környék felett uralkodó dombra állította fel. Az egész sereget két, egyenként 3000 főből álló részre osztotta. Szekerekből, gerendákból akadályokat emeltetett, és az első vonalba az íjászokat és a számszeríjászokat állította. A mintegy hatszáz főnyi lovasságot külön állította fel.

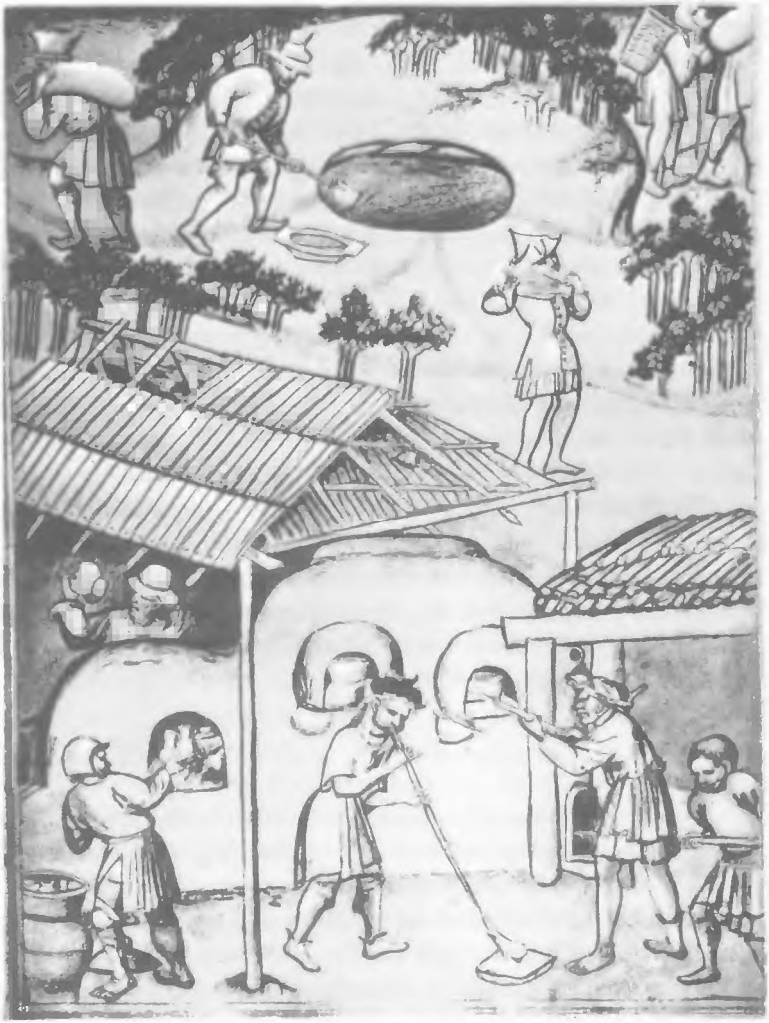

Üvegfúvó műhely
Flamand miniatúra. XV. század

A parasztok seregének helyzete annyira jó volt, s a parasztokat annyira fűtötte a harci vágy, hogy Gonosz Károly napokon keresztül nem mert támadni. Ekkor tárgyalások ürügyével táborába hívatta Guillaume Cale-t. Amikor azonban Guillaume megjelent a navarrai királynál, anélkül, hogy előzetesen túszokat kért volna, elfogták és láncra verték (június 10). Ugyanakkor a király elrendelte a támadást a parasztok tábora ellen, amely elvesztette tapasztalt és okos vezérét. Így a parasztok gyors vereséget szenvedtek. „Károly navarrai király — írja egy kortárs — nagyszámú csapatával megrohanta a gyalogos jacques-okat, és kiirtotta valamennyiüket, néhányuk kivételével, akik elbújtak egy gabonatáblában és éjjel elmenekültek..." Egy Károly segítségére siető másik nemesi osztag, a felkelő parasztokkal találkozva, ugyancsak megtámadta őket, és kegyetlenül lemészárolt több mint 1300, majd további 800 parasztot. Egy kolostorba menekült 300 főnyi csapatot tűzzel pusztítottak el.

Június 24-ig az egykorúak tanúsága szerint legalább 20 000 paraszt esett el. Az elvetemült urak véres kegyetlensége csak 1358 augusztusában csendesedett, mert a nemesek megijedtek, hogy nem lesz, aki megművelje földjeiket. Gonosz Károly Guillaume Cale-t kínvallatásnak vetette alá. Tüzes vaspánttal „megkoronáztatta őt" mint „parasztkirályt", majd kivégeztette. A parasztfelkelés

leverésében mind a francia, mind az angol lovagok részt vettek, a közös veszély óráiban megfeledkezvén saját ellentéteikről. Ezért egyforma kegyetlenséggel gyilkolták a parasztokat.

Így végződött a nagy franciaországi parasztfelkelés. A parasztság vereséget szenvedett. A vereség fő okai a megosztottságban, a szervezetlenségben, a felkelés ösztönösségében, a gazdag polgárok árulásában, s elsősorban abban a körülményben keresendő, hogy nem volt még olyan vezető osztály, amely a parasztság élére állhatott volna, hogy győzelemre vezesse azt. A végső vereség ellenére a jacquerie-nek igen nagy jelentősége volt a néptömegek szempontjából. A felkelés után az urak sokáig nem merték fokozni a parasztok kizsákmányolását. A jacquerie hozzájárult ahhoz is, hogy a parasztok gyorsabban tudtak megszabadulni személyi jobbágyi kötelékeiktől. Így tehát a feudális kizsákmányolás ellen irányuló parasztfelkelés megrendítette a feudális rendszert, és bizonyos mértékben javított a néptömegek helyzetén.

Miután leverték a parasztság ellenállását, a felkelő Párizsra került sor. A gazdag kereskedők uralma nem javította meg a szegény tömegek helyzetét. A városi szegénység nem támogatta tovább Étienne Marcelt a trónörökös elleni harcában. Maga Étienne Marcel is megijedt a forradalmi eseményektől, akárcsak az összes gazdag polgárok, s a néppel való szövetség helyett az urak szövetségét választotta. Ezért tárgyalásokat kezdett Gonosz Károllyal, valószínűleg abból a célból, hogy átadja neki Franciaország fővárosát. E szándékát azonban nem tudta megvalósítani. Egy éjjel, mikor az őrszemeket vizsgálta, Károly trónörökös hívei meggyilkolták. Ezután a trónörökös bevonult a városba. Károly kegyetlenül leszámolt a párizsi felkelés vezetőivel. Így tehát ez a mozgalom is, akárcsak a jacquerie, vereséggel végződött.

FEUDÁLIS BELHARCOK. A NÉPTÖMEGEK KÜZDELME AZ URAK ELLEN

A népi felkelésektől megrettent királyi kormányzat sürgősen megegyezett az angolokkal, s 1360-ban Brétignyben békét kötött velük. Eszerint az angolok megkapták a még 1347-ben elfoglalt Calais erődjét, valamint Franciaország egész délnyugati részét. Ezután a brétigny béke által nyújtott lehetőségeket felhasználva, V. Károly (a volt trónörökös, aki 1364-ben lett király) erőt gyűjtött az angolok elleni harcra. Rendbe hozták az adózási viszonyokat, zsoldos sereget szerveztek, és tökéletesítették a tüzérséget. Ezek után a francia hadsereg rövidesen több győzelmet aratott az angolok felett. V. Károly uralkodásának vége felé (1380) mindössze öt tengerparti város: Calais, Brest, Cherbourg, Bordeaux és Bayonne maradt angol kézen.

V. Károly halála után olyan korszak következett Franciaországban, amelyet a központi hatalom átmeneti lehanyatlása és új feudális belháborúk jellemeznek (ún. „hercegek feudalizmusa"). Az ország feudális birtokokra való szétesése a királyi hatalom meggyengülésének következménye volt. Ez VI. Károly (1380—1422) idején következett be, akinek elméje elborult, és ezért Őrült Károlynak nevezték. A régi főnemesek, akik még nem felejtkeztek meg régi szabadságukról, felhasználva a központi hatalom gyengeségét, újra színre léptek.

Általában véve e korszakban az urak két csoportja harcolt egymással. Az egyik („a burgundi párt") élén a burgundi hercegek álltak, a másik csoportot viszont az orléans-i herceg hívei és személyes barátai, az Armagnac grófok vezették. Ezek neve után kapta a király felé orientálódó párt az „Armagnac-párt" nevet. Mindkét fél a francia királyság politikai egysége ellen dolgozott. E csoportok képviselői számtalan adót és illetéket hajtottak be a parasztoktól és a kézművesektől, akik teljesen elszegényedtek a háború és a feudális belharcok idején. Egy egykorú krónika tanúsága szerint a parasztok még a szalmazsákukat is eladták, s még a felét sem tudták megfizetni annak, amit követeltek tőlük. Ezért elmenekültek a falvakból, s elözönlötték Párizs külvárosait, szaporítva ott a munkanélküliek számát. A mesteremberek elhagyták műhelyeiket és külföldre menekültek. A gyenge királyi kormányzat nem volt képes rendet teremteni az országban, de nem tudta megszer-

vezni az angolokkal szembeni védekezést sem, akik még mindig nem szüntették be támadásaikat Franciaország ellen. A XV. század elején szinte teljesen elpusztították Normandiát, Picardiát, Poitout és Aquitániát.

Nem véletlen, hogy a XIV. század vége, de különösen a XV. század eleje a népi tömegeknek az urak ellen vívott éles osztályharcának a korszaka volt. Ebben az időben Franciaország teljesen tönkrement, a feudális csoportok egymás elleni harca következtében az államapparátus teljesen szétzüllött. 1382-ben Rouenban robbant ki felkelés, ahol a népi tömegek haragja a királyi hivatalnokok, a főpapok és a gazdag polgárok ellen irányult. Csaknem ezzel egyidejűleg antifeudális felkelések törtek ki más franciaországi városokban is (Lyon, Orléans, Nantes, Amiens, Saint-Quentin, Reims, Laon és Soissons).

1382-ben Párizs is fegyvert fogott. Ezt a felkelést „maillotin"-felkelésnek nevezik a felkelők által használt kalapácsszerű fegyverről. A mozgalom a feudális állami adóztatás ellen irányult, de később a főpapság és a gazdag polgárok ellen fordult. Mintegy 4000 felkelő (kézművesek és kiskereskedők) támadást intézett a fegyverraktárak ellen, és innen megszerezte az ólomból készült harci kalapácsokat, melyekről az egész mozgalmat elnevezték. Kijelentette, hogy kalapácsaikkal szabadságot szereznek egész Franciaország számára, majd ostrom alá vették Párizs leggazdagabb apátságait, és teljesen elpusztították azokat. Az adóbérlőket és az uzsorásokat irgalmatlanul kiirtották, a börtönből kiszabadították a foglyokat. A megrettent királyi kormányzat azonnal beleegyezett az újabb adók eltörlésébe, és általános amnesztiát biztosított a felkelés résztvevőinek. Ugyanakkor a gazdag polgárok csapatai, miután első meglepetésükből magukhoz tértek, megkezdték a felkelők lefegyverzését, és a vezetők letartóztatását. Az amnesztia ellenére a király sok letartóztatottat kivégeztetett.

A XIV. század nyolcvanas éveiben parasztmozgalmakra került sor Közép- és Dél-Franciaországban is (Auvergne, Poitou, Languedoc és Dauphiné). Ezt a mozgalmat a „tuchin"-ek mozgalmának nevezik. (A *tuchin* szót egyes kutatók a „touche" szóból származtatják, ami „kis erdőt", „harasztot" jelent, úgy gondolva, hogy a felkelők neve „erdőkben rejtőzködőket" jelentett; mások viszont a felkelők nevét az ugyanekkor Észak-Itáliában folyó parasztfelkeléssel, a tuchinók felkelésével hozzák kapcsolatba.) A jacquerie-hez hasonlóan a tuchinek harca kifejezetten antifeudális jellegű volt. A felkelők leszámoltak a nemesekkel, a királyi hivatalnokokkal, és megölték az egyház képviselőit is. A languedoci tuchinek felkelésének az volt a jellemzője, hogy a parasztmozgalom szoros kapcsolatban állt a városi dolgozók fellépésével, akik a gazdag polgárok által történő egyenlőtlen adókivetés ellen harcoltak, és leszámoltak a gazdag kereskedőkkel és uzsorásokkal. Közben a tuchinek nemegyszer partizánharcokat folytattak az angolok ellen. A mozgalom 1384-ben érte el tetőpontját, s csupán az auvergne-i és languedoci királyi helytartó, Berry hercege, valamint a nagyurak és a gazdag polgárok egyesült seregei tudták leverni.

1413-ban újabb fegyveres felkelésre került sor Párizsban. Egyik vezérének, Simon Cabochenak a nevéről „a cabochienek felkelésének" nevezték. Ez a felkelés, amelyben a nélkülözésektől szenvedő nép felháborodása a legnagyobb erővel robbant ki, az 1411-ben kezdődő párizsi népi mozgalmak tetőpontja volt.

Párizs ebben az időben az ország legnagyobb kereskedelmi-ipari központja volt, nagyszámú kézműves lakott itt (egykorúak szerint számuk a fővárosban meghaladta a 40 000-t), akik a legkülönfélébb céhekbe és kereskedelmi korporációkba tömörültek (ezek száma több mint 350 volt). A céhek és korporációk között igen nagy szerepet játszott a nagyvágóhíd mészárosainak szervezete, mert ettől függtek a bélfeldolgozók, a bőrcserzők, a tímárok céhei stb. Ezeknek a céheknek aktív szerepük volt a cabochienek felkelésében. Rajtuk kívül részt vettek benne még azok az iparosok is, akik más városokból munkaalkalom keresése miatt érkeztek Párizsba, és még igen sok szegényparaszt, akik a feudális urak önkénye elől a párizsi falak védelme alá menekültek.

A felkelés, amelyben zömmel a városi szegénység vett részt, 1413. április 27-től szeptember 4-ig tartott. A felkelők a kormányzattól állami reformok azonnali végrehajtását, az országban a rend helyreállítását és a felkelés intézkedéseinek elismerését követelték, minthogy — szavaik szerint — ezeknek célja a francia királyság és a király java volt.

A királyi kormányzat kénytelen volt kiadni egy rendeletet (ordonnance), amely számos intézkedést tartalmazott a pénzügyi, igazságszolgáltatási és katonai szervek átalakítására. A rendelet azonban papíron maradt. Annak ellenére, hogy az ordonnance igen mérsékelt volt, minthogy az állami reformokat úgy akarták végrehajtani, hogy a királyi hatalom sértetlen maradjon; miután a felkelést a gazdag polgárok és az armagnacok fegyveres erejével leverték, a rendeletet mégis nyomban visszavonták. A felkelők közül sokat kivégeztek, száműztek vagy börtönbe zártak.

A JEANNE D'ARC ÁLTAL VEZETETT HAZAFIAS MOZGALOM. FRANCIAORSZÁG GYŐZELME A SZÁZÉVES HÁBORÚBAN

A feudális belharcok igen meggyengítették Franciaország katonai erejét. Ezt az angolok természetesen kihasználták. V. Henrik angol király 1415-ben újra megindította a hadműveleteket, hasonló igényeket jelentve be a francia trónra, mint annak idején III. Edward. Az angolok oldalára állt a burgundi herceg csoportja is, aki ebben az időben szorosabb kapcsolatban állt Angliával, mint Franciaországgal, mert a XV. század elején Flandria és Brabant is a burgundi hercegséghez tartozott.

Jeanne d'Arc megérkezik Chinon várába
Gobelin. XV. század

A COURTRAI-I „SARKANTYÚK CSATÁJA"
A XV. századi „Nagy Francia Krónikák" kéziratából származó miniatúra. Leningrád, Szaltikov-Scsedrin Állami Közkönyvtár

Az összeütközések kezdetén az angolok Azincourt mellett győzelmet arattak (1415). Ezután gyorsan elfoglalták egész Észak-Franciaországot, Párizzsal együtt. V. Henrik fiát a francia trón várományosának nyilvánította. VI. Őrült Károly fia és törvényes örököse, a későbbi VII. Károly kénytelen volt elmenekülni, és Közép-Franciaországban keresni menedéket.

Így tehát Franciaország két részre oszlott: északon az angolok voltak uralmon, az ország középső és déli részei pedig megmaradtak a franciák kezén. Ez a helyzet több éven keresztül tartott. 1428-ban az angolok újra támadásba lendültek, ostrom alá vették Orléans-t, VII. Károly támaszpontját. E város elfoglalása lehetővé tette volna az angol hadsereg számára, hogy benyomuljon Dél-Franciaországba. Érthető ezért, hogy Orléans körül nagy francia erőket összpontosítottak, s ezek szívós ellenállást fejtettek ki az angolokkal szemben.

Roueni bástya
Jeanne d'Arc börtöne

Az angolok észak-franciaországi uralma és rablásai elviselhetetlen teherként nehezedtek a francia népre. Az elnyomást tetézték a háborús károk, a feudális csoportok állandó egymás elleni harca, valamint az éhínség és a járványok. Az állandó háború, a feudális belharcok és a kegyetlen kizsákmányolás által tönkretett paraszti tömegek partizáncsapatokat szerveztek az angolok elleni harcra. A legerősebb partizánmozgalom Normandiában fejlődött ki, ahol a részint parasztokból, részint kézművesekből és városi szegényekből álló csapatok súlyos harcokat folytattak az angolok ellen. A nép az angolok kiűzésében látta az egyetlen lehetőséget helyzete javítására. Meg akarták erősíteni a királyi hatalmat, mert az — véleményük szerint — köteles megvédeni Franciaországot az angol hódítóktól, megszüntetni a főurak közti állandó harcot. A néptömegek hazafias érzületének kifejezője volt Jeanne d'Arc, az egyszerű parasztlány, aki 1412-ben Domrémy községben született, Champagne és Lotharingia határán. Mint a kortársak feljegyzéseiből kitűnik, 1425-ben a szörnyűségek hatása alatt Jeanne hallucinálni kezdett, úgy tűnt neki, hogy bizonyos hangokat hall (ahogy ő hitte, a „szentek" hangját) s a hozzá szólók azt mondják: ő hivatott Franciaországot megvédeni az angoloktól. Az „isteni útmutatástól" fellelkesülten a legközelebbi városba, Vaucouleurs-be ment, és ott elmondta, hogy Isten megbízta őt Franciaország felszabadításával. A város lakói hittek neki, s öltözetet, fegyvereket és lovat vásároltak számára. Jeanne ezután Chinonba lovagolt, ahol ekkoriban Károly tartózkodott.

Károly, aki számtalanszor vereséget szenvedett, s akit most is Orléans elvesztése fenyegetett, és kilátástalannak ítélte saját helyzetét, kénytelen volt meghallgatni a néptömegek hazafias törekvéseinek képviselőjét. 1429. április 22-én Jeanne-t nyilvánították a „hadműveletek vezetőnőjének". Az Orléans-ért folyó döntő ütközet 1429 május elején kezdődött. A francia sereg és az orléans-i polgárok hazafias fellángolása következtében az angolok beszüntették az ostromot. Jeanne-t a nép „orléans-i szűznek" kezdte nevezni. A csata után Jeanne az ingadozó és gyáva Károly trónörö-

köshöz ment, s azt követelte tőle, hogy indítson hadjáratot Reims ellen, hogy ott királlyá koronázhassák. Ez a terv a széles körű partizánharcot folytató néptömegek ama törekvéséből fakadt, hogy kiűzzék az angolokat Franciaországból. Jeanne-nak és híveinek az orléans-i győzelem után oly nagy volt a befolyása, hogy a trónörökös végül is megígérte, hogy Reimsbe megy. Útközben a franciák elfoglaltak több angol kézen levő várost, köztük Troyes-t. Reimsben Károlyt királlyá is koronázták.

Jeanne dicsősége ekkor érte el tetőfokát. Sokan fordultak hozzá szóbeli és írásbeli kérésekkel. A király nemességet adott neki és gazdagon megajándékozta. Jeanne azonban továbbra is egyszerű parasztlány maradt, csupán a népért élt, melyhez elszakíthatatlan szálak fűzték. Lemondott a gazdagságról és a megbecsülésről, s jutalomként csupán azt kérte, hogy szülőfalujának lakóit mentsék fel az adófizetés alól. Jeanne továbbra is személyesen részt vett a hadműveletekben, és a Párizs bevételére irányuló kísérletnél megsebesült. A francia főnemesség megijedt az egyszerű falusi lány népszerűségétől, és az árulástól sem riadt vissza. 1430 tavaszán Compiègne erődje alatt az angolok és a burgundiak elleni harcokban egy visszavonulás alkalmával Jeanne nem tudott már bejutni a városba, mivel a kapukat bezárták előtte. Így a burgundiak fogságába került, akik nagy pénzösszeg fejében átadták őt az angoloknak.

Az angolok Jeanne-t Rouenba szállították, s lábain megvasalva, lánccal a nyakában a város egyik bástyájába zárták. Éjjel-nappal angol őrség vigyázott rá, végül is megkezdődött a bírósági tárgyalás. Jeanne-t különféle „bűnök" elkövetésével vádolták. Így pl. azzal, hogy férfiruhát hordott, hogy elhagyta családját, végül azzal, hogy az ördög küldte. Végül is a bíróság Jeanne-t eretneknek nyilvánította, s 1431. május 24-én a vérpadon kihirdették előtte az ítéletet: máglyahalál. Néhány nappal ezután Jeanne-t megégették, és hamvait a Szajnába szórták.

VII. Károly, akinek Jeanne oly sok szolgálatot tett, még az ujját sem mozdította megmentésére. A jacquerie réme még ott kísértett, még nem feledték el a francia urak. Jeanne hatalmas tekintélye a parasztтömegek előtt igen veszélyesnek tűnt a király környezete szemében. Minthogy azonban VII. Károly számára kellemetlen volt az az esetleges vád, hogy egy boszorkány és eretnek koronázta őt királlyá, sok év múlva felülvizsgáltatta a pert, és Jeanne-t ártatlanul elítéltnek nyilvánították.

Jeanne d'Arc kivégzése azonban nem mentette meg az angolokat. A burgundiai herceg VII. Károly oldalára állt, mert attól félt, hogy az angolok elfoglalják Flandriát. Magában Angliában is feudális belharcok lángoltak fel. A francia nép hazafias lelkesedése pedig, amely megmutatkozott a partizánharcokban és Jeanne d'Arc tevékenységében, nem csökkent, sőt egyre nagyobb lett. Az angolok egyik csatát a másik után vesztették el. 1453-ban a százéves háború a franciák győzelmével fejeződött be. Az angolok kezében csak Calais kikötőváros maradt. A néptömegek megmentették Franciaország önálló állami létét.

A GAZDASÁGI ÉLET ÚJJÁÉLEDÉSE ÉS FRANCIAORSZÁG TERÜLETI EGYESÍTÉSÉNEK BEFEJEZÉSE

A francia népnek az angol hódítók felett aratott győzelme igen jótékonyan hatott az ország gazdasági életének megújulására. Helyreállították a mezőgazdaságot, s a földművelés egyre belterjesebb módon folyt. Az ugarföldeken takarmánynövényeket vetettek, s ezzel táplálták télen az állatokat. Mind szélesebb körben trágyáztak, s erre állati trágyát, tőzeget és márgát használtak. A szántóföldeket ismét többször szántották. Az előzőleg termelt mezőgazdasági növények mellett egyre több olyan növény is elterjedt, amelyek a legkülönfélébb festőanyagokat adják. A vízimalmok mellett mind gyakrabban használták a szélmalmokat.

Nagy előrelépés történt a kézművesség területén is. A hatalmas gótikus székesegyházak az építési technika fejlődéséről tanúskodnak. Ugyanezt tapasztalhatjuk a kőfejtő iparban is (Auvergne tartományban és Pontoise város közelében). Jelentős méreteket öltött a téglaégetés. Ugyan-

csak nagy fejlődést mutat a fémfeldolgozó ipar is, aminek oka a lőfegyverek bevezetésében keresendő. Ez viszont természetesen fellendítette az ércfeldolgozást (lyoni bányák stb.).

A XV. század végén kezdődött a nyersvas előállítása, s ekkor fedezték fel, hogy hogyan lehet ezt kovácsolt vassá átalakítani fújtatók segítségével. Új találmányok születtek a fémek meleg formában való feldolgozásánál is (vízikerék segítségével működtetett lapító kalapács).

Ugyancsak nagy változásokra került sor a textiliparban. A XV. században jelent meg a rokka; a vertikális szövőszéket véglegesen felváltotta a horizontális. Széleskörűen elterjedtek a posztóiparban a vízi kallómalmok. Tovább fejlődött a selyemszövés is. A XV. század hetvenes éveitől kezdve elterjedt Franciaországban a könyvnyomtatás. Mindez együtt az ország termelőerőinek szembeszökő növekedéséről tanúskodik.

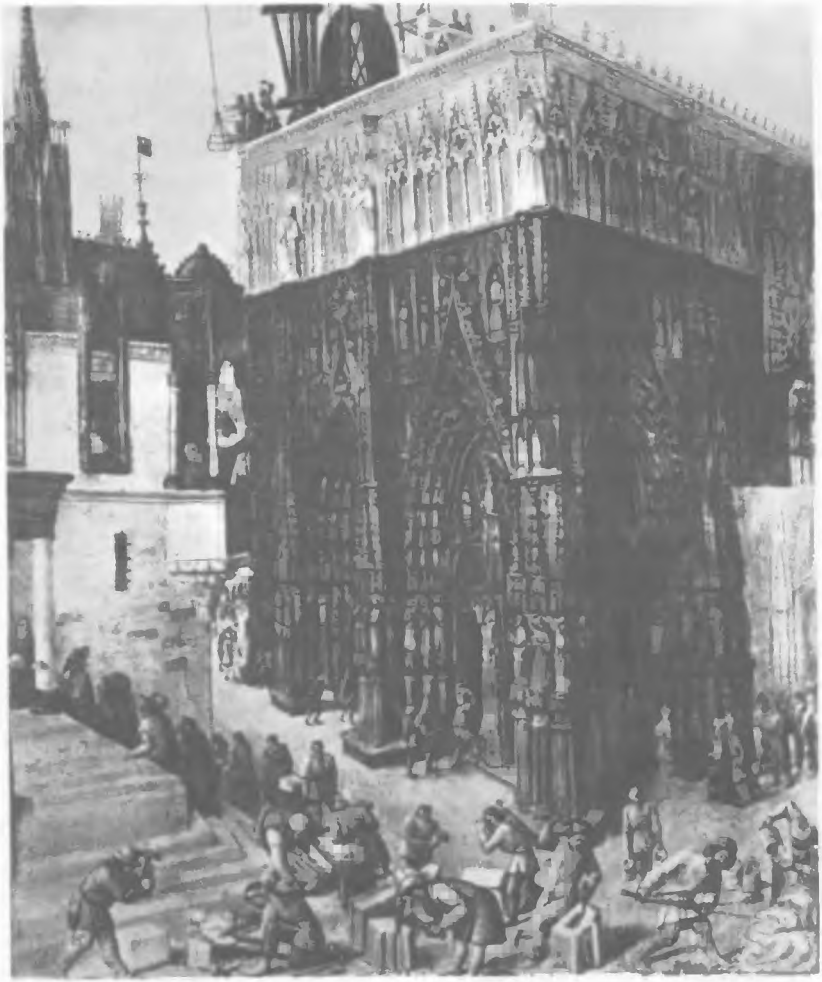

Gótikus templom építése
Jean Fouquet miniatúrája. XV. század

Ismét helyreálltak Franciaország egyes tartományai között azok a gazdasági kapcsolatok, amelyeket a százéves háború eseményei megszakítottak. Az egységes belső piac kialakulása gyors ütemben haladt előre. Észak-Franciaországban erősen kifejlődtek a normandiai, északkeleten pedig a champagne-i vásárok. Intenzív kereskedelem folyt a Szajna- a Saône-, a Rhône-folyókon, Rouentól (északon) Marseille-ig (délen). A lyoni vásárok európai jelentőségűekké váltak, s a király különleges védelme alatt működtek. Itt találkoztak a normandiai posztókereskedők a languedoci és poitoui kereskedőkkel. Ide hozták Forez-ből a vásznat, az auvergne-i és limousini prémeket, az albigeois-i festőanyagokat és a párizsi iparcikkeket. Ily módon megerősödtek a kereskedelmi kapcsolatok az ország déli és északi fele között. Gyengébbek voltak a belső piaci kapcsolatok Dél-Franciaországban, ahol viszont továbbra is virágzott a Kelettel, Itáliával és Hispániával folytatott átmenő kereskedelem. Az itteni városok azonban, amelyeket az albigens eretnekek elleni harc idején lerombolták, sohasem tudták elérni a régi színvonalat.

A francia állam egyesítése a XV. században rendkívül gyorsan haladt, amit elősegített az országon belüli gazdasági kapcsolatok további növekedése és az idegen hódítók ellen összefogó francia

nép felszabadító háborúja. Az Anglia feletti győzelem eredményeképpen véglegesen odacsatolták Franciaországhoz a délnyugati területeket, amelyek hosszú időn át angol uralom alatt álltak. A francia állam területi egyesítésének folyamata a XV. század második felében lényegében befejeződött.

A franciaországi állami központosítás tükröződik a királyi hatalom megerősödésében VII. Károly (1422—1461), de különösen ennek fia, XI. Lajos (1461—1483) idejében. VII. Károly uralkodása idején két fontos pénzügyi és katonai reformot foganatosítottak. Bevezették az állandó adókat, és létrehozták az állandó zsoldoshadsereget, amely teljes egészében a királyi hatalomtól függött. XI. Lajos uralkodása alatt a francia királyság még egy lépést tett előre az állami egyesítés útján, s a központi hatalom döntő győzelmet aratott a politikai széttagoltság fölött. XI. Lajos kegyetlenül leszámolt az ellene felkelő főurakkal. A király nagy politikus volt, aki minden eszközzel az ország feudális széttagoltságának megszüntetésére törekedett.

XI. Lajos legerősebb és leghatalmasabb ellensége Merész Károly burgundiai herceg volt, akinek uralma alatt állt a gazdag Németalföld[1], s hatalmas anyagi eszközökkel rendelkezett. Merész Károly nemcsak politikai függetlenségének megőrzésére törekedett, hanem olyan területeket is meg akart szerezni, amelyek a francia király hatalma alatt álltak. A XI. Lajos és Károly között folyó, tehát az összetartó és a széthúzó erők közötti küzdelem kezdetben nyílt háborús összeütközésekre vezetett, s ezekben a francia király teljes vereséget szenvedett. Ekkor XI. Lajos más eszközökhöz nyúlt. Diplomáciai tárgyalások s ugyanakkor jól szervezett megvesztegetési kampány segítségével titokban Merész Károly ellen hangolta saját vazallusait.

Roueni bolt
Kézirat miniatúrája. XV. század

XI. Lajosnak sikerült Merész Károly ellen fordítani a flandriai városokat, valamint a svájciakat, akik féltek a burgundiai herceg agresszív cselekményeitől. Ellene fordultak a lotharingiaiak is, akiknek területét pedig Merész Károly XI. Lajos beleegyezésével akarta meghódítani. E rendkívül bonyolult tárgyalások, amelyeket a francia király Merész Károly ellenségeivel folytatott, eredményesek voltak: sikerült őt tönkretennie. Amikor Károly a lotharingiai Nancy városát ostromolta, a francia király által felbérelt itáliai zsoldosai elárulták (1477).

[1] Így nevezték a középkorban az Alsó-Rajna-, a Maas-, a Schelde-folyók és az Északi-tenger partja mentén fekvő területet. Németalföld feudális birtokainak egy része a francia királysághoz (Flandria, Artois és más nyugati területek), más része pedig a német birodalomhoz tartozott (Hollandia, Brabant és más keleti területek). A XV. század közepén Németalföld a burgundiai hercegek uralma alá került.

Ítélkezés az alençoni herceg felett
J. Fouquet miniatúrája. XV. század

XI. Lajos főellenségén aratott győzelme után könnyűszerrel a királyi birtokokhoz csatolta a burgundiai hercegséget és Picardiát[2]. Ami pedig Németalföldet és a burgundiai grófságot (Franche-Comté) illeti, ezek Merész Károly leányára, Máriára maradtak, aki a német császár fiának, Habsburg Miksának a felesége lett. XI. Lajos többi területi szerzeménye közül rendkívül fontos volt még Provence, gazdag földközi-tengeri kereskedelmi kikötőjével, Marseille-el. Így tehát XI. Lajos uralkodása idején befejeződött az összes francia területek egységben való összefogása (Bretagne kivételével). A király a nagyurak elleni harcában a városokra támaszkodott. A királyi hatalom győzelmet aratott a feudális széttagoltságon és a központi hatalommal szembeszálló főurakon.

Franciaország végleges egyesítése a XV. század végén azért vált lehetővé, mert ekkoriban már jelentős mértékben kialakult az egységes belső piac, és létrejöttek az egyesülés reális gazdasági feltételei. A kialakult területi egység — amely az egyes vidékek közötti gazdasági kapcsolatok erősödésén alapult —, valamint az egységes francia nyelv kiformálódása (ez váltotta fel az észak-francia nép nyelvjárásait) azt mutatja, hogy a francia nemzet kialakulásának feltételei megteremtődtek.

XI. Lajos tevékenységét az jellemezte, hogy kereskedelmet és ipart védő politikát folytatott. Ezekben látta a feudális állam megerősítésének és a királyi kincstár megtöltésének legfontosabb feltételeit, és ezért mindenképpen támogatta fejlődésüket. A király ipar- és kereskedelempolitikájában már megtalálhatjuk a későbbi *merkantilizmus* csíráit. Ez utóbbi rendszer aktív külkereskedelmi mérleget akart biztosítani az országnak, tehát a kivitelnek túl kellett szárnyalnia a behozatalt. Ugyanakkor azonban kívánatos volt, hogy a kivitel tárgya iparcikk legyen, a behozatalé pedig nyersanyag. Ez a királyi politika kétségtelenül azt a tényt tükrözte, hogy Franciaországban a XV. század végén már létrejött a későbbi nemzeti állam gazdasági alapja. Ám a francia feudális állam megerősítése, akárcsak a többi országokban, a népi tömegek egyre növekvő kizsákmányolása árán jött létre, amiről az emelkedő adók tanúskodnak. Így pl., míg VII. Károly idejében az egész lakosságtól beszedett taille 1 800 000 livres-t tett ki, addig ugyanez az adó XI. Lajos idejében 4 800 000 livres-re emelkedett.

XI. Lajos uralkodása mintegy bevezetése volt a francia abszolút monarchiának. A király arra törekedett, hogy az összes ügyeket a királyi tisztviselők és a királyi tanács segítségével intézze, s egyre ritkábban hívta össze a rendi gyűlést. A feudális politikai felépítmény lassanként új formát kapott, amely azután egészen 1789-ig állt fenn, amikor is a polgári forradalom lerombolta.

A KULTÚRA FEJLŐDÉSE A XIV—XV. SZÁZADBAN

Franciaország társadalmi-gazdasági és politikai életében a XIV—XV. század folyamán a legfőbb változások a következők voltak: a városok további növekedése, az áru- és pénzviszonyok fejlődése, a parasztság feudális kizsákmányolásának megerősödése, az osztályharc nagymérvű kiélesedése, az ország fokozatos központosítása s a rendi képviseleti feudális monarchia létrejötte. Ugyanekkor a százéves háború következtében nagy csapások sorozata szakadt a francia népre, de a néptömegek az idegen hódítók elleni harcban lánglelkű hazafiságról tettek tanúságot. Ezek az események igen nagy hatással voltak a francia kultúra fejlődésére is.

Az egyház, amennyire tehette, továbbra is akadályozta a nem egyházi érdekeket szolgáló kultúra fejlesztését. Miután a „kolduló rendek" teológusainak segítségével kezébe kaparintotta az egyetemek irányítását (XIII. század), a párizsi egyetemet a halódó egyházi skolasztika központjává, a katolikus ortodoxia védőbástyájává tette. A tovább fejlődő feudális társadalom szükségletei azonban állandóan oda vezettek, hogy a skolasztikus bölcselkedés falán egyre inkább áttörtek a tapasz-

[2] Picardiát 1435-ben VII. Károly adta át a burgundiai hercegeknek az arrasi szerződés értelmében, jutalmul azért, hogy elhagyták az angolokat és francia oldalra álltak.

talaton alapuló tudás elemei. „. . . a keresztes hadjáratok óta az ipar rendkívüli mértékben fejlődött, s egész tömeg új mechanikai (szövés, órakészítés, malmok), vegyi (kelmefestés, kohászat, alkohol) és fizikai (szemüveg) tényt fedezett fel, ezek pedig nemcsak hatalmas anyagot nyújtottak a vizsgálat számára, hanem maguk is már egészen más eszközöket szolgáltattak a kísérletezéshez, mint addig, és lehetővé tették *új* szerszámok megszerkesztését; azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpen ekkor vált csak lehetővé a rendszeres kísérleti tudomány."[3]

A XIII. század végétől kezdve gyors fejlődésnek indult az orvostudomány is. S bár az orvosi gyakorlat a korban szoros kapcsolatban állt az olyan áltudományokkal, mint amilyen az alkímia, az asztrológia és a mágia volt, mégis akadtak merész emberek, akik az egyházi büntetések és tilalmak ellenére holttesteket boncoltak, kísérleteket végeztek, s új eljárásokat vezettek be a sebészet és az általános orvostudomány területén.

Orvosi előadás
Metszet. XV. század

Egyes párizsi magiszterek olyan kérdésekkel is foglalkoztak, hogy vajon helyes-e a föld mozdulatlanságáról és a körülötte forgó égboltról szóló uralkodó vélemény; melyek az egyenletesen gyorsuló mozgás, az átlagsebesség és a gyorsulás törvényei, s fellázadva Arisztotelésznek a természettudományok terén uralkodó megfellebbezhetetlen tekintélye ellen, Démokritosz atomisztikus tanának egy sor megállapítását magukévá tették, s ezek követőinek vallották magukat (Nicolas Oresme, Nicolas d'Autrecourt stb.).

A XIV. században Franciaországban akadtak már tudósok, akik az antik irodalom tanulmányozásával foglalkoztak (Pierre Bersuire a XIV. század közepén; Jean de Montreuil és Gonthier Cole a XV. század elején). Párizsban 1470-ben hozták létre az első nyomdát, s ebben latin nyelvű munkákat és az itáliai humanisták műveit nyomtatták ki. A művelődés egyre inkább világivá vált, és kicsúszott a papság kezéből. A francia egyetemek lassanként megszabadultak a pápai uralomtól, és közvetlenül a király fennhatósága alá kerültek.

Igen nagy jelentőségre tett szert e korszakban a történetírás. A történeti munkák írói osztályhelyzetüknek megfelelően írták le és magyarázták az eseményeket. A XIV. századi feudális történetírás legkiválóbb képviselői Joinville (kb. 1224—1318), Froissart (kb. 1337—1404) és Pierre d'Orgemont, V. Károly francia király kancellárja voltak. Élete alkonyán Joinville megírta „Szent Lajos francia király történeté"-t, azaz IX. Lajos történetét, akinek parancsnoksága alatt ő maga is részt vett a hetedik keresztes hadjáratban. Joinville memoárjai a XIV. század eleji francia próza kiváló emlékei. Froissart a nagyurak szabadságát és függetlenségét dicsőítette, és Franciaország politikai széttagoltságát a feudális főnemesség számára a legelfogadhatóbb formának tartotta. A százéves háború idején Franciaországban kialakult szomorú helyzet Froissart-t tulajdonképpen nem érde-

[3] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 196. old.

kelte. Más volt Pierre d'Orgemont politikai orientációja, aki munkáiban a királyi hatalom érdekeit képviseli, s a nemességtől a király iránti hűséget követeli. Az ő elképzelése szerint az ország sorsa össze van kötve a királyi dinasztia sorsával. Annak ellenére, hogy politikai nézeteik így különböznek, mind Froissart, mind Pierre d'Orgemont megegyeztek a néptömegek gyűlöletében.

A XIV. században Pierre d'Orgemont által kijelölt úton haladt a következő évszázadban XI. Lajos egyik közelálló tanácsosa, Philippe de Commines (kb. 1447—1511), a „Mémoires" szerzője. Művében védte és kifejtette a központosított monarchia gondolatát, megtépázva a feudális úri szabadság eszményképeit. Philippe de Commines emlékiratai igen értékes történeti forrásul szolgálnak, gazdag eseményanyagot tartalmaznak a XV. század második felének francia történetére vonatkozólag.

A XIV—XV. században Franciaországban lezajló éles osztályharc nemcsak az uralkodó osztály képviselőinek tollából származó krónikákban jut kifejezésre. Ezek nyíltan kifejezik a dolgozó nép iránti gyűlöletüket. Vannak azonban olyan szerzők is, akik, bár nem számíthatók a nép ideológusainak, mégis együttéreztek annak nehéz helyzetével, s azt kutatták, hogyan lehetne sorsán könnyíteni. Az ilyen demokratikus beállítottságú szerzők közé tartozott legelőször is Jean de Venette (1307—1361), maga is parasztfiú, aki pap lett ugyan, de később is közeli érintkezésben maradt a néptömegekkel és mindennapi életükkel. A nép felkeléseinek ellensége volt, a parasztok sorsát királyi kegy segítségével szerette volna javítani. Krónikájában, az igazságnak megfelelően, a nép iránti teljes együttérzéssel rajzolta meg a nép nehéz helyzetét a jacquerie előestéjén. Rámutatván arra, hogy a nemesek a francia parasztok munkájából élnek, Jean de Venette azt követelte, hogy védjék is meg őket az idegen hódítóktól, s leleplezte mind a nemesek gyávaságát, mind pedig a saját parasztjaikkal szemben tanúsított kapzsiságukat.

Nagy változások következtek be a XIV—XV. században a szépirodalom terén is. Ez a műfaj is visszatükrözi tartalmában a franciaországi osztályharc kiéleződését, másrészt pedig a népi tömegek hazafias érzelmeinek fellángolását.

Az uralkodó osztály költészetét a zenészként is híres Machaut (kb. 1300—1377), Christine de Pisan (1364—1429), Orléans-i Károly (1394—1465) stb. képviselik. Machaut a szerelmi líra területén kifejlődő költői iskola első képviselője. Christine de Pisan a főnemesség életéről énekel, s szemben áll a népi felkelésekkel, de ugyanakkor siránkozik Franciaország pusztulásán, és örömmel üdvözli Jeanne d'Arc győzelmeit. Orléans-i Károly művészetében (az azincourt-i csata után 25 évig angol fogságban élt) a hazafias motívumok még erősebben hangzanak. Fogsága élményeiről így ír:

Ó, béke, te, ki legszebb adomány vagy és voltál.
A háború ellenségem, a háborút nem dicsértem.
Akadályoz, hogy lássam, akit szeretek,
Hazámat, Franciaországomat!

A francia nép hazafias mozgalma tehát nagy hatással volt az uralkodó osztály költőire is.

Az uralkodó osztály szépprózájának legjobb képviselője Antoine de la Sale (1388—kb. 1469) volt, aki a „Saintréi Kis János" („Le Petit Jehan de Saintré") című regényében megrajzolta a társadalomban végbemenő változást. Ez az udvari irodalomhoz stílusában közel álló regény az „ideális" lovagi szerelem szatirikus ábrázolásával végződik, s az egész munkában többször találkozunk tisztán realisztikus jellemzéssel.

A XIV—XV. századi városi polgári irodalmat Geoffroy de Paris, Eustache Deschamps, Alain Chartier stb. képviselte. Geoffroy de Paris a XIV. század elején egy igen érdekes „Rímes krónikát" írt, amely a városi polgárság társadalmi öntudatának növekedéséről tanúskodik. A gazdag polgárok ügyességét, bölcsességét, politikai képességeit, vitézségét magasztalva kijelentette, hogy az

ILLUSZTRÁCIÓ TITUS LIVIUS FRANCIA FORDÍTÁSÁHOZ
Miniatúra. XV. század

embereket nem nemesi származásuk, hanem emberi tulajdonságaik alapján kell megítélni. Szilárdan kitartott az ország politikai egysége s a polgároknak a királyi hatalommal való szövetsége mellett, bár elítélte a királyok által a polgárok vállára rakott rendkívül súlyos adóterheket. Geoffroy megvetette „az egyszerű népet" és a „kis népet", de ugyanakkor mély realizmussal rajzolta meg a párizsi tömegek rendkívül nagy nyomorát, IV. Szép Fülöppel szemben érzett gyűlöletét, s részletesen leírta a fővárosban 1306-ban lejátszódó „pénzlázadást", amely e „pénzhamisító király" ellen irányult.

Eustache Deschamps (kb. 1346—1406), bár Machaut iskolájához tartozott, s ez a költészet az udvari nemesség ízlésének felelt meg, munkáiban mégis alkalmazott olyan motívumokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a költő feltétlenül a harmadik rendhez húzott. Eustache Deschamps költeményeinek tematikája rendkívül változatos. Nevetségessé tette a főpapokat, a királyi tanácsosokat és azokat a nemeseket, akik a „kalapácsosok" felkelése idején (1382) elmenekültek Párizsból. Elítéli a francia urakat a százéves háborúban elszenvedett vereségekért, s mély együttérzést mutat a szenvedő néppel.

Azok a forradalmi módszerek, amelyekkel a népi tömegek leszámoltak elnyomóikkal, távol álltak Deschamps-tól. Ugyanakkor azonban rendkívül felháborodott a francia kormányzat pénzügyi politikája miatt. Egyik balladájában megénekelte, hogy a ragadozó vadak a bárányokat, a borjakat, a kecskéket, a disznókat és a lovakat kergetve pénzt követelnek tőlük:

A medvék, s a borzalmas erős farkasok,
S a ravasz róka mind ott van
S a szegény állattól:
Pénzt adj, pénzt adj! — követelik.

A jelenetnél jelenlevő tündérek elmondják Deschamps-nak, hogy a vadállatok e követeléseket a királyi udvarban tanulták, ahol gyakran megfordultak.

Alain Chartier (1385—kb. 1435), akárcsak Deschamps, háborog a hazát tönkretevő főnemesség romlottsága miatt. Hazafias érzelmei különösen élesen nyilvánulnak meg a „Négyek vitája" (Le quadriloque invectif) című munkájában, amelyben Franciaország a szenvedő anya, a papság, a nemesség és a nép pedig három fia képében szerepel. Az anya keserű szemrehányásokat tesz a nemességnek és a papságnak az angoloknak a százéves háborúban elért győzelmei miatt, a nép pedig rablással, fosztogatással és erőszakkal vádolja a nemességet parasztjaival szemben. A nemesség, mentegetőzve, a népet „lázadásokkal" vádolja. Ezek elítélésében a szerző is egyetért a nemesekkel.

Így tehát a városi irodalom képviselői, akik bizonyos mértékig a néptömegek érdekeit fejezik ki, amikor az ország politikai egyesítését, az idegen hódítók legyőzését sürgetik, ugyanakkor szembeszállnak a dolgozókkal, és mélységesen elítélik az urakkal való leszámolás forradalmi módszereit. Ebben világosan megmutatkozik a XIV—XV. századi francia polgárság társadalmi korlátozottsága.

Az igazi népi irodalmat a népdalok (szerelmi és bordalok, elbeszélő stb. jellegűek) alkották, amelyeket először a XV. század közepén jegyeztek fel. Ide tartoznak a jacquerie és a százéves háború korának ún. *complainte*-jei (panaszénekei). („A szegény népről és a szegény pásztorokról szóló complainte" stb.) Ezeket a complainte-eket népi költők írták, de csak egyikük neve ismeretes: a normandiai Olivier Baslin vagy Bachlin. Baslin eredetileg posztókészítő munkás volt, s részt vett az angolok ellen irányuló népi partizánmozgalomban. Az ellenük vívott ütközetben esett el 1450-ben. A nép művészetét e korban a realizmus és a mély hazafias érzések jellemzik.

Kétségtelen, hogy e népművészetben gyökerezett a XV. század legnagyobb költőjének munkássága. François Montcorbier, akit Villon néven ismerünk (1431—kb. 1463), tanúja volt

Jacques Coeur háza Bourges-ban
XV. század

annak a hatalmas pusztulásnak, amely Franciaországban a százéves háború utolsó szakaszában ment végbe. A párizsi egyetem neveltje, ez a lázadozó vándordiák, kitűnően ismerte a társadalom alsóbb rétegeinek életét, s munkáiban kifejezésre juttatta korának osztályellentmondásait. Költői műveiben Villon realisztikusan ábrázolja az életet, s a szatíra fegyverével gúnyolja ki mind az egyetemi környezetet, mind az uralkodó osztály morális hanyatlását. Ugyanakkor Villon ábrázolja az egyszerű nép szenvedéseit is. A nép életével állandó franciaországi vándorlásai közben ismerkedett meg. Pőrére vetkőzteti a gazdagokat, az uzsorásokat, a szerzeteseket és az urakat, s kíméletlenül leleplezi a feudális társadalom legsötétebb oldalait. Költészete azonban tele van ellentmondásokkal. A földi örömök szenvedélyes élvezője, de ugyanakkor hajlamos a legsötétebb melankóliára is. Ez nyilvánul meg pl. az „Akasztottak balladája" című művében. Ugyanakkor Villon élénken érdeklődik az ember személyisége, az emberi élmények iránt. E tekintetben a francia reneszánsz közvetlen elődjének számít. A népi szellem erősen hatott a városi színházművészetben is. A XIV—XV. század folyamán széles körben elterjedtek itt a *farce*-ok, valamint a kis vidám jelenetek, az ún. *sotie*-k („bohóságok"), amelyeket félig műkedvelő, félig hivatásos színészegyüttesek adtak elő. Ezeket Párizsban eleinte „Clercs de la Basoche"-nak (az ügyészi irnokok testületéről), majd „Enfants-sans-souci"-nak (Gondtalan gyermekeknek) nevezték. Ezek a középkori goliardok közvetlen utódai, akik farce-aikban és sotie-aikban nevetségessé tették a szerzeteseket, a sarlatán orvosokat, a csavaros észjárású bírákat, a hűtlen asszonyokat és a felszarvazott férjeket.

A farce-okban és a sotie-kban leleplezték a katolikus papság erkölcstelen életét, elítélték a búcsúcédulák árusítását, megbélyegezték a feudális belharcokat és az egyszerű néppel szembeni

erőszakoskodást. A farce-ok ismeretlen szerzői világosan kifejezésre juttatták, hogy a néppel éreznek, s leleplezték a gazdag városi polgárok kapzsiságát is. Különleges társadalmi és politikai élük volt a sotie-knak, amelyek a királyokat, a pápákat és környezetüket tették nevetségessé. Ugyanekkor a farce-ok realisztikusan ábrázolják a polgárok, a céhmesterek és a legények életét. A XIV. században a szerzők szimpátiája az utóbbiak felé fordult. Igen népszerű volt a XV. században a „Pierre Pathelin" című farce, amely leleplezte a bírósági tisztviselők kapzsiságát és megvesztegethetőségét. Ugyancsak népszerűek voltak még a következő farce-ok is: „Kereskedelem és ipar", „Kis kereset, nagy költség", „Múló idők" stb.

A városi színművészet fejlődését és elvilágiasodását mutatja, hogy a *miracle*-okat lassanként kiszorították az ún. *misztérium*-ok, azaz olyan színpadi előadások, amelyekben a világi elemek már túlsúlyba jutottak az egyháziakkal szemben. Egyre nagyobb jelentőségűekké váltak a tisztán világi tárgyú misztériumok, amelyek nem bibliai jeleneteket adtak elő, hanem a mindennapi élet eseményeit ábrázolták (pl. „Orléans ostroma").

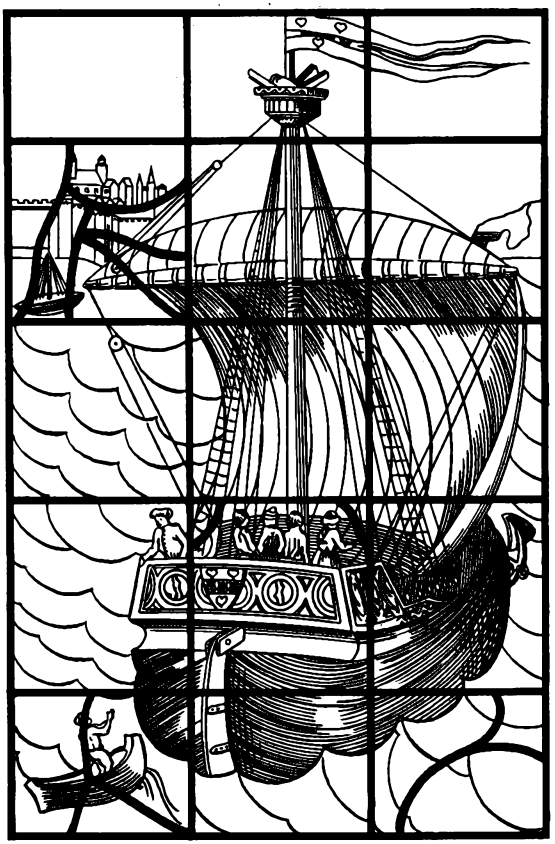

Jacques Coeur kereskedelmi hajója
Jacques Coeur házának festett ablaka. XV. század

Változások következtek be a XIV—XV. század folyamán a művészetekben is. A gótikus stílus tovább fejlődött. Az építészetet az ún. „lángoló gótika" (style flamboyant) jellemzi; az egyes épületek mintegy finom csipkedíszbe öltöznek (tours-i, corbie-i, alençoni, ambert-i, bourges-i, conches-i, l'épines-i, saint-riquier-i székesegyházak stb.). Az építőművészet virágzott a várak, a paloták és a lakóházak építésénél is. A késő gótikus művészet jellemző alkotása az amboise-i vár, a négyszögletes őrtoronnyal ellátott vincennes-i vár (XIV. század), továbbá a pierrefonds-i várkastély, amely kívülről jelentékeny erőd képét mutatja, belül pedig művészien kiképzett épület.

Egyre szebbek lettek ebben a korban a francia városok magisztrátusainak épületei, a városházák, ami a polgárok gazdasági és politikai jelentőségének megnövekedéséről tanúskodik (compiègne-i, saint-quentini, arrasi stb. városháza). A városokat gótikus stílusban épült házak díszítették, amelyek közül igen sok ránk maradt mind Észak-, mind Dél-Franciaországban (Bourges, Reims, Provins, Laon, Rouen, Beauvais, Amiens, Saint Gilles, Figeac, Albi stb.). Ennek a stílusnak érdekes emléke a reimsi „Zenészház" (XIV. század vége). Gótikus ablakokkal készült, s öt fülkében elhelyezve zenészek szobrai díszítik. Ilyen volt Jacques Coeur háza is, ezé a gazdag vállalkozóé és kereskedőé, aki VII. Károly idejében a királyi tanács tagja volt.

A XIV—XV. századi szobrok sokkal realisztikusabbak, mint korábban. Ebben a népművészetnek a képzőművészetek terén érezhető nagy hatása mutatkozik meg. A realizmusra való törekvés legjobban a sírokra állított szoborábrázolásoknál mutatkozik, amelyek az alakot egyre természetesebben és egyre egyénibben ábrázolják (a XIV. századi párizsi iskola mestereinek művei). E tekintetben igen érdekes Jean, Berry hercegének Bourges-ban álló szobra, amelyet Jean de Cambrai

készített (1392). Még realisztikusabbak voltak a XV. századi francia szobrász, a bretagne-i származású Michel Colombe (kb. 1430—† 1513—1519 között) szobrai. Ő készítette Bretagne-i Anna szüleinek síremlékét.

A festészet területén kísérletek történtek a valóság térbeliségének a síkon való ábrázolására. Az emberi alakok elvesztették sematikus jellegüket, egyre élőbb vonásokat nyertek. A falvak, a folyók, a hegyek stb. sokkal jobban hasonlítottak már a természetre, mint korábban. Egyre gazdagabbá vált a színezés is.

A XIV. századtól kezdve mind jobban terjedt a vászonra való festés. A freskók alakjai mindinkább egyéni vonásokat kapnak (cahors-i Saint Étienne-templom freskói a XIV. századból; az albi székesegyház képei a XV. századból stb.). A miniatűrfestők a tollal készített rajzok mellett most már ecsettel is dolgoztak (Észak-Franciaországban a párizsi iskola, Dél-Franciaországban az avignoni iskola tagjai). A miniatúra-művészet egyre jobban elvilágiasodott. A XV. század közepén a tours-i könyvdíszítő iskola feje, Jean Fouquet (1415—kb. 1480) már nemcsak egyházi könyvek díszítésével foglalkozott, hanem illusztrációkat készített Josephus Flavius „Zsidók története" című művének kéziratos fordításához, Titus Livius fordításához stb. Eközben természetesen az ókor eseményeit középkori mezben ábrázolta. Jean Fouquet-tól néhány vászonra festett értékes kép is ránk maradt. Rendkívül érdekes Simon Marmion (kb. 1425—1489) francia festő művészete. A „Nagy Francia Krónikákat"[4] díszítette. Miniatúráit rendkívüli tehetség és realizmus jellemzi.

A XIV—XV. századra jellemző az iparművészet további fejlődése is. Ki kell emelnünk a különféle zománcok (különösen Limoges-ban és Párizsban), arany- és ezüsttárgyak készítését (nemcsak egyházi, hanem világi rendeltetéssel is), továbbá a csont- és fafaragást s a művészi mintákkal ellátott szőnyegkészítést is (arrasi és párizsi takácsműhelyek).

A XIV—XV. században Franciaország mind az anyagi, mind a szellemi kultúra különféle területein kétségtelenül jelentős sikereket ért el. E századok kultúrája közvetlen előzménye volt a francia reneszánsznak.

[4] A „Nagy Francia Krónikák" Simon Marmion képeivel díszített példányát a leningrádi Szaltikov-Scsedrin Állami Nyilvános Könyvtár őrzi.

XLI. FEJEZET

ANGLIA A XIV—XV. SZÁZADBAN. WAT TYLER-FELKELÉS

Anglia XIV—XV. századi történetét ugyancsak nagy társadalmi, gazdasági és politikai változások jellemzik. Akárcsak Franciaországban, Angliában is tovább fejlődtek az áru- és pénzviszonyok, s előrehaladt az egységes belső piac fokozatos kialakulási folyamata. S akárcsak Franciaországban, itt is antifeudális tömegmozgalmakra került sor. Egyidejűleg kialakultak a nemzet létrejöttének előfeltételei.

VÁLTOZÁSOK A GAZDASÁGI ÉLETBEN

Anglia gazdasági életében a XIV. század folyamán nagy változások következtek be. Az ipar, elsősorban annak egyes ágai, pl. a gyapjúfeldolgozó és a fémfeldolgozó ipar, tovább fejlődött. Megnövekedett a városok lakossága, s ez fokozta a mezőgazdasági termékekben, a nyersanyagban és élelmiszerekben mutatkozó szükségleteket. Mindez a város és a falu közötti csere kiszélesedését vonta maga után. A jobbágyok robotmunkáján alapuló feudális gazdálkodási rendszer, tehát a jobbágyok alacsony termelékenységű kényszermunkája, a termelőerők további növekedésének fékjévé vált. Ez a rendszer akadályozta az árutermelés kialakulását a paraszti gazdaságban, mivel elvonta a parasztot a saját földjén végzendő munkától, s ezzel megakadályozta a piacra termelés kiszélesedését.

A parasztok, akik korábban és szorosabb kapcsolatban álltak a piaccal, mint az urak, már a XII—XIII. században a mezőgazdaság fő árutermelőivé váltak. Jelentős részüket pénzjáradék fizetésére állították át. Néhány feudális úr, aki jövedelmeit a mezőgazdasági termékek piaci eladásával akarta szaporítani, a robot növelésével igyekezett saját kezelésben levő gazdasága termelékenységét fokozni. E kísérletek azonban a parasztok egyre erősödő ellenállásába ütköztek. Ennek következtében a XIV. század folyamán a mind jobban fejlődő árutermelés körülményei között a robotrendszer lehanyatlott, az urak közül egyre többen lemondtak a robotról, s jobbágyaikat pénzbeli adózásra állították át. Mindössze néhány — sok jobbággyal rendelkező — földbirtokos, elsősorban a nagy kolostorok, ragaszkodtak a robotrendszerhez, s minden eszközzel arra törekedtek, hogy jobbágyaik többet dolgozzanak nekik, mint azelőtt. Ez azonban csak elkeserítette a parasztokat, és fokozta harcukat.

A robot pénzbeli szolgáltatással való felváltása nem jelentette a parasztok terheinek könnyítését, mert a pénzben szűkölködő urak egyre növekvő szükségleteik kielégítése céljából állandóan a pénzadók emelésére törekedtek. A pénzjáradék azonban nagy szabadságot biztosított a parasztnak, aki így megszabadult az uradalmi igazgatás felügyeletétől. Ugyanakkor a pénzjáradék megnyitotta

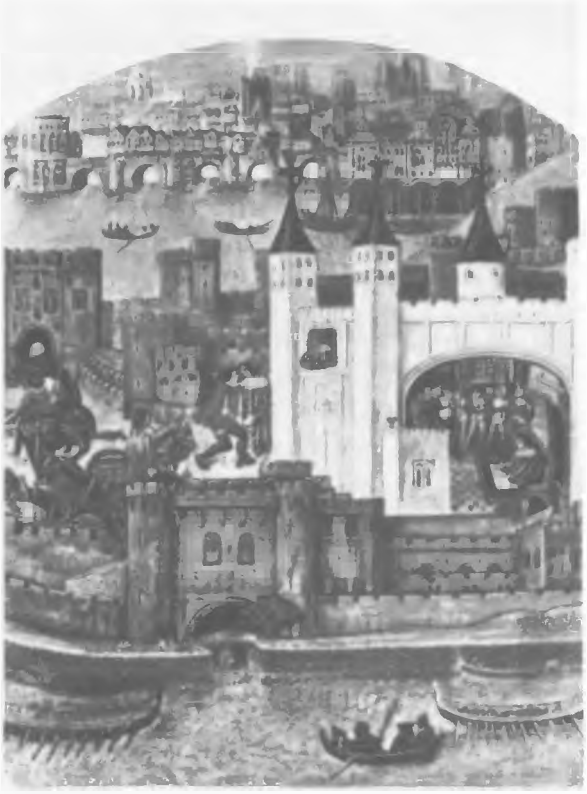

A londoni Tower
Miniatúra. XV. század

számára az utat a jobbágyi függőségtől való megszabaduláshoz, saját maga megváltásához. A XIV. századtól kezdve Angliában a jobbágyi intézmény hanyatlásnak indult.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődése gazdaggá tett egyes parasztokat. Ezek a mezőgazdasági termékekkel való kereskedelem útján halmozták fel vagyonukat. Így a parasztság körében létrejött egy gazdagparaszti felső réteg. Ugyanakkor viszont a parasztság más része elszegényedett, adósságba keveredett, majd tönkrement, s így növelte a kisföldű vagy földnélküli szegények számát, akiknek bérmunkára kellett elszegődniük, vagy béressé kellett válniuk, hogy éhen ne haljanak.

A robotrendszer lehanyatlásának eredményeként néhány úr, elsősorban nagybirtokos, teljesen felszámolta allódiumát, azaz saját kezelésben levő gazdaságát, s a földet pénzfizetés ellenében kiadta, többnyire tehetős parasztoknak. A többi úr, főleg a kisebb földbirtokosok (lovagok) viszont megtartották allódiumukat, s bérmunkások dolgoztatásával gazdálkodtak. Ez utóbbiak a kisföldű és földnélküli parasztokból kerültek ki, akiknek munkáját különben a gazdag parasztok is kizsákmányolták.

„MUNKÁSTÖRVÉNYHOZÁS"

A feudális állam segítséget nyújtott abban, hogy a béresek munkabérét alacsony szinten tartsák, s kiszolgáltatta őket a munkaadóknak. Az 1348—1349. évi borzalmas pestisjárvány (az ún. „fekete halál"), amely egész Európában s így Angliában is nagy pusztítást végzett, munkaerőhiányt és az élelmezési cikkek terén áremelkedést idézett elő. Ennek következtében mind a falvakban, mind a városokban kissé emelték a nyomorúságos munkabéreket. Ekkor a király és a parlament a munkaadók érdekében több törvényt hozott, amelyek a falusi béresek és szolgák, a céhlegények s mindazok ellen irányultak, akik munkabérből éltek.

A III. Edward (1327—1377) király által 1349-ben kiadott ordinance arra kötelezte Anglia 12—60 év közötti mindkét nemű népességét, hogy ha nem volt saját földje vagy más jövedelemforrása, munkába álljon azért a bérért, amelyet a pestisjárvány előtt fizettek. Ha valaki e feltételek mellett nem vállalta a munkát vagy a meghatározott idő előtt elhagyta munkaadóját, börtönbe került. Azokat a munkaadókat és munkásokat, akik nagyobb bért fizettek vagy kaptak ennél, pénzbüntetéssel sújtották. Ezután pedig jó néhány olyan *statutum*[1] következett, amely megerősítette ezeket az intézkedéseket, s megszigorította az áthágásukért kiszabott büntetéseket. Az 1351-ben kiadott „munkás-statútum" szerint bilincsbe kellett verni és börtönbe kellett zárni mindazokat,

[1] A királyi rendeletet ordinance-nak nevezték, míg a statútum (statute) olyan törvény, amelyet a király a parlament javaslatára erősített meg.

akik megsértették a bérmunkával kapcsolatos szabályokat (a munkaadókat viszont továbbra is csak pénzbüntetéssel sújtották). Az 1361. évi statútum szerint pedig a munkaadójukat elhagyó munkásokat törvényen kívül helyezték és tüzes vassal megbélyegezték.

A lovagokat és a városi felsőréteget képviselő alsóház, minthogy ők voltak elsősorban érdekelve az olcsó munkaerőben, petíciókkal ostromolta a királyt és a lordok házát, s ezekben újabb, szigorúbb és hatásosabb munkásellenes intézkedéseket követelt. Marx a XIV. századi angliai „munkástörvényhozást" a következőképpen jellemezte: „A bérmunkára vonatkozó törvényhozást, amely már eleve a munkás kizsákmányolására irányult, és vele szemben később is mindig ellenséges, Angliában *III. Edward 1349. évi Statute of Labourers-je* (munkásstatútuma) nyitja meg... Az 1349. évi munkásstatútumnak és utódainak szelleme fényesen kiviláglik abból, hogy a *legmagasabb munkabért* államilag megszabják, a *legalacsonyabbat* azonban a világért sem."[2]

A „munkástörvényhozás" ellenállást váltott ki a szegényparasztok és a földnélküli béresek részéről. A statútumok tilalma ellenére szövetségeket hoztak létre a munkabér megemelésének kiharcolására. A parasztok és a béresek gyakran megtámadták a munkások ügyeiben ítélő bírákat, kiszabadították a letartóztatottakat.

VÁLTOZÁSOK A CÉHSZERVEZETBEN

Az osztályharc egyre élesebb formákat öltött a városokban is. A kisipari termelésen alapuló céhrendszer fokozatos átalakulásban volt. A céhek egyre inkább zárt korporációkká váltak. A legények nagy része egész életében bérmunkás maradt. A kis kézművesek függőségbe jutottak a gazdag mesterektől, tőlük kapták a nyersanyagot, s alacsony áron kénytelenek voltak átadni nekik a kész termékeket. Igen sok kisvárosi és falusi kézműves függésbe került a felvásárló kereskedőktől. Ez a rendszer leginkább a gyapjúiparban terjedt el, amely a XIV. században gyorsan fejlődött.

A városokban növekedett a vagyoni differenciálódás, jelentős ellentétek keletkeztek a gazdagok és szegények között. A XIV—XV. század folyamán nagymértékben megnőtt a kereskedelmi és uzsoratőke. A kor legnagyobb tőkéi a gyapjú exportjával kapcsolatos spekuláció, uzsoráskodás, a királynak nyújtott kölcsönök, valamint az emelkedő adók bérbevétele útján keletkeztek. A városok igazgatása e korban a gazdag kereskedők és a céhpolgárság felső rétegének kezébe került. Ezek képviselték a városokat a parlamentben. A városok vezetősége az adók súlyát a dolgozó tömegek vállára rakta. A kizsákmányolóknak kedvező, a falvak és városok dolgozóinak viszont előnytelen „munkástörvényhozás" még inkább kiélezte a városokon belüli társadalmi ellentéteket. A céhekben elkeseredett harcok folytak a mesterek és a legények között. Az utóbbiak érdekeik védelmére egyesületekbe tömörültek. A városok egyre növekvő szegénysége és segédmunkás rétege pedig támogatta őket.

A falusi és városi dolgozók osztályharcának kiéleződése mind erősebb megtorlást vont maga után az uralkodó osztály részéről. A dolgozó tömegek elnyomását szolgáló államgépezet: a királyi tanács, a parlament, a helyi közigazgatás és a helyi bíróságok megerősödtek. Ezzel kapcsolatban újabb terhek kerültek a lakosság vállára az államnak fizetett adók és különféle kötelezettségek növekedésével. A bírák és a királyi hivatalnokok csalásai és megvesztegethetősége, az adóbérlők telhetetlensége, az adószedők rosszindulata s a bíráknak a dolgozókkal szembeni ellenségessége egyre növelte a nép körében az államhatalom szervei iránt érzett gyűlöletet.

A néptömegek nyomorúsága különös erővel mutatkozott meg az Anglia és Franciaország között folyó százéves háború (1337—1453) idején. A háború kezdete angol sikereket hozott. Később viszont vereségek következtek. 1380 körül Franciaország területén már csak néhány tengerparti város maradt Anglia kezén.

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 683—684. old. (Marx itt statútumnak nevezi az 1349. évi ordinance-ot.)

Azok a fontos változások, amelyek az angol gazdasági és politikai életben végbementek, visszatükröződtek az ideológia területén is. Ez elsősorban úgy jutott kifejezésre, hogy a különböző angol társadalmi csoportok és politikai erők a XIV. század második felében a katolikus egyház megreformálását kezdték követelni. Különös ellenszenvvel tekintettek a gazdag feudális egyházra a városi polgárok, akik olcsóbbá akarták azt tenni, elsősorban az istentisztelet leegyszerűsítésével. Meg akarták fosztani földbirtokaitól az egyházat, továbbá meg akarták szüntetni a pápától való függést, hogy így véget vessenek a pápa beavatkozásának Anglia egyházi ügyeibe. E reformációs gondolatok kifejezője az oxfordi egyetem tanára, John Wyclif (1320—1384) volt.

John Wyclif
Portré. XVI. század

Wyclif szembeszállt a pápaságnak Anglia megadóztatására vonatkozó igényével, s védte a királynak az egyházi javak szekularizációjára való jogát. Kijelentette, hogy az állam nem függ az egyháztól, sőt ellenkezően, az egyháznak polgári ügyekben a világi hatóságok alá kell tartoznia. Az egyház gyökeres reformját, a püspökségek felszámolását is követelte, s bírálta a katolikus egyház alapvető dogmáit. Wyclif elvetette a katolikus egyháznak azt a tanítását, amely szerint a papság különleges „kegyelemmel" rendelkezik és az lehetővé teszi számára, hogy megbocsássa a bűnöket és „megmentse" az emberi lelkeket. Elutasította a búcsúcédulák gyakorlatát, a fülbegyónást és a szentek tiszteletét is. A vallás egyetlen forrásának a „szentírást" tartotta, s hogy az mindenki számára hozzáférhető legyen, részt vett a Bibliának latin nyelvről angolra fordításában. Engels szavai szerint Wyclif a városi eretnekségek egyik képviselője. Ezek fő követelése pedig mindig az „olcsó egyház"[3] volt. Wyclif tanítása a következő két század folyamán igen nagy hatást gyakorolt az egyház valamennyi polgári reformátorának tanaira.

Wyclif eszméit, elsősorban pedig az egyházi birtokok szekularizálását a királyi kormányzat is támogatta. Hasonló nézeten volt néhány főúr, kiknek élén a király fia, John Lancaster állt. Az angol királyi hatalmat zavarta a pápától való függés, főleg amiatt, hogy az Avignonban székelő pápák a százéves háború folyamán Franciaországot támogatták. Ezért III. Edward 1353-ban olyan törvényt bocsátott ki, amely eltiltotta az egyházi bíróságok által tárgyalt ügyeknek a pápai kúriába való átvitelét. Ez nagy veszteség volt a pápai kincstár számára. Edward ezenkívül nem volt hajlandó megfizetni azt az 1000 márka ezüstadót sem, amelyet az angol királyok Földnélküli János óta küldtek a pápának. Ugyanakkor a király és a parlament felháborodott amiatt, hogy a rendkívül gazdag egyház nem akart állami adót fizetni, s ezért arra törekedtek, hogy rátegyék kezüket az egyház jövedelmeire és földbirtokaira. Ezenkívül közvetlenül a királynak akarták alárendelni az egyházat,

[3] *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 26. old.

megszabadítva a pápai függéstől. Az udvari nemesség, a főurak egy része és a lovagok jelentős tömegei viszont arra számítottak, hogy az elkobzott egyházi földekből növelhetik majd saját birtokaikat.

A LOLLARDOK. JOHN BALL

Különösen nagy volt az elégedetlenség a katolikus egyházzal szemben a dolgozó tömegek, elsősorban a parasztság körében. Az egyház mindenkinél erősebben törekedett a jobbágyság és a robot fenntartására. Ezenkívül az egyház a tized és más szolgáltatások formájában még külön terheket is rakott a parasztok vállaira. A katolikus egyház ellen irányuló nagy népmozgalom támogatásra talált az alsóbb papság körében is, amely szinte nyomorgott, gyűlölte a gazdag egyházat, s megértette a nép bajait.

Angliában megjelentek a népi prédikátorok, az ún. „szegény papok" *(lollard*-ok). Ezek durva szőrcsuhába öltözve bejárták egész Angliát, s prédikációikban élesen kikeltek a gazdag, hatalmas egyház ellen. Wyclif sok tanítványát és követőjét találjuk közöttük. Minthogy ezek közel álltak a néphez, s annak törekvéseit képviselték, jóval túlmentek mesterükön. Beszédeikben igen nagy helyet kaptak a társadalmi motívumok. A népi reformáció hívei voltak, felléptek az urak s a királyi hivatalnokok visszaélései ellen, és leleplezték annak a rendszernek az igazságtalanságát, amelyben a népnek állandóan másra kell dolgoznia. Míg Wyclif a fennálló rendszer keretei között csupán az egyház megreformálására törekedett, addig a lollardok nyíltan felléptek a feudális rendszer ellen, annak megsemmisítésére törtek. Wyclif, a mérsékelt polgári eretnekség képviselője, élesen elhatárolta magát az ilyen „követőktől", akik tanaiból a birtokos osztályra veszélyes társadalmi következtetéseket vontak le.

A népi prédikátorok közül magasan kiemelkedett tehetségével és meggyőző erejével John Ball. Beszédeinek hallgatására nagy tömegek gyűltek össze. Azt fejtegette, hogy Isten az embereket egyenlőknek teremtette, s felvetette a kérdést: „Míg Éva szőtt és Ádám kévét hordott, ki látott akkor lovagot és lordot?" John Ball és a lollardok prédikációi a parasztság és a városi szegénység tömegeinek érdekeit fejezték ki. Engels John Ballt a középkori paraszti-plebejus eretnekség képviselőjének nevezte, aki az egyháznak az összes hívők isten előtti egyenlőségére vonatkozó tanításából „következtetéseket vont le a polgári egyenlőségre, sőt részben a vagyonegyenlőségre nézve is".[4]

AZ 1381. ÉVI PARASZTFELKELÉS

Az urak erőszakoskodása, az államhatalmi szervek visszaélései és a katolikus egyház adói egyre gyakrabban nyílt parasztfelkelésekhez vezettek.

Sok paraszt menekült az erdőkbe, ahol fegyveres csapatokat szerveztek, s veszélyessé váltak az urak, a gazdag kereskedők és a királyi tisztviselők számára. A nemesség 1377-ben a parlamentbe benyújtott petíciójában arról panaszkodott, hogy a villanusok szinte minden birtokon szervezett harcot folytatnak szeniorjaik ellen, szövetségekbe tömörülnek, s esküt tesznek kölcsönös segítségnyújtásra. A villanusok szövetségei az egész országra kiterjedtek. Faluról falura küldték a kézzel sokszorosított leveleket, melyekben társaikat a földbirtokosokkal, a királyi hivatalnokokkal való szembeszállásra és a velük való leszámolásra hívták fel. A parasztság körében igen népszerűekké váltak John Ball verses röpiratai.

További nagy elkeseredést váltottak ki azok az új adók, amelyeket II. Richárd (1377—1399) uralkodása idején a Franciaország elleni háború kiújulásával kapcsolatban vetettek ki a népre. A parlament 1377-ben megszavazott egy egyszeri fejadót, amit 1379-ben újra behajtottak.

[4] *Engels:* A német paraszthábor. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 27. old.

John Ball a felkelő parasztok között
Froissart „Franciaország, Anglia, Skótország és Hispánia krónikája" című művének miniatúrája.
XV. század második feléből származó kézirat

Az 1380-ban kivetett új fejadó pedig háromszorosára növelte az adóterhet. Ez az adó, valamint a behajtásánál elkövetett visszaélések voltak a közvetlen kiváltó okai annak a felkelésnek, amely 1381 tavaszán tört ki Délkelet-Angliában. A súlyos adók elleni tiltakozásként indult, de hamarosan nyílt antifeudális jelleget öltött. A parasztok különösen gyűlölték az egyházi urakat, a püspököket és apátokat. Több helyen parasztcsapatok alakultak. Ezek pusztították az udvarházakat és kolostorokat, elhajtották az állatokat, kifosztották a vagyonosokat, és elégették azokat az okmányokat, amelyek a paraszti kötelezettségeket tartalmazták. A parasztokat több grófságban a városi szegények is támogatták. A mozgalom következtében sok úr engedményekre kényszerült, megszüntette a jobbágyságot és a robotot, s leszállította a parasztok kötelezettségeit. A legtöbben abban a jól megszervezett felkelésben vettek részt, amely a Londonnal szomszédos grófságokban, Essexben és Kentben játszódott le. E felkelés egyik vezetője John Ball volt. Engesztelhetetlen osztálygyűlöletet hirdetett a nép elnyomóival szemben, s mindenkit a szeniorok és segítőtársaik, a királyi bírák egytől egyig való kiirtására hívott fel. Azt mondotta, hogy a dolgok csak akkor mennek majd rendben, ha minden vagyon közös lesz, s ha nem lesznek sem villanusok, sem nemesek, hanem mindenki egyenlő lesz. A felkelők vezére egy falusi, kenti tetőfedő, Wat Tyler lett; rendszerint az ő nevével szokták az egész 1381. évi parasztfelkelést jelölni. Tyler jó szervező volt, nagy tekintélyre tett szert a nép körében. Essex és Kent grófságok parasztjai két seregben London felé

Wat Tyler meggyilkolása
Froissart „Franciaország, Anglia, Skótország és Hispánia krónikája" című művének miniatúrája.
XV. század második feléből származó kézirat

vették útjukat. A lordmayor (polgármester) parancsa ellenére a városi szegények nem engedték meg, hogy bezárják előttük a kapukat. A parasztok bevonultak a városba, s a hozzájuk csatlakozó városi kézművesekkel, mesterlegényekkel és szegényekkel együtt felgyújtották és lerombolták a leggyűlöletesebb királyi tanácsosok és a gazdag külföldi kereskedők házait. A felkelők megölték a királyi bírákat, mert őket tartották az elnyomás okainak, megrohanták a börtönöket és szabadon bocsátották a rabokat.

A felkelő parasztok azt követelték, hogy II. Richárd király tárgyalások céljából jelenjen meg körükben. A király kénytelen volt ebbe beleegyezni. A találkozás London külvárosában, Mile Endben jött létre. A parasztok átnyújtották a királynak követeléseiket, az ún. „mile endi program"-ot. Ebben a jobbágyi állapot megszüntetését, a robot eltörlését, az uraknak fizetendő adók felcserélését alacsony pénzadóval, s azt a jogot követelték, hogy mindenki kereskedhessen Anglia valamennyi városában és helységében. Ezenkívül amnesztiát kértek a felkelők számára. Ez a program lényegében a parasztság vagyonosabb részének érdekeit tükrözte. A királynak kapitulálnia kellett a parasztok előtt. Elfogadta a mile endi program összes követeléseit, s oklevelekben erősítette meg annak pontjait.

A parasztok egy része hitt a királyi szónak, elhagyta Londont, és hazatért. De a felkelők közül sokan, különösen a szegényparasztok, elégedetlenek voltak ezekkel az engedményekkel. Földet és a földmunkásokat sújtó kegyetlen törvények megszüntetését kívánták. A parasztok jelentős része Wat Tyler és John Ball vezetésével Londonban maradt. Új találkozót követeltek a királytól. II. Richárd másodszor is megjelent körükben, ezúttal Smithfield mezején, a városi fal közelében.

A smithfieldi követelések jóval messzebb mentek a mile endieknél. A parasztok ekkor nem csupán a jobbágyság eltörlését követelték, hanem azt is, hogy vegyék el a földeket a püspököktől, a kolostoroktól és papoktól, és osszák fel a parasztok között. Követelték még a hűbérurak valamennyi kiváltságának eltörlését, a rendek egyenlővé tételét s a szeniorok által elvett közföldek visszaadását. Ezek lényegében a szegényparasztság követelései voltak.

Az urak és a londoni gazdag polgárok azonban ekkor már magukhoz tértek első ijedtségükből, és felkészültek az ellenállásra. Csalás és hitszegés útján sikerült leszámolniuk a felkelőkkel. A király smithfieldi tárgyalása idején a londoni lordmayor áruló módon meggyilkolta Wat Tylert, a királynak pedig lovagokból és gazdag polgárokból álló fegyveres csapat sietett a segítségére. A parasztokat különféle ígéretekkel áltatták, s rábeszélték őket, hogy menjenek haza. A vezér nélkül maradt parasztok pedig másodszor is hagyták magukat rászedni, s elhagyták Londont.

Közben a király nevében parancs ment a grófságokba valamennyi lovaghoz, amelyben Londonba rendelte őket. A lovagi csapatok elindultak a parasztok után, akik részben már hazafelé mentek, s megtámadták őket. Ezután minden olyan körzetbe, ahol a parasztok fegyvert ragadtak, királyi bírák indultak, és kegyetlenül leszámoltak a felkelőkkel. Sok parasztot megkínoztak és felakasztottak. Londonban a piactéren egy gerendát fektettek le, s ezen ütötték le a felkelésben részt vett városi szegények fejét.

A felkelés vezéreit, köztük John Ballt, kegyetlen kínzások közepette kivégezték. A király rendeletet küldött szét, hogy a parasztok vonakodás nélkül engedelmeskedjenek hűbéruraiknak, és teljesítsék mindazokat a kötelezettségeiket, amelyeket a felkelés előtt teljesítettek. A parlament pedig jóváhagyta a király cselekedetét. Az alsóház tagjai kijelentették, hogy inkább készek mind egy szálig meghalni, semhogy beleegyezzenek a villanusok felszabadításába. A megtorlásokat azonban újabb parasztmozgalmaktól való félelem miatt mégiscsak be kellett szüntetni. Így fojtották el a feudális kizsákmányolás ellen irányuló parasztfelkelést.

Ez a felkelés ösztönös és megosztott volt. A parasztok, akik az egész országban szétszórva éltek, csak szűk, helyi érdekeiket látták, nem tudtak egységesen és szervezetten cselekedni. Többségük nem vett részt a London elleni hadjáratban, hanem arra szorítkozott, hogy grófságában harcoljon szeniorja ellen. Emellett a parasztságon belül már jelentős volt a rétegződés. A módos parasztság és a szegények érdekei nem voltak azonosak. Ezért a parasztok Londonban nem is képviseltek egységes álláspontot. Gyűlölték a feudális urakat, valamint a királyi tanácsosokat. De hiszékenységükben bíztak abban, hogy a király melléjük áll, bíztak hazug ígéreteiben. Ilyen körülmények között nem tudták kihasználni a felkelés első sikereit. A parasztságot elárulta a városi felső réteg is. A gazdag polgárok ugyanis saját céljaik érdekében akarták felhasználni a felkelést, majd tevékenyen elősegítették elnyomását. A városi szegények nem voltak elég erősek és szervezettek. Így nem nyújthattak a parasztoknak jelentős támogatást. Mindez a parasztfelkelés teljes leverésére vezetett.

A kíméletlen leszámolás ellenére az ország különböző részein folytatódtak a parasztmegmozdulások. A villanusok makacsul megtagadták a robot elvégzését és a felemelt járadék fizetését. Az uralkodó osztálynak így mégiscsak engedményeket kellett tennie, s ez ahhoz vezetett, hogy a gyakorlatban teljesítették a parasztság számos követelését.

A Wat Tyler-felkelés nagy szerepet játszott Angliában a jobbágyi intézmény eltörlésében. A XV. század folyamán szinte valamennyi parasztot átállítottak pénzjáradék fizetésére, és nagyobb részük megváltotta szabadságát. A feudális birtok egész szervezete megváltozott. A földesúr továbbra is a föld tulajdonosa maradt ugyan, míg a parasztok „bérlőkké" váltak és különféle kötelezettségekkel tartoztak neki. A parasztok nagy része azonban személyében már szabad volt, és terhei nem voltak olyan nehezek, mint korábban. Minthogy a robotmunka eltűnt, az uradalmak nagy részében a tulajdonosok kénytelenek voltak lemondani saját kezelésben levő gazdaságukról, és így jelentős úri földek kerültek parasztkézre bérlet formájában. A nagy, saját kezelésben levő robotgazdaságok eltűntével a parasztok látták el áruval mind a belső, mind pedig a külső piacot. Mindebből azonban elsősorban a jómódú parasztok húztak hasznot. A paraszti gazdaság árutermelésének növekedése még inkább meggyorsította a parasztság differenciálódását. Kialakult a bérmunkát kizsákmányoló gazdag parasztok rétege, s ugyanakkor megnövekedett a kis földdel rendelkező vagy föld nélküli parasztok száma. Ezek kénytelenek voltak áruba bocsátani munkaerejüket. Az urasági földeket meggazdagodott parasztok vették bérletbe. E parasztok közül pedig azok, akik a legnagyobb eredményeket érték el, maguk is nemesekké váltak.

A XV. századra megváltozott az angol nemesség jelentős részének arculata. A földbirtokosok közül sok kis- és középbirtokos már nem annyira a feudális járadékból, mint inkább a falusi béresek bérmunkájának kizsákmányolásából élt. Ezek a földet vásárolt gazdag polgárokkal, valamint a sikeresen működő gazdag parasztokkal együtt alkották az *új nemességet*, amely szoros kapcsolatban állt a piaccal. Érdekeik közel álltak a kereskedőkéhez és általában a gazdag városi polgárokéhoz. A gyapjúszövet-készítés növekedése a XV. század vége felé különösen jövedelmezővé tette a juhtenyésztést, s ezért az új nemesek és a gazdag parasztok nagy része ezzel foglalkozott. Igyekeztek megszerezni a közföldeket, a közös legelőket a juhok legeltetéséhez, s ezzel megrövidítették a közép- és kisparasztságot. Nagy gazdaságokat alakítottak ki, és bérmunkát alkalmaztak. Így azután az angol falvakban a XV. század vége felé létrejöttek a kapitalista viszonyok kialakulásának feltételei.

AZ IPAR ÉS A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A XIV—XV. század folyamán nagy változások következtek be a kézművesség szervezetében, elsősorban pedig a posztókészítés területén. E korban ez az iparág vált az angol textilipar legfontosabb ágává. A XIII. században és a XIV. század első felében a fő angol exportcikk a gyapjú volt. A XIV. század közepétől kezdve azonban egyre nagyobb szerepet játszott a posztó, a gyapjúexport pedig fokozatosan csökkent. A XV. század végén Anglia a posztókivitel terén az első helyet foglalta el Európában. Ez a körülmény a posztóipar egész szervezetére kiterjedő változásoknak volt az eredménye. A régi városok céhszervezetükkel akadályozták a tömegtermelés kifejlődését. Ennek következtében a fejlődő iparágak, elsősorban pedig a posztókészítés, lassanként átkerült a falusi körzetekbe.

A falvakban a vállalkozókat nem korlátozták semmiféle céhelőírások. Ezenkívül közelebb kerültek a nyersanyagforráshoz. A vállalkozó szabadon kizsákmányolhatta a szervezetlen, semmiféle céhszabály által nem védett falusi háziiparosokat. A XIV., s még inkább a XV. században az ország különböző részein fekvő falvakban meghonosodott a posztószövés. A parasztházakban megjelentek a szövőszékek. A parasztasszonyok fésülték és fonták a gyapjút. Készítettek posztót kis önálló, otthon dolgozó takácsok is, akik kis mennyiségű gyapjút vásároltak, s készítményeiket a helyi piacokon értékesítették. Találkozunk azonban már nagyvállalkozókkal is, akik elsősorban a kereskedők közül kerültek ki. A termelésben egyre nagyobb szerepet kezdtek játszani azok a felvásárló kereskedők,

akik a falusi háziiparosokat zsákmányolták ki. Hitelbe adtak nekik nyersanyagot, s alacsony áron kapták tőlük a készárut vagy a félgyártmányt. Így azután a XV. század végére Angliában létrejött az ipari termelés új formája, a kapitalista manufaktúra. A falusi ipar versenye sok régi város lehanyatlását vonta maga után.

Flandria és Itália igen nagy érdeklődést tanúsított az Angliából importált festetlen falusi posztó iránt, amelyet azután ezeknek az országoknak a nagy műhelyeiben készítettek ki. A XV. században viszont Angliában is megkezdték a jó minőségű posztó gyártását, amely azután sok európai országban piacra talált. A vállalkozók kallómalmokat állítottak fel, nagy posztókikészítő műhelyeket szerveztek, és bizonyos technikai változtatásokat is végrehajtottak.

Az angliai posztó egy részét magában Angliában vásárolták fel a külföldi (flamand, itáliai és Hanza-) kereskedők. Ez utóbbiak elszállították az angol posztót a balti országokba és Novgorodba. A tengerentúli kereskedelemben azonban jelentős szerepet játszottak az angol kereskedők is. A XIV. század második felében adták ki az első hajózási rendeleteket, amelyek kötelezték az angol kereskedőket, hogy áruik szállítására ne külföldi, hanem angol hajókat vegyenek igénybe. Létrejöttek Angliában az első kereskedő társaságok, az ún. „merchant adventurers", azaz a „vállalkozó kereskedők" társulásai.

FEUDÁLIS ÚRI CSOPORTOK HARCA A HATALOMÉRT

Abban az időben, amikor Angliában születőben voltak az új termelési viszonyok, azok a főurak, akik nem tudtak ezekhez alkalmazkodni, s nem tudták átállítani gazdaságaikat, a háborúban, a rablásban kerestek új jövedelemforrást. A néptömegeket az egyre emelkedő állami adók segítségével fosztották ki. Az adóbevételek jelentős részét ugyanis saját zsebükbe rakták. Ezzel az eljárásukkal a főurak súlyosan sértették azoknak a társadalmi rétegeknek az érdekeit, amelyek ebben az időben vezető szerepet kezdtek játszani az ország gazdasági életében. Különösen sokat szenvedett a főurak önkényétől a parasztság. Az urak ugyanis megtámadták a szomszédok birtokait, elfoglalták földjeiket, elvették vagyonukat, sőt országúti rablástól sem riadtak vissza, s szembeszálltak a kormányzat seregeivel is. A parlamenti választások a főurak nyomása alatt folytak. Ennek következtében az alsóházba a bárók emberei kerültek be. A felsőházban pedig maguk a bárók voltak jelen.

1399-ben az északi grófságok nagybirtokosainak kezdeményezésére II. Richárdot megfosztották trónjától. A bárók saját emberüket, Lancaster Henriket ültették a királyi trónra IV. Henrik néven. A Lancaster-dinasztia uralkodása idején a főurak politikai erőszakoskodásai még élesebb formákat öltöttek. A néptömegektől való félelem következtében a világi urak nem mertek szembeszállni az egyháziakkal, s így lemondtak az egyházi földek elkobzására irányuló tervek végrehajtásáról. Wyclif tanítását eretnekségnek nyilvánították. A lollardokat kegyetlenül üldözték. Ellenük adták ki az „eretnekek megégetéséről" szóló statútumot.

A Lancaster-ház második királya, V. Henrik (1413—1422) uralkodása idején felújult a II. Richárd idején elcsendesült Franciaország elleni háború. V. Henrik a háborúval el akarta vonni a nép figyelmét a belső harctól, törvényes alapot kívánt teremteni új pénzügyi követeléseihez, hogy kielégítse a háborúra és zsákmányra éhes feudális főurakat. V. Henrik halála után a korona fia, VI. Henrik (1422—1461) fejére került, jóllehet ebben az időben még egyéves sem volt. Anglia legnagyobb feudális urai között heves harc dúlt a hatalomért és a kincstári jövedelmekért. Közben azonban Franciaországban a népi felszabadító háború során az angolok az egyik vereséget a másik után szenvedték, s lassanként elvesztették összes franciaországi hódításaikat (Calais kikötője kivételével).

A feudális urak lelkiismeretlen garázdálkodása, az adók háborúval kapcsolatos mérhetetlen

megnövekedése, valamint a kincstár kifosztása elégedetlenséget váltott ki a dolgozó nép körében. Ugyancsak elégedetlenkedtek a gazdag polgárok és az új nemesek, akik a feudális anarchia megszüntetését kívánták. Mindez együttvéve 1450-ben egész Dél-Angliára kiterjedő felkelésre vezetett. Központja Kent grófságban volt.

A JACK CADE-FELKELÉS

A felkelők fő tömegét a parasztok alkották, de csatlakozott hozzájuk igen sok kisnemes is. A felkelés élén tapasztalt katona, Jack Cade állt. Húszezer főnyi sereg élén London ellen vonult. Kiáltványt bocsátott ki, amely számos panaszt tartalmazott: tiltakozott a súlyos adók és pénzbüntetések, a királyi hivatalnokoknak különösen az adószedésnél elkövetett zsarolásai, a választásoknál alkalmazott törvénytelen nyomás és más visszaélések, valamint a franciaországi háború ellen. A felkelők e bajok orvoslását kívánták. Azt követelték, hogy adják vissza a királynak az urak által elrabolt királyi birtokokat, s távolítsák el a rossz királyi tanácsosokat. Ezenkívül volt még egy társadalmi jellegű követelés is: a „munkástörvények" megszüntetése.

A nagy feudális urak önkénye ellen irányuló felkelés eleinte jelentős sikereket aratott. A kormány katonai erői nem voltak hajlandók szembeszállni Cade seregével. A felkelők elérték a fővárost, s a városi hatóságok a londoni szegénynép nyomására beengedték őket a városba. A felkelők kivégezték azokat a királyi tanácsosokat, akiket el tudtak fogni a fővárosban. A londoni városi felső réteggel való egyetértés azonban nem tartott sokáig. A mozgalom erejétől megijedt gazdag polgárok a polgármesterrel az élükön fegyvert fogtak, s a városi helyőrség segítségével kiszorították a felkelőket a fővárosból. A kormányzat teljes amnesztiát ígért a felkelőknek, s ezzel megosztotta Cade vegyes összetételű seregét. A nemesek és a tehetős parasztok elhagyták a felkelők sorait. Cade elvonult London határából, hogy újabb erőkkel erősítse meg seregét. De a kormányzat ezt megakadályozta. Cade-et elfogták és kivégezték. A paraszti elégedetlenség további kitörésének megakadályozására a kormány kegyetlenül leszámolt a felkelőkkel. Az eljárás „fejkaszálás" néven maradt fenn a nép emlékezetében.

A PIROS ÉS A FEHÉR RÓZSA HARCA

Cade felkelése s az osztályharcnak ezzel kapcsolatos kiéleződése arra késztette a gazdag polgárokat és az új nemeseket, hogy reményüket az erős királyi hatalomba vessék, amely jó fegyverül szolgálhat mind a népfelkelések leverésében, mind pedig a főurak önkényének megfékezésében. A Lancaster-házzal szemben egy másik feudális csoportot, a York-hercegeket, a királyi ház rokonait, Anglia legnagyobb földbirtokosait kezdték támogatni, akik igényt támasztottak a trónra. A két ellenségeskedő feudális csoportosulás nyílt harcra készülődött. 1455-ben került sor az első ütközetre a Yorkok tábora és az uralmon levő Lancaster-dinasztia hívei között.

Ez volt annak a belháborúnak a kezdete, amely megszakításokkal 1455-től 1485-ig tartott, s a történelemben „a piros és a fehér rózsa harca" nevet kapta (a Lancasterek címerében piros rózsa volt, a Yorkok címerében fehér). A Lancasterek oldalán állt a feudális nagyurak többsége, elsősorban a politikai önállósághoz szokott északi urak, akik nagy fegyveres erőkkel rendelkeztek. A Yorkok mellett állt viszont a gazdasági szempontból fejlettebb déli és keleti területek nagyurainak egy része, valamint az új nemesség és a gazdag városi polgárok legnagyobb része.

Ez a háború különben mind a Lancaster-, mind pedig a York-ház oldalán álló feudális nagyurak számára csak ürügy volt a rablásra, útonállásra és politikai önállóságuk megszilárdítására. A százéves háború befejeztével a feudális urak megnövelték haderőiket a tevékenység nélkül maradt zsoldosokkal. A „piros és fehér rózsa harca" a főúri önkény és törvénytelenség korszaka volt.

Az angolok ostromolják Calais-t
A „Nagy Francia Krónikák" kéziratából. XV. század

A két párt közti számos véres összeütközés után York Edward elfoglalta Londont, és királlyá kiáltatta ki magát. IV. Edward (1461—1483) kegyetlenül leszámolt a Lancaster-párti bárókkal. Nem bízott azonban a York-párti bárókban sem, lovagi származású emberekkel vette körül magát, s címeket és birtokokat osztogatott nekik. Bizalmatlan volt az új király a parlamenttel szemben is, mivel a választásokon a feudális arisztokrácia befolyása érvényesült. Ezért tehát arra törekedett, hogy lehetőleg parlament nélkül boldoguljon, különösen a pénzügyi kérdésekben, s szívesebben folyamodott „önkéntes ajándékok"-hoz. A gazdag polgárok nem ellenkeztek a királlyal, kölcsönt nyújtottak neki, mivel a szilárd királyi hatalomban biztosítékot láttak a feudális anarchia letörésére.

IV. Edward halála után a trón fiára, a kiskorú V. Edwardra szállt. Őt azonban Richárd nevű nagybátyja megfosztotta trónjától, majd a börtönben megfojttatta. III. Richárd kísérletei a bárók önkényének megszüntetésére újabb felkeléshez vezettek. A bárók trónkövetelőként Tudor Henriket, a Lancaster-ház távoli rokonát léptették fel. Richárd és Tudor Henrik seregei között 1485-ben Bosworthnál került sor döntő ütközetre. A csata III. Richárd teljes vereségével és halálával végződött. Így Tudor Henriket kiáltották ki Anglia királyává.

VII. Henrik, az új, Tudor-uralkodóház megalapítója, folytatta a bárók önállósága elleni harcot, s megerősítette a királyi hatalmat. E politika megvalósítását megkönnyítette számára, hogy „a piros és a fehér rózsa harca" a régi feudális főnemesség jelentős részének pusztulását vonta maga után. A háború alatt és után elkobozták a mágnások birtokait, ami aláásta e csoport hatalmát. Ugyanekkor megnövekedett a királyi hatalom erősödésében érdekelt új nemesség földbirtoka és társadalmi jelentősége.

AZ ANGOL NEMZET KIALAKULÁSÁNAK ELŐFELTÉTELEI

A feudalizmus idején Angliában nem jöhetett létre az egységes nemzet. A nemzet bizonyos elemei azonban fokozatosan létrejöttek már a kapitalizmus előtti korszakban. A XIV. század végén és a XV. század elején a londoni dialektus alapján létrejött az egységes angol nyelv, amelynek szókészlete a francia és részben a latin nyelvből átvett szavakkal gyarapodott. Ez az angol nyelv vált

köznyelvvé és irodalmi nyelvvé. Az a körülmény, hogy 1485 után megszűntek az Angliát szétszaggató belső harcok, létrehozta az állandó területi közösség létrejöttének előfeltételeit. A belső piac fejlődése, valamint az ország egyes részei között megerősödő gazdasági kapcsolatok elősegítették az egységes gazdasági élet kialakulását. Alakulóban voltak a lelki alkat és kultúra nemzeti sajátságai is, amelyek elsősorban az angol nyelvű irodalomban jutottak kifejezésre.

AZ IRODALOM FEJLŐDÉSE

Az angol nyelvű irodalomnak nemcsak az egyház által művelt latin nyelvű írásbeliséggel kellett megküzdenie, amely a középkori egyetemi műveltség alapja volt, hanem a francia nyelvű irodalommal is. Ez utóbbi a XIV—XV. század folyamán nagymértékben elterjedt az angol nemesség körében, elsősorban az udvarban. Az angol nyelvű irodalom kifejlődésében nagy szerepet játszottak azok a kiváló művek, amelyek a XIV. század második felében láttak napvilágot. Így William Langland „Látomás Ekés Péterről" („Vision of William concerning Piers the Plowman") című költeménye és különösen Geoffrey Chaucer „Canterbury meséi" („Canterbury Tales").

Geoffrey Chaucer
Rézmetszet. XVIII. század

William Langland (kb. 1332—kb. 1377) parasztszármazású volt, s költeményében az egykorú angliai dolgozó tömegek, a parasztok, valamint a falusi és városi kézművesek hangulatát és kívánságait fejezte ki. Angol nyelven írt költeményeit a dolgozók megértették, s széles körben elterjedt a társadalom demokratikus köreihez tartozó olvasók között. Művét a nép különböző változatokban ismerte, s egyes részei szájról szájra terjedtek.

Langland mélységesen együttérzett az elnyomott tömegekkel. Magasztalta a munkát, leleplezte a társadalmi igazságtalanságot, s éles gúnnyal illette a semmittevőket (főleg a szerzeteseket és más papokat), akik mások, a szántóvetők, a fonók, a takácsok, a rézöntők s a falu és város más munkásainak munkájából éltek. Költeménye jelentős szerepet játszott az 1381. évi felkelés ideológiai előkészítésében, rendkívül népszerű volt a felkelő parasztok között. A munkát, az igazságot és a társadalmi igazságosságot jelképező Ekés Péter neve szimbólummá vált Angliában.

A XIV. századi irodalom legnagyobb alkotása Chaucer „Canterbury meséi" voltak, s rendkívül nagy szerepet játszottak az angol irodalmi nyelv kialakulásában. Geoffrey Chaucer (kb. 1340–1400), akit „az angol költészet atyjának" mondanak, a realizmus megteremtője volt az angol iroda-

lomban. Chaucer egy gazdag londoni borkereskedő családjában nőtt fel, majd a királyi udvarban szolgált, s különféle diplomáciai megbízásokat teljesített Flandriában, Franciaországban, Itáliában. Dante, valamint a korai itáliai humanisták, Petrarca és Boccaccio műveinek ismerete nagy hatást gyakorolt Chaucer nézeteire és munkásságára. Élete nagy részét szülővárosában, Londonban töltötte. Az itteni nyelvjárásban — s ez vált az angol irodalmi nyelv alapjává — írta legkiemelkedőbb munkáját, a „Canterbury mesék"-et, amelyben nagy művészi erővel s reálisan ábrázolja az egykorú angol társadalom különféle rétegeinek képviselőit, a lovagokat, a szerzeteseket, a világi papokat, a kereskedőket, a kézműveseket, a parasztokat, a diákokat és a jogtudósokat.

Chaucer metsző gúnnyal illette a búcsúcédulákat árusító szerzeteseket és az egyház más képviselőit. E tényben nyilván Wyclif és különösen John Ball tanai tükröződnek. Műveiben Chaucer nagymértékben felhasználta a népi művészetet: a népi színházat, a népdalokat, közmondásokat. Chaucer éles szemű, finom megfigyelője a valóságnak. Az ábrázolt tárgy realisztikus és mély megközelítését tekintve egyedül áll korában, nincs senki, aki megközelíthetné őt e téren. Nem csoda tehát, hogy nagy hatást gyakorolt az egész utána következő angol irodalomra egészen Shakespeare-ig.

A XV. század második felében Angliában is megkezdődött a könyvnyomtatás. Az első angol nyomdász, William Caxton (kb. 1422—1491), a nyomtatást Kölnben és Flandriában tanulta. Az első könyveket angol nyelven a XV. század hetvenes éveiben nyomtatta. 1478-ban kiadta Chaucer „Canterbury meséi"-t is, s ez a munka a XV. század végéig több kiadást is megért.

A FILOZÓFIA FEJLŐDÉSE. AZ EGYETEMEK

Az angol filozófia fejlődése a XIV—XV. században a haladó filozófiai és társadalmi-politikai irányzatoknak az uralkodó teológia és az egyházi skolasztika elleni harcában ment végbe. Mint már említettük, a XIII—XIV. század fordulóján a hivatalos egyházi skolasztikával szemben foglalt állást az oxfordi egyetem skót származású tanára, Duns Scotus. Nominalizmusának materialista tendenciáit a XIV. század első felében William Ockham (1300—1350) fejlesztette tovább. Ockham egész élete a pápaság elleni harcban telt el. Tiltakozott a pápák világi ügyekbe való beavatkozása ellen, élesen támadta az uralkodó egyházat gazdagsága, kapzsisága és telhetetlensége miatt. Ockham azt tanította, hogy az objektív világ megismerése a tapasztalattal kezdődik és az érzékelés útján fejlődik. Ockham követői asztronómiával, mechanikával és matematikával foglalkoztak. A római pápa 1327-ben „hazug és eretnek nézetekkel" vádolta, és kiközösítette Ockhamot az egyházból, eltiltva tanainak terjesztését. Ennek ellenére nézetei továbbra is nagy hatással voltak az angol és a francia filozófiára egészen a XV. század végéig.

Duns Scotus és William Ockham merészen támadták a hivatalos skolasztikát. Ám véglegesen egyikük sem szakított vele, arra törekedtek, hogy a vallási dogmákat egyeztessék az észérvekkel.

Az egyetemek mint kulturális központok rendkívül nagy szerepet játszottak a középkori Angliában. Ezért az egyház mindjárt az egyetemek keletkezésekor kezébe akarta venni vezetésüket, hogy így minden tekintetben befolyása alá vonja azokat. Mindaz, ami pozitív és haladó volt a filozófia és a tudomány területén, az egyház ellenére, az egyházi skolasztika elleni harcban született meg. Az egyetemek fejlődését nagyban elősegítette a korai városi kultúra kialakulása. Az angol egyetemek, az oxfordi és a cambridge-i egyetem a XIII. században és a XIV. század első felében virágoztak. Ebben az időben rendkívül sok hallgatójuk volt. Ezeken az egyetemeken — elsősorban Oxfordban — fejlődött a természettudomány és a matematika is, és tanáraik, Roger Bacon, Duns Scotus és Ockham nevét ismerték Európa minden részében.

Az 1381. évi parasztfelkelés leverését a feudális reakció időszaka követte, nemcsak a politika, hanem az ideológia területén is. Az egyház elnyomott és felszámolt minden ellenállást, és a skolasztika felélesztésére törekedett. S hogy milyen káros hatással voltak az egyháznak ezek

a kísérletei, amelyek terrorral akarták elnyomni a tudomány és a szabadgondolkodás csíráit, mutatja az egyetemek XIV. század végi és XV. század eleji helyzete. A filozófia hanyatlása, az egyházi reakció dühöngése a tanulók számának jelentős csökkenéséhez, szellemi pangáshoz vezetett. Az egyháziak minden eszközzel ki akarták irtani az egyetemeken az „eretnek szellemet", amelynek Wyclif és a lollardok voltak a kifejezői. Kivégzések, kínvallatások, az eretnekséggel gyanúsítottaknak az egyházból való kiátkozása, Wyclif könyveinek elégetése s az egyetemek szigorú egyházi ellenőrzése voltak azok az eszközök, amelyek segítségével ideiglenesen győzelmet aratott a katolikus ortodoxia.

A reakció uralma azonban nem tudta elfojtani az új erők hatásának érvényesülését. A XV. század közepétől kezdve Angliában is terjedtek a humanista tudományok, megnőtt az antik írók iránti érdeklődés, s megkezdték a latin és a görög szerzők műveinek angol nyelvre fordítását. Ugyanekkor megnőttek az egyetemek, sok könyvvel szaporodtak könyvtáraik. Mindez előkészítette a talajt az angol humanizmus XVI. századi virágzásához. A humanizmus a XV. század végétől kezdve a kialakulóban levő új osztály, a burzsoázia és a hozzá közel álló új nemesség körében terjedt el.

A SZÍNHÁZ

Bár a dráma elemei megtalálhatók már a régi angolszászok népköltészetében, s jellemzők voltak a hivatásos angolszász énekesek művészetére is, s bár az angliai színjátszásra vonatkozó első hírek már a XII. század elejéről származnak, az angol színház születésének ideje mégis a XIV. és a XV. század volt.

A színjátszás fejlődése a népi művészetnek az egyház túlsúlya ellen vívott harca során ment végbe. Az egyház kezdetben itt is, mint egész Nyugat-Európában, kezébe vette a színielőadások rendezését, s az ezek iránt mutatkozó nagy népi érdeklődést arra használta fel, hogy növelje befolyását a tömegekre (liturgikus drámák, miracle-ok).

A városi élet fejlődésével azonban a színművészet lassanként megszabadult az egyház befolyásától. Bár a vallásos témák még túlsúlyban voltak, a drámákat egyre inkább angol népi nyelven adták elő, az előadások megszervezése a XIII. századtól kezdve a papok kezéből a kézműves céhekébe csúszott át, s a városok főtere vált az előadás színhelyévé. Ugyanekkor megváltozott a drámai művek tartalma is. A liturgikus drámák helyét a XIV. században a misztériumok foglalták el. S ezekben már elég sok vidám elem is található. Megjelenítették az egykorú életet, ami ellen az egyház állandóan küzdött. A nép a betlehemi pásztorokban felismerte az angol pásztorokat, együttérzett Józseffel, az adóteher ellen tiltakozó egyszerű kézművessel, meggyűlölte Heródes királyt, a tirannust, a mindenkit elnyomó uralkodót, s nevetett az asszonyok perlekedésén („Pilátus és feleségei", „József és Mária").

Egyes vidám jelenetek kiterebélyesedtek, intermezzókká váltak, sőt teljesen önállósodtak. Így jött létre az angol vígjáték. Ugyanakkor fejlődött ki a *morality* drámai műfaja is. Ezek erkölcsnemesítő, allegorikus formákat használó, a jónak és a rossznak az ember lelkéért folytatott harcát ábrázoló drámai művek voltak. Olyan allegorikus személyek szerepeltek bennük, akik az emberi érzelmeket, a bűnöket, szenvedélyeket és erényeket testesítették meg. Így szerephez jut az Érzékenység, a Kíváncsiság, a Béke, a Megbánás, a Szeretet, a Türelem, a Jószívűség, az Okosság stb., s egymás közti harcukban rendszerint a jó győz. A moralityk fontos szerepet játszottak a világi tragédia további fejlődésében.

ÉPÍTÉSZET

A XIV. és XV. századi angol építészetet a gótika virágzása jellemzi. Angliában a gótikus stílus tovább tartott, mint a kontinensen, egészen a XVI. század közepéig. Az angol gótikát azonban számos sajátos vonás jellemzi. Ezek közül a legfontosabbak: az építmények masszív külalakja, viszony-

lag alacsony voltuk; az épületeket díszítő nagyszámú tornyok (tíz vagy még több); a boltozati bordák nagy száma; ezek tisztán dekoratív jelleget öltenek, s a boltozatnak csillag-, legyező- vagy lépes formát adnak. Gótikus stílusban építették a hatalmas székesegyházakat, valamint a világi épületeket: a városházakat, a várakat és a palotákat is.

A XIII. század végén a korai gótikát felváltotta a dekoratív gótikus stílus, amely a XIV. században virágzott. Az épületeket ebben a korban a nagyfokú harmónia és a magasba törés jellemzi. Az ablakokat megnagyobbították, oszlopokkal több mezőre tagolták, amelyek felső részét díszítéssel látták el. A dekoratív stílust kifinomultság, gazdag díszítés, sok szobor és szép üvegablakok jellemezték. A díszítésben madár, kutya s más állatfigurákat találunk, a portálokat pedig szobrokkal töltötték ki (lichfieldi, exeteri, hertfordi székesegyházak).

A XIV. század végén áttértek a XV. században és a XVI. század első felében uralkodó úgynevezett „függőleges stílusra", amely az ablakdísz vertikális vonalairól kapta nevét. Ezt a stílust csupán Angliában találjuk meg. A kőfalak ebben az időben a széles ablakok közti keskeny pillérekké húzódnak össze. A csúcsíves boltozatok alacsonyabbakká válnak és kiszélesednek. Igen nagy jelentőséget nyernek a vertikális, magasba törő vonalak, amelyeket kis kőoszlopok, a falakon és az ablakoknál pedig féloszlopok, kiugrások hangsúlyoznak. Az összefonódás következtében a csúcsívek igen érdekes formákat kapnak. A tetők hajlása kisebb lesz. Az előző korszak gazdag szobordíszei eltűnnek. Az épületeket belülről igen gazdag, de hideg és cifra vonalas faragással díszítik (az oxfordi és cambridge-i kollégiumok épületei, a warwicki vár és más XV. századi várak és paloták).

Az angol gótika e változata technikailag igen tökéletes volt, de a gazdag díszítés öncélúvá vált. Ez arról tanúskodik, hogy a feudális építőművészet ideje lejárt, kimerítette lehetőségeit. A feudális művészetet felváltotta a reneszánsz művészete, amely új osztály, a burzsoázia létrejöttével és megerősödésével függ össze.

XLII. FEJEZET

NÉMETORSZÁG A XIV—XV. SZÁZADBAN

A XIV. és XV. század fordulóján igen fontos változások következtek be Németország gazdasági életében. E változások rendkívül kiélezték az osztályellentéteket és erős népmozgalmakat vontak maguk után. Ez volt az a kor, amikor a feudális rendszer elleni első nagy ütközet: a reformáció és a német parasztháború előfeltételei létrejöttek.

NÉMETORSZÁG TERÜLETE A XIV. SZÁZADBAN

A „szent római birodalom" XIII. században kezdődő szétesése a XIV. században folytatódott. Formálisan e birodalomhoz tartozott Európa közepén az a terület, amelyet keletről a német lovagrend, Lengyelország és Magyarország, nyugatról pedig a flandriai grófság, Franciaország és a burgund hercegség határolt. Északon a birodalom határai elérték a Balti-tenger partját, s a birodalomhoz tartozó Holstein, Dithmarschen és a Dánia birtokában levő Schleswig között az Északi-tenger partját. Délen, ahol a birodalom határai egyes helyeken egészen az Adriai- és a Földközi-tengerig nyúltak, hozzá tartozott néhány észak-itáliai állam (Velence és Genova köztársaságok kivételével), valamint a francia Provence grófság. A valóságban a birodalomnak ezek a határai a XIV. században inkább névlegesek voltak, hiszen ezeken belül ténylegesen önálló államok léteztek (pl. az észak-itáliai államok, Csehország és a svájci szövetség). Ezenkívül azonban a tulajdonképpeni német s a német urak által elfoglalt nyugati szláv földek is számos részre oszlottak, amelyek gazdasági és politikai tekintetben elkülönültek egymástól.

NÉMETORSZÁG ÉS A VILÁGKERESKEDELMI UTAK

Azokat az okokat vizsgálva, amelyek Németországot az európai burzsoá forradalom első felvonásának színterévé avatták, Engels azt írja, hogy ezt a körülményt sok tekintetben Németország XV. századi gazdasági helyzete magyarázza.[1] Ebben az időben ugyanis a termelőerők fejlődése, valamint a munkamegosztás Európa és Ázsia egyes részein már a világkapcsolatok jelentős kiszélesedéséhez vezetett. Európa északi részén élénk kereskedelem folyt a Balti- és az Északi-tenger partjain fekvő országok között. Fő résztvevői keleten Novgorod, északon a skandináv városok, nyugaton pedig London, valamint az alsó-rajnai és a németalföldi városok voltak. Ugyanilyen jelentős

[1] *Marx—Engels* Művei. XXIX. köt. 418. old. (oroszul).

volt az a kereskedelem is, amely Nyugat-Európa és a keleti országok között a Földközi-tengeren folyt.

Az említett kereskedelmi utak mentén a német városok igen előnyös helyzetet foglaltak el. Ezt kihasználva Stralsund, Rostock, Wismar, Lübeck, Hamburg és a többi német városok, amelyek az északi kereskedelmi utak központjában állottak, saját kezükben szerették volna összpontosítani az egész közvetítő kereskedelmet Oroszország, a skandináv országok, Anglia és Németalföld között. E célból e városok a XIV. században az ún. Hanza-szövetségbe tömörültek, amely azután külföldön kereskedelmi telepeket állított fel: pl. Novgorodban, Kaunasban, Bergenben, Stockholmban, Brüggében, Londonban és más városokban.

Az északi kereskedelmi övezet s a legnagyobb földközi-tengeri kereskedelmi központok, Velence és Genova között is megvolt a kereskedelmi összeköttetés az Alpokon és a Rajnán, azaz Németországon keresztül. A délnémet és a rajnai városok ki tudták használni a világkereskedelem útjain elfoglalt központi helyüket, s részt vettek a nyugat-európai és a keleti országok között folyó kereskedelemben. A német kereskedők voltak az egyedüliek, akiknek Velencében saját kereskedelmi telepük volt, s akiknek az észak-itáliai városok engedélyezték a szabad áthajózást a Földközi-tengeren.

ÚJ JELENSÉGEK AZ IPAR FEJLŐDÉSÉBEN

Németországnak a világkereskedelmi utak mentén elfoglalt kedvező helyzete jelentős hatással volt ipari termelése alakulására is. A XV. században a gyapjúszövés Németországban, akárcsak más országokban, a távoli piacra dolgozó termelés fő ágazatává vált. Az a körülmény, hogy Észak-Németországban a juhtenyésztés jelentősen kifejlődött, s az ország területén megtalálhatók voltak a legfontosabb festékanyagok, kedvező körülményeket teremtett a posztókészítés növeléséhez. A német gyapjúból készült durva posztó, olcsóbb lévén, mint a flandriai és angliai finom posztó, jó piacra talált az északi-tengeri kereskedelmi utak mentén.

Az alsó-rajnai német városokban viszont angol gyapjúból állítottak elő finom posztót. Jelentős sikereket értek el a XIV—XV. század folyamán a textilipar többi ágában is. A gyapotkészítményekből, valamint a vászonból — bár elsősorban a helyi piac szükségleteinek kielégítésére állították elő — a termelés egy részét Itáliába, Spanyolországba és más országokba szállították. Nagy változások történtek a XIV—XV. században a fémek feldolgozása terén is. A fémfeldolgozó ipar központja Németország akkori legnagyobb városa, Nürnberg volt.

Az ipari fejlődés sikerei Németországban sok esetben a kapitalista viszonyok első elemeinek megjelenéséhez, a szórt manufaktúra létrejöttéhez vezettek. Ilyen irányú fejlődésről tanúskodik az a körülmény, hogy egyes vállalkozók kezén gyakran távoli helyekről származó nagy tömegű nyersanyag halmozódott fel, továbbá a termelési folyamat több külön folyamatra tagozódott, s ezek mindegyike specializált kézművesek foglalkozásává vált. Magántulajdonban voltak a textiliparhoz szükséges viszonylag nagyértékű berendezések, pl. a fonodákban és a festőműhelyekben. Mindez együttvéve, továbbá a távoli piaclehetőségek a XV. században Németországban oda vezettek, hogy a termelési folyamat egésze gyakran már egy tőkével rendelkező kereskedő irányítása alatt állt. Ő volt az, aki a folyamat egyes stádiumait összekapcsolta. Az ilyen vállalkozó kereskedő, aki néha a meggazdagodott kézművesmesterek közül emelkedett ki, a közvetlen termelőket tőle függő bérmunkásokká változtatta, jóllehet azok továbbra is otthon dolgoztak.

Különös jelentősége volt Németországban a bányászatnak. A bányakincsek a fejedelmek és császárok tulajdonában voltak. Ezek, mindig pénzszűkében lévén, a bányákat nagy összegekért különféle pénzmágnásoknál zálogosították el. Így a XV. század végén és a XVI. század elején Németország leggazdagabb bányavidékei, ezüst-, ólom-, réz- és aranybányái Szászországban, a Harz-hegységben, a Schwarzwaldban, Salzburg környékén és Tirolban a nagy kereskedő-uzsorás

cégek kezébe kerültek, amelyek közül magasan kiemelkedtek a Fuggerek és a Welserek. Ezek a pénzmágnások jövedelmeik növelése céljából hozzáfogtak a termelés kiszélesítéséhez, az aknák mélyítéséhez, s a bányákban vízelszívó és szellőztető berendezéseket készíttettek.

A nagy tőkék tulajdonosainak a bányászatba való behatolása jelentős mértékben meggyorsította azoknak a paraszt-bányászoknak már korábban megkezdődött tönkremenési folyamatát, akik a fejedelmek és a császárok bányakezelőségétől (meghatározott feltételek mellett) bányarészeket kaptak kitermelésre. Most már ezek a paraszt-bányászok nem tudtak önállóan termelni a bányászati technika fejlődése s a nagy tömegű ércet felvevő piac kialakulása következtében. A tönkrement paraszt-bányászok kénytelenek voltak bérmunkásként tovább dolgozni, s alávetni magukat a kapitalista viszonyok korai szakaszára jellemző embertelen kizsákmányolásnak, amely ellen a szászországi és thüringiai bányászok már a XV. században megmozdultak, s a rendkívül alacsony munkabér emelését követelték.

Németország gazdasági fejlődését azonban több körülmény gátolta. Az ország egyes városai és vidékei között nem volt gazdasági kapcsolat. A juhtenyésztés és a gyapjúszövetek előállításának észak-németországi sikerei igen kevéssé érintették az ország más részeit. Ugyanezt mondhatjuk a délnémet városok iparáról is. Ezek ugyanis főleg az itáliai és spanyolországi piacokkal álltak összeköttetésben, és bekapcsolódtak a földközi-tengeri kereskedelembe. Németország nyugati és keleti részei között jóformán semmiféle árucsere nem volt. Emellett sok olyan német kisvárost is találunk, amelyek messze estek a fő kereskedelmi utaktól, s így csupán egy viszonylag zárt körzet központjai voltak. Németországnak azok a bányavidékei, ahol a termelésben már a nagy kereskedőházak játszottak uralkodó szerepet, ugyancsak kevéssé voltak gazdaságilag összekötve az ország többi vidékével. Így tehát, akárcsak Itáliában, Németország világkapcsolatait sem előzte meg a belső gazdasági egység kialakulása. A német városok jelentős, fejlett iparral rendelkeztek, s központi szerepük volt a világkereskedelemben már az előtt, hogy a belső nemzeti piac létrejött volna. Még ugyanazon körzet városai között sem volt egység. Például szolgálhat erre az északnémet városok kereskedelmi szövetségének, a Hanzának a jellege. E szövetség létrejöttét a XIV. században nem az egyes tagok között kifejlődött belső kapcsolat, hanem a külkereskedelmi lehetőségek magyarázzák. A Hanza-szövetség minden városának külön érdekei voltak, s a szövetség egyes tagjai gyakran harcot vívtak egymás ellen.

Németország gazdasági széttagoltságának megfelelt politikai széttagoltsága is, azaz a területiális fejedelmek uralma és önkénye, valamint a városok politikai téren játszott kicsiny és alárendelt szerepe. Ilyen körülmények között a kapitalista termelés elemi csírái a fennálló feudális rendszerben elháríthatatlan akadályokba ütköztek.

A MEZŐGAZDASÁG ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

A német városok növekedése, valamint a kereskedelem és az ipar fejlődése terén elért sikerek jelentős változásokra vezettek a mezőgazdaság területén és a parasztok helyzetében is. Az a körülmény, hogy az országban nagy mennyiségben volt található külföldi áru, s a városok gazdagsága is egyre növekedett, fokozta a német nemesség fényűzésre való törekvését, jövedelmei fokozására irányuló kísérleteit. Mindez végeredményben újabb feudális nyomásra vezetett a parasztság irányában. A XIV. század második felétől kezdve egész Németországban megfigyelhetjük az uraknak azt a törekvését, amely a parasztok személyi függésének erősítésére és különféle kötelezettségeik növelésére irányult. A feudális nyomás azonban különféleképpen mutatkozott az ország egyes vidékein, s ezek gazdasági és politikai fejlődésének sajátosságaitól függött.

Németország keleti területeinek nemességénél már a XV. században megfigyelhetjük a gazdasági tevékenység élénkülését. Ez azzal a gabonaexporttal függ össze, amely e korban kezdődött,

A földesúr beszedi a jobbágytól a kenyeret, a tojást és a tyúkot
Hans Leonhard Schäuffelein fametszete. XVI. század eleje

s Északkelet-Európa országaiból elsősorban Flandriába és Németalföld északi részeibe irányult. Az egyik lengyel krónikás szerint 1481-ben a lengyelországi gdański kikötőből nyugat felé, Hollandiába és Flandriába 1100 kisebb-nagyobb hajó indult, amelyek lengyelországi és németországi gabonával voltak megrakva. Lübeck német város sem akart elmaradni a versenyben Gdańsktól: Északkelet-Németország gabonaexportjának a központja lett.

A Hanza-szövetség többi városa, Rostock, Wismar és Stralsund, a Lübeckéhez hasonló helyzet elérésére törekedett. Így az egyre növekvő kivitel Északkelet-Németországban a gabonaárak növekedéséhez vezetett, és ez arra késztette a nemességet, hogy kiterjessze saját kezelésben levő majorságát a paraszttelkek rovására. A lübecki krónika írója a XV. század végén azt írja, hogy „e területek nemesei a pénzsóvár kereskedőkkel együtt gabonakereskedővé váltak annak a nagy drágaságnak a következtében, ami Flandriában mutatkozott a gabonával kapcsolatban... Hajókon rozst küldenek Flandriába, s ezzel a rozs árának emelkedését okozzák Lübeckben..."

A keletnémet területek urainak az a törekvése, amely a parasztoknak telkeikről való elűzésére és robotra kényszerítésére irányult, a XV. században még nemigen járt sikerrel. Ezeken a szlávoktól és litvánoktól elrabolt területeken a német feudális urak elnyomásának súlya a még megmaradt szláv és litván parasztokra nehezedett. A német parasztok e területeken viszonylag jobb helyzetben voltak.

Wesztfáliában, Szászországban és Északnyugat-Németország más vidékein a mezőgazdaság szempontjából a belső piac fejlődése játszott nagy szerepet. Itt egyre nagyobb gabonakereslet mutatkozott a közelben fekvő és gyorsan növekvő városok részéről. Az északnyugat-németországi városok gyapjúkészítő iparának fejlődése itt a gyapjú árának növekedéséhez vezetett, s ez ösztönzően hatott a juhtenyésztésre. Már a XIV. század második felében találkozunk Németország e vidékein a nemesség részéről olyan törekvésekkel, amelyek gazdaságaik kiterjesztésére irányulnak a paraszti telkek rovására. E törekvések szélesebb körű megvalósítását azonban jelentősen akadályozta a nagy paraszti birtokok kialakulása. Itt ugyanis erős gazdagparaszti réteget találunk. Ezek a helyi piacra termeltek, s saját érdekükben használták fel az északnyugati területeken a fejedelmek és a lovagok között mutatkozó ellentéteket.

Németország lakosságának többsége az ország déli és délnyugati vidékein élt. Az ország e fő területeinek mezőgazdaságában a gabonatermelés viszonylag kis helyet foglalt el. A déli és délnyugati német területeken a helyi piac ellátásában a kerti növények, a szőlő és a len játszották a fő szerepet, s jelentős volt az állattenyésztés is. A mezőgazdasági termények legnagyobb

KÖZÉP-EURÓPA A XV. SZÁZAD VÉGÉN

SKANDINÁV ORSZÁGOK A XV. SZ.-BAN

5° Greenwichtől K-re 10° 15° 20°

ÉSZAKI (NÉMET)-TENGER

BALTI-TENGER

DÁNIA KIRÁLYSÁG

BORNHOLM (Dán birtok)

RÜGEN (Dán birtok)

NORVÉGIA KIRÁLYSÁG

SVÉDORSZÁG

FINNORSZÁG

KOLA-FÉLSZIGET

ANGOLKIRÁLYSÁG

NÉMET BIRODALOM

LENGYEL KIRÁLYSÁG

LIVÓNIAI LOVAGREND

NÉMET LOVAGREND

HOLSTEINI HERCEGSÉG

MECKLENBURGI HERCEGSÉG

POMERANIAI HERCEGSÉG

KAMMINI PÜSPÖKSÉG

BRANDENBURGI VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG

NAGYLENGYELKIRÁLYSÁG

FRIESLAND

GRÓFSÁG

OLDENBURGI GR.

HOLLAND GR.

UTRECHTI PÜSPÖKSÉG

GELDERN HERC.

BRABANTI HERCEGSÉG

HENNEGAU GRÓFSÁG

FLANDRIAI GRÓFSÁG

ARTOIS GRÓFSÁG

PICARDIA

ÎLE DE FRANCE

CHAMPAGNE

BURGUNDIAI GRÓFSÁG (FRANCHE COMTÉ)

NEVERSI GRÓFSÁG

BERRY HERCEGSÉG

SAVOYAI HERC.

MÜNSTERI PÜSPÖKSÉG

KÖLNI ÉRSEKSÉG

JÜLICHI PÜSPÖKSÉG

JÜLICH HERC.

BERG HERC.

WESTFÁLIAI HERC.

MARK GRÓFSÁG

LUXEMBURGI HERCEGSÉG

TRIERI ÉRSEKSÉG

PFALZI VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG

WÜRZBURGI PÜSPÖKSÉG

BAMBERGI PÜSPÖKSÉG

PFALZI HERCEGSÉG

HESSZEN BIRODALMI GRÓFSÁG

BRAUNSCHWEIGI HERCEGSÉG

SZÁSZ VÁLASZTÓFEJEDELEMSÉG

SZÁSZORSZÁG

SZILÉZIAI HERCEGSÉG

CSEH KIRÁLYSÁG

MORVA ŐRGRÓFSÁG

AUSZTRIA

FELSŐ-AUSZTRIAI HERCEGSÉG

ALSÓ-AUSZTRIAI HERCEGSÉG

STÁJER HERCEGSÉG

KARINTIAI HERCEGSÉG

KRAJNAI HERCEGSÉG

SZLAVÓNIA

TIROLI GRÓFSÁG

SALZBURGI ÉRSEKSÉG

BAJORORSZÁG

WÜRTTEMBERGI HERCEGSÉG

SVÁJCAI SZÖVETSÉG

MILÁNÓI HERCEGSÉG

VELENCEI KÖZTÁRSASÁG

MAGYAR KIRÁLYSÁG

HORVÁTORSZÁG

OSZMÁN-TÖRÖK BIR.

Koppenhága, Lund, Malmö, Roskilde, Helsingör, Helsingborg, Kalmar, Stockholm, Uppsala, Åbo, Viborg, Reval, Riga, Trondheim, Bergen, Oslo, Stavanger, Hamburg, Lübeck, Stralsund, Rostock, Wismar, Kiel, Flensburg, Schleswig, Hemmingstedt, Stade, Lüneburg, Bremen, Emden, Groningen, Meppen, Hoya, Osnabrück, Minden, Celle, Hannover, Braunschweig, Wolfenbüttel, Hildesheim, Magdeburg, Goslar, Halle, Merseburg, Mühlhausen, Erfurt, Jena, Fritzlar, Kassel, Paderborn, Dortmund, Soest, Münster, Tecklenburg, Zutphen, Bentheim, Utrecht, Amsterdam, Hága, Antwerpen, Brüsszel, Gent, Brügge, Ypres, Boulogne, Calais, Canterbury, Dover, London, Lille, Arras, Abbeville, Amiens, Cambrai, Rouen, Reims, Párizs, Troyes, Brienne, Bar, Orléans, Bourges, Nevers, Autun, Dijon, Besançon, Charolles, Avallon, Metz, Toul, Verdun, Nancy, Luxemburg, Trier, Koblenz, Köln, Aachen, Lüttich, Frankfurt, Mainz, Worms, Speyer, Heidelberg, Würzburg, Bamberg, Schweinfurt, Rothenburg, Hall, Nördlingen, Eichstätt, Regensburg, Straubing, Landshut, Ingolstadt, Freising, München, Augsburg, Ulm, Stuttgart, Tübingen, Baden, Strassburg, Freiburg, Rottweil, Hagenau, Schlettstadt, Münster, Mülhausen, Basel, Konstanz, Habsburg, Zürich, Luzern, Schwyz, Bern, Murten, Grandson, Genfi tó, Chur, Bludenz, Innsbruck, Trient, Bozen, Trient, Belluno, Udine, Aquileia, Triest, Görz, Laibach (Ljubljana), Villach, Klagenfurt, Friesach, Graz, Schladming, Bruck, Wiener Neustadt, Linz, Krems, Salzburg, Bécs, Pozsony, Nyitra, Esztergom, Győr, Buda, Pest, Vasvár, Kalocsa, Pécs, Fiume, Zágráb, Pozsega, Slunj, Senj, Pula, Tuzla, Stettin (Szczecin), Stargard, Kolberg (Kolobrzeg), Stolp (Słupsk), Kamien (Kammin), Wolgast, Greifswald, Danzig (Gdańsk), Malbork (Marienburg), Kwidzyn, Elbing, Olsztyn, Königsberg, Bydgoszcz, Chełmno, Toruń, Dobrzyń, Płock, Santok, Kostrzyn (Küstrin), Frankfurt, Brandenburg, Berlin, Potsdam, Poznań, Krosno, Kalisz, Sieradz, Cottbus, Zgorzelec (Görlitz), Bautzen, Dresden, Meissen, Plauen, Litoměřice, Mladá Boleslav, Prága, Cheb, Plzeň, Klatovy, Tábor, Budějovice, Kutná Hora, Litomyšl, Hradec Králové, Česky Brod, Glogów (Glogau), Liegnitz, Wrocław (Breslau), Brzeg, Opole, Siewierz, Krakkó, Ratibor, Opava, Těšín, Olomouc, Brno, Trencsén, Nyitra, Vasvár, Kalocsa, Pécs, Esztergom, Győr, Buda, Pest, Pozsony, Bécs, Krems, Wiener Neustadt, Bruck, Graz, Friesach, Villach, Klagenfurt, Laibach (Ljubljana), Zágráb, Pozsega, Slunj, Senj, Pula, Tuzla, Aquileia, Triest, Görz, Udine, Belluno, Trient, Bozen, Innsbruck, Bludenz, Konstanz, Habsburg, Zürich, Luzern, Schwyz, Bern, Murten, Grandson, Chur, Genf, Locarno, Simplon-hágó, Gotthárd-hágó, Rajna, Rhône, Szajna, Marne, Loire, Saône, Aller, Duna, Dráva, Száva, Balaton, Elba, Weser, Oder, Warta, Visztula, Inn, Moldva, Genfi tó

Államhatárok 1477-ben

A Német Birodalom határai

Mátyás király (1458-1490) idején meghódított területek

Habsburg birtokok

A Burgundiai hercegség területe Merész Károly idején (1477 körül)

Egyházi birtokok

Birodalmi városok a fennhatóságuk alatt álló területtel

Lübeck — A Hanza-szövetség városai

Flensburg — A Hanza-szövetség telepei Németországon kívül

Parasztmozgalmak területe a XV. sz. végén

50 0 50 100 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

részét itt kis paraszti gazdaságokban állították elő, s az urak e parasztoktól természetbeni és pénzadókat szedtek.

A városok gyors növekedése, az élelmiszerek s a textilipar nyersanyaga iránt mutatkozó kereslet emelkedése az urakat juhnyájaik, valamint marhacsordáik növelésére, a len és más ipari növények termelésére késztette. E célból az urak mindenütt kisajátították a közföldeket, a legelőket, az erdőket stb. S minthogy a bíróság az ő kezükben volt, nem okozott nehézséget a foglalásoknak „törvényes" színezetet adni, s azokat „bírósági ítélet" végrehajtásaként beállítani. A parasztok a közföldekből a rosszabb és kisebb részt kapták, s még ezek használatát is külön illetékekhez kötötték. Az úri majorságokban a szőlők, a len és más ipari növények vetésterületének kiterjesztése a robot növeléséhez vezetett. Ennek idejét és méreteit az urak önkényesen állapították meg.

Piacra induló jobbágyok
Martin Schongauer rézmetszete. XV. század

Németország déli és délnyugati területeinek urai azonban nem elégedtek meg azzal, hogy saját gazdaságaikat a paraszti telkek és a közföldek rovására növeljék. Arra törekedtek, hogy növeljék jövedelmeiket magukból a parasztgazdaságokból is. Ezért újabb adókkal s kötelezettségekkel terhelték meg a parasztokat, kiegészítésképpen az addig szokásos, mind rendes (évenként szedett), mind „alkalmankénti" (születéssel, házassággal és elhalálozással kapcsolatos) szolgáltatásokhoz. A XV. században az urak arra is törekedtek, hogy megváltoztassák a paraszti birtoklás feltételeit. Ebben segítették őket a jogászok, akik a római jog előírásait kezdték alkalmazni, amely szerint a föld tulajdonosa földjével saját belátása szerint rendelkezhet, s a parasztoknak a földhöz semmiféle joguk nincs.

A parasztok feudális elnyomásának megerősítése jellemzi a XIV. század végén kezdődő és a XV. században egyre erősödő feudális reakció folyamatát. E reakció fegyvere a parasztok személyi függésének megszorítása, azaz lekötött jobbággyá tétele volt. Ez a személyi kötöttség a XIII. században és a XIV. század elején gyengült meg, amikor az Elbától keletre elfoglalt területek belső kolonizációja megkezdődött, s a mezőgazdasági termelés kiszélesedett. A telek birtoklása alapján függő parasztoknak lekötött jobbágyokká való átalakításában különösen nagy szerepük volt a kolostoroknak. A XV. század harmincas éveinek egyik politikai pamfletírója felháborodva azon, hogy egyes emberek másokat saját „tulajdonuknak" deklarálnak, így írt: „Eltiltják számukra az erdők használatát, különféle illetékekkel sújtják őket, kegyetlenül elveszik tőlük mindennapi táplálékukat. Elveszik tőlük erőszakkal, s így az ő munkájukból élnek. Nélkülük ugyanis senki sem létezhet. Az erdei állatnak, a levegőben repülő madárnak is szüksége van a parasztra."

Igen nagy kihatásuk volt a néptömegek helyzetének alakulására a németországi politikai viszonyoknak is. A széttagolódás körülményei között, minthogy nem volt az országnak központja, a feudális anarchia eluralkodott: állandó összeütközésekre került sor a császárok, a fejedelmek, a városok és a lovagok között, s ebből végeredményben a fejedelmek kerültek ki győztesen.

A német fejedelmek territoriumuk kizárólagos uralkodójának tartották magukat. A császári hatalomban azonban olyan erőt láttak, amelyre szükség van a népi elégedetlenség féken tartásához. Arra is számítottak ezenkívül, hogy a császári hatalom segítségével kiterjeszthetik saját területüket a városok és a lovagok kárára, és a császár segítségével könnyebben megvalósíthatják a szomszéd népek ellen irányuló agresszív terveiket. Ezért a nagyobb német fejedelmek a hosszú „interregnum" (1254—1273) után, amikor is Németországnak nem volt császára, Habsburg Rudolfot (1273—1291) választották meg császárrá.

A német császárok időnként összehívták a birodalmi gyűlést (ún. Reichstag), amelyen a fejedelmek mellett bizonyos esetekben részt vettek a birodalmi városok képviselői is. De sem a császárnak, sem a Reichstagnak nem volt végrehajtó apparátusa. A császárnak csak annyiban volt ereje, amennyiben maga is territoriális fejedelem volt, s így rendelkezhetett fejedelemsége seregével. Németországban nem volt közös törvényhozás, sem birodalmi törvényszék, s nem voltak közös pénzügyek.

Egyes fejedelemségekben működtek a Landtagok, vagyis azok a gyűlések, amelyeken a fejedelemség nemeseinek, papjainak és városainak a képviselői vettek részt. Ezek a gyűlések más országok rendi képviseleteire emlékeztetnek. A Landtagokra azért volt szükségük a fejedelmeknek, mert ezek segítségével tudták alávetni maguknak a fejedelemség összes rendjeit, s kipréselni a lakosságból a szükséges adókat. Minthogy a fejedelmi városok igen kicsiny politikai szerepet játszottak, a német Landtagok egyáltalán nem tudták korlátozni a fejedelmek önkényét.

A császári trón a megerősödés egyik eszköze volt annak a fejedelmi családnak a számára, amelyből a császár származott. A legerősebb fejedelmeket, akik kezükbe kaparintották a császár megválasztásának jogát, választófejedelmeknek, Kurfürst-öknek nevezték. A választófejedelmek rendszerint azt a fejedelmet választották meg császárnak, aki véleményük szerint nem tudta korlátozni önállóságukat. Így pl., amikor a Habsburgok, megszerezve a császári trónt, elfoglalták Ausztriát, valamint a szlávok által lakott Stiriát, Karinthiát és Krainát, s ennek következtében nagyon megerősödtek, a választófejedelmek egy kevésbé erős fejedelmet, Luxemburg grófját emelték trónra. Amikor pedig VII. Luxemburgi Henrik (1308—1313), felhasználva a császári címet, dinasztikus házasság segítségével megszerezte a cseh királyságot, a Luxemburgok hatalmuk miatt nemkívánatosakká váltak a választófejedelmek számára. Így aztán VII. Henrik halála után Bajor Lajost (1314—1347) választották német császárrá. Ezután pedig, még Bajor Lajos életében, ismét a Luxemburg-házból választottak császárt IV. Károly személyében, aki I. Károly néven cseh király is volt.

IV. Károly (1347—1378) idején Németország politikai széttagoltsága jogi megfogalmazást nyert a császár által 1356-ban kiadott „aranybullában" (arany pecséttel ellátott oklevél). E császári oklevél legfontosabb rendelkezése az volt, hogy a fejedelmeket szuverenitással ruházta fel, azaz birtokaikon megkapták a teljes főhatalmat: a bíráskodás és a vámszedés, valamint a pénzverés jogát és a bányaregálét. Hivatalosan is megerősítették azt a fennálló helyzetet, hogy a külön kollégiumot alkotó hét választófejedelem választja a császárt, aki velük együtt képviseli a birodalmi hatalmat. Törvényesítést kaptak a feudális urak egymás ellen viselt háborúi, mindössze a vazallusnak közvetlen szeniorja elleni hadviselését tiltották el. Az „aranybulla" vált a német széttagoltság törvényes alapjává. A fejedelmek szolgálatában álló jogászok ezután erre az okmányra hivatkoztak

mint olyanra, amely megerősítette a fejedelmek főhatalmát saját territoriumukban, erre hivatkoztak, amikor a parasztokat megfosztották földbirtokuk örökösödési jogától, s amikor az urak elfoglalták a faluközösségek közföldjeit.

A NÉMET LOVAGREND AGRESSZÍV POLITIKÁJÁNAK CSŐDJE

Míg Németország nyugati és déli részein a nagyobb fejedelmek territoriumuk növelése, valamint saját hatalmuk kiterjesztése céljából egymás ellen harcoltak, s a maguk számára akarták megszerezni a kisebb uralkodók katonai erejét és anyagi eszközeit, majd kalandor politikát folytatva a szomszéd népek leigázására törekedtek, addig a keletnémet fejedelmek a XIV—XV. század folyamán tovább folytatták a szlávok és a balti népek elleni támadásaikat. A német lovagrend nagymesterei Lengyelország és Litvánia leigázására törekedtek, s az egész Balti-tenger vidékére kiterjedő főhatalom megszerzését tűzték ki célul. Beavatkozva a Lengyelország és a brandenburgi őrgrófok között Pomerániáért folyó harcba, a lovagok foglalták el ezt a területet, majd a brandenburgiakkal szövetkezve háborút indítottak Lengyelország ellen. 1343-ban arra kényszerítették Nagy Kázmér lengyel királyt, hogy lemondjon Pomerániáról. Egyébként a német lovagok az egész XIV. század folyamán állandó rablóhadjáratokat vezettek Litvánia ellen is.

A király privilégiumokat ad
Hagenaui Dipold Lauber iskolájának miniatúrája. 1430 körül

A XV. század elején a lovagrend elfoglalta a zsmud törzs területét, s ily módon egyesítette az összes livóniai és porosz birtokait. Ezzel Lengyelország után Litvániát is elvágták a tengertől. A brandenburgi őrgrófok segítségével a lovagrend arra törekedett, hogy a Balti-tenger egész déli partját német befolyás alá helyezze. E terv megvalósítása terén azonban a lovagrend utolsó sikerét érte el, amikor a Visztula jobb partján, Torun felett fekvő ősi lengyel földek egy részét „zálogként" megszerezte. A litvánok, az oroszok és a lengyelek egyesült erői hatalmas vereséget mértek a német lovagrendre a Grünwald melletti csatában (1410). A XV. század folyamán lezajlott harcok betetőzték a rend vereségét. Az 1466. évi béke értelmében a német lovagrend nagymestere Lengyelország vazallusává vált, s kénytelen volt visszaadni a lengyeleknek Pomerániát, s más lengyellakta területeket.

A fejedelmek korlátlan hatalma és önkénye következtében egész Németországban bekövetkezett a politikai káosz és az ököljog uralma. Az udvartartással, az állandó hadsereg megszervezésével kapcsolatos, állandóan növekvő kiadások következtében a fejedelmek pénzszükséglete is egyre fokozódott. A szükséges pénzt mind a nagyobb, mind a kisebb fejedelmek adók segítségével szerezték meg, melyeknek súlya elsősorban a parasztságra nehezedett. Ezenkívül a birodalom összes útjain, a váraknál, az egyes fejedelemségek határainál, a hidaknál és átkelőhelyeknél az urak számtalan sorompót állítottak fel, ahol átmenő vámokat szedtek. A fejedelmek és a lovagok kapzsisága és rablásai lehetetlenné tették a kereskedelem normális fejlődését, s ezért a városi polgárok köreiben egyre nőtt az elégedetlenség és az ellenzéki hangulat.

Különösen nagy volt az elkeseredés a falvakban. Engels szavai szerint a parasztokra nehezedett „...a társadalom sokrétegű életének minden súlya: fejedelmek, hivatalnokok, nemesség, papság, patríciusok és polgárok".[2] Németországban a parasztmozgalmak forradalmi fellendülése következett be, amelyre nagy hatással volt a csehországi huszita mozgalom.

1431-ben vereséggel végződött a husziták ellen indított ötödik keresztes hadjárat, amelyet a német császár és a római pápa szervezett. A forradalmi cseh hadsereg, amelynek fő erőit parasztтömegek alkották, átlépte a cseh határt, és behatolt Bajorországba, Ausztriába, Sziléziába és Magyarországra. Ugyanebben az időben forradalmi parasztmozgalmak kezdődtek Németország különféle részein, főleg a rajnai városok vidékén. Az a nagy parasztfelkelés, amely Worms város környékén zajlott le, s az urak és az uzsorások ellen irányult, igen nagy aggodalmat váltott ki az urak és a városi arisztokrácia körében. Fennmaradt írásaikban arról olvashatunk, hogy a cseh események hatása alatt ez a helyi felkelés Németország összes urai ellen irányuló általános támadássá fejlődhetett volna.

A németországi helyzet ugyancsak nagy gondot okozott más országok urainak is, főleg a katolikus papságnak. Az akkor folyó bázeli zsinaton rendkívül nagy figyelemmel foglalkoztak azzal a nagy veszéllyel, amely Németországban a fejedelmek hatalmát s általában a birodalom létét fenyegette. A zsinat egyik részvevője, aki 1432-ben átutazott Németországon, azt írta, hogy a Rajna mentén a parasztok tömeges fellépése nemcsak a papok, hanem a nemesek ellen is irányul, s hogy véleménye szerint a német parasztok rövidesen a csehek oldalára állnak. A következő évek eseményei megmutatták, hogy a parasztmozgalmaknak a széttagolt Németország körülményei között igen nagy politikai jelentősége volt.

A kereskedelem és az ipar fejlődése következtében egyre hangosabbá vált a német polgárság kisszámú élenjáró képviselőjének hangja, azoké, akik a születőben levő kapitalista viszonyokkal szorosabb kapcsolatban álltak. Ezek az állami egység megteremtését s nemzetközi viszonylatban a Németországot megillető hely elismerését követelték. A polgárság leghaladóbb képviselői együtt-éreztek a parasztmozgalmakkal, hiszen azok aláásták a fejedelmek hatalmát és a feudális széttagoltság egész rendszerét.

A „Zsigmond császár reformációja" címen 1439-ben megjelent politikai pamflet, amely ennek a városi polgárságnak az érdekeit tükrözi, a következőket követelte: a központosított német állam kiépítését, az állandó feudális háborúk megszüntetését, a helyi hatóságoknak az összállami törvények alá való rendelését, a feudális kiváltságoknak az állami jogok és kötelezettségek rendszerével való felcserélését, egységes bíráskodást, egységes vám- és pénzrendszert. Igen nagy figyelmet fordított e pamflet írója az ipar és kereskedelem feltételeinek megjavítására, s követelte a céhkorlátozások eltörlését és a nagy kereskedőházak felszámolását. Az ismeretlen szerző szerint az állami egyesítésre

[2] *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 21. old.

irányuló kezdeményezést a városoknak kellene kezükbe venniük, amelyeket a birodalomban „a közjog védőjének" nyilvánított. A szerző úgy gondolta azonban, hogy e változtatásokat nem lehet végrehajtani a „kis-" és „egyszerű" emberek aktív részvétele nélkül. Ezért a jobbágyrendszer felszámolását és számos feudális kötelezettség megszüntetését követelte.

A parasztmozgalmak politikai jelentősége élesen kirajzolódott Németország délnyugati vidékein, amelyeket a XV. század harmincas éveinek végén és negyvenes éveinek elején a francia király zsoldosai támadtak. Ezeket itt armagnacoknak nevezték. VII. Károly francia király saját birtokaihoz akarta kapcsolni Németország délnyugati, Rajna menti területeit, s ezért a trónörököst, a későbbi XI. Lajost küldte ide egy hadsereggel, amely a vidéket pusztította, rabolt, gyilkolt és gyújtogatott. Az itteni német fejedelmek és urak, sőt a császár sem szállt szembe az armagnacokkal, sőt maguk hívták őket német területekre, és segítséget nyújtottak nekik, abban reménykedve, hogy így elnyomhatják a parasztok ellenállását, s felszámolhatják a városok növekvőben levő ellenzékiségét.

Az idegen bitorlók azonban a nép, elsősorban pedig a parasztság energikus ellenállásába ütköztek. Délnyugat-Németország parasztjai, a hódítók elől a városfalak mögé menekülve, már 1439-ben csapatokat szerveztek az idegen rablók s az őket segítő német feudálisok elleni harcra. Ezek a paraszti csapatok csatlakozásra hívták fel a népet. Saját zászlójuk alatt harcoltak, amelyre a „Szűzanya" képe mellé egy hosszú szíjas bocskort festettek. Zászlón a bocskor ekkor jelent meg először, s azt a népi erőt szimbolizálta, amely harcba szállt az összes, csizmát viselő nemesekkel.

Lovagi páncél
XV. század

A „bocskoros" zászló alatt harcoló parasztok 1439-ben kiűzték az armagnacokat Elzászból és a Sundgauból. E zászló alatt folyt a harc az armagnacok későbbi betörései idején is.

1444-ben az armagnacok nagy hadsereggel lépték át a német határt. Lajos parancsnoksága alatt mintegy 50 000 lovag és zsoldos vonult fel. Az armagnacokhoz jelentős számú német lovag is csatlakozott. A francia trónörökös a Rajna jobb partján fekvő területeket, elsősorban a termékeny Breisgaut, az egész Schwarzwaldot és az itteni gazdag városokat akarta elfoglalni. 1444 szeptemberében azonban a schwarzwaldi parasztok visszaűzték a Rajnán átkelő hódítókat, s megszervezték a „Bundschuh" („Bocskor") nevű titkos szervezetet a franciák és az őket segítő német urak elleni harcra. Elzászban 1444—1445-ben a „Bundschuh" zászlaja alatt harcoltak azok a partizánok, akik lesből csaptak rá a franciákra, megtámadták egyes csapataikat, elvették lovaikat, szekereiket, rájuk gyújtották a házat, elfogták és a Rajnába dobálták őket. Ezek a népi csapatok, az egész lakosságtól

támogatva, megszakították a kapcsolatot az armagnacok egyes osztagai között, elvágták utánpótlási vonalaikat, s így Lajos francia trónörökös hatalmas serege éhező kis rablócsapatokra esett szét.

Kezdetben a német városi polgárság teljesen passzív álláspontot foglalt el az armagnacok elleni harcban, s mindössze egy kérelmet nyújtottak be a császárhoz, hogy tárgyalások útján érje el az armagnacok kivonását Németországból. 1444—1445 telén azonban, amikor az armagnacok elleni mozgalom egész Délnyugat-Németországra kiterjedt és valódi népháborúvá alakult, Strassburg s még néhány más város csatlakozott a harchoz.

A „Bundschuh" zászló, amelyet legelőször az armagnacok elleni harcban emeltek magasra, tulajdonképpen felszólítás volt a fejedelmek és a fejedelmi politika elleni általános harcra. Ettől kezdve ez a zászló nagy félelmet keltett a német uralkodó osztályban. 1460-ban a „Bundschuh" lobogója alatt keltek fel Hegau (Délnyugat-Németország) parasztjai. Bár e felkelés nem terjedt tovább, s a felkelők követelései csupán az újabban bevezetett adók és illetékek eltörlésére szorítkoztak, a mozgalom mégis igen nagy izgalmat okozott Délnyugat-Németország összes úri köreiben. 1493-ban Elzászban lepleztek le egy összeesküvést, amelyet a parasztok és a városi polgárok titkos szövetsége készített elő. Az összeesküvők el akarták foglalni Schlettstadt várost, majd a „Bundschuh" zászlaját kibontva a többi elzászi városokat és várakat. Az összeesküvők meg voltak győződve róla, hogy a zászló meg fogja mozdítani az „egyszerű nép" tömegeit, s ezek segítségével tervük végrehajtható lesz. A hatalom megszerzése után az összeesküvők számos változtatást akartak végrehajtani az igazságszolgáltatásban, meg akartak szüntetni több fejedelmi adót és illetéket, s végül el akarták tiltani az uzsoráskodást is.

A BIRODALOM A XV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A forradalmi fellendüléssel kapcsolatos események a Habsburg-házból származó III. Frigyes (1440—1493) császár hosszú uralkodása alatt játszódtak le. Ebben az időben a Habsburgok voltak a birodalom leghatalmasabb fejedelmei, s jelentős katonai erővel rendelkeztek. Ezenkívül a Habsburgok, akiknek öröklődő tartományaik III. Frigyes idején Németalfölddel és a burgundiai grófsággal növekedtek, jelentékeny európai politikai erővé váltak. A német fejedelmek most a Habsburgokban látták az egyre erősödő népmozgalmak elleni mentsvárukat. Ugyanekkor, bár sokan versengtek közülük a Habsburgokkal és féltek hatalmuktól, mégis támogatták a szomszéd népek leigázását célzó reakciós külpolitikájukat is.

Az országon belül mutatkozó népmozgalom erősödése és az európai nemzetközi helyzetnek a több országban végbement centralizáció folytán előállott bonyolódása arra késztették a német fejedelmeket, hogy a „birodalmi reform" útjait keressék. A XV. század nyolcvanas éveinek végén Délnyugat-Németországban Sváb Szövetség néven létrejött egy nagy politikai és katonai szövetség. Formálisan a Sváb Szövetség Délnyugat-Németország lovagjainak és birodalmi városainak az egyesülése volt, de csatlakoztak hozzá egyes nagyobb fejedelmek, a Hohenzollernek, a Habsburgok, württembergi Ulrich herceg stb. A valóságban a szövetség teljesen ezeknek a fejedelmeknek a kezében volt, akik vezetőnek az egyik választófejedelmet, Berthold mainzi érseket ismerték el. A városok és a lovagok a Sváb Szövetségben alárendelt szerepet játszottak. A szövetség a kempteni kolostor parasztjainak leverésével kezdte tevékenységét. Ezek ugyanis ellenállást kíséreltek meg az új jobbágysorba döntéssel szemben. Később azután ez a szövetség lett az uralkodó osztály fő fegyvere az 1525. évi nagy parasztháború leverésében.

Az 1495. és 1500. évi birodalmi gyűlésen a Sváb Szövetség élén álló fejedelmek előterjesztették a „birodalmi reformra" vonatkozó tervezetüket. A gyűlések elhatározták, hogy meghirdetik a „birodalmi békét" (Landfriede), azaz eltiltják a belháborúkat, létrehozzák a birodalmi közigazgatást és a birodalmi törvényszéket a territoriális fejedelmek közti viták eldöntésére. Ugyan-

akkor kifejezték azt a reményüket, hogy az új birodalmi intézmények biztosítják majd a parasztság újabb jobbágyságba (Leibeigenschaft) döntését, megszilárdítják a városok alárendelt helyzetét, és ismét a birodalom hatalma alá vetik azokat a szomszédos népeket, amelyek az önálló fejlődés útjára léptek (elsősorban a svájciakat és a cseheket). Az uralkodó osztály e reakciós céljai megvalósításához a reális erőt a Sváb Szövetségnek s azoknak az egyéb helyi szövetségeknek kellett volna adniuk, amelyeket a reformtervezet szerzői létre akartak hozni az ország többi részein is oly módon, hogy azzal ne sértsék meg a territoriális fejedelmek szuverenitását. Így tehát ez az ún. „birodalmi reform" nem a kis államok és a politikai széttagoltság felszámolását, hanem ellenkezőleg, biztosítását jelentette. De már ezeknek a határozatoknak a megvalósítása is lehetetlenné vált a fejedelmi csoportok közti ellentétek miatt. A Sváb Szövetség és I. Miksa (1493—1519) kísérlete, amely a Svájc leigázására vonatkozó határozat megvalósítására irányult, sikertelenül végződött. Az 1499-ben a Svájci Szövetség ellen indított háborújuk arra vezetett, hogy a svájciak és a birodalom közti kapcsolatok véglegesen megszakadtak.

A MISZTIKUSOK MOZGALMA A XIV. SZÁZADBAN. A HUMANISTA MOZGALOM KEZDETEI NÉMETORSZÁGBAN

A német városi polgárok ellenzéki mozgalma a XIV. század folyamán ideológiai területen is megmutatkozott. Ez volt az ún. misztikusok vallási mozgalma, amelynek élén egy kölni teológus, Eckhart mester és tanítványai, Johannes Tauler és Heinrich Seuse álltak. A misztikusok szembeszálltak a katolikus egyházban uralkodó mechanikus, külsőségeken alapuló vallásossággal, amely szerint az ember semmilyen szerepet sem játszik „saját lelke megmentésében", minthogy a „kegyelmet" készen kapja a papságtól a „szentségek" felvételekor. A misztikusok döntő jelentőséget tulajdonítottak az ember belső vallásosságának, s magának az embernek a szerepét igyekeztek hangsúlyozni. Tanításaikban már megtalálhatók a későbbi reformáció gondolatainak csírái. A XIV. századi misztikusok mozgalmának voltak bizonyos politikai tendenciái is, elsősorban az a törekvés, hogy az ember tevékenységét megszabadítsák a katolikus egyház hatalmától. Ez az ellenzéki irányzat azonban nem tudott széles körben elterjedni, mert elsősorban vallási térre szorítkozott.

A XV. században a német nép legnagyobb kulturális eredménye az volt, hogy Johannes Gutenberg (kb. 1400—1468) 1445 körül feltalálta a könyvnyomtatást. Ez azután elterjedt az összes európai országokban, és jelentős következményekkel járt magára Németországra nézve is. A könyvnyomtatás ugyanis elősegítette a világi műveltség terjedését, minthogy az első nyomtatott könyvek között nemcsak teológiai, hanem világi tartalmú könyveket is találunk. A drága és ritka kéziratok helyét elfoglalta az olcsó és jól olvasható nyomtatott könyv, amelyet nagy példányszámban (rendszerint 1000 körül) állítottak elő. A haladó gondolat könyvnyomtatás segítségével történő terjedéséről világosan tanúskodnak az egyházi röpiratok, amelyek igen nagy nyugtalanságot árulnak el az új felfedezéssel kapcsolatban. A haladás ellenségei kétségbeestek attól a gondolattól, hogy a papságot a művelődés területén addig élvezett monopóliumának elvesztése fenyegeti. Az egyházi röpiratok arra is rámutattak, hogy a Biblia tömeges terjesztése előbb-utóbb oda vezet, hogy lefordítják német nyelvre, s így ez a könyv az egyszerű nép kezébe kerül, amely azután saját maga fogja azt az egyháztól eltérően magyarázni.

Németországban a humanista gondolat fejlődése csak a művelt városi polgárok kisszámú rétegét érintette. A német humanizmus az egyetemi városokban született meg. Maguk az egyetemek a régi skolasztikus irányzatok fellegvárai maradtak ugyan, a hallgatók tömegében azonban sokan akadtak olyanok, akiket a skolasztikus „tudomány" már nem elégített ki. Ezek nagy figyelemmel hallgatták a fiatalabb tanárokat, akik előadásaikban kifejtették a korai itáliai reneszánsz gondolatait. Ennek az új mozgalomnak a képviselői azoknak a haladó polgároknak a nézeteit képviselték, akik

Johannes Gutenberg
Ismeretlen művész munkája. XVI. század

alávetett helyzetük fő okát a széttagolt Németország siralmas állapotában látták. Az országot megosztották a fejedelmek közti viszályok, s akadálytalanul kirabolhatták a pápa küldöttei. A német humanisták lelkesedtek az itáliai reneszánsz kultúrájáért, de ők maguk is kifejlesztették saját kultúrájukat.

A német humanizmusnak már a XV. század második felében működő első képviselőire is jellemző, hogy hazájukat meg akarták szabadítani a szerzetesek és a pápai küldöttek erőszakoskodásaitól. Az egyetemi városokban találunk már olyan tudósokat és költőket, akik teológiai kérdésekről a humanista tanok szellemében nyilatkoztak. Viták keletkeztek a világi műveltség értékével kapcsolatban. Arról vitatkoztak, hogy meg lehet-e érteni a teológiai kérdéseket a világi tudományok segítségével stb. Ezek voltak az első jelei annak az éles harcnak, amely az új és a régi között a következő század elején játszódott le Németországban. Az összes középkori irányzatok, bármily érdeklődést mutattak is egyes képviselőik a pozitív tudományok iránt, arra törekedtek, hogy minden tapasztalaton alapuló tudást alárendeljenek a teológiának. A humanisták viszont, mind az itáliaiak, mind a németek, a tapasztalati tudományok önállóságát és függetlenségét védték a teológiával szemben.

A teológia válsága már abban is megmutatkozott, hogy egyes képviselői az egyetemeken a tudomány és a hit szférájának elhatárolására törekedtek, vagy pedig a vallási kérdéseket a tudomány segítségével próbálták megmagyarázni. Ez szükségszerűen a teológia alapjainak aláásásához vezetett. Az 1460-ban alapított bázeli egyetemen Johann Heynlin (1425—1496), a teológia professzora, amikor a keresztény legendák racionális alapját kétségbe vonta, ténylegesen a „szentek tisztelete" katolikus kultuszának tagadásához jutott. Heynlin tanítványai közé tartozott Amerbach és Froben, a két híres könyvnyomdász, akik a humanisták segítségével kiadták az antik írók műveit, s elterjesztették a német városokban a humanista irodalmat.

A bázeli egyetem egy másik tanára, Sebastian Brant (1457—1521), nagy hírnevet szerzett „A balgák hajója" című, 1494-ben, német nyelven írt szatirikus művével. A szerző ebben a munkájában a német állami egység mellett állt ki, élesen támadta a fejedelmeket önző politikájuk

s az állam érdekeinek elárulása miatt. Szellemes verseivel és versillusztrációival nevetségessé tette a katolikus papokat és szerzeteseket, akik véleménye szerint kiforgatják a keresztény vallás lényegét. Brant szatírája támadta a lovagokat is. Ezek azok — írja —, akik útonállással foglalkoznak. Megkapják a magukét az előkelő urak is, akik „nemesi" származásukkal dicsekszenek, ám nyoma sincs bennük a lélek nemességének és a vitézségnek. Brant művében ezt olvashatjuk:

Akiben nincs becsület s nincs szemérem,
Azt vitéznek én el nem ismerem,
Abban a nemességből semmi sincs,
S ha fejedelem volna is, nemesnek el nem ismerem!

„A balgák hajója" közkézen forgott, s szatirikus ereje folytán népszerű könyvvé vált a nép körében. Locher strassburgi humanista által készített latin fordítása nagy sikert aratott a tudósok között is. A humanista műveltség elemei a XV. században megjelentek a többi német egyetemen is (az 1476-ban alapított tübingeni egyetemen, valamint a régi, híres kölni és erfurti egyetemeken). A humanizmus központjai a XV. század végén Strassburg és a délnémet városok, Nürnberg és Augsburg voltak.

Az első német humanistákra jellemző, hogy a tudomány művelését költészettel kötik egybe. Világos, hogy ez csak keveseknek, költői tehetséggel megáldott embereknek sikerült. Így pl. Sebastian Brant, aki korának minden eseményéről verset írt, nem tekinthető tehetséges verselőnek. A XV. század második felének igazi lírikus humanista költője Konrad Celtis (1459—1508) volt.

Az elbeszélő irodalom jelentős emléke Heinrich Bebel (1472—1518) rövid elbeszéléseinek gyűjteménye (Facetiae). Általában véve azonban Németországban a XV. század vége csak előkészítő korszaka az irodalom újjáéledésének. Ennek az irodalomnak a virágzása a XVI. század első felére esik.

A képzőművészetek területén a XV. században megfigyelhető attól a tisztán egyházi szemlélettől való eltávolodás, amely a középkori festészetre és szobrászatra jellemző. A távolodás a környező élet realisztikus felfogása és ábrázolása irányában történt. A XV. századi képek és metszetek a vallásos tárgyak mellett a való életből vett jeleneteket is megelevenítenek, s ilyenkor nemegyszer társadalmi összeütközések is tükröződnek bennük.

A realizmusra és a tárgy társadalmi szempontból való ábrázolására jellemző Martin Schongauer, a XV. század második felében élt kiváló festő és rézmetsző működése. Metszetein megtaláljuk az iparoslegények és a piacra menő parasztok stb. ábrázolását. A XV. század végén a szobrászatban is megjelent a realizmus s a népi motívumok feldolgozására irányuló tendencia. E tekintetben jellemző Adam Krafft nürnbergi szobrász működése, aki a vallásos jeleneteket népi tömegjelenetekként ábrázolta. Az életet mintázó műfaj egyik legjobb példája az 1497-ben készült „Mérlegelő" című domborműve, annak az épületnek a falán, amelyben Nürnbergben a városi mérlegeket őrizték.

A reneszánsz korának tendenciái az építészet és a faszobrászat területén kevésbé mutatkoztak Németországban. Az egyházi ideológia maradványait az építészetben és a szobrászatban a gótikus stílus elemeinek továbbélése tanúsítja. Ennek egyik példája a brémai városháza, melynek építését a XV. században kezdték el.

XLIII. FEJEZET

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XII—XV. SZÁZADBAN

A skandináviai országok paraszttömegei a XII. században még nem kerültek feudális függő viszonyba. A skandináviai feudalizmus legfontosabb vonása — ami megkülönbözteti a többi nyugat-európai országok feudalizmusától — lassúbb kialakulása volt. Amikor Itáliában, Franciaországban és Angliában a jobbágyság már eltűnt, Dániában éppen csak kialakult. Svédországban az ipar céhszervezete akkor jelent meg, amikor Itáliában és Németországban a céhek már akadályaivá váltak a születőben levő kapitalizmusnak. A Skandináv-félszigeten az egyház még a pogány kultuszok ellen küzdött akkoriban, amikor Nyugat-Európa más országaiban már a polgári eretnekség mozgalmak megsemmisítéséért szállt harcba. Skandináviában a lovagi kultúra virágzása később következett be, mint Itáliában a korai reneszánsz.

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A termelőerők fejlődését a skandináv országokban szintén bizonyos mértékű késés jellemzi. A legfejlettebb és legsűrűbben lakott Dániában a háromnyomásos gazdálkodás a XIII. században még megfért a kétnyomásossal, s a termelt gabonaneműek közül a rozs és az árpa állt az első helyen. A Skandináv-félszigeten általános jelenség volt az égetéses, a hegyekben pedig a kapás földművelés. Dánia, Svédország, különösen pedig Norvégia és Izland gazdasági életében hatalmas szerepet játszott a hegyi és erdei extenzív, legeltetéses állattenyésztés. Nagymértékben elterjedt a halászat, az óceáni partok közelében pedig a bálnavadászat. A fejlett hajózási technika, elsősorban Norvégia és Dánia számára, biztosította a kontinenssel való állandó kapcsolatot. A mocsári vasérc hozzáférhetősége és bősége, majd a XIII. századtól kezdve a hegyi vas- és rézbányák kiaknázása (főleg Svédországban) elegendő fémet adott a skandináv országoknak a termelési eszközök előállítására, majd később exportra is.

Dánia egyes vidékeit kivéve, a középkori Skandináviában egyáltalán nem voltak nagy feudális földbirtokok. A skandináviai nemességnek nemigen volt szüksége robotra a rendkívül nagy földszűke miatt (gabonatermesztésre alkalmas föld északabbra alig akadt), s ez hosszú időre feleslegessé tette a parasztság jobbágyi állapotba süllyesztését. A lassú feudalizációs folyamat során azonban növekedett a vagyoni és társadalmi rétegződés a faluközösségekben. Skandináviában a gazdaságon kívüli kényszernek sajátos formáját találjuk: a kisföldű és földtelen falusi lakosok munkára kényszerítését bér ellenében, a jobb módú gazdáknál. Sajátos skandináviai jelenség a kis földdarabbal vagy kerttel rendelkező munkás *(husman)*. A legnagyobb földbirtokos a király és az egyház volt.

A feudalizáció Dániában haladt a leggyorsabban, ahol a XIV. században a parasztok többsége már személyében függő jobbágy volt, s a XV. században az agrárviszonyok alig különböztek az északnémet területek viszonyaitól. Viszonylag jobban elterjedtek Dániában a nagybirtokok is, melyeknek földjét a szegényebb jobbágyok robotjával művelték meg. Jóval lassúbb volt a feudalizációs folyamat Svédországban. A legrégibb tartományi szokásjogban *(vestgötalag)* a XIII. század elején még nincs svéd szó a feudális urak jelölésére, ami azt mutatja, hogy ezek ekkor még a szabad faluközösségi tagok *(bonde*-k) egyenjogú szabad közösségében éltek. Igen soká megmaradt Svédországban a rabszolgaság, viszont a más földjét birtoklók még a XV. században is a parasztság kisebbik részét alkották. Svédország elmaradása a többi skandináviai országtól valószínűleg azért következett be, mert viszonylag elszigetelten élt mind Nyugat-Európától, mind pedig Kelet-Európától. A középkorban ugyanis a Skandináv-félsziget déli része a dánok uralma alatt volt, a „varjágoktól a görögökhöz" vezető, valamint a Közép-Ázsiába vivő kereskedelmi utak pedig lehanyatlottak. Az orosz fejedelemségeknek a mongol hódítással bekövetkező pusztulása közvetlenül kihatott Svédországra is.

Kissé eltérő úton haladt Norvégia fejlődése. A paraszti földtulajdonosok itt gyorsabban eltűntek, s a XIV. század végén az ország megművelt földterületének $^3/_5$ része már a király, valamint a világi és különösen az egyházi nemesség kezében volt. Ugyanekkor Norvégiában, akárcsak Izlandban, a tanyarendszer vált uralkodóvá, s az elszigetelt tanyák igen távol estek egymástól. Az ország gazdasági életében nagy szerepe volt a halászatnak és a tengeri kereskedelemnek, valamint a hegyi pásztorkodásnak. Ezek a körülmények — amelyek e két országban különösen világosan jelentkeztek — magyarázzák, hogy miért nem találhatók meg Skandináviában a feudalizmusnak azok az alapvető jegyei, amelyek jellemzőek a nyugat-európai országokra: Franciaországra, Angliára stb. A feudalizációs folyamat Norvégiában korábban kezdődött, mint Svédországban, de mindjárt első stádiumában megrekedt. Ezért, bár a XV. században a paraszti földtulajdonosok száma Norvégiában kisebb volt, mint Svédországban, a földhöz való joguk mégis közelebb állt a teljes tulajdonhoz, mint a svéd parasztoké. A nagy feudális földbirtokosok osztálya Norvégiában ugyancsak korábban alakult ki, mint Svédországban, de a XIV. században már kisszámú volt és gyengébb a svédnél.

A skandináviai parasztokra nehezedő feudális elnyomás, amely elsősorban újabb és újabb adók kivetésében mutatkozott, ellenállást váltott ki részükről. A parasztfelkelések élén rendszerint a királynak adózó s a régi szabadságot sokra becsülő kis földtulajdonosok álltak. A felkelések gyakran a legnagyobb feudális földbirtokos, a katolikus egyház ellen irányultak. A XI. század végén a felkelő dán parasztok megölték az őket tizeddel adóztató Kanut királyt. 1249-ben pedig a súlyos ekeadó bevezetése késztette a dán parasztokat nagy felkelésre Erik király ellen, aki az „ekepénz" *(Plogpenning)* gúnynevet kapta. Norvégiában a XII. század második felében (1174—1184) zajlott le az ún. *birkebeiner*-ek nagy felkelése[1], amelyben a kis feudális urak és a parasztok összefogtak. E mozgalom sikere, s a birkebeinerek vezérének, Sverrének trónra ültetése a norvég főnemesség, elsősorban a püspökök meggyengüléséhez, a gazdagparasztság politikai jogainak bizonyos mértékű megerősödéséhez vezetett. A birkebeinerek mozgalmának győzelme alapvetően befolyásolta az ország további fejlődését: lehetővé tette a XIII. századi új norvégiai feudális nemesség kialakulását. Ezek szolgáló nemesek voltak, akik hűbérbirtokot kaptak a királytól. A gazdasági fejlődésben legjobban elmaradt Svédországban parasztmozgalmakra csak jóval később került sor.

[1] A „birkebeiner" „nyírfalábúakat" jelent. A felkelőket nyilván azért nevezték így, mert az erdőkben rejtőztek és bocskorukat nyírfakéregből készítették.

A KÖZPONTOSÍTOTT MONARCHIÁK KIALAKULÁSA SKANDINÁVIÁBAN ÉS HÓDÍTÓ POLITIKÁJUK

A skandináv országokban nem volt meg, illetve csak igen kis mértékben bontakozott ki a feudális széttagolódás. A királyi hűbérföldek *(län)* birtokosai nem váltak az adományföld tulajdonosává, s lakossága felett nem kaptak olyan széles körű jogokat (pl. igazságszolgáltatási jogot), mint a német vagy a francia feudális urak. A vikingek korának „barbár" királyságai közvetlenül kora feudális központosított monarchiákká váltak, amelyeknek kialakulása Dániában a XII. század közepén I. és II. Valdemár idején, Norvégiában a XIII. század közepén, Sverre utódai alatt, Svédországban pedig a XIII. század végén, Birger Jarl fiai, a Folkungok idején fejeződött be.

A XIII—XIV. század fordulóján, a királyok és a főnemesség között folyó hosszú harc után, a skandináv országok feudális urai megelégedtek azzal, hogy a királyi hatalmat a nemesség gyűlései és az állandó királyi tanács segítségével korlátozzák. Erik Glipping dán király 1282. évi oklevele, valamint Magnus svéd—norvég király megválasztásának feltételei 1319-ben világosan bizonyítják az arisztokratikus monarchia győzelmét a skandináv országokban. A dán királynak trónralépésekor köteleznie kellett magát arra, hogy tiszteletben tartja a nemesség összes kiváltságait. Ezt a kötelezettségét az ún. *capitulatio*-ban szögezték le. Az államtanács, a *riksrad* vált a skandináv országok legfontosabb uralmi intézményévé, s gyakran — elsősorban a XV. században — ez döntött a király megválasztása, a hűbérbirtokok eladományozása és a külpolitika kérdéseiben.

A központi hatalom megszilárdulása lehetővé tette a skandináv országoknak a külpolitikai terjeszkedés felújítását. A XII. század második felében a dán királyok tűzzel és vassal leigázták a pomerániai szlávokat, a XIII. század elején pedig elfoglalták Észtország egy részét és az Elba alsó folyása mentén fekvő német városokat (Hamburg és Lübeck).[2] A svéd királyok már a XII. század közepétől kezdve Finnország meghódítására törekedtek, de az első döntő lépést csak száz év múlva tette meg Birger Jarl. Az Oroszországba való behatolási kísérlet a Néva-folyó mellett 1240-ben a svéd sereg vereségével végződött. A svéd királyok Finnországot csak a XIV. században tudták meghódítani. A norvég királyok a XIII. században kiterjesztették hatalmukat Izlandra (az 1262—1264. évek az izlandi függetlenség végét jelentik), majd Grönlandra. A norvég királyok északi terjeszkedését a Kola-félsziget irányában a novgorodiak a XIII. század közepén állították meg.

A KALMARI UNIÓ

A XIV. században az egyes országok arisztokratái saját politikai szabadságuk és hatalmuk megőrzése végett előnyben részesítették az idegen királyokat, és ezért igyekeztek perszonáluniót létrehozni. Az uniók létrejöttét a skandináv országok etnikai, nyelvi és kulturális kapcsolatai, valamint a szoros vagyoni és rokoni kötelékek magyarázzák, amelyek az uralkodó osztályok tagjait összefűzték.

1319-ben a két ország urainak megegyezésével perszonálunió jött létre Svédország és Norvégia között. 1363-ban azonban a svéd trónra Mecklenburgi Albrecht északnémet herceget hívták meg, s őt a norvégek nem ismerték el királyuknak. A német király megjelenése az egyik skandináv ország trónján jelezte, hogy milyen mélyre hatoltak be a német elemek Skandináviába. A Hanza kereskedői és a szász kézművesek, akik a XIII—XIV. században tömegesen érkeztek az északi országokba, elősegítették a skandináv országok termelésének növelését, kereskedelmük fejlesztését. Ugyanakkor azonban a német kolonizáció területi épségüket és függetlenségüket fenyegette. A német urak befolyása Dániában a XIV. század húszas-harmincas éveiben oda vezetett, hogy a dán nemesség el-

[2] Ezeket a hódításokat egyébként a dánok, szinte kivétel nélkül, hamarosan elvesztették.

fogadta a „Valdemár-féle constitutió"-t, mely szerint a dán király csupán névleges uralmát tarthatja meg Schleswigben (Slezvig), a középkori Dánia egyik fontos tartományában. A stralsundi béke pedig, amely a hatvan Hanza-város győzelmét pecsételte meg Valdemár Atterdag dán király felett (1370), hosszú időre biztosította a Hanza uralmát a Balti-tengeren, s azt a jogát, hogy beavatkozzék a dán király megválasztásába. Norvégia XIV. századi hanyatlásához kétségtelenül hozzájárult a Hanzától való szoros függés. Ez kaparintotta meg az ország egész kereskedelmét, elsősorban az életfontosságú gabonabevitelt.

A skandináv országok a valamennyiüket fenyegető közös veszély miatt kénytelenek voltak egyesülni. Az egyesülés megvalósításának ügyét a legerősebb skandináv ország, Dánia vette kezébe. 1389-ben a dán Margit királynő kormánypálcája alá kerültek az összes skandináv királyságok. 1397-ben pedig a nemesség kalmari gyűlésén az uniót örök politikai szövetséggé alakították, mégpedig úgy, hogy az unióba egyesült országok mindegyike megtartotta belső önállóságát. A három királyság trónjára ünnepélyesen Pomerániai Eriket, Margit királynő dédunokaöccsét ültették. A kalmari unió elsősorban a dán és a svéd urak közti egyezmény volt. Ami Norvégiát illeti, a XIV. század vége felé lehanyatlott (ennek okai ma még nem teljesen tisztázottak), és így a kalmari unió megkötése idején nem játszott lényeges politikai szerepet.

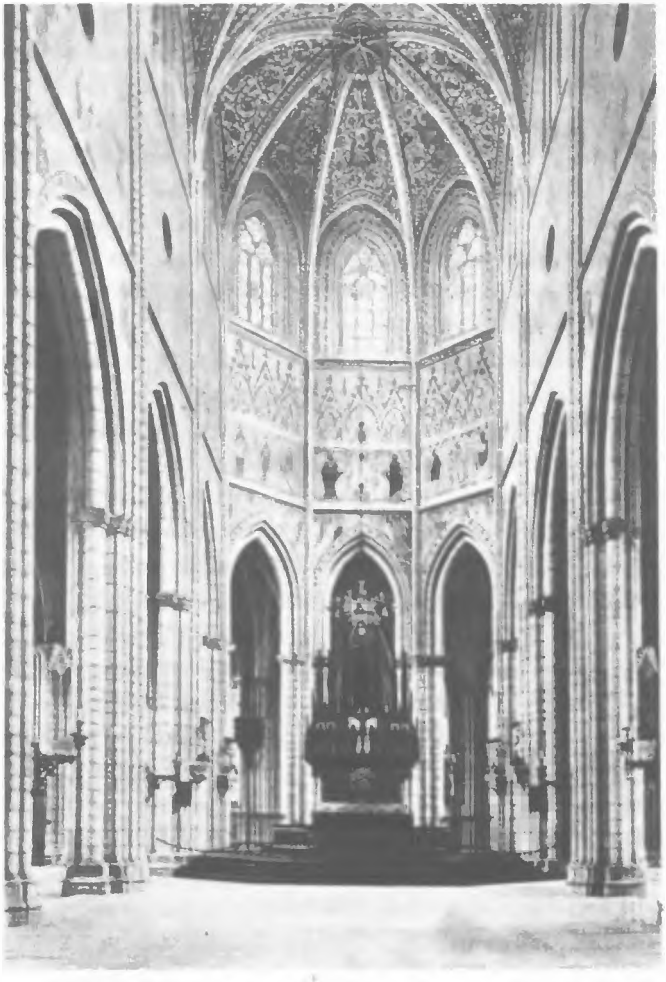

Az uppsalai (Svédország) székesegyház belseje
XIII—XV. század

Az unió első éveiben a dán királyok a helyi, különösen a svéd feudális urakkal szemben a haladó történeti tendenciák képviselői voltak. Nem múlt el azonban egy negyed évszázad sem, s máris megmutatkoztak az unió negatív következményei. Az egyesülésből elsősorban Dánia húzott hasznot. Norvégia, s különösen Svédország, amelyeket bevontak Erik királynak a Hanza ellen folytatott háborújába, rendkívül sokat szenvedtek részint az adók, részint partvidékük blokád alá helyezése miatt. A király helytartói pedig, akik rendszerint dánok vagy németek voltak, Svédországban és Norvégiában hódítókként viselkedtek, és kegyetlenül elnyomták a parasztságot.

1434-ben Svédországban felkelést indítottak a parasztok és a bányászok. Élükre egy gazdag kisnemes bányamester, Engelbrekt Engelbrektsson állt. A felkelés sikerét nagymértékben előmozdította, hogy a felkelők a cseh táboriták hadi módszereit alkalmazták (szekértábor). Ténylegesen Engelbrekt lett a svéd állam feje. A népi felszabadító háború tüzében megerősödött a rendi képviseleti szerv, a svéd riksdag, amelyben nemcsak a városok, hanem a parasztok küldöttei is részt

vettek. 1436-ban Norvégiában tört ki egy felkelés, 1441-ben pedig megkezdődött a dán parasztok antifeudális felkelése. Pomerániai Eriket megfosztották trónjától valamennyi skandináv országban, még Dániában is, ahol politikája a főnemesség részéről egyre fokozódó ellenállást váltott ki.

A svéd főnemesség, amely kezdetben csatlakozott az 1434. évi felkeléshez, rövidesen megszervezte a népi hős, Engelbrekt megölését. A parasztfelkelést, a „svéd jacquerie"-t, amely most már a svéd urak ellen is irányult, gyorsan leverték, s az uniót hamarosan visszaállították, de azzal a feltétellel, hogy a svéd arisztokrácia teljhatalmat gyakorol az ország belügyei felett. A következő évtizedek folyamán a kalmari unió, legalábbis ami Svédországot illeti, egyre lazábbá vált. Ezzel szemben a dán—norvég uniót 1450-ben „örökre" megerősítették, s ettől kezdve Norvégiának Dániától való függése egyre erősödött.[3]

A társadalmi és gazdasági viszonyok tekintetében a XIV—XV. században a legjellemzőbb mozzanat: a skandináv paraszttömegek helyzetének fokozatos romlása. Különösen jól látható ez Dániában, ahol a szomszéd német városi piacok hatására az urak növelték a robotot, s a parasztság egy részét jobbágysorba süllyesztették A XV. század folyamán a parasztok szabad költözését Svédországban is megszorították. Másrészt viszont az egyre növekvő adóteher gazdaságilag egyre közelebb hozta a skandináv szabad paraszti földtulajdonosokat a feudális függő viszonyban élő jobbágyokhoz. Dániában a parasztság jobbágysorba süllyesztésének folyamata folytatódott, s Svédországban is kísérletek történtek a jobbágyság kiterjesztésére. Kifejlődött a hűbérbirtokok rendszere. Csökkent a szabad faluközösségi parasztok száma Norvégiában is.

A XV. században a skandináviai városok tovább fejlődtek. E téren Dánia állt az első helyen. A Hanza XV. század végi meggyengülése kedvező feltételeket teremtett Dánia tengerparti városai: Koppenhága, Roskilde és Lund fejlődése számára. Dániában igen erős városi patrícius réteget, helyi kereskedőket találunk. Általában véve azonban a városok szabadságjogai a skandináv országokban jelentéktelenek voltak. Az egyetlen kivétel a norvégiai Bergen városa volt, ahol az összes városi ügyeket a Hanza kereskedői intézték. Jóval gyengébbek voltak a svéd városok (Stockholm, Uppsala). Ezzel szemben a XV. században Svédországban kifejlődött és nemzetközi jelentőségűvé vált az ércbányászat (réz- és vasbányák). A kohászat területén széles körben elterjedt a vasöntés, amely megelőzte a későbbi központosított manufaktúrákat.

KULTÚRA

A helyi nyelvű ó-izlandi világi irodalom a XIII. században érte el tetőpontját. Legnagyobb képviselője, Snorri Sturluson, költő, s egyszemélyben az egyik legjobb középkori európai történész volt. Minthogy azonban a világi irodalommal szemben ellenséges álláspontot elfoglaló egyház megerősödött, az izlandi költészet lehanyatlott. Ismerünk néhány XII—XIII. századi norvég szerzőt is, akik a régi izlandi nyelvhez igen közel álló nyelven írtak. Dániában és Svédországban viszont egészen a XIV. század kezdetéig a latin volt az irodalom nyelve. Latinul írta meg Saxo Grammaticus a „Dánok története" című művét (a XII. század második felében), a legjobb középkori dán irodalmi művet. A kor egyházi irodalmának legjobb példája egy híres XIV. századi svéd apáca, Brigitta, „Vallomások" című műve. A XIV—XV. századi világi irodalmat, elsősorban Dániában, a népi balladák, Svédországban pedig a rímes krónikák képviselik. A norvég kultúra ebben az időben egyre inkább dán hatás alá kerül. A skandináv országok szellemi kultúrájára igen nagy hatása volt a Németországból ide is behatoló könyvnyomtatásnak, amely a XV. század végén terjedt el.

A XII—XV. századból a fafaragás néhány gyönyörű darabja maradt ránk (elsősorban Norvégiában). A kőépítészet legszebb emlékei a lundi székesegyház (román stílus), valamint az uppsalai és trondheimi székesegyházak (gótikus stílus).

[3] A dán—norvég unió 1814-ig állt fenn.

XLIV. FEJEZET

CSEHORSZÁG ÉS LENGYELORSZÁG A XIV—XV. SZÁZADBAN

Csehország gazdasági fejlődésének sikerei s nemzetközi kereskedelmének megnövekedése a XIV. században jelentősen megerősítették a cseh állam politikai helyzetét Közép-Európában. Ez az a kor, amikor a „német nemzet szent római birodalma" hanyatlani kezdett. Csehország is ennek keretei közé tartozott, s a XIV. század közepétől kezdve elsőrendű szerepet kezdett játszani a birodalomban. Csehország XV. századi történetét a néptömegek hatalmas antifeudális harca, s a cseh népnek az idegen uralom, a pápai elnyomás elleni harca jellemzi.

1. A CSEHORSZÁGI NAGY PARASZTHÁBORÚ A XV. SZÁZADBAN (HUSZITA HÁBORÚK)

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS AZ OSZTÁLYHARC A XIV. SZÁZADBAN

A XIV. században Csehországban folytatódott az előző században megkezdődött gazdasági felvirágzás. Újabb sikerek születtek a bányászatban. Növekedett a vas- és réztermelés. Javultak a vasolvasztási módszerek. A vas olvasztása most már olyan kemencékben folyt, amelyekbe vízienergiával mozgatott fújtatókkal nyomták be a levegőt. Megjelentek a mechanikai kalapácsok. Alkalmazásuk igen nagy eredmény volt a középkori fémfeldolgozó ipar területén. A XIV. század folyamán nagy jelentőségre tettek szert Kutná Hora környékén az újonnan felfedezett érclelőhelyek. A kutná horai, a jihlavai stb. ércbányák kiaknázása lehetővé tette a pénzverés kifejlesztését. A prágai garas lett a pénzegység, s messzire elterjedt Németországban, Lengyelországban s a litván nagyfejedelemségben. Meglehetősen nagy mennyiségű aranyat is bányásztak Csehországban.

Az áru- és pénzviszonyok egyre jobban meggyökeresedtek a feudális gazdálkodás minden területén. Megnőtt a belső piac befogadóképessége, s kiszélesedett a külső piac. A cseh földek gazdasági fejlődését tanúsítja a XIV. században Prága és a többi város megnövekedése. Prágában az Óváros mellett felépült az Újváros és a Kisoldal (Malá Strana). A XIV. század második felében Brnónak 8000, Plzeňnek és Hradec Královénak 5000 lakosa volt stb. A városi iparban véglegesen gyökeret vert a céhszervezet. A céhek száma egyes városokban (Prága, Plzeň) meghaladta az ötvenet, ami a kézművesség specializációjáról és az ipari termelés nagy sikereiről tanúskodik. Megnövekedett a termelt cikkek száma, javult minőségük, bővült választékuk. Európai hírnevet szerzett a cseh üveg, egyre terjedt a „cseh kristály" hírneve.

Ennek ellenére a gazdasági élet fő ága mégiscsak a mezőgazdaság maradt. Itt is jelentős volt a fejlődés. Egyre gyakrabban trágyáztak, takarmánynövényeket vetettek és tökéletesítették a munkaeszközöket. Szaporodott mind a vízi-, mind pedig a szélmalmok száma. Egyre bővítették a len és a kender vetésterületét. Intenzíven fejlődött a juh- és a sertéstenyésztés. Egyre több szőlőt ültettek. Számos helyen halastavakat létesítettek.

Az áru- és pénzviszonyok fejlődése következtében egyre nagyobb kereslet mutatkozott a földművelés termékei iránt. A feudális urak, akik jövedelmeik növelésére törekedtek, tovább szaporították birtokaikat. Így pl. a prágai érseknek a XIV. század második felében több mint 900 falva, mezővárosa, erődje, illetve városa volt. Hatalmas birtokok összpontosultak a legnagyobb világi feudális urak kezén is. Közben a köznemesség befolyása fokozatosan csökkent, a kisnemesek, a *zeman*-ok pedig gyakran földjüket és függetlenségüket is elvesztették.

A parasztok feudális kizsákmányolása a XIV. században rendkívül súlyos volt. A feudális járadék uralkodó formája e korban a pénzjáradék, de az ország közepén és északi részein egyre nőtt a robot. Egyes helyeken elérte már a heti három, négy, öt, sőt hat napot is. A korabeli forrásokban feljegyezték, hogy az urak kedvük szerint szaporították a robotot. Ugyanakkor az északon és az ország közepén élő urak jobbágytelkek bevonásával igyekeztek kiterjeszteni a saját kezelésükben levő majorsági földjeiket. Délen viszont a feudális kizsákmányolás alapját a paraszttelkek alkották. A déli cseh uradalmakat az jellemezte, hogy az ország többi részéhez képest viszonylag nagy mennyiségben alkalmazták a feudális függésben levő jobbágyok „bérmunkáját". A dél-csehországi földszűke miatt a függő helyzetben levő parasztok kénytelenek voltak rendkívül kedvezőtlen feltételek mellett az urak rendelkezésére bocsátani munkaerejüket.

A mezőgazdasági árutermelés megnövekedett, a parasztság vagyoni elkülönülése meggyorsult. Kiemelkedett egy szűk jómódú paraszti réteg, ugyanakkor azonban a jobbágytömegek helyzete rosszabbodott, s megnőtt a kisföldű és földnélküli parasztok száma. A parasztság differenciálódása a leggyorsabban az ország déli vidékein haladt előre, ahol a pénzjáradék kiszorította a feudális járadék többi fajtáit. Ennek ellenére a cseh falu fő alakja a *sedlák*, a fél, negyed, ritkábban háromnegyed telek birtokosa maradt.

A cseh parasztok szembeszálltak a feudális elnyomás növekedésével. Ez megmutatkozott a földesúri birtokról való szökések számának emelkedésében, az újonnan bevezetett kötelezettségek teljesítésének megtagadásában, a felemelt adók és illetékek fizetésének szabotálásában. Megtaláljuk azonban a harc aktívabb formáit is: az úri gabona és szérű felgyújtását, az urak állatainak elhajtását stb. A parasztok, valamint a kézművesek és a városi plebejusok harca a feudális igával szemben a népi eretnekség formáját öltötte. A XIV. században az ilyen mozgalmak főleg Dél-Csehországban oly gyakoriak voltak, hogy a prágai érsek külön törvényszéket állított fel az eretnekekkel való leszámolásra.

A cseh városokban kiéleződő társadalmi ellentmondások igen bonyolultak voltak. Egyrészt a céheken belül folyt a harc a céhmesterek kiváltságos rétege s a vagyontalan legények és inasok között. Másrészt viszont e céhmesterek a legényekkel együtt részt vettek a városi patríciusok elleni küzdelemben. Ez utóbbiak elsősorban németek voltak, külön kiváltságokkal rendelkeztek, s ők irányították a város gazdasági és pénzügyi igazgatását, természetesen saját érdeküknek megfelelően.

A CSEH ÁLLAM MEGERŐSÖDÉSE A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉN

I. Károly (1346—1378) cseh király, a Luxemburg-ház sarja, 1347-ben IV. Károly néven a „szent római birodalom" császára lett. Károly politikája a Luxemburg-dinasztia családi birtokainak kiterjesztésére irányult, s így politikájában az összbirodalmi érdekek mindig háttérbe szorultak. Minthogy a Luxemburgok birtokainak magja Csehország volt, Károly az ipar fejlesztésére töre-

kedett, védelmébe vette a cseh városokat, bár ugyanakkor elősegítette, hogy azok nagy részében megerősödjék a német patriciátus. Károly a birodalmon belül is döntő politikai szerepet szánt Csehországnak. Ezért a prágai országgyűlésen 1348-ban kiadott egy oklevelet, amely a cseh trónt öröklődővé nyilvánította, Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot (Lužicét) pedig a cseh korona hűbéresévé tette. 1373-ban Károly a cseh koronához csatolta Brandenburgot is. Az „aranybulla" szerint, amelyet Károly mint a német birodalom feje 1356-ban adott ki, a cseh király volt az első a hét választófejedelem közül, akik a német császárokat választották.

Annak ellenére, hogy Károly egyidejűleg cseh király és német császár volt, nem tudta teljesen megtörni a cseh főuraknak az állami központosítással szembeszálló politikáját. 1355-ben a cseh országgyűlés elé terjesztett egy törvényjavaslatot, amely védelmébe vette az urak osztályérdekeit, de ugyanakkor erősítette a királyi hatalmat is, amennyiben az egész ország számára egységesítette a feudális jogot. Károlynak ez a kísérlete azonban az országgyűlés ellenállásába ütközött. A főurak még a feudális törvényhozás egységesítésében is a király számukra nem kívánatos megerősödését, hatalmuk fenyegetését látták. Ezért az országgyűlés nem fogadta el teljes egészében Károly javaslatát, hanem csak néhány, az urak számára kedvező cikkelyt iktattak törvénybe.

I. Károly, növelni kívánva a birodalomban Csehország politikai szerepét, létrehozta a prágai érsekséget, s ezzel megszabadította Csehországot a német egyházi függéstől. Egészében véve azonban I. Károly egyházpolitikája jelentősen hozzájárult a papság megerősödéséhez Csehországban. E papság pedig az idegenek támasza volt. Károly a katolikus papságban a feudális rendszer erős védőjét látta, és így elősegítette befolyásának és birtokának növekedését, s kegyetlenül elnyomta a népi eretnekmozgalmakat.

A CSEH KULTÚRA FEJLŐDÉSE. A PRÁGAI EGYETEM MEGALAPÍTÁSA

A cseh nép évszázados függetlenségi harca folyamán kifejlesztette saját kultúráját. A XIII—XIV. században a Biblia egyes részeit cseh nyelvre fordították. A XIV. században jött létre Dalimil verses krónikája és Péter zbraclavi apát krónikája, amelyek a cseh irodalmi nyelv jelentős fejlődéséről tanúskodnak. A XIV. század nagy írói Pardubicei Smil Flaška és Tomáš Štítný voltak. A XIV—XV. század fordulójától kezdve egyre szaporodott a cseh nyelven írt munkák száma.

Magas fokra emelkedett Csehországban az építészet és képzőművészet. A mesterek a cseh nép hagyományaira támaszkodva alkotó módon elsajátították a szomszéd országok legjobb építészeinek eljárásait is. A XIV. századi cseh építészet legjelentősebb alkotása a Vltava-folyón átvezető híd (a Károly-híd), a Szent Vitus-templom és az óvárosi városháza Prágában, továbbá Karlštejn vára.

Csehország egyik legjelentősebb kulturális eseménye a prágai egyetem, Közép-Európa első egyetemének megalapítása volt 1348-ban. Az egyetemen négy kar működött: teológiai, jogi, orvosi és a „szabad művészetek" fakultása. Az egyetem összes hallgatói négy „nemzetbe" (cseh, bajor, lengyel, szász) tartoztak. A XV. század elején a prágai egyetem nemcsak a cseh, hanem az egész európai középkori műveltség egyik legfontosabb központjává vált. Az egyetemen körülbelül 300 tanár, magiszter és baccalaureus, s több mint 2000 hallgató volt. Minthogy az egyetem vezetőségében az egyes „nemzeteket" egyenlő számú ember képviselte, a vezetés a németek és más idegenek kezébe került. Ennek következtében az egyetemen belül ellentétek keletkeztek. A cseh magiszterek a diákok támogatásával harcoltak az egyetemen érvényesülő külföldi túlsúly ellen. Az egyetemen belüli harc a cseh nemzeti kultúráért vívott harc lényeges része volt.

I. Károly halála után Csehország Szilézziával és Felső-Lužicével fiára, IV. Vencelre (1378—1419) szállt, aki 1400-ig egyszersmind német császár volt. Károly másik fia, Zsigmond pedig, aki Brandenburgot kapta, 1387-ben magyar király lett, majd 1411-ben megszerezte a német királyságot is. I. Károly e két utódjának kellett megküzdenie a cseh nép forradalmi mozgalmával, a nagy parasztháborúval.

A népmozgalom fő erejét a parasztság szolgáltatta, amelyet a feudális urak kegyetlenül kizsákmányoltak. A nép különféle rétegeinek közös harcában igen nagy jelentősége volt a cseh polgárság aktivizálódásának is. A cseh polgárokat a városokban uralkodó német patríciusok önkénye és az elnémetesedett cseh urak viselkedése háborította fel. Ezek ugyanis valamennyien támogatták a német császárnak Csehország függetlensége ellen intézett támadásait. A közép- és kisnemesség a polgárokhoz csatlakozott, mivel elégedetlen volt a nagyurakkal, akik kirabolták őket és megalázóan bántak velük. Az érlelődő társadalmi és nemzeti összeütközés sajátos vonása az volt, hogy itt az osztályharc összeszövődött az egyházellenes harccal, s ez utóbbiban részt vettek a feudális Csehország összes rendjei. Az antifeudális és a vele együtt kifejlődő nemzeti felszabadító harc a reformáció zászlaja alatt folyt. A széles körű mozgalom fel akarta számolni az egyházi vagyont és az egyház politikai befolyását, minthogy az a német elnyomás és a feudális reakció támasza volt.

A reformációs gondolatok terjesztése a cseh polgárság körében már a XIV. század második felében jelentős sikerekkel járt. A hatvanas években egy Konrád Waldhauser nevű Ágoston-rendi szerzetes keményen bírálta a papságot. Körülbelül ugyanakkor működött Jan Milíč is, aki leleplezte a főpapok visszaéléseit, s gazdagsága és fényűzése miatt megbélyegezte a papságot. Jan Milíč halála után a reformáció eszméit Janovi Mátyás[1] terjesztette. Az őskereszténység egyszerű erkölcseihez való visszatérést hirdette. Az összes kolostorok megszüntetését kívánta, s kijelentette, hogy az egyház vagyonát szét kell osztani a szegények között. Mátyás a feudális társadalom rendi szerkezetét az ördög művének tartotta. Véleménye szerint a világban általános egyenlőségnek kellene uralkodnia.

Mátyás egyik követője és tanítványa azt kívánta, hogy ne csak az egyháziak, hanem az összes világiak is „két szín alatt" áldozzanak, azaz áldozáskor ostyát és bort kapjanak. Ez a követelés a katolikus egyház egyik dogmája ellen irányult, amely szerint csupán a papság áldozhat „két szín alatt", míg a világiak áldozáskor csupán ostyát kapnak, de bort nem (azaz az egyház tanítása szerint csupán „Krisztus testéből" kapnak és nem „véréből"). E dogma lényege abban állt, hogy „biztosította" a papság kiváltságos helyzetét, kiemelte őket a világiak tömegéből. A „két szín alatt való áldozás" követelése lényegében a papság kiváltságos helyzetének tagadása volt. A prágai egyetemen a cseh és a német tanárok közt kitörő éles harc összefonódott a cseh reformátorok első fellépéseivel. Az ő eszméik mellett a prágai egyetemen elterjedtek az angol reformátor, John Wyclif tanításai is. A cseh tanárokat és diákokat, akik a cseh városi polgárság széles köreinek hangulatát és ideológiáját tükrözték, Wyclif teológiai és filozófiai műveiben a papság kritikája s az vonzotta, hogy az angol reformátor tagadta az egyháznak a vagyonra és földbirtokra való jogát. A cseh reformáció legkiválóbb vezetője a prágai egyetem egyik magisztere, Husz János lett.

[1] Janovi Mátyás a párizsi egyetemen végezte tanulmányait, s hol Párizsban, hol Prágában élt. Ezért Párizsi és Prágai Mátyás néven is emlegetik.

Husz János
Metszet. XVIII. század

Husz János 1371-ben a dél-csehországi Husínec faluban született, szegény család gyermeke volt. Az elemi oktatást a plébániai iskolában kapta. 1394-ben baccalaureus címmel elvégezte az egyetemet, s 1396-ban megkapta a „szabad művészetek" magiszteri címét. 1398-ban kezdte meg tanári működését az egyetemen, s még ebben az évben egy nyilvános vitán Wyclif tanait védelmezte. 1403-ban Husz János már a prágai egyetem rektora volt. Ebben az időben pappá szentelték, és a prágai Betlehem-kápolna hitszónoka lett.

Mint az egyetem rektora, Husz a cseh tudósok vezető szerepét szerette volna biztosítani. 1409-ben IV. Vencel király kénytelen volt a cseheknek egyetemi ügyekben három szavazati jogot adni, szemben a németek egy szavazatával. A németek, akik így vezető szerepüket elvesztették, eltávoztak, és külön egyetemet létesítettek Lipcsében. Husz János neve igen népszerűvé vált a cseh társadalom széles rétegeiben. Az első időkben prédikációi nemcsak a városi polgárok és a kisnemesek, hanem a nagy világi feudális urak, sőt IV. Vencel király helyeslésével is találkoztak. Ezek ugyanis mind szívesen támogatták azt a gondolatot, hogy az egyháznak vissza kell térnie az „evangéliumi egyszerűséghez," és le kell mondania hatalmas földbirtokairól.

A katolikus papság azonban, a prágai érsek vezetésével, szembeszállt Husszal, s az egyházi tekintély és hatalom aláásásával, továbbá eretnek tanok terjesztésével vádolta meg. Huszt és társait kiközösítették az egyházból, de ő továbbra is prédikált a Betlehem-kápolnában. Híveinek száma egyre nőtt, mind több cseh városi polgár és jobbágy akadt köztük. Végül is az érsek interdictummal sújtotta Prágát. Ez az intézkedés azonban országos felháborodást keltett, és még jobban megerősítette a reformációs mozgalmat.

A reformációs mozgalom terjedése, a Husz és az egyház közti konfliktus kiéleződése, s különösen az a körülmény, hogy Husz prédikációiban antifeudális gondolatok jelentek meg (pl. azt tanította, hogy nem kell engedelmeskedni az „igazságtalan hatalmaknak"), megijesztette a királyt és a főurakat. A semleges álláspontról letérve, megtorlásokhoz folyamodtak. 1412-ben Husz szembeszállt XXIII. János[2] pápának azzal a rendeletével, amely bűnbocsátó cédulák eladását rendelte el a cseh államban. Husz barátja, Prágai Jeromos felszólította a népet a nyilvános tiltakozásra. A tüntető menet résztvevői elégették a pápai bullákat. Husz híveinek e nyílt fellépésére büntető szankciókkal válaszoltak a hatóságok. A pápaellenes tüntetés három résztvevőjét kivégeztették. Husz pedig, a király parancsára, kénytelen volt elhagyni Prágát. Kozíj vára közelében telepedett le, nem messze attól a helytől, ahol később Tábor városa keletkezett.

Husz tanítása, ahogyan azokat különféle munkáiban megfogalmazta, a katolikus dogmák tagadása terén jóval tovább ment elődei reformációs tanainál. Az egyházat „nem kereszténynek" nevezte, elvetett mindent, amit a „szentírás" nem erősített meg, sőt elismerte minden hívőnek azt a jogát, hogy hitügyekben is ennek az írásnak saját maga által adott magyarázata vezesse. Husz követelései polgári jellegűek voltak, de az osztályharc kiéleződése folyamán egyre élesebben, egyre jobban bírálta az egyházat.

Tanítása, nagy vonalakban, magában foglalta a plebejusok és a parasztok követeléseit is. Ahogyan pedig a kizsákmányoltak érdekei egyre távolodtak a városi polgárság mérsékelt követeléseitől, Husz a tömegekhez közeledett. Vele egy időben azonban Prágában olyan prédikátorok is működtek, akik a plebejusok érdekeit közvetlenül képviselték. Így Drezdai Miklós és Péter azt követelték, hogy az egyházi javakat azonnal kobozzák el és osszák föl a szegények között. Szakadatlan forradalmi propagandát folytattak a népi eretnek szekták név szerint nem ismert tagjai is.

[2] XXIII. Jánost (Baldassare Cossa) (1410—1415) mint ellenpápát, az egyház később törölte a pápák sorából. Így kaphatta Angelo Giuseppe Roncalli bíboros ugyancsak a XXIII. János nevet pápává választásakor (1958). — *Szerk.*

A KONSTANZI ZSINAT. HUSZ KIVÉGEZTETÉSE

A csehországi reformációs mozgalom nagy riadalmat váltott ki a többi európai ország papi és világi feudális köreiben. A papok és az uralkodók attól féltek, hogy a csehországi csapás alapjaiban rendíti meg az egyházat, és más országokban is aláássa tekintélyét. Különösen nagy felháborodást keltett a cseh reformáció sikere a német fejedelmek és a német császár köreiben, akiknek a katolikus egyház egyebek között a szomszéd szláv népek leigázásának egyik eszköze volt. A „cseh kérdés" jelentős nemzetközi problémává vált. Zsigmond császár meghívta Husz Jánost a Konstanz birodalmi városban 1414 végétől ülésező zsinatra. Husz János menlevelet kapott tőle, s ebben szavatolta számára a teljes biztonságot. A zsinat napirendjén szereplő kérdések egyik legfontosabbika a „huszita eretnekség" volt. Husz, bízva igazában, elfogadta a meghívást, és elutazott Konstanzba. Útján nemcsak a cseh, hanem sok német falu és város lakossága is köszöntötte. Husz reformációs tanítása ugyanis, minthogy a papság vagyona és kiváltságos helyzete ellen irányult, érthető és rokonszenves volt Németország népi tömegei előtt is.

Miután Husz megérkezett a zsinatra, eretnekséggel vádolták meg, majd hitszegő módon elfogták, s bilincsbe verve tömlöcbe vetették. A zsinat azt követelte tőle, hogy vonja vissza tanait. Husz azonban erre nem volt hajlandó. 1415. július 6-án a zsinat elrendelte Husznak és munkáinak elégetését. Mint bűneit meg nem bánó, engesztelhetetlen eretneket átadták a világi hatóságoknak „megbüntetés" céljából. Még ugyanezen a napon máglyán meg is égették. 1416. május 30-án pedig megégették Prágai Jeromost is, aki azért utazott Konstanzba, hogy segítsen barátján.

A HUSZITA HÁBORÚK KEZDETE. KÉT IRÁNYZAT KIALAKULÁSA A HUSZITA MOZGALOMBAN

Husz megégetését, a cseh urak legfelsőbb rétegén kívül, a cseh társadalom viharos tiltakozással fogadta. 452 cseh és morva nemes tiltakozást nyújtott be a konstanzi zsinathoz, s ebben kijelentették, hogy Husz megégetését az egész cseh nemzet megsértésének tartják. A prágai egyetem magisztereivel és Husz János, valamint Prágai Jeromos cseh polgári híveivel közös frontot hoztak létre a cseh közép- és kisnemesek. A későbbiek folyamán ezek együtt alkották a mérsékelt tábort, amelyet „kelyheseknek" neveztek. Egyik követelésük ugyanis így hangzott: „Kelyhet a világiaknak!", ami annyit jelentett, hogy áldozásnál a kovásztalan kenyér mellett még bort is követeltek.

Rendkívül nagy méretet öltött a nép, a parasztok, a szegény kézművesek és a városi plebejusok tiltakozása. 1415 és 1419 között a forradalmi mozgalmak központja Csehország déli részén volt. A felkelők tábora zászlót bontott Písekben, Klatovýban, Plzeňben, Sezimovo Ústíban és más városokban. Az események folyamán egyre szaporodott a népi prédikátorok száma. A korszak egyik legkiválóbb alakja egy pap, a plzeňi Václav Koranda volt, aki az egyházi birtokok elkobzását és a szertartások eltörlését követelte. Az emberek ezrével gyülekeztek, hogy meghallgassák ezeket a prédikátorokat, akik arra hívták fel hallgatóikat, hogy „kössenek kardot", s szálljanak szembe elnyomóikkal. A népgyűlések egyik kedvenc helye a dél-csehországi Tábor-hegy volt. Ezt a nevet kapta azután az a város, amelyet a felkelt nép alapított valamivel később, 1420 márciusában-áprilisában. Ettől kezdve a paraszti-plebejus irányzat híveit táboritáknak hívták. A parasztok és plebejusok gyűlései, amelyekhez csatlakoztak a lovagok is, egyre gyakoribbakká váltak 1419 tavaszának vége felé. Ezt az időpontot tekinthetjük a csehországi nagy parasztháború kezdetének.

Megnövekedett a prágai alsóbb néprétegek forradalmi aktivitása is. A forradalmi gondolatok lánglelkű terjesztője egy volt szerzetes, Jan Želivský volt, aki a dolgozó tömegeket felkelésre buzdította. Ő maga is részt vett azokban a körmenetekben, amelyeket a husziták tartottak Prága utcáin, s közben kezében magasra tartotta a kelyhet, a huszita mozgalom közös szimbólumát. A prágai

Husz János tanait védi a konstanzi zsinaton
Litoměřicei Canzionale. 1511—1514

felkelés 1419. július 30-án tört ki. A nép megszállta a városházát, s az ablakon keresztül kidobták a polgármestert és tanácsosait. Ekkor a szerzetesek és a gazdag idegenek gyorsan és tömegesen elhagyták a várost. A prágai népfelkelés 1419 augusztusában és szeptemberében bontakozott ki, IV. Vencel király váratlan halála után. Utóda a cseh nép esküdt ellensége, Husz János hóhéra, Zsigmond király lett volna. A husziták azonban trónfosztottnak nyilvánították Csehországban Zsigmondot. A nép első haragja a kolostorokkal és a patríciusok házaival szemben mutatkozott meg, amelyeket leromboltak, felgyújtottak. A fegyveres csapatok, melyeknek számát a Csehország különféle vidékeiről érkező parasztcsapatok egyre növelték, rohammal elfoglalták Vyšehrad erős várát. A felkelők vezérei ebben a szakaszban a huszita mozgalomban kitűnt kiváló politikusok és tehetséges hadvezérek, Mikuláš z Husi és Jan Žižka voltak.

A nép sikereitől megijedt prágai polgárok 1419. november 13-án fegyverszünetet kötöttek a királyi sereggel, és megígérték, hogy visszaadják Vyšehradot. A felkelők kénytelenek voltak kivonni csapataikat Prágából. A prágai népi felkelés eredményeit a fővárost és a többi várost hatalmukba kerítő kelyhesek használták ki. Minthogy azonban Zsigmond király hajthatatlan álláspontot foglalt el, a kelyhesek kénytelenek voltak együttműködni a táboritákkal. 1420 tavaszán a pápa „keresztes hadjáratot" hirdetett a husziták ellen. Zsigmond egy 100 000 főnyi német sereg élén, amelyhez a pápai felhívásra más országokból jelentkezett keresztes lovagok is csatlakoztak, benyomult Csehországba. 1420. július 14-én azonban Zsigmondot és keresztes hadát Prága közelében szétverték a táboriták, Jan Žižka parancsnoksága alatt. 1420. november 1-én, Zsigmond újabb veresége után Vyšehrad is kapitulált. Ez a győzelem még inkább megnövelte a cseh nép harci szellemét, megerősítette a táboriták helyzetét, akik a kelyhesekétől különböző, saját programmal léptek fel.

A KELYHESEK ÉS A TÁBORITÁK PROGRAMJA

A kelyhesek, azaz a cseh polgárok és lovagok, akik meg akarták gyengíteni a katolikus egyház hatalmát s a papság túlsúlyát, s az egyházi földbirtokok rovására akarták a világiakat szaporítani, lényegében az „olcsó egyházat" követelték. A kelyhesek nem akarták megváltoztatni Csehország

társadalmi szerkezetét. Az ún. négy prágai cikkely elfogadását követelték. Ezek: az egyházi birtokok szekularizálása; a huszita szellemű igehirdetés szabadsága; a papság különleges helyzetének megszüntetése a „két szín alatti" áldozás bevezetésével; végül a „halálos bűnökben" vétkes személyek megbüntetése. A kelyhesek programja katolikusellenes volt, de ugyanakkor a külföldiek túlsúlya ellen is irányult.

A négy prágai cikkely, minthogy a paraszti tömegek és a városi plebejusok kívánságait egyaránt kifejezte, elfogadható volt mind a kelyhesek, mind pedig a táboriták számára. A táboriták azonban másképp értelmezték a cikkelyeket, mint a kelyhesek. A táboriták a feltétel nélküli, szabad igehirdetést követelték. Az egyenlőség követelését szimbolizáló kehely a néptömegek számára a feudális rendek és a vagyoni különbségek megszüntetését jelentette. Míg a nemesek és a polgárok az egyházi földeket megszerezve csak arra gondoltak, hogyan tudják majd azokat megtartani, addig a néptömegek a papoktól elvett földek szétosztását kívánták. A táboriták programjának kiindulópontja az a tanítás volt, miszerint az egész világon megkezdődött az a fordulat, amelynek a jó embereknek a rosszak feletti győzelmével kell végződnie. A táboriták a fordulatot úgy képzelték el, hogy erőszakkal eltávolítják a „bűnösöket és az Isten törvényével szembeszállókat". Ezeken természetesen az urakat, a főpapokat és a feudális állam hivatalnokait értették. A táboriták a fordulatot „Isten művének" tartották, de tanításuk szerint azt az „igazak", „Isten ügyének hívei" kezével kell végrehajtani. Ezen pedig a dolgozó népet értették. Minden egyes „hívőt" felszólítottak, hogy „személyesen ontsa vérét Krisztus törvénye megszegőinek" és „ellenségei vérével mossa le kezét".

Az ellenségtől megtisztított területeken a táboriták teljesen el akarták tüntetni a feudális rendet, vissza akarták adni a parasztoknak a közföldeket. Eltiltották a „parasztoknak és minden alattvalónak", hogy bármilyen úrbért vagy tizedet fizessenek az uraknak. Országukban „isten országát" akarták megvalósítani, amelyben „eltűnik minden úr, megszűnik az adó és mindenfajta világi állam". Teljes fordulatot akartak a táboriták egyházi téren is. Az eddigi egyházat és annak rendjét teljesen meg akarták szüntetni, vagyonát át akarták adni a dolgozó népnek. Az új egyház kiépítésére vonatkozó terveikben jelentősen túlmentek Husz János tanain, amikor kijelentették, hogy nincs szükség a „szentírásra" sem, mert „Krisztus törvénye minden egyes ember szívébe lesz írva". Megszüntették a „szentek tiszteletét" is, hatályon kívül helyezték az egyház összes rendeleteit és a „szentatyák" előírásait. A táboriták felszólították a népet, hogy honosítsa meg az új rendet az általa elfoglalt országban, s karddal védje meg azt addig, amíg a fordulat az egész világon megvalósul, ami várakozásuk szerint maga „Jézus Krisztus" keze által fog bekövetkezni. Tehát a táboriták programja elsősorban antifeudális volt. Hogy jobban meg tudják szervezni a népet az urak elleni küzdelemre, szigorú rendet és fegyelmet tartottak soraikban. Közösen használták fel az élelmiszereket és más szükségleti cikkeket. A fényűzés minden fajtáját szigorúan eltiltották.

A CHILIASZTÁK (PIKÁRDOK) A TÁBORITÁK KÖZÖTT

A táboriták között már 1420 őszén és telén bizonyos ellentétek keletkeztek. A tehetősebb elemek egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a *chiliaszta*-k[3] vagy *pikárd*-ok szélsőbaloldali forradalmi szektájára. A pikárdok a városi és falusi szegények tisztázatlan, zavaros kívánságait fejezték ki, s mindenfajta tulajdon tagadásával a primitív kommunizmus programját képviselték. A társadalmi követeléseket fantasztikus vallási formába öltöztetve, azt hirdették, hogy már bekövetkezett „isten országának ezer éve" és a „paradicsomi élet a földön". A pikárdok ideológusai (Martínek Húska,

[3] A chiliaszták (a görög „chilioi" = „ezer" szóból) hittek Krisztus ezeréves földi uralmában, amelynek állítólag a „világvége" előtt kellett bekövetkeznie. A chiliasztákat Csehországban pikárdoknak nevezték.

Petr Kániš, Jan Bydlinský, Jan Čapek és mások) következetesen védelmezték a chiliasztikus nézeteket, s azt hirdették, hogy nincs sem isten, sem ördög abban a formában, ahogyan azt az egyház tanítja, hanem az első a jó és igaz emberek szívében, a második pedig a rossz emberek szívében él. A pikárdok magukat örök életűnek és Krisztussal egyenlőnek tartották, akit csupán emberként tiszteltek.

A pikárdok nézetei elijesztettek sok parasztot, különösen a tehetősebbeket, mert ezek számára a túlzók boszorkányoknak és istenteleneknek tűntek. Így azután, bár tanításaik társadalmi része megszerezte a városi és a falusi szegénység rokonszenvét, a pikárdok viszonylag kevesen maradtak, és a döntő pillanatban nem tudták megkapni a tömegek támogatását. Annak ellenére azonban, hogy a kor számára fantasztikusnak tűnő tanokat terjesztettek, fellépésük nem múlt el nyomtalanul: fellelkesítették a tömegeket az urak elleni harcra.

A huszita forradalmi mozgalom fejlődésében 1421 tavaszán kritikus pillanatok következtek. A táboriták mérsékelt ideológusai levéllel fordultak a prágai magisztrátushoz. Rámutattak arra, hogy Martínek Húska és négyszáz pikárd nem tiszteli a „szent oltárt", földre önti „Krisztus vérét", összetöri és eladja a „szent kelyheket". Ennek eredményeképpen a pikárdokat kiűzték Tábor városából. Akkor azok nem messze Přiběnicétől elsáncolták magukat. A pikárdok által épített erődítményt azonban körülvették és rohammal elfoglalták. A pikárdok elkeseredetten védekeztek, és nagy részük elesett a harcban. Élve mindössze negyven ember került a győztesek kezébe. A fogoly pikárdok nem voltak hajlandók „megbánni bűneiket", és félelem nélkül mentek máglyára Klokotyban, Tábor városa összes lakóinak szeme előtt. 1421 augusztusában hosszú, borzalmas kínzás után Roudnicében megégették Martínek Húskát is, ezt a kiváló prédikátort és bátor gondolkodót. A pikárdokkal való leszámolás nagy csapás volt a huszita forradalmi mozgalomra, mert végeredményben megerősítette a nemesek és a polgárok helyzetét.

A FORRADALMI HADSEREG NAGY GYŐZELMEI ÉS NEMZETKÖZI JELENTŐSÉGÜK

Az 1421-ben Čáslavban tartott huszita országgyűlésen 20 direktorból álló kormányt választottak. Tagjai között csupán két megbízott volt Táborból. Ez a teljes egészében kelyhes vezetés alatt álló kormány félt a forradalmi hadsereg győzelmeitől. A kelyhesek azonban egyelőre kénytelenek voltak együtt maradni a táboritákkal, mert a husziták ellenségei második „keresztes hadjáratra" készültek. A támadást csak a táboriták irányzatában egybegyűlt forradalmi erők tudták elhárítani. Ugyanekkor a kelyhesek tárgyalásokat kezdtek II. Jagelló Ulászló lengyel királlyal és Vitold litván nagyfejedelemmel, felajánlva nekik a cseh trónt. Ezt az ajánlatot nem csupán azért tették, hogy megerősítsék a huszitákat a Zsigmond királlyal küszöbön álló harcban, hanem azért is, mert féltek az egyre növekvő táborita hadseregtől. 1422-ben lengyel—litván hadsereg érkezett Csehországba Koributovics Zsigmond (Ulászló unokaöccse) parancsnoksága alatt. A pápa nyomására azonban a lengyel—litván urak rövidesen átálltak a huszitaellenes táborba.

Jan Žižka parancsnoksága alatt a táboriták szégyenteljes megfutamodásra kényszerítették a német püspökök és világi urak csapatait. Vereséget szenvedett Zsigmond serege is, amely be akarta keríteni a táboritákat. Jan Žižka továbbra is a népi hadsereg parancsnoka maradt, bár 1421-ben egy várostrom alkalmával elvesztette szeme világát. Miután a táborita hadsereg tönkreverte a második „keresztes hadjáratot", a kelyhesek aktív tevékenységbe kezdtek saját helyzetük megszilárdítására. 1422 márciusában a prágai kelyhesek áruló módon megölték a főváros dolgozó tömegeinek vezetőjét, Jan Želivskýt, és megkísérelték eltávolítani híveit a városi vezetőségből. Prága népének azonban sikerült megvédenie a jogait, bár Želivský meggyilkolása megmutatta, hogy a kelyhesek a népi érdekek elárulásának útjára léptek. Azután, hogy a táboriták sikeresen elbántak a har-

HUSZITA HÁBORÚK CSEHORSZÁGBAN (1419-1434)

Államhatárok

Csehország határa

Parasztok és városi polgárok mozgalmai a huszita háborúk előestéjén és kezdetén

Husziták felkelései 1419-ben

Prágai szövetség városai 1421-ben

Tábori szövetség városai 1421-ben

Čáslav — A prágai szövetségből a tábori szövetségbe átlépett városok neve (1427 körül)

Žatec — Tábori szövetség városai 1427 körül

Morvaországi, szlovákiai és sziléziai husziták támaszpontjai

1421 — Tábori ták győzelmeinek helye

1434 — Tábori ták veresége inek helye

HUSZITA HÁBORÚK EURÓPÁBAN

Huszita hatásra indult antifeudális mozgalmak területe

Huszita eszmék terjesztésének helye

Táboriták külföldi hadjáratainak fő iránya

200 0 200 400 600 km

MEISSEN · FELSŐ-LAUSITZ · SZILÉZIA · MORVAORSZÁG · FELSŐ-PFALZ · BAJORORSZÁG · AUSZTRIA · MAGYAR KIRÁLYSÁG · SZLOVÁKIA · MAGYARORSZÁG · LENGYELORSZÁG · NÉMET-LOVAGREND · LITVÁN NAGYFEJED. · SVÉDORSZÁG · DÁNIA · ANGLIA · FRANCIA-O. · CSEHORSZÁG

Donin · Frýdlant · Zwickau · Mulde · Česká Lípa · Ústí · 1426 · Litoměřice · Bílina · Trutnov · Chomutov · Kadaň · Žatec · 1421 · Louny · Obře · Roudnice · Mělník · Mladá Boleslav · Bělá · Jičín · Dvůr Králové · Jaroměř · Kostelec · Slaný · Hradec Králové · 1437 · Loket · Cheb · Žlutice · Rakovník · Elba (Labe) · Český Brod · 1434 · PRÁGA · 1420 · Vitkov · Vyšehrad · Lipany · Kolín · 1422 · Kouřim · Kutná Hora · Čáslav · Malešov · 1424 · Sion · 1437 · Sázava · Chrudim · Vysoké Mýto · Litomyšl · Polička · Mohelnice · Olomouc · Přerov · Odera · Těšín · Tachov · 1427 · Stříbro · Plzeň · Rokycany · Beroun · Berounka · Příbram · 1419 · Živohošť · Benešov · Německý Brod · 1422 · Přibyslav · Želiv · Jihlava · Domažlice · 1434 · Zelená Hora · Klatovy · Horažďovice · Moldava (Vltava) · Tábor · Kozý Zamok · Písek · Bechyně · Sudoměř · 1420 · Sušice · Třebíč · Brno · Kroměříž · Jindřichův Hradec · Ivančice · Moravský Krumlov · Uherský Brod · Prachatice · Budějovice · Znojmo · Retz · 1425 · Břeclav · Morava (Morva) · Szakolca · Vág · Tapolcsány · Krumlov · Rožmberk · Nieder-Altaich · Duna · Passau · 1427 · Zwettl · Nagyszombat

Pszkov · Vityebszk · Vilno · Gdańsk · Lübeck · Stade · Berlin · Poznań · Magdeburg · Leipzig · Wrocław · Kraków · Lwów · Lille · Köln · Cambrai · Bamberg · Trier · Worms · Párizs · Nürnberg · Regensburg · Prága · Tábor · Bécs · Pozsony · Buda · Bábolna · Szolnok · Kolozsvár · Basel · Kempten · Zágráb · Pécs · Velence · Róma · Cambridge · Niemcza · Otmuchów

0° Greenwich · 10° · 20° · 30° · 50° · 14° Greenwichtől K-re · 16° · 18°

10 0 10 20 30 40 50 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

madik „keresztes hadjárattal" is, a kelyhesek közvetlen tárgyalásokat kezdtek az ellenséggel a forradalmi nép elleni közös harc céljából.

A nagyszámú ellenség ellen vívott fegyveres harc idején létrejött Csehországban egy népi hadsereg, s kialakult a tapasztalt vezérek köre. Jan Žižka és a többi hadvezérek új taktikát dolgoztak ki, amely a gyalogság és a harci szekerek tömeges bevetésén, a könnyűtüzérség felhasználásán, a gyors hadmozdulatokon, a gyors és álcázott mozgáson alapult. A táboriták vezéreinek mindig jól átgondolt tervei voltak, egybehangolták az egyes csapatok működését, tekintetbe vették az egyes fegyvernemek összhatását, és mindig jól határozták meg a főcsapások irányát. A táboriták taktikáját nemcsak Žižka és a többi vezér kiváló képességei miatt lehetett megvalósítani. A paraszthadsereg győzelmeinek fő oka abban rejlett, hogy néphadsereg volt, és így jellegében különbözött a lovagi és zsoldos hadseregektől. 1424 októberében a nagy cseh hadvezér meghalt. A táboriták seregeinek parancsnokságát Nagy Prokop vette át, akinek egy másik vezér, Kis Prokop volt a helyettese. A két Prokop nagy aktivitást és kezdeményezést mutatott a csatatéren, nem korlátozták a harcot csupán védekezésre. Miután 1427-ben visszaverte a negyedik „keresztes hadjáratot", a táboriták forradalmi hadserege döntő támadást indított, és behatolt Sziléziába, Bajorországba, Ausztriába, Franconiába és Szászországba. A négy „keresztes hadjárat" sikertelensége után a táboriták ereje és hatása nemcsak Csehországban, hanem egész Európában jelentősen megnövekedett.

1429 őszén a táboriták, hogy tovább növeljék befolyásukat Európában, újra támadásokat intéztek Németország ellen. A forradalmi cseh hadsereg benyomult Magyarországra is. A husziták segítséget nyújtottak Lengyelországnak a német lovagrend elleni harcban. 1433-ban csapataik ott küzdöttek Gdańsk városánál, a Balti-tenger partján. A huszita háború nemzetközi hatásáról tanúskodnak annak szlovákiai, magyarországi, német-, lengyel- és oroszországi visszhangjai. A külföldiek, akik 1431-ben átutaztak Németországon, és megfigyelték az ott lezajló parasztmozgalmakat, feltételezték, hogy rövidesen „az összes német parasztok a csehek oldalára állnak". A katolikus papság képviselői az 1431-ben megnyílt bázeli zsinaton borzalommal beszéltek a huszita háborúk visszhangjáról, a németországi, Rajna-vidéki tömeges felkelésekről, a német városok izgatott hangulatáról, s a Franciaországban és Itáliában várható vészterhes antifeudális mozgalmakról.

Az európai reakció megszervezte a husziták ellen az ötödik „keresztes hadjáratot", amelyben, akárcsak az előző hadjáratokban, a fő szerepet a német lovagok játszották. A husziták elleni ötödik „keresztes hadjárat" meghirdetője, a bázeli zsinat egyik szervezője, Giuliano Cesarini bíboros pápai legátus, azt követelte, hogy a keresztesek rabolják ki, tegyék pusztává és gyújtsák fel Csehországot. De ez a „keresztes hadjárat" 1431 augusztusában Domažlice városa mellett ugyancsak súlyos veresé-

Husziták és „keresztesek" harca
1450-ben készült német kézirat miniatúrája

get szenvedett. Ekkor az európai reakció irányítói, látva a felkelő nép legyőzhetetlenségét, diplomáciai cselfogásokkal, s a kelyheseknek vallási téren tett engedményekkel éket akartak verni a husziták közé. Cesarini bíboros javaslatára a bázeli zsinat megbízottai megkezdték a tárgyalásokat a huszitákkal.

A KELYHESEK ÁRULÁSA ÉS A TÁBORITÁK VERESÉGE. A HUSZITA HÁBORÚK TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

A bázeli zsinat meghatalmazottai és a husziták között 1432 májusában megkezdődött tárgyalások 1433. november 30-án négy pont elfogadásával befejeződtek. Ezeket később prágai kompaktátáknak nevezték. A zsinat engedélyezte Csehországban a „két szín alatt való áldozást", az egyházi prédikációk szabadságát, megszüntette főbenjáró ügyekben az egyház joghatóságát. A papságnak viszont abban az esetben, ha „apostoli" életet élt, engedélyezték a földbirtoklást. Ez az egyezmény megfelelt a husziták mérsékelt csoportjának: a cseh nemességnek és a tehetősebb városi polgároknak. Ezért a kelyhesek szembeszálltak az egyezménnyel elégedetlen táboritákkal. 1434. május 30-án a Lipany melletti csatában vereséget mértek a táboritákra. Az ütközetben elestek a táboriták vezérei, Nagy és Kis Prokop is. A táboriták még ezután is folytatták ugyan a harcot, de erejük megtört. Ennek oka abban keresendő, hogy a táboriták soraiban harcoló parasztság nem tudott szervezett háborút viselni a feudális urak igájának lerázására. 1437-ben foglyul ejtették, majd kivégezték az utolsó táborita csapatok egyik vezérét, Jan Roháčot is.

A táboriták veresége következtében az országban dühöngeni kezdett a feudális reakció. A cseh nép hősi harcának eredményeit kihasználva, a kelyhes urak rátették kezüket a hatalmas egyházi birtokokra, megerősítették helyzetüket, majd támadásba mentek át a parasztság ellen. A parasztoknak vissza kellett térniük régi uraikhoz, vagy mások alárendeltségébe kerültek. A földesúr engedélye nélkül ezután nem hagyhatták el birtokát. A városokban élő s ott iparral foglalkozó parasztoknak is vissza kellett térniük uraikhoz, különben szökevénynek minősítették őket. Az urak, helyreállítva gazdaságukat, egyre jobban növelték a paraszti terheket, elsősorban a robotot.

A táboriták leverése után a katolikus reakció szembefordult a kelyhesekkel. A pápa érvénytelennek nyilvánította a „prágai kompaktátákat". A katolikusok visszavonták az összes engedményeket, amelyeket előzőleg tettek a kelyheseknek. Amikor a kelyhesek Podjebrád Györgyöt 1458-ban királlyá választották, a főurakból és patríciusokból álló reakciósok „konföderációt" szerveztek, s maguk mellé állították Mátyás magyar királyt is. Podjebrád 1471-ben egy háború kellős közepén halt meg. Ez a háború csupán 1485-ben, a katolikusok és a kelyhesek között létrejött egyezménnyel, fejeződött be. A Kutná Horában tartott országgyűlésen engedélyezték mind a katolikusok, mind a kelyhesek szabad vallásgyakorlását.

A huszita háborúknak igen nagy a jelentőségük a cseh nép történetében. Bár a cseh nép vereséget szenvedett, hősi küzdelme hozzájárult az ország fejlődéséhez. A huszita háborúk történeti jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy Csehország néptömegei nyíltan felkeltek a feudális kizsákmányolás, az egyházi népbutítás és a nemzeti elnyomás ellen. Igen nagy volt a huszita háborúk jelentősége a cseh nemzeti kultúra fejlődése szempontjából is. A cseh nyelv túlsúlyba került az ország minden területén. A huszita háború, a cseh nép középkori függetlenségi harcának csúcspontja, kiemelkedő helyet foglal el az összes szláv népek külföldi agresszió ellen irányuló évszázados harcában is.

A huszita háborúk megrázták az európai reakciót, felvetették a népuralom és a társadalmi igazságosság kérdését. Számos nagy parasztfelkelés (Erdélyben 1437-ben; Moldvában 1440—1442-ben stb.) a huszita háborúk hagyományából táplálkozott. A XVI. század eleji nagy németországi parasztháború vezérei, s különösen Thomas Münzer, nagy tisztelettel és szeretettel őrizték Husz János és

követői emlékét, és művük folytatójának tartották magukat. A huszita háborúk megrendítették a katolikus egyházat egész Európában, és súlyos csapást mértek a pápaságra. A XV. századi cseh reformáció szüségszerű előkészítő szakasza volt az összeurópai reformációnak.

2. A LENGYEL ÁLLAM EGYESÍTÉSE

A XIII. század második felében mind a mezőgazdasági, mind pedig az ipari termelőerők fejlődése, az ország egyes részei közötti gazdasági kapcsolatok megerősödése, a városok megnövekedése és a piaci kapcsolatok kiépülése lassanként előkészítette a lengyel földek egy állam keretében való egyesítésének gazdasági feltételeit.

LENGYELORSZÁG ÁLLAMI EGYSÉGÉNEK MEGTEREMTÉSE A XIV. SZÁZADBAN

A lengyel földek újraegyesítését jelentős mértékben meggyorsította az a háború, amelyet a fenyegető német veszély, a német urak agressziója, a német lovagrend és Brandenburg támadása ellen kellett folytatni. A feudális széttagoltság rendjének védelmezői, a hatalmas nagybirtokosok ellen

Nysa sziléziai város
Metszet. XV. század

vívott harcában a központi hatalom a kis- és közép-földbirtokosokra, a lovagokra (*szlachta* — ejtsd: slahta) támaszkodhatott. A német papság által elnyomott lengyel papság féltette jövedelmeit és politikai befolyását, ezért ugyancsak kész volt a központi hatalom egyesítő politikáját támogatni. A súlyos feudális belharcok megszüntetésében és a központi hatalom megerősítésében érdekelve voltak a népi tömegek is.

A lengyel állam központosítását akadályozta a városok felső rétege, a patriciátus. Krakkó, Wrocław, Poznań és más városok befolyásos német patríciusai, akik elsősorban kül-, és nem belkereskedelemmel foglalkoztak, olyan erőt alkottak, amely aktívan szembeszállt az egységes központosított állam kialakítására irányuló kísérletekkel. Ennek következtében Lengyelországban a városok nem töltötték be azt a szerepet az egységes nemzeti állam megteremtéséért folytatott harcban, amit több más európai ország történetében. Ezért, valamint a lengyel urak keleti irányú agresszív politikája következtében, amely elvonta az erőket az állam nyugati részeit elfoglaló német

lovagrend, Brandenburg és Luxemburg-monarchia elleni harctól, nem került vissza Lengyelországhoz Szilézia és Pomeránia, s a XIV—XV. század folyamán külön fejedelemség maradt Mazóvia is. Az államon belül pedig megőrizték befolyásukat a nagybirtokos mágnások.

Lengyelországban a XIII. század második felében kezdődő belpolitikai harcban jelentős szerepet játszott az a kérdés, hogy vajon a nagybirtokosok melyik csoportja, a kis-lengyelországiak vagy pedig a nagy-lengyelországiak fognak-e élére állni a lengyel egyesítésnek. Kezdetben az egyesülésért folyó harc irányítása a nagy-lengyelországiak kezében volt, mert éppen Nagy-Lengyelországban érezték legjobban a német feudális agresszióval való szembeszállás szükségességét. A XIII. század végén az ország egyesítéséért folyó harcban II. Przemysław fejedelem állt a nagy-lengyelországi urak élére. Kiterjesztette hatalmát egész Nagy-Lengyelországra, majd birtokaihoz csatolta Krakkó vidékét és Kelet-Pomerániát. 1295-ben II. Przemysławot lengyel királlyá koronázták, de helyzetét megnehezítette a brandenburgi őrgróffal és II. Vencel cseh királlyal folytatott harc. Kénytelen volt lemondani Krakkóról és vidékéről. 1296-ban II. Przemysławot Brandenburgból küldött bérgyilkosok csellel megölték. Ezután a lengyel földek egyesítéséért Władysław Lokietek brześć-kujáviai fejedelem folytatott energikus harcot. Leverve Krakkó német polgárságának lázadását, s megtörve a nagy-lengyelországi városok, köztük Poznan patríciusainak ellenállását, 1314-ben elfoglalta egész Nagy-Lengyelországot és hozzácsatolta Kis-Lengyelországhoz. 1320-ban Lokietek Ulászló az egyesült lengyel állam királyává koronáztatta magát.

Az a súlyos küzdelem, amelyet Lengyelország a XIV. század elején a Kelet-Pomerániát elfoglaló lovagrend és a Csehországban uralkodó Luxemburgok ellen folytatott, változó sikerrel folyt. Lokietek Ulászló utóda, III. Kázmér (1333—1370) uralkodása idején, 1335-ben, Magyarország közvetítésével Visegrádon egyezmény megkötésére került sor a Luxemburgokkal. Ezek lemondtak ugyan a lengyel trónra való igényükről, de megtartották Sziléziát. 1343-ban pedig megegyezés jött létre a német lovagrenddel, amely kénytelen volt kisebb területi engedményeket tenni Lengyelországnak. A feudális Lengyelország lemondott az elszakított lengyel földek visszaszerzéséért a német lovagrenddel szemben folytatott küzdelemről, mert a lengyel feudális urak egy része agresszív keleti politikába kezdett. 1349—1352 között a lengyel urak a helyi lakosság ellen vívott súlyos küzdelem után elfoglalták Halicsot, míg Volhiniát Litvánia szerezte meg. Litvánia és Lengyelország között ekkor hosszú harc kezdődött a halics—volhiniai birtokokért. A harcot III. Kázmér idejében a lengyel urak a magyar urakkal szövetségben folytatták.

A PÉNZJÁRADÉK FEJLŐDÉSE. A PARASZTOK ANTIFEUDÁLIS HARCA

Az ország politikai egyesítése elősegítette a lengyel földek további gazdasági fejlődését. A XIV—XV. század folyamán intenzíven tovább folyt az erdős vidékek betelepítése és új, addig nem értékesített területeknek a mezőgazdasági termelésbe való bevonása. Az ország belső kolonizációját elsősorban a lengyel parasztság erőivel végezték, amely menekülni akart a feudális kizsákmányolástól. A paraszttelepesek azonban az új falvakban is feudális függésbe kerültek a nagybirtokosoktól, bár kezdetben ez nem volt súlyos. A XIV. század folyamán a szabad parasztok szinte teljesen eltűntek Lengyelországban. A földbirtokosok a parasztokat átállították az egységes úrbérre, a *czynsz*-re, amit termékekben és pénzben kellett fizetni. A XV. század első felében Lengyelországban széles körben elterjedt a pénzjáradék. Sziléziában ez volt a járadék uralkodó formája. Társadalmi-gazdasági fejlődését tekintve a legelmaradottabb terület Mazóvia volt.

Ugyanakkor azonban, amikor a földesurak pontosan megállapították és rendszeresen beszedték az úrbért, megváltozott formában meg akarták tartani a parasztok régi kötelezettségeit is. Így például a XIV. században a természetben, elsősorban állatokban szedett „ajándékok" formájában megmaradt a „narez" és az „opole", „zawtrak" néven pedig megtartották a régi „stan" nevű adót.

LENGYELORSZÁG
A XIV. SZÁZAD KÖZEPÉN
A lengyel korona birtokai 1333 körül
A lengyel koronához csatolt területek III. Kázmér (1333-1370) idején
1351 A hozzácsatolás időpontja
1366-ban hűbéri jogon Lengyelországhoz csatolt területek
A független Mazóviai fejedelemség területe
Az 1335. évi egyezmény alapján Csehországhoz csatolt lengyel területek
A lengyel állam határa III. Kázmér idején (1370 körül)
50 0 50 100 150 km
20° Greenwichtől K-re
15°
20°
25°
50°
BALTI-TENGER
ÉSZAK-POMERÁNIA
NYUGAT-POMERÁNIA
BRANDENBURG
NÉMET LOVAGREND
LITVÁN NAGYFEJEDELEMSÉG
LUXEMBURGOK BIRTOKAI
CSEH KIR.
MORVA ŐRGRÓFSÁG
SZILÉZIA
NAGY-LENGYELO.
KUJAVIA
MAZÓVIA
KIS-LENGYELO.
HALICS
VOLHINIA
PODOLIA
SZLOVÁKIA
KÁRPÁTALJA
MAGYAR KIR.
BUKOVINA
MOLDVAI FEJ.
Königsberg
Słupsk
Gdańsk
Elbląg
Malbork (Marienburg)
Kolberg (Kołobrzeg)
Chojnice
Stettin (Szczecin)
Kulm (Chełmno)
Toruń
Bydgoszcz
Santok
Czarnków
Drezdenko
Berlin
Lebus
Mogilno
Poznań
Płowce
Nieszawa
Dobrzyń
Płock
Raciąż
Zakroczym
Wyszogród
Varsó
Kutno
Łowicz
Łęczyca
Czersk
Warka
Kalisz
Sieradz
Piotrków
Sulejów
Przedbórz
Jedlna
Radom
Lublin
Chełm
Horodło
Vlagyimir
Luck
Osztrog
Zsitomir
Bełz
Opatów
Sandomierz
Olkusz
Grotniki
Korczyn
Krakkó
Tarnów
Wieliczka
Bochnia
Sącz
Oświęcim
Cieszyn
Racibórz
Opole
Wrocław
Świdnica
Kladsko
Głogów
Krosno
Drezda
Prága
Kutná-Hora
Olomouc
Brno
Budějovice
Bécs
Pozsony
Bártfa
Ungvár
Rzeszów
Jarosław
Peremisl
Sanok
Lvov
Kremenyec
Tyerebovl
Halics
Kamenyec
Braciav
Grodno
Melnyik
Breszt
1364
1365
1352
1351
1343
1366
1349-1352
Nyeman
Visztula
Odera
Narew
Bug
Pripjaty
Pilica
Nysa
Elba (Labe)
Moldva
Morva
Duna
Tisza
Dnyeszter
Prut
Warta
Noteć

Az úrbér mellett itt-ott a robotot is alkalmazták, de ez jelentéktelen volt. A parasztoknak a földbirtokosok számára fizetett adón kívül tizedet kellett adni az egyháznak is. Nagy-Lengyelországban ezt a tizedet elsősorban pénzben, Kis-Lengyelországban pedig terményben szedték.

A parasztok továbbra is harcoltak a feudális elnyomás ellen. Az ellenállás legelterjedtebb formája ebben az időben a szökés volt. Így a III. Kázmér által Kis-Lengyelország számára kiadott ún. wiślicai statútum világosan elmondja, hogy a parasztok, anélkül, hogy törvényes okuk volna rá, eltávoznak, és így a földesúri földek pusztává válnak, műveletlenek maradnak. Energikus harcot folytatott a parasztság a számára rendkívül kedvezőtlen természetben fizetett adók ellen is, mint amilyen az ún. „kéve-tized" az egyház javára, s ezeknek pénzjáradékká való átalakításáért küzdött.

A parasztság és a városi szegények antifeudális harca gyakran eretnekség formájában jelentkezett. A XIV. század elején széles körben elterjedt Lengyelországban a *valdens* eretnekség, amely vagyoni egyenlőséget hirdetett, támadta a gazdagokat és az egyháziak erkölcstelen életét. Az eretnekség elleni harc irányítására Lengyelországban is létrehozták az inkvizíciót. 1315-ben Sziléziában több száz valdenst égettek meg máglyán. E kegyetlen rendszabályok azonban nem tudták megakadályozni az eretnekségek további terjedését. A XIV. század közepén a lengyel parasztok között, főleg Kis-Lengyelországban, nagymértékben elterjedt az „önkorbácsolók" (flagellánsok) eretnekmozgalma. Ezek aszketikus életmódot hirdettek.

Nagy visszhangra talált a XV. században a lengyel parasztság és városi plebejusok körében a huszita mozgalom. Különösen sok híve volt Sziléziában, valamint Kis- és Nagy-Lengyelország egyes városaiban és mezővárosaiban, továbbá Kujávia és Dobrzyń vidékének parasztjai körében. Sziléziában a parasztság és a városi szegénység antifeudális harca, jellegét tekintve, közel állt a felkelő csehekéhez. A fegyveres harcot kezdő néptömegek megsemmisítették a kolostorokat és a templomokat. A népmozgalom élén lánglelkű prédikátorok, ún. „szegény papok" álltak. Igen sok lengyel paraszt és városi szegény lakos vett részt a csehországi parasztháborúban. A „kicsinyek", „plebejusok" és a „kmetek" — mint a lengyel források mondják — csapatokat szerveztek, és a csehországi harcosok segítségére siettek. A lengyel egyházi és világi főuraknak csak véres terrorral sikerült elnyomniuk az országban megindult parasztháborút.

AZ IPAR ÉS KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A XIV—XV. század folyamán további előrehaladást tapasztalhatunk az ipari termelés területén. Ebben a korszakban Szilézia (elsősorban Wrocław városa) takácsairól volt híres. A posztógyártás fontos központja volt Krakkó. Az okmányokban a legkülönbözőbb szakmák iparosai szerepelnek: takácsok, posztókikészítők, öntők, üvegesek, vésnökök, festők, asztalosok és csizmadiák. A céhszervezet, amely a lengyel városokban már az előző korszakokban létrejött, jelentősen kiterjedt, s a XIV—XV. század folyamán már világosan láthatók a céhen belüli társadalmi elkülönülés jelei. A céhek vezetése teljesen a mesterek kezébe került, és ők választották a céh élén álló atyamestert. A legények, de különösen az inasok, függő helyzetben voltak a mestertől.

Jelentősen kibővült e korban Lengyelország külkereskedelme. Továbbra is elsőrendű szerepet játszott a Kelet- és Nyugat-Európa közti átmenő kereskedelem. Igen nagy jelentőségű lett a XIV. században a Fekete-tenger partján levő genovai gyarmatokkal, különösen pedig Kaffával (Feodoszija) folytatott kereskedés. Kaffából selymet, fűszereket, timsót és más értékes árukat szállítottak a lengyel piacokra. Igen élénk kereskedelem folyt a lengyel és az orosz városok között. Szilárd kereskedelmi kapcsolatok épültek ki Lengyelország, Magyarország és Szlovákia között. Magyarországba és Szlovákiába ólmot, sót és posztót szállítottak, onnan pedig réz, vas, bor és viasz került Lengyelországba. Intenzív kereskedelem folyt Flandriával is, ahonnan drága szöveteket, bort és más árukat importáltak. A Lengyelországtól elszakított pomerániai városok: Szczecin, Kołobrzeg,

Gdańsk stb. aktívan részt vettek a Balti-tengeren folyó kereskedelemben, s szoros kapcsolatokat építettek ki Novgoroddal, Flandriával, Angliával és Skandináviával. Sok lengyel város, pl. Krakkó, Wrocław, Szczecin és Kołobrzeg, a Hanza-szövetség városai közé tartozott.

Gyorsan fejlődött a belkereskedelem is. Erősödtek és kibővültek a városok és mezőgazdasági környékük közti gazdasági kapcsolatok. Az egyes lengyel területek közti gazdasági kapcsolatok megerősítésében a XIV—XV. században nagy szerepet játszottak a vásárok. A kereskedők a lengyel városok életében fontos szerepet töltöttek be. A nagyvárosokban: Krakkóban, Wrocławban, Poznańban, Toruńban és Gdańskban létrejöttek a gildék, a gazdag kereskedők egyesülései.

A krakkói erőd megmaradt része (a Barbakán)
Jelenlegi kép

Több nagyobb város a XIV—XV. században önkormányzatot kapott. Krakkó, Wrocław és Poznań mellett ebben az időben szerezte meg a városi jogot Lublin, Tarnów, Bydgość, Varsó s még néhány más város. A városi polgároknak a fejedelmi megbízottak, a wójtok elleni küzdelme a XIV. században az esetek többségében az előbbiek győzelmével végződött.

A lengyel városokban elkeseredett társadalmi harc folyt. A városi kézművesek felső rétege beleszólást nyert a városi ügyek intézésébe, s ehhez néha királyi támogatást is kapott. Így pl. III. Kázmér 1368-ban elrendelte, hogy a krakkói tanácsban a patríciusok mellett a céhek képviselői is kapjanak helyet. A városokban folyó társadalmi harc szorosan összefüggött a német patríciusok elleni küzdelemmel. A városok lengyel kereskedő-iparos lakossága azt követelte, hogy az esküdteket ne csak a németek, hanem a lengyelek közül is válasszák, és hogy a városi intézményekben a lengyel nyelvet használják. Abban a harcban, amelyet a rendszerint lengyel legények és inasok folytattak a részben németekből álló mesterek ellen, néha „sztrájkot" is alkalmaztak. 1392-ben a krakkói városi tanács rendelete alapján kiűzték a városból azokat a legényeket, akik a mesterek elnyomása elleni tiltakozásként megtagadták a munkát.

A NEMESI PRIVILÉGIUMOK NÖVEKEDÉSE A XIV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XV. SZÁZADBAN

A lengyel állam fejlődése megkövetelte az alapos, széles körű törvényhozást. Az egységes, az egész lengyel államra érvényes törvényhozás helyett azonban III. Kázmér uralkodása idején, 1347 körül, külön törvénykönyvet dolgoztak ki Kis-Lengyelország (wiślicai statútum) és Nagy-Lengyelország számára (piotrkówi statútum). Ezek a statútumok a Lengyelországban már korábban létező szokásjogon alapultak, de visszatükrözték az országban végbemenő fontos társadalmi-gazdasági

változásokat. A polgári és a büntetőjog különféle kérdéseire tértek ki, szabályozták a rendek egymás közti viszonyát, a bíróságok kérdését és a bíráskodás rendjét. E törvények feudális jellege világosan kifejezésre jutott. A wiślica—piotrkówi statútumok életbelépésével a parasztok helyzete rosszabbodott, mert megnehezítették a jobbágyok szabad költözését.

A világi és egyházi főurak nem voltak érdekelve a királyi hatalom megerősítésében, ezért minden alkalmat felhasználtak arra, hogy saját hasznukra korlátozzák. Ilyen lehetőség mutatkozott, amikor a királyi korona Lengyelországban III. Kázmér unokaöccsére, I. Lajos (lengyel király 1370—1382) magyar királyra szállt. Az új királynak nem volt Lengyelországban szilárd bázisa, s így kénytelen volt engedményeket tenni a lengyel uraknak. 1374-ben kiadta az ún. *kassai privilégium*-ot, amelynek értelmében a feudális urakat (mind a főnemeseket, mind a köznemeseket) felmentették összes kötelezettségeik alól kivéve a katonai szolgálatot és a telkenként[3] fizetendő jelentéktelen két garas adót. A nagybirtokosok a kassai privilégiumot arra használták fel, hogy még jobban megerősítsék politikai befolyásukat, és meggyengítsék a királyi hatalmat. S bár a főurak politikai túlsúlya a köznemesség elégedetlenségét vonta maga után, ez a réteg sem törekedett a királyi hatalom megerősítésére, mivel egyre erősödő rendi szervezetében elég erős fegyvert látott a jobbágysorba döntött parasztság ellenállásának leverésére.

A lengyel nemesség újabb sikerét jelzi az 1454. évi nieszawai statútum. Ez a törvény tovább korlátozta a királyi hatalmat, s engedélyezte a nemességnek a választott bíróságok tartományi összehívását. Ugyanakkor eltiltották több főtisztségnek egy kézben való felhalmozását. Így pl. a királyi helytartó, a starosta és a helyi közigazgatás élén álló vajda tisztségét sem viselhette egy ember. A király megígérte, hogy a nemesség tartománygyűléseinek beleegyezése nélkül nem ad ki újabb törvényeket és nem üzen hadat. A vajdai vagy tartománygyűlések és az általános vagy országgyűlések (sejmik, illetőleg sejm) a XV. század végén és a következő század elején a lengyel feudális állam legfontosabb szerveivé váltak. Az 1454. évi statútum fontos szakaszt jelöl a rendi képviseleti monarchia kialakulásának útján. A lengyelországi képviseleti monarchia sajátossága az volt, hogy a rendi képviseleti szervekből kizárták a városokat.

A LENGYEL—LITVÁN UNIÓ

I. Anjou Lajos halála után a lengyel főurak 1384-ben az elhunyt uralkodó lányát, Hedviget hívták meg a trónra. Ugyancsak az ő kezdeményezésükre Hedvig házasságra lépett Jagelló litván nagyfejedelemmel, aki II. Ulászló néven lengyel király lett (1386—1434). 1385-ben Krewo városában megkötötték a lengyel—litván uniót. Ez az unió nem volt egyenlő jogú felek egyezsége. A lengyel főurak arra törekedtek, hogy Litvániát a lengyel államhoz csatolják, és a litvánok között erőszakkal elterjesszék a katolikus vallást. A lengyel—litván unió az egyre erősödő német lovagrend ellen irányult, amely Lengyelország és Litvánia nemzeti létét fenyegette. Ugyanekkor azonban a lengyel főnemesek, az unió létrehozói olyan terveket szövögettek, hogy rabigába hajtják és kizsákmányolják azokat a gazdag, oroszok által lakott földeket, amelyeket korábban Litvánia elfoglalt. A krewói uniónak ez a negatív oldala mindjárt megkötése után megmutatkozott. 1387-ben a lengyel urak elfoglalták Halicsot, amely Lajos király idején egy ideig magyar uralom alatt állt. Halics és a többi orosz földek elfoglalása egy lépés volt azon az úton, amely a soknemzetiségű lengyel állam kialakulásához, az ukrán és belorusz népnek a lengyel urak általi elnyomásához vezetett.

A litván államnak a krewói unió által proklamált felszámolása erős ellenállással találkozott

[3] Lengyelországban földmértékként két fajta telket használtak. A flamand telek nagysága kb. 17 hektár, a franconiai teleké pedig 24,5 hektár körül járt.

a litván nagyfejedelemség főurai részéről. A katolikus vallás erőszakos bevezetése viszont a néptömegek ellenállását váltotta ki Litvániában. A nagyfejedelemség főúri ellenzékének élén Jagelló unokatestvére, Vitold állt, aki Litvánia állami önállóságának megőrzéséért harcolt. 1398-ban Vitoldot kikiáltották Litvánia királyává. A lengyel—litván unió ezzel megszűnt. A Lengyelország és Litvánia közti konfliktust felhasználta a német lovagrend, s a Vitoldnak nyújtott segítségért megkapta tőle Samogitiát. 1401-ben azonban a lengyel—litván uniót helyreállították. A lengyel uraknak ezúttal gyakorlatilag el kellett ismerniük Litvánia állami különállását, noha semmiképpen sem kívántak lemondani azokról a tervekről, amelyek Litvániának Lengyelországba való beolvasztására irányultak.

AZ 1410. ÉVI GRÜNWALDI CSATA. LENGYELORSZÁG ÉS A HUSZITA HÁBORÚK

A XIV—XV. század fordulója a német lovagrend hadi erejének virágkora volt. A lovagrend jelentős támogatást kapott a nyugat-európai feudális uraktól, és egyre újabb és újabb területek

A grünwaldi ütközet. 1410. július 15.
Metszet „Marcin Bielski Krónikájá"-ból. 1597

meghódítására törekedett. A fenyegető veszély ellen a lengyel, az orosz és a litván nép ekkor összefogott. 1409-ben a lovagrend, valamint Lengyelország és Litvánia között ismételten háború tört ki, amelyet „nagy" háborúnak neveztek. A német lovagrend, valamint a lengyel—litván—orosz hadsereg közötti döntő ütközetre 1410. július 15-én került sor Grünwald mellett. A szövetséges hadsereg legerősebb és legjobban felfegyverzett részét a lengyel lovagok alkották. A Litvánia által kiállított sereg jelentős része orosz ezredekből állt. A grünwaldi ütközetben cseh harcosok is részt vettek. A csehek között valószínűleg ott harcolt a táboriták későbbi vezére, Jan Žižka is.

A német lovagrend a hadikészülődés során, huszonkét nyugat-európai uralkodó támogatását élvezve, nagy és jól felszerelt hadsereget állított ki. A grünwaldi ütközet mégis a rend teljes vereségével végződött. Nagy érdemeket szereztek az ütközetben a szmolenszki orosz csapatok. Középen állva, visszaverték az ellenséges lovasság szörnyű támadását. Grünwaldnál elesett a rendi hadsereg színe-virága, s maga a nagymester, Ulrich von Jungingen is a csatamezőn maradt.

A grünwaldi ütközet történeti jelentősége igen nagy volt. A német urak „kelet ellen irányuló nyomása" hosszú időre megszűnt, s a rabló lovagrend ereje véglegesen megtört. Ugyanakkor a grünwaldi győzelem megnövelte a lengyel állam nemzetközi tekintélyét. Ugyancsak ez az ütközet készítette elő Lengyelország sikereit abban a harcban, amelyet a balti-tengeri kijáratért folytatott.

A huszita háborúk idején a kelyhesek felajánlották II. Ulászló lengyel királynak a cseh trónt a német birodalom elleni segítségnyújtás fejében. A német feudális agresszió ellen harcoló csehek iránti rokonszenv igen nagy volt ebben az időben a lengyelországi kis- és középnemesség, valamint a polgárság körében. Csehország segítségével Lengyelország könnyen visszaszerezhette volna az előzőleg elvesztett lengyel földeket, elsősorban pedig Sziléziát, amely a Luxemburg-ház németesítő politikájának terhét viselte. A néptömegek antifeudális mozgalmának megélénkülése azonban megijesztette a lengyel főurakat és a lengyel főpapságot. A lengyel urak túlnyomó többsége így a katolikus egyház köré tömörült. Az egyházi és világi urak huszitaellenes pártjának élére Zbigniew Oleśnicki püspök állt. A cseh—lengyel uniót ez a csoport meghiúsította, s a husziták híveit Lengyelországban erősen üldözték.

LENGYELORSZÁG RÉSZVÉTELE A TÖRÖK FEUDÁLIS AGRESSZIÓ ELLENI HARCBAN

A XIV. században Délkelet- és Közép-Európában egy új, veszélyes ellenség jelent meg: az oszmán-törökök. Lengyelország nem maradhatott ki az összeurópai eseményekből, és részt vett a török szultánok elleni harcban. A török veszély miatt 1440-ben létrehozták a lengyel—magyar perszonáluniót. A lengyel királyt, II. Ulászló fiát, III. Ulászlót (1434—1444) megválasztották magyar királynak. A lengyel hadak a magyar hadsereggel együtt a híres magyar hadvezér, Hunyadi János parancsnoksága alatt 1443-ban és 1444 elején részt vettek azokban a hadjáratokban, amelyek súlyos vereséget mértek a török seregekre. 1444. november 10-én azonban a várnai csatában III. Ulászló elesett, seregét pedig a hatalmas török had tönkreverte. Ennek igen súlyos következményei lettek, mert Törökország könnyen elfoglalta a Balkán-félszigetet, és megszerezte Konstantinápolyt.

A várnai csata után a lengyel—magyar unió megszűnt. A lengyel trónra az urak III. Ulászló testvérét, Kázmér Jagiellończyk litván nagyfejedelmet választották meg, aki mint lengyel király IV. Kázmér néven (1447—1492) szerepel. Ezzel a III. Ulászló alatt megszűnt lengyel—litván perszonálunió helyreállt. 1454-ben újabb háború tört ki Lengyelország és a német lovagrend között, s ez a lengyelek győzelmével végződött. Az 1466. évi toruni békeszerződés értelmében Lengyelország visszaszerezte Kelet-Pomerániát Gdańsk városával, továbbá Chełmno vidékét és Poroszország egy részét. Így Lengyelország ismét kijárathoz jutott a Balti-tengeren. A német lovagrend Lengyelország vazallusának ismerte el magát.

A lengyel—litván unió ellenére Litvánia nem vett részt a lovagrend elleni harcban. A lengyel főurak és köznemesek a Litvániával kötött uniót csak egy nagyarányú keleti expanzióra akarták felhasználni. Közben 1471-ben létrejött a lengyel—cseh dinasztikus unió, 1490-ben pedig Ulászló cseh király, IV. Kázmér fia megkapta a magyar trónt is. A XV. század végén Lengyelország az egyik legnagyobb európai ország volt.

A LENGYEL KULTÚRA A XIV—XV. SZÁZADBAN

Az egyesített lengyel állam létrejötte, az egyes lengyel területek közötti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok megerősödése sokban hozzájárult a lengyel kultúra felvirágzásához. A német feudális agresszió elleni harcban fejlődött a lengyel nép öntudata, s egyre terjedt és erősödött Lengyelország egységének gondolata.

A XIV—XV. század folyamán Lengyelországban nagy változások következtek be a művelődés terén. 1364-ben megnyitották a krakkói egyetemet, amely a későbbiek folyamán a kelet-európai kultúra és tudomány fontos központjává vált.

A XV. század elején elterjedtek az országban a haladó huszita gondolatok. Husz János tanait Lengyelországban tanítványa és harcostársa, Prágai Jeromos hirdette. Husz tanait és a táboriták radikális, antifeudális nézeteit nagy helyesléssel fogadták a lakosság különféle társadalmi rétegei: a lengyel polgárok, az elnyomott parasztok, sőt még a főurak egy része is. Husz gondolatainak folytatója volt a krakkói egyetem tanára, a dobczyni Andrzej Gałka, aki leleplezte a katolikus papság visszaéléseit.

A krakkói Mária-templom oltárának faszobra (Szent Hieronimus)
Wit Stwosz műve. XV. század

A XV. században Lengyelországban lassanként terjedni kezdtek a humanista gondolatok. Legelőször Sanoki Gergely és Jan Ostroróg munkáiban jelentkeztek. Sanoki Gergely a természettudományok tanulmányozását ajánlotta. Igen sokra értékelte Epikuroszt, a régi görög materialista filozófust. Jan Ostroróg pedig egy kiváló publicisztikai művet írt „Emlékirat Lengyelország berendezkedéséről" címen. Ez a politikai értekezés a központosított lengyel állam létrehozásának szükségességét, a királyi hatalom megerősítését és az egyháztól való függetlenségének megteremtését hirdette. Az irodalomban egyre jobban fejlődtek a világi műfajok, megjelentek a polemikus publicisztikai művek, s megszületett a világi költészet. Az első lírai költemények a tanulóifjúság körében láttak napvilágot. A költészetben széles körben elterjedtek a hazafias motívumok, énekek születtek a győztes grünwaldi ütközetről, megsiratták a várnai csatavesztést, megénekelték a tatár hordák pusztító betöréseit. A lengyel nyelv az irodalomban egyre előkelőbb helyet vívott ki magának, bár a latin még túlsúlyban maradt.

A kor egyik legkiválóbb történeti munkája Jan Długosz „Lengyelország története" című terjedelmes munkája. Előadja benne Lengyelország és a szomszédos államok történetét a legrégibb időktől 1480-ig. Rengeteg különféle forrást használt fel, többek között az orosz évkönyveket is. Długosz munkájának jellegzetes vonása a felhasznált források kritikája. Ez a körülmény munkáját rendkívül értékessé teszi. A XIV—XV. században jelentős fejlődést értek el a természettudományok, a matematika és az asztronómia. Az asztronómia területén különösen kiemelkedett ebben a korszakban Kopernikusz tanítója, Wojciech z Brudzewa.

Az építészetben a gótikus stílus uralkodott. Krakkóban kifejlődött egy külön építészeti iskola, amelynek kiváló alkotásai a Wawelben található templom, valamint a krakkói Mária-templom. Igen nagy művészi értéket képviselnek a kor szobrászati művei, elsősorban a krakkói királysírokat ékesítő szobrok. A lengyel szobrászat tetőpontját a XV. század egyik legnagyobb mesterének, Wit Stwosznak a műveiben érte el. Stwosz alkotta a középkori kultúra egyik legkiválóbb emlékét, a krakkói Mária-templom faragott oltárát. Az oltár központi jelenetének figurái, a több mint két méter magas faszobrok, művészi virtuozitással készültek. Jelentősen fejlődött a lengyel festészet is. A XIV—XV. századból ránk maradt freskókat mély realizmus jellemzi. Az egyik lublini kolostor freskói pl. Jagelló Lublinba való ünnepélyes bevonulását ábrázolják a grünwaldi csata után. Maradtak fenn olyan freskók is, amelyeket a Jagelló trónra lépése után Lengyelországba érkező orosz mesterek készítettek.

XLV. FEJEZET

HISPÁNIA EGYESÍTÉSE. A PORTUGÁL ÁLLAM MEGALAKULÁSA

Spanyolország és Portugália a reconquista befejezésének körülményei között alakult egységes, központosított állammá, és ez bizonyos mértékig sajátossá tette történeti fejlődésüket. A reconquista eredményeképpen a XIII. század végén már csak egy kis földdarab maradt az arabok kezén Dél-Spanyolországban. Ez volt a granadai emírség, Granada fővárossal. A Pireneusi-félsziget többi részét teljesen felszabadították.

HISPÁNIA A XIV—XV. SZÁZADBAN. A VÁROSOK FEJLŐDÉSE

A XIV. század folyamán és a XV. század nagyobbik részében Hispánia még mindig két részre oszlott, a leon—kasztíliai és az aragóniai—katalóniai királyságokra, melyek mindegyike számos feudális birtokra tagozódott.

II. János (Juan) (1406—1454) és IV. Henrik (1454—1474) uralkodásának idejét állandó belső feudális harcok, a nagyurak lázadásai töltik ki. Utóbbiak a reconquista idején jelentősen megnövelték birtokaikat, és most szembeszálltak a királyi hatalommal. A felkelő nagyurak kisajátították a királyi birtokokat, tönkretették a városoktól függő falvakat, s meg akarták károsítani a városokat, amelyek rendszerint a királyi hatalom mellé álltak.

A XIV—XV. század folyamán jelentős sikereket látunk a városok fejlődése terén. Azok az iparok, amelyeket a XII. században csak egyes helyeken, így pl. Santiagóban űztek, a XIII. századtól kezdve az összes nagyobb városokban elterjedtek, különösen az araboktól visszahódított területeken. Itt ugyanis a kézművesség az arab uralom alatt is megvolt. A céhek és testvériségek szabályzatai arról tanúskodnak, hogy a hispániai városokban kifejlődött a gyapjú- és selyemszövet készítés, a fegyvergyártás, az ötvösség stb. A XIV. században ezek az iparok már nem csupán a helyi piac számára dolgoztak. Áruikat messze túl szállították az ország határain. Az országon belül létező igen rossz közlekedési utak ellenére megnőtt a vásárok jelentősége (Sevillában, Murciában, Cuencában és más városokban). Igen híresek voltak a Medina del Campo-i vásárok. Ez a város vált Kasztília északi és északnyugati városainak, valamint központi részeinek kereskedelmi centrumává.

Az ipar és a kereskedelem a XIV—XV. században tovább fejlődött Katalóniában és Aragóniában is, elsősorban a Földközi-tenger partján fekvő városokban. A legnagyobb városi központ Barcelona volt. A katalóniai kereskedők versenyeztek az itáliaiakkal Európa, Ázsia és Afrika országainak Földközi-tenger menti városaiban. A katalóniai városoknak konzuljaik voltak az olyan itáliai

Az Alhambra (Granada) „Oroszlánudvara"
XIV. század

városokban, mint Genova és Pisa. Kereskedőik Flandriában is működtek, hajóik eljutottak az Északi-tengerre és a Balti-tengerre is. A barcelonai kereskedelmi jogot alkalmazták Dél-Franciaország városaiban. A katalóniai és a mallorca-szigeti kartográfusok térképrajzoló iskolákat is állítottak fel, és ezek abban az időben magasabb színvonalon álltak az itáliaiaknál.

Aragónia királyai és nagyurai jelentős jövedelmet húztak a külkereskedelemből. Ezért mindenképpen támogatták a kereskedőket, különféle kiváltságokat és előjogokat adtak a városoknak. Ugyanakkor azonban a fennálló feudális viszonyok nehéz akadályt jelentettek. A számtalan vámsorompó gátolta a belkereskedelmet, az egyik város kiváltsága sértette a másikat, és végül a feudális urak az országutakon és a tengeren sokat raboltak és fosztogattak.

A MEZŐGAZDASÁG ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

A történészek még nem gyűjtöttek össze elegendő forrásanyagot ahhoz, hogy végleges megállapításokat tehessünk a XIV—XV. századi hispániai mezőgazdaság és a parasztság helyzetére vonatkozólag. Így csak a főbb tényeket ismertethetjük. Ezek közül említésre méltó a juhtenyésztés fejlesztése, amely sokszor, elsősorban Kasztíliában, a földművelés kárára történt. A főurak, az egyház és a király hatalmas nyájait télre Kasztíliából Estremadurába hajtották, tavasszal pedig az ellenkező

irányba (ún. „hajtott nyájak" = „merinos"). E hatalmas nyájak tulajdonosai még a XIII. században létrehozták kiváltságokat élvező társaságukat, a „Mesta"-t, amelynek legeltetési joga volt az állami és a közföldeken is. Ez elkerülhetetlenül a kisparasztok gazdaságainak tönkretételéhez vezetett. A merinó juhok gyapját nagy tételekben szállították az itáliai városokba, a XV. századtól kezdve pedig Németalföldre.

A jobbágyok és a feudális függésben levő parasztság többi rétege igen nehéz helyzetben élt a XIV—XV. század folyamán Hispániában. A szabad parasztközösségek, a behetriák, melyeknek tagjai mint személyileg szabad emberek, viszonylag enyhe kötelezettségekkel tartoztak uraiknak, nagyobb mennyiségben csak Kasztíliában voltak találhatók. A reconquista befejezése s az újonnan elfoglalt földek betelepítésének megszűnése után lassanként ezek is elvesztették szabadságukat, és kénytelenek voltak alávetni magukat uraik akaratának.

Az áru- és pénzviszonyok kifejlődésével Kasztíliában — éppúgy, mint az ország többi területén — megkezdődött a parasztság ún. „felszabadításának" folyamata, azaz a jobbágyok személyi függéséből folyó kötelezettségek megváltása. Ez a folyamat Kasztíliában a XIV—XV. században befejeződött ugyan, ám ez korántsem jelentette a kötelezettségek csökkenését vagy a falusi közvetlen termelők jólétének emelkedését, mert a paraszt *(solariego)* továbbra is a föld feudális birtokosa maradt, s mint ilyen, kénytelen volt megfizetni a feudális járadékot, rendszerint pénz formájában, s bírósági tekintetben is alá volt rendelve szeniorjának. A solariego elhagyhatta urát, de földjét át kellett adnia neki. A parasztság hűbéri terhei egyre növekedtek, amiről a kortezek 1385. évi petíciója tanúskodik. Ebben kiemelik, hogy a szeniorok a falvakat „erősen adóztatják, mindenfajta erőszakot, törvénytelenséget és rosszat követnek el, miért is az említett községeket és falvakat a pusztulás és elnéptelenedés fenyegeti".

Különösen nehéz volt a parasztság helyzete az aragóniai—katalóniai királyságban. A szokásos feudális fizetségeken kívül a parasztok itt még számos más, súlyos terhet jelentő kötelezettséggel is tartoztak. Ezek a jobbágyok személyi függéséből folytak, és „kemény szokásoknak" nevezték őket. Katalóniában pl. a jobbágy örökségének nagy részét, az örökös vagy a végrendelet nélkül elhalt jobbágy vagyonának pedig egészét az úr kapta. A földesurak a legkisebb jogsértésért is magas büntetéseket szabtak ki. Joguk volt nagy összegeket kivetni a jobbágyokra, ha azok vagyonuk egy részét hozományba adták.

A katalóniai parasztok nagy része az ún. *remens*-ek helyzetében volt, azaz költözési joggal rendelkezett (a „remens" „megváltást" jelent). Ezek a parasztok csak akkor hagyhatták el telküket, ha előzőleg szabadságukat megváltották. Ez viszont szinte lehetetlen volt számukra, mert a megváltási összeget igen magasra szabták. A jobbágyok és a függő parasztok feletti joghatóság mind Aragóniában, mind pedig Katalóniában az urak kezében volt.

PARASZTFELKELÉSEK A XIV—XV. SZÁZADBAN

A feudális elnyomás erősödésére a parasztok felkelésekkel feleltek. A legnagyobb parasztmozgalmakra ebben a korszakban az aragóniai—katalóniai királyságban került sor, ahol a XIV. század elejétől kezdve a parasztok megmozdulásai egyre nagyobb méretűekké váltak. A remensek a „kemény szokások" és a jobbágyság eltörlését követelték. Az aragóniai királyok a paraszti felkelésektől való félelmükben többször is rendeleteket adtak ki a jobbágyság és a „kemény szokások" eltörlésére, de a főnemesség és a jobbágyokkal rendelkező városok ellenállása miatt ezeket a gyakorlatban nem nagyon hajtották végre.

1462-ben Katalóniában parasztfelkelés tört ki egy kisnemes, Verntallat vezetése alatt. A felkelés Katalónia nagy részén kívül átterjedt Dél-Franciaországra is. „Ádám — mondták a felkelők — végrendelet nélkül halt meg, következésképpen a földet egyenlő részekre kell osztani az összes

Autodafé
Pedro Berruguete képe. XV—XVI. század fordulója

emberek, az ő gyermekei között, mivel igazságtalan az, hogy egyeseknek legyen, mások pedig föld nélkül maradjanak."

A mozgalom rövidesen többé-kevésbé szervezett jellegűvé vált. A parasztok több várost ostrom alá vettek. A paraszttháború tíz évig, 1472-ig tartott. A király kénytelen volt megszüntetni néhány „kemény szokást", és valamelyest könnyíteni a nehéz terheken. 1474-ben azonban főleg az egyházi birtokosok kívánságára az engedményeket visszavonták, s a parasztok rövidesen a régi helyzetbe kerültek. Ez idézte elő az 1484-ben kirobbanó újabb felkelést. Ez alkalommal egy paraszt, Pedro Juan Sala állt a felkelők élére, aki igen tehetséges szervező volt, és jól értett a hadművészethez is. A parasztsereg, amelynek magvát a remensek alkották, 1485 januárjában Barcelonához közeledett. A nemesség csak márciusban tudta leverni a parasztokat. A foglyul ejtett Salát kivégezték. A parasztmozgalom azonban folytatódott, partizánháborúvá alakult, s rettegésben tartotta az urakat. Végül is a szeniorok kompromisszumra kényszerültek a felkelőkkel, s ennek eredményeképpen eltörölték a „kemény szokásokat", és a jobbágyok személyi függését megszüntették. A földért fizetendő adók azonban teljes egészükben megmaradtak. A parasztok továbbra is feudális függésben maradtak, bár személyileg szabad emberekké váltak.

Minthogy a forrásokban csak szórványos és részleges adatokat találunk a XIV—XV. századi kasztíliai parasztmozgalmakról, nem tudunk teljes képet rajzolni a népi ellenállásról. Néhány tény azonban azt bizonyítja, hogy ez megvolt. A legjobb tanúság erre az a felkelés, amely Fuente-Ovejuna helységben (Andalúziában, Cordova közelében) 1476-ban játszódott le.[1] A község lakossága felkelt földesura, a Calatrava-rend parancsnoka, Guzman ellen, aki kegyetlenül sanyargatta a lakosságot. Fuente-Ovejuna előzőleg (1458-ig) Cordovától függött. A felkelők, miután megölték Guzmant és tizennégy társát, falujukat ismét Cordova védelme alá helyezték. A vizsgálat idején tanúsított hősiességük és kitartásuk eredményeként a király megerősítette a város fennhatósága alá kerülésüket, vagyis lényegében jóváhagyta eljárásukat.

[1] Ezt a felkelést örökítette meg a híres spanyol drámaíró, Lope de Vega, „Fuente-Ovejuna" című drámájában.

Hispánia XIV—XV. századi gazdasági fejlődése rendkívül fontos következményekkel járt. Megerősödött a városok politikai befolyása, s ezek, a királyi hatalommal szövetségben, felléptek a főurak, a politikai széttagoltság képviselői ellen. Hispániában létrejöttek a politikai egyesítés feltételei. Az ország egységének megteremtését segítő erők tovább növekedtek, amikor létrejöttek a városi szövetségek (a feudális főnemességgel harcba szálló hermandadok). A polgárság egyre élesebben fejezte ki követeléseit a kortezeken, s a XIV. századtól kezdve a legnagyobb befolyásra tett szert ezekben.

A Hispánia központosításához vezető úton azonban nagy akadályok álltak. A fő nehézséget a nagybirtokosok jelentették, akik a reconquista idején tetemesen megnövelték földbirtokaikat és vagyonukat. Ezenkívül a városok patríciusai, a középkori szabadságok és privilégiumok élvezői, a királyi hatalmat csak abban az esetben támogatták a nagyurak és a papság ellen, ha érintetlenül megtarthatták összes szabadságaikat. A királyi hatalmat támogatta a kis- és középnemesség, mert számukra az erős központi hatalom biztosíték volt arra, hogy megkapják a parasztoktól a feudális járadékot, s védelmet jelentett a parasztmozgalmakkal szemben.

Spanyolország gazdasági fejlődése, s az a támogatás, amelyet a nemesség és a városok nyújtottak a királynak, meggyorsította a félsziget politikai egyesítését. Ez 1479-ben történt meg, amikor Aragónia királya Ferdinánd lett, aki már előzőleg feleségül vette Kasztíliai Izabellát. Létrejött a nagy spanyol állam, amely magában foglalta a Pireneusi-félsziget nagyobbik részét, a Baleári-szigeteket, Szicíliát, Szardíniát és Dél-Itáliát.

A királyok a nemesség és a polgárok segítségével megkezdték a harcot az ország politikai széttagolódását kívánó főnemesség ellen. Megfosztották őket pénzverési joguktól és a magánháborúk viselésének jogától. Visszavették a főnemesek által előzőleg elfoglalt királyi földeket. A király — minthogy nem tudta megszüntetni a reconquista idején keletkezett egyházi lovagrendeket, amelyek hatalmas földbirtokokat szereztek — maga lett nagymesterükké, és ezzel megszerezte a vagyonuk feletti rendelkezési jogot.

A főurak elleni harcban a spanyol királyi hatalom felhasználta a városi szövetségbe, „szent hermandadba" tömörülő polgárokat. A városi csapatok őrséget álltak az országutakon, és elkeseredett harcot folytattak az urak garázdálkodásai ellen. A királyi hatalom azonban, amikor a polgárok segítségével megfékezte a főnemességet, fokozatosan korlátozni kezdte a városok önkormányzatát is, s királyi hivatalnokokat ültetett nyakukra. Ferdinánd és Izabella, miután megerősítették hatalmukat az országban, háborút indítottak Granada, az arabok utolsó hispániai támaszpontja ellen. Ez a háború tíz évig tartott, s 1492-ben Granada elfoglalásával végződött.

A KIRÁLYI HATALOM ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

A hatalmuk megerősítéséért folytatott harcban a spanyol királyok igénybe vették a katolikus egyház támogatását is. Az egyház sehol sem volt olyan erős, mint éppen Spanyolországban. Minthogy a reconquista a „kereszt és a félhold" harcának jelszavával folyt, azaz a keresztények harcoltak a mohamedánok ellen, Hispániában kedvező körülmények alakultak ki a katolikus fanatizmus kifejlődéséhez. A királyi hatalom ezt felhasználta, s az új politikai rendet az egyház tekintélyének teljes erejével támogatta.

Hispániában 1480-ban megszervezték az inkvizíciót, s rövidesen ezután megkezdődött a mohamedánok, a zsidók és az eretnekek üldözése. Az üldözések különösen megerősödtek Granada bevétele után. A zsidókat és a mohamedánokat választ elé állították: vagy elhagyják az országot, vagy felveszik a kereszténységet. Több tízezer ember — főleg iparosok és kereskedők — hagyta

Az Alkazar (Sevilla) követi terme
XIV. század

el ekkor Spanyolországot. A keresztény hitre áttért zsidókat és mohamedánokat azonban továbbra is állandó veszély fenyegette. Ha valaki feljelentette őket, hogy régi vallásuknak hódolnak, azonnal átadták őket az inkvizíciós bíróságnak. A királlyal szemben álló politikai ellenzéket Spanyolországban az egyházi eretnekséggel kezdték azonosítani, és a királyi hatalom ellenségeit eretnekként állították az inkvizíció bírósága elé. Így tehát az inkvizíció nemcsak a zsidókkal és a mohamedánokkal bánt el kegyetlenül, hanem a keresztény spanyolokkal is, ha az egyház és a király ellenségeinek mondták őket. „Az inkvizíció segítségével — írta Marx — az egyház az abszolutizmus legborzalmasabb fegyverévé alakult."[2]

Spanyolországban az eretnekek kivégzése komor egyházi szertartás közben történt, amelyet „autodafé"-nak neveznek („a hit cselekménye"). Az eretnekeket a köztereken a királyi udvar, az urak és a polgárok jelenlétében égették meg. A körmeneten vallási énekeket énekelve elöl ment a papság, s utánuk vezették az elítélteket. Az emberek százait égették meg máglyán. Hírhedt inkvizítor volt Torquemada. Amíg az inkvizíciós törvényszék élén állt, több mint 8000 „hitetlent" (mohamedánt, zsidót) és eretneket égettek meg. Az inkvizíció többek között azért üldözte oly hevesen az eretnekeket, mert az elítéltek vagyonának egyharmadát a feljelentők és az inkvizítorok kapták. A többi a királynak jutott. Az országot az araboktól felszabadító spanyol népet leigázta a despotikus királyi hatalom, az urak és a telhetetlen, fanatikus papság.

[2] *Marx—Engels* Művei. X. köt. 720. old. (oroszul).

A KULTÚRA FEJLŐDÉSE A XIV—XV. SZÁZADBAN

A városok fejlődése és a polgárok politikai befolyásának megnövekedése, a feudális arisztokrácia elleni fellépése visszatükröződött a spanyol kultúrában is. A népi és polgári befolyás a legvilágosabban Juan Ruiz (1283—1350) „Nemes szerelem" („Libro del buen amor") című költeményében mutatkozik meg. Ennek az életrajzi költeménynek elbeszélő formája a későbbi „kalandor novellákra" emlékeztet bennünket, melyekben az egyszerű népből származó szolgák sokkal okosabbnak és ügyesebbnek mutatkoznak, mint uraik.

Lényeges változások következtek be az uralkodó osztály irodalmában. A feudális arisztokrácia, miután vereséget szenvedett a megerősödő királyi hatalomtól, udvari nemességgé alakult. A rendi előítéletek szűk korlátai között a „lovagi erényeket" kezdte művelni. E környezetben széles körben elterjedtek a provençal trubadúrok költői művei, a francia lovagregények s a mórok elleni hősi küzdelmet megéneklő régi románcok.

A XV. század utolsó negyedében keletkezett a spanyol irodalom egyik legkiemelkedőbb alkotása, a „Celestina" című novella, amelynek szerzője valószínűleg Fernando de Rojas volt. Ebben a novellában világosan megmutatkoznak a plebejusi demokratikus vonások, az új ember harca a feudális szokások ellen, az egyéni érzés teljes szabadságának követelése és a realizmusra való törekvés.

Fortuny vázája
Malaga. XIV. század

A XIV—XV. századi képzőművészetben a gazdasági és társadalmi élet új jelenségei elsősorban a spanyol arisztokrácia káprázatos palotáiban, a nagyszerű, kőfaragók és iparosok által épített városházakban és székesegyházakban tükröződtek. Ezek az épületek a gótikus, a mór (arab) és a korai itáliai reneszánsz stílus elemeit egyesítették. Valamennyiüket gazdag dekoráció, művészi kő- és fafaragások díszítik, amelyek mind iparosmesterek munkásságának eredményei. Jelentős fejlődésen ment keresztül a keramika. Az ún. spanyol-mór kerámia leghíresebb darabja a lüszterrel díszített „Fortuny vázája". Azért nevezik így, mert tulajdonosa egy spanyol festő, Mariano Fortuny (1838—1874) volt.

Portugália politikai önállósága annak a győzelemnek a következménye, amelyet a portugálok Henrik fia, Alfonz gróf parancsnoksága alatt 1139-ben arattak az arabokon Orica mellett. Ezután Alfonzt kikiáltották Portugália királyává. Leon királya azonban Alfonz királyi címét csak 1143-ban, a pápa nyomására ismerte el. Ugyanekkor Portugáliát a pápa hűbéresévé nyilvánították, úgyhogy az ország kénytelen volt évente meghatározott adót fizetni.

Portugáliában a reconquista a parasztság és az egyházi lovagrendekbe szervezett nemesség közös erőfeszítésével ment végbe. A területi hódítás következtében a portugál nemesség és papság földbirtoka egyre növekedett, s elsősorban délen, hatalmas egyházi, lovagrendi és világi uradalmak jöttek létre. Minthogy azonban a reconquistában részt vett a parasztság is, amely így fegyvert kapott a kezébe, a nagybirtokosok kénytelenek voltak a parasztokat kedvező feltételekkel földjeikre csalogatni. Mindez elősegítette, hogy Portugália déli részén, az újonnan visszahódított területeken, a parasztság meg tudta őrizni szabadságát, míg északon a feudális függés különféle formái közt élt, beleértve a servus állapotot is. Itt-ott rabszolgákat is találunk, akik mohamedán hadifoglyokból kerültek ki.

A portugáliai feudális osztályt a mágnások, a középnemesek (infanzonok) és a kisnemesek (caballerok = lovagok) alkották. Igen jelentős tényezővé vált az országban a papság, minthogy Portugália a XII. század közepétől a pápa hűbérese volt. Az egyház hatalmas földterületeket szerzett, adómentességet kapott, állandóan beavatkozott az ország igazgatásába, és végrehajtotta a pápa parancsait, ha ez nem kapta meg Portugáliától a követelt pénzt, s a lakosságot különféle egyházi büntetésekkel sújtotta (interdictum, kiközösítés). A portugál királyok három évszázadon át (XII—XIV. század) harcoltak a pápák követeléseivel szemben. I. Dénes (Diniz) (1279—1325) király korlátozta az egyház joghatóságát, és eltiltotta a további földbirtokok szerzésétől. A XV. század elején I. János (João) (1385—1433) fejezte be a harcot: a papságot teljesen alávetette a királyi hatalomnak.

A VÁROSOK, AZ IPAR ÉS A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE PORTUGÁLIÁBAN

Az említett harcban a király oldalán álltak a városi közösségek, amelyek az ipar és a kereskedelem fejlődésével megerősödtek. A portugálok déli előretörése idején megnőtt az erődítmény-városok száma, amelyek a reconquista támaszpontjaivá váltak. A XIII. század második felétől kezdve fokozódott e városok gazdasági jelentősége is, ipari és kereskedelmi központokká váltak. Ettől kezdve a portugál városok, kihasználva földrajzi fekvésüket (az Atlanti-óceán partján), élénk kereskedelmi kapcsolatba léptek Franciaországgal és Angliával, valamint a Földközi-tenger partján elterülő városokkal, ahová Portugáliából gabonát és más mezőgazdasági termékeket szállítottak.

A királyok és a főurak támogatták a vas- és aranybányák kiaknázását, a hajóépítést és a tengeri kereskedelmet. A városok különféle kiváltságokat és önkormányzatot kaptak, s a XIII. század közepén képviselőik már megjelentek a kortezek ülésein. I. Dénes hajóépítő mestereket hívott Genovából, s erdőket telepített a keleti határon húzódó hegyvidéken, amelyek később nagyszerű árbocfát szolgáltattak. Engels a portugál hajóépítés fejlődését vizsgálva ezt az országot *az Ibériai-félsziget Hollandiájának* nevezte.[3]

A portugál királyok részéről a hajóépítés fejlesztése iránt mutatkozó érdeklődésnek természetesen érthető okai vannak. A XIII. század közepe felé a reconquista az ország területén lényegében befejeződött. A nagyszámú portugál nemesség, amely becsületével összeférhetetlennek tartotta,

[3] *Engels:* A német paraszthábor. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 152. old.

hogy a hadimesterségen kívül bármi mással foglalkozzon, tevékenység nélkül maradt. Ekkor a nemesség támadásba ment át, s elkeseredett harcot folytatott az arabok és a berberek ellen, akiket a reconquista befejezése után az afrikai partvidékre szorítottak, s innen támadták időnként a portugál partokat.

Ugyanekkor a fejlődő portugál tengeri kereskedelemnek ügyes tengerészekre és kapitányokra, hajóparancsnokokra volt szüksége. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a portugál nemesek a lovat felcserélték a hajóval, s lovagokból tengerészekké váltak. Nekik köszönheti Portugália a XV. századi fontos felfedezéseket az Atlanti-óceánon és az India felé vezető úton. Ezeknek a tengeri vállalkozásoknak a megszervezésében vezető szerepet játszott I. János király fia, Henrik, akit később Tengerész Henriknek neveztek el.

1415-ben a portugálok az afrikai parton elfoglalták Ceuta-erődöt. Ez a hódítás vált kiindulópontjává az Afrika nyugati partjai mentén való előnyomulásnak. Ide nem annyira az afrikai lakosság leigázása, mint inkább a meggazdagodás vágya vezette őket: a portugálok aranyat kerestek.

XLVI. FEJEZET

EGYIPTOM, SZÍRIA ÉS CILICIA A XIII—XV. SZÁZADBAN

A Földközi-tenger keleti medencéjének országai — Egyiptom, Szíria és a ciliciai Örményország — a XIII. században két tűz közé kerültek. Keletről a mongol feudális urak, nyugatról pedig a nyugat-európaiak támadták őket. Ennek következtében Egyiptom, Szíria és Cilicia a kor nemzetközi politikájának középpontjában állt.

EGYIPTOM A FATIMIDA-KALIFÁTUS BUKÁSA UTÁN

Egyiptom gazdasági életében a XIII. század elején bizonyos mértékű gazdasági felvirágzás következett be. Nagyobb munkálatok folytak a Nílus-völgyi öntözőrendszerek megjavítása és a földművelés fejlesztése terén. Megnövekedett a külkereskedelem is. Az Ejjubidák dinasztiájából (1171—1250) származó szultánok kereskedelmi szerződéseket kötöttek a nyugat-európai országokkal, elsősorban Velencével és Genovával.

A dinasztia megalapítójának, Szalah-ad-dinnek csak rövid időre sikerült egyesítenie Egyiptomot, Hedzsaszt, Palesztinát, Szíriát és Felső-Mezopotámiát. Halála után utódai felosztották országát, és Egyiptom külön állammá vált. Az Ejjubidák egyiptomi ága elég erős volt ahhoz, hogy visszaverje a keresztesek behatolási kísérleteit. 1250-ben szétverték Damiettánál (Dumyat) a francia keresztesek erős seregét. Maradványaikat IX. Lajos királlyal együtt elfogták, s csak nagy váltságdíj fejében bocsátották szabadon. Az a körülmény, hogy a kereszteseknek nem sikerült megvetni lábukat Egyiptomban, egyik fő oka volt a keresztes hadjáratok általános sikertelenségének.

A mameluk gárda politikai befolyása az Ejjubidák államában is igen erős volt. A testőrség főnökei, az emírek kezében voltak a legnagyobb katonai hűbérbirtokok (ikták). A kereszteseken aratott damiettai győzelem után nemsokára asz-Szalih, az utolsó Ejjubida szultán meghalt. E dinasztia után két és fél évszázadon keresztül az egyiptomi szultánokat a két mameluk testület emírjeiből választották: az első időkben (1250—1390) az ún. *bahri*-ból (folyamiak, Bahridák), majd (1390—1517) a *burdzsi*-ból (bástyabeliek, Burdzsidák).

SZÍRIA, AZ EGYIPTOMI SZULTANÁTUS ÉS A MONGOLOK

A Hülegidák mongol államának kialakulása, majd Bagdad elfoglalása (1258) Szíriát és Palesztinát, sőt Egyiptomot is a mongol hódítás veszélyével fenyegette. A mongol seregek a keresztesek és a ciliciai örmény királyság támogatásával többször elfoglalták Szíriát. A keresztesek a mongolokat

támogatták, mivel tudták, hogy nem maradhatnak meg birtokaikon, ha a velük szemben ellenséges egyiptomi szultánok megőrzik katonai erejüket.

1260-ban az egyiptomi mameluk-szultán megindította hadait Szíria ellen, és tönkreverte Ajn-Dzsalut mongol csapatait. A mongolok legyőzője, Bajbarsz szultán (1260—1277), ez a kun származású kiváló hadvezér, elfoglalta a keresztesek több erődítményét is. 1268-ban Bajbarsz rohammal elfoglalta a gazdag Antiochiát, és ezzel véget vetett a keresztesek által még a XI. század végén alapított antiochiai fejedelemségnek. A várost teljesen elpusztították, s az többé nem is született újjá. 1277-ben a mongolokat Albisztán mellett verték meg Bajbarsz seregei. Ezek után pedig a mameluk-szultánnak rövidesen sikerült valamennyi keresztest kiszorítania Szíriából.

A kairói fellegvár tornya
XII—XIII. század

A Hülegida államfő, Argun kán, követséget küldött Európába az ujgur származású nesztoriánus szerzetes, Rabban Szauma vezetésével, hogy tárgyalásokat kezdjen Franciaországgal, Angliával, Genovával és a római pápával egy új keresztes hadjárat megszervezéséről, amelynek célja Szíria és Palesztina közös meghódítása lett volna (1287). Franciaország és Anglia azonban csak ígérgetett. Argun kán fia, Gazan kán, a Hülegida államfő benyomult Szíriába, és elfoglalta Aleppót meg Damaszkuszt, de Mardzs-asz-Szuffar mellett ismét súlyos vereséget szenvedett a mamelukoktól (1303). A XIV. század második évtizedétől kezdve a Hülegidák már lemondtak Szíria és Palesztina meghódításáról, és így ezek a hosszú háborúk által elpusztított országok egészen a XVI. század elejéig az egyiptomi mameluk-szultánok hatalma alatt maradtak. Az egyiptomi mameluk-szultanátus volt az első állam, amely nemcsak hogy megállította a mongol seregek támadását, hanem vissza is verte őket. Ennek oka valószínűleg abban rejlik, hogy a XIII. századi Egyiptomnak még mindig igen nagy anyagi ereje volt, erős hadsereggel és viszonylag erős szultáni hatalommal rendelkezett. Ezzel szemben a Hülegida-állam támadó erejét csökkentette a termelőerők fokozódó hanyatlása, a belső ellentmondások kifejlődése és a feudális széttagolódás elmélyülése.

Az egyiptomi szultánok a Hülegidák elleni küzdelem idején katonai szövetséget kötöttek az Arany Horda mongoljaival, akik a Kaukázusban támadták a Hülegidákat. A mamelukoknak a Hülegida-uralkodók, a keresztények szövetségesei elleni harca az „izlám védelmének" jelszavával folyt. Miután a mongolok elfoglalták Bagdadot és véget vetettek az Abbaszida-kalifátusnak (1258),

az „igaz hitű" (szunnita) mohamedánok elvesztették egyházuk fejét, a kalifát. Bagdadból érkezve Kairóban megjelent egy menekült, aki az utolsó bagdadi kalifa nagybátyjának mondta magát. S bár e menekült származása kétségekre adott okot, Kairóban jobbnak találták, ha elhiszik neki. Ettől kezdve a mameluk-szultánok kairói udvarukban tartották főpapként az ún. Abbaszida-kalifákat. A kalifa vallási tekintélyével növelte a szultán hatalmát.

Bajbarsz uralkodása idején az egyiptomi szultanátushoz csatolták Afrikában Líbiát és Barkát, s leigázták Núbiát, amely akkor még keresztény volt. A mameluk-szultánok megtartották hatalmukat Hedzsasz felett is, beleértve a mohamedánok két szent városát, Mekkát és Medinát.

A CILICIAI ÖRMÉNYORSZÁG ÉS CIPRUS

A ciliciai örmény királyság, amelyben a Rubenida-dinasztia uralkodott (1080—1375), rendszerint szövetségben állt a szíriai keresztesekkel, s hűbérese volt a Hülegidák államának. A ciliciai fejlett feudális társadalomban érezhető volt a nyugat-európai feudalizmus hatása is. Ez a hatás a keresztesek közvetítésével érvényesült. Az utóbbiak Szíriából való kiűzése, valamint a Hülegida-állam lehanyatlása után a ciliciai Örményország igen nehéz helyzetbe került. Egyiptom és Szíria mameluk-szultánjai állandóan fenyegették, seregeik pedig szakadatlanul támadták Ciliciát, felégetve a falvakat és városokat, rabságba hurcolva a lakosságot. Az örmény királyok segítségért fordultak Franciaországhoz, a római pápához, a genovaiakhoz és a ciprusi királyhoz, de jelentősebb eredmény nélkül, hiszen a nyugat-európai államok a XIV. században már nem érdeklődtek a keresztes hadjáratok iránt. A pápák katonai segítséget ígértek a ciliciai Örményországnak, s ezzel elérték, hogy az örmény egyház unióra lépett a római katolikus egyházzal, és elismerte a pápa főségét. 1375-ben az egyiptomi mamelukok felszámolták a ciliciai örmény királyságot, s elfoglalták fővárosát, a Szisz-hegyi erődítményt. Az elpusztított és tönkretett Ciliciát az egyiptomi szultán birtokaihoz csatolták. Sok kellemetlenséget okozott Egyiptomnak a keresztesek által alapított ciprusi királyság (1191—1489), ahol a királyi dinasztia (a Lusignanok) és a feudális főnemesség franciákból, a lakosság nagy része pedig görögökből állt. 1365-ben a ciprusi flotta elfoglalta és kirabolta Alexandriát. 1426-ban azonban Barszbej mameluk-szultán nagy erőkkel partraszállt a szigeten, elfogta a ciprusi királyt, s hűbéresküre és adófizetésre kötelezte. Végül 1489-ben Ciprust Velence birtokaihoz csatolták.

A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON EGYIPTOMBAN A XIII—XV. SZÁZAD FOLYAMÁN. A PARASZTSÁG HELYZETE

A vizsgált korszakban a feudális földtulajdonnak különféle formái léteztek Egyiptomban. A szultánok birtoka (hász) mellett megtaláljuk az emírek és a dzsundok (közkatonák) iktáit[1], az egyházi intézmények birtokait (vakf), az allodiális földeket (mulk), a terméketlen és nem öntözött földeket (mavat). Utóbbiak az államot illették meg. A Fatimidák korával összehasonlítva a legnagyobb változást az idézte elő Egyiptom földbirtok-rendszerében, hogy rendkívül széles körben elterjedtek az emírek és dzsundok kezén levő katonai hűbérbirtokok (ikták). A központi hatalom el akarta kerülni a vazallusok megerősödését, ezért arra törekedett, hogy a hűbéres *(mukta)* ikta-birtoka ne egy darabból álló föld legyen, hanem az ország különféle részein szétszórt kisebb földekből álljon. A XIII. század elején az egyiptomi ikta-birtokosok között 111 emírt és 8740 dzsund lovast találunk.

A XIII. század végén az emírek megszerezték az egyszerű katonák iktáinak nagy részét. Manszur Ladzsin (1296—1299) szultán megkísérelte visszaadni nekik az emírek által elvett földet,

[1] Formálisan e két földkategória állami tulajdonnak számított.

s ezért újra felosztotta a volt egyiptomi állami földeket. A felháborodott emírek azonban megölték a szultánt. Makrizi egyiptomi arab történész tanúsága szerint a XV. század elején a földek legnagyobb részét a szultáni birtokok és az emírek iktái alkották. Az öntözőhálózat az állam irányítása alatt maradt. Egy jogtudós, Maverdi szavai szerint a XI. században, legalábbis jogilag, az ikták öröklése még törvénytelen volt. A XII. században azonban már rendszerint örökbe hagyták az iktákat. A XIII—XV. század folyamán pedig az ikták örökölhetősége megdönthetetlen jogelvvé vált. Még fontosabbak voltak az ikták Szíriában. Itt ezek gyakran nagy összefüggő uradalmak voltak. Szíriában, ahol az árutermelés rendkívül lehanyatlott, s az öntözőrendszernek nem volt központi igazgatása, az egyiptomi szultán hatalma gyengébb, a hűbérbirtokok feudális urainak ereje pedig nagyobb volt, mint Egyiptomban.

Makrizi szerint a mamelukok idején az egyiptomi parasztok (fellahok) földhöz voltak kötve, s az ikta-birtokostól való függésük annyira erős volt, hogy (jogi tekintetben) szinte semmiben sem különböztek a rabszolgáktól. Igaz, hogy őket s gyermekeiket nem lehetett eladni, de felszabadítani sem. Az egyiptomi parasztok súlyos helyzetéhez az is hozzájárult, hogy nemcsak saját telkeik után fizették az adót, hanem nekik kellett megfizetniük azt az elhagyott, puszta telkek után is. A feudális járadék növekedése lassanként aláásta a mezőgazdaság termelőerőit mind Egyiptomban, mind pedig Szíriában. A XIII—XIV. században a földművelés Egyiptomban még viszonylag magas színvonalon állt, de a XV. században e téren már jelentős hanyatlás tapasztalható.

A mamelukok idején gyakran került sor parasztfelkelésekre. Ezeket azonban a történészek még nem tanulmányozták megfelelő mértékben. A források szerint a szegény beduinok nagy felkelése robbant ki 1253-ban, s nagy népi felkelés játszódott le Felső-Egyiptomban a XIV. század közepén. Az a körülmény, hogy a mamelukok Szíriából, a ciliciai Örményországból, Núbiából és más országokból mindig nagy tömegű foglyot hurcoltak magukkal, arra mutat, hogy a rabszolgákat nemcsak házicselédként használták, hanem az iparban is alkalmazták őket. A mameluk-szultánok nem elégedtek meg a hadifoglyokkal, igen sok rabot vásároltak Afrika belsejében, a Kaukázusban és az Arany Hordában (a krími kikötőkön keresztül) is.

AZ EGYIPTOMI VÁROSOK ÉS A KERESKEDELEM A XIII—XV. SZÁZADBAN

A mongol hódítás előtt a földközi-tengeri országok és India közti karaván- és tengeri kereskedelem fő átrakó központja Bagdad volt. A városnak a mongolok által történt elpusztítása után az átmenő kereskedelem Egyiptomon, a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon keresztül bonyolódott le. Ennek következtében Egyiptom kereskedelmi forgalma a XIII—XIV. század folyamán jelentősen megnövekedett. A mamelukok idején az Egyiptom és India közti átmenő kereskedelemben a legnagyobb szerepet a karemiták[2] kereskedői szervezete játszotta. Az egyesülésnek irodái voltak Kairóban és Kuszban (Felső-Egyiptom), s egy bankja, amely nagy kölcsönügyleteket bonyolított le az itáliai és más kereskedő társaságokkal.

A velencei, genovai, pisai stb. kereskedőknek saját negyedeik, templomaik, kórházaik, raktáraik és elöljáróik voltak Alexandriában, Damiettában, Kairóban és más városokban. Velence alexandriai konzulja befolyással bírt a mameluk-szultánok külpolitikájának irányítására is, és nemegyszer közvetítőként szerepelt a földközi-tengeri országokkal kötött szerződéseknél. Egy genovai kereskedő személyes barátja volt Bajbarsz szultánnak, s az ő nevében kereskedett a Krímmel, Konstantinápolyllyal stb. A mameluk-szultánok kincstári monopóliummá tették azoknak az árucikkeknek a behozatalát, amelyeket Egyiptomban nem állítottak elő, elsősorban az építőfáét, a kátrányét és a vasét, s hasonlóan jártak el Egyiptom ásványkincseinek a kivitelénél is (timsó, salétrom, smaragd). Akár-

[2] A „karemita" arab szó, jelentése nem tisztázott.

Arab gyógyszertár
Arab kézirat miniatúrája. 1222

csak korábban, Egyiptomból exportáltak selyem- és félselyemszöveteket, amelyeket részben a tinniszi, damiettai stb. állami műhelyekben állítottak elő. Exportáltak ezenkívül gabonát, cukornádat, aranyport, rabszolgákat stb. Az indiai tranzitkereskedelemben elsősorban fűszerekkel, drága szövetekkel és luxuscikkekkel találkozunk.

A XIII. század elején az Egyiptomon átmenő áruk után értéküknek mintegy 15 százalékát szedték be vámként. Később, a XV. században, ezek a vámok 35 százalékig, sőt még magasabbra is emelkedtek. A 10 százalékos tarifa kedvezményes vámnak számított. Ezt fizették pl. a pisai kereskedők, akik fát és vasat szállítottak Egyiptomba. Ezeket az árukat először az államnak kellett felajánlaniuk, amely az áruk értékének csupán egyharmadát fizette ki pénzben, kétharmadát pedig timsóban és más egyiptomi árukban. Ami a monopolárukat illeti, ezeket a helyi kereskedők drágább áron kapták, mint a külföldiek. A feudális államnak ez a kereskedelmi politikája végül is tönkretette az egyiptomi kereskedőket. A rendkívül magas vámok, valamint a csökkentett értékű pénzek kibocsátása a XV. század második felében aláásták a XIII—XIV. század folyamán még oly virágzó indiai kereskedelmet is. Amikor a XVI. század elején felfedezték az Afrika megkerülésével haladó tengeri utat, és a portugálok kézre kerítették az Indiába vezető legfontosabb kikötőket (Ormuz, Aden stb.), végleges csapást mértek erre az átmenő kereskedelemre, s ezzel együtt Egyiptom gazdasági életére is.

AZ ÁLLAMSZERVEZET A MAMELUK-SZULTÁNOK IDEJÉN

A mameluk testőrség ebben az időben kedvezményeket élvező uralkodó katonai szervezetté vált. Összetétele változatlan volt, s az újabb külföldi rabszolgák (kunok, cserkeszek, grúzok, görögök stb.) vásárlásával alig változott. Minthogy a mamelukok idegen származásúak voltak, idegenként álltak szemben az egyiptomi lakossággal, s rendkívüli hűséggel képviselték a mameluk hadvezérek érdekeit. Hogy ne kelljen másokkal megosztani a földeket és a privilégiumokat, a mamelukok vezetői korlátozták alakulataik létszámát. A XV. század elején a mameluk burdzsik száma nem haladta meg a 4000-t. A hadsereg a kiemelkedő mameluk vezetők, az emírek vagy másképpen bejek közül választotta ki a szultánokat, akik a trónt nemegyszer felkelés vagy palotaforradalom útján szerezték meg.

Ennek ellenére a szultánok hatalma a XV. század közepéig elég erős volt. A központi hatalom nagy hivatalnokszervezetre támaszkodott, amely a mameluk-szultánok idejében még tetemesen meg is növekedett. A mameluk-rendszer jellemző vonása az államapparátus militarizálása volt. Valamennyi vezető tisztséget katonák foglaltak el. A hivatalnokszervezet élén a szultán „helyettese", a *naib*, másképpen *szultan muhtaszar* („kis szultán") állt, aki mindig az egyik emír volt. Ő irányította a külügyeket is. A sok díván közül a legnagyobb szerepet az államigazgatásban a kato-

nai dívánok (az emírek és a dzsundok dívánjai), a haradzs dívánja és a szultáni birtokok dívánja *(divan al-hasz)* töltötte be.

Amikor a földművelés lassanként lehanyatlott, s az adózási immunitással rendelkező katonai hűbérek száma megnőtt, a kincstár fő bevételei már nem a földadóból folytak be, amint az az Abbaszidák és a Fatimidák idején volt, hanem a helyi és a kül-, valamint az indiai átmenőkereskedelem magas vámjaiból, továbbá a nagyszámú, kisebb városi adókból, amelyeket *mukusz*-nak neveztek (kereskedelmi épületek, iparágak, lakóházak, különféle monopóliumok adói stb.). Ezek a vámok és adók igen nagy összegeket hoztak a kormányzat számára, de lassanként aláásták a kézművesség és a kereskedelem alapjait, ami a XV. század vége felé észrevehetően megmutatkozott. Makrizi szerint a XV. század elején csupán Egyiptom összadója 4 257 000 arany dinárra rúgott évenként. A szultánok és az emírek nagy összegeket költöttek a hadseregre, a hajóhadra, a háborúkra, az udvartartásra, s azokra a fényes épületekre, amelyeket saját dicsőségük hirdetésére emeltek. Ilyen volt pl. a kairói citadella, amelyet még Szalah-ad-din szultán építtetett, s a mamelukok kibővítettek. Ilyen volt Kalaun szultán mecsetje és kórháza, Naszir Mohamed szultán medreszéje és mauzóleuma, továbbá Haszan szultán nagyszerű mecsetje, Kait bej mauzóleuma stb.

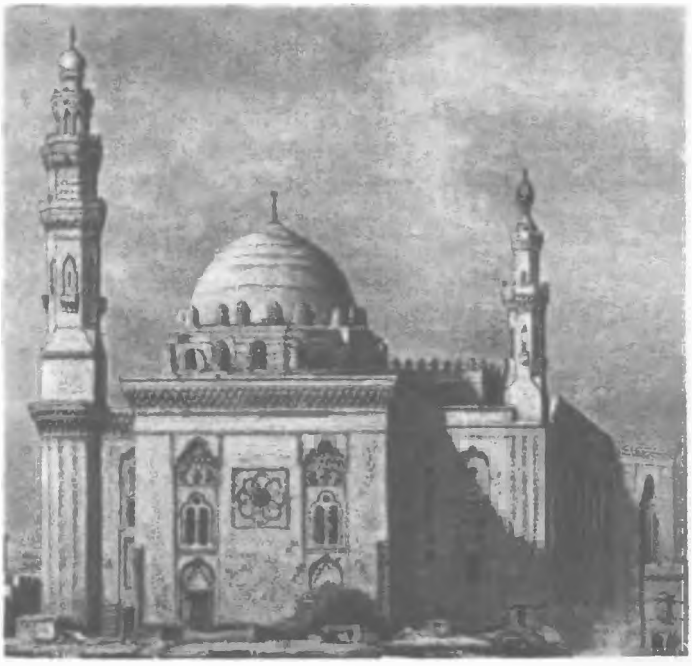

Haszan szultán mecsetje Kairóban
XIV. század

EGYIPTOM A XV. SZÁZAD VÉGÉN

A mamelukok uralma idején megnőtt a mohamedán papság és a dervisrendek szerepe, a parasztság viszont teljesen jogtalanná vált. Ugyanez történt a városi polgárok alsóbb és középső rétegeivel, még akkor is, ha mohamedánok voltak, nem is beszélve a máshitűekről.

Egyiptom gazdasági meggyengülése, az állami bevételek csökkenése s a nagy hűbéresek szétnövő törekvései az egyiptomi szultánság politikai lehanyatlásához vezettek. A XV. század második felében a szultánoknak meg kellett birkózniuk az emírek sorozatos lázadásaival, különösen Szíriában. Az oszmán-törökök államának megerősödése fenyegetni kezdte Egyiptom tengeri hatalmát és földközi-tengeri kereskedelmét. Ezért a mameluk-szultánok a XV. század utolsó negyedében háborúkat viseltek az oszmán Törökország ellen. Ez idő alatt szövetségben álltak Velencével, amely Egyiptomnak ágyúkat és más tűzfegyvereket bocsátott rendelkezésére. Az ország egyre fokozódó gazdasági és politikai gyengesége s a néptömegeknek a mamelukokkal szemben érzett gyűlölete megkönnyítette, hogy az oszmán seregek a XVI. század elején meghódítsák Szíriát és Egyiptomot.

Ami Egyiptom XIII—XV. századi szellemi kultúráját illeti, a fanatikus mohamedán papság uralma folytán itt sem a filozófia, sem pedig az egzakt tudományok nem fejlődhettek. Az egyetlen fejlődő tudományág a történetírás volt. A történeti munkákat arabul írták. Kiváló egyiptomi arab

történész volt Makrizi (1364—1442) és Ibn Haldun (1332—1406). Makrizi művei a mamelukszultánok, valamint a koptok történetéről szóltak, s készített egy történeti földrajzi és helyrajzi leírást is Egyiptomról, amely a társadalom- és gazdaságtörténetre vonatkozóan igen fontos forrás. Az arab történészek közül Ibn Haldun volt az első, aki elméletet dolgozott ki a történeti folyamattal kapcsolatban. A népek történetében a földrajzi környezetet tartotta meghatározó jelentőségűnek. Ázsiában a nomádok politikai uralmát a XI—XV. században azzal magyarázta, hogy a meleg éghajlatú országokban a nomád állattenyésztés jobban megfelel a földrajzi körülményeknek, mint a földművelés.

XLVII. FEJEZET

AZ OSZMÁN BIRODALOM A XIV—XV. SZÁZADBAN

A török nép, valamint Délkelet-Európa többi népének szempontjából rendkívül fontos következményekkel járt az oszmán (török) birodalom megalakulása. Az oszmán állam annak a katonai terjeszkedésnek a folyamán alakult ki, amelyet a török feudális urak Kisázsiában és a Balkán-félszigeten folytattak. Az oszmán birodalom hódító politikája maga után vonta a déli szláv országok, valamint Magyarország, Moldva és Havasalföld népeinek évszázados harcát a török hódítók ellen.

KISÁZSIA A XIV. SZÁZAD ELEJÉN. AZ OSZMÁNOK

Amikor a mongol hódítók megtámadták Közép-Ázsiát, a nomád oguz-törökök kajik törzse, mindössze néhány ezer sátor, Dzselal-ad-din horezm-sahhal együtt nyugat felé vonult, majd a rumi szeldzsuk szultán szolgálatába állt. A kajik-oguzok főnöke, Ertoğrul, a XIII. század harmincas éveiben egy kisebb feudális birtokot kapott tőle a Sakarya (görögül Szangaria)-folyó mentén, a bizánci határ közelében. Székhelye Söğüt városában volt. Ezek az oguzok beolvadtak a Szeldzsukidák idején Kisázsiában kialakulóban levő török népbe.

A XIV. század elején a rumi Szeldzsukida szultanátus tíz emírségre oszlott. Ezek között volt Oszmán emírsége is. A Kisázsia északnyugati részein még meglevő bizánci birtokok nagy részét Ertoğrul fia és utóda, I. Oszmán (kb. 1282—1326) hódította meg, aki fővárosát Bursza városában (görögül Brusza, 1326) ütötte fel. A dinasztia és az emírség Oszmánról kapta nevét. Azokat a kisázsiai törököket, akik az oszmán államban éltek, *oszmán*-oknak (oszmanli) kezdték nevezni.

AZ OSZMÁN ÁLLAM MEGALAKULÁSA ÉS NÖVEKEDÉSE

Az oszmán-törökök kezdettől fogva a hanyatló és rendkívül meggyengült Bizánc ellen intézték hódító hadjárataikat. Az oszmán állam szolgálatába állt igen sok önkéntes harcos is. Ezek különböző eredetűek voltak, s más mohamedán országokból származtak. Többségük a kisázsiai emírségek török nomádjaiból került ki. A feudalizálódó nomád főnemességet és csapataikat vonzotta a könnyű hódítások lehetősége, az új földek szerzése és a hadizsákmány. Minthogy a nomádoknál minden egyes férfi harcos volt, s a törökök könnyű lovassága, mint minden nomád népnél, igen nagy mozgékonysággal rendelkezett, az oszmán állam a szükséges pillanatban nagy katonai erőket tudott összpontosítani támadás céljára. A nomád török törzsek patriarchális-feudális viszonyai miatt ezek a csapatok igen nagy harckészséget tanúsítottak, egységesebbek és erősebbek voltak, mint Bizánc és

balkáni szomszédainak hadseregei. A török nemesség az oszmán uralkodótól az újonnan szerzett földek jelentős részét hűbérbirtokként kapta, s ez elősegítette, hogy az oszmán emírség széles körű hódító politikát folytasson és megerősödjön. I. Oszmán fia és utóda, Orhán (1326—1359) idején Nikaia bevételével (1331) a kisázsiai bizánci birtokok elfoglalása befejeződött.

Bizánc balkáni (mint a törökök mondták: ruméliai[1]) birtokai ellen a törökök kezdetben csak kisebb hadjáratokat indítottak hadizsákmány szerzése céljából, de 1354-ben elfoglalták a Dardanellák európai oldalán levő Gallipoli városát, és ezután megkezdték a Balkán-félsziget meghódítását. A törökök hódítását nagyban elősegítette a Balkán-félsziget országaiban kialakult politikai széttagoltság, az állandóan folyó belharcok, továbbá az egymás ellen, valamint Genova, Velence és Magyarország elleni harcaik. Orhán halála után fia, I. Murád (1359—1389), aki már a szultáni címet viselte, meghódította Drinápolyt (1362), majd szinte egész Trákiát, Philippopoliszt, a Marica-folyó völgyét, és gyorsan haladt nyugat felé. Murád áthelyezte fővárosát Drinápolyba (törökül Edirne). 1371-ben a törökök a Marica-folyó partján győztes csatát vívtak, 1389. július 15-én pedig még nagyobb győzelmet arattak a Rigómezőn.

I. Murád győzelmeit megkönnyítette a török sereg számbeli fölénye a balkáni országok megosztott erőivel szemben, s az a körülmény, hogy a bolgár és a szerb urak egy része átállt az ő oldalára. Ezek, hogy megőrizzék birtokaikat, felvették a mohamedán vallást. Az oszmán állam hódító hadjáratainak ideológiai burka a muzulmánoknak a „hitetlenek", jelen esetben a keresztények ellen folytatott „szent háborúja" volt. Az oszmán szultánok hódító hadjáratait rendkívül nagy kegyetlenség, a meghódított területek kirablása, a békés lakosság rabságba hurcolása, a pusztítás, a gyújtogatás és a mészárlás jellemezte. Sokszor a meghódított városok és falvak egész lakosságát rabságba hurcolták. Dukasz XV. századi görög történész írja, hogy a lakosság tömeges fogságba hajtása, valamint lemészárlása miatt „egész Trákia Dalmáciáig pusztává" vált. Egy bolgár szerző, Iszaja Szvjatogorec szerzetes pedig így írt: „A keresztények közül egyeseket megöltek, másokat rabságba hurcoltak, azokat viszont, akik helyben maradtak, lekaszálta a halál, mert éhen haltak. Pusztává vált a föld, eltűnt minden java, meghaltak az emberek, eltűnt az állat és a gyümölcs. S valóban, az életben maradtak irigyelték azokat, akik korábban meghaltak."

A meghódított országokban azokat a feudális urakat, akik keresztények maradtak, de a szultánt elismerték hűberuruknak, megadóztatták, de ez nem mindig védte meg birtokaikat a támadásoktól. A mohamedán vallást felvett helyi urak, de néha azok is, akik keresztények maradtak, hűbérbirtokosként *(szpáhi)* beálltak a török katonai-feudális nemesség soraiba. I. Murád fia és utóda, I. Bajazid (1389—1402), akit Jildirimnek (Villámnak) neveztek, befejezte Macedónia meghódítását (1392 körül), majd Viddin elfoglalása után (1396) Bulgáriát is meghódította, amely ellen már a XIV. század hatvanas éveiben támadást indított. Ugyanakkor megadóztatta Észak-Szerbiát is. Bajazid ugyancsak meghódította egész Kisázsiát, Cilicia és a trapezunti görög császárság kivételével. Így az oszmán államhoz csatolta a kisázsiai emírségek területét is, bár a kisázsiai nomád-feudális urak még sokáig nem akartak megbékülni függetlenségük elvesztésével, és időnként kisebb-nagyobb felkelések törtek ki a török szultán ellen. Annak ellenére, hogy V. Ióannész és II. Mánuel bizánci császárok már 1370-től kezdve adót fizettek a szultánnak és segédcsapatokat küldtek neki, Bajazid mégis elvette tőlük Thesszalonikét (1394), s megadást követelve blokád alá helyezte Konstantinápolyt is.

Bajazid uralkodása idején a török katonai-feudális nemesség, újabb birtokokhoz és hatalmas gazdagsághoz jutva, áttért a letelepedett életre, s a nomád hordák egyszerű és szigorú életmódját felcserélte a fénnyel és pompával. Közben ellentétek mutatkoztak a letelepedett életmódot folytató és a nomád nemesség között. Az utóbbiak, elsősorban a kisázsiaiak, háttérbe szorultak. Az újonnan

[1] Rumélia törökül: „Rum eli" vagy „Rum ili", vagyis a görögök országa.

meghódított földekre, főleg Ruméliába áttelepülő török tömegek körében szintén végbement a letelepedés. Kisázsiában ez a folyamat jóval lassúbb volt.

Az oszmán hódítás nagy veszélyt jelentett Velence és Genova birtokaira és a Földközi-tenger keleti medencéjében élvezett kereskedelmi túlsúlyára. Sok más nyugat-európai ország is félt attól, hogy a török seregek benyomulnak Közép-Európába. Ezért 1396-ban keresztes hadjáratot szerveztek az oszmán-törökök ellen magyar, cseh, lengyel, francia és más lovagok részvételével. A franciák között ott találjuk Rettenthetetlen János burgundiai trónörököst, valamint Boucicault marsallt is, aki megírta e hadjárat történetét stb. Zsigmond magyar király tehetetlen hadvezetése, valamint a „keresztes" vezérek közötti egyenetlenkedés arra vezetett, hogy ez a hadsereg a Duna közelében, Nikápoly mellett súlyos vereséget szenvedett. Tízezer keresztes fogságba esett, a többiek elmenekültek. Bajazid 300 nemes lovag kivételével minden foglyot lemészároltatott, az említetteket pedig csak hatalmas váltságdíj fejében bocsátotta szabadon. Az oszmán seregek benyomultak Magyarországra (1397), amelyet ezután rendszeresen pusztítottak, s több tízezer embert hajtottak rabságba.

Az 1396. évi keresztes hadjárat, majd Timur seregeinek Kisázsiába való benyomulása azonban megakadályozták Bajazidot Konstantinápoly elfoglalásában. A Bajazid és Timur seregei közti döntő összecsapásra 1402. július 20-án, Ankara közelében került sor. A csata folyamán a volt kisázsiai emírségek csapatai, amikor tudomást szereztek arról, hogy volt uraik Timur seregében tartózkodnak, elárulták az oszmán szultánt, és hirtelen támadást intéztek seregeinek derékhada ellen. Az oszmán sereget szétverték, magát Bajazidot menekülés közben elfogták, s fogságában rövid idő múlva meghalt. Timur végigdúlta Kisázsiát, majd eltávozott; de a volt tíz kisázsiai emírségből hetet helyreállított. Az oszmán állam egy kis időre teljesen erőtlenné vált. Bizánc bukása így elhúzódott, s még Thesszalonikét is vissza tudta szerezni.

II. Mehmed szultán
Gentile Bellini portréja. XV. század

FEUDÁLIS VISZONYOK AZ OSZMÁN ÁLLAMBAN

A török társadalomban folytatódott a feudalizmus fejlődésének az a folyamata, amely Kisázsiában már a szeldzsukok idejében elkezdődött. Kisázsia és Rumélia csaknem egész területét megszerezték a hódítók. A feudális tulajdonnak négy fajtája létezett: állami földek *(miri)*, a szultáni család birtokai *(hász)*, a mohamedán egyházi intézmények földjei (*vakf*) és az allódium típusú magánföldek (*mulk*). Az állami földek nagy részét öröklődő, feltételes adományként a feudális lovas sereg tisztjei *(szpáhi*-k) kapták. A kisebb hűbérbirtokokat *timár*-oknak, a nagyobbakat *ziámet*-eknek hívták. A szpáhiknak birtokaikon kellett élniük, de a szultán parancsára azonnal megjelentek a *szand-*

zsák bég (megyefőnök) seregében, még pedig alárendeltjeik közül — birtokaik jövedelmezőségétől függően — meghatározott számú lovas katonával. Így alakult ki az oszmán hűbérbirtok-rendszer, amely jelentős mértékben elősegítette a törökök katonai sikereit.

A szultáni birtokok egy részét kiosztották a katonai és polgári főméltóságoknak arra az időre, amíg a jelzett tisztséget betöltötték. Ezeket az adományokat, akárcsak a szultáni birtokokat, hásznak nevezték, s meghatározott tisztségekhez voltak kötve. Az oszmán birodalomban a nagy feudális földtulajdon és a kis paraszti birtoklás egymás mellett létezett. A parasztok, a *rája*-k[2], telkeikhez voltak kötve (Kisázsiában a földhözkötést már a XIII. században észlelhetjük), s az úr, a földbirtokos engedélye nélkül nem távozhattak. A szökött parasztok felkutatására tízéves határidőt állapítottak meg. A feudális járadékot részben az állam, részben pedig a földbirtokosok részére szedték, mégpedig vegyes formában(terményben, pénzben és kényszermunka formájában). A mohamedán földművesek tizedet *(asar)* fizettek, míg a keresztények a termés 20—50 százalékát *(haradzs)*. A nem mohamedánok (keresztények és zsidók) ezenkívül még fejadót, *dzsizje*-t is fizettek, amely később összeolvadt a haradzzsal. Lassanként sok más újabb adót is bevezettek.

A hódító hadjáratok következtében a fogoly rabszolgák száma megnövekedett, s áruk csökkent. Egy részük házicseléd, *eunuch* stb. lett, de rabszolgamunkát alkalmaztak a termelésben is, a nomád és félnomád pásztorkodásnál, a szántás-vetésnél, a kert- és szőlőművelésnél, a szultáni bányákban s a XV. századtól kezdve a hadi gályákon is, ahol közülük kerültek ki az evezősök. A szultánok, hogy biztosítsák a katonai-feudális nemesség érdekeit, szakadatlanul rablóhadjáratokat vezettek a nem mohamedán országok ellen, s a XVI. századig csak ideiglenes fegyverszüneteket kötöttek.

AZ OSZMÁN BIRODALOM ÁLLAMSZERVEZETE

Az oszmán birodalom katonai-feudális despotizmus volt. Az Oszmán-családból származó szultán korlátlan világi hatalommal rendelkezett, kezében egyesítette a török mohamedánok feletti egyházi hatalmat (imámság) is. A szultán első főtisztviselője a *nagyvezír* volt. A XV. századtól kezdve más vezírek is szerepelnek. Ezek a nagyvezírrel együtt alkották a dívánt, a szultáni tanácsot. Hadjáratok idején a nagyvezír a szultán nevében *firmán*-okat (rendelet) is adhatott ki, ő nevezte ki a főtisztviselőket; hűbérbirtokokat is adományozhatott. A többi főhivatalnokok közül megemlítjük a *defterdár*-t, aki az adók behajtásával és általában a pénzügyigazgatással foglalkozott, továbbá a *nisandzsi basi*-t, aki a szultán nevében írt okiratokat készíttette és rájuk rajzolta a *tuğra*-t, azaz a szultán monogramját. A rendeletekre a nagy állami pecsétet a nagyvezír ütötte rá. De bármily nagy volt a nagyvezír hatalma, a szultán bármikor leválthatta, kivégeztethette, ami gyakran be is következett.

A bíráskodás, a máshitűek egymás elleni ügyeinek kivételével, a muzulmán egyházi bírák, a *kádi*-k kezében volt. A kádik a mohamedán szunnita jogot alkalmazták hanefita kommentárjaival, de néha tekintetbe vették a nomád oguzok, a törökök elődeinek szokásjogát is. A két *kádi-aszker* (az egyik Rumélia, a másik Anatólia, azaz Kisázsia számára) kezdetben a legmagasabb katonai, egyházi bíró volt, a XV. században pedig a mohamedán papság valamennyi ügyének intézője és vakfvagyonának kezelője lett. Az egyes megyék élén a szandzsák bégek álltak. Ők voltak a helyi feudális urak csapatainak a vezérei. A szultán parancsára ők gyűjtötték össze a katonákat, s velük együtt megjelentek a birodalmi hadsereg számára kijelölt gyülekező helyen. Az oszmán sereg három fő részből állt: a lovas feudális felkelésből, az *akindzsi*-nak nevezett lovasságból és a reguláris gyalogságból, a *janicsár*-okból (jeni cseri = új hadsereg).

[2] A „rája" (a „ráját"szó többesszáma) arab kifejezés, Törökországban, akárcsak a többi mohamedán országban, a vallástól függetlenül az összes adózókat, elsősorban a parasztokat jelentette. Később, a XIX. századtól kezdve csupán a nem mohamedánokat nevezték így.

AZ OSZMÁN BIRODALOM KIALAKULÁSA (XIII–XV. SZ.)

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Az akindzsik a hadsereg irreguláris lovas előcsapatait alkották. Ezek nem kaptak hűbérbirtokokat, hanem csak a zsákmány egy részét, miért is mint híres rablók szerepeltek a köztudatban. A janicsárok hadteste a XIV. században jött létre, de csak a XV. század második negyedében vált szilárd szervezetté. A janicsárok sorait az első időkben fiatal foglyokkal, a XV. századtól kezdve azonban már kényszersorozással *(devsirme)* töltötték fel. Kezdetben öt évenként, később még gyakrabban sorozták a ruméliai keresztény lakosság, a szerbek, bolgárok, albánok, görögök s néha az örmények és grúzok gyermekeit. Ilyen alkalmakkor a legerősebb nőtlen ifjakat választották ki. A janicsárokat a mohamedán fanatizmus szellemében nevelték, s valamennyien a bektasi dervisrend tagjai voltak. A XVI. századig tiltották, hogy megházasodjanak. A janicsárokat századokra *(orta)* osztották. Közös üstből étkeztek, és ez az üst *(kazán)* volt a janicsár hadsereg szimbóluma. Számos kiváltsággal rendelkeztek, s bőkezű ajándékokat kaptak. A janicsárok parancsnokai közül sokan a birodalom legfőbb katonai és közigazgatási tisztségeibe kerültek. Jogilag a janicsárok a szultán rabszolgáinak számítottak, akárcsak az egyiptomi gulám (mameluk) testőrség vagy más mohamedán országokban található testőrségek tagjai. Az emberek tömeges rabságba hurcolása, valamint a gyermekek és ifjak janicsárnak való elrablása a meghódított lakosság erőszakos asszimilációjának eszközei voltak. A *gyaur*-ok, azaz a nem mohamedánok súlyos megadóztatása, jogilag hátrányos megkülönböztetése és az önkényes elbánás ugyanezen asszimiláció közvetlen eszközeinek számíthatók. Végeredményben azonban ez a politika sikertelen maradt.

NÉPMOZGALMAK A XV. SZÁZAD ELEJÉN

I. Bajazid fiának és utódának, I. Mehmednek (Mohamed, 1402—1421), akit Cselebinek („nemes", „lovagi") is neveztek, háborút kellett vívnia két trónkövetelő testvérével, valamint a birtokaikba Timur által visszahelyezett szeldzsuk emírekkel, elsősorban pedig a karamániai emírrel, aki kirabolta, majd felgyújtotta Burszát. Ugyancsak harcolnia kellett a velenceiekkel is, akik Gallipolinál szétverték az oszmán flottát (1416). Bizánccal viszont I. Mehmed szövetséget kötött, s visszaadott neki néhány tengerparti várost.

Ezek a háborúk tönkretették a kis hűbéreseket, és megnövelték a parasztság adóterheit. Ennek eredményeképpen fellázadtak a kis hűbéresek, akikhez azután csatlakoztak a parasztok és a kézművesek. A mozgalom valóságos polgárháborúvá fejlődött (1415—1418, más adatok szerint 1413—1418 között). A mozgalom élén Bedr-ad-din Szimávi dervis sejk állt, aki Ruméliában működött. Kisázsiában viszont az ő megbízásából Börklüdzse Musztafa (Izmir, görögül Szmirna környékén), valamint Torlak Kemál (Manisza, görögül Magneszia vidékén) dervisek fejtettek ki tevékenységet. A kézművesekre és parasztokra támaszkodva minden ember egyenlőségét s az „asszonyokon kívül" minden vagyon egyenlőségét, nevezetesen „az étel, a ruha, az igásállatok és a szántóföldek", elsősorban pedig a földbirtoklás közösségét követelték. A felkelők egyforma ruhában jártak, közös asztalnál étkeztek, s a három egyistenhivő vallás, a mohamedán, a keresztény és a zsidó egyenlőségét hirdették.

Börklüdzse Musztafa, barátjának, egy chiosz-szigeti keresztény szerzetesnek a segítségével a görög parasztokat is felszólította, hogy a török parasztokkal együtt keljenek föl közös elnyomójuk, az oszmán feudális nemesség ellen, melynek élén a szultán állt. S valóban, Kisázsia égei-tengeri partvidékének parasztjai, törökök és görögök, szinte kivétel nélkül felkeltek. Szétverték az urak seregeit, amelyek Kisázsia nyugati részein gyülekeztek. A szultán csupán két év múlva, a birodalom valamennyi szpáhiját összegyűjtve tudta leverni a felkelést, s ezután véres leszámolás következett. Csak így, 1418 végén került sor Bedr-ad-din sejk csapatainak leverésére Ruméliában.

A XV. század elején a török városok lakosságának alsóbb rétegeiben széles körben elterjedt a XIV. század végén Horaszánban keletkezett titkos siita szektának, a hurufitáknak eretnek tana,

amelyet antifeudális tendenciák, a társadalmi és vagyonegyenlőség gondolata jellemeztek. Felkeltek a Balkán-félsziget leigázott népei is, akik nem tudtak megbékülni az oszmán uralommal (a bulgáriai Viddin környéki felkelés 1403-ban stb.).

TÖRÖKORSZÁG A XV. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. KONSTANTINÁPOLY MEGHÓDÍTÁSA

II. Murád (1421—1451) uralkodása alatt az oszmán birodalom megerősödött, és felújította hódító politikáját. Ismét fenyegető felhők tornyosultak Konstantinápoly felett. II. Murád 1422-ben ostrom alá vette a várost, de sikertelenül. 1430-ban viszont elfoglalta Thesszalonikét. 1443-ban egy újabb keresztes hadjárat résztvevői (magyarok, lengyelek, szerbek, románok), a lengyel és magyar király, Ulászló és a híres magyar hadvezér, Hunyadi János parancsnoksága alatt kétszer is szétverték II. Murád seregeit és elfoglalták Szófiát. A következő évben azonban a keresztesek súlyos vereséget szenvedtek Várnánál II. Murád számbelileg sokkal nagyobb hadseregétől. Ezután a római pápáknak azok a kísérletei, amelyek újabb törökellenes keresztes hadjárat megszervezésére irányultak, nem találtak visszhangra Nyugat-Európában. Hunyadi János seregének 1443. évi győzelmei azonban mégis megkönnyítették az albánok függetlenségi harcát. Albániát ekkor az oszmánok már csaknem teljesen meghódították. Az albánok híres hadvezérük és nagy politikusuk, Szkander bég vezetésével még húsz éven keresztül sikeresen harcoltak a török hódítók ellen.

II. Murád utóda fiatalabb fia, II. Mehmed (Mohamed, 1451—1481) volt, akit Fátihnak („hódító") neveztek. II. Mehmed egyéniségét jól tükrözik a görög és itáliai források. Igen képzett ember volt, öt nyelven beszélt, ismerte a nyugati kultúrát, távol állt tőle a vallási fanatizmus, ám ugyanakkor szeszélyes és kegyetlen despota hírében is állt. A török történetírás tehetséges hadvezérnek tünteti fel. A valóságban II. Mehmed gyenge feudális államok felett aratta győzelmeit, ezek az államok rendszerint már előzőleg is adót fizettek az oszmán birodalomnak. A magyarok, az albánok és a moldvaiak viszont többször is vereséget mértek rá.

Konstantinápoly ostroma mintegy két hónapig tartott (1453. április—május). II. Mehmed a város bevétele és háromnapos szabadrablás után belovagolt a városba, elment a Hagia Szóphia-székesegyházba, s e templomban először, mohamedán imát mondott. A mészárlás és a lakosság rabságba hajtása következtében a város szinte teljesen elnéptelenedett. Újbóli benépesítése céljából II. Mehmed a kisázsiai Akszaraj város valamennyi lakóját ide telepítette, de mivel a török lakosság száma így is alacsony volt, sok görögöt telepíttetett ide Moreából és más helyekről, s hasonlóan járt el az örményekkel és zsidókkal is. A genovaiak Galata nevű kolóniája, amelyet közvetlenül 1261 után alapítottak s Konstantinápoly egyik elővárosa volt, ugyancsak megadta magát. A genovaiak azonban megőrizték személyi szabadságukat és vagyonukat, bár elvesztették autonómiájukat. Galatát ettől kezdve törökök igazgatták. Az oszmán birodalom fővárosát Drinápolyból Konstantinápolyba (Sztambul, helyesebben Isztambul[3]) helyezték.

II. MEHMED BELPOLITIKÁJA

II. Mehmed 1476-ban kiadott egy törvénygyűjteményt (kánun-náme), amelyben meghatározta a főtisztviselők hatáskörét, fizetésüket. Ugyancsak ebben fektette le a szunnita mohamedán papság (helyesebben a teológusok rendjének) szervezeti alapjait, valamint a katonai hűbérek rendszerét stb. II. Mehmed kiadott egy rendelkezést a nem mohamedán vallási közösségek számára is, amellyel

[3] Az „Isztambul" kifejezés az „isztin polin" = „a városba" újgörög kifejezésből származik, s mind a görögök, arabok, perzsák, mind a törökök így nevezték a várost már a XII—XIII. században.

megerősítette a konstantinápolyi pravoszláv (görög) és örmény pátriárkákat és a zsidó főrabbit. A pravoszláv vallású népeket (görögöket, bolgárokat, szerbeket, az albánok egy részét, a grúzokat, a havasalföldieket és a moldvaiakat) ezután „görög közösségként" *(rum milleti)* kezelték, s a konstantinápolyi pátriárkának nemcsak egyházi, hanem bíráskodási hatalma is volt felettük. A pátriárka és a püspök ítélkezhettek, még gályarabságra is ítélhettek embereket. Ha azonban egy pravoszláv és egy mohamedán között került sor vitára, akkor az ügyben a mohamedán egyházi bíró, a kádi ítélt. A pátriárka és a püspökök ellenőrizték az iskolákat és a pravoszláv népek könyveit. Ők maguk bizonyos személyi kiváltságokkal rendelkeztek. Hasonló jogokat kapott közössége felett az örmény pátriárka és a zsidó főrabbi is.

A szultáni kormányzat azért adott bizonyos jogokat a keresztény és a zsidó főpapoknak, hogy a máshitűeket tulajdon papságukkal szorítsák engedelmességre. Ezek tömegei teljesen jogtalanok voltak. Nem viselhettek fegyvert, meghatározott színű ruhákat kellett hordaniuk, nem szerezhettek földet stb. A gyakorlatban azonban a keresztényekkel szembeni korlátozásokat nem mindig tartották be. A nem mohamedán istentiszteleteket viszont érezhetően akadályozták. Nem lehetett pl. újabb egyházi épületeket emelni. Még rosszabb volt a helyzetük a mohamedán eretnekeknek, a siitáknak, akiknek száma Kisázsiában igen nagy volt. Ezeket szigorúan üldözték, s így kénytelenek voltak eltitkolni vallásukat.

II. MEHMED ÚJABB HÓDÍTÁSAI

II. Mehmed Kisázsiában meghódította a gyenge görög trapezunti császárságot (1461) és valamennyi kisázsiai emírséget. A Krím-félszigeten hadseregei elfoglalták a genovai kolóniákat a fontos kereskedővárossal, Kaffával együtt (jelenleg Feodoszija), és leigázták a krími kánságot (1475). Ez valóságos csapás volt Lengyelországra, Litvániára, Ukrajnára és az orosz államra, mivel a krími tatárok ettől kezdve az oszmán állam támogatásával szinte évente nagy lovastámadásokat vezettek ezekbe az országokba zsákmányszerzés, elsősorban pedig fogolyszerzés céljából. A foglyokat továbbadták Törökországba. 1459 és 1463 között II. Mehmed meghódította Szerbiát, a móreai görög fejedelemségeket, az athéni hercegséget[4], továbbá a boszniai szláv királyságot. Ugyanekkor Törökország hosszú háborúba kezdett Velence ellen. A városköztársaság ugyanis Uzun Haszánt, az ak-kojunlu állam uralkodóját támogatta. Uzun Haszán seregeit azonban a törökök 1473-ban szétverték, míg a velencei háború váltakozó sikerrel folyt.

A törököknek Belgrád (Nándorfehérvár) elfoglalására irányuló kísérlete súlyos vereséggel végződött (1456). A várost Hunyadi János védte. Az oszmán seregek ugyancsak teljes vereséget szenvedtek Albániában Kruja erődjének ostromakor (1467), továbbá Moldvában (1475) s a johannita lovagok kezén levő Rodosz-sziget elfoglalására irányuló kísérletüknél. A havasalföldiek csak hosszú ellenállás után adták meg magukat, s autonómiát kaptak (1476). 1479-ben, Szkander bég halála után, a törököknek sikerült végre elfoglalniuk Albánia területét, de az albánok nem adták meg magukat, s a hegyekben még hosszú ideig folyt a partizánharc. A Velencével kötött konstantinápolyi béke (1479) értelmében a köztársaság átengedte Törökországnak az égei-tengeri szigeteket, s évi 10 000 dukát adó fizetésére kötelezte magát. Megtartotta azonban Kréta és Korfu szigetét, s megkapta az exterritorialitás és a vámnélküli kereskedelem jogát Törökországban. 1480 nyarán II. Mehmed sereget küldött Dél-Itáliába. Meg akarta hódítani a félszigetet, s földig leromboltatta Otranto városát. Mehmed nem sokkal ezután meghalt.

II. Mehmed fia, II. Bajazid Dervis (1481—1512), lemondott Itália meghódításáról, miután sikertelennek mondható háborút vívott Velence ellen. Háborúskodott Magyarországgal, az ausztriai

[4] Az 1204. évi, negyedik keresztes hadjárat után alapították; a hercegségben először francia, a XIV. század elejétől kezdve hispániai, majd a XIV. század végétől itáliai feudális urak uralkodtak.

Török írnok
Gentile Bellini képének másolata; Behzád perzsa festőnek tulajdonítják. XV. század vége

Habsburgokkal s Egyiptommal is. Moldva elismerte Törökország szuverenitását, de diplomáciai tárgyalások útján autonómiát biztosított magának (1501). 1495-ben érkezett Konstantinápolyba az első orosz követség. A szultán megengedte az orosz kereskedőknek, hogy kereskedelmet folytassanak Törökországban. A következő időkben az oszmán birodalom, bár formálisan békében élt Oroszországgal, rendszeresen ellene uszította a krími kán gyülevész hadait, s akadályozta, hogy az orosz állam megerősítse katonai helyzetét. Arra törekedett, hogy Oroszországból — akárcsak Ukrajnából — hadifoglyokat kapjon a rabszolgapiacok és a gályák számára.

Az oszmán hódítás meglassította a leigázott balkáni országok fejlődését. Az elviselhetetlen elnyomásra ezen országok népei az oszmán birodalom elleni harccal válaszoltak. A feudális kizsákmányolás fokozódása a szultáni kormányzatot még a török nép tömegeitől is elidegenítette. A szultánok XV. századi népellenes politikája adott okot arra, hogy a következő században a török parasztok és a kisázsiai szegény nomádok nagyméretű felkeléseket indítsanak.

KULTÚRA

A törökök elődei, a XI. században Kisázsiába telepedő szeldzsuk-oguzok hosszú ideig Irán, s kisebb mértékben Örményország és Bizánc hatása alatt álltak. A kisázsiai városokban sok perzsa telepedett le, és az újperzsa nyelv hosszú ideig a kisázsiai szeldzsukok hivatalos és irodalmi nyelve volt.

Irán, Örményország és részben Bizánc átdolgozott művészi hagyománya alapján Kisázsiában kialakult a „szeldzsuk" építészeti stílus. Az így épült épületek fő ismertető jele a gazdag kőfaragással díszített magas portál, valamint a kúp alakú kupola volt, amit valószínűleg az örményektől vettek át. E stílus legszebb emléke az erzerumi Csifte Minare (XII. század) medresze és a XIII. századi konyai Karatay medresze, a Szircsali medresze és az Indzse Minareli mecset híres faragott portáljával és karcsú minaretjével. Ezt a stílust az oszmán korszakban, a XIV—XV. században felváltotta az ún. „burszai" stílus. Ennek emlékei: a burszai Ulu dzsámi (a XIV—XV. század fordulójáról), valamint a Dzsesil dzsámi (Zöld mecset), amelyet türkizkék és zöld zománccal ellátott fajanszlemezek díszítettek. II. Mehmed és II. Bajazid szultánok sztambuli mecsetjei átmenetet alkotnak a „burszai stílustól" a török klasszikus stílus felé. Ez átdolgozva átvette a bizánci hagyományokat (centrális kupolákkal ellátott mecsetek a Hagia Szóphia mintájára; kerek kupolák, apszisok stb.).

A kisázsiai oguz-törökök hősi és szerelmi költészetének képviselői a vándorénekesek: az *ozan*-ok

és *asik*-ok voltak. A kisázsiai szeldzsukoknál alakulóban levő török nyelvű irodalom az arab ábécét használta, és sokáig erős perzsa hatás alatt állt. A híres kisázsiai, perzsául író költő, Dzselal-ad-din Rumi fia, Szultán Veled († 1312) már török nyelven írta költeményeit („Lant könyve"). A XIV. század nagy török költői Asik pasa moralista és Junusz Emre szufita lírikus, aki felhasználta a török népköltészet motívumait, továbbá Burhan-ad-din Szivaszi, a katonaköltő voltak.

A török szépirodalom virágzása a XV. században következett be. Legkiválóbb képviselője Nedzsati költő (1460—1509), a nagy török lírikus. Költeményeinek témája a tavasz, szerelem, bánat, a szerelmestől való elválás stb. volt. Kiváló költőnek ismerték Hamdi Cselebit († 1509), a „Lejla és Medzsnun" elbeszélő költemény és más munkák szerzőjét. Mihri Hatun költőnő († 1514) és Meszihi költő († 1512) a földi szerelem énekesei. Mindketten a költészet világi jellegéért és a szufizmus ellen küzdöttek. A XIV. századig bezárólag a történeti műveket (alig maradt ránk néhány belőlük) perzsa nyelven írták. A XV. században a költő Asik pasa leszármazottja, Asikpasazáde és Nesri vetették meg a török nyelvű történeti irodalom alapjait.

XLVIII. FEJEZET

DÉLKELET-EURÓPA NÉPEINEK HARCA A TÖRÖK AGRESSZIÓ ELLEN. BIZÁNC BUKÁSA

A XIV. század közepén az oszmán állam megkezdte a délszláv országok meghódítását. Ez körülbelül 150 évig tartott. A déli szláv népeknek a török hódítók ellen vívott elkeseredett harca nagy történeti szerepet játszott. Megnehezítette az oszmán birodalom további expanzióját, és ezzel megmentette Nyugat-Európa népeit a török feudális urak súlyos igájától.

1. A DÉLI SZLÁV ORSZÁGOK A XIII—XV. SZÁZADBAN. ALBÁNIA

BULGÁRIA A BIZÁNCI URALOM MEGSZŰNÉSE UTÁN

A bizánci iga lerázása után létrejött a második bolgár cárság (1187—1396). A felszabadulás időszakában Bulgária még nem tudta felszámolni a feudális széttagolódás következményeit. Ez nemcsak abban jutott kifejezésre, hogy a bolgár cárság mellett még több más bolgár fejedelemség is alakult, hanem abban az éles harcban is, amelyet a legnagyobb feudális urak folytattak a második bolgár cárság uralkodói, Péter és Aszen (1187—1196) testvérpár, majd Kaloján (1197—1207) ellen, akik igyekeztek fokozni az állami központosítást. Az első cárokat a feudális urak meggyilkolták. A Kaloján utódaként kikiáltott Boril uralma idején (1207—1218) a bolgár államról további kisebb feudális fejedelemségek szakadtak le. Ennek ellenére Bulgária XIII—XIV. századi fejlődésére a bolgár feudális állam egyesítéséhez szükséges gazdasági és politikai feltételek kialakulása jellemző.

Már maga az idegen igától való megszabadulás is új lehetőségeket nyújtott Bulgária gazdasági fejlődésére. A gazdasági sikerek egyik legjobb mutatója a XIII—XIV. században a bolgár városok fejlődése. A régészeti adatok arról tanúskodnak, hogy ebben az időben rendkívül intenzíven fejlődtek a közigazgatási központok körül kialakuló kézműves alsóvárosok. Ugyanakkor tovább fejlődtek a fő kereskedelmi útvonal mentén fekvő városok is. A Duna mentén Braničevo, Viddin, Dorosztol stb., a Fekete-tenger partján pedig Várna, Meszemvria, Anchialosz stb. A Konstantinápolyt Közép-Európával összekötő út mentén (Philippopolisz, Szredec stb.), Kratovóban és Csiprovciban bányákat tártak fel. Nagy jelentőségük volt a vásároknak, s megnőtt nemcsak a külföldi, hanem a bolgár kereskedők karaván kereskedelme is. Nem ily feltűnő ugyan, de azért észrevehető a mezőgazdaság állandó fejlődése is. A XIII. s még inkább a XIV. században, erősen megnövekedett a Bizáncba és Itáliába irányuló gabonaexport. Ez arról tanúskodik, hogy Bulgáriában megnőtt a

bevetett terület, és megjavult az agrotechnika. Fejlődött a selyemhernyó-tenyésztés, a méhészet és a szőlészet is.

Ugyanekkor az országban kiéleződött az osztályharc. Már a XIII. század első évtizedét is a bogumil mozgalom fellendülése jellemzi. Ilyen körülmények között a főurak szélesebb rétege törekedett az államapparátus megerősítésére. A bolgár állam központosításában jelentős szerepet játszottak a XIII. század első felének nagy külpolitikai sikerei is. A bolgár feudális urak hol a latin birodalommal a bizánciak, hol meg a bizánciakkal a latinok ellen szövetkezve, elfoglalták majdnem egész Trákiát. 1230-ban, Aszen fiának, II. Iván Aszennek, uralkodása alatt (1218—1241) a bolgárok a klokotnicai ütközetben szétverték az epeiroszi (Epirus) despota seregét, majd megszerezték majdnem egész Macedóniát, s Epeirosz és Tesszália jelentős részeit. Ezután a bolgár állam a Balkán-félsziget egyik legnagyobb és legerősebb állama lett.

AZ 1277—1280. ÉVI PARASZTHÁBORÚ. BULGÁRIA A XIV. SZÁZADBAN

1277-ben Bulgáriában nagy parasztfelkelés tört ki. A mozgalom a hetvenes évek második felében kezdődött, amikor az állandóan pusztító mongol-tatár betörések miatt rendkívül megromlott a néptömegek helyzete. Az idegen hódítók elleni partizánharc összeszövődött a hazai elnyomók, a boljárok elleni küzdelemmel. 1277-ben különösen kitüntette magát Ivajlo kanász csapata. A bátor és energikus Ivajlo rövidesen a felkelő parasztok legnépszerűbb vezérévé vált. Konsztantin Tih (1257—1277) cárnak a felkelők leverésére tett kísérletei sikertelenek maradtak. Az uralkodó csapatai vagy szétszéledtek, vagy a felkelők oldalára álltak. Végül is Konsztantin Tihet megölték, és a parasztok Ivajlót kiáltották ki cárnak. 1278 tavaszán az új bolgár főváros, Tirnovo lakossága megnyitotta előtte a kapukat.

A parasztok cárhűségét kihasználva s privilégiumai egy részének megőrzésére számítva néhány főúr is csatlakozott Ivajlóhoz, a meggyilkolt Konsztantin cár özvegye pedig feleségül ment hozzá. A boljárok többsége azonban Bizánchoz fordult segítségért. A hároméves szakadatlan harc, amelyet a felkelők egyidejűleg a bolgár urak, Bizánc és a tatárok ellen viseltek, rendkívül kimerítette őket. Lassanként mutatkozni kezdtek a pa-

Tomics zsoltároskönyvének egy lapja
XIV. század (Bulgária)

rasztfelkelésekre oly jellemző jelenségek: különálló akciók, Ivajlo határozatlansága stb. Ez lehetővé tette a bolgár boljárok és Bizánc számára, hogy támadásba lendüljenek, és nagy kegyetlenséggel elnyomják a felkelést. 1280 végén Ivajlónak már menekülnie kellett Bulgáriából, s ezután rövidesen meghalt. A bolgár trónt pedig egy gazdag boljár, Georgi Terter (1280—1290) foglalta el.

A második bolgár cárság fennállásának első nyolcvan-kilencven évében elért társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés eredményeképpen Bulgária ki tudta védeni a külső ellenség erős csapásait. Bulgáriával egy időben azonban megerősödött Szerbia is, és harcra került sor köztük a balkáni hegemóniáért. Az 1330-ban induló háború a Velbužd melletti ütközetben (1330. június 28.) a bolgár seregek vereségével végződött, és így az elsőség Szerbiának jutott. A bolgár állam további fejlődését akadályozták, majd teljesen lehetetlenné tették a török feudális urak támadásai délről, s a magyaroké északnyugatról. Amikor Iván Alekszander (1331—1371) cár átadta Viddin területét idősebb fia, Iván Sztracimir számára (kb. 1363), akkor ez a korban szokásos jelenség, az ellenséges támadás körülményei között, ténylegesen Bulgária két független állammá való szétesését jelentette. A régit tirnovói, az újat pedig viddini cárságnak nevezték. Ez a körülmény lehetetlenné tette Iván Alekszander számára, hogy megfékezze Dobrotica önállósodási törekvéseit. Dobrotica a Duna-kanyartól délre fekvő terület (a mai Dobrudzsa) főnöke volt. Ő és fia, Ivanko, gyakorlatilag önálló fejedelmekké váltak. Így tehát, amikor a törökök döntő támadást intéztek Bulgária ellen a XIV. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben, Bulgária három részre volt szakadva.

SZERBIA A BIZÁNCI IGA LERÁZÁSA UTÁN

A feudális állam kialakítására irányuló tendencia a szerbeknél is megvolt. Ennek feltételeit az a gazdasági felemelkedés teremtette meg, amely jól megfigyelhető Szerbiában a bizánci iga lerázása utáni első évtizedekben. Megnőttek a vetésterületek, terjedt a kerti vetemény termelése és a szőlőművelés. Fejlődött a selyemhernyó-tenyésztés, nőtt az állatállomány. Ugyanakkor megkezdődött a réz, a vas, az arany, az ezüst, az ón és az ólom intenzív bányászása. A Kopaonik-hegységben, valamint a rudniki fennsíkon, továbbá a Novo Brdo környékén működő bányák rövidesen európai hírűekké váltak. Az egyes területeken (zsupák) belül, valamint közöttük szorosabb gazdasági kapcsolatok keletkeztek. A zsupák közigazgatási székhelyei élénk forgalmú kereskedelmi központokká váltak. Széleskörűen fejlődött a külkereskedelem is Dubrovnikon, Kotoron, Thesszalonikén keresztül, valamint a régi Belgrád—Konstantinápoly kereskedelmi út segítségével.

A földesurak a fejlődő kereskedelmet saját érdekükben akarták felhasználni. A XIII. század kezdetétől fogva az örökbirtokokon *(baština)*, a hűbérbirtokokon *(prónia)*, valamint az egyházi és királyi (állami) földeken egyre növelték a robotot és az úrbér különféle fajtáit. A feudális urak e törekvésük közben a központi hatalomra támaszkodtak, s ez alapot teremtett megerősödéséhez. A szerb feudális állam kialakulásához, illetve egyesüléséhez a külpolitikai körülmények is serkentőleg hatottak. Háborúkat kellett viselni a szomszéd feudális államok behatolási kísérletei ellen. Nemanja István fia, „Elsőnek megkoronázott" István (1196—1224) több szerb fejedelemséget csatolt saját birtokához, s 1220-ban szerb királlyá koronáztatta magát. „Elsőnek megkoronázott" István kisebb fia, I. Uroš alatt (1243—1276) a szerb területek egyesítése befejezéséhez közeledett.

A PARASZTSÁG ANTIFEUDÁLIS MOZGALMAI. DUSÁN ISTVÁN TÖRVÉNYKÖNYVE

A XII. század végétől a szerb parasztság körében széles körben elterjedtek a bogumil tanok. A főurak, Nemanja István vezetésével, megkezdték a bogumil eretnekmozgalom kegyetlen üldözését. A XIII—XIV. század fordulóján azonban az antifeudális mozgalmakban mégis egyre

nagyobb tömegek vettek részt, s az uraknak szigorú intézkedéseket kellett foganatosítani ellenük. E tekintetben nagy szerepet játszott Dusán István (1331—1355), a középkori Szerbia egyik legkiválóbb uralkodójának a törvényhozása. Az ő uralkodása alatt állították össze a terjedelmes „Törvénykönyv"-et (Zakonik), a középkori jog e rendkívül fontos és érdekes írásos emlékét.

A „Törvénykönyv" legnagyobb részét az 1349-ben Skopje városában összehívott szerb feudális országgyűlésen hagyták jóvá. Az államapparátus megerősítése céljából a helyi közigazgatásba bevonták a főurakat. A feudális osztály tömörítése szempontjából igen nagy jelentősége volt, hogy jogilag is meghatározták a Szerbiában e korban már kialakult feudális földtulajdon formáit. Ennek egyik fajtája a szolgálat fejében élvezett birtok volt, amelyet már a bizánci uralom idején próniának neveztek.

Milesovói (Szerbia) templom
XIII. század

A másik, az örökbirtok neve baština volt. Az említett „Törvénykönyv"-ben részletesen kidolgozták a földesurak legbefolyásosabb rétegének, az örökbirtok-tulajdonosoknak a jogait.

Az úri feudális földtulajdon megerősítését a közvetlen termelők kizsákmányolását biztosító „jog" megszilárdítása kísérte. A „Törvénykönyv" több cikkelye az *otrok*-ok teljesen jogtalan helyzetével foglalkozik. Ugyanekkor írásba foglalták a függőségben levő parasztok, a *meroph*-ok, kötelezettségeit. A törvény megfosztotta őket a költözés jogától, azaz a merophok földhöz kötött, teljes jobbágyokká váltak. A parasztoknak, még a szabadoknak *(srbi)* is, füllevágás terhe alatt eltiltották a gyülekezést, s hogy érdekeik védelmét megtárgyalják. Ugyanekkor írásba foglalták és kiterjesztették a szerb egyház kiváltságait.

Az 1349. évi törvények nemegyszer fegyveres felkelésbe is átcsapó tömegmozgalmakat eredményeztek a parasztok között. Éppen ezért a „Törvénykönyv"-höz 1354-ben kiadott pótlások nagyban megnövelték az azok megsértéséért kiszabandó büntetéseket. Ezután nemcsak a jogsértőt vonták felelősségre, hanem a falut is, ahol élt, egyes esetekben pedig az egész kerület lakosságát, s mindazokat a területeket és falvakat, ahol az illető keresztülhaladt. Ha a meroph megszökött, tüzes vassal megbélyegezték, s levágták az orrát.

SZERBIA KÜLPOLITIKAI HELYZETE A XIII—XIV. SZÁZADBAN

A megerősödött szerb feudális állam számára lehetővé vált, hogy felvegye a harcot Bizánc és a pápai kúriával szoros kapcsolatban álló magyar királyok ellen, és aktív külpolitikát folytasson. Dusán István idején a szerb állam területe nagymértékben kiterjedt. Az akkoriban Bizáncban vívott belháború megkönnyítette számára egész Macedónia (Tesszaloniké kivételével), Thesszália, Epeirosz, Albánia és Akarnánia meghódítását. 1346-ban a „szerbek és rómaiak császárává", azaz a szerbek és görögök császárává koronáztatta magát. Jelentős sikereket ért el Dusán északon is, amikor felszabadította a magyar urak uralma alól Belgrád környékét és Macsót. Szerbia Délkelet-Európa egyik legnagyobb államává vált. A XIV. század második felében a Balkánon kialakuló külpolitikai helyzet, elsősorban pedig a magyar urak és a török hódítók állandó támadásai megakadályozták a szerb állam további terjeszkedését. Már Dusán utóda, V. Uroš István (1355—1371) idején elszakadtak Szerbiától a nem szerbek által lakott területek (Macedónia, Albánia, Epeirosz, Tesszália, Akarnánia stb.).

A Nemanja-család kihalása (1371) után, az egyre fokozódó török támadások közben, a szerb állam egysége nem gyengült. Az V. Uroš Istvánt követő Lázár fejedelem (1371—1389) viszonylag könnyen meghiúsította az egyes szerb feudális urak széthúzó törekvéseit, és elismerték őt Szerbia uralkodójának.

BOSZNIA ÉS HORVÁTORSZÁG A XIII—XV. SZÁZADBAN

Bosznia belső helyzete a bizánci uralom alól való felszabadulás után nagyon sokban hasonlít a szerbiai viszonyokra. Boszniában ugyancsak a XII. század végétől kezdve fellendülés következik be a földművelés területén, megélénkül a kereskedelem s fokozódik az ezüst, az ón és a vas kitermelése (Srebrenica, Zvornik, Hvojnica stb. vidékén), s szépen fejlődik a kézművesség is az ún. alsóvárosokban, az ország közigazgatási központjai körül kialakult településekben. A fejlődés üteme azonban Boszniában lassúbb volt, mint Szerbiában, amit elsősorban az a kimerítő háború magyaráz, amelyet a bosnyákoknak a magyar és a szerb királyok agresszív támadásai ellen kellett vívniuk. Különösen nehéz volt Bosznia számára a magyar feudális urak elleni hadakozás. A magyar urak a római pápák áldásával 1234-től kezdve szinte öt évenként szerveztek egy-egy keresztes hadjáratot a bosnyákok ellen. Elsősorban az ország északi területei, a legtermékenyebb vidékek teljesen elpusztultak. Bosznia többször is kénytelen volt elismerni Magyarország fennhatóságát, de viszonylag rövid idő után mindig visszaszerezte függetlenségét. Bosznia felvirágzása Tvrtko István (1353—1391) bán idején következett be, aki 1377-ben királlyá koronáztatta magát.

Horvátország XIII—XV. századi fejlődésének sajátossága abban rejlik, hogy ez idő alatt állandóan dinasztikus unióban élt Magyarországgal. Ennek negatív következményei különösen a XIII. századtól kezdve váltak érezhetővé Horvátországban. E területet továbbra is királyságnak tekintették, és a trónra lépő magyar királyok mindig külön horvát királyokká is koronáztatták magukat. A gyakorlatban mind az Árpádok (1301-ig), mind az Anjouk (1308—1382), mind pedig a következő magyar dinasztiák tagjai Horvátországot olyan erőforrásnak tekintették, melynek segítségével megerősíthetik magyarországi hatalmukat. Minthogy a magyar királyok sok tekintetben függtek a pápától, mindenképpen elősegítették a katolikus egyház meggazdagodását, amely azután kegyetlenül kizsákmányolta Horvátországot. A XIII. századtól kezdve a horvát városok a magyar királyoktól kiváltságleveleket vásároltak, s ennek következtében szabad királyi városokká váltak. Ugyanekkor széles körben elterjedt egész kerületeknek, megyéknek örökösödési joggal való eladományozása. Mindez természetesen fékezte az ország gazdasági és politikai egyesítését. 1242-ben a horvát népre is rászabadultak a mongol-tatár hódítók. S bár nem messze Rijeka (Fiume) városától, a Jelensko poljén vívott ütközetben a horvátok megakadályozták a tatárok további déli irányú előnyomulását, Horvátország jelentős részét teljesen elpusztították.

A délszláv országok és a magyar állam gazdasági fejlődése széles lehetőségeket nyitott az adriai kereskedelem fejlesztése számára. Ennek következtében a tengerparti városokban általános fellendülés következett be. Ugyanekkor azonban egyre erősödött a törekvés a magyar és a horvát főurak, valamint a velencei patríciusok részéről Dalmácia megszerzésére. Velence, ügyesen kihasználva a IV. keresztes hadjáratot, az 1202—1205. években visszaállította fennhatóságát a tőle régebben elszakadt Zadar (Zára) felett, s főhatalmát nemcsak azokkal a városokkal ismertette el, amelyek névlegesen még mindig Bizánchoz tartoztak (mint pl. Dubrovnik), hanem a magyar uralom alatt álló városok egy részével is. A velencei kereskedők és a magyar feudális urak uralma gazdaságilag kiszipolyozta a tengerparti városokat, sőt fejlődésüket is akadályozta, mert elősegítette, hogy a hatalom a „nemesek" egy kis csoportjának a kezében összpontosuljon. Ezek tulajdonképpen városi patríciusok voltak. Néha „vitézeknek" is mondták őket, a latin nyelvű oklevelekben pedig általában a „nobiles" nevet kapták. Az egyszerű polgárok (a városban valamilyen tulajdonnal rendelkező egyének) nem tartoztak hozzájuk. Ők csak a városi közigazgatás legalsóbb állásait szerezhették meg. A város többi lakói a teljesen jogtalan plebshez tartoztak. A város környékén lakó földművelő lakosság jobbágy volt, mégpedig vagy a városok, vagy pedig a gazdag földbirtokosok jobbágya.

Mindeme nehézségek ellenére az Adriai-tengerparton fekvő szerb—horvát városok mégis tovább fejlődtek. A legnagyobb sikereket Dubrovnik (Raguza) érte el. Ez a város, amely szoros gazdasági kapcsolatban állt Szerbiával, Bulgáriával, Boszniával és Magyarországgal, már a XIII. század végén az első helyet foglalta el az adriai városok között. A dubrovniki kereskedők összevásárolták a délszláv országok, részben pedig Magyarország és Bizánc földesuraitól az állatokat, a gabonát, prémeket, a mézet és más terményeket, amelyeket az urak a parasztoktól feudális járadékként kaptak, s ezek fejében finom szöveteket, fegyvert, fűszereket és ékszereket szállítottak nekik. Nagy szerepet játszott a sókitermelés és a sókereskedelem.

Dubrovnik azonban nemcsak átmenő kereskedelemmel foglalkozott. A városban és birtokain jelentősen kifejlődött az ipar. Készítettek itt gyapjú-, selyemszöveteket és lenvásznat, ékszereket, fegyvereket, üvegárut stb. A dubrovnikiak bérbe vették és kiaknázták a boszniai és szerbiai arany- és ezüstbányákat. Lassanként Dubrovnik vált a balkáni urak bankárjává. Még a szerb királyok és a bosnyák bánok is Dubrovnikba küldték megőrzésre értékeiket, és sokszor vettek fel ott kölcsönt.

A DÉLSZLÁV NÉPEK HARCA AZ OSZMÁN AGRESSZIÓ ELLEN

1354-ben a török szultán seregei átkeltek a Dardanellákon, és megvetették lábukat a Gallipoli-félszigeten. Így kezdődött Délkelet-Európa oszmán meghódítása. „A XV. és XVI. századi török támadás — írta Engels — a VIII. századi arab támadások második kiadása. Mint akkor... most is veszély fenyegette az egész európai fejlődést."[1] Az európai uralkodók azonban nem akarták észrevenni a veszélyt. A délszlávok, akikre a XIV. század hatvanas éveiben a török hadsereg első csapása zúdult, sokáig teljesen egyedül küzdöttek. Ráadásul a magyar urak, a velencei és genovai patríciusok — rendszerint a pápaság közvetlen jóváhagyásával — áruló módon még hátba is támadták a szlávokat. A bizánci urak is, ahelyett, hogy szövetségre léptek volna a szlávokkal, kisázsiai veszteségeikért többször az ő számlájukra akarták magukat kárpótolni. Ennek ellenére a török agresszió mindenütt a délszláv népek kitartó ellenállásába ütközött.

Bulgáriában a török hadseregnek szinte minden egyes várost ostrommal kellett bevennie. Anjou Lajos magyar királynak a Duna déli területei ellen intézett támadása, a Fekete-tenger felől pedig VI.

[1] *Marx—Engels* Művei. VI. köt. 180. old. (oroszul).

Savoyai Amadé kereszteseinek a behatolása arra kényszerítette Sisman cárt, hogy 1366-ban szövetséget kössön Törökországgal, amelyben elismerte a szultán hűbéri főségét. Kezdetben a szerbek sikeresen védekeztek. 1371-ben a szerb—macedón hadsereg majdnem Drinápolyig nyomult előre, amely 1365 óta az oszmán birodalom fővárosa volt. Az elért sikerek miatt elbizakodott parancsnokok meggondolatlansága azonban arra vezetett, hogy 1371. szeptember 26-án a Marica-folyó melletti csatában a török csapatok megsemmisítették 60 000-es seregüket. Ez lehetővé tette a török hódítók számára, hogy feldúlják Macedóniát, és egyes macedóniai szerb fejedelmeket a szultán hűbérúri főségének elismerésére kényszerítsenek.

Az utolsó Nemanja nem sokkal a Marica menti katasztrófa után meghalt. Ezután Lázár fejedelemnek sikerült felhasználnia a széles néptömegek hazafias lelkesedését, és nagy sikereket ért el a szerb állam megerősítése terén. Lázár szövetségre lépett Tvrtko bosnyák királlyal. 1387-ben a szövetségesek a Toplica-folyó mellett megverték I. Murád szultán seregét. Közvetlenül ezután Bulgária felmondta a törökökkel szemben vállalt kötelezettségeit. A török vezetők, félve a délszláv országok szövetségének kialakulásától, már 1388-ban újabb hadjáratot indítottak Bulgária ellen. Bevették és elpusztították Tirnovót és több más várost, de a bolgárok fő erőit nem tudták megverni, és így megelégedtek az adófizetéssel. Néhány hónap múlva igen sok bolgár harcolt a törökök ellen a szerbekkel, bosnyákokkal és horvátokkal együtt a híres rigómezei csatában (1389. június 15). A szlávokat segítették az albánok és egy kis havasalföldi csapat is. E csatában a szláv harcosok és szövetségeseik nagy hősiességről tettek tanúságot. A csata idején meghalt I. Murád szultán is. Egy szerb hazafi, Miloš Obilić behatolt a török táborba, és saját életét feláldozva, kardjával leszúrta a szultánt. Az erők azonban nem voltak egyenlőek, és így a törökök győztek, de még mindig nagyon távol voltak attól, hogy teljesen leigázzák a déli szláv országokat. Bosznia teljes egészében megőrizte erejét. S még Szerbia sem volt leigázva, jóllehet kénytelen volt elismerni a szultán hűbéri fennhatóságát.

A Rigómezőn elesett Lázár utódjának, Lazarevics Istvánnak sikerült megtartania apja csaknem összes birtokait, sőt még sikerekkel is dicsekedhetett a magyar király elleni harcban. Sőt mi több, jóval később (a XV. század közepén), amikor Törökország hatalmának tetőpontján állt, a szerbek, az urak egy részének árulása ellenére, továbbra is kitartóan védték hazájukat. 1454—1459 folyamán Bizánc meghódítója, II. Mehmed személyesen több hadjáratot vezetett Szerbiába, s csak miután elpusztította az országot és tömegesen rabságba hurcolta a lakosságot, tudta Szerbiát az oszmán államba beolvasztani. Zéta (a későbbi Montenegro) még ekkor is független maradt. Nem egykönnyen hódították meg a törökök Bulgáriát sem. Több mint két évig, 1393-tól 1395-ig elkeseredett fegyveres harc folyt. Az urak egy része azonban, remélve, hogy vagyonát és kiváltságait megmentheti, itt is elárulta hazáját. Közvetlenül az ország elfoglalása után törökellenes felkelések lángoltak fel. Az első nagy felkelés már 1405-ben kitört. Nem tudták egyszerre meghódítani a török seregek Boszniát és Horvátországot sem. Az első támadásokat Bosznia ellen a XIV. század kilencvenes éveiben vezették, s 1406-ban elfoglalták Szarajevo környékét. Bosznia végleges elfoglalására azonban a törököknek több hadjáratot kellett indítaniuk. Az országot csak 1463-ban igázták le. Hercegovinát 1482-ben foglalták el. Jajca vidéke 1528-ig tartotta magát. A Horvátországért való küzdelem a XV. század második felében folyt. A mohácsi ütközetben a törökök tönkreverték a magyar—cseh—horvát sereget (1526). A XVI. század végére a törököknek sikerült az ország nagy részét elfoglalni.

ALBÁNIA SZABADSÁGHARCA. SZKANDER BÉG

Ebben az időben a szlávokkal együtt az albán nép is kemény harcot vívott az oszmán állam támadásai ellen. Az albánok törökellenes harcát igen bonyolulttá tette az a körülmény, hogy Dusán István birodalmának szétesése után (ehhez tartoztak az összes albán területek) számos kicsiny,

egymástól független és egymással állandóan harcban álló feudális fejedelemség keletkezett. Ennek ellenére Albánia meghódítására a törököknek majdnem egy teljes évszázadra volt szükségük. Ezt elsősorban az magyarázza, hogy Albániában a XIV. század vége felé, elsősorban keleti hegyes vidékein, még jelentős számban megvolt a szabad parasztság és a paraszti faluközösségek. Az albán fejedelmek a felkelő parasztok segítségével tudtak megbirkózni a török hadsereg egyes részeivel. Amikor pedig a XV. század elején a törökök áttértek az albán területek ellen indított tervszerű és nagyobb erőkkel folyó hódító háborúra, az albán feudális urak már féltek harcra tüzelni a széles népi tömegeket, és így a törökök a XV. század húszas éveinek közepén már el tudták foglalni az ország egyes közigazgatási központjait.

Szkander bég
Ismeretlen művész portréja

Az albán nép azonban nem békült meg sorsával. A török hódítók elleni harcot folytatta több albán feudális úr is. Az első sikereket 1432-ben érték el Andrej Topij vezetése alatt. Az egyes erődökben tanyázó török helyőrségeket megsemmisítették. A török elleni sikeres harc azonban akkor szélesedett ki nagyobb mértékben, amikor a középkori Albánia legnagyobb politikusa és hadvezére, Kasztrióta György (1405—1468) állt az albánok élén. Fiatal korában túszként a török szultán udvarában élt, majd a török hadseregben kiváló katonai képességekről tett tanúságot, miért is megkapta a bég címet, és Nagy Sándorra való emlékezésként az Iszkander nevet. Kasztrióta György hű maradt hazájához, s 1443-ban egy albánokból álló csapattal megszökött fogságából, majd az albániai felkelés élére állt. Itt kapta a Szkander bég nevet (az Iszkander bég változata). Szkander bég több jelentős győzelmet aratott a török seregek fölött. Vezetése alatt az albán csapatok már 1444 júniusában hatalmas vereséget mértek az Alacsony Dibrán lefolyt csatában egy 25 000-es török hadseregre. A törökök 7000 halottat és 500 foglyot vesztettek.

Szkander bég közben energikus intézkedéseket tett az ország erejét gyengítő feudális belharcok megszüntetésére. Kezdeményezésére 1444-ben létrejött az „albán fejedelmek ligája", amely szinte az összes nagyurakat egyesítette. Szkander bég szövetséget akart kötni Velencével, Magyarországgal és más országokkal is, amelyeket szintén fenyegetett a török agresszió. A velencei kereskedők kétszínűsége, a nápolyi és a magyar urak rövidlátása azonban sikertelenné tették Szkander bég próbálkozásait. Szkander bég azonban, habár kívülről nem kapott számottevő segítséget, hosszú éveken át harcolt a török hódítók ellen. Ereje abban rejlett, hogy az albán nép széles tömegeinek, a parasztoknak és a városlakóknak hazafias érzésére és vitézségére támaszkodott. A nagy török támadások idején (pl. 1449—1450, 1457 és 1464—1467) Szkander bég aránylag kis seregének (ritkán haladta meg a 12—15 000 főt) nagyszámú parasztcsapatok siettek segítségére, s a polgárok szinte valamennyien a városfalakhoz vonultak és vitézül küzdöttek az ellenséggel. Hősiességükkel különösen kiváltak az albán főváros, Kruja lakói, akik többször visszaverték a török seregek ostromát.

Az oszmán birodalom szempontjából Albánia meghódítása rendkívül fontos volt, mert ez biztosította a Magyarországot támadó török seregek balszárnyát, és megnyitotta az Itália felé vezető

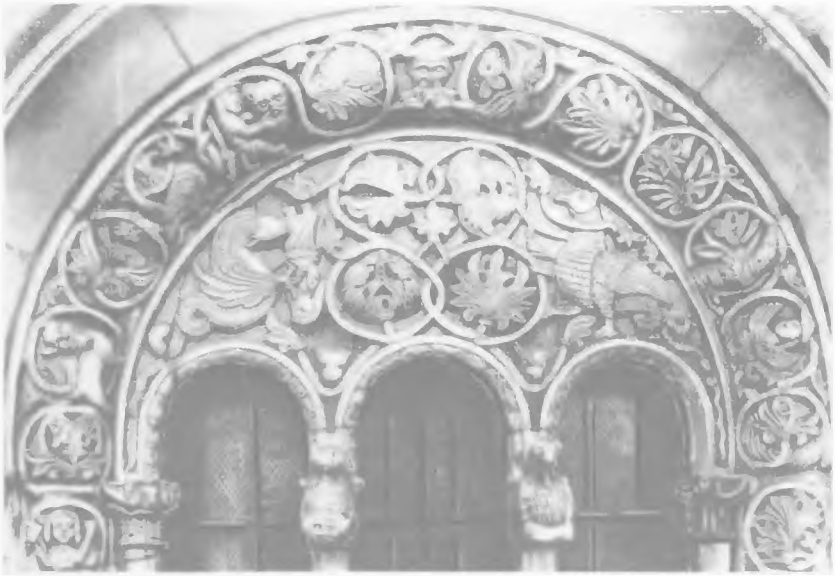

A dečani (Szerbia) kolostor templomának ablaka
Részlet. XIV. század

legkönnyebb utat. Ezért a szultánok a sok vereség ellenére újabb és újabb seregeket küldtek az albánok ellen. Az albán nép azonban a szó szoros értelmében hazájának minden négyzetméterét, minden erődjét, minden faluját hősiesen védelmezte. A harc Szkander bég halála után is folytatódott. A teljesen elpusztított és kimerült Albániát a törökök csak 1479-ben, közel egy évszázados küzdelem után tudták elfoglalni.

A KULTÚRA

A XIII. században és a XIV. század első felében a középkori bolgár és szerb irodalom, építészet és festészet számos kiváló alkotása látott napvilágot. Igen érdekesek a legkiválóbb szerb politikusoknak azok az „életrajzai", amelyeket „Elsőnek megkoronázott" István, továbbá Száva érsek és a hilandari kolostor igumenje, Domentian írt. Ezek a hagiografikus irodalomban, a középkori népszerű publicisztika műfajában új korszakot nyitottak. Megélénkült e korban az érdeklődés a történetírás iránt is. Bulgáriában egyes bizánci munkákat ismét lefordítottak (pl. Konsztantinosz Manasszesz krónikáját), és valószínűleg a korábbihoz képest több évkönyvet is írtak. A XIV. század második felében Bulgáriában helyesírási reformot hajtottak végre, s ez pozitívan hatott nemcsak a bolgár, hanem a szerb irodalomra is.

E korszakban Szerbiában és Bulgáriában széles körben elterjedtek azok a dalok, amelyekben a nép mély történeti igazságérzettel megénekelte a hazájuk függetlenségéért harcoló emberek nagyszerű hőstetteit. Különösen népszerűek lettek az epikus énekek Szerbiában. Későbbi fejlődésük folyamán ezek alkották a híres szerb népi eposz alapját és magvát. Ez a népi eposz egyike azoknak a kincseknek, amelyekkel a szerb nép az egyetemes kultúra fejlesztéséhez hozzájárult.

Az építészeti emlékek közül a leghíresebbek: Bulgáriában a tirnovói Negyven Vértanú (1230) és a Szófia mellett épült bojánai templom (XI—XIII. század); Szerbiában pedig a milesovói és a szopocsáni templomok (XIII. század). Fennmaradtak e korból igen szép falfestmények is (Bojánában pl. a helyi főúr, Kaloján szevasztokrátor[2] és feleségének, Deszislavának szép, egyéni vonásokkal megrajzolt portréja, továbbá a gradaci és apriliai festmények stb.).

Ezeknek az emlékeknek a történeti jelentősége nemcsak abban áll, hogy bizonyítják a szerb és a bolgár feudális társadalom kultúrájának magas fokát. Ezek a művek, amelyek az idegen igától felszabadult és az ezután következő külpolitikai sikerek által keltett hazafias lelkesedés termékei

[2] A „szevasztokrátor" a cár legközelebbi rokonainak adott cím. Kaloján Koloman Aszen bolgár cár (1241—1246) unokatestvére volt.

voltak, mint a kor tehetséges mestereinek munkái, igazán népi alkotásoknak tekinthetők abban az értelemben, hogy magukba olvasztották mindazt a szépet és jót, amit a bolgár és a szerb nép a kultúra valamennyi területén alkotott. A népi művészet hűen visszatükrözte a XIII. és XIV. században kiéleződő osztályharcot is. Az apokrif irodalom, amely tárgyát tekintve konzervatívabb, mint a folklór, jobban mutatja a társadalmi viszonyok kiéleződését, mint korábban. Még az olyan népszerű apokrif munkák új variánsaiban is, mint amilyen a „Szűzanya látomása" vagy a „János megnyilatkozása" voltak, megnőtt a szegények iránti szimpátia s a gazdagok iránti gyűlölet. Még jobban megmutatkozik ez a XIII—XIV. századból fennmaradt népi „jós" könyvekben stb.

Kaloján szevasztokrátor
A bojánai templom (Bulgária) falfestménye. XI—XIII. század

A déli szláv városok e korbeli kultúrájának sajátos vonásait még jóformán nem tanulmányozták. Az Adriai-tengerparton fennmaradt irodalmi és művészeti emlékek azonban nyilvánvalóvá teszik, hogy a dalmáciai városi kultúra, amely kétségtelenül szoros kapcsolatban állt az itáliai kultúrával, ez is elsősorban a tengerparti városok szláv lakóinak gazdag népi művészete alapján fejlődött. Ezt a városi kultúrát már a XV. század előtt is különféle költői műfajok jellemzik. Ezek világosan tanúskodnak a városi lakosság öntudatának és ízlésének fejlettségéről. Ugyanezt mutatják a karneválokon bemutatott játékok és misztériumok, melyek elősegítették a dalmát dráma és zene további fejlődését, s ezt bizonyítja az a sajátos építészet is, amely a városok különleges körülményeihez alkalmazkodott, de felhasználta a szláv falvakban alkalmazott ornamentikát, sőt még a falusi házak formáját is. Bár kissé lassabban, de ebben az irányban fejlődött a többi szerb és bolgár város élete is mindaddig, amíg a török hódítás meg nem szakította fejlődésüket.

A XIII—XV. század folyamán még jobban megerősödtek a déli szlávok kapcsolatai Oroszországgal. Ebben az időszakban tovább folytatódott az orosz irodalmi művek terjedése a délszlávok között, ami már a XI—XII. században megkezdődött. A régi orosz állam virágkorában létrejött irodalmi művek patriotizmusa nagy hatást tett a bolgárokra és szerbekre, többi között olyan kiváló írókra, mint amilyen Domentian volt. Nemanja István (s valószínűleg Száva) „életrajzainak" megírásánál felhasználta Ilarion „A törvényről és kegyelemről" című művét. A XV. század elején működő bolgár—szerb író, Kosztenecski Konsztantin az „Írásokról" című munkájában az orosz nyelvet az összes szláv nyelvek közül „a legfinomabbnak és legszebbnek" mondja.

Az oroszok és a déli szlávok közötti kapcsolatok azonban nem szorítkoztak csupán kultúrértékek kicserélésére. A nagyszámú zarándok, kereskedő segítségével és más utakon mindkét fél részletes ismereteket szerzett Kelet- és Dél-Európa helyzetéről. A déli szlávok igen jól ismerték

azt a kitartó küzdelmet, amit az orosz nép folytatott a mongol-tatár iga ellen. A déli szláv tömegekben ebben az időben kezdett kialakulni az orosz népre, az összes szlávok legidősebb testvérére vonatkozó elképzelés. Jellemző, hogy ez a gondolat eljutott a távoli Adriai-tenger partjáig és kifejezésre jutott a dubrovniki Ljudevit Črević és a šibeniki (sebenikói) Faustus Vrančić műveiben is. A törökök terrorrendszere elől menekülve sok délszláv igyekezett az orosz földek felé. Ez a körülmény még szorosabbá tette a déli és a keleti szlávok között fennálló kapcsolatokat.

2. MAGYARORSZÁG

ÚJ JELENSÉGEK A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI ÉLET TERÉN

Magyarországon a XIV—XV. század folyamán gyorsan fejlődtek a termelőerők, felvirágzott a kézművesség és a kereskedelem. Nagymértékben kiaknázták a bányakincseket, s ennek nagy hatása volt a fémfeldolgozó ipar fejlődésére. A városokban megjelentek a céhek. A városok (Buda, Pest, Esztergom, Pécs, Várad stb.) növekedésével párhuzamosan erősödött a lakosság körében a rétegződés, kialakultak a középkori városra jellemző rétegek: a patríciusok, a polgárok és a plebejusok. A harc közöttük egyre élesebbé vált. Ezt a jelenséget bonyolulttá tette az a körülmény, hogy a patríciusok és a gazdagabb polgárok között erős befolyásuk volt az idegeneknek, elsősorban a németeknek és az itáliaiaknak, akiket érdekeik külföldhöz kötöttek.

A városok felvirágzása, s az áru- és pénzviszonyok fejlődése elősegítették a mezőgazdasági árutermelés növekedését is. A magyar bort, még inkább a marhát s más állattenyésztési termékeket Németországba, Csehországba, Lengyelországba és Itáliába exportálták. A nagy és kisebb földbirtokosok pénzjövedelmeik növelése érdekében jelentősen emelték a parasztok természetbeni szolgáltatásait. Egyes vidékeken az urak az állattenyésztést fejlesztették, másutt pedig, elsősorban export céljaira a bortermelést növelték — ezért emelték a robotot és a parasztok szállítási kötelezettségeit a kivitelre kerülő mezőgazdasági termékekkel kapcsolatban. Ebben az időben a parasztság tömegei már tényleges jobbágyi sorba süllyedtek. A szabad paraszt már a XIII. században ritkaság volt. A XIII. század végéig azonban a parasztok forma szerint megtartották szabad költözési jogukat. A parasztságra nehezedő újabb nyomás természetesen az ellenállás növekedéséhez vezetett. A jobbágyok elmenekültek uraiktól, s másokhoz szegődtek, ahol kevesebb teherrel járó telekhez jutottak. Másrészről viszont az uraknak a parasztság kizsákmányolására irányuló törekvése a központi hatalom megerősítését, új törvények kiadását tette szükségessé.

A KIRÁLYI HATALOM MEGERŐSÖDÉSE A XIV. SZÁZADBAN

Az utolsó Árpádházi király, III. András halála után (1301) azonnal megkezdődött a küzdelem a magyar trónért. Beavatkozott ebbe Németország, Lengyelország, Csehország és a nápolyi királyság. VIII. Bonifác pápa ezt a harcot arra használta fel, hogy megerősítse az országban a pápai kúria befolyását. A magyar püspökök segítségével elérte, hogy az országgyűlés királlyá válassza Károly Róbertet, a Nápolyban uralkodó Anjou-dinasztia egyik tagját. Az Anjou-házból származó királyok, Károly Róbert (1308—1342), valamint fia és utóda, I. Lajos (1342—1382) idején megszűnt az utolsó Árpád-házi királyok idejére jellemző feudális anarchia. A királyi hatalom a kis- és középnemességre, részben pedig a városokra támaszkodott, s az utóbbiak révén nagy jövedelemre téve szert, megerősödött. Teljes állami centralizáció azonban még mindig nem jött létre.

I. Anjou Lajos idején az 1351. évi országgyűlésen új törvényt adtak ki. A nemességnek mint uralkodó rendnek a megerősítését szolgálta az a rendelkezés, amely a nemesi földbirtok öröklődését

szabályozta. A törvény azt is kimondta, hogy föld tulajdonosai csakis nemesek lehetnek. Ez a törvény egyúttal biztosította az urak teljes és ellenőrzés nélküli uralmát a jobbágyok felett. Az egész parasztság jobbágyhelyzetét törvényileg szankcionálták. A törvény meghatározott feudális földbirtokoshoz kötötte őket, és gyakorlatilag elháríthatatlan akadályokat gördített a jobbágyok költözése elé. A nagyurak megkapták a jobbágyok feletti törvénykezés jogát. Ezenkívül a nemesek részére még egy újabb adót is bevezettek. A jobbágygazdaságoknak ezután termékeik $^1/_9$ részét kellett földesuraiknak átadniok a már régebben követelt nehéz szolgáltatásokon kívül.

Az Anjou-királyok aktív külpolitikát folytattak. Károly Róbert és I. Lajos egyrészről szövetségre és perszonálunióra törekedett Lengyelországgal, más részről közeledni próbált Csehországhoz. Ugyanekkor meg akarta szerezni a pápa szövetségét, s a nápolyi királysággal perszonáluniót kívánt létrehozni. Ezek segítségével kívánta kiterjeszteni befolyását arra a hatalmas területre, amely a Balti-tengertől a Messinai-tengerszorosig és a Balkán-félszigetig terjedt. Károly Róbert felségül vette Lokietek Ulászló lengyel király leányát. Második fiát, Andrást pedig összeházasította a nápolyi király leányával. I. Lajos 1370-ben a lengyel nemesség támogatásával megkapta a lengyel koronát, a pápa támogatását élvező háborúval pedig több itáliai államot hűbéresévé tett. Velence kénytelen volt lemondani a dalmát városokról, és évi adót fizetett I. Lajosnak.

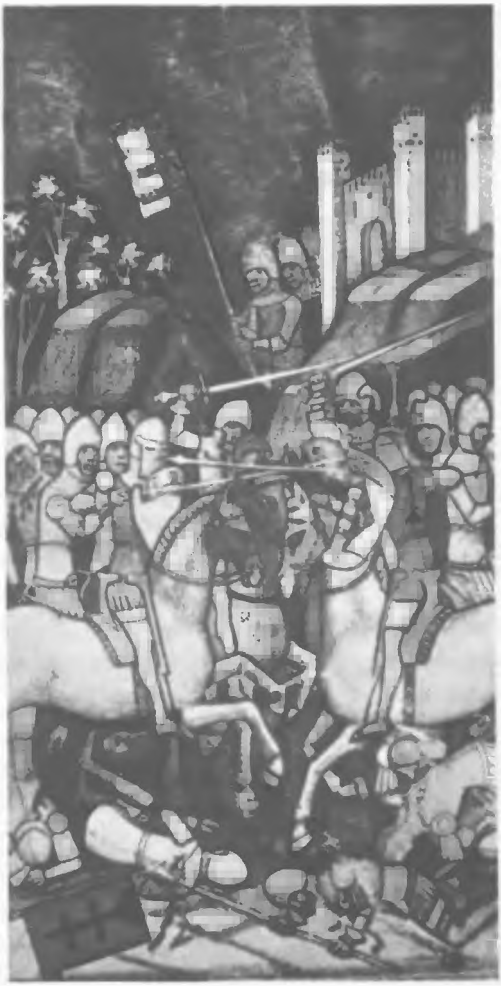

Károly Róbert és Csák Máté hadainak küzdelme a rozgonyi csatában. 1312.
Magyar krónika miniatúrája. XIV. század

A déli szláv államok ellen hadakozva Lajos kihasználta azokat az ellentéteket, amelyek a boszniai bán és Dusán István szerb király között mutatkoztak. A déli szláv államok elleni háborúkban I. Lajos szövetségese a pápa volt, aki a magyar király segítségével szerette volna kiterjeszteni a katolikus egyház befolyását a balkáni szláv országokra. A moldvai és havasalföldi vajdák ugyancsak hűbéruruknak ismerték el I. Lajost. A király külpolitikai sikerei azonban nem voltak tartósak. Halála után Lengyelország Litvániával lépett unióra, az itáliai és dalmáciai meghódított területek pedig elszakadtak a magyar államtól, és Velence újra kezdte harcát az adriai-tengeri uralomért.

A zsoldos seregekkel folytatott örökös háborúk aláásták az állam pénzügyeit. A pápai orientáció és az itáliai hadjáratok megakadályozták az ország szilárd központosítását. Sokat ártottak Magyarországnak a déli szláv államok elleni háborúk is. Lajos hosszú hadjáratai meggyengítették ezeket az országokat, s megkönnyítették a török hódítást, amelynek veszélyét rövidesen Magyarország is megérezte.

I. Lajos halála után a trónt veje, Luxemburg Zsigmond kapta meg. Zsigmond, a cseh király fivére és örököse, ugyanakkor a német császári méltóság várományosa, arra törekedett, hogy Magyarországot olyan államokkal egyesítse, amelyek — tervei szerint — a Luxemburg-ház hatalmának alapját képezték volna. Ebben az időben Magyarországot halálos veszély fenyegette. Megjelentek határainál a török seregek. A magyar nép igazi érdekei a többi délkelet-európai népekkel való összefogást követelték az ellenség elleni harcra. Zsigmond azonban hatalomra jutása után mindjárt háborúba bonyolódott a nápolyi királlyal, terméketlen harcot folytatott a lengyel korona visszaszerzéséért, s háborút viselt a bosnyákok ellen, megkönnyítve ezzel I. Bajazid szultánnak a szerbek, a bolgárok és a havasalföldiek leigázását, s a magyar határ megközelítését.

A közeledő veszély Zsigmondot cselekvésre ösztönözte. A különféle országokból toborzott keresztes hadsereg azonban 1396 szeptemberében Bulgáriában a Nikápoly melletti csatában súlyos vereséget szenvedett I. Bajazidtól. Maga Zsigmond is csak úgy tudott megmenekülni, hogy egy velencei gálya felvette. A nikápolyi ütközet után a havasalföldi fejedelemség hűbéri függésbe került az oszmán birodalomtól. Azok a reformok, amelyeket Zsigmond később Magyarországon az ország védelmének megerősítése céljából foganatosított, eredménytelenek maradtak. Növelni akarta az országgyűlés jelentőségét, s megerősítette a városok képviseletét. Minthogy az ország védelmi érdekei azt követelték, hogy bizonyos mértékig könnyítsenek a parasztok helyzetén, Zsigmond egyik törvényével megengedte, hogy a parasztok egyik úrtól a másikhoz elköltözhessenek. A politikai uralmat kézben tartó magyar urak azonban e téren nem akartak reformot. A Zsigmond által kiadott törvények papíron maradtak.

NÉPI FELKELÉSEK

A parasztoknak az urak ellen irányuló haragja a Magyarország különböző részein kitörő parasztlázadásokban jutott kifejezésre. Ilyen felkelésre került sor a XI. század óta a magyar királytól függő Erdélyben, ahol a magyar és szász uraknak a román parasztok felett gyakorolt hatalma összeszövődött az idegen elnyomással. Az 1430. évi erdélyi felkelés idején a jobbágyok elpusztították a nemesek birtokait, eltávolították a nemesek által elragadott közföldek határjeleit, s e földek visszaadását követelték. Ugyanebben az évben parasztfelkelésre került sor Észak-Magyarországon is (Blaskó vezetése alatt), amelyet a kortársak közvetlen kapcsolatba hoztak a Csehországban akkoriban lezajló huszita háborúkkal. 1434—1435-ben fellázadtak a Fogaras környéki erdélyi parasztok, valamint a máramarosi sóbányák munkásai.

Ezek a felkelések rendkívül nagy izgalmat okoztak az urak körében. Zsigmond visszavonta a szabad költözést engedélyező rendeletét, és megerősítette az uraknak a jobbágyok feletti hatalmát. Minden nemesnek megadta a jobbágyok feletti bíráskodás jogát, amellyel azelőtt csupán a főurak rendelkeztek. A feudális rend megerősítésére a parasztok újabb felkelésekkel feleltek az 1437—1438. években Északkelet-Magyarországon (a Nyírségben és Szamosközben) és Erdélyben.

A huszita háborúk közvetlen folytatása a magyar állam területén az ún. *bratři* („testvérek") mozgalma volt Szlovákiában. Ez a megmozdulás a parasztság és a városi szegénység érdekeit fejezte ki. A mozgalom a XV. század negyvenes éveinek vége felé kezdődött. A bratři közösségének élén Petr Aksamit állt. A bratři hadszervezetüket és programjukat a táboritáktól vették át. A mozgalom legnagyobb fellendülése idején hadseregük 15—20 000 harcosból állt, s befolyásuk kiterjedt egész Szlovákiára. A magyar uraknak csupán 1467-ben sikerült szétverni fő erőiket, ezután a szervezett ellenállás megszűnt. A bratři vezére, Petr Aksamit, elesett a csatában. Egyes közösségeik azonban még 1474-ig működtek.

E parasztmegmozdulásokkal egyidejűleg zavargásokra került sor egyes városok plebejus elemei

részéről is. Így pl. 1439-ben Buda dolgozó népe fellázadt a német kereskedők túlsúlya miatt. De akárcsak a parasztmozgalmak, ez a felkelés is vereséget szenvedett. A XV. századi paraszti és városi mozgalmak elnyomása és a nemesi oligarchia megerősödése még jobban meggyengítette Magyarország védelmi képességét a török szultánok hadseregének újabb támadásai előtt. A török hadsereg támadását ideiglenesen csak az a súlyos vereség állította meg, amelyet Timur mért rájuk az ankarai csatában (1402). Ezután feudális belharcok törtek ki az oszmán birodalomban. A török feudális urak támadása azonban a XV. század harmincas éveiben ismét megindult.

A TÖRÖK SEREGEK MÁSODIK TÁMADÁSA. MAGYARORSZÁG POLITIKAI HANYATLÁSA

Zsigmond, aki 1411-ben a német királyságot is megszerezte, valamint utóda, Ausztriai Albrecht (1437—1439) Magyarország érdekeivel ellentétes politikát folytattak. Albrecht külpolitikáját mindenben összehangolta a pápasággal, amely elvonta őt a magyar állam igazi érdekeinek védelmétől. A magyaroknak közös harcot kellett volna folytatniuk a szláv népekkel az oszmán birodalom ellen, amely 1438-ban újabb támadásba lendült Magyarország ellen.

Albrecht 1439-ben bekövetkezett halála után hosszú ideig harc folyt Magyarországon politikájának képviselői és ellenfelei között. Az utóbbiak a szláv országokhoz akartak közeledni, hogy megszervezzék a török szultánnal szemben az aktív ellenállást. Ennek az irányzatnak legkiválóbb képviselője Hunyadi János, a tehetséges hadvezér volt. A szláv országokhoz való közeledés céljából Hunyadi hívei 1440-ben meghívták a magyar trónra III. Ulászló lengyel királyt (I. Ulászló néven). Az erdélyi vajdának kinevezett Hunyadi átvette a magyar seregek feletti parancsnokságot, s a lengyel királlyal és Brankovics szerb fejedelemmel együtt szembeszállt II. Murád hadaival. Több fényes győzelmet aratva a török seregen, bevette Szófiát, majd megszállta a Balkán-hegységen át vezető hágókat, s békekötésre kényszerítette II. Murádot. E békét tíz évre kötötték, igen előnyös feltételekkel Magyarország és a szláv szövetségesek javára.

E győzelmek oka abban keresendő, hogy a török támadók elleni energikus harcban részt vettek a magyar, a lengyel, a szerb, a román és az albán nép egyesült erői, kiket hazájuk megvédésének gondolata lelkesített. Rövidesen azonban a háború kiújult, s változó sikerrel folyt. 1444-ben a várnai csatában a török seregek győzelmet arattak. Itt elesett Ulászló magyar és lengyel király is. Hunyadi János azonban folytatta a küzdelmet. Végül is 1456-ban a belgrádi csatában döntő sikert aratott. A magyar politika irányítása azonban III. Frigyes német császár kezében volt, aki kihasználta Magyarország meggyengülését. III. Frigyes Magyarország új királyát, V. Lászlót osztrák tanácsosokkal vetette körül. A király halála (1457) után azonban Frigyesnek nem sikerült megválasztatnia magát magyar királlyá. 1458-ban Hunyadi János fiatalabb fiát, Corvin Mátyást választották meg (1458—1490).

Hunyadi János

A Csehországban lejátszódó parasztháború és a magyarországi népmozgalmak arra kényszerítették a magyar nemességet, hogy a katolikus egyházban és a pápaságban keresse hatalmának támaszát. Corvin Mátyás uralkodásának első éveiben Csehország ellen harcolt, ahol a kelyhesek voltak uralmon. Podjebrád cseh király halála után pedig megszerezte Csehországtól Morvaországot és Szilézia egy részét. A magyar állam függetlenségét védve Corvin Mátyás sikeresen harcolt III. Habsburg Frigyes német császár ellen, aki a magyar trón megnyerésére törekedett. Ezek a sikerek, valamint Mátyásnak az a törekvése, hogy külön egyházi szervezetet létesítsen Magyarországon, kétségtelen befolyással voltak az ország központosítására. Ennek ellenére Mátyás katolikus orientációja s a szláv országokhoz való közeledés politikájának feladása aláásta a magyar király helyzetét, s elősegítette az ország meggyengülését.

3. HAVASALFÖLD (ŢARA ROMÎNEASCĂ), MOLDVA ÉS ERDÉLY

A HAVASALFÖLDI ÉS MOLDVAI FEJEDELEMSÉGEK KIALAKULÁSA

A gazdasági fejlődés, valamint a kedvező külpolitikai helyzet lehetővé tette a havasalföldi kenézségek és vajdaságok egyesítését a legerősebb uralkodó hatalma alatt. Ez az ember I. Basarab argeşi vajda volt a XIV. század elején. Kihasználva a tatár-mongol hódítók meggyengülését, és azt a belső válságot, amely Magyarországon 1301-ben, az Árpádok kihalása után a trónért folytatott harcok idején következett be, egy államba egyesítette a Kárpátoktól a Dunáig terjedő vajdaságokat. Az ország fővárosa Cîmpulung lett. Egy magyar krónikából tudjuk, hogy 1324-ben I. Basarab az egész Ţara Romînească nagyvajdája volt.

Bár a magyar feudális urak többször megkísérelték, hogy leigázzák Havasalföldet, mégis sikerült megőriznie függetlenségét. I. Basarab utódai megerősítették bolgár és szerb kapcsolataikat, s ezek segítségével szálltak szembe a magyar urakkal. A szláv országokkal való kapcsolatok különösen megerősödtek I. Basarab fia, Nicolae Alexandru (1352—1364) idején, aki a Havasalföldön befolyását terjeszteni akaró magyar katolikus egyházzal szemben a pravoszláv egyházra támaszkodott, és 1359-ben megalapította az első görögkeleti metropolitaságot.

A XIV. század első felében, amikor Havasalföld már független állam volt, Moldva még mindig a tatár-mongol hódítók uralma alatt állt. Végül azonban a XIV. század közepén, a magyar és lengyel seregek által szorongatva, kiürítették Moldvát és Halicsot. A felszabadított halicsi területet Lengyelország, Moldvát pedig a magyar királyság foglalta el. A Moldvában létező vajdaságok hűbéri függésbe kerültek a magyar királytól. Az egyik első vajda, akinek sikerült helyzetét megszilárdítania Moldvában, Dragoş volt. Mint a magyar király hűbérese, megszerezte több más vajda felett a főhatalmat.

Az Erdélyt hatalmukban tartó magyar főuraknak az a törekvése, hogy megszilárdítsák hatalmukat Moldvában is, az egész lakosság, elsősorban pedig a parasztság ellenállásával találkozott. A magyar urakkal szembeszállók élére egy Bogdán nevű kisnemes állt, aki Észak-Erdélyből telepedett át Moldvába. 1359-ben a felkelő parasztok Bogdánnal az élükön elűzték a magyar király helytartóját, Balk vajdát Moldva fővárosából, Baiából és kikiáltották függetlenségüket. Bogdánnak uralkodása hat éve alatt sikerült jelentősen kiterjesztenie fejedelemsége területét, amikor hatalma alá vonta azokat a kisebb vajdaságokat és kenézségeket, amelyek korábban Magyarországtól függtek.

Bogdán utódai nem tudták megőrizni teljes egészében Moldva függetlenségét. Már Bogdán fia, Lacko idején (1365—1373) az ország a lengyel király hűbérévé vált. Lacko felvette a katolikus vallást és új fővárosában, Siretben katolikus püspökséget alapított. A katolikus vallás azonban nem

terjedt el széles körben Moldvában, mivel a magyar és a lengyel urakkal szembeszálló bojárok többsége a görögkeleti egyházat támogatta. Kérésükre a XIV. században a halicsi pravoszláv metropolita küldött egyházi személyeket Moldvába, és ezek az ő egyházi főhatalma alatt maradtak. Moldva függetlenségi törekvéseit támogatták Havasalföld uralkodói is, s a köztük levő kapcsolatok sohasem szűntek meg. E kapcsolatok különösen megerősödtek a XIV. század végén Mircea cel Bătrîn (1386—1418) havasalföldi fejedelem idején.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Annak ellenére, hogy a tatárjárás nagy pusztulással járt Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben, a termelőerők a XIII. század második felében és a XIV. században tovább fejlődtek, s e területeken jelentős gazdasági fellendülés következett be. A XIV. századtól kezdve Havasalföldön fellendült a búza és köles termesztése, valamint a gyümölcsök termelése is. Moldva gazdasági életében nagy szerepet játszott a kertészkedés, a szőlészet és a konyhakerti növények termelése. Mindkét államban tovább fejlődött az állattenyésztés. Különösen a moldvai lovak váltak ismertté, az állam határain túl is.

A kézművesipar és a kereskedelem fejlődése Havasalföld és Moldva területén a régi városok megnövekedéséhez és újabbak alakulásához vezetett. A XIV. században kiszélesedett a belkereskedelem, s ez elősegítette a két fejedelemség egyes részei közti gazdasági kapcsolatok megerősödését. Megnőtt a külkereskedelem szerepe is. Elősegítette ezt a moldvai és havasalföldi városok földrajzi helyzete. Ezeken keresztül fontos kereskedelmi utak vezettek Lengyelországból és Németországból a Fekete-tengerhez, Kelet felé, valamint Bizáncba. A várak körül megnövekedett az alsóváros a helyi piaccal és a kézművesekkel. A források említik a fegyverkészítőket, a kőműveseket, a fazekasokat, a szűrszabókat, a bognárokat, az ötvösöket és más iparosokat. A szomszéd falvak és birtokok parasztjai fölös termékeiket a városokba szállították, s ugyanitt vásárolták meg a szükséges árucikkeket. A legnagyobb városok Havasalföldön: Argeş, Tîrgovîşte (a XV. században a fejedelemség fővárosa), Cîmpulung, Brăila, Giurgiu, Rîmnicu Vîlcea, Moldvában pedig: Suceava, Iaşi, Roman, Akkerman, Cetatea Albă (ma Bjelgorod) és Chilia voltak.

A városoknak volt bizonyos belső autonómiájuk. Élükön rendszerint a *soltész* és a városi tanács állt, amelynek tagjait a tehetős lakosság tagjai közül választották. A városlakók legnagyobb része, a kézművesek középső rétegei, továbbá a szegények nem lehettek tagjai a városi igazgatásnak, de a nagyszámú adót és illetéket (pl. a fejadó, a tized stb.) ők fizették, s ők látták el a katonai őrszolgálatot is. A városok nagy része közvetlenül az uralkodó fennhatósága alatt állt.

A XV. században Havasalföld és Moldva szerepe a nemzetközi kereskedelem terén jelentősen megnövekedett. Uralkodói saját pénzt verettek, s kereskedelmi szerződéseket kötöttek a nagyvárosok kereskedőivel. Ismeretesek pl. a moldvai uralkodóknak a lvovi (1409) és a brassói (1413) kereskedőkkel kötött egyezményei. Nemzetközi jelentőségűvé vált az ún. „moldvai kereskedelmi út", amely Krakkón, Lvovon, Suceaván keresztül a Fekete-tengerhez vezetett. Nyugatról: Ypresből, Louvainból és Kölnből posztót és bársonyt szállítottak Havasalföldre és Moldvába, Lvovból pedig litván vászon és fegyver érkezett. Moldvából juhot, marhát, lovat, bort, bőrt, sózott halat és prémet szállítottak Lengyelországba. Havasalföldről pedig sót, rezet, gabonát, gyapjút, bőrt, szarvasmarhát, sajtot és halat exportáltak. Jelentősen kifejlődött az átmenő kereskedelem is. Moldván és Havasalföldön át szállították a keleti árukat, szöveteket és fűszereket Lvovba, az ezüstöt és a viaszt pedig északra. Moldva és Havasalföld városaiban orosz, ukrán, örmény, görög és német kereskedők találkoztak egymással. Moldvában különleges kereskedelmi privilégiumokkal rendelkeztek az ukrán városok kereskedői.

A XIV—XV. század folyamán nagy fejlődés következett be a kereskedelem és a kézművesség

terén Erdélyben. Ebben az időben erősödnek meg a Havasalfölddel és Moldvával fennálló kereskedelmi kapcsolatok. Erdélyből a két fejedelemségbe fegyvert, szövetet, fémkészítményeket és más árukat szállítottak. Igen magas színvonalon állt az ipari termelés Kolozsvárott, Tordán, Medgyesen, Nagyszebenben, Brassóban stb. A XV. század közepén Kolozsvárt kb. 40 iparágat, Medgyesen kb. harmincat, Brassóban pedig negyvennél is többet találunk. A XV. század folyamán jelentősen megnövekszik a céhek száma. Nagyszebenben pl. a XV. század végén 32 céh létezett. Az iparból és kereskedelemből származó nagyszámú és különféle bevételek lehetővé tették Moldva és Havasalföld uralkodóinak, hogy nagy pénzösszegeket halmozzanak fel kincstárukban. Így létrejöttek a központi hatalmi apparátus megszilárdításának gazdasági feltételei e két államban.

A NAGYBIRTOK NÖVEKEDÉSE ÉS A PARASZTSÁG HELYZETE

A XIV. század kezdete körül Havasalföldön már kialakult a nagybirtokosok, a bojárok osztálya. Földjeiket (votcsinák, bastinák) örökösödési joggal birtokolták. A parasztság jelentős része már jobbágysorba süllyedt. A jobbágyok, az ún. *vecini* vagy *rumuni*, meghatározott természetbeni úrbért fizettek uraiknak és robotoltak nekik. A függő helyzetben levő lakossághoz tartoztak a bányákban dolgozó rabszolgák is. A bojárok gazdaságában való felhasználásuk azonban csak másodrangú jelentőségű volt.

A parasztság nagy részét a XIV. századig szabad parasztok *(cnezi, moşii)* alkotják, akik faluközösségekben élnek. Ezek azonban ebben az időben már jelentős részben megváltoztatták régi formájukat. A XIV. század folyamán a szabad faluközösségi parasztok száma jelentősen csökkent, jobbágyokká váltak. A közösségi földek elfoglalását jogilag az immunitást adó oklevelek biztosították. Ezek szerint az uralkodó hivatalnokai nem végezhették bíráskodási és közigazgatási funkciójukat az immunitással rendelkező területen, s annak összes jövedelmei a földbirtokost illették. Ezeket a privilégiumokat Moldvában és Havasalföldön *szlobozie*-k vagy *tarhán*-ok néven ismerték.

A XV. században a feudális földbirtokosok osztályán belül létrejött egy új réteg, a nemesek rétege. Ezek szolgálatot teljesítő emberek *(curten*-ek) voltak, akik ezért földet kaptak. A későbbiek folyamán a szolgáló nemesség összeolvadt a bojárokkal, s a köztük megmaradt különbség lényege nem földbirtokaik jellegében, hanem azok méretében rejlett. Az összes feudális földbirtokosok az uralkodó közvetlen vazallusai voltak.

A XV. században a parasztok jobbágysorba süllyesztésének folyamata szinte teljesen befejeződött. Ekkoriban a parasztok két fő csoportra oszlottak: állami parasztokra, akik csupán az uralkodótól függtek, és a többi, földbirtokostól függő, parasztokra. A parasztság kizsákmányolásának formái különfélék voltak. A fő szerepet a természetbeni járadék, a gabona, az állatok, a méhes, a bor stb. után fizetett tized játszotta. Megtaláljuk emellett azonban a robotot is, sőt lassanként bevezették a pénzjáradékot. A földesurak erősen kihasználták az ún. banalitás-jogukat, s a jobbágyokat bíráskodási illetékekkel és mindenféle büntetésekkel terhelték. Bár a jobbágyok személyükben szabadok voltak, azaz joguk volt eltávozni uraiktól, mégis egyre inkább földhöz kötött jobbágyokká váltak. Rendkívül nehéz volt a holopok helyzete, akiknek semmiféle joguk nem volt. A holopokat uraik föld nélkül is eladhatták.

PARASZTFELKELÉSEK

A feudális elnyomás erősítésére a parasztok munkamegtagadással, szökéssel és felkelésekkel feleltek. A felkelések igen hevesen folytak le a XIV—XV. században, amikor a parasztság jobbágyi sorba vetése egyre szélesebb méreteket öltött. 1339-ben Bihar megye parasztjai felkeltek a váradi püspök ellen, aki növelte a földesúri adókat és erőszakkal akarta a lakosságot katolikus vallásra

téríteni. 1344-ben három erdélyi falu: Gaila, Dimitria és Terpiu parasztjai ismét felkeltek. 1408-ban Temesvár parasztjai fogtak fegyvert. 1434—1435-ben pedig a fogarasi parasztok, valamint a máramarosi sóbányákban dolgozó jobbágyok mozdultak meg.

1437-ben igen nagy parasztfelkelésre került sor, amely kiterjedt egész Erdélyre és Északkelet-Magyarországra. A parasztok elfoglalták az urak várait és a városokat. A felkelés központja a Bábolna-hegy lábánál elterülő Alparét falu volt. A felkelők, miután szétverték a Csáky László vajda parancsnoksága alatt szervezett nemesi felkelést, rákényszerítették az urakat követeléseik elfogadására. A parasztok jogot kaptak, hogy megállapított pénzösszeg lefizetése után szabadon távozzanak más urakhoz. Nemesekből és parasztokból álló különleges bizottságnak kellett vigyáznia arra, hogy a költözés rendjét betartsák. A felkelők azoknak az uraknak a megbüntetését követelték, akik önkényeskedtek a parasztokkal, s ezenkívül még bizonyos politikai jogokat is kívántak.

A magyar és a szász feudális urak fegyverszünetet kötöttek a felkelőkkel időnyerés céljából, majd erőiket egyesítve támadásra készülődtek a parasztsereg ellen. 1437 őszén csatára került sor közöttük, amelyben az urak ismét vereséget szenvedtek. A királyi seregek segítségével azonban rövidesen sikerült visszafoglalniuk a felkelők által kézre kerített Kolozsvár városát, majd 1438 folyamán fokozatosan felszámolni az egyes parasztcsapatokat, minthogy ezek egysége már 1437 végén megszűnt.

1490—1492-ben nagy parasztfelkelés tört ki Moldva északi részén és a szomszédos területeken. A felkelés vezetője, Muha körül, mintegy 9—10 000 főből álló parasztsereg csoportosult. A mozgalom rövidesen átterjedt északra, Halicsba is. A parasztok megölték a moldvai bojárokat és a lengyel pánokat, s felgyújtották udvarházaikat. Muha seregét csupán a lengyel király és a német lovagrend egyesült csapatainak sikerült szétverni.

A HAVASALFÖLDI ÉS MOLDVAI FEUDÁLIS ÁLLAM SZERVEZETE

A havasalföldi és a moldvai fejedelemség a XIV. század végén és a XV. században megerősödött. Központosított feudális állam azonban nem alakult ki a két fejedelemségben. A Kárpátok és a Duna vidékén az első államalakulatok viszonylag később jöttek létre, amikor már erős feudális államok vették őket körül, amelyek határaikat a szomszédos államok területére is ki akarták terjeszteni. A magyar uraknak alárendelt Erdély már a XI. század végétől kezdve elszakadt a havasalföldi és a moldvai területektől. Moldvában majdnem egy évszázadig tartott a mongol iga, s ezután is, akárcsak Havasalföldön, állandóan veszély fenyegetett a magyar és a velük vetélkedő lengyel urak részéről. Ezek a körülmények természetesen hatással voltak Havasalföld és Moldva állami egyesülésének folyamatára.

Mindkét fejedelemség élén a goszpodár állt, aki jogilag korlátlan hatalommal rendelkezett. A valóságban azonban az uralkodónak mind bel-, mind pedig külpolitikai kérdésekben figyelembe kellett vennie a bojárok véleményét. Ez utóbbiak a „nagy-" és a „kis"-bojárok rétegére oszlottak. A nagybojárok, azaz a nagybirtokosok kezében voltak a főbb állami hivatalok. Közülük választották a legfőbb tisztviselőket, a goszpodár segítőit. Mindegyik fejedelemség kerületekre oszlott, s ezek különféle helyi igazgatási funkcióit látták el a kisbojárok. Az államapparátus e képviselői szolgálatukért nem kaptak fizetést, hanem a lakosság terhére éltek, s különféle adókat és büntetéspénzeket szedtek tőle.

ERDÉLY A XIV—XV. SZÁZADBAN

A XIV. század elején Erdély továbbra is a magyar korona uralma alatt állt. A királyi hatalmat azonban jelentősen korlátozták azok a széles körű privilégiumok, amelyekkel a nagyurak és a katolikus egyház rendelkeztek. Ezeket annak idején, 1222-ben még II. András „aranybullája" erősítette meg.

A XIV—XV. század folyamán az erdélyi nemesség privilégiumai jelentősen megszaporodtak. A magyar király helytartója, az erdélyi vajda, teljesen a nemesi tartománygyűlés befolyása alá került. Az uralkodó osztály, elsősorban a nemesség megerősödését szolgálta az 1437. évi „három nemzet uniója", amely a magyar és a székely[3] nemeseket, valamint a szász[4] patríciusokat a parasztok antifeudális mozgalma ellen egyesítette. A román lakosságot nem ismerték el „nemzetnek", és ennek képviselői nem vettek részt az ország igazgatásában.

A XV. században Erdély Havasalfölddel és Moldvával együtt aktív részt vett a török birodalom elleni harcban.

HAVASALFÖLD ÉS MOLDVA HARCA AZ OSZMÁN BIRODALOM ELLEN A XIV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XV. SZÁZADBAN

Havasalföldön Mircea cel Bătrîn uralkodása idején (1386—1418) a fejedelmi központi hatalom jelentősen megerősödött. A fejedelemséget több kerületre osztották, átszervezték az államapparátust, új városokat és erődítményeket építettek, felemelték a fejedelmi hadsereg számát és tökéle-

A moldvaiak harca a magyar feudális urak serege ellen
Magyar krónika miniatúrája. XV. század

tesítették felszerelését. Havasalföld megerősödése azonban meglehetősen bonyolult helyzetben történt. A XIV. század végén a fejedelemséget egyre jobban fenyegette a török birodalom. Mircea uralkodásának elején Havasalföld erős szomszédainál keresett támogatást, s ezért közeledett Lengyelországhoz, majd Zsigmond magyar királlyal kötött törökellenes szerződést.

A török támadás veszélye egyre erősebbé vált 1389 után, amikor a rigómezei csatában a törökök szétverték a szerb sereget és felvonultak Havasalföld határán. Mircea, seregét megerősítve, 1394-ben Rovine mellett súlyos vereséget mért a törökökre. Az oszmán birodalom seregei azonban elfoglalták Havasalföldet. Bár az egyesült havasalföldi és magyar seregek ekkor még kiűzték a törököket a feje-

[3] A székelyek Erdélyben letelepedett és törzsi nevüket megtartó magyarok.
[4] A szászok Erdélyben letelepedett németek.

delemségből, az újabb török támadás veszélye arra kényszerítette Mirceát, hogy elismerje a török szultán hűbéri főségét. Ennek ellenére a törökellenes küzdelem folytatódott. 1444-ben a havasalföldi seregek részt vettek a törökök ellen vívott várnai csatában, Hunyadi János erdélyi vajda oldalán. Több vereséget mértek a törökökre Vlad Ţepeş (1456—1462) uralma alatt is. Az oszmán birodalom elleni küzdelemben megerősödtek a Havasalföld és a Moldva közötti kapcsolatok.

Moldva területe a XIV. század végén jelentősen kiterjedt. Goszpodárja, Roman Muşat, egy 1392. évi oklevelében „a moldvai föld goszpodárja a hegyektől a nagy tengerig" címet adta magának, azaz a fejedelemség a Keleti-Kárpátoktól a Fekete-tengerig terjedt. A XV. század elején Alexandru cel Bun (1400—1432), „a havasalföldi uralkodó", Mircea segítségével került trónra. Uralkodása idején tovább erősödött a moldvai fejedelmi hatalom. Számos intézkedést foganatosítottak az államapparátus megerősítésére, rendbeszedték a pénzügyigazgatást és megerősítették a hadsereget. A török veszély miatt Alexandru 1402-ben hűséget esküdött a lengyel királynak.

Alexandru cel Bun halála után húsz éven keresztül trónviszályok folytak a bojárok egyes csoportjai között. 1457-ben III. Istvánnak (1457—1504) sikerült a trónt megszerezni. Erélyesen fellépett a moldvai urak szeparatisztikus törekvései ellen. A központosításért folytatott harcában István a szolgáló nemességre, a városi lakosságra és a szabad parasztságra támaszkodott. A nagy bojárok ellenállását megtörve, szinte korlátlan hatalmat épített ki a fejedelemségben.

III. István ügyes diplomata volt, s a török elleni küzdelemhez megszerezte Lengyelország támogatását. Jelentős sikereket ért el a magyar feudális urak elleni harcban is. 1467-ben Mátyás magyar király nagy sereggel tört be Moldvába. A magyarok dél felől észak felé haladva átvonultak egész Moldván, s elfoglalták Trotuş, Bîrlad, Roman és Baia városokat. Már úgy látszott, hogy a magyar urak győzelme véglegesen biztosítva van, amikor III. István seregével éjszaka váratlanul megtámadta őket. A Baia melletti ütközetben a magyarokat szétverték, s a megsebesült Corvin Mátyás futásban keresett menedéket. A magyar király felett aratott győzelem még jobban megerősítette a fejedelmi hatalmat. Mátyás, Moldva megszerzésére irányuló sikertelen kísérleteivel felhagyva, kénytelen volt III. Istvánnal békét kötni. A békekötést siettette a törökök elleni összefogás szükségessége is.

1474-ben II. Mehmed 120 000 főből álló hadserege betört Moldvába. 1475 januárjában azonban a Szulejmán pasa parancsnoksága alatt álló, s a moldvai sereget számbelileg háromszorosan felülmúló török hadsereg véres vereséget szenvedett a Vaslui melletti csatában a többségében jobbágyokból álló moldvai sereg vitézsége következtében. 1476 nyarán azonban a moldvai sereg vereséget szenvedett Valea Albă mellett, de még ez évben III. Istvánnak többször is sikerült megvernie a törököket. Az erőviszonyok azonban Moldva kárára alakultak. Az állandó török támadások, majd 1484-ben Chilia és Akkerman erődök elfoglalása meggyengítette az országot.

A helyzetet tovább bonyolította az a körülmény, hogy IV. Kázmér lengyel király, szerződést szegve, 1489-ben Moldva megtámadására készült. III. István ekkor egy mesteri cselfogást hajtott végre. Békét kötött a törökökkel, évi 4000 arany fizetésére vállalva kötelezettséget, s ugyanakkor megerősítette a Magyarországgal előzőleg kötött szövetséget. Ez lehetővé tette, hogy felkészüljön a lengyel urak visszaverésére. 1497-ben a lengyel sereg az új király, János Albert parancsnoksága alatt a kozmini erdőben (délkeletre a mai Csernovci várostól) megsemmisült. 1499-ben Moldva és Lengyelország békét kötött.

HAVASALFÖLD, MOLDVA ÉS ERDÉLY KULTÚRÁJA

A nagyszámú régészeti lelet, a népköltészet, az építészeti és festészeti maradványok, továbbá az évkönyvek és más források alapján képet alkothatunk magunknak Havasalföld, Moldva és Erdély kultúrájáról a XIV—XV. században. A gazdag népköltészet (énekek, mesék) megörökítette

a nép életét, szokásait, hőstetteit, az urak és a külföldi hódítók elleni harcát. A XIV. században Moldvában keletkezett a „Miorița" („Bárányka") című népballada, amely a moldvai nép múltját örökíti meg.

A XIV—XV. század emlékei arról tanúskodnak, hogy a szláv nyelvű irodalom széles körben elterjedt Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben. Ugyanezek sokat említik a keleti és a déli szlávokkal való szoros politikai, vallási és kulturális kapcsolatokat is. A putnai kolostorban (mások szerint III. István udvarában) írt évkönyv megismertet bennünket a XV. század második felének moldvai eseményeivel.

Magas fokot ért el a művészet, amiről nagyszámú építészeti és festészeti alkotás tanúskodik. Ezek mind a gazdag népművészeten alapultak. Az építészet nagy sikereiről beszél a Brassóban mindmáig megmaradt „Fekete templom", amelyet a XIV. század végén kezdtek építeni. A sztrigyi (Hunyad megye) templomi freskók a XIII. században készültek, az argeşi templom faliképei a XIV. századból, a voroneţiek pedig a XV. századból származnak és a festészet fejlődéséről tanúskodnak. Meglepően finom munka az az ezüst tömjénfüstölő, amit III. István 1470-ben a putnai kolostornak adományozott. Hasonló munkáról tanúskodnak más nemesfémből készült tárgyak is. A fafaragók kiváló művészetét mutatják a cotmeanai templom és a snagovi templom faragványai (XV. század).

4. BIZÁNC BUKÁSA

BIZÁNC GAZDASÁGI HANYATLÁSA ÉS ENNEK OKAI

A XIV—XV. század folyamán a termelőerők lassuló ütemben ugyan, de tovább fejlődtek, és így Bizáncban egyre nagyobb szerepet kezdtek játszani az áru- és pénzviszonyok. Egyes gazdasági központokban, elsősorban pedig Konstantinápolyban megjelentek a manufaktúrák, az új, kapitalista viszonyok csírái.

Az új termelési viszonyok elemei azonban, akárcsak más országokban, Bizáncban is csak szórványosan, a feudális rendszer további uralmának körülményei között mutatkoztak. Sőt, a XIV. század végén és a XV. században a kézművesség és a kereskedelem egyre észrevehetőbb hanyatlásával találkozunk. A városokban a kapitalista elemek lassú fejlődésének, valamint az ipar és a kereskedelem hanyatlásának fő oka a bizánci belső piac viszonylagos gyengeségében, s az idegen vállalkozók, elsősorban az itáliai kereskedők és műhelytulajdonosok behatolásában keresendők. A keresztes hadjáratok aláásták Bizánc gazdasági életét, s ettől kezdve saját kereskedői kénytelenek voltak átengedni helyüket a velenceieknek és a genovaiaknak.

A feudális nagybirtok erre az időre már szinte teljesen kiszorította a szabad paraszti faluközösségeket. Az *exkusszeia* (immunitás) általánossá vált, s a földesurak az adóbeszedésen kívül széles körű közigazgatási és bíráskodási jogokat szereztek birtokaik lakossága fölött. A késői Bizáncban a parasztság függő viszonya rendkívül változatos képet mutat. A földművesek legnagyobb részét továbbra is a *paroikosz*-ok, azaz a feudális függésben élő, telküket örökösödési joggal birtokló parasztok alkották. A függő parasztság egy része cselédsorban élt. Megtalálhatók azonban Bizáncban a felesbérlők is, akik a földesuraktól bérbe kapott földeket művelték, s ezért a termés egy részét átadták uraiknak.

Ugyanekkor, azaz a XIV—XV. században a bizánci falvakban jelentősen előrehaladt a vagyoni differenciálódás. A vagyoni egyenlőtlenség további növekedésének fő oka az volt, hogy az áru- és pénzviszonyok fokozatosan behatoltak a falvakba is, és megkezdődött a gabona piacra termelése. Thesszaloniké, Rodostó, Monemvaszia városok a XIV. században a gabonakereskedelem jelentős központjaivá váltak. A gabona áruként való termelésének legfontosabb következménye a gazdag-

paraszti réteg kialakulása lett. Ezek a munka- és természetbeni kötelezettségeket pénzbelire akarták átváltoztatni. Ugyanebben az időben, vagyis a XIV—XV. századi okmányokban sűrűn szerepelnek az ún. *„aktimon"*-ok, azaz a vagyontalanok. Ezek földjüktől megfosztott, tehát termelési eszközüket elvesztett parasztok voltak. Közülük kerültek ki a bérmunkások, a *misztbiosz*-ok, akik a földesurak domaniális földjeit művelték meg. A parasztok egy részének tönkremenetelét elősegítették az uzsorások is. Az uzsoraüzletekről a XIV—XV. században sok egykorú forrás beszél, s ezek az uzsorásokat, akik „testvéreiket rabbá teszik", „vadállatoknak" nevezik.

AZ OSZTÁLYHARC

A Bizánci Birodalomban a XIII—XV. században bekövetkező társadalmi és gazdasági változások rányomták bélyegüket az osztályharcra is. A falusi és városi antifeudális népmozgalmak egységes, az urakat és a kormányt egyaránt fenyegető mozgalommá fejlődtek. A parasztság és a városok népi tömegei közös harcának fényes példái azok a felkelések, amelyek a XIV. század negyvenes éveiben Trákia és Macedónia egész területén észlelhetők. A népmozgalom akkor indult meg, amikor a feudális főnemesség két csoportja véres harcot vívott egymással a trónért. Ezek egyike az uralkodó dinasztia képviselőjét, V. Ióannész Palaiologoszt támogatta, míg a másik VI. Ióannész Kantakuzénoszt kiáltotta ki császárrá. A mozgalom 1341-ben Drinápolyban kezdődött. A város szegény iparosai a környék parasztjaival együtt felkeltek a Kantakuzénoszt támogató nemesek ellen. A felkelés élén egy bizonyos Branosz állt, az egykorúak tanúsága szerint „a népfia, földműves, aki alig tudja magát eltartani ásójával". A felkelők a győzelem után kegyetlenül leszámoltak a gyűlölt főurakkal. A drinápolyi felkelést támogatták Trákia és Macedónia más városai és falvai is.

A mozgalom rendkívül nagy erővel lángolt fel a következő évben, 1342-ben Macedónia legnagyobb városában, Thesszalonikében. A felkelés élén itt a dolgozó tömegek képviselői, az ún. *zélóta*-k („előharcosok") álltak, és ezért a zélóták felkelésének nevezik. A felkelők győztek, és Thesszalonikét független köztársasággá alakították. A felkelésben kezdetben részt vettek a város különféle társadalmi elemei: a város plebejus tömegei, akiket a környék parasztjai támogattak, s a város kereskedő-iparos felső rétege is, amely a főurak hatalma ellen harcolt. Melléjük álltak még a kisebb feudális urak is, abban a reményben, hogy a főnemesektől elvett földekből meggazdagodhatnak. A felkelésben részt vevő elemek tarkasága azonnal éreztette hatását. A zélóták radikális követeléseitől, valamint a népmozgalom erejétől megijedt gazdagabb thesszalonikéi kereskedők és iparosok, valamint a kisebb nemesek titkos egyezményt kötöttek a főnemesekkel, s 1345-ben összeesküvést szerveztek a zélóták ellen. Az összeesküvést azonban leleplezték, és az ismét fegyvert ragadó néptömeg, Andronikosz Palaiologosz és Geórgiosz Kokalasz vezetése alatt, szembeszállt az összeesküvőkkel. A városban a teljhatalmat a zélóták gyakorolták.

A zélóták az urak ellen vívott kemény harcok árán köztársaságuk függetlenségét 1349-ig tudták megvédeni. Uralmuk alatt kidolgoztak, részben meg is valósítottak egy, a saját korában radikális társadalmi-gazdasági és politikai programot. Felszabadították a jobbágyokat, elkobozták az egyház, a kolostorok és a nagyurak birtokait meg vagyonát Thesszalonikében és környékén. Az elkobzott földeket a szegényparasztoknak és a városi plebejusoknak adták. Az egyik krónikás szavai szerint a zélóták kijelentették: „Elvesszük a földeket a kolostoroktól, és ellátjuk a szegényeket." Adóreformot is hajtottak végre, és eltörölték a szegényeknek az uzsorásoktól felvett tartozásait.

A zélóták intézkedései félelmet és gyűlöletet váltottak ki a főurak körében, akik Bizánc legveszélyesebb külső ellenségéhez, az oszmán államhoz fordultak segítségért. A zélóták hősies ellenállása ellenére Thesszalonikét elfoglalták az erőiket egyesítő ellenfelek. A zélóták leverése és a földesurak teljes győzelme szomorú következményekkel járt a bizánci állam további sorsára, mert a győzedelmeskedő feudális csoportok rövidesen pusztulásba hajszolták az országot.

A XIV—XV. század fordulóján nagy hanyatlás következett be a Bizánci Birodalomban. A birodalom belső viszonyait az állandó feudális belháborúk és trónviszályok, a központi hatalom meggyengülése, a nép teljes tönkremenetele, a pénzügyek zilálsága és a hadsereg meggyengülése jellemzi. Rendkívül kedvezőtlenné vált a külpolitikai helyzet is. Ezúttal Bizáncot ismét keletről fenyegette veszély, ahol erős ellenség jelent meg: az oszmán-törökök. A XIV. század folyamán Bizánc elvesztette birtokai nagyobb részét, és a császárok ténylegesen a török hódítók vazallusaivá váltak.

A XV. század elején Bizánc birtokai már csak magára Konstantinápolyra, néhány közelben fekvő kelet-trákiai városra, Thesszalonikére és a Peloponnészoszra szorítkoztak, amelyet a török birtokok teljesen elvágtak a fővárostól. A török seregek 1430-ban elfoglalták Thesszalonikét is. Ilyen körülmények között a bizánci kormányzat bármily áron is nyugati segítséget akart kapni. VIII. Ióannész császár ezért a konstantinápolyi pátriárkával és a püspökökkel együtt Itáliába utazott, és 1439-ben a ferrara—firenzei zsinaton megkötötték az uniót a katolikus és a görögkeleti egyház között, a pápa egyházfőségének elismerésével. A magas áron megvásárolt unió azonban nem hozott tényleges segítséget Bizánc számára. Az egész „egyesülési komédia" csupán a pápaság helyzetének megerősítését szolgálta. S annak ellenére, hogy a vezetők unióra léptek a katolikus egyházzal, a bizánci nép elutasította azt, s így az unió teljes kudarccal járt.

A TÖRÖK SEREG ELFOGLALJA KONSTANTINÁPOLYT

1452 őszén az oszmán-törökök megkezdték az előkészületeket Konstantinápoly ostromára. Elfoglalták mindazokat a városokat, amelyek ekkor XI. Konsztantinosz (1449—1453) császár uralma alatt álltak. 1453 április elején II. Mehmed szultán nagy szárazföldi és tengeri erőkkel megostromolta a fővárost. XI. Konsztantinosznak mindössze 9—10 000 harcos állt rendelkezésére, s ezek közül is 4—5000 zsoldos (genovai stb.) volt. A legfontosabb erődök védelmét éppen ezekre bízták. A szultánnak viszont legalább 100 000 főnyi hadserege volt. A génuaiaknak az Aranyszarv-öböl északi oldalán, szemben Konstantinápollyal feküdt Galata nevű kolóniájuk.[5] Galata vezetői áruló politikát folytattak. Már az ostrom megkezdése előtt tárgyalásokba kezdtek II. Mehmeddel kereskedelmi privilégiumaik megtartása érdekében, és ezért titokban a török szultán seregét támogatták. Ily módon a lakosság hősies védekezése ellenére 1453. május 29-ének hajnalán a török sereg behatolt Konstantinápoly falai mögé, és utcai harcok után elfoglalta a várost. Ezután háromnapos szabadrablás következett. A feldúlt város képe borzalmas volt. Egy szemtanú beszámolója szerint a sok holttest miatt nem lehetett a földet látni. Mintegy 60 000 embert rabságba hurcoltak. A gyönyörű templomokat és palotákat kirabolták majd felgyújtották, s így rengeteg művészi érték pusztult el. Konstantinápoly elfoglalásával megszűnt a Bizánci Birodalom.

A bizánci államot nem csupán a külső hódítók tették tönkre. Meggyengülésében, majd pusztulásában nagy szerepet játszottak a belső okok. Ezek közül a legfontosabb a gazdasági hanyatlás, a néptömegek elszegényedése, a társadalmi ellentmondások kiéleződése és a feudális főnemesség jelentős részének áruló politikája, valamint az ország gazdasági fejlődését aláásó külföldi kereskedők és vállalkozók behatolása volt.

Bizáncnak és a Balkán-félsziget többi országának török hódoltsága rendkívül súlyos kö-

[5] VIII. Michaél Palaiologosz 1261-ben kénytelen volt átengedni Galatát a genovaiaknak azért a segítségért, amelyet a Bizánci Birodalom helyreállításakor nyújtottak.

A törökök beveszik Konstantinápolyt
Francia miniatúra. XV. század

vetkezményekkel járt e népekre. A török uralom hosszú időre megakadályozta Délkelet-Európa országainak további gazdasági fejlődését, a termelőerők hanyatlásához és pusztításához vezetett, és megfojtotta az új termelési viszonyoknak azokat a csíráit, amelyek előzőleg kialakultak.

KULTÚRA

A bizánci kultúra a XIII—XV. században is megőrizte sajátos vonásait. Mintegy reakcióként a „latin" befolyásra, ami a XIII. században a keresztesek uralma alatt volt érezhető, megerősödött a görög ókor iránti érdeklődés. A filozófia területén a XIV—XV. században éles harc folyt két irányzat között. Az egyik az élenjáró, racionalista, a másik pedig a reakciós, misztikus irányzat, mely utóbbi széles körben elterjedt Bizáncban, fennállásának utolsó évszázadai idején, tükrözve a belső hanyatlást és a külpolitikai sikertelenséget. Az uralkodó egyház és a feudális főnemesség legreakciósabb része a misztikus irányzatot támogatta. A XIV. század első felében ezt képviselte Grégoriosz Palamasz, aki a hészychaszmuszt prédikálta. Ez az irányzat az élettől való teljes elzárkózást és az „Istennel való egyesülést" ajánlotta, az erre szolgáló ima, a heszychia segítségével. A tanítás politikai lényege abban állt, hogy a néptömegeket el akarta vonni az aktív társadalmi harctól. E reakciós tannal szemben foglaltak állást a racionalisztikus irányzat képviselői, elsősorban a XIV. századi kiváló filozófus és tudós, Barlaam. Szerinte az egyházi tanítás tekintélye kisebb az ész tekintélyénél, és ezért, az egykorúak szerint, azt tanította, hogy „semmi sem nagyobb és magasabb a hellén bölcsességnél...", mert „semmi más nem tudja jobban tudatosítani az egész létező világ okait". Az egyház kegyetlenül üldözte Barlaamot.

VIII. Ióannész Palaiologosz
Vittorio Pisano érme. Réz. 1438—1439

A XIV—XV. század folyamán, amikor a polgári elemek megjelentek Bizáncban, újabb irányzat honosodott meg a tudományban, a filozófiában és az irodalomban, s ez társadalmi és ideológiai szempontból rokon volt a humanizmussal. A humanisztikus irányzat a XV. századi kiváló gondolkodó, Manuél Chryszolorasz, valamint az újplatonista Geórgiosz Gemisztosz Plethon műveiben mutatkozott. A XV. századi bizánci humanistákat az antik kultúra forró szeretete, az ész ereje előtti meghajlás, a személyiség tisztelete és a fennálló társadalmi-gazdasági rendszer megváltoztatására irányuló törekvés jellemzi.

A népköltészetben e korban rendkívül elterjedt az egykorú élet fonákságait leleplező szatirikus mese. Nagy sikernek örvendett az állateposz. A XIV. század elején keletkezett az a madarak életét bemutató elbeszélés, amely a feudális bizánci társadalom erkölcseit gúnyolja ki. A népmeséket a demokratikus vonások jellemzik. Így pl. a népszerű „négylábúakról" szóló tanmesében arról van szó, hogy a ragadozók erősen szorongatták a békés állatokat, amit azok nem tudtak elviselni, felkeltek és megölték ellenfeleiket. Ez a mese tükrözte a nép törekvését az elnyomók ellen irányuló aktív harcra. Ebből a korból ránk maradt több lírai költemény is, amelyek közül a legszebbek az ún. „Rodoszi szerelmi dalok" (XIV—XV. század).

A XIV. században és a XV. század elején felvirágzik a bizánci művészet is. A régi egyházi művészet sémáit megtörik az új, humanista vonások, bekövetkezik az átmenet az ember realisztikus ábrázolása felé, kezdik megörökíteni a szenvedélyeket, az örömöt és a szomorúságot. Az új irányzat legerőteljesebben a festészetben mutatkozik. E kor legszebb emlékei a Chora-kolostor (jelenleg a Kahrie dzsámi) mozaikjai Konstantinápolyban (1303 körül). Itt látható, milyen nagy erővel tör előre a realisztikus tendencia, az életszerűség, líraiság. A XV. század elejéről származó, a Peloponnészoszi-félszigeten levő miszatrai Peribleptosz- és Pantanassza-templomok nagyszerű freskói is ezt tanúsítják. A kor építészetében egyre gazdagabbá válik az ornamentáció, az együttesek festői kialakítása, az arányok finomítása. A misztikus irányzatok megjelenése és a reakciós misztikus tanítások elterjedése azonban hatással volt a művészetre is. Lassanként ismét túlsúlyba kerül a sematizmus, a szárazság és a festői formák meghatározott szabályok alá való rendelése.

A török hódítás súlyos csapást mért a Bizánci Birodalomban élő népek kultúrájának fejlődésére. Annak ellenére azonban, hogy a törökök kegyetlenül elnyomták ezt a magas színvonalú, sajátos kultúrát, tovább fejlődött a görögök között, és nem vesztette el önálló jellegét az oszmán állam uralma idején sem.

XLIX. FEJEZET

AZ OROSZ FÖLDEK EGYESÍTÉSE MOSZKVA KÖRÜL. A KÖZPONTOSÍTOTT OROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSA (XIV—XV. SZÁZAD)

Oroszország a tatár-mongol hódítás előtti időkben az élenjáró európai országok társadalmi-gazdasági fejlődésének színvonalán állt. A hódítók által végzett pusztítás, valamint az ország fölötti uralmuk következtében azonban Oroszország gazdasági tekintetben kezdett elmaradni Nyugat-Európától. Ennek ellenére a XV. század végén az orosz részfejedelemségek egy államba való egyesítése révén létrejött az az orosz állam, amelynek központja Moszkva lett. E jelenség fő oka a termelőerők növekedésében keresendő. Ez utóbbi megmutatkozott a társadalmi munkamegosztás elmélyülésében, a kézművesség fejlődésében, s az áru- és pénzviszonyok, valamint a piaci kapcsolatok megerősödésében. Létrejöttek a feudális széttagolódás felszámolását elősegítő körülmények. Az orosz központosított állam kialakulásában gyorsító tényezőként szerepelt a mongol-tatár hódítók, elsősorban az Arany Horda kánjai ellen folytatott harc szükségessége.

A központosított orosz állam kialakulásának idején Oroszország gazdasági széttagoltsága még nem szűnt meg.

1. OROSZORSZÁG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE. A KÖZPONTOSÍTOTT OROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSÁNAK ELŐFELTÉTELEI

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐERŐK NÖVEKEDÉSE. A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDON

A XIV—XV. század folyamán a mezőgazdaság termelőerői megnövekedtek. Az égetéses földművelés csak Oroszország északi részén maradt meg. Az ország közepén és a déli vidékeken a két- és háromnyomásos rendszert használták, s ezek a XIV—XV. század folyamán mindenütt elterjedtek, egyre inkább kiszorították egyrészt az égetéses gazdálkodást, másrészt pedig a vad talajváltó rendszert.

A mezőgazdasági technikának, a feudális korszakra jellemző, általános alacsony színvonala mellett is a XIV—XV. században mind szélesebb körben alkalmazzák a nehéz ekét és a vaspapuccsal ellátott faekét, amelyek segítségével nemcsak fellazították, hanem meg is forgatták a földet. A gabonát ekkor már vízimalmokban őrölték. Jelentős helyet foglalt el a mezőgazdaságban a konyhakerti növények termesztése és a gyümölcstermesztés.

Mezőgazdasági munkaeszközök: sarló, ekevas és a kétfogú eke csoroszlyája
XIII—XV. század

A mezőgazdaságnak fontos ága volt az állattenyésztés. Az ekés földműveléshez szükség volt szarvasmarhára, mind a mezőgazdasági munkáknál, mind pedig a trágyázás biztosítására. Emellett széles körben foglalkoztak vadászattal és halászattal is. Az erdőkben vadméhekkel folytatott méhészkedés mellett a XIV—XV. században kifejlődött már a házi méhészkedés is.

Az említett két században a földek túlnyomó többsége a világi és az egyházi urak kezén volt. A feudális gazdálkodás jellemző vonása az egyes földbirtokok szétszórtsága és ezeken belül is a parcellák keveredése. A feudális votcsina, azaz öröklődő birtok, rendszerint számos, néha egymástól távol levő faluból és az ezek körül levő földekből állt. A mezőgazdasági területek szántóföldből, rétből, erdőből, méhesekből, hódfogó helyekből, vadászterületekből és gazdasági udvarokból stb. álltak. Az úrbéres rendszer idején a földek túlnyomó részét a földesurak megművelésre szétosztották a nekik alárendelt parasztok között, s a földeknek csak kis részét tartották meg saját kezelésben.

Oroszországban a votcsina mellett régóta létezett a földbirtoklásnak egy másik formája is. A fejedelem átadta földjei egy részét szolgáinak, a nemeseknek (dvorjanyin az orosz „dvor" = udvar szóból) és a bojárfiaknak, katonai szolgálathoz kötött, ideiglenes birtokként. A XV. század végén, az orosz központosított állam kialakulásának idején, a katonai szolgálatot teljesítő szolgákat, nemeseket ideiglenes birtokkal ellátó gyakorlat rendszerré (pomesztye-rendszer) vált. A szolgálati birtokként adományozott földek részben „fekete" (állami) és fejedelmi földek, részben azoktól a bojároktól elkobzott földek voltak, akik a Moszkvához csatolt feudális fejedelemségekben és bojár-köztársaságokban éltek.

A XIV—XV. századi feudális földbirtoklás jellemző vonása az volt, hogy a földtulajdon és a feudális függő lakossággal kapcsolatos politikai jogok egybeestek. A kiváltságokat élvező földbirtokosokat szolgálati, elsősorban katonai kötelezettségek fűzték egymáshoz. Az egyes önálló fejedelemségek élén álló nagyfejedelmek vazallusai voltak a *részfejedelmek*, akik egy kisebb politikai egység *(részfejedelemség)* élén álltak. A nagyfejedelemségek ugyanis több ilyen részfejedelemségre oszlottak. A nagyfejedelmeket és részfejedelmeket egyaránt szolgálták a nagybirtokosok (bojárok), valamint a privilegizált közép- és kisbirtokosok (szabad szolgák).

A PARASZTSÁG HELYZETE

Az ország egyesítése és az egységes állam kialakítása gazdasági feltételeinek megteremtésében hatalmas szerepet játszott az orosz parasztok munkája. Ők vágták ki az erdőket, ők szántották fel az új földeket, ők vetették el az új növények magvait, s közben állandóan tökéletesítették a terme-

lési eljárásokat. A központosított állam kialakulása azonban a parasztság további jobbágyi lekötésével járt.

A XIV—XV. századi orosz parasztokat „embereknek", „árváknak" és „keresztényeknek" nevezték. A novgorodi parasztokat az óorosz terminussal *szmerd*-eknek, a pszkoviakat *izornyik*-oknak (szántóvetők) hívták. Azok a parasztok, akik még nem kerültek függő viszonyba magánbirtokosoktól, az ún. „fekete" földek lakosságát alkották. A „fekete" parasztokat közvetlenül a feudális állam zsákmányolta ki. Ezek a *dany* nevű pénzben szedett adót fizették, s néhány természetbeni kötelezettséggel tartoztak a fejedelemnek. A parasztság e részénél még igen erős volt a faluközösségi szervezet. A faluközösség több kisebb faluból állt. Amikor a „fekete" földek egyes urak tulajdonába kerültek, a faluközösségi szervezet rendszerint megmaradt, de a földesurak saját hatalmuknak rendelték alá, saját érdekükben használták fel. A *voloszty*-nak nevezett faluközösség területén a parasztok egyéni birtoklásában találjuk a szántóföldeket. A faluközösség egésze rendelkezett a közföldekkel (rétek, erdők, vizek), valamint a pusztán álló szántókkal.

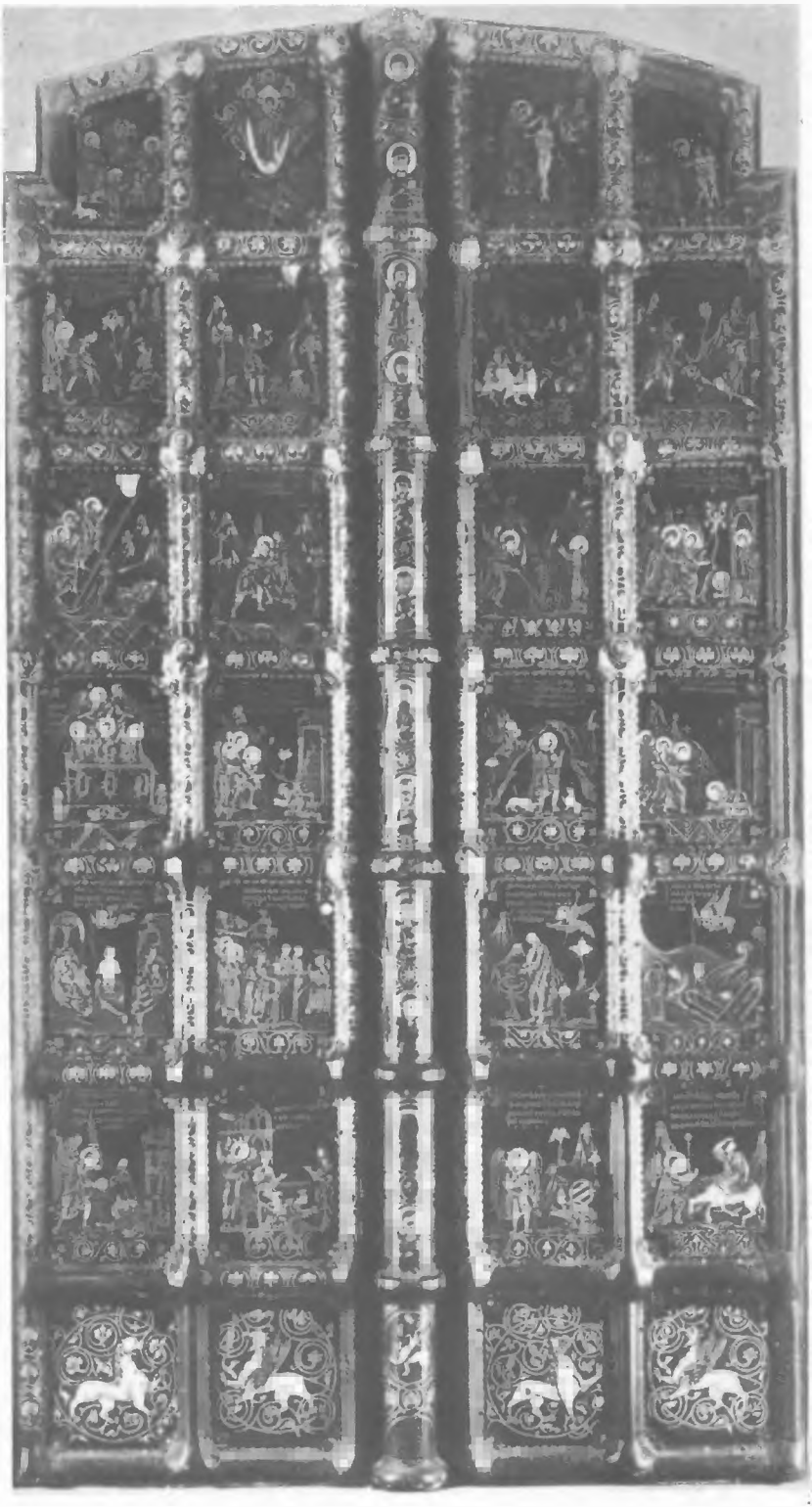

A szuzdali Rozsgyesztvenszkij-székesegyház kapuja
Rézlemezre arannyal festett képek. XIII. század

A faluközösségi elöljárók, a parasztok által választott sztaroszták, századosok és tizedesek osztották el és szedték be az adókat és illetékeket, s ők ítéltek a hatáskörükbe tartozó ügyekben a parasztok felett. Ugyancsak ők osztották szét a szabad földeket az újonnan betelepülők között. A faluközösség választott képviselői képviselték a közösséget a bíróságon, s ők perlekedtek a feudális urak által elragadott „fekete" földek miatt.

Azok a parasztok, akik nem az államtól, hanem magánföldesuraktól függtek, a tőlük kapott földdarabokon egyéni gazdálkodást folytattak. Uraiknak természetbeni adót fizettek, s robottal tartoztak. A XIV—XV. században a természetbeni úrbér valószínűleg első helyen állt a parasztok kötelezettségei között. Ezenkívül a parasztok még ún. *kormi*-t, ellátást voltak kötelesek biztosítani a birtok tisztviselőinek. Novgorod területén a parasztok és a földbirtokosok elszámolási formája rendszerint az volt, hogy a jobbágynak át kellett adnia termése meghatározott részét (harmadát, negyedét, felét). Az átadandó rész nagyságától függően ezeket a jobbágyokat „harmadosoknak", „feleseknek" stb. nevezték. A XV. század végéig a paraszti kötelezettségek formáit a szokás, a *sztarina*, valamint a fejedelmek által kiadott oklevelek állapították meg. A XIV. század végétől kezdve a földesurak emelni kezdték mind az úrbért, mind pedig a robotnapok számát. A parasztok viszont azt az adót védték, amit az írásba nem foglalt jog, a szokásjog: a „sztarina" és a „poslina" állapított meg.

A XV. század végétől kezdve a gazdasági feltételek megváltozásával, valamint az áru- és pénzviszonyok kifejlődésével megfigyelhetjük a robotgazdálkodás bizonyos növekedését, mivel a földesurak érdekelve voltak az árugabona termelésében. Ez a parasztok kizsákmányolásának növelését jelentette. Ugyanebben az időben, bár csak kis mértékben és nem mindenütt, terjedni kezdett a pénzjáradék, elsősorban Novgorod területén.

A földtulajdonosnak fizetett feudális járadékon kívül a parasztok a XIV—XV. században még különféle kötelezettséggel tartoztak az államnak is. Mind a magánföldesúri birtokokon élő, mind pedig a „fekete" földeken lakó parasztok főadója a kincstárba befizetett „dany" volt. Ennek az adónak egy részét a fejedelmek a mongol-tatár iga lerázásáig az Arany Hordának fizették. Ezen kívül minden parasztnak részt kellett vennie az erődök építésében és javításában, a postaszolgálatban és az útépítésben. A fejedelmi hivatalnokok eltartására természetben szedték be a szükséges javakat. A parasztok által teljesítendő nehéz kötelezettségekhez tartozott a fejedelmi adószedők, írnokok stb. elszállásolása, eltartása és szállítása. A világi és egyházi birtokosoktól függő parasztoknak az uraik számára teljesített kötelezettségek mellett dolgozniuk kellett még a fejedelmi gazdaságban is. Ők építették a fejedelmi palotát és istállókat, ők kaszálták le a szénát a fejedelem rétjein, s részt vettek még a fejedelem halászainak munkájában is stb.

A nagy világi örökbirtokosok, a bojárok, valamint az egyházi földbirtokosok teljesen vagy részben mentesek voltak a fejedelmi kincstár számára fizetendő adótól, és így a tőlük függő lakosságtól befolyó jövedelmek vagy teljesen, vagy jelentős részben náluk maradtak.

A PARASZTSÁG FÖLDHÖZKÖTÉSI FOLYAMATA

A kizsákmányolás formáinak megváltozásával szoros kapcsolatban álltak a parasztok jogi helyzetében bekövetkezett változások is. Ezek következtében lassanként elvesztették azt a jogukat, hogy az egyik földesúrtól a másikhoz költözhessenek. Már a XIV. században a szabad költözés korlátozására került sor. Az ország politikai széttagoltsága idején azonban a parasztság költözését még a feudális urak egymás között kötött egyezménye szabályozta.

A XV. század elejétől kezdve a magánföldesúri parasztok között kialakult a *„sztarozsilec"*-ek csoportja, akik lassanként elvesztették költözési jogukat. A XV. század közepéről maradtak ránk az első fejedelmi oklevelek, amelyek egyes nagybirtokosoknak megengedik, hogy visszatartsák bir-

tokaikon a „sztarozsileceket". Később a földbirtokosok lassanként korlátozták a többi paraszti réteg „költözését" is. Több fejedelemségben egyformán állapították meg a parasztok számára a felmondási időt, amikor is az elszámolt urával és eltávozhatott tőle. Ez az idő az őszi György-nap (november 26) előtti és utána következő hét volt. Amikor kialakult az egységes állam, s 1497-ben kiadták az összorosz feudális törvénykönyvet, a „Szugyebnyik"-ot, akkor a György-napi költözés szabályát az ország valamennyi parasztjára kiterjesztették.

A feudális gazdaságban a paraszt mellett holopokat is dolgoztattak, bár ez utóbbiak csak mellékesen jöttek számításba. A földesúri cselédeken kívül egyes szántóvetők is a holopok közé tartoztak. Ezek vagy a földesúri udvarban éltek, s a földesúri ekékkel és állatokkal dolgoztak, vagy pedig a falvakban találjuk őket saját szántófölddel. Holopokat jelentősebb számban a földesúri gazdaságot kiszolgáló uradalmi háziiparban találunk. Holopokból került ki gyakran a birtok igazgatási személyzete is. A holopok munkája azonban a feudális gazdaságban egyre kisebb térre korlátozódott.

A XV. század végén a feudális függő lakosság egy újabb rétege jelent meg. Ezeket „kabalnie ljugyi"-nak nevezték. A kabala (kölcsönszolgaság)-viszony lényege az volt, hogy az uraság egy adóslevél *(szluzsilaja kabala)* alapján jogot kapott az adós kizsákmányolására. Ez a felvett összeg kamatját „szolgálatával" törlesztette. A személyileg függő adós ember jogilag nem volt holop. Ténylegesen azonban az adós nem tudott megszabadulni a hitelezőitől való függésből. Az adósok munkáját felhasználták mind a városokban, mind a falvakban. Ezek abban különböztek a parasztoktól, hogy állami adót nem fizettek.

Avram mester
Önarckép. A novgorodi Szófia-székesegyház korszunyi kapujának részlete. XIV. század

A TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS ELMÉLYÜLÉSE

A XIV. század második felében s főleg a XV. században az ország társadalmi fejlődése terén jelentős változások történtek. Az orosz nép munkájának eredményeképpen helyreállították a tatárjárás idején elpusztított városokat, s újakat építettek. Ismét megjelent a kézművesség, amely előzőleg megszűnt, s olyan iparágak is létrejöttek, amilyenek előzőleg sohasem voltak.

A falvak gazdasági életét a patriarchális földművelés uralma jellemzi. Megtaláljuk mellette a háziipart és a kézművesipart is. Miközben azonban a kézművesiparok elváltak a földműveléstől, egyes vidékek a feldolgozó ipar bizonyos ágaira és bizonyos ipari gyártmányokra specializálódtak. A vaskitermelés és fémfeldolgozás központjai Usztyuzsna—Zselezopolszkaja és a novgorodi tartomány Votszkaja pjatyina[1]-nak nevezett kerülete, továbbá Toropec stb. voltak. A régészek ezen a vidéken több e korból származó hutát tártak fel. Sztaraja Ruszában, Halicsban, Kosztromában, Nyerehtában, Perejaszlavlban, Rosztovban, a Fehér-tenger partján, valamint az Északi-Dvina

[1] A novgorodi feudális köztársaság öt pjatyinára oszlott.

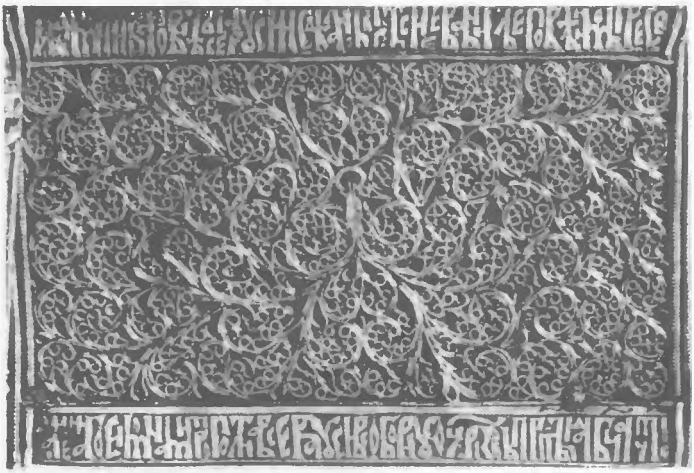

Az Evangélium ezüst borító lemeze
Részlet. Ötvösmunka. 1499

medencéjében sókitermeléssel foglalkoztak. Az egyes iparágakban a technika fejlődését mutatja, hogy pl. a sóbányászatnál a XV. századtól kezdve rátértek a mély aknák fúrására, a kézi őrlő köveket kiszorították a vízimalmok, és a malmokat nem csupán őrlésre, hanem más iparágakban is felhasználták (pl. posztókallózásra).

A társadalmi munkamegosztás fejlődésének eredményeképpen megjelentek a kis kereskedő-iparos telepek *(rjadki)*, ahol úrbért fizető paraszt-iparosok laktak. Ezeknek gyakran nem voltak szántóik. A kézműves iparok ugyancsak specializálódtak. Így pl. a vasfeldolgozó iparban egyesek érckitermeléssel, mások az érc mosásával, ismét mások az olvasztással, majd a vas kovácsolásával s forrasztásával foglalkoztak. A fémfeldolgozás területén külön iparággá vált a kohászat. Elterjedt a vasöntés is.

A VÁROS. AZ IPARÁGAK

A XIV—XV. század folyamán megnövekedtek az orosz városok. A legnagyobbakban városrendezési munkálatok is folytak. Így Novgorodban és Moszkvában fajárdákat fektettek le, és bonyolult csatornázási munkákat végeztek.

A városok lakosságának jelentős részét a kézművesek alkották. Ezek között igen nagy szerepet játszottak a kovácsok. A kovácsmesterségtől lassanként elvált a lakatosipar. A zárkészítő lakatosok termékeit más európai országokba is exportálták. A fegyverkészítő ipar is specializálódott, elváltak egymástól az íjkészítők, a sisakkészítők, majd a puskaművesek stb. Mengli Girej krími kán az orosz páncélokat többre becsülte a szíriai, a török és az itáliai páncéloknál, és arra kérte III. Ivánt, hogy küldjön neki „páncélokat és kis vérteket".

A XIV. században ismét kifejlődött a vasöntés, amely a mongol támadások után hanyatlásnak indult. Ennek az iparnak egyik kiterjedt ága a harangöntés volt. Az egyik évkönyv említést tesz róla, hogy 1382-ben Oroszországban már ágyúk is voltak. A XV. században nagy hírnevet szerzett magának Mikula Krecsetnyikov tveri ágyúöntő mester, s a kovácsoltvas ágyúk helyett megkezdik a rézből öntött ágyúk készítését. 1483-ban egy Jakov nevű orosz mester Moszkvában 16 pudos ágyút öntött. A XV. század nyolcvanas éveiben működött Moszkvában egy ágyúöntő műhely, ahol szakállas puskákat s nehezebb és könnyebb tűzfegyvereket állítottak elő.

A feudális nemesség szükségleteit elégítették ki az ötvösök. A XIV—XV. századból fennmaradt aranyövek, ikonok, könyvtáblák, valamint arany- és ezüstedények az orosz ötvösök nagy mesterségbeli tudását dicsérik mind a kovácsolás, mind a cizellálás és vésés, mind pedig a durva és művészi öntés terén. A XIV. század derekán több orosz fejedelemségben megkezdik az ezüstpénzek verését, s ezzel kapcsolatban új iparág alakul ki: pénzverdék jönnek létre. A tímárok és a csizmadiák nagyszámú rendelésre, sőt piacra is dolgoztak. Ismét fejlődni kezdett a fazekasipar. A fazekasok különféle alakú edényeket, sőt agyagból készült játékokat is készítettek. Különféle építőanyagok gyártására is sor került, minthogy az építészet fejlődésével ezekben egyre nagyobb szükséglet mutatkozott.

A XIV. században több kőtemplomot építettek Moszkvában, Tverben és más városokban. A kőépületek elsősorban fehér kőből készültek (ezért nevezik Moszkvát „Fehérkövűnek"). A moszkvai Vaszilij Jermolin és más moszkvai építészek nagy mesterségbeli tudásról tettek tanúságot. A XV. század közepén ismét alkalmazták a feledésbe merült téglaépítkezést. A városokban a tornyokra ütőórákat szereltek fel. Moszkvában a XV. század elején állították fel az első toronyórákat.

Megnőtt a „könyvkészítő" mesterek száma is. Rendelésre könyveket másoltak, amelyeket miniatúrákkal díszítettek, majd bekötötték a lemásolt lapokat stb.

Az orosz kézművesek jelentős szerepet játszottak a tatárok és mongolok által végbevitt pusztítás nyomainak eltüntetésében, a központosított orosz állam gazdasági feltételeinek megteremtésében. A kézművesek nemcsak otthon (rendelőnek vagy piacra) dolgoztak, hanem bérmunkában is. A városi kézművesek száma egyre szaporodott a beözönlő szökött parasztok és holopok révén. Ezek egy része a városokban az államilag adózó polgárok közé (poszadszkie ljugyi) került.

A Kreml építése Moszkvában. 1391
A „Képes Krónika" miniatúrája. XVI. század

A városi iparosoknak saját szervezeteik voltak. Az egyes foglalkozások képviselői egész utcákat foglaltak el. Így pl. a városokban Fegyverkészítő, Kovács, Fazekas stb. nevű utcákat találunk. Az iparosok egyesülését jelzi néha a városok területi beosztása is („utca", „sor", „század"). Feltételezhetjük, hogy Oroszországban is megvolt az a szokás, amely szerint a mesterjelölteknek vizsgát kellett tenniük mintadarabok készítésével. A XIV—XV. század folyamán az iparosok között vagyoni rétegeződés jött létre. Egyesek közülük — elsősorban az ötvösök és a fegyverkészítők — a fejedelmek hitelezőivé váltak. Ugyanekkor azonban az egyszerűbb iparosok nyomorogtak, és sokan közülük adósrabszolgák lettek.

A BEL- ÉS KÜLKERESKEDELEM

A XIV—XV. század folyamán az árutermelés kifejlődése folytán jelentős területre kiterjedő helyi piacok jöttek létre. Megerősödtek a gazdasági kapcsolatok az egyes orosz városok és fejedelemségek között is. A Tengermellékről Usztyugon, Vologdán és Kosztromán keresztül exportálták a prémeket. A rjazanyi fejedelemségből gabonát vittek ki.

A társadalmi munkamegosztás fokozódásával egyre nagyobb szerephez jutott a város, az árutermelés központja. Az egyes városi iparosok termékeit a falvakban értékesítették. A városi piacokon viszont a környék uradalmainak és parasztgazdaságainak gabonáját és más termékeit árulták. Nagy szerepe volt a belkereskedelem fejlődésében Moszkvának, a kézművesség központjának, amely fontos kereskedelmi utak csomópontjában feküdt.

Kereskedelmi szempontból jelentősnek számított Tver és Novgorod is. Az áru- és pénzviszonyok fejlődése következtében bekapcsolódtak a kereskedelembe a világi és az egyházi földesurak, elsősorban pedig a kolostorok, melyeknek kereskedőkaravánjai különleges fejedelmi védelemben részesültek. Az áru- és pénzviszonyok lassanként behatoltak a falvakba is, s így kapcsolatok jöttek létre a falusi lakosság és a piac között.

A belkereskedelem fejlődése mellett kiszélesedtek Oroszország kapcsolatai más országokkal is. A XIV. században az orosz területek kereskedést folytattak a Krím-félsziget déli partján levő genovai és velencei kolóniákkal, elsősorban Kaffával (Feodoszija) és Szudakkal (Szurozs). Konstantinápolyban az Aranyszarv-kikötő közelében egy orosz telepet találunk. Oroszország a XV. században a Krím-félszigetre többek között prémet, bőröket, vásznat, nyergeket, nyilakat, késeket szállított. Moszkván keresztül bizonyos északnyugat-európai áruk (flandriai és angol posztó) is eljutottak a Krímbe.

Moszkva, Tver és más városok egyaránt kereskedtek Kelet és Nyugat felé. A litván kereskedők üzleteket kötöttek a moszkvai és a tveri fejedelemségek városaiban. A moszkvai és a tveri kereskedők viszont Szmolenszkbe, Vjazmába, Vityebszkbe, Dorogobuzsba és Kijevbe, s Polockon keresztül a Nyugati-Dvinán Vilniusba, Kijeven keresztül pedig a Krím-félszigetre utaztak.

A volgai úton kereskedett Oroszország az Arany Hordával, Iránnal és Közép-Ázsiával. Nagy és gazdag város volt Nyizsnyij-Novgorod. Ezen keresztül utaztak Oroszországba az Arany Horda, Irán, Buhara, Horezm, Örményország és más keleti országok kereskedői. Orosz kereskedők ügyleteket kötöttek Szarajban, és minden évben elmentek a kazanyi vásárra. Sok orosz áru jutott el Szamarkandba. A keleti kereskedőket viszont megtaláljuk a központi orosz városokban is. Keletről drágaköveket, fegyvereket és más árukat szállítottak ide.

Az Oroszország és a nyugati országok közti kereskedelem fontos pontja volt Novgorod. Évente ide érkeztek a karavánok vízi úton, a Néván, a Ladoga-tavon és a Volhov-folyón keresztül a Finn-öbölből s szárazföldi úton Livóniából. Novgorod nagy szerepet játszott az Oroszország és a Hanza közti kereskedelemben. Novgorodon keresztül exportálták a Volga-vidékről érkező prémeket, szalonnát, viaszt, lent, olajat és a keleti árukat. Nyugatról viszont posztó, vászon, fémek és fémtárgyak, bor és fűszerek érkeztek.

A moszkvai kereskedők felső rétegei két szervezetbe tömörültek. Az egyik a „szurozsi hospesek" szervezete volt, amely Déllel kereskedett, a másik pedig, a „posztósok", Nyugattal folytatták ügyleteiket. Sok kereskedő uzsoráskodással is foglalkozott. A legnagyobb kereskedőknek jelentős kiváltságaik voltak. Ezeket a nagyfejedelmektől kapták, akik támaszt kerestek a városok kereskedő és iparos lakosságában. A fejedelmek közötti szerződésekben az uralkodók kötelezték magukat, hogy „megvédik a hospeseket, a posztókereskedőket és városi embereket". A „hospesek" (nagykereskedők) egyik kiváltsága az volt, hogy a fejedelem közvetlenül bíráskodott felettük. A városokban a nagykereskedőkkel szemben megtaláljuk a szegény iparosokat („kicsinyek", „fekete emberek").

A FALUSI OSZTÁLYHARC

A központosított orosz állam kialakulásának korában az osztályharc kiéleződött. A parasztok és a holopok a növekvő feudális elnyomásra szökéssel feleltek. A XV. század közepén ugrásszerűen megnőtt a szökések száma.

A fejedelmek egymás között kötött szerződéseiben állandóan megtaláljuk azt a rendelkezést, amely a szökött parasztok és holopok kiadását írja elő, elsősorban pedig azokét, akik a feudális jogot valamilyen módon megsértették. Az osztályharc tartalmát jelentős mértékben a földkérdés szolgáltatta. A „fekete" parasztok a közföldeket kisajátító urak ellen harcoltak. E harc közben fegyveres összeütközésekre került sor a parasztok és a földesurak között. A parasztok elszántották az uradal-

mak határait, felgyújtották a kerítéseket stb. A XIV—XV. század folyamán jelentősen megnövekedett az egyházi földbirtok. Ez magyarázza, hogy miért éppen az egyház ellen irányult a parasztmozgalmak jó része. Így pl. 1316-ban Kirill, a cselmogorai kolostor megalapítója egy kis rendházat építtetett, és keresztet helyezett a Cselma-hegyre. A parasztok azonban, akik ezt a területet sajátjuknak tekintették, el akarták űzni Kirillt. Kivágták a hegyen a fákat, s felgyújtották azokat. Az így keletkező tűz hamuvá égette a kolostor építéséhez szükséges anyagot is. 1360-ban a parasztok elűzték a földjükre letelepedett Sztyefánt, a Mahriscsszkij-kolostor megalapítóját, mert attól féltek, hogy ráteszi kezét falvaikra és földjeikre. Sztyefán tanítványait, Grigorijt és Kasszián, 1396-ban megölték a vjatkai parasztok. 1370-ben Dmitrij Donszkoj nagyfejedelem engedélyével Dmitrij Priludszkij templomot épített a Lezsa-folyó partján. A környék parasztjai, akik féltek, hogy ott telepszik le és megszerzi falvaikat, így szóltak hozzá: „Atyám, mi nem akarjuk, hogy itt élj." Parasztzavargásokra vezetett Danyiil Perejaszlavszkij kolostorépítése is. Végül azonban hiába tiltakoztak a parasztok földjeik elvétele ellen, azok mégis kolostori tulajdonná váltak.

A jobbágy elkergeti a szerzeteseket az általuk elfoglalt földről
„Antonyij Szijszkij legendájá"-nak miniatúrája. 1648. évi kézirat

VÁROSI MOZGALMAK

A XIV—XV. század folyamán nemcsak a falvakban, hanem a városokban is folyt az osztályharc. Ebben az időben élessé váltak az ellentétek a „nagyok" és „jobb emberek" (bojárok, papok, nagykereskedők), valamint a városi plebejusok, a „kicsinyek", „fiatalok", „fekete emberek" (iparosok, kiskereskedők és a városba betelepülő holopok és szökött parasztok) között. A városi felkelések gyakran egyidejűleg jelentettek tiltakozást az Arany Horda igája és az orosz urak elnyomása ellen.

A XIV. század elején felkeltek a „fekete emberek" Kosztromában, Nyizsnyij-Novgorodban és Brjanszkban. Nagy városi mozgalmakra került sor a mongol kánok ellen 1320-ban Rosztovban, 1327-ben pedig Tverben, ahová az Arany Hordából ekkor érkezett egy Sefkal nevű követ. A polgárok összehívták a vecsét, és ennek határozata alapján lemészárolták Sefkalt és kíséretét. Novgorodban 1418-ban a plebejusok széles körű felkelést indítottak a bojárok ellen. A felkelők elpusz-

A Sefkal tatár követ elleni lázadás Tverben. 1327
A „Képes Krónika" miniatúrája. XVI. század

tították a bojárok udvarházait s a gabonaraktárakat, majd fegyveresen a Volhov-folyó hídjához vonultak. A felkelés csak akkor szűnt meg, amikor a helytartó és más tisztviselők megígérték, hogy kivizsgálják a polgárok követeléseit.

1440 márciusában Szmolenszkben felkeltek a „fekete emberek" (kovácsok, tímárok, mészárosok, üstkészítők stb.) a litván urak és az őket támogató helyi bojárok ellen. A bojárok és a litván tisztviselők egy része elmenekült a városból, a többiekkel pedig a felkelők leszámoltak. Andrej Dmitrijevics Dorogobuzsszkijt (az egyik kisebb szmolenszki fejedelmet) tették meg vajdának. Az előzött bojárok vissza akartak térni a városba, de a „fekete emberek" nem engedték be őket, mire azok szétszéledtek a falvakban. A város felső rétegei a litván sereg támadását várva s felkészülve az ellenállásra, meghívták a szmolenszki fejedelemségre Jurij Lungvenyevics msztyiszlavszki fejedelmet. Ez azután intézkedéseket foganatosított a városi szegénység újabb felkelésének megakadályozására, s ugyanakkor lehetetlenné tette, hogy a litvánbarát bojárok aktívan fellépjenek. A litván sereg 1440 novemberében sikertelen kísérletet tett Szmolenszk bevételére. A litván uralmat csak 1441-ben sikerült helyreállítani a városban.

A XV. század nyolcvanas éveiben antifeudális felkelés zajlott le Pszkovban. A mozgalom több mint két évig tartott. A felkelés oka a városi polgárok jogainak megnyirbálása és a szmerdek kötelezettségeinek növelése volt.

Az osztályharc egyik megjelenési formája az uralkodó egyház ellen irányuló eretnekség volt. A XIV. század második felében jelentek meg Novgorodban és Pszkovban a *sztrigolnyik*-oknak nevezett eretnekek, akik többségükben a városi kézművesek közül kerültek ki. Ezek nem ismerték el az egyházi hierarchiát, s az egyház valamennyi képviselőjét azzal vádolták, hogy szimóniát követnek el, mivel fizetséget kapnak az egyházi tevékenységért, és így nagy vagyont halmoznak fel. Ezek az eretnekek ellenségei voltak az egyházi szertartásoknak is, nem imádkoztak a halottakért, s tagadták a gyónás szükségességét. A hivatalos egyház, együttműködve a világi hatalommal, kemény harcot indított az „eretnekek" ellen. A sztrigolnyikok eretneksége jellegét tekintve közel állt a nyugateurópai középkori városi eretnekségekhez.

2. AZ OROSZ FÖLDEK EGYESÍTÉSE MOSZKVA KÖRÜL

OROSZORSZÁG POLITIKAI SZERVEZETE A XIV. SZÁZADBAN

Északkelet-Oroszország a XIV. században több független nagyfejedelemségre oszlott. Ezek közül a legnagyobb szerepet a moszkvai, a tveri, a rjazanyi és a szuzdal-nyizsegorodi nagyfejedelemség játszotta. Novgorod és Pszkov viszont bojár köztársaságot alkotott. Északkelet-Oroszország államfője az a fejedelem volt, aki az Arany Horda kánjától külön oklevelet, jarlikot kapott a vlagyimiri nagyfejedelmi trónra. A nagyfejedelmek szerződéseket kötöttek egymással. Ezekben állapították meg a fejedelemségek határait, a szökött parasztok és holopok kiadásának feltételeit, a kereskedők működésére vonatkozó szabályokat, s ezekben fektették le a követendő külpolitika és diplomácia fő vonalait. A politikai széttagolódás körülményei között azonban ezeket a szerződéseket állandóan megsértették.

A XIV—XV. század folyamán a nagyfejedelemségek több részfejedelemségre oszlottak, s ezek fejedelmei önálló uralkodók voltak. A fejedelmi szerződések biztosították számukra a földtulajdont és a részfejedelemségen belüli adószedési jogot. A fejedelmek nem vásárolhattak más részfejedelemségben falvakat, nem tarthattak ott tőlük zálog alapján függő embereket vagy földbért fizetőket, nem küldhettek oda adószedőket és nem állíthattak ki adományleveleket e területekre.

A saját területükön szuverén részfejedelmek a nagyfejedelem vazallusai voltak, s ennek parancsára hadba kellett vonulniuk vagy csapatokat kellett küldeniük a fejedelem vajdáinak parancsnoksága alatt álló ezredekbe. Az Arany Hordával való érintkezés jogát a nagyfejedelem fenntartotta magának. Ő fizette be a kán kincstárába a részfejedelmek által beszedett adót. A részfejedelmek szembeszálltak a nagyfejedelmi hatalommal, s korlátozni akarták annak politikai jogait.

Különleges politikai szervezet alakult ki a Novgorod uralma alatt álló területen. Ezt a szervezetet arisztokratikus köztársaságnak nevezhetjük. Forma szerint a legmagasabb közhatalmi szerv a polgárok gyűlése, a vecse volt. Ez kötötte meg a novgorodi trónra meghívott fejedelmekkel a szerződést, ez üzente meg a háborút s kötötte meg a békét. Itt hozták az új törvényeket, itt törölték el a régieket, választották meg a végrehajtó hatalom képviselőit, s a vecse volt a legfelsőbb bíróság. Ténylegesen azonban a hatalom az erős novgorodi bojárok kezében volt, s ezt a bojártanács segítségével gyakorolták. Ennek tagja volt a novgorodi érsek *(vladika)*, a helytartó és az ezredes (a legfőbb tisztviselők), valamint a „régi" (kiszolgált) helytartók és ezredesek, továbbá a novgorodi kerületek főnökei és egyes bojárok. A bojárok tanácsa döntött minden fontosabb államügyben. A helytartót, az ezredest és a kerületi elöljárókat meghatározott időre a nagyobb bojárok közül választották. A novgorodi bojárokkal szoros kapcsolatban álltak a nagykereskedők. A vecsére azért volt szüksége a bojároknak, mert azt szembeállíthatták a fejedelmekkel, s így csökkenthették annak lehetőségét, hogy azok megerősítsék politikai hatalmukat Novgorodban. Ugyanekkor az élesedő osztályharc körülményei között a bojárok a vecse demokratikus intézményét felhasználták a városi iparos tömegek feletti hatalmuk biztosítására is. Ez utóbbiak ugyanis a falusi jobbágyokkal együtt többször megmozdultak. A vecse azonban nem volt mindig a bojárok engedelmes eszköze. Sőt, gyakran a legélesebb osztályharcok színhelyévé vált. Ám amikor az orosz földek egyesítése bekövetkezett és kialakult a központosított állam, az önálló novgorodi feudális köztársaság, amelynek bojárjai szeparatista politikát folytattak, akadályozta az ország egyesítését.

Pszkov, a gazdag kereskedő-iparos város már a XIII. században számottevő politikai központtá vált. Eleinte ez a város Novgorodtól függött, de a XIV. század közepén a pszkovi bojár kormányzatnak sikerült elismertetnie önállóságát a novgorodiakkal. A régi Pszkov társadalmi-gazdasági, valamint politikai berendezkedése igen közel állt Nagy-Novgorodéhoz.

AZ OROSZ FÖLDEK MOSZKVA KÖRÜLI EGYESÍTÉSÉNEK KEZDETE. A MOSZKVAI FEJEDELEMSÉG MEGERŐSÖDÉSE

A XIV—XV. század folyamán Északkelet-Oroszországban végbement a politikai széttagoltság felszámolásának folyamata. Az orosz területek egyesítésének központja Moszkva lett. „Moszkva történelmi érdeme abban áll, hogy orosz földön egy központosított állam megteremtésének alapja és kezdeményezője volt és az is marad."[2] Moszkva kiemelkedését több ok magyarázza. Moszkva a vlagyimir-szuzdali fejedelemség egyik régi városa volt. A város fejlett mezőgazdasági vidék központjában feküdt. Moszkvában már a tatárjárás előtt jelentős kereskedő-iparos lakosság élt. Bár a mongol hódítók felégették, gyorsan újjáépült, s nemsokára az egyik legnagyobb orosz város lett. Moszkva a legbonyolultabb szakmák központjává vált, itt összpontosult a fegyvergyártó és a fényűzési cikkeket gyártó ipar. Moszkva kereskedő-iparos lakossága támogatta a nagyfejedelmet az ország politikai egyesítéséért a nagybirtokos bojárok ellen vívott harcában. Moszkva fejlődését az is elősegítette, hogy kereskedelmi utak találkozási pontján terült el, messze esett a keleti és nyugati határvidéktől, amelyet gyakran pusztítottak a mongol kánok és a litván urak betörései. Moszkvának az orosz központosított állam fővárosává válását az a körülmény is elősegítette, hogy a kialakulóban

[2] *Sztálin:* A békéért. Szikra 1954. MLKK 79—80. füzet. 70. old.

levő nagyorosz nép szállásterületének központjában volt. Moszkva szerepe annál jobban növekedett, minél inkább a tatár iga elleni harc központjává vált.

A moszkvai fejedelemség területi növekedése a XIII—XIV. század fordulóján a rjazanyi, szmolenszki és más fejedelemségek területének rovására történt. Kolomna (1300), Perejaszlavl (1302) és Mozsajszk (1303) hozzácsatolásával a moszkvai fejedelemség területe megkétszereződött. Mozsajszk fontos katonai központtá vált a moszkvai fejedelemség nyugati határán. Kolomnán át vezetett a Moszkva—Oka—Volga-folyókon átmenő kereskedelmi út.

A moszkvai fejedelemség legnagyobb vetélytársa a vlagyimiri nagyfejedelemség megszerzése terén a XIII—XIV. század fordulóján megerősödött tveri fejedelemség volt. 1318-ban Jurij Danyilovics moszkvai fejedelem a tveri Mihail Jaroszlavics fejedelem ellen folytatott harc után megszerezte a nagyfejedelemséget. Mihail Jaroszlavicsot a tatár kán kivégeztette. A XIV. század húszas éveiben, felhasználva azoknak a városi felkeléseknek az eredményeit, amelyek a tatár-mongol adószedők és baszkakok kiűzéséhez vezettek, a nagyfejedelem megszerezte az Arany Hordának fizetendő adó beszedési jogát. Az orosz népnek Oroszország északnyugati határai mentén a svéd urak ellen is kellett harcolnia. 1322-ben Jurij Danyilovics a novgorodiakkal együtt visszaverte a svéd hódítók támadását.

A moszkvai fejedelmek harcban álltak a tveriekkel, s közben felhasználták az Arany Horda segítségét. A tatár kánok érdekeltek voltak abban, hogy viszályokat szítsanak az orosz fejedelmek között, és ne engedjék egyiket se megerősödni. 1325-ben Jurij Danyilovicsot a kán székhelyén megölte Mihail Jaroszlavics tveri fejedelem fia, Dmitrij. Utóbbit viszont a kán parancsára kivégezték. A nagyfejedelemséget adományozó jarlikot Mihail Jaroszlavics másik fia, Alekszandr Mihajlovics tveri fejedelem kapta meg. Az Alekszandrral együtt érkező tatár csapatok ismét adót szedtek az orosz területekről.

Jurij halála után a moszkvai fejedelemségben fivére, Iván Danyilovics Kalita (1325—1340) vette át az uralmat. Az ő idejében a moszkvai fejedelemség politikai jelentősége észrevehetően megnőtt. A kitűzött célok megvalósításában Iván Kalita nem válogatott az eszközökben. Saját érdekében felhasználta az Arany Hordát is. Így, amikor 1327-ben Tverben tatárellenes felkelésre került sor, Iván Kalita tatár sereggel a felkelés leverésére sietett, s eltávolította vetélytársát, Alekszandr Mihajlovics fejedelmet. Az utóbbi Pszkovba menekült, és így Iván Kalita 1328-ban megkapta a vlagyimiri nagyfejedelemséget. A Moszkva és Tver között folyt hosszú harc Moszkva győzelmével végződött. Iván Kalitától kezdve a vlagyimiri nagyfejedelemséget rendszerint a moszkvai fejedelmek kapták meg. Moszkva politikai befolyásának erősítésében nagy szerepet játszott az a körülmény is, hogy Vlagyimirból ide telepedett át a metropolita. Minthogy ez nevezte ki a püspököket más városokban, s joghatósága volt felettük, e jogait a moszkvai fejedelemség politikai megerősítése érdekében használta fel.

A XIV. század negyvenes-ötvenes éveiben a litván urak keleti irányú támadásokba kezdtek. A litván nagyfejedelemség Olgerd (1345—1377) idejében megerősödött, és számos oroszlakta területet (a csernyigov-szeverszki, a kijevi, a perejaszlavli és a szmolenszki fejedelemségeket) elfoglalt. A litván fejedelmek politikai befolyásuk alá akarták vonni Novgorodot, Pszkovot, Tvert és Rjazanyt, s szövetség megkötésére törekedtek az Arany Hordával a moszkvai fejedelemség megtámadása céljából. Ugyanekkor északnyugatról a svédek fenyegették Oroszországot. 1348-ban Magnus Erikson svéd király seregei partra szálltak a Néva torkolatánál, és elfoglalták Oresek városát. Az egyesült moszkvai—novgorodi erők azonban rövidesen visszafoglalták az erődöt. Iván Kalita fiainak halála után (1340—1359 között uralkodtak) unokája, Dmitrij Ivanovics (1359—1389) a szuzdal-nyizsegorodi és a tveri fejedelmek ellen harcolt a nagyfejedelemség megszerzéséért. A XIV. század hatvanas éveinek elején a szuzdal-nyizsegorodi fejedelem elismerte Dmitrij Ivanovics jogát a vlagyimiri nagyfejedelemségre.

A LITVÁNOK ELLENI HARC A XIV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. A MOSZKVAI SEREGEK TÁMADÁSA TVER ELLEN

Olgerd litván nagyfejedelem Mihail tveri fejedelemmel szövetségben megtámadta Moszkvát. 1368-ban Olgerd nagy sereget gyűjtve megszervezte hadjáratát. A litván és tveri fejedelmeken kívül harcba szálltak a többi fejedelmek is, többek között Szvjatoszláv szmolenszki fejedelem is. Olgerd hadjáratáról Moszkvában későn szereztek tudomást. A sietve összeszedett s útnak indított elővédezred vereséget szenvedett. A város védőinek hősies ellenállása következtében azonban Olgerd nem tudta bevenni a moszkvai fellegvárat, a Kremlt. Háromnapos ostrom után visszavonult seregével.

1370 novemberében Olgerd nagy haderővel, s ebben a litván csapatok mellett ott voltak a tveri és a szmolenszki ezredek is, másodszor is Moszkva ellen indult. Volokolamszkban azonban erős ellenállással találkozott, s minthogy a várost nem tudta bevenni, december 6-án Moszkva felé indult. Tíznapos sikertelen ostrom után Olgerd béketárgyalásokat kezdett, amelynek alapján fegyverszünetet kötöttek.

1372 nyarán Olgerd harmadszor vonult Moszkva ellen, ismét szövetségben a tveri fejedelemmel. Ezúttal azonban a moszkvai csapatok ragadták magukhoz a kezdeményezést, és szétverték Olgerd előcsapatait. Ezután az ellenfelek több napon keresztül kedvező helyet kerestek az ütközetre, majd Olgerd kénytelen volt visszavonulni. Elfogadta Dmitrij Ivanovics moszkvai nagyfejedelem követelését, hogy ne avatkozzék be többé a Moszkva és Tver közti vitába.

1375-ben a moszkvai seregek támadásba lendültek a tveri fejedelemség ellen. Ennek oka az volt, hogy Mihail tveri fejedelem a tatár kántól jarlikot (oklevelet) kapott a vlagyimiri nagyfejedelemségre. Dmitrij Ivanovics nem akarta elismerni a káni döntés érvényét. A tveri hadjáratban részt vettek az összes orosz területek haderői, többek között a tveri nagyfejedelemség részfejedelemségeinek a csapatai, sőt még a litván uralom alatt álló csernyigov-szeverszki és szmolenszki fejedelemségek seregei is. A Dmitrij Ivanovics által szervezett hadseregben az urak mellett sok egyszerű orosz ember, paraszt és kézműves is található. A nagy haderő nyomása alatt a tveri fejedelem kénytelen volt megadni magát, s elfogadni a Moszkva által kívánt feltételeket, többek között le kellett mondania az önálló külpolitikáról.

A KULIKOVÓI ÜTKÖZET ÉS TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A XIV. század hetvenes éveiben az Arany Horda több évig tartó feudális belháborúk után átmenetileg politikailag megerősödött Mamaj tízezernagy vezetése alatt. Mamaj 1377-ben Nyizsnyij-Novgorod ellen küldte Arab-sahot, a kán fiát, majd 1379-ben Moszkva ellen indította Begics Murzát egy tatár sereggel. Arab-sah hadjárata a tatárok győzelmével végződött, de Begics Murza serege súlyos vereséget szenvedett a Vozsa-folyó mellett, a rjazanyi fejedelemségben. Mamaj meg akarta szilárdítani az Arany Hordának az orosz területek feletti meggyengült hatalmát, és ezért 1380-ban maga indult Moszkva ellen. A tatár seregben a tatárokon kívül ott voltak az észak-kaukázusi népek segédcsapatai, a krími genovai kolóniák lakosai stb. Mamaj a Voronyezs-folyó partjáig hatolt seregével, és döntő támadásra készülődött. Maga mellé akarta állítani Jagelló litván fejedelmet, valamint Oleg rjazanyi fejedelmet, akik Moszkva meggyengítésére törekedtek, és ezért tárgyalásokba kezdett velük. Amikor Moszkvában hírül vették Mamaj megmozdulását, gyorsan összegyűjtötték a hadsereget. Dmitrij Ivanovics nem volt hajlandó teljesíteni Mamaj követeinek követelését, az évi adó megemelését. A haza védelmére megmozdultak a nép széles rétegei. Nem vettek azonban részt a tatárok elleni küzdelemben szeparatisztikus törekvéseik miatt a rjazanyi és tveri fejedelmek s Novgorod sem. 1380 augusztus végén a moszkvai nagyfejedelem Kolomnában szemlét tartott az orosz sereg fölött, amely ezután megindult a Don felé. Útközben csatlakoztak

A kulikovói ütközet. 1380. szeptember 8.
A „Képes Krónika" miniatúrája. XVI. század

hozzájuk a polocki és brjanszki csapatok is, amelyek litván fejedelmek vezénylete alatt álltak.

Az oroszok csendben és gyorsan vonultak fel, úgyhogy a tatárok sokáig nem is tudtak előrenyomulásukról. A kezdeményezést Dmitrij Ivanovics vette át, és ez lehetetlenné tette Mamaj számára, hogy egyesüljön Jagelló és Oleg csapataival. Szeptember 8-án került sor arra a történelmi nevezetességű ütközetre, amelyet kulikovói csatának neveznek. Kulikovo nem messze volt attól a helytől, ahol a Nyeprjadva-folyó a Donba ömlik. Hosszú és véres küzdelem után a tatárok szorongatni kezdték az oroszokat, de a döntő pillanatban beavatkozott a harcba a Vlagyimir szerpuhovi fejedelem és Dmitrij Bobrok Volinyec vajda parancsnoksága alatt álló részleg, amely tartalékban volt a Nyeprjadva mentén húzódó tölgyesben. A friss erők nyomása alatt a tatárok megfutamodtak. Ezzel eldőlt a kulikovói ütközet. Az orosz sereg győzelmet aratott Mamaj fő erői felett.

A kulikovói ütközet az Arany Horda teljes vereségének, s a kelet-európai népek tatár igából való megszabadulásának kezdetét jelenti. Moszkvának, a nemzeti egység központjának a jelentősége az Arany Horda elleni felszabadító harcban egyre növekedett. A csata kihatott a nyugati szláv és a délszláv országok, valamint az ukrán és belorusz területeken, a Balti-tenger vidékén és a Moldvában élő népeknek az idegen hódítók (törökök, németek, lengyel-litvánok) elleni harcára is.

AZ 1382. ÉVI MOSZKVAI FELKELÉS. TOHTAMIS TÁMADÁSA

A kulikovói vereség után Mamaj újabb csatát vesztett. Ezúttal Tohtamis kán seregei verték meg. Mamaj Kaffába (Feodoszija) menekült, ahol rövidesen meghalt. Az Arany Horda élére Tohtamis kán került. Ő is meg akarta szilárdítani uralmát Oroszország fölött, és ezért 1382-ben hadjáratot indított Moszkva ellen. Segítséget nyújtottak neki egyes orosz fejedelmek is, akik szemben álltak Moszkva egyesítő politikájával. Oleg rjazanyi fejedelem megmutatta Tohtamisnak az Oka-folyón átvezető gázlókat, a nyizsegorodi fejedelmek pedig csatlakoztak seregéhez, s vele együtt vonultak Moszkvához. A moszkvai kormányzat elvesztette fejét, s nem tudta gyorsan megszervezni a védelmet. A kulikovói csata után meggyengült orosz haderő nem volt felkészülve a váratlan támadás visszaverésére. A szervezett ellenállást akadályozta a fejedelmek és bojárok közti belső harc is. Dmitrij Donszkoj Perejaszlavlba, majd Kosztromába sietett, hogy sereget gyűjtsön. Kiprián metropolita s több moszkvai bojár pedig, félve Tohtamistól, elmenekült a fővárosból. Ekkor azonban Moszkva védelmére megmozdultak a néptömegek. A moszkvai iparosok s a környező falvak parasztjai a fővárosban gyülekezve felfegyverkeztek, és az uraktól a város védelmét követel-

ték. Azokat a „nagy bojárokat", akik el akarták hagyni Moszkvát, megverték és megkövezték.

A nyizsegorodi fejedelmek áruló módon jártak el. Az egyik évkönyv szerint „hazug szavakkal és álnok békeajánlattal" rávették a moszkvaiakat, hogy nyissák meg a kapukat, és ezzel lehetővé tették Tohtamisnak, hogy elfoglalja a várost. A tatárok szörnyű mészárlást rendeztek. A moszkvai kormányzat ezután ismét kénytelen volt adót fizetni az Arany Hordának. Az a vereség azonban, amelyet a tatárok a kulikovói mezőn szenvedtek, oly nagy volt, hogy nem tudták visszaállítani régi hatalmukat Oroszország felett még az után a csapás után sem, amelyet Tohtamis hadai mértek Moszkvára. Nem véletlen tehát, hogy Dmitrij Donszkoj végrendeletében fiának, I. Vaszilijnak „örökbirtokként" adományozta a vlagyimiri nagyfejedelemséget, amellyel eddig csak az Arany Horda kánjai rendelkezhettek.

A „fekete emberek" felkelése Moszkvában. 1382
A „Képes Krónika" miniatúrája. XVI. század

AZ OROSZ FÖLDEK TOVÁBBI POLITIKAI EGYESÍTÉSE

A XIV. század kilencvenes éveiben a nyizsegorodi fejedelemséget a moszkvai fejedelemséghez csatolták. Fővárosa, Nyizsnyij-Novgorod, Oroszország egyik legnagyobb kereskedelmi és ipari központja volt. E fejedelemségnek szoros kapcsolatai voltak a délkeleti vidékkel. Ide utaztak a buharai, hivai, transzkaukáziai kereskedők, de voltak kereskedelmi kapcsolatai Oroszország nyugati és északnyugati részeivel is. Minthogy Nyizsnyij-Novgorod város ott feküdt, ahol az Oka-folyó beleömlött a Volgába, így tulajdonképpen kulcspontja volt a Volga—Oka vízrendszernek. Ugyanakkor Nizsnyij-Novgorod az Arany Horda számára az Oroszország elleni támadások kiindulópontja volt. Ezért a tatárok elleni harc azt követelte a moszkvai fejedelmektől, hogy felszámolják a nyizsegorodi fejedelemség önállóságát. Ez a feladat különösen világossá vált Tohtamis hadjárata után, amelyben részt vettek a nyizsegorodi fejedelmek is.

I. Vaszilij Dmitrijevics (1389—1425), mielőtt 1393-ban seregével megtámadta Nyizsnyij-Novgorodot, egyezséget kötött az ottani bojárokkal. Ezenkívül I. Vaszilij a Timur elleni küzdelemben meggyengült Tohtamis beleegyezését is megszerezte a nyizsegorodi fejedelemségek Moszkvához való csatolásához. A kán az adott viszonyok között nem akart bonyodalmakat Moszkvával. Ezután a moszkvai bojárok és a tatár követek megjelentek Nyizsnyij-Novgorodban. A helyi bojárok pedig fejedelmüket kiszolgáltatták a moszkvai kormányzatnak.

1397-ben I. Vaszilij kormányzata elhatározta, hogy megszerzi a novgorodi köztársaságtól az Északi-Dvina mentén fekvő birtokait. Ezzel kapcsolatban kihasználta az itteni földbirtokos nemességnek a novgorodi bojárok politikájával való elégedetlenségét. Követeket küldött e területre, s felszólította a lakosságot, hogy ismerje el a moszkvai fejedelemség protektorátusát. Miután az ajánlatot elfogadták, a Dvina-vidék nagyfejedelmi helytartót kapott. Az itteni bojárok és kereskedők a

nagyfejedelemtől több kiváltságban részesültek. 1398-ban azonban a novgorodi seregek visszafoglalták a területet. Még ez év őszén Moszkvában létrejött a békekötés I. Vaszilijjal. A novgorodi birtokok egy része Moszkváé lett.

A XIV. század végén az orosz állam fennhatósága alá került a Vicsegda-folyó medencéje („Malaja Perm"), amelyet a komi (zürjén) nép lakott.

A KÜLSŐ ELLENSÉG ELLENI HARC A XIV—XV. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Az orosz földek egyesítése rendkívül bonyolult külpolitikai helyzetben következett be. 1395-ben Timur, miután szétverte Tohtamis seregeit, benyomult az orosz földre. Oroszországot szörnyű veszély fenyegette. Moszkva védelemre készülődött. I. Vaszilij seregével az Oka-folyóhoz vonult. Timur azonban két hétig a rjazanyi fejedelemség határai mentén táborozott, s nem ment tovább, hanem visszafordulva az Arany Horda ellen indult és szétverte seregeit. Ezt a körülményt a moszkvai kormányzat azonnal kihasználta és megszüntette az Arany Hordának fizetendő évi adót.

Ekkor azonban újabb veszély fenyegette Moszkvát, ezúttal a litván nagyfejedelemség részéről. Vitold litván nagyfejedelem 1398-ban szövetséget kötött a livóniai lovagrenddel, és segítségnyújtásra kötelezte magát Pszkov elfoglalásához. A lovagrend viszont segítséget ígért Vitoldnak Novgorod megszerzéséhez. Vitold beavatkozott az Arany Hordában zajló belharcokba is, befogadta a Timur által elűzött Tohtamis kánt, majd 1399-ben hadjáratot indított az Arany Horda ellen, hogy visszaültesse trónjára a kánt, és segítségével leigázza Oroszországot. A hadjárat azonban sikertelenül végződött, mert Jedigej emír seregei tönkreverték Vitold csapatait, amelyek között lengyel és német egységek harcoltak, és a Tohtamis által hozott tatárok is.

Ebben az időben a Litvánia által elfoglalt orosz területeken kiszélesedett a felszabadító harc. 1401-ben Szmolenszkben kitört a „fekete emberek" antifeudális felkelése. Vitold helytartóját és több bojárt megöltek. Vitoldnak csupán 1404-ben sikerült visszaszereznie Szmolenszket. Még 1403-ban a litván seregek elfoglalták Vjazmát.

1406-ban Vitold behatolt a moszkvai fejedelemség határvidékére. A Novgorodot fenyegető veszély 1406—1408-ban a moszkvai seregek Vitold elleni támadásait vonta maga után. Az orosz—litván háború idején világossá vált, hogy a litván nagyfejedelemség orosz területeinek lakossága Oroszországhoz vonzódik, s ez Vitoldot békekötésre kényszerítette. Ugyanebben az irányban hatott, hogy a német lovagok agressziója is egyre erősödött Litvánia ellen.

A tatár fejedelmek egymás elleni harcának eredményeképpen az Arany Hordában Timur embere, Jedigej került hatalomra. Ez 1408-ban hadjáratot indított Moszkva ellen, hogy visszaállítsa Oroszországnak a tatároktól való függő viszonyát. Jedigej seregei elpusztították Szerpuhovot, Dmitrovot, Rosztovot, Perejaszlavlt, Nyizsnyij-Novgorodot és más városokat. Moszkvát is ostrom alá vették, de elfoglalni nem tudták. Jedigej körülbelül egy hónapig időzött Moszkva falai alatt, majd háromezer arany „megváltást" követelve a moszkvaiaktól, feloldotta az ostromzárat.

FEUDÁLIS BELHÁBORÚK OROSZORSZÁGBAN A XV. SZÁZADBAN

A XV. század második negyedében hosszú belharcra került sor. Az egyik oldalon a részfejedelmek és az önálló fejedelemségek bojárjai, az ország politikai széttagoltságának vámszedői álltak. A másik oldalon pedig a köznemességre és a városi polgárokra támaszkodó, központosító politikát folytató nagyfejedelmet találjuk. A háborút Jurij Dmitrijevics galicsi részfejedelem és fiai kezdték meg. A XV. század harmincas éveiben elősegítette ezt a külpolitikai helyzet is. Vitold litván nagyfejedelem ugyanis Borisz Alekszandrovics tveri fejedelem segítségével támadást intézett Pszkov

és Novgorod ellen. A rjazanyi és a pronszki fejedelem ugyancsak Vitold oldalára állt. Vitold orosz politikáját folytatta utóda, Szvidrigajlo is.

1433—1434 folyamán Jurij Dmitrijevics galicsi fejedelem seregei kétszer is elfoglalták Moszkvát, és elűzték onnan II. Vaszilij Vasziljevics (1425—1462) nagyfejedelmet. Jurij fejedelem halála után a reakciós részfejedelmek és bojárok harcát a nagyfejedelmi hatalom ellen fiai, Vaszilij Koszij és Dmitrij Semjaka vezették. A feudális belháború túlterjedt a moszkvai központ határain. A részfejedelmek és bojárok a moszkvai nagyfejedelem ellen vívott harcukban a novgorodi bojár-köztársaságra és a tveri fejedelemségre támaszkodtak, s ki akarták terjeszteni a harcot a határvidékeken levő feudális birtokokra (Hlinov, Vologda, Usztyug) is.

Az oroszországi feudális belháborúba később a litván állam is aktívan beavatkozott. IV. Kázmér lengyel király és litván nagyfejedelem szerződést kötött a novgorodi bojárokkal, amelynek alapján jogot nyert egyes novgorodi területek adóztatására, saját embereit állíthatta a Novgorod fennhatósága alatt álló városok élére.

A FIRENZEI UNIÓ

Ugyanekkor a római kúria is kísérleteket tett Oroszországban politikai befolyása kiterjesztésére. A törökök ellen harcoló Bizáncnak szüksége volt a pápa és a nyugat-európai államok segítségére, és ezért tárgyalásokat folytatott a római kúriával az egyházi unió megkötése érdekében. Bizánc szerette volna, ha ezt az uniót az orosz egyháztartomány is elismeri. Az oroszországi metropolita székébe a bizánci kormányzat a görög Izidort, az unió hívét ajánlotta. Izidor 1437-ben érkezett Moszkvába, majd Itáliába, Ferrarába és Firenzébe utazott, s az ottani zsinaton aktív tevékenységet fejtett ki az unió érdekében. A firenzei zsinaton 1439-ben létre is jött a két egyház között az egyesülés, mégpedig úgy, hogy a görögkeleti egyház elfogadta a katolikus dogmákat, s elismerte a pápa főségét, de megtarthatta a régi szertartásokat. Az orosz képviselők a zsinaton megtagadták az uniós okmány aláírását. II. Vaszilij nagyfejedelem kezdeményezésére az orosz egyház vezetőinek értekezlete megfosztotta Izidort tisztségétől, és 1448-ban Jónás püspököt tették metropolitává, aki ténylegesen már addig is az intézője volt az orosz egyház ügyeinek. A konstantinápolyi pátriárka a döntést törvénytelennek minősítette, és az oroszokat kiközösítette az egyházból. Ez a konstantinápolyi pátriárkától való függés megszűntét jelentette, és megerősítette az orosz egyház politikai helyzetét.

ULUGH MOHAMED TÁMADÁSA OROSZORSZÁG ELLEN

Az oroszországi feudális belharcot még bonyolultabbá tette, hogy beleavatkoztak a tatár fejedelmek is, akik orosz területeket akartak szerezni, meg akarták szilárdítani hatalmukat az oroszok felett. A harmincas évek végétől kezdve a tatár támadások egyre szaporodtak. Dzsocsi utódainak egyike, Ulugh Mohamed, akit Jedigej előzött az Arany Hordából, az Oka-folyó felső folyása mentén Belev városában telepedett le. Ez a város határos volt a moszkvai és litvániai birtokokkal. Ezután Ulugh Mohamed hordájával együtt átköltözött Nyizsnyij-Novgorodba. Innen azután rablóhadjáratokat intézett az orosz területek ellen, sőt Moszkva ellen is.

1445 tavaszán Ulugh fiai ismét támadtak, Szuzdal mellett szétverték a moszkvai sereget, és fogságba ejtették II. Vaszilijt. Ez a hír eljutott Moszkvába, és megrémítette a bojárokat. Rövidesen ezután egy szörnyű tűzvész csaknem egész Moszkvát elpusztította. A fejedelmi család és a bojárok Rosztovba menekültek. A városi lakosság azonban, akárcsak Tohtamis támadása idején, a város védelme mellett foglalt állást, és leszámolt azokkal, akik menekülni készültek. A tatár sereg tudomást szerezve Moszkva védelmi előkészületeiről, visszatért Nyizsnyij-Novgorodba.

Három hónap múlva Ulugh Mohamed hazaengedte Moszkvába II. Vaszilij nagyfejedelmet, miután megígértette vele, hogy „váltságdíjat" fizet. A nagyfejedelem így súlyos adóssággal terhelten

érkezett vissza Moszkvába. Minthogy a II. Vaszilijjal együtt érkező tatár urak sokat erőszakoskodtak, a moszkvai polgárok és szolgáló nemesek megvonták tőle támogatásukat. Ezt a körülményt kihasználta Dmitrij Semjaka. Abban az összeesküvésben, amelyet Semjaka a moszkvai nagyfejedelem trónfosztása érdekében szervezett, részt vettek a tveri és mozsajszki fejedelmek, továbbá a moszkvai bojárok, a Troice-Szergijev-kolostor szerzetesei és a nagykereskedők („hospesek"). II. Vaszilijt megvakították (ezért nevezik „Tyomnij"-nak = Sötét, Vak), majd Uglicsba száműzték. Ezzel Moszkva harmadszor is a galicsi fejedelem kezére került.

AZ ANTIFEUDÁLIS MOZGALOM MEGERŐSÖDÉSE. A FEUDÁLIS BELHÁBORÚ VÉGE

Dmitrij Semjaka, miután nagyfejedelem lett, a feudális széttagolódás visszaállításának politikáját folytatta. Elismerte a novgorodi állam függetlenségét. A szuzdal-nyizsegorodi fejedelemségbe visszatértek a helyi fejedelmek.

A hosszú feudális belháború kimondhatatlan nyomort hozott a néptömegekre. A falvak a tatár támadások és az elviselhetetlen adók miatt „pusztává" váltak. A földesurak elrabolták a „fekete" paraszti földet. Az osztályharc kiéleződött az országban, s ez volt az egyik oka annak, hogy a részfejedelmek és a bojárok átmenetileg nem szálltak szembe a nagyfejedelem politikájával.

Röviddel azután, hogy Dmitrij Semjaka bevette Moszkvát, a politikájával elégedetlen szolgáló nemesek elhatározták, hogy II. Vaszilijt mindenképpen visszahozzák Moszkvába. Semjaka, amikor rájött, hogy sok régi híve elhagyta, kénytelen volt a nagyfejedelmet fogságából kiengedni. Vaszilij Tyomnij ekkor megkezdte a harcot a nagyfejedelemség visszaszerzéséért. Tverbe utazott, s ott szövetséget kötött az oldalára álló Borisz Alekszandrovics fejedelemmel. Ekkor a moszkvai bojárok és „szabad szolgák" embereikkel együtt Tverbe mentek Vaszilijhoz. 1446 végén II. Vaszilij egy kis csapatot indított útnak Moszkva felé Mihail Plescsejev bojár parancsnoksága alatt. A csapat ellenállás nélkül bevette a fővárost. A Moszkva-ellenes novgorodi bojárok által támogatott Dmitrij Semjaka ezután még több éven keresztül támadásokat intézett egyes, elsősorban északi területek (Usztyug, Vologda) ellen.

Dmitrij Semjaka seregének szétverése után több északkeleti fejedelemség elismerte a moszkvai kormány főhatalmát. 1456-ban a moszkvai seregek II. Vaszilij parancsnoksága alatt megtámadták Novgorodot. A novgorodiak vereséget szenvedtek. A Jazselbiciben kötött egyezmény alapján Novgorodnak nagy hadisarcot kellett fizetnie. A köztársaság politikai önállóságát jelentősen korlátozták. A novgorodi kormányzatot megfosztották törvényhozó jogától és az önálló külpolitikai ügyintézéstől. A XV. század hatvanas éveiben erősen korlátozták a pszkovi bojárköztársaság szuverenitását is.

AZ ÖNÁLLÓ NOVGORODI FEUDÁLIS KÖZTÁRSASÁG FELSZÁMOLÁSA

A XV. század hatvanas—nyolcvanas éveiben II. Vaszilij fiának, III. Ivánnak (1462—1505) uralkodása alatt befejeződött az orosz földek központjának politikai egyesítése. A XV. század hetvenes éveitől kezdve a moszkvai kormányzat fő gondja az önálló novgorodi feudális köztársaság felszámolása volt. A Moszkva iránt ellenséges bojárok, élükön a helytartó özvegyével, Marfa Boreckajával, 1470-ben Mihail Olelkovics litván fejedelmet, Olgerd unokáját hívták meg fejedelemnek. 1471 tavaszán a novgorodi bojár kormány segítségnyújtási egyezményt kötött IV. Kázmér litván nagyfejedelemmel. A „fekete emberek", a városi kézművesek azonban elégedetlenek voltak a bojárkormányzat politikájával. A bojárok és a nagykereskedők egy része szintén a Litvániával kötött egyezmény ellen foglalt állást.

Moszkvában 1471 tavaszán, a szolgáló nemesség képviselőinek tanácskozásán kidolgozták

AZ OROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSA A XIV-XV. SZÁZADBAN

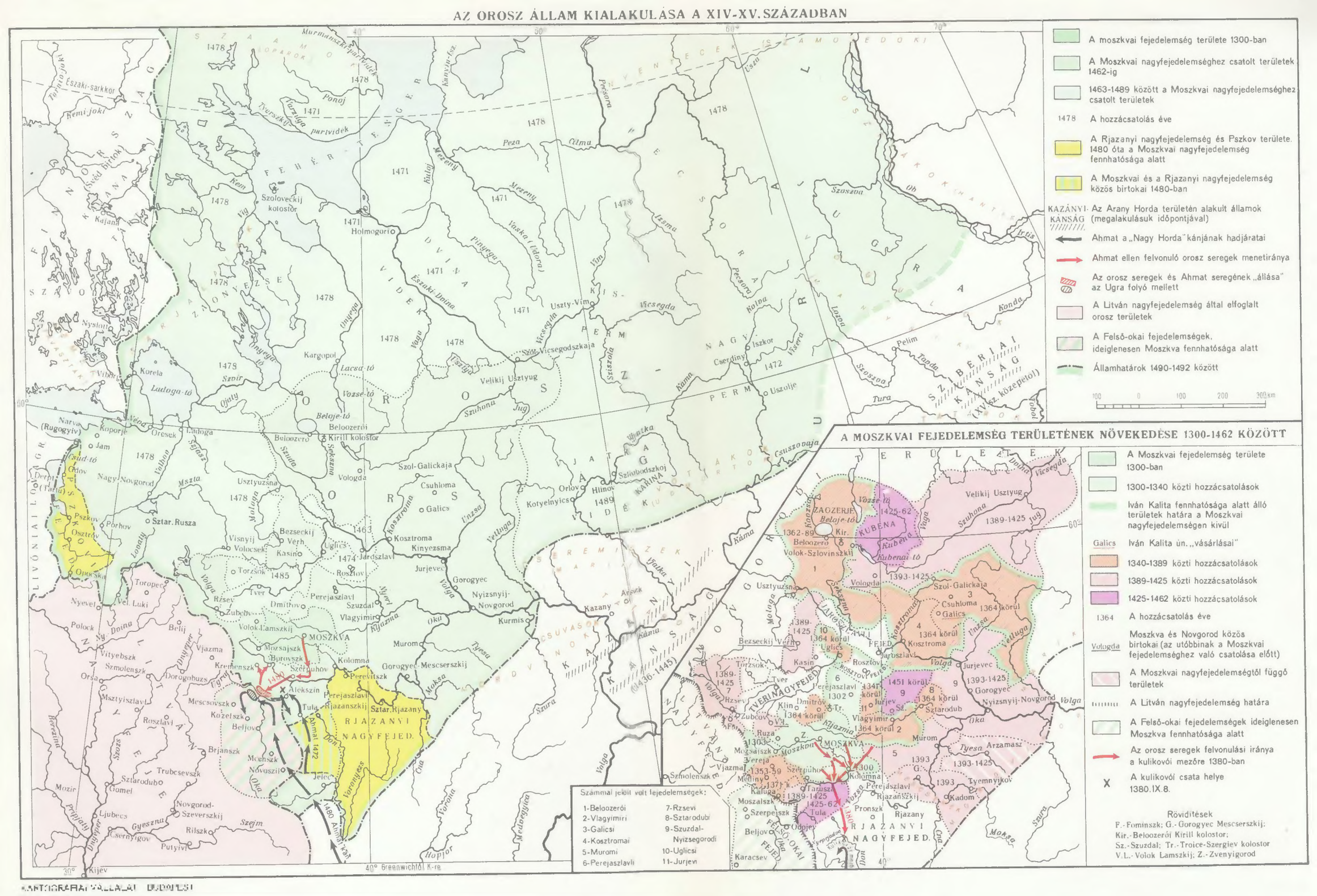

a Novgorod elleni hadjárat tervét. A hadjáratban több fejedelemség seregei vettek részt. IV. Kázmér pedig nem nyújtott segítséget a novgorodi bojároknak. Długosz lengyel történetíró szerint IV. Kázmér félt saját litvániai orosz alattvalóitól, akik Moszkva segítségére számítottak a litván főurak elleni harcukban. Mihail Olelkovics szintén elhagyta Novgorodot. A bojárok rövidesen felállították a hadsereget, amelyben igen sok fegyvertelen kézműves is volt. Ezek nem akartak a bojárok érdekeiért a moszkvaiak ellen harcolni. Így a Selony-folyó mellett a novgorodi hadsereg teljes vereséget szenvedett.

A Korosztiny helységben megkötött békeszerződés szerint a novgorodi bojárok kötelezettséget vállaltak, hogy „nem szakadnak el" a moszkvai fejedelemségtől és nem ismerik el Litvánia fensőbbségét. A következő években a moszkvai kormányzat arra törekedett, hogy még jobban aláássa a novgorodi bojárok hatalmát, és ezzel előkészítse Novgorodnak a központosított államba való bekapcsolását. E célból III. Iván megpróbálta felhasználni a novgorodi „fekete emberek"-nek a helyi bojárok iránt érzett gyűlöletét. 1475-ben Novgorodba utazott. Ott-tartózkodása alatt meghallgatta a parasztok és a kézművesek panaszait a bojárok ellen. A panaszok meghallgatása után azokat a novgorodi bojárokat, akik összeköttetésben álltak Litvániával, elítélte, s Moszkvába és más városokba küldte száműzetésbe. Ezzel a moszkvai fejedelem meggyengítette a novgorodi bojár ellenzéket, és ideiglenesen megszerezte a „fekete emberek" támogatását, akik naivul azt hitték, hogy a nagyfejedelem meg fogja őket védeni a bojárok elnyomásával szemben.

1477-ben a moszkvai sereg ismét Novgorod ellen indult. A novgorodi kormányzat kénytelen volt békét kérni III. Ivántól. A nagyfejedelem erre csak úgy volt hajlandó, ha a novgorodi állam területén bevezetik azt a rendszert, amely a moszkvai központosított állam minden területén elterjedt. 1478 elején a novgorodi hatóságok hivatalosan elfogadták a feltételt. A vecse harangját, Novgorod függetlenségének szimbólumát levették, és Moszkvába szállították. A novgorodi köztársaság területének jelentős része, így az Északi-Dvina menti területek is Moszkva hatalma alá kerültek.

KARÉLIA (KARJALA)

Novgoroddal együtt az egyesített orosz állam fennhatósága alá került Karélia is. Az itteni lakosság főfoglalkozása a földművelés volt. Az égetéses gazdálkodás mellett elterjedt már a háromnyomásos gazdálkodás is. A karélok gazdaságában igen nagy szerepet játszott a halászat és a vadászat. Az iparok közül fejlett volt a kovácsipar, a hajóépítés és a takácsmesterség. A Fehér-tenger partjain sót pároltak. A karéliai területek nagy részét a novgorodi főurak foglalták el. Helyi, karél földesúr kevés volt. Azokat a parasztokat, akik nem álltak magánföldesúri uralom alatt, a novgorodi állam közvetlenül zsákmányolta ki. A társadalmi munkamegosztás előrehaladásával Karéliában is kifejlődtek a városok, amelyek közül a legnagyobbak Korela és Orehov voltak.

A karél népet szoros szálak fűzték az orosz néphez. A karél parasztok és kézművesek együtt éltek és dolgoztak az oroszokkal, és elsajátították azok technikáját. Kulturális kölcsönhatás jött létre a két nép között. Az orosz bilinák és a karél-finn eposz („Kalevala") tele van közös motívumokkal.

A KÁMA-VIDÉK ÉS AZ ÉSZAKI-URÁL MOSZKVÁHOZ CSATOLÁSA

1472-ben Moszkvához csatolták „Nagy Permet". Ez a terület a Vicsegda és a Káma felső folyása mentén terült el, és komik (zürjének) lakták. Ezzel megnyílt az út az Urál mögötti területekre, Jugriába, ahol a vogulok (manysik) és osztyákok (hantik) éltek. 1483-ban Fjodor Kurbszkij vezetése alatt hadsereg indult a Tobol, az Irtis és az Ob vidékére, és a Moszkvától való függés elismerésére szorított több jugriai törzs-, illetőleg nemzetségfőt. 1489-ben a moszkvai seregek elfoglalták a Vjatka-vidék legnagyobb városát, Hlinovot (Vjatkát). Ezek a hadjáratok az új területekre és jövedelmekre vágyó uralkodó osztály érdekeit szolgálták. Ugyanakkor az orosz „fekete emberek" és a

magánföldesurak szökött parasztjai az Urál-hegység mögötti területeken kezdtek letelepedni. Meghonosították itt a földművelést, különféle iparágakat s a kereskedelmet, és a helyi lakosság alkalmazkodott az oroszok magasabb szintű gazdálkodásához és kultúrájához.

A TVERI FEJEDELEMSÉG FÜGGETLENSÉGÉNEK FELSZÁMOLÁSA

Novgorod függetlenségének felszámolása után elvesztette önállóságát a tveri fejedelemség is. Az itteni fejedelem szolgáló bojárjai és bojárfiai látva, hogy hiábavaló a Moszkvával való szembeszegülés, lassanként a moszkvai fejedelem szolgálatába álltak. A tveri kereskedők, akiknek hasznos volt a Moszkvával való kapcsolat, szintén nem támogatták fejedelmüket. Így azután Mihail Boriszovics tveri fejedelem, minthogy a Moszkva elleni harcra saját fejedelemségében nem talált társadalmi támaszt, a novgorodi bojárok útján járva, szövetséget kötött IV. Kázmér litván nagyfejedelemmel. Ez volt az oka a moszkvaiak két Tver ellen indított hadjáratának (1483 és 1485). Az utóbbi a tveri fejedelemség függetlenségének megszűnésével járt. A fejedelem Litvániába menekült.

3. AZ ARANY HORDA SZÉTESÉSE. OROSZORSZÁG MEGSZABADULÁSA AZ IDEGEN IGÁTÓL. AZ OROSZ NÉP HARCA A TATÁR KÁNSÁGOK ELLEN

AZ ARANY HORDA SZÉTESÉSE. A KAZANYI, ASZTRAHANYI ÉS SZIBÉRIAI KÁNSÁGOK MEGALAKULÁSA

Az Arany Horda olyan állam volt, amely nem rendelkezett egységes gazdasági alappal, és felvirágzását jelentős mértékben a leigázott népek kirablásának köszönhette. Sok meghódított nép fejlődési színvonala jelentősen magasabb volt a hódítóénál. Az egységes gazdasági alap hiánya, valamint a horda feudális urainak egymás közti harca azonban elkerülhetetlenné tette az Arany Horda bukását. A meghódított népek, s különösen az oroszok felszabadító harca a tatár-mongol főhatalom ellen jelentős tényezője volt a tatár állam bukásának.

Az után a győzelem után, amelyet az orosz nép a kulikovói csatamezőn aratott Mamaj hadai fölött, meggyorsult az Arany Hordának kánságokra való szétesése. Az állam magvát alkotó Nagy Horda, amely a Volga alsó folyásának vidékén nomadizált, egyre gyengült. A XV. század második negyedében a Volga középső folyása mentén megalakult egy új állam, a kazanyi kánság. Ez az alakulat állandó harcot vívott az oroszokkal a Középső-Volga-vidék feletti uralomért. Az első kazanyi kán, Ulugh Mohamed és fiai, Juszuf és Mahmutek seregei kifosztották az orosz földeket, s eljutottak Moszkváig. De míg az orosz földeken előre haladt az állami központosítás, a kazanyi kánságban nem volt meg a politikai egység. Állandó feudális belháborúk folytak.

A Volga alsó folyása mentén a XV. század közepén szintén létrejött egy másik feudális állam, az asztrahanyi kánság. Ez az államalakulat szintén nagy veszélyt jelentett Oroszországra, s ezért vele szemben a krími kánok segítségét vették igénybe. A XV. században Nyugat-Szibériában, a Tobol, a Tura, az Irtis és az Ob közti területen a tatárok leigázták a hantikat, a manysikat s az ott lakó más népeket, és megalapították a szibériai kánságot. Nagy politikai befolyással rendelkezett mind a kazanyi, mind az asztrahanyi, mind a szibériai kánságokban a Nogaj Horda, amely még a XIV. század végén jött létre, s a Volgától az Irtisig terjedő vidéken nomadizált.

A Volga-vidék népei (mordvinok, marik, csuvasok, udmurtok, baskírok stb.) a XIII. századtól kezdve az Arany Horda uralma alatt álltak, s ennek szétesése után kazanyi fennhatóság alá kerültek. E népek elsősorban földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. Nagy szerepet játszott éle-

tükben a vadászat és a halászat, valamint az erdei méhészet. A feudalizációs folyamat eredményeképpen a Volga-vidék népeinél is kiemelkedett az előkelők rétege, a megerősített telepeken élő kisebb főnökök. Ilyen erődítményeket emeltek ezen a vidéken a tatár murzák is. A tatár urak a lakosságtól természetbeni adót *(jaszak)* szedtek.

A tatár-mongol hódítás nem vetett véget az oroszok és a Volga-vidék nem orosz népei közti kapcsolatoknak. A XIV. század végén a nyizsegorodi fejedelmek befolyásuk alá vonták a mordvinok szállásterületének egy részét, s később ez a nyizsegorodi fejedelemséggel együtt a központosított orosz állam fennhatósága alá került.

A KRÍMI KÁNSÁG MEGALAKULÁSA. TÖRÖKORSZÁG ELFOGLALJA A KRÍM DÉLI PARTVIDÉKÉT

A tatár-mongol hódítók megszerezték a Krím-félszigetet is, ahol szláv telepek is voltak. A XIII. század vége felé az Arany Horda külön tartománya alakult itt ki. A letelepedőben levő s feudalizálódó tatár nemesség biztosítani akarta uralmát a félszigeten, s ezért elfoglalta a földeket, és kirabolta a helyi lakosságot. A XIII. században a keresztesek megnyitották az utat a genovai és a velencei kereskedők előtt a Fekete-tenger északi partvidékére. A tatár-mongol hódítók Krímet és a tengerpartot elvágták Oroszországtól, s elősegítették, hogy az itáliai kolóniák megerősödjenek ezen a területen. A XIII. század hetvenes éveiben a mongol nagykán engedélyével létrehozták a Krímen Kaffa genovai települést (a mai Feodoszija területén). A genovai kereskedők megszerezték a tengerpart többi városát is: Cherszonészoszt, Cembalót (Balaklavát), Szudakot és Kercset. A velencei kereskedők harcot folytattak a genovaiakkal Krím lakosságának kizsákmányolási jogáért. Rablás és kalózkodás segítségével az itáliai kereskedők nagy tőkéket gyűjtöttek. A koloniákról gabonát, sót, prémeket, fát stb. exportáltak. A tatár nemesség az itáliai városok segítségével tudta eladni rabszolgáit és különféle áruit, amelyekért ékszereket, szöveteket és fegyvereket kapott. A genovaiak adót is fizettek a tatár nemességnek, s ha ellenálltak, kirabolták őket.

A krími kánság a XV. század első negyedének végén alakult meg. Hadzsi Girejnek az Arany Horda meggyengítésében érdekelt litván nagyfejedelemség támogatásával sikerült megerősítenie káni hatalmát a félszigeten. Az orosz kormányzat a krími kánokat a Nagy Horda és Litvánia elleni harcra igyekezett felhasználni. Ezért diplomáciai kapcsolatokat épített ki Krímmel. Oroszország ugyancsak érdekelve volt a dél-európai országokkal való kereskedelmi és kulturális kapcsolatok fejlesztésében, és ez a Fekete-tenger északi kikötőin keresztül történt.

A XV. század második felében Törökország, miután meghódította a Balkán-félszigetet, elfoglalta Konstantinápolyt, a Dardanellákat és a Boszporuszt, a Fekete-tenger északi partvidékének megszerzésére törekedett. 1454-ben a török flotta tűz alá vette Akkermant, majd Kaffa alá hajózott. A tatár urak és a törökök szövetkeztek a genovaiak elleni harcra. 1475-ben a török flotta ismét ostromzár alá vette Kaffát, lőni kezdte és megadásra kényszerítette. Ezután a török seregek elfoglalták Szudakot, Mangupot és az Azovi-tenger mellett fekvő Tanát. Így a Krím-félsziget egész déli partvidéke a török szultán uralma alá került, s szandzsák (katonai-közigazgatási egység) lett belőle. Központja Kaffában volt, ahol egy török pasa állomásozott jelentős katonai erőkkel. A Krím északi, sztyeppés vidékét, valamint a Dnyeper alsó folyásának vidékét Törökország Mengli Girej krími kánnak adományozta, aki hűbéresévé vált.

Az a körülmény, hogy a törökök elfoglalták a Krím déli partvidékét, növelte a török urak által támogatott krími kánok Oroszország ellen intézett rablótámadásainak veszélyét. E rablóhadjáratok egyik fő oka a rabszolgavadászat volt. A foglyokat a török rabszolgapiacokon lehetett értékesíteni. A törökök megerősödése a Krímben és a Don torkolatvidékén fokozta a kazanyi kánság felől fenyegető veszélyt is. Ez az állam támaszponttá válhatott a török külpolitikai tervek megvalósításához.

A XV. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a Nagy Horda főnöke, Ahmed kán, meg akarta szilárdítani Oroszország függő viszonyát, mely az utóbbi időben egyre gyengült. Az 1472-ben Oroszország ellen indított hadjárat azonban megmutatta, hogy a Nagy Horda már nem tudja Oroszországot engedelmességre szorítani. Az oroszok szempontjából egyre bonyolultabbá váló külés belpolitika arra késztette Ahmed kánt, hogy újra kísérletet tegyen célja elérésére. 1479—1480-ban Pszkov tartományt megtámadta a livóniai sereg Bernhard von der Borch rendi nagymester parancsnoksága alatt. Háborúra készülődött Moszkva ellen IV. Kázmér lengyel király és litván nagyfejedelem is. A külső ellenség sikeres támadásának esélyét növelte az a körülmény, hogy III. Iván ellen fellázadtak testvérei, Andrej és Borisz Vasziljevics részfejedelmek. A két fejedelem családjával, bojárjaival és szolgáival a „távozás" feudális jogára hivatkozva elhagyta birtokait, s elutazott a nyugati határ mellé, Velikije Lukiba, arra számítva, hogy egyesülnek a litván csapatokkal. Ugyanakkor leplezték le a novgordi bojárok összeesküvését is, akik Novgorodot a lengyel király kezére akarták játszatni. 1480 őszén ilyen körülmények között intézett Ahmed kán támadást Oroszország ellen. A litván határ, az Oka forrásvidéke felé tartott, majd ennek mellékfolyójához, az Ugrához vonult.

Amikor III. Iván Kolomnából Moszkvába utazott, hogy kibéküljön testvéreivel, a városi polgárok, akik gyávasággal vádolták meg, azt követelték, hogy térjen vissza a hadsereghez. A néptömegek hangulata és követelései erős ösztönzésként hatottak a tatárok elleni védelem megszervezésében. III. Iván azonban nagyobb veszteség nélkül akart győzelmet aratni, s ezért időnyerésre törekedett. Nem tudta magát elhatározni a döntő cselekvésre.

1480 vége felé jelentős változások következtek be mind a kül-, mind pedig a belpolitikai helyzetben. III. Iván kibékült a részfejedelmekkel, és katonai segítséget kapott tőlük. IV. Kázmér pedig nem tudta megsegíteni Ahmed kánt, mert országába betört Mengli Girej krími kán, akit a moszkvai kormányzat e célból fel tudott használni. Az orosz nép visszaverte a livóniai lovagok támadását Oroszország északnyugati részei ellen. A tél beköszöntésével pedig Ahmed kán, mivel nem kapott segítséget szövetségeseitől, és serege fagyoskodott és éhezett, kénytelen volt visszavonulni az Ugra-folyótól. Miután Ahmed végigrabolta szövetségese, IV. Kázmér birtokait, akivel együtt akarta leigázni Oroszországot, visszavonult a Volga alsó folyásához, ahol a nogajok megölték.

A tatár iga lerázása 1480-ban az orosz nép hódítók elleni hosszú és kitartó küzdelmének eredménye volt. E körülménynek igen nagy a történeti jelentősége. Engels, látva azt a szoros kapcsolatot, amely az orosz földek egyesítésének folyamata, a központosított állam kialakulása és a tatár iga lerázása között van, így írt: „. . . Oroszországban is párhuzamosan folyt a helyi fejedelmek leverése és a tatár iga lerázása, s ezt a folyamatot III. Iván véglegesen megpecsételte."[3]

4. A KÖZPONTOSÍTOTT OROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSA ÉS BELPOLITIKÁJA

A KÖZPONTOSÍTOTT OROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSÁNAK JELENTŐSÉGE

A XV. század nyolcvanas éveiben az oroszok által lakott központi terület egy államban egyesült. Fővárosa Moszkva lett. Formálisan Pszkov megőrizte ugyan függetlenségét, de a livóniai lovagrend és a litván urak elleni küzdelemben Moszkva támogatására szorult, s ezért befogadta a moszk-

[3] *Engels:* A német parasztháború. Szikra 1949. MLKK 49—51. füzet. 152. old.

vai helyrartókat. Függő viszonyba került a moszkvai kormányzattól a rjazanyi fejedelemség is. Az orosz földek egy részét (többek közt a szmolenszki és a csernyigov-szeverszki fejedelemségeket) a litván urak foglalták el. A feudális széttagolódás idején igen sok politikai határ volt, s a feudális belháborúk is szokásos jelenségnek számítottak. Ezek felszámolása megteremtette az ország számára a további gazdasági és kulturális fejlődés, valamint a sikeres függetlenségi harc előfeltételeit.

A XV. század végén létrejött orosz központosított állam soknemzetiségű állam volt. Jóllehet a nagyfejedelem politikája osztályjellegű volt, megállapíthatjuk, hogy számos nem orosz népnek az egységes központosított államhoz való csatolása lehetővé tette e népek és az orosz nép közti kapcsolatok szorosabbá válását, s azt, hogy kölcsönhatások jöjjenek létre gazdasági életük és kultúrájuk, s a fejlettebb orosz gazdasági élet és kultúra között. A központosított orosz államapparátus azonban a feudális uralkodó osztály érdekeit szolgálta, és így a nem orosz népek háttérbe szorultak. Ennek következtében természetes, hogy a nem orosz dolgozó parasztság antifeudális mozgalmai, amelyeket az orosz és a helyi urak kizsákmányolása, valamint a nagyfejedelmi hatalom részéről tapasztalható nemzeti elnyomás váltott ki, lassanként egybeolvadt az orosz népnek a jobbágytartók elnyomása ellen vívott harcával, és gyakran az idegen uralom elleni harc jellegét öltötte.

A KÖZIGAZGATÁSI SZERVEZET KIFEJLŐDÉSE

Az orosz területek politikai egyesítésének befejezése után változások történtek az államapparátusban. Az egyesülés előtt az egyes fejedelemségek közigazgatását a feudális széttagolódás korának sajátos vonásai jellemezték. A fejedelem mellett ott találjuk a bojárok tanácsát (bojárduma). A fejedelmi tanácsban nagy szerepet játszott az ezredes *(tiszjackij)*, azaz a városok seregének a parancs-

A Blagovescsenszkij-székesegyház a moszkvai Kremlben
1484—1489

noka, továbbá az *okolnyicsij* (megfelel a későbbi szertartásmesternek) és a *kaznacsej*, azaz a kincstárnok. A fejedelmi magángazdaság élén a *dvoreckij* állt. A városokba és a kerületekbe rendszerint egy évi időtartamra *namesztnyik*-eket, helytartókat és *volosztyel*-eket küldtek, rendszerint bojárok és „szabad szolgák" közül. Ezek adóztatták a népet, egykorú kifejezést használva *kormlenscsik*-ek (táplálták) voltak. A fejedelmi birtokok és a többi területek igazgatása, azaz a feudális fejedelemség államapparátusa és a fejedelmi birtokok gazdasági-igazgatási apparátusa nem volt szigorúan elválasztva egymástól. A magánföldbirtokosok földjein élő függő lakosság a földesúr hatalma alatt élt, akinek rendszerint immunitása volt. Ezeknek az uraknak a birtokai egyáltalán nem, vagy csak részben tartoztak a fejedelmi helytartók és volosztyelek joghatósága alá, s mentesek voltak az állami adóktól és szolgáltatásoktól.

Az orosz földek politikai egyesítését az államigazgatás központosítása kísérte. A központosított orosz állam formája a feudális monarchia volt. A XV. század nyolcvanas éveiben a Moszkva alá tartozó részfejedelmek politikai hatalmát jelentősen korlátozták, ők maguk is szolgáló földbirtokosokká váltak.

Az egységes orosz állam funkcióinak kiszélesedésével a bojártanács állandó intézménnyé vált, s ugyanekkor kialakultak, majd a XVI. században tovább fejlődtek az új igazgatási szervek, a *prikaz*-ok. Az örökbirtokosok immunitását megnyirbálták. Elvesztették ítélkezési jogukat a fontosabb ügyekben, gyilkosság, útonállás stb. esetén. A bíráskodási jogot ezekben az esetekben a fejedelmi helytartók kapták meg, s ezek működését a nagyfejedelmi hatóságok egyre szigorúbban ellenőrizték.

A központosított államapparátust az uralkodó osztály szolgálatába állították, rendelkezésére bocsátották a parasztok fékentartásához szükséges eszközöket, s megerősítették a függő lakosság feletti gazdasági hatalmat.

A FEGYVERES ERŐK SZERVEZETE. PÉNZÜGYEK

A feudális széttagolódás idején a nagy- és részfejedelmeknek külön hadseregük volt. Ez birtokaik függő lakosságából (főleg udvari cselédségükből) állt. Az egyes csapatok élén bojárokat és szabad szolgákat találunk. A parasztok „ekeszolgálatra" voltak kötelezve, azaz „ekealjakként" (adózási egység) meghatározott számú harcost állítottak ki. Katonai szolgálatot teljesített a városok kereskedő és iparos lakossága is. A bojárok és a „szabad szolgák" szolgálata a feudális széttagolódás idején önkéntes volt. Joguk volt „felmondani" a fejedelemnek.

A XV. század végén, az orosz földek Moszkva körüli egyesítése idején, a moszkvai fejedelmek „esküleveleket" állíttattak ki a bojárokkal, akik abban „hűséget fogadtak", s arra kötelezték magukat, hogy nem hagyják el a fejedelmet. A moszkvai fejedelem megerősödésével változások mentek végbe a fegyveres erők szervezetében is. A moszkvai bojárság sorai feltöltődtek a többi orosz fejedelemségek bojárjaival, továbbá a volt részfejedelmekből létrejött „szolgáló" fejedelmekkel, akik elvesztették függetlenségüket, valamint a Litvániából átköltözött előkelőkkel stb. Sok fejedelem hadseregével együtt a moszkvai nagyfejedelem szolgálatába állt. Ugyanekkor megnőtt a városi és a parasztcsapatok létszáma is. Az „ezredes" méltóságát eltörölték, s így e csapatok teljesen a nagyfejedelem rendelkezése alá kerültek. Ez növelte az állam védelmi képességét, és elősegítette a katonai igazgatás és vezénylet központosítását.

Amikor a XV. század nyolcvanas éveiben létrejött a központosított orosz állam, tovább erősítették a hadsereget. A szolgáló nemesség a nagyfejedelmi „udvar" volt szabad szolgáiból, a volt részfejedelmi „udvarok" fegyveres szolgáiból és a bojárok holop származású „szolgáló" fegyvereseiből alakult ki. Kifejlődött a szolgálati birtokok rendszere, amikor is a szolgáló embereket földdel látták el. Az idők folyamán megjavult a haditechnika. A moszkvai fejedelemségben a XIV. század

végén használtak először tűzfegyvert (ágyút), később a többi fejedelemségekben is elterjedt. A tüzérséget eleinte a városok védelmére és ostromára használták, később azonban már a csatamezőkön is alkalmazták.

Az állami központosítási folyamattal kapcsolatban megszilárdították a pénzügyigazgatási szerveket is. A nagybirtokosok adókiváltságait megnyirbálták. A fejedelmi birtokok külön igazgatási rendszerét hozták létre. Ezzel kapcsolatban azt a robotmunkát, amelyet a különféle egyházi és világi földbirtokosok parasztjai teljesítettek a fejedelmi gazdaságban, pénzadóval helyettesítették. Az adókivetés megszervezése az adózó lakosság időnkénti összeírását követelte. A központosított állam kialakulásával az összeírások állami intézkedésekké váltak, s az összeírásokat tartalmazó könyvek olyan okmányokká lettek, amelyek igazolták a földbirtokosok jogát birtokaikra és jobbágyaikra.

5. AZ OROSZ ÁLLAM NEMZETKÖZI HELYZETE A XV. SZÁZAD VÉGÉN

A XV. század végén az orosz állam előtt külpolitikai tekintetben a következő feladatok álltak: harc a tatár kánok rablóhadjáratai ellen, az ország délkeleti határainak megerősítése; harc a Lengyelország és Litvánia által elszakított orosz területeknek az orosz államhoz való visszacsatolásáért; harc a livóniai lovagrend agressziója ellen.

HARC A TATÁR KÁNSÁG ÉS A LIVÓNIAI LOVAGREND ELLEN

A Nagy Horda felett aratott győzelem után az orosz kormányzat a kazanyi kánságban is megerősíthette politikai befolyását. A krími kánok, a török szultánok és a Nogaj Horda ugyanis ennek az államalakulatnak a segítségével próbálták folytatni oroszellenes politikájukat. Az orosz kormányzat, hogy támaszt szerezzen magának Kazanyban, azokat az ottani urakat támogatta, akik az Oroszországhoz való közeledés hívei voltak. A XV. század nyolcvanas éveiben az orosz kormány több hadjáratot is indított Kazany ellen. Ezek közül a legnagyobb az 1487. évi volt, amelynek következtében Ali kán elvesztette trónját, s helyét Moszkva híve, Mohamed Emin kán foglalta el.

A XV. század nyolcvanas éveitől a központosított orosz állam, amely egyik fő külpolitikai céljaként, az orosz földek visszaszerzése érdekében, a lengyel és litván uralkodók elleni harcot tűzte maga elé, érintkezésbe lépett a lengyel Jagellók ellenfeleivel. Ezek közé tartoztak az osztrák Habsburgok, Magyarország és Moldva. A XV. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben Oroszország szoros kapcsolatokat épített ki Moldvával és a magyar állammal.

A „Megváltó". Andrej Rubljov ikonja
XV. század kezdete. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár

Miután a livóniai németek támadást intéztek az orosz földek ellen, 1481-ben az orosz seregek benyomultak Livóniába. Az itteni lovagok kénytelenek voltak fegyverszünetet kérni. 1492-ben az orosz határ védelme céljából Narvával szemben felépítették Ivangorod kőerődjét. 1493-ban az orosz kormány szerződést kötött Dániával, és 1494-ben megszüntette a Hanza novgorodi telepét, mivel a városszövetség Dánia vetélytársa volt.

Ezekkel az eseményekkel egy időben, 1487—1494 folyamán a moszkvai nagyfejedelemség több háborút viselt Litvánia ellen a Novgorod, Szmolenszk, továbbá az Oka és az Ugra forrásvidékének közelében levő határterületekért. A csernyigov-szeverszki fejedelmek, akiknek örökbirtokai az Oka felső folyása mentén terültek el, megszüntették Litvániától való függésüket, elismerték Oroszország főhatalmát, s birtokaikat az orosz állam védelme alá helyezték. A litván kormányzat béketárgyalásokat kezdeményezett, így jött létre az 1494. évi szerződés. Oroszország megkapta a Felső-Oka medencéjét és több várost (köztük Vjazmát a szmolenszki tartományban).

AZ OROSZ ÁLLAM NEMZETKÖZI JELENTŐSÉGÉNEK NÖVEKEDÉSE

A XV. század vége felé az orosz állam nemzetközi helyzete megszilárdult. A pápai kúria III. Iván idején ismét kísérletet tett arra, hogy politikai befolyását kiterjessze Oroszországra. Ezért hozta létre (1472-ben) a III. Iván és az utolsó bizánci császár unokahúga, a Rómában nevelkedett Palaiologosz Zsófia közötti házasságot. A pápaság várakozása ellenére azonban ez a dinasztikus házasság az orosz állam nemzetközi tekintélyének megnövekedéséhez vezetett. Az orosz diplomácia saját érdekében használta fel, s azt terjesztette, hogy Oroszország a harmadik világbirodalom, amely a régi Róma és Bizánc dicsőségének örökébe lépett.

1486-ban Moszkvába érkezett Nicolaus Poppel sziléziai lovag, aki különféle információkat gyűjtött az orosz államról, s közölte azokat a német fejedelmek nürnbergi értekezletével. Később Poppelt ismét Moszkvába küldték, most azonban már III. Frigyes császár követeként. Hogy III. Ivánt hűbéri függésbe hozzák a császártól, felajánlották neki a királyi címet, s előterjesztettek egy házassági tervet a császár unokaöccse és III. Iván egyik lánya között. Iván azonban ezt a tervet határozottan elutasította.

Nemzetközi kapcsolatai kiterjesztése céljából III. Iván diplomáciai összeköttetésbe lépett Velencével, Nápollyal és Genovával. A XV. század utolsó negyedében öt követség indult Oroszországból Itáliába. 1492-ben az orosz kormány javaslatot tett Törökországnak a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok rendezésére. 1497-ben Mihail Plescsejevet küldték Konstantinápolyba, aki kereskedelmi szerződést kötött a szultánnal.

A XV. század végén Moszkva diplomáciai kapcsolatokat létesített Iránnal is. Helyreálltak Oroszország régi kapcsolatai a kaukázusi, a transzkaukáziai és közép-ázsiai országokkal. A XV. század hatvanas éveiben III. Iván követe Moszkvából Bakuba utazott Farruh Jaszar sirvan-sahhoz. 1466-ban a sirvan-sah Haszan beket (Aszambeget) küldte követségbe III. Ivánhoz. 1475-ben a velencei köztársaság követe, Contarini Tebrizben, Uzun Haszán udvarában találkozott Marco Rosso moszkvai követtel, s együtt utaztak Tebrizből Phasisba, s közben Semahában is megfordultak. Ezután Marco Rosso és Contarini Derbenten és Asztrahanyon keresztül Moszkvába érkeztek. 1490-ben ugyancsak követ érkezett Moszkvába Közép-Ázsiából, a horaszáni Hüszein Bajkar timurida szultántól, „barátságról és szeretetről" szóló szerződés megkötése céljából. 1492-ben Moszkvában tartózkodott Sándor kahetiai király követe is. 1499-ben Oroszországba érkezett Semahából a sirvan-sah által küldött követség.

SZENTHÁROMSÁG. ANDREJ RUBLJOV IKONJA
XV. század kezdete. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár

A XIV—XV. század folyamán lassanként helyreálltak Oroszország kapcsolatai a kaukázusi országokkal. Moszkvában az örményeknek telepük volt. Ezek nagy közvetítő szerepet játszottak Oroszország keleti kereskedelmében. Az orosz évkönyvek a kaukázusi népek iránti rokonszenvvel számolnak be azokról a pusztításokról, amelyeket ott a tatár-mongol hordák vittek végbe, leírják Tamerlán (Timur) pusztító kaukázusi hadjáratait. A firenzei unióról szóló évkönyvi részlet külön kiemeli a szerző szempontjából helyes álláspontot, amelyet ott a grúz metropolita, Gergely elfoglalt, amikor nem fogadta el az uniót. A „Babiloni császárságról szóló elbeszélés" főszereplőiként az orosz, a görög és az obezsán[4] császárok szerepelnek.

Az orosz irodalmi emlékekben tükröződik az a nagy érdeklődés, amelyet az oroszok a szláv országok élete iránt tanúsítottak. Ignatyij, aki Pimen metropolitát elkísérte konstantinápolyi utazására, megörökítette azt az elbeszélést, amit a rigómezei csatáról hallott. A „Zadonscsina" című történeti ének egyik kéziratában Tirnovót azok között a városok és országok között emlegeti, amelyek örültek a tatárok felett Kulikovónál aratott győzelemnek. Az évkönyvíró, harcra híván az oroszokat Ahmed kán ellen, 1480-as dátummal megemlékezik a törökök által elpusztított „nagy és dicső országokról", Bulgáriáról, Szerbiáról, Boszniáról és Horvátországról.

A szláv országokban nagy érdeklődés mutatkozott Oroszország, az orosz nyelv, az orosz irodalom iránt. Egy bolgár író, Kosztenecski Konsztantin, aki közel állt Lazarevics István szerb despota udvarához, „Az írásokról" című munkájában kifejezésre juttatja a szláv egység gondolatát, s rámutat, hogy „a csodálatos és bölcs emberek" az első görög nyelvű könyveknek szláv nyelvre való fordításánál az orosz nyelvet használták, kiegészítve azt bolgár, szerb, cseh és horvát szavakkal. Az orosz írásművek elterjedtek Bulgáriában és Szerbiában. Ugyanekkor délszláv kultúrhatás mutatkozott az orosz kéziratok díszítésein, helyesírásában, miniatúráiban stb.

A Bizánci Birodalom, bukásáig, állandó kapcsolatban állt Oroszországgal. I. Vaszilij Dmitrijevics moszkvai nagyfejedelem lánya, Anna, férjhezment a későbbi bizánci császárhoz, VIII. Ióannész Palaiologoszhoz. Amikor a törökök meghódították a Balkán-félszigetet, s a XIV. század végén megtámadták a trapezunti császárságot, a drinápolyi és trapezunti metropoliták Moszkvába utaztak. Ugyanekkor görög művészek és iparosok is érkeztek Oroszországba. A görög nyelvet széles körben ismerték, elsősorban a papok. Az orosz kolostorokban sok görög könyv volt található.

Orosz emberek meglehetősen gyakran utaztak Konstantinápolyba, ahol orosz kolónia volt. Konstantinápolyban és az Athosz-hegyen orosz könyvmásolókat találunk. Miután a törökök meghódították Bizáncot, igen sok menekülő telepedett át Oroszországba.

A XV. század végén a Moszkvában élő itáliaiak száma is jelentős volt. Különféle itáliai mesterek (fegyverkészítők, pénzverők, festők és építészek) utaztak Moszkvába, köztük Aristoteles Fioravanti, a híres építész. Egyes orosz nemesek „Frjazin", „Frjazsi", „Frjazy" és „Frjazi" neveket viseltek, ami arra mutat, hogy eloroszosodott itáliaiak, frjagok voltak.

Oroszország tehát éppúgy gazdasági, politikai és kulturális összeköttetésben állt Transzkaukáziával és Közép-Ázsiával, mint Nyugat- és Délnyugat-Európával (Észak-Németországgal, Itáliával, Törökországgal, a balkáni országokkal stb.).

[4] Obezsánok = abházok. Ezeket Oroszországban és általában Keleten gyakran összetévesztették a grúzokkal, mivel Abházia és Grúzia egy államot alkotott.

6. AZ OROSZ KULTÚRA A XIV—XV. SZÁZADBAN

A NAGYOROSZ NÉP KIALAKULÁSA

A XIV—XV. század folyamán egyre jobban megmutatkoztak az orosz (nagyorosz) nyelv sajátos vonásai. Az a körülmény, hogy a moszkvai fejedelemség nyugati, északi és délkeleti irányban kiterjedt, és fennhatósága alá vonta a szmolenszki, vlagyimiri, tveri és egyéb fejedelemségek területét, lehetővé tette a helyi nyelvjárások összeolvadását. Ugyanekkor alakultak ki a nagyorosz nyelv specifikus vonásai a fonetika és a nyelvtan területén stb.

Az orosz nép öntudata megerősödött. Ez különösen a kulikovói ütközet után az orosz föld története iránti hatalmas érdeklődésben mutatkozott meg. Moszkvában, mint az orosz föld központjában, ekkoriban jöttek létre azok a történeti munkák, amelyek megfogalmazták Oroszország egységének gondolatát. Irodalmi és művészeti téren is megerősödtek az orosz nemzeti hagyományok, restaurálták a régi orosz építészet emlékeit, s nagy érdeklődés mutatkozott a régi Oroszország szellemi hagyománya, az orosz történeti múlt olyan emlékei iránt, amelyek a nemzeti egység gondolatát hirdették: az orosz őskrónika és az „Igor-ének" iránt. Az orosz nép nemzeti hagyományai a további fejlődés, újabb kultúrértékek létrehozásának alapját alkották. Az orosz nép nemzeti jellemvonásainak közössége a külföldi hódítók elleni sok évszázados harcban alakult ki.

A régi orosz népből (ebből vált ki az ukrán és belorusz nép is) alakult ki a nagyorosz nép. Központja Rosztov, Szuzdal, Vlagyimir és Moszkva, vagyis az a terület volt, amelyet valaha a keleti szláv vjatics, krivics és a novgorodi szlovén törzsek laktak. A nagyorosz nép kialakulásában, noha kis mértékben, részt vettek az Oka és a Volga között élő nem szláv törzsek is.

A NÉPKÖLTÉSZET

A XIV—XV. század folyamán az orosz folklór számos kiváló alkotása jött létre. Novgorodban megszülettek a Vaszilij Buszlajevről és a gazdag kereskedőről, Szadkóról szóló bilinák. A népköltészetben visszatükröződött a tatárok és más hódítók elleni hősi harc. Az orosz népdalok alapján keletkeztek azok a ránk maradt elbeszélések, amelyek a Kalka menti csatáról szóltak. Ez volt az a csata, amelyben részt vett a „hetven nagy és bátor hős". Ismerjük a rjazanyi földet Batu hordái ellen védelmező Jevpatyij Kolovrat daliáról, s a Szmolenszket védő Merkurijról szóló elbeszélést is. Az 1327. évi tveri, Sefkal tatár baszkak elleni felkelésről a nép a Scselkán Dugyentyevicsről szóló énekben emlékezett meg. Ezt jól ismerték a tveri fejedelemség területén. A XIV. században, főleg a Mamaj hadai felett Kulikovo mezején aratott győzelem után, a régi kijevi bogatírok (hősök) alakjai bekerültek azokba a művekbe, amelyek az Arany Horda elleni harcokról szólnak.

AZ IRODALOM

A XIV. században Moszkva lett a kialakulóban levő központosított orosz állam kulturális központja. A moszkvai fejedelemség politikai irodalma, amelyben a művek többsége feudális ideológiát tükröz, az egységes állam kialakulásának történeti szükségességét kívánja megalapozni. A történeti elbeszélések egész sora foglalkozott az oroszok Moszkva vezette tatárellenes harcaival. Így a „Mamaj csatájáról szóló elbeszélés" és a rjazanyi pap, Szofronyij által írt nagyszerű „Zadonscsina" című verses elbeszélés az orosz népnek 1380-ban a kulikovói csatamezőn kivívott győzelmével foglalkozik. A „Zadonscsina" irodalmi mintaképe az „Igor-ének" volt.

Azt az elbeszélést, amely Moszkvának Tohtamis által történt elfoglalásáról szól (1382), valószínűleg a város kereskedő-iparos lakosságából származó író írta meg. Elmondja, hogy hogyan véd-

ték a városi tömegek a fővárost, amelyet a fejedelmek és a bojárok elhagytak. A Moszkva pusztulásáról szóló „siralmat" mély lírai érzések hatják át. „Az orosz cár, Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem életéről" szóló munkát viszont valamelyik haladó gondolkodású úr írta, s végigvonul benne az erős nagyfejedelmi hatalom szükségességének gondolata. Konstantinápolynak és a balkáni szláv országoknak a törökök által való elfoglalása szintén visszhangra talált az irodalomban. Rendkívül népszerű volt Oroszországban Nesztor Iszkandernek Konstantinápoly, a császárváros bevételéről szóló elbeszélése. A munkában Konstantinápoly példáján a saját szülőföld védelmének gondolata is kifejezésre jut.

Az orosz földek politikai egyesítésének eszméje fellelhető azokban az évkönyvekben is, amelyeket a XIV—XV. században Moszkvában, a fejedelmi udvarban és a metropolita környezetében írtak. S Moszkvának, a kialakulóban levő egységes orosz állam fővárosának nemzetközi jelentősége fokozta az egyetemes történeti kérdések iránti érdeklődést is. A Pahomij Logofet által a XV. század közepén összeállított „Orosz chronograph" a szláv népek egységét hangsúlyozza, s történetileg megalapozza Oroszország, valamint a déli és nyugati szlávok közötti kapcsolatokat.

A MŰVÉSZETEK

Az orosz művészet a XIV—XV. század folyamán jelentősen tovább fejlődött. Kialakult egy híres festészeti iskola, melynek legkiválóbb képviselője Andrej Rubljov volt. Rubljov, aki felhasználta és teremtően átdolgozta a múlt művészeti örökségét, az orosz festők egész seregét nevelte.

Az Uszpenszkij-székesegyház a moszkvai Kremlben
1476—1479

Rubljov festette a zvenyigorodi Szavvino-Sztorozsevszkij-kolostor „Megváltó" ikonját, valamint a vlagyimiri Uszpenszkij-székesegyház freskóit. Rubljov kiváló alkotása a Troice-Szergijev-kolostor Szentháromság-templomának ikonosztáza, s elsősorban a „Szentháromságot" ábrázoló ikonok, amelyek jelenleg a Tretyakov képtárban vannak. Ugyancsak ő festette az „Asszonyok Krisztus sírjánál" című képet is. Rubljov barátja és segítőtársa volt Danyiil Csornij.

Bizáncból a XIV. század végén érkezett Oroszországba Teofan Grek, aki eleinte novgorodi, majd később moszkvai templomok freskóit festette. Munkáit az élénkség és világosság jellemzi. A XV. század végén és a XVI. század elején működtek Dionyiszij és fiai. Ők készítették a Pafnyutyevo-Borovszkij-kolostor, valamint az Ioszif-Volokolamszkij-kolostor templomainak freskóit. Dionyiszij művészetének legjobb darabjai a beloozerói Ferapontov-kolostor freskói.

A XIV—XV. század folyamán fejlődött az orosz építészet is. A legnagyobb orosz városokban (Moszkva, Tver, Novgorod, Pszkov stb.) erődítményeket emeltek, templomokat építettek. Amikor a XV. század második felében Moszkva a központosított orosz állam fővárosává vált, átépítették a Kremlt, amelynek kőfalai már Dmitrij Donszkoj idején (1367-ben) felépültek. Moszkvába hívták Pszkov, Tver, Rosztov és más városok legkiválóbb mestereit. Velük együtt dolgoztak a vendég itáliai mesterek: Aristoteles Fioravanti, Anton Frjazin, Marco Ruffo, Pietro Solario, Aleviz stb. A III. Iván által épített új Kreml minden tekintetben megfelelt a kor hadászati követelményeinek. Új székesegyházakat is építettek (Uszpenszkij, Blagovescsenszkij, Archangelszkij). Ekkor emelték a „Granovitaja palata"-t és a fejedelmi udvar más épületeit.

A metropolita templomának, az Uszpenszkij-székesegyháznak stílusa a vlagyimir-szuzdali és a novgorodi építészet jellegzetességeit követi. A népi hagyományok alapján fejlődő orosz monumentális építészetben ugyanakkor az antik és az itáliai művészet formáit is felhasználták (pl. az Arhangelszkij-székesegyház ornamentikájában). Új épületeket emeltek más városokban is (Volokolamszk, Dmitrov, Uglics).

Az orosz mestereket külföldön is jól ismerték. Orosz ikonfestők dolgoztak Krakkóban, Lublinban, Visby városában Gotland szigetén és az Arany Horda városaiban.

A TUDOMÁNYOS ISMERETEK

A központosított orosz állam kialakulásának idejét a tudományos ismeretek gyarapodása, a műveltség emelkedése jellemzi. A nagyméretű világi és egyházi építkezést elősegítette a gyakorlati technikai fogások elsajátítása. A faltörő és kővető gépek, valamint az ágyúk használata szükségessé tette az eldobó-, illetve a horderő, valamint a lőtávolságok kiszámítását stb. Az építkezéseknél csigasorokat is használtak. A faltörő fegyvereket emelők segítségével működtették. Az órák megjelenése Moszkvában és Novgorodban arra mutat, hogy az orosz mesterek megismerkedtek a fogaskerékrendszerekkel. A fegyverkovácsmesterség, a pénzverés, a sópárlásnál a szivattyúk és csövek készítése, a falfestészetnél a mészalapozás stb. mind az alkalmazott tudományok fejlődését mutatja. A XV. század folyamán az állami pénzügyek fejlődésével, a földösszeírásokkal kapcsolatban az adókivetés céljaira történt földmérésnél és -leírásnál a matematikai és aritmetikai kézikönyvek gyakorlati jelentőségre tettek szert.

Annak ellenére, hogy Oroszországban a természeti jelenségek magyarázatával kapcsolatban még mindig a teológiai és misztikus magyarázatok uralkodtak, történtek kísérletek a világ jelenségeinek reális magyarázatára, megjelentek egyes tudományágakkal foglalkozó munkák. Az évkönyvírók igen nagy érdeklődést mutattak a csillagvilág jelenségei iránt; feljegyzéseket készítettek az üstökösök megjelenéséről, a napfogyatkozásokról. Speciális csillagászati értekezések is készültek ilyen címekkel: „A föld szélességéről és hosszúságáról", „A stádiumokról és terekről", „Az ég és a föld közti távolságról" stb. Fejlődés mutatkozott az orvostudomány terén is.

Igen érdekes az orosz földrajzi ismeretek fejlődése. A XIV—XV. századi orosz utazók közül többen leírták az általuk beutazott országokat. Ilyen útleírást készített pl. a novgorodi Sztyefan Konstantinápolyról, Ignatyij Szmoljanyin ugyancsak Konstantinápolyról, továbbá Palesztináról és az Athosz-hegyről. Ide kell sorolnunk a ferrarai és firenzei zsinatokra küldött orosz követség utinaplóját (1439). Beszámol velencei utazásáról Tolbuhin követ is stb. A novgorodi Sztyefan feljegyzéseiben igen nagy figyelmet fordít az építőanyagokra, elsősorban a márványra, leírva annak tulajdonságait, színét stb. Az említett itáliai zsinatokra utazó orosz követség útinaplójának szerzője figyelmesen tanulmányozta az európai városokat: Lübecket, Lüneburgot, Augsburgot, Braunschweiget, Velencét és Firenzét. Érdekelte őt a kézművesség és a kereskedelem fejlettsége, a városrendezés és az építési technika.

Afanaszij Nyikityin, a vállalkozó szellemű tveri kereskedő, a XV. század második felének egyik legkiválóbb orosz embere, 1466-ban más kereskedőkkel együtt a keleti országokba utazott. Semahán, Bakun, Ormuzon keresztül Indiába ment. Itteni, valamint iráni megfigyeléseiről érdekes és élénk színekkel rajzolt leírást készített, s mások felvilágosításai alapján beszámolt Ceylonról, Kínáról és más országokról is. Igen részletesen foglalkozik az indiai kereskedővárosokkal, a piacokra vitt árukkal és a mezőgazdaság helyzetével. Munkájában kifejezésre jut az orosz föld szeretete. Hosszú utazásai alatt mindig megőrizte hazája emlékét, de mély tiszteletet érzett az általa megismert népek kultúrája iránt is.

Az orosz könyvíróknak voltak bizonyos ismereteik az antik írókról és filozófusokról is. Dmitrij Donszkoj életrajzírója ismerte Pythagorasz és Platón gondolatait. Vasszian Rilo érsek ismerte Demokritoszt. A „Méhek" című gyűjteményes mű kivonatokat tartalmaz Plutarkhosz, Menandrosz, Arisztotelész és Epikurosz műveiből. Egy XV. század végéről származó zsoltáros könyv miniatúráin megtaláljuk Neptunus, Diana és Apolló allegorikus ábrázolásait. A moszkvai Kremlben, az Uszpenszkij- és Blagovescsenszkij-székesegyházak kapuin és falain láthatjuk Homérosz, Platón, Thukydidész, Diogenész és Arisztotelész képeit.

L. FEJEZET

UKRAJNA, BELORUSSZIA, LITVÁNIA ÉS A BALTI-TENGER MELLETTI NÉPEK A XIV—XV. SZÁZADBAN

Az ukrán és a belorusz nép egyaránt az óorosz népből sarjadt, amely annak idején az óorosz állam fennállása idején alakult ki. Halicsot, Volhinia egy részét és a kárpáti Ruszt a néptömegek ellenállása dacára a XIV. század folyamán elfoglalták a lengyel és a magyar urak, akik céljaik érdekében felhasználták a pápai kúria segítségét. Az óorosz földek jelentős része a XIV. század közepén a litván nagyfejedelemség uralma alá került. A litvánok elfoglalták Volhinia egy részét, továbbá a turov-pinszki, a polock-minszki és a vityebszki fejedelemségek egy részét, valamint a kijevi, perejaszlavli, podóliai és csernyigov-szeverszki fejedelemségeket.

AZ UKRÁN ÉS BELORUSZ NÉP KIALAKULÁSA

A XIV—XV. században a súlyos idegen elnyomás körülményei között alakult ki az ukrán és a belorusz nép. Az ukrán nép a kijevi, csernyigovi, halicsi, volhiniai, podóliai fejedelemség, valamint a Kárpátok vidékén és Bukovinában, a belorusz nép pedig a Nyugati-Bug és a Szozs (polock-minszki fejedelemség) területén jött létre. A XIV—XV. század folyamán alakultak ki az ukrán és a belorusz nyelv fonetikai, morfológiai és szókincsbeli sajátosságai, ekkor jöttek létre az ukrán és belorusz nép kultúrájának jellemző vonásai. Az „Ukrajna" szót a XII—XIII. században Oroszország délnyugati területeire (a Dnyeper folyásának középső részére) alkalmazták, később azonban új jelentést kapott, és átvitték az ukrán nép által lakott egész területre. A XIV. században jelenik meg a „Kis-Oroszország" kifejezés, amelyet kezdetben Halicsra alkalmaznak, később pedig kiterjesztik a Dnyeper vidékére is. A „Fehér-Oroszország" szó a XVI. században jött divatba.

Az ukránok és beloruszok kialakulóban levő népi öntudata kifejezésre jutott azokban a népdalokban, amelyek a tatár és török támadások elleni harcokról, valamint a litván, lengyel és magyar urak népelnyomó politikája elleni küzdelemről szóltak. Az ukrán és belorusz irodalom kiváló alkotásai e korban az évkönyvek, amelyek a földbirtokosok és a gazdag városi polgárok ideológiai szemszögéből ábrázolják a múltat, s beszélnek a régi Oroszország jelentőségéről az ukrán és belorusz területek történetével kapcsolatban. Később a katolikus egyház elleni harcban igen nagy szerepet játszottak a városi polgárok által megszervezett *bratsztvo*-k (testvériségek). Ezek fő feladatuknak az ukrán és a belorusz kultúra megőrzését tartották, minthogy a katolikus papság ezt meg akarta semmisíteni. E célból iskolákat nyitottak, terjesztették az írástudást stb.

Az ukrán és belorusz földek gazdasági életének alapját a mezőgazdaság szolgáltatta. A háromnyomásos gazdálkodás széles körben elterjedt, bár alkalmazták a kétnyomásosat is, sőt a vad talajváltó rendszer és az égetéses gazdálkodás sem volt ismeretlen. Itt olyan nehéz és könnyű ekéket használtak, amelyeknek vaspapucsa már nemcsak felhasította, hanem meg is forgatta a földet. A trágyázás is ismeretes volt. A gabonaőrléshez főleg a vízimalmokat használták. A XIV—XV. században megfigyelhető az állattenyésztés bizonyos mértékű növekedése. Megtartotta jelentőségét a vadászat, a halászat és a méhészet is. Ezek termékei gyakran piacra kerültek.

A XIV—XV. század folyamán előrehaladt az ukrán és belorusz parasztok jobbágysorba süllyesztése. A földesurak felszámolták a községek önkormányzatát és bíráskodását. A földesurak által kinevezett falusi bírák (sztaroszták), valamint ispánok *(gyerzsavec*-ek) a poroszlók és a gazdag parasztok közül kikerülő tizedesek segítségével engedelmességre szorították a jobbágyokat. A saját kezelésben levő földesúri földek *(folvark*-ok) egyre növekedtek a parasztok közösségi gazdaságaihoz *(dvoriscse)* képest. A szabad költözéssel rendelkező *(volnie pohozsie)* parasztok mellett e lesüllyesztési folyamat előrehaladtával kialakult azoknak a jobbágyoknak a csoportja, akik maguk és utódaik is minden tekintetben a földesuraktól függtek *(sztarozsilecek, ljugyi zaszedlie, nyepohozsie, otcsicsi).*

Az orsai kéziratos evangélium egy lapja iniciáléval
XIV. század

A házi cselédeket *(holop, parobek, zsonka nyevolna)* telek adásával jobbágyokká tették. Megnőtt a földnélküli parasztok száma. Ezeket akkoriban *halupnik*-oknak, házzal, *halupa*-val rendelkezőknek, *komornik*-oknak vagy *kutnik*-oknak (a tehetős parasztoknál lakóknak) stb. hívták.

A feudális jog tartalmazta a földesurak parasztok feletti hatalmát. IV. Kázmér litván nagyfejedelem 1447. évi privilégiuma a földbirtokosok birtokában levő földet tulajdonuknak nyilvánítja. Ugyanebben az okmányban szögezik le az urak joghatóságát is a birtokaikon élő lakosság felett. Végül az oklevél megtiltja, hogy a királyi birtokokra befogadják a földbirtokosoktól megszökött parasztokat. IV. Kázmér 1468. évi „törvénykönyve" halálbüntetést szabott ki más jobbágyainak elcsalogatásáért.

A feudális kizsákmányolás fő formája az ukrán és belorusz területeken a termékjáradék volt. A XV. század végétől kezdve az áru- és pénzviszonyok fejlődésével megnövekedett a robot, s egyidejűleg a pénzjáradék szerepe is a feudális kötelezettségek sorában. Egyes birtokokon a parasztoknak már heti egy-két napot kellett robotolniuk, és nem évi 12—14 napot, mint korábban. A földesuraknak fizetendő adókon kívül a parasztoknak meg kellett fizetniük az állami adókat és illetékeket

is. Végül pedig fizetniük kellett az egyházi tizedet. A XV. században Ukrajna és Belorusszia területén egyre súlyosbodott a jobbágyok helyzete.

A XIV—XV. század folyamán a társadalmi munkamegosztás előrehaladásával e területeken tovább fejlődött a kézművesség is. Jelentős specializálódásra került sor a falusi iparokban, s így a parasztok tömegéből kiváltak a kovácsok, lakatosok, ácsok, kerékgyártók, bognárok, kőművesek, tímárok, szűcsök, csizmadiák, takácsok, szabók stb. A városok, az ipari és kereskedelmi központok is növekedtek. Egyik-másik ilyen városban két-három tucat iparágat találunk. Az iparosok céhekbe szervezkedtek. Lvovban a XV. század folyamán megtaláljuk a szabók, nyergesek, csizmadiák, kovácsok, pékek és mészárosok, Kijevben pedig az ötvösök, íjkészítők, szabók és kovácsok céheit. A legények a mesterek részéről mutatkozó nyomás elleni védekezés céljából létrehozták saját szervezeteiket (hoszpodi).

A társadalmi munkamegosztás elmélyülése megteremtette az alapot a belső piac kialakulásához, a kereskedelem fejlődéséhez. Polock, Minszk, Vityebszk, Kijev, Lvov és a többi város kereskedelmi kapcsolatban állt Moszkvával, Novgoroddal, Pszkovval, Szmolenszkkel és más orosz városokkal. Az ukrajnai és belorussziai vásárokon ott találjuk az orosz, lengyel, moldvai, cseh, magyar, német és az itáliai kereskedőket. A városok kereskedő-iparos lakossága felettébb érdekelt volt az Oroszországgal való gazdasági kapcsolatok fejlesztésében. Kereskedelmi kapcsolatok szövődtek e területek, valamint Kisázsia, Irán és a Krím-félsziget között is. Külföldről elsősorban fényűzési cikkeket hoztak be. Ukrajnából és Belorussziából mézet, viaszt, prémeket, bőrt, marhát, fát, gabonát és halat exportáltak. A városokban, az ipar és a kereskedelem fejlődése következtében meggyorsult a társadalmi tagozódás. Kiemelkedtek a gazdag kereskedők és uzsorások, akik szoros kapcsolatban álltak a földesurakkal, gyakran maguk is rendelkeztek birtokokkal, s kizsákmányolták mind a városi szegény népet, mind a jobbágyokat. A városi lakosság középső rétegeit a céhmesterek és a kiskereskedők alkották. A városok plebejus rétege a céhen kívüli iparosokból, a legényekből, szökött parasztokból stb. került ki.

A gazdaságilag megerősödött városok (Kamenyec-Podolszk, Breszt, Grodno, Kijev, Polock, Minszk stb.) a lengyel királyoktól és litván nagyfejedelmektől megkapták az önkormányzatot, az ún. „magdeburgi jogot", amelyet a nagykereskedők és tehetős kézművesmesterek élveztek. A magdeburgi jog bevezetése kiélezte a városokban a társadalmi, valamint vallási-nemzeti ellentéteket, mert ezt a jogot elsősorban a katolikus lengyel és német polgárok kapták meg. A városi polgárok és plebejusok tömegei harcot folytattak a gazdag városiak túlsúlya ellen. A XV. században Lvov városában az ukrán polgárok külön szervezetet hoztak létre társadalmi és nemzeti-vallási érdekeik védelme céljából. Ezek voltak az egyházi „testvériségek".

AZ UKRÁN ÉS BELORUSZ NÉP HARCA AZ IDEGEN HÓDÍTÓK ELLEN

A XIV. század húszas éveiben Kárpátalján népi felkelés tört ki a magyar király ellen az egyik megye főispánjának, Petenye fia Péternek vezetése alatt. A felkelés több évig tartott. Csak akkor tudták leverni, amikor a magyarok erős katonai erőket küldtek a felkelők ellen. Nagy parasztfelkelésekre került sor Kárpátalján a XV. század harmincas-ötvenes éveiben is. Leverésükre a magyar kormányzat katonai erőt alkalmazott.

Halics földjén a nép az elnyomás fokozódására szintén felkelésekkel felelt. 1340-ben Halics egész lakossága fegyvert fogott a lengyel urak ellen. A lengyel és a magyar urakat kiűzték, úgyhogy csak nagy nehezen sikerült újra meghódítaniuk a fejedelemséget. 1370-ben újabb felkelés robbant ki. Ez két évig tartott. A parasztok megtámadták a lengyel nemesek birtokait, az urakat megölték, s felgyújtották a katolikus templomokat. 1469-ben a néptömegek ismét fegyvert fogtak, megint lángba borultak a nemesi udvarházak, a falvakban felkelők fegyveres csapatai működtek.

EURÓPA, ÁZSIA ÉS ÉSZAKKELET-AFRIKA A XV. SZÁZAD VÉGÉN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

A legnagyobb halicsi parasztmozgalom a Muha vezetése alatt 1490—1492-ben kitört felkelés volt. Az ukrán és a moldvai parasztok közösen léptek fel elnyomóikkal szemben. A felkelésben mintegy 10 000 jobbágy vett részt. Leverésére a lengyel király a német lovagrendtől kért segítséget. Muhát a krakkói várbörtönbe zárták, s ott éhen halt. A felkelők jelentős részét kivégezték.

A népmozgalom átterjedt a litván urak által elfoglalt ukrán és belorusz területekre is. Az 1413. évi horodlói unió értelmében a katolikus litván főurak számos kiváltságot kaptak, és kegyetlenül kizsákmányolták a belorusz és ukrán parasztokat. Az ukrajnai és belorussziai görögkeleti egyházak számára külön egyházkerületet állítottak fel, s a litván urak a görögkeleti egyházat a katolikussal akarták egyesíteni. Mindez több felkelésre vezetett az idegen urak ellen.

A XV. században a lengyel főurak több kísérletet tettek arra, hogy a belorusz és az ukrán területeket, Litvániától elvéve, Lengyelországhoz csatolják. 1430-ban a lengyel seregek megszállták Nyugat-Podóliát, 1431-ben pedig megtámadták és elpusztították Volhiniát. A két tartomány ukrán lakossága szembeszállt a hódítókkal. A parasztok elűzték a lengyel urakat, és szabadoknak nyilvánították magukat. Kijev lakossága Jurscsa vajdával az élén megakadályozta, hogy Zsigmond litván fejedelem elfoglalja a várost, s a parasztok több éven keresztül nem voltak hajlandók alávetni magukat a litván állam hatalmának. Zsigmondnak csak a XV. század harmincas éveiben, Lengyelország támogatásával sikerült ismét kiterjesztenie uralmát az előzőleg elszakadt ukrán, belorusz és orosz földekre. A XV. század negyvenes éveiben népmozgalom eredményeképpen Volhinia és a kijevi tartomány ismét elvált Litvániától. A litván kormányzat kénytelen volt beleegyezni, hogy részfejedelemségként visszaállítsák a kijevi és volhiniai fejedelemséget. 1471-ben a kijeviek nem voltak hajlandók vajdaként elismerni a katolikus Martin Gastolt litván főurat. Ekkor ez haddal vette be a várost, és ezzel a kijevi fejedelemséget végleg felszámolták.

A XV. század második felétől kezdve Ukrajnát is fenyegette a krími kánság és Törökország. 1482-ben a krími tatárok borzalmasan elpusztították a kijevi tartományt. Ezután a krími urak Ukrajna elleni támadásai egyre gyakoribbakká váltak. A tatárok felperzselték a városokat és falvakat, a békés lakosokat pedig fogságba hurcolták, majd rabszolgaként eladták. A XV. század vége felé a török urak is támadásokat indítottak Halics és Podólia ellen.

Az ukrán és a belorusz nép a hódítók elleni harcában az orosz nép segítségét kereste. Az oroszok tekintélye a litván nagyfejedelemséghez tartozó belorusz és ukrán vidékeken rendkívül megnövekedett a kulikovói ütközet után. Az itteni parasztok, városi polgárok és kozákok a litvánok által elfoglalt területekről átköltöztek Oroszországba. A XV. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben az orosz—litván harcok idején az ukránok és a beloruszok aktív segítséget nyújtottak az orosz seregeknek.

LITVÁNIA

Litvánia társadalmi fejlődése a XIV—XV. században bonyolult körülmények között folyt. A pápai kúria és a nyugat-európai urak által támogatott livóniai és német lovagrend állandó támadásokat intézett Litvánia ellen. A német lovagok várakat, erődöket építettek a litván határon, majd litván területeket szerezve megkezdték az erődépítést a fejedelemség területén. A lovagok támadásai akadályozták a litván nép normális gazdasági életét. Ennek ellenére a XIV—XV. században a termelőerők tovább növekedtek, elterjedt a háromnyomásos gazdálkodás, fejlődtek az iparok és alakulóban volt a belső piac.

A hatalom az országban a nagybirtokosok, a „nagy", „legjobb" *bajor*-ok vagy pánok kezében volt. Amikor a katolikus vallást meghonosították Litvániában, a katolikus papság jelentős kiváltságokat kapott. Az 1387. évi privilégium biztosította a földbirtokosok tulajdonjogát mind az örökölt birtokokra, mind pedig a szerzett birtokokra. Ezenkívül a litván katolikus bajorokat felmentették a litván nagyfejedelemnek fizetendő természetbeni adóktól.

Gedimin litván fejedelem tornya Vilniusban
XIV. század

A litvániai jobbágylakosság több rétegre oszlott: *cseljagy nyevolnaja, parobki nyevolnie, zsonki nyevolnie.* Ezeket a földesurak adományozhatták, elzálogosíthatták stb. A *cseljagy nyevolnaja* legnagyobb részét az udvari cselédség alkotta. A kojminznek (*kajmin* a *kajmasz* = falu szóból) nevezett jobbágyoknak telkeik voltak, robotot teljesítettek az urak birtokain, és úrbért fizettek nekik. Helyzetüket tekintve közel álltak hozzájuk a zakupok, olyan robotoló parasztok, akiknek nem voltak munkaeszközeik. A parasztság nagy részének nem volt szabad költözési joga. A költöző parasztok számát egyre jobban csökkentették. A parasztság kizsákmányolásának legelterjedtebb formája a XIV—XV. században a természetbeni járadék volt, s ezt gyakran pénzadó és robotkötelezettség egészítette ki. A litván parasztok kemény harcot vívtak a feudális elnyomás ellen. Megmozdulásaik közül a Samogitiának nevezett területen kitört 1418. évi felkelés volt a legnagyobb, amely a helyi litván urak és az elnyomó lovagrend ellen irányult. A felkelést kegyetlenül leverték, és sok parasztot kivégeztek.

A társadalmi munkamegosztás fejlődésének eredményeképpen tovább fejlődött a kézművesség, megerősödött a városok szerepe. Nagy kereskedelmi és ipari központ volt Vilnius, Kaunas és Trokaj. A városoknak önkormányzatuk (magdeburgi jog) volt. Litvánia gazdasági fejlődése szempontjából nagy szerepet játszott az orosz és ukrán földekkel, elsősorban Moszkvával, Kijevvel és Novgoroddal folytatott kereskedelem. Vilniusban külön vendégfogadójuk volt az Oroszországból érkező kereskedőknek, éppúgy, mint Moszkvában a litván kereskedőknek.

A litván nagyfejedelemség a XIV. században feudális széttagoltságban élő ország volt. Az állam élén a litván nagyfejedelem állt, s ez alatt voltak a helyi (rész-) fejedelmek. A feudális széttagolódás megkönnyítette a német lovagrend számára a rablótámadásokat és litván területek megszerzését.

1385-ben jött létre Litvánia és Lengyelország között a krewói unió, amelyet Hedvig lengyel királynő és Jagelló litván fejedelem házassága erősített meg. Jagelló megkapta a lengyel királyi koronát, így Litvánia és Lengyelország egy államban egyesült. Ennek az uniónak igen nagy jelentősége volt a litvánoknak és a lengyeleknek a német lovagrend ellen folytatott további küzdelme szempontjából. Ám az unió hátrányos következményekkel járt a litván, az ukrán és a belorusz népekre nézve. Meggyorsult ugyanis az ukrán és belorusz földek leigázása a lengyel és a litván urak által. Litvániában meghonosították a katolikus vallást. A katolikus urak és papok ki akarták irtani a litván nyelvet és kultúrát. A litván, az orosz és az ukrán földek lakossága ezért hevesen tiltakozott a krewói unió ellen.

Ugyanebben az időben a litván nagyfejedelemség területén megindult a széttagolódás felszámolására irányuló folyamat. A politikai egységesítés Vitold (1392—1430) uralkodása idején érte el tetőpontját. A XV. század elején széles körű mozgalomra került sor Samogitiában a német lovag-

rend ellen. 1409-ben a felszabadító harc az egész területen megindult. A néptömegek lerombolták a lovagok várait, felszámolták helyőrségeiket. Az erős népmozgalom eredményeképpen kiűzték a hódítókat Samogitiából. 1410-ben a lengyelek és a litvánok egyesült erői más népek részvételével döntő csapást mértek a lovagrendre a Grünwald melletti ütközetben. A Samogitiáért folyó küzdelem Litvánia és a német lovagrend között — mely utóbbi a pápa és a német császár támogatását élvezte — a XV. század húszas éveiben felújult, de a litván seregek győzelmével végződött. 1422-ben írták alá azt a szerződést, amelyben a lovagok véglegesen lemondtak erről a területről.

Történeti fejlődése során a litván nép szoros kapcsolatban állt az orosz néppel. A litván államban használták az orosz nyelvet és az orosz ábécét. A litván jog az orosz jog hatása alatt fejlődött. Az orosz kultúra nagy hatással volt Litvániára.

ÉSZTORSZÁG ÉS LETTORSZÁG

A Balti-tenger partvidékének népei az óorosz állam fennállása idején szoros kapcsolatban álltak az orosz néppel. Később azonban erőszakkal elválasztották őket, s a német urak rabságába kerültek. Észtország és Lettország területén a feudális uradalmak egész sora jött létre, amelyek a livóniai lovag-

Tallin
Városfal tornyokkal és a Szent Olav-templom. XIV. század

rend, a katolikus püspökök birtokait képezték, s a német császártól, a pápától és a dán királyoktól hűbéri függésben állottak. Livónia területén bekövetkezett a feudális széttagolódás.

Észtországban és Lettországban a feudális viszonyok már a livóniai lovagok hódítása előtt kifejlődtek. A feudalizációs folyamatot bonyolulttá tette az idegen hódítás. A uralkodó osztály elsősorban a német lovagokból került ki, a kizsákmányoltak osztályát pedig a lett és az észt parasztság alkotta, amely így a feudális kizsákmányolás mellett még nemzeti elnyomás alá is került.

A német urak elvették a parasztok földjeit, őket pedig jobbágyi helyzetbe süllyesztették. A hódítók eleinte a jobbágyoktól tizedet, cenzust (évi adó a gabona után), állatadót, pénzbeli föld-

adót stb. szedtek. A XIII. század végétől kezdve azonban a Balti-tenger partjain kialakulóban volt a majorság is, azaz a robotoltató gazdálkodás, és fokozódott a feudális kizsákmányolás. A XIV—XV. század folyamán különféle új robotfajtákat vezettek be. Néha a robotot meghatározott munkák elvégzésére vették igénybe, máskor pedig a sürgős idénymunkákra. A paraszti bíróságokat felszámolták. A földesurak gyakran teljes joghatósággal rendelkeztek a parasztok felett, beleértve a halálos ítéletek kimondásának jogát is. A szökött parasztokkal foglalkozó törvények előírták, hogy mindazokat a szökevényeket, akiknek neve a birtok jobbágylistáján (Wakenbuch) szerepel, vissza kell adni a földbirtokosoknak. Felállították a Hakenrichter hivatalát, s ez a bíróság döntött a telekhez (Haken) kötött szökevény jobbágyok ügyeiben. A szökések azonban egyre gyakoribbá váltak. A jobbágyok Oroszországba, Litvániába és Lengyelországba menekültek. A XV. század vége felé, amikor a földbirtokosok a robottal művelt majorságok kialakítása céljából elvették a jobbágyok telkeit, egyre szaporodott a kis földdel rendelkező vagy teljesen földnélküli zsellérek száma. Ugyanekkor kiemelkedett a gazdagparasztok rétege, amelynek tagjai néha megkapták a nemességet.

A társadalmi munkamegosztás előrehaladásával megnövekedtek a kézművesség és kereskedelem központjai, a városok. Ezek közül a legnagyobb szerepet Riga játszotta, amely a Hanza-szövetséghez tartozott, s a Nyugat- és Kelet-Európa közti kereskedelem közvetítője volt. Rigában elsősorban azok az iparágak fejlődtek, amelyek kivitelre dolgoztak (tímár-, szűcs-, szövőipar stb.), vagy az áruátrakással voltak kapcsolatosak. Rigában orosz kereskedők is éltek.

A XIV—XV. század folyamán Riga városi lakossága körében előrehaladt a vagyoni elkülönülés. A patríciusok, a nagykereskedők és uzsorások kezükbe kaparintották a magisztrátust, azaz a városi önkormányzat szervét. A rigai polgárok céhekbe és gildékbe tömörültek. A „nagy gilde" egyesítette a kereskedőket, a „kis gilde" pedig az iparosokat. A gildék harcba szálltak a patríciusok ellen, akik a gildék tagjait ki akarták zárni a város igazgatásából. A céheken belül viszont kiéleződtek az ellentétek a mesterek, a legények és az inasok között. A városi lakosság alsó rétegét a teherhordók, a kocsisok és a házicselédek alkották. Ezt a plebejus tömeget állandóan kiegészítették a szökött parasztok. A rigai társadalmi ellentéteket tovább bonyolították a nemzeti ellentétek. A németek kiszorították a letteket a kereskedelemből, s nehézségeket okoztak a kézműveseknek is. Német kereskedők bonyolították le a balti városok külkereskedelmét, főleg a Novgoroddal folyó kereskedelmet, és hatalmas jövedelemre tettek szert. A lettek csak kisegítő munkákkal foglalkozhattak. Nekik is megvoltak a szervezeteik, így a teherhordók, a mérlegelők, a sörkihordók stb. testvériségei. Lettország többi városa közül a legnagyobbak Cesis (Wenden), Valmiera (Volmar), Észtországban pedig Tallin, Tartu és Narva voltak.

A német urak igája a Baltikumban népmozgalmakat váltott ki. Az észt nép legnagyobb felkelése, amely „György-nap éjjele" néven ismeretes, 1343-ban játszódott le. Kiterjedt Harümaa, Laanemaa és Saaremaa területére. A felkelő észt parasztok megölték a német világi és egyházi urakat, felgyújtották udvarházaikat és a templomokat. A felkelő parasztok támogatást kaptak Pszkov vidékének orosz parasztjaitól. A livóniai lovagrendnek a felkelés leverésére Poroszországból kellett katonaságot hoznia. A felkelő észtek egy része Oroszországban talált menedéket.

Az osztályellentétek kiéleződése, a parasztok tömegmozgalmának élénkülése, valamint a külpolitikai feladatok szükségessé tették Livóniában egy központi állami szervnek a létrehozását, amely a földesurak és a tehetős polgárok érdekeit képviselte. Így a XV. század húszas éveitől kezdve időnként összeült a *Landtag*, valamennyi livóniai kerület képviselőinek gyűlése, amely négy kollégiumból, a püspökök, a lovagrend, a vazallusok és a városok kollégiumából állt. A tartománygyűlés létrehozása azonban nem szüntette meg Livóniában a politikai széttagolódást.

Azt a harcot, amelyet a XV. század végén a balti földekért s a Balti-tengerre való kijáratért Oroszország a livóniai lovagrend ellen megindított, a helyi észt és lett parasztság támogatta.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE

NÉVMUTATÓK

MAGYARÁZAT AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁHOZ

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

IDŐRENDI TÁBLÁZAT[1]

ANGLIA

V. század közepe	— Az angolszászok megkezdik Britannia meghódítását
V. század vége—VI. század	— Az angolszász királyságok kialakulása
VIII. század vége	— A dán támadások kezdete
829	— Az angolszász királyságok egy állammá egyesülése (Anglia)
871—899 (900)	— Nagy Alfréd király uralkodása
1066	— Hastingsi csata. Angliát meghódítják a normannok
1066—1087	— Hódító Vilmos angol király
1069 és 1071	— Parasztfelkelések Anglia északi és északkeleti részein a normann hódítók ellen
1086	— Az „utolsó ítélet könyve" (Domesday Book)
1154—1189	— II. Plantagenet Henrik angol király
1169—1171	— Írország meghódításának kezdete
Kb. 1175—1253	— Robert Grosseteste filozófus és matematikus
1189—1199	— I. Oroszlánszívű Richárd angol király
1196	— A londoni polgárok mozgalmai
1199—1216	— Földnélküli János angol király
XII. század második fele	— Az oxfordi egyetem megalapítása
1209	— A cambridge-i egyetem megalapítása
Kb. 1214—1294	— Roger Bacon
1215	— Magna Charta Libertatum
1263—1265	— Polgárháború
1265	— A parlament létrejötte
Kb. 1265—1308	— Johannes Duns Scotus
1272—1307	— I. Edward angol király
1297—1314	— A skótok függetlenségi harca
1320—1384	— John Wyclif
1327—1377	— III. Edward angol király
1337—1453	— Százéves háború. Az angol seregek győzelmei: Grécy (1346), Poitiers (1356), Azincourt (1415)
Kb. 1340—1400	— Geoffrey Chaucer
1381	— Wat Tyler-felkelés
1450	— Jack Cade-felkelés
1455—1485	— „A piros és fehér rózsa harca"
XV. század 70-es évei	— A könyvnyomtatás elterjedése Angliában

[1] A legfontosabb dátumok. Az uralkodóknál az uralkodási évet, tudósok, írók, művészek esetében pedig születésük és haláluk évét adjuk.

ARAB ORSZÁGOK: ARÁBIA, IRAK, MAGHRIB, EGYIPTOM, SZÍRIA ÉS CILICIA

572—628 — Iráni uralom Jemenben
622 — Mohamed menekülése Medinába, a mohamedán időszámítás kezdete
630 — Mekka Mohamed uralma alatt. Az arab állam létrejötte
634—640 — Az arabok meghódítják Palesztinát, Szíriát és Felső-Mezopotámiát
640—642 — Egyiptomot meghódítják az arabok
661—750 — Az Omajjádok kalifátusa
680—697 — Felkelések Arábiában és Irakban az Omajjád-kalifátus ellen
750—945 — Az Abbaszidák kalifátusa. (Az Abbaszida kalifák egyházi fősége: 750—1258)
788—985 — Az Idriszida-dinasztia Marokkóban. A független marokkói emírség megalakulása
800—909 — Az Aglabidák állama Tuniszban és Algériában
869—883 — A zindzsek felkelése az Abbaszida-kalifátusban
894—899 — A karmaták felkelése Bahreinben
900—906 — A karmaták felkelése Szíriában és Alsó-Irakban
909—1171 — A Fatimidák kalifátusa Maghribban (Tuniszban és Algériában)
969 — A Fatimida-kalifátus meghódítja Egyiptomot
1061—1146 — Az Almoravidák uralma Maghribban
1121—1269 — Az Almohadok uralma Maghribban és Dél-Hispániában
1171—1250 — Az Ejjubida-dinasztia Egyiptomban, Szíriában és Felső-Mezopotámiában
1258 — A mongolok elfoglalják Bagdadot. Az Abbaszida-kalifátus bukása

BIZÁNC

527—565 — I. Justinianus bizánci császár
532 — A „Nika"-felkelés Konstantinápolyban
VI. század vége — A szlávok letelepedése a Balkán-félszigeten
604—628 — Háborúk Bizánc és a szaszanida Irán között
717—741 — III. Iszauriai Leó bizánci császár
821—823 — Szláv Tamás-felkelés
867—886 — I. Macedóniai Baszileiosz bizánci császár
867—1056 — A Macedon-dinasztia Bizáncban
932 — Rézkezű Baszileiosz felkelése Kisázsiában
976—1025 — II. Bolgárölő Baszileiosz bizánci császár
1071 — A bizánci sereg vereséget szenved a manzikerti csatában a szeldzsuk-törököktől
1081—1185 — A Komnénoszok dinasztiája
XIII. század — Nikétasz Akominatész (Chóniatész) bizánci író
1204 — A keresztesek elfoglalják és kirabolják Konstantinápolyt
1204—1261 — A latin birodalom
1261 — A Bizánci Birodalom helyreállítása
1342 — A zeloták felkelése Thesszalonikében
1453 — A török seregek elfoglalják Konstantinápolyt. A Bizánci Birodalom bukása

CSEHORSZÁG

623—658 — „Samo állama" a nyugati szlávoknál
IX. század első fele — A nagymorva birodalom kialakulása
846—870 — Rosztiszláv nagymorva fejedelem
863 — Konsztantin (Cirill) és Metód térítők munkájának kezdete Moráviában
870—894 — Szvatopluk nagymorva fejedelem
IX. század vége—X. század eleje — A cseh állam kialakulása
905—906 — A magyar nomád törzsek felszámolják a morva birodalmat
1045—1125 — Prágai Kozmas cseh évkönyvíró

1212 — A német birodalom elismeri Csehország függetlenségét
1230—1253 — I. Vencel cseh király
1241—1242 — Tatár-mongol támadás Csehország ellen
1253—1278 — II. Přemysl Ottokár cseh király
1346—1378 — I. Károly cseh király (1347-től IV. Károly néven német császár)
1348 — A prágai egyetem megalapítása
1371—1415 — Husz János
Kb. 1360—1424 — Jan Žižka huszita hadvezér
1419—1437 — A nagy parasztháború
1434 — Lipanyi csata. A tábориták veresége
1458—1471 — Podjebrád György cseh király

FRANK ÁLLAM

V. század — A frankok elfoglalják Északkelet-Galliát
481—511 — Chlodvig frank király
V. század vége—VI. század eleje — „Száli törvénykönyv"
715—741 — Martell Károly a frank állam majordómusza
732 — A frankok legyőzik az arabokat a poitiers-i csatában
741—768 — Kis Pipin a frank állam majordómusza (751-től király)
768—814 — Nagy Károly frank király (800-tól császár)
772—804 — Nagy Károly háborúi a szászok ellen
778—812 — Nagy Károly hadjáratai a Pireneusi-félszigeten
821 — Flandriai jobbágyok felkelése
841—842 — A „Stelling"-felkelés Szászországban
843 — Verduni szerződés. Nagy Károly birodalmának felosztása

FRANCIAORSZÁG

843 — A nyugati frank királyság különválása a verduni szerződés alapján
987 — A Capeting-dinasztia uralkodásának kezdete
997 — Parasztfelkelés Normandiában
1024 — Parasztfelkelés Bretagne-ban
1035 — „Éhséglázadás" Flandriában
1079—1142 — Pierre Abélard filozófus
1108—1137 — VI. Kövér Lajos francia király
1180—1223 — II. Fülöp Ágost francia király
1200 — A párizsi egyetem megalapítása
1209 — Az észak-franciaországi urak hadjárata az albigensek ellen
1214 — Bouvines-i ütközet
1226—1270 — IX. Lajos francia király
1230—1286 — Rutebeuf francia költő
1251 — A „pásztorok felkelése"
1285—1314 — IV. Szép Fülöp francia király
1302 — A francia rendi gyűlés kezdetei
1302 — Felkelés Flandriában a francia uralom ellen („Brüggei hajnali mise")
1302 — A flandriai céhpolgárok győzelme a francia lovagseregen Courtrai mellett („sarkantyúk csatája")
1309—1377 — A pápák „avignoni fogsága"
1337—1453 — Százéves háború
1346 — A Crécy melletti csata
1356 — A Poitiers melletti csata
1356—1358 — Párizsi felkelés Étienne Marcel vezetése alatt
1357 — A „nagy márciusi ordonnance"

1358 — Jacquerie
1364—1380 — V. Károly francia király
1382 — A „maillotin" felkelés Párizsban és népi felkelés Rouenban
1413 — A „cabochienek" felkelése Párizsban
1422—1461 — VII. Károly francia király
1429 — A francia sereg Jeanne d'Arc vezetésével felszabadítja Orléans-t
1431 — Az angolok kivégeztetik Jeanne d'Arcot Rouenban
1461—1483 — XI. Lajos francia király
1477 — A burgundiaiak veresége Nancynál a svájciaktól és lotharingiaiaktól

HAVASALFÖLD, MOLDVA ÉS ERDÉLY

IX. század—X. század eleje — A bolgár feudálisok uralma Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben
1241 — Tatárjárás
1386—1418 — Mircea cel Bătrîn Havasalföld hoszpodárja
1400—1432 — Alexandru cel Bun moldvai fejedelem
1437—1438 — Parasztfelkelés Erdélyben
1440—1442 — Parasztfelkelés Észak-Moldvában és a szomszédos területeken
1457—1504 — III. István moldvai fejedelem
1467 — Hunyadi (Corvin) Mátyás magyar király elismeri Moldva függetlenségét

INDIA

490—kb. 540 — A heftaliták uralma Indiában
515—kb. 540 — Mihirakula uralma
540 — A heftalita állam bukása
VIII. század eleje — Az arab kalifátus seregeinek betörése Indiába
1001 — Mahmud Gaznevi indiai hadjáratainak kezdete
1192—1398 — A delhi szultanátus
XII. század — Bhaskaracharya asztronómus és matematikus
1241—1246 — A mongol feudális urak betörése Indiába
1308—1311 — Ala'-ad-din Hildzsi szultán meghódítja Dekkant
1325—1351 — Mohamed Tugluk delhi szultán
1398 — Timur indiai hadjárata. A delhi szultánság bukása
1440—1518 — Kabir költő
1469—1472 — Afanaszij Nyikityin indiai utazása
1469—1538 — Nanak költő

INDOKÍNA ÉS A DÉLTENGERI ORSZÁGOK

336—VII. század közepe — A Fam-dinasztia Linjiben (Csampában)
602 — A vietnamiak felkelése a Szuj-birodalom uralma ellen
VII. század körül—1365 — A Szrividzsaja-állam
950 — A független Vietnam kialakulása
1010—1225 — A „fiatalabb" Li-dinasztia Vietnamban
1044—1287 — A burmai Pagan állam
1044—1077 — Anaurath Pagan királya
1177 — A csamok betörése. A khmerek fővárosának, Angkornak elpusztítása
1225—1400 — A Tran-dinasztia Vietnamban
1257, 1284, 1287 — A mongol feudális urak betörése Vietnamba
1268—1292 — Kertanagara, a kelet-jávai Kadira fejedelemség államfője
1277 — A mongol feudális urak betörése Burmába
1344—1360 — Parasztfelkelés Vietnamban

1350—1369 — Rama Tibodi Sziám királya
1402 — Csampa állam északi részének Vietnamhoz csatolása
1407 — Vietnamot meghódítja a Ming-birodalom
XV. század 30-as évei — Vietnam függetlenségének visszaszerzése
1471 — Vietnam meghódítja a Csampa királyságot

IRÁN

226—651 — A Szaszanida-állam Iránban
491—529 — Népfelkelés Iránban Mazdak vezetése alatt
531—579 — I. Hoszro Anosarvan iráni uralkodó
637—651 — Az arab seregek meghódítják Iránt
747—750 — Felkelés Horaszánban Abu Muszlim vezetésével az Omajjádok ellen
821—873 — A Tahiridák állama Horaszánban
902—X. század 40-es évei — A karmaták felkelése Horaszánban és Közép-Ázsiában
934—kb. 1021 — Firdauszi
935—1055 — A Bujidák dinasztiája Nyugat-Iránban
977—1187 — A Gaznavidák állama
998—1030 — Mahmud Gaznavida szultán
1040—1055 — A szeldzsuk feudális urak meghódítják Iránt
1090—1256 — Az iszmailita állam Észak-Iránban
1118—1157 — Szindzsar szeldzsuk szultán Horaszánban
1220—1353 — A mongol urak uralma Iránban
1265 — Népi felkelés Farszban Seref-ad-din vezetése alatt
1295—1304 — Gazan Hülegida kán
Kb. 1300—1389 — Hafiz költő
Kb. 1336—1337 — Parasztfelkelés Szebzevar vidékén
1337—1381 — A szerbedárok állama Kelet-Iránban
1350 — A szejid mozgalom kezdete Mazenderanban
1381—1393 — Timur meghódítja Iránt
1405 — A szerbedárok felkelése Szebzevarban
1406 — Népi felkelés Mazenderanban
1441—1442 — Népi felkelés Huzisztánban

ITÁLIA

568—kb. 600 — A longobárdok meghódítják Itáliát
IX. század — Az arab hódítás kezdete Szicíliában és Dél-Itáliában
XI. század — A normannok meghódítják Dél-Itáliát és Szicíliát
XI. század vége — A bolognai jogi főiskola létrejötte
1073—1085 — VII. Gergely (Hildebrand) pápa
1130 — A „két Szicília királyság" megalakulása
1143—1155 — Pápaellenes felkelés Rómában
1198—1216 — III. Ince pápa
1224 — A nápolyi egyetem megalakulása
1225—1274 — Aquinói Tamás
1265—1321 — Dante Alighieri
Kb. 1266—1336 — Giotto di Bondone festő
1268—1442 — Az Anjou-dinasztia Dél-Itáliában
1282 — Felkelés a francia uralom ellen a szicíliai királyságban („szicíliai vecsernye")
1304—1307 — A Dolcino-felkelés Észak-Itáliában
1304—1374 — Francesco Petrarca
1313—1375 — Giovanni Boccaccio
1347 — A római köztársaság, élén Cola di Rienzóval

1378 — A firenzei ciompók felkelése
1382—1387 — A tuchinók felkelése Észak-Itáliában
Kb. 1386—1466 — Donatello (Donato) szobrász
1434—1464 — Cosimo Medici Firenze tirannusa
Kb. 1447—1510 — Sandro Botticelli festő
1469—1492 — Lorenzo il Magnifico Firenze tirannusa

JAPÁN

V. század második fele — A kora feudális japán állam megalakulása
605 — A Yamato-császárok deklarációja: a „tizenhét cikkelyes törvény"
645 — A „taikwai államcsíny"
701 — A Taihoryo törvénykönyv életbe léptetése
877—884 — Parasztfelkelés Tikugo tartományban
IX. század — A japán írás (kana) megteremtése
1185 — A Taira-család bukása. A keleti szamurájok megszerzik a hatalmat
1192 — Minamoto Yoritomót kiáltják ki a japán állam sogunjának. A sogunátus kezdete
1219—1333 — A Hojo-család uralma
1232 — A „Joei Shikimoku" törvénykönyv kiadása
1274—1281 — A mongolok támadásai Japán ellen
1335—1392 — A „két kormány korszaka" Japánban (északi és déli)
1428, 1429, 1485 — Parasztfelkelések

KÉSŐ-RÓMAI BIRODALOM. GERMÁN ÉS SZLÁV TÖRZSEK VÁNDORLÁSA

410 — A nyugati gótok Alarich vezénylete alatt beveszik Rómát
419—507 — A nyugati gótok dél-galliai állama Toulouse székhellyel
439—534 — A vandálok állama Észak-Afrikában
V. század közepe — A burgundi állam megalakulása
V. század közepe—VIII. század eleje — A nyugati gótok állama Hispániában
466—485 — Euric nyugati gót király
476 — A Nyugatrómai Birodalom bukása
493—555 — A keleti gótok állama Itáliában
534 — Bizánc meghódítja a vandálok észak-afrikai államát
535—555 — Bizánci—keleti gót háborúk Itáliában. Bizánc meghódítja a keleti gót államot

KÍNA

265—316 — A Csin-birodalom Kínában (Nyugati Csin)
365—427 — Tao Csien költő
386—581 — Az Északi Vej-birodalom Kínában
589 — Kína egyesítése
589—618 — A Szuj-birodalom
VII. század — A könyvnyomtatás xilografikus módszerének feltalálása
618—907 — A Tang-dinasztia Kínában
701—762 — Li Po költő
712—770 — Tu Fu költő
751 — A Talasz-folyó menti ütközet
780 — A „két adóról" szóló törvény
875—884 — A Huang Csao-parasztfelkelés
916 — A kitanok államának megalakulása
960—1279 — A Szung-dinasztia Kínában

1125 — A kitanok államának, Liaónak bukása Kínában
1126—1142 — Kína háborúi a dzsürcsenek ellen
1130—1200 — Csou Hszi filozófus
1231—1234 — A mongolok meghódítják Észak-Kínát
1275—1292 — Marco Polo utazása Kínában és Indiában
1276 — A mongol feudális urak meghódítják Dél-Kínát
1280—1368 — A mongol Jüan-dinasztia Kínában
1351—1368 — Harc a mongol iga lerázásáért. A mongol hódítók kiűzése
1368—1644 — A Ming-dinasztia Kínában

KOREA

V. század — A japánok meghódítják a Koreai-félsziget déli részét
562 — A japán hódítók kiűzése a Koreai-félszigetről
676 — A Koreai-félsziget egyesítése Szilla uralma alatt
918—1392 — A Korjo-dinasztia Koreában
926 — A kitanok felszámolják a Pohaj államot
1022 — A xilografikus könyvnyomtatás elterjedése Koreában
1232 — A fémbetűk használatának kezdete a könyvnyomtatásban
1260 — A mongolok meghódítják Korjo-államot
1270—1273 — Mongolellenes felkelés Korjóban
1369 — Korea felszabadulása a feudális mongol iga alól
1392 — A Li-dinasztia uralomra jutása
1446 — A koreai írás megteremtése, fonetikus ábécé

KÖZÉP-ÁZSIA

563—567 — A türkök megsemmisítik a heftaliták államát. A türk kaganátus uralmának kiterjesztése Közép-Ázsiára
583—586 — Abruj mozgalma Közép-Ázsiában
588 — A türk kaganátus szétesése keleti és nyugati kánságra
705—715 — Az arab seregek elfoglalják Maverannahrot
776—783 — Arab uralom elleni felkelés Hasim ibn Hakim (Mukanna) vezetése alatt
806—810 — Arab uralom elleni felkelés Rafi ibn Laisz vezetése alatt
819—999 — A Szamanidák állama
IX. század közepe—941 — Rudaki tadzsik költő
902—X. század 40-es évei — A karmatok felkelése Közép-Ázsiában
973—1048 — Abu-r-Reihan al-Biruni enciklopédista tudós
980—1037 — Ibn Szina (Avicenna)
1206—1207 — Népfelkelés Buharában Melik Szindzsar vezetése alatt
1238 — Népfelkelés Buharában Mahmud Tarabi vezetése alatt
1365—1366 — A szerbedárok felkelése Szamarkandban
1370—1405 — Timur birodalma
1380—1404 — Timur hadjáratai az Arany Horda, Irán, India, Azerbajdzsán, Örményország, Grúzia, Kisázsia és Szíria ellen
1441—1501 — Aliser Navoi

LENGYELORSZÁG

Kb. 877 — Nagy-Morávia meghódítja a wislánok fejedelemségét
X. század második fele — A lengyel állam kialakulása
960—992 — I. Mieszko lengyel fejedelem
983 — Az Elba menti szlávok felkelése a német feudális urak ellen

992—1025	— I. Bátor Boleszláv lengyel fejedelem
1003—1018	— Háború Lengyelország és a német birodalom között
1037—1038	— Parasztfelkelés
1076	— II. Boleszláv lengyel fejedelem felveszi a királyi címet
1102—1138	— III. Ferdeszájú Boleszláv lengyel király
1122	— Nyugat-Pomeránia Lengyelországhoz csatolása
1138	— III. Ferdeszájú Boleszláv statútuma
1241, 1259 és 1287	— Tatár-mongol támadások Lengyelország ellen
1333—1370	— III. Kázmér lengyel király
1364	— Az első lengyel egyetem megalapítása Krakkóban
1385	— Krewói unió Litvánia és Lengyelország között
XV. század	— Jan Długosz lengyel történész
1410	— Grünwaldi ütközet. Az egyesült lengyel—litván—orosz seregek döntő győzelmet aratnak a német lovagrend felett
1440	— A magyar—lengyel unió megkötése
1454	— A nieszawai statútumok
1466	— Toruńi béke

MAGYARORSZÁG

IX. század vége	— A magyar törzsek behatolása a Közép-Duna és a Tisza vidékére
955	— A német és cseh sereg győzelme a nomád magyar törzsek felett a Lech-mezei ütközetben
1000—1038	— I. István magyar király (997-től fejedelem)
1041—1044	— Aba Sámuel felkelése
1046	— Népi felkelés Magyarországon
1100 körül	— Kálmán király törvényei a szabad pásztorok jobbágyparaszttá süllyedéséről
XII. század végétől	— A királyi birtok szétaprózódásának folyamata feltűnő méreteket ölt
1205—1235	— II. András magyar király
1222	— II. András „aranybullája"
1241—1242	— Tatárjárás Magyarországon
1243	— Egyes bányászcsoportok városi kiváltságokat kapnak
1308—1342	— Anjou Károly magyar király
1320—30-as évek	— A világi értelmiség megjelenése Magyarországon
1342—1382	— I. Anjou Lajos magyar király
1397	— Török csapatok behatolása Magyarországra
1437—1438	— Parasztfelkelés Északkelet-Magyarországon
1446—1452	— Hunyadi János kormányzó
1458—1490	— I. Mátyás magyar király
1460-as évektől	— Új katonai-hivatali vezető réteg kialakulása, polgári származású királyi tanácsadók szerephez jutása
1472—77	— Az első nyomda működése Budán

MONGOL BIRODALOM

1206—1227	— Dzsingisz kán. A mongol birodalom létrejötte
1219—1221	— A mongolok meghódítják Közép-Ázsiát
1229—1241	— Ögödej mongol kán
1231—1234	— A mongol feudális urak meghódítják Észak-Kínát
1231—1239	— A mongol feudális urak meghódítják Transzkaukáziát
1236—1242	— Tatárjárás Kelet- és Közép-Európában
1243	— Az Arany Horda megalakulása
1256—1353	— A Hülegidák mongol állama Iránban, Arab-Irakban és Kisázsia keleti részén
1257—1288	— A mongol hódítók behatolása Vietnamba
1260	— A mongol feudális urak meghódítják Korjo államot
1260	— A mongol birodalom szétesése független uluszokra

1260—1294 — Kubilaj mongol kán
1276 — A mongolok meghódítják Dél-Kínát
1368—1369 — A mongol feudális uralom hanyatlása Kínában és Koreában
1455 — A mongol birodalom bukása

NÉMETORSZÁG

843 — A keleti frank állam (Németország) kiválása a Karoling-birodalomból a verduni szerződés alapján
X. század első fele — Lotharingia a német királyság részévé válik
919—1024 — A szász dinasztia
962 — I. Ottó német király császárrá koronázása
1056—1106 — IV. Henrik német császár
1073—1075 — A szászok felkelése
1077 — IV. Henrik német császár és VII. Gergely pápa találkozása Canossában
1122 — A wormsi konkordátum
1138—1254 — A Hohenstaufen-dinasztia
1147 — A német feudális urak keresztes hadjárata a szlávok ellen
1152—1190 — I. Barbarossa Frigyes német császár
1176 — Barbarossa Frigyes seregének veresége a legnanói csatában
1198 — A német lovagrend megalapítása
1202 — A kardhordozók lovagrendjének megalapítása
1210 — A német lovagok meghódítják Livóniát
1220—1250 — II. Frigyes német császár
1230 — A német lovagrend megkezdi Poroszország meghódoltatását
1237 — A német lovagrend és a kardhordozók rendjének egyesülése
1254—1273 — Interregnum Németországban
1273—1291 — Habsburg Rudolf német császár
1347—1378 — IV. Károly német császár és cseh király
1356 — IV. Károly császár „aranybullája"
Kb. 1445 — Johannes Gutenberg feltalálja a könyvnyomtatást
1493 — A „Bundschuh" összeesküvés Elzászban

OROSZORSZÁG

IX. század — A régi orosz állam megalakulása
907 — Oleg fejedelem tengeri hadjárata Konstantinápoly ellen
911 — Oleg kijevi fejedelem szerződése a bizánciakkal
969—972 — Szvjatoszláv Igorevics kijevi fejedelem
980—1015 — Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi fejedelem
987 vagy 988 — A kereszténység felvétele Oroszországban
1019—1054 — Bölcs Jaroszláv kijevi fejedelem
1024—1026 — A szmerdek felkelése Szuzdalban
1068 — Kijevi felkelés
1071 — A szmerdek felkelése Rosztov vidékén
1097 — Az orosz fejedelmek gyűlése Ljubecsben
1113—1125 — Vlagyimir Monomah kijevi fejedelem
1113 és 1146 — A kijevi nép felkelései
1125—1157 — Jurij Dolgorukij rosztov—szuzdali fejedelem
1136 — Novgorodi felkelés
1157—1174 — Andrej Bogoljubszkij vlagyimir—szuzdali fejedelem
1174—1175 — Népmozgalom a vlagyimir—szuzdali fejedelemségben
1177—1212 — Vszevolod Jurjevics Bolsoe Gnyezdo vlagyimir—szuzdali fejedelem
1185 — „Igor-ének"

XI. század—XIII. század eleje	— „Russzkaja Pravda"
1223	— A Kalka menti csata
1237—1238	— Batu seregeinek támadása Északkelet-Oroszország ellen
1240	— Alekszandr Jaroszlavics novgorodi fejedelem győzelme a svédek fölött a Néva-folyó mellett
1242	— Az orosz sereg győzelme a német lovagok fölött, a Csud-tó jegén („jégcsata")
1252—1263	— Alekszandr Nyevszkij vlagyimiri nagyfejedelem
1302	— A perejaszlavli fejedelemség Moszkvához csatolása
1325—1342	— Iván Danyilovics Kalita moszkvai fejedelem (1328-tól nagyfejedelem)
1359—1389	— Dmitrij Donszkoj moszkvai nagyfejedelem
1368, 1370, 1372	— Olgerd litván nagyfejedelem Moszkva elleni támadásai
1380	— Az oroszok győzelme a tatárok felett a kulikovói csatában
1382	— Tohtamis kán megtámadja Moszkvát. Felkelés Moszkvában
1392—1393	— Nyizsnyij-Novgorod Moszkvához csatolása
XIV. század vége—XV. század első fele	— Andrej Rubljov festő
1404	— Vitold litván fejedelem hadai elfoglalják Szmolenszket
1406—1408	— A moszkvai fejedelemség háborúja a litvánok ellen
1418	— A novgorodi plebejusok felkelése a bojárok ellen
1425—1462	— II. Vaszilij Tyomnij moszkvai nagyfejedelem
1440—1441	— Felkelés a litván urak ellen Szmolenszkben
1462—1505	— III. Iván Vasziljevics moszkvai nagyfejedelem
1478	— Novgorodnak az orosz államhoz csatolása
1480	— A tatár-mongol iga lerázása Oroszországban
1485	— A tveri fejedelemség bevonása az orosz államba
1487	— A kazanyi kánság függőségbe kerülése az orosz államtól
1497	— III. Iván „törvénykönyve"

SKANDINÁV ORSZÁGOK

VIII—XI. század	— Normann tengeri hadjáratok európai országok ellen
Kb. 950—986	— Kékfogú Harald dán király
IX. század 70-es évei	— Izland betelepítésének kezdete
Kb. 1000	— A skandinávok felfedezik Észak-Amerikát és néhány telepet létesítenek
1017—1035	— Kanut Dánia, Anglia és Norvégia királya
1025	— A norvégok csatát vesztenek a dánokkal szemben a Helga-folyónál (Skåne tartományban)
1035	— Norvégia felszabadul a dán hódítók uralma alól
XI. század	— A svéd állam megalakulása
1174—1184	— A „birkebeinerek" felkelése Norvégiában
1262—1264	— Izland a norvég királyok fennhatósága alá kerül
1397	— A kalmari unió Svédország, Norvégia és Dánia között
1434	— Parasztok és bányászok felkelése Svédországban Engelbrekt Engelbrektsson vezetése alatt
1441	— Dán parasztok antifeudális felkelése

SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGÁLIA

711—714	— Az arabok meghódítják Hispániát
756—1031	— A cordovai emírség (929-től kalifátus) az Omajjádok kezén
VIII. század vége—IX. század eleje	— A reconquista kezdete Hispániában
1085	— Toledo visszafoglalása az araboktól
1137	— Katalónia és Aragónia egyesülése
1143	— A portugál királyság megalakulása
1212	— Kasztília, Aragónia, Portugália és Navarra egyesült seregeinek győzelme az arabok felett Las Navas de Tolosa mellett

1230	— Leon és Kasztília egyesülése
1236	— A kasztíliaiak elfoglalják Cordovát
1238	— Valencia visszavétele az araboktól
1282	— Szicília Aragóniához csatolása
1462—1472	— Parasztfelkelések Katalóniában és a Baleár-szigeteken
1479	— Kasztília és Aragónia egyesülése az egységes spanyol királyságban
1480	— Az inkvizíció létrejötte Spanyolországban
1482—1484	— Parasztfelkelés Katalóniában Pedro Juan Sala vezetése alatt
1492	— Granada bevétele. A reconquista vége

DÉLI SZLÁV ÁLLAMOK ÉS ALBÁNIA

VII. század vége	— A bolgár állam megalakulása
802—814	— Krum bolgár fejedelem
819—822	— Frankellenes felkelés Horvátországban Ljudevit fejedelem vezetésével
845—864	— Trpimir fejedelem. Horvátország egyesítése főhatalma alatt
852—889	— Borisz bolgár fejedelem
893—927	— Simeon bolgár cár
925	— Tomislav horvát fejedelem királlyá koronázása
927—969	— Péter bolgár cár
972	— I. János Tzimiszkesz bizánci császár elfoglalja Kelet-Bulgáriát
1018	— Az első bolgár cárság bukása
1018—1085	— Bizánci uralom Bulgáriában
1071—1073	— Felkelés a bizánci uralom ellen Északnyugat-Bulgáriában
1159—1197	— Nemanja István szerb fejedelem
1187—1396	— A második bolgár cárság
1190	— Bizánc elismeri Szerbia függetlenségét
1207—1218	— Boril bolgár cár
1218—1241	— II. Iván Aszen bolgár cár
1277—1280	— Parasztfelkelés Bulgáriában
1331—1355	— Dusán István szerb király
1349	— Dusán István „törvénykönyve"
1371	— A szerb és macedón urak veresége a Marica-folyó mellett a törököktől
1389	— A rigómezei csata
1396	— A törökök befejezik Bulgária meghódítását
1403	— A bolgárok felkelnek a feudális török uralom ellen
1405—1468	— Szkander bég (Kasztrióta György) nagy albán politikus és hadvezér
1444	— Várnai csata. A törökök megverik az európai lovagsereget
1459, 1463, 1479	— A törökök elfoglalják Szerbiát, Boszniát és Albániát

TIBET

650	— Szrong-bcan-szgam-po, a tibeti állam megalapítójának halála
740—786	— Khri-szrong-de-bcan tibeti uralkodó
816—838	— Ralpacsan Tibet királya
822	— Tibeti—kínai szerződés Lhaszában
1038—1227	— Hszi-hszia tangut állam
XI. század	— Milarajba író és buddhista politikus

TÖRÖKORSZÁG

1077—1307	— A rumi szeldzsuk szultanátus Kisázsiában
Kb. 1282—1326	— I. Oszmán török emír. Az oszmán állam megalakulása

1331 — A törökök beveszik Nikaiát
1354 — A törökök elfoglalják Gallipolit
1371 — A szerb—macedón urak serege a törökökkel szemben csatát veszít a Marica-folyó mellett
1359—1389 — I. Murád török szultán
1389 — Rigómezei csata
1389—1402 — I. Bajazid török szultán
1396 — Nikápolyi csata. Török győzelem az egyesített európai lovagsereg fölött
1402 — Ankarai ütközet
1415—1418 — Az első népi felkelés Törökországban
1443 — Hosszú hadjárat, Hunyadi János
1444 — Várnai csata. Az európai feudális urak veresége a törökök elleni csatában
1444 — A Szkander bég vezette albán sereg győzelme a törökök ellen
1453 — II. Mehmed török szultán hadai beveszik Konstantinápolyt. A Bizánci Birodalom bukása
1459, 1463, 1479 — A törökök elfoglalják Észak-Szerbiát, Boszniát és Albániát
1479 — Békekötés Konstantinápolyban Törökország és Velence között

TRANSZKAUKÁZIA

450—451, 481—484, 571—572 — Az örmény, a grúz és az albán nép felkelései az iráni hódítók ellen
VII. század — Sirakaci Ananiasz örmény tudós
628 — Az iráni uralom bukása Transzkaukáziában
705 — Az arab uralom megszilárdulása Örményországban és Albániában
715 — Az arab hódítás befejezése Transzkaukáziában
748—750 — Nagy népi felkelés Örményországban az arab feudális urak ellen
VIII. század vége — A nyugatgrúz (abház) királyság megalakulása
IX. század eleje — A Tao-klardzseti királyság megalakulása Délkelet-Grúziában
816—837 — Parasztfelkelés Azerbajdzsánban és Nyugat-Iránban Babek vezetése alatt
851 — Felkelés Örményországban, Kartliában és Albániában az arab uralom ellen
1001 — Grúzia egyesítése
1027—1072 — IV. Bagrat grúz király
1080—1375 — A ciliciai örmény királyság
1089—1125 — IV. Építő Dávid grúz király
1123 — Grúzia és Sirvan felszabadulása a szeldzsuk uralom alól
Kb. 1141—1204 — Nizami azerbajdzsáni költő és filozófus
XII. század vége—XIII. század eleje — Sota Rusztaveli grúz költő
1231—1239 — A mongolok meghódítják Transzkaukázia országait
1250 — Parasztfelkelés Szünikben és Örményországban
1260 — Felkelés a mongol hódítók ellen Grúziában és Észak-Örményországban
1314—1346 — V. György grúz király. Az egységes grúz királyság visszaállítása

KERESZTES HADJÁRATOK

1095 — A clermonti zsinat Franciaországban
1096—1099 — Az első keresztes hadjárat
1147—1149 — A második keresztes hadjárat
1187 — Szalah-ad-din egyiptomi szultán elfoglalja Jeruzsálemet
1189—1192 — A harmadik keresztes hadjárat
1202—1204 — A negyedik keresztes hadjárat
1204 — A keresztesek elfoglalják Konstantinápolyt
1270 — A nyolcadik (utolsó) keresztes hadjárat
1291 — A keresztesek elvesztik utolsó keleti birtokaikat

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE[1]

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI

Marx: A brit uralom Indiában. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 321—327. old.

Marx: A tőke. I—III. köt. Budapest 1961.

Marx: Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához". Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 338—342. old.

Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra 1953.

Маркс К.: Хронологические выписки. В кн.: Архив Маркса и Энгельса T. V, VI, VII, VIII. M. 1938—1946.

Briefwechsel zwischen Vera Zasulic und Marx. Die Konzepte. *Marx—Engels*-Archiv. I. köt. Frankfurt am Main [1926]. 318—342. old.

Engels: „Anti-Dühring." Szikra 1950.

Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952.

Engels: Zur Geschichte der Urgermanen. *Friedrich Engels:* Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit. Berlin, Dietz Verlag 1952. 37—94. old.

Engels: A német parasztháború. Lásd *Marx—Engels* Művei. 7. köt. Budapest 1962. 319—401. old.

Engels: A mark. Lásd *Engels:* A német parasztháború. Mellékletek. Szikra 1949. 153—172. old.

Engels: A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről. Lásd *Engels:* A német parasztháború. Mellékletek. Szikra 1949. 141—152. old.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 181—323. old.

Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 87—151. old.

Engels: Frankische Zeit. *Friedrich Engels:* Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit. Berlin, Dietz Verlag 1952. 97—152. old.

Marx—Engels: Válogatott levelek. Szikra 1950.

Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 437—470. old.

Marx—Engels: A német ideológia. Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960.

Lenin: Az agrárkérdés Oroszországban a XIX. század végén. Lásd *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 59—141. old.

Lenin: Állam és forradalom. Lásd *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 409—528. old.

Lenin: Az államról. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 481—501. old.

Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lásd *Lenin* Művei. 3. köt. Szikra 1956.

I. IRODALOM ÉS FORRÁSOK A KÖTET EGÉSZÉHEZ

Általános jellegű irodalom

М. В. Алпатов: Всеобщая история искусств. T. I—III. M. 1948—1955.

История средних веков. T. I. Под ред. Е. А. Косминского и С. Д. Сказкина. M. 1952.
Magyarul: A középkor története. Szerk.: J. A. Koszminszkij, Sz. D. Szkazkin. I. köt. Budapest 1955.

[1] Ez a legfontosabb irodalmat és forrásokat tartalmazó jegyzék országonként betűrendben adja a címeket. A XVI., XXI. és a XXII. fejezet („A keresztény egyház a korai középkor idején", „Az európai középkori városok keletkezése és fejlődése", „A Földközi-tenger keleti medencéjének országai ellen vezetett keresztes hadjáratok") irodalma és forrásai a jegyzék végén találhatók (lásd 846. old.)

История философии. Т. I. Под ред. М. А. Дынника и др. М. 1957
Magyarul: A filozófia története. I. köt. Gondolat Kiadó. 1958.
Книга для чтения по истории средних веков. Под ред. П. Г. Виноградова. Вып. 1—4. М. 1913—1915.
М. М. Ковалевский: Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. Т. I—III. М. 1898—1903.
E. Lavisse—A. Rambaud. Histoire générale du IVe siècle à nos jours. I—XII. köt. Paris (é. n.), két kiadás.
М. Н. Мейман: Движение феодального способа производства. — Исторические записки, 1954. № 42.
Д. М. Петрушевский: Очерки из истории средневекового общества и государства. Изд. 5. М. 1922.
Б. Ф. Поршнев: Очерк политической экономии феодализма. М. 1956.
Е. Ч. Скржинская: Техника эпохи западноевропейского средневековья. В сб.: Очерки по истории докапиталистических формаций. Л. 1936.
С. П. Толстов: Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. В сб.: Основные проблемы генезиса и развития феодального общества. М.—Л,1934.
Л. В. Черепнин: Русская палеография. М. 1956.
В. К. Яцунский: Историческая география. История её возникновения и развития в XIV—XVIII. веках. М. 1955.
A keleti kultúra és társadalom története. 2—4. sz. Kyoto 1952—1955. (japánul).
Csou Csing-csi: Új világtörténet. I—II. köt. Sanghaj 1953. (kínaiul).
M. Bloch: La société féodale. La formation des liens de dépendance. Paris 1939.
Cambridge economic history of Europe I—II. köt. Cambridge 1942—1952.
The Cambridge medieval history. Planned by J. B. Bury. Ed. by H. M. Gwatkin and J. P. Whitney. I—VIII. köt. Cambridge 1924—1936.
A. Dopsch: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen. 2. kiad. I—II. köt. Wien 1923—1924.
Geschichte des Orients. In: Weltgeschichte. Die Entwicklung der Menschheit in Staat und Gesellschaft, in Kultur- und Geistesleben. Hrsg. von J. von Pflugk—Harttung. III. köt. Berlin [1910].
R. Grand et R. Delatouche: L'agriculture au moyen âge de la fin de l'Empire Romain au XVIIe siècle. Paris 1950.
R. Grousset: Histoire de l'Asie. 5. kiad. Paris 1947.
F. Guizot: Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire Romain jusqu'à la Révolution française. 18. kiad. Paris 1881.
Historia mundi. Begründet von F. Kern. V. köt. Frühes Mittelalter. Bern 1956.
Peuples et civilisations Histoire générale publ. sous la direction de L. Halphen et Ph. Sagnac. V—VII. köt. Paris 1932—1948.
H. Pirenne: Histoire économique de l'Occident médiéval. Bruges 1951.
G. Sarton: Introduction to the history of sciences. I—III. köt. Baltimore 1927—1948.

Források és forráskritikai irodalom

Агрикультура в памятниках западного средневековья. Пер. и коммент. О. А. Добиаш-Рождественской. М.—Л. 1936.
А. Д. Люблинская: Источниковедение истории средних веков. Л. 1955.
Социальная история средневековья. Под ред. Е. А. Косминского и А. Д. Удальцова. Т. 1—2. М.—Л. 1927.
Средневековье в его памятниках. Под ред. Д. Н. Егорова. М. 1913.
Хрестоматия по истории средних веков. Под. ред Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. Т. 1—3. Изд. 2. М. 1949—1950.
Magyarul: Középkori történeti chrestomathia. Szerk.: N. P. Gracianszkij, Sz. D. Szkazkin. I—III. köt. Budapest 1952—1956.
J. Calmette: Textes et documents d'histoire. II. köt. Paris 1953.
R. C. Cave—H. H. Coulson: A source book for medieval economic history. New York 1936.
Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire. I--L. köt. Paris 1886—1925.
Historiens et chroniqueurs du moyen âge. Robert de Clari, Villehardouin, Joinville (etc.). Éd. établie et annotée par A. Pagaon. Paris 1952.
Patrologiae cursus completus... accurante J. P. Migne.
(1) Series Latina. I—CCXXI. köt. Parisiis 1844—1864.
(2) Series Graeca. I—CLXVI. köt. Parisiis 1857—1886.
(3) Series Graeca tantum editae. I—LXXXI. köt. Lutetiae—Paris 1856—1867.
Monumenta Germaniae Historica (MGH). Hannoverae—Berolini 1896 (a sorozat kiadása napjainkban is folytatódik). Főbb osztályok: I. Scriptores, II. Leges, III. Diplomata, IV. Epistolae, V. Antiquitates.
Les sources de l'histoire de France depuis les origines jusqu'en 1815 par A. Molinier, H. Hauser, E. Bourgeois (etc.). I—VI. rész. Paris 1901—1906.

Historiográfia és bibliográfia

М. А. Алпатов: Политические идеи французской буржуазной историографии XIX. века. М.—Л. 1949.
В. В. Бартольд: История изучения Востока в Европе и России... Изд. 2. Л. 1925.

Е. А. Косминский: Основные проблемы западноевропейского феодализма в советской исторической науке. М. 1955. (Доклады советской делегации на X Международном конгрессе историков в Риме).
Б. Г. Реизов: Французская романтическая историография (1815—1830). Л. 1956.
J. Calmette: Le monde féodal... Paris 1951.
F. Dahlmann—G. Waitz: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Leipzig 1931.
E. Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. 3. kiad. München—Berlin 1936.
International bibliography of historical sciences. Ed. by the International Committee of Historical Sciences. I—XXIII. köt. Paris—Berlin (etc.). 1926—1955. (Minden kötet tartalmaz egy középkori részt.)
A. Potthast: Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters von 375 bis 1500. 2. kiad. I—II. köt. Berlin 1896.

Segédkönyvek, térképek, atlaszok

Хронологические таблицы. История древнего мира. История средних веков. Новая история. История СССР. М.—Л. 1948.
Du Cange Ch. du Fresne: Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis... I—II. köt. Lugduni 1688. Új kiadása: Paris 1943.
Du Cange Ch. du Fresne: Glossarium mediae et infimae latinitatis... I—X. köt. Paris 1937—1938.
J. Grimm: Deutsche Rechtsalterthümer. I—II. köt. Berlin 1956.
Атлас истории средних веков. Под общ. ред. Е. А. Косминского и А. П. Левандовского. М. 1955.
Atlas historique. Par J. Calmette. II. köt. Le moyen âge. Paris 1936.

II. IRODALOM ÉS FORRÁSOK EGYES ORSZÁGOK TÖRTÉNETÉHEZ

ANGLIA

A XI. fejezet 1., 3. részéhez, valamint a XXIV. és a XLI. fejezethez

Általános jellegű irodalom

П. Г. Виноградов: Исследования по социальной истории Англии в средние века. СПб. 1887.
П. Г. Виноградов: Средневековое поместье в Англии. СПб. 1911.
W. Cunningham: The growth of English industry and commerce. Cambridge 1927.
A. L. Morton: Az angol nép története. I—II. köt. Budapest (é. n.).
Д. М. Петрушевский: Очерки из истории английского государства и общества в средние века. Изд. 4. М. 1937.
J. E. Th. Rogers: Six centuries of work and wages. The history of English labour. 10. kiad. London 1909 (International Library No. 1.).
E. Lipson: The economic history of England. 8. kiad. I. köt. London 1945.

Források

English economic history. Select documents. Comp. and ed. by A. E. Bland—P. A. Brown—R. H. Tawney. 8 kiad. London 1937.
English historical documents... Gen. ed. D. C. Douglas. I—II. köt. London 1953—1955.
Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the middle ages. I—XCVIII. köt. London 1861—1893.
W. Stubbs: Select charters and other illustrations of English constitutional history. From the earliest times to the reign of Edward the First. Oxford 1929.

A XI. fejezet 1. részéhez

ANGLIA A VII—XI. SZÁZADBAN

Irodalom

А. Я. Гуревич: Роль королевских пожало аний в процессе феодального подчинения английского крестьянства. В кн.: Средние века, Сб. Вып. IV. М. 1953.
М. Н. Соколова: Свободная община и процесс закрепощения крестьян в Кенте и Уэссексе в VII—X. вв. В кн.: Средние века, Сб. Вып. VI. М. 1955.
P. H. Blair: An introduction to Anglo-Saxon England. Cambridge 1956.
H. M. Chadwick: Studies on Anglo-Saxon institutions. Cambridge 1905.
F. M. Stenton: Anglo-Saxon England. Oxford 1943.

Források

Anglo-Saxon charters. Ed. with transl. and notes by A. J. Robertson. Cambridge 1939.

Bede: Historia ecclesiastica gentis Anglorum. — Venerabilis Baedae Opera historica. Ed. by Ch. Plummer. Oxonii 1896.
W. Birch: Cartularium Saxonicum. I—III. köt. London 1885—1893. Die Gesetze der Angelsachsen. Hrsg. von F. Liebermann. I—III. köt. Halle a. S. 1903—1916.

A XXIV. fejezethez

AZ ANGLIAI NORMANN HÓDÍTÁS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI. A FEUDÁLIS VISZONYOK TOVÁBBI FEJLŐDÉSE ANGLIÁBAN (XI—XIII. SZÁZAD)

Irodalom

М. А. Барг: Эволюция феодального землевладения в Англии XI—XIII. веков. — Вопросы истории, 1953. № 11.
Magyarul: *M. A. Barg:* A feudális földbirtok fejlődése Angliában a XI—XIII. században. Szovjet Középkori Egyetemes Történet (Sokszorosított időszaki kiadvány). I. köt. Budapest 1954.
Е. В. Гутнова: Социальный облик представителей графств в английском парламенте конца XIII—начала XIV в. В кн.: Средние века, Сб. Вып. VIII. М. 1956.
Е. А. Косминский: Исследования по аграрной истории Англии XIII. в. М.—Л.1947.
Я. А. Левицкий: Ремесленные гильдии в Англии в ранний период их истории. В кн.: Средние века, Сб. Вып. VIII. М. 1956.
F. W. Maitland: Domesday Book and beyond. Cambridge 1897.
A. L. Poole: From Domesday Book to Magna Carta 1087—1216. Oxford 1951.
F. Pollock—F. W. Maitland: The history of English law before the time of Edward I. 2. kiad. I—II. köt. Cambridge 1952.
E. Power: The wool-trade in the English medieval history... London 1942.
F. M. Powicke: The thirteenth century (1216—1307). Oxford 1953.
P. Vinogradoff: Villainage in England. Oxford 1892.

Források

Вестминстерские статуты. Пер. с латин. и старофранц. Е. В. Гутновой. М. 1948
Памятники истории Англии XI—XIII. вв. Пер. и введ. Д. М. Петрушевского. М. 1936.
Domesday Book. Ed. by A. Farley and H. Ellis. I—IV. köt. London 1783—1816.
Monumenta Gildhallae Londoniensis. Ed. by H. Th. Riley I—III. köt. London 1859—1862.
Rotuli hundredorum. I—II. köt. London 1812—1818.

XLI. fejezethez

ANGLIA A XIV—XV. SZÁZADBAN. WAT TYLER-FELKELÉS

Irodalom

Е. А. Косминский: Вопросы аграрной истории Англии в XV в. — Вопросы истории, 1948. № 1.
Д. М. Петрушевский: Восстание Уота Тайлера. Изд. 2. М. 1914. (Több kiadás.)
R. Hilton—H. Fagan: The English rising of 1381. London 1950.
M. Dobb: Studies in the development of capitalism. London 1947.
A. Meyers: England in the late middle ages (1307—1536). Melbourne 1953.
B. Wilkinson: The constitutional history of England, 1216—1399. I—II. köt. London 1948—1952.

Források

Английская деревня XIII—XIV. вв. и восстание Уота Тайлера. Сост. Е. А. Косминским и Д. М. Петрушевским. М.—Л. 1935.
W. Langland: Piers Plowman and the pursuit of poetry. London 1951.
У. Ленгленд: Видение Уилльяма о Петре Пахаре. Пер., вступ. статья и прим. Д. М. Петрушевского. М.—Л. 1941.
Paston letters. A. D. 1422—1509. Ed. with notes and introd. by J. Gairdner. I—VI. köt. London 1904.

A VII. fejezethez, a XXXIV. fejezet 4. részéhez és a XLVI. fejezethez

Általános jellegű irodalom

B. B. Бартольд: Ислам. Общий очерк. Пг. 1918.

И. Гольдциггер: Лекции об исламе. Пер. А. П. Черновой. СПб. 1912.

Goldzieher Ignác: Előadások az Iszlámról. Ford. Heller Bernát. Budapest 1912.

И. Ю. Крачковский: Над арабскими рукописями. Листки воспоминаний о книгах и людях. Изд. 3. М.—Л. 1948.

C. Brockelmann: Geschichte der arabischen Litteratur. I—II. köt. Leiden 1949.

Ph. K. Hitti: History of the Arabs. From the earliest times to the present. 5. kiad. London 1953.

Források

Al-Sharastáni, Muhammad. Ed. W. Cureton. I—II. köt. London 1842—1846.

Ibn al-Athir: Chronicon quod perfectissimum inscribitur. Ed. C. T. T. Tornberg. I—XIV. Suppl. Lugduni Batavorum 1867—1876. (arab szöveg).

Annales quos scripsit Abu Djafar Muhammed Ibn-Djarir at-Tabari. Cum aliis ed. M. J. de Goeje. Ser. 1—3. I—XIII. köt. Lugduni Batavorum. 1879—1890. (arabul).

A VII. fejezethez

ARÁBIA A VII. SZÁZAD ELEJÉN. AZ ARAB HÓDÍTÁSOK ÉS AZ ARAB KALIFÁTUS (VII—X. SZÁZAD)

Irodalom

E. A. Беляев: Образование арабского государства и возникновение ислама в VII. в. н. э. Доклады советской делегации на XXIII. Международном конгрессе востоковедов. М. 1954.

Н. В. Пигулевская: Византия на путях в Индию. Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI. вв. М.—Л. 1951.

А. Ю. Якубовский: Ирак на грани VIII—IX. вв. (Черты социального строя халифата при Аббасидах) Труды первой сессии арабистов. Л. 1937.

Enzyklopädie des Islams. I—IV. köt. Leiden—Leipzig 1913—1930.

H. Lammens: La Syrie. Précis historique. I—II. köt. Beyrouth 1921.

F. Løkkegaard: Islamic taxation in the classic period. Copenhagen 1950.

Források

Liber expugnationis regionum auctore imamo Ahmed ibn-Jahia ibn Djabir al Beladsori. Ed. M. de Goeje. Lugduni Batavorum 1865.

Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae. Auctore Abu Ishák al-Fárisi al-Istakhri. Ed. M. J. de Goeje. Ed. secunda (photomechanice iterata). Lugduni Batavorum 1927. (arab szöveg).

Descriptio Imperii Moslemici. Auctore Schamsoddin Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn Abu Bekr al Bana al Ba'shari al Moqaddassi. Ed. M. J. de Goeje. 2. kiad. Lugduni Batavorum. 1906.

Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae. Auctore Abu-l Kasim ibn Haukal. Ed. 2. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum 1873. (arab szöveg).

Maçoudi: Les prairies d'or. Texte arabe et trad. par C. Barbier de Meynard et A. Pavet de V. Courteille. I—IX. köt. Paris 1861—1877.

A XXXIV. fejezet 4. részéhez

MAGHRIB ÉS EGYIPTOM A X—XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

St. Lane-Poole: A history of Egypt in the middle ages. London 1901.

Források

Ibn Khaldun: Histoire des berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale. Trad. de l'arabe par le baron de Slane. I—IV. köt. Alger 1852—1856.

A XLVI. fejezethez

EGYIPTOM, SZÍRIA ÉS CILICIA A XIII—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

W. Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. I—II. köt. Stuttgart 1879.

A. N. Poliak: Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon (1250—1900). London 1939.

Források

Maqrizi: Description topographique et historique de l'Egypte. Trad. par U. Bouriant. Paris 1900.

E. M. Quatremère: Histoire des sultans Mamelouks de l'Egypte, écrite en arabe par Taki-Eddin Ahmed Maqrizi. I—II. köt. Paris 1840—1845.

BIZÁNC

A XIII. fejezethez, a XXVIII. fejezet 1. részéhez és a XLVIII. fejezet 4. részéhez

Általános jellegű irodalom

Д. Ангелов: История на Византия. Ч. I—II. София 1948—1949.

В. Н. Лазарев: История византийской живописи. Т. I—II. М. 1947—1948.

М. В. Левченко: История Византии. Краткий очерк. М.—Л. 1940.

Ф. И. Успенский: История Византийской империи. Т. 1. СПб. 1914. Т. II. Ч. 1. Л. 1927. Т. III. М.—Л. 1948.

L. Bréhier: Le monde byzantin. I—III. köt. Paris 1947—1950.

K. Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Litteratur. 2. kiad. München 1897.

G. Ostrogorski: History of the Byzantine State. Oxford 1956.

М. Я. Сюзюмов: Ремесло и торговля в Константинополе в начале X. века. — Византийский временник, 1951. T. IV.
Magyarul: *M. J. Szjuzjumov:* A konstantinápolyi kézműipar és kereskedelem a X. sz. elején. Középkori Egyetemes Történet (sokszorosított időszaki kiadvány). I. (III.) Budapest 1957.

G. Ostrogorski: Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine. Bruxelles 1956.

Források

А. Дьяконов: Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI—VII. веков. — Вестник древней истории, 1946. № 1.

J. Nicole: Le Livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les Corporations de Constantinople. Genève 1894. és *A. E. R. Boak:* The Book of the Prefect. (Journal of Economic and Business History. 1928—1929.)

Procopii Caesariensis opera onmia. Ed. J. Haury. III. köt. 1. rész. Lipsiae 1906.

Bíborbanszületett Konsztantin: A birodalom kormányzása. Görögből fordította Moravcsik Gyula. Budapest 1950.

F. Dölger: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. I—III. rész. München—Berlin 1924—1932.

Sборник документов по социально-экономической истории Византии. М. 1951.

Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. Ed. Fr. Miklosich et J. Müller. I—VI. köt. Viennae 1860—1890.

Corpus scriptorum historiae byzantinae. I—L. köt. Bonnae 1829—1897.

A XIII. fejezethez

A FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE BIZÁNCBAN A VII—XI. SZÁZADBAN

Irodalom

М. В. Левченко: Очерки по истории русско-византийских отношений. М. 1956.

Е. Э. Липшиц: Византийское крестьянство и славянская колонизация (Преимущественно по данным Земледельческого закона). — Византийский сборник, М.—Л. 1945.
Magyarul: *J. E. Lipsic:* A bizánci parasztság és a szláv betelepítés (főleg a Földművestörvény alapján). Szovjet Egyetemes Történet (sokszorosított időszaki kiadvány). I. köt. Budapest 1954.

A XXVIII. fejezet 1. részéhez

BIZÁNC A XI—XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

В. Г. Васильевский: Властели, монастыри и сборщики податей в XI. и XIII. вв. (Материалы для внутренней истории Византийского государства.) Журнал мин-ва нар. просв., СПб. 1879. № 4.

F. Dölger: Beiträge zur Geschichte der byzantinische Finanzverwaltung, besonders des X. und XI. Jh. Leipzig—Berlin 1927.

G. Ostrogorski: Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Bruxelles 1954.

Források

Annae Comnenae Porphyrogenitae Alexias, ex rec. A. Reifferscheidii. I—II. köt. Lipsiae 1884. Válogatott részek magyar fordítása: *Komnena Anna:* Alexias. Ford. Passuth László. Budapest 1943.

Nicetae Choniatae historia. Rec. I. Bekker. Bonnae 1835.

A XLVIII. fejezet 4. részéhez

BIZÁNC BUKÁSA

Irodalom

Б. Т. Горянов: Восстание зилотов в Византии (1342—1349). Изв. АН СССР. Серия истории и философии, 1946. Т. III. № 1.

А. П. Каждан: Аграрные отношения в Византии XIII—XIV. вв. М. 1952.

Források

Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя. Пер. и предисл. А. С. Степанова. — Византийский временник, 1953. Т. VII.

Римская история Никифора Григоры, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. Т. I—II. Пер. под ред. И. Шалфеева. СПб. 1862.

Actes de l'Athos. I—VI. köt. Szentpétervár 1903—1913. (Mellékletek a „Vizantyijszkij Vremennyik" c. folyóirat X., XII., XIII., XVII., XIX., XX. köteteihez.)

CSEHORSZÁG

A XIV. fejezet 3. részéhez, a XXIX. fejezet 1. részéhez és a XLIV. fejezet 1. részéhez

Általános jellegű irodalom

История Чехословакии. Под ред. Г. Э. Санчука и П. Н. Третьякова. Т. 1. М. 1956.

А. Н. Ясинский: Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. Юрьев. 1901.

F. Palacký: Dějiny narodu českého v Čechách a v Moravě. I—V. köt. Praha 1939.

Források

Archiv český, čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivu domácich i cízich. I—VIII. köt. Praha 1840—1888.

Fontes rerum bohemicarum. Praha 1932. (A sorozat kiadása folytatódik.)

A XIV. fejezet 3. részéhez

CSEHEK, MORVÁK ÉS SZLOVÁKOK A VI—X. SZÁZADBAN

Irodalom

Н. П. Грацианский: Деятельность Константина и Мефодия в Великоморавском княжестве. — Вопросы истории, 1945. № 1.

G. Labuda: Pierwsze państwo słowiańskie — państwo Samona. Poznań 1948.

Források

А. В. Мишулин: Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII. в. н. э.— Вестник древней истории, 1941. № 1.

A XXIX. fejezet 1. részéhez

CSEHORSZÁG (XI—XIII. SZÁZAD)

Irodalom

В. Э. Регель: О хронике Козьмы Пражского. Критическое исследование. СПб. 1890.

F. Graus: Dějiny venkovského lídu v Čechách v době předhusitské. I. köt. Praha 1953.

A XLIV. fejezet 1. részéhez

A CSEHORSZÁGI NAGY PARASZTHÁBORÚ A XV. SZÁZADBAN (HUSZITA HÁBORÚK)

Irodalom

J. Macek: A huszita forradalmi mozgalom. Budapest—Kassa 1954.

Б. Т. Рубцов: Гуситские войны. (Великая крестьянская война XV. века в Чехии.) М. 1955.

J. Durdík: Husitské vojenství. 2. kiad. Praha 1953.

F. Kavka: Husitská revoluční tradice. Praha 1953.
J. Macek: Tábor v husitském revolučním hnutí. I—II. köt. Praha 1952—1955.
J. Susta: Dvě knihy českých dejiń. Kustiedověké historie našého kraje. I—II. könyv. Praha 1926—1935.

Források

Franciscus Palacký: Documenta Mag. Joannis Hus. Pragae 1869.
Archiv koruny české. I—IV. Praha 1928—1947.

A FRANK ÁLLAM

A IX. fejezethez

Irodalom

Н. П. Грацианский: Крепостное крестьянство на поместьях аббатства св. Германа в начале IX. ст. (По данным Полиптика аббата Ирминона.) Харьков 1913.
Н. П. Грацианский: Traditiones Каролингской эпохи в освещении Допша. — Труды Ин-та истории РАНИОН. М. 1926. Вып. I.
А. И. Неусыхин: Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI—VIII. вв. М. 1956.
А. Д. Удальцов: Из аграрной истории Каролингской Фландрии. М.—Л. 1935.
Fustel de Coulanges: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. I—VI. köt. Paris 1874—1892.
A. Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit... 2. kiad. I—II. köt. Weimar 1921—1922.
L. Halphen: Charlemagne et l'empire Carolingien. Paris 1947.

Források

Pactus Legis Salicae. Herausg. von K. Aug. Eckhardt. I—II. köt. Göttingen 1955—1957.
Capitularia regum Francorum. I. köt. Ed. A. Boretius. Hannoverae 1881. II. köt. Ed. V. Krause. Hannoverae 1890. (MGH).
Polyptique de l'abbaye de Saint-Germain des Prés... publié par A. Longon. I—II. köt. Paris 1885—1886.

FRANCIAORSZÁG

A X. fejezet 1. és 4. részéhez, valamint a XXIII. és a XL. fejezethez

Általános jellegű irodalom

Н. И. Кареев: Очерк истории французских крестьян с древнейших времён до 1789 года. Варшава 1881.
Aug. Thierry: Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers État. Paris 1853.
M. Bloch: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. 2. kiad. Paris 1952.
J. Calmette: Trilogie de l'histoire de France. I. köt. Paris 1948.
E. Lavisse: Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution. I—VI. köt. Paris 1900—1902.
F. Lot: La France dès origines a la Guerre de cent ans. Paris 1949.
H. Sée: Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen âge. Paris 1901.
G. Willard—C. Willard: Formation de la nation française (du Xe siècle au début du XIXe siècle). Paris 1955.

Források

J. A. Bouchon: Collection des chroniques nationales françaises... I—XLVII. köt. Paris 1824—1829.
Ordonnances des rois de France de la troisième race, recueillies par ordre chronologique. I—XXII. köt. Paris 1723—1849.
Recueil des historiens des Gaules et de la France. I—XI. köt. Paris 1738—1767.

A X. fejezet 1. részéhez

FRANCIAORSZÁG A IX—XI. SZÁZADBAN

Irodalom

А. С. Бартенев: Из истории крестьянского восстания в Нормандии в конце X. века. — Учёные записки Ленингр. гос. пед. ин-та, 1940. T. 5.
Н. П. Грацианский: Бургундская деревня в X—XII. столетиях. М.—Л. 1935.
A. Luchaire: Histoire des institutions monarchiques de la France sous les premiers Capétiens (987—1180). 2. kiad. I—II. köt. Paris 1891.

Források

Ademari Cabannensis chronicon. Publ. par Chavanon. Paris 1897.
Glaberi Rodulphi historiarum libri quinque, publ. par M. Prou. Paris 1886.

A XXIII. fejezethez

A FEJLETT FEUDÁLIS TÁRSADALOM FRANCIAORSZÁGBAN A XI—XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

T. H. Грановский: Аббат Сугерий. М. 1948.
B. Л. Керов: Восстание „пастушков" в Южных Нидерландах и во Франции в 1251 году. — Вопросы истории, 1956. № 6.
A. B. Конокотин: Расслоение крестьянства и обострение классовой борьбы во французской деревне XIII. в. — Учёные записки Моск. гос. пед. ин-та, 1954. T. 68. вып. 4.
B. Г. Ляскоронский: Филипп Август в его отношениях к городам. Киев 1902.
H. A. Осокин: История альбигойцев и их времени. T. I—II. Казань 1869—1872.
H. A. Сидорова: Очерки по истории ранней городской культуры во Франции. (К вопросу о реакционной роли католической церкви в развитии средневековой культуры.) М. 1953.
P. Belperron: La croisade contre les albigeois et l'union du Languedoc à la France (1209—1249). Paris 1946.
Ch. H. Haskins: The Renaissance of the twelfth century. Cambridge 1927.
Ch. Petit-Dutaillis: Les communes françaises. Caractères et évolution des origines au XVIIe siècle. Paris 1947.

Források

Французская деревня XII—XIV. вв. и Жакерия. Документы. Пер., вводная статья и прим. H. П. Грацианского. М.—Л. 1935.
Livre des métiers de Paris par Etienne Boileau. Publ. par Depping. Paris 1838.
Recueil des actes de Philippe Auguste, roi de France. Publ. par H. F. Delaborde. I. köt. Paris 1916.

A XL. fejezethez

FRANCIAORSZÁG A SZÁZÉVES HÁBORÚ IDEJÉN. A JACQUERIE

Irodalom

J. Michelet: Jeanne d'Arc. Publ. par G. Rudler. I—II. köt. Paris 1925.
M. M. Себенцова: Восстание тюшенов (из истории народных движений во Франции XIV. в.). Учёные записки Моск. гос. пед. ин-та им. B. И. Ленина, 1954. T. 68. Вып. 4.
R. Boutruche: La crise d'une société. Seigneurs et paysans de Bordelais pendant la Guerre de cent ans. Paris 1947.
A. Coville: Les cabochiens et l'ordonnance de 1413. Paris 1888.
Jacques de Goff: Marchands et banquiers du moyen âge. Paris 1956.
G. Lefèvre—Pontalis: La guerre de partisans dans la Haute Normandie. In: Bibliothèque de l'École des Chartes. LIV—LV. köt. 1893—1894.
E. Perroy: La guerre de cent ans. 7. kiad. Paris 1945.

Források

Philippe de Commines: Mémoires... Éd. par J. Calmette. I—III. köt. Paris 1924—1925.
Jean Froissart: Chroniques. Éd. S. Luce et Raynaud. I—IX. köt. Paris 1869—1899.
Jean de Venette: Chronicon (D'Achery: Specilegium. III. köt.). Parisiis 1723.
Les Grandes chroniques de France. Publ. par J. Viard. VIII. köt. Paris 1934.

HAVASALFÖLD, MOLDVA ÉS ERDÉLY

A XXXI. fejezethez és a XLVIII. fejezet 3. részéhez

Általános jellegű irodalom

Istoria R. P. R. Sub. red. M. Roller. Bucureşti 1952.

Istoria R. P. R. Manual pentru învăţămantul mediu. Sub. red. acad. M. Roller. Bucuresti 1952.

Ştudii si referate privind istoria Romîniei. I. rész. Bucureşti 1954.

A XXXI. fejezethez

HAVASALFÖLD, MOLDVA ÉS ERDÉLY A IX—XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

N. Banescu: Vechiul stat Bulgar şi tările române. Bucureşti 1947.

C. Giurescu: Istoria Românilor. I. köt. Bucureşti 1938.

Források

Documente privind istoria Romîniei. Veacul XI., XII. si XIII. C. Transilvania. I. köt. (1075—1250). Bucureşti 1951.

A XLVIII. fejezet 3. részéhez

HAVASALFÖLD, MOLDVA ÉS ERDÉLY A XIV—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

C. Giurescu: Istoria Romînilor. II. köt. Bucureşti 1943.

S. Pascu: Meşteşugurile din Transilvania pîna în secolul al XVI-lea. Bucureşti 1954.

Források

Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XVI—XVI вв. M. 1887.

Documente privind istoria Romîniei. A. Moldova. Veacul XIV., XV. I. köt. (1384—1475). Bucureşti 1954.

Documente privind istoria Romîniei. C. Transilvania. Veacul XIV. II. köt. (1321—1330). Bucureşti 1953.

Documente privind istoria Romîniei. Veacul XIV. C. Transilvania. Veacul XIV. III. köt. (1331—1340). Bucureşti 1954.

INDIA

A IV. és XX. fejezethez, valamint a XXXVI. fejezet 5. részéhez

Általános jellegű irodalom

A. M. Ocunов: Краткий очерк истории Индии до X. в. M. 1948.

N. K. Sinha—A. C. Banerjee: History of India. Calcutta 1952. Oroszra fordította: L. V. Sztyepanova és mások; szerkesztette és előszóval ellátta: K. A. Antonova. Moszkva 1954.

S. Chatterjee—D. M. Datta: An introduction to Indian philosophy. 5. kiad. Calcutta 1954.

H. C. Ray: The dynastic history of the northern India (Early medieval period). II. köt. Calcutta 1936.

K. A. Nilakanta Sastri: History of India. II. rész. Madras 1950.

Források

Epigraphica indica. A collection of inscriptions supplementary to the Corpus inscriptionum indicarum of the Archaeological survey... Ed. by J. Burgess. Assistant ed. E. Hultzsch, A. Führer. I—XXIX. köt. Calcutta 1888 (a sorozat kiadása folytatódik).

A IV. fejezethez

A RABSZOLGATARTÓ RENDSZER BUKÁSA ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE INDIÁBAN (IV—VI. SZÁZAD)

Irodalom

R. Ghirshman: Les Chionites — hephtalites. Le Caire 1948.

The history and culture of the Indian people. III. köt. Bombay 1954.

R. Mookerji: The Gupta Empire. 2. átd. kiad. Bombay 1952.

Források

Choudhary Radhakrishna: A short study in Kautilya's Arthashastra. Patna 1950.
J. F. Fleet: Inscriptions of the early Gupta kings and their successors. III. köt. Calcutta 1888.
H. A. Giles: The travels of Fa-hsien as record of Buddhistic kingdoms. Cambridge 1923.
Select inscriptions bearing on Indian history and civilization. Ed. by D. C. Sircar. I. köt. Calcutta 1942.

A XX. fejezethez

FEUDÁLIS ÁLLAMOK INDIÁBAN A VII—XII. SZÁZADBAN

Irodalom

A. S. Altekar: The Rāshtrakūtas and their times. Being a political, administrative, religious, social, economic and literary history of the Deccan (i. e. Southern Gujarat, Maharashtra, Karnatak, Nizam's dominions, and Northern Mysore) during c. 750 A. D. to c. 1000 A. D. Poona 1942.

Források

Alberuni's India. By E. Sachau. 2. kiad. London 1910.
H. Elliot—J. Dawson: History of India. As told by its own historians. I—II. köt. Aligarh 1952.
J. Tod: Annals and antiquities of Rajasthan or the central and western Rajput states of India. I—III. köt. London 1920.

A XXXVI. fejezet 5. részéhez

INDIA A XIII—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

А. М. Осипов: Афанасий Никитин и его время. Изд. 2. М. 1956.
A. Appadorai: Economic conditions in Southern India (1000—1500 A. D.). II. köt. Madras 1936.
Ahmad Muhammad Aziz: Political history and institutions of the early Turkish Empire of Delhi (1206—1290 A. D.). Lahore 1949.
T. V. Mahalingam: Economic life in the Vijayanagar empire. Madras 1951.

Források

Marco Polo: The description of the world. By A. Chr. Moule and P. Pelliot. I—IV. köt. London 1938. Oroszra fordította I. P. Minajev. Leningrád 1940.
Хождение за три моря Афанасия Никитина. 1466—1478. Под ред. Б. Д. Грекова и В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л. 1948.
Book of Duarte Barbosa, an account of the countries bordering on the Indian Ocean. Translat. by Mansel Longworth Dames. I—II. köt. 1918—1921.
Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagné d'une traduction par Defremery et D-r D. R. Sanguinetti. Paris 1858. Modern fordítása: The Travels of Ibn Battuta. Ed. by Sir Hamilton Gibb. I—II. köt. Cambridge 1958—1962.

INDOKÍNA ÉS A DÉLTENGERI ORSZÁGOK

A II. fejezet 2. részéhez, a XVIII. fejezet 2., 3. részéhez, valamint a XXXVI. fejezet 4., 6. részéhez

Általános jellegű irodalom

H. Cordier: Bibliotheca Indosinica. I—IV. köt. Paris 1912—1932.
G. E. Harvey: History of Burma. From the earliest times to 10 March 1824 the beginning of the English conquest. New York 1925.
Lê Thánh Khôi: Le Viêt-Nam. Histoire et civilisation. Le milieu et l'histoire. Paris 1955.
E. M. Loeb: Sumatra. Its history and people. Wien 1935.
G. Maspero: L'Empire Khmer. Histoire et documents. Phnom-Penh 1904.
G. Maspero: Le royaume de Champa. Paris et Bruxelles 1928.
W. Wood: A history of Siam from the earliest times to the year 1781. With a supplement dealing with more recent events. Bangkok 1933.

A II. fejezet 2. részéhez

INDOKÍNA A III—VIII. SZÁZADBAN

Irodalom

P. Pelliot: Le Fou-nan. Bull. de l'École française de l'Extrême Orient. III. köt. Paris 1903.

Források

P. Pelliot: Quelques textes chinois concernant l'Indochine hindonisée. In: Études asiatiques publ. à l'occasion de vingtcinquième anniversaire de l'École française de l'Extrême Orient. II. köt. Hanoj 1925.

A XVIII. fejezet 2., 3. részéhez

INDOKÍNA ÉS A DÉLTENGERI ORSZÁGOK A IX—XII. SZÁZADBAN

Irodalom

H. C. Candee: Angkor the magnificent. The wonder city of ancient Cambodia. London 1925.
L. Roubaud: Viet Nam. La tragédie indochinoise. Paris 1931.

A XXXVI. fejezet 4., 6. részéhez

INDOKÍNA ÉS A DÉLTENGERI ORSZÁGOK

Irodalom

Ch. Gosselin: L'Empire d'Annam. Paris 1904.

IRÁN

A VI. fejezethez, a XXXIV. fejezet 1., 2. részéhez, valamint a XXXVII. fejezet 2. részéhez

Általános jellegű irodalom

B. B. Бартольд: Историко—географический обзор Ирана. СПб. 1903.
Б. Н. Заходер: История восточного средневековья. (Халифат и Ближний Восток.) М. 1944.
М. С. Иванов: Очерк истории Ирана. М. 1952.
А. Е. Крымский: История Персии, её литературы и дервишеской теософии... Т. I—III. М. 1914—1917.
G. Le Strange: The lands of the Eastern Caliphate. Cambridge 1905.
J. Malcolm: Histoire de la Perse... I—IV. köt. Paris 1821.
P. Sykes: A history of Persia. I—II. köt. London 1951.

Források

Ibn-el-Athir: Chronicon quod perfectissimum inscribitur. Ed. C. J. Tornberg. I—XII. köt. Suppl. Lugduni Batavorum 1867—1876. (arab szöveg).
Mirchond (Muhammed ibn Havend-sah ibn-Mahmud): Rauzat asz-szafa. Teherán 1270. (1853/1854). (perzsa szöveg).

A VI. fejezethez

A KORA FEUDÁLIS TÁRSADALOM IRÁNBAN AZ V—VII. SZÁZADBAN

Irodalom

K. A. Иностранцев: Сасанидские этюды. СПб. 1909.
А. Е. Крымский: История Сасанидов и завоевание Ирана арабами. М. 1905.
Н. В. Пигулевская: Города Ирана в раннем средневековье. М.—Л. 1956.
W. Wright: A short history of Syriac literature. London 1894.
A. Christensen: L'Iran sous les Sassanides. 2. kiad. Copenhague 1944.

Források

Th. Nöldeke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari... Leiden 1879.

A XXXIV. fejezet 1. részéhez

AZ IRÁNI ÁLLAMOK A X. SZÁZADBAN ÉS A XI. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Irodalom

P. Schwarz: Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen. I—IX. köt. Leipzig 1896—1936.

Források

Beichaki: Tarich-i-Mas'ud Gaznavi. A perzsa szöveg új kiadását Gani és Fajjaza készítette sajtó alá. Teherán 1945.
Jacut's geographisches Wörterbuch aus dem Handschriften zu Berlin, St. Petersburg, Paris, London und Oxford. Hrsg. von F. Wüstenfeld. I—VI. köt. Leipzig 1866—1870. 2. kiad. 1924. (arab szöveg).

A XXXIV. fejezet 2. részéhez

A SZELDZSUK ÁLLAM IRÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA TERÜLETÉN

Irodalom

Б. Н. Заходер: Хорасан и образование государства сельджуков. — Вопросы истории, 1945. № 5—6.
А. Ю. Якубовский: Сельджукское движение и туркмены в XI. веке. Известия отделения общ. наук АН СССР, М.—Л. 1937. № 4.

Források

Nizam al-Mulk: The book of government or rules for kings. The Siyasat—nama or Nizam al-Muluk. Translat. from the Persian by Hubert Darke. London 1960.

Низам-ал-Мульк: Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI. столетия Низам-ал-Мулька. Пер., предисл. и примеч. Б. Н. Заходера. М.—Л. 1949.

A XXXVII. fejezet 2. részéhez

IRÁN A MONGOL HÓDÍTÓK URALMA ALATT

Irodalom

И. П. Петрушевский: Формы феодальной зависимости крестьян в Иране в XIII—XIV. вв. — Советское востоковедение, 1955. № 5.

Эгбаль Аббас. Тарих-и муфассал-и Иран. (Подробная история Ирана на перс. яз.) Т. I. Тегеран 1936.

V. Minorsky: A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu. Bullet. of the School of Oriental Studies. IX. köt. 4. rész. 1939.

B. Spuler: Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanenzeit 1220—1350. 2. kiad. Leipzig 1955.

Források

The Tarikh-i Jahân gushâ of Ala-ud-din Ata Malik-i Juwaini. Ed. by Mirza Muhammad Qazwini. I—III. köt. Leyden—London 1912—1937 (perzsa szöveg). Angol fordítása: 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Translat. by J. A. Boyle. I—II. köt. Manchester 1958.

Jámi ut-Tawarikh of Rashidu'd—Din Fadlullah. Ed. by E. Blochet. Leyden—London 1912. (Gibb Memorial Series, A. R. XVIII. 2.) (A XIV. sz. elejéig terjedő részek.)

The geographical part of the Nuzhat al-Qulûb composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340). Ed. by G. Le Strange. I—II. köt. London—Leyden 1915—1919 (perzsa szöveg angol fordítással).

ITÁLIA

A X. fejezet 3., 4. részéhez, a XXVI. fejezet 1. részéhez és a XXXIX. fejezethez

Általános jellegű irodalom

L. Luzzatto: Storia economica d'Italia. I. köt. L'ontichità e il medio evo. Roma 1949. (Biblioteca Itorica № 20.)

Е. В. Тарле: История Италии в средние века. СПб. 1906.

R. Caggese: Le classi e comuni rurali nel medio evo italiano. I—II. köt. Firenze 1907—1908.

A. Doren: Italienische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Jena 1934.

L. M. Hartmann: Geschichte Italiens im Mittelalter. I—IV. köt. Gotha 1897—1915.

C. G. Mor: Storia politica d'Italia. L'età feudale. I. köt. Milano 1952.

Források

Bibliotheca della società storica Subalpina. I—LXXVIII. köt. Pinerolo 1899—1913.

Fonti per la storia d'Italia. I—XCII. köt. Roma 1887 (a sorozat kiadása folytatódik).

A. Muratori: Antiquitates Italicae Medii aevi... I—VI. köt. Milano 1738—1742.

A. Muratori: Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae christianae 500 ad 1500. I—XXV. köt. Mediolani 1723—1751.

A X. fejezet 3. részéhez

ITÁLIA A IX—XI. SZÁZADBAN

Irodalom

П. Г. Виноградов: Происхождение феодальных отношений в лангобардской Италии. СПб. 1880.

Н. П. Соколов: Социальные группировки и социальная борьба в Венеции в период раннего средневековья. В кн.: Средние века, Сб. Вып. VII. 1955.

E. Pontieri: Tra i normanni nell' Italia meridionale. Napoli 1948.

Források

F. Beyerle: Die Gesetze der Langobarden. Weimar 1947.

Codice diplomatico longobardo. I—IV. köt. Ed. C. Troya. (Storia d'Italia. V. köt.) Napoli 1852—1855.

A XXVI. fejezet 1. részéhez

ITÁLIA A XII—XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

М. Л. Абрамсон: Положение крестьянства и крестьянские движения в Южной Италии в XII—XIII. вв. В кн.: Средние века, Сб. Вып. III. М. 1951.

Magyarul: *M. L. Abramszon:* A parasztság helyzete és a paraszti mozgalmak Dél-Itáliában a XII—XIII. században. Szovjet Középkori Egyetemes Történet (sokszorosított időszaki kiadvány). II. köt. Budapest 1955.

Н. А. Бортник: Арнольд Брешианский — борец против католической церкви. М. 1956.

Л. М. Брагина: Крестьянское держание в Северо-Восточной Италии в XIII—XIV. веках. — Вопросы истории, 1955. № 8.

Л. А. Котельникова: Положение и классовая борьба зависимого крестьянства в Северной и Средней Италии в XI—XII. вв. В кн.: Средние века, Сб. Вып. VI. 1955.

G. Arias: Il sistema della constituzione economica e sociale italiana nell' età dei comuni. Torino 1905.

Források

Акты Кремоны X—XIII. вв. в собрании Академии наук СССР. Подгот. к изд. С. А. Аннинский. М.—Л. 1937.

Corpus Statutorum Italicorum. I—VIII. köt. Roma 1912—1915.

Regesta chartarum Italiae. I—XIII. köt. Roma 1907—1914.

A XXXIX. fejezethez

A KAPITALISTA VISZONYOK LÉTREJÖTTE ITÁLIÁBAN. A KORAI RENESZÁNSZ

Irodalom

А. К. Дживелегов: Данте Алигиери. Жизнь и творчество. Изд. 2. М. 1946.

В. Н. Лазарев: Происхождение итальянского Возрождения. Т. 1. М. 1956.

В. И. Рутенбург: Очерк из истории раннего капитализма в Италии. Флорентийские компании XIV. в. М.—Л. 1951.

С. Д. Сказкин: Восстание Дольчино. М. 1955. (Доклады советской делегации на X. Международном конгрессе историков в Риме.)

V. Fleischer: Rienzo. The raise and fall of a dictator. London 1948.

E. R. Labande: L'Italie de la Renaissance: duecento, trecento, quattrocento. Evolution d'une société. Paris 1954.

J. Lestocquoy: Aux origines de la bourgeoisie: les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XI—XV. siècles). Paris 1952.

G. Renard: Histoire du travail à Florence. I—II. köt. Paris 1913—1914.

A. Sapori: Studi di storia economica. (Secoli XIII., XIV., XV.) I—II. köt. Firenze 1955.

Források

G. Boccaccio: Dekameron. Ford. Révay József. I—II. köt. Budapest 1961.

A. Dante: Isteni színjáték. Ford. Babits Mihály. Budapest 1957.

F. Petrarca: Edizione nazionale delle opere di Francesco Petrarca. Firenze 1926.

D. Campagni: La cronica fiorentina. Firenze 1888.

G. Villani: Cronica. I—IV. köt. Firenze 1844—1845.

JAPÁN

A III. és a XIX. fejezethez, valamint a XXXVI. fejezet 3. részéhez

Általános jellegű irodalom

Е. М. Жуков: История Японии. М. 1939.

Ishimoda Sho-Matsusbima Eiichi: A japán történet vázlata. Tokio 1955. (japánul).

Н. И. Конрад: Японская литература в образцах и очерках. Л. 1927.

Eijiro Honjo: The social and economic history of Japan. Kyoto 1935.

G. B. Sanson: Japan. A short cultural history. New York 1943.

Források

Рай Дзио. История сиогуната в Японии, Нихон гайси. Соч. Рай Дзио Сисей. В 22 книгах. Пер. и коммент. Кн. I—VI. Владивосток 1910—1915. (Перед загл.: В. М. Мендрин.)

Японская поэзия. Сб. М. 1956.

A III. fejezethez

A FEUDALIZMUS KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN (III—VIII. SZÁZAD)

Irodalom

H. И. Конрад: Надельная система в Японии. — Труды Ин-та востоковедения АН СССР, М. 1936. T. XVII.

O. Nachod: Geschichte von Japan. I—III. köt. Leipzig 1906—1930.

Források

W. G. Aston: Nichongi. Transaction of the Japan society. Suppl. London 1896.

B. H. Chamberlain: Kojiki or Records of ancient matters. Transactions of the Asiatic society of Japan. X. köt. Suppl. Tokyo 1882.

K. Florenz: Nihongi oder Japanische Annalen. Supplement zu den Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens. 2. kiad. 1903.

A XIX. fejezethez

A FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN (VIII—XII. SZÁZAD)

Исэ-монагатари: Лирическая повесть древней Японии. Пер. Н. Конрада. Пг. 1923.

L. E. Bertin: Les grandes guerres civiles du Japan: les Minamoto et les Taira — les mikados et les siogouns (1156—1392). Paris 1894.

A XXXVI. fejezet 3. részéhez

JAPÁN A XIII—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

Yamada Nakaba: Ghenko. The Mongol invasion of Japan. London 1916.

Források

H. Bohner: Kitabatake Chikafusa. Jinno Shotoki. Buch von der Wahren Gott-Kaiser-Herrschafts Linie. Tokyo 1935.

J. C. Hall: Japanese feudal laws. II. rész. The Ashikaga code („Kemmu Shikimoku" a. d. 1336). Tokyo 1908.

KÍNA

Az I. és XVII. fejezethez, valamint a XXXVI. fejezet 1. részéhez

Általános jellegű irodalom

B. П. Васильев: Религии Востока: конфуцианство, буддизм и даосизм. СПб. 1873.

Китай. История, экономика, культура. Героическая борьба за национальную независимость. Сб. статей. М.—Л. 1940.

O. Франке: Земельные правоотношения в Китае. Пер. с нем. Н. И. Кохановского. Владивосток 1908.

Vang Tan-csen: Parasztforradalmak Kínában. Sanghaj 1953. (kínaiul).

Csou Ku-csen: Kína története. I—II. köt. Sanghaj 1955. (kínaiul).

C. P. Fitzgerald: China. A short cultural history. London 1950.

O. Franke: Geschichte des chinesischen Reiches. Eine Darstellung seiner Entstehung, seines Wesens und seiner Entwicklung bis zur neuesten Zeit. I—III. köt. Berlin—Leipzig 1930—1937.

R. Grousset: Histoire de la Chine. Paris 1943.

Ts'ui Chi: Geschichte Chinas und seiner Kultur. Mit einem Vorwort von E. H. Tscharner. Zürich 1946.

Mabel Ping-hua Lee: The economic history of China. With special reference to agriculture. New York 1921.

J. Needham: Science and civilization in China. I. köt. Cambridge 1954.

Kínai nyelvű források

Csin su (A Csin-dinasztia története). I—XXIV. könyv. Sanghaj 1934.

Szuj su (A Szuj-dinasztia története). I—XX. könyv. Sanghaj 1935.

Csiu Tang su (A Tang-dinasztia régi története). I—XXXVI. könyv. Sanghaj 1936.

Hszin Tang su (A Tang-dinasztia új története). I—XL. könyv. Sanghaj 1936.

Szung si (A Szung-dinasztia története). I—CXXXVI. könyv. Sanghaj 1937.

Jüan si (A Jüan-dinasztia története). I—LX. könyv. Sanghaj 1935.

Ming si (A Ming-dinasztia története). I—C. könyv Sanghaj 1936.

Csungkuo ercsien-nien si (Kína kétezeréves története). Forrásgyűjtemény. Sanghaj 1954.

Az I. fejezethez

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA KÍNÁBAN (III—VIII. SZÁZAD)

Irodalom

Л. И. Думан: К истории государств Тоба Вэй и Ляо и их связей с Китаем. — Учёные записки Ин-та востоковедения АН СССР, 1955. Т. XI.

К. А. Иностранцев: Хун-ну и гунны. (Разбор теорий о происхождении народа хун-ну китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов.) Изд. 2. Л. 1926.

Л. В. Симоновская: Китай в эпоху расцвета феодализма (VII—VIII. века). — Исторический журнал, 1941. № 1.

Csungkuo ting nulicse jü fencsiencse fenca venti lunven hszüancsi (Cikkgyűjtemény a kínai rabszolgatartó és feudális rendszer periodizációjának kérdéseiről). Peking 1956.

Tang Csang-zsu: Vej Csin Nan-Pej csao si luncung (Kína történetének vázlata a Vej- és Csin-, valamint az északi és déli dinasztiák idején). Peking 1955.

P. Pelliot: Les grottes de Touen-Hoang. Peintures et sculptures bouddhiques des époques des Wei, des Tang et des Song. I—IV. köt. Paris 1914—1924.

Források

Н. Я. Бичурин (Иакинф): Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I—III. М.—Л. 1950—1953.

A XVII. fejezethez

KÍNA A FEJLETT FEUDALIZMUS KORÁBAN (VIII—XII. SZÁZAD)

Irodalom

В. А. Рубин: Походы Хуан Чао (из истории крестьянской войны IX. в.) В кн.: Сборник статей по истории стран Дальнего Востока, М. 1952.

К. К. Флуг: Из истории книгопечатания в Китае (X—XIII. вв.). — Советское востоковедение, 1940. № 1.

Jang Cse-csiu: Szuj Tang Vutaj si kang jao (A Szuj-, Tang- és az öt dinasztia korának története). Sanghaj 1955.

M. Granet: La feodalité chinoise. Oslo 1952.

H. B. Morse: The gilds of China with an account of the gild merchant or Co-Hong of Canton... London 1909.

H. R. Williamson: Wang An Shih, a Chinese statesman and educationalist of the Sung dynasty. I—II. köt. London 1935—1937.

K. A. Wittfogel—Fêng Chia-Shêng: History of Chinese society Liao (907—1125). New York 1949.

Források

В. П. Васильев: История и древности восточной части Средней Азии от X. до XIII. века. В прил. переводов китайских известий о киданях, чжурчженях и монголо-татарах. СПб. 1857.

Китайская классическая поэзия. (Эпоха Тан), Пер. с китайск. М. 1956.

S. Beal: Si-yu-ki, Buddhist records of the western world. London 1906.

A XXXVI. fejezet 1. részéhez

A KÍNAI NÉP HARCA A MONGOL KÁNOK URALMA ALÓLI FELSZABADULÁSÉRT

Irodalom

Д. Позднеев: Исторический обзор уйгуров. (По китайским источникам.) СПб. 1899.

P. Pelliot: Les grands voyages maritimes chinois au début du XV. siècle. „T'oung Pao". Leiden 1933. XXX. köt. 3—5. sz.

Források

Ло Гуань-чжун. Троецарствие. (Ист. роман.) Пер. В. А. Панасюка. Т. I—II. М. 1954.

Ши Най-ань. Речные заводи. (Роман.) Пер. А. П. Рогачёва. Т. I—II. М. 1955.

E. Haenisb: Sino-Mongolische Dokumente vom Ende des XIV. Jahrhunderts. Berlin 1952.

W. Rockbill: Notes on the relations and trade of China with the Eastern Archipelago and the coast of the Indian Ocean during the fourteenth century. „T'oung Pao". Leiden 1914—1915. XV—XVI. köt.

A II. fejezet 3. részéhez, a XVIII. fejezet 4. részéhez és a XXXVI. fejezet 2. részéhez

Általános jellegű irodalom

Pak Szi Hjon: Csoszon csungszesza (Korea története a középkorban). Phenjan 1953. (koreaiul).
G. Hamada: Chosen-shi (Korea története). Tokió 1956. (japánul).
Csoszon Csungszesza (Korea története a középkorban). I. köt. Phenjan 1954. (koreaiul).
W. E. Griffis: Corea. The hermit nation. New York 1882.
J. Ross: History of Corea ancient and modern. With description of manners and customs, language and geography... London 1891.

Források

Корейская классическая поэзия. Пер. А. Ахматовой. M. 1956.
Szacshonnjon munhon thongo (Cikkgyűjtemény Korea négyezeréves történetéből). Szöul 1926. (koreaiul).
Csoszonsza. Kode csungsze kjocse (Korea története. Anyag az ókori és középkori történethez). Phenjan 1955. (koreaiul).

KÖZÉP-ÁZSIA

A VIII. fejezet 1. részéhez, a XXXIII. fejezet 1. részéhez és a XXXVII. fejezet 1. részéhez

Általános jellegű irodalom

В. В. Бартольд: Киргизы. Фрунзе 1943.
В. В. Бартольд: Таджики. В кн.: Таджикистан. Сб. статей. Ташкент 1925.
В. В. Бартольд: Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. I—II. СПб. 1898—1900.
Б. В. Веймарн: Искусство Средней Азии. М.—Л. 1940.
Б. Г. Гафуров: История таджикского народа. В кратком изложении. Изд. 3. Т. 1. М. 1955.
История Казахской ССР. С древнейших времён до наших дней. Изд. 2. Т. 1. Алма-Ата 1949.
История Киргизии. Т. 1. Фрунзе 1956.
История Узбекской ССР. Изд. 2. Т. 1. Кн. 1. Ташкент 1955.
Очерки из истории туркменского народа и Туркмениста на в VIII—XIX. вв. Ашхабад 1954.
С. П. Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л. 1948.
Magyarul: *Sz. P. Tolsztov:* Az ősi Chorezm. Ford. Balázs János. Budapest 1950.

Források

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 1. М.—Л. 1938.

A VIII. fejezet 1. részéhez

KÖZÉP-ÁZSIA AZ V. SZÁZADTÓL A IX. SZÁZAD KÖZEPÉIG TERJEDŐ IDŐBEN

Irodalom

С. П. Толстов: Тирания Абруя. (Из истории классовой борьбы в Согдиане и тюркском каганате во второй половине VI. в. н. э.) — Исторические записки, 1938. № 3.
А. Ю. Якубовский: Восстание Муканны — движение людей в „белых одеждах". — Советское востоковедение, 1948. Т. V.
А. Ю. Якубовский: Живопись древнего Пянджикента. М. 1954.

Források

E. Chavannes: Documents sur les Tou-Kuie (Turcs) occidentaux. Saint-Petersbourg 1903.

A XXXIII. fejezet 1. részéhez

KÖZÉP-ÁZSIA A IX. SZÁZADTÓL A XIII. SZÁZAD ELEJÉIG TERJEDŐ IDŐBEN

Irodalom

А. А. Семёнов: Из истории Нисы XII. в. (по актам того времени). Ашхабад 1955.
С. П. Толстов: Бируни и его время. — Вестник АН СССР, 1949. № 4.
А. Ю. Якубовский: Абу Али Ибн Сина и его время. — Вопросы истории, 1952. № 9.

Források

Déscription topographique et historique de Boukhara par Muhammed Nerchakhy, suivi de textes rélatifs à la Transoxiane. Texte persan publié par Ch. Schefer. Paris 1892.
Jacut's geographisches Wörterbuch. Hrsg. von Ferd. Wüstenfeld. I—VI. köt. Leipzig 1866—1870.

A XXXVII. fejezet 1. részéhez

A MONGOL KÁNOK URALMA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. E TERÜLET NÉPEINEK HARCA A MONGOL HÓDÍTÓK ELLEN

Irodalom

Алишер Навои: Сборник статей. (К 500-летию со дня рождения. 1441—1941). М.—Л. 1946.

В. В. Бартольд: Народное движение в Самарканде в 1365 г. СПб. 1906.

Т. Н. Кары-Ниязов: Астрономическая школа Улугбека. М.—Л. 1950.

И. П. Петрушевский: Из истории Бухары в XIII. в. — Учёные записки Ленингр. гос. ун-та, 1949. № 98. Серия востоковедческих наук. Вып. I.

Források

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. (Извлечения из арабских соч. Собр. В. Г. Тизенгаузен.) Т. 1. СПб. 1884. Т. II. М.—Л. 1941.

LENGYELORSZÁG

A XIV. fejezet 4. részéhez, a XXIX. fejezet 2. részéhez és a XLIV. fejezet 2. részéhez

Általános jellegű irodalom

История Польши. Под ред. В. Д. Королюка и др. Изд. 2. Т. 1. М. 1956.

J. Rutkowski: Historia gospodarcza Polski. 3. kiad. I. köt. Poznań 1947.

Dzieje Śląska. Pod red. E. Maleczyńskiej i K. Maleczyńskiego. Warszawa 1955.

Perényi J.: Lengyelország története. Budapest 1962.

A. Świętochowski: Historia chłopów polskich w zarysie. 3. kiad. I. köt. Warszawa 1949.

H. Łowmiański: Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. Warszawa 1953.

Z. Wojciechowski: Szkice historyczne XI. wieku. 3. kiad. Warszawa 1951.

Források

P. David: Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piastes (963—1386). Paris 1934.

Monumenta Medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. I—II. köt. Cracoviae 1874—1876.

J. Sawicki: Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego. I. köt. Warszawa 1951.

G. Labuda: Materiały źródłowe do historii Polski epoki feudalnej. Słowianszczyzna pierwotna. Wybór tekstów. Warszawa 1954.

A XIV. fejezet 4. részéhez

A LENGYEL FÖLDEK A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSÁNAK KORÁBAN. A LENGYEL ÁLLAM LÉTREJÖTTE (VII—XI. SZÁZAD)

Irodalom

В. Д. Корольюк: Летописное известие о крестьянском восстании в Польше в 1037—1038 гг. В кн.: Акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. М. 1952.

A XXIX. fejezet 2. részéhez

LENGYELORSZÁG A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS KORÁBAN (XI—XIII. SZÁZAD)

Irodalom

St. Piekarczyk: Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV. w. Warszawa 1955.

M. Wojciechowska—Z. Wojciechowski: Polska Piastów. Polska Jagiellonów. Poznań 1946.

A XLIV. fejezet 2. részéhez

A LENGYEL ÁLLAM EGYESÍTÉSE

Irodalom

Я. Я. Зутис: Грюнвальд — конец могущества Тевтонского ордена. — Исторический журнал, 1941. № 9.

Л. В. Разумовская: Повинности крестьян в феодальной Польше (первая половина XIV. в.) Учёные записки Ин-та славяноведения, Т. IV. 1951.

Z. Kaczmarczyk: Kazimierz Wielki (1333—1370). Warszawa 1948.
S. Krakowski: Kościół a państwo polskie do początków XIV. w. Warszawa 1950.

Források

Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XVI. вв. Чтения об-ва ист. и древн. Рос. 1887. Кн. III.

MAGYARORSZÁG

A XXX. fejezethez és a XLVIII. fejezet 2. részéhez

Általános jellegű irodalom

Acsády I.: A magyar jobbágyság története. 4. kiad. Szikra 1950.
Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Írta: Elekes Lajos—Léderer Emma—Székely György. Tankönyvkiadó 1961.
A magyar nép története. Rövid áttekintés. Budapest 1951.
Léderer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1959.
Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). Budapest 1896.

Források

Codex Diplomaticus Hungariae, ecclesiasticus ad civilis. Studio et opera G. Fejér. I—IX. köt. Budae 1829—1837.
Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. I—XXIV. köt. Budapest 1857—1875.
Scriptores rerum Hungaricarum, veteres ac genuini... Cura et studio J. G. Schwandtneri. I—III. köt. Vindobonae 1766—1768.
Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000—1526. évi törvénycikkek. Budapest 1899.

A XXX. fejezethez

MAGYARORSZÁG A IX—XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944.
Molnár Erik: A magyar nép őstörténete. Második kiad. Szikra 1954.
В. Ф. Семёнов: Венгерская Золотая булла 1222 г. В кн.: Средние века, Сб. Вып. VI. 1955.
Bónis György: István király. Budapest 1956.
Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Második kiad. Szikra 1949.

A XLVIII. fejezet 2. részéhez

MAGYARORSZÁG A XIV—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

Fraknói V.: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440—1526). Budapest 1896.
Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Budapest 1953.
Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Szikra 1949.
Geréb László—Székely György: A magyar parasztháborúk. 1437—1514. Hungária Kiadó 1950.
Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Művelt Nép Könyvkiadó 1955.
Elekes Lajos: Hunyadi. Akadémiai Kiadó 1952.
Elekes Lajos: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Akadémiai Kiadó 1962.

MONGÓLIA

A XXXV. fejezethez

A MONGOL BIRODALOM KIALAKULÁSA ÉS A MONGOL HÓDÍTÁSOK

Irodalom

Б. Я. Владимирцов: Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л. 1934.
Francia fordítása: Le régime sociale des Mongols. Trad. par M. Carsow. Paris 1948.
История Монгольской Народной Республики. М. 1954.
R. Grousset: L'Empire Mongol (I-ère phase). Paris 1941.
B. Spuler: Geschichte der islamischen Länder. Die Mongolenzeit. Leiden—Köln 1953.

Források

Н. Я. Бичурин (Иакинф): История первых четырех ханов из дома Чингисова. Пер. с китайск. СПб. 1829.

Б. Я. Владимирцов: Монголо-ойратский героический эпос. Пг.—М. 1923.

Карпини Иоанн де Плано: История монголов. *В. де Рубрук:* Путешествие в Восточные страны. СПб. 1911.

Ioannes de Plano Carpini: Historia Mongolorum. Sinica Franciscana. I. köt. Ed. A. von den Wygaert. Quarachi—Firenze 1929. 27—130. old. Magyarul: A mongolok titkos története. Közreadja: Ligeti Lajos. Budapest 1962.

С. Козин: Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Т. I. М.—Л. 1941.

NÉMETORSZÁG

A X. fejezet 2., 4. részéhez, továbbá a XXV. és a XLII. fejezetekhez

Általános jellegű irodalom

K. Lamprecht: Deutsche Geschichte. I—III. köt. 1891—1904.

G. L. Maurer: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt. München 1854.

G. Below: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. 2. kiad. Tübingen 1926.

H. Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte. I. köt. Leipzig 1906. II. köt. Leipzig 1892.

G. Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte. I—VIII. köt. Kiel 1847—1878.

Források

Bibliotheca rerum Germanicarum. Ed. Ph. Jaffé. I—VI. köt. Berlin 1864—1873.

Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit in deutscher Bearbeitung. Hrsg. von G. H. Pertz u. a.; fortg. von W. Wattenbach. Lfg. 92. Berlin 1849 (a sorozat folytatódik). Zweite Gesamtausgabe besorgt von W. Wattenbach. Lfg. 1—90 Leipzig 1844 (a sorozat folytatódik).

A X. fejezet 2. részéhez

NÉMETORSZÁG A IX. SZÁZADTÓL A XII. SZÁZAD ELEJÉIG TERJEDŐ IDŐBEN

Irodalom

А. И. Данилов: К вопросу эволюции фогтства, как одной из форм права феодальной собственности. Труды Томского гос. ун-та им. В. В. Куйбышева. Т. 103. 1948.

Л. Т. Мильская: Светская вотчина в Германии VIII—IX. вв. и её роль в процессе закрепощения крестьянства (по материалам источников Южной и Юго-Западной Германии). М. 1957.

А. И. Неусыхин: Структура общины в Южной и Юго-Западной Германии в VIII—IX. веках. (К вопросу о процессе поглощения остатков свободного крестьянства.) В кн.: Средние века, Сб. Вып. IV. 1953. Вып. V. 1954.

H. Hirsch: Die Klosterimmunität seit dem Investiturstreit. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches und der deutschen Kirche. Weimar 1913.

Müller—Mertens: Das Zeitalter der Ottonen. Kurzer Abriss der politischen Geschichte Deutschlands im zehnten Jahrhundert. Berlin 1955.

Források

Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI. et XII. conscripti. I—II. köt. Hannoverae 1891—1892. (MGH).

A XXV. fejezethez

NÉMETORSZÁG A XII—XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

Д. Н. Егоров: Славяно-германские отношения в средние века. Колонизация Мекленбурга в XIII. в. Т. I—II. М. 1915.

G. Caro: Beiträge zur älteren deutschen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte. Leipzig 1905.

J. Ficker: Vom Reichsfürstenstande. Forschungen zur Geschichte der Reichverfassung zunächst im XII. und XIII. Jahrhunderte. I—II. köt. Leipzig 1923.

Források

W. Altmann—E. Bernheim: Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands im Mittelalter. 4. kiad. Berlin 1909.

Der Sachsenspiegel (Landrecht) nach der ältesten Leipziger Handschrift. Hrsg. von R. Hildebrand. Leipzig 1929.

A XLII. fejezethez

NÉMETORSZÁG A XIV—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

М. П. Лесников: Ганзейская торговля пушниной в начале XV. века. — Учёные записки Моск. гор. пед. ин-та, 1948. Т. 8. Вып. I.

В. В. Стоклицкая-Терешкович: Очерки по социальной истории немецкого города в XIV—XV. веках. М.—Л. 1936.

М. М. Смирин: Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. Изд. 2. М. 1955.

Magyarul: *M. M. Szmirin:* Münzer Tamás népi reformációja. Budapest 1954.

М. М. Смирин: Очерки истории политической борьбы в Германии перед Реформацией. М. 1952.

Források

Hansische Geschichtsquellen. Hrsg. vom Verein für Hansische Geschichte. Halle 1875—1894. Berlin 1899.

Weistümer. Gesammelt von J. Grimm. I—VII. köt. Göttingen 1840—1878.

OROSZORSZÁG

A XV., XXXII., XXXVIII., XLIX. és L. fejezethez

Általános jellegű irodalom

Б. Д. Греков: Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII. в. Кн. 1—2. М. 1952—1954.
Magyarul: *B. D. Grekov:* Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig. Ford. Lőrincze L.-né—Perényi J. I—II. köt. Budapest 1956—1957.

История Москвы. Т. I. Период феодализма XII—XVII. вв. М. 1952.

Д. С. Лихачёв: Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л. 1947.

Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV. вв. Под ред. Б. Д. Грекова и др. М. 1953.

Б. А. Рыбаков: Ремесло древней Руси. М. 1948.

В. О. Ключевский: Курс русской истории. Собр. соч. Т. I—II. М. 1956.

Н. П. Павлов-Сильванский: Феодализм в удельной Руси. СПб. 1910.

С. М. Соловьёв: История России с древнейших времён. Изд. 3. Т. I—V. СПб. [1911].

Források

А. В. Арциховский: Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1952 г.) М. 1954.

А. В. Арциховский и М. Н. Тихомиров: Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1951 г.) М. 1953.

Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под ред. С. Н. Валка. М.—Л. 1949.

Памятники русского права. Вып. 1—3. М. 1952—1956.

Полное собрание русских летописей. Т. I—XXV. СПб.—Л.—М. 1841—1949.

A XV. fejezethez

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI RENDSZER FELBOMLÁSA ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA A KELETI SZLÁVOKNÁL. A KIJEVI OROSZORSZÁG (VI. SZÁZAD—XII. SZÁZAD ELEJE)

Irodalom

Б. Д. Греков: Киевская Русь. М. 1953.

А. Н. Насонов: „Русская земля" и образование территории древнерусского государства. М. 1951.

L. Niederle: Manuel de l'antiquité slave. I—II. köt. Paris 1923—1926.

А. Е. Пресняков: Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X—XII. столетий. СПб. 1909.

М. Н. Тихомиров: Древнерусские города. М. 1956.

М. Н. Тихомиров: Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII. вв. М. 1955.

П. Н. Третьяков: Восточнославянские племена. Изд. 2. М. 1953.

Források

А. Я. Гаркави: Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII. в. до конца X. в. по Р. Х.). СПб. 1870.

Ибн Руста (Ибн Даста): Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских. Изд., пер. и объясн. Д. А. Хвольсон . . . СПб. 1869.

А. П. Ковалевский: Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков 1956.

Повесть временных лет. Ч. 1—2. М.—Л. 1950.

Правда Русская Т. I—II. Под ред. Б. Д. Грекова. М.—Л. 1940—1947.

A XXXII. fejezethez

OROSZORSZÁG A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS KORÁBAN (XII. SZÁZAD—XIII. SZÁZAD ELEJE)

Irodalom

С. С. Гадзяцкий: Карелы и Карелия в Новгородское время. Петрозаводск 1941.

В. Т. Пашуто: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М. 1950.

А. Е. Пресняков: Лекции по русской истории. Т. III. М. 1938—1939.

Források

Житие Александра Невского. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та литературы АН СССР. Т. 5. М.—Л. 1947.

Житие преподобного Авраамия Смоленского и службы ему. Под ред. С. Н. Розанова. В кн.: Памятники древнерусской литературы, Вып. 1. СПб. 1912.

Слово Даниила Заточника по редакциям XII. и XIII. вв. и их переделкам. Л. 1932.

Слово о полку Игореве. М.—Л. 1950.

A XXXVIII. fejezethez

AZ OROSZ ÉS A TÖBBI KELET-EURÓPAI NÉPEK HARCA A TATÁR-MONGOL HÓDÍTÓK ELLEN. A SVÉD, NÉMET, DÁN, MAGYAR ÉS LENGYEL URAK TÁMADÁSAI OROSZORSZÁG ELLEN A XIII. SZÁZADBAN

Irodalom

Б. Д. Греков—А. Ю. Якубовский: Золотая Орда и её падение. М.—Л. 1950.

В. Т. Пашуто: Героическая борьба русского народа за независимость (XIII. век). М. 1956.

Források

Воинские повести древней Руси. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.—Л. 1949.

Chronicon Livonicum seu Chronicon Lyvoniae. Heinrichs Livländische Chronik. 2. kiad. Bearb. v. L. Arbusov—A. Bauer. Hannover 1955.

A XLIX. fejezethez

AZ OROSZ FÖLDEK EGYESÍTÉSE MOSZKVA KÖRÜL. A KÖZPONTOSÍTOTT OROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSA (XIV—XV. SZÁZAD)

Irodalom

К. В. Базилевич: Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV. в. М. 1952.

С. Б. Веселовский: Феодальное землевладение в Северо-Восточной Руси. Т. I. М.—Л. 1947.

Д. С. Лихачёв: Культура Руси эпохи образования Русского национального государства. (Конец XIV—начало XVI. в.) М. 1946.

А. Е. Пресняков: Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII—XV. столетий. Пг. 1918.

П. П. Смирнов: Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII. века. Т. I. М.—Л. 1947.

И. В. Сталин: Приветствие в день 800-летия Москвы. Правда, 7 сентября 1947 г.

М. Н. Тихомиров: Древняя Москва (12—15. вв.). М. 1947.

Л. В. Черепнин: Русские феодальные архивы XIV—XV. веков. Ч. 1—2. М.—Л. 1948—1951.

А. А. Шахматов: Обозрение русских летописных сводов. XIV—XVI. вв. М.—Л. 1938.

Források

В. П. Адрианова-Перетц: Задонщина. Текст и примечания. В кн.: Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та литературы АН СССР. Т. 5. М.—Л. 1947.

Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV—начала XVI. в. Т. I. М. 1952.

Акты феодального землевладения и хозяйства XIV—XVI. веков. Ч. I—II. 1956.

Судебники XV—XVI. веков. М.—Л. 1952.

Az L. fejezethez

UKRAJNA, BELORUSSZIA, LITVÁNIA ÉS A BALTI-TENGER MELLETTI NÉPEK A XIV—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

Н. Г. Бережков: Литовская Метрика, как исторический источник. Ч. I. М.—Л. 1946.

История Белорусской ССР. Т. I. Под ред. В. Н. Перцева и др. Минск 1954.
История Латвийской ССР. Т. I. (С древнейших времён до 1953 г.) Под ред. Я. Я. Зутиса и др. Рига 1952.
История Украинской ССР. Т 1. Под ред. А. К. Касименко и др. Киев 1956.
История Эстонской ССР. (С древнейших времён до наших дней.) Под ред. Г. И. Наана. Таллин 1952.

Források

Гисторыя Беларуси у документах и матэрыялах. Т. I. IX—XVIII. ст. Менск 1936.
Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI. вв. Сб. материалов. Подгот. к печати И. И. Яковкиным. Л. 1936.
Kalevipoeg. Észt nemzeti eposz. Ford.: Bán Aladár. Budapest 1960.

RÓMAI BIRODALOM

Az V. fejezethez

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA A KÉSŐ-RÓMAI BIRODALOMBAN. A GERMÁN ÉS SZLÁV TÖRZSEK VÁNDORLÁSA

Irodalom

А. Д. Дмитрев: Движение скамаров. — Византийский временник, М. 1952. Т. V.
Е. Э. Липшиц: Проблема падения рабовладельческого строя и вопрос о начале феодализма в Византии. — Вестник древней истории, 1955. № 4.
Magyarul: *J. E. Lipsic:* A rabszolgatartó rend bukásának problémája és a bizánci feudalizmus kezdeteinek kérdése. Középkori Egyetemes Történet (sokszorosított időszaki kiadvány). I. (III). köt. Budapest 1957.
М. И. Ростовцев: Римский колонат. В кн.: *М. Вебер:* Аграрная история древнего мира. М. 1925.
З. В. Удальцова: Раздел земель между остготами и римлянами в Италии в конце V века. В кн.: Средние века. Сб. Вып. VIII. М. 1956.
Е. М. Штаерман: Проблема падения рабовладельческого строя. — Вестник древней истории, 1953. № 2. (44).
S. Dill: Roman society in the last century of the Western Empire. 2. kiad. London 1910.
E. Stein: Geschichte des spätrömischen Reiches. I. köt. Wien 1928.; II. köt. Histoire du Bas-Empire. Paris—Bruxelles—Amsterdam 1949.

Források

Agathias: Περὶ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλείας (Justinianus uralkodásáról). *L. Dindorf:* Historici Graeci Minores. I. köt. Lipsiae 1871. 132—392. old.
Ammiani Marcellini rerum gestarum libri, qui supersunt. I—II. köt. Lipsiae 1875.
Jordanes: De rebus geticis. Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi. V. köt. I. rész.
Tacitus: Germania. Több kiadás. Magyar ford.: Csiky Kálmán: Tacitus fönnmaradt összes művei. Budapest 1903. 265—292. old.

SKANDINÁVIAI ORSZÁGOK

A XI. fejezet 2., 3. részéhez és a XLIII. fejezethez

Általános jellegű irodalom

Ingvar Andersson: Sveriges historia. Stockholm 1943.
F. Eli Heckscher: An economic history of Sweden. Cambridge Mass. 1954.
A. Holmsen: Norges historie. I. köt. Oslo 1949.
L. Musset: Les peuples scandinaves au moyen âge. Paris 1951.
A. Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1933.

Források

Исландские саги. Ред. и примеч. М. И. Стеблин-Каменского. М. 1956.
Diplomatarium islandicum. I—VIII. köt. Kobenhavn og Reykjavik 1857—1908. Monumenta historica Norvegiae. Latinske kildeskrifter til norges historie i middelalderen. Kristiania 1880.
Scriptores rerum danicarum medii aevi. I—IX. köt. Kobenhavn 1772—1879. Svenska landskapslagar. Serien I—V. Stockholm 1933—1946.

A XI. fejezet 2. részéhez

A SKANDINÁVIAI KORA FEUDÁLIS ÁLLAMOK. DÁNIA, NORVÉGIA ÉS SVÉDORSZÁG KIALAKULÁSA (VII—XI. SZÁZAD)

Irodalom

Emar Olgeirson: Aettasamfélag og rikisvald i pjódveldi Islendiga. Reykjavik 1954.

E. A. Рыдзевская: Некоторые данные из истории земледелия в Норвегии и в Исландии в IX—XIII. вв. — Исторический архив, T. 3. M. 1940.

P. G. Vinogradoff: Geschlecht und Verwandschaft im altnorwegischen Rechte. — Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1900. VII. köt.

Források

Ari Thorgilsson: The book of the Icelanders (Islendigabók). By Ari Thorgilsson. Ed. and translat. with introd. essay and notes by H. Hermannsson. Ithaca, London 1930.

Saxo Grammaticus: Gesta Danorum. Hrsg. von A. Holder. Strassburg 1886.

A XLIII. fejezethez

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XII—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

И. П. Шаскольский: Договоры Новгорода с Норвегией. — Исторические записки, 1945. T. 14.

T. B. Форстен: Борьба из-за господства на Балтийском море в XV. и XVI. столетиях. СПб. 1884.

Források

Snorre Sturluson: Heimskringla edr noregs konungasögor. I—IV. köt. Havniae 1777—1813.

SPANYOLORSZÁG

A XII., XXVII. és XLV. fejezetekhez

Általános jellegű irodalom

R. Altamira: Historia de España y de la civilización espanola. I—IV. köt. Barcelona 1900—1911. Orosz fordítása: J. A. Ratkovszkaja. Moszkva 1951.

Культура Испании. Сб. M. 1940.

A. E. Кудрявцев: Испания в средние века. Л. 1937.

B. K. Пискорский: История Испании и Португалии. Изд. 2. СПб. 1909.

E. Lévi-Provençal: Histoire de l'Espagne musulmane. I—III. köt. Paris 1950—1953.

F. Soldevila: Historia de España. I—IV. köt. Barcelona 1952—1955.

Források

Colección de documentos inéditos para la historia de España. Por D. M. Navarrete, D. Miguel Salva y D. P. Sainz de Baranda. I—CXII. köt. Madrid 1842—1895.

Colección de fueros y cartas pueblas de España. Madrid 1852.

Cortes de los antiguos reinos de León y Castilla. I—III. köt. Madrid 1864—1866.

Las crónicas latinas de la reconquista. Publ. por A. Huici. I—II. köt. Valencia 1913.

A XII. fejezethez

KORA FEUDÁLIS ÁLLAMOK HISPÁNIÁBAN (VI—XI. SZÁZAD)

Irodalom

И. B. Арский: Очерки по истории средневековой Каталонии до соединения с Арагоном (VIII—XII. вв.). Л. 1941.

A. P. Корсунский: Рабы и вольноотпущенники в вестготском государстве VI—VII. вв. В кн.: Средние века, Сб. Вып. IV. M. 1953.

И. Ю. Крачковский: Арабская культура в Испании. M.—Л. 1937.

A. Ziegler: Church and state in Visigothic Spain. Washington 1930.

Források

Ibn Abd al-Hakam: History of the conquest of Spain. Translat from the Arabic. With critical and exegetical notes and a historical introd. by J. H. Jones. Göttingen 1858.

A XXVII. fejezethez

A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA HISPÁNIÁBAN ÉS A RECONQUISTA. PORTUGÁLIA (XI—XIII. SZÁZAD)

Irodalom

М. Б. Карасс: О хозяйстве Толедской деревни. В кн.: Средние века, Сб. Вып. VII. 1955.

И. В. Лучицкий: Поземельная община в Пиренеях. — Отечественные записки, 1883. № 10—12.

C. Dubler: Über das Wirtschaftsleben auf der Iberischen Halbinsel vom XI. zum XIII. Jahrhundert. Genève—Zürich 1943.

H. Pérès: La poésie andalouse en arabe classique au XI. siècle, ses aspects généraux, ses principaux thèmes et sa valeur documentaire. 2. kiad. Paris 1953.

Források

Cartulario de „Sant Cugat" del Vallés. Ed. por J. Reus Serra. I—IV. köt. Barcelona 1945—1947.

González Palencia Angel: Los mozárabes de Toledo en los siglos XII. y XIII. I—IV. köt. Madrid 1926—1930.

A XLV. fejezethez

HISPÁNIA EGYESÍTÉSE. A PORTUGÁL ÁLLAM MEGALAKULÁSA

Irodalom

С. Г. Лозинский: История инквизиции в Испании. СПб. 1914.

А. М. Розенберг: Восстания против королевской власти в Кастилии в XV. в. — Учёные записки Ленингр. гос. пед. ин-та, Л. 1948. Т. 68.

W. Prescott: History of the reign of Ferdinand and Isabella, the Catholic of Spain. I—II. köt. London 1858.

Források

Crónica incompleta de los Reyes Católicos (1469—1476). Madrid 1934.

DÉLI SZLÁVOK

A XIV. fejezet 1. részéhez, a XXVIII. fejezet 2. részéhez és a XLVIII. fejezet 1. részéhez

Általános jellegű irodalom

Н. С. Державин: История Болгарии. Т. I—III. М.—Л. 1945—1947.

К. Јиречек: Историја Срба. Превео Ј. Радонић. 2. изд. Београд 1952.

История Болгарии. Под ред. П. Н. Третьякова и др. T. I. M. 1954.

Historija naroda Jugoslavije. I. köt. Zagrab 1953.

Д. Ковачевић: Босна и Херцеговина у среднем вијеку. Сарајево 1954.

И. Митев: Кратка история на българския народ. София 1951.

M. Kos: Zgodovina slovencev od naselitve de petnajstega stoletja. Ljubljana 1955.

A XIV. fejezet 1. részhez

A DÉLI SZLÁVOK A VII—X. SZÁZADBAN

Irodalom

Д. Ангелов: Богомильство в Болгарии. Пер. Н. Н. Соколова. М. 1954.

П. О. Карышковский: Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава. — Вопросы истории, 1951. № 8.

С. А. Никитин: Образование болгарского народа и возникновение Болгарского государства. — Вестник МГУ, М. 1952. Серия обществ. наук. Вып. 1.

И. Н. Смирнов: Очерк истории Хорватского государства до подчинения его Угорской короне. Казань 1879.

V. Pribojević: O podrijetlu i zgodama slavena. Zagreb 1951.

Források

Г. А. Ильинский: Грамоты болгарских царей. М. 1911.

М. Г. Попруженко: Козма Пресвитер, болгарский писатель X. века. София 1936.

М. Н. Тихомиров: Именник болгарских князей. — Вестник древней истории, 1946. № 3.

F. Rački: Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. (Monumenta spectancia historiam slavorum meridionalium.) VII. köt. Zagrebiae 1877.

A XXVIII. fejezet 2. részéhez

A DÉLI SZLÁV ÁLLAMOK A XI—XII. SZÁZADBAN

Irodalom

S. Antoljak: Bune pučana i seljaka. Zagreb 1956.

A XLVIII. fejezet 1. részéhez

A DÉLI SZLÁV ORSZÁGOK A XIII—XV. SZÁZADBAN. ALBÁNIA

Irodalom

Б. Д. Греков: Винодольский статут об общественном и политическом строе Винодола. М.—Л. 1948.

И. Острогорски: Пронија прилог историја феудализма у Византији и у јужнословенским земљама. Београд 1951.

З. В. Удальцова: Византийский историк Критовул о южных славянах и других народах Балканского полуострова в XV. веке. — Византийский временник, 1951. T. IV.

Ф. И. Успенский: Образование второго Болгарского царства. Одесса 1879.

Т. Д. Флоринский: Памятники законодательной деятельности Стефана Душана, царя сербов и греков. Киев 1888.

Т. З. Флоринский: Южные славяне и Византия во второй четверти XIV. в. Вып. 1—2. СПб. 1882.

Források

Ст. Новаковић. Законик Стефана Душана, царя српскоог 1349-и 1354. Београд 1898.

Сербский эпос. Пер. Н. Берга и др. М.—Л. 1933.

M. Kos: Srednjaveški urbarji za slovenijo. I—II. köt. I—II. füzet. Ljubljana 1939—1954.

AZ ELBA MENTI SZLÁVOK

A XIV. fejezet 2. részéhez

AZ ELBA MENTI SZLÁVOK A VI—XI. SZÁZADBAN

Irodalom

Н. П. Грацианский: Заэльбские славяне в борьбе с немецкой агрессией в X—XII. вв. — Исторический журнал, 1942. № 8.

А. Гильфердинг: История бальтийских славян. Собр. соч. T. IV. СПб. 1874.

А. Павинский: Полабские славяне. Историческое исследование. СПб. 1871.

TIBET

A II. fejezet 1. részéhez és a XVIII. fejezet 1. részéhez

Irodalom

Fang Hszin-Min: Tibet. Sanghaj 1954. (kínaiul).

Fu Csuang: A tibeti fejedelmek genealógiája. Sanghaj 1949. (kínaiul).

TÖRÖKORSZÁG

A XXXIV. fejezet 3. részéhez és a XLVII. fejezethez

A XXXIV. fejezet 3. részéhez

A SZELDZSUK ÁLLAM KISÁZSIÁBAN

Irodalom

В. А. Гордлевский: Государство Сельджукидов в Малой Азии. М.—Л. 1941.

Források

Histoire des Seldjoucides de l'Irâq par al-Bounddâri d'après Imâd-ad-dîn al Kâtib al'Isfahani. Texte arabe publ. par M. Th. Houtsma. Leiden 1989.

Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche. Éd. et trad. par J. Chabot. I. köt. Paris 1924.

A XLVII. fejezethez

AZ OSZMÁN BIRODALOM A XIV—XV. SZÁZADBAN

Irodalom

A. E. Крымский: История Турции и её литературы от расцвета до начала упадка. M. 1910.

H. A. Смирнов: Историческое значение русской „Повести" Нестора Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г. — Византийский временник, 1953. T. VII.

J. Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. I—II. köt. Pest 1827—1828.

N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. I. köt. Gotha 1908.

Források

Critobuli epistola ad Mechmetem. Fragmenta historiarum Graecorum. V. köt. I. rész. Pariis (é. n.).

Laonici Chalcocandylae Historiarum demonstrationes. Ed. Eug. Darkó. I—II. köt. Budapest 1922—1927.

TRANSZKAUKÁZIA

A VIII. fejezet 2. részéhez, a XXXIII. fejezet 2. részéhez és a XXXVII. fejezet 3. részéhez

Általános jellegű irodalom

И. А. Джавахишвили: История Грузии. Ч. I. Тбилиси 1948. (grúz nyelven).

История армянского народа. Ч. 1. Ереван 1951.

История Грузии. Ч. 1. Тбилиси 1950.

R. Grousset: Histoire de l'Arménie des origines à 1071. Paris 1947.

Források

Histoire de la Géorgie. Depuis l'antiquité jusqu'au XIX. siècle. Trad. de géorgien par M. Brosset. I—II. köt. Saint-Peterbourg. 1856—1858.

A VIII. fejezet 2. részéhez

A KORA FEUDÁLIS TÁRSADALOM TRANSZKAUKÁZIÁBAN (V. SZÁZAD—IX. SZÁZAD KÖZEPE)

Irodalom

Н. Адонц: Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского сторя. СПб. 1908.

Я. А. Манандян: Народные восстания в Армении против арабского владычества. Ереван 1939.

Források

Давид Сасунский: Армянский народный эпос. Пер. В. В. Державина и др. М.—Л. 1939.

Моисей Каланкатуйский (Мовсес Каганкатваци): История Агван Моисея Каганкатваци. Пер. с арм. К. П. Патканова. СПб. 1861.

Моисей Хоренский: История Армении. Перевёл, снабдил примечаниями и исследованием Ст. Малхасян. Ереван 1940.

A XXXIII. fejezet 2. részéhez

TRANSZKAUKÁZIA ORSZÁGAI A IX. SZÁZADTÓL A XIII. SZÁZAD ELEJÉIG

Irodalom

Г. Г. Микаелян: История Киликийского армянского государства. Ереван 1952.

Források

Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию — писателя XI. столетия. Пер. с арм. Н. Эмина. М. 1864.

A XXXVII. fejezet 3. részéhez

A MONGOL URALOM A TRANSZKAUKÁZIAI ORSZÁGOKBAN. AZ ITTENI NÉPEK HARCA A HÓDÍTÓK ELLEN

Irodalom

А. А. Али-Заде: Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV. вв. Баку 1956.

И. П. Петрушевский: Государства Азербайджана в XV. веке. В кн.: Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку 1949.

Források

История монголов по армянским источникам. Вып. 1—2. Пер. и объяснения К. П. Патканова. СПб. 1873—1874.

Histoire de la Siounie par Stépahannos Orbelian. Trad. de l'arménien par M. Brosset. I—II. köt. Saint-Peterbourg 1864—1866.

III. IRODALOM ÉS FORRÁSOK A XVI., XXI. ÉS XXII. FEJEZETEKHEZ

A XVI. fejezethez

A KERESZTÉNY EGYHÁZ A KORAI KÖZÉPKOR IDEJÉN

Irodalom

С. Г. Лозинский: История папства. Т. I. М. 1934.

М. С. Корелин: Важнейшие моменты в истории средневекового папства. СПб. 1901.

М. М. Шейнман: Краткие очерки истории папства. М. 1952.

A. Fliche: La querelle des investitures. Paris 1946.

H. Haller: Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit. I—II. köt. Urach—Stuttgart 1950—1951.

G. Mollat: Les papes d'Avignon. 9. kiad. Paris 1949.

G. Trevisani—S. Canzio: Il papato contro l'Italia. Milano 1950.

A XXI. fejezethez

AZ EURÓPAI KÖZÉPKORI VÁROSOK KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

Irodalom

Г. Белов: Городской строй и городская жизнь средневековой Германии. Под ред. Д. М. Петрушевского. М. 1912.

Н. П. Грацианский: Парижские ремесленные цехи в XIII—XIV. столетиях. Казань 1911.

Ю. А. Корхов: Догородское ремесло средневековой Германии. — Ученые записки Моск. Гос. пед. ин-та, 1956. Т. 68. Вып. 4.

Я. А. Левицкий: Проблема раннего феодального города в Англии и Книга Страшного суда. В кн.: Средние века, Сб. Вып. III. М. 1951.
Magyarul: *J. A. Levickij:* A korai feudális város problémája Angliában és a Domesday Book. Szovjet Középkori Egyetemes Történet (sokszorosított időszaki kiadvány). I. köt. Budapest 1954.

H. Pirenne: Les villes du moyen âge. Essai d'histoire économique et sociale. Bruxelles 1927.

А. Пиренн: Средневековые города Бельгии. Пер. под ред. Е. А. Косминского. М. 1937.

Ф. Я. Полянский: Очерки социально-экономической политики цехов в городах Западной Европы XIII—XV. вв. М. 1952.

В. В. Стоклицкая-Терешкович: Происхождение феодального города в Западной Европе (по материалам Германии, Франции, Италии). — Вестник Моск. ун-та, 1955. № 1.
Magyarul: *V. V. Sztoklickaja-Tyereskovics:* A feudális város keletkezése Nyugat-Európában (Németország, Franciaország, Itália anyaga alapján). Középkori Egyetemes Történet. I. (III.) köt. Budapest 1957.

В. В. Стоклицкая-Терешкович: Проблемы многообразия средневекового цеха на Западе и на Русси. В кн.: Средние века, Сб. Вып. III. М. 1951.
Magyarul: *V. V. Sztoklickaja-Tyereskovics:* A középkori céhek sokrétűségének problémája Nyugaton és Oroszországban. Szovjet Középkori Egyetemes Történet (sokszorosított időszaki kiadvány). I. köt. Budapest 1954.

О. Тьерри: Городская коммуна во Франции в средние века. СПб. 1901.

G. Fagniez: Études sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe et au XIVe siècles. Paris 1877.

J. Tait: The medieval english borough. Manchester 1936.

Források

Немецкий город XIV—XV. вв. Сборник материалов. Вводная статья, пер., прил. и коммент. В. В. Стоклицкой-Терешкович. М. 1936.

Средневековый город. Под ред. В. Ф. Семёнова. — Учёные записки МГПИ, М. 1949. Т. LIX. Вып. 3.

British borough charters I. köt. (1042—1216). Ed. by A. Ballard. II. köt. (1216—1307). Ed. by A. Ballard and D. J. Tait. III. köt. (1307—1660). Ed. by M. Weinbaum. Cambridge 1913—1943.

Documents relatifs à l'histoire de l'industrie et du commerce en France. Publ. avec une introd. par G. Fagniez. I—II. köt. Paris 1898—1900.

F. Keutgen: Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte. I—II. köt. Berlin 1899—1901.

A XXII. fejezethez

A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJÉNEK ORSZÁGAI ELLEN VEZETETT KERESZTES HADJÁRATOK

Irodalom

Д. Н. Егоров: Крестовые походы. Т. 1—2. 1914—1915.

М. А. Заборов: Крестовые походы. М. 1956.

Эпоха крестовых походов. Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. Ч. I—II. Изд. 2. М. 1914.

R. Grousset: Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem. I—III. köt. Paris 1934—1936.

J. Longnon: L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée. Paris 1949.

J. Richard: Le Royaume latin de Jérusalem. Paris 1953.
S. Runciman: A history of the crusades. I—III. köt. Cambridge 1951.

Források

H. A. Медников: Палестина от завоевания её арабами до крестовых походов по арабским источникам. СПб. 1897.

Les assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence. I—II. köt. Paris 1841—1843. (Recueil des historiens des Croisades. Lois.)
Guillemi archiep. Tyrensis historia Hierosolymitana. I. köt. I—II. rész. Paris 1841—1842. (Recueil des historiens des Croisades.)
G. de Villebardouin: La conquète de Constantinople. Texte et trad. nouvelle. Avec notice, notes et glossaire par E. Bouchet. I—II. köt. Paris 1891.

NÉVMUTATÓ*

Aba Sámuel — 437
Abbasz — 112
Abbaszida-dinasztia — 112, 113, 118, 120, 128, 129, 202, 333, 469, 497, 506
Abdallah — 116
Abdallah ibn Jaszin — 506
Abd al-Latif — 574
Abd al-Malik — 111, 122
Abd al-Mumin — 508
Abd ar-Rahman, emír — 202
Abd ar-Rahman, III., kalifa — 203
Abd ar-Rahman Dzsámi — 577
Abd ar-Rahman ibn Aufa — 108
Abd ar-Rezzak Szamarkandi — 577
Abélard, Pierre — 347, 348, 385, 386
Abo l. Abruj
Abrahi — 104
Abruj (Abo) — 36, 125
Abu Abdallah as-Sii — 504
Abu Bekr, buharai felkelővezér — 469
Abu Bekr, kalifa — 105, 107, 108, 110
Abu Bekr, szerbedár vezér — 571
Abu Bekr Mohamed ar-Razi — 122
Abu Firasz — 121
Abu Hanifa ad-Dinaveri — 123
Abu-l-Abbasz — 112
Abu-l-Ala — 488
Abu-l-Ala al-Ma'arri — 121
Abu-l-Atahija — 121
Abu-l-Faradzs al-Iszfaháni — 120
Abu-l-Fazla Bejhaki — 499
Abu-l-Vafa — 122
Abu Lulua — 108
Abu Manszura Muvaffaka — 499
Abu Muszlim — 112, 128
Abu Naszr al-Farabi — 471
Abu Nuvasz — 121
Abu-r-Reihan al-Biruni — 471, 475
Abu Szaid, ilkán — 588
Abu Szaid, szultán — 574, 581
Abu Szufjan — 105, 112
Abu Tammam — 120
Abulhajr — 575
Ádám, Bremeni — 254
Adam de la Halle — 346
Adid — 506
Adorján, IV. — 386
Adzsemi l. Edzsemi
Aegidius — 77
Aenea Silvio Piccolomini l. Pius II.
Aëtius — 78
Afanaszij Nyikityin — 560, 561, 797
Afrigida-dinasztia — 124
Afzal-ad-din Hagani (Hakani, Halgani) — 487, 488, 489

* A mutatóban szereplő nevekhez közelebbi megjelölést (nemzetiség, rang, foglalkozás) nem adtunk. Kivételt csak akkor tettünk, ha több, azonos nevet viselő személy megkülönböztetése, illetve ezen felül — főleg uralkodók esetében — a szigorú betűrendet megbontó nemzetiségi és időrendi elv szerinti besorolás ezt megkövetelte.

Agapit — 462
Agathangelosz (Agafangel) — 133
Agathiasz, Myrinai — 90
Agbuba — 589
Aglabida (Aghlabida)-dinasztia — 116, 117, 504
Ágoston (Augustinus) — 80
Aguda — 282
Ahmat — 602
Ahmed — 788
Ahmed al-Fergani — 471
Ahmed ibn Buja (Buvejh) — 493
Ahmed ibn Tulun — 116
Ahmed Jaszavi (Jeszevi) — 476
Ahszitan, I. — 484, 487
al-Ahtal — 121
Ajn Dzsalut — 727
Aj-ti — 273
Akominatész l. Chóniatész
Aksamit (Akszamit) Péter — 754
Ala'-ad-din Bahmani — 560
Ala'-ad-din Hildzsi — 557, 558
Ala'-ad-din Kejkubad, I. — 502
Alarich (Alarik) — 73
Alavi — 558
Albert — 591
Alberti, Leon Battista — 631, 633
Albizzi-család — 618
Albrecht (Albert), Ausztriai, magyar király — 755
Albrecht, Mecklenburgi, svéd király — 692
Albrecht (Albert), Medve, őrgróf — 372, 429
Alcuin — 159, 160, 161, 181, 199
Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij — 377, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602
Alekszandr Mihajlovics — 778
Aleviz — 796
Alexandru cel Bun (Jó Sándor) — 761
Alexiosz, I., Komnénosz — 327, 331, 332, 407, 408, 411
Alexiosz, III., Angelosz — 409
Alexiosz, IV., Angelosz — 409
Alfonz, Henrik fia (Alfonso Henriquez) — 724
Alfonz, VI. — 208, 394, 395, 507
Alfréd, Nagy — 190, 199
Algirdas l. Olgerd
Ali, Bujida fejedelem — 493
Ali, kalifa — 110, 111, 118, 119, 504
Ali, kazanyi kán — 791
Ali, Mohamed sógora — 108
Ali ibn Mohamed al-Barkui — 118
Ali Kuscsi — 577
Alidák dinasztiája — 116
Alienora l. Eleonóra
Alimpij — 461
Aliser Navoi — 575, 577
Almohadok dinasztiája — 395, 507, 508
Almoravidák dinasztiája — 395, 506, 507, 508
Alp Arszlán — 407
Amadé, VI. — 748
Amadé, VII. — 609
Ambagan (Jeliu Apoki) — 279, 280
Amerbach — 688
Amiens-i Péter l. Péter
Amin — 116
Amir Hiszrav — 562, 563
Amiran Dareszdzsanidze — 485
Ammianus Marcellinus — 73, 80
An Lu-sang — 275
Anahuan — 30
Ananiasz Sirakaci — 133
Anauratha — 292
András, Károly Róbert fia — 753
András, I. — 258, 437
András, II. — 442, 759
András, III. — 752
Andrea del Castagno l. Castagno
Andrej Dmitrijevics Dorogobuzsszkij — 776
Andrej Jurjevics Bogoljubszkij — 450, 452, 453, 466, 485
Andrej Vaszilievics — 788
Andronikosz, I., Komnénosz — 409, 415
Andronikosz, Palaiologosz — 763
Angelosz-dinasztia — 409
Angiolieri, Cecco — 390
Anjou-dinasztia — 341, 618, 746, 752, 753 — L. még Plantagenet-dinasztia
Aniko — 526
Anna, II. Baszileiosz nővére — 250
Anna, I. Vaszilij leánya — 793
Anna, Bretagne-i — 660
Anna Komnéna — 411
Anonymus — 444
Anosarvan Hoszro l. Hoszro
Antara — 103
Anthémiosz, Tralleszi — 90
Antoine de la Sale l. Sale
Anvari — 496, 499

Aquinói Tamás l. Tamás
Arab-sah (Arabsa) — 779
Aragóniai-dinasztia — 618
Argun — 523, 727
Aribert — 179
Aribuga — 521
Aricius Paulinus — 81
Ariosto — 628
Arisztakesz Lasztivertci — 487
Arisztotelész — 99, 114, 122, 133, 351, 353, 368, 466, 471, 488, 632, 633, 655, 797
Arius — 80, 138
Arjuna *(Ardzsuna)* — 44
Armagnac-család — 646
Arnaut Daniel — 349
Arnold, apát — 344
Arnold, Bresciai — 385
Árpád — 433, 437
Árpád-ház — 418, 433, 435, 746, 752, 756
Arszukidze — 486
Arthur — 349
Aryabhata — 59
Asari — 114
Ascelinus — 598
Ashikaga *(Asikaga)*-dinasztia — 542, 543
Ashikaga Takauji *(Asikaga Takaudzsi)* — 542
Asik pasa — 741
Asikpasazáde — 741
Assisi Ferenc l. Ferenc
Aszambeg l. Haszan bek
Aszen — 416, 742, 743
Aszkold l. Oszkold
Aszohik — 486
Aszparuh (Asparuh, Iszperih)-dinasztia — 221
Athelstan — 191
Atisha *(Atisa)* — 289
Attila — 77, 78, 132, 138
Aue l. Hartmann von der Aue
Auhadi — 586
Ausonius — 80
Autrecourt l. Nicolas d'Autrecourt
Avgyej — 461
Avicenna l. Ibn Szina — 471
Avram — 771
Avramij — 461
Azud ad-Doule — 490, 493
Baba Iszhak — 503
Baba Kuhi Urian — 499
Babek — 12, 113, 137
Bachlin l. Baslin
Bacon, Roger — 368, 369, 674
Bacsman — 595
Bagrat, IV. — 481
Bagrat, VI. — 589
Bagratida (Bagratuni)-dinasztia — 477, 479
Bahmaniar ibn Marzban — 488
Bahmanida-dinasztia — 560
Bahram Csubin — 98
Bahrida-dinasztia — 726
Bajan — 595
Bajan-nemzetség l. Mujung
Bajazid, I., Jilderim — 734, 735, 737, 754
Bajazid, II., Dervis — 739, 740
Bajbarsz — 727, 728, 729
Bakurianosz — 407
Balami — 498
Balaszaguni l. Juszuf Balaszaguni
Baldouin, Flandriai — 410
Balduin — 328
Balk — 756
Ball, John — 665, 666, 668, 674
Bana — 311
Barbad — 99
Barbaro, Josafat — 584
Barbarossa l. Frigyes
Bardi — 613
Barlaam — 765
Barszbej — 728
Basarab, I. — 756
Baslin (Bachlin), Olivier — 657
Baszava — 310
Baszileiosz, I., bizánci császár — 215
Baszileiosz, II., Bolgárölő, bizánci császár — 215, 224, 250
Baszileiosz, Rézkezű, felkelővezér — 12, 215
al-Batani — 122
Batu — 423, 519, 522, 575, 594, 595, 598, 794
Bebel, Heinrich — 689
Beda, Nagytiszteletű — 198, 199
Bedr-ad-din Szimávi — 737
Begics Murza — 779
Behzád — 740
Bejhaki l. Abu-l-Fazla Bejhaki
Beka — 486

Béla, I. — 437
Béla, II. — 440
Béla, IV. — 423, 424, 595
Belazuri — 123
Belizár — 86, 87
Bellini, Gentile — 735, 740
Belus — 440
Benedek, IX. — 269
Benedek, Nursiai — 266
Benjamin, Tudelai — 406, 407
Beowulf — 198
Berengár, Tours-i — 184
Bernart de Ventadour l. Ventadour
Bernát, Clairvaux-i — 350, 460
Bernhard von der Borch — 788
Berruguete, Pedro 720
Bersuire, Pierre — 655
Berthold — 686
Bertrand de Born l. Born
Beskena Opizari — 486
Bhaskaracharya *(Baskaracsarija)* — 312
Bielski, Marcin — 713
Bilchana *(Bilcsana)* — 311
Birger Jarl — 596, 692
al-Biruni l. Abu-r-Reihan al-Biruni
Blaskó — 754
Bobrok, Dmitrij Volinyec — 780
Boccaccio, Giovanni — 612, 628, 674
Boemund, Tarantói — 327, 328
Boëtius — 158, 184
Bogdán — 756
Bogoljubszkij l. Andrej Jurjevics
Bogomil — 223
Boleslav, I., cseh fejedelem — 232, 424
Boleslav, II., cseh fejedelem — 232
Boleszláv, I., Vitéz, lengyel király — 235, 236
Boleszláv, II., Merész, lengyel király — 427
Boleszláv, III., Ferdeszájú, lengyel király — 427, 428, 429
Boleszláv, IV., Göndör, lengyel király — 428
Bonifác, VIII. — 523, 638, 639, 640, 752
Bonifác, Montferrati — 409, 410
Bordzsigin-nemzetség — 514
Boreckaja l. Marfa Boreckaja
Boril — 742
Borisz, bolgár fejedelem — 233
Borisz, Szvjatopolk testvére — 255, 259, 415, 485
Borisz Alekszandrovics — 782, 784
Borisz Vasziljevics — 788
Born, Bertrand de — 349
Botticelli, Sandro — 625, 633
Boucicault (Bouciquaut) — 735
Bouillon Gottfried l. Gottfried
Bölcs Jaroszláv l. Jaroszláv
Börklüdzse Musztafa — 737
Bracciolini, Poggio — 630
Brandini, Ciuto — 614
Brankovics — 755
Branosz — 763
Brant, Sebastian — 688, 689
Bratyila — 461, 462
Bremeni Ádám l. Ádám
Bresciai Arnold l. Arnold
Bretagne-i Anna l. Anna
Břetislav I. — 232, 420
Brian Boru — 360
Brigitta — 694
Brjacsiszlav — 457
Bruce, Robert — 366
Brunelleschi, Filippo — 630
Brunetto Latini l. Latini
Bruni, Leonardo (Aretino) — 629
Brunó — 592
Buga — 137
al-Buhturi — 120
Bujidák dinasztiája — 120, 490, 493
Bukk — 561
Burdzsidák dinasztiája — 726
Burhan-ad-din Szivaszi — 741
Burundaj — 595, 600
Buszlajev, Vaszilij — 794
Bydlinský, Jan — 704

Cabestanh, Guilhem de — 349
Caboche, Simon — 647
Cade, Jack — 671
Caesariai Procopius l. Prokopiosz
Cale, Guillaume — 644, 645
Cao Cao (C'ao C'ao) — 26
Čapek, Jan — 704
Capeting-dinasztia — 168, 341, 345, 614
Carpini, Giovanni Plano l. Plano
Cassiodorus — 158
Castagno, Andrea del — 626

Cavalcanti, Guido — 389, 622
Caxton, William — 674
Cecco Angiolieri l. Angiolieri
Celtis, Konrad — 689
Cesarini, Giuliano — 705, 706
Česlav Klonomirovič — 225
Chakrapandita *(Csakrapandita)* — 312
Chalukya *(Csalukja)*-dinasztia — 306, 307, 308
Chand Barday *(Csand Bardej)* — 311
Chandidas *(Csandidasz)* — 562
Chandragupta *(Csandragupta,* Candragupta) II. — 57, 58
Chartier, Alain — 656, 657
Chaucer, Geoffrey — 673, 674
Chaytanya Deva *(Csajtanja Deva)* — 562
Cherusseri Namburi — 563
Childebert — 144
Childerich — 138
Chilperich — 145
Chlodvig — 138, 139, 142, 143, 144, 146
Chlotar, II. — 146
Chludov — 213
Chola *(Csola)*-nemzetség — 308
Chóniatész (Akominatész), Michaél — 409
Chóniatész (Akominatész), Nikétasz — 332, 408, 410, 411, 416
Chorenaci Mózes l. Mózes
Chrabr — 227
Chrétien de Troyes l. Troyes
Chrisztophorosz Mytilenosz — 411
Chryszocheirosz — 215
Cid l. Rodrigo Diaz de Vivar
Cimabue — 389
Cin-dinasztia l. Csin
Cino da Pistoia — 390, 622
Ciriaco d'Ancona — 629
Cirill (Konsztantin) — 228, 231, 259, 424
Clairvaux-i Bernát l. Bernát
Claudianus — 80
Clavijo — 573
Clef — 176
Coeur, Jacques — 658, 659
Coj-nemzetség — 535
Coj Csun Hen — 535
Coj U — 535
Cola di Rienzo l. Rienzo
Cole, Gonthier — 655
Colombe, Michel — 660
Coluccio, Salutati — 628
Commines, Philippe de — 656
Conches, Guillaume de — 347, 348
Coninac, Pieter 638
Constantinus, I. — 66, 76, 79, 82, 267
Contarini, Ambrogio — 584, 792
Conti, Niccolo — 561
Cossa, Baldassare l. XXIII. János
Črević, Ljudevit — 752

Csagatáj — 518, 519, 520, 568, 569
Csagatáj-nemzetség — 570, 571
Csagri — 473, 494
Csahruhadze — 485
Csák Máté — 753
Csakan Csaha — 408
Csáky László — 759
Csao Csi — 286
Csao Jüan-hao — 282
Csao Kuang-jin — 280
Csao Meng-fu — 527
Csen — 33
Cseng Hao — 284
Cseng Ho — 533
Cseng Ji — 284
Csengcu l. Csu Ti
Cseng-ti — 33, 273
Csin (Cin, Kin)-dinasztia — 26, 27, 29, 33
Csin Kuj — 283
Csiu Fu — 532
Csou Hszi — 284, 285, 286
Csou Tung-ji — 284, 285
Csu Jüan-csang (Tajcu) — 530, 531, 532, 549
Csu Ti (Csengcu) — 530, 532, 548, 549
Csu Ven — 278, 279
Csung Csang-tung — 26
Cynewulf — 198

Daftak — 478
Dagobert, I. — 146, 236
Dajszun — 525
Dakiki — 470
Dalimil — 697
Damiani Péter l. Péter
Damnasztiosz — 411
Dandolo, Enrico — 331, 332
Dániel l. Danyiil Romanovics

Danielisz — 211
Daniszmend-dinasztia — 502
Dante, Alighieri — 616, 622, 623, 627, 628, 674
Danyiil — 262, 461
Danyiil Csornij — 796
Danyiil Perejaszlavszkij — 775
Danyiil Romanovics (Dániel) — 423, 424, 447, 456, 464, 592, 597
Danyiil Zatocsnyik — 448, 449, 466
Darma (Landarma) — 289
Darmasoka — 551
Dávid, örmény filozófus — 133
Dávid, örmény felkelővezér — 588
Dávid, IV., Építő — 481, 482
Deljan, Péter — 413 414, 416
Démokritosz — 411, 655, 797
Dénes (Diniz), I. — 724
Deschamps, Eustache — 656, 657
ad-Dinaveri l. Abu Hamifa ad-Dinaveri
Deszislava — 750
Diniz l. Dénes
Dionyiszij — 796
Dir — 245
Divastics — 126, 128
Długosz, Jan — 716, 785
Dmitr — 595
Dmitr Miroskinyics — 450
Dmitrij — 778
Dmitrij Ivanovics Donszkoj — 775, 778—781, 795—797
Dmitrij Priludszkij — 775
Dmitrij Semjaka — 783, 784
Dmitrij Szolunszkij — 465
Dobrinya Jadrejkovics — 461
Dobromir — 407, 414
Dobrotica — 744
Dolcino — 13, 608
Dolgorukij l. Jurij Vlagyimirovics
Domenico Tuccio l. Tuccio
Domentian — 750, 751
Donatello — 631, 632
Dorogobuzsszkij l. Andrej Dmitrijevics
Dragoș — 756
Dukasz — 734
Duns Scotus, Johannes — 369, 674
Dusán István — 744, 745, 746, 748, 753
Dzsafar — 118
Dzsaja-Varman, VII. — 291
Dzsajaszinha-Varman, V. — 550
Dzsámi — 586
Dzsamuka — 514, 515
Dzsanibek —575
Dzsarir — 121
Dzsavansir — 134
Dzsebe — 518, 587, 593
Dzselairida-dinasztia — 581, 585
Dzselal-ad-din — 518, 553, 577, 587, 733
Dzselal-ad-din Rumi — 586, 741
Dzsiku — 595
Dzsingisz (Temüdzsin) — 283, 511, 514—525, 535, 567, 568, 571, 573, 575, 577, 578, 580, 585, 587, 589, 594
Dzsingisz-nemzetség, Dzsingiszidák — 567, 571, 574
Dzsocsi — 517, 519, 520, 578, 594, 783
Dzsocsi-nemzetség, Dzsocsidák — 578, 783
Dzsuvejni, Ata Malik — 567, 585

Eckehart — 184
Eckhart mester — 687
Edessai Máté — 478, 487
Edgar — 191
Edmund — 191
Edward, I., Hitvalló — 191, 354, 365, 366
Edward, III. — 641, 648, 662, 663, 664
Edward, IV., York — 672
Edward, V. — 672
Edzsemi (Adzsemi) — 489
Efraim Mcire — 485
Egbert — 190
Egill Skallagrimsson — 200
Einhard — 160
Ejjubida-dinasztia — 506, 726
Eleonora (Alienora), Aquitániai — 341, 359
Engelbrekt Engelbrektsson — 693
Engels, Friedrich — 15, 67, 68, 69, 70, 72, 141, 150, 158, 160, 161, 316, 319, 320, 328, 338, 340, 341, 345, 348, 361, 377, 611, 613, 620, 621, 623, 628, 655, 664, 665, 677, 684, 724, 747, 788
Epheszoszi Jóannész l. Jóannész
Epikurosz — 347, 411, 715, 797
Erik — 691
Erik Glipping — 692
Erik, Pomerániai — 693, 694
Erik, Vörös — 196

Erikson, Magnus — 692, 778
Ertoğrul — 733
Erzindzsáni Konsztantin — 590
Eschenbach, Wolfram von — 379
Esszen-tajsin — 525
d'Este-család — 619
Étienne Marcel l. Marcel
Eufémia, Vlagyimir Monomah leánya — 440
Eufémia, Vlagyimir Monomah nővére — 257
Eufrozina Msztiszlavna — 440
Euklidész — 160, 161
Eupraxia-Adelheid — 258
Euric — 201
Eustache Deschamps l. Deschamps
Euthymiosz, Athoszi — 485

Fa Hsziem — 58
Fahr-ad-din Gurgani — 499
Fam-dinasztia — 44
Fam Vang — 45
al-Farabi l. Abu Naszr al-Farabi
Farazdak — 120
Farruh Jaszar — 792
Farruhi — 499
Fasijarl — 596
Fatima — 110, 119, 504
Fatimida-dinasztia — 330, 504
Fausztosz (Pausztosz) Buzand — 133
Federigo da Montefeltro l. Montefeltro
Feleki, azerbajdzsáni költő — 488
Feltre, Vittorino da — 629
Feodoszij — 259
Ferdinánd, Aragóniai — 721
Ferenc, Assisi — 392
Ferid-ad-din Attar — 499
Ferid-ad-din Sirvani — 488
Ficino, Marsiglio — 633
File — 597
Fioravanti, Aristoteles — 793, 796
Firdauszi (Firduszi, Firdouszi), Abu-l-Kaszim — 99, 471, 485, 498, 499, 501
Firoz — 559
Fitz-Osbert, William — 362
Fjodor Kurbszkij — 785
Flandriai Baldouin l. Baldouin
Flavius, Josephus — 660
Folgore da San Geminiano — 390
Folkung-dinasztia — 692
Fortuny, Mariano — 723
Fouquet, Jean — 651, 653, 660
Francesca, Piero della — 632
Francesco d'Agnolo — 614
Freidank — 380
Frigyes, I., Barbarossa, német császár — 330, 371—373, 386, 388, 421, 429
Frigyes, II., német császár — 376, 377, 387, 388, 423
Frigyes, III., Habsburg, német császár — 686, 755, 792
Frigyes, II., osztrák herceg — 456
Frik — 590
Frjazin, Anton — 796
Froben — 688
Froissart — 655, 656, 666, 667
Fugger-család — 679
Fujiwara *(Fudzsivara)*-dinasztia — 299, 300, 301. l. még Nakatomi-dinasztia
Fulbert — 184
Fülöp, IV., Szép, francia király — 638—641, 657
Fülöp, VI., francia király — 642
Fülöp, Sváb, német császár — 409
Fülöp Ágost, II. — 330, 341, 343, 344

Gadzsah Mada — 565
Gagik, II. — 480
Gai, Marco — 615
Gałka, Andrzej — 715
Gardizi — 499
Gastolt, Martin — 801
al-Gazali l. Mohamed al-Gazali
Gazan — 570, 580, 581, 583, 585, 727
Gaznavida (Ghaznavida)-dinasztia — 494, 552
Gedimin — 802
Geiserich — 73
Genji *(Gendzsi)* — 302
Geoffroy de Paris — 656, 657
Georgi Terter — 744
Georgi Vojteh — 413
Geórgiosz Hamartolosz l. Hamartolosz
Geórgiosz Kokalasz l. Kokalasz
Gergely mester — 487
Gergely, metropolita — 793
Gergely, III., pápa — 214
Gergely, VI., pápa — 269
Gergely, VII., pápa (előző nevén Hildebrand) — 174, 175, 269, 270, 390, 418, 427, 438

Gergely, IX., pápa — 376
Gergely, X., pápa — 333
Gergely, Tours-i — 143, 144
Germanosz — 213
Gevond-vardapet — 163
Géza, magyar fejedelem — 435
Géza, II., magyar király — 440
Gijasz-ad-din Balban — 553
Gijasz-ad-din Dzsemsid — 577
Gijasz-ad-din Tugluk — 558
Giotto di Bondone — 623, 624, 631
Girej — 575
Gleb — 255, 259, 415, 485
Gleb Szvjatoszlavics — 256
Gonthier Cole l. Cole
Gorkij, Alekszej Makszimovics — 162
Gottfried Bouillon — 327, 328
Gottfried von Strassburg — 379
Grégoriosz Palamasz — 765
Grek, Teofan — 796
Grigor Narekaci l. Narekaci
Grigorij — 775
Grosseteste, Robert — 368
Guarino da Verona — 629
Guibert, Nogenti — 339
Guido Orlandi l. Orlandi
Guilhem de Cabestanh l. Cabestanh
Guillaume de Conches l. Conches
Guillaume de Lorris — 347
Guilleaume de Jumièges — 166
Guinicelli, Guido — 389, 622
Guiscard, Richard — 269
Guiscard, Robert — 269
Gupta-dinasztia, Gupták — 40, 57, 61, 305
Gurak — 128
Gurida-dinasztia — 552
Gutenberg, Johannes — 687, 688
Guzman, Domenigo — 392, 720
Güjük — 519, 522
György, Podjebrád (Poděbrad), cseh király — 706, 756
György, II., grúz király — 481
György, V., Fényes, grúz király — 588
György, VII., grúz király — 589

Habsburg-dinasztia — 424, 682, 686, 740
Haddzsadzs Ibn Juszuf — 111, 127
Hadrianus — 85
Hadzsi Girej — 787
Hafiz — 586
Hafiz-i Abru — 577, 582
Hagenaui Dipold Lauber — 683
Hajam Vuruk — 565
Hakam, II. — 205
Hakim — 505
Halife — 582
Halyayudha — 312
Hamartolosz, Geórgiosz — 218, 462
Hamdallah Kazvini — 577, 579, 580, 585
Hamdan — 119
Hamdi Cselebi — 741
Han Hszicaj — 286
Han Huang — 41
Han-Jü — 277, 284
Han Li-er — 529, 530
Han San-tung — 529, 530
Han Si-csung — 283
Han-dinasztia — 35, 273
Harald, Kékfogú, dán király — 194
Harald, Keménykezű, norvég király — 258
Harald, Széphajú, norvég király — 195
Harihar, I. — 561
Harold, I. — 258
Harold, II. — 354
Harsha *(Harsa)* — 306, 308, 311
Hartmann von der Aue — 379
Harun al-Rasid — 121, 149
Hasim ibn Hakim l. Mukanna
Hasimita-nemzetség — 104
Haszan — 493
Haszan bek (Aszambeg) — 792
Haszan Dzsuri — 582
Haszan ibn Szabbah — 495, 496
Haszan ibn Zeid — 116
Hedvig, Anjou — 712, 802
Heléna — 440
Hemachandra *(Hemacsandra)* — 312
Henrik, I., angol király — 359
Henrik, II., Plantagenet, angol király — 341, 359, 360
Henrik, III., angol király — 364
Henrik, IV., Lancaster, angol király — 670
Henrik, V., angol király — 648, 649, 670
Henrik, VI., angol király — 670
Henrik, VII., Tudor, angol király — 672
Henrik, I., francia király — 258

Henrik, I., Madarász, német király — 170, 171
Henrik, II., német császár — 235, 437
Henrik, III., német császár — 172, 269
Henrik, IV., német császár — 172—175, 258, 427
Henrik, V., német császár — 175, 427
Henrik, VI., német császár — 386, 387
Henrik, VII., Luxemburg, német császár — 682
Henrik, portugál gróf — 724
Henrik, Tengerész, portugál herceg — 725
Henrik, sandomierzi fejedelem — 428
Henrik, IV., spanyol király — 717
Henrik, szász őrgróf — 375
Henrik, Oroszlán, szász herceg — 371, 372, 373
Henrik, II., Jámbor, sziléziai és krakkói fejedelem — 595
Hérakleiosz — 88
Herbert l. II. Szilveszter
Heynlin, Johann — 688
Hide — 258
Hieronymus — 73, 81
Hildebrand l. VII. Gergely
Hitomaro — 56
Ho Cso — 294
Ho Kuj Li — 548, 549
Hodzsa Ahrar — 574
Hodzsa Maula — 558
Hohenstaufen-dinasztia — 371, 372, 376, 377, 385, 386, 387, 423, 456, 605
Hohenzollern-dinasztia — 686
Hojo *(Hodzso)*-dinasztia — 540, 541, 542
Hojo *(Hodzso)* Tokumine — 541
Homérosz — 466
Honnecourt, Villard de — 350
Honorius, nyugatrómai császár — 73
Honorius, III., pápa — 181, 592
Hordadbeh l. Ibn Hordadbeh
Hormizd (Hormuzd, Ormuzd), IV. — 98
Hoszro (Hoszrov, Chosroés), I., Anosarvan — 95, 97, 132
Hoszro, II., Parvez — 98, 498
Hrabanus Maurus — 181, 320
Hroswitha — 184
Hsziao-tung — 34
Hszicung — 278
Hszüan Cang — 41, 312
Hszüancung — 38, 273, 275
Huang Csao — 12, 278, 279
Hubilaj l. Kubilaj
Hugo, Capet — 168
Hulagu l. Hülegü
Hunyadi János — 714, 738, 739, 755, 761
Hurdak Buhari — 571
Hurzad — 126, 128
Húska, Martínek — 703, 704
Husz János (Jan Hus) — 698, 699, 700, 701, 702, 703, 706, 715
Huszein, emír — 570, 571
Huszein, imám — 111
Hülegidák — 333, 578, 588, 727
Hülegü (Hulagu, Hülägü) — 520, 521, 578, 585, 586
Hüszein Bajkar — 577, 792
Hypatiosz — 90

I-dinasztia l. Li
Ibn Abu Tahir Tejfur — 123
Ibn Aszakir — 108
Ibn Aufa l. Abd ar-Rahman ibn Aufa
Ibn al-Aszir — 108, 128, 485, 517, 567
Ibn al-Balhi — 495
Ibn Fadlan — 472
Ibn Haldun — 732
Ibn Hordadbeh (Khordadbeh) — 245, 298
Ibn-i Jamin — 586
Ibn Iszfendijar — 497
Ibn Kuzman — 205
Ibn Miszkavejh — 498
Ibn Szad — 108
Ibn Szina (Avicenna) — 205, 471, 475, 488
Ibn Tumart — 507, 508
Ibrahim — 588
Ibrahim ibn Jakub — 229, 230, 232, 241, 316
Idaraszij — 240
Idriszi — 427
Idriszida-dinasztia — 116
Ierrapreggada — 563
Ignatyij Szmoljanyin — 793, 797
Igor — 246, 247, 250
Igor Szvjatoszlavics — 466
Ihsidida-dinasztia — 504
Ikaltoeli Arszeni — 485
Ilarion — 259, 751
Ilcsi Mun Dok — 48
Ildegizida-dinasztia — 484
Ilja Muromec — 258
Iltutmis — 558

Imagava hercegek — 544
Imru-l-Kajsz — 103
Ince, II. — 385
Ince, III. — 331, 343, 363, 377, 387, 390, 391, 392, 456, 591
Ince, IV. — 376, 522
Ine — 188
Ioan Szarkavag — 487
Ioane Petrici — 485
Ióannész, Epheszoszi — 88
Ióannész Italosz — 411
Ióannész Lydosz — 85
Ióannész Malalasz — 462
Ióannész, V., Palaiologosz, bizánci császár — 734, 763
Ióannész, VI., Kantakuzénosz, bizánci császár — 763
Ióannész, VIII., Palaiologosz, bizánci császár — 764, 766, 793
Irmion — 154
Irnerius — 388
Israt — 576
István, I., magyar király — 435—438
István, II., magyar király — 440
István, III., magyar király — 440, 456
István, III., moldvai fejedelem — 761, 762
István, II., pápa — 267
István, Lazarevics, szerb fejedelem — 748, 793
István, Nemanja, szerb fejedelem — 416, 417, 744, 750, 751
István, Uroš, V., szerb cár — 746
Iszaja Szvjatogorec — 734
Iszauriai-dinasztia — 213, 214
al-Iszfaháni l. Abu-l-Faradzs al-Iszfaháni
Iszidorosz, Milétoszi — 90
Iszkander l. Szkander
Iszkander sah l. Parameszvara
Iszmail, az iszmailita szekta megalapítója — 118
Iszmail, Szamanida sah — 129, 470
Iszperih l. Aszparuh
Isztahri — 122, 491, 493, 498
Ivajló — 13, 743, 744
Iván — 461
Iván Alekszander — 744
Iván Aszen, II. — 461, 743
Iván Sztracimir — 744
Iván Danyilovics Kalita — 778
Iván, III., Vasziljevics — 584, 772, 784, 785, 788, 792, 796
Ivanko — 744
Izabella, Kasztíliai — 721
Izidor — 783
Izjaszláv Jaroszlavics — 256, 259, 427
Izjaszláv Msztiszlavics Volinszkij — 466
Izsák, II., Angelosz — 331, 332, 409, 416

Jack Cade l. Cade
Jacques de Vitry — 340
Jagelló l. II. Ulászló
Jagelló-dinasztia — 791
Jahja Kerrabi — 582
Jakab — 340
Jakov — 772
Jakub ibn Laisz (Szaffar) — 116
Jakubi — 108, 123
Jakut — 477
Jang Csien (Ven-ti) — 33
Jang Kuang (Jang-ti) — 33, 48
János, Földnélküli, angol király — 363, 364, 390, 641, 664
János, Földmérő, bizánci költő — 218
János, I., Tzimiszkesz, bizánci császár — 224, 248
János, II., bizánci császár — 409
János, Rettenthetetlen, burgundiai herceg — 735
János, Jó, francia király — 642, 644
János, XII., pápa (előző nevén Octavianus) — 269
János, XXIII., pápa (előző nevén Baldassare Cossa) — 700
János, XXIII., pápa (előző nevén Angelo Giuseppe Roncalli) — 700
János (João), I., portugál király — 724, 725
János (Juan), II., spanyol király — 717
János Albert — 761
Jaroszláv Vlagyimirovics (Bölcs Jaroszláv) — 235, 254, 255, 256, 258, 260, 261, 455
Jaroszláv Vlagyimirovics Oszmomiszl — 456, 466
Jaroszláv Vszevolodovics — 464, 592, 593, 596, 598
Jean de Berry — 647, 659
Jean de Cambrai — 659
Jean de Meung — 347
Jean de Montreuil l. Montreuil
Jean de Venette — 643, 656
Jeanne d'Arc — 648—650, 656
Jedigej — 782, 783
Jefroszina Jaroszlavna — 466
Jelise (Jegise) — 133

Jeliu Apoki l. Ambagan
Jenge Szomun — 48
Jermolin Vaszilij — 773
Jeromos, Prágai — 700, 701, 715
Jezdigerd (Jezdegerd) II. — 131, 132
Jezdigerd, III. — 98
Jingcung — 525
Jiszügej — 514
Jiyaneshvari *(Dzsijanesvari)* — 562
Jo Fej — 283
Johannes Scotus Erigena — 181, 184
John Ball l. Ball
John Wyclif l. Wyclif
Jónás — 783
Josephus Flavius l. Flavius
Jordanész — 78
Julius Caesar — 68, 141
Jungingen, Ulrich von — 714
Junusz Emre — 741
Jurij — 485
Jurij Danyilovics — 778
Jurij Dmitrijevics — 782, 783
Jurij Lungvenyevics — 776
Jurij Vlagyimirovics Dolgorukij — 452
Jurij Vszevolodovics — 594
Jurjati *(Dzsurdzsati)* — 563
Jurscsa — 801
Justinianus, I. — 85, 86, 87, 90, 238, 240, 388
Justinianus, II. — 212
Justinus, II. — 88
Juszuf — 786
Juszuf Balaszaguni — 476
Juszuf ibn Muhammed — 137
Juszuf ibn Tasfin — 506, 507
Jüan-dinasztia — 522, 524, 525
Jüan Csen — 276

Kabir — 562
Kadam — 561
Kadłubek, Wincenty — 431
al-Kaim — 495
Kait — 731
Kalankatvaci Mózes l. Mózes
Kalaun — 731
Kalhana — 61, 312
Kalidasa *(Kalidasza)* — 58
Kalita l. Iván Danyilovics
Kálmán — 438, 439, 440
Kalojján, bolgár cár — 410, 742
Kalojján, szevasztokrátor — 750, 751
Kambana — 563
Kan Gam Csan — 296
Kániš, Petr — 704
Kano Masanobu *(Maszanubu)* — 546
Kanut — 191, 194, 195, 691
Kaocu l. Li Jüan
Kaocung — 283
Karahanida-dinasztia — 473, 474, 476, 495
Karoling-dinasztia — 146, 151, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 168, 181
Károly, Merész, burgundiai herceg — 652, 654
Károly, I., Luxemburgi, cseh király; IV. Károly néven német császár — 682, 696, 697, 698
Károly, I., Együgyű, francia király — 166
Károly, V., francia király — 642—646, 655
Károly, VI., Őrült, francia király — 646, 649
Károly, VII., francia király — 649, 650, 652, 654, 659, 685
Károly, Orléans-i, francia költő — 656
Károly, I., Nagy, frank király — 13, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 169, 172, 175, 176, 180, 181, 184, 205, 208, 225, 230, 349
Károly, Gonosz, navarrai király — 644, 645, 646
Károly, Kopasz, nyugati frank király — 158, 163, 181
Károly, Anjou, szicíliai király — 387
Károly Róbert — 752, 753
Kasgari Mahmud l. Mahmud
Kaszim-i Anvar — 584, 586, 590
Kasszia — 218
Kasszian — 775
Kasztriota György l. Szkander bég
Katran — 488
Kaundina — 45
Kavad — 95
Kavam-ad-din Marasi 583
Kazagan — 570
Kazan — 570
Kazi-zade Rumi — 577
Kázmér, I., Újjáépítő — 236, 427
Kázmér, III., Nagy — 683, 708, 710, 711, 712
Kázmér, IV., Jagiellończyk — 714, 715, 761, 783, 784, 785, 786, 788, 799
Kebek — 570

Kej-Hüszrev (Keyhüsrev), II. — 503
Kelemen, II. — 269
Kelemen, IV. — 333
Kelemen, V. — 639
Kertanagara — 563, 565
Keyhüsrev l. Kej-Hüszrev
Khatib Tebrizi — 488
Khri-szrong-de-bcan — 287
Kij — 238
Kij-nemzetség — 245
Kilidzs Arszlán, I. — 408
Kim Ju Szin — 49
Kin-dinasztia l. Csin
al-Kindi — 122
Kiprián — 780
Kirakosz Gandzakeci — 590
Kirill — 775
Kirill Turovszkij — 465
Kliment Szmoljatics — 465
Kocel — 231, 435
Kokalasz, Geórgiosz — 763
Koloman Aszen — 750
Kolovrat, Jevpatyij — 595, 794
Komnéna l. Anna Komnéna
Komnénosz-dinasztia — 407, 409, 440
Kon Jan — 536
Konfuce (Konfucius, Confucius, Konfucse) — 42
Konmin — 536
Konrád, mazóvai fejedelem — 429
Konrád, II., német császár — 436
Konrád, III., német császár — 330
Konstancia, Szicíliai — 386, 387
Konstantin Bodin, zétai fejedelem; Péter néven bolgár cár — 413, 414, 416
Konsztantin l. Cirill
Konsztantin, presbiter — 227
Konsztantin Kosztenecski — 751, 793
Konsztantin Tih — 743
Konsztantinosz, V. — 213, 214
Konsztantinosz, VII., Bíborbanszületett — 218
Konsztantinosz, IX., Monomachosz — 480
Konsztantinosz, X., Monomachosz — 258
Konsztantinosz, XI. — 764
Konsztantinosz Manasszesz — 750
Kopernikusz (Mikołaj Kopernik) — 716
Koppány — 437
Koranda, Vacláv — 701
Korjo-dinasztia — 536
Korjun — 133
Korova Jakovlevics — 461
Koszmasz Indikopleusztész — 82, 462
Koszta — 461, 462
Kozmas, Prágai — 424, 425
Krafft, Adam — 689
Krishnadeva Raya *(Krisnadeva Raja)* — 563
Krum — 222
Ku Hung-csung — 286
Ku Kajcse — 34
Kubilaj (Hubilaj) — 520, 521, 522, 523, 524, 527, 528, 541, 563, 578
Kucsluk — 518
Kuksa — 250
Kulin — 417
Kung Jing-ta — 42
Kuo Ce-hszing — 530
Kuo Hszi — 277
Kusunoki Masasige *(Kuszunoki Maszaszige)* — 542
Kutb-ad-din Ajbek — 552, 553, 563
Kutejba ibn Muszlim — 127
Kutlu Arszlan — 484
Kül Tegin — 36

Lacko — 756
Lahmida-dinasztia — 102
Lajos, VI., Kövér, francia király — 341
Lajos, VII., francia király — 330, 341
Lajos, VIII., francia király — 344
Lajos, IX., francia király — 340, 344, 345, 351, 387, 522, 655, 726
Lajos, X., francia király — 637
Lajos, XI., francia király — 652, 654, 656, 685, 686
Lajos, Jámbor, frank király — 181, 208, 231, 245
Lajos, Német, keleti frank király — 158, 163, 169, 231
Lajos, I., Anjou, magyar és lengyel király — 712, 747, 752, 753, 754
Lajos, Bajor, német császár — 682
Lancaster, John — 664
Lancaster-dinasztia — 670—672
Lando, Michele di — 615
Landarma l. Darma
Langland, William — 673
László, I. — 438, 439
László, V. — 755
Lasztivertci l. Arisztakesz Lasztivertci

Latini, Brunetto — 389
Lázár — 746, 748
Lázár Parpeci — 133
Le-dinasztia — 550
Le Loj — 549
Le Nhon Ton — 550
Le Thaj To — 549
Le Thang Ton — 550
Le Van Hu — 548
Leidard — 159
Leif — 196
Leka — 407
Lenin, Vlagyimir Iljics — 9, 14, 263, 353
Leó, III., bizánci császár — 213
Leó, I., pápa — 266
Leó, III., pápa — 149
Leó, IX., pápa — 268
Leó, XIII., pápa — 393
Leó Mathématikosz — 218
Leon Battista Alberti l. Alberti
Leontyij Rosztovics — 250
Leszek — 456
Lev — 424
Li (I)-dinasztia — 532, 536, 538, 548, 550
Li Er — 529
Li Hvan Cso — 536
Li Hvan Von (Thecson) — 537
Li Jüan (Kaocu) — 33
Li Ko-jung — 279
Li Kong Uan — 292
Li Lin-fu — 38
Li Mi — 33
Li Po — 41
Li Si-min (Tajcung) — 37, 48
Li Szon Ge (Thecso) — 536, 537
Lia-dinasztia — 292
Liang — 33
Liang-dinasztia — 34
Libaniosz — 90
Lipari-nemzetség — 481
Liu — 540
Liu Pej — 26
Liudolfinger l. szász dinasztia
Liutprand — 184
Livius, Titus — 184, 629, 660
Ljudevit — 225
Locher — 689
Łokietek Ulászló l. Ulászló
Lope de Vega — 720
Lorenzo Valla l. Valla
Lothár, frank király — 158
Lothár, II., német császár — 420
Lu Hsziang-san — 286
Lucanus — 606
Lusignan-dinasztia — 728
Luxemburg-dinasztia — 682, 696, 708, 714, 754

Macedon-dinasztia — 215
Machaut — 656, 657
Magribi — 586
al-Mahdi — 114, 129, 136
Mahmud Gavan — 561
Mahmud Gaznevi — 307, 494, 498, 552
Mahmud Jalavacs — 568
Mahmud Kasgari — 476
Mahmud Tarabi — 569
Mahmud Tugluk — 559
Mahmutek — 786
Makrizi — 729, 731, 732
Mal — 246
Malalasz Ióannész l. Ióannész
Mamaj — 779, 780, 786, 794
Mamikonian Vardan l. Vardan
al-Ma'mun — 113, 114, 116, 117, 122, 129
Manetti, Giannozzo — 629
al-Manszur — 112, 113
Manszur — 566
Manszur Ladzsin — 728
Manuel, grúz építész — 487
Mánuel, I., bizánci császár — 408, 409
Mánuel, II., bizánci császár — 734
Manuél Chryszolorasz — 766
Marcabrun — 349
Marcel, Étienne — 642—644, 646
Marcellinus — 77
Marcianus Capella — 158
Marfa Boreckaja — 784
Margareta — 608
Margit — 693
Mária — 654
Marius, Aventicumi (Avenchesi) — 176
Marmion, Simon — 641, 660
Marozia — 268, 269
Martell Károly — 146, 151

Martin Schongauer l. Schongauer
Marvazi l. Mervazi
Marx, Karl — 67, 69, 70, 152, 161, 316, 319, 320, 328, 331, 338, 340, 341, 345, 369, 606, 608, 613, 616, 663, 722
Masaccio — 631
Masuda Kanemitsu *(Maszuda Kanemicu)* — 545
Maszud — 494
Maszudi — 122, 245
Máté — 460
Matheus Parisiensis — 466
Mátyás, I., Corvin — 706, 755, 756, 761
Mátyás, Janovi (Párizsi vagy Prágai) — 698
Maulana-záde — 571
Maurikiosz — 88, 98
Maverdi — 729
Mazdak — 95, 498
Mazjar — 113
Mchitar Gos — 487
Medici-család — 618, 619, 632
Medici, Cosimo — 618, 619
Medici, Lorenzo il Magnifico — 619, 632, 633
Mehmed (Mohamed), I., Cselebi — 737
Mehmed (Mohamed), II., Fátih — 735, 738—740, 748, 761, 764
Melik — 481, 495
Melik Szindzsar — 475
Menandrosz — 90, 797
Meng Haj-ma — 529
Mengli Girej — 772, 787, 788
Meranida-dinasztia — 508
Merkurij — 794
Merovech — 138
Meroving-dinasztia — 138—148, 149, 150, 151, 156
Mervan, Omajjád vezér — 110, 241
Mervan, II., kalifa — 112
Mervazi (Marvazi) — 469
Meszihi — 741
Metód — 227, 231, 424
Mezamir — 240
Michaél Chóniatész l. Chóniatész
Michaél Kerullariosz — 267
Michele di Lando l. Lando
Mieszko, I. — 234, 235, 428
Mieszko, II. — 236
Mihail Boriszovics — 786
Mihail Jaroszlavics — 778, 779
Mihail Olelkovics — 784, 785
Mihail Vszevolodovics — 598
Mihály, II., bizánci császár — 214
Mihály. VII., Dukasz, bizánci császár — 414
Mihály, VIII., Palaiologosz, bizánci császár — 411, 764
Mihály, zétai fejedelem — 413, 416
Mihirakula — 61
Mihri Hatun — 741
Miklós, I. — 180, 268
Miklós, II. — 270
Miklós, III. — 333
Miklós, V. (előző nevén Tommaso Parentucelli) — 630
Miklós, Drezdai — 700
Miksa, I., Habsburg — 654, 687
Mikula Krecsetnyikov — 772
Mikula Szeljanyinovics — 259
Mikuláš z Husí — 702
Miłarajba — 289
Milétoszi Iszidorosz l. Iszidorosz
Milíč, Jan — 698
Miloš Obilić — 748
Minamoto Yoritomo — 301
Minamoto-nemzetség — 301, 540, 546
Mindaugas (Mindovg) — 457
Ming-dinasztia — 524, 530, 533, 536, 548
Minucsihri — 499
Mir Mohamed — 570
Mirandola l. Pico della Mirandola
Mircea cel Bătrîn — 757, 760, 761
Mirhond — 577
Miroskinyics-család — 450
Mohamed l. még Mehmed
Mohamed, az izlám megalapítója — 104—107, 111, 112, 579
Mohamed, bahmani sah — 561
Mohamed, horezm-sah — 475, 497, 518, 567, 568
Mohamed, Tahirida uralkodó — 116
Mohamed Emin — 791
Mohamed al-Gazali — 114, 497
Mohamed ibn Kaszim — 306
Mohamed ibn Musza al-Horezmi — 205, 471
Mohamed Musasa — 584
Mohamed Sejbani — 575
Mohamed Tugluk — 558, 560
Mojmir — 231
Montcorbier l. Villon
Monte Corvino, Giovanni — 523

Montefeltro, Federigo da — 632
Montefeltro-család — 619
Montferrati Bonifác l. Bonifác
Montfort, Simon de — 365
Montreuil, Jean de — 655
Morosini, Tommaso — 410
Mosze Honeli — 485
Mózes Chorenaci — 133, 134
Mózes Kalankatvaci — 134
Möngge — 519, 520, 521, 523, 578
Muavijja ibn Abu Szufjan, majd I. Muavijja — 108, 110, 111, 112
Mugira Ibn Suba — 108
Muha — 759, 801
Mujung (Bajan)-nemzetség — 29
Mukaddaszi — 122, 493
Mukali — 517
Mukanna (Hasim ibn Hakim) — 12, 113, 128, 129, 136
Munda — 86
Murád, I. — 734, 748
Murád, II. — 738, 755
Murasaki Shikibu *(Muraszaki Sikibu)* — 302
Muszlih-ad-din Szaadi — 585
Musztafa Börklüdzse l. Börklüdzse
Musztanszir — 505
al-Musztaszim — 333
al-Mutanabbi — 121
al-Mutavakkil — 114, 137
Muzaffar — 566
Münzer Tamás (Thomas Münzer) — 706

Nabiga — 103
Naddo, Francino — 614
Nadzsm-ad-din Kubr — 576
Nagy Sándor l. Sándor
Naka no Oye *(Oje)* — 53
Nakatomi-dinasztia — 53, 54. — L. még Fujiwara-dinasztia
Namdev — 562
Nanak — 562
Nannay — 563
Narekaci Grigor — 487
Naszir-ad-din Mahmud — 553
Naszir-ad-din Tuszi — 585
Naszir Mohamed — 731
Naszir-i Hoszro (Huszro, Choszrov) — 119, 476, 505
Naszr, Karahanida kán — 473
Naszr, I., Szamanida uralkodó — 129
Naszr, II., Szamanida uralkodó — 469
Navoi l. Aliser Navoi
Nedzsati — 741
Nemanja-dinasztia — 417, 746, 748
Nesri — 741
Neszimi — 590
Nesztor — 238, 240, 242, 244, 245, 259
Nesztor Iszkander — 795
Ngo Be — 548
Ngo Vuong Kven — 292
Niccolo da Bologna — 606
Nicolae Alexandru — 756
Nicolas d'Autrecourt — 655
Niképhorosz Bryenniosz — 414
Niképhorosz Vaszilaki — 414
Nikétasz — 218
Nikétasz Chóniatész l. Chóniatész
Niklot — 372
Nitta Yosisida *(Josziszida)* — 542
Nizami-ad-din — 485, 487
Nizami Aruzi Szamarkandi — 491
Nogenti Guibert l. Guibert
Nonnosz — 90
Nuh Ibn Naszr, II. — 470
Nursiai Benedek l. Benedek
Nyevszkij l. Alexandr Jaroszlavics
Nyikityin l. Afanaszij Nyikityin

Ockham, William — 674
Octavianus l. XII. János
Odoaker — 78, 175
Okura — 56
Olaf Haraldsson, norvég király — 195
Olaf Tryggvesson, norvég király — 195
Olaf Setkonung, svéd király — 196
Oleg, novgorodi fejedelem — 245, 246, 247, 250
Oleg, rjazanyi fejedelem — 779, 780
Oleksza — 461
Oleśnicki, Zbigniew — 714
Olga — 246, 259, 414
Olgerd (Algirdas) — 778, 779, 784
Omajja-dinasztia, Omajjádok — 105, 107, 108, 110, 111, 112, 121, 122, 128, 136, 202, 204, 241, 507
Omár — 105, 107, 108, 110
Omár Chájjám — 499
Omár ibn Hafszun — 203

Omurtag — 214, 223
Ong — 514, 515
Orbán, II. — 325
Orbeli Sztepannosz — 590
Orbeli-család — 484
Orda — 575
Oresme, Nicolas — 655
Orgemont, Pierre d' — 655, 656
Orhán — 734
Oribasius — 90
Orlandi, Guido — 390
Ormuzd l. Hormizd
Orosius — 80
Ostroróg, Jan — 715
Oszkold (Aszkold) — 245
Oszmán (Othman), kalifa — 106, 110
Oszmán, I. — 733, 734
Oszmán-dinasztia — 733, 736
Osztromir — 259
Otomo-nemzetség — 299
Ottó, I. — 171, 172, 175, 184, 232, 235, 269
Ottó, II. — 184
Ottó, III. — 184, 235
Ottó, Northeimi — 173
Ottokár, cseh király l. Přemysl
Ottokitthana — 563
Oujang Hsziu — 284
Outi-család — 544

Ögödej — 515, 518, 520, 523, 524, 568, 577

Pahomij Logofet — 795
Padma Szambhava — 287, 289
Pagan-dinasztia — 292
Pagba — 523
Pala-dinasztia — 305, 307
Palaiologosz-dinasztia — 333
Palamasz Grégoriosz l. Grégoriosz
Pallava-dinasztia — 308
Parameszvara (Iszkander sah) — 565, 566
Parentucelli, Tomasso l. V. Miklós
Paulinus, Aricius — 81
Paulus Dersehri — 99
Paulus Diaconus — 159
Paulus Silentiarius — 90
Pausztosz Buzand l. Fausztosz
Pelguszij — 596
Peroz — 95, 132
Persius — 184
Peruzzi — 613
Petenye fia Péter — 800
Péter, bolgár cár — 224
Péter, bolgár cár l. Konstantin Bodin
Péter, tirnovói boljár, majd bolgár cár — 416, 742
Péter, magyar király — 437
Péter, zbraclavi apát — 697
Péter, Amiens-i — 326, 327
Péter, Damiani — 174
Péter Deljan l. Deljan
Péter, Drezdai — 700
Péter Gojniković — 225
Péter Jakovlevics — 461
Péter Milonyeg — 461
Petrarca, Francesco — 626—628, 674
Petrus Pisanus — 159
Philippe de Commines l. Commines
Phókász — 88
Phótiosz — 218, 248, 268
Piast-dinasztia — 234
Piccolomini, Aenea Silvio l. II. Pius
Pico della Mirandola — 633
Pierre d'Orgemont l. Orgemont
Pimen — 793
Ping Seng — 284
Pipin, Nagy Károly fia — 160
Pipin, Kis — 146, 148, 151, 172, 180, 267
Pisan, Christine de — 656
Pisano, Giovanni — 389
Pisano, Niccolo — 389
Pisano, Vittorio — 766
Pius, II. (előző nevén Aenea Silvio Piccolomini) — 630
Plano Carpini, Giovanni — 522, 598
Plantagenet-dinasztia — 341. — L. még Anjou-dinasztia
Platón — 122, 133, 411, 466, 633, 797
Plescsejev, Mihail — 784, 792
Plethon, Geórgiosz Gemisztosz — 766
Plotinosz — 122
Plutarkhosz — 797
Po Csü-ji — 277
Podjebrád (Poděbrad) l. György
Poggio Bracciolini l. Bracciolini
Poliziano, Angelo — 632, 633
Polo, Marco — 388, 528, 616
Poppel, Nicolaus — 792

Prágai Jeromos l. Jeromos
Pratichar-dinasztia — 307
Přemysl Ottokár, I. — 421, 424
Přemysl Ottokár, II. — 423—425
Přemysl-dinasztia — 425
Pribina — 231, 435
Priscianus — 181
Prithviraj *(Pritviradzs,* Raj Pitoroi) — 311, 552
Proklosz Diadochosz — 90
Prokop, Kis — 705, 706
Prokop, Nagy — 705, 706
Prokopiosz, Kaiszareiai (Caesariai Procopius) — 70, 85, 90, 238
Przemysław, II. — 708
Pszellosz, Michaél — 411
Pszeudo-Maurikiosz — 90
Ptolemaiosz — 122, 471
Puhalenadi — 563
Pulakeshin, II. — 306, 308
Pulci, Luigi — 632
Pythagorasz — 797

Rabban Szauma — 523, 727
Rafi ibn Laisz — 129
Raj *(Radzs)* Pitoroi l. Prithviraj
Rajendra *(Radzsendra),* I. — 308
Ralpacsan — 289
Rama — 311
Rama Kamhen — 551
Rama Tibodi — 551
Ramananda — 562
Ramanuja *(Ramanudzsa)* — 310, 312
Raoul — 166
Rashtrakuta *(Rastrakuta)*-dinasztia — 308
Rasid-ad-din Fazdallah Hamadani — 513, 514, 524, 567, 579, 580, 581, 585
Raymond, Toulouse-i — 327, 328
Richárd, I., Oroszlánszívű, angol király — 330, 334, 363
Richárd, II., angol király — 665, 667, 668, 670
Richárd, III., angol király — 672
Richárd, gloucesteri gróf — 365
Richárd, II., normandiai herceg — 166
Richard Guiscard l. Guiscard
Rienzo, Cola di — 616
Robert, normandiai herceg — 327, 407
Robert Guiscard l. Guiscard
Robert Vas — 166
Robin Hood — 367
Rodrigo Diaz de Vivar; Cid — 395, 404
Roger, II. — 373
Roháč, Jan — 706
Rojas, Fernando de — 723
Roland — 349
Rollon — 166, 197
Roman Msztiszlavics — 456
Roman Musat — 761
Romanosz, I., Lakapénosz — 215
Romanosz, IV., Diogenész — 407
Romulus Augustulus — 78, 79
Rosselino, Antonio — 629
Rosselino, Bernardo — 629
Rosso, Marco — 584, 792
Rosztiszláv — 231
Rubenida-dinasztia — 728
Rubljov, Andrej — 791, 795, 796
Rubruk, Wilhelm — 522, 523
Rudaki — 470
Rudel, Yaufroy — 349
Rudolf, Habsburg — 424, 682
Rudolf, Stadeni — 375
Ruffo, Marco — 796
Ruiz, Juan — 723
Rurik — 245
Rusztaveli, Sota — 485
Ruszudan — 587
Rutebeuf — 347

Sabisztari — 586
Sacchetti — 613
Sahruh — 574, 583
Sahrvaraz — 98
Sala, Pedro Juan — 720
Sale, Antoine de la — 656
Sallustius — 184
Salvianus — 77
Samo — 230
Samudragupta *(Szamudragupta)* — 62
Sámuel — 224, 227, 413
Sandhyakara *(Szandhjakara)* Nanda — 311
Sándor, kahetiai fejedelem — 792
Sándor, III., pápa — 372
Sándor, IV., pápa — 353
Sándor, Nagy — 488, 749
Sanoki Gergely — 715

Sapur (Szapor), I. — 98
Sarik — 128
Savteli — 485
Saxo Grammaticus — 694
Scaliger (della Scala)-család — 619
Schäuffelein, Hans Leonhard — 680
Schongauer, Martin — 681, 689
Seami — 546
Sebastian Brant l. Brant
Sefkal — 775, 794
Segarelli — 608
Sei Shonagon *(Szei Sonagon)* — 302
Sejban — 575
Seref-ad-din — 579
Serenus, Antissai — 90
Sergius, III. — 268
Seshiu *(Szesiu)* — 545, 547
Seuse, Heinrich — 687
Severinus — 77
Sforza-család — 618, 619
Shakespeare, William — 674
Shankaracharya *(Sankaracsarja)* — 312
Shankaradeira *(Sankaradeira)* — 562
Shotoku Taishi *(Sotuku Taisi)* l. Umayado
Si Sze-ming — 41, 275
Sidonius Apollinaris — 81
Sihab-ad-din Mohamed Guri — 552
Simeon — 223, 227
Simon — 447
Simon de Montfort l. Montfort
Sirakaci l. Ananiasz Sirakaci
Sisman — 748
Skandagupta *(Szkandagupta)* — 61
Smil Flaška, Pardubicei — 697
Snorri Sturluson — 200, 694
Soběslav, I. — 420
Soga *(Szoga)*-nemzetség — 53
Solario, Pietro — 796
Sota Rusztaveli l. Rusztaveli
Spinello, Aretino — 384
Spytihněv, II. — 420
Sri-Mara *(Szri-Mara, Śri-Mara)* — 44
Stotza — 87
Strassburg, Gottfried von l. Gottfried
Stricker — 379
Strozzi-család — 618
Sturluson l. Snorri Sturluson
Surdas — 562
Sureshvar *(Szuresvar)* — 312
Stwosz, Wit — 715, 716
Sunti l. Togon Timur
Sverre — 691, 692
Švitrigaila l. Szvidrigajlo
Swiętopelk l. Szvjatopolk
Synesius — 90

Szadko — 794
Szaffar l. Jakub ibn Laisz
Szaffarida-dinasztia — 116, 117, 129
Szahl Szmbat (Sahl-i Smbatean Eransahik) — 137
Szalad-ad-Din (Szaladin) — 330, 506, 726, 731
asz-Szalih — 726
Szamanida-dinasztia, Szamanidák — 116, 117, 129, 467, 473, 474
Szapor l. Sapur
Szaritaj — 535
szász dinasztia (Liudolfinger) — 170, 184
Szaszanida-dinasztia, Szaszanidák — 37, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 108, 130, 131, 132, 493, 498
Száva — 750, 751
Szebuk-tegin — 473
Szedzso — 538
Szedzson — 538
Szeif-ad-din Baharzi — 576
Szeldzsuk — 473
Szeldzsuk-dinasztia, Szeldzsukidák — 473, 496, 500, 502, 503, 733
Szem Kuang — 284
Szema Jen (Szima Jen, Vu-ti) — 26, 27
Szema Lang — 26
Szenai — 497
Szibavejh — 122
Szilveszter, II. (előző nevén Herbert) — 184, 435
Szilveszter, III. — 269
Szima Jen l. Szema
Szimeon Szeta — 411
Szin U — 536
Szindzsar — 477, 496
Szkander bég (Iszkander, Kasztriota György) — 738, 749, 750
Szláv Tamás — 12, 214
Szlavnik-nemzetség — 232
Szmbat Zarehavani — 478
Szofronyij — 794

Szor Ge — 50
Szrong-bcan-szgam-po — 43, 44, 289
Sztálin, Joszif Visszárionovics — 777
Sztephanosz Magnetiosz — 411
Sztyefán — 775
Sztyefán, novgorodi — 797
Szubotáj l. Szübeetej
Szuj-dinasztia — 33, 41
Szulejmán — 761
Szultán Ali — 576
Szultán Veled — 741
Szumbad — 113
Szun Csüan (Csien) — 26
Szung — 33
Szung-dinasztia — 280, 283, 284, 285, 292, 519
Szübeetej (Szubotáj) — 518, 519, 587, 593
Szvatopluk — 231
Szvidrigajlo (Švitrigaila, Świdrygiełło) — 783
Szvjatopolk (Swiętopelk) — 378
Szvjatopolk Izjaszlavics — 257
Szvjatopolk Vlagyimirovics — 235, 255
Szvjatoszláv, szmolenszki fejedelem — 779
Szvjatoszláv Igorevics — 246, 248, 482
Szvjatoszláv Jaroszlavics — 256, 259

Tabari — 98, 118, 123, 498
Tacitus — 68, 69, 140, 141
Tahirida-dinasztia — 116
Taihoryo *(Tajhorjo)* — 54
Taira-nemzetség — 301, 546
Tajang — 515, 518
Tajcu l. Csu Jüan-csang
Tajcung l. Li Si-min
Tamara — 482, 484, 485
Tamás, Aquinói — 353, 392, 393, 623
Tamás l. Szláv Tamás
Tamerlán l. Timur
Tang-dinasztia — 33, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 48, 275, 279, 284
Tao Csien — 34
Tarabi Mahmud l. Mahmud
Tarantói Boemund l. Boemund
Tauler, Johannes — 687
Tekes — 496
Temüdzsin l. Dzsingisz
Teng Mao-csi — 534
Teng-vang — 283
Teodore — 486
Teodorich — 78, 175, 176
Teodulf — 159
Teofan Grek l. Grek
Terentius — 184
Thecso l. Li Szon Ge
Thecson l. Li Hvan Von
Themisztiosz — 90
Theodora — 215
Theodorosz Prodromosz — 411
Theodosius, I. — 80
Theonasz, Alexandriai — 90
Theophanész Homologétész — 218
Theophylaktosz Szimokattész — 90, 412
Thomas Münzer l. Münzer Tamás
Thon-mi-szam-bhota — 43
Thukydidész (Thukididész, Thuküdidész) — 797
Tiberius, I. — 88
Tienpao — 39
Tihomir — 416
Tikkala — 563
Timur (Timur Lenk, Tamerlan) — 559, 560, 570, 571, 572, 573, 574, 576, 583, 588, 589, 590, 735, 737, 755, 781, 782
Timur-Melik — 568
Timuridák — 576, 577, 583, 584, 589, 590, 792
Tintoretto — 331
Toba Szigun — 289
Togon-Timur (Sunti) 524, 529, 530
Togrul — 473, 494, 495
Tohtamis — 780—783, 794
Tolbuhin — 797
Toluj — 519, 521
Tomáš Štítný — 697
Tomics — 743
Tomislav — 226
Topa (Topar)-nemzetség — 29
Topa Kuj — 29
Topij, Andrej — 749
Toramana — 61
Torlak Kemál — 737
Torosz Roszlin — 487
Torquemada — 722
Totila — 87
Tou Csien-dö — 33
Toulouse-i Raymond l. Raymond
Tours-i Berengár l. Berengár

Tours-i Gergely l. Gergely
Tovma Arcruni — 486
Tovma Mecopi — 590
Tran Kuok Tuan — 548
Tran-dinasztia — 548
Travl — 407, 414
Troyes, Chrétien de — 349
Trpimir — 226
Tsurayuki *(Curajuki)* — 302
Tu Fu — 41
Tu Ju — 33, 273
Tuccio, Domenico — 615
Tudor-dinasztia — 672
Tugaj Timur — 582
Tugluk-dinasztia — 559
Tulunida-dinasztia, Tulunidák — 116, 117, 504, 505, 506
Tumanszkij — 471
Türabek-hanim — 576
Tvrtko István — 746, 748
Tyler, Wat — 13, 661, 666—667, 668, 669
Tzimiszkesz János l. János

Ubejdallah — 504
Ubejd-i Zakani — 586
Ulászló (Władisław), I., Łokietek, lengyel király — 708, 753
Ulászló, II., Jagelló, lengyel király és litván nagyfejedelem — 704, 712, 713, 714, 779, 780, 802
Ulászló, III., lengyel király, I. Ulászló néven magyar király — 714, 738, 755
Ulászló, II., magyar és cseh király — 715
Ulfila — 80
Ulrich — 686
Ulrich von Jungingen l. Jungingen
Ulugh Mohamed — 783, 786
Ulughbek — 574, 576, 577, 583
Umayado *(Umajado* l. még Shotoku-Taishi) — 53
Uroš, I. — 744
Uroš István l. István
Uszana ibn Munkiz — 329, 496
Utbi — 494
Uzun Haszán — 584, 589, 739, 792
Uzzano-család — 618

Vahan Mamikonian — 132
Vahtang Gorgaszel (Gorgaszar), I. — 132
Valas — 132
Valdemár, I. — 692
Valdemár, II. — 377, 692
Valdemár, III., Atterdag — 693
Valerianus — 98
Valla, Lorenzo — 629
Valois-dinasztia — 641, 642
Van Gon — 295
Van An-si — 282
Vang Hszi-cse — 35
Vang Hszien-cse — 278
Vang Hszüan-cö — 44, 306
Vang Vej — 41
Vardan Ajgekaci — 487
Vardan Mamikonian — 132
Vardan, Nagy — 590
Vaszak — 132
Vaszilij, I., Dmitrijevics — 781, 782, 793
Vaszilij, II., Vasziljevics, Tyomnij — 783, 784
Vaszilij Buszlajev l. Buszlajev
Vaszilij Koszoj — 783
Vaszilko Romanovics — 456, 460
Vaszilko Rosztiszlavics — 415
Vasszaf — 585
Vasszian Rilo — 797
Vata — 437
Velluti — 613
Vencel, I. — 423, 424
Vencel, II. — 423, 424, 708
Vencel, IV. — 698, 700, 702
Venette, l. Jean de Venette
Ventadour, Bernart de — 349
Ven-ti l. Jang Csien
Vergilius — 623, 627
Verntallat — 719
Verrocchio, Andrea del — 632
Vidal, Peire — 349
Vidyapati — 562
Vidzsaja (Vijay)-dinasztia — 565
Vijnaneshvara *(Vidzsnanesvara)* — 312
Vikramaditya — 311
Villard de Honnecourt l. Honnecourt
Villehardouin, Jofroy — 349
Villon (François Montcorbier) — 657, 658
Vilmos, Hódító, angol király — 354, 355, 357, 358, 359
Vilmos, II., szicíliai király — 409
Visconti-dinasztia — 618

Vitold — 704, 713, 782, 783, 802
Vitkovič-család — 424
Vittorino da Feltre l. Feltre
Vlad Ţepeş — 761
Vlagyimir, szerpuhovi fejedelem — 780
Vlagyimir Szvjatoszlavics — 232, 246, 248, 250, 252, 254, 255, 259, 457, 469
Vlagyimir (Vlagyimirko) Volodarevics — 450, 451, 456
Vlagyimir Vszevolodovics Monomah — 257, 259, 261
Vlkan l. Vukan
Vogelweide, Walter von der — 379
Vojnislav — 416
Vrana — 407
Vrančić, Faustus — 752
Vratislav, II. — 420
Vszeszlav Brjacsiszlavics — 256, 457
Vszevolod Jaroszlavics — 256
Vszevolod Jurjevics; Bolsoe Gnyezdo — 453, 456, 466
Vszevolod Msztiszlavics — 450
Vszevolod Olgovics — 450
Vu Tao-csi — 41
Vu-cung — 42
Vukan (Vlkan) — 416
Vu-ti l. Szema Jen

Waldhauser, Konrad — 698
Wallace, William — 366
Walter von der Vogelweide l. Vogelweide
Wat Tyler l. Tyler
Welf-nemzetség — 372, 385, 456
Welser-család — 679
Widukind — 184
Władisław l. még Ulászló
Władysław, II. — 428
Władysław Herman, I. — 427
Wojciech z Brudzewa — 716
Wolfram von Eschenbach l. Eschenbach
Wyclif, John — 664, 665, 670, 674, 675, 698, 700

Yakamoti *(Jakamoti)* — 56
Yamato *(Jamato)*-dinasztia — 51, 53
Yasodharma *(Jaszodarma)* — 61
York-dinasztia — 671, 672
Yoshimitsu *(Josimicu)* — 542, 544

Zachar — 482
Zacharida-dinasztia, Zacharidák — 482
Zahir-ad-din Farjabi — 488
Želivský, Jan — 701, 704
Zeno, Caterino — 584
Zénon — 133
Zija-ad-din Barani — 563
Zikraveih — 119
Žižka, Jan — 702, 704, 705, 714
Zoroaszter — 94, 98
Zubejr fia — 111
Zulfugar Sirvani — 590
Zvojnimir — 417

Zsigmond — 801
Zsigmond, Luxemburgi — 698, 701, 702, 704, 735, 754, 755, 760
Zsigmond, Koributovics — 704
Zsófia, Palaiologosz — 792

FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA

Aachen — 160
abaszgok l. abházok
Abbaszida-kalifátus — 118, 119, 129, 324, 504, 505, 520, 727, 728, 731
Abbeville — 339
Abesszínia l. Etiópia
abház (nyugati grúz) királyság — 477, 588
Abházia — 478, 481, 793
abházok (abaszgok, obezsánok) — 132, 793
Abiverd — 494
Abu-hegy (Dilvar) — 307, 557
achaiai (moreai) fejedelemség — 410
Achalciche — 484
Achlat — 479
Achurjan-folyó — 479
Aden — 730
Aderbajgan l. Dél-Azerbajdzsán
adigék (cserkeszek, kaszogok) — 248, 457, 458, 595, 730
Adriai-tenger — 180, 223, 226, 381, 410, 418, 423, 432, 440, 605, 677, 747, 751—753
Adrianopolisz (Hadrianopolisz, Odrin, Edirne, Drinápoly) — 73, 410, 414, 734, 738, 748, 763, 793
Adurbadagan l. Dél-Azerbajdzsán
Afganisztán — 58, 92, 116, 388, 473, 475, 494, 497, 522, 567, 574, 577, 578
afgánok — 553
Afrasziab — 127
Africa provincia — 73, 77
Afrika — 5, 6, 7, 58, 101, 394, 402, 491, 507, 508, 533, 717, 725, 728—730
Aglabidák állama — 116, 117
Ahmedabad — 559
Ahmednagar — 561
Ahpat — 478, 482, 486, 487, 590
Ahtala — 59
Ahtamar — 487
Ahvasz — 118
Ajanta *(Adzsanta)* — 50, 58, 59, 305
Ajmere *(Adzsmir)* — 552
ajnuk l. ebisuk
Ajrarát — 478
Ajrivank — 487
Ajutia (Ajuthaja) — 549, 551
Akarnánia — 746
Akkerman l. Belgorod
ak-kojunluk és államuk — 584, 585, 589, 739
Akra (Akka) — 325, 330, 334
Akroinon — 213
Akszaraj — 503, 738
Akszum (Aksum)-birodalom — 5
Alacsony Dibra — 749
Alamut — 495
alánok l. oszétek
Alatag-hegység — 587
Alaverdi — 486
Alazan — 482
Albánia (balkáni) — 332, 738, 739, 746, 748—750
Albánia (kaukázusi) l. Arran
albánok (balkáni) — 737—739, 748—750, 755
Albi — 337, 343, 659, 660
Albigeois — 651

Albisztán — 727
Al-Duna — 70, 71, 224, 248, 445, 456
Alemannia — 146, 157, 376
alemannok — 138
Alençon — 659
Aleppo (Haleb) — 325, 406, 506, 727
Alexandria — 84, 90, 107, 265, 315, 728, 729
Algéria — 116, 504, 505
algériai emirátus — 504
Alidák állama — 116
Allah-abad — 307
Almohadok állama — 507
Almoravida-kalifátus — 507
Alparét — 759
Alpok — 220, 269, 678
Alsó-Mezopotámia l. Irak
Alta-folyó — 256
Altaj-hegység — 27, 35, 36, 125, 460, 520
Amalfi — 315, 406, 505
Amaszia — 503
Amasztrisz (Amastris) — 216
Ambert — 659
Amboise — 659
Amdo — 289
Amerika — 6, 7, 620
Amiens — 318, 339, 350, 351, 644, 647, 659
Amnokkan (Jalu)-folyó — 296, 535
Amu-Darja — 36, 97, 112, 125, 473, 494, 520, 521, 570
Amul — 491, 583
Amur — 275, 460, 511, 532
Anagni — 179
Anatólia — 736
Anau — 576
Anberd — 487
Anchialosz — 742
Andalúzia — 204, 205, 395, 398, 720
Andaman-szigetek — 308
Angkor (Ankor) — 290, 291, 293, 551
Anglia (Britannia) — 5, 7, 13, 168—192, 194, 196—199, 201, 258, 316, 318, 319, 322, 341, 343, 354—369, 370, 390, 402, 466, 595, 613, 637, 638, 641, 642, 644, 646—650, 652, 654, 657, 661—676, 678, 690, 691, 711, 724, 727, 774
angolok — 76, 186, 189, 191
angolszászok — 139, 186—192, 197—199, 354, 357, 366
Ani — 479, 480, 482, 484, 485, 487, 517, 587, 588, 590
ani királyság l. siraki királyság
Anjou-grófság — 168, 341, 359, 363
Ankara — 755
Ankor l. Angkor
Annam l. Vietnami királyság
Antalya (Attaleia) — 502
anti, antok — 70, 224, 238, 240
Antiochia — 84, 107, 214, 265, 324, 327, 329, 334, 406, 727
antiochiai fejedelemség — 328, 330, 727
Antissa — 90
Appennini-félsziget — 179, 180, 387, 605
Aprilia — 750
Apulia — 176, 197, 218, 370, 381, 389
Aquitania, Aquitaniai hercegség (Guyenne) — 157, 168, 341, 343, 359, 361, 641, 647
arab államok — 5, 316, 406, 566, 603
arab kalifátus — 9, 12, 37, 100, 108—123, 127, 129, 134, 136, 137, 202, 213, 214, 217, 218, 221, 237, 254, 294, 306, 308, 467, 477, 497, 504
Arábia (Arábiai-félsziget) — 65, 82, 100—123, 476, 491
arabok — 11, 18, 37, 39, 40, 50, 87, 89, 92, 95, 97, 98, 100—105, 107, 110—112, 117, 120, 122—124, 126, 127—129, 133, 136, 146, 161, 178, 180, 181, 184, 185, 201—204, 207, 211, 214, 226, 258, 284, 293, 294, 306, 313, 322, 323, 325, 328, 329, 353, 386—388, 394, 398, 469, 490, 493, 498, 499, 504, 505, 524, 533, 565, 717, 722, 724, 725
arab-berberek — 394, 395
Arab-tenger — 58, 557
Aragónia, aragóniai királyság — 205, 208, 387, 390, 394—397, 399—403, 616, 717—719, 721
aragóniai—katalóniai királyság — 717, 719
Aral-tó — 472
arameusok l. szírek
Arany Horda (Dzsocsi ulusza, kipcsaki kánság) — 445, 520—523, 572, 574, 584, 593, 598—602, 727, 729, 767, 770, 774—783, 786, 787, 794, 796
Aranyszarv-öböl — 764, 774
Arcn — 479
Ardebil — 480, 484, 587
Arezzo — 629
Argeş — 445, 756, 757, 762
Arkona — 316
Arles — 185, 315, 337

Armenia l. Örményország
Armorica-félsziget — 77. L. még Bretagne
Arran (kaukázusi Albánia) — 92, 130—134, 136, 137, 477
Arras — 337, 346, 654, 659, 660
Artanudzsi — 478, 481
Artois — 652
Ashabad — 576
Askalon — 325, 330
Assam *(Asszam)* — 62
Assisi — 389, 606
Asztrahany — 572, 792
asztrahanyi kánság — 786
Asztúria, asztúriai királyság — 149, 202, 205, 206
atabekek — 484
Atena — 134
Athén — 90
athéni (athén-tébai) hercegség — 410, 739
Athosz-hegy — 485, 793, 797
Atlanti-óceán — 73, 163, 196, 397, 403, 620, 724, 725
Atropaténé l. Dél-Azerbajdzsán
Attaleia l. Antalya
Attika — 220
Augsburg — 318, 321, 371, 689, 797
Aukstajtija — 457
auszok — 101, 105
Ausztrália — 6, 7
Ausztria — 220, 423, 595, 682, 684, 705, 739. L. még Noricum
ausztriai őrgrófság — 370
Auvergne — 404, 647, 650, 651
avar kaganátus — 30, 225
Avarajri síkság — 132
Avaria — 458
avarok (obrik) — 30, 88, 146, 221, 223, 225, 230, 237, 241, 442. L. még zsuanzsuanok
Avignon — 618, 639, 660, 664
Avila — 205
Azerbajdzsán (Azarbajdzsán) — 12, 95, 96, 113, 116, 457, 474, 477—479, 481, 484, 487—489, 495, 498, 518, 572, 579, 580, 583, 587, 588, 590, 593
azerbajdzsáni nagy emirátus — 477
Azerbajdzsán SZSZK — 130
azerbajdzsániak — 482, 485, 498, 522, 580
Azincourt — 649, 656
Azov — 572
Azovi-tenger — 133, 241, 245, 247, 787
aztékok — 6
Ázsia — 5—7, 14—16, 18, 57, 58, 72, 93, 95, 196, 273, 388, 412, 440, 460, 509, 516, 526, 544, 572, 613, 677, 717, 732

Babkent — 477
Bábolna-hegy — 759
Badahsan — 476
badzsanakok — 472. L. még besenyők
Bagdad — 113, 116, 117, 120, 122, 123, 245, 315, 333, 407, 478, 493, 495, 506, 517, 520, 586, 726—729
bagdadi Abbaszida-kalifátus — 217, 506, 578
Bahmani-állam — 560, 561
Bahrejn — 119, 469
Baia — 445, 756, 761
Bajkál-tó — 460, 511
Bajlakán — 484, 587
bajorok — 146, 149, 225, 378
Bajorország — 157, 169, 370, 371, 378, 684, 705
Baktria — 58
Baku — 248, 479, 480, 489, 589, 590, 792, 797
Bakui-tenger l. Kaszpi-tenger
Balaklava (Cembalo) — 382, 787
Baleár-szigetek — 397, 402, 721
Balh — 95, 126, 491, 496, 570
Bali-sziget — 293
Balkán-félsziget — 65, 70—73, 82, 85, 88, 89, 215, 217, 220—226, 240, 248, 332, 333, 406, 411, 413, 440, 595, 605, 714, 733, 734, 737, 740, 743, 744, 746, 753, 764, 787, 793, 795
Balkán-hegység — 220, 416, 755
balti szlávok — 70, 228, 245, 334, 428, 429. L. még Elba menti szlávok
Baltikum (Balti-tenger melléke) — 255, 331, 334, 358, 377, 378, 390, 449, 457, 461, 466, 591, 593, 597, 670, 683, 780, 798, 803, 804
Balti-tenger — 68, 70, 71, 196, 228, 232, 241, 247, 254, 262, 316, 322, 323, 329, 330, 429, 430, 452, 453, 677, 683, 693, 705, 711, 714, 718, 753, 804
Bamberg — 380
Bánát (Bánság) — 443
Bandon — 291
Bangkok — 551
Bannockburn — 366
Bar — 226
Bar sur Aube — 337, 338
Barcelona — 205, 322, 402, 717—719

barcelonai grófság — 204, 205, 208
Bari — 407
Barka — 728
barlaszok — 570
baskirok — 458, 472, 786
Bastin — 582
baszkok — 206
Baszra — 108, 110, 118, 122, 491
Bayonne — 363, 646
Bázel — 684, 688, 705, 706
Bazz — 137
Beauvais — 318, 337, 339, 350, 644, 659
Beauvaisis — 644
Bejhak — 579
Bejrut (Beyrout) — 325, 330, 334
Békés megye — 437
Belev — 783
Belgorod (Akkerman, Cetatea Albă) — 757, 761, 787
Belgorod — 250
Belgrád (Nándorfehérvár) — 739, 744, 746, 755
Beloozero — 256, 257, 454, 796
Belorusszia (Fehér-Oroszország) — 780, 798, 799, 800, 801
beloruszok — 15, 712, 794, 798, 799, 801, 802
Belső-Ázsia — 88
Beludzsisztán — 62
Benares (Varanasi) — 307, 316
Beneventum — 176, 381
Bengália — 62, 305—308, 552, 553, 558, 559, 562
Bengáliai-öböl — 557
Berar — 561
berberek — 112, 201, 203, 204, 504, 506—508, 725. L. még arab berberek, mórok, maszmuda berberek
Berdaa (Partav) — 130, 137, 248, 479, 480
Beresztovo — 464
Berezina — 456
Bergen — 678, 694
Berlad (Bîrlad) — 445, 456, 458, 761
Besbalik l. Bisbalik
Beselles — 185
besenyők — 235, 237, 245, 247, 248, 255, 259, 324, 407, 408, 412, 414, 438—440, 445, 460. L. még badzsanakok
Besztercebánya (Banská Bystrica) — 439
Betánia — 486
Béziers — 344
Bhuvaneshvara — 311
Bidar — 561
Bihar (Indiában) — 552, 562
Bihar megye — 758
Bijapur *(Bidzsapur)* — 561, 563
Bilar — 458
Bindinj l. Vidzsaja
Bîrlad l. Berlad
Bisbalik (Besbalik) — 279
Bizánc l. Konstantinápoly
Bizánci (Keletrómai) Birodalom — 8, 11, 12, 15, 18, 30, 39, 58, 68, 70, 81—95, 97—104, 107, 108, 111, 112, 122, 130—134, 149, 175, 177, 179, 180, 185, 197, 204, 209, 219—225, 227, 229, 230, 233, 237, 240, 245, 247, 248, 250, 252, 254, 258, 260, 262, 265—268, 308, 315, 316, 323—327, 330—335, 389, 390, 405—418, 425, 437—441, 445, 449, 456, 458, 460, 461, 466, 469, 472, 480, 481, 489, 495, 502, 505, 733—735, 737, 740, 742—748, 750, 757, 762—766, 783, 792, 793, 796
bizánciak — 313, 322
Blekinge — 194
Bobr — 232
bodricsok l. obodritok
Bogoljubovo — 448, 464
Boiótia — 406
Bojána — 414, 415, 750, 751
Boldva — 436
Bolgari — 449, 458, 469
bolgárok — 213, 214, 221, 224, 226, 241, 333, 405, 407, 412—416, 418, 733, 739, 748, 751
bolgárok (volgai) — 457, 469, 519, 593—595
bolgár-törökök (protobolgárok) — 221
Bolnisza — 134
Bologna — 388, 389, 605, 622
Bombay — 62
Bonda-szigetek — 293
Bordeaux — 337, 646
Borneo — 293, 565
Borsod megye — 436
bosnyákok — 417, 418, 748
Boston — 358
Bosworth — 672
Bosznia — 220, 225, 417, 746—748, 753, 754, 793
boszniai királyság — 739
Boszporusz — 98, 247, 787
Bourges — 319, 337, 350, 658, 659
Bouvines — 343, 641

Brabant — 375, 648, 658
Brăila — 757
Brandenburg (tartomány) — 683, 697, 698, 707, 708
Brandenburg (Branibor) — 171, 228, 429
brandenburgi őrgrófság — 429, 430
Braničevo — 742
Brassó (Braşov) — 757, 758, 762
Braunschweig — 797
Breisgau — 685
Bréma — 318, 375, 377, 689
Brescia — 385
Breszt — 646, 800
Bretagne — 166, 186, 654, 660. L. még Armorica-félsziget
bretagne-i hercegség — 168
Brétigny — 646
Bristol — 359
brit szigetek — 76, 186
Britannia — 7, 65, 77, 186, 189, 197. L. még Anglia
britek — 76, 186. L. még kelták
Brjanszk — 775, 780
Brno — 419, 695
Broach *(Brócs)* — 58
brodnyikok — 416
Brügge — 638, 678
brześci fejedelemség — 708
Buda — 439, 752, 755
Budyszyn — 235
Bug — 232, 455, 798
Buhara — 124, 127, 129, 468—470, 473, 475, 477, 497, 517, 518, 567—569, 572, 575, 576, 774, 781
Buharai-oázis — 125, 128, 129, 475, 569, 572
Bujidák állama — 479, 490, 493, 494
Bukovina — 455, 798
Bulgária — 13, 89, 211, 217, 221—228, 258, 407, 412—418, 437, 734, 737, 742—744, 747, 748, 750, 751, 754, 756, 793
Bulgária, első cárság — 221—224, 226, 248, 444
Bulgária, második cárság — 413, 461, 742, 744
Bulgária (volgai) — 248, 449, 458, 478, 480, 485, 594
Burgundia — 76, 139, 157, 169, 175, 176, 370
burgundiai grófság (Franche-Comté) — 654, 686
burgundiai hercegség — 168, 174, 269, 646, 648, 650, 652, 654, 677
burgundok — 77, 138, 139, 157, 161, 186
Burma — 290—293, 308, 532, 550, 551, 563
Bursza (Brusza, Brussza) — 733, 737, 740
Bydgość — 711

Cadiz — 397
Caesarea l. Kaiszareia
Cahors — 337, 660
Cajcsou — 519
Calabria (Kalábria) — 176, 197, 218, 370, 381
Calais — 646, 650, 670, 672
Cambay *(Kambej)* — 58
Cambrai — 339
Cambridge — 319, 368, 674, 676
Canossa — 175
Canterbury — 359, 363, 367, 368
Carcassone — 317
Čáslav — 704
Castel del Monte — 389
Catalaunum — 78, 138
Cauwery — 558
Cebello-hegy — 608
Celebesz — 293, 563
Cembalo l. Balaklava
Cesis l. Wenden
Cetatea Albă l. Belgorod
Ceuta — 725
Ceylon (Taprobané) — 82, 211, 293, 294, 308, 797
Châlons sur Marne — 337
Chalukya *(Csalukja)*-fejedelemség — 62, 308, 310
Champagne — 337, 338, 634, 638, 644, 649, 651
champagne-i grófság — 168, 322
Chartres — 184, 319, 337, 350, 353
Cheb — 423
chebánok — 229
Chełm — 592
Chełmno — 714
Cherbourg — 646
Cherszonészosz (Chersonesus, Cherszon, Kerszon, Kerzon, Korszuny) — 82, 211, 248, 250, 259, 261, 458, 787
Chichester — 368
Chilia — 757, 761
Chinon — 648, 649
Chiosz-sziget — 737
Chitor *(Csitor)* — 558, 560
Chlumec — 420
Chola *(Csola)* — 62, 308

Cilicia (Kilikia) — 89, 480, 481, 502, 726, 728, 734
ciliciai (kilikiai) örmény állam (Kis-Örményország) — 89, 327, 480, 481, 502, 726, 728, 729
Cîmpulung — 445, 756, 757
Ciprus — 213, 330, 334, 408, 481, 578, 728
ciprusi királyság — 330, 728
Citeaux — 344
Clermont — 81, 326
Clontarf — 360
Cluny — 165, 174, 180, 269, 338, 397
Colchisz l. Lazika
Compiègne — 644, 650, 659
Compostella — 397
Conches — 659
Corbie — 339, 659
Cordova (Corduva, Kordova) — 203, 204, 205, 396, 720
cordovai arab emirátus — 202, 394
cordovai arab kalifátus — 149, 202—206, 208, 353, 394—396
Cornwall — 186
Corwey — 184
Cotmeana — 762
Courtrai — 638
Crécy — 641, 642
Cremona — 179, 184
Cuenca — 717
Cyrenaica — 65, 82

Csacs — 126
Csagatáj-ulusz — 520, 522, 570
Csahar — 520
csamok — 44, 45, 291, 548, 550
Csampa (Tyampa, Tjampa, Linji) királyság — 44, 45, 46, 291, 292, 548—550
Csampura (Tyampapura, Tjampura) — 44
Csangan (Cs'angan, Hszian) — 29, 39, 40, 56, 273, 276, 278, 279, 316
Csecszsudo (Csezsu, Quelpart) — 535
csehek — 70, 171, 228, 229—231, 232, 247, 420, 421, 423—425, 697, 698, 700, 701, 706, 714, 735
Cseh-erdő — 229
Csehország — 5, 13, 14, 172, 229—233, 235, 236, 254, 258, 316, 319, 322, 370, 385, 419—425, 427, 433, 439, 449, 466, 595, 677, 682, 684, 687, 695—708, 714, 715, 748, 752—754, 756, 800
Cselmagora (Cselma-hegy) — 775
Csen-birodalom — 33
Csendes-óceán — 6, 12, 25
Csenla (Kambodzsa) — 5, 45, 290, 550, 551
Csenlaj — 551
Csengtu — 40, 316
cseremiszek l. marik
cserkeszek l. adigék
Csernovci — 761
Csernyahovszkaja — 238
Csernyigov — 243, 246, 250, 255, 261, 262, 316, 448, 461, 465, 595
csernyigovi, csernyigov-szeverszki fejedelemség — 255, 256, 450, 452, 453, 593—595, 598, 778, 779, 789, 792, 798
Cserveny — 246
Cservenyi városok — 235, 246, 255
Csesan — 294
Csi-birodalom — 33
Csianghszi — 283
Csiangszu — 529
Csiaocse (Csiaocsou) l. Vietnam
Csien-csin-állam — 29
Csien-Jen-állam — 29
csigilek — 472, 473
Csilin — 44
Csin (Kin)-birodalom (dzsürcsenek állama) — 26, 29, 31, 282, 296, 460, 517, 522, 534, 535
Csinhaj — 37
Csinling (Nanking, Nancsin) — 530, 532
Csiprovci — 742
Cskondid — 484
Csoroha-folyó — 477
Csoszon királyság — 532, 536, 537
Csou-császárság — 279
Csöcsiang — 534
Csu-folyó — 575
Csucsou l. Santung
Csud-tó — 370, 597
csukcsok — 460
csuvasok — 457, 458, 786
Csuzsima — 538, 540
Csü Jüe l. Ko-Vjet
Csüancsou — 524

Dácia — 443, 444
Dagesztán — 458
Dajda — 241

dákok — 220, 442
Da-Liao (Nagy Liao) — 535
Dalmácia — 77, 89, 225, 226, 316, 407, 418, 439—441, 734, 747, 751, 753
Damaszkusz — 107, 111, 112, 119, 122, 315, 325, 334, 406, 506, 727
Damgán — 500
Damietta (Dumyat) — 726, 729, 730
Dánia — 190—194, 196, 200, 229, 322, 390, 457, 461, 591—593, 596, 601, 677, 690—694, 792, 803. L. még Jütland-félsziget
dánok — 149, 190—194, 196, 199, 377, 461, 694
Danzig — 378. L. még Gdańsk
Danyilov — 447
Dardanellák — 734, 787
Dauphiné — 647
Da-Viet l. Ko-Vjet
Dečan (Szerbia) — 750
Dekkan, Dekkan-félsziget — 57, 62, 303, 306—308, 558—561, 563
Dél-Amerika — 6
Dél-Arábia l. Jemen
Dél-Azerbajdzsán (Atropaténé, Adurbadagan, Adurbajgan, iráni Azerbajdzsán) — 98, 130, 131, 134, 136, 137, 477, 478, 480, 481, 484, 578, 581, 584, 587, 589
Dél-Európa — 5, 733, 751, 787
dél-franciák (provençalok) — 14, 163, 327, 349, 391, 400
Dél-Hamgondo — 536
Delhi — 552, 553, 556, 558, 559, 563
delhi szultanátus — 553, 555—561, 563
déli szlávok, délszlávok — 68, 70, 71, 220, 222, 223, 225, 226, 228, 405—418, 425, 440, 444, 733, 742, 747, 748, 751, 752, 762, 780, 795
déli szláv országok — 742—754
Délkelet-Ázsia — 37, 39, 526, 565
Délkelet-Európa — 439, 595, 714, 742—766
Dél-Kínai-tenger — 293, 522, 549, 565
Délnyugat-Európa — 793
Délnyugat-Oroszország l. Kis-Oroszország
Dél-Phenjando (Pjönjando) — 295
déltengeri országok — 293, 294, 526, 544, 550, 563—566
Deltuva — 457
Deogir — 558
Derbent — 477—480, 488, 587, 589, 792
Derbenti-szoros — 134, 593
Devanagar — 539
Dijon — 339
Dimitria — 759
Dinajpura *(Dinacspura)* — 563
Dithmarschen — 677
Djambi *(Dzsambi)* — 563
Dmaniszi — 484
Dmitrov — 452, 594, 782, 796
Dnyeper — 197, 223, 224, 238, 240, 241, 244, 246, 247, 254, 408, 519, 593, 595, 787, 798
Dnyeszter — 71, 246, 443, 446
Doab — 307, 552, 558
Dobin — 372
Dobrudzsa (Kis-Szkitia) — 221, 744
Dobrzyń — 710, 715
Domažlice — 705
Domrémy — 649
Don — 241, 245, 248, 408, 453, 472, 779, 780, 787
Dongduo — 550
Donyec — 70
Dorogobuzs — 774
Dorosztol (Dorosztolon) — 248, 408, 742
Dorpat l. Jurjev
Dover — 358, 359
dregovicsok — 244
drevljánok — 238, 242, 244, 246, 259
Drinápoly l. Adrianopolisz
Drogicsin — 592
Dublin — 360
Dubrovnik (Raguza) — 226, 316, 418, 440, 744, 747, 752
Duero-folyó — 202, 206
Duklja — 225
dulebek — 229
Duna (Danubius, Isztrosz) — 30, 65, 68, 70, 72, 88, 89, 169, 176, 220, 224, 229, 231, 238, 240, 247, 248, 255, 316, 326, 373, 421, 423, 432, 443, 444, 445, 455, 466, 472, 735, 742, 744, 756, 759. L. még Al-Duna
dunai szlávok — 176, 221, 433
Duna-medence — 229, 415, 433
Duna—Tisza vidéke — 432
Dunántúl — 438
Dura-Európosz — 81
Durazzo (Durresi, Dyrrhachium) — 409, 410, 413, 416

Durba — 597
Durham — 368
Dürnkrut — 424
Dvaravati — 551
Dvin — 130, 134, 137, 479, 482, 489
Dvina — 377, 592
Dyrrhachium l. Durazzo
Dzsarkurgán — 477
Dzselairidák állama — 588
Dzsend — 473, 568
Dzsocsi ulusza l. Arany Horda
Dzsokan — 43
dzsürcsenek (dzsürcsik) — 282, 283, 289, 296, 470, 516, 517, 519, 523, 534, 535, 538
dzsürcsenek állama l. Csin (Kin)-birodalom

ebisuk (ebiszuk, ajnuk, ajnik) — 53, 460
Ebro-folyó — 208
Ecsmiadzin — 131
Edessa — 327
edessai grófság — 327, 328, 330
Edirne l. Adrianopolisz
Égei-tenger — 89, 410, 414, 737
égei-tengeri szigetek — 82, 89, 332, 410, 411, 739
Egyiptom — 17, 65, 80, 82, 84, 88—90, 94, 98, 101, 102, 107, 108, 110—114, 116, 117, 120, 211, 237, 323, 325, 330, 331, 333, 334, 340, 476, 481, 504—506, 520, 522, 523, 578, 726—732, 737, 740
egyiptomi szultanátus — 481, 726, 727, 728
egyiptomi—szíriai szultanátus — 333
Ejvar — 500
Elba — 7, 68, 70, 76, 148, 169, 171, 172, 186, 197, 228, 230, 370, 375, 423, 681, 692
Elba menti szlávok — 70, 171, 228, 229, 230, 232, 235, 236, 330, 372, 429, 591. L. még nyugati szlávok, balti szlávok
Elburz-hegység — 495, 578
Ellora — 58, 311
Elő-Ázsia — 5, 6, 8, 11, 15, 37, 63, 92, 100, 107, 117, 120, 203, 205, 258, 293, 323—325, 330, 331, 333, 334, 471, 474, 490, 492, 494, 495, 522—524, 557, 559, 579
Elzász — 375, 685, 686
Emaiga-folyó — 592
Epheszosz (Efezosz, Efeszosz) — 84, 408
ephtaliták l. heftaliták
Epeirosz (Epirosz, Epirus) — 220, 332, 407, 413, 743, 746
epeiroszi despotátus — 411
Erán l. Irán
Érchegység (cseh) — 229
erdei mongolok (erdők népe) — 511, 512
Erdély (Ultrasiluana) — 13, 432, 438, 440, 443—445, 706, 754, 756—762
Erfurt — 689
Erzerum — 740
Essex — 186, 666, 667
Estonia l. Észtország
Estremadura — 398, 718
Észak-Afrika — 5, 6, 8, 11, 16, 18, 65, 73, 76, 78, 86, 87, 89, 100, 110, 112, 117, 119, 120, 201, 211, 325, 396, 504, 506
Észak-Amerika — 196
Észak-Ázsia — 6, 7
Észak-Csou l. Északi-Vej-birodalom
Észak-Európa — 5, 161, 378
Északi-Jeges-tenger — 453
Északi-tenger — 163, 196, 322, 652, 677, 678, 718
Északi-Vej (Hou-Vej, Második Vej, Pej-Vej, Észak-Csou, Pej-Csou)-birodalom — 29, 31—33
Észak-Kjönszando — 50
Észak-Vietnam l. Tonkin
Északkelet-Ázsia — 27, 280
Északkelet-Európa — 479, 680
Északnyugat-Európa — 5, 161, 774
eszkimók — 460
észtek — 370, 377, 390, 457, 458, 461, 592, 597, 803, 804
Esztergom — 439, 752
Észtország (Estonia) — 377, 453, 457, 592, 597, 692, 803, 804
Etampes — 339
Etiópia (Ethiopia, Abesszínia) — 5, 82, 97, 101, 103, 104
Euboia-sziget — 410
Eufrátesz — 101, 117, 136, 213, 217, 293, 503 584
Európa — 5—7, 10—16, 18, 63, 196, 237, 238, 248, 253, 257, 263, 270, 273, 279, 284, 293, 313—322, 326, 334, 335, 388, 406, 412, 421, 435, 441, 456, 461, 462, 467, 511, 523, 593, 595, 598, 603, 605, 612, 613, 618, 620, 622, 624, 633, 662, 677, 687, 701, 705—707, 715, 717, 727

evenkek — 460
Evesham — 365
Exeter — 676

Faröer-szigetek — 196
Farsz — 116, 490, 493, 495, 579
Fatimida-kalifátus — 324, 325, 504—506, 726, 728, 731
Fehér Horda — 574, 575
Fehér-Oroszország l. Belorusszia
fehér tatárok — 511
Fehér-tenger — 454, 458, 771, 785
Fejsuj — 29
fekete tatárok — 511
Fekete-tenger — 70, 71, 82, 92, 97, 138, 197, 230, 245, 247, 262, 333, 406, 411, 457, 458, 461, 472, 478, 481, 496, 502, 600, 601, 613, 710, 742, 747, 757, 761, 787
Feodoszija l. Kaffa
Fergána — 31, 124, 126, 128, 474, 504, 573
Ferrara — 619, 764, 783, 797
Figeac — 337, 659
Finmark — 192
finnek (saamok, lappok, jemek, loparok) — 192, 453, 461, 593, 596
Finnország — 255, 457, 601, 692
Finn-öböl — 197, 453, 596, 779
finnugorok — 133, 241, 245
Firenze — 13, 179, 318, 321, 322, 381, 383—385, 388, 389, 505, 605, 606, 610—616, 618, 622, 623, 625, 628—633, 764, 783, 793, 797
Fiume l. Rijeka
flamandok — 322, 357, 440, 670
Flandria, flandriai grófság — 154, 166, 168, 337, 343, 357, 358, 361, 375, 613, 638, 641, 648, 650, 652, 670, 674, 677, 678, 680, 710, 711, 718, 774
Fogaras (Făgăraș) — 754, 759
Forez — 651
Földközi-tenger — 12, 65, 92, 93, 97, 100, 101, 107, 111, 117, 118, 196, 197, 201, 204, 207, 316, 322—335, 397, 410, 471, 480, 491, 502, 505, 506, 572, 612, 613, 654, 677—679, 717, 724, 726, 731, 735
Fönícia — 84
Franche-Comté l. burgundiai grófság
franciák — 14, 163, 328, 391, 481, 654, 728, 735
Franciaország (nyugati frank birodalom) — 5, 7, 8, 13, 14, 78, 158, 163—169, 175, 181, 186, 197, 201, 258, 315—319, 322, 325, 326, 329, 331, 333, 336—355, 357, 359, 361, 362, 370, 375, 385, 389, 393, 395, 402, 404, 481, 504, 523, 595, 605, 613, 616, 623, 634—661, 663, 665, 670, 674, 677, 685, 690, 691, 692, 705, 718, 719, 724, 727, 728, 739
Franconia (Frankónia) — 169, 172, 370, 376, 705
frank állam — 76, 138—162, 176, 179, 208, 223, 225, 230, 267
frank (Karoling-) birodalom — 146—162, 163, 169, 176, 181, 230, 237
Frankfurt, Majna menti — 318
frankok — 76, 77, 138—146, 148—154, 157, 161, 163, 165, 177, 186, 189, 225
Freiburg — 371
Friaul (Friuli) őrgrófság — 605, 608
frízek (friesek) — 146, 169, 375, 378
Frízia (Friesland, Frieslandia, Frízföld) — 146, 157, 169, 370, 375
Fucsien — 293, 534
Fuente-Ovejuna — 720
Fulda — 181
Funan — 44, 45, 46
Fusztat l. Kairo
Fülöp-szigetek — 293, 524

Gaila — 759
Galata — 332, 410, 738, 764
Galați (Malij Halics, Kis-Halics) — 445, 458
Galicia (hispániai) — 149, 205, 206, 394, 397
galicsi fejedelemség — 782—784
Gallia — 65, 68, 73, 76—79, 81, 82, 138, 139, 144—146, 157, 161, 163, 186, 189, 201
Gallipoli — 734, 737
Gallipoli-félsziget — 747
gallok — 76, 77, 139, 142, 145, 157, 163
Gandavadu-fejedelemség — 62
Gandhara — 58, 61
Gandersheim — 184
Gandzsa — 479, 481, 484, 489, 587
Gangesz — 58, 61, 307, 552
Garhva — 307
Garonne — 73
Gasszanidák állama — 102, 103
gautok l. göták

Gaza — 325
Gazna (Ghazna, Gazni) — 116, 473, 491, 494, 552, 553, 555, 563
Gaznavidák (Ghaznavidák) állama — 307, 473, 476, 494
Gdańsk — 233, 316, 680, 705, 711, 714. L. még Danzig
geaták l. göták
Gegard — 478
Genova — 179, 315, 318, 322, 323, 327, 328, 333, 337, 381, 382, 384, 409, 481, 505, 523, 589, 605, 612, 613, 616, 618, 677, 678, 710, 718, 724, 726—729, 734, 735, 738, 739, 747, 762, 764, 774, 779, 787, 792
gepidák — 442
germánok — 5, 7, 65, 68—73, 76—80, 138—140, 146, 148, 149, 157, 169, 170, 176, 186, 192, 198, 209, 229
Gibraltári-szoros — 73, 197, 397
Gilán — 561, 583
giljákok (nyivhek) — 460
Giurgiu — 757
Gladzor — 590
glavoljánok — 229
Glouccester — 319
Gluhov — 595
Gniezno — 233, 235, 236, 426—429
Goa — 561
golasijecek — 229
goldok l. nanajcok
Golkonda — 561
Gori — 484, 589
Gotland-sziget — 258, 377, 457, 466, 796
gótok — 71, 72, 95, 198, 442
Görögország — 17, 88, 89, 101, 332, 406, 410, 413, 504
görögök — 68, 77, 82, 120, 220, 388, 410, 458, 481, 491, 502, 691, 728, 730, 737—739, 757, 766, 793
göták (öták, gauták, geaták) — 192, 196
Götaland (Ötaland) — 192
Gradac — 750
Granada — 203, 397, 717, 718, 721
granadai arab emirátus — 204, 394, 717, 721
Grodnó — 465, 800
Grönland — 196, 692
grúz—abház királyság — 481
Grúzia — 92, 94, 116, 130, 131, 134, 136, 211, 217, 411, 457, 458, 477, 478, 481, 482, 484—486, 488, 489, 518, 572, 587—589, 593
grúzok — 132, 136, 462, 480—482, 484, 485, 502, 588, 589, 737, 739, 748, 793
Grünwald — 683, 713—715, 803
Guadiana-folyó — 208
Gucsva-folyó — 455
Gujarat *(Gudzsarat)* — 61, 62, 306, 307, 559, 566, 585
gujarok *(gudzsárok)* — 61
Gundi-sapur — 94, 99
Gupta-birodalom — 5, 40, 57—62, 292, 306, 311
Gurgán-folyó — 36
Gurgán-vidék — 113, 136, 582
Gutah-völgy — 325
Guyenne l. Aquitania
Gülisztán — 489

Gyulafehérvár (Alba-Julia) — 445

haalöygök — 192
Hadramaut — 103
Hadrianopolisz l. Adrianopolisz
Haj-Duong — 548
hayatok l. kumasok
Hakata — 544
Haleb l. Aleppo
Halesowen — 362
Halhal (Kazah) — 132
halha-mongolok (keleti mongolok) — 525
Halics (város) — 448, 449, 451, 464, 465, 485, 595, 771
Halics, halicsi fejedelemség (Kis-Oroszország) — 440, 442, 445, 447, 451—453, 455, 456, 708, 712, 756, 757, 759, 798, 800, 801
halics-volhiniai fejedelemség — 423, 445, 449—452, 455, 456, 458, 461, 464, 592, 593, 595, 597, 600, 601
Halindzsa-kala — 588
Halipundzsaja — 551
Halland — 194
Hamadan — 94, 113, 577, 579, 586
Hamburg — 318, 321, 378, 678, 692
Han-birodalom — 5, 25, 26, 27, 31, 35, 47, 277, 531
Hanbalik l. Jencsing
Hangcsou (Linan) — 283, 524, 526, 528
Hangcsoui-öböl — 39

Han-Jan l. Szöul
Hanoi — 37, 292, 549
hantik l. osztyákok
Harima — 545
Harjumaa — 457, 592, 804
Harmondsworth — 362
Harz-hegység — 678
Hastings — 354
haszik — 292
Hatanga-folyó — 460
Hátsó-India — 5, 533
Hauran-hegység — 103
Havasalföld (Ugrovlachia, Valachia, Ţara Romîneasca — 443—445, 733, 739, 748, 753, 754, 756—762
Havel-folyó — 372
havolánok (Elba menti szlávok) — 171, 228
Hazar — 470
hazradzsok — 101, 105
Hedzsasz (Hidzsasz, Hajas) — 101, 103, 108, 330, 504, 726, 728
heftaliták (ephtaliták) — 36, 61, 95, 97, 124, 125, 131, 132, 305
Hegau — 686
Heian (Heian-kyo, Kyoto) — 299—301, 542—545, 548
Helat — 485, 486, 488, 489
Helga-folyó —195
Hellüland — 197
Herakleia — 410
Herat — 95, 116, 468, 469, 517, 568, 574, 577, 586, 587
Hercegovina — 748
Hertford — 676
Hétfolyóköz (Szemirecsje) — 35, 36, 125, 126, 128, 129, 460, 469, 472, 473, 474, 520, 569, 570, 575
hevszurok — 588
Hiereia — 214
Hilandar — 750
Himalája-hegység — 43, 62
himjariták — 100
Hindosztán — 524
Hispánia (Spanyolország) — 65, 68, 73, 77, 82, 88, 89, 139, 201—208, 349, 394—404, 506—508, 651, 717—724, 739
hispániai határőrvidék — 149, 163, 205, 208
hispániai Omajjád-emirátus l. Omajjád-emirátus
hispániai Omajjád-kalifátus l. Omajjád-kalifátus
Hiva (Chiva) — 781
Hlinov (Vjatka) — 783, 785
Hodzsent — 128, 568
Hoj-folyó — 460
Hollandia — 613, 652, 680
Holm — 447, 449, 462, 464
Holstein — 677
Honan (tartomány) — 12, 29, 33, 278, 519, 528—530
Honan (Lojang, város) — 31, 40, 273, 276, 278, 316
Honshu-sziget — 51, 301, 540
Hopej — 12, 19, 33, 275, 280, 282, 520, 529
Horaszán (Choresan, Khoresan) — 97, 112, 113, 116, 119, 128—130, 469, 475, 490, 494—496, 499, 517, 571, 574, 577, 581—584, 737, 792
hordok — 192
Horezm (Chorezm, Chawarizm, Korezm, Khorezm) — 124—126, 128, 129, 469, 471, 474, 475, 491, 494, 496, 497, 517, 518, 521, 553, 567, 568, 572, 774
horezmiek — 126, 516
Horodló — 801
horvátok — 225—227, 229, 244, 417, 418, 516, 595, 748
Horvátország — 89, 225—228, 417, 418, 439, 440, 595, 746—748, 793
Horyuj *(Horjudzs)* — 52
Hotan (Chotan, Khotan)-oázis — 126
Hou-Csao állam — 29
Hou-Vej l. Északi-Vej-birodalom
Hradec Králové — 695
Hradiště — 425
Hram — 136
Hszian l. Csangan
hszienpik (szienpik) — 28—31, 287
Hszi-hszia állam — 282, 289, 517—519
Hszincsiang l. Kelet-Turkesztán
Hszijü — 293, 520
Hszingán-hegység (Nagy-Hszingán) — 30
Hszücsou (Csiangszu) — 529
Huajho — 39
Huangho — 33, 39, 529
Hungcsou — 283
hunok (hunnuk, hiungnuk) — 28, 29, 35, 71, 72, 77, 78, 95, 132, 134, 442
hun állam l. Hou-Csao
Husínec — 700
Hut-hegység — 137

Huttalan — 469
Huvejza — 584
Huzisztán — 95, 112, 118, 479, 495, 497, 580, 584
Hülegidák (Hulagidák, Hülägidák) állama, Hülegü ulusza l. ilkánok állama
Hvojnica — 746
Hyogo — 544

Iași (Jassy, Jászvásár) — 445, 757
Iatripp l. Medina
Ibéria l. Kartlia
Iki-sziget — 540
Ikonium l. Konya
Ikorta — 486
Ile-de-France — 168, 337, 644
ilkánok (iráni mongolok) — 333, 334. L. még mongolok
ilkánok (Hülegidák) állama (Hülegü ulusza) — 333, 521, 522, 570, 578, 580, 581, 585, 726—728
illírek — 82, 220
Illiricum — 86
Ilmeny-tó — 197, 241, 245
ilmenyi szlovének — 246
Imacu — 540
Imereti (Imeretia, Nyugat-Grúzia) — 481, 588
India — 5, 8, 11, 14—16, 18, 23, 37, 40, 41, 43—45, 50, 57—62, 82, 94, 97, 101, 103, 104, 118, 126, 211, 277, 281, 287—289, 292—294, 303—312, 316, 382, 388, 471, 490, 491, 494, 505, 518, 526, 533, 550, 551—563, 566, 573, 587, 620, 725, 729, 730, 731, 797
indiaiak, indusok — 40, 46, 57, 58, 61, 127, 293, 294, 306, 491, 516, 524, 533, 555, 565
Indiai-óceán — 6, 729
Indokína — 5, 15, 23, 25, 37, 39, 43—46, 58, 59, 65, 287, 290—294, 520, 522, 524, 526, 541, 544, 548—551, 565
indokínai népek — 46, 275
Indonézia — 39, 59, 293, 563, 565, 566
Indragiri fejedelemség — 566
Indrapura — 45
Indus-folyó — 61, 306, 307
inkák l. kecsuák
Ipswich — 319, 358, 359
Irak (Alsó-Mezopotámia, Arab Irak) — 9, 92, 94, 108, 110—112, 118—120, 469, 478, 479, 484, 493, 495, 497, 517, 521, 572, 578, 581, 584
iraki oguzok — 480
iraki szeldzsuk szultanátus — 495, 497
Irán (Erán) — 5, 9, 12—14, 37, 40, 82, 88, 92—104, 107, 108, 110, 112, 113, 116—120, 126—133, 137, 197, 204, 237, 248, 306, 316, 323, 333, 334, 382, 388, 458, 470, 472, 474—476, 478, 479, 481, 484, 490—500, 502, 503, 517, 518, 520, 521, 526, 553, 560, 567, 568, 570—572, 574, 577—588, 593, 740, 774, 792, 797, 800
iráni Azerbajdzsán l. Dél-Azerbajdzsán
Iráni-fennsík — 92
iráni mongolok l. ilkánok
írek — 149, 196
Írország — 181, 186, 196, 360, 361
Irpeny — 248
Irrawaddy — 292, 550
Irtis — 460, 511, 521, 785, 786
Ishan — 134
iszaurok — 85
Iszfahan — 137, 471, 491, 496, 500, 579, 583, 585
Iszfahani-oázis — 495
Iszferain — 579
Iszkorosztyen — 246
iszmailita állam — 495
Isszik-kul — 472
Isztahr — 94
Isztambul l. Konstantinápoly
Isztria — 89
Itália — 8, 13, 14, 16, 65, 66, 68, 77, 78, 82, 87, 89, 149, 159, 160, 163, 170, 171, 172, 174—180, 181, 184, 186, 197, 201, 214, 218, 226, 266—270, 315, 318, 319, 322, 323, 325, 331, 333, 335, 337, 354, 358, 361, 370—373, 375, 376, 381—393, 402, 406, 407, 437, 484, 504, 505, 506, 589, 595, 605—633, 639, 647, 651, 655, 670, 674, 677—679, 687, 688, 690, 705, 717, 719, 721, 729, 739, 742, 749, 751—753, 762, 764, 772, 783, 787, 792, 793, 796, 797, 800
itáliaiak — 327, 481, 752, 793
itelmenek — 460
Itil (Etil, Ethil, Idel) — 248, 469, 478, 480. L. még Volga
Ivangorod — 792
Izborszk — 596
Izjaszlavl (Izjaszlavlj) — 457
Izland — 196, 200, 690—692, 694
Izmír (Szmirna, Smyrna) — 84, 408, 737
Izsora — 596

Jaffa — 330
jagmák — 472, 473
Jajca — 748
Jajk-folyó — 248, 593
Ják — 439
jakutok — 460
Jalu l. Amnokkan
Jangce (Jangcecsiang)-folyó — 29, 32, 33, 39, 283, 534
Jangcsou — 40, 281, 316, 524
Japán — 5, 9, 15, 23, 46—49, 51—56, 65, 293—295, 298—302, 306, 516, 522, 526, 535, 537, 539—546
japánok — 46, 51
Jaroszlavl (Jaroszlav, Jaroszlavlj) — 256, 594, 597, 602
jaroszlavli fejedelemség — 600
Jarrow — 198
Jarvamaa — 592
Jassy l. Iaşi
jászok l. adigék
jatvigok l. litván jatvigok
Jathrib (Jathripp) l. Medina
Jáva — 6, 40, 293, 294, 516, 524, 563, 565, 566
Jávai-tenger — 565
Jazselbici — 784
Jelensko polje — 746
jemek l. finnek
Jemen (Dél-Arábia) — 97, 100—104, 119
jemeniek (dél-arábiaiak) — 100
Jencsing (Pejcsing, Peking, Tatu, Hanbalik, Kánbalik) — 517, 519, 522, 523, 530, 532
Jenhin — 536
Jenyiszej — 36, 460, 472, 511, 517
Jererujka — 133
Jerez — 397
Jergeni — 241
Jeriko — 324
Jersike — 456, 457, 591
Jeruzsálem — 120, 122, 159, 262, 265, 324—327, 329—332, 340, 485, 506
jeruzsálemi királyság — 328, 330
Jihlava — 695
Joinville — 655
Jón-tenger szigetei — 410
Jordánia — 122, 324
jugrák (ugrok) — 457, 458
Jugria — 785
jukagirok — 460
Jumna *(Dzsamna)* — 61, 306, 307, 552, 559
Jurjev (Dorpat, Tartu) — 250, 255, 592, 594, 804
Jurjev-Polszkij — 452, 464
Jüan (mongol-kínai)-birodalom — 522—524
Jünnan — 275, 532, 549, 550
Jütland-félsziget — 76, 149, 186, 192—194
jütök — 76, 186, 189

Kabul-folyó — 61
Kabul (város) — 116, 491
kadavarok (kaduvettuk) l. pallavák
Kadiri (Kediri)-állam — 563
Kadona-síkság — 299
Kaffa (Caffa, Theodoszia, Feodoszija) — 382, 613, 710, 739, 774, 780, 787
Kahetia, kahetiai fejedelemség — 477, 481
Kairó (Al-Kahira, Fusztat) — 108, 115, 122, 504, 505, 727—729, 731
Kairuan l. Kajravan
Kaiszareia (Caesarea, Kaisareia, Kayseri) — 325, 502, 503
Kajfeng l. Pien
kajikok, kajik-oguzok — 733
Kajping — 520, 521
Kajravan (Kairuan) — 504
Kajtag — 458, 522
Kalábria l. Calabria
Kale-i Bugurd — 489
Kaliani — 310
Kalinga — 306
Kalisz — 428
Kalka-folyó — 518, 592—593, 794
Kalmar — 196, 692—694
Káma — 432, 453, 458, 469, 594
Káma-vidék — 785
Kamakura — 301, 539, 541, 544
Kambej l. Cambay
Kambodzsa l. Csenla
Kamcsatka — 460
Kamenyec-Podolszk — 800
Kamien — 316
Kampar fejedelemség — 566
Kanaraka — 552
Kanauj *(Kanaudzs*, Kanyakubja) — 306, 307, 316
Kánbalik l. Jencsing
Kanchi *(Kancsi)* — 312

Kanhvado-sziget — 535
Kanszu — 34, 41, 275, 282, 517
Kanto fejedelemség — 543
Kanton l. Kuangcsou
kaokuik — 35
Karabaglar — 590
karahanida törökök — 494
Karahanidák állama — 473, 474, 476
kara-kitajok (kara-kidatok, kara-kidanok) l. kitanok
kara-kojunluk — 584, 589
Karakorum (város) — 520—523, 598
karamániai emírség — 737
karantán fejedelemség l. szlovén fejedelemség
karantánok l. szlovének
Karasan — 29
karélek (karjalaiak) — 458, 461, 785
Karélia (Karjala) — 453, 457, 458, 601, 785
Karinthia — 370, 423, 424, 682
Karlsteyn (Karlstejn) — 697
karlukok — 129, 472, 473
Karmat-állam — 119
Karoling-birodalom l. frank (Karoling-) birodalom
Kárpátok — 70, 228, 229, 231, 232, 442, 444, 445, 455, 756, 759, 761, 798
Kárpát-Ukrajna (Kárpátalja, Kárpáti Rusz, Karpatszkaja Rusz, Kárpáti-Oroszország) — 246, 438, 439, 455, 461, 798, 800
Karsi — 570
Karsz — 479, 482, 484, 587, 589
Kartlia (Ibéria, Kartli) — 130—134, 136, 137, 477
Kasan — 500
Kasgar — 473
Kaska-darja — 570
Kasmír — 61, 312
Kassa (Košice) — 712
kaszogok l. adigék
Kaszpi (Bakui)-tenger — 36, 116, 197, 245, 247, 472, 491, 493, 518, 522, 568, 582, 589
Kaszr-i Sirin — 98
Kasztília (Castilia), kasztíliai grófság, királyság — 202, 205—207, 394—399, 401—404, 573, 717—720
Katalónia (Catalonia), katalóniai királyság — 205, 208, 322, 396, 397, 399, 401, 402, 403, 481, 717—719
Kath — 474
Kathiawar-félsziget — 61, 307
Kaukázus — 95, 98, 133, 241, 246—248, 258, 316, 333, 453, 457, 458, 461, 482, 484, 491, 516, 518, 521, 587, 593, 601, 727, 729, 779, 792, 793
Kaunas — 678, 802
Kayseri l. Kaiszareia
kazah kánság — 574, 575
kazahok — 126, 575
Kazahsztán — 27, 117, 460, 472, 574, 593
Kazany — 774, 791, 792
kazanyi kánság — 786, 787, 791
Kazária, kazár kaganátus — 133, 241, 248, 482
kazárok — 98, 133, 134, 240, 241, 245—247, 469, 474, 478, 480, 482, 484, 491
Kazerun — 491
Kazvin — 495, 498, 500, 577
kecsuák (inkák) — 6
Kedah fejedelemség — 566
Kék Horda — 574
Kelet-Afrika — 5, 82, 281
Kelet-Ázsia — 6, 15, 39, 42, 47, 50, 97, 526, 535, 537, 544
Kelet-Európa — 5, 13, 18, 117, 118, 197, 218, 232, 237, 240, 316, 378, 469, 480, 491, 522, 591, 593, 597, 598, 691, 710, 715, 751, 780, 804
keleti Csin-birodalom — 29
keleti frank birodalom — 158, 169, 170. L. még Németország
keleti gót királyság — 176
keleti gótok (osztrogótok) — 71, 72, 78, 87, 138, 175—177
keleti grúz királyság, Kelet-Grúzia — 481, 482, 587, 588
keleti szlávok — 197, 217, 218, 220, 224, 238—248 259, 262, 443—445, 752, 762. L. még oroszok, ruszok
Keletrómai Birodalom l. Bizánci Birodalom
Kelet-Turkesztán (Hszincsiang, Szin Kiang) — 28, 36, 125, 126, 127, 287, 288, 460, 471, 473, 474, 512, 517, 569, 570
kelta fejedelemség (Észak-Wales) — 366
kelták — 5, 68, 76, 168, 188. L. még britek
Kempten — 686
Kent — 186, 189, 666, 667, 671
Kephalonia — 410
kereitek (keraitok) — 511, 512, 514
Kerbela — 111
Kercs (Korcsev) — 245, 458, 787

Kercsi-szoros — 36, 245, 248
Kermán — 116, 490, 583
kermáni szultanátus — 495
Kerulen — 532
Kesa (Sahriszjabz) — 128
Keszon l. Szongdo
két Szicília királyság l. szicíliai királyság
Khadjuraho — 309
Khandesh — 559
khmer királyság — 290—292
khmerek — 45, 290, 291, 550, 551
kidanok l. kitanok
Kijev (Kujab) — 18, 232, 235, 237, 238, 240, 243, 245, 248, 249, 250, 253, 254—257, 260—262, 316, 427, 437, 449, 450, 452, 453, 456, 461, 462, 464, 466, 469, 485, 517, 519, 593, 595, 774, 794, 800—802
kijevi fejedelemség — 427, 450—452, 456, 457, 461, 778, 798, 801
Kiklád-szigetek (Kikládok) — 410
Kilikia l. Cilicia
Kimszon l. Kjöngzsu
Kin-birodalom l. Csin-birodalom
Kína — 5, 6, 9, 11, 12, 14—16, 18, 23—43, 44—51, 53, 54, 58, 82, 93, 94, 97, 101, 103, 118, 125—128, 130, 211, 273—288, 292—294, 296, 298, 299, 303, 306, 308, 316, 382, 388, 460, 469, 472, 474, 475, 491, 511, 513, 517—520, 522—530, 533, 534, 536, 541, 544, 548, 549, 550, 557, 563, 565, 573, 797
kínaiak — 31, 44, 46, 51, 56, 275, 279, 280, 296, 472, 516, 517, 519, 523, 525—530, 533, 534
kinikek — 473, 502
Kinszvisz — 483, 486
kipcsak kánság l. Arany Horda
kipcsakok — 472, 518, 519, 521. L. még kumánok, kunok, polovecek
kirgizek — 37, 279, 460, 472
Kirgiz SZSZK — 472
Kisázsia — 65, 82, 84, 85, 88—90, 111, 212—215, 217, 250, 326, 327, 332, 333, 406—408, 410, 411, 480, 490, 495, 498, 500, 502, 503, 572, 578, 579, 586, 733—741, 747, 800
Kis-Halics l. Galati
Kis-Lengyelország l. wislán fejedelemség
Kis-Oroszország (Délnyugat-Oroszország) — 255, 257, 601, 798. L. még Halics, Ukrajna
Kis-Örményország l. Cilicia
Kis-Preszláv — 222
Kis-Szkítia l. Dobrudzsa
kitanok (kidanok, kidatok, kitajok, kara-kidanok, kara-kitajok) — 275, 279, 280, 282, 296, 460, 474, 475, 516, 523, 534, 535
Kizil-Irmak — 503
Kjöngzsu (Kimszon) — 49, 50
Klatovy — 701
Klokotnica — 743
Klokoty — 704
Kogurjo állam — 37, 46—49, 295
Kogurjo állam, második (Thebon) — 295
Kokinkína — 550
Koknese — 456, 457, 591
Kola-félsziget — 692
Kolchisz l. Lazika
Kolima-félsziget — 460
Kołobrzeg — 233, 316, 428, 710, 711
Kolomna — 519, 594, 778, 779, 788
kolomnai fejedelemség — 600
Kolozsvár (Cluj, Klausenburg) — 445, 758, 759
komik (zürjének) — 457, 458, 782, 785
Konstantinápoly (Bizánc, Isztambul, Sztambul) — 65, 79, 82, 84, 86—91, 197, 211, 213, 214, 216—218, 223, 237, 238, 245, 247, 254, 258, 265, 267, 268, 315, 316, 326, 327, 331, 332, 333, 390, 406, 412, 414, 449, 466, 478, 480, 502, 523, 714, 729, 734, 735, 738, 739, 740, 742, 744, 762, 764—766, 774, 783, 787, 792, 793, 795, 797
Konstanz — 701, 702
Konya (Ikonium) — 408, 502, 503, 740
Kopaonik-hegység — 744
Kopisz — 457
Koporje — 596, 597
Koppenhága — 694
Kopt (város) — 102
koptok — 82, 114, 120, 505, 732
Korcsev l. Kercs
Kordova l. Cordova
Korea — 6, 23, 29, 31, 37, 47, 48, 53, 297, 541
koreaiak — 7, 51, 516, 535, 538, 539
Koreai-félsziget — 15, 25, 36, 43, 46, 49—51, 54, 65, 287, 293, 294, 296, 297, 526, 532, 534—538, 540, 541, 544
Korela (Keksholm, Priozjorszk) — 601, 785

Korfu-sziget — 332, 408, 410, 739
Korinthosz (Corinthus, Korinthos) — 84, 216, 406
korjakok — 460
Korjo állam — 295, 296, 297, 522, 535
Korosztiny — 785
Korsz — 457
Korszuny l. Cherszonészosz
Korzika-sziget — 605
Kosovo polje l. Rigómező
Kosztroma — 602, 771, 773, 775, 780
kosztromai fejedelemség — 600
Kotor — 226, 316, 744
Ko-Vjet (Da-Viet, Csü-Jüe) — 292
Kozelszk —594
Kozij — 700
Köln — 321, 371, 674, 687, 689, 757
Körmöcbánya (Kremnica) — 439
Kösze-Dag — 503
Közép-Amerika — 6
Közép-Ázsia — 5, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 25, 27, 28, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 59, 61, 63, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 107, 108, 112, 113, 116, 117, 120, 124—137, 204, 205, 237, 248, 258, 279, 287, 289, 293, 316, 325, 382, 457, 458, 460, 467—478, 480, 490, 491, 492, 494—496, 498, 511, 512, 517, 518, 520, 521, 523, 524, 527, 553, 557, 559, 560, 567, 568, 570—574, 576, 577, 583, 587, 593, 601, 691, 733, 774, 792, 793
Közép-Európa — 224, 316, 419, 423, 424, 595, 695, 697, 714, 735, 742
Kra-földszoros — 563
Krajna — 370, 423, 424, 682
Krakkó — 230, 233, 235, 236, 258, 427, 428, 430, 431, 595, 707, 708, 710, 711, 715, 716, 757, 796, 801
krakkói fejedelemség — 233, 428, 456, 710
Kratovo — 742
Kréta — 217, 332, 408, 410, 739
Krewo — 712, 802
Krím-félsziget — 245, 247, 250, 382, 458, 461, 502, 518, 521, 572, 589, 593, 595, 729, 739, 774, 779, 787, 800
krími kánság — 739, 740, 772, 786, 787, 791, 801
Krishna-folyó — 561
krivicsek (nyugati oroszok) — 241, 242, 244—246, 794
Kruja (Krui, Krujë) — 739, 749
Kruszwica — 428
Ktesiphon — 93, 94, 95, 98, 107, 113
Kuangcsou (Kanton) — 40, 281, 293, 316, 524, 534
Kuanghszi — 549
Kuangtung — 278
Kufa — 108, 110, 119, 122
Kujab l. Kijev
Kujávia — 428, 708, 710
kujávok — 233
Kujcsou — 532
Kuku-Nor — 289
Kulikovo — 780, 781, 786, 793, 794, 801
Kuma — 134
kumánok — 442. L. még kipcsákok, kunok
kumasok (kumaszok, hayatok) — 53
Kumisz — 582
Kumurdo — 486
Kumükia — 458
Kunlun — 46
kunok (kumánok, polovcok) — 247, 255, 256, 408, 412, 414, 416, 435, 438—440, 445, 457, 458, 461, 466, 481, 482, 484, 502, 593, 595, 597, 727, 730. L. még kipcsákok.
Kur-folyó — 490
Kura-folyó — 477, 484
Kuram — 293
Kurdisztán — 584
kurdok — 92, 578, 579, 587, 588, 589
kureisek — 101, 104, 105, 110
Kurland (Curland) — 378
kurok — 370
kursok — 597
Kursumlija — 417
Kurszk — 240
kurszki fejedelemség — 602
kusán állam — 5, 124
Kusz — 729
Kutaiszi — 481, 484, 485, 486
Kutná Hora — 695, 706
Kvatachev — 486
Kyoto l. Heian
Kyushu-sziget — 51, 540, 541

Laanemaa — 457, 804
Labrador — 197
Ladoga (város) — 450, 453, 596
Ladoga-tó — 197, 601, 774

laetasok (walesi kelták) — 188
Lagny sur Marne — 337, 338
Lahidzsán — 583
Lahmidák állama — 102
lahmok — 102
Lahore — 553
Lahsza — 119
Lakita — 134
La Manche-csatorna — 197, 354
Landskrona — 601
Languedoc — 647, 651
Laon — 318, 339, 647, 659
Laosz — 551
lappok l. finnek
Las Navas de Tolosa — 395, 396, 398
Latgalia — 457, 592
latgalok — 591
latin birodalom (latin császárság) — 332, 333, 409, 410, 411, 743
Lausitz l. Lužice
Lazika (Lazica, Colchisz, Kolchisz) — 89, 130, 131
lázok — 132, 214
Lech-folyó — 169, 171, 232, 433
Lęczyca — 428
lęczycánok — 233
Legnano — 372, 373
Legnica (Liegnitz) — 430, 519, 595
Leicester — 365
Léna — 460
lengyelek — 70, 233, 255, 256, 426—428, 430, 431, 516, 591, 595, 683, 708, 710, 711, 714, 735, 738, 755, 780, 782
Lengyelország — 5, 14, 232—236, 254, 258, 316, 382, 390, 419, 423, 424, 426—431, 439, 449, 451, 455, 461, 466, 519, 591, 592, 595, 597, 601, 677, 680, 683, 695, 704, 705, 707—716, 739, 752—757, 759—761, 788, 791, 798, 800—804
Leningrád — 93, 352, 470, 472, 500, 501, 660
Leon (város) — 404
Leon, leoni királyság — 205—208, 394—398, 400, 402, 403, 724
leon-kasztíliai királyság — 717
L'Épines — 659
Leš (Liš, Lesha, Lissus) — 226
lettek — 370, 377, 390, 456—458, 461, 597, 803, 804
Lett SZSZK — 592
Lettország — 453, 457, 803, 804
Leukasz-sziget — 410
Lewes — 365
lezginek — 595
Lezsa-folyó — 775
Lhasza — 288
Liang-birodalom — 33
Liao állam (kitanok birodalma) — 280, 282, 296, 534, 535
Liaotung — 535
Libanon — 324
Libanoni hegyek — 495
Líbia — 728
Libice — 232
Lichfield — 676
Liegnitz l. Legnica
Ligor — 551
Ligur-tenger — 605
Lihiai-hegylánc — 130, 481
Lille — 337
Limoges — 660
Limousin — 651
Linan l. Hangcsou
Lincoln — 319, 359, 368
Lincolnshire — 357
Lincsiaho — 533
Lindanisa l. Tallin
Lingga-sziget — 566
Linji l. Csampa
Lipany — 706
Lipcse — 700
Li Si-min l. Tang-császárság
Litoměřice — 702
Litvánia — 255, 451, 456, 457, 466, 592, 597, 601, 683, 695, 704, 708, 712—715, 739, 753, 774, 776, 777, 779, 780, 782—792, 798, 800—804
litvánok — 247, 370, 377, 456—458, 591, 592, 597, 680, 683, 712, 714, 780, 802, 803
litván jatvigok — 232
liuticsok (luticsok) — 171, 172, 228, 372. L. még Elba menti szlávok
lívek — 370, 377, 457, 591, 592
Livónia — 377, 378, 390, 451, 591, 592, 597, 598, 601, 683, 774, 782, 788, 791, 792, 801, 803, 804
Ljubecs — 256

Loire — 138, 168, 201, 634
Lojang l. Honan
Lombardia — 172, 175, 176, 179, 180, 322, 370, 371, 373, 377, 381, 382, 385, 388, 418, 612, 618
London — 321, 354, 358, 359, 362, 363, 365, 368, 662, 666—668, 671, 672, 674, 677, 678
longobárd királyság — 176, 177, 180
longobárdok — 89, 148, 149, 175, 176, 177, 180, 214, 225, 267
loparok l. finnek
Lori — 484
Lorris — 319
Lotharingia, lotharingiai hercegség — 158, 169, 343, 370, 375, 649, 652
Louvain — 757
Lovaty — 197
Luangprabang — 551
Lublin — 595, 711, 716, 796
lublini tartomány — 428
Lucca — 179, 383, 389, 618
Luck — 600
Luga — 596
lugok (lugi) — 70, 92
Lund — 195, 198, 200, 694
lurok — 92, 579
luticsok l. liuticsok
Luxemburg — 682, 708
Lužice (Luzsice, Lausitz) — 235, 697, 698
lužicei (lausitzi) szorbok — 171, 228, 230, 370. L. még Elba menti szlávok
Lübeck — 258, 318, 321, 378, 457, 595, 678, 680, 692, 797
Lüneburg — 797
Lvov — 447, 589, 600, 757, 800
Lyon — 319, 598, 647, 651

Maabar — 558
Maas-folyó — 138, 163, 652
Macedónia — 89, 214, 220, 221, 223, 224, 228, 248, 407, 410, 411, 413, 416, 734, 743, 746, 748, 763
Mahra — 103
Macsó — 746
Madara — 222
Madrasz — 558
Madzsapahit-birodalom — 563, 565, 566
Madzsapahit (város) — 565
Magadha királyság — 44, 61
Magdeburg — 235
Magrib (Maghrib) — 504, 505, 507, 508
magyarok — 170, 171, 181, 223, 230—232, 235, 237, 247, 248, 432, 433, 435, 437, 442, 445, 516, 595, 735, 738, 755, 760. L. még türkök
Magyarország — 172, 230, 233, 236, 258, 316, 322, 331, 416, 417, 418, 421, 423, 430, 432—442, 444, 445, 451, 455, 456, 461, 519, 591, 592, 595, 597, 601, 677, 684, 705, 708, 710, 714, 733, 734, 735, 738, 739, 744, 746, 747, 748, 749, 752—756, 757, 759—761, 791, 798, 800
Mahdia — 504
Main — 101
Maine, Maine grófság — 341, 358, 359, 363
Mainz — 154, 371
maják — 6
Majcsisan — 41
Majna — 169
Malabari tengerpart — 562
Malaga — 723
malagai arab emirátus — 204, 394
Malaja fejedelemség — 563
Maláj (Malakka)-félsziget — 291—294, 524, 550, 551, 563, 565, 566
maláji szigetek — 39, 46, 58, 281
malájok — 46, 293, 294
Malakka (Malacca), malakkai szultanátus — 565, 566
Malakka-szoros — 293, 294, 550, 565, 566
Malang — 563
Malatya (Meliténe) — 502
Malij Halics l. Galaţi
Mallorca-sziget — 620, 718
Malwa (Mandu) — 61, 559, 563
Mandasora — 61
Mandu l. Malwa
Mandzsúria — 25, 29, 46, 48, 279, 280, 282, 296, 460, 520, 522, 529, 532, 535
mandzsu-tunguzok — 275, 280, 282
Mangup — 787
Manisza (Magneszia) — 737
Manszur — 306
Manzikert (Manazkert) — 407, 480, 495
manysik l. vogulok
Maraga (Maragha) — 480, 484, 488, 489, 585, 587
Máramaros (Maramureş) — 754, 759

Mardzs-asz-Szuffar — 727
Marib — 101
Marica-folyó — 734, 748
marik (cseremiszek) — 453, 457, 458, 786
Markland — 197
Marne — 634
Marokkó (Marrakus, Marrakes, város) — 507, 508
Marokkó — 116, 504
marokkói emirátus — 504
Marseille — 315, 322, 328, 337, 651, 654
Martaban — 550
Márvány-tenger (Propontisz) — 410, 502
maszmuda berberek — 507
Maverannahr — 112, 128, 129, 473—475, 497, 568, 570—575
Mazenderán — 497, 577, 583
Mazóvia — 232, 428, 456, 461, 708
mazowsánok — 233
Mälaren-tó — 192, 193, 196
Mcheta — 130, 133, 134, 486
Mecklenburg l. Mikelin
mecklenburgi szláv fejedelemség — 372
Medgyes (Mediaş) — 758
Medina (Jathrib, Iathripp, Jatrib) — 101, 102, 105, 107, 108, 110, 111, 504, 728
Medina del Campo — 717
Meissen — 171
Mekka — 101—106, 111, 504, 587, 728
Mekong — 550, 551
Melfi — 387
Meliténe l. Malatya
Mellon — 644, 645
Menam — 292, 550, 551
Ménfő — 437
Mercia — 186, 189
merják — 246
merkitek — 5, 11
Merv — 95, 124, 468, 469, 477, 494, 496, 517, 568, 577
Merv-oázis — 112, 127—129, 496, 568
Meshed — 582, 586
Messinai-tengerszoros — 753
Meszemvria (Mesembria) — 407, 414, 415, 742
Meteh — 590
Mezopotámia — 5, 12, 17, 65, 89, 92, 99, 102, 217, 323, 506, 520, 726
Mezsotne — 457
Middlesex — 362
Mikelin (Mecklenburg) — 228
Milánó — 65, 179, 180, 318, 321, 372, 381, 383, 384, 385, 618, 619
milánói hercegség — 605, 608, 618
Mile End — 667, 668
Milesovo — 745, 750
Milétosz — 90
Milsko — 235
Mimana — 46, 48—51, 53
Ming-birodalom — 525, 530, 532, 533, 548—550, 573
Minszk — 257, 601, 800
minszki fejedelemség — 457
Minuszinszk — 460
Mipa — 473
Mi-Szon — 550
Misztra — 766
Moesia — 89, 221
mogulisztáni kánság — 570—572, 575
Mohács — 748
Moldva (Moldova), moldvai fejedelemség — 443—445, 455, 457, 458, 601, 706, 733, 738—740, 753, 756—762, 791, 800, 801
Moldvai SZSZK — 443
moldvaiak — 458, 732
Molukki-szigetek — 293, 566
Mon — 550
Monemvaszia — 762
mongol birodalom — 503, 509, 510, 515, 516, 520—524, 529, 536, 541, 567—602
Mongólia — 15, 29, 36, 125, 275, 279, 283, 289, 460, 511, 512, 515—518, 520, 522—525, 529, 530, 532, 535, 563, 577, 593
mongolok (tatárok) — 6, 7, 14, 18, 27, 28, 30, 275, 333, 442, 460, 497, 503, 509—512, 514—520, 522, 523, 525—530, 532, 534—536, 548—550, 553, 557, 558, 563, 567—570, 578—580, 586, 587, 726, 727, 729, 733
monok — 291, 292, 293, 550, 551
Monte Cassino — 266
Montenegro l. Zéta
Montferrat (Monteferrato) — 605, 608
Montpellier — 315, 337
Morava (Morva)-folyó — 228
Morávia, Morvaország — 211, 228—232, 236, 244, 254, 316, 419, 421, 423, 430, 697, 756

mordvinok — 241, 453, 457, 458, 594, 595, 786
Morea l. Peloponnészosz
moreai fejedelemség l. achaiai fejedelemség
mórok — 395, 397, 404. L. még berberek
morva, nagymorva fejedelemség (Nagy-Morávia) — 230—232, 234, 237, 432
morvák — 228, 229—232, 701
Morvaország l. Morávia
Mosel — 80
Moszkva — 452, 470, 519, 594, 600, 767, 768, 772—774, 776—789, 791—797, 800, 802
Moszkva-folyó — 594, 778
moszkvai fejedelemség — 774, 778, 779, 781—783, 785, 786, 788—790, 792, 794
Moszul — 330
Mozsajszk, mozsajszki fejedelemség — 600, 778, 784
Mreni — 590
Msatt — 122
Msztyiszlavszk — 776
Muar — 565
Mug-hegy — 126—128
Mugana — 587
Muha-sziget — 592
Muhi-puszta — 595
al-Muhtara — 118
mujungok — 29
Multán — 306, 553, 563
mundák — 292
Munster — 360
Murcia — 397, 717
Murom — 241, 595
muromák — 241
muromi fejedelemség — 452
Mus (Muṣ) — 137
Münster — 318
Myrina — 90
Myriokephalon — 502
Mysore *(Majszur)* — 62, 558

Nagy Horda — 786—788, 791
Nagy Hszingán-hegység l. Hszingán
Nagy-Lengyelország l. polán fejedelemség
nagymorva fejedelemség l. morva fejedelemség
nagyoroszok l. oroszok
Nagy-Oroszország (Északkelet-Oroszország) — 464, 594, 600, 601, 776, 777, 784
Nagy-Preszláv — 22, 227, 248
Nagyszeben (Sibiu) — 758. L. még Szeben
Nagyvárad (Várad, Oradea) — 445, 752, 758
Nahcsevan — 136, 479, 484, 489, 588
Nahr Isza-csatorna — 117
Nahr Szarszar-csatorna — 117
Nahravan-csatorna — 117
Nain — 500
najman-állam — 518
najmanok — 460, 511, 512, 514, 515
Nakḳo — 427
Naks-i Rusztem (Naqš-i Rusztem) — 98
Naland — 312
nanajcok (goldok) — 460
Nancsao (Tali) — 275, 520, 532, 550
Nancsin l. Csinling
Nancy — 652
Nándorfehérvár l. Belgrád
Nanking l. Csinling
Nantes — 319, 647
Nápoly — 315, 388, 628, 749, 792
nápolyi királyság — 387, 605, 608, 613, 618, 752—754
Nara — 54, 56, 298, 544
narai monarchia — 298, 299
Narbonne — 315, 337
Narva — 792, 804
Navarra, navarrai hercegség, királyság — 205, 208, 395
Neckar — 169
Nedzsran — 101
Nemara — 103
Németalföld — 316, 652, 654, 677, 678, 680, 686, 719
németek — 170—172, 220, 225, 235, 414, 418, 421, 423—425, 427, 430, 431, 439—442, 591, 592, 684, 696, 697, 700, 711, 752, 757, 780, 782, 804. L. még teutonok
Németország — 5, 14, 158, 163, 169—175, 180, 181, 186, 197, 201, 230, 233, 235, 236, 254, 258, 269, 270, 316, 318, 319, 322, 326, 331, 343, 361, 362, 370—381, 385, 387, 409, 420, 421, 423, 427—433, 437, 441, 447, 449, 451, 457, 461, 479, 519, 591—593, 596—598, 616, 623, 652, 677—689, 692, 694—697, 701, 705—707, 715, 752, 757, 793, 800, 803. L. még Teutonia
Német—Római Birodalom — 172
Nepál — 43, 44, 287, 288, 305
Neretva — 225
Néva — 197, 453, 596, 601, 692, 774, 778
Newcastle on Tyne — 359

New-Foundland — 197
New York — 197
Nicaea l. Nikaia
Nikomedia — 84
Nieszava — 712
Nikaia (Nicaea, Nikea, Nikaja) — 79, 80, 84, 91, 411, 502, 734
nikaiai császárság — 410, 411
Nikápoly — 735, 754
Nikobár-szigetek — 308
Nílus — 114, 504, 505, 726
Ninbo — 544
Ninghszia — 289
Niriza — 500
Niš — 414, 416
Nisapur (Nishapur) — 94, 491, 494, 496, 497, 500, 577, 582
Nissa — 232
Nisza — 494
Niszibin — 99
Nogaj Horda — 600, 601, 786, 791
Norfolk — 362
Noricum — 77, 86, 225. L. még Ausztria
Normandia, normandiai hercegség — 166, 168, 189, 197, 338, 341, 354, 358, 359, 361, 363, 364, 647, 649, 651, 657
normannok — 149, 166—168, 174, 178, 180, 181, 190, 193, 196, 197, 218, 237, 244, 245, 269, 270, 324, 327, 341, 354, 355, 357, 358, 360, 362, 366, 386, 388, 407, 408, 414—416, 506. L. még varjágok
Northumbria — 186, 189, 198
norvégek — 149, 192, 196, 200
Norvégia — 191—196, 200, 258, 451, 453, 597, 601, 690—694
Norwich — 359, 368
Nottingham — 359
Novgorod — 248, 250, 254, 255, 259—262, 316, 319, 322, 377, 448—450, 453, 454, 461, 462, 464, 465, 485, 594, 596, 598, 599, 601, 602, 670, 677, 678, 711, 771, 772, 774, 776, 783, 785, 792, 794, 796, 800, 802, 804
novgorodi fejedelemség, novgorodi bojár köztársaság — 241, 242, 245, 246, 255—257, 446, 447, 451—454, 456, 464, 592, 596, 692, 769—771, 775
novgorod-pszkovi fejedelemség — 453
novgorod-szeverszkiji fejedelemség — 466
novgorodi szlovének — 241, 244, 246, 794
Novgrodek — 462
Novo Brdo — 744
Noyon — 339
Núbia — 5, 728, 729
núbiaiak — 491
Nur — 473
Nürnberg — 318, 595, 678, 689, 792

Nyeman — 370, 591, 597
Nyemiga — 466
nyenyecek (szamojédek) — 457, 460
Nyeprjadva — 780
Nyerehta — 771
Nyírség — 754
nyitrai szláv fejedelemség — 231
nyivhek l. giljákok
nyizsegorodi fejedelemség — 780, 781, 787
Nyizsnyij-Novgorod — 453, 464, 602, 774, 775, 779, 781—783
Nysa (Neisse) — 707
Nyugat-Ázsia — 37, 100, 520
Nyugat-Európa — 5, 6, 8, 9, 13—15, 18, 65, 120, 122, 149, 161, 169, 170, 172, 174, 178, 180, 181, 186, 189, 193, 194, 197, 200, 205, 209, 211, 216, 218, 237, 254, 266—268, 315, 316, 319, 322—324, 326, 328, 330—335, 338, 348, 365, 381, 391, 393, 402, 405—408, 410, 411, 419, 452, 471, 546, 585, 605, 608, 613, 616, 620, 623, 624, 627, 628, 632, 633, 675, 678, 690, 691, 710, 713, 714, 726, 728, 735, 738, 767, 776, 783, 793, 801, 804
Nyugat-Grúzia l. Imereti
Nyugati-Dvina — 197, 370, 377, 456, 591, 774
nyugati frank birodalom — 158, 163, 169, 170. L. még Franciaország
nyugati gót királyság — 201—203, 206, 208
nyugati gótok — 71, 72, 73, 77, 85, 88, 89, 138, 139, 186, 201, 203
nyugati grúz királyság l. abház királyság
nyugati mongolok l. ojratok
nyugati szlávok — 7, 70, 149, 220, 228—231, 238, 244, 323, 419—431, 780, 795
Nyugatrómai Birodalom — 8, 65, 68, 71, 73, 76—84, 130, 131, 138, 146, 149, 175, 192, 211, 265—267

Ob — 460, 785, 786
obezsánok l. abházok
obodritok (bodricsok) — 149, 171, 172, 228, 372

obodritok állama — 229, 370
Obolla — 101
obrik l. avarok
Ochrida — 22, 224, 412
Odera — 73, 171, 228, 231, 232, 370, 423
Odrin l. Adrianopolisz
Ogra-folyó — 231
oguzok (oguz-törökök, türkmének) — 255, 472, 473, 495, 496, 502, 522, 584, 589, 733, 740
oguz szeldzsukok l. szeldzsukok
Ohta — 601
Oise — 634, 644
ojratok — 525, 532
Oka-folyó — 70, 238, 241, 246, 594, 595, 778, 780—783, 788, 792, 794
Olomouc — 419
Omajjád-emirátus (Hispánia) — 504
Omajjád-kalifátus (Hispánia) — 507
Omi — 51
Ominato — 544
Onon — 514, 515, 532
Orcyvalle — 185
Ordosz-vidék — 29
Orehov (Petrokreposzty) — 601, 785
Oresek — 778
Orhon — 36, 520
Orica — 724
Orissa — 306, 311, 552
Orléans — 146, 168, 319, 340, 646, 647, 649, 650
Ormuz — 491, 730, 797
oroszok — 14, 15, 224, 230, 233, 244, 262, 334, 377, 408, 414, 416, 423, 425, 446, 458, 461, 462, 469, 491, 516, 518, 591—602, 683, 714, 716, 752, 757, 769, 771, 779, 785, 789, 794, 798, 804
Oroszország (Kijevi Oroszország, Rusz) — 5, 9, 13, 14, 18, 118, 197, 200, 211, 218, 219, 224, 228, 229, 232, 233, 235—238, 240, 242, 244—248, 252, 258, 316, 319, 322, 382, 390, 406, 408, 414, 415, 419, 421, 427, 439, 440, 443, 445—466, 469, 474, 478, 479, 480, 485, 496, 519, 591—602, 678, 691, 692, 705, 710, 739, 740, 751, 767—798, 800—804
Orsa — 457, 799
Oski — 486
Ó-Szerbia l. Raška
oszétek (jászok, alánok) — 248, 457, 458, 518, 593, 595
oszmán emírség — 733
oszmánok, oszmán-törökök l. törökök
Oszrusána — 124
osztyákok (hantik) — 460, 785, 786
Otepe (Ödenpe) — 592
Otranto — 739
Otrar — 567, 573
Oviedo — 203
Oxford — 319, 359, 364, 368, 369, 674, 676
Oxfordshire — 357

Ögödej ulusza — 520
Örmény hegyvidék — 97
örmények — 82, 131, 132, 136, 214, 458, 462, 478, 480—482, 484, 491, 502, 587, 589, 590, 737—739, 757, 793
Örményország (Arménia) — 5, 89, 92, 98, 116, 130—134, 136, 137, 211—213, 217, 238, 406, 407, 457, 477—480, 482, 484, 486—489, 495, 572, 581, 584, 587—590, 593, 740, 774, 793
örmény állam l. ciliciai örmény állam
öták l. göták
Ötaland l. Götaland

Pádua (Padova) — 389, 624, 632
Pagan (város) — 292
Pagan-királyság — 292, 293, 550
Palembang — 293, 294, 563, 565
Palermo — 388
Palesztina — 82, 84, 88, 89, 98, 101, 102, 107, 108, 116, 119, 120, 211, 324, 325, 328, 333, 334, 377, 461, 504—506, 523, 639, 726, 727, 797
pallavák (kadavarok, kaduvettuk) — 62
pallavák állama — 308
Pamir-hegység — 129
Pandya — 62
Pannónia — 77, 86, 149, 170, 175, 225, 230, 432, 444, 445
pannóniai szláv fejedelemség — 230, 231, 432, 433
pápai állam — 174—176, 180, 267—270, 381, 385—388, 390—393, 605, 608, 616, 618, 629
Paphlagonia — 247
Pardubice — 697
Párizs — 146, 148, 168, 197, 265, 319, 340, 342, 347, 350, 351, 369, 385, 634, 642—647, 649—651, 654, 655, 657, 658, 660
Parma — 606, 608
Parosz (Pasz) — 294
Partav l. Berdaa

part menti frankok l. ripuári frankok
Paszan — 565
Patani — 566
Patrasz (Patras) — 84, 216
Pavia — 179
Pécs — 439, 752
Pedir — 565
Pegu (állam) — 292, 550
Pegu (város) — 550
Pej-Csi — 31
Pejcsing l. Jencsing
Pej-Csou l. Északi-Vej-birodalom
Pej-Vej l. Északi-Vej-birodalom
Pekcse (Paickhe) — 37, 46—49, 295
Peking l. Jencsing
Peloponnészosz-félsziget (Morea) — 89, 211, 220, 406, 410, 411, 738, 739, 764, 766
Pendzsikent (Pjandzsikent) — 126—128
Perak fejedelemség — 566
Perejaszlavl (Perejaszlavlj, Perejaszlav) — 250, 262, 593, 594
Perejaszlavl (Zalesszkij) — 256, 257, 452, 594—596, 771, 778, 780, 782
perejaszlavli fejedelemség — 452, 778, 798
Peremisl l. Przemyśl
Pereszlavec (Preszlav) — 248
Pergamon — 90
Periny — 248
Perlak — 565
Peruggia — 614
perzsák (irániak) — 39, 40, 92, 94, 95, 98, 120, 122, 123, 131, 132, 470, 471, 472, 491, 498, 499, 502, 503, 516, 523, 524, 533, 565, 577, 580, 583, 586, 740
Perzsa-öböl — 12, 101, 104, 293, 491, 524, 533
Peshavar — 553
Pest — 752
Peterborough — 368
Petrokreposzty l. Orehov
Phasis — 411, 792
Phenjan (Pjöngjang, Pjönjan, Szogen) — 48, 297
Philippopolisz (Plovdiv) — 248, 407, 408, 414, 734, 742
Phnom-Penh — 551
Picardia — 337, 644, 647, 654
Piemont — 608
Pien (Kajfeng) — 280, 519
Pierrefonds — 659
Pinglingsze — 41
Piotrków — 711, 712
Pireneusi-félsziget — 73, 88, 112, 146, 201—203, 205, 206, 208, 394, 395, 397, 399, 402—404, 717, 721
Pireneusok — 73, 149, 163, 349
Pisa — 179, 315, 318, 337, 381—384, 389, 406, 481, 505, 605, 718, 729, 730
Písek — 701
Pistoia — 389
Pjandzsikent l. Pendzsikent
Pjönjan l. Phenjan
pjuk — 292, 550
Pliszka — 227
Plovdiv l. Philippopolisz
Plzeň — 695, 701
Pó — 149
podóliai fejedelemség — 798, 801
Pohaj — 275, 280, 296
Poitiers — 139, 146, 160, 185, 343, 641, 642
Poitou, Poitou grófság — 168, 341, 343, 359, 363, 647, 651
polábok — 228
polánok — 233
polán fejedelemség (Nagy-Lengyelország) — 233, 234, 238, 428, 595, 708, 710, 711
poljánok — 238, 240, 244. L. még ruszok
poljánok-ruszok fejedelemsége — 241
Polock — 250, 254, 255, 261, 316, 322, 449, 465, 598, 774, 780, 800
polocki fejedelemség — 245, 255, 256, 453, 456, 457, 591, 592
polock-minszki fejedelemség — 255, 452, 456, 457, 601, 798
polocsánok — 244, 245
polovecek — 472. L. még kipcsákok
Pomeránia — 254, 316, 370, 372, 427—429, 592, 708, 710, 714
pomerániai szlávok, pomeránok (balti szlávok) — 194, 228, 232, 233, 372, 692. L. még Elba menti szlávok
Ponagare — 550
Pontoise — 650
poroszok — 194, 232, 370, 377, 378, 429, 591, 592, 597
Poroszország — 683, 714, 804
portugál grófság — 205
Portugália — 390, 394, 397, 402, 403, 620, 717, 724, 725, 730
portugálok — 205, 724
Poznan — 233, 236, 428, 430, 707, 708, 711

Prága — 230, 232, 258, 316, 419—421, 425, 695—698, 700—704, 706
Pratiharák (Praticharok) állama — 307
Pregolja-folyó — 592
Přiběnice — 704
Pripjaty — 455
Prome (állam) — 292
Prome (város) — 292
Pronszk — 594
pronszki fejedelemség — 783
Propontisz l. Márvány-tenger
protobolgárok l. bolgár-törökök
provençalok l. dél-franciák
Provence, provence-i grófság — 157, 166, 654, 677
Provins — 337, 338, 659
Prut — 443, 444
Przemysl (Peremisł) — 455, 597
psavok — 588
pšovánok — 229
Pszkov — 243, 322, 377, 447, 450, 453, 455, 464, 592, 596, 597, 601, 602, 769, 776, 777, 778, 782, 796, 800, 804
pszkovi köztársaság — 452, 454, 776, 784, 786
Punjab *(Pandzsáb*, Pendzsáb) — 61, 307, 494, 552, 553, 555, 558
Puszan — 544
pusztai mongolok (puszták népe) — 511, 512, 514
Putna — 762

Quelpart l. Csecszsudo

Radikoscs l. Retra
radimicsek — 238, 242, 244, 246
Raffelstaetten — 254
Raguza l. Dubrovnik
Rajasthan *(Radzsasztán)* — 61, 62, 307
Rajna — 7, 68, 138, 148, 152, 157, 158, 169, 186, 197, 316, 326, 375, 652, 677, 678, 685
Rajna-vidék — 146, 373, 376, 378, 684, 685, 705
Rakvere — 597
Ramla — 108
Rashtrakuták állama — 308
Raška (Rascia, Rácország, Stara Serbia, Ó-Szerbia) — 220, 223, 225, 416—418
ratarok — 171
raumok — 192
Ravenna — 65, 76, 78, 89, 148, 160, 176
ravennai exarchátus — 176, 179, 180, 267
Regensburg — 258
Reims — 144, 154, 184, 337, 350, 647, 650, 659
Rej — 94, 491, 493, 496, 500, 517, 577
Retra (Radikoscs) — 228
Reval (Revel) l. Tallin
Reykjavik — 196
Rhône — 76, 163, 201, 651
Riga — 377, 449, 457, 591—593, 804
Rigai-öböl — 370, 377
Rigómező (Kosovo polje) — 416, 734, 748, 760, 793
Rijeka (Fiume) — 417, 746
Rîmnicu Vîlcea — 757
Riouw-sziget — 566
ripuári (part menti) frankok — 138, 139, 145
Rjazany — 241, 448, 462, 519, 594, 595, 794
rjazanyi fejedelemség — 452, 453, 594, 773, 776, 778, 779, 782, 783, 789, 794
Rodostó — 762
Rodosz-sziget — 739
Róma — 65, 73, 78—81, 87, 172, 175, 179, 218, 237, 265, 270, 347, 348, 364, 381, 385, 386, 390, 391, 460, 523, 616, 627, 629, 639, 792
Romagna — 381
Római Birodalom — 5, 7, 25, 65—73, 76, 77, 79, 80, 82, 94, 169, 177, 209, 263, 267, 325, 443, 444, 792
római ducátus — 176, 180, 267
rómaiak — 68, 69, 71, 73, 76—80, 120, 139, 142, 157, 163, 175, 176, 201, 203
Roman (Romanov torg) — 445, 757, 761
Románia — 443
románok (volochok, valachok, vlachok, blachok) — 435, 443, 444, 738, 754, 755, 760
Roncesvalles — 349, 352
Ronda — 203
Roskilde — 694
Rostock — 321, 378, 678, 680
Rosz-folyó — 240, 241, 244
Rosztov — 250, 256, 257, 452, 464, 600, 602, 771, 775, 782, 783, 794, 796
rosztov-szuzdali fejedelemség l. vlagyimiri fejedelemség
Roudnice — 704
Rouen — 337, 340, 639, 647, 649—652, 659
Rovine — 760
Rozgony (Rozhanovce) — 753
Rudbar — 579

Rudniki-fennsík — 744
rugiak — 77
Rujan (Rügen)-sziget — 316, 372
Rumélia — 734—737
rumi (ikoniumi) szultanátus — 495, 500, 502, 503, 733. L. még Konya
ruszok (roszok, poljánok) — 218, 240, 244, 488. L. még keleti szlávok

Saale-folyó — 228
saamok (szaamok) l. finnek
saamok földje — 601
Saaremaa-sziget — 592, 597, 804
Sabaudia l. Savoya
Sacralius l. Zalaca-folyó
Sahagun — 397
Sahriszjabz l. Kesa
Saint-Denis — 327, 506
Saint-Gilles — 337, 659
Saint-Marcel — 634
Saint-Pons — 337
Saint-Quentin — 318, 337, 339, 647, 659
Saint-Riquier — 339, 659
Sajó — 595
Sakai — 544
Sakala (Sialkot) — 61, 457, 592
Sakarya (Szangaria) — 733
Salamanca — 205, 401, 404
Salerno — 387, 388
salernói hercegség — 381
Salisbury — 360, 368
Salukyák (Salukják) állama — 308, 310
Saluzzo — 605
Salween *(Szalvin)*-folyó — 550
Salzburg — 678
Samhor — 587
Samo állama — 230
Samogitia (Szamogitia) — 713, 802, 803
Samora — 400
Samsun — 411
San-folyó — 597
Sandomierz — 431, 595
sandomierzi tartomány — 428, 430
Sanghaj — 533
Santiago (San Jago de Compostella) — 397, 404, 717
Santung (Csucsou) — 278, 294, 528—530
Saône — 76, 163, 651
Sapur — 98
Saragossa l. Zaragoza
Sardes — 408
Sárga-tenger — 36, 48, 294
Saulja (Šiauliai) — 592
Saumur — 339
Savoya (Sabaudia), savoyai hercegség — 76, 605, 608, 609
Schelde — 163, 652
Schleswig — 677, 693
Schlettstadt — 686
Schwarzwald — 678, 685
Sebasteia l. Sivas
Sebenico l. Sibenik
sedličánok — 229
Segovia — 398
Sejban ulusza — 574, 575
Sejbanidák üzbég állama — 575
Sekszna — 256
Selony — 785
Selpils — 591
Selt — 154
Semaha — 482, 484, 489, 587, 792, 797
Senhszi — 27, 29, 39, 275, 280, 282
Senlis — 644
Sens — 339
Septimania — 157
Sesia — 608
Settsu *(Szeccu)* — 51
Sevilla — 203, 396, 717, 722
sevillai arab emirátus — 204, 394
Sezimovo Ústi — 701
Sialkot l. Sakala
Šibenik (Sebeniko) — 226, 316, 752
Sidon (Szaida) — 325, 330, 334
Siena — 384, 389, 605, 606, 611, 613, 614, 616
Sieradz — 427
Sigtuna — 258
siraki (nagy siraki, ani) királyság — 477, 480
Siramuren-folyó — 29
Siraz — 108, 491, 493, 495, 500, 585, 586
Siret — 756
Sirvan (sirvan-sahok állama) — 477, 481, 482, 484, 588, 589
Sivas (Sebasteia, Szebaszteia) — 502, 503
Skandináv-félsziget (Skandinávia, Skandza) — 5, 14, 149, 186, 190—197, 199, 201, 233, 254, 258, 316, 322, 358, 361, 479, 677, 690—694, 711

skandinávok — 196—198, 200
Skåne — 192, 194, 195
Skócia (Skótország) — 149, 186, 196, 366
Skopje (Szkopje, Szkoplje) — 222, 745
skótok — 366
ślężánok — 233
Smirna (Smyrna) l. Izmir
Smithfield — 668
Snagov — 762
Sogdea l. Szudak
Sogdiána l. Szogdiána
Soissons — 138, 144, 339, 647
Soldaia l. Szudak
Somme — 634
Somnath — 307
Sopočan l. Szopocsan
Southampton — 358, 359
Söğüt — 733
Spalato l. Split
Spanyolország — 13, 14, 206, 362, 397, 398, 404, 678, 679, 717, 721—723. L. még Hispánia
spanyolok — 205, 403, 722
Split (Spalato) — 226, 316
spoletói hercegség — 176, 381
Srebrenica (Szerebrennica) — 746
Sredec l. Szófia
Srivijaya l. Szrividzsaja
Środa — 430
Stadica — 424
Stara Serbia l. Raška
Stargard — 316
Stavanger — 200
stedingek — 375
Stenby — 593
Stettin l. Szczecin
Sthanesvar (Thanesar, állam) — 306
Sthanesvar (Thanesar, város) — 306
Stiria — 370, 423, 424, 682
Stockholm — 678, 694
Stralsund — 678, 680, 693
Strassburg — 321, 686, 689
Studenica — 417
Suceava (Szocsava) — 445, 757
suevek l. svévek
Sugd l. Szogdiána
Su-Han-császárság — 26
Sulejów — 431
Sumpu (Sijuoka) — 544
Sundgau — 685
Surabaja l. Szurabaja
Surastra (Surat) — 316
Sussex — 186
Sutlej (*Szatledzs*) — 559
Sutri — 269
svábok — 378
Svábország — 169, 172, 370, 378
Svájc — 385, 652, 677, 687
Svédország (Svealand) — 192—194, 196—197, 200, 229, 258, 390, 449, 451, 457, 461, 591, 596—598, 601, 690—694, 778
svédek — 149, 192, 196. L. még sveik
sveik (suionok, sveonok) — 192, 196. L. még svédek
svévek (svébek, suevek) — 201

Szaffaridák állama — 116, 117, 129
Szaganian — 469
Szahalin-sziget — 460
Szaida l. Sidon
Szaján-hegység — 460, 523
Szajna — 138, 166, 168, 197, 634, 644, 650, 651
száli (tengermelléki) frankok — 138, 139
Szaloniki l. Thesszaloniké
Szamanidák állama — 116, 117, 129, 469, 470, 473, 490, 493, 494, 505
Szamarkand — 126—129, 468, 470, 477, 497, 518, 559, 568, 570—577, 583
Szamarra — 122, 137
Szamche — 588, 589
Szamgor — 482
szamojédek l. nyenyecek
Szamosköz — 754
Szamsvilde — 481, 484
Szamtavisz — 481, 486
Szamur-folyó — 484
Szana — 101
Szanain — 478, 486, 487, 590
szaracénok l. arabok
Szaraj — 598, 774
Szaraj-Berke — 572
Szarajevo — 748
Szardínia — 721
Szari — 491
Szarkel (Belaja Vezsa) — 248
szarmaták — 70

szászok — 76, 146, 148, 149, 154, 171, 172, 173, 186, 189, 375, 378, 435, 692
szászok (erdélyi németek) — 440, 754, 759, 760
Szászország — 157, 169, 171—173, 229, 370, 371, 375, 378, 456, 678—680, 705
Szaszanida-birodalom — 5, 37, 40, 92, 95, 102, 103, 104, 112, 131—133
Szaszun — 137
Száva — 225
Szczecin (Stettin) — 316, 372, 428, 710, 711
Szebaszteia l. Sivas
Szeben (Sibiu) — 445. L. még Nagyszeben
Szebzevar — 582, 583
Szecsuan (Szücs'uan) — 27, 275, 278, 284, 287, 520
szejid állam — 583
székelyek — 435, 760
Szeldzsukidák állama (Nagy Szeldzsukok szultanátusa) — 325, 473—474, 481, 486, 494—497, 500
szeldzsuk-oguzok — 473, 740
szeldzsukok, szeldzsuk-törökök — 324—325, 327, 330, 333, 407—408, 460, 475, 480—482, 484, 487, 494—495, 498, 502, 505, 735, 737, 741
Szelenga-folyó — 517
Szemender — 241, 248
Szemgalia — 457
Szerahsz — 494
szerbedár állam — 582, 583
szerbek — 225, 227, 405, 412—413, 416, 418, 440, 737—739, 748, 751, 755
Szerbia — 89, 211, 223—225, 227—228, 413, 416—418, 439, 734, 744—748, 750—751, 754, 756, 760, 793
Szeret-folyó — 444
Szeret (város) — 445
Szerpuhov — 780, 782
Szervisztán — 98
szeverjánok — 244, 246
Sziám — 549, 551, 565, 566
Sziámi-öböl — 293, 550
Szibéria — 27, 460, 511, 533, 786
szibériai kánság — 786
Szicília — 89, 176—178, 197, 218, 325, 370, 377, 381, 386—387, 397, 402, 504, 506, 721
szicíliai hercegség — 198
szicíliai királyság (két Szicília királyság) — 178, 370, 373, 376, 381, 386—388, 418
Szila-csatorna — 117
Szilézia — 428—430, 519, 684, 697—698, 705, 707—708, 710, 714, 756, 792
Szilla — 37, 46—50, 53, 294—295, 297
Színai-félsziget — 485
Szind — 61—62, 306
Szingapur — 566
Szinghaszari — 563
Szinop (Sinope) — 502
Sziraf — 491
Szir-Darja — 36, 112, 472, 473, 497, 521, 567, 573, 575
szírek (arameusok) — 82, 92, 110, 120, 122, 127, 313, 325, 328—329, 481
Szíria — 12, 65, 80, 82, 84, 88—90, 94, 97—98, 101—103, 107—108, 110—112, 116, 119—122, 134, 204, 211, 213, 217, 240, 244, 323—325, 328, 330, 333—335, 388, 406, 408, 450, 469, 472, 476, 478, 481, 484, 495, 496, 502, 504—506, 523, 572, 578, 726—729, 731, 772
szíriai szultanátus — 495
Szisz — 480, 728
Szisztán — 116, 129, 494
Szita-folyó — 594
Szity-folyó — 519
Szjunik (Szjunij) — 478, 588, 590
szkíta-szarmata törzsek — 241
szklavini (szlávok) — 70
Szklavinia — 221
Szkopje l. Skopje
szkotajok — 551
szlávok — 5, 7, 65, 68, 70—71, 82, 88—90, 171, 204, 209, 214, 218, 220—221, 225—226, 230, 237—238, 240—243, 245, 247, 334, 432—433, 440, 442, 444, 458, 478, 680, 682—683, 706, 755, 787
Szlovákia — 230, 233, 705, 710, 754
szlovákok — 70, 228—229, 231—232, 438—441
szlovének (karantánok) — 149, 225
szlovén (karantán) fejedelemség — 225
Szmirna l. Izmir
Szmolenszk — 241, 243, 255, 258—259, 316, 446—447, 449, 465, 598, 774, 776, 782, 792, 794, 800
szmolenszki fejedelemség — 452—453, 456—457, 592—594, 601, 714, 776, 778—779, 789, 792, 794
Szófia (Sredec, Szredec) — 222, 407, 413—414, 738, 742, 750, 755
Szogdiána (Sogdiána, Sugd) — 36, 124—128
szogdok — 36, 126, 127—129
Szogen l. Phenjan

Szokkul-am — 50
Szolun l. Thesszaloniké
Szomáli partok — 281
Szongdo (Keszon) — 295
Szopocsán (Sopočan) — 750
szorbok l. lužicei szorbok
Szozs-folyó — 238, 798
Szöul (Han Jan) — 536—538
Szporád-szigetek — 408, 410
Szredec l. Szófia
Szrividzsaja (Srivijaya) — 293—294, 563, 565
Sztambul l. Konstantinápoly
Sztaraja Rusza (Régi Rusza) — 241, 771
Sztrigy — 762
Sztruma-folyó — 224
Sztugna-folyó — 248
Szudak (Sudak, Sogdea, Soldaia, Szurozs, Szugdea) — 245, 458, 502, 518, 523, 593, 774, 787
Szuj-birodalom — 33, 48
Szulejmán-hegység — 61
Szultánia — 586
Szumátra — 6, 40, 293, 294, 516, 524, 533, 563, 565—566
Szunda-szoros — 565
Szung-birodalom — 33, 280—284, 296, 526, 528, 530—531
Szung-birodalom, déli — 283—284, 521—522
Szungara-folyó — 275
Szurabaja (Surabaja) — 565
Szurozs l. Szudak
Szuvar — 458
Szuzdal (Szuzdalj, város) — 242, 255, 257, 449, 452, 462, 464, 466, 594, 602, 769, 783, 794
szuzdal-nyizsegorodi fejedelemség — 776, 778, 784
szuzdal-vlagyimiri fejedelemség l. vlagyimiri fejedelemség
Szünik tartomány — 132

Tabarisztán — 113, 129, 497
Tábor-hegy — 701
Tábor (város) — 700, 701, 704
Tabriz l. Tebriz
Tadzsik SZSZK — 126
tadzsikok — 129, 470—471, 473, 498, 516, 523, 573, 577, 580, 583, 586
Tahiridák állama — 117
Tajcung l. Tang-császárság
Taif-oázis — 101
tajcsiutok — 511, 514
Tajo-folyó — 208
Tajvani-szoros — 293
Talasz-folyó — 575
Tali l. Nancsao
Talisi-hegység — 137
Tallin (Reval, Revel, Lindanisa) — 457, 592—593, 803—804
Taman-félsziget — 461, 466
Tambralinga-királyság — 563
tamilok — 308
Tamralipti (Tamluk) — 58, 316
Tana — 613, 787
Tanjore (Tandzsore) — 311, 316
Tang-császárság (Li Si-min, Tajcung) — 37—44, 48—49, 56, 273—276, 287—288, 292—295, 299, 528, 531, 548
tangutok — 27, 29, 37, 281—282, 287, 289, 516—517, 519
tangutok állama l. Hszia-hszia
tao-klardzseti királyság — 477—478, 481
Taprobané l. Ceylon
Țara Românească l. Havasalföld
Tarab — 569
Tarain (Taraori, Tirauri, Talawari) — 552
Tarascon — 337
Tarbagataj — 520
Tarnów — 711
Tarsz — 480
Tartu l. Jurjev
Taskent — 126, 571
tatárok (mongol-tatárok) — 423, 428, 430, 445—446, 454, 511, 522, 591—602, 739, 743, 746, 752, 756—757, 759, 767, 770, 772—773, 777—778, 780, 782, 784, 786—787, 791, 793—794, 798. L. még mongolok
Tatev (Tatyev) — 478, 486—487, 590
Tatu l. Jencsing
Taurus-hegység — 481
Tbiliszi — 130, 133—134, 137, 478—479, 481, 482, 484, 589—590
Téba (Thébai, Thébé) — 84, 216, 406
Tebriz (Tabriz) — 480—481, 484—485, 581, 584, 590, 592
Tecuci (Tekucs) — 445, 458
Tegondan (Tedong)-folyó — 48—49
Teherán — 496

Tekora — 133
Temesvár (Timişoara) — 759
Temaszek állam — 565—566
tengermelléki frankok l. száli frankok
tengerparti szlávok — 233, 591
Tephriké — 215
Terdzsan — 584
Terebovl — 415
Termez — 470, 477, 517, 568
Terpiu — 759
Tesszália (Thessalia, Thesszália) — 88, 410, 743, 746
Teutónia, teuton királyság — 170—171. L. még Németország
teutonok — 170. L. még németek
Thaiföld — 551
thaiok — 550—551
Than-Long — 292, 548
Thebon l. Kogurjo, második
Theodoszia l. Kaffa
Thesszaloniké (Szaloniki, Szolun) — 84, 89, 91, 211, 216, 221, 315, 407, 409—412, 734—735, 738, 744, 746, 762—764
thesszalonikéi királyság — 410
Thohamszan-hegy — 50
Thrakeszión — 214
Thüringia — 146, 157, 169, 171, 370, 679
Tiberias — 330
Tiberis — 386
Tibet — 15, 23, 37, 43—44, 65, 287—290, 305
tibetiek — 43, 125, 281, 289, 292, 516
tibeti-burmaiak — 292, 550
tibeti-tangutok — 27, 29, 275
Tien-San-hegység — 29, 37, 472, 520, 523
Tigris — 101, 117, 217, 293, 584, 587
Tikugo — 300
Tilimszan (Tlemszen) — 508
Timotiszubani — 590
Timuridák állama — 571—575, 584—585, 589
Tinnisz — 730
Tîrgoviṣte — 445, 757
Tirnovo — 414, 416, 743, 748, 750, 793
tirnovói bolgár cárság — 744
Tirol — 678
Tirrén-tenger — 180
Tisza — 432, 437, 442
tivercek — 244, 246, 445
Tjampa l. Csampa
Tjampura l. Csampura
Tmutarakany — 248, 255
tmutarakanyi fejedelemség — 255—256, 452
Tobol — 574, 785—786
Todaij *(Todajdzi)* — 55
togonok (tuguhunok) — 37, 43—44, 287
Toharisztán — 124, 126
toharok — 126
Tokió — 301
Toledo — 203, 205, 208, 394—395, 397—398, 404, 507
toledói arab emirátus — 394
Tolosa l. Toulouse
Tondrak — 478
Tonkin — 291, 550
Tonkini-öböl — 44
Tonle-szap-tó — 291
Toplica — 748
Torda (Turda) — 445, 758
torkok — 457
Torma — 592
Toropec — 771
Toruń — 683, 711, 714
Torzsok — 594
Toscana — 172, 175—176, 179—180, 370, 381—383, 388—389, 612, 623
Toul — 375
Toulouse (Tolosa) — 73, 185, 337, 344
toulouse-i (tolosai) grófság — 168, 344
toulouse-i (tolosai) királyság — 73
Touraine — 341, 359, 363
Tournai — 138
Tours — 146, 340, 659—660
török (oszmán) birodalom — 5, 443, 603, 714, 731, 733—742, 744, 746—749, 751, 753—755, 760—761, 764—765, 783, 787, 791—793, 795, 798, 801
török (közép-ázsiai) törzsek — 6, 7, 27—28, 30, 44, 126, 128—129, 133, 247, 432, 460, 467, 469, 471—474, 478, 491, 494, 498, 505, 511, 516, 573, 575, 578, 580—583, 587—589, 733
törökök (kisázsiai vagy oszmán-törökök, oszmanli) — 13, 502, 584, 589, 714, 733—741, 752, 764, 780
Trákia (Thrákia, Thracia) — 72—73, 86, 88—89, 214, 220, 223, 248, 407—408, 410—411, 734, 743, 763
trákok — 82, 220
Trallesz — 90

Transzbajkália — 27
Transzjordánia — 102
Transzkaukázia (Kaukázusontúl) — 5, 15, 82, 102, 110—112, 124, 129—137, 211, 248, 406, 411, 453, 457, 458, 467, 477—489, 490, 495, 521, 567, 578, 587—590, 593, 781, 792, 793
Trapezunt — 211, 216, 411, 478, 793
trapezunti birodalom, trapezunti görög császárság — 411, 734, 739, 793
Trau l. Trogir
Travunje — 225
Trier — 65
Tripolis — 325, 334
tripolisi grófság — 328, 330
trjondok — 192
Trogir (Trau) — 226
Trokaj — 802
Trondheim — 694
Trotuş — 761
Troyes — 78, 337—338, 650
Trubezs-folyó — 248
tuguhonok l. togoncok
tuküe l. türkök
Tula (Tola) — 532
Tulunidák állama — 117
Tumangan — 535, 538
Tungabhadra — 559—561
tunguzok — 6, 14, 275
Tunhuang — 28—29, 34, 40
Tunisz — 116, 504—505, 508
tuniszi emirátus — 504
Tura-folyó — 786
Turgos — 404
Turkesztán — 576. L. még Kelet-Turkesztán
Turov — 250
turov-pinszki fejedelemség — 452, 456, 798
tusok — 588
Tusz — 582
Tuszbel — 471
Tuvin — 460
Tübingen — 689
türgesek — 129
türk kaganátus — 36—37, 125—126, 133, 279, 575
Türkmén SZSZK — 473
türkmének l. oguz-törökök
türkök (türki, tuküe) — 30, 35—37, 97—98, 125, 474, 502
türkök (magyarok) — 230
Tver — 594, 602, 772—775, 778, 784, 794, 796—797
tveri fejedelemség — 600, 774, 776, 778—779, 783—784, 786, 794
Tyampa l. Csampa
Tyampapura l. Csampura
Tyoszov — 596
Tyros (Tirosz, Tyrus) — 325, 330, 334

Ubiszi — 486
udegejek (ugyagajok) — 460
udmurtok — 457—458, 786
Uganda — 592
Uglics — 784, 796
Ugra — 788, 792
Ugroveszk — 447
ugyagajok l. udegejek
Uj — 553
ujgurok — 35, 37, 275, 279—282, 472, 512, 517, 523, 727
ujgurok állama — 279—280
Ujjain *(Uddzsajn)* — 316
Uji-Yamato *(Udzsi-Jamato)* — 544
Ukrajna — 739—740, 757, 780, 798—802. L. még Kis-Oroszország
ukránok — 15, 712, 757, 794, 798—799, 801—802
ulicsok — 244, 246, 445
Ulm — 371
Uppland — 193
Uppsala — 196, 693—694
Urál — 432, 453, 458, 785—786
Urbino — 619, 632
Urgencs — 468—469, 474, 517, 568, 572, 576
Urmia — 489
Usszuri — 460
Usztyug — 453, 602, 773, 783—784
Usztyuzsna-Zselezopolszkaja — 771
Uszvjat — 457
uturgurok — 95
Uzgen — 476—477
uzok — 457

üzbégek — 126, 473, 574—575, 577, 622
üzbég kánság — 574—575

Valabhi állam — 61, 312
Valachia l. Havasalföld

Valarsapat — 130
Valea Alba — 761
Valencia — 203—204, 208, 395, 397, 401—402
Valladolid — 398
Valmiera (Volmar) — 804
Van (város) — 479, 590
Van-tó — 98, 133
vandálok — 73, 76—78, 86, 138, 201
vandálok állama — 86
Várad l. Nagyvárad
Varahs — 127
Varanasi l. Benares
varjágok — 197, 244—245, 691. L. még normannok
Varlungo — 612
Várna — 222, 714—715, 738, 742, 755, 761
Varsó — 711
Vas megye — 439
Vaslui — 761
Vaszit — 119
Vaszpurakan-királyság — 480
Vatapi — 62
Vaucouleurs — 649
Vänern-tó — 192
Vättern-tó — 192
Vej (Wei)-császárság — 26
Vej (Wei)-birodalom, második l. Északi-Vej-birodalom
Vejho-folyó — 39
Velbužd — 744
Velence — 179, 226, 315, 318, 322—323, 327—328, 331—334, 381—382, 384, 388, 406, 409—410, 417—418, 421, 437, 440—441, 481, 505, 519, 584—585, 589, 605, 612—613, 616, 618, 621, 632, 677—678, 726, 728—729, 731, 734—735, 737, 739, 747, 749, 753—754, 762, 774, 787, 792, 797
Velikije Luki — 788
veneti (venétek) — 70
Veprz-folyó — 232
Veramin — 586
Vercelli — 606, 608
Verdun — 163, 169, 176
Verona — 179, 619
Verson — 339
Viborg — 601
Vicsegda — 458, 782, 785
Viddin — 734, 737, 742, 744
viddini bolgár cárság — 744
Vidzsaja l. Vijaya
Vietnam (Csiaocse, Csiaocsou) — 5, 37, 44—45, 292—293, 548—550, 563
vietnami királyság (Annam) — 45, 532—533, 550
vietnamiak — 45, 291, 550
Vijaya (*Vidzsaja*, Bindinj) — 292, 549, 550
Vijayanagar (*Vidzsajanagar*) — 560—563
Vilno (Vilnius, Vilna) — 774, 802
Vincennes — 659
Visby — 377
Visegrád — 708
Visgorod — 261
Visztula — 228, 370, 591—592, 597, 683
Vityebszk — 449, 457, 601, 774, 800
vityebszki fejedelemség — 457, 798
Vizcayai-öböl — 197, 201, 397
vjaticsok — 238, 242, 244, 246, 250, 794
Vjatka-vidék — 775, 785
Vjazma — 774, 782, 792
Vlagyimir (Kljazma menti) — 449, 452—453, 459, 463—465, 519, 594, 602, 794, 796
Vlagyimir (volhiniai) — 250, 447, 448, 450, 593—595, 600
vlagyimiri (rosztov-szuzdali, szuzdal-vlagyimiri) fejedelemség — 447, 450—454, 458, 460—465, 485, 592, 594, 598—601, 776—778, 794, 796
Vltava-folyó — 228, 231, 697
vogulok (manysik) — 460, 785—786
Volga — 70, 133, 197, 241, 245, 247—248, 256, 432, 452, 453, 478, 594—595, 598, 774, 778, 781, 786—788, 794. L. még Itil
Volga-mellék — 261—262, 316, 446, 449, 454, 457—458, 469, 474, 480, 491, 496, 521, 572, 574, 595, 601, 787
Volhinia, volhiniai fejedelemség — 252, 255, 257, 450, 452, 455—456, 461—462, 593, 595, 708, 798, 801
Volhov-folyó — 197, 543, 774, 776
Voliny — 455
volochok l. románok
Vologda — 773, 783—784
Volokolamszk — 779, 796
Vordona — 416
Voronet — 762
Voronyezs-folyó — 779
Votszkaja pjatyina — 771
Vozsa-folyó — 779
Vörös-tenger — 104, 729
Vszevolozs — 447

Vu (Wu)-császárság — 26, 45
Vyadhapura — 45
Vyšehrad — 425, 702

Wagria — 372
Waiblingen — 385
Wales — 186, 188, 360, 366
Warwick — 676
Wawel — 716
wealhek — 188
Wenden (Cesis) — 592, 804
Weser-folyó — 197
Wessex — 186, 190, 199
Westfália — 372, 680
Winchester — 368
Winland — 197
wislán fejedelemség (Kis-Lengyelország) — 233, 234, 595, 708, 710—711
wislánok — 233
Wiślica — 430, 710—712
Wismar — 378, 678, 680
Wolin — 233, 316, 428
Worms — 175, 371, 684
Wrocław — 232, 427, 430, 595, 707, 710—711

Yamaguti — 544
Yamana — 544
Yamashiro *(Jamasiro)* — 299, 545
Yamato — 51
York — 159, 199, 368
Yorkshire — 357
Ypres — 337, 757

Zacharidák fejedelemsége — 482
Zachlumje (Hum) — 225
Zadar (Zára) — 226, 316, 331—332, 418, 747
Zakynthosz (Zante) — 410
Zalaca (Sacralius)-folyó — 507
Zanzibár-sziget (az-Zindzs) — 118, 281
Zára l. Zadar
Zarafsan-völgy — 568
Zaragoza (Saragossa) — 395, 401
zaragozai (saragossai) arab emirátus — 394
Zarzma — 590
Zavolocsja — 454
Zawichost — 595
Zbraclav — 697
Zéta (Montenegro) — 225, 413, 416, 748
az-Zindzs l. Zanzibár
zličánok — 229
Złota Góra — 430
Zürich — 385
zürjének l. komik
Zvenyigorod — 450, 796
Zvornik — 746

Zsanjang — 529
Zsemajtija — 457
zsidók — 92, 94—95, 120, 203, 230, 325, 353, 738—739
Zsinan — 44
zsmudok — 683
zsuanzsuanok (zsuan-zsuanok, zsouzsangok, zsuzsanok) — 29—31, 36. L. még avarok

MAGYARÁZAT AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁHOZ

A „VILÁGTÖRTÉNET" III. KÖTETÉHEZ

A „Világtörténet" III. kötete a középkori történetet tárgyalja. Eseményei, szereplői, helynevei többé-kevésbé ismeretesek olvasóink előtt. A személy- és helynevek jelentős részének rég kialakult formái használatosak a magyar szakirodalomban. Ezért és még más, itt nem részletezhető okok miatt az idegen nevek átírását a „Világtörténet" előző köteteihez képest lényegesen leegyszerűsítettük. Következetes fonetikus átírást, amely egységes átírási alapelv lehetne, nem alkalmazhattunk, mert ragaszkodnunk kellett részint a Magyar Tudományos Akadémia átírási szabályzataihoz, részint pedig a Kartográfiai Vállalat eddigi gyakorlatához. Ezért névátírásunkban a következőképpen jártunk el:

1. A latinbetűs írású nyelvekből származó névalakokat pontosan úgy adtuk, ahogyan azokat a szóban forgó országokban használják, pl. feltüntettük a cseh és lengyel írás összes diakritikus jeleit is. Az egyetlen kivételt a török névadatokkal tettük, amennyiben azokat megközelítően fonetikus, diakritikus jegyek nélküli, hosszúságot nem jelölő átírással hoztuk, tekintettel arra, hogy a török népek más és más írást használnak, csupán az oszmán-törököknél s azoknál is csak néhány évtizede alkalmazzák a latin betűket.

2. A görög nevek túlnyomó többségét az előző kötetekben alkalmazott szabályok szerint írtuk át, de sok esetben — a magyar és a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően — a bizánci és az újgörög kiejtést kénytelenek voltunk figyelembe venni, azaz megközelítően fonetikus átírást adtunk, elsősorban a történeti irodalmunkban meghonosodott névalakok esetében. A Bizánci Birodalom névanyagát kb. a VII. századig latinos, ezen túl görögös, pontosabban — az előbb kifejtettek értelmében — részben a bizánci kiejtésnek megfelelő formában hoztuk.

3. A kínai nevek átírásánál a Magyar Tudományos Akadémia átírási szabályzatát érvényesítettük, illetve a népszerű átírási formát használtuk.

4. Az arab nevek átírásánál, minthogy arra általánosan kötelező átírási szabályzat nincs, s a gyakorlat igen nagy eltéréseket mutat, a történészek által használt leegyszerűsített átírást alkalmaztuk. A magánhangzók hosszúságát általában nem jelöltük, a számunkra kiejthetetlen mássalhangzókat pedig a hozzájuk legközelebb álló magyar mássalhangzóval adtuk vissza.

5. Az indiai és japán neveknél a Kartográfiai Vállalat által alkalmazott angol helyesírást vettük át, a névmutatóban azonban zárójelben, első helyen, dőltbetűs írással adtuk a megközelítő fonetikus átírást is; olvasóink a mutatók segítségével elsajátíthatják a szóban forgó nevek megközelítő kiejtését.

6. A többi országok, illetőleg nyelvek névanyagát megközelítő fonetikus átírásban (ezt írja elő a Magyar Tudományos Akadémia pl. az orosz nevek átírására is), tehát diakritikus jegyek alkalmazása nélkül hoztuk, abban a meggyőződésben, hogy ezek csak zavarnák az olvasót. Általánosan elfogadott, minden nyelvre érvényes átírási szabályzat ugyanis nincs, s a legelterjedtebb szabályzat annyira bonyolult, hogy népszerű tudományos történeti szövegben teljességgel használhatatlan.

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. Európa, Ázsia és Északkelet-Afrika az V. század közepén ..... 16—17
2. Kína, Korea, India, Japán és a szomszédos országok a VII. században és a VIII. század első felében ... 48—49
3. A Keletrómai (Bizánci) Birodalom és a szlávok a VI. század közepétől a VII. század végéig ..... 80—81
4. Arábia, Irán és Közép-Ázsia a VI. században és a VII. század első felében ..... 96—97
5. Európa a IX. század végétől a XI. század elejéig ..... 160—161
6. Kelet-Európa államai és népei a IX—X. században (980 előtt) ..... 224—225
7. Kína, Korea, India, Japán és a szomszédos országok a XI. században és a XII. század első felében ..... 272—273
8. Közel-keleti keresztes hadjáratok (1096—1204) ..... 328—329
9. Franciaország a XII—XIV. században ..... 352—353
10. Közép-Ázsia a X. században. Kaukázusi országok a IX—X. században ..... 480—481
11. A szeldzsuk állam Irán és a szomszédos országok területén a XI. század végén ..... 496—497
12. A mongol hódítások és a mongol államok (uluszok) kialakulása a XIII. században ..... 512—513
13. Oroszország a XII. század végétől a XIII. század közepéig. Mongol-tatár támadás a kelet- és közép-európai országok ellen ..... 592—593
14. A százéves háború (1337—1453) ..... 640—641
15. Közép-Európa a XV. század végén. Skandináv országok a XV. században ..... 680—681
16. Huszita háborúk Csehországban (1419—1434) ..... 704—705
17. Az Oszmán Birodalom kialakulása (XIII—XV. század) ..... 736—737
18. Az orosz állam kialakulása a XIV—XV. században ..... 784—785
19. Európa, Ázsia és Északkelet-Afrika a XV. század végén ..... 800—801

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. Az irodalom kertje.
Han Huang festménye. VIII. század ..... 32—33
2. Buddha.
Az ajantai (adzsantai) barlangtemplom falfestménye. Részlet. VII. század ..... 56—57
3. Ülő férfi alak.
A pendzsikenti (Közép-Ázsia) palota egyik falfestményének részlete. VII. század ..... 128—129
4. Fapajzsra festett lovas.
A Mug-hegyi (Közép-Ázsia) ásatásokból. VII. század. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 136—137
5. A „Szvjatoszláv izbornyikja" néven ismert kézirat egy díszített lapja.
1073. Moszkva, Állami Történeti Múzeum ..... 240—241
6. Mezőgazdasági munkák.
A tunhuangi barlangtemplom falfestménye. A Szung (960—1279)-dinasztia korából ..... 280—281
7. Limoges-i email.
XII. század. Leningrád, Állami Ermitázs ..... 336—337
8. A Kave kovács által vezetett felkelés (Firdauszi „Sah-name" című költeményéből)
Miniatúra. XV. század. Leningrád, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Keletkutató Intézete .. 488—489
9. Szamarkandi mázas csempe.
XIV. század. Moszkva, Keleti Kultúrák Állami Múzeuma ..... 576—577
10. Federigo da Montefeltro urbinói herceg.
Piero della Francesca portréja. XV. század. Firenze, Uffizi képtár ..... 624—625
11. A courtrai-i „Sarkantyúk csatája".
A XV. századi „Nagy Francia Krónikák" kéziratából származó miniatúra. Leningrád, Szaltikov-Scsedrin Állami Közkönyvtár ..... 648—649
12. Illusztráció Titus Livius francia fordításához.
Miniatúra. XV. század ..... 656—657
13. Szentháromság. Andrej Rubljov ikonja.
XV. század kezdete. Moszkva, Állami Tretyakov Képtár ..... 792—793

TARTALOM

BEVEZETÉS 5

A középkor periodizációja — 6. A feudalizmus létrejötte — 7. A feudális földtulajdon — a feudalizmus alapja — 8. A feudális járadék és a parasztok feudális függésének formái — 10. A város és az árutermelés a feudalizmus korában — 10. A feudális társadalomban folyó osztályharc és jelentősége — 12. A középkori feudális állam — 13. A népek kialakulása a feudalizmus korában — 14. Vallás és egyház — 15. A középkori társadalom kultúrája — 16.

III. KÖTET

I. RÉSZ

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA KÍNÁBAN. A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE ÉS KIFEJLŐDÉSE TIBETBEN, INDOKÍNÁBAN, KOREÁBAN, JAPÁNBAN ÉS INDIÁBAN

I. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA KÍNÁBAN (III—VIII. SZÁZAD) 25

Kína a III. század elején. A Han-birodalom bukása. „A három királyság" — 25. A feudális viszonyok fejlődése a III—IV. században. A Csin (Lin)-birodalom — 26. Északkelet- és Közép-Ázsia nomád törzsei — 27. A hunok behatolása és a Csin-birodalom bukása — 29. Az Északi-Vej-birodalom kialakulása. A zsuan-zsuanok — 29. A telekrendszer — 31. Dél-Kína a IV—VI. században. Az állami egység helyreállítása és a gazdasági fellendülés — 32. A kínai kultúra a III—VI. században — 34. Taoizmus és buddhizmus — 35. A türkök és társadalmi szervezetük — 35. A Tang-birodalom harca a türkök ellen. A birodalmi határok kiterjesztése — 37. A Tang-birodalom közigazgatási szervezete. A rendek — 37. A gazdasági fejlődés a VII—VIII. században. Városok — 38. Az anyagi kultúra és művészet — 40. Irodalom és filozófia — 41. Vallás — 42.

II. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE TIBETBEN, INDOKÍNÁBAN ÉS KOREÁBAN 43

1. Tibet 43

2. Indokína 44

Linji (Csampa) a III—VIII. században — 44. Vietnam a III—VIII. században — 45. Funan és Csenla a III—VIII. században — 45. Indokína kereskedelmi kapcsolatai a III—VIII. században — 46.

3. Korea 46

Korea a IV—VI. században. Kogurjo, Pekcse és Szilla — 46. A félsziget egyesítése Szilla uralma alatt — 48. Szilla virágzása a VII—VIII. században. A koreai kultúra — 49.

III. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN (III—VIII. SZÁZAD) 51

A kora feudális állam létrejötte — 51. A „taikwai államcsíny" — 53. A rabszolgatartó rendszer maradványai a „taikwai államcsíny" után — 54. A feudális urak földje — 55. A VIII. századi kultúra — 56.

IV. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ RENDSZER BUKÁSA ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE INDIÁBAN (IV—VI. SZÁZAD) 57

India a IV—V. században — 57. A feudalizmus elemeinek létrejötte — 59. A heftaliták betörése — 61.

II. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ RENDSZER BUKÁSA ÉS A FEUDALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET AZ EURÓPAI, ELŐ- ÉS KÖZÉP-ÁZSIAI ORSZÁGOKBAN. A KORA FEUDÁLIS ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

V. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA A KÉSŐ-RÓMAI BIRODALOMBAN. A GERMÁN ÉS SZLÁV TÖRZSEK VÁNDORLÁSA 65

1. A Nyugatrómai Birodalom 65

2. A régi germánok és a déli szlávok társadalmi szervezete 68

A régi germánok — 68. A régi szlávok — 70.

A fordító igen jól tudja, hogy az alkalmazott átírási szabályok sok oldalról bírálhatók. Mivel azonban egységes átírási szabályaink nincsenek, s ha lennének, a történeti névanyagra aligha lennének alkalmazhatók, úgy gondolja, hogy a fordításban alkalmazott átírás az összes körülményeket — köztük a takarékosság szempontját is — figyelembe véve, nagyjából megfelel a hasonló népszerű tudományos történeti szövegek követelményeinek.

Az esetleges nehézségek megkönnyítése, téves azonosítások stb. céljából a mutatókban a fordító zárójelben adja a szóban forgó nevek más alakjait is, úgy, ahogyan azok más magyar vagy idegen nyelvű történeti munkákban előfordulnak.

Dr. Perényi József
egyetemi tanár

3. A római rabszolgák és kolónusok forradalmi mozgalma. A germán törzsek meghódítják a Nyugatrómai Birodalmat 71

A „nagy népvándorlás". A rabszolgák és kolónusok forradalmi mozgalma — 71. A „barbár" királyságok kialakulása a Nyugatrómai Birodalom területén — 73. A Nyugatrómai Birodalom bukása — 77. A keresztény egyház — 79. A Nyugatrómai Birodalom kultúrája — 80.

4. A rabszolgatartó rend válsága és a feudális viszonyok kialakulása a Keletrómai Birodalomban. A szlávok és más népek betelepedése a Balkán félszigetre 82

A Keletrómai Birodalom kialakulása — 82. A társadalmi-gazdasági rend — 82. A tömegek helyzete. IV—VI. századi népi mozgalmak — 85. Sikertelen kísérlet a birodalom megerősítésére a VI. század közepén — 85. A rabszolgák és kolónusok forradalmi mozgalmának újabb fellendülése a VI—VII. század fordulóján — 88. A szlávok és a Bizánci Birodalom — 88. A birodalom társadalmi, gazdasági és politikai szervezetében bekövetkező változások a VII. században — 89. A bizánci kultúra a IV—VII. században — 90.

VI. FEJEZET

A KORA FEUDÁLIS TÁRSADALOM IRÁNBAN AZ V—VII. SZÁZADBAN 92

A társadalmi és gazdasági fejlődés az V—VI. században — 92. Vallás és egyház — 94. A mazdakiták népi mozgalma — 95. I. Hoszro Anosarvan adóreformja — 97. A Szaszanidák külpolitikája a VI. században és a VII. század első felében — 97. Kultúra — 98.

VII. FEJEZET

ARÁBIA A VII. SZÁZAD ELEJÉN. AZ ARAB HÓDÍTÁSOK ÉS AZ ARAB KALIFÁTUS (VII—X. SZÁZAD) 100

1. Arábia egyesítése és az arab hódítás kezdete 100

Arábia a VII. század kezdetén — 100. Arabok az Arábiai-félsziget határain kívül — 102. Az arab kultúra a VII. század elején — 103. A vallás — 103. Társadalmi és gazdasági válság Arábiában — 103. Az izlám keletkezése — 104. Az arab állam kialakulásának előfeltételei — 105. A korai izlám ideológiai alapja — 106. Az arab állam első lépései és az arab hódítások — 107.

2. Az arab kalifátus a VII—X. században 108

A VII—VIII. századi arab hódítások következményei — 108. A kalifátus a VII. században és a VIII. század első felében — 110. A földbirtokviszonyok az Omajjádok idejében. A parasztság helyzete — 111. Abu Muszlim felkelése és az Omajjád-dinasztia bukása — 112. A feudális viszonyok kifejlődése a kalifátusban a VIII. század közepén és a IX. században. Népmozgalmak — 113. Az izlám mint feudális vallás — 114. Irán a IX. században — 116. A kalifátus szétesése a IX. században — 116. A termelőerők fejlődése a IX—X. században — 117. A zindzsek felkelése — 118. Az iszmailiták — 118. A karmatok mozgalma. A kalifátus politikai széthullásának végső szakasza — 119. Az arab kultúra — 120.

VIII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE KÖZÉP-ÁZSIÁBAN ÉS TRANSZKAUKÁZIÁBAN (V. SZÁZAD—IX. SZÁZAD ELSŐ FELE) 124

1. Közép-Ázsia az V. századtól a IX. század közepéig terjedő időben 124

A közép-ázsiai népek társadalmi szervezete az V—VII. században — 124. Közép-Ázsia és a türkök — 125. Közép-Ázsia a VI. században és a VII. század elején — 126. Kultúra — 127. Az arab hódítás Közép-Ázsiában — 127. A közép-ázsiai népek harca az arab uralom ellen — 128. Az arab kalifátus uralmának hanyatlása Közép-Ázsiában a IX—X. században — 129.

2. A kora feudális társadalom Transzkaukáziában (V. század—IX. század közepe) 130

A kora feudális állam kialakulása Transzkaukáziában — 130. Transzkaukázia népeinek harca a Szaszanida iga lerázásáért az V—VI. században — 131. Kultúra — 133. Az arab hódítás Transzkaukáziában — 134. Az arab kalifátus uralma a transzkaukáziai országokban — 136. Transzkaukázia népeinek harca az arab uralom ellen — 136.

IX. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK LÉTREJÖTTE ÉS KIFEJLŐDÉSE A FRANK TÁRSADALOMBAN (VI—IX. SZÁZAD) 138

1. A frank állam a Merovingok idején 138

A frankok eredete. A frank királyság kialakulása — 138. A „száli törvénykönyv" és jelentősége — 139. A frankok gazdasági élete a „száli törvénykönyv" alapján — 140. A frank faluközösség, a mark — 141. A nemzetségi viszonyok felbomlása. Vagyoni és társadalmi egyenlőtlenség létrejötte a frank társadalomban — 142. A frank társadalom politikai szervezete. A királyi hatalom növekedése — 143. A frank társadalom a VI—VII. században — 145.

2. Nagy Károly birodalma 146

A Karoling-birodalom kialakulása — 146. A feudális földtulajdon megszilárdulása a frank társadalomban a VIII—IX. század folyamán — 149. A frank parasztság jobbágysorba süllyesztése — 151. A feudális birtok és gazdasági élete — 152. A parasztság nehéz helyzete és a feudális urak elleni harca — 154. A feudális uralkodó osztály belső szervezete — 155. A birodalom közigazgatási szervezete — 155. A feudális urak politikai hatalmának megerősödése — 156. A Karoling-állam belső gyengesége és gyors szétesése — 157. A feudális egyházi kultúra — 158. A „Karoling-reneszánsz" — 159. A népművészet a korai középkorban — 161.

X. FEJEZET

FRANCIAORSZÁG, NÉMETORSZÁG ÉS ITÁLIA A KORAI FEUDALIZMUS KORÁBAN (IX—XI. SZÁZAD) 163

1. Franciaország a IX—XI. században 163

A feudális földtulajdon végleges kialakulása — 164. A parasztság helyzete — 165. A parasztok harca a feudális urak ellen — 166. A politikai berendezkedés — 167.

2. Németország a IX. századtól a XII. század elejéig terjedő időben 169

A keleti frank állam és gazdasági fejlődése a IX. században és a X. század elején — 169. A németországi feudalizmus fejlődésének sajátságai a X—XI. században — 169. A német birodalom kialakulása — 170. Az 1073—1075. évi szász felkelés — 172. A császárság és a pápaság között folyó invesztitúra-harc (XI. század) fő okai — 174. A pápaság és a császárság harca a XI. és a XII. század fordulóján — 174.

3. Itália a IX—XI. században 175

Itália a keleti gótok és a longobárdok uralma alatt — 175. A parasztság helyzete Észak- és Közép-Itáliában a IX. és X. században — 177. A parasztság helyzete Dél-Itáliában és Szicíliában — 177. Az itáliai városok és a feudális urak ellen vívott harcaik a IX—XI. században — 178. Itália politikai szervezete a IX—XI. században — 180.

4. A franciaországi, németországi és itáliai kora feudális társadalom kultúrája a IX—XI. században 181

A szellemi kultúra hanyatlása a IX. század közepétől a XI. század elejéig tartó időszakban — 181. Az Ottók korának ún. „reneszánsza" — 184. Építészet és képzőművészet — 185.

XI. FEJEZET

ANGLIA ÉS SKANDINÁVIA A KORAI FEUDALIZMUS KORÁBAN 186

1. Anglia a VII—XI. században 186

Az angolszászok meghódítják Britanniát — 186. Az angolszászok gazdasági élete — 187. A szabad faluközösség és felbomlásának kezdetei — 187. A nagybirtok kifejlődése és a parasztság jobbágysorba döntése — 188. Az angolszász királyságok közigazgatásának megszervezése — 189. A feudalizmus fejlődésének sajátos vonásai Angliában — 189. Az angolszász királyságok egyesülése a IX. században és az angol királyság kialakulása — 189. A dán támadás. Az angolszászok harca a dánok ellen — 190. A feudális viszonyok fejlődése Angliában a IX—XI. században — 191.

2. A skandináviai kora feudális államok. Dánia, Norvégia és Svédország kialakulása 192

A feudalizmusra való átmenet kezdete a skandináv országokban — 192. A feudalizmus kifejlődése Dániában — 194. Norvégia a korai középkorban — 194. A svéd állam kialakulása — 196. A normannok tengeri hadjáratai és támadásai az európai országok ellen — 196.

3. A kora feudális angol és skandináv társadalom kultúrája 197

Anglia kultúrája — 197. Skandinávia kultúrája — 200.

XII. FEJEZET

KORA FEUDÁLIS ÁLLAMOK HISPÁNIÁBAN (VI—XI. SZÁZAD) 201

Hispánia a nyugati gótok és svévek uralma idején — 201. Az arab uralom Hispániában a VIII—XI. században — 202. A hispániai kultúra a IX—XI. században — 204. A reconquista kezdete. A középkori hispániai államok létrejötte — 205. Asztúria, Leon és Kasztília társadalmi szervezete a IX—XI. században — 206. Aragónia és Katalónia társadalmi szervezete a IX—X. században — 208. A reconquista első szakaszának eredményei — 208.

XIII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE BIZÁNCBAN A VII—XI. SZÁZADBAN 209

A feudális viszonyok fejlődése a VII—IX. században — 209. Kereskedelem és ipar a VII—IX. században — 211. A bizánci állam és egyház — 211. A nép helyzete. A paulikiánusok — 212. A képrombolók mozgalma a VIII—IX. században — 212. Szláv Tamás felkelése. A paulikiánusok mozgalma a XI. század második felében — 214. A feudális viszonyok fejlődése a IX—XI. században — 215. Városok a X. században — 216. A külpolitika a IX—XI. században — 217. A kultúra — 218.

XIV. FEJEZET

A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE A DÉLI ÉS NYUGATI SZLÁV ÁLLAMOKBAN (VII—XI. SZÁZAD) 220

1. A déli szlávok a VII—XI. században 220

A déli szlávok a VII. század közepén — 220. A bolgár állam kialakulása — 221. A feudális viszonyok fejlődése Bulgáriában a VII—X. század folyamán — 222. Bulgária külpolitikai helyzete a VII. századtól a X. század elejéig terjedő időben — 223. A bogumil mozgalom — 223. Az első bolgár cárság bukása — 224. A kora feudális államok kialakulása Szerbiában — 225. A horvátok és szlovének a VII—X. században — 225. Az Adriai-tenger menti városok — 226. A déli szlávok kultúrája — 226.

2. Az Elba menti szlávok a VI—XI. században 228

A nyugati szláv törzsek széttelepedése — 228. Az Elba menti szlávok társadalmi szervezete — 228.

3. Csehek, morvák és szlovákok a VI—X. században 229

A cseh és morva törzsek gazdasági berendezkedése és a feudális viszonyok kialakulása — 229. Az első államalakulatok Csehország, Morávia és Szlovákia területén — 230. A cseh állam megalakulása — 231. A cseh fejedelmek külpolitikája a X. században — 232.

4. A lengyel földek a feudális viszonyok kialakulásának korában. A lengyel állam létrejötte (VII—XI. század) 232

A gazdasági fejlődés a VI—X. században — 232. A lengyel állam kialakulása — 233. A feudális viszonyok fejlődése a X—XI. században — 234. A lengyel állam a X. században és a XI. század fordulóján — 235. Az 1037—1038. évi antifeudális parasztfelkelés — 236. A kultúra — 236.

XV. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI RENDSZER FELBOMLÁSA ÉS A FEUDÁLIS VISZONYOK KIALAKULÁSA A KELETI SZLÁVOKNÁL. A KIJEVI OROSZORSZÁG (VI. SZÁZAD—XII. SZÁZAD ELEJE) .. 237

1. Az óorosz állam kialakulása Kijev központtal 237

A VI. századtól a IX. századig terjedő korszak jelentősége a keleti szlávok történetében — 237. Az orosz föld a VI—VII. században — 238. A keleti szlávok társadalmi-gazdasági fejlődése a VI—IX. században — 241. Az óorosz állam kialakulása a IX. században — 244.

2. A régi Rusz a IX. század végétől a XII. század elejéig 245

A keleti szláv területek egyesítése az óorosz állam keretei között a IX. és a X. század fordulóján — 245. A politikai és államszervezet a IX—X. században. A hadsereg — 246. A kijevi fejedelmek külpolitikája a X. században — 247. A kereszténység felvétele — 248. A mezőgazdaság a X. század végétől a XII. század elejéig — 250. A feudális földtulajdon növekedése. A feudális birtok szervezete — 251. A parasztság helyzete — 251. A parasztok harca a feudális elnyomás ellen — 252. Kézművesség, kereskedelem, város — 252. A politikai harc az óorosz államban a XI. század elején — 255. Jaroszláv Vlagyimirovics bel- és külpolitikája — 255. A szmerdek és a városi lakosság felkelései a XI. század hatvanas éveiben — 256. Az 1113-i kijevi felkelés. Vlagyimir Monomah uralkodása — 256. A kijevi Oroszország nemzetközi helyzete — 258. A régi Oroszország kultúrája — 258. Az óorosz nép kialakulása — 262.

XVI. FEJEZET

A KERESZTÉNY EGYHÁZ A KORAI KÖZÉPKOR IDEJÉN 263

A keresztény egyház szerepe a feudalizmus korában — 263. A középkori keresztény egyház tanítása és e tanítás osztályjellege — 264. A keresztény egyház feudális szervezete. A pápaság létrejötte — 265. A pápai állam kialakulása — 267. A nyugati és a keleti egyház közti szakadás — 268. A pápák függése a római feudális uraktól és a német császároktól — 268. A clunyi mozgalom — 269.

III. RÉSZ

A FEJLETT FEUDÁLIS TÁRSADALOM AZ ÁZSIAI, EURÓPAI ÉS ÉSZAK-AFRIKAI ORSZÁGOKBAN

XVII. FEJEZET

KÍNA A FEJLETT FEUDALIZMUS KORÁBAN (VIII—XII. SZÁZAD) 273

A Tang-birodalom helyzete a VIII. század közepén — 273. Az állami telekrendszer megszűnése, a feudális magánbirtokok (csuangtien) — 275. A kézművesség és a kereskedelem — 276. A társadalmi gondolat és az irodalom a VIII. század második felében és a IX. században — 276. A központi hatalom további meggyengülése Kínában — 278. A Huang Csao-parasztfelkelés — 278. A Tang-dinasztia bukása — 279. A nomádok (ujgurok és kitanok) és Kína elleni támadásaik — 279. A császári hatalom visszaállítása. Az ország gazdasági fejlődése a X—XII. században — 280. A Szung-birodalom bel- és külpolitikája a XI—XII. században — 282. A birodalom harca a dzsürcsenek ellen — 282. Kultúra és művelődés — 283. A társadalmi gondolat, az irodalom és a művészet — 284.

XVIII. FEJEZET

A FEUDÁLIS TÁRSADALOM TIBETBEN, INDOKÍNÁBAN ÉS KOREÁBAN. A DÉLTENGERI ORSZÁGOK (VIII—XII. SZÁZAD) 287

1. Tibet 287

A tibeti állam a VIII. század második felében és a IX. században — 287. Tibet a IX—XII. században — 289.

2. Indokína 290

A khmer királyság (Csenla, Kambodzsa) a IX—XII. században — 290. Vietnam és Csampa a IX—XII. században — 292. Burma. A Pagan-állam — 292.

3. Déltengeri országok 293

Kelet—nyugati tengeri utak. Kereskedelem a déli tengereken — 293. Szrividzsaja — 294.

4. Korea 294

Szilla a VIII. században — 294. A telekrendszer hanyatlása és Szilla szétesése — 295. A Korjo királyság a X—XII. században — 295. A koreai kultúra a VIII—XII. században — 297.

XIX. FEJEZET

A FEUDALIZMUS FEJLŐDÉSE JAPÁNBAN (VIII—XII. SZÁZAD) 298

A narai monarchia a VIII. században — 298. A Fujiwara-család uralomra kerülése — 299. Az állami telekrendszer hanyatlása és a feudális magánbirtokok (shoenek) kifejlődése — 299. A hűbéri viszonyok keletkezése. A shogunátus — 300. A japán kultúra a IX—XII. században.

XX. FEJEZET

FEUDÁLIS ÁLLAMOK INDIÁBAN A VII—XII. SZÁZADBAN 303

A feudális viszonyok kifejlődése a VII—XII. században — 303. A faluközösségek — 303. A feudális kizsákmányolás formái. A faluközösségi parasztok harca a jobbágysorba süllyesztés ellen — 304. Városok a VII—XII. században. Kézművesség és kereskedelem — 305. Az indiai feudális állam a VII—XII. században — 306. A parasztok és a kézművesek harca a feudális kizsákmányolás ellen — 308. A kasztok — 308. A hinduizmus, az indiai feudális társadalom vallása — 309. Eretnekmozgalmak — 310. Művészet, irodalom és filozófia — 311.

XXI. FEJEZET

AZ EURÓPAI KÖZÉPKORI VÁROSOK KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE 313

A naturális gazdálkodás uralma a korai középkorban — 313. Létrejönnek az ipar és a mezőgazdaság elválásának feltételei — 314. A középkori városok, a kézművesség és a kereskedelem központjainak kifejlődése — 314. A városi lakosság és a városok külső képe — 315. A városok harca a XI—XIII. században a feudális szeniorok ellen — 318. A városi ipar és céhszervezete — 319. A céhek harca a városi patríciusok ellen — 321. Az áru- és pénzviszonyok fejlődése — 321.

XXII. FEJEZET

A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJÉNEK ORSZÁGAI ELLEN VEZETETT KERESZTES HADJÁRATOK 323

A keresztes hadjáratok okai — 323. Szíria és Palesztina a XI. században — 324. Az első keresztes hadjárat előkészítése — 326. A szegények keresztes hadjárata — 326. A feudális urak első keresztes hadjárata — 327.

A keresztesek államai — 328. A keresztes államok meggyengülése. A második és harmadik keresztes hadjárat — 330. A negyedik keresztes hadjárat és jelentősége — 331. A latin birodalom — 332. A keresztes mozgalom hanyatlása. Mongolok és keresztesek — 333. A keresztes hadjáratok jelentősége Nyugat-Európa szempontjából — 335.

XXIII. FEJEZET

A FEJLETT FEUDÁLIS TÁRSADALOM FRANCIAORSZÁGBAN A XI—XIII. SZÁZADBAN 336

A mezőgazdaság a XI—XIII. században. A városok növekedése — 336. A polgárok felszabadító harca feudális szeniorjaik ellen — 338. A parasztság helyzete és az urak elleni harca — 339. Az egységes francia állam kialakulásának kezdete — 341. Az észak-franciaországi feudális urak meghódítják Dél-Franciaországot — 343. A királyi hatalom megerősödése Franciaországban — 344. Új jelenségek a kultúra területén — 345. A korai városi kultúra népi gyökerei — 346. A világi iskolák létrejötte a városokban — 347. A vagánsok és költészetük — 348. A lovagi irodalom — 348. Az építészet és a képzőművészet — 349. A párizsi egyetem — 351.

XXIV. FEJEZET

AZ ANGLIAI NORMANN HÓDÍTÁS TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI. A FEUDÁLIS VISZONYOK TOVÁBBI FEJLŐDÉSE ANGLIÁBAN (XI—XIII. SZÁZAD) 354

A normann hódítás Angliában. A hódítás következményei — 354. Az agrárszervezet és a parasztság helyzete — 357. A városok megnövekedése — 358. A királyi hatalom megerősödése — 359. Anglia és Írország — 360. A gazdasági-társadalmi fejlődés a XIII. században. Az osztályharc kiéleződése — 361. A politikai harc a XIII. század elején — 362. Az 1263—1265. évi polgárháború. A parlament létrejötte — 364. A walesi és skóciai háború — 366. A XI—XIII. század kultúrája — 366. Az angol egyetemek — 368.

XXV. FEJEZET

NÉMETORSZÁG A XII—XIII. SZÁZADBAN 370

A német birodalom a XII—XIII. században — 370. A városok és az árutermelés növekedése a XII—XIII. század folyamán — 370. A német feudális urak itáliai hadjáratai a XII. században — 371. A német urak hadjáratai az Elba menti és a pomerániai szlávok ellen a XII. században. A fejedelmi hatalom megerősödése — 372. A német parasztság harca a feudális kizsákmányolás ellen a XII. században — 373. Az áru- és pénzviszonyok kifejlődése. Változások a parasztság helyzetében a XIII. században — 375. A territoriális fejedelemségek önállóságának növekedése a XIII. században és a Hohenstaufenek politikája — 376. A német urak keresztes hadjáratai a Baltikumban — 377. A német nép kialakulásának sajátosságai — 378. A XII—XIII. századi kultúra — 379.

XXVI. FEJEZET

ITÁLIA ÉS A PÁPASÁG A XII—XIII. SZÁZADBAN 381

1. Itália 381

Itália széttagoltsága a XII—XIII. században — 381. Észak- és Közép-Itália városai — 381. A feudális függő viszonyban élő parasztság helyzetében bekövetkező változások Észak- és Közép-Itáliában a XII—XIII. század-

ban — 382. Az észak- és közép-itáliai városállamok keletkezése — 383. Belső harcok az itáliai városokban — 384. Pápaellenes felkelés Rómában — 385. A feudális függésben élő parasztság helyzete Dél-Itáliában és Szicíliában — 386. A szicíliai királyság. A szicíliai királyságnak a pápasághoz és a német birodalomhoz való viszonya — 386. Az itáliai kultúra — 388.

2. A pápaság és a katolikus egyház 390

A pápaság megerősödése a XIII. században — 390. A pápaság harca a népmozgalmak ellen — 391.

XXVII. FEJEZET

A FEUDALIZMUS KIALAKULÁSA HISPÁNIÁBAN ÉS A RECONQUISTA. PORTUGÁLIA 394

A reconquista végleges győzelme — 394. A kasztíliai parasztság harca urai ellen — 397. A kasztíliai városok megerősödése — 398. A kasztíliai urak hatalmának növekedése a XII—XIII. században — 398. A kasztíliai kortezek — 399. Aragónia és Katalónia a XII—XIII. században — 400. Portugália a XI—XIII. században — 402. A katolikus egyház szerepe a Pireneusi-félsziget államaiban — 403. A spanyol nép kialakulása — 403. Spanyolország kultúrája a XI—XIII. században — 404.

XXVIII. FEJEZET

BIZÁNC ÉS A DÉLSZLÁV ÁLLAMOK A XI—XIII. SZÁZADBAN 405

1. Bizánc 405

A feudális viszonyok végleges kialakulása a XI. században és a XII. század elején — 405. Város, kézművesség és kereskedelem a XI—XII. században — 406. Bizánc külpolitikai helyzete a XI. században — 407. Népmozgalmak a XI—XII. században — 407. Bizánc harca a besenyőkkel — 408. Bizánc és a keresztes hadjáratok — 408. A keresztesek feudális államai bizánci területen a XIII. században — 410. Kultúra — 411.

2. A délszláv államok a XI—XII. században 412

A bizánci uralom Bulgáriában — 412. Bulgária társadalmi és gazdasági fejlődése a XI—XII. században — 413. A bolgár nép függetlenségi harca — 413. A bolgár kultúra a XI—XII. században — 414. Bolgár—orosz kapcsolatok a XI—XII. században — 414. Bulgária felszabadulása — 415. Szerbia függetlenségi harca — 416. Horvátország — 417. Az Adriai-tenger partján fekvő szláv városok — 418.

XXIX. FEJEZET

A NYUGATI SZLÁV ÁLLAMOK A XI—XIII. SZÁZADBAN 419

1. Csehország 419

A feudális rendszer megerősödése — 419. A feudális széttagolódás korszaka — 420. A kézművesség és kereskedelem fejlődése — 421. A német telepítések — 421. A cseh állam a XIII. században — 423. A korai cseh kultúra — 424.

2. Lengyelország a feudális széttagolódás korában 426

A feudális viszonyok fejlődése — 426. A városok növekedése — 426. A feudális széttagolódás kezdetei Lengyelországban — 427. Lengyelország harca a német feudális agresszió ellen — 429. A német kolonizáció — 430. Az áru- és pénzviszonyok fejlődése és a feudális pénzjáradékra való áttérés — 430. Kultúra — 431.

XXX. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A IX—XIII. SZÁZADBAN 432

A magyar törzsek behatolása a Duna és Tisza vidékére — 432. A kora feudális állam létrejötte — 433. A keresztény egyház Magyarországon — 435. A magyar állam a XI. század elején — 435. Népi mozgalmak a XI. században — 437. A feudalizációs folyamat befejezése. Városok keletkezése — 438. Magyarország külpolitikai helyzete a XII. század fordulóján — 439. Német urak Magyarországon — 440. Magyarország a XIII. században. Az 1222. évi aranybulla — 441.

XXXI. FEJEZET

HAVASALFÖLD, MOLDVA ÉS ERDÉLY A IX—XIII. SZÁZADBAN 443

A népvándorlás a havasalföldi, moldvai és erdélyi területeken — 443. A feudális viszonyok létrejötte és fejlődése — 444.

XXXII. FEJEZET

OROSZORSZÁG A FEUDÁLIS SZÉTTAGOLÓDÁS KORÁBAN. XII. SZÁZAD—XIII. SZÁZAD ELEJE 446

A mezőgazdaság és a parasztság helyzete — 446. A feudális földbirtok növekedése — 447. Az uralkodó osztályon belüli harc — 448. A város — 448. Az osztályharc — 450. A politikai szervezet és az államapparátus — 451. A vlagyimir-szuzdali fejedelemség — 452. A novgorod-pszkovi fejedelemség — 453. A halics-volhíniai fejedelemség — 455. A polock-minszki fejedelemség — 456. Oroszország és a szomszéd népek — 457. Oroszország nemzetközi helyzete — 460. Az orosz kultúra a XII—XIII. században — 461.

XXXIII. FEJEZET

A FEJLETT FEUDÁLIS TÁRSADALOM KÖZÉP-ÁZSIÁBAN ÉS TRANSZKAUKÁZIA ORSZÁGAIBAN A IX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A XIII. SZÁZAD ELEJÉIG 467

1. Közép-Ázsia 467

A feudális viszonyok a IX—X. században — 467. A IX—X. századi városok — 468. Az államszervezet — 469. A X. századi népmozgalmak — 469. Kultúra — 470. Közép-Ázsia török nomád törzsei a X. század végén — 471. A Szamanida-állam bukása. Az üzbég nép keletkezése — 473. Közép-Ázsia a Karahanidák idején — 473. A feudális viszonyok fejlődése a XI—XII. században — 474. Horezm felemelkedése a XI—XII. században — 474. Az 1206—1207-es buharai népi felkelés — 475. A kultúra a XI—XII. században — 476.

2. Transzkaukázia országai 477

Az arab uralom bukása Transzkaukázia országaiban — 477. A társadalmi-gazdasági fejlődés és a népmozgalmak a IX. század második felében és a X. században — 477. A város a IX—X. században — 478. Örményország függetlenségének elvesztése. A ciliciai Örményország — 480. Azerbajdzsán és Grúzia a XI—XII. században — 481. Grúzia és Észak-Örményország a XII. században és a XIII. század elején — 482. Azerbajdzsán a XII. században és a XIII. század elején — 484. Transzkaukázia országai és Oroszország — 485. A kultúra a X—XII. században és a XIII. század elején — 485.

XXXIV. FEJEZET

FEUDÁLIS ÁLLAMOK A X—XII. SZÁZADBAN S A XIII. SZÁZAD ELEJÉN IRÁNBAN, KISÁZSIÁBAN ÉS AZ ARABOK ÁLTAL LAKOTT TERÜLETEKEN 490

1. Az iráni államok a X. században és a XI. század első felében 490

A földművelés, a kézművesség és a kereskedelem fejlődése — 490. Városok — 491. A Bujidák állama — 493. A Gaznavida-állam — 494.

2. A szeldzsuk állam Irán és Közép-Ázsia területén 494

A szeldzsuk állam kialakulása — 494. A feudális széttagolódás növekedése a szeldzsuk államban — 495. Az iszmailiták Iránban — 495. Belső harc az iráni városokban a Szeldzsukidák alatt. A balhi oguzok felkelése — 496. A szeldzsuk állam szétesése Irán területén a XII—XIII. század fordulóján — 496. A vallás — 497. Az iráni kultúra a VIII. századtól a XIII. század elejéig — 498.

3. A szeldzsuk állam Kisázsiában 500

A rumi szultanátus megalapítása — 500. A rumi szultanátus társadalmi szerkezete — 502. Baba Iszhak felkelése. A rumi szultanátus hanyatlása — 503.

4. Magrib és Egyiptom a X—XIII. században 504

Magrib a IX—X. században — 504. Egyiptom a X—XI. században — 504. A Fatimida-kalifátus bukása — 505. Az Almoravidák — 506. Az Almohadok — 507.

IV. RÉSZ

A MONGOL BIRODALOM KIALAKULÁSA S A NÉPEK HARCA A MONGOL URALOM ELLEN. A KÖZPONTOSÍTOTT FEUDÁLIS ÁLLAMOK KIALAKULÁSA ÁZSIÁBAN

XXXV. FEJEZET

A MONGOL BIRODALOM KIALAKULÁSA ÉS A MONGOL HÓDÍTÁSOK 511

A „mongol" népnév — 511. A mongolok társadalmi szervezete a XII—XIII. század fordulóján — 511. A mongol állam kialakulásának előfeltételei — 514. A mongol állam megalakulása. Dzsingisz kán — 514. A mongolok társadalmi szervezete a XIII. század elején — 515. A mongol hódítások — 516. Észak-Kína

és más országok meghódítása — 517. Közép-Ázsia és a Hszi-Hszia állam meghódítása — 518. Oroszország és a nyugati országok megtámadása — 519. Nyugat-ázsiai és kínai hódítások — 520. A mongol állam szétesésének kezdetei — 521. Dél-Kína meghódítása és a Jüan-birodalom megalakulása — 522. A mongol birodalom és a pápaság — 522. A mongol birodalom a XIII. század derekán — 523. Mongólia a kánok kínai fennhatóságának megszűnése után — 524.

XXXVI. FEJEZET

KÍNA, KOREA, JAPÁN ÉS INDIA NÉPEINEK HARCA A MONGOL HÓDÍTÓKKAL. KELET- ÉS DÉLKELET-ÁZSIA A XV. SZÁZADBAN 526

1. A kínai nép harca a mongol kánok uralma alóli felszabadulásért 526

A mongol hódítók Kínában — 526. A feudális földbirtok és a parasztság helyzete — 527. A kereskedők és a kézművesek szervezetei. A mongol hódítás következményei — 528. A kínai nép harca a mongol iga lerázásáért — 529. Az irodalom a mongol hódítás korában — 531. Csu Jüan-csang uralma — 531. A Ming-birodalom a XV. században — 532. A falusi viszonyok. Parasztfelkelések — 533.

2. Korea 534

A mongol kánok meghódítják Koreát — 534. Korea a mongol urak igájában — 535. A mongol kánok uralmának vége Koreában — 536. Csoszon királyság a XV. században. A koreai nép kultúrája — 537.

3. Japán 539

Az ország állapota a XIII. század elején — 539. A mongol hódítás veszélye — 540. A mongol hódítók elleni harc következményei — 541. Feudális belharcok a XIV. század közepén — 541. Japán a XV. században. Az Ashikagák shogunátusa — 542. Az ország gazdasági élete a feudális széttagoltság idején — 543. A városi lakosság és a parasztság küzdelme a feudális urak ellen — 544. A japán társadalom kultúrája a XII—XV. században — 546.

4. Indokína 548

Vietnam a XIII—XV. században — 548. Csampa bukása — 549. Burma a XIII—XV. században. A Pegu állam — 550. Sziám kialakulása — 551.

5. India 552

A delhi szultanátus keletkezése — 552. A delhi szultanátus államszervezete — 553. A feudális földbirtoklás és a paraszti földhasználat formái — 555. Városok — 556. A delhi szultanátus belső és külső helyzete az ország virágzása idején — 557. A delhi szultanátus bukása — 559. A Bahmani-állam — 560. A Vijayanagar állam — 561. Kultúra — 562.

6. A déltengeri országok 563

Sztrividzsaja bukása és a Madzsapahit-birodalom létrejötte — 563. Harc a kereskedelmi utak birtokáért. A malakkai szultanátus kialakulása — 565.

XXXVII. FEJEZET

A DZSINGISZIDÁK ÉS UTÓDAIK ÁLLAMAI KÖZÉP-ÁZSIÁBAN, TRANSZKAUKÁZIÁBAN, IRÁNBAN. E TERÜLETEK NÉPI FELSZABADÍTÓ MOZGALMAI (XIII—XV. SZÁZAD) 567

1. A mongol kánok uralma Közép-Ázsiában. E terület népeinek harca a mongol hódítók ellen 567

Közép-Ázsia meghódítása a mongolok által — 567. Mahmud Tarabi felkelése — 569. Közép-Ázsia a XIV. század első felében — 570. A szamarkandi szerbedárok felkelése. Timur államának kialakulása — 571. Timur hadjáratai és belpolitikája — 572. Maverannahr a XV. században — 574. Az üzbég és a kazah kánságok megalakulása. Az üzbégek megsemmisítik a Timuridák államát — 574. A közép-ázsiai népek kultúrája a XIV—XV. században — 576.

2. Irán a mongol hódítók uralma alatt 577

Dzsingisz kán meghódítja Iránt — 577. A Hülegidák mongol állama — 578. Iráni népi mozgalmak a XIII. században — 579. Gazan kán reformjai — 580. A feudális viszonyok a Hülegidák államában. Az állam szétesése — 580. Népi felszabadító mozgalom a XIV. században. A horaszáni szerbedárok felkelése — 581. Népi felszabadító mozgalmak a XIV. században Irán többi területén — 583. Irán Timur és a Timuridák uralma alatt — 583. A XV. századi népmozgalmak — 583. Az iráni államok a XV. század második felében — 584. A feudális viszonyok a XIV—XV. században — 584. Az iráni kultúra a XIII—XV. században — 585.

3. A mongol uralom a transzkaukáziai országokban. Az itteni népek harca a hódítók ellen 587

A mongolok meghódítják a transzkaukáziai országokat — 587. Transzkaukázia országai a XIV. században. Timur seregeinek betörése — 588. A transzkaukáziai országok a XV. században — 589. A transzkaukáziai országok kultúrája a XIII—XV. században — 590.

XXXVIII. FEJEZET

AZ OROSZ ÉS A TÖBBI KELET-EURÓPAI NÉPEK HARCA A TATÁR-MONGOL HÓDÍTÓK ELLEN. A SVÉD, NÉMET, DÁN, MAGYAR ÉS LENGYEL URAK TÁMADÁSAI OROSZORSZÁG ELLEN A XIII. SZÁZADBAN 591

Az oroszok és az Északkelet-Baltikum népeinek harca a német, svéd és dán feudális urak betörései ellen — 591. Az orosz nép harca a mongolok ellen — 593. A névai ütközet és a „jégcsata" — 596. A Délnyugat-Oroszország területére behatoló magyar és lengyel urak veresége — 597. A pápaság oroszországi politikája — 597. A mongol-tatár uralom Oroszországban és ennek következményei — 598. Az orosz nép felszabadító harca a mongol-tatár elnyomatás ellen — 601.

V. RÉSZ

A FEUDÁLIS TÁRSADALOM TOVÁBBI FEJLŐDÉSE ÉS AZ EURÓPAI KÖZPONTOSÍTOTT FEUDÁLIS ÁLLAMOK KIALAKULÁSA. A FEUDÁLIS TÁRSADALOM TÖRÖKORSZÁGBAN ÉS AZ ARAB ORSZÁGOKBAN

XXXIX. FEJEZET

A KAPITALISTA VISZONYOK LÉTREJÖTTE ITÁLIÁBAN. A KORAI RENESZÁNSZ 605

Itália a XIV—XV. században — 605. A jobbágyság felszámolása Itália egyes területein — 605. A parasztság kizsákmányolásának fokozódása. Parasztfelkelések — 608. A céhszervezet felbomlásának kezdetei — 609. A kapitalista viszonyok létrejötte — 611. A bérmunkások első felkelései — 614. A ciompók felkelése — 614. Itália gazdasági és politikai széttagoltsága — 616. Az itáliai államok politikai szervezete — 618. A tirannusok (zsarnokok) uralomra kerülése — 618. Itália gazdasági hanyatlásának kezdete — 619. A korai reneszánsz. A tapasztalati tudományok fejlődése — 620. Dante — 622. Giotto — 623. A humanista ideológia és jellemző vonásai — 624. Francesco Petrarca — 626. Giovanni Boccaccio — 628. A humanizmus további fejlődése a XV. század folyamán — 628. A XV. századi itáliai művészet — 630. A firenzei kultúra a XV. században — 632.

XL. FEJEZET

FRANCIAORSZÁG A SZÁZÉVES HÁBORÚ IDEJÉN. A JACQUERIE 634

A gazdasági fejlődés és a dolgozó tömegek helyzete a XIV. század elején — 634. A francia állam külpolitikai helyzete a XIV. században. A pápaság elleni küzdelem — 638. A rendi képviseleti monarchia kialakulása — 639. A százéves háború kezdete. Az első francia vereségek — 641. Az 1356—1358. évi párizsi felkelés — 642. A parasztháború (jacquerie) és történeti jelentősége — 643. Feudális belharcok. A néptömegek küzdelme az urak ellen — 646. A Jeanne d'Arc által vezetett hazafias mozgalom. Franciaország győzelme a százéves háborúban — 648. A gazdasági élet újjáéledése és Franciaország területi egyesítésének befejezése — 650. A kultúra fejlődése a XIV—XV. században — 654.

XLI. FEJEZET

ANGLIA A XIV—XV. SZÁZADBAN. WAT TYLER-FELKELÉS 661

Változások a gazdasági életben — 661. „Munkástörvényhozás" — 662. Változások a céhszervezetben — 663. Wyclif szembefordulása a pápasággal és a katolikus egyházzal — 664. A lollardok. John Ball — 665. Az 1381. évi parasztfelkelés — 665. A falu a XIV. század végén és a XV. században — 669. Az ipar és a kereskedelem fejlődése — 669. Feudális úri csoportok harca a hatalomért — 670. A Jack Cade-felkelés — 671. A piros és a fehér rózsa harca — 671. Az angol nemzet kialakulásának előfeltételei — 672. Az irodalom fejlődése — 673. A filozófia fejlődése. Az egyetemek — 674. A színház — 675. Építészet — 675.

XLII. FEJEZET

NÉMETORSZÁG A XIV—XV. SZÁZADBAN 677

Németország területe a XIV. században — 677. Németország és a világkereskedelmi utak — 677. Új jelenségek az ipar fejlődésében — 678. A mezőgazdaság és a parasztság helyzete — 679. Németország politikai széttagoltságának megszilárdulása — 682. A német lovagrend agresszív politikájának csődje — 683. Az ellenzéki és a forradalmi mozgalmak megélénkülése — 684. A birodalom a XV. század második felében — 686. A misztikusok mozgalma a XIV. században. A humanista mozgalom kezdetei Németországban — 687.

XLIII. FEJEZET

A SKANDINÁV ORSZÁGOK A XII—XV. SZÁZADBAN 690

Társadalmi-gazdasági fejlődés — 690. A központosított monarchiák kialakulása Skandináviában és hódító politikájuk — 692. A kalmari unió — 692. Kultúra 694.

XLIV. FEJEZET

CSEHORSZÁG ÉS LENGYELORSZÁG A XIV—XV. SZÁZADBAN 695

1. A csehországi nagy parasztháború a XV. században. (Huszita háborúk) 695

A társadalmi-gazdasági fejlődés és az osztályharc a XIV. században — 695. A cseh állam megerősödése a XIV. század közepén — 696. A cseh kultúra fejlődése. A prágai egyetem megalapítása — 697. A társadalmi és nemzeti ellentétek kiéleződése. A reformációs mozgalom kezdete — 698. Husz János harca a katolikus egyház ellen — 700. A konstanzi zsinat. Husz kivégeztetése — 701. A huszita háborúk kezdete. Két irányzat kialakulása a huszita mozgalomban — 701. A kelyhesek és a táboriták programja — 702. A chiliaszták (pikárdok) a táboriták között — 703. A forradalmi hadsereg nagy győzelmei. Nemzetközi jelentőségük — 704. A kelyhesek árulása és a táboriták veresége. A huszita háborúk történelmi jelentősége — 706.

2. A lengyel állam egyesítése 707

Lengyelország állami egységének megteremtése a XIV. században — 707. A pénzjáradék fejlődése. A parasztok antifeudális harca — 708. Az ipar és kereskedelem fejlődése — 710. A nemesi privilégiumok növekedése a XIV. század végén és a XV. században — 711. A lengyel—litván unió — 712. Az 1410. évi grünwaldi csata. Lengyelország és a huszita háborúk — 713. Lengyelország részvétele a török feudális agresszió elleni harcban — 714. A lengyel kultúra a XIV—XV. században — 715.

XLV. FEJEZET

HISPÁNIA EGYESÍTÉSE. A PORTUGÁL ÁLLAM MEGALAKULÁSA 717

Hispánia a XIV—XV. században. A városok fejlődése — 717. A mezőgazdaság és a parasztság helyzete — 718. Parasztfelkelések a XIV—XV. században — 719. Az ország politikai egyesítése — 721. A királyi hatalom és a katolikus egyház — 721. A kultúra fejlődése a XIV—XV. században — 723. A portugál állam létrejötte — 724. A városok, az ipar és a kereskedelem fejlődése Portugáliában — 724.

XLVI. FEJEZET

EGYIPTOM, SZÍRIA ÉS CILICIA A XIII—XV. SZÁZADBAN 726

Egyiptom a Fatimida-kalifátus bukása után — 726. Szíria, az egyiptomi szultanátus és a mongolok — 726. A ciliciai Örményország és Ciprus — 728. A feudális földtulajdon Egyiptomban a XIII—XV. század folyamán. A parasztság helyzete — 728. Az egyiptomi városok és a kereskedelem a XIII—XV. században — 729. Az államszervezet a mameluk-szultánok idején — 730. Egyiptom a XV. század végén — 731.

XLVII. FEJEZET

AZ OSZMÁN BIRODALOM A XIV—XV. SZÁZADBAN 733

Kisázsia a XIV. század elején. Az oszmánok — 733. Az oszmán állam megalakulása és növekedése — 733. Feudális viszonyok az oszmán államban — 735. Az oszmán birodalom államszervezete — 736. Népmozgalmak a XV. század elején — 737. Törökország a XV. század első felében. Konstantinápoly meghódítása — 738. II. Mehmed belpolitikája — 738. II. Mehmed újabb hódításai — 739. Kultúra — 740.

XLVIII. FEJEZET

DÉLKELET-EURÓPA NÉPEINEK HARCA A TÖRÖK AGRESSZIÓ ELLEN. BIZÁNC BUKÁSA 742

1. A déli szláv országok a XIII—XV. században. Albánia 742

Bulgária a bizánci uralom megszűnése után — 742. Az 1277—1280. évi paraszthábor. Bulgária a XIV. században — 743. Szerbia a bizánci iga lerázása után — 744. A parasztság antifeudális mozgalmai. Dusán István törvénykönyve — 744. Szerbia külpolitikai helyzete a XIII—XIV. században — 746. Bosznia és Horvátország a XIII—XV. században — 746. Az Adriai-tengerpart szerb—horvát városai a XIII—XV. században — 747. A délszláv népek harca az oszmán agresszió ellen — 747. Albánia szabadságharca. Szkander bég — 748. A kultúra — 750.

2. Magyarország 752

Új jelenségek a társadalmi és gazdasági élet terén — 752. A királyi hatalom megerősödése a XIV. században — 752. A török szultáni hadak első támadása Magyarország ellen — 754. Népi felkelések — 754. A török seregek második támadása. Magyarország politikai hanyatlása — 755.

3. Havasalföld (Ţara Romînească), Moldva és Erdély 756

A havasalföldi és moldvai fejedelemségek kialakulása — 756. A gazdasági fejlődés — 757. A nagybirtok növekedése és a parasztság helyzete — 758. Parasztfelkelések — 758. A havasalföldi és moldvai feudális állam szervezete — 759. Erdély a XIV—XV. században — 759. Havasalföld és Moldva harca az oszmán birodalom ellen a XIV. század végén és a XV. században — 760. Havasalföld, Moldva és Erdély kultúrája — 761.

4. Bizánc bukása 762

Bizánc gazdasági hanyatlása és ennek okai — 762. Az osztályharc — 763. Bizánc külpolitikai helyzete. Harc az oszmán-törökök ellen — 764. A török sereg elfoglalja Konstantinápolyt — 764. Kultúra — 765.

XLIX. FEJEZET

AZ OROSZ FÖLDEK EGYESÍTÉSE MOSZKVA KÖRÜL. A KÖZPONTOSÍTOTT OROSZ ÁLLAM KIALAKULÁSA (XIV—XV. SZÁZAD) 767

1. Oroszország társadalmi-gazdasági fejlődése. A központosított orosz állam kialakulásának előfeltételei 767

A mezőgazdasági termelőerők növekedése. A feudális földtulajdon — 767. A parasztság helyzete — 768. A parasztság földhözkötési folyamata — 770. A társadalmi munkamegosztás elmélyülése — 771. A város. Az iparágak — 772. A bel- és külkereskedelem — 773. A falusi osztályharc — 774. Városi mozgalmak — 775.

2. Az orosz földek egyesítése Moszkva körül 776

Oroszország politikai szervezete a XIV. században — 776. Az orosz földek Moszkva körüli egyesítésének kezdete. A moszkvai fejedelemség megerősödése — 777. A litvánok elleni harc a XIV. század második felében. A moszkvai seregek támadása Tver ellen — 779. A kulikovói ütközet és történeti jelentősége — 779. Az 1382. évi moszkvai felkelés. Tohtamis támadása — 780. Az orosz földek további politikai egyesítése — 781. A külső ellenség elleni harc a XIV—XV. század fordulóján — 782. Feudális belháborúk Oroszországban a XV. században — 782. A firenzei unió — 783. Ulugh Mohamed támadása Oroszország ellen — 783. Az antifeudális mozgalom megerősödése. A feudális belháború vége — 784. Az önálló novgorodi feudális köztársaság felszámolása — 784. Karélia — 785. A Káma-vidék és az Északi-Urál Moszkvához csatolása — 785. A tveri fejedelemség függetlenségének felszámolása — 786.

3. Az Arany Horda szétesése. Oroszország megszabadulása az idegen igától. Az orosz nép harca a tatár kánságok ellen 786

Az Arany Horda szétesése. A kazanyi, asztrahanyi és szibériai kánságok megalakulása — 786. A krími kánság megalakulása. Törökország elfoglalja a Krím déli partvidékét — 787. A tatár-mongol iga felszámolása Oroszországban — 788.

4. A központosított orosz állam kialakulása és belpolitikája 788

A központosított orosz állam kialakulásának jelentősége — 788. A közigazgatási szervezet kifejlődése — 789. A fegyveres erők szervezete. Pénzügyek — 790.

5. Az orosz állam nemzetközi helyzete a XV. század végén 791

Harc a tatár kánság és a livóniai lovagrend ellen — 791. Az orosz állam nemzetközi jelentőségének növekedése — 792. Oroszország kulturális és politikai kapcsolatai a külföldi országokkal — 793.

6. Az orosz kultúra a XIV—XV. században 794

A nagyorosz nép kialakulása — 794. A népköltészet — 794. Az irodalom — 794. A művészetek — 795. A tudományos ismeretek — 796.

L. FEJEZET

UKRAJNA, BELORUSSZIA, LITVÁNIA ÉS A BALTI-TENGER MELLETTI NÉPEK A XIV—XV. SZÁZADBAN 798

Az ukrán és belorusz nép kialakulása — 798. Ukrajna és Belorusszia társadalmi és gazdasági fejlődése — 799. Az ukrán és belorusz nép harca az idegen hódítók ellen — 800. Litvánia — 801. Észtország és Lettország — 803.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 807

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE 819

NÉVMUTATÓK 849

MAGYARÁZAT AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁHOZ 903

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 905

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 906

FORDÍTOTTA
ÉS AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁÉRT FELELŐS:

DR. PERÉNYI JÓZSEF
EGYETEMI TANÁR

A SZÖVEGET SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE
ÉS A 435., 438., 440. ÉS 444. OLDALON
MAGYAR VONATKOZÁSÚ KIEGÉSZÍTŐ JEGYZETEKKEL
ELLÁTTA:

DR. SZÉKELY GYÖRGY
EGYETEMI TANÁR

SZERKESZTETTE: RATHMANN JÁNOS. A SZERKESZTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT KENDE LÁSZLÓ. A KÖTÉSTERV ÉS A BURKOLÓ LENGYEL LAJOS MUNKÁJA. A SZÍNES TÉRKÉPEKET A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. 62.5564 — KOSSUTH NYOMDA. BUDAPEST, V. ALKOTMÁNY U. 3. — FELELŐS VEZETŐ: LENGYEL LAJOS IGAZGATÓ. A SZEDÉST 1962. XI. 2-ÁN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1963. JÚNIUS 15-ÉN 33 000 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELEM 116 (A/5) ÍV.

PL—16—G—6368